51593
2005 FEBR 2 8
5159
A'F 62

2005 139. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 3.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Tilkovszky Lor nt: A Deutscher Schutzbund és Magyarország. Nen tiségpolitika – népiségpolitika. Területvédelem – l bbségvédelem. (1918–1921)
Belényi Gyula munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás 949–1956)
Balla Tibor: A első világháborús osztrák–magyar tábornokok életra ának kutatása
Szabó Éva E r: A migráció szerepe az Egyesült Államok és Kuba k csolatában
Seres Attila– os Péter–Vida István: Kontinentális blokk vagy kel hadjárat? Iratok V. M. Molotov 1940. novembe ini látogatásáról

Tisztelt Olvasó!

2003. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk számítógép perifériáinak cseréjét végeztük el 195.164 Ft értékben.

A remélt — Ön által felajánlott — következő „1"%-ból számítógép-progamjainkat szeretnénk újakkal kicserélni. Ehhez kérjük támogatását.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

***

A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK CÍME:
www.szazadok.hu

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
139. ÉVFOLYAM 2005. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: h5944pal@ella.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Tilkovszky Loránt: A Deutscher Schutzbund és Magyarország. Nemzetiségpolitika – népiségpolitika. Területvédelem – kisebbségvédelem. (1918–1921) 3
Belényi Gyula: A munkások állami ellenőrzése és a munkásellenállás (1949–1956) 43
Megjelent a Múltunk 82

KÖZLEMÉNYEK

Balla Tibor: Az első világháborús osztrák–magyar tábornokok életrajzának kutatása 83
Szabó Éva Eszter: A migráció szerepe az Egyesült Államok és Kuba kapcsolatában 101

DOKUMENTUMOK

Seres Attila – Sipos Péter – Vida István: Kontinentális blokk vagy keleti hadjárat? Iratok V. M. Molotov 1940. novemberi berlini látogatásáról 135

TÖRTÉNETI IRODALOM

Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában (Ism.: *Niederhauser Emil*) 201
Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934–1941 (Ism.: *Deák István*) 206
John Keegan: A második világháború (Ism.: *Galló Krisztián*) 211

Markus Schmitz: Westdeutschland und die Schweiz. Die neuformierung der bilateralen beziehungen nach dem krieg 1945–1952(Ism.: *Fiziker Róbert*) 213
Szabó Csaba: Die Katolische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965 (Ism.: *Mózessy Gergely*) 219
Peresztrojka és tulajdonáthelyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltozás történetéből a Szovjetunióban (1985–1952) (Ism.: *Bartha Eszter*) 221
Scrinia Slavonica (Ism.: *Hornyák Árpád*) 226

TANULMÁNYOK

Tilkovszky Loránt

A DEUTSCHER SCHUTZBUND ÉS MAGYARORSZÁG

Nemzetiségpolitika – népiségpolitika
Területvédelem – kisebbségvédelem
(1918–1921)

Már az első világháborút megelőző évtizedekben különféle német védegyletek (Deutscher Schutzverein) alakultak Németország (és Ausztria) nemzetiségileg vegyes lakosságú, különösen határszéli területein a németség veszélyeztetettségének jelszavával.[1] Ezek a háború vége felé, a vereség és az összeomlás küszöbén immár arra a nézetre is jutottak, hogy német népiségvédelmi munkájuk a kialakult helyzetben — amikor a győztes hatalmak részéről már tervben vannak jelentős területelcsatolások — területvédelmi jelleget is ölt. Hiszen ha a nemzeti önrendelkezés oly sokat emlegetett joga népszavazás formájában legalább a nemzetiségileg vegyes lakosságú, s így a hovatartozandóság szempontjából vitatható területeken talán mégis elérhető lesz, remélhető e területek nemzeti öntudatában folyamatosan erősített és szervezett németségének mozgósítása.

Ugyanekkor ezek a német védegyletek, amelyek a külföldi németséggel is kezdettől fogva törődtek, küzdve az asszimilációs hatások és törekvések ellenében (amihez német össznemzeti — de főleg birodalmi gazdasági és politikai — érdekeket láttak fűződni), most fokozott felelősséget jelentő feladatként vállalták, hogy azokon a határszéli területeken, amelyeket semmiképpen sem sikerül megtartani, az ott élő, idegen uralom alá, kisebbségi sorba került németeket, védelmezni fogják az asszimilációjukat célzó várhatóan erőteljes törekvésekkel szemben. Német nemzeti identitásuk megőrzéséhez, nemzeti fennmaradásuk létfeltételeinek biztosításához — társadalmi jellegű védakciókkal, de háttérből a németbirodalmi kormány támogatásával — minden segítséget megadnak, mert ez feltétele annak, hogy az elveszített területek és ezek népessége idővel visszaszerezhető legyen.

Így alakult meg Berlinben 1919. május 26-án, tehát a június 28-án aláírt versailles-i béke küszöbén a „Német Védszövetség a határterületi és külföldi németségért" (Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslanddeutschtum).[2] Ez nem volt egyedülálló vállalkozás a maga nemében, hiszen ugyancsak 1919-ben párhuzamosan létrejött egy másik, hasonló célú szervezkedés is Berlinben „Egyesülés a né-

[1] *Erwin Barta – Karl Bell:* Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum. Dresden, Verein für das Deutschtum in Ausland, 1930.

[2] *Dorothea Fensch:* Deutscher Schutzbund (1919–1936). In: Lexikon zur Parteiengeschichte. Die bürgerlichen und kleinbürgerlichen Parteien und Verbände in Deutschland (1789–1945). Hrsg. von Dieter Fricke. Bd. 1–4. Leipzig–Köln, Pahl-Rugenstein, 1983–1986. 2. köt. 290–310.

metség megtartására nemzetileg veszélyeztetett területeken" (Vereinigung zur Erhaltung des Deutschtums in national gefährdeten Gebieten) elnevezéssel, ám ezt a Deutscher Schutzbund részéről nagyon nem kívánatosnak talált párhuzamosságot 1920-ban felszámolták.[3] A németbirodalmi kormány egyértelműen a Deutscher Schutzbund mögé állt, amely kartellszerűen összefogja mindazokat a német népiségi elv alapján működő társadalmi egyleteket, szervezeteket, amelyek a külföldi németségért folytatott hagyományos harcukat fokozott intenzitással kiterjesztik az új határokon túlra kerülő, határmenti németségre: a Németország nyugati szélén lévő Elzász-Lotaringia Franciaországhoz, az északnyugati határterületen fekvő Eupen-Malmédy Belgiumhoz, Schleswig-Holstein Dániához csatolása veszélyének kitett németekre csakúgy, mint azokra, akik keleten vannak hasonló helyzetben, az esetleg majd Litvániához kerülő Memel-vidéktől lefelé a lengyelektől igényelt Kelet-Poroszországban, egészen Felső-Sziléziáig. Ehhez a szövetkezéshez csatlakoztak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után a Németországhoz csatlakozás (Anschluss) gondolatával — a győztes hatalmak tilalma folytán hasztalan — foglalkozó Német–Ausztriának (Deutschösterreich) a nagynémet zárt néptalajhoz tartozást valló védegyletei,[4] amelyek az 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláíratott osztrák békeszerződéssel Olaszországnak ítélt Dél-Tirol, s a Csehszlovákiának juttatott Szudétaföld németségének sorsán kívül a délszláv állam részévé vált Szlovéniának a vegyes lakosságú Dél-Karintia megszerzésére irányuló törekvése miatt is aggódtak.

A Deutscher Schutzbund kötelékébe lépett védegyletek — számuk egyre növekedett — többhelyütt is sikeresen szervezték meg a németséget mozgósító munkájukat a népszavazásra végül is kijelölt egyes vegyes lakosságú övezetekben. Így megmenthettek az elcsatolástól 1920 márciusában bizonyos dél-schleswigi, júliusban kelet-poroszországi (allensteini) területeket, októberben pedig Ausztriában Dél-Karintiát; az 1921. márciusi felső-sziléziai népszavazást követően Németország és Lengyelország között végülis területmegosztást történt.

Ezeket a németországi és ausztriai fejleményeket természetesen élénk figyelemmel kísérték Magyarországon is, ahol a többségében nem magyar lakosságú, és többnyire katonai megszállás alá is került határmenti területek elveszítésétől okkal tartva, társadalmi szervezkedés formájában mindenütt védőligák alakultak, s ezek szövetségeként már 1918. december 2-án létrejött Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája,[5] közel fél évvel megelőzve ezzel a hasonló indíttatású Deutscher Schutzbund megalakulását Németországban. Az ausztriai német védegyletek csatlakozása a Deutscher Schutzbundhoz konfliktusforrást jelentett azonban annyiban, hogy a „béketeremtő" győztes hatalmak, miközben Ausztriától Dél-Tirolt és a Szudétaföldet elcsatolták, a német többségű Nyugat-Magyarországot (Deutsch-Westungarn) neki ítélték. Magyarország és Német–Ausztria ennek következtében kialakult viszályában a Deutscher Schutzbund megpróbálta ugyan semlegesnek feltüntetni magát, de maga is elvi és gyakorlati jelentőséget tulajdonítva az

[3] Zentrales Staatsarchiv, Potsdam, (ZSA), Deutscher Schutzbund. Bd. 73. Vereinigung zur Erhaltung des Deutschtums in national gefährdeten Gebieten.

[4] Deutscher Schulverein (Wien), Schutzverein „Südmark" (Graz).

[5] *Feketéné Cselényi Zsuzsanna:* Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája megalakulásának körülményei és tevékenysége. In: Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Közleményei: XVII. k.Szerk. Budai László. Eger, Hungaria, 1984. 113–126.

„összefüggő német néptalaj' ily módon lehetségessé váló „kikerekítésének", tulajdonképpen támogatta a szövetsége keretébe tartozó ausztriai védegyletek akcióit a magyar Területvédő Liga nyugat-magyarországi akciói ellenében.

Minthogy a cseh megszállás alá került Felvidékkel és Kárpátaljával, román megszállás alá jutott kelet-magyarországi és erdélyi, valamint a szerbek megszállta délvidéki területekkel ellentétben Nyugat-Magyarország nem került megszállás alá az osztrákok részéről, a magyar területvédő politika arra irányult, hogy a saint-germaini, majd a trianoni békeszerződés e tekintetben teljesen azonos határozatai ellenére e területet ne adja át, s birtokon belül maradva próbáljon népszavazást kicsikarni, aminek lehetőségétől egyébként minden más vonatkozásban meg volt fosztva. Az osztrák kormány ragaszkodott e neki megítélt területhez. Eredménytelenek voltak a bécsi magyar követ — majd a Teleki-kormány külügyminisztere — Gratz Gusztáv ajánlatai (autonómia a nyugat-magyarországi németség részére, az ország egyéb területein élő németek kisebbségi jogainak biztosítása), éppúgy, mint Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter kifejezetten német nemzeti-nemzetiségi érdekekre hivatkozó érvelése, ausztriai és németországi útjain folytatott tanácskozásai során.[6] Elutasításra találtak nemcsak osztrák részről, hanem a németországi kormányköröknél, politikai pártoknál, német társadalmi szervezeteknél is, s amikor a berlini magyar követség ügyvivője, Forster Pál báró 1920 decemberében arra kérte a Deutscher Schutzbund ügyvezető elnökét, Karl Christian Loescht, hogy befolyásolja a német kormányt: hasson az osztrák kormányra a nyugat-magyarországi kérdés magyar érdekű megoldása irányában, ő úgy reagált erre a nagyon jellemzőnek talált magyar próbálkozásra, hogy ez nem áll módjában, mert a német kormány nem kíván beavatkozni Ausztria és Magyarország ügyébe.[7]

Loesch, aki Nyugat-Magyarország Ausztriának ítélt részére vonatkozóan a magyar területvédelmi politikát jogosulatlannak tartotta, s arra utalt, hogy az ottani 300 ezres német tömbhöz képest, amely az Ausztriához csatolás folytán majd az összefüggő nagy német néptalajhoz kapcsolódik, egészen csekély számú magyar kerül csak kisebbségi sorsra, általában is azt sürgette egyre inkább, hogy a magyar politika a területvédelemről a kisebbségvédelemre térjen át, mégpedig úgy, hogy miközben az elcsatolt területeken kisebbségi sorsra jutott magyarokat védelemben akarja részesíttetni, a saját állami fennhatósága alatt maradt nemzeti kisebbségek jogait — különösen a németekét — annál is inkább biztosítsa, mert enélkül nem remélheti a szomszédos országokbeli kisebbségek együttműködését az ottani magyar kisebbségekkel, sem pedig a németbirodalmi s az össznémetség kedvező viszonyulását Magyarország revíziós törekvéseihez.[8]

Bethlen István, aki 1921. április 14-én váltotta fel Teleki Pált a miniszterelnöki székben, azt ígérte nyilatkozataiban, hogy olyan kiterjedésű és mélységű jogokat kíván biztosítani a mai Magyarország németségének, mint amilyeneknek korábban az erdélyi szászság volt birtokában. A háború után Romániához került

---

[6] *Tilkovszky Loránt:* Területi integritás és területi autonómia (1920). Századok, 2000. 3. sz. 555–584.

[7] Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA), Archiv der Republik (AR), Neues Politisches Archiv (NPA), Fasc. 904. Liasse Ungarn 9/3. Fol. 1. A berlini osztrák követség (Post) jelentése. Berlin, 1920. december 30.

[8] Bundesarchiv (BA), Nachlass Haushofer, 894. „Schutzbundbrief", Nr. 7. 1925. (november 14.)

erdélyi szászoknak a román politikával együttműködő Brandsch-féle irányzata ellenében, a Budapesten ekkoriban még — egy ideig — fenntartott és működtetett Erdélyi-Szász Iroda (Siebenbürgisch–Sächsische Kanzlei) vezetőjét, Peter Jekelt, németországi utakra küldte, hogy puhatolódzék elgondolásai, ígéretei fogadtatásáról. Jekel — nem utolsósorban ott élő befolyásos erdélyi szászok (így a Külügyi Hivatalban Gustav Wolf és Roderich Gooss) segítségével — utat talált a politika, sajtó, közélet számos fontos személyiségéhez. Berlinben tüzetesen tájékozódott a Deutscher Schutzbund célja, szervezeti felépítése, tevékenysége felől, s Loeschsel személyesen is megismerkedhetett 1921. június 29-én azon előadás alkalmával, amelyre Jekelt a Schutzbundhoz csatlakozott, Délkelet-Európával foglalkozó német közvetítő szerv (Deutsche Mittelstelle für Südosteuropa) elnöke, a szintén erdélyi szász származású Andreas Breckner kérte fel. Előadása Magyarország maradék németsége sorsának alakulásáról szólt, s számos ellenvetést váltott ki: a vitában részt vevők nem fogadták el a makacs ragaszkodást Nyugat-Magyarország egészének csorbítatlan magyar birtoklásához, nem találták meggyőzőnek a Jekel által is hangoztatott bleyeri érvelést arról, hogy ez valójában német érdek is: a „burgenlandi" német tömb elcsatolása esetén ugyanis a szórt településű maradék németség könnyen felszívódik, s ezzel elvész az összekötő kapocs a délkeleti németség felé. Rámutattak, hogy a Nyugat-Magyarországon maradás esetére az ottani németeknek ígért autonómia tényleges megvalósításán magyar részről valójában nem nagyon buzgólkodtak, sőt üldözni kezdték azokat, akik az autonómia-ígéretnek hitelt adtak, s igényelték az autonómia kiépítését. Jekel hivatkozása arra, hogy Bethlen „erdélyi-szász mintára" messzemenő jogokat kész biztosítani, megnyugtatta végre a kedélyeket, – legalábbis Jekel beszámoló-jelentése szerint.

Loeschsel folytatott beszélgetése során Jekel tájékozódhatott arról, hogy a Deutscher Schutzbund, amely a kezdeti 17-hez képest immár 64 különféle testületet fog össze, ezek révén rendkívül sokoldalú tevékenységet fejt ki. Lenyűgözték a Schutzbund keretében a legkiválóbb német szakemberek, történészek, jogászok, közgazdászok, statisztikusok, demográfusok stb. részvételével folyó tudományos munkálatok. E hatalmas adatgyűjtésen alapuló fontos tervezetek tiszta képet teremtenek a háborús felelősség kérdésében, megingathatják az erre épített igazságtalan békéket, kijelölhetik a kisebbségvédelem jogi alapjait és célszerű módszereit, kidolgozhatják a kisebbségek létalapjai gazdasági biztosításának rendszerét, stb. Mindez csak kiemeli az ilyen természetű német és magyar munkálatokban az együttműködés és az összehangolás szükségességét és jelentőségét. Meglepte Jekelt, hogy mennyire ismeri és értékeli Loesch azt a tudományosan megalapozott hatalmas munkát, amelyet Teleki Pál már a békekonferencia magyar delegációjának egyik tudományos irányítójaként végzett – az erről tanúskodó nemrég publikált vaskos dokumentumköteteket most tanulmányozhatta. Loesch szemlátomást örömmel lépne Telekivel szorosabb kapcsolatra, különös tekintettel arra, hogy a miniszterelnökségről történt leköszönése után utódjának, Bethlen Istvánnak megbízásából irányítója lett valamennyi bizalmas természetű, a revízióval kapcsolatos szellemi és gyakorlati munkának.[9]

[9] MOL (Magyar Országos Levéltár), K26. 1266. cs. 1922. II. tétel. 282. sz. *Jekel Péter:* Az Erdélyi-Szász Irodának 1921/22. évi tevékenysége. – MOL, K64. 3. cs. 41. tétel. 466 res. pol./1921. *Peter Jekel:* Bericht über meine Deutschlandreise. Budapest 19[illegible]. ugusztus 18.

A Deutscher Schutzbund ügyvezető elnökének egy, a németbirodalmi kormányhoz intézett 1921. június 29-i jelentéséből az ismerhető meg, hogy Loesch maga sem tudott ugyan egyetérteni a Nyugat-Magyarország csorbítatlan megtartására irányuló „makacs törekvéssel", de az annak indokolásául felhozott német szempontú bleyeri érvelésből mégis realitásnak fogadta el, hogy az ottani, 300 ezer fős zárt német településterület elcsatolása óhatatlanul olyan következményekkel jár a maradék magyarországi németségre, hogy megmentésére már most gondoskodni kell a sürgősen szükséges védintézkedésekről. Haladéktalanul Magyarországra jött, és két héten át tanulmányozta itt e szempontból a helyzetet. Ő nem hisz abban, hogy Bethlen miniszterelnöktől a maradék németek olyan jogokat fognak kapni, mint amelyekkel eddig az erdélyi szászok Nagy-Magyarországon rendelkeztek, s különben sem ért egyet a „szász ideával", hiszen a megkisebbedett Magyarország németjei svábok, akiktől a tapasztalat szerint nagyon idegen a szász mentalitás. A lehetőleg Budapesten létrehozandó honi németségi központ szerepére az Erdélyi-Szász Iroda alkalmatlan; a magyarországi sváb németeket a sváb Bleyernek kell vezetnie. Ő már nem a magyar politikának korábban okkal rossz szemmel nézett kiszolgálója, hanem kifejezetten a németség érdekeiért száll síkra, rátermetten, agilisan, jó politikai kapcsolatokkal, de antiszemitizmusát szükséges féken tartania, hogy ne hívja ki vele az igen erős hazai zsidóság ellenszenvét a magyarországi német mozgalom iránt. A német birodalom kormányának és a Deutscher Schutzbundban összefogott társadalmi szervezeteinek minden erkölcsi és anyagi támogatást meg kell adniuk ahhoz, hogy mielőbb létrejöjjön Magyarországon a valóban német kézben lévő német szellemű sajtó, német iskolák és kulturális egyesületek, német gazdasági szervezetek, német pénzintézetek stb., s hogy biztosítva legyen a németség közéleti súlya és politikai részvétele is. Mindezeknek természetesen lojális, magyar hazafias szellemben kell működniük. Mégis ez várhatóan sok akadály, ellenállás leküzdését igénylő, talán tíz évig is eltartó szívós munkát jelent, de fel fogja tudni emelni a magyarországi németséget az elvárható szintre, s ugyanakkor a német birodalom számára is kamatozni fognak a mindehhez részéről szükséges befektetések.[10]

A nyugat-magyarországi területátadást hátráltató különféle akciók (bandaharcok, „Lajtabánság") után az 1921 októberi velencei egyezmény egy mindössze Sopronra és közvetlen környékére szorítkozó népszavazás elrendelésével egyengette a bizonyos dél-magyarországi területek szerb megszállásának megszüntetésével junktimba hozott nyugat-magyarországi területátadást. Ekkoriban a Deutscher Schutzbund által támogatott, nemcsak németországi, hanem ausztriai helyi védszervezetek népszavazásokkal kapcsolatos tevékenysége ismeretében magyar részről érzékenyen reagáltak arra a körülményre, hogy az előző év októberi karintiai népszavazáskor végzett munkájával bizonyos hírnevet szerzett odavalósi Hans Steinacher Ausztria javára próbált beavatkozni az 1921. decemberi soproni népszavazásba, s ezért ki kellett utasítani Magyarországról.[11] Loesch azokkal értett egyet, akik viszont bizonyos magyar részről alkalmazott, megengedhetetlen-

[10] PAAA, (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes), Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. (Nationalitätenfrage). Bd. 1. Loesch: Ergebnis meines zweiwöchentlichen Aufenthaltes in Ungarn. Berlin, 1921. június 29.

[11] *Ormos Mária:* Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban, 1921. Győr, Gordiusz, 1990. 189.

nek talált módszereket tettek szóvá e népszavazás Magyarországnak kedvező végeredménye előidézésében, aminek következtében Ausztria nem vehette birtokba a Burgenland néven átcsatolt terület fővárosának szánt Sopront, mint ahogy az azt környező néhány tisztára német lakosságú községet sem, ahol az ausztriai németséghez csatlakozásra szavaztak többen.[12] Majd arra mutatott rá, hogy Bethlen miniszterelnök mennyire nem tartotta be a Magyarország javára szavazó soproni németeknek tett ünnepélyes ígéreteit, s dicsérte a neves soproni polgár, Alfred Schwartz elkobzott brosúráját, — utóbb ezt az intézkedést visszavonták — amely szerinte indokoltan fest sötét képet nemcsak a soproni, hanem az egész magyarországi németség várható jövőjéről.[13] Mint Loesch rámutatott, Bethlen azon ígéreteit sem váltotta be, amelyeket az eddigi — átmeneti — szerb megszállás alól most felszabaduló bizonyos délvidéki területrészek német lakosságának küldöttsége előtt tett, hiszen a szerb megszállás idején engedélyezett német tannyelvű iskoláikat azonnal magyar tannyelvűvé változtatták.[14]

Loesch budapesti tárgyalásai és berlini előterjesztései. Gyanakvástól sem mentes magyar várakozások (1922.)

A Deutscher Schutzbund német népiségvédelmi propagandája — mint a német népiség ellenfelei által alkalmazott „elnémetlenítési" módszerek ismertetésével és kárhoztatásával hangsúlyosan foglalkozó 1922. május végi, június eleji allensteini gyűlésezés alkalmával is történt — kitért a magyarországi asszimilációs politika jellegzetességeire is: egy ragyogó magyar kultúra látszatával csábítva, a német lakosok lelkének és politikai akaratának megnyerésére, de valójában „a német nép szellemi beállítottságának megerőszakolására" törnek. Legfeljebb látszatjogokat adnak, ha ígéreteikről egyáltalán meg nem feledkeznek.[15]

Loesch — mint egy konkrét megkereséssel kapcsolatos 1922. júliusi állásfoglalása is mutatja — igen fontosnak és támogatandónak tartotta német ifjúsági csoportok vándorútjait a „Südost"-ba, de különösen Magyarországra, ahol kapcsolatba léphetnek az ott települt német lakossággal, közvetlen tapasztalatokat szerezhetnek valóságos helyzetükről, szellemi és gazdasági kapcsolatokat építhetnek ki és erősíthetnek köztük és a német birodalom között. Óva intett azonban attól, hogy engedjék magukat félrevezettetni a magyar kormánytól, a magyar nacionalista társadalmi szervezetektől, nem utolsó sorban a cserkész-ifjúság részéről, mert ezek kétségkívül saját propagandájuk céljára, a németség ellen használnák ki a velük való találkozásaikat; megbízható információkért már előzetesen a magyarországi németség vezetőihez Bleyerhez, Gündischhez forduljanak – javasolta Loesch. A magyarokkal és magyar érzelmű németekkel (az ún. „magyaron"-okkal) beszélgetve, semmi kétséget ne hagyjanak afelől, hogy számukra a Németországgal óhajtott szorosabb kapcsolathoz csak Magyarország saját német kisebbségein keresztül vezethet az út.[16]

[12] *Miltschinsky, Viktor:* Das Verbrechen von Ödenburg. Wien, 1922.

[13] *Schwartz, Alfred:* Die Zukunft der Deutschen in Ungarn. Oedenburg, Röttig-Romwalter, 1922.

[14] Lásd a 10. jegyzetet.

[15] ZSA, Deutscher Schutzbund. Bd. 7. Fol. 67. Bundestagung des Deutschen Schutzbundes in Allenstein, 1922. május 28–június 6.

[16] ZSA, Deutscher Schutzbund. Bd. 139. Fol. 48–49. Schlesische Wandervogel – Pioniergemeinschaft für das Deutschtum im Südosten. Breslau, 1922. június 29.

1922 szeptemberében Loesch — mint az előző évben — ismét kéthetes látogatást tett Budapesten. Ezúttal azonban már a magyar kormánykörökkel is közvetlen érintkezésbe került, s ha Bethlen miniszterelnökkel nem sikerült is találkoznia, ismételten beható beszélgetéseket folytathatott Khuen-Héderváry Sándor gróffal, a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével, akiben igen széles európai látókörrel rendelkező személyiséget ismert meg. Gondolkodását örvendetesen különbözőnek találta a külpolitikával, kisebbségi problematikával, revíziós- és propagandamunkával foglalkozó személyiségek többségének még mindig 1918 előtti „primitív" felfogásától: tőlük eltérően ő kész volt elismerni, hogy a magyarországi németségnek tényleges panaszai és jogos kívánságai vannak, — ezeket Loesch az imént sorolta fel, — s hogy ezt — bármennyire idegesítő is — indokoltan teszik szóvá egyre gyakrabban és erőteljesebben mindenekelőtt a németországi, de általában a külhoni német sajtóban is. Khuen-Héderváry maga is úgy látta, hogy a csonka-magyarországi kisebbségi viszonyok igen káros morális hatással vannak a magyar érdekekre az elcsatolt területeken, s így kellő fogékonyságot mutatott Loesch azon fejtegetései iránt, miszerint „Csonka-Magyarország csak akkor gyakorolhat vonzerőt az elcsatolt területek németjeire, ha az idehaza megmaradt németeknek több jogot biztosít, mint az utódállamok az övéiknek", s hogy az elszakított magyar nemzetrészek mihamar meg lesznek fosztva magyarságuktól, ha Magyarországon nem szüntetik be a megmaradt kisebbségek magyarosítását, asszimilálását. Loesch nyomatékosan hangsúlyozta, hogy mind a német birodalom, mind az egész külföldi németség minden körülmények közt elvárja ezt Magyarországtól.

„E megbeszélések kézzelfogható eredmény nélkül záródtak. Mégis az a benyomásom, hogy a magyar külügyminisztériumnak e kérdésben igen rossz a lelkiismerete, és hogy most már csak további nyomás szükséges ahhoz, hogy elérjük, ami szükséges: német népiskolákat, középiskolákat, tanítóképző-intézeteket, kulturális és gazdasági egyesületeket, a német sajtó és gyülekezés szabadságát, s végül az ellenállás feladását azzal szemben, hogy a parlamentben egy bizonyos számú öntudatos-német képviselő kaphasson helyet" – foglalta össze véleményét Loesch jelentésében.[17]

A magyarországi németség vezetői, akikkel a Budapesten tárgyaló Loesch természetesen állandó összeköttetésben volt, magától értetődően lelkesen egyetértettek azzal, hogy az egyoldalúan csak az elszakított területek kisebbségi kérdései iránt érdeklődő magyar kormányt a kisebbségpolitikai kölcsönösség elvének elfogadására és alkalmazására akarja rábírni. Loeschsel folytatott egyik legutóbbi bizalmas megbeszélésük hatására Gündisch már szeptember 20-án levélben tett előterjesztést maga is Teleki Pálnak e koncepció átgondolására, amely nagyszerű lehetőséget kínál a nemzetközi jelentőségűvé vált kisebbségi kérdés felhasználása révén arra, hogy Csonka-Magyarország, amely a jelenlegi körülmények között irredentát nyíltan nem képviselhet, legális alapon létesíthessen kapcsolatot az elcsatolt területekkel.[18]

---

[17] PAAA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd. 2. Budapest 1922. szeptember 21.

[18] MOL, K 437. 3. cs. 12/13. tétel. 981/1922. Gündisch levele Telekihez. Budapest 1922. szeptember 20.

Loesch beszámoló jelentése, a magyarországi német kisebbség vezetőiről szólva, különös figyelmet fordít Bleyer méltatására, akivel szemben a nyugat-magyarországi kérdésben 1919–1921-ben kifejtett, határozottan magyar érdekűnek tekintett tevékenysége miatt még mindig érezhető volt a nagynémet körök, sőt az osztrák és a német kormány bizalmatlansága, ami miatt számukra nem Bleyer, hanem Gündisch volt a bizalmi személy a magyarországi németség vonatkozásában. Loesch, aki eleve a sváb Bleyer vezetése mellett állt ki, hamarosan mégis fontosnak tartotta, hogy félretétesse vele a budapesti erdélyi-szász Gündischsel fennállott korábbi éles ellentéteit, s ekkor már — egyelőre tartósnak mutatkozó — együttműködést alakíttatva ki közöttük a magyarországi német kisebbség vezetésében, ezúttal is jelentőséget tulajdonított annak, hogy így nyilatkozzék: „Bleyer személyének fontosságát nem szabad lebecsülni. Ő az egész itteni német kisebbségi mozgalom lelke. Oly öntudatos németté fejlődött, hogy két évvel ezelőtt még nem hittem volna. Bleyer kétségkívül még nagy szerepet fog játszani a mai Magyarországon. Ha őt a harc ezen napjaiban nem hagyjuk cserben, úgy ez az esemény annál hamarabb bekövetkezik, és ő később annál hálásabb lesz" – írja e jelentésében.

Visszatérve Loeschnek a Khuen-Héderváryval folytatott megbeszéléseken kellemes meglepetéssel tapasztalt és reményekre jogosítónak talált problémaérzékenységre és nyitottságra, megjegyzendő: ez arra vezethető vissza, hogy Bethlen miniszterelnök Ledebur gróf, a prágai parlament német képviselője közvetítésével előzetesen már ismételten beható tájékoztatást kapott Loeschnek a magyarországi nemzetiségekkel kapcsolatos politikát érintő kritikus észrevételeiről és arra vonatkozó elgondolásairól, miként kellene és lehetne jobb belső nemzetiségpolitikával alátámasztani az elcsatolt területek német és magyar kisebbségeinek közös védelmére majd visszaszerzésére irányuló külpolitikát, már Loesch Budapestre érkezését megelőzően informálva Khuen-Héderváryt arról, hogy a maga nézetei igen sokban egyezvén a Loeschéivel, olyan nemzetiségpolitikai rendelkezések kidolgoztatását teszi folyamatba, amelyek a Loesch által is ajánlott és sürgetett irányt fogják követni, ennek megfelelő tárgyalásmódra utasította őt.[19]

Loesch e szeptember 21-i jelentésének nagyon fontos a záró-bekezdése, amelyben arról számol be, hogy Budapesten találkozott a román-bánáti svábok teljesen öntudatos németté vált — nemrég még „magyaron" — kiváló vezetőjével, Kaspar Muthtal, aki éppen hazatérőben volt szülőföldjére amerikai útjáról. Onnan nagy koncepciót hozott haza, amelyet írásba fog foglalni, s Loesch segítségével kíván eljuttatni a berlini Külügyi Hivatalba. E koncepció Muth által előtte felvázolt lényegét Loesch így summázta: „Ha a birodalomban súlyt fektetnek arra, hogy a 40 millió külföldi németet megtartsák, akkor a birodalomban még meglévő csekély kisebbségek számára — még 1%-ot sem tesznek ki — liberális kisebbségi törvényt kell hozni. A veszélyek, amelyek ebből a birodalomra származhatnak, e csekély szám folytán egyenesen elenyészők azon hihetetlen előnyökkel szemben, amelyekre Németország az ő külföldi németei megtartásával, és a kisebbségi gondolatnak, mint világjelszónak az előharcosa szert tehet".

Ennek a koncepciónak Loesch igen nagy jelentőséget tulajdoníthatott, mert azonnal intézkedett, hogy a Deutscher Schutzbundhoz tartozó „Deutsche Mittelstelle

[19] MOL, K 28 (Miniszterelnökség nemzetiségi osztálya). 4. cs. 10. tétel. T 61/1923. Pataky Tibor levele Papp Antalhoz. Budapest 1922. november 8.

für Südosteuropa" egy szeptember 15-i előadóestje keretében az Amerikából éppen visszatért Muth beszámolót tartson.[20] Sajnos sem ennek a beszámolójának tartalmáról nincs forrásunk, sem a Külügyi Hivatalnak szánt memoranduma maga nem került elő mindmáig, így egyelőre megválaszolhatatlan az a fontos kérdés, hogy pontosan honnan, kitől származik ez az Amerikából hozott koncepció. Loesch a Deutscher Schutzbund keretei közt fontos szellemi munkatársaiként a Kisebbségjogi Bizottságban (Ausschuss für Minderheitenrecht) tárgyaló jogász szakemberek, — valamint az európai német kisebbségek számottevő vezetői — mindenesetre azonnal felismerték annak morális jelentőségét és taktikai előnyeit, ha nemcsak más államokkal szemben támasztanak kisebbségjogi követelményeket, hanem — az Amerikából hozott koncepciónak megfelelően — a német kormánynak is liberális nemzetiségpolitikát javasolnak az ország maradék kisebbségeivel („mazur" lengyelekkel, dánokkal, szorboknak is nevezett vendekkel) szemben. Loesch egy beadványa, amelyet a Deutscher Schutzbund nevében 1922. november 24-én küldött a Külügyi Hivatalba, egyenesen azt indítványozta, hogy Friedrich Rosenberg külügyminiszter tegyen elvi nyilatkozatot a birodalmi gyűlésben, amely a német kormány programjaként hirdetné meg az egész gondolatkomplexumot, melynek lényege: teljesen liberális kisebbségpolitika alkalmazása a németországi kevés számú kisebbséggel szemben, hogy erre támaszkodva aktív és erőteljes külpolitikát lehessen folytatni a legalábbis 30 milliót kitevő európai német kisebbségek védelmére. Loesch szerint e kezdeményezés folytán s a szóban forgó koncepció érvényesülése esetén elvitathatatlanná válna a nemzetközi kisebbségvédelemben Németországot megillető vezető szerep. E lépés hatása ragyogó volna az egész világon, de különösen eredményesen befolyásolhatná Magyarországot, amely mindmáig úgy lép fel a szomszédos országokban kisebbségi sorsra jutott mintegy 3 millió magyar védelmére, hogy közben a mindössze néhány százezernyi német (és szlovák) kisebbségeit szinte ugyanúgy elnyomja, mint a világháború előtt. Ha ezt a tényt kellően leleplezve és bírálva, egyúttal kecsegtetően kilátásba helyezzük készségünket a magyarok által oly nagyon óhajtott együttműködésünkre a kisebbségvédelemben az elnyomó hatalmakkal szemben, kilátásaink egyáltalán nem rosszak: követeléseinknek engedni fognak.[21]

Loesch e beadványa azt is jelezte, hogy az általa felvetett — szerinte belpolitikailag mind jobb-, mind baloldalról helyeslésre számot tartó — programnyilatkozat előkészítéséhez „a Deutscher Schutzbund felajánlja jószolgálatait, s kívánságra formulázásokat is terjeszthet elő". Úgy tűnik, hogy a Külügyi Hivatal, amely egyébként jelentős mértékben támaszkodott a Deutscher Schutzbundnak a határterületi és külföldi németséggel kapcsolatos sokoldalú munkájára s annak tapasztalataira, ezúttal úgy találhatta, hogy Loesch indítványa túlságosan direkt kapcsolat lehetőségét látszik feltételezni a kormánnyal, amit az óvatosságból kerülni kíván. A Deutscher Schutzbund köreiben — különösen a Kisebbségjogi Bizottság részéről — azóta is sok panasz volt erre az óvatosságra, a német kisebbségek melletti külügyminiszteri nyílt kiállás hiányára. E tekintetben Stresemann külügyminisztersége idején történik majd 1924 őszétől változás, akinek azután 1925. január 13-i

[20] ZSA, Deutscher Schutzbund, Bd. 17. Fol. 148. A. Breckner: Einladung. 1922. szeptember 12.

[21] PAAA, Abt. VI. (Kult.) Deutscher Schutzbund. Loesch – Heilbronhoz. Berlin, 1922. november 24. K654235.

A kisebbségi jog birodalmon belüli szabályozásának külpolitikai szükségessége című emlékiratában a tulajdonképpen már az 1922. novemberi Loesch-beadványban a kormány figyelmébe ajánlott „gondolatkomplexumnak" annak megjegyzésével történik kifejtése, alapos érveléssel és kellően konkretizálva a teendőket, hogy mindez „megfelel az európai német kisebbségek kívánalmainak". Más kérdés, hogy a megvalósítására 1926-ban, illetve 1928-ban történt lépések Németországban is azt bizonyították, amit Magyarország kisebbségpolitikája kétarcúságával kapcsolatban egyébként joggal bíráltak: kisebbségvédelmet otthon biztosítani, az ezzel szemben ott is mutatkozó nacionalista ellenállást leküzdeni nagy nehézségekbe ütközik, s elégtelen megoldásokat eredményez.[22]

Szeptemberi magyarországi tartózkodásakor Loesch a nagy műveltségűnek és európai látókörűnek jellemzett Telekivel is beszélgetést folytatott. Bár ennek témáiról nem tett említést beszámoló jelentésében, biztosra vehetjük, hogy középpontjában a kisebbségvédelemmel és a revíziós propagandával kapcsolatos kérdések álltak, amelyekről egyébként Bécsben is tárgyalt már Felix Frank osztrák alkancellárral. Loesch felfogását e kérdések tekintetében leginkább abból a memorandumából ismerhetjük meg, amelyet 1922. november elején küldött meg a Külügyi Hivatalba Heilbron miniszteri osztályfőnök kezeihez azzal a kéréssel, hogy továbbítsa Joseph Wirth birodalmi kancellárhoz. Egy-egy példányát eljuttatta a magyar és az osztrák kormányhoz is, továbbá az utódállamok német kisebbségi vezetőit is tájékoztatta annak tartalmáról.[23]

A külföld felé irányuló revíziós propaganda tekintetében, amelynek irányítására Magyarországon Teleki kapott bizalmas, nem publikus, mégis eléggé köztudott — kormánybiztosi — megbízást Bethlentől, teljesen rokon felfogással találkozunk Loesch e memorandumában azzal, amely előttünk Teleki számos megnyilatkozásából, beszédéből, cikkéből ismeretes. Loesch is azt hangsúlyozza, hogy a revíziós propagandának az a fajtája, amely szűken nemzeti szempontú, s többnyire szinte kimerül a nemzeti sérelmek heves emócióktól áthatott pertraktálásában — ahelyett, hogy bőséges tényanyag alapján, szenvedélymentes hangnemben és szélesebb körű áttekintéssel tárgyalná meg a békeszerződésekben rögzített területi változások következményeit s különösen az előállt kisebbségi helyzet súlyosságát – a külföld számára nem lehet eléggé bizalom- és érdekkeltő, s így igazán hatásos sem. Arról kell meggyőzni a külföldet, hogy a békeszerződések által Európában előidézett súlyos kisebbségi helyzet rendezése nem egyszerűen a revízió szükségességét hangsúlyozó vesztes országok ügye, hanem — s ezt kell beláttatni — nemzetközi jelentőségű európai ügy, amelynek vizsgálata nemzeti elfogultságoktól mentes, tudományos megközelítést igényel. Loesch e memoranduma felveti egy nemzetközi kisebbségvédelmi szemle létrehozásának gondolatát, s ismerteti annak Budapesttel és Béccsel általa már előre egyeztetett tervezetét, amelyhez most a németbirodalmi kormány erkölcsi és anyagi támogatását kéri. Mint előadja, semleges országban (lehetőleg Svájcban, mégpedig a Nemzetek Szövetsége székhelyén, Genfben) kellene megjelentetni. Nemcsak semleges, hanem győztes

[22] *Helmut Pieper:* Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1918–1933/34. Frankfurt am Main, Metzger, 1974.

[23] PAAA, Abt. VI. (Kult). Deutscher Schutzbund. Loesch Heilbronhoz. Berlin, 1922. november 1. Kísérőlevél és memorandum. K654227.

országokbeli szerzőktől is közölne cikkeket, tanulmányokat ez a nemzetközi összetételű szerkesztőbizottsággal indítandó lap, amelynél természetesen mégis érvényre jutna az a túlsúly, amelyet az európai kisebbségek táborában a Versailles és Trianon által teremtett német és magyar kényszerkisebbségek képeznek.

Loesch e terve tekintetében még évekig nem történt semmi. Egyelőre — a Deutscher Schutzbund égisze alatt — a német folyóiratok még 1920-ban alakult és Rudolf Pechel vezetése alatt évente ülésező munkaközössége igyekezett összehangolni a kisebbségi kérdésben is a határterületi és külföldi németség érdekeiért folytatott harcot az össznémet sajtóban (Arbeitsgemeinschaft deutscher Zeitschriften für die Interessen des Grenz- und Auslanddeutschtums).[24] E munkaközösséggel — s a Külügyi Hivatal sajtóosztályával — a magyarországi németség részéről Gündisch tartott kapcsolatot, hol sajtókampányokat sürgetve, hol mérsékletet kérve, a népiségi harc (Volkstumskampf) mindenkori éppen aktuális taktikai szempontjai szerint. Csak miután a kontinens német kisebbségei már 1922-ben megvalósított szervezeti egybefogását követően később, 1925-ben, valamennyi európai kisebbség közös érdekképviseletének internacionális szervét is sikerült kialakítani, került sor — e két szervezetre alapozva — a kisebbségi problematikával elméletileg, s az európai kisebbségek helyzetének alakulásával szemleszerűen is folyamatosan foglalkozó folyóirat megindítására *Nation und Staat* (Nemzet és Állam) címmel, 1927 szeptemberében, de nem „semleges helyen", hanem Bécsben, és szerkesztését valamint szerzői gárdáját tekintve korántsem a Loesch által elképzelt és javasolt szélesebb, a nem a kisebbségi táborból származó véleményeknek is helyet adó nemzetköziséggel.[25]

A Deutscher Schutzbund 1922. szeptember–december közti tevékenységéről szóló beszámoló jelentés szerint Loesch szeptemberi budapesti tárgyalásai azt a kettős célt követték, hogy egyrészt létrejöjjön egy kontinentális kisebbségi blokk, vagyis valamennyi európai kisebbség közös frontja, másrészt, hogy a magyarokat engedékenyebb magatartásra kényszerítsék a csonka-magyarországi kisebbségeik kérdésében. Loesch budapesti benyomásai alapján a magyar kormány igen érdekelt abban, hogy az utódállamokban kisebbségi sorsra jutott magyar nemzetrészek képviseletet kapjanak és aktív szerepet játsszanak egy majdan valamennyi európai kisebbséget magába ölelő olyan szervezetben, amelyet a többséget tevő német és magyar kisebbségek együttesen majorizálhatnak. A berlini Schutzbund-tanácskozásokba bekapcsolódó észtországi német újságíró, Ewald Ammende, aki már ekkoriban foglalkozhatott ezzel a kérdéssel, bizonyára nem véletlenül tett látogatást Magyarországon már 1922 augusztusában.[26] Loesch is a magyar kormánnyal szembeni várakozások szellemében tájékoztathatta hallgatóságát 1922. november 10-én a Juniklubban, — a versailles-i béke előtti ókonzervativizmussal szemben fellépő ifjúkonzervatívoknak ebben az immár a Deutscher Schutzbund berlini székházában (Motz-Strasse 22.) helyet kapott fészkében — tartott *A mai Magyarország és a kisebbségvédelem nemzetközi problémája* című előadásában is.[27] De a németekkel való kisebbségpolitikai együttműködés ígéretes kilátásai

[24] BA, Nachlass Haushofer, 930 b.

[25] *Arnold Weingärtner:* „Nation und Staat". Eine Monographie. Wien, W. Braumüller, 1979.

[26] ZSA, Deutscher Schutzbund. Bd. 2. Fol. 187–188. Bericht über die Tätigkeit des Deutschen Schutzbundes in der Zeit von September bis Dezember 1922.

[27] ZSA, Deutscher Schutzbund. Bd. 2. Fol. 224.

valójában korántsem feledtették a magyar körök előtt a Loesch által nagy határozottsággal kifejezésre juttatott elvárásokat a német kisebbséggel szemben folytatott magyarországi politika megváltoztatása iránt, olyannyira, hogy a nemkívánatosnak tekintett külső beavatkozás elhárítására Bethlen miniszterelnök már október elején bizalmasan elrendelte, hogy „a Deutscher Schutzbund, e hatalmas alldeutsch célzatú szervezet működése éber figyelemmel kísértessék, hogy a szükséges ellenintézkedések idejében megtörténhessenek".[28]

Közben a Deutscher Schutzbundban folytak az előkészületek a német kisebbségeknek — a valamennyi európai kisebbség tervezett közös blokkja előfeltételének tekintett — egybefogására. 1922. október 22-én Bécsben alakult meg az „Európai Német Népcsoportok Bizottsága" (Ausschuss der deutschen Volksgruppen in Europa). E magát 1927 óta majd Szövetségnek (Verband) nevező szervezetnek — egészen 1931-ig — a Romániához került (csatlakozott) erdélyi szászok magyar részről árulással vádolt és gyűlölt vezető személyisége, Rudolf Brandsch lett az elnöke,[29] ami teljesen meghökkentő lehetett a német–magyar revíziós együttműködés Bethlen által remélt perspektívái szempontjából. Azonnal megkérdőjeleződött a budapesti Erdélyi-Szász Iroda fenntartásának értelme is, amelyet a magyar kormány mindeddig Brandsch-ellenes politikára igyekezett felhasználni, miközben úgy remélte, hogy a németországi kapcsolatok szempontjából számíthat az Iroda tevékenységére. Az érezhető feszültség — egyébként kölcsönösen kívánatosnak vélt — enyhítése szempontjából is bizonyos jelentőséget kapott, hogy a Deutscher Schutzbund a berlini egyetem Gragger Róbert vezette magyar intézetével együttműködve ünnepélyek sorozatát rendezte meg Petőfi Sándor születésének küszöbön álló 100. évfordulója alkalmából számos németországi városban. (A Petőfi-verseket Peter Jekel és részben Lorenz Landgraf fordításában adták elő.)[30]

Egyébként az Európai Német Népcsoportok Bizottsága létrehozásában az a megfontolás is szerepet játszott, hogy egységes irányítást valósítva meg, a jövőre nézve elejét vegyék egyes német népcsoportok olyan lépéseinek — a Nemzetek Szövetségénél, vagy más nemzetközi fórumokon, mint a Népszövetségi Ligák Nemzetközi Uniója, az Interparlamentáris Unió, az International Law Association —, amelyek taktikailag hátrányosak lehetnek egyik-másik, vagy az összes többi német népcsoport számára. Ezzel kapcsolatban állítottak fel Bécsben egy irodát (Büro für die deutschen Minderheiten), az ismert népcsoportjogász Carl Georg Bruns vezetésével[31] — aki egyébként Loeschsel és Max Hildebert Boehmmel együtt tagja volt a Bernstorff gróf elnökletével működő „Deutsche Liga für den Völkerbund" vezetőségének, ennek a népszövetségi kisebbségvédelmi eljárás megreformálása mellett kiálló német ligának[32] — aki az európai német népcsoportok megbízott állandó jogi tanácsadója szerepét 1931-ig, haláláig töltötte be.

---

[28] MOL. K28. 30. cs. T124/1923. Miniszterelnökségi átirat a belügyminisztériumhoz. Budapest 1922. október 7.

[29] Zehn Jahre des Zusammenwirkens der deutschen Volksgruppen in Europa. Nation und Staat, VI. évf. (1932/33) 2–4.

[30] MOL. K26. 1266. cs. 1922. II. tétel. 282. sz. *Jekel:* Az Erdélyi-Szász Iroda tevékenysége.

[31] BA, R (Reichskanzlei) 43. I. 545. Fol. 157–159. Bruns levele Brachthoz. Berlin, 1924. október 28.

[32] *Günter Höhne:* Deutsche Liga für Völkerbund. In: Lexikon zur Parteiengeschichte, i. m. 2. köt. 9–16.

Az az élénkség, amely a mindig is rendkívül ötletdús és agilis Loesch és az általa vezetett Deutscher Schutzbund tevékenységét e hónapokban különösen jellemezte, összefüggésben látszik lenni annak a konkurenciának a jelentkezésével, amely a csak nemrég — 1922. március 23-án — alakult „Zweckverband der freien Deutschtumsvereine" elnevezésű szervezet részéről mutatkozott egyre törtetőbben. Az új szervezet — mint a Deutscher Schutzbund már 1919 óta — szintén kartellszerűen fogta össze számos szabadnak, azaz a kormánytól függetlennek és egyben minden pártpolitikán is felülállónak mondott, elsőrendűen a német nemzeti ügyet szem előtt tartó németségi egyesületet, ugyancsak arra ajánlkozott fel, — persze ennek ellenében a kormánytól egyáltalán nem jelentéktelen pénztámogatást igényelve, — hogy ellátja a német külpolitika a külföldi németséggel kapcsolatos azon céljainak társadalmi szolgálatát, amelyet az a jelen körülmények között nyíltan és hivatalosan nem vállalhat.[33] Ebben a helyzetben Loesch különösen fontosnak tarthatta bizonyságát adni annak, hogy bőséggel vannak megvalósításra váró olyan nagyobb horderejű tervei, programjai, amelyek különösen érdemlegesek, figyelemre méltók lehetnek ebben a kormány és a Deutscher Schutzbund közti már eddig is jól bevált kisebbségpolitikai-külpolitikai együttműködésben. Az eredmény azonban az lett, hogy a kormány — a nyilvánvaló átfedések ellenére — a Zweckverband szolgálatait is igénybe vette a Schutzbundéi mellett, de mindkettőnél óvakodott — legalábbis egyelőre — mellé állni nagyobb szabású, s főleg a kormánnyal való kapcsolatot könnyen átláthatóvá tehető terveknek, elképzeléseknek.

Az Európai Német Népcsoportok Bizottságának alakuló ülésén a magyarországi németség képviseletében Guido Gündisch volt jelen, aki e szervezet egész további működése során is úgyszólván állandó résztvevője lett ülésezéseinek. Az alakuló ülésről visszatérve — valószínűleg az őt első számú magyarországi bizalmi emberüknek tekintők kérésére — szerét ejtette, hogy annak lefolyásáról, jelentőségéről óvatosan és célirányosan tájékoztassa a magyar külügyminisztériumot és a miniszterelnököt. E beszélgetéseiről Gündisch jelentést küldött Berlinbe a birodalmi Külügyi Hivatalba, mely szerint Kánya Kálmán, a külügyminiszter állandó helyettese pángermán akciónak jelentette ki e Bizottság megalakulását, s nem tartotta elfogadhatónak azt az itt is meghirdetett irányvonalat, hogy a kisebbségpolitikában kifelé és befelé egyenlő mércét kell alkalmazni. Szerinte megengedhetetlen a külső beavatkozás egy szuverén módra kezelendő ügybe. Ezzel szemben Bethlen arról biztosította Gündischt, hogy a német kívánságok és panaszok teljes méltánylásra fognak találni. Már dolgoznak egy kisebbségi iskolarendeleten, s engedélyeztetni fognak egy kulturális egyesületet is a magyarországi németség számára.[34]

Úgy tűnt tehát, hogy — zavaró momentumok ellenére — megmaradt a hatása Bethlenre Loeschnek már szeptemberi budapesti látogatása során és nyomán figyelmet keltett, alapjában véve magyarbarátnak érzett érvelése egy olyan nemzetiségpolitikai gyakorlat kialakítása mellett, amely a trianoni Magyarországon megmaradt német kisebbség jogos kívánságainak méltánylásával biztosíthatja legjobban mind Németország, mind az elszakított területek németségének rokon-

[33] *Manfred Weissbecker:* Zweckverband der freien Deutschtumsvereine (1922–1932/33). Uo. 4. köt. 642–646.

[34] PAAA, Pol. Abt. Ung. Politik. 6. Bd. 2. Aufzeichnung über Unterredungen mit Bethlen und Kánya.

szenvét és támogatását a magyar revíziós törekvésekhez, s a majdani terület-visszacsatolásokhoz. Egy a magyar miniszterelnökség nemzetiségi osztályára 1922. november 2-án érkezett — egyébként keltezetlen — német nyelvű jelentés ismeretlen szerzője igen pozitívan nyilatkozott Loeschről azon benyomásai alapján, amelyeket az ő szeptemberi budapesti tartózkodása alkalmával vele folytatott beszélgetés során szerzett róla. A Deutscher Schutzbund 1880-ban Sziléziában született ügyvezetője már 20 éves diák kora óta ismeri Magyarországot, ahol azóta többször járt; erősen rokonszenvezik a magyarokkal, akiknek vezető férfiaival meg akarja osztani a maga ismereteit, gazdag tapasztalatait, a kisebbségi kérdés és a revíziós politika tekintetében. Nagy tisztelője Teleki Pálnak, akinek vonatkozó munkásságát az előző év (1921) folyamán behatóan tanulmányozták a Deutscher Schutzbundban; sokat tanulhattak abból, s kitűnő ösztönzéseket kaphattak tőle. Loesch leghőbb vágya, hogy tartós együttműködést kezdeményezzen a magyarokkal a közös érdekű szívós munkában, és hogy megnyerje őket a kölcsönösség gondolatának a kisebbségvédelemben, amely a — végeredményben revíziós célú — kisebbségvédelmi törekvések nemzetközi propagálását és elfogadtatását lényegesen megkönnyítheti. A Deutscher Schutzbund által e vonatkozásban kidolgozott koncepció az, amivel német részről határozottan előtte járnak a magyaroknak, akiknek leginkább tisztán látó politikusainál már bíztató jelei mutatkoznak belátásuknak, bár a közvélemény ellenállása igen nagy a hazai kisebbségek javára teendő minden olyan intézkedéssel szemben, amelyek figyelembe vennék a hazai kisebbségek jogos igényeit.[35]

Arra vonatkozóan, hogy Bethlennek tekintetbe kell-e vennie Loesch elgondolásait, eltérőek voltak a vélemények. Bécsből, ahol az európai német népcsoportoknak a Loesch-féle kisebbségpolitikai koncepciót alapul vevő bizottsága megalakult, a magyar követ, Masirevich Szilárd, óvatosságra intett november 21-i jelentésében: a „különben jóhiszemű" Loesch Deutscher Schutzbundját főleg német nemzeti érzelmű, de demokrata zsidók pénzelik és szociáldemokrata oldalról is informálják; a kisantant részéről mind Prágából, mind Belgrádból magyar szempontból kedvezőtlenül befolyásolják. Nyomozást tart szükségesnek annak megállapítására, hogy a csonka-magyarországi illetve az elszakított területi németség részéről ki tart kapcsolatot a Schutzbunddal?[36] Egy Németországból — nem ismert német forrásból — az év végén érkezett bizalmas tájékoztatás szerint az ekkor már 120 egyesületet összefogó Schutzbund ezen kívül mintegy 50 külföldi német népiségi egyesülettel áll — politikai óvatosságból nem szervezeti kapcsolatban, hanem — „eszmecserében".[37] A berlini magyar követ, Emich Gusztáv, november 17-i, illetve december 22-i jelentéseiben maga is véleményt nyilvánít Loeschről és a Deutscher Schutzbundról, mely utóbbiról megerősíti, hogy jelentékeny anyagi eszközeit a — Németországban nemzeti érzelmű — a demokrata párthoz közel álló zsidó nagytőkétől kapja. Szerinte Loesch — akinek felesége (Korniss Vilma) bácskai születésű magyar asszony — nem szorul informátorokra a magyarországi németek vagy Berlinben élő erdélyi szászok köréből, mert anélkül is nagyon jól ismeri a magyarországi és az utódállamokbeli viszonyokat. Nem kívánja a magyarországi németséget

[35] MOL, K 28. 30. cs. T 61/1923. Bericht anlässlich des Aufenthaltes dr. von Loesch's. (Kelt. nélkül.)

[36] MOL, K 28. 30. cs. T 124/1923. Masirevich jelentése. Bécs, 1922. november 21.

[37] Uo. Német nyelvű bizalmas jelentés a Schutzbundról. (Keltezés nélkül. Érkezett 1922. december 30-án).

bekapcsolni a Deutscher Schutzbundba, viszont kooperációra törekszik a magyarokkal a kisebbségek ügyében, a békeszerződések elleni harcban. Emich véleménye szerint a Loeschsel való kooperáció magyar szempontból kívánatos és hasznos: „Amennyiben a Deutscher Schutzbunddal illetve Loesch úrral való együttműködéstől eltekinteni akarnánk, úgy hasonló erejű és irányú más akcióba jelenleg bekapcsolódni nem tudnánk. Felette meggondolandónak tartanám a felénk nyújtott jelenleg egyedüli kezet — a jövőre irányuló, egyelőre nem igazolt aggályok miatt — minden további nélkül elutasítani".[38]

A kisebbségpolitikai együttműködés problémái. Konfliktusok, csökkenő kilátások. (1923–1926)

Az 1922. május végi, június eleji magyarországi országgyűlési választások óta, amikor a hazai németség német öntudatú képviselői — a kisebbségek politikai jogai mellett is kiálló Német Védszövetséget valósággal sokkoló módon — teljességgel kiszorultak a parlamentből, a Loesch által is erre ösztönzött német diplomácia már maga is egyre aktívabban sürgette a magyar kormánytól bevonásukat a német kisebbség érdekében hozandó, elvárt és ígért intézkedések előkészítését célzó tárgyalásokba. Ettől azonban Bethlen húzódozott, mert meglehetősen tartott a Bleyert és Gündischt pángermán üzelmekkel vádló, nemzetiségellenes szélsőjobboldali ellenzék támadásaitól. Helyettük a magyarországi németek kormánybiztosává kinevezett, de a Schutzbund részéről renegátnak, népe árulójának (Volksverräter) tartott Steuer Györgyre kívánt támaszkodni, amit a Steuer személyes ellenségének is tekintett Bleyerrel egyetértésben Loesch éppúgy erélyesen kifogásolt, mint azt, hogy a szintén renegátnak nyilvánított Kayser Szilárdot küldözgetik a magyarországi németség képviselőjeként külföldi konferenciákra.[39]

Meghökkentő volt továbbá, hogy a magyar nemzetiségpolitikát ért külföldi kritikák indokoltságának cáfolására 1923. február elején magát Bleyert akarták volna rávenni, amit ő természetesen visszautasított;[40] ezt követően — még e hónapban — a Magyar Külügyi Társaság vezetősége részéről Paikert Alajos alelnök és Póka-Pivny Béla igazgató fel is kereste Berlinben Loescht, hogy tárgyaljanak vele a kisebbségek ügyében követendő egységes eljárásról.[41] Az erre vonatkozó magyar elképzelések helyett, amelyek a kisantant-országok német kisebbségeinek az ottani magyar kisebbségekkel való együttműködése elérését célozták, az következett, hogy e német kisebbségek népcsoportvezetőségei gyors egymásutánban olyan egybehangolt nyilatkozatokat adtak ki, amelyek szerint részükről kizárt minden ilyesféle együttműködés, míg maga Bleyer nem igazolja, hogy a magyar politika megváltozott a magyarországi németség tekintetében.[42]

Bleyer és Gündisch 1923. március közepén memorandumban kérte a német kormánytól, figyelmeztesse a magyar kormányt arra, hogy a hatóságok és hivatalos személyek tanúsítsanak megfelelő magatartást a magyarországi németséggel

[38] Uo. Emich 1922. november 17-i és december 22-i jelentései.

[39] Uo. 93. cs. 193. tétel. T 55/1923. Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, Budapest 1923. május 31.

[40] PAAA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd 2. Bericht.

[41] MOL, K 28. 5. cs. 18. tétel. 2386/1923. Paikert Alajos jelentése. Budapest 1923. március 11.

[42] *Tilkovszky Loránt:* Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). Századok, 1978. 1. sz. 33., 39.

és mindegyre csak gyanúsított és rágalmazott vezetőivel szemben; követelje meg bevonásukat annak a rendezési tervnek konkrét kidolgozásába, amelynek tulajdonképpen a maga részéről egyoldalúan készített tervezeteiről ad információkat a német kormánynak.[43]

Teleki, aki az őt tiszteleti tagjává avató Német Földrajzi Társulatban 1923. május elején előadást tartott Berlinben, felkereste Loescht a Deutscher Schutzbund székházában, ahol megcsodálhatta annak kitűnően szervezett könyvtári és dokumentációs osztályát, amely az elcsatolt németországi területekről beszerzett, illetve azokra vonatkozó kiadványok, térképek, statisztikák, jelentések szisztematikusan gyűjtött és szakszerűen nyilvántartott tárháza, „adatbankja" szerepét töltötte be a revíziós kisebbségpolitikai munka szolgálatában. (Hamarosan mintája lehetett ez Teleki — leplezett célú — hasonló alapításainak: a Szociográfiai Intézetnek, majd az Államtudományi Intézetnek, 1924-ben, illetve 1926-ban). Loesch szerette volna Telekivel alaposan megbeszélni kívánatos szoros együttműködésüket, amelynek feltételeként előtte is hangsúlyozta, hogy a magyar kormánynak most már haladéktalanul lépnie kell a tőle elvárt módon a magyarországi német kisebbséggel kapcsolatos politikájában, de Teleki ez elől kitért, arra hivatkozva, hogy a kisebbségi kérdés belpolitikai vonatkozásban nem rá tartozik. Mint Loesch hamarosan értesülhetett róla, éppen azon a napon, május 8-án, amikor Teleki nála járt, sor került Budapesten — mégpedig a német kisebbségi vezetők Bethlen utasítására történt bevonásával — az ígért kisebbségi iskolarendelet tervezetének megtárgyalására, az előzékenynek mutatkozó Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter elnökletével.[44] Hogy Telekinek mi volt a véleménye Loesch felfogásáról a kisebbségpolitika kérdésében, arra rávilágít Fritz Kleinnek, *a Deutsche Allgemeine Zeitung* szerkesztőjének bizalmas jelentése arról a beszélgetésről, amelyet Loeschnél tett látogatását követően folytatott vele Teleki, Emich berlini magyar követ jelenlétében. Elmondotta, hogy Loesch mutatta neki egy grazi professzor mostanában megjelent könyvét, amelyben a szerző különbséget tesz önkéntes és kényszerkisebbségek között. Teleki — Loeschtől eltérőleg — úgy tartja, hogy egy önkéntes kisebbséggel kapcsolatban — márpedig az önszántából betelepült és azóta jórészt az elmagyarosodás útját választott magyarországi németség ilyen, — nem igényelhető ugyanolyan kisebbségpolitikai elbánás, mint azon nemzetrészek számára, amelyek teljes nemzeti öntudat birtokában kerültek máról-holnapra kisebbségi sorsra, idegen uralom alá, a békediktátumok kényszere következtében.[45] Ezek a közöttük bizalmas beszélgetésen elhangzott, nyilvánosságra nem került, Klein jelentése szerint „épp oly ügyes, mint teljesen helytelen" kijelentések így nem kelthettek még ekkor ahhoz hasonlítható visszhangot, mint amikor Teleki 1931-ben a *Pester Lloydban* közölt cikkében fejtegeti majd behatóan ugyanezt a változatlan felfogását.[46]

Loesch a nála Bethlen hivatalos megbízására hivatkozva megjelenő Papp Antal előtt részletezhette azokat az igényeit, amelyek meghallgatása elől Teleki kitért.

[43] PAAA, Pol. Abt. II. Ung. Politik 6. Bd 2. Bleyer-Gündisch: An die Deutsche Reichsregierung. 1923. márciüs közepe.

[44] Uo. Bd. 3. Aufzeichnung über eine Enquete in Sachen der Minderheitsfrage.

[45] Uo. F. Klein: Vertraulicher Bericht. Berlin, 1923. május 12.

[46] *Paul Teleki:* Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. Pester Lloyd, 1931. február 17.

(Papp a Teleki által felügyelt — leplezetten revíziós munkát végző — Társadalmi Szervezetek Központját vezette, s mint pénzügyi szakember, ezek működésének, különböző akcióinak finanszírozásával foglalkozott). Amit Loesch Pappnak szóban előadott, utóbb írásban is rögzítette számára. Így sürgette Steuer kormánybiztos eltávolítását, és a rendelkezésére álló német nyelvű, de a Bleyer-féle irányzatot támadó lapok beszüntetését, illetőleg Bleyer kezére adását. Kimutatást készített arról, más országokban hány lapja, egyesülete, pártja van a német kisebbségnek, s ezzel szemben mily kirívóan elmaradott és tarthatatlan a magyarországi német kisebbség helyzete. A jelenlegi magyar nemzetiségpolitika olyan, hogy az elszakított németeknek ma attól kell tartaniuk, visszatérésük esetén őket is elnemzetietlenítenék. „Szívem legbensőbb vágya teljesülne, ha egyengethetném a magyar ügy útját. Ennek egyedül tettek az előfeltételei. Ígéretekből már elég".[47]

A Deutscher Schutzbund köréből Ammende is síkra szállt a tallinni *Revaler Bote* című német nyelvű lapban *Magyarország és német kisebbsége* címmel közölt cikksorozatával, amelyet 1923 júniusában az újvidéki *Deutsches Volksblatt* is átvett.[48] Az Európai Német Népcsoportok Bizottságának 1923. június végi, július eleji bécsi tanácskozásán, amelyen Bleyer is részt vett, olyan álláspont alakult ki, hogy a szervezetileg így egységbe fogott német kisebbségek hatalmat, mégpedig növekvő hatalmat jelentenek, s ezt éreztetni kell a magyar kormánnyal: ha kisebbségpolitikájának megváltoztatása üres ígéret maradna, valamennyi német kisebbség egységes támadására számíthat.[49] A megvívandó népiségi harc azonban — mint a Deutscher Schutzbund 1924. január 5-i würzburgi ülésezésén a „Volkstumskampf"-ról hozott határozat majd kimondja — természetesen nem csak az elnyomó nemzet (ez esetben a magyar) ellen irányul, amely során „kíméletlenül alkalmaznunk kell minden valóban célszerű eszközt", hanem — s talán mindenekelőtt — „a saját táborunkban lévő tisztességtelen vagy lagymatag elemek ellen is".[50]

A magyarországi németség egy országos kulturális egyesületének Bleyer vezetése alatti megalakítására 1923. június 15-én tett kísérletet[51] azonban a Bleyertől idegenkedő magyar kormány nem ismerte el, s hosszas alkudozásokra volt még szükség a bleyeri irányzat mellett kiálló német védszövetségi erők sőt a német és osztrák diplomácia részéről is a magyar kormánnyal, míg bizonyos kompromisszumos megoldás születhetett. Az 1924. augusztus 3-án megtartott alakuló ülésen a magyar kormány bizalmi embereként Gratz Gusztáv került a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Ungarländisch-deutscher Volksbildungsverein) elnöki székébe, aki mellett Bleyer ügyvezető alelnök lehetett, míg a harmadik vezető — az egyesület igazgatója tisztségében — ugyancsak Bethlen egy bizalmasa, az Ausztriából frissen honosított Josef Wild lett. Az egyesület vezető testületeiben mintegy fele-fele arányban foglalhattak helyet a bleyeri népinémet irányzathoz tartozók, illetve a kormány bizalmát élvezők. Steuer kormánybiztosnak nem jut-

[47] PAAA, Pol. Abt. II. Ung. Politik. 6. Bd. 3. Loesch Papp Antalhoz. Berlin, 1923. május 13.

[48] MOL, K 437. 3. cs. 7. tétel. 535/1923.

[49] PAAA, Pol. Abt. II.Jugoslawien. Politik 6. Bd. 2. VI. A. 882. A. Breckner jelentése. Bécs, 1923. július 2.

[50] ZSA, Deutscher Schutzbund, Bd. 8. Fol. 21. Jahresbericht 1923/1924.

[51] *Hedwig Schwind:* Jakob Bleyer. München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1960. 100.

tattak az egyesületben semmiféle szerepet – kívülről áskálódott nemcsak Bleyer, de egyre inkább Gratz ellen is, azzal vádolva az egyesületet, hogy nem gátolja, hanem elősegíti a Deutscher Schutzbund pángermán agitációját Magyarországon.[52]

A Deutscher Schutzbund 1924. augusztus 15-i helyzetképe szerint az egyesület megalapítása, amelyhez a magyarországi németség részéről nemzeti állománya megőrizhetésének reménye fűződik, nagyon nehezen elért, a magyar közvélemény jó része által sokallt és gyanakvással fogadott, inkább külsődleges siker lévén, nem lehetünk különösebben bizakodó hangulatban. Az igényekhez képest az elért eredmények minden tekintetben igen szerények, de a magyarországi németek kénytelenek ezzel jelenleg beérni. Talán mégis könnyebb lesz ezután megvallaniuk nemzeti mivoltukat, szembeszállni az alsóbb hatóságok megfélemlítési akcióival, s kinevelni egy öntudatos, népiségéhez hű értelmiségi törzsgárdát.[53] Loesch ugyanezen a napon kelt, Papp Antalhoz intézett levele reményének ad kifejezést a tekintetben, hogy az egyesület láthatóan szoros kapcsolata a hivatalos apparátussal és politikai személyiségekkel, nem akadályozó béklyót, hanem előmozdítást fog mégis jelenteni.[54]

Az Európai Német Népcsoportok Bizottsága 1924. november elején Berlinben ülésezett. Az ennek előkészítésével foglalkozó Bruns október 28-i levele Bracht kancelláriai államtitkárhoz, rámutatott a kisebbségi német politikusok elégedetlenségére és elkedvetlenedésére amiatt, hogy a Birodalom vezetői részéről nem találnak bátorító kiállásra mellettük, s emiatt a hivatalok tisztviselői sem tanúsítanak igazi érdeklődést és segítőkészséget problémáik iránt. Arra is célzott, hogy nagyobb kölcsönös bizalom és szorosabb kapcsolat jobban kihasználhatóvá tenné a Birodalom számára azt az igen értékes információforrást, amit az európai német népcsoportszervezetek vezetői jelentenek.[55] Sürgetésére ezúttal először fordult elő, hogy a birodalmi kancellár kész volt — bizalmasan bár, de ünnepélyesen — fogadni november 3-án a német kisebbségek vezetőit. (Köztük magyar részről Bleyert). Wilhelm Marx kancellár szavai a következők voltak: „A német nép és a birodalmi kormány a legmelegebben együtt érez a német néprészek sorsával az idegenben, és üdvözli azokat a szoros kapcsolatokat, amelyeket a német kisebbségek kulturális vonatkozásban fenntartanak a népi hazával (Volksheimat). Kulturális téren a birodalom lehetőség szerint támogatni igyekszik a kisebbségeket.

Politikailag természetesen, megfelelően az államjogi helyzetnek, mindkét fél érdekében tartózkodó magatartásra van szükség; ez vonatkozik a jelenlegi tanácskozás kezelésére is a bel- és külföldi sajtóban. De a birodalmi kormány már kezdettől fogva elszánta magát arra, hogy fellép a nemzeti kisebbségek joga megóvása, illetve kialakítása érdekében.

A Népszövetségen kívül és adott esetben azon belül is Németország a kisebbségvédelem érdekében fog tevékenykedni, és ily módon törekedni fog olyan tartós

---

[52] *Bellér Béla:* Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Budapest, Akadémiai, 1975. 279–285.

[53] PAAA, Abt. VI. (Kult), Deutscher Schutzbund. „Schutzbundbrief", 1924. augusztus 15. K654507.

[54] Loesch levelének e részére Papp Antal utal Weber Arthurnak írt levelében. Budapest, 1924. augusztus 16. MOL, K437. 6. cs. 7. tétel.

[55] BA, R 43. I. 545. Bd. 4. Fol. 157–159.

viszonyok teremtésére, amelyek lehetővé teszik a külföldi német kisebbségeknek nemzeti sajátosságuk megtartását és a népi hazához való kapcsolataik ápolását".[56]

A birodalmi és a kisebbségi németek szorosabb kapcsolatának előmozdítására Loesch — a maga elnöklete alatt — 1925 januárjában majd létrehoz a Deutscher Schutzbund székházában egy Népinémet Klubot (Volksdeutscher Klub), ahová rendszeres meghívást kapnak kisebbségi sorban élő, de a birodalmi kapcsolatokat fenntartó és szintén szorosabbá tenni akaró „népinémet" vezetők — köztük Magyarországról is — közös érdekű problémáik kölcsönös elemzésére, megvitatására.[57]

Ugyancsak az 1924. novemberi berlini tanácskozás eredményeként határozták el a Német Kisebbségek Gazdasági Tanácsadó Szerve (Wirtschaftliche Beratungsstelle der deutschen Minderheiten) felállítását, Massmann bankigazgató vezetésével, hogy a Deutscher Schutzbund keretébe tartozó birodalmi gazdasági és pénzügyi szervezeteket az eddigieknél összehangoltabban mozgósíthassa a német kisebbségek támogatására. Kulturális támogatás szempontjából a jó, népszerű népiségi írások terjesztésére szakosodott egyesület (Verein zur Verbreitung guter volkstümlicher Schriften) kapott megbízást. Elhatározták tudományos vállalkozások támogatását a „németségismeret" (Deutschtumskunde) előmozdítására. E tekintetben mindenekelőtt a birodalmi belügyminisztérium vezetésével és a Külügyi Hivatal részvételével létesített, Wilhelm Volz és Albrecht Penck professzorok által irányított, a „nép- és kultúrtalaj" kutatására Lipcsében létrehozott német intézményre (Deutsche Mittelstelle für Volks- und Kulturbodenfor- schung) gondoltak, amelynek „csak korlátozott nyilvánosság előtt ismeretes munkája kiterjed a határmenti és a külföldi német területek egészére, és előkészíteni kívánja a tudományos alapokat a politikai térkép egy jövőbeli megváltoztatásához".[58] Abban a *Volk unter Völkern* (Nép a népek között) című kötetben, amellyel Loesch 1925-ben megindította a Deutscher Schutzbund „Bücher des Deutschtums" (A németség könyvei) sorozatát, Penck tanulmánya kifejti, hogy a nép- és kultúrtalaj-kutatás módszereivel „kisszámú német is elegendő ahhoz, hogy egy országnyi nagy területet német kultúrtalajjá lehessen változtatni", Ziegfeld tanulmánya pedig a német térképészet világháború utáni ezirányú fejlődésének máris elért figyelemreméltó eredményeit — így Friedrich Lange munkásságát — méltatva, hangsúlyozza e tudományos tevékenység nagy propagandisztikus jelentőségét a versailles-i békeszerződés revíziójáért folyó harcban. Számítottak a külföldi németséggel tudományosan és propagandisztikusan igen tevékenyen foglalkozó stuttgarti Deutsches Auslandsinstitutra is. A Deutscher Schutzbund berlini központjában is folyó statisztikai munkálatok mellett támaszkodtak a bécsi egyetem Wilhelm Winkler vezette, a kisebbségi népek statisztikájával foglalkozó intézete, (Institut für Statistik der Minderheitsvölker) munkásságára is.[59] A Magyar Statisztikai Társaság részéről Buday László és Kovács Alajos mindkét említett statisztikai műhelyben látogatást tett 1925. februári tanulmányútja során, amikor is szakmai tapasztalatcserét végezve, egyúttal némi politikai missziót is teljesítettek azzal, hogy pl. Loeschsel beszélgetve, nem győzték eléggé hangsúlyozni előtte, hogy a magyar kormánynak a

[56] Uo. Fol. 148.
[57] ZSA, Deutscher Schutzbund, Bd. 123. Fol. 200.
[58] BA, R 43. I. 545. Fol. 171–179. Die Organisation der Deutschtumspflege.
[59] ZSA, Deutscher Schutzbund, Bd. 115. Fol. 298–299.

hazai kisebbségpolitika terén hozott intézkedései, így a Volksbildungsverein tekintetében, bizalmat érdemelnek, s hogy mennyire fontosnak tartják a Deutscher Schutzbund vezetőjének kiegyenlítő szerepét bizonyos ellentétesen, netalán szélsőségesen megítélt kérdésekben.[60]

1924–1925 fordulóján előrelépés történt a Deutscher Schutzbund ifjúsági munkájában is, amelynek Loesch kezdettől fogva nagy jelentőséget tulajdonított. Előbb a határmenti és külföldi németség öntudatra ébresztése szempontjából igen lényegesnek tartott ifjúsági vándorlás gondos megszervezése, előkészítése végett egy tanácsadó szerv (Beratungsstelle für Auslandwandern der deutschen Jugend) létesült a német diákszervezettel (Deutsche Studentenschaft) együttműködésben,[61] majd Friedrich Heiss vezetésével „Mittelstelle für Jugend-Grenzlandarbeit" néven egy olyan, a Schutzbund központi székházában helyet kapó összekötő szerv, amely ezen utak tapasztalatainak kiértékelésében és általánosításában is hangsúlyos szerepet vállalt.[62] (1931-től „Mittelstelle deutscher Jugend in Europa" néven szerepelt.) Sokszor kellett tiltakoznia amiatt, hogy birodalminémet vándorcsoportoknak Magyarországon nehézségeket támasztanak, „azért, mert azok a német falvakban német népdalokat énekeltetnek és német népi játékokat vezetnek".

A külföldi németség támogatására létesült belföldi egyesületek (Inländische Vereine zur Förderung des Auslanddeutschtums) sorában ifjúsági vonatkozásban különösen figyelemre méltónak mutatkozott a „Szász Ifjúság" (Sächsische Jungenschaft), amelynek külügyi hivatala főleg a magyarországi és erdélyi népinémetek gazdálkodásának segítésére szervezte mezőgazdász hallgatók szünidei útjait, amelyek során azok résztvevői a legkorszerűbb módszerekkel ismertették meg, miközben a német öntudat és összetartozás szellemét is ápolták.[63] Különösen a Paul Claus és Heinrich Köhler vezette műtrágyázási akciók lettek a dél-magyarországi németség körében hamarosan igen hatásosak, nemzetiségpolitikailag ugyanakkor aggályosak a magyar kormány és a hatóságok előtt.[64] A Birodalmi Cserkészszövetségnek (Bund der Reichspfadfinder) a magyarországi németség felkeresését célzó utazás anyagi támogatására vonatkozó kérését viszont a magyar cserkészkapcsolatok révén lehetséges befolyásolástól tartó Loesch nem támogatta.[65]

A magyarosodó, illetve jórészt már el is magyarosított hazai németek népi öntudatra ébresztésében külső behatásoknak nagy szerepe volt, s emiatt a „magyar fajvédők" azzal támadták nemcsak Bleyer hazai népinémet irányzatát, de a Bethlen által engedélyezett egész Volksbildungvereint is, hogy valójában „a német birodalom részére teljesítendő előőrsi szolgálat" gyanánt fejti ki tevékenységét.

[60] MOL, K 437. 4. cs. 7. tétel 95/1925. Buday és Kovács jelentése. (Keltezés nélkül. Érkezett a magyar külügyminisztériumba: 1925. február 27.)

[61] ZSA, Deutscher Schutzbund. Bd. 8. Fol. 42. Jahresbericht 1923/1924.

[62] *Karl Christian Loesch – Fritz Unger:* Zehn Jahre Deutscher Schutzbund. Berlin, 1929. 31., és ZSA, Deutscher Schutzbund Bd. 80. Fol. 9–15.

[63] PAAA, Abt. VI. (Kult.), Deutschtum 2. Inländische Vereine zur Förderung des Auslanddeutschtums. Bd. 7. Sächsische Jungenschaft. Berlin, 1927. január 25.

[64] ZSA, Deutsche Stiftung, 979. Fol. 309. Paul Claus levele Krahmer-Möllenberghez. Lipcse, 1929. július 4.

[65] ZSA, Deutscher Schutzbund, Bd. 122. Fol. 7–8. Bund der Reichspfadfinder. Berlin, 1929. június 8, és 12.

Gratznak, Bethlen bizalmi emberének az egyesület 1925. augusztus 20-i első közgyűlésén elhangzott — betegsége miatt tulajdonképpen felolvastatott — elnöki megnyitója ezért Bleyerék és a jelenlévő külhoni-németek — köztük Loesch — nagy megrökönyödésére meglehetős határozottsággal utasított el minden zavaró külső beavatkozást a hazai németség és az annak javát szuverén nemzetiségpolitikával szolgáló magyar kormány közös együttmunkálkodásába.[66]

Történt ez annak ellenére, hogy miután a Loesch által még 1922-ben felvázolt s a Schutzbund programjába vett terv nyomán Európa német népcsoportjainak szervezeti összefogása megtörtént, — és hatékony működésének sikere az észtországi németek kulturális autonómiáját biztosító törvény 1925. februári megszületésén is lemérhető, — a kontinens valamennyi nemzeti kisebbségét egybefogó szervezet létrehozása is napirendre került, s a megvalósulás útján volt. 1925 nyarán már rendelkezésre állt *„Egy az európai nemzeti kisebbségek számára rendezendő konferencia szükségességének indokai, irányelvei és programja"* címmel Ammende elaborátuma, aki beható előkészítő tárgyalásokat folytatott úgy a magyar kormánnyal, mint a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyar kisebbségek vezetőivel. Ezúttal is bebizonyosodott, mily rendkívül nagy érdek fűződik magyar részről ehhez az alakuláshoz, amelytől oly sokat vártak a számukra lényegében egyedül fontos kisebbségpolitikai kérdésben, a kisantant-országok magyar és német (s ha lehet, még a többi) kisebbsége együttműködésének megvalósítása tekintetében. 1925. október közepén került sor Genfben az „Európai szervezett nemzetkisebbségek kongresszusa" (Kongress der organisierten nationalen Minderheiten in Europa) elnevezésű, évente rendszeresen ülésező szervezet alakuló ülésére. Főtitkára az észtországi-német Ammende, elnöke az olaszországi (trieszti) szlovén Josip Wilfan lett. A magyarországi nemzeti kisebbségek közül egyedül a német kisebbség volt e szervezetben képviselve, elvben Bleyer és Gündisch, gyakorlatilag ez utóbbi révén, akinek ottani szereplését, jogi és gazdasági kérdésekkel foglalkozó felszólalásait mind német, mind magyar részről jól fogadták. Egyik-másik ülésezésen jelen volt Anton Potz, Anton König is. A magyar kisebbségek ismertebb képviselői a 20-as évekből: Csehszlovákiából Szüllő Géza, Flachbart Ernő, Romániából Balogh Arthur, Jakabffy Emil, Jugoszláviából Deák Leó. Már az első években kezdtek mutatkozni jelei annak, hogy magyar részről nem egészen úgy képzelték a kongresszusok munkáját, mint ahogy — egyébként alapelveinek megfelelően — alakult: a kongresszus minden kisebbséget egyaránt érintő, főleg elvi jelentőségű kérdésekkel kívánt foglalkozni, ilyenekről hozta határozatait; tartózkodott az egyes országok kisebbségpolitikáját konkrét bírálat tárgyává tenni. Loesch, Bruns érezhetően ellenezte az ezzel ellentétes magyar elképzeléseket.[67]

Válaszul a magyar kormány ügyeskedésére, amellyel a saját elégtelen nemzetiségpolitikáját ért bírálatok cáfolatára igen alkalmas jó bizonyítványt szerzett az 1926. május végén, június elején Magyarországon látogatást tett porosz oktatás-

[66] ÖSA, AR, NPA, Fasc. 18. Budapest-Berichte. Fol. 536. Hornbostel jelentése. Budapest 1925. augusztus 24.

[67] Európai nemzeti kisebbségek kongresszusainak határozatai (1925–1937). Fordította és sajtó alá rendezte Eiler Ferenc. Szeged, JATE Történész Diákkör kiadványa, 1996. – *Bellér Béla:* Az európai nemzetiségi kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929). Századok, 1981. 5. sz. 995–1040.

ügyi minisztertől, Carl Heinrich Beckertől,[68] a Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei) — főleg porosz és württembergi — képviselőinek egy csoportja 1926 szeptemberében szemlátomást azért ejtette útba Magyarországot, ahol a Magyar Külügyi Társaságban Gratz Gusztáv egy a magyar nemzetiségpolitikát velük megértetni próbáló beszéddel köszöntötte őket,[69] hogy a németlakta vidékeket — magyar kísérőktől körülvéve — szintén felkeresvén, olyan megállapításokra juthasson, amelyeket vendéglátói orra alá dörgölhet. Ez alaposan meg is történt a képviselőcsoportot vezető Walter Hölscher részéről, akinek „kínosan tapintatlan" megállapításai mérséklésére, helyreigazítására a szakértőként velük lévő Loesch nem vállalkozott. A berlini magyar követ, Kánya Kálmán, Bethlen miniszterelnök utasítására nemsokára a panaszok egész sorát adta elő a Külügyi Hivatalban Köpke államtitkárnak, a magyar nemzetiségpolitikát a német birodalomból ért szűnni nem akaró különféle heves támadások miatt, amelyek „végül is lehetetlenné tehetik Bethlen miniszterelnök számára, hogy tovább folytassa előzékeny nemzetiségi politikáját".[70]

1926 októberében különösen súlyos konfliktusra került sor Loesch és Teleki között a „Budapesti munkaközösség a békeszerződések revíziójáért" (Budapester Arbeitsgemeinschaft für die Revision der Friedensverträge) ülésezésén. Ez a munkaközösség még 1925. április elején alakult magyar és német kezdeményezésre. Megvitatandó témái között mindkét fél nagy fontosságot tulajdonított a kisebbségi problematikának, de magyar részről eleve azon voltak, hogy a magyarországi kisebbségek kérdése rekesztessék ki, s a vita tárgyát kizárólag a kisantant-államokbeli német-magyar kisebbségi front létrehozásának problematikája képezze. Loesch nem volt hajlandó ezt elfogadni, ragaszkodott ahhoz, hogy a magyarországi német kisebbséggel szemben követett politikát is meg lehessen vitatni, sőt azt követelte, hogy abba a magyarországi német kisebbség vezetőit, Bleyert és Gündischt is vonják be. Teleki viszont minderről hallani sem akart. Mivel már-már a német-magyar együttműködést fenyegető helyzet alakult ki a munkabizottságban, a német delegáció vezetője Loescht a magyar álláspont tudomásulvételére intette. Ő viszont nagyon felháborodva azon, hogy e munkaközösségben a magyarok diktálhatnak, s kedvükért a német delegáció vezetője képes le is inteni őt, a Külügyi Hivatalt arról igyekezett meggyőzni, hogy legjobb lenne mielőbb véget vetni az egész munkaközösségnek. A Külügyi Hivatal azonban ekkor még nem tartotta vállalhatónak egy ilyen lépés ódiumát.[71] (Loescht tulajdonképpen már eleve sértette az a körülmény, hogy a munkaközösségben nem őt bízták meg a német delegáció vezetésével, aki pedig már 1922-ben koncepciózus tervezetet dolgozott ki kisebbségjogi szakember munkatársaival és barátaival a Deutscher Schutzbundban, és terjesztett a németbirodalmi kormány elé, hanem a Schutzbund kartelljéhez tartozó, de azon belül egyre befolyásosabbá váló VDA — Verein für das Deutschtum im Ausland: Egyesület a Külföldi Né-

[68] MOL, K 64. 19. cs. 21. tétel. 473/1926. C. H. Becker: Aufzeichnung über eine amtliche Reise nach Ungarn 1926. május 26–június 6.

[69] MTA Történettudományi Intézet Archívuma. Gratz Gusztáv irathagyatéka. G. Gratz: Begrüssung der deutschen Abgeordneten („Deutschland und die deutsche Minderheit in Ungarn"). 1926.

[70] PAAA, Pol. Abt. II. Ung. Politik. 6. Bd. 4. Köpke: Aufzeichnung. Berlin, 1926. október 18.

[71] *Tilkovszky Loránt:* "Budapesti munkaközösség a békeszerződések revíziójáért" (1925–1933). Századok, 1984. 4. sz. 621–655.

metségért — elnökét, a diplomáciai múlttal is rendelkező egykori ellentengernagyot, Paul Hintzét.)

Közeledvén a végül is 1926 decemberére kitűzött új országgyűlési választások, időszerűvé vált a bleyeri irányzat parlamenti képviselethez juttatása, amit a Deutscher Schutzbund következetesen sürgetett. Az az elképzelés, hogy a többi német népcsoporthoz hasonlóan a magyarországi is önálló nemzeti pártként juthasson képviselethez, a magyar kormány ellenállásába ütközött. A német kormány — úgy gondolván, hogy annak előnyei lehetnek — végül is akceptálta azt a magyar kívánságot, hogy a németség a kormánypárton belül valósítsa meg érdekeinek politikai képviseletét. A berlini Külügyi Hivatalt meglepte azonban Bleyer azon kérelme, hogy választási költségeit németbirodalmi forrásból fedezzék. A Külügyi Hivatal ezt politikailag nem tartotta vállalhatónak, ám elutasító határozatát megváltoztatta az európai német kisebbségek jogi tanácsadójának, Brunsnak közbelépésére. Bethlen gyanújának adott kifejezést Bleyerrel szemben a választási propagandájának külső finanszírozásával kapcsolatban, s a mellette korteskedők magatartását kifogásolva a Németországból történő ösztöndíj-juttatások megszüntetését követelte, nagyon nemkívánatosnak tartva a hazai népinémet mozgalom „ifjú agitátor-gárdájának" ily módon való kiképzését.[72] (Az eset precedens-értékű lett: Bleyer a következő, 1931. június végi országgyűlési választásokon is németországi pénztámogatást vehetett igénybe, nyugtát adva átvételéről a budapesti német követségnek.)[73]

A „Volksgrundbuch"-akció (1927)

Közben Loesch újabb olyan feladatot keresett a Deutscher Schutzbund számára, amellyel ismét tanúsíthatja azonnali felismerését annak, hogy az — adottságainak megfelelően — mivel szolgálhatja igazán és leghatékonyabban a német birodalom revíziós külpolitikájának célkitűzéseit, az általa összefogott és célratörően mozgósítható szervezetek tevékenységével, amit a Schutzbund kitűnő szakember-gárdája nagy hozzáértéssel és buzgalommal tervez és szervez meg. Azonnal megteszik az előkészületeket ahhoz, hogy egy nagyszabású akcióval bekapcsolódjanak a Stresemann külügyminiszter által kidolgozott Kelet-politika (Ostpolitik) támogatásába, amit az azzal kapcsolatban 1926-ban a keleti és délkeleti németség gazdasági megerősítésére — és politikai megszervezésére, befolyásolására — elfogadott pénzügyi tervezet alapoz meg.[74]

A Deutscher Schutzbund ösztönzésére egyes keleti, délkeleti országokban már 1926-ban megindultak bizonyos statisztikai felmérések az ott élő németség volksdeutsch irányzatai részéről a fontosabb német településterületek vonatkozásában, azzal a céllal, hogy arra alapozva tehessék meg igénybejelentésüket a né-

[72] *Tilkovszky Loránt:* Németország és a magyar nemzetiségpolitika (1924–1929). Történelmi Szemle, 1980. 1. sz. 66–71.

[73] Vonatkozó iratanyaga: PAAA, Geheimakten 1920–1936. Pol. 6. 78/3. – Vö. *Tilkovszky L.:* A magyarországi német mozgalom válságának kibontakozása (1930–1932). Somogy-Megyei Levéltári Évkönyv 10. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1979. 427–428.

[74] *Tilkovszky Loránt:* „Aktion Volksgrundbuch". A Deutscher Schutzbund illegális akciója 1927-ben. Somogy-Megyei Levéltári Évkönyv 19. Kaposvár, 1988. 299–308. – Az egész akció iratanyaga: PAAA, Abt. VI. Kult.) Deutscher Schutzbund. Bd. 5–6. Az ide tartozó akták a továbbiakban: Uo. és K-val kezdődő folio.

metbirodalmi kormány által a külföldi — elsősorban a kelet- és délkeleteurópai — németek számára elhatározott 30 millió márkás (de hamarosan 100 milliósra emelt) hitelprogramból (Ost-Sanierung = OSSA) való részesedésük tekintetében. Így már ez évben történt Lengyelországban egy illegális statisztikai felmérés a Posen és Pomerellen, illetve Galícia területén élő németek demográfiai, gazdasági, kulturális viszonyairól, amit már csak ki kell egészíteni más lengyelországi területek német lakossága adatainak felvételével, valamint — Jugoszláviában — Horvátország és Szlovénia területének németségére vonatkozóan. A Deutscher Schutzbund tervbe vette, hogy a következő esztendőben, azaz 1927-ben, teljessé tételi a jugoszláviai felmérést, a még hátralévő területek németjei, főleg bánáti és bácskai németek adatai begyűjtetésével, valamint elvégezteti a magyarországi németség viszonyainak statisztikai felmérését. Loesch már régebben beszélt erről Bleyerrel és Gündischsel, akik 1926-ban foglalkoztak is már ilyesmivel azokban a német községekben, ahol voltak bizalmi embereik. A romániai németség felmérését Loesch 1928-ra irányozta elő. Főleg a Szatmár-vidék és Máramaros, valamint a Bánát Romániához tartozó része vonatkozásában látta ennek szükségességét, az erdélyi szászok viszonyairól ugyanis megfelelő ismeretekkel rendelkeztek.[75]

E közelebbi terveken túlmenően távlati tervként szerepelt, hogy minden országban, ahol németek élnek, így a Szovjetunióban is, történjék róluk részletes felmérés, az illető kormányok tudta nélkül, ezen országok hivatalos statisztikáit német szempontból felülbírálva, mégpedig azon döntő szempontból, hogy a Deutscher Schutzbund által szorgalmazott ezen statisztikai felvételek során németnek minősítendők a már asszimilálódott német származásúak is. Ennek alapján rajzolandó meg országonként a német néptalaj (deutscher Volksboden) térképe, amely ily módon — a hagyományos, néprajzi térképektől eltérően — sokkal nagyobbra kerekíti a német településterületeket, könnyebben kapcsolatba hozza azokat egymással, jobban kimutatja az elszakított területek németségének (Grenzlanddeutschtum) az összefüggő német „néptalajhoz" tartozását, illetve szigetszerű településség esetén (Inseldeutschtum) megalapozhatja igényét területi autonómiára.[76] E német „néptalaj-térképek" készítése (Volksbodenkartogra- phie), amelyek nem voltak ugyan politikai térképek, de a német expanziós törekvéseket igen jól mutatták, s azok várható politikai következményeit sejtetni engedték, megjelenésükkel és terjesztésükkel minden országban — mint „pángermán térképek" — sok izgalmat és nagy felháborodást keltettek a következő években. Így Magyarországon is, ahol a „csonka-országnak" elsősorban nyugati határszélét (Sopron, Szombathely, Kőszeg, Mosonmagyaróvár és más városokkal), de a Dunántúl nagy részét, ha ugyan nem egészét is veszélyeztetve látták.

Loesch elképzelései szerint, amelyek a Deutscher Schutzbundnak 1927 januárjában a Külügyi Hivatalhoz benyújtott memorandumából ismerhetők meg,[77] községenkénti német állományfelvételről van szó, a Lengyelországban alkalmazott kérdőív — szükség esetén a más országok körülményei szerint módosítandó, de az egységes kiértékelést feltétlenül biztosító — felhasználásával. A kérdőív kiterjed a község lakosainak számára, nemzetiségi megoszlására nemenként; a lako-

[75] Uo. „Volksgrundbuch. Allgemeines". K655488

[76] Uo. Allgemeine Richtlinien. K655588 és K655799.

[77] Uo. Loesch memoranduma. Berlin, 1927. január. K655445.

sok életkorára, vallására, a születések és halálesetek számára, a családok átlagos gyermekszámára, nemzetiségenként. A népbetegségekre, a himlő elleni oltásra; az iskolaviszonyokra (az iskola fajtája, az osztályok száma, a tanítók és a tanulók száma, a tanítási nyelv, a tanulók egészségi viszonyai), a községbeli egyesületek nevére, fajtájára, különleges feladatkörére, tagjai számára; a lakosság foglalkozási megoszlására (mezőgazdaság, ipar és egyéb), a mezőgazdasági birtok nagyságára (7 holdig, 20 holdig, 20 hold felett, s összesen), a föld évi átlagtermésére, terményfajtánként; az állatállományra, fajtánként; a takarékpénztárakra, szövetkezetek fajtáira (nevük, tagjaik száma, befektetett tőkéjük), az agráripari, ipari, kereskedelmi vállalatokra (befektetett tőke, munkások és alkalmazottak száma, évi termelés, fő bevásárló- és piacterületeik); az átlagos bérviszonyokra, a szociálpolitikai berendezkedésre, s végül a község rövid településtörténetére is.[78]

A teljesen vagy részben német lakosságú, illetve kisebb vagy nagyobb mértékben már asszimilálódott helységek kataszterbe vett adatai megyei, majd országos összesítésben állnának egyrészt az országbeli német népcsoport volksdeutsch irányzatú vezetői rendelkezésére, másrészt a kitöltendő országos törzslapok[79] mellett ezek is bekerülnének a Deutscher Schutzbund berlini székházában felállítandó központi nyilvántartásba, amely „Volksgrundbuch" elnevezéssel a határokon túl élő, külföldön honos németség egész népi állományának katasztere lehetne, s rendelkezésére állna a külföldi német népcsoportokkal kapcsolatban folytatandó német birodalmi politikának.

A Volksgrundbuch-akció, mint a memorandum hangsúlyozza, szem előtt tartja mind az egyes népcsoportok, mind a német birodalom érdekeit, de leszögezi, hogy a birodalom érdekeivel szemben a népcsoport-érdekek alárendeltek kell hogy legyenek. Rámutat arra is, hogy nemcsak állományfelvételről (Bestandaufnahme) van szó, hanem a német népcsoportok gazdasági teljesítőképessége (Leistungsfähigkeit) felvételéről is, amely immár nem karitatív segélyezés alapjául kíván szolgálni, hanem olyan tőkebefektetések alapjául, amelyek a külföldi német népcsoportokat gazdaságilag képessé teszik nemcsak arra, hogy megálljanak a maguk lábán, hanem hogy bekapcsolódhassanak — mégpedig a német birodalom igényeinek megfelelően — az össznémetség gazdasági vérkeringésébe, mindenekelőtt az „Innereuropává" átkeresztelt régi Mitteleuropa koncepció keretében. Kifejti továbbá a memorandum, hogy a Volksgrundbuchnak mindig naprakész adatokkal rendelkező nyilvántartásnak kell lennie, ezért az egyszeri alapfelvételen túl folyamatosan gondoskodni kell anyagának kiegészítéséről, amely minden ország német népcsoportja részéről legalább félévenkénti rendszeres jelentések, kimutatások révén lenne biztosítható.

Végül arra is kitér a memorandum, hogy a Volksgrundbuch jelentősége akkor válik majd teljessé, ha idővel személyi kataszterrel is kiegészül: óriási lélektani hatással lesz a külföldön élő minden egyes németre, hogy őróla a német birodalomban személy szerint is tudnak, anyagi és kulturális érdekeit személy szerint is védik.

A községenkénti adatfelvételnél minden országban az ottani németség volksdeutsch irányzatának helybeli bizalmi embereire számítottak. Mind Jugoszláviában, mind Magyarországon problémát okozott azonban, hogy az olyan községekben, melyek német lakossága már jelentősen asszimilálódott, a volksdeutsch

[78] Uo. Kérdőív-minta (a lengyelországi németség viszonyaira kidolgozva) K655803.
[79] Uo. Törzslap-minta (a jugoszláviai németség számára kidolgozva) K655493.

irányzatnak nem voltak helyi bizalmi emberei, s központilag kiküldött volksdeutsch adatfelvevők nem számíthattak a helyi lakosság bizalmára, közreműködési készségére, annál inkább a gyanakvó hatóságok közbelépésére. Megoldásul az kínálkozott, hogy az asszimilálódott községeket azok az ifjúsági vándorcsoportok keressék fel, amelyek már 1926 nyarán is ilyen természetű, de még nem eléggé rendszeres adatgyűjtést végeztek Jugoszláviában és Magyarországon, most azonban már alapos előzetes kioktatás után, a statisztikai felvétel egységes szempontjaira és módszereire felkészítve. A Deutscher Schutzbund, amely szoros kapcsolatban állt a német fiatalok nyári külföldi tanulmányútjait az 1925-ben alakult Mittelstelle für Jugendgrenzlandarbeit révén központilag instruáló szervekkel, a szászországi és a sziléziai ifjúsági szervezetet (Sächsische bzw. Schläsische Jungenschaft) találta az eddigi tapasztalatok alapján is a legalkalmasabbnak e feladat elvégzésére[80] Az elképzelés szerint kérdőre vonás esetén ezek a látogatók a „manapság divatos" népesedéstudománnyal (demográfia) foglalkozó ártalmatlan tanulmányi csoportok gyanánt tüntethetik fel magukat.

Országonként egy-egy „főfeldolgozó" kijelölését tartották szükségesnek arra, hogy a részben a volksdeutsch helyi bizalmiak, részben a Németországból érkező fiatalok felmérő csoportjai által szerzett községi adatokat rendszerezzék, megyénként majd országosan összegezzék, és ezt az alapfelvételi anyagot a német népkataszter berlini központi szervéhez (Zentralstelle des Volksgrundbuches beim Deutschen Schutzbund in Berlin) eljuttatva, rendszeres, folyamatos kiegészítéséről a továbbiakban is gondoskodjanak. Jugoszláviai főfeldolgozónak a Volksgrundbuch-akció egyik legfőbb kezdeményezőét Viktor Wagner vegyészmérnököt szemelték ki, aki 1919 óta Németországban élt, és vezetőségi tagja volt a Deutscher Schutzbundnak, de aki jugoszláv állampolgárságát megtartva, most nehézség nélkül hazatelepülhet, hogy Zimonyban felállítsa sajtótudósító irodának álcázandó illegális statisztikai főfeldolgozó hivatalát.[81] Magyarországi főfeldolgozónak a „szász és sziléziai ifjúság" löwenbergi központjának vezetőjét, a német állampolgárságú Hermann Küglert akarták Budapestre telepíteni. Ő volt az, aki — sajtótudósítóként megjelenve — az 1926. decemberi magyarországi országgyűlési választások alkalmával a Deutscher Schutzbund megbízásából a villányi választókerületben felügyelt arra, hogy magyar részről nem zavarják-e Bleyer választási kampányát, amely — közvetve — a német külügyminisztériumtól kapott pénzen folyt, s amelyről Kügler írásos beszámoló jelentése a német külügyminisztériumba jutott.[82] A romániai főfeldolgozó személye úgyszólván adva volt a nagyszebeni Rudolf Spek személyében, aki már korábban is irányítója és összegezője volt a főleg az erdélyi szászokra vonatkozó statisztikai adatgyűjtésnek. A Deutscher Schutzbund költségelőirányzata szerint a jugoszláviai, illetve magyarországi főfeldolgozó irodájának felállítása 1500–1500 márka egyszeri kiadást jelent; a berlini Zentralstelle a Deutscher Schutzbund főügyvezetőségén nem haladja meg az 500-at; maga a statisz-

[80] PAAA, Abt. 6. (Kult.) Deutschtum 2. Bd. 7. Aufzeichnung über die Vereine zur Förderung des Deutschtums im Auslande. Berlin, 1927. január 25.

[81] Uo. Viktor Wagner „Volksgrundbuch Südslawien" című előterjesztése 1927. január 2-án. K655496.

[82] Uo. PAAA, Pol. Abt. II. Ung. Politik. 5. Bd. 3. Kügler: Bericht über meinen Aufenhalt in Ungarn anlässlich der Wahlen vom 4. 12. – 10. 12. 1926.

tikai felmérés Jugoszláviában évi 8400, Magyarországon 6000 márkát igényel, a berlini központi Volksgrundbuch évi költsége 3000 márka.[83]

A német Külügyi Hivatal a Deutscher Schutzbund tervezett Volksgrundbuch-akciójáról kikérte a belgrádi, illetve budapesti német követ véleményét. Ezek egybehangzóan szerfelett aggályosnak ítélték az akciót és ellenezték megvalósítását.

Elsőnek a belgrádi német követ, Olshausen fejtette ki véleményét 1927. február 17-én. Eszerint elképzelhetetlen, hogy a statisztikai adatfelvételt titokban lehessen lebonyolítani. A Deutscher Schutzbund akcióját a jugoszláv belügyekbe való beavatkozásnak, sőt kémkedésnek minősíthetik, s ennek a jugoszláviai német kisebbség csak kárát vallhatja. Nem a német birodalomból történő titkos finanszírozás, amelyhez ez a statisztikai felmérés a korábbinál megbízhatóbb alapot kíván nyújtani, a döntő a német kisebbség fennmaradása, megerősödése, fejlődése szempontjából, hanem az, hogy a német kormány jó viszonyt tud-e kialakítani a jugoszláv kormánnyal, amelynek magatartásától függ a német kisebbség helyzetének kedvezőbb alakulása.[84]

Két nappal később, február 19-én a budapesti német követ, Hans Schoen, hasonló aggályainak adott kifejezést, megemlítve, hogy a magyarországi német kisebbség volksdeutsch irányzatának vezetői maguk is „megvalósíthatatlannak és károsnak" tartják ebben a formában az akciót.[85] A budapesti német követség egyik munkatársának, Levetzownak ugyanezen a napon kelt, Loeschhöz intézett levele bővebben kifejti, hogy Bleyer és Gündisch, akik eddig maguk is egyetértettek egy sajátnépi (eigenvölkisch) statisztikai felvétel szükségességével, s hozzá is láttak már ilyen természetű adatgyűjtés megszervezéséhez, miért helytelenítik a Deutscher Schutzbund tervezett akcióját. Azért, mert a külföldi irányítás aligha elkerülhető lelepleződése olyan reakciót válthat ki a magyar kormány részéről, amely megsemmisítő lehet a volksdeutsch irányzatra. Egy Budapesten felállítandó külföldi központ, az országgyűlési választásokkor játszott ellenőri szerepe miatt különösen ellenszenvessé vált Kügler vezetésével, s az elmagyarosodott községek németbirodalmi ifjúsági adatgyűjtő csoportok általi tervszerű és rendszeres felmérése a jelenlegi politikai körülmények közt nem vállalható; be kellene érni a magyarországi volksdeutsch bizalmi embereknek a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület keretében megkezdett adatgyűjtésével; egy az asszimilálódott községek adataira is számottartó Volksgrundbuch létrehozásának Magyarországon még nem értek meg a feltételei.[86]

Bleyer és Gündisch váratlan ellenkezése leszerelésére Loesch Budapestre küldte közvetlen munkatársát Walter Kolbét, akinek 1927. március 3-áról 4-ére virradó éjjel Bleyer lakásán folytatott megbeszélése során sikerült is meggyőznie a két magyarországi volksdeutsch vezetőt arról, hogy a Volksgrundbuch-akcióba való bekapcsolódásuk nélkülözhetetlen a magyarországi önálló német gazdasági szervezkedés általuk annyira óhajtott kibontakoztatásához, s így érdemes félretenniük a szerinte túlzott, és jórészt félreértésen alapuló aggályokat. A Deutscher

[83] Uo. Loesch és Wrangel (Deutscher Schutzbund) levele Freytaghoz (a Kulturális Osztály vezetője a Külügyi Hivatalban). Berlin, 1927. január 28. K655482.

[84] Uo. Olshausen jelentése. Belgrád, 1927. február 17. K655568.

[85] Uo. Schoen jelentése. Budapest 1927. február 19. K655533.

[86] Uo. Levetzow levele Loeschhöz. Budapest 1927. február19. K655535.

Schutzbund nevében Kolbe beleegyezett, hogy a magyarországi főfeldolgozó a németbirodalmi Kügler helyett egy Tschida nevű, magyar állampolgárságú német legyen, s hogy az illegális statisztikai adatfelvétel lebonyolításának idejét, módját, egész taktikáját Bleyerék határozhassák meg a hazai politikai atmoszféra alakulásának figyelembevételével. Ennek fejében Bleyer és Gündisch hozzájárultak ahhoz, hogy az elmagyarosodott német községek statisztikai adatfelvételét németbirodalmi ifjúsági vándorcsoportok végezzék, azzal a kikötéssel, hogy idősebb korosztályhoz tartozó, szigorúan fegyelmezett és előzőleg jól kioktatott személyek vegyenek ezekben részt, s fogadják el a magyarországi volksdeutsch vezetők irányítását.[87]

Mivel e megállapodás ellenére a budapesti német követ 1927. március 7-i jelentésében továbbra is fenntartotta aggályait a Volksgrundbuch-akcióval szemben, mert a statisztikai felmérés németországi központi irányításának leplezésére elhatározott lépések aligha biztonságosak és elegendők,[88] Kolbe március 19-én újra Budapesten járt, hogy jobb belátásra bírja Schoen követet, majd útját Belgrád felé folytatta, ahol Olshausen követet próbálta rávenni elutasító véleménye megváltoztatására, hivatkozva a jugoszláviai volksdeutsch irányzat vezetőjével, Stefan Krafttal történt iménti megállapodására, aki egyetértett azzal, hogy Viktor Wagner főfeldolgozó irányításával megkezdődjék az akció.[89] A budapesti német követ azonban nem engedett, és március 26-án személyesen is kifejtette az ügyről változatlan véleményét a berlini Külügyi Hivatalban.[90] A belgrádi német követ pedig ugyanilyen, az akciót elutasító értelemben válaszolt április 16-án annak felszólítására.[91]

A Volksgrundbuch-akció ügyében kedvező döntést sürgető Loesch 1927. április 28-án maga is megjelent a Külügyi Hivatalban, és az előző évi lengyelországi illegális felmérés sikerességével, eredményeivel igyekezett érvelni a Deutscher Schutzbund tervbevett nagyszabású vállalkozása mellett. Csakhogy maga sem tagadhatta: Lengyelországban letartóztatásokra került sor az illegális adatgyűjtés miatt.[92] Ez a momentum növelte a Külügyi Hivatal óvatosságát; egy június 27-i átirata a belügyminisztériumhoz már jelezte, hogy álláspontja elutasító a magyarországi és jugoszláviai illegális statisztikai felvétel tekintetében, bár végleges döntést Loeschsel még nem közölt.[93] Egy július 15-i aktából tudjuk, hogy a Deutscher Schutzbund elnöke — nyilván a Külügyi Hivatal álláspontjára való tekintettel — meghatározatlan időre elodázta magyarországi és jugoszláviai tervei végrehajtását.[94] Ezt röviddel megelőzően még reménykedhetett tervei sikerében, mert július 7-én ugyanott azt jelentette be, hogy akcióját Romániára is kiterjeszti, s ehhez mindössze évi 4000 márkát kér.[95] A bukaresti német követ, Mutius, ezt ugyanúgy és hasonló érveléssel ellenezte, mint budapesti és belgrádi követtársai a magyaror-

[87] Uo. Kolbe feljegyzése a magyarországi volksdeutsch vezetőkkel folytatott megbeszéléséről (K655678) és megállapodásukról (K655585).

[88] Uo. Schoen jelentése. Budapest 1927. március 7. K655572.

[89] Uo. Kolbe feljegyzése. K655587.

[90] Uo. Köpke feljegyzése. Berlin, 1927. március 28.

[91] Uo. Freytag 1927. április 8-i levele a belgrádi német követhez (K655598) és Olshausen április 16-i válasza (K655674).

[92] Uo. Freytag 1927. április 28-i feljegyzése. K655677.

[93] Uo. Külügyi Hivatal átirata a birodalmi belügyminisztériumhoz. 1927. június 27. K655679.

[94] Uo. Feljegyzés. Berlin. 1927. július 15. K655767.

[95] Uo. Feljegyzés. Berlin 1927. július 7. K655762.

szági és jugoszláviai akciót,[96] így a Külügyi Hivatal szeptember 1-én azt ajánlotta Loeschnek, hogy romániai viszonylatban is tartózkodjék akciója megindításától.[97]

A Deutscher Schutzbund 1928. pünkösdi ülésezésére az elmúlt évről készült beszámoló így foglalta össze a továbbra is szolgálni kívánt gazdasági célkitűzéseket és feladatokat:

„A német népgazdaság számára a német birodalomban meglévő minden gazdasági erő kifejlesztésén túl megkeresendő és szervezetileg kialakítandó az önellátáshoz szükséges közép-európai gazdasági tér. Különös érdekünk fűződik ahhoz, hogy az európai gazdaság érdekközösségében való együttműködésünkbe éppúgy, mint a világgazdaságon belülibe, elsősorban a német birodalmon kívüli németnépi gazdasági erőket vonjuk be, megadva nekik a lehetőséget a gazdasági önállósulásra.

A cél ez kell, hogy legyen:

a, A külföldi német gazdasági erők tervszerű gazdasági beillesztése a német népgazdaságba, valamint a külföldi német emberek munkaerejének és annak környezetükre gyakorolt hatásának az össznémet népgazdaság szolgálatába állítása, a gazdasági teljesítmény és a tőke megszervezésével.

b, Új piacok szerzése a birodalminémet gazdaság számára.

c, A német belső piac szükségleteinek kiegészítő fedezése a határmenti és külföldi német gazdaság révén, és ezt szolgáló termelésének különös támogatása.

d, A termelés és a kereskedelem olcsóbbá tétele szervezeti összefogás révén, és ezáltal az össznémet gazdaság versenyképességének fokozása az európai és a világpiacon.

Szükséges, hogy további tanácskozások során gyakorlati megoldásokat találjunk úgy a termelés, mint a kereskedelem és a hitelügy előmozdítására. Az eddigi kapcsolatok a gazdasági szövetségekkel jogos reményt támasztanak egy ilyen együttműködés iránt".[98]

(A Deutscher Schutzbund megalapításának 10. évfordulójára 1929-ben megjelent kötet majd — a valóságos okot meg nem nevezve — „pénzügyi és más nehézségekkel" fogja indokolni a Volksgrundbuch-akció tervezett munkálatainak elmaradását; nem adva fel azonban a reményt, továbbra is hangoztatta: „e munkálatok megvalósítása a jövő legfontosabb feladatainak egyike marad".)[99]

A magyarországi németség titkos „nép-telekkönyve" helyett a hazai volksdeutsch irányzat hozta nyilvánosságra a maga statisztikai adatait az 1928-ban Bleyer szerkesztésében *Das Deutschtum in Rumpfungarn* címmel Budapesten megjelent, a német etnikumot térképen is ábrázoló kötetben. Bleyer előszava, amely megemlékezik a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (volksdeutsch irányzatú) titkára, Franz Rothen szorgalmas statisztikai gyűjtőtevékenységéről, (és hallgat a külföldi német diákcsoportok által mégiscsak végzett bizonyos adatfelvételekről), ezt mondja a kötetben közölt, Hans Schnitzer által készített statisztikai összeállí-

[96] Uo. Mutius jelentése. Bukarest, 1927. augusztus 9. K655793.

[97] Uo. Freytag levele Loeschnek. Berlin, 1927. szeptember 1. K655809.

[98] ZSA, Deutscher Schutzbund. Bd. 6. Fol. 54–56. Tätigkeitsbericht 1927/1928. Wirtschaftliche Aufgaben.

[99] Zehn Jahre Deutscher Schutzbund... i. m. 35.

tás térképre viteléről: „A térkép a magyarországi németség mai állományát ábrázolja a maga földrajzi kiterjedésében, mégis — rögzítés és orientálás végett — olyan községeket is felvettek a térképre, amelyekben ez idő szerint egy német sem él már, mert vagy elvándoroltak, vagy pedig beolvadtak környezetükbe". Ez a kifogásolható — és magyar részről hevesen is kifogásolt — módszer a német „néptalaj-térképészet" lipcsei főműhelyének befolyását mutatja; Bleyer utal is rá, hogy a térkép „a lipcsei egyetem földrajzi intézetének felügyelete alatt készült".[100]

A Deutscher Schutzbund konferenciáinak és Loesch állásfoglalásainak magyarországi viszhangja (1927–1930)

A Deutscher Schutzbund 1927-ben három „Kelet-konferenciát" rendezett. Januárban Odera-Frankfurtban a balti országokkal és Lengyelországgal foglalkoztak, májusban Chamban Ausztria, Magyarország, Románia, Jugoszlávia németségének helyzetével és feladataival, — ezen Magyarországról Gündisch és Jekel vett részt, — novemberben Drezdában a csehszlovákiai németséggel. E három Kelet-konferencia eredményeit decemberben Bécsben összegezték.[101] Loesch egy 1928. márciusi levelében, amelyet Pünder államtitkárhoz intézett a birodalmi kancelláriába, a Deutscher Schutzbund vezetősége egyre világosabb felismerésének tulajdonítja, hogy nem érhetik be a német népiséggondozási feladatokkal, hanem azokat szorosan össze kell kötni a Németország és a Szovjetunió közötti Európa német szempontú újjárendezésének problémáival. Megnövekszik tehát a Deutscher Schutzbund munkájának politikai jelentősége és felelőssége.[102]

A szövetség kartelljébe tartozó „Bund der Auslandsdeutschen" (Külföldi Németek Szövetsége) 1927 augusztusában Drezdában és Lipcsében megrendezett Európa-tanácskozásával (Europa-Tagung) gazdasági vonalon akart bekapcsolódni ebbe a német Európa-gondolatba, úgy kívánván fejleszteni a németországi és a külföldön élő németek általa eddig is képviselt gazdasági érdekeltségeinek kapcsolatait, hogy a külföldön honos, ott állampolgár „népinémetek" gazdasági támogatása révén ez utóbbiakat is bekapcsolja a birodalmi szempontból nagyon fontos, de számukra is hasznos európai német gazdasági vérkeringésbe. E szándéktól vezéreltetve a német kisebbségek vezető személyiségeit, mint Magyarországról Bleyerrel már meg is tette, sorra ki akarta tüntetni a Bund tiszteleti tagságával. Ezt a Schutzbund (Loesch, Bruns) éppúgy nem helyeselte, mint a VDA. A magyar kormány, felfigyelt arra, hogy a magyarországi németeket újabban már a Bund részéről is úgy látszik megkörnyékezik, egy magát külföldi németnek sikerrel feltüntető „felderítőt" (Abt Rezső) küldött erre az Európa-tanácskozásra, aki még a Bund elnöke, Heinrich Schnee, és ügyvezetője, Ernst Grosse bizalmába is beférkőzött, olyannyira, hogy már-már őt akarták felkérni egy a magyarországi németség helyzetét bemutató nagyobb felszólalásra.[103]

[100] Das Deutschtum in Rumpfungarn. Hrsg. v. Jakob Bleyer. (Volksbücherei des „Sonntagsblattes". Bd. 2.) Budapest 1928. 3–4. l.

[101] BA, R 43. I. 547. Fol. 557.

[102] BA, R 43. I. 547. Bd. 6. Loesch levele Pünderhez. Berlin, 1928. március 1.

[103] MOL, K 64. 26. cs. 41. tétel, 439/pol. res. /1927. Abt jelentése. Berlin, 1927. szeptember 9., és Wettstein jelentése, Berlin, 1927. szeptember 10.

Nem tartozott az 1927. évi Kelet-konferenciák sorozatába, mégis erős politikai töltete volt a Deutscher Schutzbund ekkor már nyolcadik éve megrendezett pünkösdi tanácskozásának, ezúttal Regensburgban, június első napjaiban. Programjának középpontjában az osztrák problematika állt, bár a más európai német népcsoportok részéről elhangzó beszámolók, s az azokkal kapcsolatosan kibontakozott vita átfogó helyzetképet is adhatott.

A magyarországi német népcsoportot Peter Jekel és Max Albert, a Volksbildungsverein egyik vezetőségi tagja, illetve titkára képviselte; a beszámolót Jekel tartotta. Magyar megítélés szerint referátuma viszonylag mértéktartó és lojális volt, a jelenlévők véleménye szerint azonban — aminek főleg osztrák főiskolások heves felszólalásai adtak hangot a vitában — Jekel szépítgette a helyzetet, átsiklott olyan kínos dolgok felett, mint pl. a magyar kormány ígéreteinek jórészt még mindig tapasztalható beváltatlansága. Az igazi vihar azonban nem ekkor, hanem másnap tört ki. (A *Magyarság*-nak a regensburgi tanácskozásról közölt cikke, a nagyobb hatás kedvéért összemosta a június 1-i és 2-i eseményeket, azt kívánván bizonyítani, hogy Loesch és Schutzbundja munkájában egyre inkább és erőteljesebben magyarellenes tendencia érvényesül). Egy szekcióülésen, amelyen maga Loesch elnökölt, s az osztrák problematika megvitatása volt a speciális téma, a burgenlandi helyettes tartományfőnök, Ludwig Leser, többek közt arról is beszélt, hogy Burgenland nincs biztonságban az ennek visszaszerzésére is törekvő magyar revíziós politika miatt, s tiltakozott azon híresztelések ellen, melyek szerint az anschluss-törekvések magyar támogatása fejében a csatlakozás megvalósulásakor Németország vissza fogja juttatni Magyarországnak ezt a területet. Kijelentette, hogy Burgenland semmiképpen sem lehet alku tárgya, nem lehet az anschluss kompenzációja. Sőt az anschluss megvalósulásakor el kell érni, hogy Burgenland bekebelezhesse Sopront és környékét, amitől a hírhedt ottani népszavazás családrészei fosztották meg, sőt jogos igénye van ezen felül még számos olyan német városra és környékére, amelyek Csonka-Magyarországnak maradtak. Mint mondotta, a Deutscher Schutzbundnak emellett kell kiállnia. Leser percekig tartó ünnepléssel, tomboló lelkesedéssel fogadott előadásának fenti fejtegetéseire a Deutscher Schutzbundnak ezen az ülésen éppen elnöklő vezetője, Loesch a következőképpen reagált: Burgenland átengedése Magyarországnak semmiképpen sem jöhet tekintetbe. Másfelől azonban Sopron, valamint más magyarországi városok és vidékük Burgenlandhoz csatolása sem tehető politikai céllá. De bizonyos határkiigazítások — kölcsönös egyeztetéssel — szemügyre vehetők lesznek majd.[104]

A berlini magyar követ, Kánya Kálmán azon jelentése szerint, amelyben a Deutscher Schutzbund regensburgi ülésezéséről beszámolt, Loesch nemcsak arról biztosította Lesert, hogy a Deutscher Schutzbund sohasem fog hozzájárulni Burgenland magyarokhoz visszakerüléséhez, hanem azt is hangsúlyozta, hogy „esetleges ily nemű tárgyalásoknál a német birodalmi gyűlésnek, az egyes pártoknak, és magának a birodalmi kormánynak a támogatása is elvárható". Kánya szerint egyébként „a regensburgi gyűlés keretében a Schutzbund egy nyilvános nagyarányú tüntetést is rendezett az osztrák csatlakozás mellett. A magyarországi német-

[104] PAAA, Abt. VI. (Kult.) Deutscher Schutzbund. K274493. Keltezés nélkül. Érk.: 1927. július 9. Darstellung der Aussprache über das Deutschtum in Ungarn und das Burgenland auf dem 8. Schutzbundtag in Regensburg.

ség ebből a tüntetésből sem hiányzott. Nevében Albert, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület titkára tett hitvallást a Duna-menti államok németségének német érzelmei mellett".[105]

A budapesti német követ, Hans Schoen véleménye szerint a burgenlandi kérdés szóba hozása a regensburgi ülésen igen rossz szolgálatot tett a magyarországi németség érdekeinek. Az ilyen fejtegetések magyar szemszögből pángermán törekvések bizonyítékainak fognak tekintetni, s csak szükségtelen akadályokat állítanak a német kisebbség kívánságai útjába. Ezért azt ajánlja, hogy a szóba jövő körökben hassanak oda, ne érintsék a burgenlandi kérdést, amely iránt Magyarországon rendkívül érzékenyek.[106] Indokolt volt ez a figyelmeztetés, mert Gündisch már tavasszal felhívta erre Loesch figyelmét azzal kapcsolatban, hogy milyen felháborodottan fogadták magyar részről M. H. Boehm könyvének *(Die deutschen Grenzlande)* különösen azokat a részeit, amelyek Magyarországról és politikájáról a Burgenland-kérdéssel kapcsolatban foglalkoznak. Loesch gondosan áttanulmányozta az inkriminált részeket a Schutzbund-beli szoros munkatársai közé tartozónak számító szerző könyvében, s maga is igen szerencsétlennek találta azokat.[107] A Burgenland-kérdésnek az a fajta exponálása — és fogadtatása — ahogyan az a regensburgi tanácskozáson történt, nem volt egészen összhangban saját felfogásával.

A balti-német M. H. Boehm 1928 januárjában Jungerth Mihályt, a revali magyar követség ügyvivőjét felkeresve, beszélgetésük során főleg a Burgenland-kérdés körül Regensburgban fellángolt vitákra vezette vissza a magyar–német viszony azóta határozottan észlelhető romlását. A másik balti-német, Ammende viszont március elején egy Bethlennek küldött memorandumával ismertette meg a magyar ügyvivőt Revalban, aki szerint ő helyesebben tapint rá az igazi okra: a német sajtó támadja a magyar nemzetiségpolitika „megrekedését", ugyanakkor Németország vonakodik előmozdítani a kisantant-országok német kisebbségei együttműködését az ottani magyar kisebbségekkel.[108] Ammende memoranduma cáfolja a rosszindulatú beavatkozás vádját, s azt, hogy Bleyer *Sonntagsblatt*-ja szállítaná a német sajtó támadásaihoz az anyagot; arra figyelmeztet, hogy a támadások csak olyan tényekkel szerelhetők le, amelyek meggyőzően bizonyíthatnák a kormány előrelépését a német kisebbségi kérdésben (iskolakérdés, politikai képviselet, Steuer kormánybiztos leváltása stb.). Ugyanakkor Ammende magáévá teszi azt a gondolatot, hogy az utódállamok német és magyar kisebbségeinek vezetői közvetlen baráti tárgyalásokon próbálják kiküszöbölni ellentéteiket, s valósíthassanak meg együttműködést.[109] Amikor Ammende 1928 áprilisában ismét Jungerthnél járt, arról beszélt már, hogy a magyar kormány úgy látszik végre komolyan kezd foglalkozni a hazai német kisebbség helyzetének javításával, s ennek hatására a németországi körök hangulata már nyugodtabb, mint néhány héttel ezelőtt.[110]

[105] MOL, K 28. 97. cs. 198. tétel. T322/1927. Kánya jelentése, Berlin, 1927. június 17.

[106] ADAP (Akten zur deutschen auswärtigen Politik) Serie B./V. k. 215. sz. dok. Schoen jelentése. Budapest 1927. június 9.

[107] PAAA, Abt. VI. (Kult.) Deutscher Schutzbund. K655617. Loesch levele Gündischhez. Berlin, 1927. március 24.

[108] MOL, K 64. 31. cs. 41. tétel. 203. res. pol. /1928. Jungerth jelentése, Reval, 1928. március 9.

[109] Uo. Ammende memoranduma Bethlenhez: Zur Frage der deutsch – ungarischen Beziehungen. (Keltezés nélküli másolat).

[110] MOL, K 64. 31. cs. 41. tétel. 307. res. pol. /1928. Jungerth jelentése. Reval, 1928. április 23.

Közben azonban némi izgalomra adott okot a burgenlandi helyettes tartományfőnök további igyekezete arra, hogy fórumot kapjon nézetei fejtegetéséhez a Deutscher Schutzbund kereteiben. Egy előző hónapi, 1928. márciusi berlini Schutzbund-tanácskozás alkalmával programba iktatott „osztrák est" keretében akart volna beszélni, aminek hírére Bleyer és Gündisch a budapesti német követet kérték arra, hasson oda, hogy Leser tervezett előadása „az itteni német mozgalomra káros hatása miatt maradjon el". A követ jelentése nyomán a Külügyi Hivatal közbelépésére ez meg is történt. Annál is inkább, mert különben Gündisch, aki mint gazdaságpolitikai témákról folytatandó tanácskozások egyik felkért előadója, amúgy is jelen lesz e napokban Berlinben, kijelentette, hogy kész a helyszínen tiltakozni Leser előadása ellen, márpedig a követ szerint az efféle bonyodalmak kerülendők.[111]

Visszatérve a továbbra is igen izgalmasnak bizonyult Burgenland-kérdésre, arról 1928 októberében egy „Schutzbund-levél" — Loesch felfogását tükrözve — a következőképpen foglalta össze a Deutscher Schutzbund mérvadónak tekintendő álláspontját: „Világos, hogy mi, össznémet álláspontról, a mai osztrák Burgenland visszaadását minden körülmények közt feltétlenül elutasítjuk, sőt követelnünk kell a magyaroktól, hogy ezt a tényállást fenntartás nélkül elismerjék, és irredenta politikájukat beszüntessék. Csak ezután foglalhatunk végérvényesen állást Burgenland többi része kérdésében. De azt is tudatosítanunk kell magunkban, hogy a magyarokkal való együttműködés a kisebbségpolitika terén és más területeken is nemcsak akkor lehetetlen, ha a magyarok Burgenlandot visszakövetelik, hanem akkor is, ha mi szándékozunk Burgenland többi részét visszaszerezni. Itt tehát kompromisszum az alapvető követelés, és az általános politika szükségszerűségei közt ez valóban elkerülhetetlen. Persze, ha Magyarországon folytatják a magyarosítást, ha a német népesség a zárt német településterület peremövezetén belül a nyílt vagy leplezett kényszer következtében tartós veszteségeket szenved, akkor az a jószomszédi viszony, amelynek németek és magyarok közt fenn kell állnia, egyre súlyosabb teherpróbáknak lesz kitéve. Ha viszont Magyarország úgy határozna, hogy számot vet a lakosság kívánságaival, és a megértés akadályait egy, a német szükségletekkel számoló önkormányzat révén, vagy más módon elhárítja, akkor beérhetjük a jelenlegi állapottal".[112]

A regensburgi eset óta Loesch és Schutzbundja tevékenységét a berlini magyar követ fokozott figyelemmel kísérte. Kánya 1929. március 8-i jelentése szerint nem könnyű erről informálódnia, mert Loesch meglehetősen tartózkodó vele szemben, mióta oly heves szemrehányásokkal illette őt, s méginkább zárkózott Freytag magatartása, aki a Külügyi Hivatal azon osztályának vezetője, amely a Schutzbund tevékenységét ellenőrzi. A külügyi titkos alapokból évi 6 millió márka esik erre a Kulturális Osztályra, amely a Deutscher Schutzbundot jelentős anyagi támogatásban részesíti. A Németországban sűrűn megforduló Bleyernek a Schutzbunddal a legutóbbi időben folytatott tárgyalásai azzal az eredménnyel jártak, hogy segítséget kap tőle a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület egy népszerű kiadványsorozata (Volksschriften des Ungarländischen Deutschen

[111] PAAA, Pol. Abt. II. Österreich. Politik. 6. Bd. 4. K274549, 274551.

[112] ZSA, Deutsche Stiftung. Bd. 1372. Fol. 343–347. „Schutzbundbrief", Nr. 7/8. Berlin, 1928. október 10.

Volksbildungsvereins) kiadásához, valamint egy tudományos jellegű folyóirat, a *Deutschungarische Heimatsblätter* indításához: „ezeknek az lesz a feladata, hogy a magyarországi német kisebbségnek szellemi tápot nyújtson, és a német birodalommal való kulturális kapcsolatát mélyítse". Kánya már 1926-ban hallotta Loeschtől s munkatársaitól, hogy a politikai határok fontosságát túlbecsülni nem szabad, és hogy azok semmiképp sem akadályozhatják meg az egész Európában szétszórt német kisebbségek kulturális egységét az anyaországgal. Az „egységes német kultúrnemzet" évek óta propagált eszméje az, amely alapján a legszorosabb összeköttetés áll fenn a Schutzbund és a kisebbségek vezetői, így Magyarországról Bleyer és Gündisch részéről, akik panaszkodnak a magyar kormánynak a német kisebbségi kívánságokkal szemben tanúsított csekély előzékenysége miatt, s Loeschsel egyetértésben hangsúlyozzák: „Magyarország minden körülmények között arra van utalva, hogy Németországra támaszkodjék, ennek barátságát pedig csak úgy biztosíthatja, ha német kisebbségét megfelelő bánásmódban részesíti".[113]

A Deutscher Schutzbund által képviselt törekvések közé tartozott, hogy egy össznémet testületbe (Gesamtdeutsches Gremium) fogja össze, és a birodalmi törvényhozókkal egységes irányítás alá vonja a német kisebbségek parlamenti képviselőit minden országból. E testület bizalmas jellegű kiépítésének munkálatai egy öttagú bizottság irányításával folytak, amelynek Loesch is tagja volt.[114] A Gremium Bécsben tartott 1930. december 20-i ülésén — az arról fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága szerint — Bleyer is részt vett.[115] A magyarországi parlament igen nagyszámú német származású, de elmagyarosodott, magyar öntudatú képviselőjével szemben egyedül ő, a hazai népinémet mozgalom immár elismert vezére képviselte — történetesen a kormánypárt padsoraiban ülve — a német népiségükhöz öntudatosan ragaszkodókat, vagy arra az össznémet népgondolat növekvő hatása alatt ráébredőket, így hát ez az Össznémet Testület Bleyert nem nélkülözhette.

A „Budapesti munkaközösség a békeszerződések revíziójáért" az 1926. októberi konfliktus és a nyomában kialakult válság ellenére a következő években mégis tovább folytatta még ülésezéseit, foglalkozott többek közt a Rothermere-akcióval és a Magyar Revíziós Liga 1927. évi megalakulásával, a páneurópa-mozgalom kritikájával, valamint a Duna-medencei rendezésre vonatkozó francia tervek elutasításával, egy korszerűsített Mitteleurópa-tervet állítva szembe ezekkel. Loesch részt vett e vitákban, de a magyar revíziós politikát illetően nagyon óvatosan és visszafogottan nyilatkozott, s azon nézete kifejtését sem tartotta lehetőnek ezen a fórumon, hogy az alapvetően etnikai revízión túlterjedő vágyak mennyire nem illenek bele a Mitteleurópa mikénti megszervezésére vonatkozó német elképzelésekbe. A munkaközösség 1930. májusi ülésszaka azután végleg kétségtelenné tette az ekkor már Heinrich Schnee vezetése alatt álló német delegáció és a Külügyi Hivatal előtt is azt a már 1926-ban kialakult véleményt, hogy „túlságosan is a magyarok uralják a terepet, az ő kezükben van a kezdeményezés, a vitában is ők a legaktívabbak. Míg a magyarországi németség helyzetének napirendre tűzését,

[113] MOL, K 64. 32. cs. 21. tétel. 235/1929. Kánya jelentése. Berlin, 1929. március 8.

[114] ZSA, Deutscher Schutzbund, Bd. 5. Fol. 126. Tätigkeitsbericht des Deutschen Schutzbundes über Berichtzeit vom 1. Mai bis 31. Dezember 1929.

[115] PAAA, Abt. 6. (Kult.) Gesamtdeutsches Gremium. Bd. 1. Sitzungsprotokoll des Gremiums. Bécs, 1930. december 20.

ami szerintük beavatkozás lenne egy szuverén magyar belügybe, a legenergikusabban ellenzik, és sikerrel elhárítják, a saját politikai érdekeiket szolgáló ötleteiket sorra szőnyegre hozzák". Így, amikor Loesch a dél-tiroli németek ügyében való kiállást kérte azt az olaszbarátságra való tekintettel azt magyar részről nem vállalták. Pataky Tibor a pánszláv veszély elhárítására javasolt közös akciót, amit Loesch is helyeselt, talán azért, mert végre nem a pángermán veszély elhárításáról volt szó. Pataky sürgette a német és magyar kisebbségek együttműködésének előmozdítását a kisantant-államokban, amivel Loesch elvileg ugyan egyetértett, de rámutatott annak nehézségeire az egyes kisebbségek „egyben s másban" eltérő érdekei miatt. (Ezúttal nem hangsúlyozta az együttműködés előmozdítása előfeltételeként a magyarországi német kisebbség helyzetének rendezését.) Most már a Külügyi Hivatal is arra a megállapításra jutott: „Nem nekünk, hanem a magyaroknak nagyobb érdekük a Munkaközösség folytatása. Minél előbb felrobban a munkaközösség, annál jobb". Az 1930. májusi ülésszak az utolsónak bizonyult. A Munkaközösség felélesztésére egyes német és magyar résztvevők — az összekötőbizottság tagjai — részéről tett többszöri kísérletek eredménytelenek maradtak.[116]

Változások a Deutscher Schutzbundban. Szerepét — magyarországi viszonylatban is — mindinkább a VDA veszi át (1930–1936)

1930-ban fontos átalakítás történt a Deutscher Schutzbund vezetésében. Véget ért az az egy évtizedes helyzet, hogy Loesch ügyvezető elnök és legközelebbi munkatársainak köre képezte azt az „agytrösztöt", amely a terveket kovácsolta, az előterjesztéseket megtette, az irányelveket megszabta, a kartellbe tartozó szervezeteket mozgósította az általa programba vett feladatokra. Valószínű, hogy az a látványos kudarc, amelyet a különösen nagyra tartott és mindenáron keresztülhajszolni akart Volksgrundbuch-akció szenvedett a helyzetet egyre aggályosabbnak látó Külügyi Hivatal bizalomvesztése és az akciónak általa történt letiltása következtében, nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Schutzbund vezetését egy „néppolitikailag vezető személyiségek együttesének" mondott, „Népinémet Munkakör"-nek nevezett 12 tagú testületre bízták. Ettől fogva a Német Védszövetség a továbbiakban „Deutscher Schutzbund, Volksdeutscher Arbeitskreis" néven szerepelt. Az átszervezés azt a törekvést mutatta, hogy a Schutzbundhoz tartozó sokféle területi, egyházi, rétegszervezeti, kulturális szervezet részéről is vonjanak be olyan személyiségeket az új, immár testületi vezetésbe, akik ott a régi vezetésből megmaradó mindössze négy személyt, mindenekelőtt Loescht háttérbe szoríthatják, korábbi befolyásától megfoszthatják. Közülük Robert Ernst lett az, aki a Deutscher Schutzbund további sorsát illetően meghatározó szerephez jutott, illetve Hans Steinacher, aki ekkor még a külföldi német könyvtárüggyel foglalkozó szerv (Mittelstelle für auslanddeutsches Büchereiwesen) vezetője, és senki sem sejti még, miféle szerephez jut majd — a VDA élén — 1933 tavaszán.[117]

A Deutscher Schutzbund vezetésének fenti átszervezése következtében Loesch megszűnt az a fontos személy lenni a magyar politika számára is, aki korábban volt, a kisantant-államok felé irányuló kisebbségpolitikai együttműködés-

[116] *Tilkovszky:* „Budapesti munkaközösség... i. m.
[117] Fensch, i. m.

hez fűzött reményei szempontjából akkor is, ha ugyanakkor egyre kényelmetlenebbnek találta a magyarországi német kisebbség kezelésével kapcsolatos kritikáját, beavatkozásait. A legnagyobb felháborodást az keltette, hogy Loesch 1930 végén, 1931 elején személyesen beavatkozott egy németországi ösztöndíjon nevelkedve „ pángermán agitátorrá vált" fiatal bonyhádi orvosnak, Heinrich Mühlnek a helybeli gimnázium pángermán-ellenes tanára, Gömbös Miklós által társadalmi becsületbírósági eljárás elé utalt ügyébe. Minthogy az ilyen eljárásokban mindkét fél a maga részéről 2–2 bírót kérhetett fel az öttagú becsületbíróságba, ahol szavazategyenlőség esetén annak elnökéé a döntés, Mühl — teljesen szokatlan és rendhagyó módon — nem magyar állampolgárokat nevezett meg, hanem Bleyer tanácsára két tekintélyes külföldi németet, mégpedig a birodalminémet Loescht és a romániai németek sváb vezérét Muthot, akik ezt el is fogadták. Az erről előzetesen egymással konzultáló Bleyer és Loesch arra számított ugyanis, hogy e váratlan húzás következtében előálló feszültség annyira kellemetlen lesz a magyar kisebbségpolitika számára, hogy a kormány inkább azon lesz, hogy ne kerüljön sor becsületbírósági eljárásra, amely — s ettől kell nagyon tartani — lavináját indíthatja el hasonló eljárásoknak a hazai népinémet mozgalom más előharcosai diszkvalifikálása, további közéleti szereplésük lehetetlenné tétele érdekében. A magyar kormány azonban arra az álláspontra helyezkedve, hogy beavatkozása az ilyen társadalmi ügyekbe nem lenne sem helyénvaló, sem indokolt, Bleyer és Loesch várakozása ellenére szabad folyást engedett az eljárásnak, amely a bizottság elnökének, a bleyeri irányzat prominens ellenfeleként ismert Perczel Bélának döntő szavazatával 3:2 arányban elmarasztalta Mühlt. A bíróságban a tulajdonképpen az össznémetség véleményét képviselő Loesch és Muth megtagadták a jegyzőkönyv aláírását, és nyilatkozatban foglaltak állást Mühl becsületessége és tisztessége mellett.[118]

A Bonyhádról hazaérkező Loesch azonnal levélben fordult „a két német állam", Németország és Ausztria külügyminisztereihez, Curtiushoz és Schoberhez, erélyes védelmet kérvén tőlük a magyarországi német kisebbség részére, amelynek helyzete — s ezt a bonyhádi fejlemények csak még jobban aláhúzzák — egyenesen megrendítő: a hatóságok szembeszegülése Bethlen elvileg tisztességes, de elégtelen és erélytelen hivatalos politikájával, s az erősödő társadalmi terror, amely hazafiatlannak bélyegez minden harcot a német népiségért, különösen fenyegetővé teszik Magyarországon az asszimilációs veszélyt. Hatékony közbelépésre kellene felhasználni a revíziós politikát folytató Magyarország nagyfokú rászorultságát Németország, Ausztria, és általában az össznémetség támogatására, a magyarországi német néptársak védelmében.[119] Egy, az osztrák külügyminisztériumban készült feljegyzés szerint Magyarországnak már csak azért is javítania kellene a magyarországi németség helyzetén, mert ha az nyilvános vita tárgyát képezné Ausztriában, amit eddig sikerült megakadályozni, akkor annak a kisantant-országok németségénél várható hatása Magyarországra nézve igen kényelmetlen lenne, s ártana az osztrák–magyar barátságnak.[120] Michael Hainisch, Ausztria képviselője a Gesamtdeutsches Gremiumban, a maga részéről azt is felvetette Schoberhez írt levelében, hogy meg kellene fontolni kölcsönös kisebbségvédelmi szerződés kötését

[118] *Tilkovszky:* A magyarországi német mozgalom ... 417–418.
[119] NPA, Fasc. 890. Liasse Ungarn 2/9. Fol. 7–10. Loesch levele Schoberhez. Berlin, 1931. január 12.
[120] Uo. Fol. 11.

Magyarországgal, — ez Loesch régóta javasolt és melengetett terve volt, — bár kétségtelen az óriási aránytalanság a Burgenlandban kisebbségvédelem szempontjából szóba jöhető mindössze 16 ezer magyar és a Magyarországon védelemre szoruló 500 ezer német között.[121]

A Mühl-incidens után Bleyer azonnal Németországba utazott, Loeschsel tárgyalt, a Külügyi Hivatalban széleskörű sajtókampányt sürgetett. Kánya Kálmán berlini magyar követ is felkereste a Wilhelmstrassét, hogy megmagyarázza a Mühl-üggyel kapcsolatban a magyar kormány magatartását. Gerhard Köpke egyetértett azzal az érveléssel, hogy a kormány nem avatkozhat bele egy becsületbírósági ügybe, s szerencsétlen dolognak mondta, hogy Loesch Bonyhádon becsületbírói szerepet vállalt. De jelezte, hogy aligha kerülhető el a sajtó felháborodott reagálása. Egyes *lapok (Deutsche Tageszeitung, Der Tag, Germania, Berliner Tageblatt)* máris foglalkoztak az üggyel, rámutatva arra a veszedelmes magyar törekvésre, hogy „társadalmi halállal" sújtsák mindazokat, akik a német kisebbség kulturális érdekeiért síkra mernek szállni. Közölték továbbá azt a hírt, hogy a dániai, lengyel-, lett- és észtországi német kisebbségek vezérei táviratilag biztosították nagyrabecsülésükről a mártír szerepbe jutott Mühlt.[122]

Loescht nyugtalanította a magyar revíziós politika azon jellegzetessége, hogy bár a többségében magyar etnikumú területek visszaszerzésének igényét állítja előtérbe, valójában fenntartja igényét a történelmi Magyarország egész területére, a Burgenlandot is beleértve. „Óvakodni kell attól, hogy befogjanak minket a Magyarország helyreállításáért folyó propaganda szekere elé" — figyelmeztette a Külügyi Hivatalt 1931 áprilisában —, már csak azért is, mert a megszervezendő Közép-Európa képébe nem egy radikálisan helyreállítandó Nagy-Magyarország illik, hanem a csupán legszükségesebb határrevízióknak alávetendő, egymás mellett élő, egymás kisebbségeinek kölcsönös védelmet biztosító utódállamok együttese.[123] Meghökkentőnek találja, hogy Drezdában még német egyesület is alakult a Magyar Revíziós Liga célkitűzéseinek németországi népszerűsítésére. Júliusra tisztázódott, hogy az „Ungarische Revisionsliga Deutschlands" (Németország Magyar Revíziós Ligája) „úgyszólván már be is szüntette tevékenységét, és azon személyiségek egész sora, akik készek voltak e szervezet munkáját támogatni, már elfordultak tőle, és a Német Szövetségek Munkabizottságával (Arbeitsausschuss Deutscher Verbände) való szorosabb együttműködés gondolatával foglalkoznak".[124] Ez az ekkoriban Hans Draeger ügyvezető alelnöksége alatt igen hatékonyan működő szervezet — elnöke a Bund der Auslandsdeutschen elnöki tisztét is betöltő H. Schnee volt — a Deutscher Schutzbund rovására is növelte az egyre inkább feljövő nemzetiszocializmushoz kiépített kapcsolatai révén erősödő befolyását.

Az a viszály is foglalkoztatta Loescht, amelynek jelei már Bleyer és Gündisch viszonyának 1929. novemberi elhidegülésében mutatkoztak, s azután odáig fokozódtak, hogy Gündisch cikkek sorozatában támadta rendkívül élesen Bleyer felfogását a nemzetiségi kérdésben, valamint vezetési stílusát is a kisebbség élén, erdé-

[121] Uo. Fol. 55. Hainisch levele Schoberhez. Bécs, 1931. január 23.

[122] MOL, K 63 Küm. Pol. 199. cs. 21/7. tétel, 316/1931. Kánya jelentése. Berlin, 1931. január 24.

[123] PAAA, Abt. VI. (Kult.) Deutschtum 2. Inländische Vereine zur Förderung des Deutschtums im Auslande. Bd. 11. Loesch levele Roedigerhez. Berlin, 1931. április 24.

[124] ZSA, Deutscher Schutzbund, Bd. 175. Fol. 156. Draeger levele Wrangelhez. Berlin, 1930. július 8.

lyi szász és németországi lapokban is. Bleyernek az ő elszigetelésére irányuló ellenlépései — többek közt egy Német Munkaközösség (Deutsche Arbeitsgemeinschaft) 1931. augusztusi létrehozásával a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületben, s próbálkozása Gündisch magatartásának az Európai Német Népcsoportok Szövetsége általi megbélyegeztetésére — végül is egy olyan per indítására késztette ellenfelét 1931 októberében magyar bíróság előtt, amely bepillantást engedett volna a magyar nyilvánosságnak a mozgalom némely titkába. Komoly erőfeszítésekbe került a per visszavonatása 1932 januárjában, a német kisebbségek Bruns halála utáni új jogi tanácsadója, Werner Hasselblatt közbelépésére.[125]

A magyar politika viszonya nemcsak Loeschsel romlott meg, hanem Ammendével is. Ő ugyanis, mint az európai szervezett nemzetkisebbségek genfi kongresszusainak főtitkára, már 1930-ban arra kezdte kapacitálni a magyar kormányt, hogy járuljon hozzá a magyarországi szlovák kisebbség kongresszusi képviseletéhez, az ország német kisebbsége kezdettől fogva meglévő részvétele mellett. A magyar kormány, amely szerint Magyarországon nincs szlovák nemzetiségi kérdés, nem mutatkozott erre hajlandónak. Zsarolásnak, fenyegetésnek fogta fel Ammende azon érvelését, hogy ellenkező esetben azon Csehszlovákiához került szlovákok szervezeteinek beadványaival kell számolni, amelyek az elnyomott és a szabad akaratnyilvánítás lehetőségétől megfosztott magyarországi szlovákság helyett nyújtják be az igényt állandó képviseletésükre a nemzetiségek kongresszusain. Különösen megütközött Ammende azon eljárásán, hogy a magyar kormány ellenkezését tapasztalva, „önhatalmúlag" maga lépett kapcsolatba a magyarországi szlovákság nemzetiségi érdekeinek öntudatos és elszánt képviseletére leginkább, s tulajdonképpen egyedül alkalmas békéscsabai szlovák evangélikus esperessel, Szeberényi Lajos Zsigmonddal, aki ezt a feladatot kész is lett volna vállalni, ha biztosítékot kap arra, hogy ennek nem lesznek reá nézve súlyos következményei. Minthogy erre nem volt semmi garancia, Szeberényi nem mert kiutazni Genfbe az 1931. augusztusi kongresszusra, pedig ott bejelentették, hogy őt fogadták el a magyarországi szlovákság állandó képviselőjének, s hogy váratlan megbetegedése miatt nem jelenhetett meg. A magyar kormány, ha már egyáltalán rákényszerül arra, hogy a magyarországi szlovákság a genfi kongresszusban képviseltetve legyen, az asszimiláns-szlovák Bernolák Nándort ajánlgatta Ammendének Szeberényi helyett, ami persze eleve elfogadhatatlan volt. Hajlandó lett volna Ammende olyan kompromisszumra, hogy Szeberényi és Bernolák együttesen lássák el a képviseletet, a kormány viszont ezt nem fogadta el. A következő évi kongresszusra — ez kivételesen Bécsben volt, 1932. június végén, július elején — már-már kiutazott volna — egyedül — Szeberényi, de megtagadták tőle az útlevelet. Ezzel a magyarországi szlovákok bejelentett, de ténylegesen meg nem valósult képviselete egyszer s mindenkorra le is került a napirendről.[126]

Az 1932 októberében Gömbös Gyula vezetésével hivatalba lépett új magyar kormány ismét szorgalmazni kezdte tárgyalások indítását egyfelől a magyar nem-

[125] PAAA, Pol. Abt. II. Politik 25. (Deutschtum im Ausland). Bd. 1. Schoen jelentése. Budapest 1932. január 16.

[126] *Tilkovszky Loránt:* Szeberényi Lajos Zsigmond és a magyarországi szlovákok. In: A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére. Szerk.: Fischer Ferenc, Hegedűs Katalin, Majoros István, Vonyó József. Pécs, University Press, 2001. 517–534.

zetiségpolitikába való be nem avatkozásról, másfelől a kisantant-országokbeli német és magyar kisebbségek együttműködéséről,[127] miután a Bethlen-kormány 1931. márciusi memorandumára a Brüning-kormány által 1931 decemberében adott, de már Károlyi Gyula kormánya által kézhez vett — csalódást keltett — válasz nyomán elhidegülés állt be a német–magyar viszonyban. A Deutscher Schutzbund, amelynek — immár testületi — vezetésében Robert Ernst játszotta a meghatározó szerepet, részt vállalt most annak kipuhatolásában, hogy mi erről az érdekelt országok német kisebbségi vezetőinek véleménye, milyen magatartást tanúsítson a sokat támadott nagyszámú németségi szövetség, s az általuk befolyásolt össznémet sajtó? A Román-Bánát fővárosának számító Temesváron került sor 1933. január 9–10-én egy titkos megbeszélésre Ernst vezetésével, aki — a svábok katolikus voltára való tekintettel — maga mellé vette a katolikus külföldi németekért tevékenykedő birodalmi szövetség (Reichsverband für die katholischen Auslandsdeutschen) részéről Emil Scherert, valamint a VDA sajtóosztályát vezető Friedrich Carl Badendiecket, a temesvári utazáson részt vevő németbirodalmi újságírók élén. A német kisebbségi vezetők közül a bánáti sváb Kaspar Muth, az erdélyi szász Hans Otto Roth, a jugoszláviai Stefan Kraft (Újvidékről), Magyarországról pedig Jakob Bleyer voltak a tanácskozás legfontosabb résztvevői. Bleyer fejtegetései különösen meggyőzőek voltak a tekintetben, hogy a ma román, jugoszláv, magyar uralom alatt élő dunai sváboknak az eddiginél is jobban össze kell tartaniuk, — meg is alakítottak ekkor egy délkeleti német munkaközösséget —, és ki kell állniuk a magyarországi német kisebbség védelmében, s hogy a németbirodalmi sajtó részéről erőteljesebb fellépésre volna szükség.[128]

Temesvárról hazatérőben Ernst, Scherer és Badendieck, valamint az újságírók részéről Kornhuber, látogatást tettek Budapesten a miniszterelnökségen Pataky államtitkárnál, a nemzetiségi osztály vezetőjénél, a magyar külügyminisztériumban Khuen-Héderváryné, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban pedig Petri államtitkárnál. A Patakyval és Petrivel folytatott beszélgetés nem tett rájuk jó benyomást, mert részükről inkább panaszokat hallhattak egyfelől arról, hogy a magyarországi németeket kívülről izgatják, másfelől amiatt, hogy a külföldi németek nem akarnak együttműködni a magyar kisebbségekkel, mintsem hogy tapasztalhatták volna annak megértését, hogy a kívánt együttműködés útját a magyarországi német kisebbség jogos kívánságainak teljesítésével kell egyengetni. Az iskolakérdés kellően még mindig rendezetlen voltát illetően mindegyre csak az egyházakat okolják, anélkül, hogy a megoldás érdekében hatékony lépéseket tennének. Egyedül Khuen-Héderváryné találtak megértésre a kisebbségi kérdés külpolitikai jelentősége iránt.[129]

Jó benyomásokat szereztek viszont azon a kötetlen beszélgetésen, amelyet többek között egyes kormánypárti és kisgazdapárti képviselőkkel, s egyes lapok *(Pester Lloyd, Új Nemzedék, Nemzeti Újság)* képviseletében megjelentekkel folytathattak a német követség teáján. Különösen jó kapcsolat alakult ki Ernst és

[127] *Tilkovszky Loránt – Weidinger Melinda:* Magyar memorandum és német válasz. A Duna-medencei kisebbségi problematikáról, 1931-ben. Századok, 2003. 6. sz. 1333–1339.

[128] PAAA, Abt. VI. (Kult.) Deutscher Schutzbund. K657050. Temesvári német konzulátus (Tomoor) jelentése. Temesvár, 1933. január 16.

[129] Uo. K657041. Budapesti német követség feljegyzése: „Dr. Ernst berichtet über seine Besprechungen". Budapest, 1933. január 15.

Hunyady Ferenc gróf közt, aki arról biztosította őt, hogy a Független Kisgazdapárt igen erőteljesen támogatni fogja a magyarországi német kisebbség iskolaügyi és a gazdasági szervezkedés szabadságát illető törekvéseit.[130]

1933. január 30-án nemzetiszocialista hatalomátvétel történik Németországban. Robert Ernst május 1-én belép az NSDAP-ba, 22-én a Deutscher Schutzbund vezetőjévé nevezik ki. „Népiség és nemzetiszocializmus szorosan rokon fogalmak" – jelenti ki, s hozzálát a szervezet gleichschaltolásához. De a Schutzbund eljelentéktelenedik a VDA mellett, amelynek élére Hans Steinachert választották országos vezetőnek már április 30-án, a Hitler megbízásából fellépő Alfred Rosenberg jelenlétében. A Deutscher Schutzbund éppen hogy csak vegetál még valahogy, 1936. május 11-én bekövetkezett megszűnéséig.[131] E három év alatt nevével sem találkozunk már azokban az aktákban, amelyek a magyar–német kisebbségpolitikai kapcsolatokkal és ellentétekkel foglalkoznak. Helyét az ekkor már különös jelentőségre szert tett VDA tevékenységével összefüggő kérdések foglalják el.

THE DEUTSCHER SCHUTZBUND AND HUNGARY

By Loránt Tilkovszky

(Summary)

The study, by describing the similar circumstances in the emergence of the Deutscher Schutzbund and the Hungarian League of Territorial Defence (*Területvédő Liga*), and the role of the ever neuralgic problem of Burgenland after 1921 in their relationship, concentrates on the conflicts of interest which had a strong influence on the negotiations of the Deutscher Schutzbund (für das Grenz- und Auslanddeutschtum) with Hungarian statesmen in the 1920s. Both parties were interested in protecting the German and Hungarian minorities amputated by the treaties of Versailles and Trianon („Grenzlanddeutschtum" and „borderland *magyarság*") and in increasing their resistance until the realisation of the territorial revision. On the other hand, there were considerable divergences in the question of practical cooperation between the German and Hungarian governments as well as between the Hungarian and German minorities living in Czechoslovakia, Romania and the Kingdom of Serbia, Croatia and Slovenia.

Whereas the Hungarians intended to establish as early as possible a close German-Hungarian cooperation in each of the aforementioned countries, the Germans wanted to profit from the advantages offered by the respective governments to the German minorities of the former Hungarian lands to the detriment of the Hungarian minorities. Another source of conflict was the German minority in Hungary. Whereas the Hungarian government allowed no interference with its policy of assimilation even concerning the Germans in Hungary, the Deutscher Schutzbund, as heir to the prewar Alldeutsch conceptions and ambitions, intended to take care of those German groups which had settled voluntarily in foreign countries hundreds of years before. Consequently, it expected Hungary to pursue a minority policy with a view to reverse the process of assimilation.

The study follows the relationship between the leader of the Deutscher Schutzbund, Loesch, and the Hungarian statesmen, before all prime ministers Bethlen and Teleki, who, though mistrustful from the outset, put considerable hope in the seemingly pro-Hungarian and internationally acceptable conceptions of Loesch, finally to abandon them with complete disillusion. Loesch, on the other hand, grew inceasingly irritated by the Hungarians' resistance, and launched international campaigns that proved all the less tolerable in Hungary. Finally, however, Loesch himself lost the confidence of the German government, and, consequently, first the leaderaship of the Deutscher Schutzbund was transformed in the early 1930s, and it lost its importance altogether after Hitler's takeover. Thereafter the prime opponent of the Hungarian minority policy was the VDA (Volksbund für das Deutschtum im Ausland). The Deutscher Schutzbund was finally dissolved in 1936.

[130] Uo. K657037. Budapesti német követ (Schoen) jelentése. Budapest 1933. január 15.
[131] *Fensch, i. m.*

Belényi Gyula

A MUNKÁSOK ÁLLAMI ELLENŐRZÉSE ÉS A MUNKÁSELLENÁLLÁS (1949–1956)

A munka világának társadalomtörténeti szempontú bemutatása meglehetősen nehéz, látványos eredményekkel nem kecsegtető tudományos feladat. Talán ez az oka annak, hogy a munkavégzést a közelmúltig inkább gazdaságtörténet, és jóval kevésbé a társadalomtörténet módszereivel közelítette meg a hazai történettudomány. Véleményünk szerint azonban e tárgykör mellőzése semmiképpen sem indokolt, hiszen a modern korban az emberek többsége ideje jelentős részét munkahelyén tölti, emberi aktivitásának pedig jelentős része kötődik oda. Ezért egész személyiségére hatással lévő munkavégző tevékenysége, a munkahelyhez, mint jogi személyhez és sajátos szervezethez fűződő kapcsolata, ottani tárgyi és emberi környezete, valamint társas kapcsolatai nagyon jelentős szerepet játszanak életében. Következésképpen társadalmi viszonyait nem ismerhetnénk meg kellő alapossággal és sokoldalúsággal, különösen a szocialista rendszer első korszakában nem, ha azt csak a magánélet, a táplálkozás, az öltözködés, a lakásviszonyok és a szabadidős tevékenységek — egyébként nagyon fontos — világának ábrázolására szűkítenénk, s nem tennénk kísérletet a munka világának bemutatására is.

A munkavégző ember munkahelyen keletkező társadalmi meghatározottságai persze nem örökkévalóak a történelemben, hanem helyhez, korhoz és foglalkozáshoz kötöttek. Más a 18. századi jobbágyé és más a 21. századi értelmiségié. Ezen túl a meghatározottságok azonos helyen és időben is összetettek, nem egyetlen elemből állnak; tanulmányunk témájánál maradva: a munkahelyi világ, a munkavégző tevékenység egyebek mellett magában foglalja a bérezés, a normarendezések, a munkaversenyek, a munkakörülmények, a munkások feletti állami ellenőrzési rendszer kiépítésének és működésének történetét.

Tanulmányunk a munka világa említett területei közül csak ez utóbbi kérdéskör, az állami ellenőrzés, és az azzal szembeni, valamint más munkaügyi és politikai problémák miatt keletkezett munkásellenállás történetének bemutatására szorítkozik.

I. A MUNKAERŐ-PIACI MOZGÁSSZABADSÁG KORLÁTOZÁSA

Az erősen központosított és hatalmát az első időszakban kemény elnyomó eszközökkel gyakorló szocialista állam, mint a gazdasági élet fő szervezője és irányítója[1] a munkavállalók személyi kötöttségi rendszerének, sokoldalú állami ellenőrzésének kialakításával különösen erős hatást gyakorolt az ipari munkásság

[1] Az MDP vezetői azt a társadalmat és gazdaságot tekintették ideálisnak, amelyet „egyetlen központból, egyetlen nagy terv" alapján irányítanak. Vö. *Friss István:* A szocialista iparosítás elvi kérdései. Magyar -Szovjet Közgazdasági Szemle, 1951. 1. sz. 21–40.

társadalmi viszonyaira. Ez a hatás nem volt kisebb jelentőségű, mint az ipari munkásság gyors számszerű növekedését eredményező iparosítási politikáé.

A munkavállalók feletti ellenőrzés rendszerét a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) a Szovjetunió mintáját másolva vezette be a negyvenes évek végén Magyarországon. A munkavállalók munkaerőpiaci mozgásszabadságának korlátozására és a munkahelyen belüli állami kényszer eszközeinek széleskörű alkalmazására irányuló törekvései egyes területeken a polgári társadalomfejlődési korszak előtti, a rendi viszonyokra emlékeztető gazdaság- és társadalomszervezési eszközöket csempésztek a munkaviszonyokba. Marxtól kölcsönzött kifejezéssel élve: gazdaságon kívüli kényszert alkalmaztak a munkavállalókkal szemben. (Mindazonáltal az államnak ez a hatalmasra nőtt gazdasági szerepe — miként az ilyen típusú állam is — új, 20. századi történelmi jelenség volt.) Ezeken a szigorú kötöttségeken azután a hatvanas években fokozatosan lazítottak.

A szocializmus első éveiben az állam részben általános jogi szabályozások segítségével, részben az üzemeken belüli új szervezeti rendszer kialakításával (újfajta személyzeti osztályok felállításával, illetve az üzemi pártszervezetek, a szakszervezetek és nem utolsó sorban a politikai rendőrség tevékenysége révén) vonta szorosabb ellenőrzés alá a munkavállalókat. Emellett a munkahely különféle, addig ismeretlen akciók részesévé is tette őket, ilyenek voltak a munkaversenyek, a szakszervezeti és pártrendezvények, a gyári ünnepségek, a békekölcsönjegyzés kampányai, a „szocialista brigádmozgalom", a gyári ötletnapok, a tervismertető értekezletek, a Szabad Nép félórák, az önbírálati órák, az „elvtársi bíróságoknak", sőt néha a büntetőbíróságoknak a gyárakban megrendezett tárgyalásai is, és a sort még folytathatnánk. Ezen túl a munkahely befolyása kiterjedt a munkások munkahelyen kívüli világára is, például oly módon, hogy az ország településeinek közellátása, szolgáltatásainak színvonala, valamint a lakásépítés és -kiutalás a korszak egészében nagymértékben függött attól, milyen gazdasági tevékenység folyt ott. Végül nem hagyható említés nélkül, hogy a kötelező túlórák miatt az ötvenes években igen hosszú volt a munkaidő, és a szabadidőt tovább csökkentette a gyatra közlekedés is, így a kettő aránya az előbbi javára tolódott el.

Az 1940-es évek végétől a bérmunkavállalók helyzetének jogi szabályozása terén számottevő változások történtek. 1949-ben előbb új törvényt adtak ki az ipari tanulók képzéséről (1949. évi IV. tc.), majd az augusztusban elfogadott, szovjet mintájú alkotmány 9. §-a rögzítette, hogy az ország minden polgárának kötelessége képességei szerint dolgozni. 1951-ben egy munkajogi kódex megalkotásának céljával, ismét csak szovjet – és részben román – példát követve, elfogadták a Munka Törvénykönyvét, amely a munkaviszonyokat addig szabályozó iparági kollektív szerződések helyébe lépett. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a gyakorlatban a jogi elvektől eltérő, sőt azokkal ellentétes változási folyamatok bontakoztak ki, mégpedig viharos gyorsasággal. Mi több, magukat az új jogszabályokat is arra használták fel, hogy korlátok közé szorítsák a munkavállalókat.[2] A korábban a kollektív szerződések által szabályozott, és a munkások szempontjából az egyik legfontosabb kérdésnek tekinthető bérszabályozást például teljesen kivették a

[2] Magyar Országos Levéltár (MOL), Magyar Dolgozók Pártja, Központi szervek iratai (M-KS-276. f.), 116/1. ő. e. Az Államgazdasági Osztály „Tájékoztatója" 1951. január 25.

Munka Törvénykönyvéből, és jellegzetes ideologikus érveléssel[3] kizárólag az állami szervek hatáskörébe utalták azt. Az addig hat hónapos felmondási időt pedig tíz napra csökkentették, ugyanakkor változatlanul hagyták azt a szabályt, hogy a vállalatok indoklási kötelezettség nélkül mondhattak fel a munkásoknak.[4]

A) Az „önkényes kilépés" büntetőjogi szabályozása

A kötött, központosított munkaerő-gazdálkodási rendszer kialakításának egyik első gyakorlati lépése a munkaközvetítés rendszerének megváltoztatása volt. 1949-től kezdve, felső szintű politikai döntés nyomán a szakszervezetek elvesztették a munkaközvetítés terén addig élvezett uralkodó pozíciójukat, szerepüket állami intézmények, az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal (OMH), majd a Munkaerőtartalékok Hivatala (MTH) vették át, és egyidejűleg a közvetítés igénybe vételét minden munkavállalóra nézve kötelezővé tették. A második világháború alatti munkaerőhiány is életre hívott hasonló intézményeket: országos munkaügyi felügyelőség, munkaközvetítő központi bizottság, országos munkaerő-gazdálkodási bizottság. A negyvenes évek végétől elvileg megszűntek az ún. gyárkapunál történő felvételek: aki munkát keresett, az előírások szerint csak az állami munkaközvetítő rendszer igénybevételével helyezkedhetett el. A kötelező közvetítés elrendelése teljes összhangban volt a szocialista tervgazdálkodás alapelveivel, a piaci „spontaneitás" elutasításával. Megfelelt továbbá a gazdaságirányítás ágazati preferenciájának, hiszen a kiemelt iparágak, a nehézipar, a bányászat és az építőipar munkaerő ellátását e központi elosztás segítségével valósították meg.

Ez a rendszer azonban nem volt hatékony, s így célját sem érhette el, mert a munkások is és a gyárak is egyszerűen áthágták a rendelkezéseket. Hozzátehetjük: a gazdaság működése sem viselt el ilyen piacellenességet. Piacellenességet említeni egyáltalán nem túlzás, hiszen 1950-ben a gazdasági vezetés már azt tervezte, hogy a jövőben az ipari munkaerő-állomány jóval nagyobbik felét kitevő férfi munkaerőt katonai módszerekkel mozgósítja: „a szükséges és politikailag megfelelő időpontban — foglalt állást az MTH vezetése — a munkaerők kötelező behívásának rendszerét országos méretekben ki kell terjeszteni, és egyidejűleg meg kell szüntetni a dolgozóknak az üzemekből történő szabad eltávozási lehetőségét. A megfelelő büntető szankciókat olyan módon kell felépíteni, hogy a kényszermunka és általában a kényszerítés rendszere az utolsó és lehető legkisebb körre terjedő szankció legyen. Ezen a téren ki kell dolgozni a további szigorítások közbeeső fokozatait."[5] A vállalatok viszont „bármikor, minden indoklás nélkül", rövid felmondási idővel elbocsáthatták munkavállalóikat.[6]

---

[3] „Az iparági kollektív szerződés rendszere nem fejezte ki az államhatalomban bekövetkezett változásokat. A munkabér tételek ugyanis szerves részei népgazdasági tervünknek, amelyet a Párt irányítása mellett a Népköztársaság kormánya határoz meg". Uo.

[4] MOL, M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Az Országos Munkabér Bizottság (OMB) jelentése az MDP Államgazdasági Bizottságának. 1950. november 20.

[5] MOL, Országos Tervhivatal Tük. iratai (XIX-A-16-b), 138. d. A Munkaerőtartalékok Hivatala (MTH) feljegyzése, 1950. november 29.

[6] MOL, M-KS-276. f. 116/1. ő. e. Az OMB átirata az MDP Államgazdasági Osztálynak. 1950. november 20.

Végül a munkásvándorlás megakadályozására a kötelező behívás helyett — szovjet mintára[7] — más megoldást dolgoztak ki, amely a (büntető)jogot használta fel a munkaerőmozgás szabályozására. A kezdeményezés az MDP Központi Vezetősége (KV) Államgazdasági Osztálya nevéhez fűződött, amely a vállalati hozzájárulás nélküli („önkényes") kilépések és az igazolatlan mulasztások magas számára hivatkozva 1951 végén az alábbi intézkedéseket javasolta a Titkárságnak: 1. „Az önkényesen kilépőket, valamint azokat a dolgozókat, akik 6 hónapon belül legalább 2 napot igazolatlanul mulasztottak, bíróság ítélje el, mégpedig általában 3 hónaptól egy évig terjedő javító-nevelő munkára." Súlyosabb esetben azonban — így az előterjesztés — börtönbüntetést kell kiszabni, sőt ha az elítélt a javító-nevelő munka időtartama alatt nem dolgozik rendesen, ítélete szintén börtönbüntetéssé alakítandó át. 2. A Legfelsőbb Bíróság „a munkafegyelem megsértésének egy konkrét ügyében hozzon példamutató ítéletet, amelynek indoklása később a bíróságok gyakorlata számára irányelvül szolgál."[8]

A jogi alapot a „népgazdasági terv védelméről" szóló, drákói szigorúságú 1950. évi IV. sz. törvényerejű rendeletben találták meg. Ez az 1950. február 16-i keltezésű, de január 1-i visszamenő hatállyal kiadott tvr. a 4. § (1) pontjában a következőket mondja: „Vétséget követ el, aki valamely termék, vagy termény előállítására (termelésére), kezelésére, vagy felhasználására, rendelkezésre bocsátására, megszerzésére, vagy forgalomba hozatalára vonatkozó jogszabályon, vagy ilyen jogszabály értelmében tett hatósági intézkedésen alapuló kötelességét szándékosan megszegi és ezzel a népgazdasági terv vagy valamely részletterv megvalósítását veszélyezteti. (...) A jelen törvényerejű rendeletben meghatározott vétségek két évig terjedő fogházzal büntetendők". 1951-ben a Legfelsőbb Bíróság 20.208/1951 sz. ítéletében „elvi éllel" kimondta, hogy „kártevő célzat hiányában[9] a munkából való önkényes távolmaradás, igazolatlan mulasztás az 1950. évi 4. tvr. 4. paragrafusának 1. bekezdésbe ütköző bűntettnek minősül". Önkényes elhagyásnak vagy kilépésnek egyszerűen azt nevezték, amikor egy állami vállalatnál dolgozó munkás a munkáltató hozzájárulása nélkül kilépett a munkahelyéről és más munkahelyen vállalt munkát. Ilyen esetben a vállalat köteles volt az ügyészségen feljelenteni a dolgozót. E döntések nyomán a munkásoknak tehát azzal kellett szembenézniük, hogy az államhatalom bűncselekmény elkövetésével vádolja őket, ha a munkaerőmozgás — rájuk nézve általában hátrányos — szabályait megkerülve vállalnak munkát.

Az önkényes kilépés büntetőjogi elmarasztalása 1953 nyaráig igen gyakori volt. Az 1952 augusztusa és 1953 februárja közötti fél évben például 17 647 vállalati feljelentést regisztráltak a hatóságok.[10] Ezt alapul véve úgy becsülhető, hogy a rendelkezés bevezetése és első, 1953–1954-es enyhítése közötti nem egészen két esztendő alatt mintegy 40–70 ezer munkás juthatott erre a sorsra. Hozzá kell tennünk még azt, hogy a hozzájárulás nélkül kilépő munkások ellen a vállalatok csak

[7] MOL, M–KS–276. f. 116/1. ő. e. Az OMB az MDP Államgazdasági Osztályához intézett, 1950. november 20-i átiratában az olvasható, hogy a „Szovjetunió jogszabályai szerint a munkából önkényesen kilépő, áthelyezés teljesítését megtagadó dolgozó munkakerülőnek minősül, és ellene büntetőeljárás indul."

[8] MOL, M–KS–276. f. 54/172. ő. e. Előterjesztés az MDP KV Titkárság részére, 1951. december 11.

[9] Kártevő célzat esetén természetesen más volt a jogi minősítés, és súlyosabb a büntetés.

[10] MOL, M–KS–276. f. 94/596. ő. e. Az Igazságügyi Minisztérium jelentése. 1953. március 20.

az esetek viszonylag kis részében tettek feljelentést – noha az elvileg kötelességük lett volna. Az iparból, a bányászatból és az építőiparból történt „önkényes kilépések" száma ugyanis jóval meghaladta az évi százezret, 1951-ben például 153 600 volt.[11] A bírósági ítélkezés a feljelentésekkel persze nem tudott lépést tartani. Az említett féléves időszakban például a meghozott ítéletek száma 4545 volt csupán, a feljelentések egynegyede.[12]

A büntetőeljárás alá vont munkások egy része olyan ipari segédmunkás volt, aki a magyar munkaerőpiac hagyományait követve aratás idején az iparból visszatért a mezőgazdaságba, hogy a télire való gabonát biztosítani tudja. Ennek kényszerítő erejét az MDP vezetése utólag felismerte, és a Népgazdasági Tanács (NT) egy határozatával[13] amnesztiát adott azoknak, akik május 15. és augusztus 1. között bizonyíthatóan mezőgazdasági munka végzése miatt távoztak munkahelyükről, sőt az „önkényes kilépés" egyéb hátrányai alól is mentesítette őket.[14] Ám még ha a vállalat nem jelentette is fel a munkást, hanem csak a munkakönyvbe jegyezte be az „önkényes kilépést", a munkavállaló akkor is kizárólag az MTH közvetítésével helyezkedhetett el, és új munkahelyén komoly hátrányokat kellett elszenvednie. A besorolásnál fizetés szempontjából például hathavi időtartamra alacsonyabb bérkategóriába sorolták át, a minimumra csökkentették éves szabadságának idejét, betegség esetén az egyébként törvényesen neki járó táppénznek csak a felét kaphatta stb.[15] Előírás volt továbbá, hogy az ilyen munkást olyan munkahelyre kell kiközvetíteni, „ahol a munkafeltételek általában rosszabbak az átlagnál".[16]

Az ítéletek egyébként nem voltak súlyosak, sőt enyhének mondhatók; az indoklásban a bírák gyakran emelték ki a „kártevő célzat" hiányát – hozzá kell persze tennünk, hogy a vádlottak valójában nem is követtek el semmilyen bűncselekményt. A gazdaságpolitikai cél nem is a súlyos büntetés volt, hanem egyrészt a munkahelyhez kötés és ezáltal a feljelentő vállalat számára a munkaerő biztosítása, másrészt a büntetőeljárás fenyegetésével a munkások visszatartása az önkényes kilépéstől. 812 perre kiterjedő vizsgálataink eredményeként azt állapíthatjuk meg, hogy a bíróságok csak három esetben szabtak ki egy évnél hosszabb börtönbüntetést (14, 18 és 30 havi börtönt), a többi elmarasztaló ítélet 12 havi vagy annál rövidebb büntetést mondott ki, amelyeknek jóval kevesebb mint egytizede volt börtönbüntetés, és több, mint 90%-a ún. javító-nevelő munka. A leggyakrabban – az ebből a szempontból értékelhető adatot tartalmazó 743 ítéletből 452-szer (60,8%) – 4 és 6 hónap közötti javító-nevelő munkára ítélték a vádlottakat, amit általában az „önkényesen" elhagyott vállalatnál (amely egyben a feljelentő is volt) kellett letölteni, 15–30%-kal csökkentett fizetés mellett. (Fontos tudni azon-

[11] MOL, XIX-A-16-b, 403. d. „A munkafegyelem kérdése" c. elemzés szerint az építőiparban volt a legtöbb „önkényes kilépés", 75 700 fő.

[12] Uo.

[13] 271/13/1951. N. T. sz. hat. (1951. július 26.)

[14] MOL, M-KS-276. f. 54/153. ő. e. Az MDP KV Titkársága ebben az 1951. július 25-i állásfoglalásában, a hatalmas tömegű engedély nélküli kilépés láttán már azt hangsúlyozta, hogy a cél nem a munkaerő elijesztése, ellenkezőleg visszanyerése.

[15] MOL, M-KS-276. f. 54/172. ő. e. Az MDP KV Titkárság 1951. december 12-i ülése.

[16] MOL, Országos Tervhivatal, Általános iratok (XIX-A-16-a), 223. d. Az MTH átirata az Országos Tervhivatalnak (OT). 1951. december 12.

ban, hogy a javító-nevelő munkára ítélt munkások is büntetett előéletű emberré váltak, nem csak a börtönbüntetésre ítéltek.) Elsősorban tehát maga a munkásokkal szemben igazságtalan és alaptalan büntetőeljárás, továbbá az a tény, hogy az állam a munkavállalás szabadságát gazdaságon kívüli, büntetőjogi eszközökkel korlátozta, és kevésbé az ítéletek súlyossága kifogásolható ebben a processzusban.

Különösen azok az esetek voltak visszatetszők, amikor a tárgyalás helyszíne a munkahely volt. Az NT egyik határozata ugyanis kimondta, hogy „egyes esetekben a bírósági tárgyalást a vállalat telephelyén kell tartani". Ilyen esetekben azután a tárgyalásra kivezényelték a munkások jó részét, egyes üzemrészekben pedig hangszórón sugározták a tárgyalást, majd az ítélet kimondása után a munkásoknak röpgyűlésen meg is kellett vitatniuk az ítéletet. Azokról a munkásokról pedig, akik valamilyen módon szolidaritást mutattak az elítélttel, a pártbizottság nyilvántartást készített.[17] A másik alapvető probléma pedig az volt, hogy nem volt kellően hatékony, nem tudta megfékezni a valóban hatalmas arányú fluktuációt, mert — mint utaltunk rá — az üzemi hierarchiában általában alacsony szinten elhelyezkedő (segéd)munkások többsége nem törődött a tilalommal, sőt a gyárak is csak az esetek kisebb részében tettek feljelentést az „önkényes kilépők" ellen. Az sem hagyható említés nélkül végül, hogy a túlnyomó részben az alsó munkásságba tartozó vádlottak számára egy egyébként enyhének számító, 15–30%-os fizetéscsökkentéssel járó javító-nevelő munka is komoly anyagi veszteséget jelentett, mert már addig is a létminimum szintje alatt voltak kénytelenek élni.

A periratokból igen gyakran tárultak fel nagyon szomorú sorsok, mint D. Sándorné és I. Antal esete. A 45 éves D-né Kárpátaljáról átkerült, teljesen nincstelen, tanulatlan asszony volt, aki életében nyolc gyermeket szült, de a per évében, 1952-ben már csak egy élt közülük. Az ormospusztai bányában az elképzelhető legnehezebb munkák egyikét végezte, csillés volt, mindössze havi 600 Ft-os fizetéssel. A munkát azért vállalta el, hogy szintén bányában dolgozó férjével új otthont tudjanak teremteni Magyarországon, mert annak idején — ahogy a bíróság megállapította — „minden nélkül" kerültek át Nagyszőlősről. Egy alkalommal megbetegedett, de az orvos lázat nem állapított meg, ezért nem vette táppénzre. Ő ennek ellenére otthon maradt, ami igazolatlan mulasztásnak számított. Más alkalommal házimunkát kellett végeznie, azért nem ment dolgozni. A bíróság összesen négy nap igazolatlan mulasztást állapított meg, amiért eredeti munkahelyén letöltendő négy hónapi javító-nevelő munkára és 15%-os fizetéscsökkentésre ítélte. I. Antal 19 éves, Hadikfalván született bukovinai székely fiatalember volt, aki telepes család gyermekeként a Bácskában nevelkedett, majd a háború végén elmenekültek, és a Tolna megyei Cikón kötöttek ki. Ő előbb szintén csillésként, később kubikusként dolgozott, de csak havi 400–700 forintot keresett, amiből 1952-ben már csak a létminimum szintje alatt, a szó szoros értelmében nélkülözve, éhezve lehetett megélni. Ezért könnyebb munka és jobb fizetés reményében többször is munkahelyet változtatott. Védekezését a bíróság nem méltányolta, és félévi javító-nevelő munkára ítélte.[18]

[17] Ld. 13. jegyzet.

[18] MOL, Munkaerőtartalékok Hivatala iratai (XIX–C–4), 39. és 40. d.

1953 második felétől enyhítették, 1954-től pedig lényegében megszüntették az „önkényes" kilépőkkel szembeni eljárásokat. Ennek hatására 1953-hoz képest 1954-ben két és félszeresére nőtt az önkényesen kilépők száma.[19] Amikor viszont 1955-ben újabb politikai fordulat történt, Gerő Ernő egyik első dolga volt a visszaesőkkel szemben újra elrendelni az önkényes kilépők bírósági úton történő felelősségre vonását.[20] A Minisztertanács Titkársága Bér- és Munkaügyi Osztálya javaslatára az MDP Politikai Bizottsága (PB) azután 1956 augusztusában ezeket a szigorú korlátozásokat megszüntette. Ennek eredményeképpen valóban szabadabbá vált a munkások mozgása a munkaerőpiacon, hiszen hozzájárulás nélkül is kiléphettek vállalatuktól, sőt távozásukat indokolniuk sem kellett. A döntés szerint a munkaerőmozgást a jövőben közgazdasági eszközökkel kell befolyásolni: megfelelő bérezéssel, prémiumokkal, hűségjutalommal stb., és csak a fegyelmi úton elbocsátottakkal szemben kell munkaügyi szankciókat alkalmazni.[21]

B/ Az állami munkaerő-toborzás

Korszakunkban ugrásszerűen nőtt az ipari munkások száma: míg 1949-ben még valamivel kevesebb, mint 3/4 millió, addig 1960-ban 1,35 millió, 1970-ben pedig már közel 1,6 millió ipari munkást írtak össze a népszámlálások során.[22] A növekedésnek ezt a rendkívül gyors ütemét elsősorban a kívülről, más társadalmi rétegekből történt beáramlás, és csak másodsorban a saját rétegből nyert utánpótlás. Elmondható, hogy azokban az évtizedekben a magyar társadalom egészét tekintve is a munkásság vált a társadalmi mobilitás legnagyobb gyűjtőmedencéjévé. Az 1940-es évek vége és a hatvanas évek első fele között különösen a parasztság és a felnőtt, de addig csak a háztartásban dolgozó (háztartásbeli) nők ipari munkavállalása vált tömegessé. Ez a folyamat nagyobb részben spontán volt, elsősorban a megélhetési kényszer, a társadalom általános elszegényedése hajtotta a tegnapi parasztokat, illetve a felnőtt nőket az ipar felé, bár az első években az állam ezekbe a folyamatokba közvetlenül is belenyúlt a maga sajátos eszközeivel.

Az 1940-es évek végén a mezőgazdaságból élők legalsó rétege, a saját földdel nem rendelkező agrárproletárok, közülük is elsősorban a munkanélküliek jó része örömmel vette, hogy jelentős mértékben megnövekedett az ipar, főleg a számukra legtöbb munkalehetőséget kínáló építőipar munkaerő-kereslete. A mezőgazdaságból élők nagy többségét alkotó, földtulajdonnal rendelkező parasztságnak viszont, ettől eltérően, az volt a legjellemzőbb törekvése, hogy tulajdonát megtartsa, hogy folytathassa az egyéni gazdálkodást. Az 1940-es évek végétől kezdve Magyarországon azonban ez egyre nehezebbé, sokak számára egyenesen lehetetlenné vált, mert az állam gazdaságpolitikája következtében a mezőgazdasági termelés feltételei rendkívüli mértékben megnehezültek, különösen a magángazdaságok számára. A gyors ütemben romló termelési feltételek miatt egyre több paraszt kényszerült hátat fordítani a földművelésnek; földjüket vagy felaján-

[19] MOL, XIX-A-16-b, 842. d. A KSH jelentése. Munkaügyi adatok 1954. II. félév. 20.

[20] MOL, M-KS-276. f. Az MDP KV 1955. június 10-i határozata.

[21] Az MDP Politikai Bizottsága 1956. augusztus 31-i határozata.

[22] Az 1949. évi népszámlálás. 7. köt. Budapest, KSH, 1950. 12.; Az 1960. évi népszámlálás. 6. köt. Budapest, KSH, 1963. 43.; Az 1970. évi népszámlálás. 24. I. köt. Budapest, KSH, 1973. 64.

lották az államnak, vagy beadták a tszcs-be (anélkül, hogy ők maguk hajlandók lettek volna tagként dolgozni is a közösben), vagy egyszerűen parlagon hagyták azt. Ugyancsak erre ösztönözte őket az infrastrukturális beruházások elhanyagolása, sőt az infrastruktúra leépítése az agrártérségekben. Nem is beszélve annak tudati, lélektani hatásairól, hogy a kistulajdonosok százezreit nemzedékek munkájával megszerzett földjétől fosztották meg a tsz-szervezés során. Ezt tetézték a rendkívüli mértékű hatósági zaklatások, a tanácsi és rendőrhatósági kényszer és a tömegesen megindított büntetőeljárások, a parasztperek. A falvak világában történteket aligha lehet Bibó Istvánnál találóbban jellemezni: „ami [az ötvenes években] a parasztsággal történt, abban a legborzasztóbb az volt, hogy az lényegében a parasztság gerincének megtörése volt".[23] Ilyen kényszerek, taszító tényezők hatására gyorsult fel tehát a földtulajdonos parasztság kilépése a mezőgazdaságból.

A felnőtt nők tömeges munkavállalását az iparban (és másutt) szintén elsősorban a kényszer motiválta, mégpedig az életszínvonal csökkenése és annak nyomán családjaik súlyos megélhetési gondjai. Az 1950-es években Magyarországon olyan alacsonyak voltak a bérek, hogy az egykeresős családok, főleg ha eltartottakról kellett gondoskodniuk, egy fizetésből nem tudtak megélni. Egy 1956 nyarán, a bérből és fizetésből élők helyzetéről készült elemzés megállapította: „Egy dolgozó keresete általában nem elegendő a 3 vagy többtagú családok megélhetéséhez: az átlagos keresetek 1130 forint körül voltak — levonások nélkül — 1955-ben, a minimális megélhetési költségek 3 tagú családnál 27%-kal, 4 tagúnál 68%-kal magasabbak" ennél.[24] A szegénység kényszerítő szerepe a nők munkavállalásában a hatvanas évek elején is megmaradt. Egy, a SZOT Bér- és Munkaügyi Osztálya által 1961-ben készített elemzés például a nők munkavállalásának indítékai közül lényegében ugyanúgy a megélhetési nehézségeket nevezte meg első helyen, mint 5–10 évvel korábban: „A többgyermekes családok megfelelő megélhetését a családfő keresete egymagában nem biztosítja kielégítően, másrészt a családfenntartó nők és az egyedülállók számára is szükséges lenne munkalehetőség megteremtése" – olvasható a pártközpontnak megküldött elemzésben.[25]

Mint utaltunk rá, az állam azért a maga sajátos eszközeivel közvetlenül is beavatkozott a munkaerő-piaci folyamatokba. Ennek egyik legjellegzetesebb formája a központi munkaerő-toborzás volt, amelyet azzal a céllal kezdeményeztek, hogy egyes iparágak, főleg az építőipar és a bányászat, segédmunkás-igényét a mezőgazdasági népességből államilag szervezett toborzással elégítsék ki.[26] Kezde-

---

[23] *Huszár Tibor:* Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Budapest, Magyar Krónika, 1989. 122.

[24] MOL, M–KS–276. f. 66/36. ő. e. Pontosan egybevág ezzel egy, a SZOT Elnökségi Irodája által ugyancsak 1956 nyarán készített összefoglaló jelentés tartalma az 1956-os esztendő I. félévében hozzájuk befutott munkáslevelekről. Az 1956. július 16-i keltezésű jelentésben egyebek mellett az alábbiak olvashatók: "Több nődolgozóval személyesen beszélgettünk: elmondták, hogy azért kell dolgozniok, mert férjük fizetése csekély, és 2, 3 vagy ennél több tagú családot nem lehet egy fizetésből fenntartani." Ld. Szakszervezetek Központi Levéltára a Politikatörténeti Intézet Levéltára őrzésében (PIL– SZKL), SZOT, 1. f. Elnökségi Iroda. 1956. Panaszok, munkáslevelek. 16. dosszié. Jelentés az 1956. I. félévi munkáslevelekről. 1956. július 16.

[25] MOL, M–KS–288. f. 23/1961/68. ő. e., A SZOT átirata az MSZMP KB Államgazdasági Osztályának. 1961. június 7.

[26] MOL, XIX–A–16–b, 138. d. Tervezet a munkaerő-toborzás szabályozásáról. D. n. [1950]

ményezője Gerő Ernő volt, aki 1951 elején, az MDP II. kongresszusán úgy érvelt, hogy a szocializmus fejlődése következtében már olyan „jólét" van a falvakban, hogy megszűnt onnan a spontán elvándorlás, ezért az államnak kell beavatkoznia annak érdekében, hogy felgyorsuljon a mezőgazdasági dolgozók iparba áramlása.[27] (A parasztság jólétére vonatkozó megállapítás nem felelt meg a valóságnak. Ellenkezőleg, az 1950-es évek első felében drámai elszegényedés figyelhető meg e népes társadalmi csoport körében).

A toborzásról szóló első döntéseket az NT, majd a Minisztertanács hozta,[28] a pártközpont szándékának megfelelően. A végrehajtást az MTH-ra, illetve részben a helyi (járási, városi, községi) tanácsokra, részben a munkaerőt igénylő nagyvállalatokra bízták. A toborzás az ország mezőgazdasági vidékein folyt, és kizárólag erre hatósági engedélyt kapott nagyvállatok folytathatták. A vállalat és a dolgozó szerződést kötöttek, amely az építőiparban fél-, a többi iparágban egyéves időtartamra szólt. A toborzott 200, illetve 400 Ft toborzási jutalom felvétele fejében kötelezte magát, hogy a szerződés időtartama alatt a vállalat alkalmazásában marad, és munkáját annak előírásai szerint végzi, ellenkező esetben, illetve ha a szerződés lejárta előtt hozzájárulással kilép, a jutalmat köteles visszafizetni. Ha a munkás ezt elmulasztja, a vállalat köteles őt feljelenteni a vállalat telephelye szerint illetékes rendőrségen. A toborzás rendkívül magas, 1951-ben például mintegy 70 millió forintos költségét központilag fedezték.

Az elképzelések szerint a toborzással évente százezres tömegben kellett volna mezőgazdasági dolgozókat ipari munkára szerződtetni. Ezt ugyan nem sikerült valóra váltani, de négy év alatt így is nagyon jelentős számú, összesen 135 ezer mezőgazdasági dolgozót sikerült a „döntő iparágak számára" toborozni.[29] Ez a szám azt bizonyítja, hogy a toborzás igen fontos szerepet játszott a negyvenes évek végétől kibontakozott, nagyarányú társadalmi mobilitásban és belső migrációban egyaránt, hiszen szinte kizárólag a parasztság köréből és a mezőgazdasági régiókból toborozták az embereket. A toborzásnak ez a központosított formája az első ötéves terv időszakára volt jellemző, később legfeljebb a vállalatok folytattak toborzó akciókat.

A nagyarányú állami szerepvállalás miatt a falusi, kisvárosi lakosság egy részében a toborzás riadalmat keltett, amit az MTH egyik vezető munkatársa el is ismert, mondván: „Hatalmas hibát követtünk el ott, hogy azt a képet adtuk, hogy az állam toboroz".[30] Sokan attól féltek ugyanis, hogy folytatódnak a háború utáni szibériai deportálások, mások pedig úgy fogták fel a toborzást, hogy az tulajdonképpen már háborús mozgósítás. Északkelet-Magyarország egyes falvaiban olyan

[27] Az MDP II. kongresszusán Gerő kijelentette: „jelenleg a magyar faluban nincs éhség és megszűnt a menekülés a faluról a városba". (A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának anyagából. 2. kiad. Budapest, Szikra, 1956. 224.) Gerő ezt Sztálin egyik beszédéből szinte szó szerint vette át: mivel ma már a falu nem „mostohája a parasztnak", „híre-hamva sem maradt nálunk sem a »muzsik menekülésének« a faluról a városba" – állította Sztálin 1931-ben. Ez indokolja — tette hozzá — az áttérést a szervezett munkaerő-toborzásra. *J. V. Sztálin:* A leninizmus kérdései. 5. kiad. Budapest, Szikra, 1951. 431.)

[28] 578/29/1950 N. T. sz. határozat és 40/1951. február 11. M. T. sz. határozat.

[29] MOL, M–KS–276. f. 94/827. ő. e. 19. dosszié. 1955. június 28-i jelentés az MDP KV Titkárságnak.

[30] MOL, XIX–C–4, 13. d. Feljegyzés. 1951. március 2.

hír kapott lábra, hogy „kényszermunkára viszik az embereket a Szovjetunióba", és ezért a helyi lakosok „kéréssel fordulnak a községi tanácshoz, ne engedjék őket elvinni, mert ők nem vétettek semmit".[31] De az ország átellenes felében, Zalában is sokan értelmezték háborús készülődésként a nagy propagandával folytatott toborzást.[32]

Más vidékeken viszont nem volt tapasztalható ez a riadalom, sőt elsősorban a helyi munkavállalási lehetőségek hiánya miatt, meg persze a szerződés aláírásakor járó csekély jutalom hatására viszonylag hamar kötélnek álltak a falusiak, ha később közülük is nem egy ember csalódott reményeiben. E csalódás oka főleg az volt, hogy a toborzók ígéretei és az új munkahely valósága gyakran messze estek egymástól. Volt eset, hogy a toborzók nem csak magas fizetést, de még családi házat is ígértek annak, aki aláír. A csalódottságot fokozta, hogy a munkakörülmények, az elszállásolás és az élelmezés egyes esetekben minősíthetetlenül rossz volt. Kunmadarason például központi vizsgálatot is kellett tartani, mert a katonai repülőtér építésére odavezényelt toborzott segédmunkások — tegnapi falusi parasztemberekből lett új munkások — napokig a szabad ég alatt voltak kénytelenek aludni; végül a helyi tanácsok szereztek számukra ideiglenes szálláshelyeket. Hasonló zavarok voltak az ételek kiosztásánál is. Az sem mellékes továbbá, hogy a fizetések roppant alacsonyak voltak, sőt a vállalathoz megérkező új munkásoknak gyakran munkát sem tudtak adni, és még sorolhatnánk tovább a súlyos problémákat.[33] A Kádár-rendszerben a központi munkaerő-toborzás fokozatosan elvesztette a jelentőségét, hiszen a vállalatok — mint 1948 előtt is — egyre inkább az ún. „kapunál történő felvételek" útján biztosították a munkaerőt.)

A társadalmi átrétegződés és a belső vándorlás állami befolyásolásának egyik további, a toborzáshoz kapcsolódó mozzanata volt az 1951-ben végrehajtott „5000 bányászt!" elnevezésű akció. 1951 elején az MDP KV Államgazdasági Osztálya azt állapította meg, hogy a bányászat — más okok mellett — azért nem tudja hónapok óta termelési tervét teljesíteni, mert nem áll rendelkezésre kellő számú munkaerő. „A bányászati terv teljesítésének ezért előfeltétele, hogy a létszámot sürgősen kb. 5000 fővel megemeljük" – foglaltak állást a pártvezetők. Az 5000 új munkást „szervezett kampány keretében kell a bányákba irányítani", mégpedig egyetlen hónap (augusztus) leforgása alatt. A KV Államgazdasági Osztálya még azt is előírta, hogy első lépésként a tatabányai bányászoknak kell nyílt levelet intézniük „a dolgozókhoz" (hozzátehetjük, azt a látszatot keltve, mintha az egész akció a bányászok saját, alulról jövő kezdeményezése lenne). „A nyílt levél mutasson rá a bányászati terv teljesítésének jelentőségére, és hívja fel a dolgozókat, hogy adjanak meg minden segítséget, elsősorban a szénbányákba való önkéntes jelentkezés révén."

Az akcióban az állami szerveknek, a Minisztertanácsot is beleértve, a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT), a Dolgozó Ifjúság Szövetségének (DISZ) és természetesen az MDP különböző szintű szerveinek is részt kellett venniük. „A bányákba való jelentkezést — tekintettel arra, hogy a tanácsok augusztus folyamán a begyűjtéssel és részben a szövetkezetek szervezésével erősen el lesznek foglalva — a Pártnak (értsd: a pártapparátusnak – B. Gy.) kell megszer-

[31] MOL, M–KS–276. f. 116/4. ő. e. Jelentés. 1951. március 1.
[32] Uo.
[33] Uo. Jelentés. 1951. március 6. és MOL XIX–C–4–a, 11. d. Előterjesztés. 1952. október 10.

veznie." A direktíva szerint 1500 embert a bányák közeléből, 3500-at távoli vidékekről kellett biztosítani. A megyei pártbizottságok a megyei tanácsok elnökeinek jelenlétében augusztus 7-ig kötelesek voltak megtárgyalni a teendőket. Minden megyébe egy központi instruktort küldtek, aki utasításokkal látta el a helyi vezetést. Gondoskodott annak az elvnek a valóra váltásáról, hogy a toborzandó bányászokat előre ki kell választani, és azután az agitációt rájuk összpontosítva, „célzottan" kell folytatni. „A jelentkezőknek elsősorban faluról kell kikerülniük, parasztok, mezőgazdasági munkások közül és általában az ifjúság köréből." Az akciót a pártsajtó, „elsősorban a *Szabad Nép* és a *Népszava* erősen támassza alá, népszerűsítse a bányászmunkát és mutasson irányt ahhoz az agitációhoz, amelyet a pártszervezeteknek és a tömegszervezeteknek kell folytatniuk az 5000 bányamunkás jelentkezéséért" – fejeződött be az előterjesztés.[34]

A nagy apparátussal folytatott agitációnak köszönhetően az akció sikerrel járt, sőt még némileg túl is teljesítették az ötezres létszámot, legalábbis a jelentkezések számát tekintve. Arról azonban már nem rendelkezünk információval, hogy az ilyen úton nyert, „kitermelt" újmunkások közül hányan maradtak meg tartósan a bányászatban, és hányan hagyták el azt rövid időn belül.

II. AZ ÜZEMEKEN BELÜLI ELLENŐRZÉS

Az a fentebb már említett sajátosság, hogy a szocializmusban a munkaadó és a munkavállaló közötti viszony bizonyos fokig az állam és az állampolgár közötti viszonnyá is változott egyben, nagyon fontos következményekkel járt a munkavállalókra nézve, mert lehetővé tette, hogy a munkaadó államhatalmi, hatósági eszközöket is alkalmazhasson a velük szemben. Az 1950-es évek elején a munka világát jobbára az ilyen jellegű intézkedések jellemezték.

A) A káderezés és a személyzeti osztályok

A munkások feletti ellenőrzés egyik fontos eszközévé vált a munkakönyv használatának kötelezővé tétele. Ezt követően egy munkásember csak ennek a könyvnek a birtokában vállalhatott munkát, illetve a vállalatok csak munkakönyvvel rendelkező dolgozót alkalmazhattak. A munkakönyv kötelezővé tételéről 1949 végén hoztak politikai döntést. Ekkor az MDP KV Államgazdasági Osztálya egy, a PB számára készített előterjesztésében azt javasolta, hogy „1950. március 1-től a munkavállalók adatainak, szakképzettségének, munkahelyeinek, munkahelyükről való távozásuk okának nyilvántartására úgy a szellemi, mint a fizikai kollektív szerződés hatálya alá eső munkavállalókra kötelező, új beosztású munkakönyvet kell bevezetni".[35]

Ettől kezdve a munkás, ha munkát akart vállalni, először az üzem valamelyik személyzetisével találkozott, akinek át kellett adja munkakönyvét, vagy ha akkor vállalt először munkát, ott állították ki számára élete első ilyen könyvét.

---

[34] MOL, M–KS–276. f. 116/3. ő. e. *Javaslat a bányászat munkaerő-szükséglete* és *Előterjesztés a Titkárság részére*. c. anyagok. 1951. július 30.

[35] MOL, M–KS–276. f. 53/39. ő. e. Előterjesztés az 1949. november 10-i politikai bizottsági ülésre.

Csak ha a személyzetis felvette, és egyidejűleg személyi adatait külön erre a célra szolgáló adatlapokon (kartonokon, „káderlapokon") rögzítette, akkor kerülhetett be az üzemi munkaszervezetbe, lehetett egy brigád vagy egy munkacsapat stb. tagja, és attól kezdve munkáját a közvetlen termelésirányítók irányítása alatt végezte. Ha kilépett, akkor a személyzeti osztálytól (csoporttól) kaphatta meg újra a munkakönyvét. E rendelkezés nyomán az ötvenes évek közepéig 4 millió (!) dolgozót láttak el munkakönyvvel (helyesebben 4 millió munkakönyvet adtak ki – lásd alább).[36]

A munkakönyvbe igen sokféle adatot jegyeztek be: a személyi adatok mellett az elvégzett tanfolyamokat, a letett vizsgákat, a kitüntetéseket, a fegyelmi büntetéseket, és főleg a vállalattól történt kilépés módját, hogy a vállalat mondott-e fel (esetleg azonnali hatállyal), vagy a munkavállaló lépett-e ki, s utóbbi estben a vállalat hozzájárult-e ehhez? 1950 tavaszától a munkakönyv kiállításának joga a vállalatokat illette meg, amelyet a munkavállaló a kérdőíven előzetesen rögzített adatai alapján kellett elvégeznie. (Egyébként a kérdőív fejlécén az alábbi két sor szerepelt: „FIGYELMEZTETÉS: Minden kérdésre pontosan kell válaszolni. Aki hamis adatot ír be, bűncselekményt követ el."). A kiállított munkakönyvbe — folytatódott az állásfoglalás — a „későbbi bejegyzéseket is a vállalati személyzeti osztály, illetve az elöljáróság[37] eszközli. (...) A munkakönyvet ugyanúgy, mint jelenleg, a vállalat őrzi és eltávozáskor a munkavállalónak adja át" – tette még hozzá az idézett előterjesztés.

A munkaerő feletti hatékony ellenőrzést, főleg a „spontán", „nem tervezett" munkaerőmozgás megszüntetését az új típusú munkakönyv bevezetésével persze nem lehetett megoldani. Amikor ugyanis kiléptek, a munkások egyszerűen a vállalatnál hagyták a munkakönyvet – tíz- és tízezer számra hevertek a vállalatok személyzeti osztályain az otthagyott könyvek.[38] Ezért 1952-ben egy belügyminisztériumi osztályvezető részéről még olyan, akkor meg nem valósított javaslat is felvetődött, hogy egyesítsék a személyi igazolványt és a munkakönyvet, így annak elvesztése „közrendészeti szempontból" is veszélyes cselekménynek minősülhetne, és az illető után rendőrségi nyomozást lehetne folytatni.[39]

A munkások persze nem feledékenységből hagyták a vállalatnál a munkakönyvet. Ha ugyanis egy munkás a munkaadó beleegyezése nélkül lépett ki, és ezt a személyzeti osztály a munkakönyvben rögzítette, akkor a rendeletek értelmében új munkahelyén komoly hátrányokat kellett elszenvednie. Sőt, mint korábban szóltunk róla, 1951-től az „önkényes kilépés" büntetőeljárást is maga után vonhatott. Ezt az „önkényesen kilépett" bejegyzést kerülték meg tehát azzal a munkások, hogy nem vitték magukkal a munkakönyvet, az új munkahelyen

[36] MOL, M–KS–276. f. 94/827. ő. e. Jelentés az MDP KV Titkárságának. 1955. június 28. Munkakönyv természetesen már 1949 (illetve már a háború előtt) is létezett, de nem volt államilag egységesítve és nem volt kötelezővé téve.

[37] A kisebb vállalatok és a kisipar munkavállalóinak munkakönyvébe az MTH irányítása alatt álló, területileg illetékes munkaügyi kirendeltségek tehettek bejegyzéseket.

[38] Az MTH elnöke szerint 1953-ban havonta 2–3 ezer munkakönyv „veszik el", mert a munkások „tudatosan eldugják" a könyveket. MOL, Munkaerőtartalékok Hivatala, Elnöki iratok (XIX–C–4–a) III., Kollégiumi előterjesztések 54–59. 12. d. Javaslat. 1953. július 17.

[39] MOL, XIX–A–16–b, 249. d. A BM Rendőrhatósági Osztályának átirata az OT-hoz. 1952. január 7.

pedig azt mondták, a régi elveszett. Ha viszont a Belügyminisztérium (BM) osztályvezető javaslata megvalósult volna, akkor a személyi igazolvánnyal egyesített munkakönyv „elvesztése" önmagában is rendőrségi ügy lett volna, másrészt a vállalat által szem elől tévesztett munkást a rendőrség kutathatta volna fel: „A vállalatot kötelezni kell arra, hogy az önkényesen kilépőkről a rendőrséget értesítsék. A rendőrség fogja az illetőt felkutatni, és gondoskodni fog arról, hogy a munkaviszony megszűnését az igazolványba bejegyezzék".[40]

Érdekes, hogy ezt a munkavállalói és a személyi szabadságot tovább korlátozó intézkedést csak később, éppen Nagy Imre miniszterelnöksége idején valósították meg, igaz ekkor Gerő Ernő volt a belügyminiszter. Az 1/1954 (I. 9.) BM sz. rendeletet maga a kibocsátó minisztérium értelmezte úgy, hogy minden munkába lépő vagy a munkahelyről kilépő dolgozónak a felvételre, a kilépésre és az esetleges elbocsátásra vonatkozó adatait a személyi igazolványban rögzíteni kellett. 1954. december 1-től az üzemek munkavállalót csak a személyi igazolvány felmutatása esetén alkalmazhattak. 1956 után szétválasztották a kétféle igazolványt, de a személyibe az első munkahely bejegyezte, hogy az illetőt ellátták munkakönyvvel, amelyet egyébként továbbra is a személyzeti osztályok őriztek. Az ötvenes évek végéig a munkást még továbbra is komoly kötöttségek terhelték, például ha felmondott, ugyanúgy köteles volt indokolni azt, mint fordított esetben a munkaadó.[41]

1949-ben az állami iparvállalatokon belül megszervezték a személyzeti osztályokat, amelyeknek fő feladata a vállalat számára szükséges munkaerő biztosítása volt. Feladataik közé tartozott továbbá a képzés és az átképzés helyi teendőinek ellátása és a munkaerő-állomány hatósági jellegű ellenőrzése. Ott őrizték a munkakönyveket és a munkások által kitöltött kérdőíveket (adatlapokat) is. Ezek az osztályok mind a munkakönyvbe, mind a kérdőívekre, kartonokra vagy más kimutatásokba, azaz a „káderanyagokba" a munkavállaló tudta nélkül bejegyzéseket tehettek.

A munkások körében erős ellenszenv, hogy ne mondjuk: utálat kísérte munkájukat, ami érthető is, hiszen a munkavállalók úgy érezték (nem alaptalanul), hogy titkos és esetenként politikai tartalmú adatokat vezetnek róluk, a tudtuk nélkül. A személyzeti osztályok népszerűtlenségét növelte, hogy hozzájárultak a munkások által egyébként sem kedvelt adminisztratív dolgozói létszám felduzzadásához, hiszen ezek az osztályok általában nagy létszámúak voltak. Ezt egy ízben még az egyik, a magyar viszonyokról egyébként nem sok ismerettel rendelkező szovjet tanácsadó[42] is szóvá tette a Magyar Pamutipari Vállalat kapcsán, azt állítván, hogy a 23 főből álló személyzeti osztály munkáját Szovjetunióban 2-3 ember végezné el.[43] Fokozta népszerűtlenségüket, hogy együttműködtek az

[40] Uo.

[41] *Nagy László:* Munkajogunk feladatai a dolgozók stabilitásának előmozdításával kapcsolatban. Munkaügyi Szemle, 1957. 1–3. sz. 9–15.

[42] A szovjet tanácsadók az élet szinte minden területén tevékenykedtek, és bármibe beleszólhattak a gépipari normák megállapításától az ipari tanulók egyenruhájának külleméig, a szántás mélységétől a népgazdasági tervek fő irányszámainak megállapításáig – amelyeket egyébként láttamozásra ki kellett küldeni Moszkvába). A fegyveres erők működtetésében pedig még ennél is nagyobb szerepük volt. Tevékenységükről eddig még nem jelent meg átfogó elemzés, holott a szocialista rendszer első, alapozó éveinek története annak ismeretében sokkal jobban megérthető lenne.

[43] MOL, M–KS–276. f. 116/57. ő. e. Jegyzőkönyv. Csigin elvtárs értékelése. 1951. június 21.

ÁVH-val; még az is előfordult, hogy az osztály egy vagy több dolgozója az ÁVH állományába tartozott.

A káderezés jogsértő voltát egyes üzemek vezetői már az SZKP 1956. februári XX. kongresszusát közvetlenül követően felismerték és — saját jól felfogott érdekükben is — az anyagok egy részét már akkor megsemmisítették. (Talán nem véletlen, hogy az ötvenes évek elejéről származó, politikai adatokat is tartalmazó munkahelyi káderanyagok máig nem kerültek elő.) A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat üzemi „forradalmi tanácsának" 1956. november 27-i ülésén így tekintettek vissza erre: 1956 tavaszán a „személyzeti osztály felülvizsgálata alkalmából kb. 60 dossziét kiemeltek, ahol egyes személyek ellen terhelő adatokat találtak a dossziék tisztogatását még maga a személyzeti osztály elvégezte, és a XX. kongresszus után minden dolgozóról új káderlapot fektettek fel, az előzőeket pedig megsemmisítették."[44]

Az 1956-os forradalom idején működő munkástanácsok leggyakoribb követelései közé tartozott, hogy vagy semmisítsék meg, vagy kinek-kinek adják kezébe a saját káderlapját, a személyzeti osztályokat pedig szüntessék meg.[45] Azt ugyan a munkástanácsok sem vonták kétségbe, hogy a vállalatokon belül szükség van valamilyen munkaerő-gazdálkodási tevékenységre, de a politikai természetű, a személyiségi jogokat súlyosan sértő káderezés, titkos minősítés helyett azt teljesen más formában óhajtották megvalósítani. A Goldberger Textilművek munkástanácsának október 31-i ülésén hozott határozatok közül az első úgy szólt, hogy a „személyzeti osztály kádernyilvántartását megtekintés nélkül azonnal megsemmisítjük".[46] A Villamosgép- és Kábelgyárban éppen a legérintettebb vezetők, a párttitkár és a személyzeti osztályvezető utasítására a vállalat teljes „káderanyagát a személyzeti osztályról a kazánházba szállították, és elégették".[47] Volt olyan gyár is, ahol megsemmisítés helyett a dolgozók kezébe adták a káderlapokat, „kinek-kinek a sajátját" – ahogy erről az Ikarus Karosszéria és Járműgyár ideiglenes munkástanácsa határozott november 3-án.[48] Azok a radikálisabb javaslatok viszont, amelyek a teljes káderanyag nyilvánosságra hozását követelték, hogy „a meghurcolt emberek" megtudhassák, „miért kellett szenvedniük"[49] – nem váltak valóra.

A személyzeti osztályok működése és a káderezés olyan sérelmes volt, hogy azokkal szemben még a szovjet intervenciót követő időszakban is felléptek a munkástanácsok. A MOM munkástanácsa például már november 4. után hozott olyan határozatot, hogy a vállalatnál „meg kell szüntetni a Személyzeti Osztályt és a Munkaügyi Osztályt. Ezen osztályok vezetőinek további működésére nem tart igényt más beosztásban sem. Jóváhagyja az Elnökség javaslatát az Üzemgazdasági Osztály felállításáról" – amely a létszám- és bérgazdálkodási ügyeket fogja intézni.[50]

[44] Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), 1956-os munkástanácsok iratai (290. f.), 1/56. ő. e. Jegyzőkönyvi kivonat Végvári Kálmán hozzászólásairól. Részlet az 1956. november 27-i jegyzőkönyvből.

[45] PIL, 290. f. 1. cs. A budapesti üzemi munkástanácsok iratai.

[46] PIL, 290. f. 1/46. ő. e. Jegyzőkönyv 1956. október 31.

[47] PIL, 290. f. 1/44. ő. e.

[48] PIL, 290. f. 1/45 ő. e.

[49] PIL, 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Munkástanácsa második ülése jegyzőkönyve. 1956. október 30.

[50] PIL, 290. f. 1/45 ő. e. A Magyar Optikai Művek Ideiglenes Munkástanácsának (MOM) beszámolója. 1956. november 30.

A forradalom leverése után, a gyárakon belül is megtörtént a korábbi viszonyok restaurációja, bár egy rövid időre a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) kísérletet tett arra, hogy a saját elképzeléseinek megfelelően átalakított, vezetésükben megváltoztatott munkástanácsokat valami módon beillessze a munkahelyek szervezetébe. Ettől a csupán néhány hónapig tartó kísérlettől függetlenül azonban a gyárak régi irányítási rendjének és vezetésének visszaállítására került sor. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy 1957 folyamán újjászervezték a személyzeti osztályokat és az üzemi pártszervezeteket is. A hatvanas évek derekára tevékenységük diszkrétebbé és kevésbé önkényessé vált, de a káderlapokat és a dolgozók munkakönyveit továbbra is ott őrizték.

B) A munkahelyi érdekvédelmi és politikai szervezetek

Az 1940-es évek végétől az ipari munkások munkahelyükön új vagy gyökeresen átszervezett és új feladatokat (is) kapott vállalati szervezetek egész sorával találták magukat szemben. Párhuzamosan az államosított vállalatok belső szervezeti rendszerét országosan egységesítették, tehát egy munkás szinte minden vállalatnál azonos vagy hasonló szervezeti rendszerrel és működési mechanizmussal találkozott. A gazdasági tevékenység közvetlen irányítását ellátó szervezeti egységek mellett, amelyek közül a munkavállalókkal a legtöbbet a személyzeti osztályok foglalkoztak, új szervezetek egész sorát illesztették be az üzemek életébe. Ezek közül a 100%-ig állami irányítás alá vont szakszervezetek és az üzemi párszervezetek voltak a legfontosabbak. Mellettük azonban kisebb jelentőségű szervezetek egész sora működött még a gyárakban a kommunista párt ifjúsági szervezetétől kezdve (neve 1956-ig DISZ, majd 1957-től Kommunista Ifjúsági Szövetség – KISZ – volt) a Magyar–Szovjet Baráti Társaságon (MSZBT) át a Magyar Nők Demokratikus Szövetségéig (MNDSZ). Valamennyi szervezet közös vonása volt, hogy ugyanannak a politikai akaratnak, az MDP, majd 1956 után az MSZMP politikai szándékának voltak alárendelve, annak céljait szolgálták. Ezek közül csak az elsőként említett két szervezettel foglalkozunk részletesebben.

1. Az érdekvédelem (szakszervezetek)

A magyarországi ipari munkásság a 19. század vége óta folyamatosan rendelkezett érdekvédelmi szervezetekkel, amelyek a bérezési kérdésekben, a munkaviszonyok szabályozásában és néhány más területen képviselték érdekeit. E szervezetek különösen egyes képzett, nagy- és középüzemi munkásrétegek számára tudtak védelmet nyújtani a munkaadókkal szemben, s ezzel hozzájárulni azoknak a kiegyenlítő mechanizmusoknak a működéséhez, amelyek a nyers kapitalizmus korszaka után kiegyensúlyozottabb viszonyokat tudtak kialakítani a munkaadók és a munkavállalók között. A szakszervezetek a második világháborút követő néhány évben politikai befolyás és taglétszám tekintetében egyaránt megerősödtek, ugyanakkor egyre inkább a „nagypolitika" befolyása alá kerültek.

A szocialista rendszer bevezetésével párhuzamosan, annak részeként azután az érdekvédelem terén is fordulat zajlott le Magyarországon. A szakszervezetek irányítása kizárólagosan az MDP felső vezetése kezébe került, ami lehetővé

tette a szocialista rendszer egyik fő elvének, a „párt vezető szerepének" érvényre juttatását a szakszervezetek tevékenységében. Jóllehet az SZDP és a szakszervezetek 1945 előtt is összefonódtak, az a kapcsolat más természetű volt, hiszen annak célja a munkások érdekvédelmének a megerősítése volt – főleg a magánmunkaadókkal szemben. Most, a negyvenes évek végén viszont a szakszervezetek egyoldalú pártirányítás alá vonása, államosítása zajlott le annak érdekében, hogy a növekvő számú ipari és egyéb „városi munkásságot" megfosszák érdekvédelmi szervezeteitől. Az 1948-tól kibontakozó átalakítási folyamatnak ugyanis ez volt a lényege. A szakszervezetek 1948 októberében megtartott XVII. kongresszusán a nem sokkal korábban iparügyi miniszterré előléptetett régi főtitkár, Kossa István kijelentette: a szakszervezetek helyzete alapvetően megváltozott, mert az állami üzemekben dolgozó munkások — és akkor már ők voltak a nagy többség — többé nem tekinthetők „kizsákmányolt" dolgozóknak, hiszen az „ő államuk", a „munkásállam" a tulajdonosa a gyáraknak. Ezért — állította — a munkások érdekvédelme is átalakul, mostantól azzal védik érdekeiket, hogy többet és jobban dolgoznak.[51] Annak ellenére, hogy ez a megnyilatkozás félreérthetetlenül a tényleges érdekvédelem feladásának kinyilvánítása volt, az MDP egyik legfelső vezető testülete elégedetlen volt ezzel a szakszervezeti kongresszussal. Ami azt illeti, 1948 novemberében Rákosi keményebben is fogalmazott Kossánál, amikor kijelentette: a szocializmusban a szakszervezetek szerepe az, hogy vállalják a munkások előtt népszerűtelen feladatok képviseletét, például a termelés növelésének segítését, a gyáron belüli fegyelem fokozását.[52] 1949-ben azután az építőipari szakszervezet (MÉMOSZ) vezetői ellen hozott durva, megfélemlítő párthatározattal hozták a szakszervezetek vezetőinek és egész tagságának tudomására, hogy legfőbb feladatuk a szocialista termelés növelésének segítése.[53] A régi értelemben vett érdekvédelemnek pedig nincs helye a szakszervezeti munkában, hiszen a munkás — hangsúlyozták ismét — most már a „saját" tulajdonában dolgozik, és saját maga ellen nem folytathat semmilyen érdekvédelmi küzdelmet. 1950-ben Apró Antal SZOT főtitkár még az „érdekvédelem" szó használatától is elhatárolódott,[54] miközben az MDP felső vezetése egy újabb megfélemlítő határozatot hozott a szakszervezetek vezetői ellen.[55]

E folyamat végső következménye az lett, hogy az ipari munkások valóságos érdekvédelmi szervezet nélkül maradtak.[56] Tótágast állt a világ: a szakszervezet, amit addig a munkások a saját, alulról felépülő szervezetüknek tudhattak, amelynek az volt a fő feladata, hogy képviselje érdekeiket a munkaadókkal szemben, most a munkaadót kezdte képviselni velük szemben. Az állam ugyanakkor különböző eszközök felhasználásával (munkahelyi nyomásgyakorlás, agitáció, a társa-

[51] *Sz. Varga Lajos:* Szakszervezetek a diktatúrában. A Magyar Dolgozók Pártja és a szakszervezetek (1948–1953). Pécs, Baranya Magyei Könyvtár, 1995. 30.

[52] *Rákosi Mátyás:* Építjük a nép országát. Budapest, Szikra, 1955. 282.

[53] A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Budapest, Szikra, 1951. 129–135.

[54] Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok. Vál., bev., jegyz. Belényi Gyula és Sz. Varga Lajos. Szerk. Belényi Gyula. Budapest, Napvilág, 2000. 28.

[55] Az MDP Politikai Bizottságának határozata a szakszervezeti munka egyes kérdéseiről. In: A Magyar Dolgozók Pártja.. I. m. 140–147.

[56] A szakszervezetek 1948 utáni sorsát részletesen tárgyalja *Sz. Varga:* i. m.

dalombiztosítás szakszervezeti kézbe adása stb.) egyre több munkást kényszerített arra, hogy belépjen a szakszervezetbe. 1951 decemberében a szakszervezetek összesített taglétszáma (mezőgazdasági dolgozók nélkül) megközelítette a másfélmilliót, 1953 februárjában pedig túllépte az egy és háromnegyed milliót, ami azt jelentette, hogy — egyes helyeken — a dolgozók összlétszámához viszonyítva a taglétszám elérte a 76%-ot. Bizonyos iparágakban ez 70–90%-os szervezettséggel volt egyenértékű. Az ipari munkások körében ennél némileg alacsonyabb volt az arány, különösen a legnagyobb üzemek ipari munkásai voltak kisebb, 60–75%-os arányban tagjai a szakszervezeteknek.[57]

A magas szervezettség célja és értelme az volt, hogy a szakszervezetek minél több munkavállalót, egyben szakszervezeti tagot mozgósíthassanak a termelési célok megvalósítására, a munkaversenyekre, és elfogadtassák a munkavállalókkal a nagyarányú normaemeléseket és a szintén nem csekély reálbércsökkenést. Járulékosan az ideológiai, politikai képzés a „párt politikájának megismertetése és elfogadtatása" is a szakszervezetek feladatai közé tartozott. Mozgósítaniuk kellett továbbá a békekölcsön-jegyzés vagy az ünnepi felvonulásokon való minél tömegesebb részvétel érdekében is. Az üzem vezetésével, a pártszervekkel közös feladataik közé tartozott a gyári dicsőség-, illetve szégyentáblák elkészítése és anyaguk folyamatos cseréje, hogy ezáltal kiemeljék vagy megszégyenítsék társaik előtt a jól és a rosszul dolgozó munkásokat. Egyes üzemek erre a célra még a gyári hangosbemondót is felhasználták: ha reggel egy rosszul teljesítő munkás belépett a gyárkapun, mint alacsony százalékot teljesítőnek bemondták a nevét.

Rövid idő alatt ide jutottak tehát a szakszervezetek: a munkások érdekeinek védelme helyett, egyebek mellett, megszégyenítésükből vállaltak részt. A negyvenes évek végén a szakszervezetek addigi, a szakmai jellegű szervezeti felépítését is megszüntették, helyette szovjet mintára iparági szakszervezeteket hoztak létre, hogy egy munkahelyen lehetőleg egy szakszervezet működjön.

Nagy Imre miniszterelnökségének időszakában a szakszervezetek helyzete kissé módosult ugyan, de alapvetően nem változott. Egy, a „munkásosztály helyzetének tanulmányozására" kiküldött, Apró Antal által vezetett bizottság 1953 őszén készült jelentése ugyan vitathatatlanul elég komoly — bár nem mélyreható — bírálatot mondott a nagyipari munkásság munka- és életkörülményeiről,[58] de a szakszervezetek érdekvédelmi tevékenysége lényegesen nem változott. Ennek következtében az 1956-os forradalom alatt létrejött munkástanácsok határozottan bírálták a szakszervezetek addigi munkáját, a hatalom iránti konformizmusát, az érdekvédelem teljes elhanyagolását. A munkástanácsok is szerepet játszottak abban, hogy 1956-ban egyes iparágakban a munkások szakítottak a pártállami szervezetekkel és új, független érdekképviselet alakítását kezdeményezték.

Érdekvédelmi szervezeteinek sajátos metamorfózisa — a munkaadók oldalára történt átállása — mellett az ötvenes évek elején a munkásság még egyéb, újsütetű szervezetek nyomásának is ki volt téve a gyárakon belül. A felső párvezetés kezdeményezésére például ún. társadalmi bíróságokat, más elnevezéssel elvtársi bíróságokat állítottak fel. Ezek a „bíróságok" a munkafegyelem ellen vétő

[57] Uo. 179.

[58] MOL, M–KS–276. f. 53/145. ő. e. Tájékoztató az üzemi dolgozók és üzemi vezetők által felvetett szociális és kulturális problémákról. D. n. [1953.]

(általában politikailag is problematikusnak tartott) munkavállalók ellen folytattak bírósági perekre emlékeztető eljárást, amelynek helyszíne maga a gyár volt. Noha nyilvánvaló, hogy az üzemen belüli vétségek, ha megtörténtek egyáltalán, nem voltak törvénybe ütköző cselekedetek, a jogászok bevonásával tartott, a gyári munkavállalók színe előtt lefolytatott tárgyalások büntetőeljárás formáját öltötték magukra. Még ügyész és bíró is szerepelt azokon. Az eljárás során a megvádolt munkást általában munkatársai színe előtt megszégyenítették, majd fegyelmi úton eltávolították a gyárból.

Nagyon tanulságos K. Imrének az Autó- és Traktoralkatrész Gyárban (ATRA) 1950 nyarán lefolytatott „társadalmi bírósági pere".[59] A „vádlott" 38 éves, négy polgárit végzett, tehát iskolázottnak mondható, két szakmával (géplakatos és villanyszerelő) rendelkező szakmunkás volt, aki Nyugat-Magyarországról került még fiatalon a fővárosba. Az „ügyész" 300 gyári dolgozó jelenlétében azzal vádolta, hogy a normarendezések, az időelemzés elleni támadásaival a „reakciót" segíti. K. Imre egyébként sztahanovista volt, nem sokkal a „per" előtt kisebb pénzjutalmat is kapott; mi több, tagja volt az MDP-nek is. 1950 nyarán egy munkafeladat elvégzésére kiszabott normaidő miatt azonban vitája támadt a gyári időelemzőkkel, ami végül az ellene lefolytatott eljáráshoz vezetett. A „bíróság" előtt emellett politikai természetű vádakkal is illették: „a jobboldali szociáldemokrácia befolyása" alá került, egyik munkatársának „reakciós" viccet mesélt, a gyár néhány pártvezetőjéről azt állította, hogy nyilasok voltak stb. A nyilvánvalóan előre megírt forgatókönyv alapján lezajlott tárgyaláson a tanúk ellene vallottak, egyikük egyenesen „osztályárulónak" nevezte. Végül a „bíróság" „bűnösnek" mondta ki az ellene felhozott vádakban, és úgy határozott, hogy az „üzemből minden joghiány nélkül el kell bocsátani". Továbbá azt javasolták, hogy a SZOT vonja meg tőle a sztahanovista címet, a szakszervezet pedig zárja ki a soraiból. K. Imre, aki az „utolsó szó jogán" elismerte „bűnösségét", az ítéletet tudomásul vette. Az ő későbbi sorsát nem ismerjük, más esetekből viszont tudjuk, hogy a dolognak nemegyszer folytatása lett, mert a „társadalmi" („elvtársi") bírósági ülés után a gyár igazgatója feljelentést tett a munkás ellen, és annak nyomán már valóságos büntetőeljárás vette kezdetét.

Az ATRA gyári tárgyalással majdnem egy időben a STANDARD Gyárban két szellemi és egy fizikai dolgozó ellen folytattak „elvtársi bírósági" tárgyalást.[60] A „bíróság" ebben az esetben is úgy határozott, hogy a három munkavállalót el kell távolítani az üzemből, viszont ebben az esetben azt is javasolta, hogy az ügyet „a Nehézipari Miniszter elvtárs[61] juttassa el a Népbírósághoz [sic!], hogy méltó büntetésüket elnyerjék". Az „élmunkás" kitüntető címet viselő munkásnőt az ügyész csalással vádolta, mert a magas normateljesítést úgy érte el, hogy „munkáját hazavitte, és családjával együtt készítette el". Nem mellékesen nyilas múlttal is megvádolták, amit a letartóztatásban[62] eleinte következetesen tagadott.

[59] Anyagát ld. Munkások Magyarországon 1948–1956.. I. m. 135–149.

[60] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 2.1. zárt III. 36/a. SZDP „üzemi vonal". Több jelentés. 1950. július.

[61] A gyár igazgatója a bíróság határozatáról levélben tájékoztatta Zsofinyec Mihály nehézipari minisztert.

[62] A gyári „elvtársi bírósági" tárgyalást 1950. július 4-én tartották, Gy-nét 1950. július 11-én vette őrizetbe az ÁVH.

Csak az utolsó kihallgatásán, megtört emberként, ismerte el szóról szóra mindazt, amivel megvádolták.

2. A párt- és egyéb szervezetek

Lényegében minden munkahelyen működtek pártszervezetek, a nagyobb üzemekben függetlenített (fizetett) titkárral. A vállalat irányítására, az egyes munkahelyi döntések meghozatalára gyakorolt befolyásuk időszakunk egészében nagy volt, hiszen az egész pártállami rendszer a kommunista párt „eszmei, politikai vezető szerepé"-n nyugodott. Ez annál is könnyebben sikerülhetett, mert a gyárigazgatók között többségben voltak az újonnan kiemelt káderek, akiknek jó része egyébként korábban fizikai munkás volt, és kinevezésüket elsősorban politikai megbízhatóságuknak köszönhették. A pártszervezetek jogosultsága volt a gyári a szakszervezetek munkájának irányítása is. Látható tehát, hogy a vállalatok életének minden területén, a gazdaságirányításban ugyanúgy, mint a szociális, munkásellátási kérdések intézésében, pontosabban az azzal kapcsolatos döntéshozatalban a pártszervezetek különösen fontos szerepet játszottak. Ugyanakkor a munkások nagy része a kezdetektől gyanakvással és tartózkodással figyelte pártszervezetek működését. A szocialista rendszer első másfél évtizedében ez tükröződött a párttagok származási összetételében is: a valóban fizikai munkát végző (és nem ún. munkásszármazású) munkavállalóknak csak egy kisebb része lépett be az MDP-be, majd az MSZMP-be. (Különösen az 1956-ot követő években volt erős a tartózkodás a párttaggá válással szemben, elsősorban a fővárosi nagyüzemek munkásai részéről.)

Már a rendszer kiépítésének kezdetén határozottan kifogásolták a függetlenített (hivatásosos) pártfunkciókban lévők számának szaporodását. Ennél is nagyobb ellenérzést keltett körükben, hogy a nem függetlenített pártvezetők, például alapszervezeti titkárok a gyártól többletjövedelemhez jutottak, vagy mentesítették magukat a termelőmunka alól, noha munkahelyi státuszuk nem változott. Egy az ötvenes évek elején készített előterjesztés meg is állapította, hogy pár év leforgása alatt lazult „az alsóbb funkcionáriusok tömegkapcsolata", főként azért, mert az üzemi pártfunkcionáriusok „a pártmunka cégére alatt a termeléshez szükséges munkát egyáltalán nem végzi[k]".[63] Már 1948 nyarán arról számolt be egy hangulatjelentés, hogy az egyik fővárosi fonóüzemben a párttitkár „termelési pótlék címén 7–800 forintot vett fel az igazgatóságtól, ami egyes dolgozókban elégedetlenséget keltett. Ezek azt hangoztatják, hogy a párttitkárnak sem jár több mint nekik".[64]

Az 1956-os munkástanácsi követelések között gyakran bukkant fel a gyári pártszervezetek megszüntetése is, mondván: a direkt politika száműzessék a munkahelyekről. Egy 1957 márciusában írott jelentés szerint decemberben még az volt az üzemi munkástanácsok álláspontja, hogy „az üzemekben nem engedélyezik az MSZMP szervezését", és hogy azt „a maguk módján igyekeztek is akadályozni".[65] Gyakran bukkant fel olyan követelés is, hogy munkásgyűlés döntsön

[63] MOL, M–KS–276. f. 53/107. ő. e. A szociáldemokratizmus megnyilvánulásai 1952. szeptember.

[64] MOL, MDP Budapesti Bizottsága iratai (M–BP–95. f.), 2.cs. 168/a/1. ő. e. 1948. augusztus 9-i hangulatjelentések.

[65] PIL, 290. f. 1/44. ő. e. Jelentés a Magyar Selyemipari Vállalatról. 1957. március 12.

arról, működhessen-e pártszervezet az üzemekben.[66] (A hatvanas években a vállalatok irányítása egyre inkább az ún. üzemi négyszög kezébe került, amely általában csak többszörös áttételen keresztül tartott kapcsolatot a fizikai dolgozókkal. Az áttételben a brigádvezetők és a szakszervezetek alapszervezeti titkárai játszottak igen fontos szerepet.)

A gyárak életéhez hozzátartoztak a különféle gyűlések és értekezletek, amelyeket természetesen szintén felülről szerveztek. Ilyenek voltak például az ötvenes évek elején a „Szabad Nép félórák" – amelyeken (munkaidőben) egy munkás egy kijelölt cikket olvasott fel társainak az MDP központi lapjából –, a rendszeres párt- és szakszervezeti taggyűlések, az ún. önbírálati órák, a hivatalos ünnepségek (április 4., május 1., november 7.) és a hatvanas években megszaporodó („szocialista") brigádgyűlések és termelési értekezletek. Időnként összejöveteleket, gyűléseket szerveztek — más szervezetek mellett — a gyári DISZ és MNDSZ szervezetek, az MSZBT is.

Az 1950-es évek elejétől kezdve igyekeztek kötelezővé tenni a gyárakban az „elvtárs" megszólítást, függetlenül attól, párttag volt-e valaki vagy sem. Kezdetben ez egyes munkásokban ellenérzést keltett, mert az 1945 előtti viszonyoktól eltérően a szó ekkor már nem összetartozásukat fejezte ki, mint egykor, hanem inkább a hatalom iránt hűséget, a konformitást; mások számára meg egyszerűen csak szokatlan, nem bevett megszólítási forma volt. Az 1956-os forradalom idején az üzemek nagy többségében szakítottak is ezzel a néhány éve kötelezővé tett gyakorlattal, inkább a „szaktárs", más beosztású dolgozóval kapcsolatban esetleg a „kartárs", ritkábban a „polgártárs" megszólítások visszaállításával, bevezetésével próbálkoztak.[67] A forradalom leverése után a gyárakon belüli hivatalos szóhasználatban újra kötelezővé vált az „elvtárs" megszólítás, amit azonban a munkások többsége (nem mindenki) inkább csak feljebbvalóival szemben használt, egymás között került.

C) Az ÁVH munkahelyi jelenléte és a munkásellenállás

1. Az ÁVH a mindennapokban

Az ötvenes évek elején az Államvédelmi Hatóság gyárakon belüli tevékenysége a munkások körében (is) széles körben ismert volt. Tudunk olyan gyárról, amelynek munkásai az egyik irodaépület egyik helyiségét nyíltan „ÁVO szobának" nevezték.[68] A társadalom más rétegeihez hasonlóan azt is sejtették-tudták továbbá, hogy a fegyelmezésében, a vállalaton belüli „rend" fenntartásában a végső szó az ávósoké volt, akikkel semmiképpen sem tanácsos ujjat húzni.[69] A

[66] PIL, 290. 1/56. ő. e. Információs jelentés. 1956. december 28.

[67] Az Ikarus Karosszéria és Járműgyár munkástanácsa egyaránt használta a szaktárs és a polgártárs megnevezéseket is. Ld. PIL, 290. f. 1/43. ő. e. 1956. november 2-i és november 16-i ülések jegyzőkönyve.

[68] PIL, 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Munkástanácsának 2. ülése. 1956. október 30.

[69] Az ÁVH történetéről újabban megjelent munka nem is tud arról, hogy a lakosság széles tömegeit is közvetlen ellenőrzés és elnyomás alatt tartotta volna az ÁVH, így abból a társadalomtörténész alig profitálhat valamit. Ld. *Kiszely Gábor:* ÁVH. Egy terrorszervezet története. Budapest, Korona, 2000. Hozzá kell tennünk persze, hogy az államvédelem történetének feltárása valóban inkább

„Hatóság" működésének részletei, például az ügynökként felhasznált személyek kiléte, az alkalmazott módszerek és az összegyűjtött információk tartalma azonban e tevékenység titkossága miatt ismeretlenek voltak előttük.

Az ÁVH munkahelyi jelenlétét világosan bizonyítja az MDP KV Államgazdasági Osztályának a PB számára készített egyik 1949. évi előterjesztése. Ebből a fontos dokumentumból kiderül, hogy az ÁVH nem csak a katonai vagy gazdasági szempontból kiemelkedő jelentőségű üzemekben tevékenykedett, hanem a kisebb jelentőségűekben is. Az előterjesztés ugyanis azt javasolta, hogy a „politikailag megbízhatatlan elemeket a minisztériumok által külön kijelölendő, nem döntő jelentőségű üzemekben szétszórtan, általában fizikai munkára kell beosztani. Az ÁVH munkáját ezekben az üzemekben meg kell erősíteni".[70] Ami azt jelenti, hogy a „nem döntő" jelentőségű üzemekbe is, már az „osztályellenség" tervezett odahelyezése előtt beépült az ÁVH, hiszen nem új szervezetek létesítéséről, hanem a meglevők „megerősítéséről" szól az irat.

Tudható az is, hogy a munkásokkal szembeni megfélemlítés már 1949-re olyan erőssé vált, hogy a véleményüket már akkor sem merték őszintén elmondani. A Danuvia Gyár egy fiatal, 24 éves munkása 1949 áprilisában azért vonakodott választ adni egy egyszerű hangulatjelentés kérdésére (azt tudakolták a pártszervek, mit szól a gyárban látogatást tett Rákosi ott elmondott beszédéhez), mert — mint mondta — „nem akar az Andrássy út 60-ba kerülni". Megjegyezzük, hogy a fiatal munkás párttag volt.[71]

Tudjuk továbbá, hogy egyes fontos üzemekben egész belső hálózatot épített ki az ÁVH, „elhárítási" célokkal. Ez történt például a MAORT-nál, ahol külön „beépülések történtek" a különböző munkaterületekre – derül ki Scipiades Attila főhadnagy 1950. júniusi jelentéséből.[72] Ugyancsak a MAORT-ról szóló jelentésekből derül ki, hogy az ávósok a mindennapi életben mennyire fölényeskedve, egyszersmind megfélemlítően viselkedtek a munkásokkal szemben.[73] Ha valaki bércsalást vagy normacsalást követett el, vagy egyszerűen csak megvádolták azzal, könnyen jutott az internálás sorsára.[74]

A munkások megfigyelése és ellenőrzés alatt tartása, más társadalmi rétegekhez hasonlóan, a munkahelyen kívül sem szünetelt. 1950-ben egy a Dunai Repülőgépgyárban dolgozó asztalos a Szt. István Kórházban feküdt betegen, ahol politizálás közben Rákosit, Gerőt és Vas Zoltánt „csirkefogónak" nevezte, velük szemben Peyer Károlyt és Mónus Illést dicsérte. A politikai rendőrség kórházi

szervezettörténeti kutatásokat, illetve a „nagypolitikai" ügyek történetének feltárását követeli meg. (A szervezettörténtre ld.: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Budapest, Történeti Hivatal, 2000.) Mindazonáltal egyes kiadványok a „hétköznapi elnyomás" történetére is szolgálnak adalékokkal, elsősorban azonban a paraszttársadalommal szembeni elnyomásról. Egy ritkán idézett könyvet említhetünk elsősorban: Kávási Klára: Kuláklista. Budapest, Agora, 1991. Lásd továbbá: Kajári Erzsébet: Hajdúnánási „kulák-ügy" 1951-ben. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Szerk. Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 209–231.

[70] MOL, M–KS–276. f. 53/39. ő. e.

[71] MOL, M–BP–95. f. 3. cs. 116. ő. e.

[72] Zala Megyei Levéltár, 57/1. 1948–1956/77. ő. e. A dokumentumot Mark Pittaway bocsátotta rendelkezésemre, amiért köszönetet mondok.

[73] Uo.

[74] ÁBTL, 3.1.9. V–107.215. Deli Lajos 56 éves művezető internálása.

embere pedig azonnal jelentette az esetet.[75] Ugyanerre a sorsra jutott az ötvenes évek végén, ha valaki kártyázás közben tett „ellenforradalmi szellemű" megjegyzéseket, mint 1959-ben a salgótarjáni M. Gyula.[76]

A megfigyelést és ellenőrzést az emberek otthonaiban, a lakóépületeken belül is megszervezték. 1950-től (esetleg már korábban is) a fővárosban a Báthory u. 24. alatt működött például egy Budapesti Házmegbízottak Központja elnevezésű szerv, amely a főváros összes ház- és tömbmegbízottjának munkáját irányította, magát a központot pedig az MDP Budapesti Pártbizottság várospolitikai osztálya felügyelte politikailag. Célja az volt, hogy az otthonaikban is megfigyeltesse az emberek, közöttük természetesen munkáscsaládok mindennapi életét, ottani politikai megnyilvánulásait. A lakóépületekben és magukban a lakásokban elhangzott politikai tartalmú kijelentéseket, veszekedéseket, falfirkákat stb. a besúgók – ők leggyakrabban a házmesterek, a háztömbbizalmik és házmegbízottak közül kerültek ki – segítségével ellenőrizték, és ha úgy látták hasznosnak, megtorolták, hiszen — mint hangsúlyozták — az „osztályharc a gyárakon és az üzemeken kívül a lakóterületen is folyik".[77]

Az ÁVH gyárakon belüli jelenlétét érdemes egy többé-kevésbé átlagosnak mondható gyár példája segítségével részletesebben is bemutatnunk. Ilyen üzemnek tekinthető a Csepeli Papírgyár, amely ezer fő feletti foglalkoztatotti létszámával ugyan az egyik legnagyobb papír- és cellulózgyár volt Magyarországon, de sem gazdasági, sem biztonsági (katonai) szempontból nem sorolható az ország legfontosabb nagyüzemei közé. Példája tehát kellő változtatásokkal számos közepes és kisebb üzemre is érvényesnek tekinthető. A gyárban az ÁVH 1950-ben építette ki a hálózatát: 1950. júliusától ún. objektum dossziét vezettek róla, amelyben a besúgók információit, azok kiértékelését és a jövőbeni teendőket, illetve a saját, felettesei számára készült jelentéseit gyűjtötte össze az ezzel a feladattal megbízott ÁVH-s alhadnagy, Seres János.[78] Seres az információkat általában nem közvetlenül a fedőnévvel illetett, a gyárban dolgozó besúgóktól („Madarász", „Juhász", „Kósa" stb.) kapta, hanem egy szintén fedőnév alatt nyilvántartott rezidenstől, „Vadász"-tól, akinek az volt a feladata, hogy a besúgók információit összegyűjtse és továbbítsa az illetékes ÁVH-s tisztnek. (A tisztnek mindazonáltal az informátorokkal közvetlen kapcsolata is volt.) A megfigyelés szempontjait természetesen a tiszt határozta meg. Ezek a szempontok meglehetősen sokfélék voltak, s gyakran jelentéktelen dolgokra vonatkoztak. 1952 elején például Seres heteken át azt tartotta a gyár fő politikai kérdésének, hogy volt egy — személy szerint nem ismert — munkás, aki nem akart előfizetni a *Szabad Nép*re. (A központi pártlap előfizetésére a munkahelyeken rendszeresen kampányokat szerveztek, nyilván egy ilyen kampánnyal volt kapcsolatos az eset).

Az alhadnagy 1952. január 28-i jelentésében az alábbiak olvashatók: „Jelentem, hogy jelenleg munkaterületen igen rendesek a viselkedések és a kollektív

[75] ÁBTL, 3.1.9. V–113.448. Jelentés. 1950. április 27.

[76] ÁBTL, 2.1.2 M–15.708. „Tóth János" ügynök. Jelentés. 1959. június 16.

[77] Az idézett szavak egy, a megbízottak számára szervezett értekezleten hangzottak el 1950 nyarán. Ld. MOL, M–BP–95. f. 3/121. ő. e. 1950. július 5-i jelentés.

[78] ÁBTL, O–9./516. Csepeli Papírgyár. Jelentések. 1952. január 28., 1952. február 18., 1952. február 25., 1952. március 25., 1952. április 3., 1952. május 3., 1955. július 20.

szellem jó. Jelenleg a villanyszerelőknél azt tapasztaltam, hogy van olyan egyén, aki a többi munkatársát azzal bujtogatja, hogy nem fizet Szabad Népet, mert ő a fizetését utólag kapja. És ezért ő sem hajlandó előlegezni a pénzt az újságra.

Feladat: meg kell keresni, ki az az egyén, aki a Szabad Nép ellen agitál. Meg kell tudni továbbá, hogy az illető milyen pártnak volt tagja a múltban, és milyen tevékenységet fejtett ki."

Három héttel későbbi jelentése még mindig ugyanezzel a kérdéssel foglalkozott: „Utasítottam az informátort, hogy adja meg az illető személy nevét, aki a Szabad Nép ellen agitál. És a személy barátainak (!) névsorát" – olvasható a február 18-i jelentésben.

Az „ügy" természetesen jelentéktelen volt. Annyi tanulság azonban mégis leszűrhető belőle, hogy már az is elég volt ahhoz, hogy egy munkás (vagy más foglalkozású dolgozó) a politikai rendőrség titkos nyilvántartásába (névsorába) kerüljön, ha csak barátja volt olyasvalakinek, aki nem akart a *Szabad Nép* előfizetőjévé válni. A politikai magatartás ellenőrzésébe beletartozott továbbá, hogy adatokat gyűjtöttek arról, mit gondolnak a gyár dolgozói a hivatalos ünnepekről, például április 4-éről, hogyan foglalnak állást aktuálpolitikai kérdésekben stb. A legkisebb gyáron belüli cselekmény esetében pedig azonnal nyomozást folytattak, mint történt az például 1955-ben, amikor a gyári víztorony tetejére olyan módon erősített fel egy munkás két lécet, hogy azt keresztnek lehetett nézni.

A munkások politikai megnyilvánulásainak megfigyelése és nyilvántartása mellett a gyár gazdasági tevékenységének is nagy figyelmet szentelt az ÁVH. Főleg olyan információkat gyűjtött, amelyek szabotázs jellegű cselekményeknek tűnhettek. Külön listát készítettek azokról a munkásokról, akiknek keze alatt meghibásodott (eltört) egy gép, vagy felrobbant egy motor. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy eljárást is indítottak volna ellenük. Elképzelhető viszont, hogy a kerületi pártapparátuson keresztül, esetleg közvetlenül is, jelezték észrevételeiket a gyár vezetésének.

2. ÁVH-s provokáció a MÁVAG-ban

A munkások és más munkavállalók megfélemlítésének sajátos és kíméletlen módszere volt, amikor a Hatóság a saját provokátorai segítségével „államellenes akciók"-at, „szabotázscselekmények"-et stb. szervezett, hogy aztán leleplezze és megtorolja azokat, és annak segítségével az egész munkahelyi közösséget megfélemlítse.

Ilyen eset történt 1951–1952-ben a MÁVAG mozdonyműhelyében.[79] Ebben a műhelyben már 1950-ben volt a politikai rendőrség figyelmét felkeltő esemény: béreik csökkenése miatt a darusok néhány órára beszüntették a munkát, mint alább szólni fogunk róla. Azt azonban nem tudjuk, volt-e abban tudatosság, egyfajta megtorlási szándék, hogy provokatív akcióját éppen ebben a gyárrészlegben hajtotta végre a politikai rendőrség. Ezt mint lehetőséget komolyan kell vennünk, hiszen abban az időben az MDP illetékes szervei az üzemet a „legerősebb jobboldali fészek"-ként tartották nyilván, ahol a „fasiszta csemeték" és a „jobbol-

[79] ÁBTL, 2. zárt III. 26–d; Uo. III. 26–d/1. [V. L. és társai]; Uo. III. 26–a; Uo. III. 26–b; Uo. III. 26–c. [F. Gy. és társai.]

dali szociáldemokraták" szabadon élik a világukat.[80] Közvetlen bizonyíték hiányában azonban mégsem állítható teljes bizonyossággal, hogy a mozdonyműhely „rebellis", jobboldali magatartását büntette volna ezzel az ÁVH, mert a saját provokátorai által elindított „szervezkedés" az ÁVH egyik gyakran alkalmazott módszere volt falun és városon, az iparban, a mezőgazdaságban, az államigazgatásban és értelmiségi munkahelyeken egyaránt. (Tudunk például a MÁVAG-ban történtekhez hasonló esetről falusiak körében is. 1953-ban a Csongrád megyei Mórahalom községben besúgás nyomán kilenc falusi embert tartóztattak le, akiket kémkedéssel és hűtlenséggel vádoltak. Az ügy végül két halálos, valamint két életfogytiglani hadbírósági ítélettel zárult, holott a szerencsétlen falusiak csak a kocsmában, néhány fröccs mellett diskurálgattak arról, hogy a tszcs-nél jobb a magángazdálkodás, meg arról, hogy jó lenne szabadon templomba járni.)[81]

1951 első felében az ÁVH egyik besúgója és provokátora, F. Gy.[82] közreműködésével kísérletet tett arra, hogy a MÁVAG mozdonyműhelyében gyári dolgozók, részben szakmunkások, részben értelmiségiek, alkalmazottak és műszaki szakemberek belerántásával „államellenes szervezkedést" indítson el, amelyet akkor az ÁVH az „Ősi ügy" elnevezéssel illetett. A munkások kivétel nélkül szakképzettek és az átlagnál iskolázottabbak voltak, többüknek már az apja is szakmunkásként dolgozott. Azt a munkásréteget reprezentálták tehát, amelyet az ötvenes években előszeretettel „munkásarisztokráciának", politikailag a „szociáldemokratizmus befolyása alatt álló"-nak, később, a hatvanas években inkább már „törzsgárdának" neveztek: a jól képzett, a munkásátlagnál jobban iskolázott, többgenerációs nagyipari munkásságot. Maga az elsőrendű vádlottként szereplő, középkorú V. L. is ebbe a munkásrétegbe tartozott: hat elemit és két polgárit végzett szakmunkás volt, aki ráadásul MDP alapszervezeti titkári tisztséget is viselt letartóztatásáig.

[80] MOL, M–BP–95. f. 4/33. ő. e. A MÁVAG pártbizottsága jelentése az MDP KV Szervezési Osztályának a MÁVAG Mozdony és Gépgyár termelési munkájáról. 1951. november 1. A jelentésben szó szerint az alábbiak szerepelnek: „Pártbizottságunk felvette a harcot a jobboldali szociáldemokraták ellen és a beözönlő egyéb fasiszta csemeték ellen. Nem egy fasisztát, jobboldali szociáldemokratát az alapszervi titkár elvtársak segítségével lepleztünk le. És mert a legerősebb jobboldali fészek a mozdonygyár, éppen ezért pártbizottságunk a szervező titkár elvtársat, aki a legjobban ismeri ezt az üzemrészt, és egy politikai munkatársat bíztunk meg kizárólag a mozdonygyár politikai munkájának megjavításával."

[81] Hadtörténeti Levéltár, I. 0068/1953. Dobó Gyula és nyolc társának pere. Részletesebben ld. *Belényi Gyula:* Politika, gazdaság, társadalom 1950–1970 között. In: Mórahalom. A település földje és népe. Szerk. Juhász Antal. Mórahalom, Városi Önkormányzat, 1992. A per története: 248–250. A halálra ítélt elsőrendű vádlott, aki egyébként korábban az FKGP parlamenti képviselője volt, kegyelmet kapott, a másik, ártatlan embert kivégezték.

[82] F. Gy. rovott múltú személy volt, akit múltja miatt könnyen lehetett zsarolni. 1944-ben csatlakozott a nyilasokhoz, majd rögtön utána, 1945-ben az új rendszer akkor kialakuló politikai rendőrségének lett besúgója. Pár évvel később azonban 1944-es nyilas tevékenységéért előbb internálták, majd 1 év 2 havi börtönre ítélték. Kiszabadulása után két évvel, 1951-ben kezdte újra besúgói tevékenységét, a MÁVAG mozdonyműhelyében. Így lett egyik negatív főszereplője ennek az ügynek. A hatvanas évek elején személyétől egyértelműen elhatárolódott az egész aktát 11 év után lezáró rendőrtiszt is, F. Gy. számlájára írva a törvénytelenségeket. Egyébként az „ügy"-ben őt is elítélték, sőt egyedül ő kapott életfogytiglani börtönbüntetést, de már három év múltán, 1955-ben kiszabadult. 1960-ban köztörvényes bűncselekményekért jogerősen több évre ítélték, a perújrafelvétel idején is ezt a büntetését töltötte. Az ekkor újra kihallgatott egykori vádlottak egybehangzóan azt vallották, hogy minden kezdeményezés tőle eredt.

Az „ügy" első mozzanata az volt, hogy a gyár területén néhány röpcédulát találtak, amelyeken mindössze három írógéppel írt szó szerepelt. A 10 évvel későbbi pótnyomozás során ezek közül már csak kettőt (az „Isten" és a „Haza" szavakat) tudtak rekonstruálni. Az egész ügyben ez a néhány röpcédula volt az egyetlen — ismeretlen eredetű — tárgyi bizonyíték, ám a röpcédulázók kilétét homály fedte. Az tény, hogy V. L.-nek mint MDP alapszervezeti titkárnak megmutatták, és F. Gy. is látta azokat. (Minden további tárgyi és egyéb „bizonyítékot", beleértve lőfegyvereket is, az ÁVH produkálta provokátora segítségével.) F. Gy. a röpcédulák felbukkanásának napjaiban kezdte elindítani az „államellenes szervezkedést", amelynek igyekezett olyan színt kölcsönözni, mintha fegyveres összeesküvésre készültek volna. (Az 1952. május 7-én kelt őrizetbe vételi javaslat is „fegyveres ellenforradalmi szervezkedés"-nek minősítette az ügyet.)[83] Ennek alátámasztására F. Gy. még egy amerikai gyártmányú géppisztolyt is rá akart erőltetni egyik társára — nyilván az ÁVH eszköztárából szerezve azt —, aki azonban, mint tíz évvel később vallotta, elzavarta. A politikai színezet — az államellenes szervezkedés — mellett olyan látszatot is igyekezett kelteni, mintha az általa megkörnyékezett emberek gazdasági szabotázs-akciókra is készültek volna.

Cselekmény valójában nem történt, csak annyi, amennyit F. Gy. kezdeményezett, az általa megkörnyékezett emberek legfeljebb szóban mondtak ezt-azt. Az ÁVH-nak azonban ez is elegendő volt ahhoz, hogy 1952-ben a provokátorral együtt tizenegy embert letartóztasson. A foglyok egy részét durván bántalmazták, egyikük emiatt idegösszeroppanást is kapott. Másokat lelki kényszernek vetettek alá, azzal fenyegetve őket, hogy családtagjaikat is beviszik az ÁVH-ra. Az elsőrendű vádlottat pedig napokon át egy falhoz állították, és nem engedték aludni. Ha álltában mégis elaludt, akkor a hajánál fogva a földre rántották. E tortúra hatására valamennyien aláírták az előre megfogalmazott kihallgatási jegyzőkönyveket, annak ellenére, hogy azok saját magukra nézve is súlyosan terhelő megállapításokat tartalmaztak. (Mindez természetesen nem az 1952-es jegyzőkönyvekből, hanem két elítélt 1962-es perújrafelvételi anyagából derül ki, amelynek során a hatóságok új vizsgálatot folytattak, és minden érintettet újra kihallgattak. Arra azonban „természetesen" ez a vizsgálat sem derített fényt, hogy az ÁVH-n belül ki indította el az egész akciót, arra pedig még kevésbé, hogy az alapvető felelősség a politikai rendőrség tisztjeié, s csak másodsorban az eszközként használt provokátoré. Ennek ellenére az akkori időkben a felülvizsgálat önmagában is nagy szó volt).

A „budapesti megyei bíróság" 1952-ben V. L. elsőrendű vádlottat tizenhárom, F. Gy.-t életfogytiglani, a többi kilenc vádlottat öt és tíz év közötti börtönbüntetésre ítélte. A tárgyalás előtt az ÁVH-s tisztek közölték velük, hogy ha nem „megfelelően" viselkednek a bíróság előtt, könnyen visszakerülhetnek hozzájuk. Több letartóztatottnak ráadásul még olyat is mondtak, hogy jó lesz vigyázni, mert a Hatóságnak egyikükkel sem kell elszámolnia. A tárgyaláson pedig a tisztek közvetlenül a vádlottak mögött ültek, jelenlétükkel emlékeztetve őket a mondottakra. Nem meglepő, hogy a tárgyaláson valamennyien elismételték azt, ami a kihallgatási jegyzőkönyvekben szerepelt. Az elsőfokú ítéleteket a Legfelsőbb Bíróság még ugyanabban az évben törvényerőre emelte (csak az indokláson módosí-

[83] ÁBTL, 2.1. zárt. III./26. "Mozdony".

tott valamelyest). Az 1955-ben kiengedett F. Gy. után egy évvel még ketten, köztük V. L., kiszabadultak és azonnal perújrafelvétellel kísérleteztek, akkor még sikertelenül. Hat évvel később viszont ők ketten sikerrel jártak, mert maga a legfőbb ügyész kezdeményezte új eljárás lefolytatását. Ennek eredményeként a Legfelsőbb Bíróság 1962 októberében jogerősen felmentette őket az 1952-es vádak alól. Csak közben eltelt tíz év, abból négy börtönben. (A többi nyolc ember későbbi sorsát nem ismerjük ilyen részletesen.) Noha az ügyet végig titkosan kezelték, a MÁVAG-ban és más helyeken[84] bizonyára híre ment a letartóztatásoknak és volt munkatársaik elítélésének, ami nyilvánvalóan fokozott óvatosságra és hallgatásra késztetett mindenkit.

3. Ellenállási kísérletek, sztrájkok

A munkahelyen működő politikai rendőrség elsősorban a munkásellenállás különböző, megnyilvánulásait kívánta megelőzni, illetve elnyomni. Ilyen lokális akciókra főleg az ötvenes évek elején került sor, amikor a munkások a bérek letörése, vagy a normák nagymérvű emelése miatt tiltakoztak, esetleg sztrájk szervezésével kísérleteztek. A vonatkozó iratanyag feltárásnak sajátos nehézségei[85] miatt ezeknek az akcióknak a módszeres áttekintésére nincs lehetőségünk, ezért be kell érnünk néhány eset ismertetésével. Elöljáróban annyit elmondhatunk, hogy a gyári tiltakozó akciók és sztrájkszervezési kísérletek egymástól elszigetelten zajlottak, tudatos szervezkedésnek, pláne az akciókat mozgató bármilyen illegális szervezetnek nem bukkantunk nyomára, és nem tartjuk valószínűnek, hogy léteztek ilyenek.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint 1949 és 1951 közötti időszakban még több sztrájkszervezési kísérletre is sor került. Erről árulkodik például az MDP KV Titkárságának egy 1949. januári határozata, amely — valószínűleg nem egyetlen eset nyomán — úgy döntött, hogy amennyiben egy párttag munkás sztrájkol, ki kell zárni a pártból,[86] ami egyértelműen jelzi az MDP álláspontjának gyökeres megváltozását ebben a kérdésben.[87]

1950-ben az Óbudai Hajógyárból és a Ganz Hajógyárból, 1951-ben a Kispesti Textilgyárból hurcoltak el munkásokat, elsősorban sztrájkszervezés, illetve „politikai izgatás" és „szabotázs" miatt (például egy-egy komolyabb üzemzavar vagy gyári tűzeset stb. kapcsán).[88] Másokat normacsalás címén vittek, majd ítél-

[84] Az ügynek felépítették egy Nagykátára kiterjedő mellékszálát is.

[85] Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratok felkutatása csak személynevek, illetve intézmények („objektumok") alapján lehetséges, nincs külön gyűjtemény sem a sztrájkszervezésekről, sem a munkásellenállás egyéb formáiról. Ezért a levéltárosok legnagyobb segítőkészsége mellett – amelyet módom volt élvezni – sem lehet átfogó képet alkotni a korabeli munkásellenállás egészéről. Pontosabban mondva: az csak egy külön, kizárólag erre irányuló, hosszas alapkutatás gyümölcse lehetne.

[86] MOL, M–KS–276. f. 54/27. ő. e. 1949. január 26-i titkársági ülés.

[87] A gyakorlatban a (NE LEGYEN FETT !!!) sztrájkokkal kapcsolatos álláspont már 1947 folyamán megváltozott. Ezt bizonyítja, hogy amikor 1947 októberében megélhetési nehézségeik miatt a csepeli munkások beszüntették a munkát, a hatalom már akkor is keményen megtorolta azt, hiszen mintegy 350 munkást tartóztatott le. Ld. ÁBTL, 4.1. A–868. VKF/2 Húsz-anyagok. Jelentés. 1948. január 12.

[88] MOL, M–BP–95. f. 2. cs. 168. ő. e. Gyári jelentések. 1951. A Kispesti Textilgyárban „több letartóztatás történt, vannak személyek, akik jelenleg is az Á.V.Ó. hatóságának felügyelete alatt állnak" – olvasható az egyik jelentésben.

tek el – egy gyárból ugyanabban a perben egyszerre több embert is.[89] 1950 tavaszán egyébként az említett két hajógyári eseten kívül más munkabeszüntetési kísérletekre is sor került. Márciusban a MÁVAG mozdonyműhelyében a darukezelők kezdtek sztrájkot szervezni béreik csökkenése miatt.[90] Egy memorandumot is készítettek, amelyet összesen mintegy 30 darus írt alá. Az üzemi pártbizottság egyik munkatársa azonban elvette tőlük az ívet, és megakadályozta a további aláírásokat, mire a munkások kijelentették: „ha el is visznek bennünket az Andrássy út 60-ba, akkor is ki kell vívni követeléseinket". Az ügy folytatását nem ismerjük, csak az MDP fővárosi apparátusa egyik munkatársának a javaslatát, mely szerint a résztvevők közül a párttagokat ki kell zárni a pártból, két hangadót az üzemből is el kell távolítani, a szervezkedésbe bekapcsolódott, „nyugatos" szakszervezeti titkár ügyét pedig „az ÁVH-nak is ki kell vizsgálni".[91] Egy hónappal később Csepelen az Acél- és Csőgyárban robbant ki elégedetlenség, de ott a leállást sikerült megakadályozni. (A munkások az átmenetileg napi 12–16 órára emelt munkaidő ellen tiltakoztak.)[92] Márciusban a Budavidéki Posztógyár,[93] májusban a Lőrinci Fonó munkásainak egy része állt le, előbbiek azt reklamálták, hogy 20–40%-kal kisebb teljesítményt számoltak el nekik a valóságosnál, utóbbiak az alacsony béreket kifogásolták, mondván „ezért a pénzért ők nem hajlandók dolgozni". Itt a sztrájk során inzultálták a párttitkárt.[94]

Ha valaki sztrájkot nem is próbált szervezni, hanem csak hangosan elégedetlenkedett a munkahelyen, mondjuk az alacsony bér miatt, vagy tiltakozott a normák folytonos emelése ellen, az is annak a veszélynek tette ki magát, hogy letartóztatja az ÁVH. Voltak tisztán politikai tiltakozások is: a nyugati hatalmak, elsősorban az USA éltetése, a szovjet típusú szocialista rendszer és az MDP elmarasztalása szóban, falfirkák által vagy egyéb módon.[95] Ezeket az ÁVH rövid idő alatt elnyomta, és számos munkást, közöttük régi szociáldemokratákat, pár évvel korábban még főbizalmiként dolgozó, megbecsült munkásembereket tartóztatott le.[96]

Találóan mutatott rá a helyzet paradox voltára egy később szintén üldöztetést szenvedett volt ávós őrmester. Egy interjú során elmondta: az ÁVH minden helyiségében ki volt írva, hogy a Hatóság „a munkásosztály ökle", ám ennek legfeljebb fordított értelemben volt köze a valósághoz: a gyakran a munkapad mellől, munkaruhában behurcolt munkások az ÁVH-s kihallgatók öklével voltak kénytelenek megismerkedni, a szó legszorosabb értelmében.[97]

1951 decemberében a Csepel Autógyárban a karácsony előtti bérfizetés elmaradása miatt spontán, néhány órán át tartó munkabeszüntetésre került sor,

[89] PIL, 290. f. 1/56. f. A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsa 1956. október 29-i ülésének jegyzőkönyve.

[90] A szovjet mozdonyimport visszaesése következtében csökkent a gyár termelése, és annak nyomán a munkások bére is, a darusok esetében heti 140–160 Ft-ról 90–110 Ft-ra.

[91] MOL, M–BP–95. f. 2/168/b. ő. e. Feljegyzés. 1950. március 27.

[92] MOL, M–BP–95. f. 2/168/b. ő. e. Feljegyzés. 1950. április 27.

[93] MOL, M–BP–95. f. 4/122. ő. e. Jelentés a március 29-én történt eseményekről.

[94] MOL, M–BP–95. f. 2/168/b. ő. e. Feljegyzés. 1950. május 27.

[95] Munkások Magyarországon 1948–1956.. I. m. 28. o.

[96] PIL, 290. f. 1/56 ő. e. A Gázellátó Vállalat munkástanácsa 1956. október 31-i ülésének jegyzőkönyve.

[97] Rettegés az örökségünk. Dokumentumfilm. Rendezte: Sághy Gyula. Fórum Film. Az interjúalany Zana Albert volt.

jelentős számú munkás részvételével. A sztrájk azért robbant ki, mert — szakítva a korábbi gyakorlattal — abban az évben a gyár a december 24-én, 25-én és 26-án esedékes béreket nem fizette ki december 23-án, hanem csak december 27-én tervezte folyósítani azokat. Az ügy megértéséhez tudni kell, hogy az Országos Munkabér Bizottság (OMB) december 12-én kelt, 6080/64/1951. sz. rendeletével kimondta, hogy az iparban a más hónapokban december 24–26. között esedékes béreket decemberben 21-én, 22-én vagy 23-án kell kifizetni. A rendelet azonban, nem tudni miért, nem vonatkozott a gépipari dolgozókra, ezért ők csak Karácsony után kaphatták meg decemberi fizetésüket. A csepeli munkások körében viszont az a hír terjedt el, hogy a megszokott módon — ahogyan az előző évben is —, ünnep előtt lesz fizetés. Sőt, először maga a gyárvezetés is így értelmezte az OMB rendelkezését, és csak később tájékoztatta őket a felettes minisztérium, a Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM), hogy (a munkások egy kisebb részét kivéve) csak az ünnep után fizethetik ki a dolgozókat.

Amikor a Csepel Autógyár délutános műszakban dolgozó munkásai erről értesültek, a Szerszámgépgyárban „délután 14 órakor kb. 250, a Motorgyárban 14 óra 15 perckor kb. 350 dolgozó leállt." A munkások „kisebb csoportokba verődve, elégedetlenkedve kijelentették, hogy nincs egyetlen fillérjük sem, [karácsony napján] nem ülhetnek terített asztalhoz, stb." A leálló munkások száma gyorsan nőtt, majd kisvártatva 250 fő otthagyta gépét, és „hangoskodva szidta Bíróné elvtársnőt [a vezérigazgatót – B. Gy.] és a demokráciát." A munkások egy része elhagyta az üzemcsarnokot is, és az igazgatósági épületbe, a vezérigazgatónő szobája elé vonult. „Pornográf, demokráciaellenes és kormányzatunk vezetőit szidalmazó kijelentéseket tettek." A vezérigazgatóság épületében egyre nagyobb számú, végül mintegy 550-600 munkás gyűlt össze, miközben sokan mások a műhelyekben maradtak, de ők sem vették fel a munkát. Amikor a vezérigazgatónő megjelent és szólni akart a tömeghez, trágár kifejezéseket kiabálva beléfojtották a szót. A vezetés ekkor az ÁVH segítségét kérte, a megérkező alakulat a gyári rendészekkel közösen visszaszorította a tömeget. 11 „hangadót" már azon melegében „kiemeltek" az elégedetlenkedők közül. Ha hinni lehet az ügyről írásos összefoglalót készítő ÁVH-s tiszt jelentésének, akkor egy óra múltán a rendet sikerült helyreállítani. A termeléskiesésen és néhány betört ajtón kívül anyagi kár nem keletkezett.

A Csepel Autógyár személyzeti osztályának vezetője röviddel a sztrájk után megbüntetett 68 dolgozót, nyolcat elbocsátott, a többiek súlyos fegyelmi büntetéseket kaptak. Ezen túl a hatóságok első hullámban négy-öt, később további mintegy tíz munkást internáltak, ötöt pedig már az első egy-két napban letartóztattak. (A letartóztatottak száma később valószínűleg növekedett).[98] A munkabeszüntetésről készített jelentés megállapítása szerint a bérfizetés elmaradása volt a sztrájk fő indítéka, de a munkások a rendszerrel szembeni általános kritikát is megfogalmaztak, mégpedig igen éles formában. (Hasonló eset történt az Ikarus Gyárban is, ahol szintén leállást és politikai tüntetést váltott ki a karácsony előtti

[98] ÁBTL, 3.1.9. V–113.446. és 3.1.9. V–113.448. Csepel Autógyár. A névaláírással készített jelentések Bodrogi József ÁVH-századostól származtak.

fizetés elmaradása. Ott is az ÁVH vetett véget a több száz dolgozó, közöttük sok fiatal és asszony részvételével lezajlott kisebb zendülésnek.)[99]

A munkahelyi munkásmentalitás az erős hatalmi nyomás következtében azonban fokozatosan megváltozott, és az évek múlásával egyre kevesebb ellenállási, sztrájkszervezési kísérletre került sor, sőt még a szóbeli tiltakozások, elégedetlenkedések száma is csökkent. Az ellenállás, az ellenvélemény kifejezése jórészt a vécékbe szorult vissza A diktatórikus rendszerrel szembeni ellenérzés persze nem csökkent, csak nem, illetve nagyon ritkán robbant ki nyílt tiltakozó akciókban.

Pedig az elégedetlenségre egyre több ok volt. Az első ötéves terv éveiben rohamosan csökkentek a reálbérek, számításaink szerint 30-35%-kal! Csak az 1951-es esztendőben 40-45%-osra becsülhető az infláció, ezzel szemben a még viszonylag kisebb terheket viselni kénytelen ipari munkásság[100] is mindössze 25-27%-os nominálbér-emelést kapott. (1951 végén sok ezer árucikk árát emelték fel 30–200% közötti mértékben. A sertés-, a marha-, a lóhús és a szalonna ára mintegy két és félszeresére, a zsír, a tej és a liszt ára kétszeresére ment fel, emellett 25–80%-kal drágultak a ruházati cikkek és egyes szolgáltatások is.) 1956-ig mintegy 4%-kal csökkentette a munkások jövedelmét a kötelező békekölcsönjegyzés, amelyet 1957-től szüntettek meg. A reálbérek drámai csökkenése ellenére viszont a vállalatok egyre magasabb teljesítményeket követeltek meg munkásaiktól, hiszen a normarendezések során minden évben nagymértékben, 10–15–20%-kal felemelték a 100%-os teljesítményekkel szembeni követelményeket, ami egyre erősebben vette igénybe a munkásokat.

Sokakat ingereltek a munkásmentalitástól idegen, nagy apparátussal szervezett munkaversenyek is, a hazai és a szovjet pártvezetők ugyancsak idegen szellemiségű kultusza, a hagyományos ünnepek (karácsony második napja, húsvét hétfő) munkanappá nyilvánítása. Okot adott az elégedetlenségre a gyors áremelkedések ellenére általánosnak mondható áruhiány és a miatta keletkezett sorbanállások, ahol nem ritkán pofon is csattant — még a lóhúsért is „verekedni kellett" —, továbbá a jegyrendszer működtetése a legalapvetőbb élelmiszerek elosztásánál is. Az áruk minőségének romlása pedig rejtett, de annál „hatásosabb" inflációs tényezőként működött, 1950 és 1956 között mintegy 5–10%-ot csökkentett a pénz vásárlóértékén. A munkástiltakozások tehát egyáltalán nem a helyzet javulása miatt, hanem az egyre erőteljesebb elnyomó intézkedések következtében csökkentek, hogy aztán 1956-ban, hosszú és erős lefojtás után a feszültségek robbanás útján keressenek levezetést.

4. A munkások és az 1953-as amnesztia

Az 1953-as részleges amnesztia során szabadult rabok származási összetétele alapján hozzávetőleges képet alkothatunk arról, milyen mértékben érintette a munkásokat a legkeményebb állami represszió egyike, a börtönbüntetés. Adataink persze kellő óvatossággal kezelendők, mert nem tudjuk, hogy az amnesztiában részesült munkások között hányan voltak köztörvényesek, illetve hányan ül-

[99] MOL, M–BP–95. f. 4/118. ő. e. Jelentés az Ikarusz Gyárban december 23-án történt eseményekről. D. n.

[100] Az áremelések fő terheit a parasztság és a városi értelmiségi, tisztviselői réteg viselte.

tek politikai okok, „szabotázs", a „rendszer elleni izgatás", sztrájkszervezési kísérlet stb. miatt. Mindenesetre nincs okunk feltételezni, hogy a munkások ebben a tekintetben nagyon eltértek volna az országos átlagtól, ebben az esetben pedig körükben is igen magas kellett legyen a politikai elítéltek aránya.

Az első, 1953 nyári amnesztia nyomán szabadult emberek társadalmi összetételének vizsgálatából kiderül, hogy abszolút többségük, a kiengedett 20 192 fő 53,1%-a munkásként dolgozott bebörtönzése előtt.[101] A gyárakon belüli erőszak persze nem csak a munkásokat sújtotta, hanem a tisztviselők és a vezetők egy részét is, elsősorban a régi értelmiségieket; a közvetlen elnyomás tehát — mondhatni — a termelés irányításának egyik bevett eszközévé vált. Akár precedens jellegű döntésnek is felfogható, hogy az MDP legmagasabb szintű vezető szerve, a Titkárság 1949-ben az egyik szakszervezeti vezető, Mekis József és a Nehézipari Központ egyik tisztviselője, Enghy Endre közötti, bérezési kérdésben folyó vitát azzal a határozattal zárta le, hogy „Enghyt le kell tartóztatni".[102] Egy 1953-ban tartott átfogó, központi üzemvizsgálat során az Ózdi Kohászati Üzemek főmérnöke elmondta: az MDP KV júniusi határozata előtt „állandó rettegésben éltek a műszaki vezetők. Féltek a letartóztatásoktól, az internálótáboroktól azért, mert a termelés nem úgy ment, ahogy kellett volna".[103]

Persze a kép csak akkor teljes, ha hozzátesszük: más gyári vezetők viszont nemhogy rettegtek ezektől az eszközöktől, hanem éppenséggel felhasználták azokat, mint az a győri gyárigazgató, aki 1953 júniusa után is rendőrséggel akarta visszavitetni a gyárából kilépett munkást.[104] Az ÁVH munkahelyi jelenlétének azonnali megszüntetése az 1956-os munkástanácsi követelések között az egyik leggyakoribb volt, nem csak a gyárakban, de — érdekességként jegyezzük meg — még a Magyar Nemzeti Bank munkástanácsa részéről is.

III. A MUNKÁSTANÁCSOK

Az ipari munkások társadalmi változásainak tanulmányozása során az egyik legnagyobb nehézség, hogy a rendelkezésünkre álló írásos források szinte kizárólag a (párt)állam különböző szervei, intézményei (párt, államigazgatás, szakszervezetek, sajtó stb.) által készített iratok, újságcikkek és egyéb írásművek. A munkásság saját köreiben keletkezett, az ő szemléletét tükröző írásos forrás alig áll rendelkezésünkre. Álláspontjukat szórványosan az említett pártállami iratanyagból ismerhetjük meg, amelyek időnként idézték véleményüket egyes kérdésekkel kapcsolatban. Éppen ezért tekinthető nagybecsű forrásnak az 1956-os forradalom idején keletkezett munkástanácsi iratanyag, mert az a munkások politikai elveiről és az aktuálpolitikai kérdésekben elfoglalt álláspontjáról ugyanúgy közvetlenül, részletesen tájékoztat, mint a tulajdonviszonyokkal, a gyárak irányításával, az igazságosnak gondolt társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos nézeteikről. A

[101] MOL, M–KS–276. f. 53/127. ő. e.
[102] MOL, M–KS–276. f. 54/42. ő. e.
[103] MOL, M–KS–276. f. 53/145. ő. e. Tájékoztató az üzemi dolgozók által felvetett problémákról. 1953. október.
[104] MOL, M–KS–276. f. 66/46. ő. e.

munkástanácsok már csak ezért is — és persze mint a munkásellenállás kiemelkedő jelentőségű szervezetei is —, megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.

A/ A munkástanácsok megalakulása, politikai eszméik és gazdasági céljaik

Az 1956-os forradalom alatt létrejött munkástanácsok[105] alapvető jellemzője volt, hogy alulról, a munkások és más munkavállalók kezdeményezésére, a rövid idő alatt meggyengült pártállami intézményrendszerrel szemben szerveződtek meg, és semmilyen külföldi mintát nem követtek, a felülről megszervezett jugoszláv „önigazgatási" modellét sem. Tudatában voltak ennek maguk a munkástanácsok is: „világviszonylatban csak két országban működik munkástanács, Magyarországon és Jugoszláviában, különbség csak az, hogy míg Jugoszláviában a munkástanácsokat a felsőbb szervek választják [sic!] meg, addig nálunk Magyarországon maga a nép, a munkástömegek" – állapította meg öntudatosan a Kazánjavító Vállalat munkástanácsa 1957. január 3-i ülésén.[106] Megalakulásukat elsősorban az előző évek rossz tapasztalatai ösztönözték, azok közül is a rendszer gyáron belül és azon kívül egyaránt tapasztalható durva elnyomó (represszív) jellege, a szocialista tervgazdálkodás keretében folytatott vállalatirányítás alacsony színvonala, valamint a munkások érdekvédelmi szervezetének hiánya említhetők első helyen. Sajátságos módon segítette létrejöttüket az előző évek hivatalos propagandája is, mely azt hirdette, hogy az üzem a munkásoké.[107] Az 1956-os forradalom napjaiban a munkások, mintegy szaván fogva a propagandát, ezeket a jelszavakat próbálták meg valóra váltani és kezükbe venni a gyárak irányítását. A forrósodó országos hangulat hatására néhány üzem dolgozói már október 23. előtt a munkástanácsok közvetlen előzményének tekinthető, önálló szervezeteket hoztak létre. Október 21-én[108] az ország egyik legnagyobb gépgyárában, a diósgyőri DIMÁVAG-ban „Munkás szervező bizottság" néven, kezdetben csupán néhány ember részvételével létrejött egy szervezet, amely a forradalom első napjaiban munkástanáccsá alakult át. Október 22-én újabb megbeszélést tartottak, és 17 pontba foglalták követeléseiket, amelyeket 23-án 21-re egészítettek ki. Már október 21-én elhatározták, hogy 25-ére gyári munkásgyűlést próbálnak össze-

[105] Írásunk nem politikatörténeti jellegű, ezért le kell mondanunk a munkástanácsok tevékenységének részletes, az eseménytörténetet is felölelő bemutatásáról. Még kevésbé tekintjük feladatunknak a magyar munkástanácsok tevékenységéhez kapcsolódó, a nyugati értelmiség köreiben a hatvanas években divatossá vált ideológiai értelmezések történetének áttekintését, vagy valamilyen új ideológiai értelmezés kidolgozását. Célunk csupán az, hogy a munkások politikai, gazdasági, vállalatirányítási és érdekvédelmi elképzeléseit, törekvéseit bemutathassuk. Erre egyetlen más forrás sem kínál olyan kedvező lehetőséget, mint a munkástanácsi iratok.

[106] PIL, 290. f. 1/45. ő. e. Jegyzőkönyv a Kazánjavító Vállalat munkástanácsának 1957. január 3-i üléséről.

[107] A negyvenes évek végétől kezdve gyakran lehetett hallani és olvasni olyan jelszavakat, hogy „tiéd a gyár!"; a munkások már a „gazda szemével" tekinthetnek a gyárra stb.

[108] A Borsod megyei Rendőrfőkapitányság politikai nyomozó osztályának a munkástanács tevékenységével kapcsolatos nyomozást elrendelő határozatában az szerepel, hogy „még az ellenforradalom kitörése előtt, október 21-én a DIMÁVAG-ban megalakult az úgynevezett »Munkás szervező bizottság«, mely később Munkás Tanáccsá alakult át." Ld. ÁBTL, 3.1.9. V–145.095. Turbók Gyula. Határozat nyomozás elrendeléséről. 1957. július 10. További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy valóban 21-én, vasárnap volt-e az összejövetel, vagy esetleg 22-én, hétfőn. Mivel a forrás más adatai pontosak, ezért vettük át a 21-i dátumot.

hívni, ennek támogatására aláírásokat kezdtek gyűjteni. (A 25-i gyűlés tervét a forradalom eseményei levették a napirendről).[109] Voltak tehát a gyárakon belül is előzményei az október 23-i forradalomnak, ha nem is olyan kiterjedtek, mint az egyetemisták körében. Mégis, az ilyen és hasonló szervezkedések inkább közvetlen előzménynek tekinthetők, a munkástanácsoknak létrehozásának folyamata országosan 24-én vette kezdetét.

A gyors egymásutánban megalakult gyári munkástanácsok közül a legjelentősebbek a fővárosi nagyüzemekben jöttek létre. A tanácsokat ebből a célból összehívott gyűléseken választották meg az október 23-át követő napokban, amelyeken a dolgozók egy része vett részt. Egy része tehát, és nem egésze, mert ilyen, a foglalkoztatottak teljes körére kiterjedő választásokat megszervezni az adott körülmények között lehetetlenség volt. (A dolgozók egy kisebb része különböző okokból a 23-át követő napokban nem is jelent meg, nem tudott megjelenni a munkahelyén.) Ezért a munkástanácsok megbízatásukat csak ideiglenesnek tekintették, amit a többség a munkástanács elnevezésével is érzékeltetett: az első hetekben többségük, közöttük az Ikarus Gyár, a Csepel Vas- és Fémművek Szerszámgépgyára, a Magyar Optikai Művek (MOM), a Villamosgép- és Kábelgyár, és még sort még folytathatnánk, üzemi munkástanácsa szerepeltette nevében az „ideiglenes" szót.[110] Elképzelésük az volt, hogy a remélt politikai konszolidáció megtörténte után, teljes körű dolgozói részvétellel megtartott üzemi választásokon alakítják meg a végleges, a teljes jogú munkástanácsot. Erre az adott politikai helyzetben ugyan többnyire nem kerülhetett sor, ennek ellenére november második felétől kezdve a gyári munkástanácsok általában elhagyták nevükből az „ideiglenes" jelzőt.[111] A gyárak egy részében viszont a különleges viszonyok ellenére október végén, november elején megtartották az új választásokat.

A munkástanácsok tagjai között az ipari munkások mellett kisebb számban voltak alkalmazottak, értelmiségiek és más beosztásban dolgozók is. Arra azonban általában ügyeltek, hogy a munkások többségben legyenek, és lehetőleg az elnök és az alelnök is közülük kerüljön ki. November végi állapot szerint a MOM-ban az ún. végleges munkástanács elnöke, alelnöke és öt tagjából kettő, tehát a hétből összesen négy volt fizikai munkás, a titkára és további két tagja közül egy technikusi, egy pedig művezetői beosztásban dolgozott.[112] Miközben a forradalom utáni években a propaganda a fenti tényekkel szemben azt állította, hogy az üzemeken belüli forradalmi események irányítói „osztályidegen elemek", volt „horthysták" és „kizsákmányolók" voltak, belső pártjelentésekben az MSZMP funkcionáriusai maguk is elismerték, hogy a munkások felső, legképzettebb köreiből, ahogy akkor nevezték, a „munkásarisztokráciából" vállaltak viszonylag a legtöbben „aktív"

[109] A forradalom Borsod megyei történetére ld.: *Szakolczai Attila:* Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In: A vidék forradalma, 1956. Szerk.: Szakolczai Attila, Á. Varga László. Budapest, 1956-os Intézet – Budapest főváros Levéltára, 2003. 123–198. Szakolczai nem tesz említést a „Munkás szervező bizottság" október 21-én történt megalakulásáról.

[110] PIL, 290. f. 1/43, 1/44, 1/45. ő. e.

[111] PIL, 290. f. 1/45. ő. e. A MOM ideiglenes munkástanácsa 1956. november 30-i ülésének jegyzőkönyve.

[112] PIL, 290. f. 1/45. ő. e. A MOM ideiglenes munkástanácsa 1956. november 30-i ülésének jegyzőkönyve. 2. jegyzőkönyv.

részt a munkástanácsok munkájában.[113] Ez egyébként teljes mértékben megfelelt a valóságnak, mert úgyszólván íratlan szabály volt, hogy a gyárban tekintélyesnek számító, rátermett munkásokat emeljenek munkástanácsi tisztségekbe.

A munkásságnak az ötvenes évek „gyakorlati szocializmusával" kapcsolatos véleményéről és arról, hogy milyen társadalmi, gazdasági, valamint politikai berendezkedést kívántak annak helyébe állítani, vagyis az ipari munkások eszményeiről minden másnál jobban tájékoztat az 1956-os munkástanácsok tevékenysége. Az alábbiakban a munkástanácsok történetét — munkánk témájának megfelelően — csak ebből a szempontból tekintjük át, egyáltalán nem törekedve konkrét tevékenységük, küzdelmeik és felszámolásuk történetének részletes bemutatására, azaz politikatörténeti elemzésre.

A munkástanácsok tevékenysége egyszerre volt politikai, gazdasági[114] és érdekvédelmi jellegű, amelyek különböző súllyal voltak jelen történetük három szakaszában. Az első szakaszban, október 24. és november 4. között, azonos súllyal foglalkoztak mindhárom kérdéskörrel. Politikai állásfoglalásaik és követeléseik hasonlítottak az október 23-i tüntetés, az ő kissé pontatlan kifejezésükkel: „a bátor ifjúsági felkelés"[115] jelszavaira, néhányat majdnem szó szerint vettek át a diákok 22-én megfogalmazott pontjaiból.

A munkástanácsok a legfontosabb feladatnak a nemzeti függetlenség helyreállítását, valamint a politikai és a gazdasági rendszer átalakítását, korszerűbb belső viszonyok megteremtését, a gyárak irányításában pedig a munkás önigazgatás bevezetését tartották. Pontjaikat persze nem egy kész, kiforrott elvrendszer, ideológia alapján fogalmazták meg, mert ilyen nem létezett. Még arra is csak néhány tanács tett kísérletet, hogy megpróbálja értelmezni az október 23-ával kezdődött eseményeket és abban saját szerepüket.[116] Néhány hónapos tevékenységük alapján mindenestre megállapítható, hogy az előző évek „gyakorlati szocializmusát" határozottan elutasították, ugyanakkor — illúzióktól nem mentesen — bizonyos szocialisztikus eszményeket ők maguk is hirdettek, főleg a gyárak tulajdonviszonyaival és irányításával kapcsolatban. Nem kívánták például magántulajdonba adni az ipari üzemeket, hanem valamilyen sajátos, közösségi (munkás-önigazgatási) tulajdont képzeltek el az állami tulajdon helyett. Az általában pontokba szedett üzemi munkástanácsi határozatok konkrét politikai követelései között leggyakrabban a szovjet csapatok Budapestről, majd az országból való kivonása szerepelt. Több ízben követelték a Magyarország számára hátrányos szovjet–magyar gazdasági szerződé-

[113] MOL, M–KS–288. f. 5/96. ő. e. Jelentés a munkásosztály politikai helyzetéről. 1958. (MSZMP KB Párt- és Tömegszervezetek Osztálya)

[114] Gazdasági tevékenységük főleg saját vállalataik irányításával kapcsolatos.

[115] PIL, 290. f. 1/43. ő. e. Csepel Vas- és Fémművek Munkástanácsa. Határozat. 1956. november 29.

[116] Ilyen volt például az Egyesült Izzó és a más összefüggésben már idézett Kazánjavító Vállalat munkástanácsa. Az Izzó munkástanácsának 1957. január 11-i ülésén október 23-át olyan eseményként értékelték, amely "új fejezetet nyitott hazánk történelmében. A magyar nép nemzeti függetlensége és szabadsága kivívásáért szállt harcba, hogy megteremtse hazánkban a félelem nélküli életet biztosító szocialista demokráciát". 1957. január 3-i ülésén a Kazánjavító Vállalat munkástanácsa pedig így fogalmazott: "A munkás osztály szabad gazdája akart lenni magának, szabadon akart élni, ezért tört ki a forradalom." Ld. PIL, 290. f. 1/41. ő. e. Az Egyesült Izzólámpa Rt. Munkástanács Híradója. 1957. január 11. Ld. PIL, 290. f. 1/45. ő. e. A Kazánjavító Vállalat munkástanácsának 1957. január 3-i ülése.

sek nyilvánosságra hozatalát és még inkább felülvizsgálását. Az első napokban az addigi propagandában a nemzeti értékekkel szemben közömbösnek és az „internacionalista" értékek iránt különösen fogékonynak mondott munkásság követeléseiben, azok szóhasználatában a leggyakrabban éppen a „nemzet", a „magyar sajátosságok", a „szabadságharc" gondolta bukkant fel. Belpolitikai követeléseik elsősorban a polgári demokrácia megteremtését célozták: szabad parlamenti választásokat követeltek általános titkos választói jog alapján, több politikai párt részvételével. Ugyanakkor úgy foglaltak állást, hogy a jövőben ne működhessenek politikai pártok a munkahelyeken.

Több gyári tanács is egyaránt elhatárolódott mind a jobb, mind a baloldali szélsőségtől,[117] és elutasította az „egyéni bosszút" is.[118] Állásfoglalásaikban több ízben felbukkant a félelem nélküli élet megteremtésének igénye is, amely félreérthetetlenül az emberek közvetlen ellenőrzésének és elnyomásának megszüntetését, a személyi szabadság növelését célozta. Határozottan visszautasították a forradalmat ért ama vádakat, hogy netán antiszemita lenne. (A Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött, nagyszámú munkástanácsi iratban antiszemita követelésre vagy akár csak ilyen tartalmú megjegyzésre nem bukkantunk. Még Rákosiék személyének bírálata sem kapcsolódott össze egyetlen munkástanácsi iratban sem származási kérdésekkel. Ebből a szempontból rendkívül érdekes az az igazgatótanácsi ülés, amelyet a Chinoin Gyárban október 31-én tartottak, és amelyen a zsidó származású igazgató és a tanács tagjai folytattak diskurzust többek között a politikai, illetve a nép iránti elkötelezettségről.[119] A forradalom napjaiban a gyárakon belül az a vád is csak ritkán bukkant fel, hogy az 1956-os események antiszemita jellegűek lettek volna, de ilyennel azért lehetett találkozni, például a Fővárosi Gázszolgáltató Vállalatnál.)[120]

Politikai állásfoglalásaikban nagyon gyakran tettek említést az előző évekről, a „gyakorlati szocializmusról", egységesen elítélve a Rákosi rendszert. Néhány munkástanács ezt mérsékelt hangon, a többség azonban nagyon határozott formában fogalmazta meg. A bírálatot olykor már az 1945–1948 közötti átmeneti évekre is kiterjesztették, mint a Lámpagyár munkástanácsa is, amelynek egyik korai ülésén az hangzott el, hogy „gyalázatos" politika folyt „az elmúlt 12 évben",[121] az Erőtakarmány Gyár munkástanácsa pedig még radikálisabban fogalmazva „tizenegy esztendős rabszolgaélet"-ről tett említést egyik, a kormányhoz

[117] PIL, 290. f. 1/45. ő. e. A MOM munkástanácsa 1956. december 6-i ülésének jegyzőkönyve. Egy újságcikkre reagálva kijelentették: a munkástanács „a fasiszta megnyilvánulást" és „a szélsőbaloldali, rákosista megnyilvánulásokat" egyaránt elítélik.

[118] PIL, 290. f. 1/52. ő. e. A Söripari Szállítási Vállalat munkástanácsa október 31-i ülésének jegyzőkönyve.

[119] PIL, 290. f. 1/43. ő. e. A Chinoin Gyár Igazgatósági Tanácsa 1956. október 31-i ülése. Származását maga az igazgató említette meg, a hozzászólók szimpatizáltak személyével. Korábbi vezetési gyakorlatával azonban nem.

[120] PIL, 290. f. 1/56. ő. e. Jegyzőkönyvi kivonat a Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat „forradalmi tanácsának" 1956. november 27-i üléséről. A Végvári Kálmán által tett hozzászólások. E dokumentum szerint Végvári azt mondta, hogy egy Gerőné nevű személy, aki valószínűleg vállalati dolgozó volt, „telepről telepre járva azt hangoztatja, hogy antiszemita hangok vannak. Ilyen senkinek eszébe sem jutott".

[121] PIL, 290. f. 1/42. ő. e. A Lámpagyár Ideiglenes Munkástanácsa 1956. október 30.

intézett feliratában.[122] Gyakran tették szóvá az adott gyár munkásait közvetlenül érintő elnyomó intézkedéseket, az indokolatlan elbocsátásokat és a letartóztatásokat is.[123] A leggyakrabban és leghatározottabban bírált szervezetek közé tartozott az ÁVH, amelynek nem csak munkahelyi jelenlétét tartották elfogadhatatlannak, de általában is a megszüntetését követelték. A Danuvia Szerszámgépgyár munkástanácsa például úgy fogalmazott, hogy a szerveződő új karhatalomba „egyetlen tömeggyilkos ÁVO-st" se vegyenek be.[124] A radikális állásfoglalások egy része keményen bírálta a kommunista pártot általában is, nem csak 1956 előtti tevékenységéért. Egy 1956 végén keletkezett MSZMP jelentés idézett néhány gyári véleményt (a Kőbányai Gyógyszergyárat meg is nevezve), amelyekben még jóval 1956. november 4. után is azt kérdezték például a dolgozók, hogy „ki jogosította fel a kommunistákat arra, hogy magukat az ország és a nép vezetésére hivatottnak kiáltsák ki"?[125]

Több ízben tiltakoztak a tömegtájékoztatás, a nyomtatott sajtó és a rádió propagandája, „hazugsága" ellen.[126] A munkástanácsok a szovjet csapatok kivonásának követelését sztrájkok szervezésével nyomatékosították. Mivel november elején ez megoldódni látszott, többségük a munka felvétele mellett döntött november 5-ével (hétfővel) kezdődően. A gyárakon belül pedig a napirenden levő konkrét ügyekben hoztak döntéseket, miközben a belső viszonyok mélyebb átalakítását is megkezdték.

Gazdasági és érdekvédelmi tevékenységük egy gyári önigazgatási rendszer kialakítására irányult. Ezzel kapcsolatos elképzeléseik részben reálisak, részben azonban utópisztikusak voltak. A gyárak munkásigazgatását úgy képzelték el, hogy a munkástanácsoknak legyen szerepük a szakember vezetők kiválasztásában és munkájuk ellenőrzésében, és nem úgy, hogy most ők neveznének ki munkásigazgatókat.[127] A munkástanácsok irányító szerepét tehát nem közvetlen termelésirányításként fogták fel, hanem a képzett szakemberek, a „profi" vezetők kiválasztásának és ellenőrzésének, valamint az alapvető döntések meghozatalának jogaként. Az olyan képzetlen káderekkel szemben, amilyen például Zsofinyec Mihály, a Rákosi Mátyás (Csepel) Művek vezérigazgatója volt,[128] keményen fellép-

[122] PIL, 290. f. 1/52. ő. e. Az Erőtakarmány Gyár Ideiglenes Forradalmi Munkástanácsa 1956. november 1- „felirata" a kormányhoz.

[123] PIL, 290. f. 1/56. ő. e. A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsának 1956. október 29-i ülésének jegyzőkönyve. 1950. júliusában az ÁVH tizenhét embert tartóztatott le a vállalatnál, egyikük szabadulása után visszakerült a Gázszolgáltatóhoz, a hat év előtt történtekre az ő munkástanácsi felszólalása nyomán derült fény. Ld. még Uo. a Budapesti Erőmű ideiglenes munkástanácsa 1956. október 30-i ülésének jegyzőkönyve.

[124] PIL, 290. f. 1/45. ő. e. A Danuvia Szerszámgépgyár Ideiglenes Munkástanácsa 1956. október 30-i ülésének jegyzőkönyve.

[125] PIL, 290. f 1/56. ő. e. Információs jelentés. 1956. december 28.

[126] PIL, 290. f. 1/45. ő. e. Felhívás. 1956. október 29.

[127] PIL, 290. f 1/54. ő. e. A magyar szakszervezetek programja azonnali intézkedésekre. D. n.

[128] Zsofinyec 1956-ig az MDP KV tagja is volt, sőt 1951 és 1954 között még a PB-nek is. Emellett 1949 és 1954 között a nehézipari, illetve a középgépipari miniszter tisztségét is betöltötte. A rátermettség hiányáról mindennél többet árul el magának Zsofinyecnek az MDP PB 1953. június 20-i ülésén elmondott rövid felszólalása, amelyben bevallotta, hogy kisebbrendűségi érzése van Rákosiékkal szemben és munkája végzéséhez nincs meg az önbizalma: „Egyszer kb. 1 évvel ezelőtt [1952-ben – *B. Gy.*] Rákosi elvtárs megkérdezte, »mondja csak miért nem szólal fel a P. B. ülésein. Kisebbségi érzése van, vagy nem szeret beszélni?« Megmondtam, hogy igen, kisebbségi érzésem

tek. „Vállalatunk eddigi vezetője, Zsofinyec Mihály közismert alakja volt a Rákosi politika leghívebb kiszolgálóinak. Ettől függetlenül rátermettség és szakértelem szempontjából is teljesen alkalmatlannak bizonyult az ország legnagyobb iparvállalatának vezetésére" – foglalt állást november végén a csepeli munkástanács.[129] Az igazgatók egy részének leváltása mellett sok munkástanács bocsátotta el a vállalati párttitkárt vagy a személyzeti osztály vezetőjét is, azt is megtiltva, hogy a jövőben a gyár területére lépjenek.

A munkástanácsok gyakran és igen részletesen foglalkoztak munkahelyi problémákkal. Ezek közül az egyik legfontosabbnak a vállalati káderpolitika megváltoztatását tartották. Élesen bírálták a káderezést és általában a személyzeti osztályok tevékenységét. A káderlapokat vagy megsemmisítették, vagy a dolgozók kezébe adták, és gyakran javasolták a személyzeti osztályok felszámolását is (helyenként munkaügyi osztállyá alakították át azokat). Nagyszámú új bérezési javaslatot is tettek, amelyek leggyakrabban a darabbérezés szerepének csökkentésére valamint a bérskála további összehúzására, a legszegényebb rétegek megsegítésére irányultak, és bizonyos vitatható, egyenlősítő elveket is tartalmaztak. Felléptek a munkaversenyekkel és a kampányszerű normarendezésekkel szemben, igazságos, teljesíthető normaemeléseket követelve. Az életszínvonal emelésére irányuló javaslataik a szociálisan leginkább rászoruló munkatársak megsegítésére irányultak, például a legalacsonyabb bérek felemelésére, a sokgyermekesek lakáshoz juttatásának meggyorsítására stb. Gyakran szerepelt javaslataik között a békekölcsön-jegyzés és a gyermektelenségi adó megszüntetése. Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban támadták az érdekvédelmi funkciót nem betöltő, hanem a pártállam meghosszabbított karjaként működő, „transzmissziós" szerepre degradált szakszervezeteket. Helyettük a hatalomtól független, demokratikusan választott szakszervezeteket és azok segítségével a sztrájkjogot[130] is magában foglaló érdekvédelmet követeltek. E célok elérése érdekében választások útján teljesen meg akarták újítani a szakszervezetek vezetését. A SZOT által az iparági és a gyári szakszervezetekbe kiküldött kádereket „a dolgozók által megválasztott" emberekkel óhajtották helyettesíteni, akik bármikor visszahívhatók.[131] Néhány iparágban pedig új, független munkás érdekvédelmi szervezet létrehozását kezdték meg.

B) A munkástanácsok helyzete és tevékenysége november 4. után

A november 4-i második szovjet katonai intervenció után jelentősen megnövekedett a munkástanácsoknak a forradalomban játszott szerepe, hiszen a szovjet megszállással és a Kádár kormánnyal szembeni ellenállás fő politikai erejé-

van és meg kell mondanom, hogy ettől máig sem tudtam teljesen megszabadulni. Keveset fejlődtem, nem voltam magabiztos a munkámban." MOL, M-KS-276. f. 53/122. ő. e. Az MDP PB 1953. június 20-i ülése.

[129] PIL, 290. f. 1/43. ő. e. Csepel Vas- és Fémművek Munkástanácsa. Határozat. 1956. november 29.

[130] PIL, 290. f. 1/52. ő. e. Az Erőtakarmány Gyár Ideiglenes Forradalmi Munkástanácsa 1956. november 1-i „felirata" a kormányhoz.

[131] PIL, 290. f. 1/45. ő. e. Jegyzőkönyv a MOM munkástanácsa 1956. december 10-i rendkívüli megbeszéléséről.

vé váltak.[132] Ennek a december 11-ig, a Nagybudapesti Központi Munkástanács két, a kormánnyal tárgyaló vezetőjének letartóztatásáig tartó szakasznak a részletes bemutatásától el kell tekintenünk. Csak jelezzük, hogy fő politikai céljuk a november 4. előtti helyzet visszaállítása volt, ezt képviselték az időközben létrejött kerületi munkástanácsok és a november 14-én megalakult Központi Munkástanács is.

A szovjet hadseregre támaszkodó kormány és a nagy tömegtámogatást élvező, követeléseinek alátámasztásra több alkalommal sztrájkot szervező munkástanácsok konfrontációjában végül az előbbi kerekedett felül. Már a december 5-i tömeges letartóztatások során 200 munkástanácsi vezetőt hurcoltak el. December 11-én feloszlatták a kerületi és a központi munkástanácsot (utóbbi körülbelül még egy hónapig megpróbált illegálisan működni), egyidejűleg az ötvenes évek első feléhez hasonlóan újra bevezették a rögtönítélő bíráskodást.

Ugyanazon a napon csalták tőrbe és tartóztatták le a magyar munkástanácsok két vezetőjét, Rácz Sándort és Bali Sándort.[133] Ez átmenetileg tovább növelte a munkástanácsok radikalizmusát. Ráczék munkahelyén, a Beloiannisz Híradástechnikai Gyárban sztrájk tört ki. A gyárban ugyan „december 13-án 4–5 ezer ember megjelent, de a munkát nem vették fel. A munka megtagadásának oka Rácz és Bali volt Országos Munkástanács [sic!] tagjainak letartóztatása. A délelőtt folyamán gyűléseket tartottak, ahol követelték, a Belügyminisztérium engedje szabadon Rácz és Bali személyeket. Az üzemen belül karhatalmi egységek teljesítenek szolgálatot" – jelentette még ugyanazon a napon a KGM egyik osztályvezetője.[134] Távlatilag azonban a két vezető letartóztatása a munkástanácsok visszaszorításnak, térvesztésének kezdete volt, mert a fegyveres erővel, a gyáron belül megjelenő karhatalommal — amire az idézett jelentés is utal — nem lehetett eredményesen szembeszállni. Különösen azért nem, mert a nyílt karhatalmi elnyomást egyéb intézkedésekkel kombinálta az új hatalom. Főleg a sorozatos, részben titokban folyó további letartóztatásokra gondolunk, de feltétlenül számításba kell vennünk a leszerelő intézkedések hatását is: például a nagyarányú béremelését,[135] valamint azt, hogy 1956 végétől néhány hónapon át azt a látszatot keltették, hogy a Kádár-kormány saját politikai feltételeinek elfogadása esetén gyáron belül hosszú távon engedélyezi a munkástanácsok működését.[136]

A növekvő számú letartóztatás ellen december közepén még tiltakozni próbált néhány munkástanács, kérve, hogy ismertessék velük társaik letartóztatásának okait, sőt még azt is hozzátették, hogy az elvitt emberek élvezték társaik bizalmát,[137] ám ez a kiállás egyre szórványosabbá és erőtlenebbé vált. A januári

[132] A forradalom után nem sokkal kibocsátott, nagy forrásértékű ENSZ-jelentés a november 4-től kibontakozott harcot egyenesen úgy értelmezte, hogy az a „magyar gyári munkásság és a szovjet hadsereg között" folyt. Ld. 1956. Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése. Budapest, Hunnia, 1989. 81.

[133] Ld. *Bill Lomax:* Magyarország 1956. Budapest, Aura, 1989. 198–202. [Krassó György jegyzeteivel.] *Izsák Lajos:* Rendszerváltástól rendszerváltásig. Budapest, Kulturtrade, 1998. 152–153.

[134] PIL, 290. f. 1/40. ő. e. Sárvári Simon KGM-osztályvezető jelentése. 1956. december 13.

[135] 1956 végén központi intézkedésekkel mintegy 15–17%-kal emelték az ipari munkások reálbérét.

[136] 1956. november 22-én, alig egy héttel a Nagybudapesti Központi Munkástanács megalakulása (november 14.) után, az Elnöki Tanács rendeletben szabályozta a munkástanácsok működését.

[137] PIL, 290. f. 1/45. ő. e. A MOM munkástanácsának 1956. december 17-i ülése.

helyzetet pedig már két csepeli munkástanács 8-án kiadott közös nyilatkozata jellemzi a leghívebben, ezért érdemes kommentár nélkül, teljes terjedelmében idéznünk azt: „Feloszlató nyilatkozat. A magyar nép forradalmának tisztelt október 23-i események hoztak létre minket abból a célból, hogy független, szabad Magyarországot építsünk és teremtsük meg a félelem nélküli életet. Az időközben bekövetkezett események bizonyítják, hogy e kötelességeinket a jelenleg fennálló körülmények között teljesíteni nem tudjuk. Számunkra nem vár végrehajtásnál egyéb szerep [sic!]. Meggyőződésünk ellenére rendeleteket végrehajtani nem tudunk, nem nézhetjük tétlenül, hogy munkástanács tagokat minden különösebb indok nélkül letartóztatnak, zaklatnak és az egész munkástanácsot lényegében ellenforradalmárnak bélyegezzék. Végső soron arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy egyéni sorsunkkal nem törődve, a dolgozók véleményének megfelelően visszaadjuk megbízatásunkat. A fenti elhatározásunk nem jelenti azt, hogy a felelősség alól kívánunk kibújni, azonban úgy véljük, hogy a jelenlegi helyzetben a dolgozók kívánságait megvalósítani nem tudjuk, létezésünkkel nem hitegethetjük dolgozó társainkat, és ezért megbízatásunkat visszahelyezzük dolgozó társaink kezébe. 1957. január 8-án. Csepeli Vas- és Fémművek Munkástanács Elnöksége. Csepel Vas- és Acélöntödék Munkástanácsa."[138]

1956 végétől, 1957 elejétől a munkástanácsok tevékenységében szerepet vállaló emberekre, jórészt ipari munkásokra nehéz korszak köszöntött. Már 1956 végén megkezdődtek a letartóztatások, amelyek 1957-ben, 1958-ban, sőt még 1959-ben is folytatódtak.[139] Hogy országosan hány munkástanácsi vezetőt, tágabban ipari munkást érintettek a megtorlások, számszerű pontossággal jelenleg még nem állapítható meg, de azt azért tudjuk, hogy a forradalmi tevékenységért kivégzettek körében jóval az átlag felett voltak fizikai munkások. A letartóztatottakkal a munkások egy része nemcsak szimpatizált, hanem például a DIMÁVAG-ban titokban pénzt is gyűjtött családjaik megsegítésére.[140] Az akció eredményességét nem ismerjük, mindenestre a kezdeményezés önmagában is jelentősnek mondható, hiszen a gyáron belüli gyűjtés tiltott, „illegális szervezkedésnek" minősített és rendőrségileg megfigyelt dolog volt.[141] Egy 1960-as ügynöki jelentés nem csak arról tanúskodik, hogy még akkor is élt ez a kezdeményezés, hanem igen érdekes módon az egykori „vörös segély" eszméjének ellentéteként „fehér segély"-nek nevezte az akciót.[142] Azokat a munkástanácstagokat és a forradalomban más módon részt vállalt embereket, akiket nem internáltak és nem börtönöztek be, hanem a gyárban maradhattak, a besúgók segítségével állandó megfigyelés alatt tartották – még a hatvanas években is.[143] Még inkább ezt tették azokkal, akik ítéletüket letöltve vagy az internálásból hazaengedve álltak vissza a munkába.[144] Fontosabb események közeledtével, főleg október 23. előtt ezeket az embereket néhány napra egyszerűen bevitték a rendőrségre és csak az évforduló elmúltával engedték ki

[138] PIL, 290. f. 1/43. ő. e.

[139] ÁBTL, M–16.386. „Debreczeni János" ügynök. Feljegyzés. 1959. április 22.

[140] ÁBTL, M–16.835. „Gál András" ügynök. Jelentés. 1958. március 4.

[141] Uo. „Gál András" ügynök. Jelentés. 1958. május 16.

[142] ÁBTL, M–16.384. „Hernádi András" ügynök. Jelentés. 1960. augusztus 31.

[143] ÁBTL, M–16.835. „Gál András" ügynök. Több jelentés.

[144] *Molnár Adrienne:* Szabadlábra ítélve. In: Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. 1956-os Intézet. Budapest, 2003. 245–270.

őket.[145] Ez a nehéz, nyomasztó helyzet az elítélt munkások (és természetesen minden más foglalkozású ember) családtagjait is jellemezte.[146]

Tekinthetők-e munkásfelkelésnek az 1956. őszi események

Véleményünk szerint annak is tekinthetők, mert az ipari és más „városi" munkás rétegek mindvégig kiemelkedő szerepet játszottak benne. Nem volt azonban kizárólagosan munkásmegmozdulás, mert a forradalomban a magyar társadalom szinte minden rétege aktív szerepet vállalt, nem csak a munkások. Ilyen értelemben inkább egyfajta nemzeti felkelés volt az ország külső függésével és a diktatórikus belső viszonyaival szemben. A munkások politikai törekvéseinek legfőbb céljai egyébként nem is voltak specifikusan „proletár" célkitűzések, hanem túlmutattak azon: az ország legáltalánosabb problémáit kívánták megoldani.

STATE CONTROL OF THE WORKERS AND WORKERS' RESISTANCE (1949–1956)

by Gyula Belényi

(Summary)

The study, which aims to analyse the state control of the industrial workers, departs from the basic assumption that the socialist regime involved a profound transformation of the relationship between employers and employees. Contrary to the systems based on private property, most enterprises were owned by the state, a fact which made it possible to use government and administrative, that is, non-economic methods in regulating the working relations.

The first part of the study reveals the process of restricting the free movement of workers on the market of manpower. It analyses in details the introduction of criminal law as a means of regulating the transfer of workforce by declaring one's leaving his/her job without previous consent by the employer („arbitrary leave") as a criminal act. This kind of regulation aimed to reproduce the conditions of the pre-market economies, basically without success. Although tens of thousands of workers were cited before the law between 1951 and 1953, the measure failed to yield the desired effect; it was hardly applied after 1953 and was suppressed altogether in the 1960s. The state control of the industrial workers and the regulation of work through administrative measures was strongest at the workplace. From the end of the 1940s the „personnel" departments were established, which only partially engaged in providing the human resources of production; their main task consisted in screening the employees according to political requirements. These helf-confidential departments collected personal data which were grouped in secretely handled personal files. This method, offending basic human rights, was highly unpopular among the workers. That it was so is proved by the fact that during the revolution in 1956 one of the main demands of the workers' councils was the suppression of such files. Yet after the revolution the departments were reorganised.

The study also proves that the workers were given no institutionalized protection in the face of the ever growing pressure of the state, for the trade unions were likewise under state control. Contrary to their venerable traditions, these organisations represented the interests of the employers against those of the empolyees. One of their main tasks, for instance, was the organisation and direction of working competitions within the factories. Consequently, the workers' councils of 1956 emphatically demanded their reorganisation and transformation into real organs of self-protection. A change came in the 1960s, when, although within the limits set by the state, the trade unions assumed again some of their traditional functions.

The most radical form of the state control of workers was the activity of the political police (before 1956: Department of the Defence of the State, in Hungarian ÁVH) within the factories. The study attempts for the first time to present this kind of activity on the basis of the archives of the or-

[145] ÁBTL, M–16.386. „Debreczeni János" ügynök. Jelentés. 1958. november 5.

[146] *Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne:* „Kemény tanulság volt". Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei munkáscsaládokban. In: Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok. Szerk. Horváth Péter – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia. Budapest, Napvilág, 2002. 104–114.

gans of state security. It shows through the example of the Paper Factory of Csepel the activity of factory-based ÁVH departments. It also documents for the first time a conspiration from the early 1950s, which, provocated by the ÁVH, took place in one of the greatest Hungarian factories, the MÁVAG, and ended with heavy punishments. Although the methods were somewhat softened in the 1960s, the system of organised surveillance survived.

Finally the study presents the forms of resistance by the workers, as well as the demands of the workers' councils in 1956 in order to ease the hitherto strict control by the state.

Megjelent a
MÚLTUNK 2004. 4. száma
A háborúról

TANULMÁNYOK

Ormos Mária: Gondolatok a XX. század háborúiról
Szabó János: Egy lehetséges erőszakelmélet
Székely Gábor: A háborúk keletkezéstörténete
Hermann Róbert: 1848–1849 háborúja
Nagy Miklós Mihály: A katonai erőszak elmélete és a XX. század
Nagy Tamás: Hidegháború – forró béke
Szabó A. Ferenc: Vita a termonukleáris fegyverekről Magyarországon a kubai válság hatására
Jakus János–Tálas Péter: A terrorizmus elleni küzdelem katonai aspektusairól
Gazdag Ferenc: Válságkezelés és békefenntartás
Juhász József: Háborúk a Nyugat-Balkánon

SZEMLE

Két kötet az MSZP 15 évéről *(Domány András)*
Képtelen háború *(Papp István)*
Gabriel Kolko: A háborúk természetrajza *(Fodor Kálmán)*
Publicisztika vagy zsurnalizmus? *(Zöldi László)*
Sólyom Ildikó: Összetört – szétszakadt – elillant.. A Sólyom tábornok-per utóélete *(Schubert Katalin)*

Ára 450 Ft

Megvásárolható Budapesten: Írók Boltja, Magiszter Könyvesbolt, Osiris Könyvesház, Pont Könyvesbolt; Debrecenben: Alternatív Könyvesbolt; Pécsett: Széchenyi István Könyvesbolt; a szerkesztőségben: 1054 Budapest, Alkotmány u. 2. Tel./fax: 353–2019. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapüzletág

Balla Tibor:

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚS OSZTRÁK–MAGYAR TÁBORNOKOK ÉLETRAJZÁNAK KUTATÁSA

A császári és királyi szárazföldi haderő általános jellemzői az első világháborúban

1867-ben, a kiegyezés eredményeként, létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia. A következő évben sor került a haderő reformjára, amely új véderőtörvényekben öltött testet. A dualizmus korszakában a birodalom legfőbb összetartó erejét a szárazföldi csapatokból és a közös haditengerészetből álló fegyveres erő alkotta. A hadügyek egységes irányítása mellett (melyet a közös hadügyminiszter és a két honvédelmi miniszter, háború esetén a hadsereg főparancsnoka, a vezérkar főnöke, az uralkodó katonai irodájának főnöke látott el), a haderő egységét a k. u. k. hadiflottánál, a közös hadseregben, valamint a császári-királyi Landwehrben honos német vezényleti és szolgálati nyelv, az egyes fegyvernemek egységes fegyverzete, felszerelése, szabályzatai, jelvényei, rendfokozati jelzései együtt biztosították. Ez alól csupán a Magyarországon nemzeti haderőnek tekintett magyar királyi honvédség magyar, illetve horvát szolgálati nyelve, ruházata és esküjének szövege képezett kivételt. 1914 előtt az osztrák–magyar katonák csak néhány kisebb jelentőségű fegyveres akcióban vehettek részt, így a birodalom hadereje az első világháborúban történetének legnagyobb kihívásával került szembe. 1914 augusztusában, az általános mozgósítás után a fegyveres erő hat hadsereget (3,2 millió fő), valamint — a mintegy 34 ezer fős haditengerészet — 2 csatahajórajt, 1 cirkáló- és 2 torpedóflottillát foglalt magába. Névlegesen az uralkodó (I. Ferenc József, majd 1916 novemberétől I. — magyar királyként IV. — Károly), mint legfelsőbb hadúr, ténylegesen pedig kiválóan képzett, egyfajta összbirodalmi szellemet, valamint a Monarchiához és annak uralkodójához fűződő hűséget megtestesítő tábornokok (illetőleg tengernagyok) vezették. Soraikban számos ismert és tehetséges magyar származású is szolgált.

A három fő részre tagolt szárazföldi haderő (a császári és királyi hadsereg, a magyar királyi honvédség és a császári-királyi Landwehr, valamint a kezdetben csak papíron létező, majd a világégés kirobbanásakor életre hívott magyar királyi népfelkelés és az osztrák Landsturm) tábornoki kara egységes volt. Ez azt jelentette, hogy a két honvédségnek és a népfelkelésnek nem voltak külön tábornokai. A vezérőrnagyi rangot[1] elért tiszteket császári és királyi tábornokká nevezte ki az

[1] Ausztria–Magyarország szárazföldi haderejében az első világháború idején az alábbi tábornoki rendfokozatok léteztek: vezérőrnagy (dandár élén), altábornagy (hadosztály élén), az egyforma

uralkodó, a közös hadseregbeli beosztásokból kötetlenül helyezték át őket a magyar vagy az osztrák honvédséghez, és viszont.

Az osztrák–magyar tábornoki életrajzok kutatásának célja, a tábornoki kar általános jellemzői

Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejéről, első világháborús szerepléséről, a különböző frontokon lezajlott egyes hadjáratokról és csatákról az utóbbi évtizedekben számos hazai és külföldi szerző tollából jelent meg összefoglaló mű, részletes tanulmány, azonban a korszakból több fontos kutatási részterület még mindig feltáratlan. A dunai birodalom első világégés alatti katonai elitjéről és legmagasabb rangú parancsnokairól, tábornokairól írt modern, tárgyilagos, rövidebb vagy éppen részletesebb életrajzok már régóta hiányoznak, amelyek hiányába a korszakkal foglalkozó hadtörténész szinte állandóan beleütközik. Eddig sem magyar, sem idegen nyelven nem született olyan monográfia, amely erről a csoportról átfogó képet adna.

Történészi munkám során fokozatosan érlelődött meg bennem a gondolat, hogy a világháborús császári és királyi tábornokokról egy, a generálisok életútját, valamint háborús tevékenységét röviden összefoglaló — Magyarországon és külföldön mindmáig egyaránt hiányzó — kézikönyvet, illetve adattárat állítsak össze. Leginkább Szakály Sándor és Bona Gábor művei[2] szolgálnak mintául számomra.

A tábornoki életrajzok kutatása során az 1914 augusztusában már tábornoki rangot viselt, illetve az első világháború négy éve alatt, 1918. november 3-ig, ilyen rangot elért személyek kerültek érdeklődésem középpontjába. Számuk (ideértve a végig, illetve csak egy ideig aktívan szolgálókat, valamint a már korábban nyugdíjazott és a háború idejére aktiváltakat) összességében 1115 fő,[3] ami — a mai hadseregekről alkotott fogalmaink szerint — első pillantásra soknak tűnik. Ha gyors számvetést végzünk, akkor nyomban kiderül, hogy a frontokon szolgáló dandár-, hadosztály-, hadtest- és hadseregparancsnokok is mind tábornokok voltak, továbbá az osztrák–magyar haderő központi irányító és hátországi szerveinél, valamint a különböző szintű törzsekben is (mint a közös hadügyminisztériumba és a két honvédelmi minisztériumba beosztottak, vezérkari főnökök, erőd-, hídfő-, hadtáp-, kiegészítő-, iskola-, hadifogolytábor- és katonai állomás-parancsnokok, a Monarchia által katonailag megszállt területek főkormányzói, bírák stb.) számosan szolgáltak közülük. A világégés 51 hónapja alatt a birodalom férfinépességéből behívottak — közel kilencmillió katona —, valamint a tisztikar egészének létszámához[4] viszonyítva viszont a tábornokok száma kevésnek mondha-

rangot jelentő gyalogsági tábornok, lovassági tábornok és táborszernagy — utóbbi tüzérségnél és műszakiaknál — (hadtest vagy hadsereg élén), vezérezredes — 1915 végétől — (hadsereg élén), tábornagy (hadseregcsoport élén). Lásd: *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest, Gondolat, 1993. 29.

[2] *Szakály Sándor:* A magyar katonai elit 1938–1945. Budapest, Magvető, 1987.; illetve *Uő*: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Budapest, Ister, 2001.; továbbá *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, Heraldika, 2000.

[3] Az 1115 tábornok közül mintegy 450 főt aktiváltak a világháború idején, a többiek végig szolgálták az 1914–1918 közötti időszakot.

[4] 1914 nyarán, a mozgósítás után 60 ezer tiszt állt a csapatok élén, 1918. október 1-jén 188 ezer tisztje volt a birodalom hadseregének, de közülük csak 35 ezer fő volt hivatásos. *Deák* i. m. 103., 243.

tó, hiszen a rájuk háruló hadvezéri, tervező, adminisztratív és egyéb feladatok ellátása, megoldása a haderő létezésének és zavartalan működésének alapfeltétele volt.

A tábornoki kar a birodalom társadalmi struktúrájában mindig is különleges helyet foglalt el. A Monarchia haderejét irányító, elitként nyilvántartott tisztikaron belül is elitnek számított, hiszen az első világháború időszakában a dualista állam hivatásos és tartalékos tiszti állományának (évenként változó mértékben) mindössze egy-két százalékát tette ki.

A tábornoki kar, mint általában a tisztikar, igen összetartó zárt intézményt, egyfajta szolid kasztot alkotott,[5] amelyet a nemzeti identitás hiánya jellemzett, túlnyomó többségében német nemzetiségű, katolikus vallású és nőtlen tisztekből állt. Nagyobb részük öröklött, kisebb részük pedig az uralkodó által adományozott nemesi címet viselt.[6] Az általam vizsgált tábornokok túlnyomó többsége az 1850-es és 1860-as években született, és sokan elhunytak közülük a 20. század húszas és harmincas éveiben.

A tábornokok közül számosan katonacsaládból vagy katonadinasztiából származtak. A katonatiszti mesterséget szinte kivétel nélkül magas szinten művelték, ehhez az alapokat a fegyveres erő nagy múltú katonai akadémiáin (a bécsújhelyi Mária Terézia Katonai Akadémia, a bécsi Katonai Műszaki Akadémia, vagy a budapesti Ludovika Akadémia), vagy a birodalom 19 hadapródiskolájának egyikében sajátították el.[7] Legtöbben később a császári és királyi vezérkar szakiskoláját, a bécsi Hadiiskolát végezték, majd hosszú ideig felváltva töltöttek be vezérkari beosztásokat és szolgáltak gyakorló csapattisztként pályájuk során. Néhányan közkatonaként léptek be a közös hadseregbe vagy a két honvédségbe,[8] egypár főt pedig tartalékos tisztből aktiváltak.[9]

A katonai hierarchiában történt előmenetelüket tekintve a hadapródiskolán vagy a katonai akadémián egy évfolyamon végzettek néhány év eltéréssel érték el ugyanazt a rendfokozatot, vagy lettek tábornokok. Mindegyikükre jellemző volt a háborús tapasztalatok hiánya, csak néhányan vettek részt fiatal hadnagyként, főhadnagyként az 1869-ben Dél-Dalmáciában kitört lázongások leverésében, Bosznia-Hercegovina 1878-as megszállásában, az 1882-ben Hercegovinában és Dél-Dalmáciában kirobbant fegyveres felkelés elfojtásában, még kevesebben az 1864-es porosz–osztrák–dán, az 1866-os porosz–osztrák háborúban, vagy megfigyelőként a 19–20. század fordulóját követő nagyobb helyi háborúkban.

Sokan közülük a Habsburg-dinasztiához tartoztak (pl. a két uralkodó, I. Ferenc József és IV. Károly, Frigyes főherceg tábornagy, Jenő főherceg tábornagy, József Ágost főherceg tábornagy, József Ferdinánd főherceg vezérezredes, Péter Ferdinánd főherceg gyalogsági tábornok), jó néhányan a Monarchia katonai dön-

---

[5] *Deák* i. m. 21.

[6] A korszakban a főherceg, herceg, őrgróf, gróf, báró, lovag, nemes („Edler von" és „von") címek voltak használatosak, mellékük sokszor nemesi előnév is járt.

[7] Hadapródiskolát végzett többek között Nagy Pál altábornagy, Hellebronth Antal vezérőrnagy, Ludwig von Fabini gyalogsági tábornok. Lásd: *Hajdu Tibor*: Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1999. 216.

[8] Közülük is az egyik legismertebb Hazai Samu vezérezeredes, aki 1910–1917 között magyar honvédelmi miniszter volt.

[9] Arthur Arz vezérezredes, Horthy István vezérőrnagy, Lónyay Albert gróf lovassági tábornok, Podhoránszky Jenő altábornagy, Karl Bardolff altábornagy. *Hajdu* i. m. 216.

téshozói, valamint stratégák is voltak, a maguk területén szaktekintélynek örvendtek (pl. Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy és Arthur Arz vezérezredes vezérkari főnökök, vagy a lovassági, illetve tüzérségi szakértőnek számító Tersztyánszky Károly vezérezredes és Csicserics Miksa gyalogsági tábornok), továbbá néhányuk hadtudományi és irodalmi munkássága is kiemelkedő (pl. Alfred Krauss gyalogsági tábornok a caporettói áttörés egyik hőse, vagy Szurmay Sándor gyalogsági tábornok a világháború talán legnépszerűbb honvéd tábornoka, 1917–1918-ban magyar honvédelmi miniszter).

A világháborúban viszonylag kevesen estek hadifogságba (közismert pl. Hermann Kusmanek gyalogsági tábornok és Tamásy Árpád altábornagy neve, akik Przemyśl erődrendszerének 1915. március 22-i kapitulációjakor kerültek évekig tartó orosz fogságba), csupán hatan estek el közülük a harctéren —, a tábornokok ritkán fordultak meg a tűzvonalban — és legfeljebb néhány tucatnyian betegedtek meg vagy szenvedtek komolyabb sebesülést. Ez a szám elenyésző volt a dunai birodalomnak a világégés során elszenvedett mintegy 100 ezer fős tiszti veszteségéhez[10] képest.

Katonai pályájukat Ausztria–Magyarország 1918. őszi széthullása derékba törte, legtöbbjükre nyugdíjazás várt. Természetesen voltak néhányan, akik magas pozícióba jutottak az utódállamok hadseregeiben, így Magyarországon Belitska Sándor 1920–1923 között szolgálaton kívüli altábornagy és honvédelmi miniszter; Nagy Pál 1922–1925 között gyalogsági tábornokként a honvédség főparancsnoka; Tánczos Gábor 1921-től a Honvédelmi Minisztérium elnöki osztályát irányító altábornagy, illetve a honvédelmi miniszter helyettese; Csehszlovákiában Alois Podhajsky Morvaország katonai parancsnoka, majd hadseregtábornokként 1927 és 1933 között a csehszlovák hadsereg főszemlélője; Lengyelországban Thaddäus Freiherr Jordan-Rozwadowski von Gross-Rozwadów 1918-ban, majd 1920–1922 között a lengyel hadsereg vezérkari főnöke, 1922-ben lovassági főszemlélő.[11]

A kutatás nehézségei és módszertani kérdései

Az első világháborúban szolgált császári és királyi tábornokokról korábban nem készült teljes, mindegyik generálist magába foglaló lista, tehát először is össze kellett állítanom az 1914–1918 között megjelent hivatalos tiszti sematizmusok és más publikációk[12] alapján egy mindenkit tartalmazó pontos névjegyzéket.

---

[10] *Deák* i. m. 244.

[11] Belitska, Nagy, Tánczos tábornokokról lásd: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerkesztő: Szijj Jolán. Budapest, Petit Real, 2000. 67–68., 484., 656.; Podhajskyról lásd: *Jiři Fidler–Petr Havel–Petr Hofman–Vladimir Pilát–Andrej Romaňák–Eduard Stehlik*: Československá Generalita. Biografie. Armádní Generálové 1918–1938. Praha, Historický Ústav Armády České Republiky, 1995. 46–47.; Jordan-Rozwadowskiról lásd: *Peter Broucek:* Ein General im Zwielicht. Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band 1. Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1980. 186.

[12] Schematismus für das k.u.k. Heer und für die k.u.k. Kriegsmarine für 1914. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1914. 1916–1918 között: Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres 1916–1918. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1916–1918.; A magyar királyi Honvédelmi Minisztérium, honvédség és csendőrség névkönyve 1914 évre. Hivatalos Kiadás. Budapest, Pallas, 1914.;

Az összesen 1115 főt tartalmazó listán a generálisok közül néhányuk neve pontatlanul szerepel a tiszti névkönyvekben, amelyeket — összehasonlítva a nevek tiszti minősítési lapokon található írásmódjával —, sikerült helyesbítenem. (A tábornokok családi nevének nemzetiségi írásmódját pontosan feltüntették ugyan a közös hadsereg számára kiadott sematizmusokban, de minden keresztnevet lefordítottak németre. A magyar honvédség tiszti rangsoraiban ugyanakkor minden keresztnév magyarul vagy magyaros átírással szerepel, kivéve a horvát tisztekét.)[13]

Célszerűnek tűnt egységes szempontrendszer kidolgozása arra vonatkozóan, hogy az egyes tábornokokról a rendelkezésemre álló életrajzi és egyéb tények közül melyeket vegyem fel az elkészítendő adattárba. Alapvető nézőpont volt, hogy a kész lexikon minél információgazdagabb legyen, minél sokoldalúbb felhasználást tegyen lehetővé, ezért a következő adatokat szerepeltetem minden egyes személy esetében: családi és keresztnév (a német vagy magyar nyelvű minősítési lapon található névalakot vettem alapul) nemesi előnévvel és címmel, legmagasabb elért rendfokozat, születési és halálozási adatok (időpont, hely), vallási hovatartozás, az apa foglalkozása (ismertebbeknél esetleg teljes neve), családi állapot, gyermekek száma és neme, iskolai végzettség, nyelvismeret és annak mértéke, kitüntetések, adományozott címek és rangok (pl. ezredtulajdonosi, titkos tanácsosi, kamarási, doktori, díszdoktori, díszpolgári kinevezés, nemesi előnév adományozásának dátuma), részvétel háborúban vagy hadjáratban, főbb művei, részletes katonai pályafutás. Akikről rendelkezésre áll korabeli vagy későbbi fényképfelvétel, természetesen az is helyet kap majd a műben, hiszen az illetővel való „vizuális találkozás" is fontos információkkal szolgálhat a kötet használója, olvasója számára.

A téma kutatása során az egyik legnagyobb nehézséget a rendelkezésre álló forrásanyag földrajzi szétszórtsága okozta. A dokumentumok legnagyobb része Bécsben, Budapesten és Prágában található. Az első világháborút lezáró Párizs környéki béketárgyalásokon hozott döntés értelmében Ausztria és a Monarchia többi utódállama egymással kétoldalú szerződéseket kötöttek, amelynek következtében tekintélyes mennyiségű levéltári anyag került Csehszlovákiába, Lengyelországba, Romániába, Jugoszláviába, ahol egy részük — az azóta eltelt évtizedek történelmi eseményei következtében — megsemmisült vagy eltűnt. Egyes

---

1915–1918 között: A magyar királyi honvédség és csendőrség névkönyve 1915–1918 évre. Budapest, Pallas, 1915–1918.; Jörg C. Steiner: Schematismus der Generale und Obersten der k.u.k. Armee. Stand: 31. Dezember 1918. Wien, S & H, 1992.

[13] Így a horvát származású, az Isonzót védő híres tábornagy „Svetozár Boroević", a szintén horvát, Bosznia-Hercegovina vezénylő tábornokaként tényked ő vezérezredes „Stephan Sarkotić von Lovćen", az egyik ismert horvát altábornagy „Theodor Bekić von Bović", a magyar származású Csanády Frigyes gyalogsági tábornok „Friedrich Csanády von Békés", a szintén magyar Hadfy Imre gyalogsági tábornok „Emmerich Hadfy von Livno" alakban szerepelt a tiszti sematizmusban. A honvédségi névkönyvekben pl. Rudolf Metz von Spondalunga altábornagy neve „spondalungai Metz Rezső", Graf Ferdinand Bissingen und Nippenburg címzetes lovassági tábornoké „gróf Bissingen és Nippenburg Nándor", Prinz von Hoheit Phillip Sachsen-Coburg und Gotha Herzog zu Sachsen lovassági tábornoké „Ő Fensége herceg Szász-Coburg és Gotha Fülöp, szászorszá gi herceg", Nikolaus Istvanović von Ivanska altábornagyé „ivanskai Istvánović Miklós" formában található meg.

tábornokokról semmilyen levéltári forrás, alapdokumentum nem maradt fenn, sem Bécsben, sem Budapesten, sem több környező ország levéltáraiban.

Komoly nehézséget jelentett, hogy alig, vagy egyáltalán nem követhető a tábornokoknak a Monarchia széthullása utáni sorsa. Elsősorban a későbbi kisantant-országokba vagy még távolabbra kerültek, és ott letelepedettek sorsáról tudunk keveset, míg az Ausztriában vagy Magyarországon maradtak háború utáni életútja több-kevesebb részletességgel végigkísérhető. Sok esetben az Ausztria vagy Magyarország területén kívül elhunyt személyek halálozási dátumát szinte lehetetlen volt megállapítani, gyakran több egymásnak ellentmondó adat is fennmaradt. Nehézségekbe ütközött meghatározni a címek és rangok adományozásának pontos dátumát is.

A kutatás során még számos kérdés, illetve dilemma merült fel. Az egyik legnehezebb feladat a tábornokok nemzetiségi hovatartozásának a megállapítása. Főként úgy, ha tudjuk, hogy az egész császári és királyi tiszti és tábornoki karra egy nemzetekfelettiség, a nemzeti identitás hiánya volt jellemző, a haderő pedig közömbös volt ebben a kérdésben.

A zsidókat példának okáért nem ismerték el önálló etnikai csoportként, rendszerint azt a népcsoportot jelölték meg nemzetiségükként, amelybe leginkább integrálódtak.[14] A dunai birodalom haderejében mintegy 300 ezer izraelita katona[15] és 25 ezer tiszt harcolt a világháborúban. Utóbbiak aránya a világháborús hivatásos tisztek között az egy százalékot sem érte el, viszont a tartalékos tisztek húsz százalékát ők adták. A hadseregnek csupán 25 zsidó származású tábornoka volt.[16] Csak néhány név a legismertebbek közül: Hazai Samu báró vezérezredes, 1910–1917 között magyar honvédelmi miniszter, 1917–1918-ban a Monarchia haderejének utánpótlásügyi főnöke, pilisi Kornhaber Adolf lovag gyalogsági tábornok, Heinrich Lederer altábornagy, Karl Schwarz vezérőrnagy, Dr. Leopold Austerlitz vezérőrnagy, Maximilian Maendl von Bughardt vezérőrnagy.[17]

Arra a kérdésre, hogy ki tekinthető magyarnak a világháborús tábornokok közül, korántsem egyértelmű a válasz. A legkézenfekvőbb megoldás, ha a történelmi Magyarország területén születetteket tartjuk magyarnak. Ebbe a kategóriába az általam vizsgált 1115 személy megközelítőleg egynegyede, mintegy 280-300 fő tartozik. Ez az arány megfelel a tisztikar egészében Magyarországról származó személyek megoszlásának. Ebben a számban már benne van számos más nemzetiségű „Tornisterkind", azaz valamely katonacsalád éppen magyar garnizonokban született fia is. Utóbbira csak egyetlen jól ismert példa: Rudolf von Brudermann lovag lovassági tábornok apja osztrák császári tábornok volt, anyja viszont magyar nemesi család leánya, ő maga Gyöngyösön született. Ennek ellenére nem volt magyar kötődése, soha nem szolgált magyarországi alakulatokban, és német feleséget választott magának.[18] Egyébként a dualizmus korszakában ál-

[14] *Deák* i. m. 27.

[15] *Erwin A. Schmidl*: Juden in der k. (u.) k. Armee 1788–1918. Eisenstadt, Österreichisches Jüdisches Museum, 1989. 84.

[16] *Deák* i. m. 246.

[17] *Schmidl* i. m. 64–66., Magyarország az első világháborúban. Lexikon. i. m. 741.

[18] *Hajdu* i. m. 160.

talánosan jellemző volt a tisztikar nagyarányú önreprodukciója, azaz sok tiszt fia választotta hivatásul a katonáskodást.

Közelebbről megvizsgálva a kérdést, magyar nemzetiségűnek igazán azt a személyt tarthatjuk, aki a magyarországi születési hely mellett még magyarul is tökéletesen beszélt, ott is volt honos, és neve is magyar. Ezen kritériumok alapján a tábornoki karnak csupán igen csekély hányada, hozzávetőlegesen tíz százaléka tekinthető magyarnak.

A rendelkezésre álló levéltári források

A tábornokok életpályáját kutató hadtörténész számára a legalapvetőbb forrás a németül, illetve magyarul vezetett minősítési lap (Qualifikationsliste), amelyet az osztrák–magyar haderőben szolgáló mindegyik tisztről kiállítottak, kis szerencsével ezekből végigkövethető szolgálati és katonai pályafutásuk, akár egészen 1918-ig. Ezek a lapok gyakorlatilag minden, az aprólékos k. u. k. katonai bürokrácia számára fontos adatot, értesülést tartalmaznak. A fontosabb információkat az alábbiakban sorolom fel.

A tábornok minősítési lapján feltüntették a generális családi és keresztnevét; ha volt, nemesi előnevét; rendfokozatát; születési idejét és helyét; törvényes lakhelyét; felekezeti hovatartozását, és az ebben beállott változást; apja foglalkozását; iskolai végzettségét és képzettségét (ideértve valamennyi iskoláját és szakmai továbbképző tanfolyamát, néha bizonyítványainak másolatait); családi állapotát; ha nős volt, a házassági óvadék[19] mértékét és jellegét; gyermekeinek számát, korát és nemét, valamint azt, hogy a katonai hatóságok gondoskodtak-e már iskoláztatásukról; anyagi körülményeit, beleértve magánjövedelmeit és adósságainak teljes összegét, illetve jellegét. Ezt a tábornok szolgálati pályafutásának teljes leírása követte, beleértve valamennyi előléptetését és áthelyezését, csapatteste (zászlóalj, ezred) állomáshelyének változásait. A dokumentum tartalmazta annak jellemzését, mennyire ismeri a birodalom különböző tartományait; külföldi utazásait; különleges szakképzettségét, hajlamát a zene és a művészetek iránt; a Monarchián belül és kívül használt nyelvekben való jártasságát, nyelvismeretének értékelését. Az anyag magában foglalta a tiszt feljebbvalói által évente készített értékeléseket arról, mennyire képes irányítani alárendeltjeit, jól összefér-e bajtársaival és katonáival, kellő tiszteletet tanúsít-e parancsnokai iránt. Ezenkívül értékelték a vívás, az úszás, a torna, a tánc, a lovaglás, a céllövészet terén elért teljesítményét; személyiségét és jellembeli tulajdonságait; azt, hogy mennyire hajlamos az ivásra és a szerencsejátékra, valamint általában a tiszti és úriemberi magatartását. Figyelembe vették, alkalmas-e olyan különleges feladatokra, mint a térképezés, az oktatás és a vezérkari munka. Feljegyezték, hogy tagja-e valamilyen tudományos társaságnak; milyen ütemben kellene előléptetni; egészségileg alkalmas-e hadiszolgálatra és magasabb parancsnoki posztok betöltésére. Számításba vették a harctéren tanúsított bátorságát (pl. részt vett-e az 1866-os porosz–osztrák háborúban, az 1869-es dél-dalmáciai Krivošijében kitört lázadás el-

[19] A házassági kauciót a menyasszonynak vagy a vőlegénynek kellett letétbe helyeznie a kincstárnál, annak kamatait folyamatosan fizették a házastársaknak.

fojtásában, Bosznia-Hercegovina 1878-as megszállásában, az 1882-es dél-dalmáciai és hercegovinai felkelés leverésében, vagy megfigyelőként az 1904–05-ös orosz–japán, illetve az 1912–13-as két Balkán-háborúban); felsorolták kapott dicséreteit, valamint az osztrák–magyar, illetve külföldi katonai és civil kitüntetéseit; végül minden fegyelemsértését és megidézését tiszti becsületbíróság vagy hadbíróság elé.[20]

Ugyanakkor ezek a személyi kartotékok számos kérdést megválaszolatlanul hagynak. A legcsekélyebb utalást sem tartalmazzák az illető tábornok nemzetiségi hovatartozására, anyanyelvére (ez legfeljebb csak a névből következtethető ki), mivel a nacionalizmus-ellenes osztrák–magyar hadseregben efféle megfontolásoknak nem volt jelentőségük. Ezen túlmenően további jelentős hiányosságokat is felfedezhetünk. Így pl. az apa foglalkozásaként sokszor csak „nemesember", „katonatiszt", „polgár", „gazda", „kereskedő", „tisztviselő", „iparos" szerepel. A generális anyjának vagy feleségének nevét soha nem tüntetik fel. A vagyonára vagy magánjövedelmére történő utalások általában hiányosak. Csak ritkán vezették rá a minősítési lapra a halálozási dátumot, az is általában ceruzával szerepel. A tábornok jellemzésekor figyelembe kell venni, hogy a nyelvismeretekre és az egyéb képességek értékelésére vonatkozó minősítésnek „kiváló"-nak kellett lennie ahhoz, hogy azoknak valóban a birtokában legyen az illető.[21]

1907 után a hagyományos minősítési lapokat egy rövidebb, és kevésbé információgazdag kérdőívvel helyettesítették, majd a világháború idején már egyáltalán nem vezették azokat. Helyettük egy sokkal szűkszavúbb, ún. előjegyzési lapot (Vormerkblatt für die Qualifikationsbeschreibung) állítottak össze az érintettekről a frontvonalak parancsnokai. A lakonikus tömörséggel megfogalmazottak csupán a legfontosabb információkat tartalmazzák az illető tábornokról (név, rang, csapattest, előléptetések, a háború alatt adományozott kitüntetések és dicséretek, értékelés háborús körülmények közötti használhatóságáról és vezetői képességeiről, alkalmasság magasabb parancsnoki tisztség és bizonyos beosztások betöltésére, szolgálati alkalmazás és beosztás, ütközetekben és hadjáratokban való részvétel, sebesülések, különleges fegyvertények) azt is sokszor hiányosan, vagy több éves kihagyásokkal.

A minősítési laphoz hasonló a jóval kisebb alakú fő anyakönyvi lap (Haupt Grundbuchsblatt), amelyben a legalapvetőbb személyi adatok mellett a részletes katonai pályafutást, továbbá az előléptetéseket és kitüntetéseket tüntették fel. Ezeket általában a világháború végéig, néhányszor még tovább is vezették, esetenként feljegyezték rájuk a nyugdíjazás vagy a halálozás időpontját.

A következő, igen fontos alapforrást a császári és királyi vezérkar sajtóhadiszállása (Kriegspressequartier) számára a tábornokok által még az első világháború éveiben saját kézzel írt, katonai pályafutásukat és fontosabb beosztásaikat felvázoló önéletrajzok képezik.[22]

---

[20] Lásd a bécsi Kriegsarchiv (KA) és a budapesti Hadtörténelmi Levéltár (HL) általam vizsgált anyakönyvi lapjait, ill. *Deák* i. m. 33–34.

[21] *Deák* i. m. 34–35.

[22] Österreichisches Staatsarchiv (ÖSta), KA, Kriegspressequartier (KPQ), Karton 99–100., Biographien von Generälen.

A bécsi Hadilevéltárban és a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban található személyi hagyatékok, kéziratok és tanulmányok is értékes kiegészítésekkel szolgálnak egy-egy életpálya felvázolásához, nem utolsósorban az emberi jellemvonások kidomborításához.[23] Különösen a bécsi levéltári hagyatékok között akad néhány igen terjedelmes, amely több tíz vagy akár száz doboznyi anyagot is tartalmaz, ilyen pl. Franz Conrad von Hötzendorf, vagy kövessházi Kövess Hermann tábornagyoké.[24]

Kisebb pontosítások elvégzéséhez, pl. előléptetések, kinevezések, nyugdíjba helyezések, aktiválások pontos dátumának megállapításához az 1914–1918 között a közös hadsereg számára hivatalosan megjelentetett német nyelvű Verordnungsblatt, valamint a magyar királyi honvédség részére kiadott *Rendeleti Közlöny* személyügyi része nélkülözhetetlen.[25]

Az 1919-től a tábornokoknak nyugdíjat folyósító szervezet (Versorgungsamt) bécsi Hadilevéltárban található aktáiból az Ausztriában, az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában fellelhető gyászjelentés-gyűjtemény segítségével a Magyarországon elhunyt tábornokok egy töredék részének halálozási dátuma is megállapítható.

A felsoroltakon kívül néhány nélkülözhetetlen levéltári segédlet is elősegíti az anyagban való elmélyedést. Közülük is kimagaslik az osztrák Georg Zivkovic által az 1980-as években összeállított két vaskos kötet.[26]

A téma historiográfiai áttekintése, a kutatáshoz felhasznált magyar és idegen nyelvű szakirodalom

A Monarchia első világégés alatti két uralkodójáról, a Habsburg-dinasztia főhercegeiről, Ausztria–Magyarország meghatározó politikusairól sokkal több részletes életrajz és elemzés látott eddig napvilágot, mint a tábornoki karhoz tartozókról. A világháborúban szövetséges német hadvezérekről (pl. Erich von Falkenhayn gyalogsági tábornokról, Paul von Hindenburg tábornagyról, Erich Ludendorff gyalogsági tábornokról, August von Mackensen tábornagyról) sokkal többet írtak, mint osztrák–magyar kollégáikról.[27] A nevesebb és ismertebb világháborús tábornokaik élet-

[23] ÖSta, KA, Manuskripte, Nachlässe und Depots.

A HL Personalia gyűjteményében — többek között — Doberdói Breit József altábornagy, Bolberitz Oszkár altábornagy, Frigyes főherceg tábornagy, József Ágost főherceg tábornagy, Récsey Dezső vezérőrnagy, Szurmay Sándor gyalogsági tábornok, Willerding Rezső altábornagy hagyatéka, a kéziratok, tanulmányok gyűjteményében pedig Daubner Samu vezérőrnagy, Hegedűs Pál vezérőrnagy, Szurmay Sándor gyalogsági tábornok, Pacor József vezérőrnagy önéletrajza is megtalálható.

[24] Lásd ÖSta, KA, Nachlass Conrad B/1450., illetve Nachlass Kövess, B/1000.

[25] Verordnungsblatt für das k.u.k. Heer. Personalangelegenheiten. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1914–1918.; Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes ügyek. Hivatalos kiadás. Budapest, Pallas, 1914–1918.

[26] Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine 1541 bis 1918., Die kaiserliche, ab 1806 österreichische, ab 1868 österreichisch-ungarische höhere Generalität und Admiralität 1600 bis 1918. ÖSta, KA, Nachlass Zivkovic, B/1457. Nr. 1., 3.

[27] Néhány mű közülük a teljesség igénye nélkül: *Holger Afflerbach*: Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich. München, Oldenbourg, 1994.; *Jakob Jung*: Max von Gallwitz (1852–1937). General und Politiker. Osnabrück, Biblio, 1995.; *Alfred Niemann:* Hindenburg. Ein Lebensbild. Berlin–Leipzig, Koehler, 1926.; *Herbert Nolte*: Feldmarschall von Mackensen. Berlin, Mittler und Sohn, 1929.; *Gerhard Rakenius:* Wilhelm Groener als erster Generalquartiermeister.

rajzának összefoglalása terén az angolszász, a francia, az olasz, az orosz történettudomány is jelentős eredményekkel büszkélkedhet.[28] A témáról a két világháború között és az azt követő időszakban is csupán részfeldolgozások születtek, főként osztrák, német vagy angolszász, elvétve magyar szerzők tollából.

Az utóbbi két évtizedben a Monarchia egykori tábornokai iránt ismét nagyobb az érdeklődés. Német és osztrák történészek, levéltárosok tollából megjelent néhány modern szemléletű és egyben olvasmányos életrajz, így pl. Ernest Bauer két horvát születésű, határőr csapattisztek fiaiból lett tábornokról, Svetozar Boroević tábornagyról 1985-ben, Stefan Sarkotić vezérezredesről 1988-ban írt könyve, továbbá Rudolf Jeřabek Oskar Potiorek táborszernagyról 1991-ben kiadott munkája.[29] Ebbe a sorba illeszkedik az angol Lawrence Sondhaus Franz Conrad von Hötzendorf tábornagyról 2000-ben napvilágot látott kötete is. Cseh hadtörténészek is készítettek egy rövidebb terjedelmű összefoglalást a cseh(szlovák) származású generálisokról.[30] Sajnos kifejezetten magyar nevű és származású tábornokról (mint pl. Csanády Frigyes, Dáni Béla, Hadfy Imre, Hazai Samu, Nagy Pál, Szurmay Sándor, Tamásy Árpád) nem született ilyen monográfia, nem utolsósorban azért, mert a külföldi kollégák — nyelvtudás hiányában — a magyarországi forrásokat nem is tudnák felhasználni műveikhez, pedig ez elkerülhetetlen lenne.

Az 1945 utáni magyar hadtörténetírás nem tekintette feladatának az imperialista világháború tábornoki kara életpályájának vizsgálatát, összefoglaló munkákban is szinte kizárólag negatív előjellel tettek róluk említést.

A magyar történettudomány jóvoltából az utóbbi években szintén gazdagodott a tábornokokról szóló irodalom. Pollmann Ferenc Tersztyánszky Károly ve-

---

Die Politik der Obersten Heeresleitung 1918–19. Boppard am Rhein, Boldt, 1977.; *Karl Tschuppik:* Ludendorff. Die Tragödie des Fachmanns. Wien–Leipzig, Epstein, 1931.; *Hermann Teske:* Colmar Freiherr von der Goltz. Ein Kämpfer für den militärischen Fortschritt. Göttingen–Berlin–Frankfurt, Musterschmidt, 1957.

[28] A bőséges irodalomból csak néhány jelentősebb munkát említek. *Victor Bonham-Carter:* The Strategy of Victory 1914–1918. The Life and Times of the Master Strategist of World War I: Field-Marshal Sir William Robertson. New York–Chichago–San Francisco, Holt, Rinehart and Winston, 1963.; *Gerald French:* The Life of Field-Marshal Sir John French. London–Toronto, Cassell, 1931.; *William Gardner Bell:* Commanding Generals and Chiefs of Staff 1775–1983. Portraits and Biographical Sketches of the United States Army's Senior Officer. Center of Military History United States Army. Washington D.C., Center of Military History, 1983.; *Richard Goldhurst:* Pipe Clay and Drill. John J. Pershing: The Classic American Soldier. New York, Reader's Digest Press, 1977.; *Harold Wheeler:* The story of Lord Kitchener. London, Harrap, 1916. *A. Grasset:* Le maréchal Franchet d' Espérey. Paris, Cres, 1920.; *Gabriel Hanotaux:* Joffre. Paris, Cres, 1921.; *B. H. Mélot:* La vérité sur la guerre 1914/1918. Joffre-Nivelle. Paris, Michel, 1930.; *Raymond Recouly:* Le mémorial de Foch. Paris, Édition de France, 1930.; *J. R. Tournoux:* Pétain et de Gaulle. Paris, Plon, 1964. *Adriano Alberto:* L'opera di S. E. il generale Pollio e l'esercito. Roma, L'amministrazione Della Guerra, 1923.; Comando del Corpo di Stato Maggiore dell' Esercito (ed.): Luigi Cadorna. Roma, Tipographia Regionale, 1935.; Comando del Corpo di Stato Maggiore dell' Esercito (ed.): Armando Diaz. Roma, Tipographia Regionale, 1935. *Alekszandr Ivanovics Jegorov:* Razgrom Gyenyikina 1919. Moszkva, Goszudarsztvennoje Vojennoje Izdat, 1931.;*Ivan Ivanovics Rosztunov:* General Bru- szilov. Moszkva, Vojenizdat, 1964.

[29] *Ernest Bauer:* Der Löwe vom Isonzo. Feldmarschall Svetozar Boroević de Bojna. Graz–Wien–Köln, Styria, 1985.; *Uő:* Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen. Graz–Wien–Köln, Styria, 1988.; *Rudolf Jeřabek*: Potiorek. General im Schatten von Sarajevo. Graz–Wien–Köln, Styria, 1991.

[30] Československá Generalita. i. m.

zérezredesről megjelent monográfiája irányt mutathat a további hasonló művek megírásához. Feltétlenül említést érdemel a *Révai Új Lexikona* 1996-tól máig megjelent tizenkét kötete, valamint a Magyarország az első világháborúban címet viselő lexikon, továbbá az *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, amelyekben több, magyar szempontból fontos tábornok rövid életrajza szerepel szócikként.[31]

A témakört felölelő szakirodalom viszonylagosan gazdagnak mondható.

Számos első világháborús tábornoki életút csak a közös hadsereg éves rendszerességgel megjelentetett tiszti sematizmusaiból követhető nyomon, azonban a sorozat hiányos, hiszen 1915-ben ilyen névkönyvet nem jelentettek meg. Az utolsó, 1918-as sematizmus adatai viszont az utolsó háborús év elejének megfelelő helyzetet tükrözik. Emiatt rendkívül hasznos a Jörg C. Steiner által az 1918. december 31. állapotok alapján összeállított hiánypótló kötet. A magyar királyi honvédség sematizmusainak 1914–1918 közötti összes kötete a kutatók rendelkezésére áll, amelyekből a honvédségnél szolgált tábornokok adatai kikereshetőek.[32]

A Habsburg-monarchia első világháborús szereplését a mai napig legalaposabban az Edmund Glaise von Horstenau és Rudolf Kiszling által szerkesztett, és az 1930-as években kiadott osztrák vezérkari munka foglalja össze,[33] amely a korszakról szóló bármely tanulmány alapjául szolgálhat.

A két világégés között született néhány életrajzi mű, amely többé-kevésbé jól hasznosítható a kutatásokhoz. Ide tartozik példának okáért Rudolf Peerz az első világháború legjelentősebb magyar hadvezérének, a magyar származású osztrák tábornok apától, erdélyi szász anyától Temesváron született Kövess Hermann tábornagyról, a Monarchia utolsó hadsereg-főparancsnokáról írt, műfaját tekintve inkább ismeretterjesztő műve, amely egyben egy IV. Károly tábornokait bemutatni kívánó tervezett sorozat indító kötete volt.[34] Az idősebb osztrák levéltáros–történész generáció tagjai közül jól ismert a rendkívül termékeny Rudolf Kiszling, aki több életrajzi összefoglaló művet is írt az első világháborúban érdemeket szerzett tábornokokról.[35]

A magyar nyelvű életrajzi művek közül meglehetősen ismert Gabányi Jánosnak József Ágost főhercegről írt könyve.[36]

---

[31] *Pollmann Ferenc*: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Budapest, Balassi, 2003.; Révai Új Lexikona. Főszerkesztő: Kollega Tarsoly István. I–XIV. kötet. Szekszárd, Babits, 1996–2004.; Magyarország az első világháborúban. Lexikon i. m.; Új Magyar Életrajzi Lexikon. I–IV. kötet. Főszerkesztő: Markó László. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001–2002.

[32] Lásd a 12. jegyzetet.

[33] *Edmund Glaise-Horstenau–Rudolf Kiszling:* Österreich–Ungarns letzter Krieg 1914–1918. I–VII. Bände, 1 Registerband, 7 Beilagenbände. Wien, Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1930–1938.

[34] *Rudolf Peerz:* Feldmarschall Baron Kövess. Wien, Verlag der Blätter für den Abteilungsunterricht in Laibach, 1921.

[35] *Rudolf Kiszling:* Generaloberst Artur Freiherr Arz von Straussenburg (1857–1935). In: Neue Österreichische Biographie ab 1815. Grosse Österreicher. X. Band. Analthea Verlag, Zürich–Leipzig–Wien, 1957. 117–122.; *Uő.:* Anton Galgótzy – General und Original 1837–929. In: Der Soldat 1974/6. 15.; *Uő:* Generaloberst Carl Freiherr von Pflanzer-Baltin (1855–1925). In: Österreich in Geschichte und Literatur. 1971/9. 514–520.

[36] *Gabányi János*: József főherceg tábornagy. Gutenberg. Budapest, 1931.

A Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnökről napvilágot látott irodalom igen kiterjedt. A régebben íródottak közül August Urbanski von Ostrymiecz, valamint Oskar Regele alapos munkái érdemelnek említést, a legújabbak sorából Lawrence Sondhaus tényszerű életrajza emelhető ki.[37]

Utódáról, Arthur Arz életéről és 1917–18-as vezérkari főnöki tényked éséről Oskar Regele jelentetett meg jó összefoglalót.[38]

Jól felhasználható még néhány a Monarchia legmagasabb katonai kitüntetésével, a Katonai Mária Terézia Rend valamelyik fokozatával jutalmazott, és a világháborúban kimagasló fegyverténytvéghezvitt tábornok életrajzának kiegészítéséhez az Oskar von Hoffmann és Gustav von Hubka által szerkesztett kötet.[39]

A Bécsújhelyen katonai akadémiát végzett tisztek adatainak pontosításához, további sorsuk, beosztásaik nyomon követéséhez nyújtanak segítséget Johann Svoboda, valamint Karl Lustig-Prean von Preanfeld munkái.[40]

Igen alapos és nagyon gazdag, valamint tényeiben megbízható jegyzetapparátussal bír Peter Broucek, az osztrák Hadilevéltár korábbi igazgató-helyettesének Edmund Glaise von Horstenau visszaemlékezéseit közreadó műve.[41]

Hasznos kiegészítésekkel szolgál néhány, a Monarchia felbomlásakor Ausztriában letelepedett tábornok 1918 utáni sorsát illetően Wolfgang Doppel- bauer munkája.[42]

A javarészt vagy végig a magyar királyi honvédségnél szolgált néhány tábornok pályafutásának felvázolásához hasznos tárgyi kiegészítések forrása a Berkó István által szerkesztett, a honvédség dualizmuskori történetéről máig legteljesebb összefoglalást adó kötet.[43]

A két világháború között a dualista állam hadseregének egyes, különböző fegyvernemekhez (gyalogság, lovasság, tüzérség) tartozó császári és királyi, to-

---

[37] *August Urbanski von Ostrymiecz*: Conrad von Hötzendorf. Soldat und Mensch. Graz–Leipzig–Wien, Moser, 1938.; *Oskar Regele:* Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918. Wien–München, Herold, 1955.; *Lawrence Sondhaus:* Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse. Boston–Leiden–Cologne, Humanities Press, 2000.

[38] *Oskar Regele:* Gericht über Habsburgs Wehrmacht. Letzte Siege und Untergang dem Armee-Oberkommando Kaiser Karls I. – Generaloberst Arz von Straussenburg. Wien–München, Herold, 1968.

[39] *Oskar von Hoffmann–Gustav von Hubka:* Der Militär-Maria Theresien-Orden. Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918. Wien, Verlag Militärwissenschaftliche Mitteilungen, 1943. A Katonai Mária Terézia Rend valamelyik fokozatát (nagykereszt, lovagkereszt) elnyert generálisok közé tartozik – a teljesség igénye nélkül – Arthur Arz vezérezredes, Svetozar Boroević tábornagy, Eduard Böhm-Ermolli tábornagy, Viktor Dankl vezérezredes, Dáni Balázs altábornagy, József Ágost főherceg tábornagy, Goldbach Antal altábornagy, Kövess Hermann tábornagy, Hermann Kusmanek vezérezredes, Lukachich Géza altábornagy, Nagy Pál altábornagy, Karl Pflanzer-Baltin vezérezredes, Josef Roth vezérezredes, Schariczer György, Szurmay Sándor és Viktor Weber gyalogsági tábornok, Willerding Rezső altábornagy.

[40] *Johann Svoboda:* Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. Bände. 1–3. Wien, K.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1894–1897.; *Karl Lustig-Prean von Preanfeld:* Zur Geschichte der Neustädter 1752–1918. Manuscript. Kriegsarchiv, Wien, 1939.

[41] *Broucek* i. m.

[42] *Wolfgang Doppelbauer:* Zum Elend noch die Schande. Das altösterreichische Offizierskorps am Beginn der Republik. Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1988.

[43] Berkó István (szerk.): A magyar királyi honvédség története 1868–1918. Budapest, M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, 1928.

vábbá honvédezredeinek történetét is feldolgozták. Azokban általában szerepelnek az ezred, illetve azon seregtestek (dandár, hadosztály, hadtest, hadsereg) parancsnokainak rövid életrajzai is, amelyek kötelékében az adott csapattest hosszabb-rövidebb ideig harcolt valamelyik fronton.[44]

Külön műfajt képeznek az egyes tábornokokról különböző színvonalon megírt — nagyobb bécsi könyvtárakban megtalálható — kiadatlan doktori disszertációk. Kiemelendő közülük Georg Ludwigstorff a Monarchia tábornagyairól írt használható és színvonalas összefoglaló műve.[45] Az egyes tábornokokról írtak közül Fritz Rotter-le Beau, Josef Ullreich, Elfriede Holub, Willi Drofenik, Signe Klein, Franz Eduard Hoffmann, Helmut Bührer értekezése érdemel említést.[46]

Fontos forráscsoportot képeznek a világháborús visszaemlékezések. Ezek megbízhatósága és forrásértéke azonban, mint tudjuk, néha csekélynek mondható. A legtöbb szerző elfogultan saját háborús szereplését elemzi és domborítja ki viszonylagos részletességgel, gyakran sok tárgyi tévedéssel és hibával. A sikerültebbek és fontosabbak közé tartozik a nagyszebeni szász polgárcsaládból származó, magyarul is jól beszélő és magyar feleséget választó Arthur Arz vezérezredesnek, a Monarchia hadereje utolsó vezérkari főnökének 1924-ben, illetve 1935-ben Bécsben kiadott két műve.[47] Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy, vezérkari főnök ötkötetes emlékiratait a birodalom utolsó két évtizedéről írt teljes történelmi és dokumentációs tanulmánynak tekinthetjük.[48] Alfred Krauss, a Monarchia egyik legkiválóbb tábornoka és stratégája, visszaemlékezéseiben gyakran jogosan bírálja a Monarchia háborús erőfeszítéseit.[49] Fontosak és jól hasznosíthatók a birodalom egykori közös hadügyminiszterének, az 1914-ben Komarównál az oroszokra vereséget mérő báró Moritz Auffenberg von Komarów, valamint az első világháború alatt fontos vezérkari tisztségeket viselt Karl von Bardolff altábornagy művei is.[50]

---

[44] A gazdag választékból csupán néhány ismertebb, magyar nyelven megjelent ezredtörténetet emelünk ki. Bartha Lajos (összeáll.): A m. kir. „IV. Károly király" volt 1. honvéd gyalogezred története és háborús emlékalbuma. Budapest, Emlékalbum Kiadóhivatala, 1939.; *Vitéz Doromby József:* A volt cs. és kir. 38. gyalogezred története és emlékkönyve. Budapest, Hollósy Nyomda, 1936.; *Radványi József–Baur Frigyes:* A volt cs. és kir. 4. huszárezred története 1902–1919. Budapest, Stádium, 1929.; *Bialoskurski Ödön–Beró Jenő–Dercsényi Dezső:* A m. kir. 4. honvéd tábori ágyúsezred (később 37. honvéd tábori tüzérezred) története. Budapest, Kiadják a volt harminchetes tüzérek, 1939.

[45] *Georg Ludwigstorff:* Die Feldmarschälle der k.u.k. Armee im 1. Weltkrieg und ihre Orden und Auszeichnungen. Wien, Manuscript, 1989.

[46] *Fritz Rotter-le Beau:* Feldmarschalleutnant Aurel von le Beau. Wien, 1959.; *Josef Ullreich:* Moritz von Auffenberg-Komarow. Leben und Wirken 1911–1918. Wien, 1961.; *Elfriede Holub:* Fürst Alois Schönburg-Hartenstein. Wien, 1964.; *Willi Drofenik:* General Alfred Krauss. Wien, 1967.; *Signe Klein:* Freiherr Sarkotić von Lovćen. Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Hercegovina von 1914 bis 1918. Wien, 1969.; *Franz Eduard Hoffmann:* Feldmarschall Svetozar Boroević von Bojna. Österreich-Ungarns Kriegsfront an den Flüssen Isonzo und Piave. Wien, 1985.; *Helmut Bührer:* Feldmarschall Hermann Kövess von Kövesháza – letzter Oberkommandant der k.u.k. Armee. Wien, 2000.

[47] *Arthur Arz:* Zur Geschichte des Grossen Krieges 1914–1918. Wien–Leipzig–München, Rikola, 1924.; *Uő:* Kampf und Sturz der Kaiserreiche. Wien–Leipzig, Günther, 1935.

[48] *Feldmarschall Conrad:* Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. 1–5. Bände. Wien–Berlin–Leipzig–München, Rikola, 1921–1925.

[49] *Alfred Krauss:* Die Ursachen unserer Niederlage. München. Lehmann, 1920.

[50] *Auffenberg Moritz von Komarów:* Aus Österreich–Ungarns Teilnahme am Weltkriege. Berlin, Ullstein, 1920.; *Uő:* Aus Österreichs Höhe und Niedergang. München, Drei Masken, 1921. *Karl von Bardolff:* Soldat im alten Österreich. Erinnerungen aus meinem Leben. Jena, Diederick, 1938.

Az uralkodó katonai irodájának tagja, Albert Margutti altábornagy könyve is új információkkal szolgál az olvasó számára.[51] Az egyik legnépszerűbb honvédtábornokként jelentős harci sikereket elért Szurmay Sándor gyalogsági tábornok, valamint a katonái körében mindig nagy népszerűségnek örvendő József Ágost főherceg tábornagy két magyar nyelvű memoárja szintén említést érdemel.[52]

Az elmúlt évtizedekben több, főként osztrák vagy német kiadású lexikon is megjelent, amelyek rövid és sokszor igen hiányos szócikkei fenntartásokkal, de felhasználhatóak a kutatás során. Ezek sorába tartozik az Osztrák Tudományos Akadémia által 1957-től folyamatosan kiadott *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950,* amelynek befejezése — jelenleg csupán az S betűnél tart a sorozat —, még várat magára. Hasznosítható néhány részletesebb életrajz a *Neue Österreichische Biographie 1815–1918* című 22 kötetes 1923–1987 között megjelent sorozatból. A Habsburg uralkodócsaládhoz tartozó főhercegekről tudhatunk meg többet Brigitte Hamann kézikönyvéből.[53]

A két világégés között megjelent katonai szakfolyóiratok, így pl. az 1920–1930 között *Magyar Katonai Közlöny*, majd 1931-től 1944-ig *Magyar Katonai Szemle* néven létezett periodika, Az *Őrszem* című katonai és csendőrségi lap, az 1929-ig *Militärwissenschaftliche und Technische Mitteilungen*, majd 1930-tól 1944-ig *Militärwissenschaftliche Mitteilungen* címmel kiadott, az 1920–1938 között megjelent *Österreichische Wehrzeitung* lapjain egy-egy ismertebb tábornok elhalálozása alkalmával kisebb nekrológokat közöltek — rendszerint neves korabeli szakírók. A *Ludovikás Levente* 1921–1944 közötti számaiból az egykoron Ludovika Akadémiát végzett és 1918 után elhunyt magyar tábornokok halálozási adatainak pontosítására nyílik lehetőség.

Végezetül a korunk történettudományának művelői által is előszeretettel használt világhálón, az interneten is számos külföldi (főként osztrák és angolszász) szerző által közkinccsé tett forrásanyag és rövid életrajz található, amely szintén felhasználható kiegészítésekre kutatásaim során. Ezen anyagok természetesen erős forráskritikával kezelendők és tanácsos összevetni azokat a már rendelkezésre álló adatokkal.[54]

Statisztikák az osztrák–magyar tábornoki kar társadalmi és szociológiai összetételéről

A tervezett lexikon bevezető tanulmánya kitűnő lehetőséget teremt arra, hogy az adattárban szereplő személyek adatainak felhasználásával az osztrák–

[51] *Albert Freiherr von Margutti:* Kaiser Franz Joseph, Persönliche Erinnerungen. Wien–Leipzig, Manz, 1924.

[52] *Szurmay Sándor:* A magyar katona a Kárpátokban. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1940.; *József Ágost főherceg:* Véres kárpáti virágok. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár, 1924., és *Ő:* A világháború amilyennek én láttam. I–VII. kötet. Budapest, MTA, 1926–1934.

[53] Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Bearbeitet von Eva Obermayer. 1991–2001:Redigiert von Peter Csendes. Graz–Köln, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1957–1973. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973–2001.; Neue Österreichische Biographie 1815–1918. I–VIII. Band. Geleitet von Anton Bettelheim. Wien, Wiener Drucke, 1923–1935. IX–XXII. Band. Geleitet von Edwin Rollett. Wien–Leipzig–Zürich., Amalthea, 1956–1987.; *Brigitte Hamann:* Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon. Wien, Ueberreuter, 1988.

[54] Lásd pl. a www.austro-hungarian-army.co.uk weblapot.

magyar tábornoki karról összefoglaló, annak társadalmi és szociológiai összetételét részletesen bemutató statisztikákat készítsek. Mindezen vizsgálatokhoz Deák István és Hajdu Tibor már említett munkái adnak fogódzót.[55]

A statisztikákban szerepel majd, hogy egyes rendfokozatokban (vezérőrnagytól–tábornagyig) hányan szolgáltak, hányan teljesítettek aktívan szolgálatot végig a háború folyamán, és hány főt aktiváltak, hány személyt nyugdíjaztak, illetőleg mikor, hányan estek hadifogságba és hunytak el a háború folyamán. Megvizsgálom, hogy rendfokozati és évenkénti bontásban hol (a fronton vagy a hátországban), milyen beosztásokban (csapat- és seregtesteknél, vezérkari szolgálatban, hátországi intézményeknél stb.), a szárazföldi haderő mely részeinél (közös hadsereg, két honvédség) milyen fegyvernemeknél (gyalogság, lovasság, tüzérség, műszakiak) és hányan szolgáltak, továbbá mikor és milyen gyorsan léptették elő őket az egyes rendfokozatokba. Összefoglaló táblázatot készítek a tábornoki kar életkor, vallási-felekezeti hovatartozás, születési hely (történelmi Magyarország, a birodalom ezen kívül eső tartományai, külföld), apja foglalkozását alapul vett származás (nemesi, polgári vagy egyéb társadalmi rétegből, katonadinasztiából származó), családi állapot és a gyermekek száma, házasságkötés ideje, magánjövedelme, iskolai végzettsége (polgári, katonai és tisztképző, illetve vezérkari iskolákat végzett a Monarchia területén vagy máshol), nyelvismerete és annak szintje szerinti megoszlásáról. Megvizsgálom, hogy a tábornokok hányan, és milyen megoszlásban kaptak belföldi és külföldi katonai, illetőleg polgári kitüntetéseket (pl. a Katonai Mária Terézia Rend különböző fokozatai) érdemeikért. Górcső alá veszem, hányan és melyik hadjáratban vagy háborúban vettek részt 1914 előtt, hányan és milyen megoszlásban örököltek vagy kaptak főnemesi és nemesi címet pályafutásuk során a közös hadseregben, valamint a két honvédségben. Kitérek arra is, hogy a világháború után hányan éltek közülük a Monarchia utódállamaiban vagy más országokban, hányan, mely hadseregekben és milyen rendfokozatban szolgáltak tovább, ott milyen feladatot láttak el, részesültek-e előléptetésben vagy sem, mikor helyezték őket végleg nyugállományba.

A készülő mű bevezetőjéből arra a kérdésre is választ kapunk, hogy a Habsburg-dinasztia tagjai közül hányan értek el tábornoki rangot a világégés során, és hogyan szerepeltek, mint hadvezérek, továbbá arra is, hogy milyen szerepet töltött be az első világháborús tábornoki elit a Monarchia haderejében.

A kutatás eddigi eredményeiből levonható következtetések, a megírandó adattár hasznosítási lehetőségei

Az eddig említettekből is kitűnik, hogy az első világháborús császári és királyi tábornoki kar életpályájának kutatása számtalan nehézséget és buktatót rejt magában. Általánosságban elmondható, hogy a rendelkezésre álló forrásanyagok és irodalom viszonylagos bősége ellenére számos tábornoki életút kevésbé, alig vagy egyáltalán nem rekonstruálható. Annyi már most bizonyosan megállapítható tehát, hogy a készülő mű adattár része hiányos lesz, hiszen néhány személy

[55] Lásd az 1. és a 7. jegyzetet.

esetében a róla szóló szócikk csak a legalapvetőbb adatokat tartalmazza majd, vagy semmilyen tartalommal nem lehet azt megtölteni. A téma teljes körű feldolgozása még további elmélyült hazai valamint külföldi levéltári és könyvtári gyűjteményekben történő vizsgálódást tesz szükségessé, amelynek segítségével a kiegészítések, pontosítások remélhetőleg elvégezhetőek lesznek. Csak a teljes adatbázis ismeretében válaszolhatom meg a kutatás során felmerült és fentebb már ismertetett kérdéseket, és készíthetem el a tervezett statisztikákat.

Kutatási eredményeim több hasonló történeti (elit-)kutatás elindítói vagy ösztönzői lehetnek, pl. a Monarchia főtisztviselői karáról vagy politikai elitjéről.

Határozott célom egy olyan sokoldalúan felhasználható, az interneten elérhető adatbázis összeállítása, amely a legszélesebb körben tartalmazná az általam vizsgált személyek pályafutására vonatkozó adatokat.

Példák az adattárban szereplő szócikkekre

livnói Hadfy Imre, gyalogsági tábornok

(1853. november 2. Nagykároly, Szatmár vármegye [Carei, Románia] – 1936. március 29. Kiszombor [Sombor, Szerbia])

Vallás: római katolikus

Apa foglalkozása: m. kir. honvéd alezredes

Családi állapot: kétszer nősült

Gyermekek száma és neme: egy fiú és négy lány

Iskolai végzettség: hat gimnáziumi osztály Nagykárolyban, bécsi gyalogsági hadapródiskola (1871–1874)

Nyelvismeret: német és magyar (kiváló), román, horvát (szolgálatnak megfelelő), olasz (szükségképpen)

Kitüntetések: Osztrák Császári Lipót Rend nagykeresztje hadidíszítménnyel, kardokkal; Osztrák Császári Vaskorona Rend I. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal; Osztrák Császári Lipót Rend parancsnoki keresztje hadidíszítménnyel, kardokkal; Katonai Érdemkereszt II. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal; Osztrák Császári Vaskorona Rend II. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal; Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztálya; Vörös Kereszt I. osztályú Díszjelvénye hadidíszítménnyel; Katonai Érdemkereszt III. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal; Bronz Katonai Érdemérem; Hadiérem; Katonai Tiszti Szolgálati Jel II. osztálya; Jubileumi Emlékérem a fegyveres erő számára 1898; Jubileumi Emlékérem polgári állami alkalmazottak számára 1898; Katonai Jubileumi Kereszt 1908; Bosznia-Hercegovinai Emlékérem; 1912–13. évi Mozgósítási Kereszt

Adományozott címek és rangok: 1915. október 12. óta használta a „livnói" előnevet, 1917 augusztusában titkos tanácsos

Részvétel háborúban vagy hadjáratban (1914 előtt): Bosznia-Hercegovina okkupációja során hadnagyként vett részt 1878. augusztus 16-án a Han Bjelovacnál zajlott ütközetben, augusztus 19-én Szarajevó, szeptember 26–28-án Livno bevételében

Főbb művek: nincs

Katonai pályafutás: 1871. június 18-án önkéntes a bécsi 5. közös gyalogezredben. 1874. november 1-jén hadapród, 1875. május 1-jén hadnagy alakulatánál. 1877. május 1-jén áthelyezve az aradi 46. közös gyalogezredbe. 1880. május 1-jén főhadnagy ugyanott. 1884. január 1-jén tartalékos főhadnagy a 46. közös gyalogezredben. 1887. április 1-jén áthelyezve a nagykanizsai 20. honvéd gyalog féldandár állományába. 1888. november 1-jén másod osztályú tartalékos százados ugyanott. 1889. október 15-én áthelyezve a lugosi 8. honvéd gyalog féldandárba, 1889. november 1-jén tényleges állományú első osztályú százados ugyanott. 1891. október 1-től a Ludovika Akadémia szolgálati és gyakorlati szabályzat tanára, e beosztásában 1897. május 1-jén őrnagy. 1897. augusztus 18-án zászlóaljparancsnok az aradi 8. honvéd gyalogezredben. 1901. november 1-jén ugyanott alezredes, 1905. május 1-jén ezredes. 1905. július 6-án a brassói 24. honvéd gyalogezred parancsnoka. 1910. szeptember 17-én beosztva a kolozsvári VI. honvédkerület parancsnokságra, 1910. november 1-jén vezérőrnagy ugyanott. 1911. május 1-jén a budapesti 79. honvéd gyalogdandár parancsnoka. 1913. november 5-én beosztva a budapesti I. honvédkerület törzsébe. 1914. április 26-án altábornagy és a kassai III. honvédkerület parancsnoka. 1914. augusztus 9-én a 39. honvéd gyaloghadosztály, 1915. szeptember 26-án a róla elnevezett (1917. áprilisától XXVI.) hadtest, 1917. július 15-én a VI. hadtest parancsnoka az orosz hadszíntéren. 1917. augusztus 14-én gyalogsági tábornok. 1917. október 1-jén a VI. hadtest parancsnoka a román fronton. 1918. január 1-jén az olasz hadszíntéren harcoló XXIII., 1918. március 9-től az orosz hadszíntéren lévő VIII., 1918. július 14-én a XXIII., 1918. szeptember 5-én a XXIV. hadtest parancsnoka az olasz fronton a háború végéig.

Krauss, Alfred gyalogsági tábornok

(1862. április 26. Zara, Dalmácia – 1938. szeptember 29. Bad Goisern, Felső-Ausztria)

Vallás: római katolikus

Apa foglalkozása: cs. kir. főtörzsorvos

Családi állapot: nős

Gyermekek száma és neme: egy lány és két fiú

Iskolai végzettség: katonai főreáliskola Morva-Fehértemplomban (1878–1881), bécsújhelyi katonai akadémia (1881–1883), bécsi Hadiiskola (1886–1888)

Nyelvismeret: német (tökéletes), cseh (szolgálatnak megfelelő), francia (szükségképpen)

Kitüntetések: Katonai Érdemkereszt I. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal; Osztrák Császári Lipót Rend nagykeresztje hadidíszítménnyel, kardokkal; Osztrák Császári Vaskorona Rend I. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal; Nagy Katonai Érdemérem hadidíszítménnyel, kardokkal; Osztrák Császári Lipót Rend parancsnoki keresztje hadidíszítménnyel, kardokkal; Katonai Érdemkereszt II. osztálya hadidíszítménnyel, kardokkal; Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztálya; Vörös Kereszt I. osztályú Díszjelvénye hadidíszítménnyel; Katonai Érdemkereszt III. osztálya; Ezüst Katonai Érdemérem hadidíszítménnyel, kardokkal; Bronz Katonai Érdemérem hadidíszít-

ménnyel, kardokkal; Katonai Tiszti Szolgálati Jel II. osztálya; Jubileumi Emlékérem a fegyveres erő számára 1898; Katonai Jubileumi Kereszt 1908

Adományozott címek és rangok: titkos tanácsos; 1920. március 9-én az Ausztriai Német /később csak Német/ Tisztek Nemzeti Szövetségének elnöke; 1938. márciusától a német Wehrmacht tábornoki egyenruháját hordhatta, a német birodalmi gyűlés tagja

Részvétel háborúban vagy hadjáratban (1914 előtt): nem vett részt

Főbb művek: Moltke, Benedek und Napoleon. Wien, 1901.; Lehren aus dem russisch-türkischen Kriege 1877/78. Wien, 1903.; Feldküchenwagen. In: Mitteilungen über Gegenstände des Artillerie und Geniewesens (Wien), 1907/1.; 1805. Der Feldzug von Ulm. Wien, 1912.; Die Ursachen unserer Niederlage. München, 1920.; Der Treueid des österreichischen Soldaten. München, 1920.; Die Wesenseinheit von Politik und Krieg als Ausgangspunkt einer deutschen Staatslehre. München, 1921.; Der erste Isonzo–Feldzug. Die Offensive im Südtirol 1916. In: Der grosse Krieg 1914–1918. Band 5. Leipzig, 1922.; Die Bedeutung Österreichs für die Zukunft des deutschen Volkes. Leipzig–Hannover, 1923.; Das Wunder von Karfreit im besonderen der Durchbruch bei Flitsch und die Bezwingung des Tagliamento. München, 1926.; Der Irrgang der deutschen Königspolitik. München, 1927.; Führertum. Bern, 1931.; Gestalter der Welt. München, 1932.; Theorie und Praxis der Kriegskunst. München, 1936.

Katonai pályafutás: 1883. augusztus 18-án hadnagy a prágai 11. közös gyalogezredben. 1888. november 1-jén főhadnagy és beosztott vezérkari tiszt a 20. közös gyalogdandárnál Königgrätzben. 1891. május 1-jén első osztályú százados a vezérkarban a pozsonyi V. hadtest vezérkari osztályán. 1894. szeptember 1-jén a bécsújhelyi katonai akadémia harcászat tanára. 1897. november 1-jén őrnagy, a 2. közös gyaloghadosztály vezérkari főnöke Jaroslauban, 1899. november 1-jén a 33. cs. és kir. gyaloghadosztályé Komáromban, ahol 1901. május 1-jén alezredes. 1901. szeptember 1-jén zászlóaljparancsnok a grazi 3. Landwehr lövészezredben. 1904. május 20-án a Műszaki Katonai Bizottság 3. (hadbiztos) csoportjába beosztva Bécsben, egyben az adminisztratív katonai szaktanfolyam parancsnoka. 1904. augusztus 9-én a Műszaki Katonai Bizottság 3. csoportjának főnöke. 1904. november 1-jén ezredes. 1910. szeptember 22-én a bécsi Hadiiskola parancsnoka, 1910. november 1-jén vezérőrnagy, 1913. november 1-jén altábornagy. 1914. július 31-én beosztva a bécsi közös hadügyminisztériumba. 1914. augusztus 21-én a 29. közös gyaloghadosztály, 1914. szeptember 15-én egy kombinált hadtest (az ún. Bánáti-hadseregcsoport) parancsnoka a szerb harctéren. 1914. december 22-én a Balkánon harcoló 5. osztrák–magyar hadsereg vezérkari főnöke, 1915. május 22-én a Délnyugati Front csapatainak vezérkari főnöke. 1916. február 7-én Jenő főherceg hadseregcsoportjának törzsfőnöke. 1917. március 2-án az I. hadtest, 1917. május 28-án a róla elnevezett több hadtestből álló csoport parancsnoka az orosz fronton, 1917. augusztus 12-én gyalogsági tábornok. 1917. szeptember 11-én az I. hadtest parancsnoka az olasz hadszíntéren. 1918. május 16-án az osztrák–magyar Keleti- (a korábbi 2.) hadsereg parancsnoka Odesszában. 1918. december 1-jén tér vissza Bécsbe, 1919. január 1-jén nyugdíjazzák.

Szabó Éva Eszter:

A MIGRÁCIÓ SZEREPE AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS KUBA KAPCSOLATÁBAN

Habár az 1959-es forradalmat megelőzően az Egyesült Államokba irányuló kubai migráció soha nem öltött olyan tömeges méreteket, mint a forradalom győzelme óta, az „Antillák gyöngyéről" érkező bevándorlók már jóval az USA és Kuba közös migrációtörténetének e meghatározó esztendeje előtt is jelen voltak az „északi kolosszus" területén.[1] A kubai szivargyártók már az 1830-as években áthelyezték tevékenységüket a floridai Key West-be[2] abban a reményben, hogy így elkerülhetik a magas amerikai vámterheket, és létrehoztak egy kisebb kubai közösséget a városban. Ezt követően az 1868 októberében kezdődő első függetlenségi háború — más néven a tízéves háború (1868– 1878) — hatására kezdtek el nagyobb számban érkezni a pusztítás elől menekülő és az országuk felszabadításához támogatást kereső kubaiak.[3] A Key West-ben letelepedett és most egyre növekvő kubai közösségben mély politikai és emberi szolidaritás alakult ki mind a Kubában harcoló forradalmárok, mind pedig az újonnan érkező bevándorlók iránt. E bevándorlási hullám újabb lendületet kapott a második függetlenségi háború (1895–1898) idején. 1868 és 1898 között a politikai száműzetést választó kubaiak Florida állam egyre több pontján telepedtek le, és ezek a közösségek[4] több tízezer dollárral támogatták a New York-i forradalmi juntát, illetve a José Martí által alapított Kubai Forradalmi Pártot. Amint azt a kubai-amerikai történész,

---

[1] A korai migráció részleteivel kapcsolatban ld. *Gerald E. Poyo:* Key West and the Cuban Ten-Year War. Florida Historical Quarterly, January 1979. 289–307.; *Louis A Pérez, Jr.:* Cubans in Tampa: From Exiles to immigrants. Florida Historical Quarterly, October 1978. 129–140.; *Fernando Portoundo del Prado:* Historia de Cuba. Havana, 1957.; *Sara Z. Poggio:* Cuba. In: Encyclopedia of American Immigration. Ed. by James Ciment. Armonk, Sharpe, 2000. 1111. *Juan González:* Harvest of Empire: A History of Latinos in America. New York, Viking Penguin, 2000. 210.

[2] Key West a Floridai-félszigettől, illetve Miamitól délnyugati irányban elnyúló Florida Keys szigetcsoport utolsó szigetén található, a Floridai-szorosban. Key West az Egyesült Államok legdélebbi városa, amely mintegy 120 kilométernyire fekszik Kuba partjaitól. Az idelátogató, honvágytól szenvedő vagy nosztalgiázó kubaiak gyakran látni vélik szeretett szülőföldjük partjait.

[3] A becslések szerint 1869-re körülbelül 100 ezer kubai, azaz a népesség hozzávetőlegesen 10%-a menekült Kubából külföldre, főként az Egyesült Államokba. Ezek többsége olyan munkanélküli dohányipari munkás volt, aki a spanyol és kubai gyártók által Key West-ben és Tampában létrehozott dohánygyárakban talált munkát. Ezek a központok voltak az iparág legfontosabb fellegvárai New Orleans és New York mellett. Tampa, Key West és Havanna között rendszeres gőzhajójáratot indítottak el a kereskedelem és a munkaerő-ellátás biztosítása céljából. A 20. század elejére évente mintegy 50–100 ezer ember vette igénybe a járatot, olyan sokan, hogy a kubaiakat mentesítették mind az amerikai vámellenőrzési, mind pedig a bevándorlási eljárás alól. Ld. *González:* i. m. 110. részletesebben *Gary G. Mormino – George E. Pozzetta:* The Immigrant World of Ybor City: Italians and Their Latin Neighbors in Tampa, 1885–1985. Urbana, University of Illinois Press, 1987. 63–77.

[4] Akkoriban a legfontosabb floridai közösségek Key West-ben, Tampában, Ocalában, St. Augustine-ben, Jacksonville-ben, West Palm Beach-ben, és Miamiban voltak megtalálhatóak.

Masud-Piloto hangsúlyozza, az Egyesült Államokban megtelepedő kubai közösség indíttatását és céljait tekintve egyaránt politikai eredetű volt.[5]

Mihelyt Kuba kivívta függetlenségét, sok az Egyesült Államokban élő kubai bevándorló tért vissza a szigetre. Több tízezren azonban úgy döntöttek, hogy maradnak. Ez elsősorban azokra volt igaz, akik már közel harminc éve éltek száműzetésben. Az USA és Kuba közös migrációtörténetének során az ideiglenes politikai száműzetés ekkor alakult át először állandó letelepedéssé. A 20. század első öt évtizedében időről időre szintén kialakultak kisebb politikai menekültcsoportok a kubai kormányváltásokat kísérő politikai zűrzavar miatt. Azonban amint megbukott a száműzetést választók által ellenzett kormány, legtöbbjük visszatért Kubába, a helyükbe pedig az Egyesült Államokban menedéket kereső újabb száműzöttek, azaz a leköszönő, bukott kormány hívei léptek. Az 1930-as évek elején például a Machado-rezsimmel szemben álló politikai- és diák-aktivisták Miamiban és New York-ban találtak menedéket. Mihelyt megdőlt Machado rendszere, ezeknek a menekülteknek nagy része visszatért Kubába, míg Machado hívei és a diktátor maga is száműzetésbe vonult. Ugyanez a forgatókönyv ismétlődött meg Batista (1940–1944), Grau (1944–1948), Prío (1948–1952), majd ismét Batista (1952–1959) elnöksége alatt. Amikor Batista 1959. január 1-jén elmenekült az országból, hamarosan követték őt hívei, majd pedig azok, akik ellenezték a forradalmi kormány politikáját. Ugyanakkor viszont az addig száműzetésben élő kubaiak közül sokan visszatértek az anyaországba.[6] Ez az 1959-es száműzetésben történő helycsere akkoriban csupán a már jól ismert történelmi forgatókönyv egy újabb példájának tűnt. Amikor Manuel Urrutia, a forradalmi kormány első elnöke júliusban szintén száműzetésbe vonult, senki sem gondolta volna, hogy egy éven belül a migráció a kubai történelemben addig soha nem látott méreteket ölt majd.[7]

Az Egyesült Államokba irányuló kubai bevándorlásra vonatkozó számadatok messze nem teljesek. 1925 előtt az amerikai hatóságok nem vezettek külön nyilvántartást a kubai bevándorlók számáról a Karib-szigetekről érkező, azaz regionális bevándorlási nyilvántartáson belül. Ezért nem rendelkezünk pontos adatokkal arról, hogy összesen hány kubai vándorolt be az Egyesült Államokba az 1860-as évektől az 1959-es forradalom kitöréséig. Ezeket az adatokat azonban amúgy is nehéz lenne értékelni a gyakori visszatelepülés fényében, amelynek nagyságrendjéről szintén nincsenek megbízható adatok. Az 1990-es amerikai népszámlálás során végzett felmérés szerint körülbelül 68 ezer kubai bevándorló élt az USA-ban a forradalom kitörése előtt.[8] A pontos adatok hiányától eltekintve azonban az 1860-as és 1950-es évek közötti kubai bevándorlás történetének legfőbb jellemzője az volt, hogy az 1959 utáni áramlathoz hasonló migrációs okokat

[5] *Félix Roberto Masud-Piloto:* From Welcomed Exiles to Illegal Immigrants. Cuban Migration to the United States, 1959–1995. Totowa, Rowman & Littlefield, 1995. 8.

[6] Évtizedek óta 1959 volt az utolsó olyan év, amelyben Kubának pozitív volt a migrációs mérlege (12 345 fő). Ekkor 73 724 fő volt az összes kivándorló (ebből 26 527 fő érkezett az Egyesült Államokba), és 86 069 fő volt az összes bevándorló. Ld. *Jorge I. Domínguez:* Cooperating with the Enemy? U.S. Immigration Policies toward Cuba. In: Western Hemisphere Immigration and United States Foreign Policy. Ed. by Christopher Mitchell. University Park, The Pennsylvania State University Press, 1992. 34.

[7] *Masud-Piloto:* i. m. 11–12.

[8] *Silvia Pedraza:* Cuba's Refugees: Manifold Migrations. In: Cuban Communism. Ed. by Irving L. Horowitz and Jaime Suchlicki. New Brunswick, Transaction, 2001. 415.

és jegyeket mutatott. Először is történelmi szempontból a kivándorlás túlnyomóan politikai okokra vezethető vissza, mivel a migrációs áramlatok inkább a politikai válsághelyzetekhez kapcsolódtak, mintsem a gazdasági válságokhoz. Másodszor, a kubai bevándorlók Floridában koncentrálódtak, mivel ez az állam van legközelebb hazájukhoz, és hasonló az éghajlata is. Harmadszor, a bevándorlók többsége a középosztály és a munkásosztály soraiból került ki. Negyedszer, a bevándorlók döntő többsége azzal a szándékkal hagyta el Kubát, hogy mihelyt javulnak a körülmények, azonnal vissza fog térni a hazájába, ezért amerikai tartózkodását ideiglenes állapotnak fogta fel.[9] Az 1959 utáni migrációs áramlatban résztvevőknek azonban hasonló problémákkal kellett szembenézniük, mint azoknak a 19. századi elődeiknek, akik szintén évtizedeket töltöttek el száműzetésben. Mint ahogyan ezt Masud-Piloto is kifejti: „még a gyökeres politikai változások bekövetkezése esetén is kevéssé valószínű, hogy sokan térnének vissza Kubába. Bebizonyosodott, hogy a kubai menekültek legnagyobb ellensége az idő."[10]

Annak ellenére, hogy a Kubából érkező politikai menekültek befogadása nagy múltra tekint vissza az Egyesült Államokban, az 1959-es forradalom előtt nem öltött tömeges méreteket a kubai bevándorlás. Ezután viszont négy évtizeden keresztül több mint 1 millió bevándorló érkezett csak az USA-ba.[11] 2000-ben hozzávetőlegesen 1 242 000 kubai származású amerikai állampolgár élt az Egyesült Államokban, akiknek több mint 85 százaléka az 1959 utáni migrációs áramlattal vándorolt be az országba.[12] A Castro-rendszer kritikusai gyakran hangsúlyozzák, hogy 1959 előtt Kuba valójában bevándorlási célország volt. A forradalom azonban olyan irányba fejlődött, hogy Kuba – történelme során először – a kivándorlók országává vált. A szigetről csónakon vagy összetákolt tutajon menekülő kivándorlók (*balseros*) tömeges megjelenése voltaképpen a Castro-rendszer terméke. 1959-et megelőzően, még a Batista-rezsim legmélyebb pontján is ismeretlen volt az efféle elkeseredett, tömeges kivándorlás.[13] Az 1959 utáni időszakot jel-

[9] *Masud-Piloto:* i. m. 7.; Robert L. Bach-ot idézi *Antonio Jorge – Raúl Moncarz:* The Cuban Exodus: Political and Economic Motivations. In: The Caribbean Exodus. Ed. by Barry B. Levine. New York, Praeger, 1987. 109. A következő szerzők részletesen foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a kubai migrációt elsősorban politikai vagy inkább gazdasági tényezők határozták-e meg: *Pedraza:* i. m. (Különösen 428–430.); *Robert L. Bach:* The Cuban Exodus: Political and Economic Motivations. In: The Caribbean Exodus. I. m. 107–109.

[10] *Masud-Piloto:* i. m. 12.

[11] 1959 és 1998 között körülbelül 1 070 000 kubai bevándorló érkezett az Egyesült Államokba: 1959–1980 között több mint 790 ezer személy érkezett, majd 1981–1998 között több mint 280 ezer bevándorlót regisztrált az INS (Bevándorlási és Honosítási Hivatal). Számos kubai harmadik országon keresztül érkezett. Hozzávetőlegesen 200 ezer kubai kivándorló talált menedéket Európában, főként Spanyolországban, valamint Latin-Amerikában, akik közül később sokan az Egyesült Államok felé vették útjukat. Az adatok forrásaihoz ld. 12. lábjegyzet.

[12] Az adatokat a szerző gyűjtötte és összesítette a következő források alapján: *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 34.; *Sergio Díaz-Briquets – Lisandro Pérez:* Cuba: The Demography of Revolution. Washington, Population Reference Bureau. 36/1, April 1981. 26.; *U.S. Department of Justice, Immigration and Naturalization Service:* 1998 Statistical Yearbook of the U.S. Immigration and Naturalization Service. Table 2. (Immigration by Region and Selected Country of Last Residence, Fiscal Years 1820–1998.) http://www.ins.usdoj.gov/graphics/aboutins/statistics/98imm.pdf; *U.S. Census Bureau:* Census 2000. PHC-T-10. Hispanic or Latino Origin for the United States, Regions, Divisions, States, and for Puerto Rico: 2000. http://www.census.gov/population/www/cen2000/phc.10.html . Ld. még 45. lábjegyzet.

[13] *Robert A. Packenham:* Cuba and the Soviet Union: What Kind of Dependency? In: Cuban Communism... I. m. 157., 160.; *Carlos Alberto Montaner:* The Cuban Revolution and Its Acolytes. In: Uo. 778–779. Montaner Fernando Bernal diplomatát idézi, aki úgy nyilatkozott, hogy amikor „1959-ben Ró-

lemző kubai kivándorlási rekordot, valamint a jelentéktelennek mondható bevándorlást egyesek a „Castro által létrehozott Kuba megítélésének legbeszédesebb tényezőiként értelmezik."[14]

A tömeges migráció kialakulásához azonban a kibocsátó országban uralkodó belső körülmények nem elegendőek. Létrejöttének egyik fontos alapfeltétele egy fogadókészséget mutató célország. Kuba esetében a kivándorlást egyfelől az az összetett forradalmi változás indította el, amellyel Castro az USA 1898 óta fennálló gazdasági és politikai penetrációjának kívánt véget vetni, saját hatalmát pedig megőrizni. Másfelől azonban a kivándorlást előidéző tényezők között hasonló jelentőséggel bírnak a forradalomra adott amerikai válaszreakciók, beleértve a kivándorlás amerikai részről történő elősegítését is. Amint azt egy elemzés hangsúlyozza, „Castro politikája potenciális tömeges exodust hívott életre, az USA politikája pedig lehetővé tette, hogy ez az exodus megvalósuljon."[15] Ezenkívül ahhoz, hogy a migránsok „politikai menekülteknek" minősüljenek, elengedhetetlen, hogy a befogadó ország annak tekintse őket. Az amerikai külpolitika és bevándorláspolitika hidegháborús kontextus közepette kialakuló összefüggéseinek fényében válik érthetővé, hogyan is ölthetett a kubai migráció ilyen arányokat. Ahogyan a kubai forradalom gyökeresen megváltoztatta az Egyesült Államok latin-amerikai külpolitikáját, a Kubából érkező tömeges bevándorlás hasonlóképpen fordulópontot jelentett az amerikai bevándorlástörténetben. Először történt meg az, hogy az USA az ún. első menedék országává vált, ahol a migrációs válsághelyzet eredményeként csak felületesen vagy egyáltalán nem szűrték a leendő bevándorlókat. Habár a 19. század elején John Quincy Adams külügyminiszter nem a migrációs kérdésekben foglalt állást, amikor megállapította, hogy Kuba csak az Egyesült Államok felé irányulhat, és a „gravitáció törvényeinek" értelmében az USA nem taszíthatja el magától az országot,[16] a kijelentés a bevándorlás szempontjából is igaznak bizonyult. A hidegháborús környezetben azonban a kubai beáramlás stratégiai és ideológiai értéke háttérbe szorította az amerikai bevándorlástörténetnek ezt a különleges pillanatát és annak jövőbeli kihatásait, vagyis az amerikai határoknak a szomszédos országokból érkező menekültáradatokkal szembeni sebezhetőségét.[17]

mába érkezett, hogy átvegye a konzulátus irányítását, 12 ezer kérelmet kapott olasz állampolgároktól, akik Kubába akartak kivándorolni a jobb életkörülmények reményében." Ld. uo.

[14] *Montaner:* i. m. 779. A kubai nettó migráció (vagyis az összes ki- és bevándorló számából vont egyenleg) adataival kapcsolatban ld. *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 34. A kubai népesség egytizede menekült el a szigetről az elmúlt negyven év alatt, néhány becslés szerint azonban akár kétmillió kubai is követné példájukat, ha lehetőségük nyílna rá. Ld. *Packenham:* i. m. 160. De becslések helyett álljon itt egy sokatmondó példa. Az USA és Kuba között létrejött 1995-ös migrációs egyezmény alapján az Egyesült Államok körülbelül 20 ezer bevándorlási vízumot biztosít a kubaiaknak – a közeli hozzátartozókat e kvóta fölött fogadják be –, a kubai kormány pedig igyekszik megakadályozni az illegális kivándorlást. Az egyezmény értelmében 5 ezer vízumot osztanak ki a Svájci Követségen belül működő amerikai érdekképviseleten (US Interest Section) a minden év júliusában megtartott ún. „lottósorsolás" útján. 1999-ben 541 ezer kérelem érkezett. Ld. *John J. Putman:* Evolution in the Revolution. Cuba. The National Geographic, 1999/6. 34. A sorsolás útján kiosztandó vízumok számát a folyóirat helytelenül 15 000-ben állapítja meg.

[15] *Richard Fagen – Richard Brody – Thomas O' Leary:* Cubans in Exile: Disaffection and the Revolution. Stanford, Stanford University Press, 1968. 102.

[16] *John Quincy Adams:* To Hugh Nelson. In: Latin America and the United States. A Documentary History. Ed. by Robert H. Holden és Eric Zolov. New York, Oxford University Press, 2000. 9.

[17] Itt elsősorban az 1980-as évek során az Egyesült Államokba érkező haiti és közép-amerikai, főként salvadori, nicaraguai és guatemalai menekülteket említhetjük. Mindezen menedéket keresők

A stratégiai és ideológiai megfontolásoknak meghatározó szerepük volt a kubai bevándorlást elősegítő adminisztratív és jogszabályi változtatások megalkotásában. Habár a külpolitikai célkitűzések a hidegháború alatt végig szerepet játszottak az USA Kubával kapcsolatos bevándorláspolitikájának alakításában, az első hullám (1959–1962) volt az, amely mind stratégiai, mind pedig ideológiai szempontból a legtisztábban szolgálta az Egyesült Államok külpolitikai céljait. A második hullám (1965–1973) alatt a hangsúly a menekültáramlat ideológiai értékére helyeződött át. Először az 1960-as évek végén merültek fel kételyek azzal kapcsolatban, hogy a menekültbefogadási politika megfelelő eszköz-e a kubai forradalom elleni küzdelemben. Ezek a kételyek az 1970-es években kezdtek elmélyülni, és az 1980-as években erősödtek föl a harmadik hullám, az 1980-as marieli exodus miatt (melynek során a kubai kormány ún. nemkívánatos bevándorlókat, elsősorban köztörvényes bűnözőket is feltett a Floridába induló hajókra),[18] mígnem a hidegháború után bekövetkező negyedik hullám alatt, vagyis a „csónakosok" által előidézett 1994-es migrációs válság idején végleg megváltozott a bevándorlást támogató, kommunistaellenes hozzáállás, és szigorúbb korlátozásokat vezettek be az általános amerikai bevándorláspolitikával összhangban.[19]

A migráció e két ország kapcsolatában játszott szerepének megértése céljából különösen fontos az 1959-től 1966-ig tartó időszak vizsgálata. Elsőként azért, mert Kubában az 1959-től 1966-ig tartó időszakban mentek végbe a forradalmi rendszer által előidézett legdrasztikusabb átalakulások. A rendszert nyíltan és aktívan ellenzők vagy börtönbe kerültek, vagy ezrével haltak meg a kiújuló pol-

érkezése eredményeként az USA komoly menekültügyi válsággal küzdött a hidegháború utolsó évtizedében.

[18] Az 1980-as marieli menekültválság során mintegy 125 ezer kubai érkezett az Egyesült Államokba. Ebből 2746 egyén bizonyult kiutasítandónak – pl. a köztörvényes bűncselekmények miatt elítélt bűnözők, akiknek akaratlan befogadása közfelháborodást váltott ki Amerikában. Mivel azonban a két ország között nem álltak fenn diplomáciai kapcsolatok, deportálásukra nem volt mód. Az 1980-as incidens egyértelműen rámutatott arra, hogy az USA kubaiakkal szemben gyakorolt migrációs politikája könnyen kétélű fegyverré válhat. A kubai bevándorlással kapcsolatos hangulatváltozást jól tükrözte, hogy az 1980-as hullámban érkező kubaiak nem kaptak azonnal menekültstátust, hanem az ekkortájt Haitiból érkező menekülőkre alkalmazott „belépő (függő státusú)" – „entrant (status pending)" – kategóriába sorolták őket is. A válságot követő négy év során a kétoldalú tárgyalások központi kérdése volt a kiutasítandó egyéneknek Kubába történő visszafogadása. Erre az 1984-ben aláírt migrációs egyezmény keretében került sor, melynek létrejöttében meghatározó szerepet játszott, hogy 1981–1984 között a Reagan-kormányzat a kubai bevándorlás lehetőségét teljesen elutasította, ami az illegálisan hajón érkezők visszafordítását is magába foglalta. Az egyezmény kubai részről történő aláírása és az 1980-as kiutasítandók visszafogadása egyúttal rámutatott a Castro-rezsimnek a kivándorlási biztonsági szeleptől való függőségére. (Az 1984-es egyezményről ld. 37. lábjegyzet.) *John Scanlan – Gilburt Loescher:* U.S. Foreign Policy, 1959–80: Impact on Refugee Flow from Cuba. The Annals of The American Academy of Political and Social Sciences, May 1983. 116–117., 126., 128.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 45–47.

[19] A marieli válság után a Kubából érkező bevándorlókat érintő, egyre szigorúbbá váló korlátozásokkal kapcsolatban ld. *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 32., 45–59., 72–84.; *Masud-Piloto:* i. m. 7. és 9. fejezet; *Mario A. Rivera:* Decision and Crisis. U.S. Refugee Policy in the Mariel Crisis. Lanham, University Press of America, 1992.; *David W. Engstrom:* Presidential Decision Making Adrift: The Carter Administration and the Mariel Boatlift. Lanham, Rowman & Littlefield, 1997. A kubai állásponttal kapcsolatban, különösen az 1990-es évek migrációs kérdéseinek tekintetében ld. *Jesús Arboleya:* Havana–Miami. The U.S.–Cuba Migration Conflict. Melbourne: Ocean Press, 1996.; *Ernesto Rodríguez Chávez:* Cuban Migration Today. La Habana, José Martí, 1999.; *Carmen R. Alfonso Hernández:* 100 Questions and Answers about Cuba. Madrid, Pablo de la Torriente, 2000. 58–60.

gárháborúban 1960 és 1966 között.[20] 1966-ra azonban a kormány az ellenállás utolsó maradványait is felmorzsolta. Akiket nem öltek meg vagy börtönöztek be, azok emigráltak. Míg 1962 végére a rakétaválság utóhatásaként a forradalom konszolidálódott a nemzetközi színtéren, addig 1966-ra belpolitikailag is megvalósult a konszolidáció.[21]

A kivándorlással kapcsolatos politikai motiváció minden bizonnyal az 1959–1966-ig terjedő időszakban volt a legerősebb és a bevándorlók ebben az időszakban illettek bele legjobban a politikai menekült kategóriába. Zolberg rámutat arra, hogy a menekültek többnyire két jelentős történelmi folyamat melléktermékeként jelennek meg a fejlődő világban – az új államok megalakulása, valamint az új és a régi államokban egyaránt bekövetkező társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos konfliktusok következtében.[22] Kuba 1959 és 1966 közötti történelme e két folyamat együttes működésének a példája, mivel ezekben az években alakult meg az „új' állam, és a társadalmi renddel kapcsolatos összeütközések akkoriban éleződtek ki a legerőteljesebben. A Castro-rendszer belső konszolidációját követően, vagyis 1966-tól a kivándorlás azonban egyre kevésbé volt politikai jellegű és egyre inkább a gazdasági megfontolások határozták meg.[23] De vajon szét lehet-e választani, hogy hol végződnek a politikai motivációk és hol kezdődnek a gazdasági megfontolások, amikor a kubai forradalom olyan gyökeresen alakította át a politikai, gazdasági és társadalmi rendet, és a forradalmi hatalom olyannyira a mélyrétegekig átjárta és átalakította a kubaiak életét, hogy a forradalom következményei állandó, ún. migrációs taszító tényezőként hatottak a kubaiakra.[24] A Floridai-szoros két oldalán élő szakemberek gyakran különbséget tesznek az első hullám (1959–1962) és az azt követő hullámok (1965–1973, 1980, 1994) bevándorlóinak politikai motivációja között, mondván: az utóbbiakat inkább gazdasági, mintsem politikai megfontolások motiválták, mivel az 1960-as évek második felében egyre nyilvánvalóbbá és érezhetőbbé vált az új gazdasági rendszer szakszerűtlensége és eredménytelensége. Ugyanakkor a kubai, illetve a kubai-amerikai és amerikai szerzők többsége egyetért abban, hogy az 1959-től fennálló kubai migráció lényegét tekintve politikai jellegű, annak a politikai kontextusnak az eredményeképpen, amelynek jegyében megszületett és kifejlődött. Az Egyesült Államok és Kuba közötti ellenséges viszony vitathatatlanul átpolitizálta a migráció kérdését, és olyan stratégiai és ideológiai fegyvert kovácsolt a menekültekből, amelyet határozott külpolitikai célokra, azaz a Castro-rezsim destabilizálására, lejáratására és megzavarására lehetett használni. Valójában a hidegháborús politikai kontextus tette a kubai migránsokat „politikai menekültekké", és ezt a koncepciót válogatás nélkül alkalmazták minden egyes kubai esetében a hidegháború

[20] *Jorge I. Domínguez:* Cuba since 1959. In: Cuba..A Short History. Ed. by Leslie Bethell. Cambridge, Cambridge University Press, 1998. 107.

[21] Uo.; *Miguel González-Pando:* The Cuban Americans. Westport, Greenwood Press, 1998. 20., 24–25., 34., 39–40.; Papers Relating to the Foreign Relations of the United Sates. (PRFRUS.) 1961–1963. 10. köt. 668–670.

[22] *Aristide R. Zolberg:* The Next Waves: Migration Theory for a Changing World. International Migration Review, 1989/3. 416., 419–423.

[23] *Nelson Amaro – Alejandro Portes:* Una sociología del exilio: situación de los grupos Cubanos en los Estados Unidos. Aportes, 1972. 13.

[24] *Pedraza:* i. m. 419.

teljes időszaka alatt, sőt egészen 1994-ig.[25] A kutatók hangsúlyozzák, hogy a kubai menekültek kevesebb mint fele volt kitéve közvetlen üldöztetésnek, beleértve az 1960-as évek elejét is. Az országot elhagyók közül sokaknak egyáltalán nem volt számottevő konfliktusa a forradalmi rendszerrel, ekképpen nem igazán illettek bele a politikai menekült kategóriába.[26] A kubai-amerikai Virginia Domínguez például az 1965 után érkező második kubai bevándorló hullámot „fogyasztói menekülteknek" nevezte, akiket egyre inkább a fogyasztási cikkek hiánya, a gazdasági nehézségek és a családjukkal való egyesülés vágya indított útnak.[27] Ha a politikai megfontolások, a gazdasági és szociális vágyak azonos jelentőséggel bírtak is az 1965 utáni migrációs áramlatokban,[28] a kubai bevándorlók túlnyomó többsége politikai menekültként definiálta önmagát,[29] amit azok a felmérések is alátámasztanak, amelyek szerint az 1960-as és az 1980-as évek között „az érintettek legnagyobb százaléka mindvégig a ‚politikai' okokat adta meg a kivándorlást meghatározó tényezőként."[30]

Annak megítélésénél, hogy a kubaiak politikai menekültek voltak-e, vagy gazdasági bevándorlók, vagy csupán csak az Egyesült Államokban élő szeretteikhez akartak csatlakozni, egyetlen elemzésnek sem szabad figyelmen kívül hagynia azt a tényt, hogy a sziget elhagyása már önmagában is komoly megpróbáltatás volt, és nem pusztán azok számára, akik csónakon, illegálisan érkeztek a Florida Keys-szigetcsoport vagy Florida állam déli partjaira. 1961-től a kivándorlás egyre kellemetlenebb és megalázóbb folyamattá vált.[31] 1959 januárja és 1961 júniusa között a kivándorlás lényegi korlátozások nélkül zajlott, és a legtöbb emigráns ki tudta vinni magával vagyonát, vagy el tudta adni tulajdonát. Ezt követően azonban, ahogy a két ország közötti viszony fokozott romlásnak indult, valamint egyre nyilvánvalóbbá vált a migráció „agyelszívó" jellege, egyre több kivándorlást akadályozó és korlátozó intézkedés látott napvilágot Kubában. 1961 júniusától kilépési engedélyt kellett szerezni, a kivándorlóknál gyakran végeztek házkutatásokat, és miközben a teljes vagyonukat át kellett adniuk az államnak és a repülőjegyüket dollárban kellett kifizetniük, nem engedélyezték számukra, hogy öt dollárnál többet vigyenek ki az országból. Majd 1965-től a kivándorlást gátló egyéb intézkedéseket is foganatosítottak. A hadköteles fiatal férfiak (15 és 26 év közöttiek) nem hagyhatták el az országot; bizonyos értelmiségiek és szakmunkások kiutazási lehetőségeit pedig jelentős mértékben korlátozták. De a legsúlyosabb az volt, hogy abban a pillanatban, amikor valaki megtette az első lépéseket az Egye-

[25] *Arboleya:* i. m. 10–11.; *Masud-Piloto:* i. m. 2.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 37.; *Pedraza:* i. m. 419. Ld. még *Silvia Pedraza-Bailey:* Political and Economic Migrants in America: Cubans and Mexicans. Austin, University of Texas Press, 1985.

[26] A menekültek különböző hullámaiban végzett felmérésekről készült elemzéseket ld. *Fagen–Brody–Leary:* i. m. 4–5., 12., 90–93.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 37.; *Bach:* The Cuban Exodus... I. m. 109. Ld. még *Arboleya:* i. m. 10.

[27] Testimony of Virginia Domínguez. House Judiciary Committee, Subcommittee on Immigration, Refugees, and International Law, 24 May 1979. Committee Report, Hearings on the Refugee Act of 1979. House Report, 2816. Washington, Government Printing Office, 1979.

[28] *Alejandro Portes – Juan M. Clark – Robert L Bach:* The New Wave: A Statistical Profile of Recent Cuban Exiles in the United States. Cuban Studies/Estudios Cubanos, January 1977. 1–32.

[29] *González-Pando:* i. m. 21.

[30] *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 37.

[31] *González-Pando:* i. m. 32.

sült Államokba történő bevándorlás érdekében, rögtön elvesztette az állását, ellenségnek bélyegezték, árulónak és ellenforradalmárnak kiáltották ki, és a kubai társadalom férgeinek (*gusanos*) vagy söpredékének (*escoria*) titulálták őket.[32] Ezen kívül kemény mezőgazdasági munka végzésére kötelezték őket, gyakran az otthonuktól távol, jelentéktelen fizetésért és börtönhöz hasonló körülmények között kellett dolgozniuk, továbbá minden tulajdonukat elkobozták, mielőtt kiengedték volna őket az országból. Így hát politikai büntetésnek voltak kitéve azért, mert tiltakozásukat fejezték ki kivándorlási szándékuk bejelentésével, és valóban menekültnek érezték magukat.[33] Egyetlen mexikói vagy dominikai állampolgár sem volt ilyen diszkriminációnak kitéve a saját hazájában a bevándorlási vízum iránti kérelem benyújtása miatt. Pedraza ekképpen foglalja össze a helyzetet: „A kubai exodus [...] kiváltó oka nemcsak a kubai forradalmi változások által okozott trauma volt, vagy akár azok a gazdasági nehézségek, amelyeket az új gazdasági berendezkedés által teremtett hiány és a kereskedelmi embargó által okozott bezártság idézett elő, hanem az is, hogy Kuba képtelen volt tolerálni a másképpen gondolkodókat. A kubai forradalom egyszerűen emigrációba kényszerítette a belső ellenzéket."[34]

Ekképpen egy egész politikai migrációs rendszer lendült mozgásba, amelyet mind a kubai, mind az amerikai kormány kihasznált.[35] Mindazonáltal fontos hangsúlyoznunk, hogy ha a belső ellenzék emigrációba kényszerítése hosszú távon pozitív hatással volt is a Castro-rendszer konszolidációjára és stabilitására, a potenciális ellenzék, vagyis a politikailag csalódottak és a gazdasági szempontból elégedetlenek „exportja" nem történhetett volna meg az Egyesült Államok folyamatos fogadókészsége és támogatása nélkül. Valójában a kubai kivándorlást a hidegháború szinte teljes időszakában támogatták az amerikaiak. Még akkor is, amikor Castro bezárta a kapukat a kivándorlók előtt, mint például az 1962-től 1964-ig, az 1973-tól 1980-ig és az 1985-től 1987-ig terjedő időszakokban, a migráció mindenféle egyéb illegális módon folytatódott, amellyel szemben az Egyesült Államok nem támasztott akadályokat. A disszidenseket nem csupán bátorították, hanem azok az egymást követő amerikai kormányzatok teljes körű támogatását is élvezték. A kubaiakkal szemben alkalmazott nagylelkű és kivételes bevándor-

[32] Erről a kérdésről ld. Luis Aguilar León, a Georgetown University professor emeritusának véleményét. Idézi *González-Pando:* i. m. 39.

[33] Az kivándorlást akadályozó intézkedésekkel kapcsolatban ld. *Edwin M. Martin:* U.S. Outlines Policy Toward Cuban Refugees. Department of State Bulletin, June 24, 1963. 983–984.; *José Llanes:* Cuban Americans: Masters of Survival. Cambridge (Mass.), ABT Books, 1982. Különösen 93–94.; *Pedraza:* i. m. 418., 430.; *Lorrin Philipson – Rafael Llerena:* Freedom Flights. New York, Random House, 1980. 197.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 37., 53–55.; *González-Pando:* i. m. 21. Ld. még 93. lábjegyzet. Az 1980–1990-es években arról érkezett jelentés, hogy a Forradalmi Védelmi Bizottságok – egy 1960-ban alapított tömegszervezet, amelynek feladata a rendszer iránti lojalitás betartatása, továbbá a potenciális ellenforradalmárok felügyelése és megbüntetése volt, és amely az 1980-as években Kuba felnőtt lakosságának mintegy 80%-át tagjai között tudhatta – „elutasító gyűléseket" hívtak össze, hogy nyilvánosan becsméreljék, megalázzák és megbüntessék azokat, akik ki akarnak vándorolni Kubából. Ld. *Packenham:* i. m. 163.; *Juan M. del Águila:* Cuba: Dilemmas of a Revolution. Boulder, Westview Press, 1984. 154–156.

[34] *Pedraza:* i. m. 430.

[35] További részletekért ebben a témában ld. *Silvia Pedraza-Bailey:* Political and Economic Migrants... I. m.

lási politika hozzájárult ahhoz, hogy tovább duzzadjon a szigetről távozni kívánók áradata.[36] Saját megfogalmazásomban bumeráng-effektus ez a javából, amely aláhúzza a befogadó ország végső felelősségét a migrációs áramlatok létrehozásában és fenntartásában. A 20. század nagy exodusai nem érthetők meg pusztán a kibocsátó országban uralkodó körülményeken keresztül. Az adott országok közötti történelmi kapcsolatok és az ezeken alapuló külpolitikai érdekek mentén megalkotott befogadási politika, majd pedig az e politika nyomán kialakuló tömeges bevándorlás a nemzetközi migráció meghatározó aspektusa. Mindez pedig kiemeli a külpolitika és a bevándorláspolitika közötti összefüggések történeti vizsgálatának létjogosultságát.

A kubaiakat mindig is szívesen fogadták, és menekültként kezelték őket egészen a hidegháború végéig, amikor is jelentősen lecsökkent ennek az áramlatnak a külpolitikai értéke. Habár az Egyesült Államok és Kuba között 1984-ben létrejött migrációs egyezmény – amely az 1980-as marieli válság, valamint az Amerikában ekkortájt általánosan nagy méreteket öltő illegális bevándorlás miatti egyre növekvő megszorítások és aggodalom eredményeképpen jött létre – igyekezett a menekültáradatot a szokványos bevándorlás keretei közé szorítani, a hidegháborús környezet nem tette lehetővé a kubai migráció megkülönböztetett kezelésének megszüntetését. Az 1985 és 1994 között illegálisan érkezőknek gyakorlatilag továbbra is menedéket biztosítottak.[37] A kubai bevándorlás történetében először az 1994-es migrációs válság eredményeképpen nyilvánították illegális bevándorlóknak a kubaiakat, és a Clinton-kormányzat nem volt hajlandó menekülteknek elismerni őket.[38] Sőt úgy ítélték meg, hogy az ún. emigrációs biztonsági szelep további működése ellentétes azokkal az amerikai érdekekkel, amelyek demokratikus átmenetet kívánnak elérni Kubában. Az Egyesült Államok Kuba-politikájával kapcsolatban még olyan javaslatok is napvilágot láttak, amelyek szerint határozottan vissza kell szorítani a Kubából érkező legális és illegális beván-

[36] Zolberg leszögezi, hogy „Kuba esete nemcsak a külpolitikai célkitűzéseknek a menekültügyi politika alakításában betöltött döntő szerepét, hanem [...] a menekültügyi politikának a menekültáramlatok létrejöttében betöltött kulcsszerepét is illusztrálja." Ld. *Aristide A. Zolberg:* The Roots of U.S. Refugee Policy. In: Immigration and U.S. Foreign Policy. Ed. by Robert W. Tucker, Charles B. Keely, and Linda Wrigley. Boulder, Westview Press, 1990. 110.

[37] Az 1984-es migrációs egyezmény 2746 kiutasítandó kubai (pl. a kubai kormány által a marieli „boatlift" idején kivándorló kubaiak közé helyezett, köztörvényes bűncselekmények miatt elítélt bűnözők) visszaküldéséről, valamint évenként 20 ezer bevándorlási vízum kibocsátásáról rendelkezett. 1985-ben Kuba felfüggesztette az egyezményt az amerikai Radio Martí beindítása miatt. Ez azt jelezte, hogy a migrációs kérdések ismét egyedi megközelítést kapnak a két ország viszonylatában, és hogy a migrációt továbbra is külpolitikai eszközként fogják kezelni. Habár 1987-ben az egyezmény ismét hatályba lépett, a végrehajtása meglehetősen lassú volt. A gyakorlatban csupán körülbelül 2 ezer vízumot adtak ki évente, miközben az USA partjaihoz érkező kubaiakkal szembeni különleges bánásmód fennmaradt egészen az 1990-es évek első feléig. A kelet-európai országok demokratikus rendszerváltásának és a Szovjetunió szétesésének eredményeként az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején kibontakozó gazdasági válság szociális feszültségeket teremtett Kubában, és növekvő emigrációs nyomást okozott. Ezt a valóságot egyértelműen tükrözték a Floridai-szorosban egyre nagyobb számban észlelt illegális átkelések. Az 1984-es migrációs egyezménnyel és ennek 1987-es újbóli hatályba lépésével kapcsolatban ld. *Robert L. Bach:* Migration as an Issue in U.S. Cuban Relations. Baltimore, School of Advanced International Studies, The Johns Hopkins University, 1988.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 47–52., 64–66., 80–84.; *Pedraza:* i. m. 421–426. Az egyezmény szövegével kapcsolatban ld. *Rodríguez Chávez*, i. m. 151–155.

[38] *Masud-Piloto:* i. m. 137–146.; *Pedraza:* i. m. 426.

dorlást annak érdekében, hogy fokozzák azokat a belső feszültségeket, amelyek végül felgyorsíthatják a politikai átmenet folyamatát.[39] Bár a bevándorlás számottevő csökkentése nem következett be, az USA és Kuba között létrejött 1994-es és 1995-ös migrációs egyezmények az Egyesült Államok kubai bevándorlással kapcsolatos álláspontjának alapvető változását jelezték, vagyis azt, hogy a jövőben az USA nem fogja rendkívüli beléptetésben részesíteni az illegális bevándorlókat, valamint hogy a tengeren elfogott kubaiakat közvetlenül Kubába fogják visszavinni.[40]

A hidegháború utáni migrációs változások fényében nyilvánvalóvá válik, hogy a Kuba elhagyására vonatkozó döntés végső soron soha nem az elégedetlen kubaiak kezében volt. Sőt, még csak nem is a Castro-rendszer által bevezetett kiléptetési szabályok határozták meg döntően, akármennyire fontosnak bizonyultak is ezek a szabályok az áradat felduzzasztása vagy visszaszorítása szempontjából. A kubai migránsok sorsa alapvetően mindig az amerikai kormány fogadókészségétől függött.[41] Ez a tényező pedig elvezet bennünket ahhoz a harmadik okhoz, amely miatt kiemelkedő fontosságú az 1959–1966 közötti időszak tanulmányozása. 1966-ra a kubai menekültek befogadásához és elhelyezéséhez szükséges összes lényeges jogi és szervezeti forma kiépült az USA-ban, ez a tény pedig megkönnyítette és elősegítette a további népességmozgást. Ez az időszak a külpolitika és bevándorláspolitika összefonódásának klasszikus éveihez, vagyis a tömeges migráció kezdeti fázisához kapcsolódik, amelynek során a történeti-strukturális és politikai tényezők domináltak. Még lényegesebb azonban az, hogy ez az időszak adta meg a két ország közötti jövőbeli migrációs kapcsolatok alaphangját, amelyet az Egyesült Államok külpolitikai érdekei határoztak meg a hidegháború

[39] Ld. pl. *Edward Gonzalez:* Cuba Adrift in a Post-Communist World. In: Cuban Communism.. I. m. 745.

[40] Az egyezmények biztosították, hogy „a Kubából az Egyesült Államokba irányuló teljes legális migráció minimum 20 ezer kubait jelent évente [amint azt először az 1984-es migrációs egyezmény is lefektette – *Sz. É. E.*], amelybe nem tartoznak bele az USA állampolgárok közeli hozzátartozói". Emellett 1994-ben és 1995-ben három jelentős újítást is bevezettek. Az 1994-es egyezmény úgy rendelkezett, hogy az USA-nak be kell szüntetnie azt a gyakorlatát, hogy „rendkívüli beléptetést és tartózkodási engedélyt (parole) biztosít az összes olyan kubai bevándorlónak, aki szabálytalan módon jut be az Egyesült Államok területére", továbbá az USA Parti Őrsége által a tengeren kimentett bevándorlók nem léphetnek be az Egyesült Államokba, hanem az ország területén kívül található biztonságos menedékhelyre szállítják őket, ami elsősorban az USA guantánamói és panamai katonai bázisait jelenti. Cserébe a kubai kormány vállalta, hogy „hatékony lépéseket tesz annak érdekében, hogy minden lehetséges eszközzel, főként a meggyőzés eszközeinek alkalmazásával, megakadályozza az ország nem biztonságos elhagyását", vagyis megakadályozza az illegális kivándorlást. Az 1995-ös egyezmény ennél még tovább ment, amikor mindehhez hozzátette, hogy „az Egyesült Államok vissza fogja küldeni Kubába azokat a tengeren elfogott kubai bevándorlókat, akik be akarnak lépni az USA területére. Hasonlóképpen a Guantánamóba illegálisan belépő bevándorlókat szintén vissza fogják toloncolni Kubába." Az 1994. szeptember 9-én New York-ban aláírt közös kommüniké és az 1995. május 2-án Washingtonban aláírt közös nyilatkozat szövegét idézi *Rodríguez Chávez:* i. m. 165–167. és 171–172. Fontos azonban megjegyezni, hogy bár az 1995-ös egyezmény értelmében a tengeren feltartóztatott kubaiakat valóban visszafordítják Kubába, azoknak akik elérik az amerikai partokat, engedélyezik, hogy az USA-ban maradjanak. (Ez az ún. „vizes láb" [wet feet] kontra „száraz láb" [dry feet] politikája.) Mi több, az 1966 óta még mindig hatályban lévő kubai státus-kiigazítási törvény értelmében, egyéves amerikai tartózkodást követően a kubai bevándorlók határátlépésük módjától függetlenül letelepedett státust (permanent resident alien) kaphatnak. Ilyen elbánásban semmilyen más bevándorló csoport nem részesül az Egyesült Államokban.

[41] Erről az aspektusról ld. még *Jorge I. Domínguez:* Cuba: Order and Revolution. Cambridge (Mass.) Belknap Press, 1978. 140.

alatt. Ezért az 1959–1966 közötti kubai bevándorlás elősegítéséhez szükséges adminisztratív és törvényi módosítások elemzése bizonyíthatja a külpolitikai célkitűzések döntő szerepét az USA bevándorláspolitikájának alakításában. Ugyanakkor a korszak kül- és bevándorláspolitikája közötti összefüggést vizsgáló kubai esettanulmány az amerikai kontinens történetének egyik első olyan pillanatát is elénk tárja,[42] amikor a bevándorláspolitikát a külpolitikai célkitűzések végrehajtásának eszközeként használták fel.

Habár az USA határainál megjelenő kubaiak alkották az első olyan csoportot a nyugati féltekén, amely a kommunizmus elől keresett itt menedéket, nem ez volt az első alkalom, hogy az Egyesült Államok menekülteket állított egy hidegháborús konfliktus középpontjába. Az Eisenhower-kormányzat számára az 1956–57-es magyar menekültügyi program szolgáltatta a követendő modellt a kubai eset kezeléséhez.[43] Ezt Masud-Piloto a következőképpen magyarázza: „A magyar menekültügyi program átütő sikere meggyőzte a kormányzatot arról, hogy egy másik kommunista országból eredő menekültügyi válságot ugyanúgy lehet megoldani. Ekképpen amikor a kubai menekültek elkezdtek Miamiba áramlani, Eisenhower elnök magabiztosan alkalmazta ugyanazt a retorikát és ugyanazt a formát, mint a magyarok esetében, és újra kinevezte Tracy S. Voorheest – ezúttal a Kubai Menekültekért Felelős Elnöki Bizottság élére. A kubai migráció azonban nem követte a magyar modellt, és Eisenhower utódaira várt a feladat, hogy más módokon kezeljék a látszólag szűnni nem akaró kubai migrációt."[44]

Annak ellenére, hogy ebben az időszakban mind a magyar, mind pedig a kubai menekültek messzemenően élvezték az Egyesült Államok kormányának és az amerikaiaknak a szimpátiáját és támogatását, továbbá hogy mindkét migrációt a kommunistaellenes és Amerika-barát retorika övezte, a két menekültáradat között alapvető különbségek voltak. A magyarországi menekültválsággal ellentétben a kubai exodus közvetlenül az Egyesült Államok határain bontakozott ki, és állandó, többé-kevésbé folytonos, tömeges méretű népességmozgást hívott életre,

[42] A másik ilyen pillanat a kubai menekültáramlattal szinte egy időben induló dominikai migráció volt. Ez a tömeges méreteket öltő migráció (mely Mexikó és Kuba után a harmadik legtöbb bevándorlót adja az USA-nak a nyugati féltekéről származó bevándorláson belül) szinte egyik napról a másikra indult el 1961-ben, a Trujillo-diktatúra összeomlását követően. A dominikai bevándorlás kezdete a külpolitikai érdekek által motivált amerikai bevándorláspolitika alakításának másik ékes példája, bár ez a vándorlás sohasem nőtt menekültügyi problémává. A témával részletesen foglalkozom *A dominikai bumeráng: az Egyesült Államok és a Dominikai Köztársaság kapcsolatainak migrációs aspektusai* c., egyelőre kéziratban lévő tanulmányomban.

[43] A magyar és a kubai menekültügyi programok összehasonlításával, valamint az Eisenhower- és Kennedy-kormányzat kapcsolódó hidegháborús retorikájával egy készülő tanulmányomban foglalkozom: *Budapest, Havanna, and Washington: The Strategic Value of Refugee Programs in the Cold War* (Budapest, Havanna és Washington: a hidegháborús menekültügyi programok stratégiai jelentősége"). A témával kapcsolatban ld. *Masud-Piloto:* i. m. 35–38. Ld. még az alábbi dokumentumot, különös tekintettel a rendkívüli beléptetési jogkör első tömeges alkalmazására a magyar menekültek esetében, melyet ezt követően a kubaiak esetében is alkalmaztak: U.S. Congress, Senate, Committee on the Judiciary (USC, S, CJ), U.S. Immigration Law and Policy: 1952–1979. Committee Print, 96th Congress, First Session. (USILP 1952–1979, CP, 96/I.) Washington, Government Printing Office, 1979. 18. Az akkor hatályban lévő bevándorlási jogszabályokkal és azoknak a magyarországi válság miatti részleges meglazításával kapcsolatban ld. *Martin A. Bursten:* Escape from Fear. Syracuse, Syracuse University Press, 1958. 51–66.

[44] *Masud-Piloto:* i. m. 37.

amely több mint egymillió menekült érkezéséhez vezetett.[45] Ezeknek a menekülteknek a többsége Floridában telepedett le, főként a déli Dade megyében, legfőképpen pedig Miamiban.[46] Kuba földrajzi közelsége az első menedék országává tette az USA-t, amely nem volt felkészülve ilyen arányú és koncentrációjú menekültáradat befogadására.[47] Az évek során több esetben érte meglepetés az Egyesült Államokat – például 1965-ben, 1980-ban és 1994-ben – amikor a tiltó vagy erősen korlátozó kiléptetési szabályok által jellemzett időszakok közepette Castro hirtelen kinyitotta a kivándorlási biztonsági szelepet, és kiengedte a rendszer gépezetében felhalmozódott gőzt az USA partjaira zúdítva ezzel a szocializmus építését a hátuk mögé kívánó, kiábrándult és elégedetlen kubaiak tízezreit.

1959 januárjától, a menekülthullám megindulásától kezdve, 1960 decemberéig, amikor az Eisenhower-kormány Miamiban megnyitotta a Kubai Sürgősségi

[45] Több szerző is rámutat, hogy az 1959 és az 1980-as évek közötti kubai bevándorlással kapcsolatos számadatok csupán becslések a belépés változatos és gyakorta szokatlan módjai, például a rendkívüli beléptetés miatt. A rendkívüli beléptetésben részesített egyéneket nem a belépéskor számolták bele a kubai bevándorlási adatokba, hanem csak jogállásuk, azaz státusuk kiigazításakor. Ennek az eljárásnak az eredményeként ezek a bevándorlók a határátlépés dátumához viszonyítva jóval később jelentek meg a bevándorlási statisztikákban. Minderről ld. pl. a következő szerzők megjegyzéseit: *Virginia R. Domínguez:* From Neighbor to Stranger: The Dilemmas of Caribbean Peoples in the United States. New Haven, Antilles Research Program, Yale University, 1975. 22–23.; *Engstrom:* i. m. 14–15.; valamint *Scanlan–Loescher:* i. m. 118. (4. lábjegyzet.) Ld. még 11. és 12. lábjegyzet. Az azonos időszakra (1959–1962) vonatkozó számok közötti eltérések illusztrálásaként elmondhatjuk, hogy míg *Díaz-Briquets és Pérez* (i. m. 26.), valamint *Jorge I. Domínguez* (Cooperating... I. m. 34.) úgy számolták, hogy körülbelül 215 ezer kubai érkezett az USA-ba, Max Azicri becslésében 153 ezer, Juan F. Clark számításában pedig 250 ezer fő szerepel. A hivatkozásul szolgáló és összevetett adatokat ld. *Engstrom:* i. m. 15., 17. A kubai számításokkal kapcsolatban ld. Dirección de Demografía, Comité Estatal de Estadísticas: Estadísticas de migraciones externas y turismo. Havana, Orbe, 1982. 53.; Comité Estatal de Estadísticas: Anuario estadístico de Cuba, 1982. Havana, 1983. 87.; Comité Estatal de Estadísticas: Anuario estadístico de Cuba, 1988. Havana, 1989. 82.

[46] 1990-ben a kubai-amerikaiak 64,6%-a Florida államban lakott, azon belül 54%-uk a floridai Dade megyében élt, és 1994-ben Miami lakosságának az 56%-át ők alkották. Az adatok forrása az USA Népszámlálási Hivatalának 1990-es népszámlálása, valamint a The Cuban American Policy. Idézi *González-Pando:* i. m. 166.

[47] Annak ellenére, hogy az 1980-as marieli kivándorlást megelőzően az amerikaiak összességében pozitívan fogadták a kubai menekülteket, a kubaiak Miamiban és környékén történő koncentrálódása az első érkezésektől fogva helyi feszültségeket idézett elő. Az 1959 és 1962 közötti első menekülthullám problémáiról, az USA kormányának a menekültek Floridán kívüli más államokba történő áttelepítési kísérleteiről, és számos áttelepített kubai Miamiba való visszatéréséről ld. *González-Pando*, i.m. 37., 40–42., 46.; *Poggio:* i. m. 1112–1113. A kubai közösség dél-floridai és miami jelenlétének hatásaival és dinamikájával részletesen foglalkozik: *Bryan Walsh:* Cubans in Miami. America, February 1966. 286–288.; *Edward J. Linehan:* Cuba's Exiles Bring New Life to Miami. The National Geographic, 1973/7. 68–95.; *Eleanor M. Rogg:* The Assimilation of Cuban Exiles: The Role of Community and Class. New York, Aberdeen Press, 1974.; *Antonio Jorge – Raúl Moncarz:* The Cuban Influx into South Florida: Culture, Entrepreneurship, and the Emergence of New Growth Patterns in an Advanced Society. San Antonio, Human Resources Management and Development Program, University of Texas at San Antonio, 1981.; *Sandra Field:* Cubans to Cuban Americans: Assimilation in the United States. Migration Today, 1983/4/5. 34–41.; *Thomas D. Boswell – James R. Curtis:* The Cuban-American Experience: Culture, Images and Perspectives. Totowa, Rowman & Allanheld, 1984.; *Guillermo J. Grenier – Alex Stepick:* Miami Now! Immigration Ethnicity and Social Change. Gainesville, University Press of Florida, 1992.; *Alejandro Portes – Alex Stepick:* City on the Edge: The Transformation of Miami. Berkeley, University of California Press, 1993.; *María Cristina García:* Havana–USA: Cuban Exiles and Cuban Americans in South Florida, 1959–1994. Berkeley, University of California Press, 1996.; *Roberto Suro:* Strangers Among Us: How Latino Immigration Is Transforming America. New York, Alfred A. Knopf, 1998.

Menekültközpontot, nem született tervszerű szövetségi szintű válasz a kubai exodusra. Az események tervezése helyett az USA csak reagált a történésekre. A bevándorlási hullám kezdetén nem hajtottak végre semmiféle tengerentúli szűrést, vagyis a beléptetés előtt nem végeztek biztonsági ellenőrzést, nem határozták meg, hogy a bevándoroltaknak milyen készségekkel és képesítésekkel kell rendelkezniük ahhoz, hogy munkát vállalhassanak, továbbá nem dolgoztak ki semmiféle földrajzi elosztási vagy letelepedési stratégiát. Ehelyett az Egyesült Államok passzív befogadási politikát követett, amelyet liberális befogadási intézkedések jellemeztek.[48] A humanitárius okok mellett ez a nagylelkűség a kubai politikai menekültkérdés jól ismert dinamikáján és azon a várakozáson alapult, hogy a Castro által létrehozott kubai helyzet nem lesz hosszú életű. Az amerikai szempontok csak 1961 januárját követően változtak meg, amikor is az Egyesült Államok megszakította diplomáciai és konzuli kapcsolatait Kubával, és a hidegháború jegyében állandósult a két ország közötti ellenségeskedés. Az amerikai fél ekkor dolgozta ki azt a stratégiát, amellyel a bevándorlási eljárásokat a külpolitika eszközeként használhatta fel Kuba ellen.[49] A kubai migrációt 1961 januárjától a hidegháború alatt szinte mindvégig olyan eszközként kezelték, amellyel fokozni lehetett a kubai rendszer instabilitását. E külpolitikai cél elérése érdekében 1961 és 1966 között léptették életbe azokat az alapvető adminisztratív és törvényi módosításokat, amelyek a kubai bevándorlás megkönnyítését szolgálták.

Ugyanakkor a külpolitika és a bevándorláspolitika összefüggésének a hátterében meghúzódó stratégiai és ideológiai megfontolások központi szerepet játszottak a kubaiak pozitív fogadtatásában. A menekültek stratégiai értéke két tényezőn alapult: a Castro-rendszer megbuktatásán és destabilizálásán. Először is – a történelmi tapasztalatok alapján – a kubai beáramlást olyan ideiglenes jelenségnek tekintették, amely stratégiai szempontból „előre jelezte Castro hivatalból való kényszerű eltávolítását a menekültek segítségével"[50] minélfogva ez a hirtelen és egyre növekvő népességmozgás a menekültek többségének hazatérésével fog végződni. Ennek értelmében a menekültáradat „saját magát szünteti majd meg, és megszabadítja az Egyesült Államokat a kubai kormánytól, és ezáltal a kubai bevándorlóktól is."[51] Másodszor azzal, ha az Egyesült Államok elszívja a kubai forradalmi rezsimtől az értelmiségiek és a szakmunkások által képviselt alapvető emberi erőforrásokat, súlyos csapást mér a kubai gazdaságra, aláássa azt, és politikai instabilitást eredményez. A nagylelkű bevándorlási politika fenntartása mellett szólt az az érv is, hogy a szabadsághoz vezető út biztosításával, az USA bátoríthatja a Castro-rendszerrel szembeni folyamatos ellenállást, és megakadályozhatja, hogy a kubaiak hozzászokjanak a kommunizmushoz. A menekültáradatnak a Castro-rendszer megbuktatását elősegítő stratégiai értéke azonban hamarosan csökkenni kezdett a disznó-öbölbeli invázió kudarcát követően, és még inkább a rakétaválságot lezáró kompromisszumban foglalt benemavatkozási ígéret után. Mindazonáltal az emigrációnak a Castro-rezsimet gazdaságilag és politikailag destabilizáló értéke továbbra is fontos érv maradt, ami az 1970-es években

[48] *Scanlan–Loescher:* i. m. 118–120.
[49] *Engstrom:* i. m. 16.
[50] *Scanlan–Loescher:* i. m. 118.
[51] *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 39.

is tartotta magát.[52] A kubai kivándorlásnak a Castro-rendszer megzavarásában és lejáratásában rejlő ideológiai értéke nem csökkent, és szinte végig fennmaradt a hidegháború alatt. A kubaiak meleg fogadtatása nemcsak azt jelezte, hogy az Egyesült Államok történelmi ígéretéhez híven továbbra is menedéket biztosít az elnyomottaknak — ami már önmagában kiemelte az ország morális értékét —, hanem a demokrácia felsőbbrendűségét is hangsúlyozta a kommunizmussal szemben.[53] Úgy gondolták, hogy a tömeges kivándorlás nemcsak kellemetlen az új rendszernek, és rontja annak nemzetközi hitelét, hanem állandó kétséget is megfogalmaz a Castro-rezsim legitimitásával kapcsolatban. Hiszen a tények azt mutatták, hogy az évek során a kiábrándult kubaiak százezrei utasítják el az új rendet azzal, hogy megpróbálnak elmenekülni előle. Az első két menekülthullám alatt mind stratégiai, mind ideológiai értéket tulajdonítottak a kubai beáramlásnak, ami megmagyarázza, miért tett kivételt az USA bevándorláspolitikája a kubaiakkal, és miért bánt velük másként, mint a nyugati féltekéről az Egyesült Államokba belépni szándékozó többi állampolgárral,[54] különösen miután 1968-ban hatályba léptek a féltekére vonatkozó kvóták.

A kubai menekültek stratégiai értéke miatt mind az Eisenhower-, mind pedig a Kennedy-kormányzat úgy ítélte meg, hogy a forradalom elől menekülő kubaiak befogadásával az Egyesült Államok többet nyer, mint veszít. Az első hullámban (1959–1962), amelynek során több mint 200 ezer menekült érkezett, többnyire Kuba politikai, gazdasági és intellektuális elitje hagyta el az országot, ami elősegítette e csoportok pozitív fogadtatását az Egyesült Államokban. A Batista-pártiak (*Batistianos*) voltak a legelső olyan menekültek, akiknek komoly okuk volt félni a megtorlástól, hiszen már 1959 januárjában megkezdődtek a nyilvános tárgyalások és kivégzések, melyek komoly aggodalmakat keltettek az USA-ban.[55] Őket hamarosan követték az elit és a felső-középosztály képviselői, akik ugyan nem voltak közvetlenül érintettek Batista kormányában, de ahhoz a politikai és

[52] *Scanlan–Loescher:* i. m. 124–127. Az 1970-es évek elején megszűnt a politikai konszenzus a végrehajtó hatalom és a kongresszus között a kubai menekültügyi program költségei miatt, valamint azért, mert a kongresszus azt szorgalmazta, hogy ne kezeljék a bevándorló kubaiakat eltérően a hasonló helyzetben lévő egyéb bevándorlóktól. Erről ld. *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 70–72.

[53] Uo. 38–41.; *Masud-Piloto:* i. m. 1., 33.

[54] Miként azt az egyik forrás hangsúlyozza: „Az USA hatóságai szokatlan lépéseket tettek a kiábrándult kubaiak befogadása érdekében [...] A [nyugati – Sz. É. E.] félteke semmilyen más potenciális menekültcsoportja sem volt ilyen kivételezett helyzetben. Castro politikája potenciális tömeges exodust hívott életre, az USA politikája pedig lehetővé tette, hogy ez az exodus megvalósuljon." Ld. *Fagen–Brody–Leary:* i. m. 102.

[55] 1959. januártól májusig a kongresszus mindkét háza és a sajtó is szoros figyelemmel kísérte a Kubában zajló kivégzéseket, és aggodalmaiknak adtak hangot. Amikor azonban pl. 1952 és 1959 között Batista uralta az országot, sem a kongresszus, sem pedig a sajtó nem fogalmazott meg ilyen aggodalmakat. Ld. Congressional Record, 86th Congress, First Session. Vol. 105. Daily edition. Washington, Government Printing Office, 1959. 415., 605., 642., 783., 1080., 1117., 1973., 5332., 7503., A274., A337., A510., A886., A1410–11. Jelen tanulmány egyik elsődleges forrását képezi a budapesti Országgyűlési Könyvtár ENSZ Gyűjteményében található, napi kiadás alapján összeállított amerikai kongresszusi jegyzőkönyv. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy e kiadás oldalszámozása eltér az amerikai egyetemi és szövetségi letéti könyvtárakban található, állandó kiadás alapján összeállított jegyzőkönyvek oldalszámozásától (csak a függelék oldalszámozása egyezik meg mindkét kiadásban). Információim szerint az Egyesült Államokban napi kiadású kongresszusi jegyzőkönyv csak a washingtoni Law Library of Congress-ben hozzáférhető.

gazdasági struktúrához kötődtek, amely az amerikai penetráció eredményeképpen fejlődött ki, és az USA tőke és üzleti érdekeltségeinek igényein alapult. Ezt a struktúrát támadták meg az olyan forradalmi intézkedések, mint az 1959-es agrárreform és az azt követő vagyonelkobzások. Ez a társadalmi csoport azzal a meggyőződéssel vonult száműzetésbe, hogy az Egyesült Államok nem fog sokáig megtűrni olyan diktatúrát, amely egyre inkább a kommunizmus felé hajlik. A mérsékelt Urrutia elnök 1959. július 17-i lemondása jelezte a forradalom radikalizálódását. Ezt követően hamarosan támadás érte a forradalom nem kommunista vezetőit, majd a független média és a katolikus egyház képviselői váltak céltáblává. A forradalom intézkedései súlyosan érintették a középosztályt is. Az 1960-ban lezajló vagyonelkobzási és államosítási hullám eredményeképpen a Castro-rezsim megszerezte az ellenőrzést a magánföldek és a termelőüzemek többsége felett, és ugyanakkor széleskörű politikai reformokat is bevezetett a hatalom központosítása érdekében. A polgári szabadságjogok megnyirbálása egyre terjedt, ahogyan az új rendszer betiltotta a versenyszellemben fogant politikai aktivitást, és törvényellenesnek nyilvánította a politikai ellenzéket. 1961-re a forradalmi intézkedések átalakították Kuba társadalmi, politikai és gazdasági szerkezetét, ami nem jelentett semmi jót a felső és a középosztálynak. Nem az amerikai álom vonzása, hanem a kubai valóság taszítása idézte elő ezeknek a csoportoknak a kivándorlását, és kényszerítette legtöbbjüket az önként vállalt politikai száműzetésbe, amelynek révén mindent elvesztettek, és mindentől megfosztva érkeztek az USA-ba.[56]

Az Egyesült Államok részéről 1959 januárja és 1961 januárja között nem volt szükség speciális intézkedések bevezetésére a menekültek kiáramlásának elősegítéséhez. Mivel ekkoriban a nyugati féltekéről érkező bevándorlókra még mindig nem vonatkoztak kvótakorlátozások, a kubaiakkal kapcsolatban a passzív befogadási gyakorlat szolgálta legjobban az Eisenhower-kormányzat céljait, amelynek keretében a különböző érintett hatóságok igencsak engedékenyen kezelték az általános érvényű bevándorlási szabályokat. Az USA kubai Konzuli Hivatala gyorsított és formális eljárás során adta meg a bevándorlási- és látogatóvízumokat. 1960 végén a Konzuli Hivatal a Külügyminisztériumhoz fordult útmutatásért a látogatóvízumok további kibocsátásával kapcsolatban, mivel nyilvánvalóvá vált, hogy azok, akik ilyen dokumentummal hagyják el a szigetországot, az engedélyezett időtartamnál tovább tartózkodnak az USA-ban, sőt egyáltalán nem térnek vissza Kubába. Az Eisenhower- és a Kennedy-kormányzat közötti átmeneti időszakban a minisztérium úgy válaszolt, hogy pillanatnyilag senki sem érhető el a Vízumosztályon, aki útmutatást tudna nyújtani az ügyben. A Konzulátus értelmezésében ez azt jelentette, hogy a végrehajtó hatalom nem tervez korlátozást

[56] Ennek a történelmi időszaknak a részleteiről ld. *Philip W. Bonsal:* Cuba, Castro, and the United States. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1971.; *Lynn Darrell Bender:* The Politics of Hostility. Hato Rey (Puerto Rico) Inter American University Press, 1975.; *Hugh Thomas:* The Cuban Revolution. New York, Harper & Row, 1977.; *Jorge I. Domínguez:* Cuba... I. m.; *Wayne S. Smith:* The Closest of Enemies. New York, W. W. Norton & Company, 1987. Az 1959-es menekültáradat első hullámával kapcsolatban ld. *Virginia R. Domínguez:* i. m. 21.; *Silvia Pedraza-Bailey:* Cuba's Exiles: Portrait of a Refugee Migration. International Migration Review, 1985/3. 4–34.; *Pedraza:* i. m. 413–414.; *Alejandro Portes – Ramón Grosfoguel:* Caribbean Diasporas: Migration and Ethnic Communities. The Annals of The American Academy of Political and Social Sciences, May 1994. 54–55., 57.; *González-Pando:* i. m. 18–21.; *Scanlan–Loescher:* i. m. 119.; *González:* i. m. 110–111.

bevezetni a kubai bevándorlással szemben, ezért a hivatal folytatta a kevésbé szigorú szabályok alkalmazásával történő vízumkiadást, és egyre több vízumot bocsátott ki a kubaiaknak. Mindez azt a benyomást keltette, mintha az Egyesült Államok olyan politikát dolgozott volna ki, amely egyáltalán nem szab korlátot a Kubából érkező bevándorlásnak.[57]

Ugyanezt a benyomást keltette az is, ahogyan az INS (Bevándorlási és Honosítási Hivatal) és a Parti Őrség a bevándorlókkal bánt. A látogatóvízummal rendelkezőknek már az USA-ban beterjesztett kérvényére ún. határozatlan idejű önkéntes elutazást (indefinite voluntary departure) biztosított az INS, vagyis a hivatal egy a befogadás és a deportálás közötti adminisztratív eszközzel élt. Ez valójában azt jelentette, hogy az INS eltekintett a deportálási eljárástól a vízummal visszaélő, a meghatározott érvényességi időn túl az országban tartózkodó és az okmányokkal nem rendelkező kubaiak esetében. Ez utóbbiak már a forradalom korai szakaszában is rendszeresen érkeztek kis csónakokon, és partraszállásukat egyáltalán nem akadályozta meg a Parti Őrség.[58] A bevándorlási szabályok efféle engedékeny végrehajtása mögötti logikát világítják meg az 1960. júliusi nemzetbiztonsági értekezleten elhangzó nézetek. Amikor Herter külügyminiszter azt firtatta, hogy nincs-e szükség változtatásokat eszközölni a bevándorlási törvényen, Walsh megbízott igazságügy-miniszter rámutatott, hogy „vannak olyan helyzetek, amikor egyszerűen meg kell kerülni a törvényt, és az a fontos, hogy az INS olyan elfogadható indokkal rendelkezzen, ami ezeket a döntéseket alátámasztja."[59] A kubaiakkal szemben alkalmazott kivételes bánásmódnak a hatályos törvények szerinti elfogadható indokait az Eisenhower és még inkább a Kennedy-kormányzat nagy prioritású, ideológiai alapon álló kubai külpolitikája szolgáltatta, amely 1961 januárjától félreérthetetlen jelzéseket küldött a bürokrácia számára, és ekképpen megkönnyítette a hivatalok közötti együttműködést.[60]

Eisenhower 1960-ban és 1961 január elején határozott lépéseket tett ebben az irányban meghatározva az USA jövőbeli, kubaiakat érintő bevándorláspolitikájának végrehajtására vonatkozó irányelveket.[61] A passzív beléptetési politika már működött a háttérben, amikor 1960. március 17-én Eisenhower azt kérte a kongresszustól, hogy humanitárius okoknál fogva több menekültet fogadjanak be.[62] Mindez csupán néhány órával az után történt, hogy parancsot adott a CIA-nak a kubai menekültek kiképzésére egy lehetséges invázió céljából.[63] A kubai menekültprobléma miatt Floridára nehezedő humanitárius és pénzügyi teher kezelése érdekében végül 1960. december 7-én Miamiban megnyitották a Kubai Sürgősségi Menekültközpontot (Cuban Refugee Emergency Center), hogy szociális juttatásokkal segítsék a menekülteket, és megszervezzék áttelepítésüket a Dél-Flori-

[57] *Engstrom:* i. m. 16.

[58] *Scanlan–Loescher:* i. m. 118–119.

[59] A Nemzetbiztonsági Tanács 1960. július 15-i üléséről készült feljegyzés szövegét közli PRFRUS, 1958–1960. VI. köt. 1018.

[60] Robert Paalbergre hivatkozik *Jorge I. Domínguez:* Cooperating.. I. m. 67.

[61] *Masud-Piloto:* i. m. 34–35.

[62] Congressional Record, 86th Congress, Second Session. Vol. 106. Daily edition. Washington, Government Printing Office, 1960. 5467–5468.

[63] *Masud-Piloto:* i. m. 34.

dára nehezedő nyomás enyhítése céljából.[64] Amikor 1961. január 3-án megszakadtak a két ország közötti diplomáciai és konzuli kapcsolatok, a humanitárius retorikát felváltotta a hidegháborút jellemző ellenséges hangnem, amelyet átitatott a kommunistaellenes ideológia.[65] A kubai menekülteket párhuzamba állították az 1956–57-ben a kommunista 'zsarnokság elől menekülő magyarokkal. Eisenhower a következőképpen nyilatkozott erről: „Ez a mostani, kommunista elnyomás előli menekülés jó pár év óta az első olyan alkalom, amikor nemzetünk ilyen nagy számú üldözött ember számára válik az első menedék országává. Az efféle menedékjog biztosítása összhangban áll az Egyesült Államok régóta fennálló hagyományaival. Négy évvel ezelőtt polgáraink kinyitották otthonuk ajtaját és megnyitották a szívüket a magyar menekülteknek. Biztos vagyok benne, hogy ezekért az elkeseredett kubaiakért is legalább ennyit meg fogunk tenni."[66]

Mivel azonban nemcsak a diplomáciai, hanem egyúttal a konzuli kapcsolatok is megszakadtak a két ország között, jelentős akadályok gördültek a menekültek és az Eisenhower-kormányzat útjába. Mivel az USA-nak nem volt nagykövetsége Kubában, az Egyesült Államokba bevándorolni szándékozóknak először egy harmadik országba kellett eljutniuk, és ott kellett amerikai bevándorlási vagy látogatóvízumot kérelmezniük az USA-ba való belépés előtt. E nehézség elkerülése érdekében az Eisenhower-kormányzat az 1952. évi bevándorlási törvényben foglalt vízumkötelezettség felfüggesztésének lehetőségéről szóló rendelkezést (visa waiver) kiterjesztette az idegenek nagyobb csoportjára. Ez az intézkedés korábban soha nem tapasztalt példája volt annak, hogy milyen jelentősen módosítható az amerikai bevándorlási politika a közvetlen külpolitikai célkitűzések, ez esetben a Castro-rezsim destabilizálása és lejáratása érdekében. Az igazságügy-miniszter és a külügyminiszter együttesen felfüggesztette a vízumkötelezettséget a kubaiak számára, hogy így segítsék az USA-ba irányuló közvetlen bevándorlásuk folytatódását. Gyakorlatilag bármelyik kubai, aki arra hivatkozott, hogy „a kommunista elnyomás elől menekül" a vízumkötelezettség felfüggesztésében részesült.[67] Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a már az USA-ban tartózkodó kubaiak a Külügyminisztérium Vízumhivatalában kérhették a vízumkötelezettség felfüggesztését a még Kubában

[64] Amikor Dr. Manuel Antonio Varona, a kubai ellenzéki csoport, a „Frente Revolucionario Democrático" (FRD – Demokratikus Forradalmi Front) koordinátora 1960 novemberében látogatást tett az amerikai Külügyminisztériumban, ismételten sürgette a menekültek közvetlen családtagjai számára biztosított vízumok gyorsított kiadását. Ehhez véleménye szerint jobb hivatalközi együttműködésre, valamint a végrehajtó hatalom részéről a kubai menekültügyi problémának szentelt megkülönböztetett figyelemre van szükség Miamiban. Ld. PRFRUS, 1958–1960. VI. köt. 1133., 1135–1136. Ld. még *Scanlan-Loescher:* i. m. 120–121.

[65] *Masud-Piloto:* i. m. 34. Ld. még Public Papers of the Presidents of the United States (PPPUS), Dwight D. Eisenhower, January 1, 1960 to January 20, 1961. Washington, Government Printing Office, 1961. 1059. Megjegyzendő, hogy a kubai bevándorlás ideológiai értelmezése a kezdetektől fogva jelen volt. Mint ahogyan erről Walter H. Judd képviselő egy 1959 májusában, a *The New York Times*nak adott interjújában nyilatkozott, „mindegyik [Kubából érkező – Sz. É. E.] kivándorló a mi társadalmi rendünkre leadott voksot jelent az övékkel szemben." Ira F. Willard, a Kubai Menekültügyi Bizottság elnöke pedig a „hidegháború frontvonalaként" utalt Dél-Floridára. Mindkét idézetet ld. *Masud-Piloto:* i. m. 33. (5. lábjegyzet.)

[66] Eisenhower elnök nyitkozatának szövegét (1961. január 18.) közli Department of State Bulletin, February 13, 1961. 219. A kubai menekültproblémáról készített jelentést lásd ugyanitt.

[67] A kérelmezők csupán 1%-ának nem adták meg a vízumkötelezettség felfüggesztését (visa waiver) 1961 januárja és 1962 októbere között. Ld. *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 40.

tartózkodó honfitársaik számára, és ez alapján az INS engedélyezte ezeknek a kubaiaknak, hogy vízum nélkül lépjenek be az Egyesült Államok területére, majd ezt követően határozatlan idejű önkéntes elutazást vagy rendkívüli beléptetést (parole) kérjenek. Mindemellett, mivel a kereskedelmi repülőjáratok a kapcsolatok megszakadását követően továbbra is közlekedtek, a Pan American és a KLM közreműködött abban, hogy továbbítsa a Külügyminisztériumba a megvásárolt jegyekhez mellékelt vízumkötelezettség-felfüggesztési kérelmeket.[68]

Kennedy elnök olyan menekültügyi stratégiát örökölt elődjétől, amely gyakorlatilag korlátozásmentes bevándorlási lehetőséget biztosított a kubaiaknak, arra számítva, hogy a menekültek néhány hónapon vagy pár éven belül visszatérnek majd Kubába, miután Castrót megbuktatták a segítségükkel. Kennedy elfogadta a kubai menekülthelyzetről a távozó Eisenhower-kormányzat számára készült Vorhees-jelentésben szereplő ajánlásokat,[69] és 1961. február 3-án az Egészségügyi, Oktatási és Jóléti Minisztérium égisze alatt létrehozta a Kubai Menekültügyi Programot (Cuban Refugee Program, CRP), amely az egyik leghosszabban működő és legnagyvonalúbb segélyprogramnak bizonyult, amelyet egy menekültcsoport részére valaha biztosítottak.[70] A CRP és a menekültek olyan politikai fegyverré váltak, amelyet „a nyugati féltekét fenyegető kommunista behatolás ellen" lehetett fordítani.[71] Lourdes Arguelles menekült kubai szociológus szerint „Kennedy eltökélten és aktívan vett részt a Kuba ellen folyamatban lévő burkolt háborúban. [...] a folytatódó hadművelet részeként tekintett a menekültprogramokra, és úgy döntött, hogy az Egyesült Államok hatalmát a menekültsegélyezésen keresztül az eddigieknél sokkal nagyobb mértékben fogja felhasználni. Kennedy számára ezek a programok ideális eszközök voltak a kubai migráció további ösztönzésére. Úgy gondolta, hogy a kiáramlás aláássa majd a forradalmat egyrészt a folyamatos agyelszívás miatt, másrészt a forradalom nemzetközi megítélésére gyakorolt negatív hatása miatt."[72]

Ekképpen a menekültek stratégiai értéke nem tűnt el az 1961. áprilisi disznó-öbölbeli kudarcot követően, annak ellenére, hogy a kudarcot vallott invázió a menekültközösség jövője szempontjából vízválasztónak bizonyult mind a Kennedy-kormányzat, mind pedig maguk a kubaiak számára. A kubaiaktól egyre távolabb került a hazatelepülés lehetősége, miközben az amerikai kormánynak fel

[68] *Engstrom:* i. m. 16–17.; *Masud-Piloto:* i. m. 34–35.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 40; USC, S, CJ, Cuban Refugee Problem, Hearings before the Subcommittee on Refugees and Escapees, 87th Congress, Second Session, December 3, 4, 1962. Ennek a befogadási politikának a továbbfejlesztett változatát már a Kennedy-kormányzat vezette be 1961 májusában. Eszerint a vízumkötelezettség felfüggesztésében részesített kubaiakat megérkeztükkor automatikusan rendkívüli beléptetésben részesítették. Figyelemre méltó adat, hogy 1962 októberéig körülbelül 400 ezer esetben felfüggesztették fel a sziget elhagyását tervező kubaiak vízumkötelezettségét. Ekkor is a rakétaválság és Kuba blokádjának eredményeként a két ország között beszüntették a kereskedelmi repülőjáratokat, amelyeket csak 1965-ben állítottak vissza.

[69] Ld. 66. lábjegyzet. Department of State Bulletin, February 13, 1961. 219–224.

[70] Kennedy elnök 1961 február 3-i nyilatkozatának szövegét közli PPPUS, John F. Kennedy, January 20 to December 30, 1961. Washington, Government Printing Office, 1962. 54–55.; *Portes–Grosfoguel:* i. m. 62. 1977-ben a kormány és a kongresszus úgy döntött, hogy hat év alatt fokozatosan megszüntetik a CRP-t, amely mintegy 1,25 milliárd dollárba került, vagyis 1959 óta fejenként 1900 dollárt költött a kubai menekültekre. Ld. *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 72.

[71] Ld. 70. lábjegyzet. PPPUS, John F. Kennedy, January 20 to December 30, 1961. I. m. 55.

[72] A kubai menekült szociológust, Lourdes Arguellest idézi *Masud-Piloto:* i. m. 50.

kellett készülnie a menekültek hosszú távú elhelyezésére. Az szóba sem került, hogy bezárják az ajtót a kubaiak előtt. Ilyen döntés politikai öngyilkosságnak bizonyult volna, erkölcsileg pedig igencsak megkérdőjelezhető lett volna a bukott inváziót követően.[73] A menekülteket szállító kereskedelmi repülőjáratok egészen 1962. október végéig közlekedtek, amikor a rakétaválság miatt a folyamat megszakadt. Eközben a menekültek stratégiai szerepe a Castro-rendszer közvetlen megbuktatásáról[74] a rezsim lejáratása és destabilizálása felé tolódott el, amelynek keretében mind ideológiai fronton, mind a gazdasági kapcsolatok elutasításának politikájában (policy of economic denial) felhasználták a menekültáradatot. Ez a politika jellemezte az 1960-as évek hátralévő részét és az utána következő időszakot is.[75] Kennedynek a Disznó-öböl kudarca után 1961. április 20-án tett nyilvános kijelentése már tartalmazta ezeket az elemeket. Úgy összegezte a kubai tanulságot, hogy a kommunista országokból érkező „menekültek folytonos áradata ékesszólóan bizonyítja, hogy kegyetlen elnyomás tartja uralma alatt szülőföldjüket", és ez leleplezi azt a hazug választ, amit a kommunizmus adott a „vágyakozó emberek jogos elégedetlenségére."[76] Az Egyesült Államoknak hosszú küzdelemre kell felkészülnie, mivel — amint ezt a kubai eset is bizonyította — „a kommunizmus erőit nem szabad lebecsülni", és ezért „felül fogjuk vizsgálni, és át kívánjuk csoportosítani erőinket – a taktikánkat és e közösségen belüli intézményeinket. Komoly erőfeszítéseket fogunk tenni egy olyan küzdelem érdekében, amit a háborúnál sokkal bonyolultabb eszközökkel kell megvívni."[77] A menekültek továbbra is a Castro-ellenes propagandát folytató és a gazdasági kapcsolatok elutasítását valló külpolitika fontos eszközei maradtak. 1962 augusztusától fogva az Egyesült Államok Információs Hivatala, az USIA például azt javasolta, hogy „sokkal jobban ki kell használni a kubai menekülttörténeteket az összes médiumon keresztül" Latin- Amerika-szerte, és „még teljesebben kell felhasználni a néger disszidensek" történetét.[78] 1961 nyarától kezdve a középosztálybeliek emigrációja egyre inkább utat nyitott az alsó-középosztály, a szakmunkások és a betanított mun-

[73] 1962 áprilisában például a szenátus jogi bizottságának a kubai problémáról szóló jelentése az alábbi következtetést vonta le: „Amerika kubai menekültekkel kapcsolatos programjának összhangban kell állnia demokratikus és humanitárius hagyományainkkal. Ezen kívül az amerikai embereknek, választott képviselőiknek és a program irányításáért felelősöknek szintén szem előtt kell tartaniuk a program külföldi kapcsolatainkra gyakorolt kihatásait is. *Amerikát annak alapján fogják megítélni, hogy miként bánik azokkal, akik menedéket keresve érkeznek a határaihoz. Hagyományainkkal ellentétes lenne, ha figyelmen kívül hagynánk szükségleteiket és a szabadság iránti természetes vágyukat. Ha így járnánk el, azt kihasználnák ellenségeink, súlyos károkat okozva hazánknak.* Az amerikai történelmet a szabadság hagyománya és az elnyomottak iránti együttérzés itatja át. Ma elérkezett az idő arra, hogy példát mutassunk, és mind szavakkal, mind tettekkel élettel töltsük meg ezeket a hagyományokat." Ld. Congressional Serial Set, Senate Report 1328, 87th Congress, Second Session. (CSS, SR 1328, 87/II.) Washington, Government Printing Office, 1962. 8. (Kiemelés tőlem – Sz. É. E.)

[74] Habár papíron a menekültek anyagi támogatását 1963 májusában beszüntette a CIA, a kubai kormány ellen irányuló felforgató tevékenységhez egészen az 1970-es évek végéig felhasználták őket. Ld. *Scanlan–Loescher:* i. m. 122–123.

[75] A gazdasági kapcsolatok elutasításának politikájáról ld. *George Ball:* Principles of Our Policy Toward Cuba. Department of State Bulletin, May 11, 1964. 741.; *Scanlan–Loescher:* i. m. 121–124.

[76] Kennedy elnök 1961. április 20-i beszédének szövegét közli PPPUS, John F. Kennedy, January 20 to December 30, 1961. I. m. 306.

[77] Uo.

[78] PRFRUS, 1961–1963. X. köt. 913.

kások kiáramlásának, további olyan képzett szakembereket vonva el Kubától, akikre az új rezsimnek égető szüksége volt. Az Egyesült Államokban az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó emberek kivándorlását nemcsak a forradalomból való egyre nagyobb kiábrándultság jelének tekintették, hanem mint olyan eszközt is, amely fokozottan növeli a szigetország gazdasági nehézségeit, és ezáltal kiélezi azt a Kuba elleni gazdasági háborút, amely a rakétaválságot követően az USA Kuba-politikájának meghatározó tényezőjévé vált.[79]

Ennek eredményeképpen az 1960-as évek során az Egyesült Államok külpolitikai céljaival összhangban folyamatosan bátorította a kivándorlást. Mivel a kongresszus többsége egyetértett a befogadási politika kommunistaellenes premisszáival, a kormányzat intézkedései a kongresszus támogatását élvezték, és ez elősegítette a hivatalközi együttműködést.[80] Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a kubai menekülteknek valószínűleg sokkal hosszabb ideig kell az Egyesült Államokban maradniuk, mint azt korábban remélték, felmerült a kérdés a vízumkötelezettség felfüggesztésével és a látogatóvízummal rendelkező, már az USA-ban tartózkodó kubaiak státusával kapcsolatban. Ezek az engedélyek ugyanis nem tették lehetővé az országban történő határozatlan idejű tartózkodást. A Kennedy-kormányzatnak ezen kívül ki kellett dolgoznia azokat az új irányelveket is, amelyek tovább ösztönözhették a kivándorlást. 1961. május 5-én a Nemzetbiztonsági Tanács „egyetértett abban, hogy a jelenleg látogatóvízummal rendelkező kubai nemzetiségűek [és] az Egyesült Államokba belépő kubai nemzetiségűek menekültstátust fognak kapni [...], és természetesen az állampolgárság megszerzésére is jogosultak lesznek".[81] 1961 májusában az Egyesült Államok kormánya elfogadta a rendkívüli beléptetés tömeges alkalmazásának politikáját, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt elsőként a magyar menekültekkel kapcsolatban öt évvel korábban már megtették. Az 1952. évi bevándorlási törvényben szabályzott rendkívüli beléptetésre vonatkozó rendelkezések értelmében az igazságügy-miniszternek jogában állt ideiglenesen az országba beléptetni és tartózkodási engedélyben részesíteni olyan idegeneket, akiknek a befogadása „megítélése szerint vészhelyzetet vagy szigorú értelemben vett közérdeket szolgál."[82] Bár az 1952-es törvény szerint a rendkívüli beléptetést és tartózkodási jogot eredetileg csak egyének befogadására lehetett alkalmazni, a kongresszus által jóváhagyott magyar menekültügyi program precedenst teremtett a törvény rendelkezéseinek a tömeges befogadásra történő kiterjesztésére. Most ismét az igazságügy-miniszter közérdeket meghatározó diszkrecionális jogára hivatkozott a végrehajtó hatalmi ág, ezúttal a kubai menekültek tömeges, akadálymentes befogadása érdekében. Ez az eljárás nemcsak az újonnan érkezőkre vonatkozott, hanem a vízumkötelezettség felfüggesztésében részesült és a látogató vízummal rendelkező, USA-ban tartózkodó kubaiakra is. 1961 májusától 1962 októberéig körülbelül 63 ezer kubait részesítettek rendkívüli beléptetésben, vagyis biztosították számukra a rendkívüli tartózkodási jogot az USA-ban.[83] Az INS definíciója szerint a kubai menekült olyan

[79] Uo. 669., 719.; *Martin:* i. m. 984.; *Ball:* i. m. 742.

[80] *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 68., 72.

[81] PRFRUS, 1961–1963, X. köt. 480., 482–483.

[82] *Thomas A. Aleinikoff - David A. Martin:* Immigration: Process and Policy. St. Paul, West Publishing Company, 1985. 233.

[83] USC, S, CJ, USILP 1952–1979, CP, 96/I. 46.; *Engstrom:* i. m. 17.

személy, „aki az országában uralkodó jelenlegi helyzet miatt nem képes vagy nem hajlandó visszatérni Kubába [...], és aki vagy közvetlenül a megérkezésekor, vagy a tartózkodásra megadott határidőn belül kinyilvánítja ezt a szándékát."[84] Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy bármilyen kubai nemzetiségű bevándorló menekültnek minősülhetett. A kubai menekültek egyre növekvő számával és a várhatóan elnyúló amerikai tartózkodásával párhuzamosan, a CRP költségvetése folyamatosan emelkedett,[85] és egyre fokozódtak azok az erőfeszítések, amelyek a menekültek lehető legnagyobb csoportjait kívánták Miamitól és Dade megyétől távolabbi vidékekre áttelepíteni.[86] 1961 júliusában Kennedy törvényjavaslatot terjesztett be annak érdekében, hogy a kubai menekültsegélyezést állandó jellegűvé tegyék, és ezt végül 1962 júniusában a migrációs és menekültsegélyezési törvénybe bele is foglalták. Ez az alapvető menekültsegélyezési törvény egészen az 1980-as évekig érvényben maradt.[87] Így a kubai menekültek által és az USA „első menedék" országaként betöltött szerepe által teremtett helyzetnek hosszú távú kihatása volt a menekültekkel kapcsolatos törvényhozásra. Abba Schwartz, a Biztonsági és Konzuli Ügyek Irodájának vezetője ekképpen foglalta össze az 1962-es törvény jelentőségét: „A törvény meghozatala azért volt fontos, mert nemzetünk történelmében először biztosított széles körű, rugalmas és állandó jellegű felhatalmazást az elnöknek és a végrehajtó hatalomnak a menekültkérdés kezelésére. Nem csupán törvényben szabályozta a tartós menekültügyi kérdésekkel kapcsolatos állami feladatokat, hanem lehetővé tette az elnöknek, hogy azonnal reagáljon a világ bármelyik részén felmerülő sürgető menekültproblémákra."[88]

A menekültek első hulláma (1959–1962), amelyben több mint 200 ezer kubai nemzetiségű bevándorló érkezett az USA-ba,[89] 1962. október 22-én szakadt meg, amikor a rakétaválsággal kapcsolatos Kennedy-beszédet és a Kubát sújtó tengeri blokád bevezetését követően Castro egyoldalúan leállított minden kereskedelmi repülőjáratot és bezáratta a repülőtereket. A Kuba és az Egyesült Államok között közlekedő kereskedelmi járatok beszüntetése – amely a vízumkötelezettség felfüggesztéséért folyamodó körülbelül 350 ezer embert ejtett foglyul a szigeten[90] – a válságot követően is hatályban maradt.[91] A két ország közötti közvetlen repülőjáratokat egészen 1965-ig nem állították vissza. Ennek eredményeképpen a kubai bevándorlás a korábbinak töredékére esett vissza. Azonban a köz-

[84] Uo.

[85] A CRP kezdeti költségvetése 1961-ben 4 millió dollár volt, ami 1962-re 38 millió dollárra nőtt, és folyamatosan emelkedett tovább egészen az 1972-es 136 millió dolláros összegig. Ld. *Masud-Piloto:* i. m. 53.

[86] A CRP központi problémáját képező áttelepítésről ld. CSS, SR 1328, 87/II.

[87] Kennedy elnök 1961. július 21-én a két ház elnökéhez intézett levelének szövegét közli PPPUS, John F. Kennedy, January 20 to December 30, 1961. I. m. 526–528.; Congressional Serial Set, Senate Report 989, 87th Congress, First Session. Washington, Government Printing Office, 1961.; Congressional Serial Set, Senate Report 1923, 87th Congress, Second Session. Washington, Government Printing Office, 1962.; USC, S, CJ, USILP 1952–1979, CP, 96/I. 46.

[88] *Abba Schwartz:* The Open Society. New York, Simon & Schuster, 1968. 124.

[89] Ld. 45. lábjegyzet.

[90] *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 41.

[91] Mindkét kormány a másikat okolta a kereskedelmi repülőjáratokra vonatkozó, rakétaválságot követően életbe léptetett tilalom fenntartásáért. Ld. *Arboleya:* i. m. 13.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 40.; *Engstrom:* i. m. 18., (32. lábjegyzet.)

lekedési lehetőségek hiányában is az 1963-tól 1965-ig tartó időszakban több mint 50 ezer kubai állampolgár érkezett az USA-ba.[92] A legtöbbjük egy harmadik országon, általában Mexikón vagy Spanyolországon keresztül érkezett, míg mások csónakon vagy tutajon keltek át a Floridai-szoroson, vagy a Kuba délkeleti részén található guantánamói amerikai haditengerészeti bázison keresztül léptek be az ország területére.[93] Mivel a kubai kiléptetési szabályok már a disznó-öbölbeli inváziót követően szigorodni kezdtek, egyre nőtt a motiváció az illegális kiutazás terén. Amikor azonban a migrációs áramlat útját teljesen elzárták, az illegális vándorlás jelentősége különösen megnőtt.[94] Az Egyesült Államok meleg fogadtatásban részesített mindenkit, aki eljutott Florida partjaihoz. A Parti Őrség segítette a menekülőket, megérkezésük után azonnal rendkívüli tartózkodási jogot kaptak az USA-ban.[95] Az illegális menekültek korlátozott, de folyamatos áramlása az Egyesült Államok támogatását élvezte. A menekülteket a forradalom kudarcának illusztrálására lehetett felhasználni azzal a céllal, hogy kellemetlen helyzetbe hozzák a forradalmi rendszert és megkérdőjelezzék legitimitását, valamint hogy nemzetközileg — különösen a nyugati féltekén — lejárassák a kommunista Kubát és így növeljék az ország elszigeteltségét. A kubai migrációt kísérő retorika a hidegháború kommunistaellenes ideológiájával volt tele, ahogyan ezt az Amerika-közi ügyekért felelős főosztályvezetőnek, Edwin Martinnak a szavai is tükrözték 1963 őszén:

„A [kubai] kormány, amelyet a világnak ezen a féltekéjén élő nemzetek elutasítanak marxista-leninista államberendezkedése miatt, mivel az összeférhe-

[92] Jelentős különbségeket találunk az ezek alatt az évek alatt regisztrált adatok között is. Egyes források kb. 30 ezer bevándorlóról beszélnek. Ld. pl. *Mercedes Arce et al.:* La emigración en Cuba, 1959–1990. Havana, Department of Immigration and Foreigners' Affairs of Cuba – Center for the Study of Political Alternatives, 1991. 5.; vagy *Engstrom:* i. m. 18., (33. lábjegyzet.) Más források szerint viszont az Egyesült Államokba irányuló kubai bevándorlás jóval meghaladta az 50 ezer főt ebben az időszakban. Ld. *Díaz-Briquets–Pérez:* i. m. 26.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 34.

[93] Volt néhány kivétel is ez alól a vándorlási minta alól. A Disznó-öbölben elfogott foglyokért cserébe az USA orvosi eszközöket szállított Kubának speciális vöröskeresztes repülőjáratokon és hajókon. Az 1117 fogoly mellett ezek a repülőgépek és hajók 6049 menekültet és 1612 utast is (közülük 638 amerikai állampolgársággal rendelkezett) szállítottak a visszaúton Miamiba. Ld. *Virginia R. Domínguez:* i. m. 22.

[94] A nagyarányú kivándorlás és az értelmiségi szakemberek elmenekülése komoly problémákat okozott a kubai gazdaságnak, ezért 1961 júniusára a kubai kormány jelentősen változtatott az emigrációhoz való hozzáállásán. Fidel Castro szerint a forradalom első két évében a kubai értelmiség 50 százaléka hagyta el az országot. Habár az emigrációt – mint az ellenzék „exportálását" – még mindig a konszolidáció egyfajta eszközének tekintették, 1961-et követően a kubai kormány megnehezítette a kivándorlás feltételeit. Minden kivándorlónak kiutazási engedélyt kellett kérnie, a vagyonukat elkobozták, a kereskedelmi járatok 1962-es felfüggesztése előtt a Miamiba irányuló repülőjegyeket dollárban kellett kifizetni, ugyanakkor összesen 5 dollárt lehetett kivinni az országból. Ennek eredményeképpen a legtöbb menekült szegényen, nyomorúságos helyzetben érkezett az USA-ba, többnyire mindössze egy-két váltás ruhával. Az Egyesült Államok kormánya úgy igyekezett segíteni azoknak a kubaiaknak, akik nem tudták dollárban kifizetni a repülőutat, hogy 1961 augusztusától kezdődően létrehozta az úgynevezett Szabadság Járatokat (Freedom Flights), vagyis egy Havannából induló ingyenes légihidat, amely 1962 októberéig működött. E járatok megszüntetése különösen fájdalmas volt a kubai-amerikaiak számára, akik lázas igyekezettel fáradoztak azon, hogy családtagjaikat áthozzák az országba. Erről részletesebben ld. *Fidel Castro:* Informe Central al Primer Congreso del Partido Comunista de Cuba. La Habana, 1976. 116–123., 133–138.; *Arce et al.:* i. m. 5–6.; *Arboleya:* i. m. 14.; *Martin:* i. m. 983–984.; *Engstrom:* i. m. 18. (32. lábjegyzet.); *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 53.; *Masud-Piloto:* i. m. 33–34., 52.; *González-Pando:* i. m. 21. Ld. még 33. lábjegyzet.

[95] *Arboleya:* i. m. 13–14.; *Engstrom:* i. m. 18.

tetlen az Amerika-közi rendszer demokráciához és szabadsághoz fűződő hagyományaival, a nyugati világ számára egy társadalomból kitaszított páriaként jelenik meg. A vezetői könyörtelenül rabszolgasorba döntötték ezt a nemzetet, és eladták a kommunista világrendnek, teljességében elárulva a forradalmat és annak reményteli ígéretét. Amint azt az elnyomás miatt az országot elhagyó folyamatos menekültáradat is bizonyítja, ez a nép megingathatatlanul reménykedik abban, hogy újra szabad lesz, és saját belátása szerint tudja majd megválasztani független kormányát."[96]

Továbbá a menekültáramlatot abból a szempontból is fontosnak tartották, hogy az hozzá tudott járulni a gazdasági kapcsolatok elutasítását hirdető politika sikeréhez, amelyet a rakétaválság óta egyrészt az amerikai kereskedelmi embargó, másrészt pedig az Amerikai Államok Szervezete által 1964 júliusában életbe léptetett átfogó diplomáciai és kereskedelmi szankciók testesítettek meg. A kubai emigrációt egyre inkább olyan eszköznek látták, amely közre működhet abban, hogy megvalósuljon a „gazdasági kapcsolatok elutasításának szisztematikus programja."[97] George Ball külügyminiszter helyettes egy 1964 áprilisában elmondott beszédében ezt ekképpen hangsúlyozta: „Kuba sokkal kiszolgáltatottabbá és érzékenyebbé vált a gazdasági nyomásra, mert Castro belpolitikai lépései kubaiak százezreit űzték el az országból – a vezetői és szakmai elitet. Jelenleg hatalmas a szakemberhiány, és az ipari üzemekben lévő berendezések jelentős részét nem megfelelően kezelik. [...] A kommunista Kuba látványos gazdasági kudarca mindenki számára tanulságos eset. A kommunizmus csak gazdasági válságot és nélkülözést hoz, és messze nem kínál jobb életet a kubaiaknak."[98]

A Kubával szemben kialakított befogadási politika folytatása melletti érvrendszer tehát már biztos alapokon nyugodott, amikor a menekültek második hulláma megindult (1965–1973). 1963 és 1965 között különböző tényezők kombinációja folytán a migrációs nyomás jelentős mértékben megnőtt Kubában. Ilyen tényezők voltak a Castro-rezsim belső konszolidációjának társadalmi kihatásai, a gazdaság hanyatlása, valamint azoknak a legális és illegális kubai bevándorlóknak a nagyvonalú befogadása, akik a hagyományos migrációs útvonalak elvágása ellenére sikeresen eljutottak az Egyesült Államokba. Az emigrációs biztonsági szelepet 1965 őszén nyitotta meg újra Castro abból a célból, hogy egyrészt enyhítse a társadalmi nyomást, másrészt hogy az új menekültáradattal lehetetlen helyzetbe hozza és meg is leckéztesse az USA-t, mivel a kubai kivándorlási korlátozásokat mind a Kennedy-, mind pedig a Johnson-kormányzat propagandacélokra használta fel. 1965. szeptember 28-án Castro bejelentette, hogy október 10-től a kubai származású amerikaiak eljöhetnek csónakokkal Camarioca kikötőjébe, és felvehetik ott a hozzátartozóikat, és mindazokat, akik el akarják hagyni az országot.[99] Habár a Camarioca boatlift meglepetésként érte a Johnson-kormányzatot, azt habozás nélkül saját politikai céljaira használta fel. Ennek eredményeképpen

[96] *Edwin M. Martin:* Cuba, Latin America, and Communism. Washington, Department of State Publication 7621, Inter-American Series 86, 1963. 2.

[97] *Ball:* i. m. 741.

[98] Uo. 742., 743.

[99] *Virginia R. Domínguez:* i. m. 22.; *Masud-Piloto:* i. m. 57–61. Fontos megjegyezni, hogy az 1980-as Mariel boatlift tulajdonképpen a Camarioca boatlift megismétlődése.

a menekültáramlat hosszú távon visszaütött a Castro-rezsimre. Castro bejelentését követően három napon belül, vagyis október 2-ára, egy a külügyminisztériumi Kubai Ügyek Hivatalának (OCA) irányítása alatt álló, hivatalközi ad hoc akciócsoport fel is vázolta a megoldást. Egy légihíd beiktatásával kidolgoztak egy olyan rendezett kiutaztatási módot, amely lehetővé tette a menekültek INS általi szűrését, szervezett érkezését és áttelepítését. A javaslatot elfogadták, és ez szilárd alapot biztosított a Johnson-kormányzat számára egy migrációs egyezmény megkötéséhez.[100] A Castro bejelentésére adott hivatalos válasz a kubai kormány számára váratlan gyorsasággal és megdöbbentő formában érkezett meg:[101] Johnson a válaszadást úgy időzítette, hogy az egybeesett a bevándorlási és állampolgársági törvény 1965. évi módosításának (Amendments to the Immigration and Nationality Act) a Szabadság-szobornál történő aláírásával október 3-án. Miközben Johnson elnök kifejtette a kubai bevándorlással kapcsolatos amerikai politikát, beszédében nyilvánvaló propagandafegyverként használta fel a menekülthullámot az Egyesült Államok külpolitikai céljainak érdekében. Ez az álláspont határozta meg az USA Kubával kapcsolatos migrációs politikáját egészen az 1970-es évekig. „A mai délután megígérem azoknak a kubai embereknek, akik itt Amerikában keresnek menedéket, hogy azt meg is fogják találni. Továbbra is meg fogjuk őrizni azt a hagyományt, miszerint Amerika menedéket nyújt az elnyomottaknak. [...] Annak, hogy ezek az emberek egyik országból egy másik országba vándorolnak, világos és egyértelmű üzenete van korunkban. Újra hangsúlyozni szeretném, hogy amikor egy ország számos állampolgára önként úgy dönt, hogy elhagyja szülőföldjét egy barátságosabb amerikai otthon reményében, az rásüti a bukás bélyegét az országban uralkodó a rezsimre [...] A jövő nem sok reményt tartogat az olyan kormányoknak, amelyeknél a jelen semmi reményt nem ad az emberek számára. Mi, amerikaiak pedig örömmel fogadjuk be ezeket a kubai embereket. A történelem kerekét nem lehet megállítani, és egy napon majd visszatérhetnek a szülőföldjükre, ahol már nem lesz többé sem terror, sem rettegés."[102]

Akárcsak korábban, a kubai beáramlás rövidtávú kényszerhelyzetként való megítélése és az ideológiai alapokon álló külpolitika most is biztosította a kongresszus támogatását az elnök kezdeményezéseihez.[103] Azt követően, hogy az Egyesült Államok hajlandó volt annyi kubai menekültet befogadni, amennyit Castro hajlandó volt kiengedni, a kubai kormány aligha utasíthatta volna vissza az USA rendezett elutazási programját, amelyet migrációs egyezmény formájában is kidolgoztak. Az egyezmény feltételeiről szóló tárgyalások a havannai svájci nagykövetségen keresztül zajlottak, és az egyezményről szóló „Egyetértési memorandumot"

[100] *Engstrom:* i. m. 21–23.

[101] Uo. 24.

[102] Johnson elnöknek a bevándorlási törvény 1965. október 3-i aláírásakor tett megjegyzéseit közli PPPUS, Lyndon B. Johnson, Book II, June 1 to December 31, 1965. Washington, Government Printing Office, 1966. 1039., 1040.

[103] A kongresszusi jegyzőkönyv arról tanúskodik, hogy a kormányzat döntését gyakorlatilag ellenszavazat nélkül fogadták el a Kongresszus mindkét házában. A kormányzat terveinek a képviselőházban és a szenátusban való általános pozitív fogadtatásáról ld. Congressional Record, 89th Congress, First Session. Vol. 111. September–November, Daily edition. Washington, Government Printing Office, 1965. 25104., 25638., 26628., 26673., 26894., 27260., 26021., 26022., 26031., 26033. Ezzel kapcsolatban ld. még *Engstrom:* i. m. 23., (74. lábjegyzet.)

november elején írták alá.[104] Ennek eredményeképpen megszüntették a Camarioca boatliftet, amelynek során több mint 2800 menekült hagyta el a szigetországot októberben és novemberben, és ezt decemberben felváltotta az ún. Szabadság Repülőjáratok (Freedom Flights) elnevezésű légihíd, amely az amerikai bevándorlástörténet legnagyobb légi menekültügyi művelete volt, és több mint 260 ezer kubait szállított az Egyesült Államokba.[105] A harmadik országon keresztül történő beutazások folytatódtak, és habár az illegális bevándorlás jelentősen csökkent, nem maradtak teljesen abba, mint ahogy nem változott meg az az amerikai gyakorlat sem, hogy rendkívüli beléptetésben részesítsék azokat, akik így jutnak el az USA-ba.[106] A kubai migráció ezen második hulláma idején összesen több mint 340 ezer menekült érkezett.[107] Ezt a migrációt a politikai okok dominanciája helyett nagyrészt a családegyesítés motiválta. A hidegháborús légkörben a két ország között feszülő ellenséges viszony azonban változatlanul politikai jelleget kölcsönzött ennek a vándorlási hullámnak is.

Az Egyesült Államok külpolitikai érdekeinek befolyása miatt, a kubai menekültek befogadása és státusa továbbra is megkülönböztetett helyet foglalt el az amerikai bevándorlási jogszabályokban. Ezt a rendkívüli beléptetés folyamatos alkalmazása is tükrözte, amely mind az 1965-ben kezdődő kubai légihídnak, mind pedig az 1966-ban hatályba lépő státusmódosításnak a jogi alapját képezte. A kubaiaknak biztosított kivételes bánásmód néhány jellemzője már az 1965-ös bevándorlási törvény aláírásakor világosan megmutatkozott. Az 1965-ös törvény különös vonása az volt, hogy először vezetett be menekültek befogadásával foglalkozó rendelkezést az ország általános bevándorlási jogszabályai közé. 1965 előtt a menekültek befogadásáról ad hoc jelleggel döntöttek, és olyan ideiglenes jelenségnek tekintették, amelyet ideiglenes befogadási jogszabályokkal és az igazságügy-miniszter adminisztratív rendelkezéseivel lehet kezelni. Az 1948-as hontalan személyekről szóló törvény (Displaced Persons Act),[108] az 1953. évi menekültsegé-

[104] Az 1965. november 6-án Havannában aláírt egyezmény szövegét közli *Rodríguez Chávez:* i. m. 139–147. A szakképzett és a hadköteles személyekkel kapcsolatos csere további részleteiről, illetve a politikai foglyokkal kapcsolatos cseréről – amelyet az egyetértési memorandum alapján Kuba nem hagyott jóvá – ld. Department of State, American Foreign Policy: Current Documents, 1965. Washington, Government Printing Office, 1968. 952–955. Megjegyzendő, hogy ez az egyetértési memorandum volt az első olyan migrációs egyezmény, amelyet az USA-ba irányuló kubai bevándorlás szabályszerű kezelésére valaha is aláírtak. Ez az egyezmény a Camarioca boatlift által teremtett kaotikus helyzet eredményeképpen jött létre, míg később az 1984-es migrációs egyezmény az 1980-as Mariel boatlift konfliktusát igyekezett feloldani, az 1995-ös migrációs egyezmény pedig az 1994-es boatlift következménye volt. E migrációs válságok mindegyikét a kubai kormány idézte elő. Habár a megállapodások aláírása jelentős előrelépést jelentett a két ország közötti migrációs kérdések normalizálása terén, összességében nem vezettek a két ország közötti kapcsolatok javulásához.

[105] *Virginia R. Domínguez:* i. m. 22.; *Masud-Piloto:* i. m. 68.

[106] Kubai források szerint 1965 és 1973 között mintegy 10 500 kubai lépett illegálisan az USA területére, és őket rendkívüli beléptetésben részesítettek. Az illegális kivándorlást ösztönző nyomás folytatódott, hiszen az egyetértési memorandumban a kubai kormány korlátozásokat vezetett be a gazdaság számára szükséges képzettséggel rendelkezők és a hadköteles (15–26 éves kor közötti) férfiak kivándorlásával kapcsolatban. Ld. *Arce et al.:* i. m. 6.; *Scanlan–Loescher:* i. m. 125.

[107] *Díaz-Briquets–Pérez:* i. m. 26.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 34.

[108] A hontalan személyekről szóló 1948. évi törvény az amerikai bevándorlástörténet első olyan jogszabálya volt, amely elválasztotta a menekültpolitikát a bevándorláspolitikától. A törvény két költségvetési éven keresztül körülbelül 250 ezer hontalan befogadását engedélyezte a világhá-

lyezési törvény (Refugee Relief Act),[109] továbbá az 1956–1957-ben a magyaroknak, 1961-ben pedig a kubaiaknak biztosított tömeges rendkívüli beléptetés említhető példának erre.[110] Az 1965. évi törvény arra tett kísérletet, hogy integrálja a menekültügyi politikát az általános bevándorlási jogszabályok közé azáltal, hogy a menekültek számára állandó kvótát határozott meg a rendszeres bevándorlási befogadásokon belül. A törvény így akarta korlátozni a rendkívüli beléptetési jogkör alkalmazását a menekültek tömeges bevándorlásának vonatkozásában.[111] A preferenciarendszeren belül az éves kvóta 6%-át különítették el a menekülteknek.[112] Ez azt jelentette, hogy a keleti és a nyugati félteke bevándorlói számára évente kiadható 290 ezer bevándorlási vízumból 17 400-at a menekültek befogadására szántak. A bevándorlókkal ellentétben a menekülteknek „feltételes belé-

ború sújtotta Európából. Ezt követően 1950-ben módosították a törvényt, és még két évre meghosszabbították további kb. 165 ezer hontalan befogadása érdekében. Az áttelepülőket az egyes országokra vonatkozó kvótákon belül fogadták be, és amennyiben a megállapított kvóta nem volt elegendő, a menekülteket az elkövetkezendő évek kvótáinak terhére lehetett befogadni. Ld. *Roger Daniels:* Coming to America. A History of Immigration and Ethnicity in American Life. New York, Harper Perennial, 1991. 330–331.

[109] Az 1953. évi menekültsegélyezési törvény 205 ezer kvótán felüli személy befogadását tette lehetővé két és fél éves időszak alatt. Az 1948-as törvénytől eltérően ennek a jogszabálynak a hatálya — a menekültek befogadását tekintve — az európaiak mellett az ázsiaiakra is kiterjedt. Ld. Uo. 336.

[110] Az 1952. évi bevándorlásról és állampolgárságról szóló törvény (Immigration and Nationality Act) nem tartalmazott menekültügyi rendelkezéseket. Mindazonáltal diszkrecionális rendkívüli beléptetési jogkört (parole power) biztosított az igazságügy miniszternek arra, hogy ideiglenes tartózkodási engedélyt adjon idegeneknek „vészhelyzet esetén vagy szigorúan a közérdeket szolgáló esetekben". Az országba befogadott idegenek számát nem határozta meg a jogszabály, ami azt jelentette, hogy a kormányzat saját belátása szerint dönthetett és korlátlan számú idegent fogadhatott be, majd a kongresszus utólagos törvényalkotással szabályozhatta ezt a kormányzati döntést és az efféle idegenek státusát egyaránt. Erre az ún. státuskiigazításra először a magyarok esetében került sor 1958-ban, majd pedig a kubaiak esetében 1966-ban. Ld. Uo. 335–336.

[111] A rendkívüli beléptetési jogkör tömeges befogadásra történő felhasználása azt jelentette, hogy a Kongresszus — amely hagyományosan domináns szerepet játszott az ország bevándorláspolitikájának meghatározásában — nem tudta befolyásolni az e kivételes intézkedés által befogadott emberek számát. Felülbírálati jogának megnyirbálását a Kongresszus természetesen nem vette jó néven. E kérdéskörrel kapcsolatban ld. *Engstrom:* i. m. 30., 41–42.

[112] Az 1965. évi bevándorlási törvény értelmében a bevándorlási vízumok 74%-a a család-újraegyesítés céljára (1., 2., 4. és 5. preferencia, vagyis az állampolgár nőtlen, nagykorú gyermeke; a letelepedettek (permanent resident alien) házastársa és kiskorú gyermekei; az állampolgárok nős gyermekei; és a 21 évesnél idősebb állampolgárok testvérei), 20%-a a munkaerő igények kielégítésére (3. és 6. preferencia, vagyis a különleges képességű szakemberek, tudósok és művészek; olyan szakképzett és szakképzetlen munkások, akikből nincs elég az amerikai munkaerőpiacon), továbbá 6%-a a menekültek számára volt fenntartva (7. preferencia, vagyis a kommunista, a kommunisták által ellenőrzött országokból és a Közel-Keletről származó menekültek). A törvény eltért az 1921 óta alkalmazott *kvótás bevándorló (quota immigrant)* és *kvótán kívüli bevándorló (nonquota immigrant)* kategóriáktól. A *kvótás bevándorlót* a *bevándorló (immigrant)*, a *kvótán kívüli bevándorlót* pedig a *közeli hozzátartozó (immediate relative)* kifejezés váltotta fel, míg a *nyugati féltekéről származó kvótán kívüli bevándorló (nonquota immigrant from the Western Hemisphere)* helyett a *speciális bevándorló (special immigrant)* kifejezést alkalmazta. Megjegyzendő, hogy az amerikai állampolgárok közvetlen családtagjait – azaz 1965-től a közeli hozzátartozók (az állampolgár házastársa, nőtlen kiskorú gyermekei és szülei) kvótán felüli kategóriáját – a számbeli korlátozásokon felül és preferencia-rendszeren kívül fogadták be. Csak akkor engedtek be a preferencia-kategóriákba nem illő bevándorlókat, ha ezeket a bevándorlási vízumkategóriákat az arra jogosultak nem használták fel teljesen az adott esztendőben. Ld. *Vernon M. Briggs, Jr.:* Mass Immigration and the National Interest. Armonk, M. E. Sharpe, 1992. 112.; *Daniels:* i. m. 342., 345.; *Reed Ueda:* Postwar Immigrant America: A Social History. New York, Bedford Books of St. Martin's Press, 1994. 45–46.

pési jogot" adtak, amelynek keretében a megérkezésüket követő két év elteltével szerezhették meg a letelepedett státust (permanent resident). A törvény szerinti menekült-definíció azokat az egyéneket foglalta magába, akik a kommunista vagy kommunista befolyás alatt álló országokból, vagy a Közel-Keletről menekültek el, illetve a keleti félteke országaiban bekövetkező „katasztrofális természeti csapások" áldozatai voltak.[113] Ironikusnak mondható, hogy a folyamatban lévő kubai menekültáradat közepette a „feltételes belépési jogról" szóló rendelkezés és a menekültek definíciója nem vonatkozott a nyugati féltekére (mint ahogy a preferenciarendszer és az egyes országonkénti kvóta sem). A „feltételes belépési jogról" szóló rendelkezés „egyáltalán nem foglalkozott azoknak a latin-amerikai országokból vagy karib-tengeri államokból, megfelelő papírok nélkül az Egyesült Államokba érkező személyeknek a helyzetével, akik az arra való hivatkozással akarták elkerülni a deportálást, hogy [hazájukban] valószínűleg üldöztetésnek lesznek kitéve."[114] Ekképpen a jogi szabályozás korlátozott terjedelme, vagyis a keleti és a nyugati féltekéről származó bevándorlás szétválasztása, valamint az USA Kubával kapcsolatos külpolitikai érdekei – amelyeknek a rendkívüli beléptetés alkalmazása felelt meg a leginkább abban az időben – elindították azt a folyamatot, amely gyakorlatilag megsemmisítette a kongresszus eredeti szándékát a menekültügyi politika területén. Az 1965-ös bevándorlási törvény ugyanis a végrehajtó hatalmat abban akarta korlátozni, hogy a rendkívüli beléptetést az egyéni esetek helyett a tömeges menekültáramlatok befogadására szolgáló eszközként alkalmazza.[115] Johnson elnök az 1965. évi törvény aláírásakor, október 3-án elmondott beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Államokban szívesen fogadnak minden olyan kubait, aki el kívánja hagyni Kubát. Ez nyilvánvalóan azt jelentette, hogy a rendkívüli beléptetési jogkör alkalmazása az új bevándorlási törvény aláírását követően változatlanul folytatódni fog. Ennek eredményeképpen a keleti féltekéről érkező menekültáramlatok tekintetében sem változott a rendkívüli beléptetés gyakorlata, amint azt 1975-től a vietnamiak esete is alátámasztotta. A külpolitikai célkitűzések elérése sokkal fontosabbnak bizonyult, mint az átfogó bevándorláspolitika pontos betartása. Ráadásul annak ellenére, hogy az 1965. évi törvény 120 ezer fős felső határt szabott meg a nyugati féltekéről érkező beván-

[113] USC, S, CJ, USILP 1952–1979, CP, 96/I. 57. Briggs kifejti, hogy „az 1965. évi bevándorlási törvény humanitárius rendelkezéseivel nyilvánvalóan az uralkodó külpolitikai célkitűzéseket kívánták támogatni. Ez a bevándorlási törvény tükrözte először azt a felismerést, hogy a menekültek folyamatosan részét fogják képezni a nemzet bevándorlási rendszerének. [...] A politikai ideológia és a politikai befolyás, s nem pedig *magától* az üldöztetéstől való félelem vált a menekült-kategória alakításában tett politikai kísérlet meghatározó tényezőjévé". Uo. 112., 115. (Az ENSZ szerint menekültstátust az kaphat, aki bizonyítani tudja az üldöztetéstől való félelem megalapozottságát.)

[114] *Gil Loescher – John A. Scanlan:* Calculated Kindness: Refugees and America's Half-Open Door, 1945 to the Present. New York, Free Press, 1986. 74. Fontos megjegyeznünk, hogy diplomáciai kapcsolatok hiányában az USA nem tudta deportálni azokat a kubaiakat, akiknél úgy ítélte meg, hogy nem bocsáthatók be az országba az egyes bevándorlókat és menekülteket érintő kizáró (egészségügyi vagy erkölcsi) okok valamelyikének fennállása miatt. Ez a probléma különösen kiéleződött az 1980-as marieli válság alatt, amikor 2746 elutasítandó személy (pl. elmebeteg és köztörvényes bűnöző) volt a menekültek között. Az 1984. évi migrációs egyezmény, majd annak 1987-es újbóli hatályba léptetése körüli tárgyalások elsősorban arról szóltak, hogy Kuba fogadja vissza ezeket az elutasítandó menekülteket.

[115] Meglepő, hogy sem Briggs, sem Daniels nem vesz tudomást az 1965-ös törvény e speciális aspektusáról. Vö. *Briggs:* i. m. 121–122.; *Daniels:* i. m. 342., 345.

dorlásnak, a kubaiakat nem érintette ez a rendelkezés, mivel őket a rendkívüli beléptetésben részesültek közé (parolees), és nem a bevándorlók (immigrants) közé sorolták.[116] Így az 1965-ös törvény hatályba lépését követően semmi nem korlátozta az Egyesült Államokba belépő kubaiak számát, és a rendkívüli beléptetés odaítélésén keresztül fennmaradt a végrehajtó hatalom menekültek befogadásával kapcsolatos diszkrecionális joga,[117] amely elősegítette a külpolitikai érdekek érvényesítését a bevándorlási döntéseknél. A nyugati féltekéről származó bevándorlást vizsgáló különbizottság ezt a következőképpen kommentálta: „A kubai légihíd programja a bevándorlási törvényben szereplő rendkívüli beléptetési jogkör kormányzati alkalmazását példázza. Eszerint korlátlan az Egyesült Államokba Kubából bebocsátható menekültek száma, és az elnök nyilvánvalóan folytatni kívánja ezt a korlátozás nélküli humanitárius befogadási programot."[118]

Az 1960-as évek hidegháborús légköre és a kapcsolódó ideológiai tényezők megkönnyítették a döntéshozatalt és a hatalmi ágak közötti együttműködést, amelyet tökéletesen illusztrált a kubai menekültek státusának alakulása. A Kongresszus már egy ideje mérlegelte a problémát, de az ügy külpolitikai vonatkozásai miatt megvárta, amíg a Külügyminisztérium és a kormányzat lépéseket tesz egy olyan törvény elfogadásának az érdekében, amely megkönnyíti a kubaiak „rendkívüli beléptetésben részesített" státusának „letelepedett" státusra történő kiigazítását. A státuskiigazítás egyenes utat jelentett az állampolgárság megszerzéséhez, vagyis ahhoz, hogy a kubai menekültek kubai-amerikaiakká válhassanak.[119] A képviselőház jogi bizottsága ezt a következőképpen magyarázta: „Az 1965. október 3-án aláírt bevándorlási és nemzetiségi törvény részévé váló módosításokkal kapcsolatos múlt évi megbeszélések során a bizottság megvitatta a Kubából érkező menekültek státus-kiigazításának ügyét. Az akkori lehetséges diplomáciai vonatkozásokat figyelembe véve arra a következtetésre jutottunk, hogy mindaddig el kell halasztani az efféle törvényjavaslatokkal kapcsolatos lépéseket, amíg a Külügyminisztérium világosan meg nem erősíti, hogy ennek a jogszabálynak az elfogadása semmilyen körülmények között sem jelzi majd azt, hogy a Castro-rezsimet a nyugati félteke politikai életének állandó tényezőjeként ismerjük el."[120]

A menekültek száma azonban folyamatosan nőtt, és egyre inkább úgy látszott, hogy az USA-ban való letelepedésük hosszú távra szól, ami fokozottan szükségessé tette jogállásuk módosítását.[121] Az ide vonatkozó speciális jogszabály-

[116] *Engstrom:* i. m. 37., (70. lábjegyzet.)

[117] Uo. 30., 41–42.

[118] Select Commission on Western Hemisphere Immigration, Final Report. Washington, Government Printing Office, 1968. 9.

[119] Ezekről a kérdésekről ld. még *Jorge I. Domínguez:* Cooperating.. I. m. 68–70.

[120] Congressional Serial Set, House Report 1978, 89th Congress, Second Session, September 1, 1966. (CSS, SR 1978, 89/II.) Washington, Government Printing Office, 1966. 3.

[121] A státuskiigazítást, azaz a jogállás megváltoztatásának szükségességét az a meggyőző érv is alátámasztotta, hogy a menekültek jelentős részét alkotó kubai értelmiségi szakemberek rendkívüli tartózkodási státusuk miatt a legtöbb államban el voltak tiltva szakmájuk gyakorlásától. Ahhoz, hogy legálisan dolgozhassanak, letelepedetteknek (permanent resident alien) kellett volna minősíteni őket. Ekképpen a kubai bevándorlók társadalmi összetétele szintén elősegítette a törvény megalkotását és elfogadását. Ld. Uo. 8., 10.; Congressional Serial Set, Senate Report 1675, 89th Congress, Second Session, October 4, 1966. (CSS, SR 1675, 89/II.) Washington, Government Printing Office, 1966. 6–7.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 69–70.; *Virginia R. Domínguez:* i. m., 22.;

ok hiányában viszont csak az 1965. évi bevándorlási törvény 245(c) szakaszát lehetett alkalmazni, amelynek értelmében az volt az egyetlen lehetőség a kubaiak státusának rendezésére, hogy azok elutazzanak egy harmadik országba, és ott amerikai bevándorlási vízumért folyamodjanak – ezt az eljárást kellett általában alkalmazni a rendkívüli beléptetésben részesített egyének esetén. Amikor a Külügyminisztérium mozgósította erőit egy olyan jogszabály meghozatala érdekében, amely mentesítené a kubaiakat a harmadik országban történő kérelmezési eljárás alól, a kongresszus mindkét háza pozitívan állt hozzá a kérdéshez és hajlandó volt a folyamat támogatására. 1966 májusa és novembere között számos olyan törvényjavaslatot terjesztettek be, amely megpróbálta a státuskiigazítás körét kiszélesíteni, mint ahogyan ezt a képviselőház H.R. 15183. javaslata is indítványozta.[122] Kísérlet történt arra, hogy a törvénybe belefoglalják azokat a kubai menekülteket, akik 1959 januárja előtt léptek be az USA-ba, illetve azokat a Dominikai Köztársaságból érkező menekülteket, akik 1965 áprilisa és 1966 júniusa között hagyták el országukat (a szenátus S. 3712. javaslata) a hazájukban zajló katonai hadműveletek miatt. A törvényjavaslat más módosító indítványaiban pedig megkísérelték kiterjeszteni a jogszabályt azokra az idegenekre, akiket ideiglenes jogállásúként engedtek be az országba a nyugati félteke bármely független államából (H.R. 13393., H.R. 15182.).[123] A Külügyminisztérium úgy nyilatkozott, hogy habár „szívesen fogadná, most vagy a jövőben, a nyugati félteke bármelyik országából érkező menekültekre [kiterjedő] szélesebb lefedettséget", mégis „el kell fogadnia azoknak a hivataloknak a véleményét, amelyekre ezen idegenek jogállásának a meghatározása közvetlenül tartozik".[124] Az Igazságügy Minisztérium azonban úgy nyilatkozott, hogy a jogszabályok kiterjesztését „jelenleg nem látja indokoltnak és nem támogatja ezen törvényjavaslatok megszavazását", továbbá aláhúzta, hogy a „H.R. 15183. törvényjavaslat egyedi intézkedésnek készült", amellyel kifejezetten a kubai menekültek helyzetét szándékoztak megoldani.[125] A minisztérium amellett szállt síkra, hogy azért kell „mentességet adni a kubaiaknak a nyugati félteke egyéb országainak polgárait érintő tilalom alól, amely általában nem engedi meg a bevándorlási státus kiigazítását az Egyesült Államokban való tartózkodás alatt [...], mert ők a szülőföldjükön uralkodó felfordulás miatt kénytelenek az USA-ba menekülni és ott tartózkodni." Továbbá, mi-

Congress and the Nation, 1965–1968. A Review of Government and Politics. Vol. I–IV. Washington, Congressional Quarterly Service, 1969. II. köt. 78.

[122] A képveselőházi H.R. 15183. törvényjavaslat bevezetésével kapcsolatban ld. Congressional Record, 89th Congress, Second Session. Vol. 112. Daily edition. Washington, Government Printing Office, 1966. 10615., 21986., 20805.

[123] A képviselőházi H.R. 15183. és a szenátusi S. 3712. törvényjavaslatokat kísérő jelentéseket ld. CSS, SR 1978, 89/II.; CSS, SR 1675, 89/II.

[124] CSS, SR 1978, 89/II. 10., 11. A Külügyminisztérium és az Igazságügy Minisztérium a harmadik országból érkező kubai menekültek befogadásáról szóló közös nyilatkozatáról ld. még Congressional Record, 89th Congress, Second Session. Vol. 112. I. m. 11402.

[125] Uo. 7. Megjegyzendő, hogy a Külügyminisztérium támogatta az S. 3712. javaslatot, amely tartalmazta mind a dominikaiak, mind a kubaiak státuskiigazítását. A képviselőház és a szenátus által jóváhagyott H.R. 15138. törvényjavaslat végső verziója azonban eltörölte a dominikai menekültekről szóló rendelkezést. Ld. CSS, SR 1675, 89/II. 7.; ld. még Congressional Serial Set, House Report 2334, 89th Congress, Second Session, October 21, 1966. (CSS, SR 2334, 89/II.) Washington, Government Printing Office, 1966. 3.

vel az Egyesült Államok és Kuba között nincsenek sem diplomáciai, sem konzuli kapcsolatok, a kubaiak „letelepedett státusának hiánya annak tudható be, hogy fizikailag lehetetlen vízumot szerezni a kubai konzuli hivatalból."[126] A H.R. 15183. avagy az 1966. évi kubai státuskiigazításról szóló törvény megszavazása azt eredményezte, hogy kizárólag a kubai menekültek módosíthatták jogállásukat anélkül, hogy először el kellett volna hagyniuk az országot, és harmadik országban kellett volna bevándorlási célú újrabefogadási engedélyt kérniük: „Az igazságügy-miniszter módosíthatja bármilyen kubai születésű vagy állampolgárságú idegen státusát, akit 1959. január 1-jét követően ellenőriztek és befogadtak az Egyesült Államokba, vagy rendkívüli beléptetésben részesült, és legalább két éve fizikailag jelen van az Egyesült Államokban; [...] a fenti idegennek a jogszabály alapján engedélyezik a letelepedett státus megszerzését, amennyiben kérvényezi ezt a státuskiigazítást, bevándorlási vízumra jogosult és letelepedett státus céljából befogadható az Egyesült Államokba."[127]

Így 1959 és 1966 között létrejöttek azok a legfontosabb jogszabályi feltételek és precedensek, amelyek a jövőre nézve meghatározták a Kubából érkező tömeges bevándorlás további kezelését. Ugyancsak ez alatt az időszak alatt vált fontossá a döntéshozók számára ennek a migrációs áramlatnak a Castro-rendszer destabilizálásában játszott szerepe,[128] és az USA Latin-amerika-politikájának hagyományos eszköztárába ekkor vették be a bevándorláspolitikát, mint a külpolitikai célkitűzések megvalósításának egy új eszközét. A tömeges bevándorlás megindulásáról szóló kubai esettanulmány tökéletes példáját adja a külpolitika és a bevándorláspolitika egymásra hatása által előidézett kivándorlásnak. A Castro-rezsim destabilizálására irányuló külpolitikai cél megvalósítása érdekében az Egyesült Államok kormánya gyakorlatilag a korlátozásoktól mentes bevándorláspolitika mellett döntött, amelynek keretében a bevándorlási törvények egyes részeinek megváltoztatásával, és a bevándorlási jogszabályok engedékeny végrehajtásával megkönnyítették a kubaiak bevándorlását. A vízumkötelezettség és a deportálási eljárások felfüggesztésén keresztül, valamint főként a rendkívüli beléptetési jogkör gyakorlásán keresztül a végrehajtó hatalom megtalálta azokat az eszközöket, amelyek a leghatékonyabban segítették elő a külpolitikai érdekek érvényesítését a bevándorlási döntéshozatalban, amely ekképpen a hidegháborús külpolitikai célkitűzések előmozdításának eszközévé vált.

[126] CSS, SR 1978, 89/II. 7.

[127] CSS, SR 2334, 89/II. 1. Azok a menekültek, akiknek az 1966-os törvény rendelkezései szerint módosult a jogállásuk, a nyugati féltekére meghatározott, maximum 120 ezer fős éves bevándorlási kvóta terhére kapták meg a bevándorlási vízumot 1976-ig, amikor is ezt a gyakorlatot jogellenesnek minősítette egy amerikai kerületi bíróság. Ezt követően az éves maximális küszöb fölött még 145 ezer bevándorlási vízumot bocsátottak ki a nyugati féltekéről származó olyan más nemzetiségűek számára, akiktől korábban megtagadták a belépést a státuskiigazítással élő kubaiaknak juttatott vízumok miatt. Ld. USC, S, CJ, USILP 1952–1979, CP, 96/I. 59.; *Briggs:* i. m. 122.

[128] A megfogalmazott kételyekkel, valamint azokkal a vitákkal kapcsolatban, amelyek végül annak a kormányzati álláspontnak a megerősödéséhez vezettek – mely nézet egyébként stabilan tartotta magát az 1960-as években, sőt az 1970-es években is élt tovább –, hogy az emigráció gyöngíti a Castro-rezsimet, megmutatja a kubai rendszer kudarcát, és ezáltal elősegíti az USA külpolitikai célkitűzéseinek megvalósítását, ld. az alábbi forrásokat: *Scanlan–Loescher:* i. m. 122–128.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 41–45., 70–72.; *Bach:* Migration... I. m. 15–16.; *Masud-Piloto:* i. m. 51–52.; CSS, SR 1328, 87/II. 2., 8.

A tömeges kubai bevándorlás kezdetének vizsgálata megmutatja, hogy a külpolitikai szempontok döntő szerepet játszottak a Kubával kapcsolatos bevándorláspolitika kialakításában, és az Egyesült Államok befogadási politikája tette lehetővé, hogy a kubai bevándorlás tömeges jellegűvé váljon. Az általános érvényű migrációs húzó és taszító tényezők segítségével megmagyarázható ugyan az USA-ba irányuló kubai bevándorlás ténye,[129] de a kubai bevándorlás történelmi időzítésére, nagyságrendjére és jellegére – azaz politikai migrációként történő kategorizálására – a külpolitika és bevándorláspolitika összefüggései adják meg a magyarázatot. Az Egyesült Államok érdekei Kubában a két ország közötti történelmi kapcsolaton alapultak, amelyet 1898-tól a szigetország gazdasági, politikai és intézményrendszerének amerikai penetrációja jellemzett. Ennek megfelelően az 1959-es forradalmat követően az USA kubai bevándorláspolitikáját a Castro-rendszer megdöntésére és destabilizálására törekvő külpolitikai érdekekkel összhangban alakították ki, az amerikai penetráció helyreállításának visszaállítása érdekében. Ennélfogva a Kubából érkező jelentős mértékű bevándorlás előmozdítása az USA érdekeit szolgálta. A külpolitikai elképzelésekkel azonban összeütközésbe került a nemzetközi migráció alapszabálya, miszerint ha egy migrációs áramlat egyszer beindul, azt szinte lehetetlen leállítani és kontrollálni, mert idővel az áramlat már önmagát generálja és termeli újra, mivel olyan társadalmi jelenséggé, életformává válik, amely az eredeti kiváltó okoktól függetlenül hosszú távon fennmaradhat. Az Egyesült Államok Kubában játszott történelmi szerepe és a külpolitikai érdekek mentén alakított bevándorláspolitikája hosszú távon egy tömeges bevándorlási áramlat formájában bumerángként ütött vissza az USA-ra, hiszen a menekültáradat nem enyhült akkor sem, amikor a bevándorláspolitikát meghatározó hidegháborús indítékok megszűntek. A migráció folyamatát leíró szintetikus-kettős megközelítés értelmében,[130] ennek az áramlatnak a kezdeti stádiumát döntően a történeti-strukturális és politikai tényezők (vagyis a külpolitikai érdekek és a bevándorlási politika összefüggései) határozták meg, miközben a gazdasági és szociológiai tényezők (Kuba gazdasági hanyatlása és a kubai közösségek jelenléte az USA-ban) voltak e népességmozgás elsődleges és másodlagos elősegítő tényezői. A migrációs áramlatnak ez az első fázisa egybe esik a kubai menekültek első hullámaival (1959–1962, 1963–1965), amíg a második (1965–1973) és az ezt követő hullámok (1980, 1994) a migrációs folyamat döntően gazdasági és szociológiai tényezők által meghatározott második és harmadik fázisába nyúlnak bele, biztosítván az áramlat hosszú távú folytonosságát. A különböző fázisok világos elhatárolása azonban lehetetlen. Az USA és Kuba között meglé-

[129] *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 31.

[130] A szintetikus kettős megközelítésről ld. *Szabó Éva Eszter:* „A bumerángeffektus." Az amerikai külpolitika és bevándorláspolitika összefüggései a Karib-medencében az 1960-as években. Külügyi Szemle, 2002. 4. sz. 102–105. További magyar nyelven hozzáférhető migráció-elméleti megközelítésekről ld. A migráció szociológiája. Szerk Sík Endre. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2001.; *Hárs Ágnes:* A nemzetközi migráció: kihívás az emberiség számára. Európa Fórum, 1991. 2. sz. 139–148.; *Uő:* A nemzetközi migráció néhány problémájáról. Szakirodalmi áttekintés Szociológiai Szemle, 1992. 2. sz. 123–138.; *Lévai Imre:* Nemzetközi migrációs modellek: főbb típusok és trendek. In: Új exodus. A nemzetközi munkaerőáramlás új irányai. Szerk. Tamás Pál, Inotai András. Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja – MTA Világgazdasági Kutató Intézete, 1993. 19–39.

vő ellenséges viszony miatt egészen az 1990-es évekig meglehetősen át volt politizálva ez a migrációs áramlat. Ezt követően azonban a hidegháborús megfontolások már nem befolyásolták döntően az amerikai fogadókészséget és a kubai exodusra adott reakciókat. Ennek ellenére a két ország közötti viszony a hidegháborút követő időszakban is feszült maradt.

A migráció kérdését nem lehet kikerülni, amikor az Egyesült Államok és Kuba közötti kapcsolatok történetét vizsgáljuk. Nem csak arról van szó, hogy a migráció a két országot összekötő elsődleges köteléket testesíti meg, hanem ezen túlmenően az ellenségeskedés több mint négy évtizede alatt a két ország közötti lényegi kommunikáció és együttműködés gyakorlatilag a migrációs kérdésekkel kapcsolatos tárgyalásokra korlátozódott. Robert Bach ezt ekképpen fogalmazza meg: „A migrációnak megvan az a furcsa, sajátos tulajdonsága, hogy központi szerepet játszik e két állam egymás közötti viszonyának szinte minden rezdülésében, mintha ennek a területnek kéne hordoznia minden egyes politikai célkitűzés támogatásával járó terhet. [...] A migráció azért foglal el ilyen központi szerepet, mert ez az egyetlen olyan valós tartalommal rendelkező kérdés egy ilyen általánosan ellenséges kontextusban, amelyben világosan fel lehet ismerni a két állam közös érdekét. Ez az egyetlen olyan rendelkezésre álló politikai eszköz, amelyet bármelyik oldal fel tud használni a hozzáállásában és célkitűzéseiben bekövetkezett változások érzékeltetésére anélkül, hogy a provokációt és a helyzet eszkalálódását megkockáztatná. Mindazonáltal ennek az a következménye, hogy a migráció kérdésének az USA és Kuba viszonyában betöltött fontossága jóval túlnő annak valódi jelentőségén. A fontossága inkább egy szélesebb kontextusban, mint stratégiai értékkel bíró politikai eszközben rejlik, mintsem azokban a közvetlen gazdasági és politikai előnyökben, amelyeket önmagában biztosítani képes az egyes országoknak."[131]

Jesús Arboleya, kubai történész aláhúzza, hogy a migrációs kapcsolat eltorzította az államközi kapcsolatokat, és 1959 óta súlyosan ránehezedett a két ország ellenséges viszonyára: „A kubai migrációval kapcsolatos amerikai politika kulcsfontosságú eleme volt Washington kubai forradalom destabilizálását célzó rendíthetetlen stratégiájának. Ez a politika kétség kívül megerősítette a kubai ellenforradalmat, és elősegítette, hogy a kubai-amerikai szélsőjobboldali erők túlzott befolyást szerezzenek az USA kubai politikájában."[132]

Hosszú távon kiderült, hogy az Egyesült Államok befogadási politikája nem tudta megvalósítani a legfontosabb célkitűzését, azaz a Castro-rendszer destabilizálását. Azzal az állítással ellentétben, hogy a szabadsághoz vezető út biztosítása megakadályozza, hogy az emberek hozzászokjanak a kommunizmushoz,[133] az USA azáltal, hogy menekülési útvonalat biztosított a politikailag kiábrándult és gazdaságilag elégedetlen kubaiaknak, tulajdonképpen akaratlanul elősegítette a rendszer belső konszolidációját. Mindazonáltal a hidegháború kontextusában még gondolni sem lehetett a bevándorlás elutasítására. Az Egyesült Államok hagyományos kommunistaellenes ideológiájával összhangban alkotta meg befogadó

[131] *Bach:* Migration... I. m. 2–3.

[132] *Arboleya:* i. m. 3.

[133] Ezzel a kérdéssel kapcsolatban ld. Robert A. Hurwichnek, az Amerika-közi ügyekért felelős főosztályvezetőnek a nyilatkozatát, idézi *Scanlan–Loescher:* i. m. 126. Ld. még 128. lábjegyzet.

politikáját a kommunista elnyomás elől menekülőkkel kapcsolatban, és e mellett a megközelítés mellett a hidegháború alatt mindvégig következetesen ki is tartott, annak ellenére, hogy ennek a politikának a destabilizációs hatásával kapcsolatos kételyek már az 1970-es évektől a felszínre kerültek.[134] Továbbá az 1950-es és az 1960-as években a döntéshozók és a kutatók egyaránt vajmi keveset tudtak a nemzetközi migráció dinamikájáról és hosszú távú következményeiről; ráadásul a bevándorlás kérdése a legtöbb amerikai politikai látókörének csupán a perifériáján helyezkedett el.[135] Az 1990-es évekre ez a helyzet jelentősen átalakult. Ekkor a nemzetközi migrációval foglalkozó szakemberek már azt hangsúlyozták, hogy az autoriter rezsimből érkező menekültek tömeges befogadásának a visszautasítása az egyik leghatékonyabb módszere lehet a politikai változás kikényszerítésének.[136] A kubai migrációval kapcsolatos hasonló konklúzió sem váratott magára sokáig. Amint erre a kubai-amerikai politológus, Jorge Domínguez is rámutat, az „emigráció mindig is [a Castro-] rezsim konszolidációját szolgálta."[137] Ugyanakkor a szakemberek szerint a kivándorlási biztonsági szelep viszonylag alacsony szinten tartotta a nyílt fizikai erőszakot és a bebörtönzéseket Kubában.[138] Annak ellenére azonban, hogy a kubai migrációval kapcsolatos amerikai politika nem vezetett a Castro-rendszer destabilizálásához, ennek a politikának a hosszú távú következményei a legváratlanabb és legmeghökkentőbb kihatással lehetnek az Egyesült Államok és Kuba kapcsolataira. Hosszú távon a hidegháborús kubai emigránsok befogadása az USA legáttételesebb befolyásának megvalósulásához vezethet ezen az északi kolosszus által történelmileg oly rég óta áhított szigeten.

Az amerikai penetráció megszüntetése nyomán Castrónak sikerült a két ország kapcsolatában korábban soha nem tapasztalt távolságot teremteni Kuba és az Egyesült Államok között. Az államközi kapcsolatok egyetlen nyitva maradt, mai napig folytonosságot mutató területe a migráció volt. A migrációs kérdések olyan területet alkottak, ahol a kommunikáció – még akkor is, ha időnként szünetelt – nem szűnt meg, és együttműködést eredményezett. A helyzet iróniája az, hogy Castro a Kubából az Egyesült Államokba történő kivándorlás engedélyezésével, sőt néha annak előmozdításával ugyan stabilizálhatta a saját rendszerét, de valójában hozzájárult egy olyan jelentős, transznacionális közösség kialakulásához, amely hosszú távon sokkal szorosabbra fogja fűzni Kubának az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatát, mint az USA bármelyik eddigi történelmi erőfeszítése, amely a penetrációt szorgalmazta. Nincs az a katonai megszállás, nincs az a gazdasági megállapodás vagy politikai szövetség, amely szorosabb köteléket tu-

[134] CSS, SR 1328, 87/II. 8.; *Jorge I. Domínguez:* Cooperating... I. m. 44–45. Ld. továbbá a 128. lábjegyzetben felsorolt forrásokat.

[135] *Daniels:* i. m. 344.

[136] Myron Weiner rámutat arra, hogy Kelet-Európában a kivándorlási lehetőségek hiánya változásokhoz vezetett az 1980-as évek végére. Ld. *Myron Weiner:* The Global Migration Crisis. Challenge to States and to Human Rights. New York, Harper Collins, 1995. 210–211. Haiti példája szintén kiválóan mutatja ezt az összefüggést. Azzal, hogy az 1980-as évek elején az USA elutasította a Haitiből érkező „csónakosokat", ha akaratlanul is, de 1986-ra destabilizálta a Duvalier-rezsimet. A részletekről ld. *Alex Stepick:* Unintended Consequences: Rejecting Haitian Boat People and Destabilizing Duvalier. In: Western Hemisphere Immigration... I. m. 125–156.

[137] *Jorge I. Domínguez:* Why the Cuban Regime Has Not Fallen. In: Cuban Communism... I. m. 695.

[138] Ld. pl. *Packenham:* i. m. 163.

dott volna létrehozni a Floridai-szoros két partja között, mint ez a migráció. Akárcsak ahogy az elmúlt évtizedekben Miami és Dél-Florida általában kubanizálódott, úgy Kuba végső amerikanizálódását maguk a kubai-amerikaiak fogják előidézni Castro hatalomból való távozása után. Carlos Alberto Montaner megállaptása szerint „Az *exilio* nagyon fontos szerepet fog játszani Kuba jövőjében. Gazdasági szempontból nézve, ha béke és nyugalom uralkodik a Castro utáni korszakban, a kubai-amerikaiak állandóan ingázni fognak és második lakóhelyet alakítanak majd ki a szigeten. Fokozatosan gazdasági kötelékeket fognak kiépíteni az Egyesült Államok és Kuba között, és Miami amolyan kubai várossá – Havanna után a második legfontosabbá – alakul majd át. Politikai szempontból a kubai-amerikaiak szintén hihetetlenül fontossá válnak amiatt, hogy befolyásolni tudják a Kubával kapcsolatos amerikai jogalkotást."[139]

Furcsa módon ennek a komplementer nemzeti identitással és kettős nemzeti lojalitással rendelkező közösségnek a kialakulása Castro azon erőfeszítéseinek az eredménye volt, hogy éket verjen az USA és Kuba közé, és fenntartsa a hatalmát. A két ország közötti legmélyebb és leghosszabb ideig fennálló ellenségeskedés eredményeképpen végül minden eddiginél erősebben fog kötődni egymáshoz a két nemzet a migrációs kapocs miatt. Így közvetve a kubai-amerikaiak fogják beteljesíteni az Egyesült Államok Kubával kapcsolatos történelmi külpolitikai célkitűzéseit.

[139] Carlos Alberto Montanert idézi *González-Pando:* i. m. 164. A kubai-amerikaiaknak az USA kubai külpolitikájában játszott szerepéről ld. uo. 6. fejezet és *Joseph S. Tulchin:* The Formulation of U.S. Foreign Policy in the Caribbean. The Annals of The American Academy of Political and Social Sciences, May 1994. 180., 181–182., 185–186.

DOKUMENTUMOK

Seres Attila – Sipos Péter – Vida István:

KONTINENTÁLIS BLOKK VAGY KELETI HADJÁRAT?

(Iratok V. M. Molotov 1940. novemberi berlini látogatásáról)

Az 1940-es esztendő második fele különös időszaka volt a második világháború hatéves történetének. Visszatekintve mintha csupán átmenetet képezne két nagy fejezet, az 1940 júniusában a compiègne-i fegyverszünettel lezárult nyugat-európai hadjárat és a következő év júniusában szovjet területen kibontakozó gigászi hadműveletek között. Igaz, ebben a 12 hónapban is ádáz harcok dúltak a brit szigetország légterében, az Atlanti-óceánon és a Földközi-tengeren, a Balkánon, valamint Észak- és Kelet-Afrikában. Mégis, a legfélelmetesebb hadigépezet, a Heer, a német szárazföldi hadsereg 1941 áprilisáig nem vett részt számottevő hadműveletekben. Alfred Jodl vezérezredes, a véderő főparancsnoksága vezetési törzsének főnöke 1946-ban a nürnbergi fogságban diktált visszaemlékezése szerint „katonai tekintetben lélegzetvételi szünet állott be. 1940 második felében a politikai megfontolások kerültek előtérbe."[1] Hitler 1940 novemberében egy beszélgetésben „a legnagyobb semmitevőnek" („die grösste Nichtstuende") nevezte Jodlt.[2] A vezér és kancellár viszont nem szólt arról, hogy a tétlenség alapvető oka a saját határozatlansága, töprengése, a stratégiai lehetőségek latolgatása volt. A győzelmes észak- és nyugat-európai hadjáratok ellenére Hitler súlyos csalódást élt át az esztendő nyarán. Nagy-Britannia nem volt hajlandó elismerni, hogy elvesztette a háborút és nem mutatott hajlandóságot sem a kapitulációra, sem a békekötésre Hitler feltételei alapján. Ezek értelmében Anglia elismerte volna Németország kontinentális egyeduralmát a La Manche-csatornától a szovjet határig, és visszaszolgáltatta volna az egykori afrikai német gyarmatokat. A brit világbirodalom viszont fennmarad, hiszen Hitler szerint Németország számára nem lett volna előnyös a brit birodalom felszámolása. „Német véráldozattal olyasvalamit érnénk el, amely kizárólag Japánnak, Amerikának és másoknak használna" – jelentette ki 1940 júliusában Franz Halder vezérezredesnek, a hadsereg vezérkari főnökének.[3]

A német katonai és politikai vezetés a Nagy-Britannia dilemma megoldásának politikai és katonai lehetőségeit egyaránt fontolóra vette. Jodl 1940. június 30-án kelt feljegyzésében kifejtette, hogy kísérletet kell tenni politikai ren-

[1] Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. 1940–1945. Studienausgabe. Hrsg. von Percy Ernst Schramm. Bd. 1–8. München, Manfred Powlak, 1982. (A továbbiakban: KTB OKW.) 1944–1945. Teilband II. 1719.

[2] KTB OKW, 1940–1941. Teilband I. 71.

[3] *Franz Halder:* Kriegstagebuch. Bearb. von Hans-Adolf Jacobsen. Bd. 1–III. Stuttgart, Kohlhammer, 1962–1964. II. köt. 21.(A továbbiakban: Halder.)

dezésre, s amennyiben ez nem jár eredménnyel, akkor Anglia ellenállását erőszakkal kell megtörni a szigetország és annak „perifériái", vagyis a birodalom ellen indított offenzívával. Szükséges lehet a légi és a tengeri ostrom, majd az invázió. A birodalom szétzúzásába pedig bevonhatók azok az országok, amelyek érdekeltek az angol örökség felosztásában, így Olaszország, Spanyolország, Japán és a Szovjetunió.[4]

Joachim von Ribbentrop külügyminiszter az 1940. júniusi müncheni csúcstalálkozón Benito Mussolinivel és Galeazzo Cianoval, tudomására hozta olasz kollégájának, hogy Hitler fontos tényezőnek tartja a brit birodalmat a „világegyensúly" szempontjából. Ciano kérdésére, miszerint a háború folytatását vagy a békét kívánja-e, habozás nélkül válaszolt: „a békét".[5] A megegyezést német részről persze nem a Churchill-kormánnyal, hanem az „appeasement" szorgalmazóival kívánták volna megkötni, amennyiben ismét hatalomra kerülnek. A francia mintájú szereposztásban Pètain tábornagy szerepét a Hitler-szimpatizáns windsori hercegnek (1936-ban VIII. Edward néven az Egyesült Királyság uralkodója), míg Lavalét az egykori miniszterelnöknek, Lloyd George-nak szánták.[6]

A brit kormányzat eltökéltségét a háború folytatására azonban mind Berlin és Róma, mind Moszkva és Washington számára nyilvánvalóvá tette az angol hadihajók támadása 1940. július 3-án a francia flottának az észak-afrikai Mers-el-Kebir kikötőjében horgonyzó egységei ellen. A politikai megoldás kudarcával számolva Hitler július 16-án kiadta 16. sz. hadműveleti utasítását a szigetország elleni invázió előkészületeire. Augusztus 13-án pedig megkezdődött az ádáz német–angol küzdelem a légifölényért elsősorban Dél-Anglia, de valójában az egész La Manche-csatorna felett. Ezt a német hadvezetés, s különösen a haditengerészet főparancsnoksága a „Seelöwe" fedőnevű partraszállás előfeltételének tekintette. Az „angliai csatában" a Luftwaffe vereséget szenvedett és december elején a német hadvezetés lemondott a partraszállásról. Jodl közölte törzsével, hogy „a Seelöwe hadműveletet többé nem veszik számításba, ezért az anyagi előkészületek beszüntethetők".[7]

Hitler számára nyilvánvalóvá vált, hogy nincs rövid távon, tehát már 1940 második felében realizálható megoldás az Anglia-problémára. Így azután egy hosszan elhúzódó, felörlő háborúba bonyolódott Nyugaton, amelyre Németország elsősorban gazdasági okokból nem volt felkészülve. Az angol kitartás magyarázatát Hitler abban látta, hogy Londonban a két nem hadviselő nagyhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió politikájának fordulatában és támogatásában bizakodnak. A növekvő amerikai szerepvállalást és a potenciális angol–amerikai katonai szövetséget Hitler Japán felértékelésével, a német–olasz tengelybe való beépítésével kívánta ellensúlyozni. Ily módon közvetlen fenyegetés veszélyeztette az Egyesült Államok csendes-óceáni és távolkeleti pozícióit. 1940. szeptember 19-én Mussolinivel és Cianoval folytatott római tárgyalásai során Ribbentrop kifejtette, hogy a német–olasz–japán katonai szövetség arra kényszeríti Amerikát, hogy „százszor is meggondolja hadbalépését és az izolacionisták nyomatékosan azzal érvelhetnek,

[4] Andreas Hillgruber: Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941. Frankfurt am Main, Bernard und Graefe, 1965. 157.
[5] Ciano's Diary, 1939–1943. Ed by Malcolm Muggeridge. London, Heinemann, 1947. 266.
[6] *Hillgruber:* i. m. 1965. 149.
[7] KTB OKW, Teilband I. 213.

hogy ilyen körülmények között a háború kockázata Amerika számára túlságosan nagy".[8]

Az 1940. szeptember 27-én Berlinben aláírt egyezmény többek között kimondta, hogy Németország, Olaszország és Japán kölcsönösen és minden „politikai, gazdasági és katonai eszközzel támogatják egymást, amennyiben a három szerződő fél valamelyikét olyan hatalom támadja meg, amely nem vesz részt az európai háborúban vagy a japán–kínai konfliktusban".[9] Ez utóbbi kritérium nyilvánvalóan az Egyesült Államokra vonatkozott.

Az 5. pontban rögzített elv szerint a paktum semmiképpen nem érintette a szerződő felek és a Szovjtunió között fennállott politikai viszonyt. Tehát érvényben maradt mind az 1939. augusztus–szeptemberi két német–szovjet egyezmény, mind pedig a mandzsu–mongol határon lezajlott japán–szovjet fegyveres összeütközést, az ún. nomonhani incidenst 1939. szeptember 16-án lezáró megállapodás, amelyet Molotov és Togo Sigenori moszkvai japán nagykövet írt alá.

Ribbentrop 1940. szeptember 26-án, tehát a háromhatalmi egyezmény aláírása előtt egy nappal utasította Werner von Tippelskirchet, a moszkvai német nagykövetség ügyvivőjét, hogy „szigorúan bizalmas" jelleggel tájékoztassa Molotovot, miszerint a parafálásra kerülő egyezmény „kizárólag az amerikai háborús uszítók ellen irányul" és alapvető célja ezeknek az elemeknek az „észre térítése". Az amerikaiaknak, különösen pedig Roosevelt elnöknek és híveinek tudomásul kell venniök, hogy „amennyiben a jelenlegi háborúba beavatkoznak, akkor mindenekelőtt mint ellenféllel kell számolniok a három nagyhatalommal". A német külügyminiszter külön utalt arra, hogy a paktum szovjet passzusa nem csupán a szerződések maradéktalan fenntartását jelzi, „hanem egyáltalán a Szovjetunióval való egész politikai viszonyra érvényes".[10]

Ez a békés szándékokat kifejező üzenet nem csupán Hitler általános Szovjetunió-szemléletének és már az 1920-as években megfogalmazott keleti „élettér" célkitűzésének ismeretében tűnik különösnek, hanem éppen úgy összeegyeztethetetlennek látszik az átadása időpontjában folyamatban lévő német katonai és diplomáciai akciókkal. Hitler a nyugat-európai hadjárat zárófelvonása idején, 1940 június–júliusában a birodalom katonai és politikai vezetői előtt több alkalommal kijelentette, hogy a győzelem után végre szabad lesz a keze a Szovjetunió megtámadására és a bolsevizmussal való leszámolásra. A franciaországi fegyverszünet hatálybalépését követően, június végén kinyilatkoztatta Wilhelm Keitel vezérezredesnek a véderő főparancsnoksága főnökének: „Most megmutattuk, hogy mire vagyunk képesek. Higgye el nekem Keitel, hogy az Oroszország elleni hadjárat ehhez képest olyan lesz, mint egy gyermek játéka a homokozóban."[11]

1940. július 3-án Halder bejegyezte naplójába, hogy a keleti kérdést abból a fő szempontból kell vizsgálni, „miként lehet Oroszországra katonai csapást mérni,

[8] Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Bd. I–XIII. Serie D.: 1937–1945. (A továbbiakban: ADAP, D.) Baden-Baden, Imprimerie Nationale; Frankfurt am Main, Keppler; Bonn, Hermes; 1950–1964. Bd XI./1. 99.

[9] Uo. 175.

[10] Uo. 161.

[11] *Albert Speer:* Inside the Third Reich. Memoirs. New York.Collier 1970. 173. — magyarul: Hitler bizalmasa voltam. Emlékiratok. Ford. Liszkay Zoltán. Budapest, Zrínyi, 1996.

hogy rákényszerítsék Németország európai vezető szerepének elismerésére".[12] Hitler 1941. június 22-én, még a Szovjetunió elleni támadás előtti órákban hangsúlyozta Goebbelsnek, hogy „az előkészületeink immár befejeződtek. *A múlt év júliusa óta* ezen dolgozott és most elérkezett az idő".[13] Való igaz, Jodl 1940. július 29-én arról tájékoztatta a vezetési törzs munkatársait, miszerint „Hitler elhatározta, hogy a lehető legkorábbi időpontban, azaz 1941 májusában egy Szovjet-Oroszország elleni meglepetésszerű támadással «egyszer s mindenkorra» megszabadítja a világot a bolsevizmus veszélyétől."[14] 1940. augusztus elején a német vezérkarban megkezdődött a keleti hadjárat stratégiai tervezése és megindult az „Aufbau Ost" fedőnevű hadászati méretű felvonulás a Lengyel Főkormányzóságba, s ugyanitt az infrastruktúra, az utak és a vonatok felújítása, előkészítése hadialkalmazásra.

A német Ororszország-politikában azonban a katonai konfrontáció mellett már az 1870-es évek óta, a három császár szövetségétől Rapallón át a Ribbentrop–Molotov szerződésig mindig is jelen volt a paktálás mint alternatíva. A berlini politikai és katonai vezetésben 1940 folyamán több alkalommal is felmerült az 1939. szeptemberi párbeszéd folytatása, az újabb egyezkedés lehetősége. Ribbentrop 1940. március végén közölte Werner Graf von Schulenburg moszkvai német nagykövettel, hogy kívánatosnak tartaná, ha az 1939-es szóbeli meghívással élve Molotov, esetleg Sztálin is Berlinbe utazna. Szerinte Hitler kifejezetten örülne a látogatásnak, amely megerősítené a német–orosz viszonyt. A nagykövet azonban nem tartotta valószínűnek, hogy szovjet részről élnének az alkalommal, mert Moszkva gondosan ügyelt a semlegességére és minden olyan lépéstől tartózkodott, amely összeütközést okozhat a nyugati hatalmakkal. A külügyminiszter egyelőre kénytelen-kelletlen talonba tette az ötletét.[15]

Schulenburg, bár Ribbentrop utasítására nem tehetett további lépéseket, ezután is szorgalmazta a német–szovjet kapcsolatok kiterjesztését. A német diplomata korántsem állott egyedül azon véleményével, hogy a tengeri hatalmak, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ellen a Szovjetunió bevonásával kontinentális blokkot kell létrehozni. Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkár szerint „Angliát Oroszországban megverni egyáltalán nem program". Kifejtette, hogy „az ostoba bolsevizmus" által uralt Oroszországtól kevésbé kell félni mint a cári hatalom idején.[16] Ulrich von Hassel volt római nagykövet pedig 1940 őszén kedvező lehetőséget látott „Oroszország átállítására a mi oldalunkra".[17]

A hadsereg vezetői sem voltak meggyőződve a keleti hadjárat szükségszerű voltáról. Walther von Brauchitsch vezértábornagy, a hadsereg főparancsnoka és Halder vezérezredes vezérkari főnök egyetértettek abban, hogy a tenger-

[12] *Halder:* i. m. 46.

[13] *Joseph Goebbels:* Tagebücher 1924–1945. Hg. von Ralf Georg Reuth. Bd. 1–5. München, Piper, 1999. 4. köt. 1610.

[14] *Gerd R. Ueberschär:* „Der Pakt mit dem Satan, um den Teufel auszutreiben." In: Der Zweite Weltkrieg. Hrasg. von Wolfgang Michalka. München, Piper, 1989. 579.

[15] ADAP, D., IX. köt. 32.

[16] Die Weizsäcker–Papiere. 1933–1950. Hrsg. von Leonidas E. Hill. Berlin–Frankfurt am Main–Wien, Propyläen, 1974. 226.

[17] Die Hassel – Tagebücher. 1938–1944. Hrsg. von Friedrich Freihen Hiller von Gaertringen. Berlin, 1988. 213.

szorosok és a Perzsa-öböl felé terelhető orosz törekvések Németországot nem zavarják, a Balkánon is kitérhetnek egymás útjából, egy esetleges kétfrontos háború egyáltalán nem kívánatos, tehát célszerű „Oroszországgal a barátságot fenntartani. Ajánlatos Sztálinnál látogatást tenni".[18]

Hasonló irányba befolyásolta Hitler stratégiai gondolkodását Erich Raeder vezértengernagy is. A hadiflotta főparancsnoka 1940 szeptemberében több alkalommal is kifejtette, hogy a Nagy-Britannia ellen vívott háborúban a győzelem záloga a Földközi-tenger feletti uralom.[19] Ennek biztosítása érdekében el kell foglalni Gibraltárt, a Kanári-szigeteket, a Szuezi-csatornát, Egyiptomot, Palesztinát és Szíriát a török határig. Ily módon Törökországban is a német befolyás érvényesülne, ami más perspektívát adna az Oroszország-problémának, és megkérdőjelezhető lenne a keleti hadjárat szükségessége.

Hitler megnyilatkozásai szintén arról tanúskodnak, hogy 1940 őszén maga is kételkedett abban, hogy okvetlenül szükség van-e — még az Anglia elleni háború sikeres befejezése előtt — a keleti hadjáratra. Mussolinivel közölte október elején a Brenneren tartott találkozójukon, hogy nem tart semmiféle orosz kezdeményezéstől Németország ellen. Néhány nappal később pedig Halder tudomására jutott Hitler véleménye, amely szerint „nem valószínű, hogy Oroszország ellenünk fordul, ésszerűen gondolkodó emberek kormányozzák".[20] A brit birodalom feletti győzelem érdekében pedig egy európai koalíció létrehozását tartotta szükségesnek Spanyolország és Vichy-Franciaország bevonásával. Sőt, remélte, hogy „Oroszországot is beépíti a szövetségbe Anglia ellen".[21] Ez a koncepció a Szovjetunió elleni támadás alternatíváját jelentette, amelyet Hitler — a katonai vezetők és külügyminisztere egyetértésével — egyelőre preferált volna, ha sikerül saját feltételei alapján megegyeznie Sztálinnal.

A vezér és kancellár 1940. november 12-én kiadta 18. sz. utasítását a hadsereg legközelebbi feladatairól. A dokumentumban részletezte céljait Franciaországgal és Spanyolországgal kapcsolatban, s nyilvánvalóvá tette, hogy valamilyen módon számít részvételükre az Anglia ellen vívott háborúban. Különös hangsúlyt kapott a „Felix" fedőnevű hadművelet, amelynek célja elsősorban Gibraltár, de szükség esetén az egész Ibériai-félsziget birtokbavétele, „hogy az angolokat kiűzzék a Földközi-tenger nyugati medencéjéből". A Szovjetunióval kapcsolatos tervekkel a terjedelmes szöveg mindössze két mondata foglalkozik: „Oroszországgal politikai megbeszélések kezdődnek abból a célból, hogy tisztázódjék magatartása a legközelebbi időben. A tárgyalások eredményétől függetlenül folytatni kell a szóbelileg már elrendelt előkészületeket Keleten".[22]

November 11-én, egy nappal azelőtt, hogy Hitler parafálta 18. számú utasítását, a moszkvai Bjelorusz pályaudvarról kigördült V. M. Molotovnak, a Szovjetunió külügyi népbiztosának különvonata Berlin uticéllal. Az utazás közvetlen előzményei visszanyúlnak egy néhány héttel korábban, a birodalmi kancellária és a Kreml között lebonyolított levélváltásra.

[18] *Halder:* i. m. 46.
[19] *Hillgruber:* i. m. 1965. 190.
[20] ADAP, D., XI./1. köt. 210. Halder: i. m. 136.
[21] *Halder:* i. m. 158.
[22] ADAP, D., XI./1. köt. 446.

Ribbentrop Hitler teljes egyetértésével 1940. október 13-án levelet küldött Sztálinnak. Emlékeztette őt az 1939-es egyezményekre, amelyek mindkét fél számára előnyösnek bizonyultak. Most lehetséges és szükséges a kapcsolat továbbépítése, sőt bővítése és megszilárdítása. A külügyminiszter utalt a háromhatalmi egyezményre, amely, úgymond, nem irányul a Szovjetunió ellen, sőt kívánatos a szövetségbe való bevonása. „A Führer felfogása szerint – írta Ribbentrop — a négy hatalom, a Szovjetunió, Olaszország, Japán és Németország történelmi feladatának tekinti, hogy politikáját hosszú távra tisztázza, és érdekeik évszázadra szóló elhatárolása révén népeik jövendő fejlődését helyes útra irányítsák".[23] A levél írója hangsúlyozta a személyes megbeszélések szükségességét, ezért meghívta Molotovot Berlinbe, s kifejezte saját készségét egy moszkvai látogatásra.

A külügyminiszter — nyilván a kancellár személyes érdekeltsége miatt is — ingerülten vonta felelősségre moszkvai nagykövetét, hogy miért csak október 17-én kézbesítette levelét és utasításától eltérően nem a címzettnek, hanem Molotovnak adta át. A diplomata kénytelen volt magyarázkodni. Mentegetőzésénél azonban fontosabb volt, hogy október 22-én hajnali 5 órakor (!) táviratilag közölhette főnökével: éjszaka megkapta lepecsételt borítékban Sztálin válaszát. Erről Schulenburg egy másolatot kapott, s így megállapíthatta, hogy a levelet Sztálin személyesen fogalmazta.

A szovjet vezető „teljességgel lehetségesnek" nyilvánította a két állam kapcsolatának megjavítását „kölcsönös érdekeik tartós elhatárolása alapján". Ezért Molotov november 10–12. között kész Berlinbe utazni.[24] November 9-én este a berlini és a moszkvai rádió bejelentette a látogatást, amelyről a következő napon egyeztetett sajtóközlemény is megjelent. Goebbels elégedett kommentárja naplójában: „pofon Angliának".[25]

A Kreml készségét a berlini meghívás elfogadására több indíték magyarázza. A háború 1940 első felében nem Sztálin előzetes elképzelései szerint alakult. Másként ugyan, mint Hitler, de ő is csalódott a fejleményekben. Hitler feltételezte, hogy Franciaország bukása után Nagy-Britannia kapitulál, s a háború Nyugaton véget ér. Ez nem történt meg. Sztálin pedig abban bízott, hogy a német–angol–francia összecsapás az első világháborúhoz hasonlóan alakul. Ha nem is öt, delegalább egy-másfél évig elhúzódik, és mindkét fél kimerül.[26] Majszkij londoni szovjet nagykövet 1940 nyarán jellemző módon az angliai légicsata idején a lelőtt német és angol repülőgépeket nem külön tartotta számon, hanem nap mint nap egyetlen oszlopban adta össze a két fél veszteségeit.[27]

1940 júniusában Sztálin rádöbbent arra, hogy mekkorát tévedett. A Szovjetunió magára maradt azzal a Németországgal szemben, amely nem csupán kivívta a kontinentális hegemóniát, hanem katonailag és gazdaságilag egyaránt

[23] ADAP, D., XI./1. köt. 252.

[24] Uo. 300–301.

[25] *Goebbels:* i. m. 4. köt. 1497.

[26] *Richard Sakwa:* The Rise and Fall of the Soviet Union. 1917–1991. London, Routledge, 1999. 236.

[27] The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938–1945. Ed. by David Dilks. New York, G. P. Putnam's Sons, 1972. 331.

erősebb volt, mint valaha. A szovjet vezetés 1940 második felében számos információval rendelkezett arról, hogy Hitler a Szovjetunió megsemmisítésével kívánja európai egyeduralmát betetőzni és végérvényessé tenni. Bár a szovjet kémszolgálatokat az 1930-as évek második felében lezajlott „tisztogatás" ugyancsak megviselte, mégis működőképes maradt. Moszkvába állandóan áramlottak az értesülések az Aufbau Ost program megvalósításáról, a hatalmas haderő átcsoportosításáról és az infrastrukturális fejlesztésről Kelet-Poroszországban, a Lengyel Főkormányzóságban és Szlovákiában. 1940 novemberében a szovjet felderítés megállapította, hogy míg a franciaországi hadjárat előtt Lengyelországban 27 német gyalogos- és 6 lovashadosztály állomásozott, addig 1940 novemberében már 70 gyalogos-, 6 gépesített és 7 vagy 8 páncéloshadosztály tartózkodik. Más szemszögből: a német gyalogság kétharmada felvonult a Szovjetunió ellen.[28]

Szovjet szempontból azonban korántsem volt mindegy, hogy a német támadásra mikor és milyen körülmények között kerül sor. Moszkva arra törekedett, hogy a Reich roppant katonai erejével való összecsapás, ha elkerülhetetlen is, ne következzék be 1942 vagy 1943 előtt. Molotov Felix Csujev publicistának az 1970–1980-as években adott számos interjúja egyikében kijelentette: „Mindent megtettünk, hogy elhalasszuk a háborút. S ez egy évig és tíz hónapig sikerült nekünk. Bárcsak több időt nyertünk volna. Sztálin a háború előtt azzal számolt, hogy csak 1943-ban leszünk a németek egyenlő ellenfelei."[29]

Sztálin diplomáciai eszközökkel igyekezett elodázni a konfliktust, hogy az így nyert időt felhasználja egyfelől — az 1939-es német–szovjet egyezményekben biztosított lehetőségekkel élve — területi terjeszkedésre a Szovjetunió stratégiai helyzetének javítása végett, másfelől a szovjet hadsereg korszerűsítésére és megerősítésére. Ahogyan Hitler 1940 második felében kettős játékot űzött a keleti hadjárat előkészületeivel egy időben — „közbülső megoldás" gyanánt — a kontinentális blokk kísérletével, ugyanígy Sztálin is kétélemű politikát folytatott egy új és szélesebb körű német–szovjet paktum kísérletével, s egyidejűleg országa katonai és geográfiai pozícióinak javításával. Sztálin elképzeléseit a megegyezés feltételeiről világosan jellemzik a külügyi népbiztosnak november 9-én adott utasításai. (Ld. 1. sz. dokumentum. A tárgyalások menetét a további dokumentumok rögzítik.)

Molotov a berlini tárgyalások után két héttel, november 25-én közölte Schulenburggal azokat a feltételeket, amelyek teljesítése esetén a Szovjetunió hajlandó lenne mint negyedik nagyhatalom csatlakozni a Háromhatalmi Egyezményhez. A követelések listája tartalmazta a német csapatok kivonását Finnországból, és annak elismerését, hogy az északi állam a szovjet érdekszférába tartozik. A feltételek között szerepelt továbbá, hogy a Szovjetunió és Bulgária kössön kölcsönös segélynyújtási egyezményt, a Szovjetunió hosszú lejáratú bérleti megállapodás alapján kapjon szárazföldi és tengeri bázisokat a Boszporusz és a Dardanellák térségében; ismerjék el a szovjet aspirációkat Batumitól és Bakutól délre, a Perzsa-öböl irányába; Japán mondjon le észak-szahalini szén-

[28] *Gabriel Gorodetsky:* Die grosse Täuschung. Hitler, Stalin und das unternehmen „Barbarossa". Berlin, Siedler, 2001. 86.

[29] V. M. Molotov Remembers. Conversations with Felix Chuev. Ed. by Albert Resis. Chicago, Dee, 1993. 22.

és kőolajkitermelési koncessziós jogairól; a szovjet kívánságok teljesítését öt titkos egyezményben rögzítsék.[30]

A szovjet kívánságok felett Berlinben hallgatással tértek napirendre, semmiféle választ nem küldtek Moszkvába. Hitler kijelentette Haldernek: „Sztálin okos és ravasz. Mind többet és többet követel, hidegvérű zsaroló."[31] December 18-án pedig aláírta 21. számú „Barbarossa-terv" c. vezérkari utasítását a Szovjetunió elleni háborúról. A kontinentális blokk koncepcója a Harmadik Birodalom diplomáciai lomtárába került.

[A dokumentumok datálásánál az eredeti iratok jelöléseit követtük – a szerzők.]

V. M. MOLOTOV SZOVJET KÜLÜGYI NÉPBIZTOS 1940. NOVEMBER 12–13-I TÁRGYALÁSAI BERLINBEN DOKUMENTUMOK.

1.

A BERL[INI] ÚTRA VON[ATKOZÓ] UT[ASÍTÁSOK]

1940. november 9.

Szigorúan titkos!

V. M. M[olotov]

1. Az utazás **célja**:

a) **Meg kell tudni**, hogy mik N[émetország] és a 3-ak Paktuma[32] valamennyi résztvevőjének (N[émetország], **O[laszország]**, J[apán]) valódi szándékai az „Új Európa", valamint a „Nagy K[elet]-Ázsiai Térség" létrehozására irányuló terv megvalósításában; az „Ú[j] Eu[rópa]" és a „K[elet-Á[zsiai] T[érség]" **határait**; az áll[am]szerkezet és az e[gyes] eu[rópa]i államok viszonyának **jellegét** az „Ú[j Európá]ban" és a „K[elet]-Á[zsiá]ban; e tervek megvalósításának **szakaszait és határidőit**, legalább a legközelebbieket; más országoknak a Háromhatalmi Egyezményhez történő csatlakozása perspektiváit; a **Szovjetunió helyét** ezekben a tervekben most és a jövőben.[33]

b) **El kell készíteni** a **Szovjetunió** európai, valamint közel- és kelet-ázsiai **érdekszféráinak** tervezetét, kitapogatva a megegyezés lehetőségét erről N[émetország]gal (valamint **O[laszország]gal**), de a tárgyalások jelen szakaszában nem kell megállapodást kötni Németországgal és **O[laszország]gal**, figyelembe véve, hogy ezek a tárgyalások folytatódnak Moszkvában, ahová a közeljövőben látogat el Ribbentrop.[34]

2. Abból kiindulva, hogy a Szovjetunió és N[émetország] érdekszféráinak részleges elhatárolásáról szóló sz[ovjet]–n[émet] megállapodást[35] (Finno[rszág]

[30] ADAP, D., XI./2. köt. 597.

[31] *Anthony Read – David Fisher:* The Deadly Embrace. Hitler, Stalin and the Nazi–Soviet Pact 1939–1941. 539.

[32] A Háromhatalmi Egyezményről van szó.

[33] A Háromhatalmi Egyezmény szövegét közli: *Halmosy Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Közgazdasági és Jogi–Gondolat, 1983. 502–503.

[34] Erre a látogatásra már végül nem került sor.

[35] Lásd az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megnemtámadási egyezményhez csatolt titkos kiegészítő jegyzőkönyvet. Dokumenti vnyesnyej politiki 1939 goda. Tom I–. Moszkva, 1957–. XXII./1. köt. 632.

kivételével) az események túlhaladták, a tárgyalásokon arra kell törekedni, hogy a **Szovjetunió érdekszférájába** kerüljön:

a) **Finnország** – a[z 19]39-es szovjet–német szerződés alapján, amelynek teljesítése érdekében N[émetország] köteles minden nehézséget és bizonytalanságot elhárítani (a n[émet] csapatok kivonása,[36] a Szovjetunió érdekeit sértő mindenféle pol[itikai] demonstráció beszüntetése F[innország]ban és N[émetország]ban).

b) A **Duna**, a tengermelléki rész, a Szoboljev elvtársnak[37] adott utasításnak megfelelően.

Hangot kell adni elégedetlenségünknek azzal kapcsolatban, hogy N[émetország] nem konzultált a Szovjetunióval a garanciák és a Romániába történő bevonulás kérdésében.[38]

c) **Bulgária** – a tárgyalások fő kérdése, hogy az ország a N[émetország]gal és **O[laszország]gal** kötött megállapodás értelmében a Szovjetunió érdekszférájába kerüljön, **ugyanolyan biztosítékokkal** a Szovjetunió részéről, mint amilyeneket Németország és Olaszország Romániának adott, beleértve a szovjet csapatok bevonulását Bulgáriába.

d) **Törökország** sorsának kérdését nem lehet megoldani nélkülünk, mivel komoly érdekeink fűződnek hozzá.

e) **Románia és Magyarország** további sorsa minket nagyon érdekel, mivel határosak a Szovjetunióval, és szeretnénk, ha erről megegyeznének velünk.

f) [**Irán** kérdése nem oldható meg a Szovjetunió nélkül, minthogy komoly érdekeink fűződnek hozzá. Ha nem muszáj, ne beszéljünk erről.]

g) **Görögország és Jugoszlávia** vonatkozásában szeretnénk tudni, mit szándékozik tenni a Tengely.

h) **Svédország** esetében a Szovjetunió kitart azon álláspontja mellett, hogy ezen állam semlegességének megőrzése a Szovjetunió és Németország érdeke. Marad-e Németország ugyanezen az állásponton?

i) A Szovjetuniót mint balti államot érdekli a szabad kijutás kérdése a Balti-tengerről a Kis- és Nagy-Baelten, Øresundon, a Kattegaton és a Skagerrakon keresztül,[39] békében és háborúban egyaránt. Jó lenne — a Dunával kapcsolatos értekezlet mintájára[40] — hasonló tanácskozást rendezni e kérdésről az érdekelt országok képviselőinek részvételével.

---

[36] 1940. szeptember végétől érkeztek (Norvégiába) átvonuló német csapatok Finnországba, de az ország megszállására nem került sor.

[37] Arkagyij Alekszandrovics Szoboljev (1903–1964): szovjet diplomata. 1939–1942 között a Külügyi Népbiztosság főtitkára, majd 1942-től 1945-ig a londoni szovjet nagykövetségen ügyvivő. 1951–1953 között londoni szovjet nagykövet, 1960–1964 között külügyminiszter-helyettes.

[38] A második bécsi döntéssel egyidejűleg, 1940. augusztus 30-án, Németország és Olaszország jegyzékváltás formájában biztosította Románia állami területének épségét és sérthetetlenségét. A jegyzékeket közli Halmosy: Nemzetközi szerződések... i. m. 491–492. Az első német katonai egységek (névleg tanhadosztályok) 1940. október 8-tól vonultak be Romániába, létszámuk 1941 tavaszára elérte az 500 ezer főt.

[39] A Kis- és Nagy-Baelt, a Øresund, a Kattegat és a Skagerrak – a Balti-tengerből az Északi-tengerbe vezető tengerszorosok Dánia és Svédország között.

[40] 1940. október 28-a és december 21-e között zalott le Bukarestben a Dunával kapcsolatos értekezlet, amelyen képviseltete magát Németország, a Szovjetunió, Olaszország és Románia. Magyarországot nem hívták meg. Abban állapodtak meg, hogy a négy ország részvételével, szűk hatáskörrel felállítanak egy ideiglenes bizottságot a Duna nemzetközi ellenőrzésére és létrehoznak egy szovjet–román kétoldalú

j) A **Spitzbergákon** biztosítva kell legyen, hogy szénkoncessziónkat ki tudjuk használni.

3. A Németország és Japán közötti **tranzitútvonal** számunkra erős pozíció, amire tekintettel kell lenni.

4. Amennyiben a **Törökországhoz** fűződő viszonyunkról érdeklődnek, a törököknek adott válaszunkról kell beszélni, amiben megmondtuk nekik, hogy mivel nincs kölcsönös segítségnyújtási szerződésük a Szovjetunióval, nem kérhetik a Szovjetunió segítségét.[41]

5. Ha az **Angliához** fűződő viszonyunkról kérdeznek, válaszoljunk a Sz[tálin] e[lv]t[árs] dácsáján történt megbeszélés szellemében.[42]

6. Mondjuk el, tudunk arról hogy Németország Roosevelten keresztül **békét ajánlott** Angliának.[43] Megfelel-e ez a valóságnak, és mi a válasz?

7. Az **USA**-val való kapcsolatunkat firtató esetleges kérdésre válaszoljuk azt, hogy az USA is feltette nekünk a kérdést: nem támogatnánk-e Törökországot és Iránt, ha azok veszélybe kerülnek. Egyelőre nem adtunk választ erre a kérdésre.[44]

8. Meg kell kérdezni, hogy a 3-ak Paktuma szerint hol húzódnak a „Kelet-Ázsiai Térség" határai.

9. A **Kínára** vonatkozóan a titkos záradékban, e záradék egyik pontjaként, szólni kell arról, hogy Kínával tisztességes békét kell kötni (Csang Kaj-sek[45]), amelyben a Szovjetunió — e[setleg] N[émetország és O[laszország] részvételével — kész közvetíteni, s nem ellenezzük, hogy Indonézia J[apán] befolyási övezetébe kerüljön. (Mandzsuko Japáné maradna.)

10. Javasoljuk, hogy a négy nagyhatalom kezdeményezzen nyílt deklaráció formájában **békeakciót**[46] (**amennyiben** az alapvető kérdésekben kedvezően alakulnak a tárgyalások: Bulg[ária], Tör[ökország] stb.) azon az alapon, hogy elis-

---

bizottságot a Duna-delta egész területének igazgatására. A tanácskozást karácsony előtt felfüggesztették, folytatására a Szovjetunió elleni német támadás után nem került sor.

[41] A két nappal azután, hogy Olaszország megtámadta Görögországot, 1940. október 30-án a török kormány diplomáciai úton érdeklődött aziránt, hogy mi a szovjet kormány véleménye a görög–olasz konfliktusról, hogyan látja Bulgária helyzetét ezzel összefüggésben, s a Szovjetunió segítséget nyújtana-e Törökországnak — milyen mértékben, s mennyi idő múlva —, ha az ország veszélybe kerülne, vagy háborús konfliktus fenyegetné. A szovjet kormány november 4-én elutasítóan válaszolt, arra hivatkozott, hogy a két ország nem kötött kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, tehát a Szovjetuniónak nincs ilyen jellegű nemzetközi kötelezettsége. A Szovjetunió magatartása attól függ, hangoztatták szovjet részről, hogy miként alakul a katonai és a politikai helyzet a közeljövőben, ami világosan nem látható előre. Szemrehányást tettek, hogy a finn–szovjet háború idején a török sajtó szovjetellenes megatartást tanúsított. Bulgáriát illetően nem foglaltak állást. Visinszkij — érzékelve a török követ csalódottságát — azzal állt elő, hogy a szovjet választ abból a szempontból kell értékelni, hogy Moszkva mit tart fontosnak a két ország közötti viszony javítását érdekekében, s ez a barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény megkötése és a szovjetellenes megnyilvánulások megszüntetése a török sajtóban. Ld. Dokumenti... i. m. XXIII/1/1. köt. 21–23. - A. Ja. Visinszkij külügyminiszter-helyettes két távirata Sz. A Vinogradov törökországi szovjet nagykövetnek. 1940. november 4.

[42] A Sztálin dácsáján történt megbeszélésről nem áll forrás rendelkezésünkre.

[43] A német békeajánlatról nincsenek információink.

[44] Lásd a 41. jegyzetet.

[45] Csang Kaj-sek (1887–1975): kínai politikus, katona. Részt vett a kínai polgári forradalomban. 1926-tól a Kuomintang (Nemzeti Párt) elnöke, 1928-tól államelnök. 1942-től 1945-ig a kínai haderő főparancsnoka. 1949-től Tajvan szigetén államfő.

[46] Ilyen nyilatkozat nem készült.

merik a Brit Birodalom területi épségét, (a mandátumok *nélkül*) azzal a kikötéssel, hogy Nagy-Britannia nem avatkozik az európai politikába, azonnal elhagyja Gibraltárt és Egyiptomot, valamint kötelezettséget vállal arra, hogy haladéktalanul visszaadja Németországnak a korábbi gyarmatait [és azonnal biztosítja Indiának az önkormányzati jogokat].[47]

11. A szo[vjet]–japán viszonyról – kezdetben a Tatekavának[48] adott válaszom keretei között kell tartani magunkat.

12. Érdeklődni kell Lengyelország sorsáról – az 1939-es egyezmény alapján.[49]

13. A baltikumi tulajdon kompenzációjáról: 25% egy év alatt, 50% három év alatt (egyenlő részletekben).

14. Gazdasági ügyekről: a tárgyalások kielégítő menete esetén – a gabonáról.

Az Orosz Föderáció Elnökének Levéltára (a továbbiakban: OF EL) f. 56, op. 1, gy. 1161, 147–155. Közli: Novaja i Novejsaja Isztorija, 1995. 4. sz. 77–79.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 30–32. Az eredeti iratközlő a következő megjegyzést fűzte az irathoz: „A dokumentumot kézírásos feljegyzés alapján közöljük. Ezt feltehetően maga Molotov készítette. A szövegben előforduló rövidítések feloldását [ ]-ben jelöltük." A cím a dokumentum eredeti címe, a kiemelések eredetiek.

2.

HIVATALOS KÖZLEMÉNY V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK BERLINI UTAZÁSÁRÓL

1940. november 10.

A német kormány meghívására és J. von Ribbentrop, a német külügyminiszter, tavalyi moszkvai látogatásainak viszonzásaképpen V. M. Molotov, a Szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke, a Szovjetunió külügyi népbiztosa a közeljövőben Berlinbe látogat, hogy a két ország közti baráti viszony keretében a személyes kapcsolatok felújítása révén elmélyítse a vélemények kölcsönös cseréjét [sic!].

Izvesztyija, 1940. november 10.

3.

J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK TÁVIRATA V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK

1940. november 11.

Elküldve: 13.40-kor
10063 sz.

Amennyiben a dolog eljut a nyilatkozatig, úgy az elvtársak nevében egy kiigazítást javaslok: töröljük az Indiával kapcsolatos pontot.

[47] Az eredeti dokumentumban a szögletes zárójelben lévő mondatot áthúzták.

[48] Tatekava Josicugu (1880–1945): japán altábornagy, diplomata, 1939–1940-ben Japán moszkvai nagykövete.

[49] Utalás a szovjet kezdeményezésre 1939 szeptemberében Molotov és Ribbentrop által Moszkvában aláírt német–szovjet barátsági és határszerződésre.

Indok: tartunk attól, hogy az Indiáról szóló pontot a szerződő felek háború kirobbantását célzó fondorlatként értelmeznék.

A kézhezvételről és a beleegyezésről értesítést kérek.[50]

Sztálin

Oroszországi Föderáció Külügyminisztériumának Levéltára (a továbbiakban: OF KL) f. 059, op. 1, p. 339, gy. 2315, 1. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 6. sz. 125.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 34.

4.

V.M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 11.

Elküldve: 18.50-kor

Érkezett: 20-kor Berlinből

Sztálinnak. Az Ön 10063 számú táviratát megkaptam. Egyetértek. Az utasításokat végrehajtjuk.

Molotov

11/XI-1940.

OF KL f. 059, op. 1, p. 338. gy. 2314. 1. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 6. sz. 125.; Dokumenti XXIII/2/1. köt. 34.

5.

A. Ja. VISINSZKIJNEK[51] A SZOVJET KÜLÜGYI NÉPBIZTOS ELSŐ HELYETTESÉNEK TÁVIRATA V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK.

1940. november 11.

Szigorúan titkos!

Barkov[52] közölte, hogy a berlini protokollnak megfelelően egy órával azután, hogy az Ön szerelvénye elhagyta a határt, a Külügyminisztérium protokollfőnöke, Dörnberg,[53] ebédet ad Molotov tiszteletére Hitler szalonkocsijában.

[50] A táviratrot Visinszkij továbbitotta Molotovnak. Ld. Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 34. Molotov válaszul a következőket táviratozta. „Az Ön 1940. november 11-ei [?] számú táviratát megkaptam. Egyetértek. Az utasításokat végrehajtjuk" (OF KL f. 059, op. 1,338. gy. 2314. 1–2. Idézi: Dokumenti vnyesnyej politiki. 1940– 22. ijunya 1941. XXIII/2/1. 34.)

[51] Andrej Januarjevics Visinszkij (1883–1954): szovjet politikus, jogász, diplomata. 1935–1939 között a Szovjetunió főügyésze, az 1936–1938. évi koncepciós perekben a vád képviselője. 1939–1945-ben külügyi népbiztoshelyettes, 1945–1949 között külügyminiszter-helyettes, 1949–1953 között külügyminiszter

[52] Vlagyimir Nyikolajevics Barkov: szovjet diplomata. 1931–1940 között a Külügyi Népbiztosság protokollfőnöke

[53] Alexander Freiherr von Dörnberg (1901–1983): német diplomata, a birodalmi külügyminisztérium protokollfőnöke.

Kéri, jelöljön ki kíséretéből 15 főt, nem számítva Schulenburgot,[54] Barkovot és Skvarcevet.[55] Molotov elvtárs utasítására közlöm ezt.

Visinszkij

OF KL f. 059, op. 1, p. 339, gy. 2315, 1a–1ob. Közli: Dokumenti XXIII/2/1. 34-35.

6.

FELJEGYZÉS V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK J. RIBBENTROPPAL, NÉMETORSZÁG KÜLÜGYMINISZTERÉVEL FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSÉRŐL

1940. november 12.

Szigorúan titkos!
Külön dosszié

Ribbentrop kijelenti, azóta, hogy a múlt évben két alkalommal is járt Moszkvában,[56] sok minden történt. Szeretné folytatni az akkori megbeszéléseinket, valamint kiegészíteni azt azzal, amiről Sztálinnak írt levelében,[57] tehát szólna arról, mi a német kormány véleménye általában az európai helyzetről és különösen a szovjet–német viszonyról. Ma Hitler fogadja Molotovot, és ezért nem akar elébe vágni Hitler mondandójának. Azonban hasznos lenne most végigmennünk előzetesen, nagy vonalakban az alapvető kérdéseken. Megbeszélésünkről jelentést tesz majd Hitlernek, akinek így módjában áll majd, hogy eszmecserénket elmélyítse [sic!] ma és holnap. Reméli, hogy ez a látogatás hasznára válik a Szovjetunió és Németország kapcsolatainak.

Molotov válaszában elmondja, hogy ismeri Ribbentrop úr J. V. Sztálinnak írt levelét, és jól emlékszik annak tartalmára. Az már tartalmazza a tavaly őszi találkozó utáni események általános áttekintését. Ribbentrop úr és a birodalmi kancellár nyilván lehetővé teszik, hogy a levélben adott elemzés kiegészítéseképpen megismerhesse a német kormánynak a jelenlegi nemzetközi helyzetről és különösképpen a szovjet–német kapcsolatokról alkotott nézeteit, és ezután véleményt cserélhessenek ezekről a kérdésekről. Molotov azt mondja, ő is úgy véli, hogy mindez hasznos lenne a szovjet–német viszony szempontjából.

Ribbentrop kijelenti, hogy a hadi helyzettel szeretné kezdeni. Véleményünk szerint, mondja, Németország már megnyerte a háborút. Szerinte nincs a világon olyan állam, amely képes lenne megváltoztatni a Németország győzelmei eredményeként kialakult helyzetet. Úgy véli, most tanúi vagyunk a Brit Birodalom agóniájának. Anglia alulmaradt, s hogy mikor ismeri be vereségét, az

[54] Friedrich Werner Graf von Schulenburg (1875–1944): német diplomata. 1931 és 1934 között bukaresti, 1934-től 1941-ig moszkvai német nagykövet. Kapcsolatot tartott a német elleállási mozgalommal, az 1944. július 20-i Hitler elleni merénylet és puccskísérlet szervezőinek külügyminiszter-jelöltje volt. A megtorás során halálra ítélték és kivégezték.

[55] A. A. Skvarcev: szovjet diplomata. 1939. szeptember 1-től 1940. november 26-ig berlini szovjet nagykövet. Utóda, V. Gyekanozov 1940. november 26-án adta át megbízólevelét Berlinben.

[56] Ribbentrop 1939. augusztus 23–24-én, majd 1939. szeptember 27–29-én volt Moszkvában.

[57] Ribbentrop 1940. október 13-i leveléről van szó.

csupán idő kérdése. A helyzet Angliában súlyos, s egyre rosszabbodik. A nép körében a nyugtalanság jelei figyelhetők meg. Üdvözölnénk, ha Anglia minél előbb beismerné vereségét, hisz nem célunk emberéletek pusztítása. Amennyiben ez nem következik be, mi elszántuk magunkat a végső csapásra. Ha ez nem történik meg most, akkor kétségtelenül megtörténik majd tavasszal. Folytatni fogjuk a légitámadásokat Anglia ellen. Az utóbbi időkben aktivizáljuk tengeralattjáró-flottánk tevékenységét, amelyet eddig az korlátozott, hogy nem volt elég tengeralattjárónk. Most ezek száma nő. Szerintünk Anglia egyedül nem fogja ezt kibírni. Anglia csupán egyben reménykedhet – az USA segítségében. Az USA hadbalépésének a szárazföldön Németország szempontjából nincs jelentősége. Olaszország és Németország egyetlen angolszászt sem enged a kontinensre. Az amerikai flotta segítsége kétséges. Anglia repülőgépekre és más hadianyagokra számíthat az USA-tól. Hogy ezekből mennyi jut majd el Angliába, azt Ribbentrop nem tudja, de úgy sejti, hogy tengeralattjáró-flottánk tevékenységének eredményeképpen igen kevés. Az Angliának nyújtandó további USA segítség szerfölött bizonytalan, úgyhogy belép-e Amerika a háborúba vagy sem – számunkra közömbös. Politikai vonatkozásban Ribbentrop nem szeretne olyan kijelentéseket tenni, amelyekkel elébe vágna a Führer mondandójának. A politikai helyzet olyan, hogy a Franciaország felett aratott győzelem után Németország ereje óriási. Mindenesetre veszteségeink az egész háború alatt, bár ezeket is sajnáljuk, jelentéktelenek. A Franciaország feletti győzelem után Németország óriási mennyiségű hadosztállyal rendelkezik. A légiflotta erősödik, mivel módunkban áll egész Európa tartalékait mozgósítani. A tengeralattjáró-flottánk szintén növekszik. Így tehát mind az USA beavatkozása, mind Anglia bármilyen új lépése eleve kudarcra van ítélve. Nem ismeretes előtte, élt-e már Anglia valamennyi rendelkezésére álló lehetőségével. De Angliában, amelyet olyan politikai és katonai dilettánsok vezetnek, mint Churchill, fejetlenség uralkodik. Mi a következőket látjuk. A Tengely abszolút mértékben uralkodik Európa jelentős része felett mind katonai, mind politikai vonatkozásban. Franciaországgal szemben, amely elvesztette a háborút, és fizetnie kell ezért, azt a követelést támasztottuk, hogy soha többé ne támogassa Angliát. Ellenkezőleg, Franciaország harcolni fog Anglia és az afrikai Don Quijote, de Gaulle[58] ellen. Nem morfondírozunk többé azon, hogy hogyan nyerjük meg a háborút. Mi azon gondolkodunk, miként lehetne minél hamarabb sikeresen befejezni a megnyert háborút. Németországot az az óhaja, hogy minél gyorsabban véget vessen a háborúnak, arra az elhatározásra vezette, hogy olyan barátokat keressen, akik meg akarják akadályozni a háború kiszélesedését és békét óhajtanak. Ribbentrop kijelenti, bizalmasan közölheti, sok állam szolidaritását fejezte ki a Háromhatalmi Egyezmény szellemiségével. Annak idején, a tárgyalások elején — amelyek, amint arra levélben is utalt, igen rövid idő alatt befejeződtek — abból az elképzelésből indultunk ki, hogy a paktum semmiképp nem sértheti a Szovjetunió érdekeit. Ezt mondtuk nekik. Japán és Olaszország is egyetértett ezzel. Ez különösen Japán szempontjából jelentős, amelynek Németországhoz való viszonya most, amikor az USA belépni készül a háborúba,

[58] Charles de Gaulle (1890–1970): francia tábornok, politikus. Franciaország összeomlása után Londonban a francia ellenállási mozgalom vezetője. 1944 júniusától a francia köztársaság ideiglenes kormányának elnöke, a francia fegyveres erők főparancsnoka.

különös jelentőséggel bír. Ezért szerepel ez a Háromhatalmi Egyezményben az ötödik cikkelyként, amelyet mi eredetileg elsőnek szántunk.[59] A moszkvai látogatásakor és korábban is Ribbentrop azt az álláspontot képviselte, hogy a német külpolitikai koncepcióból kiindulva a Szovjetunió és Japán közti baráti kapcsolatok összeegyeztethetők a szovjet–német baráti kapcsolatokkal. Ribbentrop emlékeztet arra, hogy annak idején Moszkvában kifejtette Sztálinnak azt a nézetét, miszerint Németország üdvözölné a szovjet–japán viszony javulását. Akkor úgy vette ki Sztálin szavaiból, hogy nem lenne rossz, ha Németország elősegítené ezt. Ő ezt megtette, és szerinte ennek a munkának már vannak bizonyos eredményei. Nem csak moszkvai tartózkodása alatt, de már előtte 7-8 évvel is az volt a véleménye, hogy a Szovjetunió és Japán között ugyanúgy megoszthatók a befolyási övezetek, mint a Szovjetunió és Németország között történt. Úgy vélte és most is úgy véli, hogy Japán területi politikájának nem északra, hanem délre kell irányulnia. Ő minden lehetőt megtett azért, hogy ez így legyen. Más oka is volt erre, nevezetesen abból indult ki, hogy előbb, vagy utóbb Anglia és Németország hadban fog állni egymással, így ezt a politikát javasolta a japánoknak, és ezt maga is mindenképpen támogatta. Szerinte a Führer ismerteti majd elvi álláspontját arról, hogy célszerű lenne Japánnak, Olaszországnak, a Szovjetuniónak és Németországnak az érdekszférákról nagy vonalakban véleményt cserélnie. Amint Ribbentrop elmondta, ők ezt a kérdést végiggondolva arra a következtetésre jutottak, hogy országaink földrajzi helyzetből következően a terjeszkedés természetes iránya okos politika esetén a déli. Németországnak Nyugat- és Kelet-Afrikában vannak követelései – a volt német gyarmatokon, vagyis szintén délen. Olaszországnak Észak- és Északkelet-Afrikában vannak igényei. Úgy tűnik neki, hogy a Szovjetunió természetes törekvései szintén délre irányulnak. Kijáratot az óceánhoz szintén délen szerezhetne. Ezeket az elképzeléseket gyakran megvitatták a Führerrel és most ki akarta azokat fejteni Molotovnak. Szerintünk, mondja Ribbentrop, most, a háború után, nagy változások lesznek a világban. Sztálin kijelentette, hogy Angliának nincs többé joga ahhoz, hogy uralkodjék a világon. És ha kezdeményezte ezt a háborút, hát megfizet érte. Úgy véljük, folytatja Ribbentrop, hogy Anglia birtokai nagy változásokon fognak keresztülmenni. Szerintünk a múlt évben kialakult új viszonyok eredményeképpen komoly sikereket értünk el. Mind Németország, mind a Szovjetunió. Jó lapra tettünk. A Szovjetunió megvalósította a maga revízióit nyugaton, és szerinte a Lengyelország és Franciaország felett aratott német győzelem lényegesen elősegítette ezt. Jó dolgokat csináltunk a múltban, s felteszem a kérdést: nem vihetnénk-e végbe jó dolgokat a jövőben is? Úgy véli, a Szovjetunió akkor húzhat hasznot a Brit Birodalom területének újrafelosztásából, ha a Perzsa-öböl és az Arab-tenger irányába terjeszkedik. A Szovjetunió törekvései Ázsia azon területeire irányulhatnak, ahol Németország nem érdekelt.

A másik kérdés ezzel összefüggésben, mondja Ribbentrop, Törökország kérdése. Törökország Anglia és Franciaország szövetségese volt. Franciaország

[59] A Háromhatalmi Egyezmény 5. cikkelye a következőket tartalmazza: „Japán, Németország és Olaszország kijelentik, hogy a fenti megállapodások semmiképpen sem érintik azt a politikai állapotot, amely jelenleg a három Szerződő Fél mindegyike és Szovjet-Oroszország között fennáll." (Ld. Halmosy: Nemzetközi szerződések... I. m. 503.)

kiesett. Anglia bizonytalan szövetséges. Törökország bölcsen olyan mértékig csökkentette az Angliával szembeni kötelezettségeit, hogy azok nem haladják meg a semlegesség kereteit. Ezzel kapcsolatosan Ribbentrop szeretné megtárgyalni Molotovval, hogy milyen érdekei fűződnek a Szovjetuniónak a török ügyekhez. A háború gyors befejezése érdekében fontos lenne nyomást gyakorolni Törökországra, hogy kiszabaduljon az angol befolyás alól. Nem tudja, lehetséges lesz-e ez, de Olaszország, Németország, a Szovjetunió és Japán alapvető politikai koncepciójának kialakításakor talán találunk valamilyen módot arra, hogy hassunk Törökországra ebben az irányban. Ezekről a kérdésekről ő nem beszélt a törökökkel konkrét formában. Elmondása szerint Ribbentrop nemrégiben tárgyalt a török követtel, és bizalmasan közölte vele, hogy üdvözölnénk, ha Törökország politikája a teljes semlegesség betartása irányába mozdulna el, s azt is, hogy nincs területi követelésünk [Szovjetuniónak] Törökországgal szemben. Teljesen megértjük, hogy a Szovjetunió elégedetlen a montreux-i konvencióval.[60] Mi még kevésbé vagyunk vele elégedettek. Montreux-ben nem különösebben számoltak a Szovjetunióval, Németországot pedig egyáltalán nem kérdezték meg. Úgy gondolom, hogy a montreux-i konvenciónak el kell tűnnie ugyanúgy, mint a Duna Bizottságnak,[61] és helyette valami újat kell létrehozni. Erről a kifejezetten érdekelt hatalmak, elsősorban a Szovjetunió, Törökország, Olaszország és Németország egyeznének meg. Németország számára tökéletesen elfogadhatónak tűnik az az elképzelés, hogy a Szovjetunió és a többi fekete-tengeri állam előjogokat kapjon más országokhoz képest. Teljesen abszurd lenne, ha más államok is a Szovjetunióval és a többi fekete-tengeri országgal azonos jogokat élveznének. Ezért szükséges ez az új megállapodás. Az új egyezményben különleges jogokat kell biztosítani a Szovjetuniónak. Hogyan s miként tegyük ezt meg – lehet rajta gondolkodni. A cél az, hogy a Szovjetuniónak meglegyen a kijárata a tengerszorosok révén a Földközi-tengerre. Beszéltem ez ügyben az olaszokkal, és teljes megértéssel találkoztam náluk ez ügyben. A lényeg az, hogy a Szovjetunió, Németország és Olaszország olyan politikát folytasson, amely — először is — felszabadítaná Törökországot a kötelezettségei alól „arcának", ahogyan azt Keleten mondják, vagyis presztízsének teljes megőrzése mellett, és lehetővé tenné, hogy Törökország a háború kiszélesedését ellenző államok csoportjának tagjává (szó szerint: „a kombináció tagjává" váljék), — másodszor pedig — ennek el kell vezetnie ahhoz, hogy Törökország felmondja a montreux-i konvenciót, valamint egy, a Szovjetuniót, Olaszországot és Németországot is kielégítő, a Szovjetunió számára különleges

[60] *Montreux-i egyezmény* (1936. július 20.): a Fekete-tenger szorosainak (Boszporusz, Dardanellák) státuszát szabályozó multilaterális nemzetközi egyezmény. A Törökország kezdeményezésére a svájci Montreux-ben megtartott konferencia után írták alá a résztvevő országok: Nagy-Britannia, Franciaország, Bulgária, Románia, Görögország, Törökország, Jugoszlávia, Japán és a Szovjetunió. Az egyezmény a lausanne-i béke rendelkezéseit megváltoztatva visszaállította Törökország teljes szuverenitását a tengerszorosok felett, és engedélyezte azok megerősítését. Az áthaladást békeidőszakban minden kereskedelmi hajó és a fekete-tengeri hatalmak hadiflottái számára biztosították, háború esetén engedélyezését a török kormány belátására bízták.

[61] A Duna Bizottság formálisan létezett még, de a Duna nemzetközi igazgatása 1941 és 1945 között Németország kezében volt. A Bizottság újjászervezésére 1948-ban a belgrádi egyezmény alapján került sor.

jogokat biztosító alapokmány létrehozásához. Ezzel összefüggésben lehetne valamilyen formában garantálni Törökország területét.

Ezek után Ribbentrop azt mondta, hogy a szovjet–német viszony elmélyítéséről szeretne néhány gondolatot kifejteni. Át kellene gondolni, milyen formában állapodhatna meg a három állam, vagyis Németország, Olaszország és Japán a Szovjetunióval, és amelyben kifejezésre jutna, hogy a Szovjetunió szolidáris a háború további kiszélesedésének megakadályozására irányuló törekvésekkel. Ezt ki lehetne egészíteni néhány bekezdéssel az együttműködésről és egymás érdekeinek kölcsönös tiszteletben tartásáról.

Amennyiben, folytatja Ribbentrop, az általa előadottak megvalósíthatóak lennének, ő Moszkvába utazna a dolog kivitelezése céljából. A lényeg az, hogy egyértelmű legyen a viszony egyfelől Németország, Olaszország, Japán, másfelől a Szovjetunió között. Megjegyezné, hogy az általa mondottak végső megfogalmazása a Führer kompetenciájába tartozik. Kérné Molotovot, fejtse ki véleményét azokról az érintett kérdésekről, amelyekről tárgyalni akar a Führerrel.

Nemrég, mondta a továbbiakban Ribbentrop, tárgyalt a kínai nagykövettel.[62] Őt erre nem kérte senki, de úgy tapasztalta, hogy a a japánoknak nincs ellenükre, mivel ez megfelel a háború kiszélesedésének megakadályozását, annak felszámolását célzó törekvéseinknek. Arra gondolt, vajon nincs-e mód Japán és Csang Kaj-sek megegyezésére. De nem ajánlotta fel, hogy közvetít. A német kormány közölni szeretné ezt Kínával, tekintettel a Németország és Kína között fennálló baráti viszonyra. Vannak olyan információi, amelyek szerint mind Kína, mind pedig Japán részéről történtek kísérletek a megegyezésre. Hogy helytállóak-e ezek az értesülések, azt nem tudja, de mindkét nép érdekelt a kompromisszum megtalálásában. Ő, így Ribbentrop, tájékoztatta a kínai nagykövetet ezekről az elképzelésekről.

Molotov, utalván a ma előtte álló megbeszélésre Hitlerrel, elmondja, hogy egyelőre csak röviden fejti ki észrevételeit a Ribbentrop által előadott elgondolásokról. Molotov úgy véli, hogy ezek figyelemre méltóak, s ezért jó megbeszélni azokat. Fontos, sok államot érintő dologra vonatkoznak. Ribbentrop szavaiból, mondja Molotov, megértette, hogy Ribbentrop nagy jelentőséget tulajdonít a Háromhatalmi Egyezménynek. Ez érthető is. De ő, Molotov, mint egy olyan állam képviselője, amely nem vett részt e paktum előkészítésében, természetesen szükségesnek tartja egy sor kérdés tisztázását. A Háromhatalmi Egyezmény új európai rendről és nagy kelet-ázsiai térről beszél. Kívánatos lenne ismernünk mindenekelőtt e befolyási övezetek határait. Ami a „nagy kelet-ázsiai tér" fogalmát, illeti, az nagyon homályos, legalábbis annak, aki nem vett részt az egyezmény kidolgozásában. Molotov elmondja, hogy lennének még egyéb, a Szovjetunió és Németország kapcsolatát érintő kérdései is, amelyeket szintén szeretne tisztázni. Ami azokat az akciókat illeti, melyekben más hatalmakkal együtt a Szovjetunió is részt vehetne, rájuk vonatkozó javaslatokat érdemes lenne megtárgyalni, méghozzá előzetesen itt, majd pedig Moszkvában, amiről általánosságban már levélben megegyeztünk. Ezek, fejezi be Molotov, az én előzetes megjegyzéseim.

[62] Liu Csien-csien kínai diplomata, ebben az időben Kína berlini nagykövete.

Ribbentrop: A „nagy kelet-ázsiai tér" számomra is új fogalom. A paktum megszületésekor ismertem meg. Ribbentrop véleménye szerint a „nagy-kelet-ázsiai tér" fogalmának semmi köze nincs a Szovjetunió létfontosságú érdekszféráihoz. A Háromhatalmi Egyezmény nem tartalmazhat — így Ribbentrop — semmi olyat, ami közvetlenül vagy közvetve a Szovjetunió ellen irányulna.

Molotov azt mondja, hogy miután — amint azt Ribbentrop levelében is írta, és most is megismételte — a befolyási övezetek hosszútávú elhatárolásáról van szó, néhány dolgot tisztázni kell. Ezért arra kéri Ribbentropot, hogy konkrétabban fejtse ki a paktum megalkotóinak, vagy legalább a német kormánynak a nézeteit a befolyási övezetek elhatárolásáról. Ami a Szovjetunió érdekszféráit illeti, ennek a problémának megkülönböztetett figyelmet szeretne szentelni. A szovjet kormány véleménye szerint — így Molotov — a Szovjetunió és Németország érdekövezeteinek 1939-es megállapítása egy meghatározott periódusra vonatozott. Ez realizálódott az 1939–1940-es események során, Finnország kérdésének kivételével, amely még egyáltalán nem megoldott, és amelyre Molotov a berlini megbeszélésen még vissza fog térni. De minthogy Ribbentrop szóba hozta a befolyási övezetek hosszú távú szétválasztásának ügyét, s mivel ez idő alatt olyan fontos tényező merült fel, mint a hármak paktuma, amely már életbe is lépett, Molotov szeretné előzetesen megkapni a minisztertől a szükséges felvilágosítást a háromhatalmi egyezmény jellegéről, perspektíváiról és jelentőségéről.

Itt az első megbeszélés Ribbentroppal véget ér.

Lejegyezte V. Pavlov

OF EL f. 3, op. 64, gy. 675, 21–30. Nem hitelesített, géppel írt másolat. Az irat első oldalalán kézírással a következő megjegyzés olvasható: „ Nem áll rendelkezésre jelentés arról, hogy Molotov elvtárs az adott feljegyzést látta. L." Közli: Novaja i novejsaja isztorija, 1993. 5. sz. 69–73.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 34–35.

7.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA J.V.SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 12.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 16.40-kor
Érkezett: 18.20-kor telefonon

Sztálinnak.

Lezajlott az első, több mint kétórás megbeszélés Ribbentroppal. Tekintettel arra, hogy most indulnunk Hitlerhez tárgyalni, a Ribbentroppal folytatott megbeszélésről csak rövid tájékoztatást adok. Miután részletesen elismételte a Sztálinhoz írott levelében foglaltakat, hozzátette, hogy Németországnak Kelet- és Nyugat-Afrikában vannak érdekei, Olaszországnak Északkelet-Afrikában, Japánnak délen, a Szovjetuniónak pedig szintén délen, a Perzsa-öböl és az Arab-tenger irányában. Ezen kívül javasolta, hogy Törökország, a Szovjetunió,

Németország és Olaszország vizsgálja felül a montreux-i egyezményt úgy, hogy a Szovjetunió kiváltságos helyzetbe kerüljön, de lehetőleg ne sértsük meg Törökország „arcát". Ribbentrop arról is beszélt, kívánatos lenne, ha a Szovjetunió, Németország, Olaszország és Japán megegyezne, és nyilatkozna a háború kiszélesedése ellen, valamint jó lenne, ha Japán és Csang Kaj-sek kompromisszumot kötne. Egyelőre én röviden csak azt válaszoltam, hogy Ribbentrop gondolatai igen érdekesek, érdemes róluk tárgyalni Berlinben, s aztán Moszkvában az ő részvételével. Nekem azonban előzetesen tisztáznom kell vele egy sor kérdést a Háromhatalmi Egyezménnyel kapcsolatban, valamint, hogy elvben elképzelhetőek a négy nagyhatalom akciói, s hogy szerintem a tavalyi szovjet–német egyezményt, a finn kérdés kivételével, az események túlhaladták. Mindemellett vannak más kérdéseim is a Németországgal, Olaszországgal és Japánnal kapcsolatos viszonyra vonatkozóan.

Molotov

OF KL f. 059, op. 1, p. 338, gy. 2314, 5–6., 7–9. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 6. sz. 126.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 47–48.

8.

J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK TÁVIRATA V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK

1940. november 12.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 22.50-kor
14. külön sz.

A Ribbentroppal folytatott megbeszélésről szóló számjeltáviratodban van egy pontatlan kifejezés arról, hogy a Németországgal kötött egyezményt a finn kérdés kivételével túlhaladták az események. Ez pontatlan megfogalmazás. Azt kellett volna mondani, hogy a megnemtámadási szerződés záradékában foglaltakat haladták túl az események, nem az egyezményben foglaltakat, mert ezt a kifejezést a németek úgy érthetik, mint a megnemtámadási szerződés kimerítését, ami természetesen nem lenne helyes. Várom értesítésedet a Hitlerrel folytatott megbeszélésről.[63]

Sztálin

OF KL, f. 059, op.1, p. 339, gy. 2315, 16–17. Közli: Mezsdunarodnaja zsizny, 1991. 6. sz. 126.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 48.

[63] Sztálin táviratát Visinszkij küldte meg Molotovnak.

9.

FELJEGYZÉS V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK A. HITLERREL, NÉMETORSZÁG BIRODALMI KANCELLÁRJÁVAL FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSÉRŐL

1940. november 12.

Szigorúan titkos!
Külön dosszié

Hitler kijelenti, hogy a következő gondolatok késztették őt e találkozó kérésére:

Nehéz megmondani, mi fog történni a jövőben. A lehetséges konfliktusok személyi tényezőktől függenek, amelyek döntő jelentőségűek a politikai életben. Ennek ellenére szeretné — már amennyire ez lehetséges és az emberi felfogóképesség megengedi — megkísérelni felvázolni hosszú távon a nemzetek jövőjét, hogy elkerülhetőek legyenek a súrlódások, és kizárjuk a konfliktusokat. Szerinte ez kiváltképpen lehetséges most, amikor a két alapvető nemzet élén abszolút tekintéllyel bíró, hosszú időszakra előre dönteni képes ember áll. Ez a helyzet jelenleg Oroszországban is és Németországban is. Két nagy nemzetről van szó, amelyek között természettől fogva nem lehetnek ellentétek, ha az egyik nemzet megérti, hogy a másiknak szüksége van bizonyos élettérre, amely nélkül nem létezhet. Biztos abban, hogy ma mindkét országban olyan rendszer van, amely nem akar háborút, és békére van szüksége a belső építkezéshez. Ezért lehetséges, hogy az érdekek — különösen a gazdaságiak — kölcsönös figyelembevételével olyan megoldást találjunk, amely a jelenlegi vezetők életében érvényben maradna, s a jövőre nézve biztosítaná a közös békés munka feltételeit.

Molotov elvtárs örömmel üdvözli a birodalmi kancellár ezen kijelentéseit.

Hitler megismétli, hogy nem könnyű megmondani, hogyan alakul hosszabb távon a népek és államok kapcsolata, mégis úgy gondolja, hogy lehetséges bizonyos közös pontokat találni, és akkor lehet majd orientálni a népeket és államokat, ami némi bizonyosságot nyújthat az ellentétek elsimításának vonatkozásában.

A helyzetre, amelyben megbeszélésünk folyik, rányomja bélyegét az a tény, hogy Németország jelenleg hadban áll, a Szovjetunió pedig nem. Ezért minden intézkedésünkre bizonyos mértékig hatást gyakorol ez a háború. Ez a háború, ha véget ér, nemcsak Németországnak hoz majd komoly sikereket, hanem Oroszországnak is.

Ha most mindkét állam józanul felméri az ez évi közös munka eredményeit, akkor arra a meggyőződésre fog jutni, hogy az mindkettőjük számára hasznos volt. Lehetséges, hogy nem mindkét ország reményei valósultak meg 100%-ig, ám a politikai életben 25%-kal is meg kell időnként elégedni.

Előfordulhat, hogy a jövőben sem teljesül minden kívánság, de meggyőződése, hogy ha ez a két nép összefog, nagy sikereket érhet el. Amennyiben egymás ellen dolgoznának, abból csak egy harmadik kerülhet ki győztesen.

Molotov elvtárs helyénvalónak tartja ezt a megállapítást és hangsúlyozza, hogy mindezt a történelem is igazolja.

Hitler azzal folytatja, hogy miután a problémát lényegében meghatároztuk, higgadtan meg kell vizsgálnunk Németország és Oroszország jövőbeni viszonyát. Jelenleg a helyzet az, hogy Anglia fegyvertelen a kontinensen. A szárazföldön nincs háború, légi- és tengeri erőinknek is csak egy része harcol. Molotov maga is meggyőződhet arról, hogy a berlini károkról szóló angol közlemények nem felelnek meg a valóságnak. A harcot Anglia ellen 99:1 arányban megnyertük, s ha a légköri viszonyok nem akadályoznának, már leszámoltunk volna Angliával. Amint a légköri viszonyok kedvezőbbé válnak, be fog következni az összeomlás. Jelenleg az ő feladata nem csupán e megoldás katonai előkészítése, hanem mindazon politikai körülmények meghatározása, amelyek szerepet fognak játszani e végkifejletben és főleg utána. Ezzel összefüggésben jó lenne újból megvizsgálni Oroszországhoz fűződő viszonyunkat, méghozzá nem negatív, hanem pozitív értelemben, s hosszú távra rendezni azt. Ezzel összefüggésben Hitler kijelenti:

1. Nem kér semmilyen katonai segítséget – Németországnak erre nincs szüksége.

2. Érhető, hogy miután a háború ilyen méreteket öltött ők (a németek) kénytelenek olyan területekre is behatolni, amelyekre védelemi szempontból szükségük van, de amelyek sem politikai, sem gazdasági vonatkozásban nem érdeklik Németországot.

3. Bizonyos igények jelentősége most, a háború alatt derült ki, s ezek Németország számára létfontosságúak. Bizonyos nyersanyagokról, lelőhelyeikről és a hozzájuk kapcsolódó területekről van szó.

Lehetséges, hogy Molotovnak az a véleménye, hogy néhány esetben eltértek az érdekövezeteknek még annak idején Sztálinnal egyeztetett szempontjaitól. Ez már a Lengyelország elleni német–orosz hadműveletek idején nyilvánvalóvá vált. Ő, Hitler, ha higgadtan nézi az orosz érdekeket, egy sor esetben úgy látta, hogy célszerűbb elébe menni a másik ország követeléseinek, így pl. Litvánia esetében. Gazdasági szempontból Litvánia fontosabb Németország számára, mint egy főkormányzóság, politikai tekintetben pedig belátta, hogy a szovjet fél szeretné megtisztítani a Szovjetunió és Németország közötti területeket azoktól a szellemi áramlatoktól, amelyek terjedése politikai feszültségekhez vezethetne. Ő ugyanezt tette Dél-Tirolban, kitelepítve onnan a németeket, hogy elkerülje az esetleges súrlódásokat Olaszország és Németország között.[64] Az eltelt idő alatt olyan dolgok merültek fel, amelyek nem voltak előreláthatóak tavaly augusztus–szeptemberben. Elsősorban azt kell tisztázni, milyen irányban halad majd Németország és Oroszország fejlődése, s minthogy Németországról van szó, a következőket szeretné elmondani:

Németországnak területekre volt szüksége, ám ez most a háború eredményeként több mint száz évre teljes mértékben biztosítva van. Németországnak gyarmatok kellenek, azokhoz viszont hozzájuthat Közép-Afrikában, vagyis abban a térségben, ahol a Szovjetunió nem érdekelt (a régi német gyarmatokról van szó némi korrekcióval.) Szüksége van bizonyos nyersanyagokra is, s ezt a

[64] Az 1939. június 23-i, majd október 21-i német–olasz egyezemény szabályozta a német kisebbség áttelepülését Dél-Tirolból Németországba, előirányozva 1942. december 31-ig mintegy 225 ezer német és — saját kívánságára — német nemzetiségű olasz állampolgár kitelepítését. 1940 novemberéig azonban csak mintegy 60 ezren költöztek át.

problémát minél előbb meg kell oldani. Ezen óhajaink egyáltalán nem érintik az orosz érdekeket, miként Oroszország jövőbeni fejlődése is elképzelhető a német érdekek legkisebb sérelme nélkül.

Molotov elvtárs egyetért ezzel és úgy véli, hogy alapjában véve a birodalmi kancellár elképzelése helyes.

Hitler kijelenti, hogy ha azonos a véleményük a jövőbeni fejlődést illetően, az mindkét nép érdekét szolgálja majd. Ez valószínűleg sok munkát és erőfeszítést igényel, viszont a jövőben mindkét nép úgy fejlődik majd, hogy nem olvad egybe, mivel a német sohasem válik orosszá, s az orosz sem németté. A feladatunk az, hogy biztosítsuk ezt a békés fejlődést. Ezzel kapcsolatban azonnal szükséges jelezni, hogy Ázsiában Németországnak semmilyen érdekeltsége nincs. Ennek az az oka, hogy a nemzetiségi kérdésről kialakult nézeteink szerint ott Japáné a jövő. De ő, Hitler, hideg fejjel gondolkodva lehetségesnek tartja, hogy Ázsiában olyan népi erők születnek újjá, amelyek kizárják annak lehetőségét, hogy ott európai országok gyarmatokat birtokolhassanak. Amennyiben pedig Európáról beszélünk, úgy meg kell vizsgálnunk a német–orosz és az orosz–olasz viszonyt abból a szempontból, hogy mindegyikük szabad tengeri kijárathoz jusson. Németországnak nincs kijárata az Északi (Német)-tengerről, és a háború eredményeként is csak részben jutott hozzá; Olaszország be van zárva a Földközi-tengerre. Oroszországnak, amennyiben nem számítjuk a keleti kikötőket, amelyek messze vannak, csupán egy nyílt kikötője van, Murmanszk. Most ő, Hitler, nem béke-, hanem hadiállapotra gondol. Jelenleg csak három államnak van szabad kijárása a tengerekre: Angliának, az USA-nak és Japánnak. Oroszországnak csak belső tengerei vannak, mivel a Balti-tengert is beltengernek kell tekinteni. Szeretné feltenni a kérdést, mennyiben lenne lehetséges ezen nagy államok részére valódi kijáratokat találni a tengerre, úgy, hogy ez ne okozzon súrlódásokat ezen államok között. Ebben az értelemben ő, Hitler, tárgyalt már más államférfiakkal, azzal a szándékkal, hogy ez a háború ne vezessen egy következőhöz, és hogy az államok tényleges érdekeit vegyék figyelembe. Ezt elmondta Pétain marsallnak[65] és Lavalnak[66] is, és felhívta figyelmüket arra, hogy semmi olyat nem tehetnek, ami akadályozná Németországot az Anglia elleni háború folytatásában. Bár ez csak ideiglenes probléma.

A német politikai érdekek a Balkánon bizonyos nyersanyagok biztosításának szükségességén alapulnak, de ez katonai szempontból kellemetlen feladat, mert nem jó a bázisoktól ezer kilométerekre állomásoztatni egy sereget. Azonban az a gondolat, hogy az angolok megvetik lábukat Görögországban, tűrhetetlen. Az angolok elleni harc szüksége vitte a németeket a Nordkappig,[67] ugyanez elviheti őket Egyiptomig is. Ez nem kívánatos, mivel ő, Hitler, már rég be szeretné fejezni a háborút, és már a lengyel hadjárat után tett békeajánlatot.[68]

[65] Henri Philippe Pétain (1856–1951): francia marsall, politikus. Franciaország katonai összeomlásakor, 1944. június 16-tól miniszterelnök, június 22-én fegyverszünetet kötött a németekkel, akik az ország nagy részét megszállták. 1940–1942-ben a vichyi kormány miniszterelnöke, 1940 és 1944 között államfője.

[66] Pierre Laval (1883–1945): francia politikus. 1940-től 1942-ig a vichyi kormány miniszterelnök-helyettese, 1942-től 1944-ig miniszterelnöke.

[67] Az Északi-fokig.

[68] Hitler 1939. szeptember 18-i danzigi beszédében kijelentette: kész békét kötni a nyugati hatalmakkal, ha elismerik Németország területi hódításait.

Akkor Franciaország és Anglia könnyen békét köthettek volna, mivel tőlük semmit nem követeltek. Ám vérrel lehet jogot szerezni, és azon kívül megengedhetetlen az, hogy maradék erejükkel is folytatták a háborút, s aztán nem fizettek meg érte. Ezt megmondta a franciáknak is, ők tisztában vannak ezzel, a kérdés csupán az, éppen kinek kell megbűnhődnie ezért. Németország abba akarta hagyni a háborút, hisz volt éppen elég dolga az új területek birtokba vételével. Ezenkívül egy háború gazdasági szempontból sem kifizetődő, hisz amit ráköltünk a háborúra, az nem térül meg annak révén, amihez a háború eredményeként jutunk. Ők, a németek, kénytelenek voltak olyan területeket meghódítani, amelyek politikailag nem érdekelték őket. Az önfenntartás elve minden nemzetet arra kényszerít, hogy megvédje létérdekeit.

A következő momentum Amerika problémája. Ő, Hitler, nem beszél erről a jelenlegi eseményekkel összefüggésben. Az USA merőben imperialista politikát folytat. Az USA nem harcol Angliáért, hanem megpróbálja megszerezni annak örökségét. Ebben a háborúban az USA csak annyiban segít Angliának, amennyiben felfegyverzi magát, és megszerzi a világban azt a helyet, amelyre vágyik. Ő (Hitler) azt gondolja, jó lenne rögzíteni, hogy a közös érdekek által összefűzött országok szolidárisak egymással. Ezt nem 1940-ben kell megoldani, hanem 1970-ben vagy 2000-ben. Szükséges, hogy Európán kívül Afrikára is úgy tekintsünk, mintha az Európához tartozna, vagyis valósítsunk meg, úgy mint az amerikaiak, egy sajátos Monroe-doktrínát.[69] Ő, Hitler, úgy véli, hogy mostantól meg kell változtatni a gyarmati politikát, nem minél több négyzetméter gyarmati terület megszerzésére van szükség, hanem arra, hogy minden ország annyi gyarmatot kapjon, amennyit birtokolni tud, mert a túl sok terület csak politikai terhet jelent. Ebből a szempontból léteznek olyan területek, ahol Oroszország az elsők között érdekelt, s elképzelhető, hogy itt nagy kombinációk lesznek a régi rendszer fenntartásában érdekelt államok és azok között, amelyek új érdekszférát jelölnek ki maguknak.

Ez nagyon bonyolult feladat, ám mégsem annyira nehéz, mint ezen övezetek megszerzése, főleg ha nincsenek előzetesen egyeztetve a célok. A célt elérni általában véve nehezebb, mint kitűzni. Átfogóbb nézőpontból kell kiindulnunk. Hangsúlyozandó, hogy a keleti kérdéssel sem volt könnyű a dolog (nyilván Németországról van szó – V. M.[70]), és bár lehetséges, hogy Oroszországgal nincs minden probléma megoldva, ez még mindig jobb, mint nyitva hagyni a kérdéseket. Végülis most mindkét fél elégedett, minthogy Oroszország olyan kikötőket kapott (a Baltikumban), amelyek nem fagynak be, Németország pedig összeköttetést Kelet-Poroszországgal, valamint területeket, amelyek segítik ellátását. Elérhetőek sikerek más vonatkozásban is, ám figyelembe kell venni, hogy Németország most háborút visel és kénytelen bizonyos területeket megtartani akkor is, ha nem fűződik ahhoz politikai érdeke.

---

[69] Monroe-doktrína: James Monroe amerikai elnök által 1823-ban megfogalmazott külpolitikai alapelv, amely kimondta, hogy az Egyesült Államoknak nem szabad beavatkoznia az európai politikába, és egyetlen európai állam sem avatkozhat be amerikai ügyekbe, s nem szerezhet gyarmatokat Közép- és Dél-Amerikában.

[70] A beszúrás valószínűleg Molotovtól származik, amint a többi is.

Oroszország számára a Balkán és a Fekete-tenger a probléma. Politikailag itt Németország egyáltalán nem érdekelt, de azt nem engedheti meg, hogy — amint az az előző háborúban Szalonikiban történt — az angolok befészkeljék oda magukat. Azonban ő, Hitler, hangsúlyozni szeretné, hogy amikor befejeződik a háború, a német csapatok haladéktalanul el fogják hagyni Romániát. Ezeket a problémákat Ribbentrop moszkvai tárgyalásain, valamint más diplomáciai megbeszéléseken kell megvitatni. Arról szólva, hogy mi jelenleg a teendőnk, meg kell említeni, hogy Oroszország úgysem kaphat szabad kijáratot a Fekete-tengerről, mivel azután a Földközi-tenger következik, ott meg ott lesz Olaszország.

Molotov azt válaszolja, hogy a birodalmi kancellár fontos, nemzetközi jelentőségű kérdéseket érintett, s hogy ő egyelőre általánosságban kíván szólni. Általános benyomása az, hogy amit Hitler szavainak fordításából kivett az helytálló, és megfelel mindkét ország, úgy a Szovjetunió, mint Németország érdekeinek is. Helyes, hogy Németország és Oroszország érdekei nem állhatnak szemben egymással, úgyszintén helytálló, hogy az ezeket az államokat jelenleg irányító emberek a legalkalmasabbak arra, hogy helyes, átfogó megoldást találjanak a problémák megoldására szabályos, széles keretek között. A Hitler által felvetett kérdések sok államot érintenek, nevezetesen Németországot, a Szovjetuniót, Olaszországot, Japánt, valamint Franciaországot, Angliát, az Egyesült Államokat és más országokat, de azokat most közvetlenül a szovjet–német viszony szempontjából is vizsgálni kell. Ő, Molotov, kijelenti, hogy amit mondani fog, az nem csupán az ő álláspontját tükrözi, hanem a szovjet kormányét és személyesen J. V. Sztálinét is. A szovjet–német viszonnyal kapcsolatban Molotov egyetért a birodalmi kancellár által mondottakkal, így azzal is, hogy milyen előnyei származtak a két országnak az 1939-es megállapodásokból. Ami Németországot illeti, az e szerződések (1939) következtében megbízható hátországhoz jutott, aminek nagy jelentősége volt abban, ahogyan Nyugaton a hadi események alakultak, ideértve Franciaország vereségét is; helyesen oldottuk meg Litvánia és Kelet-Lengyelország kérdését is, minthogy Lengyelországnak egy német és egy szovjet Lengyelországra történő felosztása súrlódásokhoz vezethetett volna a Szovjetunió és Németország között. A szovjet fél úgy véli, hogy Németország teljesítette az e szerződésben vállalt kötelezettségeit, egy kivétellel, és ez Finnország. Ezzel kapcsolatosan Molotov szeretné megtudni, tartja-e magát a német kormány a szerződésben foglaltakhoz. Ebben az ügyben (1939) a szovjet fél a maga részéről semmi mást nem akar, csak azt, amiben tavaly megegyeztek.

Molotov rátér a birodalmi kancellár által utolsóként érintett problémára. Ha a jövőbeni kölcsönös kapcsolatainkról beszélünk, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a már érvényben lévő, Németország, Olaszország és Japán részvételével nemrég kötött Háromhatalmi Egyezményt. Molotov szeretné tudni, mi a szerződés lényege, mit jelent az a Szovjetunió számára; szeretné berlini tartózkodása, valamint Ribbentrop moszkvai útja során tisztázni ezt a kérdést. Ezzel összefüggésben fel lehet vetni a Fekete-tenger és a Balkán ügyét is, ami időszerű téma, valamint közvetlenül Románia, Bulgária és Törökország problémáját. Továbbá érdekelné, hogy mit kell érteni az európai és ázsiai új rend alatt, és hol húzódnak a kelet-ázsiai térség határai.

Hitler azt válaszolja, hogy a Háromhatalmi Egyezmény két állam vezető szerepét irányozza elő Európában azok természetes érdekterületén. A Szovjetunió kijelölheti azokat a területeket, ahol ő érdekelt. Ugyanígy a „nagy kelet-ázsiai tér" esetében is a Szovjetuniónak magának kell megmondania, hogy hol érdekelt. Ő, Hitler, felajánlja a Szovjetuniónak, hogy lépjen be negyedikként az egyezménybe. Hitler úgy véli, hogy a Szovjetunióval meg lehet majd egyezni, hogy korábban Olaszországgal és Franciaországgal folytak tárgyalások, most pedig, amikor az előbbiekkel a probléma tisztázódott, időszerűnek tartja a Szovjetunió meghívását azzal, hogy az nyilatkozzon a saját érdekeiről. A Szovjetunió Romániával, Bulgáriával és Törökországgal kapcsolatos kérdései itt tíz perc alatt nem oldhatók meg, ezekről diplomáciai tárgyalásokat kell folytatnunk. Mi valamennyien kontinentális államok vagyunk, bár mindegyik országnak meg vannak a saját érdekei. Amerika és Anglia viszont nem kontinentális állam, csupán az európai államok egymásra uszítására törekednek, s mi ki akarjuk őket zárni Európából. Ki kell alakítani egy meghatározott világrendet, amelyben meglesznek az érdekövezetek.

Németország, mint jó közvetítő, felajánlja segítségét ahhoz, hogy egyetértés legyen ezekben a kérdésekben. Mi nem dönthetünk a nagy Ázsia ügyében, mivel ott alapvetően az orosz érdekek a fontosak ugyanúgy, mint a mieink Európában. A Háromhatalmi Egyezmény megkötésekor hangsúlyoztuk, hogy az nem érinti a mi sajátos kapcsolatainkat Oroszországgal, s ezt tartalmazza is a paktum. Az egyezmény az ellen az ország ellen irányul, amely nem érdekelt Európában, Afrikában és Ázsiában – ugyanúgy, ahogy mi sem vagyunk érdekeltek Dél-Amerikában.

Molotov megköszöni a felvilágosítást, de hozzáteszi, hogy szeretne még néhány kiegészítő információt kapni. Ami Anglia és Amerika szerepét illeti, egyetért a birodalmi kancellárral, a háromhatalmi egyezményről viszont a szovjet fél kevesebbet tud, mint a paktum aláírói. Molotov nem ragaszkodik hozzá, hogy most kapjon felvilágosítást. A Szovjetunió részt vehet a négy nagyhatalom általános együttműködésében, de csak partnerként, s nem annak tárgyaként (mellesleg a Szovjetuniót csak ilyen tárgyi minőségben említi a háromhatalmi egyezmény), kész részt venni közösen Németországgal, Olaszországgal és Japánnal egyes akciókban, de ehhez arra van szükség, hogy tisztázzunk bizonyos kérdéseket.

Hitler (szemmel láthatóan felderült a beszélgetés végén) azt javasolja, itt szakítsák félbe a megbeszélést, és tegyék át holnap reggeli utánra, tekintettel arra, hogy a mára tervezett fogadásokra az esetleges légiriadó előtt kell sort keríteni.

Ezzel a beszélgetés befejeződött. A megbeszélés 2 óra 30 percen át tartott. Kezdődött 15.45 órakor és befejeződött 18.15-kor.

Lejegyezte V. Pavlov, V. Bogdanov[71]

[71] V. Bogdanov, valójában Valentin Berezskov (1916–): újságíró, tolmács. 1940-től 1945-ig állt diplomáciai szolgálatban. 1940 júniusától 1941 júniusáig, a német–szovjet háború kirobbanásáig a berlini szovjet követség első titkára, majd Moszkvában a külügyi népbiztosság munkatársa. Molotov berlini látogatása idején az egyik tolmács. A háború alatt a szovjet delegáció tagjaként (mint fordító) részt vett a moszkvai külügyminiszteri értekezleten, a teheráni csúcstalálkozón és a Dumbarton Oaks-i konferencián. 1945 után újságíró és lapszerkesztő.

OF EL f. 03, op. 64, gy. 675, 31–41. Nem hitelesített, géppel írt másolat. Az irat első oldalalán kézírással a következő megjegyzés olvasható: „Nem áll rendelkezésre jelentés arról, hogy Molotov elvtárs az adott feljegyzést látta. L." Közli: Novaja i Novejsaja Isztoria, 1993. 5. sz. 74–78. Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 41–46.

10.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA, J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 4.45-kor
Érkezett: 4.50-kor
Sztálinnak.

Megvolt az első, több mint 2 és fél órán át tartó megbeszélésem Hitlerrel, amelyet azzal fejeztünk be, hogy holnap, majd pedig Ribbentrop moszkvai útja alkalmával folytatjuk. Több mint egy óra telt el Hitler bevezetőjével, amelynek során:

a) megállapította, hogy a múlt évben kötött szovjet–német egyezmény hasznára vált mindkét országnak, és ha vannak is olyan részei, amelyek esetleg nem teljesültek, az — szavaival élve — annak tudható be, hogy a politikai megállapodások soha nem valósulnak meg 100%-ig, hanem néha csak 25%-ig;

b) kifejtette, hogy Németország és a Szovjetunió érdekei és életterei nem ellentétesek egymással, egy emberöltőnél is hosszabb időszakra rendezhetőek;

c) elmondta, hogy Anglia már le van győzve, és amint az időjárási feltételek lehetővé teszik, egészen konkrétan meg fogja mutatni, mit jelent ez, de Anglia semmi esetre sem foglalkozhat Európa ügyeivel;

d) a francia politikusok, úgy mint Laval és Pétain — Hitler szerint — megértik és támogatják Németország terveit;

e) Németország most Közép-Afrikában érdekelt, vagyis körülbelül abban a sávban, ahonnan a régi német gyarmatok — bizonyos korrekcióval — visszakerülnek, minthogy Európában Németország már legalább 100 évre előre biztosította magának az életteret, bár más helyütt azt mondta, hogy a nyersanyagszükségletük a Balkán felé készteti őket (s nem csak az angolellenes katonai érdek);

f) Ázsiában, amelyhez Németországot csak általános kereskedelmi érdekek fűzik, a jövő Japáné, de nem kizárt ott nagy népek újjászületése;

g) az USA helyzete különleges, mivel az gyakran imperialista politikát folytat, s nem Angliát védelmezi – egyébként pedig a Monroe-elvnek megfelelően az USA foglalkozzon csak Amerikával, és ne avatkozzon Európa ügyeibe;

h) a Szovjetuniónak, mondhatni, nincs szabad tengeri kijárata az óceánra, kivéve Murmanszkot és Távol-Keletet, amelyek messze vannak, és ezt figyelembe kell venni a többi nagyhatalommal történő egyeztetésekor;

i) az Anglia elleni küzdelemben Németországnak oda is mennie kell, ahová nem akar, a Balkánra, de Anglia elleni háború érdekei miatt ideiglenesen muszáj ezt tennie. Hitler kijelenti, hogy a német csapatok azonnal el fogják hagyni Romániát, amint megkötik a békét, emellett Németország elismeri a Szovjetunió érdekeit a Fekete-tengeren és a Balkánon. A Fekete-tenger azonban nem biztosíthat szabad tengeri kijáratot, minthogy a Földközi-tengerre vezet, ott pedig mindig jelen lesz Olaszország;

j) Hitler külön hangsúlyozta, hogy nincs szüksége katonai segítségre a Szovjetuniótól, de egész idő alatt afelé terelte a beszélgetést, hogy meg kell állapodni velünk „széleskörűen". Hitler sok fontos kérdést felvető beszédére azt válaszoltam, hogy amennyire a tomácsolás alapján meg tudom ítélni, elmondhatom, hogy az, amit megértettem számomra helytállónak tűnik, és érdemes rá, hogy tovább tárgyaljunk róla. Ami a tavalyi szovjet–német egyezményt illeti, az valóban hasznos volt Németországnak (először is biztosította az erős hátországot a nyugati háborúhoz, másodszor pedig megkapta Lengyelországot) és a Szovjetuniónak is, amely a finn kérdés kivételével a szerződést teljesítettnek tekinti. Erről, azt hiszem később konkrétabban és teljes nyíltsággal kell beszélnünk. Eljött az ideje annak, hogy egy, a Szovjetunió és Németország közötti szélesebb körű megállapodásról kezdjünk beszélni, ám ehhez előzetesen tisztázni kell bizonyos dolgokat egy olyan új fejlemény kapcsán, mint a Háromhatalmi Egyezmény. Akkor majd könnyebb lesz elmagyaráznom Hitlernek, hogy milyen kérdésekben érdekelt a Szovjetunió, beleértve végső soron a Fekete-tenger és a Balkán kérdését is, ahol elsősorban Romániáról és Bulgáriáról kell beszélnünk, majd pedig Törökországról. Arra kértem továbbá, hogy magyarázza meg nekem, egy olyan kormány képviselőjének, amely nem vett részt a Háromhatalmi Egyezmény előkészítésében és megkötésében, hogy a paktum szerzői mit értettek az „új európai rend" fogalmán, mely országok, milyen feltételekkel fognak ebben részt venni, milyen ütemben tervezik a paktum alapvető gondolatainak megvalósítását, s mi az a „kelet-ázsiai tér", hol húzódnak a határai, és milyen mértékben érintik a paktum aláíróinak tervei a Szovjetuniót.

Hitler észrevehetően megélénkült, és azt kezdte magyarázni, hogy Európában a Háromhatalmi Egyezmény szerint két nagyhatalomnak, Németországnak és Olaszországnak kell egyeztetnie, megállapodva a Szovjetunióval. Ázsiával kapcsolatosan Japánnak kell megegyeznie a Szovjetunióval.

Németország (Hitler többes szám első személyben beszélt, s ezért a korábbiakhoz hasonlóan nem volt világos, hogy adott esetben csak a németek, vagy pedig a paktum valamennyi aláírójának nevében beszél-e) felkéri a Szovjetuniót, csatlakozzon negyedikként a Háromhatalmi Egyezményhez. Eközben Hitler biztosított arról, hogy „ők" nem akarták Oroszországot kész tények elé állítani, hogy „ők" tudni szeretnék, mik a Szovjetunió érdekei Európában és Ázsiában, hogy egyeztethessék saját érdekeiket a Szovjetunióéival és hasznos közvetítők lehessenek a Szovjetunió és Japán, valamint Olaszország között. Elismerte, hogy a Romániával, Bulgáriával és Törökországgal kapcsolatos kérdések tisztázása természetesen bizonyos időt vesz majd igénybe, de a paktumban külön figyelmet fordítottak arra, hogy a Szovjetunió érdekei ne sérüljenek, és azokról ne döntsenek eleve a Szovjetunió nélkül.

Megköszöntem a magyarázatot, ám mégis azt válaszoltam, hogy bizonyos kiegészítő magyarázatot még várok Hitlertől a paktum aláíróinak terveiről. Hozzátettem, a Szovjetunió nem zárkózik el attól, hogy a négy nagyhatalom egyik vagy másik közös akciójában résztvegyen, de nem vesz részt olyan háromhatalmi paktumban, ahol a Szovjetuniót csupán mint tárgyat kezelik. Hitler egészen felderült, megerősítette, hogy a Szovjetunió nem tárgya, hanem alanya kell legyen az új egyezménynek, és kijelentette, nagy érdeklődéssel tekint a megindult nyílt párbeszéd folytatása elé.

Minthogy amúgy is tovább maradtunk az előirányzott időnél, s elérkezett a tervezett ebéd ideje, megállapodtunk abban, hogy másnap, november 13-án vele reggelizem, és folytatjuk.

Végezetül: előzetes moszkvai megbeszélésünkkor helyesen láttuk, hogy milyen kérdésekkel kell itt szembenéznem. Egyelőre tájékozódni próbálok, és kipuhatolni a tárgyalópartnereket. Válaszaik nem mindig egyértelműek, és további tisztázást igényelnek. Nyilvánvaló, hogy Hitler nagyon szeretne megegyezni a befolyási övezetekről a Szovjetunióval, és megerősíteni a barátságot. Észrevehető az a szándék, hogy Törökország felé tereljenek minket, amelytől Ribbentrop csak teljes semlegességet vár. Finnországot illetően egyelőre kitérnek a válasz elől, de rá fogom bírni őket arra, hogy erről is nyilatkozzanak.

Utasításokat kérek.

Molotov

13. XI. 1940.

OF KL f. 059, op. 1, p. 338, gy. 2314, 11–18. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 6. sz. 131–132.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 48.

11.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 13.

Elküldve: 5.30-kor
Érkezett: 6.50-kor telefonon

Sztálinnak. Az Ön 14. sz. táviratára. Finnországra vonatkozóan helyreigazítom, pontosítom a dolgot. A Hitlerrel folytatott megbeszélésről tájékoztatást küldtem.

Molotov

13. XI. 1940.

OF KL f. 059, op. 1, p. 338, gy. 2314, 30. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 6. sz. 131–132.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 48.

12.

V. M. MOLOTOV, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKE, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSA MEGBESZÉLÉSE H. W. GÖRINGGEL, NÉMETORSZÁG LÉGÜGYI MINISZTERÉVEL

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Külön dosszié

A kölcsönös üdvözlések után **Göring** közölte, hogy az elmúlt éjszaka nyugodtan telt Berlinben. Az angolok az erős nyugati szél miatt nem tudtak elrepülni Berlinig, amely, mondja Göring, amúgy is azon a határon van, ami még elérhető a számukra. Ezen kívül 70 km/órásnál nagyobb szél esetén Berlinben mindig nyugodt a helyzet. Ősszel a nyugati szelek a jellemzőek, amelyek igen megnehezítik az angol légierő tevékenységét. Az ő pilótáit viszont, mondja Göring, ezek a szelek segítik a hazaúton Németországba.

Göring kijelentette, örömére szolgál, hogy megismerheti Molotov elvtársat. Tudja, hogy Molotov elvtárs közbelépésének köszönhetően hárultak el a nehézségek a Szovjetunióval fenntartott gazdasági kapcsolatokban.

Molotov elvtárs megjegyezte, tudja, hogy számos gazdasági, politikai és katonai ügy tartozik a birodalmi marsall hatáskörébe, de nem világos számára, hogy hol van a birodalmi marsall tevékenységének súlypontja. Pillanatnyilag — így Molotov — feltételezhetően fele-fele arányban oszlik meg a katonai-légügyi és a gazdasági ügyek között. Molotov elvtárs elmondja, tudja, hogy Göring Németország kiemelkedő szervezői közé tartozik.

Válaszában **Göring** kifejti, Molotovnak igaza van, az ő, mármint Göring tevékenységének súlypontja a légügynél található. Tegnap a fronton járt, Berlinbe azzal a szándékkal tért vissza, hogy megismerkedhessen Molotov elvtárssal. Ma ismét visszautazik a frontra. Úgy véli, a légierő fogja legyőzni Angliát. A fényképek alapján ismeretesek számára a londoni rombolások, de ezen túlmenően is el tudja képzelni, mit jelent, ha egy városra többszáz tonna bombát dobnak le, amikor egyetlen ellenséges repülőgép is mekkora nyugtalanságot okoz a lakosság körében. Göring úgy gondolja, hogy az angol gazdaság nem fogja kibírni a német légierő ilyen csapásait.

Göring kijelenti, az angolok azt állítják, hogy porig rombolták a berlini pályaudvarokat. Molotov elvtárs bármit megnézhet, amit csak akar, s nem fog látni számottevő pusztítást. A bombák egy kórházra, egy lakkfestéküzemre, egy faraktárra, néhány házra és a Tiergarten parkra hullottak. Ezzel szemben, így Göring, a fényképfelvételek alapján arra következtethetünk, hogy Londonban igen súlyos a helyzet.

Szeretné, ha Molotov meggyőződne arról, hogy az angolok hazudnak. A rombolások Németországban összehasonlíthatatlanok azzal, amit a német légierőnek sikerült okoznia Angliában, amiről Molotov elvtársnak feltehetően van fogalma a londoni szovjet külképviselet jelentéseiből. Ott halmokban áll a hamu.

Ezután Göring jelzi, szeretne rátérni a szovjet–német gazdasági kapcsolatok kérdésére. Megállapítja, hogy a tárgyalások elhúzódtak. A maga részéről mindent megtett azért, hogy a tárgyalások érdemben folyjanak. Számára világos, hogy a gazdasági kötelezettségek teljesítése a vezérek és népeik egymás iránti bizalmának fokmérője lehetne.

Göring kifejti, a Szovjetunióhoz való közeledés során teljesen átalakították külpolitikájukat. Amikor a tárgyalásokon kiderült, hogy lehetséges, hogy a két nép megértse egymást, ezt ő üdvözölte. Ez a kölcsönös megértés meghatározó volt Németország számára. Göring szerint ez az új irány nem múló valami, hanem a német kormány végleges és visszafordíthatatlan döntése. Belátjuk, mondja Göring, hogy az ilyen hatalmas népek politikájában bekövetkezett fordulatnak szilárdnak, tartósnak kell lennie. Nem szabad innen oda csapódni, annál is kevésbé, mert ilyen nagy népek esetében nagy a tehetetlenségi erő. Göring azt kéri, hogy az általa elmondottakat közöljük J. V. Sztálin elvtárssal. Göring hozzáteszi, hogy csak az olyan embereknek köszönhetően, mint Sztálin és Hitler, sikerült elkerülni, hogy e két nagy nép háborúba kerüljön egymással. Most pedig — így Göring — néhány szót gazdasági ügyekről.

Göring megállapítja, hogy természetesen mind az orosz mind a német delegációnak van felhatalmazása a tárgyalásokra. Mindkét delegációnak a maga országa érdekeit kell képviselnie. A tárgyalások során gyakran előfordul, hogy belevesznek a részletekbe és nézeteltérések támadnak. Göring szerint a vezetők feladata az, hogy ilyen esetekben közbelépjenek, és rendet teremtsenek. A maga részéről utasítást adott a nehézségek leküzdésére, és úgy véli, amennyiben fennakadások lesznek a tárgyalásokon, a vezetőknek hatalmi szóval kell beavatkozniuk. Göring úgy gondolja, a delegációk feladata, hogy a részletekkel foglalkozzanak, a vezetőknek pedig szenteljék figyelmüket az átfogó kérdéseknek.

Göring a továbbiakban elmondja, a határidők be nem tartása Németország részéről azzal magyarázható, hogy hadban áll, és azzal is, hogy a Szovjetunió megrendelései fegyverzeti cikkekre koncentrálódnak. Ezzel együtt ígéri, hogy minden lehetőt megtesznek. Persze könnyebben menne mindez, ha a szovjet megrendelések nem egy ágazatra összpontosulnánk, hanem megoszlanának több ágazat között. Ezen túlmenően arra is felhívták a figyelmét, hogy maguk az oroszok sincsenek egészen tisztában azzal, hogy mit is akarnak rendelni. Ha itt — így Göring — gyorsabban cselekednének, az elősegítené az orosz kívánságok teljesítését. Göring kijelenti, hogy mindenképpen gyorsítani kell a dolgot, és nagyobb bizalmat kell tanúsítani. Amikor az árakról volt szó, a maga részéről azt mondta, hogy ezt a kérdést kezeljék másodrendűként, és előbb teljesítsék a megrendelést. Így történt májusban, amikor a Szovjetunió minél előbb szeretett volna repülőgépekhez jutni.

Göring közli, tudja, hogy a Szovjetunió a maga részéről időben, sőt még hamarabb is, teljesíti a szállításait. Szerinte a devizamérlegnek nincs jelentősége. A deficitet meg lehet szüntetni. Göring kijelenti, hogy tervezni és dönteni nagy vonalakban kell. Minél szélesebb az alap, mondja, annál mélyebbek a kapcsolatok.

Göringnek válaszolva **Molotov** elvtárs elmondja, hogy most már nemcsak az állami vezetők vágyaival és jószándékával számolhatunk, hanem már egy éve új alapokra helyeztük kapcsolatainkat, amelyek sikeresen fejlődnek is. Szán-

dékainkat és célkitűzéseinket igazolta az élet. Következésképpen ezért beszélhetünk a kapcsolatok tartósságáról, s arról, hogy alaposan átgondoltuk azokat. Mind a szovjet kormánynak, mind J. V. Sztálinnak, akivel Molotov sokszor beszél a szovjet–német kapcsolatokról, meggyőződése, hogy jó alapokra helyeztük a Szovjetunió és Németország közötti baráti viszony fejlesztését. Ezek a kapcsolatok nem (csak) a komoly napi érdekekre épülnek.

Molotov elvtárs elmondja, hogy a gazdasági kapcsolatokat ő nem kíséri minden részletre kiterjedő figyelemmel. Azzal Mikojan[72] foglalkozik, akit Molotov elvtárs szerint jól ismer Hilger.[73] Mikojan mindenről tájékozott. Természetesen nekem is minden lényeges dologról tudomásom van. Molotov elvtárs kijelenti, hogy nem mindig érti, miért nem teljesülnek a Szovjetunió megrendelései, tekintve, hogy a háború, valamint a más országokból származó erőforrások következtében javult Németország gazdasági helyzete. Nem értjük, mondja Molotov elvtárs, miért késnek a szállítások, vagy a számunkra fontos technikai segítség kérdései miért vetődnek fel úgy, hogy szervezeteink [gazdasági egységeink értelemben – a szerzők] elvesztik érdekeltségüket. Molotov elvtárs elismeri, hogy néha a mi gazdasági szervezeteink is hibásak bürokratizmusuk és nehézkességük miatt.

Molotov elvtárs annak a reményének ad hangot, hogy a szovjet–német gazdasági kapcsolatok nehézségei felszámolhatóak, s kijelenti, hogy a maga részéről kész mindenféleképpen elősegíteni ezt. Annál inkább kész így cselekedni, mert hallotta a birodalmi marsallt, és tudja, hogy a katonai kérdésekkel való elfoglaltsága ellenére figyelemmel kíséri gazdasági ügyeinket.

Molotov elvtárs kijelenti, hogy optimistán tekint a gazdasági kapcsolatokra, és biztos abban, hogy új sikerek felé fogunk haladni. Hozzáteszi, hogy optimizmusa megalapozott, ugyanis a birodalmi marsallal folytatott beszélgetésből látja, milyen komolyan akarja az a szovjet–német kapcsolatok folytatását és fejlesztését.

Göring azt válaszolja, hogy ő sincs informálva minden részletkérdésről. Molotov elvtárs érdeklődésére, hogy miért késik egyes megrendelések teljesítése, Göring a következőket mondja. Németország gazdaságilag természetesen megerősödött, minthogy nagy területekkel rendelkezik. De emlékeztetnie kell arra, hogy olyan területekről van szó, amelyeken nagy pusztulásokkal járó háború folyt.

Az angolok a legkegyetlenebb módon leromboltak mindent. A franciák sem maradnak el tőlük. Hogyan néznek ki ezek az országok gazdaságilag? – kérdi Göring, és válaszolva a saját maga által feltett kérdésre közli, hogy a gyárak és üzemek gépeit az országok belsejébe szállították. A műszaki rajzokat elégették. A bányák tönkretéve. Időre van szükség ahhoz, hogy mindezt újjáépítsék, megszervezzék és rendbe hozzák. Göring elmondja, arra törekednek, hogy Anglia és az USA ellen szilárd gazdasági bázist hozzanak létre a maguk számára. A Németország által megszállt országok gazdaságának helyreállításával párhuzamosan nőni fog Németország termelési kapacitása, és gyorsabban teljesíti majd a Szovjetunió kívánságait.

Göring a továbbiakban közli, hogy az orosz kérések jobb és gyors kielégítése céljából egy külön Orosz Bizottságot hoztak létre. Ebben a bizottságban

[72] Anasztasz Ivanovics Mikojan (1895–1978): szovjet politikus. 1915-től párttag, 1917-től pártmunkás. 1923-tól az SZK(b)P KB, 1935-től a PB tagja. 1926-tól különböző gazdasági tárcákat irányított, 1937-től a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese.

[73] Gustav Hilger 1939-től a moszkvai német nagykövetség első tanácsosa volt.

benne van minden érdekelt. Tagjai a külügyminisztérium azon képviselői, akik részt vettek a Szovjetunióval folytatott tárgyalásokon, jelen vannak ott a megrendelések közvetlen teljesítőinek megbízottai, valamint az ő meghatalmazottja is. Ezek között az emberek között gyakoriak a nézeteltérések. Példának okáért a mezőgazdasági minisztérium előadja, ennyi és ennyi millió tonna takarmányra van szüksége. Az iparnak, mondja Göring, ezt kompenzálnia kell. Az ipar képviselői kijelentik, hogy az oroszoknak ez és ez a kívánságuk. Ezzel egyidejűleg üzemeik a német haditengerészetnek a Szovjetunió megrendeléseihez hasonló megrendeléseit is teljesítik. Haditengerészetünk azt követeli, hogy elsőként az ő megrendeléseit teljesítsék. Súrlódások keletkeznek. Kompromisszumot kell keresni. Göring elmondja, az Orosz Bizottság feladata éppen az, hogy megoldja ezeket a nehézségeket, amelyeket figyelemmel kísérni az ő feladata.

Göring kéri, vegyük figyelembe, hogy Németország háborút visel, és bár Németország ipara igen fejlett, ám hatalmas megrendelései vannak. Leszögezi, hogy nem áll szándékukban halogatni a megrendelések teljesítését és biztosít arról, hogy a helyzet javulni fog. Ugyanakkor Göring ismét arról beszél, hogy azért késik a megrendelések teljesítése, mert azok egyes tételei nem egészen világosak. Például, mondja, az oroszok egy bizonyos olyan páncéllemezt kértek, amelyet speciálisan kell edzeni. A német műszakiak felhívták a figyelmet arra, hogy ilyen páncéllemezeket technikai okokból lehetetlen legyártani, más lemezt javasoltak, mert azokat gyorsabban le tudták volna gyártani. Azonban az oroszok kitartottak kérésük mellett, és az ügy késedelmet szenvedett. Göring elismeri, hogy a fennakadásokban időnként ők is hibásak, méghozzá többek között a katonai vezetésük is, amely elsőbbséget követel a maga megrendeléseinek.

Göring bejelenti, a technikai segítség tekintetében azt az utasítást adta, hogy azt biztosítani kell. Ám az orosz követelések néha túl messzire mennek – mondja. Hozzáteszi, hogy a vállalatok még velük sem mindig őszinték.

Göring megjegyzi, az is oka a késéseknek, hogy a szovjet fél néha változtat a kívánságain, ami megzavarja az ő terveiket. Ezen túlmenően, mondja, a szovjet megrendelések kiváló minőségű és bonyolult termékekre vonatkoznak.

Göring kijelenti – elismerik, hogy fontosak számukra a Szovjetunióba irányuló szállítások, de a Szovjetunió helyzete könnyebb, mert az ő esetében nyersanyagokról van szó.

Molotov elvtárs azt mondja, hogy szeretne válaszolni a konkrét kérdésekre, így többek között a páncéllemezekre vonatkozóra. Felhívja a figyelmet, hogy ez az ügy aligha fog nagy nehézséget okozni, sőt lehet, hogy tárgytalanná válik majd.

Molotov elvtárs kijelenti, hogy Németország jelentős műszaki segítséget nyújthatna. Nem akar apróságokkal foglalkozni, de megállapítja, hogy ha a mi szervezeteink hadititkokat érintenének, úgy mi nem akarjuk azokat felfedni. Kérjük — így Molotov elvtárs — mondják meg világosan, hogy ez titok, ez Németország belügye. Molotov elvtárs elmondja, hogy a kölcsönösségi alapon bonyolódó ügyekben — így az olaj és a gabona esetében — meg tudunk állapodni, és ezt meg is kell tennünk. Nincs akadálya annak, hogy kölcsönösen teljesítsük azokat. Ha megvan az érdekeltség, mondja Molotov elvtárs, meg is lehet találni a megoldást.

Göring kijelenti, hogy Molotov elvtárs berlini látogatása kapcsán minden erejével azon lesz, hogy lehetőség szerint teljesítsék a Szovjetunió kívánságait. Ugyanez vonatkozik a technikai segítségre is. Göring kijelenti, neki is az a véleménye, hogy leküzdhetetlen nehézségek nincsenek. Kéri, adja át J. V. Sztálinnak szívélyes üdvözletét.

Lejegyezte V. Pavlov

OF EL f. 3, op. 64, gy. 675, 84–92. Eredeti gépirat. A dokumentum első oldalán kézírással a következő megjegyzés olvasható. „Kozirjev elvtárs közlése szerint ezt a feljegyzést Molotov elvtárs nem látta." Közli: Novaja i novejsaja isztorija, 1993. 5. sz. 95-98.; Dokumneti... I. m. XXIII/2/1. köt. 56–60.

13.

FELJEGYZÉS V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK R. HESS-SZEL, HITLER HELYETTESÉVEL FOLYTATOTT BESZÉLGETÉSÉRŐL

1940. november 13.

Szigorúan titkos!

Molotov megkérdezi, mi ez az intézmény, amiben vannak

Hess azt feleli, hogy ez az összekötő stáb, amely fenntartja a kapcsolatot a párt és az állam között.

Molotov arról beszél, hogy ez mind eszmei, mind szervezeti szempontból nagyon érdekes hely, és érdekes lenne nagy vonalakban megtudni, hogy mi a feladata. Ő ismeri, hogy épül fel a párt és az állam közötti kapcsolatrendszer a Szovjetunióban. Németország és a Szovjetunió fiatal államnak tekintik magukat, és érdekes lenne tudni, miként oldják meg ezt a kérdést Németországban.

Hess azt válaszolja, hogy a párt központja Münchenben van. Amikor a nemzetiszocialisták hatalomra jutottak, mondja, felmerült a minisztériumok munkája ellenőrzésének szükségessége, ahol nem voltak nemzetiszocialisták. A nemzetiszocialista kezdeményezés mindig Münchenből indult ki. Ezt követte a feladat, az összes főtisztviselő felváltása nemzetiszocialistákkal. E célból hozták létre Hitler utasításra az összekötő törzset, erre hárult az a feladat, hogy felülvizsgálja a tisztségviselőket a legmagasabb rangúaktól kezdve egészen a legalacsonyabb rangúakig, a kormánytanácsosokig. Az összekötő stáb hozzájárulása nélkül egyetlen tisztviselő sem maradhat a helyén. Ezenkívül a pártot bevonták az új törvények kidolgozásába is. A Führer túlterhelt és ezért kapcsolta be a pártot a törvénykezésbe. Az összekötő törzsre hárul az a feladat is, hogy ellenőrizze a törvények előkészítését.

Molotov érdeklődik, hogy a pártban létezik-e olyan központi testület, mint a Szovjetunióban.

Hess azt feleli, hogy ezt a feladatot a gauleiterek és a reichsleiterek kongresszusa látja el.

Molotov megkérdezi, hogy a nemzetiszocalista párt rendelkezik-e központi pártapparátussal.

Hess kifejti, hogy létezik ilyen apparátus Münchenben, amelyet ő irányít. Neki kettős funkciója van, tagja a kormánynak és vezetője a párt központi apparátusának.

Hess érdeklődött, hogyan oldották meg a párt és állam viszonyának a kérdését a Szovjetunióban, és létezik-e összekötő stáb.

Molotov kifejti, hogy a Szovjetunióban a párt és az állam viszonyát illetően más rendszer alakult ki. Összekötő törzskar nincs. Az párt- és állami vezetők többsége egy és ugyanaz a személy. Természetesen vannak a Központi Bizottságoknak és a vidéki, területi szervezeteknek titkárai, akik kizárólag pártügyekkel foglkoznak. Ők töltik be az összekötő stáb funkcióját, kiválasztják és elhelyezik az embereket, akiket nálunk is ellenőriznek. A pártnak nálunk van saját belső struktúrája, közölte Molotov elvtárs. A párt és az állam felépítését két dokumentum szabályozza, a szervezeti szabályzat és az alkotmány határozza meg a párt és az állam kölcsönös viszonyát.

Molotov arról beszél, nincs tudomása arról, hogy ilyen alapdokumentumok Németországban is lennének. Hozzáfűzte, nagyon érdekelné, hogy olyan jól szervezett államban, mint Németország miként oldották meg ezt a kérdést, mivel a KB titkáraként majd 10 évig, amíg 1930-ban ki nem nevezték a Népbiztosok Tanácsa elnökévé, maga is ebben a körben mozgott.

Hess azt válaszolja, hogy náluk a párt és az állam közötti kölcsönös viszonyt külön dokumentumok nem szabályozzák. Még minden a változás állapotában van.

Molotov megjegyzi, ez érthető.

Hess azt fejtegeti, hogy a párt fokozatosan behatol és gyökeret ver az államban, mivel Németországban, mint magasan szervezett államban, nem lehet azonnal leváltani az összes tisztségviselőt és nemzetiszocialistákkal helyettesíteni. Az állami intézményekben voltak nemzetiszocialisták, de tapasztalatlanok voltak és tanulniuk kellett. Vidéken, egyes tartományokban a pártot a gauleiterek képviselték, akik megismekedtek a közigazgatás tevékenységével, megszerezték a szükséges tapasztalatokat, és utána kinevezték őket ezen tartományok főkormányzójává.

Molotov kijelentette, hogy a Szovjetunióban és Németországban sok a hasonló jelenség, mivel mindkét párt és állam új típusú politikai szervezet. Ezért érdeklődött ezek iránt a kérdések iránt.

OF EL f. 3, op. 64, gy. 675, 93–95. Eredeti gépirat. A dokumentum első oldalán kézírással a következő megjegyzés olvasható. „Kozirjev elvtárs közlése szerint ezt a feljegyzést Molotov elvtárs nem látta." Közli: Novaja i Novejsaja Isztoria, 1993. 5. sz. 98–99.

14.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEJK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK MEGBESZÉLÉSE F. SCHULENBURGGAL, NÉMETORSZÁG MOSZKVAI NAGYKÖVETÉVEL

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Külön dosszié

Schulenburg kijelenti, hogy Ribbentrop megbízásából szeretne néhány szót váltani Molotov elvtárssal Finnországról, hogy időt takarítsunk meg a mai

reggeli után a Führerrel folytatandó megbeszélésből. Schulenburg elmondja, hogy teljes mértékben elismerik a Szovjetunió finnországi jogait, és nekik nincsenek vele szemben területi követeléseik.

Molotov: Ami a finn kérdés politikai oldalát illeti, kívánatos lenne, hogy Németország világosan fogalmazzon ebben a kérdésben. Amennyiben Németország úgy gondolja, hogy felül kellene vizsgálni és meg kellene változtatni a tavalyi egyezményt, szeretnénk tudni, mondja Molotov elvtárs, van-e ilyen szándéka, érvényben marad-e mindaz, amit a jegyzőkönyvünk tartalmazott, s amelyet mind Németország, mind a Szovjetunió teljes egészében teljesített, kivéve ezt az egy problémát, ami a Szovjetunió szempontjából nem megoldott. Bár elégedettek vagyunk a Finnországgal kötött békeszerződéssel,[74] a dolog nem csak a békeszerződésből áll. Fontos az is, hogyan hajtják végre azt. Kettősséget tapasztalunk a finn kormány részéről. Ez a kettősség az agitáció bátorításában és az olyanféle jelszavak terjesztésében mutatkozik meg, hogy „nem finn az, aki megbékélt a (1940. március 12-i) békeszerződéssel". Ebben a helyzetben résen kell lennünk, és nem hagyatkozhatunk csak a papírra. A nagykövet kijelentéséből ő, Molotov elvtárs, azt veszi ki, hogy Németország megerősíti az egyezményt abban a vonatkozásban, hogy Finnország a Szovjetunió érdekövezetéhez tartozik. Reméli, mondja Molotov elvtárs, hogy a német kormány levonja ebből a gyakorlati következtetéseket. (A német csapatok bevonulása Finnországba nyilván azt sugallja a finn kormánynak, hogy a Szovjetunió és Németország között ezen a ponton nem megy minden simán, és — talán felesleges— indulatokat váltott ki. Ezenkívül Finnországban és Németországban is egy sor olyan politikai nyilatkozatot tettek, amelyek Németország és Finnország különleges viszonyát hangsúlyozták, és talán akaratlanul is a Szovjetunió ellen irányultak. Ez év nyarán kénytelenek voltunk a finnek értésére adni, hogy nem lesznek jók a kapcsolataink, amíg Tanner [75] áll a kormány élén. Persze nem Tanner személye volt a lényeg, akit egyébként a finnek el is távolítottak, hanem a finn kormány magatartásának az irányvonala, ami pedig nem változott. Ezért Molotov elvtárs feltételezi, hogy a német kormány levonja a gyakorlati következtetéseket, kivonja csapatait Finnországból, és véget vet a demonstratív politikai megnyilatkozásoknak. Ha ezt megtenné, megszűnne a kettősség Finnország helyzetében. Ha ez a kettősség eltűnik, a Finnországhoz fűződő viszonyunk baráti lehet, és simán mennek majd a dolgok. De nem feledjük, jelenti ki Molotov elvtárs, hogy Finnország a Szovjetunió érdekszférájába tartozik, s ezt mi természetesnek és elkerülhetetlennek tartjuk.

Schulenburg kijelenti, hogy ami Molotov elvtárs által említett első pontot illeti, Németország nem kívánja megváltoztatni a titkos jegyzőkönyvet. Ami az említett csapatokat illeti, nem tudja, hogy ott vannak-e. A demonstrációkról

---

[74] Az 1939. november végén kirobbant finn–szovjet háborút lezáró békeszerződésről van szó, amelyet 1940. március 12-én irtak alá Moszkvában. Finnországnak le kellett mondania a Szovjetunió javára 40 ezer km² területről, területének 12%-áról, zömmel termőföldekről, és bérbe kellett adnia katonai támaszpont céljára a Hangö-félszigetet.

[75] Tévedés, a mérsékelt szociáldemokrata Vainö Tanner (1881–1966) 1939 novenberétől 1940. március végéig külügyminiszteri posztot töltötte be, majd a közellátási minisztériumot vezette. A miniszterelnök Risto Ryti (1889–1956) volt.

semmit sem hallott. Ha vannak ilyenek, akkor azokat véleménye szerint be kell szüntetni.

Molotov megjegyzi, természetesen lehetséges, hogy a nagykövet nem tud a finnországi német csapatokról. Nekünk, mint Finnország szomszédának tudnunk kell róla. Az európai háború idején lehetséges, hogy olyan eseményeknek, mint a politikai demonstrációk, vagy delegációk küldése nincs jelentősége, de irányultságuk kellemetlen lehet. A háború után ez természetesen megszűnhet.

Lejegyezte V. Pavlov

OF EL f. 03, op. 54, gy. 675, 42–43. Eredeti gépirat. Az irat első oldalalán kézírással a következő megjegyzés olvasható: „Nem áll rendelkezésre jelentés arról, hogy Molotov elvtárs az adott feljegyzést látta. L." Közli: Novaja i Novejsaja Isztoria, 1993. 5. sz. 79–80. Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 41–46.

15.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA, J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 15.00-kor
Érkezett: 16.40-kor telefonon

Sztálinnak.

Lezajlottak találkozóim Göringgel és Hess-szel. Göringgel általánosságban beszéltünk a gazdasági kapcsolatok javításának és fejlesztésének szükségességéről. A Hess-szel folytatott megbeszélésnek nem volt politikai jelentősége.

Jó a fogadtatás, s láthatóan meg akarják szilárdítani kapcsolataikat a Szovjetunióval.

Az imént keresett fel Ribbentrop megbízásából Schulenburg azzal, hogy a tavalyi jegyzőkönyv Finnországra vonatkozóan teljes egészében érvényben marad. Követeltem, hogy vonjanak le ebből a gyakorlati következtetéseket: 1) vonják ki a német csapatokat Finnországból, és 2) mind Finnországban, mind pedig Németországban szüntessék be a Szovjetunió érdekeit sértő politikai megnyilvánulásokat. Figyelmeztettem, hogy Berlinnek teljesen egyértelműen kell viselkednie a finn kérdésben, hogy az nagyobb kérdésekben ne akadályozhassa új, közös döntések meghozatalát.

Molotov

13. XI. 1940.

OF KL f. 059, op. 1, p. 338, gy. 2314, 36. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 105.; Dokumnenti... I. m. XXIII/2/1. köt. 62.

16.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA J.V.SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 13.

Elküldve: 10.05-kor
Érkezett: 11.55-kor telefonon

Szálinnak.

Ma moszkvai idő szerint délután 3 órakor együtt reggelizem Hitlerrel. A reggeli után azonnal folytatódnak a tárgyalások. Jó lenne 3 óráig utasítást kapni a közös nyilatkozat (kell-e javasolni), Kína, Törökország és a Perzsa-öböllel, valamint az Arab-tengerrel kapcsolatos érdekeink kérdésében.

A magam részéről a következőket tartom szükségesnek megemlíteni:

1. A közös nyilatkozattal kapcsolatban az elfogadott határozatokhoz kell tartanunk magunkat, és a körülmények alakulásától függően kell cselekedenünk.

2. Kínával kapcsolatban a korábbi határozatnak megfelelően javasolnunk, hogy a végső döntés elfogadására Ribbentrop moszkvai látogatásakor kerüljön sor.

3. Törökországot illetően ne bolygassuk a kérdést, hacsak nem lesz elkerülhetetlen.

4. A Perzsa-öböl kérdését érintve helyeslően beszéljünk, de csak általánosságban.

Molotov

13. XI. 1940.

OF KL f. 059, op. 1, p. 338, gy. 2315, 32–33. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 104.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/2. köt. 818.

17.

J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK TÁVIRATA V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 11.00-kor

1) A Fekete-tengerre vonatkozóan azt lehet válaszolni Hitlernek, hogy nem csupán a fekete-tengeri kijáratról van szó, hanem főként a bejáratról, amelyet Anglia és más államok mindig a Szovjetunió partvidékének megtámadására használtak fel. Minden esemény — a múlt századi krími háborútól kezdve a külföldi csapatok 1918-as és 1919-es krími és odesszai partraszállásáig — arról tanúskodik, hogy a Szovjetunió Fekete-tenger melletti területeinek biztonságát nem tekinthetjük garantáltnak a tengerszorosok problémájának rendezése nélkül. Ezért a Szovjetunió fekete-tengeri érdekeltsége egyben a Szovjetunió partjai védelmének és az ország biztonságának kérdése is. Ezzel szervesen összefügg a Szovjetunió oldaláról biztosítandó garancia kérdése, ugyanis a nyugalom

biztosítása a szorosok övezetében lehetetlen anélkül, hogy megállapodjunk Bulgáriával a szovjet csapatok átengedéséről a Fekete-tengerre vezető bejáratok védelmére. Ez a probléma most különösen időszerű, és nem tűr halasztást nemcsak azért, mert Törökország kötődik Angliához, hanem azért sem, mert Anglia a flottájával megszállta Görögország szigeteit és kikötőit, ahonnét állandó fenyegetést jelent a Szovjetunió partvidéke számára, kihasználván a Törökországgal kötött megállapodását.

2) Egyebekben kövesd az általad már ismert direktívákat, s ha a további megbeszélések eredményei azt mutatják, hogy alapjában véve meg tudsz állapodni a németekkel, Moszkvára pedig csak a dolog befejezése és formába öntése marad - annál jobb.

3) A tárgyalásokon tanúsított magatartásodat helyesnek tartjuk.[76]

Visinszkij

OF KL f. 059, op. 1, p. 339, gy. 2315, 29–30. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 104–105.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 61.

18.

J.V.SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK TÁVIRATA V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 14.50-kor

Molotovnak Sztálintól
Tanácsoljuk:

1. Nem kell felfedni komoly érdeklődésünket Perzsia iránt, és azt kell mondani, hogy valószínűleg nem lesz kifogásunk a németek javaslata ellen.

2. Törökország vonatkozásában egyelőre maradjunk a Ribbentrop-féle békés megoldás keretei között, de közöljük, hogy a békés megoldás nem lesz megvalósítható a Bulgáriának általunk nyújtandó grancia és — a Törökországra gyakorlandó nyomás eszközeként — csapataink Bulgáriába történő beengedése nélkül.

3. Ha a németek Törökország feloszlatását ajánlják, akkor ebben az esetben felfedhetjük kártyáinkat a direktíva[77] szellemében, s ugyanúgy a másik esetben - érvek a Központ számjeltáviratában.[78]

4. Kínát illetően egyet kell érteni Ribbentroppal a kompromisszummal kapcsolatban, az utasításokat[79] egyelőre nem bolygatva [sic!].

5. A közös nyilatkozatra vonatkozóan adjuk elvi belegyezésünket anélkül, hogy az egyes pontokhoz hozzányulnánk.

---

[76] Visinszkijnek küldött válaszában Molotov megerősítette a távirat megérkezését: „A Fekete-tengerrel kapcsolatos okfejtését tartalmazó táviratát megkaptam. Most indulok a reggelire és a Hitlerrel folytatandó beszélgetésre. Súlyt helyezek a Fekete-tengere, a szorosokra és Bulgáriára." Ld. OF KL f. 059, op. 1, 338. gy. 2314. 39–40. Idézi: Dokumenti... i. m. XXIII/2/2. köt. 818.

[77] Lásd az 1. sz. dokumentumot.

[78] Lásd a 13. sz. dokumentumot.

[79] Lásd az 1. sz. dokumentumot.

OF KL f. 059, op. 1, p. 339, gy. 2315, 35–35a. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 105.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 61–62.

19.

A. Ja. VISINSZKIJ A SZOVJET KÜLÜGYI NÉPBIZTOS ELSŐ HELYETTESÉNEK TÁVIRATA V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK.

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Molotovnak a Központtól:

A kommünikében úgy kell fogalmazni, hogy az eszmecsere a kölcsönös bizalom jegyében zajlott, hogy az eszmecsere valamennyi fontos kérdésben kölcsönös megértésről tanúskodott s így tovább. Tanácsoljuk, hogy ne ajánljuk a németeknek a mi kommüniké-tervezetünket, várjuk ki, hogy a németek maguk álljanak elő a saját tervezetükkel.

P. s. A Központ megbízásából továbbítom.

Visinszkij

OF KL f. 059, op. 1, p. 339, gy. 2315, 36.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 62.

20.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA, J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 15.00-kor
Érkezett: 17.00-kor telefonon

Sztálinnak

A Fekete-tengerrel kapcsolatos okfejtését tartalmazó táviratát megkaptam. Most indulok a reggelire és a Hitlerrel folytatandó beszélgetésre. Súlyt helyezek a Fekete-tengere, a szorosokra és Bulgáriára.

OF KL f. 059, op. 1, p. 338. gy. 2314. 39. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 105.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/2. köt. 818.

21.

FELJEGYZÉS V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK A. HITLERREL, NÉMETORSZÁG BIRODALMI KANCELLÁRJÁVAL FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSÉRŐL

1940. november 13.

Szigorúan. titkos!
Külön dosszié

Hitler bejelenti, folytatná a válaszadást Molotov tegnapi kérdéseire.[80] Mindenekelőtt a háromhatalmi egyezményre, és annak belső céljaira vonatkozó kérdéssel foglalkozna. Szeretné érinteni az eddigi szovjet–német megállapodások ügyét is. Ezzel kapcsolatban kitérne Molotov szavaira, miszerint a szerződésben foglaltak teljesültek a Finnországra vonatkozó pont kivételével.

Molotov megállapítja, a Szovjetunió és Németország közötti megállapodás tulajdonképpen elsősorban a megnemtámadási szerződés, amely természetesen érvényben marad. Következésképpen az alapszerződéshez mellékletként csatolt tikos záradék végrehajtásáról beszélhetünk.

Hitler azt válaszolja, hogy a titkos jegyzőkönyvben rögzítették a Szovjetunió finnországi érdekszféráját. Ami bizonyos területeknek a másik ország tulajdonába történő átadását illeti, úgy véli, Németország a szerződést teljesítette. Ez nem egészen mondható el a Szovjetunióról.[81] Németország egyetlen olyan területet sem foglalt el, amely a Szovjetunió érdekszférájához tartozna. Annak idején Németország és a Szovjetunió változtatott a megállapodáson, méghozzá a Szovjetunió érdekei szerint. „Az még kérdés — mondja Hitler —, okozott volna-e súrlódásokat Németország és a Szovjetunió viszonyában Lengyelország korábbi felosztása, de meg kell mondjam, hogy a lengyel kormányzóság területe, amelyet Németország megkapott, nem tekinthető kompenzációnak."[82] Hitler azt gondolja, hogy ebben az esetben Németország az egyezményen túl elébe ment a Szovjetunió érdekeinek. Ugyanezt lehet elmondani Észak-Bukovináról. Tavaly Németország bejelentette, hogy Besszarábia nem tartozik érdekeklődési körébe, de akkor csak Besszarábiáról volt szó. Amikor a Szovjetunió Besszarábia kérdésével együtt felvetette Bukovina ügyét is, akkor — nem nézve, hogy ez az "apró újdonság" a szerződésben nem szerepel — Németország megértette, hogy vannak olyan momentumok, amelyek miatt célszerű a korrekció.[83] Tökéletesen hasonló Németország álláspontja Finnországgal kapcsolatosan. Németország-

[80] Lásd az 6. sz. dokumentumot.

[81] A Vörös Hadsereg 1940 nyarán Litvániába történt bevoulásakor, az ország délnyugati részén olyan kisebb terüeltet is elfoglalt, amely nem szerepelt az 1939. augusztus 23-i titkos záradékban.

[82] Az 1939. szeptember 28-i német–szovjet egyezményt megelőző tárgyalásokon Sztálin javaslatára módosították az augusztus 23-i megállapodás titkos záradékát. Németország ujabb lengyel területet kapott, a lublini kormányzóságot, az új határ nem a Visztula, hanem a Bug folyó vonalán húzódott, míg cserébe a szovjet érdekszférába sorolták Litvániát. (Andrzej Paczkowski: Fél évszázad Lengyelország történetéből. 1939–1989. Bp., 1956-os Intézet. 1997. 17–18.)

[83] Beszarábia kérdése valóban szerepelt az 1939. augusztus 23-i titkos záradékban, Észak-Bukovia azonban nem, ahogy Hitler említette.

nak nem fűződnek politikai érdekei Finnországhoz. A szovjet kormány tudja, hogy a szovjet–finn háború idején Németország megtartotta szigorú, sőt jóindulatú semlegességét. Hitler — állítja — parancsot adott a Bergenben tartózkodó és Finnország számára hadianyagot szállító hajók feltartóztatására, bár ehhez semmilyen joga nem volt. Németországnak ez a magtartása nehézségeket okozott a svéd–német kapcsolatokban. A finn–szovjet háború következménye a Norvégia elleni háború lett. A Svédországgal megromlott kapcsolatok következtében hozta fel Hitler több hadosztályt volt kénytelen átdobni Norvégiába, mint azt tervezte. Németország jelenleg is elismeri, hogy Finnország a Szovjetunió érdekövezetébe tartozik, de a háború idejére Németországnak szüksége van gazdaságilag Finnországra, hisz onnan jut fához és nikkelhez. Németország érdekelt a balti-tengeri konfliktusok megelőzésében, minthogy arra haladnak kereskedelmi útvonalai. Az az állítás, miszerint a németek okkupálták Finnország területének egy részét, nem felel meg a valóságnak. Németország Finnországon keresztül küld Kirkenesbe[84] szállítmányokat. Ezekhez a szállítmányokhoz Németországnak két bázisra van szüksége, ugyanis a nagy távolság miatt lehetetlen azt egy menetben megtenni. Amikor az átjutás megtörtént, többé nem lesznek német csapatok Finnországban. Németország érdeke az, hogy a Balti-tenger ne véljék hadszíntérré, hisz Anglia, amelynek jelenleg nagy hatótávolságú bombázói és vadászgépei vannak, felbukkanhat a finn kikötőkben, légi úton eljutva oda.

A finn–szovjet háború idején képviselt német álláspont pszichológiai szempontból is terhet jelentett Németország számra. A szívós ellenállást tanúsító finnek kivívták az egész világ rokonszenvét, s különösen a skandináv népekét. A német nép is ingerülten reagált a német kormánynak — a Szovjetunióval kötött szerződés által meghatározott — magatartására. Mindez arra ösztönzi a német kormányt, hogy megakadályozza második [újabb értelemben] háború kirobbanását Finnországban. Ez a német kormány egyetlen óhaja. „Mi rábízzuk az oroszokra, hogy megoldják a Finnországhoz fűződő viszonyuk kérdését, nekünk ott semmilyen politikai érdekünk nincs — mondja Hitler —, de a háború ideje alatt gazdaságilag érdekeltek vagyunk Finnországban és ezekről az érdekeinkről semmilyen körülmények között nem mondunk le".

Hitler kijelenti, arra kéri a Szovjetunió kormányát, ugyanúgy segítsen Németországnak, ahogyan azt Németország tette —szerinte — Bukovina, Litvánia és Besszarábia esetében, ahol is jelentős érdekekről mondott le, és kénytelen volt németeket áttelepíteni.

Molotov azt mondja, ugyanazokról a kérdésekről szólna, amelyeket a birodalmi kancellár is érintett. Felfogható úgy is, hogy a tavalyi szerződés egy bizonyos szakaszra vonatkozott, mégpedig Lengyelország, valamint a Szovjetunió és Németország közötti határ ügyére. A megállapodások és a titkos jegyzőkönyv közös szovjet–német határról szóltak a Balti-tengeren, a Baltikumban, valamint Finnországról, Romániáról és Lengyelországot illetően. A birodalmi kancellárnak a korrekciók szükségességére vonatkozó megjegyzései Molotov elvtárs véleménye szerint helyesek. Úgy véli, az első szakasz — Lengyelország

[84] Kirkenes kikötőváros Észak-Norvégiában, a Vranger-fjordban kijárattal a Barents-tengerre.

ügye — még tavaly ősszel lezárult. A birodalmi kancellárral most már nemcsak az első, hanem a második szakasz lezárulta után beszélgetnek, amely Franciaország vereségét hozta. A Szovjetuniónak és Németországnak most abból a helyzetből kell kiindulnia, amely nem csupán Lengyelország veresége következtében alakult ki, hanem a német hadsereg Norvégiában, Dániában, Hollandiában, Belgiumban és Franciaországban történt előrenyomulása eredményeképpen is. Ha most a szovjet–német megállapodások eredményeiről akarunk beszélni, akkor meg kell mondani, hogy Németország a Szovjetunióval kötött paktum segítségével volt képes oly gyorsan és dicsőségesen véghezvinni hadműveleteit Norvégiában, Dániában, Belgiumban, Hollandiában és Franciaországban. Ami a litván kérdést illeti, a Szovjetunió nem ragaszkodott az 1939. augusztusi szerződés felülvizsgálatához abban az értelemben, hogy Litvánia Németország érdekövezetéből átkerüljön a Szovjetunióéba, Lengyelország keleti része pedig Németországéba. Ha Németország ellenezte volna, a Szovjetunió nem erőltette volna ezt a módosítást. Ami Litvánia ismert „darabkáját" illeti, a Szovjetunió sajnos nem kapott választ ebben az ügyben a német kormánytól, de ez apró kérdés. Bukovinát illetően a Szovjetunió engedményt tett Németországnak — bár ezt nem írta elő a kiegészítő jegyzőkönyv — és ideiglenesen lemondott Dél-Bukovináról, amely szervesen kötődik Észak-Bukovinához, ám eközben kikötötte, hogy a Szovjetunió reméli, annak idején Németország figyelembe veszi majd a Szovjetunió érdekeltségét Dél-Bukovinában. A Szovjetunió a mai napig nem kapott nemleges választ Németországtól erre a kívánságára, ehelyett Németország garantálta Románia egész területét,[85] figyelmen kívül hagyva, hogy mi kinyilvánítottuk érdekeltségünket, és mindezt úgy tette, hogy nem konzultált a Szovjetunióval, és megsértette a Szovjetunió érdekeit.

Hitler kijelenti, Németország amúgy is jelentős mértékben segített azzal, hogy egyáltalán beleegyezett Észak-Bukovina átadásába, ugyanis korábban csak Besszarábiáról volt szó. A probléma jövőbeni megoldásához a Szovjetuniónak meg kell értenie, hogy Németország élethalálharcot vív, amelyet sikeresen be is fog fejezni. Ám Németországnak meghatározott gazdasági és katonai feltételekre van szüksége. Ezeket a feltételeket Németországnak minden körülmények között biztosítania kell a maga számára, és ezt a Szovjetuniónak meg kell értenie ugyanúgy, ahogyan Németországnak is tekintettel kellett lennie és tekintettel is volt a Szovjetunió bizonyos követeléseire. Ezek a feltételek nem állnak ellentétben a Szovjetunió és Németország közötti megállapodásokkal. Ez csak akkor lenne így, ha Németország meg akarná hódítani Finnországot, vagy Besszarábiát, ám ez soha nem fog bekövetkezni, s ha Németország és a Szovjetunió kapcsolatai nyíltak lesznek, akkor nem fogják megszegni megállapodásaikat.

A Balti-tengernek Hitler véleménye szerint nem szabad hadszíntérré válnia. Németország elismeri, hogy Finnország orosz érdekekövezet. Ha pedig Németország a számára szükséges olajlelőhelyeket igyekszik biztosítani Romániában, az Hitler szerint nem mond ellent a Besszarábiáról kötött megállapodásnak. A Szovjetuniónak meg kell értenie, hogy Németországnak szüksége van bizonyos előfeltételekre, amelyekről a háború idejére gondoskodni akar a maga számára.

[85] Lásd a 38. sz. jegyzetet.

Ha kibővül az együttműködés Németországgal, a Szovjetunió egészen más, sokkal jelentősebb előnyökhöz juthat, mint ha most, a háború alatt jelentéktelen, a Szovjetuniónak különösebb hasznot nem hozó kiigazításokat eszközölnének. Ő, Hitler, más területeket lát, ahol a Szovjetunió sikerre számíthat, s amelyek az európai háború területén kívül esnek, ahol is Oroszország olyan komoly eredményekre tehet szert, mint Németország Európában.

„Úgy vélem — mondja Hitler —, hogy nagyobb sikereket érhetünk el, ha hátunkat egymásnak vetve állunk és harcolunk a külső ellenséggel, mintha szemben állnánk egymással és egymás ellen harcolnánk."

Molotov kijelentette, egyetért a birodalmi kancellár következtetéseivel. A szovjet állam vezetői és főleg J. V. Sztálin úgy vélik, lehetséges és bizonyos körülmények között célszerű is megállapodni, hogy a szovjet–német viszony tovább fejlődjön, s bizonyos kérdésekben a közös akciók útján haladjunk. De ahhoz, hogy kapcsolataink szilárdak legyenek, ki kell küszöbölni a másodrendű, nem nagy jelentőségű, ám kapcsolataink jövőbeni pozitív fejlődését megnehezítő félreértéseket. Ilyen probléma Finnország. Vitathatatlannak tekinthetjük, hogy ha Németország és a Szovjetunió között jó lesz a viszony, akkor a Balti-tenger nem válik hadszíntérré, és senki sem játszhat ott semmilyen szerepet. A finn kérdést úgy kellene megoldani, ahogyan tavaly elhatározták. Finnországban nem lehetnek német csapatok, s ugyanígy meg kell szűnjenek a Szovjetunió érdekei ellen irányuló politikai megnyilvánulások Németországban és Finnországban. Ugyanakkor Finnország vezető körei kétszínű politikát folytatnak a Szovjetunióval szemben, és odáig is elmennek, hogy a „nem finn az, aki megbékélt a március 12-i szovjet–finn békeszerződéssel" jelszót terjesztik a tömegek körében. Ahhoz, hogy hozzáfoghassunk az új feladatokhoz, ezeket a kérdéseket rendezni kell.

Hitler szerint ezt a kérdést szét kell választani. Elsőként a politikai demonstrációkról. Nehéz itt megmondani, ki szervezi ezeket a tüntetéseket, s ezt a problémát el lehet rendezni diplomáciai úton. Ami a német katonák finnországi jelenlétét illeti, biztosít arról, hogy ha a többi kérdést megoldják, ez a dolog is rendeződni fog. A németországi demonstrációkkal kapcsolatban épp ellenkezőleg, országa mindig mindent megtett azért, hogy a finnek egyezzenek bele a szovjet követelések teljesítésébe. Ugyanez történt Románia esetében is; ő, Hitler, megmondta Károlynak,[86] hogy teljesítse az orosz követeléseket.

Molotov azzal folytatja, hogy Finnországgal kapcsolatban úgy véli, elsőrendű kötelessége tisztázni ezt az ügyet, ehhez nincs szükség új megállapodásra, csupán tartani kell magunkat ahhoz, amit már rögzítettünk, vagyis hogy Finnországnak a szovjet érdekövezethez kell tartoznia. Ennek különös jelentősége van most, amikor folyik a háború. A Szovjetunió, ha a nagy háborúban

[86] II. Károly (1893–1953): román király. Uralkodott 1930–1940 között. A megerősödő Vasgárda veszélyére hivatkozva 1938-ban királyi diktatúrát vezetett be. A kisantant felbomlása és a francia befolyás csökkenése miatt országa kedvezőtlen geopolitikai helyzetét erőteljes német orientációval kívánta megváltoztatni. A területi veszteségeket ennek ellenére sem tudta elkerülni (Besszarábia szovjet elfoglalása 1940 júniusában, Észak-Erdély visszakerülése Magyarországhoz 1940. augusztus 30-án), ezért 1940. szeptember 6-án a két nappal korábban német nyomásra miniszterelnökké kinevezett Ion Antonescu lemondatta trónjáról kiskorú fia, I. Mihály javára.

nem is vett részt, mégiscsak harcolt Lengyelország, Finnország ellen, és el volt szánva arra, hogy ha kell harcoljon Besszarábiáért. Amennyiben a német álláspont megváltozott e tekintetben, akkor szeretne tisztán látni ebben az ügyben.

Hitler kijelenti, hogy Németország álláspontja e kérdésben nem változott, csak arról van szó, hogy nem akar háborút a Balti-tengeren. Ezen kívül Finnország csak mint fa- és nikkelszállító érdekli Németországot. Németország ott most nem tűrheti a háborút, de úgy tartja, hogy Finnország Oroszország érdekszférájába tartozik. Ugyanez vonatkozik Romániára, ahonnét Németország olajat kap; ott is megengedhetetlen a háború.

„Ha most áttérünk a fontosabb dolgokra — mondja Hitler — akkor ez a kérdés lényegtelenné válik. Hisz Finnország ottmarad a Szovjetunió mellett."

Ezután Hitler megkérdezi, szándékában áll-e a Szovjetuniónak háborút folytatni Finnországban. Ezt lényeges kérdésnek tartja.

Molotov azt válaszolja, hogy amennyiben Finnország kormánya eláll kétszínű politikájától és attól, hogy a tömegeket a Szovjetunió ellen hangolja, akkor minden rendben megy majd.

Hitler azt mondja, fél attól, hogy ez esetben nemcsak Finnország, de Svédország is hadba lépne.

Molotov azt feleli, nem tudja, mit tesz majd Svédország, de úgy gondolja, mind a Szovjetunió, mind Németország érdekelt Svédország semlegességében. Nem tudja, mi a német kormány véleménye ez ügyben.[87] Ami a balti-tengeri békét illeti, a Szovjetunió nem kételkedik abban, hogy a béke biztosítva van a Balti-tengeren.

Hitler úgy véli, figyelembe kell venni olyan körülményeket, amelyek talán nem fordulnának elő más régiókban. Rendelkezésre állhatnak a katonai eszközök, de a helyi viszonyok olyanok, hogy a háborút nem lehet gyorsan befejezni. Ha az ellenállás tartós lesz, az elősegítheti angol támaszpontok létesítését. Akkor magának Németországnak is be kell avatkoznia ebbe a dologba, ami számára nem kívánatos. Nem beszélne így, ha Oroszországnak valóban lenne oka megsértődnie Németországra. A háború befejezése után Oroszország mindent megkaphat, amit akar. Hitler hozzáteszi, épp most érkezett a finn kormánytól egy jegyzék,[88] amelyben az kinyilvánítja, hogy szorosan együtt fog működni a Szovjetunióval.

Molotov megjegyzi, hogy a szavak nem mindig felelnek meg a tetteknek. Mindkét ország érdeke, hogy béke legyen a Balti-tengeren, s ha Finnország ügye a tavalyi szerződésben foglaltaknak megfelelően oldódik meg, akkor minden nagyon jól és normálisan zajlik majd. Amennyiben elfogadjuk azt a kikö-

[87] Úgy tűnik, Molotov elfelejtkezett arról, hogy Schulenburg moszkvai német nagykövet — a stockholmi szovjet misszióvezető nyilatkozatára utalva — már 1940. április 16-án közölte vele, a német kormány osztja a szovjet kormány véleményét, hogy Svédország semlegességének megőrzése mindkét ország alapvető érdeke. A német diplomata kijelentette, a német kormánynak nem áll szándékában hadműveleteket folytatni svéd területen, Németország tiszteletben tarja Svédország semlegességét, ha maga is megőrzi azt, és nem nyújt segítséget a nyugati hatalmaknak. Megerősítette, Németországnak nincs alapja arra, hogy feltételezze: Svédország maga sérti meg a semlegességet; ellenkezőleg, a tények azt bizonyítják, hogy minden intézkedést megtesz, hogy megőrizze azt. Ld. OF KL f. 06. op. 2, 14, gy. 155. 98–99. Idézi: Dokumenti... i. m. XXIII/2/2. köt. 792.

[88] A dokumentum nem áll rendelkezésünkre.

tést, hogy halasszuk el ezt a kérdést a háború befejezésig, az a tavalyi szerződés megsértését vagy megváltoztatását fogja jelenteni.

„Áttérhetünk más problémák megtárgyalására — jelenti ki ezután Molotov —, de Finnország vonatkozásában a szovjet kormány álláspontját foglaltam össze, és szeretném megismerni a német kormány véleményét erről."

Hitler azt állítja, hogy ez nem jelenti a szerződés megsértését, ugyanis Németország csupán nem akar háborút a Balti-tengeren. Ha ott háború lenne, az nehezítené és bonyolítaná Németország és a Szovjetunió viszonyát, s a további komoly közös munka is nehezebbé válna. „Ez az álláspontom nem fog megváltozni" – jelenti ki Hitler.

Molotov úgy véli, nem a balti-tengeri háborúról van szó, hanem a finn kérdésről, amelyet a tavalyi megállapodásnak megfelelően kell megoldani.

Hitler megjegyzi, hogy abban a megállapodásban az áll, hogy Finnország Oroszország érdekszférájához tartozik.

Molotov rákérdez: „Ugyanolyan helyzetben, mint például Észtország és Besszarábia?"

Hitler azt mondja, csupán arról van szó, hogy ő nem akar háborút Finnországban, és ezenkívül a háború idején Finnország Németország szállítója.

Molotov megjegyzi, hogy Hitler megjegyzése új momentum, amely korábban nem merült fel. A szerződésben a szovjet érdekeket fenntartások nélkül ismerték el.

Hitler ezt nem tartja új momentumnak, azt mondja, hogy amikor a Szovjetunió háborút viselt Finnország ellen, Németország lojális maradt, bár ez nagy veszélyt hordott magában. Németország azt tanácsolta Finnországnak, hogy engedjen Oroszország követeléseinek.

„Amint Ön azt mondta — teszi hozzá Hitler —, hogy Lengyelország bonyodalmak forrásává válhat, úgy most én jelentem ki, hogy egy finnországi háború válhat bonyodalmak forrásává. Oroszország már megkapta az előnyök oroszlánrészét."

Hitler elmondja még, hogy nem tesz olyan ajánlatokat az oroszoknak, amelyek ellentétben állnának a szerződéssel, ellenkezőleg, a Szovjetunió maga javasolta, hogy cseréljék el Lengyelország egy részét Litvániára, ami ellenkezett a megállapodással. Ő nem a szerződés megváltoztatását kéri most, hanem csak meg akarja őrizni a békét Finnországgal. Az orosz politika zsenialitása révén Oroszországnak sikerül majd biztosítania háború nélkül is érdekeit Finnországban. Több lehetőség is vannak a sikerre, mint a balti-tengeri régióhoz fűződő érdekek [sic!].

Molotov elmondja, nem érti, miért vetődik fel olyan élesen a balti-tengeri háború kérdése. Tavaly sokkal bonyolultabb volt a helyzet, és mégsem volt szó a háborús veszélyről. Nem beszélve Belgiumról, Hollandiáról, Dániáról és Norvégiáról, Németország legyőzte Franciaországot, s Angliát is legyőzöttnek tekinti – hát mitől keletkezne ilyen háborús veszély a Balti-tengeren? A tavalyi megállapodásban rögzített szovjet érdekek vonatkozásában Németországnak ugyanazt a politikát kell folytatnia, amelyet tavaly, fenntartások nélkül, semmi másra nincs szükség.

Hitler azt mondja, neki is megvan a saját véleménye a katonai ügyekről, s úgy véli, komoly bonyodalmakat okozhat, ha Amerika és Svédország belép ebbe a háborúba. Sikerrel akarja befejezni a háborút, és bár képesnek érzi magát arra, hogy folytassa, nem teheti azt a végtelenségig. Egy új háború a Balti-tengeren jelentős teher lenne. Svédország belépése a háborúba pedig nehezen előrelátható bonyodalmakat okozhat.

„Hadat üzenne-e haladéktalanul Oroszország Amerikának, amennyiben az belépne a háborúba?" – kérdi Hitler.

Molotov ezt a kérdést nem tartja aktuálisnak.

Hitler megjegyezi, hogy amikor időszerű lesz, akkor már késő.

Molotov azt feleli, hogy most semmilyen jel nem utal ilyenféle eseményekre.

Hitler hozzáteszi, hogy pillanatnyilag teljesen elméleti kérdésről beszélnek, s szeretné, ha a tárgyra térnének. Németország ebben az évben sikereket ért el, de gigantikus háborút folytatott, Oroszország pedig nem háborúzott, mégis sikereket könyvelhet el. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy Oroszország hatalmas — Vlagyivosztoktól Európáig terjed — Németország pedig kicsi, s hozzá még túlnépesedett is.

Molotov azt mondja, egyetért azzal, hogy Finnország részletkérdés, de a Szovjetunió itt nem akar semmi újat, és úgy akarja hagyni azt, ahogyan az a múlt évben volt.

Hitler kijelenti: úgy gondolja, a helyzet a következő:

1. Elismeri, hogy Finnország Oroszország érdekterülete. Németország csupán a háborút ellenzi.

2. Ami a demonstrációkat illeti, világos, hogy német részről semmi ilyen nem történt. Amennyiben valakik tüntetéseket szerveznek Németországban, az könnyen kiküszöbölhető diplomáciai úton.

3. Tisztában van azzal, hogy ezek az ügyek jelentéktelenek és nevetségesek az előttünk álló jövőbeni hatalmas munkához képest. Másrészt nem hinné, hogy Finnország komolyabb nyugtalanságra adhatna okot a Szovjetuniónak. Ami a katonákat illeti, miután áthaladnak, többé nem lesznek Finnországban. Megismétli, hogy elméleti problémáról beszélnek akkor, amikor egy 40 millió négyzetkilométeres birodalom [Nagy-Britannia – a szerk.] kezd összeomlani. Ha az összeomlik — ahogyan ő mondja, — csupán egy „csődtömeg" marad, s ez mindenkit kielégíthet, akinek szabad kijáratra van szüksége az óceánra. Emellett a dolog úgy áll, hogy e „csődtömeg" tulajdonosát német fegyverek fogják legyőzni.

Ezt a „csődtömeget" egy 45 millió fős kicsiny embercsoport irányítja, s ő, Hitler el van szánva, hogy megsemmisítse a birtoklók e csoportját. Az USA jelenleg szintén nem tesz mást, mint hogy megpróbál egyes darabkákat kiszakítani ebből a széteső „tömegből". Ő e „csődtömeg" szívének elpusztítására akar összpontosítani. Ezért nem rokonszenvez Németország a görögországi háborúval, ugyanis az a centrumból vonna el erőket. A szigetek elpusztítása vezet az egész Brit Birodalom bukásához. Az az elgondolás, hogy Kanadából (egyébként neki semmi baja Kanadával) folytatni lehet majd a háborút, utópia.

Mindezeket a kérdéseket a közeljövőben meg kell vitatnunk. Úgy gondolja, valamennyi ebben érdekelt államnak félre kell tennie apró konfliktusait

azért, hogy megoldjuk ezt a gigantikus problémát. Ezek az államok a következők: Németország, Franciaország, Olaszország, Oroszország és Japán.

Molotov kifejti, a Szovjetuniót érdeklik ezek a kérdések. Ebben a vonatkozásban kevesebbet tud mondani, mint a birodalmi kancellár, hisz természetesen kevesebbet foglalkozott ezekkel az általános kérdésekkel, mint Hitler. A Szovjetunió részt tud venni széleskörű akciókban más országokkal együtt: Németországgal, Olaszországgal és Japánnal, s Molotov kész megtárgyalni ezeket a kérdéseket, azonban azt, ami már túl van az egyeztetésen, eldöntött dolog, és nem szorul tisztázásra, azt végre kell hajtani. A szovjet kormány a most tárgyalt kérdésben már világosan kifejtette véleményét, most a német félen a sor, hogy válaszoljon.

Hitler szerint helyesebb lesz, ha valamennyi kérdést tágabban vitatnak meg, hisz akkor lehetőség lesz az egyes problémák fontosságának mérlegelésére. Ez rendkívül nehéz munka. Szeretné ebbe bevonni Franciaországot is, csak nem szabad megfeledkezni arról, hogy Franciaországot nem annektálta Németország, hanem legyőzték a német fegyverek. Szükség lesz egy, a következő országokból álló világkoalícióra: Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Németország, Szovjetunió és Japán. Valamennyinek az igényei kielégíthetőek ebből a „csődtömegből". Vannak itt érdekes kérdések, amelyek megoldásához semlegesíteni kell az egyes országok közötti ellentéteket. Európában már megtörtént Németország, Olaszország, Franciaország és Spanyolország igényeinek kielégítése. Nem ment könnyen, ám a nagy lehetőségekre való tekintettel sikerült elsimítani az ellentéteket.

Most a Keletről van szó. Elsősorban a Szovjetunió és Törökország viszonyáról. Ez igen fontos ügy, és a Szovjetuniónak ki kell fejtenie véleményét.

A nagy ázsiai térséget kelet-ázsiaira és közép-ázsiaira kell osztani. Az utóbbi Dél felé terül el, kijáratot biztosítva a nyílt óceánra, s Németország azt Oroszország érdekszférájának tekinti.

Mindennek megvalósításához természetesen hosszú idő, úgy 50–100 év szükséges.

Molotov azt mondja, hogy Hitler nagyszabású ügyeket érintett, amelyek nemcsak európai jelentőségűek. Ő előbb az Európához közelebb eső dolgoknál időzne. Törökországról van szó. Megjegyezve, hogy a Szovjetunió fekete-tengeri hatalom, pontosabban szólva a legfőbb fekete-tengeri hatalom, úgy véli, a német kormány meg fogja érteni, mekkora jelentősége van ennek a kérdésnek a Szovjetunió számára. Egyidejűleg, ezzel összefüggésben még egy vitás pontot kell érintenie. Romániáról van szó és az ezzel kapcsolatos problémákról. Ami Romániát illeti, itt a szovjet kormány már hangot adott elégedetlenségének annak kapcsán, hogy Németország és Olaszország anélkül garantálta Románia területi sérthetetlenségét, hogy konzultált volna a Szovjetunióval. Úgy gondolja, hogy ez a garancia a Szovjetunió ellen irányult. Ezzel a ténnyel számolni kell. A birodalmi kancellár kijelentéseiből megértette, hogy Németország bizonyos ideig nem tartja lehetségesnek, hogy visszalépjen ettől a garanciától. Ez sérti a Szovjetuniónak, mint fekete-tengeri hatalomnak az érdekeit, amelynek a fekete-tengeri menti országok és a szorosok helyzete rendkívül fontos. A fekete-tengeri szorosok vonatkozásában meg kell mondani, hogy azok nem egy esetben szolgáltak

kapuként az Oroszország elleni támadásokhoz. Ez történt a krími háborúban 1855–1856-ban, s 1918-ban és 1919-ben is.

Molotov kijelenti, szeretné tudni, mit fog szólni a német kormány ahhoz, ha a szovjet kormány garanciát ad Bulgáriának ugyanúgy, ahogyan azt Németország és Olaszország Románia esetében tette, miközben teljes egészében fennmaradna a Bulgáriában létező belső rendszer – ha tetszik, nem száz, hanem akár ezer évig is. Lehetőség szerint minél előbb szeretne megállapodni ez ügyben. Törökország tudja, hogy a Szovjetunió elégedetlen a tengerszorosok tekintetében a montreux-i egyezménnyel, tehát ez a kérdés igen időszerű.

Hitler azt mondja, hogy a montreux-i egyezményre vonatkozóan épp ez az, amiről Ribbentrop beszélt neki, aki tárgyalt erről Olaszországgal, és megtudta, hogy Olaszország jóindulattal viseltetik ez ügyben. Ő, mármint Hitler, úgy véli, hogy a tengerszorosok problémáját a Szovjetunió javára kell megoldani.

Molotov kérdése kapcsán Hitler szükségesnek tartja, hogy két momentumra felhívja a figyelmet:

1. Románia maga kérte a garanciát, egyébként ugyanis nem tudta volna átengedni a területének egy részét háború nélkül.

2. Olaszország és Németország garanciát adott, mivel azt diktálta az olajforrások biztosításának szükségessége, és mert Románia kérte az olajlelőhelyek védelmét. Ehhez légierőre és némi szárazföldi erőre volt szükség, hisz tartani lehetett az angol csapatok partraszállásától. Azonban amint vége lesz a háborúnak, a német csapatok el fogják hagyni Romániát.

Bulgária tekintetében Hitler úgy véli, meg kell tudni, óhajt-e Bulgária ilyen garanciákat a Szovjetuniótól és hogyan viszonyul majd ehhez Olaszország, ugyanis ő a leginkább érdekelt ebben a kérdésben. A tengerszorosokra vonatkozóan: Oroszországnak biztonságban kell lennie a Fekete-tengeren. Szeretne személyesen találkozni Sztálinnal, mivel az jelentősen megkönnyítené a tárgyalások folytatását,[89] azt reméli, Molotov mindent jelenteni fog Sztálinnak.

Molotov elégedetten konstatálja ez utóbbi kijelentést, és azt mondja, örömmel tolmácsolja Sztálinnak. Egyet szeretnénk: biztosítani magunknak, hogy a tengerszorosokon keresztül ne érhessen bennünket támadás. Ezt a problémát a Szovjetunió meg tudja oldani Törökországgal. A Bulgáriának nyújtandó garancia elősegítené, hogy megbízhatóbban oldjuk meg azt. Hozzáteszi, a Szovjetunió szükségesnek tartja, hogy gondoskodjék arról, hogy a jövőben a Szovjetunióra senki se tudjon rátámadni a tengerszorosokon keresztül, amint azt nemegyszer megtette Anglia. Azt gondolja, ez a probléma megoldható egy Törökországgal tető alá hozandó megállapodás révén.

Hitler kijelenti, hogy ez megegyezne azzal, amiről Ribbentrop beszélt neki: a Fekete-tenger teljes körű biztosítása a montreux-i egyezmény felülvizsgálata útján, úgy, hogy a tengerszorosok béke időben szabadon hajózhatók legyenek a kereskedelmi hajók számára, de az orosz hadihajók mindig szabadon kijuthassanak a Földközi-tengerre, a nem fekete-tengeri hatalmak hadihajói előtt azonban zárva legyen a szorosok bejárata.

[89] A Hitler–Sztálin találkozóra nem került sor.

Molotov feltételezi, hogy a tengerszorosokat illetően a helyzet az, hogy a Szovjetunió érdekelt a tengerszorosok biztosításában megakadályozandó Angliának esetleges behatolását, amely főleg Görögországnak, valamint Törökországnak köszönhetően katonai bázisokkal rendelkezik a tengerszorosok közelében. Beszél a szovjet kormány azon óhajáról, hogy e kérdés megoldása valóban megtörténjen, és ne maradjon puszta ígéret. Tudja, hogy ki határozza meg Németország politikáját, ezért választ kér a birodalmi kancellártól a Bulgáriának nyújtandó garanciáról feltett kérdésére, s közben megismétli: Bulgária belső rendje egyáltalán nem sérülne, valamint a Szovjetunió kész támogatni Bulgáriának azon — szerinte jogos — törekvését, hogy kijárathoz jusson az Égei-tengerre.

Hitler szerint ehhez szükség van arra, hogy

1. tisztázzuk, akarja-e maga Bulgária a szovjet garanciát,
2. megvitassuk e kérdést a Ducéval.

Molotov azt mondja, nem hiszi, hogy ezt az ügyet itt és most meg kellene oldani, mindössze kíváncsi a birodalmi kancellár véleményére.

Hitler kifejti, amíg a Ducéval nem tárgyalt, semmit sem tud mondani. Ami a Duna problémáját illeti, Németország a leginkább ebben érdekelt, minthogy a legiparosodottabb Duna-menti ország; a fekete-tengeri kijárat viszont Németországot nem érdekli. Ezeket az ügyeket figyelmesen meg kell vitatni, mivel ki kell küszöbölni minden olyan súrlódást, amely akadályozhatná az előttünk álló nagy munkát.

Molotov szükségesnek tartja még egyszer megjegyezni, hogy a Szovjetunió számára a tengerszorosok kérdése tisztán védelmi feladat, Oroszország a tengerszorosokon keresztül soha senkit nem támadott meg; ezt igazolja a történelem is.

Hitler megjegyzi, hogy mindez világos, mivel Oroszország fekete-tengeri állam, de úgy gondolja, hogy ezen kívül Oroszországnak más, a jövőre vonatkozó érdekei is lesznek. Úgy véli, az ázsiai térségbeli szovjet érdekeltség kérdésében a Szovjetuniónak Japánnal kell megegyeznie. Lát bizonyos arra utaló jeleket, hogy Japán kész közeledni Oroszországhoz. Ugyanez vonakozik a kínai háborúra.[90] Japánnal lehet beszélni ez ügyben.

Molotov megjegyezi, hogy más kérdések is érdeklik a Szovjetuniót. A Szovjetunió mint nagy és erős ország nem maradhat ki a nagy problémák megoldásából sem Európában, sem Ázsiában. Ami a szovjet–japán viszonyt illeti, az, bár lassan, de javul az utóbbi időben, ezután pedig nyilvánvalóan gyorsabban kell hogy fejlődjön. Ebben Németország segíti a Szovjetuniót, és az hálás ezért a német kormánynak. Kompromisszumos kiutat kell találni a Kína és Japán között kialakult helyzetből, méghozzá Kína számára méltóságteljes kiutat; ebben a tekintetben a Szovjetunió és Németország fontos szerepet játszhatnának. Mindezt meg kell tárgyalnunk a későbbiekben, amikor Ribbentrop Moszkvába jön.

Hitler sajnálatát fejezi ki, hogy mindeddig nem sikerült találkoznia olyan jelentős történelmi személyiséggel, mint Sztálin, annál is inkább, mert úgy véli, elképzelhető, hogy ő maga is bekerül a történelembe. Feltételezi, hogy Sztálin

[90] A kínai–japán háború formálisan 1937. július 8-án kezdődött.

aligha hagyja el Moszkvát egy németországi utazás kedvéért, neki meg, mármint Hitlernek, lehetetlen elutaznia a háború idején.

Molotov egyetért Hitlerrel egy ilyen találkozó kívánatos voltáról, és kifejezi reményét, hogy az létrejön.

Ezzel a megbeszélés befejeződik. Az eszmecsere időtartama 3 óra 30 perc volt.

Lejegyezte: V. Bogdanov, V. Pavlov

OF EL f. 3, op. 54, gy. 675, 49–67. Nem hitelesített, géppel írt másolat. Az irat első oldalalán kézírással a következő megjegyzés olvasható: „Nem áll rendelkezésre jelentés arról, hogy Molotov elvtárs az adott feljegyzést látta. L." Közli: Novaja i Novejsaja Isztorija, 1993. 5. sz. 80–88.; Dokumenti... i. m. XXI-II/2/1. köt. 63–71.

22.

FELJEGYZÉS V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK NÉMETORSZÁG KÜLÜGYMINISZTERÉVEL, J. RIBBENTROPPAL FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSÉRŐL

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Külön dosszié

Ribbentrop kijelenti, hogy szeretne néhány kiegészítést és pontosítást fűzni ahhoz, amit a Führer mondott. Eközben csak általánosságban szólna a jövendő szovjet–német együttműködés lehetőségeiről, valamint megismételné ennek az együttműködésnek azokat a feltételeit, amelyekről már írt Sztálinnak.[91] „Nyers gondolatokat" szeretne kifejteni arról, hogyan látja ő a dolgokat, vagyis olyan gondolatokat, amelyek esetleg a jövőben megvalósíthatóak lennének. E gondolatok lényege a Háromhatalmi Egyezményben résztvevő országok és a Szovjetunió közötti együttműködés. Ribbentrop azt gondolja, először meg kell találni a módját, hogy együtt nagyvonalakban megállapítsák a négy állam érdekszféráit, és aztán külön-külön megállapodni Törökország problémájával kapcsolatosan. Az érdekszférák elhatárolásának problémája mind a négy államot érinti, míg Törökország problémája csak Németországot, Olaszországot és a Szovjetuniót. Azután, hogy Molotov ezt megbeszéli Sztálinnal, majd Németország és a Szovjetunió megegyeznek ezekben a kérdésekben, a miniszter úgy gondolja, hogy Németország és a Szovjetunió kapcsolatba lép Japánnal és Olaszországgal, hogy tisztázzák, miként lehet érdekeiket közös nevezőre hozni. Ami Törökországot illeti, ő az Olaszországgal való kapcsolatra gondol. Meg lehetne keresni annak „modus procedendi"-jét,[92] hogy a kívánt irányban nyomást gyakoroljunk a törökökre. Amennyiben közös nevezőre tudjuk hozni ezen országok érdekeit, amit Ribbentrop lehetségesnek és az érdekelt felek számára előnyösnek tart, akkor

[91] Az utalás Ribbentrop Sztálinhoz írt 1940. október 13-i levelére vonatkozik.
[92] Eljárási módját.

ezt a két kérdést bizalmas dokumentumokban rögzíteni lehetne egymás között, ha a Szovjetunió osztja Németország nézeteit a háború kiszélesedésének megakadályozásáról, és annak befejezését akarja. Hozzáteszi, úgy gondolta, jól értette Molotov szavait, hogy mindezek a kérdések tanulmányozásának a végső célja az, hogy egyezményt kössenek a hármak paktumának résztvevői egyik részről, és a Szovjetunió a másik részről a négy nagyhatalom ebben a szellemben történő együttműködéséről. Hogy ezeket az ügyeket konkrétabban megvizsgálhassuk, felvázolt néhány pontot, melyeket — szerinte — tartalmaznia kellene ennek az egyezménynek. Szeretné hangsúlyozni, hogy ilyen konkrét formában ő, mármint Ribbentrop, nem beszélt sem Japánnal, sem Olaszországgal. Úgy vélte, ezeket a gondolatokat először a Szovjetunióval és Németországnak kell egymással tisztáznia. Természetesen általánosságban már megtárgyalta ezeket a gondolatokat Japánnal és Olaszországgal. Egyet szeretne mondani, mégpedig azt, hogy amit elmond, az nem javaslat lesz, hanem csupán nyers formában megfogalmazott gondolatok. Kéri, beszéljünk Sztálinnal egy ilyen megállapodás lehetőségéről. A következő lépésként Olaszországgal és Japánnal kell tárgyalni. Mindennek akkor lesz értelme, ha tisztázzuk ezeket a kérdéseket. A Háromhatalmi Egyezmény résztvevői és a Szovjetunió közötti megállapodást körülbelül a következő formában képzeli el (Ribbentrop a zsebéből papírt vesz elő és e papírra nézve mondja tovább):

„A Háromhatalmi Egyezményben résztvevő államok kormányai attól az óhajuktól vezettetve, hogy az őket érintő területeken a népek boldogulását elősegítő új rend alakuljon ki, együttműködésük alapjainak megteremtése céljából az alábbiakban állapodtak meg:

1) A Háromhatalmi Egyezménynek megfelelően Németország, Japán és Olaszország megállapodtak abban, hogy meg kell akadályozni, hogy a háború világméretű konfliktussá szélesedjék, és hogy a béke megteremtése érdekében együttes munkálkodásra van szükség. Kinyilvánították azon óhajukat, hogy a világ más részén élő népeket is bevonjanak az együttműködésbe, amennyiben ezek a népek hajlandóak törekvéseiknek ugyanilyen irányt szabni. A Szovjetunió kijelenti, hogy szolidáris ezekkel a célokkal, és elhatározta, hogy a maga részéről kész politikai együttműködésre a Háromhatalmi Egyezmény résztvevőivel.

2) Németország, Olaszország, a Szovjetunió és Japán kötelezik magukat arra, hogy tiszteletben tartják egymás érdekszféráit. Amennyiben ezen érdekszférák ütköznének, baráti szellemben fognak megállapodni minden ebből a tényből fakadó ügyben.

3) A szerződő felek nem támogatnak olyan csoportosulásokat, amelyek bármelyikük ellen irányulnak. Kötelezik magukat arra, hogy gazdaságilag támogatják egymást, és gazdasági megállapodásaik bővítésére fognak törekedni.

4) Ezt az egyezményt hosszú távra, mondjuk tíz éves időtartamra lehetne megkötni."

Ehhez a megállapodáshoz csatolni lehetne valamilyen formában egy kiegészítő titkos megállapodást. Ebben a kiegészítő egyezményben — utalva a nyilvános egyezményre — rögzíthetnénk a megállapodó négy fél területi aspirációinak súlypontjait. Ami Németországot illeti, a békekötéskor Európában végrehajtandó revíziókon kívül törekvéseink súlypontja Közép-Afrikában van.

Ami Olaszországot illeti, az európai revízión kívül törekvései Északkelet- és Észak-Afrikára irányulnak. Japán aspirációinak súlypontját diplomáciai úton, a vele folytatott tárgyalások során kell tisztázni. Ribbentrop feltételezi, hogy Japán törekvéseit a Mandzsukuótól[93] és a Japán-szigetektől délre fekvő vonalra lehetne irányítani. Ami a Szovjetuniót illeti, ezt a kérdést tisztázhatnánk. Feltételezi, hogy a Szovjetunió aspirációinak súlypontja déli irányban fekszik, vagyis az Indiai-óceán felé. Ki lehetne egészíteni ezt a megállapodást egy ponttal arról, hogy ezek a hatalmak tiszteletben tartják egymás igényeit.

Fontolóra lehetne venni egy második kiegészítő jegyzőkönyvet, amelyben a következőket rögzítenénk: Németország, Olaszország és a Szovjetunió nézetei megegyeztek abban, hogy érdekükben áll bevonniuk Törökországot a velük való együttműködésbe. Kötelezettséget vállalnak, hogy azonos politikát folytatnak ebben a vonatkozásban. Németország, Olaszország és a Szovjetunió arra fog törekedni, hogy a montreux-i egyezményt felváltsák egy másikkal. Ezen új egyezmény szerint a Szovjetunió jogot kap arra, hogy hadiflottája áthaladhasson a tengerszorosokon, míg más hatalmaknak — kivéve a fekete-tengerieket, Olaszországot és Németországot — le kell mondaniuk arról a jogukról, hogy hadihajóik áthaladjanak a tengerszorosokon. Eközben magától értetődően a szorosok szabadok maradnak valamennyi kereskedelmi hajó számára. Amennyiben a Szovjetunió hajlik az együttműködésre Olaszországgal és Japánnal, Németország üdvözölné ezt.

Ribbentrop úgy véli, az egyes kérdéseket diplomáciai úton lehetne tisztázni, a diplomáciai képviselőkön keresztül: Moszkvában Schulenburg gróf, Berlinben pedig a meghatalmazott képviselő révén. Sztálin leveléből[94] ő, Ribbentrop, megértette, hogy az nem viszonyul negatívan ahhoz, hogy a Szovjetunió együttműködjön a három országgal. Úgy gondolja, a diplomáciai tárgyalásokat a külügyminisztereknek Sztálinnál teendő látogatásával, valamint egy ilyen egyezmény aláírásával lehetne lezárni. Világos, hogy ez minden vonatkozásában tanulmányozást igényel. Nem ragaszkodik hozzá, hogy Molotov most adjon választ, minthogy ezt az ügyet magától értetődően tanulmányozni kell.

A következőkkel szeretné még kiegészíteni az általa elmondottakat. Arról beszél a miniszter, hogy mindig érdeklődéssel követte a Szovjetunió és Japán viszonyát. Nem tudja, rákérdezhet-e Molotovnál e kapcsolatok állapotára. Molotov szavaiból arra következtet, léteznek arra utaló jelek, hogy e kapcsolatok egyre gyorsuló ütemben fognak javulni. Olyan információkkal rendelkezik, miszerint Japánban jelentőséget tulajdonítanak a Szovjetunióval kötendő megnemtámadási egyezménynek. Nem akar beleavatkozni ezekbe a dolgokba, de úgy véli, hasznos lenne megbeszélni ezeket a kérdéseket. Előfordulhat, hogy kiderül, szükség lenne Németország közvetítői befolyására. Emlékszik Sztálin szavaira, hogy az ázsiaiakat ő, vagyis Sztálin, jobban ismeri, mint Ribbentrop. Ám ő, mármint Ribbentrop, tudja, hogy Japán kész széleskörű megállapodást kötni a Szovjetunióval. Ha sikerül megkötni a megnemtámadási paktumot, akkor Japán szeretné széleskörűen rendezni a szovjet–japán kapcsolatok vala-

[93] Az 1932-ben a japánok által függetelenné nyilvánított Mandzsúria.

[94] Sztálin Ribbentrophoz írt válaszlevelét lásd ADAP, D., XI, köt. 300–301.

mennyi függőben levő kérdését. A japánok őt semmire nem kérték. De Ribbentrop azt mondja, hogy olyan értesülésekhez jutott, amelyek szerint a megnemtámadási szerződés megkötése esetén a japán kormány kész elismerni a Szovjetunió érdekeit Külső-Mongóliában és Hszincsiangban,[95] amennyiben sikerül megegyezni Kínával. Ha a Szovjetunió csatlakozik a Háromhatalmi Egyezményhez, ami egyenértékű lenne egy Japánnal kötött megnemtámadási szerződéssel, lehetővé válna a Szovjetunió érdekszféráinak megállapítása Brit-Indiában.

A szahalini koncessziók ügyében a japánok szintén készek lennének a dolgok elébe menni, ha az egyezmény megszületik. Bár ehhez a japánoknak le kell küzdeniük némi ellenállást az országon belül.

Molotov engedelmet kér, hogy néhány megjegyzést fűzzön a Ribbentrop által elmondottakhoz. A végén kezdené, mégpedig a szovjet–japán viszonynál. Már hangot adott annak a reményének, hogy megvan az alap a gyorsabb továbbhaladáshoz azon az úton, amelyen a szovjet–japán kapcsolatok fejlődtek ebben az évben. Általában véve pozitív irányban fejlődtek, bár nem megszakítások és fennakadások, stb. nélkül. A japán kormány felvetette egy semlegességről szóló paktum kérdését. A Szovjetunió elvben elfogadhatónak ítélte ezt a javaslatot és válaszában a dolgok egészére vonatkozóan fejtette ki álláspontját. Ezt követte a japán kormány nyilatkozata, amely tartalmazta a megnemtámadási szerződésre vonatkozó javaslatot. Szovjet részről erre a japánoknak azt nyilatkoztuk, hogy ez a kérdés pótlólagos vizsgálódást igényel. Ilyen a szovjet–japán kapcsolatok helyzete, amelyek — Molotov véleménye szerint — mélyülni fognak. A szovjet fél azt gondolja, jelenleg, azon a sor, hogy Japán válaszoljon a fent említett, és Japánnak még Togón[96] keresztül eljuttatott szovjet álláspontra. Közben Tatekava azt ígérte, kikéri a japán kormány véleményét a szovjet fél által kifejtett elképzelésekről, és így ad választ rájuk. Ez a probléma egy sor üggyel összefügg, s némi időre van szükség a kölcsönös megértés eléréséhez.[97]

A birodalmi miniszter által érintett többi kérdéssel kapcsolatban Molotov szeretne néhány megjegyzést tenni, és alkalmasint egy sor kérdést feltenni Ribbentropnak. Törökország és a tengerszorosok esetében a szovjet kormány abból indul ki, hogy először is meg kell állapodni Törökországgal a tengerszorosok ügyében. Másodszor: a montreux-i egyezmény rossz. Harmadszor: a Szovjetuniónak, mint fekete-tengeri hatalomnak reális garanciákat kell kapnia arra vonatkozóan, hogy a szorosokon keresztül Anglia ne támadhassa meg, amint azt korábban néhány alkalommal megtette. Meg kell tárgyalni az ilyen támadást megelőző garanciák, valamint a fekete-tengeri hatalmak és a Szovjetunió biztonsága megoldásának konkrét formáit. Tanulmányozni kell ezt a kérdést, és megoldása bizonyos időt igényel.

Ribbentrop (félbeszakítva a tolmácsot) azt mondja, úgy gondolja, hogy a Szovjetunió, Olaszország és Németország együttműködése ki kell szabadítsa

[95] Hszincsiang Északnyugaton, Mongólia mellett elterülő kínai terület.

[96] Togo Sigenori (1882–1950): japán diplomata. 1938-tól 1942-ig moszkvai nagykövet, 1941–1942-ben és 1945-ben külügyminiszter. A távol-keleti nemzetközi katonai törvényszék húsz év fogházra ítélte, amerikai katonai korházban hunyt el.

[97] A szoviet–japán semlegességi szerződést Moszkvában 1941. április 13-án írták alá. A szerződés szövegét lásd: *Halmosy:* Nemzetközi szerződések... I. m. 521–522.

Törökországot az Angliával fennálló kapcsolataiból, és rá kell venni a Szovjetunió szorosokra vonatkozó igényeinek teljesítésére. Mindemellett a Szovjetunió kívánalmainak teljesítését Olaszország bizonyos törekvéseinek ellenében kell végrehajtani. Németország másodsorban érdekelt a tengerszorosokban. Azokban elsősorban Oroszország érdekelt. Érdekeink párhuzamosak. Míg Németország a háború idején érdekelt a szorosoknál, hogy meghiúsítsa az angolok fekete-tengeri behatolási kísérleteit, addig a Szovjetunió érdekei folytonosak.

Molotov, kiegészítve a mondottakat, arról beszél, hogy Ribbentropnak egyet kell értenie azzal a megállapítással, miszerint Németország nem fekete-tengeri hatalom. Számára a szorosok nem másod-, hanem valószínűleg tizedrendű jelentőségűek, Olaszország számára pedig, amely szintén nem fekete-tengeri ország, a szorosok talán ötödrendű jelentőségűek. A tengerszorosok kérdése a Szovjetuniónak rendkívül fontos, hisz a Szovjetunió határai közvetlenül támadhatóak a szorosok felől. Németországnak „nem fáj a szíve" ez ügyben. Bulgária kérdése azért különösen fontos, hogy a Szovjetunió biztos lehessen abban, a szorosok felől nem éri támadás. Molotov hangsúlyozza eközben, hogy a Szovjetuniót nem érdekli Bulgária belső élete, azt a bolgárok úgy rendezik el, ahogy akarják, száz és ezer évre akár. A Szovjetunió nemcsak azt tartja szükségesnek, hogy Törökországhoz hozzányúljon, hanem össze is köti a saját fekete-tengeri határainak biztonságának kérdését a Bulgáriának nyújtandó szovjet garanciákkal.

Ribbentrop azt mondja, nem tud egyetérteni azzal, hogy Olaszország nem érdekelt a tengerszorosokban. Érdekelt bennük, mivel a Földközi-tengeren helyezkedik el.

Molotov megjegyzi, hogy a Fekete-tengerről Olaszországot soha senki nem fenyegette, és nem is fogja fenyegetni.

Ribbentrop úgy válaszol, hogy ő nem tengeri stratéga, és nem képes megítélni Olaszország stratégiai helyzetét. Ami a Bulgáriának adandó garanciákat illeti, nem tudja — amint ugyanezt ma már a Führer is mondta —, hogyan viszonyul ehhez Bulgária. Ribbentropnak módjában áll majd tárgyalni e kérdésről ezen országok államférfiaival. Amint azt már hangoztatta, egyes országok (utalás Bulgáriára – V. M.) lehet, hogy csatlakoznak a háromhatalmi egyezményhez – más formában természetesen, mint ahogyan ez a Szovjetunió számára lehetővé válik majd. A Bulgáriának nyújtandó garancia kérdését meg kell tárgyalni Olaszországgal. A miniszter érdeklődik, miként kapcsolja össze Molotov a Bulgáriának adandó garanciákat azzal a feladattal, hogy a szorosokon keresztüli támadások ellen biztosítsa magát a Szovjetunió.

Molotov rámutat, hogy Törökország után Bulgária a szorosokhoz legközelebb fekvő fekete-tengeri ország és ebben a kérdésben — mint fekete-tengeri hatalom — igencsak érdekelt. Ám a jelen helyzetben, mivel nem áll módunkban minden, a többi országot érintő kérdést tisztázni, érdekes lenne megismerni a német kormány véleményét a Szovjetunió részéről Bulgáriának nyújtandó garanciák ügyében. Megismétli, nem azt mondja, hogy más államok véleményét nem kell kikérni e kérdésben, de itt, Berlinben egyszerűbb lenne a német kormány álláspontját megvilágítani, mint más kérdéseket.

Ribbentrop ismételten kijelenti, hogy erre a kérdésre a német kormány nem válaszolhat anélkül, hogy ne tanácskozna Olaszországgal. Szeretné tudni, nem felel-e meg a Szovjetunió azon törekvésének, hogy biztosítsa magát a szorosokon keresztüli angol támadás ellen az, amiről Ribbentrop ebben a vonatkozásban Olaszországgal beszélt. Annak ellenére, hogy maga is érdekelt a tengerszorosoknál, Olaszország azt ígérte, hogy elébe megy a Szovjetunió kívánságainak, és engedményeket fog tenni, ami őt, vagyis Ribbentropot, igen megörvendeztette. Mi a szovjet kormány véleménye erről a tervezetről?

Molotov elégedettségének ad hangot, hogy Olaszország jóindulattal áll e kérdéshez. Kifejti véleményét arról, hogy milyen jelentősége van ennek a kérdésnek Németország, Olaszország és a Szovjetunió számára, és ismét hangsúlyozza, hogy a Szovjetuniónak nem csupán a Törökországgal — amelyhez a szorosok tartoznak — történő megállapodásra van szüksége, hanem reális garanciákra is. A Szovjetuniónak erre a kérdésre vonatkozó válaszában bennfoglaltatik a bolgár kérdést is, pusztán külpolitikai szempontból, amely nem érinti Bulgária belső életét. Jelen esetben a Szovjetunió lehetségesnek tartja, hogy garanciát nyújtson Bulgáriának - Románia analógiájára, amelynek Németország és Olaszország adott garanciát, méghozzá úgy, hogy nem is tanácskozták azt meg előzetesen a Szovjetunióval, és nem kérték ki ez ügyben a Szovjetunió véleményét. A szovjet kormány úgy érzi, jogában áll felvetni az általa Bulgáriának nyújtandó garancia kérdését, amelynek a tengerszorosokat kell majd biztosítania a Szovjetunió számára. Eközben a szovjet kormány szükségesnek tartja, hogy kikérje ez ügyben Németország véleményét.

(A továbbiakban a tolmács folytatja Molotov félbeszakított első válaszának fordítását.)

Molotov úgy véli, hogy a Szovjetuniót érintő kérdések nemcsak Törökországra korlátozódnak. A tengerszorosokkal kapcsolatosan a Szovjetuniót érdekli a bolgár kérdés is. A Szovjetuniót érdekli Magyarország és Románia — mint a Szovjetunióval határos országok — sorsának kérdése is. A Szovjetunió nem hagyhatja figyelmen kívül azt, hogyan fog megoldódni ezen országok sorsa. Molotov elmondja, szeretne tájékoztatást kapni arról, mint gondol a „Tengely" egyrészt Jugoszláviáról és Görögországról, másrészt Lengyelország sorsáról. A Szovjetunió és Németország aláírt egy jegyzőkönyvet az utóbbiról. Érvényben marad-e ez a jegyzőkönyv, amely Lengyelország sorsáról véleménycserét irányoz elő? Ha még nyugatabbra megyünk, a Szovjetunió számára nem közömbös Svédország semlegességének kérdése. Annak idején mindkét ország kormánya — a szovjet és a német is — azon a véleményen volt, hogy mindketten érdekeltek Svédország semlegességében. A Szovjetunió jelenleg is tartja magát ehhez a véleményéhez ebben az ügyben. Fenntartja-e Németország is a korábbi álláspontját Svédország semlegessége kérdésében?

A Szovjetuniót érdekli a Balti-tengerről való kijutás kérdése: a Kis- és Nagy-Baelt, az Řresund, a Kattegat és a Skagerrak. Nem lenne-e célszerű a Duna-kérdés mintájára ez ügyben is összehívni az érdekelt országok tanácskozását? Most nem beszél a finn kérdésről, amelyről már kifejtette a szovjet kormány álláspontját. Ha Ribbentrop szükségesnek tartja, hogy most beszéljenek ezekről

a kérdésekről, akkor jó lenne ezt megtenni. Ezt követően szeretne szólni azon kérdésekről, jelezte Molotov, amelyekről Ribbentrop az elején beszélt.

Ribbentrop azzal kezdi, nem szabad elfelejteni, hogy Németország háborút visel Anglia ellen, és ezért most egy sor kérdésben nem tud dönteni. Meg kell mondania, több kérdést kapott, mint amennyire módjában áll válaszolni. Aláhúzza, hogy Németország érdekelt Svédország semlegességében. Döntést hozni olyan részletkérdésekben, mint a balti-tengeri kijárat, elképzelhetetlen; ott jelenleg háború folyik, és ezért értelmetlen a balti-tengeri kijárat kérdésének megoldásáról beszélni. Ugyanígy korai Lengyelországról beszélni. Ami a Balkánt illeti, ezen a területen Németország gazdaságilag komolyan érdekelt, erről a német kormány nemegyszer nyilatkozott a Szovjetuniónak. Németország nem szeretné, ha Anglia bármilyen formában zavarná az onnan történő ellátását. Ribbentropnak úgy tűnik, hogy Moszkvában nem értették meg a Romániának nyújtott garanciát. Ez a garancia akkor jött létre, amikor Ribbentrop Bécsbe utazott, ahová Magyarország és Románia küldöttségeit meghívták tárgyalni.[98] E két ország viszonya akkor nagyon feszült volt. Magyarország készen állt hadat üzenni Romániának, amennyiben Németország nem avatkozik be. Azért, hogy engedményekre vegyük rá a románokat, Németország garanciát adott Romániának. Németországnak meg kellett adnia ezt a garanciát, mert először is békét akart a Balkánon, másodszor pedig nem akarta, hogy Anglia betelepedjen oda, és zavarja Németország ellátását. A Balkán vonatkozásában Németország kétféleképpen érdekelt: először: a béke megőrzésében a balkáni országokkal folytatott gazdasági kapcsolatai biztosítása céljából, másodszor Németország nem szeretné, ha Anglia frontot nyitna ott ellene. Ezt az érdekeltséget a háború váltotta ki. Abban a pillanatban, amikor Anglia elismeri vereségét, és békét kér majd tőlünk, Németország beéri a gazdasági érdekeivel, és a német csapatokat kivonják Romániából. Ribbentrop még egyszer szeretné elmondani, hogy Németországnak nincsenek ott területi követelései.

Molotov azt mondja, megállapodhatnának a balti-tengeri kijárat kérdése megoldásának időpontjáról, ha már magát a kérdést nem lehet megoldani most.

Ribbentrop azt feleli, a németek kívánsága az, hogy a Balti-tenger valamennyi partmenti állam számára szabad belső tengerré váljék. Bárki, aki most kidugja az orrát a Balti-tengerre, meggyőződhet róla, hogy ott háború folyik, és ezért nem lehet beszélni tengeri kijáratról. Szeretné a mai megbeszélést fontosabb ügyek felé terelni, s feltenné a kérdést, kész-e a Szovjetunió együttműködni velük. „Más ügyekben mindig meg tudunk állapodni, amennyiben tavalyi egyezményeinkre támaszkodva kiszélesítjük kapcsolatainkat" — mondja a miniszter. Hol húzódnak Németország és a Szovjetunió érdekszférájának határai? — ezt kell eldöntenünk. Olyan megoldást kell találni, hogy országaink ne álljanak szemben egymással, hanem közösen igyekezzenek megvalósítani érdekeiket, hogy közösen realizálhassák törekvéseiket, nem pedig egymás ellenében. Ribbentrop választ vár arra, kész-e a Szovjetunió tanulmányozni ezt a kérdést, és együttműködni a három nagyhatalommal. Sztálin levelei nyomán az a benyomása, hogy a Szovjetunió hajlik erre. A Németországot és a Szovjetuniót

[98] Ribbentrop az 1940. augusztus 30-i ún. második bécsi döntésre utal.

érintő ügyeket mindig meg lehet oldani, az a fontos, hogy mind Németország, mind a Szovjetunió elképzelései nagy vonalakban közösek legyenek. Ebből a szemszögből nézve Finnország kérdését másodrendűnek tartja. Szeretné tudni, a Szovjetunió elvben rokonszenvezik-e a azzal a gondolattal, hogy az óceánhoz az Indai-óceán irányában találjon kijáratot? Megtárgyalta-e a Szovjetunió ezt az elképzelést?

Molotov azt mondja, hogy már csak a Ribbentrop által érintett általános kérdésekre kell válaszolnia. A következőkre szeretné felhívni a figyelmet. Hitler — hasonlóan Ribbentrophoz — úgy fogalmazott tegnap is és ma is, hogy nem érdemes részletkérdésekkel foglalkozni, mivel Németország élethalálharcot vív. Molotov nem akarja lebecsülni Németország jelenlegi állapotának, helyzetének jelentőségét, de Hitler és Ribbentrop megnyilatkozásainak alapján az a benyomása támadt, hogy a háborút Németország már megnyerte és Anglia ügye lényegében már eldőlt. Következésképpen úgy is lehetne mondani, hogy ha Németország az életéért küzd, akkor Anglia „a haláláért". Most pedig a Szovjetunió, Japán, Németország és Olaszország közös munkájáról. A válasza erre a kérdésre igenlő, de meg kellene állapodni ez ügyben. Egy sor konkrét kérdés vetődik fel itt. Általánosságban már válaszoltak Sztálin levelében. Ő, vagyis Molotov, már hangsúlyozta itt és még egyszer hangsúlyozza, keresni kell a megegyezést. Helyesek- e Németország feltevései az érdekszférák elhatárolásáról? Nehéz már ma konkrét választ adni erre, ugyanis Németország ezidáig nem tette fel a Szovjetuniónak ezt a kérdést és az a szovjet kormány számára új. Egyelőre nem ismeri J. V. Sztálin és más szovjet vezetők erre vonatkozó véleményét, de a szovjet válasz abból következik, amit már elmondott. A holnap e nagy kérdéseit — véleménye szerint — nem szabad elszakítani a jelen kérdéseitől. Ha helyesen hangoljuk azokat össze, akkor ráfogunk találni a szükséges megoldásra. Az a tény, hogy egy sor megbeszélést folytathatott a külügyminiszterrel és a birodalmi kancellárral, nagy előrelépés a fontos kérdések tisztázásának terén. Hogy hogyan menjünk tovább ezen az úton, az Ribbentrop döntésétől függ. Ribbentrop már említette, hogy a nagyköveteink — von der Schulenburg gróf és Skvarcev elvtárs — folytassák diplomáciai úton e kérdések megtárgyalását. Amennyiben most nincs szükség más módszerekre, akkor ez a javaslat elfogadható. Molotov úgy véli, már válaszolt a neki feltett kérdésekre.

A megbeszélés ezzel befejeződött.

Az eszmecsere 21-től 24 óráig tartott, Ribbentrop bombabiztos óvóhelyén.

Lejegyezte: V. Pavlov

OF EL f. 3, op. 64, gy. 675, 68–83. Nem hitelesített, géppel írt másolat. Az irat első oldalalán kézírással a következő megjegyzés olvasható: „Nem áll rendelkezésre jelentés arról, hogy Molotov elvtárs az adott feljegyzést látta. L." Közli: Novaja i Novejsaja Isztorija, 1993. 5. sz. 88–94.; Dokumneti... I. m. XXIII/2/1. köt. 72–79.

23.

RIBBENTROP BERLINBEN V. M. MOLOTOVNAK ÁTNYÚJTOTT JAVASLATA A NÉGYHATALMI EGYEZMÉNYRŐL

1940. november 13.

Szigorúan titkos!
Külön dosszié

A Háromhatalmi Egyezményben résztvevő államok kormányai attól az óhajuktól vezettetve, hogy az őket érintő területeken a népek boldogulását elősegítő új rend alakuljon ki, együttműködésük alapjainak megteremtése céljából az alábbiakban állapodtak meg:

1) A Háromhatalmi Egyezménynek megfelelően Németország, Japán és Olaszország megállapodtak abban, hogy meg kell akadályozni, hogy a háború világméretű konfliktussá szélesedjék, és hogy a béke megteremtése érdekében együttes munkálkodásra van szükség. Kinyilvánították azon óhajukat, hogy a világ más részén élő népeket is bevonjanak az együttműködésbe, amennyiben ezek a népek hajlandóak törekvéseiknek ugyanilyen irányt szabni. A Szovjetunió kijelenti, hogy szolidáris ezekkel a célokkal, és elhatározta, hogy a maga részéről kész politikai együttműködésre a Háromhatalmi Egyezmény résztvevőivel.

2) Németország, Olaszország, a Szovjetunió és Japán kötelezik magukat arra, hogy tiszteletben tartják egymás érdekszféráit. Amennyiben ezen érdekszférák ütköznének, baráti szellemben fognak megállapodni minden ebből a tényből fakadó ügyben.

3) A szerződő felek nem támogatnak olyan csoportosulásokat, amelyek bármelyikük ellen irányulnak. Kötelezik magukat arra, hogy gazdaságilag támogatják egymást, és gazdasági megállapodásaik bővítésére fognak törekedni.

4) Ezt az egyezményt hosszú távra, mondjuk tíz éves időtartamra lehetne megkötni.

OF EL f. 3, op. 64, gy. 675, 68–83. Nem hitelesített, géppel írt másolat. Közli: Novaja i Novejsaja Isztorija, 1993. 5. sz. 94.; Dokumneti... i. m. XXIII/2/1. köt. 79.

24.

A TASSZ KÖZLEMÉNYE V. M. MOLOTOV BERLINI TARTÓZKODÁSÁRÓL

1940. november 13.

November 12-én esete Ribbentrop, Németország külügyminisztere fogadást adott a Szovjet Népbiztosok Tanácsa elnöke, a Szovjetunió külügyi népbiztosa, V. M. Molotov tiszteletére.

A fogadáson megjelentek a német kormányszervek, a nemzeti szocialista párt vezető személyiségei, a német hadsereg legfelsőbb parancsnokságának képvi-

selői, valamint a V. M. Molotov elvtárs kíséretében lévő személyek, a Szovjetunió meghatalmazott berlini képviselője, Skvarcev elvtárs és a szovjet diplomáciai képviselet felelős beosztású munkatársai.

Ribbentrop úr és V. M. Molotov elvtárs köszöntő beszédet mondtak.

***

Ma délelőtt 10 órakor a V. M. Molotov elvtárs, a Szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke, a Szovjetunió külügyi népbiztosa, látogatást tett Göring birodalmi marsallnál.[99]

Ezt követően V. M. Molotov elvtárs meglátogatta Hess urat[100] – Hitler helyettesét a nemzetiszocialista párt élén.

***

Ma, berlini idő szerint 14 órakor Hitler, Németország birodalmi kancellárja villásreggelit adott V. M. Molotov elvtársnak, a Szovjet Népbiztosok Tanácsa elnökének, a Szovjetunió külügyi népbiztosának tiszteletére.

V. M. Molotov elvtárs 13 óra 45 perckor indult el a Bellevue palotából a birodalmi kancelláriára a német külügyminisztérium protokollosztálya vezetőjének, Dörnberg úrnak kíséretében. A német hadsereg és Hitler testőrségének egységei a birodalmi kancellária bejáratánál katonai tiszteletadással fogadták Molotov elvtársat.

Molotov elvtárssal együtt a reggelin megjelent Tyevoszjan elvtárs kohászati népbiztos;[101] Gyekanozov elvtárs, a külügyi népbiztos helyettese;[102] Merkulov elvtárs, a belügyi népbiztos helyettese;[103] Krutyikov elvtárs, a külkereskedelmi népbiztos helyettese;[104] Balangyin és Jakovlev elvtársak, a repülőgépipari népbiztos helyettesei; Barkov elvtárs, a Külügyi Népbiztosság protokollosztályának vezetője; Skvarcev elvtárs, a Szovjetunió meghatalmazott németországi képviselője; Pavlov elvtárs, a diplomáciai képviselet első titkára.

Német részről jelen voltak: Ribbentrop külügyminiszter úr; Keitel tábornagy úr, a német Véderő Főparancsnokság főnöke;[105] dr. Goebbels birodalmi mi-

[99] Lásd a 12. sz. dokumentumot.

[100] Lásd a 13. sz. dokumentumot.

[101] Ivan Fjodorovics Tyevoszjan (1902–): azerbajdzsán származású szovjet politikus. 1928-tól párttag. 1936-tól 1939-ig hadiipari népbiztoshelyettes, 1940-től 1948-ig vaskohászati népbiztos (1946-tól miniszter), 1948-tól 1953-ig miniszterelnök-helyettes is.

[102] Vlagyimir Georgijevics Gyekanozov (1898–1953): grúz politikus, a szovjet politikai rendőrség egyik vezetője, Berija híve. 1938–1939-ben az NKVD főparancsnokságán a külföldi osztály, majd a kémelhárítás parancsnoka. 1939 májusában került a külügyminisztériumba, ahol 1947-ig külügyi népbiztoshelyettes. 1940–1941-ben egyúttal berlini nagykövet is. 1953-ban a Berija-perben kivégezték.

[103] Vszevolod Nyikolajevics Merkulov (1895–1953): szovjet politikus.1941-től szovjet belügyi népbiztoshelyettes,1943-tól 1950-ig állambiztonsági népbiztos (1946-tól miniszter). 1950-től 1953. december 16-ig az állami ellenőrzési minisztérium vezetője. A Szovjetunió Legfelső Bírósága a sztálini törvénysértésekben játszott szerepéért halálra ítélte. 1953. december 23-án kivégezték.

[104] Krutyikov, A. D. Krutyikov szovjet politikus, a német–szovjet gazdasági együttműködéssel és árucsere-forgalommal foglakozó külkereskedelmi népbiztoshelyettes.

[105] Wihelm Keitel (1882–1946): német hivatásos katonatiszt, vezértábornagy. 1938-tól 1945-ig a német Véderő Főprancsnokság főnöke, 1940-ben nevezték ki vezértábornaggyá. A nürnbergi perben halálra ítéltek és kivégezték.

niszter;106 dr. Ley, a német munkafront vezetője;[107] dr. Dietrich, a német kormány sajtóosztályának vezetője;[108] Bormann, a nemzeti szocialista párt kiváló személyisége;[109] dr. Meissner, Hitler személyi titkárságának vezetője;[110] von der Schulenburg úr, a moszkvai német nagykövet; Sepp Dietrich úr, Hitler személyi testőrségének parancsnoka; Hitler adjutánsai, Schtaub és Schmundt ezredes; Hilger, a moszkvai német nagykövetség tanácsosa.

* ***

Ma este 7 órakor a Szovjetunió berlini diplomáciai külképviseletén vacsorát adtak V. M. Molotov elvtársnak, a Szovjet Népbiztosok Tanácsa elnökének, a Szovjetunió külügyi népbiztosának tiszteletére. A vacsorán megjelent V. M. Molotov elvtárs, Gyekanozov elvtárs, a külügyi népbiztos helyettese, Skvarcev elvtárs, a Szovjetunió németországi megbízottja, Tyevoszjan elvtárs kohászati népbiztos, Merkulov elvtárs, a belügyi népbiztos helyettese, Krutyikov elvtárs, a külkereskedelmi népbiztos helyettese, Balagyin és Jakovlev elvtársak, a repülőgép-ipari népbiztos helyettesei, Barkov elvtárs, a Külügyi Népbiztosság protokollosztályának vezetője, és más, V. M. Molotov elvtárs kíséretében lévő személyek, valamint a Szovjetunió berlini diplomáciai és kereskedelmi képviseletének munkatársai.

Német részről a vacsorán jelen volt: von Ribbentropp külügyminiszter úr; Himmler úr, a német rendőrség főnöke;[111] Lammers birodalmi miniszter úr; Todt úr fegyverkezési és hadianyagellátási miniszter;[112] dr. Ley úr a német munkafront vezetője; Dr. Dietrich a német kormány sajtóosztályának vezetője; Schmidt követ.[113]

Izvesztyija, 1940. november 14.

[106] Joseph Goebbels (1897–1945): német nemzetiszocialista politikus. 1930-tól a náci párt propagandafőnöke. 1933 és 1945 között birodalmi propagandaminiszter. 1944 augusztusa után a totális háború tejhatalmú megbizottja. 1945-ben öngyilkosságot követett el.

[107] Robert Ley (1890–1945): német nemzetiszocialista politikus, 1933-tól 1945-ig a Német Munkafront vezetője. Nürnbergben, vizsgálati fogságban öngyilkosságot követett el.

[108] Otto Dietrich (1897–1952): német nemzetiszocialista újságíró, politikus. 1933-tól 1945-ig birodalmi sajtófőnök volt, 1937 és 1945 között a propaganda minisztérium államtitkára. A nürnbergi perben felmentették. 1949-ben egy német bíróság 7 év fegyházra ítélte, de még ebben az évben szabadlábra helyezték.

[109] Martin Bormann (1900–1945): német nemzetiszocialista politikus. 1933-tól a náci párt, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt irodájának, 1943-tól kancelláriájának vezetője. 1943-tól Hitler titkára volt. A nürnbergi perben — távollétében — halálra ítélték. Hosszú ideig eltűntnek tartották, majd megállapítást nyert, hogy 1945. május 2-án Berlin ostroma során életét vesztette.

[110] Otto Meissner (1880–1953): jogász, Hitler államelnöki kancelláriájának vezetője. Nürnbergben, az ún. Wilhelmstrasse-perben felmentették a háborús bűnösség vádja alól.

[111] Heinrich Himmler (1900–1945): német nemeztiszocialista politikus. Az SS, a náci párt félkatonai szervezetének a vezetője 1929-től. Hitler hatalomátvétele után a Gestapo parancsnoka. 1936-tól 1945-ig a német rendőrség főnöke. 1943–1945-ben birodalmi belügyminiszter. 1945-ben öngyilkosságot követett el.

[112] Fritz Todt (1891–1942): mérnök, német nemeztiszocialista politikus. 1933-tól a birodalmi közlekedésügy, mindenekelőtt az útépítés főfelügyelője. 1938-tól az építőipar vezetője, az erődítményeket építő ún. Todt-szervezet létrehozója és irányítója. 1940-től fegyverkezési és hadianyag-ellátási miniszter. 1942-ben repülőgép-szerencsétlenség áldozata lett.

[113] Otto Paul Schmidt (1899–1970): német diplomata. 1924-től fordító. Ő volt a német birodalmi külügyminisztérium főtolmácsa. A legfontosabb diplomáciai megbeszéléseken ő vezette a jegyzőkönyvet.

25.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 14.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 3.00-kor
Érkezett: 4.00-kor telefonon

Sztálinnak.

Ma, november 13-án három és fél órás tárgyalásunk volt Hitlerrel, valamint ebéd után — a programban tervezett megbeszéléseken felül — három órás megbeszélés Ribbentroppal. Egyelőre röviden adok hírt e tárgyalásokról. A részleteket majd később.

Egyik megbeszélés sem hozta a várt eredményeket. A Hitlerrel töltött idő nagyobb része a finn kérdésre ment el. Hitler nyilatkozatában megerősítette a tavalyi egyezményt, de Németország kijelenti, érdekében áll a béke megőrzése a Balti-tengeren. Utalásomat arra, hogy tavaly semmilyen kikötés nem hangzott el e kérdéssel kapcsolatosan, nem cáfolta, de megjegyzésemnek nem is volt hatása. (Folytatása következik.)

(Folytatás) A másik ügy, amely óvatosságot váltott ki Hitlerből, a Szovjetunió által Bulgáriának nyújtandó garanciák kérdése volt. (Ugyanolyan alapon, ahogy Németország és Olaszország adott garanciát Romániának.) Hitler kitért a válasz elől arra hivatkozva, hogy ebben az ügyben előzetesen ki kell kérnie Olaszország véleményét.

Ribbentrop kitartóan ragaszkodott ahhoz, hogy a fekete-tengeri szorosok kérdésében a montreux-i egyezmény felülvizsgálata mellett foglaljunk állást, valamint amellett, hogy szülessék új nemeztközi megállapodás Törökország, a Szovjetunió, Olaszország és Németország részvételével, és Törökországnak nyújtandó területi garanciákkal, valamint azzal az ígérettel, hogy teljesítik a Szovjetunió nagyon indokolt óhaját, hogy a nem fekete-tengeri hatalmak hadihajói ne juthassanak be a Fekete-tengerre. Azt válaszoltam, hogy ez ügyben a Szovjetuniónak kell megállapodnia Törökországgal. Ez alatt azt értettem, hogy a nem fekete-tengeri Németország és Olaszország számára a tengerszorosok kérdése biztonsági szempontjából nem lényegbevágó, a Szovjetunió részére viszont a szorosok problémája nemcsak egy Törökországgal kötendő új megállapodással függ össze, hanem a Szovjetunió biztonságának reális garanciáival is. Ezen garanciák kérdése nemcsak Törökországot, hanem Bulgáriát is érinti az általam kifejtett értelemben, vagyis magának Bulgáriának is biztosítékokat kell kapnia. Kérdéseire azt válaszoltam, hogy a Szovjetunió, Németország, Olaszország és Japán „közös munkáját" az alapvető érdekszférák egymás közötti elhatárolásában lehetségesnek és kívánatosnak tartom, ám erről még meg kell állapodni, emellett pedig még helyesen kell összehangolni a holnap kérdéseit a ma problémáival. Ribbentrop

előterjesztette, vagyis felolvasta a négy nagyhatalom közös kommünikéjének vázlatát („nyers gondolatokat"), valamint két titkos jegyzőkönyv tervezetét:

A) A négy nagyhatalom érdekszféráinak szétválasztásáról, a mi övezetünknek az Indiai-óceán irányába történő terelésével.

B) A tengerszorosokról – Törökország, a Szovjetunió, Olaszország és Németország megállapodásának szellemében.

Ribbentrop ezeket a tervezeteket a szokásos diplomáciai úton, a nagyköveteken keresztül javasolta megtárgyalni. (A befejezés következik.)

(Befejezés) Azt mondtam, nincs kifogásom e tervezetek ily módon történő megvitatása ellen. Így tehát Németország nem veti most fel Ribbentrop moszkvai útjának kérdését.

Ezek az alapvető eredmények. Dicsekedni nincs mivel, de legalább megismertem Hitler jelenlegi hangulatát, elképzeléseit, amelyekkel számolnunk kell.

Még nem vettem fontolóra, milyen zárónyilatkozatot adjak elutazásomról Berlinből, mivel épp csak most tértem vissza Ribbentroptól, és tőle nem kaptam semmilyen javaslatot. Ha még tudna tanácsot adni, kérem, tegye meg.

Molotov

OF KL f. 059, op. 1, p.338, gy. 2314, 41–44. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 117.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 80–81.

26.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 14.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 15.15-kor
Érkezett: 18.00-kor telefonon

Sztálinnak

Javaslom tekintsünk el attól, hogy számjeltáviratokban részletesen beszámoljak a tárgyalásokról, amint korábban ígértem. Szerencsésebb lesz, ha személyesen tájékoztatlak és átadom az összes beszélgetésről készült feljegyzést Moszkvába érkezésem után. Remélem, egyetértesz ezzel.

Molotov

OF KL f. 059, op. 1, p. 338, gy. 2314, 62. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 118.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/2. köt. 818.

27.

A. Ja. VISINSZKIJNEK, A SZOVJET KÜLÜGYI NÉPBIZTOS ELSŐ HELYETTESÉNEK TÁVIRATA A SZOVJETUNIÓ MEGHATALMAZOTT NÉMETORSZÁGI KÉPVISELETÉNEK

1940. november 14.

Szigorúan titkos!

Molotov elvtársnak a Központtól

Küldjük a zárónyilatkozat alábbi szövegtervezetét: „November 12–13-i berlini tartózkodása során V. M. Molotov, a Szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke, a Szovjetunió külügyi népbiztosa tárgyalásokat folytatott A. Hitler birodalmi kancellárral és J. Ribbentroppal Németország külügyminiszterével. Az eszmecsere a kölcsönös bizalom jegyében zajlott, és egyetértéshez vezetett valamennyi, a Szovjetuniót és Németországot érdeklő kérdésben.

V. M. Molotov ugyancsak tárgyalt Göring birodalmi marsallal, valamint Hess birodalmi miniszterrel, Hitler helyettesével a nemzeti szocialista pártban. Folyó év november 14. reggelén V. M. Molotov, a Szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke, külügyi népbiztos hazautazott Moszkvába."[114]

Jobb lenne, ha előbb a németek állnának elő a saját tervezetükkel.

A Központ megbízásából továbbítom.

Visinszkij

OF KL f. 059, op. 1, p. 339, gy. 2315, 38–39. Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 82.

28.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA J. V. SZTÁLINNAK, AZ SZK(b)P KB FŐTITKÁRÁNAK

1940. november 14.

Szigorúan titkos!
Elküldve: 15.25-kor
Érkezett: 18.20-kor telefonon

Sztálinnak

Skvarcev elkísér engem Moszkvába, akinek munkáját külön meg kell beszélnünk.

Molotov

OF KL f. 059, op.1, p. 338, gy. 2314, 64. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 118.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/2. köt. 818.

[114] Az utolsó mondatot Sztalin javitotta: „A baráti légkörben zajló megbeszélések során véleményt cseréltek a külpolitikai kérdésekről, érintették a szovjet–német viszony több kérdését, további fejlődésének távlatait" (OF KL f 059, op. 1, 339. gy. 2315. 54–55.; Dokumneti XXIII/2/1. 82.)

29.

KÖZLEMÉNY V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK A NÉMET KORMÁNY VEZETŐIVEL FOLYTATOTT TÁRGYALÁSAIRÓL.

1940. november 14.

A november 12–13-i berlini tartózkodása során V. M. Molotov, a Szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke, a Szovjetunió külügyi népbiztosa tárgyalásokat folytatott Adolf Hitler birodalmi kancellárral és Joachim von Ribbentroppal, Németország külügyminiszterével. Az eszmecsere a kölcsönös bizalom jegyében zajlott, és közös egyetértéshez vezetett valamennyi, a Szovjetuniót és Németországot érdeklő kérdésben.

V. M. Molotov ugyancsak tárgyalt Göring birodalmi marsallal, valamint Hess birodalmi miniszterrrel, Hitler helyettesével a nemzeti szocialista pártban.

November 14-e reggelén V. M. Molotov, a Szovjet Népbiztosok Tanácsának elnöke, külügyi népbiztos hazautazott Moszkvába.

Izvesztyija, 1940. november 15.

30.

V. M. MOLOTOVNAK, A SZOVJET NÉPBIZTOSOK TANÁCSA ELNÖKÉNEK, A SZOVJETUNIÓ KÜLÜGYI NÉPBIZTOSÁNAK TÁVIRATA I. M. MAJSZKIJNAK, A SZOVJETUNIÓ NAGY-BRITANNIAI NAGYKÖVETÉNEK[115]

1940. november 17.

Az Ön tájékoztatására a következő rövid információt adom a berlini megbeszélésekről:

1. Berlini utazásom válasz volt Ribbentrop tavalyi két moszkvai látogatására, s a német kormány meghívásra került rá sor.

2. A nemzetközi sajtó néhány, a valóságnak meg nem felelelő közleménye ellenére, a berlini tárgyalások főként a szovjet–német viszonyt, az elmúlt évben megkötött egyezmények végrehajtását, és a szovjet–német viszony továbbfejlesztése lehetőségeinek tisztázását érintették. Szóba került a Szovjetunió, Németország és más országok közötti érdekszférák elhatárolásának kérdése, a Szovjetuniónak a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozása ügyében viszont nem született megállapodás.

3. Berlinben semmilyen szerződést sem írtunk alá, és nem is terveztük ezt. A megbeszélések, amint az november 10-i kommünikéből[116] is kiderül, véleménycserére korlátozódtak.

---

[115] A távirat első négy pontját megküldték a Bulgáriában, Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon, Finnországban, valamint Olaszországban, Görögországban, Franciaországban, Svédországban, az Egyesült Államokban, Japánban és Kínában működő szovjet nagykövetségeknek és követségeknek.

[116] Tévedés, a kommüniké 1940. november 14-én jelent meg. Lásd a 27. sz. dokumentumot.

4. Egy sor kérdést, amelyekről Berlinben eszmecsere zajlott, sokásos diplomáciai csatornákon keresztül a továbbiakban meg lehet vitatni.

5. A beszélgetésekből kiderült, hogy a németek rá akarják tenni a kezüket Törökországra a Romániának nyújtott biztonsági garanciákhoz hasonló biztosítékok ürügyén, és ki akarják szúrni a szemünket, a montreux-i egyezmény javunkra történő felülvizsgálatával, miközben azt javasolják, hogy segítsünk nekik ebben. Mi ehhez nem járultunk hozzá, mivel úgy véljük, hogy először: Törökországnak függetlennek kell maradnia, másodszor: a szorsokra vonatkozó egyezményt a Törökországgal folytatandó tárgyalások során javítani lehet, de ezt nem lehet megtenni Törökország háta mögött.

6. A németek és a japánok, láthatóan, nagyon szeretnének bennünket a Perzsa-öböl és India felé tolni. Mi elutasítottuk ennek a kérdésnek a megvitatását, mivel úgy véljük, hogy ilyen tanácsok Németország részéről nem helyénvalóak.

OF KL f. 059, op. 1, p. 338, gy. 2239, 112–114. Közli: Mezsdunarodnaja Zsizny, 1991. 8. sz. 119.; Dokumenti... i. m. XXIII/2/1. köt. 92.

NEMZETI ÉS REGIONÁLIS IDENTITÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Szerk. Ábrahám Barna, Gereben Ferenc, Stekovics Rita

Piliscsaba, 2003, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 548 o.

Az egyetem Európa-Tanulmányok Központja adta ki ezt a kötetet, amelyben számos külföldi szerző is közreműködött. A továbbiakban a külföldieknél jelezzük azt az egyetemet, amellyel kapcsolatban áll. A szerkesztők a tanulmányokat négy nagyobb csoportba osztottak be, az I. a kulturális és vallási régiókat tárgyalja mintegy bevezetőként, a II. a nemzeti fejlődés kérdéseit, a III. a regionális tudat és a tájhaza problematikáját járja körül, a IV. pedig a politikai törésvonalakat a parlamenti választások tükrében.

Az I. részben Berényi István a kulturális régió fogalmát és általában a régió kérdését veti fel. A régiót közepes nagyságú, időben változó tájegységként határozza meg, amelynek egyediségéhez az ott lakók régiótudata döntő mértékben járul hozzá. Tomka Miklós a vallási változások szociológiáját elemzi. Úgy látja, hogy a régióban 1945 és 1989 után valamiféle vallási éledés mutatható ki, különösen a fiatalok körében, míg nyugaton ez éppenséggel csökkenőben van. A vallásosság a modernizációval negatív, a hazafiassággal viszont pozitív korrelációban áll. Gereben Ferenc éppen ezt az utóbbi korrelációt állítja a középpontba, amelynek a történelmi hagyomány és a kulturális értékek szabják meg tartalmát. Az ebből fakadó „tartósságtudat" határozott én- és csoportképző mechanizmus — erős kapcsolatban a vallással —, amely kisebbségi sorsban felerősödik. A cselekvő vállalás különösen a felsőfokú képzéssel bíró rétegeknél tapasztalható.

A II. részben Kósa László a magyar nemzettudat történeti változásait elemzi. Ez először IV. Béla idejében mutatkozik a hit védelmének formájában, a „védőbástya" motívum hamar társul ehhez. Mohács után Magyarország áldozatnak tartja magát, de ezt a reformáció után a felekezetek kölcsönösen a másik fél bűneivel magyarázzák. A Regnum Marianum 18. századi eszméje már optimizmust sugároz, majd a nacionalizmust a magyar nyelv eltűnésére vonatkozó herderi jóslat is szítja. A reformkor a polgári átalakulást állítja a központba. A millennium idejét megint a felhőtlen optimizmus határozza meg. Trianon után ez az ellenkezőjére fordult, a mérleget Szekfű vonja meg a *Három nemzedék*kel. Ekkor bontakozik ki kisebbségi tudat (pl. transzilvanizmus) a híd-szereppel együtt. Németh László a mélymagyar–hígmagyar különbségtétellel bonyolítja a kérdést. Az utolsó végiggondolt nemzetképnek Bibóét tartja a szerző, a pártállami korból csak a nemzeti függetlenséget a központba állító ún. Molnár-vitát említi. Ma már erre emlékeztető elmélet nincs.

Paál Vince az osztrák identitás történetét vázolja fel – talán kissé korán, a hallstatti kultúrával és a keltákkal kezdve. Ostarrichi megalapítása (996) és néhány egyéb esemény után a korai újkorra létrejött osztrák állam már túl nagy volt ahhoz, hogy egyetlen nemzet alakuljon ki benne. A 19. század végéig az osztrák tudat a németnek alárendelten él, mintái a nagynémet Schönerer és a keresztény-szociális Lueger. 1918-ban Ausztria a nagyhatalmak által kikényszerített államalakulat. Valamiféle, a némettől már elkülönülő nemzettudat csak 1945 után kezd kialakulni, 1997-ben a megkérdezettek 78%-a foglalt állást az osztrák nemzet léte mellett, amivel az alsóbb rétegek könnyebben azonosulnak. Az egyes tartományokban ugyanakkor erősen eltérő kollektív identitások is jelentkeznek (pl. Vorarlberg).

Illés Pál Attila *A lengyel politikai gondolkodás története* címen érdemben az első felosztás óta végbement változásokat összegzi.

Halász Iván a modern cseh nemzettudat változásait elemzi igen részletesen a koraújkortól kezdve. A német problematika elsőbbsége mellett rámutat a cseh nyelv presztízsének eltűnésére a 19. század elejétől. A cseh nemzettudat a némettel szemben — de attól tanulva — fejlődik ki. Jiří Kořalka cseh történész ekkorra öt lehetséges identitást különböztet meg: osztrák, nagynémet, illetve pánszláv identitás, tartományi bohemizmus és a ténylegesen megvalósult cseh öntudat. Mindebben Herdernek a szlávokra vonatkozó pozitív jóslata is nagy szerepet játszott. A 18. század óta erős katolikus hagyományt hamarosan a huszita-protestáns tradíció kérdőjelezte meg,

amely ezért antiklerikális is. Masaryk cseh nemzeti koncepciója egyfajta arisztokratikus patriotizmust képviselt. A 19. század végén az ő realista pártja mellett megjelentek a mérsékletet hirdető néppártok. A mai tagolt ideológiai- és pártstruktúrában a neoliberális-konzervatív irányzat mellett erős kommunista párt, sőt szélsőjobb elemek is jelen vannak.

Ábrahám Barna a szlovák problematikát elemzi. Utal az Uhorsko/Maďarsko országnév kettősségére, ahol az előbbi a történeti Magyarországot jelenti, az utóbbi a mait. (Korábban Halász Iván veti fel a kötetben azt az ötletet, hogy az Uhorsko fogalmat a magyarban Magyarhonnak kellene mondani. Persze fordítva jobb volna, mert a Magyarhon hívebben tükrözné a magyar dominanciát, ám a mai országnév megváltoztatása lehetetlen volna.) A szlovákokra jellemző, hogy a magyarokkal és a csehekkel szemben kellett önálló nemzeti voltukat bizonygatniuk. Bonyolódott ez a felekezeti kérdéssel, hiszen a szlovákok nagyobb része katolikus, míg a kisebbség evangélikus. A szerző idézi Samuel Timont, aki a 18. század során először hirdette meg, hogy a szlovákok itt őslakosok voltak és szívesen befogadták a magyarokat. A dualizmus korát gyarmati uralomnak tekintik, de ekkor irtotta ki Czambel, a kiváló nyelvész a bohemizmusokat a nyelvből. A Tiso-féle állam Hitler találmánya volt, ami kényszerpályára vitte a a szlovákokat. A szlovákok nehezményezik, hogy a csehek lenézik és kioktatják őket, ezért viszonyuk a csehszlovák időkben sem volt felhőtlen. Mivel a szlovákokat sohasem kérdezték meg az állami változások vonatkozásában, egyfajta felelőtlenség alakult ki bennük az állammal szemben. A gyakorta a túlélés mestereinek nevezett szlovákok múltban gyökerező görcsössége csak magyar és cseh segítséggel oldható.

Az erdélyi Nagy Róbert a román nemzetfejlődés problémáit a több állam közti megosztottságból vezeti le. Az erdélyi román nemesség elmagyarosodott, a két fejedelemségben a szláv–bizánci hatás volt az uralkodó. Az egyházi unió Erdélyben erősítette a tiszta római származás tudatát. A 19. században Havaselvén a francia befolyás volt az uralkodó (a bojárfiakat bonjouristáknak nevezték francia-majmolásuk miatt), Moldvában pedig régóta a lengyel és a magyar hatás váltakozott. A 19. század végén Titu Maiorescu itt fejtette ki elméletét a román nemzettudat „megalapozatlan formájáról". A 20. században a népiesség mellett a sănătorizmus az ősi falusi egyszerűséget kultiválta. 1918 után a megvalósult egységállamban a jobboldal erősödött meg, majd 1945 után már Dej kiépítette a nemzeti kommunizmust.

Szilágyi Imre a szlovén fejlődésben a tartományi patriotizmust látja kiindulópontnak. Az 1840-es években felvetődött a nyelvkérdés: Valentin Vodnik a szerb–horvátot választotta, Franje Prešeren a szlovént, de német nyelvű levélben szakított költőtársával. 1848-ban megfogalmazódott a szlovének lakta terület egyesítésének terve. Az elnémetesedő „nemškutar"-okat megvetették, s a horvátoktól való félelmükben, de az osztrák uralom miatt is, inkább oroszok akartak lenni, mint poroszok – a korabeli jelszó szerint. Egy ideig a Monarchián belüli trializmusban látták a megoldást, de hangoztatták, hogy a másik két délszláv néppel szemben „csak a szlovének dolgoznak". A horvátoktól ma is elhatárolódnak, de az Európai Uniótól is idegenkednek.

Sokcsevits Dénes a horvát nemzettudat meghatározójának a több állam közti megosztottságot, a Dalmáciával való egyesülés (háromegy királyság) programját, s később a jugoszláv egységállamtól való idegenkedést tartja. A szerbekkel való ellentét már 1918 előtt megjelent. A 19. században Strossmayer az orosz orientációt, Starčević az önállóságot képviselte. A magyarok iránt olykor megnyilvánult a rokonszenv (pl. a neoabszolutizmus mint közös ellenség ellen), de inkább a szembenállás volt a jellemző, s csak 1945 után Krleža révén az irodalomban mutatkozik árnyaltabb magyarságkép. A szerb–horvát viszonyt a második világháború alatti ellenségeskedés kiélezte, s még inkább a szerb–horvát háború 1992–95-ben. A horvátok távolságtartóak nemzeti kisebbségeikkel szemben. 1994-ben egy közvéleménykutatás szerint az osztrákok és a magyarok a legjobb barátok: csak 0,3% tartja őket ellenségnek.

Ress Imre azt vizsgálja, lehetséges-e bosnyák nemzetről beszélni, s elveti ennek lehetőségét. Pedig az okkupáció idején Kállay Béni mint közös pénzügyminiszter megpróbált a muszlimokból bosnyák nemzetet faragni, de már Burián felhagyott ezzel. Az itteni szerb és horvát lakosság nemzeti ideológiáját a szomszédságból kapta. De még muszlim oldalon is akadt, aki a muzulmánokat horvátoknak tartotta. 1918 után a jugoszláv „háromnyelvű egynemzet" megoldás vált elfogadottá. 1941–1944-ben a muszlimok egyrésze a partizánok közé állt, mások a németek oldalán harcoltak, ezért kollaboránsoknak tartották őket. 1964-ben viszont a titói Jugoszláviában végre elismerték egy muszlim nemzet létét. A három felekezet valamiféle együttélése még az 1995-ös daytoni rendezés után is csak a városokban található meg. A muszlimok közt van magyarellenesség, a török hódoltság korát a bogomil-ellenes magyar hadjáratokért vett revánsnak tekintik.

Ábrahám Barna és Stekovics Rita a szerb nemzetfejlődésben a középkori szerb államok kialakulásától kezdődően az ortodoxiával való kapcsolatot tartják alapvetőnek. 1690 után a szerbek jelentős része Magyarországra (Magyarhonba) költözött át, ez vált a nemzeti műveltség központjává. Az eredeti szerb területen 1827-ben a lakosság fél százaléka írástudó. A délszláv területek szerb vezetés alatti egyesítése már korán előkerül, 1918-ban pedig meg is valósul. Az új jugoszláv állam valójában szerb (pl. 1938-ban a 165 tábornok közül csak kettő nem szerb). A második világháború idején a horvátok rendeztek vérfürdőt a horvátországi szerbek közt, 1945-ben a fordítottja ment végbe, majd ugyanez szerb–albán vonatkozásban megismétlődött. 1986-ban a szerb tudományos akadémia memoranduma a szerb nemzet keserves helyzetét panaszolta fel: az 1974-es alkotmány értelmében a szerbek 40%-a kisebbségbe került. 1918 után Pašić miniszterelnök a nagyszerb állam kedvéért lemondott a modernizációról, ellenfelei ezt is akarták megvalósítani. A magyarellenesség ma is megvan, a magyar kisebbséget a NATO előőrsének tekintik.

A III. — legterjedelmesebb — részt Gereben Ferenc és Nagy Attila tanulmánya nyitja a magyar olvasási szokások különbségeiről Vas és Hajdú-Bihar megye példáján, két 1980-as évekbeli felmérés alapján. Az igen részletes összevetés általános iskolásokra és felnőttekre vonatkozik. A szerzők sok adattal igazolják a nyugati régió nagyobb kulturális nyitottságát, a keletiek konzervativizmusát. Egyes adatokból kiderül, hogy az északi megyék állnak a legalacsonyabb szinten. Budapest egészen más a maga pesszimista jövő- és magyarságképével.

A łódźi Marek Koter és Mariusz Kulesza a lengyel országhatár kialakulásának földrajzi és történelmi okait vizsgálják. A vízrajzot tartják az alapvető földrajzi tényezőnek. A település folyóvölgyekben történt: hat ilyen régiót mutatnak ki az Odera és a Visztula mint tengely körül. A három nyugati régióból kettő, a sziléziai és a pomerániai hosszú időre elveszett, keleten viszont új folyók révén újabb területek kerültek Lengyelországhoz: Litvánia (vele Ukrajna) és Livónia (a Daugava–Dvina révén). Ezek a keleti területek már etnikailag vegyesek voltak. A felosztások idején, majd a 20. század során született határok már seholsem igazodtak a földrajzi határokhoz, hanem önkényesek voltak; 1945-ben az északi határt Sztálin rajzolta meg.

A krakkói Grażyna Prawelska-Skrzypek és Marta Moskal Kis-Lengyelország, vagyis Krakkó és környéke identitását elemzik. A terület régóta határvidék, őslakói a lemákok vagy lemkék, idetartozik Szepes és Árva lengyelországi része, meg a Magas Tátra-menti Podhale. A lakosság pozitívan viszonyul a régióhoz, itt megőrződött a folklór. Mégsem teljesen határvidéki régió, mert nem integrálódott a szomszédos területekbe.

Halász Iván (milyen szerencse, hogy sok tanulmányt írt a kötetbe!) Morvaországot veszi szemügyre. A 19. század végétől található itt gyenge regionalizmus. A lakosság cseh öntudatú, jóllehet a birodalmi őrgrófság régóta különállt a szorosabb értelemben vett Csehországtól, Cirill és Metód hagyománya élő volt, s a tartománynak nem volt rendi kapcsolata a csehekkel. A 18. századi bécsi orientáció után mégis a németektől való félelem miatt a cseh identitás az erősebb, igaz, az értelmiség jórésze elnémetesedett. A régió kapcsolata a csehekkel intenzívebb, mint a szlovákokkal. (Palacký morva születésű csehnek nevezte magát.) 1968-ban felvetődött egy cseh–morva–szlovák föderáció terve, de a két partner ellenzésén megbukott. Létezik morva regionális öntudat, de ma nem a különállás a legégetőbb kérdés.

Mária Dubayová eperjesi antropológus Szlovákia multietnikus és multikulturális jellegét bizonygatja. Az 5–6. század óta jelenlévő szláv etnikum a Mátra és a Bükk térségére is kiterjedt. A 12–14. század óta számottevő a német kolonizáció, a 10. század óta zsidók, 1322 óta romák is éltek itt. Délen jelentős a magyarok száma, a palócok néprajzi regionalitásként említhetők.

A Sussexben működő Juraj Buzalka a felekezeti megoszlás politikai hatását, a katolikus többség és az evangélikus kisebbség különbségeit (kollektív/individuális, hierarchikus/laikus) vizsgálja. A 18. században az értelmiség még többségében evangélikus, de Csehszlovákia csak a katolikus sztereotípia szerint volt protestáns állam. Tiso a háború alatt keresztény nacionalizmust hirdetett. 1945 után az evangélikusok körében nagyobb affinitás volt a kommunisták iránt, ezért ők ma tartózkodóbbak, mert a pártállami korszak mélyebben érintette őket. A szerző az 1989 után előkerülő pártokat is jellemzi: Mečiar pártja populista, inkább katolikus; az evangélikus Nemzeti Párt, izolacionista és antidemokratikus; a felekezetenkívüli Demokrata Unió liberális és Nyugat-barát; az öt pártból alakult Demokratikus Koalíció inkább katolikus.

Az ungvári Kobály József a ruszinokat mutatja be. A ruszinok regionális sajátosságokkal rendelkező ukránoknak tekintik magukat, korai betelepülésük legendája ma is él. Önálló ruszin irodalmi nyelv csak a háború utáni Jugoszláviában jött létre. Addig az orosz és az ukrán orientá-

ció közt ingadoztak. Az egységesen unitus uralmat 1945 után az ortodoxia megjelenése törte meg, ma már ez adja a többséget. A ruszinok önálló nemzetté válása nem valószínű.

A nyitrai Juraj Vaňko a szlovákiai ruszinokról értekezik, akik szintén az autochtóniára és az 5–6. századi Laborc fejedelemre hivatkoznak. Nemzetté válásuk sem az ébredés korában, sem utána nem sikerült. A ruszin Vasil Biľak, a szlovák kommunista párt főtitkára negatív szerepet játszott. Ma ismét megfigyelhető a ruszin–ukrán kettősség, de 1991-ben elismerték a ruszin nemzetiséget, 1995-ben a saját irodalmi nyelvet (a vajdasági után ez a második), Eperjesen ruszin kutatóintézet működik.

A krakkói Maria Sojak a lengyelországi lemák népről tudósít, akik a Lengyel-Kárpátokban sokáig azonos területen éltek, majd 1918 után többször is áttelepítették őket lengyel és szovjet vezénylettel. Unitusok, de vannak közöttük katolikus és zsidó enklávék, valamint vlach és ukrán betelepülők. Homogén etnikai szerkezetük még nem bizonyított.

Ábrahám Barna a két világháború közti román regionalizmust tárgyalja – érdemben az erdélyi románok különállását az eredeti Regáttól. A szerző emlékeztet rá, hogy az 1918-as gyulafehérvári határozat is voltaképpen transzilvanista volt, hogy az erdélyiek bírálták az ó-romániai laza erkölcsöket stb. A Regát — ahol Moldva az 1859/61-es egyesülés után hamar belesimult Havaselvébe — válaszként „felfuvalkodott regionalizmust" emlegetett. Az erdélyiek az erkölcsök emelésében találták meg küldetésüket. Az unitus egyház szerepe volt ebben fontos; Iorga is elismerte, hogy az erdélyi románok nemzeti érzése erősebb.

Kántor Zoltán a konszolidáció lehetőségeit kutatja Erdélyben. Kettős — nemzeti és etnikai — törésvonalat lát itt. Az erdélyi magyarság tipikus szubkultúra, így föderációt vagy területi autonómia hiányában az itteni románságnak kellene szubkultúraként partnerré válnia – a konszolidáció érdekében. Benedict Anderson nyomán a kisebbségi társadalom is képzelt közösségnek tekinthető.

A zágrábi Jadranka Grbić Jakopović a horvátországi regionalizmusnak jár utána. Pannon, dinári és adriai/mediterrán földrajzi régiót különböztet meg, a dinárihoz Bosznia egy részét is hozzárendeli, s ezek mellett politikai (történeti) régiókat is említ (Dalmácia, Szlavónia, Isztria). Isztriában a rómaiak előtt még illírek is jártak, majd az 5–7. században, illetve — második hullámban — a 9–10. században a szlávok érkeztek ide, a 16–17. században pedig külső telepítés is folyt. Ennek következtében a régió elolaszosodott, de 1947–1954 közt, az olasz exodus során, 116 ezer ember költözött el innen. A régióra a tolerancia jellemző, az ellenségeskedést kívülről hozták be. Az identitás már az 1980-as években eltolódott a nemzetitől a regionális felé, de a kettő nincs ellentétben.

Az újvidéki Gábrity Molnár Irén az 1992 utáni Jugoszlávia (vagyis Szerbia és Montenegró) helyzetét elemzi. A Vajdaság Szerbia kapuja a Nyugat felé. A Belgrád központú Šumadija az igazi szerb központ, a további közigazgatási egységek: Montenegró (Crna Gora), a Szandzsák és Koszovó-Metohija. A lakosság 32,7%-a nemzetiségi, 10%-ot tesz ki a Krajinából és Koszovóból menekült szerbek aránya. Tito idejében létezett a párt által ellenőrzött kulturális pluralizmus. A Vajdaságban csekély a távolságtartás az itteni etnikumok közt, 80% elégedett a tartományi státusszal. Az érzelmi nacionalizmus központja Ó-Szerbia (vagyis Šumadija), az albánok önállóságot akarnak. Montenegróban mindössze 2% az ateisták aránya, az utóbbi tíz évben mindenfelé hangsúlyossá vált a nyelvi és a vallási identitás.

Végül a Vajdaságból származó debreceni Pósa Krisztián Montenegró ingadozását mutatja be. Montenegró egyértelmű igénye, hogy minél távolabb kerüljön Szerbiától. Az állami hagyomány régi keletű, de a lakosságnak nincs külön nemzettudata. A Karadjordjević és a Petrović-dinasztiák régóta vetélkedtek a területért. 1918-ban a Jugoszláviához csatlakozás ellen felkelés tört ki, amely gerillaharc formájában 1928-ig elhúzódott. A külföld szeretné együtt tartani a két államot, de nő a függetlenséget kívánók tábora. A fiatalok elvándorolnak innen.

Ha a II. és III. részben a történeti és/vagy szociológiai megközelítés volt az uralkodó, ezt a IV. részben a politológiai váltja fel, a tanulmányok ugyanis az 1989 óta lezajlott választások alapján mutatják ki a politikai törésvonalakat. Zdzisław Mach Lengyelországot vizsgálja, ahol 1989-ig a kommunista párt az egységes nemzetet hirdette. Ma nő a lokális identitás szerepe, a fiatalok a érdeklődnek nemzetiségek iránt. Európa egyszerre rokonszenves és fenyegető, az európai identitás kialakulása bizonytalan.

Halász Iván első tanulmányában részletesen elemzi a cseh pártrendszert, voltaképpen az ócseh–ifjúcseh kettősség dualizmus-kori kialakulása óta. Jellemzőnek látja a mérsékletet, amely az értelmiség 1918 előtti helyzetének a következménye. Az 1989 utáni pártok részben az 1948

előttiek örökösei. A kommunista párt régimódi, de erős, a több párt viszont karanténban tartja, éppúgy, mint az idegengyűlölő republikánus pártot. A többiek helyzete még erősen változó.

Második tanulmányában Halász a szlovák pártrendszert a korai dualizmus-kori „régi iskola" és „új iskola" kettőssége óta elemzi. Ez a kettősség hamar megszűnt, s megmaradt a konzervatív régi iskola. Aztán 1900 táján a Nemzeti Párt mellett a szociáldemokraták és a Masaryk hatása alatt álló hlaszisták is jelentkeztek, meg a katolikus jellegű Néppárt. 1989 után feléledt a Demokrata Párt (1945–1948 közti szerepe alapján). Számos egyéb párt is alakult, részben bizonyos felekezeti jelleggel. Mečiar pártja az etatizmus és a kliensrendszer híve volt, de 1998 után nyitott Európa felé. Az ekkor kormányra került pártszövetség polgári jellegű. Jellemző, hogy a választók mindig csalódnak választott pártjukban, és ezért minden választás alkalmával új pártot keresnek. Az 1992-ben a parlamentből kimaradt Demokrata Párt a leginkább értelmiségi jellegű, befolyása továbbra is jelentős. 2002-ben a Mečiar visszatérésére számítók csodálkozására ismét a középpártok győztek.

Az erdélyi Bakk Miklós és Szász Alpár Zoltán a romániai pártrendszert vizsgálják, amely az egyesülés után kétpólusú volt (konzervatív–liberális), később léptek elő a parasztpártok és a jobboldal is. A rendszerváltás itt összeomlás formájában ment végbe. Választási küszöb híján eleinte túl sok párt jutott be a parlamentbe, ez csak a 3, később 5%-os küszöb bevezetésével módosult. Még 1990-ben 16 párt kívánt indulni, köztük 11 nemzetiségi. A szerzők sok térképen mutatják be az egyes pártok területi elhelyezkedését: a Nyugat-barát pártok Erdélyben és a Bánságban erősek, a Nyugattal szembenállók a Regátban. 2000-re három tömb alakult ki: egy szociáldemokrata, egy nacionalista és egy középjobb. A kimaradt pártok a szavazatok 23,3%-át szerezték meg, Erdélyben még többet.

Szilágyi Imre is két tanulmányt írt itt, Szlovéniáról és Horvátországról. Az előbbiben érdemben a 2000 körüli helyzetet vizsgálja (a kommunista Kučan elnök idejében), amelyből — megítélése szerint — még két vagy hárompólusú politikai rendszer is kialakulhat. A szerző 3 szlovéniai régiót különböztet meg, miközben az EU nyolcat szeretne látni. Ugyanakkor a lakosság fél Trieszt és Graz gazdasági vonzóerejétől, az EU- és a NATO-csatlakozás kérdésében pedig bizonytalan. Horvátország esetében a régiók kezdeti komoly különbségeire utal, melyek közül a fő törésvonalat a függetlenség kérdése jelentette – ezért tört ki az 1992–95 közti délszláv háború. Törésvonalat képez a második világháborúhoz való viszony, s ellentét van abból is, hogy Boszniát igénylik-e vagy sem – különös tekintettel a hercegovinai horvátokra. A horvát nemzeti tudat erősebb a regionális identitásnál, a „leghorvátabb" politikai alakulat a történeti Parasztpárt. A lakosság zöme az EU és a NATO mellett van, kevéssé vallásos, a pártállam idején elvett egyházi vagyon visszaadását ellenzi.

A szerzők sorából kirí a zongoraművész Kiss Gyöngyi, aki néhány évig szarajevói tudósító volt és benyomásait összegzi. Hangsúlyozza az állampolgári (boszniai – bosanci) és az nemzeti-etnikai (bosnyák – bošnjaci) kettősséget. A szerző rámutat arra, hogy a négyéves délszláv háború emléke még él. A muszlimok Törökországhoz igazodnak, az iszlám államok pedig sok segítséget nyújtanak a háború után a mecsetek helyreállításához. A daytoni 1995-ös rendezés elhanyagolta a részleteket, ezért a szerb–horvát felosztási javaslattal szemben a muszlimok a kivárás álláspontjára helyezkedtek. Nem jelentéktelen elem itt a szefárd zsidóság, de antiszemitizmus nem mutatkozik – hiszen van egymáson mit gyűlölni..

Gálbrity Molnár Irén az 1989 utáni jugoszláviai társadalmi törésvonalakat vizsgálja. Munkáját a 2000-es választások utáni helyzet felvázolásával fejezi be, de éppen ezután történtek alapvető fontosságú változások, melyeket persze már nem vehetett figyelembe. A Vajdaság politikai berendezkedésére vonatkozólag a centralizáció és a teljes önállóság közt még 3, tehát összesen 5 lehetőséget sorol fel.

A kötethez Kiss Gy. Csaba írt összefoglaló utószót. A változásokat a francia forradalommal összevetve azt emeli ki, hogy a központtal (vagyis a birodalmakkal) szemben itt a kis országok győztek 1918-ban. A tiszta nemzetállam ma is csak vágy. A nemzetté is átértelmezhető tartományok elkülönülése gátolja valamiféle föderáció kialakulását, ráadásul a tiszta etnikai határok itt ritkák, s továbbra is vannak vitás területek (Erdély, Bosznia). A sovinizmust a németek és a szovjetek egyaránt kihasználták, ám a régiók még a szovjet rendszert hosszú uralmát is túlélték. A regionalizmus jegyében új Euro-régiók vannak kialakulóban, miközben a régiók itt szerves történeti fejlődés eredményei. A kötet végén tájékoztatás található a szerzőkről. Sajnos azonban nincs hely- és névmutató, sem angol rezümék.

Bevezetőjükben a szerkesztők azt kívánják, hogy a kötet váljon kézikönyvvé egyetemi hallgatók, történészek, más szakmabeli kutatók számára. A teljesítmény teljes mértékben indokolja ezt a reményt, még ha a tanulmányok színvonala némileg egyenetlen is. Ám ezek mindegyike a maga módján szerzője érdeklődését és ízlését tükrözi, s együttesen képet adnak a térségről. Bármilyen hosszúra nyúlt is a tartalmi ismertetés, távolról sem tudja visszaadni a kötet sokfelé ágazó, gazdag anyagát. Nagyon jó gondolat volt a külföldi szerzők szerepeltetése, bár tájékozottság terén a hazaiak is bármikor felvehetik velük a versenyt. Az érdeklődés elsősorban a 20. századnak szól, időben hátrafelé haladva a megvilágítás ereje csökken, az adatok száma fogy. Ám a széles közönséget megszólítása érdekében manapság ez természetesnek tekinthető – noha nem biztos, hogy egyértelműen helyes.

A kötetben csak a néhány szerző közöl a témájára vonatkozó résztérképeket, hasznos lett volna még több, elsősorban a 19. és 20. századi helyzetet bemutató térkép. A szerzők, ha nem adnak lábjegyzeteket, többnyire rövid bibliográfiát is csatolnak. Talán célszerű lett volna egy, a térség egészét felölelő bibliográfia közlése – legalább a legfontosabb munkákról.

Még hosszan lehetne, sőt kellene dicsérni ezt a jól sikerült válogatást. Mint az eddigiekből talán meglátszik, a recenzens mindennel meg van elégedve. Egy kivétellel – a címmel. Berényi István mindjárt az első tanulmányban kimondja, hogy a Köztes-Európa kifejezés földrajzi szempontból elfogadhatatlan. Ezt szakmai kompetencia hiányában elfogadom, de történészként csak azt mondhatom, hogy a kötetben tárgyalt térség nagyjából azonos azzal, amelyet a két világháború közti korszakban kezdtek használni: azért köztes, mert a németek és az oroszok közti kisnépeket foglalja össze. A címben jelzett Közép-Európa számomra: Németország és csatlósai. A Köztes-Európa fogalmát a kötet még azzal is hangsúlyozza, hogy a külső borítón az öt fénykép közül kettő balkáni jelenséget ábrázol. A Köztes-Európa fogalom lényege: csak az oroszok ne kerüljenek ide! Az utóbbi évtizedek tapasztalatai alapján ezen nem is lehet csodálkozni, de hosszabb európai történeti távlatban nem szabad ilyen megkülönböztetést tenni. Igaz, a 20. századra összpontosítva talán ennek a felfogásnak is van létjogosultsága. Ebben az esetben viszont hiányzanak a balti kisországok, Albánia, Bulgária, sőt Görögország is.

A kifogásokat hosszan lehetne még sorolni, nemcsak a ragyogó eredményeket. A lényeg mindenképpen az, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Európa-Tanulmányok Központja kiváló munkát adott ki. Várjuk a hasonló színvonalú folytatást.

Niederhauser Emil

ROOSEVELT KÖVETE BUDAPESTEN

John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934–1941

Szerk.: Frank Tibor

Corvina, Budapest, 2002.

Illetve angolul:

DISCUSSING HITLER

Advisers of U.S. Diplomacy in Central Europe, 1934–1941

Tibor Frank (ed.)

Budapest–New York: Central European University Press, 2003.

E történet hőse egy tejüzem tulajdonos, aki az amerikai politikai pártrendszer furcsasága folytán váratlanul Európa kellős közepébe pottyanhatott, egy olyan időben, amikor e kontinens végzetes politikai és katonai válságot élt át. John Flournoy Montgomery, az Egyesült Államok magyarországi követe, aki 1933-tól 1941-ig töltötte be ezt a tisztet, csak angolul beszélt. Ez a tény nagyjából azokra szűkítette le ismeretségi körét, akik beszélték az ő nyelvét, bár többségük nem könnyen boldogult Montgomery vastagon közép-nyugati akcentusával. (Egy magasrangú magyar külügyminisztériumi tisztviselő állítása szerint Kánya Kálmán, a soknyelvű magyar külügyminiszter gyakran panaszkodott, hogy Montgomery olyan szörnyű amerikai akcentussal beszél angolul, hogy ő [Kánya] a felét sem érti annak, amit mond. Erről ld. Hory András: *Bukaresttől Varsóig* (szerk. Pritz Pál, Budapest: Gondolat, 1987, 402–403. oldal), továbbá Frank Tibor: *Discussing Hitler* (51. oldal). Ne felejtsük el azonban, hogy Hory nem szerette Kányát,

Montgomery képességeit pedig nem sokra tartotta.) Kinevezésekor a követ semmit sem tudott Magyarországról, és amit később tapasztalt, azt is nemegyszer naivan vagy tévesen értelmezte.

Amint nagyszerű, 70 oldalas bevezetőjében Frank Tibor kimutatja, Montgomeryt ennek ellenére őszintén kedvelték a magasabb magyar körökben, és a legrangosabbak közé is bejárása volt. Jegyzeteket készített 182 hivatalos és félhivatalos beszélgetéséről, amelyeket Horthy Miklós kormányzóval, miniszterelnökökkel, kormánytagokkal, más politikusokkal, üzletemberekkel, vezető hivatalnokokkal és diplomatatársaival folytatott. Ezekből a jegyzetekből pedig az derül ki, hogy beszélgetőtársai sokszor semmivel sem tévedtek kevésbé a dolgok megítélésében, mint Montgomery a maga elemzéseivel és jóslataival. Előfordult, hogy akár ő, akár partnerei — néhányan közülük a közép-európai térség kiváló szakértői — profetikusnak bizonyultak, máskor viszont Montgomery — csakúgy, mint beszélgetőtársai — olyan spekulációkba bocsátkoztak, amelyeket mai szemmel nevetségeseknek tűnnek.

Montgomery beszélgetései e könyv döntő hányadát teszik ki, s ezek alkották a State Department-nek írott jelentések és később a Montgomery-emlékiratok alapját. A jelentések és emlékiratok vezérfonala közös, és ez a Magyarország iránti rendíthetetlen szeretet. A követ egyetértett az uralkodó elittel, és reménykedett, hogy Magyarország előbb-utóbb jóvátételben részesül az első világháború után elszenvedett igazságtalanságokért. Csakhogy Magyarország hagyományos politikai és társadalmi rendszere akkoriban már a hanyatlás végső szakaszához ért, és amikor 1941 márciusában Montgomery végleg visszatért vermonti tejüzemébe, a magyar vezetésnek is csak három éve volt hátra teljes megalázásáig, kifosztásáig és részben: fizikai megsemmisüléséig.

Montgomeryt már Frank Tibor e könyvének megjelenése előtt is meglehetősen jól ismerték mind Magyarországon, mind külföldön, elsősorban 1947-ben publikált emlékiratai jóvoltából, ahol is diplomáciai tapasztalatait összegezte. A *Hungary, the Unwilling Satellite* (Magyarország, a vonakodó csatlós; New York: Devin-Adair Company, 1947.) valóban végig azt mondja, amit a cím állít. Szerinte a magyarok az első perctől az utolsóig ódzkodtak a német nácik kiszolgálásától, akiknek rendszerét és ideológiáját a Kormányzó és a magyar vezetők többsége mélyen megvetette. Mivel azonban Magyarországot a háború idején teljesen körülzárta a német birodalom és számos, nem vonakodó csatlós országa, amilyen pl. a fasiszta Románia, Horvátország, Szlovákia, sőt még a kollaboráns cseh protektorátus is volt, az országnak — Montgomery véleménye szerint — nem maradt más választása, mint hogy megpróbáljon boldogulni a németekkel. Mindeközben a magyarok igyekeztek olyan keveset adni a náciknak mind anyagilag, mind katonai erőben, amilyen keveset csak lehetett. Amint Frank Tibor ezt olyan jól megvilágítja, a *Hungary, the Unwilling Satellite* azért is különösen hasznos olvasmány mert nemcsak Montgomery véleményét tükrözi, hanem ez egyúttal a könyv megírására inspiráló régi magyar politikai és társadalmi berendezkedés *apologia pro vita sua*-ja is. Érdekességként említem, hogy most jelent meg a Montgomery emlékiratok második magyarországi kiadása, Frank Tibor szerkesztésében, kiegészítéseivel és javításaival (*Magyarország, a vonakodó csatlós, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2003).*

A *Vonakodó csatlós*, melyben Magyarország rövid története is olvasható, a kommunista időkben hiányzott a magyar könyvtárak polcairól. Részben Montgomery feltétel nélküli Horthy-rajongása (és a háborús konzervatív elit iránti csodálata) miatt, részben pedig heves antikommunista indulatainak következtében, mert ez utóbbi téren néha még magyar partnereit is túlszárnyalta. Az emlékiratok tanúsága szerint Montgomery a legelső hidegháborús harcosok közé tartozott. Az itt ismertetett könyv egy elkötelezett és szorgalmas amatőr diplomata emlékeit eleveníti fel a korszakról.

Frank, aki amerikai történelmet és kultúrát tanít a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, bőséges tapasztalatokkal rendelkezik amerikai ügyekben, miután a University of California in Santa Barbara-n, a New York-i Columbia Egyetemen és más amerikai intézményekben is tanított vendégprofesszorként. Sok könyvet írt, elsősorban a magyar intellektuális emigrációról mind az 1849 utáni időkben, mind a XX. században. Itt bemutatott könyve elkészítéséhez egy véletlen találkozás vezette a kihalófélben lévő Montgomery-család egyik tagjával, aki nagyvonalúan rendelkezésére bocsátotta a diplomata-rokon iratait. Ezeket a dokumentumokat azóta az Országos Széchényi Könyvtár őrzi, míg Montgomery iratainak egy másik gyűjteménye a Yale Egyetemen található.

Középnyugati származása és a republikánus vermonti háttér fényében némiképp meglepő, hogy Montgomery demokratapárti volt, aki jelentősen hozzájárult Franklin D. Roosevelt 1932-es választási kampányához. Jutalmul egy bécsi követi kinevezésben reménykedett, ehelyett azonban

Budapestre küldték. Az amerikai elnök áldásával bocsátották útjára, aki némi halovány rokonszenvvel viseltetett „tengerésztársa", Horthy iránt. 1937. december 31-én Roosevelt azt írta Montgomerynek: „Kérem, mondja meg a Kormányzónak, hogy nekünk tengerészeknek össze kell tartanunk." (John Flournoy Montgomery: *Hungary, the Unwilling Satellite* (New York: Devon-Adair Company, 1947.), a 26. oldallal szemközt megjelenő levél.

A rokonszenv bőséges viszonzásra talált: Horthy biztosította Montgomeryt afelől, hogy amennyiben a magyarok leadhatták volna szavazatukat az amerikai választásokon, döntő többségükben biztosan Rooseveltre szavaznak. Hogy miért lett volna ez így, rejtélyesnek tűnik, hiszen mind Horthynak, mind Montgomerynek vérmérséklete és politikai ideológiája egyaránt jobbra helyezkedett el Roosevelt-től és annak *New Deal* programjától. Talán csak arról volt szó, hogy a magyarok mindent szerettek, ami amerikai. Hiszen Amerika volt az az ország, amely 1920-ban elutasította a Magyarország számára megalázó trianoni béke aláírását, emellett az ő országukban egy milliónál is több magyar emigráns élt. Harry Hill Bandholtz amerikai tábornok emléke is hozzájárulhatott ehhez a rokonszenvhez, aki az első világháború után az Egyesült Államok katonai képviselőjeként segített Magyarországot megszabadítani a román megszállóktól, és szerepe volt abban, hogy Horthy kisszámú ellenforradalmi csapatai 1919-ben bevonultak a fővárosba.

Budapesten Montgomerynek semmi kétsége nem lehetett afelől, hogy barátok között van. A Magyarországon élő Habsburg családtagok ugyanúgy kedvesek voltak hozzá, ahogyan a kormányzó vagy a Károlyiak, az Apponyiak, a Sigrayak, a Széchényiek, a Zichyek és más válogatott mágnások, akikkel teniszezett és golfozott, és akik partijaikon elbűvölték őt. Nem mintha ne látott volna át rajtuk olykor. Néhány naplóbeli megjegyzése kifejezetten gúnyos, különösen a Habsburg főhercegek és különcségeik kapcsán. De leírása abban mindig változatlan, hogy mennyire hízelgőnek érzi a ráirányuló, megkülönböztetett figyelmet. Íme egy önelégült kis jenki, aki ötvenes éveinek vége felé (Montgomery 1878-ban Sedalia-ban (Missouri) született. 1954-ben halt meg az Egyesült Államokban.) frakkban, zsakettben vagy szmokingban díszeleg, aszerint amit a jeles alkalom megkívánt..

Montgomeryt minden benyomása arról győzte meg, hogy Magyarországon szinte senki sem kívánta a Habsburgok visszatérését a trónra, ahogyan ezt maga Montgomery és kormánya sem akarta volna. De hosszú ideig sem a követ, sem washingtoni irányítói nem ismerték fel, mennyire mellékes a „Habsburg-kérdés" a náci Németországéhoz képest. Mellesleg Ottó, a Habsburg trónkövetelő, Hitler legelszántabb ellenfelei közé tartozott, amire Montgomery már csak a háború után döbbent rá. A *Vonakodó csatlós*-ban rója fel Benešnek, a csehszlovák elnöknek — akinek személyét egyébként a Führer kedvenc céltáblának tekintette —, hogy még ő is Hitlert választotta a liberális és toleráns Habsburgokkal szemben. Montgomery véleménye szerint Beneš szándékosan gáncsolta az osztrák vezetés erőfeszítéseit az 1938-as Anschluss megakadályozására. Valóban figyelemre méltó, milyen komoly mértékig vált Montgomery „magyarrá", és osztotta a magyarok gyűlöletét a csehszlovákok iránt vagy megvetését a románokkal szemben.

És valóban nem lett volna könnyű átlátnia magyar beszélgetőtársai náci-ellenes tiltakozásain. Nem mintha a magyarok hazudtak volna neki, csakhogy ma már tudjuk, hogy náci-ellenszenvük nem feltétlenül jelentett ellenérzéseket a német szövetséggel szemben. Montgomery gyakran azt sem vette észre, hogy a kormányzó ellenséges érzései a nyilaskeresztes párt iránt jól megférték Horthynak a német hadsereg iránti csodálatával, amint az a tény, hogy elutasította a német rasszista antiszemitizmust, sem akadályozta meg abban, hogy jóváhagyja a magyarországi zsidótörvényeket.

Montgomeryt valószínűleg olyan események vezették félre, mint amilyen például a budapesti operaházban történt 1939. március 15-én, ahol Horthy és Montgomery egyaránt jelen voltak. Az egyik páholyban néhány nyilaskeresztes fiatal hangoskodva tiltakozott karizmatikusnak tartott vezetőjük, Szálasi Ferenc bebörtönzése miatt. Kíváncsiságtól hajtva Montgomery is igyekezett a demonstrálók közelébe kerülni, és így tanúja lett a furcsa jelenetnek, amelyben a dühödt kormányzó felrohan a lépcsőkön, és szitkozódva felpofoz néhány tüntetőt – mielőtt testőrei a segítségére érkezhettek volna. Horthy egész hátralévő életében hálás volt ezért a követnek, akiről tévesen azt hitte, hogy az ő megsegítésére sietett a helyszínre. A kormányzó leginkább azért vetette meg a magyar nácikat, mert demagógok és plebejusok voltak, és vették maguknak a bátorságot, hogy egy ilyen nagy nemzeti ünnepen saját vezetőjüket dicsőítsék. Magyarországnak csak egy vezetője lehetett, a kormányzó, akit a sajtó következetesen félistenként mutatott be. Frank Tibor találó szavaival: Montgomery maga is „már-már mitológiai erővel ruházta fel" Horthyt (56.

oldal). Emellett az is igaz, és ezzel a követ kategorikusan egyetértett, hogy Horthy nem volt diktátor, hanem sokkal közelebb állt egy alkotmányos uralkodó alakjához.

Ma már nehezen érthető meg, miért foglalkozott a magyar belpolitika a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején sokkal kevésbé a náci veszéllyel, az általános szegénységgel vagy a kiáltó társadalmi egyenlőtlenségekkel, mint a zsidókérdéssel. Úgy tűnik, abban teljes volt az egyetértés, hogy korlátozni kell a zsidók gazdasági és kulturális tevékenységét; hogy a zsidó vagyon nagy részét „keresztény" kezekbe kell adni, és hogy sok — vagy valamennyi — zsidónak előbb-utóbb el kell hagynia az országot. Egyesek fokozatos és békés emigrációt képzeltek el a háború utáni évekre; mások kényszerű kiutasítást követeltek; míg megint mások erőszakos, akár gyilkos módszerek mellett kardoskodtak. Ha hiszünk Montgomery emlékiratainak és a beszélgetéseiről készített jegyzeteinek, az ő beszélgetőpartnerei majdnem kivétel nélkül nem voltak antiszemiták: mikor ezek a politikai vezetők zsidóellenes intézkedéseket hoztak, úgymond csak ki akarták fogni a szelet a magyar és német nácik vitorlájából.

1938. április 7-én például Weiss Fülöppel — Magyarország egyik vezető bankárával, a parlament felső házának tagjával — és Bátor Viktor, neves ügyvéddel folytatott Montgomery beszélgetést. Mindkét vendége zsidó volt. Amint erről Bátor beszámolt Montgomerynek, nemrég Darányi Kálmán miniszterelnökkel és Imrédy Béla későbbi miniszterelnökkel találkozott, akikkel együtt nézték át az első zsidótörvény rendelkezéseit. Montgomery jegyzetei szerint a zsidóság e két nem-hivatalos képviselője elégedett volt a törvénytervezettel és Imrédy magatartásával. (Tudvalevő, hogy Imrédyt 1946-ban náci és háborús bűneiért felakasztották Budapesten.) A *Magyarország, a vonakodó csatlós* című könyvében Montgomery azt állítja, hogy a magyar kormány csak olyan zsidóellenes törvényeket hozott, amelyek az erőszakos német beavatkozás megelőzéséhez elkerülhetetleneknek tűntek. Valójában azonban 1943-ig a németek nem követeltek komoly zsidóellenes intézkedéseket, és Montgomery nem vette észre, hogy az antiszemitizmus a Horthy-rendszer ellenforradalmi ideológiájának lényege volt. Emellett az is igaz, hogy az ellenforradalmi rendszer mérsékelt tagjai gyakran maguk is döbbenten szembesültek saját zsidóellenes propagandájuk népszerűségével és végzetes következményeivel. A magyarok között semmiképpen sem volt egyetértés a tekintetben, mennyire komolyan kell végrehajtani a zsidóellenes intézkedéseket. Sem Horthy, sem legtöbb minisztere nem engedélyezte a zsidók tömeges meggyilkolását; legalább is 1944. márciusáig nem, amikor is a német hadsereg elfoglalta Magyarországot. De még a mérsékelt vezetők is gondosan különbséget tettek *jó zsidók* és *rossz zsidók* között, ami a fajgyűlölő antiszemitáknak lehetőséget nyújtott arra, hogy mindent zsidót üldözzenek.

Frank Tibor néhány példával bizonyítja, hogy valamilyen mértékig Montgomery maga is zsidóellenes volt. Ami számomra szembetűnő, az Montgomery jegyzeteinek abszolút rezzenéstelen hangvétele, amikor a „zsidótörvényekről" beszél. 1938. december 19-én például bármiféle rosszalló kommentár nélkül ír a második, már sokkal inkább drákói és fajgyűlölő zsidóellenes törvényről. Holott ez a rendelkezés a Montgomeryhez hasonló üzletemberek és iparosok kifosztásának kezdetét is jelezte. Vajon semmit nem sejtett abból, hogy néhány évvel később a kifosztók kifosztása következik?

Jó lenne tudnunk, pontosan miről küldött Montgomery jelentést a State Departmentnek, és hogy mit tett — tett-e bármit is — az amerikai kormány a magyarországi követjelentések nyomán. Frank beszámolója alapján annyit tudunk, hogy a State Department elemzői inkább kedvezően ítélték meg a magyar helyzetet. Ha Magyarország vonakodó csatlósa volt a németeknek, akkor az Egyesült Államok minden bizonnyal vonakodó ellensége volt a magyaroknak.

A Magyarországról alkotott, egyidejű nyugati benyomásokat legtalálóbban az a sokszor idézett anekdota összegzi, amelynek eredete Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter 1942. május 11-i naplójegyzetéig követhető nyomon. Ez nem sokkal az Egyesült Államoknak küldött magyar hadüzenet után íródott.

Magyarország ellentmondásos érzéseit jól tükrözi az a kis történet, mely Budapesten szájról szájra jár. A magyar miniszter hadat üzen az Egyesült Államoknak, de a dokumentumot kézhez vevő amerikai tisztviselő nem igazán járatos európai ügyekben, ezért sok kérdése támad: „Magyarország köztársaság?" „Nem, királyság." „Szóval önöknek van egy királya." „Nem, egy tengernagyunk van." „Ezek szerint van egy flottájuk." „Nincs, mert nincs tengerünk." „Akkor valamilyen követeléseik vannak?" „Igen." „Amerikával szemben?" „Nem." „Nagy-Britanniával szemben?" „Nem." „Oroszországgal szemben?" „Nem." „De hát akkor kivel szemben állnak fenn ezek a követelések?" „Romániával szemben." „Akkor Romániának fognak hadat üzenni?" „Nem,

uram. Vele szövetségben vagyunk." (*Ciano's Diary 1939–1943*; edited and introduced by Malcolm Muggeridge. London, William Heinemann, 1947. pp. 467–468.)

Ezzel az anekdotával és a korabeli közvéleménnyel, azt hiszem, az a baj, hogy Magyarország nem igazán volt a németek csatlósa. Ahogyan a nácik többi szövetségese — az olaszok, finnek, szlovákok, románok, horvátok vagy bolgárok — sem. Ezek az országok, pontosabban kormányaik, többnyire maguk szabhatták meg a Német Birodalommal való együttműködésük mértékét. Akkor léptek be a háborúba, ha és amikor akartak. Csapataikat akár részben, akár egészében akkor vonták vissza az orosz frontról, amikor elegük lett az öldöklésből; jelentős önállósággal bírtak azon a téren is, hogy miként bánjanak saját zsidó polgáraikkal; és a németekkel szövetséges hatalmak mindegyike szembefordult Németországgal, ami néhány esetben — például a finneknél vagy a románoknál — sikeres volt, míg az olasz és a magyar átállási kísérlet 1943-ban, illetve 1944-ben katasztrófába torkollott.

Amikor Montgomery 1933-ban Budapestre érkezett, Magyarország éppen csak első közeledő lépéseit tette a hitleri, újjászületett Németország felé, mely egyre fontosabbá váló politikai és kereskedelmi partnernek ígérkezett. A Führer emellett Gömbös Gyula akkori miniszterelnök bontakozó fasiszta ideológiájához adott inspirációt. Gömbös igazi példaképe azonban Mussolini volt, és az elkövetkezendő jó néhány évben a magyarok főként a fasiszta Olaszországtól vártak segítséget. Nem volt szerencséjük, mert az olaszok sem a fegyverzet, sem a gazdaság vagy a magyar területi követelések nemzetközi képviselete terén nem nyújtottak sokat. És mivel a nyugati demokráciák nemcsak messze, de közönyösek is voltak, a szovjet-oroszokkal való társulás pedig ki volt zárva, ezért a magyarok számára elkerülhetetlenné vált, hogy a náci Németországgal építsenek ki közeli kapcsolatot. A kérdés csupán az volt, hogy mennyire közeli legyen ez a kapcsolat. Magyarország csak 1941 júniusában vált a németek katonai szövetségesévé, és még ezután is újabb és újabb lépéseket tett, hogy gyengítse ennek a szövetségnek az erejét. Montgomery a jelek szerint nem értette e dilemma lényegét. Beszélgetőpartnerei — olasz, román és csehszlovák követek, magyar miniszterelnökök vagy azoknál alacsonyabb rangú politikusok, mint pl. a félellenzéki Eckhardt Tibor — szintén nem jelezték, hogy tisztában lennének vele: az ország és a térség a szakadék szélén áll. A sokszínű Eckhardt azt a nem-hivatalos küldetést kapta vagy adta magának, hogy Montgomeryt informálja. 1941-ben azután kiküldték az Egyesült Államokba, hogy — elsősorban egy esetleges német megszállás esetén — nem-hivatalosan képviselje a magyar kormányt. A Montgomeryvel folytatott beszélgetéseiből azonban semmiféle, hivatalos amerikai füleknek szánt, drámai üzenet nem olvasható ki.

A legbölcsebb magyar politikusok közül néhányan, így Kánya Kálmán külügyminiszter is, értékes információkat adtak Montgomerynek. 1940. június 19-i beszélgetésükben Kánya például pontosan megjósolja, hogy a német-szovjet szövetség nem lesz tartós, és hogy Németország meg fogja támadni Oroszországot. Ugyanebben a beszélgetésükben viszont Kánya azt is tudni véli, hogy mindez csak Anglia meghódítása után következhet be, és hozzáteszi: amennyiben az Egyesült Államok belép a háborúba, akkor az 15–20 évig fog tartani. Márpedig ha Kánya ennyire melléfoghatott némely előrejelzésével, akkor mit várhatunk olyan kevésbé kiváló elméktől mint például Kánya utóda, gróf Csáky István külügyminiszter, akitől Montgomery egyébként szívből idegenkedett. És valóban a feltétel nélkül németpárti Csákyval történt veszekedés vagy félreértés tette Montgomery budapesti helyzetét tarthatatlanná. 1941 márciusával hívták vissza Washingtonba, családjával együtt ekkor hagyta el végleg Budapestet. Nem tudjuk, hogyan jutott keresztül a háborús Európán, és családjáról sem tudunk meg sokat beszélgetéseiből vagy emlékirataiból.

Montgomery távozása után Herbert Claiborne Pell vette át Budapesten szerepét, akinek már 1941. december 12-én ki kellett ürítenie a követséget, miután Bárdossy László miniszterelnök hadat üzent az Egyesült Államoknak. Tudunk későbbi titkos kapcsolatokról a két ország között, és arról is, hogy 1943-ban a magyar kormány már szívesen kapitulált volna a brit és az amerikai haderők előtt. Csakhogy ezek a haderők sajnos nem éppen a magyar határ előtt álltak. Helyettük a német hadsereg vonult be Magyarországra, 1944. március 19-én. Bár Horthy kormányzó és más magyar politikusok annak idején bizalmasan biztosították Montgomeryt, hogy egy német megszállás esetén komoly magyar ellenállás várható, mégsem volt semmiféle fegyveres ellenállás. Montgomery hajdani — konzervatív és liberális — beszélgetőpartnerei közül több százat tartóztattak le, közülük sokan kerültek koncentrációs táborba. Hamarosan közel fél millió zsidót hurcoltak Auschwitzba, a magyar hadsereget pedig a közeledő oroszokkal szembeni harcra mozgósították. Horthy csak nagyon lassan fogadta el a gyűlölt és megvetett oroszok előtti kapituláció gondolatát. De ez már egy másik történet.

Frank Tibor kitűnő szerkesztése és bevezető tanulmánya, a függelékben szereplő informatív listák és táblázatok felkeltik az étvágyat a folytatáshoz: különösen Montgomery jelentéseihez a State Departmentnek, naplójának legalább bizonyos részeihez, több mint ezer magyar vonatkozású leveléhez, melyek Frank Tibornak rendelkezésére állnak. Az olvasóban felébred a kíváncsiság, hogy vajon milyen információkat tápláltak beosztottai Montgomery fejébe. Vajon miért érintkezett ez az amerikai demokrata kizárólag a legmagasabb magyar körökkel? És a kulturális élet fontos szereplői közül vajon miért csak olyanokkal találkozott, akik a kormány kegyeiben álltak? Milyen lelki alkattal rendelkezik egy olyan diplomata, aki egy ilyen szegény országban láthatólag még tolmács által sem keveredett soha beszélgetésbe egyetlen szegény emberrel sem; aki soha nem érdeklődött, hogy a helyiek szeretik-e a hazájukat; és aki soha nem kutatott a rendszert jobb- és baloldalról érő bírálatok mozgatórugói után? Holott pár éven belül ezek — előbb a szélsőjobb, aztán a szélsőbal — szerezték meg a hatalmat Magyarországon, és mindketten az egyszerű nép nevében cselekedtek. Nem ártott volna, ha Roosevelt elnök egy nagyobb tudásszomjjal és élesebb elmével megáldott követet küld Magyarországra.

Deák István

John Keegan

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

Budapest, Európa Könyvkiadó, 2003. 1031 o.

2003 végén egy új, a második világháború történetét feldolgozó munka jelent meg a magyar könyvesboltok polcain, amely a kiadó tervei szerint az utolsó magyar nyelven megjelent, a második világháború történetét feldolgozó mű, Ránki György 1973-ban megjelent könyvének méltó utóda, felváltója lehet. John Keegan műve a kötet hátoldalán található ismertető szerint „ideális kézikönyv [...], amelyben a háború mint hadműveletek sora, mint államok bel- és külpolitikai akciója s mint társadalmak és gazdaságok életének hat éve egyaránt a helyére kerül". Az angol hadtörténész Magyarországon is megjelent munkái — A tengeri hadviselés története, MASZK. – A parancsnoklás álarca, A csata arca, A hadviselés története — jó ajánlólevelet biztosítottak ehhez a kötethez is.

A keményfedelű, vaskos kötet 1031 számozott oldalt tartalmaz, meglehetősen kis méretben. Nemcsak a mérete kisebb az 1989-ben megjelent angol eredetihez képest, de annak gazdag képanyaga is teljes egészében hiányzik a magyar kiadásból. Térképből is mindössze részenként egyet, azaz hat darabot találunk, ráadásul a 902–903. oldalon található térkép nyilvánvaló pontatlanságot tartalmaz az 1942-es japán hódítás legnagyobb kiterjedésének jelölésekor. Feltűnő az irodalomjegyzék hiánya, a szerző mindössze egy ötven — angol nyelvű — könyvből álló bibliográfiát ajánl az érdeklődő olvasóknak. Ezek közül a legújabb is 1988-as megjelenésű, ami rámutat a könyv egyik legnagyobb hiányosságára, az 1989-es eredeti kiadás óta eltelt tizenöt év kutatási eredményei nem szerepelnek a műben.

A szerző így vázolta fel a koncepcióját: „Munkám kezdetén eldöntöttem, hogy mondanivalómat négy tárgykörre osztom — narratívára, stratégiai elemzésre, csaták bemutatására és a háború vezérmotívumaira —, s e négy tárgykör segítségével viszem végig a hat fő rész történetét: az 1939–43 között a nyugati hadszíntéren zajlott háborúét; az 1941–43-as keleti háborúét; az 1941–43 között a Csendes-óceánon vívott háborúét;az 1943–45-ben a nyugati hadszíntéren vívott háborúét; az 1943–45 között a keleti hadszíntéren tombolt háborúét; és az 1943–45-ben a csendes-óceáni hadszíntéren dúlt háborúét. Minden részt stratégiai elemzést tartalmazó fejezet vezet be, amelyben arra a személyiségre koncentrálok, aki az adott időben leginkább a kezében tartotta a kezdeményezést — megjelenésük sorrendjében Hitler, Tódzsó, Churchill, Sztálin és Roosevelt —, majd következik az eseménytörténeti elbeszélés s mellette az odaillő háborús vezérmotívum és egy csata leírása. A részletesen elbeszélt hadi eseményeket úgy választottam ki, hogy mindegyik megvilágítson egyet a hadviselésnek a második világháborúra jellemző sajátos válfajaiból. Ezek a légi hadviselés (az angliai csata), a légideszant-hadviselés (Kréta inváziója), a repülőgép-hordozókkal vívott tengeri háború (Midway), a páncélos hadviselés (Falaise), a nagyvárosi ostrom (Berlin), valamint a kétéltű hadviselés (Okinava). A háború vezérmotívumai felölelik a hadi termelést és ellátást, a megszállást és a lakosság elnyomását, a hadászati bombázást, az ellenállást és hírszerzést, továbbá a titkos fegyverek tárgykörét."

A könyv szerkezete pontosan tükrözi a felvázolt koncepciót. A több mint 80 oldalas prológusban nagy ívű áttekintést kapunk a 19. század hatalmas változásairól — iparosítás, népességrobbanás, militarizáció és az általános hadkötelezettség —, az első világháborúról és annak következményeiről, Hitler hatalomra jutásáról és a békés német terjeszkedésről, végül a kisebb hadjáratokról és háborúkról – a lengyel háborúról, a Téli háborúról, illetve a skandináv hadjáratról.

Az első részben 109 oldalon tárgyalja a nyugaton 1939–43 között zajló háborút, elsősorban a franciaországi harcokat elemzi részletesen. Stratégiai elemzésként az angliai csatáról, „háborús vezérmotívumként" az atlanti csatáról és a háborús ellátásról ad érdekes és újszerű képet.

A második rész a keleti fronton 1941–43 között vívott küzdelmet ismerteti 198 oldalon, beleértve a 1940–41-es balkáni harcokat és a földközi-tengeri, valamint némileg meglepő módon az 1941 eleji afrikai harcokat is. Stratégiai elemzésként a krétai csatáról olvashatunk, megismerkedhetünk Hitlernek a nyugati hadjáratot követő stratégiai dilemmáival és az öt fő hadviselő állam haditermelésével. A keleti front történései közül a Barbarossa terv végrehajtásának kísérlete, a Krím elfoglalása és a sztálingrádi csata kap kiemelt szerepet.

A harmadik rész a címe szerint a csendes-óceáni háború 1941–43 közötti eseményeivel foglalkozott volna, de végül egészen 1944 augusztusáig követhetjük a történéseket. A 116 oldalas részben a japán miniszterelnök, Tódzsó stratégiai terveiről és a második világháborús megszállásokról, melyben enyhíteni próbálja a japánokról kialakult negatív képet, is olvashatunk. A Midway mellett lezajlott csata elemzése rendkívül gyengén sikerült, a két fél légierőinek összehasonlításakor — „szélsőségesen kiegyenlítetlen esélyekről" ír a japánok javára — megfeledkezett a szigeten állomásozó amerikai repülőkről, és az elvileg részletes csataelemzésből még a Yorktown hordozót ért súlyos japán ellencsapás is kimaradt.

A negyedik részben a nyugati fronton 1943–45 között zajló harcokról olvashatunk a cím szerint, de ismét szembesülhetünk a könyvre sajnálatos módon jellemző idő- és térbeli káosszal. Érthetetlen, hogy Churchill 1941–43 közti stratégiai döntéseinek, valamint az 1940–43 között lezajlott afrikai harcoknak a leírása miért nem az előző — 1939–43 időszakkal foglalkozó — nyugat-európai részben kapott helyet. Így már érthetőbb, miért ez lett a könyv leghosszabb — 236 oldalas — része, benne az olaszországi és nyugat-európai harcokkal és egy rövid, de jól sikerült elemzéssel a hadászati bombázásokról. A páncélos hadviselést bemutató elemzés (amelyet az egyébként színvonalas munkát végző fordító, dr. Molnár György, sajnálatos módon „Tankcsata: Falaise" fejezetcímmel indít) meglehetősen szerencsétlen választásnak bizonyult. Sokkal hasznosabb lett volna a keleti fronton lezajlott számtalan jelentős összecsapás egyikét bemutatni, ehelyett a nyugati fronton kivételszámba menő falaise-i katlancsatáról olvashatunk, amelyben ráadásul meglehetősen leharcolt német páncéloshadosztályok néztek szembe többek között a nyomasztó szövetséges légifölénnyel, ami miatt még kevésbé tekinthető tipikus páncélos összecsapásnak ezen ütközet.

A keleti hadszíntér 1943–45 között zajló eseményeit bemutató ötödik rész meglepően rövidre — 140 oldalasra — sikerült. A hadműveletek leírásában sűrűn találkozhatunk a szerző szerint „a keleti hadszíntérről angolul (sőt talán oroszul) író összes szerző közül kimagasló" John Erickson műveiből vett meglehetősen regényes idézetekkel és gyakran túlzó állításokkal. Emellett olvashatunk Sztálin stratégiai dilemmáiról, ezt követi egy igen érdekes gondolatmenet az ellenállás és hírszerzés második világháborús tevékenységéről, melynek a háború kimenetelére gyakorolt hatását a szerző jelentéktelennek tartja, annál nagyobb szerepet tulajdonít a különböző kódfejtő egységeknek. Városi harcként Berlin ostromának kiválasztása tökéletes melléfogásként értékelhető. A kevesebb mint kéthetes, különféle egységtöredékek által óriási túlerővel szemben vívott harc, aligha tekinthető klasszikus ostromnak. Ráadásul a szakmai színvonal is kritikán aluli, az alig néhány oldalon tárgyalt ostrom harccselekményei helyett Hitlernek és környezetének utolsó napjaival ismerkedhetünk meg.

A hatodik részben a csendes-óceáni hadműveletek 1943–45 közötti szakaszáról olvashatunk mindössze 74 oldalon, ennek oka a már említett időbeli elcsúszás, ami miatt az események bemutatása a címben szereplő 1943 helyett már jóval 1944-es évbe nyúlva kezdődik. Mindkét csendes-óceáni részre elmondható, hogy az ezen hadszíntéren talán kevésbé tájékozott magyar olvasóközönségnek sok új információt nyújt, de sajnos a könyvre oly jellemző nagyvonalúság a konkrét időpontok és adatok kezelésénél, jelentősen ront ezen részek színvonalán. Jellemző példa erre a kétéltű hadviselést Okinava elfoglalásával bemutató fejezet, amelyből még az sem derül ki, hogy tulajdonképpen mikor is esett el a sziget.

Végezetül az epilógusban a háború következményeiről — veszteségek, háborús bűnösök, gyarmati kérdés, hidegháború stb. — kapunk átfogó képet. A mű a már említett igen csak hiányos bibliográfiával és a mintegy 26 oldalas név- és tárgymutatóval zárul.

Néhány szó a könyv magyar vonatkozásairól. Sajnos a könyv keleti hadszíntérről írt részei számtalan tárgyi tévedést tartalmaznak, amelyek a kevés, Magyarországot érintő eseményekben is visszaköszönnek: „a magyar diktátor, Horthy" (861. o.), október 29-én 12 (!) német hadosztály állta útját Malinovszkij 2. Ukrán Frontjának (867. o.), a 6. (SS) páncéloshadsereg — egyébként több más hadsereggel közösen március 6-án indított — ellentámadását először február 15-re (869. o.) majd február 17-re (877. o.) datálja a szerző.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a mű a kiadó által „ideális kézikönyvként" meghatározott funkcióját nem tudja ellátni. Nem teszik lehetővé ezt a fentebb vázolt szerkezetbeli problémák: a már említett példát vizsgálva ki keresné az 1940–41-es észak-afrikai harcokat a keleti-front 1941–43, és a nyugati front 1943–45 közti harcait bemutató részeknél? Emellett túl sok pontatlanság és hiány figyelhető meg az időpontok és az adatok közlésekor, és túl sokszor tesz a szerző nagyvonalú, ugyanakkor megkérdőjelezhető kijelentéseket. De ez az egyéni stílus teszi mégis érdekessé, olvasmányossá a könyvet. A témában már járatos olvasó megfelelő kritikai hozzáállással jól használhatja e kötetet, amely megfelelő kiegészítője — de nem pótlója — lehet polcunkon a könyv hátlapján is megemlített Ránki György-kötetnek.

Galló Krisztián

Markus Schmitz

WESTDEUTSCHLAND UND DIE SCHWEIZ

Die neuformierung der bilateralen beziehungen nach dem krieg 1945–1952

Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 2003. 586 o.

NYUGAT-NÉMETORSZÁG ÉS SVÁJC

A kétoldalú kapcsolatok újjászervezése a háború után 1945–1952

A második világháborús történések, majd a múlt század végi fejlemények módosítottak a Svájcra kiosztott, *quantité négligeable* szerepen. A harmincas években a tengelyhatalmak közé „beszorult" svájci enklávé megőrizte állami szuverenitását, azonban a semleges Svájc magatartását és Németországhoz fűződő kapcsolatait a szövetségesek részéről a második világháború idején heves bírálatok érték. Az alpesi ország szinte teljesen elzárkózott a menekülő zsidók befogadásától, sőt felkérte a német hatóságokat, hogy a zsidók útlevelébe jól látható „J" betűt pecsételjenek. Másrészt Svájc banktrezorként, kémközpontként, gazdasági partnerként és közlekedési útvonalként is nélkülözhetetlen volt Németország számára. A korábbi tartós fenyegetettség ellenére a gazdasági pragmatizmus háttérbe szorított minden egyéb megfontolást.

Sokáig úgy tűnt, hogy az 1946. május 26-án aláírt washingtoni egyezménnyel rendeződik a kérdés. Svájc — miután zárolni kényszerült a svájci német javakat — 250 millió frank kifizetésére vállalt kötelezettséget anélkül, hogy a szövetségesek jogigényét elismerte volna. 1970 és 1976 között hat kötetben és három dokumentumgyűjteményben jelent meg *Edgar Bonjour* sokat vitatott átfogó munkája a svájci semlegesség történetéről. Az állam által támogatott kutatási program keretében megjelent, levéltári anyagokra támaszkodó történészi jelentés, majd az ennek nyomán a nyolcvanas évekre megélénkült érdeklődés svájci részről a háborús évekre, a két szomszédos ország ellentmondásos politikai és gazdasági összeköttetéseire koncentrált.

Néhány évvel ezelőtt amerikai zsidó szervezetek nyomására ismét fellángolt a vita Svájc második világháborús szerepéről. A svájci parlament 1996-ban *Jean-François Bergier* történész professzor vezetésével független szakértői bizottságot bízott meg a múlt kritikus feltárásával. Az 551 oldalas jelentés ismét reflektorfénybe állította az ún. alvószámlák, a holokauszt üldözötteinek, illetve az áldozatok hozzátartozói által a vészkorszakban elhelyezett bankbetéteknek a sorsát is.

A korábban a bel- és gazdaságpolitikára koncentráló svájci történetírás az utóbbi években inkább a külpolitikára összpontosított. A lakosság és a külföld irányában megnyilvánuló semlegességi retorikának, illetve a Szövetségi Tanács (Bundesrat) és a Külügyminisztérium (Eidgenössisches Politisches Departement – EPD) sokkal rugalmasabb és pragmatikusabb semle-

gesség-felfogásának megkülönböztetése és a keletnémet–svájci kapcsolatok német levéltári anyagok alapján történt elemzése is ezt az új irányt jelezték.

A második világháború utáni nyugatnémet–svájci kapcsolatépítésről azonban hiányosak az ismereteink. A német történetírás sem tulajdonított eddig nagy jelentőséget a kérdés vizsgálatának. Markus Schmitz most ismertetendő munkája Nyugat-Németország és Svájc harmonikus, feszültségmentes együttműködésének történetét dolgozta fel. A Konrad-Adenauer-Stiftung Bruno Heck-díját is elnyert disszertáció több mint 40 oldalon keresztül ismerteti a felhasznált, eddig jórészt publikálatlan levéltári, illetve szakirodalmi források jegyzékét, és a körülbelül 2500, sok izgalmas és meglepő dolgot rejtő jegyzet is szelektív olvasási technikát igényel, állapította meg a Neue Zürcher Zeitung könyvismertetője.

A kötet a svájci Szövetségi Tanács 1945. május 8-án, a német kapituláció napján hozott, a német birodalmi kormány elismerését megtagadó és a diplomáciai kapcsolatokat megszakító határozatának ismertetésével kezdődik, és a háború utáni első berni német nagykövet, *Friedrich-Wilhelm Holzapfel* 1952 februárjáig elhúzódó kinevezésével és megbízólevelének május 6-án történt átadásával zárul. A hét éves időszakot az élénk nemhivatalos kapcsolatok jellemezték. A Szövetségi Tanács döntése nem azt jelentette, hogy Svájc az utolsó pillanatban átállt a szövetségesek oldalára, hanem pusztán formális jogi lépést hajtott végre a küszöbön álló interregnumra készülve. Svájc megőrizte cselekvési szabadságát a szövetségesekkel és a megszálló hivatalokkal folytatandó politika folytatásához, és azzal kívánta fenntartani semlegességét, hogy nem ismerte el a szövetségesek által létrehozott grémiumokat a Német Birodalom jogutódjaként. A német ingatlanok, archívumok és vagyontárgyak bizalmi letétben való őrzésével, illetve a korábbi bilaterális szerződésrendszer folytatólagosságának elvi elismerésével pedig megalapozta kapcsolatait a későbbi Németországgal.

Az ún. *Schweizer Spende* (Svájci Adomány) intézménye 1944 októberében alakult meg, s a háború után humanitárius akciókkal segítette a háborús pusztítások nyomainak eltüntetését. Az anarchikus állapotok, az éhség, a betegségek, a hajléktalanok tömege nem csupán együttérzést, hanem félelmet is kiváltott. A kormány által finanszírozott és a külügyminisztérium részéről irányított szervezet vezetői kezdettől fogva hangsúlyozottan ügyeltek — a kulturális és sportkapcsolatok ápolásával — a német viszonylat megfelelő fenntartására. A Szövetségi Tanács a győztes hatalmak szempontjaira és belpolitikai megfontolásokra tekintettel kezdetben elutasította az északi szomszédnak nyújtandó segélyprogramot. Ezért a nagyszabású *Deutschlandhilfe* (Németország megsegítése) elképzeléseit csak diszkréten tudta előrevinni a Charles Egger diplomata, a Schweizer Spende központjának helyettes vezetője irányításával tevékenykedő csoport. A lakosság „látens németellenes beállítódásának" legyűrése az 1945 májusában létrehozott *Schweizerische Kommission für Deutschlandhilfe* (Svájci Bizottság Németország megsegítésére) feladata lett, amely az átfogó segélyprogram útját egyengette a közvéleményben és a hivatalos szervekben. A két szervezet összefogása nyomán 1945 szeptemberére sikerült döntő fordulatot elérni a közvéleményben. Csak ezután járult hozzá a Szövetségi Tanács az Egger-kör által előkészített, és immár hivatalos intézkedések megvalósításához. A Schweizer Spende küldöttei Berlinben tárgyaltak a győztes hatalmak képviselőivel a megszállási zónákban lebonyolítandó segélyakció engedélyezéséről. Franciaország és Nagy-Britannia habozás nélkül elfogadták a felkínált segítséget, az amerikaiak azonban ragaszkodtak övezetük saját ellátásához, a Szovjetunió pedig feltételül szabta, hogy az elosztást a Vöröskereszt nemzetközi szervezete bonyolítsa le. A svájci külügyminisztérium felügyelete alatt a Deutschlandhilfe a több európai országban jelenlévő Schweizer Spende legfontosabb elemeként nem lett a belpolitikai csatározások témája. 1946 szeptemberében *Max Petitpierre* külügyminiszter a pártok egyetértésével megállapíthatta, hogy *„a humanitárius tevékenység folytatása valójában nem csupán erkölcsi, hanem politikai szükségszerűség is"*. A német ínség felszámolásának tárgyalásain a német államigazgatási szakemberek és politikusok, illetve a megszálló hatalmak képviselői mellett svájciak is részt vettek. Svájc nem óhajtotta a szomszéd ország semlegesítését vagy szovjetizálását, s anyagi segítségnyújtásával egyértelműen a nyugati megszállási zónákat részesítette előnyben, s az ottani demokratikus erőkhöz közeledett. A korábbi legfontosabb kereskedelmi partner irányába tett lépések gazdaságpolitikai szempontból is szükségszerűek voltak: a szállítások első számú célpontjai, a legsúlyosabb helyzetben lévő iparvárosok egyúttal a svájciak számára kulcsfontosságú iparágak központjai is voltak.

A svájci diplomácia a *Marcel Pilet-Golaz* korábbi külügyminiszter által előkészített és utódja, Petitpierre által a gyakorlatba is átültetett „semlegességen és szolidaritáson" alapuló külpoli-

tikai felfogással kívánta megerősíteni az ország különleges helyzetét a háború után szerveződő multilaterális intézmények és a bipoláris nemzetközi rendszer formálódása idején. A *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* (az ENSZ Segély- és Újjáépítési Ügynöksége) szervezetétől távol tartott és azzal csupán tisztán technikai együttműködést megvalósító, hangsúlyozottan önálló segélynyújtás a háború során elvesztett erkölcsi és politikai hitel egy részének visszaszerzését is jelentette. A válságos helyzetben azt demonstrálta a svájci külpolitika, hogy semlegessége nem jelent közömbösséget Európa sorsa iránt, és a Schweizer Spende ily módon hozzájárult az elszigeteltség feltöréséhez és az új nemzetközi világrendbe való beilleszkedés felgyorsításához.

A szerző a külügyminisztérium felügyeletével nyújtott kulturális segélyekről is beszámol, amelyek főleg az értelmiségi elithez jutottak el, és egyúttal a kétoldalú megbeszélések első, nem hivatalos fórumát is megteremtette. Az 1945 szeptemberében létrehozott *Schweizerische Kommission für Bücherhilfe* (Svájci Könyvsegély-Bizottság) mindenekelőtt olyan országokban tevékenykedett, ahol a vélemény- és sajtószabadságot hosszú ideig semmibe vették, illetve a kiadók hálózata és a nagy könyvtári állományok a bombatámadások következtében elpusztultak. A szerző szerint Hamburgban 600 ezer, Münsterben 300 ezer, Bonnban 200 ezer kötet semmisült meg. A rendelkezésre álló eszközök mintegy 50%-a a természetszerűen előnyben részesített német nyelvű térségek közül a nyugati zónákba került. 1946-tól kezdődően az egyetemi, állami és városi könyvtárak ellátása a legkülönbözőbb tudományágak művelőinek köteteivel (több mint 440 ezer svájci frank értékben) viszonylag kevés közvetlen anyagi ráfordítással tartós politikai és kulturális propagandát is jelentett *Helvetia mediatrix* számára.

Szintén 1946-ban jött létre a Foreign Office és az EPD tárgyalásai nyomán és az angol „átnevelési" koncepció („A németeket demokratává kell tenni") jegyében a *Schweizerischer Vortragsdienst* (Svájci Előadás Szolgálat), amely a Könyvsegély-Bizottsággal együttműködve könyveket és újságokat szállított a Nagy-Britanniában őrzött német hadifoglyoknak, előadásokat és vitákat szervezett számukra. Az akció sikere után a nyugati zónákban egyetemi professzorok, újságírók, politikusok, tanárok, hivatalnokok és jogászok folytattak beszélgetéseket politikai, közigazgatási kérdésekről és Németország Európához fűződő viszonyáról. A szolgálat kiterjesztése a francia hadifogoly-táborokra az ottani katonai hatóságok ellenállásán meghiúsult.

A *nyugatnémet–svájci sportkapcsolatok* felvételével az alpesi ország demonstratív módon lépett fel a nemzetközi sportembargóval szemben, kiváltva a kelet-európai országok felháborodását. Német földön már 1948. március 26-án sor került az első sporteseményre, amikor Bern és Bonn egyetemi labdarúgócsapatai találkoztak 13 ezer néző jelenlétében a berlini Poststadionban. Májusban pedig a svájci külügyminisztérium csapata, az SC Politisches Departement utazott Bonnba, hogy megmérkőzzön a német egyetemi csapattal. Az 1950. november 22-én Stuttgartban megrendezett Svájc–Németország válogatott labdarúgó mérkőzés kedvezőbb visszhangra talált, mint a kulturális segélynyújtás bármely formája. Az eseményen 400 újságíró volt jelen és 103 ezer néző izgulta végig a találkozót.

1946-ban a Nemzetközi Labdarúgó Szövetség, a FIFA törölte tagjai sorából a németeket és szigorúan fel kívánt lépni a játéktilalom megszegőivel szemben. A svájci labdarúgás vezetői azonban — egyeztetve az amerikai megszálló hatóságokkal — 1948. október 10-én három, német és svájci városok közti mérkőzést hoztak tető alá. A prágai, a varsói és a budapesti svájci követség a kelet-európai sajtó éles támadásairól számoltak be, a FIFA 500 svájci frankra büntette a Svájci Labdarúgó Szövetséget, sőt, felszólította a svájci illetékeseket, hogy minden, az embargót megszegő játékost büntessenek meg. Miután a büntetéseket a *Sport* című lap olvasóinak adományaiból rendezték, a FIFA 1949 májusában végül hozzájárult ahhoz, hogy külföldi csapatok pályára léphessenek német együttesek ellen, majd svájci kezdeményezésre 1950. szeptember 22-én ismét felvették a németeket a FIFA tagjai sorába. 1951-ben az atlétika, 1952-ben a kézilabda volt soron, 1954-ben pedig a berni világbajnokságra utazhatott a német labdarúgó válogatott... (A németek első válogatott mérkőzésüket 1908-ban, illetve első nemzetközi találkozójukat az első világháború után 1920-ban is Svájc ellen bonyolították le. Az 1948. őszi mérkőzéseken a betiltott német himnusz helyett a szurkolók egyperces néma felállással köszöntötték kedvenceiket. Az 1841-ben született „Deutschlandlied", a weimari köztársaság és a nemzetiszocialista Németország himnusza csak hosszas viták után foglalta el ismét a helyét az állami szimbólumok sorában. 1952-ben *Theodor Heuss* köztársasági elnök és *Konrad Adenauer* kancellár levélváltása eredményezte azt a kompromisszumot, amely szerint azóta a régi-új himnusznak csupán a harmadik strófáját éneklik az állami rendezvényeken. A versszak „egységet, jogot és szabadságot" követelő sorai kifejez-

ték a politikai vezetés majd' negyven évvel később megvalósult szándékát. 1991-ben, a német újraegyesítés után Richard von Weizsäcker szövetségi elnök és Helmut Kohl kancellár szintén levélváltás formájában erősítették meg elődeik megállapodását.)

1949 szeptemberében a berni külügyminisztérium megállapította, hogy a Svájc és Németország közötti kulturális kapcsolatok normalizálódása már nem teszi szükségessé a különleges felügyeletet. A reciprocitáson alapuló, sokoldalú kulturális csere már jóval a politikai kapcsolatok normalizálódása előtt egyértelműen pozitív fogadtatásra lelt a fogadó ország részéről. Magánszemélyek, egyházi és kulturális személyiségek, illetve a különböző igazgatási szinteken tevékenykedő politikusok után 1951 júliusában Adenauer hivatalosan is köszönetet mondott a német nép nevében az átfogó humanitárius és kulturális segítségért. A könyvek szállítása, az előadások szervezése, a professzorok, pedagógusok és képzésért felelős politikusok cseréje, a kulturális hetek, vendégjátékok és kiállítások sikere hozzájárult ahhoz, hogy a müncheni svájci képviselet lépjen fel kezdeményezőként a további akciók megszervezésében.

A svájci–német viszony alakításában fontos szerep jutott a 16 megmaradt svájci képviselet élén álló konzuloknak és más ismert politikai személyiségeknek is. Svájc nemcsak a megszállási zónákban élő emberek sorsának javításán fáradozott, hanem a Svájcban élő, mintegy hatvanezer főből álló német kolónia érdekében is határozottan fellépett. A német képviseletek bezárása után három héttel Németország svájci érdekképviseletei *(Deutsche Interessenvertretungen in der Schweiz – DIV)* néven újra megnyitották ezeket, segítséget nyújtva az ottani németeknek. Kezdetben úgy tervezték, hogy a képviseletek irányításával az ottani emigráns csoportok vezetőit bízzák meg. Az amerikai és brit diplomaták ellenkezése végül nem tette lehetővé az emigráns német politikusok bevonását és a hazai politikai viszonyok alakulásának befolyásolását sem. A svájci német diplomaták szerepvállalását pedig azok politikai múltja zárta ki. Végül különleges megbízottként a svájci *Hans Zurlinden* került az új hivatal élére, aki csak nagy nehézségek árán tudta a külügy által csak *„komolytalan fontoskodóknak"* nevezett emigráns politikusok szerencsétlen akcióit korlátozni és velük szemben is védelmezni a német érdekeket. Utódja, a korábbi berlini nagykövet, *Hans Frölicher* régi kapcsolatrendszere segítségével és új kapcsolatok kiépítésével szinte saját Németország-politikát folytatott. Nem csupán gyakorlati segítséget nyújtott a szervezeti újjáépítés terén, hanem — a külügy instrukciói ellenére — beszélgetőpartnereinek tudomására hozta, hogy országa a konzuli, majd a teljes körű diplomáciai kapcsolatok felvételében érdekelt. Ily módon a németek joggal tekintettek a „kifejezetten németbarát beállítottságú" Frölicherre, mint „csendes szövetségesre" és a legfontosabb információforrásra. *Franz-Rudolf von Weiss* kölni főkonzul Konrad Adenauer akkori kölni főpolgármesterhez fűződő baráti kapcsolatának és heti megbeszéléseiknek köszönhetően közvetlen információkon alapuló jelentéseiben már a későbbi szövetségi kancellár egyértelmű nyugati orientációját és a demokratikus alkotmánnyal rendelkező föderális Németországról vallott vízióját is felettesei tudtára adhatta.

Bern tisztában volt azzal, hogy ha megvalósulnak Adenauer elképzelései, akkor Svájc stabilitási-, biztonsági- és gazdaságpolitikai érdekeinek és világnézeti irányultságának megfelelő demokratikus állam alakul meg. Ezért fokozatosan érdekeltté váltak Adenauer és a CDU sikerében. Von Weiss már 1945 őszén több megbeszélést is tető alá hozott Adenauer és a francia tisztek között, és ezeken semleges svájciként maga is részt vett. Bern azonban — a nyugati hatalmakra való tekintettel — szokatlanul éles módon utasította helyre a renitens diplomatát, aki azzal próbálta védeni álláspontját, hogy ezekben a különleges időkben, *„amikor Németország balkanizálódásáról lehet beszélni, amely gazdasági és belpolitikai területen már kártékony módon érvényre is jut"*, a főkonzulnak is a szokásos kereteken túlmenően kell tevékenykednie.

Von Weiss közeli emberi kapcsolata és politikai kérdésekben megnyilvánuló szimpátiája Adenauer és Németország iránt, továbbá hiányzó diplomáciai távolságtartása és gyakori makacs szembehelyezkedése a berni utasításokkal is hozzájárult ahhoz, hogy — akarata ellenére és sokak számára érthetetlen módon — 1949 végén, idő előtt nyugállományba helyezzék. Adenauer hiába interveniált Petitpierre svájci külügyminiszternél, az 1955-ben német részről adományozott Nagy Szövetségi Érdemkereszt csak gyógyírként szolgált a harmincéves szolgálatát így befejező diplomatának. Adenauert végül politikai okokból elmozdították kölni főpolgármesteri tisztségéből. Svájc pedig egyértelmű diplomáciai sikereket könyvelhetett el: felvette a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, aláírta a washingtoni megállapodást az Egyesült Államokkal, és egyezményeket kötött a francia és brit megszálló szervekkel a már nem hivatalosan működő konzulátusai tevékenységének engedélyezéséről.

A semleges Svájc a hidegháború idején a Nyugat titkos szövetségesének számított. A Bern–Bonn–Berlin politikai háromszögben egyértelművé tette, hogy az NDK elismeréséről szó sem lehet. 1947 nyarán, a moszkvai külügyminiszteri konferencia kudarca és Molotov Párizsból való elutazása után Svájc átalakította németországi stratégiáját. Elfogadva a német megosztottságot, egyértelműen a nyugati megszállási zónák mellett tette le voksát, és frankfurti székhellyel kívánta elérni főképviselete megnyitását a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság*nál. Miután a pragmatikus semlegességet megvalósító Államszövetség a Schweizer Spende intézményével már igazolta hagyományos humanitárius szolidaritását, a Marshall-tervben, az *Európai Gazdasági Együttműködés Szervezeté*ben (OEEC) és az *Európai Fizetési Unió*ban (EPU) való részvétele a gazdasági megfontolásokon túlmutatóan is egyértelművé tette politikai, világnézeti, kultúrtörténeti és földrajzi alapokon nyugvó szolidaritását Nyugat-Európával.

Svájc egyetlen országként már 1947-ben fogadott máshol még *persona non grata*ként kezelt német kereszténydemokrata politikusokat. Nemzetközi szimpóziumok rendezőjeként teljes jogú részvételt biztosított német delegációknak. A Johann Jakob Kindt-Kiefer kezdeményezésére létrejött *Genfer Gespräche* (Genfi Dialógus) keretei között — von Weiss korábbi közvetítési kísérleteihez kapcsolódóan — Adenauer több alkalommal is tárgyalt — főleg az európai integráció kérdéséről — Georges Bidault francia külügyminiszterrel. A Caux-ban 1947-től kezdődően megrendezett, keresztény és antikommunista *Moralische Aufrüstung* (Erkölcsi fegyverkezés) elnevezésű találkozón német résztvevőkkel közösen próbálták elérni a megbékélését Németország és háborús ellenségei között, és elősegíteni a nyugat-európai együttműködést és Németország integrációját. A svájci hatóságok engedélyével 1948-ban 414 német politikus, tudós, iparos és vállalkozó utazhatott el a rendezvényre.

Alfred Zehnder, a külügyminisztérium Politikai Ügyek Osztályának irányítója 1948-ban példaszerű határozottsággal foglalt állást a kelet-nyugati konfliktusban elfoglalt svájci pozícióról. A Kelettől való együtt menetelést a Nyugattal és így magával Svájccal szembeni árulásnak tartotta. *„A Nyugat-Európa és a szlávság közötti konfliktusban Svájc számára nem létezik sem felfogásbeli semlegesség, sem állami semlegesség. Svájc Nyugat-Európához tartozik, s azon kívül nem maradhat fenn. Az objektivitást nem szabad annyira isteníteni, hogy saját hóhérunknak nyissunk ajtót."*

1949 szeptemberében a Szövetségi Tanács és a Külügyminisztérium arra az álláspontra helyezkedett, hogy semmit sem szabad tenni, ami a német megosztottságot erősíthetné. A két német kormány közül az egyik elismerése ellentmondana a svájci politika alapelveinek, és a háború vége óta képviselt, egységes Németország tézisének. Ezt az álláspontot olyan helyzetben fogalmazták meg, amikor a svájci diplomaták szinte napi kapcsolatban álltak Heuss német szövetségi elnökkel és Adenauerral, tucatnyi svájci képviselet működött a szövetségi köztársaságban, ugyanakkor a berlini misszió még mindig nem rendelkezett hivatalos státusszal, és fontos diplomáciai eseményekre a legalacsonyabb rangú képviselőt küldték el. Szó sem volt tehát az egyenlő távolság politikájáról.

Ennek kapcsán 1950 tavaszán Svájc kellemetlen helyzetbe került, mert Adenauer kancellár a *Vaterland* című újságnak adott interjújában kertelés nélkül közölte, hogy „leghőbb vágya, hogy Svájccal — amilyen gyorsan csak lehet — a legszélesebb alapokon nyugvó konzuli kapcsolatokat létesítsenek". A liberális és szociáldemokrata sajtó támadása ellenére *Albert Huber*, Svájc első NSZK-beli nagykövete a kulisszák mögött már „fikciónak" minősítette a német egységről vallott svájci tézist, és Petitpierre ötleteként egy diplomáciailag kevésbé feltűnő svájci gazdasági képviselet megnyitását javasolták az NSZK-nak. 1950. július 18-án Heuss — miután Freiburgban tartott beszédében *„magánemberként szerelmi vallomást"* tett Svájcnak — a sajtó és közvélemény kizárásával megbeszélést folytatott Petitpierre-rel. Ezen elmondta: megérti, hogy Svájc tekintettel van az NDK-ra, mégsem tartja helyesnek a gazdasági képviselet gondolatát. Svájci tárgyalópartnere beadta a derekát.

1950-ben tehát — miután korábban tartózkodóan reagált az ilyen német kérésekre — Svájc felvette a konzuli kapcsolatokat a szövetségi köztársasággal. Ezzel hivatalosan és nyilvánosan vállalta a két Németországot megkülönböztető politikai irányvonalát. Egy héttel később Alfred Zehnder arról tájékoztatta a berlini misszió vezetőjét, hogy természetszerűen nem vetődik fel az NDK elismerésének kérdése. A svájci diplomácia irányítói jobban tartottak a Szovjetunió esetleges Európa elleni, a hunok inváziójához hasonlított támadásától, és „Németország hideg bolsevizálásától", mint hogy valaha is komolyan felmerülhessen a kapcsolatok felvétele a keletnémetekkel. Az államérdek, Petitpierre, von Weiss, Huber, Frölicher és mások nyugatbarát politikája felülkerekedett az NDK-val való azonos bánásmódot sürgetők álláspontján. Csupán Erwin

Bernath, az EPD keleti szekciójának első vezetője volt a szigorú semlegességi kurzus és keleti kapcsolatok normalizálásának híve. A berlini delegáció vezetői, François de Diesbach és Felix Schnyder pragmatikus megfontolásból, nehéz helyzetüket érzékelve hirdették a Kelet-Berlinnel folytatott bilaterális dialógus intenzívebbé tételének szükségességét, de a hivatalos politikai irányvonalra semmiféle befolyással sem bírtak.

Bár elvétve még hangsúlyozták a két német állam azonos kezelését, mindez inkább a hagyományos semlegességi politika reflexszerű rituáléjának tűnt. Egyértelmű bizonyítékként a szerző a Politikai Ügyek Osztálya főnökének 1950. szeptember 20-án kézzel írott feljegyzését idézi: *„A Szövetségi Tanács szándéka, hogy elismerje a nyugatnémet kormányt. Kelet-Németország nem érdekli a Szövetségi Tanácsot. Ebből következik: kapcsolataink kiépítése Nyugat-Németországgal. Kelet-németországi érdekeink a likvidáció stádiumába lépnek"*. Amikor 1950 decemberében Albert Huber és Konrad Adenauer többek között a birodalmi adósságok kérdéséről tárgyalt, a politikailag és világnézetileg motivált döntés már megszületett.

1951. március 16-án Svájc elismerte a szövetségi kormányt (és nem a Német Szövetségi Köztársaságot) a Német Birodalom egyedüli jogutódjának, bár a döntést 1949 novemberében Petitpierre a svájci semlegességi politikával még összeegyeztethetetlennek tartotta. Néhány nappal a megszállási statútum revíziója után a Szövetségi Tanács felajánlotta a diplomáciai kapcsolatok felvételét is, hogy a *„történelmileg esedékes koncessziók önkéntesen és kellő időben megtörténjenek"*.

Az első berni német nagykövet beiktatása és bemutatkozó látogatása Karl Kobelt szövetségi elnöknél német belpolitikai okokból 14 hónapig húzódott. Adenauer és a kiszemelt Friedrich-Wilhelm Holzapfel hosszú ideig taktikáztak: előbbi habozott, vajon Bernbe küldje-e egykori riválisát, vagy jobban bevonja a kormány munkájába. Utóbbi pedig a diplomáciai karrier vagy a politikai pályafutás folytatása között őrlődött. A kissé elkedvetlenedett svájciak igényeit nem vették figyelembe, a fontos kétoldalú kérdéseket Adenauer maga intézte svájci szabadsága alatt a „bürgenstocki szövetségi kancellári hivatalból".

A keleti szövetségi rendszerrel szembeni embargópolitikában való részvétel és a NATO-val folytatott védelmi tárgyalások is igazolták az ideológiai közösségen túlmutató szövetségesi pozíciót. 1951. július 23-án Svájc beleegyezett abba is, hogy drasztikusan csökkenti keleti kereskedelmét és elismeri a COCOM-listákat. A Montgomery tábornagy, a NATO helyettes főparancsnoka és de Montmollin svájci vezérkari főnök között védelempolitikai kérdésekről folytatott egyeztetéseken csapattestek együttműködéséről is határozatot hoztak az ország délkeleti és északkeleti határai mentén.

A kötet összefoglaló fejezetében a szerző megállapítja, hogy a világháború után a korábbi félelmetes szomszéd helyére a bizonytalanság rövid fázisa után a nyugati irányultságú, demokratikus és életképes részállam, illetve a Moszkvából irányított kommunista diktatúra lépett. A Petitpierre által már 1945 májusában elfogadott megosztott Németország új kihívások és fenyegetések elé állította Svájcot. Az új helyzetben újra kellett fogalmazni a hagyományos semlegességi politikát. Németország „balkanizálódása", illetve szovjetizálása, és ily módon a közép-európai stabilitás megingásának veszélye miatt Svájc határozottan szembefordult azzal az amerikai–brit elképzeléssel, hogy egységes, de semleges Németországot hozzanak létre. Az ilyen államot a Szovjetunió lappangó módon csatlósává tehetné.

Ugyanakkor Németország érdeklődése Svájc iránt a hidegháború és a két német állam megalakulása idején egyre csökkent, s a stabilitás és a szuverenitás politikáját a következetes nyugati elkötelezettségen alapuló nyugatnémet törekvések, az egységes Európáért folytatott politikai küzdelem háttérbe szorította. Az első nagykövet kinevezése körüli huzavonát a szerző egyértelműen ennek igazolásaként értékeli. Svájc ugyanakkor kitartott a bilaterális külpolitika mellett, óvatos nyugati orientációja reakció volt az egyre éleződő kelet-nyugati szembenállásra. A hagyományos semlegességi formula mellett kitartó közvélemény a hivatalos politikát is befolyásolta, ugyanakkor nem késztette szemlélődő szerepre. Az eszmei és ideológiai szövetségesi szerep a koreai háború után egyértelműen a Nyugat, azon belül Nagy-Britannia titkos szövetségesévé alakult.

Markus Schmitz érdekfeszítő munkája nem mond ellent a múlt század végén felerősödött kritikai hangoknak, ugyanakkor a háború utáni évekre fókuszálva kiegészíti és teljesebbé teszi a svájci semlegességi politika elméletéről és gyakorlatáról alkotott képet.

Fiziker Róbert

Szabó Csaba

DIE KATOLISCHE KIRCHE UNGARNS UND DER STAAT IN DEN JAHREN 1945–1965

Studia Hungarica. Schriften des Ungarische Institut München 48.

München, Verlag Ungarisches Institut München, 2003, 222 o.

A MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM 1945–1965 KÖZÖTT.

A Müncheni Magyar Intézet Szabó Csaba doktori disszertációját adta közre. A szerző a fiatal egyháztörténész-nemzedék egyik legkiemelkedőbb képviselője. Korábbi munkáit, elsősorban magas színvonalú forráskiadványait (Egyházügyi hangulatjelentések 1951, 1953; A Grősz-per előkészítése 1951) etalonként tartja számon mind a történész, mind a levéltáros szakma. Témaválasztása mindenképpen időszerű, hiszen a magyar egyháztörténet e kérdéskörének feldolgozására a rendszerváltás óta csak az ismeretterjesztő irodalom szintjén került sor, monografikus mélységben nem. A disszertációt az eichstatti egyetem 2000-ben fogadta el, s a kötettel kapcsolatos egyetlen komolyabb kritikai észrevétel valós oka épp a védés és a kiadás közt eltelt viszonylag hosszú idő. A szerző bibliográfiája ugyanis csak 1999-ig naprakész, az addig megjelent csaknem valamennyi művet tartalmazza; ám az azóta megjelent kötetek közül az irodalomjegyzék már csak néhányra utal, s e munkák eredményei a monográfiát már nem gazdagítják.

A kötet bevezetésében Szabó Csaba jó érzékkel korszakolja a tárgyalt 20 esztendőt. Bár itt még az egyes szakaszok jellemzésekor megállapításai sarkosnak tűnnek, később kellő mélységig árnyalja megállapításait. A tárgyalt korszakra vonatkozó historiográfiai elemzése találó: legkiemelkedőbb képviselőin keresztül mutatja be a négy alapvetően különböző helyzetű egyháztörténet-írói csoport vitáit és konfliktusait, és ezek egymásra hatását, alakulását. Alapvetően tértek el egymástól a hazai, néha a pártideológia és -propaganda szemellenzőjén túl nem látó „marxista", a — sokáig elcsendesített — hazai „klerikális", a nyugati magyar emigráció szókimondó és nyugat-európai, elsősorban a nagy folyamatokra koncentráló történészek lehetőségei és céljai. A kötetnek egyik különleges érdeme épp az utóbbi szerzőkre építő gyakori európai kitekintés, melynek eredményeképpen a magyar katolikus egyházat érintő eseményeket nem önmagában, hanem a kelet-európai összefüggéseiben láttatja – elsősorban lengyel és cseh párhuzamokon keresztül. A felhasznált források bemutatásán túl a megcélzott német olvasóközönség igényeit elégíti ki a szerző, amikor a hazai levéltárügy törvényi szabályozásáról is ismertetést nyújt. Feltűnő, hogy szorosan vett egyházi forrásként szinte csak nyomtatásban is elérhető püspökkari jegyzőkönyveket és (fő)papi emlékiratokat használ. Ez azonban — tekintettel arra, hogy az egyházi levéltárfenntartók általában 50 esztendőben határozzák meg iratanyaguk kutathatóságát — megérthető, s a kötet minőségét egyáltalán nem kezdi ki, hiszen az állami, állambiztonsági- és pártszervek olyan mértékben tartották kontroll alatt az egyház életét, hogy gyakorlatilag minden fontos kérdés lecsapódik ezek iratanyagában.

A tárgyalt húsz esztendőt a püspöki kar világháborús veszteségeinek és Mindszenty József életútjának rövid áttekintésével vezeti be Szabó Csaba, majd az 1945–48 közt eltelt esztendőket, mint az egyház társadalmi és anyagi bázisa elleni támadások korát tárgyalja. Kronologikus rendben halad, így a földreform, a katolikus egyesületek betiltása, a fakultatív hitoktatás bevezetése, majd egyházi iskolák államosítása kérdéskörének tárgyalásába beékelődik a prímás kinevezésének, a politikai választások eredményeinek és a Mária-év eseményeinek ismertetése. Külön fejezet foglalkozik az egyház elleni totális támadás csúcspontjával, a Mindszenty József prímás ellen folyó kirakatperrel. Bemutatja az azt megelőző pártpolitika által vezérelt hecckampányt, kitér — ha nem is túl részletesen — a kérdés nemzetközi visszhangjára, és utóéletére a hazai historiográfiában.

Az egyház legyűrésének második fázisaként mutatja be az 1949–1951 közötti esztendőket. 1949 döntő év: ebben az évben születik meg a vallásszabadságot elvben (de csak elvben!) tiszteletben tartó alkotmány és XII. Pius antikommunista dekrétuma; ugyanakkor mindennapossá vált a papság létbizonytalansága, a kongrua-megvonás fenyegetettsége. E szakaszban az MDP két célját valósítja meg: megteremti az egyház belső megosztottságát a békepapi mozgalom megszervezésével, majd a „klerikális reakció rohamcsapatai"-nak tekintett szerzetesrendek ellen fordul; s nemcsak megvonja azok működési engedélyét, hanem a szerzetesek deportálásával, egzisztenciális bizonytalanságukat felhasználva nyomást gyakorol a püspöki karra az 1950-es egyezmény megkö-

tése érdekében. Ez azután végképp alárendeli az államnak az egyházat, amit a Szentszék is érzékelt és nehezményezetett.

Az 1951–53 közti éveket tekinti a szerző a harmadik szakasznak. Megismerteti olvasóit a Grősz József kalocsai érsek elleni — újabb — koncepciós per lefolyásával, melynek eredményeképp a magyar katolikus egyház három év alatt másodízben veszítette el irányítóját. A pert ugyanakkor a pártállam öngóljaként értékeli, hiszen nyilvánvalóvá lett általa, hogy egy Mindszentynél jóval kompromisszumkészebb főpap is ugyanarra a sorsra juthat, mint a prímás. Ezután az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról és felépítéseiről értekezik hosszasan. Talán ez az egyetlen olyan pontja a munkának, mely némi betekintést enged abba, hogy milyen végletes mélységekig is hat az állami elnyomás. Majd a korszak totális elnyomásának bizonyságaként előbb a látványos egyházellenes akciók bemutatása következik: a gellérthegyi sziklakápolna, a Regnum Marianum templom és a hűvösvölgyi Magyar Szentföld sorsának ismertetése, illetve a szemináriumok összevonása, a hitoktatásban részesülők számának drasztikus csökkenése – melyek tragikuma mellett az egyház nyilvánvaló kompromittálódása (Ecclesia szövetkezet létrehozása, állami propagandát szajkózó püspöki körlevelek, 1953-as püspökkari választási körlevél) szinte eltörpült.

Sztálin halálát (1953. március 5.) a szerző cezúraként ítéli meg, holott az elkövetkező években csak az elnyomottak reménye éledt újjá; lényegi változás az egyházpolitikában nem történt. A korszak perei, a párt központi bizottsági üléseinek hangvétele, az állambiztonsági szervek aktivitása éppúgy a totális állami kontrollt mutatják, mint a korábbi szakaszok. De a Czapik Gyula érsek halála miatt rehabilitált, ám korábbi önmagának csak megtört árnyát mutató Grősz József ismételt színrelépése a püspöki kar élén, s néhány bebörtönzött pap (pl. Mécs László) szabadon bocsátása valóban erősíthette a reményeket. A magyar belpolitika ugyanakkor még szorosabb függésbe került Moszkvától mint korábban, s a liberálisabb irányzat szovjetunióbéli bukása végzetes következményekhez vezetett.

Az 1956-os forradalom eseményeinek tárgyalásakor a szerző éppúgy részletes lengyelországi kitekintést ad, mint a bukás utáni egyházi kiútkeresés lehetőségeinek vizsgálatakor. A szabadságharc leverésének nemzetközi (elsősorban vatikáni) visszhangját kiválóan érzékelteti – akárcsak a megtorlás során az egyházzal szemben ismét alkalmazott erőpolitika, az adminisztratív ellehetetlenítés megnyilvánulásait (pl. püspökinternálások). Az állam ugyanakkor Grősz József kitüntetése, főpapi delegáció moszkvai útja révén gondoskodott az Egyház további kompromittálásáról. S mivel a „konszolidáció" idején a csendes, passzív egyházi ellenállás is érezhetően nőtt (titkos szentelések, szamizdat-irodalom, ifjúsági és csoport-munka), a pártpolitika új célpontot talált: immár nemcsak a papok, hanem a hitvalló laikusok ellen is fordult. Mindez száznál is több új koncepciós perhez vezetett.

XII. Pius halála után XXIII. János pápává választása azonban új, kompromisszumkészebb vatikáni politika kezdetét jelentette. A kelet-európai titkosszolgálatok egyöntetűen demokratikus, nyílt szellemű embert láttak az új egyházfőben. S a pápa enciklikái, gesztusai, s főképp a zsinat meghirdetése még a feszült nemzetközi helyzetben is új keleti politika keresését jelentették. 1961-től érhető tetten a szándék, mely 1962-ben konkrét tárgyalásokhoz is vezet: a Vatikán és a Magyar Állam rendezni kívánja kapcsolatait. VI. Pál színrelépése csak a tárgyalások hangsúlyait módosította. Szabó Csaba érdekfeszítően tárgyalja, hogy a Vatikán miért épp Magyarországot szemelte ki az új Ostpolitik kísérleti terepének.

Ezzel együtt a munka vége kissé összecsapottnak tűnik. Noha a kötet kitűzött célja 1965-ig tárgyalni az eseményeket, magáról a zsinatról, annak közvetlen következményeiről, s a Rómába — az állami szervek által gondosan megválogatva — kiengedett néhány magyar püspök szerepvállalásról alig esik szó benne. Kritikai észrevételként kell még megemlítenünk, hogy a szerző a katolikus kifejezés alatt csak a római katolikus egyházat érti, legalábbis a görög vonatkozások tárgyalásától teljességgel eltekint.

A kötet nyelvezete, stílusa végig élvezetes, a szöveggondozás minőségét pedig pontosan jelzi, hogy mindössze egyetlen elírást találunk benne (Hamvas Endre nevének téves közlése a 138. oldalon). Szabó Csaba könyvének azonban igazán nagy erénye az arányosság. Nem esik abba a gyakori hibába, hogy a szakirodalom által már bőségesen elemzett részletkérdéseket túlontúl aprólékosan tárgyalja; s így marad energiája a szakirodalom által kevésbé tárgyalt szakaszok erőteljes ismertetésére is. A kötet mondandóját pedig végigkísérik és hatásosan erősítik a körültekintően megválogatott források és historiográfiai kitekintések. Zárszavában a szerző jelzi, hogy munkáját folytatni kívánja az 1965–90 közti állam és egyház közti viszonyok tárgyalásával, mely szán-

dékát jelen munka színvonala alapján csak bátorítani és támogatni tudjuk, új publikációit nagy érdeklődéssel várjuk.

Mózessy Gergely

PERESZTROJKA ÉS TULAJDONÁTHELYEZÉS

Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltozás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)
Krausz Tamás és Sz. Bíró Zoltán (szerk.)
Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003. 307 o.

A Szovjetunió felbomlása legalább olyan „hálás" témának bizonyult a nemzetközi szakirodalomban, mint a peresztrojka és a glasznoszty a 80-as évek második felében. Ez a népszerűség azonban már a múlté, hiszen a 90-es évek közepétől határozott súlyponteltolódás figyelhető meg a szovjet tanulmányoktól a kelet-európai országok irányába. Míg a rendszerváltozás tudományos kutatása — vagy ismertebb nevén a tranzitológia — könyvtárnyi anyagot produkált az 1990-es évek elején-közepén, addig napjainkra a nemzetközi érdeklődés ebben az irányban is csökkenni látszik, mintha a posztszocialista változás a letűnt államszocialista renddel együtt a meghaladott témák kategóriájába került volna.

A problémát nem az egykori „dömping" alábbhagyása jelenti, amely adott esetben elő is segítené a téma depolitizálását, hanem az, hogy kevés próbálkozás történik az inkább politikai mint tudományos szempontok alapján vizsgálódó tranzitológiai szakirodalom revideálására. Ezt az irodalmat ugyan jó néhány elméleti bírálat érte, ám a kritikai írásokkal szemben két probléma is felmerül. Az egyik az, hogy szerzőik általában nem szovjetológusok, és így kísérletet sem tesznek arra, hogy a kritikai elméletet a szovjet viszonyokra alkalmazzák. A másik probléma, hogy a hazai szakirodalomban a rendszerváltozás alternatív elméleteit jobbára csak a marginális kritikai értelmiség ismeri és alkalmazza; a köztudatban — és ez sajnos nemcsak a politikai diskurzusra vonatkozik — még mindig a 90-es évek közepétől egyre gyakrabban támadott tranzitológia számít domináns paradigmának.

Mivel e helyütt nem célom a rendszerváltozás elméleteinek bemutatása, pusztán a tranzitológiai elmélet és annak bírálata rövid felvázolására szorítkozom. Az elmélet alapját azok a politológiai munkák képezik, amelyek az autokratikus uralomból a demokráciába való átmenetet vizsgálták az országok három következő nagy csoportjában: az 1945 utáni Németország, Olaszország és Japán; az 1970-es években létrehozott dél-európai demokráciák; Argentína, Brazília, Uruguay, Chile és Paraguay (S. O'Donnell–C. Schmitter – L. Whitehead: *Transitions from Authoritarian Rule.* Baltimore, John Hopkins University Press, 1986.). 1989–91 után felmerült az a javaslat, hogy a kelet-európai rendszerváltást úgy kell tekinteni, mint az átmenet negyedik típusát. Ez az elgondolás lényegében egy predesztinált jövőt irányzott elő a kelet-európai „tranzitországok" számára: miután bevezetik a „helyes" intézményeket, vagyis a liberális demokráciát és a piacgazdaságot, hasonlókká válnak a fejlett kapitalista államokhoz. A hasonlóság alatt a kelet-európai lakosság túlnyomó többsége a nyugati jólétet és gazdasági fejlettséget értette, amelynek elvileg nagyon gyorsan be kellett következnie az olyan szocialista örökségek, mint a tervgazdaság és a gazdasági izoláció felszámolása után, amelyekben most mindenki a gazdasági elmaradottság fő okozóit látta.

Amellett, hogy a kelet-európai rendszerváltozás „gyakorlata" meglehetősen rácáfolt erre az elméletre, a tranzitológia kritikáját két fő pontban lehet megfogalmazni. Az első bírálat az elmélet teleologikus és univerzalista implikációira vonatkozik. Lomax helyesen állapítja meg, hogy e tekintetben az elmélet semmi más, mint a diszkreditált modernizációs paradigma újrafogalmazása (Bill Lomax: A tranzitológia válsága. In: Krausz Tamás (szerk.): Rendszerváltás és társadalomkritika. Budapest, Napvilág kiadó, 1998). Mindkettő a kapitalizmus normatív felfogásán alapul, amely a kezdeti feltételektől függetlenül bárhol megteremthető. A változásnak lényegében olyan forgatókönyv szerint kell lejátszódnia, amelynek alapja inkább a tankönyv-, mintsem a „létező" kapitalizmus. Az utolérő fejlődés elmélete azonban már az 1960-as évek Latin-Amerikájában, a modernizációs iskola akkori „kísérleti" telepén sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ahogyan a tranzitológia néhány kritikusa rámutatott, előfordulhat, hogy Kelet-Európa éppen e kevésbé vonzó alternatíva felé találja magát „átmenetben" (Thomas Nowotny: Transition from Communism and the Spectre of Latin-Americanization. *East European Quarterly,* 1997/1.;

Stephan Lessenich: Struktrurwandel in Transformationsgesellschaften: Vom Süden zum Osten und zurück. In: W. Glatzer – I. Ostner (szerk.): *Deutschland im Wandel: Sozialstrukturelle Analysen.* Opladen, Leske und Budrich, 1999.).

Az elmélet másik nagy fogyatékossága a történeti perspektíva hiánya. Mivel a tranzitológia a szocialista múltat semmisnek, vagy legalábbis olyan rendszernek tételezi, amelytől Kelet-Európa sikeresen megszabadult, nem alakított ki releváns értelmezési keretet a „kiindulási helyzet" magyarázatára. Ehelyett — különösen a kelet-európai rendszerváltó diskurzusban — a tranzitológia összekapcsolódott a második reneszánszát élő totalitárius elmélettel, illetve átvette tőle a hidegháborús retorikát idéző szocializmus-képet, amely a múlt démonizálásán és a demokrácia és a diktatúra sematikus szembeállításán alapult (Abbott Gleason: *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War.* New York, 1995. Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order.* New York, Simon & Schuster, 1996, magyarul: S. P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Budapest, Európa, 1998.). Ezek a szerzők azonban éppúgy figyelmen kívül hagyták az angolszász szovjetológiában a 70-es évek közepétől kibontakozó „revizionista" iskolát — amely éppen a totalitárius paradigmát kívánta felülvizsgálni, és a 80-as évekre mérvadó irányzattá vált az amerikai akadémiában —, mint azt a tényt, hogy a kommunista hatalomátvétel nem a gazdasági elmaradottság oka, hanem inkább annak következménye volt a kelet-európai félperiférián. Bár a kommunista modernizációs program — a diktatúrával együtt — megbukott, a gazdasági elmaradottság, úgy tűnik, nem csak az „átmenet" problémája. A posztszocialista változás megértéséhez elengedhetetlen egy adekvátabb szocializmus-értelmezés kialakítása, mint az egykori, a mérvadónak tekintett nyugati tudományban is diszkreditált hidegháborús ideológia „megkésett" átvétele.

A fenti két szempont miatt is fontos hiánypótló munkának kell tekinteni a Magyar Ruszisztikai Intézet kiadásában megjelent *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés* c. könyvet, amely az azóta titoktalanított, de magyarul csak most hozzáférhető források alapján elsőként tesz kísérletet arra, hogy következetesen vizsgálja a hatalom és tulajdon összefüggéseit, illetve a tulajdon kérdését állítsa a szovjet rendszerváltozás történetének középpontjába. A témaválasztás már jelzi, hogy a könyv egészen más elméleti alapon áll, mint a kommunista múltat olykor csak démonizálni képes tranzitológia. A *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés* értelmezési kerete két okból is előrelépést jelent a rendszerváltozás tudományos vizsgálata felé. Az első fontos szempont, hogy a könyv történeti perspektívába helyezi az orosz „különutas" fejlődést, amelyet az Oroszországi Birodalom terjeszkedésével párhuzamosan rányomja bélyegét a tulajdon állami koncentrációja. A bolsevikoknak kezdetben nincs kész gazdasági programjuk; a hadikommunizmusnak a polgárháborús helyzetből következő gyakorlatát Buharin és Preobrazsenszkij később teoretizálja, mint a „kommunizmus ábécéjét." A polgárháború befejezése és az egyre erőteljesebb népi elégedetlenség hatására a hadikommunista gazdálkodás alapját veszíti, és az 1921-es NEP keretei között a párt visszaállítja a piaci gazdálkodás számos elemét. A sztálinizmus, amely alatt — Sztálin személyi diktatúrájának kiépülése mellett — a kollektivizálást és a tervgazdálkodás bevezetését szokták érteni, nem magyarázható úgy, mint puszta aberráció, és még kevésbé lehet „visszavezetni" Leninre vagy akár Marxra is. Míg vitatható, hogy a tulajdon példátlan mértékű állami koncentrációja mennyiben járult hozzá a szovjet rendszer fennmaradásához, történeti perspektívából a jelenség inkább az orosz fejlődés sajátosságaiból semmint annak aberrációiból következik.

A könyv másik nagy elméleti előnye a globális perspektíva alkalmazása. A Szovjetunió bukása után ismét divatba jöttek a totalitárius paradigmával több vonatkozásban rokon civilizációs elméletek, amelyek lényegében egy „elképzelt" vallási vagy kulturális hierarchia alapján kívánják megmagyarázni az egyes országok, régiók fejlődésében tapasztalt egyenlőtlenségeket. A „leghíresebb" civilizációs elméletet Samuel P. Huntington fejtette ki előbb egy tanulmányban, majd azonos című terjedelmes könyvében (Huntington 1996). Míg a tanulmány kérdőjellel végződik, a könyv már a világvallások által definiált „civilizációk" elkerülhetetlen összeütközéséről beszél. Az elméletek hátteréül szolgáló „rangsor" azonban inkább a civilizációs rasszizmus és provincializmus, semmint egy valóban globális perspektíva kifejeződése. A *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés* a világgazdaság kontextusába helyezi az orosz elmaradottság problematikáját; ebből a perspektívából az orosz fejlődés „sajátosságait" — vagyis a normatívnak tekintett nyugat-európai modelltől való eltéréseit — nem a civilizációs különbségek, vagy az általános bűnbaknak megtett kommunista múlt, hanem a világgazdaságban elfoglalt perifériás helyzet termeli újjá. Hozzátehetnénk: nemcsak Oroszországban, hanem egész Kelet-Európában is.

Azon túl, hogy fontos hiánypótló munka, a két tanulmányt és számos forrást tartalmazó könyv segédletként egyaránt ajánlott tanároknak és diákoknak is. Sz. Bíró Zoltán tanulmánya tartalmas történeti összefoglalás a rendszerváltozásba „torkolló" gorbacsovi reform politikai hátteréről. A szerző érzékletes vázlatot ad a tervgazdaságnak a 70-es évek közepétől egyre jobban elmélyülő válságáról, és rámutat arra, hogy — a közhiedelemmel ellentétben — voltak ugyan vezetők, akik felismerték a rendszer radikális átalakításának szükségességét, de sokáig nem voltak képesek politikai támogatást szerezni a reformokhoz. Gorbacsov ebből a szempontból kedvező helyzetben vehette át a hatalmat, hiszen 1985 és 1988 között egyértelműen a reformokat támogató csoportok kezében volt a politikai kezdeményezés, és őket támogatta a lakosság nagy többsége is. A szerző a továbbiakban bemutatja, miért és hogyan változnak meg ezek a feltételek, melyek lesznek a színre lépő új társadalmi erők és politikai programok, hogyan szorul defenzívába a gorbacsovi politika, és miképpen lesz a peresztrojka vége a Szovjetunió felbomlása.

Nem célom itt részletesen ismertetni Sz. Bíró Zoltán igényesen és lényeglátóan megírt tanulmányát a peresztrojka politikatörténeti hátteréről, pusztán három tézist emelek ki a munkából. Az első, hogy — szemben a szakirodalomban is felbukkanó összeesküvés-elméletek állításaival — a peresztrojkának nem volt „kidolgozott" forgatókönyve. Noha Gorbacsov és politikai szövetségesei világosan látták, hogy az ország súlyos gazdasági és társadalmi helyzetbe került, a peresztrojka fő célkitűzése a szocializmus társadalmi rendszerének megreformálása és nem a felszámolása; az utóbbi ekkor még semmilyen formában nem szerepel a lehetséges megoldások között. Az is igaz, hogy kezdetben a vezetők sem voltak tisztában a helyzet súlyosságával, és azt hitték, hogy a tervgazdaság hibáit adminisztratív intézkedésekkel ki lehet igazítani. Ez az ún. „gyorsítás" azonban nemhogy csökkentette volna a gondokat, hanem inkább fokozta azokat. És tegyük hozzá: a felelőtlen ígéretek és a valóság között tátongó szakadék nyilvánvaló bizalomvesztést eredményezett a lakosság körében - mindezt olyan időszakban, amikor Gorbacsovnak különösen nagy szüksége lett volna a társadalmi támogatottságra.

Ehhez kapcsolódik — vagy részben ennek következménye — a második fontos megállapítás a peresztrojka következő szakaszáról. Az adminisztratív intézkedések kudarca hatására egyre inkább teret nyer az az álláspont, hogy nem pusztán „felületi" kezelésre van szükség, hanem az egész gazdasági rendszert radikálisan át kell alakítani, vagyis teret engedni az értékszempontoknak, legalizálni a magántulajdont, és általában, megteremteni a vegyes piacgazdaság feltételeit. Erről a radikális reformprogramról — amely lényegében a kapitalizmus részleges visszaállítását jelentette volna — azonban várható volt, hogy a párt konzervatív szárnyának heves ellenállásába ütközik. A gazdasági átalakítás programja így kiegészült a társadalom demokratizálásának alapvető követelésével, amelytől a reformerek — az egyéni alkotókedv és vállalkozó szellem felkeltése mellett — azt remélték, hogy megadja nekik a reform véghezviteléhez szükséges széles és szabad társadalmi hátteret. A tanulmány fontos megállapítása, hogy a sorrendiség kérdése több szempontból döntőnek bizonyult a peresztrojka szempontjából. Először, a demokratizálódás eredményeképpen — a konzervatív erők mellett — több olyan csoport is megjelent, amelyek lassúnak találták a gorbacsovi reformfolyamatot, és a gazdaság teljes liberalizálása mellett szálltak síkra. Másodszor, a strukturális átalakítás programja rövidtávon az életszínvonal romlását és a lakosság terheinek növekedését jelentette. Mindez aligha kedvezett a gorbacsovi centrum pozitív megítélésének. Harmadszor, a glasznoszty légkörében lehetővé váló nyílt társadalmi kritika — a reformerek radikalizálódásával — már nemcsak a szocializmus torzulásait, hanem az egész rendszert támadta, amelynek megreformálhatóságát egyre több ember vonta kétségbe a nyilvánosság előtt. A társadalmi demokratizálás — gazdasági alapok nélkül — így lényegében siettette a rendszerváltozást.

A tanulmány harmadik fontos megállapítása a két nagyhatalom közötti viszony alakulására vonatkozik. Dacára annak, hogy Gorbacsov feladja a nemzetközi kommunista mozgalom irányítójának szerepét, és komoly engedményeket tesz a leszerelés kérdésében, ezek a politikai gesztusok nem nyernek nyugati viszonzást. A Szovjetunió a nagyhatalmi státusz feladásáért nem kapja meg az átalakításhoz és Gorbacsov politikai túléléséhez szükséges gazdasági segítséget - de még azokat a külpolitikai engedményeket sem, amelyek javíthattak volna otthoni helyzetén. A demokratikus szocializmus programja nem szerepelt a nyugati nagyhatalmak Oroszországgal kapcsolatos elképzeléseiben.

Míg Sz. Bíró Zoltán tanulmánya kitűnően bemutatja, hogyan „csúszott át" rendszerváltozásba a reformfolyamat, Krausz Tamásnak a kötetben szereplő írása a folyamat miértjére keresi a választ egy olyan kérdés felvetésével, amely egészen más perspektívába helyezi a Szovjetunió felbomlását, mint az államszocializmus válságára és az etnikai feszültségekre koncentráló

tranzitológiai szakirodalom. A *Peresztrojka és a tulajdonváltás* c. tanulmány az állami tulajdon újraelosztásának kérdését állítja a vizsgálódás középpontjába, illetve egészen pontosan azt tekinti rendszerváltozásnak, amikor a kommunista elit egy része is a magáévá teszi ezt a gondolatot. A tanulmány — a szakirodalomban úttörő módon — arra tesz kísérletet, hogy a források tükrében revideálja a tulajdonviszonyok szempontjából a peresztrojkától a rendszerváltozásig vezető utat.

A tulajdonviszonyok elemzése több ponton megerősíti, illetve elmélyíti az Sz. Bíró Zoltán tanulmányában felvázolt téziseket. Krausz Tamás a kötetben közölt dokumentumok alapján kitűnően szemlélteti, hogyan „alakul át" a demokratikus szocializmus programja teljes kapitalista restaurációvá. Ezt a fordulatot azonban — ahogyan a kötet második felében olvasható források világosan bizonyítják — a gorbacsovi centrum egészen a peresztrojka végéig nem értette meg. Gorbacsov gazdasági naivitását jól jellemzi az 1990-es KB-plénumon elhangzott vita a legalizált tulajdonformákkal kapcsolatban, amikor a reformprogramot kidolgozó Satalin „világosítja fel" a főtitkárt a „szocialista piacgazdaság" tőkés jellegéről: „Van olyan — mondta Satalin akadémikus —, hogy részvénytulajdon. És ha én és Gorbacsov elvtárs hirtelen részvényeket vennénk, egy részvénytársaság értékpapírjait, akkor, Mihail Szergejevics, bocsásson meg, de mi önnel ily módon, hogy úgy mondjam, mint mindenki más, aki részvényt vásárol, ember ember általi kizsákmányolásába kezdenénk" (Krausz–Sz. Bíró 2003, 48.) Gorbacsov közgazdasági naivitása a magyar vezetőkkel folytatott tárgyalásaiban is megmutatkozik, amikor az 1988-as reformokat, amelyek egyértelműen a piacgazdaság irányába mutatnak, a szocializmus megújításának programjaként értékeli: „A szocialista országok közül ma a magyar gyakorlat áll legközelebb az SZKP erőfeszítéseihez" [Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991.* Budapest, 2000. 153.]. Ezek után nem meglepő, hogy Gorbacsov egészen a szovjet rendszer végéig nem képes felismerni, hogy a korábban „balos" Jelcin már nem a szocializmus megújításának, hanem a piacgazdaságnak elvi alapján áll, és 1990 szeptemberében teljesen magáévá teszi Satalin „átmeneti" programját. Hogy a két program sehogyan sem volt összeegyeztethető, azt a Szovjetunió felbomlása és Gorbacsov bukása is igazolta – igaz, hogy akkor már késő lett volna bármilyen politikai felismerés.

A tanulmány legjobban dokumentált része a tulajdonosi koncepciók és a Szovjetunió felbomlása közötti összefüggés bemutatása. A gorbacsovi centrum és a peresztrojka bukását — amennyiben az utóbbit a szocializmus megújítására tett kísérletként definiáljuk — a szerző abból a kulcstézisből vezeti le, hogy — Gorbacsovval ellentétben — a bürokrata- és pártelit egy része nagyon is jó megértette a piac kontra közösségi gazdálkodás alapvető ellentétét, és gazdasági hatalmának megmentése érdekében előnyben részesítette a piaci megoldást. Miközben mindkét koncepció megegyezett a tervgazdaság és az állami tulajdon lebontásában, a közösségi gazdálkodás hívei a társadalmi önigazgatást és a közvetlen dolgozói tulajdont kívánták az állami hegemónia helyébe állítani, míg a piacpártiak a „klasszikus" kapitalizmus receptjét javasolták. Ez volt az alapja a Satalin-féle programnak, amely 500 nap alatt kívánta megvalósítani a piacgazdaságot a Szovjetunióban – az összehasonlítás kedvéért érdemes megjegyezni, hogy kevesebb mint fele annyi idő alatt, mint amennyit Sztálin engedélyezett a kollektivizálásra. Az *Átmenet a piacgazdasághoz* — noha a privatizációval kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az „embereknek", illetve a „népnek" kell visszaadni a tulajdont — a klasszikus liberális ortodoxiákat fogalmazza újra, figyelmen kívül hagyva nemcsak a marxista kritikai hagyományt, hanem a liberalizmus nyugati bírálóit is. Ezek után nem meglepő, hogy a program nemcsak arra nézve nem ad támpontot, hogyan lehetséges privatizálni egy tőkeszegény társadalomban, hanem attól a problémától is eltekint, hogy Oroszországban a történeti tapasztalatok szerint eddig csak a kapitalista fejlődés perifériás útja volt lehetséges (ezt nevezte Trockij kombinált fejlődésnek), és az ország súlyos gazdasági és politikai helyzete inkább a „lefelé" mintsem a „felfelé" való elmozdulást valószínűsítette a nemzetközi munkamegosztás hierarchiájában. E körülményt figyelembe vevő integráció koncepciója azonban hiányzott a liberális elméletekből.

Kérdéses, hogy a bürokrata- és pártelit mennyire értette meg a kapitalista rendszerbe való integrálódás gazdasági-társadalmi következményeit; a tulajdon szerepét az új rendszerben azonban nagyon is jól megértették. A szerző szerint pontosan ez a kérdés az, ami a peresztrojkát rendszerváltozássá transzformálja; a meghatározatlan „közvetlen népi tulajdon" helyett az 1989–90-es reformok a magántulajdon intézményét legitimálják. A „csendes rendszerváltásban" döntő szerepet kap az a körülmény, hogy 1990 végén Jelcin deklarálja Oroszország gazdasági önállóságát és a privatizáció céljából „orosz tulajdonná" nyilvánítja a köztársaság területén található szovjet össz-szövetségi vagyont. A szovjet felső vezetés nagy része ekkor érti meg, hogy a jel-

cini törvények nem pusztán a fennálló társadalmi rendszert, hanem a Szovjetunió állami létezését is megkérdőjelezik. Jellemző azonban, hogy a törvényi huzavonán túl, a rendszer ekkor már semmilyen jelentős társadalmi erőt nem képes a maga védelmére mozgósítani. Ahogyan a szerző megállapítja: „A helyi vezetők saját hatalmi pozícióik védelmében voltak érdekeltek, amelyek már — eufemisztikusan fogalmazva — nem estek egybe a Szovjetunió mint állami-gazdasági struktúra fenntartásával. A helyzet odáig fajult, hogy az augusztusi puccs diszfunkcionálissá vált, mert a kialakult szituációnak sem bel-, sem külpolitikai összefüggésben nem volt katonai megoldása" (Krausz–Sz. Bíró 2003, 83.). A rendszer belső meggyengülését mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy az SZKP-nak nemhogy az össz-szövetségi tulajdont, de saját vagyonát sem sikerül megvédenie vagy demokratikusan nacionalizálnia; ebből a szempontból különösen tanulságos a kötetben közölt dokumentum az SZKP ellenzékéhez tartozó pártoknak az SZKP vagyonának államosítása ügyében kezdeményezett kampányáról. A pártvagyon felosztása végül is felülről indult meg, „maguk a párt vezetői kezdték el szétosztogatni például a párt oktatási intézményeit" (Krausz–Sz. Bíró 2003, 83). A kötet utolsó dokumentumai kitűnően szemléltetik, hogyan kapcsolódik össze a tulajdon kérdése a Szovjetunió vagy az SZKP létével vagy nemlétével: már régen nem arról volt szó, hogyan lehetséges megvalósítani a kapitalizmus alternatíváját, hanem arról, hogyan lehet a pártot „piacosítani".

Az okok keresésében a szerző — a szakirodalomban úttörő módon — a peresztrojka belső dinamikájával párhuzamosan elemzi a rendszerváltás nemzetközi szintjét, sőt, tézise szerint arra a kérdésre, hogy miért győzött végül a piac Oroszországban, csak a nemzetközi környezet figyelembe vételével adható adekvát válasz. Ne felejtsük el, hogy Gorbacsov milyen nagy erőfeszítéseket tesz a nyugati világ megnyerésére, illetve számít arra, hogy politikai engedményei viszonzásban részesülnek. Ezek a remények azonban minden alapot nélkülöztek. A nyugati nagyhatalmak nem sok érdeklődést mutattak a demokratikus szocializmus és a társadalmi önigazgatás programja iránt, hanem — ahogyan azt az 1990 decemberében Amerikában publikált valutaalapi tanulmányban megfogalmazták — egyértelműen a tőkés piacgazdaság meghirdetésében fogalmazták meg a végső célokat. Ahogyan a szerző írja: „A valutaalapi program a „piacgazdaság" megvalósításának kritériumát összefoglalóan is megfogalmazta: „az árak liberalizálása növekvő bel- és külföldi verseny feltételei között", „a magántulajdon bátorítása, az állami vállalatok piacosítása" (Krausz–Sz. Bíró 2003, 98). Pontosan ezeket az elveket követik a kötetben közölt dokumentumok a tulajdonreformról, a vállalkozások engedélyezéséről és a privatizációról. Miközben valódi tőkeerő és piac hiányában az „átmenet" — a remélt nyugati jólét helyett — csak a ma is ismert maffiózó kapitalizmust, kvázi tulajdonosokat, és a szovjet korrupciót megszégyenítő privatizációs visszaéléseket eredményezett, egy dologban megegyezett a privatizáció gyakorlata és a valutalapi program: a dolgozói tulajdont mindkettő határozottan elutasította. A közösségi tulajdonlás semmilyen formája nem szerepelt a Nyugat által ajánlott „receptek" között.

A tanulmány egyetlen kritikája pontosan a közösségi gazdálkodás oroszországi perspektívájára vonatkozik, amelyet a szerző reális alternatívaként értékel. Történeti tapasztalatok hiányában legalábbis kérdéses, hogyan lehetett volna a termelői önigazgatás programját átültetni a gyakorlatba, és az államszocializmus bukása sem biztos, hogy egy újabb társadalmi kísérletnek kedvezett. Az talán nem meglepő, hogy a munkások nem védték meg az állami tulajdont; de az is tény, hogy az önigazgatás programja mellett sem szálltak síkra. Kérdezhetjük: miért és kinek hitték volna el, hogy sikerül egy *más* szocializmust megvalósítani? De talán a legfontosabb ok éppen a nemzetközi környezetben rejlett, amelyre a szerző helyesen hívja fel a figyelmet: „A liberalizmus (neoliberalizmus) éppen ezen a ponton érezte magát nyeregben, mert a marxisták éppen a „globalizációs kihívásra" nem tudtak adekvát válasszal előállni (Krausz–Sz. Bíró 2003, 90.). Így azonban vajmi kevés esélye volt a kapitalizmus bármely alternatívájának.

A könyv érdemei között említettem a széleskörű és alapos dokumentumválogatást. E helyütt szeretném megemlíteni a két szerkesztő munkatársát, Iván Ildikót, aki nemcsak a dokumentumok nagy részének fordítója, hanem a levéltári munkában is aktívan közreműködött. A kötetben közölt források bepillantást engednek a rendszerváltozás belső folyamatába, és megvilágítják, hogyan jut el a hatalmi elit a reformok igenlésétől a piacgazdaság megteremtéséig. A Gorbacsov beszédeiből publikált részletek még csak a tervgazdaság átalakítását irányozzák elő, míg Csernyajev naplója már a késő peresztrojka elbizonytalanodásának és Gorbacsov vereségének dokumentuma. A két forrás közös vonása a gazdasági koncepció teljes hiánya; a tervgazdaság adminisztratív úton történő kezelése nemhogy eredeti gondolatnak nem tekinthető, hanem önmagában is ellentmondás. A piacgazdaság pedig egyet jelentett a rendszerváltozással, akármilyen ké-

sőn is ismerte fel ezt a szovjet politikai vezetés. A kötet legterjedelmesebb dokumentuma, az *Átmenet a piacgazdasághoz* 500 napra tervezett programja ebből a szempontból sokkal világosabban fogalmaz, amikor egyértelműen a magántulajdont teszi meg a társadalmi rendszer alapjának: „Ha a tulajdon ott van minden egyes ember kezében, akkor az garantálja a társadalmi stabilitást, ez a legfontosabb feltétele a társadalmi és nemzeti megrázkódtatások elhárításának. Az az ember, akinek saját háza van és földdarabja, amelyet bármikor eladhat, vagy örökül hagyhat gyermekeire, ha részvényekkel rendelkezik vagy másfajta értékpapírokkal, az objektíve érdekelt a társadalmi biztonságban, a szociális és össznemzeti egyetértésben. És megfordítva is igaz, miként a mi szomorú tapasztalatunk mutatja, hogy mennyire veszélyes a közösségre, a közösség normális életére és fejlődésére az az ember, akinek nincs vesztenivalója" (Krausz–Sz. Bíró 2003, 126). Érdemes azonban megjegyezni, hogy a tervezet gondosan kerüli a „kapitalizmus" szó használatát és úgy igyekszik beállítani a tőkés magángazdálkodást, mintha azzal tulajdonképpen a termelői önigazgatás valósulna meg. Az utópikus szocializmus képét felváltja az utópikus kapitalizmus eszméje.

A második részben összegyűjtött források a törvények tükrében dokumentálják a rendszerváltozást. Az 1990-ben kiadott alkotmánymódosítási határozat — bár a vegyes tulajdonformák alapján áll — legalizálja a magántulajdont; az októberben életbe lépő vállalkozási törvény pedig megteremti a magánvállalatok jogi feltételeit. Érdemes itt megemlíteni, hogy már a Satalin-programban külön szerepet kap a külföldi tőke bevonása a folyamatba (Krausz–Sz. Bíró 2003, 174.). Ha ezeket a törvényeket összevetjük a tulajdonról és vállalkozásról kiadott jelcini rendeletekkel, akkor legalábbis fenntartásokkal kell kezelni azt a tézist, hogy Gorbacsov programja a piacgazdaság alternatíváját kínálta volna a Szovjetuniónak. Az SZKP-nek az oroszországi törvényeket elítélő határozata későn jött ráeszmélés arra, hogy merre „tart" a Szovjetunió: „Az állami tulajdon sokat veszíthet társadalmi jellegéből: egyrészt a szövetségi vagyon egy része privatizálódik, a külföldi tőke kezébe kerül, beépül a banki és finánctőke korporatív tulajdoni struktúrájába, másrészt a megmaradt állami tulajdon a maitól teljességgel eltérő jogi-társadalmi közegben működik majd" (Krausz–Sz. Bíró 2003, 249.). Ezeket a folyamatokat azonban — ahogyan a második részben közölt dokumentumok bizonyítják — az SZKP is segített előkészíteni.

A *Peresztrojka és tulajdonáthelyezés* tudományos igénnyel szerkesztett és megírt kötet, amely a tulajdonviszonyok középpontba állításával kísérletet tesz arra, hogy kritikai perspektívába helyezze a szovjet rendszerváltozást. Ez a tudományos igény különösen fontos akkor, amikor a témát a kelet-európai diskurzusban még mindig inkább a politikai mintsem a szakmai szempontok határozzák meg. A *más* perspektíva megjelenése nemcsak a diszkusszió szélesítése miatt örvendetes, hanem azért is, mert talán elindít egy reorientációt.

Bartha Eszter

SCRINIA SLAVONICA

Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest. Svezak 3 (2003). 756 o.

A horvátországi történeti irodalom egyik legfrissebb periodikája e számában is igyekezett tartani magát az elnevezésében meghatározott célhoz: bemutatni a Szerémség, Szlavónia és Baranya történetének kutatását, és közzé tenni a térséggel kapcsolatos legújabb kutatások eredményeit. A közel 800 oldalas kiadvány tanulmányai, ismertetései és dokumentumpublikációi az ókortól a második világháborúig terjedő két és fél ezer éves időszakot fogják át, külön blokkokba tömörítve az egy-egy korszakkal, illetve szakterülettel foglalkozó írásokat.

A krónológiai sorrendet szem előtt tartva az első blokkban az antik kort és a középkort vizsgáló írások kaptak helyet. *Hrvoje Gračanin* a Zágrábi Tudományegyetem oktatója a II. Constantius és Magnentius között 351-ben vívott mursai csatát és annak következményeit tárgyalja késő antik és bizánci történetírók alapján. A csata jelentőségét igyekszik „helyére" tenni, és bebizonyítani, hogy a kortársak felfogásával és véleményével ellentétben nem Mursa volt a vízválasztó a birodalom történetében, amelyet követően a birodalom hanyatlásnak indult. Constantinus tudatos propagandával igyekezett növelni győzelme jelentőségét, hangsúlyozva, hogy a csata fordulópont volt a hatalomért vívott küzdelemben, amely után a fölény a törvényes uralkodó oldalára került. A Horvát Történettudományi Intézet munkatársa, *Lovorka Čoralić* korabeli velencei forrásokon alapuló tanulmányában „a magyar állam területéről" Velencébe betelepültek és a Köztársaságban élő horvátok közössége közötti kapcsolatok bemutatását ígéri. Ennek

azonban meglehetősen kis teret szentel tanulmányában. Megtudhatjuk viszont, hogy a magyar betelepülők legnagyobb számban az 1450-es évektől a 16. század közepéig terjedő időszakban érkeztek Velencébe, és eltérően a más nemzetekhez tartozó jövevényektől, a magyarok a város központi részeihez közel eső kerületekben telepedtek le. Tájékozódhatunk a betelepülők foglalkozás szerinti megoszlásáról és a vallási intézményekhez fűződő kapcsolataikról is. A Száva és a Duna közötti területek középkori városainak mindennapi életébe nyerünk bepillantást *Marija Karbić* tanulmánya révén. A szerző a középkori városi élet egy viszonylag kevéssé ismert részletével foglalkozik, nevezetesen a gyermek helyével és helyzetével a városi közösségben. A szerző, aki szintén a Horvát Történettudományi Intézet munkatársa, igyekszik összehasonlítani a városi jellegű települések adatait a városon kívüli területekre vonatkozókkal, egyúttal kiegészíteni azokat a szlavóniai városokhoz hasonló magyar városok adataival. Az ókorral és a középkorral foglalkozó blokk utolsó írása a történelem segédtudományainak egyikével foglalkozik. *Stanko Andrić* adalékokkal szolgál Délnyugat-Szlavónia nevezetesen a Száva–Ilova–Psunj–Papuk közötti terület középkori topográfiájához. Csánki Dezső hidrográfiai meghatározásából kiindulva a szerző néhány 13. századi irat alapján rekonstruálja a középkori vizek hierarchiáját Délnyugat-Szlavóniában. Tanulmányában a rekonstrukció minél teljesebbé tétele érdekében és az egyes helynevek meghatározásához, tisztázásához Andrić nagy mértékben támaszkodik két középkori bencés dokumentumra: a grabovói kolostor birtokperében született ítéletre 1234-ből és a rudinai bencés apátsággal kapcsolatos 1349-es királybírói határozatra.

Tóth István György, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa nyitja a 17. és 18. századdal foglalkozó blokkban. A szerző egy a Török Birodalom magyar részeinek, Szlavóniának és Boszniának a történetével foglalkozó fontos 17. századi dokumentumot elemez és részben közöl. Az elemzett és közölt dokumentum szerzője egy dalmát humanista, bizonyos Atanazije Jurjević, aki 1626-ban II. Ferdinánd megbízásából utazott a boszniai Olovóba, hogy megszerezze a csodatévő Szent Szűz festményének másolatát. Jurjević utazása során titokban katonailag hasznos adatokat is gyűjtött az Oszmán Birodalom uralma alá tartozó magyar, boszniai és szlavón területek helyzetéről. A küldetése során gyűjtött adatokat három részből álló, olasz nyelven írt jelentésében juttatta el az uralkodóhoz. A jelentés harmadik részét: a Budáról Banja Luká-ig tartó egyhetes út során írt naplót tette közzé Tóth István György egy bevezető tanulmány és számos jegyzet kíséretében, amelyekben beazonosította a műben szereplő személyeket és földrajzi neveket, ami Jurjević jelentésének 19. századi kiadásából kimaradt. (A másik két rész az olovoi szentélyt írta le, illetve a boszniai tartományt és annak nagyobb városait jellemezte.) A szlavóniai Bród 18. században kiépült erődítményének közvetlen előzményével, az úgynevezett „Vukovac"-cal foglalkozik írásában a Horvát Történettudományi Intézet Slavonski Brod-i tagozatának munkatársa, *Josip Kljajić*. A tanulmány korabeli kéziratok és tervek, valamint irodalmi leírások és térképek alapján próbálja meg összegezni és kiegészíteni ismereteinket erről a történelmileg és építészetileg sokszorosan rétegzett erődítményről. Az erődítményrendszer különböző tudományágakkal foglalkozó kutatói alig fordítottak figyelmet a 18. század előtt hosszú ideig fenntartott erődre, amelyet a Habsburgok a törököktől vettek át, meglehetősen elhanyagolt állapotban. A középkori lakott település, Vukovác köré vont erődítményt a Habsburg kormányzat különböző felújítási munkálatok után a 17. század végétől a 18. század húszas éveiig bevonta a Birodalom védelmi rendszerébe. Az erődítmény csak azt követően veszítette el katonai jelentőségét, hogy az új bródi barokk erőd alkalmassá vált a katonaság fogadására. Ezt követően karanténná alakították át. Nemcsak kronológiailag, de logikailag is kapcsolódik ehhez a tanulmányhoz *Robert Skenderović* írása, aki az 1739-es pozsegai és kotlinai pestisjárványról közöl megdöbbentő részleteket. A hét hónapig tartó járványban elpusztult Pozsega lakosságának több mint a fele, és a szigorú rendszabályok ellenére sem sikerült megakadályozni továbbterjedését Szlavóniába. A súlyos lakosságfogyatkozás ellenére a város nem rokkant bele a járványba. Már a következő évben jelentős betelepülési hullám érte el, és a város natalitási mutatója is jelentős növekedést mutatott. Mindez lehetővé tette, hogy Pozsega rendkívül rövid idő alatt pótolja az elvesztett lakosságot. Aligha véletlen, hogy 1739 után Szlavónia-szerte kápolnák és templomok sorát emelték Szent Rókus tiszteletére. Vidámabb témával foglalkozik írásában *Milan Vrbanus*, aki a našicei uradalom szőlőtermesztéséhez szolgál adalékokkal a 18. század első felében. A tanulmány szerzője az uradalom szőlőültetvényeinek telepítéséből és megmunkálásából következtet a terület lakosságszámának változására, értékes táblázatok tömegével támasztva alá megállapításait.

A társadalom, gazdaság és politika 1848–1941 címet viselő fejezetben ismét egy külföldi szerző nyitja a sort. *Piotr Żurek* Bielsko Biała-i történész a Hotel Lambert-nek 1848–1849-ben a

horvát bán, Josip Jelačić megbuktatására szőtt tervét mutatja be. A Czartoryski herceg vezette lengyel emigráció a népek tavaszán igyekezett megnyerni terveinek Jelačićot. A két fél között a Slavonski Brod-i Andrija Torkvat Brlić közvetített, aki Jelačić megbízottjaként tárgyalt Párizsban. A lengyelek tisztában voltak vele, hogy tervük megvalósításához — a Habsburg Monarchia felváltása egy Duna-menti föderációval — nélkülözhetetlen az olasz–szláv–magyar megegyezés, és különösen a horvát–magyar. Jelačić azonban nem volt vevő a lengyel tervekre. Ezt követően tűnt fel egyre kedvezőbb színben fel a Hotel Lambert vezetői előtt a bán eltávolításának ötlete, amit Ljudevit Gaj már régóta szorgalmazott. Békésebb vizekre kalauzol bennünket írásában *Zlata Živaković-Kreže*, aki húszoldalas tanulmányt szentelt a hajózás történetének bemutatására a Dráva alsó folyásán a 19. században és a 20. század elején, különös tekintettel az egyes államok viszonyulására a kérdéshez. A szerző megvizsgálja a kérdéses folyószakasznak természeti-gazdasági jelentőségét és azokat a politikai-társadalmi, illetve gazdasági kereteket, amelyek között a kereskedelmi forgalom zajlott Dráva egész folyásán. A tanulmány tág teret szentel a folyó Eszék gazdasági fejlődésében játszott szerepe vizsgálatának. Hangsúlyozza azt, hogy a térség és a folyó bekapcsolása a kereskedelmi rendszerbe szinte kizárólag az állami befektetésektől, azaz a folyó szabályozásától függött, amit azonban az állam képtelen volt elvégezni. Ennek következtében a Dráva nem játszott jelentős szerepet a horizontális (kelet–nyugat) kereskedelmi kapcsolatokban és a horvát gazdasági tér integrálásában. *Zdenka Baždar* ugyancsak gazdasági kérdésekkel foglalkozik tanulmányában. A vukovári térség kereskedelmi helyzete 1868–1914 című írás a horvát magyar kiegyezés és az első világháború kitörése közötti időszakra vonatkozóan veszi számba Vukovár kereskedelmi lehetőségeit. A levéltári- és sajtóanyagon alapuló dolgozat felsorolja a kereskedelemben szereplő fontosabb árukat, továbbá azokat a termékeket, amelyek a regisztrált kereskedelemben, vásárokban, illetve házalás során cseréltek gazdát. *Vijoleta Herman-Kutić* Pozsega vármegye kórházait és a közegészségügyi szolgálat összetételét vizsgálja 1878 és 1918 között. A vármegye területén eltérő szinten álló és működő kórházak voltak. A szerző rámutat arra, hogy a kiváló törvényi szabályozás ellenére mennyire személytől függő volt az egyes kórházak jó vagy rossz működése. Hangsúlyozza a kórház gazdasági vezetőségének szerepét, egyúttal kijelöli a további kutatás irányát: ezen személyek hátterének, származásának, és egyáltalán az egyénnek a megismerése, bemutatása.

A Szarajevóban 1902-ben megalakult Horvát Kulturális Társaság, a „Napredak" szlavóniai tagszervezeteinek 1902–1949 közötti tevékenységét mutatja be levéltári anyag, sajtó és irodalmi művek alapján nagy lélegzetű tanulmányában a Horvát Történettudományi Intézet munkatársa, *Zdravko Dizdar*. Hasonló jellegű témát dolgoz fel *Suzana Leček*. Leček Dizdaréhoz hasonló terjedelmű tanulmányában a rövid ideig működő (1925–1929 és 1935–1941) Parasztegység tevékenységével kapcsolatos kutatásainak eredményeit osztja meg az olvasókkal. A szervezet rövid fennállása alatt figyelemre méltó eredményeket ért el. Több mint 300 000 írástudatlan tanult meg írni-olvasni, népi művészeti alkotások szemléinek sorát szervezték meg, (160-ból 36-ot Szalvóniában, Baranyában és a Szerémségben).

A 19. század végi és 20. század elejei parlamenti élettel és választásokkal foglalkozó blokkot *Branko Ostajmer* 1884-es diakovári képviselőválasztásról írt esettanulmánya nyitja. Írásából megismerhetjük milyen volt a diakovári politikai „klíma" Khuen-Héderváry Károly horvát bánná történő kinevezésekor. Nyomon követhetjük a választási procedúra eseményeit a választások kiírásától a korteskedésen keresztül a választási eredményig. A tanulmány egyik érdekessége a jelöltek életrajzának részletes ismertetése. Az egyik, ha nem a legnagyobb horvát történész, Ferdo Šišićnek a száborban képviselőként eltöltött éveit (1908–1911) mutatja be a Zágrábi Tudományegyetem Történelem Tanszékének oktatója, *Mira Kolar-Dimitrijević*. Šišić személyét ritkán szokták politikusként vizsgálni. Az írásból kiderül, hogy a nagy történész meglehetősen vitatható politikai személyiség volt. Šišić a mindenkori kormány politikáját felvállaló képviselője volt a vinkovaci választókerületnek a horvát száborban, még ha az nem mindig egyezett is személyes véleményével. A közös magyar–horvát delegáció tagjaként is a felek közötti feszültség oldásán, enyhítésén dolgozott, ami nem mindig találkozott a kortársak megértésével. *Dragiša Jović* a Száva menti szerémségi županji választói körzetben lezajlott választásokról számol be írásában. Előbb az 1920 tavaszán megrendezett helyhatósági választásoknál, majd pedig az 1920 novemberében az újonnan megalakult délszláv állam első parlamenti (az alkotmányozó nemzetgyűlési) választás helyi vonatkozású eseményeiről, a választási küzdelem során elkövetett szabálytalanságokról és egyáltalán a politikai viszonyokról számol be. Ezzel azonban nem ért véget a választásoknak és belpolitikai küzdelmeknek szentelt írások sora. *Ivica Miškulin* a Slavonski Bród-i vá-

lasztókörzetet mutatja be az 1923. évi parlamenti választások idején. A választások legjelentősebb eredménye, hogy Slavonski Bród is felsorakozott a Radić-féle Horvát Köztársasági Parasztpártot támogató városok közé.

A kötet: táborokkal, menekültekkel, elüldözöttekkel foglalkozó tematikus egységében négy írás kapott helye. *Mario Kevo* tanulmánya a jasenovaci tábor kezdeteibe, szerveződésének folyamatába nyújt bepillantást. A tábor alapításának technikai jellegű problémáin túl a szerző a láger szervezeti felépítésével és „életével" is behatóan foglalkozik.

Davor Kovačić a Stara Gradiška-i tábor területén folyó ásatások során nyert adatok alapján igyekszik bizonyítani, hogy a táborban kivégzett áldozatok száma messze elmarad a korábban feltételezett 75 000-től. A ténylegesen kivégzettek számának felső határát a korábbi adatok, mindenekelőtt az 1964-es, korábban eltitkolt összeírásra, és egyes túlélők elbeszélésére alapozva 9 000 főben határozza meg. *Vladimir Geiger*, a Horvát Történettudományi Intézet munkatársa a szlavóniai németek második világháború utáni sorsáról, szülőföldjükre való visszatérésükről ír. A tanulmány nagy számban közöl egykori „volksdeutschok" vallomásaiból, akiknek a jugoszláv hatóságok által történő akadályozása ellenére sikerült visszatérniük szülőföldjükre. A blokk utolsó írását ismét *Josip Klajić* jegyzi, aki egy második világháborús osztrák hadifogoly, bizonyos Wilhelm Wagner életrajzát és Slavonski Brod-dal való kapcsolatait írta meg. Wagner jelentőségét gyakorlatilag az adja, hogy jugoszláviai hadifogsága négy évéből két és felet a városi múzeumban töltött el, majd szabadulása után a bécsi levéltárban hosszú évtizedekig kutatta a várossal kapcsolatos dokumentumokat.

Az évkönyv forrásközlésre fenntartott bő 150 oldalán három dokumentum-egység osztozik. *Mica Orban-Kljajić* és *Josip Kljajić* a bródi ezred statisztikai adatait és leírását teszi közzé a 19. század húszas éveiben. *Mato Artuković* és ismét *Josip Kljajić* Petar Preradovićnak a Brlić család archivumában őrzött leveleit tárja a nyilvánosság elé. Végül a blokk utolsó félszáz oldalán Adolf Beck újságírónak Ferdo Šišićhez írt levelezésébe nyerünk betekintést *Mira Kolar-Dimitrijević* közleményében.

A kötet végén a könyvismertetések mellett részletes bibliográfia található *Šimun Penava* összeállításában azokról a művekről, amelyek Vukovárral és a városnak a honvédő háborúban játszott szerepével foglalkoznak.

Hornyák Árpád

9245763192457631

CONTENTS

STUDIES – *Loránt Tilkovszky:* The Deutscher Schutzbund and Hungary. National Policy – Ethnic Policy (1918-1921) – *Gyula Belényi:* State Control of the Workers and Workers' Resistance (1949-1956) – ARTICLES – *Tibor Balla:* Research of the Lives of Austro-Hungarian Generals of World War I – *Éva Eszter Szabó:* The Role of MIgration in the Relationship between the United States and Cuba – DOCUMENTS – *Attila Seres – Péter Sipos – István Vida:* Continental Block or Eastern Campaign? Documents on the Visit of V. M. Molotov to Berlin in November 1940 – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Zsoldos Attila: István ifjabb király „országa"
Nógrády Árpád: II. András adományreformja (munkacím)
Gerics József: Középkori országgyűléseink és az európai jogfejlődés. A római jog hatása Magyarországon.
Németh Péter: A tokaji uradalom kialakulása
Lupescu Radu: Hunyadi János alakja a magyar és a román történetírásban
Neumann Tibor: Nyitra megye nemesi esküdtjei 1486–1490. Az 1486: 8. tc. végrehajtása.

E számunk munkatársai

Balla Tibor, tudományos főmunkatárs (Hadtörténeti Intézet és Levéltár, Budapest) – *Bartha Eszter,* PhD-hallgató (Budapest) – *Belényi Gyula,* egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem) – *Deák István,* a New York-i Columbia Egyetem emeritusz professzora – *Fizikér Róbert,* középiskolai tanár (Budapest) – *Galló Krisztián* PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem – *Hornyák Árpád,* tudományos munkatárs (Pécsi Tudományegyetem) – *Mózessy Gergely,* levéltáros, gyűjteményigazgató (Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár) – *Niederhauser Emil,* tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Seres Attila,* tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Sipos Péter,* tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szabó Éva Eszter,* tudományos munkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Tilkovszky Loránt,* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Vida István,* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség arra kéri Önt, hogy — lehetősége szerint — kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készítse, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget rich text (*.rtf) formában mentse el. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!) Az idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közöljük; eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

3. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fentiek alapján készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutaljuk. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

5. A tanulmányokról és cikkekről különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

6. Internetes honlapunk (www.szazadok.hu) beindulásával párhuzamosan arra is lehetőséget adunk szerzőinknek, hogy a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár színes) mellékleteket honlapunkon megjelentessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, újonnan fellelt forrásokat itt közöljenek.

7. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménnyilvánítás lehetőségét akár az egyes számok egésze, akár egyes cikkek vonatkozásában. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

Terjesztés

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. Vidéken: a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, **e-mail:** *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft

Egy szám ára: 500,–Ft

51593
2005 MÁJ 11.
AF62

2005 139. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Zsoldos Attila: Az ifjabb király országa
Neumann Tibor: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása)
Bagi Dániel: Szent László és Szent István Gallus Anonymus gestájában
Veszprémy László: Anonymus Itáliában?
Gerics József: Középkori országgyűléseink és az európai jogfejlődés (A római jog hatása Magyarországon)
Tóth Péter: „Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté" Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi dinasztikus szentkultusz
Lupescu Radu: Hunyadi János alakja a magyar és a román történetírásban
E. Kovács Péter: A leggazdagabb magyarok 1472-ben. Egy követjelentés és a valóság
Németh Péter: A tokaji uradalom kialakulása
id. Frivaldszky János: Néhány adat a románság magyarországi történetéhez

Tisztelt Olvasó!

2003. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szerkesztőségünk számítógép perifériáinak cseréjét végeztük el 195.164 Ft értékben.

A remélt — Ön által felajánlott — következő „1"%-ból számítógép-progamjainkat szeretnénk újakkal kicserélni. Ehhez kérjük támogatását.

Köszönettel és tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

***

A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK CÍME:
www.szazadok.hu

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
139. ÉVFOLYAM 2005. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: h5944pal@ella.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Zsoldos Attila: Az ifjabb király országa 231
Neumann Tibor: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása) 261

KÖZLEMÉNYEK

Bagi Dániel: Szent László és Szent István Gallus Anonymus gestájában. Megjegyzések a III. könyv 25. fejezetéhez 291
Veszprémy László: Anonymus Itáliában? 335
Gerics József: Középkori országgyűléseink és az európai jogfejlődés (A római jog hatása Magyarországon) 353
Tóth Péter: „Szent Zsigmondnak ő azt felnevezteté" Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi dinasztikus szentkultusz 367
Lupescu Radu: Hunyadi János alakja a magyar és a román történetírásban. 385
E. Kovács Péter: A leggazdagabb magyarok 1472-ben. Egy követjelentés és a valóság 421
Németh Péter: A tokaji uradalom kialakulása 429
id. Frivaldszky János: Néhány adat a románság magyarországi történetéhez 449

FIGYELŐ

Makk Ferenc: Amicus Plato, sed magis amica veritas 459

TÖRTÉNETI IRODALOM

Gesta Principum Polonorum. The Deeds of the Princes of the Poles. (Ism.: *Bagi Dániel*) . . . 477
Urbaria et conscriptiones. Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Ism.: *Fazekas Zoltán*) . . . 481
Galla Ferenc: Ferences misszionáriusok Magyarországon és Erdélyben a 17–18. században (Ism.: *Tóth István György*) . . . 484
Mil ans d'histoire Hongroise. Histoire de la Hongrie de la conquête jusqu'à nos jours (Ism.: † *Sahin-Tóth Péter*) . . . 487
Szakály Orsolya: Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824) (Ism.: *Urbán Aladár*) . . . 489
People and Nature in Historical Perspective (Ism.: *Szende Katalin*) . . . 495
Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről (Ism.: *Urbán Aladár*) . . . 498

KRÓNIKA

Szádeczky-Kardoss Samu (1918–2004) *(Makk Ferenc)* . . . 507
Iszlámov, Tofik Muszlim Oglu (1927–2004) *(Mucsi Ferenc)* . . . 509

Zsoldos Attila:

AZ IFJABB KIRÁLY ORSZÁGA

„Amíg él a pereputty, addig nyugton ne aludj" — olvasta Böhöm király a jóslatban, melyet a palotája egy félreeső termében talált jósgép adott neki,[1] de ugyanerre a következtetésre juthatott volna maga is, ha tanulmányozza az Árpádok történetét. Az uralkodócsalád tagjai között kirobbanó, gyakran fegyveres harcba torkolló viszályok persze, nem tartoznak a korai magyar történelem kizárólagosan sajátos vonásai közé: efféle konfliktusok bőséges számban lennének felidézhetők Skóciától a Bizánci Birodalomig az európai középkor szinte minden dinasztiájával vagy országával kapcsolatosan. Az viszont már inkább magyar sajátosságnak tűnik, hogy — bár az összecsapások a téthez méltó elszántsággal és hevességgel folytak — viszonylag kevés halálos áldozatot követeltek a királyi család tagjai közül.[2]

A IV. Béla és idősebb fia, István között 1264–1265-ben lefolyt háborút több szempontból is különleges hely illeti meg az Árpádok belviszályainak sorában.

Ez volt mindenekelőtt az utolsó az efféle konfliktusok között. A későbbiekben ugyan többször is kialakult a lehetősége annak, hogy a dinasztia valamelyik, többnyire gyermekkorban lévő, tagjának előtérbe állításával hasonló zavarokat támasszanak a királyi hatalom ellenfelei, azonban sem László trónörökös (a későbbi IV. László király) 1272. évi,[3] sem öccse, András herceg 1274. évi elrablása[4] nem járt ilyen következménnyel — az előbbi esetben az uralkodó, V. István halála, az utóbbiban pedig a herceg gyors kiszabadítása vetett véget a próbálkozásnak —, de nem tekinthető többnek tétova kísérletnél az 1290-ben III. András néven trónra lépő velencei András herceg 1278. évi magyarországi szereplése sem,[5] míg a magát 1290-ben András hercegnek — IV. László valójában 1278-ban meghalt[6] öccsének — mondó személy, aki III. András ellenében tartott volna igényt a ma-

[1] *Stanisław Lem*: Mese Nagy Böhöm királyról. In *Ő*: Kiberiáda. (Ford. Murányi Beatrix) Bp. 1971. (Európa Zsebkönyvek) 92.

[2] *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Debrecen 1997. (Történelmi Kézikönyvtár) 61., 74.

[3] 1272: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) VII. 415., vö. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Bp. 1899.[2] (reprint: Bp. 1984.) II. 301–303., *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. (História Könyvtár — Monográfiák 1.) 151–152.

[4] 1274: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IV. 40., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) V/2. 207., Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien 1955–1999. (a továbbiakban: UB) II. 72.; 1277: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) II/2–3. 191. (az oklevél keltére l. RA 2803. sz.).

[5] 1278: CDCr VI. 244.

[6] *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 542–543.

gyar trónra, minden bizonnyal kalandor volt, s életével fizetett merész vállalkozása kudarcáért mielőtt még komolyabb bajt idézhetett volna elő.[7]

Az 1264–1265. évi továbbá az a belviszály, amelyről a legtöbb ismeret áll a rendelkezésünkre. Míg a korábbi hasonló események nagyobb részt egy vagy több elbeszélő forrás hosszabb-rövidebb tudósítása, esetleg néhány — olykor azonban csupán egyetlen — oklevél szűkszavú utalása alapján vizsgálható, ez esetben több mint félszáz oklevél tartalmaz adatokat a belháborúra vonatkozóan, további okmányok pedig az előzményekről és a következményekről tájékoztatnak. Ennek köszönhetően az események menete részletekbe menően rekonstruálható, s a harcokban résztvevő személyek közül is jóval többet ismerünk, mint a korábbi esetekben. Igaz viszont, hogy a ránk maradt oklevelek túlnyomó többsége — a háború egyes eseményeire vonatkozók pedig kizárólagosan — a szemben álló felek egyikének, István ifjabb királynak a környezetéből származik. A jelenség könnyen magyarázható, hiszen nyilvánvalóan összefüggésben áll azzal, hogy a háborúban István győzedelmeskedett, s így neki volt oka a harcok elültével bőkezűen jutalmazni arra érdemesnek bizonyult híveit. A helyzet érthető tehát, kedvezőnek azonban — legalábbis szempontunkból — aligha mondható, mivel forrásaink így meglehetősen egyoldalú képet vázolnak fel az eseményekről, megfosztva bennünket attól a lehetőségtől, hogy megtudjuk, miként vélekedtek a történtekről a vesztes IV. Béla oldalán.

Ez a körülmény annál is inkább sajnálatos, mert — s ez az 1264–1265. évi belháború harmadik sajátos vonása —, bármily részletesek is az ismereteink, a történetnek van egy olyan eleme, melyet illetően a legkevésbé sem látunk tisztán, jóllehet annak feltárása, a kérdés természeténél fogva, nagyon is igényelné, hogy mindkét fél álláspontját mérlegelhessük. Arról a kérdésről van szó, hogy voltaképpen miért tört ki a háború. A meghökkentően bárgyúnak tűnő kérdésre reflexszerűen adott válasz — a hatalomért folyt a harc, mi másért — persze, igaz lehet, csakhogy eddigi ismereteink alapján meglehetősen nehéz lenne érvekkel alátámasztani. A korábbi belviszályok esetében vagy forrásaink árulják el, hogy mi volt a küzdelem célja, vagy a harcok eredményeként kialakult helyzet alapján vonhatók le egyértelmű következtetések. Ez alkalommal azonban az történt, hogy az 1257 óta Erdélyt kormányzó István herceg — miután rövid stájerországi szereplését követően 1260-ban visszakapta Erdélyt — mind súlyosabb ellentétbe került apjával, 1262-ben aztán Pozsonyban egyezséget kötöttek, melynek eredményeként István felvette az ifjabb királyi címet és a neki átengedett országrészt is kiterjesztették egészen a Duna vonaláig, majd újabb két év múlva IV. Béla fegyverrel támadt fia ellen, ám seregeinek kezdeti sikerei után a véres harcokban — számos várostrom mellett öt nagyobb csatáról tudunk — végül István kerekedett felül, hogy aztán a béke megkötését követően István és Béla éppúgy birtokolja az 1262 óta a fennhatósága alatt lévő országrészt, mintha mi sem történt volna. A

[7] 1291: CD VI/1. 123., Vita Beatae Kingae 20. c. — Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: Cat. font.) III. 2455., vö. még Cat. font. I. 281., 515., 789., II. 1607.

háborúban teljes és megkérdőjelezhetetlen győzelmet aratott István nem taszítja le a trónról apját, hogy maga üljön a helyébe, még csak újabb területeket sem követel magának: nem változik tehát semmi, s István mégis, úgy tűnik, elégedett, mint aki elérte célját. Mindezek felidézése után talán már nem tűnik feleslegesnek a kérdés megismétlése: miért folyt a háború?

* * *

IV. Béla és fia összecsapásának nem akadt krónikása: a magyar krónikaszerkesztések szemérmes hallgatással mellőzik az ügyet,[8] míg a különböző osztrák krónikák, illetve évkönyvek — 1267-re vagy 1268-ra keltezve az eseményeket — többnyire csupán a háború tényéről, és egy IV. Béla oldalán harcoló osztrák lovag, Preussel Henrik haláláról emlékeznek meg lakonikus rövidséggel,[9] de a valamivel bővebb tudósítások sem térnek ki a konfliktus okaira.[10]

Látszólag jobb a helyzet, ha az okleveles anyagot fogjuk vallatóra, hiszen az okmányok rendszerint tartalmaznak valamiféle utalást a háború előzményeire. István oklevelei a leggyakrabban a szüleitől méltatlanul elszenvedett súlyos üldöztetéseket (*cum graves persecutiones per nostros parentes extra meritum nostrum pateremur*)[11] emlegetik, esetenként hozzátéve azt is, hogy Istvánt földjének (*terra*) vagy országának (*regnum*) határain túlra akarták száműzöttként (*exul*)[12] kergetni,[13] mégpedig némely hűtlen báró tanácsára (*ex consilio infidelium baronum quorundam regni Hungarie*).[14] István fiának, az apja halála után, 1272-ben trónralépő IV. Lászlónak az egyik oklevele kertelés nélkül kijelenti, hogy mindez azért történt, mert IV. Béla azon mesterkedett, hogy Istvánt kisemmizze az őt születésénél fogva megillető jogból, azaz megfossza az ország koronájától (*machinans eum privare iure geniture et regni diademate spoliare*).[15] Ugyanez a motí-

[8] Vö. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999.[2] (a továbbiakban: SRH) I. 469., vö. uo. 184., 212., II. 43., stb.

[9] Cat. font. I. 273., 508., 765., 782.

[10] Cat. font. II. 1166. és III. 1958.

[11] 1267: CD IV/3. 407., vö. még 1267: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 632., Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924., IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) I. 544., RA II/1. 36.; 1268: Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I. Oklevelek 1229–1449. Bp. 1919. 10., RA II/2–3. 36., stb.

[12] (1268 vagy 1269): CD VI/2. 389. (keltére l. RA 1892. sz.), vö. még 1265: CD VI/2. 391.

[13] 1268: tempore persecutionis nostre et miserie, quando videlicet dura et crudelis persecutio parentum nostrorum extra terminos terre nostre despecta pietate voluit effugare — ÁÚO VIII. 196–197., vö. még 1268: Hazai okmánytár I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 111.; 1269: Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–II. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997–2004. (a továbbiakban: EO) I. 218., Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. 105., HO VIII. 118., RA II/2–3. 79.; 1270: ÁÚO VIII. 259.

[14] 1270: ÁÚO VIII. 255.

[15] 1273: CDCr VI. 36.

vum felbukkan István egyik oklevelében is, mely szerint IV. Béla nem csak országából akarta kiűzni Istvánt, de „koronájának ünnepélyességétől is meg akarta fosztani" (*solempnitate nostre corone denudare*).[16] Azaz István a jogaiért szállt síkra,[17] azokért a hercegi jogokért, amelyek régtől fogva megillették a királyok elsőszülötteit.[18] Ezek voltak tehát azok a súlyos ügyek, amelyek arra késztették Istvánt, hogy fegyveres erővel forduljon apjával szembe.[19] Az István — valamint felesége, Erzsébet, illetve fia, IV. László — okleveleiben elszórtan fellelhető utalások összefüggő képet rajzolnak ki, melynek valószerűségét csak fokozza, hogy elemeinek egyike, nevezetesen a királyi család tagjait egymás ellen fordító „hűtlenek" motívuma, felbukkan a másik oldal felfogásáról tájékoztató forrásainkban is. IV. Béla egyik oklevele szerint a dinasztia és az ország békéjét feldúló viszály azért támadt, mert „az emberek gyűlölködése egyenetlenséget hintett el" a király és idősebb fia között,[20] Mária királyné egy keltezetlen s értelmezési nehézségekkel terhes[21] levele pedig szintén úgy fogalmaz, hogy „a hűtlen alattvalók rábeszélésére" keletkezett a viszály apa és fia között.[22] Bár nincs okunk kételkedni abban, hogy mindkét fél környezetében lehettek előkelők, akik a királyi család tagjait megosztó feszültségben olyan kedvező lehetőséget láttak, amelyet a maguk javára aknázhatnak ki, s ezért igyekeztek szítani az ellentéteket, mégis nehezen hihető, hogy mind IV. Béla, mind István könnyen befolyásolható lett volna — sőt, mindaz, amit tudni vélünk személyiségükről, éppen ennek ellenkezőjét sejteti —, így aztán a „hűtlenek" áskálódásainak emlegetése sokkal inkább tűnik a személyes felelősség elhárításának, semmint a valós helyzet ábrázolásának. Az István okleveleiben a háború előzményeire vonatkozóan kirajzolódó kép többi eleme viszont valójában nem a konfliktus okát (vagy okait) tárja elénk, hanem a felek között elhatalmasodott ellentétek következményeit. Mivel kétségtelen, hogy valóban IV. Béla volt az, aki 1264-ben a háborút megindította, bízvást feltételezhetjük, hogy István panaszai — részben legalábbis — a valóságot tükrözik, ám joggal gyanítható, hogy mindaz hiányzik belőlük, amiért egy pártatlan szemlélő viszont éppen Istvánt hibáztathatta volna. De még abban az esetben is, ha fenntartások nélkül hitelt adnánk az István okleveleiben IV. Bélával szemben megfogalmazott vádaknak, homályban maradna, hogy miért „üldözte" Béla idősebb fiát, miért akarta „kiűzni" a neki átengedett országrészből s miért akarta „megfosztani" trónörökösi rangjától, jóllehet az nyilvánvaló, hogy ezeket a súlyos döntéseket Béla alig-

[16] 1270: ÁÚO VIII. 255.

[17] 1272: iura nostra exequi deberemus — CD V/1. 239.

[18] 1271: cum nos olim necessitate compulsi contra dominum regem karissimum patrem nostrum ius ducatus a primogenitoribus nostris regum primogenitis institutum requirere voluissemus iustitia mediante — UB II. 11.

[19] 1268: in arduis regni nostri negociis cum variorum turbacionum motus contra patrem nostrum karissimum provocassent arma bellica nos movere — HO VIII. 113., l. még 1270: ÁÚO VIII. 292.

[20] 1267: CDCr V. 435., az idézett magyar fordítás Kordé Zoltán munkája, l. Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Szeged 1992. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) 60.

[21] Vö. RA 1236. sz.

[22] CD IV/3. 68., az idézett magyar szöveget l. Árpád-kori és Anjou-k. .i levelek XI–XIV. század. Sajtó alá rendezte Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. (Nemzeti Könyvtár – – Levelestár) 163.

ha hozhatta meg alapos ok nélkül. Az okok felderítéséhez elengedhetetlen, hogy áttekintsük IV. Béla és István kapcsolatának alakulását.

Az 1239-ben született Istvánt[23] IV. Béla már gyermekkorában — minden bizonnyal 1245-ben — megkoronáztatta. Az eseményről tudósító forrásunk „egész Szlavónia hercegé"-nek (*dux totius Sclavonie*) nevezi az uralkodó elsőszülöttjét,[24] nem sok kétség férhet azonban ahhoz, hogy a hatéves gyermek helyett valójában mások kormányozták a tartományt. Tényleges hatalomhoz István csak a felnőttkort elérve, 1257-ben jutott, amikor apja rábízta Erdélyt. Ennek élén állt 1258-ig, amikor is az 1254-ben magyar fennhatóság alá került stájer területeket adta neki apja, majd — miután a magyar uralommal elégedetlen stájerek felkelését támogató II. Ottokár cseh királlyal vívott háborúban vereséget szenvedő IV. Béla kénytelen volt lemondani Stájerországról — 1260 közepén István visszakapta Erdélyt, s egészen 1270. évi megkoronázásáig irányította a tartományt.[25] 1260-ban István öccse, az 1243 táján született Béla herceg[26] is területhez jutott: IV. Béla Szlavóniát (és a vele együtt kormányzott Horvátországot) engedte át neki.[27]

A IV. Béla és idősebb fia, István közötti viszony történetében ez az első olyan pont, amelyet az 1264–1265. évi háború okai után kutatva célszerű alaposabban megvizsgálni. Szlavónia Stájerország felé eső határvidéke a II. Ottokárral vívott háborúk idején csak mellék-hadszíntérnek számított[28] — bár éppen 1260-ban ott is folytak harcok[29] —, így abban az esetben, ha IV. Béla szükségét látta annak, hogy a tartomány élére egyik fiát állítsa, sokkal indokoltabb lett volna az idősebb, s katonai rátermettségét már bizonyított Istvánra bízni Szlavóniát, semmint a gyermekkor éveit alig maga mögött hagyó Bélára. Az uralkodó mégis fiatalabb fia mellett döntött, ami talán annak jele lehet, hogy IV. Béla és István kapcsolata ekkorra már megromlott. A magyar történetírásban régóta jelen van az a vélekedés, mely szerint kettejük végül háborúba torkolló konfliktusa végső soron a király ezen rendelkezésére vezethető vissza.[30] István azon oklevelei, amelyek szerint az elsőszülött hercegeket megillető jogokért szállt szembe apjával,[31] talán alá is támaszthatják ezt a vélekedést, hiszen a 12. század vége óta feltűnő gyakorisággal álltak Árpád-házi hercegek Szlavónia (és Horvátország) élén. A sort Imre herceg, III. Béla fia nyitja meg (1194–1196), majd öccse, András következik (1197–1205). Kisebb szünet után Béla folytatja a sort (1220–1226), akit öccse, Kálmán követ

---

[23] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 498.

[24] 1246: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) II. 149.

[25] *Szentpétery Imre*: V. István ifjabb királysága. Századok 55–56. (1921–1922) 77–87.

[26] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 493.

[27] Elsőként Mária királyné 1261-ben kelt oklevele emlékezik meg Béla szlavón hercegségéről (CDCr V. 202.), a tartomány tényleges irányítását azonban csak 1268-ban vette át, amikor megkezdődik szlavón hercegként kiállított okleveleinek sorozata (CDCr V. 477., 478., DL 36 105. stb.).

[28] V. István az Ottokárral 1271-ben vívott háború idején Szlavónia védelmének biztosítása érdekében tartotta meg saját fennhatósága alatt a zágrábi püspökség által épített Medvevárat (CDCr VI. 52–53.).

[29] 1260: CDCr V. 197., keltére l. RA 1241. sz.

[30] L. pl. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme II. Pest 1871.[2] 67–68.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 112.

[31] 1271: UB II. 11., vö. még 1272: CD V/1. 239.

(1226–1241), hogy aztán végül IV. Béla fiai, István (1245) és Béla zárják a listát (1260–1269) az 1264 előtti időszakban. A hercegek közül csak hárman — Imre, Béla és István — voltak elsőszülöttek, s számítottak így szlavón hercegségük idején trónörökösnek, míg a későbbi II. András például fegyverrel kényszerítette ki bátyjától, Imrétől, hogy apjuk, III. Béla halála után megkapja Szlavónia (és Horvátország) hercegségét.[32] Ennyiben indokoltnak tekinthető tehát a szlavón hercegséget az angol trónörökös megillető walesi hercegséghez hasonlító vélekedéssel[33] szemben megfogalmazott kétely.[34] Másfelől azonban nem feledhető, hogy Imre fia — a későbbi III. László — 1199-ben született,[35] így akkor, amikor (II.) András a szlavón hercegség elnyerése érdekében bátyja ellen támadt, valójában ő számított a trón örökösének. IV. Béla is magától értetődő természetességgel tette, mint láthattuk, szlavón herceggé 1245-ben elsőszülött fiát, Istvánt, s hogy a trónörökös és a szlavón hercegség között mégiscsak lehetett valamiféle kapcsolat, azt éppen e lépés merőben formális volta bizonyítja. Hasonló módon szerepel Szlavónia és Horvátország hercegeként (*dux Slavonie et Croacie*) IV. László öccse, András is azon levelezésben, amelyek András herceg és Rudolf német király egyik rokonának tervezett házassága ügyére vonatkozik.[36] Figyelmet érdemlő körülmény, hogy Andrást bátyja, IV. László okleveleiben egyébként csupán „András herceg"-ként említik,[37] a dinasztikus házasság létrehozása érdekében folytatott diplomáciai tárgyalások során ellenben nagyon is indokolt lehetett annak hangsúlyozása, hogy az az idő szerint, 1274 végén, tizenkét éves[38] — s így életkoránál fogva természetesen gyermektelen — IV. László király örököse a nyolcéves András herceg. Említést érdemel végül, hogy a későbbi III. András történetesen szintén az egész Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercege (*dux totius Sclavonie, Dalmacie atque Croacie*) címet vette fel 1278-ban,[39] ami minden bizonnyal trónigényének hangsúlyozását volt hivatott szolgálni. Nem kellett tehát Istvánnak fiktív *ius ducatus*t koholnia,[40] mert a hagyomány, mely a trónörökös számára apja életében Szlavónia birtoklását jelölte ki, létezett, igaz, olyan szilárd intézménnyé nem vált, mely a mindenkori király akaratától független automatizmusként működött volna. Az uralkodó, ha úgy látta jónak, másként is dönthetett, amint arra részint II. András 1226., részint pedig IV. Béla 1260. évi rendelkezése figyelmeztet: mindkét esetben a fiatalabb herceget — Kálmánt, illetve Bélát — részesítette előnyben a király a trónörökössel szemben.

[32] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 13.

[33] *Györffy György*: A magyar nemzetségtől az vármegyéig, a törzstől az országig I–II. Századok 92. (1958) 584.

[34] *Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 54. — Korábban magunk is osztoztunk e kételyben, l. *Zsoldos Attila*: Sopron város és megye a 13. század utolsó harmadában. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron 2002. 26.

[35] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 373.

[36] (1274): CDCr VI. 93., 93–94. — A levelek keltére l. RA 2570. sz.

[37] 1274: RA II/2–3. 112., ÁÚO IV. 40., CD V/2. 207., ÁÚO XII. 112.; (1277): RA II/2–3. 191. (ez utóbbi keltére l. RA 2803. sz.).

[38] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 534.; *Kállay Ubul*: Kutatások IV. László korára I–II. Századok 40. (1906) 41–45.

[39] 1278: CDCr VI. 244.

[40] Vö. *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 56.

IV. Béla Szlavóniát fiatalabb fiának, Béla hercegnek juttató intézkedését tehát nem volt nehéz Istvánnal szemben tett barátságtalan lépésként értékelni. Kiváltképp megkönnyítette efféle értékelését az a körülmény, hogy a dinasztia előző nemzedékében II. András az eredetileg Szlavónia élére állított Bélát kapcsolatuk megromlása után helyezte át Erdélybe. Ez a tény az 1260-as évek elején még köztudott lehetett, s nyilván akadtak István környezetében olyan személyek,[41] akik nem haboztak emlékeztetni őt arra, hogy felújított erdélyi hercegsége voltaképpen mellőzésének a jele.

Azt, hogy IV. Béla végülis miért Béla herceget állította Szlavónia élére István helyett, csak találgathatjuk. Felmerült, hogy talán ellenezte fia stájer hercegként követett bőkezű adománypolitikáját,[42] aminek valószínűsége nehezen tagadható. Az sem lehetetlen ugyanakkor, hogy személyesebb okok is közrejátszottak a feszültség kialakulásában. Az 1260. évi háború sorsát eldöntő, a morvamezei Kroissenbrunn mellett vívott csata a kezdeti sikerek után IV. Béla hadvezetési hibája miatt végződött vereséggel:[43] a király késedelmeskedése miatt a magyar előhadat vezető s az ütközetben meg is sebesülő István[44] kis híján odaveszett; jellemző módon sorsáról a magyar táborban jó ideig semmit sem tudtak.[45] Meglehet, hogy a magát a magyar támadás összeomlása utáni zűrzavarból kivágó István kemény szemrehányásokkal illette apját, akinek hadvezéri tehetségtelensége ez alkalommal immár sokadszor mutatkozott meg, s oly nyilvánvaló volt, hogy a magyar krónikások figyelmét sem kerülte el.[46] Egy efféle szóváltás, ha megtörtént egyáltalán, elmérgesíthette az uralkodó és trónörököse közötti viszonyt, ami megmagyarázná, hogy IV. Béla miért mellőzte Istvánt. A király döntésének hátterét kutatva nem feledkezhetünk meg végezetül egy harmadik lehetőségről sem. 1259-ben váratlanul feléledt egy újabb tatár támadás rémképe,[47] s bár az 1241–1242. évi katasztrófa ez alkalommal épp úgy nem ismétlődött meg, mint az 1240–1250-es évek hasonló félelmeinek idején, ésszerűnek látszik arra gondolni: 1260-ban IV. Béla inkább tartott egy közeli tatár támadástól, mint a cseh háborúk felújulásától, s azért küldte vissza az önálló cselekvésre képes Istvánt Erdélybe, mert ha a baj mégis bekövetkeznék, nagyobb szükség lehet rá ott. Ha valóban ez volt IV. Béla gondolatmenete, akkor István aligha találhatott érveket ahhoz, hogy ragaszkodjék szlavón hercegségéhez. Tény mindenesetre, hogy István beletörődött apja döntésébe, s újra elfoglalta helyét Erdély élén, ami némiképp növeli ez utóbbi magyarázat helyes voltának a valószínűségét. Ebben az esetben ugyanakkor az is bi-

[41] Egy 1264-ben kelt pápai oklevél szerint a Béla és István közötti viszály szításában néhány magyarországi püspök is tevékeny részt vállalt, l. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II. Romae–Zagrabiae 1863–1875. (a továbbiakban: VMHH) I. 274.

[42] *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 112–113.

[43] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 235–239.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 87.; *Kristó Gyula*: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. H. n. 2003. 178–179.

[44] Cat. font. I. 207., 591., II. 1148., III. 2634.

[45] 1264: CD IV/3. 186.

[46] A 14. századi krónikakompozíció jellemzése szerint Béla „erat enim vir pacificus, sed in exercitibus et preliis minime fortunatus" — SRH I. 469.

[47] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 233–235.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 85–86.

zonyosra vehető, hogy IV. Bélát döntése meghozatalában nem az István ellenében táplált rosszindulat vezérelte, más kérdés, hogy utólag, a király és a herceg közötti konfliktus — más okok miatt bekövetkező — elhatalmasodását követően, István, amint arról az elsőszülöttségi jogának megsértését emlegető oklevele tanúskodik, a szlavón hercegség ügyét is besorolta a szüleitől elszenvedett „méltánytalan üldöztetések" közé.

Ha nem is látunk tisztán minden kérdésben, annyi azért nagy biztonsággal megállapítható, hogy a szlavón hercegség ügye, bár talán némi feszültséget teremtett, végzetes törést nem idézett elő IV. Béla és István kapcsolatában. A herceg továbbra is kész volt együttműködni apjával, aminek legnyilvánvalóbb jeleként 1261-ben közösen vezettek hadat a bolgárok ellen. A hadjárat a bolgárok előző évi szörénységi betörésének[48] megtorlására indult. A kezdeti hadműveletekben IV. Béla személyesen is részt vett,[49] a befejezés azonban Istvánra maradt,[50] aki — elválva a további harcoktól távolmaradó apjától — mélyen az ellenséges területre benyomulva aratott újabb győzelmet.[51]

A következő évben, 1262-ben, ilyen előzmények után következett be az, amire évtizedek óta nem volt példa az Árpádok Magyarországán: az uralkodócsalád tagjai fegyverrel fordultak egymással szembe. A IV. Béla és István között ekkor lezajlott összecsapásról szinte egyáltalán nem rendelkezünk ismeretekkel, egyedül István 1262. december 5-én, a Heves megyei Poroszlón[52] kiadott oklevele szolgál némi — bár, mint látni fogjuk, korántsem elégséges — felvilágosítással. Az okmány, amelyben első alkalommal tűnik fel István ettől kezdve egészen 1270. évi trónra léptéig használatos ifjabb királyi (*iunior rex Ungarie*) címe,[53] voltaképpen a IV. Béla és István között nem sokkal korábban Pozsonyban (*nuper in Posonio*) létrejött egyezség (*pacis et concordie unio*) megerősítése. Az oklevélben István kijelenti, hogy megelégszik mindazzal, amit apja a Pozsonyban megkötött egyezségben átengedett neki (*in composicione inter ipsum et nos in Posonio habita in ducatu, terris, castris, villis, reditibus nobis dedit, concessit et assignavit, quo ad usque vixerit ipse karissimus pater noster*) és megígéri, hogy újabb követelésekkel nem fog előállni (*nichil amplius ab ipso petere, requirere vel exigere*). Kötelezettséget vállal arra, hogy sem apja, sem fivére, Béla herceg ellenében nem tesz lépéseket. Elismeri, hogy a pozsonyi békekötés során apja által kiállított oklevélben foglaltaknak megfelelően átvette Fülek várát annak tartozékaival egyetemben (*nos castrum Fylek cum pertinenciis suis ... recepimus a ... patre nostro pro castro, quod idem nobis promiserat et ad dandum se obligaverat per suas litteras in composicione seu concordia Posonii habita*). Ígéretet tesz arra, hogy apja báróinak és szervienseinek mindazon ingóságokat és ingatlanokat visszaad-

[48] 1264: CD IV/3. 199.

[49] 1262: CD IV/3. 60–61.

[50] 1263: HO VI. 116–117.; 1274: ÁÚO IX. 71.

[51] 1286: ÁÚO IV. 282. — A hadjárat rekonstrukciójára l. *Pauler Gyula*: V. István bolgár hadjáratai. In: Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. Bp. 1891. 168–170.

[52] Az, hogy a keltezés helyét nem tartalmazó oklevelet Poroszlón állították ki, István egy oklevele (1263: MES I. 485.) alapján vehető bizonyosra.

[53] Vö. *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága i. m. 78–79.

ja, amit a háború idején (*occasione guerre casualiter habite et exorte*) elvett azoktól, kivéve bizonyos név szerint megemlített személyeket. Miként IV. Béla is megígérte neki, hogy István kunjait (*Cumanos nostros*) nem próbálja átcsábítani a maga oldalára, úgy ő sem törekszik erre a szlavón hercegséghez tartozó németek és szlávok (*Theutonicos, Sclavos ad ducatum Sclavonie pertinentes*), illetve az apja szolgálatában álló csehek esetében. Az okmány ezenfelül további rendelkezéseket tartalmaz a sójövedelmek megfelezése miatt előálló admisztrációs nehézségek megoldására, s általában az országmegosztásból fakadó helyzet kezelésére, valamint az egyezség betartásának garanciáira vonatkozóan.[54]

Az oklevélben található utalások alapján annyi világos, hogy 1262-ben valóságos háború (*guerra*) tört ki IV. Béla és István között, mely azonban valamivel december 5. előtt már véget is ért, hiszen az aznap kiállított oklevél a konfliktust lezáró pozsonyi béke megkötésének idejét a *nuper* ('nemrég') időhatározóval adja meg. A pontosabb időpont meghatározását nagymértékben gátolja, hogy ebben az évben mind IV. Béla, mind István tartózkodási helyeiről csak egy-két adattal rendelkezünk. A tél végén Béla és felesége, Mária királyné fiatalabb fiuk tartományába indultak: a király február 9-én „Hudina házánál" (*aput domum Hudina*) keltez egy oklevelet[55] — azaz valahol Császma környékén járhatott, mert Hudina ezen a vidéken volt birtokos[56] —, március 7-én pedig az Una folyó völgyében fekvő, már Horvátországba eső Bihácson (*in Byhyg*) találjuk,[57] ahol a Húsvétot (ápr. 9.) is töltötte.[58] A háború ekkor még nyilvánvalóan nem törhetett ki, ellenkező esetben ugyanis IV. Béla aligha vállalkozhatott volna az útra, feltehető azonban, hogy a feszültség már ekkor kitapintható volt. IV. László egy 1273-ban kiadott oklevele ugyanis megemlékezik arról, hogy nagyapja Fülöp zágrábi püspöknek az esztergomi érsekség élére helyezése idején elvette a zágrábi egyháztól a Zágráb melletti Medvevárat, hogy ott őrizze a királyi kincseket (*olym ... avus noster dominus Bela rex ... castrum quoddam iuxta Zagrabiam, quod Medwewar nuncupatur, tempore translacionis domini Philippi tunc episcopi Zagrabiensis in ecclesiam seu archiepiscopatum Strigoniensem pro conservando thesauro regio ad tempus ab ecclesia Zagrabiensi recepisset*).[59] Benedek esztergomi érsek 1261 második felében halt meg,[60] az utódjául posztulált Fülöp zágrábi püspököt pedig 1262. január 11-én nevezte ki IV. Orbán pápa az esztergomi egyház adminisztrátorává.[61] Március 7-én Fülöp még posztulált érsekként szerepel IV. Béla Bihácson kiadott oklevelében,[62] hogy aztán a király egy újabb, valamikor augusztus 11. és

[54] 1262: MES I. 476–480.

[55] 1262: CDCr V. 213.

[56] 1244: CDCr IV. 231.; 1245: CDCr IV. 274–276.; 1246: CDCr IV. 291–292.; 1248: CDCr IV. 337–338.; 1256: CDCr V. 24.; 1262: CDCr V. 216. — Az oklevelek hitelére l. RA 805., 829., 875. és 1285. sz-okat.

[57] 1262: CDCr V. 216., vö. Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. Szerk. Thallóczy Lajos, Horváth Sándor. Bp. 1912. 8.

[58] Cat. font. III. 2253.

[59] 1273: CDCr VI. 52.

[60] 1261. júl. 2-án még élt (MES I. 461.), vö. Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 114–115. (a vonatkozó rész Beke Margit munkája).

[61] VMHH I. 243.

[62] 1262: CDCr V. 216., vö. RA 1285. sz.

október 13. között kiállított oklevelében már mint megerősített esztergomi érsek tűnjék fel.[63] A „királyi kincsek" Medvevárba vitelére tehát — elsősorban minden bizonnyal a koronázási ékszerekről lehet szó — valamikor 1262 januárja és októbere között, a legnagyobb valószínűséggel IV. Béla említett délvidéki útja alkalmával, kerülhetett sor. Az pedig, hogy a rendszerint Fehérvárott őrzött királyi jelvényeket[64] IV. Béla szükségesnek tartotta olyan helyre szállítani, amely a lehető legmesszebb esik az Erdély élére állított idősebb fiától, egyértelműen igazolja: a király és István kapcsolatát ekkor már a bizalmatlanság légköre jellemezte, s így IV. Béla indokoltnak látott egy efféle óvintézkedést.

Az országban mindazonáltal még nyáron is nyugalom honolt, hiszen a pannonhalmi monostor egyik szerzetese minden nehézség nélkül mehetett Fehérvárra, hogy ott június 2-án oklevelet állíttasson ki egy monostorának adományozott birtok ügyében.[65] A háború feltehetően ősszel tört ki, aminek jeleként szeptember 3. után Istvántól,[66] október vége után IV. Bélától nem ismerünk napi kelettel ellátott oklevelet.[67] Lefolyásáról, az egyes hadi eseményekről — ha voltak ilyenek egyáltalán[68] — semmit sem tudunk. Mivel december 5-én már a nem sokkal korábban (*nuper*) Pozsonyban megkötött egyezség megerősítésére került sor, s IV. Béla országbírája is Pozsonyban ítélkezett november 25-én,[69] szerfelett valószínű, hogy helytálló az a vélemény, mely a pozsonyi béke megkötésének idejét is november 25. tájára, magát a konfliktust pedig az ezt közvetlenül megelőző időszakra, november hónapra helyezi,[70] azaz hosszan elhúzódó hadműveletekkel semmi esetre sem számolhatunk.

---

[63] 1262: UB I. 277. — Az oklevél kiadási idejének pontosításához l. RA 1294. sz. Szentpétery Imre ott említett érvét erősíti, hogy az oklevélben királyi lovászmesterként szereplő Herrandus tisztségviselésére az első adat történetesen éppen (1262.) aug. 11-ről való, l. UB I. 275., vö. RA 1290. sz.

[64] 1198: A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. I. 7.; 1293: CD VI/1. 237.

[65] 1262: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp. 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) II. 315. — Tévedett tehát Wertner Mór, amikor úgy vélte, ápr. 28. táján „még egyre tartott a harcz" IV. Béla és István között, l. *Wertner Mór*: Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán. Temesvár 1893. (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 55.) 146. A tévedés abból fakadt, hogy István 1262. ápr. 28-án kiadott oklevelével Balogsemjén nembéli Ubul fia Mihálynak adományozta a pataki vár egy még befejezetlen tornyát azzal a megjegyzéssel: „ita eciam, quod si Domino concedente regnum fuerit in tranquillo, dictus Michael comes et filii sui possessores dicte turris in nullo judicio castellani ipsius castri adstare teneantur", amiből Wertner arra következtetett, hogy az oklevél kiállítása idején a háború éppen zajlott. Elkerülte azonban a figyelmét, hogy az oklevél szövege úgy folytatódik „si vero aliquid sinistri evenerit, quod tamen absit, iudicio castellani ipsius castri adstare teneantur, sicut alii in eodem castro commorantes" (ÁÚO III. 24.), amiből egyértelmű, hogy az oklevél kiadásának idején béke volt.

[66] RA 1786. sz.

[67] RA 1302. sz. (vö. még RA 1303. sz.).

[68] Mária királyné már említett levelének szövege alapján arra lehetne következtetni, hogy IV. Béla és István seregei csupán felvonultak egymás ellen, tényleges összecsapásra azonban nem került sor (CD IV/3. 68.). A levél tartalmának bizonyos elemei azonban 1260-ra utalnak, a szöveg más jellemzői viszont inkább 1262. évi keltezés mellett szólnak, így a megbízhatatlan szövegre hagyatkozni szerfelett kockázatos lenne. Másfelől azonban figyelemre méltó, hogy a szomszédos Ausztriába is csupán a konfliktus híre jutott el, katonai eseményeké azonban nem, l. Continuatio Sancrucensis II. (ad a. 1262.): „Rex Stephanus opposuit se patri suo, regi Bele Ungarie" — Cat. font I. 779.

[69] 1262: PRT II. 317–318.

[70] *Kállay U.*: Kutatások IV. László korára i. m. 44.

Mivel a december 5-én megerősített pozsonyi béke a viszály elsimítására volt hivatott, magától értetődik, hogy az abban foglaltak, részben legalábbis, bizvást kapcsolatba hozhatók a konfliktus okaival. Azok a rendelkezések, melyek a jövőre vonatkoznak, nyilván nem jöhetnek szóba ebből a szempontból, de azok az utalások is bátran mellőzhetők — mint például egymás híveinek zaklatása vagy ellenkezőleg, átcsábítása —, amelyek sokkal inkább tekinthetők egy már kibontakozóban lévő viszály szükségképpeni következményeinek, semmint okainak. Mindezek előrebocsátása után az egyezmény egyetlen pontja akad fenn a rostán, az tudniillik, amely aligha ok nélkül került a szöveg élére. Ebben, amint arról már szó esett, István arra kötelezi magát, hogy megelégszik az országnak azzal a részével (*porcio regni nobis assignata*), amit apja a pozsonyi békében adott neki. A magyar történetírásban régóta jelenlévő értelmezés szerint a béke ezen cikkelye arra utal, hogy 1262-ben IV. Béla az István által addig is birtokolt Erdély mellett újabb területeket bocsátott fia kormánypálcája alá, nevezetesen a Duna vonaláig terjedő egész keleti országrészt.[71] E megállapítás alapvetően helyes voltában nincs okunk kételkedni, más kérdés, hogy a valóság valamivel bonyolultabb lehetett. Nem világos például, miként volt az lehetséges, hogy István Erdély élére való visszatérését követően, tehát 1260 után, számos esetben önállóan rendelkezett kelet-magyarországi ügyekben, ha területi hatáskörének kibővítésére csak az 1262. évi pozsonyi egyezmény rendelkezése alapján került sor. A jelenségre Szűcs Jenő már jó ideje utalt,[72] megfigyelése azonban mindeddig visszhangtalan maradt, pedig szerfelett valószínű, hogy az valójában az 1262. évi konfliktus kulcsát adja a kezünkbe.

Az említett megfigyelést alátámasztó adatok sora 1261-ben indul. István július 4-én a Bihar megyei Szalacson (*in Zoloch*)[73] kiadott oklevelével írásba foglalta azon megegyezést, mely a Káta nembéli lázári[74] Rafael fia Gábor és unokaöccse, Tamás fia Rafael között jött létre a birtokaik, *libertinus*aik, szolgáik és szolganőik feletti osztozás ügyében. A megállapodás szerint Lázár (*Lazar*) Gábornak, a két Sár (*Sar*), valamint Homok (*Humuk*) Rafaelnek jutott, miközben Miske (*Mixy*), Bábony (*Babun*), Ősi (*Ewsy*), Paszab (*Pazab*) birtokokat, továbbá a Pap (*Pop*) nevű birtokon lévő nyolc ekényi földjüket osztatlanul hagyják továbbra is.[75] A birtokok közül Lázár, Sár, Homok és Miske Szatmár megyében,[76] míg Bábony Ugocsában,[77] Ősi

[71] Vö. *Marczali Henrik*: Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301. (A magyar nemzet története II. Szerk. Szilágyi Sándor.) Bp. 1896. 531–533.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 249–250.; *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet I. Bp. 1935. 576–577. (a vonatkozó rész Hóman B. munkája); *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 114.; *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Bp. 1998. (Osiris Tankönyvek) 238.

[72] *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 113.

[73] *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I[3]–IV. Bp. 1987–1998. I. 663–664.

[74] *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1995.[2] 775.

[75] 1261: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Bp. 1872–1931. (a továbbiakban: Zichy) I. 11–12.

[76] *Németh Péter*: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. — A kéziratos adattárat a szerző szívességéből használhattam, önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

[77] *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. I. 431., vö. még *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp. 1937. 280.

Biharban,[78] Paszab Szabolcsban,[79] Pap pedig Beregben feküdt.[80] Ugyanebben az évben István szepesi (*de Scypus*) Miklós fia Iannak adományozta a bártfai kapun túl fekvő Belcella nevű földet (*quandam terram Belcella nuncupatam ultra portam Bardfa existentem*), míg Echy ispán azt az István sóvári uradalmához tartozó földet kapta meg, amelyen IV. Béla engedélyével egy Mikó nevű madarász (solymár ?) élt (*quandam terram in districtu predii nostri de Souar existentem, ... super qua quidam auceps Myco nomine de permissione karissimi patris nostri B*[ele] *illustris regis Hungarie antea residebat*). Az eladományozott földek Újvár megye később Sáros megyeként önállósodott részén feküdtek, nem csoda hát, hogy mindkét esetben Tekes sárosi ispán iktatta be az adományosokat.[81] Újvár megye abaúji részében ugyanakkor Felkassa földet (*terram superior Cassa*) kassai vendégtelepeseinek (*hospites nostri de Cassa*) adta át István földbérként évi fél fertónyi arany adásának kötelezettsége mellett (*pro censu prefate terre ... dimudium fertonem auri boni annuatim solvere tenebuntur*), felmentve ugyanakkor őket a várispán katonai és bírói joghatósága alól (*ab exercitu et a iurisdiccione comitis castri sint penitus absoluti*); a beiktató ez alkalommal is Tekes sárosi ispán volt.[82] A pataki (erdő)ispánsághoz tartozó sátorelői vendégek (*hospites nostri de Satureleu*) szabadságait megállapító oklevelében pedig — egyebek mellett — úgy rendelkezett a herceg, hogy a mai Sátoraljaújhely lakói hét megyében, tudniillik Zemplénben, Újvárban, Sárosban, Ungban, Borsovában (azaz Beregben) és Szabolcsban minden vám alól mentesüljenek (*in hiis septem comitatibus, v*[idelicet] *in Zemlyn, in Novo Castro, in Sarus, in Wng, in Borsua, in Zoboch nullum tributum solvere teneantur*).[83] A felsorolás érdekességét elsősorban nem az adja meg, hogy abban csak hat megye szerepel — hetedikként alighanem maga a pataki ispánság értendő —, hanem az, hogy egyfajta, igaz, nem hiánytalan, képet ad arról a területről, amelyet István a maga joghatósága alá tartozónak tudott 1261-ben.[84] Az idézett adatok Északkelet-Magyarország egybefüggő tömbjét rajzolják ki, mely Bihar,[85] Szatmár, Szabolcs, Bereg (Borsova), Zemplén, Újvár (Abaúj és Sáros) és Ung megyékből, valamint a pataki erdőispánságból állt. Ugyanez a kép bontakozik ki István azon 1262. évi okleveleiből, amelyek kiadására még az ifjabb királyi cím felvétele — következésképp a háború és a pozsonyi béke előtt — került sor: a herceg intézkedései a pataki erdőispánság[86] mellett Bihar,[87] Szatmár és Ugocsa,[88] valamint Abaúj[89] megyék területét érintették.

---

[78] *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 649–650.

[79] *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 150–151.

[80] *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 546.

[81] 1261: CD V/1. 162–163., ÁÚO III. 4–5.

[82] 1261: Výsady miest a mestečiek na Slovensku (1238–1350). Ed. Ľubomír Juck. Bratislava 1984. 43–44.

[83] 1261: Elenchus fontium historae urbanae III/2. Edd. András Kubinyi, Monika Jánosi, Péter E. Kovács, József Köblös, István Tringli. Bp. 1997. (a továbbiakban: EFHU) 53.

[84] Vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 533–534. (202. sz. jegyz.).

[85] A szalacsi keltezés mellett említést érdemel, hogy egy csak kivonatból ismert oklevele szerint István egy birtokost megerősít Bihar megyei birtokában, l. 1261: CD VII/3. 41.

[86] ÁÚO III. 24., XI. 518–519.

[87] Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez I. Összegyűjt. és szerk. Jakab Elek. Buda 1870. (a továbbiakban: Kolozsvár I.)11.

[88] CD VII/3. 46–48.

[89] *Fáy Ákos*: A sajómezei csata 1241 és a fáji Fáy család ősei. H. n. 1597. 63., CD IV/3. 77–78.

István ebben az országrészben tehát épp úgy feljogosítva érezte magát birtokadományozásra vagy kiváltságok osztogatására, mint ahogy Erdélyben,[90] s még a terület királyi egyházainak kegyuraságát is a magának tudta, ahogy azt a jászói prépostság esetében ki is jelenti egy alkalommal,[91] mely egyház birtokügyeiben ezért saját belátása szerint hozott intézkedéseket.[92]

A jelenség magyarázataként gondolhatnánk talán arra, hogy István valójában csak igényelte magának a joghatóságot ezen az Erdéllyel szomszédos hatalmas területen, s rendelkezéseinek semmiféle tényleges következményei nem voltak, ám ennek ellene mond, hogy az országrész lakói maguk is Istvánt tekintették uruknak. Káta nembéli Gábor, mielőtt megegyezésre jutott volna rokonával, István jelenléte elé idézte (*ad nostram citasset presenciam*) unokaöccsét, azaz a herceg bíróságát tartotta illetékesnek ügyében.[93] Echy ispán maga kérte Istvánt adománya megtételére,[94] miként szepesi Miklós fia Ian is,[95] s a sátoraljaújhelyi *hospesek* szintén maguk fordultak Istvánhoz szabadságaik írásba foglalása érdekében.[96] A legszembetűnőbb ebből a szempontból mégis az Abaúj megyei Szina[97] vendégtelepeseinek (*hospites nostri de Scynna*) eljárása, akik István elé járulva azt kérték a hercegtől (*ad nostram accedentes presenciam a nobis humiliter pecierunt*), hogy apja oklevelét egy föld számukra történt adományozásáról[98] erősítse meg (*nostro dignaremur privilegio confirmare*) nekik, amit István meg is tett.[99]

Ami történt, az végső soron nem ellenkezett homlokegyenest az ország megosztásnak a 13. század közepén már hagyományosnak mondható formáival. Az ugyanis gyakorta előfordult a korábbiakban, hogy a területi hatalomban részesített herceg nem csak abban a tartományban jutott hatalomhoz, amely feltűnik címei között, hanem néhány szomszédos megyét is megkapott ráadásként. A későbbi II. András hercegi hatalma Szlavónia (és Horvátország) mellett alighanem Zala megyére is kiterjedt, legalábbis erre látszik utalni az a feltűnő jelenség, hogy bátyja, Imre király kiváltságleveleinek méltóságsoraiban csak abban a két időszakban találkozunk zalai ispánokkal,[100] amikor András ausztriai száműzetésben, illetve Imre fogságában volt.[101] IV. Béla öccse, Kálmán, amikor Halicsban mint király uralkodott, bizonyíthatóan joghatóságot gyakorolt Szepes és Újvár megyékben is,[102] Szlavónia hercegeként pedig a maga „jobbágy"-ának — azaz a későbbiekben általánossá váló kifejezéssel élve: bárójának — mondta a somogyi és a zalai,[103] továbbá

[90] 1261: UGDS I. 85–86.
[91] 1261: CD IV/3. 51.
[92] 1261: CD IV/3. 51–52.; 1262: uo. 77–78.
[93] 1261: Zichy I. 11.
[94] 1261: ÁÚO III. 4.
[95] 1261: CD V/1. 163.
[96] 1261: EFHU III/2. 52.
[97] *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 148–149.
[98] 1255: CDES II. 323.
[99] 1261: ÁÚO XI. 505–506.
[100] 1199: HO V. 4., CDCr II. 339., UB I. 36., CDCr II. 355., ill. 1203: CD IX/7. 642.
[101] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 19., 33.
[102] *Zsoldos Attila*: Szepes megye kialakulása. Történelmi Szemle 43. (2001) 25.
[103] 1229: Történelmi Tár 1898. 340.; 1231: *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp. 1998. 205.; 1232: CDCr III. 369.; 1240: CDCr IV. 125.

a valkói és baranyai ispánt,[104] miközben asztalnokmestere egyúttal Bodrog megye ispánja is volt.[105] Arra, hogy ezen ispánok feltűnése Kálmán környezetében egyúttal a herceg megyéik felett gyakorolt joghatóságát jelenti, elégséges bizonyítékot jelentenek azok az adatok, melyek szerint Kálmán rendelkezett a zalai várispánság népeit érintő ügyben,[106] csereképpen a pécsi püspökségnek adta egész Valkó és Baranya megyék nyestbőradójának tizedét (*decimis marturinarum*),[107] és a bodrogi várispánság földjeiből tett adományt.[108] Az említett megyék mellett ugyanakkor az uralma alá rendelt területek közé tartozott a verőcei[109] és a Somogy megyében fekvő segesdi uradalom[110] is. Maga István stájer hercegként Zala megyét szintén megkapta apjától,[111] s ennek megfelelően többször tett adományt a zalai várispánság földjeiből,[112] illetve — az egyébként a királyt megillető — háramlási jog révén a kezére szállt birtokokból,[113] miközben a veszprémi egyház zalai birtokain élő népeket mentesítette a zalai ispán joghatósága alól.[114] Más intézkedése ugyanakkor arra utal, hogy a bakonyi erdőispánságot is birtokolta.[115]

Ilyen előzmények után éppen nem lenne csodálatos, ha István magától értetődőnek tekintette volna, hogy felújított erdélyi hercegsége nem kizárólag a tartományt juttatta a kormányzata alá, hanem az azzal szomszédos területeket is. A kérdés csak az, hogy vajon apja tudtával és beleegyezésével terjesztette-e ki területi hatáskörét, vagy önkényesen. A válaszadást jelentősen megnehezíti, hogy ebből az időszakból IV. Bélának csak néhány olyan intézkedéséről van tudomásunk, amelyek az északkeleti országrészt érintik. Az, hogy a király 1261. szeptember 9-én kiadott oklevelében írásba foglalta az egri püspökség kiváltságait,[116] önmagában nem lehet perdöntő, hiszen az egri egyházmegye olyan területeket is felölelt, amelyekre István nem terjesztette ki hatalmát. Másfelől azonban elgondolkodtató, hogy az oklevél egyetlen szóval sem emlékezik meg arról, hogy István herceg bármiféle joghatóságot gyakorolna az egri egyházmegyéhez tartozó területeken, jóllehet egy efféle utalás indokoltan lenne elvárható. 1262-ben ugyanakkor IV. Béla adományt tett Sárosban (*in comitatu de Vjvar, prope castrum Sarus versus terram Scepusiensem*) — s az iktatást ugyanaz a Tekus sárosi várnagy végezte el, aki István herceg okleveleiben, mint láthattuk, sárosi ispánként fordul elő ugyan-

[104] 1231: *Solymosi L.*: Földesúri járadékok i. m. 205.

[105] 1240: CDCr IV. 103., 125.

[106] 1241: RA I/2. 213.

[107] 1239: CDCr IV. 81.

[108] 1256: ÁÚO VII. 436.

[109] 1234: CDCr III. 422–423.; 1239: CDCr IV. 89–90.

[110] 1244: CDCr IV. 249–252., vö. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (Nemzet és emlékezet) 319. és 256.

[111] 1259: „cum ... pater noster B[ela] rex Ungarie comitatum Zaladiensem pleno iure potencie nobis de sua gracia contulisset" olvashatjuk István egyik oklevelében — Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp. 1886–1890. (a továbbiakban: Zala) I. 82–83., vö. 1260: PRT II. 309.

[112] 1259: CDCr XV. 191., HO VII. 80., CDCr V. 142.; 1260: HO VI. 105–107.

[113] 1259: Zala I. 82–83.; 1260: PRT II. 310–311.

[114] 1259: CD IX/7. 672.

[115] 1260: PRT II. 311.

[116] 1261: RA II/1. 119–124.

ezen időszakban —, ám ez az eset magyarázható talán azzal, hogy az adományost, Benedek fia Mersét az oklevél a király „ifjá"-nak (*fidelis iuvenis noster*) nevezi, aki tehát IV. Béla udvari embere volt.[117] Még az is, hogy a sárosi Komlós faluban élő German IV. Bélával íratta át a királytól korábban kapott oklevelét, mely felmentette a sárosi ispánnak járó minden szolgáltatás terhe (*debitum*) alól,[118] tekinthető egyfajta túlzott óvatosságból fakadó gesztusnak, mely a királyi oklevelet alkalmasabb bizonyítéknak tartja egy esetleges későbbi per során, mint egy hercegét. Az viszont, hogy előbb, 1261. március 23-án, IV. Béla írta át és erősítette meg Imre király 1203. évi oklevelét a váradi püspökségnek átengedett Bihar megyei vámokról, hogy aztán István herceg csak utóbb, 1262. szeptember 3-án — átírva apja oklevelét — tegye ugyanezt,[119] már egyértelműen arra enged következtetni, hogy a király önmagát tartotta illetékesnek az ügyben. Aligha lehet kétséges tehát, hogy István valójában nem rendelkezett apja felhatalmazásával ahhoz, hogy hatalmát Erdélyen túlra kiterjessze. Ha helytálló az a hipotézisünk, hogy IV. Béla az 1259-ben feltámadt tatár fenyegetés miatt helyezte ismét Erdély élére Istvánt, akkor elképzelhető, hogy tett valamiféle homályos ígéretet arra, hogy fia többet is kap, mint Erdélyt. Ennek feltételezésére az ad némi alapot, hogy Erdély és az István által 1260–1261-ben birtokba vett országrész együttesen éppenséggel azon területeket foglalta magában, amelyek egy esetleges tatár támadás útjába estek volna. Ebben a körülményben István igazolást találhatott lépésére, míg IV. Béla kétségkívül joggal háborodhatott fel azon, hogy fia elbitorolja uralkodói jogai egy részét. Az 1262. évi összecsapás előzményeinek ezen rekonstrukciója kétségkívül nem mentes némely pontokon a feltételezésekből szükségképpen fakadó bizonytalanságoktól, nem mond ellent ugyanakkor az ismert tényeknek s olyan okra vezeti vissza a viszályt, mely elég súlyos ahhoz, hogy a szembenálló felek fegyverhez nyúljanak a maguk igazának védelmében. Nem mellékes az sem, hogy összhangban van a pozsonyi békében foglaltak hátteréből elősejlő képnek: István követelt magának — Erdélynél — nagyobb részt az országból, amit Béla végül kénytelen-kelletlen megadott.

Az ország 1262. évi felosztásának területi jellemzőiről mindmáig Pauler Gyula állásfoglalása számít elfogadottnak: István országrészének „Sáros, Újvár, Gömör, Nógrád voltak a végvármegyéi északnyugat felé. Azon túl a Duna alkotta a határvonalat".[120] Ami a határ északi szakaszát illeti, valóban számos olyan adat áll a rendelkezésünkre, amely megerősíti ezt a véleményt. 1262-ben, immár ifjabb királyként — tehát bizonyosan a pozsonyi béke december 5-i poroszlói megerősítését követően — kiadott oklevelével István apja Gömör megyei birtokokat érintő ítéletét erősítette meg,[121] 1263-ban Borsod, Újvár, Zemplén, Heves és Gömör megyék nemesei és más jogállású lakosai (*nobiles scilicet et alios cuiuslibet condicionis homines de parochia de Borsod, de Novo Castro, de Zemlyn, de Heves et de Gumur*)

[117] 1262: CD IV/3. 60–61.

[118] 1261: ÁÚO VIII. 3., az átírt oklevelet l. 1259: ÁÚO VII. 505–506.

[119] 1261: Kolozsvár I. 11.

[120] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 250., vö. pl. *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet i. m. I. 576–577. (a vonatkozó rész Hóman B. munkája); *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 114.

[121] 1262: ÁÚO XI. 516–517.

számára tartott gyűlést, amelyen *(in congregacione per nos edicta)* tolvajokat ítélt el,[122] de ismertek Pest és Nógrád megyei birtokokkal kapcsolatos intézkedései is.[123] Délebbre bizonyosan István fennhatósága alá tartozott Bács megye, hiszen annak ispánja a pozsonyi béke újabb, ez alkalommal 1263. május 3-án, a Nógrád megyében fekvő szakali monostor mellett *(prope monasterium Zokol)*[124] történt megerősítésekor az ifjabb király főemberei között tűnik fel,[125] miközben István adományt is tett a bácsi várispánság földjeiből.[126] Akkor azonban alighanem tévedett Pauler, amikor tagadta, hogy Valkó és Szerém megyék — melyek az eddig említettekkel ellentétben a Duna jobb partján feküdtek — szintén István országrészét gyarapították. Pauler ismerte ugyan azokat az okleveleket, amelyek arról tanúskodnak, hogy az ifjabb király Valkó megyében is birtokokat adományozott, illetve *hospes*-kiváltságot erősített meg,[127] csakhogy ezeket bizonyos — István által elkövetett — „túlkapások"-nak tulajdonította, ami, ismerve az 1260–1262 táján Északkelet-Magyarországon történteket, nem is minősíthető teljesen alaptalan feltételezésnek. Fő érve mindazonáltal az volt, hogy Valkót „annál is kevésbé számíthatjuk István birodalmához, mert Szerém sem tartozott ahhoz; annak ispánja ugyanis ... Istvánhoz pártolt."[128] Ez utóbbi epizód emlékét István egyik 1271-ben, már királyként kibocsátott oklevele tartotta fenn, mely szerint az akkor, tehát 1271-ben, az országbíróságot és Somogy megye ispánságát viselő Miklós a IV. Bélával folytatott viszályok idején Szerém megye ispánságát odahagyva Istvánhoz pártolt, amiért is a király — tudniillik IV. Béla — megfosztotta javaitól.[129] Az átállás azonban megtörténhetett a pozsonyi békét megelőző időszakban is, s arra vonatkozóan, hogy valóban ez a megoldás tekinthető valószínűbbnek, a béke poroszlói megerősítését írásba foglaló oklevél szolgál bizonysággal. Ennek egyik pontjában ugyanis István arra tett ígéretet, hogy abban az esetben, ha segélyhadat küldene Mihály hercegnek, akkor a csapatok nem vonulhatnak át apja országrészén *(per terram ... patris nostri)*, és nem okozhatnak károkat IV. Béla híveinek az ő — tudniillik István ifjabb király — országrészébe *(in porcione nobis assignata)* eső birtokain, sem megszállás *(descensum)* révén, sem más módon.[130] Az itt említett Mi-

[122] 1263: HO VIII. 93–94., vö. *S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged 1971. 18–19.

[123] 1263: *Bártfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Bp. 1938. 486., *Wertner Mór*: A Korzan nemzetség. Századok 33. (1899) 722.; 1264: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp. 1936. (a továbbiakban: BTOE I.) 81–82.

[124] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. IV. 294–295., vö. még *Németh P.*: Szabolcs i. m. 170.

[125] 1263: MES I. 485.

[126] 1263: CD IV/3. 156–157.

[127] 1263: CDCr V. 279., 280.; 1264: HO VI. 124–125.

[128] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 534. (202. sz. jegyz.).

[129] 1271: CDCr V. 590–591. — Mindebből világos, hogy ez a bizonyos Miklós, V. István első országbírája, nem lehet azonos Gutkeled nembéli István fia Miklóssal — amint az Wertner nyomán elterjedt, vö. *Wertner Mór*: Az árpádkori ország- és udvarbírák genealogiája I–II. Turul 19. (1901) 26. —, mivel Gutkeled Miklós 1263 és 1266 között megszakítás nélkül a kemléki ispánság élén állt, l. 1263: CDCr V. 257–258.; (1264. aug. 25. e.): CDCr V. 304., aug. 25.: CDCr V. 304–305.; 1265. jan. 27.: CDCr V. 330–331.; 1266. aug. 25.: CDCr V. 393., okt. 6.: CDCr V. 395.

[130] 1262: MES I. 480.

hály herceg IV. Béla Anna nevű leányának és Rosztiszlav hercegnek[131] az egyik fia volt, aki apja 1262. évi halála után Boszniát örökölte, miközben fivére, Béla, Macsó ura lett.[132] Elég egy pillantást vetni a térképre annak belátásához, hogy a IV. Béla és István közötti egyezmény e pontja csak abban az esetben volt végrehajtható — s egyáltalán értelmes —, ha az ifjabb király országrésze délnyugaton átlépte Bács megye déli, a Duna vonalával megegyező határát, s magában foglalta még azon túl Valkó (s következésképp Szerém) megyét is.

Az ország ezen határok mentén történt megosztása lecsendesítette az 1262. évi válságot. István ifjabb király a jelek szerint elégedett lehetett az elért eredményekkel, legalábbis erre vall, hogy amikor a szakali monostor mellett részint megerősítette, részint kiegészítette a pozsonyi és a poroszlói egyezséget (*pacis et concordie unio*), kezdeményezte, hogy az azokban foglaltakat a két érsek Szent Jakab napjáig, azaz július 25-ig, terjessze fel a Szentszékhez megerősítés céljából (*per sedem apostolicam confirmetur*).[133] István e lépése egyértelműen tanúskodik arról, hogy a maga részéről véglegesnek tekintette a viszály rendezését. Derűlátása azonban elhamarkodottnak bizonyult, mert hamar világossá vált, hogy az országfelosztás számos olyan következménnyel járt, amelyek az ellentétek újraéledésének lehetőségét sokkal inkább növelték, semmint csökkentették. IV. Béla és István híveinek birtokai, a dolog természetéből adódóan, nem igazodtak az országot kettészelő határvonalhoz. Az ebből fakadó nehézségek áthidalására a felek közös bíróságot hoztak létre, melynek tevékenységéről 1264 májusából már adataink is vannak,[134] csakhogy a két érsekből és két-két báróból álló bíróság elé szemlátomást csupán jelentéktelen ügyek jutottak. Adataink ugyanakkor azt bizonyítják, hogy, jóllehet az egymást követő békeokmányok mindegyike tartalmazott olyan rendelkezést, mely egymás híveinek kölcsönös zaklatásaitól tiltotta el a feleket,[135] a valóságban IV. Béla országrészében nem volt maradása annak, aki abba a gyanúba keveredett, hogy Istvánhoz húz, az ifjabb király ellenben annak találta meg a módját, hogy pártfogásába vegye mindazokat, akik valami módon összeütközésbe kerültek apjával.[136] Ilyen körülmények között aligha csodálható, hogy azok, akiket elsősorban a válságos idők túlélésének vágya vezetett, igyekeztek minden irányból bebiztosítani magukat és javaikat, mint tették ezt azok, akik Istvántól kapott adománylevelüket IV. Bélával is megerősíttették,[137] vagy épp ellenkezőleg, az ifjabb királlyal íratták át apja oklevelét.[138]

---

[131] Személyére l. *Wenzel Gusztáv*: Rosztizlaw galicziai herczeg, IV. Béla magyar királynak veje. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII/8.) Bp. 1887.; *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 463–475.

[132] *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 170–171.

[133] 1263: MES I. 485.

[134] 1264: BTOE I. 76–77.

[135] 1262: MES I. 480.; 1263: uo. 485–486.

[136] Vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 254–255.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 115–116.

[137] 1263: ÁÚO VIII. 69–70. (vö. 1294: ÁÚO X. 149–150.), ÁÚO VIII. 68–69. (vö. 1263: ÁÚO VIII. 63–64.); 1264: ÁÚO XII. 692–693. (vö. 1294: ÁÚO XII. 705–706.).

[138] 1261: ÁÚO VIII. 3. (vö. 1264: ÁÚO VIII. 94–95.).

Újabb feszültségforrást teremtett, hogy nem csak az alattvalók, de a királyi család egyes tagjainak birtokai is egyszeriben „ellenséges terület"-re kerültek az ország felosztása miatt. A beregi királyi uradalommal korábban IV. Béla leánya, Anna és annak férje, Rosztiszlav herceg rendelkezett,[139] 1264-ben azonban már István felesége, Erzsébet ifjabb királyné erősítette meg Anna egy adományát.[140] Erzsébet egy másik, talán 1265-ben kelt, oklevele olyan Szatmár megyei királynéi birtok (*terram seu villam nostram reginalem*) eladományozását foglalja írásba, mely eredetileg egy örökös nélkül meghalt szatmári várjobbágyé volt, utóbb azonban Mária királyné megkapta férjétől, IV. Bélától, hogy vendégeket (*hospites*) telepítsen rá, Erzsébet kezére viszont „öröklési jogon háramlott" (*iure successorio ad manum nostram devoluta*).[141] Mivel ez utóbbi oklevél *intitulatio*jában Erzsébetet ifjabb királynéként (*iunior regina Hungarie*) nevezik meg, az bizonyosan még a férjét, IV. Bélát kevéssel túlélő Mária[142] életében hagyta el Erzsébet kancelláriáját, így a „háramlás" emlegetése aligha utalhat másra, mint hogy az ifjabb királyné magától értetődő természetességgel vette birtokba az 1262-ben férjének jutott országrészben a királyi család nőtagjainak birtokait, ide értve persze, az erdélyieket is. Mária királyné és Anna hercegnő azonban úgy gondolhatták, hogy a IV. Béla és István között 1260-ban, illetve 1262-ben létrejött egyezség az ország felosztásáról az ő birtokaikat nem érinti, s ezért a pápai udvarhoz fordultak. Fellépésük eredményeként IV. Orbán pápa ugyanazon a napon, 1264. július 19-én, két levelet intézett Istvánhoz az ügyben. Az egyik szerint IV. Béla és Mária királyné azzal a panasszal fordult a Szentszékhez, hogy az apjával Mária királyné beleegyezése nélkül kötött egyezmény ürügyén István (*pretextu cuiusdam compositionis, que sine ipsius regine assensu inter te et regem eundem, patrem tuum, olim intervenisse dicitur*) elfoglalt bizonyos falvakat és földeket (*villas et terras*), amelyeket régtől fogva (*a tempore, cuius memoria non existit*) a magyar királynék birtokoltak (*tenuerunt pacifice et quiete*), tudniillik Besztercét (*Bistiche*), Radnát (*Rodona*),[143] Szalacsot (*Zolosim*)[144] és Királyit (*Querali*),[145] amiért is a pápa felszólítja a birtokok visszaadására.[146] A másik levél annyiban tér el ettől, hogy abban a panaszosok Anna halicsi, boszniai és macsói hercegnő (*Agna vidua, soror tua, ducissa Gallitie ac de Bosna et de Mazo*), valamint fiai, Mihály és Béla hercegek,

[139] (1257–1261 k.): Zichy I. 5–6. (keltére l. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig (A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások ..."-kal kiegészítve). Szerk. Koszta László. Szeged 1988. 124–125., 54. sz.); 1264: HO VIII. 98., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 523–524.

[140] 1264: HO VIII. 98.

[141] 1265 (?): CD VI/2. 391–392. — Az oklevél keltére l. *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága i. m. 86.

[142] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 462.

[143] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 554.

[144] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 664. és 554. (9. sz. jegyz.), Jakó Zsigmond azonban a Besztercéhez közel fekvő erdélyi Zsolnával azonosítja (EO I. 481.).

[145] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz I. 554., Jakó Zsigmond ez esetben is más megoldást javasol: ő a Besztercéhez közel fekvő Királynémetivel azonosítja a helynevet (EO I. 410.).

[146] 1264: VMHH I. 275–276.

akik azt sérelmezték, hogy István megfosztotta őket Bereg[147] és Füzér[148] váraktól, valamint Salamon[149] és Borsova[150] falvaktól (*tu eos de Berez et Fizer castris ac Solomon et de Borsna villis iuribusque et pertinentiit suis ... contra iustitiam spoliasti*).[151]

Mindezek ismeretében ésszerűnek tűnhet a következtetés: az újabb, 1264 végén kirobbanó fegyveres konfliktus szükségszerűen jött létre, s a pozsonyi béke eleve alkalmatlan volt arra, hogy feloldja a dinasztán belüli feszültségeket.[152] Kételyeket ébreszt azonban ezzel a vélekedéssel szemben, hogy mind a 11. századi hercegség, mind a 13. századi országmegosztások idejéből bőségesen idézhetők példák, melyek azt mutatják, hogy a királyi hatalom és a valamely terület kormányzatát elnyerő herceg akár hosszabb ideig is zökkenőmentesen együttműködhettek, s nem csak akkor, ha egyébként is jó viszonyban voltak, hanem feszültségekkel terhes kapcsolat esetén is. Azok a nehézségek pedig, amelyeket István országrészének 1262. évi megnagyobbítása vetett a felszínre, aligha lettek volna megoldhatatlanok, ha a felekben megvan vitás kérdések rendezéséhez elengedhetetlen jóakarat és bizalom. A rendelkezésünkre álló adatok azonban arra mutatnak, hogy éppen a jóakarat és a bizalom hiányzott a leginkább IV. Béla és István ifjabb király kapcsolatából. Valójában a korábbinál összehasonlíthatatlanul véresebb háborúhoz nem a görög sorstragédiák elkerülhetetlen végzetszerűsége vezette el a feleket, hanem konkrét és — lehetőségeinkhez mérten — pontosan nyomon követhető lépések.

A IV. Bélával kötött egyezmény szakali kiegészítései sorában, amint arról már szó esett, első helyen István azon igénye szerepel, hogy a békét az esztergomi és a kalocsai érsek terjessze a pápa elé megerősítésre.[153] Az ifjabb király követelése átgondolt és ésszerű volt: a Szentszék bevonása a viszály rendezésébe biztosítékot jelenthetett volna arra, hogy apja nem rúghatja fel a pozsonyi békében formát öltött megállapodásukat. Különösen fontos lehetett István számára a pápai megerősítés kieszközlése abban az esetben, ha helytálló az a hipotézisünk, mely szerint az 1262. évi konfliktus hátterében is végső soron Béla — Északkelet-Magyarországnak a tatár veszély miatt István kormányzata alá bocsátására vonatkozó — be nem váltott (vagy visszavont) ígérete állt, azaz az ifjabb király rendelkezett már rossz tapasztalattal e téren. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy IV. Béla aligha találhatott kifogásolnivalót fia e törekvésében, feltéve persze, ha a pozsonyi békét nem egyszerű taktikai meghátrálásnak tekintette, hanem szándékában állt az abban foglaltak tiszteletben tartása. Egy többszáz éve halott uralkodó valódi szándékainak felderítése nyilvánvalóan nem tartozik a legegyszerűbb feladatok közé, történetünknek azonban vannak olyan mozzanatai, amelyek alapján ez megkísérelhető. Aligha tekinthető mindenekelőtt mellékes körülménynek az, hogy semmi nyoma nem maradt annak, hogy a pozsonyi békét a Szentszék valaha is

[147] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 530–532.
[148] Vö. uo. 82–83.
[149] Alighanem az Ung megyei település értendő, vö. *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. I. 361.
[150] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 534–535.
[151] 1264: VMHH I. 276.
[152] Vö. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 118–119.
[153] 1263: MES I. 485.

megerősítette volna, jóllehet, mint azt az alábbiakban látni fogjuk, ez idő tájt meglehetősen élénk volt a forgalom a pápai és a magyar udvar között. Sőt, maga a pozsonyi béke — sem az eredeti, IV. Béla és István pecséteivel egyaránt megerősített oklevél,[154] sem az abban írásba foglalt szöveg — nem maradt ránk, puszta létéről és tartalmának egyes elemeiről csak a későbbi utalások alapján tudunk. Bármi is lett a sorsa a pozsonyi okmánynak, az bizonyos, hogy a Szentszékhez nem jutott el. Három hónappal azt követően ugyanis, hogy István szakali oklevelében felvetette a béke pápai megerősítésének gondolatát, 1263 nyarán megjelent Magyarországon Velasco pápai káplán, IV. Orbán megbízottja, aki IV. Bélával folytatott tárgyalásai során arra próbálta meg rábírni a királyt, hogy kössön olyan békét fiával, mely mind kettejüknek, mind a Szentszéknek megfelelő módon rendezi a korábbi viszályokat. IV. Béla azonban, arra hivatkozva, hogy fiával már megállapodásra jutott, s az egyezség újratárgyalása csak újabb bajokat támasztana, megtagadta a pápa követének kérését, ám arra hajlandó volt, hogy az éppen akkor a környezetében tartózkodó egyházi és világi személyekkel együtt — akik azonban, kevés kivétellel, nem tartoztak a *prelati et barones*, azaz a királyi tanács tagjai közé — esküt tegyen arra: nem indít támadást fia és annak hívei ellen.[155] Mindebből nagy biztonsággal következtethetünk arra, hogy egyfelől a pápa valóban nem rendelkezett a pozsonyi békeokmány egyetlen példányával sem, hiszen ellenkező esetben mi sem lett volna egyszerűbb, mint Velascot a pápai megerősítéssel a tarsolyában küldeni Magyarországra. Másfelől ugyanakkor forrásunkból az is kiderül: IV. Bélának módjában állt volna teljesíteni fiának a pozsonyi béke pápai megerősítésére vonatkozó kívánságát. Az — immár a Szentszék közreműködésével megszülető — „új béke" (*nova pax*) létrehozásával kapcsolatos nehézségekre való hivatkozás hajánál fogva előrángatott kifogásnál többnek aligha tekinthető, hiszen a célnak megfelelt volna a pozsonyi béke szövegének pápai megerősítéssel ellátott átírása. Ahhoz, hogy ehhez elnyerjék István beleegyezését, bizonnyal nem kellett volna körülményes tárgyalásokba bonyolódni vele, mivel — amint arról az ifjabb király szakali oklevele maga tanúskodik — éppen ez volt István kívánsága is. A Velasco-epizód tehát félreérthetetlen bizonyítékát adja annak: IV. Béla valójában a legkevésbé sem tartott igényt arra, hogy a Szentszék bekapcsolódjék az Istvánnal folytatott viszály rendezésébe. Ha Béla már ekkor más — a pozsonyi békében foglaltaktól eltérő — megoldást tervezett, melynek végrehajtásához szabad kezet akart biztosítani magának, akkor Velasco indítványának elutasítása az ő szempontjából épp oly ésszerű lépés volt, mint István részéről a pozsonyi béke pápai megerősítésének követelése.

Más ügyekben ellenben nagyon is számított Béla a pápa támogatására. Egyetlen napon, 1263. december 21-én, a pápai kancellárián négy magyar vonatkozású okmányt kelteztek. Az elsőben IV. Orbán a magyar király és felesége, Mária királyné kérésére átírta és megerősítette IV. Béla azon oklevelét, mellyel az Máriának adományozta a királyné által építtetett visegrádi várat a pilisi ispánsággal (*cum comitatu et districtu de Pelys*) együtt. A második Béla Pozsega megyét Mári-

[154] Vö. 1262: MES I. 476., 477.; 1263: VMHH I. 244.
[155] 1263: VMHH I. 244–245.

ának juttató rendelkezését erősítette meg. A harmadik és a negyedik viszont a király kisebbik fia, Béla szlavón herceg javára tett intézkedéseit hagyta jóvá. Ezek egyike Nyitra (*Nitria*), Pozsony (*Posonium*), Moson (*Musum*) és Sopron (*Supruníum*) várait adta a herceg kezére, másika pedig az ifjabb Béla szlavón hercegségét növelte meg Baranya, Somogy, Zala, Vas és talán Tolna[156] megyékkel.[157] Bő félévvel későbbi időből, 1264. július 15-ről, hasonló oklevélcsoporttal rendelkezünk. Ekkor a pápa felszólította az esztergomi érseket, illetve a domonkos rend magyarországi provinciálisát, hogy védelmezzék Mária királyné pilisi és pozsegai ispánsággal kapcsolatos jogait.[158] Megismételte IV. Orbán a Béla szlavón herceggel kapcsolatos korábbi intézkedéseit: az eltérés, ami indokolhatta az ügy újbóli elővételét, csupán annyi, hogy a hercegnek átadott várak között a szöveg ez alkalommal Vasvárt is felsorolja, míg az ifjabb Béla joghatósága alá került megyék közül éppen Vas hiányzik, ám felkerült a listára az eddigiek mellé Valkó (*Vulco*), miközben a herceg érdekeinek védelmét az esztergomi érseknek és a veszprémi püspöknek is a kötelességévé tette a pápa.[159] Új elem ebben az oklevélsorozatban, hogy IV. Orbán megerősítette IV. Béla leánya, Anna hercegnő számára apja Bellyénre és Szávaszentdemeterre (*quasdam terras et possessiones, que Belin et de Sancto Demetrio nuncupatur*) vonatkozó adományát.[160]

A két oklevélcsoport tovább árnyalja a IV. Béla valódi szándékaira vonatkozó képet. Szembetűnő mindenekelőtt, hogy míg az István ifjabb királlyal kötött pozsonyi békét egyszerűen nem volt hajlandó a Szentszék elé terjeszteni, a királyi család más tagjainak tett adományait nagy számban juttatta el a pápához, hogy megerősítésüket kérje. Béla ugyanazt a fegyvert vetette be ezzel, mint amivel István próbálkozott a pozsonyi béke pápai megerősítését követelve: a Szentszék jóváhagyása egyfajta biztosítékot jelentett arra vonatkozóan, hogy István az egyetemes egyház fejével is szembekerül, ha a jövőben megtámadná apja ezen döntéseit. Azt, hogy a dolog valóban összefüggésben állt Béla és István feszült viszonyával, két körülmény is igazolni látszik. Az első oklevélcsoport 1263. december 21-én kelt, ami szerfelett valószínűvé teszi azt a feltételezést, hogy IV. Béla az augusztus elején Velascoval folytatott kelletlen tárgyalásokat követően döntött úgy, hogy kijátsza ezt a kártyát. A pilisi ispánságot ugyanakkor még 1259-ben adta Béla Mária királynénak,[161] Pozsega megyét pedig valamikor 1258 előtt,[162] de csak 1263 második felében tartotta szükségesnek, hogy intézkedései pápai megerősítéséért folyamodjék: ez a másik körülmény, ami alátámasztja az említett összefüggést. Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy míg Istvánnak az a törekvése, hogy erdélyi hercegsége további területekkel egészüljön ki, fegyveres konfliktushoz vezetett apjával, az ifjabb Béla esetében a király maga növelte meg igen tekintélyes területekkel a szlavón hercegsé-

[156] A szövegben szereplő „Olcha" névalaknak megfeleltethető vár vagy ispánság az Árpád-kori Magyarországon nem ismert: feltehető, hogy a szó a „Tolna" név torzult formája.

[157] 1263: VMHH I. 252–254., 254., 254–255., 255.

[158] 1264: VMHH I. 271–272., 272.

[159] 1264: VMHH I. 272., 273.

[160] 1264: VMHH I. 273., vö. *Jakubovich Emil*: Kún Erzsébet nőtestvére. Turul 37. (1922–1923) 22–23.

[161] 1259: VMHH I. 253–254.

[162] 1258-ban már Mária királyné rendelte el a Pozsega megyei birtokviszonyok felülvizsgálatát (CDCr V. 84–85.).

get. A Szlavóniától meglehetősen távol fekvő várak — Nyitra, Pozsony, Moson, Sopron és Vasvár — Béla herceg kezére juttatását IV. Béla ráadásul azzal indokolta, hogy azok az ország határvidékén (*in confinio*) fekszenek, s ellenséges támadás esetén hasznosabb (*utilius*) lesz, ha a herceg kormányozza (*gubernari*) azokat.[163] Az előző évtized magyar-cseh háborúira gondolva ez a magyarázat éppen elfogadható is lenne, ha nem tudnánk, hogy 1261-ben IV. Béla és II. Ottokár cseh király békét és szövetséget kötött egymással,[164] s ennek folyományaként Béla herceg és Ottokár rokona, Kunigunda között eljegyzés jött létre.[165] 1263-ban tehát a nyugati határvidéken ellenséges támadás aligha volt várható, sokkal inkább folyhattak a Béla herceg és Kunigunda — végül 1264 októberének elején megtartott — esküvőjét előkészítő tárgyalások. Említésre érdemes végezetül, hogy IV. Béla akkor, amikor Valkó megyét hozzácsatolta az ifjabb Béla szlavón hercegségéhez, illetve Szerém megyében adományokat tett Anna leányának, voltaképpen István ifjabb király országrészével és országrészében rendelkezett, amivel formálisan is megsértette a pozsonyi békét, s nem is egyedül ekkor. Ismeretesek IV. Béla olyan — igaz, vitatható hitelű oklevelek által fenntartott — intézkedései, melyek István Abaúj megyei birtokokra vonatkozó döntéseit érvénytelenítik,[166] a Velasco előtt tett esküje idején környezetének egy tagját krasznai ispánnak (*comes de Harasna*) mondják[167] — jóllehet Kraszna megye az Istvánnak átengedett országrészbe esett[168] —, 1264-ben pedig az ifjabb Béla tárnokmestere, Moys kerül elő bihari ispánként.[169] Az persze valószínű, hogy ezek az ispánságok puszta címnél aligha jelentettek többet az idő tájt, viselésük mégis arra vall, hogy IV. Béla számára a pozsonyi béke csupán kényszerű engedmény, s nem a megbékélés záloga volt. Mindezek után aligha férhet kétség ahhoz, hogy IV. Bélának a királyi család tagjait megyékkel, ispánságokkal, várakkal és birtokokkal elhalmozó döntései valójában István ifjabb király ellenében születtek. A király 1206-ban született,[170] így 1263–1264-ben már idős embernek számított, kivált a többségükben 40. életévük betöltése előtt meghaló Árpád-házi férfiak között.[171] Egészségi állapotáról nincsenek információink, ám nem lenne meglepő, ha intézkedései meghozatalakor saját esetleges közeli halálára is gondolt volna. Adományai, s kiváltképp azok pápai megerősítései ez esetben a halála után trónra kerülő Istvánnal szemben az ő oldalán álló családtagok jövőjének biztosítására voltak hivatottak.[172]

[163] 1263: VMHH I. 255., 272.

[164] *Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin*: Magyar békeszerződések 1000–1526. Pápa 2000. 72–75., vö. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 240–243.

[165] Cat. font. I. 272–273.

[166] 1261: CD IV/3. 51–52.; 1262: CD IV/3. 77–78.; 1263: CD IV/3. 146.; 1264: CD IV/3. 191–194., az utóbbi kettőt azonban vö. RA 1345., 1398. sz-ok.

[167] 1263: VMHH I. 244., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. III. 516.

[168] *Györffy György*: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez I–II. Történelmi Szemle 7. (1964) 7.

[169] 1264: CDCr V. 294.

[170] *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 456–457.

[171] *Zsoldos A.*: Az Árpádok és alattvalóik i. m. 61.

[172] Hogy e gondolat nem lehetett idegen IV. Bélától, mutatja az az 1270-ben, nem sokkal halála előtt, írt levele, melyben II. Ottokár oltalmába ajánlotta feleségét, Máriát és leányát, Anna hercegnőt, l. 1270: ÁÚO III. 204.

Joggal merülhet fel ezek után a kérdés, hogy mit szólt mindehhez István. Valószínűleg semmit, mert aligha volt tisztában a helyzettel. István, amennyire ez a rendelkezésünkre álló adatok alapján egyáltalán megítélhető, saját országrészében időzött 1263-ban: február 13-án Váradon, március 12-én Patakon, 31-én Pásztón, május 3-án Szakalon, augusztus 24-én Várkonyban adott ki oklevelet, a Karácsonyt pedig Beregben töltötte.[173] A mégoly hiányos itinerárium adataiból jól kirajzolódik az év két olyan időszaka — a kora nyár és az ősz egésze —, amikor nem tudjuk, hogy István hol tartózkodott. A jelenséget kézenfekvőnek látszik összekapcsolni azzal a két külpolitikai vonatkozású eseménnyel, amelyek 1263-hoz köthetők. Ebben az évben újra fenyegető hírek érkeztek a tatárokat uraló Kelet felől. Ez alkalommal azonban nem csak tatár követek jutottak el Magyarországra,[174] mint 1259-ben, hanem csapatok is: 1264-ben István azért adományozott bizonyos erdélyi birtokat gyógyi András ispánnak, mert az a határvidéken (*in confiniis*) a tatárok ellen harcolt.[175] Mivel a tatár betörésről és pusztításokról IV. Orbán pápa már október 14-én értesült,[176] aligha lehet kétséges, hogy a támadást indokoltan lehet 1263 májusa és júliusa közötti időszakhoz kötni.[177] A határmenti összecsapásokból nagyobb hadjárat azonban nem fejlődött ki, mert István tatárokhoz küldött követének sikerült a terv feladására rábírnia őket.[178] A másik külpolitikai vállalkozás, mely viszont inkább az év őszére tehető, István második bolgár hadjárata volt. Az ifjabb király csapatait Kán nembéli László erdélyi vajda és fivére, Gyula vezették,[179] maga személyesen nem vett részt a hadjáratban, hogy miért, csak találgathatjuk: talán a tatárokat tartotta szemmel, talán apját. Október 16-án mindenesetre István nádorát, Dénest Péterváradon találjuk,[180] meglehet, hogy az ifjabb király kíséretében. Ha valóban így volt, inkább arra gondolhatunk: István a hadjárat helyszínéhez közeli határszakaszon tartózkodva várta a híreket, készen arra, hogy szükség esetén személyesen avatkozzék be annak menetébe.

Az 1263-as esztendő István országrészéhez köthető eseményei a legkevésbé sem tanúskodnak tehát arról, hogy az ifjabb király apja elleni akcióra készülődnék, a viharfellegek gyülekezését tanúsító adataink egyértelműen IV. Béla tevékenységéhez köthetők. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen láthattuk: István az ország 1262. évi megosztásával a maga részéről lezártnak tudta a korábbi viszályokat, Béla ellenben a pozsonyi békével előállt viszonyokat csupán ideiglenesnek tekintette. Az is bizonyosra vehető, hogy nem valamiféle hirtelen ötlettől vezérelve intézett támadást 1264-ben István ellen. Amikor megindította csapatait, azok

[173] CD IV/3. 158., HO V. 40. (keltére l. *Karácsonyi J.*: Hamis, hibás i. m. 126–127. 59. sz.), CD V/1. 103., MES I. 486., ÁÚO VIII. 20. (keltére l. RA 1802. sz.), Zichy I. 12. (keltére l. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 533., 192. sz. jegyz.).

[174] 1263: VMHH I. 264–265.

[175] 1264: ÁÚO VIII. 96.

[176] 1263: VMHH I. 250.

[177] Pauler 1263 őszére tette a tatár betörést (*Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 253.), amiben azonban az előző jegyz-ben idézett adat alapján joggal kételkedhetünk.

[178] *Györffy Gy.*: Románok i. m. 7.; 1270: CDCr V. 569.

[179] 1266: HO VI. 142–143.; 1268: ÁÚO VIII. 196.; 1270: HO VI. 166–167., ÁÚO XII. 12., vö. *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 171–173.

[180] (1263): HO VI. 163. (keltére l. *Karácsonyi J.*: Hamis, hibás i. m. 126–127., 58. sz.).

legalább két irányból hatoltak be az ifjabb király országrészébe: az egyik had, amelyben ott volt Anna leánya is, északon tört előre elfoglalva Patak várát, ahol fogságba esett István családja,[181] miközben egy másik sereg a Maros völgyében haladva egészen Déváig jutott, ahol azonban vereséget szenvedett István seregvezéreitől. Ez utóbbi sereget egy alkalommal magyarokból és kunokból állónak mondják (*exercitum Hungaricum et Comanicum*),[182] de nagyobb lehetett a kunok aránya, mert a dévai csatáról többnyire mint a kunok ellen vívott ütközetről emlékeznek meg forrásaink.[183] Az István ellen vonuló kun-magyar sereg vezetői Kán nembéli László és Gyula voltak,[184] akik 1263-ban még az ifjabb király csapatait vezényelték a Balkánon, időközben azonban átálltak IV. Béla oldalára az általuk vezetett kunokkal együtt. Aligha lehet kétséges, hogy mind a több irányból történő támadás előkészítése, mind a kunok és István báróinak átcsábítása hosszabb szervezőmunkát igényelt. A kunok esetében a pozsonyi békéig vezethetők vissza az átállás előzményei: az egyezmény poroszlói megerősítését írásba foglaló oklevelében István nem csak az ifjabb királyi, hanem a „kunok ura" (*dominus Cumanorum*) címet is felvette,[185] ami arra vall, hogy a kunok is a béke rendelkezései értelmében kerülhettek a fennhatósága alá. Másfelől azonban az 1264. évi dévai csata körülményeinek ismeretében kap különös jelentőséget az a tény, hogy már a poroszlói oklevélben azt olvashatjuk: IV. Béla ígéretet tett arra, hogy István kunjait nem fogja a maga oldalára csábítani.[186] Ennek azonban éppen az ellenkezője történt, s hogy IV. Béla vagy a nevében tárgyalók jó munkát végeztek, annak igazolására elegendő megemlíteni: a kunok a dévai vereséget követően is kitartottak IV. Béla oldalán, s egy Menk nevű vezérük újabb csatát állva szenvedett vereséget Istvántól a háború egy későbbi szakaszában.[187] A harcok idejére visszatekintő okleveleiben az ifjabb király gyakran elpanaszolja, hogy hívei elhagyták a nehéz időkben,[188] az esetek többségében azonban alighanem olyanokról lehet szó, akik, látván IV. Béla seregeinek gyors sikereit a háború kezdetén, még idejében igyekeztek a győztesnek látszó fél mellé állni — s átadták például a rájuk bízott várakat az öreg király seregvezéreinek[189] —, a kunok és a Kán-fivérek esetében azonban nyilvánvalóan nem erről van szó, hiszen ők még a háború kitörése előtt elpártoltak uruktól. Istvánt ugyanakkor más bizalmasai is elhagyták. Az ifjabb király kancelláriáját ténylegesen irányító alkancellár tisztségében éppen 1264-ben változás történt: az ebben az évben kelt oklevelek többségében még Benedek aradi prépost szerepel alkancellárként, néhány esetben azonban az a Lodomér — a későbbi váradi püspök, majd esztergomi érsek[190] — tűnik fel e tisztségben, aki egé-

[181] 1271: Zala I. 58.; 1272: ÁÚO III. 275.; 1273: CDCr VI. 36.

[182] 1279: HO VI. 241.

[183] 1267: CD IV/3. 407–408.; 1269: EO I. 218.; 1273: CDCr VI. 36.

[184] 1267: CD IV/3. 407–408.; 1268: ÁÚO VIII. 196.

[185] *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága i. m. 82.

[186] 1262: karissimus pater noster promisit, non sollicitare Cumanos nostros, allicere, rogare et rogari facere ad se venire, nec ultro venientes recipere vel tenere — MES I. 478.

[187] 1279: HO VI. 241.

[188] 1267: CD IV/3. 408.; DL 632., RA II/1. 36.; 1268: HO VI. 153., RA II/2–3. 36.

[189] L. pl. 1270: ÁÚO VIII. 259–260., vö. még 1268: RA II/2–3. 36.

[190] *Fejérpataky László*: A királyi kanczellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 119.; Esztergomi érsekek i. m. 128. (a vonatkozó rész Beke Margit munkája).

szen 1266-ig vezette István okleveleinek kiadását. Mivel utóbb Benedek IV. Béla környezetében bukkan fel, a jelenséget régóta úgy szokás magyarázni — s minden bizonnyal helyesen —, hogy a prépost szintén azok sorait gyarapította, akik elhagyták az ifjabb királyt.[191]

IV. Béla előkészületei István ifjabb király hatalmának felszámolására kétségkívül titokban történtek. A dolog természetéből fakadóan ez persze, bizonyos mértékig természetes, mindazonáltal bizonysággal is rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy István 1264 őszén még gyanútlan volt. Bebizonyosodott ugyanis, hogy — ellentétben a korábbi, az események Pauler-féle rekonstrukcióján alapuló vagy azt csak kis mértékben módosító véleményekkel[192] — a háború valójában legkorábban csak 1264 decemberének elején törhetett ki, előzőleg pedig István személyesen jelen volt 1264. október 5-én öccse, Béla szlavón herceg valahol a nyugati határszélen, Pozsony környékén tartott esküvőjén, amint az az eseményről részletes beszámolót adó Stájer Ottokár rímes krónikájában[193] olvasható.[194] István megjelenése az esküvőn önmagában is elegendő bizonysága annak, hogy nem számított az 1262 novembere óta — látszólag — nyugvópontra jutott viszály közeljövőben történő kiújulására, ellenkező esetben ugyanis nyilván nem merészkedett volna apja országrészébe menni. Amennyire a rendelkezésünkre álló források alapján megítélhető, a pozsonyi béke megkötését követően először ekkor került sor személyes találkozóra apa és fia között; nyilván volt miről beszélniük. Oly szoros a kronológiai jellegű összefüggés a lakodalom és a háború kezdete között — a közben eltelt két hónap éppen elegendő lehetett a támadó félnek, azaz IV. Bélának a hadműveletek szorosan vett katonai előkészítésére —, hogy okkal gyanakodhatunk arra: Béla herceg esküvőjén történhetett meg az, ami felszította a háború tüzét az ellentétek két éve lappangó parazsából.

Számos jel mutat arra, hogy IV. Béla elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy valamiféle ultimátum megfogalmazásával próbálja meghátrálásra kényszeríteni Istvánt. A király joggal gondolhatta, hogy minden adut a kezében tart. Az esküvő kétségtelenné tette, hogy II. Ottokár cseh király elkötelezte magát a vele való szövetség mellett, így tőle nem kellett tartania. Október elejére megérkezhettek a magyar udvarba IV. Orbán pápa júliusban kiállított levelei,[195] melyek részint IV.

[191] *Fejérpataky L.*: A királyi kanczellária i. m. 118–119.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 256–257.

[192] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 257. — Álláspontját elfogadta Szűcs Jenő is (l. *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 120.), Solymosi László viszont — arra hivatkozva, hogy István ifjabb király aug. 1-én még Sáros várában tartózkodott (vö. RA II/1. 24., 1833a. sz.) — aug. 1. utánra helyezte a harcok kezdetét, l. Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. Solymosi László. Bp. 1981. 159–160. (a vonatkozó rész Solymosi L. munkája).

[193] Cat. font. III. 1799–1804., vö. *Vizkelety András*: Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője. Irodalomtörténeti Közlemények 97. (1993) 571–584.

[194] *Zsoldos Attila*: István ifjabb király és Erdély. Adatok az 1264/1265. évi belháború kezdetének meghatározásához (sajtó alatt).

[195] IV. Bélának és István ifjabb királynak az 1264–1265. évi háborút lezáró margit-szigeti békeszerződést írásba foglaló oklevelei 1266. márc. 23-án keltek, s azokat jún. 22-én írta át és erősítette meg IV. Kelemen pápa (VMHH I. 284–287.), ami arra vall, hogy az okmányok Itáliába juttatása, illetve a pápai döntéshozatal kereken három hónapnyi időt vett igénybe. IV. Orbán 1264. júl 15-én, illetve júl. 19-én kelt oklevelei tehát október elejére minden bizonnyal megérkeztek már Magyarországra.

Béla Mária királyné, Béla herceg és Anna hercegnő számára tett adományait erősítették meg, részint István ifjabb királyt vonták felelősségre az anyjától és nővérétől elvett birtokok miatt, így a király az egyetemes egyház fejének támogatását is maga mögött tudhatta. Az is bizonyosra vehető, Béla már azt sem tartotta szükségesnek, hogy István egykori bizalmasainak, a Kán-fivéreknek és Benedek alkancellárnak az átállása titokban maradjon. Benedek esetében erre abból következtethetünk, hogy István még 1264-ben kinevezte utódát Lodomér személyében, akinek kezéből két oklevél is kelt még 1264-ben.[196] Nem valószínű, hogy Benedek elpártolása csak a háború kitörésekor került volna napvilágra, amint azt Pauler feltételezte,[197] ekkor ugyanis Istvánnak fontosabb dolga is akadt, mint kancelláriájának átszervezése, arról nem is beszélve, hogy a háborús viszonyok közepette a kancellária nyilván nem működött. Mivel azonban ismerünk olyan, 1264-ben kelt ifjabb királyi okleveleket, amelyek Lodomért szerepeltetik alkancellárként,[198] világos, hogy Lodomér még a háború kitörése előtt ténylegesen átvette István kancelláriájának irányítását, azaz Benedek pálfordulásának kiderülése és a háború kezdete között némi időnek kellett eltelnie. Azt, hogy Kán nembéli Miklós és László, valamint a kunok elpártolása is világossá válhatott az esküvő idején István számára, abból sejthetjük, hogy a lakodalmon László vajdát még az ifjabb király kíséretében említik,[199] a háború elején pedig István szemlátomást éppen a Kánok vezette kun csapatok támadásának kivédésére készülve tartózkodott Dél-Erdélyben: így fordulhatott elő egyfelől az, hogy az északi hadszíntéren Anna hercegnő serege szinte ellenállás nélkül nyomulhatott előre egészen Patak váráig, másfelől pedig az, hogy a dévai csata után IV. Béla újabb serege a barcasági Feketehalom várába szorította be az ifjabb királyt.

Az a tény, hogy a háború végülis kitört, szükségtelenné tesz minden töprengést afelett, hogy mi lehetett István válasza apja ultimátumára. Miként 1262-ben IV. Bélának, most az ifjabb királynak volt oka a felháborodásra, s gyanítható, hogy nem is igyekezett palástolni haragját, amikor szembesült apja „mesterkedései"-vel (*machinari*).[200] Kiderült, hogy a pozsonyi békeokmány értéktelen pergamendarab, apja — amint IV. László egy, az eseményekre visszatekintő oklevele fogalmaz — „országából ... az erdélyi részekbe" (*de regno suo ... ad partes Transilvanas*) akarja űzni,[201] s ráadásul Erdély felett sem lehet teljes a joghatósága, mert feleségének, Erzsébetnek le kellene mondania az ottani királynéi birtokokról. Ha István mindezt megalázónak és elfogadhatatlannak gondolta, az nagyon is érthető, IV. Bélának viszont nem volt oka engedékenynek lenni: a háború immár valóban elkerülhetetlenné vált.

* * *

[196] *Fejérpataky L.*: A királyi kanczellária i. m. 119.
[197] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 257.
[198] HO VI. 124–125., ÁÚO VIII. 97–98.
[199] Cat. font. III. 1803.
[200] 1273: CDCr VI. 36.
[201] 1279: HO VI. 241.

A magyar történetírás az 1264–1265. évihez hasonló belháborúkat hagyományosan minden vonatkozásukban „káros" jelenségeknek tartja, melyek részint apasztották az ország erejét, részint pedig lehetőséget nyitottak a szomszédos hatalmak előtt arra, hogy saját érdekeiket követve avatkozzanak be a viszályokba egyik vagy másik fél oldalán. Az, hogy ezeknek a háborúknak, melyek kétségkívül gyakran jártak az említett következményekkel, mégis csak lehetett olyan vonása, melyet — megfelelő történeti távlatból, persze — akár „hasznos"-nak is tarthatunk, rendszerint fel sem merül. Érdemes lenne pedig megfontolni azt a szerepet, ami a belháborúknak a középkori Magyar Királyság területi és intézményi egységének fenntartásában jutott. Az a körülmény, hogy a dinasztiának az országot egymás között felosztó tagjai — kevés kivétellel — előbb-utóbb megmérkőztek egymással az ország egészének birtokáért, nemcsak a belháborúval szükségképpen együtt járó pusztulást idézte elő, hanem azt is, hogy a dolog természetéből adódóan az egyik fél győzelmet aratva újra egy kézben egyesítette az ország feletti uralmat. Nem került tehát arra sor, hogy az országmegosztás eredményeként kialakított területek öröklésen menjenek át, s így több generáció életében érvényben maradva szilárdabb formákat öltsenek, mint történt az a középkori Európában a Meroving Galliától a Piastok Lengyelországáig vagy a kijevi Ruszig terjedő számos példa esetében. Máskor nem a háború, hanem a területi hatalommal felruházott herceg utód nélküli halála járt ugyanezzel a következménnyel.

Az Árpád-kor történetében éppen az 1260-as években sejlett fel a leghatározottabb körvonalakkal annak lehetősége, hogy az uralkodócsalád tagjai között felosztott területek megindulnak az állandósulás irányába. A „dinasztikus országfelosztások rendszerének e fénykorá"-ban[202] IV. Béla fiai közül István ifjabb király Erdély, majd a pozsonyi békében hozzácsatolt kelet-magyarországi területek élén állt, Béla a Vas, Zala, Somogy, Baranya és talán Tolna megyékkel kiegészített szlavón hercegséget kormányozta, míg a király veje, az orosz Rosztiszlav a Magyar Királyság szorosan vett területéhez nem tartozó, de magyar fennhatóság alatt lévő észak-balkáni területek — Bosznia, Macsó és Északnyugat-Bulgária — ura volt, IV. Béla felesége, Mária pedig a királynékat hagyományosan megillető birtokok mellett joghatóságot gyakorolt Pozsega megye és a pilisi ispánság felett. Maga a király íly módon csak a mai Észak-Dunántúlon és Nyugat-Felvidéken gyakorolta közvetlenül uralkodói jogait. Rosztiszlav 1261–1262 fordulója táján meghalt, s ezt követően Mihály nevű fiáé Bosznia, Béláé pedig Macsó lett (a bolgár területek István ifjabb király szövetségese, majd veje, Szventszlav Jakab kezére kerültek).[203] 1262-ben tehát bekövetkezett az első öröklés a hercegi tartományokban, igaz, egyelőre csupán Bosznia és Macsó esetében. 1264-ben azonban megházasodott az ifjabb Béla herceg is, akiről ekkor még természetesen senki sem tudhatta, hogy apja életében, valamikor 1269 nyarán,[204] gyermektelenül fog

[202] A kifejezés Kristó Gyula találó jellemzése, l. *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 49.

[203] *Pauler Gy.*: V. István bolgár hadjáratai i. m. 170–171. — Szventszlav Jakab személyére l. *Karácsonyi János*: Magyar Sibilla. Turul 37. (1922–1923) 11–13.; *Jakubovich E.*: Kún Erzsébet nőtestvére i. m. 26–27.; *Zsoldos Attila*: Két hamis oklevélről. Történelmi Szemle 41. (1999) 198.

[204] Béla herceg 1269. jún. 20-án még szerepel egy spalatoi oklevél dátumsorában (CDCr V. 493.), szeptember 21-én viszont már nem (uo. 501.), s okt. 3-án pedig halottként említi apja oklevele (BTOE I. 103–104.).

meghalni,[205] sokkal inkább lehetett arra gondolni: ha fia születik majd, az épp úgy megörökli a megnagyobbított Szlavóniát, mint ahogy Rosztiszlav fiai is Macsót és Boszniát. István ifjabb királynak ezt a lehetőséget is mérlegelnie kellett 1264 októberében öccse esküvőjén, s nehezen hihető, hogy ne merült volna fel benne az a kérdés, hogy vajon miféle ország trónjára lép majd IV. Béla halála után.[206] Ha kérdését ki is mondta, erre válaszolhatott IV. Béla a vita hevében valami olyat, amit aztán István akár úgy is értelmezhetett, hogy apja meg akarja fosztani trónörökösi rangjától, s így kerülhetett be ez a vád az apjától elszenvedett „méltánytalan üldöztetések" mibenlétét bővebben kifejtő okleveleinek motívumai közé.[207] Ez teszi érthetővé, hogy miért jellemezhette István a háborút eldöntő isaszegi ütközetet úgy, mint ami „fejünk és koronánk megváltásáért" (*pro redemptione capitis nostri et corone*) folyt,[208] magát a győzelmet pedig ezért ünnepelhette olyan diadalként, mely „nekünk juttatta koronánkat és országunk kormányzatát" (*nos ... corone nostre et regimini regni sociavit*).[209]

Győzelme után István joggal lehetett elégedett. Bizonyosra vehető ugyanis: a háború győztes megvívása után arra kapott biztosítékokat apjától, hogy egyfelől a trónhoz való jogát sem öccse, sem bárki más nem fogja kétségbe vonni, másfelől pedig arra, hogy IV. Béla korábbi intézkedései pápai megerősítésük dacára sem korlátozzák majd kormányzati rendjének kialakításában. A háború után 1266 márciusában megkötött béke hallgat ugyan ezekről a kérdésekről, sokat mondó körülmény azonban, hogy István egyedül a Pozsega megyét Mária királynénak juttató adományt erősítette meg, alighanem a békeszerződés írásbafoglalásával egyidejűleg.[210]

István tehát az országáért harcolt 1264-ben, ám annak nem azért a darabjáért, amelyet az 1262. évi pozsonyi béke rendelkezései alapján birtokolt, hanem azért az országért, amely felett az uralmat majd apja halála után veszi át. Az ifjabb királyt bizonyára nem hosszútávú történelmi folyamatok gondos elemzése indította arra, hogy fegyverrel szálljon szembe apjával a Magyar Királyság egységének megőrzése érdekében, hanem saját hatalmi érdekei vezérelték. Ezek az érdekek azonban 1264-ben történetesen egybeestek az ország érdekeivel. Korábban viszont éppen ő volt az, aki Erdélynél nagyobb részt követelve az országból, maga is hozzájárult, nem is kis mértékben, ahhoz, hogy a királyság megosztásának kérdése politikai válságot idézzen elő. Az ország egységének hosszútávon történő megőrzése szempontjából az mellékes volt, hogy István mekkora részt hasít ki magának az ország testéből, hiszen ő volt a trónörökös, akinek trónra lépése után az által birtokolt területek hercegi különkormányzata magától értetődően megszűnt. Követelései azonban belehajszolták IV. Bélát az ország felosztásának egy

---

[205] 1267 táján Béla herceg felesége, Kunigunda terhes volt (ÁÚO III. 162.), ám azt, hogy a gyermek megszületett-e egyáltalán, s ha igen, mi lett a sorsa, nem tudjuk, mindenesetre feltehető, hogy még apja életében meghalt, vö. *Wertner M.*: Az Árpádok családi tört. i. m. 495.

[206] Vö. *Zsoldos A.*: Sopron i. m. 27.

[207] 1270: ÁÚO VIII. 255.; 1273: CDCr VI. 36.

[208] 1269: RA II/2-3. 79.

[209] 1268: HO VIII. 112.

[210] István oklevelét 1266. jún. 20-án (VMHH I. 283–284.), a békeszerződés IV. Béla és István ifjabb király által kiállított példányait pedig jún. 22-én (uo. 284–287.) erősítette meg IV. Kelemen pápa.

újabb fordulójába. Az ifjabb Béla szlavón hercegségének kibővítése ugyanakkor a dinasztia olyan tagját ruházta fel az ország törzsterületéhez tartozó megyék felett joghatósággal, akinek a korona elnyerésére még István váratlan halála esetén sem lehettek volna különösebb reményei, hiszen 1262 végén megszületett István fia, a későbbi IV. László.[211] Az viszont, hogy IV. Béla ezen intézkedései milyen következményeket vetítettek előre a jövőbe, könnyen megítélhető abból: a Mária királynénak átengedett Pozsega megyét a következő évtizedekben rendre a királynék kezén találjuk,[212] s a 14. század elején már közismert tényként említik, hogy Pozsega megye a királyi vagy királynéi joghoz tartozik (*comitatus de Posega, qui ad ius pertinet regale seu reginale*).[213]

Azt, hogy Béla herceg szlavóniai uralmának kérdését miként oldotta volna meg István, sohasem fogjuk megtudni, mert öccse, amint arról már szó esett, 1269-ben meghalt. A királyi család azon tagjai ugyanakkor, akik tevőleges szerepet vállaltak a viszály során IV. Béla oldalán, eltérő módon alkalmazkodtak az István 1270. évi trónra lépésével előállott új helyzethez. Anna hercegnő — a királyi kincstár néhány szép darabját magához véve — II. Ottokár udvarába, Prágába menekült, példát mutatva ezzel néhány előkelő nagybirtokosnak is,[214] Béla macsói herceg azonban, aki az isaszegi csatában — legalábbis névleg — IV. Béla csapatait vezette,[215] meghódolt nagybátyjának,[216] aki az elé sem gördített akadályokat ezt követően, hogy Béla öccse, Mihály halála után annak boszniai területére is kiterjessze hatalmát.[217] Az 1260-as évek válsága ily módon még az évtized vége előtt lezárult, mégpedig következmények nélkül, s így múló epizód maradt az Árpádok és országuk történetében.

---

[211] L. a 38. sz. jegyz-et.

[212] Vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 254.

[213] 1299: CDCr VII. 351. — Az oklevél nem sokkal III. András halála után készített hamisítvány, l. RA 4260. sz.

[214] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. II. 278.; *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 140–141.

[215] 1269: EO I. 218.; 1273: CDCr VI. 36.; 1279: HO VI. 242.

[216] 1273: CDCr VI. 37.

[217] Az 1271. évi magyar-cseh békekötés idején Béla már Macsó és Bosznia hercegeként szerepel (1271: VMHH I. 303.).

THE COUNTRY OF THE YOUNGER KING

by Attila Zsoldos
(Summary)

The history of the dynasty of the Árpáds, who ruled Hungary until 1301, was frequently disturbed by armed conflicts between various members of the royal family. The last of these clashes took place in 1264–65 between king Béla IV (1235–1270) and his eldest son, prince Stephen, the future Stephen V (1270–1272. The present study retraces the way leading to the conflict and unveils its underlying causes.

Prince Stephen, who had governed Transylvania since 1257, received from his father in 1258 the Styrian territories which had come under Hungarian rule four years before. When the revolt of the Styrians led to an intervention of Otakar II, king of Bohemia, and Béla IV, defeated in the war, lost Styria, prince Stephen returned to Transylvania and governed the province until his coronation in 1270. In 1260 prince Béla, Stephen's younger brother, also received a territory of his own: he was given Slavonia together with neighbouring Croatia. Although traditionally Slavonia was the share of the heir to the throne, Béla IV, referring to rumours about a forthcoming attack by the Mongols, persuaded prince Stephen to take over again the government of menaced Transylvania. But Stephen, instead of contenting himself with the province, extended his rule over the neighbouring northeastern regions of Hungary proper. On the basis of the available sources it is not clear whether Stephen acted upon his own initiative or was authorised to do so by his father. It is nevertheless clear that this was the immediate cause of their open conflict. The first phase of the clash is far from well-known, nor it is clear whether any fighting took place; all that is sure is that around 25 November Béla IV and prince Stephen made peace at Pressburg. As a result, Stephen took the title of younger king (*iunior rex*) and received the government of Transylvania and of the whole of Eastern Hungary to the Danube.

Yet calm did not return to Hungary in the wake of the peace of Pressburg. Whereas Stephen regarded it as a durable agreement, for Béla IV it was no more than a tactical withdrawal. Consequently, while Stephen urged for a papal confirmation of the peace, the king used all means to prevent it and took measures in order to suppress Stephen's rule in Eastern Hungary. Simultaneously, he added considerable territories to the Slavonian principality of the younger Béla. By the autumn of 1264 time had come for Béla IV to break Stephen's power. He managed to secure the alliance of both Otakar II and pope Urban IV, and also talked some of Stephen's principal supporters into betraying their lord. It seems as if the king wanted to force Stephen to abandon his ambitions on the occasion of the wedding of prince Béla on 5 October 1264, which, contrary to previous opinions, was attended by king Béla's elder son. Since Stephen refused to obey, a new war broke out between father and son in December 1264, which ended by Stephen's complete victory in March 1265.

Neumann Tibor:

VÁLASZTOTT NEMESI ESKÜDTEK NYITRA MEGYÉBEN

(Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása)

Mátyás király 1486. évi — az utókor által *Decretum Maius*-nak nevezett — törvénykönyvével tagadhatatlanul szélesíteni törekedett a megyei önkormányzatok bírói és közigazgatási hatáskörét.[1] A 8. törvénycikkben ezzel összefüggésben elrendelte, hogy a megyék válasszanak 8–12 esküdtet, akiknek feladatukká tette, hogy — a hiteleshelyek kiküldötteinek jelenlétében — elvégezzék az uralkodó vagy a nagybírák által elrendelt vizsgálatokat, idézéseket és iktatásokat.[2] Ezáltal a királyi ember (*homo regius*) immár csaknem két évszázada változatlan és szokásjog által rögzített feladatkörét a megyei hatóság illetékességi körébe utalta. E lépéssel a jogalkotó vitathatatlanul a jogbiztonság növelését kívánta elérni. Az alkalmilag, csupán egy eljárás végrehajtásával megbízott királyi ember személyéről ugyanis mindig az ügy kedvezményezettje vagy kezdeményezője döntött,[3] ezért gyakran előfordult, hogy a tekintélyesebb nemesek tőlük függő kisnemeseket vagy éppen saját familiárisaikat bízták meg ügyeik végrehajtásával, amiben kétségtelenül benne rejlett a megvesztegetés vagy a megfélemlítés lehetősége.[4] E két veszélyforrást a törvény annak rögzítésével kívánta elkerülni, hogy kikötötte: az esküdteket a megyében élő vagyonosabb nemesek közül (*ex potioribus nobilibus*) kell választani, amihez a 10. törvénycikk még hozzátette, hogy a királyi ember — azaz a választandó esküdt — legyen derék, becsületes és rendelkezzen nagyobb birtokvagyonnal (*bonus, conscientiosus atque bene possessionatus*).[5] Hasonló elvárásokat fogalmazott meg ekkor Mátyás a szolgabírákkal szemben is,[6] ami arra mutat, hogy a király az újonnan megerősíteni kívánt megyei hatóságok számára a tisztségviselők társadalmi pozíciójával igyekezett tekintélyt biztosítani.

[1] *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp. 2001. (Tudomány–Egyetem) 101–102.

[2] 1486: 8. tc. – Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp. 1989. (a továbbiakban: DRH) 271., vö. *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 80., 160–161.; *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. Pécs 1929. 160–161., 224.

[3] *Engel Pál*: Királyi emberek Valkó megyében. Mediaevalia Transilvanica 3. (1999) 71–88., ill. azonos szöveggel a szerző tanulmányainak gyűjteményében, l. *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp. 2003. 578–599.

[4] Az 1486: 9. tc. a szolgabírákkal, ill. a 10. tc. a kanonoki stallummal vagy szerzetespapi fogadalommal nem rendelkezőkkel kapcsolatban szó szerint is utal az alacsonyabb társadalmi és vagyoni állapotú személyek megvesztegethetőségére és megfélemlíthetőségére, l. DRH 271–272.

[5] 1486: 10. tc. – DRH 272.

[6] 1486: 9. tc. – DRH 271.

Mivel II. Ulászló 1492. évi 53. törvénycikke eltörölte az akkor már — a szakirodalom szerint — több megyében magától elenyésző jogintézményt,[7] az 1486. évi 8. törvénycikk végrehajtásának vizsgálata — főként ha a kutatást egy kisebb régióra, öt északnyugati megyére (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Bars) szűkítjük — mindössze hat év jól körülhatárolható levéltári iratanyag áttekintését követeli meg.[8] Dolgozatom azonban nem csupán a választott esküdti intézmény jellemzőit kívánja felvázolni, hanem egy kiválasztott megye, nevezetesen Nyitra esetében társadalomtörténeti kérdésekre is válaszokat keres. Milyen érvek szóltak az egyes esküdtek megválasztása mellett? Érvényesült-e a jogalkotó azon törekvése, hogy a tehetősebb nemesek közül kerüljenek ki? Ha igen, kik alkotják ezt a réteget és milyen szempontok szerint különíthetők el az előttük és utánuk következő nemesi rétegektől? Milyen súlyt képviseltek megyéjük és a régió életében? A kérdésekre az esküdtek prozopográfiai vizsgálatával igyekszem választ adni.

1. A választott esküdti intézmény működése

Bár a dekrétum kibocsátására január 25-én került sor, az esküdti intézménnyel kapcsolatos intézkedések végrehajtása még hónapokig váratott magára. A király és a nagybírák kancelláriáiban érthető módon több hónap haladékot biztosítottak a megyei törvényszékeknek, hogy gondoskodjanak az esküdtek megválasztásáról. Ez idő alatt a parancslevelek végrehajtása a régi szokásnak megfelelően történt: a hiteleshelyek kiküldötteit a mandátumban név szerint felsorolt, alkalmilag kijelölt királyi emberek egyike kísérte el az eljárás színhelyére. Az országbíró egyik február 26-án kelt mandátumában ugyan a felsorolt királyi emberek mellett vagylagosan „a megye által választandó királyi emberről" is említést tett,[9] ez az átmenetinek tekinthető megfogalmazás jobbára mégis csak áprilistól fordul elő gyakrabban. A parancsleveleket megfogalmazó kancelláriai alkalmazottak nyilván az ügyfelektől értesültek arról, hogy az adott megyében megtörtént-e, illetve belátható időn belül megtörténik-e a választás, ami természetesen minden megyében más időpontban, feltehetően a szokásos tisztújítás keretei között következett be. Míg a király április 21-én Zala, május 3-án és 4-én Pozsony, május 24-én pedig két Bars megyei iktatással kapcsolatban kibocsátott mandátumaiban az eljárás lefolytatását vagy a név szerint megnevezett királyi emberek egyikére, vagy e megyéknek a dekrétum alapján *választandó* egyik esküdtjére bízta,[10] addig május 12-én egy Somogy megyei ügy kapcsán annak végrehajtását már

[7] *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 249. (Az idézett rész *Kubinyi A.* munkája.)

[8] A DL–DF adatbázis (A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa, DL–DF 4.2. Szerk. Rácz György. CD-ROM, 2003.) segítségével ma már nem okoz nehézséget egy ilyen szűk intervallumot felölelő tematikus kutatás.

[9] 1486. febr. 26.: aut alter per comitatum eligendus aliis absentibus homo regius – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 19 121. – A megye nevét itt nem tüntették fel, a királyi emberek alapján az idézést vélhetően Kőrös megyében kívánták elvégeztetni.

[10] 1486. ápr. 21.: *Holub J.*: Zala megye i. m. 165., 121. sz. jegyz. (Zala m.); 1486. máj. 3–4.: aut unus ex [electis – kihúzva] iuratis nobilibus iuxta vim et formam generalis decreti per nos et prelatos ac barones et universos nobiles regni nostri novissime editi tanquam homo noster in illo comitatu eligendis – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 225 420–225 421. (Pozsony m.). – 1486. máj. 24.: aut alter ex hominibus nostris regiis iuxta vim et

kizárólagosan az egyik már megválasztott esküdt feladatává tette.[11] Nyitra megyét illetően az első olyan parancslevél, amely már az esküdtekre vonatkozó formulákat azok kialakult formájában tartalmazza, július 2-án kelt.[12] A megye nemessége ekkorra már bizonyosan megválasztotta első esküdteit, és úgy tűnik, hogy általában az év közepére az ország többi megyéjében is összeállt az új megyei hatóság. Megválasztásukat követően feltehetően ugyanazt az esküszöveget mondták el az ispán jelenlétében, mint amit a dekrétum a tisztségviselők számára kötelezően előírt.[13]

Az ekkor létrejövő megyei hatóság személyi összetétele újszerű volt. Esküdtekkel ugyan korábban is találkozunk, de kizárólag a nagybírák által tartott közgyűléseken, ahol mandátumuk a közgyűlés végeztével lejárt, és feladatuk is csak a bírói munka segítésére korlátozódott, ennélfogva nem tekinthetők tisztviselőknek.[14] Ugyanez vonatkozik a megyei törvényszéken alkalmilag választott ülnökökre (*assessores*) is.[15] Az új esküdti intézménnyel a legközelebbi rokonságot talán az 1444. évi 10. törvénycikk rendelkezése mutatja, amely négy *állandó* bírótárs választását írta elő; ez ugyanakkor ismét csak a bíráskodás tehermentesítésére — s nem a királyi ember feladatának átvételére — irányult, és hamar el is enyészett.[16] Az esküdtek 1486-tól a megyei hatóság állandó tagjaivá váltak, amit a legjobban a megyei törvényszékek által kibocsátott oklevelek *intitulatio*i mutatnak. Ezekben rendre megjelennek a választott esküdtek is,[17] néhol az alispán(ok) és a szolgabírák közé beszúrva (pl. Bars, Turóc, Szabolcs megyék), máshol a szolgabírákat követően (pl. Győr, Pest, Pozsony, Trencsén m.), de a két típus keveredésére is találunk példát (Nyitra m.).[18] Ha az alispán a törvényszék előtt kezdeményezett ügyben érintett volt, az esküdtek és a szolgabírák bocsátották ki az oklevelet.[19] Hangsúlyozandó azonban, hogy az *intitulatio*ban bekövetkező változás több megyében jóval az első esküdtek megválasztását követően következett csak be: míg

formam novi generalis decreti per nos ac prelatos, barones ceterosque proceres regni nostri novissime editi illo comitatu eligendis tamquam homo noster – DF 273 250., DF 273 339. = DL 47 566. (Bars m.). – Ezekben az esetekben a királyi emberek egyike, és még nem egy esküdt járt el. Pozsonnyal kapcsolatban viszont néhány nappal korábban, ápr. 24-én még a régi formulát használták, l. DF 225 423.

[11] 1486. máj. 12.: DL 101 025. (Somogy m.)

[12] 1486. júl. 2.: DL 90 713. (Nyitra m.)

[13] 1486: 73. tc. – DRH 305–306. – A megválasztásukkor tett esküre l. 1487: DL 19 270., idézi: *Holub J.*: Zala i. m. 160. (103. jegyz.)

[14] A közgyűlési és a törvényszéki esküdtek megkülönböztetésére l. *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. 187.

[15] Szabolcs megyében 1410–1422 között tűnnek fel az ülnökök mint bírótársak, l. *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatósága a Zsigmond-korban (1387–1440). Kézirat. 34., míg Zala megyében 1464-ben és 1473-ban, l. *Holub J.*: Zala i. m. 159–160.

[16] *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet i. m. 80.; *Holub J.*: Zala megye i. m. 159., 224.

[17] Erre már Hajnik Imre is felhívta a figyelmet, éppen az egyik nyitrai oklevélre (DL 59 744.) hivatkozva, l. *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet i. m. 80. (16. sz. jegyz.)

[18] *Tringli I.*: Pest megye i. m. 159.

[19] Pl. 1488: DL 48 754. (Pozsony m.); 1488: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. (a továbbiakban: Sopron) II. 551–552. (Sopron m.); 1489: *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. (1387–1526). Bp.–Nyíregyháza 2003. 682. sz. (Szabolcs m.).

például Győr megyében már 1486 novemberében,[20] Nyitra megyében pedig decemberben[21] megtaláljuk őket az oklevél kibocsátói között, addig a viszonylag sok e korból származó oklevéllel rendelkező Turócban — talán Trencsénhez hasonlóan — csak 1488-tól kerültek oda.[22]

A 8. törvénycikk a megyékre bízta a választandó esküdtek számának meghatározását annak hangsúlyozásával, hogy ebben a kérdésben igényük szerint (*iuxta exigentiam*) döntsenek. Az általam ismert három esküdti lista éppen a szövegben említett nyolc, tíz és tizenkét főre hoz egy-egy példát: Pozsonyban az első választást követően tizenkét,[23] Turócban 1488-ban feltehetően nyolc,[24] Pest megyében 1489-ben tíz[25] főből állt az esküdti kar. Győr és Szabolcs megye okleveinek *intitulatio*iból tudjuk, hogy itt is tizenkét esküdtet választottak.[26] A döntésnél talán a megye földrajzi kiterjedése és a nemesség — főként persze a kisnemesség — létszáma nyomhatta a legnagyobb súlyt a latban, hiszen leginkább ez a két szempont befolyásolta a végrehajtandó ügyek mennyiségét. Nyitra megye esetében ilyen listával vagy *intitulatio*val nem rendelkezünk, a legjobban dokumentálható évből (1489–1490) is csak kilenc esküdtet sikerült összegyűjteni, mégis úgy gondolom, hogy a fenti két ismérv a tíz vagy tizenkét esküdt megválasztását valószínűsíti.

Az esküdtek széleskörű tevékenységet fejtettek ki. Egyfelől átvették — mint fentebb említettem — a királyi ember feladatkörét a hatósági parancsok végrehajtása terén, másfelől a megyei hatóság tagjaiként résztvettek a törvényszék munkájában, harmadrészt sok helyen az első feladatkörhöz hasonló ún. megyei ember szerepe is rájuk hárult, más megyei ügyekkel egyetemben. Az alábbiakban ezeket a funkciókat ismertetem vázlatosan, hangsúlyozva azonban azt, hogy — amint az az alábbi példákból is kitűnik — minden megye saját viszonyaihoz igazította az újonnan létrehívott intézményt, ennek megfelelően kisebb különbségek olykor megfigyelhetők.

1. *Az esküdt mint királyi ember.* A 14. századtól kezdődően a szokás a királyi emberek kiválasztását illetően csupán egy feltételt szabott: megyei birtokosnak kellett lenniük.[27] Bár kétségtelen, hogy ez alól olykor találunk kivételeket, a jellemző mégis e követelmény betartása, és nem figyelmen kívül hagyása volt. Ha az eljárás két megyében fekvő birtoktesteket érintett, a hiteleshely tanúbizonyságát vagy olyan nemes kísérte el, aki mindkét megyében birtokos volt, vagy mindkét megyében egy-egy helyi birtokosra bízták az eljárás lefolytatását. Bár kétségtelenül igaz az, hogy a királyi ember kiválasztásáról az ügy kezdeményezője döntött, emellett fontosnak tűnik az is, hogy a parancslevéllel felkeresett nemes nem utasíthatta el az alkalmi megbízatást: 1469-ben Bossányi Lőrinc arról panaszkodott

[20] *Horváth Richárd*: Győr megye hatóságának oklevelei (1328–1526). Kézirat, 2005.

[21] 1486: DL 59 744.

[22] Turóc megyében 1488 márciusában még nem szerepelnek az esküdtek az intitulatioban (DL 73 591., 73 593., DF 249 616.), 1489 februárjában viszont már igen (DF 249 619.). – Trencsén megyében az oklevelek jóval hézagosabbak, 1486 szeptembere (DL 72 717.) és 1488 szeptembere (DL 19 430.) között kerülnek be az esküdtek az intitulatioba.

[23] 1486/1489: DL 19 521.

[24] 1488: DF 265 948. – Az alispán és a négy szolgabíró mellett hét esküdtet sorol fel. Úgy gondolom, hogy a nyolcadik esküdt a per egyik résztvevője lehetett.

[25] *Tringli I.*: Pest megye i. m. 190.

[26] *C. Tóth N.*: Szabolcs megye i. m. 666–680. sz.; *Horváth R.*: Győr megye i. m.

[27] 1351: 22. tc., idézi *Holub J.*: Zala megye i. m. 162.; *Engel P.*: Királyi emberek i. m. 585.

a nyitrai káptalan előtt, hogy nevét egy királyi parancslevélbe kizárólag azért vétették be, hogy az iktatásnál mint királyi ember ne tudjon ellentmondással élni. Ha viszont a megbízást elutasítja, ellenszegült volna a királyi parancsnak.[28] A királyi ember kiválasztásánál jobbára a rokoni, baráti és familiárisi kötelékek, egyszersmind az eljárás helyszínének és a megbízott lakóhelyének közelsége játszotta a legnagyobb szerepet,[29] amit mindennél jobban mutat az a tény, hogy a kijelölt királyi emberek az adott eljárás helyszínén sok esetben utóbb mint szomszédok vagy határosok jelentek meg.

Mindezeket a jelenségeket az új esküdti intézmény teljes egészében magába olvasztotta. Törvénycikkünk a választhatóság feltételeként — a tehetős vagyoni helyzet mellett — kikötötte, hogy a nemes állandó lakhelye a megyében legyen. Ennek megfelelően a több megyében elvégzendő feladatokat rendszerint több esküdt is hajtotta végre.[30] Kivételt jelent annak a Mányai Mihálynak az esete, aki 1486–1487-ben egyszerre volt Nyitra és Bars megyék esküdtje, ennélfogva a Bars megyéből egy mezőváros, Szolcsány erejéig Nyitra megyébe is átnyúló hrussói váruradalom iktatását egyszemélyben végezhette el.[31] Ez a praktikus megoldás talán a törvény szövegével sem állt éles ellentétben, mivel mindkét megyében volt rezidenciának alkalmas nemesi udvarháza, bár nyitrai származása ellenére — gyakran használt előneve (Nagyvalkászi) legalábbis erről tanúskodik — Bars megyében lakott.

Az eljárás színhelye és az esküdtek lakhelye általában közel esett egymáshoz. Ebből arra következtethetünk, hogy az ügy kezdeményezője — vagy egyik megbízottja — a parancslevéllel a tarsolyában házában kereste fel az esküdtet, aki csatlakozott hozzá, és a hiteleshelyi tanúval együtt innen indultak a közelben lévő helyszínre.[32] Ezt igazolja az is, hogy midőn az egyik Trencsén megyei nemes 1489-ben nővére végrendelkezésének meghallgatására többek között két esküdtet is felkért tanúnak, „saját házukban felkeresve" hívta őket házába.[33] Ugyanerről Pozsony megyei adatok is tanúskodnak: itt az ispán vagy alispán olykor parancslevélben utasított egy-egy szolgabírát és esküdtet, hogy az adott eljárást, fő-

[28] 1469: ipseque Laurencius de Bassan ubique homo regius in dictis possessionibus et iuribus possessionariis prefatum Benedictum de Alas introducens extiterit, tamen ut idem protestans presumeret et coniecturaretur, non alia ex causa ipsum hominem regium ipse Benedictus de Alas in litteris regalibus statutoriis fecisset, nisi ut statucioni ... contradiccionis velamine nullibi in facie ... obviare posset ... cum tamen sepefatus protestans nisi mandatum regium exequi recusasset, ubique talis modi statucioni contradiccionis velamine obviasset – DF 244 080., vö. az 1435: 8. törvénycikkel, idézi *Holub J.*: Zala i. m. 164.

[29] *Engel P.*: Királyi emberek i. m. 586.

[30] Pl. 1487: DF 282 923. (Nyitra és Turóc m.); 1488: A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 20.) Bp. 1991. (a továbbiakban: Justh) 356. (Turóc és Liptó m.); 1489: A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. 1241–1526. Bp. 1906. (a továbbiakban: Apponyi I.) 359. és DL 107 222. (Pozsony és Nyitra m.) stb., vö. *Tringli I.*: Pest megye i. m. 166.

[31] DL 20 246., idézi *Haiczl Kálmán*: A Zelchéniek (Részletek Hrussó várának történetéből). Turul 47. (1929) 45.

[32] Arra, hogy a királyi emberrel útközben találkoztak, l. *Borsa Iván*: Ügyintézési törekvések a leleszi hiteleshelyen a XIV. és XV. század fordulóján. In: Miscellanea Fontium Historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 57.

[33] 1489: nos quemque singillatim ad domos nostras visitando, ut ad domum eius pro audienda infrascripta fassione venire et accedere dignaremur, instancius suplicasset et rogasset – DL 75 695.

ként vizsgálatot, folytassák le.[34] Hozzáteszem, hogy az ispán vagy alispán szolgabíráknak írott ilyetén parancslevele (*littere commissionales*) Pozsony megyei sajátosságnak tűnik, és az esküdti intézmény fennállása előttről és utánról egyaránt adatolható,[35] mégis mutatja, hogy az esküdt a törvényszék napján kívül nem volt elérhető a *sedria* helyén. Ott elegendő volt egy jegyzőnek tartózkodnia ahhoz, hogy a rutinszerű levelet az ügyfél beszerezhesse magának és a következő törvényszéken már el tudja indítani perét a vizsgálat eredményére hivatkozva.

Az esetek nagy részében Nyitra megyében is közel esett az esküdt lakóhelye — vagy egyik birtoka — az eljárás színhelyéhez, a kisszámú kivétel nyugodtan magyarázható azzal, hogy e lakhelyek földrajzi elhelyezkedése szinte teljesen a Nyitra medencéjében koncentrálódott, a Vág medencéjéből a 19 ismert esküdt közül csupán egy származott, Bucsányi Bodok Osvát, ráadásul ő is e terület legdélibb csücskében élt. Bár kétségtelen tény, hogy a Vág-medence Nyitra megyei részének tekintélyes hányadát váruradalmak borították, így az innen választható személyek száma is korlátozott volt, mégis ennek az alulreprezentáltságnak volt a következménye az, hogy például a Csejte melletti Somszegen a megye túlsó végéből származó Zsámbokréti László hajtotta végre az iktatást.[36]

Mindezek ellenére a királyi és nagybírói mandátumok végrehajtása terén nem mindenben egyezett meg a régi és az új rendszer. Bár az egyszerűbb eseteknél — bevezetés és iktatás, vizsgálat, felszólítás, idézés — mindössze annyi változás történt, hogy a lehetséges királyi emberek felsorolása helyett az *unus ex electis* kezdetű formulát alkalmazták,[37] a fontosabb ügyekben nem volt ritka, hogy „egy vagy két",[38] „két vagy három esküdt",[39] esetleg „az esküdtek vagy nagyobb részük"[40] kapott feladatot. Különösen érvényes ez az 1486. évi törvénykönyvben hangsúlyosan tárgyalt köztudományvételre,[41] ahol a parancslevél vonatkozó formuláris részében az *unus* helyett általában *certi* szerepel. Az ilyen utasításnak a megyék rendszerint két esküdt kiküldésével tettek eleget. Pozsony megye e kérdésben némileg „renitens" magatartást tanúsított, mivel a vizsgálatok során a hiteleshelyi tanúbizonyság mellé vagy egy-egy szolgabírót és esküdtet, vagy egy szolgabírót és két esküdtet rendelt,[42] ami talán a sajátos Pozsony

[34] 1488: DL 48 481.

[35] Pl. 1463: DL 37 407. és 1508: DL 37 441.

[36] 1487: DF 273 207.

[37] A formula három elemből épült fel: (1.) mindegyikben megtalálható az „unus/certi ex electis iuratis nobilibus dicti comitatus" szövegrész, (2.) a „quem/quos illac ad id serie presencium accedere iubemus/petimus" elhagyhatónak bizonyult, (3.) mindkettőhöz hozzáttehették még a dekrétumra történő utalást: „iuxta vim et formam generalis novi decreti ...". Emellett ritkán – főként a kezdeti hónapokban – utaltak arra is, hogy a dekrétumot a király a főpapokkal és bárókkal együtt erősítette meg.

[38] Pl. 1487: DL 105 042.

[39] Pl. 1486: duo aut tres ex electis iuratis nobilibus predicti comitatus Honthensis – DF 205 422. és 1487: DF 205 775. – Előbbi adiudicatoria, és hangsúlyozza, hogy az esküdteket a két peres fél részére rendeli ki.

[40] Pl. 1486: electi et iurati nobiles predicti comitatus Zathmariensis vel maior pars eorum – DF 223 789.; 1487: electi et iurati nobiles dicti comitatus de Thwrocz vel maior pars eorum – Justh 349. sz.

[41] 1486: 14. tc. – DRH 274–275.

[42] 1487: DF 227 278.; 1489: A Héderváry-család oklevéltára I. Közlik Radvánszky Béla és Závodszky Levente. Bp. 1909. (a továbbiakban: Héderváry I.) 461–463.

megyei fejlődésben gyökerezik.[43] A két kiküldött mindenesetre nem jelentett okvetlenül azonos számú királyi embert: a formula értelmében a tanúmeghallgatást ugyan együtt — mint esküdtek — folytatták le, de csak a vád megalapozottsága esetén szükséges idézést végezte el egyikük királyi emberként (*tamquam homo regius*).[44] Mindenesetre a megyék a kiküldendő esküdtek számát illetően rugalmasan kezelték a mandátumok utasításait. A teljes esküdti kar vagy legalábbis nagy részük helyett általában ugyanúgy csak egyet vagy kettőt küldtek ki,[45] de az is előfordult, hogy a megkívánt egy helyett ketten érkeztek egy határjárás végrehajtására.[46] Mint ismeretes, a fontosabb bírói utasításokat (visszaiktatás, birtokbecsü, lefoglalás stb.) és ítéletleveleket korábban is sokszor a kúriából kiküldött jegyzők hajtották végre; ez a szokás változatlanul megmaradt,[47] de olykor az is előfordult, hogy a parancslevél ilyenkor vagylagosan esküdtek intézkedését is lehetővé tette.[48]

2. *Az esküdtek mint bírótársak.* Igaz ugyan, hogy törvénycikkünk az esküdtekre csak a királyi ember feladatkörét bízta, a 39. törvénycikk azonban említi, hogy a jobbágyok elhajtása ügyében támadt pereket „az ispán a választott királyi és más derék emberekkel együtt" tárgyalja,[49] így nem csodálkozhatunk az 1492. évi 53. törvénycikken, amely hangsúlyozta, hogy ezentúl ne az esküdtek, hanem az ispánok, alispánok és szolgabírák ítélkezzenek.[50] Kétségtelen, hogy míg az esküdtek a szolgabírákhoz hasonló végrehajtó hatalmat — például a bírságok behajtása terén — nem kaptak, addig általában utalnak arra, hogy a perekben az alispán, a szolgabírák és velük együtt az esküdtek közösen hoztak ítéletet.[51] Sokkal többet tudunk ugyanakkor az esküdtek választott bírói tevékenységéről. Ha e néhány év fogott bírói listáit vizsgáljuk, óhatatlanul feltűnik, hogy a felek által kijelölt bírák között gyakran jelennek meg esküdtek. A pozsonyi káptalan egyik 1487-ben kibocsátott oklevelében konkrétan olvashatjuk is, hogy a bírák döntését a káptalan előtt ismertető, szintén bírónak választott Hegyi István egyben pozso-

[43] Analógiaként említhető, hogy Pozsony volt az egyetlen megye, ahol a 14. században és a 15. század első évtizedeiben a megye által felkért hiteleshelyi kiküldöttet nem csak a megyei ember, hanem mellette még egy szolgabíró is elkísérte, l. *C. Tóth Norbert*: Adatok a megyék és hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. Századok 136. (2002) 358.

[44] A vonatkozó formula általában: „qua rescita unus ex eisdem electis iuratis nobilibus tanquam homo regius ... evocet", l. pl. DF 205 991. – Több érintett megye esetén l. pl. 1488: qua rescita iidem iudices [sic!] electi dictorum comitatuum aut alter eorum tamquam homo regius ... evocet – DF 205 668.

[45] Pl. 1486: DF 223 789.; 1487: Justh 352. sz.

[46] DL 19 598.

[47] Pl. 1486: DL 73 161.; 1487: DL 86 470.

[48] Pl. 1489: Justh 370. sz., ahol kilenc kúriai jegyző vagy Turóc megye egyik választott esküdtje kap megbízást.

[49] 1486: 39. tc. – DRH 289.

[50] Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban: CJH I.) 514. – Holub József csodálkozott azon, hogy az esküdtek megválasztásuk után azonnal részt vettek a bíráskodásban, l. *Holub J.*: Zala megye i. m. 160–161.

[51] Pl. 1489: iuxta [disposici]onem vicecomitis, iudicum nobilium et iuratorum electorum comitatus Nitriensis – DL 95 423.; 1489: coram comite, iudicibus nobilium et iuratis lis et contoversiorum materia mota et ventilata – DL 95 722. (Trencsén m.) stb.

nyi esküdt is volt,[52] és a többi bíró között is találunk még egy-egy pozsonyi és nyitrai, valamint egy néhány hónappal később megválasztott pozsonyi esküdtet. Bár a felek közötti nézeteltérés egy Pozsony megyei birtokrész ügyében támadt, az egyik fél Nyitra megyéből származott, így indokoltnak tűnhetett az, hogy mindkét megye esküdtjei meghívást kapjanak a bírói tanácsba. Még beszédesebb egy 1489. évi eset: midőn a Nyitra és Bars megyék határán fekvő Zsámbokrét ügyében zajló per békés megoldásához bírákat választottak, azok között — bár az oklevél erről nem tesz említést — három nyitrai és egy barsi esküdtet találunk, emellett az egyik Bars megyei nemes is két évvel korábban bizonyosan az volt, de vele és a másik két bírával kapcsolatban sem kizárható, hogy ekkor is esküdti tisztséget viseltek.[53] Bár a választott bírói funkció nem vezethető le egyenesen az esküdti tisztségből, a megyei hatóság tagjai és a fogott bírák között — éppen gyakran tapasztalt megbízhatóságuk, pártatlanságuk és bírósági gyakorlatuk miatt — mindig nagy volt az átfedés. Nem véletlen ezért, hogy a perlekedő felek 1488-ban ügyüket a teljes Turóc megyei hatóságra (egy alispán, négy szolgabíró, hét esküdt) — amely kiegészült még négy Trencsén és Liptó megyei nemessel — bízták, amire nyilvánvalóan azért volt szükség, mivel a megye nem rendelkezett kellő jogosítványokkal ahhoz, hogy az adott ügyben ítéletet hozzon.[54] Ez a közbizalom az oka annak is, hogy a turóci törvényszéken egy zálogbirtok visszaváltására szánt pénzösszeget is átmenetileg két esküdtre bízták mint „*ad fideles manus*".[55]

3. *Az esküdtek mint megyei emberek.* Az intézmény bevezetése előtt több megyében — így Nyitrában is — a törvényszéken indítandó perhez szükséges vizsgálatokat a szolgabíró és a mellé delegált ún. megyei ember (*homo comitis/vicecomitis*) együtt végezte el.[56] Személyüket látszólag a törvényszéken megjelenő nemesek közül alkalmilag jelölték ki, feladatuk pedig arra korlátozódott, hogy tanúsítsák a szolgabíró által elvégzett eljárás eredményét. A királyi vagy nagybírói parancsra végzett két hiteleshelyi és egy megyei vizsgálat esetében a királyi és a megyei ember feladatát gyakran ugyanaz a személy látta el.[57] Ezt a feladatkört 1486-tól szintén átvették az esküdtek, így a megyei joghatóság alá tartozó ügyekben törvényszerűen egy-egy szolgabíró és esküdt járt el.[58] Máshol a ha-

[52] 1487: Stephanus de Hegy unus ex electis iuratis nobilibus comitatus Posoniensis idemque Stephanus de Hegy unus ex octo arbitris et compositoribus per dictas utrasque partes aequaliter electis – Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 348. (Kárász cs.) 2. csomó, F–1. (DL-szám nélkül.) – Hasonló ehhez szintén 1487-ből a pozsonyi káptalan ama oklevele, amelyben szintén közlik, hogy a döntésről beszámoló két bíró egyike esküdt, a másik szolgabíró, l. Héderváry I. 450–452.

[53] 1489: DF 205 386. – Hasonló a Lipniki és Tótprónai családok által választott fogott bírák névsora: itt a tizenkét bíró között két barsi és négy turóci nemes szerepel, akik a négy év során kimutathatók esküdtként, l. 1488: DL 73 155.

[54] 1488: DF 265 948.

[55] 1490: DF 249 645. – Az oklevélben nem említik, hogy a megbízható személyek egyben esküdtek is, de Raksányi Andrásról tudjuk ezt, míg Záborfalvi Tamással kapcsolatban a korábbi évekből vannak erre vonatkozó adataink (l. a 2. sz. táblázatot).

[56] Vö. *Holub J.*: Zala megye i. m. 163. – A megyei emberre l. még: *C. Tóth N.*: A megyék és a hiteleshelyek i. m. 351–364.

[57] Pl. DL 50 211., 50 224.

[58] Nyitra megyéből erre csupán egy példánk van: 1489-ben egy jobbágyköltöztetés kivizsgálására „Michael de Kereschyen iuratus et Paulus Was de Zenthmyhalwr de sede iudiciaria comitatus

sonló eljárásokat korábban a szolgabírák egyedül folytatták le, 1486-tól viszont e megyéknél is megfigyelhető, hogy elkíséri őket egy esküdt is, mint például Bars és Pozsony megyékben.[59] A vizsgálatot végrehajtó két tisztségviselőt feltehetően nem minden esetben a törvényszékről küldték ki: gyakori lehetett az, hogy a sértett a helyszínre hívott egy-egy szolgabírót és esküdtet *„pro inquisicione et videnda"*,[60] akik később a törvényszéken igazolták panaszát. Trencsén megye ebből az időből csupán egy vizsgálati oklevéllel rendelkezik: ebben a szolgabírót érdekes módon a megyei jegyző kísérte el.[61]

Az esküdtek fontos szerepet kaptak az egyházi tized behajtásában és az állami adóegységek összeírásában is. Előbbiről maga a dekrétum is rendelkezik: a 40. törvénycikk leszögezte, hogy midőn a tizedszedők a megyében megjelennek, kötelesek maguk mellé venni egy vagy két esküdtet, akiknek őrködniük kell a felett, hogy a tizedet mindenhol rendesen megfizessék, illetve hogy a tizedszedő se hajtson be a kelleténél több adót.[62] Az állami adóról ugyan a dekrétum nem rendelkezik, ennek ellenére Bihar megye már 1486 júliusában sem csak a szolgabírákat küldi ki a „megye összeszámlálására és dikálására", hanem az esküdteket is.[63] Ezt a jelenséget nyilvánvalóan nem a spontán fejlődés idézte elő, hanem az adóösszeírás módját a megyékkel tudató királyi parancslevelek utasításai eredményezték: 1487. augusztus 6-án például a király a Gömör megyei szolgabíráknak és választott esküdteknek parancsolta meg szigorúan, hogy valamennyien vagy ketten-ketten menjenek ki az adószedőkkel a megye összeírására.[64] Mindenesetre ez a jelenség a vizsgált korszakban általánossá vált, amiről többek között az 1488. évi veszprémi adóösszeírás keletkezésének körülményei is tanúskodnak.[65]

Az esküdtek — mint hitelt érdemlő tanúk — kisebb fajsúlyú ügyekben olykor oklevelet is kibocsátottak. A két trencséni esküdt a fentebb említett végrendeletről két plébánossal, a megyei jegyzővel és egy helyi nemessel együtt adott ki oklevelet az érdekelt szolgabíró kérésére, és valamennyien pecsétjükkel — a két plébános még aláírással is — látták el azt.[66] Az viszont alighanem helyi sajátosságnak tekinthető, hogy Varasd megyében egy-egy szolgabíró és esküdt oklevelet bocsátott ki két rét zálogba bocsátásáról,[67] bár ugyancsak az esküdt hiteles tanúként betöltött szerepét példázza.

Nitriensis transmissi fuissent", utóbbiról tudjuk, hogy szolgabíró volt – DF 205 890., vö. az azonos zalai fejlődéssel (*Holub József*: Zala i. m. 165.).

[59] Bars megye hatósága 1487-ben „Michaelem de Koztholyan electum et iuratum unacum Stephano de eadem Kostholyan iudice nobilium" küldi ki egy tanúvallatáshoz – DL 73 152. – Pozsony megyében a legjellemzőbb eset a már idézett 1488. évi parancslevél (DL 48 481.), illetve 1487: DF 227 278.; 1489: DL 48 482., 48 755.

[60] 1488: Endrédi János esküdt egy tanúkihallgatás során azt vallotta, hogy a sértett őt és Péli Tamás szolgabírót „pro inquisicione et videnda vocasset" – DF 285 237. Van olyan eset ugyanakkor, ahol hangsúlyozzák, hogy az alispán küldte ki őket a károk megtekintésére, l. 1488: DF 206 155.

[61] 1488: DL 19 430.

[62] 1486: 40. tc. – DRH 290.

[63] 1486: DRH 320–321.

[64] 1487: DRH 323–324.

[65] *Solymosi László*: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) Szerk. Kredics László. Veszprém 1984. 123–124.

[66] 1489/1493: DL 75 695.

[67] 1488: DF 231 800.

Természetesen az esküdtek különböző *ad hoc* jellegű megyei ügyekből is részt vállaltak. Kiváló példa erre egy Pozsony megyei, kalandosan végződő eljárás: 1488-ban a megyei hatóság előtt Várkonyi Amadé Lénárt alispán elpanaszolta, hogy mivel a megye közönsége által az egytelkes nemesekre és jobbágyokra — egyébként az 1486. évi 64. törvénycikkel összhangban[68] — kivetett megyei adót többen nem fizették be, megbízta az egyik alszolgabírót és esküdtet az elmaradt adó behajtásával, melléjük adva néhány familiárisát. Vásárútnál azonban a pozsonyi káptalan emberei két kanonok vezetésével útjukat állták, a két tisztségviselőt lovaikról lerángatták, majd az egyik harcias kanonok és egy embere e két lóra felülve Nagypadányig üldözte az alispán menekülő familiárisait.[69]

2. Nyitra megye esküdtei 1486–1490

A tárgyalt időszakból tizenkilenc nyitrai esküdtet sikerült összegyűjtenem a mandátumok végrehajtásáról szóló, főként a nyitrai káptalan, valamint a garamszentbenedeki és turóci konventek által kibocsátott jelentésekből és más említésekből. Mivel hatukat bizonyosan kétszer is megválasztották, az így kapott szám (25) azt jelzi, hogy — évi 10-12 tisztviselő megválasztása esetén — az esküdteknek több, mint a fele ismert, ami elegendőnek tűnik ahhoz, hogy a dolgozat elején feltett kérdésekre megkíséreljünk válaszokat adni. Az alábbiakban az ismert esküdtek rövid életrajzát közlöm, különös tekintettel származásukra, birtokaik kiterjedésére, familiárisi és rokoni kapcsolataikra, megyei szerepvállalásukra. Az életrajzok természetesen Nyitra megyére vonatkozó — korántsem teljes — gyűjtésem jelenlegi állapotát reprezentálják, így a későbbiekben bizonyára kiegészíthetők lesznek. Megjegyzem, hogy a nagyon jól adatolható életutak (Apponyi György, Majtényi János, Récsényi János) esetében csak a fontosabb adatokra hivatkoztam. Az esküdteket működésük ideje alapján négy évbe rendeztem, ezek természetesen nem naptári évek, hanem egy valószínűsíthető júniusi választástól a következő év júniusáig tartó, egy éves intervallumot ölelik fel. Az alábbi adattár az utána következő következtetések alátámasztására szolgál.

1. év: 1486. június — 1487. június

Bucsányi (Bodok) Osvát (1451–1498)

Bodok Miklós fia, a Hontpázmány nemzetség Szegi ágából származó Bucsányi Bodok leszármazottja.[70] Apja 1458 körül az esztergomi érsek berzencei várnagya,[71] nagybátyjai közül László előbb Lévai László németújvári várnagya (1441), majd Ország Mihály kőszegi kapitánya (1444), végül nyitrai alispánja és várnagya (1448),[72]

[68] 1486: 64. tc. DRH 301–302.

[69] 1488: DL 48 754.

[70] A Bodok-ág leszármazására a 15. század elejéig l. *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. (Magyar Középkori Adattár) CD-ROM. Bp. 2001. (Hontpázmány nem 7. Szegi-ág 2. tábla: Bodok [bucsányi]). – Osvát természetesen nem azonosítható Korlátkövi Bucsányi Osváttal, aki ezekben az években a Komárom megyei Szákon élt.

[71] *Haiczl Kálmán*: A Kistapolcsányiak I. Turul 50. (1932) 37–38.

[72] *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. II. 38.

Mihály pedig szintén a nádor familiárisa, aki részt vett 1450-ben a pozsonyi vár elfoglalásában.[73] Osvát testvére, Mihály később szintén az Ország család szolgálatában állt mint szomolányi várnagy (1498–1504).[74] A Bodok családnak 1452-ben 9 kisbucsányi és 16 nagybucsányi portáját írták össze, ezen kívül birtokosok még a Bars megyei Néveden, a hol Nyitra, hol Pozsony megyeiként feltüntetett Bokrodon, valamint Osváték anyja, Gyallai László fiúsított leánya, Hedvig után a Komárom megyei Gyallán és Ikladon is. A Bodok-birtokokon 1478 után ő és testvére osztoznak. Igen gyakran találkozunk vele királyi emberként, esküdti szereplése előtt és után egyaránt, egyszer fogott bíróként is feltűnik. Felesége a nyitrai középbirtokos Surányi László leánya, Erzsébet. 1489–90-ben másodszorra is megyei esküdt. 1498 után többé nem találkozunk nevével a forrásokban.[75]

Ivánkafalvi Ilméri András (1465 – †1501/1502)

Ilméri János fia, származása egyelőre bizonytalan (Ilméren több Ludány nembeli család is birtokolt).[76] A Nyitra megyei Ilmér (Ürmény) és Ivánkafalva mellett — édesanyja, Deméndi Brigant Miklós leánya, Margit után — birtokrészekkel rendelkezett a Hont megyei Alsó- és Felsődeménden, illetve Hébecen is. Felesége — a Pozsony megyei középbirtokos Pókateleki Szomor Barnabás leánya, Veronika — révén családja több Pozsony és Nyitra megyei birtokrésszel is gyarapodott (Kismácséd, Gergelyfalva, Nagy- és Kisság). 1489–1490-ben másodszorra is megyei esküdt. Gyakran szerepel királyi emberként, ügyvédként. Pályája csúcsán, 1498-tól Nyitra megye alispánja egészen haláláig, ami 1501 novembere és 1502 júliusa között következett be.[77] Fiai közül Ferenc Mohács után nyitrai alispán, míg Imre nagyváradi prépost lett.[78]

---

[73] *Pálosfalvi Tamás*: A pozsonyi vár elfoglalása 1450-ben. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba 2004. 197.

[74] 1498: DL 62 634.; 1504: DF 278 410. (22b fol.) – 1516-ban Ország Ferenc nevében jelent meg egy iktatáson, l. DF 273 387.

[75] 1452: DL 44 649.; 1457: Győri történelmi és régészeti füzetek I–IV. Kiadják Ráth Károly és Rómer Flóris. Győr 1861–1865. II. 132–135.; 1472: DF 273 304.; 1475: DL 73 142.; 1478: DL 18 047., DL 95 399.; 1479: A zichi és vásonkeöi Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kamerer Ernő, Lukcsics Pál. Bp. 1871–1931. (a továbbiakban: Zichy) XI. 249–250.; 1481: DF 273 318.; 1483: DL 69 510., DL 73 161.; 1492: Apponyi I. 379., DF 266 070.; 1493: DF 273 180.; 1494: DL 20 183.; 1497: DF 273 202.; 1498: DF 226 235–226 236.; 1521: DL 95 481. – Esküdtként: 1486. aug. 11.: DF 244 111. = DF 273 246.; 1489. szept. 5.: DF 273 220. és DF 273 327., nov. 15.: DF 286 283–286 284.

[76] Bár Ilméri előnevet használ ugyanebben az időben Zalai András és Oszlányi András is, a rájuk vonatkozó adatok jól elkülöníthetők.

[77] 1449: DL 72 666.; 1465: DL 72 677.; 1474: DL 48 657.; 1477: DF 273 201., DF 273 603.; 1479: DF 273 423.; 1480: DL 75 553.; 1481: DF 273 211.; 1482–1483: DL 72 711–72 713.; 1487: MOL P 348. (Kárász cs.) F–1.; 1491: DF 273 305.; 1493: DF 273 223., DF 273 419.; 1494. k.: DF 278 410. (12b fol.); 1496: DF 227 286.; 1496. és 1499: DL 105 952.; 1497: DL 75 700.; 1498: DL 90 581., DL 103 051.; 1499: DL 72 730–72 732.; 1500: DF 278 410. (20a fol.); DF 279 998. (16. old.); 1501: DF 273 640., 1501. nov. 30.: DL 95 449.; 1502. júl. 12.: DL 95 451.; 1503. márc. 7.: DL 90 583.; 1521: DL 75 803.; 1523: DL 72 771. – Esküdtként: 1486. aug. 12.: DL 90 713.; 1489. dec. 21.: DF 206 335.; 1489. dec. 29.: DF 273 249.

[78] *Rudnay Béla*: A Zsámbokréthyak. Családtörténelmi tanulmány. Bp. 1908. 28.

Mányai Mihály (1466 – †1498/1501)

A Nyitra és Bars megyék határán fekvő kisnemesi falu, Kismánya szülötte, István fia. Ifjúkorától Ország Mihály nádor familiárisa, aki szolgálataira tekintettel 1466-ban neki és unokatestvérének adományozta a Bars megyei Valkász és a Hont megyei Litva birtokok felerészét, és nyilván ő járt közben azon 1469. évi királyi adományért is, amely révén egy kismányai nemes Nyitra és Bars megyei birtokrészeit kapta meg. 1472–1476 között — egy ideig a szintén Ország-familiáris Nádasi Pállal együtt — barsi (al)ispán.[79] Birtokai három megyében terültek el, ezek a zálogjogokat leszámítva a következők: Nyitra megyében kismányai birtokrészek, Bars megyében részbirtokok Setétkúton, Somogyfalván, Középhúlon, Nagyvalkászon, Kishúl prédium, Hont megyében birtokrészek Litván és Kispeszeken. Az 1480-as évek második felétől általában Nagyvalkászi Mányai néven fordul elő. Egyedül egyik nagyvalkászi részéről ismerek pontosabb adatot: ez tíz jobbágytelket foglalt magában. Első felesége, Borbála családja egyelőre ismeretlen, második hitvese a nyitrai középbirtokos Surányi László leánya, Fruzsina. A fiának, Zsigmondnak a házából 1508-ban elszállított tárgyak leltára a család tehetősségéről árulkodik. Ismereteim szerint ő az egyedüli, aki egyszerre két megyének, Nyitrának és Barsnak is esküdtje volt.[80]

Zsámbokréti László (1465 – †1520/1523)

Némi nehézséget jelent, hogy a korszakban e nevet két nemes is használta: István fia „Agg" László (1459–1489) és „Olasz" László (1465–1519). Noha a család történetének monográfusa előbbiről állítja, hogy 1487-ben királyi ember — következésképpen választott esküdt — volt, bizonyára mégis az utóbbi, Zsámbokréti vagy Kisfaludi Olasz Pál fia, László viselte az esküdti tisztséget.[81] E László nagybátyja, Kisfaludi vagy Zsámbokréti Mihály az Ország család tapolcsányi udvarbírája (1478), illetve kapitánya (1480) volt,[82] így nem véletlen, hogy az 1470-es évek végén zsámbokréti birtokrészeikre vonatkozó irataik állítólag a nagytapolcsányi kastéllyal együtt váltak a tűz martalékává, és Mihály nádor eszközölte ki a királynál, hogy e részekre újadományt nyerjenek. Birtokrészekkel rendelkezett a

[79] 1472 augusztusában ispánok (DL 59 601., DF 282 921.), ugyanezen év októberétől már alispánok (először: DL 72 697.). 1475–1476-ban egyedül alispán: DL 98 202., DL 17 831. – 1469-ben királyi ember az Ország család divényi iktatásánál: DL 16 805. és DL 17 117.

[80] 1466: DL 59 535.; DF 273 317.; 1467: DL 16 492.; 1469: DF 208 533.; 1478: DL 59 649.; 1481: DF 205 233.; 1483: DF 278 410. (2a fol.); 1484: DL 59 729., DF 278 410. (14b fol.); 1486: DL 90 713.; 1487: DF 206 526., DF 273 324.; 1488: DF 206 527.; 1489: DF 206 520.; 1493: DF 205 264., DF 273 223.; 1495: DF 206 525.; 1497: Apponyi I. 400., DL 46 385.; 1498: DF 273 186.; 1501: DL 59 905.; 1511: DL 59 992. – Esküdtként: 1487. júl. 22.: DL 20 246.

[81] *Rudnay B.*: A Zsámbokréthyak i. m. 22. – Rudnay az 1487. évi vészkai adatot a ma már lappangó beckói Reviczky-levéltárból idézi. Abban ugyanakkor bizonyosan nem szerepel az Agg ragadványnév, hiszen az oklevél fogalmazvány-formában a nyitrai káptalani levéltárban is megtalálható. Kissé zavaró viszont, hogy a 28. oldalon már Olasz Lászlóról állítja, hogy 1487-ben királyi ember volt. Mivel Olasz László 1488-ban döntőbíró volt, igen valószínű, hogy ő volt ugyanebben az időben esküdt: DF 205 386.

[82] 1478: DL 95 396., 95 398.; 1480: DL 95 407.

hol birtokként, hol mezővárosként szereplő Nyitrazsámbokréten, a Bars megyei Kisfaludon, továbbá a Trencsén megyei két Sztrice birtok is őt illette meg. Zsámbokréti birtokrészeit 1496-ban további adományba kapott részekkel egészítette ki, ezáltal bizonyosan több mint 23 jobbágytelke volt itt. 1519-ben a nemesből budai polgárrá lett Hidasi Rácz Fülöp őt testvérévé, míg vejét fiává fogadta, és átruházta rá a Zavari család Pozsony és Nyitra megyében fekvő, részint már amúgy is László kezén lévő jószágaira vonatkozó jogait. Igen gyakran jelölik királyi embernek, többször fogott bíró és ügyvéd. Szlovák nyelvterületen Vencelnek hívták. Felesége a fentebb említett Ivánkafalvi Ilméri András leánya, Anna.[83]

2. év: 1487. június — 1488. június

Apponyi György (1452 - †1500)

A Péc nembeli Apponyi család[84] sarja, János fia. A rá vonatkozó nagy mennyiségű forrásadat ellenére egy általa viselt tisztségről sincs tudomásom, igaz, ismereteink szerint kevés Apponyi vállalt a 15. században szolgálatot.[85] Két testvérével, Gáspárral és Imrével osztozott az apponyi váruradalom (Appony, Lehotka, Nadlány, Nadány, Őr, Báb, Vecse, Sipkó) felerészén és a Pozsony megyei Mocsolyan, illetve a Baranya megyei Görcsöny birtokon. Zálogjogon is több birtokrésszel rendelkezett. Első felesége Orsolya, második legkésőbb 1485-től a szintén nyitrai várbirtokos, Korlátkövi idősebb Osvát leánya, Veronika, akivel együtt 1494-ben felvételt nyert a ferences *confraternitas*ba. Gyakran találkozunk nevével ügyvédvallásokban, kijelölt királyi emberek és döntőbírák között. 1489–1490-ben másodszor is esküdtnek választják. 1500-ban Nyitra megye *thesaurarius*a egészen július és szeptember között bekövetkezett haláláig.[86]

Babindáli János deák (1468–1499)

Apja Babindáli Balázs, nagyapja, János szintén deák. 1468-ban már utalnak deák (*litteratus*) címére. Birtokait — eddigi ismereteim szerint — egyedül Alsó- és

[83] *Rudnay B.*: A Zsámbokréthyak i. m. 25–29.; 1460: DL 72 676.; 1470: DF 250 524.; 1474: DL 72 702.; 1478: DL 72 705.; 1479: DL 72 711., DL 95 403., DF 273 238.; 1484: DF 278 410. (14a fol.); 1486: DF 273 232.; 1489: DL 72 720., DL 95 424., DF 205 386.; 1493: DF 273 167., DF 273 285.; 1494: DL 95 207.; 1496: DL 72 772., DF 273 236.; 1498: DF 273 442–273 443.; 1503: DF 273 353.; 1506: DF 278 410. (30a fol.); 1516: DL 95 764.; 1517: DL 72 758., DF 205 268.; 1518: DL 106 083/III. (452–454. old.); 1523: DL 72 771. (A Rudnay által a Kaprinay-gyűjteményből idézett oklevélszövegeket, amelyek eredeti példányai az általa nem hasznosított Ocskay levéltárban találhatók, valamint a saját családi levéltárából idézett okleveleket nem tüntettem fel.) – Esküdtként: 1487. ápr. 24.: DF 273 207.

[84] Az Apponyiak leszármazására l. *Engel P.*: Genealógia i. m. (Péc nem 5. tábla: Apponyi [Őri, Vecsei]), valamint *Szluha Márton*: Nyitra vármegye nemes családjai I. Bp. 2003. 36–37., utóbbi azonban rendkívül hiányos a középkort illetően.

[85] Vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. II. 14.

[86] 1452–1500. júl. 7.: Apponyi I. 309–409.; 1472: DL 50 216.; 1485–1486: DF 273 187., DF 273 303.; 1483–1500. júl. 14.: DF 278 410. (8b, 14a–b, 19b, 20a, 45a fol.); 1492: DF 268 859.; 1492: DF 282 568.; 1492: DL 19 884., DF 267 894.; 1495: *Tóth Krisztina*: A Palásthy család levéltára 1256–1847. Kutatási segédlet. Esztergom 2001. (a továbbiakban: Palásthy) 289. sz.; 1500. szept. 15: Palásthy 297. sz. – Esküdtként: 1487. aug. 26.: DL 19 306. = DF 273 234.; 1489. dec. 4.: DL 72 720.

Felsőbabindál birtokok felerészei képezték. Felesége a Nyitra megyei birtokos kiskürti és kispogrányi Torda Kelemen leánya, Ilona. Nyilván ő az a Deák János, aki Gergely nyitrai püspök familiárisaként követ el 1484 körül hatalmaskodást. Gyakran találkozunk nevével ügyvédvallásokban. Ezt a hagyományt folytatja egyik fia, Mátyás is (†1534–1536), aki — előbb szintén a nyitrai püspök (Podmaniczky István) familiárisaként — az 1510-es évektől haláláig a régió egyik leggyakrabban foglalkoztatott ügyvédje.[87]

Bossányi István (1469–1515)

A Divék nembeli Bossányi család[88] sarja, Bárius fia Pál második fia. Örökjogon testvéreivel közösen tizenkét birtokban (Nyitra megyében Nagybossány, Kisújfalu, Újegyház, Delzsény, Nevolna, Szécs, Temes, Csavajó, Béla, Majzel és Lehota, Trencsén megyében Neporác) illették meg részek. Gyakran jelölték királyi embernek. Felesége az előkelő várbirtokos, (Divék nembeli) Majtényi Gergely leánya, az esküdtként is szereplő János nővére, Ilona volt.[89]

Majtényi János (1479 – †1518/1520)

A Divék nembeli Majtényi család[90] sarja, Gergely csejtei (1434–1435) és nyitrai (1446–1447) várnagy[91] fia. A családról készült részletes monográfia mentesít eletútjának bemutatása alól. A család az 1450-es évek elejétől a Nyitra és Bars megyében elterülő keselőkői váruradalom birtokosa, emellett kiterjedt birtokokkal rendelkeznek Trencsén, Turóc és Pozsony megyékben is. Testvérei közül Mihály utóbb *aulicus*,[92] Rafael előbb Korvin János bajmóci várnagya, majd Szapolyai-familiárisként szklabinyai várnagy és turóci alispán (1495–1504),[93] Zorárd turóci prépost. János 1479-ben Szilágyi Erzsébet donáttornyai (Békés m.) „ispánja".[94] Számtalan zálogbirtokot szerez, egyedül és testvéreivel közösen egyaránt.

---

[87] 1468: DL 45 298.; 1470: DL 45 461.; 1481: DF 273 171.; 1483: DL 47 280.; 1484: DF 278 410. (15a fol.); 1489: DF 206 335.; 1492: DL 50 597.; 1493: DF 273 676.; 1498: DL 90 581.; 1499: DF 278 410. (48a. fol., ugyanitt több ügyvédvallásban is szerepel mint „Babyndaly": 19b., 45a, 48a, 48b.) Ez utóbbi (1499. szept. 2.) az utolsó adatom rá. – Mátyás mint Podmaniczky-familiáris: 1517: DL 72 758., halálára: 1534. és 1536: DF 206 798. (70., 95. old.) – Esküdtként: 1488. jan. 1.: Apponyi I. 356–357., DF 273 243., febr. 5.: DF 273 331.

[88] A Bossányi család leszármazására a 15. század első feléig l. *Engel P.*: Genealógia i. m. (Divék-nem 2. Bossányi-ág 1–3. tábla). – A későbbiekre l. *Szluha M.*: Nyitra i. m. 168–169., amiben viszont igen sok a hiba, pl. István apjaként egy Pétert tüntet fel.

[89] 1469: DF 244 080.; 1477: DL 49 095.; 1478: DL 49 097.; 1460–1470-es évek: DL 49 093.; 1481: DF 273 171.; 1483: DF 205 273., DF 244 109., DF 273 168.; 1486: DF 273 256.; 1489: DF 244 120.; 1493: DL 46 223., DF 273 236.; 1494: Apponyi I. 388.; 1496: DF 205 196., DF 205 241.; 1497: Apponyi I. 400.; 1499: DL 95 735.; 1505: DF 273 666.; 1507: DF 278 410. (33a fol.); 1511: DF 205 126.; 1515: Apponyi I. 428., 430.

[90] A Majtényi család történetére és leszármazására l. *Szerémi és Ernyey József*: A Majthényiak és a Felvidék I. Bp. 1912., valamint *Engel P.*: Genealógia i. m. (Divék nem 1. Mikó ága).

[91] *Engel P.*: Archontológia i. m. II. 153.

[92] Pl. 1481: DF 273 171. – Korábban Gábor erdélyi püspök „pincerna et familiaris"-a, l. 1475: DL 73 145.

[93] *Borsa Iván*: Turóc vármegye ispánjai és alispánjai 1526-ig. Levéltári Közlemények 60. (1989) 213–214.

[94] *Szerémi és Ernyey J.*: A Majthényiak i. m. 496–497.

Felesége, a szintén várbirtokos Szentmiklósi Pongrác István leánya, Margit.[95] Legifjabb fia, Bertalan később szintén a királyi udvarba kerül mint kamarás.[96]

Nagyemőkei Török Bertalan (1468–1506)

A Ludány nembeli Nagyemőkei család[97] sarja, az 1447. évi országgyűlésen Nyitra megyét képviselő János fia.[98] Egy 1492-ben tartott tanúvallatásból tudjuk, hogy az 1471. évi lengyel betörés idején részt vett a Nyitra környéki harcokban. Török családneve, mely utódai családnevévé vált és a Porkoláb ragadványnevet váltotta fel, délvidéki katonai pályafutást sejtet. Birtokrészekkel rendelkezett a Nagyemőkei-birtokokon (Nagyemőke, Nagylapás, Gyarmat, Küklőd, Elő), az Esztergom megyei Libádon és feltehetően más itteni birtokokon, továbbá anyja, Szemerei Péter leánya, Orsolya révén 1495-ben négy Komárom megyei birtokra jelentette be igényét. Kisebb nyitrai, illetve Losonci Zsigmond révén Nógrád megyei zálogjogokkal is gyarapította vagyonát. Felesége a tehetős Pozsony megyei nemes, (Gútkeled nembeli) Várkonyi Amadé Mihály leánya, Krisztina. 1489–1490-ben másodszorra is nyitrai esküdt. 1494–1495 között Nyitra megye alispánja. 1502–1505 között a korábban szintén nyitrai alispán Baroci Szilva Albert végrendeletének végrehajtója. 1506 után hunyt el.[99]

Párucai Sártványi Zsigmond (1458 – †1502 e.)

Párucai Sártványi Dénes fia, annak a Komárom megyei Mocsolai családnak a sarja, amely névadó faluját 1409-ben elcserélte Zsigmond királlyal a Nyitra megyei Párucára. Itteni birtokrészén kívül családnevéből adódóan birtokos lehetett az Esztergom megyei Sártványon is, anyja révén pedig a Pozsony megyei Nebojszán is részbirtokkal rendelkezett. Valamilyen birtokjoga volt emellett a Nyitra megye északkeleti részén fekvő Alsó- és Felsőkerencsen is. 1458–1460 között erdélyi alvajda, míg 1483-ban semptei várnagy, amiből feltételezhető, hogy mindvégig a Rozgonyi család hű familiárisa volt. 1483-ban kegyes adományként felújítot-

---

[95] Személyére l. *Szerémi és Ernyey J.*: A Majthényiak i. m. (különösen: 496–529.). – Halálának időpontja az e műben olvashatóhoz (516–517.) képest jobban behatárolható: 1520. nov. 28.: DL 68 177. – Esküdtként: 1487. szept. 5.: DF 282 923.

[96] 1523–1524: DL 73 230. és 73 233.

[97] A Nagyemőkei Török családról eddig megjelent családtörténeti irodalom – *Szombathy Ignác*: A nagy-emőkei és a győri Török család. Turul 8. (1890) 73–79., *Csergheő Géza*: A „Török" családok (Két czímerrajzzal) Turul 10. (1892) 31–32. – sok téves információt tartalmaz, előbbi még a névadó Bertalant sem ismeri.

[98] 1447: Héderváry I. 253.

[99] 1468: DL 69 489.; 1479: Zichy XI. 249–250.; 1481: DF 273 271.; 1482: DF 273 233.; 1481: Zichy XI. 297–298., 1483: DL 62 610.; 1484: DF 278 410. (13a fol.); 1492: DL 50 597.; 1494: DL 22 519.; 1495: DF 205 267., DF 273 252.; 1490-es évek: DF 278 410. (12b, 19b fol.); 1500: DF 278 410. (20b fol.); 1502: DL 59 916.; 1505: DL 59 955.; DL 95 453.; 1506. nov. 18.: A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézirata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 1990. (a továbbiakban: Balassa) 475. sz.; 1515: DL 106 083/III. (310–311. old.) – Esküdtként: 1487. szept. 19.: DL 46 820., Balassa 475.; 1489. szept. 19.: DL 95 425.

ta a nyitrai ferencesek nyitrai malmát. 1502-ben egy tanúvallatás során a kisnemes Kissarlói Benedek azt vallotta, hogy egykor őnála szolgált.[100]

Récsényi János (1453 – †1495/1496)

Récsényi Miklós és Torozméli Borbála fia.[101] Mint Újlaki-familiáris a Délvidéken tartózkodott, legkésőbb 1472-től udvarbíróként Újlakon, 1477-től Jajcán.[102] 1481-ben — nyilván itteni működésével — állítólag olyannyira magára haragította Mátyást, hogy a király még a szerb despota kérésére sem akart megkegyelmezni neki. Két igen előkelő házasságával maga is Valkó megyei birtokossá vált: előbb Szentpéteri János leányát, Margitot, majd ennek halála után, 1480 körül Berekszói Frank leányát, Katalint vette nőül. A délvidéki vonatkozású oklevelek rendszerint Récsényi Surányi Jánosnak nevezik. Első házassága révén 1480-ban megszerezte a hosszúbácsi uradalom felét, második felesége leánynegyedeként pedig ugyanebben az évben négy teljes birtokot. Egy 1483-as oklevél szerint Valkó megyében tőle tíz birtokot, míg fiától tíz birtokrészt foglaltak el, amelyeket egy tanúvallatás szerint addig valóban birtokoltak, kérdéses ugyanakkor, hogy vissza tudták-e szerezni a későbbiek folyamán. Második feleségétől született leánya később mindenesetre részesült a berekszói váruradalomból. Apjától örökölte a Récsény, Ság birtokokban és Dég prédiumban, anyjától pedig a Cígel (Lucska) és Torozmél birtokokban lévő részeket. A tehetős nemesnek 1480-ban legalább 24 récsényi és sági jobbágya volt, birtokait egy udvarbíró (*provisor curie nobilitaris*) felügyelte. Cígelen — amíg a birtokot zálogba nem bocsátotta a Majtényiaknak — mintegy 20 jobbágytelekkel rendelkezett. Mindezeket számos, főként rokonaitól megszerzett zálogjószággal egészítette ki. Élete végén gyakran tűnik fel ügyvédként és döntőbíróként. 1495 októbere és 1496 júliusa között halt meg, örökbirtokait fia, András, az Ország család későbbi csejtei várnagya örökölte.[103]

---

[100] 1409: DL 83 058.; 1458–1460: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II. Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990. 1322., 1402., 1409., 1414. sz-ok; 1467: DF 273 671.; 1473: Héderváry I. 384.; 1482: DF 273 312.; 1483: DF 273 446.; 1488: DL 46 078.; 1489: DF 205 890.; 1492: DL 50 597.; 1495: DF 273 252.; 1496: DF 273 175., DF 273 296.; 1503: DL 83 103.; 1505: DL 95 451.; 1508: DF 278 410. (39a fol.) – Esküdtként: 1488. ápr. 16.: DL 46 820.

[101] A Récsényi család leszármazását 15. század elejéig l. *Engel P.*: Genealógia i. m. (Récsényi [Nyitra m.]).

[102] *Kubinyi András*: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). Somogy Megye Múltjából 4. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1973. 31. és 43. (188. sz. jegyz.).

[103] A Récsényi család levéltára ma nagyrészt a Sándor-Metternich (Jánosra vonatkozó része: 1453–1496. júl. 1.: DL 75 646–75 692.) és az Ocskay családok levéltáraiban (DL 95 391–95 431.) található; 1480: *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. II. 381., DF 227 267., DF 205 254.; 1483: DF 273 310., DF 278 410. (8b fol.); 1489: DF 205 890.; 1493: DL 20 078., DF 205 113.; 1494: DL 95 207.; 1495: DF 244 152., 1495. okt. 16.: DL 90 718.; 1505: DL 68 145. – Esküdtként: 1488. máj. 28.: DF 273 203.

3. év: 1488. június — 1489. június

Ilméri Mihály (1474–1504)

Minden bizonnyal azonos Ilméri Veres Mihállyal, ennélfogva a Ludány nembeli Nagyemőkei/Ilméri Veres családból származtathatjuk. 1474 és 1504 között csak kijelölt királyi emberként vagy szomszédként említik a források. Korszakunkban a szőlőültetvényei miatt értékes Ilmér (Ürmény) faluban/mezővárosban számtalan kis- és középbirtokos család rendelkezett birtokrészekkel, így szinte valamennyi Nagyemőkei család is. A következő évben szintén esküdt. Az 1517-ben megyei emberként feltűnő Ilméri Mihály mögött talán már egy másik személyt kell látnunk.[104]

Kisköröskényi Mihály (1481 – †1506/1507)

A Nyitra szomszédságában fekvő Kisköröskény falu egyik birtokosa. Alig tudunk róla valamint, egy alkalommal Kisköröskényi Betkeinek írják, amit egyelőre nem tudok értelmezni. 1483-ban a megye *subvicecomes*e. Szerfelett gyakran jelölik királyi embernek, több esetben ügyvédnek is vallják. Egyelőre nincs tudomásom arról, hogy kisköröskényi birtokrészén kívül más örökölt birtokjogai is lettek volna. Talán — több kisköröskényi nemeshez hasonlóan — Bars megyei jószágokkal is rendelkezett. Felesége, a Bars megyei Szentmártonfüssi Imre leánya, Dorottya révén családja több kisebb Bars megyei (Szentmártonfüss, Gödörfüss, Baroc, Lázárfölde) birtokrésszel gyarapodott. 1506 novembere és 1507 decembere között halt meg.[105]

Práznóci Péter (1449 – †1490)

Práznóci András fia.[106] Testvérével, Istvánnal két Nyitra megyei (Práznóc és Hornyán) és három Trencsén megyei (Hunyorad, Klecsény és Poruba) birtok ura. 1466-ban adományul nyerik Szarkafalva vagy Alkernecs prédiumot, miáltal két évtizedes perbe keverednek a Majtényi családdal. Az 1470-es években egy kisebb zálogjogot szerez Felsőelefánton is, talán ezzel áll összefüggésben az, hogy 1490-ben végrendeletében az elefánti pálosoknak tesz kegyes adományt. Végrendeleté-

[104] 1474: DL 48 657.; 1477: DF 273 201.; 1481: DF 273 211.; 1483: DF 273 244.; 1484: DF 273 249.; 1491: DF 273 305.; 1493: DF 273 223., DF 273 334.; 1504: DF 273 637.; 1517: DF 261 393. – Esküdtként: 1489. márc. 28.: DF 205 890., szept. 19.: DL 95 425.

[105] 1481: DF 273 211.; 1482: DF 205 261.; 1483: DL 59 725., DL 75 682.; DF 273 244., 273 612., 273 619.; 1489: DF 206 335.; 1491: DF 278410. (19b fol.); 1492: DL 50 597., Apponyi I. 379.; 1493: DF 273 676.; 1494: DL 90 716.; 1495: DF 205 267.; 1496: DF 273 175.; 1497: DF 273 173.; 1499: DF 278410. (48a–b fol.); 1501: DF 273 640.; 1502: DL 105 074., DF 273 349.; 1503: DL 59 927.; 1504: DF 273 629.; 1506. nov. 14.: DL 59 964.; 1507. dec. 20.: DL 46 825.; 1512: DF 273 367.; 1520: DF 206 797. (5–7. old.) – Esküdtként: 1489. márc. 8.: DF 273 289., márc. 13. e.: DF 205 890., ápr. 12.: DL 19 504–19 505., DL 95 422., júl. 9.: DL 107 222.

[106] Itt jegyzem meg, hogy Fekete Nagy Antal a Trencsén megyei Práznói és a Nyitra megyei, bár Trencsénben is birtokos Práznóci családot tévesen tekinti egy családnak, l. *Fekete Nagy Antal:* Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV. (Trencsén megye) Bp. 1941. 173–174., 341.

ből kiderül, hogy zálogképpen ő birtokolta ekkortájt testvére részeit is. Több familiárisa is ismert: 1469-ben egy-egy kaplati és jéci, 1482-ben egy ocskói (Nyitra m.), valamint 1487-ben egy kisfalui (Bars m.) kisnemes. 1449–1486 között gyakran jelölik királyi embernek, olykor döntőbíróként is szerepel. Úgy tűnik, hogy a következő évben is esküdtnek választják, második mandátumát ugyanakkor 1490. februári halála miatt nem tölthette ki.[107]

Sissói Ipoly (1470–1499)

Sissói Miklós (Mikus) trencséni alispán (1438–1439)[108] fia. Birtokrészekkel rendelkezett Sissó (Sis) és egy ismeretlen, szintén Nyitra megyei *Fwczyn* nevű birtokon, de bizonyosan voltak Trencsén megyében is birtokjogai.[109] 1490-ben Oroszlánkői Menyhért — akivel legkésőbb 1470-től szoros (familiárisi?) kapcsolatban állt — állítólag átadta neki Nezséte nevű Nyitra megyei birtokát. 1495-ben nyitrai szolgabíró. 1499-ben a teljes Nagysissó birtokra jelentette be igényét. Ismeretlen származású feleségét Zsófiának hívták. 1483–1484-ben többször ügyvédnek vallják, 1499-ben pedig döntőbíróként is feltűnik. Ezt követően a források többé nem említik.[110]

Szerdahelyi Imre (1431–1494)

Pál fia. Ama Bicskei család[111] sarja, amely Pest megyei birtokait 1419-ben elcserélte Zsigmond királlyal a Nyitra megyei szerdahelyi várra/kastélyra és uradalmára. László udvari familiáris és Péter pozsonyi várnagy-alispán unokaöccse.[112] A szerdahelyi uradalom falvainak (Szerdahely, Család, Kálmánfalva, Nemecske) negyedrésze felett rendelkezett. Gyakran jelölik királyi embernek, esküdti szereplése idején döntőbíróként is kimutatható. A következő évben is esküdtnek választják. Feleségének keresztneve Katalin, akivel együtt 1488-ban, esküdti tevékenysége közepette felveszik a domonkos-rend imaközösségébe. Fia, Benedek 1502–1510 között nyitrai várnagy és alispán. 1494 után nem találkozunk nevével.[113]

[107] 1449: DL 49 204.; 1451: DL 63 956.; 1464: DL 15 966.; 1466: DF 273 181.; 1469: DF 244 079.; 1471: DL 50 190.; 1472: DF 273 222.; 1474: DF 244 087.; 1478: DL 18 059.; 1470-es évek: DL 83 121.; 1479: DL 72 710.; 1480: DL 75 677.; 1482: DF 205 236.; 1486: DF 273 232.; 1487: DL 73 152., DF 205 245.; 1488: DL 46 078., DF 273 255.; 1490. febr. 4.: DL 19 626. – Esküdtként: 1489. márc. 29.: DF 273 194., aug. 1.: DL 37 667., DF 273 258.

[108] *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 214., miszerint a Cillei-familiáris Ellerbach János ispán alispánja volt.

[109] Fekete Nagy Antal is csak utal nyilvánvaló Trencsén megyei birtoklására (*Fekete Nagy A*: Trencsén i. m. 358–359.). Alsódraskóci Zyho Péter leánya azonban a szerző megállapításával ellentétben nem az ő felesége volt, hanem a 15. század elején élt Sissói Ipolyé.

[110] 1470: DL 72 686., DL 88 495., 88 499.; 1472: DF 273 222.; 1478: DL 50 237.; 1479: DF 244 098.; 1482: DF 273 301.; 1483: DF 278 410. (6a fol.); 1484: DF 278 410. (9a, 11b fol.); 1486: DL 72 717.; 1490: DL 19 694.; 1492: DF 244 152.; 1494: DF 273 319.; 1495: DF 205 267.; 1499: DL 95 736., DF 244 176. – Esküdtként: 1488. júl. 20.: DL 95 418., szept. 9.: DL 46 098., DF 273 259.

[111] Vö. *Baán Kálmán*: A Bikcsei utóbb Zerdahelyi család (1274–1526). Magyar Családtörténeti Szemle 3. (1939) 59–70., hibás leszármazási táblázattal, pl. éppen Imrét illetően. Leszármazásukra a 15. század elejéig l. *Engel P.*: Genealógia i. m. (Szerdahelyi [Bicskei]).

[112] *Engel P.*: Archontológia i. m. II. 36.

[113] 1419: DL 50 198., kivonatát l. Zsigmonkori Oklevéltár VII. (1419–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp. 2001. 639. sz.; 1431: DL 50 168.; 1444: DL 50 106.; 1469: DL 50 211. és 50 224., DF 244 079., Apponyi I. 335.; 1472: DL 50 216. és DL 102 847.; 1475: DL 105 022.; 1477: DF 273 418.; 1478: DL 50 237.; 1482: DF 273 169., DF 205 261.;

4. év: 1489. június — 1490. június

Apponyi György, lásd a 2. évet
Bucsányi Osvát, lásd az 1. évet

Elefánti Szepesi Mihály (1482–1496)

Származása egyelőre ismeretlen.[114] 1482-ben Beatrix királyné nyitrai sókamaraispánja, ennélfogva Nyitra megyei házasságát és letelepedését nyugodtan e tisztség következményének tekinthetjük. Még 1482 előtt elvette a középbirtokos Elefánti János leányát, Katalint, aki révén birtokrészekhez jutott a Nyitra megyei Alsóelefánt s a Pozsony megyei Majtény, Fejéregyház, Fancsal és Somkerék, valamint a Trencsén megyei Hoholna birtokokon. Esküdti szereplése idején egy alkalommal döntőbíróként is feltűnik. Alighanem ebben az időben is Beatrix szolgálatában állhatott, hiszen 1490-ben mint a királyné *aulicus*a kap Ulászló királytól jelentős birtokadományt. Későbbi sorsa egyelőre ismeretlen.[115]

Ilméri Mihály, lásd a 3. évet

Korosi Koncsek András (1469 – †1504/1505)

A Koros (más néven Berencs vagy Lipovnok) nembeli Korosi család leszármazottja, László fia.[116] Testvére annak a Györgynek, aki 1470-ben a nyitrai alispáni címet viselte. Birtokrészekkel rendelkezett a Nyitra megyei Koros, Lipovnok, Odvarc, Kishelbény és Kisdovorány birtokokon, valamint a Koros mellett elterülő Koncsek, Kisfalu és Nemesszolcsány pusztákon, amelyeket több zálogjoggal is gyarapított. Felesége a nyitrai középbirtokos, (Ludány nembeli) Családi Ferenc leánya, a Nógrád megyei Aszúpataki Henc Benedek özvegye, Dorottya. Élete végén ügyvédkedik és részt vesz a megyei közéletben: 1500-ban például a megye *universitas*a többek között őt is kiküldi a haldokló Apponyi Györgyhöz. Halála 1504. február és 1505. február között következett be.[117]

Köröskényi Tamás (1478–1504)

Szintén a Kiskörös kényben birtokló családok egyikének sarja, itteni részbirtokán kívül egyelőre nem ismert más birtokjoga. 1482-ben megyei ember egy

---

1488: DL 50 114.; 1489: DF 205 386.; 1492: Apponyi I. 380.; 1494: DF 273 300. – Esküdtként: 1488. júl. 19.: DF 273 255.; 1490. ápr. 5.: Apponyi I. 364–369.

[114] Csak a beházasodás tényét és az esküdti címet ismeri Fügedi Erik, l. *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja. Bp. 1999. 149., 163., valamint a 139. oldalon lévő családfa.

[115] 1482: DF 268 858.; 1484: DF 278 410. (15a fol.); 1485: DF 205 272.; DF 205 674.; 1489: DF 205 386.; 1490: DF 206 743.; 1496: DF 227 286. – Esküdtként: 1489. aug. 2.: Apponyi I. 359.

[116] Sajnos a Korosiakról szóló munka (*Forster Gyula*: Koros és a Berényiek. Bp. 1929.) a 15. század második feléből alig tartalmaz forrásadatokat, Andrást sem ismeri.

[117] 1469: DL 98 102.; 1475–1476: DF 273 604.; 1478: DL 72 705.; 1484: DF 273 260., DF 227 555.; 1488: DF 273 255.; 1492: DF 244 152.; 1500: DF 278 410. (20b fol.), Palásthy 297. sz.; 1504. febr. 22.: Justh 644. sz.; 1505. febr. 24.: DF 278 410. (24a fol.); 1520: DL 95 772., DF 273 410. – Esküdtként: 1490. ápr. 5.: Apponyi I. 364–369.

vizsgálatnál, ugyanezen évtől 1504-ig szerfelett gyakran jelölik királyi embernek. Felesége származása egyelőre ismeretlen, Adviga keresztnévvel.[118]

Nagyemőkei Török Bertalan, lásd az 1. évet
Práznóci Péter, lásd a 3. évet
Szerdahelyi Imre, lásd a 3. évet

3. Az esküdtek társadalmi pozíciója

Milyen következtetések vonhatók le a tizenkilenc nyitrai esküdt életpályájából? Leginkább az, hogy egy jól körülhatárolható társadalmi rétegből választották őket, és csak ritkán találunk közöttük előkelőbb, vagy éppen kevésbé tehetős nemeseket. E réteg főbb ismérveit — némileg leegyszerűsítve — a következőkben foglalhatjuk össze:

- birtokaik két vagy több megyében terülnek el,
- házassági kapcsolataik a megye határain túlra terjednek,
- húsznál mindenképpen több, de aligha tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy általában 40–50-nél is több jobbágytelekkel[119] rendelkeznek,
- gyakran Árpád-kori nemzetségekből származnak (ha nem, akkor rendszerint karrier útján emelkednek fel e rétegbe),
- a bárók vezető familiárisaikat (alispán, alvajda, várnagy, udvarbíró stb.) közülük választják, ők viszont a kisnemesek köréből választhatják ki embereiket,
- a megye lakossága pereik eldöntését általában őrájuk — mint fogott bírákra — bízzák.

A kivételek a társadalmi ranglétrán felfelé egyértelműek: Apponyi György és Majtényi János várbirtokosok, és jóllehet sem az apponyi, sem a keselőkői uradalmat nem egyedül tartják kezükben, még esküdti tevékenységük közepette is megkülönböztetik őket a vitézlő (*egregius*) tiszteleti címmel.[120] Házastársaik szintén várbirtokos családokból (Korlátkövi Bucsányi és Szentmiklósi Pongrác) kerülnek ki, ami nem feltétlenül törvényszerű, mivel ezek a családok a házasság terén lefelé — gondoljunk csak Majtényi Bossányi Istvánnal való sógorságára — is

[118] 1478: DL 50 237.; 1482: DL 59 691.; DF 205 236.; 1483: DF 273 244.; 1485: DF 205 272.; 1491: DF 273 305.; 1492: DL 50 597.; 1495: DL 90 230.; 1496: DF 273 175., DF 273 296., DF 273 444.; 1497: DF 273 173.; 1498: DF 273 438.; 1499: DL 62 628.; 1501: DF 273 640.; 1504: DF 273 420.; DF 273 637. – Esküdtként: 1490. márc. 2.: DL 88 746., márc. 9.: DL 19 632.

[119] Természetesen nem jobbágyportára gondolok, hanem a lakott és lakatlan jobbágytelkek összességére. Az állami adózásnál használt adóegység ugyanis, véleményem szerint, nem ad pontos képet egy család vagyonáról, bár a nagyságrendi különbségeket, természetesen, jól mutatja. Úgy tűnik, hogy a pusztatelkekből sokszor ugyanolyan – vagy akár jelentősebb – jövedelem is származhatott, mint a népes jobbágytelkekből, l. *Neumann Tibor*: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. Századok 137. (2003) 849–884.

[120] 1489: DL 72 720. (Apponyi); 1487: DF 282 923. (Majtényi) – Itt jegyzem meg, hogy Szerdahelyi Imre nem tekinthető várbirtokosnak. A 15. század első harmadában említett vár ugyanis a későbbiekben nem szerepel, bár a század közepén a négyfelé szétágazó család egyik ága felépített a birtok területén egy kastélyt. És bár várépítési engedélyt is kaptak Mátyástól (1465: DL 50 140.), ismereteim szerint a vár nem épült fel.

nyitottak voltak. A vitézlők rétege sokkal könnyebben került be a királyi udvarba, amit a Majtényiak és a Nyitra megyében velük hasonló pozícióban lévő Forgácsok korszakunkbeli, illetve az Apponyiak Jagelló-kori családtörténete is jól példáz.[121]

Babindáli János deák és a két Kisköröskényi, Mihály és Tamás esetében később előkerülő adatok módosíthatnak azon a sejtésünkön, hogy személyükben inkább a 10–15 jobbágytelekkel rendelkező, kizárólag Nyitra megyében birtokos, kevésbé tehetős nemesek képviseltették magukat az esküdti karban. Velük kapcsolatban a megyei nemesség döntését megbízhatóságukkal és megyei szerepvállalásukkal magyarázhatjuk: János deák, aki feltehetően a nyitrai püspök familiárisa, gyakran foglalkoztatott ügyvéd volt, a két Köröskényi pedig — némi túlzással — a Nyitra város környékét érintő mandátumok királyi ember-listáinak állandó szereplői, ami nyilvánvalóan szintén a megyei közönség előtti ismertségükről tesz tanúbizonyságot. Őket éppen ezért olyan nemeseknek gondolhatjuk, akiknek tevékenysége és figyelme — esetleges familiárisi szolgálataik mellett is — a megyei törvényszékre és az ott folyó ügyekre koncentrálódott (gondoljunk csak Köröskényi Mihály vicealispáni tisztére).

Éppen az ő szereplésük hívja fel a figyelmet arra, hogy az esküdtek megválasztását nem kizárólagosan a vagyonnak, illetve az ebből származó tekintélynek kell tulajdonítanunk. A megye nemessége természetesen tisztában volt azzal, hogy milyen feladatok hárulnak majd a választandó esküdtekre, és talán éppen ezért választottak kis számban olyan személyeket is, akikre a nagyobb terhet jelentő feladatokat is rábízhatták, és akik számára ez még esetleg megtiszteltetésnek is tűnt. Talán nem véletlen, hogy az esküdtek lakhelyétől távol, a Vág-medencébe eső eljárásokat — az ott élő Bucsányi Osváton kívül — nagyrészt a két Kisköröskényi végezte el, akárcsak azt a korszakunkból egyedül ismert megyei vizsgálatot is, amelyet egy jelentéktelen ügy tett szükségessé. A nagyobb urak nekik köszönhetően talán tényleg csak a lakhelyükhöz közel eső feladatoknak tettek eleget, bár ennek ellenére a kéthetente esedékes törvényszéken nyilván meg kellett jelenniük. (A látszólag kivételesnek tűnő, már idézett példát, miszerint Zsámbokréti László a megye túlsó felében, Csejte mellett iktatott, megmagyarázza a kedvezményezett Ország családhoz fűződő kapcsolata.) Az esküdtek életútján végigtekintve még egy fontos szempontot kell kiemelnünk: mivel a törvény előírása és a gyakorlat egyaránt megkövetelte, hogy a megválasztott nemes állandó jelleggel a megyében tartózkodjon, ez jelentősen szűkítette a választható tisztségviselők körét: (1.) esküdteink vagy a megyében látták el párhuzamosan familiárisi kötelezettségeiket (pl. Babindáli, Szepesi), (2.) vagy már — ami negyven és hatvan év közötti életkoruk következményeként is felfogható — hazatértek az ország különböző részein korábban végzett szolgálataikból (Majtényi, Sártványi, Récsényi),

[121] Majtényi István 1523-ban „aulicus": DL 73 229., 1524-ben pedig „aule nostre familiaris": DL 73 234., ill. l. még a Majtényi-életrajznál idézett adatokat.; Forgács Péter 1481-ben „aulicus": DL 59 688.; Apponyi Péter 1517-ben „aulicus": Apponyi I. 445–453. – Erre a nemesi rétegre l. *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. (Discussiones Neogradienses 1.) Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján 1984. 7–12. – A birtokvagyon és a szolgálat minősége közötti összefüggésre l. *Engel Pál*: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp. 1998. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) 109.

(3.) esetleg a családnak a birtokokat irányító — familiárisi szolgálatot éppen ezért nem vállaló — tagjaiként vettek részt a megyei életben (pl. Bucsányi, Majtényi).

Mindezek alapján megállapítható, hogy Nyitra megyében teljesült a jogalkotó azon törekvése, hogy az esküdteket a tehetősebb, ha úgy tetszik, *bene possessionatus* nemesek közül válasszák. A Nyitra megyei példából ugyanakkor értelemszerűen nem következik az, hogy ez az ország többi megyéjében is hasonló módon valósult meg. A következőkben ezért egy rövid kitekintés erejéig azonos szempontok szerint megvizsgálok négy Nyitrával szomszédos megyét is.

Bars megye esküdtjei (1. táblázat) látszólag a nyitraival azonos társadalmi rétegből kerültek ki. Kétségtelenül ide sorolható Kistapolcsányi Gergely, akinek családja Bars megyében egy kisebb, a kistapolcsányi kastély körül megszervezett uradalmat mondhatott magáénak, és akinek testvére, Benedek 1492-ben nyitrai alispán volt;[122] Mányai Mihály, aki 1472–1476 között barsi alispánságot viselt, egyszersmind nyitrai esküdtként is tevékenykedett;[123] a humanista Kosztolányi Polikárp György öccse, Mihály, aki részben testvérének köszönhetően Nyitra megyei birtokokra is szert tett,[124] vagy a Bars, Nyitra, Trencsén és Hont megyékben tekintélyes birtokokkal rendelkező, népes Simonyi család két tagja, Osvát és Pál.[125] Csaknem mindegyik barsi esküdtről elmondható, hogy más megyékben, főként Nyitrában is birtokokkal rendelkező, középbirtokos nemesek voltak.

1. táblázat: Bars megye esküdtjei (1486–1490)[126]

(Dőlt betűvel szedve a többször is esküdtté választott nemeseket)

1486 júl. – 1487 júl.	1487 júl. – 1488 júl.	1488 júl. – 1489 júl.	1489 júl. – 1490
Endrédi János	*Besenyői Pap János*	*Besenyői Pap János*	Brogyáni György
Kistapolcsányi Gergely	*Dereszlényi Tamás*	Dereszlényi Nagy Benedek	Brogyáni Miklós
Kosztolányi Mihály	*Endrédi János*	*Dereszlényi Tamás*	*Litasi György*
Lülei Mihály	Füssi György	Huli Péter	*Lülei Mihály*
Mányai Mihály	*Kosztolányi Mihály*	Kisgyörödi Péter	Simonyi Osvát
Olvári Pál deák	*Litasi György*	Oszlányi Péter	Simonyi Pál

Turóc megye esküdteinek (2. táblázat) vizsgálatához nagy segítséget nyújt a Borsa Iván által elkészített megyei archontológia.[127] Ha összevetjük ugyanis az ismert esküdtek névsorát az abban található alispáni listával, akkor arra az eredményre jutunk, hogy Nagyjeszeni Miklóst közvetlenül esküdti működését követően nevezték ki alispánná (1487–1491, 1500–1504), de Alsózáturcsai Dénes (1492–1495),

[122] A Kistapolcsányiakra l. *Haiczl K.*: A Kistapolcsányiak i. m. 20–51.; Benedek alispánságára l. 1492: DL 50 597., DF 266 544.

[123] Életrajzát l. fentebb, a nyitrai esküdtek között.

[124] Pl. 1467: DL 75 653., DF 273 609.; 1488: DF 205 668.; 1498–1499: DF 244 173. stb.

[125] Nagy terjedelmű családi levéltáruk mellett eredetüket és leszármazásukat a 15. század közepéig l. *Engel P.*: Genealógia i. m. (Simonyi [Bars m.]).

[126] 1. év: DL 19 183–19 185., 20 246., 73 152., 105 042., DF 206 637., 206 644., 235 770., 235 865., 237 141., 273 316., 273 336. – 2. év: DL 19 431–19 432., DF 206 517., 206 524., 206 526., 206 785., 235 866., 282 923., 285 237. – 3. év: DL 19 489., DF 205 397., 206 155., 206 564., 206 669., 206 732–206 733. – 4. év: DL 19 598., DF 206 085., 206 222., 235 913., 282 925., 285 537.

[127] *Borsa I.*: Turóc vármegye i. m. 199–218.

Markovici Ternovszki Bálint (1495–1498), Kisjeszeni Mátyás (1498–1500) és Záturcsai Vajda György (1504–1506) alispánok is kimutathatók esküdtként, azaz csaknem húsz éven keresztül a volt esküdtek viselték a megye alispáni tisztségét. Kiscsepcsényi Batiz János másfél évtizeddel korábban volt alispán (1474), emellett három másik alispán négy rokonát is megtaláljuk az esküdtek között (Jazernicei, Folkusfalvi és Szentpéteri családok).[128] Mint az adattárból látható, Nyitra megyében szintén két esküdtből lett utóbb alispán (Ilméri, Nagyemőkei). Ennél nagyobb bizonyíték aligha hozható az esküdti tisztséget betöltő személyek irányában megmutatkozó közbizalomra és köztiszteletre. Ugyanerre példa, hogy Zorkóci Lászlót szolgabírói tisztét követően választották esküdtté.[129]

2. táblázat: Turóc megye esküdtei (1486–1490)[130]

1486 júl. – 1487 júl.	1487 júl. – 1488 júl.	1488 júl. – 1489 júl.	1489 júl. – 1490
Kisjeszeni Mátyás	Jazernicai János	*Kisjeszeni Mátyás*	Folkusfalvi György
Nagyjeszeni Miklós	Kiscsepcsényi Batiz János		Jazernicai Balázs
Záborfalvi Tamás	*Kisjeszeni Mátyás*		Markovici Bálint
	Szentpéteri Dávid László		Raksányi András
	Udvardi Koncsek György		Zorkóci László
	Záborfalvi Tamás		
	Záturcsai Dénes	Záturcsai Vajda György[131]	

Trencsén megye esküdteit alig ismerjük (3. táblázat). Közülük Halupa Mátyás esküdtségével egyidőben is szucsai várnagy,[132] akinek ugyan örökölt vagyona három faluban mindössze kilenc jobbágy- és két nemesi telek volt, de később több trencséni, nyitrai és barsi adomány-, illetve zálogbirtokot is szerzett, sőt éppen esküdtsége alatt legidősebb fia, a Szapolyai család szolgálatába szegődő György is megkapja első királyi adományát.[133] Kamenicsáni (1493-ban szolgabíró), Marsófalvi és Rozvácki pedig olyan megyei nemesek voltak, akik bár több faluban is birtokoltak, aligha lehetett 10-15 jobbágyteleknél jóval jelentősebb vagyonuk.[134]

[128] Uo. 214–215.

[129] Szolgabíróságára l. 1488: DF 265 948.

[130] 1. év: Justh 348. sz., DL 95 717., DF 259 321., 259 323., 259 355., 280 382., 280 465. – 2. év: Justh 351–352., 356., 361–362., 366. sz-ok, DF 206 073., 258 703., 259 324–259 325., 261 394., 265 948., 280 384. – 3. év: Justh 366. sz., DF 265 948. – 4. év: Justh 372., 378–380., 389. sz-ok, DF 249 625., 249 627., 259 326–259 327., 259 421., 259 462.

[131] Csonka dátumú oklevélben szerepel (DF 206 681.), ezért nem tudjuk, hogy melyik évhez tartozik.

[132] 1488: DF 273 262.

[133] 1459: DL 83 078.; 1468: DL 45 324.; 1475: DF 273 344.; 1486: DF 273 250., DF 273 339.; 1487: DL 72 718.; 1488: DF 273 294. stb.. A családra l. *Fekete Nagy A.*: Trencsén i. m. 234–235. (az itt idézett 1409. évi adat helyesen: 1489); Mátyás fiaira, Györgyre és Pálra mint a Szapolyai család pápai és ugodi várnagyaira l. *Kubinyi András*: A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről. (Studia Miskolcensia 5.) Miskolc 2004. 184.

[134] Vö. *Fekete Nagy A.*: Trencsén megye i. m. 272–273., 303–304., 347–348. – Kamenicsáni Gáspár fiának, Miklósnak 1520-ban legalább 9 jobbágy- és 1 nemesi telke van Kamenicsánban: DF 273 409.

3. táblázat: Trencsén megye esküdtei (1486–1490)[135]

1486 júl. – 1487 júl.	1487 júl. – 1488 júl.	1488 júl. – 1489 júl.	1489 júl. – 1490
Dezséri Mihály	*Kamenicsáni Gáspár*	Bohunici Halupa Mátyás	Bohunici János
		Halácsi László	*Kamenicsáni Gáspár*
		Rozvácki Gergely	Marsófalvi László

Pozsony megyében a kivételes forrásadottságoknak köszönhetően igen sok megyei esküdtet ismerünk. Mivel az első választás eredményét teljes egészében ismerjük, elegendőnek tűnik csupán e listára egy pillantást vetnünk.[136] Ami egyből feltűnő, az a gazdag megyei nemesség alacsony képviselete. Bár a Galántai Bessenyei, (Salamon nembeli) Vatai, Borsai Vízközi (Csorba), Hegyi és Spácai családok a módosabb familiák közé sorolhatók, az esküdtek nagy része mégis kisbirtokos, sőt egytelkes nemes: hiába tartozott például Jókai Szakaly Miklós faluja gazdagabb nemesei közé, örökölt birtokait mégis csak egy nemesi telek és egy malom felerésze képezte.[137] Nagyon hasonlónak tűnik ehhez a Veszprém megyében megfigyelhető helyzet. Az itteni, általam szúrópróbaszerűen megvizsgált esküdtek nagy részét hiába keressük név szerint az 1488. évi adóösszeírás birtokosai között. Míg Fajszi Ányos Mihálynak, részben egyik rokonával közösen, tizenkét portája adózott (aminél nyilvánvalóan jóval több jobbágytelek felett rendelkezett), addig Bozsoki Pál, Tegyei Gál és Vámosi Miklóssa Pál egytelkes nemesi falvakban laktak, és Csatári Balázs sem emelkedett ki közülük jelentősen az általa birtokolt egy portával. A megye archontológiáját szemügyre véve olybá tűnik, hogy rendesen e családok közül kerültek ki a megye szolgabírái.[138] E jelenséggel ellentétben ugyanakkor az sem véletlen, hogy Somogy megyében 1486-ban a tekintélyes birtokokkal rendelkező Gordovai Fáncs Gáspárt is esküdtnek választották.[139]

Mindezeket figyelembe véve nyilvánvaló, hogy nem minden megye adott azonos választ a 8. törvénycikk kihívásaira. Ennek okát több tényezőnek is tulajdoníthatjuk: egyfelől nyilvánvalóan fontos volt a megye vezetőségének, illetve a Mátyás által megcélzott tehetős nemesi rétegnek a hozzáállása, másfelől — és ehhez a források segítségével inkább közelebb tudunk férkőzni — az adott megye nemesi társadalmának a szerkezete is döntő szerepet játszott: szembetűnő, hogy

[135] 1. év: DF 273 302. – 2. év: DF 273 218. – 3. év: DL 19 369., DF 273 178., 273 210., 273 262., 273 294., 273 424., 282 572. – 4. év: DL 75 695., 94 569.

[136] 1486/1489: DL 19 521. A lista a következő: Galántai Bessenyei István, Vatai Vatai György, Hegyi István, Spácai Spácai László, Rétei Tamás fia János, Borsai Vízközi Pál, Egyházaskarcsai Mátyás fia Benedek, Béli Péter, Jókai Szakal Miklós, (Nagybári) Ponya Mihály, Enyedi Enyedi Egyed, Hodosi Karácsony Miklós.

[137] A jókai nemesek vagyoni helyzetére, ill. Szakal Miklós esküdtre l. *Neumann Tibor*: A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban. Századok 136. (2002) 431. (83. sz. jegyz.), 440. – A fentebb említett Borsai Vízközi családra l. ugyanitt 442.

[138] Az esküdtekre l. *Horváth Richárd*: Veszprém megye tisztségviselői a későközépkorban. Fons 7. (2000) 262–263., ill. Miklóssa Pálra: 1489: DL 93593., adózásukra, l. *Solymosi László*: Veszprém megye i. m. 186., 194., 196.

[139] 1486: DL 101 025. – A Somogy megyében négy, Kőrös megyében pedig egy uradalmat birtokló családra l. *C. Tóth Norbert*: A Gordovai család vagyoni helyzete 1424-ben. In: Analecta Mediaevalia II. i. m. 271–290.

Pozsony és Veszprém megyékben az óriási létszámú kis- és egytelkes nemesi rétegre viszonylag kevés középbirtokos család jut. Bár a választás módját nem ismerjük, látszólag ez az óriási tömeg érvényesíteni tudta azon akaratát, hogy saját soraiból válassza ki azokat a személyeket, akikkel majd ügyeit végeztetni kívánta. Ezzel ellentétben Nyitra és Bars megyében a középbirtokos réteg erősnek mondható, és bár jelen van a kisnemesi réteg is, arányuk létszámban, illetve a birtokolt föld nagyságában egyaránt szerénynek tekinthető.

4. Az esküdti intézmény megszűnése

Mátyás király 1490 áprilisában bekövetkezett halálát követően az *unus ex electis* formula hamar eltűnik a mandátumokból, helyet adva ismét az 1486 előtt alkalmazott királyi ember-listáknak. Pozsony megyében egy szeptemberi iktatást még az egyik esküdt végezte el, mivel II. Ulászló király ezt elrendelő, augusztus 30-án kelt mandátuma erre még neki adott meghatalmazást.[140] A formula őszi eltűnése ugyanakkor semmiképpen sem jelentette az esküdti jogintézmény azonnali megszűnését. Mivel 1490-ben az esküdteket természetszerűen megválasztották, nem véletlen, hogy 1491 márciusában még mindig szerepelnek egy Turóc megyei oklevél *intitulatio*jában.[141] Júliusban viszont, ami nyilvánvalóan a tisztújítás utánra esett, már nem tesznek róluk említést.[142] Ez kétségtelenül amellett szól, hogy Turócban az intézmény 1491 közepe táján megszűnt.

Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy hiába tértek vissza a mandátumok a régi szóhasználathoz és soroltak fel több lehetséges királyi embert, ebben az átmeneti egy esztendőben sok helyen mégis az esküdtek hajtották végre a mandátumokat, azaz e megyék hűek maradtak a dekrétum utasításaihoz. Ez derül ki legalábbis Bátori István országbíró 1491. április 7-én kelt okleveléből, amelyben Bars és Nyitra megyei birtokrészekbe rendelt el bevezetést és iktatást.[143] A következő személyeket jelölték ekkor királyi embernek: Simonyi Osvát és Pál, Brogyáni Miklós, Ilméri Mihály és András, Szobonya Gergely és Köröskényi Tamás. Az első három nemes 1489–1490-ben bizonyosan barsi, míg — egyiküket leszámítva — a másik három ugyanekkor nyitrai esküdt volt! Ezek után aligha meglepő, hogy Brogyáni Barsban, míg Ivánkafalvi Ilméri András Nyitrában külön-külön végezte el a bevezetést. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a kivételt képező Emőkei vagy Ilméri Szobonya Gergely 1489-ben egy olyan fogott bírói kar tagja volt, amely esküdtekből (Sártványi Zsigmond és Récsényi János) állt,[144] akkor valószínűnek tűnik, hogy egy eddig ismeretlen, szintén a Ludány nemzetségből származó és ugyanazon *bene possessionatus* rétegbe tartozó nyitrai esküdtet sikerült találnunk. Egy 1491. júniusi, a Pozsony és Nyitra megyékben elterülő semptei uradalom iktatását elrendelő parancslevél királyi ember-listájában, bár az két volt esküdt nevét is tartalmazza, már nem mutatható ki ilyen biztos összefüg-

[140] 1490: DF 227 760.
[141] *Borsa I.*: Turóc vármegye i. m. 202.
[142] 1491: Justh 395. sz.
[143] 1491: DF 273 305.
[144] 1489: DF 205 890.

gés.[145] De nézzünk egy másik példát: az országbíró 1490. szeptember 27-én kibocsátott mandátuma, amely egy Turóc megyei mezőváros és vám iktatását kérte, a következő királyi embereket sorolja fel: Kisjeszeni Mátyás, Kisjeszeni János, Raksányi András és Záturcsai Dénes.[146] A második nemesen kívül — aki viszont 1488-ban szolgabíró volt[147] — valamennyiükről kimutatható, hogy korábban esküdtek voltak. Mindez arra mutat, hogy 1490–1491-ben nem hogy az esküdti intézmény nem szűnt meg, de bizonyos megyékben még a királyi ember feladatköre sem csúszott ki az esküdtek kezéből. Ez a megállapítás, ha későbbi vizsgálatok országszerte igazolják, több helyen kiegészítheti hiányos esküdti listáinkat.

Midőn 1492 februárjában kezdetét vette Budán az országgyűlés, a törvényhozók már kétségtelenül egy enyészetnek induló intézmény fölött törtek pálcát. Az 53. törvénycikk végleg eltörölte az esküdtek királyi emberi feladatkörét, illetve azt a kialakult szokást, hogy a törvényszéken az esküdtek is ítélkezhetnek. A törvénycikk első paragrafusa a választás tilalmát meglepő módon nem azzal indokolta, hogy az az esküdtekre rótt súlyos terheket, hanem azzal, hogy az országlakosoknak volt terhére azáltal, hogy 13–15 naponként meg kellett jelenniük a törvényszéken az esküdtek színe előtt, továbbá sok fáradságukba és pénzükbe került a szükséges eljárásokat az esküdtekkel végrehajtatni. Vizsgáljuk meg a két panaszt részletesen!

Az első panasz fentebbi értelmezését illetően komoly ellenérvek hozhatók. Nem vonatkozhat ugyanis az országlakosok összességére, hiszen nem találunk ok-okozati összefüggést az esküdti intézmény és a kéthetente megtartott törvényszéken való kötelező megjelenés között. A szövegrész bizonyosan romlott, amit filológiai érvekkel is alá lehet támasztani.[148] A helyes értelmezés talán inkább úgy szól, hogy az esküdteknek jelentett terhet a kötelező kéthetenkénti megjelenés. E tehetős nemesek megválasztásuk előtt nyilván nem minden törvényszéken jelentek meg, ügyeiket gyakran intézték ügyvédeik útján. Hozzá kell azonban tennünk, hogy nyilvánvalóan nem minden esküdt vélte ezt tehernek. Mivel számtalan esetben kimutatható, hogy egy esküdt több éven át viselte tisztségét, jóllehet arra csak egy évig volt kényszeríthető, úgy tűnik, hogy az esküdti tisztségben többen — előkelő származásuk ellenére — megtalálták számításaikat.[149]

A második panaszt a szakirodalom úgy értelmezte, hogy a gyakori kiszállások szintén nem az országlakosoknak, hanem az esküdteknek okoztak sok fára-

[145] 1491: DF 273 188. Volt esküdtek: Csöpönyi Szilva Osvát és Hegyi István Pozsonyból.

[146] 1490: Justh 388. sz.

[147] 1488: DF 265 948.

[148] A problémás szövegrész így hangzik: „Tamen quia hoc et id ipsis regnicolis admodum onerosum esse visum est ex eo, quod ipsi ad easdem sedes iudiciarias dictorum comitatuum in praesentiam annotatorum iuratorum electorum pro habendo causantium iudicio singulis tredecim aut quindecim diebus accedere et iudicare cogerentur, pro eo etiam, quod cum ipsi huiusmodi iuratos electos ad aliquas executiones faciendas educerent, multis exhinc fatigiis et expensis plurimum gravarentur" (CJH I. 514.). A szöveg kiadói az ellentmondás feloldására a „iudicare" szó helyett „iuri stare" kifejezést javasoltak, és alanynak az országlakosokat vették. Ha az alany viszont az esküdtek, akkor az „in praesentiam iuratorum" válik feleslegessé. – Holub szintén az esküdtekre vonatkoztatja, l. *Holub J.*: Zala megye i. m. 225.

[149] Hasonlóképpen a szolgabírák, akik gyakran évekig viselték tisztségüket, vö. *C. Tóth N.*: Szabolcs megye id. kézirat, 26.

dalmat és költséget.[150] Noha kétségtelenül elfogadható ez a magyarázat, itt a törvényszöveg nyelvtani szerkezete nem hibás. Az ugyan vitathatatlan, hogy hiába kaptak feltehetően egy-egy eljárás elvégzéséért vagy a tizedszedés ellenőrzéséért fizetséget,[151] a fentebb felsorolt mindennapi ügyek vitele nyilvánvalóan egész embert kívánt, holott többen közben familiárisi szolgálatot is teljesítettek. Ráadásul a csaknem évente esedékes állami adó adminisztrációjában való részvételükért aligha számíthattak fizetségre: 1486-ban Bihar megye kérte az adószedőket, hogy az adóegységek felmérésére kiküldött esküdteknek adjanak valamilyen fizetséget (*aliquas expensas sive salaria*). Mikor ezt az adószedők megtagadták, az esküdtek úgy érveltek, hogy saját költségükön nem tudnak megtenni ilyen hosszú utat. A megye ezért kénytelen volt írni Szapolyai Imre nádornak és Nagylucsei Orbán kincstartónak, hogy tegyék lehetővé az esküdtek királyi költségen (*ad rationem regiam*) történő kiküldetését, egyszersmind felfüggesztették átmenetileg az adó beszedését.[152] A bihariak kérését aligha bírálták el kedvezően, legalábbis a következő évi adószedést Gömör megyében elrendelő királyi mandátum a szolgabírákat és az esküdteket „minden vagyonuk elvesztésének terhe alatt" utasította a porták összeírására.[153] A szakirodalom értelmezése ellen szól ugyanakkor az első panasznál már felhasznált érvelés: akik több éven át tudatosan vállalták az esküdtséget, azok aligha fizettek rá e tevékenységükre. A kiadásokat esetleg úgy is értelmezhetjük, hogy míg a régi rendszer esetén az ügyfél a mandátumok végrehajtását saját rokonaira, ismerőseire vagy familiárisaira bízhatta, akik ezért nyilván nem minden esetben számítottak fel díjat, addig az esküdtek esetében ez a „kiskapu" már nem állt nyitva. Különösen igaz ez a megyei ügyekre, ahol korábban a szolgabírák kötelességükből adódóan és nem díjazás fejében végezték feladatukat, most azonban a mellé rendelt esküdtről ugyanezt aligha mondhatjuk el.

Az esküdti intézmény létrehozása 1486-ban mindenképpen előremutató intézkedésnek bizonyult, és nem csupán azért, mert az újkori esküdt ülnöki tisztség előképének tekinthető. Eltörlése ellenére a Jagelló-korban több megyében újra felbukkantak az esküdtek: Pest és Pilis megyékben 1495-ben hivatalosan is elrendelték választásukat, folyamatos tevékenységük azonban csak a Jagelló-kor vége felé mutatható ki.[154] 1516–1517-ben Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben újra találkozunk a 12 esküdttel.[155] Nyitra megye példája pedig mintha azt sugallná, hogy az intézményt eltörlő törvénycikk rendelkezését nem mindenhol vették figyelembe. Egy 1494. és egy 1495. évi megyei oklevélben ugyanis azt olvashatjuk, hogy a megye a szolgabíróval együtt Bucsányi Osvátot, illetve Récsényi Jánost királyi emberként (*tanquam hominem regium*) küldte ki egy-egy egyszerű vizsgálat

[150] Legutóbb pl. Kubinyi András, l. *Kubinyi A.*: Magyarország története i. m. 249.; *Uő*: Mátyás király i. m. 102.

[151] Az 1486: 40. tc. szerint az esküdt „ad expensas episcopi vel capituli" kísérte a tizedszedőt – DRH 290.

[152] 1486: DRH 320–321.

[153] 1487: DRH 324.

[154] *Tringli I.*: Pest megye i. m. 159., 170.

[155] 1516: DL 71139. (Bereg és Szatmár m.); 1517: *C. Tóth N.*: Szabolcs megye i. m. 780. sz. – Hozzá kell azonban tennem, hogy a 12 esküdt kitétel mindkét esetben egy-egy levél aláírásában, ill. Szatmár esetében a címzésben szerepel, az esküdtek a törvényszéki iratok *intitulatio*-jában nem szerepelnek.

elvégzésére,[156] ami nehezen értelmezhető másképpen, minthogy a királyi emberek változatlanul szoros kapcsolatban álltak a megyei hatósággal. Ami azonban a legérdekesebb: 1515-ben a garamszentbenedeki konvent egy köztudományvétel elvégzésére Kisapponyi Pál választott nemesi esküdt (*iurato et electo nobili dicti comitatus Nitriensis*), királyi ember mellé adta tanúbizonyságát; Kisapponyi a mandátumban a három lehetséges királyi ember egyikeként szerepelt.[157] Ha ilyen irányú vizsgálatok hiányában nem is állíthatjuk, hogy a királyi embereket továbbra is törvényszerűen az esküdtek közül választották, az bizonyosnak tűnik, hogy több megyében felismerték az 1486. évi 8. törvénycikkben rejlő, a megyei hatóság tekintélyének növelésére felhasználható lehetőségeket. Nem kizárt az sem, hogy a bírói feladatokban segédkező ülnöktársak (*coassessores*) rendszeressé váló említése, ami Nyitrában 1493-tól adatolható,[158] szintén az esküdti intézmény utóhatásának tekinthető. Ezek az egy-egy törvényszék idejére választott ülnökök egy 1516. évi adat alapján Nyitra megyében nyolcan lehettek.[159] Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a vizsgált intézmény — törvényi eltörlése ellenére — maradandó hatást gyakorolt a Jagelló-kori megyei szervezet működésére.

ELECTED NOBLE JURORS IN THE COUNTY OF NYITRA (THE EXECUTION OF ACT 8 OF 1486)

by Tibor Neumann
(Summary)

Act 8 of 1486 ordered the election in each county of 8 to 12 noble jurors (*iurati nobiles*), who would take over the duties of the so-called royal men (*homines regii*) in the carrying out of orders from the king and the high courts. The royal men were previously occasionally designated by the beneficiary of the order itself, which left room for multiple abuses, the wealthier noblemen frequently appointing their own men. The act accordingly aimed at reinforcing legal security and extending the authority of the county magistrates by incorporating the jurors in the county authorities for a term of one year. By mid-1486 the act had been carried out in most of the counties and remained in force until its official abolition by act 53 of 1492.

The study establishes the main features of the new institution by examining five northeastern counties of Hungary (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Bars). The jurors' activity was manifold: besides taking over the duties of the royal and county deputies, they acted as fellow judges at the county courts, helped in the administration of royal and ecclesiastical taxes, and carried out ad hoc commissions on behalf of the county authorities. Although the typical formula of the years between 1486 and 1490 (*unus ex electis juratis nobilibus*) disappears from the charters after the autumn of 1490, until the first half of 1491 most of the royal men named in the royal and other orders belonged to the elected jurors.

The author presents the short biographies of the 19 known jurors from the county of Nyitra. Two of them were wealthy noblemen with castles, three belonged to the local petty nobility, the rest being well-to-do noblemen who possessed land in more than one county, with inter-comital family relations and in each case more than 20 peasant holdings. They constituted the reservoir of leading retainers for the barons. Thus in the county of Nyitra the aim of the law was reached in that the jurors were elected from among the *bene possessionati* nobility. The same can be said of the counties of

[156] 1494: DL 20 183.; 1495: DF 244 152. – Mivel a vizsgálatot az érdekelt fél kérésére, és nem egy parancslevél utasítására hajtották végre, nem lehet érvényes az a magyarázat, hogy a megyei ember megegyezett a két hiteleshelyi vizsgálat királyi emberével, ami egyébként gyakori jelenség, l. feljebb.

[157] 1515: Apponyi I. 428.

[158] 1493: DL 20 078., ahol assessorként szerepelnek, ill. 1499: dominorum nobilium, sedis videlicet iudiciarie coassessorum – DF 244 180.

[159] 1516: DL 95 474.

Bars, Trencsén and Turóc. In the counties of Pozsony and, further off, Veszprém, the limited number of well-to-do nobles led to the dominance of the petty nobility among the jurors. It seems to have been a consequence of the huge number of poor nobility who, by virtue of their numerical predominance, were in a position to influence the elections.

Despite its abolition in 1492 the law exerted a lasting influence on the early modern organisation of the county. We have evidence attesting that in the county of Nyitra the duties of the royal men remained he competence of the county authorities. Later under the Jagellonians the jurors appeared again and their activity can be followed without interruption after 1526.

Bagi Dániel:

SZENT LÁSZLÓ ÉS SZENT ISTVÁN GALLUS ANONYMUS GESZTÁJÁBAN

*Megjegyzések a III. könyv 25. fejezetéhez**

Bevezetés

1749-ben Gottfried Lengnich, danzigi bibliofil első ízben nyomtatta ki Gallus Anonymus a jelenleg érvényes kritikai kiadásban *Chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum* címen ismertté vált művét[1] (a továbbiakban: Geszta), igaz, sajátságos „társbérlet"-ben, a koraújkorban sokkal nagyobb ismertségnek és tiszteletnek örvendő Wincenty Kadłubek († 1223) 13. század eleji krónikájával együtt.[2] Az *editio princeps* révén a Geszta gyorsan ismertté vált a korabeli tudományos közéletben, így már 18. századi történetírásunk előtt sem volt ismeretlen, hogy rengeteg magyar vonatkozású adatot tartalmaz.[3] Pauler óta[4] a Geszta Magyarországot érintő információi integrálódtak a magyar történetírásba, és a kutatás minden mérvadó szereplője igyekezett hasznosítani az ismeretlen szerző magyar vonatkozású híreit. Az sem újdonság, hogy a gesztaíró a lengyel uralkodók mellett a legtöbbet a 11. század magyar királyairól értekezett, erre már a Gesztáról mindmáig mérvadó monográfiát megjelentetett Marian Plezia figyelmeztetett.[5] Gallus Anonymus a magyar történelem rekonstrukciójára alkalmas információit tételesen is régóta ismeri a szakmai közönség, hiszen Gombos *Catalogus*ába bekerültek a magyar kutatás számára leglényegesebb passzusok,[6] igaz, egy olyan szövegkiadás alapján összeál-

* A jelen tanulmány része egy a Bolyai Ösztöndíj által támogatott kutatási programnak, melynek középpontjában a Geszta lefordítása és magyar nyelven történő megjelentetése áll.

[1] A címet a jelenleg érvényes kritikai kiadás alapján idézzük: Galli Anonymi chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum. Ed. Karol Maleczyński. Monumenta Poloniae Historica nova series 2. (a továbbiakban: MPH ns) Cracoviae 1952. (a továbbiakban: Gallus).

[2] Vincentius Kadlubko et Martinus Gallus scriptores historiae Poloniae vetustissimi cum duobus ex ms. bibliothecae episcopalis Heilsbergensis editi. Ed. Gottfried Lengnich. Gedani 1749.

[3] *Katona István*: Historia critica regum Hungariae stripis Arpadianae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum, T. 1. complectens res gestas Sancti Stephani, Petri, Samuelis Abae. Pestini 1779. 590.

[4] *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Bp. 1899.[2]

[5] *Marian Plezia*: Kronika Galla na tle historiografii XII. wieku. Kraków 1947. 135–194.; *Uő.*: Ungarische Beziehungen des ältesten polnischen Chronisten. Acta Antiqua VII/1–3. (1959) 285–295.

[6] Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI I–III. Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937–1938. I. 487–491.; *Uő*: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. III. 631–674. (különösen: 673.).

lítva, amely a Geszta ma ismert három kézirata közül csak kettőt vett figyelembe.[7] Legutóbb hozzáférhetővé váltak magyar vonatkozású nyelvemlékei is,[8] az általában érdeklődők pedig Körmendy Adrienn szócikkéből tájékozódhatnak a szerzővel és a művel kapcsolatban.[9]

Jogos kérdésként merülhet fel azonban, hogy lehet-e a Geszta magyar királyokra vonatkozó részeit önmagában, szöveg- és eszmei környezetéből kiragadva vizsgálni? Hogy ennek milyen veszélyei lehetnek, arra legutóbb Veszprémy László mutatott rá Adémar de Chabannes Magyarországot érintő feljegyzéseiről írt munkájában.[10] Ráadásul nem szabad elfelejteni, hogy Gallus Anonymus művében jól kitapintható politikai érdekek érhetők tetten. Maga vallott úgy, hogy arról és azokról fog írni, ami, illetve akik a Geszta főszereplőjének, megrendelőjének és szellemi ösztönzőjének, III. Ferdeszájú Boleszló (1102–1138) fejedelem tetteinek megörökítéséhez mindenképpen szükségesek. A Gesztában szereplő magyar királyok jelenléte tehát — véleményünk szerint — nem lehet véletlen. Nagyon jellemzően mutatja ezt a jelen tanulmányban részletesen nem vizsgált Péter magyar király (1038–1041, 1044–1046) esete, akiről még egy templomépítést is feljegyzett az ismeretlen történetíró, ezzel emléket állítva egy olyan személynek, aki legfeljebb mellékszereplője lehetne az egész történetnek. Mindemellett egy szó sem esik a Lengyelországhoz ténylegesen köthető I. Béláról (1060–1063), aki — legalábbis a magyar krónikakompozíció szerint — a pomeránok elleni hadakozásban is részt vett.

Így itt — egyben a Geszta tárgyában írott korábbi dolgozatunk folytatásaként is[11] — Szent László és Szent István gesztabeli szerepét kívánjuk részletesebb vizsgálat tárgyává tenni, melyhez kiindulópontként Ferdeszájú Boleszló 1113. évi magyarországi zarándoklatát szeretnénk felhasználni.

Gallus Anonymus részletesen emlékezett meg a fejedelem látogatásától, és a következőket tartotta érdemesnek feljegyezni az eseményről:

„Mivel [Boleszló] nem fejedelemséget, hanem nagyszerű királyságot kormányzott, és különféle ellenséges keresztény és pogány nép veszélyeztette, magát és megóvandó országát az isteni hatalomra bízta, és tárgyalás ürügyén, csak kevesek tudtával, teljes áhítattal elzarándokolt Szent Egyedhez és Szent Istvánhoz. És ennek negyven napja alatt úgy böjtölt volna, hogy nem vágyott volna többre, mint hogy kenyérrel és vízzel üdítse fel magát, ha csak — a nagy megerőltetés miatt — a püspökök és apátok bölcsessége misékkel és imádkozással szeretetből fakadó kötelességként nem törte volna meg ezt a böjtöt. És minden egyes nap szállásáról gyalog, néha mezítláb, addig ment a püspökökkel

[7] Chronicae Polonorum usque ad annum 1113. Ed. Jan Szlachtowski, Rudolf Köpke. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (a továbbiakban: MGH SS) IX. Hannover 1851. (a továbbiakban: Chronicae Polonorum) 418–478.

[8] *Király Péter*: A lengyel krónikák, évkönyvek és M. Miechow „Tractatus"-ának magyar vonatkozásai. Nyíregyháza 2004. 10–11.

[9] Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 51.

[10] *Veszprémy László*: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és kontextus. Századok 137. (2003) 461.

[11] *Bagi Dániel*: Remény a királyságra. A gnieznói találkozó „koronázási jelenete" a lengyel ősgestában és a mű kapcsolata a Könyves Kálmán kori magyar belpolitikával. Századok 137. (2003) 349–380.

és káplánokkal, míg nem teljesítette a Szent Szűz és annak a napnak kánoni óráit, valamint a hét bűnbánati zsoltárt örömmel, és ezt gyakran az elhaltakért való virrasztás után az összes zsoltárral toldotta meg. A szegények lábának mosásában, alamizsnálkodásban olyannyira áhítatosnak és buzgónak mutatkozott az egész zarándokút során, hogy senki, nála irgalmat kereső szűkölködő nem tért vissza könyörülete nélkül. És bármely püspöki helyre, apátságba vagy prépostságba ment az északi fejedelem, annak a helynek a püspöke, az apát vagy prépost, és néha maga Kálmán magyar király is rendes felvonulással Boleszló elé vonult. Maga Boleszló pedig mindenütt felajánlott valamit az egyházaknak, de ezeken a legfontosabb helyeken csak aranyat és palástokat hozott elő. És amilyen áhítattal fogadták egész Magyarországon a püspökök, apátok és prépostok, olyan bőkezűen gondoskodtak evilági szolgálatáról, és ő megajándékozta azokat, azok pedig őt. Mindazonáltal a királyi tisztviselők és szolgálók mindenütt követték, és a király bizalmasai feljegyzést készítettek a király számára arról, hol fogadták Boleszlót figyelmesebben vagy figyelmetlenebbül. És ha úgy látszott, hogy valaki figyelmesebben és tiszteletre méltóbban fogadja őt, arról azt mondták, hogy a király barátja és kétség kívül elnyeri az ő kegyét."[12]

A Geszta harmadik könyvének 25. fejezete egyfajta foglalata a mű eszmei mondanivalójának. Maga a *narratio* azonban nem itt, hanem a következő fejezet végén ér véget. Így a történetírásban máig nem született végleges ítélet arról, hogy a geszta írása valamilyen okból abbamaradt, vagy esetleg a 25. fejezet után egy újabb történet kezdődött volna. Mindazonáltal ahhoz nem férhet kétség, hogy a 25. fejezet — mind tartalmi, mind kompozíciós szempontból — az *opus* méltó lezárásának tekinthető. A fejedelem zarándoklatának bemutatása (egyben a Geszta leghosszabb, egybefüggő magyar vonatkozású passzusa) tulajdonképpen csak egy, és rögtön hozzá kell tenni, kisebb részét teszi ki ennek a fejezetnek. Gallus Anonymus ugyanitt volt kénytelen elmagyarázni, miért kel-

[12] Gallus III. 25.: „Nam cum ipse non ducatum, sed regnum magnificum gubernaret ac de diversis et christianorum et paganorum nationibus hostium dubitaret, semet ipsum regnumque suum servandum divine potentie commendavit et iter peregrinacionis ad sanctum Egidium sanctumque regem Stephanum occasione colloquii, paucissimis hoc rescientibus, summa devotione consumavit. Omnibus quippe diebus illius quadragesimae sola contentus panis et aque refectione jejunaret, nisi tanti laboris occasione discrecio presulum et abbatum missis et orationibus illud jejunium caritatis obsequio violaret. Singulis quoque diebus ab hospitio tamdiu pedibus quandoque nudis cum episcopis et capellanis incedebat, donec horas perpetuae Virginis dieique canonicas septemque psalmos cum letania poenitentiales adimplebat, et plerumque cursum psalterii post defunctorum vigilias adjungebat. In pedibus etiam pauperis abluendis, in elemosinis faciendis ita devotus et studiosus per totam viam illius peregrinationis existebat, quod nullus indigens ab eo misericordiam quaerens sine misericordia recedebat. Ad quecumque locum episcopalem, vel abbaciam, vel preposituram dux septentrionalis veniebat, episcopus ipsius loci, vel abbas, vel prepositus vel ipse rex Ungarorum Columannus aliquociens obviam Bolezlauo cum ordinata processione procedebat. Ipse autem Bolezlauus ubique semper aliquid per ecclesias offerebat, sed in illis locis principalibus nonnisi aurum et pallia proferebat. Et sic religiose per totam Ungariam ab episcopis et abbatibus et prepositis recipiebatur, ita munifice sibi corporale servitium ab ipsis cum summa diligentia parabatur, et ipsos ipse donabat, et ipse ab ipsis donabatur. Ubique tum eum ministri regis et servitium sequebatur, et ubi Bolezlavus diligentius vel negligentius reciperetur, notificandum regi a suis familiaribus notabatur. Et quicunque diligentius eum et honestius recipere videbatur, amicus esse regis vel gratiam inde consequi sine dubio dicebatur." — id. kiadás 156–158.

lett Ferdeszájú Boleszlónak eltávolítania a hatalomból testvérét, Zbigniewet, és a magyarországi zarándoklat leírása után részletes beszámolót olvashatunk arról, hogy miként fejezte be *peregrinatio*ját a fejedelem Gnieznóban, Szent Adalbert sírjánál. Ami magát a magyarországi utat illeti, az úti célok megválogatásában főbb és mellékes érdekek látszanak. Hogy melyek lehettek az utóbbiak, csak találgathatunk: a Geszta bejegyzése szerint Boleszló püspökségeket is felkeresett, azonban nem derül ki, mely egyházközpontokra gondolhatott a gesztaíró. Azonban egyértelműnek tűnik, hogy a zarándoklatnak két olyan állomása volt, mely elsőrendű célpontnak számított Boleszló útján: Szent István székesfehérvári sírja és a Szent László által alapított somogyvári apátság.

Szent László

Fügedi Erik, a magyar kutatás azon vonulatának képviselőjeként, mely úgy véli, hogy Szent László 1113-ban még Somogyváron nyugodhatott,[13] egyik tanulmányában figyelmeztetett arra, hogy Boleszló útjának egyik célja éppen a Lászlónál való tisztelgés lehetett.[14] Bár nincs egyetértés történetírásunkban abban a kérdésben, hogy a lengyel fejedelem látogatása idején valóban Somogyváron volt-e még László sírhelye,[15] kétségtelen tény, hogy László fontos szerepet játszott a Gesztában megörökített 11. század végi lengyel történelemben. Irodalmunk kellő részletességgel tisztázta Szent László és Lengyelország viszonyát.[16] László Lengyelországban született, abban az időben, amikor apja, I. Béla ott tartózkodott.[17] László lengyelországi tartózkodásának nyoma figyelhető meg Gallus Anonymus róla szóló egyik adatában, mely szerint „szokásaiban és életében teljesen lengyellé vált."[18] László uralkodása alatt két ügy befolyásolta

[13] *Hankó Ildikó*: A magyar királysírok sorsa Géza fejedelemtől Szapolyai Jánosig. Bp 1987. 85.; vö. Makk Ferenc erre vonatkozó szócikkét (KMTL 395.); *Kerny Terézia*: László király szentté avatása és kultuszának kibontakozása (1095–1301). In: Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és az Árpád-kor folklórjáról. Szerk. Pócs Éva, Voigt Vilmos. Bp. 1998. 175–197. (különösen: 176.).

[14] *Fügedi Erik*: Somogyvár francia monostora. In: Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár 1992. 55–60., 57.

[15] *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 685.; *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultusz és európai modellek. Bp. 2000. 155

[16] *Györffy György*: A lovagszent uralkodása. In: Magyarország története tíz kötetben I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. 894–940.; *Makk Ferenc:* Magyar küpolitika 896–1196. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1996.[2] 98. és 116.; *Székely György*: I. László király viszonya a német és a lengyel irányzatokhoz. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 47–55. (különösen: 50–52.); *Szegfű László:* I. László alakja a középkori forrásokban. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I. Szeged 1978. 37–46.; *Kristó Gyula*: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. Történelmi Szemle 42. (2000) 1–18. — Elnagyolva és csak a régebbi (lengyel és cseh) irodalom alapján tárgyalja még a kérdést *Svorad Zavarsky*: Obraz uhorského kráľa Sv. Ladislava v Kronike Galla Anonyma. Medea 1. (1997) 1–24.

[17] Ennek kronológiai problémáira leggazdagabban l. *Jerzy Dowiat*: Bela I węgierski w Polsce (1031/1032–1048). Przegląd Historyczny 56. (1965) 1–23. (különösen: 5.), ill. *Gerard Labuda:* Mieszko II Król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego. Kraków 1992. 175. és 183.

[18] Gallus I. c. 27.: „et quasi moribus et vita Polonus factus fuerat" – id. kiadás 52–53.

a két ország politikai kapcsolatait. Az egyik II. (Merész) Boleszló (1058–1079) király magyarországi száműzetése, illetve fiának, Mieszkónak († 1084 k.) a magyar udvarban való nevelkedése volt, a másik a magyar király beavatkozása az Ulászló Herman (1079–1102) és fiai között kitört trónviszályba. Ez utóbbinak mind Lengyelországban, mind Magyarországon komoly visszhangja lehetett, hiszen Gallus Anonymus részletesen emlékezett meg róla, illetve a magyar krónikakompozíció is hátrahagyott néhány információt ezzel kapcsolatban. A két hír eltér egymástól, a magyar krónikakompozíció arról tudósít, hogy a magyarok Krakkót ostromolták,[19] Gallus Anonymus azonban erről semmit sem tud, hanem arról számol be, hogy Ulászló Herman László magyar királyt és Bretiszláv cseh fejedelmet hívta be a Zbigniewet támogató wrocławiak ellen.[20] A Geszta információja kicsit zavarosnak tűnik, hiszen ugyanebben a fejezetben olvashatunk arról, hogy a cseh Bretiszláv Herman ellenében befogadta Zbigniewet,[21] azonban nem kétséges, hogy az itt eljegyzett eseményben László magyar királynak szerepe lehetett:

„Így aztán az igen csak megsértődött Ulászló és a nagy haragra gerjedt Sieciech László magyar királyt és Bretiszláv cseh fejedelmet hívták segítségül a wroclawiak ellen, de ebből inkább gyalázatuk és káruk származott, mint dicsőségük és hasznuk. Mert László király vasra verve vitte volna magával Sieciecht Magyarországra, ha az jóléte érdekében nem a kis Boleszlóval menekült volna el."[22]

Mindazonáltal a magyar királyról a politikai kapcsolatokon túl is hagyott hátra feljegyzéseket a gesztaíró. Így az első könyv 27. fejezetében a következőket olvashatjuk:

„Ugyanő [ti. Boleszló] Salamon királyt is elűzte saját erejéből Magyarországról, és a mind magas növésű, mind pedig kegyességben bővelkedő Lászlót helyezte a trónra. (...) Mondják, soha nem volt Magyarországnak ilyen királya, és már nem hoztak a földek annyi gyümölcsöt utána."[23]

---

[19] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Ed. A. Domanovszky. In: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999.[2] (a továbbiakban: SRH) I. 219–505. (c. 138.); Képes Krónika. Fordította Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák Kornél, Veszprémy László. Az utószót írta, a függeléket és az irodalomjegyzéket összeállította Szovák Kornél. Bp. 2004. 91., továbbá a 597. sz. jegyz.

[20] Gallus II., c. 4. (id. kiadás 68–71.). A probléma részletes kifejtését l. Gesta Principum Polonorum – The Deeds of the Princes of the Poles. Edited by J. M. Bak, U. Borkowska, G. Constable, G. Klaniczay. Translated and annotated by Paul W. Knoll and Frank Schaer, with a preface by Thomas N. Bisson (a továbbiakban: GpP). Central European Medieval Texts 3. Bp. – New York 2003. 126. (1. sz. jegyz.).

[21] Gallus II. c. 4.: „Sed, qui prius fugativi per diversa vagabantur, Brethizlaui ducis consilio in Bohemia congregantur. Sicque Bohemorum calliditate quosdam precio conduxerunt, qui Zbigneum furtim de claustro monalium extraxerunt." — id. kiadás 69.

[22] Uo. II. c. 4.: „Unde Wladislauus indignatus et Setheus ira nimis inflammatus Wladislauum Ungarie regem et Brethuzlauum Bohemie ducem in auxilium sibi contra Wratislauenses mandaverunt., unde plus dedecoris et dampni quam honoris et proficui habuerunt. Nam Setheum rex Wladislauus vinctum secum in Ungariam transportasset, ni pro salute cum parvulo Bolezlauo transfugisset." — id. kiadás 69.

[23] Uo I. c. 26.: „Ipse quoque Salamonem regem de Ungaria suis viribus effugavit, et in sede Wladislauum, sicut eminentem corpore, sic affluentem pietate collocavit. (...) Dicunt talem nunquam regem Ungariam habuisse, Neque terram iam post eum fructuosam sic fuisse." — id. kiadás 52.

A névtelen gesztaíró ezen információját irodalmunk egy része annak jeleként értelmezte, hogy Lászlót halála után már néhány évtizeddel valamilyen spontán, helyi szentkultusz vette körül,[24] míg mások, így Gerics József és Klaniczay Gábor, úgy vélték, hogy Gallus Anonymus e leírásában inkább a *bonitas regis* Alcuinra visszanyúló hagyományát kell keresni.[25]

Nézetünk szerint ez utóbbi vélemény talán jobban megalapozott, azonban a jelen munka szempontjából nem is az jelenti a legfontosabb szempontot, hogy László idézett ábrázolása valamilyen korai szentkultuszra, vagy csak az uralkodónak a jó termést biztosító képességére utal, hanem az, hogy milyen értéket képvisel a gesztaíró Lászlóról alkotott képe a mű egészében. Mindjárt meg kell jegyezni, hogy a műben szereplő nem kis számú személy közül László az egyetlen, akinek a testi tulajdonságairól ír a szerző.[26] Sem a Geszta megrendelője, III. Boleszló, sem az ő nagy példaképe, az első lengyel király nem részesült ilyen kitüntető figyelemben. Ugyancsak egyedi értéket képvisel az uralkodó jó termést biztosító képessége. A Geszta egészében egy alkalommal fordul még elő hasonló leírás: az első könyvben megadott geográfiai bevezetőben hívja fel a szerző a figyelmet Lengyelország különösen jó természeti adottságaira.[27]

Másrészről Gallus Anonymusnak a Lászlóról írott, felettébb hízelgő beállításának fényében látszik igazán, mennyire eltérő beállításban ábrázolja a magyar királyt a következő fejezetben:

„Mikor László király hírül vette, hogy Boleszló érkezik, részben örült barátjának, részben viszont megmaradt a haragja. Részben örvendett, hogy fivérét és barátját fogadja, de fájlalta, hogy annak fivére, Ulászló ellenségévé lett. Nem külföldiként vagy vendégként fogadta, vagy ahogy az egyenlő az egyenlőt szokta, hanem úgy, mint ahogy jog szerint a vitéznek kell fogadnia a fejedelmet, vagy hercegnek a királyt, vagy királynak a császárt. Boleszló Lászlót királyának nevezte, László pedig elismerte, hogy őáltala lett királlyá. Boleszló esetében azonban egy valamit hiúsága számlájára kell írni, ami sokat ártott korábbi

---

[24] *Kornél Szovák:* The Image of the Ideal King in Twelfth-Century Hungary (Remarks on the Legend of St. Ladislas). In: Kings and Kingship in Medieval Europe. Edd. Anne J. Duggen, Janet Nelson. London 1994. 247. (19. sz. jegyz.); *Kerny T.: László király szentté avatása* i. m. 175–197.

[25] *Gerics József*: Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Székely György, Horváth János. (Memoria saeculorum Hungariae 1.) Bp. 1974. 129–130.; *Szovák Kornél*: Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái). Századok 134. (2000) 127.; *Klaniczay G.*: Az uralkodók szentsége i. m. 155., aki azonban e helyen Gerics József álláspontját helytelenül közölte, vö. *Gerics József – Ladányi Erzsébet*: Szent László csodás tettei krónikáinkban. Magyar Könyvszemle 117. (2001) 20–31., a fama sanctitatis elutasításával kapcsolatban l. 26–27., ill. még 28–29.

[26] Egy kivétel mindenképpen megjegyzendő: a III. Boleszlóval ellenséges Sieciech vajda jellemzését Gallus Anonymus Sallustius Catilinájáról mintázta. Ebben azonban — ismerve a szerző vonzódását Sallustiushoz és műveihez — inkább irodalmi mintát, mint tudatos forrásátvételt vélelmezhetünk: Gallus II. c. 4.: „Setheus palatinus comes ... vir ... nobilis et formosus erat, sed avaricia excecatus" — id. kiadás 69., vö. Sallustius: De coniuratione Catilinae c. 5. — Gallus Anonymus antik olvasmányaival kapcsolatban l. még *Karol Maleczyński*: ródła literackie kroniki t. zw. Galla anonima. Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Lwowie 14. (1934) 54–58.

[27] Gallus I. Prohemium: „Patria, ubi aer salubris, ager fertilis, silva melliflua, aqua piscosa..."— id. kiadás 8.

jelességének. Mert amikor a menekült belépett az idegen országba, és egy paraszt sem engedelmeskedett neki, László alázatos férfiúként eléje sietett, és tisztelete jeléül lováról leszállva várt a távolból közeledőre. Azonban Boleszló nem respektálta a szelíd király alázatát, hanem szívében veszedelmes dölyfös gőg ágaskodott, és így szólt: »Én neveltem őt fogadott fiamként Lengyelországban, én helyeztem őt Magyarország trónjára. Nem illik tehát, hogy egyenlőként tiszteljem, hanem úgy járja, hogy lovamon ülve, mint a fejedelmek egyikét csókoljam meg őt.« Észrevévén ezt László, megharagudott és kitért az útjából, mindazonáltal kieszközölte, hogy egész országában úrként szolgáljanak neki. Később pedig egyetértésben és barátként, fivérek módjára találkoztak. Mindazonáltal magyarok erősebben és mélyebben szívükbe vésték ezt. Nagy irigységet keltett a magyaroknál, és — ahogy mondják — ezzel siettette halálát".[28]

Ellentétben a 27. fejezet a *bonitas regis* elveinek megfelelő beállítással, itt már kétféle szemponttal találkozunk: egyrészről úgy tűnik, mintha a szerző kétségbe vonná László uralmának jogosságát, és II. Boleszlóval szemben alávetett helyzetben ábrázolja, míg ugyanabban a fejezetben a Boleszló szájába adott megjegyzésekért tulajdonképpen a lengyel királyt teszi felelőssé. A Gallus Anonymus által színre vitt jelenet értelmezéséhez mindenképpen tisztázni kell, milyen volt a viszony László és II. Boleszló között, illetve, ami ennél talán még fontosabb, milyen volt a viszonya III. Boleszlónak hasonló nevű rokonához.

Ismeretes, hogy II. Boleszló magyarországi száműzetésének oka Szaniszló krakkói püspök megöletése volt. Ennek hátterében a 11. század utolsó harmadának sajátságos lengyel belpolitikai ügyeit kell keresnünk.

Az 1033-ban kötött merseburgi béke óta a lengyel királyság (illetve fejedelemség) adófizetője volt a birodalomnak, sőt — ahogy erre fenn már utaltunk — a királyság intézménye is megszűnt. A királyság időleges visszaállításának lehetősége 1076-ban érkezett el, amikor az investitúra-küzdelmek megindulása miatt a birodalom figyelme elfordult Lengyelország felől. IV. Henrik meggyengült helyzetét kihasználva II. Boleszló királlyá koronáztatta magát. Nem oldódott meg azonban a belső hatalmi harc kérdése. II. Boleszló fivére, Ulászló Herman a hatalom megragadása érdekében birodalombarát politikát folyta-

[28] Uo. I. c. 28.: „Cum audisset Wladislauus Bolezlauum advenire, partim gaudet ex amico, partim restat locus ire, partim ex recepto quidem fratre gaudet et amico, sed de fratre Wladislauo facto dolet inimico. Non eum recipit velud extraneum vel hospitem, vel par parem recipere quisque solet, sed quasi miles principem, vel dux regem, vel rex impratorem recipere iure debet. Bolezlauus Wladislauum suum regem appellabat, Wladislauus se per eum regem factum cognoscebat. In Bolezlauo tamen unum ascribendum est vanitati, quod eius pristine multum obfuit probitati. Nam cum regnum alienum fugativus introiret, cumque nullus rusticorum fugativo obediret, obviam ire Bolezlauo Wladislauus út vir humilis properabat, eumque propinquantem eminus equo descendens ob reverentiam expectabat. At contra Bolezlauus humilitatem regis mansueti non respexit, sed in pestifere fastum superbie cor erexit. Hunc, inquit, alumpnum in Polonia educavi, hunc rege min Ungaria collocavi. Non decet eum me ut equalem venerari, sed equo sedentem ut quemlibet de principibus osculari. Quod intendens Wladislauus aliquantulum egre tulit et ab itinere declinavit, ei tamen servicium per totam terram fieri satis magnifice commendavit. Postea vero concorditer et amicabiliter inter se sicut fratres convenerunt, Ungari tamen illud altius et profundius in corde notaverunt. Unde magnam sibi Ungarorum invidiam cumulavit, indeque cicius extrema dies eum, ut aiunt, occupavit." — id. kiadás 53–54.

tott. A régebbi történetírás úgy vélte, hogy a püspök ebben a hatalmi harcban szembe fordult Boleszlóval, és ezért végeztette ki 1079-ben az uralkodó, bár újabban Gerard Labuda kimutatta, hogy a konfliktus alapja nem a két testvér közötti hatalmi torzsalkodás volt, hanem az, hogy a püspök és a király eltérően ítélte meg a belső politikai reformok véghezvitelének szükségességét.[29] A király, feltehetően azért, mert a nagy pogánylázadások utáni keménykezű politikája miatt a püspök szembe fordult vele, 1079-ben megölette.[30] Gallus Anonymus egyébként erről nagyon visszafogottan nyilatkozott, nem akarta felmenteni sem az áruló püspököt, sem a bosszúálló királyt,[31] bár megjegyezte: sokat ártott Boleszlónak, hogy a bűnt bűnnel torolta meg.[32] Természetesen ezt az 1079-ben kialakult helyzetet 1113 után, a mű megírása idején érvényes elvárások alapján szükséges értelmezni. Ekkor III. Boleszlónak két fő célt kellett követnie: bebizonyítania a közvélemény előtt fivére, Zbigniew törvénytelen mivoltát, illetve visszavezetnie saját uralmát a lengyel királyság megalapítójára, I. Boleszlóra. E célkitűzések ismeretében látszik igazán, milyen bonyolult viszonyrendszert kellett elfogadható módon ábrázolnia a szerzőnek. III. Boleszló emlékezetre méltó ősei között ugyanis előkelő helyet foglalt el II. Boleszló, aki a két korábbi 11. századi király mellett — megkoronázottsága miatt — megteremthette a jogalapot a királyi cím visszaszerzésére. Jellemzően mutatja e feladat nehézségét, hogy Merész Boleszlóról sem tudott egységes képet rajzolni a gesztaíró. Míg a 28. fejezetben általában elmarasztalóan nyilatkozott személyéről, addig az uralkodása megörökítésének szentelt 23–26. fejezetben ő is beléphet III. Boleszló mél-

[29] *Gerard Labuda*: Święty Stanisław biskup krakowski, patron Polski. Poznań 2000. 63–70., ill. 70–74.

[30] Szaniszló püspök megöletésének okai a 15. század végétől foglalkoztatják a történetírást, amikor Jan Długosz megalkotta a vértanú püspök életrajzát (Vita sanctissimi Stanislai, episcopi Cracoviensis. Ed. I. Polkowski, Ż. Pauli. In: Ioannis Dlugossii opera omnia I. Cracoviae 1887. 1–92.), felvázolván benne a „jó püspök" és a „gyilkos király" ellentétpárját. Ez a nézet egészen a 20. század elejéig tartotta magát, amikor is Tadeusz Wojciechowski átértékelte az eset körülményeit, és arra a következtetésre jutott, hogy a gyilkosság ezért következhetett be, mert a püspök nyíltan szembefordult Boleszlóval, és Ulászlót támogatta. Wojciechowski állítását egy önkényes szövegmódosítással támasztotta alá. A jelen munkában is idézett gesztafejezet, melyben László fogadja Boleszlót (Gallus I., c. 28.) egyetlen kéziratban maradt fenn, melyben a kritikai kiadásba is bekerült „sed de fratre Wladislauo facto dolet inimico" eredetileg „sed deferre Wladislauo facto dolet inimico" formában szerepelt. Ezt a jobb érthetőség kedvéért változtatták meg, egyébként Wojciechowski eredményei alapján. A szövegrészlet filológiai problémáit az a kérdés jelenti, hogy az eredetileg rekonstruálható szöveg értelmében a két Wladislaus ugyanaz-e, tehát csak László magyar királyról van-e szó a jelenetben, ahogy legutóbb Gerard Labuda kísérelte meg bebizonyítani (*Labuda, G.*: Święty Stanisław i. m. 71–72.), vagy a második, dativusban álló „Wladislaus" Ulászlót jelenti, ahogy a kutatás fő vonulata ezt vélelmezi. A jelen munka szempontjából azonban (megjegyezve, hogy igen kevés a valószínűsége annak, hogy Gallus Anonymus írói stílusát, vagy legalábbis a kézirat másolójának szokásait figyelembe véve a két „Wladislaus" ugyanarra a személyre vonatkozik), mindez másodlagos jelentőségű, mert László jelenléte e történetírói vitától független a vizsgált fejezetben.

[31] Gallus I. c. 27.: „Neque enim traditorem episcopum excusamus, neque regem vindicantem sis se turpiter comendamus..."— id. kiadás 53.

[32] Uo. I. c. 27.: „multum sibi nocuit, cum peccato peccatum adhibuit" — id. kiadás 53. — A püspök megöletésének körülményeire l.: *Tadeusz Wojciechowski*: Faktum biskupa Stanisława. Poprzedza: Kto był Gallus? In: *Uő*: Szkice historyczne jedenastego wieku. Warszawa 1951.3 261–262.; *Labuda, G.*: Święty Stanisław i. m. 73.

tó emlékű őseinek sorába. Így Merész Boleszló Nagy Boleszló király méltó örököse volt, bátor és merész vitéz (*audax fuit miles et strennuus*), a vendégek jóságos befogadója (*hospitum susceptor benignus*), hadi erényeiben is csak a makulátlan példaképhez volt hasonlítható.[33] Különösen kedvező beállítást tartalmaz a király és a szegény klerikus találkozását leíró fejezet, ahol a király bőkezűsége és nagylelkűsége ismerszik meg.[34]

A másik faktor, amelyet a gesztaírónak mindenképpen figyelembe kellett vennie a 27. és 28. fejezet megkomponálásakor, Ulászló Herman szerepe volt. Herman III. Boleszló apja volt. 1113-ban már nem élt, uralma törvényességének hangsúlyozása azonban mindenképpen szükséges volt annak bizonyítására, hogy III. Boleszló Zbigniewvel szembeni hatalmi igényei jogosak. III. Boleszló ugyanis hatalmát csak apjától, illetve az ország még apja életében történt felosztásából vezethette le. Még bonyolultabbá teszi a fejezet értelmezését az a körülmény, hogy 1079-ben a birodalommal éppen II. Boleszló fordult szembe, ami 1113-ból nézve erénynek tűnhetett, míg a III. Boleszló létezéséhez nélkülözhetetlen Ulászló Herman mind akkor, mind a későbbiekben a birodalom pártján állt, és ez 1113-ban ellenkezett III. Boleszló érdekeivel.

Mindennek fényében érthető, hogy Gallus Anonymusnak egy nagyon kényes feladatot kellett megoldania a 28. fejezetben. Úgy kellett II. Boleszló elűzetését igazolnia (ez tette ugyanis lehetővé III. Boleszló számára, hogy Herman után uralkodjon), hogy közben a királyi hatalom vonatkozásában éppen az elűzött királyt kellett meg tennie III. Boleszló egyik legfontosabb ősévé. E sajátos „érdekegyeztetési program" alapelveinek esett áldozatul László király. A magyar királyt egyszerre ábrázolta szelídnek a szerző, szemben Boleszló gőgösségével, de másik oldalról a Geszta alapvető programcélkitűzését követve III. Boleszló királyi elődjének rendelte alá, leírva róla, hogy uralmát csak Boleszlónak köszönheti.[35]

A fenn elmondottak alapján a következő megállapításokat tehetjük László ábrázolásával kapcsolatban. Nehezen tagadható el, hogy Gallus Anonymus kétféle leírást őrzött meg a magyar királyról: az egyikben uralkodói erényeit hangsúlyozza, a másikban azonban II. Boleszlóval szemben kétségbe vonja hatalmát. A kétféle leírás alapján arra lehet következtetni, hogy egymástól független, két különböző forrásból származnak.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, honnan származhattak szerzőnk ismeretei, nem kerülhető meg, hogy kitérjünk a Lászlónak a magyar forrásokban való ábrázolását tárgyaló nézetekre.

A Szent Lászlóról fennmaradt két alapvető kútfő, a legenda, illetve a krónika szövegkapcsolatát történettudományunkban Bartoniek Emma kellő alapossággal tisztázta, rámutatva, hogy a két különböző, egymásból le nem vezethető legendaszerkesztmény közös őse használta forrásként a krónikát, és nem fordítva.[36] Véleményét a kutatás egy része magáévá tette a későbbiek-

[33] Gallus I. c. 23. (id. kiadás 48–49.).

[34] Uo. I. c. 26. (id. kiadás 51–52.).

[35] Uo. I. c. 28: „non decet eum me ut equalem venerari, sed equo sedentem ut quemlibet de principibus osculari" — id. kiadás 53–54.

[36] Legenda sancti Ladislai regis. Ed. E. Bartoniek. In: SRH II. 509–511.

ben,[37] míg mások részben vagy egészben a legendából származtatták a krónika információit.[38] Különösen éles vita alakult ki Csóka J. Lajos és Gerics József között. Csóka a krónikában a Lászlóról szóló részek befejezésekor közölt utalást az uralkodó *gesta*jára[39] a legendával azonosította, és meglelni vélte annak bizonyítékát, hogy a legenda szolgált kútfőként egy 1210 körül keletkezett krónika számára.[40] Vélekedését kimerítő alapossággal cáfolta Gerics József.[41] Megállapításait a következőkben Gallus Anonymus Lászlóról szóló információival is igazolni kívánjuk.

Gallus Anonymus a Lászlóról hátrahagyott kedvezőbb beállításában két alapvető tulajdonságát emeli ki a királynak: a kegyességét (*pietas*) és a testi felépítését. Ha összevetjük a Geszta ezen információját a krónikaszerkesztmény, illetve a legenda feljegyzésével, látható, hogy mindkét magyar kútfő tartalmazza a *pietas*ra mint uralkodói erényre való utalást.

Gallus Anonymus	Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.	Legenda Ladislai regis
sicut eminentem corpore, sic affluentem pietate	*Omnes enim noverant ipsum esse vestitum consummatione virtutum, fide catholicum, pietate precipuum, largitate munificum*[43]	*potens pietate precipuus tamen erat largitate*

Azonban éppen Gerics József eredményeinek köszönhetően tudjuk, hogy a legenda, a *pietas*t háttérbe szorítva, a *iustitia* erényét helyezi előtérbe, megtámogatva azt a *largitas* erényével is.[45] Gallus Anonymus utalása tehát mintegy tükörképét adja a Szent Lászlóról a 12. század elején alkotott véleményeknek, amelyek a törvényes királyt trónjáról letaszító Lászlóban — megkerülve hatalma jogszerűségének kérdését — a kegyességre helyezték a hangsúlyt.

---

[37] Így pl. Bartoniek Emma a legenda kritikai kiadásának előszavában; *Ifj. Horváth János*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 190.; *Gerics József*: Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961. 100.; *Gerics J.*: Krónikáink i. m. 117–118.; *Mezey László*: Athleta patriae. Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása. In: Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. Mezey László. Bp. 1980. 21.; *Szovák K.*: Szent László i. m. 129.

[38] *Kristó Gyula.*: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). Századok 108. (1974) 606.; *Szelestei N. László:* A Szent László legenda szöveghagyományozódásáról. (Ismeretlen legendaváltozat). Magyar Könyvszemle 100. (1984) 198., 203.; *Klaniczay G.*: Az uralkodók szentsége i. m. 156–157. Nem tartja kizártnak ennek lehetőségét Kristó Gyula, l. *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2003. 43–44.

[39] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.: „Si quem autem scire delectat, quot et quanta bona genti sue beatus Ladislaus fecit, de gestis eiusdem plenam poterit habere notitiam." — SRH I. 420.

[40] *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) Bp. 1967. 670.

[41] *Gerics J.*: Krónikáink i. m. 118–119.

[42] Gallus I. c. 27. (id. kiadás 52–53.).

[43] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. (SRH I. 406.).

[44] Legenda Ladislai regis (SRH II. 518–519.).

[45] *Gerics J.*: Krónikáink i. m. 119

Bonyolultabb a helyzet a Geszta 27. fejezetében megőrzött másik információval, melyben a király „kiemelkedő testé"-ről esik szó. László testi adottságairól a krónika nem őrzött meg információkat, csak a legenda:

Gallus Anonymus	Legenda Ladislai regis
sicut eminentem corpore	*Erat enim manu fortis et visu desiderabilis et secundum phisonomiam leonis magnas habens extremitates statura quippe procerus ceterisque hominibus ab humero supra praeeinens ita*[46]

Nézetünk szerint éppen Gallus Anonymus feljegyzése bizonyítja, hogy a László testi adottságaira vonatkozó elképzelések már jóval a legenda megszületése előtt ismertek voltak. Nem dönthető el azonban végérvényes bizonyossággal, hogy a később keletkezett legendában megőrzött testi tulajdonságok és Gallus Anonymus adata egy közös írott forrásra mennek-e vissza (azaz a krónika Lászlóról szóló eredeti szövege tartalmazta-e a király jó testi adottságra vonatkozó megjegyzést), vagy mind Gallus Anonymus, mind a legenda egy — a Geszta tanúbizonysága szerint — már a 12. század elején ismert, nem írásos hagyományt tükröz. Mindazonáltal a jelen dolgozatban óvatos feltevésként kívánjuk megjegyezni, hogy a névtelen geszta-szerző *sicut eminentem corpore, sic affluentem pietate* szövegrészlete egybefüggő átvételt sugall, nem tartjuk tehát kizártnak, hogy a krónika eredeti szerkesztése tartalmazhatta mindkét megjegyzést.

Gallus Anonymus gesztája tehát, egyfajta kontrollforrásként, jól tükrözi a Lászlóról élő korábbi és későbbi, egymásnak némileg ellentmondó álláspontot. Legutóbb Veszprémy László mutatott rá, hogy a Gesztában egyértelműen tetten érhető a Lászlóról a 11–12. század fordulóján élő idoneista kép.[47] Ez kétségtelenül így is van, azonban éppen a fenn idézett másik gesztapasszus bizonyítja, hogy élt Lászlóról egy másik kép is, amely a király legitimitásával foglalkozott, mégpedig határozottan kétségbe vonva azt. Bár ez utóbbi sajátságos okokból keletkezett — mivel a gesztaírónak komoly feladatot jelenthetett 1113-ból visszatekintve rendet tenni Ulászló Herman és II. Boleszló vitájában —, mégsem tagadható, hogy a gesztában egyszerre létezett a két álláspont a magyar királlyal kapcsolatban. Úgy véljük továbbá, hogy a 28. fejezet leírása támaszkodhatott korábbi információkra, melyeket a gesztaíró Krakkóban ismerhetett meg. Kétségtelen, hogy László Salamonnal szembeni magatartása nem maradhatott ismeretlen a krakkói udvar előtt, különösen úgy, hogy Gallus Anonymus egyértelműen II. Boleszlónak tulajdonította László Salamonnal szembeni győzelmét. Ráadásul nem szabad elfelejteni, hogy Ulászló Herman közvetlenül is értesülhetett László és Salamon trónküzdelmeiről, hiszen a lengyel uralkodó a cseh Judit halála után Salamon özvegyét vette feleségül.[48] Valószínű, hogy a másik

[46] Legenda Ladislai regis c. 3. (SRH II. 517.).

[47] *Veszprémy László:* Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. Századok 138. (2004) 331.

[48] Gallus II. c. 1.: „Wladislauus dux ... sororem imperatoris tertii Henrici, uxorem prius Salamonis Ungarie regis in matrimonium desponsavit..."— id. kiadás 63.

jellemzés — mely Lászlót, már halála után, kegyessége és jó termést hozó képessége, valamint testalkata szempontjából ítélte meg — magyarországi forrásból származhatott, és — ahogy ezt történetírásunk megállapította — jó példáját adja a Kálmán udvarában kialakított újszerű László-képnek. Mint legutóbb Veszprémy László is ráirányította a figyelmet, László Kálmán-kori negligálása már-már István szentségét veszélyeztethette volna, így az udvari propagandában az egyébként legitimista Kálmán-kori felfogásban nem Salamon kapott helyet, hanem László.[49]

Azonban a magyar király kétféle politikai megítélésén kívül még valami összeköti személyét a Gesztával: Szent Egyed közép-európai kultusza.

A szent gesztabeli szereplésének megfelelő értékelését bonyolultabbá teszi az a tény, hogy a Gesztában rajta kívül még Szűz Mária, valamint három szent férfiú is helyet kapott: Adalbert, Lőrinc és Móric. Így megkerülhetetlen, hogy a jelen munkában az öt szent alakjával is foglalkozzunk.[50] A vizsgálat szempontjául a szenteknek a Gesztában betöltött funkcióját kívánjuk alkalmazni.

Ha mennyiségi szempontból közelítünk a műben helyet kapott szentekhez, kétségtelenül Szent Adalbertet kell első helyre tennünk. Adalbert a Geszta következő helyein jut szerephez: az 1000. évi gnieznói találkozó kapcsán,[51] a 11. századi pogánylázadás okán, amikor a csehek elrabolták Gnieznóban őrzött relikviáit és Prágába vitték.[52] A Geszta fenntartott még egy adatot ugyanebből az időszakból. Itt Adalbert nem saját jogon, hanem Gaudentius testvéreként szerepel.[53] Megjelenik továbbá III. Boleszló (illetve Ulászló Herman) hadi tettei bemutatása során egy a pomeránok által ostromolt, közelebbről meg nem nevezett vár védelmével összefüggésben. Itt a vértanú püspök fehér lovon érkező alakként karddal űzi a pomeránokat.[54] Szent Adalbert utolsó említése a mű végén olvasható, III. Boleszló magyarországi zarándokútja befejeztével a fejedelem az ő sírjánál kívánta megtartatni a húsvéti misét.[55]

Adalbert mellett Szent Lőrinc a második legtöbbet említett szent. A gesztában kifejtett tevékenysége és szerepe egyetlen téma, a pomeránok és III. Boleszló háborúskodása köré csoportosítható. Így a harmadik könyv tartalmi összefoglalóját adó epilógusban találkozunk első említésével,[56] majd rögtön ugyanennek a könyv-

---

[49] *Veszprémy L.*: Megjegyzések i. m. 331.

[50] Egyfajta — nézetünk szerint nem helyes — tipologizálást kínál *Terezia Dunin-Wasowicz*: St. Gilles et la Pologne aux XIe et XIIe siècles. Annales du midi 82. (1970) 134. E szerint Szent Egyed a kiválasztottakat képviseli, Lőrinc a harcolókat testesíti meg, míg Adalbert a tömegeket, Szűz Mária és Szent Móric megemlítése teljes mértékben hiányzik.

[51] Gallus I. c. 6. (id. kiadás 12.).

[52] Uo I. c. 19.: „Eo tempore Bohemi Gneznen et Poznan destruxerunt, santique corpus Adalberti abstuerunt." — id. kiadás 42–43.

[53] Uo. I., c. 19: „quia Gaudentius, Sancti Adalberti frater et successor"— id. kiadás 42–43.

[54] Uo II. 6.: „Apparuit namque quidam super album equum Pomeranis armatus, qui gladio eos extracto territabat..."— id. kiadás 73–74.

[55] Uo III. 25.: „sed ad sepuchrum Sancti Adalberti. Pascha Domini celebraturus, cum eodem peregrinationis proposito perduravit" — id. kiadás 158.

[56] Uo. III. Epilogus: „In hiis ergo collaudemus Deum et Laurencium..." – id. kiadás 125.

nek az első fejezetében bukkan fel neve. Itt ugyancsak a pomeránok elleni harcban segíti ki a lengyeleket.[57]

Hasonló funkciót tölt be Mária. Ünnepnapján arat győzelmet Ulászló Herman az ellenség felett,[58] és ugyancsak az ő segítségét kéri fia, Boleszló katonai győzelméhez.[59]

Egyetlen esetben, a gnieznói „koronázási" aktus leírásánál szerepel Móric, többször nem bukkan fel személye a gesztában.[60]

A felsoroltak közül Szent Lőrinc és Szent Móric a német császári dinasztia családi szentjei is voltak, segítségükkel győzte le I. Ottó 955-ben a magyarokat Augsburgnál.[61] Így érthető, hogy Szent Lőrinc szerepét domborítja ki a Geszta a pogányok elleni, fenn idézett harc kapcsán. Különösebb elvi jelentőséget azonban szerepeltetésének nem tulajdoníthatunk, megemlítése — nézetünk szerint — annak köszönhető, hogy a gesztaíró által feljegyzésre érdemesített pomerán támadás éppen neve napján történt. Bár kevesebb említést kap, Szent Móric jelentősége mégis nagyobb Lőrincénél a gesztában: a gnieznói találkozó történetileg igazolható tényleges eseményei ugyanis az ő védnöksége alatt álló birodalmi szent lándzsa mint hatalmi jelvény átadásában csúcsosodnak ki.

Nehezebb kérdést jelent Adalbert funkciója a gesztában. Itt egyrészről Szent Lőrincéhez hasonló feladatot lát el, azonban sokkal lényegesebb ennél a lengyel állam megszületésekor játszott szerepe. Mivel erről korábban részletesen kifejtettük álláspontunkat, itt csak arra szükséges emlékeztetni, hogy világosan látszik: III. Ottó 1000. évi gnieznói útjának eredeti célja éppen Adalbert sírjának felkeresése volt. Azonban gyanús, hogy a szent férfiú kétségbevonhatatlan jelentősége ellenére milyen szegényes az az információmennyiség, amelyet érdemesnek tartott feljegyezni a gesztaíró a vértanúról. A legszükségesebb híreken túl (poroszországi térítőútja, halála, testének megvásárlása és gnieznói eltemetése) a Gesztából semmi olyasmit nem tudunk meg, ami Adalbert mártíromságával lenne kapcsolatos. Ismeretes továbbá, hogy a kutatók nagyobb része úgy véli: az Adalbertről írottakat Gallus Anonymus a vértanú elveszett *passio*jából, az úgynevezett *Liber de passione martyris*ből ismerhette meg. Nincs módunk e helyen részletesen foglalkozni a prágai püspök elveszett szenvedéstörténetének problémájával, így csak a következőket kívánjuk megjegyezni: ha abból indulunk ki, amit a kutatás uralkodó áramlata vélelmez — hogy tudniillik a szenvedéstörténet tartalmazta a gnieznói találkozó egészét —, akkor (Gallus

[57] Uo., III. c. 1.: „Multis et innumerabilis Bolezlaui tercii gestis militaribus memorandis intitulandum precipue, qualiter sancti Laurentii die contigerit Pomoranis..." — id. kiadás 127.;uo., III. c. 1.: „sed in sancti Laurentii sacrosancto [scil. pomorani] quasi sorices de latibulis emerserunt indicioque suo non humana, sed manu divina perierunt" — id. kiadás 127.; uo. c. 1.: „Martir Laurenti, populo succurre merenti! (...) Martir Laurenti, populo vim tolle furenti!" — id. kiadás 127.

[58] Uo. II. c. 1.: „eiusque victorie gaudium Dei genitricis assumptio geminavit" — id. kiadás 63.

[59] Uo. II. c.28. (id. kiadás 95–96.).

[60] Uo I. c. 6. (id. kiadás 12.).

[61] *Helmut Beumann:* Laurentius und Mauritius. Zu den missionspolitischen Folgen des Ungarnsieges Ottos des Großen. In: Festschrift für Walter Schlesinger. Hrsg. Helmut Beumann. Köln–Wien 1973. Bd. II., 238–272. (különösen 239.).

Anonymus szövegét alapul véve) ennek a *passio*nak sokkal inkább III. Ottóról és Bátor Boleszlóról kellett volna szólnia, mint a néhai prágai püspökről. Gallus Anonymus gesztája — ellentétben Adalbert mind a 11., mind a 12. század elején nyilvánvalóan erős kultúszától (amire bizonyíték III. Boleszló zarándokútja utáni húsvéti miséje is) — teljesen háttérbe szorítja a vértanút, és helyette az első lengyel királyt és III. Ottót helyezi előtérbe.[62]

A csak a gnieznói találkozó kapcsán említett Szent Móric kivételével tehát Adalbertet, Lőrincet és Máriát egy jellegzetesség köti össze a gesztában: mindhárman uralkodóknak nyújtanak segítséget a harcban. A szenteknek e funkciója nem ismeretlen a korabeli irodalomban,[63] sőt — František Graus tipológiája alapján — jól látható, hogy e szerepükben Adalbert és Lőrinc más megjelenési formát vesznek fel: Adalbert személyesen űzi el a pogányokat, míg Lőrinc és Mária esetében már az is elegendő a győzelemhez, hogy a csata a szent neve napján folyt le.[64]

Ezzel szemben másképp, és sokkal erősebben tetten érhető Szent Egyed hatása a Geszta egészén. Már az első könyv epilógusához írott versből kiderül, hogy Szent Egyed nem lehetett közömbös sem a gesztaíró, sem a mű megrendelője számára, hiszen a fejedelem megszületését is a néhai Saint-Gilles-i apát közbenjárásának tulajdonította: „Boleszló, jó fejedelem, születése isteni kegyelem. Szent Egyednek könyörgése oka élte kezdetének. És ha Isten úgy akarja, meg kedvetek is így tartja, elmondjuk most tinéktek, hogy is volt e történet".[65]

A történet, amelyet az epilógus további részein kívül a szerző még egyszer fontosnak tartott megjegyezni az első könyv utolsó fejezeteiben is, a következő: Ulászló Herman és felesége, Judit már régóta vágytak gyermekáldásra. Mivel elkerülte őket a fiúáldás, egy bizonyos Franco püspök (*Poloniensis episcopus*) tanácsára, aki felvilágosította őket Szent Egyed létezéséről, aranyból készíttettek egy gyermekformájú szobrot, és azt más értékes ajándékokkal együtt elküldték Saint-Gilles-be, Szent Egyed közbenjárását kérve a gyermekáldás érdekében. A szerzetesek három napig tartó folyamatos könyörgése végre meghallgattatásra talált, és, Gallus Anonymus információi szerint, mire a követség hazaért, Judit már várandós volt a jövendő fejedelemmel.[66] Nem kevésbé fontos szerephez jut Szent Egyed a Geszta befejezésekor: a bűnbánó Boleszló nála nyer bűnbocsánatot Somogyváron.[67]

---

[62] *Bagi D.*: Remény a királyságra i. m. 359–361.

[63] *František Graus*: Der Heilige als Schlachtenhelfer. Zur Nationalisierung einer Wundererzählung in der mittelalterlichen Chronistik. In: Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag. Hrsg. Klaus-Urlich Jäschke, Reinhard Wenskus. Sigmaringen 1977. 331. Adalberttel kapcsolatban l. még *Brygida Kürbis*: Wizerunki Piastów w opiniach dziejopisarskich. In: Piastowie w dziejach Polski. Zbiór artykułów z okazji trzechsetnej rocznicy wygaśnięcia dynastii Piastów. Red. Roman Heck. Wrocław–Warszawa 1975. 207.

[64] *Graus, F.*: Der Heilige als Schlachtenhelfer i. m. 336–337.

[65] Gallus I. Epylogus: „Bolezlauus dux inclitus, Dei dono progenitus, hic per preces Egedii, sumpsit causam exordii. Qualiter istud fuerit, si deus hoc annuerit, possumus vobis dicere, si placeat addiscere." — id. kiadás 5.

[66] Uo., I. Epylogus: „Transeuntes Burgundiam remearunt Poloniam. Ergo gravem inveniunt Ducissam, quando veniunt." — id. kiadás 5.

[67] Uo., III. c. 25. (id. kiadás 158–159.)

A történeti irodalomban soha nem alakult ki konszenzus arról, milyen kapcsolat fűzi össze a szent férfiút és az első lengyel történeti munkát. Jelenlétét a gesztában mindig abban az irányban igyekeztek hasznosítani, hogy miként rekonstruálható a gesztaíró származási helye Saint-Gilles ismertsége alapján,[68] azaz Saint-Gilles és a Piast dinasztia tényleges kapcsolatait próbálták igazolni vagy cáfolni. Így például a szerző dél-francia eredete mellett érvelő tudósokat erősen kritizáló Karol Maleczyński, aki egyébként Szent Egyed lengyelországi ismertségét nem tagadta,[69] több alkalommal is hangot adott azon meggyőződésének, hogy Saint-Gilles (és Provance általában) jelentéktelen szerepet játszott a 11–12. század kulturális életében.[70] Erős kritikával illette továbbá Ulászló Hermannak csak a Gesztában fennmaradt, a Saint-Gilles-i apáthoz címzett levelét, kiemelve, hogy ebben az időben nem a Gallus Anonymusnál is említett Odilo volt Saint-Gilles apátja, hanem Benedek.[71] Ugyancsak negligálta Szent Egyed jelenlétét a gesztában Josef Bujnoch, aki (ismét csak a szerző kilétét kutatva) inkább Szent Lőrincet látta a legfontosabb műbeli szentnek.[72] E sémától egyedül Plezia tért el valamelyest, aki stilisztikai és szerkesztési szempontból is górcső alá vette Gallus Anonymus alkotását. Bár érvelésének középpontjában továbbra is a gesztaíró származási helye állt, rámutatott, hogy Szent Egyed nélkül az egész mű elképzelhetetlen lenne, hiszen a főhős, Boleszló csak az ő segítségével születhet meg.[73]

Az elmúlt évtizedekben — függetlenül a Geszta és Saint-Gilles kapcsolata körüli vitától — lényeges előrelépés történt a Maleczyński által kifogásolt kérdések vizsgálata terén. Ma már világosan áll előttünk Saint-Gilles a Szent Jakab sírjához való zarándoklatok útvonalán és az első keresztes hadjárat kapcsán betöltött szerepe,[74] és újabb források elemzésével az is bizonyosnak látszik, hogy Odilo, ellentétben korábbi ismereteinkkel, már 1088-ban is apátként szerepel, míg elődje működési idejének vége ismeretlen, azaz nem elképzelhetetlen, hogy Ulászló Herman említett levele megírásának időpontjában mégis ő volt hivatalban.[75] Ennek ellenére a jelen munkában való továbblépéshez azt tartjuk szükségesnek tisztázni, milyen kapcsolat áll fenn a mű és Szent Egyed tisztelete között, illetve mi köti Szent Lászlót és Boleszlót (valamint Ulászló Hermant) a szent kultuszához.

Szent Egyed a segítő szentek egyike. Éltének történetét a 10. század körül keletkezett legendája tartotta fenn.[76] E szerint Egyed előkelő görög családból

---

[68] Vö. a jelen munka II. fejezetében közölt kutatástörténeti összefoglalóval.

[69] Gallus (id. kiadás LXXXVII.).

[70] Uo. (id. kiadás LXXXVIII–LXXXIX.).

[71] Uo. (id. kiadás LXXXVIII.).

[72] Polens Anfänge. Die Chronik des Gallus Anonymus. Übersetzt und herausgegeben von Josef Bujnoch. Wien–Köln 1978. 22.

[73] *Plezia, M.*: Kronika Galla i. m. 143.

[74] *Urlich Winzer*: St. Gilles. Studien zum Rechtsstatus und Beziehungsnetz einer Abtei im Spiegel ihrer Memorialüberlieferung. Münstersche Mittelalterschriften. München 1988. (különösen: 3–4.).

[75] Uo. 232–233.

[76] Vita Sancti Aegidii auctore anonymo. Acta Sanctorum XLI. 299–304.

származott,[77] majd szülei halála után hajóval Marseilles-be utazott, és egy erdőben megtelepedve szarvasokat tejjel táplált.[78] Itt találkozott a vadászó Wamba nyugati gót királlyal, aki a szent férfiú által táplált szarvast akarta elejteni, de Egyed közbenjárása megmentette az állat életét.[79] Az ő nevéhez fűződik a provance-i Saint-Gilles monostor megalapítása is, amelynek első apátja volt.

Szent Egyed legjelentősebb csodatétele azonban — legendája szerint — „Károly frank király"-lyal hozható összefüggésbe. E frank király alatt — úgy gondoljuk — a legenda ismeretlen szerzője kronológiailag helytelenül Nagy Károlyt értette, hiszen Szent Egyed életében (feltehetően 720 körül halt meg) legfeljebb Martell Károllyal találkozhatott. A történet szerint Károly megkérte az apátot, hogy imádkozzon érte, mert olyan bűnt követett el, amelyet még neki sem mer meggyónni.[80] A szent férfiú a másnap vasárnapi misén könyörgött Károlyért, mire a legenda leírása szerint megjelent neki az Úr angyala, és egy az oltárra helyezett cédulán tudatta, hogy Szent Egyed könyörgésére a király bűnbocsánatot nyert.[81]

Szent Egyed kultusza gyorsan elterjedt Európában, a 11. századra már Franciaország északi és keleti részén is számos kolostort szenteltek neki,[82] II. Callixtus pápa 1119. évi birtokösszeíró leveléből pedig tudjuk, hogy ekkorra Szent Egyednek Magyarországon, Észak-Franciaországban, Lombardiában és Katalóniában is voltak fiókkolostorai.[83] A kolostorok számának növekedésével párhuzamosan terjedt és bővült a Szent Egyeddel kapcsolatos csodák köre is. A 12. század közepén működő Saint-Gilles-i apát, Petrus Guillelmus írásba foglalta a szenttel kapcsolatos addigi csodákat, és itt már szerepel III. Boleszló esete is.[84]

Régi megfigyelése a kutatásnak, hogy összefüggések mutathatók ki Szent Egyed tiszteletének magyarországi és lengyelországi elterjedésében. Füssy Tamás,[85]

---

[77] Uo. c. 1.

[78] Uo. c. 2.

[79] Uo. c. 2. 14–16.

[80] Uo. c. 3., 20.: „inter caetera forte salutis colloquia rogavit eum rex suppliciter, ut pro se dignaretur orare. Fecerat namque quoddam turpe facinus, quod nemini umquam, nec ipsi Sancto fuerat ausus confiteri."

[81] Uo. c. 3., 21.: „Proxima namque die Dominica, dum Vir sanctus Missam de more celebrans, pro jam dicto rege Dominum in canone deprecaretur, apparuit ei angelus Domini, super altare scedulam ponens, in qua descriptum erat ordine et ipsum regis peccatum, et Aegidii precibus ei esse dimissum." Nagy Károly „bűnével" kapcsolatban l. még a középkorban róla elterjedt legendákat, *Boudais Gaiffier*: La légende de Charlemagne. Le péché de l'empereur et sons pardon. In: Receueil de travaux offert A. M. Clovis Brunel, membre de l'institut directeur honoraire de l'École des Chatres, par ses amis, collégues et éléves. Paris 1955. 480–504. (különösen: 496–497.).

[82] *Patrick Corbet*: La diffusion du cult de saint Gilles au Moyen Age. (Champagne, Lorraine, Nord de la Bourgogne). Annales de l'est. 5e série, t. 32. (1980) 3–43., (különösen: 4.); *Dunin-Wasowicz, T.*: St. Gilles et la Pologne i. m. 134. Magyarországi jelenlétével kapcsolatban általánosságban l. *Bálint Sándor*: Szent Egyed tisztelete a régi Magyarországon és a mai néphagyományban. Somogy Megye Múltjából 5. (1974) 3–6.

[83] *Dunin-Wasowicz, T.*: St. Gilles et la Pologne i. m. 126.

[84] Csodáinak felsorolását l. Liber Miraculorum Sancti Aegidii. Analecta Bollandiana 9. (1890) 393–423., valamint Miracula Beati Aegidii auctore Petro Guillermo. MGH SS XII. 316–323.

[85] *Füssy Tamás*: A Szent Egyedről elnevezett somogyvári bencés apátság történetéhez. Katholikus Szemle 1902. 50–59., 116–133.

majd Baumgarten Ferenc,[86] újabban Kiss Gergely[87] és Neumann Tibor[88] foglalkoztak behatóbban annak kérdésével, hogy milyen összefüggés mutatható ki a szent kultuszának magyarországi és lengyelországi jelenlétében.

Ami a kultusz közép-európai elterjedését illeti, már Füssy rámutatott: László, Lengyelországban nevelkedvén, jól ismerhette Megújító Kázmért, II. Boleszlót, valamint Ulászló Hermant,[89] feltehető, hogy egyenesen Hermantól és Judittól szerezhetett tudomást Szent Egyedről, továbbá a lengyel uralkodópár hatására teremtette meg a szent magyarországi tiszteletének alapjait.[90] Mindazonáltal a legfontosabb kérdés: hogyan — pontosabban: kin keresztül — szerzett tudomást László Szent Egyed létezéséről.

Gallus Anonymus az egyetlen olyan lengyel kútfő, aki megőrizte Franco püspök alakját. Franco kilétét régóta próbálja megállapítani a tudomány. Finkel és Kętrzyński szövegkiadásában bukkant fel legelőször az a nézet, hogy Franco Poznań püspöki székét birtokolhatta,[91] és e megállapítást magáévá tette a későbbiekben Władysław Abraham is a lengyel egyház megszervezéséről írott monográfiájában,[92] Roman Grodecki a Geszta fordításában,[93] Gerhard Sappok a poznańi püspökségről megjelentetett tanulmányában.[94] E véleményen volt Maleczyński is a Geszta kiadásában.[95] Ezzel szemben mások arra hívták fel a figyelmet, hogy Franco nevét a lengyel kútfők közül egyedül Gallus Anonymus tartotta fenn,[96] és személyének ismeretlenségét hangsúlyozzák a Geszta legutóbbi kiadói is.[97]

Franco püspök alakja a magyar történetírást is foglalkoztatta. Mivel ilyen nevű — feltehetően vallon származású — főpap több is előfordul a 11. század második felében Magyarországon, több kísérlet is történet kilétének megállapítására. E hipotézisek hátterében az áll, hogy az Ardennekben fekvő Szent Hubert apátság krónikájában, illetve ugyanazon apátság Theodericus nevű apátjáról keletkezett életrajzban is fennmaradt egy Franco nevű püspök, aki — ezen források szerint — *episcopus Bellagradensis* volt.[98]

[86] *Baumgarten Ferenc*: A Saint-Gilles-i apátság összeköttetései Magyarországgal. Századok 40. (1906) 389–411.

[87] *Kiss Gergely*: A somogyvári bencés apátság alapítása és francia kapcsolatai. Egyháztörténeti Szemle 2. (2001) 43–60.

[88] *Neumann Tibor*: A somogyvári bencés kolostor alapítása. PPKE Műhelytanulmányok 1999. 33–46.

[89] *Füssy T.*: A Szent Egyedről elnevezett somogyvári bencés apátság i. m. 119.

[90] Uo. 121–122.

[91] Galli Anonymi Chronicon. Ed. Ludwik Finkel, Stanisław Kętrzyński. Fontes Rerum Polonicarum in usum scholarum I., Leopoli é. n. 39.

[92] *Władysław Abraham*: Organizacja kościoła w Polsce do połowy XII. wieku. Lwów 1890. 86.

[93] Anonim tzw. Gall: Kronika polska. Przełożył Roman Grodecki. Kraków 1923. 98.

[94] *Gerhard Sappok*: Die Anfänge des Bistums Posen und die Reihe seiner Bischöfe von 968–1498. Leipzig 1937. 81.

[95] Gallus I. 30. (id. kiadás 57., 4. sz. jegyz.).

[96] *Maria Dembińska*: «Ex voto» dans une Chronique Polonaise du XIIe siècle. In: Clio et son regard. Mélanges d'histoire, d'historie de l'art et d' archéologie. Offerts à Jacques Stiennon à l'occasion de ses vingt-cinq ans d' enseignement à l'Université de Liége. Eds. Rita Lejeune, Joseph Deckers. Liége 1982. 91.

[97] GpP 105. (5. sz. jegyz.).

[98] Vita Theoderici Abbatis Andaginensis. Ed. Walther Wattenbach. MGH SS XII. Hannover 1856. 36–57., c. 22.: „Cryptum etiam ad orientem basilicae pulcherrimo erexit opere, quam postea

Franco püspök esetleges magyarországi életszakaszával kapcsolatban több nézet is ismert. Váczy Péter — Bónis György Szent István monográfiájának kritikai recenziójában — belgrádi püspöknek tekintette,[99] mely állítását arra alapozta, hogy egy Franco nevű püspök Belgrád 1071. évi elfoglalása után tűnt fel Salamon tanácsadói között. Váczy úgy vélte, bár Belgrád néhány év után visszakerült a bizánci császár fennhatósága alá, Franco mégis a város címzetes püspöke maradhatott.[100] Ezzel ellentétes álláspontot fejtett ki Székely György, aki — felhívván a figyelmet a témában született külföldi irodalomra is — amellett érvelt, hogy Franco püspöki méltósága esetleg nem is Magyarországhoz, hanem Lengyelországhoz, közelebbről a pomerániai Białogród városához kötődik,[101] míg mások Veszprém püspökét vélelmezték személyében.[102]

Eltekintve attól, hogy Gallus Anonymus *Poloniensis episcopus* megjegyzése önmagában is problematikus, Franco püspök lengyelországi és magyarországi szereplése mindenképpen felvet néhány problémát.

Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy Franco püspök magyarországi szereplése 1084 — azaz Ulászló Herman és Judit Saint-Gilles-i követküldése — előtti időszakra esik, és ugyanaz a Franco tűnik fel 1080–1081-ben a Liége-i püspökségben, akkor szükségszerű, hogy lengyelországi működése csak követhette a magyarországit. Gallus Anonymus ugyanis egyértelműen II. Boleszló halála (1080) utánra teszi Franco püspökről szóló tudósítását. Figyelembe véve, hogy III. Boleszló 1085-ben született, a követjárásnak mindenképpen legkésőbb 1084-ben kellett bekövetkeznie, és közvetlenül előtte értesülhetett Ulászló Herman és Judit Szent Egyed különleges képességeiről Franco püspöktől. Ebben az esetben azonban semmiképpen nem lehet szó Veszprém vélelmezett püspökéről, mert ő a Liége-i Szent Lambert egyház halotti anyakönyvének bejegyzése szerint már 1081-ben meghalt.[103] Ha azonban hipotetikusan elfogadjuk, hogy az *episcopus Bellagradensis* cím — ahogy Pierre David[104] és Székely György is feltételezte — a pomerániai Białogród városára utal, akkor viszont Franco korábbi magyarországi szereplése válik kétségessé. A legfontosabb (és tegyük hozzá) egyetlen kapcsot a Magyarországon és Lengyelországban vélelmezett Franco püspök között Szent Egyed kultuszának ismerete jelenti. A flandriai Szent Hubert apátságban feltűnő Franco püspök jelenlétében ugyanis Szent Egyed tiszteletére avatták fel az új oltárt az Ardennek-beli kolostor templomában.[105]

Henricus Leodiensis ecclesiae antistes et Franco Bellagradensis episcopus eius rogatu dedicaverunt."; Chronicon S. Huberti Andaginensis. Ed. Ludwig. C. Bethmann, Walther Wattenbach. MGH SS VIII. Hannover 1868. 565–630., c. 19: „Que omnia non multo post Henricus episcopus assumpto secum Francone Bellagradensi pontifice, qui secum tunc temporis morabatur Leodii."

[99] *Váczy Péter:* A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92. (1958) 269–270.

[100] Uo. 269.

[101] *Székely György:* A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. In: Székesfehérvár évszázadai 2. (1972) 45–69. A kérdés részletes tárgyalását l. 56–58.

[102] Vö. KMTL 728.

[103] Uo. 728., valamint Felix Roussaura hivatkozva l. *Székely Gy.*: A székesfehérvári latinok i. m. 57.

[104] *Pierre David*: La Pologne dans l'obituaire de Saint-Gilles en Languedoc au XIIe siècle. Revue des Études Slaves 19. (1939) 217–226.

[105] Vita Theoderici c. 22: „Non longe vero a porta exterioris atrii aedificata spatiosa ecclesia, sancto Aegedio eam voluit dedicari..."

Mindennek fényében a következőket lehet megállapítani Franco püspök személyéről.

Magyarországon Salamon uralma alatt szerepel egy Franco nevű püspök. Püspökségének pontos helye a rendelkezésre álló források alapján nem állapítható meg egyértelműen. Egy Franco nevű veszprémi püspök 1081. évi haláláról egy másik forrásunk emlékezik meg.[106] A Salamon-kori és az 1081-ben meghalt, veszprémi püspökként említett Franco — akik esetében nem dönthető el, hogy azonos személyről van-e szó vagy sem — a rájuk vonatkozó információink alapján semmilyen módon nem hozhatók összefüggésbe Szent Egyed kultuszával. Gallus Anonymus említ egy Franco püspököt 1084-ből, aki *episcopus Poloniensis* címet visel. E cím lengyelországi azonosítása tekintetében nem egységes a kutatás, egyértelmű azonban, hogy gesztabeli szerepe nem is püspöki székhelye miatt lényeges, hanem a Szent Egyed kultuszáról birtokában levő információk miatt. A 1080-as évek elején tűnik fel Franco *episcopus Bellagradensis*, aki — a jelen munka szempontjából legfontosabb tulajdonsága szerint — ismerte Szent Egyed kultuszát. Valószínűsíthető, hogy a Liége-i püspökségben járt Franco és a Krakkóba Szent Egyedről hírt vivő püspök azonos személy volt: a két említés közös vonása Szent Egyed kultuszának ismerete. Így lengyelországi működésének határait 1081 és 1084 között kell keresnünk. Mindazonáltal továbbra is tisztázatlan püspöki működésének színhelye. A *Bellagradensis* jelző Białogródként történő feloldása nem áll vitán felül. Białogród elfoglalása jóval későbbre tehető: a 11. század második felében a keresztény Lengyelország nem tudta még érvényesíteni uralmát e térség felett. Miután azonban Szent László 1091-ben alapította meg a somogyvári apátságot, feltételezhető, hogy Szent Egyed tiszteletét csak előtte ismerhette meg. Ebből következik, hogy a Gallus Anonymus gesztájában említett Franco püspök Magyarországra csak 1085 után vihette el Szent Egyed hírét, amiből következik, hogy magyarországi működése — ha volt ilyen egyáltalán — legfeljebb ekkor kezdődhetett.

Függetlenül azonban Franco püspök szerepének tisztázatlanságától, további magyarázatra szorul, miért Szent Egyedet választotta a lengyel uralkodópár és Szent László. E tekintetben történeti kutatásunk több szempontot is felvetett. Kiss Gergely hívta fel a figyelmet a magyar és lengyel uralkodóház hasonló trónöröklési problémáira. Érvelése szerint mind Szent László, mind Ulászló Herman elsősorban azt szerette volna elérni, hogy fiúgyermeke szülessen, és ehhez kérték Szent Egyed segítségét.[107] Ezzel szemben Neumann Tibor úgy vélte, hogy Szent Egyed kiválasztásában mélyebb, vallási okok keresendők, és szerinte a két uralkodó vétkei alól keresett feloldozást, hogy ezzel hárítsa el a gyermektelenséget.[108]

Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni egyik megközelítést sem, hiszen a gyermektelenség volt Ulászló Herman és Judit követküldésének legfőbb oka, azonban — úgy gondoljuk — a két eset között az összefüggést való-

[106] Vö. *Székely Gy.*: A székesfehérvári latinok i. m. 58.
[107] *Kiss G.*: A somogyvári bencés apátság i. m. 56.
[108] *Neumann T.*: A somogyvári bencés kolostor i. m. 41.

ban a bűnök alóli feloldozás szándéka teremti meg. Mindazonáltal részletesebb tisztázásra szorul, milyen bűnökről lehet szó.

Említettük már Szent Egyed legendájának legfontosabb motívumát, a király bűnének megbocsátását. Nem derül ki azonban a legendából, hogy mi lehetett az uralkodó (Nagy Károly) bűne. Einhard, Nagy Károly életrajzírója ugyan részletesen beszámol a császár kül- és belpolitikai tetteiről, sőt kimerítően tájékoztat Károly öltözködési és étkezési szokásairól is, azonban arra vonatkozólag, mi lehetett az uralkodó bűne, amelyet még Szent Egyednek sem mert megvallani, egy szót sem ejt. Mindazonáltal Károly bűneitől megszabadulva jelenik meg több róla szóló legendában is.[109] Úgy véljük: nem zárható ki, hogy Kelet-Közép-Európában a 11–12. század fordulóján a testvér hatalomból történő eltávolítását érthették az uralkodó bűne alatt. Ismeretes, hogy Nagy Károlynak sem volt felhőtlen a viszonya testvérével, Karlmannal. A két testvér közötti hatalmi harcról még Einhard is megemlékezett,[110] és közismert, hogy a Karoling-birodalmat fenyegető trónviszály kibontakozását csak Karlmann korai halála akadályozta meg. Nem bizonyítható, és nem is valószínű, hogy a császár középkori legendáiban ez a motívum jelentette volna Károly bűnét, azonban feltételezésünket mindenképpen alátámasztja az Árpádok és a Piastok 11. század végi dinasztikus küzdelmeinek végkifejlete. Ulászló Herman 1079-ben elűzte II. Boleszlót, aki — ahogy erre már utaltunk — száműzetésben halt meg Magyarországon. Fia, Mieszko herceg Magyarországon nevelkedett, majd apja halála után Ulászló Herman visszahívta Lengyelországba, ahol a Geszta születésekor még élő hagyomány szerint „valamilyen ellenfelei, félvén, hogy megtorolja az apjával megesett törvénytelenséget, méreggel veszejtették el a jó természetű fiút, azok pedig, akik vele iddogáltak, csak alig kerülték el a halál veszedelmét".[111] Bár egyértelműen nem derül ki, ki állhatott II. Boleszló fiának megmérgezése mögött, a Geszta szövege egyértelműen azt sugallja, hogy erre indoka csak Ulászló Hermannak lehetett. Feltehetően II. Boleszló elűzését és az ifjú Mieszko tisztázatlan halálát tekinthette Herman és Judit gyermektelenségük okának, és ezért fordultak Szent Egyedhez. Hasonló motívumok állnak III. Boleszló somogyvári zarándoklata mögött. Többször hangsúlyoztuk már e munkában, hogy a Geszta megértéséhez Zbigniewnek a hatalomból történő eltávolítása adja a kulcsot a kezünkbe. Boleszló csak Szent Egyed segítségével nyerhette el hatalma teljességét, hiszen politikailag ugyan győzött, Zbigniewet eltávolította a hatalomból, azonban e bűnét — amiért kiátkozta a gnieznói érsek — csak Szent Egyed bocsáthatta meg.

---

[109] *Boudais Gaiffier, B.*: La légende de Charlemagne i. m. 491. Pl. „Ego sum Karolus et ob duotristimam fidelium praecem eruptus a poena in hac collocatus sum gloria."

[110] Einhardi Vita Caroli Magni c. 18.: „Post mortem patris cum fratre regnum partitus tanta patientia simultates et invidiam eius tulit, ut omnibus mirum videretur, quod ne ad iracundam ab eo provocari potuisset." — Ed. Oswald Holder-Egger. MGH Scriptores Rerum Germanicarum (a továbbiakban: MGH SRG) in usum scholarum separatim editi 25., Hannover 1911.

[111] Gallus I. c. 29.: „Aiunt enim quosdam emulos timentes, ne patris iniuriam vindicaret, neneno puerum bone indolis peremisse, quosdam vero, qui cum eo biberunt, vix mortis periculum evasisse." — id. kiadás 55.

Nézetünk szerint László Szent Egyeddel kapcsolatos motivációjának hátterében is a családon belüli torzsalkodás, Salamon eltávolítása játszhatott szerepet. László és Géza ugyanúgy fosztotta meg uralmától a törvényesen uralkodó Salamont, ahogy Ulászló Herman távolította el II. Boleszlót. Nézetünk szerint László megjegyzése, miszerint nem lehet a legsúlyosabb bűnök nélkül előmozdítani a földi méltóság teendőit, ugyancsak erre vonatkozhatott.[112] A dinasztián belüli hatalmi harc, illetve annak a testvéreket, unokatestvéreket, unokaöccsöket sújtó következményeit szem előtt tartva lehet megérteni Szent Egyed kultuszának közép-európai recepcióját.

Míg László a családtaggal szemben elkövetett bűn következményét, a gyermektelenséget kolostoralapítással orvosolta, addig Lengyelországban a Saint-Gilles-be arany gyermekszobrot küldető fejedelmi pár születendő gyermekét Szent Egyed oltalma alá helyezte, aki jóval később személyesen is igénybe vette a néhai apát segítségét. Ennek fényében válik érthetővé Gallus Anonymus a Geszta első könyvének epistolájában kifejtett álláspontja a mű megírásának okáról: „Miután az egész földkerekségen sok király és fejedelem sok emlékezetes dolgot visz véghez, melyekre a tudósok dölyfös hanyagsága, vagy talán hiányuk miatt a hallgatás fátyla borul, érdemesnek véljük, hogy inkább szerény stílusban megírjuk a lengyel fejedelmek viselt dolgait, tekintettel a legdicsőségesebb és leggyőzedelmesebb Boleszló nevű fejedelemre, mint hogy egyáltalán semmit ne őrizzünk meg ezekből az utódok emlékezetének. Leginkább azért, mert Isten ajándékaként és Szent Egyed kérésére született meg, aki által, úgy hisszük, jószerencse és örökké győzelem kísérte".[113]

III. Boleszló tehát egyenesen Szent Egyed védnöksége alatt állt, de nem csak ő, hanem apja és László magyar király is.

Szent István

Egészen más szempontok alapján érhető tetten Szent István jelenléte a Gesztában. Ellentétben Lászlóval és Kálmánnal, akiknek korából számos köztörténeti eseményt jegyzett fel Boleszló névtelen történetírója, Szent István korából csak nagyon kevés ilyen jellegű információval találkozunk. Ez egyfelől érthető, hiszen szerzőnk pontosabb köztörténeti ismeretei inkább a 11. század második feléből származnak, másfelől mégis meglepő. Ahogy erre már utaltunk, Gallus Anonymus bizonyíthatóan ismerte Thietmar krónikáját, melyből számos, éppen Magyarország és Lengyelország 11. század eleji történetét érintő

[112] Diplomata Hungariae Antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I ab anno 1000 usque ad annum 1131. Ed. Georgius Györffy. Bp. 1992. 91.: „...quoniam cura terrene dignitatis absque gravissimis no potest premovari criminibus."

[113] Gallus I. Prohemium.: „Quoniam orbis terrarum in universitate spaciosa a regibus ac ducibus plurimis plurima memorabila geruntur, que fastidiosa negligentia philosophorum, forsitan inopia, silenentio conteguntur, opere pretium duximus quasdam res gestas Polonicorum principum gratia cuiusdam gloriosissimi ducis ac victoriosissimi nomine Bolezlaui stilo puerili pocius exarare, quam ex toto posterorum memorie nichil imitabile reservare. Ob hoc etiam maxime, quod Dei dono precibusque sancti Egidii natus fuit, per quem, ut credimus, bene fortunatus, semperque victoriosus extitit." — id. kiadás 8.

információt meríthetett volna, mint például Bátor Boleszló feleségének és kisfiának magyarországi száműzetését és befogadását.[114]

Mindazonáltal úgy gondoljuk, és ezt az alábbiakban bizonyítani is kívánjuk, hogy a gesztában — a konkrétan Szent Istvánról feljegyzett sovány információmennyiség mellett — számos olyan adat fennmaradt, melyek, bár nem közvetlenül az első magyar királyra vonatkozóan, de a róla írott irodalmi emlékeken keresztül, mások, így elsősorban Bátor Boleszló arcélének megformálásában játszottak főszerepet.

Ami a köztörténeti vonatkozású adatokat illeti, Bátor Boleszló korának bemutatásakor olvashatjuk Gallus Anonymus munkájában a következő mondatokat: „Mert ettől az áldott asszonytól nemzette (ti. I. Mieszko) a dicsőséges Boleszlót, aki halála után vitézül kormányozta az országot, és akkora Istennek tetsző bátorságot és erőt mutatott, hogy — úgy mondjam — vitézségével egész Lengyelországot bearanyozta. Hisz ki tudná méltó módon elbeszélni vitéz tetteit vagy a szomszédos népek elleni harcait, és írásban az emlékezetnek ajánlani ezeket? Hát nem ő igázta le Morvaországot és Csehországot, és foglalta el Prágában a fejedelmi székhelyet, ahova saját híveit helyezte? Hát nem ő győzedelmeskedett többször a magyarok felett csatában, és hajtotta uralma alá egész földjüket a Dunáig? A zabolátlan szászokat oly bátorsággal fékezte meg, hogy a Saale folyóban, földjük közepén jelölte ki Lengyelország határait vasoszlopokkal. Hát nem szükséges név szerint felidézni győzelmeit és diadalait a hitetlen népek felett, akiket — ahogy tudjuk — szinte lábbal tiport?"[115]

E fenti idézetben olvasható az egyetlen olyan utalás Gallus Anonymus gesztájában, amelyből valamiféle következtetést lehet levonni a 11. század első harmadának a lengyel-magyar viszonyokat érintő politikatörténeti eseményeire. Mindazonáltal e kevéske információ a mai napig vitára ad okot a lengyel és magyar történettudomány között. Bátor Boleszló e több mint száz évvel később lejegyzett katonai hőstette értelmezésében ugyanis két, egymással gyökeresen szembenálló vélemény ütközik egymással.

A lengyel (és egyéb nem magyar) történettudomány általában úgy értelmezi a gesztaíró fenti sorait, hogy Lengyelország államalapítás-kori határai egészen a Dunánál húzódtak, a lengyel állam magába foglalta magát Esztergomot is,[116] sőt, még a lengyel közoktatásban használatos térképeken is a mai na-

---

[114] Thietmari merseburgensis episcopi Chronicon. Ed. Robert Holtzmann. MGH SRG n. s. 9. (a továbbiakban: Thietmar). München 1996. IV. 58.

[115] Gallus I. c. 6.: „De hac namque benedicta femina gloriosum Bolezlaum generavit, qui post ipsius obitum regnu viriliter gubernavit et in tantam Deo favente virtutem et potentiam excrevit, quod sic eloquar, sua probitate totam Poloniam deauravit. Quis enim eius gesta fortia vel certamina contra populos circumquaque commissa digne valeat enarrare, nedum etiam scriptis memorialibus commendare. Numquid non ipse Morauiam et Bohemiam subiugavit et in Praga ducalem sedem obtinuit, suisque eam suffrageneis deputavit. Numquid non ipse Ungaros frequencius in certamine superavit, totamque terram eorum usque Danubium suo dominio mancipavit. Indomitos vero saxones edomuit, quod in flumine Sale in medio terre eorum meta ferrea fines Polonie terminavit. Quid igitur est necesse victorias et triumphos de gentibus incredulis nominatim recitasse, quas constat eum quasi sub pedibus conculcasse." — id. kiadás 16–17.

[116] A teljesség igénye nélkül l. *Józef Wydajewicz*: Kraków i Poważe w dokumencie biskupstwa praskiego z roku 1086. In: Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Nanuowego. T.

pig a Duna vonalánál jelzik a 11. századi lengyel határt. A lengyel történeti kutatás e — nézetünk szerint is — tarthatatlan álláspontja hátterében mindenképpen a lengyel történetszemléletet kell keresnünk. A két világháború közötti történeti iskolák múltszemléletét teljes mértékben az I. világháború utáni lengyel újraegyesítés élménye határozta meg, így minden, a forrásokban fellelhető középkori területi gyarapodásban Lengyelország újkori feltámadásának igazolását vélték felfedezni. Emellett nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy a II. világháború végén a győztes Szovjetunió olyan területi átrendezésre kényszerítette Lengyelországot, melynek következtében a keleten elvett, ténylegesen lengyelek által lakott területek fejében „visszatértek" Lengyelországhoz olyan nyugati területek, Németország rovására, amelyeket a nemzeti hagyomány — éppen Gallus Anonymus irodalmi tevékenysége következtében — Bátor Boleszló birodalma részének tekintett.

Ezzel szemben a magyar történettudomány már a 19. században csak rövid ideig tartó hódításnak tekintette Boleszló Magyarország ellen vezetett hadjáratát,[117] végül Györffy György tisztázta e kérdést Szent Istvánról írt klasszikus munkájában, rámutatva, hogy az információ hátterében az 1003-tól 1018-ig folyamatosan tartó lengyel-német háborúkat kell keresni,[118] és hogy a Gallus Anonymus által említett információk alapját legfeljebb néhány magyar határvár rövid ideig való birtoklása adhatta a morva-magyar határszakaszon.[119]

A lengyel történeti kutatás fenti álláspontját egy felettébb kétes forrásra, a 13. században keletkezett Magyar-Lengyel Krónika egy passzusára[120] alapozza, melyben a krónikaíró szerint I. Mieszko (!) és Szent István a Dunánál, Esztergomnál, illetve Egerbe menvén jelölték ki a magyarok, a rutének és a lengyelek közötti határt.[121]

Számunkra — tudatában a Györffy György által a középkori történetírás egyik legzavarosabb alkotásának minősített[122] írásmű megbízhatatlanságának

---

XI. 1., 18–32.; *Kazimierz Tymienicki*: Polska w średniowieczu. Warszawa 1961. 68.; *Jerzy Wyrozumski*: Historia Polski do 1505 r. Warszawa 1979. 126.: „Boleszló 1018 után is valószínűleg megtartotta Szlovákiát."; *Henryk Samsonowicz*: Historia Polski do roku 1795. Warszawa 1985. 25.: „Boleszló kiterjesztette uralmát Szlovákiára is."; *Jörg K. Hoensch*: Geschichte Polens. Stuttgart 1990. 17. ill. 22.: „Boleszló kiterjesztette uralmát a magyarok által meg nem szállt szlovákiai területekre is." *Oskar Halecki*: Historia Polski. Warszawa–London 1992. 26.: „Egész uralma alatt megtartotta Szlovákia nagy részét." Szemben e nézetekkel kétségének adott hangot *Zygmunt Gloger*: Geografia Historyczna ziemi dawnej Polski Kraków 1903. 30..: „Nincs olyan adatunk, amely alapján állíthatnánk, hogy Szlovákia lengyel tartománnyá vált volna. Valószínűleg csak 1018-ban állhatott röviden Boleszló uralma alatt."

[117] *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. I. 69.: „Boleszló többször győzött, hadai a Dunáig nyomultak. (...) De birtoklása csak múlékony volt."

[118] *Györffy György*: István király és műve. Budapest 1977. 280–282.

[119] Uo. 282.

[120] Chronica Hungaro-Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum). Ad codicum manu scriptorum fidem recensuit, praefatione notisque instruxit Béla Karácsonyi. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica XXVI. Szeged 1969. 41. (c. 7.).

[121] Uo. c. 7.: „Nam termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem terminabantur. Deinde in Agriensem civitatem ibant, demum in fluvium, qui Tizla nominatur cadentes, regirabant iuxta fluvium, qui Cepla nuncupatur usque ad castrum Salis ibique Ungaros, Ruthenos et Polonos fines dabant."

[122] *Györffy Gy.*: István király i. m. 282.

— e forrásrészletnek azért van jelentősége, mert a Magyar-Lengyel Krónika e közlése részben egyezik Gallus Anonymus leírásával. Ismeretes, hogy a Gallus Anonymus által Bátor Boleszló koráról írottak nagy részét átvette a 13. századi történeti irodalom, így mind Kadłubek, mind a még később keletkezett *Annales Sanctae Crucis* is megemlékezik a magyarok alávetéséről, de Gallus Anonymuson kívül egyik sem tud arról, hogy Boleszló a Dunáig kiterjesztette volna uralmát.[123] Erről a Magyar-Lengyel Krónikában olvashatunk, ami annál is érdekesebb, mert tudjuk, hogy ennek legfontosabb ismert forrása a Hartvik-legenda volt,[124] így például — teljesen eltérően Gallus Anonymus gesztájától — Boleszló koronájának történetét is e legendából vette át.

Nézetünk szerint a Szent István-kori Magyarország és Lengyelország viszonyát illetően csak bajosan lehetne komoly forrásértéket tulajdonítani Bátor Boleszló fent idézett hódításainak, az ábrázolás sokkal inkább illik a 12. század elejének irodalmi áramlataihoz, a kereszteshadjáratok harcos fejedelmeinek megjelenítéséhez. A Dunáig történő foglalás megbízhatóságát a Kijev elfoglalásáról szóló fejezethez lehetne hasonlítani, már ami a történeti valóságot illeti: „Először hát azt kell sorra venni, hogyan torolta meg dicsőségesen és pompázatosan a rajta esett jogtalanságot a rutének királyán, aki megtagadta, hogy feleségül adja hozzá húgát. Boleszló király méltatlannak találván ezt, nagy erővel lerohanta a rutének királyságát, és őket, akik kezdetben fegyverrel akartak ellenállni, de nem bocsátkoztak vele harcba, úgy kergette maga előtt, mint szél a port. És nem késleltette útját, hogy ellenség módjára városokat foglaljon el, vagy zsákmányt gyűjtsön, hanem a főváros, Kijev felé indult, hogy az ország erősségét elfoglalja, és magát a királyt is foglyul ejtse. A rutének királya meg e nép egyszerűségével éppen egy csónakban halászott, amikor váratlanul hírül hozták neki, hogy Boleszló király megérkezett. Nehezen tudta ezt elhinni, de miután mások és megint mások híradásából megbizonyosodott, elszörnyedt. Majd végül hüvelyk- és mutatóujját egyszerre szájába véve, és a horgot a halászok szokása szerint benyálazván, népe gyalázatául — állítólag — a következőket mondta: »Mert Boleszló nem ezzel a mesterséggel foglalkozott, hanem lovagi fegyvereket szokott hordozni, Isten eltökélte, hogy kezére adja a rutének városát, országát és gazdagságát.« Így szólt, és nem vesztegetve több szót, menekülőre fogta. És Boleszló minden ellenállás nélkül belépvén a nagy és gazdag városba, kardját hüvelyből kirántva rácsapott az Arany Kapura, az álmélkodóknak pedig — hogy miért tette ezt —, egészen tréfás nevetéssel adott magyarázatot: »Ahogy ebben az órában, mondta, a vas átjárta a város Arany Kapuját, úgy rontom meg majd holnap éjjel a legtunyább király húgát, akit nem engedett hozzám adni. Azonban nem hitvesi ágyban egyesül majd Boleszlóval, hanem csak egyszer, ágyasként, mert ez megtorolja a nemzetségünkön vett igaztalan-

[123] Vö. Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum. Ed. Marian Plezia. MPH ns XI. Kraków 1994. II. 11–12.: „Hunos seu Ungaros, Crauacios et Mardos gentem ualidam suo mancipauit imperio"; Annales Sanctae Crucis. Ed. Anna Rutkowska-Płachcińska. MPH ns XII. Kraków 1996. 11.: „Anno vero secundo similiter Hungaros subiugavit et terram devastavit eorum."

[124] Vö. Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: SRH II. 767. (a vonatkozó rész Veszprémy László munkája); *Ryszard Grzesik*: Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu. Poznań 1999. 28–34.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 56–58.

ságot, a ruténeknek meg szégyenükké és gyalázatukká lesz.« Így szólt, és a mondottakat tettekkel egészítette ki."[125]

Eltekintve a 7. fejezetben közölt, egy 12. századi bencés szerzetestől tán nem várt képzettársítástól[126] megállapítható, hogy a történet igen kevés forrásértékkel rendelkezik. Igaz, hogy Bátor Boleszló vezetett hadjáratot Kijevbe, azonban az Arany Kapu akkor még nem állt. Feltehető, hogy II. Boleszló kijevi háborúival keverte össze a szerző a Geszta fenti leírását: „Így hát Második Boleszló király bátor, merész vitéz, a vendégek jóságos befogadója és a legbőkezűbb adományozó volt. Ahogy a nagy Első Boleszló, ő is ellenségesen érkezett a rutének fővárosába, Kijevbe, és kardcsapásával jelet hagyott emlékül az Arany Kapun."[127]

Mindennek ismeretében a továbbiakban érdemes azt alaposabb vizsgálat tárgyává tenni, hogy közvetít-e esetleg valamilyen információt számunkra a szerző Szent Istvánról, mely hír forrását nem István, hanem a mű születésének korában kell keresnünk?

Ismeretes, hogy Gallus Anonymus a Geszta első könyvének 16. fejezetét szinte teljes egészében Bátor Boleszló halála bemutatásának szentelte. Sőt, nem elégedett meg a nagy király halálának részletes taglalásával, hanem a fejezet végén még egy gyászverset is szentelt az uralkodó emlékének.[128] Ahhoz nem férhet kétség, hogy Boleszló halálának ábrázolása egyedi értéket képvisel a műben, mert rajta kívül egyedül II. Boleszló fiának haláláról írt megközelítő mélységben.[129] Bár a király haláláról írott részek funkciója világosan áll előttünk, több, egymásnak ellentmondó véleménnyel találkozunk a „haláljelenet" megalkotásához szükséges anyag származási helyével kapcsolatban.

---

[125] Gallus I. 7.: „Igitur imprimis inserendum est seriei, quam gloriose et magnifice suam injuriam de rege Ruthenorum vindicavit, qui sibi sororem dare suam in matrimonium denegavit. Quod Bolezlauus rex indigne ferens cum ingenti fortitudine Ruthenorum regnum invasit, eosque primum armis resistere conantes, non ausos committere sed non ausos pro non ausos committere, sicut ventus pulverem, ante suam faciem profugavit. Nec statim cum hostili more civitates capiendo vel pecuniam congregando suum iter retardavit, sed ad Chyou caput regni, ut arcem regni simul et regem caperet, properavit. At Ruthenorum rex simplicitate gentis illius in navicula tunc cum hamo piscabatur, cum Bolezlauum adesse regem ex insperato nuntiant. Quod ille vix credere potuit, sed tandem aliis et aliis sibi nuntiantibus, certificatus, exhorruit. Tunc demum pollicem simul et indicem ori porrigens, hamumque sputo more piscatorum liniens, in ignominiam suae gentis proverbium protulisse fertur: Quia Bolezlauus huic arti non studuit, sed arma militaria bajolare consuevit, idcirco Deus ad manum ejus tradere civitatem istam regnumque Ruthenorum et divitias destinavit. Haec dixit, nec plura prosecutus, fugam arripuit. At Bolezlauus, nullo sibi resistente, civitatem magnam et opulentam ingrediens, et evaginato gladio in aurea porta percutiens, risu satis jocoso suis admirantibus, cur hoc fecisset, enodavit. Sicut, inquit, in hac hora aurea porta civitatis ab isto ense percutitur, sic in nocte sequenti soror regis ignavissimi mihi dari prohibita corrumpetur; nec tamen Bolezlauo thoro maritali sed concubinali singulari vice tantum conjungetur, quatenus hoc facto nostri generis injuria vindicetur, et Ruthenis ad dedecus et ad ignominiam imputetur. Sic dixit, dictaque factis complevit." — id. kiadás 21–23.

[126] Az uralkodói jogok megszerzését látta ebben *Kürbis, B.*: Wizerunki i. m. 211.

[127] Gallus I. c. 23: „Igitur rex Bolezlauus secundus audax fuit miles et strenuus, hospitum susceptor benignus, datorque largorum largissimus. Ipse quoque sicut primus Bolezlauus magnus Ruthenorum regni caput, urbem Kygow precipuam hopsiliter intravit, ictumque sui ensis in orta aurea signum memorie dereliquit." — id. kiadás 48.

[128] Uo I. c. 16. (id. kiadás 35–39.).

[129] Uo. I. c. 28. (id. kiadás 54.).

Némi 19. századi előzmény után[130] Marian Plezia hívta fel először a figyelmet Gallus Anonymus gesztájáról írott munkájában, hogy Boleszló halálának irodalmi ábrázolása leginkább Szent László és Szent István halálának a magyar krónikában, illetve a Szent Lászlóénak a legendában olvasható szövegéhez hasonlít.[131] Plezia, aki Hóman nyomdokán (és a középkori magyar történetírás történetét nem kellő mélységben ismerve) abból indult ki, hogy Gallus Anonymus, az elveszett *Gesta Ungarorum* feltételezett szerzőjeként Szent László halálának leírását ültette át Bátor Boleszlóéra. Álláspontját a lengyel történetírás általában nem fogadta el, hallgatással kerülte meg, illetve Maleczyński a Geszta kritikai kiadásában a leghatározottabban elutasította. Mivel ő az egyik legelhatározottabb képviselője volt a kutatásban Gallus flandriai, illetve észak-francia származásának, úgy gondolta, hogy a Boleszló haláláról írott szövegrészeket is a normandiai, észak-francia irodalmi kultúrkörben kell keresni. Így arra az álláspontra helyezkedett, hogy Boleszló halálának irodalmi előképe legvalószínűbben a *Carmen de morte Lanfranci* című mű lehet,[132] mivel az ritmikájában megegyezik Gallus Anonymus gyászversével. Érveléséhez jóval később csatlakozott Brygida Kürbis[133] és (komolyabb forráselemzési igény nélkül, hibás kiindulópontok alapján) Andrew Breeze is.[134] Mindazonáltal hangsúlyozni szükséges, hogy ezen álláspontjukat nem a 16. fejezetben olvasható szövegből, hanem a gyászversből vezették le.

A magyar szakirodalomban legutóbb Veszprémy László mutatott rá arra, hogy István és Boleszló halálának megörökítése közel azonos szöveg alapján készült el.[135] Ebből arra következtetett, hogy mivel István a krónikában megörökített halálának textusa nem talált utat a király legendáiba illetve *lectio*iba, Gallus Anonymus „egy ilyen »ujjgyakorlattal« villantotta fel, egyébként saját krónikájából egyértelmű pazar íráskészségét, aminek eredményét Magyarországon rövidesen beillesztették a krónika egyébként is egyenletlen István-fejezetei közé",[136] azaz a passzus eredeti szerzője Gallus Anonymus lett volna, aki később ugyanezt a képet beillesztette saját művébe. Mindamellett Veszprémy

[130] Vö. Chronicae Polonorum 432. (86 sz. jegyz.).

[131] *Plezia, M.*: Kronika Galla i. m. 170–171.

[132] Gallus (id. kiadás LXV., valamint 1. sz. jegyz.). Vö. Carmen de morte Lanfranci elegacium. In: Scriptores rerum Willelmi conquestoris. Ed. J. Giles. London 1845. 175–177.: „Heu, heu, ploret Anglia, simul et Italia, Plangat Francia, lacrimetur et Alemannia. Nationes proximae et omnis gens extranea. Omnis terra suum florem cecedisse lugeat, Sponsa Christi magnum decus amisisse doleat. Nec solamen in hac vita de Lanfranco capiat. Nulla dies vel momentum sine luctu transeat, Tantus moeror de Lanfranco non de corde pereat. Sed per dies et per noctes, ut est dignum, maneat. Vos dilecti Christo fratres, tanti patris filii, Numquam sitis sine prece qaueso benignissimi. Obsecrantes et dicentes semper, quod proposui: Christe virtus, laus et decus beatorum omnium, De Lanfranco patris tui possidere gratiam, ut te ducem laureatus habeat perpetuum. Amen, amen."

[133] *Brygida Kürbis*: Zum Herrscherlob in der Chronik des Gallus Anonymus (Anfang 12. Jh.). Laudes regiae am polnischen Hof? In: Patronage und Klientel. Ergebnisse einer polnisch-deutschen Konferenz. HRSG. H.H. Nolte. Köln–Wien 1989. 52.

[134] *Andrew Breeze*: The Crowland Planctus de morte Lanfranci and the Polish Galli Anonymi Cronica. Revue Bénédictine 101. (1994) 419–423.

[135] *Veszprémy L.*: Megjegyzések i. m. 332.

[136] Uo. 332.

nyitva hagyta annak lehetőségét is, hogy a gesztaíró — amennyiben egy esetlegesen meglevő magyar forrást használt fel — tanújelét adta Szent István iránti különleges figyelmének.

Mindennek figyelembe vételével tisztázásra szorul, hogy milyen viszonyban áll egymással Gallus Anonymus leírása és a magyar forrásokban Szent István haláláról közölt részek, honnan származhat Gallus forrása, és befolyásolhatta-e, s ha igen, milyen szempontok szerint, Szent István személye a lengyel ősgeszta ilyen kialakítását.

Ami a szövegösszefüggéseket illeti, tényleg félreismerhetetlen, hogy a 16. fejezetben közölt szöveg és a Képes Krónika, illetve a Szent László legenda leírása nem csak hasonlít, hanem ugyanolyan, mind hangulatában, mind szövegének bizonyos részeiben is. Ez különösen három ponton érhető tetten. Az egyik az Ószövetségből kölcsönzött idézet, nevezetesen Jób könyve 30. fejezetének parafrázisa:

Jób könyve	Gallus Anonymus	Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.
versa est in luctum cithara mea et orgenum meum in vocem flentium[137]	*In luctum cythara, gaudium in merorem, organum in suspiria convertuntur*	*Confestim quoque totius cythara Hungarie versa est in luctum*

A másik a gyász miatt a nemes férfiak és nők, illetve az ifjak és a szüzek leírása, akik Gallus Anonymusnál nem ékesítették magukat ünnepi öltözékkel, illetőleg a búbánat miatt gyászruhát öltöttek:

Gallus Anonymus	Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.
nullus nobilis vir vel femina vestimentis se solemnibus adornavit[138]	*Iuvenes et virgines pre tristitia et merore scalidis induti*[139]

A harmadik pedig a gyász miatti csend, a zene és a zeneszerszámok elhallgatása:

Gallus Anonymus	Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.
nullus plausus, nullus cithare sonus oudiebatur in tabernis, nulla cantilena puellaris, nulla vox letitie resonabat in plateis	*choream non duxerunt et omne genus musicorum, delinitiva dulcisona siluerunt*[140]

Bár kétségtelen, hogy nincs teljes szövegazonosság, mégis a gondolati egyezés tekintetében nem lehetnek kétségeink. Különösen áll ez a gyászruha felöltésének, illetve az ünnepi öltözék elhagyásának motívumára.[141]

---

[137] Jób XXX., 31.

[138] Gallus I. c. 16. (id. kiadás 38.).

[139] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 70. (SRH I. 322.).

[140] Uo. (SRH I. 322.).

[141] Történetírásunk igen eltérően ítélte meg e motívumok szerepét Szent István halálában. A nép gyászában turkomann hagyományt vélt felfedezni *Vámbéry Ármin*: A török faj: ethnológiai és ethnographiai tekintetben. Bp. 1885. 305., valamint *Pauler Gy.*: A magyar nemzet tört. i. m. I. 77.

Bonyolultabb kérdést jelent azonban a gyászének. Kétségtelen ugyanis, hogy a Geszta 16. fejezetében a Boleszló halálát leíró részek után olvasható *carmen* nagyrészt közismert mintákat követ, így — csak egyes példákat kiragadva — bizonyos részletei hasonlítanak Hódító Vilmos *epitapheum*ára,[142] valamint IV. Henrik császár életrajzának néhány motívumára.[143]

Mielőtt azonban továbbmennénk, egy kérdés mindenképpen tisztázásra szorul. Közismert, hogy Boleszló halálával még egy forrásszöveg foglalkozik: a nagy király poznańi síremlékén meglelt *epitapheum*. Ennek a Gallus-gesztával való kapcsolatát, illetőleg attól való függetlenségét a 19. század óta igyekszik megállapítani a kutatás,[144] a sírfelirat ugyanis részinta gesztában is felbukkanó, részint viszont egyedinek tekinthető információkat tartalmaz. A kutatás egy irányzata mindig is úgy vélte, hogy a sírfelirat Gallus Anonymus gesztájára támaszkodott, míg mások arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a poznańi *epitapheum* a Gesztától függetlenül és annál korábban keletkezett. A különböző szakirodalmi álláspontokat legutóbb Brygida Kürbis foglalta össze. Kürbis

---

(valamint a 159. sz. jegyz.), ősmagyar siratást vélelmez benne *Györffy Gy.*: István király i. m. 384., míg e gyász kifejezésre juttatásában Szent István szentségét sejti Mályusz és Kristó, l. *Johannes de Thurocz:* Chronica Hungarorum. Commentarii I–II. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Bp. 1988. I. 278–279.

[142] Flete, viri, lugete proceres, resolutus est rex in cineres. Rex editus de magnis regibus, rex Willelmus in bello fortissimus, Rex Anglorum et dux Northmanniae, Cenomannis dominus patriae. In omnibus quae sibi subdidit et in quibus se cunctis praetulit, Plus debetur virtuti propriae, quam millibus suae militiae. Magna virtus et sapientia, qua regebat tot unus millia. Rex Willelme, potens et nobilis, facta probant, quod es laudabilis. Scribi debet in signum posteris, qua praestabas virtute caeteris. Sed quis stylus, aut quae facundia, possent ire per tot insignia? In feroci monstratur Anglia, praeter mille miranda praelia, Qualis comes in Cenomannia, quantus esset dux in Northmannia. Rex de duce se fecit postea, dignissimum Romana laurea. Gens Anglorum, turbastis principem, qui virtutis amabat tramitem. Vos sensistis quid posset facere, qui solebat per arma vincere. Magnum fuit vobis exitium, sed ob vestri regis perjurium. Postquam suo junxit imperio, vos tractavit regni judicio. Sic devicit potentes Angliae, quod inclusit superbos Daniae. Magnus honor de tali domino, magnus dolor de vitae termino. Rex Willelme, te claudit tumulus, sed per orbem te plangit populus. Plangunt omnes facta mirifica, largitates, bella pacifica, Quanto magis labuntur tempora, tanto de te suspirant pectora. Quisquis iret per tuam patriam, non timebat hostis injuriam. Timor eras in multitudine, securitas in solitudine. Nunc ex lege non est securitas, nunc defendit sua pluralitas. Heu! post tanti principis obitum, summus honor tendit ad exitum. Casus ille plangendus nimium, qui honori praestat exsilium. Terra suis orbata viribus, pressa jaces longis moeroribus."

[143] Vita Henrici IV imperatoris In: Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Hrsg. Rudolf Buchner. Bd. XII. Darmstadt 1963. 407–468. IV. c. 1.: „Nec ego solus mortem eius lamentor; hanc Roma plangit, hanc omne Romanum imperium deflet, hanc in commune divites et pauperes praeter insidiatores potentiae vileque eius, lugent. Nec mihi privata doloris causa est, publicam lamenteti cladem pietas me cogit. Nam illo recedente iustitia terras reliquit, pax abiit, fraus in locum fidei subintrat. Chorus laudantium Deum conticuit, solemnitas officii divini siluit, vox exultationis et salutis in tabernaculis iustorum non auditur."

[144] Kiadását l. legutóbb *Brygida Kürbis*: Epitafeum Bolesława Chrobrego. Roczniki Historyczne 55–56. (1989–1990) 95–132. „Hic iacet in tumba princeps generosa columba / Ch[r]abri tu es dictus sis in evum benedictus / Perfido [tunc] patre natus sed credula matre / Fonte sacro lotus servus Domini puta totus / Precidens comam septenni tempore Romam / Tu possidesti velut verus athleta Christi / Vicisti terras faciens bellum quoque guerras / Inclyte dux tibi laus strenue Boleslaus / Regnum Slavorum Gothorum seu Polonorum / Cesar precellens a te ducalis pellens / Plurima dona sibi que placuere tibi / Hinc detulisti quia divitias habuisti / Ob famamque bonam tibi contulit Otto coronam / Propter luctamen sit tibi salus Amen." — uo. 121.

nyelvészeti, irodalmi és forráskritikai módszerekkel megállapította, hogy Gallus *carmen*je független Boleszló sírfeliratától, feltehetőleg azzal egyidőben keletkezett, különálló irodalmi műként, nagy valószínűséggel egy már korábban elkészült sírfeliratra támaszkodva jött létre.[145]

Érdekes mindennek fényében megvizsgálni, milyen szövegkapcsolatok fedezhetők fel Gallus Anonymus Boleszló emlékére írott sírverse és az irodalom által mintájának tekintett vagy — az egykorú keletkezés miatt — mintának tekinthető forráshelyek között. A vers első motívuma a gyászolók körét írja körül:

Gallus Anonymus	Carmen de morte Lanfranci	Epitapheum Willelmi	Vita Henrici IV
Omnis aetas, omnis sexus, omnis ordo currite	*Heu, heu, ploret Anglia, simul et Italia, Plangat Francia, lacrimetur et Aelmannia. Nationes proximae et omnis gens extranea. Omnis terra suum florem cecedisse lugeat,"*	–	*Nec ego solus mortem eius lamentor; hanc Roma plangit, hanc omne Romanum imperium deflet"*

Látható, hogy (Vilmos sírfeliratának kivételével, ahol ilyesmi nem olvasható), valamilyen mértékben, de eltérő szövegtartalommal, mindegyik forrásunk tartalmaz arra vonatkozó részleteket, hogy általában kik gyászolnak.

Más a helyzet azonban a gyászolók körének konkrét megadásakor:

Gallus Anonymus	Carmen de Morte Lanfranci	Epitapheum Willelmi	Vita Henrici IV
Comites, hospites, pontifices, duces, capellani, dives, pauper, clerus, agricolae, incolae, omnis homo	*Vos dilecti Christo fratres*	*Viri, proceres*	*divites et pauperes praeter insidiatores*

Ebben az esetben világosan látszik, hogy Gallus Anonymus gesztája komoly többletet tartalmaz, melyek egy kivétellel sem a Maleczyński által megállapított forrásban, sem a többi, itt felhozott példában nem fordulnak elő. Ez az egy kivétel IV. Henrik életrajzában a *divites et pauperes*, akiket itt az *insidiator*októl határolnak el.

Nézetünk szerint Gallus Anonymus keretként a korban divatos, Lanfranc sírversében is olvasható ritmikát használta fel, azonban tartalmilag a sírvers egyértelműen a 16. fejezetben olvasható, a király halálát leíró részekkel mutat rokonságot. Olybá tűnik, hogy a szerző, miután megalkotta a király halálának körülményeit leíró passzusokat, ugyanabból az alapanyagból, bár más motívumokat is felhasználva, dolgozta ki a *carmen lugubre*t. Különösen igaz ez a gyászolók körének megadására, illetve arra, hogy az ünneplő ruha levétele és a

[145] Uo. 123., valamint 111.; ugyanezt az álláspontot képviselte már korábban is, vö. *Uő*: Wizerunki i. m. 200–201.

gyászruha felöltése — igaz, parafrázisként, de —, a sírversben is megjelenik (*Et que vestes habeatis totas aurifriseras, his exute vestiatis lugubres et laneas*).[146]

Mindent összevetve, megállapításainkat e helyen részben összegezve, a következőket lehet megállapítani.

Gallus Anonymus Bátor Boleszló halálának ábrázolásában több, a korban divatos, az irodalmi hagyománynak megfelelő motívumot használt fel. Azonban a király halálának ábrázolása alapvetően a magyar forrásokban fellelhető motívumokból táplálkozott. Sem a bibliai idézet, sem a gyászruhát öltő alattvalók, sem az elhallgató zene nem szerepel máshol, csak Gallus Anonymusnál és a magyar krónikában. Nézetünk szerint a 16. fejezet szövegének függvénye a király haláláról írott sírvers is, melyben sorra visszaköszönnek a 16. fejezet motívumai. Különösen igaz ez a királyt siratók részletes felsorolására:

Gallus Anonymus	Chronici Hungarici composito saeculi XIV.
tanti viri funus mecum omnis homo recole, Dives, pauper, miles clerus, insuper agricole	*et omnis populus regni, tam nobiles, quam ignobiles, simul in unum dives et pauper planxerunt super morte sanctissimi regis*[147]

Mindennek fényében úgy véljük, hogy Gallus Anonymus gyászmotívumaiban éppen a Szent István halálának leírásával rokonítható részek mutatnak egyedi sajátosságokat, mintha a szerző tudatosan egy valahol látott mintát épített volna bè a nyugat-európai irodalomban számos helyen fellelhető frázisok közé. Mindez inkább arra utalhat, hogy szerzőnk egy Magyarországon látott motívumot hasznosított tovább saját munkájában. Természetesen rögtön hozzá kell tenni: nem állapítható meg egyértelműen, hogy ezeket már egy elkészült krónikában látta-e a magyar királyi udvarban, vagy csak valamilyen előkészítő munkák állhattak a rendelkezésére.

Megismételve a kérdést, hogy vajon Gallus Anonymus István iránti tiszteletéből használhatott-e fel Magyarországon megismert szövegrészleteket saját munkája elkészültekor, vagy fordítva, a következőre szükséges a továbbiakban kitérni.

Szintén Veszprémy László mutatott rá, hogy Gallus Anonymus interpretációjában III. Boleszló Szent István ünnepének napján született.[148] Miután e kérdésnek döntő fontosságot tulajdonítunk mondandónk szempontjából, így a következőkben részletesebb vizsgálatnak szükséges alávetni.

Hogy mikor született a Geszta főszereplője, arra Gallus Anonymus gesztáján kívül még egy forráshely, Prágai Cosmas krónikája ugyancsak tájékoztatást ad :

Gallus Anonymus	Prágai Cosmas
Natus igitur puer Bolezlaus in die festo sancti Stephani regis fuit, mater eius vero subsequenter infirmata nocte dominice nativitatis occubuit.[149]	*postquam peperit filium, tercia die obiit in primo galli cantu supra prenotate diei.*[150]

[146] Gallus I. 16. (id. kiadás 38.).

[147] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. c. 70. (SRH I. 322.).

[148] *Veszprémy L.*: Megjegyzések i. m. 332.

[149] Gallus II. c. 1. (id. kiadás 63.).

[150] Cosmae Pragensis Chronica Boemorum. Ed. Bertold Bretholz. MGH SRG 2., Berlin 1923. (a továbbiakban Cosmas) II. c. 36.

A két szinte egykorú forrás interpretációjában egyértelmű különbség, hogy míg Gallusnál Judit a szülés után azonnal megbetegedik (*subsequenter infirmata*) és Karácsonykor hal meg, addig Cosmas előadásában a születést követő harmadik napon történik meg ugyanez.

Ferdeszájú Boleszló születésének pontos időpontja érthetően a lengyel történetírást is komolyan foglalkoztatta. A régebbi kutatás, így különösen a gesztát a 19. század második felében kiadó August Bielowski, valamint Jan Szlachtowski és Rudolf Köpke úgy vélte, hogy Cosmas adata a helytálló, és Gallus tévedett, így Boleszló születésének időpontját 1085 decemberére helyezték.[151] Ezzel szemben augusztus 20-át, igaz, az 1086. évet javasolta Oswald Balzer[152] és Zofja Kozłowska-Budkowa.[153] Később Karol Maleczyński hívta fel a figyelmet arra, hogy II. Boleszló Mieszko nevű fiának Magyarországra való visszatérése 1086-ban történt, tehát a gesztában feljegyzett halála is legkorábban ebben az évben történhetett meg. Gyanús elhalálozása hátterében feltehetően Ulászló Hermant kell keresni, akinek motivációját az jelenthette, hogy ekkorra már megszületett a saját törvényes fia is.[154]

Nehéz eldönteni, melyik forrásunk tartotta fenn a történeti igazságot. Ehhez ismerni kellene a lengyel fejedelmi pár Saint-Gilles-i követküldésének pontos dátumát. Ez feltehetően 1084 őszén történt, s mivel Szent Egyed ünnepnapja szeptember 1-re esik, könnyen meglehet, hogy a krakkói követség fogadását is erre az időpontra időzítették, ami inkább az augusztusi születést valószínűsíti.

Egy bizonyos azonban. Világosan látszik, hogy bár Cosmast elsősorban Judit érdekelte, Gallust pedig Boleszló megszületése, a fejedelem anyjáról szóló információik vagy egymásból táplálkoznak, vagy egy közös helyről származnak:

Gallus Anonymus	Prágai Cosmas
Que mulier in pauperes et captivos ante diem precipue sui obitus opera pietatis exercebat et multos christianos de servitute Iudeorum suis facultatibus redimebat.	*Hec cum esset sterilis, viduis subveniat et orphanis, aurum et argentum nimis large disperciens per monasteria commendabat.*

Szembetűnő, hogy mindkét leírás Judit keresztényi alázatát, az *opera pietatis*t, a szegényekkel és az árvákkal, foglyokkal szembeni segítőkész magatartást helyezi előtérbe.[155] Cosmast láthatólag ez sokkal jobban érdekelte, mint a szerinte csak isteni kegyből, a természetes út sikertelensége miatt megfogant Boleszló születése.[156] Ezzel szemben Gallus Anonymus Boleszló megszületését akarta elsődlegesen megörökíteni, már csak azért is, mert a Geszta kompozíciója szempontjából a második könyvnek a főszereplő életének kezdetével kellett

[151] Chronicae Polonorum (id. kiadás 418–419.).

[152] *Oswald Balzer*: Genealogia Piastów. Lwów 1895. 118.

[153] Repertorjum polskich dokumentów doby piastowskiej I. Ed. Zofia Kozłowska-Budkowa. Kraków 1937. Nr. 10.

[154] *Karol Maleczyński*: Bolesław Krzywousty. Kraków é. n. [1946.] 7.

[155] Ennek helyes értelmezését Szent Egyed lengyelországi és magyarországi kultuszával kapcsolatban l. *Neumann T.*: A somogyvári bencés kolostor i. m. 41.

[156] Cosmas II. c. 36.: „... ut per suffragia sanctorum, quam nature denegevat, ex divina gratia prolem obtineat."

indulnia. A két időpontot tehát, mármint a lengyel fejedelem megszületését és anyja halálát, teljesen külön kell kezelni. Ami feltehetően történetileg igaz, az a cseh Judit halálának naptári időpontja (VIII Kal. Ian.),[157] Boleszló születési dátuma azonban nem is annyira a konkrét dátum, mint inkább a nap ünnepi jellege miatt fontos Gallus Anonymus számára. Nem elképzelhetetlen, hogy valójában nem is ezen a napon született a fejedelem, azonban a Geszta céljainak szempontjából lényegtelen volt születésének tényleges időpontja, jelentősége csupán annak volt: kinek az ünnepnapjához köthető a születés.

Nézetünk szerint tehát Szent István szerepe a műben sokkal nagyobb, mint amennyit a magyar uralkodó koráról ténylegesen feljegyzett az ismeretlen történetíró. Azonban Szent István jelentősége nem pusztán III. Boleszló számára lehetett nagy, miként ez a lengyel fejedelem és a magyar király születési dátumának azonosságából kiderül, hanem a gesztát megrendelő lengyel uralkodó Szent István alakját — a magyar uralkodó halála irodalmi megörökítésének kölcsönvételével — felhasználta saját őse, I. Boleszló történeti képének megformálásához is. Állításunkat a következőkben még egy olyan példával szeretnénk kiegészíteni, amely eddig kevés figyelmet kapott a szakirodalomban.

Ismeretes, hogy Gallus Anonymus két alaptulajdonság hangsúlyozásával szerkesztette meg Bátor Boleszló ideálképét. Az egyik pillér a harcos lovag eszményképének felel meg, a másik pedig az államférfiúnak állít emlékművet. Az előbbi funkciója teljes mértékben tisztázott: régi megállapítása a kutatásnak, hogy a *gesta militaria* megrajzolásának tekintetében a mintákat a 11–12. század fordulóján meginduló keresztes hadjáratok nyomán kialakuló új irodalmi irányzat adta.[158] Nehezebb feladatot jelent azonban a másik motívum, a király politikai arcélének behelyezése a Geszta keretei közé. Gallus Anonymus a következőket jegyezte fel Bátor Boleszló államférfiúi erényeiről: „Mert a püspököket és káplánjait akkora tiszteletben tartotta, hogy amikor ők álltak, nem merészkedett leülni, és nem szólította őket máshogy, csak úrnak. Istent pedig teljes ájtatossággal tisztelte, a szent egyházat felemelte és királyi adományokkal ékesítette. (...) Nem nézte a bíróságon levő személyét, oly igazságosan kormányozta a népet, és az egyház méltóságát és az ország állapotát a legfelsőbb (ügynek) tekintette."[159] A Geszta más helyén arról ír, hogy „Boleszló tehát Isten szolgálatában, egyházak alapításában és püspökségek felállításában, valamint egyházi javadalmak adományozásában olyannyira áhítatosnak mutatkozott, hogy az ő idejében Lengyelország két metropoliumból és az azoknak alárendelt püspökségekből állt. Velük szemben minden tekintetben és mindenben annyira jó akaratúnak és engedelmesnek bizonyult, hogy ha véletlenül valamely előkelő

[157] Uo. II. c. 36.

[158] *Plezia, M.*: Kronika Galla i. m. 54.; *Andrzej Feliks Grabski*: Polska wobec idei wypraw krzyżowych na przełomie XI i XII wieku: Duch krzyżowy Anonima Galla. Zapiski Historyczne 26. (1961) z. 4. 10–27.

[159] Gallus I. c. 9.: „Episcopos quippe suosque capellanos in tanta veneratione retinebat, quod eis astantibus sedere non presumebat, nec eos aliter quam dominos appellabat. Deum vero summa pietate colebat, sanctam ecclesiam exaltabat, eamque donis regalibus adornabat. (...) Qui personam in iudicio non servabat, qui populum tanta iustitia gubernabat, qui honorem ecclesie ac statum terre in summo culmine retinebat". — id. kiadás 28–29.

valaki klerikussal vagy püspökkel szemben peres ügyet indított, vagy ha elbitorolt valamit az egyházi javakból, akkor Boleszló valamennyiüket kezével csendre intve, patrónusként és védőként a püspökök és az egyház ügyét is védelmezte. (...) Tehát ilyen erényekben tűnt ki Boleszló, azaz igazságosságával, méltányosságával, istenfélésével és szeretetével, és ilyen megfontoltan igazgatta az országot és intézte a közügyeket is. Mert Boleszló mindenfelé híres volt erényeiről és becsületességéről, azonban három erényben, az igazságosságban, a méltányosságban és a kegyességben különösen a nagyság tetőpontjára jutott. Az igazságosságban azért, mert a pereskedő személyére tekintet nélkül ítélkezett, a méltányosságban azért, mert az előkelőket és a népet bölcsen szerette, a kegyességben pedig azért, mert minden módon tisztelte Krisztust és jegyesét".[160] Továbbá: „főembereit pedig, valamint comeseit és előkelőit testvéreiként vagy fiaiként szerette, és bölcs úr módjára sérthetetlen tisztelettel tűntette ki őket. Az őket bevádlóknak nem hitt meggondolatlanul, viszont az elítélteknek a jog útján könyörületesen mérsékelte ítéletét. Mert gyakran megtörtént, hogy királyné felesége, e bölcs és megfontolt asszony sok, bűnéért a halálnak odavetettet megmentett a hóhérok kezéből, és megszabadította őket a halál közeledő veszedelmétől, és hol a király tudta nélkül, hol pedig hallgatólagos beleegyezésével könyörületesen őrizet alatt életben tartotta őket a börtönben. Mert volt a királynak tizenkét tanácsadó barátja, akikkel és azok feleségeivel feledvén a gondokat és terveket, sokszor szeretett együtt mulatni és étkezni, és velük bensőségesebben tárgyalta meg az ország ügyeit. Mikor vidáman együtt mulattak, és többek közt véletlenül nemzetségük okán megemlékeztek azokról az elítéltekről, Boleszló király szüleik jelessége miatt bánkódott haláluk felett, és sajnálta, hogy megparancsolta elveszejtésüket. Ekkor a tiszteletreméltó királyné kecses kezével megsimogatván a király nemes mellét, megkérdezte, hogy kedves lenne-e neki, ha valamilyen szent véletlenül feltámasztaná őket a halálból. Azt felelte neki a király, hogy nem lenne az a kincs, amit nem adna meg ezért, ha valaki visszahozná őket a sírból. Meghallván ezt a bölcs és hű királyné, bűnösnek és részesnek vádolta meg magát a kegyes csalásban, maga és az elítéltek javáért a tizenkét baráttal és azok feleségeivel együtt a király lába vetette magát. A király jóságosan átkarolván és megcsókolván őt, kezével felemelte a földről, és hűséges csalását inkább kegyes tettként magasztalta fel. Így aztán még ugyanabban az órában sok lóval elküldetett azokért a foglyokért, akiknek az

[160] Gallus I. c. 11: „Igitur rex Bolezlauus erga divinum cultum in ecclesiis construendis et episcopatibus ordinandis beneficiisque conferendis ita devotissimus existebat, quod suo tempore Polonia duos metropolitanos cum suis suffrageneis continebat. Quibus ipse per omnia et in omnibus ita benevolus et obediens existebat, quod si forte aliquis principum contra quemlibet clericorum vel pontificum litigii causam inchoabat, vel si quidquam de regbus ecclesiasticis usurpabat, ipse cunctis manu silencium indicebat et sicut patronus et advocatus pontificum causam et ecclesie defendebat (...) Talibus ergo virtutibus, iustitia et equitate, timore scilicet et dilectione rex Bolezlauus precellebat, talique discretione regnum remque publicam procurabat.Virtutibus siquidem multis ac probitatibus longe lateque Bolezlauus emicuit, tribus tamen virtutibus: iustitcia, equitate, pietate specialiter ad tantum culmen magnitudinis ascendit Iusticia, quia sine respectu persone causam in iudicio discernebat, equitate, quia principes et populum cum discrecione diligebat, pietate, quia Christum eiusque sponsam modis omnibus honorabat." — id. kiadás 30–31.

asszonyi előrelátás őrizte meg az életét, és az elindulóknak megparancsolta, hogy mikorra kell visszatérniük. Akkor pedig nagy öröm kerekedett a jelenlevők között, hogy a királyné ilyen bölcsen ügyelt a király becsületére és az ország hasznára, és hogy a király barátai tanácsára meghallgatta (a királyné) kéréseit. Ahogy pedig megérkeztek azok, akikért elküldetett, először nem a király, hanem a királyné elé álltak, aki nyers és szelíd szavakkal megdorgálta őket, majd a király fürdőjébe vezették őket. Ott együtt fürdőzvén, Boleszló őseik emlékét magasztalta, és a következőket mondván úgy korholta őket, mint atya a fiait: »Nem illik nektek ekkora [bűnt] elkövetnetek, nektek, akik ily nagy nemzetségből származtok.« A korosabbakat mind ő maga, mind mások által csupán szavakkal dorgálta meg, a fiatalabbaknál pedig a szavakat botütéssel egészítette ki. És így miután megajándékozta és méltóságokkal ruházta fel őket, atyailag megfeddve és királyi öltözékkel ékesítve örömmel hazaküldte őket."[161] Végezetül: „És ha valamely derék vendég elnyerte az ő tetszését a katonai szolgálatban, azt nem vitéznek, hanem fiának nevezte".[162]

Gallus Anonymus leírása teljesen egyedi vonásokat mutat. Már a középkori szerzők, így Kadłubek, a belőle táplálkozó Nagy-lengyel krónika, illetve a későbbi szintézisek is más eszközökkel festették meg az első lengyel király portréját. Nem különb a helyzet a modern történetírással sem. Mindig is voltak olyanok, akik forrásértéket tulajdonítottak a gesztaíró Boleszló államférfiúi mivoltát vázoló fejezeteinek. Így a nagy királyról monográfiát írt Stanisław

[161] Uo I. c. 13.: „Duces vero suosque comites ac principes ac si fratres vel filios diligebat, eosque salva reverentia sicut sapiens dominus honorabat. Conquerentibus enim super illis inconsulte non credebat, contra lege condempnatis iudicium misericordia temperabat. Sepe namque uxor eius regina, prudens mulier et discreta, plures pro culpa morti deditos de manibus lictorum eripuit et ab imminenti mortis periculo liberavit, eosque in carcere, quandoque rege nesciente quandoque vero dissimulante, sub custodia vite misericorditer reservavit. Habebat autem rex amicos XII consiliarios, cum quibus eorumque uxoribus omnibus curis et consiliis expeditis convivari multociens et cenare delectabatur et cum eis regni familiarus et consilii ministeria pertractabat. Quibus epulantibus pariter et exultantibus et inter alias locutiones in memoriam ex occasione forte generis illorum dampnatorum incidentibus, rex Bolezlauus illorum morti (pro) bonitate parentum condolebat, seque precepisse eos perimi penitebat. Tunc regina venerabilis pium pectus regis blanda manu demulcens, sciscitabatur ab eo, si carum ei fieret, si quis eos sanctus a morte fortisan suscitaret. Cui rex respondebat, se nichil tam preciosum possidere, quod non daret, si quia eos posset ad vitam de funre revocare, eorumque progeniem ab infamie macula liberare. Hec audiens regina sapiens et fidelis pii furti se ream et consciam accusabat et cum amicis XII et uxoribus eorum ad pedes regis pro sui dampnatorumque venia (se) prosternebat. Quam rex benigne complexans cum osculo de terra manibus sublevabat, eiusque fidele furtum, ymmo pietatis opera collaudabat. Eadem igitur hora pro cativis illis, per mulieris prudenciam vite reservatis cum equis plurimis mittebatur et cunctibus redeundi terminus ponebatur. Tunc vero letitia multiplex illis residentibus accrescebat, cum regina regis honorem ac regni utilitatem sic sapienter observabat et rex eam cum amicorum consilio de suis petitionibus audiebat. Illi autem, pro quibus missum fuerat, venientes, non statim regi sed regine presentabantur, qui ab ea verbis asperis et lenibus castigati ad regis balneum ducebantur. Quos rex Bolezlauus, sicut pater filios secum balneantes corrigebat, eorumque progeniem memorando collaudabat. Vos, inquit, tanta, vos tali prosapia exortos, talia committere non decebat. Etate quidem provecciores verbis tantum tam per se, quam per alios castigabat, minoribus vero verbera cum verbis adhibebat. Sicque paterne commonitos ac indumentis regalibus adornatos, datis muneribus collatisque honoribus, ire domum cum gaudio dimittebat." – id. kiadás 32–33.

[162] Uo. I. c. 16: „Et quicumque probus hospes apud eum in militia probabatur, non miles ille, sed regis filius vocabatur..." – id. kiadás 36.

Zakrzewski,[163] aki Boleszló jellemzésében kritika nélkül használta fel Gallus Anonymus leírását, vagy a jelentős jogtörténeti munkákat alkotó Jan Adamus, aki a „hű emlékezet" által megőrzött történeti információk irodalmi-retorikai kiteljesedését látta az idézett passzusokban.[164] Ambrozy Bogucki már igazgatástörténeti eredményekre is jutott a Geszta alapján,[165] Ryszard Gansiniec pedig a Gallus számára példaként szolgáló francia királyi udvarral azonosította az idézett passzusokat.[166] Azonban a kutatás döntő hányada Gallus Anonymus előadásának gyengeségére vagy hiányaira szokott figyelmeztetni,[167] vagy éppen legendaszerű, mesés elemeit hangsúlyozza,[168] illetve a keresztény uralkodók számára előírt általános normáknak tekinti a Gesztában előadottakat,[169] általában azonban hallgatással szokták megkerülni a kérdés vizsgálatát.[170]

Ugyancsak eltérő véleményeket olvashatunk a tekintetben, honnan származik Gallus Anonymus leírása Boleszló uralmáról. A Geszta első könyvéről alapos összefoglalót írt Tadeusz Grudziński, bár alapvetően szájhagyományra épülő legendának tekintette a leírást,[171] egyes részleteiben Karoling-hagyomány, nevezetesen Einhard *Vita Caroli Magni*jának hatását vélte felfedezni.[172] Ezzel szemben Teodor Tyc (egyébként elszigetelten maradt) véleménye szerint a Boleszló uralmáról szóló forrása Szent Adalbert elveszett *passio*ja lehetett, mely — szerinte — nem csak a gnieznói találkozó pontos eseménytörténetét tartalmazhatta, hanem egy quasi *Vita Boleslaui regis* formájában az első Piast-király történetét is megőrizhette.[173]

A Geszta idézett részeinek vizsgálatában a továbblépéshez elöljáróban mindenképpen a következőket szükséges megjegyezni.

Nem valószínű, hogy Gallus Anonymus Bátor Boleszló politikai arcéléről írott összefoglalója a 11. századból fennmaradt forrásokból merített volna. A szóba jöhető kútfők közül Thietmar krónikája őrizte meg a legtöbb információt a lengyel királyról, azonban — úgy véljük — Gallus Anonymus nem sok jóra számíthatott volna a krakkói udvarban, ha az egyébként feltehetően számára

---

[163] Stanisław *Zakrzewski*: Bolesław Chrobry Wielki. Lwów 1925. 358–360., l. még a könyvről írt recenziót *Bernhard Stasiewski*: Die Anfänge der Regierung Bolesław Chrobrys. Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte 9. (1935) 572–604.

[164] *Jan Adamus*: O monarchii Gallowej. Warszawa 1952. 132.

[165] *Ambrozy Bogucki*: The Administrative Structure of Poland in the Eleventh and Twelfth Century. Acta Poloniae Historica 72. (1995) 5–32. (különösen: 28–29.).

[166] *Ryszard Gansiniec*: Nagrobek Bolesława Wielkiego. Przegląd Zachodni 7. (1951) 7–8., 359–537. (különösen: 461.).

[167] *Hoensch, J. K.*: Geschichte Polens i. m. 21.; Jerzy *Strzelczyk*: The Firts Two Historical Piasts. Opinions and Interpretations. Questiones Medii Aevi Novae. Vol. 5. Warszawa 2000. 111. Különösen kritikusan nyilatkozott e tekintetben *Plezia, M.*: Kronika Galla i. m. 199.

[168] *Jerzy Strzelczyk*: Bolesław Chrobry. Poznań 1999. 213–226.

[169] *Kürbis, B.*: Wizerunki i. m. 204.

[170] Pl. *Andrzej Feliks Grabski:* Bolesław Chrobry. Zarys dziejów politycznych i wojskowych. Warszawa 1964.

[171] *Tadeusz Grudziński*: Ze studiów nad kroniką Galla. Rozbiór krytyczny pierwszej księgi. Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu 17. (1951) z. 3–4. 69–113., 20. (1954) 29–100., 23. (1957) 1–58. (különösen [1957] 56.).

[172] Uo. (1957) 11.

[173] *Teodor Tyc:* Z dziejów kultury w Polsce średniowiecznej. Poznań 1924. 103.

nem ismeretlen krónikát felhasználta volna. Thietmar ugyanis közismerten nem kedvelte a Piastokat, Boleszlót különösen nem, legalábbis erről tanúskodik a későbbi lengyel király születési körülményeinek tálalása.[174] Érdekes azonban, hogy Brémai Ádám szintén 11. században keletkezett és Boleszlót Thietmarnál lényegesen kedvezőbb színben bemutató jellemzése sem köszön vissza Gallusnál, jóllehet Ádám munkája ismert lehetett, hiszen jóval később Helmold is bevette szláv krónikájába.[175] Mindemellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy egy apró részlet tekintetében, a király fürdőjének leírásában a gesztaíró tényleg Einhard leírását követi:

Gallus Anonymus	Vita Caroli Magni
Illi autem (...) ad regis balneum ducebantur. Quos rex Bolezlavus, sicut pater filios, secum balniantes corrigebat eorumque progeniem memorando collaudabat.[176]	*Et non solum filios ad balneum, verum optimates et amicos, aliquando etiam satellitum et custodum corporis turbam, invitavit, ita ut nonnumquam centum vel eo amplius homines una lavarentur.*[177]

Mindazonáltal maga a királyról és uralmáról született leírás csak ebben az egy vonatkozásban emlékeztet Einhard *vita*jára.[178] Ez utóbbi nélkülöz ugyanis minden olyan részletet, amely Gallus Anonymusnál Boleszló királyi tulajdonságairól olvasható. Nehezen lehetne továbbá igazolni, hogy a leírás esetleg Szent Adalbert elveszett *passio*jára támaszkodott, nem csak a szöveg ismeretlensége, s így szabad értelmezhetősége miatt, hanem abból, a jelen dolgozatban már említett feltételezésből is kiindulva, hogy ennek elsősorban Szent Adalbertről, életéről és szenvedéséről kellett szólnia, nem Boleszló uralmáról.

Mindez azt a feltételezést támaszthatná alá, hogy szerzőnk az udvari szájhagyományt irodalmilag fel- és átdolgozta, és végül egy legendaszerű, valós elemeket nem tartalmazó történetet kreált Bátor Boleszlóról. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy a királyról írott információi logikailag igencsak rendezettek, ami a tervszerűség látszatát kelti.

Györffy György Szent Istvánról írott klasszikus monográfiájában jegyezte meg István európai kortársainak jellemzése kapcsán, hogy Gallus Anonymus leírásában „részben a királytükrök, részben a szent életrajzok jellemző vonásai"[179] figyelhetők meg, és másutt ugyanezzel kapcsolatban még hozzáfűzte, hogy a szerző egy „Szent István-szerű magasztaló életrajzot"[180] alkotott.

---

[174] Thietmar IV. c. 56.: „Post haec peperit bona mater filium longe sibi degenerum et multarum perniciem genitricum, quem fratris sui nomine Bolezlaui appellant ...". Vö. még uo. V. c. 9: „Bolizlavus, Miseconis filius patri longe inferior ..."

[175] Magistri Adam Bremensis Gesta Hammburgensis Ecclesiae Pontificum. Ed. Bernhard Schmeidler. MGH SRG in usum scholarum separatim editi, Hannover 1917. c. 35: „Bolizlaus, rex christianissimus". Vö. még: Helmoldi Presbyteri Bozoviensis Chronica Slavorum. Ed. Bernhard Schmiedler. MGH SRG in usum scholarum separatim editi, Hannover 1937. c. XV: „Eodem quoque tempore Bolizlaus Polenorum christianissimus rex".

[176] Gallus I. c. 13. (id. kiadás 33.).

[177] Vita Caroli Magni, c. 22.

[178] Az egésznek heremeneutikai értelmezést adott *Jacek Banaszkiewicz*: Król i łaźnia, Bóg i łaźnia (Gall Anonim o Bolesławie Chrobrym, Povest' vremennih let o stworzeniu Pierwszego Człowieka). In: Wyobraźnia średniowieczna. Ed. Tereza Michałowska. Warszawa 1996. 205–222.

[179] *Györffy Gy.*: István király i. m. 128.

[180] Uo. 281.

Györffy — sajnos bővebben ki nem fejtett — álláspontjához legfeljebb annyit lehetne hozzáfűzni, hogy a királytükrök hatása talán még jobban tetten érhető ezekben a részekben, mint a szent életrajzoké. Gallus Anonymus tulajdonképpen valóban a Karoling-királytükrök általános jellemzői szerint állította össze Boleszló portréját. Az ábrázolás legfontosabb pontjai ugyanis a király viszonyát mutatják be a keresztény hithez, az egyházhoz, a főpapokhoz, a világi elkelőkhöz, a vendégekhez, illetve kitérnek az uralkodó bírói tevékenységére, illetve magatartására is.

A Karoling-kori királytükrök sajátságosan tükrözik a Pippin felkenésével kezdődő új politikatörténeti korszakot Európában, mely a teokratikus vagy szakrális királyság néven ismert. Kantorowicz alapműve,[181] Walter Ullmann[182] és legutóbb Joseph Canning[183] kutatásai alapján világosan áll előttünk e történeti korszak politikai eszmevilága. A Karoling királytükrök elválaszthatatlanok tehát a Karoling-kor gondolkodásától. A legjelentősebb ilyen alkotások Pseudo-Cyprianus, Jonas Orleans-i püspök, Smaragdus verduni apát, Hinkmar reimsi püspök tollából kerültek ki, mind időben, mind tematikailag jó behatárolhatóan.

A Karoling-királytükrök programszerűsége és egyértelműen az ezredforduló előtti kulturális beágyazottságuk miatt mindenképpen gyanút kelt, hogy miért jelenik meg gondolatviláguk Gallus Anonymus 12. század elején keletkezett művében. A szerző ugyanis az investitúra-harc korának eszmevilágában iskolázódott. Legutóbb Brygida Kürbis mutatta ki meggyőző érvekkel,[184] hogy az 1100 körül keletkezett úgynevezett Normann Anonymus *De consecratione pontificum et regum et de regimine eorum in ecclesia sancta*[185] néven ismert írásának néhány gondolata Gallus Anonymus Gesztájában is visszaköszön. A Normann Anonymus személyének meghatározása régóta foglalkoztatja a kutatást,[186] elképzelhető, hogy a neki tulajdonított szövegek mögött nem is egy, hanem több szerző rejtőzködik, a munka mindenesetre az egyik legszebb példája a pápaság új hatalmi igényeire választ adó műveknek, mely az egyház hatalmát egyértelműen a világi hatalom alá helyezve antigregoriánus szemlélettel a szakrális királyság eszményét népszerűsíti. Bár a Normann Anonymus művének egyetlen kéziratát Cambridge-ben őrzik, régóta ismert, hogy a szerző vagy szerzők iskolázottsága a kontinensre, és éppen Le Mans környékére vall mint keletkezési

---

[181] *Ernst H. Kantorowicz*: The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology. Princton 1957.

[182] *Walter Ullmann*: Principles od Governement and Politics in the Middle Ages. London 1961.

[183] *Joseph Canning*: A History of Medieval Political Thought 300–1456. London – New York é. n.

[184] *Kürbis, B.*: Zum Herrscherlob i. m. 55–56.

[185] Anonymus Normannus: De consecratione pontificum et regum et de regimine eorum in ecclesia sancta. In: Die Texte des Normannischen Anonymus. Unter Konsultation der Teilausgaben von H. Böhmer, H. Scherrinsky und G. H. Williams neu aus der Handschrift 415 des Corpus Christi College Cambridge herausgegeben. Hrsg. Karl Pellens. (a továbbiakban: De consecratione) Wiesbaden 1966. 129–180.

[186] Vö.: *Peter Classen*: Normannischer Anonymus. LexMa I. 674.; *G. H. Williams*: The Normann Anonymus 1100 A. D. Toward the Identification and Evaluation of the so-called Anonymus of York. Cambridge 1951.; *Karl Pellens*: Das Kirchendenken des Normannischen Anonymus. Wiesbaden 1973.

helyre,[187] nem lehetetlen tehát Kürbis feltételezésének helyessége, miszerint Gallus Anonymus, még ha nem is olvasta közvetlenül a Normann Anonymus munkáját, de ugyanebben a körben iskolázódva maga is hasonló eszmei hatások alatt állt.[188] Kürbis, nézetünk szerint, helytállóan ismerte fel, hogy Gallus Anonymus a Piastok hatalomra jutásakor Siemowittal kapcsolatban a — természetesen ószövetségi eredetű, de a Normann Anonymusnál oly jellemző — *rex regum, dominus dominorum*[189] kifejezést *rex regum, dux ducum*ra[190] változtatta, ami — Kürbis szerint — annak bizonyítéka, hogy a korban jellemző elvet hozzáigazította a lengyel hagyományokhoz, a Piastok fejedelmi címére kívánva ezzel utalni.[191] Hogy Brygida Kürbis feltételezései teljesen helytállóak, azt egy másik példa is igazolja. II. Boleszló és Szaniszló püspök konfliktusában Gallus Anonymus közismerten nagyon óvatosan járt el. Miután röviden utalt arra, hogy Boleszló Lengyelországból való elűzésének a hátterében többek között ez állhatott, hozzátette: „Hosszan tartana elmondani, hogyan taszították ki Boleszlót Lengyelországból, de annyit el lehet mondani, hogy nem kellett volna felkentként más felkent bűnét testileg megtorolnia. Sok kárt okozott neki, hogy bűnnel orvosolta a bűnt, hogy árulás miatt kiadta a püspököt, hogy levágják annak végtagjait."[192] Ebben esetben nem is a konfliktus ténye érdekes mondandónk szempontjából,[193] hanem Gallus Anonymus megjegyzése a „két felkent"-ről. A Normann Anonymus elgondolása szerint ugyanis az Úr kente fel Dávidot és Salamont, de Sámuel végezte el magát a felkenést, aki hű prófétája volt az Úrnak az ő házában. Ezért mindketten (mármint Sámuel és a felkentek is) az Úr felkentjei,[194] csakhogy mindketten máshogyan: a pap *„inferioris officii et naturae — id est humanitatis*, a király viszont *superioris — id est divinitatis."*[195]

Gallus Anonymus tehát — még ha nem is közvetlenül magát a Normann Anonymust olvasta, hanem csak tisztában volt a korai skolasztikus iskolák e gondolataival — a kor szemléletének megfelelő módon vélekedett a világi és egyházi hatalomról. Boleszló uralmának ábrázolásában azonban egy már rég letűnt modellt alkalmazott, melynek szellemi kiüresedése még az ezredforduló

---

[187] *Wilfried Hartmann*: Beziehungen des Normannischen Anonymus zu frühscholastischen Bildungszentren. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 31. (1975) H. 1. 108–143. (különösen 140.).

[188] *Kürbis, B.*: Zum Herrscherlob i. m. 56.

[189] De consecratione 167.

[190] Gallus I. c. 3. (id. kiadás 12.).

[191] *Kürbis, B.*: Zum Herrscherlob i. m. 55.

[192] Gallus I. c. 27.: „Qualter enim rex Bolezlauus de Polonia sit eiectus longum existit enarrare, sed hoc dicere licet, quia non debuit christus in christum peccatum quodlibet corporaliter vindicare. Illud enim multum sibi nocuit, cum peccato peccatum adhibuit, cum pro traditione pontificem truncacioni membrorum adhibuit." — id. kiadás 52–53.

[193] A király és a püspök összecsapásának állampárti szemléletű feldolgozását l. *Tadeusz Grudziński*: Bolesław Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław. Dzieje konfliktu. Warszawa 1986. (különösen: 124–137.). Ugyanő tárgyunkban gregoriánus szemléletűnek tartja Gallust (uo. 136.). Kritikáját l. *Labuda, G.*: Święty Stanisław i. m. 65.

[194] De consecratione 131.: „Unxit ergo dominus Saul, unxit et David, sed per Samuelem, qui fidelis propheta erat in domo Domini. Et propter hoc uterque iure vocatus est christus Domini."

[195] Uo. 134.

előtt megtörtént. Tény persze, hogy a királytükör mint műfaj a 12. századi reneszánszban úgyszintén megújult, azonban ezek az új típusú művek — melyek csúcspontját egyértelműen John of Salisbury *Policraticus*a jelenti[196] — nem a Karoling-kori királytükrökben találták meg előképüket, hanem új eszmei és tartalmi elemeket hordoztak.[197]

Szerzőnk tehát egy III. Boleszló számára mérvadó komplex királyideált alkotott meg gesztájában I. Boleszlóról (aki mellesleg legfeljebb élete végén lett rövid időre király). Az alkotáshoz felhasznált, a 12. század elején elavultnak tekinthető anyag, nézetünk szerint, egy helyen volt hozzáférhető Gallus Anonymus számára: Magyarországon, ahol rendelkezésére álltak Szent István Imre herceghez írott, a Karoling-kori királytükrökben gyökerező Intelmei, melyek közismertek lehettek a 11–12. század fordulóján, hiszen Szent István nagyobb legendájában kivonatolva bekerültek a fejezetcímei, és e részeket Hartvik is átvette a saját legendakompilációjába.[198]

István király Imre herceghez írott intelmei mindig is intenzíven foglalkoztatták történetírásunkat; mind a 19., mind a 20. században jelentős alkotások láttak napvilágot a *Libellus*ról.[199] Kétségtelen, hogy a legnagyobb, tudománytörténetileg is jelentős vitát Guoth Kálmán e tárgyban írott két tanulmánya váltotta ki.[200] Közismert, hogy Guoth kétfrontos támadást intézett az Intelmeket pozitivista módon vizsgáló Békefi Remig,[201] illetve szellemtörténeti keretekben tárgyaló Balogh József ellen,[202] előbbinek az adatközpontú, szürke megközelítést, utóbbinak a szövegfilológia szellemfilológiába való átcsapását felróva. A vitában a továbbiakban Deér József is véleményt nyilvánított,[203] majd hosszabb szünet után Szűcs Jenő tisztázta megnyugtatóan az Intelmek forrás- és eszmetörténeti hátterét.[204] Szűcs Jenő, aki sikerrel semlegesítette a Guoth Kálmán által mesterségesen teremtett ellentétet az Intelmek „nemzetközisége", illetve „tiszta magyar"[205] lényege között, világosan rámutatott: olyan, a Karoling-kori királytükrök gondolatvilágából kisarjadó államböcseleti alkotással állunk szemben, amely mégis eltér mintáitól. A 10. század végére már gondolatilag kiüresedett királytükrökkel szemben az Intelmek friss hangvételű,

[196] Johannes Sarisberiensis: Policraticus I–IV. Ed. K. S. B. Keats-Rohan. Corpus Christianorum, continuatio mediaevalis. Brepols 1993.

[197] *Wilhelm Berges*: Der Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters. Stuttgart 1952.2 3–4.; *Hans-Hubert Anton*: Fürstenspiegel. LexMa IV., 1044.

[198] Libellus de institutione morum. Ed. Iosephus Balogh. (SRH II. 613–627.).

[199] Jellemzését és irodalmának összefoglalását l. Szovák Kornéltól: Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. (SRH II. 793–794.).

[200] *Guoth Kálmán*: Egy forrás két történetszemlélet tükrében. Századok 76. (1942) 43–64. *Uő*: Megoldandó kérdések az Intelmekben. Századok 77. (1943) 1–40.

[201] *Békefi Remig*: Szent István Intelmei. Századok 35. (1901) 922–990.

[202] Különösen *Balogh József*: Szent István politikai testamentuma. Minerva 10. (1931) 39–51., 106–114.; *Uő*: Szent István „Intelmei"-nek forrásai. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. I. 235–265.

[203] *Deér József*: A szentistváni Intelmek kérdéséhez. Századok 76. (1942) 435–452.

[204] *Szűcs Jenő*: Szent István Intelmei: Az első magyarországi államelméleti mű. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp. 1988. 32–53.

[205] *Guoth K.*: Megoldandó kérdések i. m. 9–10.

önálló mondanivalóval rendelkező, egyéni stílusban megírt munka, amelynek legfőbb sajátossága, hogy mintáival szemben nem a királyi méltóság függvényeként tárgyalja a főbb erényeket, hanem azokat a királyságból vezeti le, illetve a királyi méltóságot határozza meg egy-egy, a királyi korona díszeként definiált jelenséggel, így kereszténységgel, az egyházzal, az egyháznagyokkal, a világi nagyokkal, a vendégekkel szemben.[206]

Ha összevetjük Gallus Anonymus gondolatait Bátor Boleszló uralkodói arcéléről az Intelmek fejezetcímeivel, illetve e fejezetcímek a nagylegendában fennmaradt változataival, érdekes összefüggéseket figyelhetünk meg:

	Libellus de institutione morum	**Legenda maior/Hartviciana**	**Gallus Anonymus**
Kereszténység	*De observanda catholica fide*	*debeat observare fidem catholicam*	
Egyház védelme	*De continendo ecclesiastico statu*	*confirmare statum ecclesiasticum*	*sanctam ecclesiam exaltabat,*[207] ill. *honorem ecclesie in summo culmine retinebat*[208]
Egyháznagyok tisztelete	*De impendendo honore pontificum*	*honorem impendere dignitati pontificum*	*Episcopos quippe suosque capellanos in tanta veneratione retinebat (...) nec eos aliter quam dominos apellabat*[209] ill. *sicut patronus et advocatus pontificum causam et ecclesie defendebat*
Világi nagyok szeretete	*De honore principum et militum*	*principes et milites diligere*	*Duces vero suosque comites ac principes acsi fratres vel filios diligebat, eosque salva reverentia sicut sapiens dominus honorabat.*[210]
Türelem/bírói hatalom	*De observatione iudicii et patientie*	*patientiam in cunctis actibus habere*	*Personam in iudicio non servabat*
Vendégek	*De detentione et nutrimento hospitum*	*Hospites benigne suscipere, benignius nutrire*	*Et quicumque probus hospes apud eum in militia probabatur, non miles ille, sed regis filius vocabatur.*[211]
Tanáccsal élés	*De magnitudine consilii*	*sine consilio nichil agere*	*Habebat autem rex amicos XII consilarios, cum quibus (...) regni familiarius et consilii ministeria pertractabat.*[212]

[206] *Szűcs J.*: Szent István Intelmei i. m. 40–44.
[207] Gallus I. c. 9. (id. kiadás 26–27.).
[208] Uo. I. c. 9. (id. kiadás 27.).
[209] Uo. I. c. 9. (id. kiadás 27.).
[210] Uo. I. c. 13. (id. kiadás 33.).
[211] Uo. I. c. 16. (id. kiadás 33.).
[212] Uo. I. c. 13. (id. kiadás 33.).

	Libellus de institutione morum	Legenda maior/Hartviciana	Gallus Anonymus
Executio maiorum	*De executione filiorum*	*maiores semper ante oculos habere et ad exemplum statuere*	
Imádkozás	*De observatione orationis*	*orationis officium frequentare*	
Egyéb erények	*De pietate et misericordia, ceterisque virtutibus*	*pietatem et misericordiam cum ceteris virtutibus possidere.*	*Talibus ... virtutibus ... iusticia et equitate, timore ... dilectione Bolezlauus tribus virtutibus: iusticia, equitate, pietate ... ad tantum culmen ascendit*

A táblázatból jól látszik, hogy különösen öt ponton — az egyház, az egyháziak védelme, a világi nagyokhoz való viszony, a tanács szerepe és a vendégek befogadása — mutatkozik gondolati, részben pedig szövegszerű összefüggés az Intelmek és Gallus Anonymus gesztája között. Természetesen még ezen a helyen le kell szögezni: konkrét szövegszerű összefüggést egy helyen, a világi nagyok szeretetéről írott részben láthatunk, és ennek rövidsége mindenképpen óvatosságra int az Intelmek és Gallus Anonymus Gesztájának összefüggései tekintetében, különösen úgy, hogy a Karoling-kori királytükrök az Intelmekben nyomon követhető alapgondolatai — ahogy ezt Balogh József megállapította — európai közkincset képeznek,[213] így érvelésünket e tekintetben a következőkre kívánjuk alapozni.

Szűcs Jenő állapította meg kétségtelen helyességgel, hogy az Intelmek gondolatvilága egy ponton, a világi nagyokkal való együttélés tekintetében teljes mértékben elrugaszkodik az alapmintájának tekinthető Karoling-kori királytükröktől, és önálló tartalommal jelentkezik, teljes mértékben a *pacificum regnum*, a király és a világi előkelők harmonikus együttélését helyezve mondanivalója középpontjába.[214] Ha mindezt összevetjük Gallus Anonymus gesztája 10. fejezetének mondanivalójával, a következők állapíthatók meg. Nyilvánvaló, hogy a gesztaíró ebben a fejezetben nem csak Boleszló királynak, hanem feleségének is emléket kívánt állítani. A keresztény erényekkel teljes uralkodóideál mellett itt ismét felszínre kerül a *pietatis opus*. Nem tartjuk kizártnak, hogy a királyné magatartásának megmintázása egy helyről fakad a Geszta második könyvének első fejezetében említett Judittéval, III. Boleszló édesanyjáéval. A királynénak azonban vajmi kevés köze van a történet magjához, melynek alapgondolata, hogy a király békében kíván együtt élni a világi nagyokkal, illetve ugyanitt esik szó a tanáccsal való kormányzásról is.

Ugyancsak érdekes a *hospes*ek említése Gallus Anonymus munkájában. Ismeretes, hogy Guoth Kálmán az Intelmek későbbi keletkezését boncoló hiperkritikus érvelésének egyik alappillére éppen az volt, hogy a *hospes*-tömegek Európában csak jóval később jelennek meg.[215] Vele szemben azonban Szűcs

[213] *Balogh J.*: Szent István i. m. 253.
[214] *Szűcs J.*: Szent István Intelmei i. m. 41–42.
[215] *Guoth K.*: Megoldandó kérdések i. m. 25–31.

Jenő igazolta, hogy az Intelmek világában szereplő, a király által be- és elfogadandó vendégek leginkább a főpapi és lovagi réteget jelentették, mely „tudásokat és fegyvereket" (*documenta et arma*) hoz magával az országba.[216] Gallus Anonymus ide vonatkozó megjegyzéseit legutóbb Tomasz Jurek kísérelte meg értelmezni. Ő ugyancsak abból indult ki, hogy az Intelmekben is (melyet egyébként helytelenül 12. századi keletkezésűnek tekintett) szó esik a *hospes*ekről, és ebből azt a következtetést vonta le, hogy — összhangban a Freisingi Ottó és Rahewin *Gesta Friderici*jének egy adatával — a külföldi lovagok mint a királyi hadsereg legértékesebb rétege mind Magyarországon, mind Lengyelországban fontos szerepet játszottak a 12. században.[217] Mindemellett Jurek Gallus Anonymus *hospes*ekről írott gondolatait úgy interpretálta: a szerző a Bátor Boleszló-kori aranykor leírásakor azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy Ferdeszájú Boleszló udvarában a szerző csak ritkán láthatott ilyen külföldi lovagokat.[218]

Az idegen lovagok jelenléte természetes jelenség lehetett még a 12. században, katonai értékükre jó példa Freisingi Ottó iménti megjegyzése.[219] Gallus Anonymus esetében azonban jól látszik, hogy a *miles*ek hadrafoghatóságának értéke csak a felszínt jelenti a leírásban. A gesztaíró itt ismét tanújelét adja annak, hogy — csak úgy, mint a Gesztában általában — mennyire jól képes különböző időből származó információkat szintetizálni egymással. A történet magját ugyanis nem elsősorban a *hospes*ek katonai értékével kapcsolatos kérdések alkotják, hanem az a keresztény uralkodóval szemben megfogalmazott, s a Karoling-királytükrök világában gyökerező követelmény, miszerint az uralkodó fogadja be és lássa el az udvarába érkező főpapi és lovagi vendégeket.

Valószínűsíteni lehet, hogy Gallus Anonymus magyarországi tartózkodása során, amikor is megismerkedhetett Szent István elterjedőben levő kultuszával, tudomást szerzett arról is, hogy a Nagy, illetve a Hartvik-legenda közvetítette Intelmek a néhai magyar király uralkodásához köthetők. Talán nem is ismerte az Intelmek teljes szövegét, miként a 11. század elején Magyarországon még élő államelméleti vonatkozásait sem. Amúgy is, ahogy erre hivatkoztunk, a Geszta igazi állambölcseleti világát a 12. század elején aktuális kérdésekben kell keresni. Úgy véljük, hogy szerzőnket inkább pragmatikus szempontok ve-

---

[216] *Szűcs J.*: Szent István Intelmei i. m. 42.

[217] *Tomasz Jurek*: Fremde Ritter im Mittelalterlichen Polen. Questiones Medii Aevi Novae 3. Warszawa 1998. 19–49. (különösen 19., 20., 24.); a „hospes" kifejezés alatt — szerintünk helytelenül — inkább a városi és paraszti betelepülőket érti GpP 66. (1. sz. jegyz.).

[218] *Jurek, T.*: Fremde Ritter i. m. 24.

[219] Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I. imperatoris. Ed. Georg Waitz, Bernhard von Simson. MGH SRG in usum scholarum separatim editi, 46., Hannover 1912. I. c. 32.: „Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione quasi in unum corpus adunantur; coloni quidem, qui in vicis morantur, novem decimum, vel etiam septem octavum vel infra, si necesse fuerit, cum subpellectili ad bellum necessaria instruunt, caeteris pro cultura terrae domi relictis. Qui vero de militum ordine sunt, nulla occasione nisi gravissima domi remanere audebunt. At in ipsa regis acie hospites, quorum ibi magna copia est et qui aput eos principes dicuntur, latus principis ad muniendum ambiunt. Omnes pene tetri tetris in armis procedunt, nisi quod iam ab hospitibus, quos nunc solidarios dicimus, educati vel ab eisdem etiam geniti, quandam, non innatam, sed quasi extrinsecus affixam virtutem trahentes, principes tantum et hospites nostros imitagnandi peritia armorumque splendore imitantur. Sed de predictae gentis ritu haec dicta sufficiant."

zérelték. Mivel a számára feltehetően nem ismeretlen Hartvik-legendába beillesztett nagyobb legenda szövege úgy tudósít, hogy Szent Istvánhoz kötődik a *Libellus* létrejötte,[220] valószínűleg (és nem helytelenül) úgy vélte, hogy a *Libellus* István államférfiúi működésének egy forrása. Mivel pedig vállalt feladata az volt, hogy megalkossa Bátor Boleszló uralkodói portréját, ebben felhasználta a Magyarországon látott Intelmek szövegének részeit is, melyeket részben kiszínezve, részben továbbfejlesztve, korszerű környezetbe helyezve dolgozott bele a *Gesta Boleslai regis*be.

Összegzés

Ferdeszájú Boleszló magyarországi útja tehát nem pusztán a fejedelem egyik megörökítésre érdemesnek tartott tette, hanem — az ugyanabban a *caput*-ban ránk maradt információkkal együtt — a Geszta eszmei összefoglalásának is fontos része. A 25. fejezet központi mondanivalója a fejedelem magyarországi zarándoklatának leírása. Ennek középpontjában a két úticél: Székesfehérvár és Somogyvár állt, melyek közül az előbbi Szent Istvánhoz, az utóbbi pedig Szent Lászlóhoz köthető.

Nézetünk szerint azonban a *peregrinatio* két állomását nem véletlenszerűen választotta ki a lengyel fejedelem, hanem meghatározott célok vezérelték: Székesfehérvár Szent István kultusza miatt volt érdekes, míg Somogyvár Szent László és Szent Egyed miatt keltette fel Boleszló figyelmét. A Geszta 25. fejezete tehát egyfajta foglalataként a mű eszmei mondanivalójának jól mutatja, hogy a két jeles magyar király jelentős szerephez jutott az ismeretlen mester történeti konstrukciójában.

A szerző tulajdonképpen két teljesen különböző szempont szerint használta fel Szent László és Szent István alakját a Geszta megkomponálásában. Ami Lászlót illeti, úgy véljük, hogy a személyét érintő fejezeteket el kell választani az őt és Boleszlót Szent Egyeddel és Somogyvárral összekötő ügyektől. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a Geszta egészének szempontjából inkább Somogyvár, Szent Egyed kultusza képviselt komolyabb értéket. Mindazonáltal Gallus Anonymus komoly információkat is ránk hagyott László királyról, melyek bizonyos szempontból magában a Gesztában is ellentmondásosak. A Gesztában korábban olvasható passzus volt nézetünk szerint a későbbi keletkezésű és korszerű szemléletű, mely — egybehangzóan történetírásunk ide vonatkozó megállapításaival — arra utal, hogy Kálmán-kori viszonyokat valamennyire ismerő Gallus Anonymus az éppen kialakítás alatt álló újszerű László-képet dolgozta bele gesztájába. Szerepel azonban egy másfajta beállítás is a műben. Ebben — igaz, sajátos belpolitikai érdekeket követve — László legitimitását is kétségbe vonja a szerző. Véleményünk szerint ez lehetett a korábbi, nagy valószínűséggel Krakkóban megismert és a krakkói udvar által közvetített információ a magyar királyról, melynek hátterében talán Salamon özvegye, Ulászló Herman új felesége állt.

[220] Legenda maior, SRH II. 391.: „libellum de institutione morum constituit". A „constituit" ige megfelelő értelmezését l. *Szűcs J.*: Szent István Intelmei i. m. 44.

Más volt ellenben a székesfehérvári látogatás oka. Világosan látszik, hogy Boleszló zarándoklatának legfőbb célja Szent Egyed csodatévő képességének „felhasználása" volt, hogy megszabaduljon attól a bűnétől, melyet testvérének a hatalomból történt eltávolításával követett el. Feltehető, legalábbis a Geszta erre enged következtetni, hogy gyorsan kellett döntenie, csak kevesek tudtával jött el Magyarországra. A Geszta 25. fejezete egyértelműen bizonyítja, hogy az út célja tényleg az *opus pietatis* volt. Boleszló itt nem tüzet okádó sárkányként (*draco flammivolus*), zord oroszlánként (*leo cominus*), a különféle barbár és keresztény népek legyőzőjeként lép elénk, hanem alamizsnálkodó, ájtatos férfiúként.

Úgy tűnik azonban, III. Boleszló szívesen szakított időt arra, hogy mielőtt Somogyvárra ment volna, megálljon Szent István sírjánál is. Nyilván nem véletlen, hogy Könyves Kálmán a számára is zsinórmértékül szolgáló Szent István sírjánál kívánt találkozni Boleszlóval.[221] Szent István alakja azonban nem illik bele a lengyel fejedelem útjának általános céljai közé, tőle nem várhatta Boleszló ugyanazt, amit Szent Egyedtől. Klaniczay Gábor mutatott rá, hogy István az európai szent királyok közül az első, akit nem (mártír)halála, hanem élete, azaz egyház- és államszervezése miatt emelkedett a szentek sorába.[222] Mindezt összevetve azzal, hogy Boleszló Szent István ünnepének napján született — vagy legalábbis Gallus Anonymus így tartotta —, és hogy Gallus Anonymus vélelmezett magyarországi tartózkodásának idején a szabolcsi zsinat a király ünnepnapjának kötelező megülését már kimondta,[223] megkockáztatható a feltevés: a lengyel fejedelem Szent István politikai erényeit tekintette mérvadónak saját maga számára, és ezeket — talán Kálmán ismeretsége és Gallus Anonymus a korabeli magyar belpolitikai helyzetben való tájékozottsága miatt — saját elődjére, Bátor Boleszlóra vezette vissza, és saját, Bátor Boleszló személyében fellelt politikai *origo*ját nagyrészt a Szent Istvánról a 12. század elején hozzáférhető irodalmi anyagból állította össze.

[221] Ennek politikai vonatkozású értékelését l. *Kristó Gy.*: Magyarok és lengyelek i. m. 13–14.

[222] *Klaniczay G.*: Az uralkodók szentsége i. m. 122.; *Uő*: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1986. 15–32.

[223] *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 164.

Veszprémy László

ANONYMUS ITÁLIÁBAN?*

Helynevek, írás, kéziratok

A szakirodalomban mindig is jelentős figyelmet szenteltek a magyar névtelen krónikás, Anonymus európai tájékozódására utaló érveknek. Még Mezey László is, aki közismerten nem szánt nézeteiben nagy helyet a hazai krónikás elbeszélő forrásoknak, klasszikus összefoglalásában tisztelettel adózik a névtelen krónikás emléke előtt. Ifj. Horváth János akkor frissnek számító eredményei hatására úgy fogalmazott, hogy „a latin és görög kereszténység határvidékén élő latin klerikus egyéni kultúrájában, olvasottságában így jelentkeznek a nyugati udvari, lovagi irodalom és a bizánci-görög irodalmiság inspirációinak együttes hatása."[1]

Az utóbbi évtizedek Anonymus-kutatásában jellemző módon, s nem alaptalanul, háttérbe szorult a bizánci és közvetlen görög nyelvi hatások azonosíthatóságának a reménye, miközben sokkal több eredménnyel jártak a latin krónikairodalom, a jogi, retorikai és szépirodalmi műveltség hatásának, valamint az utóbbi évtizedben helynevei azonosítására tett próbálkozások. Szerény, de fontos eredménynek tekinthető, hogy az újabb egybevetések a Nagy Sándor- és Trója-irodalom, pontosabban a regény J2-es változatának és a latin névtelen Trója-regény, az *Excidium Troiae* még nagyobb hatását igazolták, mint azt korábban, Győry János és Juhász László kiadásai alapján gondolni lehetett.[2]

Az említett párhuzamok azonosítása melléktermékeként derült ki, hogy számos fordulat — például a „a jó híret és nevet szereztek" — közvetlen mintája megtalálható a Nagy Sándor-regényben, vagy a Geszta mondatok, félmondatok, motívumok ismétlődésén alapuló szerkesztése sem kizárólagosan a ha-

---

* Előadásként rövidített változata a Mezey László emlékülésen, 2004 november 27-én hangzott el az Országos Széchényi Könyvtárban. A tanulmány az OTKA T 038 205 historiográfiai pályázata segítségével készült.

[1] *Mezey László*: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. 139.

[2] Die „Gesta Hungarorum" des anonymen Notars. Hg. Gabriel Silagi. Mitarbeit László Veszprémy. Sigmaringen 1991.; Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Fordította Veszprémy László és Bollók János. A utószót és a jegyzeteket írta Veszprémy László. (Millenniumi magyar történelem – Források) Bp. 1999. (a továbbiakban: Anonymus – Kézai). – Összefoglalóan l. Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp. 1999.[2] (a továbbiakban: SRH) II. 729–738.

zai vulgáris szóbeliség, egykoron egyébként minden kétségen felül létező, alkotásaira vezethető vissza.[3]

A kutatás Anonymus műveltségének forrásait elsődlegesen a korai francia katedrális-iskolák és egyetemi képzés keretei között kereste, s ha a francia-magyar kapcsolatokra vonatkozóan a korszakból fennmaradt csekély számú, de nagyon fontos forrásunkra gondolunk, nem is ok nélkül. A legújabb összefoglalások, így Kristó Gyula munkái is, magától értetődő rövidséggel rögzítik a tényt, miszerint a Névtelen francia iskolában tanult,[4] s — az egyébként eddig is ismert — itáliai forrásairól alig-alig vesznek tudomást.

A névtelen szerző lehetséges itáliai tájékozódásának ugyanakkor mindig is voltak képviselői, noha ennek az elképzelésnek az alátámasztására egyáltalán nem könnyű bizonyítékokat találni, hiszen a párizsi magyar diákokról tudósító levelekhez hasonló dokumentumok nem maradtak fenn.[5] Az itáliai nyomok sorában gondolhatunk az Eckhardt Sándor[6] és nyomában Kapitánffy István által emlegetett itáliai és szintén itáliai eredetű bambergi kéziratra, ahol egy kötetben találhatók az Anonymus által bizonyítottan használt források. Ezek szerint a *Biblioteca Laurentiana* egy Monte Cassinó-i eredetű kéziratában együtt találjuk az *Exordia Scythica*t, *Dares*t és egy *Aeneis*-kommentárt, valamint a bambergi kéziratban, amely talán nápolyi eredetű, a trójai háborúról szóló művet és egy *Aeneis*-kivonatot. Egyébként az eddig is nyilvánvalónak tűnt, hogy az *Exordia Scythica* szövegének itáliai eredetűnek, sőt, a firenzeivel szemben, annak is a ma meglévő vatikáni és vatikáni-urbinói variánshoz közel állónak kell lennie.[7] Déri Balázs mindezt szépen igazolta a Névtelen által használt *pigmenta* szó kapcsán, feltételezve egy elveszett ős-*Exordia* változatot.[8]

A korabeli *Ars dictandi*k közül a kutatás igen hamar azonosította Ugo Bononiensis, a bolognai székesegyház kanonokjának 1119 és 1130 között íródott kézikönyvét, a *Rationes dictandi prosaice*t ('A prózai fogalmazás alapelvei'), amely német földön is nagyon ismertté vált.[9] Jakubovich Emil egészen ad-

---

[3] Geszta 25 fej., vö. Die „Gesta Hungarorum" i. m. 162. (Historia de preliis 2., 12.). A joculatori stílus, a párhuzamos és ismétlő szerkesztésmód elemzésére l. Horváth János klasszikus összefoglalását, *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 196–238., az idézett helyre: 320.

[4] *Kristó Gyula*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp. 1994. 39., 63. és *Uő*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2002. 54. – Utóbbiban már Anonymus név szerint ismert tanáraként emlegeti Stephanus Tornacensist.

[5] III. Béla emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc, a képanyagot válogatta Marosi Ernő. Bp. 1981. 105.

[6] *Eckhardt Sándor*: A pannóniai hún történet keletkezése. Századok 61–62. (1927–1928) 606. – Mint írja, „nem volna haszontalan", ha a kutatók ezt a lehetőséget is megvizsgálnák. Kapitánffy István még kisebb terjedelemben reflektált az itáliai kapcsolat lehetőségére, l. *Kapitánffy István*: Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Bp. 2003. 199–200.; az itt közölt tanulmány első megjelenésére l. *Kapitánffy István*: Anonymus és az Excidium Troiae. Irodalomtörténeti Közlemények 75. (1971) 726–729.

[7] Erre már Győry János is utalt, l. *Győry János*: P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarságtudomány 1. (1942) 11–12. Értékelésére l. *Thoroczkay Gábor*: Anonymus latin nyelvű külföldi forrásai. Historiográfiai áttekintés. Turul 72. (1999) 109–111.

[8] *Déri Balázs*: „...Et pigmenta multa habebant." Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez. Magyar Könyvszemle 105. (1989) 223–236.

[9] Vö. H. M. Schaller, in Lexikon des Mittelalters. Bd. 5. Stuttgart–Weimar 2002. 169.; *Franz-Josef Schmale*: Die Bologneser Schule der Ars dictandi. Deutsches Archiv 13. (1957) 16–34.; *James J.*

dig jutott, hogy a forráshasználat azonosítása során feltételezte P. mester itáliai tartózkodását.[10] Győry János később a francia, orléans-i retorikai hagyományok ismeretét kívánta bizonyítani, amit azonban Horváth János kézikönyvében elvetett, s a Névtelen irodalmi stílusát a bolognai hagyományokra alapozva mutatta be.[11] Persze rögtön hangsúlyoznunk kell, hogy a bolognai iskola legnépszerűbb, a korabeli jegyzők között rendkívül elterjedt művéről van szó, aminek ismeretét nem feltétlenül és szigorúan csak Bolognához lehet kötni. Ezek valóban fontos megállapítások, hiszen árnyalják a korábbi kutatás azon sejtését, hogy a magyar krónikában bizonyosan hasznosított művek csak a francia iskolákban és könyvtárakban lettek volna hozzáférhetők, miközben eddig fel sem merült, hogy bizonyos kéziratok magyarországi gyűjteményekben is meglehettek, vagy éppen ezekben az évtizedekben kerülhettek oda.

A kutatás hamar felfigyelt arra, hogy Anonymus az ország határain túlra is utazott, amire egyértelműen utalnak a balkáni útvonalra vonatkozó helynevek. Itáliai, római útra gondolt Szilágyi Loránd, és 1196-ra tette azt.[12] Valóban, magától értetődik, hogy a balkáni és a római a legfontosabb diplomáciai útvonalak közé tartoztak, amelyeken a magyar követek bizony sűrűn megfordultak. Más kérdés, hogy az észak-itáliai helyneveken túl, délebbre utaló nyom nem található a gesztában, noha nehezen lenne kétségbe vonható, hogy a Bologna–Róma útvonal sem maradt ismeretlen a magyar követek előtt. Legkoncepciózusabban Győri János vont be római, pápai forrásokat a névtelen szerző élettörténetének a rekonstruálásába, sőt, személyét kapcsolatba hozta egy korabeli, magyar vonatkozású pápai registrum-csonkítással. Egyébként éppúgy elgondolkoztató és nehezen megmagyarázható, hogy a francia helynevek miért hiányoznak. Hiszen változatlanul nagy a valószínűsége, hogy a 12. század második felében a francia földre küldött magyar klerikusok között, legalább egy rövid időre, ott lehetett szerzőnk is, a magyar királyi udvarban pedig számos francia iskolázottságú klerikussal találkozhatott. Mélyebb, kiterjedt egyetemi tanulmányokat nem folytathatott, de azt, amire jegyzőként szüksége lehetetett, azt — nyelvi és retorikai szempontból, valamint a jogi szemléletmód terén — kiválóan elsajátította. Ezekre a tanulmányokra egyébként Győry János a vonatkozó párizsi, orléansi tananyagból találó példákat gyűjtött össze.[13] A Névtelen feltételezett tanulmányainak nem igazán elmélyült voltát szépen bizonyítja az, hogy jogi természetű utalásai mind közvetettek. Ezek egytől-egyig olyanok, amelye-

Murphy: Rhetoric in the Middle Ages. Berkeley, Los Angeles–London 1974. 215–220. Kiadását l. *Ludwig v. Rockinger*: Briefsteller und Formelbücher des elften bis vierzehnten Jahrhunderts. (Quellen und Erörterungen 9.) München 1863. 53–94., 47–49. (reprint New York 1961.); *Harry Breslau*: Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I. Leipzig 1889. 627–628.

[10] *Jakubovich Emil*: P. mester. (Adalékok az Anonymus-kérdéshez). In: Emlékkönyv Dr. gróf Klebesberg Kunó negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925. 196–197.

[11] *Horváth J.*: Stílusproblémák i. m. 207–217. További retorikai kézikönyvekre visszamenő hely a Geszta 56. fejezetében, végső forrása Rhetorica ad Herrenium, l. Anonymus – Kézai i. m. 69.

[12] *Szilágyi Loránd*: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 71. (1937) 192.

[13] *Győry János*: Gesta regum gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948. 36–56.

ket kommentárokban, kézikönyvekben, például Izidór Etimológák-könyvében olvashatott, igaz, ugyanakkor annyira jó érzékkel és szerencsésen választottak, hogy toposz-szerűen legkülönfélébb európai forrásokban bukkannak fel, Aragóniától Itálián át francia földig.[14] A felszínes stiláris egyezések végül is nehezen eldönthetővé teszik, hogy valóban konkrét kéziratok kézbevételéhez köthető-e ezek a hasonlóságok, mint azt például Győry János bizonyítani vélte, vagy, ami inkább valószínű, a korabeli klerikusok európai irodalmi tájékozódásának bizonyítékai. Bár az előbbi lehetőséget kizárni teljességgel nem lehet — különösen, ha az aragóniai dinasztikus kapcsolatokra is gondolunk —, szerzőnk nem olyan tudósnak látszik, aki szenvedélyesen falta volna a korabeli európai krónikákat. Szemlélete messze állt a krónikásokétól, s mint Horváth János is egyértelműen megállapította, stílusában is messze esett kora történeti munkáitól. Azt azonban igen elképzelhetőnek tartjuk, hogy az országban, vagy a határokon túl jártában-keltében megjegyezte, akár fel is jegyezte, a neki tetsző stiláris fordulatokat, későbbi hivatali munkájára, vagy éppen tervezett művére gondolva.

Az itáliai földrajzi nevek előfordulása a műben még önmagában nem tekinthető feltűnőnek, különösen azért, mivel azok egy részével írott forrásokban, így Regino művében is találkozhatott. Éppen ezért még inkább figyelemre méltó egy, a korabeli forrásokban nem szereplő földrajzi név, egy az észak-nyugati határon fekvő itáliai hágó, a Mont Cenis neve.[15]

A kalandozások korabeli nyugati helynevekkel kapcsolatban Anonymus sokkal visszafogottabb, és még az általa használt forrásokban, így a Regino krónikájában található neveket sem veszi át mind. Inkább általános megjelölésekre szorítkozik (*Bavaria*, *Alemannia*, *Lombardia*, *Lotharingia*, *Saxonia*, *Francia* stb.), s egyetlen esetben tesz kivételt, amikor megnevezi Regensburgot. Forrásaiban nem igen találhatott balkáni helyneveket, azokat mégis feltűnően nagy számban illeszti be munkájába, talán valóban személyes élményei hatására. Nyugaton Itália az egyedüli terület, ahol négy várost is megnevez: Susat (*Segusa*), egy kisebb, bár stratégiailag fontos települést, valamint a jól ismert Torinót (*Taurina*), Vercellit (*Vercelensis*) és Padovát (*Padua*). Hozzátehetjük, hogy a szerzőnk egyedül Itáliával, pontosabban Lombardiával kapcsolatban tesz személyesnek tűnő megjegyzést: „Torinót ezt a dúsgazdag várost vívták meg. Midőn Lombardia sík vidékét meglátták, sebes nyargalvást végigfosztogatták, majdnem egész Itáliát, amely minden jóban bővelkedett" (Pais Dezső fordítása). A leírás szinte sugallja, hogy szerzője maga is egyszer lenézett már a

[14] Ide sorolhatók az „embola" szó előfordulása (l. alább), a fehérló-ajándékozás, vagy a vérszerződés, a Gratianusra visszamenő szokásjogra vonatkozó szakasz.; minderre összefoglalóan l. *Veszprémy László*: Közös motívumok a 12–13. századi magyarországi és hispániai historiográfiában. Aetas 1994: 1. 36–48. Változatlanul nagy fontosságú, hogy az 53. fejezet jogi idézetét Gerics József szöveg-összehasonlítása Anonymus művével vezette be a magyar historiográfiába, s szerinte a Névtelen gesztájából vehette át Kézai és a krónikaszerkesztés, l. *Gerics József*: Domanovszky Sándor és a krónikakutatás úttörője. Századok 112. (1978) 246. (újra közölve: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. 8–22.)

[15] Részletesen l. *Veszprémy László*: Megjegyzések az Anonymus-Gestában előforduló néhány nem magyarországi helynévről. (A Senones-kérdés). Magyar Nyelv 94. (1998) 165–169.

hegyekből a Lombard-síkságra, illetve személyesen csodálta meg Torinó gazdagságát.[16] Az itt leírtak nem mások, mint szűkebb értelemben a Susa és Modena, tágabb értelemben Torino és Lyon közötti útvonal egyes állomásai.[17] Számos középkori példa hozható fel annak bizonyítására, hogy ez az útvonal a 13. századig a legnépszerűbb Alpokon átvezető útvonalak közé tartozott.[18] A leírás hitelét növeli, hogy itáliai oldalon az utolsó település valóban Susa, amiről már a késő antik itineráriumok is azt írták: „Itt kezdődik Itália" (*Inde incipit Italia*).[19]

Anonymus „Senones" megnevezése teljességgel helytálló, s nyilván a Mont Cenis nevét latinosította, aminek latin változata *Cenisius mons*, *Alpes in Cinisiu*, mai olaszban Moncenisio; 18–19. századi francia térképeken „Mont Senis, Mont Cents" alakokban fordul elő.[20] A szójátékokat kedvelő névtelen krónikás nyilván élt a szó- és hangalak hasonlósága kínált lehetőséggel és megalkotta a Cenis hegységet jelölő „Senonok hegyei" földrajzi nevet. Kézaival ellentétben Anonymus francia földön igen tájékozatlannak tűnik, s így nincs is sok remény, hogy az általa emlegetett „*populi alimini*" vagy a „Senonok meredélyei" kifejezések eredetét pontosabban meghatározzuk. A fordításban ennek 'határmenti népek' jelentése a legvalószínűbb, mivel valóban Itália és Gallia határán éltek. Az előbbire mind a német, mind a magyar középlatin szótár a 'szomszédos [ex „ad" et „limen"] népek' értelmezést ajánlja.[21]

A „Senones"-kérdés annál is bonyolultabb, mivel a kalandozások korára vonatkozó forrásokban — bármilyen meglepő — Susa és Torino neve egyébként nem fordul elő.[22] Ezeket a nyugati szakirodalom éppen a magyar krónikás hagyományra hivatkozva vonta be vizsgálódásaiba. Persze nyugodtan feltehetjük, hogy a magyarok használhatták ezt a jól ismert hágót, de a kalandozások kro-

[16] A Gesztában többször is előfordul, hogy a magyar vitézek felérve egy hegytetőre, gyönyörködve szétnéznek. Esetleges itáliai tartózkodásának lehetősége a szakirodalomban többször is felmerült, l. pl. *Kapitánffy I.*: Anonymus és az Excidium Troiae i. m. 726–729., vö. még a kézirat paleográfiai jellegére tett megjegyzésemmel, l. *Veszprémy László*: Névtelenek, krónikák. Árpád-kori krónikairodalmunk újabb stílusproblémái. BUKSZ 7. (1995: 2.) 175.

[17] Az útvonalról a kézikönyvekben jó áttekintést nyújt Enciclopedia Italiana. Roma 1950. XXXIII. 625–626. Nagy Károly is erre járt 774-ben, IV. Henrik 1076-ban Canossa felé, de Barbarossa Frigyes is erre vonult. 814–815 után Jámbor Lajos egy hospitiumot alapított a zarándokok számára, amely a legújabb időkig működött. A „Domus elemosinaria Montis Cenesii" prépostja a 11. századtól fontos személyiség, l. *Joseph Moreau*: Dictionnaire de géographie historique de la Gaule et de la France. Paris 1972. 323.

[18] *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumjában. Századok 107. (1973) 580., 576. (térképpel).

[19] *Konrad Miller*: Itineraria Romana. Stuttgart 1916. 230.

[20] A térképek a Hadtörténet Térképtárban Bva 164–3. és Bva 169. jelzet alatt. Itt köszönöm meg a Térképtár munkatársai, különösen Gombocz András térképész segítségét.

[21] Mittellateinisches Wörterbuch I. 455. és kiegészítés a Középkori Magyarország latinságának szótárához, l. *Szovák Kornél*: Ergänzungen zum Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. Archivium Latinitatis Medii Aevi 53. (1995) 53.

[22] *Gina Fasoli*: Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X. Firenze 1945. 195., ahol ő is a 937. évi kalandozáshoz kapcsolja, továbbá vö. Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI IV. Composuit Csaba Csapodi. Budapestini 1943. A 936–937. évi hadjáratban valóban feldúlták Sens városát és környékét, Burgundia és Aquitania dúlása után Itáliában folytatták a pusztítást. Kétséges, hogy a magyar krónikások a kolostori évkönyvekben feljegyzett részletekről tudomást szereztek-e, vö. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 273–275.

nológiájába való elhelyezésekor nyilvánvalóan óvatosan kell e híradással bánni. Annak ellenére, hogy a kérdéses útvonal leírása kisebb változtatásokkal Kézainál és a krónikaszerkesztésben is előfordul, Kézai nem írja le, de a krónikaszerkesztés szerzője ismét használja a „Senones" nevet. Magunk mégis hajlunk arra, hogy a hágón való átkelés leírása Anonymustól származik, a Mont Cenis, Susa, Torino helynevekkel, valamint a Lombard-síkság megpillantásának említésével együtt.[23] A forrásul használt Regino, illetve folytatójának 954. évhez kapcsolt szavait — „... *pervadentes Galliam inaudita mala in ecclesias Dei fecerunt et per Italiam redierunt*" — bővítette ki saját tapasztalatai, és, ami nem kizárható, esetleg helyi, észak-itáliai hagyomány alapján.[24] Amennyiben a Névtelen valóban már a magyar krónikás hagyományban találkozott e helynevekkel, ezek átvétele akkor is megkülönböztetett figyelmének a bizonysága. Meglehet, hogy francia helyneveket a magyarok pusztító útjaival kapcsolatban tanulmányai egykori helyei, fiatalkori mesterei iránti tapintatból nem említett, persze e magyarázat nyilván csak egy a sok lehetséges közül.

Tudjuk, hogy a Geszta fennmaradt kézirata nem autográf, hanem egy későbbi másolat, de ennek ellenére a paleográfiai jelenségeknek, a kézirat rövidítésrendszerének sajátságai talán az eredeti munkára is tartalmazhatnak tanúságokat.[25] Kéziratunk egyik érdekessége, hogy számos esetben kihagyja olyan jól ismert szavakból is az „r" betűt — mint az „Árpád" esetében —, s azt nem egyszerűen csak a szó felett helyezi el, hanem, mintha csak másolói tévesztés lenne, korrektori jellel látja el. A jelenségről a neves paleográfus, Albert Derolez legújabb gót paleográfiai kézikönyve[26] is megemlékezik. Derolez megerősíti azt a korábbi gyanúnkat, hogy az „r" betű helyére alkalmazott rövidítés, vagy éppen felülhelyezett (*littera supraposita*) „r" eredetileg inkább a déli íráshagyomány eleme volt. Hasonlóképpen ugyanebbe az irányba mutat a szóvégi, illetve sorvégi lazán odavetett ún. gamma „s", ha nem is gyakori, de visszatérő alkalmazása, igaz az „y" fölé helyezett pont inkább francia írásgyakorlatra utal-

[23] Anonymus a 34. fejezetben használ még hasonló szavakat: „cum montes illos in circum aspexisset" („majd midőn azokat a hegyeket ott körös-körül szemügyre vette" – Pais Dezső fordítása). Ugyanakkor pl. Anonymus 55. fejezetében a forrás, Regino folytatója tetten érhető, ti. a 913 és 955. évi események összekeverésekor. Mivel Anonymus említi egyedül az Inn melletti vereséget, a többi magyar forrás nem, ez esetben kizárható, hogy e tudósítások közös forrásra mennének vissza. Anonymus „tutissimi" jelzője talán kapcsolatba hozható Regino 894. évi, éppen az Alpokról, valószínűleg a Mont Cenis-hágóról szóló tudósításával „quia montana conscendens in tutissimis locis se absconderat". Déri idézett cikkében maga is bizonyítja, hogy Anonymus Regino alapján alakította az előtte fekvő, általa jól ismert Exordia szövegét, l. *Déri B.*: „...Et pigmenta multa habebant" i. m. 233.

[24] Talán e Reginónál előforduló szavak tűnnek fel Anonymus Gesztájának 53. fejezetében (Intrantes Lombardiam multa mala fecere ceperunt), ahol egyébként a 901. év eseményeit vezeti be velük.

[25] *Veszprémy László*: Anonymus Gesztájának kézirata. Magyar Könyvszemle 108. (1992) 44–52; *Uő*: Névtelenek, krónikák i. m. 175. – Nem sok figyelmet keltett Györffy György 13. század közepi datálása, l. Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte Györffy György. Bp. 1977. 7. (a fakszimile kiadás előszavában) és *Uő*: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. Irodalomtörténeti Közlemények 74. (1970) 1. (ez utóbbi újraközlésére l. *Györffy György*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Bp. 1988. 28.).

[26] *Albert Derolez*: The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Centrury. Cambridge 2004. 107., 110–111.

hat.[27] Magának a kódexnek az írása egyébként inkább a 13. század első felére jellemző, s jól illeszkedik az akkori magyarországi területek jó részén feltehetően meghatározó német-osztrák írásgyakorlathoz, amely lassabban engedett teret a gót írás jellegzetességeinek.

Már korábban a konzervatívabb, dél-német írástradícióval próbáltuk számos fennmaradt középkori latin kéziratunk írását magyarázni, s ezzel kapcsolatban kerestük a Névtelen krónikája másolatban fennmaradt kéziratának helyét.[28] Meglehet, hogy a kérdés bonyolultabb, s a közép-német területek íráshagyományára is tekintettel kell lennünk. Ennek egyik igen hasonló, kiemelkedő példája a cividalei Szt. Erzsébet zsoltároskönyv, amit legújabb fakszimile kiadása szerint 1201 és 1208 között, a datált kéziratok leírása szerint 1200 és 1217 között másoltak Türingiában.[29] Az átmeneti írásképre persze további példák találhatók az 1220–1230-as évekből, amit egyébként szépen alátámasztanának az az idő tájt intenzívebb német-magyar, s különösen a türingiai és a magyar udvar közötti kapcsolatok. Konkrét kézirathoz kötni szükségtelen az írástípust, de egyébként maga az említett zsoltároskönyv is a később szentté avatott türingiai Árpád-házi Erzsébet tulajdonából elkerülve a kalocsai érsekséget (1207–1218) elnyerő Bertold révén került későbbi, egyúttal mai őrzési helyére, Cividalèba. Mindez megfelelő magyarázatot ad arra, hogy az eredeti autográfot, egy-két sajátsága megőrzése mellett miért egy, a Magyarországon a 13. század közepén divatos írástípussal jegyezték le. Korábban a Geszta fennmaradt kéziratának keletkezési idejéül a 13. század második negyedét javasoltam. Ennek egyébként kimondottan abból a szempontból volt historiográfiai jelentősége, hogy a másolat elkészítésének ideje már önmagában is kizárja egy sokat vitatott magyar krónika IV. Béla halálát, azaz 1270-t követő pergamenre vetését. Ezt a megállapítást változatlanul fenntartom, azzal a kiegészítéssel, hogy a második negyednek is inkább az első fele tekinthető a másolat elkészítése valószínű idejének. Fennmaradt magyarországi íráspárhuzamok alapján persze ennek bizonyítása szinte lehetetlen. Mindenesetre a szóba jöhető kései írásminta-párhuzamok a század közepéről datálódnak — például Salzburg (?) 1251[30] —, ami ismét a valamivel korábbra valószínűsített datálás mellett látszik szólni.

Szerkezet, stílus

A mű szerkezete és struktúrája iránt az eddigi kutatás viszonylag kisebb érdeklődést tanúsított. Mályusz Elemér a feltételezett Ákos mester, valamint

---

[27] *Derolez, A.*: The Palaeography i. m. 65.

[28] *Veszprémy László*: A 12. századi magyar kódexírás alakulása. Századok 132. (1998) 229.

[29] Jelzete: Cividale, Museo Nazionale Magonza ms CXXXVII., vö. *Maria Del Basso*: Manoscritti in scrittura latina in bibliotheche Friulane. Udine 1986. 49–50. – További igen találó példája szintén a 13. század első negyedéből egy erfurti egyházi tartalmú kézirat. Képpel idézi *Karin Schnedier*: Gotische Schriften in deutscher Sprache. Wiesbaden 1987. I. Schriftband 115–116., Tafelband: Abb. 60. A Geszta kéziratának vonalazása is a 13. század első felére mutat, l. *Derolez, A.*: The Palaeography i. m. 39.

[30] *Franz Unterkircher*: Die datierten Handschriften der ÖNB bis zum Jahr 1400. Wien 1969. Bd. 1. 59. Abb. 47.

Kézai Simon európai kapcsolatait kutatva lett figyelmes a 13. századi itáliai városi krónikákra.[31] Nem kis meglepetésünkre a hasonlóságok és stiláris megfogalmazások egy része a Kézainál évtizedekkel korábbi magyar krónikára, Anonymus művére is igaz. Mályuszt az itáliai krónikákban elsősorban a gátlástalan meseszövés, a szárnyaló fantázia ragadta meg. Valóban izgalmas, ahogy Piacenza jegyzője, Johannes Codagnellus (Codagnello) hosszasan leírja egy sosem létezett magyar király, Elotarius itáliai hadjáratait, a hatalmas és véres ütközeteket.[32] A szellemi rokonság Kézai hun-magyar hadjáratai és a piacenzai jegyző fantázia szülte hadieseményei között kétségbevonhatatlan, s bármi közvetlen kapcsolat nélkül is kétségkívül Kézai modernségének, naprakészségének értékes bizonyítéka. Más kérdés, hogy szövegszerű tartalmi és stiláris egyezések nemigen akadnak Kézai és az itáliai mű között, nyilván Mályusz megfigyelése is ezért felejtődött el az elmúlt évtizedekben.

Ugyanakkor nem kevésbé érdekes, ha az itáliai művek stílusát és fordulatait Anonymus művével kapcsolatban is megvizsgáljuk. Filológiai átvételeket persze, ez esetben sem találunk. Ha találnánk, akkor a közkeletű Anonymus-kronológiát is át kellene írnunk, hiszen Codagnellus a 13. század közepén alkotott, s jelen ismereteink szerint a magyar Névtelen nem ismerhette itáliai pályatársa művét. A hasonlóságok azonban *általánosságban* irányítják figyelmünket az itáliai városi krónikák stílusának a hatására, amit a magyar krónikás a 12–13. század fordulóján bármikor megismerhetett. Rögtön ilyen például a „gazdag Itália" Codagnellus által is használt toposza,[33] amivel egyébként Anonymus, s nyomában a hazai krónikák, megindokolják a magyarok ottani kalandozó hadjáratait. Persze, tudnunk kell, hogy a „gazdag Itália" toposz gyakran használt közhely, s említései részben vagy egészében Paulus Diaconus *Historia Langobardorum* c. művéhez (II. 5.) vezetnek vissza.

Az igazi hasonlóságot a magunk részéről a monotonon ismétlődő hadjáratok és eseménysorok refrénszerű lezárásában látjuk, ami, úgy tűnik, az itteni, városi környezetben született történelmi narratíva sajátja. Azok a kifejezések, amelyek Codegnellusnál is előfordulnak — például: „nagy örömmel tértek meg saját földjükre" (*ingenti letitia sunt reversi ad propria*), az Anonymusnál némileg korábbi évkönyvszerű itáliai alkotásokban is előfordulnak. Ezek közül most csak az *Annales Placentini*,[34] és az egyébként nagyhírű Otto és Acerbus Morena „Lodi történeté"-ről írt munkáját (*De rebus Laudensibus*)[35] említjük meg.[36]

[31] *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori Gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 58.) Bp. 1971. 138–148.

[32] Kiadta Oswald Holder-Egger, in: Neues Archiv der Gesellschaft für ältere Geschichtskunde 16. (1891) 312–346., 475–505.

[33] Így pl. „Italiam cunctis refertam divitiis" (i. m. 480.), „omnibus divitiis ac bonis plenam" (uo. 486).

[34] Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum (a továbbiakban: MGH SRG). Ed. Georg Heinrich Pertz. Vol. XVIII. 411–457. Újabb kiadása Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Vol. XXIII. (1901).

[35] MGH SRG vol. XVIII. i. m. 582–659. Újabb kiadása: Ferdinand Güterbock, MGH SRG in usum scholarum. Új folyam. 1930 (reprint 1964).

[36] Vö. Lexikon des Mittelalters. Bd. 2. Stuttgart–Weimar 2002. 327.; *Franz-Joseph Schmale*: Überl. und Text des Libellus des Otto Morena und seiner Fortsetzer. Deutsches Archiv 41. (1985) 438–459.

Visszatérő, hogy a történetek szereplői valamilyen érzelem kinyilvánítása közepette térnek vissza hazájukba, például „nagy fájdalommal tértek vissza" (*cum magno dolore sunt reversi*).[37] A párhuzam annál is fontosabb, mivel a Névtelen esetében az ismétlődéseket eddig a szóbeli hősénekek hatásának tulajdonították, s nem keresték mögötte elbeszélő források hatását. Valóban, a „visszatértek" (*reversi*) formula átszövi a Névtelen művét, hasonló környezetben tízszer fordul elő: legtöbbször magához a fővezérhez, Árpádhoz térnek vissza. Az itáliai annalisták számára a nem túl változatos megoldást szinte magától kínálta az évkönyvszerű lejegyzés technikája: mit is tehetnének mást egy szűk földrajzi környezetben a csapatok, minthogy ugyanabba a városba, vagy magához a vezérhez, ebben az esetben a császárhoz, térnek vissza. Amint egy másik esetben leírja: a milánóiak lodiakkal „szembeszálltak, s nagy csatát kezdtek. Ám a lodiak, kis létszámuk miatt, képtelen voltak ellenállni, s megfutottak ... és nagy szomúan tértek vissza..." (*occurrerunt et cum eis magnum prelium incepissent. Set Laudenses, utpote satis pauciores non valentes resistere, in fugam sunt reversi ... valde mesti recesserunt...*).[38] A hasonlóságokat csak tovább árnyalja, hogy mindehhez, a megindulásokhoz a császár engedélyt ad (*accepta licentia*), s amikor a császár-párt iránt szimpátiát akar előidézni olvasójában a szerző, a főszereplők Dares-típusú fizikai leírását adja.

Tendencia

A hasonlóság a fenti szerkesztési technikával azért is figyelemre méltó, mivel az említett példákban a császárpártiak éppúgy feltétel nélkül engedelmeskednek a császárnak, mint a magyarok a maguk fejedelmének. A többször leírt visszatérés a vezérhez véleményünk szerint a mű alaptendenciáját is hűen tükrözi: a honfoglaló csapatok, vezérek mindig a fejedelem engedélyével kelnek útra, s hozzá is érkeznek vissza, leginkább győzedelmesen. Természetesen semmiképpen sem lehet azt állítani, hogy a Geszta egyoldalúan csak a magyar fejedelmi/királyi hatalom dicsőítéséről szólna, hiszen ezt már magának a vérszerződésnek a pontjai is korlátozzák, s az ország vezetését a szerződéses hatalomgyakorlás korabeli felfogásával rokonítják. A fejedelem és az arisztokrácia viszonya a Névtelen művében mégis idillikus és zavartalan, míg a háttérben meglevő, de a műben nem ábrázolt, társadalmi feszültségekre, csak a vérszerződés pontjaiból tudunk következtetni.

Kellett lennie persze a műben valaminek, ami a 13. század második felében azt túlhaladottá, a kortársak, a főurak és udvar számára egyaránt ellenszenvessé tette, s ezért az 1280-as években Kézainak teljesen új formában kellett megrajzolnia király és nemesség viszonyát. Semmiképpen nem lehet véletlen, hogy Anonymus művének csak egy másolati példánya maradt fenn. Ellenpéldaként Kézai műve említhető, amelynek ugyan szintén egy, azóta elveszett, középkori példánya maradt fenn, mégis, a krónikaszerkesztésbe bedolgozva, lé-

[37] Monumenta Germaniae Historica. Scriptores vol. XVIII. 600., 602., 605., 610., 613., 623. stb.
[38] I. m. 628–629.

nyegi mondandója folyamatosan jelen maradt az irodalomban, s máig megőrződött. Tekintettel arra, hogy Anonymusnak és a Krónikaszerkesztésnek vannak olyan érintkezési pontjai — így például a már említett Senones-bekezdés —, amelyek nem magyarázhatók Kézaiból, könnyen lehet, hogy a későbbi szerkesztők a Névtelen krónikájából is kölcsönöztek. Ha valóban így történt, akkor még érdekesebb, hogy milyen kevés, leginkább stiláris átvételre futotta érdeklődésükből.

A kortársak nyilván keveselhették a Névtelen krónikájában a hun-magyar történetről írottakat, a név szerint megemlített honfoglaló vezéreket és vitézeket. A szerző minden bizonnyal nagyot hibázott, amikor részben saját kora élő figuráival népesítette be művét, ami joggal válthatta ki a nem említettek irigységét és hiányérzetét. Nem utolsósorban sérelmesnek érezhették, hogy szinte minden föld fejedelmi adományból, „megérdemelt szolgálat" (*iusto servitio*) fejében jutott a birtokosok kezére, s ősfoglalásról egyszerűen szó sem esik. Ha arra gondolunk, hogy a szállásbirtokok feletti rendelkezés jogának megszerzése milyen fontos eleme volt az Aranybulla-kori nemesi mozgalomnak, akkor azonnal rájövünk, hogy melyik félnek állt érdekében a krónika szövegére a feledés homályát borítani. Nem véletlen, hogy Kézai krónikájában ismét feltűnnek majd a nemzetségek által még a honfoglaláskor megszállt birtokok.[39] Tudjuk, hogy a század folyamán, az erőviszonyoknak megfelelően, a szabad rendelkezés jogát még számos alkalommal hol bővítik, hol szűkíteni próbálják.

Vélemények ütközése

A Geszta szemléletét illetően mindmáig meghatározónak tekinthető, amikor ifj. Horváth János határozott párhuzamot vont a II. András-kori új berendezkedés (korabeli latin megnevezése szerint: *novae institutiones*), valamint a Geszta birtokadományozási gyakorlata között. Tény, hogy Árpád minden egyes hadjárat után birtokokat adományoz híveinek, de ha a Gesztában nem így történne, nehezen tudnánk elképzelni, miként népesedett volna be a honfoglaláskori Magyarország, s a korabeli birtokosok miként találták volna meg őseiket a honfoglalók között. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a királyi bőkezűség (*largitas regia*) önmagában is kötelezte az uralkodókat, s miként Geoffrey of Monmouth (*Historia*, I. 4.) az angolok mitikus ősapjáról, Brutusról írja: „a bölcsek közt bölcs volt, a vitézek közt vitéz volt, s ha bármi aranyat, ezüstöt vagy drágaságot szerzett, mind vitézeinek adta oda".[40] Nem vonható kétségbe, hogy maga II. András ugyanerre az elvárásra — „az adományozás legnagyobb mértéke a mértéktelenség" — utal okleveleiben.[41] E Horváth János által képviselt —

[39] *Homoki Nagy Mária*: Magánjogi intézmények az Aranybullában. In: De Bulla aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII. Szerk. Besenyei Lajos, Érszegi Géza, Maurizio Pedrazza Gorlero Verona 1999. 79–88.; *Waldapfel Eszter*: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Századok 65. (1931) 146. (aki szerint Anonymus éppen a nemesek honfoglaláskori birtokfoglalását bizonyítja).

[40] L. idézett ismertetésünket Kristó historiográfiai könyvéről (*Veszprémy L.*: Névtelenek, krónikák i. m. 174.).

[41] L. pl. 1208: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. I. 113.

és sokak által elfogadott és követett — felfogás szerint a Geszta legfontosabb gondolata, hogy a korlátlan birtokadományok rendszerét vetítse vissza a múltba, s annak megtalálja történeti igazolását. Megjegyezhetjük, hogy a névtelen szerző nem talál e gyakorlatban semmi kivetnivalót: Csanád esetében tényleg meg is jegyzi, hogy „szokásuk a jó uraknak híveiket megajándékozni".

A kérdésben a másik, teljesen eltérő véleményt Györffy György képviselte. Szerinte Anonymus nem a II. András-kori „új rend" szószólója, hanem az ősi, „*de genere*" jogon birtokló réteg nézeteit támogatja.[42] Érdekes módon az érvrendszere mindkét tábornak igen hasonló. Györffy is hivatkozik a vérszerződésre — ami szerint a vezérek utódai a tanácsból nem hagyhatók ki, a 4. pont szerint pedig a hűtleneket sújthatja halál —, a vezér és rokonai közötti egyenetlenség említését pedig András és Imre közötti ellentétekre vonatkoztatja. A kortörténeti momentumok keresői egyébként mindig is nagy figyelmet szenteltek az uralkodó életében megkoronázott gyermek felbukkanásának. Eszerint Árpád és Zolta mintája III. Béla és Imre lenne, de szóba került a későbbi III. László Imre király parancsára 1204-ben történt megkoronázása is. Györffy szerint az, aki a gyermekkoronázásnak teret engedett munkájában, csakis Imre oldalán állhatott. Szilágyi Lorándot egyenesen III. László megkoronázása vezette arra, hogy a mű keletkezését 1196 és 1203 közé helyezze el. Az érvelést persze gyengíti, hogy e gyakorlatot maga András is követte, s 1214-ben megkoronáztatta fiát, a későbbi IV. Bélát. Györffy ezt azzal hidalja át, hogy az 1213. évi Gertrúd-féle tragédiára, a királyné meggyilkolására való utalás nyomai teljességgel hiányoznak a műből.

Györffy nézetrendszerét 1984-ben fejlesztette tovább, amikor külön tanulmányt szentelt a névtelen szerző társadalmi szemléletének.[43] Ebben kiemeli, hogy a Anonymus a törzsökös arisztokrácia jogait hangsúlyozza a jövevényekkel szemben. Azt ugyanakkor Györffy is elismerte, hogy a műben a kunok csatlakozásának és teljes jogú „asszimilálódás"-ának semmi akadálya sem volt: egy hűbéri fogadalomra emlékeztető formulával alávetették magukat,[44] s a törzsökös magyar nemzetségek, a hétmagyarok mintájára szereznek földet. Ha valami szembeszökő, akkor éppen a csatlakozás problémátlan jellege, legyen szó szlávokról vagy másokról, akik attól függetlenül, hogy harcban adták-e meg magukat vagy harc nélkül, meghódolásuk után a magyarokkal együtt indulnak harcba. Az idegen Ménmarót maga is minden további nélkül megkapja Bihar várát. De hasonlóképpen zökkenőmentes az izmaeliták és besenyők csatlakozása is, akik *hospes*ként külföldről érkeztek, ami az Aranybulla idegenellenességével, az idegenekre kimondott birtokadományozási tilalommal meglehetősen

[42] *Györffy Gy.*: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége i. m. 1–13., újraközölve *Györffy Gy.*: Anonymus. Rejtély avagy történelmi forrás? i. m. 47–48.

[43] *Györffy György*: Anonymus társadalmi szemlélete. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Bp. 1984. 71–79., újraközölve *Györffy Gy.*: Anonymus. Rejtély avagy történelmi forrás? i. m. 53–66.

[44] Györffy két helyen gondol a hűbéri fogadalmak hatására: a kunok esetében (ex hodierna die nobis te dominum et preceptorem usque ad ultimam generationem eligimus a quo te fortuna tua duxerit, iluc te sequamur — SRH I. 46.) és az erdélyi Gyalu népeinél (propria voluntate dextram dantes dominum sibi elegerunt Tuhutum — uo. 67–68).

erős ellentétben áll. Problémát a névtelen szerző csak a *Romani*val kapcsolatban lát, akik az ismert módon a német területek felé (*in terram Theotenicorum*) menekülnek el, s most is „legelnek az ország javaiból".[45] Ez utóbbi megjegyzését azonban nem részletezi, s ezzel mindmáig találgatásra ösztönzi olvasóit. Ebben a vonatkozásban egyébként nem zárnánk ki teljességgel a római egyházra való esetleges utalás lehetőségét. Zára (ma: Zadar, Horvátország) elfoglalása 1202-ben a keresztes hadak által, vagy éppen a somogyvári apáti szék betöltése körüli vita 1204-ben, sok egyéb mellett, kellő alapot kínálhatott a fenti megjegyzéshez.[46]

A korabeli krónikák alapján úgy tűnik, hogy a hadjáratok ábrázolása és szervezése inkább azt a nézetet támogatja, amely szerint a szerző alapvetően a központi hatalom, a királyi udvar szemszögéből nézve vetette pergamenre az eseményeket. Olyan királyi udvart mutat be, amely ura az eseményeknek, s azok ellenőrzését szilárdan a kezében tartja, s amellyel, rögzített feltételek mellett, a főurak is készek az együttműködésre. Mindezt a magyar főurak az 1210-es években már némiképpen másképpen láttatták volna. Ebben a vonatkozásban a geszta feltételezett „*gesta regum*" és „*gesta nobilium*" szemlélete és rétege között nem lehet komoly ellentétet felfedezni, még ha hihető is, hogy a mű, befejezése előtt, inkább a nemesek honfoglalási birtokszerzéseinek leírásai terén bővülhetett.

A szerző jogi szemlélete

Anonymus sokat emlegetett jogi szemlélete is a városi történetírás jogi végzettségű jegyzőitől származhat. Erre vonatkozóan Gerics József tett, viszonylag csekély figyelemre méltatott megjegyzést, amikor a hét fejedelmi személy esküvésének mintáját a 12. század második felének, egyébként császárellenes, lombard ligájában vélte megtalálni. A lombard városok között a kölcsönös eskü minden kétséget kizáróan alapja lett a városok univerzitásának.[47] A városi kommunák esküvésen alapuló működésének példáit a 12. század eleje óta Európa-szerte tapasztalhatta a szerző, az észak-itáliai példa azonban szervezettségénél és jelentőségénél fogva is kiérdemelhette figyelmét.[48]

A jogi indíttatású írásbeliség hatására már azért sem hiábavaló utalni, mivel a magyar mű belpolitikai mondanivalóját kétségkívül a birtokjogi, illetve a királyi hatalom és nemesség viszonyát érintő közjogi vonatkozásai adják. A kettő persze szorosan össze is kapcsolódik, hiszen együttes szereplésük határozottan arra utal, hogy a korábban a királyi hatalom megfellebbezhetetlen túlsú-

[45] SRH I. 46.

[46] Utoljára Győry János gyűjtötte csokorba e nézet érveit, l. *Győry J.*: Gesta regum i. m. 22–36. További egyházpolitikai feszültségekre l. *Kiss Gergely*: A királyi alapítású bencés apátságok és az esztergomi érsek joghatósága az Árpád-korban. Egyháztörténeti Szemle 5. (2004) 53–57.

[47] *Gerics József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 251., vö. *Gina Fasoli*: La Lega Lombarda – Antecedenti, formazione, struttura. In: Probleme des 12. Jahrhunderts. (Vorträge und Forschungen. Bd. 12.). Stuttgart 1967. 143–160.

[48] Vö. *Joachim Deeters*: Die Kölner coniuratio von 1112. In: Köln, das Reich und Europa. (Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln). 60. Heft. Köln 1971. 125–144.

lyán nyugvó viszony megbomlott, és a kortársak számára is nyilvánvalóvá váló krízist idézett elő.

Igen jellemző, hogy amikor Bak János legutóbb összehasonlította a magyar Névtelen és a lengyel-földi Gallus Anonymus történeti művét, a következő különbséget találta: a lengyelországi szerző műve határozottan rojalista, a korlátlan királyi hatalomról szól, míg a magyar szerző művét a szerződéses hatalmi jelleg, az arisztokrácia és királyság kimódolt szövetsége jellemzi.[49] Ebben persze sok mindennek szerepe lehet: a két szerző között lévő jelentős időbeli különbségnek, annak a társadalmi fejlődésnek, ami 1100 és az 1200-as évek eleje között Európa-szerte lezajlott, illetve annak a törekvésnek, hogy mindkét szerző valószínűleg azt ábrázolta, amit ők, illetve királyi, udvari megbízóik olvasni szerettek volna.

Mindkét mű, miként a megrendelt művek nem kis része, nyilván egy-egy politikai vízió is volt egyben, s meglepő módon mindkét munka igen sikertelennek mutatkozott, ami éppen kéziratos másolataik minimális számában nyilvánul meg.[50] Az anonymusi vízió lényege, hogy a szerződéses hatalomgyakorlás keretei között a birtokadományok erősítik a királyi hatalmat. Koncepciója alaptézisét a nyitrai ellenállók gazdag megadományozásakor fejti ki (37. fej.): „földeket adományozott nekik, nehogy még hűtlenebbekké váljanak". A vízió általános igénnyel fogalmazódott meg az ország belviszonyai konszolidálását elősegítendő, s talán ezért sem sikerült a magyar geszta fejedelem-alakjait kétséget kizáróan egyik vagy másik királlyal azonosítani. Ebben az értelemben tett korábban említést Deér József a szerző „jámbor történelmi-politikai elmélkedéséről", illetve Győry János a szerző „politikai vágyá"-ról.[51]

Talán többen olvasták a lengyel földi szerző munkáját, míg Anonymus sorsa kétségkívül a feledés lett. Ezen az sem változtat sokat, hogy művének még születetett egy másolata, valamikor a 13. század első felében, talán még a tatárjárás előtt (amelyet ma is birtokolunk), sőt az 1280-as évek elején Kézai Simon számára még hozzáférhető volt a kézirat. Anonymust a kortársak minden bizonnyal idejétmúltnak, elavultnak találhatták, s közjogi nézetei ekkorra már túlságosan rojalistának számíthattak. Ebben az időben a nemzetségek érdekeit sokkal jobban kifejezte a vérszerződésnél a *communitas*-elmélet, a nemesek közösségének elmélete, amelyből magát a királyi hatalmat is származtatták, a királyokat elméletileg a trónról akár letehetőnek is vélve. Nem kevésbé idejétmúltnak és anakronisztikusnak érezhették azt, hogy Anonymusa minden földet a fejedelmek kegyéből származtatott. Mindez Anonymus szemléletét árnyalja, s természetesen kronológiai tanulságokkal is szolgál. Nyilvánvaló: semmi sem szól amellett, hogy az 1190-as éveknél korábbra helyezzük a mű keletkezését, hiszen a század közepén Freisingi Ottó még a magyar királyi hatalom egész Európában páratlan túlsúlyájáról értekezik, amit annál is inkább el-

[49] Előadás Leedsben, International Medieval Congress, 2003.

[50] A műben szereplő arisztokrata nemzetségek, így például a kiemelt Miskolc-nem sem jeleskedhettek a kézirat megőrzésében.

[51] *Deér József*: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1939. 181.; *Győry J.*: Gesta regum i. m. 98.

hihetünk, mivel a szerző a keresztes hadjárat alkalmával valóban átutazott Magyarországon. Ugyanakkor nem sok érv szolgálhat amellett sem, hogy az 1210-es éveknél sokkal későbbre tegyük a Geszta keletkezését, akkora, amikor a királyi hatalom ereje már megroppant, s a leghatalmasabb úri nemzetségek egyre inkább azt hihették, hogy a királyi hatalom az ő felhatalmazásukból működik. A Névtelen műve szemléletében nem is áll olyan távol Anonymus Gallusétól, mint azt első olvasásra gondolhatnánk. Azok a célok, amelyeket a vérszerződés pontjai kitűztek, az 1210-es évek folyamán mind megbuktak, s az 1222. évi Aranybulla, majd 1231. évi megújítása már más hatalmi és társadalmi környezetről tanúskodik. Ezt Nógrády Árpád — más szempontok alapján végzett — kutatásainak eredményei is támogatják. Nógrády a II. András-kori méltóságokat elemezve többek között Csepel *agaso* címe kapcsán állapította meg, hogy ebben a szerző még a II. András-kori újítások előtti állapotot tükrözi.[52]

A névtelen szerző itáliai — legalábbis szellemi értelemben vett — tájékozódása a mű külpolitikai és közjogi mondandóját illetően is hasznos lehetetett. Gerics József joggal utalt arra, hogy I. Frigyes császár európai hegemóniára törő tervei milyen éles reakciót váltottak ki a párizsi jogászok köréből, akik a római császári igényekkel szemben fogalmazták meg a királyság önállóságát az egyetemes hatalmakkal szemben. A magyar szerző eljárása egyértelmű: a római jog helyett a magyar szokásjogot tekinti jogalapnak, s valóban utal arra, hogy a szkítákat egyetlen imperátor sem igázta le. Mindezt megtudhatta Párizsból, Stephanus Tornacensis körétől, de ugyanúgy megtudhatta Itáliából is, ahol a Barbarossával folyó küzdelmek ébren tarthatták és aktualizálhatták a császár-ellenenes irodalmat és jogi műveket. Nem szabad elfelejteni, hogy a Tournai-ból származó jogász maga is Bolognában tanult, s *Summa*ját esetleg teljesen vagy részben még ott készíthette. Másfelől pedig az itáliai jogi iskolák, a városi kancelláriák legalább annyira melegágyai volt a császár, illetve a pápa és nemzeti királyságok közötti jogi, jogszolgáltatási, hatásköri vetélkedés értelmezésének, mint francia társaik.

Az észak-itáliai jogi irodalom ismeretére utal az az apró nyom, miszerint az *embola* szó értelme a bolognai jogász, Irnerius glosszájából magyarázható meg. Az *embola* kifejezés a hazai középkori latinságban tudtunkkal csak két helyen fordul elő: Anonymusnál (55. fejezet) és a XIV. századi krónikaszerkesztésben (103. fejezet).[53] A két előfordulás nyilvánvalóan nem független egymástól, a kettő közötti viszony azonban nem határozható meg könnyen. Mályusz Elemér és Kristó Gyula például közös forrásra, az ún. ősgesztára gondoltak, míg Horváth János a szó alkalmazását Anonymus leleményének és azóta kétségbevont és megcáfolt görög nyelvi jártassága bizonyítékának tartotta.[54]

[52] *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus". II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok 129. (1995) 157–194., 160–161., 186.

[53] Anonymus, 55. fej.: Felix igitur Hungarorum embola periculorum experientia iam securior et exercitatior de ipsa continua exercitatione preliorum viribus et potestate prestantior — SRH I. 110.; Krónikaszerkesztés, 103. fej.: rex igitur et gloriosi duces ... una cum felici embola totius Hungariae cum triumpho victorie gaudentes redierunt — SRH I. 369.

[54] Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum II. Commentarii 1. Ab initiis usque ad annum 1301. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum) Composuit Elemér Mályusz adiuvante

Véleményünk szerint meggyőzően és helyesen érvelt Horváth János az *embola* szó 'had, hadsereg, katonai csapat' jelentése mellett. E jelentés a szó mindkét hazai előfordulásának szövegkörnyezetébe pontosan illeszkedik, illetve az Anonymus-krónika mondatában szereplő *„exercitatior ... exercitatione"* szavak határozottan utalnak az elhallgatott *exercitus* ('had, hadsereg') szóra. Amennyiben a szójátékot a szerző valóban Izidor Etimológiák könyvének (IX. III. 58.) hatására választotta, akkor ez esetleg szempontként szolgálhat a névtelen jegyző egy másik citátumával kapcsolatos dilemma eldöntéséhez is: ti. azt illetően, hogy gesztája 53. fejezetében előforduló mondatot Gratianustól vagy Izidortól idézi-e? Az Izidortól való kölcsönzésnek a filológiai érveken túl egyébként nem kis valószínűséget kölcsönöz az a tény, hogy Izidor e mondatát (V. 14.) Európa-szerte ismerték, többek között az ibériai historiográfia is az állami függetlenség hangsúlyozására idézte.[55]

Az *embola* szóval kapcsolatos értelmezések nehézsége alapvetően abban rejlik, hogy a görög kifejezés latin szövegkörnyezetben fordul elő, s így jelentése sem teljesen egyértelmű. A szó közismertebb előfordulásait mégis a késő antik jogforrások kínálják, mégpedig Justinianus törvénykönyvének különböző helyei (Cod. I. 2. 10., I. 11. 4,2. Edict. XIII. 4. 1., XIII. 22. 1.). Lényeges, hogy mindig jelzős szerkezetben fordulnak elő, *„felix embola"*-ként. Amint a jogtörténeti szakirodalomból kitűnik, Justinianusnál a *felix embola* a gabonaszállítmányok Rómába szállítására, és oda való szerencsés megérkezésére vonatkozik.[56] A terminus fordítása mindazonáltal a törvényszövegek modern fordítóinak is gondot okoz. A tengeri jogban az *embola* jelentése 'szállítmány, berakott áru', míg a törvényszövegben 'tengeri szállítmány megérkezése'.[57]

A különleges 'katonák sokasága' értelmezés a római jog középkori glosszátorainak tollán alakult ki. Ezt az értelmét találjuk meg a híres Accursius († 1263 körül) művében, sőt, Accursius elődeinél is megtalálható az *embola* szó fenti értelmezése. Ilyen értelemben olvasható a bolognai Irneriusnál († 1140 körül) — *'militum superhabundantia'*, *'excrescens iuventus'* —, vagy Azónál († 1230 körül).[58] Az Anonymusnál a szóhoz kapcsolódó *felix* jelző hasonlóképpen a glosszátorok hatásának tulajdonítható.

Talán nem véletlen, hogy Észak-Itália az a terület, ahol az *embola* szó kevés korabeli előfordulásainak egyike fellelhető, így például Caffaro 12. századi genovai évkönyveiben.[59] Ezek után furcsa ellentmondás, hogy a Nnévtelen mű-

---

Julio Kristó. Bp. 1988. 362.; *ifj. Horváth János*: P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70. (1966) 5–6. – A véleményeket összefoglalja Die „Gesta Hungarorum" i. m. 178.

[55] Erről részletesen l. *Veszprémy L.*: Közös motívumok i. m.

[56] The Rhodian Sea-Law. Ed. Walter Achburner. Oxford 1909.

[57] *Samuel P. Scott*: The Civil Law. Cincinnati 1942. (reprint: 1973.); *Pascal Alexandre Tissot*: Corps de droit civil romain en latin et en francais. Metz 1807. (reprint: Aalen 1979.); Du Cange II–III.: 252–253.

[58] *Accursius*: Codicis imperatoris Justiniani libri XII. Lugduni 1612. Codex 37. coll.; *Gustav Pescatore*: Die Glossen des Irnerius. Freifswald 1888. 87.; *Azo*: „felix embola dicitur felix excrescens iuventus Romanorum" – Ad singulas leges XII librorum Codicis Iustinianei commentarius et magnus apparatus. Lyon 1596. (reprint: Corpus glossatorum ... 3.) 13.

[59] Monumenta Germaniae Historica. Scriptores vol. XVIII. 25.: „pro scalis et embolo", itt valószínűleg 'ék, faltörő kos (?)' jelentésben, vö. *Veszprémy László*: Középkori forrástanulmányok. Had-

vében az *imperium* és az *imperator*, amint arról Moravcsik Gyula és Győry János értekezett meggyőzően, Bizáncot és a bizánci császárt jelenti, amely birodalmat, illetve annak császárát a kortársak egyébként szintén rómainak nevezték.[60] A nyugati példák alapján elvárható lenne, hogy Anonymus a „nyugati" császárságnak is juttasson valami szerepet művében. Úgy sejtjük, hogy a bizánci császárság 1204. évi bukása szintén hozzájárult ahhoz, hogy a mű igen hamar elavulttá váljon, vagy — ha tényleg 1210 körül vetették pergamenre — már megírása pillanatában idejétmúlt olvasmány legyen. A krónika görög és bizánci vonulata valóban azt látszik alátámasztani, hogy, tájékozódása, anyaggyűjtése és ismeretei a szerzőt az 1200 előtti évtizedekhez kötik, ami persze egyáltalán nem meglepő III. Béla egykori jegyzője esetében. Ez közvetve megerősítheti azt a hipotézist, mely szerint művét akár több szakaszban is írta, igaz, ebben a vonatkozásban a kutatás Győry elmélete óta nem igen lépett tovább, sőt, Horváth János stíluskritikai alapon a mű egységes fogalmazása mellett érvelt. Kérdés továbbá, hogy a Geszta nyilvánvaló belső ellenmondásai mennyiben hozhatók kapcsolatba a több időpontban való fogalmazás egyes munkafázisaival? Az persze magától értetődőnek tűnhet, hogy újabb információkat, például Erdélyre vonatkozókat, beépíthetett művébe,[61] ugyanakkor a keletkezési idő kitolása a 13. század húszas vagy éppen harmincas évei felé talán már nehezen képzelhető el. Kockázatos ugyanis a gyarapodó okleveles anyaggal kapcsolatos érvelés, hiszen a századforduló döcögő írásbeliségével szemben nyilván ekkortól a Gesztában említett helységekre vonatkozó oklevelek száma is megsokszorozódik.[62]

A vérszerződés nagyjelentőségű pontjait, amelyeknek jogtörténeti gyökerei szintén az európai jogi oktatás itáliai vagy párizsi központjaihoz vezetnek, a névtelen szerző olyan, jórészt külhoni tapasztalatokon alapuló reformjavaslatainak tekintjük, amelyek iránt megírásuk pillanatában nem volt fogékony a társadalom. Az Aranybulla kiadása előtti években az arisztokrácia a nyílt konfrontációt választotta, ami a királyné 1213. évi meggyilkolásában érte el csúcspontját. A királyi hatalom pedig feltűnő defenzívába szorult, s megközelítőleg sem

történelmi Közlemények 104. (1991) 66–68., és Kapitánffy István megjegyzéseivel, l. *Kapitánffy I.*: Hungaro-Byzantina i. m. 81–98.

[60] Arra már Moravcsik Gyula felhívta a figyelmet, amit magunk saját érvelésünkkel megerősítettünk, hogy a Gesztában a honfoglaló magyarok igazi ellenfelei kétségbevonhatatlanul a bizánciak, s azok császára, l. *Moravcsik Gyula*: Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. Revue des études sud-est européennes 7. (1969) 167–174.; *Győry J.*: Gesta regum i. m. 102–103., őt követve *Veszprémy László*: Honfoglalás és hódítás Anonymusnál. Hadtörténeti Közlemények 106. (1993) 8. (amit ma már árnyaltabban látok).

[61] Erről legutóbb l. *Szovák Kornél*: Wer war der anonyme Notar? Zur Bestimmung des Verfassers der Gesta Ungarorum. Ungarn-Jahrbuch 19. (1991) 1–16.

[62] Erre Benkő Loránd kitűnő tanulmányait említem, l. *Benkő Loránd*: Anonymus és az ittebei bencés monostor. In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Szerk. Rozsondai Marianne. Bp. 2002. 31–38.; *Uő*: Castrum Borssed zouolvn. In: „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc, szerkesztőtárs Szabados György. Szeged 2000. 39–56. – E fejtegetések megerősítik Győry megjegyzését, mely szerint a névtelen szerző a jelenhez a „nemesi birtoklás ábrázolásán keresztül kapcsolódott, ami időben a „királyi/ország-történet" papírra vetése után következett. A névtelen szerzőnek Ősbő, Bors és Velek iránti elfogultsága persze kétségbevonhatatlan.

volt annyi ereje, hogy a vérszerződésben javasoltakat a valóságba át tudja ültetni. 1222-ben, meglehet, még emlékeztek a névtelen krónikás pontjaira, de a pillanatnyi hatalmi viszonyoknak megfelelően a törvénycikkelyeket olyannyira a királyi hatalom rovására sikerült megszövegezni, hogy a későbbiekben tényleges érvényesítésük nem kis nehézségbe ütközött, illetve nem is történt meg.

Végezetül hangsúlyozni kell, hogy a névtelen krónikás francia tájékozódását az előbb leírtak nem befolyásolják. A korábbi kutatás a lehetséges franciaföldi forrásokat, műveket sokoldalúan feltárta és valószínűsítette. Az érdekes inkább az, hogy miközben Stephanus Tornacensisnek a magyar királyhoz, III. Bélához írott levele is ránk maradt, addig Anonymus művében egyetlen ponton sem árul el érdeklődést a francia területek iránt, sőt, mint láttuk a Mont Cenis esetében, az itáliai határtól kezdve mutatja ki tájékozottságát. Ha feltételezzük, hogy a Névtelen megtette a Balkánon Konstantinápolyig vezető utat, még inkább feltehetjük, hogy Itália földjét is érintette lábával, s egyúttal az itáliai szellemi élet is maradandó hatással volt rá.

Összefoglalás

Végeredményében úgy látjuk, hogy a névtelen krónikás művének fennmaradt másolati példányát jellemző sajátosságok, a szerző földrajzi ismeretei, valamint az észak-itáliai évkönyv jellegű krónikákkal fennálló szerkesztési hasonlóságok egyértelműen arra vallanak: a szerző szellemi tájékozódásában Itália a korábban valószínűsítettnél sokkal jelentősebb szerepet játszott, s a mű jó néhány eddig nem értelmezett homályos pontjára magyarázattal tud szolgálni. A címben jelzett kérdés a dolgozat végén is kérdés marad, de talán a kérdőjel valamivel kisebb lett.

Gerics József:

KÖZÉPKORI ORSZÁGGYŰLÉSEINK ÉS AZ EURÓPAI JOGFEJLŐDÉS

(A római jog hatása Magyarországon)

A római jognak a középkori magyarországi művelődésre gyakorolt hatásait vizsgálva ismertem fel a korai rendiségre kifejtett erőteljes befolyását.[1] Ez már a 13. században kimutatható.

Amikor gestájában Kézai Simon a *nobilitas*szal szembeállított *ignobilitas*ról (*servitus*ról) ír, ez utóbbi eredetének magyarázatánál megállapítható: a hadfelkeléstől való távolmaradás rabszolgaként történő eladással való büntetésének mintája római jogi előírás (Gaius, Inst. I. 160.) volt, vagyis a jogállás kedvezőtlen változása. Adott rendhez tartozás szintén jogállás, ezért irányult figyelmem magára a rendiségre, mint a középkori jogélet és politika egyik központi jelenségére.

A minél szélesebb körű kitekintésre és a hazai fejlődés európai beágyazottságának átlátására törekedve, az egyes társadalmak intézményeinek szakirodalmát a számomra lehető mélységben és pontossággal igyekeztem megismerni.

A kezdő mozzanatot az alapokat megvető 19. századi kutatások megállapításai adták. Belőlük fejlődött tovább a 20. század bontakozó szakirodalma.

A kutatás nagyjában általános megítélése szerint a rendek a középkori társadalomnak olyan kategóriái voltak, amelyeket egymástól az élvezett jogok és a viselt terhek rendenkénti különbsége határolt és választott el.

A szakirodalom a rendekre vonatkozó felfogását mindenek előtt a *rendi gyűlések* megítélésének és osztályozásának szempontjából fejtette ki. A rendi gyűlések európai kategorizálása tekintetében a francia L. Cadier insztitucionalista rendszere, az ezt bíráló belga Lousse és az utóbbira támaszkodó olasz Marongiu korporatizmusa mutatja felfogásunk szerint az egyetemes szakirodalom fő vonalát. Rajtuk kívül az osztrák Mitterauer eredményei mellőzhetetlenek. Definícióik egymással gyakran fő kérdésekben vitáznak, amint be is fogom mutatni. Ám a vitaellenfelek feltétlenül megegyeznek abban, hogy a rendi kiváltságok lényege a *politikai* jogosultság. Ezt alapvetésnek tekinti mindegyikük.

Cadier 1888-ban fejtette ki a franciaországi Béarn tartomány gyűlésére vonatkozóan definícióját. Ez egész Európára szólóan befolyásolta a rendi gyűlések szakirodalmát.

---

[1] *Gerics József*: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987.

Eszerint tartománygyűlésen adott tartomány kiváltságolt három rendjének (papság, nemesség, polgárság) szabályosan létrehozott, periódikusan összehívott és politikai, valamint kormányzati jogosítványokkal felruházott gyűléseken való egyesülése értendő. Legalapvetőbb jogosítványuk az adó megszavazása volt.[2]

Több évtizedes, szinte korlátlan tekintélye után Cadier insztitucionalista rendszerével szemben a belga Lousse 1930 tájától egyre következetesebben hangoztatta azt a fő ellenvetést, hogy megállapítása egyoldalúan csak a gyűlések eljárási-technikai vonatkozására összpontosít. Alkalmatlan tehát a Lousse kifejezése szerinti összjelenség, a „rendi monarchia" megragadására.

Meghatározásának középpontjába Lousse a *politikai* tevékenységet állította. Politikailag kiváltságolt *rend*, vagy *rendek* képviselőiből álló *politikai* gyűléseket hangsúlyoz. Rendi gyűlést, vagyis országgyűlést eszerint akár egyetlen rend is tarthatott! Ezek a gyűlések a rendeknek és az „ország" egészének a nevében jártak el, azért is, hogy mintegy az „ország" alapvető jogainak a megvédésén őrködjenek, s azért is, hogy az uralkodónak megadják azt, ami őt az általa elismert jogok és kiváltságok fejében megilleti. Lousse *nem* fogad el olyan meghatározást, hogy a gyűlésen szükséges volt valamilyen előre megállapított rendnek vagy rendek kitűzött számának a jelenléte. Lousse következtetésének nagy a fontossága az *egész* európai rendiségre nézve. A rendi monarchiát olyan kormányformának tartja, amelyben a fejedelemnek a szuverén, azaz főhatalmát korlátozzák az ország testületének kiváltságolt rendei számára engedélyezett privilégiumok.[3]

A korporatizmus és insztitucionalizmus közti éles szembenállás fokozatosan bizonyos helyet engedett a szintézis kísérleteinek. A legeredményesebb kísérlet az egész középkori európai rendiségre érvényes eredménnyel az olasz Marongiu nevéhez kapcsolódik.[4] Következtetései sok tekintetben Magyarországra is alkalmazhatóak.

Szerzőnk — nagy mértékben támaszkodva a kutatás korporatista irányának álláspontjára és eredményeire — a rendi gyűlést az uralkodó és a résztvevő rend(ek) együttes művének tartja. A rend(ek) nem egyedekként (*non ut singuli*), hanem a szó római–kánonjogi értelmének megfelelően testületként, *universitas*ként jár(nak) el — amely lényege szerint más, és több, mint az azt alkotó tagok számtani összege —, s a fejedelemtől nem pusztán tanácsadási, hanem érdemben való döntési jogot kapnak meghatározott kérdésekben. Ez a két tény Marongiu kutatásai szerint biztos ismertetőjegy valamely intézmény rendi gyűlés (rendi parlament) jellegének megítélésénél. Hispániai példára támaszkodva állapította meg (Lousse felfogásával összhangban), hogy a rendi gyűlés döntésének meghozatalánál nem szükséges a 3 rend (képviselőinek) jelenléte, illetve

[2] *Léon Cadier*: Les États de Béarn depuis leurs origines jusqu'au commencement du XVIe siècle. Paris 1888. 1. — Az adó megszavazására vonatkozó megjegyzése: „... la principale (attribution) est le vote de l'impôt".

[3] *Emile Lousse*: Parlamentarisme ou corporatisme? Les origines des assemblées d'états, Rev. hist. de droit français et étranger 14. (1935) 699.

[4] Marongiu főművét l. *Antonio Marongiu*: Il Parlamento in Italia nel Medio Evo e nell'età moderna. Milano 1962. 65., 88. és 115–116. (A munka angolul S. J. Woolf feldolgozásában jelent meg: Medieval Parliaments: a comporative study. London 1968.)

egybehangzó állásfoglalása. Az 1299-ben Barcelonában tartott katalán *cortez*en elrendelték ugyanis, hogy tekintet nélkül a távolmaradókra, a gyűléseken hozandó határozatok kötelezők mindenkire, a *jelenlévők mindenképpen határozatképesek*!

Ezzel a rendi gyűléssel (parlamenttel) Marongiu a következő két gyűléstípust állította szembe mint tulajdonképpen előparlamentet:

a) az egyik nagy csoportba az ünnepi gyűléseket sorolta, vagy azokat, amelyeket a hatalmon levő kormányzat rendezett. Rendeltetésük az volt, hogy ünnepélyessé tegyenek rajtuk kívüli, tőlük idegen és távol álló eseményeket;

b) a másik nagy kategória volt a tanácskozó és tudomásul vevő gyűléseké. Ezek több alkalommal fejezhettek ki helyeslést, akár közfelkiáltással is, de mivel nem alkottak testületi egységet (*unità collegiale*), nem volt határozathozó képességük (*capacità di deliberazione*).

Lousse és Marongiu kutatási eredményeinek figyelmen kívül hagyása a magyar rendiség középkori helyzetének vizsgálatánál súlyos következményekkel járhat. Kutatásához kockázatos dolog évtizedekkel későbbi, Mohács utáni vagy éppen 17. század elejéről való forrásokra támaszkodni.[5] Az ilyesmi a középkori helyzet szándékolt megállapítását egészében ki is siklathatja.

Különös óvatosságot igényel a magyarországi kutatásban a német analógia (pontosabban: a tartományi analógiák) esetleges felhasználása.

Fritz Hartungnak a német tartományok egészére kiterjedő tanulmánya az egyes territóriumok közt a hatalmi helyzet szempontjából a korai újkorig terjedően akkora különbségeket állapít meg, hogy egyiket sem ismeri el a tartományi „német állam" reprezentánsának. Fontos körülményként tartja számon, hogy a kutatók egy része mintaképszerű jelentőséget tulajdonít a tartományok szempontjából az osztrák *hivatalszervezet*nek. Ám ők sem tették fel, hogy ez a hatás túlléphette a hivatali-intézményi struktúra határát. Az „uralmi szerződések" (*Herrschaftsverträge*) vizsgálata alapján szerzőnk német jellegzetességnek tekinti (ami Magyarországra nem jellemző), hogy a rendiség sehol nem fejlődött a tartományúrral valóban egyenrangú és az államot hordozó tényezővé. A német rendek soha nem törekedtek — a magyar fejlődéstől eltérően — a fejedelem kormányzásának tartós és intézményes befolyásolására, s általában nem akartak túlmenni a maguk közvetlen szféráinak és érdekeinek védelmén. A rendek gyakran emlegetett uniói a saját rendi külön jogok és különállás megőrzését célozták. Hartung szerint jellemző módon azok az uniók voltak a legerősebbek, amelyeket valamely rend tagjai a maguk territóriumán kívüli, más tartományban élő rendjükbeliekkel kötöttek, sőt a saját tartományuk államaira veszélyes módon érvényesítettek. Ám ritkábban voltak tartósak, amire példák az egyazon territórium lovagjai és polgárai közt a közös védelem céljából kötött uniók. Németországban a legfejlettebb a bajor tartományi rendiség volt. Azonban itt a territoriális rendi fejlődés alapjául a fejedelmi család osztozási politikájának következményeként keletkező tartományrészek szolgáltak, de nem az

[5] Így jár el tanulmányában Kubínyi professzor, l. *Kubínyi András*: A városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron 2002. 30., 38., 43–44.

Otto Brunner nézeteinek megfelelő „egységes" bajor *Land*! A dinasztia valamely oldalágának kihaltakor ennek résztartományát másik oldalág kezén lévő tartományrésszel szokták egyesíteni. Ám ilyenkor gyakran azt kívánták, hogy a fejedelem az újonnan kezére jutott résztartományban ne emeljen tisztségre „vendéget" (*Gast*), azaz más részterritóriumhoz tartozó személyt! Amint Hartung kimondja: a rendeknek „egységes Bajorországgá" (*einheitliche bayrische Landschaft*) való integrálódása 1505-ben nem a rendek kezdeményezésére történt, hanem az egész a tartományúri politikai ténye volt.[6]

A birodalmi gyűlésnek a városok a középkorban nem voltak tagjai, a *Städtetag*on vettek részt a *Reichstag* helyett.

A magyarországi rendi gyűléseknek egészen külön jellegzetességet adott az országos nemességnek a közszabadságból való fokozatos kiemelkedése, a hűbériség hiánya, továbbá a bárónak és az országos nemeseknek már a 13. században meglevő egységes joga.

A német tartománygyűlések esetében legalább a nemesség egy részénél a többiektől lényegesen eltérő helyzetet állapít meg Mitterauer. Német területen ugyanis széles körökben elterjedt a különböző atyafiságoknak (rokonságoknak) összességükben, egészükben a hűbérrel együttesen való megadományozása (*Gesamtbelehnung*). Ez a tartománygyűlésen azonos módon való megjelenésre jogosított mindenkit, aki a hűbérben részesült. Nehézség elsősorban ott adódhatott, ahol a megjelenésre jogosító birtok *saját tulajdon* volt. Nem világos a nem-hűbéri saját úri birtok nélküli felnőtt fiak megjelenési jogosultsága. Örökségi közösség esetén a rendi minőség első renden az összes társörököst megillethette. A részbirtokosok egyike ilyenkor vállalhatta akár a többiek egészére nézve a képviseletet. Vagyis ez ama nemesi kúria képviseletének egyik formája volt, amely eredetileg „fejenként" (*viritim*) gyűlt össze! Ilyen esetekben megfigyelhető, hogy ekkor *nemesi családi közösség* felnőtt *férfi-ivadékainak s nem regionális nemesi kommunitás* tagjainak a képviseletéről van szó, vonja le a lényeges következtetést Mitterauer.[7]

A tartományi, illetve birodalmi rendhez tartozás meghatározó feltétele volt mindenek előtt, egészen általánosságban a tartomány fejedelméhez, illetve a birodalom fejéhez fűző, közvetlen kapcsolat. Nem volt jogosult részt venni a tartománygyűlésen tartománybeli nemesember hűbéres lovagja, sem olyan apát, aki nemes szabadnak, vagy *ministerialis*nak az *advocatia*ja alatt állt, sem egyházi vagy nemesi jogállású tartományi üléstag (*Landstand*) uralma alá vetett városi vagy falusi közösség (*Stadt ... oder Landgemeinde*). A (tartományi és birodalmi) rendi jogállás önálló uralmi jogokat tételezett fel: nemeseknél és prelátusoknál személyeseket és egyedieket, autonóm városi és *Landgemeinde*knél pedig kollektíveket. A *Kammergut*, vagyis a fejedelem közvetlen földesurasága alá tartozás kizárta a tartományi rendi minőséget (*Landstandschaft*) nemesek-

---

[6] *Fritz Hartung*: Herrschaftsverträge und ständischer Dualismus in deutschen Territorien (Schweizerische Beiträge zur allgemeinen Geschichte Bd. 10.) Bern 1952. 164–176.

[7] *Michael Mitterauer*: Grundlagen politischer Berechtigung im mittelalterlichen Ständewesen. In: Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation. Herausgegeben von Karl Bosl. Berlin 1977. 34–35.

nél, prelátusoknál és kommunitásoknál. Még a fejedelemre szállt nemesi birtok városi(as) (*städtisch*) központja sem volt „*landstandsfähig*", amíg ki nem szabadult ebből a „*Herrschaftsverband*"-ból! A „nemzetségekhez" tartozás csak a minőséget adó, kvalifikáló birtokkal kapcsolatban vonta maga után a rendi mivolt jogát![8] Ez így a középkori Magyarországon nem állapítható meg.

A magyarországi viszonyokkal való összevetés igénye ezért fokozottan szükségessé teszi annak hangsúlyozását, hogy Mitterauer Németországra nézve nem tart kielégítőnek olyanféle meghatározást, amely szerint a rendek adott terület összlakosságán belül kiváltságolt osztályok, vagy rétegek, illetve képviselőik. Valamely német tartomány prelátusainak rendje például nem azonos a papsággal, s nem is képviselője annak. A tartományi lovagi rend szintén csak a fejedelem lovagjait öleli fel, más urakét nem. A tartományi rendi jogot élvező városok képviselői éppen így *nem* képviselték a polgárságot, a falusi közösségeké pedig a parasztságot, hanem csak az őket éppen küldő, meghatározott közösséget. Magyarországi viszonylatban az átlagosnál nagyobb jelentőségű Mitterauernak az a megítélése, hogy a társadalmi tekintély és gazdasági hatalom nem tekinthető a rendi jogosultság közvetlen ismertetőjegyének. Nem ad ugyanis választ arra az alapkérdésre: miért van azonos kritériumokkal rendelkező személyek csoportjából egyeseknek az országos és tartománygyűlésen részvételi joguk, másoknak pedig — ugyanabból a csoportból — miért nincs?[9] Ebben — a jogilag egységes magyar nemességtől eltérően — a jogi tekintetben differenciált németországi nemesség sajátossága nyilvánulhatott meg.

A következőkben azt kívánom elemezni, mennyire felelt meg egymásnak a rendiség általános európai fejlődésével foglalkozó szakirodalom némely alapvető megállapítása és a középkori magyarországi rendiség.

A magyar törvényhozás — Mátyás adópolitikájának reakciójaként — az 1504. évi 1. törvénycikkelyben mondta ki, hogy az adómegajánlás joga kizárólag az országgyűlést illeti meg, az uraknak és az egyes megyék nemeseinek nemességük elvesztése terhe alatt tiltották meg, hogy az ország régi szabadsága ellenére adót és rendkívüli adót ajánljanak meg a királynak. Ennek a törvénynek többszörös a jelentősége az országgyűlések és adómegajánlás dolgában. Meghatározza, hogy az adómegajánlásra kizárólag az országgyűlés, az ott összegyűlt urak és nemesek (követeik) jogosultak, rajtuk kívül senki és semmi. Rendileg zárt kör. Az európai (benne a magyar) szakirodalom szinte kötelező, magától értetődő meghatározásként ismételte és jelentős részében ma is erőltetve ismétli a rendi gyűlés Cadier által 1888-ban adott definícióját (azaz, hogy a rendi gyűlés a három kiváltságolt rend politikai és kormányzati jogokkal felruházott gyűlése, mely jogok közül az adómegszavazás a legalapvetőbb.) Ám az 1504. évi törvény elsőként kodifikálva az országgyűlés adó- és *subsidium*-megajánlási jogát, rögvest le is szűkítette az urakra és a nemesekre. Cadier említett meghatározásának következetes alkalmazása esetén 1504 előtt magyarországi rendi gyűlésről nem lehetne beszélni, középkori rendi gyűléseink periódusa az 1504 és 1526 közötti 22 évre zsugorodnék össze, s rajtuk mindenképpen helyet

[8] *Mitterauer, M.*: i. m. 32–33.
[9] *Mitterauer, M.*: i. m. 12–13.

kellene szorítani legalább adómegajánlóként — mint harmadik rendnek — a polgárságnak, vagy városiaknak, vagy egyéb kifejezéssel jelölt városlakóknak. Csakhogy a városokat illetően minderről a tevékenységről — a legóvatosabb szót használva — nem tudunk semmit, egyéb politikai ténykedésükről nem is szólva. Cadier terminológiáját figyelembe véve rendi gyűlési tevékenységet a városok éppen a legalapvetőbbnek tekintett kiváltság, az adómegszavazás dolgában nem folytattak, országos rendnek tehát Cadier meghatározása szerint nem tarthatnánk.

Ha történetesen eddig figyelmen kívül hagyott, új szempontként a királyválasztáson való részvételre szóló meghívást nyilvánithatnánk régiónkban a „legfontosabb jogosítványává a rendeknek", hangsúlyoznunk kell, hogy a városoknak a királyválasztáson kifejtett, konkrét tevékenységéről *nem tudunk semmit.*[10] Ebből országrendi mivoltuk szempontjából *semmire* nem következtethetünk. 1446-ban a kormányzóválasztó gyűlésen a pozsonyi követek jelentése szerint a városok követei külön sátorban, együtt foglaltak helyet, az ország egy-egy főméltósága hosszú ideig eredménytelenül igyekezett rávenni őket az országgyűlés által nélkülük hozott cikkelyekre vonatkozó eskütételre. Hunyadi megválasztásáról azután a kívülről felhangzó kiáltozásból szereztek tudomást a sátorban.

A városiak, városlakók *országgyűlésen* először 1445. május 7-én jelenhettek meg, mégpedig rendkívüli alkalommal tartott országgyűlésen. Itt a *civitatenses* jelenlétét az országgyűlési szövegnek mind *intitulatio*ja, mind *corroboratio*ja igazolja,[11] de csak *tagolatlan sokaságét, képviselet nélkül.*

A *civitatenses*nek más elfogadható fordítása mint 'városiak', 'városlakók', 'polgárok' nincs.

Váratlan tehát, hogy Kubínyi professzor a *civitatenses*t 'városok'-ként adja vissza magyarul.[12] Az eljárás Mályusz nyomán ejtett hibának látszik.[13]

A *civitatensis* 'városlakó', 'városi ember' jelentése elég széleskörűen bizonyítható.[14]

---

[10] A királyválasztásra hívást mint a rendek legfontosabb jogosítványát Kubínyi András vetette fel, s ugyancsak ő hangsúlyozta: a városoknak ebben a tekintetben kifejtett tevékenységéről nem tudunk semmit, „így ebből nem vonhatunk le semmiféle következtetést", l. *Kubínyi András*: Rendelkeztek-e országrendiséggel a magyar királyi szabad városok a középkorban? In: Egy emberöltő Kőszeg sz. kir. város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szombathely 2003. 66.

[11] A pozsonyi követek jelentését l. *Teleki József*: A Hunyadiak kora Magyarországon. Pest 1853. X. 183. skk.; az 1445. máj. 7-i országgyűlésen a „civitatenses" jelenlétére vonatkozó törvényhelyeket l. Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp. 1976. 339. és 348.

[12] *Kubínyi András*: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez (különös tekintettel az 1458–1526 közti időre). Tanulmányok Budapest Múltjából XXI. Bp. 1979. 32–33. (44. sz. jegyz.) továbbá *Kubínyi A.*: A városok az országos politikában i. m. 34–35.

[13] Mályusz a „civitatenses"-t hol 'polgárok'-nak, hol 'városok'-nak fordítja, l. *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Bp. 1958. (Klny. A Századok 91. [1957.] évfolyamából) 108. és 110.

[14] Gratianusnál a „dioecesanus" szinonimája (C.12,2,32). Előfordul Barbarossának Augsburg részére szóló oklevelében (1156), a magdeburgiaknak a sziléziai herceg számára készített tájékoztatójában 1201 és 1238 közt (Elenchus fontium historiae urbanae I. Cur. C. van de Kieft et J. F. Niermeijer. Leiden 1967. 116 és 170.). Magyarországi példákra l. 1366: cives, hospites et civitatenses

A szövegekben előforduló *incola regni*, *regnicola* ('országlakos'), akár egészen általános értelemben Magyarországon lakó embert, akár szűkebb értelemben kiváltságolt személyt, nemesembert jelent, a *regnum* földrajzi jelentéséhez kapcsolódik, ettől elválasztani bajosan lehetne.

Ha Lousse és Marongiu szempontjait alkalmazzuk az 1526 előtti magyarországi városokra, illetve lakóikra, szembeötlik, hogy a honi városokat egyetlen országos városi közösséghez tartozónak *nem* tekinthetjük. Az a tény, hogy egy-egy város a *maga lakosainak* a közössége, testülete volt, még nem hozta létre a magyarországi városok *egészének* testületét. Nem volt egységes országos városi jog sem. Ilyenféle jognak legkedvezőbb esetben is legfeljebb bizonyos, de különböző elemei lehettek meg, távol állva az egységes jogtól. Ezt régen bebizonyították Ladányi Erzsébet alig-alig említett, de eredményeiben a szakirodalom által nagyon is jól ismert és felhasznált kutatásai.

Ha történetesen a magyarországi városok országos testület voltának hiányát az angol, vagy francia városok olyan feltételezett helyzetével kívánná a kutató párhuzamba állítani, hogy „állítólag az egész [ottani] királyságban nem akadt két azonos kiváltsággal rendelkező város",[15] az mindenesetre tény, hogy (az angol városok közismerten 13. századi kezdetű parlamenti képviseletén és tevékenységén túl) a francia királynak közvetlenül alárendelt városok a rendi gyűléseken a 15. században az érdemi határozathozatal résztvevői voltak, kiváltságaik különbségei mellett, vagy ellenére.[16] Ezzel a rendi gyűlési döntéshozatalban való részvétellel a magyar városok honi középkori országgyűlésen való szereplése párhuzamba nem állítható, mert a döntésben való részvételükről, vállalt politikai szerepükről adatunk, azaz tudomásunk nincs. Politikai döntéshozatalban való részvételük nélkül országrendiségük szóba nehezen kerülhet, ha Lousse és Marongiu kritériumait csak részben is alkalmazzuk középkori országgyűléseinkre.

Ami az adóknak a rendi gyűlés általi megszavazását illeti, ezt nem jómagam minősítettem 2002-ben a rendi gyűlés legalapvetőbb jogosítványának, és nem érveltem 1987-ben sem mellette, sem ellene, hanem 2002-ben is és 1987-ben is Cadier erre vonatkozó, 1888-ban nyilvánított véleményét idéztem.[17]

Colosuarienses; 1370: kolozsvári civitatenses; 1371: civitatenses (helymegjelölés nélkül) — mindhárom előfordulás Nagy Lajos okleveléből való, l. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermannstadt–Köln–Wien–Bucureşti 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) II. 248., 342. és 370. — Formulae sollennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Pesthini 1799. 45–46. — További magyarországi előfordulásai 'városlakó' jelentésben: 1445 törvényben, 1479. (tárnoki cikkelyek), idézi *András Kubínyi*: Zur Frage der Vertretung der Städte im ungarischen Reichstage bis 1526. In: Städte und Ständestaat, Herausgegeben von B. Töpfer. Berlin 1980. 220. (39. sz. jegyz.) és 235. (140. sz. jegyz.), 1515: Sáros megye hatósága, l. Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526. Írta és összeállította Iványi Béla. Szeged 1931. (a továbbiakban: Eperjes) 433. (1140. sz.).

[15] *Kubínyi A.*: Rendelkeztek-e országrendiséggel i. m. 62.

[16] Az États Généraux városi eleméről l. *Emile Chénon*: Histoire générale du droit français public et privé des origines à 1815. Paris 1926. I. 832. skk.

[17] *Gerics József*: Az „ország tagja (membrum regni)" és az „ország része (pars regni)" kifejezés középkori magyarországi használatáról. In: Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Szerk. Ro-

Ha szeretnénk középkori rendiségünk európai helyzetét tisztázni, mindenképpen tekintetbe kell vennünk — legalább nagyjában — a történetírás egymást váltó irányzatainak állásfoglalását, főként, ha nem egyes szerzők személyes nézeteiről, hanem a fejlődés egészének szándékolt áttekintéséről van szó. Cadier koncepciója évtizedekre meghatározta a rendi gyűlések fogalmát. Megállapítása befolyással volt Mályusz Elemér felfogására is.[18]

A rendi gyűlések további, mélyebb elemzésére vonatkozott a nemzetközi kutatásban Lousse és Marongiu munkássága. Lousse a testületiséget hangsúlyozta, Marongiunál a törvényhozó szerep megállapítása során szükségszerűen jelenik meg a római jog. Az ő parlament-definíciójának lényege a testületként, tehát nem tagolatlan sokaságként való fellépés, és bizonyos kérdéseknél döntés hozatala. Ez a koncepció a *Digesta* Papinianustól származó törvény-meghatározását (Dig.1,31,1) fejezi ki. Eszerint „a törvény (*lex*): együttes elhatározás (*commune praeceptum*) ... az állam közös kötelezettségvállalása (*communis reipublicae sponsio*)". A törvényt tehát megfelelő *universitas*, közösség, testület, *respublica* együttesen, kötelezettségként vállalja. A testületek az államnak, a *respublica*nak a mintájára (*ad instar reipublicae*) működnek (Dig. 3,4,1). Az egyes résztvevők számtani összegétől lényegileg különböző, magasabb és többet jelentő, jogilag képviselhető kollektíváról van szó, államszerű működésű és természetű intézményről, amely közös kötelezettséget vállal.

Ilyen lehet az országos, vagy tartományi rend. Amíg az egyes tagok felett nem áll az állam mintájára működő, a tagokénál magasabb minőségű és más lényegű intézmény, *rend*ről, gyűlésükről és határozatukról, *communis reipublicae sponsio*ról nem beszélhetünk. Ilyen a középkorban a legrangosabb magyar városok felett sem állt, *respublica* mintájára nem működött, így azután a városok országos rendjéről, s ennek határozatairól sem beszélhetünk.

Ezen nem változtat az sem, ha a várost *pars regni*, *membrum regni*, *pars coronae* vagy *membrum coronae* névvel illetik; mind a *regnum*, mind a *corona* földrajzi, territoriális jelentésben szerepel.

A településekre alkalmazott fenti kifejezések földrajzi jelentését általános, európai vonatkozásban Jacobus de Ravanis toulouse-i és orléans-i jogász 1270 körüli megjegyzése világítja meg. Eszerint „mivel az a fej, az ország koronája a közös haza (*corona regni est communis patria, quia caput*)".[19]

Az „ország testének" jelentése az 1518. évi tolnai cikkelyekből állapítható meg pontosan. A cikkelyek szerint: „amikor ... majd Jajca elesett ... hamarosan vége lesz Szlavoniának, Pozsegának meg Valkónak; amikor ezek bajba kerültek, akkor az ország testének belseje (*corpus Regni internum*) néz hasonló rom-

---

zsondai Marianne. Bp. 2002. 88.; *Gerics József*: Adatok a magyarországi rendiség történetéhez. Turul 75. (2002) 69.; *Gerics J.*: A korai rendiség i. m. 17.; *Gerics József*: A korai rendiség egyes terminusainak római és kánonjogi vonatkozásai. Levéltári Szemle 37. (1987: 4.) 16. (10. sz. jegyz.). Cadier többször említett munkáját l. a 2. sz. jegyz-ben.

[18] *Mályusz, Elemér*: Les débuts du vote de la taxe par les ordres dans la Hongrie féodale. Nouvelles Études Historiques. Publiées à l'occasion du XIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques par la Commision Nationale des Historiens Hongrois I–II. Bp. 1965. I. 55–82.

[19] Idézi *Gaines Post*: Studies in Medieval Legal Thought (Public Law and State). Princeton 1964. 341.

lás elébe".[20] Egyértelműen ugyanez a szó jelentése II. Ulászló Sopronnak küldött levelében (1501): „... ti ennek a mi országunknak a testéből (*de corpore huius regni nostri*) valók vagytok", és az ország védelmének ügyei „titeket ugyanazokkal az országlakosokkal (*sicuti eosdem regnicolas*) egyenlően érintenek".[21] A *corpus* földrajzi értelme mellett a *membrum corporis* ugyanilyen jelentése szintén világos.

Raguza latin oklevele önmagát mint várost írja tartozékaival együtt ismételten Magyarország tagjának (*membrum unicum, membrum Precipuum*), s vulgáris nyelvű oklevelének felsorolásai: „Magyarország többi tagjai, városai, földjei és helyei" (*li altri membri, città, tenute e luogi*) közül egyik sem hagy teret a nem-földrajzi értelmezésnek, főként nem a „helyek" (*luogi*). Ha Kubínyi professzor a „melléktartomány" jelentést mindenképpen alkalmazni akarja Raguzára, illetve a *membrum regni*re, és a melléktartományt is a *membrum regni* jelentései közé kívánná sorolni, akkor a szó értelmének mértéktelen bővítésével az így nevezett melléktartomány(oka)t is a „rendi ország" tagjává kellene nyilvánítani, vagyis a városokkal egy sorban „országrendiség"-gel felruházni. Ám ezzel a városok Kubínyi szerinti *membrum regni* mivolta és „országrendiség"-e tartalmát és értelmét veszítené, üres szólammá lenne.

Az olvasók számára Kubínyi professzor megnehezíti saját álláspontjának a megismerését. Tartózkodik ugyanis a rendi gyűlések mibenlétéről való felfogásának kifejtésétől, s például a korporatizmusra, vagy Marongiu elgondolásaira vonatkozó véleményének közlésétől. Hivatkozik ugyan például Otto Brunnernek a szerintünk alaptalan következtetésére, aki „a tartományi rendekhez tartozást már a tartománygyűlési megjelenéssel igazoltnak" veszi, s Kubínyi magáévá teszi azt a gondolatot is, hogy az „országgyűléseken való megjelenés ... döntési jog nélkül is hasznot hozhatott mind az uralkodónak, mind a városoknak".[22] Ám így elkerüli a válaszadást arra a szerintünk sarkalatos kérdésre (vagy fel sem teszi), amelytől a városok országrendisége (tartományi rendisége) függ: részt vettek-e a városok érdemi politikai döntésekben, vagy sem? Ez voltaképpen a *status questionis*, a tárgyalandó kérdés állásának az alapja lenne! Állásfoglalását ekként zárja le: „A közvetlenül a királytól függő városok ... [adójához, katonai erejéhez] a király országgyűlés nélkül, saját földesúri jogán is hozzájuthatott ... Magyarországon végül a városok inkább mint kollektív nemes személyek, birtokaikra tekintettel őrizték meg rendi jogaikat".[23] Ez a megfogalmazás hallgatólag akár a városok egységének a nem-létét, vagyis a városok rendjének politikai értelemben vett hiányát is magában foglalhatja a középkori Magyarországra nézve.

A városok kellően felhatalmazott képviselőinek a gyűlésre hívása és ottani jelenlétük nem kelléke az országgyűlés-jellegnek. A törvényre való esetleges es-

[20] *Kovachich, Josephus Nicolaus*: Sylloge Decretorum Comitialium Inclyti Regni Hungariae I–II. Pesthini 1818. I. 132.

[21] Sopron szabad királyi város története. Oklevelek I/1–7. Közli Házi Jenő. Sopron 1921–1929. (a továbbiakban: Sopron) I/6. 195. (183. sz.).

[22] *Kubínyi A.*: Rendelkeztek-e országrendiséggel i. m. 63–64.

[23] *Kubínyi A.*: A városok az országos politikában i. m. 53.

kütételük és a törvényszöveg (például valószínűleg 1459-ben megkívánt) városi megpecsételése a törvény végrehajtására vonatkozó városi kötelezettségvállalás bizonyítéka lehet. A városok „egységes" jogát sem a tárnoki ítélőszék működése, sem más körülmény, például a királyi tanácsba való időnkénti meghívásuk nem igazolja, még akkor sem, ha a velük való előzetes tárgyalásnak törvény kiadása lett a következménye, mint történt az 1405-ben is. A városiak egy részének meghallgatása a királyi tanácsban (például a szász városoké) még Nagy Lajos-kori eredetű, nem 15. századi, új fejlemény. A meghívott városok állománya esetenként is változott, s az 1405-ben a tanácsba meghívott és városi törvénypéldányt nyert települések névsora sem alkalmas érv a városok jogának egysége mellett.

A magyar király Nagy Lajos óta, 1370-ben már mindenesetre, az erdélyi szász székekkel és városokkal az udvarba küldött követeik útján is érintkezett, meghallgatta kéréseiket, valamint panaszaikat és eljárt ügyeikben.[24] Ugyanez folytatódott Zsigmond idején is, vagyis a királynak a városok követeivel való esetenkénti tárgyalása önmagában nem Zsigmond-kori újítás.

Nem mellőzhetünk ezen kívül a városok legrangosabb csoportjának tagjaira vonatkozó olyan uralkodói bírói döntéseket, amelyeknek tanulsága szerint ezekkel az ügyekkel Zsigmond nem „legfőbb földesúr"-ként, hanem egészen más minőségben foglalkozott. 1397-ben a király a Szeben és Buda között a Bécs felé irányuló kereskedelem ügyében a vita eldöntését elhalasztotta „ az összes főpapok és bárók összejövetelére, avagy gyűlésére, amikor majd velük Isten vezetésével valamilyen meghatározott helyen együtt leszünk (*ad conventionem seu congregationem universorum prelatorum et baronum, dum cum eisdem Deo duce in aliquo certo loco fuerimus constituti*). Szembetűnő, hogy ez a formula — tudniillik a *Deo duce fuerimus constituti* — azonos azzal, amellyel a király személyes ítélkezése elé szoktak idézni és pereket halasztani. A két formula azonossága nagyon fontos dolgot bizonyít: Zsigmond a budaiak és szebeniek vitáját a tanácsnak olyan plenáris ülésén akarja eldönteni, mint amilyenek a tanácsnak a király személyes elnöklete alatt megtartott bírósági ülései voltak ... Ez az 1397. évi adat magyarázza meg tulajdonképpen a király 1404. évi, Kolozsvár és Buda vitájának eldöntésére vonatkozó szavait: akkor fog határozni, amikor a prelátusokkal és bárókkal tárgyalást folytat majd (*cum prelatis et baronibus ... desuper tractatus habuerimus*).

A királyi hatalom ilyenkor kifejtett tevékenységének természete alapjában véve bíró döntés hozatala... A királyi tanács azonos a király bírói tanácsával."[25] Ha ezekben az esetekben nem akarunk a „királyi úriszék" képtelen ter-

[24] 1370: nunciis et ambassiatoribus fidelium Saxonum ... septem sedium — UGDS II. 358.; 1377: missis ad nos nunciis ipsorum [ti. a kolozsváriak] — UGDS II. 460.; 1378: a szebeni „cives" kéréseikkel Lajoshoz küldik „ambassiatores et speciales eorum nuncios" — UGDS II. 488.; 1391-ben és 1395-ben Zsigmond tilalmazza a vámszedést a királyhoz vagy királynéhoz menetel szüksége esetén a hét szász szék és falvak lakóitól, valamint a „nuncii seu ambassiatores eorum"-tól, 1404-ben pedig ugyanilyen ügyben az áruik nélkül közlekedő brassóiaktól és követeiktől — UGDS III. 316. és 318.

[25] *Ladányi Erzsébet*: Zsigmond törvényhozása és a városok 1405-ben. (Kézirattani és bíróságtörténeti vizsgálódás). In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 112.; *Uő*: O vzniku dvoch Žigmundových zákonov z roku 1405. Slovenská Archivistika 1984/2. 117.

minusával élni, nem használhatunk más kifejezést, mint Ladányi Erzsébet szavait: Zsigmond, mint az *ország államfője* tárgyalt és ítélt a városok jogvitájában a királyi bírói tanácsban.

1397-ben Zsigmond legalábbis a dalmáciai Trau (Trogir) követeit is meghívta a temesvári országgyűlésre. Ők meg is jelentek, de érdemben nem végeztek semmit. A király ezért levelében kilátásba helyezte: 1397. november 25-én Zenggbe „újból meghívjuk Dalmácia minden *civitas*ának követeit, ahová hűségtek is ... küldje el a maga követeit teljes, széleskörű és megfelelő meghatalmazással a velünk való tárgyalásra és kommunitástok elkötelezésére (*communitatem vestram obligandi*)".[26]

Ez az 1397. évi oklevél megbízható magyarázatot ad azokra az esetekre, amikor az országtanács, vagy a király teljes felhatalmazású megbízottak küldését kívánja az országgyűlés, vagy a tanács ülésére. Nem a megbízottaknak a határozatról való esetleges szavazása, vagy a döntésben való részvétele lehetett itt a fő, vagy egyetlen cél, hanem küldőik önelkötelezése is a hozandó határozat végrehajtására. Különösen emellett szólhat például az 1459. évi szegedi országgyűlésre a városoknak szóló meghívó: tőlük meghatalmazottaik mellett *pecséteik* elküldését is kívánta a király. Másról is lehetett itt szó — legalább Mátyás terve szerint —, mint a városok küldötteinek a döntésben való esetleges részvétele, amiről egyébként a hozott törvény mit sem mond. Alkalom lehetett (volna) a városoknak külön-külön a hozandó törvény végrehajtására való önelkötelezésére, erről szóló oklevél kiállítására és megpecsételésére. A lényeg — nézetünk szerint — ugyanaz volt, mint például II. Frigyes 1231-ben Siena kommunájához követek küldéséről intézett parancsában, hogy tudniillik a gyűlésen a város kellően meghatalmazott követei a császár döntéseit „magukra nézve elfogadhassák és néktek is el kelljen fogadnotok és teljesítenetek azt, amit ők ígérnek".[27] Amint Frigyes gyűléseit (sem ezt, sem mást) a városi követek jelenléte, tanácsadása és önelkötelezése nem ruházta fel *rendi* jelleggel, a 15. századi és Jagelló-kori hazai országgyűléseket sem a városi követek esetleges jelenléte tette rendi gyűléssé. Különösképpen ezt kell mondanunk a *királyválasztó* gyűlésekről. Ezt Kubínyi András világosan megírta a városokról, amint idéztük: „a királyválasztásoknál való megjelenésük alkalmával játszott tényleges szerepüket nem ismerjük, így ebből nem vonhatunk le semmiféle következtetést".[28]

A *membrum regni* fogalom és Raguza kapcsolatának elemzésénél úgy találtam, hogy a kifejezést Raguza önmagára földrajzi értelemben, városként alkalmazza. A kifejezésnek a melléktartományokra netalán való kiterjesztése a fogalmat kiüresíti, téves, hibás következtetésekre vezet. A következőkben a *membrum regni* földrajzi jelentésének eseteit teszem vizsgálat tárgyává a 15. századból és a 16. század elejéről, néhány egyértelműen és jól magyarázható példán.

---

[26] Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–XVIII. Edd. Tadija Smičiklas, Marko Kostrenčić et al. Zagrabiae 1904–1990. XVIII. 284.

[27] Idézi *Ladányi Erzsébet*: Beitrag zur Geschichte der Stadt Esztergom (Gran) des 13. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica XXV. Bp. 1987. 255.

[28] *Kubínyi A.*: Rendelkeztek-e országrendiséggel i. m. 66.

1441-ben Pálóczi Simon lovászmester és Guthi Országh Mihály kincstartó fordult levélben Sopronhoz. A király ugyanis kettőjüknek adta Kőszeget és Borsmonostort. Ez utóbbi apátja a kolostor kincstárát és ereklyéit Sopronba menekítette és ottani polgárnál helyezte el. Pálóczi és Guthi Országh ezt írta Sopronnak, illetve soproniaknak: „Nem vagytok ti külföldiek (*extranei*), hanem ezen országbeliek (*de membro huius regni estis*) ... Nem fogtok hát örülni a mondott monostor kifosztásának". Ezért mindkettő kéri Sopron közreműködését a monostor kincsének és ereklyéinek visszaszerzéséhez.

A „külföldiek" és „ezen országbeliek" szembeállításának értelmét kifogástalanul megvilágítja Sáros megye hatóságának 1515. évi jelentése. Eszerint bizonyos útvonalon vámfizetés nélkül közlekedhetett összes portékájával minden kereskedő, „mind a külföldiek, mind pedig az ebben az országban élők is" (*tam extranei, quam etiam in hoc regno commorantes*). A külföldiekkel az egyik szövegben „az ország *membrum*ából, azaz testéből, területéről valók", a másik forrásban „az ebben az országban élők" vannak szembe állítva. Az *extranei*vel szembeállított két kifejezés és fogalom azonos jelentése kézenfekvőnek tekinthető.[29] A településekre vonatkozó *membrum regni* a Magyarország területén fekvést, az ország területéhez tartozást fejezte ki.

Ennek megfelelően magyarázom a király 1466. évi engedélyét, hogy Nezsideri Hanuskó a Nezsider *oppidum*ban levő tornyát és *sessio*ját akár egyházi, akár világi embernek, „de mégis ezen országunk tagjából valónak" (*de membro tamen huius regni nostri*) adományozhatja, vagy adhatja el.[30]

1451-ben Hunyadi kormányzó Sopron *speciale membrum regni* mivoltát érdekes módon a Sopronban való harmincadszedés indoklására alkalmazza: „Nagyon jól tudjátok, hogy ennek a Magyarországnak különleges tagja vagytok, s az ott befolyó harmincadjövedelemnek a királyi kincstárba kell jutnia az ország megtartása és védelme miatt".[31] Ugyanerre az érvre hivatkozik 1451-ben Rozgonyi Rajnald székelyispán Sopronnak írván: „Odamentek [területetekre] azok a *dicator*ok, akiket az ország *universitas*a, tudniillik az ország főpapjai, bárói és nemesei küldtek ki és választottak meg a *dica* beszedésére (...) Engedjétek, hogy tőletek kitől-kitől a *dica*t beszedjék (...) Jól tudjátok ugyanis, hogy ti is *membrum huius regni* vagytok, s ezért szabad veletek szemben így eljárni".[32]

Megítélésem szerint a vámszedés és a rovásadó honvédelmi szempontú indoklásánál kiemelten *földrajzi* jelentése van Sopron hangoztatott *membrum regni* minőségének, az országban lévő voltának. Különös fontossága van annak, hogy Rozgonyi székelyispán nem említi a *dica*t beszedető országgyűlés (*universitas*) résztvevőiként sem a városokat, sem lakóikat. Ezt a *dica*t az országgyűlésen együttlévő nemesség a fizetést teljesítő városok beleegyezése, vagy megajánlása nélkül rendelte el.

---

[29] 1441: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. II. 308–309.; 1515: Eperjes 433. (1140. sz.).

[30] Sopron I/5. 253. (303. sz.).

[31] Sopron I/3. 340. (400. sz.).

[32] Sopron I/3. 331. (389. sz.).

A Hármaskönyv III. részének 8. címe szerint „a város e nevet: civitas, mintegy a polgárok összességéről (*quasi civium unitas*) viseli, minthogy ott sok nép van egybegyűlve."

Ám Werbőczy szerint „a polgárok eme sokasága [azaz egy város!] egy közösséget (*unam communitatem*) alkot és mutat fel, és az ilyen testületi közösség (*huiusmodi collectiva communitas*) mind helyei fekvésére, mind kiváltságainak és *consuetudo*inak különlegességére nézve különbözik és változást mutat, ezért a *civitas libera*k közül egyesek, mint Székesfehérvár, Esztergom és Lőcse, a királyi felség személyes jelenlétének joghatósága alá tartoznak, mások meg az ország régi szokásjoga alapján, mint Buda, Pest, Kassa, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Eperjes a királyi tárnokmester joghatósága alá."

A Hármaskönyv világos okfejtése szerint egy kommunitást, egy „*unitas civium*"-ot csak egy-egy város magában alkot, a *libera civitas*ok felett álló, magasabb egységről, vagy *rend*ről már nincs szó.

Már ezért, ennek a helyi közösségek, egyes városok feletti, magasabb egységnek a hiánya miatt sem beszélhetünk középkori városaink országrendiségéről, még kevésbé az országgyűlésen gyakorolt politikai jogosultságukról, vagyis a döntések meghozatalában való érdemi részvételről. Igazat adva Marongiu és a korporatisták megállapításának, a rendi gyűlés (és a rend-mivolt) alapvető ismertető jegye szerintünk is a döntésben testületként való részvétel. Anakronisztikus, elfogadhatatlan eljárás az erre vonatkozóan hiányzó középkori adatokat Mohács utáni, sőt 17. századi kútfők tanúságával helyettesíteni.[33]

Ami a királyhoz alkalmanként tanácskozásra szólított, és ezen kívül országgyűlésre meghívott városokat illeti, a kétféle összejövetelen megjelentek teljes azonossága nem állapítható meg. Ugyancsak nem mondható ki egyik csoport testületszerű, végleges lezártsága sem. A kutató tekintete mindig eshet olyan forrásokra, amelyek a figyelmet addig elkerülték, s így változtathatják a korábban ismert összeállítást. Az 1405. évi városi törvényből példányt kapott városok sora Miskolccal bővíthető, az 1500. évi országgyűlésen képviselteké pedig Korponával: ez utóbbinak *ablegatus*ai „*instructio*"-t kaptak az 1500. évi országgyűlésre.[34]

[33] Ez az eljárás épp úgy el nem fogadható, elhamarkodott megoldás, mint egy 1496-ban kivonatolt, állítólag IV. Bélától származó oklevél alapján Székesfehérvárnak (II. vagy III. Istvántól nyert) privilégiumára következtetni. Ezt a feltevést képviseli a szakirodalom legutóbbi termékei közül pl. Szende Katalin, l. *Szende Katalin*: Sopron kapcsolatai közeli és távoli városokkal a késő-középkorban. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron 2002. 57.— Ennek a hipotézisnek a kritikáját korábban Ladányi Erzsébet végezte el, l. *Ladányi Erzsébet*: Szent István „apostoli követségének" egyik középkori magyarországi értelmezéséhez. In: Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom 1991. 95–97. és *Uő*: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp.1996. (Studia Theologica Budapestinensia 15.) 156–161.

[34] Miskolc 1405. ápr. 15-én keltezett törvénypéldányát a városnak mint címzettnek a feltűntetésével Tóth Péter és Draskóczy István szíves közléséből ismerem. A korponai „ablegatus"-ok 1500. évi utasításáról l. OSZK Kézirattár Fol. Lat. 139. nr. 4564., Kovachich Márton György hivatkozása alapján nyomtatásban megjelent rövid leírását l. A beszterczebányai, libetbányai, korponai és selmeczbányai városi levéltárak kéziratai. Magyar Könyvszemle 1887. 160.

Az országgyűlésre hivott és ott megjelent (képviselt) városok számának pontosabb megismerése a döntéshozatalnál való szereplésüket nem világítja meg, tehát országrendiségük bizonyítékául sem szolgálhat.

A középkori országgyűlésen a döntések hozatalában való részvétel hiánya és az országrendiség nem fér meg egymással.

Tóth Péter:

„SZENT ZSIGMONDNAK Ő AZT FELNEVEZTETÉ"

Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi dinasztikus szentkultusz[1]

Zsigmond király valamikor 1410 körül fényes templomot alapított Budán a királyi rezidencia közelében, melyet patrónusának, Szent Zsigmondnak szentelt, aki azonban ekkor már nemcsak saját, hanem családja, a Luxemburgiak, s rajtuk keresztül egész Csehország védőszentje volt. A templom alapításának körülményeit a középkori hagyomány egy nevezetes túlvilági látomással hozta kapcsolatba. A Tinódi Lantos Sebestyén *Zsigmond király és császárnak krónikája* című művében megőrződött történet szerint Zsigmond egyik vitéze, Tar Lőrinc látta a pokol „tüzes kádjait", s hogy „Zsigmond császár benne feredett volt", s mikor mindezt feltárta a király előtt, az — „hogy ő ágyát pokolból kiiktassa" — tizenhárom várost „elszakasztott", s ezek árából Budán fényes templomot emelt, s „Szent Zsigmondnak ő azt felnevezeteté".[2]

Ezzel a történettel azóta sokan és sokféle megközelítésben foglalkoztak már. Mályusz Elemér és Engel Pál történeti vonatkozásait elemezte,[3] Kurcz Ágnes az elveszett magyar lovagköltészet egy töredékét látta benne,[4] Zemplényi Ferenc pedig irodalomtörténeti vonatkozásaival foglalkozott,[5] míg nemrégiben Marosi Ernő művészettörténeti szempontú vizsgálat tárgyává tette.[6]

Elemzéseikből megtudjuk, hogy a Tinódi által lefestett kép pontosan beleillik a pokol Közép-Európában szokásos késő gótikus irodalmi és képzőművészeti megjelenítései közé. A történeti vizsgálatok pedig elárulják, hogy az „elszakasztott" tizenhárom város az 1412-ben elzálogosított szepességi városokra utal. Igaz ugyan, hogy a templom alapítása minden valószínűség szerint már 1410 körül megtörtént, ez azonban nem zárja ki, hogy az 1412-ben történt elzálogosítás bevételét a korábban alapított templom építésére is fordíthatta a király, ami ez esetben további bizonyítékot jelent amellett, hogy az alapítás sem-

---

[1] A tanulmány a *Sigismundus Rex et Imperator* című kiállítás katlógusába készült rövid ismertetés bővebb változata, mely a T 043071 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült.

[2] Tinódi Sebestyén összes művei. Közzéteszi Szilády Áron. (Régi Magyar Költők Tára III. XVI. századbeli magyar költők művei 2. 1540–1555.) Bp. 1881. 357–358.

[3] *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 94., 266–269.; *Engel Pál*: Tari Lőrinc pohárnokmester. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I. Tanulmányok. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp. 1987. 451–453.

[4] *Kurcz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. 242.

[5] *Zemplényi Ferenc*: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom. Bp. 1998. 35–45.

[6] *Marosi Ernő*: Tar Lőrinc pokolbeli látomásának ikonográfiája Tinódi szerint. In: Tanulmányok és műfordítások Zemplényi Ferenc 60. születésnapja tiszteletére. Szerk. Bánki Éva, Tóth Tünde. Palimpszeszt 17. Bp. 2002. (L. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/index.htm).

miképpen sem történhetett a korábbi szakirodalom által javasolt időpontban, 1424-ben.[7]

De vajon a pokolbéli „tüzes nyoszolya" és „kádferedő" miatti félelmen kívül mi indíthatta még a királyt arra, hogy székhelyének központjában prépostsági templomot alapítson, s milyen jelentősége volt annak, hogy ezt a templomot éppen védőszentje tiszteletére „nevezteté fel"? Mennyire tekinthető mindez újításnak, illetve mennyiben illeszkedett a patrocinium megválasztása a hazai tradíciókhoz és a Luxemburgiak dinasztikus hagyományaihoz? Ezekre a kérdésekre csak a védőszent, Szent Zsigmond tiszteletének részletes vizsgálata, valamint a Zsigmond által „otthonról" hozott, illetve a szenttel kapcsolatos helyi, magyarországi hagyományok összevetése után lehet választ adni. A következőkben tehát a szent tiszteletének cseh, illetve magyar hagyományait és emlékeit áttekintve, azok összevetése, valamint egy új, eddig publikálatlan oklevél szövegének segítségével megkíséreljük új megvilágításba helyezni a budai Szent Zsigmond templom alapítását, s ezen keresztül mintegy áttekinteni a hazai Zsigmond-kultusz történetét és emlékeit, mindezzel pedig a Zsigmond-kori dinasztikus szentkultusz egy eddig alig ismert aspektusának bemutatására teszünk kísérletet.

* * *

Szent Zsigmond és tisztelete

Az 523-ban családjával együtt vértanúhalált halt Szent Zsigmond burgundi király, Zsigmond király védőszentje, az első nyugati szent uralkodó. Szent Zsigmond annak ellenére, hogy az arianizmussal szemben határozottan az ortodoxia mellé állt, az egyházat támogatta és kolostorokat is alapított, mégsem a hitvalló szent király, hanem a bűnbánó és vértanú uralkodó alakjában tűnik fel. Második felesége intrikáinak engedve ugyanis megölette első házasságából származó fiát, s az efeletti bűnbánat miatt visszavonult és szerzetesi életet kezdett élni. Az utódlás miatt kirobbant frank-burgundi háború során azonban fogságba esett, s a frankok második házasságából való gyermekeivel együtt egy kútba fojtották. Nem sokkal ezután isteni intésre a közelben fekvő, Zsigmond által 515-ben alapított agaune-i Szent Móric kolostor szerzetesei az ereklyéket ünnepélyesen átvitték a kolostor templomába. Két évszázaddal később Zsigmond már mint a lázbetegek, maláriások legnagyobb segítője jelenik meg, a nem sokkal ezután íródott *passio*ja pedig már az agaune-i kolostorban történt csodás gyógyulások végeláthatatlan soráról beszél.[8] Valószínűleg éppen e csodáknak köszönhető, hogy a szent a 9–10. században népszerűbbé válik, s a tiszteletére a

[7] Minderről l. *Kumorovitz Lajos Bernát*: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. Tanulmányok Budapest Múltjából 15. (1963) 109–149., ill. *Végh András*: Adatok a budai kisebb Szűz Mária más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. Budapest Régiségei 30. (1999) 25.

[8] Passio Sancti Sigismundi regis 10.: „In quo loco tantas virtutes Domini misericordia praestare dignatur" — Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Merovingicarum (a továbbiakban: MGH SS Rer. Mer.) II. 339.

lázbetegek gyógyulásáért mondott votív mise a 10–11. század folyamán széles körben elterjed.[9]

Ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban bukkannak fel ereklyéi is. Először csak Agaune környékén találunk említést róluk (így például Einsiedelnben, ahol koponyáját őrizték), míg később, a 10–11. század folyamán már olyan távolabbi egyházak, mint az 1012-ben felszentelt bambergi dóm kincsei között is előkerülnek. A szent tiszteletének terjedése azonban mindvégig megmaradt a szoros értelemben vett egyházi keretek között és szigorúan liturgikus jellegű, általában az ünnep, illetve a vele kapcsolatos miseszövegek terjedését, hagyományozódását jelenti.[10] Igazán nagy népszerűségre és jelentőségre csak a luxemburgiak uralma idején tett szert, amikor IV. Károly új dinasztikus és nemzeti lendületet adva Szent Zsigmond tiszteletének a kultuszt a közép-európai, elsősorban a cseh nemzeti hagyományok szerves részévé, s a korábban többnyire csak a liturgikus naptárakból ismert vértanút a 14. század végére Csehország védőszentjévé tette.

Csehország védőszentje

Károly, aki a szentek tiszteletének egyik legelkötelezettebb pártfogója, a családi, dinasztikus és birodalmi védőszentek szinte megszállott „gyűjtő"-je volt, a 14. század közepén hirtelen felfigyelt a burgundiai szentkirály alakjára. Már 1354-ben arról hallunk, hogy a király ellátogatott az ensiedelni apátságba, ahonnan az „ereklyék nagy részét" — azaz a szent ott őrzött koponyáját — magával vitte, s a prágai Szent Vitus székesegyház 1362-ben felszentelt Szent Zsigmond-kápolnájában helyezte el.[11] 1359 körül pedig a vele rokonságban álló Albert freisingi püspöknek adományozott Zsigmond-ereklyéket, megalapozva ezzel a szent bajorországi és ausztriai kultuszát.[12] Mindebben persze a királynak a források által mindig hangsúlyozott vallásossága, *devotio*ja mellett valószínűleg szerepet játszhatott Károlynak a burgundi trón megszerzésére, illetve e szándék legitimizációjára való törekvése is. 1365-ben ugyanis már megkoronázott burgundiai királyként Avignonból hazatértében külön felkereste a Zsigmond-kultusz központjának számító agaune-i kolostort, s miután egy díszes ereklyetartót adományozott az ott őrzött ereklyék számára,[13] elkérte a szent koponyájának másik részét, amelyet az előbb említett kápolnában helyezett el, s amelynek felesége, Erzsébet készíttetett ereklyetartót.[14]

---

[9] *Frederick Paxton*: Liturgy and Healing in an Early Medieval Saint's Cult: The Mass In honore sancti Sigismundi for the Cure of Fevers. Traditio 49. (1994) 23–43.

[10] *Robert Folz*: Zur Frage der heiligen Könige: Heiligkeit und Nachleben in der Geschichte der burgundischen Königtums. Deutsches Archiv 14. (1958) 338.

[11] *Eugen Gruber*: Die Stiftungsheiligen der Diözese Sitten im Mittelalter. Freiburg 1932. 167.

[12] Uo.

[13] *Heribert Reiners*: Ein von Kaiser Karl IV gestifteter Reliquienschrein. Pantheon 32. (1944) 119.

[14] Minderről lásd Acta Sanctorum (a továbbiakban: ASS) Mai 1 (1680) 88F–89C., ill. l. még az ereklye átvitelének egy másik elbeszélését: Catalogus codicum hagiographicorum ... in Bibliotheca Nationali Parisiensi III. Bruxelles 1893. (a továbbiakban: CCH) 462–463.

Az ereklye megszerzése után Szent Zsigmond Agaune-ban szokásos májusi ünnepe oktávás nagyünnepként bekerült a cseh egyházi kalendáriumokba, sőt, az ereklye Prágába érkezése (szeptember 27.) is külön ünnepet kapott. Ezzel párhuzamosan pedig új liturgikus szövegek íródtak,[15] melyek az ünneppel együtt átterjedtek a környező egyházakba is.[16] Rövid időn belül aztán megjelentek a prágai Zsigmond-ereklye körül történt csodák is,[17] melyeket a királyi család tovább gazdagított. 1368-ban, Zsigmond király születésekor, Erzsébet vajúdásának fájdalmait azzal próbálta enyhíteni, hogy a templomból áthozatta Szent Zsigmond fejereklyéjét, s azt homlokára tétetve szülte meg gyermekét.[18] Nem csoda tehát, ha ilyen előzmények után az 1366. évi helyi zsinat „a csodák nagy sokasága miatt" a szentet Csehország patrónusává tette,[19] s az sem, hogy a császár harmadik fia a nagy védőszent után a Zsigmond nevet kapta.

Zsigmond uralkodása idején folytatta patrónusa tiszteletének népszerűsítését, ami leginkább a Szent Zsigmond ikonográfia változásaiban ragadható meg. A 14. század második felétől már a Szent Zsigmond ábrázolások száma és előfordulása is ugrásszerűen megnövekszik, ám ennél is érdekesebb, hogy az ikonográfia a századforduló tájékán határozottan szakít a szent hagyományos ábrázolási típusaival, s ehelyett Zsigmond király vonásait igyekszik tükrözni. Szent Zsigmond ábrázolásainak alakulása pedig pontosan követi a királyportrék, illetve ezeken keresztül Zsigmond arcvonásainak változásait.[20]

Egyébként azonban Zsigmond kultuszpártolásáról — annak ellenére, hogy a szakirodalom a 17. század végétől fogva egyértelmű tényként emlegeti: Szent Zsigmond kultuszának legnagyobb támogatója és propagálója Zsigmond volt[21] — a patrociniumok és ereklyék terjedésén, illetve a freisingi Zsigmond-kultusz részletesebb vizsgálatán[22] kívül mégis viszonylag kevés konkrét adatot ismerünk.

Szent Zsigmond Magyarországon

Különösen igaz mindez a magyarországi hagyományokra, amelyekkel ebből a szempontból mindeddig még egyáltalán nem foglakoztak. Néhány érintő-

[15] Így például egy érdekes, talán Károlyhoz is köthető rímes officium: Analecta Hymnica Medii Aevi 28. 187–189.

[16] Vö. *Czagány Zsuzsa*: Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae. III/B Praha (Sanctorale, Commune Sanctorum). Bp. 2002. 55–56., ill. *Andrzej Rijewski*: Zarys kultu liturgicznego sw. Zygmunta w Polsce w okresie przedtrydenckim. In: Roczniki teologiczno-kanoniczne 14. (1967) 113–122.

[17] CCH III. 462–469.

[18] ASS Mai I (1680) 89F–90A.

[19] ASS Mai I (1680) 89B: „Quia cum per miraculorum magnitudinem sit factus patronus Bohemiae".

[20] *Kéry Bertalan*: Kaiser Sigismund. Ikonographie. Wien–München 1972. 41–68.

[21] Vö. pl. ASS Mai I (1680) 89D: „Imperatore Sigismundo cultum Sigismundi credimus vehementer auctum aliisque Bohemiae Patronis aequiparatum.", ill. pl. *Folz, R.*: Zur Frage der heiligen Könige i. m. 338.: „ein eifriger Propagandist der Verehrung seines Patron" vagy *Franz Machilek*: Privatfrömmigkeit und Staatsfrömmigkeit. In: Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen. Ed. Ferdinand Seibt. München 1978. 99.

[22] *Stephan Randlinger*: Die Verehrung des heiligen Sigismund in Freising. In: Wissenschaftliche Festgabe zum zwölfhundertjährigen Jubiläum des heiligen Korbinian. Ed. Joseph Schlecht. München 1924. 350–362.

leges, az alábbiakban tárgyalandó elemzéstől eltekintve ugyanis sem Szent Zsigmond hazai tiszteletét, sem Zsigmond királynak a kultusz magyarországi terjedésében betöltött szerepét nem vizsgálták, jóllehet már a szent hazai tiszteletének rövid áttekintése is érdekes eredményeket ígér. Bálint Sándor például már a kultusz hazai emlékeinek puszta felsorolásából is arra a megállapításra jutott, hogy a szent tisztelete szorosan kötődött a királyi udvarhoz, s mint mondja „napjainkig megőrizte udvari jellegét és tudomásunk szerint nem jutott el a vallásos néphagyományba".[23]

Mollay Károly szerint már a magyar Zsigmond név nyelvi formája is a 14–15. század fordulójának cseh névformáit tükrözi, s a kultusszal együtt valószínűleg „a Zsigmond király magyarországi uralkodása idején megélénkült cseh–magyar kapcsolatok révén jutott el hozzánk". Szerinte azonban a kultusz terjedésében magának a királynak nemigen volt szerepe, mivel „Zsigmond mint magyar király nem Szent Zsigmond, hanem Szent László magyar király kultuszát támogatta".[24] Székely György ezzel szemben a szent hazai tiszteletének egyik legutóbbi elemzése során már kiemelte Zsigmond király szerepét is a kultusz terjesztésében, sőt, Szent Zsigmond kultuszának hazai előzményeire is felhívta a figyelmet, s megjegyezte, hogy Zsigmond a kultusz népszerűsítésekor „nem ezekből a magyarországi előzményekből indult ki", hanem „prágai emlékei ihlették".[25]

Arra azonban érdekes módon az elemzők egyike sem figyelt fel, hogy Szent Zsigmond legendája a 15. század végén bekerült a magyar nemzeti szentek hivatalos listájának és legendáriumának számító *Legendae sanctorum regni Hungariae* című gyűjtemény legendái közé,[26] sőt, már a gyűjtemény kéziratos ősei, a magyar szentek legendáival kibővített *Legenda Aurea*-kéziratok egy 15. század elejéről származó példányában is megjelenik.[27] A nyomtatott legendáriumban, amely az egyes szövegeket a liturgikus naptár rendjében tartalmazza, Zsigmond legendája az agune-i, illetve cseh hagyománynak megfelelően május 1-én vagy 2-án, Szent Adalbert (április 23.) és Szent Szaniszló (május 8.) életrajza között kapott helyet. Ennek megfelelően a gyűjtemény elemzői a legenda májusi felbukkanását általában a cseh egyházi hagyományok magyarországi hatásával magyarázzák.[28]

---

[23] *Bálint Sándor*: Ünnepi kalendárium I. Bp. 1977. 336.

[24] *Mollay Károly*: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982. 36–37.

[25] *Székely György*: A budai Szent Zsigmond templom kutatástörténetéhez. Budapest Régiségei 33. (1999) 15.

[26] Legende sanctorum regni Hungarie in Lombardica non contente. (Strassburg: Johann Prüss, c. 1486–1487.), ff. 3r–4v. Az itt olvasható szöveg a legenda cseh és lengyel forrásokból ismert változata, a passió egy későbbi, igen elterjedt a kritikai kiadás által C típusnak nevezett változata, vö. MGH SS Rer. Mer. II. 331–332.

[27] Egyetemi Könyvtár (Budapest) Cod. Lat. 44., ff. 476v–478v. A kódex a 14. században Itáliában készült, Szent Zsigmond és az őt követő Szent Demeter legendáját azonban a 15. század elején Magyarországon másolták be a kódex végére kiegészítésül. A kéziratokról l. *Madas Edit*: A Legenda Aurea a középkori Magyarországon. Magyar Könyvszemle 108. (1992) 93–99.; az utóbbi kéziratról: uo. 94., ill. *Tóth Péter*: Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban. Szent Demeter magyarországi kultuszáról. Magyar Könyvszemle 117. (2001) 10–11.

[28] *Madas Edit*: A Legenda Aurea i. m. 94., ill. *Tarnai Andor*: „A magyar nyelvet írni kezdik". Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 81.

Tarnai Andor azonban néhány más lehetséges magyarázatot is felvet. Szerinte ugyanis a hunok által egy alkalommal legyőzött burgundi király alakja a hunoknak a magyarokkal történő azonosítása folytán is bekerülhetett a nemzeti szentek közé, ahogyan például a későbbiekben a „magyar szentek" között számon tartott kölni tizenegyezer szüzet is a hun-magyarok ajándékozták meg a vértanúság pálmájával.[29] Ezen magyarázat helyes volta azonban kevéssé valószínű, mivel a hun-magyar azonosságnak a nemzeti szentek gyűjtésére irányuló felhasználását láthatóan a 17–18. század jezsuita tudósai, Hevenesi Gábor[30] és Prileszky János kezdik majd el,[31] s a középkorban nemigen találjuk nyomát.

Sokkal komolyabb megfontolást igényel Tarnai másik érve, miszerint Szent Zsigmond a magyar krónikák szerint már „Péter király atyafiságába is beletartozott", s talán ezért kerülhetett a magyar szentek közé.[32] A kérdéses krónikahely, miszerint „Vilmos, Péter király apja Zsigmondnak a burgundiai királynak a fivére volt, de Szent Zsigmond megölése után a császárhoz ment",[33] csak a 14. században bukkan fel. Természetesen itt nem lehet célunk az egyébként mindkét krónikacsaládban, a Budai Krónika, illetve a Képes Krónika hagyományai között egyaránt megtalálható mondat problémáinak tisztázása, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a kronológiai szempontból egyébként teljesen abszurd genealógia (Szt. Zsigmond ugyanis 523-ban halt meg, így nem lehetett az 1038-ban trónralépő Péter nagybátyja) valószínűleg a szerkesztő tévedése.[34] Két Vilmos, az aquitániai herceg, Péter apja, illetve Ottó Vilmos burgundi gróf († 1026), véletlen vagy szándékos (?) összekeveréséről van ugyanis szó, amely egyébként nem egyedi a korabeli hagyományban.[35] E fiktív családfa hatása azonban nemigen érezhető a középkori magyar hagyományban, s nem került bele a magyar vonatkozásokra egyébként általában kitérő *Legendae sanctorum regni Hungariae* szövegébe sem, sőt, később a nemzeti szentek jezsuita gyűjtői sem figyeltek fel rá.

Igen feltűnő azonban, hogy míg a *Legendae* által közölt szövegek legnagyobb része (sőt, a legendák mindegyike) magyarországi liturgikus forrásokból származik,[36] Szent Zsigmond legendájával a hazai liturgikus anyagban nem találkozunk, sőt a *Legendae* által tükrözött májusi ünnep is csak szórványosan bukkan fel.[37]

---

[29] *Tarnai A.*: „A magyar nyelvet írni kezdik" i. m. 81.

[30] *Hevenesi Gábor*: Régi magyar szentség. Bp. é. n. 238.

[31] A kölni tizenegyezer szűzzel kapcsolatban l. [*Prileszky János*:] Acta sanctorum Ungariae. Semestre secundum. Tyrnaviae 1744. 260: „Inter propria Hungariae numeratur ..., quod plerorumque scriptorum consensu, ab Hunnis Coloniam Agrippinam obsidentibus ... neci datae sint".

[32] *Tarnai A.*: „A magyar nyelvet írni kezdik" i. m. 81.

[33] Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. I. 323. Bollók János idézett fordítását l. A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek V. Kovács Sándor munkája. Bp. 1984. 212.

[34] Vö. *Váczy Péter*: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 318.

[35] Minderről l. uo. (41. sz. jegyz.).

[36] L. erről *Tarnai A.*: „A magyar nyelvet írni kezdik" i. m. 85–86.; *Madas E.*: A Legenda Aurea i. m. 94.; *Tóth P.*: Egy bizánci szent i. m. 13–16.

[37] Ahogyan erre már Madas Edit is felhívta a figyelmet, l. *Madas E.*: A Legenda Aurea i. m. 94.

Igaz ugyan, hogy Zsigmond májusi ünnepe már a 12. században másolt *Pray-kódex*ben is előfordul, ezt azonban ma a kódex feltételezett délnémet ősmintapéldánya sajátosságának tartják, s nem a hazai hagyományok lecsapódásaként értelmezik.[38] Ezt támasztja alá az is, hogy ez a májusi ünnep más korai liturgikus könyveinkben egyáltalán nem található meg. Helyette az október 15/16-i Szent Zsigmond ünnep — az ereklyék Agaune-ba történő átvitelének emléke — bukkan fel, amely a 12. századtól fogva ugyanazon szövegek kíséretében folyamatosan jelen van a magyar liturgikus hagyományban,[39] míg a májusi ünneppel a 14. század második feléig egyáltalán nem találkozunk.

Ekkor azonban néhány keverék-jellegű, cseh és magyar hagyományokat ötvöző misekönyvben a május 1-i ünnep is megjelenik szövegeivel együtt,[40] sőt, egy helyütt még az ereklyék Prágába érkezésének szeptember 27-i ünnepével és az erre a napra rendelt miseimádsággal is találkozunk.[41] Ez azonban nem lehetett általános jelenség, mivel az egyéb magyarországi — sőt, a felvidéki — forrásokban is gyakran csupán a naptárban, s ott is csak későbbi betoldás formájában,[42] találkozunk a május 1-i, illetve a Magyarországon május 1-én tartott Szent Fülöp és Jakab apostolok ünnepe miatt május 2-ra tett Zsigmond-ünneppel. Érdekes azonban, hogy ezek a *missale*k a májusi ünneppel kapcsolatban gyakran semmiféle szöveget nem közölnek,[43] vagy ha mégis, akkor az nem a szent cseh forrásokban szokásos saját *oratio*ja,[44] hanem egy átvett, talán a szent királyok miséjéből kölcsönzött miseimádság.[45] Ami azonban kifejezetten feltűnő, hogy a hazai breviáriumokban csak elvétve találjuk meg Szent Zsigmond ünnepét, akkor is inkább az októberit,[46] míg a májusi csupán néhány kó-

[38] Országos Széchényi Könyvtár (Budapest) Nyelvemlék 1., p. 342., vö. *Veszprémy László*: Szentkultusz korai liturgikus kódexeinkben. Ars Hungarica 17. (1989) 21.

[39] L. pl. az egészen korai ún. Szent Margit sacramentariumban: Zagreb, Metropolitanska (Universitna) Knižnica, MR 126. (11–12. sz.) f. 111v, továbbá Missale Notatum Strigoniense: Pozsony, Archiv Mesta EC Lad. 3 (1341), f. 285v; Missale: Gyulafehérvár: Biblioteca Batthyaneum R. I. 25 (14. sz.), f. 167r; Missale: Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 2. VI. 5 (1394), f. 153r a 14., valamint Missale: Göttweig Cod. 234 (15. sz.), f. 192r, Breviarium: EK Cod. Lat. 74 (15. sz.), f. 153v stb. a 15. századból; illetve a későbbi hagyományból: Breviarium Paulinorum. Basel: Kessler, 1486-1491. (EK Inc 812a), f. 383r; Breviarium Paulinorum. Venetiis 1536-1540 (EK RMK III/84), f. 173v vagy Breviarium Paulinorum. Coloniae 1540 (EK RMK III/85), f. 414v stb.

[40] Így pl. Missale: OSzK Clmae 92 (14. sz.), vagy Breviarium: OSzK Clmae 132 (1477), f. 337v.

[41] Missale: OSzK Clmae 93 (14. sz.), f. 107v (a májusi ünnep szövegei), ill. 137r: de allacione Sancti Sigismundi.

[42] Így pl. Missale: OSzK Clmae 395 (14. sz.), f. 5. vagy Clmae 214 (14. sz.), f. 3v (a naptárban a májusi Zsigmond-ünnep, későbbi kézírásos betoldással).

[43] Így például az OSzK pozsonyi povenienciájú misekönyvei: Clmae 94 (14. sz.); Clmae 219 (14. sz.); Clmae 214 (14. sz.).

[44] A „Deus, qui beatum Sigismundum regem utroque diademate" kezdetű miseimádság, amely a cseh (pl. Missale Pragense: Olomouc, Vědecká knihovna M III. 9 (1365k.), f. 1v) és lengyel (így pl. Missale Gnesense-Cracoviense. Strassburg: Prüss, 1490 (EK Inc. 882), f. 169r) forrásokra jellemző.

[45] Így pl. az esztergomi misekönyv 1490. évi nyomtatott kiadása: Missale Strigoniense. Nürnberg 1490. (EK Inc. 403), f. 182r. Az itt található „Deus ineffabilis misericordiae" kezdetű miseimádság, más forrásokban Szent Edmund király miséjében tűnik fel, vö. Corpus Orationum 3. Edd. Eugenius Moeller et al. Turnhout 1992. num. 1252.

[46] A legkorábbi, 1295-ből származó hazai breviáriumban (Zagreb, Metropolitanska (Universitna) Knižnica MR 67.) például már szintén ott van az októberi ünnep, de szöveg nélkül, ugyanígy

dexben fordul elő.[47] Ezek közül azonban csak kettőben van szöveg is az ünnephez, de ezek is csak miseimádságok, *lectio*kat, legendát egyáltalán nem találunk.[48]

A *Legendae* Zsigmond-legendája tehát a gyűjteményben foglalt többi szöveggel ellentétben valószínűleg nem a magyar egyház propriumát: saját, más nyugati forrásokban nem található szentjét hivatott reprezentálni, felvételének hátterében nagy valószínűséggel más okok rejlenek.

Annyi azonban már a liturgikus források számbavétele alapján is nyilvánvaló, hogy Szent Zsigmond tisztelete valóban nem volt ismeretlen a középkori Magyarországon, a hazai hagyományok azonban csak az október 15/16-i ünnepét ismerték, amely láthatólag egy volt az egyházi év kisebb ünnepei sorában. A 14. század második felében azonban a kép egyszer csak megváltozik, megjelenik a cseh és lengyel hagyományban szokásos májusi ünnep, mégpedig olyan hirtelenséggel, hogy gyakran utólag kellett a már elkészült kalendáriumba bejegyezni. Mivel azonban az ünnep megjelenése nem organikus fejlődés, inkább határozott szándék eredményének tűnik, valahogy nem is tud igazán meggyökeresedni, saját miseszövegei nincsenek, vagy ha vannak is, más szentek ünnepeiből vannak átvéve, breviáriumi legendája pedig teljességgel ismeretlen. Ezért aztán a 16. századi forrásokból már szinte teljesen ki is szorul, s e későbbi forrásokban újra csak a lázbetegekért mondott mise kapcsán jelenik meg.[49]

Hasonló tendenciára mutat Szent Zsigmond magyarországi patrociniumainak vizsgálata is. A ma ismert hat hazai Zsigmond templom közül, egyetlen egy olyat találunk, amely már a 13. században létezett,[50] míg a többi említése kivétel nélkül Zsigmond király idejéből származik.[51] Amíg azonban e templomok alapításáról, történetéről alig tudunk valamit, a Zsigmond által védőszentje tiszteletére alapított budai prépostság viszonylag jól dokumentált története jól megvilágítja a Szent Zsigmond hazai kultuszában a 14. század végén bekövetkezett változásokat.

A budai várkápolna, s így a Szent Zsigmond prépostság történetével kapcsolatban a 18. századtól kezdve a legkülönbözőbb nézetek láttak napvilágot, melyek mind alapítását, mind titulusát, mind jogi helyzetét, feladatköreit és kiváltságait behatóan elemezték.[52] Kumorovitz mérvadó tanulmánya óta pedig

---

fordul elő jónéhány más kódexben, ahol mindig csak a miseimádság szövegével találjuk: pl. EK Cod. Lat. 74 (15. sz.), f. 153v; Cod. Lat. 104 (15. sz.), f. 301r.

[47] Így pl. a váradi breviárium gyöngyösi kéziratában: Gyöngyös, Ferences Könyvtár Cod. 2. (1456 k.).

[48] E két kódex egy pálos breviárium 1451-ből (OSzK Clmae 399, f. 386v); illetve egy felvidéki breviárium 1477-ből (OSzK Clmae 132, f. 337v).

[49] Vö. *Radó Polikárp*: Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései. Bp. 1944. 11.

[50] A Baranya megyei Kopács templomáról van szó, amely okleveles adatok szerint már 1299-ben megvolt (vö. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. 328–329.), ill. ismeretes még egy érdekes Szent László – Szent Zsigmond közös patrociniummal rendelkező pálos kolostor is a Somogy megyei Kisbátén, melyet az 1384. évvel kapcsolatban említenek először, s később átköltöztették a szomszédos Toldra (vö. Documenta Artis Paulinorum — a továbbiakban: DAP — I. Bp. 1975. 209., ill. DAP III. Bp. 1978. 31–35.).

[51] Így pl. Niva (1422); Úszfalva (1429), a budai Szt. Zsigmond prépostság, az alább tárgyalandó verőcei templom (1433), illetve néhány évvel Zsigmond halála után Hásság temploma (1446), vö. *Mező András*: Patrociniumok a középkori Magyarországon. Bp. 2003. 496.

[52] *Kumorovitz L. B.*: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság i. m. 109.

biztosnak tekinthető, hogy a várkápolnát Zsigmond valamikor 1410 körül alapíthatta, s a templomnak már egészen korán kettős titulusa volt: egyrészt Szűz Mária mennybevételének, másrészt Szent Zsigmondnak, a király védőszentjének szentelték. Ezzel kapcsolatban Kumorovitz felhívta a figyelmet arra, hogy a várkápolna státusza és alapításának körülményei feltűnő hasonlóságot mutatnak Zsigmond apjának, IV. Károlynak 1344. évi prágai káptalan-alapításával.[53] Újabban pedig, ezen a vonalon továbbhaladva, Végh Andrásnak további hasonlóságokat is sikerült kimutatnia.[54]

Károly ugyan többször (1344-ben Prágában, illetve 1357-ben Karlsteinben) is alapított hasonló jellegű káptalani egyházat, Végh szerint a legszorosabb párhuzamokat mégis az 1355-ben alapított nürnbergi udvari kápolna kínálja. A templom alapítólevele szerint a kápolnát Szűz Mária tiszteletére építették, ez a titulus azonban később kiegészült. Károly ugyanis 1358-ban védőszentje,[55] Szent Vencel ereklyéivel ajándékozta meg a templomot. Ezeket az egyik mellékszentélyben elhelyezett Vencel-oltáron helyeztek el, s a kápolna ekkortól a Szűz Mária – Szent Vencel kettős titulussal szerepel. Feladatai közé tartozott a napi liturgia, a császár és ősei lelki üdvét szolgáló misealapítvány végzése, s a templom, bár először a prágai Szűz Mária-káptalannak volt alávetve, később prépostság lett, s kanonokjainak száma is megnövekedett.[56]

A két alapítás közötti hasonlóság tehát nyilvánvaló. Mindkét templom udvari kápolna, mindkettő a rezidencia polgári negyedében épült, mindkettő testülete káptalant alkotott, s mindkét templomot először a Szűzanyának, majd pedig az uralkodó védőszentjének, Károly esetében Vencelnek, Zsigmond esetében Szent Zsigmondnak szentelték.[57]

Az agaune-i oklevél

A hasonlóság tehát olyannyira szembeötlő, hogy Végh számára már csak az a kérdés merül fel, hogy amiképpen a Károly által alapított templomban megvoltak Szent Vencel ereklyéi, úgy a Zsigmond által emelt várkápolnába vajon hozatott-e a király védőszentjének relikviáiból.[58] A kultusz népszerűsítéséhez, az uralkodói központban történő bevezetéséhez ugyanis elengedhetetlenül fontos volt a szent tényleges jelenléte is a templomban, illetve az országban.

Végh András válaszul hivatkozik is arra a magyar szakirodalomban elterjedt adatra, miszerint Zsigmond 1424-ben a husziták miatti félelmében Prágából Magyarországra, Nagyváradra hozatta védőszentje ereklyéit.[59] Az ereklyék

[53] Uo. 120.

[54] *Végh A.*: Adatok i. m. 25–34. (Az itt következők az ő eredményein alapulnak.)

[55] Károly ugyanis a keresztségben a csehek nemzeti szentjének, Vencelnek nevét kapta, s csak később, 1323-ban IV. Károly francia király hatására vette fel a Károly nevet, vö. *Reinhard Schneider*: Karolus qui et Wenzeslaus. In: Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstage. Edd. Klaus-Urlich Jäschke, Reinhard Wenskus. Sigmaringen 1977. 376–380.

[56] Minderről l. *Végh A.*: Adatok i. m. 25–26. (ill. az ott idézett irodalmat).

[57] Vö. *Végh A.*: Adatok i. m. 26.

[58] Vö. uo.: „Budán is ehhez hasonlóan valamelyik oltár Szent Zsigmondnak lehetett szentelve, ahol a szent ereklyéjét is őrizhették."

[59] *Végh A.*: Adatok i. m. 27., ill. a magyar szakirodalomban: *Podhradszky József*: Szent László király tetemeinek históriája II. Buda 1836. 42.; *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I. Nagyvárad 1883. 238.; *Mályusz E.*: Zsigmond király i. m. 253. stb.

áthozatalának forrásául a kutatás általában Pray György egyik levelét jelöli meg, ahol Pray Szent László nagyváradi ereklyéiről szólva megjegyzi, hogyha ezek előkerülnének, vigyázni kell, nehogy összekeveredjenek Szent Zsigmond Váradra hozott ereklyéivel, melyekről egy bizonyos Arnpekhius beszél.[60]

Az említett Arnpekhius valójában Veit Arnpeck (1435–1495) bajor történetíró, aki Bajor Krónika című 1495 körül írott művében Szent Zsigmondnak a bajorországi Ensdorf bencés kolostorában található koponya-ereklyéjével kapcsolatban megjegyzi, hogy a szent testét IV. Károly 1364-ben (!) Prágába vitette, ahonnan 1424-ben Zsigmond a husziták elől a magyarországi Nagyváradra vitette át, ahová később ő maga is temetkezett.[61] Érdekes azonban, hogy az ereklyék nagyváradi tartózkodására vonatkozóan ez az egyetlen ismert szöveges adat, amely, bár Veit Arnpeck művét történeti szempontból a kutatás hitelesnek tartja,[62] mégsem igazolható semmilyen más okleveles vagy régészeti bizonyítékkal sem.[63] Éppen ezért ma általában úgy tartják, hogy az ereklyék vagy sosem voltak Váradon, vagy nem sokkal 1424 után vissza is vitték őket Prágába.[64]

Egészen más a helyzet egy másik, eddig ismeretlen és kiadatlan okleveles emlék esetében, amely ugyancsak Szent Zsigmond ereklyéivel kapcsolatos. A svájci Agaune kolostorának irattárában ugyanis fennmaradt egy 1414. június 30-ra keltezett oklevél 17. századi másolata, amely Zsigmond egy 1414. júniusában az agune-i Szent Móric kolostorban tett látogatásáról tudósít. Az oklevélre, amely Henri Macognin de la Pierre (1574–1649) agaune-i kanonok gyűjteményében, az általa készített okiratmásolatok között maradt fenn,[65] először Robert Folz hívta fel a figyelmet,[66] behatóbban azonban nem foglalkozott vele. Később a kolostor történetének újabb összefoglalásában többször is hivatkoznak ugyan rá, nyomtatásban azonban mindeddig még nem látott napvilágot.[67] A szöveg szerint 1414 júniusának végén Zsigmond ellátogatott az agaune-i Szent Móric kolostorba, mégpedig azzal a határozott céllal, hogy az ott őrzött ereklyék közül néhányat megszerezzen magának, s azokat Magyarországon helyezze el.

Zsigmond Agaune-ban tett látogatásáról azonban érdekes módon semmilyen más forrás nem tudósít: emléke nem maradt fenn az Eberhard Windecke-

[60] *Georgius Pray*: Epistolae exegeticae. Pestini 1784. 116. (b. jegyz.): „Si aliquando has, propitio Deo, reperiri contingeret, diligenter esset cavendum, ne cum reliquiis S. Sigismundi regis et martyris confundantur; de quibus Arnpekhius in Chron. Bajoar. Lib. IV. cap. 7...".

[61] „...Postea anno Christi 1424 Sigismundus Romanus rex et Hungariae filius eius [sc. Caroli] ob Hussitarum metum in Hungariam in civitatem Baradiensem deferri fecit, ubi ipse Imperator postea sepultus est." Kiadása: *Bernhard Pez*: Thesaurus anecdotarum novissimus III. Augustae Vindelicorum & Grecii 1721. 239., ill. újabban *Georg Leidinger*: Veit Arnpeck. Sämtliche Chroniken. München 1915. (ez utóbbi nem volt elérhető).

[62] *Georg Leidinger*: Veit Arnpecks „Chronik der Bayern". München 1936.

[63] Talán az ereklyék nagyváradi tartózkodásának emléke őrződött meg a nagyváradi székesegyház egy állítólagos Szent Zsigmond oltárának titulusában, vö. *Mező A.*: Patrociniumok i. m. 496.

[64] Vö. *Balogh Jolán*: Varadinum. Várad vára. Bp. 1982. 44.; *Végh A.*: Adatok i. m. 27.

[65] Archives historiques de l'Abbaye de Saint-Maurice: Copiae Henrici de Macognino de Petra canonici Agaunenis (1634–1635), ff. 33r–35r.

[66] *Folz, R.*: Zur Frage der heiligen Könige i. m. 338. (87. sz. jegyz.).

[67] Helvetia Sacra. IV/1: Les chanoines réguliers de Saint Augustin en Valais. Edd. Brigitte Degler-Spengler, Elsanne Gilomen-Schenkel. Bale et Francfort-sur-le Main 1997. 352., 443.

féle életrajzban, s okleveles anyagban sem sikerült nyomára akadnom. Egyetlen, az itt tárgyalt forrástól független, futólagos említése ismert csupán, a kolostor egy 18. századi apátjának, Hilaire Charles-nak (1717–1782), a kolostor egész történetét áttekintő kéziratos gyűjteményében.[68] Az elbeszélés hitelességét azonban több további közvetett bizonyíték is alátámasztani látszik.

Zsigmondnak ugyanis 1414 júniusában valóban át kellett haladnia a kolostor mellett vezető Szent Bernát-hágón. A király Engel Pál által összeállított itinériumából megtudhatjuk, hogy Zsigmond 1414. június 16-án még Itáliában,[69] Turin környékén volt, de július elején már Baselbe érkezett, s július 11-én ünnepélyesen bevonult Strassburgba.[70] Így 1414. június 16. és július 11. között valóban át kellett haladnia Svájcon, s június 30-án tényleg elérhette az agaune-i kolostort; útja során az oklevélben elbeszélteknek megfelelően valóban Itália felől (*ex partibus Italiae*) Németországba (*ad partes Germaniae maximae*) tartott. Útjának célja pedig — éppúgy, mint arról az oklevél szövege is beszámol — az volt, hogy „az Anyaszentegyházat megbékítse és egységét helyreállítsa" (*pro sanctae matris ecclesiae unione tractanda et pacificato ecclesiae statu*), azaz a Konstantzi Zsinatot (1414 telén) összehívja, s mellesleg még ugyanezen év novemberében Aachenben német királlyá is koronázzák.

A látogatás körülményei mellett azonban az oklevélben megnevezett személyek is további bizonyítékot jelentenek az elbeszéltek hitelességére vonatkozóan. A szöveg például kifejezetten utal arra, hogy az Agaune felett is uralkodó savoyai herceg, VIII. Amedeus (1391–1451), a későbbi V. Félix pápa különösen jó viszonyban állt Zsigmonddal (*dicti regis fidelissimi*). Ezt más források is egyértelműen megerősítik. Amedeus ugyanis segítségére volt Zsigmondnak a Konstantzi Zsinat előkészítésében, Zsigmond pedig ezért megerősítette hatalmában, s végül 1416-ban Savoya hercegévé is tette.

Ugyanígy megfelel a valóságnak az is, amit az oklevél a kolostor elöljáróiról mond. A szövegben többször említett Joannes Sostion nevű apát ugyanis más forrásokból is jól ismert alakja a kolostor történetének, éppúgy mint a két említett kanonok — Guillelmus de Vullio, és Petrus Fornerii — akik később mindketten a kolostor apátjai lettek.[71] A mellettük megemlített, *infirmarius*-nak nevezett Candidus Fabri, illetve a kolostorhoz tartozó Ollon remeteség

[68] Az itt megőrzött 1415-ben kelt okirat szerint a kolostor apátja külön tiltakozott a látogatás finanszírozására a kolostor birtokaira kivetett adó ellen, l. *Hilaire Charles*: Inventaire des archives de l'Abbaye de Saint-Maurice. I. 131. (8/1/14), idézi: Helvetia Sacra i. m. IV/1. 443.

[69] Fennmaradt ugyanis egy, a mai Torino közelében fekvő Pontensteuerből keltezett levele, l. *Josef Aschbach*: Geschichte Kaiser Sigmund's I. Hamburg 1838. 446–447.

[70] L. erről *Engel Pál*: Az utazó király: Zsigmond itinériuma. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I. Tanulmányok. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp. 1987. 78–79., ill. *Aschbach, J.*: Geschichte Kaiser Sigmund's i. m. I. 401–403.

[71] Jean Sostion 1411 és 1427 között volt a kolostor apátja, aki 1418-ban már maga mellé vette vikáriusul Guillelmus Vulliot (Guillaume Villien-t), aki Sostiont követően, 1428 és 1436 között volt a kolostor apátja, s őt követte az oklevél által kántornak nevezett Petrus Fornerii (Pierre Fornier), aki 1408 és 1420 között valóban a kolostori templom kántoraként szerepel, s Villien után töltötte be a kolostor apátjának tisztjét (1434–1438). Minderről l. Helvetia Sacra i. m. IV/1. 442–444.

*curatus*ának mondott Guillelmus Bochu is valós, más forrásokból is ismert történeti személyiség.[72]

Az oklevél, tehát mind az elbeszélt események, mind a tanúként megnevezett személyek neve alapján hitelesnek tűnik, éppen ezért szempontunkból különösen érdekes a szövegnek az ereklyékről, az ereklyetartó megnyitásáról s a király szándékáról szóló része. A következőkben tehát ezt, illetve a Zsigmond által magával vitt ereklyék későbbi sorsát vizsgáljuk meg.

A király terve — mint arról az okirat részletesen beszámol — az volt, hogy az ereklyéket egy a váci egyházmegye területén lévő, „*Marus*" és „*Voarentza*", azaz Maros és Verőce nevű városok között, egy dunai sziget melletti elhagyott területen fekvő, állítólag általa alapított Szent Zsigmond templomban helyezi el.[73] A templomot pedig később a pálosokra bízza, „hogy Krisztus katonáinak felügyelete alatt az istenfélelem még buzgóbb legyen".[74] Az ereklyetartó, amelyet — mint arról a szöveg külön beszámol — először nem tudnak megnyitni, a király előtt csodás módon megnyílik, s Zsigmond három ereklye (Szent Zsigmond egy kisebb csontja, karjának egy része, valamint egyik fia koponyájának egy darabja) birtokában térhetett haza Magyarországra.

Érdekes, hogy még az oklevél ezen adatai, a királynak az ereklyékkel kapcsolatos szándékai is alátámaszthatók más forrásokkal. Fennmaradt ugyanis egy 1433. július 21-i keltezésű levél, amelyben Zsigmond azt kéri IV. Jenő pápától, hogy engedje meg neki, hogy a váci egyházmegye területén egy pálos kolostort alapíthasson, s ott Szent Zsigmond tiszteletére templomot emelhessen. A kolostort bőséges javadalmazással is ellátná, olyannyira, hogy még a szomszédos Torony monostor testvéreinek is jutna belőlük.[75]

A terv azonban minden valószínűség szerint nem valósult meg, mivel 1452 márciusában V. Miklós pápa egyik leveléből már arról értesülünk, hogy a váci püspök birtoka melletti Verőcének (*Werewcze*) a Szent Zsigmond templomot át kell adnia a kármeliták rendjének, s a templom élére Tamás kármelita szerzetest kell állítani.[76] A templomról és az ereklyékről ezután hallgatnak a források, s az állítólagos kolostor helye is bizonytalan. Újabban a nógrádverőcei

[72] Candide Fabrit mint a kolostorhoz tartozó Szt. Jakab ispotály elöljáróját említik a források 1431-ben, Guillaume Bochu pedig 1412 és 1418 közt volt az ollon-i remeteség elöljárója, vö. Helvetia Sacra i. m. IV/1. 486. és 484.

[73] Copiae Henrici de Macognino de Petra canonici Agaunenis, f. 37r: „... quandam capellam per dictum regem inclytum constructam sub vocabulo Sancti Sigismondi in Regno Ungariae, cis flumen Danubii, prope quandam insulam insulatos [sic!] vocatam in quodam ibidem existente loco deserto ... pertinenti ad dioecesim Voachiensem, et inter villam regalem Marus et villam dicti Voachiensis Episcopi Voarentza vocatam existente ..."

[74] f. 37r: „ut in dicto loco devotio ardentior per Christi incolas habeatur".

[75] *Lukcsics Pál*: XV. századi pápák oklevelei II. Bp. 1938. 262. és 263. sz-ok: „... pro licentia fundandi quoddam monasterium coenobiale fratribus heremitis S. Pauli primi heremitae in loco et terra ecclesiae Vaciensis, ubi ecclesia S. Sigismundi sit constructa ... Praedictum monasterium bene dotatum erit, ut etiam ex hoc fratribus alterius monasterii eidem loco propinqui Toron nominati satis possit subveniri."

[76] Uo. 1290. sz.: „... ecclesiam S. Sigismundi regis et martyris supra possesionem episcopalem Waciensem sitam, Werewcze nuncupatam fratribus ordinis B. Mariae de Montecarmeli tradant et eidem ecclesiae Thomam, fratrem dicti ordinis praeficiant."

plébániatemplommal tekintik azonosnak,[77] ennek azonban ellentmondani látszik az agaune-i oklevél azon adata, miszerint a templom egy sziget mellett, elhagyatott helyen (*in quodam ibidem existente loco deserto*) fekszik. A Zsigmond 1433. évi levelében említett „közeli Torony kolostora" minden bizonnyal a Toronyalja néven ismert,[78] régészetileg is feltárt pálos kolostorral lehet azonos, amely a mai Szokolya község határában fekszik.[79] Ennek „közelében" lehetett tehát valahol a Zsigmond által alapítani kívánt kolostor, talán azon a helyen, ahol az 1586. évi urbárium által említett „Verőce melletti Szent Zsigmond nevű malom" állhatott,[80] amelyről ugyancsak igen keveset lehet tudni.[81]

Bármennyire bizonytalan is azonban a pálos kolostor és az ereklyék magyarországi története, az oklevél mindenképpen fontos adattal szolgál Szent Zsigmond magyarországi tisztelete szempontjából, mivel a szövegben mindvégig egy igen érdekes tendencia követhető nyomon. Az oklevél ugyanis szinte minden motívum, mozzanat kapcsán kiemeli, hogy Zsigmond mennyire követte „fenséges atyjának a nagy Károly királynak" példáját. Mikor leírja a kolostorba való megérkezését, külön utal arra, hogy a kolostorban már IV. Károly is járt, s hogy mikor onnan hazatért, akkor született a fia, akit a szent tiszteletére Zsigmondnak nevezett.[82] Ugyanígy ír Károlyról Szent Zsigmond ereklyetartója kapcsán is, nem mulasztva el megjegyezni, hogy a díszes és egyébként kinyithatatlan dobozt „a dicső emlékű, fenséges Károly király" csináltatta.[83] A legérdekesebb azonban, hogy mikor Zsigmond kinyilvánítja azon szándékát, hogy szeretne néhány ereklyét magával vinni, ismét apjára hivatkozik, s azzal érvel, hogy „így követi boldog emlékű és fenséges atyja istenfélő példáját".[84]

Zsigmond tehát, mint sok minden másban, védőszentje kultuszának terjesztésében is atyja példáját követte. Károly Európa minden részéből megpróbálta védőszentjei ereklyéit megszerezni királyi székhelye számára, s azokat országa legfontosabb kultuszhelyein helyezte el. Zsigmond atyja példáját követve hasonló módon járt el, s székhelye és országa számára megszerezte védőszentje ereklyéit. A relikviákat jó érzékkel a nemzeti hagyományokat mindig buzgón ápoló, magyar alapítású szerzetesrend, a pálosok gondjaira akarta bízni, így próbálva biztosítani védszentje kultuszának folyamatosságát. Valószínű

---

[77] *Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István*: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Szerk. Torma István. (Magyarország régészeti topográfiája 9.) Bp. 1993. (a továbbiakban: MRT 9.) 248., ill. határozott helymegjelölés nélkül *Varga Lajos*: A váci egyházmegye történeti földrajza. Vác 1997. 466.

[78] DAP III. 36–37.

[79] A kolostor okleveles anyagát l. DAP III. 36–37. Helyéről és feltárásáról l. MRT 9. 188–192., ahol egyébként a kolostor névváltozatai között az itt említett Torony (de Turny) is szerepel.

[80] Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptiones 62: 33 (a) 1586.

[81] MRT 9. 247.: „a verőcei Szent Zsigmond malma nevű kétkerekű malom helyét nem ismerjük".

[82] Copiae Henrici de Macognino de Petra canonici Agaunenis, f. 33v.

[83] Uo., f. 34v: „...capsella argentea, quam fabricari et fieri fecit inclytae memoriae dominus dominus Carolus Augustus".

[84] Uo., f. 34r: „... accedens ad praelibati foelicissimae memoriae Augusti sui genitoris devotionem".

azonban, hogy a három ereklye közül juthatott a királyi áhítat új központjának szánt s ugyancsak védőszentje tiszteletére emelt várkápolnának is.[85]

Károly liturgikus reformokat hajtott végre, s a liturgiába felvétette szentjeinek ünnepeit, sőt, maga is írt istentiszteleti szövegeket, homíliákat, officiumokat, legendákat.[86] Hasonló módon járhatott el Zsigmond is, s talán az ő intézkedései állnak a magyar liturgiában a 14. század második felében nagy hirtelenséggel megjelent, a májusi Zsigmond-ünnephez kötődő cseh eredetű egyházi hagyományok felbukkanása mögött. S nyilvánvalóan az ő kultuszpártolásának köszönhető az uralkodása idején ugrásszerűen megnövekedett Szent Zsigmond patrociniumok száma is.

Károly kultuszpártolásának következményeképpen az általa népszerűsített szentek néhány év alatt a cseh nemzeti szentek közé emelkedtek, s miközben a hagyományosan tisztelt nemzeti szentek kultuszát buzgón támogatta, családi szentjeivel gazdagította a csehek patrónusainak sorát. Zsigmond valószínűleg ebben is követte apját, s miközben nagy odaadással tisztelte Szent Lászlót, s a legkülönbözőbb eszközökkel propagálta és támogatta kultuszát,[87] saját védőszentje tiszteletét is megpróbálta a szó szoros értelmében „meghonosítani". A Magyarországra hozott ereklyék körül ugyanis — akárcsak Prágában — rövid idő múltán a csodák is megjelenhettek, amelyek révén — éppúgy, mint a cseheknél — a király személyes patrónusa az ország védőszentjeinek sorába, Szent István, Imre és László mellé kerülhet. A Magyarországra hozott Szent Zsigmond-ereklyék körül történt csodákról ugyan nincs tudomásunk, az azonban valószínűnek látszik, hogy amögött az előzmények nélküli és igen rövid életű kezdeményezés mögött, hogy Szent Zsigmond és legendája a magyar nemzeti és dinasztikus szentek között kapjon helyet, Zsigmond király tudatos és megfontolt szándékai és erőfeszítései állnak.

FÜGGELÉK

Az agaune-i oklevél szövege[88]

Az eredeti lelőhelye: *Archives historiques de l'Abbaye de Saint-Maurice: Copiae Henrici de Macognino de Petra canonici Agaunenis (1634-35), ff. 36/33r–38/35r.*[89]
Copia litterae principis domini Sigismondi Romanorum regis et imperatoris de reliquiis Sancti Sigismondi et eius filiorum

---

[85] Talán erre utal, hogy 1501-ben a Szent Zsigmond templomban végzett istentisztelet után a templom papja ereklyékkel kereste meg az ott tartózkodó Jagelló Zsigmondot, vö. Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. Kiad. Divéky Adorján. Bp. 1914. (Magyar Történelmi Tár 26.) 85.

[86] Így például Szent Ludmilla (*Karl Wödke*: Zeitschrift des Deutschen Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens I/4. (1897) 41–76.) és Szent Vencel tiszteletére (*Anton Blaschka*: Die St.-Wenzelslegende Kaiser Karls IV. Einleitung – Texte – Kommentar. [Quellen und Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte 14.] Prag 1934.), de Folz (*Folz, R.*: Zur Frage der heiligen Könige i. m. 343.) felvetése szerint talán a rímes Szent Zsigmond-officium is kapcsolatba hozható vele.

[87] *Kerny Terézia*: Szent László-kultusz a Zsigmond-korban. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I. Tanulmányok. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp. 1987. 353–363.

[88] A kiadás során a Tringli István által megfogalmazott elveket (*Tringli István*: Középkori oklevelek kiadásának problémái. Fons 7. (2000) 7–40.) igyekeztem követni, kivéve a sanctus helyesírását, ahol közvetlen a szentek neve előtt meghagytam az oklevél által használt nagybetűs formát, vö. *Szovák Kornél*: Korreferátum Tringli István előadásához. Uo. 45.

[89] A dokumentumot valamikor az újkorban átfóliózták, innen a kettős oldalszám.

Anno 1414 et die ultima Junii

In nomine sanctae et individae Trinitatis et Salvatoris nostri piissimi Jesu Christi totiusque curiae triumphantis.
Amen

Noverint universi Christi fideles praesentes litteras inspecturi quod currente anno nativitatis Redemptoris nostri benedicti, millesimo quatercentesimo decimo quarto, indictione septimo, die vero ultima Junii, sacratissimus principum victorque, pius, foelix, inclitus, triumphator et semper Augustus Romanorum ac Ungariae, Dalmaciae et Croaciae rex et dominorum dominus Sigismondus Caroli Quarti praedecessoris sui Boemiaeque regis natus, dum ab expeditione veniret a partibus Italiae et iret ad partes Germaniae maximae pro Sanctae Matris Ecclesiae unione tractanda, ut pacificato Ecclesiae statu a cuius Conditore suum gubernatur imperium, quod sibi est traditum a Majestate coelesti valeat status eiusdem sui Romani imperii, de duce augendo foeliciter reparari et reparatum gubernari in victoria et triumpho rebelles foeliciter debellando, pacem laureatam reformando, reformatum decorando, et statum sui regni foelicissime sustentando, spem suam in Altissimo totaliter ponendo non in suis ducibus, militibus, ingenio necque armis. Et dum transitum faceret die anteriori per locum Sancti Mauricii Agaunensis ducatus Chablasii Sedunensis dioecesis de domino ab imperiali benevolentia concesso illustrissimi domini Amedei Sabaudiae comitis Chablasiique ducis, praelibatus inclytus die anteriori statim ante introitum hospitii ab equo descendens eidem obviantibus clero cum reliquiis venerabilibus sanctorum martyrum Mauritii et Thebeae legionis visitato loco martyrum praedictorum credens ibidem iacere beatissimum Sigismondum, quod non erat, sed duci petivit devotissime et ardenter ad ecclesiam dicti Sancti Sigismondi, ob cuius reverentiam sic vocatur, quem sanctum visitaverat inclytae memoriae dictus eius genitor, unde caput exportavit, qui dum rediret ad partes sui Regni Boemiae invenit foelicissimam augustam quae enixerat et peperat praelibatum eius inclytum genitum, quem vocari voluit Sigismondum ob reverentiam Sancti antedicti. Die vero praesenti suprascriptus augustus rex et dominus dominus noster praelibatus dominus d[ominus] Sigismondus audita devotissime eiusdem missa infra sacellum ecclesiae beatissimi Sigismondi ad altare magnum situm super locum terraneae primae sepulturae dicti sancti ex una parte. Et reverendus in Christo pater dominus d[ominus] Joannes Sostionis Dei et Apostolicae Sedis gratia abbas venerabilis monasterii, canonici ven[erabiles] fratres Guillielmus de Vullione eleemosyanrius, Petrus Fornerii Cantor, Emericus demonteferti, Sacrista, Petrus Bernardi, Jacobus de Varachio, Candidus Fabri Infirmarius, Guillielmus Bochu curatus Olleni, dominus Petrus Murgodi curatus sive plebanus ecclesiae praedictae Sancti Sigismondi, ex altera parte, praefatus vero dominus dominus noster foelix accedens ad praelibati foelicissimae memoriae Augusti sui genitoris devotionem, et volens et ardenter cupiens ex causis praemissis, in exaltationem nominis Sancti Sigismondi, devotionem et statum ecclesiae augmentum, ut de eiusdem sancti devo-

tissimis orationibus apud Altissimum sit[a] protinus gaudens, inclytus Rex praefatus quandam capellam per dictum regem inclytum constructam sub vocabulo Sancti Sigismondi in Regno Ungariae cis flumen Danubii, propter[b] quandam Insulam Insulatos [sic!] vocatam, in quodam ibidem existente loco deserto, ex donatione dicti Serenissimi Regis domini nostri, pertinenti ad dioecesim Voachiensem, Et inter villem regalem Marus, et villam dicti Voachiensis episcopi Voarenzae vocatam existente ampliare, aedificare, et ad statum maiorem reducere, et ibidem eremitas ordinis Beati Pauli primi eremitae laudabiliter collocare necessariis eandem dotando. Hinc est quod saepedictus rex benignus et triumphator semper augustus ut in dicto loco devotio ardentior per Christi incolas habeatur gratiose et devotissime requisivit et per illustrem principem et dominum Sabaudiae comitem antedictum requiri ac rogari fecit praefatos dominos abbatem, canonicos et curatum sive plebanum quathenus de reliquiis seu ossibus sancti praefati Sigismondi Regis Allobrogum et Burgundiae, atque Gestardi et Gondebaldi filiorum dicti sancti dignarentur largiri et devotissime expedire. Qua requisitione sicut praemittitur facta dicti domini abbas, canonici et curatus solenniter attendentes ad aperturam quarundam gennarum ferrearum inter quas existebat, et est capsa argentea quam fabricari et fieri fecit inclytae memoriae dominus dominus Carolus augustus et antedictus in qua sunt inclusa ossa dictorum sanctorum patris et filiorum martyrum, quae clausa continue stat cum tribus clavibus, et bis gennis apertis, dicta capsa super altari praedicto reposita, dicti domini abbas, canonici et curatus sive plebanus credentes eam fore clausam, sicut a principio facturae fuerat compositum, quia in eadem capsa per unum parvissimum foramen superius fuerat suamet clavis reposita, ne posset unquam fraudulenter aperiri, quin frangeretur, paratis artificiis ad capsam ipsam per violentiam aperiendam, quia clavis ingenio ullo existens inter ossa rehaberi non poterat, capsam eandem invenerunt apertam, et circonspicientes diligentissime praefatus augustus inclytus ac comites et nobiles, et praefati ibidem existentes, necnon dicti domini abbas, canonici, et curatus, ne violata fuisset, tandem capsam invenerunt illesam. Quod pro miraculo habuerunt et tenuerunt, qua aperta praelibatus curatus sive plebanus, praesentibus mandantibus, et volentibus dictis dominis abbate et canonicis, praesentibus etiam Sandicis(?) et pluribus ex burgensibus dictae villae Sancti Mauricii Agaunensis dicto domino nostro rege dignissimo devotissime recipienti tradidit unum os seu tornetum[c] rotundum de cubitu, et unum aliud os parvum partis brachii Sancti Sigismondi, et quandam partem ossis de capitibus cuiuslibet dictirum sanctorum filiorum suorum. Quibus sic traditis et devotissime cum solennitatibus oportunis receptis, praelibatus inclytus rex, atque domini abbas, canonici et curatus antedicti, ad aeternam rei memoriam de praemissis omnibus et singulis voluerunt et praeceperunt sibi per nos notarios infrascriptos fieri duo unius et eiusdem tenoris publica instrumenta ad opus partium ipsarum, et tot quot a nobis per easdem partes fuerint requisita. Actum hoc publice in dicto loco Sancti Mauricii, videlicet infra cancellariam ecclesiae praedictae Sancti Sigismondi praesentibus praedictae magistratis(sic!) fidelibus: illustrissimo principe et domino domino Amedeo Sabaudiae comiti, ac illustribus ac magnificis dominis domino Thoma Marchione Salauciarum, Item

Jacobi(sic!) comite Cusanae, necnon strenuis militibus dominis Andrea Lubot de Prusia, Joanne de Balma domino Vonireperti, Humberto de Sabaudia, ac etiam nobili domino Davido filio Lac de Sancto, et egregiis domino Humberto Odineti legum doctore, domino Jacobo Sostione utriusque juris perito, domino Jacobo Madia in legibus licentiato. Et Guigono Mariscali thesaurario Sabaudiae ad praemissa testibus vocatis et rogatis. Et me Roberto Pasernatti de Montheolo notario qui praedicta cum Mermero de Stabulo notario subscripto recepi.

Ego Bartholomaeus Paernatti ista ex suo proprio originali extraxi.

[a] Az eredeti igen elmosódott, *sic*-nek is olvasható.
[b] prope
[c] *tornetum* vagy *fornetum* szó nem fordul elő a szótárakban.

Lupescu Radu:

HUNYADI JÁNOS ALAKJA A MAGYAR ÉS A ROMÁN TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A Hunyadi Jánosra vonatkozó történeti kutatások tanulmányozása nem csak hálás, hanem roppant izgalmas és tanulságos vállalkozás. Ennek oka nem elsősorban Hunyadi János fordulatokban, eseményekben és forrásokban gazdag pályafutásában rejlik, hanem inkább abban, hogy mind a magyarok, mind a románok saját történelmük hősének tekintik Hunyadit, alakjával így a magyar és román történetírás egyaránt előszeretettel foglalkozik. A Hunyadiról a magyar és a román történetírásban jelenleg élő kép megrajzolásához vezető út vizsgálatakor igyekeztem minden esetben ugyanazt a mércét alkalmazni, ennek ellenére előfordulhat, hogy egyes megállapításaim nem kellőképpen tükrözik valamely szerző egyéniségét, kutatásainak jelentőségét. Mivel a Hunyadi-kutatás több évszázados hagyománnyal rendelkezik és az eredményeként megszületett munkák egy kisebb könyvtárat is megtöltenének, eleve reménytelen vállalkozás lett volna azzal az igénnyel nekilátni a munkának, hogy mindenegyes könyv, tanulmány, cikk és különféle egyéb írás feldolgozására sor kerüljön. Elsősorban a Hunyadira vonatkozó monografikus vállalkozásokat, az új eredményeket felmutató kutatásokat, vagy a sajátságos szemléletükkel kitűnő írásokat vettem figyelembe, függetlenül attól, hogy — mai ismereteink szerint — helyes vagy téves álláspontra helyezkedtek a szerzők, dicsőítették Hunyadit vagy éppen ellenkezőleg, elmarasztalóan értékelték tevékenységét.

Módszertanilag alapjában véve két lehetőség közül választhattam: vagy tematikusan csoportosítom a Hunyadira vonatkozó történeti irodalmat, vagy kronológiai sorrendbe szedem. Végül olyan megoldást választottam, mely alkalmasnak látszott arra, hogy mindkét módszer előnyeiből a legtöbb, hátrányaiból a legkevesebb jusson érvényre: a tárgyalás menete tehát elsősorban a kronológiai rendhez igazodik annak érdekében, hogy nyomon lehessen követni a kutatás időbeli alakulását, az egyes kutatási periódusokon belül viszont tematikus csoportosításra is törekedtem.

Előzmények

A 15. század végétől kezdődően gyakorlatilag minden kornak megvolt a maga Hunyadi-képe, amely a törökverő hős rejtélyes származására és hőstettekben gazdag törökellenes háborúira épült. E kép kialakítására roppant nagy hatással volt Antonio Bonfini, a Hunyadi-kultusz egyik megalapozója, és különösképpen Heltai Gáspár, aki szemmel láthatóan gátlásoktól mentesen adott regényes

külsőt Bonfini történetének, mindezt a magyar olvasóközönség számára könnyebben hozzáférhető anyanyelven. A Hunyadi család eredetével kapcsolatban Bonfini voltaképpen három történetet is előadott, melyek mindegyike homlokegyenest ellentmondott a másik kettőnek. Ezek közül Heltai a Zsigmondtól való származást emelte ki, ezzel mintegy az örökkévalóság talapzatára helyezve azt, hiszen a köztudatban a történet ma is elevenen él. Bonfini és Heltai előadása között több formai és tartalmi különbség is megfigyelhető, de azt, hogy ezek Heltai szépirodalmi törekvéseinek rovására írhatók avagy a nép ajkán keringő történet folytonos bővülését tükrözik, nem lehet eldönteni. A kiegészítések csoportjába tartozik többek között Hunyadi János anyjának kilétére vonatkozó megjegyzése is, miszerint a „Morzsinai nemzetből [értsd: nemzetségből, családból] való". Heltai nem is sejtette, hogy ezzel a kijelentéssel hosszú időkre munkát adott a későbbi történészeknek, akik lázasan kutakodtak ebben az irányban, ám anélkül, hogy bármi biztosat is megtudtunk volna Hunyadi anyjáról. Noha a Zsigmondtól való származás történetét először Bonfini adta elő, az utókor számára ez mégis tipikusan Heltai-féle történet lett. Bonfinival inkább a római Corvinusoktól való származást vagy a román Buti és egy bizánci uralkodói családból származó nő kapcsolatából való származást kapcsolta össze az utókor.

A 18. században még nagyon vegyes álláspontot képviseltek a történetírók a krónikás hagyományokkal kapcsolatban. Carolus Christianus Besser például az elsők között vetette el a Zsigmondtól való származást, s inkább a Buti-féle történet mellett foglalt állást.[1] Benkő József ezzel szemben éppen fordítva vélekedett: „Véleményünk szerint Corvin János [ti. Hunyadi János] természetes fia volt Zsigmond magyar királynak és római császárnak, egy Morsinai nevű román nemes lányától."[2]

A krónikás irodalmon alapuló Hunyadi-képen a 18. századi forráskiadványok már jelentősen javítottak. Az elbeszélő források tekintetében I. G. Schwandtner, az addig kiadatlan oklevelek tekintetében pedig Pray György járultak hozzá Hunyadi János pályafutásának jobb feltárásához. Hősünknek 1453-ban történt besztercei örökös ispáni kinevezéséről szóló oklevelet például Pray közölte első alkalommal. Katona István, J. Ch. Engel vagy J. A. Fessler magyar történelmi szintézisei már az újonnan ismertté vált források figyelembevételével íródtak.

A 19. század elején a magyar nyelvművelő mozgalom két jeles egyénisége, Aranka György, majd Kazinczy Ferenc is véleményt nyilvánított Hunyadi származásával kapcsolatban. Akkoriban még nem a román származás kérdése jelentette a vitatémát, hanem a törvénytelen származást hirdető hagyományos nézet ellen léptek fel, amit puszta rágalomnak tekintettek. Először Aranka György, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság alapítója, fejtette ki álláspontját e hagyománnyal szemben. Írásának címe híven tükrözi annak tartalmát: „Gubernátor Hunyadi Jánosról megbizonyíttatik: hogy nem volt szerelem gyermeke, hogy ugyanazon apától, Hunyadi Oláh Vojktól még egy testvére volt leg alább, és az is Hunyadi János nevű, és hogy ős neve Székely volt." Hasonló szemléletben fogalma-

[1] *Carolus Christianus Besser*: Dissertatio historica de Joannis Hunniadis ortu et nativitate. Iena. 1708.

[2] *Benkő József*: Transsilvania specialis I. Fordította Szabó György. Bukarest–Kolozsvár. 1999. 472–473.

zott Kazinczy Ferenc is: „Megczáfolása azon bitang hirnek, hogy Hunyadi János Magyarország Kormányzója és Erdélyi Vajda vad ölelésből eredett." A két írást Kriebel Jánosnak a lengyel Corvinusokról szóló levelével együtt, Ponori Thewrewk József nyomtatta ki 1825-ben.[3] Aranka és Kazinczy írásának alapgondolata, a Zsigmondtól való származás tagadásán túlmenően, a Székely vezetéknév alátámasztása volt, ugyanis így vélték bebizonyítani, hogy bár Hunyadit a források oláhnak nevezték, ez még nem jelentett román származást.

Benkő József a 18. század végén még reményét fejezte ki, hogy előkerül egy, a Hunyadiak eredetére fényt derítő oklevél: „Engem táplál az a remény, hogy napfényre fog kerülni a beiktató levél, amelynek erejénél fogva Jánost, anyja gyámsága alatt lévén beiktatták az említett uradalomba. Ha ez bekövetkezik, véget ér minden vita János származásáról."[4] A magyar történetkutatásnak kétségtelenül egyik ritka esete, hogy éppen az az írott forrás kerül meg, amelynek esetleges felbukkanásában már korábban reménykedtek: a Hunyadiak esetében ez is megtörtént. Zsigmond királynak a Hunyadiak számára 1409-ben kiállított adománylevelét Fejér György publikálta először.

Minden bizonnyal a család eredete körül kibontakozott vita késztette Fejér Györgyöt arra, hogy *Codex Diplomaticus*ában külön részt szenteljen a Hunyadi János eredete körüli vitának. Eredeti tervei között ez aligha szerepelt, amit jelez a Hunyadira vonatkozó rész helye e nagy műben: az az utolsó kötet függelékeként jelent meg.[5] Önálló fejezetekben gyűjtötte össze az eredetre vonatkozó elbeszélő forrásokat (Scriptorum) és okleveles adatokat (Diplomata), illetve külön fejezetet szentelt a témával kapcsolatos, általa tévesnek tekintett véleményeknek. Fejér már akkor megfogalmazta azt az álláspontot, amit a magyar történetírás többnyire ma is elfogad: a Hunyadiak havasalföldi származásúak. Elsőként Fejér publikálta az oklevelek között a Hunyadi János családjára fényt derítő 1409. évi Zsigmond-féle adománylevelet, amely Brandenburgi György révén a Hunyadi család levéltárával a 16. században Ansbachba került, majd II. József közbenjárására egy része a magyar kincstár levéltárába jutott.[6] Figyelembe véve a Hunyadi-kutatás későbbi alakulását, ma már egyértelmű, hogy Benkő József optimizmusa csak félig igazolódott: az oklevél valóban előkerült, az eredetkérdést azonban nem annyira tisztázta, mint inkább bonyolultabbá tette. A család története szempontjából oly fontos 1409. évi oklevelet a Hunyadiak első nagy monográfusa, gróf Teleki József kommentálta először.

Teleki József

A sors különös játékának tekinthető, hogy az egykori erdélyi vajda pályafutásának első tudományos igényű feldolgozását egy erdélyi kormányzó végezte el.

[3] Három értekezés Hunyadi Székely János születéséről. Jegyzetekkel közli Ponori Thewrewk József. Pozsony. 1825.

[4] *Benkő J.*: Transsilvania i. m. 476.

[5] *Fejér György*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis XI. Budae 1844. (Benne: Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, regni Hungariae gubernatoris, argumentis criticis illustrata).

[6] *Borsa Iván*: A Hunyadi család levéltárának története. Levéltári Közlemények 35. (1964) 21–56.

Teleki József műve révén Hunyadi János, és általában a Hunyadiak kora, egy óriási monografikus vállalkozással került a magyar történetírás középpontjába.[7]

A könyv a tudományos magyar történetírás kialakulásának hajnalán született, olyan időszakban, amikor a magyar tudományos élet mélyponton volt. Az 1848. évi forradalmat követően számos magyar értelmiségi emigrációba szorult, az otthonmaradottak számára pedig a cenzúra szabta szűkre publikációs lehetőségeik határait. A 19. század közepén a történetkutatás intézményrendszere sem alakult még ki, egy-egy nagyobb vállalkozás mögött mindig egyéni kezdeményezés állt. Ilyen egyéni vállalkozásnak tekinthető Teleki József Hunyadi korszakkal kapcsolatos munkája is. Habár autodidakta módon lett történész, jogi képzettsége precizitásra törekvő jellemével párosulva megfelelő alapot jelentett, hogy a maga korában kiváló monográfiát tegyen közzé a Hunyadiak koráról. Olyan alapos munkát végzett, hogy művétől ma sem lehet eltekinteni, noha a Hunyadiakra vonatkozó kutatás időközben könyvtárnyi írást produkált.

Teleki több évtizedes kutatómunkájának eredménye e mű. Pályafutása során számos német, cseh és magyar levéltári anyaghoz fért hozzá, amelyek adatait nem csak a monográfia szövegébe szőtte bele, hanem külön forráskötetben is megjelentette. Nem pusztán az elvégzett munka monumentális, hanem a mű szerkezete is úttörő a magyar történetírásban, ugyanis a törzsszöveghez oklevéltárt csatolt. Ez a módszer jól tükrözi azt a tudományos igényt, amelyre Teleki törekedett.

A monográfia a nemzetformáló történelmi példaképek megteremtésében is szerepet játszott, tovább erősítve a Hunyadi-kultuszt az értelmiségiek körében. Jelentőségét csak tovább növelte az a speciális politikai konjunktúra, amit a Bach-korszak nehéz évei teremtettek: Teleki monográfiája révén a magyar történelem egy dicsőséges fejezete a cenzúra legszigorúbb hálójában tört magának utat. Abban, hogy a könyv megjelenthetett, kétségtelenül szerepe volt Teleki társadalmi státuszának és a hatalom szemszögéből nézve „tiszta múlt"-jának, különösen a 48-as forradalom tekintetében.

Teleki munkája nem csak a Hunyadi-kutatásban, illetve a Hunyadi-kultusz megteremtésében volt korszakos jelentőségű, hanem jelentős hatással volt a magyar történetírás későbbi alakulására is. Mint említettem, új jelenségnek számított például egy monografikus munka alátámasztása írott forrásokat egybegyűjtő kötetekkel. Ez a vállalkozás teremtette meg továbbá a magyar történetírásban a későbbiekben oly virágzó történelmi földrajzok műfaját. Teleki nem érte meg műve e részének kiadását, a feladat elvégzése végül az Akadémiára hárult. A történelmi földrajz első csonka kötetét Szabó Károly adta ki Teleki kéziratára támaszkodva, majd hosszas szünet után az Akadémia 1887-ben eszközölte ki a mű folytatását. A Történelmi Bizottság Csánki Dezsőt bízta meg a feladattal, aki az adatgyűjtést szinte alapjaitól kezdve további négy kötetet készített el belőle. A Csánki által kiadott kötetek mind tartalmilag, mind formailag teljesen különböztek a Szabó Károly által megjelentetett kötettől, amely még Teleki eredeti szándékait tükrözte. Végül Fekete Nagy Antal 1941-ben jelentette meg a sorozat

[7] *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. I–V., X–XII. Pest 1852–1857.

Trencsén vármegyére vonatkozó utolsó kötetét.[8] Habár a történelmi földrajz nem készült el teljesen, olyan úttörő és átfogó munka volt a topográfiai kutatások terén, mint amilyet Nagy Iván végzett a társadalomkutatás-genealógia terén. Teleki műve, mondhatni, a gótikus székesegyházak sorsában osztozott: kisebb-nagyobb megszakításokkal mindig új szemléletben fogant tervek alapján egészült ki, hogy végül egy évszázados munka után is torzóban maradjon.

Alig két évtizeddel Teleki monográfiája után jelent meg Pór Antal könyve Hunyadi Jánosról.[9] A könyv a szerző legkorábbi művei közé tartozik és alapjában véve Teleki művére épül. Talán emiatt, valamint azért, mert egy népszerűsítő sorozat számára készült, tulajdonképpen sosem vált a Hunyadi-kutatás egyik referencia-munkájává.

A 19. század második felében megjelent, a magyarság teljes történetére kiterjedő szintézisek is egyre nagyobb teret szenteltek Hunyadi Jánosnak — és általában a Hunyadi korszaknak —, amiben kétségtelenül nagy szerepe volt Teleki monográfiájának is. Elsősorban a második, bővített kiadást megért Szalay László-féle magyar történet és a század végén megjelent ún. millenniumi magyar történet örvendett nagy népszerűségnek.[10] Mindkét történeti műben megfigyelhető, ahogyan a Hunyadiak kora fokozatosan kiterjedt a Zsigmond halála és II. Ulászló megválasztása közti teljes időszakra, miközben Hunyadi János alakja mintegy háttérbe szorítja Albert, I. Ulászló és V. László alakját. Szalay egyenesen 1437-től számította a Hunyadi-korszakot, a millenniumi történet vonatkozó fejezetét megíró Fraknói Vilmos pedig 1440-től. A Hunyadiak növekvő kultuszáról tanúskodó magyar történelmi periodizációt jól tükrözik Szalay szavai: „közeledünk az időszakhoz, melyben a Hunyadi név homályba helyez minden egyéb nevet, magát a fejedelmét is, s mely István, László, Kálmán és Lajos koronázására új fényt öntött egy Hunyadynak halántékai körül."

Érdemes megjegyezni, hogy Szalay László már az 1850-es években felhívta a figyelmet több olyan eseményre, amelyek jelentőségére újabban Engel Pál utalt: a Tallóciak szerepe Nándorfehérvár megtartásában 1440-ben, vagy a bátaszéki győzelem jelentősége Hunyadi pályafutásának későbbi alakulásában. Továbbá Szalay könyvében körvonalazódott először az a Hunyadi-kép, amely a későbbiek során a legtöbb róla szóló írásban is megjelent: a dúsgazdag magyar arisztokrata, aki hatalmas vagyonát nem öncélú dolgokra, hanem az ország javára fordította: „Szerették Hunyadit nagyravágyással vádolni, úgy kortársai, mint némely újabb írók. S ki tagadná el, hogy szerette, ha kezében nagy hatalom van s hogy rajta volt, hogy maga, illetőleg családja részére nagy vagyont gyűjtsön össze? De vajjon bűn-e a nemes nagyravágyás? Lehet-e valakinek vétkül felróni, hogy a legdere-

[8] *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. A szoros értelemben vett Magyarország leírása VI/1. Szerk. Szabó Károly. 1863.; *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913.; *Fekete Nagy Antal*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. Bp. 1941.

[9] *Pór Antal*: Hunyady János. Élet- és korrajz. Bp. 1873.

[10] *Szalay László*: Magyarország története III. Leipzig 1853.; *Uő.*: A magyar nemzet története II. A millenium alkalmából átdolgozta és újból sajtó alá rendezte Baróti Lajos. Bp. 1896.; *Fraknói Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). In: A magyar nemzet története IV. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1896.

kabb igyekszik lenni? Hibáztathatjuk-e, hogy szerette a hatalmat, a vagyont, melyet azonban a legtisztább, a legbecsületesebb módon szerzett?"

A Fraknói Vilmos által a millenniumi történetbe írt Hunyadi-fejezet kétségtelenül egyike lett a referencia-műveknek a későbbi kutatás számára. Hunyadi János esetében ez inkább a hős hadjárataira, a politikai eseményekre érvényes. Később ugyanis felrótták Fraknóinak, hogy nem foglalkozott elég behatóan a család eredetével, elsiklott e kérdés felett. Fraknói Mátyásról írt monográfiájában sem foglalkozott a kérdéssel, gyakorlatilag az alább említett Réthy álláspontjára helyezkedett.[11]

A Hunyadiak eredete: az utolsó tudományos konfrontáció

A 19. század második felében egyre jobban kibontakozó román nemzeti mozgalom, és a magyar-román érdekellentét mélyülése a történetkutatásra is hatással volt. Különösen érvényes ez a Hunyadi-kutatásra, mivel a törökverő hadvezért mind a magyarok, mind a románok sajátjuknak tekintették. A család eredete körüli vita ettől kezdve már nem csak az esetleges Zsigmondtól való származás, hanem a család nemzetisége körül is folyt.

1873 és 1874 között George Bariţiu, az erdélyi románok nemzeti mozgalmának talán legjelentősebb politikusa és ideológusa, a *Transilvania* folyóirat szerkesztője, több mint egy éven keresztül vezércikk-sorozatot publikált ennek hasábjain Hunyadi Jánosról.[12] Egyike ez a legkorábbi Hunyadira vonatkozó román írásoknak, amit a szerző figyelemfelkeltő szándékkal írt: „mintegy bátorítás legyen mások számára, hogy sokkal komolyabban foglalkozzanak vele, mint ahogy mi tesszük. (...) Az emberek nem csak egy nép régisége felől érdeklődnek, hanem jogosan akarnak tájékozódni a mi nemzetünk ereje felől is, és ezt nem csak fizikai, hanem inkább szellemi szempontból." Bariţiunak a német filozófia hatását is magán viselő írásában Hunyadi éppen a román nép „genetikai képességéről" tesz tanúbizonyságot.

Habár nem nevezi meg, Réthy László minden bizonnyal Bariţiu cikksorozatára reagált, amikor az írta, hogy „derűre, borúra hirdetik az oláh újságok, hogy Hunyadi János, a kereszténység legnagyobb bajnoka a keleten, és Magyarország nagy királya, Mátyás: oláhok voltak. A Hunyadiak oláh eredetéből aztán tőkét csinálnak oláh testvéreink s azt a consequentiát vonják ki abból, hogy a kereszténység ügyének Magyarországon oláh fegyverek s az oláh nemzeti szellem épített védbástyákat az Izlam támadásai ellen."[13]

A magyar történetírás az 1880-as évekig tulajdonképpen nem tudott felmutatni egyetlen egy szakszerű elemzést sem a Hunyadiak eredetéről. Teleki elég homályosan fogalmazott ez ügyben: a családot Hunyad megyeinek, és, Kazinczyhoz hasonlóan, az oklevelekben szereplő „oláh" jelzőtől függetlenül magyar-

[11] *Fraknói Vilmos*: Hunyadi Mátyás király 1440–1490. Bp. 1890.

[12] *George Bariţiu*: Ioanu Corvinu de Hunedór'a, originea, genealogi'a, faptele sale imortali. Transilvania 6. (1873) és 7. (1874).

[13] *Réthy László*: Oláh eredetűek-e a Hunyadiak? Turul 4. (1884) 137.

nak tekintette. Az 1880-as évektől kezdve azonban egyre gyakrabban tárgyalt témává vált a család eredete, ami végül a magyar történetírás egyik legvitatottabb kérdése lett. Nem annyira magyar-román, mint inkább magyar-magyar történészi vitáról volt szó, amely sorra terítékre került *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvé*ben és a *Turul*ban, hogy végül a Műemlékek Országos Bizottságának monumentális köteteiben, a *Magyarország Műemlékei*ben is helyet kapjon. Habár nem sikerült közös nevezőt kialakítani, a vita mégis roppant hasznosnak bizonyult, nem csak a Hunyadi család tanulmányozása, hanem általában a medievisztikai kutatások szempontjából is, mivel számos terminológiai és módszertani kérdést sikerült tisztázni.

A Hunyadi-kutatásnak az 1880-as években néhány újonnan felfedezett oklevél is további lendületet adott. A Hunyadi család Münchenbe került levéltárának korai darabjait több fontos oklevéllel sikerült kiegészíteni. Sólyom-Fekete Ferenc publikálta például a Hunyadi János apjáról, Vajkról utoljára megemlékező 1414. évi oklevelet, amely egyben fontos adatokkal szolgál a hunyadi uradalomról is. A Történelmi Társulat 1887. évi Hunyad megyei vándorgyűlése alkalmával Csánki Dezső hívta fel a figyelmet a Hunyadi János bátyjára, Radul/Lászlóra vonatkozó két oklevélre. Az egyik László feleségét, Annát (Ankót) is megemlíti, aki 1429-ben már özvegy, és akiről megtudjuk, hogy a demsusi kenézekkel állt rokonságban.[14]

Az első nagyobb hatású eredetelméletet Réthy László dolgozta ki.[15] Réthyt mindvégig foglalkoztatta a román nép és nyelv története, amiről könyvet is megjelentetett.[16] Mint a szláv nyelvek jó ismerője ebben a kontextusban tanulmányozta a Hunyadi család eredetét is. Elfogadta a család „oláh" eredetét — „a Hunyadiak oláh származásának ügye nézetem szerint el van döntve" —, ezt viszont sajátosan értelmezte: „a középkorban az oláh név nem volt egyenértékű a ruménnel, úgy mint ma." A vlach szerinte görögkeleti vallású népet jelent. „Mit tudunk ebből? Micsoda oláhok voltak? Rumének-e, bolgárok-e, vagy szerbek?" Mivel Vajk a szláv Vukból származik, véleménye szerint a család szláv — szerb? — eredetű. Álláspontja számos történészre hatott, és inkább a bizonytalanságot fokozta az eredetkérdéssel kapcsolatban. Az idegen származást valló nézete még így is merésznek számított a korban, a szerző pedig szükségét érezte, hogy megvigasztalja olvasóit: „Ma nem is értjük már, mi megszégyenítő volna abban, hogy a magyar nemzet jelesei közt annyi idegen elemet számlálunk? Minden nemzet s leginkább éppen az életképes nemzetek vesznek fel magukba sok idegen anyagot. Az assimilálás képessége mindig a nemzet géniusának vonzó erejére vall".

A vita a századfordulón bontakozott ki teljes mértékben, amikor a *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvé*ben két cikk is megjelent a család eredetéről. Wertner Mór átfogó tanulmányt szentelt a Hunyadiak eredete és rokonsága kérdéskörének, amit Sólyom-Fekete Ferenc a rokonságra vonatkozó

[14] *Sólyom-Fekete Ferenc*: A magyarság és az oláh incolatus Hunyadban. A Hunyad Megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 1. (1882) 52–78.; *Csánki Dezső*: Hunyadmegye és a Hunyadiak. Századok 21. (1887) 8–31.

[15] *Réthy L.*: Oláh eredetűek-e i. m.

[16] *Réthy László*: Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. Bp. 1887.

néhány adattal egészített ki.[17] Wertner Mór túllépett Réthy álláspontján és kereken kijelentette, hogy román eredetű családról van szó. Eredetüket Hunyad megyében kereste és merész fejtegetés után a család legkorábbi tagjait Péter erdélyi vajda 1360-ban kelt ítéletlevelében vélte felfedezni. A forrásban szereplő Surb/Sorb szerinte Hunyadi János Serbe nevű nagyapjával lenne azonos. A Hunyad megyei eredetet más irányból is igyekezett alátámasztani, amihez kiindulópontként Heltai Gáspár azon megjegyzése szolgált, miszerint Hunyadi János anyja a Morzsinai nemzetségből származott. Csánki Dezső nyomán Wertner vetette fel újból annak a lehetőségét, hogy a hátszegi Muzsinákra is utalhat Heltai megjegyzése, ugyanis addig a kutatás mindössze a Krassó megyei Morzsinákat vette figyelembe. A Hunyad megyei román eredet bizonygatása merész kiállás volt Wertner részéről. Ugyanabban az évkönyvben megjelent cikkében Sólyom-Fekete Ferenc is ugyanezt az álláspontot képviselte. Sólyom-Fekete a román bevándorlásról írt korábbi cikkében nem merte nyíltan kijelenteni, csak sejtetni engedte, hogy a Hunyadiak eredetét valójában a megye román kenézi családjaiban kell keresni, sőt, ő volt az, aki első alkalommal publikálta az 1360-ban kelt ítéletlevelet.[18] A szerző most viszont már bátran kijelentette: „Szinte érthetetlen az a homály, mely a kérdést napjainkig födte, az a sokféle mese, melyet legkiválóbb történetíróink versenyezve dobtak világgá ... némelyek pedig a mesterkedéstől sem riadtak vissza, nehogy a magyar nemzet csorbát szenvedjen."

Réthy és Wertner írásaira Karácsonyi János reagált egy, a Hunyadi-kutatás szempontjából nagy jelentőségű tanulmányban, amelyben többek között a családra vonatkozó számos hamis oklevélre is felhívta a figyelmet.[19] Réthy cikkével kapcsolatban megjegyzi: „Tudjuk azt is nagyon jól, hogy az »oláh« szó a Hunyadyak korában még nem jelent nemzetiséget, s így attól a Hunyadyak ősei lehettek délszlávok, albánok és rumunok egyaránt. Nem is erre, hanem egész más okokra támaszkodva mondjuk ki azon higgadt, nyugodt állításunkat, hogy Hunyady I. János rumun származásu magyar hős vala ... A Hunyadyak családfáján kétszer is fordul elő biztos utmutatást nyujtó név s ez a Radul. E személynévben az articulus hátulvetése világosan elárulja a rumun származást s azt is, hogy az a család, mely tagjainak ilyen nevet adott, rumun nyelven beszélt." Wertner fejtegetéseivel szemben sokkal erősebben fogalmazott: „Betetőzi a Hunyady-család őseire jóhiszemüleg homályt boritó irói véleményeket a hunyadmegyei történelmi társulat évkönyvének 1900. évf. 3. füzetében megjelent közlemény. Ennek szerzője, dr. Wertner Mór is a Morzsinay-féle meséből indul ki s mivel Rekettye helység egyik telepitőjének, Kosztának, unokái közt Sorb (mások szerint Surs) nevü 1360-ban élő férfiut fedez föl, ezt egynek veszi Hunyadi János nagyatyjával Serbevel s igy a Hunyadyak eredetét két nemzedékkel viszi feljebb. Szerencsére, mi itt Tiszántul ismerünk külön Serbán és külön Sorbán családokat s a roppant hasonlatosság daczára is különbséget tudunk tenni, pl. Werner Mór és Wertner Mór között, s igy

[17] *Wertner Mór*: A Hunyadiak. A Hunyad Megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 11. (1900) 89–136.; *Sólyom-Fekete Ferenc*: A Hunyadiak rokonsága. A Hunyad Megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 11. (1900) 137–147.

[18] *Sólyom-Fekete F.*: A magyarság és az oláh incolatus i. m.

[19] *Karácsonyi János*: Adalék Hunyady János származásához. Turul 19. (1901) 49–53.

nem hagyjuk, hogy valaki orrunknál fogva vezessen félre a Sorb – Serbe-féle egyeztetéssel." A kemény kritika ellenére Karácsonyi tanulmánya mondanivalójában nem különbözik Wertner felfogásától. Egyfelől ő is Hunyad megyei román eredetű családnak tartotta a Hunyadiakat, akik már 1409 előtt birtokolták a vajdahunyadi várat, másfelől pedig ugyanabba a hibába esett, mint Wertner: ugyan nem 1360-ig vezette vissza a család eredetét, viszont hasonló kísérletet tett egy 1374-ban kelt oklevéllel, amire egy évvel korábban Thallóczy Lajos hívta fel a figyelmet.[20]

Wertner és Karácsonyi cikke után a magyar tudományos kutatás már nemigen kérdőjelezte meg a Hunyadiak román eredetét. Erre mindössze még egy utolsó nagyobb kísérlet történt, amely az építészettörténeti-művészettörténeti kutatások alapján merült fel a vajdahunyadi vár helyreállítása körül kibontakozott vita során.

Hunyadi János a művészettörténeti kutatásokban

A magyar műemlékvédelem hőskorának egyik legfontosabb vállalkozása kétségtelenül Vajdahunyad várának, egyenesen állami költségvetésből támogatott helyreállítása volt.[21] A munkálatok még 1868-ban elkezdődtek az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte után kibontakozó nemzeti újjáébredés időszakában és egészen az első világháborúig tartottak, amikor Möller István végül kénytelen volt abbahagyni a helyreállítást a román frontvonal előrenyomulása következtében. E néhány évtized alatt, kisebb-nagyobb sikerrel több jeles építész vezette a „restaurációs" munkálatokat, melyek végső fejezetét Möller István munkássága tette ki.

A Forster Gyula szerkesztésében megjelent impozáns *Magyarország Műemlékei* sorozat kötetei a Hunyadiakkal kapcsolatos művészettörténeti, építészettörténeti kutatások legfontosabb publikációi lettek a 20. század elején. A család eredete körüli vita is ide tevődött át, különösen miután Möller ugyancsak itt publikálta a vajdahunyadi vár helyreállítása során tett építéstörténeti megfigyeléseit is.[22] Az ún. „Mátyás-loggia" freskói kapcsán Möller megkísérelte a falképek egyes jeleneteit a Hunyadi-eredetmonda fontosabb epizódjaival kapcsolatba hozni. Véleménye szerint a freskók „világosságot vetnek Hunyadi János származására, mely eddig még bizonytalanságban van." A Zsigmondtól való származás tudományos körökben már elavultnak tekintett elméletét ezáltal Möller újból napirendre tűzte, kemény kritikát váltva ki egyes történészekből. Fraknói Vilmos, miután bebizonyította a Zsigmond és Hunyadi közti összefüggés tarthatatlanságát, a következőket jegyezte meg: „ezekután őszinte sajnálattal kell kijelentenem, hogy az érdemdús műtörténész, mikor combinatiók alapján történeti igazságnak tünteti föl azt, amit a történetírás kezdettől fogva mesének tart, illetékessége határain túllépett."[23]

[20] Századok 34. (1900) 614. Wertner válaszát Karácsonyi cikkére l., *Wertner Mór*: Még egyszer Hunyadi János származásáról. Turul 19. (1901) 142–144.

[21] *Lupescu Radu*: Vajdahunyad, a vár kutatástörténete (19–20. század). Korunk 3. (2004) 43–57.

[22] *Möller István*: A vajda-hunyadi vár építési korai. In: Magyarország Műemlékei III. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1913. 77–104.

[23] *Fraknói Vilmos*: Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók. Turul 32. (1914) 53–55.

A kritikára Forster Gyula felelt, aki mint a Möller tanulmányát is befogadó *Magyarország Műemlékei* szerkesztője, szívére vette a kritikát. Azt, hogy Fraknói cikke váltotta ki reakcióját, az is tükrözi, tanulmányának a Fraknóiéval teljesen megegyező címet adott.[24] Talán minden idők legnagyobb és legaprólékosabb Hunyadi-tanulmányáról van szó, amelyben a szerző sorra tárgyalta a Hunyadi-kutatás számos vitás kérdését: a család eredetét, az 1409. évi adománylevelet, a család címerét, a Hunyadiakhoz kapcsolható gyulafehérvári sírköveket. Habár védelmébe vette Möllert, igazságtalanság lenne Forster teljes tanulmányát hibás szemléletűnek tekinteni, ugyanis számos részletkérdésben ma is helytálló megállapításokat tett. Máig egyedülálló a család címeréről írt elemzése, de ő értelmezte első alkalommal helyesen az 1409. évi adománylevélben szereplő *nova donatio* terminust is. Az addigi kutatás éppen a *nova donatio* formulából kiindulva jutott arra a következtetésre, hogy a Hunyadiak 1409-ben újból kapták a vajdahunyadi várat, tehát már korábban birtokolták. Forster végül bebizonyította, hogy itt teljesen új adományról van szó, az adománylevél pedig egyben a család első említése is. A *nova donatio*ra vonatkozó fejtegetéseit külön cikkben is megjelentette, amelyet Engel Pál a témával kapcsolatos későbbi kutatásai során fel is használt.[25]

Möller István nem bocsátkozott vitába, viszont véleménye mellett a későbbiek során is kitartott. Elméletével egy olyan hagyományt alapozott meg, amely tudományos körökben ugyan hamar elavulttá vált, viszont a helyi folklórba beépült. A falképek értelmezésén túlmenően Möller munkássága roppant fontos szerepet játszott mind a vár helyreállítás-történetében, mind a várról írt építészettörténeti munkák sorában. Möller kötődése a Hunyadinak tulajdonítható építkezésekhez azonban ennél sokkal mélyebb. Nem egészen világos, hogy a sors játszott-e közre vagy tudatos pályaépítésről van-e szó, de Möller volt az, aki a legtöbb Hunyadi Jánoshoz köthető erdélyi épület — a vajdahunyadi vár mellett a kolozsvári egykori domonkos és a tövisi egykori ferences kolostor, a gyulafehérvári székesegyház, a marosszentimrei és alsóorbói templomok — helyreállítását irányította. Ezzel szoros összefüggésben írta meg Hunyadi János építkezéseinek első összefoglalását is, amit először a *Magyarország Műemlékei* első kötetében publikált, majd 1929-ben *Erdély nevezetesebb műemlékei* cím alatt önálló könyvként is megjelentetett.[26] Tevékenysége tehát nem csak Vajdahunyadra korlátozódott, hanem ő foglalkozott érdemben elsőként a magyar építészettörténet egy addig ismeretlen fejezetével. Sőt, ez az első önálló munka, amely Erdély építészetéről szólt.

Az 1905-ben megjelent cikkben Hunyadi Jánosnak tulajdonítja a vajdahunyadi és temesvári várak, a kolozsvári domonkos, a vajdahunyadi és tövisi ferences kolostorok, a gyulafehérvári székesegyház, illetve a marosszentimrei és alsóorbói templomok építését, átépítését. A könyvben tovább bővíti a kört a dévai várral és a gyulafehérvári Hunyadi-síremlékekkel. Szemléletes, ahogy restaurá-

[24] *Forster Gyula*: Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók. In: Magyarország Műemlékei IV. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1915. 149–244.

[25] *Forster Gyula*: Hunyadi János származása és családja. Budapesti Szemle 1916. 165. sz. 390–410., 166. sz. 36–51.

[26] *Möller István*: Erdély nevezetesebb műemlékei. Bp. 1929.

tori munkássága rányomta bélyegét e két publikációra: míg az elsőben néhány mondatban tárgyalta a vajdahunyadi várat, a másodikban már ennek szánta a legnagyobb figyelmet, tükrözve az időközben végzett helyreállítások eredményeit. A könyv amúgy az egyik legszubjektívebb mű, ami ebben a műfajban íródott. Szubjektív a hangneme, és ez talán érthető is egy olyan ember esetében, akitől a trianoni döntés elvágta addigi fő tevékenységi területét. Szubjektív azonban az egész mű koncepciója is, mivel a könyv tanúsága szerint Erdélynek mindössze azok a nevezetesebb műemlékei, amelyeken Möller maga dolgozott. Legalábbis ezeket tárgyalja részletesen, míg más építészeti emlékekről csak futólagosan tesz említést. Ettől függetlenül Möller mindkét írásának jelentősége vitathatatlan, hiszen Entz Gézára és Virgil Vătăşianura is nagy hatással volt.[27]

A magyar művészettörténet-kutatásban a vajdahunyadi várnak tulajdonított szerep tovább nőtt azt követően, hogy sor került Gerevich László budavári ásatásai során a Zsigmond-palota („Friss-palota" ?) reprezentációs homlokzatának rekonstrukciójára. A Buda–Vajdahunyad páros végül a középkori magyar művészettörténet referenciapontja lett, amit talán Marosi Ernő cikke tükrözött a legegyértelműbben.[28] A magyar építészettörténet egy új fejezete kristályosodott ki benne, s ennek alapjait még Möller István fektette le. Hunyadi János így nem csak a magyar történelem, hanem a magyarországi építészettörténet egyik — a két nagy építtető uralkodó, Zsigmond és Mátyás közé ékelődő — fejezetének központi alakjává is lett. Ez irányú tevékenysége arányait tekintve sem Zsigmond, sem Mátyás király építkezéseivel nem mérhető össze, viszont kétségtelen, hogy mind I. Ulászló, mind V. László elmaradt tőle e téren. Éppen ezért az 1437–1458 közti időszakot illetően a művészettörténészek figyelme az udvari építészetről a főúri építkezések felé fordult, amit elsősorban a Hunyadi János nevéhez fűződő színvonalas alkotások jellemeznek.[29] Az 1980–1990-es években Marosi Ernő által szerkesztett vagy Entz Géza által írt átfogó művészettörténeti-építészettörténeti munkák végeredményben ezt a szemléletet tükrözik.[30]

Szintén a *Magyarország Műemlékei* sorozatban jelent meg Varju Elemér nagy jelentőségű cikke a Hunyadiak síremlékeiről.[31] A gyulafehérvári székesegyházban található három síremléket hagyományosan ifj. Hunyadi Jánosnak, Hunyadi Jánosnak és Hunyadi Lászlónak tulajdonították. Varjú Elemér bizonyította be egyértelműen, hogy ezek közül a Hunyadi Jánosnak tulajdonított egészalakos sírlap valójában Bocskai István fejedelemé, a Hunyadi László-féle sírlap pedig nagy valószínűséggel Hunyadi Jánosnak tulajdonítható. Ez utóbbi síremléktöredék kapcsán, a rajta található két címeres ábrázolásból kiindulva, a szerző Hu-

[27] *Virgil Vătăşianu*: Istoria artei feudale în Ţările Române I. Bucureşti 1959.

[28] *Marosi Ernő*: Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei. Építés- Építészettudomány 15. (1983) 293–310.

[29] Tulajdonképpen még nincs tisztázva, hogy Hunyadi építkezései milyen mértékben főúriak, illetve udvariak, ugyanis kormányzóként formailag is eleget tett annak, amit „udvari"-nak szoktunk nevezni, továbbá 1446 után olyan országos bevételekhez is jutott, amelyeket minden bizonnyal mecénáskodásra és saját építkezéseire is fordított.

[30] Magyarországi művészet 1300–1470 körül II. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987.; *Entz Géza*: Erdély építészete a 14–16. században. Kolozsvár 1996.

[31] *Varju Elemér*: A Hunyadiak síremlékei a gyulafehérvári székesegyházban. In: Magyarország Műemlékei I. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1905. 75–97.

nyadi anyjának a Szapolyai családból való származását is igyekezett bebizonyítani. A Hunyadi és a Szapolyai családok közötti rokonság elszigetelten ugyan, de mindig fel-felbukkant a magyar történetírásban, és ezt más jeles történészek is feltételezték vagy akár állították.[32]

A Hunyadiak eredete körül kibontakozott roppant hasznos vitának végül az első világháború vetett véget. Torzóban maradt vitáról van szó, amelyben ugyan mindenki elmondta a véleményét, de az álláspontok közelítésére már nem került sor. Az első világháború utáni politikai átrendeződés következtében a román történetírásra immár a csatolt területek történetének kutatása is nehezedett. A középkorkutatás terén éppen Hunyadi János volt az, akire a román történetírás nagyobb hangsúlyt fektetett.

Hunyadi János a román közgondolkodásban

A román történetírás fokozatosan építette be Hunyadi Jánost a román történelembe, illetve a román nép köztudatába. A Hunyadiról szóló 19. századi, viszonylag szerény írások szerzői még kizárólag erdélyi románok voltak. Hősünk asszimilációját a román történetírás csak a két világháború között kezdte meg és a második világháború után fejezte be, habár még ma sem egyértelmű a kiállás Hunyadi mellett. Elfogadottságára jellemző, hogy Romániában, Hunyad megye kivételével, nem állítottak neki szobrokat, iskolákat sem neveztek el róla, pedig kétségtelenül nagyobb karizmájú és jelentőségű személyiség volt a maga korában, mint Ştefan cel Mare.

A Hunyadi-kutatás Romániában tehát elég nehézkesen indult meg és csak az 1930–1940-es években érte el azt a szintet — elsősorban Mihail P. Dan és Francisc Pall kutatásai révén —, hogy bizonyos mértékig függetlenedni tudott a magyar történetírástól. Talán a 19. századi, Hunyadi-kultuszt teremtő román művek hiánya az oka annak, hogy viszonylag nehezen épült be a román köztudatba ez a román államiság szempontjából idegen országot szolgáló, de mégis nagy jelentőségű román származású hős. Magyar részről mindig is az volt a benyomás, amit még Ponori Thewrewk József fogalmazott meg 1825-ben, miszerint a románok mindössze hasznot akarnak húzni román származásából.[33] Ezt a vélekedést csak tovább erősítették a kolozsvári Mátyás-szobor körüli események, amelyekre Erdély Romániához való kerülése után került sor. A szoborral szembeni román attitűd figyelembevétele azért is fontos, mivel a műalkotás a modern Hunyadi-kultusz egyik legfontosabb művészi megnyilvánulásának tekinthető. A román hatóságok egy Mátyást elmarasztaló Iorga-idézetet tartalmazó táblát helyeztek a szoborra, amely inkább tanúskodik ellenszenvről, mint szimpátiáról a Hunyadiakkal szemben.

A Hunyadira vonatkozó román történetírás nehézkes függetlenedésére utal, hogy a 20. század közepéig hősünk egyértelmű névvel sem rendelkezett, szinte minden szerző más-más néven emlegette: Ioan Corvin de Hunedoara (George

[32] *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp. 2001.
[33] *Ponori Thewrewk J.*: Három értekezés i. m. 3.

Bariţiu), Iancu de Hunyad (Iosif Bălan), Ioan Hunyadi vagy Ioan Corvin (Nicolae Iorga), Ioan Huniade Corvin (Colonel Nicolau T.), Iancu Corvin de Hunedoara (Teodor Popa), Ioan Huniade (Ioan Lupaş). Sőt a családnévvel kapcsolatban is hasonló helyzettel szembesülünk: Huniadeşti, Hunedoreşti, Hunedoreni, Huniazi formában szerepel még ma is a különféle írásokban. Végül a Ioan de Hunedoara (Hunyadi János), majd a románosabb hangzású Iancu de Hunedoara (Hunyadi Jankó) vált használatossá, mely változat az 1957 utáni tankönyvekben is egyeduralkodó lett, így él ma is a köztudatban. A váltásra, úgy tűnik, az 1956. évi Hunyadi-ünnepségekkel összefüggésben került sor. A következő évben Hunyadiról megjelent két könyv hősünket még Ioan de Hunedoaranak nevezi, ezt követően azonban annyira kizárolagos lett a Iancu, hogy e mögött Adrian A. Rusu valamilyen központi rendelkezést vélt felfedezni. Rusu feltételezésére újabban Camil Mureşan reagált, aki az 1950-es években már közismert Hunyadi-szakértő volt Romániában: „a 60-as években, azon oknál fogva, hogy különbséget lehessen tenni a két testvér között, továbbá, hogy a nagy hősnek románosabb hangzású nevet adjanak, egy befolyásos történész-csoport döntött a Iancu de Hunedoara név mellett, amely végül egész irodalmunkban elterjedt. Ennek megfelelően az 1957-ben megjelent monográfiám címében Ioan de Hunedoara szerepel, viszont 1968-ban, a második kiadásnál, engedve a közfelfogásnak, amely egyben a Tudományos Kiadó felfogása is volt, a Iancu de Hunedoara alakot választottam. Visszautasítandó egyesek vádaskodása, akik, hogy saját maguknak szerezzenek érdemeket, azzal vádolják a 60-as évek történészeit, hogy pártnyomásnak engedtek, vagy hogy elhanyagolták a forrásokat és a tulajdonnévkutatást. Semmi sem tévesebb ennél. Nem létezett semmilyen »felső nyomás«, a szóban forgó történészek — Pascu, Prodan és mások — saját kezdeményezésből jutottak erre az elhatározásra, a fiatalabbak pedig elfogadták javaslatukat ... Következtetésem az, hogy amennyiben kizárólag a korabeli történelmi forrásokhoz ragaszkodunk, a hős neve Ioan de Hunedoara volt. Viszont semmilyen vitára nem adhat okot a Iancu név használata, mivel, ahogy már említettem, ez nem más, mint egy sajátos variánsa a Ioannak."[34] Az említett befolyásos történész-csoportot könnyű azonosítani, ugyanis a kolozsvári Történelmi Intézet folyóiratának évfordulós számában, amely 1957-ben jelent meg, mindannyian írtak Hunyadiról. Alapjában véve David Prodanról, Stefan Pascuról és Mihail P. Danról van szó, akik ez alkalommal már következetesen a Iancu de Hunedoara névvariánst használták, Pascu pedig cikkének lábjegyzetében részletesen kitért azokra az indokokra amelyek alapján így döntöttek.[35] Újabban Rusu vetette fel a román történetírásban a Ioan de Hunedoara alakhoz való visszatérés helyességét, ám rehabilitációs kísérlete egyelőre nem lépett túl a szűkebb szakmai körökön.[36]

[34] *Camil Mureşan*: Cu privire la numele lui Ioan (Iancu) de Hunedoara. In: *Aurel A. Sântimbrean:* Vârstele satului. Sântimbru-Alba. „760 de ani" de atestare documentară 1238–1998. Sântimbru-Alba 1998. 21–22.

[35] *Ştefan Pascu*: Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara. Studii şi cercetări de istorie. Cluj 8. (1957) 27. (2. sz. jegyz.).

[36] Lásd alább a reá vonatkozó fejezetnél.

Hunyadi János „visszaszerzése" a román történelem számára

A Hunyadira vonatkozó legkorábbi román írások fokozott regionalizmusról tanúskodnak, ugyanis a szerzők mind erdélyiek, sőt, a család ősi birtokának vidékéről, Hunyad megyéből, vagy a Bánságból származnak. Hunyadi pályafutásáról Damaschin Bojincă írta az egyik legkorábbi összefoglalót. Műve nem más, mint Kovács Mátyás latinul írt könyvének fordítása. Mindössze Hunyadi eredetének kérdésére tért ki részletesebben, ahol Petru Maior megállapításait elfogadva újabb forrásokkal támasztotta alá a román eredet gondolatát.[37] Egységesebb koncepcióra épült George Bariţiu fentebb említett cikksorozata, amelyet a szerző inkább figyelemfelkeltő szándékkal publikált. A 19. század végén jelent meg az első világháború előtti korszak termésének második, és egyben utolsó, román nyelvű kismonográfiája. Szerzője Iosif Bălan, a bánsági régió képviselője, akinek műve szintén a népszerűsítő jellegű írások közé sorolható.[38]

Az első világháborút követő politikai átrendeződések közepette a román történetírás is újabb kihívások elé került. Az egyik legfontosabb és legnehezebb feladatnak a Romániához került történelmi tartományok történetének nem csak a megírása, hanem a román történelembe való szerves beépítése bizonyult. Nem sokkal az első világháború után jelent meg A. D. Xenopol nagy ívű összefoglalója a románok történetéről, amely azonban még teljesen Havasalföld-, illetve Moldva-centrikus volt, tehát annak a korábbi korszaknak a történelmi felfogását tükrözte, amelyben fogant. A román történetírás több évtizedes munkájába került amíg, felhagyva Xenopol művének struktúrájával, végül sikerült egyfajta egységet teremteni Erdély, Havasalföld és Moldva történeti fejlődése között. Az egységesítést elsősorban az erdélyi román történészek szorgalmazták, különösen Ioan Lupaş, aki vezéralakja lett a román történetírás erdélyi ágának. Lupaş még 1937-ben is nehezményezte azokat az arányokat, ahogy a román történetírásban az egyes történelmi tartományok részesedtek a románok történetéből.[39] Egy kompromisszumos megoldás nem sokkal a második világháború után született ez ügyben, és nagyjából ezt tükrözik a jelenlegi román történeti monográfiák is.

A román történelem egységesítésének folyamatában Hunyadi János mindig kiemelt helyet foglalt el. Nemcsak a család román eredete miatt jutott megkülönböztetett szerephez, hanem azért is, mert Erdély hatalmát és „különállás"-át jelképezte — ne feledjük, Hunyadi nem úgy él a román köztudatban mint Magyarország kormányzója, hanem mint Erdély vajdája —, illetve a Havasalfölddel és Moldvával való szoros együttműködés példáját képviselte. A Hunyadinak szentelt figyelem azonban még így is messze alatta maradt annak, amely olyan, közel azonos korban élt személyeknek jutott, mint például Vlad Ţepeş vagy Ştefan cel Mare.

---

[37] *Damaschin Bojincă*: Descrierea naşterii şi a eroiceştilor fapte a mult vestitului şi de toată Europa minunatului erou Ioan Corvin de Huniad. Calendarul românesc de la Buda. Buda 1830. 44–141.; *Mathias Kováts*: Biographia Joannis Hunyady, quondam regni Hungariae gubernatoris, vajvodae Transsilvaniae etc. ex probatis auctoribus in hocce compendium redacta. Agriae 1818.; *Petru Maior*: Istoria pentru începutul românilor în Dachia. Buda 1812.

[38] *Iosif Bălan*: Iancu de Hunyad. Caransebeş 1897.

[39] *Lucian Boia*: Történelem és mítosz a román köztudatban. Bukarest–Kolozsvár 1999.

A két világháború közötti időszakban a Hunyadi-kutatás kezdeményezői nem annyira szakemberek, mint inkább hazafias érzelmű történetbúvárok voltak. Az 1920-as években két könyv is megjelent Hunyadi Jánosról, amelyek a későbbiek során bizonyos mértékben hatással voltak a román kutatásra. Az első szerzője egy román katonatiszt (Colonel Nicolau T.), aki Hunyadi kapcsán voltaképpen az erdélyi románok hadtörténetének megírására vállalkozott, kisebb moldvai és havasalföldi kitérőkkel.[40] Elsősorban a 15. század hadművészete érdekelte, Hunyadi János pedig e vonatkozásban hálás kutatási témának bizonyult. A könyvben számos adat- és értelmezésbeli hiba található, mindezek ellenére azonban figyelemre méltó néhány helyes megállapítása is, amelyeket a későbbi román kutatás, sajnos, nem tett magáévá. Többek között igyekezett kimutatni, hogy Hunyadi János együttműködése a moldvai és havasalföldi román vajdákkal nem holmi nemzeti vagy hazafias érzelemre épült, hanem a magyar királyság hagyományos külpolitikai programjának folytatásáról van szó: „Tudta [ti. Hunyadi], hogy a megfontolt politika figyelembe veszi a hagyományt. Ez inkább az idő és a körülmények műve. Hunyadi ismerte ezt a nagy igazságot, és éppen ezért a román vajdaságokkal szembeni politikai magatartásával a Zsigmond halála után megszakadt irányvonalat igyekezett folytatni." Nicolau könyve elsősorban módszertanilag volt hatással Mihail P. Danra, aki néhány évtizeddel később hasonló megközelítésben tárgyalta Hunyadi, illetve korának hadművészetét.

A másik könyv szerzője Teodor Popa, vajdahunyadi gimnáziumi tanár, akinek szándéka, saját vallomása szerint „egy minél teljesebb történelmi monográfiát közreadni Hunyadi Jánosról, egy olyan művet, amely egyelőre még hiányzik a román történeti irodalomból".[41] A könyv legnagyobb érdeme, hogy olyan helyi hagyományokat gyűjtött össze Hunyadiról, amelyek mára már feledésbe merültek. Ezen túlmenően azonban a hibák és helytelen értelmezések sokasága miatt a könyv kárára is volt a Hunyadi-kutatásnak, mivel ezek egy részét a későbbi román történészek átvették. A szerző Szilágyi Erzsébet románságát is vallotta: „volt tehát alkalmuk megismerkedni, ugyanazon társadalmi réteghez tartoztak, és mindenek felett a vér szava [döntött házasságukban], hiszen ma már nem fér semmi kétség hozzá, hogy a Szilágyi család, románul Sălăgean, szilágysági román eredetű volt," aminek az a legfőbb bizonysága, hogy a „Szilágyság többségében mindig is román volt". A szerző külön fejezetet szentelt Hunyadi nemzeti öntudatával kapcsolatos kérdéseknek is: *Bizonyította-e Corvin János, hogy román eredetének tudatában van?* címmel. A válasz erre a kérdésre rendszeresen elő fog bukkanni a későbbi román történetírásban, aminek lényege, hogy Hunyadi mindössze érdekből — mondhatni opportunizmusból — vált a magyar arisztokrácia tagjává, lelkében azonban mindig megmaradt románnak. Popa minden olyan témakörre utalt, amelyek a román történetírás érdeklődésének középpontjában álltak. Az általa felvetett kérdésekre adott válaszok azonban abban a túlfűtött hazafias hangulatban születtek, amelytől az újonnan létrejött Nagy Románia nemzeti érzületű tanára nem függetleníthette magát.

[40] *(Colonel) Nicolau T(eodor)*: Ioan Huniade Corvin. Bucureşti 1925.

[41] *Teodor Popa*: Iancu Corvin de Hunedoara (Ioan Hunyadi). Hunedoara 1928.

Ioan Lupaş

A Hunyadi-kutatás leghatásosabb ideológusa a két világháború között kétségtelenül Ioan Lupaş volt. Munkásságával a szűkebben vett tudományos kutatást ugyan nem mozdította elő, viszont megalapozta Hunyadi helyét és szerepét a románok történetében, ami referencia lett a román történetírásban. Lupaş nem csak nagyon jó képzésben részesült — Budapesten végezte az egyetemet, Marczali Henrik és Fejérpataky László tanítványa volt —, hanem jó szakembernek is ígérkezett. A hazafias történetszemléletet elsősorban Iorga írásaiból sajátította el, akit személyesen is alkalma volt megismerni még egyetemi évei alatt. Lupaş a magyarországi román nemzeti mozgalomban is részt vállalt, amiért néhány hónapi börtönbüntetésre ítélték Szegeden. Az első világháború alatt internálták a magyar hatóságok, ez alatt egészségi állapota megromlott. Ilyen előzmények után nem meglepő elfogultsága a magyarokkal szemben, amit a két világháború közti feszült magyar-román viszony, majd pedig az 1940. évi bécsi döntés csak tovább fokozott.

Nem sokkal a második világháború előtt jelent meg Lupaş azon, Erdély középkori történetéről írt könyve,[42] mely egyike volt a román történetírásra a legnagyobb hatást gyakorló műveinek. A munka a román felfogást tükröző Erdély-történetek szinte minden alkotóelemét felvázolta, a későbbi kutatás ezeket legfeljebb kiegészítette és finomította, de a koncepción semmit sem változtatott, így joggal tekinthető ez a mű a román szemléletű Erdély-történetek igazi archetípusának. Noha Lupaş elviekben mindig elutasította a politikum befolyását a történetírásra, a gyakorlat mást bizonyít. Erdély középkori történetéről írott műve nem más, mint a „magyarkodó" szemlélettel szemben született „románkodás", így a munka nem annyira a tudományt, mint inkább propagandacélokat szolgált.

A szerző Hunyadival indította azt a fejezetet, melynek címe: *Politikai körülmények, amelyek lehetővé tették az erdélyi vajdaság elválását a magyar királyságtól a 16. században.* Ezzel gyakorlatilag azt sugallta, hogy Hunyadival vette kezdetét Erdély egyfajta különválása a magyar királyság törzsétől, azzal a Hunyadival, aki egész életében a királyság egységének a megőrzésén fáradozott. Hogy milyen irányban haladt a függetlenedő Erdély? Ezt is megtudjuk az első alfejezet címéből: *Moldva és Erdély egy legyen!* Lupaş e kissé merész megállapításra Hunyadi és Bogdan moldvai vajda 1450-ben kötött szerződése alapján jutott, melyben ez áll: „Uraságom országa és Uraságod országa *egy legyen* ..." Arra a szerző már nem figyelt fel, hogy 1450-ben Hunyadi nem Erdélyt, hanem Magyarországot képviselte. Hunyadi kapcsán mindössze még egy kérdést vet fel a szerző: *Kinek a dicsőségét gyarapította Hunyadi János hősiessége?* Észrevehető, hogy rendre olyan kérdésekkel és témákkal kerülünk szembe, amelyek csakis a modern nemzetállam szemszögéből gondolkodó történész fejében fogalmazódhattak meg. Így lett Hunyadi a nemzeti büszkeséget előtérbe helyező történetírás olcsó játékszere, aki nem csak a három vajdaság kapcsolatát fűzte szorosra, hanem egyenesen Erdély függetlenítésére törekedett.

[42] *Ioan Lupaş*: Realităţi istorice în voievodatul Transilvaniei din sec. XII–XVI. Bucureşti 1938.

Lupaş külön cikket is írt Hunyadiról, amelyben többnyire a magyar történetírás 1900 körüli vitája tükröződött.[43] A Hunyadiak eredetével kapcsolatban Wertner Mór álláspontját fogadta el, miszerint a család a 14. század közepén telepedett át Havasalföldről Erdélybe. Másfelől viszont elfogadta a Varjú Elemér által felvetett hipotézist Hunyadi János anyjának a Szapolyai családból való származásáról. Ezt valahogy egyeztetni igyekezett a Morzsinai Erzsébet-féle hagyománnyal, és végül arra a következtetésre jutott, hogy Vajknak ez utóbbi a második felesége volt, János viszont az első házasságból származott. Fejtegetései nem igen bizonyultak életképesnek, hiszen Morzsinai Erzsébet létezésének lényege éppen az volt, hogy János tőle származott.

Lupaş szemléletében nevelkedtek mindazok a kolozsvári történeti iskolát képviselő román középkorászok, akik a második világháború után meghatározták a román medievisztika szemléletét. A fiatal generáció leghatásosabb képviselője Ştefan Pascu volt, de ide tartozott Mihail P. Dan is.

Nicolae Iorga

A román történetírásban Nicolae Iorga tekinthető az első olyan történésznek, aki érdemben hozzájárult Hunyadi János és kora történetének a megismeréséhez. Munkásságát ebből a szempontból két periódusra lehet osztani: az első világháborúig tartó fiatalkori írásai révén tett szert nemzetközi hírnévre, s a Hunyadi-kutatásban is ezek a művek a fontosabbak; a két világháború közti második szakaszban viszont a fokozott hazafias hangvétel és szemlélet sokat csökkentett műveinek tudományos értékén.

Korai művei révén Iorga a román történetírás azon nagy alakjai közé került, akik nemcsak országos, hanem nemzetközi szinten is hozzájárultak Európa történetének a kutatásához. Alapjában véve a Gabriel Monod által képviselt francia pozitivista történetszemléletet képviselője volt, azonban az eseménytörténeten túlmenően mindig is foglalkoztatták elméleti kérdések, egy-egy történelmi jelenséget érzékletesen, a lényeget megragadva volt képes előadni. Ezt a szemléletet kiválóan tükrözi az egyes európai államok és népek múltját feldolgozó, Lamprecht által szerkesztett sorozatba írt kötete a románok történetéről, ahol megkísérelte bemutatni „a román nemzet fejlődését nem kimagasló személyiségein keresztül, hanem a nemzetet mint élő szervet megvizsgálni, és belső alakulását nyomon követni."[44]

Pályafutása kezdetén elsősorban a középkori egyetemes történelemmel kapcsolatos kérdések foglalkoztatták, párizsi és lipcsei doktori disszertációja is ezt tükrözi. Különösképpen az egyes civilizációk vagy birodalmak közötti kapcsolatrendszer érdekelte, miként a román nép történetét is a környező népekkel való összefüggésben tanulmányozta. Így kutatta a kereszteshadjárat-jelenséget mint két kultúra — a keresztény és a muszlim — kölcsönhatását. A kronológiai keret, amelyben ezt vizsgálta, ugyancsak azt bizonyítja, hogy Iorgát a jelenség egésze

[43] *Ioan Lupaş*: Voevodul transilvan Ioan Huniade — „Fortissimus athleta Christi". In: *Ioan Lupaş*: Studii, conferinţe şi comunicări istorice II. Cluj 1940. 79–102.

[44] *Nicolae Iorga*: Histoire des Roumains et de leur civilisation. Paris 1920.

érdekelte, ugyanis nagy hangsúlyt fektetett a késői keresztes hadjáratokra is.[45] Párizsi doktori tézisében is a késői keresztes hadjáratok kulcsfontosságú figurájával, Philippe de Mézières-el foglalkozott, és ugyanebbe az összefüggésbe illesztette be később Hunyadi alakját.[46] Jean Delaville 1885-ban publikált gondolatát szőtte tovább, miszerint a 14–15. században az oszmánok ellen viselt hadjáratok a szeldzsukok elleni korábbi, klasszikusnak tekintett keresztes hadjáratok folytatásai.[47] A keresztes hadjáratok kronológiai határát ezáltal kitolta egészen a 17. századig. Másik fontos megállapítása, hogy, szemben a klasszikus keresztes hadjáratok offenzív jellegével, a későiek a védelmi stratégia részei voltak, még Hunyadi balkáni hadjáratai is, amelyeket „a legjobb védekezés a támadás" elve alapján kezdeményezett a törökverő hős. Iorga ezen elméleti megállapításai is jól tükrözik, hogy nem csupán az eseménytörténetre koncentrált, hanem jelenségeket is igyekezett meghatározni. A késői keresztes hadjáratokkal kapcsolatos kutatása különben igen jó, részben publikálatlan anyaggyűjtésre épült, amely — habár kissé hevenyészett stílusban közölte — máig megkerülhetetlen része a kutatásnak.[48] A késői keresztes hadjáratok kutatása terén Iorga jelentős hatással volt nem csak a román, de a nemzetközi történetírásra is.[49] Román részről különösen Francis Pall folytatta Iorga ez irányú munkásságát, igaz, ő már a tudományos követelmények jóval magasabb szintjét elérve dolgozott.

Egy másik Hunyadi János alakja körvonalazódik Iorgának az első világháború után megjelent műveiben. Az új román állam létrejötte után a szerző nagyobb hangsúlyt fektetett a csatolt tartományokban élő románok történetének megírására, mindezt fokozott hazafias szemléletben és hangnemben valósítva meg. Ezek közül szorosabban erdélyi vonatkozású az erdélyi és magyarországi románok történetéről írott műve.[50] Ebben alig néhány bekezdés erejéig szentelt teret Hunyadinak, ezzel szemben Petru Rareş és Mihai Viteazul külön-külön fejezetet kapott. Hunyadi pályafutását néhány, a Hurmuzaki-gyűjteményben szereplő oklevél alapján írta meg, mellőzve minden addig róla írt művet. Igaz, román nyelvűt nem is nagyon idézhetett volna. Alapjában véve Hunyadi alig észrevehető a könyvben, alakja az országos nemességbe emelkedett többi erdélyi román származású család mellett szerepel. Hunyadi tehát a román eredetű erdélyiek egyikeként kerül elő, és csak később fogalmazódott meg a román történetírásban Hunyadinak az a szerepe, hogy az ő védőszárnya alatt emancipálódott az erdélyi románság bizonyos rétege. Mindössze egy mondat erejéig tulajdonított neki különös

[45] *Florentina Căzan*: Nicolae Iorga, istoric al cruciadelor târzii. Analele Universităţii Bucureşti 22. (1973) 107–115.

[46] *Nicolae Iorga*: Philippe de Mézières (1327–1405) et la croisade au XIVe siècle. Paris 1896.

[47] *Jean Delaville*: La France en Orient au XIVe siècle I–II. Paris 1885.

[48] *Nicolae Iorga*: Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle. Bucureşti 1915.

[49] Iorga kutatásaira épül a késői kereszteshadjáratok első monográfusa, A. S. Atiya munkája (The Crusade in the Later Middle Ages, London 1938.), de hatását érezteti a legújabb művekben is, l. pl. *Norman Housley*: The Later Crusades 1274–1580. Oxford 1992. A román történetírásban külön tanulmányt szentelt e témának: *T. G. Bulat*: Contribuţia românească la opera de cruciat a lui Ioan Hunyadi. Revista Istorică 12. (1926) 57–68.

[50] *Nicolae Iorga*: Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria. Bucureşti 1915. Ugyanez franciául: Histoire des roumains de Transylvanie et Hongrie I–II. Bucarest 1940.

történelmi szerepet a románok történetében: „az, amit mi itt fejedelmeink által nem tudtunk megvalósítani, mivel a moldvai fejedelemnek nem volt megfelelő hatalma Havasalföldön, a havasalföldi fejedelemet pedig megakadályozták átmenni Moldvába, és sem az egyiknek, sem a másiknak nem volt szava Erdélyben, ezt a nagy szerepet az egyetemes történelemben, rajta keresztül tudtuk játszani." Hunyadi lassan a három vajdaság román lakosságának egyfajta vezérévé alakult át a román történetírásban.

A románok történetéről valamivel egységesebb koncepciót tükröz az 1930-as évek végén írt átfogó történeti műve. Xenopolnál sikeresebben integrálta az erdélyi románok történetét az általános román történelembe, hűen tanúskodva a román történetírás fontosabb tendenciáiról. Hunyadinak ezúttal szuggesztív címmel külön fejezetet szentelt: *János, a román vérű keresztes, Hunyadi Vajk fia*. A fejezet igen csak esetlegesre sikeredett: a hős életére vonatkozó adatokat a fentebb említett stílusban, mindössze a Hurmuzaki-gyűjtemény néhány oklevele alapján állította össze, hadjáratait viszont aránytalanul részletesen tárgyalta a késői keresztes hadjáratokkal összefüggésben. A két világháború közti írásai szemmel láthatóan leginkább fiatalkori kutatásaira épültek. Hunyadi életútjának többnyire a románok történetével kapcsolatos vonatkozásait emelte ki. Ez az egyoldalú megközelítésmód különben igen elterjedt volt a román történetírásban. Mindezek ellenére Iorga kétségtelen érdeme, hogy Hunyadit a késői keresztes hadjáratok összefüggésébe helyezte és megszabva így helyét az egyetemes történelemben. Ezzel kapcsolatban az oszmán birodalomról írt művében olyan fejezetet írt, amely a nemzetközi történetírás részévé vált.[51]

Xenopol és Iorga szintézisei az ismertebbek, ám a legjobb, adataiban helyesebb, szemléletében realisztikusabb román történelmet talán Constantin C. Giurescu írta. Ezt tükrözi Hunyadi Moldvával és Havasalfölddel szembeni politikájáról írt megállapítása is: „Nem kell csodálkozni azon, hogy e kimagasló egyéniség hatással volt a Kárpátokon inneni országokra. Közel tizenöt éven keresztül mind Moldva, mind Havasalföld egyenes befolyása alatt állt. Vlad Dracul életével fizetett, hogy szembefordult vele. III. Dan és Vlad Ţepeş segítségével foglalták el trónjukat. II. Péter, Moldvában, sógora volt. Bogdan, Ştefan cel Mare és Alexandrel apja, »atyjuknak« tekintették."[52]

A magyar történetírás a két világháború között

Az első világháborút követően arányaiban ugyan kisebb lett, de minőségében jobb szintet ért el Magyarországon a Hunyadi-kutatás, mint korábban. Habár a 19. század végén kibontakozott vitát nem sikerült akkor lezárni, e későbbi évtizedek során kristályosodott ki az a nagyjából ma is érvényben levő álláspont, amit a legjobban Elekes Lajos fogalmazott meg 1940-ben. A korszak kutatásának talán legfontosabb eredményei Hunyadi János életének korai évtizedeivel kapcso-

[51] *Nicolae Iorga*: Geschichte des osmanischen Reiches I–II. Gotha 1908–1909.
[52] *Constantin C. Giurescu*: Istoria românilor II/1. Bucureşti 1937.

latosak. Ebben játszott fontos szerepet Oszvald Arisztid átfogó tanulmánya Hunyadi fiatal éveiről, illetve Bánfi Florio olaszországi forrásokat feltáró cikkei.

Oszvald Arisztid tanulmánya még az 1900 körüli vitákban gyökerezik.[53] A Hunyadi család eredetével és rokonságával kapcsolatban alapjában véve Karácsonyi és Varjú álláspontjára helyezkedett. A tanulmány igazi érdeme azonban, mint a címe is mutatja, Hunyadinak fiatalkori, idegen udvaroknál tett szolgálataira vonatkozik. Hunyadi pályafutásának ez a meglehetősen homályos fejezete is számos tévhittel gazdagodott a 19. századi kutatás során, amelyeket Oszvald helyesen és sikeresen korrigált. Így például elvetette azt a vélekedést, miszerint Hunyadi Demeter zágrábi püspöknél, vagy a Cilleieknél szolgált volna. Figyelemre méltó azon megállapítása is, miszerint — a közhiedelemmel ellentétben — Hunyadi pályafutása nem hirtelen ívelt felfelé, hanem karrierje csúcsaira hosszasan küzdötte fel magát: „ő 41 éves koráig abban az időben nem tett semmi mást, mint a legegyszerűbb, az események iránt a legközömbösebb köznemes."

Hunyadi fiatal éveinek hiányos fejezetét további fontos adatokkal egészítette ki Banfi Florio, aki elsősorban hősünk történetének olasz vonatkozású forrásaira hívta fel a figyelmet. Az Oszvaldnál felületesen ismertetett itáliai tartózkodást Banfi írta meg részletesen, s ő volt az, aki újabb bizonyítékokat tárt fel arra vonatkozóan, hogy Hunyadi Filippo Scolari udvarában szolgált.[54] Oszvald és Banfi kutatásait követően határozottabb körvonalakkal rajzolódott ki Hunyadi pályafutásának első szakasza, s a kép csupán Engel Pál kutatásainak köszönhetően egészült ki néhány újabb adattal.

A Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt *Magyar történet*ben Hunyadi alapvetően új megvilágításba került.[55] A 15. századi rendi mozgalmat Hóman összekapcsolta a nemzeti érdekek érvényesítésének kérdésével: Hunyadi felemelkedésében, s különösen kormányzóvá választásában, a nemzeti érdek érvényesítésével párosuló rendi mozgalom legfontosabb megnyilvánulását látta. „Emelkedésének fő oka mégis az volt, hogy az idegen uralmat megelégelő főurak és nemesek benne látták a szabadkirályválasztó elvben kicsúcsosodó nemzetpolitikai irányzat vezérharcosát. Ez szerzett Hunyadinak oly tekintélyt és népszerűséget, aminő eleddig csak királyi vérnek jutott ez országban osztályrészül."

Természetesen nem csak a román történetírást jellemezte a magyarellenesség, hanem ez fordítva is igaz volt. Hóman minden alkalmat megragadott, hogy Hunyadi hadjáratai kapcsán kidomborítsa Moldva és Havasalföld gyenge szerepléset, vagy éppen ellenséges magatartását, azokban az esetekben is, amelyekben ez nem bizonyítható. A mű e fejezetének ugyanakkor különleges jelentőség jut a Hunyadi-kutatásban. Itt jelent meg a Hunyadi-birtokok Gergely Endre alapos forrásgyűjtésére épülő táblázata, illetve az ennek alapján rajzolt térkép. Az itt közölt adatokat azóta is rendszeresen átveszi a Hunyadiról szóló művek többsége, sőt, a Hunyadi birtokait bemutató térképek is a Hóman által publikált térképre

[53] *Oszvald Arisztid*: Hunyadi ifjúsága. (Történeti Értekezések 10.) Bp. 1916.

[54] *Banfi Florio*: Filippo Scolari és Hunyadi János. Hadtörténelmi Közlemények 31. (1930) 125–133.; *Uő.*: Hunyadi János itáliai tartózkodása. Erdélyi Múzeum 39. (1934) 261–272.

[55] *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet II. Bp. 1936.

épülnek. Sajnos, Gergely Endre nem publikálta a táblázat alapjául szolgáló oklevelek jegyzékét, igaz, egy magyar történelmi szintézis talán nem is a legalkalmasabb fórum lett volna ehhez. Figyelembe véve ezt a tényt, valamint, hogy az azóta feltárt, Hunyadi birtokaira vonatkozó források száma elég magas, ma már feltétlenül szükséges e téma újabb feldolgozása, ami azonban egyelőre még várat magára. Kétségtelenül ez a Hunyadi-kutatás egyik leginkább elhanyagolt fejezete.

Elekes Lajos

Elekes Lajos munkássága fordulópontot jelentett a Hunyadi-kutatásban. Esetében jól megfigyelhető ugyanakkor az is, miként hatnak a különféle ideológiák és egyéb külső körülmények egy már kiforrott egyéniséggel rendelkező szakember szemléletére. Elekes sajátos pályafutása ugyanis két korszak egymással ellentétes ideológiáinak metszéspontjára esett: a második világháború végéig a polgári történetírás szellemében írta műveit, ezt követően viszont a történelmi materializmus ideológiája hatotta át írásait.

Az 1940-es években pályafutásának elején járó Elekes kiváló Hunyadi-szakemberként mutatkozott be, aki még a korszak vezető történészeit felsorakoztató Mátyás emlékkönyvben is helyet követelt magának. Nem is egy, hanem egyenesen két tanulmánnyal, amelyek közül az egyik különösen bonyolult problémában volt hivatott állást foglalni: *A Hunyadi-kérdés*ben.[56] Kiváló munka, amelyben a szerző határozottan foglalt állást egy végeláthatatlanul elburjánzott témával kapcsolatban. Erre az állásfoglalásra régóta szüksége volt a magyar történetírásnak, amely még akkoriban is romantikus történeteket dédelgetett Hunyadi eredetével és rokonságával kapcsolatban. A tanulmánynak különös hangsúlyt adott, hogy a Mátyás király születésének 500. évfordulóját ünneplő reprezentatív kiadványban jelent meg. Elekes kitűnően jellemezte e kérdésekkel kapcsolatos kutatások nehézségeit: „Az irodalom nem ad megnyugtató képet; a gyér és szűkszavú adatokból kínosan gondos érveléssel is csak kétségbeejtően keveset tud tárgyi bizonyossággal kihámozni, s e néhány biztos pont között csillogó, de ellenőrizhetetlen elmefuttatástól nehézkes, lélektelen szőrszálhasogatásig, minden olyan eljárásnak tág teret enged, amely megoldás címén valójában semmi kézzelfoghatót nem ad". Továbbá figyelemre méltó, hogy milyen kritikával illette a magyar történetírás állásfoglalását Hunyadi román eredetével kapcsolatban: „A legjózanabb, legszárazabb tudós is feltétlen szükségét érezte, hogy, ha történetesen oláh származásúnak minősítette Hunyadit, állásfoglalását mentse, magyarázgassa, s a közvélemény várható felzúdulását már jóelőre levezesse azzal, hogy akármilyen eredetű volt Hunyadi családja, ő maga teljességgel beolvadt és kétségtelenül magyar". Merész kiállás volt ez a 40-es évek elején, amikor a nacionalizmus és a különféle faji elméletek az országok politikai életét teljesen átszőtték.

A tanulmány két kérdéssel foglalkozik: Hunyadi származásával, illetve hovatartozásával. Elekes mesterien metszette le mindazon vadhajtásokat, amelyek-

[56] *Elekes Lajos*: A Hunyadi-kérdés. In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I. Bp. 1940. 13–69.

ből rengeteg nőtt Hunyadi származásával kapcsolatban, hogy végül egy időtálló, ma is érvényben levő következtetést vonjon le: „Hunyadi ősei e szerint havaselvi bojárok voltak; apja, Vajk 1395 táján költözött Magyarországra, Zsigmond király udvarába; itt házasodott és valószínüleg itt született első fia, János is; 1409-ben kapta első birtokát, a hunyadvári uradalmat, amelynek népe később, sokat foglalkozván urának, az országkormányzónak személyével, változatos de származásrendi szempontból hitelt nem érdemlő mondaelemekkel vette körül". Figyelembe véve, hogy mennyire különféle álláspontok éltek korábban a magyar történetírásban Hunyadi származásával kapcsolatban, meglepő, hogy Elekes tanulmánya után a magyar kutatás szinte egységesen kitartott e következtetések mellett: gyakorlatilag ma is Elekes megállapításai az irányadóak e kérdésben. A tanulmány második része vita a román történetírásnak a két világháború között fogant azon nézetével, miszerint Hunyadi nem csak származása révén volt román, hanem életműve is a románokat szolgálta. Iorga és Lupaş, mondhatni, román nemzeti tudattal ruházták fel Hunyadit. Elekes ezzel szemben számos érvet sorakoztatott fel Hunyadi magyarsága mellett, amiből egy tipikusan magyar-román vita kerekedett.

A magyar politikai és kulturális felsőbbrendűség szemszögéből vizsgálta Elekes a Mátyás emlékkönyvbe írt másik tanulmányában a magyar-román viszonyt a Hunyadiak korában.[57] A maga korában ez volt a legjobb összefoglaló, amely magyar nyelven a két román vajdaság középkori történetével foglalkozott. Az akkor ismert forrásanyagon túlmenően a román történetírás minden jelentősebb termékét ismerte és felhasználta, így ezek a magyar történetírás vérkeringésébe is bekerültek. A két román vajdaság roppant ingatag politikai viszonyairól alkotott képe részben mára már elavult, ugyanis azóta számos forrással és több értelmezési lehetőséggel gazdagodott a kutatás.

A második világháború után Elekes teljesen más ideológia jegyében folytatta történetírói tevékenységét. Molnár Erik mellett Elekes tekinthető a marxista-leninista szemléletű magyar középkortörténet megalapozójának: írásaiban ez az ideológia és kiváló szakmai tudása veszélyes fegyverré kovácsolódott össze. Az ő esetében nem holmi vulgármaterializmusról van szó, hanem tudományos igényű történelmi materializmusról. Munkásságában a marxista-leninista ideológia nem csak a kor politikai viszonyaihoz való alkalmazkodásból fakadó felszínes jelenség volt — amint az az akkori helyzet kényszere miatt sok jeles történész esetében előfordult — hanem annak szerves részét képezte. Azt, hogy Elekes szívvel-lélekkel marxistává vált, a legjobban az tükrözi, hogy saját 1944 előtti munkásságát is javarészt megtagadta. 1940-ben megjelent kiváló tanulmányáról 1952-ben a következőket írta: „Értékeléseit ma már tekintélyes részben hibásnak tartom. A hiba főforrása, hogy habár állást foglalt a nacionalista történetírás egyes túlzó megnyilvánulásai ellen, lényegében maga is annak szempontjai szerint készült és ez a kérdések helyes felvetését és megválaszolását akadályozta."[58] Tanulmányát tehát nem esetleges ténybeli tévedései miatt bírálta, hanem ideológiai

[57] *Elekes Lajos*: A magyar-román viszony a Hunyadiak korában. In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I. Bp. 1940. 171–228.

[58] *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bp. 1952. 73.

alapon vetette el. Elekes marxista-leninista szemléletét, habár ma már elavult, sőt egyenesen nevetségesnek tűnik, mégis érdemes komolyan megvizsgálni. Hogyan lehetséges, hogy egy viszonylag egyszerű, sok esetben naiv posztulátumokra épülő ideológia képes volt átformálni egy jól képzett, kiváló történész szemléletét?

Elekes Hunyadiról írt legfontosabb történeti műve 1952-ben jelent meg. Teleki József monográfiája után ez volt az első átfogó mű Hunyadi pályafutásáról, amely egyszerűségében is szuggesztív címet kapott: *Hunyadi*. A marxista történetírás két közkedvelt toposza, a népek összefogása és az alávetett társadalmi helyzetben lévő néprétegek feltörekvése alkotja a könyv gerincét. Hunyadi János pályafutásának tárgyalása mindkét szempontból hálás témának bizonyult, Elekes pedig minden lehetőséget megragadott, hogy e két vetület kidomborításával rajzolja meg Hunyadi korát.

Hunyadi háborúi megannyi alkalmat biztosítottak a szerző számára hangsúlyozni az alacsonyabb társadalmi rétegek szerepét a hadseregben. „A polgári történetírók e tekintetben feudális elődeiket követték s a jobbágykatonák szerepét igyekeztek elhallgatni, vagy jelentéktelennek feltüntetni." Kérdéses ugyan, hogy a „jobbágykatonák"-nak mekkora szerep jutott Hunyadi hadjárataiban, az viszont kétségtelenül a marxista történetírás javára írható, hogy a figyelmet erre a jelenségre is ráterelte. Az egzisztenciájukért és egyben országukért harcoló jobbágyokkal állítja szembe a társadalmi és politikai elit képviselőinek (király, pápa, bárók) a csak a saját hasznukat szem előtt tartó érdekpolitikáját. Elekes szerint alapjában véve Hunyadi is „híve maradt a kizsákmányolás feudális rendjének", azonban neki mégis sikerült „a kizsákmányolt osztály"-t a maga oldalára állítania. Úgy tűnik, Hunyadira még a feloldhatatlan osztályellentét tétele sem vonatkozott, amit a szerzőnek valahogyan meg is kellett magyaráznia. A magyarázat pedig egyszerű volt: a török fenyegetettség közepette, az osztályellentét háttérbe szorult. „Az ellentétes érdekű osztályok követeléseinek ez az egybeesése alapot szolgáltatott egy, az osztályok érdekközösségét hirdető, ellentéteiket elkendőző vagy háttérbe szorító ideológia kialakításához. Ennek bizonyos jelei megmutatkoznak Hunyadi kormányzói, Vitéz fogalmazta leveleiben is."

A marxista történetírás másik alapgondolata, a népek összefogása, úgyszintén végigvonul a monográfián. Az összefogás vizsgálata kétségtelenül egyike a leghálásabb témáknak, amivel Hunyadi hadjáratai kapcsán foglalkozni lehet, Elekes pedig ezt a lehetőséget is alaposan kiaknázta. A jelenség természetesen nem csak a magyar, hanem a román történetírásban is megfigyelhető, ahol hasonló szemléletről tanúskodik Camil Mureşan egyik tanulmánya.[59]

A szerző kiemelte az országgyűlések szerepét is ebben a korban. Az országgyűlés jelentőségének növekedésének hátterében rejlő fő tendenciát azonban nem a rendi erők előretörésében, hanem a Hunyadi által megvalósított központosításban látja. Hunyadit a központosított monarchia megmentőjeként ábrázolja. Ennek a korszaknak kétségtelenül a széthúzás-központosítás problematikája az egyik legfontosabb elemzésre méltó kérdése. A mérleg nyelve bizonyára a széthúzó erők

[59] *Elekes Lajos*: Hunyadi hadserege. (A történettudomány kérdései 9.) Bp. 1951.; *Camil Mureşan*: Rolul lui Ioan de Hunedoara în mobilizarea maselor populare împotriva expansiunii otomane. Studii 9. (1956) 55–72.

javára billent és ilyen háttér mellett minden történésznek kapóra jött a széthúzó erőkkel szembenálló, egyfajta központi hatalom megteremtésére törekvő Hunyadi alakjának a kidomborítása. Elekes a Sztálin által felismert „nagy történelmi igazságok"-nak is teret engedett. Mintha sztálini ihletésre született volna meg például a törökök által kiprovokált központosítási tendencia tétele: „Ezekben az országokban (ti. Magyarországon, Ausztriában, Oroszországon) még nem volt kapitalista fejlődés ..., de a törökjárás, mongoljárás és más keleti népek betörései miatt a védelem érdekei elodázhatatlanul megkövetelték központosított államok kialakulását (Sztálin)". „A sztálini útmutatás nyomán világossá válnak a magyar állam fejlődésének Hunyadi-kori sajátosságai. A központosítás feladata napirendre került" állítja Elekes Hunyadi kormányzóvá választása kapcsán.

Mindezen vitatható ideológiai alapgondolatok mellett a monográfia tartalmi része alapos kutatásra épült, ami időtállóvá tette a munkát. Jó összefoglalót írt Hunyadi birtokairól, amiről addig mindössze a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet*ben jelent meg egy táblázat. A Hóman által közölt táblázaton túlmenően ugyanakkor Elekes felsorolta a vonatkozó források egy részét is, illetve meghatározta, melyek voltak Hunyadi pályafutása során a fontosabb birtokszerzési periódusok. Habár hiányos felsorolásról van szó, valamint egyes birtokszerzések politikai hátterének értelmezése sem pontos, mégis az első ilyen jellegű próbálkozással állunk szemben.

További érdeme a szerzőnek, hogy több esetben is figyelmet szentelt a különféle hatalomgyakorlási mechanizmusoknak: hogyan igazgatta Hunyadi a birtokait, hogyan gyakorolta a kormányzói hatalmat, milyen volt a kapcsolata az egyes bárói ligákkal, a városokkal, hogyan igyekezett rendbe hozni a kincstárat. Ilyen jellegű témákkal csak ritkán foglalkozott korábban a magyar történeti irodalom, egyedül talán a „ligák" különösképpen Hóman Bálint által kedvelt, de inkább vélt, mint valós társadalomtörténeti jelenségnek tekinthető kérdése kivétel ez alól.

Elekes könyve egy új Hunyadi-képet vázolt fel, amely a mű egészében tükröződik, s egyben talán a kötet legnagyobb hatást elérő eleme. A marginalizált, cserben hagyott Hunyadiról van szó, akit az arisztokrácia jelentős része csak pillanatnyi érdekből viselt el: „a török veszedelmet Hunyadi révén vissza kell szorítani, de úgy, hogy ő maga áldozatul essék". Ma már ez a megállapítás aligha tekinthető hitelesnek, hiszen tudjuk, Hunyadi maga sem válogatott az eszközökben, ha birtokszerzésről, jövedelmekről, vagy hatalomgyakorlásról volt szó.

Elekes könyvét, illetve Hunyadival kapcsolatos teljes munkásságát jelenleg is aktuálisnak lehet tekinteni, nem csak azért, mert azóta sem készült hasonló jellegű monográfia Hunyadiról, hanem azért is, mert kutatási eredményeinek nagy része továbbra is döntően befolyásolják mind a magyar, mind a román történetírást.

Hunyadi János a kolozsvári román történeti iskola szemléletében

A történelmi materializmusnak a magyar Elekes Lajos munkássága kapcsán már említett közkedvelt toposzai, a népek összefogása és az alacsonyabb társadalmi rétegek történeti szerepének tanulmányozása, fokozatosan a román tör-

ténetírásba is beépültek. Sőt, a román történészek számára ezek nagyon is kapóra jöttek, hiszen nem remélt távlatokat nyitottak a Hunyadival kapcsolatos tipikusan román eszmék alátámasztására.

Egyfelől a népek, különösen a balkáni népek összefogásának tanulmányozása lehetőséget teremtett arra, hogy kidomborítsák a Moldva és Havasalföld, illetve Erdély román lakossága közti kapcsolatokat. Ez egyben alkalmat adott a három vajdaság „összefonódás"-ának, éppen Hunyadi János által megvalósított „szoros együttműködés"-ének hangsúlyozására is. Így sikerült átmenteni Iorga és Lupaş Hunyadiját a román marxista történetírásba, ami egyre merészebb és merészebb elképzeléseket szült. Hunyadi sok esetben nem éppen barátságos moldvai, vagy havasalföldi akcióit többnyire vagy elhallgatták, vagy jelentőségüket igyekeztek kisebbíteni.

Másfelől a divatossá vált társadalomtörténeti kutatások során előtérbe került Hunyadi János korának erdélyi román társadalma, amelyet immár sokkal behatóbban, részletekbe menően kezdtek tanulmányozni. Mivel a 15. század folyamán a magyar királyság román társadalmának struktúrájában jelentős változásokra került sor, ez nem csak látványos kutatási témának bizonyult, hanem az erre vonatkozó számos írott forrás miatt hálás divattéma lett a román kutatásban. A gyér adatok alapján ismert moldvai és havasalföldi nemesi társadalommal szemben az erdélyi román társadalomról mindenesetre immár pontosabb képet alkothatunk.

1956-ban, Hunyadi János halálának 500. évfordulóján, addig soha nem látott ünnepségekre került sor Romániában. Fontos pillanata ez a Hunyadi-kutatásnak, annak ellenére, hogy néhány nagyobb tanulmányon túlmenően inkább csak népszerűsítő cikkek és könyvek láttak napvilágot, s Hunyadit sem a román, sem a magyar történetírás nem tisztelte meg új tudományos igényű monográfiával ez alkalommal. Ez nem is annyira a magyar történetírás feladata lett volna, hiszen Elekes könyve alig 1952-ben jelent meg, hanem inkább a románé, amelynek már több évtizedes adósága volt egy hasonló jellegű mű megjelentetése. 1957-ben az évforduló tiszteletére ugyan két könyv is megjelent Hunyadiról, azonban mindkettő népszerűsítő munka volt. Az első szerzői, I. Lespezeanu és L. Marcu kimondottan marxista szemléletben fogant művet produkáltak, a másik a kolozsvári történeti iskolához tartozó Camil Mureşan munkája volt.[60] Ez utóbbi műre, néhány igen figyelemre méltó vonása miatt, mindenképpen érdemes röviden kitérni. Egyik szembetűnő sajátossága, hogy teljesen hiányoznak belőle a marxista-leninista művekből vett idézetek, de még csak a sorok között sem találunk semmi olyan megjegyzést, amely a marxista ideológiára utalna. A könyv azt a benyomást kelti, mintha a román történetírásnak egy teljesen más korszakában született volna. Másik sajátossága a mérsékelt hangnem. Hunyadit nem csak a románok, hanem a magyarok, és általában a Magyar Királyság vezetőjeként ábrázolja a szerző. Még az egyes fejezetek előtt szokásosan álló marxista idézeteket is többnyire Arany János történelmi balladáiból vett részletek helyettesítették. Tar-

[60] *I. Lespezeanu – L. Marcu*: Ioan Corvin de Hunedoara. Bucureşti 1957.; *Camil Mureşan*: Ioan de Hunedoara şi vremea sa. Bucureşti 1957.

talmi szempontból Mureşan megkísérelte pótolni a román történetírásból addig hiányzó Hunyadi monográfiát, és a népszerűsítő könyvek lehetőségeihez mérten ez sikerült is.

Az évforduló alkalmával nemzetközi tudományos konferenciára is sor került a Román Akadémia szervezésében Bukarestben, és ugyancsak az évfordulóval állt kapcsolatban a vajdahunyadi vár 1953 óta húzódó restaurálásának elindítása is. A tervek szerint a helyreállításnak 1956-ra már be kellett volna fejeződnie, valójában azonban csupán néhány jelentéktelen javítás történt — az is egyedül a konferencia résztvevőinek vajdahunyadi látogatására való tekintettel — s a voltaképpeni munkának csak a konferencia után álltak neki.

A második világháborút követően továbbra is az erdélyi román történészek játszották a legnagyobb szerepet a Hunyadira vonatkozó kutatásokban. Az évforduló alkalmával írt cikkeket, tanulmányokat a kolozsvári Történeti Intézet folyóiratában jelentette meg David Prodan, Ştefan Pascu és Mihail P. Dan.[61] Itt született meg végső, mondhatni hivatalos alakja Hunyadi nevének: Iancu de Hunedoara.

Ştefan Pascu

Ştefan Pascu kétségtelenül a második világháború utáni időszak legbefolyásosabb középkorászainak egyike, aki Ioan Lupaş tanítványaként nagy részben átmentette mestere Erdély történetére vonatkozó téziseinek többségét az új korszak román történetírásába. 1957-ben publikált cikke bizonyos tekintetben program-cikknek is tekinthető, mivel a benne megfogalmazott, Hunyadira vonatkozó álláspontokat a román történetírás következetesen magáévá tette. Új kutatási területre hívta fel a román történetírás figyelmét, amely végül az egyik legnépszerűbb témának bizonyult: a középkori erdélyi román társadalom, különösen a román származású elit tanulmányozása. Nála még egyfajta nacionalista marxista szemlélet érvényesült, ugyanis az országos nemességbe olvadt román családoktól elfordulva, kimondottan a kenéz családokra terelte a figyelmet. Az előbbi csoportba tartozó románok — a magyar nemesekkel együtt — a szabad román közösségek felbomlását siettető birtokelkobzók Pascu felfogásában, és, habár nyíltan nem fogalmazta meg, érezhető, hogy bennük egyfajta nemzetárulókat lát. Ezt a szemléletet csak az utóbbi évtizedben kezdte meghaladni a román történetírás, első sorban Ioan Drăgan munkássága révén. Habár Hunyadi is sok esetben agresszív birtokgyarapítási eszközökhöz folyamodott, ettől a szerző teljes mértékben eltekintett, és inkább a birtokain élő román közösségeknek juttatott kiváltságok jelentőségét domborította ki. Ezáltal Hunyadinak egy új arca született meg a román történetírásban: az erdélyi románok emancipációját elősegítő Hunyadié. Míg Iorga még a többi román eredetű erdélyi nemes mellett sorolta fel, Pascunál új szerephez jutott: védőszárnyai alatt több tucat román család került magasabb társadalmi státuszba.

[61] *David Prodan*: 500 de ani de la moartea lui Iancu de Hunedoara; *Ştefan Pascu*: Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara; *Mihail Dan*: Armata şi arta militară a lui Iancu de Hunedoara (pe baza cronicilor contemporane). Studii şi cercetări de istorie. Cluj 8. (1957).

A kenéz-közösségek kultuszának megteremtése befolyással volt a Hunyadi család eredetével kapcsolatos álláspont kialakítására is. Lupaş annakidején Wertner Mór álláspontjára helyezkedett, és elfogadta, hogy havasalföldi eredetű családról van szó, amelyik a 14. század közepe táján telepedett át Erdélybe, Hunyad megyébe. Ezzel szemben Pascu a Hunyad megyei kenézi társadalomban vélte felfedezni a család eredetét, amit különben nagyjából Teleki László fogalmazott meg egy évszázaddal korábban. Habár mindkét elmélet a román eredet mellett foglal állást, az erdélyi román történetírás, titkolt lokálpatriotizmustól is vezérelve, a Hunyad megyei eredet mellett szállt síkra. Mivel pedig Hunyadi a román történetírás erdélyi „felségterületé"-hez tartozott, ezt tette magáévá a teljes román történetírás, és jelenleg is ez az álláspont számít uralkodónak. A Hunyad megyei eredet bebizonyítására viszont ritkán vállalkoztak román történészek. Először Pascu tett erre kísérletet szóban forgó tanulmányában, ahol egy több oldalasra sikeredett lábjegyzetben fejtette ki álláspontját. Véleménye szerint „a legtöbb és legobjektívebb szerző, Hunyadi kortársai közül, ennek erdélyi származását adatolják". Hogy kik voltak ezek a kortárs szerzők, az nem derül ki, mivel Pascu mindössze Aeneas Silvius Piccolominit említi meg, aki viszont nem nyilatkozott Hunyadi János családjának földrajzi eredetéről. Valójában a 16. századnál korábbi, a család Hunyad megyei gyökereiről tanúskodó forrásaink ma sincsenek. Pascu után újabban Adrian A. Rusu nyilatkozott ez ügyben, amint azt az alábbiakban látni fogjuk.

Az idézett tanulmányban alapozta meg Pascu — szintén egy terjedelmes lábjegyzetben — a román történetírásban bevetté vált Iancu de Hunedoara névalak használatát is. A 16. századnál nem korábbi forrásokkal spekuláló szerző a két János között testvériesen osztotta fel a keresztneveket: az idősebbik volt Jankó, míg a fiatalabbik János.

Camil Mureşan

Az 1956. évi Hunyadi évforduló után bő egy évtizeddel született meg végül a román történetírás első tudományos igényű monográfiája Hunyadi Jánosról.[62] Szerzője Camil Mureşan, aki 1957-ben megjelent, s inkább népszerűsítő jellegű könyvéből kiindulva írta meg a kritikai apparátussal is ellátott új könyvét. Habár a román történetírás második kiadásként tartja számon, valójában mind szerkezeti, mind tartalmi szempontból alaposan átdolgozott és kibővített műről van szó, amelynek címe is más. A két könyv között különben egyéb eltérések is megfigyelhetők, amelyek jól tükrözik a Pascu befolyása alatt álló kolozsvári történeti iskola irányelveit. Az első kiadásban még Ioan de Hunedoaraként szereplő hősből Iancu de Hunedoara lett, aki immár elsősorban a románságnak volt egyfajta vezéregyénisége.

Mint említettem az 1968-as kiadás részben átszerkesztett struktúrával rendelkezik: új kutatástörténeti fejezettel gazdagodott, az 1443 és 1444 közti eseményeket több fejezetre osztotta, külön fejezetet szentelt a Hunyadi 1445. évi al-du-

[62] *Camil Mureşan*: Iancu de Hunedoara. Bucureşti 1968.

nai hadjáratának, amelyben Havasalföld is jobban adatolható szerepet játszott, külön fejezetben tárgyalta a Hunyadi János és a két román vajdaság közti kapcsolatokat. Ez utóbbi fejezet apropója Hunyadinak az 1448. évi hadjáratot előkészítendő moldvai és havasalföldi beavatkozása volt. A szerző ezzel kapcsolatban kissé merész következtetésekre vállalkozott, ugyanis szerinte „az Erdély, Havasalföld és Moldva között most létrejött kapcsolatok lehetővé teszik azt a következtetést, hogy Hunyadi a három ország egyfajta központosítására törekedett." Ez a mondat is jól tükrözi a román történetírásnak azon közkedvelt és sokat hangoztatott nézetét, miszerint Erdély egyfajta „országként" működött, a Magyar Királysághoz tartozását pedig ennek a ténynek a háttérbe szorításával próbálták palástolni. Gyakorlatilag a már Lupaş által megteremtett szemlélet érvényesüléséről, sőt, ennek kibővítéséről van szó. A könyv különben a legfrissebb román és magyar kutatásokat összegezte, és kétségtelenül Elekes monográfiájának hatása érezhető a legjobban.

Camil Mureşan volt a szerzője az időközben megjelent új román történelmi szintézis Hunyadira vonatkozó fejezetének is.[63] A román történetírásnak ez volt az első többszerzős összefoglaló műve, amelynek egyik feladata a Romániához tartozó különféle régiók történelmi szerepének a kiegyensúlyozása volt. Az 1960-as évek után Mureşan, úgy tűnik, felhagyott a Hunyadival kapcsolatos kutatásaival, ennek ellenére a köztudatban továbbra is megmaradt Hunyadi-szakértőnek. Ezzel magyarázható, hogy a 2001-ben megjelent új román történelmi szintézis idevonatkozó fejezetét szintén ő írta meg.[64] Ám, míg az 1968-ban megjelent könyve az akkori legújabb kutatások eredményeire épült, ez az összefoglalása inkább ósdinak minősíthető: hiányoznak ugyanis belőle az utóbbi két évtized kutatási eredményei, még a legjelentősebbek is.[65]

Francisc Pall

Francisc Pall minden idők talán legfontosabb Hunyadi-szakemberének tekinthető a román történetírásban. Mentes volt a marxista ideológiától és nem voltak előítéletei más népekkel, történetírásokkal szemben. Pall nem a kolozsvári történeti iskola hazafiasabb szemléletű irányzatát képviselő Lupaşnak, hanem az egyetemes történelem professzorának, Marinescunak volt a tanítványa. Mindig is kimondottan tudományos kérdések érdekelték, írásait tudományos, s nem politikai célok vezérelték. Marinescu hatására folytatta Iorga fiatalkori kutatásait a klasszikus és késői keresztes hadjáratokra vonatkozóan. Különösen ez utóbbi témával kapcsolatos munkássága tette őt ismertté a nemzetközi történetkutatásban is.

---

[63] Istoria României II. Szerk. Andrei Oţetea et al. Bucureşti 1962. 432–446.

[64] Istoria românilor IV. Szerk. Ştefan Ştefănescu, Camil Mureşanu, Tudor Teoteoi. Bucureşti 2001. 338–348.

[65] A szerző szintén 2001-ben jelentette meg angol nyelven 1968. évi monográfiáját, amelyet mindössze a bevezetőben egészített ki két bekezdéssel. Ebben az 1968–2001 közötti periódusból csak Engel Pál két cikkére, és Joseph Held könyvére utalt, anélkül, hogy a törzsszöveget a legcsekélyebb mértékben is átdolgozta volna, l. *Camil Mureşanu*: John Hunyadi. Defender of Christendom. Iaşi–Oxford–Portland 2001.

A késői keresztes hadjáratok kutatása révén terelődött a figyelme Hunyadi e témához szorosan kapcsolódó személyiségére, akiről számos cikket és tanulmányt írt. Elsősorban Hunyadi korának eseménytörténetét igyekezett tisztázni, nem másodkézből vett információk, hanem eredeti, sok esetben közöletlen írott források alapján. Különös tehetséggel érzett rá a Hunyadi-kutatás olyan gyengéire, mint például a törökkel vívott korai harcok helye és kronológiája. Sokkal realistább szemlélettel tanulmányozta Hunyadi Moldvával és Havasalfölddel szembeni politikáját, illetve az 1444. évi magyar-török béke már akkor nagy kutatási hagyományokra visszatekintő ügyét. Ezen kérdések jelentőségét mi sem bizonyítja meggyőzőbben, mint az, hogy évtizedek múltán a magyar történetírás, különösen Engel Pál, szintén igyekezett megválaszolni azokat.

Pall munkássága révén érte el a román történetírás azt a szintet, amely komolyságával a Hunyadira vonatkozó magyar kutatások eredményeivel vetekedett. Sajnos Pall nem teremtett iskolát, alakja elszigetelt jelenség maradt a román történetírásban. Részletkutatásai nem eredményeztek semmilyen nagyobb monográfiát Hunyadiról, ami kétségtelenül nagy veszteség a Hunyadi-kutatás számára. Munkássága részben ma is aktuális, éppen ezért hasznos volt, hogy többnyire idegen nyelven megjelent, de nehezen hozzáférhető cikkeit, tanulmányait egy kötetbe összegyűjtve újból kiadták.[66]

Mihail P. Dan

A Francisc Pall generációjához tartozó Mihail P. Dan szintén egyike volt a román középkorkutatás legjobb szakembereinek. Pall munkásságával ellentétben viszont Dan kutatásainak végeredménye nem csak tanulmányok halmaza, hanem egy összefoglaló munka is volt.[67] Műve kétségtelenül az egyik legjobban megírt könyv, amit Hunyadi Jánosról a román történetírás fel tud mutatni, még akkor is, ha a népszerűsítő munkákkal és a szakkönyvekkel szemben támasztott elvárásoknak egyszerre igyekszik megfelelni. A mű elsősorban nem a szerző eredeti kutatásaira épül, viszont a Hunyadi János hadjárataira vonatkozó addigi eredményeikből egységes koncepciójú, jól átgondolt összefoglalót ad. Mint több szláv nyelv jó ismerője, a szerző felhívta a román történetírás figyelmét a korszakkal kapcsolatos legfrissebb bolgár és szerb, illetve a huszita vonatkozású cseh kutatás eredményeire is. A könyv nem átfogó Hunyadi-monográfia, hanem kimondottan a hadjáratokkal, illetve a hadszervezettel és a hadművészettel foglalkozik. Természetesen ettől függetlenül kitért a család eredetére és Hunyadi pályafutásának korai szakaszára is. Ebben a könyvben is visszatérő motívum a parasztok, jobbágyok katonai szerepe, illetve a balkáni népek összefogása. Hunyadi hadjáratain túlmenően, részletesen foglalkozik a hadszervezettel és a hadművészettel, hangsúlyozva Hunyadi hadseregének részben újszerű jellegét: a nagyfokú mobilitást biztosító tagoltabb hadszervezetet, a zsoldos katonák egyre növekvő jelentőségét, a huszita hadszervezet hatását, különösen a szekértáborok szerepét, a Hunyadi

[66] *Francisc Pall*: Românii şi cruciada târzie. A kötetet gondozta Ionuţ Costea. Cluj-Napoca 2003.

[67] *Mihail P. Dan*: Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara. Bucureşti 1974.

és katonái közötti szoros kapcsolatot. Olyan jelenségekre utalt tehát, amelyekre a magyar történetírás, különösen Elekes, már felhívta a figyelmet.[68]

Az 1945 utáni román történetírásra továbbra is oly jellemző hazafias hangnem és szemlélet azonban erre a könyvre is rányomta bélyegét. Olvasójában azt a benyomást kelti, mintha Hunyadi kizárólag egyfajta román hadsereg vezetője lett volna. „Ugyanakkor kifejlesztette és gazdagította saját korának hadművészeti elveit, ezáltal a román hadművészetet új magaslatokra emelve" — állítja Hunyadiról a szerző. Jellemző a Hunyadi hadseregében szerephez jutó népek felsorolása is: „Hadseregének zászlaja alatt a románok mellett, bolgárok, szerbek, albánok, lengyelek, magyarok, németek, sőt franciaországi, itáliai és svájci katonák is harcoltak". Mivel ebben a felsorolásban a hadsereg összetételének arányain kívül más logikát felfedezni nem lehet, úgy tűnik, Hunyadi hadseregében nem csak a románok, de még a bolgárok, szerbek, albánok és lengyelek is nagyobb szerepet játszottak a magyaroknál.

Az újabb magyar történetírás Hunyadiról

Az 1970-es évek magyar középkorkutatásának egyik legnagyobb hatású egyénisége kétségtelenül Fügedi Erik volt. Munkássága révén nem csak új módszerek, hanem a történelem új — javarészt a francia Annales iskolájának hatása alatt álló — megközelítésmódja tört magának utat a magyar történetírásban. Az új korszak műveinek egyik jellemző vonása a történelem könnyed, elegáns stílusban való tálalása, amely mögött azonban roppant alapos, sok esetben kimerítő jellegű kutatás húzódik. Ezáltal harmonikus egyensúly jött létre egyfelől a tudományos, másfelől a népszerűsítő művekre jellemző sajátos vonások között, amelyek mind a szakemberek, mind a széles közönség számára vonzóvá tették a történettudományi munkákat. A történelem ilyen tárgyalása nagyon hasznosnak bizonyult, ugyanis a tudományos szempontból is kiemelkedő jelentőségű írások szélesebb körökben is élvezhetővé váltak. A módszer egyik legkorábbi — s mindjárt mesterműnek mondható — eredménye Fügedi Eriknek a 15. századi nemesi társadalomról írt munkája.[69]

Szintén Fügedi nevéhez kapcsolódik a statisztikai kutatások módszertanának bevezetése a magyar középkorkutatásba. Ez lehetővé tette a középkori magyar társadalom részletekbe menő feltérképezését, aminek munkálatai jelenleg is folynak. Fügedi mind módszertani, mind tematikai szempontból jelentős örökséget hagyott a magyar medievisztikára, mely elsősorban Engel Pálban talált folytatóra.

A hetvenes évek történetírásának új szellemében Hunyadiról is jelentek meg újabb monográfiák. Teke Zsuzsa könyve részben Elekes művének újabb adaptációja, Elekes könyvével szemben viszont a marxista ideológiától mentes felfogásban íródott. Ahogy a szerző ki is jelenti: a könyv „azt tűzte ki célul, hogy az utóbbi évtizedek eredményeit egymás mellé sorakoztatva Hunyadiról és korá-

[68] *Elekes L.*: Hunyadi hadserege i. m.

[69] *Fügedi Erik*: Uram, királyom ... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Bp. 1974.

ról a lehetőségekhez képest hiteles képet adjon".[70] Nem sokkal ezt követően jelent meg Barta Gábor könyve a bravúros 1456. évi nándorfehérvári győzelemről.[71] Mindkét mű a történelmet népszerűsítő könyvek sorába tartozik, amelyek az utóbbi évtizedek fontos kutatásait összegezték és tették ismerté a szakmai körökön túl is.

Engel Pál

Az 1980-as évektől kezdődően a Hunyadi-kutatás legszorgalmasabb előmozdítója Engel Pál volt, aki, habár nem írt monográfiát Hunyadiról, munkássága jelentőségét tekintve joggal állítható a nagy monográfusok, Teleki József és Elekes Lajos mellé. A kimondottan Hunyadival foglalkozó munkái többnyire még az 1980-as évek elején születtek, amikor Magyarország történeti kronológiájának összeállítása közben számos megoldatlan problémára figyelt fel.[72] Az 1444. évi török béke által felvetett kérdésekre egy átfogó tanulmányban igyekezett válaszolni, amelyben kimutatta, hogy azt valójában Váradon kötötték meg augusztus derekán, Szegeden mindössze a tárgyalások folytak. Minden idők egyik legnagyobb — a békekötéssel kapcsolatban létrejött — magyarországi birtoktranzakciójáról tett megfigyelései, szintén jelentős adaléknak tekinthetők Hunyadi János pályafutásának jobb megértéséhez.[73] Figyelemre méltó adatokkal szolgált Hunyadi fiatal éveire vonatkozóan is. Egy módszertanilag is érdekes tanulmányban, közvetlen adatok hiányában igyekezett felhívni a figyelmet a Tallóciak szerepére Hunyadi pályafutásában, egy másik írásában pedig a bátaszéki győzelem jelentőségét emelte ki hősünk karrierjének alakulásában.[74]

Engel Pál nevéhez kapcsolódik a Hunyadi János itineráriumára vonatkozó kutatások kezdeményezése is. Egyfajta kísérlet volt ez az 1970–1980-as években elhanyagolt „eseménytörténet" feltámasztására. „Nálunk a történelemnek az a kronológiai váza, amely önmagában esetleg érdektelen, de mégis nélkülözhetetlen kellék a múlt megértéséhez, s amelyet Le Goff »a történelem gerincének« nevezett, még korántsem készült el. Ahhoz, hogy fölöslegesnek tarthassuk, előbb meg kellene alkotnunk" – írta Engel.[75] Hunyadi esetében a kormányzóság (1446–1452) periódusára vonatkozó itineráriumot állította össze, amit bőséges módszertani bevezetővel látott el. Cikke a román történetírásban is visszhangra talált. Adrian

---

[70] *Teke Zsuzsa*: Hunyadi János és kora. Bp. 1980.

[71] *Barta Gábor*: Nándorfehérvár 1456. Bp. 1985.

[72] Tanulmányaiból, cikkeiből újabban válogatás jelent meg, l. *Engel Pál*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003.

[73] *Engel Pál*: A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 77–96.; *Uő.*: János Hunyadi and the Peace "of Szeged" (1444). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 47. (1994) 241–257.

[74] *Engel Pál*: Hunyadi pályakezdése. In: Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség. Szerk. Marius Diaconescu. Szatmár 1997. 91–105.; *Uő.*: János Hunyadi. The decisive years of his career, 1440-1444. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Medieval and Early Modern Hungary. Szerk. János M. Bak, Béla K. Király. Brooklyn 1982. 103–123.

[75] *Engel Pál*: Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446–1452). Századok 118. (1984) 974–997.

A. Rusu hiányolva az 1446 előtti, illetve az 1452 utáni itineráriumot, vállalkozott a feladat megoldására, munkája bevezetőjében pedig a román történetírás figyelmét hívta fel az itinerárium-kutatás jelentőségére.[76] Így született meg a magyar és román történetírás együttes tevékenysége révén Hunyadi János pályafutása jelentős részének itinerárium (1441–1456), jól tükrözve a két történetírás által tanúsított érdeklődést Hunyadi iránt.

Engel közvetlenül Hunyadira vonatkozó írásain túlmenően az e korszakhoz kapcsolódó egyéb munkáival is hozzájárult hősünk pályafutásának jobb megértéséhez. Ilyen például a *nova donatio*ról írt tanulmánya, amely véglegesen megdöntött egy több mint egy évszázados elméletet a Hunyadi család eredetét illetően.[77] Az 1409. évi Zsigmond-féle birtokadományban a király *nova donatio* címén adományozta Hunyad birtokot Vajknak és családjának, amit számos történész úgy értelmezett, hogy a család már korábban birtokolta a vajdahunyadi várat, vagyis már 1409 előtt Hunyad megyében éltek. A *nova donatio* mibenléte emiatt rendszeres vitatéma volt a Hunyadi-kutatásban, és habár Forster Gyula helyesen értelmezte, az értelmezés helyességét nem tudta kielégítően alátámasztani. Engel Pál tanulmánya végül minden kétséget eloszlatóan bebizonyította, hogy a *nova donatio* Nagy Lajos birtokadomány-reformja következtében vált használatossá, és nem egy már korábban birtokolt uradalom újraadományozására utalt. További nagy szolgálatot tett a Hunyadi-kutatásnak, hogy Magyarország középkori archontológiáját nem csak Zsigmond király haláláig vezette, hanem belefoglalta Hunyadi János korát is.[78] Ezáltal egy roppant fontos munkaeszközzel gazdagodott a Zsigmond és Mátyás király közötti, átmenetinek tekintett korszak kutatása. E mű lehetőséget teremtett a Hunyadi János körül egyre terebélyesedő familiárisi hálózat tanulmányozására is, ami egyébként még feldolgozásra vár. Szintén jelentősek a Hunyadi pályafutásában is oly nagy szerepet játszó várak és uradalmak kapcsolatrendszerével foglalkozó kutatásai, valamint Mályusz korábbi kutatásainak folytatásaként a köznemesek, a familiárisok szerepének elemzése a 15. században.[79] Mindezen aprólékos és mélyreható, elsősorban társadalomtörténeti elemzések teljesen megújították Hunyadi János korának és politikai szerepének a megítélését, a hősünkre vonatkozó kutatások előtt új távlatokat nyitva meg. Ez az új Hunyadi-kép a középkori magyar történelemről írt összefoglaló művében rajzolódott ki a legjobban. Elekes Hunyadijával szemben itt a magát a társadalmi ranglétra minden szintjén átküzdő hadvezér alakja tűnik fel, aki 1453 után „leplezetlen hatalmi törekvéseivel olyan útra lépett, amelyen már barátai sem voltak hajlandók valamennyien követni".[80] Míg Elekes a bárók által cserbenhagyott nemzeti hőst látta Hunyadiban, Engelnél a kiváló tehetséggel megáldott, ugyanakkor

[76] *Adrian Andrei Rusu*: Întregiri şi interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara. Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol" 27. (1990) 171–185.

[77] *Engel Pál*: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. Történelmi Szemle 39. (1997) 111–118.

[78] *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. Bp. 1996.

[79] *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 4. (1968) 337–357.; 5. (1970) 291–313.; *Uő.*: Vár és hatalom. Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. Világosság 25. (1984) 288–295., 367–375.

[80] *Engel Pál*: Szent István birodalma. Bp. 2001.

azonban „ambíciózus és ravasz" Hunyadi alakja körvonalazódik, aki nem csak az ország, hanem saját érdekeiért is makacsul küzdött. Ezzel Engel éppen a bárók Hunyadival szembeni magatartását tette érthetővé.

Engel munkássága mellett a magyar történetírás Hunyadira vonatkozó más művei szintén arról tanúskodnak, hogy a már „elcsépelt"-nek tekintett témák vizsgálata is szolgálhat figyelemre méltó új eredményekkel. Jó példa erre Kulcsár Péter Hunyadi János származásával kapcsolatos tanulmánya, melyben a család kevei kötődéseit igyekezett kimutatni, vagy éppen Pálosfalvi Tamásnak a szintén sokat tárgyalt 1442. évi török hadjáratról írt cikke, amelyben a szerző kimutatta az ún. Gyulafehérvár melletti, Hunyadi által elszenvedett vereség tarthatatlanságát.[81]

A kolozsvári történeti iskola „fiatal" nemzedéke

1989-ben a kolozsvári történeti iskola három fiatal szakemberből álló csoportja forráskiadványt tett közzé a 15. századi Hátszeg vidékére vonatkozóan.[82] Elsősorban a még Pascu által kezdeményezett erdélyi román társadalomtörténeti kutatások folytatásáról volt szó, amit azonban igyekeztek a tudományosság szigorú elveinek szem előtt tartásával véghez vinni. A fiatalos lendületről tanúskodó kezdeményezés még az 1980-as évek elején érlelődött, és amikor a munka megjelent, már mindhárom szerző a középkorkutatás komoly szakemberének számított. Nem meglepő, hogy az 1989 végén Romániában bekövetkezett politikai átrendeződést követően ezen újabb generáció képviselői kerültek az erdélyi román középkorkutatás élvonalába. Az új politikai környezetben végül is nem alakult ki egységes ideológiai képe munkásságuknak, amelyre a pozitivizmus és hazafias szemlélet, illetve az Annales-iskola és a magyar történetírás által teremtett kihívásokra való reagálás egyaránt, ámbár különböző mértékben jellemző.

Ioan Drăgan elsősorban a 15. századi erdélyi román társadalomra vonatkozó kutatásait folytatta: ezek eredménye egy frissen megjelent könyv lett.[83] A mű sajnálatos módon a Lupaş és Pascu által teremtett hazafias szemlélet jegyében született, azt mentette át az új évezredbe. Eszerint a Magyar Királyság mint „elnyomó állam" van ábrázolva, amelyben a románok „meghódítottak és alávetettek" voltak, a román nemesség pedig marginalizált. Erdélyt az *„unio trium nationum* által teremtett politikai rendszer" uralta (ez egyébként jelenleg is a román történetírásnak egyik alaptétele). Magyarország és Erdély „két különálló politikai entitás" volt, a könyvben ezért következetesen külön-külön fejezetben szerepelnek. A szerző véleménye szerint a különállás egyben a románság megosztottságát is jelentette, így a magyarországi és erdélyi románok képtelenek voltak „egységesen fellépni". A 19. századra jellemző nemzeti kérdés visszavetítése a 15. századba jól tanúskodik a román középkorkutatás gyengéiről. A középkorban

---

[81] *Kulcsár Péter*: A Corvinus-legenda. In: Mátyás király 1458–1490. Szerk. Barta Gábor. Bp. 1990. 17–40.; *Pálosfalvi Tamás*: Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes hadjárataihoz. Történelmi Szemle 43. (2001) 43–54.

[82] Izvoare privind evul mediu românesc. Ţara Haţegului în secolul al XV-lea (1402–1473). Szerk. Adrian A. Rusu, Ioan Drăgan, Ion Aurel Pop. Cluj Napoca 1989.

[83] *Ioan Drăgan*: Nobilimea românească din Transilvania 1440–1514. Bucureşti 2000.

még az erdélyi románok sem voltak soha egységesek, sem politikai, sem társadalmi vonatkozásban. Valójában szorosabb kapcsolatok alakultak ki a Hunyad megyei és a 18. században Bánságnak nevezett területen élő románok között, mint például a Hunyad megyei és a Fogaras-vidéki románok között. A román történetírás ma is inkább etnikai okokra vezeti vissza azt a jelenséget, hogy Erdélyben a románok nem alakíthattak ki az országos nemességgel egyező saját elitet. Egyfajta magyar-román konfliktust látnak ebben, ahelyett, hogy a jelenség más tényezőkre, például az egyházi különbségekre visszavezethető okait keresnék. Az etnikai előítéletek hiányát éppen Hunyadi János pályafutása bizonyítja a legmeggyőzőbben. Hunyadi román származása közismert volt — a korai forrásokban is következetesen Oláh Jánosnak nevezték —, mégis megválasztották Magyarország kormányzójának. Ha a kortársak némelyike idegenkedett Hunyaditól, abban nem hősünk etnikai hovatartozása, hanem alacsony sorból származása jutott szerephez.

A szerző elsősorban a román társadalomban a Hunyadiak idején végbement átalakulásokkal foglalkozik. Az 1440-es évek elejétől tanulmányozza behatóbban az erdélyi román társadalmat, ami egyértelműen utal Hunyadi jelentőségére ebben a folyamatban. Nem a kenézek társadalmi rétege felől közelíti meg a kérdést, ahogyan Pascu tette, hanem kimondottan az országos nemességbe emelkedett román eredetű családok vizsgálata alapján igyekszik kimutatni, hogy Hunyadi csak egyike volt ezeknek a családoknak. Így a Pascu által teremtett modellel szemben, aki Hunyadiban a román emancipáció vezéralakját látta, Drăgannál hősünk mindössze *primus inter pares*, ahogyan annakidején Iorga is vallotta.

A magyar történetírással ellentétben a román történetírás egyik közkedvelt 15. századi témája a firenzei zsinaton megvalósított egyházi unió hatása Magyarországon, illetve Moldvában és Havasalföldön. E témának mély gyökerei vannak a román kutatásban, ugyanis számos történész többnyire az uniós szellemmel magyarázta a 15. század eleje óta megfigyelhető és idővel egyre nagyobb számban előforuló román nemesítéseket Magyarországon. Hunyadiról írt könyvében Adrian A. Rusu foglalkozott a firenzei unió hatásával, amely úgy tűnik a Magyar Királyságot is érintette. Elképzelhető, hogy ez valóban felgyorsította az eredetileg ortodox román elit egy részének nemesítését, a jelenség méreteit illetően viszont nagyon nehéz biztosat mondani. Efféle nemesítésekre azonban már a zsinat előtt is sor került, azaz az unió által teremtett kedvező légkör csupán serkentőleg hathatott egy már létező jelenségre.

Rusu könyve[84] — amely újabban számos vitát váltott ki — a román történetírás utolsó nagyobb vállalkozása a Hunyadi-kutatás terén. A könyv műfajilag nehezen besorolható, az egymás mellé helyezett írások tanulmánygyűjtemény benyomását keltik, az egész könyv összhatása azonban az egységesebb monografikus művekre emlékeztet.

A szerző e munkájával egy modernebb szemléletű, a középkor valóságos viszonyait jobban szem előtt tartó új útra igyekezett téríteni a román középkorkutatást. Ilyen értelemben határozta meg a Magyar Királyság területén élő román közösséget is, amit immár nem etnikai, hanem vallási-jogi alapon tett meg: „... a

[84] *Adrian Andrei Rusu*: Ioan de Hunedoara şi românii de vremea lui. Cluj Napoca 1999.

regnum jelentette a *natio*t. Következésképpen minden erdélyi román e tartományon és az államon kívüliek számára »magyar« volt. Azokban a ritka esetekben, amikor külön entitásként szerepelnek az említett királyságban, akkor az *oláhok*at azért nevezik így, hogy hangsúlyozzák valamely sajátosságukat más közösségekkel avagy rendekkel szemben — például azt, hogy ortodoxok vagy azt, hogy a nemesitől eltérő típust képviselő birtokosok —, de sohasem [szerepelnek] mint kulturális-nyelvi csoport, még kevésbé mint politikai entitás".

Ilyen értelemben tárgyalta Hunyadi János származását is: „egy olyan középkori társadalomhoz tartozott, amelyben az etnikai eredet nem volt fontos." A szerző ezzel tulajdonképpen kompromisszumos megoldást választott, amikor arról ír: „sem a románok, sem a magyarok nem tévedtek, és soha nem is fognak tévedni, ha sajátjuknak tekintik" Hunyadit. Noha elképzelhetőnek tartja a Hunyadiak havasalföldi eredetét, illetve elismeri a Hunyad megyei eredet bizonyításának fogyatékosságait, Rusu mégis a román történetírás hagyományát folytatja, amikor újból kiáll a Hunyadiak és egyes Hunyad megyei román kenézi családok feltételezett rokonsága mellett. Egyelőre mindössze Hunyadi nagybátyjának, Radul/Lászlónak ottani kötődése bizonyított, az ő felesége, Anna (Ankó) ugyanis a Demsusi kenéz-családdal állt rokonságban. A Demsusiakkal való rokonság azonban Annára vonatkozik és nincs köze Hunyadi Jánoshoz, illetve felmenőihez. Ami a Csolnokosiakkal való rokonságot illeti, már Karácsonyi János bebizonyította, hogy az elképzelés hamis oklevelen alapszik.[85]

A több mint két évszázada előkerült Zsigmond-féle 1409. évi adománylevél értelmezése körül is csak újabban oszladozik a homály. Rusu már több rendben felhívta a figyelmet arra, hogy a közhiedelemmel ellentétben Hunyadvárhoz 1409-ben alig néhány faluból álló birtok tartozott, Engel Pál pedig azt mutatta ki, hogy a birtok kizárólag falvakból állt, s vár ekkor még nem is volt ott. A vajdahunyadi uradalomról írt cikkemben magam is kitértem e kérdésre. Véleményem szerint a család 1409-ben csakis azt kapta, ami az adománylevélben szerepel: *possessio Hwnyadwar*, vagy a káptalani oklevélben helyesebben *possessio Hwnyad*. Vagyis kimondottan Hunyad birtokot, minden egyéb falu nélkül. A Hunyad körüli falvak még jó néhány évig királyi tulajdonban maradtak.[86]

Rusu könyve egy sajátos fejezettel is kiegészült, amelyben a szerző Hunyadinak ún. „reneszánsz pályafutás"-áról értekezett. Ez a látványosan felfele ívelő karrier-típus azonban nem volt egyedülálló jelenség Magyarország addigi történetében, és ha egyáltalán beszélhetünk ilyen modellről, előbb pontosan meg kellene határozni annak jellemzőit, s azt követően alkalmazni Hunyadi karrierjére.

A könyv eddig sajnos nem fejtett ki olyan hatást, mely pedig joggal elvárható lenne, inkább csak felszínes vitákat váltott ki. A Rusu által kezdeményezett változásra a román történetírásban egyelőre, úgy tűnik, nincs kilátás. A dévai múzeum évkönyvében a Hunyadiakról rendszeresen megjelenő cikkek színvonala egyre alacsonyabb, s ez a sajnálatos jelenség átterjedt a Román Akadémia bukaresti Történeti Intézetének folyóiratára is. Ennek legújabb számában Tudor-

[85] *Karácsonyi J.*: Adalék Hunyady János származásához i. m.

[86] *Radu Lupescu*: Domeniul cetăţii Hunedoara în timpul Hunedorenilor. Mediaevalia Transilvanica 5–6. (2001–2002) 7–34.

Radu Tiron az erdélyi címerben található sasról igyekezett kimutatni, hogy az a Hunyadiak szerény hollójának magasztosabb változata, de hogy a Hunyadiak 15. századi címeréből hogyan került át a csak a 16. század végén állandósuló fejedelmi címerbe, azt talán sosem fogjuk megtudni.[87] A Rusu által megfogalmazott intés tehát aktuálisabb, mint valaha, s akár az egész román történetírás megfogadhatja: „... a 20. század végén az erdélyi román középkorkutatásnak meg kell válnia minden olyan tehertől, amely állandóan visszahúzta, és gyakorlatilag a vidéki román történeti műhelyek rangsorának végére tessékelte".[88]

[87] *Tudor-Radu Tiron*: O veche stemă a Transilvaniei şi legăturile acesteia cu heraldica familiei de Hunedoara. Studii şi Materiale de Istorie Medie 21. (2003) 223–256.

[88] *Rusu, A. A.*: Ioan de Hunedoara i. m. 10–11.

E. Kovács Péter:

A LEGGAZDAGABB MAGYAROK 1472-BEN

Egy követjelentés és a valóság

Későközépkori történelmünk fontos forrásai közé tartoznak azok a jelentések, amelyeket a Magyarországra delegált követek küldtek országaikba. Ismereteim szerint a Mátyás-korban a legszorgalmasabbnak az itáliaiak bizonyultak, akik levelek százait küldték haza, amelyek, a kutatók szerencséjére, nagy részt megmaradtak. Elég csak Marino Sanuto krónikájának Magyarországra vonatkozó bejegyzéseire utalnom,[1] de a kiadott velencei és a pápai követjelentések mellett,[2] számos, eddig kiadatlan beszámolót ismerünk és használunk. Mátyás szerteágazó diplomáciai kapcsolatainak köszönhetően Milánóból, Modenából, Nápolyból és a pápai kúriából érkeztek Magyarországra diplomaták, akik benyomásaikat folyamatosan írásba foglalták.[3] A jelentések történeti értéke erős kritikával állapítható meg, hiszen csak elvétve tudjuk más forrásokkal szembesíteni a követek beszámolóit. Bármily nehéz ellenőrizni állításaikat és információik megszerzésének körülményeit (kivel találkoztak az udvarban, mi hangzott el egy kihallgatáson stb.), hiba lenne teljes mértékben elvetni a követek beszámolóiban olvasottakat, hiszen sok esetben csak ezekre hagyatkozhatunk: olyan eseményekről írnak, amelyekről nem rendelkezünk más forrásokkal. Egyéb dokumentumok hiánya miatt előszeretettel idézzük beszámolóikat, még akkor is, ha sejtjük, hogy — helyzetüknél fogva — nem mindenben lehettek objektívek. Egy-egy követi jelentés mindaddig, amíg nem kerülnek elő új adatok, hosszú időre befolyásolhatja a történészek véleményét.

Minden bizonnyal számos példa lenne említhető ezzel kapcsolatban, én csak egy esetre utalnék. Mária királynét a történeti hagyományban úgy emlegetik, mint aki Magyarországon támogatta a lutheránusokat, sőt, maga is az új tanok híve lett volna. Az erre vonatkozó források döntő része azonban attól a Giovanni Antonio Burgio szicíliai bárótól, világi származású pápai nunciustól származnak, aki nagyon nem szerette Mária királynét. Burgio először a VI. Adorján pápa által Magyarországra küldött Thomas de Vio (Cajetanus) bíbo-

---

[1] Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai. Közli Wenzel Gusztáv. Pest 1869.

[2] A velencei és pápai követjelentések fordításaira l. *Balogh István*: Velenczei diplomaták Magyarországról (1500–1526) Szeged 1929., valamint Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. Ford. Bartoniek Emma. Bp. 1926. Az Anna királynőt Magyarországra kísérő Pierre Choque útinaplóját l. *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Bp. 1891.

[3] Gazdag példatára a jelentéseknek: Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából I–IV. Közzéteszi Nagy Iván és Nyáry Albert. Bp. 1872–1878. (a továbbiakban: MDE).

ros-legátussal érkezett az országba, majd, amikor VII. Kelemen pápa Lorenzo Campeggio bíboros-legátust Németországba küldte, de hatáskörét Magyarországra is kiterjesztette, újból a báró lett mellette a magyarországi nuncius. Beszámolói a mohácsi csatát megelőző időből fontos források, de a nagyon tehetséges Mária királynéról és a bizalmasának számító Szalkai László esztergomi érsekről csak rosszat írt.[4] Jelentéseinek Mária-ellenessége elsődlegesen abból eredt, hogy az udvarból a híreket Bornemissza János budai várnagyon és pozsonyi ispánon keresztül kapta, aki nem szerette a királynét.[5]

Természetesen a követjelentésekben is lehetnek olyan megállapítások, amelyek nagy valószínűséggel közel járnak az igazsághoz. Itt elsősorban az olyan személyes megnyilatkozásokra gondolok, amelyekben a követ saját véleménye tükröződik: egy-egy tárgyalópartner személyének jellemzése, az idegen szokások leírása stb. Ezeket a részleteket elsősorban annak köszönhetjük, hogy a követeknek „íráskényszerük" volt, hiszen jó követnek az számított, aki minél több jelentést küldött állomáshelyéről.[6] Érdemes belegondolni, hogy a 16. század eleji Budáról mit lehetett nap mint nap írni: érdemi dolgokat, bizonyára, csak ritkán. Erre vonatkozóan elég elolvasni Pietro Pasqualigo velencei követ beszámolóit, aki 1509 és 1512 között jelentett a Signoriának Budáról.[7]

Az alábbiakban bemutatandó jelentés értelmezése sem problémamentes, hiszen konkrétumokra — éves bevételekre és várak számára — utal. A ránk maradt egyéb adatok segítségével kísérletet teszek arra, hogy a jelentésben foglaltakat szembesítsem az általunk ismert tényekkel. A Milánói Állami Levéltárban található rövid leírás,[8] minden bizonnyal egy hosszabb jelentés részeként, az ország világi és egyházi előkelőit sorolja fel.[9] Nem tudjuk, ki írta a szöveget, de minden bizonnyal a Sforzak szolgálatában állt. Elképzelhetőnek tartom, hogy az irat keletkezése közvetlen kapcsolatban áll Magyarország és Milánó diplomáciai közeledéséhez. A két ország politikai kapcsolatának erősödését mutatja, hogy 1473-ban szövetséget kötöttek,[10] amikor is a magyar királyt Rabenstein János visegrádi prépost képviselte.[11] A liga hátterében az állt, hogy Mátyást zavarta ellenfele, III. Frigyes német-római császár és Merész Károly bur-

[4] Burgio elsődleges feladata a pápai segélypénzek útjának az ellenőrzése volt, sokat tett Magyarország török elleni védelméért.

[5] Bornemissza szerepére l. *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok. Szerk. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 79. — Burgio véleménye szerint Mária gyenge értelmi képességű volt (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Series secunda. Tomus primus. Relationes Oratorum Pontificorum 1524–1526. Bp. 1884. 161.), vö. még *E. Kovács Péter*: Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526). Történelmi Szemle 45. (2003) 25–44.

[6] Ez a mai napig így van a diplomáciai szolgálatban.

[7] *Péter E. Kovács*: I dispacci dell'ambasciatore di Venezia Pietro Pasqualigo dall'Ungheria (1509–1512). Annuarrio. Studi e Documenti Italo-Ungheresi. Roma 1997. 183–201. A teljes szöveg kiadása megjelenés alatt.

[8] Archivio di Stato di Milano. Sforzesco 645. (Albania-Slavonia-Ungheria). Az iratot a levéltárosok kérdőjellel 1491-re datálták, de mivel a csomóban csak 1490 utáni iratok találhatók, ez nem arra utal, hogy az irat korábban keletkezett volna.

[9] Erre mutat az is, hogy az irat végén a szerző felsorolja a Magyarországhoz tartozó részeket is. A lap tetejére írt „copia" kifejezés is bizonyítja, hogy máshonnan, talán egy követjelentésből, másolták.

[10] 1473. február (?): MDE II. 176. sz.

[11] Mátyás király levelei I. Közzéteszi Fraknói Vilmos. Bp. 1893. 200. sz. (1473. jan. 28. Buda.).

gundiai herceg alakulóban lévő szövetsége, amelynek megkötését mindenképpen megpróbálta megakadályozni, és ez Milánónak is az érdekében állt. Milánó és Magyarország szövetsége Velence ellen irányult, többek között azt is szabályozták, hogy a két fél hány katonát köteles küldeni a Köztársaság megtámadására. A szövetség elsősorban Milánó érdekeit szolgálta, hiszen Mátyásnak nem állt érdekében a Velence elleni azonnali háború — az egyezményben 1474-et jelölik ki dátumként —, mivel az idő szerint még cseh-lengyel ügyekkel volt elfoglalva.[12]

A jegyzék datálatlan, így első lépésként megpróbálom megállapítani, mikor keletkezhetett az irat. Ehhez segítséget nyújtott, hogy a jegyzék több bárót név szerint felsorol, így ezen személyek halálának az ideje alapján nagy biztonsággal határozható meg az az időpont, amely előtt forrásunk keletkezett. A felsorolt bárók a következők (zárójelben haláluk ismert dátuma): Guti Ország Mihály (1484),[13] Szapolyai Imre (1487. szept. 12.),[14] Újlaki Miklós (1477),[15] Garai Jób (1481. júl. 14. előtt),[16] Rozgonyi Rénold (1472. aug. 12. előtt),[17] Perényi István (1487. szept. előtt),[18] Rozgonyi László (1492. márc. 9. előtt).[19] A felsorolásból kiderül, hogy a jegyzéket Rozgonyi Rénold halálát megelőzően, tehát 1472 nyara előtt foglalhatták írásba. Erre utal az is, hogy a magyarországi püspököket nevük említése nélkül felsoroló jegyzék az erdélyi püspök esetében kivételt tett, minden bizonnyal azért, mert az egyházmegye élén álló főpap itáliai származású volt. Az erdélyi püspök a jegyzék készítésének idején Veronai Gábor volt, akit 1472-ben nevezték ki.[20] Az 1472-es év már csak azért is elfogadhatónak tűnik, hiszen egy évvel vagyunk a két ország közötti szövetség megkötése előtt, és logikusnak tűnik, hogy a milánói követ, vagy egyik embere, többek között egy ilyen jellegű beszámolót is csatolhatott jelentéséhez. Az irat végén azt olvashatjuk, hogy Mátyás Brünnben tartózkodik. Sajnos 1472-ből erre nincsenek adataim, csak arra találtam okleveleket, hogy a magyar király 1473. júniusában bizonyosan a városban tartózkodott.[21]

A világi előkelők „rangsorá"-t két tényező befolyásolhatta: az országos méltóság és a vagyoni helyzet.[22] A gazdagság fokmérőjének a kővár számított,

[12] *Teke Zsuzsa*: Az itáliai államok és Mátyás. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. 256–258. — Mátyás már 1473-ban szorosabbra fűzte kapcsolatait a Köztársasággal, mert a török elleni háború elindításához szüksége volt Velencére.

[13] *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. (Magyar Középkori Adattár) Bp. 2001. (Gútkeled nem 6. Farkas ága. 2. tábla.).

[14] Uo. Szapolyai család.

[15] Uo. Újlaki család. 2. tábla.

[16] Uo. Dorozsmai nem 4. tábla. Garai család (nádori ága).

[17] Uo. Básztély nem 4. tábla. Rozgonyi család (Lőrinc ága).

[18] Uo. Perényi család. 2. tábla. Terebesi ág.

[19] Uo. Básztély nem. 2. tábla. Rozgonyi (Miklós ága).

[20] *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 95.; *Kubinyi András*: Mátyás király és a magyar püspökök. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. 77.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 227–228.

[21] 1473. jún. 14.: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 45 532., jún. 28.: Mátyás király levelei i. m. I. 205. sz.

[22] Nyilvánvaló, hogy a magyar bárók egy részét sorolják csak fel, és úgy tűnik, az adatközlő szerint a listán szereplők nemcsak a leggazdagabbak, hanem a legnagyobb befolyással rendelkező arisztokratái is voltak egyben Magyarországnak.

ezt adja meg a jegyzék, és nem a pénzbevételeket.[23] Mátyás után természetesen a nádort említik első helyen, még akkor is, ha a politikai ranglétrán csak második helyen álló Szapolyai Imre több vár felett rendelkezik, mint Gúti Ország Mihály. Ugyanez a helyzet Újlaki Miklóssal is, akinek a szerző 38 várat tulajdonít, ami több, mint a nádoré vagy akár Szapolyaié. Az információ adója őket tartotta az ország legbefolyásosabb és leggazdagabb embereinek, ami nagyjából meg is felelt a valóságnak. Nem maradt ki a listából Garai Jób sem, aki — annak ellenére, hogy soha nem töltött be országos méltóságot Mátyás uralkodása alatt — az ország egyik legtehetősebb emberének számított. A listán őt követő három báró mindegyike viselt ugyan országos tisztséget, Garai mégis sokkal fontosabbnak tűnt annak, aki az információt adta a milánói jegyzék készítőjének.

A várak számát alaposan túlbecsülték; a számok még abban az esetben is túlzottaknak tűnnek, ha közéjük soroljuk a kastélyokat is.[24] Az alábbi táblázatban, a lehetőség szerint, megpróbálom szembesíteni az általunk ismert adatokkal a jegyzék számait. A kutatás jelenlegi állása nem teszi lehetővé, hogy az 1472. évi tényleges helyzetet vegyem alapul, ezért a Mátyás halála utáni állapotokkal[25] hasonlítom össze a jegyzék adatait. Mivel a listán szereplők némelyike akkor már nem élt, családjuk vagyoni helyzetét vizsgáltam meg.

Táblázat a várakról:

	1472	**1490**
Gúti Ország Mihály	23	10,5[26]
Szapolyai Imre	32	22[27]
Újlaki Miklós	38	27[28]
Garai Jób	33[29]	
Rozgonyi Rénold	19[30]	
Perényi István	18	6[31]
Rozgonyi László	20	13[32]

[23] Gúti Ország Mihály esetében kifejezetten „kővár"-at említenek, valószínűleg a többiek esetében is ez értendő.

[24] Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy többen akár jogcím, vagy legalábbis adomány- és záloglevél nélkül is birtokolhatnak várakat, és ezek nem kerültek be Engel listájába, vö. *Horváth Richárd*: Adatok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. Bp.–Piliscsaba 2001. 99–112. A jelenségre és a tanulmányra Nógrády Árpád hívta fel a figyelmemet; önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.

[25] *Engel* Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században II. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1969. 291–314.

[26] Uo. 305. (Guti Ország László várainak és kastélyainak a száma).

[27] Uo. 305. (Szapolyai István várainak és kastélyainak a száma).

[28] Uo. 305. (Újlaki Lőrinc herceg, valamint Újlaki Fruzsina és Katalin várainak és kastélyainak a száma).

[29] Utód nélkül halt meg 1481. júl. 11. előtt.

[30] Rozgonyi Rénoldra vonatkozóan l. a 18. és a 33. sz. jegyz-eket.

[31] *Engel P.*: A magyar világi nagybirtok i. m. 305. (Perényi Imre és Perényi János várainak és kastélyainak a száma).

[32] Uo. 305. (Rozgonyi László és idősebb István, valamint Rozgonyi ifjabb István várainak és kastélyainak a száma).

Az egyházi főméltóságok vagyoni helyzetét sem könnyű megállapítani. Mivel értékelhető számadáskönyvek csak Esztergomból és Egerből maradtak ránk, csak egy másik jelentéssel tudjuk összehasonlítani az 1472-ben feljegyzett adatokat. 1525-ben Vincenzo Guidoto velencei követ írt a magyar főpapok jövedelméről.[33] A két adatsorból első látásra kitűnik, hogy leszámítva az esztergomi, kalocsai, és a zágrábi egyházmegyéket, az adatok nem sokban térnek el egymástól. Guidoto több esetben odaírja, hogy *circa*, még akkor is, ha éppen hozzávetőleges értéket ad meg, ezzel jelezve azt az evidenciát, hogy minden évben más és más lehet a bevétel. A két adatsor eltérő ugyan, de leszámítva a fent említett három egyházmegyét, az a véleményem, hogy közel állhat a valós bevételhez.[34] Sajnos Kalocsáról és Zágrábról nem rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek segítségével korrigálni lehetne a két adatsor közti óriási különbséget, s így szinte lehetetlen eldönteni, hogy a Guidoto-féle jegyzék számai mennyire használhatóak a két püspökség esetében. Véleményem szerint azonban a két egyházmegyére vonatkozó 1472-es adatok erősen túlzóak.

Szerencsére az esztergomi és az egri bevételekről más adataink is vannak, így ebben a két esetben könnyebb helyzetben vagyunk. Fügedi Erik már 1960-ban foglalkozott az esztergomi érsekség gazdálkodásával, és Egerből is remek adatokkal rendelkezünk, mind Bakócz Tamás, mind Estei Hippolit püspökök idejéből.[35] Fügedi kutatásai szerint az esztergomi érsekség bevétele 1488-ban 15 950,14 forint, 1489-ben 22 275,05 forint, míg 1490-ben 15 005,91 forint volt.[36] Ezek az eredmények mind az 1472. évi forrásunkban, mind a Guidoto-féle jegyzékben szereplő adatnál jóval kisebbek, de kétségtelenül közelebb állnak a valósághoz, mint a forrásunkban feltüntetett 70 ezres bevétel. Természetesen lehettek kiugró évek, amikor több pénz került az érseki adminisztrátorokhoz, de ez átlagos bevétel nem haladhatta meg a 25–30 ezer forintot.[37]

Eger esetében viszont a valósághoz sokkal közelebb álló bevételt állapított meg a két jegyzék. Az egri püspökség jövedelme Bakócz Tamás püspöksége alatt 1493-ban 20 840, míg 1495-ben 29 466 forint volt.[38] A püspökség átlagos bevétele minden bizonnyal 20–25 ezer forint körül mozoghatott, ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy amikor Bakócz Tamás egri püspök 1498 tavaszán elcserélte püspökségét az esztergomival, Bakócz még két évre bérbe vette Estei

---

[33] Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából I. 1520–1529. Szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmond, Karácsonyi János. Bp. 1902. 209. sz.

[34] *Fraknói Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889. 70. skk.

[35] *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Századok 94. (1960) 82–125., 505–535.; *Kovács Béla*: Az egri egyházmegye története. Eger 1987.; *E. Kovács Péter*: Estei Hippolit egri püspök számadáskönyvei 1500–1508. Eger 1992.

[36] *Fügedi E.*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása i. m. 532. (a táblázat).

[37] Számos oka lehetett a magasabb bevételnek. A mezőgazdasági termékeken alapuló gazdaságoknál egy jobb termés vagy az áremelkedés, növelte a bevételt is. 1487-ben Cesare Valentini, aki átvette az esztergomi érsekség igazgatását, azt írta Ferrarába, hogy ha az idei szőlőtermelés jól fizet, akkor az érsek az adóságoktól meg fog szabadulni, l. MDE III. 173. sz.

[38] *Kovács B.*: Az egri egyházmegye tört. i. m. 152. — A szerző, helyesen, nem Kerezsy adatait vette át, vö. *Kerezsy Jenő*: Bakócz Tamás egri püspök udvartartása és egyházmegyéje. Erzsébetváros 1910.

Hippolittól egykori püspökségét, akkor évi 19 500 forintot fizetett ki bérleti díjként.

Táblázat az egyházmegyék bevételéről

	1472	1525
Esztergom	70 000	35 000[39]
Kalocsa	32 000	20–22 000
Eger	24 000	22 000
Zágráb	60 000	18–20 000
Veszprém	15 000	10–12 000
Győr	8 000	13–14 000
Vác	4 000	4–5 000
Várad	22 000	26 000
Pécs	23 000	25–26 000
Erdély	23 000	24–25 000
Szerém	5 000	2 500–3 000
Nyitra		4 000
Csanád	7 000	3 000
Bosznia[40]		

Hasonló a helyzet a váraknál is. Az 1472-es jegyzék hat esetben azt is megadja, hogy a főpap hány várral rendelkezik (Esztergom: kilenc, Kalocsa: öt, Eger: öt, Zágráb: tizenkettő, Veszprém: kettő, Győr: kettő). A veszprémi és a győri püspökség várainak számát pontosan tudja,[41] míg Eger és Kalocsa esetében többet ír a valóságosnál.[42] Esztergomot és Zágrábot szintén alaposan túlbecsüli.[43]

A fentiek ismeretében a követjelentés történeti értékéről azt mondhatjuk, hogy az egyházi bevételek tekintetében használhatónak tűnik, és jelentőségét növeli, hogy jóval korábbi időre vonatkozó adatsort tartalmaz, mint a Guidoto-féle jegyzék. Más a helyzet a világi előkelőségek vagyoni helyzetének vizsgálatánál. Az adatszolgáltató túlzásai nyilvánvalóak, és ezért a forrásnak ez a része csak arra jó, hogy reményt keltsen a kutatóban, egyszer talál egy hasonló, de sokkal bővebb és pontosabb felsorolást.

Nem ismerjük a jelentés írójának a nevét, de — mivel minden bizonnyal diplomáciai szolgálatban állt — elképzelhető, hogy az udvarból kapta az infor-

---

[39] A szövegben: da 35. 000.

[40] Csak a Guidotto-féle jegyzékben említik, aki nem ad bevételt, mivel török uralom alatt van.

[41] Veszprémi püspökség: Veszprém és Sümeg, l. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. III. 14., 212.; győri püspökség: Győr és Szombathely, l. *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. III. 537–538. és II. 720–721.

[42] Egri püspökség: Eger és Szarvaskő, l. *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. I. 52–53.; kalocsai érsekség: Kalocsa, Bács és talán Péterváradja, l. *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. III. 305., II. 135., 233.

[43] A várak száma még akkor sem reális, ha az egyházmegyében található valamennyi várnak adta volna meg a számát.

mációkat.[44] Ezeket, érthető módon, elfogadta, és továbbította Milánóba. Az adatszolgáltató személyéről felesleges találgatásokba bocsátkozni, bele kell törődnünk, hogy semmit sem tudunk róla.[45] Egy bizonyos: Garai Jóbot ő is az ország legjelentősebb személyiségei közé sorolta, annak ellenére, hogy nem számított Mátyás kedvencei közé, és országos tisztséget sem viselt.[46]

FÜGGELÉK:

In nomine domini amen. Incominceremo al nome de dio a tractare del Reame de Ungarie e de tuti li signorile[a]

Et imprimo dappoy la Mayesta del Re Mathia sue, il conte palatino chi se chiama Orsagho Mihal cum ventitre castelle murade.
Il secundo il Gouvernatore del Reame chi se chiama Emericho Diako con trentaduy castelle.
Il terzo sie Nicolo vaivvoda il quale la Mayesta del Re la facto Re de Bossnia et de patrimonio a trenta octo castelle.
Il quarto sie Job de Gara con trenta tre castelle.
Il quinto sie Rinoldo con decinove castelle.
Il sexto sie Perino Istovam con dexidocto castelle.
Il septimo sie Rosgoni Ladislao cum vinti castelle.

Incominceremo da quelli spirituali

Imprima larcivescovo de Strigonio cum nove castelle	LXXm ducati
Il secundo larcivescovo de Cholocia cum castelle cinque	XXXIIm ducati
Il terzo lo vescovo de Agria cum castelle cinque	XXIIIIm ducati
Il quarto lo vescovo de Zagabria cum dudeci castelle	LXm ducati
Il quinto[b] e il vescovo de Vesprimio cum duo castello	XVm ducati
Il sexto il vescovo de Gyavarino cum duo castello	8m ducati
Lo septimo lo vescovo de Vocisia	4m ducati
Lo octavo lo vescovo de Varadno cum	vinti duy m ducati
Il nono lo vescovo de Cinque giese con ventitre m ducati	
Lo decimo lo vescovo de Transilvania che vescovo frate Gabriel da Verona	
	vintitre m ducati
Lo undecimo lo vescovo da Zanad con	sette m ducati
Lo duodecimo lo vescovo de Seremino con	cinque m ducati

[44] Vagy egy budai kocsmában, vagy egy mise után, és lehetne tovább sorolni a lehetőségeket.

[45] Az a tény, hogy az egyházi vagyont jobban ismerte, még nem jelenti azt, hogy egyházi személy lett volna.

[46] Ezúton szeretnék köszönetet mondani Csukovits Enikőnek (MTA Történettudományi Intézet), Skorka Renátának (MTA Történettudományi Intézet), Nógrády Árpádnak (MTA Történettudományi Intézet) és Tóth István Györgynek (MTA Történettudományi Intézet), akik a dolgozat elkészítésében a segítségemre voltak.

La prima Dalmacia
La segonda Cornatia
La terza Boemnia[c]

LE PROVICIE

Valacia, Transilvagnia, Sciavonia, Servia, Bossnia, Raguzia, Moravia, Silezia. La cita dove trovase la Mayesta del Re de Ungaria si ciama Brinia che apartene alo reamo de Boemia.

[a] A lap tetején más kéz egykorú írásával: Copia. Mathias rex Ungarie vocatur.
[b] Előtte áthúzva: *sexto*.
[c] Előtte áthúzva: *Bogina*.

Németh Péter:

A TOKAJI URADALOM KIALAKULÁSA

1187 és 1219 előtt — III. Béla és II. András királyok adományából[1] — az esztergomi Szent István királyról elnevezett keresztes ispotályos kanonokrend három birtokban (birtokrészben) részesült Zemplén megyében. Ezek: a bodrogközi Karcsa,[2] valamint a dél-zempléni Tokaj és Tarcal.[3] Hozzájuk számítható

---

[1] *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I²–IV. Bp. 1966–1998. II. 280–281. (Csak a Zemplén megyén kívül eső birtokok és falvak esetében tüntetem fel a megyei hovatartozást.)

[2] Karcsa Szent Margit egyházát (eccl. S. Margarete de Charca – Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény — a továbbiakban: DF — 248 963.; Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Ed. Knauz Ferdinánd, Dedek Crescens Lajos. Strigonii 1874–1924. I. 133., hibás kiadása: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. — a továbbiakban: CD — VII/5. 127.) 1187-ben III. Orbán pápa bullájában említik, amikor a pápa, megerősítve III. Béla adományait, a rend magyarországi házait saját fennhatósága alá helyezi. (Az oklevél átírása: +1187/187/258: eccl. S. Margarete de Characha – DF 229 844.). 1282-ben Karcsa föld (egy részének) vételára fejében (Baksa nembeli) Simon fia Tamás mester 6 márkát fizetett a kereszteseknek, l. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 57 215.; CD V/3. 132. 1376-ban a kövesdi tiszttartók, Karosi Muchk fia Gergely és Kázméri Pál fia János a (buda)felhévízi keresztesek Karcsa birtokának 18 holdnyi termését takarították be, l. DL 99 458.; A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. Bp. 1882–1897. (a továbbiakban: Károlyi) I. 352.

[3] Tarcal Szent András egyháza és Kőrév [Tokaj] Szent Kereszt egyháza az 1187. évi oklevél megerősítésében tűnik fel (+1187/187/?256/+258: eccl. S. Andre de Thorzol, ... eccl. S. Crucis de Keureu – DF 229 844.). Györffy szerint kérdéses, hogy 1256-ban Akkonban az eredeti adománylevelet, vagy annak 13. században interpolált változatát mutatták-e be (*Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. II. 281.). Tarcalt 1278-ban Lúccal együtt említik (DL 57 968., vö. CD VII/3. 93.), amikor a keresztesek itteni birtokait IV. (Kun) László király Simon fia Tamás ispánnak adományozza. Az eredetiben fennmaradt oklevél egy négyszer előforduló szavának olvasata (cruciferorum) polémiára adott okot Szűcs Jenőnek (*Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 35. (1993) 14., 76. sz. jegyz.), aki a kérdéses szót „caniferorum"-nak olvasta Borsa Ivánnal szemben (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp. 1923–1987. II/2–3. 2850. sz.). A szó latin olvasatában Borsának adhatunk igazat, azonban magyar jelentése nem lehet 'királyi kereszthordozó' mint azt Borsa vélte, hanem a birtoklástörténet szerint maguk a keresztes ispotályos kanonokok értendők a kifejezésen. Egyébként csak így értelmezhető az oklevél azon kitétele, hogy ezeknek (ti. a kereszteseknek) cserébe hasonló földet fog adni a király (in concambium earundem cruciferis predictis similis terras conferemus). A „crucifer" szó 'keresztes' jelentésére l. az egri káptalan jelentését 1325-ből, amikor (Zovárd nembeli) „Apród" Istvánt Fejőtelek (Feyeutheluk) föld birtokába iktatták, a szomszédok sorában említik tarcali „Keresztes" (Crucifer) Egyedet (Anjou-kori Oklevéltár I–XIII., XVII., XXIII–XXIV. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Piti Ferenc. Szeged–Bp. 1990–2003. — a továbbiakban: AOkl — IX. 397. sz.). Ez egyúttal bizonyítja, hogy az 1278-ban tervezett földcserére sem itt, sem — mint látjuk alább — Lúcon nem került sor. A keresztes kanonokok tokaji jelenlétéről az 1258. évi említés mellett két adat szól. 1329-ben a Gutkeled nembeli Bátori (Szatmár m.) Bereck fia János — rokonát, a szintén Gutkeled nembeli Szakolyi (Szabolcs m.) Hodos fia Lőrincet is képviselve — az esztergomi Jakab mesterrel egyezik meg a kőrévi tiszai átkelő kölcsönös használatában (AOkl XIII. 172. sz.). 1381–1382-ben a felhévizi keresztesek mestere, János tiltakozik amiatt, hogy az ő kőrévi, másképp tokaji két jobbágyának a négyökrös szekerét 1 edény borral és 13 zsák terménnyel Kállói (Szabolcs m.) István fia István elhajtotta (DL 52 374., 52 422.; A nagykállói Kállay-család levéltára. Az okleve-

még a bizonytalan fekvésű *Pathcay*.[4] A birtokok utóélete bizonyítja összetartozásukat: 1398-ban ezt a négy birtokot egyszerre cserélték el a keresztes ispotályos kanonokok Zsigmond királlyal,[5] aki így teremtte meg a tokaji uradalom alapjait. Közleményünk a tokaji uradalom kialakulásának folyamatát tekinti át a mohácsi vészig, megismertetve az olvasót az uradalmat alkotó birtokokkal és magának a szervezésnek az időrendjével. E folyamat eredményeképp Tokaj — várának stratégiai fontossága miatt — a 16. századra az országos politikában is meghatározó súlyra tett szert.

A tokaji uradalom genezise tehát arra a pillanatra vezethető vissza, amikor Zsigmond király 1398-ban egy alig követhető birtokcsere-láncolatra szánta el magát. A lánc első szeme a király kincstartója, (Aba nembeli) Debrői Miklós fia István mester kezén lévő értékes Bereg megyei szőlőbirtok, Kaszony — amelyet nem sokkal korábban kapott adományba[6] —, és unokaöccsei, Debrői (Miklós fia) Péter fiai: Miklós, György és Mihály, valamint (unokatestvérük, Miklós fia) Mihály fia Miklós Kaszonyhoz közeli Szernye, Újfalu, valamint a vámmal rendelkező Kovászó, továbbá Börve és Almás (szintén vámmal) birtokainak megszerzése volt.[7] Zsigmond a beregi birtoktestet szinte azonnal Pogány Do-

lek és egyéb iratok kivonatai I–II. Bp. 1943. II. 1871. és 1919. sz-ok). Itt jegyzem meg, hogy a johannita ispotályos keresztes lovagok is rendelkeztek zempléni birtokkal, mivel 1219 előtt övék volt Lúc egy része. Az említett évben ugyanis birtokukat a környező tíz várfalu (Berzék, Gesztely, Harkány, Tarcsa, Szada, Csalános, Ola, Imár, Bazsi és Kak) népe várjobbágyok vezetésével feldúlta, 28 márka kárt okozva (Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Kiadja ... Karácsonyi János, Borovszky Samu. Bp. 1903. 226.; a falvak azonosítását l. *Szűcs J.*: Sárospatak i. m. 41., 216. sz. jegyz.). E birtokukat 1373-ban vásárolják meg az ónodi Cudarok (DL 6149.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. I. 355., 370.).

[4] Pathcay-t korábban a Karcsa melletti Pácinnal azonosítottam mások nyomán (*Németh Péter*: Tarcal története a honfoglalástól a mohácsi vészig. Tarcal I. Szerk. Németh Péter. Tarcal 1996. 19.) azon az alapon, hogy az 1398-ban kapott négybirtoknyi adományban Tokaj, Tarcal, Karcsa után természetesnek tűnt az utóbbihoz közeli Pácin említése, mégha a névalak torzult is a leírás során. Felvetődött, hogy a név olvasata mögött az Abaúj megyei Pocsaj (A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. — a továbbiakban: Vespr. — II. 309.) rejtőzne, de ez kizárható. A falu ugyanis 1255-ben a jászói apátságé (*Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 132.), 1427-ben pedig Kapi János birtoka (*Engel Pál*: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. [Új Történelmi Tár 2.] Bp. 1989. 31.). Kapi 1410-ben Szaploncai „Poháros" Miklós fia Osvát magtalan halálával (†1408) jutott Kapi vára és tartozékai, köztük az ekkor lakatlan Pocsaj birtokába (Zsigmondkori oklevéltár I–IX. Összeáll. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Bp. 1951–2004. — a továbbiakban: ZsO — II/1. 7389. sz.). Így bizonyosnak tűnik, hogy Pocsaj esetében a birtokszerző Osvát nagyapja, Péter volt, aki 1343–1360 között töltötte be Abaúj megye ispáni tisztét (*Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. II. 197.). Azonban a Pathcay = Pácin azonosítás más nehézségekbe is ütközik. IX. Bonifác pápa hozzájárulása a négy keresztes birtok cseréjéhez (Vespr. II. 309.) úgy fogalmaz, hogy azok az egri és a pécsi egyházmegyében találhatók. Mivel a bizonyosan azonosítható Tokaj, Tarcal és Karcsa az egri egyházmegyében feküdt, Pathcay a pécsi egyházmegyében kereshető. Valóban, ismerünk egy innen származó, a Somogy megyei Tótfalun élő jobbágyot (1473: Paulus Pathczay – DL 17 429.), maga a település minden bizonnyal a Somogy megyei Patca faluval azonosítható (*Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. II. 634.). Kérdés, hogy a pécsi egyházmegyéhez tartozott-e?

[5] Vespr. II. 309.

[6] Kaszony királyi birtokot Zsigmond 1391-ben udvari vitézének, Ruszkai Dobó fia Domonkosnak új adományul adta 1391-ben (ZsO I. 2309. sz.). Azonban 1395-ben Dobó fia Jakab fiai, László és István már az ellen tiltakoztak, hogy Kaszony birtokukat Debrői Miklós fiai, István és Mihály felkérjék a királytól (ZsO I. 3928. sz.). Bizonyára hibás (amint azt a ZsO I. 5193. sz. is jelzi) annak az oklevélnek a dátuma, amely 1398. február 20-ra teszi Debrői István királyi kincstartó beiktatását a Bereg megyei Kaszony birtokba (CD X/2. 557.), ugyanis e napon vette vissza Zsigmond király Kaszonyt Debrőitől és adta cserébe Tokajt és Tarcalt (DF 273 715.; ZsO I. 5191. sz.).

[7] ZsO I. 5191. sz.

monkosnak adta tovább, akitől ennek fejében a Turóc megyei Blatnica várát (és uradalmát) szerezte meg,[8] amelyet Oppelni László hercegnek, a volt nádornak adott zálogba a következő évben Árva váráért cserébe, amely vár és uradalma ugyancsak zálog címén volt a hercegnél.[9] A lánc utolsó szeme tehát Árva vára, az eleje azonban mégsem a Debrőiektől megszerzett Kaszony, hanem Tokaj, Tarcal, Karcsa és Patca. Ezzel, a Tállya várukhoz közeli négy birtokkal viszonozta ugyanis a király a Debrőieknek a hat beregi falu átadását. Zsigmondnak nem okozott fejtörést, hogy a zempléni birtokok a felhévízi kanonokok kezén vannak: felajánlotta nekik, hogy e négy, számukra amúgy is távoli faluért a Felhévízhez sokkal közelebb fekvő, s ezért jobban felügyelhető másik négy falut, névszerint a Tolna megyei (?) Földvárt, a Pest megyei Besenyőt és Potharasztját, valamint a Pilis megyei Torbágyot kapják.[10] A lebonyolítás gyorsasága lenyűgöző: Kaszony és tartozékai cseréje 1398. február 20-án, a Kaszony–Blatnica csere november 19-én, a Blatnica–Árva csere 1399-ben zajlott, a Tokaj–Földvár csere pedig még 1398. április 13-a előtt megtörtént.

Debrői Miklós fia István és famíliája nem véletlenül egyezett bele az alig élvezett kaszonyi birtok és tartozékai gyors megváltásába. Az Aba nemzetség zempléni ága a százdi (Borsod m.) apátság 1067 körüli alapítólevele szerint a 11. század közepétől bírta dél-zempléni birtokait: Szürnyeget, Szadát, Bekecs felét, és Ladányt (a Taktaközben).[11] Itteni birtokaik száma a 13. századra tovább nőtt — míg eközben a tiszántúliak jó része elveszett — Csobaj (a Taktaközben), Rátka, Zsujta (?),[12] Keresztúr, Al- és Felbénye, Szeg, Kisfalud, Szántó, valamint Kak birtokokkal.[13] A 14. század végére négy ágra szakadó zempléni

[8] ZsO I. 6155. sz. (ahol a beregi birtokok között Újfalut már nem sorolják fel).

[9] *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 269. (Árva alatt), ill. 282. (Blatnica alatt), ám forrását nem nevezi meg.

[10] Vespr. II. 309.; ZsO I. 5266. sz.; *Bakács István*: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevélregeszták 1002–1437. (Pest megye múltjából 5.) Bp. 1982. 1104. sz.

[11] É. n. (1067 k.)/267: Péter ispán 1067 körül az általa Szűz Mária tiszteletére alapított százdi (Borsod m.) monostornak adományozott számos birtokrész közül Szürnyegen 20 földművest, Bekecsen 12 szabadost 2 ekével és szolgákkal, Szadán — amelyet Géza herceg és Salamon király engedett át — egy nagy földterületet, a 7 ekényi Ladányban 5 halastavat hagy az egyházra (Scyrnik ... ad illud predium XX mansus aratorum ..., terram in Bekech cum duodecim mansionibus libertinorum, et cum duobus aratris et mansibus servorum ..., in villa, que dicitur Ceda ..., predium Ladan ad septem aratra cum quinque piscinis) – DL 7.; Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) I. 25–26.). Az oklevelet 1267-ben az Aba nembeli Artolf fia Prügy (Pued) ispán íratta át.

[12] (1252)/327/450: Löki (Szabolcs m.) El fiai, Csépán és Becse írásba foglalják, hogy hat évvel korábban Csobajt (terra Chobay) 30 márkáért megvették az Aba nembeli György fia Pétertől – DF 222 444.; CD IV/2. 167.; 1252/348: Aba nembeli Tarjáni (Heves m.) György fia Peturd ispán zsujtai és rátkai (terram Sucta et Ratka) részeit 6 márkáért eladja Nagyolaszi Egyednek Prügy ispán beleegyezésével – DL 375.; ÁÚO VII. 344.); 1255/348: Aba nembeli Makján fia Becse és Nagyolaszi Tamás fia Egyed Zsujta (?) és Rátka földet (terre Suita et Ratka) felosztják egymás között 1/4 – 3/4 arányban – DL 418.; ÁÚO VII. 408.

[13] 1248/290: terra Kerezthur – DF 264 114.; Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. II. 210.; 1255/660: 1255-ben Meszes földje Keresztúr és Bénye földjével szomszédos (... que separat terram Mesces de terra Kereztur, ... que distingunt ... terram Mesces de terra Benye) és a határ megállapításakor jelen van Keresztúri Prügy ispán (Prud de Kereztur) – DL 405., 406., 424.; ÁÚO VII. 405.; 1299: Liszkaolaszi délnyugati részének határjárásakor a Patakról Keresztúr felé vezető út jobboldala már Prügy fiainak Keresztúr birtokához (de terra filiorum Prug Kerezthur vocata) tartozik – DF 264 128.; teljes vagy tartalmi átírásai: DF 272

Abák közül azonban a Tállyát[14] birtokló Tállyaiak már 1324-ben, a Keresztúriak 1370-ben, a Tarjániak pedig 1373 előtt kihaltak, s csak az utóbbiból eredő Zsegnyei és Lapispataki családok ágán voltak még élő leszármazottak, akikkel szemben birtokosztály már nem kötötte meg Debrői István kezét.[15]

A felsorolt birtokok központjáról, Tállya váráról történeti forrásaink már csak akkor szólnak, amikor azt Debrői Istvántól elkobozták. Közismert, hogy az 1398 és 1401 között kincstartóságot viselt István a Zsigmond elleni lázadás idején egyike volt azoknak a bárónak, akik fegyveresen is szembefordultak királyukkal. Rokonai közül bölcsi (Borsod m.) „Kiscudar" Péter özvegye (Csaholyi Klára) pénzzel segítette, sőt, a lázadáskor Debrői Tállya várába zárkózott javaival együtt, ahonnan úgy kellett kiostromolni.[16] Nem csak ő volt ott: Kázmérdobszai László fia János özvegyét és két leányát is azért sújtották birtokaik elkobzásával, mert Tállya várában tartózkodtak az ostrom alatt, s ennek következtében hűtlenekké váltak.[17] Mindenesetre 1404. október 16-án már királyi várnagyok, Bátori (Szatmár m.) Péter fia János és Kállói (Szabolcs m.) Lőkös fia Miklós ültek Tállya várában,[18] valószínűleg ők voltak azok, akik az ostrom alkalmával is „kitüntették" magukat. A vár azonban csak néhány hónapig maradt királyi kézen. 1404. december 18-án már Garai Miklós nádor familiárisát és tállyai várnagyát, Györgyöt említik, aki Kéri (Abaúj m.) Pál fia Miklós és János fia László Tolcsva, Újfalu és Horváti Zemplén megyei birtokokrészekbe való iktatásának mondott ellent. Nem véletlenül: ezek a birtokok Debrői Istváné voltak,[19] s minden bizonnyal a váruradalomhoz tartoztak. Sőt, Újfaluról ez

805., 264 272., 264 534., 264 545.; az oklevélnek a Magyar Kamara levéltárában volt 1410. évi átíratából kiadta: CD IV/2. 218.); é. n. (1317): 1317-ben az egri püspökök által elfoglalt, a káptalannak tizedet adó falvak között sorolják fel Prügykeresztúrt, Kisfaludot, Szegit és Kétbényét (villarum Pyudkereztura, Kyusfalud, Zegey et Ketbenye) a szerencsi kerületben – CD VIII/2. 680–683.; AOkl IV. 680. sz.; vö. *Szűcs J.*: Sárospatak i. m. 209. sz. jegyz.); 1299/1410: terra Alsobenye, terra Felsewbenye – CD VI/2. 218.). 1288: Prügy fiai és Bökény nádor fiai (magistri Stephanus et Ricolphus filii Pud ac magister Philipus et Mokyanus palatinus filii Buken) Pere és Tuzsa szomszédai (Szántó birtokosaiként) – ÁÚO IX. 481.; 1297. évi másolata: DL 83 142., vö. *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 130.; 1326: Bűd és Pere közötti vitás határ megjárását Szántó földnél kezdik (a parte orientali terra Zamthou) – *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 130.; AOkl X. 487. sz.; +1326/400: Felszántó határjárásában említik „Pozsár" Lászlónak és atyafiainak Nagyszántó birtokát (possessio Noghzanto, Kethzanthow, amborum Zantow) – CD VIII/7. 192.; *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 142.; AOkl X. 223. sz.; 1281/341: Hernádnémeti határjárásában, mint szomszédot említik Prügy ispán fia István Kak földjét (iuxta terram magistri Stephani filii comitis Pud Kok vocatam) – DL 1116.; ÁÚO XII. 344.; 1219-ben még zempléni várföld, l. *Szűcs J.*: Sárospatak i. m. 216. sz. jegyz.

[14] 1255/660: Tállyai Bökény ispán (Buqen de Thalia) Meszes határjárásakor mint szomszéd van jelen – DL 405., 406., 424.; ÁÚO VII. 405.); 1258: Golop (Abaúj m.) határjárásában említik, mint szomszédot Makján ispán fiainak földjét (terra filiorum comitis Mokyani), azaz Tállyát – DL 467.; ÁÚO VII. 480. – A nemzetség két dél-zempléni ága, a Debrői (Makján fia Demeter fia Miklós mester) és a Keresztúri (István fia „Pozsár" János mester és „Pozsár" László két fia, Fülöp és István) 1352-ben tettek osztályt. A felosztott birtokok: Százdmonostora, Prügymonostora, Kétbénye (Kethbenie), Harumtal (azaz a három Tállya, kettő Hevesben, a harmadik Zemplénben), továbbá a szabolcsi Szentmiklós és Polgár – DF 210 409.; *Sugár István*: Adatok Polgár, Szentmargita, Csősz, Kékes és Szentmiklós történetéhez (1261–1717). In: Polgár története. Szerk. Bencsik J. Polgár 1974. 5–6. sz-ok.

[15] Az elágazásra és a leszármazásra l. *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia. Bp. 2001. CD-ROM.

[16] ZsO II/1. 5119. sz.

[17] ZsO II/2. 7039. sz.

[18] ZsO II/1. 3438. sz.

[19] ZsO II/1. 3547. sz.

biztosan állítható! A rákövetkező évben ugyanis — mint ezt Engel Pál kikövetkeztette[20] — Tolcsvaújfalu (*Tholwawyfalu*), azaz Vámosújfalu, birtokosának már Garai Miklóst nevezik meg. Bár 1412-ben Ziemowit mazóviai herceg tállyai várnagyait említik Dobói-nak mondott László és Tolcsvai „Langos" Pál személyében, a vár és a hozzátartozó *villa*k[21] 1410 óta a nádor fiának, Garai Jánosnak és feleségének, Mazóviai Hedvignek a birtokai voltak, akik az uradalmat házasságkötésükkor kapták meg a királytól zálogjogon 12 ezer arany forint ellenében.[22] Maga az uradalom azonban csak 1422-ben bukkan fel, amikor Zsigmond Tállya várát, továbbá Tokaj birtokot a kastéllyal (*cum castello*) és Tarcalt minden tartozékával együtt visszaveszi, s cserébe Szrebernik várát (Bosznia) és tartozékait adja Garainak.[23]

Tokaj *castellum*ának azonban nem ez az első említése! 1412-ben ugyanis Kállai Lőkös fia Miklós malmát — amelyet a Tisza folyón az egyik birtokáról Lökre (Szabolcs m.) akart átszállítani — a tokaji erősség meg nem nevezett alvárnagya lefoglalta és birtokában tartotta.[24] Ebből következik, hogy a tokaji *castellum* első embere a tállyai várnagyok alá volt rendelve. Ugyanez a helyzet 1434–1435-ben is, amikor Geszti Mihály fia László tállyai és tokaji várnagy alvárnagyait, Nagy Pétert és Nagy Bertalant említik egy hatalmaskodással kapcsolatban,[25] miközben maga a tokaji erősség 1447-ben még mindig *castellum*ként szerepel.[26]

Arra a kérdésre, hogy a bizonyosan 1412 előtt épült tokaji erősséget pontosan mikor emelték, nehéz választ adni. Az kétségtelen, hogy nem Debrői építtette, mert erre 1399 és 1401 között az idő is kevés lett volna. A tarcali kismonográfia írásakor úgy véltem, hogy „1404–1410 között, Kapi András sókamarás működése (1405–1416) idején volt mód és lehetőség az új tokaji vár felépítésére, amikor Tokaj és Tarcal ismét az uralkodó kezére került. Zsigmond és stratégái éppen a Debrői–Ludányi lázadás körülményeit mérlegelve ismerhették fel, hogy szükség van a Tiszántúlt a Felvidékkel összekötő útvonal, a tokaji rév fegyveres biztosítására, s a lázadásban részt vettek, a hegyaljai, de főképp a nyírségi nemesség szemmel tartására".[27] Ma is Kapi személyében látom a várkastély építtetőjét, mert ő Zsigmond királytól annak 8 ezer forintos tartozása fejében azt kérte, hogy vagy az összeget fizesse ki két hónapon belül, vagy az utódok nélkül elhalt — ez nem igaz! — Debrői Miklós Tállya királyi várhoz tartozó és valamennyi más birtokrészét engedje át neki az uralkodó zálog címén.[28] 1413-ban azonban a király nem kívánt a Garaiakkal szembe kerülni a zálogszerződés felbontásával Kapi kedvéért, akit a Debrői által kialakított, ekkor már főleg szőlő-

[20] *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 439. (Tállya címszó alatt).

[21] ZsO III. 2878. sz.

[22] DL 78 917.; A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1872–1931. (a továbbiakban: Zichy) VI. 38.

[23] ZsO IX. 734. sz.

[24] ZsO III. 2459. sz.

[25] DL 57 649.

[26] DL 14 668.

[27] *Németh P.*: Tarcal i. m. 22.

[28] ZsO IV. 1137. sz.

műveléssel foglalkozó uradalom gazdasági értéke befolyásolhatott kérése előterjesztésekor.

A tállyai–tokaji uradalom falvaira elsőként egy 1459-ben kiadott oklevél világít rá. Ekkor az 1422 után előbb Brankovics György, majd Hunyadi János, végül ennek özvegye, Szilágyi Erzsébet, illetve fia kezére került uradalmat[29] az utóbbi mint az ország királya Zapolyai Imre kincstartónak, felvidéki kapitánynak és testvéreinek, Miklósnak — a későbbi erdélyi püspöknek — és Istvánnak adta 12 ezer forint tartozása fejében zálogba.[30] Az oklevél szerint Tokaj várát, s a hozzátartozó Tokaj birtokot (a vámmal és a Tisza folyón lévő révvel), továbbá Tarcalt, Rátkát (a vám felével), Koldót, Tállyát, Keresztúrt, Kisfaludot, Szegit, Vámosújfalut (a vám felével), Ladányt, Mádot, Öszödöt, Csergőt, Karcsát, Pácint, Fejőt és Bűdöt, valamint a zombori birtokrészt Zemplén megyében (pontosabban e birtokok, vagy ezek egy részének a felét), Szántó mezővárost Abaúj megyében, a Szabolcs megyei Szentmiklóst és a Borsod megyei Ároktőt fogta egységbe a Tarcal helyébe lépő tokaji vár uradalma. Vagy mégsem? Ugyanis két évvel később, 1461-ben egy újabb oklevél más módon adja elő a zálogosítás hátterét. Míg korábban azzal indokolta a király a zálogba adást, hogy apja, Hunyadi János a fenti összegért váltotta meg a csehektől és másoktól a felsorolt birtokokat, 1461-ben azzal érvelt, hogy Tállya várának visszafoglalására és egyéb országos szükségekre 15 ezer aranyforintot fordított (kölcsönből), s emiatt kényszerül Tállya várát és tartozékait a Zapolyaiaknak elzálogosítani.[31] Az új, azonos sorrendű birtokfelsorolásban azonban nem találjuk meg Tokaj várát és birtokát, s hiányzik belőle Szántó mezővárosa is.

A birtoknevek olvastán egy pillanatra sem lehet kétségünk, hogy legnagyobb részük az Abák (a Debrőiek és Keresztúriak) zempléni birtokaival azonos (az oklevél sorrendjében: Tállya, Rátka, Keresztúr, Kisfalud, Szegi, Ladány, Szántó), továbbá azzal a négy birtokkal (Tokaj, Tarcal, Karcsa, Patca), amelyeket Debrői 1398-ban szerzett meg. Ugyancsak az Aba nembeliek birtoka volt a szabolcsi Szentmiklós[32] és

---

[29] *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 438–439. (Tállya), 444–445. (Tokaj). Ez utóbbinál a hivatkozott CD X/7. 451. eredetije: DF 212 941.

[30] DL 15 374. (eredeti); 1459>464/XVI. sz.: DL 65 921., A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézirata alapján szerk. Borsa Iván. Budapest 1990. (a továbbiakban: Balassa) 344. sz.

[31] 1461>464/XVI. sz.: DL 65 921.; Balassa 353. sz.

[32] Szentmiklós (possessio Zenmiclos) feltűnésekor, az 1352. évi birtokosztás során, Debrői Makján fia Demeter fia Miklós mester (István apja) e Szabolcs megyei birtokot rokonainak, Keresztúri „Pozsár" Jánosnak és testvére, „Pozsár" László két fiának, Fülöpnek és Istvánnak ajándékozta (DF 210 409.; *Sugár I.*: Adatok i. m. 5–6. sz.). A birtok Ároktővel egysorsú (l. a következő jegyz-ben): egyik fele 1459–1460-ban Cserép vár, a másik fele Tokaj-Tállya tartozéka lett. Ez utóbbit azonosítottam a Szabolcs megyei Csegeszentmiklóssal (*Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 180.), amelyet Mátyás király kivett Tállya vára tartozékai közül és még 1458. márc. 2-án Bajomi Istvánnak és Gecsei Sebestyén fia Györgynek adományozta (Szentmargita prédiummal együtt) az apja mellett a török ellenes harcokban tett szolgálataikért (DL 98 995.; Károlyi II. 318.). A csegeszentmiklósi jobbágyok nem akartak beletörődni sorsuk eme fordulatába, ezért Szilágyi Mihály örökös besztercei ispán, kormányzó intette meg őket, hogy szolgálataikkal most már új földesuraiknak tartoznak (DL 99 685.; Károlyi II. 330–331.). A tiltást Mátyás király is kénytelen megismételni 1461-ben (DL 99 690.; Károlyi II. 336.), amikor a birtokot Mátai Miklós tartotta elfoglalva (nincs megnevezve, hogy kinek a megbízásából). Az adományt a király 1464-ben Bajomi István, valamint Gecsei Sebestyén fia György és Gecsei István fia Kelemen részére megerősítette és privilégiális

a borsodi Ároktő.[33] Fekvése alapján Koldó is a Debrői-vagyon része lehetett.[34] Vámosújfalut először 1405-ben említik Tállya tartozékaként.[35] Korábban Újfalu a Tolcsva nemzetség Zemplén megyei birtokai közé tartozott: bennük fekvő részeiket Tolcsvai Demeter fia János fiai, László és János Horvátival és Sárával együtt 1339-ben Tállyai Fülöp fia Fülöp mesternek 50 budai márkáért zálogosították el. Ám 1371-re kiderül, hogy Fülöp ténylegesen nem lépett e falurészek birtokába.[36] 1396-ban Tolcsvai Uza fia Imre leánya, Margit asszony, a pataki Szent Anna klarissza kolostor apácája engedte át Vámosújfalut Debrői István mesternek és kiskorú fiainak, Jánosnak, Andrásnak és Péternek a nemzetség más birtokaival egyetemben.[37] Debrői királyi adományt is szerzett e birtokokra, de a Tolcsva nemzetség másik ágából való Langos fia Pál az adományt megtámadta. 1398-ban végül kiegyeztek: Újfalu Liszka felöli része Pálé, a falu Pa-

formában átírta (DL 99 694.; Károlyi II. 362–364.). A falu másik felét még Hunyadi János kormányzó adományozta 1446-ban Egri Péter fiainak, Benedeknek és Domonkosnak, Melétei Frank fia Mátyásnak és Mályi Cseh Péter fia Andrásnak Polgáregyház prédiummal együtt (DF 210 410.; *Sugár I.*: Adatok i. m. 8–9. sz-ok.). Azonban ténylegesen nem volt birtokukban, mert ez az a birtoktest, amely később Cserép várához tartozik, majd 1484-re Szentmiklós (Zenthmyklos) néven már ismét a debreceni uradalom része (DL 37 661.), emiatt nem említi Cserép vár tartozékainak 1500-ból való felsorolása (DL 91 038.).

[33] Ároktő vagy az Abák egyik törzsbirtoka volt (erről azonban nem ismerek okleveles adatot), vagy a falu határába olvadt be a 15. század közepére a nemzetség monostorának a földje, Százd. Ugyanis 1400-ban Debrői István mester, királyi sáfár törvényes úton visszaszerezte az addig idegen kézen lévő Százdmonostora (Zazdmonostora) birtokot, amelybe ellenmondás nélkül be is iktatták (DF 210 818.; *Sugár István*: Borsodi oklevelek a Heves megyei Levéltárban. Miskolc 1980. 382–383. sz-ok.). Ároktőnek vagy Árkiteleknek (Arokthew alio nomine Arkythelek) a Tokaj–Tállyához tartozó felét 1466-ban a Zapolyaiak átadták Erzsébetnek, Mátyás király anyjának, akit beiktattak e birtokba (DL 37 645.). Erzsébet a falut a debreceni uradalomhoz csatolta, ott találjuk 1484-ben is (DL 37 661.). Ároktő másik fele csak 1460-ban lett Cserép vár (Borsod m.) tartozéka. Még 1458-ban Mátyás király Rozgonyi Sebestyén erdélyi vajda, a királyi hadak főkapitánya részére adományozta a Berzevici „Pohárnok" István kezén lévő váruradalmat (DL 15 279.), amelybe az előbbit számos nehézség után (DL 15 331., 15 343., 15 367., 15 433., 15 473.) 1460-ban iktatták be végleg (DL 15 491–15 493.). Halálával († 1461) fia, Rozgonyi László örökölte, akinek özvegye, alsólendvai Bánfi Erzsébet asszony (második férje Kanizsai György) 1494-ben 600 arany forintért zálogba adta Ároktő felét (!) Bakócz Tamás győri és egri posztulált püspök, királyi kancellárnak. 1495. ápr. 8-án a Borsod megyei Ároktő és a Szabolcs megyei Margita és Polgár (mindhárom 1484-ben a debreceni uradalom része, s Corvin János liptói hercegé!) egészébe (!) iktatják a püspököt. Bakócz Tamás bíboros már esztergomi érsekként e három birtokot 1501-ben az egri káptalannak adományozta egy általa létesítendő kápolna ellátására (DF 210 103–210 112.; *Sugár I.*: Borsodi oklevelek i. m. 116–125. sz-ok.). Emiatt nem találjuk többé Ároktő nevét a tokaji uradalom falvai sorában.

[34] Koldó (Rátkával együtt!) feltűnésekor, 1450-ben, Hunyadi János kormányzó Nagymihályi Bánfi Györgyöt az őt zálogjogon megillető ungi és zempléni birtokokba, illetve részeikbe iktattatja (DF 211 996.; A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. Szerk. Nagy Gyula. Bp. 1887–1889. II. 469.). Csánki szerint (i. m. I. 373.) ugyancsak a kormányzótól kapta 1452-ben Kállai János Rátka és Koldó részeit. Ez utóbbi irtásfaluként jött létre a 14. század végén. 1456-ban Kállai 3 lakott és 5 elhagyott (deserta) jobbágytelkét írják itt össze, megjegyezve, hogy Parlagi Pál, a tokaji erősség (fortalium) várnagya a szántók, erdők és a rétek összeírását megakadályozta (DL 15 063.). A Rátka határába olvadt birtok nevét a Szerencs patakba ömlő Koldu-patak és a Koldu-tető tartotta fenn (Zemplén hegység. Turistakalauz. Szerk. Frisnyák S. Miskolc 1978. 32. és a térkép.). Rátka és Koldó másik részét 1452-ben Puksai (Ungi) Nagy Bálint deák végrendeletében testvéreire hagyta (DL 14 547.).

[35] Tolcsvaújfalu néven, Garai Miklós birtokában, ahol „tributa seu telonia" szoktak szedni (ZsO II/1. 3778. sz.).

[36] 1339>371: AOkl XXIII. 172. sz.; 1371: DL 38 745.

[37] ZsO I. 4296. sz.

tak felé eső fele pedig Debrőié lett. Ugyanekkor jutott Debrői Csergő felének a birtokába is.[38]

A maradék öt birtok — Mád, Zombor, Fejő, Bűd és Öszöd — 1405 előtti múltja már összetettebb. 1413-ban Zombor birtokból és Ádámtelke, valamint Nyimeg (*Nymegh*) földekből kiadták Fügedi Pál feleségének, Lucia asszonynak az elhunyt Zombori Farkas birtokrészeit, illetve annak egy hányadát. Ekkor említik Mád szomszédságában azt a Szerencsről Keresztúrra vezető út feletti (zombori) szántóföldet, amelyet Farkas utódai adtak el Debrői Istvánnak, s amelyek most királyi kézen vannak (*nunc haberetur circa manus regias*).[39] Ez az uradalom zombori birtoklásának alapja, amelyhez majd újabb vásárlások járulnak. Oklevelek híján nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy Mád királyi birtok, avagy a (Bogátradvány nembeli) Monoki és az ismeretlen eredetű Ondi családoké volt-e.[40]

A tarcali határba olvadt Fejő (a Zovárd nembeli) „Apród" István kezén tűnik fel,[41] korábban a (Rátót nembeli) Kazai Kakas család birtoka.[42] Mátyás király éppen 1459-ben a magtalanul elhalt Bokor György zempléni birtokrészeit, köztük a tévesen Szabolcs megyeinek mondott Fejő birtokot is eladományozta Geszti Mihálynak (a volt tállyai és tokaji várnagy, debreceni officiális, Geszti Mihály fia László fiának) és Kállói Jánosnak, valamint Pál, János és Miklós nevű fiainak.[43] Fejő más részét pedig a tokaj–tállyai uradalomhoz csatoltathatta, mert Kéri Kelemen és Jósvafői *Thewkews* János, valamint ez utóbbi leányának, Orsolyának a férje, Pataki Mihály tiltják a királyt az eladományozástól, a Zapolyai-testvéreket pedig a birtokbavételtől.[44] Tiltakozásuk úgy látszik, sikerrel járt, mert amikor halála előtt Tekes János összes birtokrészeit eladta unokáinak, Martonosi Benedeknek és Pataki Mihály fia Bálintnak 1800 arany forintért, az immár prédiummá lett Fejőt is felsorolják.[45]

Az uradalom falvai között említett Bűd nem lehet azonos a Szabolcs megyei Bűddel — mint azt Csánki vélte — mert ez utóbbi akkor már jó évszázada a Bátori–Szakolyi-birtokok közé tartozott.[46] Csak a Hernád menti Bűd jöhet

[38] ZsO I. 5467. sz.

[39] ZsO IV. 853. sz.; a tokaj-tarcali uradalom zálogba vétele után Zapolyai Imre kincstartó Zombor idevaló nemesek kezén lévő részét is meg akarta szerezni, ami ellen Zombori Damján és Lőrinc tiltakozott (1463: DL 25 994.).

[40] 1360-ban Ond-i János fia Pál és (Bogátradvány nembeli) Monoki Mihály pereskedett egy Szerencs, Ond és Mád közötti, közel 23 holdnyi földdarab miatt, amelyről a szomszédok sem tudták megállapítani, hogy Szerencshez vagy Mádhoz tartozik-e (DL 5019.). Eszerint ekkor Mád az Ondiak birtoka, mert Szerencsen állt a Bogátradvány nemzetség monostora. Mindkét família dél-zempléni megtelepedéséről l. *Szűcs J.*: Sárospatak i. m. 43., ill. 45–46., Mád nevét azonban nem említi.

[41] L. a 3. sz. jegyz.

[42] 1299: terra Fejew – CD VI/2. 291. (az oklevél ma már nem található a Radvánszky család sajókazai levéltárában).

[43] DL 55 659. – A Bodrog megyei, Brankovics-familiáris Geszti Mihály fia László debreceni tiszttartóságára l. 1433: DF 221 939. (eredeti); 1433/778: DF 278 881., *Herpay Gábor*: Debrecen szab. kir. város levéltára diploma-gyűjteményének regesztái. Debrecen 1916. 99. sz., várnagyságára l. *Engel P.*: Archontológia i. m. II. 85.

[44] 1461: DL 64 382.

[45] 1474: DL 64 449. – Özvegye, Katalin a vételt jóváhagyta (1475: DL 64 450.).

[46] *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. I. 343. – Az oklevél Bűdöt kifejezetten Zemplén megyei birtoknak mondja, s mivel bodrogközi helységekkel együtt fordul elő, ott kellene keresni, de ilyen

számításba, bár ennek 1427-ben, és később is, a Bűdi család a birtokosa.[47] Öszöd helyét Valter Ilona próbálta meg tisztázni. Az általa azonosított, eredetileg egységes Öszöd, a 14. századra kettévált, egyik fele (a Tisza bal partján) Szabolcs megyéhez, a másik fele (a Tisza jobb partján) Zemplénhez tartozott. Az elpusztult falu határának egyik része Döge (Szabolcs–Szatmár–Bereg m.), a másik része Révleányvár (Borsod–Abaúj–Zemplén m.) határába olvadt. Engel szerint azonban nem ez az Öszöd szerepel az összeírásban, hanem az, amely Keresztúr határában kereshető.[48] A Zemplén megye középkori településeit is számba vevő feldolgozásban Öszöd nem található.[49]

A tokaji uradalom helységeinek második felsorolása (ez esetben egy számadásban) majd ötven esztendővel későbbről, az 1517–1519. évekből ismert.[50] Az értékes iratra Szabó István hívta fel a figyelmet,[51] de sem a debreceni urada-

nevű településről a térség alapos kutatója sem tud (*Valter Ilona*: A Bodrogköz honfoglalás- és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle 16. [1974] 1–55., térképpel). A 16. században felbukkan ugyan egy Beöd nevű helység a távoli sztropkói uradalomban – Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones). Szerk. H. Németh István. CD-ROM. Bp. 2004. 1554: U et C 45: 36., később a terebesi uradalom részeként (Uo. 1644: U et C 90: 19.) –, de ezt a birtokot nem azonosíthatjuk a tokaji uradalom Bűdével, már csak azért sem, mert középkori előzménye nem ismert.

[47] *Engel P.*: Kamarahaszna i. m. 34., 44. – Az 1430-ban a füzéri vár tartozékaként említett Bőd (1430/431: DL 70 864., 70 870.) a mai Bidovceval (Szlovákia) azonos, (Hernád)Bűd talán szintén a tállyai váré lett, mint a szomszédos (Abaúj)Szántó (vö. 78. sz. jegyz-tel).

[48] *Valter I.*: Bodrogköz i. m. 43.; *Németh P.*: Szabolcs i. m. 148. – Velük szemben *Engel Pál*: Magyarország a középkor végén. Bp. 2001. CD-ROM, aki térképen jelöli, de a szövegben nem ismerteti a birtokot. Fel nem tüntetett forrása, Maksay Ferenc munkája (*Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I–II. Bp. 1990. 1060.), ahol a jegyzetben Őszednek nevezett település minden indoklás nélkül szerepel Mád és Tarcal között fekvőként.

[49] *Georg Heller*: Comitatus Zempliniensis. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Semiars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Bd. 13.) München 1981.

[50] DL 26 161. – A Középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Szerk. Rácz György. CD-ROM, Bp. 2003. szerint a számadás 1514-ből való (Ila Bálint meghatározása), míg Szabó István 1517-ből származtatta (vö. 51. jegyz.). A földesúri korcsmáltatásra szánt borok kivetését a számadás szerint Farkas Ferenc végezte, tokaji várnagysága 1515. nov. 11. és 1520. dec. 9. között adatolható (DF 217 479., 271 018., 271 673., 269 744.; DL 47 317.). Ő 1520-ban már idős ember lehetett, mert először 1486-ban említik kistokaji (Borsod m.) birtokosként (DL 83 924.). Halála előtt fiaival a ládi pálosoknak tett adományt, l. *Bándi Zsuzsanna*: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (Regeszták). Borsodi Levéltári Évkönyv V. (1985) 670. Előtte Szemercsényi Kristóf egyszerre viselte Szepes és Tokaj várnagyságát (1513: DL 61 096.), majd őt követte Tokajban Hetelei Mihály († 1518 e.: DL 69 108.). Nos, ő az egyik célpontja 1514-ben az abaúj-zempléni határvidéken gyülekező kereszteseknek (*Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények 43. [1972] 242–243.), akik hozzá intézték fenyegető levelüket (Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Bp. 1979. 96., a levél magyar fordítását l. Diplomatikai szöveggyűjtemény. Válogatta és fordította Tóth Péter. Miskolc 1996. 161–162.). 1517-re utal a számadáskönyv bevezetője is, Csallóközi Mihályt tüntetve fel az első rész tollba mondójaként, akit Zapolyai István volt nádor özvegye, Hedvig tesseni hercegnő éppen ez évben jelölt ki Tokaj és Tarcal uradalmaiban teljhatalmú megbízottjának, az az évi tizedek beszedőjének (DL 26 678). A számadáskönyv első részének közléséért (l. Függelék) Nógrády Árpádnak tartozom köszönettel, aki arra is felhívta a figyelmet, hogy az alapján a tokaji uradalom 4 tiszttartóságból (Tokaj, Tarcal, Dob, Nánás) állhatott.

[51] *Szabó István*: A debreceni uradalom a mohácsi vész korában. A Debreceni Képes Kalendárium az 1935-ik esztendőre. 35. (1935) 85–90.

lom, sem Tokaj történetének összeállítói[52] nem fordítottak gondot a teljes számadás kiadására, sem a benne lévő adatok feldolgozására. Mi — célkitűzésünkkel összhangban — a számadásból csak az uradalom tartozékainak a felsorolását adjuk közre a Függelékben.

A számadás ugyanabban a gazdasági évben kétszer sorolja fel az uradalom tartozékait, egyszer a január 6-ig (Vízkeresztig), másodszor a június 24-ig (Szent János napig) esedékes és megtörtént befizetések miatt. A két névsor között eltérés van: az elsőben nem szerepel Pród, Telkibánya, Rudabánya, Vámosújfalu, Dob és Zombor.[53] A legnagyobb meglepetést viszont az okozza, hogy egyik névsor sem tartalmazza az 1459. és 1461. évekből megismert települések közül Tállyát, Rátkát, Koldót, Kisfaludot, Szegit, Mádot, Öszödöt, Csergőt, Karcsát, Pácint, Fejőt, Bűdöt, Szentmiklóst, tehát 13 települést, viszont ezek helyébe léptek mint az uradalom falvai és birtokai: Gönc, Ladány, Nánás, Vámospércs, Hadház, Szoboszló, Hegyes, Vid, Dorog, Varjas, Téglás és Macs. Ha az elsőre fel nem sorolt Pródot és Dobot is idevesszük, akkor ezek száma 14, csakhogy Gönc és Vámospércs kivételével mind Szabolcs megyei település. Azaz 1459–1461 és 1517–1519 között a tokaj–tállyai váruradalmat átszervezték! Ennek pontosabb idejét két oklevél jelöli ki: az egyik 1484-ben kelt, ebben Mátyás király Corvin János hercegnek adományozta Debrecen városát a benne lévő kúriával és kastéllyal (*cum curia et castello ibidem*) és számos felsorolt birtokkal.[54] Ezek között hat olyan birtok is szerepel, amelyet az 1517–1519. évi számadásban megtalálunk (Pród, Vidmonostor, Hadház, Téglás, Szoboszló és Hegyes). A másik oklevél 1500-ból való, amely Bakócz Tamás esztergomi érseknek és atyafiainak a Szabolcs megyei Szentmargita birtokba való iktatásáról szól. Az összehívott birtokszomszédok között ott találjuk Baltazárt, Pród helység bíráját, aki urát, Zapolyai Jánost képviselte.[55] Még szűkebbre fogva: a tokaji uradalom első, nagy átszervezésének, többek között a debreceni uradalom falvai egy részével történt kiegészítésének (ugyanakkor más birtokok leválasztásának) a Mátyás halálát követő konszolidáció (1493) és 1500 között kellett bekövetkeznie.

A tokaji uradalom tiszántúli falvakkal történő gyarapítása már az adományos Zapolyai Imre életében megkezdődött. Egy 1472. évi oklevél szerint Mátyás király arra szólította fel Szakolyi Miklós fia Miklóst, Szepesi Miklóst, Demetert és Pétert, István fia Istvánt, valamint Zapolyai Imrét, hogy bocsássák vissza a királynak — ha az a zálogösszeget lefizeti — a Szabolcs megyei Hegyes, Szoboszló, Macs, Téglás és Hadház, valamint más, Bihar megyei birtokokat, amelyek Debreceni Dózsa fia (Pál fia László fia) János fia László lányának (Katalinnak) leánynegyede címén, a visszaváltás jogával jutottak birtokukba,

[52] *Módy György*: A debreceni és a tokaji uradalom (Régiókutatási kísérlet). A Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990. Debrecen 1992. 165–178.; *Uő.*: Tokaj története 1200–1526 között. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok I. Szerk. Bencsik I., Orosz I. Tokaj 1995. 53–65.

[53] Telkibánya mint királyi birtok korábban a Rozgonyiak (1447: DL 14 062., 14 063., 1470: DL 16 973.), ill. a Cudarok (1467: DL 16 499., 18 139.; 1468: DL 16 769.) kezén volt 1470-ig, majd ismét a királyé (DL 17 177.). Rudabánya szintén az utóbbié (l. *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. I. 167.), ezek jövedelmét csak ideiglenesen kezelhették a Zapolyaiak.

[54] DL 19 003.; 1484/485: DL 37 661. (az iktatás megtörténtével).

[55] DF 210 408.; *Sugár I.*: Adatok i. m. 438. (47. sz.).

ugyanis Zsigmond király is eme feltételekkel adományozta e birtokokat.[56] Meglepő, hogy a király kérését a nevezettek megtagadták, sőt, Szakolyi Miklós később még azt is kivívta, hogy a felsorolt birtokrészekbe királyi parancsra örökjogon vezessék be.[57] Ismerve a Szakolyiak „fényes" pénzügyi helyzetét, biztosak lehetünk benne, hogy Zapolyai ekkor zálogcímén bírta a fenti öt falu részeit. Más falvakról Engel Pál összeállításából tudjuk, hogy Imre szerezte meg még halála (†1486) előtt. Így Dob és Dorog 1480 óta a tokaji uradalom része, a többi — Nánás, Pród, Vid — 1498-ban még Corvin János debreceni uradalmának a helységei, Vámospércs pedig a Zólyomiaké,[58] de, mint Pród esetében bizonyítottuk, a századfordulóra már ezek földesura is Zapolyai István nádor. Telkibánya, Rudabánya, Gönc esetével itt nem foglalkozunk, mert csak egy átmeneti periódusban tartoztak Tokajhoz.

Egy faluról kell még megemlékeznünk, az először az 1517–1519. évi számadásban említett Varjasról.[59] A semmiből tűnik elő, s a számadás tanúsága szerint a falvak sorában a királyi taksa összege alapján Dorog után a második helyet foglalja el, azaz a legnépesebb uradalmi helységek egyike. Népességmegtartó képessége a későbbiekben is megmarad: 1543-ban 14 adózó portája és 3 bírája van,[60] hat évvel később, 1549-ben, 21 portát, 2 bírót, 18 szegényt, 5 új házat

---

[56] DL 45 492. – Az ügy előzményei a következőképpen rekonstruálhatók: Debreceni László egyik lányát, Zsófiát Csaholyi János vette feleségül. Az ebből a házasságból született Zsuzsanna Tornai/Berencsi Szilveszter (1439–1460) felesége lett, aki megkapta a Szabolcs és Bihar megyei birtokokból a részét (1451: DL 14 467.). Fiai és leányai: Benedek, János és István, továbbá Erzsébet asszony, Zsófia, Hedvig (1447: DL 14 131.; 1456: DL 50 585.; 1469: DL 16 798.; 1470: DL 17 018.) apjuk halála után, de 1472 előtt, Zapolyai Imrének anyjuk részeit is elzálogosíthatták, így kerülhet Zapolya a király által felszólítottak közé. Debreceni László másik lányát, Katalint Telegdi Frank vette feleségül, akiknek Klára nevű lánya (1443–1462) Szakolyi Miklóshoz ment férjhez (1447–1462), az ő fiuk az 1472. évi oklevélben szereplő Miklós (1462–1489). A Szepesieknek — László fiai: Miklós, Demeter, Péter és István, ill. ez utóbbi fia, István — a Csaholyiakkal vagy a Szakolyiakkal való rokoni kapcsolataira nem találtam adatot. A Tornaiakkal való nőági rokonság miatt lett az idősebb Miklós testvére, Szakolyi János élete végén tornai alispán (1446: DL 13 991.). A Tornaiak és a Szakolyiak közötti perre Macs, Szoboszló, Hegyes, Téglás birtokok és Hadház birtokrész miatt l. 1453: DL 81 136.; Zichy IX. 305. és 1455: DL 81 197., 81 199.; Zichy IX. 353–354.

[57] 1475: DF 212 583. (eredeti); 1475/XIX. sz.: DL 72 423.; 1475/XVIII. sz.: DF 278 880., *Herpay G.*: Debrecen levéltára i. m. 192. sz.

[58] *Engel P.*: Magyarország a középkor végén i. m.

[59] Egy 1702. évi összeírás szerint Varjas prédium egészen, Vid negyedében, Tedej felében Nánás határához tartozik (U et C 89: 4.). Ezt ismétli meg egy 1733. évi összeírás is (U et C 94: 23.). A 19. század elején a nánási határban a polgári út és a „Kajánszík" közötti szántóföld, a „Fürjhalom járás" déli része viselte a varjasi járás nevet, más megfogalmazás szerint a „Fürj ér" – „Varjas ér" – „Úsztató" vagy „Malom ér hajlata" határrészen állt a késő középkori falu, helyét „Vágott telek"-nek is hívták (Hajdúnánás története. Szerk. Rácz I. Hajdúnánás 1973. 29., 90.). Mező András feltételezése (l. alább, az 60. és 61. sz. jegyz-ekben idézett munkákat) — miszerint Varjas a hajdúböszörményi határban keresendő — téves azonosításon alapul, ugyanis a hivatkozott Varjas külterületi lakott hely mellett ott áll, hogy „vályogvetőtelep", amelyet az 1892. évi hivatalos helységnévtár még nem ismer, csak az 1902. évi (A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1902. 1442.), tehát a két időpont között jött létre, nevében is utalva az itt lakó 27 ember foglalkozására és etnikai hovatartozására.

[60] *Mező András*: Szabolcs megye rovásadó-összeírása 1543-ban. In: Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis 10 b. Történettudomány. Nyíregyháza 1985. 103–110.; *Maksay F.*: Magyarország birtokviszonyai i. m. II. 702.

és 1 pásztort írtak itt össze,[61] mindkét esetben Serédi Gáspár, Tokaj kapitánya a földesúr. Az új falunak vagy a közelben elfolyó patakról,[62] vagy telepítőjéről kellett a nevét kapnia. Ha ez utóbbi eset fedné a valóságot, akkor két lehetőség is felmerül a telepítő személyének azonosítására. 1502-ben Szabolcs megye két szolgabírája egy vizsgálat lefolytatására kiszállt Kállói János és András Sima (Szabolcs m.) birtokára, ahol megtudták, hogy János simai jobbágya, Varjas (*Waryas*) Péter „tolvajul, titkon és szökve eltávozott, előtte János földjét felégette és felgyújtotta, majd jobbágyaik füle hallatára megfenyegette őket, és Zapolyai néhai István nádor fia János Dorog birtokára költözött 2 forintért házat véve, majd azt mesélvén a dorogi népeknek, hogy őt veszélyesen megfenyegették, ők nem voltak hajlandóak kiadni maguk közül Pétert. Most Péter *Fyzer* György (*egr.*) nándorfehérvári várkapitány Szentmiklós birtokának és tartozékainak az élén áll".[63] Péter tehát — nem érezvén magát biztonságban a Simához közeli Dorogon — a Külső-Szolnok megyei (Bala)Szentmiklósra, Csulai Móré, azaz „Ficsor" György birtokára tette át székhelyét,[64] ott kapott mindjárt felelős megbízást. Új ura hamarosan, valamikor 1507. június 7. előtt, bekövetkező halála az addigi kötelezettségétől megszabadítva lehetővé tehette, hogy szerepet vállaljon egykor volt földesura, Zapolyai birtokának, a tokaji várhoz tartozó Nánás nyugati részének a benépesítésében, amelyet azután róla, a telepítőről neveznek el. Ezen az alapon azonban még egy személyt vehetnénk célba, Teleki Varjas Jánost, a debreceni uradalom egyik ispánját.[65] Ez utóbbi megoldással szemben azért merülhet fel erős kételyünk, mert 1502-ben, amikor Ároktőt, Szentmargitát és Polgárt iktatják az egri káptalannak, az utóbbi szomszédai között hiába keressük Varjast, a falu tehát akkor még nyílván nem létezett![66]

---

[61] *Mező András*: Szabolcs megye a XVI. század közepén. Szabolcs–Szatmári Szemle 20. (1985: 4.) 72–106.

[62] Az 59. sz. jegyz-tel összhangban Hajdúnánás 1783. évi, s ennek alapján készült 1854. évi térképei (Hajdú-Bihar megyei Levéltár, a hajdúvárosok térképei /HvT/ 2/a, 5/b és 39) tüntetik fel a Kadarcs folyóba ömlő „Varjas er"-et, l. Hajdú-bihari kéziratos térképek. Szerk. Komoróczy Gy. (Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 1.) Debrecen 1972. 118., 122.

[63] *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei II. Bp–Nyíregyháza 2003. 738. sz.

[64] Csulai Móré György nándorfehérvári kapitányságát 1496-tól tudjuk kimutatni (DL 27 085.), Kanizsai Györggyel együtt viselték e tisztséget, gyakran bánnak is nevezve őket, 1505-ig (DL 39 335.). Györgyöt egy ízben birtokáról Szentmiklósi Mórénak is hívják (1498/XVIII. sz.: DL 72 074.). A családról és Külső-Szolnok megyei birtokaikról l. *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. V. 170–171. A Csulai Móréktól megkülönböztetendő a Dadai Móré família. A Temes megyei Miháldról származó Móré Mihály Mátyás király és anyja, Erzsébet hozzájárulásával 1461-ben szerezte meg Dada (Szabolcs m.) felét Dengelegi Bernáttól, l. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1990. 1617. sz. Az ettől kezdve magát Dadainak nevező Móré Mihály testvére, László a Perényiek familiárisa (1468: DL 16 669., 16 774., 16 775., 16 778., 38 787.), rokonuk, Móré János jászói, majd dömösi prépost (1480/486: *Bándi Zs.*: Pálos kolostorok i. m. 127. és 130. sz-ok), fehérvári őrkanonok (1489: DL 10 1061.). A román eredetű Hunyadi-familiáris, 1443-ban Szabolcs megyébe szakadt család története még megíratlan (vö. *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. I. 538.).

[65] 1470: DL 45 446. (amikor a Hunyadi rokonságba tartozó Szatmár megyei Dengelegi Miklóssal és Lászlóval), 1474: DL 55 982., 55 985. (amikor a Nógrád megyei Mucsin-i — *de Mwchyn* — Lászlóval együtt) tölti be az uradalom ispáni tisztjét. Varjas János származási helyéül a Hunyad megyei, Vajdahunyadtól délre fekvő Telek jöhet számításba (*Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. V. 142.), bár e megyéből ilyen nevű család nem ismert.

[66] DF 210 108.; *Sugár I.*: Adatok i. m. 440. (51. sz.).

Áruazonosító ólomplombák az elpusztult Varjas falu területéről (16. sz. eleje)

Ám egy harmadik lehetőség sem zárható ki Varjas létrejöttével kapcsolatban: a Délvidékről történő áttelepülés. Éppen Szerém, s török támadásainak méginkább kitett Valkó megyékből ismerünk egy, illetve két Varjas nevet viselő falut, ahonnan elképzelhető a magyar lakosság érkezése a védettebbnek hitt Szabolcs megyébe. Az idetelepültek — bárhonnan is érkeztek — magyar anyanyelvét egy 1521-ben kelt, s Eperjes városának küldött tanúvallatási jegyzőkönyv igazolja.[67]

[67] L. *Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. II. 255., 360. – A varjasi bírák, Kona (Kónya?) János és Sodori István nevében kiadott, s egy kocsi árú eltulajdonításának körülményeit három tanú kihallgatásával igazoló latin nyelvű irat (DF 229 671.) olvasatát Henzsel Ágotának (Szabolcs-Szatmár-Bereg

Még egy Mohács előtti dokumentumot tart nyilván a szakirodalom a tokaji uradalommal kapcsolatban.[68] Nem eredetiben maradt ránk, hanem a kassai kamara konzervátorának, Rajsz Jánosnak 1648. évi másolatában, amelyet 1768-ban megerősítettek.[69] Számunkra csak Újfehértó történetének megírásakor vált nyilvánvalóvá, hogy címe ellenére az irat (l. a Függelékben) nem a jelzett évre, hanem annál jóval későbbre értékesíthető adatokat tartalmaz.[70] Ezt bőségesen igazolják a közvetlenül Tokaj visszafoglalása után (1565) készített összeírások is, amelyekben ez áll: „*quae Caspar Seredy ... Benedictus Seredy, maxime vero Franciscus Nemethy per violentiam huic arci adjecerunt*" és felsorolják Kisfalud, Szegi, Viss, Gáva, Szabolcs, Berzék, Gesztely, Kenéz, Tardos, Paszab, Téglás, Miske, Bökény, Hugyaj, Csege, Szerencs, Bass, Harkány és Rakamaz birtokokat és pusztákat.[71] Az összeírás egy más helyén azt írják: „*Occupata et aliis titulis aquisita*", ezután Liszka, Hadház, Bökény, Szegegyház és Micske neve olvasható.[72] A jobbágyok vagy a bíró vallomása szerint Gávát az elmúlt években (1565 előtt) erőszakkal csatolták a tokaji uradalomhoz, Gesztelyt, (Takta)Kenézt szintén, ez utóbbinál külön kitérnek a Serédiek és Némethy Ferenc visszaélésére, akik Berzéket jogtalanul, Kisfaludot, Szegit szintén erőszakkal foglalták el, Ondról pedig megmondják, hogy a tokaji pálosok és György deák osztoztak a falun a 16. század első felében (pontosabban 1537 előtt, mert ekkor rombolta le Serédi Gáspár a kolostort). Miskéről tudjuk, hogy Némethy Ferenc várkapitány Csanálosért (Zemplén m.) szerezte meg.[73] A felsorolt személyek közül Serédi Gáspár 1530-tól állt a tokaji vár élén († 1550), őt követte öccse, Benedek († 1555), majd Némethy Ferenc 1557-től († 1565). Ha ezen adatokat összevetjük az állítólagos 1520. évi jegyzékkel, bizonyossá válik, hogy az csak 1557 után keletkezhetett, de még 1565 előtt. Azaz a DL 36 991. törlendő a Mohács előtti iratok sorozatából, s visszahelyezendő oda, ahonnan kiemelték!

A tokaji uradalom Mohács utáni sorsa közismert: az immár királlyá választott Zapolyai János 1528-ban párthíveinek, Ártándi Pálnak és Balázsnak adta zálogba, akik hadjárata költségeihez járultak hozzá, majd — mivel a zálogot visszafizetni nem tudta — a testvérpárnak adományozta.[74] Az adományt a

Megyei Levéltár, Nyíregyháza) köszönöm. E közlemény írásával egy időben a volt falu helyén mélyszántást végeztek, s a terepbejárás során a felszínen számos egyéb tárgy mellett 2 ólomból készült hitelesítő plombát is begyűjtöttek. Fodor István c. főigazgató (Magyar Nemzeti Múzeum) jóvoltából látott plombák egyikén felül koronával és gyöngysorral díszített pajzsban a Z betű utal a falu földesurára, Zapolyaira, míg a vele ellentétes oldalon talán az árpára utaló „(h)ordei" szó olvasható ki.

[68] L. *Módy Gy.*: A debreceni és tokaji uradalom i. m. 173. (37. sz. jegyz.); *Uő.*: Tokaj i. m. 61. (56. sz. jegyz.); *Németh P.*: Tarcal i. m. 28. (56. sz. jegyz.).

[69] DL 36 991. – az Urbar. et Consc. fasc. 89., n. 4. alatt őrzött kötetből lett kiemelve és áthelyezve a DL-be, mint az a lap felső részén olvasható.

[70] *Németh Péter*: Újfehértó földjének története a honfoglalástól 1600-ig. In: Újfehértó története. Szerk. Buczkó J. Újfehértó 2000. 146. (Micske birtokosairól).

[71] U et C 81: 10 (a) és 10 (d).

[72] U et C 81: 10 (b).

[73] U et C 81: 10 (c).

[74] *Détshy Mihály*: A tokaji vár története. (Tokaj. Várostörténeti tanulmányok II.) Tokaj 1995. 9. (44–45. sz. jegyz-ek)

következő évben megerősítette,[75] azonban az Ártándiakat 1530-ban hűtlenség vádjával lefejezték, s a Tokaj várát fegyverrel megszerző Serédi Gáspár lett az uradalom új, azt haláláig kezén tartó ura, kezdetben mint várkapitány, 1541. január 13-a óta mint annak birtokosa. Az uradalom falvai közül Nánás, Hatház, Szoboszló, Hegyes, Dorog, Varjas, Téglás és Macs birtokokat még az Ártándiak idején a debreceni uradalomhoz csatolták, legalábbis ez derül ki Sárközi Gergely debreceni officiális 1531 körül készült, keltezetlen számadásából.[76] Az uradalom eredeti kiterjedésének részbeni visszaállítása, sőt, bővítése Serédi Gáspár nevéhez fűződik, amint az az 1541. évi adománylevél alapján világos.[77] Az adományban három váruradalom szerepel: a tokaji, a regéci és a tállyai. Így találjuk Tokaj várának tartozékai között a három mezővárost, Tokajt, Tarcalt és Keresztúrt, továbbá Ladányt és *Hernádnémetit* (1462 óta Zapolya-birtok), a birtokok közül Borsod megyében *Tarján*t, Abaújban *Szikszóújfalu*t és *Alsóvadász*t (mindkettő 1462 óta Zapolya-birtok), Szabolcsban Dobot, Nánást, Dorogot, Pródot, Varjast és Felsőmacsot, míg a birtokrészek közül Zemplén megyében Vámosújfalut, Zombort, *Bekecs*et, *Szadát*, *Megyaszó*t, Szabolcsban pedig *Rakamaz*t, Videt, Téglást és Hatházt (az 1517–1519. évi összeíráshoz képest a többlet *dőlt* betűvel!). Csak Vámospércs, valamint a szabolcsi falvak közül Szoboszló és Hegyes hiányzik 1517–1519-hez képest, az utóbbi végleg a debreceni uradalom része lett. Meglepődve látjuk ellenben az 1459. és 1461. évi adománylevelekben szereplő birtokok közül Csergőt, Pácint és Karcsát a regéci, Mádot, Öszödöt (*Ewzed*), Rátkát (tévesen Vátkának írva!) és a mezőváros Szántót a tállyai uradalom falvai között! Eszerint a 15. század utolsó harmadában, vagy a 16. század elején a Zapolyai család alakította ki az Abaúj megyei regéci váruradalmat,[78] s talán ezzel egy időben került sor a tállyai uradalom[79] átszervezésére is.

Összességében elmondhatjuk, hogy a 15–16. század fordulóján a tokaji uradalomnak nem voltak még meg a szilárd keretei, miként a tállyainak és a re-

---

[75] *Uo.* 11–12. (68. sz. jegyz.).

[76] *Szabó I.*: Debreceni uradalom i. m. 85. – Itt jegyzem meg, hogy a sokkal gazdagabb forrásadottságú debreceni uradalom kialakulásának megírására csak kísérlet történt Módy György tollából (l. *Módy Gy.*: A debreceni és tokaji uradalom i. m.). Még inkább hiányzik Kelet-Magyarország egyik legnagyobb birtoktömbjének, a Bátori-család birtokolta ecsedi uradalomnak monografikus feldolgozása, amely a család a 15–16. századi házassági összeköttetéseinek és országos politikai szerepléséne alapja volt.

[77] Magyar Kamara Archívuma, Libri donationum 1. köt. 299. old. (Királyi könyvek 1–9. köt. 1527–1647. CD-ROM.).

[78] A regéci uradalom falvait Csánki nem ismeri (*Csánki D.*: Történeti földrajz i. m. I. 198.), ezért álljon itt az 1541. évi felsorolás: a vár mellett Regéc, Vilmány, Fóny és Felsőnovaj falvak Abaúj, Pácin és Karcsa falvak Zemplén, Mihályi, Csergő és Lázony birtokrészek Zemplén megyékben. Engel Pál szerint (*Engel P.*: Magyarország a középkor végén i. m.) a regéci uradalom 1517-ben Lázony, Mihályi és Horváti (Zemplén m.), valamint Regéc, Vilmány, Felsőnovaj, Alsóvadász és (Onga)Újfalu birtokokból állt.

[79] A tállyai uradalom 1541-ben az elhagyott vár mellett Tállya mezővárosból, Mád, Öszöd, Rátka falvakból (Zemplén m.), valamint Szántó mezővárosból és Marcinfalvából (Abaúj m.) állt. Az uradalomról a település monográfusai nem tudnak, l. Tállya. Szerk. Frisnyák S. Tállya 1994. passim; *Takács Péter*: Tállya. H. é. n. (Száz magyar falu könyvesháza) passim. Engel Pál szerint (*Engel P.*: Magyarország a középkor végén i. m.) a tállyai uradalom 1517-ben Tállya, Szántó, Karcsa, Kisfalud, Mád, Öszöd, Pácin, Rátka és Szegi birtokokból állt.

gécinek sem. Vannak ugyan az uradalomnak törzsbirtokai — mint esetünkben Tokaj, Tarcal és Keresztúr —, ám a nagybirtokos úr és a birtokirányító gazdatisztek (várnagyok, alvárnagyok) az uradalom kiterjedését, bizonyára gazdasági szempontok szerint vagy a gyarapodás mértéke alapján, időről-időre módosították. A Zapolyaiak abaúji és zempléni három vára (Regéc, Tállya, Tokaj) erre lehetőséget is adott, példa rá Karcsa és Pácin esete, amelyek részei 1459 előtt Tokaj, 1461-ben és 1517–1519-ben Tállya, 1541-ben pedig Regéc uradalmához tartoztak.

FÜGGELÉK

1) A Zapolyaiak tokaji, tállyai stb. uradalmairól fennmaradt számadáskönyv 1517–1519-ből (részlet)

1r

Registrum castrorum Tokay, Tallya

2r

Introitus pretia vinorum per Michaelem Charlokezy[80] in anno 1517 ad educillandum distributorum

Ad pertinentias castri Thokay deputaverant vina vasis XLI, sed unum was vini per cellarium destructum est in Tharczal, quod dominus wayvoda eisdem relaxavit et tantum pretia XL presentaverunt singulum unum vas vini per octo florenos computando faciunt fl. IIIc XX

Ad pertinentias Edelyn et Hernadnemthy data fuerant vina LXV ex quibus ad familiares domini wayvode exposuisse dicunt vina VI remanserunt ibidem vina LXIIII facientia fl. IIIIc LXXII

Ad pertinentias Wamos data erant vina XVIII facientia fl. Ic XLIIII

Ad pertinentias Nanas et Dob deputa[ve]rant vina vasis LXVIIII facientia fl. Vc LII

Ad Rudabanya deputata erant vina vasis X facientia fl. LXXX

Ad pertinentias Zaard deputaverant[a] prout in registro restancie[b] necnon idem Michael Charlokezy dedit vina LXVI sed castellani dicunt fuisse nisi LXII facientia fl. IIIIc LXXXXVI

2v

Ad pertinentias Regecz deputata fuerunt vina XXXVIIII sed dicunt castellani per dominum wayvodam ille pertinentie ad supplicationem relaxasse, pretia quator vasis vinorum, reliquit autem XXXV faciunt fl. IIc LXXX

Ad pertinentias Thorna deputata erant vina LIII facientia fl. IIIIc XXIIII

Ad Thelkybanya vina VI facientia fl. XLVIII

[80] Zsujtai (de Swtha) Csallóközi Mihály 1513-ban richnói (Szepes m.) alvárnagy (DL 61 096), 1518–19-ben szepesi várnagy (DL 69 109–69 110.), akit 1519-ben várnagytársával, Jablonica-i (Torna m.) Holy Mihály szepesi alispánnal II. Lajos király parancsára 4 szepesm[illegible] birtokrészbe iktatnak (DL 61 106., 63 890.).

Ad pertinentias Boldokw prout in registro restancie continetur erant deputata XIIII, sed dicunt castellani non amplius dedisse, quam vasis VIIII facientia fl. LXXII

Ad pertinentias Thalya deputata fuerant XLIII facientia fl. IIIc XLIIII

Restabant in cellario Thalya vina XII quorum decem vasa ad pertinentias Debreczen per me datum, duo autem ad pertinentias Thokay facientia fl. XVI

Ad pertinentias Mwran et Pakus atque Debreczen habebunt respondere ipsi oficiolati quanta fuerant deputata

3r

Item[c] de Rudabanya quedam pecunie sunt abducte, que tempore Christofori[81] restaverant ignoratur autem si sit taxa regia aut stipendiarum fl. LI

De comitatu Borsodiensi circa festum Nativitatis Beatissime Virginis dicator Regie Maiestatis ad sallarium domini wayvode dedit fl. IIc

4r[d]

Introitus taxe unius floreni circa festum nativitatis Johannis Baptiste connumerati

Pertinentie Thokay

Thokay	fl.	XXVII
ibidem inquilini	fl.	X
Tharczal	fl.	XXXV
ibidem inquilini	fl.	XIIIi
Kerezthwr	fl.	XXXII
ibidem inquilini	fl.	IIII
Gewncz simulcum inquilinis	fl.	IC LI
Ladan	fl.	III
ibidem inquilini	fl.	II d. L
Nanas	fl.	XXVIIII
ibidem inquilini	fl.	Vi
Perch	fl.	VIIII
Hothaz sessionati	fl.	XVII
inquilini ibidem	fl.	VI
Zobozlo	fl.	XVII
inquilini ibidem	fl.	IIII
Hegyes sessionati	fl.	IIII
ibidem inquilinus		d. L
Wyd	fl.	XV
inquilini	fl.	IIIi
Dorogh sessionati	fl.	XLVIII
sessionati[e] inquilini	fl.	IIi

[81] Szemercsényi Kristófról van szó, l. 50. sz. jegyz.

Waryas	fl.	XXXV
ibidem inquilini	fl.	IIi
Theglas	fl.	II
Moch	fl.	XXII
Summa	fl.	V^{C} d. L

10r[f]

Introitus taxe Regie Majestatis medii floreni circa festum Ephiphaniarum Domini connumerati simulcum alio medio floreno ad rationem stipendiarii exacto

Pertinentiae castri Thokay

oppidum Thokay	fl.	XV
oppidum Tharczal	fl.	XXXVIIIi
oppidum Kerezthwr	fl.	XXXI
Nanas	fl.	XVI
Dorogh	fl.	XXIII
Theglas	fl.	I
Hathaz	fl.	XIII
Wamosperch	fl.	IIII
Hegyes	fl.	III
Zobozlo	fl.	X
Wyd	fl.	VIII
Prood	fl.	XVII
Waryas	fl.	XX
Gewncz	fl.	I^{C} LIIII
Thelkybanya	fl.	XXXIII
Rwdabanya	fl.	XXXVII
Wamoswyfalw	fl.	X
Doob	fl.	XVI
Ladan	fl.	II
Zombor	fl.	II
Moch non est connumeratum		
Summa	fl.	IIII^{C}LIIIi

[a] A szó fölött a rövidítés elmaradt.
[b] Esetleg: *restanciarum*.
[c] A szó áthúzva.
[d] A *3v* üres.
[e] A szó áthúzva.
[f] A *9r–9v* üres.

2) A tokaji uradalom birtokainak összeírása (1565 után)

Nomina oppidorum et pagorum antiquitus ad arcem Tokay pertinentiano ex urbario Tokaiensi Anni 1520 excerpta.

Oppidum Tokay
Oppidum Tarczal
Oppidum Kereszthur
Portio Zombor
Portio Ond
Portio Vamos Ujfalu
Possessio Szerencs
Portio Bekécs
Portio Megyaszó
Portio Zada
Portio Gesztély
Possessio Hernath Némethi
Portio Berzégh Mad[c]
Possessio Tarján
Possessio Kiniz
Possessio Ladány
Portio Rokomoz
Tardos
Vis Portio
Pop[a] Possessio
Dorogh possessio
Bass Praedium
Varjas Possessio
Prood Possessio
Teglas Portio
Miské Possessio
Hugyaj Portio
Szegyegyház[b] Portio
Bekény Portio
Vid Portio
Praedy Portio

[a] Helyesen: Dob
[b] Sic!
[c] Helyesen: Mach

id. Frivaldszky János:

NÉHÁNY ADAT A ROMÁNSÁG MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÉHEZ

Kristó Gyula összefoglaló munkája bemutatja a középkori Magyarország nem magyar népeinek történetét így a románokét is, a 12. század végén kezdődött bevándorlásuktól kezdve az egész ország területén történő szétterjedésükig. Megállapítja, hogy különböző irányokból, különböző időpontokban jöttek be, s ennek eredményeként az egyes területeken eltérő jogi viszonyokat lehet körükben tapasztalni.[1]

Jelen írás az erdélyi mócokkal, valamint a felvidéki vlachokkal kapcsolatos néhány adatot kíván bemutatni, amely hozzájárulást jelenthet sajátos történetük jobb megismeréséhez.

I.

A románok (vlachok) etnogenezise a német Gottfried Schramm[2] kutatásainak eredményei szerint a következő.

A római limes az Alduna–Száva vonalon a 7. század első két évtizedében összeomlott. Az ott élő romanizált lakosság dél és délkelet felé menekült. A városiak az Égei-tenger északnyugati partján lévő városokban, köztük Szalonikiben telepedtek le. A csak részben romanizált falusiak pedig a hegyekbe húzódtak, ahol pásztorkodó életmódra tértek át, miután ide nem követték őket a földművelő szlávok. A vlachok a szlávokkal eleinte nem is álltak kapcsolatban, csakis az albánokkal. Az albán-román szimbiózis területe a Balkán-hegység és a montenegrói Durmitor-hegylánc köze volt. A szláv (bolgár)-román együttélés csupán a 900-as évek után kezdődött. Ezt követően azonban a pásztorkodó románok és a bolgárok — akik maguk sem tiszta szlávok — harmonikus kapcsolatba kerültek egymással.[3]

A vlachok transzhumáló életmódjuknak megfelelően nyájaikkal együtt állandóan vándoroltak. A Balkánról eleinte lassan szivárogtak fel a Kárpátokba, jogbiztonságot és gazdálkodásuk számára alkalmas lakatlan hegyvidékeket találva. Erre az északi irányú vándorlásra nyelvtörténeti adatok utalnak, ezek szerint tömeges betelepedésük Havasalföldre a 10. század után történt. Erdélybe történő beszivárgásuk kezdete nem helyezhető az 1141 előtti, illetve az 1210 utáni időkre, ottani megjelenésük a két időpont között, valamikor a 12. század második felében következett be. A 13. század közepéig csak Erdély délnyugati csücskében éltek.

---

[1] *Kristó Gyula:* Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp. 2003. 214.
[2] *Gottfried Schramm:* Korai román történelem. Debrecen 1997.
[3] Uo. 41–43., 48., 72–74., 99.

Az első román falunevet Erdélyben csak 1283-ban említik.[4] Az 14. század elején is csak 10 román falunevet ismerünk Erdélyből, holott ekkor már 400 faluról vannak feljegyzések.[5]

A Déli-Kárpátok és az Al-Duna közötti gyéren lakott területen a 12. század közepén a keletről jött kunok telepedtek meg, és ezt követően hosszú ideig éltek itt a helynevek tanúsága szerint. Ez a később Havaselvének nevezett terület része lett az ún. Fekete-Kumániának, azaz a kunok által meghódított területnek. Az Olttól nyugatra fekvő vidéken a mikrotoponimia nem kevesebb mint 70%-a kun eredetű.[6] A kunok a Duna balpartjáról 1185 és 1187 között fegyveresen segítették Petar és Aszen bolgár-vlach felkelését Bizánc ellen, államuk kun támogatással jött létre. A 13. század elején a kunok és vlachok egészen Konstantinápolyig hatolnak.[7] A 13. században a kunok birtokolták a vlachok lakta Havasalföldet és Moldvát. A középkori „román-bolgár birodalom a kunok segítségével létesült és erősödött meg".[8]

Az erdélyi román személynevek jelentős része szintén kun eredetű, miként egyes erdélyi helynevek is.[9] 1234-ben Erdélyben már nyoma van a kunok elrománosodásának. A kun kenézek „a Déli-Kárpátokon át előbb a mongolok elől, majd az Aranyhorda uralma alatt politikai vagy gazdasági okoknál fogva különösen Hunyad és Krassó-Szörény megyébe menekültek, illetve települtek vlach jobbágynépükkel együtt."[10]

A balkáni vlachok elvándorlása őshazájukból akkor vált tömegessé, amikor Uroš Dušan István Szerbia hatalmát kiterjesztette Dél-Albániára és Észak-Görögországra az 1340-es években. Ekkor jelentős albán és vlach kitelepedés történt Epeiroszba, Janina és Athén környékére.[11] Az 1330-as években a görög félszigeten legalább 50 évig létezett egy Megalovlachia nevű nomád-pásztor állam.[12] Ekkor ürül ki a vlachok őshazája is. 1380 táján már az oszmánok nyomultak előre a Balkánon, meghódítva az ott létrejött kis államokat, így Megalovlachiát, sőt, végül Bizáncot is.

A szerbek elől délfelé húzódott románok nyelve az aromán. Az ún. dákoromán után, amely a mai Románia nemzetalkotó népességének a nyelve, a román nyelv négy dialektusa közül ezt beszélik a legtöbben: ők az arománok (más néven: makedorománok, kara-vlachok vagy cincárok). A négy román nyelvjárás nagyon hasonlít egymáshoz, ami arra utal, hogy igen későn váltak el egymástól. Az arománban kevesebb a szláv jövevényszó, mint az ún. dákorománban, mert beszélői hosszabb időt töltöttek a a Balkán hegyeiben, távol a szlávoktól. Az arománok jelenleg a Balkánon élnek: Albániában, Bulgáriában, a görögországi Macedóniában, valamint Epeirosz és Thesszália vidékén. A 19. század végén mintegy

[4] *Schütz István:* Fehér foltok a Balkánon. Bp. 2002. 131–132.; *Schramm, G.:* Korai román tört. i. m. 78.
[5] *Schütz I.:* Fehér foltok i. m. 161.; Schramm, G.: Korai román tört. i. m. 84.
[6] *Schütz I.:* Fehér foltok i. m. 122–123.
[7] Uo. 116., 121.
[8] *Ioan Ferenţ:* A kunok és püspökségük. Bp. 1981. 64., 68.
[9] *Rásonyi László:* Hidak a Dunán. Bp. 1981. 142–157., 163.
[10] Uo. 119., 149.
[11] *Schütz I.:* Fehér foltok i. m. 129.
[12] Uo. 117.

200 ezren voltak,[13] pontos létszámuk napjainkban nehezen határozható meg, mert az említett országokban többnyire elnyomják őket, tagadva azt, hogy az arománok önálló arculattal rendelkező etnikai csoportot alkotnának. E balkáni románok a 13–14. században a második bolgár cárság államalkotó népességét adták; a 15–19. században pedig szünet nélkül harcoltak a megszálló törökök ellen. Ebben a küzdelemben nagyrészt felmorzsolódtak: elpusztultak, vagy északra, Magyarországra menekültek.[14] A 19. század végén ezt írták róluk: „a Balkánnak legintelligensebb eleme, akik mint kereskedők messze földön ismeretesek. (...) Egy részük pásztorkodással foglalkozik. Számuk körülbelül egy millióra tehető. A törökök folytonos zaklatása s kegyetlenkedése sokakat földönfutóvá tett; a menekülők nagy tömege Magyarországon települt meg. Budapesten is (a Petőfi téren) van templomuk a görögökkel együtt."[15]

A szerbek 14. századi terjeszkedése elől nemcsak dél, de észak felé is elindult egy jelentős vlach csoport. Ez Bogdán vajda vezetésével 1334-ben 9 hónapon át vonul be Magyarországra.[16] Nem sokáig maradtak azonban itt, 1359-ben Máramarosból kivándorolva Moldvába telepedtek át. Nyelvi jelenségeik alapján a toszkalbán Tetovo, az Ohridi-tó vidékéről valók voltak.[17]

A 14. század második felében fordulat következett be az erdélyi magyar-román kapcsolatokban. A letelepedett magyar lakosság mind gyakrabban keveredett konfliktusokba a kóborló román csoportokkal Arad megyében, a Maros völgyében,[18] ahol először csak a 14. század folyamán jelentek meg a románok.[19] „Nem véletlen, hogy ezek az összeütközések éppen a 14. század derekán halmozódnak, ... ekkor kezdődik a románság kirajzása a hegyvidékről a folyóvölgyekbe s az erdélyi mezőségre. Egyes vidékeken a szilaj hegyipásztorok megjelenése valóságos pánikot kelt."[20] Bogdán vajda népe után tehát a románság egy másik, kevésbé szervezett csoportja indulhatott útnak a Balkánról a biztonságos Magyarországra. A Vaskapun át beözönlöttek a Maros völgyébe, majd olyan területekre, amelyek még lakatlanok voltak. Erdélyben ilyen már csak egy volt, az Érchegység északi része, a Mócföld. A többieknek tovább kellett vándorolniuk a Kárpátok folyosóján elindulva észak felé.

---

[13] Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben I–XVI. Bp. 1893–1897. (a továbbiakban: PNL) II. 534.

[14] *Lluis Maria de Puig:* Preliminary draft report on the Aromanian community (Strasbourg, 15. April 1996) c., az Európa Tanácshoz benyújtott jelentése.

[15] PNL IV. 378.

[16] Erdély története három kötetben I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. I. 341. (a vonatkozó rész Makkai László munkája).

[17] *Schütz I.:* Fehér foltok i. m. 15.

[18] *Makkai László:* Magyar–román közös múlt. Bp. 1989. 58–59.

[19] *Schütz I.:* Fehér foltok i. m. 161.

[20] *Makkai L.:* Magyar–román közös múlt i. m. 60. — A letelepedett magyarok és állattenyésztő románok között a 14. század második felében közel ötven éven át tartó összeütközésekre a marxisták is felfigyeltek. A jelenség magyarázatát a románságnak a „jobbágysorba való taszítás" elleni osztályharcában találták meg (l. pl. *Székely György:* Az erdélyi románok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953.). Figyelmen kívül hagyták azonban, hogy egyfelől a románság beilleszkedése a jobbágyságba már jóval korábban megindult, mégpedig minden konfliktus nélkül, másfelől pedig nem az „urak" mentek „feudalizálni" a románokat, hanem azok jöttek be a településekre.

II.

A Mócvidék, a történelmi Magyarországon az Aranyos folyó felső szakaszán — Bisztra fölött —, Torda megye topánfalvi járásában Albák, Bisztra, Csertes, Kerpenyes, Nyágra, Ponorel, Szekatura, Szkerisoara, Szokodel, Topánfalva és Vidra helységeket foglalja magában. Az Erdélyi Érchegységben élő többi román, az ún. mokánok, az aranybányászok és a körösiek *nem* mócok. A mócok a 19. század végén mintegy 50 ezren voltak, foglalkozásuk pedig kizárólag a faipar: faedény-, fazsindely-, épületfa-készítés, abroncsozás, tutajozás, faárukkal való kereskedés.[21] 1500 előtt a Mócvidék településneveinek nincs semmi nyoma az oklevelekben.[22] A dáko-román kontinuitás elméletének alapján álló jelenkori román történészek sem tudtak róluk korábbi adatokat feltárni.[23] Egyes erdélyi kutatók ennek ellenére feltételezik, hogy akár már a 14. században is megtelepedhettek a havasi irtványokon önellátó havasi pásztorok, akik szórt házcsoportos településeken *(crâng)* éltek, s azért nincs írásos nyomuk, mert az ércbányák nem vonták még őket szolgáltatóik körébe.[24] A Mócvidék lakosságának móc megjelölésére az első adat 1614-ből származik, ekkor tűnik fel a *Mocz* személynév.[25] A szónak 1769-ből kimutatható a 'juhosgazda' jelentése is.[26] Arról, hogy a famunkára való specializálódásra csupán másodlagosan, a bányák kényszerítették e hegyipásztorokat a 18. század folyamán, Horea 1779. évi beadványából tudunk. Ebben ugyanis azt panaszolja, hogy egyfelől elvették erdei legelőiket, másfelől a zalatnai uradalom túlterheli őket favágással. A kincstári román jobbágyoknak (köztük a mócoknak) e kizsákmányolása vezetett a Horea-felkeléshez 1784-ben.[27] Ugyanők voltak 1848-ban az Avram Jancu-féle felkelés legfőbb bázisa is.

A mócok románság jól meghatározott csoportját alkotják. Embertani jellegzetességeik némileg eltérnek a többi románokétól. Emiatt olyan — már megcáfolt[28] — feltevés is napvilágot látott, mely szerint talán elrománosodott székelyek lennének. A magyar történelem negatív, a román történelem pozitív szereplői.

---

[21] *Moldován Gergely:* Székelyek-e a mócok? Erdélyi Múzeum 11. (1894) 350., 404.; *Erdélyi Aradi Viktor:* Mócok földjén. Bukarest 1974. 190–193.

[22] Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi ediderunt Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Budapestini 1941. 96. (Torda-Aranyos megye térképe 1400-ig); Zsigmondkori oklevéltár I–IV. Összeáll. Mályusz Elemér, Borsa Iván. Bp. 1951–1994. (a továbbiakban: ZsO); *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában V. Bp. 1890.

[23] *Silviu Dragomir – Sabin Belu:* Voievozi, cnezi şi crainici Munţii Apuşeni şi Bihorului. Acta Musei Napocensis 1966. 173–181.; *Silviu Dragomir – Sabin Belu:* Contribuţii la istoria aşezărilor româneşti din Munţii Apuşeni (secolele XIII–XVI.). Cumidava II. Braşov 1968.

[24] *I. Tóth Zoltán:* Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig. Bp. 1951. 225., 425.

[25] Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Bp. 1992–1997. (a továbbiakban: EWU) II. 986.

[26] Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IX. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Főszerk. Vámszer Márta. Bp. 1997. 311.

[27] *I. Tóth Z.:* Parasztmozgalmak i. m. 103.; *Magyari András:* A Horea vezette 1784 évi parasztfelkelés a források tükrében. Bukarest 1984. 15.

[28] *Moldován G.:* Székelyek-e a mócok? i. m. 343–358.

Eredetükről — tájszólásuk jellegzetességeiből kiindulva — már a 19. században megállapították, hogy *aromá*nok, azaz makedorománok.[29] Ezt a megállapítást Schütz István, a balkanisztika legjelesebb hazai képviselője is megerősítette, utalva arra, hogy a mócok és az arománok nyelvjárásában olyan közös, latin eredetű szavak találhatók, amelyek hiányoznak a dákorománból. Ilyen például a bulgáriai román *neao*, a móc *nea* (vö. latin *nix* 'hó').[30] A mócok és arománok nyelvjárásában a dákorománhoz képest többletet jelentő latin eredetű közös szavak dalmáciai hatásra utalnak, ahová lejártak piacozni közkedvelt tejtermékeikkel. A legutoljára a mócok és az arománok váltak el az albánoktól, valamikor a 13–14. század fordulóján.[31] A balkáni makedorománok hat nemzetsége közül az egyik — éppen a legészakabbra, az Észak-Macedóniában élő — a *moţan* nevet viseli.[32]

A mócok aromán eredetét illetően figyelmet érdemel egy 1747-ből származó adat. Az Erdélyi Középhegység déli részén lévő Nagyágon ekkor találta meg egy sertéseit makkoltató pásztor a később nagyágitnak elnevezett aranyásvány lelőhelyét. A pásztor neve az esetről beszámoló egyik német szerző szerint *Armenian* John,[33] a másik, tőle független, szintén német anyanyelvű szerző lejegyzése alapján pedig *Armindjan* Juon.[34] A származást jelző *-ian* képzős nevű személy semmiképpen nem lehetett örmény, mert ezek közt erdei pásztorok nem voltak, sokkal inkább gondolhatunk *román* származású férfire, mivel az arománok önelnevezése *armân*, illetve *armăn*.[35]

A *móc* szó ma az 'erdélyi érchegységi román'-okat jelöli,[36] az ismeretlen eredetű szó eredeti jelentése azonban 'tincs, üstök'.[37] A már említett macedóniai román nemzetségnév, a *moţan* jelentése szintén 'copfos.' Ez az aromán csoport tehát jellegzetes hajviseletéről kapta a nevét. Ez a körülmény felveti annak lehetőségét, hogy az elnevezés kun-aromán együttélés idejéből származhat, s az arománokba beolvadt kun etnikumra utal, hiszen ezt a törökös jellegű hajviseletet Közép-Európában a 13–14. században egyedül a kunok viselték.[38] A kun eredet vagy kun hatás mellett szól még az is, hogy a móc népnév regionális változataként élő

---

[29] Uo. 405–407.

[30] *Schütz I.:* Fehér foltok i. m. 21–22.

[31] Uo. 21–22., 95., 117.

[32] *Moldován G.:* Székelyek-e a mócok? i. m. 405.; *Tache Papahagi:* Dicţionarul dialectului aromân. Bucureşti 1974. 822.

[33] *Ignaz von Born:* Briefe über minerologische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Banat, Siebenbürgen ... geschrieben. Frankfurt – Leipzig 1774. 97.

[34] *Andreas Stütz:* Physikalisch-mineralogische Beschreibung des Gold- und Silber-Bergwerkes zu Szekerembe bey Nagyag in Siebenbürgen, nebet einer Zugabe über einige problematische Mineralien Siebenbürgens. Wien 1803. 12–14. (többször is ugyanígy írva).

[35] Így a Romániában található több „Armeni" helynév névadója nem feltétlenül az örmény — mint azt *Iorgiu Iordan:* Toponimia Romînească. Bucureşti 1963. 267. meghatározza — esetenként talán inkább aromán nemzetiség.

[36] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1976. (a továbbiakban: TESz) II. 938.

[37] Dicţionarul Limbii Române. Bucureşti 1967. (a továbbiakban: Dicţionarul) VI. 919–920.; *Alejandro (Alexandru) Cioranescu:* Diccionario etimologico Rumano. Madrid 1985.

[38] Magyar Néprajzi Lexikon I–V. Főszerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977–1982. (továbbiakban: MNL) V. 209. („tarfej" címszó).

moţogan[39] szó *-gan* képzője szintén törökös jellegű nyelvi jelenség.[40] Ebben az esetben az románokra a köztük vezető szerepet játszó kunokra utalóan ragadt rá ez a megjelölés. A kunok egykori vezető szerepére emlékeztethet a *moţ* szóból képzett *moţpan* román tájszó is, amelynek eredeti jelentése 'bojár, úr' volt, jóllehet a kifejezés ma már tréfás értelműnek számít.[41]

Arra, hogy — nevüknek megfelelően — a mócok valóban copfot viseltek volna egyébként tar fejükön, nem találunk adatokat, de ez nem is meglepő, mert a mócok csak a 17. században jelennek meg forrásainkban, s ekkor már ez a hajviselet a térségben az oszmán-törökökre (például a janicsárokra) volt jellemző, akikkel szemben az aromániak élet-halál harcukat vívták. Az azonban, hogy kun vezetőiket utánozva az arománok egykor valóban ilyen hajzatot viseltek, igen valószínűnek tűnik.

Az, hogy a tudomány és a közvélemény a mócokat a „legvalódibb románok"-ként tartja számon, egyáltalán nem mond ellent e feltevésnek. Figyelemre méltó párhuzama ennek a jelenségnek, hogy a magyarországi Kunság kultúrájának — magát öntudatosan kunnak valló — kutatója, Bartha Júlia szerint e tájegység lakói azt tartják magukról, hogy „a kunok a legkiválóbb magyarok".[42]

Amint láttuk, az erdélyi *móc*ok és macedóniai *moţan*ok közös eredetűeknek tűnnek. A Balkánról származhatnak, ahol a kunokkal — akiktől e két népcsoport közös neve származik — még az aromániak Macedóniába költözése előtt olvadhattak össze.

Amennyire feltárt a kunok felszívódása a románságba a tatárjárást követő időkben a mai Románia területén, annyira keveset tudunk erről a jelenségről a Dunától délre eső vidékeken. Azt láttuk, hogy részt vettek a második bolgár állam megalapításában, de további sorsukat alig ismerjük. A 12–13. századi utazók ugyanakkor emlegetik azt a — jelenleg a Velebitekben élő, mára teljesen elszlávosodott — népcsoportot, amelyet környezetük *morlák*oknak nevez. A népnév a kun *karavlach*ból (*maurovlach*ból) ered,[43] tehát a név viselői Havaselvéről származnak.

Az elmondottak alapján úgy tűnik, megkockáztatható annak felvetése, hogy a *móc* megnevezés pontosabb eredeti jelentése a románban 'vlachok [románok] közt vezető szerepet játszó kun' lehetett, s később szűkülhetett jelenlegi jelentésére.

Ennek alapján kunokra (vagy kun vezetőréteggel rendelkező aromániakra) utaló etnikum-névnek tekinthetők a 15. századtól Magyarországról ismeretes *Móc* és *Móca* családnevek.[44]

---

[39] Dicţionarul VI. 923.

[40] Vö. TESz „boszorkány" (I. 351–352.), „buzogány" (uo. 400.) címszavak.

[41] Dicţionarul VI. 923. — Olyasféleképpen, amint a magyarban a „kunkapitány", aki a középkorban még magas rangú személy volt, a 19. századra azonban a lakodalmak állandó szereplője lett, aki az asztalnál a násznagyokkal szemben helyet foglalva tiszte szerint sikamlós tréfákkal szórakoztatta a násznépet, l. *Bartha Julia:* A Kunság népi kultúrájának keleti elemei. Debrecen 2002. 97–98.

[42] *Bartha J.:* A Kunság népi kultúrája i. m. 25.

[43] *Schütz I.:* Fehér foltok i. m. 150.

[44] 1438: Franciscus Mocza (Jászkisér), 1498: Gregorius Mocz (Lipoltfalva), 1585: Petrus Moocz (Balassagyarmat), 1612: Gregorius Mocz (Jánosháza), 1720: Michael Mocz (Szatmár megye), l. *Kázmér Miklós:* Régi magyar családnevek szótára. Bp. 1993. 740. — Az a Mócz hadnagy is ide sorolható, akit Hadik András huszárezredében 1760. jan. 8-án századossá léptettek elő (Hadtörténeti Levéltár,

Említést érdemel még egy felvidéki, Trencsén megyei vonatkozású adat is. Bizonyos Michael Walach — aki Hátszeg vidékén csatlakozott román háznépével együtt *servitor*ként Stibor vajdához — 1413-ban a Kis-Fátra nyugati lejtőjén fekvő Frivald község soltészjogát megvásárolta, ettől kezdve a község soltészbírója, illetve a család szóhasználata szerint *vojvoda*ja lett.[45] Egyes leszármazottjai Móc (szlovákul *Môc*) családnevet viselték. A családnév más változatokban a bírói tisztségre egyértelműen utaló *Klopan* 'kalapot viselő' vagy *Hulin* 'pálcát viselő' változatban is előfordul.[46] Ebből az sejthető, hogy a soltészcsalád esetében a *móc* elnevezést 'bíró, vezető, *vojvoda*' értelemben használták. A frivaldi soltészcsaládnak a 16. század közepén ismert egy *Jurga* keresztnevű tagja is, ami azért érdekes, mert ez a „György" név olyan változata, amelynek használata a Balkánon jellemző. Az ő nevét viseli a Kis-Fátra *Jurgova* csúcsa (ahol talán nyájait legeltette).

III.

A felvidéki vlachokról általában úgy tartják, hogy nem románok, hanem olyan ruténok, akiket — többnyire máramarosi, már letelepedett — román vlachok telepítettek be Magyarországra,[47] s nyitva marad az a kérdés, hogy e népcsoport voltaképpen milyen nyelven beszélt,[48] s mely területeken jelentett a „vlach" kifejezés 'román'-t, illetve 'ruszin'-t.[49] Megválaszolatlan marad az is, hogy a felvidéki vlachok, ha etnikailag és nyelvileg ruszinok, hogyan vették át a románok speciális, az ókori magaskultúrában gyökerező gazdálkodását, ha viszont románok, akkor hogyan veszítették el nyelvüket.

Nyugati elterjedésük határainál, a Kis-Fátra legmagasabb régióiban vlach eredetű helynevek találhatók — például *Kyčera*, *Gruň*, *Kľak*, *Minčol*[50] — annak jeleként, hogy ezek a helyek a vlach pásztorkultúra megjelenésével váltak lakottá, illetve hasznosítottá. Jellemző, hogy az említettek mind hegynevek, s az első kettőből több is található.[51]

A negyedik név jól mutatja a vlachoknak nevezett nép északnyugati előnyomulását és nyelvi átlényegülését Máramarosban. A szó gyökere az Erdélyben igen

---

VII. 35. Hadik-gyűjtemény 1760/I–17.). E nevet a 18. században nemes családok is viselik, így a kihalt keszei Mócza, továbbá a Pozsony, ill. a Szatmár megyében élő, valamint a Kolozs megyei szucsáki előnevű, 1680-ban megnemesített Mócz család is (*Kempelen Béla:* Magyar nemes családok I–XI. Bp. 1911–1932. VII 242.). Az is lehetséges, hogy ezek a személyek nem Erdélyből, hanem közvetlenül a Balkánról származnak, vagy esetleg még azoktól a 13. századi kunoktól, akiket 1279 előtt az egész ország területén széttelepítettek (*Kristó Gy.:* Nem magyar népek i. m. 220–223.)

[45] 1413: ZsO IV. 1215. sz., vö. *Frivaldszky János:* Egy középkori román eredetű nemesi család a Felvidéken. Mediaevalia Transilvanica V–VI. (2001–2002: 1–2.) 55–63.; *Uő:* A régi Móc személynév néhány filológiai problémája. Magyar Nyelv 94. (1998) 101–102. — A szó szlovák alakja egyértelműen mutatja, hogy a szó az átadó nyelvben „móc"-nak hangzott, s nem másnak („mac"-nak, „moc"-nak vagy egyébnek).

[46] *id. Frivaldszky János:* Egy felvidéki község és soltészcsaládja. Turul 71. (1998) 93–94.

[47] *Kristó Gy.:* Nem magyar népek i. m. 101–105. ; a „Volachi seu Rutheni"-re l. még *Václav Chaloupecky:* Valaši na Slovensku. Praha 1947. 19., 21., 23., 67.

[48] *Kristó Gy.:* Nem magyar népek i. m. 13.

[49] Uo. 104.

[50] *Andrej Kavuljak:* Lietava. Martin 1948. 134.

[51] Malá Fatra, turistatérkép (1:50 000) 2002.

gyakori a *Muncel* hegynév, melynek jelentése 'hegyecske, domb'. Máramaros és Ung megyék területén a név hangátvetéses alakja található meg, a Kárpátok külső vonulatában több *Menчул* hegycsúcs és hegyvonulat is előfordul. Tovább haladva Sárostól Árváig nyugat felé, már *Minčol* formában fordul elő, amely az előbbi tájnévi változata: ilyen nevű hegyből is több van. A Kis-Fátrában lévő *Minčol* első okleveles említése 1563-ból való.[52]

Az említett négy vlach eredetű szlovákiai hegynév közül azonban csak ez az egy jelent valóban 'hegyet'.

Kľak nevű hegyet nemcsak a Kis-Fátrában, de 1633-ban az Árva-megyei likavai uradalomban is említenek.[53] A szó jelentése 1587-ből származó adat szerint 'a borjú gyomrának anyaga, amit a valachok sajtkészítésre használnak'.[54] Az ojtó neve azonban az arománban *cľeág* (ahol az *ľ* ejtése ly], a dákorománban viszont *cheag*.[55] Román nyelvterületen helynévként egyébként egyikük sem ismeretes. A Felvidéken Bars megyében és Gömörben van *Kľak* nevű település is.[56]

A *kicsera* szó végső gyökere is aromán: *cîşeare, căşáre, căşaire*, ami dákorománul *stînă*, azaz 'esztena, juhakol, karám, sajtüzem',[57] s egyértelműen a 'sajt' szóhoz kötődik. A bolgárban a *кичера* már átvitt értelemben szerepel ('meredek lejtő sűrű fiatalossal borítva'), miként a *кичер* ('kúp alakú domb') is, s a vlach sajtüzem helyét jelöli,[58] az eredeti értelmet azonban őrzi a *кошара* ('juhok téli szállása') kifejezés. Romániából ilyen helynévről erdélyi adat nincs, csak a Kárpátok külső oldaláról, főleg az Argeş és a Rimnicul-Săret folyók közül (*chicera, chicerea, chicerul, chicerna, chicira, chiciora, chicioara, chiciura, chiciurla, cicera ticera*), jelentése itt is átvitt értelmű: 'hegycsúcs'.[59] A Kárpátok vonulatában a Tatár-hágótól a Kis-Fátráig azonban *Kyčera* nevű hegyek, sőt települések, mindenütt találhatók. A szlovákban a szó jelentése 'tisztás, hegyi legelő'.[60] Figyelemre méltó az is, hogy a Kis-Fátra Vágon túli vonulatában egy Nad Kyčerou ('kicsera alatt'), Árvában Zázriva felett egy Pod Kyčerou ('kicsera felett') nevet viselő hegy található, ami csak akkor érthető, ha maga a „*kicsera*" valahol a hegyoldalban van, mint nyári juhkarám. Frivald községben a völgyben lévő Košeriska ('juhkarám helye') dűlő neve a szlovák *košiar* ('juhkarám') szóból ered. Ennek megvan a megfelelője a magyar (kosár), lengyel, ukrán, bolgár nyelvben is, végső eredete ugyancsak aromán: *căşare* ('juhkarám', illetve 'sajtkészítő').[61] Ez a téli karám helye lehetett.

Választhatunk azonban más példát is. A szlovákban a *gruň* 'hegyoldal, sziklás lejtő' jelentésben él,[62] ugyanez a szó a dákorománban a *grunz, grunji* ('darab,

---

[52] *Kavuljak, A.:* Lietava i. m. 134.

[53] *Josef Macůrek:* Valaši v zapadnich Karpatech. Ostrava 1959. 197., 370.

[54] *Kavuljak, A.:* Lietava i. m. 134.; Historicky slovník slovenského jazyka II. Bratislava 1992. 46.

[55] *Papahagi, T.:* Dicţionarul dialectului aromân i. m. 372.

[56] *Hajdú-Muharos József:* Magyar településtár. Bp. 2000. 68., 74.

[57] *Papahagi, T.:* Dicţionarul dialectului aromân i. m. 351., 366.

[58] *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988.[4] I. 728.

[59] *N. A. Constantinescu:* Dicţionar Onomanistic Romînesc. Bucureşti 1963. 237.; *Iordan, I.:* Toponimia i. m. 34., 364.

[60] Historicky slovník slovenského jazyka II. Bratislava 1992. 177.

[61] EWU II. 805.

[62] Historicky slovník slovenského jazyka I. Bratislava 1991. 384.

göröngy, rög, gomoly'), az arománban *grunçe* (jelentése ugyanaz). Az egyetlen szótári példa ismét a sajtkészítés területéről való: *grunçe di caşu* (románul: 'bucetă de brînză', magyarul: 'egy darab juhsajt').[63] A szó ugyanakkor előfordul a románban hegynévként (*Grunj*) is.[64] Településnévként Krassó-Szörény, és Temes megyében már *Gruni* alakban kerül elő, ismerünk azonban számos felvidéki és kárpátaljai *Gruň* hegy- és településnevet.[65]

Másfelől a Felvidéken a 14–15. századi dél-erdélyi konfliktusokra kísértetiesen emlékeztető események fordulnak elő egy-két évszázaddal később. 1492-ben a Trencsén megyei Bánban, 1510-ben pedig Facskóban a vlachok erőszakos fellépéséről hallunk; 1575–1577-ben pedig a lietavai uradalomhoz tartozó Višnové község lakosai, valamint a szomszédos sztrecsnói uradalom népe egymás juhait ragadják el, hogy aztán végül 1581-ben kössenek békét egymással.[66]

Ezekből, s a felsorakoztatott nyelvi adatokból úgy tűnik, hogy mind a mócok, mind a felvidéki — ruszinokkal egyesült, bennük felolvadt — vlachok román magja a 14. század végén települt be nagyobb tömegben Magyarországra, s az aromán dialektust beszélte.

[63] *Papahagi, T.*: Dicţionarul dialectului aromân i. m. 600.

[64] *Iordan, I.*: Toponimia i. m. 30.

[65] *Hajdú-Muharos J.*: Magyar településtár i. m. 190., 238. — A Bars-megyei Ostry-Gruň 17. század végi alapítás, l. Vlastivedný slovnik obci na Slovensku II. Bratislava 1977. 28., 361.

[66] *Kavuljak, A.*: Lietava i. m. 134.

Makk Ferenc:

AMICUS PLATO, SED MAGIS AMICA VERITAS

(avagy hogyan nem szabad magyar őstörténetet írni)

Vékony Gábor régész — saját bevallása szerint — az őstörténeti radikalizmus híve volt.[1] A Magyar őstörténet - magyar honfoglalás című monográfiája e sajátos felfogás terméke.[2] Az őstörténeti radikalizmus ritkán társul pozitív eredményekkel, Vékony Gábor műve is elsősorban negatív tanulságokkal jár. Számomra e könyv egyértelműen annak világos példázata, hogy miként nem szabad magyar őstörténelmet és magyar honfoglalást írni.

Az nem kétséges, hogy Vékony Gábor rendkívül olvasott kutató volt, s emellett módszertanilag számos helyeselhető — mások által is vallott — alapelvet fogalmazott meg, amely elveknek művében olykor igyekezett is érvényt szerezni.

Igaza van, amikor könyvében azt írja, hogy tulajdonképpen „a magyar őstörténet nem őstörténet", és ténylegesen „a magyar etnogenezis nem őstörténeti stúdium".[3] Mégis a kettőt együtt tárgyalta, és a magyarság néppé válását a magyar őstörténet keretein belül vizsgálta. Ezt könyvének a címe mutatja a legvilágosabban. Egyet lehet vele érteni, amikor azt mondja, hogy a magyarság néppé válásának (őstörténetének) kutatásában a nyelvi források a legfontosabbak, s ezért a tudományok közül a lingvisztikának elsődleges és döntő szerepe van.[4] Ennek nyomán munkájában ő maga túlnyomórészt nyelvészeti érvekkel, eszközökkel dolgozott, - majd látni fogjuk, hogyan tette ezt. Helyesen hangsúlyozza azt is, hogy a régészeti kutatások hasznosítását megnehezíti a lelet időrendjének, illetve etnikumhoz kapcsolásának felettébb bizonytalan, problematikus volta. Mindemellett természetesen elismeri azt, hogy az őstörténet tanulmányozásában mind a régészetet, mind a történettudományt jelentős hely illeti meg.[5]

Vékony Gábor könyvében nagyfokú bátorságról és fokozott mértékű önbizalomról tett tanúbizonyságot akkor, amikor — a reneszánszkor polihisztor elméihez hasonlóan — a legkülönbözőbb tudományok területén rendkívüli magabiztossággal vont le következtetéseket. Sorozatosan fogalmazott meg új tételeket az uralisztika, finnugrisztika, turkológia, az indogermanisztika, az iranisztika, a szlavisztika, a hellénisztika, az albanológia, az archaeológia, a történettudomány,

[1] *Vékony Gábor*: Levedia meg Atel és Kuzu. Magyar Nyelv 82. (1986) 1986. 41. - Írásom – végleges formában – 2004 májusában készült el, Vékony Gábor 2004. június közepén bekövetkezett halála miatt cikkemet azonban csak 2004 őszén adtam le közlésre a Századok c. folyóirat részére. A szövegen mindössze annyiban változtattam, hogy néhány helyen a jelen idejű igealakot múlt időbe tettem.

[2] *Vékony Gábor:* Magyar őstörténet - magyar honfoglalás. Bp. 2002.

[3] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 6.

[4] Uo. 5., 91., 95.

[5] Uo. 5., 91., 95–96.

a néprajz és a filológia sokrétű, bonyolult kérdésköreiben. Az kétségtelen, hogy munkája interdiszciplináris szemléletű alkotás. Ugyanakkor tudományos kontroll nélküli fantáziája és dús ötletgazdagsága előtt nem volt lehetetlen feladat, minden kérdésre van válasza, s állásfoglalásait természetesen bizonyítottaknak és megfellebbezhetetleneknek tekintette.

Jelen írásomban a továbbiak során Vékony Gábor műve főbb megállapításaival kívánok foglalkozni. Előljáróban leszögezem, hogy történésznek tartom magam, és semmiképpen nem vagyok nyelvész. Éppen ezért elsősorban Vékony Gábor *történeti* jellegű következtetéseihez, gondolataihoz fogok hozzászólni. A *nyelvészeti* jellegű állításait és eszmefuttatásait csak bizonyos ismereteim, olvasmányanyagaim, mindenekelőtt pedig megkérdezett nyelvészkollégáimtól kapott írásbeli instrukciók alapján fogom vizsgálat alá venni. Fontos tudni azt, hogy a könyv túlnyomó része *lingvisztikai* jellegű munka!

A szerző a magyarság őstörténetét, illetve néppé válásának históriáját — egy sajátos (? kettős) honfoglalás-koncepciónak megfelelően — két önálló, külön szálon vezeti végig. Magát a kettős honfoglalás kifejezést ugyan nem használja, de szellemi elődjeihez: Vámbéry Árminhoz és László Gyulához hasonlóan kétféle magyarságról és két magyar honfoglalásról beszél mindvégig. Először a korábbi foglalók, az ún. (finnugor) *ősmagyarok* Pannoniáig vezető útját mutatja be. Már ebből is kiderül, hogy Vékony Gábor a magyarság őstörténetéről (egyúttal néppé válásáról) — a kezdetektől Szent István államának megalapításáig — teljesen új, minden eddigi felfogástól radikálisan eltérő képet alkotott, amely kép természetszerűleg Vámbéry Ármin, illetve László Gyula koncepciójától is sok lényeges ponton különbözik.

Vékony Gábor elméletének értékelésében a szerző gondolatmenetét követem, amely a finnugor ősmagyarok történetét két nagy egységre (úgymint: I. Az előmagyar korra, illetve II. Az ősmagyar korra) és ezeken belül több kisebb alperiódusra bontja az uralkodó nyelvészeti időrend alapján. Az ún. előmagyar kor szakaszolása hagyományos: uráli, finnugor és ugor periódus alkotja.[6] Előre kell bocsátani: nagyon nehezen követhető a szerző okfejtése, mert egyrészt a főbb idő- és helykoordinátákat szétszórtan és nem is egyformán tárgyalja, másrészt hiányoznak éppen e helyeken a tájékoztatást megkönnyítő térképes ábrák, amelyekre pedig az olvasónak nagy szüksége lenne.

I/1. Az uráli kor

Vékony Gábor egészen új helyre lokalizálta az uráli őshazát, s ennek következtében — az eddigiekhez viszonyítva — teljesen új helyre kerülnek a későbbi (finnugor és ugor) őshazák is. Az uráli őshazáról tehát új képet rajzol meg, s ez nagyon nagy fontosságú tudományos eredmény lenne, ha igaz lenne. De Vékony Gábor nem tudja bizonyítani saját uráli őshaza-teóriáját. Az már külön kérdés, hogy önellentmondások több alkalommal is zavarják, megnehezítik nézetének megértését és értékelését. Így pl. az uráli kort egy helyen az i.e. V–IV. évezredekre datálja, máshol viszont az i.e. VI–V. évezredre teszi.[7]

[6] Uo. 97.

[7] Uo. 97., 103. – Utóbbira l. pl. *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1997. 42–43., 87–89.

Az uráli őshaza (a finnugorok és a szamojédok elődjeinek együttélése) területét Vékony Gábor nagyjából az Oka és a Volga-könyök közti területre (a Volga folyó e szakaszának északi és déli vidékére egyaránt kiterjedően) lokalizálta növényföldrajzi adatok: bizonyos fanevek felhasználása (azaz nyelvészeti paleontológia) alapján, amelyek között döntő jelentőségűnek tartja a *tölgy* (Quercus) fafajta ősi nevét. Vékony Gábor szerint a *tölgy* terjedése az V–IV. évezredben elérte a Bjelaja és a Káma folyók vidékét, s mivel a *tölgyfa* ősi neve szerinte megvolt az uráli alapnyelvekben, ezért az uráliak a *tölgyfa* elterjedésének a zónájában éltek. Ebből következően nem is élhettek az Urál hegységtől keletre, mert ott korábban nem volt, és ma sincs *tölgyfa*. Vékony Gábor úgy véli, hogy a magyar (mára kihalt) nyelvjárási *dob* 'tölgyfa' jelentésű szó az ősi (? uráli-finnugor) *toma-puwe* szóból származik a finn *tammi*-hoz hasonlóan. A magyar *dob* (illetve dombu) szavat vette át az ősszláv (*dombu* alakban) az i.e. I. évezred közepén, s ebből lett a későbbi szláv *dub* 'tölgyfa' jelentésű szó. (Másutt az átvételt — következetlenségről téve tanúbizonyságot — az időszámításunk kezdete körüli időszakra datálja.) Itt két orosz nyelvész nevére hivatkozik Vékony Gábor.[8] Szegedi szláv nyelvtörténész, H. Tóth Imre professzor szerint azonban az orosz szlavisztika nem azt vallja, amit neki Vékony Gábor tévesen tulajdonított. A szláv nyelvészet — és hozzá hasonlóan a nemzetközi szlavisztika — ugyanis azt mondja, hogy a finn *tammi* és az ősszláv *dombu* szó között nincs kapcsolat, mindkettő egymástól független, önálló nyelvi fejlemény. Az ősszláv szó eredetileg egy ősi indoeurópai szóból származik, a magyar *dob* szó pedig ószlovén közvetítéssel keletkezett az egykori ősszláv *dombu* szóból, annak denazalizációja után.[9] Azaz a magyar nyelvjárási és ősszláv eredetű *dob* szó nem alkalmas annak igazolására, hogy a *tölgyet* már az uráli népesség ismerte volna, mégpedig a Vékony Gábor által meghatározott uráli őshaza területén.

Vékony Gábor a *kőrisfa* (Fraxinus) ősi nevét is felhasználja az uráli őshaza területének közelebbi meghatározására. A *kőrisfa* keleti határa a Volgába délről ömlő Szura folyó vidékén húzódik, és emiatt a szerző az uráli őshaza keleti határát is e vidéken húzta meg. Itt ismét nyelvészeti önkényeskedésének adja tanújelét, hiszen az általa is hivatkozott nyelvészeti szakvélemény legfeljebb a finn-volgai egység (jóval későbbi) korából származtatja a kőrisfa-nevet, amit viszont Vékony Gábor a legelfogadhatatlanabb módon az uráli kor kései szakaszába vezet vissza.[10] Ily módon nyilvánvalóan nem fogadható el a Vékony Gábor-féle uráli őshaza-lokalizálás! Ez persze természetszerűleg igen súlyos problémákat jelent a további (finnugor és ugor) őshazák földrajzi elhelyezkedése szempontjából, minthogy a szerző elmélete szerint ezek az őshazák nemcsak szorosan érintkeztek egymással, hanem köztük részleges területi átfedések is voltak. Az előzőhöz képest másodlagos jelentőségűnek tűnik Vékony Gábor azon meghökkentő kijelentése, amely a halászó-vadászó uráli népet a paleolit korszakban — érthetetlenül — *nomád*

[8] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 108–109., 166.

[9] H. Tóth Imre professzor 2004. április 14-én hozzám intézett levelében ezen vélemény igazolására gazdagon idéz bolgár, német és orosz szakirodalmat. Segítségét ezúton is hálásan köszönöm. – A magyar nyelvjárási és kihalt dob ('tölgyfa') jelentésű szóra l. még *Fehértói Katalin*: A „névtani romantika" névfejtései: Dob, Dobos. Magyar Nyelv 88. (1992) 45–47.

[10] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 107–108., 109.

népnek minősíti. Komoly fogalmi zavarról van szó, hiszen a *nomád* jelző teljesen más korszak teljesen más életformájának a jelölésére használatos és foglalt a történettudományban.[11]

I/2. A finnugor kor és az ugor kor

A finnugor periódust Vékony Gábor kronológiailag egyszer az i.e. III. évezredre, máskor pedig az i.e. IV–III. évezredre, helyileg pedig az Oka és a Káma folyók közt, a Volga-szakasztól délre elterülő vidékre teszi.[12]

Az ugor kor kronológiájának meghatározásában is következetlenség tapasztalható, hiszen az időszakot egyik helyen az i.e. III. évezred végétől, illetve kb. i.e. 2000-től i.e. 500-ig datálja, másik helyen viszont i.e. 1300-zal zárja az ugor kor végét. Földrajzilag a Donyec és a Volga folyók közti (esetleg az Urál hegység déli részéig elhúzódó) területre teszi az ugor őshazát.[13]

Vékony Gábor szerint a finnugorság életében döntő változás következett be, amennyiben indogermán szomszédaik erőteljes hatására a zsákmányoló (halász–vadász) életmódról áttértek a földművelő (gabonatermelő), állattartó és letelepült életmódra. S eközben az egyes területek fejedelmei mellett ifjú harcosok katonai kíséretként tömörültek, akik otthon a rendet és az adóztatást biztosították uraik számára, idegen földön pedig zsákmányszerző hadjáratokban vettek részt.[14]

Az ugor korban az *urak* vezette népesség fejlett lótartással foglalkozott, és az ugorok gazdálkodása már ekkor európai szintű parasztgazdálkodás volt. (Az európai szintű, illetve jellegű parasztgazdálkodás ettől kezdve könyve további részében a szerző egyik gyakran használt s kedvenc kifejezésének bizonyul.) Kereskedelmi összeköttetéseik egész Eurázsiát behálózták. Mindezt — beleértve az ugorság lovaskultúrájának kialakulását — a kaukázusi, illetve közel-keleti (hurri, grúz, elámi) kapcsolataik idézték elő Vékony Gábor szerint.[15]

A finnugorok és az ugorok gazdasági és társadalmi életében végbement jelentős, illetve általa feltételezett változások igazolására Vékony Gábor mindenekelőtt nyelvészeti, (lexikai, etimológiai és jelentéstani) érveket használ. Történészként is — a vonatkozó szakkönyvek és szótárak segítségével — megállapíthatom azt, hogy Vékony Gábor igen önkényesen bánik a szavakkal, jelentéseikkel, származtatásukkal és rokonságuk meghatározásával. Néhány példával kívánom észrevételemet bizonyítani.

Megfigyelhető, hogy bizonyos esetekben a szavakat a ténylegesnél korábbi időből származtatja. Így tesz pl. a *hét* számnévvel is, amelyet Vékony Gábor a finnugor korba helyez, jóllehet azt az uralisztika ugor kori iráni átvételnek tartja.[16] Számos alkalommal az egyes szavak későbbi időben kialakult jelentéseit régebbi időre teszi. Így a *ház* szó esetében a szilárd falú lakóépület jelentését a finn-

[11] Uo. 120. – Vö. *Ecsedy Ildikó*: Töprengések a magyar földről és népeiről. A nomád életforma és a „félnomád" terminus csapdái, valamint a nemzetségi társadalom. Keletkutatás 1994 ősz. 65.

[12] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 97., 115., 135., ill. 113., 130., 134.

[13] Uo. 97., 99., 135., 136., 141., 156.

[14] Uo. 120–130., 138–139.

[15] Uo. 132–148.

[16] Uo. 124. – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1976. (továbbiakban: TESz) II. 101.; A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Főszerk. Lakó György. Bp. 1972–1978. (továbbiakban: MSzFE) II. 283–284. *Hajdú Péter–Domokos Péter*: Uráli

ugor korból származtatja a letelepült életmód bizonyítására, holott eredeti jelentése fakéreggel vagy állatbőrrel borított sátor, illetve földkunyhó volt, s így természetesen nem alkalmas állandó letelepültség igazolására.[17] Hasonlóan jár el a *vaj* szóval is, minthogy az eredeti 'zsiradék' jelentése helyett a későbbi 'vaj' értelmet tulajdonítja neki a magasszintű finnugor állattartás jeléül.[18] A finnugor *had* szónak 'sereg, csapat' jelentést tulajdonít, noha az ősi, eredeti értelme 'nemzetség, nagycsalád' volt, s így nem is tekinthető fiatal harcosokból álló katonai kíséretnek. A 'sereg, csapat' jelentés csak későbbi fejlemény a törzsi sereg részeinek nemzetségenkénti beosztása nyomán.[19] A téves származtatástól sem riad vissza. Erre példa lehet az *úr* szó, amit a szerző a finnugor korból eredeztet, holott ez a főnév honfoglalás előtti török jövevényszó a turkológia újabb állásfoglalása szerint.[20] Ugyanilyen jellegű az *ártány* 'herélt kandisznó' jelentésű főnév, amit indogermánból átvett finnugor kori szónak tart a letelepült életforma bizonyítékaként, a turkológia viszont honfoglalás előtti csuvasos törökből eredő jövevényszónak minősíti.[21] *Tej* szavunkat teljes határozottsággal nyugati indogermán nyelvből eredezteti, miként a *haj*, és a *tőgy* szavakat is. A mérvadó szótárak és irodalom szerint a *tej* főnév iráni kölcsönszó, a *haj* ugor örökség, a *tőgy* pedig bizonytalan származású, legnagyobb valószínűséggel finnugor kori szavunk.[22] Olykor — a pillanatnyi igényeknek megfelelően — egy-egy szót hol az egyik, hol a másik korba helyez. A *juh* szavunkat egyszer finnugor, másszor ősmagyar kori szónak tartja.[23]

Ezen és hasonló példák alapján Vékony Gábornak a finnugor és az ugor kori gazdasági és társadalmi élet magas fejlettsége bizonyítására irányuló törekvéseit nem tartom elfogadhatóaknak. Feltételezhetően nyelvész szakemberek ennél sokkal több és komolyabb lingvisztikai problémát találnak Vékony Gábor nyelvészeti fejtegetéseiben. Elég lehet itt arra hivatkozni, hogy nemcsak a korábbi, de a mai uralisztika sem látja nyelvészetileg elfogadhatónak a finnugorok fejlett állattartó, földművelő és letelepült életmódjára vonatkozó elképzeléseket.[24]

---

nyelvrokonaink. Bp. 1978. 84.; Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Hrsg. v. Loránd Benkő. Bp. 1993–1994. (továbbiakban: EWU) I. 552–553.; *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 135.; *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 89., 158.

[17] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 111. – MSzFE II. 278–279.; TESz II. 76–77.; EWU I. 539. L. még *Hajdú P.–Domokos P.*: Urali nyelvrokonaink i. m. 73.; *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai i. m. 150.; *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 89.

[18] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 111–112. – MSzFE III. 666–667.; TESz III. 1069.; EWU III. 1596. L. még *Hajdú P.–Domokos P.*: Urali nyelvrokonaink i. m. 73.; *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 89.

[19] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 126–127. – MSzFE II. 238–239.; TESz II. 13.; EWU I. 507. L. még *Hajdú P.–Domokos P.*: Urali nyelvrokonaink i. m. 78.

[20] *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 99., 278., 290.

[21] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 122. – *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai i. m. 284–285.; *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 98.

[22] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 137. – MSzFE II. 244–245.; III. 643–644.; TESz II. 20., III. 876., 955–956.; EWU I. 510–511., II. 1495., 1537–1538. L. még *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 89., 98.

[23] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 111., 121., 168. – Ehhez l. *Hajdú P.–Domokos P.*: Urali nyelvrokonaink i. m. 75.; TESz II. 284.; EWU I. 650–651.

[24] L. pl. *Hajdú P.–Domokos P.*: Urali nyelvrokonaink i. m. 71–77.; *Péter Hajdú–Péter Domokos*: Die uralischen Sprachen und Literaturen. Bp. 1987. 316–329.; *Rédei Károly*: Őstörténetünk kérdé-

II. Az ősmagyar kor:

Ez a finnugor eredetű magyarság önálló életének azon kora, amely a honfoglalásig, illetve az államalapításig tartott. Ezt két szakaszra bontja: a korai és a kései ősmagyar időszakra. Ez egyébként a régóta elfogadott nyelvészeti periodizáció átvétele.

II/1. A korai ősmagyar kor története („a sötét kor")

Természetesen kronológiai probléma itt is van, mivel egyik helyen a korszak i.e. 1300-tól, másik helyen viszont i.e. 500-tól indul, s a törökséggel való érintkezés koráig (i.u. 5. századig) tart. Földrajzilag a Dnyeper és a Donyec közti területen (könyve más részében azonban a Don és a Donyec folyók vidékén) — a kelet-európai erdős steppe övezetében — élnek az obi-ugoroktól elvált finnugor ősmagyarok.[25] A szerző közléseiből kiderül, hogy ebben az időben pontusi és balkáni nyelvi hatások érték a magyarságot, amit — miként állítja — többek között albán, dáko-műsz és géto-műsz szavak átvétele bizonyít. Ilyenek szerinte a — némi következetlenséggel — már ugor kori átvételnek megtett *tej*, *tíz* és *tőgy* szavak mellett – a *disznó*, *szőlő*, *eke*, *mogyoró* szavaink.[26] Ténylegesen a *disznó*, *szőlő* és *eke* szavak azonban csuvasos török nyelvből való átvételek jóval későbbi időszakban. A *mogyoró* főnév pedig az uráli *mony* 'tojás' jelentésű szó származéka a magyar nyelv külön életében.[27] Ily módon tehát semmiféle magyar–albán, magyar–dáko-műsz, illetve magyar–géto-műsz kapcsolatok igazolására ezek a szavak nem alkalmasak.

II/2. A kései ősmagyar kor

A korszak az i.u. 5. századtól a honfoglalásig, illetve az államalapításig tart, s fő nyelvi jellegzetessége az, hogy ez az időszak a törökséggel való intenzív és sokoldalú érintkezés ideje. Az ősmagyarok Vékony Gábor szerint — s ez egész koncepciójának egyik döntő eleme — az i.u. 6. század elejétől a Kárpát-medencében voltak, s itt érték meg az Árpád vezette s köztörök nyelvű magyarok honfoglalását. Arról sajnos nincs szó, hogy miként és minek eredményeképpen kerültek a kelet-európai steppe zónájából a finnugor ősmagyarok a Kárpát-medencébe! Nyelvészeti érvekkel igyekszik bizonyítani azt, hogy a 6. századtól kezdve folyamatosan itt élnek. Török és szláv nyelvészeti érvekkel dolgozik. Ezért alapvető

---

sei. Bp. 1998. 21. – Bizonyos iráni jövevényszavak tanúsága alapján úgy tűnik, hogy a halász–vadász finnugorság az (i.e. 4000 körüli időktől kezdődő) ún. ősiráni korszakban, pontosabban az i.e. III. évezredben érintkezésbe került földműves és állattartó iráni népességgel. Ennek nyomán a korai bronzkorban a finnugorok körében a földművelésnek és az állattartásnak valamiféle igen egyszerű, kezdetleges formája jelentkezett csupán. Ehhez l. *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 89., 245.

[25] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 97., 156., 163., 178.

[26] Uo. 158–159.; 164–166.; 168., 171.

[27] MSzFE II. 449–450.; TESz I. 646–647., 733., II. 941–942., III. 794.; EWU I. 267., 305–306., II. 987–988., 1455–1456. L. még *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai i. m. 25., 29., 47., 234.; *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád. Bp. 1991.[2] 228.; *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 98.

kérdés: Vékony Gábor török és szláv nyelvészeti érvei helytállóak-e avagy nem? Én sem szlavista, sem turkológus nem vagyok, ezért neves turkológus és szlavista nyelvész szakemberek (Berta Árpád és H. Tóth Imre professzorok) véleményét kértem ki e rendkívül fontos kérdésekben.

II/2.1. A török nyelvészeti érvelés

Vékony Gábor szerint a finnugor ősmagyarok bolgár–török jövevényszavaikat az i.u. 6–7. században azoktól a bolgár–törököktől vették át, akik i.u. 500 tájától a Kárpát-medencében éltek. Azt nem magyarázza meg — s ez nagy hiba —, hogy miért nem vehették át másutt e szavakat, hiszen szerinte is a 6–7. századokban egész Kelet-Európa területén ott voltak a különböző bolgár–török népek. Vékony Gábor úgy érvel, hogy a bolgár–török nyelvekben bizonyos helyzetben (szóeleji magánhangzók előtt) *v*-hang jelenik meg az i.u. 700 körüli időktől, s minthogy a magyar nyelv bolgár–török szavaiban ez a szóeleji *v*-hang magánhangzók előtt még nincs ott, ezért e szavakat 500 után és 700 között vették át az ősmagyarok a kárpát-medencei bolgár–törökségtől. Azaz a 6–7. században a finnugor ősmagyarok már itt éltek a Kárpátok medencéjében.[28] Vékony Gábor okfejtése azonban téves, mert a turkológus professzor véleménye szerint a szó eleji *v*-hang jelentkezése a bolgár–török nyelvekben egyáltalán nem zárult le egycsapásra 700 körül, hiszen például az onogur-bolgárhoz hasonlóan „r"-török nyelvnek minősülő csuvasban még a 10. században is élő hangváltozásnak számított. Ezért szóeleji — *v*-mássalhangzó nélküli — magánhangzós kezdetű bolgár–török szavak 700 után még hosszú ideig (évszázadokig) — és máshol (például a Kazár Birodalomban) — kerülhettek az ősmagyar nyelvbe! Eközben a magyarok átvehettek és át is vettek már *v*+magánhangzó kezdetű bolgár–török szavakat is (például *váj*, *vályú*, *vendég*, *verseng*, *vejsze* stb.). Vagyis Vékony Gábor ezen okfejtése sem állja meg a helyét, és így semmiképpen sem alkalmas annak bizonyítására, hogy ti. az ősmagyarok már a 6–7. században a Kárpát-medencében éltek volna.[29]

II/2.2. A szláv nyelvészeti érvelés

Vékony Gábor könyvében a kései ősmagyarság vonatkozásában érdemleges szláv–magyar nyelvi érintkezésekkel nem számol, mivel szerinte a 9. századig, illetve az általa feltételezett 10. század végi telepítésekig a szlávság jelentősebb nyomaival a Kárpát-medence belső területein nem találkozunk.[30] Ennek ellenére Vékony Gábor szláv nyelvészeti érvekkel is dolgozik annak igazolására, hogy tudniillik az ősmagyarok már a 9. század közepe előtt itt éltek a Kárpát-medencében. A szerző ezen könyvében csupán röviden hivatkozik bizonyos nyugati délszláv eredetű szavak 9. század előtti átvételére.[31] Sokkal bővebben és világosabban fejti

[28] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 174–177.

[29] Minderre Berta Árpád professzor 2003 novemberi levelében hívta fel a figyelmemet.

[30] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 192. – Arra, hogy a Kárpát-medencében – főleg annak belső területein – jelentős számú szláv népesség élt a magyar honfoglalás előtt l. *Kristó Gyula*: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp. 2003. 81., 85.

[31] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 213.

ki azonban véleményét egy, 1997-ben publikált tanulmányában. A könnyebb megértés céljából kénytelen vagyok most ezen írása főbb megállapításával foglalkozni. Ebben a terjedelmes cikkében Vékony Gábor azt az *a>o* hangváltozást, amely meghatározott esetekben a szláv nyelvekben a 9. század elejéig, közepéig végbement, használja fel annak bizonyítására, hogy tudniillik azon szláv szavainkat, amelyek az eredeti *o*-hang helyén *a*-hangot tartalmaznak, a 9. század közepe előtt vették át elődeink a Kárpát-medencében. Ez is tehát azt támasztaná alá, hogy az ősmagyarok a 9. század közepe előtt már itt laktak. Bizonyító példái között legrészletesebben a magyarba átkerült *apát* és *apáca* szavakkal foglalkozik, amelyek a 9. század közepe után a szláv *opat*, *opatica* alakokat mutatták, míg a 9. század közepe előtt *apat*, *apatica* formában léteztek. Azaz okoskodása szerint az *apát* és az *apáca* szavakat még az *a>o* hangváltozás végbe menetele előtt, a 9. század közepét megelőzően vettük át szláv nyelvből a Kárpát-medencében.[32] Ezzel szemben, miként erre H. Tóth Imre professzor 2003 novemberi levelében felhívta a figyelmemet, magyar nyelvtörténészek és szlavisták — elsősorban Kniezsa István, aki az 1111. és 1113. évi zobori oklevelek szóanyagát vizsgálta — arra mutattak rá, hogy ezekben az esetekben nem egy, hanem két hangtörvénnyel kell számolnunk, mivel mindkettő érvényesült. A szláv *a>o* változás után átvett szavakat illetően a magyarban lejátszódó nyíltabbá válás eredményeképpen *o>a* változás következett be a szlávból *o*-hanggal átkerült szavakban a korabeli magyar hangtörvény nyomán (például *potok>patak*, *okol>akol*, *opat>apát*, *opatica>apáca* stb.). Azaz Vékony Gábor a szláv *a>o* hangváltozás kronológiájával sem tudja igazolni azt, hogy az ősmagyarok már a 9. század előtt a Kárpát-medence lakói lettek volna.[33]

II/2.3. A személynevek kérdése

Az ún. kettős honfoglalás elmélete mindegyik variációjának egyik alapvető problémája az, hogy a feltételezett első honfoglalás népe körében nem található finnugor jellegű személynév. Vékony Gábor ezen úgy akar segíteni, hogy az általa — Kárpát-medencébe telepített — ősmagyarságnál részben magyar eredetű személyneveket, részben magyaros névadás révén keletkezett, illetve használatos neveket törekszik kimutatni. Megfigyelhető ezen törekvése az Árpád, Felicsi, (Feli) és a Tas nevekkel kapcsolatban.

Az Árpád, Felicsi és Tas esetében Vékony Gábor kijelenti, hogy ezek a nevek azokra a kapcsolatokra vezethetők vissza, amelyek létrejöttek és fennálltak a honfoglaló (török) magyarok és a finnugor ősmagyarok között Árpádék honfoglalása előtt egyrészt már Kelet-Európában, másrészt pedig a honfoglalás után a Kárpát-medencében. Ezt még megtetőzi azzal a nyakatekert okoskodással, hogy

[32] *Vékony* G.: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. Életünk 1997: 10. 1145–1170., 1997: 11–12. 1317–1340. – Az a>o hangváltozással kapcsolatos fejtegetését l. az 1321–1322. oldalakon.

[33] Megjegyzem: mind Berta Árpád, mind H. Tóth Imre professzor úr hozzájárult ahhoz, hogy ezen írásomban leveleikre hivatkozzam. Szívességüket ezúton is köszönöm. – L. még *Kniezsa István*: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Debrecen 1949. 39., ill. Magyar nyelvtörténet. Szerk. Kiss Jenő, Pusztai Ferenc. Bp. 2003. 329–330.

tudniillik a későbbi források (például a *De administrando imperio*; a továbbiakban: DAI) magyaros neveket azért alkalmaztak visszamenőlegesen a régebbi időkre vonatkozóan, mert a források keletkezésének idejében a kétnyelvűség következtében a finnugor eredetű szolgák közül kikerülő feleségek révén már a török nyelvű honfoglaló magyarok körében is elterjedtek a finnugor jellegű nevek. Azaz szerinte a későbbi forrásokat (például a DAI császári szerzőjét, VII. Bíborbanszületett Konstantinost) a magyar vezérek: Bulcsú, Termacsú és Gyula — mivel ténylegesen már nem ismerték Árpád és utódai valóságos, eredeti nevét — tudatosan félretájékoztatták saját korukból átvett, kölcsönzött nevekkel.[34]

Teljes abszurditás az egész! Erre egész egyszerűen nem lehet mást mondani! De Vékony Gábor folytatja: az Arpadi, Felicsi és Tas személynevek a korábbi magyaros névadás termékei, amilyen forma a törököknél nem létezett. Ezt szerinte a 'kő' jelentésű Tas név mutatja leginkább, amely — miután ilyen név a törökben Vékony Gábor szerint nem volt — csak a magyar 'kő' közfőnév törökre fordítása lehet a magyaros névadás eredményeként.[35] A valóságban azonban igen számos Tas személynév fordul elő a különböző török nyelvekben részben önállóan, részben összetételekben, amint azt Gombocz Zoltán már 1915-ben megírta.[36] (Ez szerzőnk részéről komoly tájékozatlanságra vall.) Azaz Vékony Gábor állításától eltérően nincsenek tényleges nyelvi adatok a kárpát-medencei ősmagyarság korai ittlétének bizonyítására. Csak megjegyzem: Levedi fővajda nevével Vékony Gábor egyáltalán nem is foglalkozik, minthogy annak finnugor jelentése ('lövő') és igen régi volta (836–838 tájára utalóan) végleg nem lett volna alkalmas az ún. honfoglaló magyarok török etnikumának igazolására.[37]

II/2.4. A létszámok kérdése

Ismeretes, hogy a honfoglalás kori Magyarország lakóinak létszámát illetően nagy a vita a szakemberek körében.[38] Vékony Gábor érdekes módon könyvében számszerű adatokat nem ad sem Árpád magyarjainak, sem a Kárpát-medence honfoglalás előtti lakóinak létszámára vonatkozóan. Mindössze annyit mond, hogy Árpád csupán egyetlen egy törzsnyi néppel érkezett a 9. század végén Pannoniába, és e törzs katonáinak száma 5000 körül volt.[39] Pontosan ugyanezt állítja egy korábbi tanulmányában is, amelyben azonban részletesen kifejti nézetét a honfoglaló magyarság és a korábbi népesség létszámát illetően. Érdemes tehát itt közelebbről megnézni véleményét. Vékony Gábor az ősmagyarság (és az őslako-

[34] *Vékony Gábor*: Magyar őstörténet i. m. 183–184.

[35] Uo. 184.

[36] *Gombocz Zoltán*: Árpád-kori török személyneveink. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. sz. Bp. 1915. 21–22.

[37] Levedi nevére l. *Balázs János*: Magyar deákság. Bp. 1980. 245–250. – Egyébként a névre vonatkozó újabb vitára – részletes irodalommal együtt – l. *Fehértói Katalin*: Árpád-kori Levente és Leue, Lewedi személyneveink eredete. Magyar Nyelv 93. (1997) 426–441.; *Kristó Gyula*: Levedi, Liüntika, Levente. Magyar Nyelv 94. (1998) 187–188.

[38] Az Árpád-kori Magyarország lakossága lélekszámára vonatkozó vitára l. pl. *Kristó Gyula*: Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 35–65.

[39] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 194., 211.

sok) együttes létszámát a honfoglalás idejére 1,1–1,4 millióra becsüli, míg az ún. honfoglaló magyarokat (azaz Árpád egy törzsnyi népét) 15–20 ezer főre teszi. Vékony Gábor — elfogadva a korábbi kutatás azon eredményét, miszerint 1500 táján a magyarországi lakosság lélekszáma 3 millió körül lehetett — évi 2‰-es szaporodással számol, s ily módon hozza ki visszafelé haladva a 900-ra feltételezett 1,1–1,4 milliós számot.[40]

Én azonban úgy látom, hogy a magyar történeti demográfiában az évi 3,5–4‰-es népszaporodás az általánosan elfogadott, ami azt jelenti, hogy a lakosság 180–210 év alatt megduplázódik.[41] Ez a számítás azért veszélyes Vékony Gábor elmélete számára, mert ez 900 tájára kb. 375–400 ezerre lecsökkenti a lélekszámot 1500-tól visszafelé számolva. Emiatt dolgozik Vékony Gábor csak 2‰-kel! De a kérdés az: miért volt szükség arra, hogy a honfoglalás idejére 1,1–1,4 milliós népességet tételezzen fel? Egyetlen okot lehet nála erre találni: csupán így tudta megmagyarázni azt, hogy a Kárpát-medence népessége, miután szerinte Árpád török magyarjai mindössze 15–20 ezren voltak, a 11. századra teljesen elmagyarosodott.[42] Ma még nem sikerült szakszerűen megállapítani az ún. honfoglalás kori őslakosok és a honfoglaló magyarok tényleges, valóságos létszámát, de az biztos, hogy a Kárpát-medence őslakosainak magyarrá válását sokkal szerényebb és reálisabb létszámadatok mellett is meg lehet racionálisan magyarázni. Azt pedig a későbbiekben látni fogjuk, hogy Vékony Gábor felfogásától eltérően Árpád törzsszövetsége (Hetumoger~Hetümadzser) hét (nem egy) törzsből állott, s ehhez járult még a csatlakozott kavarok egy (illetve három) törzse.

II/2.5. A székely kérdés

A székely eredet kérdése korai történelmünk egyik legvitatottabb problémája, számos nézet született ennek megoldására, de még ma sincs lezárva.[43] Egészen eredeti elmélettel lépett fel könyvében Vékony Gábor. Eszerint a finnugor ősmagyarság önelnevezése — idegen (?szkíta) uralom alatt — a *székely* szó volt (lat. *Siculus*; eredeti ejtésben *szikül*), amely egy *szikülü* ejtésű, bizonytalan jelentésű, szkíta *szkül* szóból származik az i.e. 5. századból. Ezt a Kárpát-medencében élő ősmagyarságra nézve már az i.u. 800 körüli időkig — a délszláv *szakul* és a német *Zokel* névalakok lennének erre a tanúbizonyság — a környező szlávság és németség megismerte, és az itteni magyarokra használta is e népnevet.[44] Mindebből azonban Vékony Gábor egyetlen állítást sem tud igazolni. Ami természetesen nem csoda, hiszen egyetlen bizonyító erejű forrásadata sincs. Önkényes konstrukciónak tekinthető az egész teória!

---

[40] *Vékony G.*: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai i. m. 1168–1170.

[41] L. pl. *Fügedi Erik*: A középkori Magyarország történeti demográfiája. (Történeti Demográfiai Füzetek 10.) Bp. 1992. 19.; *Kristó Gy.*: Magyarország lélekszáma i. m. 44.

[42] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 211

[43] Erre összefoglalóan l. *Kristó Gyula*: A székelyek eredete. Bp. 20[illegible].

[44] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 169–170., 214–215.

II/2.6. Az Avar Kaganátus szerepe

Vékony Gábor előadásában a finnugor ősmagyarság a 6. század végétől 803-ig az Avag Kaganátus politikai keretei között élt a köztörök nyelvű (?) avarokkal, a bolgár-törökökkel és a szlávokkal együtt. Szerinte a régóta földművelő-állattenyésztő és letelepült életmódot folytató s kereskedelemmel foglalkozó magyarok a Kárpátok medencéjében az Avar Birodalomban tanulták meg és vették át a velük élő nomád bolgár–törököktől a földművelés és az államelmélet alapvető szókincsét, miközben a nomád törökök a magyarok hatására fokozatosan áttértek a földművelő és letelepült életmódra.[45] Ezzel a szerfelett meglepő megállapítással egyszerűen az a probléma, hogy *letelepült* népességnek *nomád* török néptől azért még sem lehetett átvennie a földművelés és az államelmélet szavait! Legalább ilyen megdöbbentő Vékony Gábor azon tétele is, miszerint az Avar Kaganátus integrációs szervezetét Árpád magyarjai állították vissza. Hasonlóan abszurd alábbi megállapítása is: „A magyar államiságra — területileg, szervezetileg — a korszak jellemzői öröklődnek, s azok az integrációs folyamatok, amelyek az avar korban lezajlottak, aligha lényegtelenek a későbbi korokat tekintve." Kérdésem: ugyan milyen területi, szervezeti sajátosságokat, jellegzetességeket vett át és örökölt az 1000 körül létrejött Magyar Királyság a 200 évvel korábban megbukott és szétesett Avar Kaganátustól? Erre a könyvből semmilyen választ sem kapunk.[46]

A monográfia további részében a magyarság néppé válásának második vonulatát, az ún. honfoglaló — Árpád vezette — török magyarok történetét mutatja be. A honfoglaló magyarok Vékony Gábor-féle históriájának főbb csomópontjai, illetve problémái a következők.

1) Az ala juntlug nép

A honfoglaló magyarok egyik bizánci elnevezése: a *savartoi asphaloi* a szerző szerint megegyezik az *ala juntlug* névvel, amely tibeti forrásban fordul elő. Mindkét elnevezés jelentése: *tarka lovúak népe*, illetve *tarka lovú lovasok*, s ily módon mindkét etnoním a későbbi honfoglaló magyarok korai elnevezése. Tibeti kútfőből ismert, hogy az i.u. 8. század közepén az ázsiai Irtis folyó forrásvidékén éltek az *ala juntlugok*. Vékony Gábor szerint ez tekinthető a honfoglaló magyarok első forrásbeli előfordulásának, s ezért az *ala juntlugok*kal indítja a honfoglaló magyarság történetét.[47] Figyelemre méltó azonban, hogy Senga Toru, aki a tibeti követjelentéssel újabban behatóan foglalkozott, az *ala juntlugok* kapcsán

[45] Uo. 176–177., 188–189., 210–212.

[46] Uo. 186., 213. – Számomra úgy tűnik: egy, a könyvtől függetlenül megjelent, önálló tanulmányában tett kísérletet Vékony G. arra, hogy az Avar Kaganátus és az Árpádok Magyar Királysága között feltételezett szervezeti kapcsolatot bizonyítsa. Eszerint a Kárpát-medence középkori sókereskedelmének szervezete nem az Árpád-korban, hanem az avar korszakban alakult ki, s ez az avar sókereskedelmi szervezet folyamatosan továbbélt az Árpádok államában. Ehhez l. *Vékony Gábor*: Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt. In: „Quasi liber et pictura". Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 657., 659. Elméletének teljes tarthatatlanságára l. *Weisz Boglárka*: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és sókereskedelem történetéhez. (Kézirat sajtó alatt).

[47] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 182.

nem beszél a magyarokról, szerinte a tarka lovúak népe lehetett finnugor, szamojéd vagy paleoszibériai népesség, de a török voltukat teljességgel kizárja.[48] Ez azért fontos, mert Vékony Gábor a honfoglaló magyarságot török fajú és török (köztörök) nyelvű népnek tekinti.

Előadásában a 8. század közepe és 821 között az *ala juntlugok* szomszédaikkal, a besenyőkkel egyidőben elhagyták az Irtis folyó vidékét, és a Volgától keletre, a Volga–Urál folyók közti területre telepedtek át. Vékony Gábor ezt a földet — a DAI-ra hivatkozva — mondja Levediának. Mellettük, tőlük délkeletre telepedtek le a besenyők, akik később kiszorították az *ala juntlug*okat Levediából, a Kazár Birodalom szomszédságából. Ha jól értem (de ez nem biztos a szűkszavú leírás miatt), ez a Levedia tulajdonképpen azonos a későbbi Baskíriával. Itt keletkezett a 9. században az *ala juntlug*ok madzsir>magyar neve is.[49]

2) Az ismeretlen nép

Vékony Gábor szerint Levediából viszonylag hamar — néhány év után —, a 860-as évek elején költöztek át a honfoglaló magyarok a Volgán át Európába Atelkuzu(=Etelköz) területére, majd innen a Kárpát-medencébe mentek.[50] A szerző Etelköz közelebbi földrajzi fekvésével könyvében nem foglalkozik, noha korábban egy cikkében (1986) részletesen értekezett róla, s azt a Volga és a Dnyeper közti területre helyezte el.[51] Annak bizonyítására, hogy csak 860 táján került Ázsiából Európába a török magyarság, a következő érvelést alkalmazza. Mivel 862-ben a Szent Bertin-monostor évkönyve, a 10. század elején pedig Regino prümi apát és egy névtelen szerző (a Dado-féle levél írója) *ismeretlen nép*nek titulálja a magyarságot, holott a korabeli Európa eléggé tájékozott volt Kelet-Európa népeiről, csupán azzal magyarázható, hogy a magyarok (=*ala juntlugok*) eredendően igen távoli, az európai látókörön túl fekvő (azaz ázsiai) vidékről jöttek, mégpedig az *ala juntlugok* Irtis környéki ázsiai hazájából.[52] Mindez azonban szerintem teljességgel tarthatatlan okoskodás. Ha egy népet Nyugat-Európában első megjelenéséig nem ismertek (például a magyarokat a Szent Bertin-évkönyv), az még nem jelenti azt, hogy Ázsiából érkezett volna az a nép. Ez a kifejezés egy elterjedt s kedvelt

[48] *Senga Toru*: A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekről. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1996. 45. – Ehhez l. még *Németh Gyula*.: A tarka lovak országa. Ethnographia-Népélet 48. (1937) 103–107.; *Harmatta János*: Színes lovú népek. Magyar Nyelv 42. (1946) 26–34.

[49] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 182–183., 206. – Megjegyzem: 1986-os tanulmányában *Vékony* az Emba folyó vidékére, mégpedig az Urál hegység és az Aral-tó közti területre helyezte Levediát (*Vékony G.*: Levedia i. m. 50., 51.).

[50] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 182., 184., 206. – Vékony G. szerint a török magyarok első európai szereplése 861-hez kapcsolható, amikor Cirill (Szent Konstantin) találkozott velük a Krím-félsziget és a Volga folyó torkolata közti területen (*Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 205.). Ténylegesen azonban a Cirill-életrajz ezt az eseményt földrajzilag a Krím-félszigeti Kherson város és az Azovi-tenger közti vidékre helyezi (Pannóniai legendák. Ford. F. Kováts Piroska. Bp.–Bratislava 1978. 33–34.; *Király Péter*: A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában. Bp. 1974. 9.). Vékony szándékosan csúsztat, amikor a Volgát emlegeti, hogy ezzel is hangsúlyozza: a magyarok éppen ekkoriban keltek a Volgán, tehát igazából még e folyó vidékén tartózkodnak, s nem az Al-Duna környékén.

[51] *Vékony G.*: Levedia i. m. 50., 51.

[52] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 183., 207.

közhely, toposz volt a korabeli történetírásban. A Hispániára 881-ben támadó normannokat az arabok ugyancsak ismeretlen népnek (*gens incognita*) nevezték, holott — Ázsia helyett — csak Skandináviából törtek rájuk hajóikkal a tengeren.[53] 862 után (majd pedig a 881. évi ausztriai csatájukat követően) Európa számára nem lehettek ismeretlenek a magyarok, amit bizonyít az is, hogy a Bajor Geográfus a 850–860-as években keletkezett művében a kelet-európai népek között felsorolja az etelközi magyarokat is.[54] A toposzt egyébként mint stilisztikai fogást a 10. század második felében még alkalmazza a honfoglaló magyarokra Liudprand és Folcuin is, valamint a 11. század végén Szent István Hartvik-féle legendája.[55]

3) Az Ungroi kérdés

De kimutathatóan ismerték a magyarokat még 860 előtti időkre szólóan Európában a bolgárok és a bizánciak is. Ezt bizonyítja a 960-as években íródott s Georgius Monachus Continuatus ('György barát folytatója') címen idézett bizánci munka, amely szerint 836–838 táján a magyarok — Ungroi, Unnoi, Turkoi néven — az Al-Dunánál a bizánci szövetséges makedónokkal hadakoztak bolgár kérésre.[56] Mivel ez az adat felettébb kényelmetlen Vékony Gábor számára (nála a török fajú magyarok csak 860 táján keltek át a Volgán!), ezért kijelenti, hogy a bizánci forrás ezen közlése — kései, 10. század végi keletkezése miatt — a honfoglaló magyarokra nem vonatkoztatható.[57] Vékony Gábor nem veszi figyelembe azt, hogy a bizantinológia általánosan elfogadott megállapítása szerint az Ungroi, Unnoi és a Turkoi nevek különböző, 10. századi középgörög forrásokban hiteles formában egyaránt használatosak voltak a magyarok megnevezésére, és semmi kivetnivaló nincs abban, hogy a három etnoním egyszerre, egyazon kútfőben is előfordul. S ami még ennél is fontosabb: az Ungroi népnév Bizáncban kezdettől fogva mindvégig mindig csak a magyarokat jelölte![58] Ez persze Vékony Gábor egész *ala juntlug* históriáját teszi hiteltelenné, hiszen a bizánci krónika szerint a honfoglaló magyarok már a 830-as években Európában tartózkodtak.

---

[53] Chronica Hispana saeculi XII. Pars II: Chronica Naierensis. Ed. J. A. Estevez Sola. Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis 71A, CLCLT-5. CD-ROM. Turnhout: Brepols 2002. 2. Könyv, par. 16., linea 15.

[54] *Veszprémy László*: Nyugati források a 9. századi Pannoniáról. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1996. 153–157.; *Wolfgang H. Fritze*: Geographus Bavarus. In: Lexikon des Mittelalters IV. Band/VI. Lieferung. München–Zürich 1988. 1269–1270.

[55] A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged. 1995. 212., 228.; Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. 323.

[56] Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp. 1984. (Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. 53–58. — L. még *Gyula Moravcsik*: Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I. In: Studia Byzantina. Szerk. János Harmatta. Bp. 1967. 158–164.; *Szádeczky-Kardoss Samu*: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. Antik Tanulmányok 22. (1975) 151–154.

[57] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 180.

[58] Minderre l. pl. ÁMTBF 165. és a Függelék.; *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 39.; *Gyula Moravcsik*: Byzantinoturcica I. Berlin 1958. 271–272.

4) Árpádék honfoglalása

Vékony Gábor teljesen újszerű — de ezzel együtt rendkívül meghökkentő — képet rajzol az Árpád-féle honfoglalásról. Szerinte ugyanis 894-ben a honfoglaló magyarok megsemmisítik és elfoglalják a frank Pannoniát, azaz Nyugat-Dunántúlt, 895-ben pedig birtokukba veszik az egész Dunántúlt. 895-ben bizánci kérésre a Dunántúlról kiindulva dúlják fel a bolgárok alföldi (sic!) területeit, majd Simeon bolgár uralkodó ellen törnek be a dunai Bulgáriába. S csupán 907-es pozsonyi győzelmüket követően került a kezükre az egész Kárpát-medence.[59]

Ez tehát egy, a hagyományoshoz képest fordított (nyugat-keleti) irányú honfoglalás! Amit azonban az egykorú, kortárs források teljes mértékben cáfolnak! 894-ben a Fuldai Évkönyv szövege alapján a frank Pannoniát a magyarok nem foglalják el, a frank uralmat nem semmisítik meg, viszont teljes Pannoniát kegyetlenül feldúlják, és foglyaikat magukkal elhurcolják (nyilván korábbi szállásterületeikre visszatérve).[60] 895-ben, de még 896-ban sincs a kezükben a Dunántúl, hiszen Arnulf frank császár 896-ban Braszlav hercegre, Alsó-Pannonia kormányzójára bízza Pannonia védelmét (s nem a visszaszerzését!)[61]. 900 nyarán egész itáliai kalandozásuk után sem a saját (azaz a birtokukban levő) Pannoniába térnek vissza a magyarok, mert a latin szöveg szerint a magyarok Itáliából jövet Pannoniát a legteljesebb mértékben feldúlva érkeznek vissza (nyilván korábbi szállásföldjükre, hiszen saját Pannoniájukat csak nem pusztították, dúlták fel volna teljes mértékben!)[62]. Pannonia, azaz a Dunántúl elfoglalása a 900-as év második felében lebonyolított morva-bajor hadjárat során történt meg, amikor a Fuldai Évkönyvek szerint a magyarok valóban már a *saját* Pannoniájukba tértek vissza.[63]

A DAI-ból pedig tudjuk: 895-ben a magyarok arról a földről támadták meg Bulgáriát (és nem az alföldi bolgár vidékeket, miként azt a görög forrás szövegének félreértése alapján Vékony Gábor azt véli), ahol 952 táján — a császári mű írásakor — a besenyők lakoztak, tehát a Kárpátoktól keletre elterülő (azaz etelközi) földekről, ahonnan azután a magyarokat a bizánci császár szerint éppen a besenyők űzték ki.[64] A Kárpát-medencéből pedig csak nem űzték ki őket a besenyők! Mindebből az is logikusan következik, hogy a honfoglalás hagyományos — kelet-nyugati — irányú menetét változatlanul érvényesnek kell tekintenünk, azaz először — 895-ben — a Kárpát-medence keleti felét szállták meg Árpádék, és 900-ra (nem pedig 907-re) már az egész Kárpátok medencéje a birtokukba jutott.[65]

---

[59] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 186., 205. – Ez a véleménye sajnálatos módon már talajt is fogott, l. *Herényi István*: A horkák törzsi és nemzetségi szállásbirtoka. Vasi Szemle 58. (2004: 2.) 193.

[60] Annales Fuldenses. Ed. Friedrich Kurze. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarun. Hannoverae 1891. 125.

[61] Uo. 130.

[62] Uo. 134.

[63] Uo.

[64] A De administrando imperio szövegét l. *Moravcsik Gyula*: Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. (a továbbiakban: DAI)172–175., 176–177.

[65] Az eseményekre l. pl. *Kristó Gy.*: Magyarország története 895–1301. Bp. 2003. 49–54.; *Kristó Gyula–Makk Ferenc*: A kilencedik és a tizedik század története. Bp. 2001. 80–81., 96–98., 100.

5) A honfoglaló magyar törzsek

Régóta vitatott kérdés, hogy a honfoglaláskor léteztek-e még törzsek avagy sem. Én azokkal értek egyet, akik azt vallják, hogy nemcsak a honfoglaláskor, hanem még a 10. század közepén is voltak törzsek, mégpedig hét magyar és három kavar törzzsel kell számolni.[66] Vékony Gábor monográfiájában úgy foglalt állást, hogy az Árpád vezette magyarok körében törzsek már nem léteztek, s a honfoglalók csupán egyetlen törzsként, egyetlen törzset alkotva — említett tanulmánya szerint mintegy 15-20 ezer fővel — érkeztek a Kárpát-medencébe. E nézetét nagyon sajátos módon igyekezett bizonyítani.

Azt állítja, hogy a DAI 40. fejezetében a hagyományos felfogástól eltérően nem törzsnevek, (tudniillik Nyék, Megyer stb.), hanem csupán *nemzetségnevek* szerepelnek. A korábbi kutatásokra támaszkodva azt mondja, hogy az ún. törzsnevek hímnemű személynevek, s mellettük a görög *genea* szó nem törzset, hanem nemzetséget jelent (pl. Nyék nevű férfi *nemzetsége*, stb.). Ily módon a honfoglalóknál összesen hét nemzetséggel és az ezek által alkotott egyetlen törzzsel kell számolni.[67] Ehhez az érveléshez a következő megjegyzéseket fűzhetem. Az tény, hogy a mérvadó kutatók szerint a görög (bizánci) szemlélet a Nyék, Megyer és a többi főnevet személynévként fogta fel, de ettől függetlenül ténylegesen törzsnevekről van szó, s a *genea* szónak a nevek mellett bizonyíthatóan *törzs* értelme van.[68] Lényegesebb viszont az, hogy sem Bizáncban, sem a török világban nem voltak teljesen tisztában a *nomád* nemzetségek és törzsek dolgában. Nemigen tudták minden esetben pontosan, világosan megkülönböztetni a nomád nemzetséget a nomád törzstől. Ezért van az, hogy a *genea* szó nemzetséget és törzset egyaránt jelenthet.[69]

Mi a helyzet a DAI-ban? A DAI nyelvhasználata szerint a *genea* szó több jelentésű; jelent nemzetséget (például: Árpád nemzetsége), jelent népet (például: a kazárok népe)[70], de jelent törzset is. Ezt a DAI besenyő fejezete bizonyítja egyértelműen. A 37. fejezetben a besenyők nyolc törzsét nevezi meg az író, s ezek jelölésére területi beosztásuk, elhelyezkedésük okán a *thema* 'terület, tartomány' értelmű szavat alkalmazza. Ez a kutatók szerint egybehangzóan *törzs* jelentéssel bír a besenyő megnevezések mellett. Ugyanakkor a 37. fejezet egyik helyén a császár a *thema* szóval teljesen azonos jelentésűnek veszi a *genea* szót! Ez világosan mutatja azt, hogy a *genea* főnévnek van *'törzs'* értelme is.[71]

[66] L. pl. *Kristó Gyula*: Törzsek és törzsnévi helynevek. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Bp. 1977. 221–223.; *Róna-Tas A.*: A honfoglaló magyar nép i. m. 267–277., 302.; *Makk Ferenc*: Turkia egész szállásterülete. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 117. (2003) 3–14.

[67] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 193–194., 207–208.

[68] Erre l. *Moravcsik Gyula*: Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogennetos magyar fejezeteihez. Nyelvtudományi Közlemények 50. (1936) 289–291.; *Gyóni Mátyás*: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. 66.; *Görffy György*: A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1997. 229., 230.

[69] Ehhez l. pl. *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szeged 1995. 238. – A genea szó nemzetség és törzs jelentését egyaránt hozzák a görög nagyszótárak (pl. H. G. Liddell – R. Scott: Greek-English Lexikon. Oxford 1953. 342.).

[70] DAI 174–175., 178–179.

[71] DAI 168–169. – Ehhez l. *Moravcsik Gy.*: Szövegkritikai megjegyzések 289.; *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai i. m. 363.

A magyar megnevezések felsorolásánál is a *genea* szó mellett szereplő tulajdonnevek (illetve méltóságnevek) *törzs*eket jelölnek. Ezt bizonyítja a *Hetumoger* név is, amely a communis opinio szerint a magyar törzsszövetség elnevezése ('Hétmagyar') volt, s ez a steppei gyakorlatban a törzsek számát és a vezértörzset, illetve annak etnikumát adja meg (l. tokuz-oguz, onogur stb.)[72]. Azaz a *Hetumoger* névben a *moger* szó a vezértörzs elnevezésére, a hetes szám a törzsek számára utal, amit a DAI is igazol, amikor a türkök (azaz a magyarok) hét törzséről beszél![73] A *moger* név pedig megegyezik a DAI-ban szereplő (magashangrendű) *Megeri* névvel, tehát a *Megeri* szó egy törzset jelöl meg. Ebből következően a *genea* mellett álló többi tulajdonnév (illetve méltóságnév) is egy-egy törzset nevez meg. Végül azt is érdemes figyelembe venni, hogy a kérdéses nevek óriási szórtságban teljesen beborítják a Kárpát-medencét, és számuk 300 körül van.[74] Ez hét nemzetség esetében elképzelhetetlen lenne, és csak a jóval nagyobb létszámú (mintegy 10–10 ezer fős) törzsek létezésével magyarázható meg reálisan. Tehát Vékony Gábor okoskodása itt sem állja meg a helyét, és nem fogadható el.

6) A honfoglaló magyarok politikai szervezete

A honfoglaló, török nyelvű, nomád és pogány magyarság Vékony Gábor beállítása szerint meghódította és szolgájává tette az itt talált őslakosságot, amelynek túlnyomó többségét a finnugor ősmagyarok alkották, akik magukba olvasztották az itteni onogur-bolgárokat is. Az ősmagyarokba később békésen beleolvadtak a honfoglalók, viszont *magyar* nevüket a közös nép vitte azután tovább.[75] Arra azonban nem tér ki, hogy miként volt képes a teljes létszámában mindössze 15–20 ezer fős török magyarság legyőzni és véglegesen hatalma alá vetni az 1,1–1,4 milliós őslakosságot. Ez történetileg képtelenségnek tekinthető.

Vékony Gábor elveti a több kutató által feltételezett magyar szakrális kettős királyságot (fejedelemséget) azzal a meglepő érveléssel, hogy a — muszlim forrásban olvasható és szerinte szláv szóból származó — *kündü* méltóság mellett szereplő *dzslh* szó nem a második (azaz a gyula) méltóságot jelöli a magyaroknál, hanem személynév, és Árpád fiának, Ielekh-nek a nevével egyezik meg. Ielekh ily módon 920 tájára datálva magyar nagyfejedelemmé lépett elő Vékony Gábor okfejtése nyomán.[76] A valóságban azonban — Berta Árpád közlése szerint — a muszlim kútfő *dzslh* szava hangtanilag nem egyeztethető meg a Ielekh személynévvel. A *kündü* pedig ismert módon nem szláv, hanem török (kazár) eredetű méltóságjelölő.[77]

---

[72] *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása i. m. 79.; *Kordé Zoltán*: Hétmagyar. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. (továbbiakban: KMTL) 262.

[73] DAI 170–171.

[74] A törzsnevekből származó helynevekre l. *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László*: Adatok a „korai" helyneveink ismeretéhez I. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 44. (1973) 32–38.

[75] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 189., 191., 194., 210., 214–215.

[76] Uo. 209.

[77] *Ligeti L.*: A magyar nyelv török kapcsolatai i. m. 254., 368., 482, 484.

Teljesen zavaros a legfelső magyar vezetés bemutatása. Vékony Gábor szerint a magyarok élén egy főnök, fejedelem (kündü) állott, de a gyakorlatban mégiscsak érvényesült valamiféle kétfőnökös rendszer, hiszen a magyar vezérek rendre kettesével szerepelnek a forrásokban (így 894-ben Árpád és Kusan; 921-ben Dursac és Bugát). Ezt a rendszert a szerző az ún. magyar–kavar kettősségre vezeti vissza, miszerint az egyik vezér magyar, a másik pedig kavar vezér volt.[78] Kérdésem: mi van akkor, amikor csak egy vezérrel, főnökkel találkozunk (904: Kusán~Kusan; 924: Szalárd). Majd azután ez a 10. század közepén háromfőnökös rendszerré alakult át (*arkhon, gylas, karkhas*). Emiatt szerepel szerinte például 955-ben Augsburgnál is három vezér.[79] Kérdésem: mi van akkor, amikor ebben az időben is csupán egyetlen vezér, főnök fordul elő a forrásban (947: Taksony; 954: Bulcsú stb.)? 955-ben Augsburgnál nem is három, hanem öt vezér (*rex, regulus*) állott a magyar seregek élén.[80] Egyébként Vékony Gábor szövegértelmezésében 943 körül — a Schechter-töredék alapján — Bulcsú a kazár kagán szövetségeseként a Krím-félszigeten harcolt. De a héber forrás hiteles fordítása szerint a Vékony Gábor által Bulcsúnak hitt személy nem türk, nem is magyar, hanem kifejezetten *kazár* nemzetiségű katonai parancsnok volt.[81] Állítások, kijelentések tehát Vékony Gábor részéről e kérdéskör kapcsán is rendkívüli bőségben hangzottak el, fogalmazódtak meg, de a meggyőző bizonyítás rendre elmaradt. Ezt a háromfőnökös rendszert azonban egyébként már maga Vékony Gábor is meglepőnek tartotta, és úgy magyarázta, hogy a nomád katonai szervezetben a honfoglaló (török) magyarok, a kazár kavarok és a finnugor eredetű székelyek külön, önálló tényezőkként szerepeltek.[82]

Minden problémára, a kötet valamennyi vitatható szakmai állítására nem tértem ki. Arra azonban feltétlenül utalni szükséges, hogy a könyv végén szereplő irodalomjegyzék rendkívül szegényes, még a reprezentatív bibliográfia igényeinek sem tesz eleget. Elfogadhatatlan Vékony Gábor azon okfejtése is, miszerint „A szöveg egy-egy mondata mögött esetenként kötetnyi irodalom van. Az adott részletkérdés specialistáinak ezek azonosítása különösebb gondot nem okozhat."[83] Ez egy preventív támadás az esetleges bírálatokkal szemben, hiszen, ha hiányolják a pontos forráshelyeket és a vonatkozó irodalmat, akkor — Vékony Gábor szerint — a bírálók nem is tekinthetők az illető kérdéskör szakembereinek! Sajnálatos módon a szerző igen számos alkalommal úgy fogalmazott meg véleményt — mi-

[78] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 209.

[79] Uo. 209–210.

[80] *Kristó Gyula*: Az augsburgi csata. Bp. 1985. 94–95.

[81] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 207., 210. – Vö. *Hunyadi László:* A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. Róna-Tas András. Bp. 2001. 170., 166.

[82] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 214., 215. – A három törzsszövetségi tisztség megléte a 10. század közepén valóban külön magyarázatot igényel. A probléma nyitott, ma sincs lezárva. Erre l. pl. KMTL 215., 245., 269., 389. Érdekes ötlet Vékony G. etnikai alapvetésű okfejtése. De az általa adott etnikai felosztás a 10. századra vonatkozólag, amint eddig láttuk, teljességgel elfogadhatatlan. S ily módon természetszerűleg a három törzszövetségi méltóság keletkezésének Vékony-féle magyarázata sem állja meg a helyét.

[83] *Vékony G.*: Magyar őstörténet i. m. 218.

közben elvet más nézeteket —, hogy nem derül ki a megszövegezésből: az általa végül is elfogadott álláspont saját szellemi terméke, vagy pedig más(ok)tól átvett gondolatot tett magáévá.

Ugyancsak bántó az a kategórikus kijelentése, miszerint a szerző úgy látja: „Ha valamennyire is ragaszkodunk szakmai tanultságunkhoz, akkor a fenti... képpel kell beérnünk, ha honfoglalásról, honfoglalókról, nomádokról és pogányságról szólunk."[84]

Felettébb szerény szakmai tanultságomnál fogva is nyugodt lelkiismerettel állíthatom: a Vékony Gábor által megrajzolt kép annyira elhibázott, annyira elfogadhatatlan, hogy igazi, képzett szakembernek így nem lett volna szabad a korai magyar történelemről könyvet írnia.

[84] Uo. 215.

TÖRTÉNETI IRODALOM

GESTA PRINCIPUM POLONORUM

The Deeds of the Princes of the Poles.

Translated by Paul W. Knoll and Frank Schaer, with a preface by Thomas N. Bisson
General editors: János M. Bak, Urszula Borkowska, Giles Constable, Gábor Klaniczay
Central European Medieval Texts, Vol. 3, CEU PRESS 2003, Budapest–New York

Amióta Gottfried Lengnich 1749-ben első ízben, és csak a geszta úgynevezett heilsbergi kéziratára támaszkodva kiadta Gallus Anonymus gesztáját, a kutatók érdeklődése nem csökken a rejtélyes szerző iránt. Jól bizonyítja ezt, hogy az itt ismertetett kiadás megjelenéséig számos tudós, tudományos műhely vállalkozott arra, hogy megjelentesse munkáját. Lengnich *editio princepse* után 1824-ben Varsóban látott napvilágot Jan Vincenty Bandktie szövegkiadása (*Martini Galli chronicon ad fidem codicum, qui servantur in Pulaviensi tabulario celsissimi Adami principis Czartoryscii palatini regni Poloniarum, denuo recensuit ex mandato Regiae Societatis Philomaticae Varsaviensis.* Varsaviae 1824.), majd a 19. században négy további alkalommal nyomtatták ki a geszta szövegét: a Monumenta Germaniae Historica Scriptores sorozatában Robert Köpke és Jan Szlachtowski tárta az olvasók elé a Névtelen munkáját (Chronicon Polonorum usque ad annum 1113. MGH SS IX. 418–478.), mely kiadás szöveghű mása Migne Patrologia Latinájában olvasható. August Bielowski megjelentette a Monumenta Poloniae Historicában, valamint elkészült az iskolai oktatás céljait szolgáló szövegkiadás is, Ludwik Finkel és Stanisław Kętrzyński gondozásában. Míg azonban Lengnich csak a heilsbergi kéziratot vette figyelembe, addig a fent felsorolt tudósok is csak a három ismert manuscriptum (az idézetten kívül még a Zamoyski- és a Sędziwój-kézirat) valamelyikére támaszkodtak. A második világháború után újraindított MPH új sorozatának második köteteként végül Karol Maleczyński kiadásában került ki a nyomdából a geszta utolsó, immár kritikai kiadása, mely ellentétben az elődök munkamódszerével a teljes szöveghagyományt figyelembe vette.

A latin nyelv szövegkiadások mellett már a 19. század elején napvilágot látott első lengyel nyelvű fordítása s Hipolit Kownacki tollából, majd 1923-ban a Biblioteka Narodowa sorozat első darabjaként Roman Grodecki készítette el mindmáig legmívesebb fordítását (az MPH szövegkiadása alapján), amely Marian Plezia a lengyel nyelvű változat későbbi kiadásaihoz írott kommentárjaival és fordítási korrekcióival a mérvadó lengyel nyelvű változatnak számít. Német fordítását Josef Bujnochnak köszönhetjük, 1960-ban lefordították oroszra, és egyes részei japánul is hozzáférhetőek.

A gyakori kiadásokon túl a szakirodalmi hagyományban is tetten érhető a geszta iránti kutatói érdeklődés. E helyen lehetetlen ismertetni a Gallus-gesztával foglalkozó, mára már egy közepes méretű magánkönyvtár állományát kitevő irodalmat a maga teljességében, így a jelen recenzióban csak a legfontosabb összegzésekre szeretnénk felhívni a figyelmet. A gesztával általában foglalkozott a 19. század végétől Stanisław Kętrzyński, Aleksander Brückner, Teodor Tyc, a lengyel középkori forrásokról és egyháztörténetről több monográfiát is megjelentető Pierre David, továbbá Karol Maleczyński, Tadeusz Grudziński, aki a geszta első könyvének eszmetörténeti hátterét dolgozta fel a múlt század ötvenes éveiben, a történetírás több ágában is maradandót alkotó Gerard Labuda, később pedig a poznańi forráskritikai iskola legmeghatározóbb alakja, Brygida Kürbis is. Az elmúlt évtizedekben a német történetírás figyelme is a geszta felé fordult, a frankfurti Johannes Fried több tanulmányában is — igaz, csak részletkérdések szintjén — foglalkozott vele, Norbert Kersken pedig részletes irodalmával együtt ismertette a középkori *nationes* történetírásáról írott nagyszabású összegzésében. Stilisztikai szempontból Karl Polheim a középkori rímprózáról írott alapvető munkájában részletesen elemezte Gallus Anonymus gesztáját, majd a lengyel filológiai kutatásban Feliks Pohorecki és Marian Plezia jelentetett meg egy-egy nagyszabású elemző tanulmányt a geszta stilisztikai vonásairól, s e sort a svéd Tore Janson zárja, aki a huszadik század hetvenes éveiben járult hozzá nagyban a mű jobb megismeréséhez.

Már ebből is látható, hogy a geszta kiadói nem kis feladatra vállalkoztak. Egy olyan mű kiadását tűzték ki célul, melynek — mint láttuk — több száz évre visszanyúló szövegkiadási- és ku-

tatási hagyománya van, s mely körül — (nem csak) a 11–12. századi lengyel történelem rekonstrukciójának vágya miatt — tulajdonképpen az első kiadás óta nem csitul, legfeljebb időről-időre alábbhagy a kutatói polémia.

Mivel minden szövegkiadás esetében elvárható, hogy — ha vannak ilyenek — haladja meg az előzőeket, a továbbiakban részleteiben elemezve a kiadást, a recenzeált munkával kapcsolatban is erre a kérdésre kívánunk választ találni.

A Gesta Principum Polonorum (a továbbiakban a kiadók rövidítési módját követve: GpP) elején Thomas N. Bisson harvardi professzor előszavát olvashatjuk, aki maga is szentelt korábban egy rövidebb tanulmányt a GpP-nek, majd a kiadói tanulmány után következik a geszta három könyvének latin-angol nyelvű szövegkiadása, melyet a kiadók angol nyelvű lábjegyzetei kísérnek. A szövegkiadás után az index és egy válogatott bibliográfia olvasható.

Elöljáróban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a GpP kétnyelvű kiadása méltó folytatása a közép-európai középkori forrásszövegek kiadására létrejött sorozatnak, melynek első kötetében közismerten Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a látott napvilágot, s melyben már ugyancsak hozzáférhető IV. Luxemburgi Károly önéletrajza is. Ugyancsak üröm nélküli örömmel tölti el e sorok íróját, hogy a GpP latin szövegével párhuzamosan olvasható egy világnyelven megjelent fordítása is, ami — és itt teljes mértékben egyetértünk a kiadói előszóban megfogalmazott reményekkel — hozzáférhetővé teszi a szöveget a latinul nem értő közönség számára is, ráadásul még azoknak is könnyebbséget jelent, akiknek Bujnoch és Grodecki fordítása nyelvi okokból hozzáférhetetlen.

Mindazonáltal nem lehet megkerülni, hogy a jelen recenzióban ne essen szó a kiadás néhány problematikus jellemzőjéről. Eltekintve a néhány név- és dátumtévesztéstől, melyek feltehetően figyelmetlenségből adódó tévesztésre vezethetők vissza (néhai Danuta Borawska Dorota keresztnévvel jelenik meg, a birodalmi évkönyvek kiadásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Mathilde Uhlirz keresztneve Magrarette változott, Könyves Kálmán halálának dátuma tévesen szerepel), a következőkre szükséges kitérni.

A kiadók a GpP esetében eltértek Kézai Simon Gesta Hungarorumának kiadásánál alkalmazott módszertől, ahol Szűcs Jenő Kézairól írott tanulmányát fordították le angol nyelvre. Rögtön hozzá kell tenni, hogy a GpP esetében hasonló megoldást nehezebben lehetett volna kivitelezni. A GpP-ről az utolsó nagyszabású összefoglalók legtöbbje az elmúlt évszázad ötvenes éveiben született, és csak valamelyik részkérdését vagy részét érintette a gesztának. Az egyetlen kivételt Maleczyński lengyel nyelvű, latinul összefoglalt kiadói előszava (1952) jelenti. Tadeusz Grudziński a GpP irodalomjegyzékében sajnos nem szerepeltetett háromrészes monográfiája a geszta első könyvének eszmeiségéről szól (1951., 1954., 1957.), Jan Adamus jogtörténész professzor könyve a geszta államjogi felfogásáról írt 1952-ben mindmáig jól hasznosítható könyvet. Újabban Czesław Deptuła jelentkezett egy habilitációs dolgozatnak írt hermeneutikai elemzéssel (1990., újabb kiadása: 2000.), ő azonban csak a geszta őstörténeti részeivel, az első könyv első felével foglalkozott, Kersken pedig — mint erre már hivatkoztuk — inkább az irodalom összefoglalására törekedett. Azonban azáltal, hogy a bevezető tanulmányt nem egy személy jegyzi, hanem az *Editors' introduction (in cooperation with Wojciech Polak)* címet viseli, nem világos kinek a nézeteit tükrözi a munka: Bak Jánosét, az inkább a kései középkor kutatójaként ismert, Urszula Borkowskáét, Giles Constable-ét, Klaniczay Gáborét vagy Wojciech Polákét.

A tanulmányban (és általában a szövegkiadáshoz) felhasznált irodalom tekintetében a kiadók — nézetünk szerint teljes helyességgel — elsősorban a világnyelveken megjelent munkákat igyekeztek felhasználni. Ez érthető is, hiszen a jelen kiadás egyik fő célja a mű behelyezése volt az európai történelem, történetírás kereteibe. Kár azonban, hogy az általánosságban jól használható német, angol és francia nyelvű szakirodalmi munkák nem egyszer háttérbe szorították a geszta egyes részkérdéseit. Az irodalomválasztásban persze jól nyomon követhető a kiadók szándéka, akik éppen a nagy világnyelveken elérhető irodalomhoz kívánják vezetni az olvasót, hogy az érdeklődők annak alapján tájékozódjanak tovább. Csakhogy itt problémaként szokott felmerülni, hogy a nyugat-európai szakirodalmi munkák általában nyelvi okokból nem ismerik a kontinens keletebbre fekvő területein született nemzeti nyelvű irodalmat.

Csak néhány példát kiemelve: ilyen Szent Adalbert elveszett szenvedéstörténetének kérdése. Sajnálatos, hogy csak Reinhard Wenskus egyébként alapvető tanulmányát ismertették a kiadók, mert Szent Adalbert életírásainak kérdéseiről a lengyel és a magyar kutatás is (pl. Jadwiga Karwasińska, Gerics József, Thoroczkay Gábor) is többször értekezett. Ráadásul Wenskusra rosszul hivatkoznak, hiszen ellentétben a kiadók állításával éppen ő volt az, aki bizonyította: Adalbert

harmadik életrajza, az úgynevezett elveszett passiója nem lehetett Querfurti Brúnó munkája. Hasonló a helyzet a gesztában Péter magyar király alapításának tulajdonított bazoariumi templommal. Bazoarium problémája mind a magyar, mind a lengyel történetírást igen intenzíven foglalkoztatta, és szép számban születtek is eredmények. A kiadók éppen azokat az eredményeket negligálták (Tadeusz Lewicki, Karácsonyi János, Györffy György), melyek alapján biztosan állítható, hogy Bazoarium alatt az óbudai prépostság értendő, valamint nem vették figyelembe, hogy Anonymus a 12. század végén ugyanígy nevezi Budát (Buduuar, vö.: Gesta Hungarorum c. 1.).

Végül az első könyv végén feltűnő Franco (Frank) püspökre kell felhívni a figyelmet. Valóbannem tudjuk pontosan, ki volt ő, azonban az elmúlt évtizedekben több kísérlet is történt a titokzatos püspök kilétének megállapítására (Váczy Péter, Székely György, Kiss Gergely). Talán érdemes lett volna ismertetni az erre vonatkozó szakirodalmat is.

Ami magát a szövegkiadást illeti, a GpP kiadói általában Karol Maleczyński 1952. évi kritikai kiadásának textusát vették alapul. Azonban több (összesen huszonöt) helyen eltértek a Maleczyński által rekonstruált szövegtől. Ezeknek többsége indokolt volt, mivel vagy Maleczyński tekintett el egy tetszetősebb szövegértelmezés kedvéért a kéziratokban olvasható variációktól, vagy kiadói tévedés miatt maradt hiba a kritikai *editio*ban. A fenti esetek nagyobb hányada nem befolyásolta érdemben a szövegértelmezést, míg kevesebb (összesen öt) esetben a GpP új értelmet adott a geszta szövegének. Közülük négyet szükséges külön is kiemelni.

Különösen figyelemre méltó az első könyv 4. fejezetében fennmaradt bejegyzés I. Mieszkóról. Maleczyński kiadásában az olvasható, hogy Mieszko *prius nomine vocatus alio*, amit a GpP editorai *primus nomine vocatus illo*ra változtattak. Az ügy érdekessége, hogy mindkét szövegvariáns egyfajta újkori történetírói önkény terméke, a kéziratok alapján ugyanis csak a *primus nomine vocatus alio* változat rekonstruálható. Emiatt a kutatásban két markánsan elkülöníthető vonulat figyelhető meg: az egyik amellett voksol, hogy Mieszko korábban más nevet viselt, míg a másik egyszerűen úgy tekinti, hogy ő volt az első, aki ezt a nevet viselte. A GpP is ezt az utóbbi utat választotta, kár, hogy a kiadók nem indokolták meg részletesebben, miért ezt a változatot fogadták el, illetve nem ismertették behatóbban az erről fennmaradt szakirodalmi anyagot.

Az első könyv 16. fejezetében a GpP Maleczyński *regni ministeria* kifejezését *regni misteria*ra javította, amivel tulajdonképpen visszatért az MGH szövegéhez. Úgy véljük, Maleczyński azért választotta a heilsbergi kéziratban fennmaradt *ministeria* változatot, mert — ahogy több tanulmányában is kitért erre — ezt tekintette az eredeti szöveghez legközelebb álló szövegtanúnak, valamint a szót a kontextus szempontjából is jobbnak találhatta. Bár kétségtelen, hogy a GpP által javasolt szövegvariáns sem ismeretlen (magunk számítógépes kereséssel rengeteg esetet találtunk 12. századi művekben, igaz legtöbbször *mysteria regni Dei)* formában, mégis úgy véljük, hogy megfontolandó lett volna tekintettel lenni a szövegösszefüggésre (a mondat és az egész fejezet az uralkodó, valamint a tanács az ország érdekében tett dolgait mondja el).

Különösen érdekes a második könyv 4. fejezetében eszközölt változtatás. Ott Maleczyński kiadásában Ulászló Herman fejedelem és bizalmasa, Sieciech vajda László magyar királyt és Bretiszlav cseh fejedelmet a wrocławiak ellen rendeli (*Wladislauum Ungarie regem et Brethizlauum Bohemie ducem in auxilium sibi contra Wratislauenses mandaverunt*). Ezt a GpP kiadói annyiban változtatták meg (szembehelyezkedve a kézirati hagyománnyal is), hogy Ulászló és Sieciech Lászlót a wrocławiak és a cseh fejedelem ellen hívják be. A változtatást megindokoló érvek önmagukban elfogadhatók, a kiadók felismerése ugyanis, hogy Gallus Anonymus egy másik helyen éppen arra hivatkozik, hogy Ulászló Herman ellenséges viszont tart fenn a csehekkel. Kérdés azonban, hogy elég alapot teremtett-e mindez ahhoz, hogy a kézirati hagyománnyal szöges ellentétben álló szöveget hozzanak létre a GpP kiadói.

Szemben ezzel az esettel pont fordítva jártak el a kiadók az első könyv 28. fejezetének szövegrekonstrukciója kapcsán. A szerző ezen a helyen magyarázza meg olvasóközönségének, hogyan fogadta Szent László az 1079-ben Szaniszló krakkói püspök meggyilkolása után hozzá menekült II. Merész Boleszló királyt. Maleczyński és a rá támaszkodó GpP szövege alapján a következő fordítás hozható létre:

„Mikor László király hírül vette, hogy Boleszló érkezik, részben örült barátjának, részben viszont megmaradt a haragja. Részben örvendett, hogy fivérét és barátját fogadta, de bántotta, hogy annak fivére, Ulászló ellenségévé lett." (*Cum audisset Wladislauus Boleslaum advenire / Partim gaudet ex amico, partim restat locus ire. Partim ex recepto quidem fratre gaudet et amico, sed de fratre Wladislauo facto dolet inimico*). Maga a kritikai kiadásban szereplő szöveg azonban az egyik legproblematikusabb része az egész műnek. Közismert ugyanis, hogy a geszta három

kéziratából ezt a történetet csak egy tartotta fenn, és az is más szöveggel (*sed deferre Wladislao facto dolet inimico*). Hogy a kézirat tényleg ezt a szöveget tartotta fenn, ahhoz kétség nem férhet, mivel ugyanebben a szövegrészletben a 14. századi másoló teljesen máshogyan rövidítette a *de fratre* kifejezést. A *deferre* szó *de fratre*re történő javítása kényszer szülte megoldás volt, mely Tadeusz Wojciechowski 1904-ben napvilágot látott „11. századi történeti vázlatai" (Szkice historyczne 11. wieku) című munkájának megállapításaira vezethető vissza. A lengyel történetírásban Jan Długosz óta nem nyugszik a vita arról, hogy miért kellett II. Boleszlónak Magyarországra jönnie száműzetésbe: Wojciechowski fellépéséig általánosságban tartotta magát az a nézet, hogy a „gyilkos király"-nak a „vértanú püspök" megöletése miatt (1079) kellett elmenekülnie. Wojciechowski volt az, aki éppen a fenti szövegrészletből kiindulva úgy foglalt állást, hogy a király elmenekülésének oka nem pusztán Szaniszló püspök halála lehetett, hanem testvére, Ulászló Herman ellene való lázadása. Nézetei oly népszerűvé váltak, hogy miután a filológus Grzegorz Saenger felvetette, hogy a *deferre* helyett (éppen Wojciechowski hipotéziséből kiindulva) alkalmasabb lenne a *de fratre* kifejezés (1905), a GpP 1952-es kritikai kiadása is ezt a változatot fogadta el. Bár nézetünk szerint maga a szövegrészlet felett dúló, s a GpP kiadói által részben ismertetett vita nem dönthető el sem az egyik, sem a másik szövegvariáció alapján, a GpP kiadóinak lehetőségük lett volna arra, hogy helyreállítsák a kéziratok által támogatott egyetlen szövegvariációt, melynek helyességét (és az önkényesen emendált félmondattal való összefüggéseit) már B. Kürbis is támogatta.

A fordítás — már amennyire a recenzens nem angol anyanyelvűként meg tudja ítélni — alapvetően helyes. A két fordító, Paul W. Knoll és Frank Schaer mellett meg kell említeni a Barbara Raynoldsot is, aki szépirodalmi fordításban adta közre Gallus Anonymus az egyes könyvek bevezetőjéhez írt verseit. A fordítók általában szigorúan törekedtek arra, hogy az eredetihez legközelebb álló fordítást adják vissza. A fordítással kapcsolatban megjegyzésünk csak két helyen van.

Az első könyv 3. fejezetében olvasható a következő mondat: *Sed istorum gesta, quorum memoriam oblivio vetustatis abolevit et quos error et ydolatria defedavit, memorare negligamus et ad ea recitanda, que fidelis recordatio meminit, istos succinente nominando transeamus.* Ezt a következőképp lehetne magyarra fordítani: „De hagyjuk hát azoknak tetteit, akiknek emlékét eltörölte az idő feledése, és akiket tévelygés és bálványimádás szennyezett be, és őket csak röviden megemlítve, térjünk át annak elmondására, amit megtartott a hű emlékezet". Ezzel szemben a GpP fordítói, a következő fordítást adták meg: „De hagyjuk hát azoknak tetteit, akiknek emlékét eltörölte az idő feledése, és akiket tévelygés és bálványimádás szennyezett be, és térjünk át azoknak a számbavételére, akiknek emlékét megőrízte a hű emlékezet, és röviden soroljuk fel nevüket". (*But let us pass over the story of the deeds of men stained by error and idolatry, lost to memory in the oblivion of ages, and turn to recount those whose memory has been preserved in faithful record, and briefly list their names.*) Ez a fordítás véleményünk szerint nem teljesen helyes, ráadásul megváltoztatja a mondat teljes értelmét. Az első esetben ugyanis a gesztaíró éles határvonalat húz a pogányság és a keresztény eseményei, személyei között, míg a másikban az ugyanabban a fejezetben olvasható Piast ősök felsorolására való utalásról van szó.

Ugyancsak problematikus az első könyv 16. fejezetében a *hospes* kifejezés használata. Itt a következő olvasható: „És ha valamely derék vendég elnyerte az ő tetszését a vitézi szolgálatban, azt [I. Boleszló] nem vitéznek, hanem fiának nevezte" (*Et quicumque probus hospes apud eum in militia probabatur, non miles ille, sed regis filius vocabatur*). Ebben az esetben a *hospes*t a fordítók *foreigner* kifejezéssel adták vissza, a kiadók pedig lábjegyzetben magyarázták meg (66. o., 1. sz. jegyz.), mit értenek alatta. A jegyzetben megadott információk szerint a *hospes*ek alatt külföldiek, azonban elsősorban városi és falusi betelepülők/telepesek (*settlers*) értendők és nem lovagok (*knights*), akik Közép-Európába Nyugat-Európa különböző részeiről érkeztek. Bár véleményünk szerint a *foreigner* kifejezés jól adja vissza a *hospes* jelentését, sőt a fordítók még ugyanebben a fejezetben egy másik helyen külföldi vendégként (*foreigner guest*) ültették át angol nyelvre, a kiadók értelmezése nem teljesen helyes. Éles a különbség a 13. századtól Kelet-Közép-Európába vándorló, valóban városi és falusi telepesek és a geszta királyi szolgálatba álló vendégei között. Ismeretes, hogy történetírásunkban Guoth Kálmán már tett kísérletet arra, hogy a GpP kiadóihoz hasonlóan a 13. századi telepesekben keresse az Intelmek „vendég"-eit. Elképzeléseit azonban (eltekintve a maga korában kirobbanó szakirodalmi vitától) komoly és meggyőző kritikával illette Szűcs Jenő 1988-ban (Szent István Intelmei: Az első magyarországi államelméleti mű. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc, Kardos József. Bp. 1988. 32–53.). Nézetünk szerint Gallus Anonymus *hospes*eit is inkább az uralkodó szolgálatába álló lovagi és főpapi személyekben kell

keresnünk, akik az Intelmek tanácsai szerint „tudásokat és fegyvereket" hoznak az országba, sőt, a GpP 66. oldalának 1. sz. jegyzetében meghivatkozott, T. Jurek által írt tanulmány is inkább ezt érti alattuk Freisingi Ottó és Rahewin *Gesta Friderici*jének egy helyére hivatkozva.

Ha összefoglalásképpen arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyiben haladja meg a GpP a legutóbbi kiadás színvonalát, a következőket lehet mondani.

Mindenképpen nagy előrelépés Maleczyński kiadásához képest, hogy a GpP kiadói számos helyen helyesbítették a kéziratok alapján rekonstruálható szöveget, még ha itt néhány esetben kritikai megállapításokat lehet is tenni. Ugyancsak nagy előrelépés, hogy (a jelen recenzióban kifogásolt passzusok ellenére is) párhuzamosan olvasható a latin szöveg és annak angol fordítása, ami többek között a mű az egyetemi oktatásban való fehasználhatóságát növeli meg.

Marad azonban némi fenntartás az olvasóban. A kiadók a legtöbb esetben nem vállalkoztak arra, hogy — miként azt szövegkiadásoknál megszoktuk — állást foglaljanak a GpP-vel kapcsolatos legfontosabb problémák (keletkezési idő, író személye, eszmeiség stb.) tekintetében, hanem megelégedtek azzal, hogy ismertetik az egyes álláspontokat. Azonban ehhez szükséges lett volna *valamennyi* nézet teljes bemutatása. Kár, hogy a kiadók negligálták a gesztával kapcsolatos 1952 óta született szakirodalmi eredmények egy részét. Igaz, hogy a kiadás bevallott célja az volt, miként erre Thomas N. Bisson is utalt előszavában, hogy bevezessék a nemzetközi kutatásba a csak regionális érdeklődésre számot tartó GpP-t. Ez minden bizonnyal sikerül is, azonban kérdéses, hogy csupán ezzel közelebb lehet-e jutni Gallus Anonymus gesztájához. A mű ugyanis általánosságban kétségtelenül a nyugati irodalmi hagyományok letéteményese, részleteiben (mindenekelőtt eszmeiségében) azonban csak a kelet-közép-európai régió történetén keresztül érthető meg.

Így, nézetünk szerint, leginkább a források iránt érdeklődő nyugat-európai és tengerentúli kutatókat érte kár, mivel közismert, hogy míg Kelet-Közép-Európában a medievisztikai kutatásban általában ismerik a nyugat-európai irodalmat, addig ez fordítva nem mindig igaz. Így aztán a vállalkozás igazi vesztesei a nyugat-európai kutatók, mert nem értesülnek az egyik legjelentősebb közép-európai történeti kútfő közép-európai kutatástörténetének fontos mérföldköveiről.

Bagi Dániel

URBARIA ET CONSCRIPTIONES

Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban

Az utóbbi időben — örvendetes módon — visszanyerte rangját a forráskiadás, amit az ilyen típusú publikációk számának növekedése is jelez.

A források közzététele több szempontból is nyereségnek tekinthető a történésztársadalom számára. Elsősorban azért, mert ezáltal az irat könnyebben hozzáférhetővé válik. Nem elhanyagolható ugyanakkor az olvasati nehézségek kiküszöbölése sem, amelyekkel esetenként még a régi korok forrásaival foglalkozó, iratolvasásban jártas kutatók is szembesülnek.

Egy forrás közreadásának többféle típusa lehetséges. A legteljesebbnek a központozással és jegyzetekkel is ellátott, szöveghű forráspublikációt tekinthetjük.

Nagyon gyakori ugyanakkor, hogy a szerzők csupán a komoly forrásértékkel bíró főszöveget publikálják. Erre leginkább azon forráscsoportok esetében szokott sor kerülni, amelyek egy központilag meghatározott, egységes séma szerint készültek: éppen ezért a formulának tekinthető bevezető és záró rész csekély történeti értékkel bír.

A harmadik típus a regeszta jellegű forrásközlés, amely az eredeti forrás tartalmi kivonatának közreadását jelenti. Ezeken a tudományos igényű forráspublikáció kritériumait hiába is kérnénk számon, hiszen hiányoznak belőlük a jegyzetek és a mellékletek. Éppen ezért a bennük található adatokat felhasználás előtt minden esetben össze kell vetni az eredeti irattal. Ennek ellenére az ilyen jellegű munka jelentősségét mégsem lehet eléggé hangsúlyozni. Ezen kiadványok révén ugyanis az eddig létező levéltári segédleteknél sokkal részletesebb anyag kerül közvetlenül a kutató dolgozószobájába.

Manapság az úrbérrendezés forrásainak kiadása reneszánszát éli. A dunántúli megyék urbáriumainak a feldolgozására már lényegesen korábban sor került, mivel a birtoktörténettel vagy a jobbágyi társadalommal foglalkozó monográfiák többsége is ennek a régiónak a kutatására helyezte a hangsúlyt. Mára az olyan területek úrbérrendezés kori forrásainak kiadásában is jelentős előrelépést tapasztalhatunk, amelyek esetében korábban igen alacsony fokú volt a feldolgozottság. Egyik ilyen volt például a történeti Bihar vármegye, amelynek a kilenc kérdőpontra adott vá-

laszait a közelmúltban, járásokra bontva, három kötetben adták ki a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének oktatói.

Több évtizedes, e témakörbe tartozó munka végéhez érkezett az a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban dolgozó szerzőgárda is, amelynek tagjai a Magyar Országos Levéltár Urbaria et Conscriptiones nevű fondjának regeszta jellegű feldolgozását végezték. A tulajdonképpen már az 1750-es évek óta önállóan létező gyűjteményben az Országos Levéltár az 1527 és a 19. század között keletkezett urbáriumokat és összeírásokat rendszerezte. A feladat nagyságát jelzi, hogy a kutatócsoport — amelynek munkájában a revideálókkal, valamint a mutatók készítőivel, illetve a munka koordinátorával együtt 16 fő vett részt — 1963-ban kezdett hozzá az iratanyag feldolgozásához, ennek ellenére a munkálatok csak 1993-ban fejeződtek be. A szakmai koncepció kialakításában a Magyar Mezőgazdasági Múzeum akkori — azóta elhunyt — igazgató-helyettese, Wellmann Imre, és — az időközben szintén eltávozott — Veres Éva szerepe volt a leginkább meghatározó. A közelmúltban megjelent kiadvány a feldolgozás teljes anyagát tartalmazza.

A szerzők célja már kezdetektől egy számítógépes adatbázis elkészítése volt. Az idő előre haladtával előtérbe került a készítők azon törekvése, hogy az évtizedeken keresztül végzett munka eredményeit minél szélesebb körben elterjesszék. Ennek érdekében egy igen sajátos forráskiadványt készítettek el, napjaink viszonyainak egyre inkább megfelelő adathordozón, CD-ROM formátumban. A történeti munkák, illetve források ilyen típusú kiadása az 1990-es évek közepétől vált gyakorlattá. A kiadványok mindegyike az Arcanum Adatbázis Kft. gondozásában jelent meg, csakúgy, mint a Magyar Országos Levéltárban található urbáriumok és összeírások. Az említett kutatócsoport által összegyűjtött adatok számítógépes feldolgozása a Magyar Országos Levéltár munkatársainak a feladata volt, így a kiadvány — végleges formáját elnyerve — 2004-re került forgalomba.

A CD-ROM használata igen egyszerű. A program többnyire automatikusan telepíti magát, de a D:\start.exe fájl megnyitásával minden esetben elindítható, és mivel a legismertebb operációs rendszer szinte valamennyi manapság használt verzióján futtatható, a CD használata senkinek sem okozhat nehézséget. A kiadvány jellegéből többféle előny is származik, melyek egyike, hogy kis helyen tárol olyan nagy mennyiségű adatot, ami egyébként több kötet könyvet igényelne. Ez részben annak köszönhető, hogy sikerült megfelelő adatbázis-kezelő programot készíteni.

Az adatbázis-kezelő használatáról — mint minden program esetében — az F1 gombbal megjeleníthető súgó segítségével szerezhet a felhasználó részletes ismereteket. Ez tulajdonképpen kettős funkciót tölt be, hiszen egyrészt tekinthetjük használati útmutatónak, másrészt előszónak, amelyben a szerzők röviden értelmezik a címben található két fogalmat, majd tájékoztatnak többek között a munkálatok előtörténetéről is.

A súgó segítségével részletesen megismerhető a Folio Views 4.2 adatbázis-kezelő program, amely a hatékony kereső mellett egyéb előnyös tulajdonságokkal is rendelkezik. Lehetővé teszi például, hogy a felhasználó maga korrigálja azokat a hiányosságokat, amelyek a regeszta típusú forrásközléssel mindenképpen együtt járnak. A kutató maga szerkesztheti a számára fontos információkat, illetve lehetősége van arra is, hogy jegyzetekkel lássa el a kiadvány szövegét.

A szerzőgárda célja az volt, hogy a kiválasztott fond tartalmát teljes egészében kiadják. A CD-ROM mégsem tartalmazza az összes iratot, amely a Magyar Országos Levéltárban az Urbaria et Conscriptiones címszó alatt megtalálható. A regeszták készítői ugyanis azokat a forrásokat nem dolgozták fel, amelyeket a 20. század második felében, a modern forráspublikálás elveinek megfelelően egyszer már teljes szöveggel kiadtak, hiszen ezek újbóli megjelentetése csak abban az esetben lett volna szükséges, ha velük kapcsolatban különleges szakmai indokok merültek volna fel. A forráskiadás általános gyakorlatának megfelelően az ilyen esetekben csak a megjelenés pontos helyét adták meg.

A regesztákban a tartalom ismertetése mellett minden esetben feltüntették az adott dokumentum általános jellemzőit. Így például, megtudhatjuk a forrásról, hogy milyen nyelven, milyen terjedelemben írták. Ezen kívül fontos információkat találhatunk a forrás állapotáról (töredékes-e az irat, van-e rajta pecsét, illetve aláírás, ha van, akkor sajátkezű-e stb.), az irat típusáról, azaz, hogy eredeti irattal, fogalmazvánnyal, vagy hitelesített, esetleg hitelesítés nélküli másolattal van dolgunk. A regeszták készítői a birtok típusáról (kamarai birtok, praedium stb.) is tájékoztatnak.

A szerzők olymértékben törekedtek a teljességre, hogy azokról az iratokról is igyekeztek a lehetőségekhez mérten informálni, amelyek időközben máshová (pl. Horvátországba) kerültek. A feldolgozás óriási előnye, hogy azokról az iratokról is hozzájut a felhasználó bizonyos szintű infor-

mációkhoz, amelyek már nincsenek meg, korábbi létezésükről csak a helyükön lévő levéltári őrjegy árulkodik. Ezek esetében a szerzők a levéltári indexben található „másodlagos" információkat használták fel, és a mutatókönyvben szereplő adatokat ismertették. Ilyen értelemben tehát a feldolgozás meglehetősen teljesnek mondható.

A szerzőgárda tagjai azzal is igyekeztek megkönnyíteni a kiadványt használó kutatók dolgát, hogy a tartalmi kivonat mellett olyan gyűjtőfogalmakat is használtak, — összegezve a fontosabb információk jellegét (pl. szőlők névvel, értékük) — amelyek segítségével félreérthetetlenül rávilágítottak a forrástípus felhasználási lehetőségének sokrétűségére.

A munkálatokat elindító Wellmann Imre hatása ezen a modern kiadványon is érzékelhető. Az utódok az általa meghatározott fő elvet érvényesítették, így a forrásokban található adatokat a településnevek szerint rendezték. Wellmann úgy tervezte, hogy a feldolgozásnak valamennyi helynévre ki kell terjednie, a személynevek esetében viszont nem törekedett teljességre.

A CD-ROM fontos jellemzője, hogy mind a helység-, mind pedig a személyneveket a mai helyesírás szerint találhatjuk meg. Ez azért rendkívül fontos, mert a felhasználó leginkább a település mai nevét ismeri, ezért ez jelentősen megnöveli a keresés sikerességét az adatbázisban.

A kereső elsősorban ezen utóbbi kategóriákra támaszkodik, de tulajdonképpen a szöveg bármely szavára rákereshetünk, ami lehetővé teszi az Urbaria et Conscriptiones teljes anyagának tetszőleges szempont szerinti csoportosítását. Válogathatjuk az iratokat a birtok vagy bármely személynév alapján, legyen az birtokos, vagy bárki más. Kigyűjthetjük továbbá egy adott időszakban keletkezett valamennyi forrást, de csoportosíthat a kutató az irat jellege szerint is. Ugyanakkor a pontos levéltári jelzet alapján is végezhetünk keresést. Annak érdekében, hogy a kutató nehogy utat veszítsen a sokrétű adathalmazban való böngészés közben, az F6 gomb segítségével minden esetben visszatérhet a keresés kiindulópontjához.

A számtalan előny ellenére, úgy tűnik, érdemes volna néhány dolgot megfontolni. Hasznos lenne például a későbbiekben az Urbaria et Conscriptiones fondot szöveghűen kiadni. Valójában a CD-ROM formátumú forráspublikálás esetében az sem példa nélküli, hogy az eredeti iratok digitalizált képét is közreadják, amely lehetővé teszi, hogy a felhasználó a kiadvány segítségével teljes körű kutatást végezzen. A királyi könyvekhez például már ilyen formában is hozzáférhet a kutató. Világos, hogy a terjedelmi korlátok az ilyen típusú adathordozók esetében is érvényesülnek, de a DVD megjelenése jelentős mértékben növelte a források digitalizálásával foglalkozók mozgásterét.

Sajnálatos, hogy nem törekedtek a szerzők az optimális helykihasználásra, hiszen láthatóan jelentős mennyiségű szabad hely maradt a CD-n, mert a regeszták csupán egyszerű, szöveges dokumentumok, ezért nem túlságosan helyigényesek. Érdemes lett volna az eddigi gyakorlatnak megfelelően, illusztráló jelleggel egy-egy jellegzetes irat képét mellékelni.

A kiadvány természetesen nagyon széles körű felhasználási lehetőséget biztosít. A legnagyobb segítséget a kutatás előkészítő fázisában jelenti, hiszen korrektebb munkahipotézis kialakítását, így a kutatás pontosabb megtervezését teszi lehetővé. Ennek köszönhetően a hosszú távú munkák is kiszámíthatóbbá válhatnak. Segítségével hatalmas terjedelmű levéltári anyag válik egyszerűbben szelektálhatóvá, ami különösen fontos szempont, mivel az Urbaria et Conscriptiones egészének áttekintése egyetlen kutató számára reménytelen vállalkozás volna.

Ahogyan arra már oly sokan rávilágítottak, a forrás történeti értéke túlmutat önmagán. Nem csupán a gazdaságtörténettel foglalkozó kutatók hasznosíthatják, mert a gazdasági információkon, mint az adásvétel, zálogügyletek, valamint a birtok és vagyonbecsléseken túl egyebeket is tartalmaz. A forrástípusnak jogtörténeti relevanciái is vannak, hiszen sok helyen találkozhatunk a parasztság jogi helyzetére történő utalással, továbbá a bíróválasztás rendjéről, sőt, a perek lefolyásának módjáról is tájékoztat.

A kiadvány kapcsán szerzett tapasztalatok alapján érdemes felvetni a már alaposan ismert források adatbázis jellegű feldolgozásának szükségességét is. Valószínűsíthető, hogy az így kapott tetemes mennyiségű adat más szempontrendszer szerinti csoportosítását követően, új nézőpontból elvégzett elemzése lehetővé teszi számtalan, eddig nem ismert összefüggés felismerését.

Fazekas Zoltán

Galla Ferenc

FERENCES MISSZIONÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN A 17–18. SZÁZADBAN

Sajtó alá rendezte Fazekas István. Budapest–Róma 2005. (Collectanea Vaticana. Sorozatszerkesztő: Tusor Péter). Vol. 2. 404 o.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a Collectanea Vaticana című, 2004 végén indult sorozat, 2005 februárjában megjelent második kötetével fordulat állt be a magyarországi missziók kutatásában. Galla Ferenc egyháztörténész professzor alapvető monográfiája az erdélyi és ferences missziókról — római kutatásai után hét, könyve megírása után négy évtizeddel, halála után pedig 28 évvel — napvilágot látott. Az a talán elcsépelt fordulat, miszerint *habent sua fata libelli*, a „könyveknek megvan a maguk sorsa", Galla professzor kézirata esetében nagyon is igaz.

Galla Ferenc neve, akárcsak több egyháztörténész kortársáé, 1950 után több évtizedig csak a legszűkebb szakma előtt volt ismert, számos kitűnő, de kisebb munkájából. Ezek — főként pénzügyi okokból — magánkiadásban, sokféle impresszummal, nehezen áttekinthető formában, például kötetté alakított különlenyomatokként jelentek meg. Az egyháztörténész professzor három nagy monográfiája azonban mindez ideig kéziratban maradt. Galla Ferenc — mint ez a kötetet sajtó alá rendező Fazekas István tartalmas bevezetőjéből kitűnik — 1888-ban született, és nagyon korán belépett a szalézi szerzetesrendbe. Iskoláit a rend segítségével már Olaszországban végezte, az itáliai műveltséget, a kitűnő olasz nyelvtudást, az Itália iránti, könyvében is tetten érhető rajongást szinte gyerekfejjel szívta magába. 1914-ben azonban Galla Ferenc visszatért Magyarországra, a váci egyházmegyében lett plébános, közben a Pázmány Péter Tudományegyetemen későbbi patrónusa, Hóman Bálint tanítványaként doktorált történelemből. 1927 és 1933 között két hosszabb ösztöndíjjal éveket töltött Rómában. (Római tanulmányútját, ennek viszontagságait, továbbá a római eredmények publikálására tett erőfeszítéseit Galla levelei és más korabeli dokumentumok alapján részletesen és plasztikusan mutatja be Tusor Péter, a Collectanea Vaticana sorozatszerkesztője, ezen sorozat előző kötetében. Itt Tusor Péter Artner Edgár — a Galla-kézirathoz hasonlóan hányatott sorsú — római okmánytárának kiadásához kapcsolódóan áttekinti a római magyar kutatások történetét Báthory István királytól 2004-ig, Galla munkásságára is kitérve.)

Míg a Rómába kijutott magyar történészek mindaddig a joggal kimeríthetetlennek tartott Vatikáni Levéltár felé vettek irányt, Galla Ferenc remek érzékkel a római missziós-központnak, a Sacra Congregazione de Propaganda Fide, azaz a Hitterjesztés Szent Kongregációjának a kutatók előtt csak nem sokkal korábban megnyitott levéltárában kezdte meg a kutatásait. A kötet anyagának több mint 95%-a ebből a hihetlenül gazdag, de igen nehezen áttekinthető levéltárból való. Galla módszeresen, kötetről kötetre nézte át a Hitterjesztés Szent Kongregációja anyagát, amelyben már a tájékozódás is nehéz. Igen sok „miscellanea", azaz vegyes állaga van ennek a levéltárnak, továbbá a földrajzi alapon besorolt iratok is könnyen félrevezethetik a kutatót. A földrajzi felosztás a 17. századi ismeretek alapján történt, és a három részre szakadt Magyarország bonyolult geográfiájában a misszionáriusok és levéltárosok gyakran nem ismerték ki magukat. A 17. század második felében pedig a Kongregációban a legtöbb iratot egységes időrendbe sorolták, ezért Galla Ferencnek sorban át kellett lapoznia a köteteket, benne Ázsia, Afrika misszióiról szóló iratok százaival, hogy rátaláljon az erdélyi ferencesek beszámolóira. Galla Ferenc hihetetlen kitartással gyűjtötte, másolta, jegyzetelte ezt a levéltári anyagot.

Hazatérése után Galla előbb a váci szemináriumban tanított, majd — a modern szemléletű váci püspök, Hannauer Árpád István, és volt tanára, Hóman Bálint miniszter támogatásának köszönhetően is — 1936-tól 1959-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karán (később a Hittudományi Főiskolán) az egyháztörténet professzora volt, közben egy évig — nem túl hálás időkben — a kar dékánja is. A tanítás mellett Galla Ferenc a római levéltárakban feltárt hatalmas anyagot több kisebb, de alapvető fontosságú közleményben adta közre, és folyamatosan dolgozott három nagy monográfiáján, a ferences missziók, a pálos missziók és a hódoltsági missziók történetén. 1950 után ezek a kéziratok már nem jelenhettek meg, aligha kell részleteznünk, hogy miért. A 89 évesen, 1977-ben elhunyt egyháztörténész azonban a munkát a magyarországi levéltárakban folytatva, szinte a haláláig csiszolgatta a kéziratokat, hol javítva, hol rontva rajtuk.

A ferences missziókról írt hatalmas munkából (mintha csak egy középkori kódex fennmaradásáról olvasnánk!) mindössze egyetlenegy, csonka kézirat maradt, amelyet Galla Ferenc egyik

tanítványa, Borovi József egyháztörténész, rejtegetett és őrzött meg az utókornak. A műből több helyen hiányzott sok-sok oldal, és elveszett a kézirat vége, a jegyzetapparátus mintegy harmada is. Az évtizedes javítgatás miatt a kézirat nehezen olvasható volt, – úgy tűnt, hogy ez már inkább múzeális tudománytörténeti érték, mint a tudományos életet befolyásoló, eleven mű.

Ezen változtatott a kitűnő egyháztörténész, a jelenlegi bécsi levéltári delegátus, Fazekas István. A történész szakmát gyakran eluraló önzés, a túláradó kutatói egók korában nem lehet eléggé megbecsülni Fazekas István évtizedes, áldozatkész munkáját, amellyel ebből a kéziratroncsból eleven, élvezetes és hatalmas tudományos apparátussal ellátott könyvet alkotott. Bár sajtó alá rendezőként tünteti fel a címlap, Fazekas inkább társszerző. Galla Ferenc gyakran nehézkes szövegét Fazekas István átfésülte, egységesítette, a sokszor önkényes sorrendet logikusabbá tette, a nyilvánvaló elírásokat kijavította. Ennél sokkal többet is tett azonban, és a módszere, azt hiszem, példamutató lehet a további, lappangó kéziratokat kiadó történészek számára: egyszerre kellett a kéziratot az eredeti voltában megőrizni, és a mai kutatók számára használhatóvá tenni. Így ez a kettő együtt látszólag lehetetlen feladatot jelent, megoldása azonban Fazekas Isvánnak mégis sikerült. Fazekas Galla lábjegyzeteit aktualizálta, úgy azonban, hogy megőrződött mindaz, amit a szerző eredetileg írt. Ezt szembesítette Fazekas a későbbi eredményekkel, feltüntetve, ha az iratokat időközben kiadták, vagy a kérdésről újabb tanulmányok jelentek meg, vagy az adott papról ma már többet lehet tudni – például Fazekas Istvánnak a Pázmáneum hallgatóit számba vevő, kitűnő adattárából. A sok gondos könyvészeti leírás között csak egy makacs hibát találtam. Veress Endre sok kötetes okmánytáránál mindig lemaradt a kötetszám, talán azért is, mert az erdélyi kutató valamennyi itt idézett iratot ugyanott, a X. kötetben, adta közre.

Galla munkája két nagy részre, két könyvre tagolódik. Fazekas István alighanem jól gondolja, hogy a második, az erdélyi ferences missziókat bemutató, sokkal részletesebb és sokkal kiérleltebb rész készült el előbb, ezt toldotta meg, talán egy-két évtizeddel később, Galla Ferenc a Habsburg-országrész ferences misszióit feldolgozó első könyvvel. A munka, mondhatnánk, *in medias res* indul, Galla Ferenc és vele az olvasó különösebb bevezetés nélkül rögvest elmerül a Hitterjesztés Szent Kongregációja gazdag anyagában. A mariánus és szalvatoriánus ferences rendtartományok és a kapucinusok misszióit Galla Ferenc csak röviden tárgyalja, mert ezekről viszonylag kevés anyagot rejt a Propaganda Fide levéltára. Annál izgalmasabb és részletezőbb a következő rész, amely a konventuális ferences szerzetesek — Galla Ferenc kissé ódivatú szóhasználatával: a minoriták — felső-magyarországi misszióit mutatja be. Míg Magyarországon és Erdélyben, de Lengyelországban és Csehországban is, sokszor nagy hiány volt képzett katolikus papokban, addig Itáliában igen népes volt a papság, számos ferences provinciában pedig valóságos túlnépesedésről beszélhetünk. Ezek az olaszországi túlzsúfolt rendtartományok nagyobb számban exportáltak szerzeteseket, misszionáriusokat Közép-Európába. Az olasz ferencesek aránya a konventuális ferencesek között volt a legnagyobb, hiszen e rend közép-európai rendtartományai szinte kiürültek.

A második könyv az erdélyi missziók történetét nyújtja, bemutatva az obszerváns ferences szerzetesek, magyarok, olaszok, bosnyákok erdélyi hittérítő tevékenységét, ennek tárgyalása közben a hódoltság és a szomszédos Moldva misszióival is megismerkedhetünk. A Csíksomlyó kolostorában folyó térítésről éppúgy sokat megtud e lapokról az olvasó, mint az erdélyi arisztokraták, a Mikesek, Aporok, Tholdalaghyak, Lázárok udvaraiban élő szerzetesek munkájáról. 1700 körül azután missziók nagy korszaka lezárul. Galla Ferenc részletesen beszámol arról, hogyan ér véget a vándormissziók ideje, és kerül vissza a hittérítő munka a megyéspüspökök irányítása és felügyelete alá. Ennek ellenére a monográfia a 18. század elejéről is sok érdekes adatot nyújt a missziókra vonatkozóan.

Galla Ferenc nem a nagy koncepciók, hanem a részletes, eleven beszámolók mestere. Aki a trentói reform európai főáramában akarja elhelyezni a magyarországi katolikus megújulást, az csak kevés elméleti muníciót talál majd ebben ebben a könyvben. Galla Ferenc gyakran megelégszik az eseménytörténettel, a különböző anyanyelvű, különböző szerzetesrendekhez tartozó papok egymás közötti, szükségszerűnek tekintett, állandó marakodásának a leírásával – a modern nyugati missziótörténeti munkák ennél sokkal árnyaltabban látják és láttatják a hittérítés szerepét a koraújkori társadalomban.

Akit viszont a magyarországi misszionáriusok hatása, élete, mindennapjai érdekelnek, az igazi kincsesbányára lel Galla művében. A szűkebben vett egyháztörténet mellett a művelődéstörténet, az irodalomtörténet és a néprajz is igen sok adatot, leírást meríthet Galla Ferenc újjászületett monográfiájából. Az olvasó, akár történész, akár a történelem iránt érdeklődő laikus,

egyszeriben az események közepén találja magát, ahogy Galla Ferenc megszólaltatja a gazdag római levéltári anyagot. Ez a munka legnagyobb érdeme. Ami korábban csak kézikönyvek néhány mondatos, száraz bejegyzéseiből volt ismert, az most teljes gazdagságában megelevenedik az olvasó előtt. Galla Ferenc tollán a főúri udvarról főúri udvarra vándorló, ördögöt űző, szentképeket osztogató, a török elől egy szénakazalban elrejtőző olasz ferences éppenolyan közeli ismerőse lesz az olvasónak, mint az erdélyi kastélyokban latin nyelven hitvitázó, a sokgyermekes székelyföldi plébánosokkal hadakozó bosnyák szerzetes.

Fazekas István kitűnő munkát végzett abban is, hogy a Galla Ferenc által sokféle formában idézett misszionáriusokat azonosítsa. Ezek a szerzetesek igencsak bonyolult neveket használtak. A szerzetesi fogadalomkor kapott nevük után a családnevük következett, majd egy helynév. Ez utóbbi jelenthette a szülőhelyüket, de a szerzetes kolostorát is, vagyis a kolostor városát jelölték ezzel, esetleg meg is magyarázva, hogy az azonos nevű kolostorok közül ez a ferences melyikben élt. A missziótörténész dolgát megnehezíti, hogy ugyanazt a misszionáriust hol az egyik, hol a másik nevén emlegetik. A szerzetesek ezenkívül magyar, latin, olasz és olaszosított horvát néven, illetve ezek számos változatában, egyaránt felbukkannak. Így például Gabriele Thomasi, Gabriele Manchich, Bolgár Gábor, Gabriele da Chiprovaz, Tomássy Gábor, Frater Tomasius — és ezzel a változatoknak még korántsincs vége! — egyazon személy. Itt is a legnagyobb elismerés illeti Fazekas István teljesítményét, de egy-két elírásra az olvasók dolgát megkönnyítendő mégis fel kell hívnom a figyelmet.

Az erdélyi misszióban az 1650-es években dúló, a bosnyák és a magyar ferencesek közti háborúságról olvasva, ugyanazon oldalakon gyakran megtaláljuk Loparai István és Lippai István ferencesek neveit, akik úgy tűnik, mintha még egymással is szemben álltak volna. Lippai Istvánt ráadásul a névmutató egyesíti — a 18. században valóban létezett — Lippay Istvánnal, így úgy látszik, hogy ez a fáradhatatlan hittérítő egy évszázadon keresztül hirdette az igét. Lippai István azonban nem volt a 17. század közepi misszióban, csak Galla Ferenc olvasta rosszul a — valóban bestiális írású — Loparai István (Stefano a Lopara) bosnyák ferences gyakran rövidítve írt nevét az iratokon, ezért szerepel nála Loparai mellett Lippai is. A Loparairól szóló római jegyzeteit Galla ezen kívül valószínűleg össze is keverte, mert azt írja, hogy Modesto a Roma kusztosz azt jelentette Rómába, hogy két másik bosnyák ferences mellett Loparai Istvánt is bilincsben vitette el a mikházai kolostorból, és amíg meg nem javul, addig bizony rabságban tartja Csíksomlyó kolostora pincéjében. Modesto a Roma az idézett levélben azonban nem ír Loparáról, és nem is valószínű, hogy a mikházai kolostor elfoglalásakor, 1666. augusztus 6-án Loparait fogságba hurcolta volna. Loparait ugyanis, aki görgényi plébánosként pestisben halt meg, már öt évvel korábban, 1661. január 12-én eltemették.

Tévedett Galla Ferenc egy másik, ekkor fogságba vetett, forgatagos pályájú bosnyák ferences esetében is. A 212. oldalon említett Varese Péter egyazon személy Bosnyák Péterrel, továbbá a 276. oldalon említett Menkovics Péterrel, ez utóbbi azonban ismét csak nem létező szerzetes. Pietro Novukovich da Varese boszniai ferences nevét olvasta megint rosszul Galla Ferenc egy római iraton, így lett ebből a kalandos életű, a boszniai Vareš kolostorából Erdélybe jött ferencesből Menkovics. Chiprovatzi Balázs (247. o.) azonos Koicsevics Balázzsal (199., 242. o.), de ez a kóborló hittérítő nem konventuális ferences szerzetes volt, ahogy Galla és a névmutató gondolja, hanem bolgár obszerváns. Az olasz konventuális misszionáriusok között Antonio Angelini da Campo Vecchio azonos Antonio Angelini da Norsciával, akinek nevét Campiveteri formában is gyakran írták. A konstantinápolyi pátriárka vikáriusa — előkelő címe ellenére valójában a török által megtűrt isztambuli gvárdián —, Guglielmo Vizzani da Bologna is két változatban szerepel a névmutatóban. Nyilvánvaló elírás a névmutatóban a „Salinis Nicolaus lásd Szalinai István", itt az oly sok formában emlegetett Maganovics vagy Szalinai Miklós (Niccoló Maganovich a Salina, Nicolaus de Salinis) erdélyi ferences kusztoszról volt szó. Alessio Ungaro (182–183. o.) nevét viszont ma már több kiadott iratból ismerjük, olasz neve ellenére ez a szerzetes valójában Inczédi — máshol Enczédi — Elek, Magyarországról az erdélyi misszióba jött ferences volt. Licensky Remig lengyel ferences (106. o.) sem létezett, ez is Galla tévedése, ő azonos Remigius Cizemsky ferencessel (104. o.), ugyanis a misszionárius egyébként kalligrafikusan cifrázott írású levelein az aláírás első betűje valóban nehezen olvasható.

Mindegyik, itt az olvasók érdekében felsorolt „bakira" tíz bravúrosan megoldott névazonosítás jut, Galla gyakran össze-vissza írt nevei között Fazekas István és Tusor Péter nagy magabiztossággal raktak rendet. A helyneveket hasonló alapossággal azonosította a mutató, pedig a misszionáriusok leveleiben szereplő névalakokat sok ország mai helyneveivel kellett egybevetni.

A kötetet részletes angol nyelvű rezümé és egy igen jól használható, szintén angol nyelvű térkép teszi hozzáférhetővé a nemzetközi olvasóközönség számára is.

A szép papírra, szép tipográfiával nyomtatott kötetet forgatva az olvasó telhetetlenné válik. Amikor megköszöni Fazekas Istvánnak, hogy ilyen példamutató módon „feltámasztotta" Galla Ferenc kitűnő kéziratát, akkor szeretné mihamarabb olvasni Galla hagyatékából a magyarországi pálos missziókról és a hódoltság misszióiról szóló vaskos monográfiákat is.

Tóth István György

MIL ANS D'HISTOIRE HONGROISE

Histoire de la Hongrie de la conquête jusqu'à nos jours
István György Tóth (éd.). Ford. Csepeli Réka és Patrick Royer
Budapest, Corvina/Osiris, 2003. 730 p.

Örvendetesen gyarapodott a Magyarország történetét francia nyelven átfogóan bemutató igényes történeti munkák száma. A Corvina és az Osiris kiadók gondozásában, Tóth István György szerkesztésében kiadott kötet Magyarország történetét a honfoglalástól napjainkig tárgyalja. A vállalkozás bizton állíthatóan hiánypótló a maga nemében. A magyar történelemről ugyanis kevés friss és színvonalas összefoglaló mű forog közkézen francia nyelven. Utoljára a Corvina kiadónál 1974-ben megjelent *Histoire de la Hongrie* lépett fel azzal igénnyel és célzott meg hasonló olvasóközönséget, mint a jelen munka. Az akkori megkerülhetetlen ideológiai kötöttségekkel terhelt, illetve a magyar történeti kutatás és a hivatalos történelem felfogás három évtizeddel ezelőtti állapotát tükröző kézikönyv mind a mai napig referenciának számít a francia egyetemi és nagy közkönyvtárakban azok számára, akik alaposabban kívánnak tájékozódni a magyar történelemről. A szintén a Corvina által 1986-ban kiadott *Mille ans d'histoire hongroise*, amely a magyarul *Egy ezredév* címmel napvilágott látott kötet fordítása volt, az előbbinél jóval rövidebben, s ennek következtében sommásabban mutatta be a magyar történelmet, s az említett kötöttségek még érezhetőek szövegében. A marxista zsargon és sémák túltengése már nem róható fel az 1990-es években Budapesten megjelent átfogó igényű munkáknak (*Lázár István*: Petite histoire de la Hongrie. Corvina, Bp. 1994.; *Nemeskürty István*: Nous, les Hongrois. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.), de ezek nem lépik túl a jó értelemben vett és szükséges népszerűsítés szintjét, nem tekinthetők szaktudományosan megalapozott szintéziseknek. A Franciaországban magyar szerzők tollából megjelenő művek (*János Szávai*: La Hongrie. Presses Universitaires de France, 1996. *Miklós Molnár*: Histoire de la Hongrie. Hatier, 1996.) sem lépnek túl ezen az igényen. Magyarország történetét ugyan több korszakon átívelően tárgyalja néhány Közép-Európával foglalkozó francia történész is (*Henri Bogdan*: Histoire des pays de l'Est des origines à nos jours. Perrin, 1990., majd második kiadása: Hachette, 1994. *Jean Bérenger*: Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918. Fayard, 1990.; *Georges Castellan*: Histoire des peuples de l'Europe centrale. Paris 1994.), de érthetően nem a magyar történelem részletes bemutatását tekintették fő feladatuknak. Tehát nagyon is időszerű volt egy olyan igényes, szakemberek által írott kézikönyv kiadása, amely mind adatgazdagságával, mind tartalmilag képes új összefoglalást nyújtani országunk történetéről a francia nyelven olvasóknak.

A szóban forgó munka kisebb átdolgozástól eltekintve az Osiris kiadónál 2002-ben szintén Tóth István György szerkesztésében megjelent *Milleniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig* című könyv fordítása. Megítélésekor tehát erről a magyar olvasóközönség számára íródott és szerkesztett kötetről is óhatatlanul véleményt kell mondjon a recenzens. Úgy vélem, hogy ez az egy kötetben is tekintélyes méretű Millenniumi magyar történet jól sikerült vállalkozás. Ahhoz elég vaskos, hogy szerzői a puszta általánosságoknál alaposabban taglalhassanak egyes fontosnak ítélt kérdéseket, sőt, akár vitatott részletekre (pl. a kettős honfoglalás elmélete, a középkori krónikák forrásértéke vagy a török-kori demográfiai viszonyok kérdése), interpretációs lehetőségekre is kitérjenek. Mindezt viszont — a szerkesztő által is hangsúlyozottan — „olvasmányosan, ugyanakkor a történettudomány szakmai fogalomkészletéhez ragaszkodva" teszik. A kötet tehát „forgatható", kézbe vehető, jól összeválogatott illusztrációi és áttekinthető térképei hasznosan segítik az olvasót az eligazodásban. Mindez így együtt bizonyosan találkozik a megcélzott olvasóközönség igényeivel a szaktörténészek szűkebb körétől a történelmet tanítókon és felsőbb szinten tanulókon át a történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasótáborig.

A Millenniumi magyar történet másik fontos erénye, hogy fejezeteit egy-egy korszak vagy témakör szakértői írták, s a népes szerzőgárda sokszínű szövegeit a gondos szerkesztői munka egységes egésszé tudta formálni. További örvendetes tény — és ez a vélemény nem csupán a recenzens szűkebb kutatói érdeklődéséből fakad —, hogy a magyar történelem 19. század előtti korszakai, azaz a közép- és a kora újkor is fontosságukhoz méltó helyet kapnak a kötetben. A vonatkozó fejezetek körülbelül a kötet felét teszik ki (a terjedelmes függeléket nem számítva). Az alapvetően politika- és intézménytörténeti alapozású előadást jól egészítik ki a társadalom-, gazdaság-, művelődés- és egyháztörténeti fejezetek. Talán csak az 1711 előtti korszakok gazdaságtörténetének jut nem is annyira kevés, mint inkább nem elég markáns hely, mivel ezek a részek beleolvadnak az intézmény- és társadalomtörténeti fejtegetésekbe.

A kötetet szerzőgárdája tehát szűkebb szakterülete, akár saját kutatásai újabb eredményeit is beledolgozhatta egy-egy fejezetbe. A Millenniumi magyar történet mégsem ad forradalmian új képet adni a magyar történelemről. Erre nincs is szükség. Az utóbbi évtizedek magyar történeti kutatásai számos kitűnő eredményt produkáltak, s egy effajta szintézis már akkor eléri célját, ha ezeket megfelelő szinten közvetíteni tudja. Különösen — és látványosan — érzékelhető ez a 20. század történetét, de főként az 1945 utáni időszakot taglaló fejezetekben, amelyek megszabadultak az 1990 előtt kötelező ideológiai tehertételtől, s így ez a korszak is valódi elemzés tárgyává válhatott. Magyarország történetét egyébként egészen 2000-ig kíséri nyomon a szöveg, a rendszerváltásról és az 1990-es évekről a mű egészéhez képest is terjedelmes és összességében kiegyensúlyozott áttekintést adva. Szerkezetében, fogalomhasználatában, kérdésfelvetéseiben igyekszik, ha nem is mindig a legfrissebb európai trendeket követni, ami ebben az esetben egyáltalán nem hátrány, de igazodni a múlt század utolsó harmadának tőlünk nyugatabbra érvényes történeti kutatásának bevett áramlataihoz.

Mindezek az erények természetesen megjelennek a francia nyelvű szövegben is, amely egy lényeges részben tér el a magyar változattól. A kiegyezéstől az első világháborúig tartó időszakról új, rövidebb terjedelmű fejezet szerepel benne, ami (pl. a gazdasági fejlődés vagy a nemzetiségi kérdés bemutatását illetően) sajnos nem vált a könyv javára. A francia kötetet ugyanakkor a recenzens nem ítélheti meg kizárólag a magyar változat érdemei alapján. Az idegen nyelvű nemzeti történeti szintézis műfajában az igazi kihívás ugyanis éppen abban rejlik, hogy a magyarul színvonalasan és szakszerűen előadottakat hogyan sikerül eljuttatni a más nyelven olvasóhoz. Utóbbiról nyilvánvalóan feltételezhető, hogy egészen más műveltségi alapról közelít a könyv tárgyához, mint a Milleniumi magyar történet olvasója, aki saját kultúrája, illetve az iskolai oktatás révén már sok mindent magába szívott a magyar történelemből. A Mil ans d'histoire hongroise-t tehát az is minősíti, hogy mennyiben tud kapcsolódni a remélt olvasótábor, a Magyarország, illetve Közép- és Kelet-Európa múltja iránt érdeklődők, egyetemi oktatók, szaktörténészek, diákok kulturális horizontjához, referenciáihoz. Úgy vélem, hogy az ilyesfajta kapcsolat teremtést legalább kétféleképpen lehet és érdemes segíteni. Egyrészt a szöveg nyelvi megformálásával, másrészt a tartalom megfelelő alakításával. Utóbbi alatt azt értem, hogy, ha szerény mértékben is, de a francia nyelven olvasó számára kapcsolódási pontokat kell nyújtani történelmünkhöz, mégpedig a legkézenfekvőbb módon, azaz a magyar történelem francia vonatkozásainak következetesen visszatérő említésével.

Az utóbbi lehetőség kihasználásának igénye mintha meg is jelenne a szövegben. Szó esik a kötetben a középkori magyar klerikusok párizsi egyetemjárásáról, a Roland-ének, a Nagy Sándor- és Trója-regények magyarországi ismertségéről, a lovagi kultúra megjelenéséről az Anjou-korban, II. Ulászló francia feleségéről, I. Ferenc szövetségéről Szapolyai Jánossal, a franciák részvételéről az 1664. évi török elleni hadjáratban, majd a XIV. Lajos által Thököly Imrének és II. Rákóczi Ferencnek nyújtott támogatásról, Magyarország szerepéről a napóleoni háborúkban, s persze Franciaországéról a trianoni békediktátumban. Mindezek azonban a Millenniumi magyar történet szövegében is szerepelnek, s a magyar történelem ilyen szintű bemutatásánál amúgyis kihagyhatatlanok. Egy tudatosan a francia kultúrájú olvasóközönség felé orientált szintézisben bizonyosan hasznos lenne egy-egy említés a nápolyi Anjou-k francia gyökereiről, Mátyás burgundi diplomáciájáról, a 18. századi franciaországi kuruc emigrációról, a francia felvilágosodás és kultúra hatásáról a 18. századi Magyarországon, a francia tőke szerepéről a kiegyezés utáni magyarországi befektetésekben, vagy a második világháború idején Magyarországra menekült francia hadifoglyok befogadásáról és ellátásáról. A szerkesztő által a kötet előszavában említett — egyébként sikeres — törekvés arra, hogy a műben a magyar történelem európai kontextusban jelenjen meg, szerencsésen egészülhetett volna ki egy finoman felépített, kifejezetten francia kontextussal.

Ami a szöveg nyelvi megformálását illeti, a Mil ans d'histoire hongroise-t ezen a téren kritika illeti. Természetesen a mégoly gondos szerkesztés sem gyomlálhat ki minden helyesírási hibát, különösen egy olyan nyelvben, mint a francia, amely hemzseg a különféle egyeztetési kényszerektől. Ezeket tehát nem is szükséges említeni. Ennél nagyobb súllyal esik latba, hogy a fordítók egyáltalán nem könnyítik meg a franciául olvasók dolgát, akik, ha már egy olyan „egzotikus" témába próbálják beleásni magukat, mint a magyar történelem, legalább abban az örömben részesülhetnének, hogy mindezt egy kellemes, könnyen érthető nyelvezet segítségével tehetik. Sajnos a francia szöveg alól unos-untalan „átüt" a magyar, amit persze ebben a formában a magyar anyanyelvű olvasó vesz észre igazán. A francia számára, bár merészség lenne részemről azt gondolni, hogy teljes mértékben rekonstruálni tudom befogadói élményét, az tűnhet fel, hogy egy sokszor zavaros, nehézkes, olykor sajnos kétséges értelmű, szintaktikai hibákkal terhelt szöveget tart a kezésben. Mivel itt nincs lehetőségem arra, hogy ezeket az állításaimat részletesen illusztráljam, csupán annak megállapítására szorítkozom, hogy a fordítóknak nem kellett volna ragaszkodniuk a magyar szöveg eredeti struktúrájához. Bátran „franciásítani" kellett volna a mondatokat, elkerülni, hogy túl hosszúak és sokszorosan összetettek legyenek. Ehelyett sokszor bonyolult participiumos vagy passzív szerkezetekkel élnek. Azt sem értem, hogy miért a *passé simple*-t tették az egyébként következetesen múlt időben íródott szöveg első számú igeidejévé. A *passé simple* alkalmazása kétségkívül a veretesség látszatát kölcsönözheti a mű nyelvezetének, de egy mai hasonló francia kézikönyv stiláris normáinak már nemigen felel meg.

Egyes fogalmak fordítása sem sikerült a legtökéletesebben. Néhány példa a kora újkori gazdaságtörténeti fejezetből. A földesúri majorságot nem lehet *ferme seigneuriale*-nak, a jobbágytelket pedig *ferme*-nek fordítani. Előbbire a *réserve*, utóbbira a *tenure* vagy *censive* kifejezés használatos. A robot sem fordítható szó szerint (!), amint ezzel a 288. oldalon találkozhat az olvasó. Helyette a *corvée* a megfelelő terminus, ahogyan a cenzus sem *loyer foncier*, hanem *cens*. Más korszakokban használatos fogalmakat sem sikerült megfelelően visszaadni franciául. Például reálgimnázium kifejezést is kár volt *école secondaire d'enseignement moderne*-re fordítani. Egyszerűbb lett volna, ami egyébként meg is történik, a fogalom körülírása, vagy a korabeli francia iskolarendszer többé-kevésbé megfelelő elemére történő hivatkozás. Az sem egészen érthető, hogy a dualizmus-kori sajtókiadványok esetében milyen alapon említtetik egyesek címe kizárólag franciául, míg mások eredeti magyar címükkel szerepelnek a szövegben, amelyet zárójelben követ a francia fordítás. A gyanútlan francia olvasó ebből akár arra is következtethet, hogy egyes magyar újságok vagy folyóiratok francia cím alatt jelentek meg a 19. század utolsó évtizedeiben.

Minden kritikai észrevétel dacára a Mil ans d'histoire hongroise olvasója egy szépen megtervezett és kivitelezett kötetet vehet kezébe. Eligazodását gondosan válogatott képanyag, jól szerkesztett térképek (az 1910. évi nemzetiségi viszonyokat ábrázolón azonban az eredetileg nem véletlenül vörös színnel szereplő magyar etnikum hasonlóan „élénk" szürkét érdemelne), kronológiai táblázat, a magyar királyok és kormányfők, illetve erdélyi fejedelmek névsora, valamint a Trianonban elcsatolt területek helyneveinek az utódállamokban használatos formáját tartalmazó lista segíti. A Tóth István György által szerkesztett szintézis bizonyosan sokak által ismert és forgatott hasznos kézikönyv lesz a magyar történelemről franciául olvasók számára.

† *Sahin-Tóth Péter*

Szakály Orsolya

EGY VÁLLALKOZÓ FŐNEMES

Vay Miklós báró (1756–1824)

ELTE Eötvös Kiadó, 2003. 264 o.

A II. József korától a napóleoni háborúkat követő konszolidációig terjedő időszak általános politikai és gazdasági eseményei viszonylag jól ismertek. A korszak közéleti szereplőinek életéről azonban — kivéve a jakobinus mozgalom egyes résztvevőit — érdemi összefoglalás nem készült. Vay Miklós esetében ezt Szakály Orsolya pótolta, aki a változatos életutat járó, Nyugat-Európát beutazó báró dokumentálható tevékenységét sikerrel követte a fennmaradt családi levéltár, a hazai és külföldi levéltárak, valamint a könyvtárak kéziratos anyagának felhasználásával. Munkája nemcsak szélesen alapozott információkat nyújt Vay életének megismeréséhez, korrigál számos félreértést vagy pontatlanságot, de angliai források jóvoltából eddig ismeretlen fejlemények feltárásával teszi teljessé a II. Józseffel szembeforduló nemesi mozgalom és Vay Miklós kapcsolatát.

Az Északkelet-, illetve Kelet-Magyarország megyéiben kiterjedt birtokokkal és családi kapcsolatokkal rendelkező Vay család protestáns ágának férfi tagjait ott találjuk II. Rákóczi Ferenc környezetében. Vay Ádám, a fejedelem bizalmasa maga is emigrációban halt meg. Unokaöccse, László is csatlakozott a felkeléshez, Rákóczi brigadérosa lett. Ő azonban 1711-ben letette a hűségesküt, s az 1715. évi országgyűlésen a vallás ügyében kiküldött bizottság tekintélyes tagja volt. Legidősebb fiának, Ábrahámnak második házasságából született Vay Miklós, aki Dániel bátyjával együtt 1783-ban megkapta a bárói rangot. (A kötet a bevezetés előtt közli a Vayak családfáját.)

Az 1756-ban született Vay Miklós még nem volt hatéves, amikor apja elhalálozott. Özvegy anyja mellett töltött ifjú éveiről nincsenek biztos adatok. Azt tudjuk, hogy László nagybátyja, aki a hétéves háborúban ezredesi rangot nyert, töltötte be az apa szerepét. Nagy hatással volt az ifjú báróra húsz évvel idősebb féltestvére, István. Miklós iskoláztatásáról a Vay levéltár részleges pusztulása miatt keveset tudunk. Mint elkötelezett református család sarja már kisiskolásként Sárospatakra került. Neve azonban — más, ugyancsak a kollégiumban tanult Vay-gyerek esetéhez hasonlóan — nem szerepel az anyakönyvekben. Mivel Vay Miklós pataki tanulmányainak több nyoma van Kazinczy Ferenc levelezésében, a szerző joggal tételezi fel, hogy az ifjú a Vayak sárospataki házában lakva vett részt az oktatásban. (Így jogos az a vélekedés, hogy más vagyonos nemesek is így iskoláztatták fiaikat, akiknek szintén nincs nyoma a matrikulákban.) Mivel Vay Miklós hadmérnöki tanulmányait tizennyolc éves korában kezdte meg, feltételezhetően a főiskolát is Patakon végezte. 1776-ban szigorú ezredes nagybátyja Bécsbe kísérte, ahol fizetéses diákként helyet biztosított unokaöccsének a hadmérnöki akadémián. Vay itt töltött három évéről keveset tudunk, de tanulmányai jellegéről, az őt körülvevő környezetről részletesen tájékoztat a szerző. Ismert, hogy barátja, Báróczy Sándor testőríró befolyására csatlakozott a „Koronázott Reményhez" című szabadkőműves páholyhoz, ahol korszerű ismereteket és hasznos ismerettségeket szerzett.

A „Pályakezdés" című fejezetből megtudjuk, hogy Vay kadétot 1779 nyarán hadnaggyá nevezték ki, s Aradra vezényelték. 1781-ben áthelyezték a poroszok ellen 1780-ban kezdett, Theresienstadt mellett emelt erőd építkezéséhez. Emlékezései szerint Vay itt komoly irányító feladatot látott el az erőd „Prágai Kapu"-jának építésekor. 1783-ban Dániel bátyja kérelméhez csatlakozva, családi érdemekre hivatkozva maga is folyamodott a bárói címért. Ezt II. József közös oklevélben hagyta jóvá. 1784 telán Belgiumba (Osztrák Németalföldre) vezényelték az akkor már főhadnagy Vayt, ahol a hollandokkal háborús feszültség alakult ki. II. József ugyanis szerette volna elérni, hogy a wesztfáliai béke óta a nem holland kereskedés elől lezárt Schelde torkolata megnyíljon a tartomány kereskedelme előtt. A kísérletet: két osztrák vitorlás próbaútját a hollandok ágyútűzzel megállították, s ez vezetett a háborús feszültséghez. A belga–holland határra rendelt osztrák hadtest parancsnoka Vay mérnökkari tisztet 1784 karácsonyán a Schelde holland partján lévő erőd zsiliprendszerének a kikémlelésére küldte, amit a hadnagy — nem minden kockázat nélkül — teljesített. A kaland részleteit József bátyjához írott levélből ismerjük. (A levél magyar nyelvű, mint általában a Vayak levelezése.) Parancsnoka, de Ligne herceg méltányolta Vay vállalkozását, több ízben dicsérőleg nyilatkozott róla, s támogatta előléptetését. 1785 őszén Pellegrini tábornok, a hadmérnöki kar főparancsnoka Vayt kérésére címzetes alkapitánynak terjesztette fel, amit a császár jóváhagyott. Novemberben Vay hosszabb szabadságot kért, hogy Párizsba és Londonba utazhasson.

Vay többszöri hosszabbítás után csak 1788 elején tért vissza tanulmányútjáról. Mint a „Nyugat-európai utazás" című fejezetből megtudjuk, ezekről a hősünk számára nagyjelentőségű hónapokról részletes ismeretekkel rendelkezünk, amit Vay gondosan vezetett, közel ötszáz oldalas naplójának köszönhetjük. (A napló német nyelvű, ami érthető, hiszen Vay szakmai képzettségét ezen a nyelven szerezte.) November 27-én hagyta el Antwerpent és Brüsszelen át december 15-én érkezett Párizsba. Még ezen a délután megnézte a Louvre-t és este színházba ment. A fővárosban töltött két és fél hónap alatt Vay a nevezetes épületeket (Luxembourg-palota, Notre-Dame, Pantheon, Bastille stb.), a királyi palotát és kerteket, a királyi könyvtárat és Versaillest ugyanúgy meglátogatta, mint a gabona- és posztócsarnokot. Mindenütt nagy figyelmet szentelt az építészeti megoldásoknak. Színházba járt, társadalmi kapcsolatokat létesített. (1786 elején részt vett Versailles-ban az udvari bálon.) Január közepén Pellegrini ajánlólevelével meglátogatta Gribeauval tüzértábornokot, aki a második látogatáskor elmagyarázta neki a vaságyúk öntésének általa kidolgozott eljárását.

Vay március 1-én megindult Lyon felé, ahol néhány napot töltve a Rhone folyón a pápai fennhatóság alatt álló Avignonba ment. Március utolsó hetébe érkezett Marseille-be. Innen átrándult Toulonba, ahol — némi nehézségek árán — bejutott a nagyfontosságú földközi-tengeri

hadikikötőbe, s megszemlélhette a néhány éve befejezett szárazdokkot. Marseille-ből tovább utazva hajón a Földközi-tengert az Atlanti-óceánnal összekötő Languedoc-csatornán Bordeaux-ba ment. Útközben feljegyzéseket és vázlatokat készített a mesterséges viziút zsilipeiről. Bordeaux-ból Nantes-ba utazott, majd meglátogatta Brest-et, a francia atlanti flotta hadikikötőjét. Ajánlólevelei jóvoltából itt megmutatták neki a hajóépítő műhelyt, s néhány hajót is megtekinthetett. Brest-ből május végén Vay Cherbourgba ment, ahol az újonnan tervezett — végül kudarcot vallott — hadikikötő mesterséges hullámtörő gátjának építésére volt kíváncsi. (Ennek terveit már Párizsban megismerhette.) Vay itt több mint egy hónapot töltött. Jelen volt azon a hajón, amelyről az építkezés megtekintésére érkezett XVI. Lajos és kísérete figyelte a bemutatót, amint a gát alapjául szolgáló egyik hatalmas tölgyfaszerkezetet a vízbe süllyesztették. (Naplója szerint Vayra kedvező hatást tett a nagytestű király friss szelleme és a fáradtságot jól tűrő fizikai állapota.) A Franciaországban töltött hét hónap után Vay Nagy-Britanniába készült. Tapasztalatainak gyűjtése során eleget tett felettesei kívánságának, akik elvárták tőle, hogy a touloni hadikikötőt, a cherbourgi építkezést és a párizsi gabonacsarnok szerkezetét megvizsgálja. Naplója pontosan rögzíti, hogy miként küldte rendre jelentéseit Bécsbe. Bár ekkor Franciaország és Ausztria szövetségesek voltak, a szerző joggal állapítja meg, hogy az érdeklődő Vay vélhetően egyfajta információs (hírszerző) tevékenységet folytatott. A tanulmányút küldetés-jellegét erősíti, hogy Vay saját költségén utazott ugyan, de többször hosszabbított szabadsága idején is folyósították tiszti fizetését.

Nagy-Britannia (Anglia) földjére Vay 1886. július 7-én Southamptonnál lépett. Elsőként Portsmouth flottabázisát kívánta megszemlélni. A kikötő erődítési munkálatait láthatta, de műhelyekhez és dokkokhoz nem engedték. Négy nappal később érkezett Londonba, ahol az első útja ahhoz a bankárhoz vezette, akire angliai tartózkodásának másfél évében pénzügyeit bízta. Másnap felkereste Reviczky Károly grófot, a frissen érkezett osztrák követet. Majd sorra vette London nevezetességeit (a Szent Pál katedrálist, a Towert, a Tower hídját, a Westminster apátságot stb.) és nyilvános intézményeit. Társadalmi kapcsolatai az Ausztriából látogató előkelőségek (Pergen gróf rendőrminiszter és fia, Ferdinánd főherceg és felesége), valamint Reviczky követ jóvoltából gyorsan kiépültek. Ferdinánd főherceg kíséretében Vaynak sikerült meglátogatni Portsmouth kikötőjét, ahol a vendégek két sorhajót is megtekinthettek. November 15-én Reviczky követ bemutatta a bárót az udvarnál, amikoris III. György Vayt a császári hadmérnöki karról kérdezte. A báró érdeklődése egyre inkább az angol tudományos élet felé fordult. Ajánlólevéllel felkereste Magellán fizikust, a Royal Society tagját, jóvoltából megismerhette Ramsden műszerkészítőt, aki maga is tagja volt a királyi társaságnak. (Vay tőle szintezőt, majd más műszereket is rendelt.) Ramsden révén megismerte Roy tábornokot, majd ennek segítségével Sir Joseph Banks-et, a Royal Society elnökét. Ezt követően Vay rendszeresen látogatta a társaság üléseit, aminek következtében további nevezetes tudósokat ismert meg. A bárót minden érdekelte: London vízellátása, hídjai, a parkok és a kikötői dokkok – amint ezt lelkiismeretesen vezetett naplója bizonyítja. Figyelme lassan kiterjedt a politikára is, s 1787. január 23-án részt vett az új parlament megnyitásán. Pár hét múlva tanúja volt annak a vitának, amelyben a miniszterelnök, az ifjabb Pitt megvédte a Franciaországgal kötendő kereskedelmi szerződést, amit az ellenzék keményen támadott. Vay felvette a kapcsolatot a szabadkőművesekkel is, és 1787 februárjában részt vett az országos Nagypáholy ülésén. (Naplójában részletesen leírta az itt látott tagfelvételi eljárást, amivel megsértette a szabadkőművesek szigorúan kötelező titoktartási szabályát.)

A találmányok és technikai újítások iránt érdeklődő bárónak igen sikeres volt az 1787 augusztusában a közép-angliai iparvidéken tett körútja. Northampton és Leichester érintésével Derby volt az egyik állomás, ahol selyem- és porcelánüzemet és egy vasgyárat látogatott meg. (Útközben gondosan tanulmányozta a korszak nagy műszaki alkotásait: a természetes folyókat összekötő csatornákat.) Ugyanitt nem jutott be egy pamutfeldolgozóba, mert francia ipari kémnek nézték. Egy közeli ólombánya meglátogatása után Cromfordban a fonógépet feltaláló Arkwright ezer embert foglalkoztató szövőüzemében járt, ahol a tulajdonos engedélyével mindent megszemlélhetett. Sheffield acél- és fémfeldolgozó üzemében a vízkerékkel hajtott köszörűgép keltette fel érdeklődését. Rotherham ágyúöntő üzeme után Manchester következett, ahol londoni bankárjának ajánlólevelével bebocsájtást nyert a gyapjúfeldolgozó üzemekbe. Érdeklődését azonban — mint naplójából kiviláglik — Bridgewater herceg csatornája közötte le, amely a Worsleyben található szenet viziúton, s így olcsón juttatta el Manchesterbe. Innen Vay szeptemberben átkelt Dublinba, ahol a piactól a kórházakig és a dologházig mindent megszemlélt, s jó benyomással távozott az ír fővárosból. A brit szigetre Newportban tért vissza, onnan Exeteren át Plymouthba utazott, ahol ajánlólevele segítségével megszemlélhette a hadikikötőt. Majd Portshmouth következett, s onnan

november elején tért vissza Londonba. Itt barátai ajánlásával november végén a Royal Society tagjává választották. (Ezzel Vay harmadik magyarként nyert felvételt a brit tudós társaságba.) Mindez már a hazatérés előkészületei közepette történt. Vay december 26-án elhagyta Londont, s 1788 január közepén Doverből Ostendébe hajózott. Tizennyolchónapos angliai útjáról értékes tapasztalatokkal, hasznos ismeretekkel és sokoldalúan gazdag könyvanyaggal tért haza. Rendelésre készített műszereit és megvásárolt gépmodelljét később szállították utána.

Vay január 17-én jelentkezett feletteseinél, — s öt nap múlva befejezte eddig gondosan vezetett naplóját. (Utolsó bejegyzése a Brüsszelben II. József reformrendeletei miatt keletkezett nyugtalanságról szól.) A báró néhány hét múlva Frankfurton keresztül utazott a császárvárosba, ahová március elején érkezhetett meg. Itt az a hír fogadta, hogy megkapta a kapitányi előléptetést, s hogy a törökökkel kitört háború miatt mozgosított sereg főparancsnokának kinevezett Pellegrini tábornok őt kérte adjutánsának. „A török háború" című rövid fejezetből megismerjük a diplomáciai és katonai helyzetet, s Vay szerepét Belgrád ostrománál és elfoglalásánál. Az ostrom előkészületei során Vay szeptember 20-án éjjel a jelentésekben többször említett hőstettet hajtott végre. Ekkor a falak megközelítését szolgáló árkot ásó emberek az erős ellenséges tűzben pánikba estek. Vay kapitány a megfutamodottakat feltartóztatta, s magát is veszedelemnek kitéve folytatták a munkát. Tíz nappal később pedig, amikor a törökök kitörése miatt a szomszéd sáncokból két mérnökkari tiszt is visszavonult embereivel, Vay megtartotta állását. Az erőd október 9-én megadta magát, s az ostrom résztvevőit kitüntették. Vay azonban nem volt a kitüntetettek sorában. A bárót mellőzésénél jobban foglalkoztatta azonban az, hogy a munkálatok során jobb szeme — amely gyermekkori himlőfertőzés miatt gyenge volt — begyulladt. A műveletekben így a továbbiakban nem vett részt. (Jobbszemét később, a kilencvenes évek elején részben eltávolították. A könyv borítóján lévő arckép ezt az állapotot rögzíti.) A fejezet hátralévő részében a szerző ismerteti a II. József ellen szervezkedő nemesi ellenállást, amelyhez feltehetően Vay is csatlakozott. A mozgalomnak, mint ismeretes, két szárnya volt: kedvező fejlemények esetén az egyik a porosz, a másik az angol királyi családból szeretett volna egy herceget meghívni a magyar trónra. Vay későbbi angliai útja összefüggéseinek megértése érdekében itt megismerhetjük a porosz kapcsolatokról szóló kiterjedt szakirodalom legfontosabb eredményeit.

A könyv „Londoni küldetés – 1790" című fejezete a magyar nemesi mozgalom, s abban Vay Miklós szerepének eddig ismeretlen részleteit mutatja be. Ismeretes, hogy 1790 áprilisában II. József halála után Berzeviczy Gergely latin nyelvű röpiratában elérkezettnek látta az időt, hogy az ország megszabaduljon a Habsburgoktól. A lehetséges porosz vagy angol „megoldásból" — eszmetársainak többségével — az utóbbit helyeselte. A szakirodalom tudott arról, hogy Nagy-Britannia miniszterelnöke, az ifjabb Pritt már 1788-ban ellenezte a Habsburg Birodalom elleni fellépést, s berlini követe útján ennek megfelelően igyekezett befolyásolni az Angliával ekkor szövetséges viszonyban lévő porosz kormányt. 1790 február elején a brit külügyminisztérium értesítette bécsi követét, hogy a kormány nem helyesli a Habsburgok elleni szervezkedést. Ugyanez a követ február végén tudatta Londonnal, hogy — porosz forrásból — arról értesült, miszerint a magyar elégedetlenek egy magasrangú küldötte készül Angliába, hogy tájékozódjék a kormány álláspontjáról. Az angol-magyar kapcsolatok kutatói nem tudtak a küldetés megvalósulásáról, s vélhető volt, hogy arra nem is került sor. Vay Miklós özvegyének emlékezéseiből és a Kriegsarchiv irataiból azt tudni lehetett, hogy sérült szemének gyógyítására a báró 1790 februárjában engedélyt és szabadságot kapott, hogy beteg szemét Párizsban kezeltesse. A hivatalos iratokból azt is tudni lehet, hogy Vay szabadságát meghosszabbították. Az út igazi természetére úgy derült fény, hogy Szakály Orsolya Vaynak Sir Joseph Banks-sel való kapcsolatát vizsgálva, kezébe került a tudós egy 1988-ban megjelent részletes életrajza. Ebből kiviláglott Vay 1790-es londoni utazásának igazi oka. A biográfia szerzője, Harold B. Carter a londoni Natural History Museumban összegyűjtötte a tudós szétszóródott irathagyatékát, vagy az idegenben találhatók másolatát. Az utóbbiak között található Banks-nek a kaliforniai Sutro Libraryben őrzött naplójának átirata, amely a téma szempontjából fontos információkkal szolgál.

Banks naplója révén nyomon követhető, hogy 1790-ben Vay miként igyekezett tudós barátja közbenjárásával meghallgatást kérni Pitt miniszterelnöktől. A feljegyzések március 20-án tudósítanak Vay megérkezéséről. A báró azt kérte barátjától, hogy szervezze meg találkozóját a miniszterelnökkel, akit egy magyar „társaság" megbízottjaként kíván tájékoztatni. Banks — aki rokona volt Pittnek — még aznap felkereste a miniszterelnököt, aki nem tudott a magyar küldött érkezéséről, s megfontolandónak tartotta, hogy egyáltalán találkozzék vele. (Ezt Banks rögzítette, akinek vonatkozó feljegyzéseit a szerző itt és a következőkben lábjegyzetekben angolul teljes

terjedelemben közli.) A türelmetlen Vay sürgetésére Banks másnap levelet írt Pittnek. Ebben a báró kívánságára kifejtette: Vay szerint Berlinből kellett, hogy értesítsék Londont az ő érkezéséről. Pitt reagálása késett, s csak március 29-én válaszolt. Azt javasolta, hogy a feltűnés elkerülése érdekében másnap délben Banks házában találkozzanak. A találkozó csak két nap múlva jött létre, de részleteit nem ismerjük. (Pontosabban csak annyit tudunk, amiről Vay néhány nap múlva beszámolt, s amit Banks naplójában rögzített.) Újabb találkozóra várva, a báró egy latin nyelvű memorandumot dolgozott ki, aminek az volt a lényege, hogy II. Lipót trónralépését Anglia csak azzal a feltétellel vegye tudomásul, hogy az új uralkodó kötelezi magát, miszerint Magyarországon a Pragmatica Sanctio értelmében fog kormányozni. Vay egyre türelmetlenebb volt, mert otthonról olyan hírt kapott, hogy II. Lipót ígéreteivel le fogja szerelni az ellenállást. A báró úgy ítélte meg, hogy meg kell ismernie az angol kormány állásfoglalását, mielőtt összeül az új uralkodó által összehívott országgyűlés. Banks április 23-án ismét írt Pittnek, majd 26-án átadta neki Vay nemorandumát. Mivel a miniszterelnök nem válaszolt, Vay május elején már azt kívánta, hogy barátja III. Györgynél eszközöljön ki számára kihallgatást. Banks közbenjárására Pitt május 9-én titokban, vagyis hangsúlyozottan nem hivatalosan, ismét találkozott Vay-val. A megbeszélés eredménytelen volt, mert a miniszterelnök nem kapta meg — vagy letagadta — a kódot, amely a báró küldetését hitelesítette volna. Vay útja tehát eredménytelen maradt. Barátjának utolsó gesztusa az volt, hogy júniusban eljuttatta Pitthez Vay újabb feljegyzését, amely tartalmazta mindazt részletesen, amit a báró nem tudott elmondani. Vay szeptember elejéig maradt Londonban. Ottlétéről Reviczky osztrák követnek tudomása kellett, hogy legyen, a küldetés természetéről azonban nem értesült. Ezt bizonyítják a Staatsarshivban lévő jelentései. A Vay család golopi leváltárában pedig nincsen semmi nyoma a báró 1790. évi londoni útjának. Joggal jegyzi meg a szerző, hogy nem lehet megállapítani: mi volt Vay küldetésének igazi célja. Mint fogalmaz: „a magyar alkotmány brit biztosítását akarta-e elérni, vagy valóban brit herceget szeretett volna a magyar trónon látni" (134. o.). Egyébként mire Vay hazatért, a magyar rendek kiegyeztek II. Lipóttal, s fiát, Sándor Lipótot választották meg nádornak. Vay útjára nem derült fény. De az uralkodó — a titkosrendőri minősítések alapján — fiának, a nádornak adott instrukcióiban a magyar politikai élet vezetőiről adott jellemzésében a négy Vay fivér közül Miklóst minősítette politikailag a leggonoszabb indulatúnak.

A monográfia eddig időrendben követte Vay báró életútját. 1790-től a vállalkozó főnemes tevékenységét — aki sérült szemére hivatkozva 1793-ban megvált a hadseregtől — szálaira bontva ismerteti. A „Borüzlet" című fejezet mindenekelőtt bemutatja a Hegyalja borászatát, amely már a 17. században jó hírnevet biztosított a tokaji bornak. Bár a levéltári adatok nem nyújtanak pontos képet a báró szőlőbirtokainak nagyságáról, egy 1790 decemberi kimutatás szerint pincéjében 110 (gönci) hordó és 23 átalag (kishordó) aszú, illetve asztali bor volt, amelyet azonban részben vásárolt. Borainak közvetítő útján először már 1783-ban kísérelte meg, hogy piacot keressen. Ez azonban kudarccal végződött, mindenekelőtt a közvetítő visszaélései miatt. 1786–88 között mind Franciaországban, mind Angliában ajándék palackokkal igyekezett aszúborait népszerűsíteni. Tételes adatok Vay bortermésről, illetve eladásairól csak 1790–1792-ről, valamint az 1795–1796-os évről állnak rendelkezésre. A báró 1796-ban ócsai Balogh Péterrel kereskedelmi társaságot alapított, hogy az orosz piacra exportáljanak. Megállapíthatóan egyetlen, 1796 áprilisában Moszkvába indított szállítmány kivitelére került sor.

A hadmérnök képzettségű Vayt nyugat-európai útján minden technikai vagy építészeti megoldás érdekelte. A hasznosítható újítások és technikai találmányok iránt fokozott figyelmet mutatott Angliában, mint azt a „Brit technika hatása" című fejezetből megismerjük. Vay 1787 tavaszán egy Stephenson nevű műszerésztől megvásárolta egy pamutfonógép működő modelljét. Hazatérésekor ezt a szerkezetet a kiviteli tilalom ellenére kicsempészte. 1788-ban a megépítendő gép üzembe helyezésére császári privilégiumot kért. Ezt 1789 májusában tíz esztendőre megkapta azzal a feltétellel, hogy a megépített termelni képes változatot két éven belül üzembe kell helyeznie. Vay a szabadalom elnyerése előtt a modellt és a várható privilégiumot eladta Batthyány Károly grófnak. (Indoka: mint katona akadályozva van a szabadalom hasznosításában.) A gróf ugyanakkor kötelezte magát, hogy Vayt részesíti a közös vállalkozás hasznából. A termelés az alsó-ausztriai Burgauban 1791 végén, egy vízikerék meghajtású üzemben megindult. 1793-ban az ezer orsós üzem teljes kapacitással dolgozott, s bár drágán termelt, az 1799-ből ismert kimutatás szerény hasznot jelez. (A szerző szerint egyébként a Batthyány–Vay fonóüzem volt a Birodalomban az első.) Vay irataiban a vállalkozás megszűnésének, illetve a szabadalom meghosszabbításának nincsen nyoma. Batthyány Károly 1814-ben bekövetkezett halálával a termelés végleg megszűnhetett, vagy az üzem már korábban idegen kézre került. A báró egyébként 1790. évi útja al-

kalmából újtípusú ekét szerzett be, arról másolatokat készített, bemutatót is szervezett, de azok használata nem honosodott meg. Az Angliából rendelt vetőgép másolatát a kovácsok nem tudták elkészíteni, így az csak Vay birtokán működött.

Vay üzlet iránt érzékének jó példáját adja a „Salétromvállalkozás" című fejezet. Ez arról számol be, hogy a báró főúri barátai biztatására miként vállalkozott a természetben előforduló salétrom gyűjtésére. A lőpor alapanyagául szolgáló salétrom termelése és eladása Mária Terézia óta királyi monopólium volt, és azt a tüzérség hadiszerekkel foglalkozó központi hivatala ellenőrizte. Kelet-Magyarországon Szabolcs, Bihar és a környező vármegyék „salétromszérűjén" gyűjtötték össze a nyers salétromot, amelyet a termelők „felfőzve" a Nagykálló központtal működő kerület kezelőjének (adminisztrátorának) szolgáltattak be. A tüzérség által felügyelt kerület adminisztrátorai, a de Paully fivérek apjuktól örökölték a szabadalmat. 1798 márciusában Vay báró azzal a beadvánnyal fordult Saurau grófhoz, a Kamara elnökéhez, hogy a térség salétromban gazdag, de a szabadalmazottak „beszállítói" által nem művelt előfordulásokat ő hasznosíthassa és a kitermelt salétrom exportjára kapjon engedélyt. (Indok: a háborús helyzetben jó ára van a salétromnak, s ez bevételt biztosítana a kincstárnak.) A Kamara elnöke a felügyelettel megbízott illetékes főhadszertári hivatalhoz továbbította a kérelmet. Colloredo gróf, a tüzérség főparancsnoka a tervet ellenezte, de a Kamara közbenjárására az uralkodó egy hónapon belül kiadta a salétrom kiviteli engedélyt. A szabadalom birtokában Vay a salétromfölddel rendelkező főurak részvételével — és más befektetőkkel — részvénytársaságot kezdeményezett a de Paully fivérek minden tiltakozása, beadványa ellenére. A kérdéssel Bécsben a legmagasabb szinten foglalkoztak, s ennek eredményeként a szabadalom birtokosai elfogadták Vay kártalanítási ajánlatát. A báró így 1800 elején maga lépett szerződésre a tüzérségi főszertári hivatallal. A Vay által 1799-ben szervezett, többségében arisztokratákból álló részvénytársaság (tagjainak névsorát és a befizetett összeget közli a könyv) termelő tevékenységét 1800-ban kezdte meg. A rendelkezésre álló adatok szerint a vállalkozás 1804-ig ráfizetéses volt, s csak lassan konszolidálódott. Az 1811. évi devalvációt megsínylette, s a békeévek sem kedveztek a salétrom árának. Vay azonban talpon maradt, s haláláig — egy kivételével — „kivásárolta" részvényeseit. A jövedelmező vállalkozást legidősebb fia, ifjabb Vay Miklós örökölte. (1848 április végén Kossuth minisztériumának egyik első rendelkezése volt, hogy Vay Miklós bárót a Tiszán túli terület salétromtermelési miniszteri biztosának nevezte ki.) A vállalkozást a család 1856-ban eladta Debrecen városának.

A kötet utolsó fejezete „Közélet és vízszabályozás" cím alatt a báró tevékenységének eddig nem érintett területeit és életének utolsó évtizedeit mutatja be. Vay 1793-ban — mint említettük — szemének megromlására hivatkozva kilépett a szolgálatból, s lemondott kapitányi nyugdíjáról is. Közéleti tevékenysége során kapcsolatba került A Reformátorok Társaságával, de tagsága nem állapítható meg. Azt tudjuk, hogy Hajnóczy József kivégzése előtt tizennégy barátjának küldött üzenetet, s közöttük volt Vay Miklós is. A bárót 1795-ben névtelenül feljelentették jakobinus nézetei miatt, de az ellene folytatott vizsgálat eredménytelen volt. A báró 1799 júniusában megházasodott (felesége Adelsheim Johanna bárónő a badeni nagyhercegségből), s ezt követően egy haragosa ismét feljelentette. Ez a vizsgálat is felmentéssel végződött. A franciák elleni nemesi felkelés korai szakaszában, 1797-ben Vayt ezredesnek nevezték ki, majd 1805-ben a Tiszántúlon a nemesi dandár parancsnoka volt. Az 1807. évi diétán a báró felszólalt az országgyűlési háborús megajánlások mellett elszaporodott „magánadományok" ellen, mert azok — mint mondotta — a hivatalvásárlás eszközei lehetnek. A nyilatkozat nagy felháborodást váltott ki, az uralkodó felségárulásnak tekintette a kijelentést, s Vayt megfosztott frissen kapott címzetes vezérőrnagyi rangjától. Csak bűnbánó folyamodványa, személyes bécsi útja és József nádor támogatása eredményeként érte el, hogy I. Ferenc kegyesen visszahelyezte Vayt tábornoki rangjába. Ilyen minőségben azután részt vett az 1809. évi nemesi felkelés eseményeiben mint a szabolcsi nemesek ezredének parancsnoka. Ebben az évben, amikor a császári családnak el kellett menekülnie Bécsből, az uralkodó kisebb gyermekei — útban Nagyváradra — a Vay családnál szálltak meg Debrecenben.

A Vay Miklós által vállalt közfeladatok egyik legjelentősebb területe a vízszabályozás munkájában való részvétel volt. Az 1802. évi országgyűlésen az uralkodó a bárót a Kőrösök völgye vízszabályzásának ellenőrzésével bízta meg. Ezt a feladatkört Vay élete végéig betöltötte. A korábbi feldolgozásokból tudjuk, hogy Vay az első években modern eszközökkel újból elvégeztette a felméréseket, a szintezési munkálatokat. A csatornázás 1810 után indult meg nagy lendülettel. A mérnöki munkák nagy részét megállapíthatóan a szakképzett Vay maga végezte. 1814-től a Tisza felső folyásának, 1815-től a Maros mellékfolyói szabályozásának munkálatait is a báró irányította. 1817-ben a Tisza a szabályozásának átfogó tervét dolgozta ki, de ez — mint korábbi csatornázási

tervei — anyagi okokból nem valósultak meg. Ez a gondolat, s egy Buda és Pest közötti állóhíd ötlete, s természetesen a salétromüzem fejlesztés az utolsó pillanatig foglalkoztatta. Halála hirtelen — „vidám beszélgetései között " — 1824. május 11-én következett be. Koporsóját öt nap múlva a zsolcai családi sírboltba helyezték.

Szakály Orsolya monográfiája PhD dolgozatának új kutatásokkal kiegészített változata. (Témavezetője H. Balázs Éva professzor, akinek kutatásai, anyagismerete, a 18. század utolsó évtizedeivel foglalkozó publikációi, mindenekelőtt Berzeviczyvel foglalkozó munkája nagy segítségére voltak a szerzőnek, hogy a Birodalom századvégi helyzetét megismerje.) A munka kiterjedt anyaggyűjtésre támaszkodik. Így a Sárospataki Kollégium levéltárában és kézirattárában őrzött levéltár dokumentumai, az Országos Levéltár kancelláriai, helytartótanácsi és regnicoláris levéltárának állagai, s az ottani családi levéltárak releváns anyagai mellett a szerző eredményesen kutatta a bécsi Haus-, Hof- and Staatsarchiv, a Kriegsarchiv, valamint a londoni Public Record Office, továbbá a Natural History Museum Banks Archiv anyagait. Így sikerült maximálisan feltárni és hasznosítani a témakör dokumentumait. Az anyag azonban így is hézagosnak bizonyult. Ezeket a hézagokat igyekezett a háttér felvázolásával (Vay neveltetése és iskoláztatása, a hadmérnöki képzés módja és követelményei) kiegészíteni. Más vonatkozásban ügyelt arra, hogy a történteket és Vay tevékenységét, annak szakmai vonatkozásait közel hozza az olvasóhoz. Így technikatörténeti ismertetések (pl. Cherbourg kikötőjének, vagy a fonógépnek a leírása), az aszúbor készítése vagy a salétrom kinyerésének ismertetése ugyanúgy szerepelnek az összefüggések megértésének érdekében, mint az angliai agrárforradalom, vagy a hazai folyamszabályozási és csatornázási munkálatok áttekintése. A politikai összefüggések is magyarázatot kapnak: az osztrák–németalföldi mozgalmakról és az osztrák–török háború összefüggéseiről ugyanúgy olvashatunk, mint a II. József ellen létrejött, majd a jakobinus mozgalomban folytatódott hazai szervezkedésről, vagy arról, hogy az ifjabb Pittnek milyen nemzetközi fejlemények (angol–spanyol háborús feszültség a csendes-óceáni Nootka Sound miatt) kötötték le a figyelmét 1790-ben. A kötet mindehhez tekintélyes számú, s többnyire igen friss munkákat használt fel. Vay sokirányú érdeklődését az 1785–1788. évi utazás megfelelő kronológiai keretbe foglalta. A gróf vállalkozásait azonban indokolt volt párhuzamosan tárgyalni, jóllehet így bizonyos ismétléseket nem lehetett elkerülni. A zárófejezet Vay utolsó három évtizedének nagyívű összefoglalása. Érdekes, hogy a gróf magánéletéről viszonylag keveset tudni, így ifjú éveiről, vagy a hadseregben töltött idejéről. Házasságáról, megkésett — a háborús viszonyok által késleltetett — nászútjáról egy-két mondatot, fiai neveléséről valamivel többet olvashatunk. Vay személyéről felesége emlékezései nyújtanak információt. A gróf minden iránt érdeklődő, vállalkozó személyiségét azonban a szerző a dokumentumok alapján sikerrel, meggyőzően rajzolta meg. Vay tettein keresztül egy típust, a modernizáció lehetőségét felismerő és igénylő főnemes ritka — de társai révén nem egyedülálló — típusát ismerhettük meg.

Szakály Orsolya hasznos, hézagpótló monográfiával mutatkozott be mint a hazai fiatal történészgeneráció tagja. Egy lábjegyzetből tudjuk, hogy Vay utinaplóját rendezi sajtó alá. Várjuk, hogy milyen új témát választ: főuraink nyugati utazásait, vagy az ifjabb Vay Miklós gróf életútját, aki 1848-ban a korona egyik őre, s akit a Batthyány-kormány az unió után Erdély kormánybiztosának nevezett ki.

Urbán Aladár

PEOPLE AND NATURE IN HISTORICAL PERSPECTIVE

edited by József Laszlovszky and Péter Szabó (CEU Medievalia 5.)
CEU Department of Medieval Studies & Archaeolingua, Budapest 2003. 394 o.

EMBER ÉS TERMÉSZET TÖRTÉNETI TÁVLATOKBAN

A történeti ökológia mint új tudományág a természettudományok és a hagyományos történeti kutatások metszéspontjában az elmúlt évtizedekben jött létre, és napjainkban — az emberiséget fenyegető környezeti katasztrófa árnyékában — egyre nagyobb hangsúlyt kap. A múlt jelenségeinek vizsgálatakor is tért hódít az az ökológiai alapelv, mely szerint a természet, valamint az ember által teremtett mesterséges körülmények nem választhatók el egymástól, és csak egymás segítségével értelmezhetőek. Ennek jegyében rendezte meg a Közép-európai Egyetem (CEU) Középkortudományi Tanszéke történészek, régészek, etnográfusok és a természettudomány számos ága képviselőinek részvételével 2002. évi nyári egyetemét. A jelen kötet az ott elhangzott elő-

adásokat, továbbá az egyes résztvevők történeti-ökológiai témájú kutatásainak eredményeit tartalmazza, a rendezvény nemzetközi jellegének megfelelően angol nyelven.

Richard C. Hoffmann kanadai professzor rövid bevezetője után, amely a történeti ökológia sajátos középkori kérdésfelvetéseit foglalja össze, a kötet első blokkja az új tudományszak elméleti kereteivel foglalkozik. A bécsi *Verena Winiwarter*, aki vegyészmérnökként tért át a környezettörténet tanulmányozására, arra figyelmeztet, hogy az emberi környezet múltjával kapcsolatos munkák látásmódját alapvetően meghatározza szerzőik viszonyulása a minket körülvevő világ mai állapotának kérdéseihez. Cikkében egyúttal modelleket állít fel a természethez való viszony és a felmerülő problémák megoldásának alternatíváira. *Bartosiewicz László*, az ELTE régészeti intézetének archeozoológus professzora szakmájának történetét, az evolúció elméletének diadalra jutását mutatja be. Mindez háttérül szolgál az archeozoológia és a hozzá kapcsolódó rokon tudományok kutatási lehetőségeinek felvázolásához, amelyek célja az emberek és állatok közös természeti környezetének rekonstruálása. *Martin Gojda*, a modern cseh tájrégészet kiemelkedő egyénisége az archeológia és a tájtörténeti kutatás (landscape studies) kapcsolatát elemzi. Kiemeli, hogy a táj az őskortól napjainkig meghatározó eleme az emberi létnek, ezért a régészeti és földrajzi jelenségek összekapcsolásának mindenütt és minden korszakra vonatkozóan létjogosultsága van. Cikke második felében áttekinti az ilyen irányú kutatások eddigi eredményeit, különös tekintettel a német, cseh és lengyel területekre. *Gerhard Jaritz*, az anyagi kultúra és a képi források vezető osztrák kutatója, egyúttal a CEU oktatója, a természetábrázolás funkcióit vette vizsgálat alá a késő-középkori táblaképeken és templomi freskókon. Elemzését a „művelt környezet – elvadult természet" ellentétpárjára építve azt mutatja be, hogyan emeli ki a környezet ábrázolása a kép pozitív vagy negatív mondanivalóját. Ugyanezt a forrásbázist használta fel a kötet zárótanulmányában az észt botanikus, *Ülle Sillasoo* is, aki a közép-európai táblaképek növény-ábrázolásait hasonlította össze a hasonló területekről származó archeobotanikai leletekkel.

Az elméleti áttekintő tanulmányok sorában a kanadai *Richard W. Unger* a gazdaság, a technológiai változások és a környezet viszonyát vizsgálja. Fellép a hagyományos gazdaságtörténet-írás azon nézetével szemben, amely a természetben korlátozó tényezőt lát a gazdasági fejlődés szempontjából. Kiemeli, hogy az európai középkor embere — részben a társadalom meghatározott szervezeti keretei miatt — nem használta ki teljesen a környezet nyújtotta lehetőségeket, míg ugyanabban az időben a világ más részein, például Kelet-Ázsiában jóval nagyobb termelékenységet sikerült elérni. A blokk utolsó írásában *Laszlovszky József* régész, az említett nyári egyetemi kurzus szervezője és a kötet egyik szerkesztője ember és természet kölcsönhatásának térbeli, topográfiai kutatásokkal feltárható vetületét teszi vizsgálata tárgyává. Áttekinti az ennek során szóba jövő írásos és régészeti forrásokat, és felhasználásukra háromszintű interpretációs folyamatot javasol a közvetlen forráselemzéstől a kérdésfelvetés fókuszálásán át az eredmények szintéziséig.

A kötet második nagyobb egysége természettudományos szemszögből vizsgálja az ember és környezete kapcsolatát. Bartosiewicz László újabb tanulmánya azt mutatja be, hogyan tud hozzájárulni az archeozoológia a középkori és modern városi életforma ismeretéhez. A csontleletek alapján a szarvasmarha dominanciája mellett a juh és kecske, illetve a sertés változó arányú jelenléte mutatható ki a magyar városokban. Az utóbbiak német lakossághoz kapcsolása további helyi forrásokon alapuló bizonyítást igényelne. Cikke végén a nyári egyetem — zömmel városlakó — hallgatói körében végzett kérdőíves felmérés eredményét mutatja be, amely az állatokhoz való viszonyulásukat és húsfogyasztási szokásaikat vizsgálta. *Gál Erika*, az MTA Régészeti Intézete munkatársa az állatok egy másik csoportjának, a madaraknak az emberi, főleg a városi környezethez való alkalmazkodását tekinti át, a modern megfigyelések mellett a rendelkezésre álló, egyelőre elég szórványos régészeti adatokat is áttekintve. *Alice Choyke*, az aquincumi múzeum archeozoológusa a csonteszközök vizsgálatának tanulságait összegzi és késő-neolitikumtól a középkorig. Kiemeli, hogy mind az eszközök nyersanyaga (csont, szarvak, fogak), mind azok megmunkálásának módja és funkciója (pl. horgok, madárvadász nyílhegyek, csontkorcsolyák) szolgálhat a környezetre vonatkozó adatokkal.

Bálint Marianna régész fő vizsgálati anyaga a talaj, amely egyedülálló forrása lehet a környezet változásáról tanúskodó információknak. Az M5-ös autópálya leletmentései során például több helyen bukkantak fekete humuszrétegre, amely arra utal, hogy a Duna-Tisza köze a 3–4., ill. a 11–13. században jóval kedvezőbb életfeltételeket kínált, mint a későbbi korszakokban. *Grynaeus András*, a dendrokronológia, azaz a fák évgyűrűinek vizsgálata alapján végzett kormeghatározás legjelesebb hazai szakértője azt mutatja be, hogy a felhasznált faminták éghajlattani és a

környezet jellegére vonatkozó következtetésekre is alkalmat adnak. A legteljesebb adatsor az i.e. 2.– i.sz. 1. századra, illetve az 1590–1994 közötti időszakra áll rendelkezésre, amelyből például kitűnik, hogy a római korban a Kárpát-medence éghajlata a mai Észak-Itáliáéhoz volt hasonló.

A harmadik fő blokk írásainak középpontjában szintén az időjárás történeti vizsgálata áll. Az egész kötet talán legátfogóbb tanulmányában a téma egyik legismertebb szakértője, a cseh *Rudolf Brázdil* ismerteti a történeti éghajlattan kialakulását, forrásbázisát és újabb eredményeit, elsősorban a műszeres mérések előtti korszakra vonatkozóan. Összehasonlítja az írásos adatok és a természteti megfigyelések nyújtotta lehetőségeket, és áttekinti az elmúlt évezred éghajlatának fejlődését. Számos kollégájával ellentétben nem tartja szerencsésnek a „kis jégkorszak" kifejezés általános használatát a 16–19. századra vonatkozóan, mert ez véleménye szerint túlságosan sematikussá teszi az időjárásról alkotott képet. A szegedi *Rácz Lajos*, ugyanezen téma hazai szakértője az időjárás évszakonkénti változását, a klimatikus változások évenkénti alakulását és ennek magyarországi vetületét vizsgálja. A cikk második felében 30 éves periódusokban áttekinti Közép-Európa éghajlatának főbb változásait a 16. és 19. század között. A blokk harmadik cikkében *Dionysios Stathakopoulos*, a bécsi egyetem oktatója a bizánci birodalom ezer éves fennállásának időszakát tekinti át éghajlati szempontból. Nagy léptékben felvázolja a teljes időszakra jellemző — és a Nyugat-Európában megfigyeltektől több tekintetben eltérő — hosszútávú klímaváltozásokat, majd néhány esettanulmányt mutat be az időjárás közvetlen és távlati hatásainak érzékeltetésére.

A kötet utolsó nagyobb egysége különböző, módszertani szempontból is tanulságos esettanulmányokat mutat be. *Szabó Péter*, a kötet másik szerkesztője, a középkori történeti ökológiai kutatások egyik hazai úttörője szűkebb szakterülete, a középkori erdőtörténet forrásait veszi számba. A témával most ismerkedő olvasók meglepődhetnek, hogy hányféle írott (határjárások, becsűjegyzékek, birtokösszeírások, egyéb oklevelek) és terepen kutatható, más tudományágak által feldolgozott vagy az idős fákon a helyszínen megfigyelt adatot kell számításba venni, ha az erdők és művelésük történetét akarja akár töredékesen is rekonstruálni a kutató. *Takács Károly* győri régész az Árpád-kori árokrendszerek kutatásáról számol be. Terepbejárással és ásatással nagy kiterjedésű, gondosan megtervezett csatornarendszert térképezett fel a Győr megyei Rábaközben és a Tóközben, amelynek némely elemeit (különösen a halastavakat) 13. századi határjárásokban is azonosította. Hasonló jelenségeket idéz a Kárpát-medence más területeiről, a Tisza és a Körösök vidékéről is. Ugyanakkor elismeri, hogy a rendszert fenntartó korabeli társadalmi háttér még tisztázatlan, és ez egyes kutatókban kétségeket támaszt eredményeivel kapcsolatban.

Sárosi Edit régész az írásos adatokban szegény alföldi területeken végzett topográfiai vizsgálódások múltját és lehetőségeit vázolja fel és bővíti ki saját kutatásai alapján. Ennek során a Kecskemét közelében lévő elpusztult Alsó- és Felsőmonostor települések elhelyezkedését, felszíni nyomait és térképi ábrázolásait azonosította olyan helyszíneken, ahol az írásos adatok alapján főként egy (esetleg két) monostor meglétét feltételezték. *Zatykó Csilla*, az MTA Régészeti Intézetének kutatója szintén összetett módszerekkel, de írásos adatokkal sokkal bővebben ellátott településeken: a Somogy megyei Nagyszakácsiban és Csepelyen kutatott. Az utóbbi helyen egy igen részletes határjárás, az előbbi faluban a helyi pálos kolostorhoz kapcsolódó mintegy száz birtokadományozó és csereoklevél, valamint terepbejárási megfigyelések nemcsak a belterület, hanem a határ és használata részletes rekonstrukcióját is lehetővé tették.

A kötet írásainak áttekintéséből egy nagy jövő előtt álló új történeti irányzat kutatási területét, módszereit, eredményeit ismerhetjük meg. A tanulmányok talán legfontosabb közös vonása az, hogy minden szerző — akár kevés, akár sok forrással rendelkezik — hangsúlyozza a különböző kutatási módszerek és forrástipusok együttes használatának fontosságát. Ez az igény túllép a hiányok egyszerű kiküszöbölésén, és ott is összehasonlítást, kritikai hozzáállást sürget, ahol eddig egyfajta forrás felhasználásával már kialakult valmiféle öntörvényű kép. A szerzők és szerkesztők alaposságát dícséri, hogy nemcsak az átfogóbb jellegű írások, de az esettanulmányok is nagyon alapos — természetszerűleg nem mindig azonos irányzathoz tartozó — elméleti háttérrel, nemzetközi kitekintéssel készültek, elsősorban az angolszász terület irányában. A kötet sokat tesz azért, hogy egy soron következő nemzetközi áttekintésnél ez a figyelem már kölcsönös legyen, és a közép-európai, köztük a hazai eredmények is megjelenhessenek a külföldi kollégák látókörében. Egy személy- és helynévmutató tovább növelte volna a kötet használhatóságát, amely így is sok tanulsággal szolgál természettudósosknak, történészeknek és régészeknek egyaránt, és a kutatók új nemzedékének oktatásában is méltán kaphat helyet.

Szende Katalin

ANGLIÁTÓL NAGY-BRITANNIÁIG

Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről

Szerk.: Frank Tibor

Gondolat Kiadó, 2004. 405 o.

A kötet címe jelzi a vállalkozás újszerűségét, érzékeltetni kívánja, hogy célja önálló tanulmányok segítségével bemutatni a szigetország történelmi korszakainak egy-egy epizódját. Mint a bevezetésben a szerkesztő fogalmaz: „A dolgozatok végigkísérik egy nemzet történetét azon az úton, amelyen perifériális népből világbirodalommá vált, majd ismét csupán egyike az európai nemzetek seregének". A tanulmányok érdekessége azonban nemcsak az, hogy a 15. századtól a 20. századig tekintik át a brit történelem egyes kérdéseit. Legalább annyira fontos, hogy ezek az értekezések a teljes kutatási szabadság légkörében születtek. Ismét a bevezetést idézzük: „szerzőink ahhoz a szerencsés hazai nemzedékhez tartoznak, amelyeknek immár több-kevesebb rendszerességgel módja volt s van hosszabb nagy-britanniai tanulmányutakra; amelyeknek tagjai ... sok esetben brit levéltárakban (s huzamosabban is) folytathatták kutatásaikat". Vagyis — hangsúlyozza a bevezetés — „több mint hatvan év után ők az elsők, akik más európai kutatókkal egyenlő eséllyel foghatnak a brit múlt tanulmányozásához is". Mindebből következik, hogy a hosszabb időtartamú kutatási lehetőséggel rendelkező szerzők gyakran olyan témát választanak, amely nem érintkezik a magyar történelemmel. Az alábbiak jól érzékeltetik ezt.

Garami Erika „Egy ország szimbóluma pénzein: Britannia" című tanulmánya azt a folyamatot tekinti át, hogy miként jelent meg az ismert nőalak, Britannia az angol pénzeken. Történelmileg a szigetországot jelző alak a Kr. u. második században Hadrianus és Antonius Pius Rómában vert rézpénzeinek hátoldalán Britannia szomorú alakja mint a leigázott tartomány megszemélyesítője jelent meg. Feltűnt még a császárság idején Londonban vert érmeken, de utána 1500 évig feledésbe merült. Britannia alakja angol pénzen a Restauráció eredményeként hatalomra került II. Károly alatt, 1672-ben jelent meg a félpennys rézpénzen. Az ülő nőalak hosszú redőzött ruhát visel, balkezében lándzsát, jobbjában olajágat tart. Ezt az alakot variálják 1797-ig, amikor a vésnök Britanniát mint egy győztes tengeri hatalom szimbólumát ábrázolta: az álló alak kezében háromágú szigony (Neptunus rekvizítuma), háttérben a tenger, rajta hajó. 1821-től sisakkal ábrázolják Britanniát, aki így — pajzzsal, lándzsával — Pallas Athénére emlékeztet. A szimbolikus nőalak a Bank of England 1694. évi alapítása óta kibocsájtott papírpénzeken is szerepel. Ábrázolását a szerző a korszakonként jól követhető művészi stílus- illetve ízlésváltozás részletes elemzésével mutatja be.

Időben a legkorábbi eseményekkel *Bárány Attila* „V. Henrik »birodalom«" című tanulmánya foglalkozik. A szerző azt a folyamatot vizsgálja, hogy V. Henrik (1413–1422) uralma idején miként jelenik meg az *impérium* igénye. Ezt Henriknek a konstanzi zsinatra küldött képviselői realizálják — legalábbis egyházkormányzati értelemben — amikor Angliát elismerik mint a walesi, a skót és az ír egyház képviselőjét. Ez az elismerés Angliának Franciaországgal egyenlő szavazati jogot biztosított, mint a *natio Angliae* képviselőjének. Ez elvileg növelte meg Anglia európai súlyát, amit Henriknek 1415-ben Agincourtnál a franciák felett aratott győzelme megerősített. A szerző szerint V. Henrik modern uralkodó volt, aki a birodalomépítő nacionalizmus minden kellékét sikerrel alkalmazta bel- és külpolitikájában.

Egyetlen esemény összefüggéseivel foglalkozik *Velich Andrea* „VII. Henrik temetése (1509)" című tanulmánya. Korabeli krónikák és levéltári dokumentumok alapján vizsgálja, hogy VII. Henrik (1485–1509), az első Tudor uralkodó halálakor kialakult veszélyes helyzet miként oldódott meg. Bár a királynak és kormányzatának komoly ellenzéke volt az egyházi és világi főurak körében, halála csak a kormányzó elit soraiban vezetett változáshoz (a király két bizalmi emberét letartóztatták, majd kivégezték), az összeesküvők természetesnek tartották a király másodszülött fiának, VIII. Henriknek trónkerülését. A szerző befejezésül rekonstruáljaa az elhalt király ünnepélyes temetési szertartását, amelynek pompája már az új uralkodó tekintélyét növelte.

Filozófiai kérdésekkel foglalkozik *Badó Bálint* „I. Jakab király *Triplici nodo, tiplex cuneus"* című röpirata című tanulmánya. A címben az első Stuart-házból származó uralkodó, I. Jakab (1603–1625) 1608-ban Londonban megjelent munkája szerepel, amelyben a király az 1605. évi „lőpor-összeesküvés" után a katolikusok számára elrendelt hűségesküt védelmezi. (A röpirat címe V. Pál pápa és Bellarmin bíboros levelei által keletkezett „csomóra", illetve az uralkodó által megfogalmazott ellenvélemény alkotta háromszoros „ékre" utal.) A pápai levél megtiltotta a katolikusoknak az „eretnekek" istentiszteletén való részvételt, ami — és az eskü megkövetelése —

lelkiismeretei válságot eredményezett az angol katolikusok körében. A szerző megvizsgálja a vitázó felek és a kortársak teológiai érveit. Jakab fejtegetésének lényege, hogy a katolikus hit megvallása és gyakorlása nem ellentétes az alattvalói hűséggel. Mint érvelt: az uralkodónak való engedelmesség az emberekkel velük született és természetes.

Várkonyi Gábor „Kolozsvár – Isztambul – London, 1594" című tanulmánya Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 1594 március és szeptember közötti diplomáciai tevékenységével foglalkozik angol források, elsősorban a Portánál szolgáló követ jelentései alapján. A szerző szerint az angol politika Erdélynek a törökökkel létező szövetsége fenntartását támogatta, hogy a fenyegető (tizenötéves) háború esetén Báthory ne álljon a Habsburgok oldalára. A korábbi történetírás dekadensnek, az ellene lázadókat — köztük saját unokatestvérét, Báthory Boldizsárt is — kivégeztető fejedelmet a hatalom megszállottjának tekintette, aki a török szövetségből a Habsburgok oldalára állt. A tanulmány úgy értékeli, hogy Báthory Zsigmond szándékáról félretájékoztatta mind az angol diplomáciát, mind a Portát. A fejedelem úgy ítélte meg, hogy a Magyarországon kibontakozó háborúból Erdély nem maradhat ki, s ő a keresztény hatalom szövetségét választotta.

Nagyívű áttekintés *Kovács Zoltán* „Közeledés vagy elkülönülés? Az angol külpoplitika és Európa, 1689–1789" című tanulmánya. A szerző célkitűzése, hogy megvizsgálja azt a folyamatot, amelynek során az 1688/1689. évi ún. „dicsőséges forradalom" idején másodrangú periférikus hatalom Anglia miként vált a francia forradalom idejére európai nagyhatalommá. A tanulmány első része azt vizsgálja, hogy Orániai Vilmos 1688–1697 közötti háborúja, majd Anna idején a spanyol örökösödési háború következtében, s végül I. és II. György alatt miként került előtérbe — illetve fonódott össze a flottára alapozott politikával — a Franciaország elleni kontinentális fellépés. A háborús terheket az angol államháztartás az 1695 után bevezetett földadó, a fogyasztási adók és a vámbevételek révén sikerrel viselte el. A *Bank of England* létrehozása a hosszúlejáratú kölcsönök segítségével lehetővé tette az államadósság finanszírozását. Az értekezés második része áttekinti, hogy Anna halála (1714) után a Hannoveri dinasztia tagjainak kontinentális politikáját miként befolyásolta, hogy egyben Hannover birtokosai is voltak. Ez a politika a hétéves háború idején súlypontjában eltolódott, mert Franciaország ellen az idősebb Pitt Kanada megszerzésével Amerikában aratott sikert. Ezt követően Angliának nincsen szárazföldi szövetségese, sőt 1780-ban — az amerikai függetlenségi háború idején — a szárazföldi hatalmak által létrehozott „Fegyveres Semlegesség Ligája" szembefordult az angol flotta kereskedelmet akadályozó eljárásával. A forradalmat követő expanzív francia külpolitika miatt a kontinentális hatalmaknak szüksége volt Angila támogatására.

Terescsényi Balázs „Az állam hajójától Epikurosz kertjéig. William Temple és a humanista politikai nyelv átalakulása Angliában a 17. század második felében" című tanulmánya mint a címe jelzi, az angol ún. „polgári humanista" politikai diskurzus kérdéseit vizsgálja. A címszereplő Sir William Temple (1628–1699) diplomata, államférfi és esszéíró, aki a Stuartok restaurációja idején, II. Károly alatt játszott kiemelkedő szerepet. Előbb az ír parlament képviselője, majd 1665-től diplomáciai szolgálatot teljesített Hollandiában, ahol szerepe volt a Franciaország elleni szövetségi rendszer létrehozásában. A francia szövetségben 1672-től Hollandia ellen folytatott háború idején visszavonult, de résztvevője volt a háborút 1679-ben lezáró, Nimwegenben kötött békének. 1681-ben végleg visszavonult birtokára. Temple politikaelméleti munkásságát bemutatva a szerző a közérdek és az uralkodói magánérdek kérdésével, a holland köztársaság történetének tapasztalataival, a kormányzati hatalom elméletével, annak eredetével és korlátaival, továbbá a politikai erények és a korrupció problematikájával foglalkozik. Az utóbbi kérdéskör: a politikában mindenkor jelenlevő korrupció vezetett Temple visszavonulásához. 1689 után, Orániai Vilmos hatalomrakerülését követően sem vállalt hivatalt. A szerző abban látja Temple visszahúzódásának magyarázatát, hogy a pártharcoktól megcsömörlött politikus csak így vélte megőrizni erkölcsi integritását.

Kontler László „»Veszélyben a köztársaság?« Burke és Gentz az európai *ancien régime* közösségének védelmében" című tanulmánya azt vizsgálja, hogy a címben szereplő két gondolkodó miként tekintett a francia forradalomra, mint olyan jelenségre, amely Európa hagyományos közösségét fenyegeti. Edmund Burke: Töprengések a francia forradalomról (1790) című értekezésében a forradalmat nem egyszerűen XVI. Lajos kormányzata elleni fellépésnek tekintette, hanem olyan mozgalomnak, amely szétzilálja a korabeli európai társadalom erkölcsi és esztétikai normáit. Burke szerint Franciaország politikai berendezését az angol mintát követve, fokozatos reformok útján kellett volna megváltoztatni. A forradalom „alaktalan szörnyeteg", maga a „felfegyverzett doktrina", amely ellen az európai nemzetek hadviselésének szabályai nem érvényesek, mert Párizs szétzúzta a civilizált hadviselés szokásait. Friedrich von Gentz porosz, majd osztrák politi-

kus (később Metternich tanácsadója) a szerző szerint nem Burke német megfelelője. Gentz a maga publikációiban annyiban képviselt azonos nézeteket angol kortársával, hogy a francia forradalmat úgy tekintette, mint ami anarchiába sodorta a jól működő európai rendet. A forradalmi Franciaország ellen indított háborút Gentz igazságos, sőt szent háborúnak tekintette, amelyben a szövetségesek túlthetik magukat a civilizált hadviselés szabályain. A forradalom legyőzése után azonban mindketten az európai egyensúly miatt szükségesnek tartották az erős Franciaországot. (Burke 1797-ben meghalt.) Ez a gondolat érvényesült a bécsi kongresszuson megvalósított konzervatív rendezésben, — állapítja meg a szerző.

Egedy Gergely „Disraeli és a konzervatív identitás kialakulása" című tanulmánya nem Benjamin Disraeli nagyívű közéleti pályafutását tekinti át, hanem azokat az 1830–1840-es években írott munkáit elemzi, amelyekben nyomon követhető a konzervatív államférfi politikai filozófiájának kialakulása. Disraeli politikaelméleti munkásságát 1835-ben az alkotmány védelmében írott értekezéssel kezdte, amelyben tartalmatlannak ítélte a kor divatos liberális elméletét, az utilitarizmust (haszonelvűséget). A liberális whigeket bírálva Disraeli a hagyományokat védelmező torykat tekintette igazán nemzeti, demokratikus pártnak. Az 1840-es évek elején a fiatal tory politikusokat tömörítő *Young England* csoport egyik legjelentősebb tagja, aki élesen bírálta a tory Robert Peel miniszterelnökét, mert az szerinte nem eléggé törődik a szociális kérdésekkel. Disraeli a maga irányultságát *Sybil* (1845) című regényében fejtette ki, amelyben az egyik szereplő Anglia egymástól elszigetelt két nemzetéről: a gazdagok és a szegények nemzetéről beszél. A szerző szerint a szociális érzékenység és a társadalmi béke megteremtésének igénye volt az, amely — többek között Disraeli jóvoltából — megújította a konzervatívok politikai gondolkodását és lehetővé tette, hogy a század második felében tartósan kezükben tartsák a kormányt.

Gángó Gábor „Trefort Ágoston, az angol forradalom első magyar történetírója" című munkája részben Trefort megsemmisültnek hitt, de töredékesen előkerült kéziratának rövid ismertetése, illetve a töredéknek a közlése. Az emlékezők szerint Trefortnak az angol forradalommal foglalkozó munkájának első kötete nyomdakész volt, de 1849-ben Pest bombázásakor megsemmisült. A szerző a pannonhalmi Főapátság Könyvtárának Kézirattárában rátalált Trefort autográf kéziratára, amely vélhetően 1845–1848 között készült. Ez az ún. Második rész 1642–1646 között foglalkozik az angol forradalommal, így nyilván volt egy, az 1640–1642-es évek eseményeit feldolgozó Első rész is. A szerző szerint Trefort érdeklődése azért fordult az angol forradalom felé, mert maga is analógiás lehetőséget látott a hazai és az angol alkotmányos fejlődés között. Trefort feldolgozása elsősorban Guizot munkájára támaszkodik, de a kézirat eredeti lábjegyzetei további 15 feldolgozásra vagy forráskiadványra hivatkoznak. A bevezető tanulmány után a kötet közli „Az angol forradalom története" Második részét (176–201. o.), feltüntetve Trefort említett, forrásait megjelölő lapalji hivatkozásait.

Mester Béla „John Stuart Mill a kiegyezés utáni évtizedek magyar politikafilozófiai gondolkodásában" című tanulmánya Mill hazai fogadtatását elemzi. 1867-ben megjelent Kállay Béni fordításában *A szabadságról* c. esszéje, majd még ebben az évben *A képviseleti kormány.* Ezt követően az 1870-es években Millnek szinte minden fontosabb munkáját lefordították. (Egyedül *Utilitarianism* — Haszonelvűség — c. értekezését nem fordították le ekkor.) Tekintélyét mutatja, hogy 1868-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választotta. A szerző úgy látja, hogy a méltatások és bírálatok mögött kitapintható, hogy Mill nézeteire alapozva kísérletet tegyenek egy új politikai filozófia kialakítására. Ezek közül figyelemre méltó Schiller Zsigmondnak a Budapesti Szemle 1873. évfolyamában megjelent értekezése, amelyben az arányos képviseleti rendszer elképzelését bírálja. Véleménye szerint a politikai eszmék arányos képviseleténél a politikai stabilitás szempontjából fontosabb, hogy az egyik politikai nézet vagy törekvés a parlamentben többséget kapjon. Mill hazai recepciójának jellegzetes példája Arany László kritikája Millnek az angol földkérdés megoldására tett javaslatáról. A szerző szerint ez az állásfoglalás is mutatja azt a törekvést, hogy elválasszák Mill liberalizmusától utilitarizmusát. A tanulmány befejező része foglalkozik Mill első fordítójának, Kállay Béninek a kötet bevezetőjeként írott tanulmányával, Asbóth Jánosnak *A szabadság* című esszéjével, s a két szerző kölcsönös egymásra hatásával. Akadémia székfoglalójában Kállay Kelet és Nyugat szabadságfogalmát, illetve annak gyakorlatát jellemzi. Később mint Bosznia-Hercegovina kormányzója — ügyelve az egyéni szabadságjogok biztosítására — gyakorlati intézkedéseivel az államnak civilizációs és értékteremtő szerepet tulajdonított. A szerző szerint azután a századfordulón a polgári radikálisok új adaptációs szempontokkal közeledtek Mill nézeteihez.

Berczeli Gábor „Birodalom formális fennhatóság nélkül: George Maclean az Aranyparton, 1826–1844" című tanulmánya, a kereskedelmi érdekek által diktált, formális gyarmatosítás nélküli birodalomépítés egy sajátos példáját elemzi. A szerző célja, hogy megvizsgálja a brit szuverenitás és az adminisztráció jogkörének határát. A téma elméleti irodalmáról szólva, a tanulmány ismerteti a modern feldolgozásokat, amelyek szerint a módszerek az egyszerű befolyás megszerzésétől a monopolizált piacon keresztül az állandó katonai jelenlétig terjednek. A piac erőszakos megnyitása nem feltétlenül eredményezi annak monopolizálását, s a gazdasági dominancia nem párosul a politikai ellenőrzéssel. A központ távolsága, a kommunikáció nehézkessége, a helyszínen lévő ügyintézők nagyfokú önállóságát biztosította. A szerző által megvizsgált Aranyparton a brit és dán telepek a 19. század elején az Asanti Birodalom meg-megújuló támadásainak nem tudtak ellenállni, így 1826-ban evakulálták a helyőrséget. A saját felelőségükre visszamaradó kereskedők megkapták négy parti erőd használatának jogát, de a fenntartást szolgáló parlamenti támogatás a korábbinak 20%-ára csökkent. Az érintett kereskedők által létrehozott Afrika Bizottság a Gyarmatügyi Minisztérium jóváhagyásával működött, de tisztviselői nagy önállósággal rendelkeztek. A kereskedők adminisztrációjának feladata a szabadkereskedelem és a vámszabadkikötők fenntartása volt. A klimatikus viszonyok a támaszpontok fenntartását igen költségessé tették, részben a betegségek, s elsősorban a nedves éghajlat miatt minduntalan javításra szoruló erődök gondja miatt. A címben szereplő George Maclean mint a kereskedők tanácsának elnöke 1830-ban békét, s a kereskedelmi viszonyokat szabályozó szerződést kötött Asantival, ami a térség gazdaságát jelentősen fellendítette, s szabályozta a partvidék kérdéseit. A szerző abban látja Maclean hosszú kormányzásának jelentőségét, hogy sikerült érvényt szereznie a brit igazságszolgáltatás elveinek, jóllehet ez a gyakorlatban tekintettel volt a helyi törvényekre és jogszokásokra. Így a térségben kialakult a protektorátus, a nem formális birodalmi fennhatóság, amelyet 1874-ben a Gold Coast gyarmat megszervezése zárt le.

Bur Gábor „Az 1905-ös konzervatív–liberális őrségváltás és a brit gyarmatpolitika változásai Dél-Afrikában" című tanulmánya az angol liberálisok politikájának módosulását követi nyomon a századfordulón. A bevezetésben a szerző arra emlékeztet, hogy az angol kétpártrendszerben az 1870-es évektől a gyarmati politikában Disraeli óta a konzervatívok a területszerzést részesítették előnyben, míg a liberálisok az informális birodalomépítést (az *indirect rule* gyakorlatát) tartották elsődlegesnek. A „versenyfutás Afrikáért" éveiben azonban — amikor a brit gyarmatbirodalom 1870–1900 között megduplázta területét — a liberális kormányok is támogatták ezt a magatartást. Így a gyarmati politikában nem alakulhatott ki olyan, a konzervatívokétól markánsan eltérő állásfoglalásuk, mint a belpolitika terén az ír önrendelkezés *(home rule)* kérdésében. A századforulón Dél-Afrika esetében a politikai szabadságjogok kiterjesztését hirdető liberálisoknak tudomásul kellett venniük, hogy a konzervatív kormány csak a Transvaal búr köztársaságban dolgozó angol munkások *(uitlanders)* szavazati jogának követelésében érdekelt. Ezzel lehetett ugyanis nyomást gyakorolni a búrokra, ami a feszültség növelésének eredményeként a 2. angol–búr háborúhoz (1899–1902) vezetett. A háború olyan népszerű volt, hogy az 1900 őszén tartott választásokat a konzervatívok óriási fölénnyel nyerték meg. A háború eldurvulása ellen a liberálisok vezetője Henry Campbell-Bannerman 1900 júniusában híres, programot is adó beszédben emelte fel szavát. Az 1902 májusában aláírt béke azonban a konzervatívok elképzelését tükrözte, így a polgári kormányzat helyreállítását, s az önkormányzat bevezetését a távoli jövőbe tolta, míg a választójog kiterjesztéséről hallgatott. A volt búr köztársaságok gazdasági rekonstrukciója a vártnál nehezebben halad, s a növekvő belpolitikai nehézségek nyomása alatt a konzervatív kormány lemondott. A király választások kiírása nélkül Campbell-Bannermant bízta meg kormányalakítással. Az új miniszterelnök által kiírt választásokat 1906 januárjában a liberálisok 49%-os fölénnyel nyerték. A szerző szerint a gyarmatügyi miniszterre, Lord Elginre várt, hogy hasznosítsa azokat a tapasztalatokat, amelyek révén apjának része volt 1867-ben Kanada önkormányzatának (dominiumi státusának) megteremtésében.

Máthe-Shires László „A brit maláriapolitika története Észak-Nigériában a 20. század elején" című tanulmánya a gyarmati korszakra visszatekintő történetírás egy újabb ágának, a járványtörténeti kutatásoknak egy népegészségügyi szempontból fontos jelenségét vizsgálja. A szerző a bevezetésben tájékoztat a malária elleni küzdelem korai és eredménytelen szakaszáról. A fordulatot 1897-ben Ronald Ross — a későbbi Nobel-díjas — felfedezése hozta, aki megállapította, hogy a malária terjesztője egy szúnyogfajta. A felismerés azonban helytelen következtetésekhez vezetett, mert az európai lakosságot évtizedekig a betegséget hordozó négerek elkülönítésével igyekeztek megóvni. A nagykiterjedésű Nigéria mind lakossága, mind kormányzati, mind pedig éghajlati vi-

szonyait tekintve különbözött egymástól. A brit uralom az északi térségre azt követően terjedt ki, amikor az ottani szokotói kalifátus hatalmát 1903-ban megtörték. Ezt követően az itt kialakuló közigazgatást a közvetett kormányzati alkalmazása jellemezte. A területet meghódító és az azt elsőként kormányzó Frederick Lugard számára a kalifátus félfeudális kormányzati rendszere megfelelő volt, amely mellett kiépült a brit közigazgatás. Lugard új igazgatási központot hozott létre, ahol gondosan ügyelt arra, hogy az európaiak települései kellő távolságra legyenek az afrikaiaktól. Az újabb közigazgatási központok létrehozásánál is következetesen érvényesítette a faji szegregációt. Az évtized végén az egészségügyi munka kiterjedt a bennszülöttek telepeire, ahol végrehajtották a szükséges rendezéseket, átépítéseket. A tanulmány a brit maláriapolitika vizsgálatával a szerző a közvetett gyarmati kormányzás számos kérdését világítja meg.

Frank Tibor „Beavatkozás vagy be nem avatkozás? A brit külpolitikai gondolkodás és az osztrák–magyar kiegyezés" című értekezése azt a kérdést vizsgálja, hogy az 1860 után a kontinens iránt kevésbé érdeklődő angol külpolitika miként figyelt az 1867-ben lezáruló osztrák–magyar fejleményekre. A téma általános összefüggéseiről szólva a tanulmány bevezetése ismerteti azokat a bel- és külpolitikai körülményeket, amelyek következtében Palmerston 1865-ben bekövetkezett halála után az angol magatartásban a be nem avatkozás politikája hivatalos kormányprogrammá vált. Mindez nem jelenti, hogy Nagy-Britannia saját érdekei szemmeltartásával nem fogalmazta volna meg véleményét a nagy európai változásokkal kapcsolatban. A szerző emlékeztet arra, hogy az 1848/1849. évi forradalom és szabadságharc idején Palmerston külpolitikája a Habsburg Birodalom egységét támogatta, ami megfelelt a brit kontinentális érdekeknek. Az 1860-as évek elején Palmerston — akkor már miniszterelnök — Ausztria békés fejlődésének zálogát a magyar kérdés megoldásában látta. Ugyanakkor a magyarokat nem tartotta alkalmasnak független állam létrehozására. 1866 nyarán a porosz–osztrák háború felkeltette az angol közvélemény érdeklődését a kontinens eseményei iránt, de az elsősorban a német egység fejleményeire vonatkozott. A kiegyezés után a dualista szerkezet kialakítása kiváltott bizonyos érdeklődést, de — mint a szerző megállapítja — maguk a kortársak panaszkodtak a Magyarországra vonatkozó információk hiányára. Az ír kérdés kapcsán 1886-ban Gladstone miniszterelnök nyilatkozott elismerően a megoldásról, hogy az osztrákoknak és a magyaroknak külön parlamentjük van. A századfordulón az ír önkormányzatért harcoló radikális politikus, Arthur Griffith idealizálva a kiegyezéshez vezető magyar utat, azt emelve ki, hogy Magyarország sohasem küldött parlamenti képviselőket Bécsbe.

Tüzes Károly „Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai együttműködése a kiegyezés évében" című tanulmánya az angol diplomácia európai tevékenységét tekinti át. 1867-ben a kontinentális Európa erővonalait a Bismarck által létrehozott Északnémet Szövetség és III. Napóleon Franciaországának ellentéte határozta meg. Königgrätz után Ausztria veszített súlyából, de a kiegyezés után az Osztrák–Magyar Monarchia tagja maradt az európai nagyhatalmak csoportjának. Külpolitikája a nyugalmat, a hatalmi egyensúly fenntartását kívánta, s ez egybeesett az angol *balance of power* külpolitikai elképzeléseivel. Az angol diplomácia 1866 őszén aggodalommal figyelte, hogy Ferenc József F. F. Beustot, Szászország volt miniszterelnökét nevezte ki külügyminiszterének. Beust korábbi politikája a porosz hegemónia akadályozására törekedett, s kinevezése osztrák revans-törekvéseket sejtetett. Az új külügyminiszter azonban a revans belés külpolitikai lehetetlenségét jól mérte fel, s ugyanakkor jelentős szerepet játszott az osztrák–magyar kiegyezés előmozdításában. A tanulmány érdemi része az 1867-es évnek az angol és az osztrák diplomáciát érintő kérdéseit, azok egyező vagy eltérő magatartását tekinti át. III. Napóleonnak Luxemburgra támasztott igénye porosz–francia háborúval fenyegetett, s Beust egyik fél szövetségi kísérletét sem fogadta. A megoldás az angol diplomáciával együttműködve a londoni konferencia, Luxemburg semlegesítése lett. Az osztrák diplomáciának az ezekben a hónapokban tett kísérlete, hogy a békében érdekelt Nagy-Britanniával titkos szövetséget kössön, udvarias visszautasításra talált. Nem járt sikerrel Beust kezdeményezése, aki a Monarchia balkáni érdekeit szem előtt tartva az 1866 nyarán a Krétán kitört törökellenes felkelés miatt a nagyhatalmak konferenciáját kívánta megszervezni. Londonban némi aggodalommal szemlélték Ferenc József és III. Napóleon 1867 augusztusában tartott salzburgi találkozóját. Így megelégedéssel nyugtázták, hogy nem jött létre egy poroszellenes osztrák–francia szerződés. A Balkánon a teljes önállóságot követelő Szerbia részéről fenyegető háborút az angol–osztrák diplomáciának sikerült elhárítani azzal, hogy nyomást gyakoroltak a török kormányra: ürítse ki a szerb határerődöket. A szerző úgy értékeli, hogy a vizsgált időszakban az angol diplomácia sikerrel érvényesítette célkitűzéseit. Beust diplomáciája sem volt eredménytelen, de az a törekvése, hogy Nagy-Britanniával szorosabb kapcsolatot alakítson ki, nem járt sikerrel.

Beretzky Ágnes „»Tündérország«, vagy »idegen ék«? Magyarország változó képe R. W. Seton-Watson műveiben (1905–1918)" című tanulmánya a nagyhatású brit történész-publicista hazánkkal kapcsolatos, egyre ellenségesebbé váló magatartásának fejlődését vizsgálja. A Seton-Watson jelenséggel és tevékenységével magyar szerzők az elmúlt években már foglalkoztak. A jelen írás azt a folyamatot követi nyomon, amelyben a brit történész eljut a szélsőségesen elfogult magyarellenes álláspontjához. Az 1905-ben Berlinbe érkező Seton-Watson osztozott az angolok hagyományos tisztelében „Kossuth nemzete" iránt. Az alkotmányos válság idején, 1905-ben *Scotus Viator* álnéven a *Spectator*ban írott cikkében a koalíciót vette védelmébe, ami akkor ellentétes volt az angol közvéleménnyel. Seton-Watson 1906 májusában barátként érkezett Budapestre, ahol kiábrándítónak találta Apponyi Albert nyilatkozatát az „egy politikai nemzet" koncepciójáról. A nemzetiségi kérdésre azonban — mint naplójában megjegyezte — 1906 júniusában Bécsben Anton Stefanek szlovák újságíróval folytatott beszélgetés hívta fel a figyelmét. 1907-be Seton-Watson első könyve Ausztria és Magyarország jövőjéről elítéli a függetlenségi pártnak a dualizmust fenyegető politikáját és fontosnak tartja, hogy a nemzetiségeknek önkormányzatot biztosítsanak. 1907 tavaszán már mint a *Spectator* hivatalos tudósítója utazott a Felvidékre. A szerző úgy látja, hogy 1907 a „fordulat éve" Seton-Watson politikai nézeteinek ellenségessé válásában. Ennek következtében jelent meg 1908-ban angolul, németül és franciául a magyarországi nemzetiségi üldözéseket leleplező pamfletje. Még ez év decemberében publikálta alapos, de elfogult, 540 oldalas munkáját *Racial Problems in Hungary* címmel. Seton-Watson munkája végén reformokat ajánl a magyar kormánynak, tehát még az 1867-es kiegyezést támogatja, ami megfelel az angol érdekeknek is. Amikor a délszláv kérdést tanulmányozva eljut a trializmus gondolatához, még akkor is a Monarchia jövője foglalkoztatja. A háború kitörése után, 1914 őszén, a Masarykkal folytatott beszélgetést követően a skót történész már egyetért a monarchia felosztásával. 1915 őszétől Masarykkal közösen kiadja a *The New Europa* c. hetilapot. 1918 februárjától Seton-Watson a külügyminisztérium munkatársaként egy hírszerző és elemző osztály vezetője lett, ahol elsősorban a Monarchia kéréseivel foglalkozott. Mint a szerző a kitekintésben megjegyzi, 1919-ben Párizsban Seton-Watson — bár nem volt tagja a hivatalos brit békedelegációnak — mint tanácsadó fontos szerepet játszott.

Lojkó Miklós „Brit békemissziók Közép-Európában: Smuts tábornok és Sir George Clerk tárgyalásai 1919-ben" című tanulmánya az angol diplomácia két vállalkozását vizsgálja. Jan Christian Smuts búr származású tábornok 1917-től a Délafrikai Unió képviselője az angol háborús kabinetben. Budapesti küldetésére az antant nevében a magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után került sor. A delegáció különvonata április 4-én érkezett a Keleti pályaudvarra, s azt Smuts egész idő alatt nem hagyta el. Itt fogadta előbb a fővárosban tartózkodó angol és amerikai megbízottakat, ügynököket és újságírókat. Április 5-én Kun Bélának és Bolgár Eleknek Smuts kompromisszumos javaslatot terjesztett elő, amelynek lényege a blokád megszüntetése, valamint egy az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai számára tartott mellékkonferencia terve volt, ahol mind a területi, mind a gazdasági problémákat meg lehetne vitatni. Azt is megígérte, hogy ha Kunék egyetértenek a javaslattal, az Erdély felöli semleges zónát az antant ellenőrizné. Mikor azonban Kun azt követelte, hogy a román csapatokat vonják vissza az eredeti fegyverszüneti vonal mögé, Smuts megszakította a tárgyalásokat és elrendelte a vonat indulását. A szerző szerint a *Foreign Office* a küldetést kudarcnak tekintette. Nem értették meg, hogy a tábornok fel kívánta oldani a magyar kommunisták fenyegetettségi érzetét és a Nyugattal való együttműködésre akarta őket késztetni. Sir George Clerk különleges megbízott bukaresti és budapesti küldetésére a Tanácsköztársaság bukása utáni bizonytalan helyzetben kerül sor, amikor a fővárost megszálló románok megbuktatták Peidl Gyula szakszervezeti kormányát. Clerk 1919 szeptember közepén érkezett Bukarestbe, ahol a lemondott Brătianu miniszterelnökkel tárgyalt. A román csapatok visszavonásáért támasztott bukaresti igények teljesíthetetlenek voltak, így ez a küldetés kudarccal végződött. Visszatérőben Clerk megállt Budapesten, ahol az a benyomása alakult ki — mint ezt jelentette —, hogy egy erős kormány létrehozása a feltétele annak, hogy a román csapatok visszavonuljanak. Egyben ez a kormány elég legitimitással rendelkezne, hogy aláírja a békeszerződést. Clerk jelentése alapján a párizsi békekonferencia Legfelső Tanácsa a diplomatát mint főmegbízottat október végén visszaküldte a magyar fővárosba, hogy az általa helyesnek tartott megoldást kieszközölje. A szerző részletezi azokat a tárgyalásokat, amelynek során a politikai pártok elfogadták Horthy Miklósnak Clerk által támogatott garanciáit, hogy hadseregét alá fogja rendelni az új kormánynak. Hosszú tárgyalások után Friedrich miniszterelnök lemondott, s november végén Clerk megkapta Párizsból a jóváhagyást, hogy Huszár Károlyt a választásokig elismerheti, mint

Magyarország ideiglenes *de facto* miniszterelnökét. A románok kivonulása Budapestről, Horthy bevonulása, a Huszár-kormány által kiírt választások a párizsi békekonferencia számára „a magyar válság" megoldását jelentették. 1919. december 1-én Clemenceau a Legfelsőbb Tanács nevében magyar küldöttséget hívott meg Párizsba. A fejlemények az angol diplomácia sikeres vállalkozását igazolják.

Pál Mónika „»Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél.«" C. A. Macartney és a BBC magyar adása" című tanulmánya a második világháború idején, 1940–1943 között a londoni rádió magyar nyelvű adásainak népszerű bemondója életpályáját és tevékenységét ismerteti. Az 1895-ben angol-ír családból született C. A. Macartney a frontszolgálat után Cambridge-ben folytatott tanulmányokat, de azok befejezése előtt 1919-ben újságíróként Bécsbe ment, s a Monarchia széthullásának tanújaként figyelme a birodalom népeinek története felé fordult. 1921-től a brit külügyminisztérium, majd a *Chatam House*, azt követően az *Enciclopedia Britannica* munkatársa. 1926-ban jelenik meg első munkája (Ausztria szociális forradalmáról), majd 1930-tól számos munkája a magyarokról, Magyarországról, illetve a magyar történelemről. (A szerző lábjegyzetben közli Macartney történetírói tevékenységének bibliográfiáját.) 1936-tól az oxfordi *All Souls College* tagja, s mint Kelet-Európa szakértőjét a második világháborúban a Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat magyar referensként alkalmazta. A tanulmány célja, hogy bemutassa a magyarul beszélő címszereplő írásban fennmaradt előadásainak szövegén keresztül a tudós erőfeszítéseit, hogy az angolbarát magyar hallgatóit tájékoztassa a háború menetéről, Nagy-Britannia céljairól és magatartásáról. Macartney mintegy ötperces magyar nyelvű szövege 1940. július 7-étől 1943. augusztusig volt hallható a BBC esti magyar nyelvű adásában. A szerző azt vizsgálja, hogy a nem köznapi értelemben vett rádiópropaganda során a történész szakember miként nyilatkozott az angol–magyar történelmi kapcsolatokról, a német–magyar szövetségi viszonyról, egyes aktuális kérdésekről (Teleki Pál haláláról, Kassa bombázásáról, Kállay Miklós „hintapolitikájá"-ról), s mindenekelőtt a magyar kormány háborús felelősségéről. A tanulmány befejezésül megvizsgálja, hogy a *Foreign Office* miként követte figyelemmel és kritizálta Macartney előadásait, s hogy mi vezethetett az ő élőszavas előadásainak megszüntetéséhez.

Figder Éva „Brit diplomácia törekvések Magyarországon, 1945–1947" című tanulmánya ismerteti a fegyverszünettől a békeszerződés aláírásáig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit missziójának tevékenységét. Bevezetésül azonban áttekinti azt, hogy az angol–magyar diplomáciai kapcsolatok megszünésétől, vagyis 1941. december 7-étől, a hadiállapot kihirdetésétől az angol fél milyen lehetőségekkel rendelkezett a nem hivatalos kapcsolatok fenntartására. Ezek a baloldali értelmiségek együttműködése a brit szolgálattal, a *Jewis Agency for Palestine* magyar származású ügynökeinek kísérletei, a Kállay miniszterelnök megbízásából létrejött béketapogatózások a semleges országokban, végül a fogságba esett szövetséges katonák küldetéses felhasználása, hogy a kormányzat segítségükkel lépjen érintkezésbe az olaszországi Szövetséges Főparancsnoksággal. A szerző utal a szolgálatból kilépett Barcza György nagykövet és az általa vezetett Követi Bizottság tevékenységére is. Kelet-Európa és benne Magyarország sorsa azonban Churchill 1944 októberi moszkvai útja és az 1945 februári jaltai konferencia következtében végleg eldőlt. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) a fegyverszüneti megállapodás 1945. január 20-iki aláírása után kezdte meg működését, amelyet brit, amerikai és szovjet részvéttel hoztak létre. Az angol misszió, amely 1945. február 24-én érkezett meg Debrecenbe, két részből állott: a katonai missziót a *War Office*, a politikai missziót a *Foreign Office* delegálta. A katonai misszió a szovjetek fennhatósága és irányítása alatt állt, míg a politikai misszió nem tartozott beszámolni a SZEB elnökének. Így szabadon létesíthetett kapcsolatot a magyar kormányzati szervekkel és politikai pártokkal. A szerző a brit misszió tevékenységét két szakaszra osztja: az első az az időszak, amikor Európában még harcok folytak, a második 1945 nyarától a békeszerződés aláírásáig, 1947. szeptember 5-éig terjed. A tanulmány ezzel a második szakasszal bőven foglalkozik, ismertetve azt a brit erőfeszítést, amely 1946 nyarán megakadályozta azt a szovjet kísérletet, hogy — Bulgária mintájára — itt is közös listás parlamenti választást tartsanak. Bemutatja azokat a lépéseket, amellyel élénkíteni kívánták az angol–magyar gazdasági kapcsolatokat. A munkáspárti Bevin külügyminisztériuma 1946 második felében lényegesen megváltoztatta politikáját a szovjetekkel szemben, mivel világossá vált, hogy nincsenek meg a normális együttműködés feltételei. Ebben szerepet játszottak a magyarországi negatív tapasztalatok is. A „zárójelentés" az akadályok ismertetése mellett joggal szögezhette le, hogy a brit és az amerikai misszió tevékenysége — amelynek még a mozgását is akadályozták — főleg a megfigyelői státusra korlátozódott.

*

A fentiekben ismertetett húsz tanulmány mintegy öt és fél évszázadot tekint át Anglia és (1707 óta) Nagy-Britannia történetéből, amelyek között kilenc érintkezik valami módon a magyar történelemmel. A dolgozatok döntő többsége angol levéltári forrásokon alapul, s szerzőik minden esetben a legmodernebb irodalmat hasznosítják. (A tanulmányok a lábjegyzetek mellett a szöveg végén közlik a téma ajánlott irodalmát.) Az elmondottak feltétele volt — mint arra a szerkesztői előszó utal — a megnövekedett utazási és kutatási szabadság. A kötet szerzőinek többsége a fiatalabb történészgenerációhoz tartozik, mivel három idősebb kollégát leszámítva 1959–1969 között tíz szerző született, míg a legifjabbak között hét olyan személyt találunk, akik 1970–1976 között születtek. Frank Tibor professzornak, a kötet szerkesztőjének és a sikeres vállalkozás szervezőjének szerencsés gondolata volt, hogy bemutatja a szerzőket. A függelék közli — a születés dátuma mellett — a szerzők szakmai életrajzi adatait: milyen hazai és külföldi egyetemeken folytatták tanulmányaikat, hol van jelenlegi munkahelyük, mi fő kutatási területük és melyek fontosabb publikációik. Az információk megfelelnek a 21. század igényeinek is, mivel megadják minden szerző e-mail elérhetőségét is. Végül érdemes megjegyezni, hogy a kiadvány — eltérően a tanulmánykötetek általános gyakorlatától — névmutatót is közöl. A kiadó pedig azzal színesítette a kiadványt, hogy a tanulmányok kezdő sorainál és a befejezésnél a *Punch* c. angol szatirikus hetilapból Britannia vagy John Bull — esetlegesen más jellegzetesen angol alakok — figurájával díszítette a szöveget.

Urbán Aladár

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU
(1918–2004)

Hosszú, türelemmel viselt súlyos betegség következtében 2004. november 9-én életének 87. évében Szegeden elhunyt Szádeczky-Kardoss Samu professor emeritus, a Szegedi Tudományegyetem nyugalmazott tanszékvezető tanára.

Szádeczky professzor úr 1918. január 21-én Kolozsvárott született a magyar egyetemeknek számos kiváló tudóst adó család sarjaként. A család — Erdély román megszállása után — a Szamos mellől előbb Pozsonyba, majd Szegedre költözött. Szádeczky-Kardoss Samu a Tisza parti városban végezte iskolai és egyetemi tanulmányait. Görög-latin szakos középiskolai tanári diplomáját 1940-ben a Ferenc József Tudományegyetemen kapta meg. Tanárai — klasszika-filológiából Förster Aurél és Marót Károly, ókori történelemből meg régészetből Buday Árpád és Banner János — a korszak nemzetközi hírű professzorai voltak. Néhány éves kolozsvári s nagyon rövid budapesti kitérő után 1945 őszétől egészen haláláig Szegeden élt és dolgozott. 1950-ben lett egyetemi docens, 1962-ben nevezték ki professzorrá a Bölcsészkaron. 1952 és 1959 között az Ókori Történeti Tanszéket irányította, 1957-ben bízták meg az ismét felállított Klasszika-Filológiai Tanszék vezetésével, amit 1988-as nyugdíjaztatásáig látott el, szívós munkával gyakorlatilag a semmiből teremtett rangos görög-latin tanszéket. Közben az 1968–1970-es időszakban ismét megbízták az Ókortörténeti és Régészeti Tanszék irányításával. Nyugdíjas professzorként még hosszú évekig részt vett a medievisztika szakos és az őstörténet szakos oktatásban, valamint a történelem PhD-képzésben.

A Klasszika-Filológiai Tanszéken oktatómunkájának középpontjában a görög és a latin nyelv egyetemi szintű tanítása állott. Közismerten igényes és híresen szigorú tanár volt. Hatalmas tudása révén nemcsak a klasszikus nyelvek logikája és szépsége bontakozott ki, hanem az antik görög-latin civilizáció nagyszerűsége is magával ragadóan tárult fel hallgatói előtt. Előadásaiban és írásaiban következetesen vallotta és hirdette, hogy az európai kultúra gyökerei a görög-latin világba nyúlnak vissza. Homéros és Vergilius, Aiskhylos és Sophoklés, Mimnermos és Catullus, Démosthenés és Cicero, Thukydidés és Tacitus, Platon, Aristotelés és Seneca s a többi antik szellemóriás nélkül ugyanúgy nem születhetett volna meg az európai humán műveltség, miként az ókori természettudósok (így Pythagoras, Eukleidés, Arkhimédés és Eratosthenés) zseniális gondolatai nélkül nem fejlődhetett volna ki a modern európai természettudomány sem. A görög-latin antikvitás csodálatos világának — benne történelmének — megismerése és tanulmányozása szempontjából alapvetőnek tartotta a klasszikus nyelvek tanulását és tanítását. Éppen ezért a szellemi sötétség uralmának fogta fel azt a korszakot, amikor a barbár kultúrpolitika 1950 és

1957 között a szegedi (és a debreceni) egyetemről teljesen száműzte a görög és a latin képzést. Ezekben a nehéz években is határozottan képviselte azt a gondolatot, miszerint a klasszikus nyelvek hiányában Európában nem lehet universitas az egyetem.

Szádeczky professzor úr filológusként, történészként és bizantinológusként rendkívül gazdag és páratlanul sokoldalú tudományos munkásságot végzett. Szegedi tudósként is nemzetközi hírű szaktekintély volt, Európa legkiválóbb graecistái között tartották számon.

A görög és latin nyelvű források szövegeit a pylosi táblák időszakától a Bizánci Birodalom kormányzását tárgyaló konstantinosi mű koráig vizsgálta. Ily módon kutatómunkája az orientális időktől Hellas és a régi Róma világán keresztül az avarok és Bizánc középkori históriájáig terjedően hatalmas kort, mintegy harmadfélezer esztendőt fogott át. 1938-ban tette közzé első publikációját, azóta mintegy 230 közleménye jelent meg könyvként, önálló kiadványként, illetve neves hazai és külföldi szaklapokban, lexikonokban (pl. Pauly-Wissowa) és monografikus művekben (pl. Cambridge History).

1952-ben a nyelvtudományok kandidátusa lett, 1963-ban pedig a görög költőről, Mimnermosról írott nagymonográfiájával elnyerte az irodalomtudományok doktora fokozatot. E műve révén az antik görög líra nemzetközileg legismertebb tudósai közé emelkedett. Eredetileg ókortörténésznek indult. 1941-ben még Kolozsvárott készítette el bölcsészdoktori disszertációját a görög elvándorlás tárgyából, majd Themistoklés kapcsán az athéni pártharcokról értekezett. Egy időben a Római Birodalom kései társadalomtörténeti kérdéseivel (köztük a bagaudák és szkamarák históriájával) foglalkozott. Itthon és külföldön is az ókori görög történelem egyik legjelentősebb kutatójának bizonyult. Behatóan tanulmányozta a görög történetírókat, az antik hellén írók és költők műveinek történelmi tanulságait. Eredményeit és ismereteit 1965-ben megjelent Görög történelem című munkájában összegezte. A korszerű és európai szintű monográfia több mint három évtizeden át alaptankönyvként volt használatos a magyar egyetemeken történelem szakon.

Az 1960-as évek második felében érdekes és jelentős fordulat következett be kutatásaiban. Noha azután sem szakadt meg kapcsolata az antik világgal, ezt egyértelműen jelzik Solón-, Polybios-, Strabón- és Vergilius-interpretációi, különböző hazai és külföldi lexikonokba írt szócikkei, valamint Cato- és Varro-művek szövegközlései, mégis kétségtelen, hogy ettől kezdve tudományos tevékenységének gerincét a Kárpát-medence, az európai steppe, Bizánc középkori históriájának és a korai magyar történelemnek a kutatása képezte. Mindenekelőtt a középgörög források segítségével vizsgálta a jelzett témákat. Eredményei nyomán a nemzetközi tudományos közvélemény a kiváló bizantinológusok között tartotta őt számon. Különösen értékesek az avar történelemmel kapcsolatos kutatásai. Szádeczky-Kardoss Samu művei nélkül ma már sehol nem tanulmányozató az európai avarság története. 1968-ban bizánci szövegek alapján bebizonyította, hogy a Kárpát-medencei avar régészeti leletekben megfigyelt nagy változást új etnikumnak, Kuber onogur népének a bevándorlása okozta a VII. század végén. 1972-ben jelentette meg az avarok történetére vonatkozó bizánci (és részben más nyelvű) kútfők anyagának első összeállítását, amely Ava-

rica címen 1986-ban kibővített formában látott napvilágot. Ez a mű megkerülhetetlen alapmunka az avar világ tanulmányozásához. 1998-ban került kiadásra az avarság históriájára vonatkozó írott források magyar fordítása. E kézikönyv, amely számos történeti stúdium munkáját könnyíti meg, bámulatosan részletes jegyzetanyaga révén gyakorlatilag egy sajátos avar történelmet nyújt a kutatók számára.

Hasonlóan értékesek azok az írásai, amelyek bizánci történetírókkal, ill. műveikkel foglalkoznak. Mindenekelőtt Priskos, Menandros Protéktór, Theophanés Homologétés, Theodóros Synkellos és Bíborbanszületett Konstantinos nevét kell itt megemlíteni. Elismerően fogadta a szakma azokat a megállapításait, amelyeket a szlávok, a protobulgárok, Bizánc és a magyarság korai történetével kapcsolatban fogalmazott meg. Mindezek mellett Szádeczky professzort mindig is érdekelték a szűkebb pátria (Szeged és vidéke) históriájának problémái. Ide tartozik a Tisza és a Maros folyók nevének, a Maros menti agathyrsosok népének, Szeged ókorának és korai középkorának a története.

A professzor úr kissé zárkózott természete ellenére sem volt szobatudós. Hivatástudatból gondosan törődött tanítványaival, akik közül többen mára komoly tudományos rangot értek el. Számos helyi, országos és nemzetközi szakmai bizottságnak és szerkesztőségnek volt a tagja. Ezekben mindig a tudományos értékek képviseletét tartotta elsőrendű feladatának. A magyar tudományt az 1960-as évektől 17 országban 35 szakmai konferencián képviselte. Munkásságának elismeréseként megkapta a magyar Ókortudományi Társaság legmagasabb kitüntetését: az Ábel Jenő Emlékérmet, elnyerte az oktatásügy Kiváló dolgozója címet, valamint a Munka Érdemrend arany fokozatát, s birtokosa volt igen magas bolgár állami kitüntetésnek is. Halálával a magyar tudományos életet súlyos veszteség érte. A nagy latin költő, Horatius írta: „Non omnis moriar." Érvényes ez Szádeczky professzor úrra is, hiszen emléke és szellemisége tanítványaiban, munkatársaiban, mindenekelőtt pedig műveiben él tovább.

Makk Ferenc

ISZLÁMOV, TOFIK MUSZLIM OGLU (1927–2004)

2004 Szilveszterén érkezett a szomorú hír Moszkvából: váratlanul elhunyt a Magyar–orosz Történész Vegyesbizottság Orosz Tagozatának volt elnöke, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének nyugalmazott osztályvezetője, Iszlámov Tofik. A váratlan hír azért is döbbentett meg bennünket, akik több évtizeden át szoros tudományos és tudománypolitikai kapcsolatban álltunk vele, mert — bár az utóbbi egy-két évben a kifáradás jeleit észleltük rajta — ezeken hamar túltette magát és ismét a mindig tevékeny kutató és tudományszervező alakja tűnt fel előttünk, sokunk előtt, akik tiszteltük és kedveltük őt.

Tofik — mert csak így neveztük — otthonosan mozgott a magyar történetírás műhelyeiben: az Akadémia Történettudományi Intézetében, a Politikatörténeti Intézetben, az ELTE bölcsészkari Magyar Újkori és Legújabbkori Történeti Tanszéken, a Hadtörténelmi Intézetben, könyvtárakban, levéltárakban és a szakma megannyi kutatóhelyén; mindenütt szívesen látott kutatóként fogadták és munkájához minden segítséget megadtak. Gyakori magyarországi kutatóútjai alkalmával, levéltári és könyvtári munkája mellett, rendszeres, aktív részvevője volt a szakmai összejöveteleknek; előadásokat tartott, vitákon vett részt, egyszóval: élte a hazai történészek mindennapi életét. Így valójában teljes joggal magyar történészként fogadták-fogadtuk el őt, nemcsak magyar történeti témái, hanem kitűnő nyelvismerete miatt is.

Ki volt, honnan jött, milyen pályát futott be Iszlámov kollégánk-barátunk? 1927. május 1-jén Bakuban született. Iskoláit — török-azeri anyanyelvén — szülővárosában végezte, egyetemi tanulmányait — azerbajdzsáni köztársasági ösztöndíjjal — az akkori Leningrádban folytatta, majd 1951-ben a moszkvai Lomonoszov Egyetemen egyetemes újkori és legújabbkori történeti szakon szerzett diplomát, kitűnő eredménnyel. Aspiránsként (doktoranduszként) 1955-ben védte meg kandidátusi (PhD) disszertációját — első magyar témájú munkáját — Munkásmozgalom Magyarországon 1905–1906-ban címmel. Ennek bővített, átdolgozott változata A XX. század eleji magyarországi szocialista munkásmozgalom történetéből címmel 1963-ban egy gyűjteményes kötetben látott napvilágot (Moszkva, Nauka kiadó).

A történelemtudomány kandidátusaként 1955-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Egyetemes Történeti Intézetében kapott beosztást. Tudományos munkatársként 1959-ben itt jelent meg első monográfiája Politikai küzdelmek Magyarországon a XX. század elején címmel, amelyben értően elemzi és a dualizmus legsúlyosabb válságaként mutatja be az orosz olvasónak a darabont-kormány időszakát (Moszkva, Nauka kiadó).

Az osztrák–magyar kiegyezés 100. évfordulója alkalmából behatóan foglalkozott a dualizmus létrehozásának problémájával; Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés megkötése című tanulmánya magyar nyelven a Századok 1967. évi 1–2. számában látott napvilágot, majd orosz nyelven (egy nemzetközi szimpóziumon elhangzott előadását) Pozsonyban publikálták (Der österreichisch–ungarische Ausgleich 1867. 1971).

1968-ban a magyar (és román, albán, görög) történettel foglalkozó kutatókkal együtt — egy nagy akadémiai átszervezés keretében — az Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetébe helyezték. Itt tudományos főmunkatársként, majd 1978-tól 1998-ig az Intézet Közép-Európa Újkori Történeti Osztályát irányította. (Az Intézet átszervezésével — ismét Szlavisztikai Intézetté vált — maga az Osztály is megszűnt, de a magyar történeti csoport az Intézetben maradt; maga Iszlámov is tudományos tanácsadóként itt folytatta munkáját.)

Az Intézetben eltöltött bő három és fél évtized alatt bontakozott ki Iszlámov igazi történetírói és tudományszervezői munkássága. 1972-ben látott napvilágot Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt 1906–1914 című nagyívű monográfiája (Moszkva, Nauka kiadó), amelyet három év múlva Moszkvában akadémiai doktori disszertációként védett meg. A könyv központi fe-

jezetei (azonos címmel) az Értekezések sorozatban magyar nyelven is megjelentek (Budapest, 1976).

A 60-as években Iszlámov mellett — és kissé az ő nyomdokain haladva — több (akkor) fiatal kutató is csatlakozott Magyarország történetének kutatásához, elsősorban a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetben, de néhányan egyetemi tanszékeken, vagy más akadémiai intézetekben is (V. P. Susarin, A. I. Puskas, L. N. Nyezsinszkij, Zseliczky Béla stb.). Az ő munkájuk összefogásával és irányításával Iszlámovnak többedmagával sikerült elérnie, hogy a 70-es évek elejére elkészült és megjelent a háromkötetes Isztorija Vengrii, amely először foglalta össze tudományos alapossággal Magyarország történetét összesen mintegy 140 ív terjedelemben (Szerk. bizottság: T. M. Iszlámov, A. I. Puskas, V. P. Susarin; Moszkva, Nauka kiadó, 1971, 1972). A kötetek kéziratait nálunk, a Történettudományi Intézetben is megvitattuk, támogatva, pontosítva a szerzők alapjában korrekt, a magyar történeti kutatások eredményeivel lényegében megegyező koncepcióját. Iszlámov a 2. kötet szerkesztőjeként és legtöbb fejezetének szerzőjeként is hatalmas és eredményes munkát végzett. (Később, 1991-ben, jelent meg Iszlámov szerkesztésében egy egykötetes tudományos-népszerűsítő összefoglalás Magyarország történetéről („a legrégibb időktől napjainkig"), amelynek a három közül egyik szerzője szintén Iszlámov volt (Moszkva, Nauka kiadó). (Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy a kötet szerkesztőbizottságának egyik tagja az Iszlámovval jó barátságban lévő történész, a jelenlegi budapesti orosz nagykövet, V. L. Muszatov volt.)

Iszlámov szerzőként és szerkesztőként közreműködött olyan kézikönyvek létrehozásában, amelyek az Osztrák Birodalomban kibontakozó nemzeti mozgalmak történetét, köztük a magyar függetlenségi törekvések történeti útját foglalták össze (Moszkva, 1980, 1981; Nauka kiadó). A Közép-Európa Újkori Történeti Osztálya vezetőjeként figyelme természetszerűleg kiterjedt az egész Közép-Kelet-európai régióra; elsősorban a Habsburg Birodalomban együtt élt népek sok tekintetben közös történetének kutatására, komparatív tanulmányozására. Többször is visszatért a Birodalom nemzeti-felszabadító mozgalmainak vizsgálatára, a szláv népek nemzeti mozgalmainak kibontakozására (1983), ezzel összefüggésben az orosz, valamint az ausztriai szociáldemokrácia nemzeti-nemzetiségi programjainak elemzésére (1977). Önálló tanulmányt jelentetett meg a cseh nemzeti fejlődés 19. század végi befejező szakaszáról (1989); ugyanakkor gondosan elemezte a magyar nemzeti mozgalom születésének és kibontakozásának történeti útját is (A „natio hungaricatól" a magyar nemzetig, 1984); a tanulmány angol nyelven is megjelent a minneapolisi egyetem kiadásában (UMN Press, 1992).

A magyar történelemmel kapcsolatos oroszországi kutatómunka eredményeit összegezte egy 1975-ben Budapesten tartott előadásában (MTA Filozófiai és Történeti Osztályának Közleményei, 1975. 24. sz.), amely tanulmánnyá bővítve (orosz nyelven) megjelent a Studia Historica 129. gyűjteményes kötetében is (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977).

Kutatói (és osztályvezetői) tapasztalatait foglalta össze a történeti összehasonlító és multidiszciplináris módszerről írt tanulmányában, amely történetelméleti és módszertani kérdéseket tárgyaló gyűjteményes kötetben látott napvilágot (1985). Ide csatlakozik a Nyugat-európai és az oroszországi abszolutiz-

mus összehasonlító vizsgálata, valamint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Nyugat-európai, Közép- és Dél-Kelet-európai variánsairól publikált tanulmánya is (Novaja i Novejsaja Isztorija, 1985. 3., 1986. 1.).

A 80-as években figyelemmel fordult a térség nemzetközi kapcsolatainak kérdésköréhez. Egy New Yorkban kiadott tanulmánykötetben jelent meg The Balkan Policy of the Habsburg Monarchy and Austro-Russians Relations című írása (Insurrections, Wars and the Eastern Crisis in the 1870s, N.Y., 1985), majd Österreich und Russland. Zusammenarbeit und Gegensatz am Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jh. címmel jelentkezett a napoleoni idők nemzetközi kapcsolatait bemutató gyűjteményes kötetben (Wien, Böhlau Verlag, 1989). Együttműködve az amerikai Centre for Austrian Studies és az osztrák Ost- und Südost-Europa Instituttal 1994-ben nemzetközi konferenciát szervezett „Ausztria–Magyarország: egy többnemzetiségű állam tapasztalatai címmel, (ennek anyaga 1995-ben a Szlavisztikai Intézet kiadásában jelent meg), majd 1996-ban újabb nemzetközi konferencia következett: Ausztria-Magyarország: integrációs folyamatok és nemzeti sajátosságok (a konferencia előadásai szintén a Szlavisztikai Intézet kiadásában láttak napvilágot, 1997-ben). Az oroszországi Első Világháború Története Társaságnak aktív tagjaként is tevékeny volt; előadásokkal, hozzászólásokkal rendszeresen részt vett a Társaság éves konferenciáin.

Támogatta kollégáit munkájuk megjelentetésében, könyvükhöz szívesen írt ajánló-méltató elő- vagy utószót. Ilyen volt, például, I. Bart Rudolf trónörökös szerencsétlen sorsa című könyvéhez írt utószava (Moszkva, Nauka kiadó, 1988), vagy Spira György Moszkvában Négy sors. Széchenyi, Batthyány, Petőfi és Kossuth politikai tevékenységének történetéhez címmel kiadott munkájához írt előszava, amelyben átfogó képet fest az orosz olvasó számára a 48-as magyar forradalom vezetőiről, bemutatva egyben a neves magyar szerzőt is (Moszkva, Progressz kiadó, 1986).

Iszlámov egyetemi tankönyvek szerzőjeként is maradandót alkotott. Az egyetemes újkori történeti stúdiumok számára ő írta meg az Osztrák Birodalom történetét tárgyaló fejezeteket (Moszkva, Viszsaja Skola kiadó, 1972, 1976, 1978), s ő foglalta össze az Osztrák-Magyar Monarchia történetével foglalkozó szakirodalmat is (Uo., 1990). A 90-es években, az orosz történettudomány megtisztult szemléletét érvényesítve, alaposabban, sokoldalúbban fogalmazta meg az új kiadású egyetemes történeti tankönyvekben a Habsburg Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia összefoglaló történetét (Moszkva, Viszsaja Skola kiadó, 1997, 1998).

A rendszerváltás után Iszlámov fokozott figyelemmel fordult a térség nemzeti-nemzetiségi problémái felé. Már 1991-ben tanulmányban foglalkozott a Szovjetunióban és Kelet-Európában felszínre tört nemzeti mozgalmakkal (Obscseszt-vennije Nauki i Szovremennoszty, 1991. 1.), majd külön is kritikusan elemezte a nemzeti eszme „diadaláról" hangoztatott nézeteket (Szvobodnaja Miszl, 1997. 8.), elismerve, hogy a nacionalizmus reális társadalmi erő, s feldolgozása rendkívül fontos tudományos feladat (1994). Kötetet szerkesztett a Közép- és Kelet-európai nemzeti mozgalmak megerősödéséről a 19–20. század fordulóján (1991), tanulmányban elemezte a magyarországi nemzeti mozgalmak keletkezésének és fejlődésének történeti feltételeit (1992).

Elfogulatlanul és merészen nyúlt olyan kényes problémákhoz is, mint az Erdély kérdésében kialakult magyar–román ellentétek kérdése. Több tanulmányban is feldolgozta a témát, köztük magyar nyelven is publikálta kutatásainak eredményét Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt címmel (Múltunk, 1994. 1–2.). 2000-ben Az erdélyi kérdés. Magyar–román területi vita és a Szovjetunió címmel vaskos kötetben szovjet diplomáciatörténeti forrásgyűjteményt tett közzé, bemutatva-bizonyítva a szovjet diplomácia nagyhatalmi, machiavellista jellegét ebben a kérdésben is (Moszkva, Rosspen kiadó). Utolsó tanulmánya is, amelyet váratlan halála előtt alig néhány órával vett kézhez, (A. Pokrivajlovával társszerzőségben) A Szovjetunió és az erdélyi kérdés 1945–1946 címmel látott napvilágot (Voproszi Isztorii, 2004. 12. sz.).

Iszlámov azonban nemcsak ebben a számunkra fontos kérdésben tett határozott lépéseket a történeti valóság: a szovjet nagyhatalom és a Közép-kelet-európai kis népek egyenlőtlen kapcsolatainak feltárására és bemutatására. Kelet-Európa az oroszországi levéltárak dokumentumaiban (I. köt. 1944–1948, II. köt. 1948–1953) címmel többedmagával közreadta a térség „szovjetizálásának" folyamatát tükröző iratokat, olyan forrásokat publikálva, amelyeknek korábban nemcsak bemutatása volt elképzelhetetlen, hanem hivatalosan a megléte is szigorúan őrzött titoknak minősült (Moszkva–Novoszibirszk, Szibirszkij Hronograf kiadó, 1997, 1998).

Bennünket a legközelebbről érint azoknak a korábban szigorúan bizalmas dokumentumoknak a közzététele, amelyek — magyar történészek közreműködésével — 1998-ban láttak napvilágot, s a legteljesebben tükrözik az 1956-os magyar forradalomra vonatkozó szovjet döntéseket és gyakorlati lépéseket (A Szovjetunió és az 1956. évi magyar válság; Moszkva, Rosspen kiadó, 1998). A kötet összeállításában és szerkesztésében Iszlámovnak oroszlánrésze volt: szívügyének tekintette az 1956-os forradalom igaz történetének feltárását, amit ezzel a dokumentum-gyűjteménnyel is szolgálni kívánt.

Tofik valóban szívvel-lélekkel kapcsolódott Magyarországhoz, jól ismerte a magyar történelmet, közeli kollegiális-baráti kapcsolatban állt a magyar történész-kutatókkal és oktatókkal. Ennek is tudható be, hogy megalakulása (1969) óta tagja, majd alelnöke, végül elnöke volt a két ország tudományos akadémiája által létrehozott Magyar–szovjet (majd orosz) Történész Vegyesbizottság orosz tagozatának. A bizottság munkájának megtervezése, az évente, majd kétévente rendezett „szakértői tanácskozások" témáinak velünk közös kijelölése, a vitákra a legnevesebb történészek meghívása – mindez nélküle elképzelhetetlen lett volna az elmúlt évtizedekben. A viták nem korlátozódtak a magyar–orosz történeti kapcsolatokra, hanem többnyire a két ország történettudományi fejlődésének aktuális kérdései kerültek napirendre s rendszerint kapcsolódtak a történettudomány nemzetközi kérdésfeltevéseihez és fejlődési irányaihoz. Iszlámov mindig szorgalmazta a két ország kutatóinak cseréjét, új és fontos kiadványainak kölcsönös ismertetését, lehető átvételét, s az utóbbi tízegynéhány évben közös munkacsoportok létrehozását is szervezte a megnyílt levéltárak anyagainak együttes kutatására és publikálására. Nagy része volt abban is, hogy a rendszerváltást követően a vegyesbizottság munkája nem szakadt meg, napjainkban is eredményesen végzi hasznos tevékenységét.

Az orosz történészek magyar kapcsolatait Iszlámov azzal is erősítette, hogy a moszkvai Magyar Kulturális, Tudományos és Információs Központtal szoros, mondhatni baráti kapcsolatot tartott fenn, s a Központ vezetői is mindig bizton számíthattak szíves, önzetlen közreműködésére rendezvényeik, kiadványaik támogatásával. E szoros kapcsolat szép gesztusaként értékelhetjük, hogy 2004-ben — a Szlavisztikai intézeti szobáját kényszerűen feladva — az ott felgyűlt tekintélyes szakkönyvtárát a Magyar Kulturális Központnak ajándékozta.

2004-ben felmentették a Magyar–orosz Történész Vegyesbizottság Orosz Tagozatának elnöki megbizatatása alól, amit ő is, mi is, elhamarkodott, sajnálatos döntésnek tartottunk, de ez a lépés személyes kapcsolatainkat természetesen nem érinthette.

Iszlámov valamennyi írására, sokoldalú tevékenységének minden oldalára nem térhettünk ki; kisebb-nagyobb tanulmányainak, cikkeinek, recenzióinak száma a több százat is meghaladja. Megemlékezésünkben igyekeztünk kiemelni munkásságából a főbb vonalakat, a jellemző témákat, abban a reményben, hogy ezáltal is sikerül érzékeltetnünk gondolatainak tartalmát, a bennük foglalt tudományos értékeket.

Bár egyetemi katedrán nem tanított rendszeresen, több éven át együttműködött a Lomonoszov Egyetem Egyetemes Újkori és Legújabbkori Történeti Tanszékével, illetve a Dél- és Nyugati Szlávok Történeti Tanszékével: kutatási témákat irányított, doktori disszertációk opponenseként segítette az új történészgenerációk képzését. Az utóbbi években a moszkvai Állami Humántudományok Egyetemén (Goszudarsztvennij Unyiverszityet Gumanyitarnih Nauk) doktoranduszok témavezetőjeként dolgozott, speciális kollégiumokat tartott, valójában folyamatosan előadóként szerepelt; ennek elismeréseként megkapta a professzori címet.

Intézeti és egyetemi tanítványai — bizonyosak vagyunk benne — továbbviszik mesterük nemes feladatát: a magyar–orosz történész-kapcsolatok fenntartását és fejlesztését a két ország tudományosságának javára – ezzel állítva méltó emléket a tiszteletbeli magyar történésznek, Tofik Iszlámovnak.

Mucsi Ferenc

CONTENTS

STUDIES – *Attila Zsoldos:* The Country of the Younger King – *Tibor Neumann:* Elected Noble Jurors in the County of Nyitra (The Execution of Act 8 of 1486) – ARTICLES – *Dániel Bagi:* Saints Ladislas and Stephen in the Gesta of Gallus Anonymus – *László Veszprémy:* Anonymus in Italy? – *József Gerics:* Medieval Hungarian Parliaments and the Evolution of European Law (the Influence of Roman Law in Hungary) – *Péter Tóth:* „And He Had it Named Saint Sigismund" Sigismund of Luxemburg and the Dynastic Cult of Saints in Hungary – *Radu Lupescu:* The Figure of János Hunyadi in the Hungarian and Romanian Historiography – *Péter E. Kovács:* The Richest Hungarians in 1472. An Italian Report and Reality – *Péter Németh:* The Emergence of the Estate of Tokaj – *János Frivaldszky:* Remarks on the History of Romanians in Hungary – OBSERVER – *Ferenc Makk:* Amicus Plato, sed magis amica veritas – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Gergely András: Megyei népképviselet az utolsó rendi országgyűlésen
Orosz István: A kisebb királyi haszonvételek sorsa 1848-ban és a jobbágyfelszabadítás után
Deák Ágnes: Kiegyezési programok 1861–1865
Dobszay Tamás: A jobbágyközségek ügye az 1843–44. évi országgyűlésen
Völgyesi Orsolya: A büntető-eljárás reformja Pest megyében 1841-ben: a Kossuth–Széchenyi vita egy mellékszíntere
Velkei Ferenc: Széchenyi 1848. március 14-dikei beszéde az országgyűlésen

E számunk munkatársai

Bagi Dániel, PhD, egyetemi adjunktus (Pécsi Tudományegyetem) – *E. Kovács Péter*, kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Fazekas Zoltán*, PhD hallgató (Debreceni Egyetem) – *id. Frivaldszky János*, okleveles mérnök, történész (Budapest) – *Gerics József*, a történelemtudomány doktora, nyugalmazott egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Lupescu Radu*, egyetemi adjunktus (Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár) – *Makk Ferenc*, tanszékvezető egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Mucsi Ferenc* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár – *Németh Péter*, régész, címzetes igazgató (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) – *Neumann Tibor*, PhD hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – † *Sahin-Tóth Péter* – *Szende Katalin*, PhD, egyetemi adjunktus (Közép-Európai Egyetem, Budapest) – *Tóth István György*, kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tóth Péter*, PhD, tudományos munkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Budapest) – *Urbán Aladár*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Veszprémy László*, kandidátus, igazgató (Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtudományi Könyvtára, Budapest) – *Zsoldos Attila*, a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039-8098

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség arra kéri Önt, hogy — lehetősége szerint — kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készítse, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget rich text (*.rtf) formában mentse el. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!) Az idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közöljük; eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

3. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fentiek alapján készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutaljuk. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

5. A tanulmányokról és cikkekről különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

6. Internetes honlapunk (www.szazadok.hu) beindulásával párhuzamosan arra is lehetőséget adunk szerzőinknek, hogy a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár színes) mellékleteket honlapunkon megjelentessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, újonnan fellelt forrásokat itt közöljenek.

7. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménynyilvánítás lehetőségét akár az egyes számok egésze, akár egyes cikkek vonatkozásában. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

Terjesztés

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. Vidéken: a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, **e-mail:** *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06-1) 327-77-96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft

Egy szám ára: 500,–Ft

2005 JÚL 04.
51593
AF 624

2005 139. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 3.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Orosz István: A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben
Dobszay Tamás: A szabad községek rendezésétől a szerződött községek felszabadításáig. A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen
Gergely András: Általános választójog 1848-ban? (A megyei törvényvitája az utolsó rendi országgyűlésen)
Völgyesi Orsolya: A Széchenyi–Kossuth vita mellékszíntere: a Pest megyei büntetőeljárási reform ügye 1841-ben
Hermann Róbert: A nagykanizsai képviselőválasztás 1848 júniusában
Semsey Viktória: A portugál sajtó az 1848–49-es magyarországi eseményekről
Fenyő István: Eötvös József és az osztrák Staatsschrift
Deák Ágnes: „Kiegyenlítési programm-kovácsaink", 1861–1865
S. Pallós Piroska: Magyar állami népiskolák a fiumei kormányzóságban 1870–1918
Sokcsevits Dénes: A fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
139. ÉVFOLYAM 2005. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Orosz István: A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben 515
Dobszay Tamás: A szabad községek rendezésétől a szerződött községek felszabadításáig. A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen 545
Gergely András: Általános választójog 1848-ban? (A megyei törvény vitája az utolsó rendi országgyűlésen) 585

KÖZLEMÉNYEK

Völgyesi Orsolya: A Széchenyi–Kossuth vita mellékszíntere: a Pest megyei büntetőeljárási reform ügye 1841-ben 611
Hermann Róbert: A nagykanizsai képviselőválasztás 1848 júniusában 629
Semsey Viktória: A portugál sajtó az 1848–49-es magyarországi eseményekről 659
Fenyő István: Eötvös József és az osztrák Staatsschrift 683
Deák Ágnes: „Kiegyenlítési programm-kovácsaink", 1861–1865 695
S. Pallós Piroska: Magyar állami népiskolák a fiumei kormányzóságban 1870–1918 733
Sokcsevits Dénes: A fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban 751

KISEBB CIKKEK

Soós László: Magyarul? Németül? Adalék a magyar minisztériumok nyelvhasználatához (1884) 769

TÖRTÉNETI IRODALOM

Z. J. Kosztolnyik: Hungary under the Early Arpads, 890s to 1063 (Ism.: *Tóth Sándor László*) . 771
Geschichte der Oberlausitz (Ism.: *Tringli István*) 776
Vámos Péter: Magyar jezsuita misszió Kínában (Ism.: *Niederhauser Emil*) 778
Sokcsevits Dénes: Magyar múlt horvát szemmel (Ism.: *Niederhauser Emil*) 779
Oroszország és Európa (Ism.: *Niederhauser Emil*) 780
Szalai Miklós: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája (Ism.: *Szabó Dániel*) 781
Magyar kormányprogramok 1867–2002 (Ism.: *Szabó Dániel*) 783
Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében (Ism.: *A. Sajti Enikő*) 787

Orosz István:

A KISEBB KIRÁLYI HASZONVÉTELEK KÉRDÉSE A REFORMKORBAN ÉS 1848–49-BEN

A kisebb királyi haszonvételek (regalia minora) eredetét a 19. század első felében már nem mindenki ismerte, mert ezeket a királyi adományból származó nemesi kiváltságokat igen gyakran összemosták az egyéb földesúri jogokkal. Eredetileg e jogosítványok, vagy monopóliumok közé tartozónak tekintették a bor-sör és pálinkamérés (educillatio), a húskimérés (macellatio) és a só árulás, az országos és hetivásár tartás (nundinae annuariae et hebdomadales) a vámszedés (telonium) és révhasználat, a malomtartás, a vadászat, halászat és madarászt (venatio, piscatio, aucupium) jogát, 1836 után a boltnyitás és helyenként a földesúri cserép- és téglaégetésre vonatkozó privilégiumokat is.[1]

Mária Terézia úrbéri pátense, amely természeténél fogva nem a földesúri jussokat, hanem a jobbágy jogait és kötelezettségeit foglalta rendeletbe, nem foglalkozott külön a kisebb királyi haszonvételekkel, így hatodik pontja, amely „a földesúrnak jussairól és tulajdon jövedelméről" szólt, együtt említi a szökött és magva szakadt jobbágyok javainak földesúri háramlását s azokra kötelezően új jobbágyok ültetését (1–2 §), a vadászat, madarászat és halászat tilalmával (3 §), az egész évre érvényes földesúri borkimérést az uraság által épített vendégfogadókban (4 §) a vásári jövedelmekkel, valamint a mészárszék-tartás jogával (6 §). Más helyen, a 7–8. pontban azokkal a — később még tárgyalandó — magatartásokkal foglalkozik, amelyek részben az uraságokat, részben a jobbágyokat tilalmazzák a „helytelen" szokásoktól a földesúri jogokkal és a jobbágyi haszonvételekkel kapcsolatban.[2]

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a jobbágy jogi helyzetét tárgyaló szakmunkák az Úrbáriumot követik a regáliák tárgyalása során. Ezt teszi Carolus Pauly, amikor megállapítja, hogy az urasági jogok közé tartozik a caducitás (földesúri öröklés) a deficiens (utód nélkül elhalt) jobbágyok után, a jobbágy árvákról történő gondoskodás (ami természetesen nemcsak jog, hanem kötelezettség is), a szökött jobbágy javainak visszavétele, valamint a vadászat, halászat és madarászat joga, a pálinkamérés és a borárulás, amely az év bizonyos szakaszában a jobbágyokat is megilleti, a piac és vásártartás joga, hacsak azt a község

[1] *Szabó István:* Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest 1948. 185–190, *Szabad György:* A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest 1957. 270–271, Törvénytudományi Műszótár. Pest 1847. 39., *Orosz István:* A jobbágyfelszabadítás végrehajtása. (Gunst Péter szerk.: A magyar agártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig.) Budapest 1998. 102–103.

[2] Sinkovics István szerk.: Magyar történeti szöveggyűjtemény. Budapest 1968. I–II. 981–997.

privilégiummal meg nem szerezte, valamint a húsmérés és vámjövedelem. Mindezek, írja a jeles szerző „épségben megmaradnak" a földesuraknál.[3]

Carolus Pfaler is elegyesen tárgyalja azokat a regáliákat, amelyekből a jobbágyok sincsenek kizárva (pl. a pálinkafőzés), vagy legalább az év egy részében élhetnek vele (pl. a bormérés), a faizás jogával, vagy a vadászat, halászat és madarászat jobbágyi tilalmát az egyházi tizedszedéssel, a vám- és révjoggal, a piac- és vásártartás jogával s a földesúri elővételi joggal.[4]

Johannes Csaplovics az 1836. évi törvények alapján írt kézikönyvében a húsmérést, a vadászatot, halászatot, madarászatot, a vásár- és piactartást, a boltnyitást, a rév- és vámszedés jogát tekinti regáliáknak. Ezek közül a vásár- és piactartásról, a vám- és révjogról azt állapítja meg, hogy azzal a jobbágyok csak (királyi) privilégium birtokában élhetnek, míg a többieket kizárólagos földesúri jognak tekinti. A borkimérést nem sorolja fel a regáliák között, bizonyára azért, mert azzal a jobbágyok, függetlenül attól, hogy volt-e szőlőhegyük, mindenütt élhettek negyed vagy fél évig.[5]

Sárváry Pál 1842-ben írt könyvében különválasztva elemzi a jobbágyok haszonvételeit és a földesurak „hasznait". A regáliák mindkét helyen megjelennek. A jobbágyok esetében a telki állományon kívüli haszonvételek között az irtványok, legelő használat, az erdőlés és a nádvágás után a bormérés, a pálinkafőzés, a húsvágás, a boltnyitás és kereskedés következnek, ez utóbbiak azzal a megszorítással, hogy a bormérés csak az év egy részében illeti meg a jobbágyokat, a húsvágás pedig csak akkor, ha az uraság a lakosság szükségletére nem vágat elegendő állatot, valamint azzal, hogy mindezen jogokkal csak falvaik határán belül élhetnek. A sort — eléggé meglepő módon — „meg nem engedett haszonvételek" (vadászat, halászat, madarászat, és a privilégiumok nélkül gyakorolt vásár- és piactartás joga valamint a vám- és révjog) zárják.

A földesúr-hasznai között a boltbér, a pálinkafőzés után fizetendő üstpénz és a malombér együtt szerepel a füstpénzzel (cenzus), a kilenceddel és a robot különféle formáival a vadászati és nádlási szolgálattal, azaz a nem úrbéres és úrbéres járandóságok nincsenek elválasztva egymástól.[6]

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a kortársak sem tudták egységesen kezelni a királyi kisebb haszonvételeket, ez okozta a regáliák tárgyalásának sokféleségét.

A bizonytalanság mögött alighanem az húzódott meg, amire már utaltunk, hogy e haszonvételek eredete már kevésbé volt ismert ezért összemosódott az egyéb földesúri jogokkal. Carolus Pauly korábban már hivatkozott könyvében 1817-ben a közvélekedést fogalmazta meg, amikor megállapította: „a királyi és urasági haszonvételek a szerzett urasági jogokhoz tartoznak, amelyeket az úrbéres intézmények és rendeletek nem akadályozhatnak".[7] A királyi fiskus egyik

[3] *Carolus Pauly:* Constitutio rei urbarialis. Viennae 1817. 366-367.

[4] *Carolus Pfaler:* Jus georgicum Regni Hungariae et partium eidem adnexarum. Keszthely 1820. 74–163.

[5] *Johannes Csaplovics:* Manuale legum urbalialium anni 1836. Viennae 1837. 11, 69, 102, 107, 114, 124, 166, 174.

[6] *Sárváry Ferenc:* Földesúr és jobbágy kézikönyve törvényi tekintetben. Debrecen 1842. 46–70.

[7] „Regalia enim, et dominalia beneficia spectant ad evictam jurium dominalium proprietatem, quae instituto, et disposotioni urbariali non includitur." Carolus Pauly: i. m. 489.

pere, valamint a győri püspöknek Szombathely oppidum ellen a 18. század derekán indított keresete eredményezett egy olyan kúriai végzést (decisio curialis), amely kimondotta, hogy a bormérés, mészárszéktartás, vadászat, halászat, madarászat és más hasonló regáliák nem illetik meg a privilegizált mezővárosokat (sem), hacsak nincsenek belefoglalva kiváltságlevelükbe, és az ilyen privilégiumok haszonvételeinek használatában nem voltak. Mert az ilyen haszonvételek, állapítja meg a kúriai végzés „jus terrestrale pertientia, dominis terrestribus abstrahi non possunt" (a földesúri jog tartozékai, a földesúrtól elvonni nem lehet).[8]

A kisebb királyi haszonvételek tehát a „jus terrestrale" a földtulajdon jog részeként jelennek meg, nem véletlen, hogy összekeverednek a földesúri haszonvételek más, földtulajdonból származó elemeivel. Az elmondottakat erősíti meg a reformkor jeles jogtudósának: Frank Ignácnak a véleménye is. Szerinte a kisebb királyi haszonvételeket helyesebb lenne „curialia beneficia"-nak „nemesi telekhez tartozó hasznoknak" nevezni, „mellyek valóban ollyanok vagy törvény, vagy királyi adomány szerint", azokat viszont amelyek a földesurakat illetik „úri hasznoknak, úri haszonvételeknek" lehetne hívni. A sörfőzés joga pl. minden kurialistát megilletett, de korcsmát csak külön királyi adománnyal tarthattak, míg a jobbágytartó földesurak a korcsmáltatást, mészárszék- és boltnyitást, a tégla- és cserépégetést, halászatot, madarászatot földesúri jogon folytathatták. A vámszedéshez, piac- és vásártartáshoz azonban számukra is királyi privilégium szükségeltetett[9].

A reformkort megelőző időszakban a borkimérés joga valóban olyan privilégiumnak mutatkozik, amely nem minden nemest illet meg, mert a taxás nemesek pl. sehol sem mérhettek bort. Ott, ahol parasztok és nemesek együtt éltek egy településen, a földesúri úrbériumok minuciózus pontossággal tartották számon azokat a nemeseket, akik bormérési joggal is bírtak. Tokajban 1686-ban pl. minden olyan szabad házat feltüntettek, amelynek tulajdonosa „cum libero educillo" (szabad borméréssel) rendelkezett. Csenger földesura 1734-ben 9 compossessorral (társtulajdonossal) együtt gyakorolta a korcsmálási jogot, Mádon 1751-ben a földesurak együtt állítottak csapszéket és tartottak fenn mészárszéket.[10]

A földesúr-jobbágyi viszony szabályozására, majd felszámolására tett lépések a reformkorban természetesen felvetették a kisebb királyi haszonvételek sorsát is. Ennek vizsgálata előtt azonban nem tehetjük meg, hogy legalább nagy vonalakban ne tekintsük át, hogy jutott el a kérdés a reformkori országgyűlési tárgyalásokig.

Magyarországon a regáliák, mint földesúri pénzbevételi források a kora-újkori nagybirtok helyzetével kapcsolódnak össze. A termelő és adóztató

---

[8] U. o.165.

[9] *Frank Ignác:* A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda 1845. 4-5. V. ö. Orosz István: A királyi kisebb haszonvételek ügye 1848-49-ben. (Kujbusné Mecsei Éva szerk: Thesaurus solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt). Debrecen–Nyíregyháza 2002. 281.

[10] Magyar Országos Levéltár (MOL) Kamarai Levéltár E 156. Urbária et Conscriptiones (U. et C.) Fasc. 60. Nro. 60, Fasc. 3. Nro. 19. Fasc. 74. Nro. 20/a

nagybirtoknak az a kettőssége, ami a 16. századi magyarországi viszonyokat jellemezte, arra ösztönözte a földesurakat, hogy a hagyományos járadékformák mellett új jövedelemszerző forrásokat is keressenek. Ezek közé tartoztak a regáliák is. Közöttük a bormérés monopolizálására irányuló törekvés a legjellemzőbb, de az őrlés, vámszedés, vásártartás privilegizálása is viszonylag korán megjelenik. A történeti irodalom teljes joggal állapította meg, hogy a földesúri „educillatio" az új nagybirtoküzem kifejlődésével párhuzamosan a 16. században kezdett általánossá válni, míg korábban alig használt jövedelemforrás volt, a század derekán már a jövedelmek jelentős részét szolgáltatta s visszaszorította a paraszti árutermelést.[11]

Azt, hogy a bormérés hogyan vált földesúri monopóliummá, jól mutatja a tokaji uradalom helyzete. A bodrogkeresztúriak János vajda idején (Szapolyai János) még csak karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor mértek egy-egy hordó bort az uraság számára, Némethy Ferenc alatt azonban már egész évben. „Ahogy neki tetszett" (t.i. Némethy Ferencnek) úgy mértek bort Bekecsen, Megyaszón, Tiszadobon, (Hajdú)dorogon, azaz semmiféle szabályozás nem érvényesült a borkimérésben, a jobbágyok educillatióját semmi sem biztosította.[12]

A mértéktelenné váló földesúri igény eredményezte, hogy a bor értékesítéséből származó jövedelem több uradalomban is az egyik legfőbb bevételi forrássá vált. A sárvári uradalomban a 17. század első felében a bevételek 52,22%-a felvidéki Thurzó birtokokon a 18. század első harmadában viszont 69%-a származott a korcsmákon kimért borokból.[13]

A borbevételeket azonban nem lehet teljes mértékben a regálékból származó haszonnak tekinteni, hiszen az uraságok részben allodiális szőlőik termését, nagyrészt azonban a dézsmából származó és a jobbágyoktól egyéb jogcímeken (foglalással, vagy vásárlással) szerzett borokat mérették ki a csapszékeken, azaz a bor árában szerepelt a más földesúri jog alapján szerzett jövedelem is. Regáléból származónak csak a korcsma bérleteket, a mészárszékért fizetett ellenszolgáltatásokat, a malombért, rév- és vámilletékeket, vásári és piaci helypénzeket, a halászatból fizetett részesedést stb. tekinthetjük. Ennek alapján azonban nem minden esetben tudjuk megállapítani a regále értéket, mert az uradalmi halászok igen gyakran hallal és nem pénzzel fizettek a halászati jogért, a molnárok pedig szintén természetben adóztak a malomjogért.[14]

---

[11] *Szabó István:* i. m. 187. *Maksay Ferenc:* Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Budapest 1958. 45. *Pach Zsigmond Pál:* Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest 1963. 147.

[12] MOL U. et C. Fasc. 89. Nro. 2.

[13] *Tholt Judit:* A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Budapest 1934. 65. *Berlász Jenő:* A Thurzó-birtokok a XVIII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. Budapest 1936. 18.

[14] Őrleménnyel adóztak 1723-ban a miskolci malmok, 1610-ben Tokajban a „halászoknak rend tartások szerint" a város halászai a pénteken és szombaton fogott hal kétharmadát beszolgáltatták az uraságnak, egyharmada maguknak maradt, a többi napokon maguk számára fogták a halakat, ezért azonban bizonyos munkajáradékkal is tartoztak, megműveltek egy uraságí szőlőt és a vár magtárában is kötelesek voltak az ott tárolt gabonát lapáttal megforgatni. A nemes halak (pl. a kecsege) fogásakor egészen különleges, itt most nem elemezhető szabályok érvényesültek. MOL U.et C. Fasc. 5. Nro. 5. Zemplén megye Levéltára (ZmL) Tokaj mezőváros levéltára, Az Tokai városnak eleiteol

Ha ezeket a természetben fizetett ellenszolgáltatásokat kényszerűségből figyelmen kívül hagyjuk, a regálék nagyságában és az összjövedelmen belüli arányában területenként és korszakonként elég nagy különbségeket találunk. A rendelkezésünkre álló, inkább csak jelzés értékű adatokban a 18. században és a 19. század első felében 3,3% és 52,7% között mozog a királyi kisebb haszonvételekből származó bevételek aránya. 1720-ban a diósgyőri kincstári uradalomban 10,73%, Miskolcon 1723-ban 52,7%, Wesselényi István ecsedi uradalmának Matolcs (ma Tunyogmatolcs) nevű mezővárosában a földesúri jövedelem 19,45%-a származott a regálékból. A regéci uradalomban 1710 és 1745 között ez az arány 5,9%, Bretzenheim Ferdinánd sárospataki és regéci kettős uradalmában viszont 1824–46 között már 20,77%. A tatai és gesztesi Eszterházy uradalomban a regálékból származó jövedelem meglehetősen alacsony volt, de a jobbágyfelszabadítás előtt fokozatosan növekedett 1831-ben ugyanis 3,3%, 1841-ben 4,07%, 1849-ben pedig 8,5% volt. A mernyei uradalomban a jobbágyfelszabadítás előtt is elérhette a 15,94%-ot, mert regáleváltság címén ilyen arányban kapott kártalanítást az egyházi nagybirtok.[15]

Nemcsak a nagybirtokosok, de a középbirtokosok hasznai között is tekintélyes mértékűek lehettek a regále jövedelmek. A tolna megyei középbirtokosok között — a kérdés kutatója szerint — „egy-egy birtokos jövedelmének negyedét-felét is elérhették" a regále bevételek.[16]

E nagyon szórványos adatok alapján is fel kell figyelnünk arra, hogy a regále jövedelmek elsősorban a mezővárosokban nőttek nagyra. A regéci uradalomban a 18. század első felében a kisebb királyi haszonvételekből származó bevételek, amint láttuk csak 5,9%-ot tettek ki, de ezek 52,4%-a az uradalom központjának tekintett Tállya mezővárosból, 28,07%-a pedig (Abaúj)szántóról, a dominium másik mezővárosából származott. Az összes többi település csak ötödét fizette a regáléknak.

Fentebb már hivatkoztunk az ekkor csak mezővárosi rangú Miskolc magas regále arányaira, de ugyanez volt a helyzet Tatán az Eszterházy uradalom központi mezővárosában is, ahol 1836-ban a regáliák a bevételek 40,69%-át alkották.[17] A tolnai középnemesek regále-jövedelmei is jórészt Bonyhád mezővárosból származtak, ahol a regálék értéke a 10 ezer forintot is elérte, és kb. akkora volt, mint a jóval népesebb Miskolcon.[18]

Erre a helyzetre, úgy vélem, könnyen magyarázatot találhatunk. A mezővárosok, mint piacközpontok nemcsak a bormérésben, de a malombérben, a vá-

fogván való törveniek és rend tartásinak könyve. 1610. Vö. *Orosz István:* Társadalmi tagozódás és társadalmi változások Tokajban a 16-17. században (Bencsik János–Orosz István szerk: Tokaj Várostörténeti tanulmányok II. k.) Tokaj 1995. 101.

[15] MOL U. et C. Fasc.5 Nro 5/g, Fasc. 13. Nro. 38. *Jármay Edith–Bakács István:* A regéczi uradalom gazdálkodása a 18. században. Budapest 1930. 69. *Oláh József:* Bretzenheim Ferdinánd herceg uradalmainak pénzforgalma. Agrártörténeti Szemle 2002. 1-2. sz. 222. *Szabad György:* i. m. 458–459. *Tóth Tibor:* A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Budapest 1978. 176.

[16] *Glósz József:* Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében (A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XVI.) Szekszárd 1991. 81.

[17] Tekintetes tatai gesztesi és mező laki uradalmi jövedelem és birtok könyv 1836, 8–11.

[18] Kliegl Ignácnak és Perczel Tamásnak, annak a két középbirtokosnak, akik bevételeinek 53,2%-a, illetve 25%-a származott regálékból, ezt Bonyhád mezővárostól nyerték. *Glósz József:* i. m. 80–81.

sári és piaci bevételek területén, a húsmérésben is előnyösebb helyzetben voltak a falvaknál.

A regáliákból származó bevételek belső arányai természetesen a helyi körülményektől függtek. Tokajban a borkimérésből származó jövedelem mellett már a 16. század végén a révből származó bevételek voltak a legjelentősebbek s 1573-ban az évi 800 forintot is elérték.[19] Ez a város fekvésével, legfontosabb tiszai átkelőhely voltával magyarázható. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a Szamos mellett fekvő Matolcson a rév évi hozadéka 40 forint (29,56%), a négy kerékkel működő vízimalomé 90 forint (68,02%), de Tokajjal ellenétben a bormérésből származó évi jövedelem 5 forint 30 dénár (2,42%).[20]

Miskolcon viszont az évi 4925 forint 80 dénár regále bevételből 4000 forint (81,2%) származott a földesúri korcsmák bérletéből, 275 forintot fizettek a mészárosok hat mészárszékért (5,58%), a hat országos vásár 360 forint bevételt jelentett (7,3%), de a heti piacok csak 30 forintot (0,6%) és a hat, állandóan piacon áruló görög kereskedő együttesen 10 forint 80 dénárt (0,2%). A diósgyőri uradalomban az összes regálék bevételéből 35,10% származott a borkimérés árendájából, 61,40% a malmok és 3,5% a mészárszékek bérletéből. A regéci uradalom 1496 forint évi regále jövedelmének 53,87%-a az educillatioból, 37,83%-a a macellatioból, 6,68%-a boltbérletekből és 1,62%-a malom bevételekből származott.[21]

Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy országos átlagban a legnagyobb regále jövedelem a korcsmáltatási jogból származott, annál is inkább, mert a száraz vámok mintájára elterjedtek a száraz korcsmák is, azaz a birtokos megváltási díjat követelt azért is, ha az adott településen nem tartott fenn borkimérést.[22] A földesúri educillatioból származó nagy haszon magyarázhatja, hogy a törvényes szabályozások ellenére a száraz korcsmák mellett más visszaélések is történtek. 1550-ben országgyűlési törvény mondotta ki, hogy a borkimérés jogán meg kell osztozni a jobbágyoknak és földesuraiknak. Ott, ahol szőlőhegyek nincsenek a jobbágyok Szent Mihály napjától (szeptember 29) Karácsonyig (december 25), azaz egy negyed évig mérhettek bort, míg uraik az év fennmaradó részében, azaz háromnegyed évig. Ott, ahol a településnek saját szőlőhegyei is voltak, a jobbágyi bormérés jóval hosszabb volt, mert Szent Mihálytól Szent György napjáig (április 24) tartott, azaz az uraságok csak öt hónapon át élhettek vele[23] A valóság azonban még évtizedekkel később egészen más volt mint a törvényi előírás. Hat évvel a törvény megszületése után a jeles borvidék központjának számító Tokajban, ahol szántóföldek nem is voltak s a

[19] ZmL Tokaj jegyzőkönyve, az 1573-évi úrbárium.

[20] MOL U. et C. Fasc.13. Nro. 38.

[21] U. o. U. et C. Fasc. 5. Nro. 5/g, Fasc. 5. Nro. 4/d Az előzményekre: *Gyulai Éva:* Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. Miskolc 1995. 117-121. *Járnay Edith-Bakács István:* i. m. 69.

[22] Ez volt a helyzet a 17. század elején a belényesi, a 18. század elején pedig a nagyváradi uradalomban. MOL U. et C. Fasc. 17. Nro.6, Fasc. 17. Nro.9. A lékai és borsmonostori uradalomban „száraz pénznek" nevezték azt az összeget, amit akkor fizettek, ha a földesúr által kirótt bormennyiséget nem tudták kiárulni. A szentmiklósi uradalomban a „száraz korchma pénzt" karácsony napján kellett egy összegben megfizetni. Maksay Ferenc szerk: Úrbáriumok XVI-XVII. század. Budapest 1959. 97, 524.

[23] 1550. évi törvény 36. cikkely.

lakosság szőlőművelésből élt, Szent Tamás naptól fogva (december 29) Szent Mihály napig, azaz nyolc hónapig az uraság számára árultak bort. A hegyaljai borvidék másik központjában Sárospatakon sem érvényesült a törvény, de a földesurak és a jobbágyok legalább havonta felváltva mérhették a bort, így a tokaji három hónappal szemben hat hónap jutott a település lakóinak.[24]

A törvényi szabályozással szemben (nem tekintve azokat a településeket, ahol betartották az előírásokat) a gyakorlatban a bormérésnek a reformkort megelőző időszakban öt vállfaja alakult ki. A legdurvább törvénysértést a már említett száraz korcsmák jelentették. A második esetben az uraságok megrövidítették a jobbágyi bormérés idejét és a bortermelő településeken sem Szent Györgyig, hanem rövidebb ideig mérhették a jobbágyok saját boraikat. A már említett Tokaj és Sárospatak mellett így volt ez a 16. század végén Komáromban, ahol csak két hónap volt a mezővárosi bormérés ideje.[25] Voltak olyan települések, ahol a jobbágyok egyáltalán nem mérhettek bort,[26] de olyanok is előfordultak, ahol a földesurak meghatározott bor mennyiség kimérésére kötelezték jobbágyaikat s egyébként nem éltek bormérési jogukkal.[27] Végül a jobbágyok számára legkedvezőbb eset is előfordult: a bormérést csak a falu, vagy mezőváros gyakorolta.[28]

A kisebb királyi haszonvételek közül a bormérés joga — amint láttuk — megoszlott földesurak és jobbágyok között. A halászat esetében országgyűlési törvény nem írta elő a megosztást, mégis a gyakorlatban csak úgy lehetett az uradalmaknak halászokat alkalmazni, ha a fogott halnak csak kisebbik részére tartottak igényt. A jobbágyi vadászatot és madarászatot országgyűlési törvények mindig keményen tilalmazták, mégis a falusi lakosság jelentős hányada mindkettőt gyakorolta. 1504-ben azzal magyarázták a tilalmat, hogy a jobbágyok egy része abbahagyta a szőlő- és földművelést és még a nagy ünnepeket is vadászattal töltötte. Ezért 3 forint bírságot rótt ki azokra, akik szarvasokra, őzekre, nyulakra, vadkanokra vadásztak, vagy fácánokat, „császármadarakat" gyűjtöttek. 1729-ben egy újabb törvény gyakorlatilag beismerte, hogy nem sikerült eltiltani a jobbágyságot a vadászattól, majd 1802-ben a tilalmat azzal újí-

---

[24] ZmL Tokaj jegyzőkönyve, az 1561. évi úrbárium. *Orosz István:* Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon 1711–1835 között (Emlékkönyv Imreh István nyocvanadik születésnapjára) Kolozsvár 1999. 390.

[25] MOL U. et C. Fasc. 4. Nro. 46

[26] Zala megyében a kapornaki apátság birtokain egész évben bormérési tilalom volt a jobbágyoknak a 16. század második felében. MOL U. et C. Fasc, 11. Nro. 30/a 30/c Ez volt a helyzet Szőgyén is. U.et C. Fasc. 4. Nro 32/a A székelyföldi Hídvégen a 18. század derekán még a törvény szerint mérhettek a jobbágyok bort, a 19. század elején azonban már tilalmazták, azzal az ürüggyel, hogy " kortsma jus és haszon egyenesen csak a földes urakat illeti", *Imreh István:* Majorsági gazdálkodás a székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Bukarest 1956. 154.

[27] Szikszón csak a négy vásárnapon kellett urasági bort mérni, Szepsiben hat hordó bort kellett kimérni az uraságnak, illetve annak ellenértékeként 100 forintot fizetni a mindenkori ártól függetlenül. MOL U. et C. Fasc. 15. Nro. 6.

[28] Debrőn 1712-ben az educillátiot a község gyakorolta. Nagybaráton a zavaros helyzetre tekintettel nem éltek az uraságok bormérési jogukkal. Az Eszterházyak derecskei uradalmában az u.n. kis hajdúvárosok megőrizték 1728-ban is bormérési szabadságukat. MOL. U. et C, Fasc. 5. Nro. 13, Fasc. 4. Nro. 32/c, Fasc. 6. Nro. 61/a

tották meg, hogy széleskörű vadászati törvényt alkottak s szabályozták a kizárólagos joggal rendelkező nemesség vadászatát is.[29]

A törvények azonban nem tudták feloldani azt az alapvető ellentmondást, hogy a törvény tiltotta a jobbágyok vadászatát, ugyanakkor a földesúri szolgáltatások között szerepeltek olyan vadak, amelyeket csak vadászattal szerezhettek meg a jobbágyok. A 16–18. század úrbáriumokban sűrűn ismétlődnek az ajándékok között a szarvasok, dámvadak, őzek, medvék(!), nyulak császármadarak, de előfordul karvaly is.[30] Bizonyára igaza van a kérdés kutatójának, hogy a vaddal adózó jobbágyok „engedélyezett és gyakorlatilag szabad vadászati joggal rendelkeztek."[31]A 18. század második felétől szigorodtak meg a paraszti vadászat körülményei. A 19. század elején a tatai és gesztesi uradalomban az is előfordult, hogy uradalmi alkalmazottak vadorzót lőttek le, s az úriszék a gyilkost felmentette.[32]

A vámokkal kapcsolatban a törvényalkotás legtöbbet a száraz vámokkal foglalkozik. Legalább két tucat törvény szól arról a 19. századot megelőző időben, hogy a száraz vámokat el kell törölni. Igaz a rendek időnként arra hivatkoznak, hogy az ismétlődő törvényes tiltásoknak azért nem lehet foganatja, mert a királyi kincstárnak is vannak (nyílván jövedelmező) száraz vámjai. Az urbáriumok nem hagynak kétséget a felől, hogy a földesúri bevételek között is fontos szerepet játszottak az útvámok, a folyami átkelőhelyeken szedett díjak. E díjakat igen gyakran a legrészletesebben sorolják fel, a megrakott szekér díjától az áthajtott állatokért fizetett vámig.[33] A szárazvámok egyik sajátos formája volt az u. n. ászokvám, amit azok fizettek Tokaj-hegyalján, akik nyereségre vásároltak hordós borokat és azokat a szállításkor az ászokról elmozdítottak.[34] A folyami átkelőhelyek bevételeiből is részesedtek a révészek. Tokajban a 16. század első felében a gyalogosoktól szedett egy-egy dénár a révészeket illette meg. Ugyancsak az övék volt a sátoros ünnepek (Karácsony, Húsvét, Pünkösd) egész bevétele, míg a szombati jövedelem kétharmad része a prédikátort, egyharmad a révészeket illette,[35] Beregszászon 1645-ben a hídvám fele a földesúré, másik fele a diákoké volt.[36] A pálinkafőzést is a regáliák közé számították, de a főző üstök a jobbágyok birtokában voltak s csak évi illetéket fizettek az uraságoknak.[37]

---

[29] 1504. 18. tc., 1729. 22. tc., 1802 24. tc.

[30] MOL U. et C. Fasc, 17. Nro. 6., Fasc. 18. Nro.25, Fasc. 11. Nro. 40/a., Fasc.10. Nro. 88/a., Fasc.11. Nro. 51/b., Fasc. 16. Nro. 4.

[31] *N. Kiss István:* A paraszti vadászat Magyarországon (XVI-XVIII. század) Agrártörténeti Szemle 1974. 1-4. 70.

[32] *Szabad György:* i. m. 198. *Takács Lajos:* A jobbágyok vadászata a feudális kor végén. Agrártörténeti Szemle 1986. 3–4. 419–420.

[33] A lékai urasági vámnál 1608-ban pl minden megrakott szekértől 1 krajcárt, minden pár ökörtől 4 dénárt, minden vásárra vitt lótól 4 dénárt kellett fizetni. Maksay Ferenc: i. m. (Úrbáriumok) 106.

[34] *Orosz István:* Extraneus birtoklás és borértékesítés Sárospatakon a XVIII-XIX. században. (Tamás Edit szerk: A 800 éves város, Patak.) Sárospatak 2004. 73.

[35] ZmL Tokaj jegyzőkönyve Az réhről és annak jeövedelmereol.

[36] Makkai László szerk: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648) Budapest 1954. 339.

[37] Murányallyán 1672-ben 35 pálinkafőző üst után évente 1 forint 50 dénárt, a 12 sörfőző üst után 1 forint 80 dénárt fizettek. Zavadkán a „pályinkás fazekak" után 1 forint volt a földesúri illeték. Maksay Ferenc: i.m. (Úrbáriumok) 331, 588.

E nagyon vázlatos felsorolásból is kiviláglik, hogy a regálék sokfélesége együtt járt a helyi variációk szinte áttekinthetetlen sokaságával. Mária Terézia úrbérrendezése, mint a jobbágyi haszonvételek és szolgáltatások esetében, igyekezett a királyi kisebb haszonvételekben is egységet teremteni, pontosan rögzíteni, mi illeti meg a jobbágyokat és mi a földesurakat.

Ha megvizsgáljuk az úrbéri pátens rendelkezéseit, kitűnik, hogy a királynő a korábbi törvények döntéseit nem változtatta meg, legfeljebb a visszaélések kiküszöbölésére törekedett. Megerősítette az 1550. évi törvényt a jobbágyok borméréséről. Ennek kezdete minden esetben Szent Mihály napja volt, s az úrbéres tabellába a helyiek véleménye alapján kellett beírni, hogy Karácsonyig, vagy Szent György napjáig tartott. Nem volt szabad a korcsmálási időt áthágni a bor elkobzása és háromnapi robot büntetése mellett. Korábban a paraszti bormérés idején a földesúri korcsmák sem működhettek, az úrbárium azonban úgy rendelkezett, ha a földesúrnak olyan vendégfogadója van a településen, amelyben meg is szállhatnak az utazók, akkor abban a jobbágyi korcsmálás idején is lehetett szeszes italokat árusítani. A borkimérés mellett az urasági educillatio továbbra is magában foglalta az „égett borok" és a sör árulásának jogát., Az a földesúr, aki nem korcsmán méreti ki borát, hanem valamelyik jobbágyával, az ilyen boráruló jobbágyot fel kellett menteni az adott időre a robotolástól s minden akó bortól is járt neki négy dénár. Pálinkát továbbra is szabad volt a jobbágyoknak főzni, de minden „égető fazéktól" két forintot kell fizetni földesuruknak. Megerősítette azt is, hogy a vadászat, madarászás és a halászat „mindennémű halászó vizekben" egyedül az uraságot illeti, s ezért a parasztoknak fegyvert, vagy vadászó ebeket tartani nem szabad, ugyancsak három napos robot kirovása mellett. Ugyanakkor a kártékony vadállatok kiirtására a robot mellett is kötelezhetők a jobbágyok évente 3 napra úgy, hogy fegyvert és lőszert uruktól kapnak, s ezt a kötelezettséget nem is lehetett pénzzel, vagy más formában megváltani.

Fenntartandónak ítélte a pátens a mészárszék-tartást és a szabályosan felállított vámok utáni urasági jövedelmeket, valamint a vásárok jövedelmeit is, hacsak ez utóbbiakat királyi adomány révén a települések meg nem szerezték, mert ezek „királyi adományok szerént" illetik meg a birtokosokat. A vámokat a jobbágyok is kötelesek megfizetni, vagy az útcsinálás robotjával megváltani. Ha azonban saját, vagy az uraság munkáját végezni megy, vagy malomba viszi őrleményét, nem kell vámot fizetnie.[38]

Tiltotta az úrbéri pátens azokat a visszaéléseket, amelyek a királyi kisebb haszonvételek érvényesítése kapcsán a korábbi évszázadokban előfordultak. Nem érvényesíthették az uraságok a Nyugat-Európában általános malomkényszert, törvényellenesnek minősítette a száraz korcsmák tartását (sajátos módon a száraz vámokét nem). Nem volt szabad a falvak által kibérelt mészárszékeken arra kényszeríteni a jobbágyokat, hogy földesuraik kiselejtezett állatait kimérjék, s azt sem, hogy a húst darab vagy font számra a lakosok kötelezően megvásárolják. Ugyanígy romlott bort vagy pálinkát sem volt szabad a korcsmákon kényszerrel kimérni.[39]

[38] Sinkovics István: i.m. 987–990.

[39] U. o. 993–994.

A Mária Terézia-féle úrbárium intézkedései nemcsak azért voltak fontosak, mert a következő évtizedekben ennek alapján élhettek a földesurak a curiale beneficiumokkal, hanem azért is, mert az 1832–26. évi országgyűlésen, amikor évekig vitatták a követek e haszonvételeket is, a királyi előterjesztés alapját az úrbéri pátens rendelkezései alkották.

Nincs mód annak vizsgálatára, hogy a mindennapi életben miként valósultak meg az úrbéri pátens előírásai és tiltásai. Néhány jel azonban arra utal, hogy a pátens minden intézkedése a regáliákkal kapcsolatban ugyanúgy nem ment át a gyakorlatba, mint a korábbi törvények. Tokajban az 1772. évi úrbérrendezés után is csak Szent Mihálytól új esztendeig mérhették borukat a jobbágyok, mint korábban, annak ellenére, hogy egy 1745. évi szerződésben földesuruk a kamara is elismerte, hogy a törvény szerint Szent György napjáig mérhetnék a bort. Ugyanígy az is bekerült ekkor készített szerződésükbe, hogy a hídon nem kellene vámot fizetniük, még sincs nyoma, hogy a vámkötelezettség elmaradt volna.[40] Néhány észak-zempléni faluban viszont, ahol a jobbágyok rendszeresen főztek pálinkát, az üstök után vagy kevesebbet fizettek a pátensben szereplő 2 forintnál, vagy egyáltalán nem fizettek.[41]

A királyi haszonvételeket az úrbéri pátens, mint urasági jogokat monopólium jellegük ellenére megerősítette. A reformkori politikai irodalom első írásai nem közvetlenül az úri haszonvételek, hanem a monopóliumok, köztük elsősorban a céhek és limitációk ellen indítottak támadást. Wesselényi szerint a monopólium, mint „kirekesztő jus" mindig veszedelmes, mert jól elrendelt társaságban (társadalomban) ilyennek nem szabad lenni. Gúnyosan idézi az 1553. évi törvényt, amely arról szól, hogy mi történik, ha a földesúr rossz bor kimérésére kötelezi jobbágyát, s a törvény szerint joga van elköltözni. „Valóban dicső igazság! ha erőltetik, hogy rossz bort mérjen, nem az a menedéke, hogy törvény ótalma ezen nyomorgatástól mentse, hanem hogy atyai lakjából elbújdoshatik."[42] Széchenyi szerint „majd minden monopólium egy pár évre hasznos... de hosszabb időre minden hathatós köz előmenetelnek legmagasabb s tetemesb gátja."[43] Ilyen monopóliumot jelentenek a céhek és a limitációk. Dessewffy József a Taglalatban a limitációkat összekapcsolta a regále beneficiumokkal. Úgy vélte, hogy a regáléket úgy kell tekinteni, mint tőkét s annak jövedelmeit, mint kamatot. „Nem lehet tehát kárpótlás szükiben felforgatás nélkül eltörülni a királyi haszonvételeket, és azoknak kirekesztőlegi jussát."[44] Érvelése az 1832–36. évi országgyűlésen gyakran visszatért a konzervatív követek nézeteiben.

1832–36-ban a követek véleményében is megjelent a monopóliumok és úri haszonvételek összekapcsolása. Balogh János Bars megye követe nem minden célzatosság nélkül állapította meg, hogy sokan hajlandónak mutatkoznak a mo-

[40] *Takács Péter-Udvari István:* Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. III. k. Nyíregyháza 1998. 279, 281, 297–98.

[41] Kiscsében csak 1 forintot kellett fizetni az üstök után, Kisráskán, Krasznócon, Krivostyánban viszont egyáltalán nem. U. o. I. k. 41–45.

[42] *Wesselényi Miklós:* Balítéletekről. Bukarest 1833. 216, 220.

[43] Ifj. Iványi-Grünwald Béla szerk: Gr. Széchenyi István Hitel a Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Budapest 1930. 342.

[44] U. o. 556.

nopóliumok eltörlésére, ha azok nincsenek „önhasznunkkal" összekötve, de nem hajlandók azoknak a monopóliumoknak megszüntetésére, amelyből hasznuk származik, pl. a regálékból, s arra hivatkoznak, hogy az a „proprietasba vág."[45] Say István Székesfehérvár követe úgy vélte, a monopóliumok eszközök a nép végső szegénységbe taszítására, amely által az „minden nemesebb hazafiúi érzésre, lelkesedésre örökre alkalmatlanná tétetik."[46]

Az országgyűlési tárgyalások a jobbágykérdés tekintetében a megelőző úrbéri munkálatok alapján folytak. Ezekben a földesúrnak fenntartott jogok között a halászat, vadászat, madarászat, boltnyitás, vásár-, vám-, rév-, és piacjog szerepel, illetve az a lehetőség, hogy a malmokat az uraságok igaz becsűvel visszaválthatják.[47] A tárgyalás során azonban természetesen vita alakult ki a bor- és pálinkamérés jogáról, amelynek nem voltak kizárólagos használatában a földesurak, továbbá az úrbéri pátens alapján a mészárszéktartás jogáról és az úrbéri vadászatról is.

Az úrbériség alapvető kérdéseivel: az örökváltsággal, a telektulajdon biztosításával, a jobbágyi incapacitás eltörlésével együtt az is felvetődött már a tárgyalások kezdetén, hogy a „curiale regale beneficiumok" lehetnek-e örökös szerződések tárgyai, ugyanúgy, mint az úrbéres telkek után fizetett szolgáltatások? A vitában többen a mellett érveltek, hogy ez olyan jogi kérdés, amelyet nem az úrbéri ügyek között kell megvitatni. A temesi követ Császár Sándor viszont arra hivatkozott, hogy a jobbágy birtokbírhatási joga, a jus proprietatis nincs kapcsolatban a regáliákkal, hiszen a korcsmának, mészárszéknek, vásári jognak használatát sok helyen eddig is bírta a jobbágy „ámbár nemesi jószágot nem bírhatott". Dókus László a zempléni képviselő szerint a kérdés úgy van feltéve: a jobbágyi adózások mellett lehet-e „örökös kötéseket tenni" a regálékra is? A követek többsége azonban nem vonta kétségbe, hogy a kisebb királyi haszonvételek a földesurak jogos tulajdonai, az előterjesztésnek megfelelően azok az úrbéres megváltás tárgyai nem lehetnek.[48] Így a többség azt sem szavazta meg, hogy a kérdést meg lehessen tárgyalni a „juridicum" (a jogi kérdések) keretében.

Az 1832–36. évi országgyűlésen komolyabb vita a kisebb királyi haszonvételek tárgyalása során csak a bormérés, a pálinkafőzés, a boltnyitás, kisebb mértékben az úrbáriális vadászat és a húsmérés ügyében alakult ki. Zemplén, Sáros és más megyék képviselői felvetették, hogy a jobbágyi bormérést teljes egészében meg kellene szüntetni, s helyette az úrbéreseket mással kellene kárpótolni. Ez az elképzelés nem talált pártfogókra.

Általában nem vitatták a bormérésben kialakult rendet, azt, ami az úrbéri pátensben szerepelt, hogy az év egy részében a földesurak, a másikban pedig a jobbágyok mérhetnek bort. Felvetődött viszont az a kérdés, hogy azok az alföldi

---

[45] Kossuth Lajos Összes Munkái (KLÖM) Országgyűlési Tudósítások (OGYT) S.a.r. Barta István. I.k Budapest 1948. 309.

[46] U. o. IV. k. 110.

[47] Continuatio protocolli consessuum sub-deputationis regnicolaris in re urbariali exmissae, cum proiecto legum urbarialium pro regno Hungariae et partibus adnexis. Pest é.n. 25.

[48] OGYT. I.k. 344, 349 Az 5.tc. 2§-a szerint „a Curialis regalis jussokat a jobbágyok örökös czimmel nem is birhatják, s ezek az úrbéri örökös kötések tárgyai sem lehetnek" U. o. V. k. 211.

(Csongrád, Békés megyei) falvak, amelyekben telepítvényes, szerződéses parasztok, dohánykertészek éltek, rendelkeznek-e az időszakos bormérés jogával? Hamar tisztázódott, hogy e jog csak az úrbéres községeket illeti meg, így az allodiális földeken élők nem élhetnek vele. A Országgyűlési Tudósítások szerint „hosszú vetélkedés volt a bormérés módja felett". Felmerült az az elképzelés, hogy a jobbágyi közösség csak úgy élhessen jogával, hogy kibérelteti csapszékét. Mások arányosságot akartak teremteni a faluban lévő házak és a korcsmák száma között (200 ház után lehetett volna egy korcsmát tartani). Ismét mások az arányosságot az urasági és az úrbáriális korcsmák között szerették volna megteremteni azáltal, hogy minden faluban annyi paraszti borkimérés legyen, ahány földesúri. Volt olyan vélemény is, amelyik a korcsmák számát szabad egyezkedésre bízta volna jobbágyok és földesurak közt s olyan is, amely e szám meghatározásában a vármegyét tartotta illetékesnek. Végül is az vált többségi véleménnyé, amely a csapszékek számának meghatározását a szabad alkura bízta földesúr vagy jobbágy között, vagy, ha nem tudtak megegyezni, akkor úrbéri per döntött. Hosszan tovagyűrűző vita alakult ki arról a Horvátországban és Pozsega megyében kialakult gyakorlatról, amely minden jobbágynak házanként biztosította a bormérést a törvényes időszakban. Ezt a horvát képviselők azzal magyarázták, hogy a házak a falvakban túlságosan messze voltak egymástól, más formában nem lett volna értelme a jobbágyi bormérésnek. A Békés megyei képviselők arra, hivatkoztak, hogy náluk is ez a szokás van érvényben, s ennek meghagyását kérték. A felvidékiek viszont arra hivatkoztak, hogy szétszórt falvak náluk is vannak, ezért ők e rendszer bevezetését javasolták.

Nem érvényesült az a megszorítás, hogy a jobbágyok csak saját termésű boraikat mérhették ki (miután azok a községek is élhettek a korcsmáltatással, amelyeknek szőlőhegyeik nem voltak, nem is érvényesülhetett), így szabad volt bárhol termett bort árulni. A tervezetnek azt a részét, amely csak a betegeknek és lakodalmasoknak engedte volna meg, hogy a földesúri bormérés idején bort hozzanak be a faluba, a követek vitatták azzal az indoklással, hogy nem akarják „a kényszerített vevés monopóliumát felállítani". Szabó Péter Győr megyei képviselő szerint abból a jogból, hogy csak az úrnak szabad bort mérni, még nem következik, hogy a jobbágynak is kötelező az úr csapszékén vásárolni, mert akkor „keresménye is az úr monopóliuma alá lenne vetve." Hasonló véleményt fogalmazott meg Kölcsey Ferenc is. Ennek ellenére a vitatott szöveg megmaradt a tervezetben. Végül vita tárgya volt az is, hogy ki lehet-e becsültetni a jobbágyot abban az esetben, ha telkén az uraság, akinek nincs korcsma-helye, ilyet akar kialakítani. A követek többsége azonban elégségesnek tartotta ha a Tripartium I. Rész 40. Címében foglaltaknál több kibecsültetési lehetőség nem marad benn a törvényben.[49]

A királyi resolutió két ponton kívánta módosítani a tervezetet. Vásár idején arra is lehetőséget akart teremteni, hogy ne csak a faluban, de azon kívül is mérhessenek bort, ha a vásárt a jobbágyi bormérés időszakában tartják. Szlavóniában az úrbárium szerint minden faluban Szent Mihálytól Szent György napjáig mérhettek a jobbágyok bort, ezt a rendet a király fenn kívánta tartani.[50]

[49] U. o. I. k. 219. II. k. 19–22

[50] U. o. III. k. 519.

A bormérésnél behatóbb és szélesebb körű vita bontakozott ki a jobbágyok pálinkafőzése körül. Az előterjesztés az égetett italok készítését és árusítását földesúri jognak tartja, de a jobbágyoknak is megengedi, hogy törkölyből, gyümölcsből, borból, borseprőből pálinkát főzhessenek saját szükségükre vagy akónkénti árusításra, kimérniük azonban a pálinkát nem szabad, s minden üsttől 2 forintot kell fizetniük évente az uraságnak.[51]

Balogh János, Kölcsey Ferenc javasolták, hogy a pálinkafőzés engedtessék meg gabonából is, mert a felvidéken a pálinka moslék az állattartás alapja, s némi haszon a főzetből is származik, aminek árából az alföldön gabonát vehetnek a felvidék lakói. Kölcsey elvi alapon tiltakozott a megszorítás ellen. A földesúr nem gyakorolhat monopóliumot a mesterség űzésében , ezért nem lehet megtiltani, hogy a jobbágy „gabonáját manufacturalis úton át ne változtassa". Ha az állam az éhínség miatt megtiltja a pálinka főzését gabonából, akkor nemcsak a jobbágynak, de az uraságnak is tilos. Somssich Miklós somogyi követ szerint nem a pálinkafőzés következménye az éhínség és azt nem monopóliumok által kell elhárítani. Palóczy László a krumpliból való égetést is megengedné, mert azt is a „gyümölcsök" közé számítja. Az ellenzők nemcsak ez utóbbit vitatták, de azt is, hogy szabad legyen a gabonát pálinkafőzésre használni, amikor sok helyen élelemre sem elegendő.[52]

A pálinka ügyében többszöri üzenetváltásra került sor a főrendekkel, mert sem a krumpliból, sem a gabonából történő pálinkafőzésbe nem egyeztek bele. Indokaik között fő helyen szerepelt, ha ezek az élelmiszerek is a pálinkafőzés alapanyagai lesznek, az a földművelés hátramaradását fogja eredményezni. Az ismétlődő alsó táblai vita során Deák Ferenc leszögezte: „ a gabona, melyet vett vagy termesztett, tulajdona a jobbágynak. Azt mondani tehát, hogy, mintha a földesúr tulajdonának szentsége megkívánná, hogy a jobbágy a maga tulajdonával ne élhessen, vitiosus circulus (hibás okoskodás)."[53]

A törvénytervezetre adott királyi válasz némileg meglepő volt, mert az uralkodó ott, ahol eddig is főztek pálinkát gabonából, ezután is megengedhetőnek tartotta. A rendek ismét mindenütt lehetővé akarták tenni, hogy a jobbágyok gabonából is főzzenek pálinkát, mert aligha lehetett volna kinyomozni, hogy ez a szokás hol volt érvényben. Többen azt javasolták, hogy a gabonát a burgonyából főzött pálinka esetében erjesztőként lehessen használni. Végül ebben az esetben is a királyi resolutió elvei érvényesültek[54].

Ha lehet még nagyobb vita folyt a boltnyitás (jus fornicis) kérdésében. Az alsótábla követei közül többen már aztis vitatták, hogy a boltnyitás egyáltalán földesúri jog. Vághy (Wágner) Ferenc Sopron város követe nem vonta kétségbe, hogy vannak olyan uradalmak, amelyek gyakorolják e jogot, de eredetére „a törvényben oly kevésé talál nyomára, mint az urbáriomban". Szentpályi László Ugocsa megyéből a boltnyitás jogát nem az uradalom, hanem az emberiség jo-

[51] Felséges I. Ferenc ausztriai császár Magyar és Csehország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1832 karácsony havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének írásai. Pozsony 1832/33. I. k. 275.

[52] OGYT. II. k. 23–27.

[53] U. o. II. k. 225–227. III. k. 639.

[54] U. o. III. k. 519, 633

gai közé számította. Azok, akik védelmezték a boltnyitás jogának urasági haszonvétel voltát, nem tudtak másra hivatkozni, mint szokásjogi eredetére. Kölcsey Ferenc erre válaszolva állapította meg, hogy a szokásjogok az írásbeliség előtti korból származtak, s ha a korcsmáról, mészárszékről, sőt a halászatról és madarászatról is van törvény, miért felejtették el a törvényalkotók a bolti just megemlíteni, „pedig a bolt csakugyan nagyobb dolog, mint a rigó fogás". Nem lehet azt mondani, hogy ami a törvényben nincs, de szokásban van, az a földesúré. Elhangzott ugyanakkor az is, hogy a bánáti urbáriumban szerepel ugyan a jus fornicis, de nem úgy, hogy ebben valakit gátolhatna a földesúr, hanem olyan formán, hogy taxát vethet ki a kereskedőkre.[55]

Az éveken át elhúzódó vitában Borcsiczky István trencséni követ fogalmazott talán a legélesebben. „Ha a jövendőben földes úri jus lesz a boltnyitás, az bizonyára csak a jelen országgyűlésnek végzésében veszi eredetét, s csak olyan jus lesz a minőnek itt körülíratik, és ha bár tulajdona lenne is a földesúrnak, még sem állna, hogy azt korlátok közé szorítani nem lehet. A pálinkafőzés, bormérés szintén úri tulajdon mégis megkorlátoltatott."[56]

Két alkalommal is, 1833. április 12-én és 1835. január 8-án tiltakozott a boltnyitás jogának törvénybe iktatása ellen Say István székesfehérvári képviselő. „Ha a jus fornicist törvénnyé tesszük az industriát rabbilincsre verjük... a jus fornicis nem egyéb, mint az indirecta adó azon új neme melyet némely földesurak a többi nemesekre, a parasztokra és a polgárokra vetnek, minden határ és törvényes korlát nélkül..." Ha a kereskedés jogát a földesúr regále gyanánt bérbe adhatja a bérlő teljes joggal megkívánhatja, ahogyan eddig idegen téglát, követ, sört nem volt szabad behozni a faluba, ezentúl idegen posztót, idegen gyertyát, idegen bőrt sem szabad. Ez pedig a legkártékonyabb monopólium.[57] A főrendi üzenetek egyértelműen úri haszonvételnek tekintették a boltnyitás jogát, csak a királyi válasz enyhítette a helyzetet azáltal, hogy megengedhetőnek tartotta a boltnyitást, de csak úgy, hogy a bánáti úrbárium mintájára jobbágy taxát fizet földesurának. A három napos úrbéri vadászatot, amely arra kötelezte a jobbágyot, hogy a roboton felül az uraság fegyverével és lőszerével vadásszon, a főrendek fenn akarták tartani, az alsó táblán azonban úgy vélték, nem fér össze az emberséggel, hogy „az úrnak mulatságára ember hajtson vadat".[58] A húsmérés regále jellegét senki sem vitatta, s azt sem, ha a földesúr nem vágatna elegendő marhát, joguk van a jobbágyoknak bejelentés után maguknak húst mérni, nézetkülönbségek atekintetben voltak, hogy a balesetet szenvedett marhát milyen körülmények között mérethetik ki a falvak lakói. Felvetődött az a nézet, ha a községben nincs állandó mészárszék, meg kell engedni a húst máshonnan behozni. Többen voltak azonban, akik a teljesen szabad húsmérés mellett foglaltak állást. Bernáth Zsigmond a szabad húsmérést a limitációk (a hús árának hatósági megállapítása) eltörlésével is össze kívánta

[55] U. o. II. k. 71–76.
[56] U. o. III. k. 659.
[57] U. o. I. k. 306–308., IV. k. 109.
[58] U. o. I. k. 332., II. k. 134. V.ö. Carolus Pauly: i. m. 360.

kapcsolni. Ezek az elképzelések azonban nem találkoztak a többség egyetértésével.[59]

Az 1832–36. évi törvények az évszázados gyakorlathoz és az úrbéri pátensben lefektetettekhez képest kevés változást hoztak. A VI. tc. az Úrbáriumnál részletesebben szabályozza a bormérés körülményeit. Fenntartja azt a helyzetet, hogy minden olyan jobbágyközség, amelynek bírája és esküdtjei vannak, egy, vagy több házban bort mérethet Szent Mihálytól Karácsonyig, ha nincs saját szőlőhegye, ha pedig van, akkor Szent Györgyig, akár élt korábban a bormérés jogával, akár nem. A korcsmák száma tekintetében a jobbágyoknak az uraságga kell megegyezniük. A jobbágyi bormérés a település határán kívül, a gyepen csak azoknak engedtetik meg, akik ezzel országos vásárok alkalmával eddig is éltek. Tisztázza a törvény a szőlőhegy (promontórium) fogalmát, mert csak a szőlőheggyel bíró települések mérhetnek Szent Györgyig bort. Az u. n. kerti szőlők, amelyeket nem urasági engedéllyel ültettek be, s amelyek után nem fizettek kilencedet vagy hegyvámot, nem számítottak promontóriumnak. A jobbágyi bormérés időszakában idegen bort is lehetett kimérni. Ha azonban a törvényes határidőt áthágták, a csap alatt lévő borokat elkobozták. A szőlőkben dolgozóknak a jobbágyi bormérés idején kívül is lehetett bort eladni, de a szórt községek lakóinak nem. A jobbágyi bormérés nem változtatja meg az uraságok jogait, sem a korcsma, sem vendégfogadó építésben és borkimérésben. A korábbi törvényekből egyedül a „házsor szerinti bormérést" tiltja a most megalkotott jogszabály. Megengedi viszont, hogy a földesurak, ha nincs alkalmas telkük korcsma építésre, a közel lévő gyepen, vagy csere (tehát nem kibecsültetés) útján ilyet szerezhessenek. „Abroncsos" bort a jobbágyok szabadon behozhatnak településükre, kisebb mértékben azonban csak lakodalom, vagy betegség esetén.

Pálinkát is szabad a jobbágyoknak saját fogyasztásra és akónkénti kereskedésre főzni törkölyből, borseprőből, borból, gyümölcsből és a gabona kivételével „minden földi termeszvényből". Gabonából is lehet ott, ahol eddig is szokásban volt. A pálinkafőző üstöktől azonban évi 2 forint taxát kell fizetni uruknak.

A földesurakat továbbra is megilleti a húskimérés privilégiuma, kivéve azt az esetet, ha valamilyen baleset eredményeként egészséges marhájukat le kell vágatni. Ezt a földesúrnak tett bejelentés után a jobbágyok kimérethetik. A boltnyitás után haszonbér jár az uraságoknak, de a jobbágy vagy zsellér, telkén szabadon nyithat boltot. Az elsőrendű bolt után a földesurat 20, a másodrendű után 15, a harmadrendű után 10 forint taxa illeti meg. A jobbágyok továbbra sem élhetnek a vadászat, halászat, madarászat, vásár, piac, vám és rév jogokkal, kivéve, ha az utóbbiak királyi adomány révén kerültek kezükre. Temes,Torontál és Krassó megyében a nádlásra átengedett tavakban a szabad halászást is engedélyezte a törvény, a malmok esetében pedig továbbra is fenntartotta a földesúri visszaváltást.[60]

---

[59] OGYT. II. k. 68-69. 236. „si Dominium obligationi suae Colonos et alios in territorio loci, vel dominii habitantes, illucque advenientes (publicum generatim uti dici amat) carnibus necessariis providendi satisfaciat, secus enim emacellatio carnium subditis libera est". Carolus Pfaler: i. m. 147.

[60] Az 1836-évi törvény VI. tc.

Az 1836.évi törvények a kisebb királyi haszonvételek kérdésében az évszázados hagyományt folytatják, s nem teszik kétségessé, hogy ezek a földesurak „igaz hasznai". Abban a formálódó új szemléletben, amely a telki haszonvételeket a jobbágy, a szolgáltatásokat a földesúr jogos tulajdonának tekinti, a tulajdon szentségének elve alapján nehéz lett volna elvitatni e regáliákat, s felvetni eltörlésük jogosságát. A törvények vitája során azonban megjelennek olyan nézetek is, amelyek a kisebb királyi haszonvételeket, mint monopóliumokat jogtalannak és eltörlendőnek vélik. Szentpályi ezt a minden embert megillető jogok alapján tartja szükségesnek, Borcsiczky legalább megszorítani óhajtja. Deák azon elvből kindulva, hogy a tulajdonával mindenki szabadon rendelkezik, vitatja az úri haszonvételek azon elemeit, amelyek a jobbágy szabad rendelkezését gátolják. Kölcsey, Balogh, Somssich, Szabó, Say általában a regáliák monopólium jellegét nem tartják elfogadhatónak egy polgári társadalom feltételei között.

Az országgyűlésen — mint ismeretes — komoly vita tárgya volt az úrbéri szolgáltatások örökös megváltása, és a javaslat csak a bécsi udvar mesterkedései eredményeként bukott el. A regáliák megváltásának lehetősége azonban fel sem merül. Akik feudális maradványnak tartják a kisebb királyi haszonvételeket, többnyire eltörlésükben és nem megváltásukban gondolkodnak. Akik viszont az úri tulajdon részének tartják, azok ugyanúgy, mint az allodiális földbirtokot, mereven elválasztják az úrbériségtől s úgy vélik, hogy a regáliák örökjoggal nem lehetnek a jobbágyok kezén és „örökös kötések" tárgyai sem lehetnek.

A gyakorlat azonban távolról sem volt olyan merev, mint az elmélet. Annak a tilalma, hogy a kisebb királyi haszonvételek nem lehetnek megválthatók, sem az 1840 előtti, sem az azt követő örökváltságok esetében nem érvényesült. Békéscsaba, Siklós, Szarvas, Szentes, Nyíregyháza, Sárospatak nemcsak a jobbágyi szolgáltatásokat, de a regáliákat, sőt egyes esetekben az allodiumokat is megváltották. Békéscsabán a 802 ezer ezüst forint megváltási összegből 357,5 ezer forint esett a kisebb királyi haszonvételekre. Siklóson 161 ezer forintból 71 ezer, Szarvason 646 ezer forintból 323 ezer, Szentesen 1357 ezer forintból 482 ezer szolgálta ugyanezt a célt.[61] Sárospatakon egyenesen a földesúr Bretzenheim Ferdinánd kötelezte a várost a regáliák megvételére, mert nem hajlott arra, hogy „ a lakosok úri adózásainak, ház taksa, föld- és bordézsma örökös megváltása felett alkudozzanak egyedül, hanem az örökváltságot, minden a város kebelében és határában volt javainak s úri haszonvételeinek örök eladásával és megcserélésével kötötte összve."[62]

A regáliák ügyében csak kisebb módosítások következtek be az 1840. évi törvényekben. A pálinkafőzésről szóló paragrafus kiegészült azzal, hogy jobbágyokra érvényes engedelmet a zsellérekre is érteni kell, s ha nem fizetik meg a földesúri illetéket, vagy kimérik az általuk főzött pálinkát, ugyanolyan büntetésben részesülnek, mint az engedély nélküli bormérők. A boltokról szóló rész azzal bővült, hogy azokban a boltokban, amelyek megfizették a földesúri taxát, sót is lehet árulni, ha ennek eddig is gyakorlatában voltak. A malmoknak meg

[61] *Orosz István:* Széchenyi és kortársai. Debrecen 2000. 16l. *Cservenyák László:* Nyíregyháza örökválsága Nyiregyháza 1969. 55.

[62] MOL Archivum Regnicolare, Lad. XX. 22. Fasc. LA. Nro. 183/b.

kellett felelniük a vizekről és csatornákról alkotott törvénynek. Egy kiegészítés elvben rést ütött a földesúri halászati jogon, mert a megépítendő Duna-Tisza csatornában a halászat is egyedül a csatornaépítő társaságot illette volna meg (a csatorna viszont azóta sem épült meg).[63]

Az 1848. évi jobbágy felszabadító törvények, amikor szabad polgári tulajdonossá változtatták a volt úrbéres jobbágyokat, a kisebb királyi haszonvételekről nem rendelkeztek. Lehet ezt azzal magyarázni, hogy a felszabadításnak nem volt feltétlenül szükséges kelléke a regáliák eltörlése, az azonban bizonyos, hogy az 1840-es években a reformellenzék által hangoztatott szabad föld teljesen nem valósult meg, hiszen a földbirtokosok egyenjogúságát a fennmaradó úri haszonvételek gátolták. Azok a volt jobbágyok, akik már 1848 április 24-én „az eddig békésen bírt regálék, királyi haszonvételek használatát... akadályoztatják, házaiknál cégért ütnek ki, bort, pálinkát árulnak, és húst vágnak,"[64] bizonyára nem tudatosan, de a földbirtokosok azonos jogai mellett foglaltak állást. Magyarázat lehet az is, hogy a törvény előkészítő tárgyalások elmaradása miatt ilyen jogszabályt 1848 márciusában nem is lehetett alkotni. Igaz, az egyházi tized eltörlése sem volt előkészítve, mégis egy váratlan felajánlás révén egyszeri aktussal megszüntethető volt. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a regálékat ugyanúgy, mint az egyházi tizedet kárpótlás nélkül meg lehetett volna szüntetni. Igen jellemző módon azok a nemesek, akik bérelték, vagy adományként kapták a tizedet, körömszakadtáig ragaszkodtak a tized utáni kárpótláshoz, az államhatalomtól erre ígéretet is kaptak.[65] Ha kárpótlás nélkül szűnnek meg a regálé jogok, ez még érezhetőbbé tette volna a földes uraságok veszteségét a felszabadulás révén, s ez a reformellenzék számára oly fontos érdekegyesítés társadalmi bázisát rombolta volna szét. Annak kimondása pedig, hogy a haszonvételek után is állami kárpótlás illeti meg a veszteseket, a kárpótlás alapjául szolgáló fiskális jövedelmeket terhelte volna meg túlzott mértékben. Végül az sem zárható ki, hogy a sietség volt az oka a törvényi rendezés elmaradásának, s ezt a kérdést az új, népképviseleti országgyűlésnek kellett megoldania.

Kétségtelen, hogy a követek az utolsó rendi országgyűlésen a jobbágyfelszabadító törvény megalkotásakor tudatában voltak annak, hogy később a regálékról is dönteni kell, hiszen a konzervatív követek azért kívánták március 19. után pontosabbá tenni Szentkirályi Móric törvényszövegét a jobbágyfelszabadításról, Kossuth Lajosét pedig a közteherviselésről „nehogy a jobbágyok a kisebb királyi haszonvételek megszűnését is kiolvassák belőle."[66]

A sietség vádja az áprilisi törvényekkel kapcsolatban több összefüggésben is felmerült. Az egyik az volt, hogy a törvény a volt úrbéres földek paraszti tulajdonba kerülését nem mondotta ki, a másik, hogy nem intézkedett a szőlődézsma, a maradvány- és irtásföldek, a puszta telkek, a nem úrbéres jobbágyré-

[63] Az 1840-évi törvény VII, X. tc.

[64] *Ember Győző:* Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Budapest 1951. 221.

[65] *Orosz István:* i. m. 79.

[66] *Varga János:* A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Budapest 1971. 147.

tegek, szerződéses és majorsági jobbágyok ügyében, nem engedte újratárgyalni a legelőelkülönözési törvényt, és végül nem alkotott törvényt a regáliák eltörléséről, vagy megváltásáról. Ezek közül első kivételével mindegyik jogosan felvethető. Ezt az is tanúsítja, hogy a kormány szeptemberben javaslatot nyújtott be, amelyben minden kérdés szerepelt, kivéve a legelők ügyét. A tulajdonjogi változást pedig nem tartotta szükségesnek kinyilvánítani, mert abból indult ki, hogy erre nincs szükség, hiszen a földesurak jogos tulajdonai a jobbágy szolgáltatásai voltak, s ezeket az áprilisi törvények eltörölték.[67]

Aligha kétséges, abban, hogy Deák Ferenc igazságügy-miniszter 1848 szeptemberében javaslatot nyújtott be „az 1848-dik évi IX. t. cz. folytán szükséges intézkedésekről" és korábban egyéni képviselői indítványok is születtek a jobbágyfelszabadító törvények továbbfejlesztéséről, szerepet játszott, hogy a felszabadult jobbágyság hangot adott azon óhajának, hogy az áprilisi törvények által meg nem oldott kérdésekben is számukra kedvező döntés szülessék. A fentebb említett ügyek mellett ezek közé tartoztak a regáliák is. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a bor- és pálinkamérés szabadsága az ország legkülönbözőbb vidékein felvetődött a paraszti követelések között. A Hont megyei Szobon, még a jobbágyfelszabadító törvények szentesítése előtt, április 10-én, amikor a megyei küldöttség felolvasta a törvényjavaslatot, „többen oda magyarázták, hogy már ezentúl minden lakos a helységben bort mérhet". Veszprémben ugyancsak április első felében követelések fogalmazódtak meg az „általános húsvágási, bormérési és sóárulási szabadság mellett."[68] A szobiakkal szemben a vejtiek (Baranya megye) már tudták, hogy a törvényekből kimaradt a kisebb királyi haszonvételek eltörlése, de ezt nem akarják elfogadni. „Igazságtalannak látjuk, hogy — noha a volt földesurak teljes kártalanítása által a birtok szabad lett — mégis királyi jogokat (regálé) az gyakorolhasson, kinek a szabad birtokosok között birtoka sincsen. Ennélfogva a regálékat a községek határain belül magának a szabad birtokú községnek átadatni kérjük."[69] Ellentétes nézetek a felszabadult jobbágyok között is előfordultak. Míg a vejtiek a községnek akarták átadni az úri haszonvételeket, a siklósiak úgy nyilatkoztak, „kívánjuk, hogy az úgy nevezett úri jogok, korcsmáltatás, húsvágás, ser- és pálinkafőzés, téglaégetés, vadászat, halászat, madarászat, minden birtokos vagy lakosok által birtokuk határában szabadon gyakoroltassanak", azaz az új tulajdonosok földjéhez egyénenként kívánták hozzákapcsolni a regáliákat.[70]

A települések jelentős hányadában azonban nem kérésként fogalmazódott meg a kisebb királyi haszonvételek eltörlése, hanem egyszerűen nem vették tudomásul, hogy az áprilisi törvények e tekintetben nem intézkedtek és elkezdet élni ezzekkel a jogokkal. Április 24-én lejárt a paraszti bormérés időszaka, mégis Perkátán,(Fejér megye) Veszprémben, (Veszprém megye) Simonyiban, Lödösön, Szenttelken, Pálfán (Vas megye), Kanizsán, Esztregnyén, Keresztúron (Zala megye), Goberfalván, Dévényben, Hidegkúton (Pozsony megye) Péteriben, Abony-

[67] *Szabó István:* i. m. 321–53. *Orosz István:* i. m. (Széchenyi és kortársai) 188.

[68] *Ember Győző:* i. m. 36. 102.

[69] Danyi Gábor–Kovács Andrásné–Simor András szerk.: Táncsics Mihály népképviselő. Budapest é.n. 46.

[70] U. o. 53.

ban, Ókécskén (Pest megye), Mezőberényben, Magyargyulán (Békés megye), a partiumi Zilah környékén, vagy a korcsmákon, vagy házaiknál „cégért ütve" árulják a bort.[71] Bizonyára nem gyakran fordult elő az az eset, ami Magyargyulán, hogy amikor a földbirtokos Wenckheim Antal tiltakozott a Szent György nap utáni paraszti bormérés miatt, a mezőváros tanácsa úgy döntött, mivel nincs törvény a bormérés szabadságára, „az előbbi gyakorlatnál kelletvén maradni: annál fogva a város részéről való borméretés most félbeszakasztódnék, a cégérek behúzása ezennel elrendeltetik, oly módon, hogy a darabban s csapon lévő maradék borok kimérettessenek, miről a gróf tudósíttatni fog."[72]

A községek jelentős része tanácstalan volt a regáliák kérdésében. Ezt tükrözi a Békés megyeiek kérdése, amit a megyei közgyűlés választmányához intéztek, hogy a királyi kisebb haszonvételek „értvén alatta az ital-, szalonna-, sómérést, halászatot, vadászatot, madarászatot, piócázást, pálinkának gabonából égetését — kiterjesztetnek-e minden lakosra s különösen az izraelitákra is". A választmány válasza természetesen nem volt, mert ezek a jogok nem az úrbérből, hanem „kiváltságból veszik eredetöket."[73] Ugyanakkor még a megye nemesei is megengedhetőnek vélték a szalonnamérést, a só árulását kis mértékben, s a saját földeken, és a még el nem különözött legelőkön a földesúrral egyetértésben a cserép- és téglaégetést.

A szabad bormérés több esetben együtt járt a szabad pálinka- és húsmérés követelésével. Nagykanizsán a borral együtt szabadon kezdték a húst is mérni, Mezőberényben pálinkát mértek, Veszprémben a korcsma mellett a mészárszéket is elfoglalták. Zilahon a bormérés mellett gyakorolták a pálinka és húsmérést is.[74] A gyomaiak (Békés megye) — bizonyára arra válaszul, hogy a regáliák ügyében nem történt intézkedés — a főispánt szólították fel „méltóztassék kényszeríteni" az uradalmat, hogy a mészárszéket elégséges hússal lássa el.[75] Nyilván az volt az elképzelésük, ha ez nem történik meg, maguk vágathatnak marhát. Az 1836. évi törvény is megengedte a jobbágyok húsmérését abban az esetben, ha az urasági mészárszéken nem lenne elegendő hús.[76]

---

[71] *Ember Győző:* i. m. 19, 28–29, 36, 41, 43, 46, 50, 58, 71, 78, 88–89, 221. stb. *Simonffy Emil:* A polgári földtulajdon kialakulása és a birtokmegoszlás Délnyugat-Dunántúlon. Zalaegerszeg 2002. 18.

[72] Jároli József szerk: Olvasókönyv az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez. Gyula, 1998. 124. Az 1836-évi törvény a határidő után kimért borokkal kapcsolatban a következőképen rendelkezik. „Valamint pedig minden mérés egyes Jobbágyoknak tellyességgel, úgy a törvényes határidő elmúltával, Községnek is elfoglalás büntetése, vagy is csap alatt található egész mennyiség elvesztése alatt, ezután is tiltva marad" 1836-évi törvény VI. tc. A mindennapi gyakorlatban azonban a korábbi években előfordult az, amire a magyargyulaiak hivatkoztak. Tokajban karácsonyig lehet bort mérni a jobbágyoknak, „ha penigh valamely bort Nagykaraczon eleot találnak ki kezdeni és hamar el nem fogyna, szabad ki adni az után cégér nekwl" ZmL Tokaj törvényei 1610.

[73] Jároli József szerk: Dokumentumok az 1848-49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez. Gyula 1995. 128.

[74] *Ember Győző:* i.m. 36, 58, 186, 221.

[75] Jároli József: i. m. (Dokumentumok...) 148. V. ö. *Orosz István:* i. m. (A királyi kisebb haszonvételek...) 285.

[76] „Ha az uraság, kinek igazaihoz számíttatik a mészárszéki jus, a lakosok szükségére elegendő húst nem vágatna, akkor a jobbágyoknak a különben tilalmazott hús-mérés — az Uraságnál az eránt előre teendő jelentés után — megengedtetik. 1836. évi törvény VI. tc.

Az úri haszonvételek között 1848-ban igen sok volt jobbágy élt a vadászati joggal. Elképzelhető, hogy ebben szerepet játszott egy belügyminiszteri értelmezés is a vadászati jogról. Esztergom megye alispánjának kérdésére, hogy a volt jobbágy a maga földjén vagy a közös legelőben vadászhat-e? Szemere Bertalan belügyminiszter azt válaszolta: „Az 1848-i 9. törvénynél fogva az úrbéri állomány a volt jobbágy sajátjává lett. Ebből következik, hogy azt, mint tulajdonát akármely kártételtől megóvni, és így a volt jobbágynak tulajdon földjén az 1802:24 törvény korlátai között vadászati joga van. A közös legelő nem lévén a volt jobbágynak kirekesztő tulajdona, arra nézve az eddigi gyakorlat megtartatik."[77]

Az uraságok szempontjából az igazi gondot nem is azok a volt jobbágyok jelentették, akik esetleg saját földjükön vadásztak, hanem azok, akik az uradalmi erdőkben, vagy allodiális földeken. Csákberényben, Gánton (Fejér megye), a lakosok az uradalmi erdőt elfoglalták és szabadon vadásztak benne olyanok, akik „tolvaj puskázásért" már korábban is büntetve voltak. Móron is az elfoglalt uradalmi erdőben folyt a vadászat.[78] Tiltott vadászat az említettek mellett más településeken is folyt.[79] Vannak adatok a vadászat mellett a tiltott halászatra is, így Budán, vagy Abonyban.[80]

A vásárokkal, vámokkal, és révekkel kapcsolatos uradalmi haszonvételeket is kétségbe vonták néhány településen. A zólyomi kincstári uradalom lakossága vonakodott a vámfizetéstől. Somogy megyében Nagybajom, Csokonya, Komlosd, Újnép, Herdahely, Aracs, Dobsza és Jákó lakosai a vásári helypénz és hídvám fizetését „tettleg" megtagadták. Enyingen június 5-én az országos vásár napján, nemcsak nem fizettek helypénzt, de azt a mezőváros a vásárban áruló zsidóktól a maga számára szedte be. Az endrődiek viszont a révjog megszüntetését kérték, annál is inkább, mert a révet „hajóval a község látja el."[81]

A szeptemberi országgyűlési előterjesztést megelőzően a kormány az ország minden részéről érkező panaszokra nem válaszolhatott mást, minthogy a regálék továbbra is úri haszonvételek, és a volt jobbágyok csak az eddigi törvények szerint élhetnek velük. Klauzál Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszter július 2-án kibocsátott rendelete a földesúri kármentesítésére, nem

[77] *Ember Győző:* i. m. 98. A belügyminiszter értelmezése jogilag egyáltalán nem volt kifogástalan, hiszen az 1802. évi törvény nem a földtulajdonhoz, hanem a nemesi állapothoz kötötte a vadászat jogát s a nemesek esetében is csak birtokuk felét engedte meg tilalmassá tenni, azaz olyan területté, ahol egyedül ők vadászhattak. A birtok másik felén a többi nemes is szabadon vadászhatott a nem tiltott időben. A közös legelő, ha az áprilisi törvényekkel az úrbéri állomány a volt jobbágy sajátjává lett, igaz, hogy nem vált „kirekesztő" tulajdonává az úrbéreseknek, de részesedésük a legelőből is sajátjukká vált, így a volt uraság és a volt jobbágyok közös legelőjét közbirtokosságnak lehet tekinteni. Ha a vadászat, miként a belügyminiszter értelmezte a földtulajdonhoz van kötve, akkor a legelőben közbirtokos jobbágyot a legelőben, pontosabban annak tilalmassá tett felében nem lehet a vadászattól eltiltani. 1802. évi III. törvény 24. tc.

[78] *Ember Győző:* i. m. 17, 21.

[79] Goberfalván „a parasztság a vadászatokban nagy kicsapongásokat" követett el. A detrekői uradalom mind a 18 faluja „széltiben" gyakorolta a vadászatot, de ez volt a helyzet Szőgyénben, Lödösön és Szenttelken is. Uo. 46, 50, 88–89, 98.

[80] A szabad királyi város Budán nem volt egyéni jog a vadászat, ezt hagyták figyelmen kívül a szabálysértők. Uo. 106, 117.

[81] Uo. 38, 73, 96. Jároli József szerk: i. m. (Dokumentumok...) 131.

tartalmazta a regáliák becslését, ami arra utalt, hogy a kormány, ha meg kívánja szüntetni a királyi haszonvételeket, azt nem állami kárpótlás mellett képzeli el.[82] Ezt tanúsítja Kossuth Lajos pénzügyminiszter levele is a Tiszán inneni kiváltságos koronakerülethez, illetve a nagykikindai kerülethez, amelyben többek között arra szólítja fel a lakosságot, hogy „ a kincstárt kétségtelen tulajdonosi joggal illető királyi haszonvételek"-et önerejükből váltsák meg és ezáltal e haszonvételek tulajdonosai is lehessenek.[83]

Nem volt azonban kétséges, hogy az úri haszonvételek az új viszonyok között nem tarthatók fenn. A paraszti panaszok is erősítették a rendezés és törvényalkotás szükségét e kérdésben. A jogkiterjesztés és jogegyenlőség liberális eszmekörében gondolkodó reformerek rendszerint úgy képzelték el a jobbágyok szabad polgárokká válását, hogy a sarkalatos nemesi jogokat rájuk is kiterjesztik. Az adott esetben ez azt jelentette volna, hogy a földbirtokos nemeseket megillető privilégiumok azáltal veszítették volna el monopólium jellegüket, hogy mindenki élhetett volna velük, A regáliák ügyének megoldásában a következő kérdésekre kellett választ adni. 1.) Hozzá kell-e kapcsolni a haszonvételeket, mint eddig, a földbirtokhoz, vagy el kell választani és általános állampolgári joggá tenni? 2.) Ha igen, minden földbirtokos egyénileg élhessen-e ezekkel a jogokkal, vagy a volt jobbágyok csak községi jogosultságként? 3.) Egyformán kell-e a rendezés során minden haszonvételt kezelni, vagy különbséget kell közöttük tenni, mint az eddigiekben is történt?[84]

Az első nyilatkozatot e kérdésben alig néhány nappal a népképviseleti országgyűlés megnyitása után Táncsics Mihály tette, a Munkások Újságában. A „Politikai hitvallásom" című cikkében állást foglalt a bordézsma, a regálék és más úri haszonvételek eltörlése mellett és sok, az áprilisi törvényekben megoldatlanul hagyott társadalmi probléma mellett.[85] Majd augusztus 29-én törvénytervezetet is nyújtott be a bordézsma és a regálék eltörlésére. E javaslat rendkívül tömör és szűkszavú, valójában két mondatból áll. A bordézsma és minden még létező egyéb úri tartozmány: úgy szinte bárminemű regalé ezennel el van törölve. A kárpótlás és akár mi féle kiegyenlítés a legközelebbi jövő országgyűlés teendői közé tartozik.[86] Táncsics javaslatából, amelyet egyébként nem nyomtattak ki, mert csak általánosságban rendelkezett és tárgyalását a hasonló tárgyú javaslatok miatt elmellőzték, nem derül ki, hogy csak a bordézsmát akarta kárpótlással megszüntetni, vagy a regálékat is. Ismervén felfogását az úri jogokról, nem valószínű, hogy a kisebb királyi haszonvételek után is kárpótlást akart volna fizetni a volt földesuraknak.

Táncsics törvénytervezetének benyújtásakor már több előterjesztés is jegyzőkönyvbe volt véve, amely a királyi haszonvételek rendezését tárgyazta, így Madarász László két javaslata a birtokossági jogokról és a királyi kisebb haszonvéte-

---

[82] *Szabó István:* i. m. 382.

[83] KLÖM XII. Kossuth Lajos az első felelős magyar minisztériumban. S.a.r. Sinkovics István. Budapest 1957. 222–225.

[84] *Szabó István:* i. m. 384. *Orosz István:* i. m. (Királyi kisebb haszonvételek...) 285.

[85] Munkások Újsága, 1848. július 9.

[86] MOL N.70. Archivum Regnicolare. Lad. XX. Dieta anni 1848-49. Fasc. 2. Nro. 317. Beér János szerk.: Az 1848-49-évi népképviseleti országgyűlés. Budapest 1954. 64.

lekről, Szacsvy Imréé az ital és húsmérésről. Decemberben jegyzőkönyvezték Halász Boldizsár indítványát az utakról, hidakról és révekről.[87] Madarász László augusztus 5-én benyújtott egyik javaslata (Törvényjavaslat a birtokossági jogokra nézve) mindenkinek lehetővé kívánta tenni, hogy birtokán szárazmalmot[88] állítson, vályogot vessen, vagy téglát égessen. Ugyanígy szabaddá tette volna a sóárulást, sziksóseprést, a vadászatot, halászatot és madarászatot is a saját földön, de eltiltotta volna másokén. A patakmalmok esetében, ha szárazföldön állt az épület, az eddigi „tulajdonosságot" és törvényeket meg akarta tartani Ha viszont a vízimalom a folyóban volt, a közbirtokosságokat kívánta a „víz-jogra nézve" tulajdonossá tenni. A vízparti jogokat a helybeli közbirtokosok közös tulajdonává akarta tenni. Úgy vélte a bolti taksa urasági jogát és a pálinkafőző üstök után fizetett két forintokat kárpótlás nélkül kell megszüntetni. Másik javaslatában minden olyan jogot, amely „eddig királyi kisebb haszonvételek czime alatt kizárólag a volt uraságot illette", kármentesítés nélkül közössé kívánta tenni azon határbeli földbirtokosok között. A kármentesítés nélküli megszüntetés tehát nem jelentett mást, minthogy a regáliákból az adott település felszabadult jobbágyai is ugyanúgy részesednek, mint a volt földesurak. Ehhez viszont azokat a telkeket és épületeket, amelyek e jogok gyakorlásához szükségesek voltak, (pl. korcsma, mészárszék, bolt stb.) úgy kell kisajátítani, hogy a becsárat mindenki földbirtoka arányában viseli, amelyet egyébként a földesúr és a volt jobbágyok által választott két-két bíró és egy elnök „rövid úton" állapít meg. A választott bíróság döntése ellen csak „a királyi törvény táblához" lehetett volna fellebbezni. Az egész eljárás azonban csak a szükséges köz(ös) épületekre terjedt volna ki.[89]

Madarász tehát egyes regálékat a birtokossági jogok közé sorolt, egyeseket kárpótlás nélkül megszüntetett volna, mások esetében viszont azáltal óhajtotta a fennálló helyzetet megváltoztatni, hogy a volt jobbágyokat is részesítette hasznaikban. A birtokossági jogok között is voltak olyanok, amelyekkel csak közbirtokosságban lehetett volna élni. Bár egyértelműen nem mondja ki, e közbirtokosságok nyilván a volt jobbágyokból és a volt uraságokból alakultak volna meg.

Szacsvay Imre az italmérés és húsmérés monopólium jellegét akarta mindenek előtt megszüntetni, ezért törvényjavaslata első pontja ezt a „kizáró jogot" törölné el. E joggal minden „házzal és fekvő vagyonnal" bíró egyén, de az „egész község" is élhetett volna. Ugyanakkor a „nem népesített pusztákon", csak minisztériumi engedéllyel lehetett volna korcsmákat és mészárszékeket nyitni, nyílván a pusztai csárdák rossz híre miatt. A bormérés és mészárszéktartás jövőjét a ház és földbirtokhoz kapcsolva képzelte el, részben egyéni részben községi jogként.[90] A törvényjavaslat nagyobb része az engedélyeztetéssel kapcsolatos eljárásról szól. A Táncsics és Madarász javaslatához képest azonban újdonság, hogy elképzelései szerint a csapszékek és mészárszékek után ál-

[87] *Orosz István:* i. m. (Jobbbágyfelszabadítás...) 102–103.
[88] Szárazmalomnak a szárazföldön álló és állati erővel hajtott malmokat nevezték.
[89] Beér János szerk: i. m. 637–639.
[90] U. o. 638.

lami adót kell fizetni, ami a befolyt évi jövedelem 5%-a. Húsz forintos bírsággal sújtaná azokat, akik rossz húst, vagy bort mérnek, hamis mértéket használnak, akik nem jelentik be üzletüket stb. Ismételt kihágásokért a „mérési jog" elveszítésével és börtönnel büntetné a tulajdonosokat, a pusztákon engedély nélkül csapszéket vagy mészárszéket állítókat 100 forint bírsággal.

Az egyéni képviselői indítványok sorába tartozik Halász Boldizsár javaslata is. Ő azt javasolta, hogy 1849 január 1-től minden magánbirtokban lévő utat, hidat és révet állami tulajdonba kell venni és rajtuk mindenki fizetni köteles. A magánutakat, hidakat és réveket kisajátítással óhajtotta állami tulajdonba venni s ezáltal a vám- és révjog kisebb királyi haszonvétel jellege megszűnt volna. Az országgyűlés a katonai helyzetre való tekintettel e javaslatot nem tárgyalta ugyanúgy, mint az előzőeket sem. Táncsics esetében, amint említettük az volt az indoklás, hogy csak általánosságban rendelkezik, a másik két szerző esetében pedig az, hogy együtt kerül sor a tárgyalásra a kormány előterjesztésével.

Szacsvay László és Madarász László törvényjavaslatának beterjesztése után néhány nappal, augusztus 10-én Szokolai István cikket írt a regálékról Kossuth Hírlapjában. Megállapítja, hogy ahol arisztokratikus kormányzás van, ott „hűbéri színezetet" mutatnak a törvények és az intézmények is. Ennek eredményeként születtek meg a regálék is, amelyek a nemesség monopoliumai. „Számos olly jogokat, mellyek természeti jogok, vagy ezeken alapult birtokjognak szükségképi kifolyásai, melyeket jogosan nem is lehetne a jobbágyoktól elvonni (a nemesség) ön részére egyedárús czikkekké tőn." A halászat, malomállítás, vadászat, korcsmáltatási és mészárszék tartási jog egyedárúságra épültek, holott a velük való élés minden birtokost megilletne.

A regáliák, amelyeket az 1848-évi törvények is meghagytak, a népnek nemcsak jólétével „hanem önállóságával és méltóságával is ellentétben állnak" s valójában a jobbágyfelszabadítás után is „a hűbéri szolgaságot" tartják fenn, s az ipar és nemzetgazdászat kifejlődését gátolják. Mindezekből az következik, hogy a nemesség kezei között lévő haszonvételeket át kell adni a népnek, általánossá kell tenni a regáliák eltörlését. Erre kényszerítő törvényt kell hozni. „Valamint az örök váltság általános kötelességgé tétetett, úgy a regálék beváltására is minden községet kényszerítőleg kell kötelezni." A kényszerített regálé megváltás indokaként az szerepel, hogy sok település megmaradna a régi feltételek között, annál is inkább, mert a szerző nem állami kárpótlás mellett óhajtja megszüntetni az úri haszonvételeket. De azt állítja, hogy a megváltás költségei nem lesznek magasak, mert „minden hűbéri váltságnál alapul csak az a haszon szolgálhat, melly a megváltandó jogból származott". Ez a haszonvétel pedig az idők folyamán igen csekély értékre szállott alá.

A Kossuth nevét viselő lap publicistája arra az elvre hivatkozik, amit Kossuth már az 1840-es években is hangoztatott, hogy a megváltás ellenértéke nem az a teher, amit a szolgáltatásra kötelezettnek le kell róni, hanem csak az a jövedelem lehet, ami az uraságoknak tisztán fennmaradt.[91] Ez az elv érvénye-

[91] KLÖM XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. S.a.r. Barta István. Budapest 1951. 179–180. *Varga János:* Batthyány és a jobbágyfelszabadítás. Századok 1982. 1120. *Orosz István:* Kos-

sült az áprilisi törvényekben a robot és dézsma eltörlésénél és a földesúri kármentesítés nagyságának megállapításánál.

A korcsmáltatási jog esetében ilyennek tartja a szerző a fizetet haszonbéreket, amelyekből azonban le kell vonni az épület tőke kamatait, a javítás, fenntartás költségeit, a korcsma telkéhez járó földet stb. Csak a megmaradó az uraság tiszta jövedelme, amely alapja lehet a megváltásnak. Ezt Szokolai szerint 7 év átlagában kell számolni s 5%-os kamatláb mellett kiszámítani hozzá a megváltás tőkéjét. Ez az uraságok kárpótlása.

A szerző azt tarja jogszerűnek és politikailag helyesnek, hogy „ezt ne az álladalom, hanem a község fizesse." A megváltott korcsmáltatási jog által növekedni fog a községek bevétele, amelynek részesei lehetnek a volt földesurak is, ha birtokosok a faluban, vagy mezővárosban. Nem valószínű, hogy Szokolai István ismerte azokat a panaszokat, amelyeket mi is ismertettünk, hogy olyan birtokosok is élhettek a borkimérés jogával, akiknek az adott településen földjük sem volt. Mégis ki akarta küszöbölni a legszembetűnőbb anomáliákat a bormérés jogával kapcsolatban. De az a radikalizmus, ami az elvek tekintetében jellemezte írását, a legnagyobb jövedelmet eredményező bormérés tekintetében nem érvényesült. Ennek elvi alapja az, hogy a volt nemesség és jobbágyság érdekegyesítését az új magyar állam érdekében a jobbágyfelszabadítás után is fenn kellett tartani. Nagyon sokan vélekedtek úgy, hogy a földbirtokosok a robot és a dézsma eltörlésével is sokat veszítettek, ha emellé társult volna a jövedelmező bormérés kárpótlás nélküli elvesztése, az társadalmi feszültséget okozott volna, és a nemességet tántorítja el az átalakulás ügyétől. Természetesen a regáliákat is el lehetett volna törölni állami kárpótlással, erről azonban az új magyar minisztériumnak, miként korábban említettük, a pénzügyi helyzet ismeretében le kellett mondania. Ha állami kárpótlást nem lehetett fizetni a bormérésért, a legfontosabb haszonvételért, nyilván csak a birtokos közösségek fizethettek, ha e joggal a továbbiakban egyedül ők kívántak élni.

Szokolai István a Kossuth Hírlapjában a lényeget tekintve megelőlegezte azt a javaslatot, amit szeptember derekán Deák Ferenc terjesztett a kormány nevében az országgyűlés elé, de képviselte azt a felfogást is, amit Kossuth a bánáti kerületeknek ajánlott. Mindez azt is bizonyítja, hogy nem volt lényegi különbség a radikálisabb Kossuth és a mérsékeltnek tekintett Deák felfogása között. Ez a kompromisszumos elképzelés tette lehetővé, hogy a kevésbé jövedelmező regáliák esetében a szerző a természeti, illetve birtokjogra hivatkozva javasolhassa az úri monopóliumok megszüntetését. Ez szerepelt a malom-, vadászati és halászati jog esetében. Szokolai ugyanazt ajánlja, mint Madarász László: mindenki működtethet száraz, szél, és vízimalmokat, saját földjén (de csak ott) szabadon vadászhat és halászhat, és az iparszabadság jegyében szabadon főzhet szeszes italokat is.[92]

Az igazságügy-miniszter által szeptemberben beterjesztett, és 19-én tárgyalni kezdett törvényjavaslat számadatai is jelzik, hogy Deák Ferenc milyen

---

suth Lajos és az úrbéri kárpótlás a reformkorban. (Ormos Mária szerk.: Magyar évszázadok Tanulmányok Kosáry Domokos 90 születésnapjára.) Budapest 2003. 139.

[92] Kossuth Hírlapja, 1848. aug. 10. 35. sz.

fontosságot tulajdonított a kisebb királyi haszonvételeknek. A 77, illetve a középponti osztály kiegészítése révén 78 §-ból álló törvényjavaslatból[93] 28 foglalkozott a regálékkal, ezek közül is 17 a bormérés jogával.

Az egyéni képviselői indítványokkal és Szokolai István fentebb elemzett javaslatával egyezően a minisztériumi törvénytervezet is kárpótlás nélkül kívánta megszüntetni a sör- és pálinkafőzésre, a vadászatra vonatkozó földesúri privilégiumot, s kimondotta, hogy ezekkel a jogokkal saját birtokán mindenki élhet. Nem kívánta azonban e haszonvételeket a földbirtok nélküliekre is kiterjeszteni. A halászatot községi jog formájában javasolta gyakorolni úgy, hogy a jövedelemből a község tagjai „birtokaránylag" osztozzanak. Az elkülönözött kisebb tavakban azonban a birtokos szabadon halászhatott volna, ezek a törvény hatályba lépésekor sem váltak volna közössé.[94] Kárpótlás nélkül kívánta a tervezet a földesúrnak fizetett malombért is megszüntetni. Kimondotta, hogy szélmalmokat és szárazmalmokat mindenki szabadon létesíthet saját birtokán, ez vonatkozik a vízimalmokra is, ha azok az 1840. évi X. tc.-ben szereplő feltételeknek megfelelnek.

A legfontosabb regálék, a korcsmáltatás, a mészárszék tartás joga, valamint az országos és hetivásárok rendezésének joga Deák szerint a jövőben a községeket kell, hogy megillesse. Nem olyanformán azonban, hogy e privilégiumok kárpótlás nélkül megszűnnek, miként az egyéni javaslatokban felmerült, hanem a Kossuth Hírlapjában megfogalmazottaknak megfelelően kárpótlás fizetésével. A kárpótlást az a tőke jelentette volna, amit 5%-os kamatláb mellett az elveszített évi jövedelemből számítottak ki. A kármentesítés e javaslat szerint nem az állam feladata, mint az elveszített úrbériségek esetében, hanem azoké a közösségeké, amelyek e jogokat megszerzik. A regálék esetében is érvényesült volna az önmegváltás elve, mint Deák javaslatainak más elemeiben, mint pl. a szőlődézsma megváltásánál, vagy a majorsági zsellérek külső és belső birtokai esetében.[95] A községek a korcsmatartás, mészárszék-állítás, valamint a magánosok kezén lévő piac- és vásártartás jogát „elbecsültetéssel" szerezhették volna meg. Bizonyára azért nem megváltással, mert azt korábbi törvények tiltották. A törvénytervezet részletesen szabályozza az elbecsültetési és az ezt követő kárpótlási eljárást. Megállapítja, hogy a volt földesúr is a község tagja, ha annak határában birtokkal rendelkezik, „habár ott nem laknék is." A javaslatnak van szűkítő értelme a korábbi gyakorlathoz képest, amelyben akkor is élhettek az uraságok a regáliákkal, ha nem volt allodiális birtokuk a falu határában. Igaz, a legelő-elkülönözési törvény szabálya szerint a volt földbirtokosokat nem lehetett kizárni a legelőből, ha nem volt más birtokuk a határban, így a

[93] Beér János szerk: i. m. 621–633.

[94] Uo. 629.

[95] *Für Lajos:* A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848-49-ben. (Szabó István szerk: Agrártörténeti tanulmányok) Budapest 1960. 452–459. Orosz István: A szőlődézsma megszüntetése 1848-ban és 1868-ban. (Rácz István szerk: Szabó István Emlékkönyv) Debrecen 1998. 316–319. *Fónagy Zoltán:* Deák Ferenc és a jobbágyfelszabadítás (Molnár András szerk: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere) Zalaegerszeg 1998. 37–39. *Orosz István:* Deák Ferenc és a jobbágyfelszabadítás kiszélesítése. Kisebbségkutatás 2003. 3. sz. 521.

legelők felosztása után a települések többségében azok az uraságok is birtokossá váltak, amelyek korábban nem voltak azok.

Az elbecsültetéshez a község (egyszerű) többségi akarata lett volna szükséges, s ennek birtokában a regálék birtokosától barátságos egyezség útján kellett próbálkozni annak megszerzésével. Ha ez nem valósul meg, akkor a javaslat szerint az illető törvényhatóságnak három tagból álló bizottságot kell kiküldeni a „kibecslések s illetőleg kölcsönös kisajátításnak eszközlésére és a czélbavett közösségből származó terhek és hasznok aránykulcsának kidolgozására." E bizottság hétévi átlag alapján lett volna köteles kiszámítani, hogy mennyit jövedelmezett az italmérés a földesúrnak, illetve a településnek, s ennek húszszorosát kellett a kisajátítási tőkének tekinteni. Az is a bizottságra hárult, hogy megállapítsa, milyen arány állt fenn a község határában a földesurak és volt jobbágyok birtoka között. Ennek az aránynak megfelelően kellett eldönteni, hogy „egy részről a volt földesúrnak járó kisajátítási summából mennyit fizetnek a volt jobbágyok, s mennyit tartozik ő maga viselni – más részről a volt jobbágyoknak járó kisajátítási summából mennyit fizet ezeknek a földesúr, s mennyit viselnek ők maguk."[96] E kölcsönös kiegyenlítés nyomán közössé vált borkimérés jövedelmét birtokarányosan kell a jövőben a település földtulajdonosai között felosztani. A korcsmabérleteket árverésen kell használatba adni. Az 1836. évi törvénnyel ellentétben a Deák-féle tervezet sehol sem engedte volna meg a házankénti bormérést.

A Kossuth Hírlapjában megjelent javaslathoz képest az igazságügyi miniszter tervezete nem akart kényszerítő törvényt hozni a bormérés esetében. Ott, ahol a község birtokosainak többsége a fenti eljárás során nem kívánja a korcsmáltatási jogot megszerezni, a fennálló helyzet (azaz a megosztott uraságí és volt jobbágyi bormérés) továbbra is fennmarad. A megváltást, illetve a kisajátítást azzal is segíteni kívánta a javaslat, hogy a tőke törlesztésére húsz évet engedélyezett, igaz évi 5%-os kamattal terhelve Ez utóbbi esetben azonban a tartozás jelzálog-fedezetét a korcsma jelentette volna.

Amint említettük, a bormérés rendszerének átalakításához hasonlóan tervezte a javaslat a mészárszéki jog, a sör, a pálinka és egyéb szeszes italok kimérésére, kávéházaknak, vendéglőknek, vendégfogadóknak nyitására vonatkozó jogok kisajátítását és közössé tételét, de a halászat jövedelmének elosztását is. Hasonló módon osztották volna el az országos és heti-vásárok jövedelmét is, azzal, hogy az egyéni vásárjogokat a községek (nem kötelező módon) kisajátíthatták volna ugyanúgy, mint a bormérési jogot.

Az érdekazonosságot fenntartani kívánó Deák, amint láttuk, nem óhajtotta kárpótlás nélkül megszüntetni a legfontosabb földesúri haszonvételeket, sőt arra törekedett, hogy e fontos jövedelemforrás az átalakulás során se apadjon el a volt földesurak számára.[97] Így azonban felemás helyzet alakult volna ki. Miután nem volt kötelező az átalakulás, maradtak volna olyan települések, ahol a korábbi rend alapján működtek volna a csapszékek vagy a mészárszékek, sőt a vásárjog is maradhatott volna magánosok kezében, hiszen a tervezet csak azt rögzítette, hogy a jövőben nem adományozható e privilégium magánosok számára.

[96] Beér János szerk: i. m. 627.

[97] *Orosz István:* i. m. (A királyi kisebb haszonvételek..) 287.

A Deák-féle tervezettel egy időben tárgyalta az országgyűlés Kossuth javaslatát az „úrbériségi kármentesítésről". Mivel a Deák-féle tervezetben nem vetődött fel az állami kárpótlás a regálékkal kapcsolatban, s korábban Kossuth sem gondolt erre, a királyi kisebb haszonvételek kárpótlása magánszerződések eredményeként következett volna be, mindennemű állami közreműködés nélkül. Ismeretes, hogy a részletesen kidolgozott javaslatokból csak az első 12 §-t tárgyalta meg az országgyűlés, határozatot pedig csak a szőlődézsma megváltásáról alkotott.[98] A regáliák ügye a többi paragrafussal együtt függőben maradt. A sérelmek azonban 1849-re sem szűntek meg. A Debrecenben ülésező országgyűléshez panasszal fordultak pl. az asszonyvásáriak, akik 1844-ben elveszített só mérési jogukat kívánták visszaszerezni. Eger város lakói azt kérték, hogy az országgyűlés engedélyezze a saját földeiken való téglaégetést, és kisebb mértékben a só árulást is, hogy „ezáltal az eddigi monopóliumot megszüntessék"[99]

Érthető tehát, hogy amikor ismét felvetődött az úrbéri maradványok megszüntetésének kérdése, tárgyalni kellett a regálékról is. A debreceni országgyűlés elnapolása miatt a beterjesztendő új törvényjavaslat előzetes tárgyalására a miniszterelnök Szemere Bertalan vezetésével bizottság jött létre, amelynek Vukovics Sebő, az új igazságügyi miniszter mellett tagja volt Csányi László és a kormányzó elnök, Kossuth Lajos is. Kossuth április 19-i kormányzó-elnöki rendeletével, Deák szeptemberi tervezeténél sokkal radikálisabban szabályozta a majorsági zsellérek ügyét.[100] Továbbra is függőben maradt azonban a legelők és erdők elkülönözésének kérdése, amely nagyon sok elégedetlenség forrása volt, azért, mert az áprilisi törvények nem változtatták meg az 1836-ban alkotott jogszabályt, amely számtalan visszaélés forrása volt, és nem történt intézkedés a regálék kérdésében sem. Vukovics feljegyzései szerint e három kérdést vitatták meg. Az előzetes tárgyalások során vita alakult ki a földesúri borkimérés jogáról. Kossuth 1848 nyarán és szeptemberében képviselt véleményének megfelelően, a Deák-féle előterjesztés szellemében amellett érvelt, hogy e jog a községeket illesse meg, (nyílván az önmegváltást is fenntartva), mert ezáltal mód nyílna a volt földesurak „némi kármentesítésére". Vukovics és társai viszont azzal értettek egyet, hogy a korcsmáltatási jogot „kárpótlás nélkül kell megszüntetni." Ehhez egyébként később Kossuth támogatását is megnyerték. Vita volt arról is, hogy a borkimérés csak a községeket illesse meg, vagy „minden egyes" jogává kell tenni. A liberális elvekhez ragaszkodó Vukovics ez utóbbit támogatta.[101]

Az előzetes tárgyalások eredményeként törvényjavaslat készült, amely 1849. július 21-én az országgyűlés elé került. Kinyomtatott szövegének azonban eddig egyetlen példánya sem került elő, így tartalmáról csak a Vukovics emlékiratai alapján tudunk tájékozódni. A katonai összeomlás miatt e javaslatból sem lett törvény. A többszöri tárgyalás és sokféle elképzelés ellenére a regálék érvényben maradtak nemcsak az áprilisi törvények, de a világosi katasztrófa után is.

[98] *Orosz István:* i. m. (A szőlődézsma...) 106.

[99] *Borosy András:* Az országgyűlés (Szabó István szerk: A szabadságharc fővárosa Debrecen) Debrecen 1948. 366-367.

[100] KLÖM XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S.a.r. Barta István. Budapest 1955. 43–46. *Barta István:* A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Századok 1956. 9–11.

[101] Katona Tamás szerk: Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. Budapest 1982. 122.

Az áprilisi törvények végrehajtási utasításának is tekinthető 1853. évi úrbéri nyíltparancs, minden országgyűlési tervezetet törvénytelennek tekintve megerősítette, hogy „a földesúri korcsmálási, malom- és halászati jog tekintetében, ezen jogok szabályozásának fönntartása mellett, az eddigi törvények határozatai szolgálnak zsinórmértékül." A „politikai hatóságokat" azonban arra is felszólította a rendelet, hogy „a korcsmálási jognak a volt jobbágyok részéről megszegése eseteiben a törvényes büntetéseket- kiszabják"[102]

Az a sokféle törvényi szabályozás, amely a kisebb királyi haszonvételeknek nevezett urasági privilégiumokkal való élést szabályozta, igen szívósnak mutatkozott nemcsak a feudális viszonyok között, de a polgári korszakban is. 1848 után még négy évtizedre volt szükség végleges megszüntetésükre. E folyamat végig kisérése azonban már nem lehet e tanulmány feladata.

THE QUESTION OF THE MINOR ROYAL USUFRUCTS IN THE REFORM ERA AND IN 1848-49

by István Orosz

(Summary)

The minor royal usufructs (*regalia minora*) were seigneurial monopolies, whose origins had been forgotten by the first half of the 19th century. Consequently, they were regarded as belonging to the property rights (*jus terrestrale*). Wine retail was allowed for the tenants during part of the year, they could also make brandy but not sell it in small amounts, whereas the opening of a shop was dependent on the payment of a seigneurial tax. Annual and weekly markets could only be held on the basis of a royal privilege. Butchery, the collection of tolls, the running of ferry and mills, hunting, fishing and fowling (as well as, in some places, the burning of bricks and tiles) were all exclusive seigneurial rights.

The study briefly examines the development of these regalia in the 16th-18th centuries. It comes to the conclusion that as sources of revenue they only became of importance in the management of the early modern great estates. The most lucrative among them was wine retail even in regions where wine production was not important. Its part among seigneurial revenues was especially important in the market towns.

The monopoly of hunting was especially hard to establish since among the tenants' dues deers and rabbits could only be acquired by hunting. By the second half of the 18th century the manifoldedness of the regalia had been complicated by several local varieties.

The patent of Maria Theresia (1767), although not completely erasing the usufructs, tried at least to curb the abuses.

At the beginning of the reform era Széchenyi and Wesselényi argued against the monopolies and the regalia, while József Dessewffy defended them as part of the property.

A detailed and thorough debate on the minor royal usufructs took place in the Parliament of 1832-36. Those who urged for an eternal redemption of the revenues deriving from the regalia in the manner of other tenants' dues were rejected at the outset. The majority insisted on a separation of the regalia from other seigneurial dues.

Finally the laws enacted in 1836 allowed for tenants with vineyards the wine retail from Michaelmas to Saint George, while for those without vineyards only to Christmas. Tenants were also authorised to make brandy (from grain only there where it had been customary hitherto), for an annual due of two forints by the copper. Sale was only permitted by the gross, however. For the opening of a shop 10 to 20 forints were paid to the lord, depending on the quality of the shop. In the case of butchery, fishing, hunting, fowling, fairs and markets, customs and ferries the existing conditions were maintained.

The laws of 1848 liberated the tenants by compensating the lord, but they did not touch upon the regalia. This led to widespread discontent, and some of the former tenants began to use them as well.

[102] Úrbéri nyíltparancs 23–24.§

The parliament of September 1848 planned to discuss upon individual initiatives (by Mihály Táncsics, László Madarász, Imre Szacsvay, Boldizsár Halász) and a proposal by the minister of justice, Ferenc Deák, the problem of the regalia, but war prevented the discussion. The importance of the problem is nevertheless showed by the fact that 28 among the 77 articles of the draft bill of Deák dealt with the regalia, as many as 17 being devoted to wine retail. Deák planned to transform the most important among them, such as wine retail, butchery, fairs and markets into communal rights, with the obligation to compensate the lords falling not on the state but on the village itself. A similar solution was proposed by Kossuth in the summer of 1848 and by an article in the *Kossuth Hírlapja* in August. The only difference was that the latter would have made the transformation a compulsory process.

The problem of the regalia remained on the agenda in 1849. Deák's successor as minister of justice, Sebő Vukovics, argued for the abolition of the monopoly of wine retail without compensation, and for making it available for all owners of land. But his proposal was prevented from parliamentary discussion by the disaster of Világos.

Dobszay Tamás

A RENDEZÉSTŐL A FELSZABADÍTÁSIG

A községek ügye az 1843/44-es országgyűlésen

A községi igazgatás problémája a reformkorban

A hazai települések nagy többségét kitevő jobbágyközségek 1848 előtt szoros földesúri hatalom alatt állottak, autonómiájukat az urasági befolyás szűkre korlátozta, falvak esetében csaknem illuzórikussá tette. A községi igazgatás az úrbéri rendszer keretein belül kapott szabályozást. A bírónak az uradalom jelöltjei közül kellett kikerülnie, az elöljárók választását nem szabadon, hanem többnyire nyílt szavazással, a földesúr vagy tisztje fegyelmező jelenlétében tartották. Jóváhagyási joggal bírt az uraság a jegyzőfogadásban, a községi gyám állításában, s befolyása volt az adókivetésre. Ő ellenőrizte az előzetes költségvetést, vizsgálta felül a számadásokat, és csak engedélyével vehetett fel a község hitelt. Hozzá kellett felterjeszteni megerősítésre a fontosabb helyi határozatokat, a község működését, a hétköznapi életet szabályozó „falutörvényeket".[1]

A 18. század végére a jelek arra utaltak, hogy a jobbágyközség adott állapota és helyzete elavult, javításra szorul. Az elöljárók választása, a helyi hatalom gyakorlása, a község működésének ellenőrzése sűrűn került úrbéri konfliktusok, vagy a jobbágylakosság belső érdekütközésének tárgyai közé, működési zavarok, korrupciós jelenségek mutatkoztak a helyi igazgatás vitelében. A földesúr és község, illetve a lakosok egyes csoportjai közötti feszültségek úrbéri perekhez, a kormány és az udvar elé vitt panaszokhoz, olykor zavargásokhoz vezettek.

Míg a lakosok érdekeik védelmét várták elöljáróiktól, addig az uradalmak hajlamosak voltak a községet a birtokigazgatás, az uralomgyakorlás eszközének tekinteni. Éltek a befolyás adta lehetőségekkel, ha számukra kedvező volt, viszont a helyi igazgatás felügyeletének ezzel járó kötelességét gyakran nem teljesítették, azaz a hangoztatott patriarchális gondoskodás helyett egyszerűen magánuralmuk érvényesítése kereteként használták a község feletti hatalmat.

[1] V.ö.: *Alsó László:* A község jogállása. Bp., 1932. *Kérészy Zoltán:* Községi igazgatásunk alaptörvényének (1871:XVIII.) előzményei. In: Emlékkönyv Dr. viski Illés József tanári működésének negyvenedik évfordulójára. (Szerk.: Degré Alajos, Eckhart Ferenc) Bp., 1942. 247–264., *Horváth Zoltán:* A községi önkormányzat és a parasztság. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában II. (Szerk.: Szabó István) Bp., 1965. 565–572., *Csizmadia Andor:* A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp., 1976. 53–63., *Uő:* A községi igazgatás önállósulása. In: Állam és igazgatás, 1969. 312–321., *Sápi Vilmos:* A községi és a mezővárosi bíráskodás a feudalizmus korában. In: Állam és igazgatás, 1969., 310. és köv.

A földesúri hatalom hozzájárult a különben is kialakuló helyi társadalmi különbségek és ellentétek növekedéséhez. Az uraság olyan elöljárókat keresett, akikre akár a lakosok ellenében is számíthatott. Akaratának végrehajtása fejében védte őket a lakosokkal szemben, ha az elöljárók, a helyi elit törekvései olykor a többség érdekeivel ütköztek. A községi igazgatás és pénzügyek patriarchális felügyelete — ha teljesítette egyáltalán az uraság — így éppen nem szolgálta a rendezett pénzkezelést, inkább korrupciót eredményezett, de legalábbis gyanakvást keltett a lakosokban a helyi vezetéssel szemben.

A fenti körülmények gátolták a modern állam korszerű igazgatási rendszerének kiépülését is. Az uradalom — beleszólása és közvetlen felügyeleti jogosítványai révén — a maga sajátos érdekeivel a közhatalom és a helyi igazgatás közé ékelődött. Mindaddig nem lehetett hatékony és szakszerű adminisztrációt elvárni, amíg annak személyi feltételeit, az elöljárók kilétét nem a lakosok bizalma vagy az alkalmasság határozták meg, hanem az uraság érdekei, s amíg a helyi vezetők feladatait és díjazását nem az államigazgatás és az önkormányzat igényeihez, a végzett munkához, hanem a jobbágyközség gyakran csekély és korrupció apasztotta erejéhez szabták. S nem működhetett a község optimálisan, amíg hatáskörét, pénzügyeit nem a közhatalom és a lakosság elvárásai, hanem urasági engedmények szabályozták. A kormányzatnak gondot okozott a különféle községek és köztük a jobbágyközségeknek a rendi világhoz és az alávetett állapothoz igazodó jogállásbeli sokfélesége is.[2]

A reformkorra, a liberalizmus jelentkezésével a jobbágyközség helyzete tarthatatlanná vált. A jobbágy személyi jogit csorbító, alávetettségét — az úriszékkel együtt — megtestesítető földesúri hatóság gyökeresen ellentmondott a személyes szabadság és a jogegyenlőség liberális követelményének. Ha voltak is földesurak, akik visszaélések nélkül gyakorolták jogaikat, és a törvények szándékainak megfelelően teljesítették felügyeleti kötelezettségeiket, az uraságnak a közhatalom rovására érvényesülő anakronisztikus magánhatalma mindenképp ütközött a liberalizmus polgári elveivel. S amíg ez az állapot fennállt, nemigen lehetett gondolni a személyében függő, akaratának szabad kinyilvánításában korlátozott lakosság politikai jogainak megadására sem. Az uraság befolyásának eltörlése tehát elengedhetetlen része volt a jobbágyfelszabadításnak, a személyes polgári jogok biztosításának és a politikai jogok megadásának, vagyis a polgári átalakulásnak.

A nehézségeket tapasztalatból ismerő megyei politikusok már a harmincas években megkíséreltek részleges reformokat bevezetni. A rendi gondolkodású többség egyik törekvése arra irányult, hogy amennyire csak a rendiség viszonyai és a földesúr-jobbágy-kapcsolat engedi, egységesítsék a községek viszonyait. Másrészt maguk is szükségesnek látták, hogy ha fennmarad is a földesúr hatalma, legalább kényszerítsék ki a vele járó kötelességek teljesítését, azaz szorítsák rá az uradalmakat a felügyelet közérdeknek megfelelő gyakorlására. Ezt — az úri hatóság fennmaradását, de az igazgatás érdekeinek egyidejű érvé-

[2] A fentieken kívül: *Szabó István:* A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. In: Uő: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp., 1948. 265–310., *Hajdu Lajos:* II. József közigazgatási reformjai Magyarországon. Bp., 1982. 50–67.

nyesítését — célozta pl. a jegyzők állásának rendezése oly módon, hogy alkalmazásába az uraságnak is befolyást engedtek, előírták továbbá a helyi pénzügyek és kölcsönfelvételek urasági, s ha elmulasztaná, az ő költségén megyei ellenőrzését.

A kialakulóban lévő reformellenzék körében a harmincas évek folyamán érlelődött az vélemény, hogy a községrendezés a földesúr-jobbágy viszony keretében nem kivitelezhető, azaz nem lehet sikeres a földesúri hatalom egyes elemeinek korlátozása, sőt megszüntetése nélkül. Felismerték azt is, hogy a jobbágyi függés felszámolásának, a jobbágyfelszabadításnak szintén feltétele az úri hatalom eltörlése, a megyére vagy magára a községre ruházása. Felértékelte a községek problémáját az a tény is, hogy ekkoriban a nem nemes népesség politikai részvételének megadását, a politikai jogok kiterjesztését is a községek megyei képviseletén keresztül látták megoldhatónak. Az egyes megyék által egyenként tett vonatkozó javaslatok mögött azonban nem alakulhatott ki egységes támogatás, a szolgáltatások és a személyes függés szoros kapcsolata miatt pedig az örökváltság nélkül nem sikerülhetett az uradalmi fennhatóság korlátozása sem.

Amikor 1840-ben az önkéntes örökváltság felett tanácskozott az országgyűlés, már felmerült, hogy a szolgáltatásokkal együtt az úri hatalom is szűnjön meg, a javaslat könnyebb elfogadtatása végett azonban végül a törvénybe a korlátozó záradék került, amely szerint a földesúri hatóság a megváltakozottak felett sértetlen maradjon. Az 1836-os és az 1840-es úrbéri törvények végrehajtásának tapasztalatai, a jobbágyság elégedetlensége a törvényekkel és a községek működési zavarai azonban további változtatások szükségességét bizonyították. A jegyzők állása a földesúri beleszólással még bizonytalanabb lett, ami a gördülékeny igazgatást akadályozta. A földesurak egy része a megyére hárítva ebbéli feladatát, továbbra sem teljesítette felügyeleti kötelezettségeit, viszont beleszólt a helyi ügyekbe, ha érdeke úgy kívánta. Az örökváltságolt helységek nehezen fogadták el az úri hatóság fennmaradását, de a jobbágyközségek lakossága is igényt tartott az elöljárók szabad választására és ellenőrzésére, a község nagyobb önállóságára.

A nagyobb léptékű reform szükségességének felismerését a politikai élet általános folyamatai is segítették. A törvényhatóságok akadálytalanabb érintkezése, valamint a sajtóban lefolytatott viták alkalmat adtak a szabadabb megyei élet keretei között érlelődő tapasztalatok is megoldási elképzelések ütköztetésére, egységesebb, országos támogatottságú, s így megvalósításra esélyes javaslatok kidolgozására. A szabad községek példája és a liberális reformeszmék a polgári átalakulás és az igazgatás korszerűsítése irányába mutató megoldásokat sugalltak. Az újabb, 1843-as országgyűlésre a reformellenzék — általában, de a községi kérdést illetően is — a korábbinál kiérleltebb reformelképzelésekkel érkezett.

A szabad községekről szóló törvény előkészítése

Az 1843-as diéta követei előremutató utasításokkal és nagy reményekkel láttak munkához annál is inkább, minthogy a királyi propozíciók is fontos tár-

gyakat tűztek az országgyűlés elé.[3] Ezek közt szerepelt a szabad királyi városok országgyűlési szavazatának kérdése, amelynek elintézése a városok régi panaszát volt hivatva orvosolni. Az előző diétán a rendek e kérdést — összekapcsolva a városok belső szerkezetének polgári és demokratikusabb irányú rendezésével — egy országos választmányra akarták bízni. Bihar és Pest megye megpendítette, hogy foglalkozni kellene a politikai jogok kiterjesztését érintő egyéb kérdésekkel is.[4] Az új országgyűlés — a városoknak jogaikat követelő szokásos felszólalására — mindjárt az ülések első napjaiban valóban küldött ki választmányt a városok belszerkezetének és országgyűlési szavazatjogának megállapítását tartalmazó törvény kidolgozására.[5] E választmány szélesen — a korábbi bihari és pesti javaslat szellemében — értelmezve feladatát, a szabad kerületek és a községek ügyében is hivatva érezte magát a törvények előkészítésére, amit a követek el is fogadtak tőlük.[6]

A bizottságnak a megyék részéről a négy kerület szerint 4–4 tagja volt, a szabad kerületek, a káptalanok és Horvátország 1–1, a városok összesen négy követet delegáltak. Utóbbiak elsősorban a városok rendezése iránt érdeklődtek. Kifejezetten a községekre vonatkozó utasítással érkeztek a tagok közül Bárczay Mihály (Abaúj), Zsedényi Ede (Szepes), Klauzál Gábor (Csongrád), Hertelendy Miksa (Torontál). Tagja volt a választmánynak Pest megye részéről az utasítása alapján legtöbb javaslatot tevő Szentkirályi Mór, aki 1840-ben a városokéval együtt a szabad községek ügyét is felvetette, valamint Bezerédj István, akinek megyéje, Tolna 1831-ben elsőként indítványozta a földesúri hatalom megszüntetését. Az indítványok formába öntésében jeleskedett a „munkás kerületi jegyző", Szemere Bertalan (Borsod).[7] A községi tárgyú vitákban aktívan részt vett még Tolna megye másik követe Perczel Mór, valamint különösen Beöthy Ödön (Bihar), aki az előző diétán a javaslatot tette a választmány kiküldésére, s most majd részt vállal a községek ügyének képviseletében is. Szereplésük értékeléséhez mindenképpen szükséges az általuk hozott utasítások áttekintése.[8]

Az országgyűlés régi témája volt *a jegyzők állásának biztosítása*. Az előző diéta erről alkotott, de elbukott javaslatának akkori két fő támogatója közül

[3] Magyarország története 1790–1848. Főszerk.: Mérei Gyula, szerk.: Vörös Károly. Bp., 1980. 898.

[4] 1840. ápr. 2-i ker. ülés. *Konkoli Thege Pál:* Az 1839/1840. évi országgyűlés II. Pest, 1847. 392. *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1825–1848. II. Bp., 1868. 182.

[5] 1843. május 31. kerületi ülés. *Kovács Ferenc:* Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója 1–6. k. Bp., 1894. 230–236.

[6] Uo. *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 425.

[7] Szemere szerepére: *Kiss Ernő:* Szemere Bertalan. Kolozsvár, 1912. 41–43. Ruszoly József (szerk.): Szemere Bertalan és kora. Miskolc, 1991. 193.

[8] A nádori levéltár megfelelő állaga (OL Regnikoláris levéltár, N22 József nádor titkos levéltára. Diaetalia. Praepratoria ad diaetam 1843. Instructiones) őrzi Abaúj, Arad, Árva , Baranya, Bars, Bihar, Borsod, Csongrád, Esztergom, Fejér, Győr, Heves, Hont, Jászkun kerület, Komárom, Krassó, Liptó, Máramaros, Moson, Nógrád, Pozsega, Sáros, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torna, Torontál, Turóc, Ugocsa, Ung, Vas, Verőce, Zala, Zólyom megyék követutasításait: és XXI./1. alatt Pest megye utasító választmányának munkálatát. Szepes utasítása is itt, de két részletben (XXI. Sz. alatt 1–47. pont és XXVII. A 48-tól kezdődő számozással). Pest megye utasítását kiadta *Galgóczy Károly:* Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. Történelmi, föld-, s természetrajzi leírás. Bp., 1876. I. rész. 178–194. Borsod megye utasítását közreadta Seresné Szegőfi Anna: Borsod vármegye képviselete a reformországgyűléseken. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 21. Miskolc, 1987. Tolna utasítását röviden ismerteti *Csapó Mária:* Tolna megye a reformkori politikai küzdelemben. Bp., 1989. 146 és köv.

Temes megye közgyűlése utasításában minden érdemi javaslat nélkül ugyan, de pártolta „a megyebeli községek jegyzőinek azon esedezését, miszerént hivataluknak az 1836-ik esztendei úrbéri törvény czikkelyek által ingadozásba hozott állapotját ... közigazgatási szempontból jövő törvényhozás utján szilárdabb karba helyeztetni kérik". A szomszédos Torontál látta „a helységek jegyzőinek jelen kétes, és nem gyéren egyedül a községek némely nyughatatlanabb emberei önkényétől függő állásukat", s szükségesnek ítélte, „hogy az oly biztos lábra állíttassék, mely szerint hivatalbeli kötelességük minden ágának pontosan, s pedig kenyerüknek elvesztése iránti szüntelen remegés nélkül megfelelhessenek", ezért javasolta, hogy elmozdításuk ne a község, hanem a megye jogköre legyen. A jegyzők ügyét az előző diétán felvető két megyének a követei (Bónis Szabolcsból s Szemere Borsodból) helyet foglaltak választmány tagjai közt. Mellettük Szentkirályit említhetjük, aki 1839-ben szintén javaslatot tett a jegyzők védelmében, s most azzal indulhatott Pozsonyba, hogy ugyanazon a március 31-i napon, amikor az instrukciónak a községekkel foglalkozó utolsó pontja megerősítést nyert, tette át rögtön a megye az utasító választmányhoz az „adókönyvecskéket öszveillesztő szék jegyzőkönyvét", s annak a jegyzői állás biztosítására tett javaslatát.[9]

Szemben az 1833-as vitákkal, most egyedül Torontál megye javasolta az elöljárók szolgálati idejének, *a választási ciklus*nak három évre emelését. A javaslatnak az a konzervatív szellemű kitétele, amely az uradalom jelölési jogát a községi adószedőkre is kiterjesztené, újdonsága a községi tárgyú tanácskozásoknak. Torontál megye a gyámügyben is az úri hatalomtól és a megyei ellenőrzéstől együttesen várta a zavarok és visszaélések megszűntét.

Több más megye is kezdeményezte *a községi pénzügyek* rendbetételét. Bars utasításának 28. pontja szerint: „Czéliránytalansága tapasztaltatván azon törvény rendeletének, miszerint a községek bírái számadásainak megvizsgálása az illető uradalmakra bízva lenni, ... határoztassék, hogy az érdeklett bírói számadások, az árvák ügyei és gyámi számadásokkal együtt közvetlen a nemes megyékhez vezéreltessenek." Pest megye ugyanezzel az indokkal, „összeillesztési székének" javaslata alapján, indítványozta, „hogy minden e tárgybani eljárás egyenesen a megyei hatóság körébe tartozó törvényes kötelességnek jelentessék", azaz a földesúr jogait e téren a megyére ruháznák. Úgyszintén e megye adta utasítása mellékletéül Urbánovszky Justin szolgabírónak határozattá emelt javaslatát a községi költségvetés összeállításának módjára és a helyi adóztatás szabályozására oly módon, hogy „miután a közköltségek mennyisége eképp [az előző évek átlaga alapján] megállapíttatott, azokból a község jövedelmét kivonván a fennmaradó összeget minden lakosra a hadi és megyei háziadó minden ftja után kellő arányban osszák fel, s valamint a hadi- és megyei házi adót, kinek-kinek adókönyvecskéjébe bejegyzik úgy ezen kivetést is ugyanabba külön írják be."[10]

[9] Pest Megyei Levéltár IV 3-a I. Pest-Pilis és Solt vármegye [a továbbiakban PPS vm] nemesi közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek. 1843. 1. k. január 2-április 24. 1843. mart. 31-i közgy. 991. sz. 449–451.

[10] A számadásokra Uo. 451. A helyi adók és költségvetés szabályozására: Uo. 436–437. Uo. PPS vm. Közgy. jkv. 1843. 1.

Javaslatok születtek az *úri hatalom megszüntetésére*, amit elősegített volna a szolgáltatások megváltása vagy pénzjáradékká alakítása. Bars megye nemcsak a tized és a kilenced teljes kárpótlás melletti megszüntetését, s addig pénzbeli haszonbérletté alakítását szorgalmazta, de az úriszék eltörlését is. Bihar megye szintén összekapcsolta a jobbágyfelszabadítás ügyét és az uradalom hatóságának megszüntetését. Szükségesnek látta leszögezni, hogy „az örökváltságok elmaradásának oka nem az, hogy ne lett volna szükség a vonatkozó törvényre, hanem az eszközök hiánya." Éppen ezért elő kell azt segíteni ösztönző, az örökváltsággal összekapcsolódó kedvezményekkel: „törvény által mondassék ki, miszerént az 1840:7. törvényben fenhagyott úri hatóság mellett azon községek, melyek magokat megváltandják, azonnal rendezett tanáccsal bíróknak fognak tekintetni." Csongrád megye egyenesen úgy határozott, hogy „a jobbágyoknak szabad örökös megváltási jogot megadó törvény a királyi haszonvételekre és polgári hatóságra is kiterjesztésével ... szélesíttessék." E megye területén feküdt Szentes mezőváros, amely országosan ismert például szolgált a megváltakozás után fennmaradó úri hatóság okozta zavarokra, valamint az úri hatalom eltörlését célzó paraszti kívánságra.

A különben konzervatív Szepes megye, rámutatva a földesúri érdekre és az így keletkező jogbizonytalanságra, azzal támogatta a felszabaduló községek feletti úri hatalom megszüntetését, hogy az örökváltsági törvény „meghagyván az uraságnál a megváltás után neki csak terhére lehető úri hatóságot, a czélnak meg nem felel, ...hanem többnyire mellékes és törvény elleni alkuknak, zálogosításoknak és örökvallásoknak alkalmul szolgál, melyek által a terhelt és nagy áldozatokat tevő jobbágyok sorsa biztosítva nincsen." A megye nemcsak jogi, hanem társadalompolitikai célt is követ, amikor az örökváltságolt községet felszabadítaná: „hogy a kiváltások által egy közép és szabad rend alakíttassék és alkotmányunk jótéteményeiben részesíttessék, ... a községeknek szabad alku mellett nemcsak az úrbéri tartozások, hanem egyszersmind az úri hatóság és minden haszonvételek iránt örök, felbonthatatlan szerződések engedtessenek meg."

A *felszabaduló községek lakóinak politikai jogokban részesítését* több megye támogatta. A választmányi tag Bárczay megyéje, Abaúj a szatmári 12. pontra adott, s a reformellenzéki tervhez idomuló taktikusan kifejtett véleményét így fogalmazta meg: „Mivel az általános népképviselet idő előtti, az adózó nép pedig a földesurak által a megyében, a követek által pedig az országgyűlésen közvetve képviselve van", az általános népképviselet helyett egyelőre „a Hon minden polgárjainak egymáshoz mindinkább s inkább közeledése tekintetéből azt javallja a választmány, hogy azon mezővárosoknak, mellyek a földes uraság hatalma alól kiszabadultak, valamint a megyegyűléseken, úgy a megyei és követi tisztválasztásokon kebelekből küldendő képviselők által, minden ilyetén mezővárosnak egy-egy voks adatna." Bars rendjei „a képviseleti rendszert illetőleg ... határozák: hogy a rendezett tanáccsal bíró, avagy magukat örökösen megváltott községek népesedés arányában a Vármegye Gyűléseibe képviselőket küldhessenek, ebbéli arány kidolgozása Országgyűlésileg eszközlendő lévén." Bihar megye rendjei a népképviselet ügyének „megérlelődését az időre bíznák", s a követeiknek csak elvi támogatást adtak utasításba azzal, hogy „a kivitelbe ne ereszkedjenek". Borsod viszont a megyék rendezésére kidolgozott javaslatá-

ban úgy nyilatkozott, hogy szavazattal bírjanak „a kebelbeli királyi városok és rendezett tanáccsal ellátott községek egy-egy küldöttyei."[!]

A szabad községek ügye természetesen bekerült a vezérmegye utasításába, amelynek megfogalmazásában maga Kossuth is részt vett. Mivel Pest láthatóan fő kezdeményezője volt a vonatkozó törekvéseknek, a követutasító választmány szövegét kissé hosszabban idézzük: „azon számos szorgalmas részint föld- részint kézműves osztályért, mely az anyagi önállást saját erejével vívta ki magának, t.i. a szabados községekért a törvényhozás ezideig mit sem tőn. Jelen tudósításban ... foglalt érdekegyesítési és assimilatiói elvből önkényt folyónak véljük ennélfogva, figyelve a t. rendeknek 1842-ik évi 4689-ik szám alatt költ határozatára [ez szólt a szabad községeknek adandó politikai jogokról], követ uraknak utasításul adni, hogy a hazában létező szabadalmas községek rendezését indítványozzák, s törvényhozás útján oly állást igyekezzenek azok részére kivívni, miszerint beligazgatási tekintetben képviseleti úton helyhatósági jogokkal ruháztassanak fel, tisztviselőiket az úgy nevezett tanácsnokokkal együtt törvény által megszabandó időkben a király városokra nézve javallott módon alakítandó képviselői testület által újonnan választhassák; ezen megyében századok óta fennálló gyakorlat példájára az illető megyék közgyűléseire képviselőket küldhessenek, s pereik feljebbviteli úton a városi tanácstól egyenesen a megyék törvényszékei elébe terjesztessenek." A javaslat egyszerre kíván tehát intézkedést a községek feletti úri hatalom megszüntetéséről, törvénykezésük rendjéről, és belső rendezésükről a képviseleti elv alapján. A vezérmegye rendezési terveinek átfogó voltára vall az említett pénzügyi javaslatokon kívül az is, ahogy a helyi közterheknek a nemesség általi viseléséről nyilatkozik. A megye, amely eddig is alárendelte a helyi adózás szempontjából a nemeseket a községnek, e viszonyokat — noha magára nézve éppen a nemesi adózás terén nem látott okot az intézkedésre — bizonyára nem véletlenül ajánlotta követei figyelmébe, másrészről viszont tisztában volt azzal is, hogy a községek ügyét átfogó törvénnyel is szabályozni kell majd.

Vas megye utasítást készítő választmánya hasonlóképp átfogóan, egyetlen pontban kívánta a megye követeit kötelezni a rendezés kimunkálására: javasolta, hogy az örökváltságolt helységek felett az úri hatóság megszűnjék, lakosai csak a megye hatósága alá tartozzanak, a megyék rendezzék el az ilyen községeknek igazgatását és igazságszolgáltatását, s végül ezek a megyegyűlésen „aránylag küldendő képviselők által" a „tanácskozásban és választásban határozó jogot kapjanak." A közgyűlés határozata azonban az egész pontot kihagyta a végleges utasításból.

Figyelemre méltó még Szepes utasítása: a konzervatívok alsótáblai vezéralakját, az említett bizottság munkájában is részt vevő Zsedényit az országgyűlésre küldő megye számos reformhoz adta támogatását. Az egyes területeken mutatkozó reformszándék a politikai szempontok figyelembevételével, a birtokos érdek és a fennálló hatalmi szerkezet kíméletével párosult. Az utasítás, mint láttuk, az örökváltsághoz azzal kapcsolta hozzá az úri hatalom eltörlését, hogy ahhoz a volt földesúrnak immár úgysem fűződik érdeke, az jobbára csak terhet jelentene neki. Ugyanilyen érvek indokolták azt az 1833-ban Deákék ál-

tal már felvetett, s most Szepes által megismételt javaslatot, hogy a földesúrnak terhes úriszék töröltessék el, vagy mondhasson le róla a megye javára.

A felszabadult községek lakóinak politikai jogairól is ilyen óvatosan nyilatkozott megye: „nemzetünk nagy tömegét e legszentebb polgári jog űzésére még éretlennek valljuk, ... de miután honunkban most egy új néposztály támad, melly szabad emeberekből, kik magokat örökváltság útján a földes úri függéstől felmenthetik álland, először azt indítványozzuk, hogy az 1840. évi törvény czikkely akképpen módosíttassék, miszerint az úri hatóság fennállása eránti záradék eltöröltessék, azután pedig az oly úri hatalom alól tökéletessen felszabadított község, mellynek rendes tanácsa van ... a megyei közgyűlésekre egy-egy tanácskozó és értesítő szavazattal bíró követet, ki mindazonáltal jogtudó és értelmes ember legyen, béküldhessen."[11] Az ajánlott kedvezés tehát a községet képviselő honoratiornak is csak tanácskozási jogot ad, és „informativus voksot" [véleménynyilvánító szavazatot] — ahogyan már az előző évszázad egyes felvilágosult elképzeléseiben szerepel —, de a határozathozatalt a megye nemessége nem kívánta megosztani a felszabadult községek népével.

Lássunk azonban a községi kérdésben néhány merevebben konzervatív megyei véleményt is. Baranya, a választmányi tag Majláth megyéje nem támogatta a szatmári 12 pontnak a népképviseletről szóló utolsó pontját. Árva megőrzendőnek tartotta legalább a jobbágyok közti polgári ügyekben az úriszék hatóságát. Torna földesuraknak ott is befolyást akart a bírójelölésbe, ahol eddig nem volt, a szatmári 12. pontra pedig kinyilatkoztatta, hogy „a kiváltságtalan néposztályoknak általában véve műveltség alsó fokán állás, földesúri s más fennálló viszonyainak tekintetbe vétele után még idő előtti" a politikai jogok megadása. Esztergom röviden csak úgy nyilatkozott: „az egész népnek a közügyekbe befolyás ezután se adassék," viszont az egyház 1840-ben kifejtett érdekeinek megfelelően el akarta választani a jegyzői és tanítói állást. Kifejezetten konzervatív elvű utasítást fogalmazott Heves megye, amelynek rendjei a kötelező örökváltságot a jobbágy és ura közti hatalmi viszony fenntartása érdekében sem támogatták, „minthogy a javallott megváltás a jobbágyot urától elkülönözi, megszűnvén azon patriarchális viszony is, melynél fogva a jobbágy megszorult állapotjában ... uránál találta segedelmét". Az ítélkezés és az igazgatás elválasztását ugyan elfogadták, viszont a népképviseletet illetően a megye „mindenkit a maga eddigi gyakorlatában s jogaiban kíván megtartani", a szokásos konzervatív indokkal, miszerint a nép ügyét a megyében a tiszti ügyészek és a rendek, országgyűléseken pedig a megyei követek „pártfogolják".

Törvényjavaslat a szabad községekről

A városok rendezésével foglalkozó küldöttségnek a községekre vonatkozó javaslatát a választmány jegyzője, a kezdeményező Pest megye követe, Szentkirályi Mór 1844. március 29-én ismertette az országgyűlés alsótáblájának kerü-

[11] Az örökváltság és az úri hatalom az utasításban: 16. pont, az úriszék eltörlése vagy átruházása: 54. pont, a mezei rendőrségi hatóság jogalanyairól: 17. pont, a politikai jogokról: 34. pont.

leti ülésében. Beszéde a klasszikus parlamentarizmus gyakorlata felé mutat, a tervezetnek szabályszerű indoklásra emlékeztető magyarázata. Igyekszik a beterjesztő választmány többségének liberális álláspontját, a kérdés sokoldalú összefüggéseit teljességében bemutatni.[12]

„Úgy hitte e küldöttség, ... hogy e községekre fordítván a nemzet figyelmét, ha túllépte is megbízatása körét, mindenesetre következetesen s a hon és e községek érdekében egyiránt hasznos dolgot cselekvék." Az intézkedés szükségességét a politikai és igazgatási rendszer egyéb elemeinek rendezésével hozta kapcsolatba, de a történeti okokon, párhuzamokon, mintákon kívül elsősorban aktuális indokokat hoz a törvény szükségességére. „A történeti jogon kívül, mely a királyi városok és kerületek országgyűlési szavazatjogát biztosítja s a rendezést ennek feltételéül is szükségessé tevé, az élet és minden egyéb okok miatt, ... teljes mértékben igényli e szabad községek állapota a törvényhozás gondosságát," hiszen számos közülük minden tekintetben nagyobb és jelentékenyebb, mint több súlytalan város.

Szentkirályi leszögezi, hogy nem egyszerűen igazgatási kérdésről van szó, hanem a községek ügye a jobbágyfelszabadítás kérdése: „a múlt országgyűlésen alkotott örökváltsági törvény eredményeképpen is kell azon községek szerkezetéről gondoskodni, melyek magokat a földesúri hatóságtól szabadokká teszik. Ki nem ismeri a bajokat, mik különben a rendezetlenségből származnak, azon viszályokat mik e községekben s aztán az elégületlen lakosok feladásai következtében a megyék és az intézményező kormányszékek között léteznek?" Az előterjesztő tehát a váltságot kötött településeket úgy tekinti, hogy azok a földesúri hatalmat is lerázták.

Szentkirályi szavai mintha elismernék azokat az aggályokat, amelyeket a főrendek 1839-ben az örökváltsággal kapcsolatosan — főként a földesúri hatalom megszűnése-megmaradása vonatkozásában — megfogalmaztak. A törvény liberális alkotói persze akkor is tisztában voltak e nehézségekkel, de az örökváltság mihamarabbi törvénybe iktatását tekintették a legsürgetőbb feladatnak. A reformellenzék lényegében most itt kívánta pótolni az akkor akadályképpen felemlegetett hiányosságot.

Figyelemre méltó az idézet második mondata is, amely rávilágít arra, hogy a községek ügye közjogi és hatalompolitikai kérdés is. Milyen legyen a felszabadult községek belső szerkezete? Ki felügyelje önkormányzatukat? Hogyan kapcsolódjanak a megyéhez? S végül kié legyen a döntés mindezekről: az ural-

---

[12] Az országgyűlés tárgyalásaira a hivatalos naplók és a cenzurázott sajtó mellett jól használhatók Kovács Ferenc sajtóanyagot is használó idézett magánjegyzetei. A kerületi ülések hivatalos naplója töredékei Pest Megyei Levéltárban: „Az országgyűlés alatt tartott kerületi ülések naplója". PPS. vm. levéltára. IV. 3. Nemesi közgyűlés iratai. b.) Országgyűlési iratok. 1843/44. Rendi naplók. 43. sz. Arra vonatkozóan, hogy az országgyűlés mely időszakaira vannak meg a naplórészek: *Dobszay Tamás:* Az 1843/44. évi országgyűlés kerületi naplója. In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Főszerk.: Gergely Jenő. ELTE-BTK. Bp., 2000., 93. és 97. A községi tárgyú vitákat ismerteti: Lukács Móricz munkái I–II. (Összegyűjtötte: Gyulai Pál) Bp., 1894. II. köt. 275–286., és *Pompéry János:* Országgyűlési naplóm 1843diki December 1jétül az országgyűlés végéig. Pozsony, 1843/44. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 2643. A javaslat előterjesztésére: *Kovács Ferenc:* i. m. 4. kötet 425–426.

kodóé, a kormányé, amely mindeddig a saját politikai bázisa erősítésére, a felsőbbség hatalmának, játékterének szélesítésére, a rendek, az országgyűlés és az önkormányzatiság gyengítésére használta a szabadságolás folyamatát? Vagy a községek feletti gyámkodásra hajlamos, nemesi jellegét nehezen levetkőző megyei vezetésé? Vagy éppen a társadalom önrendelkezésének lehetséges keretet adó országgyűlés legyen a fő tényező?

Szentkirályiék javaslata — azzal, hogy a rendezést az országgyűlés kezébe tette — többféle, de mindenképp a társadalmi önrendelkezés irányába nyitott megoldásra ad lehetőséget. Indokolta ezt a rugalmasságot a szabaduló községek feltételeinek rendkívüli változatossága is: „Minthogy azonban e községek terjedelmök, fekvésök- s egyéb körülményekhez képest igen különbözők, a törvényhozás feladata jelenleg csak általános elvek megállapításában határoztathatik, mik szerint a szabad községek időközileg [ideiglenesen] a megyék közbenjöttével lennének rendezendők. Ily rendelkezési alap p.o. a helyhatóság általános eszméje. A szabályok pedig, mikben a községek alkotmánya a megyék által körüliratik, további általános intézkedések anyagául mindenkor az országgyűlés elébe terjesztetnének." A törvény tehát keretjellegű, a rendezés a viszonyokat ismerő megye feladata, de az országgyűlés ellenőrzése mellett, amely aztán majd a tapasztalatok alapján fog tudni országos érvénnyel finomítani a rendezés feltételein.

A majdan intézkedő megye és országgyűlés azonban már nem a nemesi megye és a kiváltságosok országgyűlése lenne. A rendezés része ugyanis, hogy a szabad községekre alapozva a megye népképviseleti irányú átalakítása megkezdődne, s így a megyék követei sem kizárólag a nemesség, hanem a szabad községek képviselői is lennének. A községek rendezése tehát itt a politikai jogok kiterjesztésére, a népképviselet előkészítésére tett lépések sorába illeszkedik: „Az örökváltság e községeknek a helyhatósági független állás biztosításán kívül nagyobb jogok gyakorlására is igényt nyújt. Apáink mondák, hogy földesúri viszonyainknál fogva természetes védői az adózó népnek. most e viszonyok az örökváltság által felbomlanak, s lehetetlen nem éreznünk a változás szükségességét, a népképviselet kifejlését. Hogy ez átalakulás lépcsőnként s legkisebb ingadozás nélkül történjék, lehet-e kívánatosabb és jámborabb szándék, mint e községeknek, megváltásuk rende és ideje szerint adni befolyást, képviseletet a megyékben, s a népet — mint mondani szokták — lassanként venni be az alkotmány sánczaiba."

A fentiekből következően Szentkirályi nem hiszi, hogy ez a megoldás lenne maga a népképviselet, hanem azt közvetlenül előkészítő, a fennálló rendiségbe illeszkedő, de annak rendszerét, erőviszonyait lényegesen módosító fontos lépésnek láttatja, amely révén majdan keresztülvihető lehet a valódi népképviselet. A „lassú, alkotmányszerű haladás" terve az indítéka annak, hogy a törvényjavaslat egy kérdésről hiányérzetet támasztó módon látszólag nem intézkedik: a nemesek és a község viszonyának alapelveiről, a nemesek községi igazgatás alá helyezéséről. Nem kívánták ennek felvetésével a nemesi közvéleményt e fontos reform ellen hangolni, a rendezést e téren ideiglenesen a megyékre kívánták hagyni. A reformellenzék remélhette, hogy a megyei intézkedések nyomán e kérdés előkészítése is megtörténik a közvéleményben.

***

Maga a törvényjavaslat szövege így szólt:

„A megyék kebeleikben levő oly szabad községeket, melyekben urbéri tartozások nem léteznek, habár az úri hatóság meg nem szűnt is, szabály által ugyanazon elvek alapján fogják rendezni, melyek a Jászkunközségekre nézve a törvényben megállapítva vannak.

1.§ Ezen szabály alkotásában a községek kihallgatandók, de a megye fogja megítélni: a fennidézett törvényben foglalt rendeletek a helybeli körülmények közt mennyire lehetnek alkalmazhatók.

2.§ Az eképp rendezett szabad községek a megyei köz- és választógyűlésekre annyi képviselőt javasoltatnak küldeni, mennyi az illető község összes lakosainak száma 300-al elosztva, s kiknek egyenkinti szavazata leend.

3.§ A megyék ezen rendezési szabályokat, azoknak alkotását követő első országgyűlése elébe bemutatni kötelesek."[13]

Mivel a rendezésben mintának a szabad kerületek koordinációjára ugyancsak e választmány által készített törvényjavaslatot tekintették, az utóbbi kapcsolódó projektumot sem hagyhatjuk ismertetés nélkül. Ez rendezni kívánta a község és a kerületek viszonyát, a kerületet osztatlan egységes autonóm törvényhatóságnak, a községet annak alárendelt, de képviseleti elv alapján rendezett autonóm helyhatóságnak tekintve.

A községek vonatkozásában kiemelendő, hogy külön intézkedni kívánt a *személyi hatáskör* kapcsán az *illetőség*ről, s ebben a nemesek és nem nemesek közti különbségről csupán egyetlen helyen, a katonaállításnál esik szó. Itt tisztázódott volna tehát a községi javaslatban nyitva hagyott kérdés: a nemesek eszerint a község hatósága alá tartozzanak. A jogegyenlőség csak vallási vonatkozásban maradt volna csorba. A tervezet szerint minden bizonnyal csak ideiglenesen, a tervezet a nem keresztény lakosok közül csak az értelmiségieknek szándékozott megadni a választójogot.

A községi képviselőtestület *hatásköre* lenne a község pénzügyeinek intézése, ellenőrzése, a tisztviselők ellenőrzése, felelősségre vonásuk kezdeményezése. Tagjai egyben automatikusan a (Jászkún) kerületi közgyűlés tagjai is, s ott ők választják a törvényhatóság tisztviselőit. Az igazgatási, gyámhatósági, oktatási, rendészeti, telekbírói teendőket a szűkebb tanács végzi. A község egyben polgári perekben és kisebb kihágási ügyekben első bírósági hatósággal bír, a büntetőbíráskodás a középszintre, a kerületre tartozna. A tisztviselőket és tanácstagokat nem a közgyűlés, hanem maga a népgyűlés választja. A község a helyi ügyek felett önállóan határoz, a kerület csak felügyeletet gyakorolna. A választmány külön részletes szabályzatot készített a helyi pénzkezelés, adóigazgatás, bíráskodás, gyámügy, telekkönyvezés, és oktatás kérdéseiről és a községek felügyeletéről. A tervezet tehát az igazgatási rendszert a helyhatósági és a középszintű önkormányzatok egymásra épülő rendszereként képzelte el, s az egyes szinteknek kiterjedt önállóságot biztosított.[14]

---

[13] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. 611–613.

[14] Törvényjavaslat a Jászkun kerületek rendezéséről. Felséges első Ferdinánd által sz. k. Pozsony városába 1843-ik esztendei Pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi közgyűlésnek írásai. [Továbbiakban Ogy Ir.] Pozsony, 1844. II. k. 124. sz. 197–226.

A helyi választójogban a tervezet — a népképviselet elve alapján — csak egyéneket részesített, testületek, céhek stb. csak egyénileg megválasztott tagjaik útján szerezhettek volna befolyást. A választójogra a következő cenzust állapították meg: a keresztény vallású, fekvő tulajdonnal bíró személyek mellett az értelmiségiek és az önálló iparosok élhettek volna vele. Ha a megyék (majd az ő intézkedéseik tapasztalatai alapján az országgyűlés) az egyes községek rendezésekor egyszerűen átvennék a szabad kerületekre megállapított cenzust, akkor ezzel az 1836. évi törvénynél szűkebben mérték volna a személyes politikai jogokat, hacsak a házatlan zsellérek községi szavazati jogáról külön nem intézkednek. Erre vonatkozó határozott szándékról azonban nincs tudomásunk.

A községi törvényjavaslatnak látszólag felróható hiányossága — s mint majd látjuk ez lett az egyik fő vitatárgy — a szabad községek fogalmának értelmezése. Amikor Pest megye 1839-ben intézkedni akart a szabadalmas községekről, a megyebeli nagy mezővárosokra gondolt, amelyekben a földesurak már rég nem gyakorolták hatóságukat. A mostani javaslat szó szerint azt célozza, hogy azokat a helységeket, ahol az úrbéri tartozásokat megváltották, „habár az úri hatóság meg nem szűnt is", ne privilégiumok, hanem törvény rendezze. Szentkirályi viszont az indoklásban olyan helységekről beszélt, „melyek magokat a földesúri hatóságtól szabaddá teszik".

A két szöveg közti ellentmondás világossá teszi, hogy feladatnak a helyi önkormányzat szabályozását tekintik a váltságszerződést kötött községekben, valamint az ilyen község és a megye kapcsolatának tisztázását, hiszen a rendezés másra nem vonatkozhat. Az ilyen településeket a javaslattevők nem akarták egyenes úri hatalom alatt hagyni, sem pedig rendezésüket a kormányzatnak átengedni. Három esetről van tehát szó: a (pénz)szolgáltatásokkal tartozó mezővárosokról, ahol a földesúri hatalmat nem gyakorolják, a szolgáltatásokkal nem tartozó helységekről , ahol az 1840:VII. értelmében fennmaradt az úri hatalom, végül azokról ahol mind a szolgáltatások, mind a az úri hatóság megszűnt. Utóbbiak esetében 1840 óta kérdéses, vajon törvényes-e egyáltalán a joghatóság alóli szabadulás. A vita során aztán a tartozások alóli szabadulást is igen szélesen értelmezték, s a szabad község fogalmát a szolgáltatásokra vonatkozó részleges, illetve a pénzfizetésre történő megváltást kötött helységekre is kiterjesztették.

A fogalmazás pontatlansága tehát — számunkra úgy tűnik — nem törvényalkotói hiba, hanem tudatos lépés volt; célja, hogy nyitva maradjon a szélesebb értelmezés lehetősége, minél több helységet lehessen a törvény hatálya alá érteni, s az előnyök reájuk is kiterjedjenek.

Kisérlet az örökváltságolt községek felszabadítására

A vita egyik fő témája valóban a szabad községek fogalmának értelmezése lett, a másik pedig a községek megyei képviseletének mértékét illetően alakult ki. Rögtön az első hozzászólók jelezték, hogy „a szabad község eszméje már föltételezi az önhatóság jogát." Mások az 'úri hatóság' kifejezést az úriszékre kívánták szűkíteni.[15] Végül a bővebb megvitatás, pótutasítások kikérése céljából a tárgyalást elhalasztották.

[15] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 426.

A kérdések egy része némileg tisztázódhatott, ugyanakkor más események tovább ösztökélték a rendeket: 1844. május 23-án „felolvastatott Kecskemét városa lakosainak a szabad községeket is rendeztetni kérő, s ugyane község bírájának és tanácsának ellenző kérelemlevele. A rendek egyszerű tudomásul ugyan, de egyszersmind éppen a rendezés szüksége kiáltó bizonyságául vevék e két kérelemiratot, miközben a lakosok és tanács érdekei oly éles ellentétben tűnnek fel."[16] E tapasztalattal került másnap újra terítékre a kérdés.

Az első §-ba Békés javaslatára beillesztették, hogy a megyék az úri hatóság megszüntetése és a rendezés iránt a földesurakat is hallgassák meg,[17] de komolyabb vitát most csak a községek megyei képviseletéről szóló 2. § váltott ki. Néhányan pártolták a 300 lakos után adott 1–1 megyei képviselői helyet, s érvként felhozták s népnek az alkotmányba fogadása mellett azt is, hogy ezáltal maga a megyei intézmény is erősödne, „mi alapul szolgáland a később kifejlődő tiszta képviseleti rendszernek."[18] Sokan az utasítások szerteágazó irányainak megfelelően nyilatkoztak a képviselet mértékéről és módjáról: volt aki a teljes lakosság helyett a törvényes korú férfiak számához arányosította volna a képviseletet, mások eltérő képviseletet kívántak a tanácskozó és a választó gyűlésekre, az előbbire kevesebb, az utóbbira nagyobb számú községi küldöttel számolva. De volt aki csak két-két, a többség pedig csak egy-egy küldöttet kívánt adni a helységeknek, tekintettel arra is, hogy a megyei választásokról szóló törvényjavaslatban is ez a mérték szerepelt.

Szentkirályi védte az eredeti törvényjavaslatot. Mint mondta, azért van eltérés a megyei választásokról szóló és a községeket rendező javaslat szövege közt, mert az előbbiben a királyi privilégiumokkal rendezett, s ezért bizonytalan helyzetű községekről szóltak, amelyek éppen kormánytól függő helyzetük és zárt oligarchikus és bürokratikus szervezetük miatt nem kaphatnak ennél nagyobb súlyt. Az utóbbi javaslat azonban az újonnan szabadult községekre vonatkozna, amelyek így mentesülnének attól, hogy az uralkodó rendezze őket a szabad királyi városok mintájára: „a jelen törvényjavaslat a jászkunkerületek rendezésének elvei szerint akarja a szabad községeket is rendeztetni, azon elvekben pedig szabad kifejlés csírái vannak lerakva [sic], és így ily rendezés után, lehetend már a szabad községeknek több befolyást minden veszély nélkül adni." A kerületi jegyző még egyszer megmagyarázza a képviselet elveit: „... ne minden községnek egyenlő, hanem mindegyiknek a lakosok számához mért képviselet adassék", hiszen a városok rendezésénél elfogadott alapelvvé vált, hogy „rendezetlen állapotában Pestnek egyenlő befolyása van — vagy inkább nincs — [a jelentéktelen] Bazinnal, rendezés után pedig méltányos tekintet leend a népességi különbségekre [azaz Pestnek jóval nagyobb súly jár]."[19]

A többfelé szóródó vélemények eredőjeként az elfogadás reményében mindenki által vállalható minimális eredmény felé húztak a voksok, így végül sokak jó szándéka és érvei dacára a községek egyelőre csak egy-egy helyet kaptak

[16] 201. ker. ülés. *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 610.
[17] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 611.
[18] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 612.
[19] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 612.

volna a szerkezet szerint. Ennek indokait pontosan mérte fel Kovács Ferenc is, illetve a Pesti Hírlap, amelyre saját jegyzetein kívül Kovács is támaszkodott: „a nagy többség ... elégnek vélte ezúttal [értsd: egyelőre], hogy a községek képviselete, ... bármily szűk alapon is de megkezdessék, s félt tőle, hogy ha a községeknek oly befolyás engedtetnék, mely democratiai sulyával túlnyomóságot gyakorolhatna a nemesi érdekek felett, sem a kormány, sem a főrendi tábla el nem fogadná a törvényt." Az engedményt tehát annak érdekében mérsékelte a reformellenzék, hogy egyáltalán legyen valami a dologból. Maradjon remény arra, hogy legalább e szűkös mértékben, de megvalósuljon a népnek az alkotmány sáncaiba való beengedése. Az elvi áttörés érdekében tehát a gyakorlati következmények terén engedtek. Hasonlóan jártak el, mint 1839-ben az örökváltság megadásakor, amikor lemondtak az úri hatóság eltörléséről, nehogy elmaradjon miatta a megváltakozás engedélyezése. Nehéz lenne szétválasztani, hogy e kérdésnél melyik megye és követ esetében mennyi volt a nemesi szűkkeblűség és hol kezdődött a taktika.

Szentkirályi ekkor, az eredeti javaslat szűkítése után, a szabad községek fogalmának meghatározásakor gyakorlott fogáshoz nyúlt: rugalmasabb szöveggel akart rést hagyni a tágabb értelmezésnek. Arra hivatkozva, hogy úgyis azonos lett a szöveg értelme a megyei választások rendezésénél alkalmazott formulával, felvetette a § kihagyásának lehetőségét. A rendek azonban — joggal félve attól, hogy a megyei javaslatból nem lesz semmi — inkább itt is meghagyták a rendelkezést. Ezek után áttértek a községek megyék általi igazgatási rendezését előíró §-ra, de annak vitáit végül is érdemben az országos ülések tárgyalásaira hagyták.[20]

***

A június 14-i országos ülésen az elnöklő személynök, Szerencsy István elsősorban a politikai jogok kiterjesztését támadta konzervatív közjogi szemlélet jegyében. „Itt nem egyes létező kerületeknek vagy városoknak, községeknek, helységeknek — melyeknek eddig is volt saját törvényhatóságuk — szavazati jogáról és elrendezéséről van szó, hanem egy egészen új intézmény vétetik czélba. Nem tudom tisztelt Rendek, van-e erre szükség?" A már meglevő rendi jogok biztosítása ellen tehát nem emelt kifogást, hanem azzal bírálta a javaslatot, hogy az a rendi államszerkezetbe újítást visz be. A tervezett „közjogi kedvezést" (jus publicumi favor) rögtönzésnek, s felesleges, idő előtti intézkedésnek tekintette. Párhuzamot vont e terv és az örökváltság engedélyezése közt, amely szerinte szintén nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hiszen a vártnál jóval kevesebb szerződés született. Az úrbéri rendezés, a népnevelés, a kereskedés és szorgalom fejlődése érleli majd csak meg a helyzetet az ilyen engedményre, főként ha „ezen kifejlés atyai bölcs kormányzat közbejötte mellett" jön létre, azaz a kormányzat gyámkodása és nem az országgyűlési jogkiterjesztő intézkedés révén. Ezért elegendőnek vélte, ha a rendezett tanáccsal bíró helyek

[20] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 613. Az országos ülés elé került szöveg: Törvényi javaslat a szabad községekről. Ogy Ir. II. 153. sz. 502–503.

kapnak csak politikai jogokat. Végül „még egy rossz oldala is van a dolognak ... vágyak támasztatnak fel általa, mellyek teljesedést nem érvén, ez valamint egyes embernek, úgy és inkább moralis testületnek rosszul esik." Ezzel egyben minden bizonnyal a kecskeméti petícióra, tehát e községek veszélyes, önálló cselekvésére is utalni akart. Figyelmeztetett arra is, hogy a diéta számos teendője, a már kezdeményezett reformmunkálatok mellett nem ökonomikus további kezdeményezést felvállalni: „ne öleljünk fel annyit ez országgyűlésen, mivel bírni nem fogunk, és amelyeknek sokasága mellett a szükségeseket és hasznosakat is elejthetjük."[21]

Pest követe, Ráday Gedeon azonnal visszafelé fordította az örökváltsági törvény csekély hatására hivatkozó elnöki érvet: „hogy nem tapasztaltuk ezen intézkedésnek jó következéseit, ... annak lehet tulajdonítani, mert az örök megváltással semmi közjogok nem köttettek össze", épp ezért a képviseleti jog megadását nem kedvezésnek, hanem kötelességnek nyilatkozta. Ráday nemcsak a képviselet elvéhez, hanem a kerületi határozat helyett megyéje utasításához is igazodva a követtárs választmányi tag által előadott eredeti tervezetet támogatta: „mivel képviseleti rendszert ohajtunk behozni, mellynek behozatalára pedig ez az első lépés ... meg kívánom tartatni a kerületi választmány javaslatát, t. i. hogy minden 300 lakos után adassék a községeknek egy szavazat, ... inkább ahhoz járulok, miszerint minden 4- vagy 500 lakos után adassék egy szavazat, mert arra, hogy csak egy szavazata legyen egy egész községnek reá nem állok." Kovács szerint az egyetlen szavazatot egyenesen „gúnyos cselekvésnek nevezé".[22]

Zsoldos Ignác (Veszprém) szintén bírálta az elnök által kifejtett logikát, miszerint előbb meg kell érni a képviseletre a jogok gyakorlásához. A népnevelési választmányban is helyet foglaló Zsoldos szerint maga a jogok gyakorlása van a leginkább nevelő hatással a népre, már csak nyers anyagi hatásánál fogva is: „hogy a nép nagy része gyermekeit taníthassa, arra bizonyos vagyonosság kívántatik, ezt pedig semmi sem mozdíthatja elő sikersebben, mint az örökváltság." „Erkölcsi jutalom," azaz a jogok hozzárendelése az örökváltsághoz, az úri hatóság eltörlése és a képviselet lesz az örökváltságok megkötésének legfőbb bátorítója. Éppen ezért a szabad község fogalmát — az elnökkel ellentétben — nem szűkítené a rendezett tanácsú, kiváltságolt községekre, hanem „szabad községek neve alatt az örökváltságolt községek értessenek, melyekben t.i. az úri hatóság megszűnt." E szavakkal lényegében egyenlőségjelet tett a szolgáltatások megváltása és az úri hatóság megszűnése közt is. Az ilyen helységeknek azután a megyegyűlésben 300 felnőtt (24 év feletti) férfilakos után adott volna a megyéje egy-egy képviseletet.[23]

Utasítása alapján a javaslat ellen szólt Fiáth Ferenc (Fejér), akit küldői a községek „ily modorbani rendezését gátolni parancsolták." Ahogy Kovács Ferenc írja: „A viták most leginkább az örökváltság s az úri hatóság megszünteté-

[21] 160. [országos] ülés. 1844. június 14. Felséges első Ferdinánd által sz. k. Pozsony városába 1843-ik esztendei Pünkösd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. [Továbbiakban Ogy Jkv.] Pozsony, 1844. IV. köt. 153. és *Kovács Ferenc:* i. m. 4. köt. 710.

[22] Uo.

[23] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. 711.

sének eszméje körül kezdtek forogni; felállíttatott az a nézet, hogy amely helységek urbéri tartozásaikat örökre megváltották, azok a megyében képviselve legyenek, mire ismét szükséges, hogy azon megváltásnál fogva az úri hatóság alul is felszabaduljanak." Az elnök megkísérelte elválasztani egymástól és szembeállítani az önkormányzat és az örökváltság ügyét: „Fő ok, hogy nem történtek sok örök megváltások, abban fekszik mert nincs pénz ... márha ezen politicai jogok megadatnak, ... a helybeli administratio tetemes költségbe fog kerülni, melyet sokkal jobb lenne a megváltásra fordítani." A községek tehát előbb legyenek túl a megváltakozáson és azután jöhet a hatóság rendezése. Mintha csak Szentes példáját hivatkozná: „a megváltási summának egy része letétetvén a költséges belkormányzás által megterhelendő nép elégtelen lenne a hátralévő tartozásának letételére, melyből vagy visszalépés lenne a megváltási alkutól, vagy más kedvetlen zavar és igazságtalanság következnék." Az elvet most már elfogadva magát a rögtöni intézkedést kifogásolta: „engedjük csak ... megpénzesülni a köznépet," többletvagyonát a megváltás fizetésére fogja fordítani, s „rendes úton szabaddá válva" eljön majd az ideje az önkormányzat és a politikai jogok megadásának is.[24]

A reformellenzék részéről Klauzál ismételte, hogy épp az örökváltság teljességéhez szükséges az úri hatóság megszüntetése; ez ösztönöz magára a megváltásra, míg ennek eddigi elmaradása egyben egyik fő oka az engedőleges örökváltság csekély sikerének: az örökváltságról szóló törvényben „gyilkoló törvényrendelet foglaltatott ... melynél fogva nem lehettek szabadok az úri hatóságtól." „Tapasztalásból szólok [Klauzál a harmincas években Szentes pártfogójaként sikertelenül igyekezett közvetíteni a város és volt földesurai vitájában]; ez volt egyik fő akadálya annak, hogy az örök megváltások hazánkban minden pénzszűke mellett is nagyobb mértékben nem történtek. ... midőn illy magát kiváltani szándékozó község látja azt, mikint magát az úri hatalomtól — melly legtöbb esetekben legnagyobb önkénnyel gyakoroltatik az uradalmi ügyész által — ... magát megszabadítania lehetetlen; lehetetlen, hogy kedv támadjon benne az örökváltási summa megadására, mit különben szívesen megadna." Ezért szükségesnek találta elrendeltetni, hogy „itt ezen törvényjavaslat következtében az úri hatalom megszüntessék azon községekre, melyek magukat megváltották." De a népnek valóságos politikai jogokban részesítése is fontos feladat: „a népet igyekeznünk kell az alkotmány sánczai közé bevenni, és ha bevettük, csak akkor felelünk meg azon kötelességnek mely minket ide, mint népképviselőket [!] rendelt."[25]

A személynök ekkor a rögtönzés helyett a javaslat szövegének tisztázását és a különböző törvényhelyek egyeztetését javasolta: „mit a követ úr mondott, hogy ezen törvénycikknek az volna a célja, miszerint az úri hatóság ott, hol megváltás történt, megszüntessék – megvallom, én ezt e szerkezetben nyilván kimondva nem találom ... az 1.§ ezen szavai 'habár az úri hatóság meg nem szűnt is' épen nem oda czéloznak. ... Ha tehát a RR az úri hatóságot akarják félretenni, ... akkor nem itt kell a dolgot csak úgy oldaslag felvetni, hanem a múlt

[24] Ogy Jkv. IV. 154. *Kovács Ferenc:* i. m. 4. 711.
[25] Ogy Jkv. IV. 154–155. *Kovács Ferenc:* i. m. 4. 712.

országgyűlésen hozott törvénynek megváltoztatásárul kell annak rende szerint tanácskozni."

Bár Szerencsy a szöveg létező ellentmondására hívta fel a figyelmet, Perczel Mór — félve, hogy a kérdésnek „maga helyére utasítása" a kormány szokásos halogató taktikájának részeként a törvény elszabotálását célozza — azonnal tiltakozott, s röviden vázolva a reformellenzék társadalompolitikai elképzelését, sürgeti a rendezést: „Én csak szerencséltetni tudom, azon helyes tapintatot, miszerint szükségesnek tartották a tt. RR ezen átalakulási szakban figyelmöket a népre is fordítani, ... a szabad községek által ezen törvényhozási teremben egy olyan erős és egészen alkotmányos elemeken nyugvó osztály fogadtatott be, és oly elemnek ad szavazatot, melly által részint idegen nemzetiség, részint aristocratia iránya ellen az alkotmányt magát fogja erősíteni." A reformnak tehát nemzetpolitikai vonatkozásai is vannak, az arisztokrácia ellensúlyaként megjelenített felszabadult elemeknek pedig a társadalom függőségi viszonyainak, a nemesség uralmi monopóliumának megtörésében is nagy szerepet szánnak.

Perczel tiltakozik az ellen, hogy a megyei képviselet csak egy-egy szavazatot adna községenként a települések lakosságának számára való tekintet nélkül, de — minthogy ez csak az első „kurta" lépés volna az átalakulás útján — azt végképp nem érti, ha ezt is sokallják: „20 ezer lakossal bíró hatalmas tehetős községnek egy szavat adni egy rongyos kortes ellenében, ezt valóban a fontolva haladók legbuzgóbbika sem mondhatja ugrásnak." S újra csak a képviseleti rendszer felé tett óvatos kezdő lépésnek minősíti a lélekszámarányos megyei szintű képviseletet. Perczel hitet tesz az *önkormányzatiság erősítése* mellett is: „Hogy a nép az önigazgatásban is részt vegyen valahára, ezt kétségen kívül még a politica is igényli ... mert ha a nép részt fog venni azon terhek meghatározásában, mellyeket visel, azon ellenőrségénél fogva, mellyet folytatand, az administratio bizonyosan javulni fog a megyékben".[26] Géczy Péter (Zólyom megye) támogatólag tolmácsolta röviden küldői akaratát: „hogy képviseleti rendszer hozassék be hazánkba, ... hogy a föld népe tökéletesen emancipáltassék".

Ghyczy Kálmán azzal támogatta egyfelől a javaslatot, hogy „a politicai jogoknak fokonkint mérsékelve megengedett gyakorlata", nevelő hatású, s megelőzheti, hogy a nép maga kényszerítse ki jogait. Igazán újat azonban azzal javasolt, hogy a szabad községek körét az eddig felszólaltaknál is jóval szélesebben értelmezte: „azon községeket is, mellyek *némileg* úri hatóság alatt állanak, rendezni lehet, rendezni szükséges." Úgyis az „ilyetén községeknél az úri hatóság csupán bíróságból, s pedig nagyobbrészt fellebbviteli bíróságból áll, mi ... szorosan vett függést nem következtet, másrészről pedig ha egyéb nem, magok azon visszaélések is, melyek sok nagy, népes és hatalmas szabad községekben a legújabb időkben is tapasztaltattak, s nyilvános zavargásokban törtek ki, meggyőztek engemet arról, hogy azoknak rendezésével tovább késni nem lehet." Megyéje egyébként pótutasításában a tanácskozó gyűlésekre 600, a választógyűlésekre 300 lakos után akart egy-egy képviselői helyet adni a községeknek.[27]

[26] Ogy Jkv. IV. 155–156. *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 712–713.
[27] Ogy Jkv. IV. 156.

A megyei képviselet a viták által ekkorra már olyannyira megérlelt gondolatává vált a közvéleménynek, hogy a liberálisok közé nem sorolható Balogh Kornél (Győr megye) is határozottan mellette nyilatkozott, sőt éppen ő utalt arra, hogy az úri hatalom megszüntetése nélkül a községi képviselők nem lennének a nép független képviselői: „küldőim nem ellenzik a szabad községek elrendeltetését, nem ellenzik, hogy a megye közgyűléseibe is illetőleges képviselőik által befolyhassanak, de feltételül azt tűzik ki, hogy minden úri hatóság alól függetlenek legyenek." Elsőre furcsának tűnhet, de végső soron érthető az is, hogy éppen ő fejezi ki leghatározottabban a földesúri hatalom súlyát és fontosságát: „az úri hatóság gyakorlata lényegesebb részét teszi az alattvalói s így függési fogalomnak, mint az anyagi szolgálat."[!][28]

Vas megye követe az eredetihez képest módosított utasítása alapján akarta — támogatva a körvonalazódó szándékot és a községek képviseletét — az egymásnak ellentmondó két törvényhelyet egyeztetni: hogy „ezen szavazati jog szabadon és minden korlát [azaz a földesurak befolyása] nélkül gyakoroltathassék a községek által, kívánják ... a mult országgyűlési ama törvényczikket, melly az örökös megváltásról hozatott, megváltoztatni, ... és hozzátenni hogy »az úri hatóság alól tökéletesen mentesekké tétetnek mindazon községek, melyek magukat az uri tartozásoktól megváltották.«"[29]

A konzervatív megyék, Esztergom, Turóc, Fejér, Moson követei főként a képviseltetést támadták, utóbbi kétségbe vonta a „nyomasztó curatela" [gondnokság, gyámság] tényét, és azt, hogy a javaslat a fokozatosság elve alapján született. „Kérdem én ... mit tart tehát intermedium stadiumnak [közbülső állomásnak], midőn az átalakulás első stadiumában a tanácskozási és a választási gyűlésekbe egyszerre adatik befolyása községeknek, és mit tart ezt megelőző kellő stadiumnak?" Sőtér Ferenc nem akarta felismerni, hogy a javaslat nem a megyei, hanem a tényleges népképviselet felé vezető úton kívánt közbenső lépést tenni. Hozzászólása a reformellenzék jogkiterjesztési szándékától teljesen eltérő indíttatású. „hogy a községek úri hatalomtól megszabaduljanak, legszükségesebb a pénz és a választásbani és tanácskozási jogok gyakorlata", ehhez azonban anyagilag kell segíteni a népen, „de választási és tanácskozási ülésekben előleges részvétnek megadása által czélt nem érünk." Ez ugyan igaz volt, de az ellenzék elsősorban a hatóság alóli felszabadulást tekintette a megváltakozási hajlandóság fokozójának, a követ tehát csúsztatott érvelésében.[30]

Az elsietett lépés vádjára válaszként Máramaros követe Mihályi Gábor egyenesen elkésettnek jelentette ki a szabad községek rendezését, majd Klauzál foglalta össze az elhangzottakat. A törvénynek két célja volt: a megváltakozott községek rendezése és a képviselet megadása. Ebben egyik fő indíték, nehogy a községek a kormányhoz forduljanak privilégiumos rendezésért, mert akkor a folyamatot az udvar saját hatalmi érdekei, társadalompolitikai céljai szerint — a szabad királyi városok zárt, oligarchikus és bürokratikus belszerkezete mintájára — fogja vezérleni, s így a társadalom rendi széttagoltsága, az elkülönözés növekszik, „s ezáltal fog a nemzeti erő megoszlani". Az úri hatalom

[28] Ogy Jkv. IV. 157.
[29] Uo.
[30] Ogy Jkv. IV. 157–158.

alól kivéve rendezett községek viszont alkalmasak az önállóságra, és arra is, hogy megyei képviselet útján saját terheik meghatározásába befolyjanak.

Az elnök ekkor — bár az imént maga vetette fel'annak szükségességét — a nemrég hozott törvény módosítását rosszallotta: „ha elkerülhetetlenül szükségesnek tartják az úri hatóság elmúlását, bár intézkedjenek iránta, de itt csak per incidens [hirtelen, közbevetőleg] oly törvényt, melyet csak a mult országgyűlésen hoztak, megváltoztatni nem látom helyesnek, ... három esztendő kellett t. KK és RR az örök megváltás kivívására, mellyhez az ország rendei feltételül világosan hozzátették, .. hogy a földesúri hatóság az örök megváltás után is fennmaradjon... valjon az ország oly hamar megváltoztatta-e e részben véleményét, azt a t. RR jobban fogják tudni".[31]

A halogató szándékra elsőként Lónyay Gábor felelt: „midőn a polgári rendről volt szó, s némelyek kívánták, hogy ezen szabad községek is helyeztessenek az alkotmány sánczai közé ..., akkor sokan azt mondották: most csak azon királyi városok rendeztetnek el. ... És íme most éppen azok az urak ismét azt mondják, hogy ide sem tartozik, mivel az örök megváltás tárgyával összefüggésben lévén, ennek kérdése eldöntéséhez halasztani szükséges." Maga részéről ő sem akarta ezeket a tárgyakat így összekötni, de küldői „a szabad községek rendezését szükségesnek tartották, s ő nagyméltósága [a személynök] sem fogja tagadni, hogy ezen községek furcsán vannak a megyékkel; az egyik így, a másik másképp rendezi el azokat, és néha a szolgabíró teljesíti azt, máskor a kormány avatkozik belé." Hivatkozik arra, hogy ő már a megyék rendezésekor is községenként több szavazatot javasolt.

A kormány halogató taktikáját, még élesebben kritizálta Beöthy Ödön: nem kell félni a jogkiterjesztéstől, mert huzamosabb vitatás után „csakhamar belátják azon nagyon remegő urak is, hogy abban ... semmi vész nem rejlett. ... Így volt először midőn a szabad megváltás felett folyt a vita [1833–35-ben], ezen kérdés is, melynek roppant ármány ásta meg sírját azért, hogy három évre a feledés sírjába taszítsák, s három év múlva állott elő valaki [többek közt maga Beöthy], ki azon szót ejtette ki, hogy a községeket mentsük meg az úri hatóságoktól ..., de el kelle fogadnunk mult országgyűlésen az uri hatóságot, mert hirtelen kapkodni kelle a tárgyakon, végéhez közeledvén a diaeta." Határozottan el akarva vágni a jogi csűrés-csavarás lehetőségét, leszögezi: „én az úri hatóságnak megszüntetését általánosan kívánnám kimondatni oly szabályképpen, hogy azon község, melly magát bármikor megváltotta, képes lett azon kapcsokat, mellyek a földesúr s közte állanak, megszüntetve jogait gyakorolni." A képviselet mértékére vonatkozóan a legnyitottabb pesti álláspontot, a kerületi szövegformát támogatta.[32]

A legtöbb homály tehát a szabad községek fogalma körül mutatkozott, ezért a rendek Ragályi Miksa (Gömör) javaslatára, s az elnök bíztatására kerületi ülésre utalták vissza az ügyet. A döntés megkönnyítésére Zsoldos Ignác még röviden felvázolta a „szabados községek" jogállásának sokféleségét. Úgy vélte, hogy amikor a megyei kihágások ellen hozott törvényjavaslatban a közsé-

[31] Ogy Jkv. IV. 159.
[32] Ogy Jkv. IV. 160.

geknek egy-egy képviselői helyet adtak, nem ugyanazokról volt szó, mint itt, hanem „azon községeknek csak ugy és oly állapotban, mint jelenleg vannak, adatott meg községenkint egy-egy szavazat". Ez a kedvezmény nemcsak az örökváltságolt községeknek adatott meg, „hanem — ha jól jut eszembe, éppen őexellenciája ajánlatára — mindazon községeknek, melyek 1ör királyi kiváltsággal bírnak, vagy 2or az urbéri tartozások alól magukat örökre megváltották, vagy 3or a váltói dolgokban eljárhatási képeséggel felruházott rendezett tanáccsal bírnak, vagy 4er eddig is gyakorlatában voltak a választási jognak. ... Ezen négy rendbeli cathegoriák hát sokkal szélesebb basist adván, mint az örökváltságolt községek."[33]

A szabad községek fogalmának további kiterjesztése

A másnapi kerületi ülés feladata tehát a szabad község fogalmának tisztázása, lényegében az úri hatóság eltörlése volt. Mivel világossá vált, hogy a megváltakozott községek felett meg fog szűnni az úri hatóság, Zsoldos Ignác azt javasolta, maradjon ki a földesúr megkérdezése az ilyen helységek rendezése felől, hiszen neki ott többé nincs érdekeltsége. De a megnyilatkozások arról is árulkodtak, hogy a követek egy része hajlandó a szabad községek fogalmát jóval tágabban értelmezni, mint a magukat teljesen megváltott települések köre. Ezt az új mozzanatot Nagy Károly (Gömör) hozta szőnyegre. Ő kezdte meg az új törvényszöveg formulázását, s bővítette ki az országos ülésen folyt vita tapasztalatai alapján a szöveget olyan ódon, hogy már ne csak a teljes, hanem a részleges örökváltságon átesett, tehát bizonyos terheiket örökszerződéssel pénzjáradékra átváltott településekre is érvényes legyen. Leszögezte, hogy azoktól, akik teljesen és örökre megváltották tartozásaikat, a hatóság alóli szabadulást sem lehet megtagadni, majd rátért a részleges megváltást kötött helységek rendezésére: „olly községek pedig, úrbéri tartozásaikat örökös szerződés mellett készpénzzel váltják meg vagy csak némi részben teljesítik, és melyekben az úri hatóság meg nem szüntetett, de mind műveltségük, mind népességükre nézve saját ügyeik igazgatásával megbízathatnak, a földesúr kihallgatása mellett a Jászkun községek rendezése formájára a megyék által rendeztethetnek". Míg tehát a teljeskörű váltságon átesett községekben az úri hatalom automatikusan szűnne meg, addig a részleges váltságszerződést kötötteknél a megye dönthetné el, hogy annak kiiktatásával rendezi-e a helység és a megye kapcsolatát; de a minimális képviseletben őket is részesíteni akarta.[34]

A gömöri formulára nem volt ellenző, s a támogató Ghyczy Kálmán is — az egykori 1831-es és most is utasításba adott tolnai reflexiót szinte szó szerint ismételve — csak a felszabadító lépés jogi alapvetését tartotta szükségesnek megvilágítani, minden bizonnyal a második csoport községeire vonatkozóan, hiszen azokat a megyék a teljes felszabadulásuk előtt vehették volna ki a törvény szerint uruk hatósága alól: „itt oly uri hatóságok, melyek bizonyos tarto-

[33] Ogy Jkv. IV. 162. Zsoldos Örökváltság. (Pest, 1847.) c. könyvében külön szól az úri hatalom megszüntetéséről. 17.

[34] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 714.

zásokkal vannak egybekötve ... nem értethetnek, mert ... a tulajdont megváltás nélkül elvenni nem lehet. Ellenben a hatósági jognak azon gyakorlatát, melyet a státus a földesúrnak nem mint kiváltságot adott, hanem úgy, hogy közigazgatás, melyre a közigazgatásnak felügyelni mindig kötelessége, minél lehetőbben eszközöltessék, s azt a földesúr egyedül mint concessiót gyakorolta, akkor — midőn a státus jónak látja, s az igazság kiszolgáltatását czélszerűbb móddal felcserélni akarja — minden kárpótlás nélkül elveheti." A törvénybe azt is belefoglalta volna, hogy a felszabadult és rendezett községek hatóságától a fellebbezés a megyéhez történjen.[35]

A reformellenzék nézeteit ismét Klauzál foglalta össze, immár nyíltan kimondva, mit is értett a korábbi homályosabb szövegformula alatt: „mindig meg vala győződve, hogy azon községek, melyek minden földesúri tartozásaikat örökre megváltották, vagy hol a földesúri tartozásokra örökös szerződések köttettek, földesúri hatóság alatt nem állanak; de miután kir. személynök úr őexellenciája azt a tegnapi országos ülésben a törvényből nem aképp értette, hanem annak létesítésére oly törvény szükségét látta, melyben a földesúri hatósági hatalom megszüntetése világosan kifejeztessék." Az eltörlés egyik okaként az uraság anyagi érdekeit, vagyis inkább a felszabadulás után beálló morális érdektelenségét jelölte meg: „ez alkalommal megérinteni nem mulasztá azon akadályokat, melyek azáltal, hogy a minden urbéri tartozásaikat megváltott községeknél legkisebb haszna sincs, uri hatósága gyakorlatára tetemes költséggel ne terheltessék." Minthogy az úri htósággal együtt járó kötelezettségek betartatása még ott is nehéznek bizonyult, ahol a jobbágyviszony miatt érdekelt volt benne a földesúr, félő, hogy ott, ahol immár csak terhet jelent számára, méginkább el fogja hanyagolni. Az úri hatalom ilyen helyeken az uraságnak és a községnek egyaránt nyűg, s miatta a közhatalom érdekei, az igazságszolgáltatás és az igazgatás is kárt szenvednek. Ezért megismételte szövegjavaslatát, amelynek értelme megegyezett az előző napon elmondottakkal. A képviseletre áttérve elfogadhatatlanul kicsinek tartotta az egy-egy szavazatot már csak azért is, mert ez néhol az eddigieknél is kevesebb befolyást engedne a községeknek, hiszen a Pest megyei szabadalmas városok eddig is két-két követtel képviseltethették magukat.[36]

Ekkor több követ a tárgyalás elhalasztását kérte, hogy utasításért folyamodhasson. A rögtöni határozat hívei emlékeztettek arra, hogy március 29. óta minden követ felfegyverkezhetett utasításokkal, mire a halasztást pártfogók azzal feleltek, hogy akkor a rendezésről, de nem az úri hatóságnak — ráadásul ilyen széles körben történő — megszüntetéséről volt szó. A követek többsége mégsem a javaslatot ellenzte, hanem saját felhatalmazását keveselte. Jelezték: nem hiszik, hogy küldőik a földesurakra csak terhes hatóságot fenn akarnák tartani, de ha nem a községek rendezése, hanem a községek felszabadítása forog kérdésben, arról nem rendelkezhetnek. Kaluzál azzal győzködte őket, hogy „az indítványozott módosításban semmi olyas elő nem fordul, mi a sarkalatos törvényeket sértené." Mint mondta, nyugodtan élhetnek a szabad királyi váro-

[35] *Kovács Ferenc:* i. m. 4. k. 715.
[36] Uo. 716.

sok rendezésére kapott utasításaik párhuzamával: ott is csak akkor adtak befolyást, ha a városok a függőségből, a kormánygyámkodásból megszabadultak. Ennek mintájára mindenki — a követi kar többsége —, aki a községek megyei képviseletére szavazott, egyben a községek felszabadítására is voksolt. „Föl nem tehetni, hogy oly szabad községeknek, melyek földesúri hatalom alatt maradnak, a megyei gyűlésekben szavazatot engedjenek", hiszen akkor az illető küldött nem a község, hanem a választására befolyással bíró uradalom érdekeit képviselné.[37]

Szavazáskor a kisebbség voksolt a halasztásra, s így magát a szöveget is döntés alá lehetett bocsátani. A már megváltakozott községekről szóló első paragrafust elsöprő többséggel, négy ellenszavazattal szavazta meg a tábla. A másodiknál viszont a reform ellenzői azzal hozakodtak elő, hogy míg a felszabadult községekben a tervezett törvény csak a földesúr háramlással kapcsolatos érdekeit, tehát a hagyatéki-gyámhatósági ügyeket érinti, a részlegesen felszabadult községeknél egyéb úrbéri természetű ügyekre is vonatkozik a földesúri hatóság, s így annak eltörlése az uraság anyagi érdekeibe vág. E nyílt hivatkozás arra, hogy az úri hatóságot az uradalom önérdekei miatt kellene megőrizni, természetesen kihívta maga ellen a reformellenzék azonnali riposztját: ha nem az igazság kiszolgáltatásának, hanem a magánérdek érvényesítésének eszköze, akkor azonnal el kell törölni az úriszéket is! A követek tekintélyes részének amúgy is volt felhatalmazása erre.[38]

Klauzál azonban bölcsen elkerülte, hogy e további kérdéssel nehezítsék a megoldást. Megyéje gyakorlatára hivatkozott, ahol az adóigazgatásra nézve a közgyűlés a földesúr meghallgatása nélkül is minden községre intézkedett. Kimondta, hogy bár ő is az úriszék megszüntetésére van felhatalmazva, de ennek itt most végképp nincs helye, s igyekezett elhatárolni egymástól a fennmaradó úri hatalmat és a község hatóságát: a büntető hatalomról az országgyűlés által tárgyalt büntető törvénykönyvben kell intézkedni, a tartozásokat a földesúr továbbra is behajthatja, viszont a községi igazgatás feletti úri „tuteláris [gyámkodó] hatalom" szűnne meg a rendezés által. Ez nem sért földesúri érdeket, mert úgyis csak teher az uraságnak, gyakori a felügyelet elmulasztása, mely esetben eddig is a földesúr költségén történt az eljárás. E területet tehát a jászkun adminisztráció mintája szerint a községekre lehet ruházni.[39] A továbbiakban valóban a községek felügyelete terén születnek újabb törvényjavaslatok ezen az országgyűlésen.

Végül szó esett a községek megyegyűlési képviseletéről. A konzervatív aggodalmat Ragályi Miksa fogalmazta meg: a pesti indítvány elfogadása esetén „egy 20 ezer lakóból álló községnek 60 képviselője lenne, s ha egy megyében két ilyen község volna, akkor azon 120 képviselő a megyei municipális jog gyakorlatára túlnyomó befolyással lehetne. Tudjuk ugyanis, mikép a megyei közgyűlésekre 120–200 egyénnél több ritkán szokott megjelenni és ezek is az utolsó napokban 20, legfeljebb 30-ra szoktak leolvadni, míg a képviselők a község költsé-

[37] Uo. 717.
[38] Uo. 717–718.
[39] Uo. 718–719.

gén az egész gyűlés folyama alatt jelen lehetvén, azon két község saját érdekéből hozhatja a megyei határozatokat." Úgy vélte, vagy utasítással küldik őket, s akkor mindegy, hogy hányan mondják el ugyanazt, vagy ha anélkül, akkor meg a községé helyett saját érdekeiket fogják képviselni.[40] E kérdésben a reformellenzék élén állóknak meg kellett elégedniük a mérsékeltebb előrelépéssel, bár maga az elvi áttörés, a községek megyei képviseletének elfogadása így is megtörtént.

A Ghyczy és Nagy Károly által készített szöveg két ponton különbözött a korábbitól:

„Minden olyatén községekben, melyek földesúri tartozásaikat, szolgálataikat és adózásaikat tökéletesen és örök időkre megváltották vagy ezentúl megváltják, az úri hatóság teljesen megszüntetik, és ezen községeket a megyék szabály által ugyanazon elvek alapján tartoznak rendezni, melyek a Jászkun községekre nézve a törvényben megállapítva vannak.

Azon községeket pedig, melyek magokat teljesen és örök időkre meg nem váltották, s amelyekben az úri hatóság még meg nem szűnt ugyan, de vagy régi szerződés vagy más állandó kötés, adomány vagy kiváltságnál fogva az úrbéri tartozásoknak természetbeni kiszolgáltatása vagy semmi vagy csak némi részben létezik, a megyék az illető földesuraság és községek kihallgatása mellett a fent idézett [Jászkun kerületekre hozott] törvény elvei szerint, mennyiben azok a helybeli körülményekre alkalmazhatók, az úri hatóságnak egyedül közigazgatás s törvénykezés tekintetében megszüntetésével elrendezhetik."[41]

A javaslatot 17-én erősítette meg a kerületi ülés, országos tárgyalására 21-én került sor.

***

Bár Kovács szerint most már nem volt érdemi vita a többször tárgyalt javaslat felett, valójában egy teljes országos ülés elment a vélemények kinyilvánításával. A kerületi végzést reformer oldalról Ráday és Zsoldos az egy-egy mandátumra szorított képviselet szűkkeblűségéért bírálták,[42]

Keményebb vita azonban nem a mérsékeltebb és határozottabb reform hívei, hanem a liberális és a konzervatív törekvések között keletkezett. A törvényjavaslat felolvasása után elsőként a személynök tette meg ellenvetéseit. „Azt nem tagadhatom, hogy az uri hatóság eltörlése pénzbeli tekintetből az uraságra nézve jótékonyan fog hatni, de különben is az úri hatóság ezentúl, különösen azokra nézve, kik magukat örökösen megváltandják, nem fog bírni valamely különös behatással. Ugyanis a KK és RR a büntetőtörvénykönyv II. részében az úriszéktől a büntető hatalmat már elvették, az úrbéri perek pedig a jobbágyi viszony megszűntével elenyésznek, s így azokra nézve, kik magukat megváltották, alig marad fen egyéb teljesítendője az úriszéknek, mint az egyesek közti peres dolgoknak elintézése; ebből valami különös függés az úr és

[40] Uo. 719.

[41] Ogy Ir. II. 156. sz. 514. Az eredeti szöveg bevezetője és 1.§-a helyére 1. és 2.§-ként került, így a régi 2. és 3.§ számozása is eltolódott.

[42] Uo. 250.

jurisdictionátus [a joghatósága alatt álló] között következni nem fog." A személynöknek némi igaza van a perekre nézve, bár nem egy község — mint pl. Szentes — éppen a bíráskodás miatt ütközött össze földesurával. Nem vette azonban figyelembe, hogy a hatóság nem csak bíráskodást, hanem az igazgatás ellenőrzését, s közte az adókivetés és a pénzkezelés felügyeletét is magában foglalja, melynél a lakosok anyagi érdekei forogtak kockán, nem is beszélve a községek tervezett képviseletéről, amely az uradalmi befolyás esetén lehetetlen vagy csak illúzió maradna.

A személynök másodsorban kifogásolta, hogy a felszabadítást „oly helységekre is kiterjesztették, melyek még magukat meg nem váltották, hanem ... természetbeni úrbéri tartozásokat felváltják, holott gyakran nagyobb figyelmet érdemelnek az úrbéri tractamentum [egyezség, szerződés] alatt levő helységek, mint azon szegény oláh és rutén faluk melyeket a földesurak távol fekvésük és elérhetetlenségük miatt az úrbér alól csekély aequivalensért [ellenszolgáltatásért] feloldoznak." Az ilyen helységek azonban éppen távoli fekvésük miatt amúgy sincsenek szoros ellenőrzés alatt, tehát a törvény csak a fennálló viszonyokat törvényesítené. S bár kétségtelen, hogy a kis hegyi falvak képviselete és rendezése kevésbé sürgető, mint a személynök említette nagy mezővárosoké, de a megyéknek figyelme a rendezésnél amúgy is az arra érdemesekre irányulna, hiszen a nagyobb települések belviszonyai okoztak nekik kezelést igénylő gondokat. S végül a kis falvak rendezésének felesleges voltára földesuruk meghallgatása is figyelmeztetné a megyéket.

A személynök leginkább a közjogi és hatalompolitikai következményekkel szemben volt bizalmatlan: „itt a megyék tetszésére bízatik a szerződéssel bíró helységek elrendezése, s következőleg a szavazati jognak az elhatározása ... ámbár a vármegyei szabályzati jognak sokat deferálok [engedek], de mégis annyit nem, hogy azon az úton határozódjék el, kinek legyen szavazata a vármegyében, és ezen szavazat által befolyása a törvényhozásban." Ha a rendezésben „administrationális úton kellene is ily valamit elhatározni, akkor is őfelsége befolyását kizárni nem lehet." A felségjogokat védelmező személynök nem akar tudomást venni arról, hogy a tervezet szerint a megyéknek az egyes községeket szabályozó rendeleteit — nyilvánvalóan jóváhagyás és általános rendezés végett — az országgyűlés elé kell terjeszteni, a közjogi folyományok elhatározása tehát végső soron nem a megyék, hanem a törvényhozás jogkörébe tartoznának; ha a megyék végrehajtanák is rendszabályaikat, azok csak ideiglenesen, a következő országgyűlés végzéséig lennének érvényesek.[43]

Utóbb — Pozsony megye követének felvetéséből kiindulva — a személynök még egy kifogást emelt a 2.§ ellen: nem biztos, hogy a szerződéses, contractualista községek kedvezőbb és függetlenebb helyzetűek az úrbéreseknél, s így inkább érdemesek méltánylásra, mint amazok. „Az ily úrbéri szerződések sokfélék lehetnek – ideiglenes, örökös, részleges szerződésekre lehet, szokás lépni; vegyük fel pl., hogy egy nagyúr egy érdekébe álló választás előtt kevés időre szerződést köt 50 vagy 60 helységgel is ... , úgy hogy az ilyen nagyúr az ily

[43] CLXV. országos ülés naplója. 1844. június 21. Ogy Jkv. IV. 249.

helységekben a függést sokkal jobban fenntartja, mint az úrbéri tractamentum mellett, mert ez törvényesen határozottan meg van állapítva, a szerződésnek megtartása pedig az úrnak önkényétől függ, ki a kedvezést csak a vele vakon együtt tartó jobbágyainál tartaná fenn." A rendek azonban nem az ideiglenes, hanem az „állandó kötés" alatti helységeket értették a § tartalmába, amelyek a szerződések változtatásával nem zsarolhatók.[44] A pozsonyi Olgyay Titusz azért akarta a 2. §-t kihagyni, mert egyrészt a pénzjáradék szerinte ugyanúgy megjeleníti a függést, mint a természetbeni tartozások, másrészt attól tartott, hogy a megyék rendezési szokásaiban jelentős különbségek lesznek egyes megyék, sőt ugyanazon megyék különböző időben végrehajtott rendezéseinek elvei közt. Olgyay szerint egyébként a rendezésről szóló 4. § átmehet, ha azt a rendek úgy értik, hogy a községek rendezéséről alkotott statutumaikat a megyék még végrehajtás előtt terjesztenék fel. E megoldást az egyébként óvatos, rugalmas és a konszenzus kikovácsolásán munkálkodó személynök is elfogadhatónak tartotta: „törvényeinkkel is megegyezőnek tartom, hogy országgyűlésen rendeztessék el az ilyen dolog", de ehhez a § tisztább szövegezését óhajtotta.

A konzervatív elveket legtisztábban Króner Lajos (Moson) fejtette ki. Küldői szerint a jászkun mintát nem lehet a szabad községekre alkalmazni, mert az olyan hatáskört ad a község kezébe, amelyet Moson nem akar a községekre ruházni, hiszen a szabad kerületekben a nemesség a község hatásköre alá esik adó-, telekbírósági és gyámügyekben is. Nyilván ez a tény, a nemeseknek a parasztközségekbe várható betagolása zavarta. A második kifogása, hogy a felügyelet és a hatóság terhe alól (amit eddig a földesúr vagy a mulasztó uradalom költségén a megye viselt) a volt birtokos mentesül ugyan, de az a megyét fogja terhelni, s e többletköltség mégsem az illető kedvezményezett helységre, hanem a többire is hárul, azaz ennek előnyei a többinek a terhét növelnék – ha egyáltalán képes lenne a megye a feladatot ellátni. Ezért mindaddig, míg a nemességnek a hozzájárulása e részben nem tisztázott, nem akarta erre voksát adni. Végül a földesurak atyai pártfogását emlegette, amelyhez az ínségre jutott falusiak mindig bizton fordulhattak segedelemért.[45]

A személynök taktikusan nem ellenezte immár a megváltakozott községek felszabadítását, sőt a minimumra szorított egy-egy fős megyei képviseletét sem. Viszont ama aggodalmát hangoztatva próbálta a rendeket rávenni a két vitatott szakasz elhagyására, hogy azokkal együtt a már többséget kapott paragrafusok sem fognak átmenni a főrendeknél: „midőn már a többség a KK és RR közt megvan, azt ohatjom, hogy legyen belüle valami; mert ha így küldjük át a főrendekhez semmi sem lesz belőle, csak az idő vész el." A gátló kormányszándék, a halogató taktika, valamint az országgyűlés sikere feletti őszinte aggodalom nehezen választható el a szavaiban. Szerencsy tisztességét az ellenzék sem vonta kétségbe[46], álláspontja itt mégis a reformeredmények redukálása felé mutat.

---

[44] A személynök a kontraktualistákról: Uo. Ogy Jkv. IV. 251. Olgyay aggodalmai: uo. 249–250.

[45] Uo. 251–252.

[46] Szerencsy rokonszenves, patriarchális alakjára *Degré Alajos:* Visszaemlékezéseim. (Öáll.: Ugrin Aranka) Bp., 1983. 96–98.

Turánszky Péter a telekhasználat szabad adásvételének engedélyezése érdekében 1833-ban hangoztatott reformellenzéki érvet akarta szembefordítani az úri hatóság megszüntetésének szándékával. Turóc követe szerint a részleges megváltást kötött helységek feletti hatóság eltörléséhez nem lehet érv az a megszorítás, hogy az úri hatalom úgyis csak „az igazságszolgáltatás és közigazgatás tekintetében szüntessék meg, hiszen más úri hatóság nem is létezik." Nem vette figyelembe azonban a földesúri öröklést mint a tulajdon további elemét.

A turóci követ szavai megvilágítják, miért nem sikerülhetett a jobbágyi szolgáltatások felszámolásáig legalább a jobbágyság személyi függésének eltörlése: a hatóság megszüntetése esetén az uraságnak „nem marad egyebe azon jogánál, hogy az esztendőnkinti járandóságok iránt az oly községekhez kéréssel járulhasson, ... mert ha a község nem fog akarni fizetni, elvétetvén a földesúrtól a közigazgatási és törvénykezési hatalom, kényszerítve lesz járandósága iránti igazság-kiszolgáltatását szolgabíró vagy alispány előtt perrel keresni". Ez bizony elég nyílt beismerése annak, hogy az úri hatalom — ellentétben a gyakran hangoztatott konzervatív érvekkel — nem az atyáskodó gondoskodást, a bíráskodás ingyenességét és a helyi igazgatás rendben tartását szolgálta, hanem elsősorban a földesúri érdeket, a jobbágyszolgáltatások kikényszerítését![47]

A személynök Turánszky gondolatmenetén haladva a muraközi örökváltság vitájára hivatkozva javasolta a földesúri hatalom megtartását. Ezek az előző évszázad végén váltották meg magukat Festetics Györgytől, aki csak az örökösödést és az úri hatalmat tartotta meg. Gyors fejlődésük láttán a földesúr vissza akarta váltani a helységeket, s az úriszék helyt adott kérésének, mert a szerződés csak az ő magánpecsétje alatt született, nélkülözte az eladáskor szokásos ünnepélyes formát, tehát a zálogösszeg letételével megsemmisíthető zálogügyletnek, nem pedig visszavonhatatlan adásvételnek tekinthető. A curia viszont a volt jobbágyok mellett döntött, mondván, hogy a hiányzó kellékek, pl. a közhatóság pecsétje, csak a birtok teljes (az úri jogokra is kiterjedő) eladásakor elengedhetetlenek. A személynök nyakatekert érvelése szerint annak köszönhették megmenekülésüket, hogy nem lettek teljes jogú tulajdonosok, hanem a tulajdon hatalmi elemei az uraság kezében maradtak. A személynök ki is fejti a „kir. táblának azon törvényes meggyőződését", hogy az úri hatóság (jurisdictio dominalis) az úri tulajdonnak (dominium) lényeges részét képezi. Érve szerint ez is azt mutatja, hogy a jobbágynak adni remélt előny olykor hátrányára lehet, míg a tőle megtagadott kedvezmény (itt a teljes, az úri hatalomra is kiterjedő tulajdon-átruházás) is szolgálhat hasznára.

Az elnök ezzel az érveléssel reformer követek egész sorának felszólalását zúdította magára. Kállay Ödön (Csanád) az úri hatalom védelmezésének ilyen kinyilvánítására, még inkább a reformnak a személynök által megkísérelt szőrszálhasogató akadályozására, csak a diplomatikus modort és udvariasságot félretéve válaszolhatott: „én, kinek utasításánál fogva is e hongyűlésen népképviseletet kellene sürgetni, exellenciádnak e törvényjavaslat ellenében felállított

[47] Turánszky turóci követ szavai: Ogy Jkv. IV. 253. A személynök érvelésére: 254.

okoskodásaihoz nem járulhatok, mik — mellékesen legyen megemlítve — másra úgysem szolgálnak, mint akadályozására azon nagy eszme létesítésének, mely szerint e hon elnyomott lakosai az alkotmány sánczaiba lennének befogadandók."

A felháborodott követ messze túlment a javaslat szövegén és az úri hatalomnak minden községben teljes eltörlését indítványozta: „Homlokegyenest ellenkezve tehát exellenciád nézeteivel, kérem a t. KK és RRet, hogy e hon községei között különbséget tenni ne méltóztassanak, hanem egyenlően mindegyiket szabadítsák meg az úri hatalomtól, mely úgyis satyrája az igazság kiszolgáltatásának, s így nem más, mit legzsarnokabb institutio, s továbbá kívánom, hogy minden községnek aránylagos befolyás a megyei közgyűlésekben megengedtessék. ... Kívánom azért mert e jogaiknak visszaadásával leróni igyekezem azon igazságtalanságok egy részét, melyekkel a nép iránt a nemesség századok óta viselkedik." Következésképp még abba sem akart beleegyezni, hogy a még meg nem váltakozott helységek rendezésekor a megye a földesurat megkérdezni tartozzék. A képviselet mértékét illetően Perczel szavaira utalt: a tízezres Hódmezővásárhelyt vagy Makót politikai súlyára „egy rongyos aristocratához [nemeshez] hasonlítani valóban nem más mint gúny."[48]

Palóczy László (Borsod) szintén azt indítványozta, hogy „minden helyekre nézve töröltessék el a földesúri hatalom". A máramarosi Mihályi Gábor az öt koronavárosra hivatkozott, amelyek széleskörű kiváltságaikat a kamara joghatósága alá kerülve ugyan elveszítették, de tekintélyesebbek lehetnek sok magát majd megváltó kis falunál, viszont ha a törvény 2.§-a nem menne át, ők a felszabadulás és rendezés lehetőségével nem élhetnek. A megyei rendezés sokféleségére célzó kifogásra olyan szabályozást javasolt, hogy csak a következő országgyűlésre bemutatandó munkálatok bírjanak kötelező erővel.[49] Támogatták Kállayt és Palóczyt Nagy Károly (Gömör) és Török Gábor (Arad), azután a javaslatot készítő választmány tagja, Kubinyi Ferenc (Nógrád), aki példákat hozott fel a teljesen még meg nem váltakozott, de máris sok szabad királyi várossal egyenlő súlyú mezővárosok eddigi politikai szereplésére: Kőrös, Kecskemét mellett Losoncra, amelynek bírája a megyei sedria [törvényszék] munkájában is részt vett.[50]

Lónyay Gábor, aki úgy látta, hogy mivel úgyis csak a következő diétáig érvényes szabályról lenne szó, a rendezés felterjesztése (4.§) kihagyható, a vita kezdetén már kinyilvánította, a részlegesen megváltakozott helységek rendezésének szükségességét, mondván: „megyémben is több községek vagynak, melyekben a megye az 1836-iki törvényből kiindulva rendezett tanácsot talált vagy amelyben rendezett tanácsot gondolt felállítandónak, s eszerint rendezések történtek, melyek felsőbb helyről megsemmisíttettek."[51] Most — a felső hatóságok szerepét illető személynöki megjegyzésre is válaszolva — egyszerűen csak felolvasta azt a helytartótanácsi határozatot, amely Zemplén megyének Sátoraljaújhely rendezését tárgyazó végzését megsemmisítette.[52]

[48] Uo. 254–255.
[49] Uo. 255–256.
[50] Uo. 256.
[51] Uo. 250.
[52] Uo. 257.

A személynök azzal védekezett, hogy ő csak a jelentéktelen falucskáknak a nagy mezővárosokkal egy kategóriába sorolását akarta elkerülni, a konzervatív Bács megye követe, Latinovics Károly pedig kétségbe vonta, hogy a kivételképpen megengedett politikai szerep jogalap lenne a jogkiterjesztésre. A telepítés céljából jelentős kedvezményt kapott sváb falvak és a valódi földesúri városok egy csoportba sorolását ellenezte Szatmár megye is. Szepes csak a földesúr beleegyezése alapján engedte volna a részlegesen felszabadult községek rendezését. Rakovszky Adolf Turóc másik követe kéretlenül is a jogkiterjesztés mellett küzdő tiszai megyék kisebb számú nemességének védelmére kelt; nyilatkozatában féltette őket attól, hogy a megyebeli nagy mezővárosok, ha szabad községek lesznek, a nemességet elnyomva a megyegyűlésen elhatározó szerephez jutnak, ami szerinte a megyei autonómia zavarodásához és megsemmisüléséhez vezet. Az ő szemében tehát a megye addig megye, ameddig nemesi megye marad.[53] Konzervatív véleményt képviselt Szerém, Sáros és Baranya megye is.

A megnyilatkozások végeredményeképpen azonban a második kerületi szerkezet maradt többségben, amely tehát kiterjesztette az úri hatóság felszámolásának lehetőségét a részlegesen megváltott községekre is, előírva mindazon községek megyék általi rendezését, amelyek felett az úri hatóság megszűnt, a rendezés mintájául a szabad kerületek és községeik koordinációját szabta, s — annak meghatározása nélkül, hogy a végrehajtás előtt, vagy után, de — előírta a rendezést tartalmazó szabályok bemutatását a következő országgyűlésen.[54]

A főrendek és az alsótábla vitája a szabad községről

A főrendek a július 8-án felolvasott javaslat vitatását — mivel a jászkun kerület rendezésére hivatkozik, s azt még úgysem tárgyalták — elhalasztották, és előzetes véleményezését arra a főrendi választmányra bízták, amely a szabad kerületek rendezéséről készült tervezetet is tanulmányozta.[55]

Augusztus 8-án azután Péchy Emánuel nyitotta meg a szólók sorát. Úgy vélte, hogy a községeknek adott képviselet csak a rendetlenség és káosz elemeit szaporítaná a megyében, továbbá, hogy alkotmányjogi változtatást így „mellékesen", a megyei rendezésből kiragadva amúgy sem szabad megengedni. A földesúri hatalom eltörlését ugyan elvben nem ellenezte, de ezt is a maga helyére akarta utasíttatni.[56]

---

[53] A személynök szavai: Uo. 255–256., *Latinovics:* 256–257., *Matyasovszky Boldizsár* (Szepes): 258., *Gabányi Sándor* (Szatmár): 258., *Rakovszky*: 259.

[54] Ogy Ir. II. 514.

[55] Felséges Első Ferdinánd által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt Magyar-Országgyűlésen a méltóságos Fő-rendeknél tartatott országos ülések naplója. (A továbbiakban FR napló) V. Pozsony, 1844. CLXXIII. orsz. (főrendi) ülés 1844. július 8. 153. E választmányt még június 7-én a nádor nevezte ki: Uo. IV. köt. CLVI. ülés. 1844. június 7. 367. és 373. A választmány tagjai: Széchen Miklós pozsonyi főispán , Ocskay Antal kassai püsp., Gr. Károlyi Lajos abaúji főispán, Lányi Imre ungi főispán, Br Orczy Lörincz, Br. Eötvös József, Gr. Cziráky János, Br. Vay Lajos. Jegyzővé a nádor Széll Imre nádori ítélőmestert nevezte ki.

[56] FR napló V. k. 373–374.

Apponyi György gróf — miután megismételte és magáévá tette a Péchy által kijelentett elveket — további, látszólag nagyon méltányos okból sem támogatta a községek megyei képviseletét. „Nem tudom megegyeztetni az igazság szabályaival is, hogy egy község csak azért, ... mert történetesen földesura gyengébb és csekélyebb feltételei mellett magát megválthatta, sokkal kedvezőbb állásba jöjjön politikai helyzetére nézve, mint a többi." Következő kifogása az volt, hogy a törvény kielégíthetetlen vágyakat és a lakosokra nézve egyenesen káros következményeket szül. „Ösztön fog ébredni a községekben, főkép ha más emberek által informáltatnak, kik talán a községhez nem tartoznak, hogy megváltás után kenyér helyett politikai jogokat nyerjenek, de ... ugyanazon mértékben ébresztethetik fel a földesúrban is az, hogy azon ösztönt használja, s a maga javára fordítsa." Apponyi odáig ment az ellenzésben, hogy a javaslatot egyenesen „kényszerített megváltásnak, azaz a tulajdon megsértésének" tekintette, ami ismét csak akkor lehetne igaz, ha a turóci követekhez hasonlóan az úri hatalmat csak az uralmat biztosító jövedelemforrásnak ismerné el.

A konzervatív kormány leendő fejének legfőbb indítékát azonban harmadik ellenérve világítja meg: „a Rendek javaslata szerint ismét a megyék omnipotentiája [mindenhatósága] és annak végtelen hatása céloztatik kiterjesztetni, miután a megyék határozatára bízatik minden felügyelésnek említése nélkül az ily községek felszabadítása, kivéve, hogy pro statu notitiae [az állapotok ismerete, tudomása végett] három év múlva az országgyűlésnek fel fognak jelentetni mindazon községek, melyek politicai jogot nyertek. ... ismét látok egy lépést, mely által a KK és RR a végrehajtó hatalomnak körét az országgyűlésre akarják ruházni." A lényeget jól látta; ha nem is a végrehajtó hatalmat, de annak ellenőrzését, valamint a politikai intézményrendszer és a társadalom fejlődési irányának meghatározását a reformellenzék valóban az országgyűlésre akarta ruházni.

A konzervatív érveket Széchen Antal szaporította, aki a személynök aggodalmait visszhangozta a jelentéktelen, de távoli fekvésük miatt részleges megváltással hasznosított apró falvak politikai jogokba részesítésének veszélyeiről. Emellett a konzervatív reform és az újkonzervatív csoport társadalompolitikai elképzeléseinek irányát is jelző beszédében kifejtette: „egyáltalán nem lennék idegen a maga idejében kívánt biztosítékok mellett a politikai jogokat olyanokra kiterjeszteni, kik eddig azokkal nem bírtak, de azt tartom, hogy ... az érdekek kiegyenlítését nem lehet politikus jogok osztogatásán kezdeni, mert az idő előtti polgári jogokbani részesítés nem az érdekek kiegyenlítésére, hanem egyedül azoknak összeütközésére adnának alkalmat."[57]

A javaslatot azonban a főrendi választmány liberális tagja, a centralista Eötvös sem támogatta, persze éppen ellenkező okból. Nem tekintve a reformellenzék taktikai szempontjait a tiszta népképviselet elve alapjáról támadta a községi képviseletet, s átgondoltabb, kimerítő javaslat adására kívánta őket felszólítani. A községeken keresztül megvalósuló képviselet szerinte nem ad valóságos jogokat: „Én a képviseleti rendszert elvekre kívánom alapítani, és nem

[57] FR napló V. k. 375.

ugy, hol a nemtelen lakosoknak adott befolyás egyáltalában ne más, mint nominális jog, mint jogillusio legyen."

Amikor viszont az ő érveit Apponyi saját álláspontja alátámasztására használta, Eötvös keményen elhatárolta liberális elven nyugvó véleményét a konzervatív állásponttól. Apponyi szerinte attól fél, a rendek lehetőséget nyitnak a községeknek arra, hogy *maguk* szerezzenek a megváltakozással politikai jogokat. Eötvös ezt elvként kijelenteni nem akarja, szerinte az alsótábla elve nem azonos, de párhuzamos irányú az ő elképzeléseivel, amely cenzusos kvalifikációval számol: a községekhez hasonlóan „az *egyéntől* magától, annak munkásságától és szorgalmától függ, hogy magát részesítse azon kedvezésekben". Közös elem, hogy — ellentétben Apponyival, aki a felsőbbség engedményétől tenné függővé a jogok megadását — a reformellenzék többségével a társadalom önerőből emancipálódó tagjainak saját aktivitásától és teljesítményétől várja a politikai rendszer átépülését.[58]

A reformer főrendek részéről Teleki László a konzervatív halogató taktikát bírálta, amely újra és újra elodázza a „mellékesen", „nem a maga helyén" tett rendezést: „ezen 'mellékes' oda van intézve, hogy soha nem lehet egyes elveket kimondani a törvényhozásnak, hanem mindig egész rendszert kell felvenni, s a népet codificatiók útján boldogítani. Kinek ez volna nézete, ... a nép boldogítására és előmenetelére soha semmit sem fog tenni". Hivatkozik a rendszeres munkálatok útján kivitelezett rendezés kudarcára, majd az angol parlamentáris gyakorlatra hívja fel a figyelmet, ahol szintén ritka a nagy kodifikációs munka, a törvényhozás elemenként szokta a rendszert változtatni.[59]

A válaszüzenetben a főrendi többség végül a konzervatív érveket ismételve felszólította a rendeket, hogy álljanak el javaslatuktól.[60] Az alsótábla azonban augusztus 26-án különösebb vita nélkül a törvényjavaslatnál maradt.[61]

A rendek második üzenete két elvet szögezett le: szándékuk egyrészt a „szabadságra fejlődött erőket mind ... további kifejődésre alkalmassá tegyék, mind pedig az alkotmányos jogokkal felruházott erők között a fokonkinti kifejlődés kivánatihoz képest elhelyezhessék", másrészt, hogy általános rendezés előkészületeként a következő országgyűlésre tudomására hozzák a községek változatos viszonyaiból adódó problémákat és rendezési lehetőségeket. A jogkiterjesztésre mondott főrendi aggodalmakra azt válaszolták, hogy a megadott egy-egy szavazat községenként úgyis csak jelképi erejű. Itt a magyarázata annak, hogy a többség a politikai jogoknak miért csak a mérsékelt, nem lakosságszámhoz mért megadását helyeselte; számítottak a főrendek ellenkezésére. A rendezés szükségességét hangoztatva ismét előkerültek az 1836-os törvényből fakadó gondok: az úrbéres községek rendje a szabad, s főként nagyobb községekre nem alkalmazható, „és azon számos rendezési eljárások, melyek ily községek állapotát illetőleg a megyék és a helytartótanács között az 1836. évi tör-

[58] FR napló V. k. 374. és 375.
[59] FR napló V. k. 376.
[60] Ogy Ir. III. k. 49–50.
[61] Kerületi napló. "205. ülés augusztus 26-án 1844." és *Kovács Ferenc:* i. m. 5. k. 395.

vény alkotása közbenjöttek, eléggé bizonyítják, hogy e részben bizonyos elvek felállítása által a törvényhozásnak gondoskodni szükséges."[62]

A főrendek szeptember 12-én foglalkoztak a rendeknek a „szabad községek iránti" „hosszú és cifra izenetével", mint Károlyi Lajos gróf gunyorosan ismertette. Szentes egykori földesura heves szónoklatban hivatkozott városa ügyére: „maga a kiváltság a községeket politikai jogok gyakorlatára érettekké nem teszi, s kifejlődésök polca a kiváltságolás lehetőségével ritkán áll arányban, és így nézetem szerint a czél, melyet a t KK és RR az illy politikai jogoknak a községekrei kiterjesztésével ily rögtön elérni kívánnak, ritkán lenne elérhető ... tapasztalásból tudom, hogy az ily községek nagy áldozatokkal kiváltják magukat, de lakosaik közt igen keves egyetértés, központosítás, [ellenben] a mindennapi eljárásokbani ügyetlenség, pazarlás, stb találtatnak, olyannyira, hogy az illető hatóságok mintegy gyámságuk alá kénytelenek voltak őket venni." Mintha bizony Szentes megváltás előtti évtizedei nem lettek volna ugyanilyen zavarokkal terhesek. A jogkiterjesztést elvben nem ellenezte, de csak a megyék elrendezése után látta aktuálisnak, s kérte a rendeket, hogy „az országgyűlés közelgő vége miatt ily munka tárgyalásától elállni szíveskedjenek."[63]

Eötvös, aki átérezte, hogy előző alkalommal kifejtett állásfoglalásával taktikai hibát vétett, és akaratlanul is a halogató kormánymagatartást segítette, ekkor már menteni próbálta a javaslatot és a büntetőjogi javaslat mintájára annak rendes tárgyalását és a jászkun törvénnyel való egybevetését indítványozta. Széchen Antal viszont ellene vetette, hogy a büntetőjogi munkálatot már több választmány tárgyalta, felőle a két tábla már kölcsönös üzenetváltásokban közeledett egymáshoz, ott reálisabb eredményt remélni, mint a községek épp csak fölvett ügyében. Nem mulasztotta el fejére olvasni Eötvösnek, hogy az előző fordulón még maga is bővebb kifejtést és vitatást látott szükségesnek.[64]

Teleki László viszont Eötvös védelmére kelt: Széchennek akkor van igaza, ha nem okok, hanem indokok közt lát különbséget, amikor a büntetőjogi munkálatot és a községi kérdést nem állítja párhuzamba. „Az esküdtszéket azért tárgyalták a Főrendek, hogy a Rendekhez visszakerülve elbukjon, ezt pedig nem kívánja tárgyalni, minthogy ezen kérdésnek elbukására nézve semmi reménye nincsen." Pálffy József gr. hasonlóan értékelte a főrendi magatartást: a megyei kérdés már tárgyaltatott, de ott is „mindjárt az elején olly elveket tűztek ki, hogy az egészet elvethessék."[65]

A konzervatív főrendek (Almássy Móric, Cziráky János) ekkor ügyrendi vitába torkoltatták a tárgyalást: van-e joga az országgyűlésnek tárgyalni a királyi előadásokban nem szereplő kérdéseket, amíg a propozíciókba írtakat be nem fejezték? Zichy Ottó szerint viszont nem szabad fennakadni azon, hogy szerepel-e a 'szabad község' az előadásokban, hiszen a megyei kihágások elleni intézkedés — amelyhez kapcsolódva először esett szó a községek képviseletéről — igenis bennük van, s ahogyan Napóleon átkelt hegyeken, az országgyűlés is át-

[62] Ogy. Ir. IV. k. 258. sz. 4–5.
[63] FR napló VI. k. 199. 1844. szept. 12-i CCXX. ülés
[64] Uo. 200.
[65] FR napló VI. k. 200–201.

rághatja még magát a papírhalmokon. Gr Esterházy József csak azért szólt „mert naplónk van, és nem kívánom, hogy a jövő kor azon vélekedésben legyen, mintha a főrendi tábla általánosan gr Károlyi Lajos őméltóságának indítványát elfogadta volna. Azért röviden br Eötvös József őméltósága mellett szavazok."[66] A második főrendi válasz végül a korábbi érveket ismételte, hozzátéve, hogy a jászkun rendezés sincs még elfogadva, ami így a szabad községek rendezésének alapját is elveszi. A főrendi konzervatívok láthatóan már az országgyűlés közelgő befejezésére játszottak.

A rendek utolsó lépésként november 8-án együttesen álltak ki a szabad népelemek rendezése mellett: „*Utolsó* [ilyen címzés máskor nem volt szokásos] üzenetük" a szabad kerületek, Fiume, Buccari, Túrmező és a szepesi városok ügyével egy iratban tartalmazza a szabad községi javaslatot. Érvek helyét immár nem látva, egyesülést nem remélve egyszerűen csak kérte a főrendeket, hogy a vitatott pontokon engedve segítsék elő a felterjesztést.[67] Ezt azonban már inkább csak óvásnak tekinthetjük; november 13-án az országgyűlést berekesztették.

Kísérlet a jegyzők állásának biztosítására

Mint már láttuk, több követ is utasítást kapott, hogy a községi jegyzők rendezését kezdeményezze. Közülük többeket is a közjogi rendezéssel foglalkozó választmány tagjaivá választottak. Hertelendy e tekintetben nemcsak Torontál, hanem a szomszédos Temes véleményére is támaszkodhatott, a két megye közt a községi ügyekben 1833 óta volt együttműködés. A választmány vezéregyénisége, Szentkirályi szintén megyéje iránymutatása alapján bocsátkozhatott a kérdésbe, míg Szemere Borsod korábbi állásfoglalásaira támaszkodhatott: megyéje már 1833-ban a körjegyzőségek létesítését és a jegyzők fizetésének rendezését indítványozta, s állásuk biztosítását 1839/40-ben is támogatta.

A feladatok tömegében az országgyűlés csak 1844. július 24-én jutott el oda, hogy e tárgyat is felvegye. Az indítványok sorozásakor „a közakarat a jegyzők állásának biztosítását is az előleges indítványok közé sorolta". Tárgyalásához azonban még mindig nem kezdhettek, augusztus 14-én, amikor az indítványok tömegét rangsorolták, az előleges de nem halaszthatatlan indítványok közé került, amelyek elintézésére a rendek ezen az országgyűlésen már nem látnak reményt.[68]

Az országgyűlés utolsó heteiben azonban mégis elővették a hátralévő indítványokat, és úgy döntöttek, hogy „az adózó községek jegyzői hivatalos állásának biztosítása s czélszerűbb elrendezése iránt törvényjavaslatok készíttetnek, azok beadására halasztatván az ezek fölötti tanácskozás."[69] A Szemere által fogalmazott[70] javaslat tárgyalására csak szeptember 30-án került sor. Az eredeti ja-

[66] Uo.

[67] Kovács Ferenc: i. m. 6. 341. 1844. november 7-i ülés. 512. sz. irat. 268. orsz. ülés. 1844. nov. 8. Ogy Ir. V. k. 19.

[68] *Kovács Ferenc:* I.m. 5. k. 190. (július 24-i ker ülés.) és uo. 304. old (augusztus 14-i kerületi ülés).

[69] *Kovács Ferenc:* I.m. 6. k. 89. szept. 24-i ker. ülés.

[70] V.ö. a Pesti Hírlap, 1844. okt. 20-i (397. sz.) tudósításával.

vaslat nincsen meg, de a vitából kitűnik, hogy mi lehetett a tartalma a később elfogadotthoz képest. Ahogy a Pesti Hírlap tudósítása írja: „a szerkezet a jegyzők választását a földesúr kirekesztésével egyenesen a községekre bízá", s 6 évi időre szóló választást javasolt. „Egy Kárpát-vidéki követ [Kovács Ferenc szerint a konzervatív Zsedényi] az 1836-iki törvény rendeletét [s vele a földesúri jóváhagyást] megtartani indítványozá. S ez indítványt a többség elfogadta, noha sokan igen nyomósan osztozának egy nagy megye [Bihar, követe Beöthy] véleményében, mely a községi jegyzőket is a megyei egyetem hivatalnokának tekinti." A földesúri érdek tehát e ponton erősebbnek bizonyult. A liberális követek azzal vigasztalódhattak, hogy a szabad községekről alkotott javaslat és az örökváltságok elősegítése révén ez a megerősítési jog a földesúri hatalommal együtt egyre több helységben egyszerűen önmagától elenyészik.

A másik vita a jegyzők és a község kapcsolatát érintette. Beöthy a megyei igazgatás érdekeiből kiindulva a megbízatás időtartamát kevesellte: „A parányi fizetés mellett, ha még ez sincs állandóan biztosítva, valóban szomorúnak kell lenni a szegény jegyző sorsának. Reá nézve, ki függ a megyétől, községtől, s földesúrtól megannyi új alkalom a választás kellemetlen bántalmakra, megannyi alkalom, hogy a cívódó felek valamelyike kenyerétől fossza meg." Ezért felújította az előző országgyűlésnek a főrendek ellenkezése miatt törvénnyé nem vált javaslatát, hogy a megválasztott jegyző „csak vétkes tetteért függesztethetnék fel fizetésétől az illető főszolgabíró által, s elmozdítása csak törvényszéki elmarasztalásra történjék."

A község nagyobb önállóságának, jegyző feletti ellenőrzése erősítésének is akadtak támogatói. „A község — mondának — előbbi határozat által is meghagyatott a földesúri befolyásra nézve, ennélfogva az örökösen választott jegyző a községtől lesz csupán független, melytől többé semmit sem várhat, ellenben függeni fog a földesúrtól, melytől kedvezéseket naponta várhatand. S jöhet elő eset, midőn a helység oly jegyzővel terheltetik, ki nem követ ugyan el bűnt, miért elmozdíttathatnék törvényesen, de kiállhatatlan lesz, s ily esetben ne lehessen a községnek tőle menekülni?" Többséget azonban a bihari módosítvány kapott, azzal a kiegészítéssel, hogy a megyék ügyeljenek a jegyzők fizetésére is.[71]

A javaslatot a hitelesítéskor Vukovics Sebő (Temes) úgy akarta kiegészíteni, hogy az ne csak a jövőben megválasztandó, hanem az éppen hivatalban lévő jegyzőkre is vonatkozzon. Ezt azonban feleslegesnek ítélték, mondván, hogy az eddigiek úgy sem mozdíttattak el (Huszár, Nógrád), illetve, hogy a mostani rendezés mellett az eddigieket nem lehet megtartani (Szatmár, Gabányi).[72] A törvényjavaslatot a többség az országos ülésen egy Vukovics által tett kiegészítéssel elfogadta: eszerint a jegyző elleni panaszt az alispánnak kell benyújtani.[73]

A törvényjavaslat elő akarta írni, hogy a törvényhatóságoknak minden helységben kötelessége gondoskodni jegyzőről, minden más foglalkozástól elvá-

---

[71] PH. 1844. okt. 6. (393. szám.), a nevekre: *Kovács Ferenc:* I.m. 6. 132.

[72] A hitelesítés: Kerületi napló. "303." ülés October 10. 1844. és *Kovács Ferenc:* i. m. 6. k. 177. 1844. okt. 10. [305.] kerületi ülés. [Az ülés számozásában a kerületi napló elcsúszott].

[73] Ogy Jkv. V. k. 297. CCXLIV. orsz. ülés. *Kovács Ferenc:* i. m. 6. k. Mutató. 540. A főszövegben nem ír róla.

lasztott állással („különös és magában álló hivatallá tétessék"). Ahol az anyagi erő erre hiányzik, a törvényhatóságnak kell a települések olyan „szakaszokba", körzetekbe szervezéséről gondoskodni, amelyek falvai együttesen tartanak jegyzőt. A jegyzői fizetést szintén a törvényhatóság határozná meg. A törvény végrehajtásáról már fél év leteltével be kell számolni a helytartótanácsnak. A jegyzőt az 1836:IX. t.c. alapján (tehát úri jóváhagyással) a helység *örökre* választja, s csak alkalmatlanság, vagy vétség esetén veszítheti állását törvényszéki ítélet alapján. A törvényjavaslat meghatározta a szakaszjegyző választásának eljárását (a körzetbe tartozó helységek képviselőik útján, egy helyen, egy napon, a szolgabíró vagy esküdt jelenlétében döntenek a felfogadásról). Az utolsó rész a jegyző helyettesítését, az ellene támasztott panaszok elintézését szabályozta. Az üzenet az előző országgyűlésen lefolyt vitára hivatkozva a felterjesztést kérte a főrendektől, a felirati javaslat pedig rövid indoklást adott, amely a jegyzők önkénynek kitett helyzetét, s ennek az igazgatásra káros következményeit ecsetelte, s célnak jelölte meg, hogy „a községnek alkalmatlan vagy vétkes jegyző letételére joga fentartassék ugyan, más részről azonban a kötelességeiben hiven eljáró jegyző méltatlan támadástól megóva, s állásában biztosítva legyen."[74]

A főrendek De la Motte Károly gr. javaslatára, aki szerint az 1836-os törvénynek nem volt káros hatása, úgy döntöttek, hogy nem tartják szükségesnek a rendezést. Hivatkoztak a szabad községek ügyében hangoztatott indoklásra is: „oly körülmények, melyek e tárgyban a további rendezést szükségessé tennék, nem mutatkoztak, s ezen kívül a ms. Főrendek az úrbéri törvényeknek, amint már ezt más alkalommal kijelentették, gyakori változtatását czélszerűnek nem vélnék, ezeknél fogva ... a t. KK. és Rendeket az e részben kívánt rendezéstőli elállásra bizodalmasan felszólítják."[75]

A főrendi üzenetre Szemere, a megyei igazgatásban szerzett tapasztalatok birtokában élesen bírálja a tájékozatlanságot és felelőtlenséget mutató választ, amelyet „hajlandó lenne gúnynak venni, ha nem tudná, hogy a főrendek részint nagyurakból állanak, kik nem sokat aggódnak a nép sorsa fölött, részint állanak főispánokból, kik oly kevéssé ismerik egy községi jegyző helyzetét, mint nem ismerik a szolgabírói hatáskört. Pedig hasztalan a felsőbb hivatalnokok, hasztalan a szolgabírák hivatali buzgalma, ha a községi elöljárók, különösen a jegyzők által nem támogattatik, kik legközelebb állnak a néphez, legközvetlenesbb hatást gyakorolnak rá." Ehhez szükséges tekintélyük azonban a háromirányú függés miatt nem lehet. „Ha a jegyző csinosabban öltözködik, azt mondják: íme a mi pénzünkön cifrálkodik, ha a földesúrral gyakrabban van, vagy ebédre hívatik, alattomos szövetkezéssel vádoltatik. Ez tovább így nem mehet."

Szemere abban látja a jegyző feladatát, hogy „alsó lépcső a hivatali hierarchiában, milyen p.o. az egyházi hierarchiában a plébános, ki állásánál fogva sokkal több jót tehet, s teszen is a néppel, mint magas lakukból tesznek némely püspökök", ezért „se a földesúrnak, se a községnek ne legyen rabszolgája". A többsé-

[74] Ogy Ir. V. k. 361. szám alatt. 1844. okt. 12.

[75] FR napló VII. kötet 25. CCXLVII. ülés 1844. okt 16. és Ogy Ir. V. 382. sz. a. 1844. okt. 23. és Ogy Jkv. V. k. 311.

gi álláspont tehát a jegyzőt csak a választás erejéig ismerte el a község emberének; a felfogadás kell, hogy a bizalmat iránta mégteremtse, azután viszont nemcsak a községi belső ügyek intézése a feladata, hanem a közigazgatás helyi képviselőjeként közszolgálatba kerül, s mint ilyen biztosítandó.

Szemere szavai rávilágítanak a földesúri megerősítés meghagyásának taktikai indítékára is: „annál inkább csodálkozik, hogy el nem fogadták a főrendek a törvényjavaslatot, mivel benne az eddigi földesúri befolyás érintetlenül hagyatik: csodálkozik hogy nem kívánják a községekbe bevinni az általuk oly igen pártolt stabilitás elvét."[76] Szemere javasolta, hogy az alsótábla maradjon meg előbbi nézeteinél, Beöthy pedig, hogy ennek okait az üzenetben fejtsék ki. Perczel is úgy látta, hogy a jegyzők feletti huzakodásról és az ebből eredő ingatag helyzetről nem tudni „vétkes ignorancia." [tudatlanság] Szemere szavait közfelkiáltás támogatta.[77] A november 6-án hitelesített üzenetre[78] válasz már nem érkezett.

A községi számadások ügye

Összhangban a Pest megyei „adókönyvecskéket összeillesztő szék" kezdeményezésével, még egy községi tárgyú javaslattal foglalkozott az országgyűlés: a 1844. július 24-i kerületi ülés az indítványok közé sorozta a javaslatot, hogy a községi számadásokat ne a földesúr, hanem a vármegye vizsgálja ki,[79] de figyelmet erre szintén csak az utolsó hetekben tudott az országgyűlés fordítani. A szeptember 23-i kerületi ülésben Szemere emelt szót e tárgyban. Utalt arra, hogy különösen a kisebb birtokosok és a közbirtokosságok gyakran egyszerűen nem teljesítik felügyeleti kötelességeiket, s általában a földesúri befolyás e téren „eddig sem igen lelkiismeretesen gyakoroltatott". Emiatt amúgy is gyakran a megyei tisztviselők intézkednek helyettük, s ez mégsem okozott konfliktust. Felhívja a figyelmet arra is, hogy „e felügyelet még szükségesebb fog lenni ezentúl, midőn az úrbéri viszonyok bomladozni kezdenek."

Szemere szerint „Abba ne folyjon be a megye, hogy kezeli jövedelmét a helység, de hogy az miképen adatik ki? a status felvigyázata alá tartozik." Ezért az 1836: IX. a községi törvényt következőképp módosítaná: „1ször a közszükség fedezésére kívántató summa a szolgabíró által állapíttassék meg. 2szor [Megyei] tisztviselő vizsgálja meg a számadást. 3szor Fellebbvitel a sedriára vagy az exactor elébe legyen, 4szer a megyék [Kovács Ferenc szerint esetleg a kormány] a faluszámadásra normatívumot dolgozzanak ki."[80]

A nagy horderejű javaslat tehát mind a költségvetés jóváhagyását, mind a számadás felülvizsgálatát a földesúrtól elvéve a közhatalomnak, a megyének adta át. Ebben támaszkodott a sok helyen már kialakult gyakorlatra, valamint arra a tényre, hogy a mulasztó földesurak helyett e feladatot eddig is a megye

[76] *Kovács Ferenc:* i. m. 6. k. 284–285.
[77] Kerületi napló. 1844. október 29.
[78] Ogy Ir. IV. 476. sz. 340.
[79] *Kovács Fernc:* i. m. 5. k. Mutató. 483.
[80] *Kovács Ferenc:* I.m. 6. k. 85.

volt kénytelen ellátni. Új terhet tehát ez az apparátus vállára nem tesz, csak a gyakorlathoz igazítja a jogszabályt s ezzel tiszta helyzetet igyekezett teremteni az alsófokú igazgatás felügyelete terén.

A javaslat támogatást élvezett, csak arról volt vita, vajon ki határozza meg, hogy melyik megyei tisztviselő kötelessége a felvigyázat. Jankó Mihály (Pozsony megye) országos szintű változtatást nem tartott szükségesnek, hanem azt javasolta, hogy mivel „a körülmények itt határozók, hát minden megye maga határozzon e részben", azaz a törvény ne általánosan kötelező, hanem a megyékhez igazodóan permisszív [megengedő] legyen. A napló rövid utalásából nem derül ki, vajon Jankó csak annak eldöntését hagyná a megyékre, hogy a törvényhatóság mely hivatalnoka teljesítse e kötelességet, avagy annak meghatározását is, hogy a földesúr vagy a megye dolga legyen. Gabányi Sándor (Szatmár) mindenesetre úgy látta, hogy inkább országos rendezés volna hasznos. Balogh Kornél (Győr megye) szerint csak kész tervezetet érdemes vitatni, mire Szemerét megbízták, formulázza meg javaslatát úgy, hogy „a megyékre bízassék, kire bízzák a vizsgálatot, Borsod követe pedig ledictáltatja előadását."[81] A javaslat feletti határozatra — noha ellenvélemény híján minden bizonnyal átment volna — már nem kerülhetett sor.

A diaeta mérlege

Az 1843/44. évi országgyűlés munkájáról a kortársak és a történetírás egyaránt ambivalens értékelést adtak: reményteli kezdet, töménytelen munka, számos kérdésben többségre jutott reformszándék, s mindehhez képest a megszületett törvényekben mérhető módon csak soványka eredmények. A csalódottságot az egykorú értékelések közt talán legérzékletesebben a békési követek fejezték ki.[82] Bár tudatában voltak a kormány által emelt akadályoknak, igen önkritikus módon vizsgálták magának a rendiségnek a felelősségét, a megyék és az országgyűlés működési mechanizmusában fellelhető okokat is. Rámutattak egy igazi vezéregyéniség hiányára, tisztában voltak az utasítási rendszerből adódó nehézségekkel.[83] Mindemellett úgy vélték, hogy a reformok ügyének nem volt biztos támogatottsága, azt a reformellenzéki vezérkar aktivitása és ügyes taktikája tudta csak többségre juttatni. Mind a siker, mind a kudarc összefügg a sajtó túl erős szerepével: számos reformot vetett fel, amelyeket a diéta lelkesen felkarolt, de a vezérférfiak tollán megszületett javaslatokat sem számukban, sem pedig tartalmukban nem tudta a többség ténylegesen megemészteni: „Ne is gondolja senki, hogy azon sok dolgozat, mely nyomtatásban, írásban, mint az országgyűlése munkásságának dicsősége látható, az összes törvényhozás dolgozata; legföljebb a journalistica útmutatásának jelképe, vagy néhányak egyéni vélekedése", akik számos választmányban egyidejűleg mun-

[81] Kerületi napló. 73. hét. 1844. szeptember 23-i 289. ülés

[82] *Szombathely Antal, Tomcsányi József:* Követjelentés az 1843–44-ki országgyűlésről. Pest, 1845. 47.

[83] Uo. Az utasítási rendszerre: 52–53. Az utasítási rendszer és a tanácskozási rend reformjára: 53–56.

kálkodtak. Tomcsányiék természetesen nem a sajtót kívánták bírálni e szavaikkal, hanem az országgyűlés működését, rámutatva arra, hogy a követeknek lett volna kötelessége „bizonyos rendet, sorozatot, bizonyos egymásutánt megállapítani", azaz kiválasztani azokat a tárgyakat, amelyek kivitelére az erőket össze kellett volna vonni.[84]

De sokan már egykorúan sem ítéltek ennyire kedvezőtlenül az elvégzett munkáról. Horváth Mihály szerint: „nemcsak a valóságos eredményt, a megalkotott törvények számát kell haladásnak tekinteni. A haladás ... az eszmék tisztulásában és kifejlésében is egyiránt nyilatkozik. ... éppen ezen szempont az, mely ezen országgyűlést nevezetessé teszi." Jelzi, hogy abszolút kormány mellett ennyi volt kivihető, mégis számos olyan javaslat fogalmazódott meg, amelyek az áttörést meghozó következő országgyűlésnek iránymutatóul szolgáltak.[85]

Az utókor szintén kétirányú értékelést adott a diétáról. Ballagi Géza az elfogadást nem nyert javaslatok közt sorolja a szabad községek ügyét, Szekfű Gyula a megszületett törvényeket „illuzórikus engedménynek" tartotta, a közjogi rendszer átépítését célzó javaslatok bukását részben a főrendek és a kormány magatartásának, de főként a rendek hibájának tulajdonította, akik hagyták, hogy reformjaikat az „elavult diétai tárgyalásmód verje le".[86] Vörös Károly viszont a kudarc fő okaként az udvar taktikáját jelöli meg, s az országgyűlés jelentőségét a programok tisztázódása szempontjából rendkívülinek ítéli.[87]

Szorosabban a községi kérdés vonatkozásában valóban előrelépést regisztrálhatunk. A korábbi országgyűléseken e téren csak részkérdésekben (a jegyzők állásának biztosítása) alakult ki és jutott többségre egységes vélemény. A községi reform programja csak mozaikszerűen, az elemenként felvetett javaslatokból állt össze, irányát egyértelműen érzékelhetjük, kiolvashatjuk ugyan, de azt egészében csak néhány megye (Pest, talán Bihar és esetleg Csongrád) követei képviselték. Most három törvényjavaslatot is megvitattak e tárgyban, amelyből kettő (a szabad községek rendezését és a jegyzői állásról szólót) többségi határozattá is emeltek az alsótáblán. A konkrét indítványok azonban még több kérdést érintettek.

Először is elsöprő többséget élvezett az a vélemény, hogy az örökváltságon átesett községek felett a földesúri magánhatalom megszűnt, ezért annak felszámolását a törvényben egyértelműen is ki akarták mondani. Másodszor a szabad községek fogalmának tágabb értelmet adva, az alsótábla többsége az úri hatóság eltörlését, a szabad községi státust igen széles körre, a részleges örökváltságot kötött helységekre is kiterjesztette. Ezzel az egyes szolgáltatásaiktól megszabaduló avagy azokat egyszerűen csak pénzre váltó községek szintén részesülhettek volna a szabadságban. A kortársak nyilván úgy vélték, hogy a községek elsőként a gyűlölt robot megváltását kezdeményezik, de annak pénzreváltása vagy megszüntetése után az uraság sem fogja ellenezni terhekkel igen,

[84] Uo. 50–51.

[85] *Horváth Mihály:* i. m. 463–465.

[86] A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. IX. Bp., 1897. 604. Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. VII. könyv. 1941–1943. 329–331.

[87] Magyarország története 1790–1848. Főszerk.: Mérei Gyula, szerk.: Vörös Károly. Bp., 1980. 921–922.

de haszonnal immár nem járó jogainak a közhatalomra ruházását. Harmadszor tehát a két javaslat — együtt a kényszerítő örökváltság tervével — távlatilag az egész jobbágynépességnek a magánhatalom alóli felszabadulást ígérte.

Azzal, hogy a rendezéshez a szabad kerületekre alkotott javaslatot szabták mintának, igyekeztek kivédeni, hogy a rendezés privilegizálással, tehát az országgyűlés ellenőrzése alól kicsúszva, a kormány kezébe kerülve, a társadalom önrendelkezésének pozícióit gyengítve menjen végbe. S ugyenezzel a rendek óvatosan és burkoltan megfogalmazták azt is, hogy a felszabadított község nem parasztcommunitás lesz, hanem a nemességnek is be kell tagolódnia az új rendszerbe, s ezzel a jogegyenlőség felé tettek nagy lépést.

Mindehhez kapcsolódott, hogy — első lépésként a népképviselet felé — e községeket megyei, tehát közvetett országos képviseletben kívánták részesíteni. Ez az intézkedés olyan átrendeződést ígért a megyei erőviszonyokban, amely a győzelemhez önmagában nem elég erős nemesi reformtábor gyarapodását, a valódi politikai jogkiterjesztést eredményezhette. Ahogyan Kossuth Pest megye gyűlésén fogalmazta: „ezen községi képviselők pedig a megyei individualitások liberális minoritásával ... ki fogják vinni a népképviseletet."[88]

A reformellenzék ekkorra többségi állásponttá vált liberális elképzelése szerint tehát a jobbágyfelszabadítással nem csak az anyagi terheknek, hanem a személyes függőségnek és a politikai kiskorúságnak is meg kell szűnnie. Az úrbéri rendszer megszüntetése nem egy új — a rendiségbe illesztett függő helyzetű — paraszti rend megteremtésével történik majd, ellenkezőleg: a személyi szabadság elnyerésével és a népnek a politikai nemzetbe történő befogadásával. A jobbágyfelszabadítás jogi következményeinek kiteljesítése, így a községek felszabadítása, és a politikai jogok kiterjesztése tekintetében tehát egyértelmű többség alakult ki 1844-re. Kétségtelen, hogy az utóbbi területen egyelőre csak a mérsékeltebb, — községenként egy-egy megyei képviselői helyet adó — minimális engedmény élvezett csak elegendő támogatást. Ugyanakkor a viszonyokat az arányos képviselet felé toló megoldásnak is izmos támogatottsága volt. Sőt, a többségi vélemény hívei közt is számosan jelezték a komolyabb jogkiterjesztés iránti fogékonyságukat, s csak a taktikai szempontok — a törvény elfogadtatása érdekében vállalt önmérséklet — késztette őket a szűkkeblűbb formula megszavazására.

A közigazgatás működésének javítását az alsótábla szintén elsősorban az úri hatalomból származó visszásságok kivédésével, az úri hatalom korlátozásával, funkcióinak a megyére ruházásával akarták elérni. A helyi pénzkezelés rendezését, a költségvetés és a számadások ellenőrzését a földesúr kezéből kivéve a megyei szervek kötelességévé teszik. A földesúr hatalma ezek után — örökösödési jogából következő gyámhatósági jogosítványain kívül — már a fel nem szabadult községekben is a bíró jelölésére, a választás ellenőrzésére és a jegyző jóváhagyására terjedne ki.

---

[88] Pajkossy Gábor (szerk.): „Nemzeti újjászületés". Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. Bp., 2002. 70. *Szabad György:* Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp., 1977. 82.

A helyi költségvetés és a számadások közhatalmi felügyelete mellett a jegyzői állás biztosításának szándéka is előrelépést ígért az alsófokú igazgatás rendezésében. Meghagyták ugyan a rendek a jegyzőfogadásnál az uraság jóváhagyását, de az igazgatás hatékonysága érdekében elő akarták írni, hogy minden községnek legyen állandó saját vagy körjegyzője, s mind a jegyzők fizetésének rendezését, mind a községek körzetesítését, valamint a jegyzők elleni panaszok elintézését a megyékre akarták bízni. A kialakult községkoncepció a megyei ellenőrzés növelése ellenére mindvégig községi önkormányzatisággal számol. A községi jövedelmek kezelésében meghagyja önállóságukat, s a jegyzők állásának biztosítása és felfogadásuk jóváhagyása mellett — túl azon, hogy a jegyzők amúgy is alárendeltjei a helyi elöljáróknak is — a legfontosabb aktust, választásukat továbbra is az érintett lakosok kezében hagyta.

A községek élete és az országgyűlés munkája közt is minden eddiginél élénkebb a kapcsolat. A követek konkrét tapasztalatokra hivatkoznak, de a községek is — talán reformellenzéki bíztatásra — megkísérelik befolyásolni az országgyűlés munkáját. A reformtörvényhozást peticionális mozgalmak is támogatták: Torontálban a jegyzők folyamodtak, a szabad községek rendezésénél kecskeméti petícióra hivatkoztak, a mintának tekintett szabad kerületek rendezésére a Jászkunságban fejlődött ki koordinációt kezdeményező mozgalom[89]. Az országgyűlés irányában éledező bizalom az érdekegyesítési koncepció eredményét mutatja. Ez az alapja annak, hogy egyes követek már ekkor népképviselőnek tekintették magukat, ennek tudatában igyekeztek az alsótábla morális hátterét a szabad községek megyei képviseletével tovább erősíteni.

S ha 1833-ban a községi program még elemenként külön-külön képviselt tendenciaszerű elképzelés volt, akkor 1844-re már számos részletében tisztázódott, sőt többséget nyert elképzelésről beszélhetünk. Az országgyűlés tehát községi tekintetben is nagy jelentőségű munkát végzett. E tárgyra is igazak Eötvös szavai, akit pedig többek közt épp az országgyűlés kudarca vitt a liberális táboron belül külön útra: „Habár a tárgyak sokasága is egyes kérdések föloldását lehetetlenné tette, legalább a jövő törvényhozás előkészítve találja majdnem mindazon kérdéseket, melyeknek eldöntése korunkban immár szükségessé vált."[90]

FROM REGULATION TO LIBERATION (THE PROBLEM OF VILLAGE COMMUNITIES AT THE PARLIAMENT OF 1843/44)

by Tamás Dobszay

(Summary)

Before 1848 the village community was subjected to seigneurial authority: the lord judged his tenants and had a word in the community's inner administration as well. This seriously limited communal self-government, caused problems in the government and run against the liberal principles of

[89] *Bánkiné Molnár Erzsébet:* A jászkunságiak törekvései a jászkun kerület igazgatásának demokratizálására 1843–1844-ben. In: Rendi társadalom - polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1991. Szerk.: Á. Varga László, 169–176. kül. 173.

[90] Tájékozás. PH 406. sz. 1844. XI. 21.

personal freedom and legal equality. Lordly authority was left intact even by the law of 1840 which permitted the redemption of seigneurial dues.

In 1840 it was proposed that a law should regulate the internal conditions of those villages over which the lord did not exert his authority for some reason. This problem was connected to that of those communities which had already redeemed themselves. The liberal opposition proposed in 1844 that in the case of these two types of village community lordly authority and the subjection of the peasants should cease automatically. In the debate the communities of partial redemption were also ranked among the free villages, their regulation being the duty of the counties. The liberal speakers wanted to confer the administration of the finances of all localities upon the public authority. The aim was to loosen or abolish completely the lord's authority, thereby completing, as in the case of redeemed villages, or at least starting the liberation of tenants. They also hoped in this way to promote the process of eternal redemption. Another important element of the proposal was the extention of political rights. As a preliminary to popular representation, it wanted to make the redeemed communities part of the county assemblies, which have also meant representation in the national parliaments through the county representatives.

The conservatives regarded the proposal as precipitate and tried to prevent it from enactment. They referred to its constitutional consequences, objected to the abolition of the lord's „paternal" guardianship over the communities, while some overtly defended the financial interests of the lords. They also protested against the planned law's subjecting the process of liberation to the direction of autonomous forces such as the county and the parliament, and thereby preventing the conservative government from managing the process according to its own ideas of power and social development.

Although the majority of the Lower Chamber supported the proposal, the objection and procrastination of the Upper Chamber prevented its enactment. Yet the dispute cleared the mutual attitudes and the power relations and thereby cleared the way before the coming parliament in the case of the tenants' liberation.

Gergely András:

ÁLTALÁNOS VÁLASZTÓJOG 1848-BAN?

(A megyei törvény vitája az utolsó rendi országgyűlésen)

I.

Hogy Kossuth valóságos diktátorként irányította volna az utolsó rendi országgyűlést 1848 tavaszán, a forradalmi átalakulás heteiben, azt Kemény Zsigmond fogalmazta meg először, és maradandó hatással: „Kossuth a felső- és alsóház urává lőn. / Az alkotmányozás gőzerővel folyt. / A nádor nem mert ellenszegülni. / A mágnások hallgattak, a főpapság meghajolt. / Bécsben forradalom. / Pesten forradalom. / A forradalom, mint Ahasvér, világútnak indul. / Sem künn, sem benn támpont, melyen a létező megnyugodhassék. / Az arisztokrácia [kiváltságosok – *G. A.*] épületének boltívei szétrepednek. / A feudalizmus és rendi alkotmány felforgattatik."[1] Ez a drámai tabló nemcsak néhány részletében szorul helyesbítésre — némi csúsztatást a 'tudatos Kossuth' és a 'széteső világ' szembeállításának drámaiságáért (vagyis az irodalmi megformáltságért) cserébe még a történész is hajlandó tudomásul venni,[2] — hanem korrekciót igényel egy-két lényeges, és közismert ponton is: például a megyék polgári átalakulásáért 1848 áprilisának legelején Kossuth által kezdeményezett törvényjavaslatot az országgyűlésen elutasították, s helyette egy másik, a többi áprilisi törvénnyel egybevetve kirívóan a régi viszonyokat továbbéltető törvény született: az 1848. évi XVI. törvény. Kossuth *kudarcaként* kellene tehát értelmezni, ha bemutatná Kemény azt, ami ebben a kérdésben, a megye ügyében történt. (Amely esemény persze Kemény előtt jól ismert, hiszen az általa is szerkesztett *Pesti Hírlap* a maga idején beszámolt róla. Kemény idézett esszéje nem is hagyja említés nélkül a centralista-municipalista ellentétet.) Az eseményeket diktálónak tartott (zseniális és/vagy ördögi) Kossuth eredménytelenségének bemutatása e fontos kérdést illetően az elemzőben és olvasójában nyilván egyfajta *kognitív disszonanciát* eredményezne, amelyet Kemény hallgatással, későbbi történetírók ugyancsak elhallgatással-bagatellizálással, emellett a források mellőzésével és ebből is következően igencsak szabad(os), olykor kifejezetten téves értelmezéssel próbáltak áthidalni.

Horváth Mihály, a korszak első nagy történeti összefoglalásának szerzője érdekes megoldást választott: rögzítette ugyan a tézist, miszerint Kossuth 1848 koratavaszán „valóságos diktátorává emelkedett az országgyűlésnek", ugyan-

[1] *Kemény Zsigmond:* Forradalom után. [1851.] In: *uő*: Változatok a történelemre. Bp. 1982. 298. (Elválasztójeleink az eredeti szöveg mondatonkénti új bekezdéseit jelzik.)

[2] Kemény esetében irodalmilag megformált szöveggel van dolgunk, s ezt az elemzőnek figyelembe kell vennie – hangsúlyozza *Szegedy-Maszák Mihály:* Kemény Zsigmond. Bp. 1989. 85., 333.

akkor a megye ügyében létrejött kompromisszumot, a megszületett XVI. t. c.-t vívmánynak kiáltotta ki. Horváth, aki inkább fukarkodott Kossuth dicséretével, igencsak méltányolta ez ügyben kompromisszumkészségét: „lehetetlen igazságot nem szolgáltatnunk Kossuth valódi szabadságszeretetének és ebben nyilatkozott státusférfiúi tapintatának, midőn látjuk, hogy kijelölt miniszter létére oly lelkesen küzd a municipiumok fenntartásáért a felelős miniszteri kormány mellett."[3] (Horváth Mihály elismerésében már benne van az 1860–61-es esztendő történelmi tapasztalata: a megyére még mindig szükség van.) A munkából nem tudjuk meg, hogy mi volt a megyekérdésben Kossuth eredeti javaslata, annak vitájáról pedig a következőket olvashatjuk: „az lőn tehát a kérdés: a nemesek mindnyájan megtartsák-e szavazati jogukat, vagy mint az ország többi polgárai, ők is csak községenként választandó küldöttekkel képviseltessenek a megyei közgyűlésben?"[4] Az 1848-as vita ekként olyan részletkérdés felettivé stilizálódik, amely nem töri meg a Kossuth diktálta átalakulás lendületét, a 'jót-rosszat Kossuth tett' koncepcióját.

A publicista Falk Miksa alapos Széchenyi-életrajzában (1868) folytatja Kemény történetírói vonalát: 1848 tavaszán „a követek gyülekezete már nem volt egyéb, mint szavazó-gép, melynek feladata volt Kossuth előterjesztvényeit helyeselni. Csak azon kérdésnél, miképen hozassék összhangzásba a megyei élet a ministeri rendszerrel? keletkezett heves vita, és Széchenyi és Kossuth oly erősen összeütköztek, hogy Deáknak egész erkölcsi hatalma, s államférfiui bölcsesége igényeltetett, az ezen pillanatban nélkülözhetetlen két férfiú közötti nyilvános szakadásnak meggátlására."[5] – Mondanunk sem kell, hogy a kiegyezés korába léptünk: Kossuth a '48-as „pillanatban" nélkülözhetetlen, mindent ő diktál, s nem derül ki, hogy e konkrét küzdelemben alulmarad. Deák pedig, aki fel sem szólal ebben a vitában, „meggátolja" a nyilvános szakadást (mintha a szakadást akarta volna is bárki), s az ő érdeme a kompromisszum kimunkálása...

A történetíróként kevéssé invenciózus kortárs, Kovács Lajos, kétkötetes munkát írt Széchenyi 1846–1848 közötti működéséről. Széchenyi 1848 áprilisi, a megyekérdésben tartott felszólalása fölött hallgatással siklik át.[6] Pedig már két évvel korábban Zichy Antal közreadta Széchenyi ekkori országgyűlési beszédeit.[7]

Maga Kossuth 1891-ben hosszabb visszaemlékezésben foglalta össze a lassan feledésbe merült vitát. Az írás először egy napilapban jelent meg, de a századforduló után közreadták *Iratai* X. kötetében, majd 1930-ban harmadszor is kiadták a Széchenyi-Kossuth vita nagy forráskiadványában.[8] Kossuth írásában érzékelteti, hogy nem a régi személyes ellentét csapott fel közöttük. Széchenyi

[3] *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből. [1864.] Bp. 1886³. III. 370. ill. 408.
[4] Uo. 405.
[5] *Falk Miksa*: Gróf Széchenyi István gróf és kora. Pest, 1868. 252.
[6] *Kovács Lajos:* Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846–1848. I–II. Bp. 1889.
[7] Széchenyi István Beszédei. (S. a. r. Zichy Antal) Bp. 1887. (a továbbiakban Széchenyi beszédei) 572–576.
[8] *Kossuth Lajos:* Kossuth és Széchenyi a megyei szerkezetről. Egyetértés, 1889. márc. 29.; (a következőkben már csak Kossuth és Széchenyi címmel:) Kossuth Lajos Iratai X. (S. a. r. Kossuth Ferencz) Bp. 1904. (a továbbiakban: KLI X.) 364–375.; Kossuth Lajos és Széchenyi István írói és hírlapi vitája II. (S. a. r. Viszota Gyula) Bp. 1930. 1068–1076.

— legalábbis forma szerint — az ő municipalista nézeteit látszott pártolni. Kossuth elmondja a vita előzményét és történetét, ismerteti saját javaslatának lényegét, azt, hogy ő népképviseleti alapra kívánta helyezni a megyét, éspedig — s ezen az egy ponton tévesen emlékszik — az országgyűlési választójogi cenzus alapján. Végül közli olvasóival, hogy a két kijelölt miniszter (Széchenyi és Kossuth) eltérő nézetei a még meg sem alakult kormány válságát idézhették fel, ezért belement egy kompromisszum elfogadásába. Kossuth emlékezései ugyan háromszor is megjelentek, de nem inspirálták a történetírókat a kérdés tisztázására.

A századvég nemzeti-nemzetiségi szempontból egyre feszültebb légkörében az akkori „millenáris", tízkötetes magyar történeti összefoglalás írója, Márki Sándor, nem tért ki a probléma felemlítése elől. Szerinte Széchenyi és Kossuth akkor „a decentralisatio mellett két különböző fegyverrel harcolnak... Széchenyi arisztokratikusnak, Kossuth demokratikusnak, de mind a kettő akarja a megyét".[9] A tétel a maga elvontságában még meg is állna, de Márki a mögöttes elképzelések értelmezésére is vállalkozik: „Széchenyi anélkül, hogy valaha conservativ lett volna, a gyökeres újításokban sem akarja eldobni a nemzeti eszmét, Kossuth azt hitte, a mindenkit nyelvkülönbség nélkül magában foglaló szabadság úgyis megteremti azt."[10] Széchenyi tehát eszerint nem annyira „arisztokrata", hiszen soha nem volt konzervatív, csupán a nemzetet félti. Kossuth demokrata ugyan, de kissé mégiscsak könnyelműen bánik a szabadság kiterjesztésével, hiszen az veszélyezteti a magyarságot. Márki nem mondja ki, de a vitában lényegében Széchenyinek ad igazat.

Szabó Ervin műve, a *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban* posztumusz műként, 1921-ben jelent meg. Az első történeti munka, amely érzékeli e problémakör súlyát, jelentőségét! Szabó a kérdést illetően a polgári centralista – konzervatív municipalista szembenállást hangsúlyozza, az utóbbiakhoz sorolva Széchenyit, mint aki a „régi", feudális vármegyét akarja átmenteni. Kossuth a kettő között „egy közvetítő, de lényegében a demokratikus fejlődést szolgáló átalakulást javasolt".[11] Idéz Kossuth beszédéből (a korabeli sajtó nyomán, Kossuth visszaemlékezéseire viszont nem hivatkozik[12]), és megállapítja, hogy „ezúttal azonban elmaradt Kossuth beszédeinek megszokott hatása".[13] Ismerteti a Széchenyi kezdeményezése nyomán született törvényt (1848:XVI.), majd műve ezen, a 48-as átalakulással foglalkozó fejezetének nagy súlyú zárómondatai következnek: „Ez a javaslat, amely az 1847–1848-i országgyűlés harmincegy törvénye közül a XVI., *de az elvi tárgyalások során az utolsó* [Szabó kiemelése – *G. A.*], volt véghangja egy mindaddig békés törvényhozásnak, amely a legmerészebb reményekkel vette kezdetét, rövidesen a régi med-

[9] *Márki Sándor:* Az 1848–49-ik évi szabadságharc története. In: A magyar nemzet története X. (Szerk.: Szilágyi Sándor) Bp. 1898. 55.

[10] Uo. 55–56.

[11] *Szabó Ervin:* Társadalmi és pártharcok az 1848–49-es magyar forradalomban. [1921.] Bp. 1949. 146–147.

[12] Szabó Ervin 48-as könyve egyetlen helyén sem hivatkozik a számos reformkori és 48-as beszédet, emlékezést közlő Kossuth Iratai kiadására.

[13] Uo. 148.

dőségbe süllyedt, majd az európai események hatása alatt villámgyorsasággal eddig nem tapasztalt magasságba emelkedett, hogy onnan éppoly gyors siklással, majdnem teljesen az előbbi színvonalhoz jusson vissza."[14] A meghozott megyetörvény, Kossuth kudarca, szinte szimbolikus magasságba emelkedik: egy villanásnyi időre az országgyűlés magas nívót ér el, de már az országgyűlés végnapjaiban hanyatlás kezdődik, visszaesés a régi színvonalra. E változásnak „hőse és 'vezetett' vezetője" pedig Kossuth Lajos – tudjuk meg a fejezet záró mondatából, vagyis Kossuth ugyan a konkrét helyzetet illetően dicséretet érdemelt Szabótól, de mivel követi a hanyatlás folyamatát, nem lép ki abból, ő is csak a pillanatnyi felemelkedés (kicsit később visszahanyatló) embere. A kép túlbonyolított, de mesterien túlbonyolított. Az eddig az 1848-as történetírásban inkább mellőzött megyekérdés szinte paradigmatikus jelentőségűvé válik.

1921-ben döblingi iratai között megjelentek Széchenyi ezen kérdéskörre is fontos részleteket hozó 1848-as naplói[15], majd harmadszor is kiadták Kossuth e tárgyú visszaemlékezéseit. A két háború közötti korszak nagy szintézisének elkészítője, Szekfű Gyula, rendületlenül kitartott Kemény Zsigmond képlete mellett: március 3-tól „az alsó tábla... újból Kossuth szónoki varázsa alá kerül, s indítványait a pillanat hatása alatt egyhangúlag üdvözli... a rendi tárgyalások bonyolult mechanizmusa olykép egyszerűsödik, hogy Kossuth javasol és a ház elfogadja".[16] A kognitív disszonancia elkerülése érdekében a megyék átalakításáról folytatott vitát Szekfű nem ismerteti, csak az elfogadott törvényről tesz említést.

Supka Géza népszerű, töredezett, de időnként részletezőbb 1848-as cikkfüzére, amely 1938-ban jelent meg, nyitja meg a (szerzői lélektan szempontjából) szuverén, s a gyarapodó forrásokkal egyre nehezebben összeegyeztethető álláspontok sorát. Az 1848 április elejei megye-vita kapcsán szögezi le, hogy Kossuth „a leghatározottabban menteni iparkodik a nemesi megye régi előjogait".[17] (Supka nyilván nem forrástanulmányok nyomán állít, hanem saját polgári radikális álláspontját ütközteti saját korának megyei viszonyaival.)

Amikor 1951-ben Kossuth *Összes Munkái*nak az utolsó rendi országgyűlés anyagait közreadó XI. kötete megjelent, azt lehetett remélni, hogy az 1848-as megyekérdés, benne Kossuth álláspontja, az egész problémakör ténybeli része tisztázást nyer. A forráskiadvánnyal sok minden egyértelművé vált, minden azonban nem tisztázódott. Kétségtelenné vált Kossuth polgári municipalista álláspontja, ellenfeleinek különböző, konzervatív-municipalista illetve centralista felfogása, de Kossuth alapvető nézeteit illetően az iratok kiadója, Barta István, tévedésben hagyta olvasóját.

Barta ugyanis kitartott amellett, hogy Kossuth az országgyűlési cenzuson alapuló népképviseleti rendszert akart (a nemesség előjogainak fenntartása nélkül) bevezetni a megyékben. – Valójában, mint függelékünk közli, Kossuth az *általános választójogon* alapuló megyei képviseletet javasolt – ezért volt azu-

[14] Uo.

[15] Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I. (S. a. r. Károlyi Árpád) Bp. 1921.

[16] *Szekfű Gyula:* Magyar Történet V. Bp. é. n. [1936.] 390.

[17] *Supka Géza:* 1848. 1849. Bp. 1985. 117. (A mű 1848-as része először 1938-ban került közlésre.)

tán a korabeli vita és elutasítás oly heves. De miért tévedett Barta István? A legvalószínűbb, hogy Kossuth 1891-es visszaemlékezésére hagyatkozott, amelyet fel is vett a források sorába (ha szövegét nem is közölte újra).[18] Továbbá hivatkozott ugyan Kossuth eredeti törvénytervezetére, de annak jelzete sajnos téves: a megadott levéltári jelzet alatt nem az eredeti, első tervezet, hanem Kossuth későbbi, a kimunkált kompromisszum nyomán készült munkálata található.[19] A legérdekesebb azonban az a dologban, hogy Kossuth Barta által közölt egykorú beszédei maguk is alkalmat adtak a téves értelmezésre! A szónok azon mondatát, hogy „a választásokra... adatott... a [választó]jog qualificatio mellett" Barta úgy értette, mintha az Kossuth saját indítványára, a helyhatósági választójogra vonatkozna, pedig Kossuth itt az *országgyűlési* választójogról beszélt, s azt éppen *szembeállította* a megyei *általános* választójoggal.[20] Félrevezető lehetett az is, hogy Kossuth a *'suffrage universell'* ellen beszél, amely szó szerint 'általános választójogot' jelent ugyan, de ebben a vitában a szónokok a közvetlen demokráciára, mindenki jelenlétére értették. Kossuth is erre gondolt, hiszen a „suffrage universell" kapcsán Pestre és Barsra hivatkozik, ahol e napokban minden felnőtt férfi lakos megyegyűlési tanácskozási-szavazási jogot kapott, továbbá Spártára, amely ugyancsak közvetlen demokráciájáról volt nevezetes.[21]

Historiográfiai szempontból érdekesebb, hogy a közölt Kossuth-beszédekben ugyanakkor benne vannak azok az elemek is, amelyek segítségével mégis csak megállapítható, hogy Kossuth megyei képviseleti indítványa az általános választójogon alapul! A „nép milliói alapján" akarja megteremteni a helyhatósági rendszert – jelenti be előre, még március 28-án.[22] Márpedig országgyűlési (cenzusos) választójoga 1848-ban legfeljebb egymillió embernek lehetett.[23] „Milliókat" csak a felnőtt férfiak tehettek ki, még ők sem lehettek sokkal többen, mint három milliónyian. (Kossuth ekkor — március 28-án — ki is mondja, hogy a „legtágabb bázison" akarja megadni a választójogot.) Amikor pedig — immár a kérdés vitájakor — arról beszél, hogy senki az ő javaslata által jogokat nem veszít, nyilvánvaló, hogy csak az általános választójogról lehet szó, hiszen ebből következően marad meg minden nemesnek a választójoga – a kijelentésnek másként nincs értelme. Az április 3-i vita vége felé Kossuth elmondja, hogy korábban gondolt az írni-olvasni tudás „műveltségi" cenzusának alkalmazására — de ez éppen a nemesség jó részét is kívül rekesztette volna, s ezért maradt el

---

[18] Kossuth Lajos Összes Munkái XI. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. (S. a. r. *Barta István)* Bp. 1951. (A továbbiakban: KLÖM XI.) 728.

[19] Két helyen is téves az eredeti tervezetre vonatkozó levéltári utalás: KLÖM XI. 597., 717.

[20] Uo. 719. Barta jegyzetelése mutatja a félreértést.

[21] Uo. 719.

[22] Uo. 697.

[23] Az újabb számítások szerint az országgyűlési választójog alapján összeírtak aránya Magyarországon 7% körül járt, a választójogosultak száma ennél nyilván magasabb volt: *Ruszoly József:* A hazai választási statisztika kezdetei. In: Studia in honorem Roberti Horváth septugienarii (Acta Jur. et Pol. Szegediensis Tom. XXXVI.). Szeged, 1986. 247–249. Erdélyben magasabb lett a választói cenzus (a lakosság kb. 2,5%-a érte el) , ezt persze nem lehetett tudni előre, nem is szólva a Jellačić által oktrojált horvátországi választójogról (2-2,5%).

a „capacitások" kijelölése — vagyis általános maradt a választójog. Legvégül pedig Kossuth kompromisszumként ajánlja fel, hogy esetleg elfogadná az országgyűlési cenzust – s ebből végképp nyilvánvaló, hogy nem ez volt eredeti elképzelése.[24]

A historiográfiai-forráskiadási problémák közé tartozik még, hogy Barta nem vette fel kiadásába Kossuth törvénytervezeteit. Mindezek, és talán a korabeli erőszakolt sietség (közeledett Kossuth születésének 150. évfordulója) vezethetett ahhoz, hogy az 1848-as megyerendezési tervek és viták tisztázása elmaradt, s továbbra is túlságosan tág értelmezési mezőt kapott. (Bár Kossuth beszédeinek figyelmes olvasója az előbbiekből kiolvashatta, hogy nem az országgyűlési választójogon alapuló megyei képviseletre gondol.)

Spira György a *Magyarország története* egyetemi tankönyv vonatkozó fejezetében, ill. 1959-ben megjelent 1848–49-es szintézisében nem részletezte az áprilisi törvények megszületését, de külön alfejezetet szentelt „a törvények hiányosságai" bemutatásának. Ezek között viszont — érdekes módon — nem említi fel az ideiglenes, számos társadalmi-politikai problémát okozó megyei törvényt, az 1848:XVI. tc.-t.[25] 1960-ban íródott, 1964-ben megjelent, az 1848-as Széchenyiről szóló könyvében viszont Spira volt az első, aki a vitát az addig publikált Széchenyi, Kossuth beszédek és szövegek nyomán összefoglalta.[26] Új megközelítését adta a vitának. Szerinte Széchenyi és Kossuth lényegében ugyanazt akarta: mindketten a nemesi hegemónia fenntartásán buzgólkodtak, csakhogy ennek elérésére eltérő taktikai eszközöket vettek igénybe. Végül Spira szerint „elvtelen kompromisszum" születik, az 1848:XVI. tc., amely senkit sem elégít ki. (Spira az országgyűlési választójogon alapulónak gondolja Kossuth megyei képviseleti javaslatát.)

Varga János 1971-ben, az 1848-as jobbágyfelszabadításról szóló alapvető monográfiájában szögezte le, hogy Kossuth és a diéta balszárnya „a feudális maradványok és a demokratikus szabadságjogok ügyében nem egyszer a diéta nemesi szellemű többségének volt kénytelen engedni".[27] Kossuth tehát nem diktált úgy az országgyűlésnek, mint ahogy korábban állították. A szerző műve egy hosszabb *lábjegyzetében* ismertette a megyekérdés körüli vitát, s azt a demokratikus municipalisták — centralisták — konzervatív municipalisták háromszögében helyezte el. Vitába szállott Spira megállapításával, „elfogadhatatlannak" tartotta azt a nézetet, hogy Kossuth és Széchenyi álláspontja között (társadalmi implikációit tekintve) nem volt lényeges különbség.[28]

Mindezzel megkezdődött a *lábjegyzetek háborúja*. Spira egy 1848-al foglalkozó tanulmányának *lábjegyzetében* válaszolt. Véleményét legalábbis annyiban fenntartotta, hogy a nemzeti-nemzetiségi szempont figyelembe vétele közös

---

[24] KLÖM XI. 724–725.

[25] *Spira György:* A magyar forradalom 1848–49-ben. Bp. 1959. 121–123.; *uő*: Magyarország története 1848–49-ben. In: Magyarország története 1790–1849. Egyetemi tankönyv III. (Szerk.: Mérei Gyula és Spira György) [1961.] Bp. 1975². 403–405.

[26] *Spira György:* 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. 109–113.; főszövegének változatlan kiadása: *uő:* Széchenyi a 48-as forradalomban. Bp. 1979. 82–86.

[27] *Varga János:* A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 337.

[28] Uo. 338. (Varga is az országgyűlési választójogon alapulónak tartja Kossuth javaslatát.)

volt Széchenyinél és Kossuthnál, s egyszersmind indokoltan hívta fel a figyelmet egy új szempontra, amelynek értelmezésével valóban nem foglalkozott a történetírás: arra, hogy a megyei tisztújítások elhalasztását kimondó 1848-as törvény (XVII. t. c.) Kossuth kezdeményezése volt, s azt Széchenyi sem kifogásolta. Bizonyítéknak tekintette e törvény nyomán, hogy Kossuth „a megyék tényleges irányítását... a megyei nemesség képviselőinek a kezében óhajtotta látni ezután is, akár Széchenyi".[29]

Időközben az 1848:XVI. tc. egy egészen új értelmezést is kapott: George Barany, az Egyesült Államokban élt történész szerint a törvény nem más, mint a *centralisták* győzelme.[30] A *Habsburgermonarchie 1848–1918.* c. reprezentatív osztrák sorozatban publikált különös álláspontja azonban nem került be a történész-diskurzusba. A kuriozitások sorában említhetjük még azt a jogtörténészt, aki szerint „Kossuth nagyobb súlyt fektetett a megyékre, mint a márciusi és áprilisi összes szép napok vívmányaira".[31]

Szabad György egy, az áprilisi törvényeket elemző előadásában (1973), majd 1977-ben megjelent Kossuth-monográfiájában az 1848-as megye-vitát minden eddiginél mélyebb ellentéteken alapulóként láttatta és egyszersmind igen nagy jelentőségűként mutatta be. Élesen bírálta a létrejött kompromisszumot, az 1848. évi megyetörvényt, amelyet megalkotói bár ideiglenesnek tartottak, mégis messzire kiható érvénnyel meghatározta a magyar helyhatóságok fejlődését. A „felemás reform", Kossuth eredeti javaslatának „félresiklatása" súlyos „társadalom- és nemzetiségpolitikai következményekkel járt". A törvény ugyanis „jórészt továbbéltette a nemesség megyei előjogait". „Itt egy jelentős feudális maradvány épült be a polgári államszerkezetbe."[32] Határozottan elítélő, s így az eredeti Kossuth-féle tervezetet ezáltal még jobban kiemelő, az egész vitát valódi alternatívaként méltató álláspontját szigorú értékítéletével együtt („feudális maradvány") negyed század múltán, 2002-ben megjelent Kossuth-könyvében is megismételte.[33]

Az előbbieknél sokkal rövidebben, csak néhány sor erejéig, de egy nagyon fontos, lényeget érintő bekezdésben említette a megyekérdést Kossuth 1848–49-

---

[29] *Spira György:* A honti álorcásdi [1983.] In: *uő:* Jottányit se a negyvennyolcból! Bp. 1989. 120–121. Spira egy korábbi, 1973-as előadásában is hangoztatta tézisét: szerinte 1848-ban valamennyi megyerendezési terv a nemesi hegemónia fenntartását célozta: *Spira György:* A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve. In: *uő:* A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973. 9–43., ill. *uő:* Negyvennyolc mai szemmel. In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. (Szerk.: Spira György) Bp. 1976. 17–48.; harmadik kiadása: *uő:* Negyvennyolc a nézetek kereszttüzében. In: *uő:* Jottányit se a negyvennyolcból! Bp. 1989. 321–356.

[30] „Schienen die Zentralisten die Oberhand in der Formulierung der GA XVI. und XVII. Gewonnen zu haben." *George Barany:* Ungarns Verwaltung 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie II. Verwaltung und Rechtswesen. Wien, 1975. 330.

[31] *Antalffy György:* Szalay László, a reformkor politikai gondolkodója. Bp. 1983. 146. (A könyv a megye-vitát ugyanakkor még csak nem is említi!)

[32] *Szabad György:* A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben. [1973.] In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. (Szerk.: Spira György) Bp. 1976. 61.; *Szabad György:* Kossuth Lajos politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 121–122.

[33] *Szabad György:* Kossuth irányadása. Bp. 2002. 120–122. A „feudális maradvány" kifejezés nem annyira a rendi *állam*szerkezetre vonatkozik — akkor „rendi maradványt" kellett volna mondania —, hanem a törvény *társadalmi* tartalmára.

es működéséről szóló könyvében Deák István. „Kossuth a megyékre is ki akarta terjeszteni az országos szavazati rendszert" – olvashatjuk előbb a meggyökeresedett álláspontot. „Meglepő módon [Kossuth] ebben a kérdésben vereséget szenvedett. Most, hogy a politikai szükségállapot véget ért [április 2–3-án zajlott a vita – *G. A.*], létrejött egy látszólag logikátlan szövetség a konzervatívok, centralisták és a radikálisok között: a konzervatívok a nemesek előjogait akarták menteni, a balszárny pedig a reformok elvetésével próbálta tönkretenni a vármegyéket."[34] Sommás és pontos kijelentésével Deák István tabukat döntött: nemcsak arra mutatott rá, hogy többirányúak az ellentétek, hanem arra is, hogy konzervatívok, centralisták, radikálisok is össze tudtak fogni egy-egy kérdésben. Az „összefogásból" csak a progresszió irányában tájékozódó Kossuth marad ki: érezhető ebből a burkolt polémia Spirával. Egyetért e történésszel viszont abban, hogy Kossuth megyereformja a magyar nemzeti hegemónia megteremtését célozta – itt viszont kitapintható a rejtett vita Szabaddal.

Az 1848-as megyei viták feltárásakor, mint láttuk, főként az életrajzi írások, Széchenyi- és Kossuth-tanulmányok hoztak újat. (Megjelent az egykorú polémia harmadik jeles résztvevőjének, Pázmándy Dénesnek a biográfiája is, de tárgyunk részletesebb vizsgálatára nem tért ki. A centralisták kollektív életrajza pedig egészében mellőzi ezt a kérdéskört.[35])

Áttörést eredményezett viszont egy régóta várt életrajz, Urbán Aladár 1986-ban megjelent Batthyány-biográfiája. Itt olvashatunk először arról, hogy Kossuth megyét illető reformjavaslata a férfiak általános választójogán alapult! Urbán ismerteti a javaslat országgyűlési vitáját, amelynek végén — az életrajzi monográfia követelményeinek megfelelően — Batthyány felszólalására irányul a figyelem: a két kijelölt miniszter (Széchenyi és Kossuth) vitája kormányválsággal fenyeget, ezért egyeztető tanácskozásra van szükség (különben az egyik miniszterjelöltnek vissza kell lépnie). Urbán végső értékelésében Szabaddal ért egyet, ám új dimenziót ad a kérdés vizsgálatának, amikor hangsúlyozza: Kossuth nem Széchenyivel, hanem minisztertársaival (Deákkal, Batthyányval is – más miniszter nem volt Pozsonyban) került szembe.[36]

1994-ben Spira György a *Századok*ban, sok más Kossuth-dokumentum között, közzétette Kossuth törvényjavaslatait, de korábbi álláspontján nem változtatott: „a két szöveg nyilvánosságra kerülése után többé nincs miért vitatkozni arról, hogy Kossuth a polgárosodás útjára lépett Magyarországon is fenn akarta-e tartani a magyar nemesi politikusoknak a megyék igazgatásában eddig vitt vezető szerepét".[37] Annak kifejtése viszont elmaradt, hogy az általános választójog miként szolgálhat a nemesi uralom fenntartásának eszközéül...

[34] *Deák István:* Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1979. (Második, változatlan szövegű magyar nyelvű kiadása: *uő:* A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Bp. 1983.) 114.

[35] *Götz Mavius:* Dénes von Pázmándy der jüngere. Ein Beitrag zur Geschichte des Parlamentarismus in Ungarn. (Studia Hungarica 26.) München, 1986.; *Fenyő István:* A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997.; *uő:* A centralisták az 1848-as forradalomban. Bp. 2003.

[36] *Urbán Aladár:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 206–212. ill. 773.

[37] *Spira György:* Kossuth hagyatékából. *Századok,* 1994. 5. sz. 889. (A törvényjavaslatokat a 2. sz. dokumentum teszi közzé, Kossuth javításainak feltüntetése nélkül. Uo. 894–896.)

Kossuthnak a megyék népképviseleti alapra helyezéséről szóló törvényjavaslatát elsőként (1995-ben) és ezidáig egyetlenként Stipta István elemezte. Szerinte „a törvényhozás elé került javaslat az első kísérlet volt a parlamentnek felelős kormány és a régi autonómiát megtestesítő vármegye hatáskörének összeegyeztetésére".[38] Ideiglenes, ám egyértelműen a demokratizmus irányába mutató javaslat volt, amely emellett nagyon megfelelt a konkrét politikai helyzetnek, elsősorban a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának. „A kossuthi megyerendezési javaslat... valóban 'középutas' és a gyakorlat igényeiből kiinduló volt."[39] Stipta könyvében ezután a vitát, Kossuth indítványának elutasítását és a kompromisszummal létrejött törvényt ismerteti. Majd — megint csak elsőként — foglalkozik ezen XVI. t. c. 1848. évi végrehajtásával, a megyék akkori szerveződésével.

Néhány év múlva Stipta módosította erről a történeti folyamatról alkotott képét. Egy 2002-es előadásában már elmulasztotta kiemelni, hogy Kossuth a megyékben általános választójogra gondolt, s az országgyűlési vitát is akként értelmezte, hogy Kossuth már abban kifejezte készségét komoly engedményekre. A 2004-ben megjelent szöveg úgy véli, hogy „Kossuth önkormányzat-mentő és polgárosító törekvése sikeres volt". A megszületett törvény (1848:XVI. tc.) Stiptánál ekkor már bizony nem feudális maradvány, hanem „lehetővé tette a rendiség alapjait megszüntető reformok megyei végrehajtását és megőrizte a haladó municipalizmus szervezeti hagyatékát". A létrejött törvénycikk „Kossuth műve", „kiszélesítette a vármegyék társadalmi bázisát, kiterjesztette a népképviseleti elvet a vidék Magyarországára is."[40]

Másfél évszázaddal az első konkrét értékelés után tehát újra ott vagyunk a kezdeteknél: Stipta István véleményét mi sem választja el Horváth Mihályétól. Közben megtalálható a vélemények olyan kavalkádja, amelyet nem lehet indokolni sem a források szűkösségével, sem azok bőségével. (Ez is, az is tágabb értelmezési mezőt tenne lehetővé.) Hogy mennyire nem forrásproblémákról van szó, legyen elég egyetlen jelzés. Kossuth általunk sokat emlegetett megyei törvénytervezete, amelyet először 1986-ban ismertet röviden Urbán, 1994-ben publikál Spira, s 1995-ben elemez Stipta, nem rejtezett azért annyira a levéltár legmélyén. Az egykorú 1848-as sajtó, amelyet oly sokszor lapoztak a történészek, leközölte azt.[41] De az sem lehet véletlen, hogy egyetlen emlékirat sem em-

---

[38] *Stipta István:* Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények. Bp. 1995. (a továbbiakban: *Stipta István:* Törekvések...) 27.

[39] Uo. 30. - Stipta nem említi – későbbi publikációiban sem – hogy Spira a törvényjavaslatokat közzétette, s a kéziraton látható javítások elemzésével sem foglalkozik.

[40] *Stipta István:* Kossuth Lajos önkormányzat-koncepciója. [2002.] In: Európai Magyarországot! Kossuth Lajos és a modern állam koncepciója. Debrecen, 2004. 123–125. Nézeteinek változásához ld. még: *Stipta István:* Vármegyei reform a törvényhozás előtt (1844–1848). In: In memoriam Kovács István. (Acta Jur. et Pol. Tom. XL.) Szeged, 1991. 315–330.; *uő:* Az első polgári kori vármegyetörvény (1848:XVI. t.c.). (Act. Jur. et Pol. Tom. XLII.) Szeged, 1992.; *uő:* Der Kampf von Lajos Kossuth für das Selbstverwaltungssystem im Jahre 1848. In: Von dem Vormärz bis zum 20. Jahrhundert. Tradition und Erneuerung in der ungarischen Rechtsentwicklung. Studien zu den Reformen in den 19–20. Jahrhunderten. (Hrg. v. Barna Mezey und Gábor Máthé) Würzburg-Budapest, 2002. 100–111.

[41] Közli: Nemzeti Ujság, 1848. ápr. 6.; Jelenkor, 1848. ápr. 9.; Morgenröthe, 1848. ápr. 9. Ismerteti: Pressburger Zeitung, 1848. ápr. 5.; Pester Zeitung, 1848. ápr. 10. (A Pesti Hírlap viszont nem

líti! S lám, még az öreg Kossuth is feledi legfontosabb elemét, az általános választójogot. Amnézia? Kognitív disszonancia?

II.

A megyék fokozatos népképviseleti jellegűvé alakítása régi gondolat, korábbi, mint az országos népképviseleté. Nem véletlenül: utóbbi megvalósítása során a fokozatosság jegyében a reformerek a megyéken át történő hosszú meneteléssel számoltak. Vagyis először a megyékben érvényesítették volna a népképviseleti elvet, s ha ebből következően a megyék országgyűlési követei magukat több-kevesebb joggal az egész nép képviselőinek tekinthetik, azután kerülhet sor az országgyűlés „koordinációjára", modern alkotmányos parlamentté fejlesztésére. (A koncepciót a konzervatívok, főként a főrendek ellenállása motiválta.) Már a 18. század végétől felbukkan a gondolat, hogy a megyékben a nemesség mellett mások is tanácskozási- és szavazatjogot kapjanak: értelmiségiek, mezővárosok képviselői, nemesi birtokok bérlői, megváltakozott községek küldöttei. Helyhatósági szabályalkotással számos megye adta meg ténylegesen saját „honorációrainak" (nem-nemesi értelmiségének) ezeket a jogokat. Gyakran hivatkoztak Pest megye példájára, ahol Kecskemét és Cegléd mezőváros küldöttei 1810 óta jelen voltak a közgyűlésben. Szerény, de a reformerek körében általánosan elfogadott elvek és intézkedések voltak ezek, amelyek a konzervatívok dühödt ellenállását váltották ki.[42]

Az országgyűlési közvetlen népképviselet kérdése ezzel a távolabbi jövőbe tolódott. Felbukkantak ugyan olyan egyéni elképzelések, hogy néhány parasztképviselő (mint „ötödik rend") a pozsonyi diétán megjelenhetne, de a népképviselet gondolata — Varga János összegzése szerint — az 1840-es évek elején mindössze tizennégy megyében bukkant fel indítványként. Ebből hét megyében a már megváltakozott helységek megyei képviseltetését javasolták, hét másik megyében hozták szóba a községek képviselőinek megyegyűlési megjelenését általában, de csak egyedül a néhány nemes által lakott Csanádban vált ez hivatalos megyei állásfoglalássá.[43] Tanulságos volt a *szatmári tizenkét pont* (1841) sorsa is, amely már általános népképviseletet szorgalmazott, de rövidesen magában Szatmárban is visszavonták.[44] Az 1847-es *Ellenzéki Nyilatkozat* sem követeli a népképviseletet, legfeljebb csak elvontan, mint az „alkotmányosság alapján" történő érdekegyesítést.[45]

---

adja közre a javaslatot, csak a vita után teljesen átalakított, majd elfogadott új törvényt, ápr. 7-i számában.)

[42] *Varga János*: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) I–II. (Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 11–12. [Szerk.: Kanyar József]) Kaposvár, 1981.; *Dénes Iván Zoltán:* Közüggyé emelt kiváltságőrzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Bp. 1989.; *Ruszoly József*: Alkotmány és képviselet. Kossuth Lajos a közjogi reformokról (1841–1843). In: *uő:* Alkotmány és hagyomány. Újabb jog- és alkotmánytörténeti tanulmányok. Szeged, 1997.

[43] *Varga János:* i. m. (Megye és haladás...) 241.

[44] *Rácz István:* Az 1841. évi szatmári 12 pont. In: Acta Univ. Debr. Sectio Historica 2. Debrecen, 1955. 101–123.

[45] KLÖM XI. 155. – Kossuth korábbi programjavaslata tartalmazta a „honpolgárok nem nemes osztályainak... törvényhozási... jogokban való részesítését" (Uo. 151.). A követutasítások közül ismere-

A megyei önkormányzó testület kibővítése, fokozatos népképviseleti alapra helyezése azonban a kortársakat állandóan foglalkoztató gondolat. Kossuth a *Pesti Hírlap*ban kezdettől népszerűsítette ezt az eszmét, és segített tudatosítani a döntő akadályt: addig, amíg a községek földesúri függésben vannak (vagyis amíg meg nem valósul az örökváltság), a községek politikai jogai csak birtokosaik hasznára lesznek. „Szabad [örökváltságon átment – *G. A.*] községek" nélkül — fejtegette Kossuth — „a népképviseletet a megyei rendszer fölemésztendi. Pedig — még egyszer mondjuk — ezen képviselet kikerülhetetlen".[46] Kossuth ezért egyelőre három fokozatban bővítette volna a népképviseletet: először a városokkal, azután a megyékben azokkal, akik „már szabadok" (megváltakozott községek, honorációrok), végül azokkal, akiket előbb „szabadságra kell vezetni" az örökváltság révén.[47]

Az 1843–44-es országgyűlésen a megyei korteskedések, választási visszaélések meggátlására az alsó tábla által elfogadott törvénytervezet született, amelybe bújtatva kimondták a szabad királyi városok megyékbeni képviseletét, a honorációoroknak és a megváltott (szabad) községek küldötteinek szavazati jogát. A tervezetet azonban a főrendi tábla szokatlan határozottsággal utasította vissza, így a megyei képviseleti reform ügye megrekedt: nemcsak az örökváltság, hanem a felső tábla foglya lett.[48]

A helyhatósági reform ügye a városokat illetően azonban haladt előre. Már az 1836-os országgyűlés bezárása után fölmerült, hogy az országgyűlésen a szabad királyi városoknak kellene több szavazatot adni. Lépés lenne ez a népképviselet felé, de előbb a városok beléletének, önigazgatásának reformjára — valamiféle önkormányzatára — is szükség van. Amíg a sajtóban az 1844-es országgyűlés bezárása után alig foglalkoztak a megyék reformjával, a városi kérdés napirenden maradt, mivel ezt a konzervatív tábor, sőt a kormány sem ellenezte, s az 1847–48-as országgyűlésen tárgyalásra is került. Többszáz paragrafusból megszerkesztve már majdnem készen állott a városi törvény, amikor kitört a forradalom. (Ennek anyagából készítettek egy rövidebb városi önkormányzati törvényt, az 1848:XXIII. t. c.-t.) A városi önkormányzat törvényhozási előkészítése, tárgyalása tehát jóval megelőzte a megyeit.[49]

teink szerint az általános népképviseletet, legalább végcélként, Borsodé (Szemere Bertalan tollával) szorgalmazza: „az átallyános képviseleti rendszer... megközelítésére lépések tétetvén" legalább a honoráciorok kapjanak szavazati jogot. Borsod vármegye képviselete a reformországgyűléseken. Követutasítások és követi jelentések. (S. a. r. Seresné Szegőfi Anna) Miskolc, 1987. 345.

[46] *Kossuth Lajos:* Adalékok a teendők többi részéhez. Pesti Hírlap (a továbbiakban PH), 1843. júl. 27.; Kossuth Lajos Hírlapi czikkei II. (Kossuth Lajos Iratai XIII.) (S. a. r. Kossuth Ferencz) Bp. 1906. 155. – A centralisták Pesti Hírlapja még a forradalom előestéjén is leszögezte az akkor tervezett cenzusos választójog kapcsán: „ami hatóság alatt van, míg e viszony áll, politikai jogokban nem részesülhet". [*Trefort Ágoston*:] 'Pest, 1848. marczius 12.' PH, 1848. márc. 14.

[47] *Kossuth Lajos:* Viszonyok kapcsolata. Pesti Hírlap, 1843. márc. 9.; Kossuth Lajos Hírlapi czikkei (id. kiad.) II. 53. Ugyanezt a koncepciót ismétli-ismerteti Kossuth nevezetes 1844. augusztus 27-i védegyleti beszéde: *Szabad György:* i. m. (Kossuth politikai pályája...) 81. (Mivel a megyék kezében főként a második reformlépésnél saját intézkedésre számos lehetőség van, Kossuth ellenezte a megyei „koordinációt", a megyei közgyűlések országgyűlési törvény általi rendezését.)

[48] Az 1844-es alsó táblai javaslatot közli: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. (S. a. r. Csizmadia Andor) Bp. 1979. 198–219. *Ruszoly József:* i. m. (Alkotmány és képviselet...) 22–23.

[49] Csizmadia Andornak az 1848-as választójoggal foglalkozó könyve átsiklik a kétfajta törvényhatóság 1848 előtti reformkészültségének különbségén, s műve bevezető fejezetében csak a városok

Az előzmények híján kiérlelt megyei önkormányzati törvény megalkotására (amelyet a jobbágyfelszabadítás lehetővé is, szükségessé is tett) 1848-ban nem volt idő. Ráadásul amíg a városok reformját illetően nem volt ellentét a centralisták és a municipalisták között, a megyék jövőjét — főként a már kivívott felelős kormányzati viszonyok között — eltérően látták. Az országgyűlési táborok közötti viszonyok is eltolódtak: sokan „megtértek" a centralistákhoz, mondván, hogy a felelős kormányzat olyan alkotmányos garancia, amely mellett megyékre nincs is szükség. Mások azt fejtegették 1848 márciusától, hogy megyei önkormányzat mellett teljességgel lehetetlen a kormányfelelősség érvényesítése.

Maguk a megyék azonban nem vártak a pozsonyi országgyűlés döntéseire, hanem eddigi hagyományaikat követve, no meg a tömegmozgalmak hatása alatt, maguk kezdtek hozzá „népképviseleti" újjászervezésükhöz. Pest megye március 21-i közgyűlésén minden felnőtt férfi lakosának tanácskozási- és szavazatjogot adott: mostantól elvileg soktízezer felnőtt férfi tanácskozhatott.[50] Ugyanilyen döntésről érkeztek hírek Barsból.[51] Tolna megye március 25-én úgy döntött, hogy minden községből a bíró vagy egy esküdt és a jegyző vegyen részt ezután a közgyűlésben, s azt „népképviseletinek" nyilvánították.[52] Békésben március 23-án előbb mindenki jelenlétén alapuló „népközgyűlés", majd ennek gyakorlati kivihetetlenségét látva a falvak képviseltetéséről szóló döntés született. Népképviseleti megyévé deklarálta magát az ezidáig konzervatív Csongrád is.[53]

Kossuth eredetileg itt is elébe akart vágni, vagy legalábbis lépést akart tartani az eseményekkel. Már március 14-én, nevezetes március 3-i felirati javaslata elfogadása napján jelezte, hogy akár másnapra el tudna készülni egy megyei népképviseleti törvénnyel.[54] Követtársa, Szentkirályi Móric március 19-én jelezte, hogy részletes helyhatósági szabályozásra ugyan nincs idő, de „legalább a tisztviselőválasztás, a nyilvánosság és a közgyűléseket illetően" kell intézkedni, s mindjárt meg is bízták, hogy ő készítsen erről javaslatot.[55] Batthyány március 23-án viszont megígérte konzervatív környezetének, hogy „a megyéket illetően korlátozó javaslattal fog majd fellépni, mert így nem lehet miniszteri fe-

---

önkormányzati reformjának alakulását mutatja be. *Csizmadia Andor:* A magyar választási rendszer 1848–49-ben. Bp. 1963. "Küzdelem a népképviselet megteremtéséért Magyarországon" c. fejezet, 22–55.

[50] PH, 1848. márc. 22., márc. 24. (A lap nem kommentálja a határozatot.) – Március 27-én jelent erről Pozsonyból a titkosrendőri szervezet is: *Helmut Grössing:* Die ungarische Verfassung und der Konstitutionalismus des Jahres 1848. Aus den Berichten eines Hofrats der obersten Polizeihofstelle vom ungarischen Reichstag 1847/48. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1973. 333.

[51] KLÖM XI. 719.

[52] Tolna megye 1848–49-ben. Forrásgyűjtemény. (Szerk.: dr. Dobos László) Szekszárd, 1998. 29. sz.

[53] Dokumentumok az 1848–49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez. (S. a. r. Jároli József) Békéscsaba, 1998. 46–49. Csongrádban március 31-én „az összes nép határozatilag és tényleg bevétetett" a vármegyébe, „nemesi közgyűlése" a „vármegye közgyűlésévé" alakult, s még aznap jogkörét egy „közcsendi bizottmányra" ruházta. Csongrád megye évszázadai I. A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig. (S. a. r. Blazovich László) Szeged, 1985. 324.

[54] KLÖM XI. 657.

[55] OL N 119 Takács-hagyaték. Másolatok. (a továbbiakban: Takács-másolatok) 9. dob. 15. fasc. pp. 685–686. (Jelentés a március 19-i kerületi ülésről.)

lelősség.[56] Aznap kiadott „második" (valójában már harmadik) miniszterelnöki körrendelete belenyúlt a megyei közéletbe: elrendelte, hogy a törvényhatóságok vezetője hívjon össze közgyűlést, ahol is az átalakulás híveiből „számos és állandó küldöttségeket kinevezni siessenek", s ezek jogkörébe került a fegyveres erő igénybe vétele is. A néhány nap múlva szentesítendő törvények „teljesedésbe vétele", vagyis *végrehajtása* ugyancsak ezekre a bizottságokra vár(t volna), amelyek közvetlenül érintkezhettek a miniszterelnökkel! A municipiumok önkormányzatát (legalábbis ideiglenesen) felszámoló intézkedések mögött Szemere Bertalan kezdeményezését sejtjük. Talán evvel is összefüggött, hogy Kossuth elérte: Szemerét március 23-án Pestre küldték, aki a Pesten lévő Klauzállal látta el a kormány ottani képviseletét.[57]

A miniszterjelöltek közül Kossuthon, Batthyányn és az ezekben a hetekben az üléseken passzív Széchenyin kívül a március 21-én megérkező Deák volt még Pozsonyban. Elvileg mind a négyen municipalistának számítottak. (Szemere viszont a centralistákhoz volt sorolható.)

Kossuth március 28-án újra elérkezettnek látta az időt, hogy bejelentse: szívesen készít a legrövidebb idő alatt megyei népképviseleti törvényjavaslatot, mint említettük, a „legszélesebb bázison". Kossuth javaslatához hozzátette: a megyei tisztválasztások elhalasztását is indítványozni fogja.[58]

De miért volt utóbbira szükség? A megyei népképviseleti közgyűlési tagok megválasztásáig még csak indokolt lett volna a halasztás, de Kossuth törvénytervezete, mint a függelékben láthatjuk, a létrejött közgyűléseknek is csak miniszteri engedéllyel adott volna lehetőséget tisztújításra. Idéztük az érveket történetírásunkból, amelyek szerint Kossuthot a nemesi vezetés fenntartása motiválhatta. Méltányosabb történészi vélemény szerint is indokoltnak látta Kossuth, hogy a megyékben ne törjenek ki párt- (esetleg nemzetiségi-) harcok, s ezért „befagyasztotta" a megyéket.[59] A kérdés vizsgálói azonban nem figyeltek fel Kossuth egy fontos indokoló mondatára a március 28-i felszólalásból: „ha a tisztválasztás rendszerét nem rendezzük, lehetetlenné tennők a tisztválasztást mindazok befolyásával, kiknek a tisztválasztásba befolyást adni kell; ha csak indirect választást fölvenni nem akarunk, mire hajlandó nem vagyok".[60] A „tiszt-

[56] Waldstein János – Esterházy Pálhoz. Pozsony, 1848. márc. 23. A forradalom és szabadságharc levelestára I. (S. a. r. Waldapfel Eszter) Bp. 1950. 153.

[57] Blackwell angol ügynök március 25-i feljegyzése szerint Széchenyi akarta Pestre küldeni Kossuthot, ezt Széchenyi naplója cáfolja. Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései 1843–1851. (S. a. r. Haraszti-Taylor Éva) Bp. 1989. 139. A miniszterelnöki rendeletek: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai (S. a. r. Urbán Aladár) Bp. 1999. (a továbbiakban: Batthyány iratai) 16. ill. 26. sz. A második, március 22-én kelt körrendelet valószínűleg Szemere fogalmazványa, s ez a rendelet már tartalmazza egy állandó választmány megalakítását! A harmadik (2. számot kapott) rendelet fogalmazványát Pesten, március 19-én készítette el Batthyány titkára, Kuthy Lajos, de ez később kibővült azzal, hogy a választmány a miniszterelnöknek jelentsen. Szemere március 23-án még számos miniszterelnöki intézkedésben közreműködött. *Urbán Aladár:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp. 1986. 50–55. Miniszterek Pestre küldéséről: *Széchenyi István:* Napló. (S. a. r. Oltványi Ambrus) Bp. 1978. (a továbbiakban: SZIN) 1214. (1848. márc. 23.)

[58] KLÖM XI. 697.

[59] *Gergely András:* Az 1848-as magyar polgári államszervezet. In: A magyarországi polgári államrendszerek. (Szerk. Pölöskei Ferenc és Ránki György) Bp. 1981. 72.

[60] KLÖM XI. 697.

választás rendszerét" és magát a tisztválasztást nyilván rá lehetett volna bízni a legfeljebb négyszáz fős megyei képviseletre. Kossuth azonban nem akart ilyen *indirekt* választást – más szóval a megyei tisztválasztásnál a szavazók általi *közvetlen* választásra gondolt! Kossuth idézett szavai mellett hivatkozhatunk a városi kérdés vitájában kifejtett álláspontjára: a városoknál is magukra a választópolgárokra bízta volna a tisztújítást, ott sem akart közvetett választást.[61] S ha ehhez hozzátesszük, hogy már évekkel korábban leszögezte: közelíteni akarja a város és a megye önigazgatási rendszerét,[62] akkor az autonomikus rendszer logikus és tudatos, a közvetlen demokráciára épülő jövőképét próbálta most Kossuth elérhető közelségbe hozni. Egyelőre csak két rövid, ideiglenes törvénnyel.

A rövid tervezeteket szemügyre véve (ld. a *Függelék*ben) annak legfontosabb elemét, a (férfiakra vonatkozóan) általános választójogot, már többször kiemeltük. (Kossuth legkésőbb 1846-tól az általános választójog híve volt.)[63] Az „atyai, gazdai, gyámi hatalom" alatt lévők kizárása az országgyűlési választási törvényben is szerepelt, s Európa-szerte elfogadott korlátozás volt, amely keveseket érintett. A törvénytervezet javításaiból kiderül: Kossuth a passzív választójogot illetően csakugyan töprengett az írni-olvasni tudás „műveltségi" cenzusán, s ha hihetünk későbbi felszólalásának, a kisnemesség kiszorulásától félve elhagyta azt.[64] A tervezetben a választási korhatár magasabb, mint az országgyűlési (ott 24, itt 20 év), de azonos a városival. A körülbelül nyolcszáz fővel kialakítandó választókerületi beosztás azt jelenti, hogy a legnagyobb megyéktől eltekintve egy körzetből kb. 150 férfi küldött egy képviselőt. Más közelítésben minden faluból egy-két ember (mezővárosokból persze több) lehetett megyei képviselő, akinek persze nem volt szükséges a körzetben laknia, de a megyében kellett választójoggal rendelkeznie.

A passzív választójog gyakorlásánál az egyetlen korlátozás: a magyar nyelvismeret. Sem az 1848-as városi törvény, sem az 1870. évi törvényhatósági törvény nem ismer nyelvi korlátozást, s az 1868. évi nemzetiségi törvény kifejezetten megengedi a megyékben több nyelv használatát. Kossuth nacionalizmusa, pragmatizmusa (a nyelvi harcok megelőzése), vagy a törvényhozóknak tett engedmény? – A kérdés alighanem eldönthetetlen. (Kossuth országgyűlésen elhangzott érveinek egy része *captatio benevolentiae*, a követek megnyerésére szolgál, s nem szolgálhat forrásul Kossuth politikai koncepciójának rekonstruálásakor.)

A tervezet utolsó, 7. paragrafusának különös előírását, azt, hogy „a megyék meghallgatása mellett" szabályozza a minisztérium a törvény végrehajtá-

[61] „Nyíltan kimondom, ha direct választás nem alkalmaztathatik mind a követekre, mind a városi tisztviselőkre nézve, nekem a városi rendezés nem kell; inkább meg nem oldottnak kívánom azt tekinteni, mintsem hogy direct választás nélkül történjék." KLÖM XI. 546–547. (1848. febr. 18.)

[62] A városi reform előkészíti a megyeit – mondja egy 1843-as cikkében. *Kossuth Lajos:* Két ellenvélemény. PH, 1843. ápr. 6.; *Kossuth Lajos:* Hírlapi czikkei... id. kiad. 83.

[63] *Szabad György:* Kossuth irányadása. Bp. 2002. 102. – Kossuth 1848. február 18-án jelzi az országgyűlésen, hogy az "általános szavazat felé... lelke óhajtása is lebeg", de azt egyelőre nem látja kivihetőnek. KLÖM XI. 547.

[64] KLÖM XI. 724.

sát, többen bírálták. Kossuth nyilván arra gondolt, hogy az egyes megyék nagysága, helyzete indokolttá teszi, hogy a végrehajtási rendelet előtt észrevételeket tegyenek. A követek arra figyelmeztettek: így egyes megyék vég nélkül elhúzhatják majd a végrehajtást.

A tisztújítás elhalasztását kimondó törvényt már értelmeztük. Kossuth javításai világossá teszik, hogy semmiképpen nem akarta, hogy a „régi", nemesi közgyűlésnek abban része legyen, sőt előbb ugyan számot vetett a feltétlenül szükséges tisztválasztások céljára egy másik ideiglenes megoldással, egy ideiglenes közgyűlés létrehozásával, végül elvetette azt (amit áthúzása mutat), s inkább vállalta a másik ideiglenességet, a helyettesítést. (Evvel a megoldással sürgetőbbé vált a megyei népképviseleti választás!) A minisztérium engedélyével lefolytatható tisztújítás politikuma nyilvánvaló: a konzervatív megyék tisztikarát lehetett volna eltávolítani ilyen módon. – Nem is került át ez a megoldás az újraírt törvénybe. (A tilalom dacára számos megye tartott tisztújítást 1848 során.)[65]

Az 1848-as városi (és a kiváltságolt kerületekről, a Fiuméről szóló) törvénnyel egybevetve a magyar nyelvi előírás mellett az egyetlen lényeges különbség: a választójogi cenzus megléte ezeknél, hiánya a megyénél. A kis-, közép- és nagyvárosi (tehát háromféle) helyhatósági választói cenzus magasabb volt, mint az országgyűlési, Kossuthnak a megyére vonatkozó javaslata pedig az általános választójogon alapult. (A nemzetőri cenzussal együtt ez már hatfajta cenzus, hatféle összeírás, amelyből egy polgárt három is érinthetett.) A törvényhozók azonban nem ezt kifogásolták.[66]

Kossuth megyei javaslata bombaként robbant 1848 április 2-án. A tervezet lényegi elemét, az általános választójogot, szemtől szembe senki sem támadta. A vitából a javaslatnak ez az eleme jószerével ki sem derül! Forma szerint a meghökkent képviselők csak másfajta „ideiglenes" megoldást kerestek.

Csak a javaslatot illető ingerültségével magyarázhatjuk, hogy Deák e napon, a megye-vitát közvetlenül megelőzően felszólalt, éspedig a köztisztviselők leváltását megengedő javaslat vitájakor (ezen belül a megyei bírák leváltható-ságán okoskodtak, amely nyilván nem tartozott volna e törvény hatálya alá). Deák kijelentette, hogy a törvényhozás lázas menete folytán a törvények logikai rendje megsemmisült.[67] A megyei kormányzás és a felelős miniszteri rend-

[65] *Stipta István:* Törekvések... 43–69.

[66] Szemere egyébként még február 18-án kétfajta cenzust javasolt: egy magasabb országgyűlésit és egy alacsonyabb helyhatóságit. Impraktikus javaslatát — bár támogatta a PH — leszavazták: KLÖM XI. 545.; PH, 1848. febr. 27. – Kossuth pedig márc. 26-án hasztalan javasolta, hogy a nemzetőrségi kvalifikációt egyesítsék az országgyűlésivel – praktikus javaslatát leszavazták. Ez is egy (Barta forráskiadásába fel nem vett) adalék ahhoz, hogy Kossuth nem „diktált" az országgyűlésnek. Takács-másolatok 9. dob. 15. fasc. p. 805. (Jelentés a márc. 26-i kerületi ülésről.) – Április 1-jén Pestről Klauzál, Eötvös, Szemere, Pulszky javasolta a cenzus lefelé nivelláló egységesítését: Batthyány iratai I. 87. sz. 221. – Július 31-én a népképviseleti országgyűlésen Varga Sándor ceglédi képviselő nyújtott be ugyanerről törvényjavaslatot: Az 1848/49-i népképviseleti országgyűlés. (S. a. r. Beér János – Csizmadia Andor) Bp. 1954. 659–660.

[67] „A logika az események miatt cassálva van." *Deák Ferenc:* Beszédei II. (S. a. r. Kónyi Manó) Bp. 1903[2]. 220.; „Die Logik ist durch die Ereignisse vernichtet." OL A 96 Kanc. Lt. 17. cs. (A kancellárhoz küldött országgyűlési beszámolók) 17540 sz. (Jelentés az 1848. márc. 28-i kerületi ülésről.)

szer nem összeegyeztethető. „Vagy a municipiumot, vagy a felelősséget kell megmentenünk."[68] Hogyan engedhetik meg a megyei tisztviselők szabad választását, ha nem tisztázzák azok felelősségre vonását? „Ha azon az úton maradunk, amelyen elindultunk, sohasem jövünk ki a zavarból."[69] Deák feltehetően a március 23-án elfogadott felelős miniszteri törvény egy paragrafusára is utalt (III. t. c. 26. §), amely kimondta: „az ország minden törvényhatóságainak eddigi törvényes hatósága ezentúl is teljes épségben fenntartandó". Nem bizonyítható, de igen valószínű, hogy ezt az oda egyébként nem feltétlenül tartozó paragrafust Kossuth illesztette a törvénybe.[70] A paragrafus a törvény vitájakor nem maradt észrevétlen, mindkét tábla megjegyzéseket fűzött hozzá, de érdemben nem kifogásolták. Bécsben sem keltett aggályokat.[71]

Deák felszólalását követően Kossuth azonnal szót kért, és kifejtette: a minisztériumot természetesen nem lehet majd azért felelősségre vonni, ha egy megye nem vesz részt a végrehajtásban. Akkor majd a megyei tisztviselők felelnek, de ő bízik abban, hogy „a törvényesnek meg fog tanulni engedni a nemzet, mely az eddigi rendszer mellett az engedetlenségben látta az erényt".[72] „Meglehet, hogy a gépezet mozgása megszakad, ez azonban a szabadság mozgása, és az mindent kiegyenlít."[73]

Deák nem szólalt fel magáról a megyéről folytatott vitában. Az országgyűlés tagjainak azonban így előzetesen tudomására jutott, hogy két, korábban egyaránt municipalistának tartott miniszter nézete e fontos tárgyban nem egyezik.[74]

A megyekérdés vitája e napon, április 2-a délutánján kezdődött.

III.

A megye átalakítását illetően húsz megye nyilvánított véleményt, csaknem kivétel nélkül ellenzékiek. Többségük Kossuth indítványa ellen nyilatkozott, illetve forma szerint „kiegészíteni" kívánta azt. A kiváltságos kerületek és a városok követei nem szólaltak fel; az önkormányzatukról intézkedő törvények már elkészültek. Nincs nyoma annak, hogy a követek egy csoportja egyeztetett fellépésre készült volna, bár az nem lehet véletlen, hogy az első felszólaló az ismert ellenzéki politikus, a neves műgyűjtő, az országgyűlés munkájába csak két nappal korábban bekapcsolódó *Kubinyi Ferenc* (Nógrád) volt.[75]

[68] *Deák Ferenc:* i. m. II. 220.

[69] Takács-másolatok 19. dob. 15. fasc. p. 848. (Jelentés az 1848. ápr. 2-i kerületi ülésről.)

[70] Az 1848: III. t. c. Kossuth-Szemere-Ghiczy Kálmán munkája, ugyanakkor az „ősterv", az első változat, idegen kéz írása: *Ruszoly József:* „Egy új alkotmány Magyarországnak." (Az 1848:III. t.c. létrejötte.) In: *uő:* Alkotmány és hagyomány. Újabb jog- és alkotmánytörténeti tanulmányok. Szeged, 1997. 28.; ill. *uő*: Újabb magyar alkotmánytörténet 1848–1849. Válogatott tanulmányok. Bp. 2002. 10.

[71] A két tábla megjegyzéseiről: uo. 29–31.; a bécsi észrevételek elmaradása: Az 1848-diki törvénycikkek az udvar előtt. (S. a. r. Károlyi Árpád) Bp. 1936. 226–229.

[72] KLÖM XI. 715.

[73] Takács-másolatok 9. dob. 15. fasc. p. 849. (Jelentés az ápr. 2-i kerületi ülésről.)

[74] A municipalista Deák március 28-i fellépése hirtelen Pál-fordulást jelez, amellyel nem foglalkozik a Deák-historiográfia.

[75] Kubinyi a radikális ellenzékhez sorolható, mivel már ekkor s 1848 júliusában is követelte az itáliai magyar csapatok hazahozatalát. A népképviseleti országgyűlés tagjaként követte a képviselőházat Debrecenbe. 1850-ben halálra ítélték, kegyelemből börtönbe került.

Kubinyi elfogadta a népképviselet Kossuth által javasolt rendszerét, csak „kiegészíteni" kívánta azzal, hogy a nemesség tartsa meg a személyes jelenlét jogát. Két érvet hozott fel, amelyet az utána következő hozzászólók ismételgettek: először is nem lehetnek szűkkeblűek azzal a nemességgel, küldőikkel szemben, amely máris annyi áldozatot hozott, továbbá a „nemzetiség" (mai szóval: a nemzet, a magyar nemzet) érdekei is ezt kívánják.[76] Az utána szóló öt követ röviden ehhez a véleményhez csatlakozott, közülük *Olgyay Titusz* (Pozsony) úgy fejezte ki magát, hogy a nemesség számára „suffragium universalét" kíván.[77] *Sneé László* (Heves) emellett a „nép" választójogát az országgyűlési választójogra szűkítette volna.

Madarász László (Somogy), aki egy hónapja érkezett az országgyűlésre, nagyon hatásos beszédben utasította vissza ezeket az elképzeléseket. Kijelentését, miszerint „nemességünk III. Ferdinánd óta depraválva [elerőtlenítve] van", „nagy zaj' fogadta. Madarász aligha mondott újat azzal, hogy a nagyszámú kisnemesség a „közép-arisztokrácia" bábja volt a megyegyűléseken.[78] Rámutatott: egyesek egy-két napja még azt fejtegették, hogy túl népes egy négyszáz fős parlament, mivel nem tud érdemben tanácskozni – most pedig megtartanák a többezer fős megyegyűléseket. Teljes abszurdum, hogy a megyében egyetlen nemes szavazata egy nyolcszáz embert képviselő küldöttével érjen fel. Mivel a nemesek szavazati joga (az általános szavazatjog révén) megmarad, nem lehet jogaik szűkítéséről beszélni. Madarász még tovább tágította volna a tervezet rendelkezéseit azzal, hogy a diplomásoknak huszonnégy év alatt is biztosítsák a választójogot.

Most két Kossuthot támogató újabb hozzászólás következett: *Lónyay Gábor* (Zemplén) javasolta, hogy az amúgy is ideiglenes rendezést fogadják el, és zárják le a vitát. *Szentkirályi Mór* (Pest), Kossuth követtársa, annyi kiegészítéssel élt, hogy csak az adózók kapjanak választójogot, a „koldusoknak" nem kell azt megadni. (A módosítás valóban csak a koldusokat zárta volna ki, hiszen fejadót különben mindenki fizetett.) Másik lényegtelen korrekciós igénye volt, hogy a jövendő megyereformról ne kezdjen majd a minisztérium a megyékkel levelezésbe. Egyre erősödő zaj közben most három, a nemesség fejenkénti jelenléti jogát fenntartani kívánó bejelentkezés történt, köztük *Tomcsányi Józsefé* (Békés), aki szerint „ha megadtuk az igazságos igényeit a pórnak, a szlávnak, miért elvenni a jogot attól, ki azzal bír?"[79]

Eddig tehát a demokratikus municipalisták – konzervatív municipalisták tengelye körül forgott a vita. *Ifj. Pázmándy Dénes* (Komárom) hozzászólása, aki az ellenzék legszűkebb vezérkarához tartozott, fordulatot hozott. Pázmán-

[76] A vita két kerületi ülésen zajlott, melynek hivatalos lejegyzései nincsenek. Ismertetésekor az egykorú sajtóra (főként a legrészletesebb Nemzeti Újságra), továbbá a magyar kancellárnak küldött beszámolókra és a titkosrendőrségi jelentésekre támaszkodunk. Utóbbiak azonban ekkor már rövidebbek, mint a szabad sajtó beszámolói. A korabeli tudósítói hálózatról: *Pajkossy Gábor:* Kossuth felirati beszédéhez. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Debrecen, 2005. (S. a.)

[77] Pester Zeitung (a továbbiakban: PZ), 1848. ápr. 10. – Ettől kezdve ebben a vitában a „suffragium universell" kifejezést a „személyes jelenlét" értelmében használják.

[78] Nemzeti Újság (a továbbiakban: NU), 1848. ápr. 7. ill. a "mittlere Aristokratie" kifejezés: PZ, 1848. ápr. 10.

[79] PH, 1848. ápr. 7.

dy először azokra a „zavarokra" utalt, amelyek már bekövetkeztek a megyékben: Pest megadta a „suffrage universell"-t, ott 60.000 ember fog tanácskozni és dönteni. Komáromban pedig a nemesség népképviselőket hívott be községenként a megyegyűlésbe. De az adminisztrációs zavarok csak a kisebb bajt jelentik. A javaslat őt „nemzetiségi" (nemzeti) szempontból nem elégíti ki. A megye fenntartása a mostani átalakulás után kifejezetten káros, mert a nemzetiségeknek ad működési teret. „Vagy centralisatio vagy elveszünk." [80] Liptó megyében máris berontottak a megyegyűlésbe, és szlovák nyelvű tanácskozást követeltek. „Vagy megye, vagy magyar nemzetiség!"[81] – ezt még ugyan ezen az országgyűlésen kimondani nem lehet, de a következőn el kell majd fogadni, s addig még átmeneti intézkedésre sincs szükség, legfeljebb tilalmazni kell a megyegyűléseket. Most három megyének Pázmándyt támogató rövid felszólalása következett. Közülük *Szentiványi Károly* (Gömör) a municipiumok „feláldozásával", a megyegyűlések „szüneteltetésével" ugyan egyetértett, de azt olyan nagy horderejű gondolatnak tartotta, hogy *konferenciát* (zárt ülést vagy szűkebb tanácskozást) tartott szükségesnek.[82]

A minderről beszámoló hírlaptudósítók zöme még névtelenségben maradt ugyan, de már élt a szabad sajtó lehetőségével, s újszerű módon immár kommentálta is a történteket. A *Pesti Hírlap* tudósítója éles szemmel vette észre, hogy „az egész vitában sokkal erősebb szerepet játszottak a hazagondolás, a félelem, mint a logica s az okok ereje". A követek „kevesen meggyőződésből, többen félelemből... kimondhatatlan kegyeleti érzelmekkel kezdtek viseltetni küldőik iránt", s nem látták be, „mit Kossuth Lajos hirdetett", hogy a megye csak úgy maradhat meg, „ha népképviseleti alapra fektettetik".[83] A nemesség jelenlétének jogát fenntartani kívánó, s legfeljebb egy-két községi küldöttet bebocsátani engedő javaslatokra jegyezte meg a *Jelenkor* tudósítója, Golub Vilmos: „no persze, csak ez volna még a czifra alkotványosdi játék".[84]

Az április 2-i vita délutánjának utolsó hozzászólója Kossuth volt. A tudósítóknak köszönhetően tudjuk, hogy „egész lángba borult, s hatalmas hangját fölemelé... Soha olly hatásos beszédet, mint e mai volt! Kossuth ma önmagát haladá felül, lángzó ékesszólása a legdühösebb centralistának is megzavará fejét: a féltékenység fájdalma, a mély meggyőződés ereje olyan szavakat adtak ajkára, minők glóriafényt vontak a szónok körötte. Az egész tábla zavarba jött, hallgatóság, követek, minden, és végzés nélkül oszlott el az ülés."[85] A pozsonyi sajtó szerint is Kossuth „a legmagasabb fokú kedélyhullámzással, rendkívüli erőbedobással" tartotta beszédét, „az egész gyűlést ámulatba és csodálkozásba ejtette".[86]

---

[80] NU, 1848. ápr. 7.

[81] PH, 1848. ápr. 7.

[82] OL A 96 Kanc. lt. Acta Diaetalia (A kancellár számára készült országgyűlési beszámolók) 17. cs. 17537. sz.

[83] 'Pozsony, április 4.' c. tudósítás (tehát nem a PH pesti szerkesztőségének véleménye): PH, 1848. ápr. 7.

[84] Jelenkor, 1848. ápr. 6.

[85] Uo.

[86] Pressburger Zeitung, 1848. ápr. 5.

Kossuthnak a megye (és törvényjavaslata) melletti felszólalását elsősorban a megvalósíthatatlan centralista elképzelések felbukkanása tette érzelmileg-retorikailag motiválttá. Rögtönzött szónoklata tartalmilag rendkívül összefogott: három részből áll. Először újra hitet tett, megint csak történelmi és nemzetközi kitekintéssel, a municipiumok, mint alkotmányos garanciák mellett. Másodszor arra mutatott rá, hogy a gyakorlatban nem lehet kiküszöbölni a megyét, hiszen a néhány nappal korábban meghozott törvények fontos feladatokat bíztak rá, s a végrehajtó hatalom különben sem működhet középszintű igazgatás nélkül. Ideiglenes javaslata pedig nem tartalmaz mást, mint a népképviselet megyei bevezetését, minden egyébről később fognak intézkedni.

Végül az ellenérveket, az ellenkező álláspontokat cáfolta meg. Az eddigi rendszert fenntartani nem lehet, ebben mindenki egyet ért. Az összlakosság megyegyűlési jelenléte, a „suffrage universell", képtelen helyzetet eredményezne, hiszen tízezrek nem tanácskozhatnak, ez végül „megdöntendi honunkat". Végül a harmadik lehetőség — a nemesség megőrzött jelenléte és kiegészítése a községek küldötteivel — , igazságtalan, hiszen ezer ember voksa érne fel egy nemesével, azon kívül konfliktusokkal fenyeget. A kisnemesség amúgy sem jár a gyűlésekre, „ha csak a nagyok által nem bujtogattatik", tehát a birtokos elemtől függ, hogy legyen-e rend, béke. Vagyis — fordította meg érvét — éppen a kisnemességet dobnák áldozatul a „reactionak", ha meghagynák szavazati jogát. (Figyelemre méltó a nemesség differenciált szemlélete, amelyet figyelembe véve a tényleges műveltségi-társadalmi helyzet tudomásul vételének tűnik az a konzervatívoknak szánt rövid utalása, hogy a nép zömmel úgyis a nemeseket fogja beküldeni a gyűlésbe.) Ha pedig a megyében nemzetiségi nyelvet próbálnak használni, a törvény erejével lehet fellépni ellene, tehát a nemzetiségi veszélyek hangoztatása nem indokolt. Kossuth beszéde során többször utalt arra, hogy kompromisszumokra, megbeszélésre hajlandó.[87] A „szűnni nem akaró éljenzéssel" fogadott beszéd[88] legfontosabb tartalmi eleme alighanem abban keresendő, hogy Kossuth meggyőzte az alsó táblát: a megyére és a megyét illetően valamilyen népképviseleti megoldásra szükség van, hiszen korábbi intézkedéseik már beépítették a megyét a jövendő magyar államrendszerbe. A tudósítás mellett *értelmezésre* is vállalkozó egyetlen lap, a pesti *Morgenröthe* pontosan érzékelte és érzékeltette Kossuth politikai logikáját: „egyszerűen leírhatatlan, hogy milyen ügyesen tudja az adottat terveinek kiviteléhez használni, az egyszer elértet bázisként használván". Kossuth nem ismer egyetlen archimédeszi pontot — értelmezik tovább a lapban — , ahonnan a világot mozgatja, ő mindig magát a pontot tolja tovább.[89] Nem véletlen tehát, hogy Kossuth az átalakulási folyamat végére hagyta a megyerendezést: szüksége volt a megyéket az államrendszerbe bevonó, immár Bécsben is elfogadott törvényhelyekre! (Szabó Ervin, mint láttuk, nem alap nélkül, jó érzékkel keresgélte annak okát, hogy utoljára maradt a megyerendezés!)

[87] KLÖM XI. 717–720.
[88] NU, 1848. ápr. 6.
[89] *Morgenröthe*, 1848. ápr. 8.

Kossuthnak azonban nem sikerült végérvényesen maga mellé állítania az alsó táblát. Az április 2-i vita után Széchenyi fel akart lépni ellene, mivel a javaslat demokratizmusa számára elfogadhatatlan volt, az eddigi Kossuth-ellenes felszólalásokat viszont erőtlennek tartotta. „Kossuthnak és Szentkirályinak erősebb töltények kellenek".[90] Deák és Pázmándy reményei a helyzet megváltoztatására már szétfoszlottak.[91] Széchenyi az este Batthyányt is hiába próbálta mozgósítani: a miniszterelnök szerint „Kossuth azt csinál, amit akar."[92] A gróf másnap reggel kereste Kossuthot is, csak nem találta. Pázmándyval viszont összefutott, aki „temetni" akarta Kossuthot, vagyis újabb felszólalásra készült. Széchenyi ezt ellenezte: „támogatnunk kellene", vagyis inkább kompromisszumos javaslatra készült, amelyhez megnyerte Batthyány hozzájárulását.[93]

Az április 3-i délelőtti kerületi ülésen, a vita folytatásakor, óriási közönség, tömött karzatok előtt öten szólaltak fel. Közülük Széchenyi, Pázmándy és Kossuth beszéde volt jelentős.

Az első felszólaló *Széchenyi István* (Moson) volt, aki e sorsdöntő hetekben nem szólalt fel a plenáris vitákon. Most csapongó, de lényegét tekintve nagyon is összefogott beszéddel lépett fel. Szerinte a megyére szüksége van – e téren csatlakozott Kossuth fejtegetéseihez. Az új kormánynak majd „dolgoztatnia kell", de ez csak a megye által történhet. Szerinte viszont általános rendezés e kérdésben most éppen azért nem lehetséges, mivel sokfélék a megyék. Van, ahol ki lehet rekeszteni a nemességet, van ahol ezt nem hagynák. Azonkívül a megyék — mint a vitában elhangzott — jól-rosszul, de már intézkedtek. „A legjobb lenne a dolgot a véletlenre bízni", hagyni a dolgokat, amint alakulnak. Az „amicabilis confusio", amely a megyékben kialakult, igenis fenntartható. „Itt a nemesség, ott a nép lesz túlsúlyban." Később azután belátják a nemesek, hogy nem maradhatnak a megyegyűlésben, képviseltetniük kell magukat. Ami az államélet mellett a másik szempontot, a nemzetiséget illeti, ez valóban a „nemességben concentráltatik". Maradjon tehát a nemesség a megyékben, s „a községek küldjenek képviselőket discretio szerint". Mundus se expediet, a világ végül eligazgatja magát – tette hozzá legvégül.[94]

Bónis Sámuel (Szabolcs) Kossuth javaslata mellé állott, s a „nemzetiségre" vonatkozó érveket azzal utasította vissza, hogy a parasztságnak, és nem a nemességnek köszönhetjük a magyar nyelv megőrzését. *Hunkár Antal* (Veszprém) a követeket foglalkoztató érzelmeket szólaltatta meg. „Duzzadt exaltatioval" arról szólt, hogy a nemességtől már minden előjogot elvettek a „vasútsebességgel hozott" törvények. A nemesek kiutasítása a megyegyűlésből csak zavart keltene („vékony helyeslés"). Majd a következő, „paraszt diéta" „talán másképp" fog dönteni. „Erős pisszegés túlnyomó éljenzéssel" fogadta szavait, jelezve a követi kar belső bizonytalanságait.[95]

---

[90] SZIN 1221. (1848. ápr. 2.)

[91] Uo. A „hope dissulotion" tévesen „vérmes reménynek" fordítva.

[92] Uo.

[93] SZIN 1222. (1848. ápr. 3.)

[94] Széchenyi Beszédei, 572–576.

[95] NU, 1848. ápr. 8. „E kifejezésnél aristocraticus bűz áradt el a teremben... s én úgy éreztem magam a fönnebbi kifejezés hallatára, mintha egy elévült sír koporsóját nyitották volna föl előttem"

Pázmándy Dénes, politikai szempontból nehezen értelmezhetően, tovább sarkította centralista nézeteit. Előbb szokatlan gesztussal Kossuth népszerűsége előtt hajbókolt, jelezvén, hogy szinte reménytelen ellene szólni, majd elismételte tegnapi téziseit: a megye felelős kormány mellett meg nem állhat, illetve a megyével a „nemzetiség" biztosítva nincs. A megye a jövőben „hajdan erős, kiégett testet fog képezni", a municipiumoknak „szét kell pattanniuk".[96] A megyék helyett a községi rendszert kell kiépíteni – vonta be fejtegetéseibe a klasszikus centralista álláspontot. Nem a megye, hanem a nép, a kálvinisták tartották fenn a nemzetiséget – próbált csatlakozást találni az előző felszólalóhoz s vágni egyet a lutheránus Kossuth felé. Ellene irányult az a megjegyzése is, hogy ha a megye fennmarad, hiába intézkednek annak magyarnyelvűségéről, mert milliók nyomása alatt a küldöttek mégis „szláv nyelven" folytatják a tanácskozást, és nem lehet majd ellene tenni, mert milliókat nem lehet bebörtönözni. Eddig a veszély felülről [Bécsből] jött, most alulról, három millió [szláv] felől jön, amelyet hatvan millió [külföldi szláv] támogat. A Széchenyi által emlegetett „amicabilis confusiot" ugyancsak elutasította. „Municipium vagy nemzetiség" – szögezte le újra „zajos éljenzéssel" fogadott beszédében. Az ellentéteket feszítve azt mondta, hogy a megye fenntartói csak Kossuth javaslatát fogadhatják el, más municipalista megoldás nincs, és követelte, hogy erről szavazzanak azonnal.

Kossuth előbb a személyére vonatkozó kétértelmű hízelkedést utasította vissza, majd újabb érveket hozott a municipiumok mellett. Anélkül, hogy a szót használta volna, a *szubszidiaritás* elvét fejtegette, vagyis azt, hogy az ügyeket ott kell elintézni önkormányzati hatáskörben, ahova tartoznak, tehát mind a megyei, mind a községi rendszerre szükség van.

A „nemzetiséget" illetően kitartott a megyék történeti szerepe mellett, s megkérdezte: hogyan lehetne fenntartani a nemzetiséget „bepecsételt levelekkel", vagyis központi akarattal történő kormányzás mellett? Az ötven magyarul tanácskozó megye viszont megannyi tűzhelye lesz a magyar nemzetiségnek. A képviseleti megyegyűlések igenis magyarok lesznek, ezt a javaslat is előírja. Inkább eddig fordultak elő „tót gyűlések", amelyek ha a jövőben képviseleti alapon előfordulnának, a központi kormány majd új választást rendel el. Javaslata megmenti a megyéket, megmenti a nemességet. Ha pedig meghagyják a nemesi jelenlétet, a nemesi többséget, a nemesi önzés válságba kergeti a kármentesítés ügyét, az egész új kormányrendszert.

Végül nem kívánt szavazást, jelezve, hogy a kisebbségbe szorulók népszerűtlensége veszélyes formákat ölthet, retorziókat idézhet elő. Egyezkedést ajánlott, jelezve, hogy az országgyűlési választójog alkalmazását esetleg elfogadhatónak tartja, de a nemesség személyes jelenlétének fenntartását nem. Beszédét „hosszas éljenzés" fogadta.

– jegyzi meg a tudósító uo. – Kossuth hivatkozott emlékezéseiben emberi megértéssel emlékezett meg a szabadságharc mellé álló politikusnak, a Függetlenségi Nyilatkozat egyik megfogalmazójának nemesség iránti elfogultságáról, a „paraszt diéta" megfogalmazásra nem emlékezett, illetve valószínűleg a Pesti Hirlap példányai segítségével idézte fel négy évtized múltán a történteket. KLI X. 368–369. – Hunkár Antal sem április 4-i követi jelentésében, sem későbbi emlékirataiban nem említi felszólalását: VemL. IV. 101. b. Veszprém Vármegye Bizottmányának iratai 1848:19.

[96] NU, 1848. ápr. 8.; Budapesti Híradó, 1848. ápr. 5.

Széchenyi sietett kijelenteni, hogy egy másik okból is nagy hibának tartaná a szavazást: a városok követei segítségével rekesztenék ki a nemeseket a megyékből, s ez „szentségtörés" lenne. (1848. március 18-án, Kossuth javaslatára, a városi, kerületi, káptalani követeket is egyenkénti szavazati joggal ruházták fel, vagyis a rendi gyűlés nemzetgyűléssé alakult. Szavazásra azonban később már nem került sor, a döntéseket — sokszor persze éles viták után — végül mindig konszenzussal hozták.[97]) Széchenyi megismételte tegnapi javaslatát, amire „lárma" támadt. Ekkor szólt bele a vitába *Batthyány Lajos* (miniszterelnök), hogy az immár miniszterek közötti vita kormányválsággal fenyeget, megoldást kell keresni, akár az egyik miniszterjelölt visszalépése árán is. *Bernáth Zsigmond* (Ung) javasolta, hogy a vitát konferencia elé utalják, s miután ehhez Kossuth is csatlakozott, döntésként elfogadták.

A kétnapos megye-vita során a követek a legkülönbözőbb nézeteket valló szónokokat is megéljenezték, s bár nem mindig ugyanazok éljeneztek, ez mégis jelzi frusztráltságukat. Kossuth bebizonyította nekik, hogy a nemesi demokrácia ideje (amelynek pedig követi pozíciójukat köszönhették) végnapjaihoz érkezett. Társadalmi félelmük, az, hogy mi lesz „velük" (nem a nemességgel, hanem a nemesi elittel!) a népképviseleti rendszerben, nemzeti félelmekkel társult. A megyék kötelező magyar nyelvhasználata, amelyet először mondott volna ki törvény, szemlátomást nem oszlatta aggodalmaikat. Mintha attól féltek volna, amit néhány nap múlva a radikálisok új orgánuma fejtegetett: Liptóban a szlovákoknak végül is *joguk van* (lesz) a megyében, a megyegyűlésen a szlovák nyelvhasználathoz, legközelebb a németek fogják ezt maguknak Sárosban követelni – a legjobb lenne tehát a megyéket mielőbb felszámolni.[98] (Azt sem zárhatjuk ki, hogy a konzervatív megyék kisnemességével a nemzetiségi szempontra hivatkozva lehetett a megyék háttérbe szorítását elfogadtatni, tehát hazafelé „üzenve" dimenzionálták túl a követek a nemzetiségi félelmeket.[99])

Visszatérve az eseményekhez: „konferenciák" következtek, amelyekre vonatkozó egyetlen forrásunk, Széchenyi naplója szerint előbb április 3-a délutánján a miniszterek tanácskoztak. Batthyány le akart mondani (vagyis a miniszterek nyilván kitartottak álláspontjuk mellett). „Deák úgy beszél, akár egy

---

[97] A visszaemlékező Kossuth emellett az országgyűlési (alsó táblai) konszenzus Béccsel szembeni kényszerítő erejére hivatkozik. Szerinte ezt az egységes nyomásgyakorló erőt megtörte volna egy alsó táblai (megosztást mutató) szavazás. Az ezután felbátorodó „reactioval" szembeszállva a pesti radikális erők ragadták volna ki a gyeplőt a törvényességet biztosító országgyűlés kezéből. KLI X. 371–372.

[98] 'Megyék és a nemzetiség.' *Reform*, 1848. ápr. 23.

[99] Pázmándy Dénes nézeteinek mihamar bekövetkező száznyolcvan fokos fordulatát aligha tudjuk másképpen racionálisan értelmezni (fennmaradván a pszichoanalitikai megközelítés lehetősége). 1848 márciusában azzal rémisztgetett, hogy ha fennmarad a megye, elpusztul a nemzet. 1849 januárjában pedig, amikor hátat fordított a szabadságharcnak, Windisch-Grätz számára olyan alkotmánytervet készített (Ghiczy Kálmánnal), amely (tudomásunk szerint az első magyar politikusként!) tudomásul vette volna a történelmi Magyarország szétbontását; a horvát, szerblakta területek és a Szászföld kiválását, s a maradék terület közigazgatását illetően „ösztönzendőnek", sőt „támogatandónak" tartotta a nemzetiségi nyelveket, értelemszerűen a maradék területen azt a szlovákot, amelytől annyira rettegett! A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben II. (S. a. r. Andics Erzsébet) Bp. 1952. 412–418.

Isten" — jegyzi fel Széchenyi —, vagyis ő végül kiegyenlítő megoldást fogadtatott el.[100] Kossuthnak sikerült az új törvény preambulumába is átmentenie, hogy a megyék „az alkotmányosság védbástyái". Ezután még aznap este zárt ülésre került sor, ahol Kossuth tette meg a kompromisszumos indítványt (az új törvényjavaslatot sajátkezűleg ő fogalmazta[101]), s Deák javaslatára egyhangúlag el is fogadták. Másnap, április 4-én rövid vita után az országos ülés is elfogadta az új törvényjavaslatot, amely a megyékben csak egyetlen közgyűlést engedett, s azt Széchenyi javaslatának megfelelően rendelte szervezni: konkrét számszerű előírás nélkül be kellett vonni a községek küldötteit. De csak egyszer jöhetett össze ez a hibrid testület, amelynek egyetlen feladata volt: tagjai közül egy népes megyebizottmányt választott, amely a megyegyűlés helyébe lépett. A konzervatív ellentámadás lehetséges bázisát, a megyei kisnemességet, ezáltal sikerült kikapcsolni a politikai életből.[102] A javaslatot a főrendi tábla ugyancsak rövid vita után elfogadta, Bécsben sem volt rá érdemi észrevétel.[103]

A megyei *tisztújítások* elhalasztásának Kossuth-i kezdeményezése, mint láttuk, eredetileg a közvetlen választást készítette volna elő. Most új értelmet kapott: egyetértés volt abban, hogy az ideiglenesnek szánt „központi bizottmány" a tisztújítás jogát nem kaphatja meg, csak a helyettesítés jogát, amelyet Bécs indítványára azután a végleges törvényben (1848:XVII.) a főispán gyakorolhatott, a bizottmánnyal egyetértésben.

A megyebizottmányok szervezése azután valóban az „amicabilis confusio" jegyében ment végbe, vagyis a helyi erőviszonyok, a társadalmi nyomásgyakorlás szabta meg azt, hogy hány községi küldött jelent meg az egyetlen megyegyűlésen, s hogy hányat választottak be a megyebizottmányba. Volt, ahol igen népesek, máshol kevéssé számosak lettek a megyegyűlések ill. az általuk választott bizottmányok, és ugyancsak eltért a nemesek és a községiek aránya.[104]

---

[100] SZIN 1222. (1848. ápr. 3.); „Deák Ferenc ékesszólása és bölcsessége játszotta a főszerepet" – írja a *Pesti Hírlap* is, talán éppen Széchenyitől szerezve az információt (PH, 1848. ápr. 10.). A mondat mindenesetre nagy karriert futott be, szinte minden, a kérdéssel foglalkozó munka elismétli.

[101] Az új törvényjavaslat Kossuth sk. fogalmazása: OL N 69 Regn. Lt. Diaeta anni 1847–48. Lad. XX. n. 21. CC 57. sz. (Az új javaslat a miniszterek értekezletén kialakult kompromisszumot foglalja össze. Azokkal a téves historiográfiai megállapításokkal, amelyek szerint ez a kézirat Kossuth saját véleményét tükrözi, nem szükséges foglalkoznunk.)

[102] Perczel Mór már április 7-én azt írja Kossuthnak (e napon hozta a Pesti Hírlap a végleges változatot), hogy „átalányos elégületlenség van a Megyei ideiglenes törvénnyel és mindenki osztozik azon félelemben, hogy a polgári háború első kitörésére a Nemes[ség] és nép képviselők közt[i] Conflictusok szolgáltatnak alapot". Perczel Mór – Kossuth Lajosnak. Pest, 1848. ápr. 7. A forradalom és szabadságharc levelestára I. (S. a. r. Waldapfel Eszter) Bp. 1950. 191. Ha igaz az „átalányos elégületlenség", akkor sokan félreértették a törvényt, hiszen az egyetlen „vegyes" megyegyűlésen aligha törhettek ki konfliktusok, utána pedig a megyei bizottmányban kialakulhatott az együttműködés. Éppen ez a törvény egyetlen méltányolható eleme: a nemesség társadalmi fölényét biztosítva, annak árán a megye nem lett a konfliktusok harci terepe.

[103] *Stipta István:* Törekvések... 33–35.; Az 1848-diki törvénycikkek az udvar előtt. (S. a. r. Károlyi Árpád) Bp. 1936. 138–139.

[104] *Stipta István*: Törekvések... 57–62. – A helytörténeti irodalomban gyakran összemosódnak a márciusban spontán megalakult „rendre ügyelő" választmányok, az áprilisban (Batthyány március 23-i körrendelete nyomán) létrejött „állandó választmányok" és a májusban (az 1848:XVI. t. c. nyo-

1848 tavaszán-nyarán az illetékes minisztériumban, Szemere Belügyminisztériumában tudomásunk szerint nem készült az ideiglenes törvény által előírt javaslat a megyekérdés végleges rendezésére.[105] E tárgyban nem találunk képviselői indítványt sem – csak a községrendezésre vonatkozót.[106] Az elvileg újjászervezhetetlen, végeredményben egy *ad hoc* testület által, címében is hangsúlyozottan „ideiglenes" törvény révén választott megyebizottmány maradt a megyék élén (már amikor működhettek[107]) egészen az 1871. évi törvényhatósági törvényig.

***

FÜGGELÉK

Kossuth törvényjavaslatai 1848 március végén készülhettek. A kézirat Károlyi László[1] írása, Kossuth sk. javításaival. Kossuth törléseit áthúzással, kiegészítéseit ***vastag*** *szedéssel jelöljük. Lelőhelye: OL Regn. Lt. N 69. Diaeta anni 1847–48. Lad. XX. 21. sz. Fasc. C 56. Kossuth javításai nélkül közzétette: Spira György: Kossuth hagyatékából. Századok, 1994. 5. sz. (2. sz. dokumentum) 894–896.*

Törvényjavaslat

A megyei gyűléseknek népképviseleti alapra állításáról.

A megyei szerkezetnek magyarhon s kapcsolt részei alkotmányossága védbástyáinak a közszabadsággal összhangzásba hozatala[2] végett a jövő törvényhozás bővebb intézkedéséig ideiglenesen rendeltetik:

1§ A megyei gyűlések népképviseleti alapra állíttatnak, s azokban e törvény végrehajtásával a megyei tisztviselő karon kívül tanácskozási és szavazási joggal csak képviselők bírandnak.

2§ A megyei képviselőket három évről három évre, az illető megye törvényhatóságához tartozó összes lakosság törvényesen bevett vallási és születési különbség nélkül választandja.

mán) választott „állandó bizottmányok". Nyilván a *valóságban is* az egyikből a másikba alakultak át ezek a testületek, annál is inkább, mert sokhelyütt már a legelsőbe is beválasztottak-kijelöltek községi, nem-nemesi tagokat.

[105] Új törvényjavaslatok kidolgozása a Belügyminisztérium Országlászati Osztályára tartozott, anyagában nem akadtunk ilyen tárgyú előkészületek nyomára. A népképviseleti országgyűlés összehívását eredetileg novemberre tervezték, s talán ezért nem siettek az előkészítéssel.

[106] Hegedűs Imre pécsváradi képviselő nyújtott be 1848. augusztus 17-én javaslatot a községek rendezéséről. Tárgyalás alá nem került. Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. (S. a. r. Beér János – Csizmadia Andor) Bp. 1954. 664.

[107] Ismeretesen 1849–1860, illetve 1861–1867 között nem létezett megyei autonómia.

***

[1] Károlyi László kancelláriai titkár, ekkor szolgálattételre az országgyűléshez rendelve. Később, 1860-tól, alkancellár, majd a Helytartótanács ideiglenes vezetője.

[2] A preambulumnak ez a része átkerült az elfogadott törvénybe. (1848:XVI.)

3§ Ennélfogva képviselő választási joggal az országnak s kapcsolt részeknek mind azon bennszületett vagy honosított és sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom alatt nem lévő férfi lakosai választandják[3] kik legalább 24 éves koruak[4], az illető megyében laknak, vagy birtokosok, a választók névjegyzékébe magokat annak idejében bejegyeztették, és a választásban személyesen részt vesznek.

4§ A képviselők száma a legkissebb megyében is 50^{nél} kissebb, valamint a legnagyobban is 400^{nál} nagyobb nem lehet.

5§ A népesség számához képest tehát képviselő választás végett a megyéknek a'mennyire lehet községenkint választó kerületekre akint kell felosztatni, hogy minden 800 lakosra egy képviselő vétetvén közép alapul ezen arány aként emeltessék vagy szállíttassék a'mint kell, hogy a képviselők fentebbi legkissebb száma mindenesetre kikerüljön, legnagyobb száma pedig tul ne haladtassék.

6§ A köztanácskozási nyelv magyar országon a magyar, ~~Horvát országban~~ **a kapcsolt Részekben**[5] pedig saját szabályuk következtében is a horvát leend. Képviselőnek tehát **(kivévén a megyék tisztviselőit azon időre még hivatalban vannak)** mindenki választathatik a'ki az illető megyében választói joggal bír, ha a köztanácskozásbani résztvétre megkívántatott ezen ~~kellékkel bír s írni-olvasni tud, kivévén a megye tisztviselőit amidőn még hivatalban vannak~~ **kelléknek meg tud felelni.**[6]

7§ Ezen törvénynek a megyék meghalgatása mellett ugyan csak a megyék által mielőbbi foganatba vétele[7] a Ministeriumnak meghagyatik, melly szem előtt tartva a t[udottl törvényczikkek[8] által követválasztási tekintetben megállapított eljárás elveit, a jelen törvény végrehajtásának részleteit ideiglen szabályozandja, s egyszersmind a legközelebbi országgyűlésnek a megyei szerkezet minden ágaibani rendezéséről törvényjavaslatot fog eléterjeszteni.[9]

Törvényjavaslat.[10]

A megyei ~~és szabad kerületi~~[11] tisztválasztásokról

A megyékben ~~s Jász-kun és Hajdú kerületekben~~ a legközelebbi országgyűlés intézkedéseig tisztujjítások nem fognak tartatni, kivévén ha egyes megyék-

---

[3] Stiláris hiba: 'rendelkeznek' helyett. (A röpíven is: 'választandják'.)

[4] A javaslat nem az országgyűlési (20 év), hanem a városi választójogosultság életkorához igazodik.

[5] A fogalmazást Kossuth nemcsak a tervezet 3. §-ának megfogalmazásához igazítja, hanem érvényesíti azt az elvet, hogy a 'Horvátország' kifejezés nem fordul elő a *Corpus Iuris*ban (nincs közjogi elismertsége). Az áprilisi törvények is a "kapcsolt részek" kifejezést használják, egy kivétellel: 1848:V. 53. §.

[6] Kossuth javításai nyomán kimarad a passzív választójog feltételei közül az írni-olvasni tudás.

[7] Vagyis Kossuth politikai forgatókönyvében a megyei választások megelőzték volna az országgyűlésit. (Utóbbit ekkor novemberre tervezte.)

[8] Az áprilisi törvények akkor még nem voltak véglegesen sorszámozva. Az V., a népképviseleti választásokról szóló törvényről van szó, amelynek 7–51. §§-ai szabályozták az eljárást.

[9] A felelős kormány számára adott feladat bekerült az elfogadott törvénybe is (1848:XVI. 1. §).

[10] A tanulmányunkban képviselt álláspont szerint a tisztújítások elhalasztása azt a célt szolgálta, hogy az majd egy új törvény alapján történjék, amely közvetlen (a városokhoz hasonlóan közvetlenül a választópolgárok által történő) választást ír elő.

[11] A szabad kerületekről, benne azok tisztújítási rendjéről, külön törvény intézkedett. (A cenzust a városokhoz hasonlóan itt is fenntartották.)

nek ~~kerületnek~~ közigazgatási viszonyai azt halaszthatlanná tennék, melly esetben a tisztválasztást ideiglenesen a belügyek ministeriumának rendeletére az illető megye ~~vagy kerületnek~~ képviselő gyűlése fogja megtenni, **addig pedig míg a képviselők megválasztása véghez menne,** a tisztválasztás addig sem halasztathatnék minden község részéről legalább egy, a népesebb községekből pedig minden 1000[12] **~~lakos után választandó egy ideiglenes képviselőnek szavazatjog adatik~~**[13] ~~valamint~~ az időközben megüresülendő egyes tisztviselőségeket a főispánnak ~~vagy kerületei főkapitánynak~~ törvényes szokás szerinti hozzájárultával ~~behelyettesítteni~~ **a közgyűlés fogja behelyettesítés által**[14] **ideiglenesen betölteni.**[15]

Kossuth[16]

GENERAL FRANCHISE IN 1848?

by András Gergely
(Summary)

As regards the the future self-governments the Hungarian liberals endorsed two mutually contradictig opinions in the reform era. The majority, the so-called municipalists, led by Kossuth, thought in terms of a self-government based on popular representation, and regarded England as their model. The centralists, on the other hand, urged for centralisation on the French pattern.

In 1848 the last „feudal" diet broke the opposition of the Hungarian conservatives and of the court of Vienna and laid the foundations of a constitutional regime (popular representation, ministerial responsibility etc.). The intermediary organs of the administration, the counties, had hitherto served as a means of noble self-government. All the nobles could appear, discuss and vote at their congregations. Ita transformation into an institution of popular representation led to passionate debates at the diet. Kossuth would have placed comital representation on the basis of the general franchise, abolishing all political prerogatives of the nobility. The centralists urged for the suppression of comital self-government altogether and wanted to set up the local agents of the central government. Finally, the conservatives, though unwillingly, acquiesced in some form of popular representation, but insisted at the same time on the personal presence of the nobility in the county and on preserving their political rights at the congregations.

The heated debates led to conflicts of view even among the designated ministers. A political crisis was imminent, when a temporary compromise was reached. A last noble congregation was allowed, which, completed by the (peasant) delegates elected by the villages could temporarily exert the authority of the congregation. The new law of self-government was to be accepted by the new democratic parliament which was to be formed in a few months. Yet in the end it was not enacted before 1870.

---

[12] Az áthúzás folytán a szám csak valószínűsíthető.

[13] Kossuth két politikai szempont között mérlegel: az egyik, hogy a konzervatív megyék tisztikarának cseréjét célszerű lenne a minisztériumnak azonnal lehetővé tenni, s az elvi lehetőség benne is marad tervezetében (s majd kikerül az elfogadott törvényből: 1848:XVII.). Másrészt a sürgős tisztújítások végrehajtását sem bízná a „régi" megyére, ezért ideiglenes megoldáson töpreng, majd elhagyja azt: a népképviselet megyei szintű bevezetése ezáltal (a kormánynak is, a megyének is) még sürgetőbb feladat lesz.

[14] A helyettesítés lehetősége került csak be az elfogadott törvénybe, ahol a bécsi kormányszervek észrevételére a helyettesítés a főispán jogköre lett, a közgyűlésé csak az egyetértési jog maradt.

[15] E törvényjavaslat keresztben át van húzva, mert mellette még egyszer letisztázták.

[16] Mint a törvényjavaslat kezdeményezője aláírta a két javaslat fogalmazványát. Megtalálható nyomtatva mint az országgyűlés 253. sz. röpíve, amelynek szövege csak helyesírási eltéréseket tartalmaz.

Völgyesi Orsolya:

A SZÉCHENYI–KOSSUTH VITA MELLÉKSZÍNTERE: A PEST MEGYEI BÜNTETŐELJÁRÁSI REFORM ÜGYE 1841-BEN

Pest megye az 1832–36-os országgyűlés befejezése után, a liberálisok elleni perek időszakában az ország mértékadó politikai központjává vált. Pest ugyanis mint az ország „középponti" vármegyéje hamarabb értesült a legfrissebb hírekről, hiszen itt, a Királyi Táblán folyt báró Wesselényi Miklós, az ifjak, majd pedig Kossuth Lajos pere. Az információk terjedése szempontjából az sem volt közömbös, hogy itt működtek bizonyos kormányszékek, a közgyűléseken pedig, melyeket a négy országos vásár időpontjában tartottak, nagy számban jelentek meg az arisztokrácia jelentős személyiségei és a liberális ellenzék képviselői. A pesti oppozíció tagjainak, gróf Ráday Gedeonnak, báró Bánffy Pálnak és Lónyay Gábornak a felesége tartották fenn azokat a szalonokat, ahol az ellenzék rendszeresen összegyűlt. A legfőbb találkozóhely egyébként Lónyay nejének, Kazinczy Ottiliának a házában volt, gyakran megfordult itt Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos, Kubinyi Ferenc és Fáy András is.[1] Mindehhez hozzájárult az is, hogy Kossuth 1836 májusától közel egy évig itt szerkesztette a Törvényhatósági Tudósításokat,[2] amelyet egyébként Kossuth letartóztatása után éppen Pest megye akart tovább folytatni.[3] Fáy András — egy feltehetőleg évtizedekkel későbbi visszaemlékezésében — így mutatta be a megye különleges pozícióját: „Pestmegye, mint helyzeténél fogva középponti, mint egyike a hon legterjedelmesebb megyéinek, mint gyűlhelye a kereskedésnek, s mint székhelye a törvényszékeknek s dicastériumoknak, hivatva volt arra, hogy némileg vezér-szerepet játszék a haza megyéi közt ..."[4]

Az 1840-es évek első felében Pest megye határozatai, a közgyűléseken lefolyt viták továbbra is a figyelem középpontjában álltak, a legnagyobb érdeklődést 1840/1841 fordulóján a vegyesházasságok ügye keltette, amely 1840 augusztusától szerepelt a közgyűlések napirendjén.[5] A pesti megyegyűléseken zaj-

[1] Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL] Magyar Kancelláriai Levéltár. Informationsprotokolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion [a továbbiakban: Inform. Prot.] 1837. ápr. 25.

[2] Vö. *Pajkossy Gábor:* Kossuth és a kormányzati „terrorismus" politikája 1835–1839. Századok 1994. 812–813.

[3] Bővebben l. még *Völgyesi Orsolya:* Pest megye és az ellenzéki politizálás lehetőségei (1836–1838). In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Budapest 2002. 162–179.

[4] Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Quart. Hung. 1347. 57. r.

[5] Erről l. Pajkossy Gábor jegyzeteit: Kossuth Lajos iratai 1837. május – 1840. december. S. a. r. Pajkossy Gábor. Budapest 1989. (Kossuth Lajos Összes Munkái VII.) [a továbbiakban: KLÖM VII.] 650–653.

ló politikai küzdelmek jelentőségét növelte az is, hogy a vitákban rendszeresen részt vett gróf Széchenyi István, Kossuth Lajos és gróf Dessewffy Aurél, az újkonzervatívok legjelentősebb politikusa. Az utóbbi kettő mint a Pesti Hírlap és a Világ szerkesztője a nyomtatott sajtón keresztül is megpróbálták befolyásolni a szélesebb közvéleményt. Kossuth egyébként 1840. június 9-én jelent meg szabadulása után először a Pest megyei közgyűlésen, mikor is a Szentkirályi Móric által fogalmazott követi végjelentés felolvasásakor szólásra jelentkezett, hogy megköszönje a rendeknek a fogsága alatt nyújtott segítséget és támogatást.[6] Kossuth aztán 1842 márciusában megvette Somogyi Ferenc tinnyei, jászfalusi és unyi birtokát tizenkétezer forintért, így ekkortól már mint birtokos nemes vehetett részt a megye politikai életében.[7]

Széchenyi István azonban ekkor már több mint egy évtizede több-kevesebb rendszerességgel részt vett a vármegye politikai életében. A grófot még 1831. november 17-én nevezte ki József nádor Pest megye táblabírájává. Széchenyinek ugyan nem voltak a megyében birtokai, de mint táblabíró immár akadálytalanul bekapcsolódhatott a helyi politikai életbe, elsőként 1831 decemberében éppen a magyar nyelv terjesztésével megbízott választmány munkájába. A vármegyei politizálás hatékonyságát illetően persze nem voltak illúziói: „Nem vagyok barátja az excentrica munkálódásoknak; s ha hazánk annyiban hátra van, én annak tulajdoníitom főképen, hogy minden vármegye csak magáért s magában dolgozik – s így a magyar föld 52 részre eldarabolva egészen elgyengül!" – írta még 1830-ban Felsőbüki Nagy Pálnak.[8] Széchenyi azonban azt is tudta: a törvényhatóságok támogatása nélkül nem valósíthatja meg a számára fontos tervek jelentős részét. A gróf Pesten kívánta egyesíteni a nemzet erőit, arra törekedett, hogy a várost kulturális, kereskedelmi és politikai értelemben is fővárossá tegye: „Ebéd előtt hívatott a nádor. Rendkívül előzékenyen fogadott – leültetett, »gróf úr«-nak szólított és kikérdezett. Nyíltan beszéltem, általános gyónást tartottam arról, hogy mit akarok etc, etc, etc. Pesten koncentrálni, mert a megyei alkotmány a mi szégyenletes oldalunk — ezért: lóverseny, kaszinó etc. etc. etc." — jegyezte fel 1830 októberében.[9] Ennek megvalósításához azonban megkerülhetetlennek bizonyult Pest vármegye, amely központi fekvése, gazdasági, kulturális adottságai és lehetőségei miatt olyan mozgástérrel rendelkezett, amellyel az ország többi törvényhatósága aligha. A megye országos politikai súlyát növelte, hogy a vármegye főispánja József főherceg volt; a megyei döntéshozatalban pedig komoly részt vállalt egy olyan csoport, amely — társadalmi pozícióját és szellemi súlyát tekintve — az országos közéletet is képes volt meghatározó módon befolyásolni. A gróf tehát az 1830-as évek elején tudatos mérlegelés után döntött úgy, hogy ezentúl rendszeresen megjelenik a

[6] *Lackó Mihály:* „A legnagyobb magyar". Egy szállóige keletkezése. Világosság 1976. 5. sz. 305–307.

[7] Gyöngyösi Somogyi Ferenc és Udvardi Kossuth Lajos 1842. március 7-én kelt szerződését l. Pest Megyei Levéltár. Pest-Pilis-Solt vármegye levéltára [a továbbiakban: PmL PPSvm] nemesi közgyűlésének iratai. 1842-8-833.

[8] Széchenyi Nagy Pálnak (Pest, 1830. jan. 30.) In: Gróf Széchenyi István levelei. I. kötet. Kiad. Majláth Béla. Budapest 1889. 143.

[9] Széchenyi István válogatott művei. I. kötet (1799–1840) (a továbbiakban: SzIVM I.). Kiad. Gergely András, Spira György, Sashegyi Oszkár. Szerk. Spira György. Budapest 1991. 380–381.

Pest megyei közgyűléseken, és a megyei politizálás nyújtotta lehetőségeket is felhasználva nyer támogatókat.[10] Az első ilyen nagy vállalkozás a Pest és Buda között felállítandó állandó híd terve, volt, amely 1833 nyarán éppen Dubraviczky Simon, Pest megyei követ kezdeményezésre került az országgyűlés napirendjére.[11]

Széchenyi 1836 és 1840 között is több alkalommal megjelent a pesti közgyűléseken. Ezekben az években az ellenzéki politikusok ellen indított perek miatt a kormányzat és a törvényhatóságok viszonya rendkívül feszült volt. Széchenyi közgyűlési szereplései alkalmával azonban arra törekedett, hogy a fennálló feszültséget — amennyire lehetséges — mérsékelje. Felszólalásait a hallgatóság általában tetszéssel fogadta, és nem egyszer megtörtént, hogy a többség az ellenzék álláspontjával szemben a gróf javaslatát fogadta el. Az 1837. november 14-i közgyűlésre érkező Széchenyit „éljen"-nel köszöntötték, a sajtószabadság kérdését körüljáró beszédét pedig lelkesen megtapsolták, noha a gróf nem teljesen az ellenzék szája íze szerint beszélt. Véleménye szerint ugyanis nem a sajtószabadság hiánya miatt kell sajnálkozni, hanem sokkal inkább azért, mert még számos régi, feudális maradvány létezik, mellyel a sajtószabadság egyáltalán nem egyeztethető össze. Széchenyi elismerte, hogy a nemzet műveltségbeni előrehaladásához semmi sem járul úgy hozzá, mint a sajtószabadság. Emlékeztetett azonban arra is: ha ebben a kérdésben Anglia példájára hivatkozunk — mint ahogy ezt az előtte szóló Fáy András megtette —, azt is meg kell fontolni, hogy ott a Habeas Corpus mindenki számára biztosítja azokat a jogokat, amelyeket a Werbőczy I. könyvének 9. fejezetében foglaltak nálunk csak néhányaknak adnak meg.[12] Jelentős sikert könyvelhetett el magának Széchenyi az 1838. január 15-én tartott közgyűlésen is. Ez alkalommal a perbefogott Pest megyei politikusok — gróf Ráday Gedeon, Patay József és Ágoston József — ügye volt napirenden. A vita akörül forgott, hogy az uralkodónak küldendő feliratba a rendek belefoglalják-e a nemzetet és a megyét ért sérelmeket, vagy mellőzve a sérelmek említését, csupán csak kegyelmet kérjenek a királytól a perbefogottak számára. Az első álláspontot a legerőteljesebben Földváry Gábor másodalispán és Nyáry Pál, a másodikat gróf Dessewffy Aurél és gróf Széchenyi István képviselte. Széchenyi beszédében elismerte, az előző országgyűlés óta minden tekintetben vészthozó félreértés keletkezett a kormányzat és a nemzet között. Napi-

[10] Széchenyi Pest megyei működéséről meglehetősen kevés és töredékes forrás áll rendelkezésünkre. Széchenyi naplójában csak röviden számolt be az eseményekről, a közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok pedig nem tartalmazzák a megyegyűléseken elhangzott felszólalásokat, mivel ott csupán a rendek által meghozott határozatokat rögzítették. Az 1840 után némileg szabadabban működő sajtó, így a Pesti Hírlap közgyűlési beszámolói sem alkalmasak önmagukban arra, hogy pontos információt kapjunk az ott történtekről, a korabeli cenzúraszabályok ugyanis nem mindig tették lehetővé, hogy a vitában résztvevők nevét a tudósításokban feltüntessék, arról nem is beszélve, hogy mind a liberális, mind a konzervatív sajtóorgánumok saját elveiknek megfelelően interpretálták az eseményeket. A közgyűlésen történtek rekonstruálásához ezért nélkülözhetetlennek bizonyulnak az 1837-ben Bécsben létrehozott Informationscomité für Ungarn und Siebenbürgen jegyzőkönyvei, melyek a magyarországi és erdélyi közéleti fórumok tevékenységével kapcsolatos titkos jelentéseket tartalmazzák.

[11] Vö. *Kölcsey Ferenc:* Országgyűlési napló. S. a. r.: Völgyesi Orsolya. Budapest 2000. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) 207–208.

[12] Széchenyi felszólalását l. Gróf Széchenyi István naplói. Kiad. Viszota Gyula. V. köt. (1836–1843). Budapest 1937. [a továbbiakban: Széchenyi: Napló V.] 129–130.

renden vannak az ítéletek, a bebörtönzések és a vádak, s nemcsak Pest megyében, de más törvényhatóságokban is. Széchenyi a legfőbb feladatot tehát abban látta, hogy a rendek és az uralkodó közötti bizalmatlanság megszűnjön. Nem utolsósorban azért, hogy a nemzet az erejét a jövőben az általa valóban jelentősnek ítélt célokra összpontosíthassa. A gróf beszédét egy Fáy Andrástól kölcsönzött anekdotával zárta, s az abban szereplő példázat segítségével sikerült szándékát megértetni és elfogadtatni a jelenlévőkkel.[13] A mérsékelt hangú felirat elfogadását elsősorban Széchenyi fellépésének tulajdonították, a gróf a történteket pedig úgy könyvelte el naplójában, mint Földváry Gábor másodalispán felett aratott személyes győzelmet.[14] Széchenyi fontosnak tartotta azt is, hogy részt vegyen annak a megyei küldöttség munkájában, amely az 1839–40-es országgyűlésre kidolgozta a követutasítást. A bizottság több indítványa is hozzákapcsolható a gróf nevéhez, ezek közül a legnevezetesebb az ún. minimum-törvény tervezete, mely megtiltotta volna, hogy a törvény kihirdetése után születő nemesi származású gyermekek között felosszák az 50 holdnál kisebb ingatlanörökséget. A javaslat szerint ebben az esetben a birtokot a legidősebb testvér tartotta volna meg, a többiek pedig a rájuk eső rész pénzértékét kapták volna meg.[15]

A változás valamikor az 1839–40-es országgyűlés befejezése után következett be. Pest megye 1840. június 9-i közgyűlésén a fogságból kiszabadult Kossuth Lajos szájából hangzott el az a szállóigévé vált kijelentés, amely Széchenyit a „legnagyobb magyar" jelzővel ruházta fel. A kontextus, melyben a kijelentés elhangzott, azonban világossá teszi, hogy Széchenyi miért fogadta idegenkedve Kossuth dicsérő szavait. Beszédében ugyanis Kossuth saját pályáját azonosította a reformok ügyével, a gróf kezdeményező szerepét pedig csak „egy nagy és fontos térre" korlátozta, s egyúttal finoman érzékeltette: Széchenyi tevékenysége már csupán történeti jelenség. Ugyanakkor Kossuth saját magát úgy mutatta be, mint akivel a meglehetősen heterogén összetételű hallgatóság könnyen azonosulhat, és maga közül valónak érezhet; Széchenyi pozícióját viszont úgy határozta meg, hogy azzal a grófot magasan a jelenlévők fölé helyezte, és ezzel el is távolította tőlük.[16] Nem véletlen, hogy amikor aztán Kossuth a megye novemberi közgyűlésén immár más összefüggésben ismételte meg a nevezetes jelzőt,[17] Széchenyi a következőket jegyezte fel naplójában: „Congregation. Kossuth ergreift eine Gelegenheit, mich den grössten Ungarn zu nennen.

---

[13] A felszólalást l. *Széchenyi:* Napló V. 146–147.

[14] *Széchenyi:* Napló V. 145.; Széchenyinek és Földvárynak a színházépítés körüli, korábbi konfliktusairól l. Kerényi Ferenc: Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Budapest 2002. 126–137.

[15] A követutasítást l. *Galgóczy Károly:* Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája. I. Budapest 1876. 159-178.

[16] A szituáció részletes elemzését l. *Lackó Mihály:* i. m.

[17] A Pest megyei közgyűlés november 19-én vitatta meg Fejér megye átiratát; Fejér azt kérte, hogy Pest megye küldje meg a vegyesházasságok ügyében született augusztusi határozatát. Nyáry Pál főjegyző azonban arról értesítette a rendeket, hogy a határozatot még szeptemberben feladták, így az csak a postán veszhetett el. A postahivatal eljárása során kibontakozó vitában szólalt fel Kossuth, aki kijelentette: így az ötvenkét megye – mint ahogy a legnagyobb magyar mondta – ötvenkét külön államot fog alkotni. Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Kiad. Viszota Gyula. I. rész (1841–1843). Budapest 1927. [a továbbiakban: Széchenyi: Hírlapi vita] 788. Az 1840. nov. 19-i közgyűlésről l. még KLÖM VII. 660–661.

Donnernder langer Beifall. Ich rühre mich nicht. Später: an Kossuth, »miért emel olly magasra, hol nem tarthatom fel magamat.«"[18] Ugyanezen a közgyűlésen, november 18-án került napirendre ismét a vegyesházasságok ügye. A megye ugyanis még az augusztusi közgyűlésen elhatározta: eljárást indít azok ellen a katolikus papok ellen, akik — az 1791:26. törvénycikkel szembehelyezkedve — nem áldják meg azokat a vegyesházaságokat, ahol a protestáns fél nem ad reverzális. A novemberi közgyűlésen Kopácsy József esztergomi érsek november 12-i levelét tárgyalták, amelyben az érsek óvást emelt a megye eljárása ellen. Széchenyi a következőket jegyezte fel ezzel kapcsolatban. „Congregation; Gemischten [!] Heiraten. Primas Angelegenheit. Sz[ent] Királyi, Kubinyi Ferenc, Kossuth sehr stark. [Die Jugend 'Actio, Actio'] G[eorge] Károlyi und ich einlenkend. Man nahm es gewiss nicht gut auf. Es währte bis 4 3/4."[19] A naplórészlet világosan mutatja, hogy Széchenyi pontosan érzékelte a közte és a Pest megyei ellenzék között fennálló véleménykülönbséget, valamint Kossuth meghatározó befolyását a közgyűlés történéseire.

Széchenyi a Pesti Hírlap megindulása után még nagyobb gyanakvással és ellenszenvvel figyelte Kossuth tevékenységét. Deák Ferenchez 1841. február 1-én írt levelében azt tartotta a legveszélyesebbnek, hogy a lap hangvétele meghasonlást okozhat a reformok támogatói között, s ezt különösen károsnak tartotta akkor, amikor a reformok szükségességét egyre szélesebb körben ismerik el: „Nem tudom még, mit teszek — de ha Kossuth más irányt nem veszen, most midőn a nagyobb, vagy legalább igen nagy rész minden koncessziókra kész, és az idő okvetlen elhoz mindent — akkor ne csodálkozzék Ön — ha Széchenyi Istvánt — ki mikor ezeket írja — lehető legnagyobb lelkierőt érez magában — nemsokára elgázolja a közvélemény."[20] Kossuth fellépése, a Pesti Hírlap szokatlan hangneme általában is megdöbbentette az ellenzéki arisztokratákat. Egy titkos jelentés szerint Széchenyi többekkel együtt azt feltételezte, hogy Kossuthot a kormányzat fizeti, hogy az arisztokrácia ellen agitáljon, és így elérje, hogy az arisztokraták a kormányra legyenek ráutalva. A gróf tehát elhatározta: beszél a nádorral és az országbíróval, s ha Kossuth lapjának iránya hamarosan nem változik, ő maga ragad tollat a Pesti Hírlapban jelentkező tendencia ellen.[21] Széchenyi a Kelet népe megírásával és közzétételével saját népszerűségét is kockára tette, miközben már a reformkori jellemzések is személyiségének egyik alapvonásaként emlegették a „dicsőségre törekvés"-t és a „minden képzeletet felülmúló hiúság"-ot.[22]

A vitairat megjelenése után mind nyilvánvalóbbá vált Széchenyinek és a Kossuth körül összpontosuló Pest megyei ellenzéknek a konfliktusa. Fáy András, aki Széchenyi bizalmasa volt, és aki maga is aktívan részt vett az 1840-es évek elején a Pest megyei politikai küzdelmekben, 1841 szeptemberében azt javasolta, hogy a közgyűléseken elhangzó indítványokról — az elhamarkodott és

[18] *Széchenyi:* Napló V. 422. Az idézet magyar fordítását l. L. SziVM I. 753.

[19] *Széchenyi: Napló V. 421.*

[20] Széchenyi István válogatott művei. II. kötet (1841–1860). Kiad. Gergely András, Spira György, Sashegyi Oszkár. Szerk. Spira György. Budapest 1991. 8.

[21] MOL, Inform. Prot. 1841. febr. 12.; 13. ülés

[22] *L. Lackó Mihály:* Széchenyi lélektani és pszichiátriai ábrázolásának historiográfiájához. In: Uő.: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Budapest 2001. 70–74.

kellően át nem gondolt döntések megakadályozása érdekében — mindig csak a következő közgyűlésen vitázzanak és határozzanak a rendek.[23] Az indítványt, amelyet egyébként Széchenyi is támogatott, a többség elvetette. Fáy évtizedekkel később a következőképpen jellemezte ezt az időszakot: „Ily állásában, szemben az ellenzékkel, melyhez elvileg maga is tartozott, csak a modorban és mértékben különbözött attól, s ily győződésben, kitartó szilárdsággal veté meg Pestmegye közgyűléseiben minden erejét az ellenzéki lángok kicsapkodásai ellenében. Sikerült neki olykor némileg csillapíthatni a tüzet, de többnyire sikertelenül vesztegeté erejét és idejét. A nemes gróf, az 1840-ki dieta, a Pesti Hírlap keletkezése, s kivált a »Kelet népe« megjelenése után, nem sok rokonszenvével bírt a megyének, mit egy részben a színház fölötti tusa is okozott."[24]

Az 1841. május 5-én a főispáni helytartó, báró Prónay Albert elnökletével tartott Pest megyei tisztújító közgyűlésen a rendek ismét Dubraviczky Simont választották első alispánnak, másodalispán pedig Szentkirályi Móric táblabíró, a megye korábbi főjegyzője lett. A főjegyzői tisztségben Nagy Istvánt és Nyáry Pált, a tisztifőügyészi hivatalban pedig Rákóczy Andrást és Egressy Sámuelt erősítette meg a közgyűlés.[25] A Pesti Hírlap beszámolója valódi nemzeti ünnepként mutatta be a tisztújítást: „Pest megye választótestülete számosan sereglett össze tisztujitási ünnepélyére: gyönyörü látvány volt, midőn mintegy harmadfél-ezer ember, fővegét zöld galyak és fehér tollakkal ékesítve, szélesen kibontott lobogókkal 's nemzeti zene közben indult a' pesti német szinház terétől ős Budára, az ottani országház termében történendő választásra. A' háromszinű lobogók csíkjaiban arany betűkkel fénylettek Dubraviczky és Szentkirályi nevei, 's a' feljövő nap sugárkoszorúval hímezé körül a' köztisztelet és közbizodalom által választott neveket. A' menet példás renddel történt; a' tárgy méltósága és fontossága lelkesíte mindenkit: személyesítve látók a' személyes és törvényszerű szabadság azon dicső, magas eszméjét, melly kötelességül teszi megőrizni az elsőt, hogy a' másikért hatni és — ha kell — mindkettőért halni lehessen. Épen olly rend és véleménytürelem uralkodék a' választásnál is; a' legujabb idők borzasztó példái nem hatottak károsan a' külön szinű és rendű pártok hangulatára."[26] A Pesti Hírlap beszámolójának nem mond ellent a főispáni helytartónak gróf Majláth Antal kancellárhoz írt hivatalos levele sem, amely szerint a tisztújítás minden rendbontás nélkül, felkiáltás és ennunciatió által ment végbe, amihez egyébként az is hozzájárult, hogy a hivatalban lévő másodalispán, Simoncsics János, miután a szavazatszámláláskor látta, hogy kisebbségben marad Szentkirályival szemben, visszalépett.[27] Szentkirályi és Nyáry megválasztásával egyébként egyértelműen az ellenzék pozíciói erősödtek a megyében.

[23] PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai, 1841-1-4579.

[24] *Fáy András:* Gróf Széchenyi István Pestmegyei működése. Budapesti Szemle 1862. XV. köt. 110.

[25] PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai. 1841-1-2301.

[26] Pesti Hírlap 1841. máj. 8. 37. sz.

[27] Prónay Albert többek között a következőket írta: „Különben a' Restaurálók száma, még eddig példátlan mennyiséggel gyülekezve öszve, 's a' nemzeti szokott vígság jelein, — úgy mint Musika, Zászlók és Bokréták kívül, ezen Városokban legkisebb feltünő jeleit, — kivált pedig dícséretet érdemlő szerény és rendes magokviselete által semmi szomorú emléket nem hagyták." (báró Prónay Albert gróf Majláth Antalnak. Pest, 1841. május 8.: MOL, Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar királyi kancellária, Acta praesidialia (a továbbiakban: Acta praes.) 1841:560.

Nyáry Pál főjegyző a június 9-i közgyűlésen azt indítványozta, hogy a megye a törvények adta keretek között még az 1840:5 tc. által kiküldött országos választmány munkálatainak megkezdése előtt saját hatáskörében szabályozza a büntetőeljárás kereteit. A megye ekkor arra kérte Nyáryt, hogy javaslatát fejtse ki részletesen és terjessze a közgyűlés által kinevezett választmány elé.[28] A főjegyző 1841. augusztus 16-án fejezte be munkáját, amely rövidesen nyomtatásban is megjelent. Nyáry úgy vélte, a törvényhozás ugyan világosan kifejezte a nemzet akaratát, akkor amikor az 1840:5. tc. által kiküldött választmányt azzal bízta meg, hogy dolgozza ki egy célszerű büntető és javító börtönrendszer tervezetét, mégsem tartotta feleslegesnek, hogy e tárgyban a megye hatáskörében is szülessenek intézkedések. Annál is inkább, mivel mindenki emlékezett még az 1832–36-os országgyűlésen napirendre tűzött rendszeres bizottsági munkálatok sorsára: „mivel megyei rendszerünk egyik alkotmányos fő rendeltetésénél fogva, — ha azt én jól fogom fel — ott, hol hiány van, s midőn kivált — mint például e nemes megyében — körülbelül 400 000 polgár személyi s értéki biztosítása körül forog a kérdés, nem ugyan pozitív törvény ellen, de annak szellemében egy perczig is várakozva, lehetőleg nem rendezni, ha nem több, bizonyosan nem kevesebb mint kötelesség mulasztás" – fogalmazott a főjegyző.[29] A tervezet szerzője abból indult ki, hogy a megyei hatáskörben megszülető intézkedéseknek nem szabad pozitív törvényt sérteniük, ugyanakkor az intézkedéseknek el kell találniuk azt az irányt, amelybe a törvényhozás a jövőben el fog indulni. Nyáry szerint a büntető igazságszolgáltatás terén ez az irány a következőképpen fogalmazható meg: „emberi-lehetőleg kerülni a jogsértést, midőn jogsérelem orvoslása céloztatik." A tervezet az ehhez vezető utat a szabad, művelt nemzetek mintáját követve a nyilvánosságban, a szóbeli eljárásban és az esküdtszékben látta. A hazai törvények rendelkezését áttekintve Nyáry leszögezte: „az elzártság, titkolódás és védelemhiány nem törvényen, hanem csak törvény szellemétől eltért szokáson alapszik. Miből természetesen következik, hogy e részben javítólag fellépnünk nem törvényellenes."[30] Nyáry szerint azonban a megyei büntetőeljárás javítása előtt a bírói hatóság célszerű elrendezéséről kell dönteni. Az eddigi gyakorlatot áttekintve a főjegyző úgy vélte, a legtöbb nehézséget a megyei ügykezelés célszerűtlensége okozta, éppen ezért azt javasolta, a büntetőtörvényszéknek a jövőben el kell válnia a polgári törvénykezéstől és különösen a közigazgatási ügyek tárgyalásától. Az egyik alispán elnökletével megalakuló „központi bűnbíráló szék" munkájában a közgyűlés által szabadon választott táblabírák és az erre a célra kijelölt szolgabíró, esküdt, valamint a tisztiügyészek és jegyzők vettek volna részt. Az így megalakult törvényszék nem negyedévenként, hanem a bűnesetek számától függően ülésezett volna. Nyáry ugyanakkor megszüntette volna a szolgabírói büntetőhatóságot, és a megyét a népesség arányában kerületekre osztotta volna, úgy, hogy az így létrejövő kerületi törvényszékek egy naptól két hónapig terjedő börtönbüntetést

[28] A kérdésről részletesebben l. *ifj. Dombováry Géza:* A Nyáry-féle 1842. évi „büntetőtörvényszolgáltatási eljárás". Budapest 1906.

[29] *Fayer László:* Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I. köt. Budapest 1896. 49–50.

[30] *Fayer:* i. m. 52.

szabhatnának ki saját hatáskörükben. A büntetőeljárás reformjával foglalkozó megyei választmány, amelynek egyébként Kossuth is tagja volt, végül is csak néhány pontban módosította Nyáry tervezetét, a leglényegesebb változtatásokat a bírói hatóság kapcsán megfogalmazott javaslatoknál látták szükségesnek. Így nem tartották még lehetségesnek a kerületi törvényszékek felállítását és a szolgabírák büntető hatalmának megszüntetését. Ugyanakkor azt indítványozták, hogy a megyei büntetőtörvényszék hetente egyszer ülésezzen a másodalispán elnökletével. A választmány javaslatát a novemberi közgyűlésen tűzte napirendre a Pest megyei közgyűlés.[31] A büntetőeljárási reform körül kibontakozó vita újabb alkalmat adott a gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos közötti ellentét kirobbanására.[32]

A közgyűlés napirendjén a büntetőeljárás módosítását kidolgozó megyei választmány javaslata szerepelt. A tervezet — mint láttuk — több ponton is lényeges változtatást javasolt, a megyegyűlésen kibontakozó vita azonban egy sokkal általánosabb probléma körül forgott: szabad-e a megyének saját hatáskörében szabályoznia a büntetőtörvényszék működését, vagy ez kizárólag a törvényhozás hatáskörébe tartozik. Másképpen megfogalmazva: meddig terjedhet a vármegye statútum-alkotási joga? A kérdésnek különös aktualitást adott az is, hogy novemberben kezdte meg munkáját Pesten az az országos választmány, melyet még az előző diéta küldött ki azzal a megbízással, hogy dolgozza ki a büntetőeljárás és a börtönrendszer reformját a következő országgyűlés számára. A novemberi Pest megyei közgyűlés ugyanakkor saját hatáskörében arról döntött, hogy a büntetőtörvényszéket különválasztja a polgáritól a táblabírák személyére nézve is, a táblabírákat pedig ezentúl a közgyűlés fogja választani.[33] Döntés született arról is, hogy a büntetőtörvényszék folyamatosan működjék, és hetente legalább egyszer ülésezzen. November 19-re már csak két fontos kérdés maradt: az egyik javaslat szerint a büntetőtörvényszék ülései ezentúl nyilvánosak lennének; a másik szerint pedig a rövid úton elintézni szokott sommás bűnvádi perekben a vádlottnak a tisztiügyészi karból, vagy a magukat felajánló és esküvel kötelező ügyvédek lajstromából lehetne választania védőt, aki őt a per alatt élőszóval védené.[34]

Széchenyi István felszólalásában elismerte ugyan a megyék statútum-alkotási jogát, de úgy vélte, a nyilvánosság kérdése az országgyűlés hatáskörébe tartozik. Annál is inkább, mert nem látott arra biztosítékot, hogy a megyék egységesen szabályoznák ezt a fontos kérdést. Kossuth azonban úgy vélte: a megyének joga van saját hatáskörében dönteni, ott, ahol a törvény nem ad meg-

[31] A választmány javaslatát l. PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai, 1841–1–4554.

[32] Erről l. még *Kosáry Domokos:* Kossuth Lajos a reformkorban. 2., bővített kiadás. Budapest 2002. 293–294.

[33] Érdemes visszautalni Pest megyének egy korábbi határozatára, mely szerint a törvények értelmében nemcsak valamennyi tisztségviselőt, de a törvényszéki táblabírákat is a megye közösségének kell választania: „Egyszóval nem tsak a' törvény, hanem a' tiszta igazság , a' józan okosság is kívánja, hogy minekutánna a' Falusi Esküdt embereket is maga a' Község szavazattal választja, annyival inkább gyakorolhatja, és köteles gyakorolni törvényes jussát a' Közönsége a' Törvényszéki Tábla Bírák választásába,..." (MOL, Regnikoláris levéltár, Archivum palatinale secretum archiducis Josephi, Miscellanae officiosae, 1836: VIII.

[34] Pesti Hírlap 1841. nov. 20. 93. sz.

felelő szabályozást. Bizonyítani igyekezett azt is, hogy Magyarországon évszázadok óta szokásban van a nyilvános törvénykezés, hiszen a nyilvános ítélethozatal már Mátyás idejében is gyakorlat volt. Gróf Dessewffy Aurél azonban „elasztikusnak" minősítette Kossuth érveit, s úgy látta a megyei hatáskör ilyen mértékű kiszélesítése mindenképpen káoszhoz vezetne. Emlékeztetett arra is, hogy az 1791:12. tc. megtiltja a törvénykezés formáinak megváltoztatását, s bár ez a tilalom csak a királyi hatalomra van kimondva, bizonyos alkotmányos elveknél fogva ennek érvényesnek kell lennie a megyékre is. A Pest megyei ellenzék tagjai — Nyáry Pál, Szentkirályi Móric — azonban kitartottak eredeti elképzelésük mellett, sőt, Nyáry azt vetette a két gróf szemére, hogy a törvényhozás jogkörének kiterjesztése olyan centralizációhoz vezetne, melyben a rendeknek csupán tanácskozási joguk lenne. Véleménye szerint Dessewffynek azért nem tetszett Mátyás király említése, mert Mátyást csak a nép szerette, az oligarchák azonban nem. Nyáry értelmezésében tehát a vita valójában az arisztokrácia és a vármegyei nemesség között kialakult általánosabb ellentétre vezethető vissza, ez a megállapítás pedig jól illeszkedik abba a politikai irányvonalba, amelyet Kossuth 1840. június 9-én elhangzott beszéde jelölt ki. A vitában ugyancsak felszólalt Hegedűs Zsigmond, Ullmann Móric fiskálisa, aki azt mondta: ha a rendek a nyilvánosság ügyét a törvényhozásra bízzák, úgy járnak mint az az ember, akit egy nagyúr 4 órára ebédre hívott, ezért az otthon semmit sem evett, sokáig kopogtatott, mire azonban beengedték, már vége volt az ebédnek, és így éhen maradt. Széchenyi úgy értelmezte a példázatot, mintha a felszólaló az ő őszinteségét kérdőjelezte volna meg: „a példázat pedig arra céloz, hogy én aki a nyilvánosságot írásban vettem védelmembe, most az országgyűlésen akarnám azt megsemmisíteni, ezt állítani azonban gazság." Széchenyi ezen kijelentése — különösen a „gazság" szó említése — általános felzúdulást váltott ki, s többen is fiskális actiót akartak indíttatni a gróf ellen. Széchenyi ezután mentegetőzni kényszerült, s egy ügyes fordulattal valóban sikerült is kivágnia magát. A titkos jelentés szerint kijelentette, bár tiszteli Kossuthot, de sem taktikájával, sem eljárásával nem ért egyet, majd a következőket mondta: a nyilvánosság barátjaként azt kereste, hogyan lehet a megyékben éppúgy mint az országgyűlésen előmozdítani a nyilvánosságot; ha ő ezt most meg akarná semmisíteni, az gazság lenne a részéről. Az elhangzottakkal a gróf általános tetszést aratott. Ezzel sikerült ugyanis a felzúdulást kiváltó szónak új jelentést adnia. Ezután azonban ismét Kossuth szólalt fel: sajnálkozását fejezte ki, hogy Széchenyi megtámadta őt, a maga részéről erejéhez mérten a haza érdekében fog cselekedni, s tegye a gróf is hatalmánál fogva, amit tehet. Majd így folytatta: azért, mert nem vagyunk egy véleményen, még nem leszek ellensége, s mindig el fogom ismerni tekintélyét.[35]

Erről a vitáról egykorúan több beszámoló is napvilágot látott. A Pesti Hírlap november 24-én és 27-én,[36] a Világ pedig november 25-én[37] foglalta össze a Pest megyei közgyűlésen történteket. A Világban XYZ aláírással gróf Dessewffy

[35] MOL, Inform. Prot. 1841. dec. 7.; 90. ülés.
[36] Pesti Hírlap 1841. nov. 24. 94. sz. 791–792.; nov. 27. 95. sz. 799–800.
[37] Világ 1841. nov. 25. 95. sz. 419–420.

Aurél fejtette ki véleményét az ügy kapcsán.[38] Az ún. sommás eljárások esetében, amelyek három esztendőnél kisebb büntetéssel büntethetők, igen fontos lépést tett Pest megye: „mellyben a büntető eljárás körül a szóbeli védelemnek teljes nyilvánossággal összekötött behozása tettleg elrendelni határoztatott" – fogalmazott Dessewffy, aki egyébként maga is pártolta volna ezt az újítást, ha ez a törvényhozás útján történt volna. A megyei hatáskörben meghozott végzés kapcsán azonban a gróf megjegyezte: „Érdekes jelenet, hogy míg egy részről a tervezett és elfogadott újítás pártolói annak messzeható következésit dús ecsettel festik, másrészről ugyancsak ők az egész rendelkezést csak úgy, mint lényegtelen módosítást, s a jelen állapot némi rendszeresítését adják elő: ott az újításnak népszerűségét szerezendők, imitt bebizonyítandók, hogy az a megyei körbe tartozik." A behozott újítás Dessewffy szerint mind az eddigi helyi gyakorlattól, mind más megyék példáitól és a csak homályosan ismert régi eljárástól is különbözik. Így tehát egyértelműen az eddigi gyakorlat megváltoztatásáról van szó. Az 1791:12. tc. ugyanakkor tiltja a törvénykezés formáinak megváltoztatását – ez a tilalom ugyan csak a királyi hatalomra van kimondva, de ugyanez, az alkotmányos elveknél fogva, érvényes kell, hogy legyen a megyékre is Éppen ezért ennek megváltoztatását nem lehetne a törvényhozástól elvonni, de az ilyen népszerű eszmék jegyében hozott megyei újítások alapvetően korlátozzák is a törvényhozás függetlenségét – vélte Dessewffy. A közgyűlésen felsorakoztatott érvek — amely szerint kisebb lenne a megyékben az újítási vágy, ha a felsőtábla összetétele más volna, és ha nem lennének olyan egyéb akadályok, amelyek a szükséges reformokat gátolják —, azt bizonyítják, hogy az új eszmék pártolói nem bíznak a törvényhozásban. Egy másik felszólaló szerint azok, akik helyzetüknél vagy születésüknél fogva nagy befolyással bírnak a törvényhozásban, mindent ennek körébe akarnak vonni „ámde, ugymond, mi a sorsunk szegény nemeseké, kiknek részére alig mosolyg azon remény, hogy valaha személyes részt vehessünk a törvényhozásban" – idézte Dessewffy a közgyűlésen elhangzottakat. A cikk szerint azonban a követi pálya minden nemes előtt nyitva van, és a megyei szerkezet, valamint a kötelező követutasítás által valamennyien befolyásolhatják is a törvényhozás munkáját. Dessewffy úgy látta, jelenleg két tábor létezik. Az egyik nem ellenzi a haladást, de azt a törvényhozás útján képzeli el. A másik tábor a megyékben akar ténylegesen eldönteni minden kérdést, azért, hogy irányt szabjon a törvényhozásnak, valójában azonban sokkal inkább azért, hogy megkösse annak kezét. Dessewffy írása is arra utal, hogy a Pest megyei közgyűlésen a törvényhozás, azaz elsősorban a felsőtábla és az arisztokrácia elleni bizalmatlanság volt az az ok, amely miatt a megye saját hatáskörében kísérelte meg az újításokat bevezetni.

A Pesti Hírlap 94. száma — a név említése nélkül — Széchenyi felszólalását foglalta össze, amely azt hangsúlyozta, hogy a szóbanforgó javaslatot éppen a kérdés egységes szabályozás végett a törvényhozásnak kell tárgyalnia. Kossuth a tudósításban azonban úgy érvelt, hogy a nyilvánosság bevezetése nem

[38] Dessewffy Aurél gondolatmenetét összefoglalja: *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848 ig. Második, javított s bővített kiadás. II. köt. Pest 1868. 270–273.

újítás, csupán egy tövényellenes állapot megszüntetését jelentené a megye részéről, mivel: „a nyilvános törvénykezés a' magyar institutiók eredeti sajátságaihoz tartozik." A Pesti Hírlap 95. számában Kossuth ismét név nélkül ugyan, de szószerint közölte gróf Dessewffy Aurél felszólalását, amelynek érvei egybe csengenek a Dessewffytól a Világ című lapban kifejtettekkel. E szerint egy idő óta szembetűnő, hogy a megyék egyértelműen municipális hatalmuk kiszélesítésére törekszenek, és olyan ügyekben is dönteni akarnak, amely a királyt és az egész nemzetet együttesen illetik. Ennek a törekvésnek meghatározó eleme az az érvelés, hogy a megyéknek mindent szabad tenniük, amit a törvény nem tilt. Ez pedig: „nem egyéb, mint olly elastica interpretatio, minél fogva a' politicai hatalmak külön ágai teljességgel egybezavartatnak, elannyira, hogy méltán kérdhetnők, meddig fog ez menni? hol lesz ennek határa, 's mi határozza meg a' demarcationalis vonalt, mellyen túl a' megyéknek nem szabad intézkedéseikben terjeszkedniök?" Kossuth azonban úgy látta, Pest megye intézkedése nem azon az „elasticus magyarázatú thesisen" épül, hogy amitől törvény nem tiltja a megyét, azt szabad megtennie, hanem pozitív törvényeken alapszik, amelyek a megyei törvényszékek nyilvánosságát elrendelik, és arra a gyakorlatra a támaszkodik — nem lévén még büntetőtörvénykönyv —, hogy az eljárást a megyék saját hatáskörükben eltérően szabályozzák; Nógrád, Pozsony és Békés megyék büntetőtörvényszékei például már évek óta nyilvánosak, s ami megengedett e három törvényhatóságnak, az miért ne lenne megengedve Pest megyének is. A Pest megyei közgyűlésről készült tudósításokból tehát a közvélemény nem értesült a vita minden részletéről, a Pesti Hírlapban Kossuth alapvetően saját érveit foglalta össze, és elsősorban Széchenyi, valamint Dessewffy állításait akarta tételesen cáfolni. A Pesti Hírlap kefelevonata szerint Kossuth szerette volna névszerint is ismertetni, kik voltak azok, akik az indítvány mellett, és kik voltak azok, akik ellene szólaltak fel. Részletesebben szólt volna a Széchenyi kijelentése miatt kialakult viharos jelenetről is, de a cenzúra megtiltotta ezeknek a részleteknek a közlését.[39]

Széchenyi ugyanakkor az őt ért támadás következtében már november 21-én elkészítette Fiscalis actio című írását,[40] amelyet névtelenül akart közzé tenni. Tasner Antal javaslatára azonban végül is a gróf úgy döntött, megvárja, hogy először Kossuth számoljon be a Pesti Hírlapban az eseményekről. Mivel a Pesti Hírlapban a cenzúra megakadályozta a tudósítás ezen részének megjelenését,[41] Széchenyi is elállt az írás közlésétől, bár a gróf nem ok nélkül tartott attól, hogy Kossuth a megyegyűlésen történteket saját interpretálásában, bizonyos részleteket elhallgatva akarja majd a szélesebb nyilvánosság elé vinni. Kossuth ugyanis nem tért ki néhány lényeges mozzanatra, sőt saját szerepét is elhallgatta: nem beszélt arról, hogy a kedélyek csillapultával ő maga is reagált Széchenyi megszólalására. Hogyan rögzítette az eseményeket Széchenyi a naplójában? „[Sitzung.] Kossuth Liga kommt in grossen Anzahl. Ich rede passable...

[39] A cenzúrapéldányok kefelevonatait l. MOL, Az 1526 utáni gyűjtemény, Kossuth gyűjtemény, A Pesti Hírlap szerkesztésével kapcsolatos iratok (R 101).

[40] L. *Széchenyi:* Hírlapi vita. 3–8.

[41] *Lackó Mihály:* Kedvetlen intermezzo. História 1985/2. 17–20.

Es war über die Offentlichkeiten in den Comitats Gerichten... Proces[s] Verbal... ich: Es mag gut seyn, gehört nicht in die Comit[ats] Competenz. Es sprechen Alle gegen mich Hegedüs und Nyáry... Ich rede des 2te mal... Mache sie passable herunter. — Bekomme beinahe Fiscal Action... Ich modificire nicht. Bleibe ruhig... wiederhole noch einmal... Es wird nichts daraus. — Kossuth... den ich gelobt... Reprimandirt mich a la lettre... Er würde sich anders benehmen, wenn er beleidigt... ect."[42] Kétségtelen, hogy Széchenyit rendkívül kellemetlenül érintették a történtek, és különösen Kossuth magatartása: „És aztán merje valaki állítani, – hogy hazánkban a szabad discussio gyakorlatilag még fenn áll! Gróf Széchenyi István sem szólhat már többé a nélkül, hogy legvilágosb kifejezései legrutabbul el ne facsartassanak ... a nélkül, hogy legilletlenebb magaviselet bünével ne vádoltassék, – a nélkül, hogy Pest vármegyének dictátora által praesidialis felsőbbségü szerény-éles hangon meg ne intessék!"[43] Széchenyi beállításából tehát úgy tűnik, a gróf egyedül állt szemben a kijelentését félremagyarázó közönséggel, és egyedül sikerült a felbőszült tömeg jóindulatát ismét megnyernie. Ilyenformán a jelenet beállítása némileg színpadias: Széchenyi egy hatásos retorikai fordulattal maga mellé állította az imént még fiskális akciót követelő hallgatóságot. Kossuth megszólalása ebben a beállításban pedig egyértelműen arra irányult, hogy Széchenyi szavainak hatását lerontsa, s a jelenlévőkre gyakorolt kedvező benyomást eliminálja. Az ügynek ezzel azonban még nem volt vége. A Kossuth által „kedvetlen intermezzo"-nak nevezett esemény ugyan ilyenformán nem került a szélesebb nyilvánosság elé, de a közgyűlésen történtek értelmezése újabb vitát robbantottak ki Széchenyi és a Pest megyei ellenzék között immár a nyomtatott sajtó hasábjain.

1842 januárjában a Leipziger Allgemeine Zeitungban Ungarische Zustände címmel megjelenő cikk a következőképpen értékelte Pest megye szerepét és az ott uralkodó politikai erőviszonyokat: „Während aber die übrigen Jurisdictionen durch solche Plänkeleien, wo oft auch Privatinteressen mit im Spiele sind, ihre Kräfte zersplittern, schreitet das pesther Comitat, das durch seine Lage und Ausdehnung, wie durch seinen moralischen Einfluss, das Herz Ungarns genannt werden könnte, unerschütterlich auf der Bahn des gesetzmässigen Fortschrittes und der liberalen Reform vorwärts, und was sich auch die hier genug starke aristokratische Parthei abmühen, welche Minen sie auch springen lassen mag, sie bleibt immer in der Minorität. Dies zeigte sich am deutlichsten bei der letzten Congregation."[44] Az írás szerint tehát a büntetőjogi reform tárgyalásakor az arisztokrata párt és a liberális reformok képviselői csaptak össze, s bár gróf Dessewffy Aurél és gróf Széchenyi István elszántan küzdöttek az újítás bevezetése ellen, érveiket a liberális párt szónokai, különösen pedig Szentkirályi Móric és Kossuth Lajos teljesen megsemmisítették. A tudósítás megemlítette azt is, hogy ezen a közgyűlésen a rendek gróf Széchenyi István személyét ajánlották az uralkodónak a megüresedett tárnokmesteri tisztség betöltésére. Ezt sokan úgy tekintik — folytatta a cikk — mint megtisztelő száműzetést a nemes gróf

[42] *Széchenyi:* Napló V. 514.
[43] *Széchenyi:* Hírlapi vita. 8.
[44] *Széchenyi:* Hírlapi vita. 10–11.

számára, aki korábban a liberális párt vezére volt. Az írás tehát a magyar politikai életben és elsősorban a Pesti megyegyűlésen megjelenő véleménykülönbséget egy konzervatív-liberális szembenállásnak kívánta megfeleltetni, ebben az összefüggésben pedig a grófot a konzervatív párt képviselői közé igyekezett besorolni. Széchenyi természetesen nem hagyhatta szó nélkül ezt a véleményt, ezért gróf Dessewffy Aurél közvetítésével eljuttatott az Augsburger Allgemeine Zeitunghoz egy német nyelven írt névtelen cikket, melyben kifejtette: a magyar főrendek nem hasonlíthatók az előjogaikhoz makacsul ragaszkodó francia arisztokratákhoz, hiszen 15 évvel ezelőtt éppen az arisztokrácia adta az első lökést Magyarországon az általános reformhoz. Mindezt azonban sem az alsóbb osztályok, sem az ifjúság nem méltányolja. A válaszcikk szerint a Pest megyei események is egyoldalúan vannak bemutatva: Széchenyi és Dessewffy érvei nem Szentkirályi és Kossuth kiváló szónoki képességei miatt, hanem az ülésterembe becsődített nemesség szavazatai miatt maradtak hatástalanok. Széchenyi írása szerint egyébként Pest megyében a protestáns gróf Ráday Gedeon és Patay József az, aki számottevő vagyona miatt jelentős befolyással bír a helyi, többségében szintén protestáns nemesség között, és ők azok, akik ilyen esetekben mozgósítani is tudják azokat. Széchenyi névtelenül megjelent írásában magát függetlennek, míg Dessewffyt a kormány emberének nevezte, és így nem fogadta el azt a politikai minősítést és besorolást, melyet vele kapcsolatban a Leipziger Allgemeine Zeitungban megjelent cikk megfogalmazott.[45]

A Helytartótanács eközben még 1841. november 23-án kelt intézőlevelében utasította a megyét, hogy a bűnvádi eljárásra vonatkozó határozatát részletes tudósítással együtt küldje meg, és további intézkedésig álljon el a végzés foganatosításától.[46] Az uralkodó ezt követően 1842. január 7-i legfelsőb kéziratában megsemmisítette Pest megyének a büntetőtörvényszék reformjával kapcsolatos határozatát. A leirat szerint a közgyűlés előző évben hozott végzései túllépték a Werbőczy III. rész 2-ik címben és az 1635:18 tc.-ben a megyei hatáskörre vonatkozó rendelkezéseket. A megye azonban 1842. január 28-i feliratában továbbra is kitartott eredeti szándéka mellett,[47] január 31-én pedig a közgyűlés megválasztotta a büntetőtörvényszéki bírákat, egyúttal megbízták őket, hogy dolgozzák ki az új eljárás részleteit is a megye márciusi gyűlésére.[48] Vörös Antal így számolt be a történtekről báró Wesselényi Miklósnak: „Fényesebb gyűlekezet Pest m[egye] termében a mainál alig volt. A felirást egy tag sem elle-

[45] *Széchenyi:* Hírlapi vita. 8–23.

[46] Pesti Hírlap 1841. dec. 1. 96. sz.

[47] A megye feliratát l. PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai. 1842–1–287. A januári közgyűlésről l. még Pesti Hírlap 1842. jan. 30. 113. sz., József nádornak a megye januári közgyűlésével kapcsolatos, a kancellárnak írt levelét l. MOL, Acta praes. 1842:140.

[48] A megválasztott táblábírák gróf Teleki Sámuel, gróf Ráday Gedeon, Patay József, Szilassy László, Kovách József, Szilassy György, Batta Sámuel, Kiss László, Csefalvay József, Bernát György, Zlinszky Antal, Segesváry István, Nyáry László, Sántha István, Halász Boldizsár, Hiros Ignác, Ruttkay János, Földváry Pál, Kandó József Bicskey Ignác, Beniczky Flórián, Ónody Zsigmond, Rakovszky Ferenc, Benyovszky Péter, Sztrokay Antal, Lipthay Sándor, Fáy István, Ensel Sándor, Kendelényi Károly, Rosthy Antal, Derrich Lajos voltak. A Kecskeméten tartandó törvényszék táblabírája Sárközy Ábrahám, Polgár József, Halász Pál, Káldy Kálmán és Talian Károly lettek.

nezte, Dessewffy sem, őt Zsedényi tartotta sakkba, ki szintén az ellenzék mellett volt, ti. Dess[ewffy] tartott, hogy szemére vetik, hogy a félrevezetett rescripum az ő befolyására történt. Igy a nyilvánosság törvények s régi szokások alapján s a bűnesetek némely ágaiban a szóbeliség kifejtetvén, s a megválasztott törv[ény]széki bírák a rendes táblabírák közűl választatván: mindenki meg volt győződve, ti. ő Felsége most meg fog nyugodni a rendek végzésében."[49]

Az 1842. március 15-i közgyűlésén olvasták fel a Kancellária rendelő levelét, amely tudatta a megyével: az uralkodó továbbra is kitart január 7-i leirata mellett, ugyanakkor „a' megyének abbeli rendelkezése, hogy büntető törvényszékek tartása, ne csupán a' törvény folyami időre szoríttassék, és hogy azon kívül is, valamennyiszer a' szükség kívánja sűrűbben, 's mind addig, mig szükséges tartassék; — továbbá hogy a' rabok bekísértésekor, az úgy nevezett *»vas hegedűk«* ne alkalmaztassanak; — hogy a' Szolgabírák a' kissebb vétségű vádlottak megítéléséről pontos jegyzőkönyvet vezessenek, 's – hogy végtére, hogy a' formaszerínti perek mibelétéről a' tiszti ügyvédi hivatal meghatározott időkben kimerítő értesítést terjesszen elő, Ő Cs. Kir Felsége kegyeles akaratjával 's illetőleg az e' részben fenálló klmes szabályrendelésekkel is megegyezvén, ezen most előszámlált rendeletek ő felsége által is helybenhagyattak."[50] A következő napon, vagyis március 16-án vitatták meg a rendek a Kancellária leiratát, és ekkor olvasták fel József nádor magyar nyelvű levelét is, amelyben arra szólította fel a megyét, hogy ne lépje túl a törvényekben meghatározott hatáskörét.[51] A március 16-i vitában felszólaló Széchenyi elismerte, hogy a megyék az alkotmány egyetlen támaszai.[52] A megyék statútum-alkotási jogát sem kérdőjelezte meg, és helytelenítette a kormány eljárását, ha ezt a jogot meg akarná semmisíteni. Ugyanakkor felvetette a kérdést, időszerű volt-e most egy ilyen végzést hozni, és a drága időt erre vesztegetni, mikor annyi más jó és fontos dologról lehetne tárgyalni. Széchenyi úgy látta Bécs — jórészt az ő fellépésének köszönhetően — már másként tekint Magyarországra, mint korábban. A kormányzat a reformok útjára lépett, és elvetette azt az előítéletet, hogy a magyar alkotmányon még sok javítani való van. A megyékben — ezt kihasználva — néhányan olyan újításokba kezdtek, amelytől a kormány visszariadt. A gróf elítél-

[49] MOL, Széchenyi István gyűjtemény. 9. cs. 90r.; vö. még *Bártfay László:* Adatok Széchenyi István és kora történetéhez. 1808–1860. I. köt. Budapest 1943. 397.

[50] MOL, Acta praes. 1842: 298.

[51] A nádornak Budán március 15-én kelt levele a következőképpen szólt: „Tisztelt Uraságtoknak irántam mindenkor tanusított bizodalma 's viszonti vonzódásom , – mellyel e' nemes Megye javát minden alkalommal előmozdítottam, arra bírnak, hogy tisztelt Uraságtokat e' környülállások közt ezennel figyelmeztetni el ne mulasszam. Minekutánna tudni illik tisztelt Uraságtoknak azon határozatjokra nézve, mellynél fogva a' bűnvádi eljáráson javítani szándékoznak, Ő Felsége a' törvények megtartásáról gondoskodva ismételve kegyesen meghagyni méltóztatott, – hogy tiszelt Uraságtok hatóságuk törvényes korlátai közt maradván, ollanokba, mik a' törvényhozás körébe tartoznak, ne bocsátkozzanak: mint Fő Ispánjok és az Ország első tisztviselőjének ara kell felszóllítanom tisztelt Uraságtokat, hogy ezen legfelsőbb gondoskodás szükséges voltát kötelesség szerint elismervén, ennél fogva az 1790ik 12ik Czikkely és a' IIIik rész 2ik Czíme rendelését követni ne késsenek" MOL, Acta praes. 1842:298. A levelet l. még PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai. Közbátorsági iratok, 1842–6–837.

[52] A felszólalást l. *Széchenyi:* Napló V. 568–569.

te ugyan a kormány jelenlegi eljárását, de azt is leszögezte, hogy a büntetőeljárás ügyében hozott végzésben neki semmi része nem volt, így annak megvédését is átengedi azoknak, akik ezt a végzést meghozták: „weil er diesen Beschluss, wenn auch nicht gesetzwidrig, doch für unklug und eine politische Sünde halte." Március 17-én a közgyűlés a a január 31-én megválasztott törvényszéki bírák által kidolgozott büntetőeljárás egyes szakaszait tűzte napirendjére.[53] Zsedényi Ede helytartótanácsos a törvényszékre akarta bízni, hogy eldöntse, mikor legyenek a tárgyalások nyilvánosak. Ezt a javaslatot Szentkirályi Móric, Nyáry Pál és Kossuth is támogatta. Széchenyi azonban — a titkosjelentés szerint — ezt nem fogadta el;[54] szerinte ugyanis a kormányzat azt mondhatná, hogy nem voltak szükségesek törvények a nyilvánosság ellen, mivel a latin nyelv miatt a törvényszék ülésein úgysem tudtak részt venni az emberek. A közgyűlésen vita alakult ki arról is, hogy ki követett el politikai hibát: az, aki ezt a határozatot előidézte, vagy az, aki beszédeivel és írásaival alapot adott a kormányzatnak arra, hogy a büntetőeljárás reformjával foglalkozó megyei végzést megsemmisítse. Széchenyi erre azt válaszolta: ha az ő beszédei és írásai szolgáltattak volna alkalmat a megye végzését megsemmisítő leiratokhoz, — mint ahogy ezzel kimondatlanul is gyanúsítják — akkor örökre elnémulna, és örökre letenné a tollat. Kossuth válaszában azt állította, hogy ő nem Széchenyire, hanem Dessewffyre gondolt, csupán a nemrég elhunyt gróf iránti tapintatból hallgatta el a nevet. A büntetőeljárás kapcsán hozott megyei végzést Széchenyi — csakúgy, mint az előző nap — politikai bűnnek nevezte. Hiszen a kormány már bizonyította, hogy nem akarja a magyar alkotmányt megsemmisíteni, és az előző országgyűlésen is hangsúlyozta a reformok szükségességét. Így az igazi hazafiság most már nem az örökös opponálásban rejlik, hiszen azok, akik továbbra is ezt a politikát folytatják, a következő országgyűlésen ismét csak a sérelmekkel akarnak előállni, és ezzel feszültséget okoznak majd a kormányzat és a nemzet között, és minden eddigi eredményt veszélyeztetnek.

1842. március 25-én leirat érkezett báró Prónay Albertnek, amelyben arra szólították fel a főispáni helytartót, hogy akár katonai erővel is akadályozza meg az új szabályok szerint működő büntetőtörvényszék összeülését; a leiratot Szentkirályi Móric másodalispán március 29-én kapta kézhez, amelynek következtében a megyei büntetőtörvényszék szétoszlott. Az igen népes hallgatóság jelenlétében megtartott május 2-i rendkívüli közgyűlésen olvasták fel az uralkodó újabb, április 26-i leiratát, amely ismételten megsemmisítette a megyének a büntetőeljárás kapcsán hozott végzését.[55] A közgyűlés ez ellen óvást emelt, és úgy határozott, hogy a tárgyban hozott legfelsőbb rendeleteket mint törvény- és alkotmányellenes intézkedéseket nem fogadják el, az ügyet pedig a legközelebbi országgyűlésen az előleges sérelmek között fogják napirendre tűzni. A rendek arról is határoztak, hogy a történtekről — magánúton elküldendő levelekben — tudósít-

[53] A törvényszék szerkezetére és a bírói eljárásra vonatkozó tervezetet l. PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai. Közbátorsági iratok. 1842–6–839. és MOL, Acta praes. 1842:297.

[54] A felszólalást l. *Széchenyi:* Napló V. 570–571.

[55] Pesti Hírlap 1842. máj. 8. 141. sz.

ják valamennyi vármegyét, a jegyzői hivatalt pedig arra utasították hogy a tárgyban alkotott, „de foganatosittatásában anyagi erővel akadályoztatott szabályzat, – a' gátlás modjának és idejének utánna jegyzésével" kerüljön be a megyei szabályokról 1638 óta vezetett jegyzőkönyvbe. A büntetőeljárás reformját pártolók úgy vélték, Széchenyi magatartása ártott az ügynek, erről tanúskodik Vörös Antalnak 1842. március 31-én Wesselényi Miklóshoz intézett levele is. Maga Wesselényi pedig 1842 májusában így írt Széchenyinek: „Én elhagyatva könnyű prédává lettem. Társasági s polgári létem feldulattatott s élet és munkásság nélkül teng már csak növényi sinylődő életem. Te a hatalmasok mint eszközök által vélvén a hazának legbiztosabban legvalódibban használni, ezeknek bizodalmáért — de a mit meg nem nyertél — kockáztattad a nagyobb s jobb rész bizodalmát, s népszerűséged vagyis hatási és használhatási valódi eszközöd nagyrészét elvesztetted. S így én elhunyt magamnak felejtendő emléke, te hajdani magadnak töredéke létezünk."[56]

Széchenyi és a Pest megyei ellenzék közötti éles viták azonban ezután sem szűntek meg. Ennek az esetnek az is a tanulsága, hogy Széchenyi a korabeli nyilvánosság valamennyi fórumát igyekezett felhasználni annak érdekében, hogy Kossuth növekvő és veszélyesnek érzett befolyását ellensúlyozza. Wirkner Lajos visszaemlékezése szerint Széchenyi nem csatlakozott Dessewffy pártjához, de megírta a Kelet Népét, cikkeket közölt a Jelenkorban Kossuth ellen, a pesti megyegyűléseken pedig őt „élczes és mindig találó dialektikájának fegyvereivel támadta meg".[57] Kossuth és Széchenyi között természetesen nemcsak politikai természetű, koncepcionális különbség húzódott, hanem a szónoki retorika másféle gyakorlatát is képviselték. Fáy András nem véletlenül rögzítette azt, hogy Széchenyi szónoki megnyilatkozásaiban volt valami szabálytalan: „Széchenyi István gróf szónoklatai mindenkor velősök, gyakorlatik, plasticaiak, lelkesek, sőt geniálisok valának ugyan, de nem megragadók, s épen nem dialecticai szabályszerűek.."[58] Széchenyi ugyanis nem azt a rétor típust képviselte, amely az 1840-es években politikai értelemben a legsikeresebbnek bizonyult. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy szóbeli megnyilatkozásai alapján gyakran másféle szándékokat tulajdonítottak neki, mint amilyet ő képviselni akart. Ennek ellenére — népszerűségét kockáztatva és nem félvén a félreértésektől sem — megkísérelte szónokként is befolyásolni a vármegye közösségét, bár továbbra sem tekintette a megyét elsődleges terepnek a reformok keresztülviteléhez. Fáy András kérdésére, mégis miért vállalja mindezt, állítólag ezt válaszolta: „a jó hazafinak minden résen meg kell állania."[59]

Az 1840-es évek elején azonban Kossuth és a Pest megyei ellenzék a vármegyéket tekintette a reformok legfontosabb színterének. Éppen ezért már 1841 áprilisában úgy határozott Pest megye, hogy saját hatáskörében kibővíti a tisztújításokon szavazati joggal rendelkezők körét, vagyis megadja a szavazati

---

[56] Wesselényi Miklós Széchenyi Istvánnak. Freywaldau, 1842. máj. 12. *Ferenczi Zoltán:* Kiadatlan levelek gr. Széchenyi István és br. Wesselényi Miklós levelezéséből. Akadémiai Értesítő 1906. 102–103.

[57] *Wirkner Lajos:* Élményeim. Pozsony, 1880. 115–116.

[58] *Fáy:* i. m. 110.

[59] *Fáy:* i. m. 111.

jogot a honorációroknak is.[60] Néhány hónappal később a büntetőeljárás reformja kapcsán kialakuló vitában egyértelművé vált: az 1841–42 fordulóján kibontakozó politikai küzdelmek egyik központi kérdése az, hogy meddig terjedhet a vármegyék statutumalkotási joga. „Ama' gyanusitási körhöz tartozik egy neme a' tactikának, melly ujabb időkben javitási kérdéseknél a' megyék statutarius hatalma ellen fegyverül használtatik, 's ez azon vád: hogy a' megyék statutumok utján a' törvényhozási centralisatiót, 's igy a' kormánynak alkotmányszerű befolyását is, paralyzálni, ellenben saját hatoságukat hatástalanítani törekszenek" – fogalmazott a Pesti Hírlap Megyei hatáskör című vezércikke.[61] Mindez természetesen azt a kísérletet is maga után vonta, hogy a politikai véleménykülönbségeket egy olyan, konzervatív–liberális szembenállásnak feleltessék meg, amelyben az arisztokrácia képviseli a konzervatív eszméket, míg a vármegyében élő nemesség többsége pedig a liberális elveket. Ezt a politikai konstrukciót pedig ekkor a Pest megyei közgyűléseken lezajlott vitákkal lehetett a legjobban illusztrálni a sajtónyilvánosságban.

[60] PmL PPSvm nemesi közgyűlésének iratai, 1841-1-2211/2222. A közgyűlés végzését, Prónay Albert főispáni helytartó jelentését és József nádornak ez ügyben a kancellárhoz írt levelét l. MOL, Acta praes. 1841:537.

[61] Pesti Hírlap 1842. jan. 6. 106. sz.

Hermann Róbert:

A NAGYKANIZSAI KÉPVISELŐVÁLASZTÁS 1848 JÚNIUSÁBAN

Nagykanizsa városa az 1848–49-es forradalom és szabadságharc dél- és nyugat-dunántúli eseményeinek talán legfontosabb színhelye volt az 1848. márciusi forradalom és az 1849. októberi megtorlás között eltelt tizenhat hónap alatt. Nagykanizsa 1848–49-es története egyben tükrözi az ország 1848–49-es történetét is. A városban volt a márciusi forradalomra az elsők között reagáló népgyűlés és véres követválasztás, itt volt a drávai védvonal központja, majd a horvát csapatok szállták meg a települést, itt zajlott le az egyik sikeres 1848 őszi népfelkelés. Itt volt 1848. októberétől decemberig a Mura-menti magyar csapatok legfontosabb bázisa, 1849. januárjában a cs. kir. csapatok foglalták el a várost, ám a megszállók soha nem érezhették magukat biztonságban.

Nagykanizsa, vagy ahogy ekkor általában nevezték, Kanizsa két részből állt: a Kanizsa-patak keleti partján volt a tényleges Nagykanizsa, a nyugati parton pedig Kiskanizsa. Az előbbit főleg iparosok, kereskedők, az utóbbit földműves jobbágyok lakták. Nagy- és Kiskanizsa kb. negyedórányi járóföldre feküdt egymástól. A két településfél lakóinak jogállása azonos volt. Ugyanakkor a két településfél lakóinak viszonya nem volt felhőtlen.[1]

A város Batthyány Fülöp herceg birtoka volt, elsőfokú bírói hatósággal rendelkezett. Hetente két napon, szerdán és pénteken hetivásár színhelye volt, évente hat alkalommal pedig országos vásárt tartottak itt. (A szomszédos Somogy megye településeinek több mint a fele Nagykanizsát jelölte meg piachelyeként 1828-ban.)[2] A városban közel húsz különféle céh működött.[3]

A város lakosai a Batthyány-uradalommal kötött szerződés alapján szeptember 29. és december 24. között szabad bormérési joggal rendelkeztek, ugyanakkor a az 1812–1845 közötti időszakban a város és az uradalom között úrbéri perek sokasága zajlott le, mert az uradalom egymás után korlátozta a város korábbi privilégiumait. A helyzet 1845-ben változott meg, amikor az uradalmi ügyészi székbe Chernel Ignác került, aki a két fél közötti nézeteltéréseket békés úton igyekezett rendezni.[4]

A városban sóhivatal (sópénztár) és cs. kir. postahivatal működött, s három, a Hahóton át Bécs, az Iharosberényen át Pest és a Zákányon át Eszékre

---

[1] *Barbarits Lajos* 97–99. (A rövidítések jegyzékét ld. a közlemény végén.)

[2] *Antalffy Gyula* 61. A város kereskedelmére ld. *Blankenberg Imre:* Nagykanizsa város kereskedelmének története. (In:) *Barbarits Lajos* 289–293.; *Bencze Géza* 132–133.

[3] *Barbarits Lajos* 300–302.

[4] *Barbarits Lajos* 40–43.

vezető postaút kereszteződési helyén feküdt. A városban működött egy cs. kir. lottéria (szerencsejáték) hivatal is.[5]

A város legfontosabb épületei a ferences barátok Szent László rendtartományhoz tartozó temploma (amit barátok templomának vagy plébániatemplomnak is neveztek) a hozzáépített kolostorral; ennek guardiánja volt a nagykanizsai katolikus lelkipásztori hivatal vezetője is. Egy kisebb, a piaristák tulajdonába tartozó templom (más néven felső templom) Szent János nevét viselte. A piarista rendház mellett volt található a gimnázium. Emellett volt a városban egy görögkeleti templom a hozzá tartozó plébániával és egy zsinagóga. Kiskanizsán szintén egy katolikus templom várta a híveket.[6]

A háromszögletű piactéren, ahol a kaposvári, a zalaegerszegi, a csáktornyai és a légrádi utak összefutottak, állt a Batthyány-hercegi lakóház, a városháza, a törvényszék, a nagyfogadó és néhány polgárház. A hercegnek külön palotája is volt Nagykanizsán, itt lakott az uradalmi ügyész is a személyzetével, s egy vendégfogadó is tartozott a palotához.[7]

A városi szegények ellátását szolgálta az 1770 óta működő, tornyos kápolnával ellátott Ispita utcai kórház (kóroda), amely 1840 óta saját orvossal rendelkezett, 1846-ban 136 beteget ápoltak itt. A városban két gyógyszertár működött, egy a ferences rendházban, egy pedig a Fő utcán. A piaristák működtették az 1765 óta fennálló gimnáziumot, amelynek a század elején ötszáz hallgatója volt. Emellett működött egy tanítóképző és egy nőnevelő intézet is.[8]

1848 előtt a Fényes Elek leírása szerint a településnek 9836 lakosa volt, vallási megoszlásukat tekintve a többség katolikus volt, a helyi zsidóság kb. 1500 főt számlált, s csekély számban laktak itt a görögkeleti egyházhoz és a protestáns felekezethez tartozók is.[9] Egy 1849. novemberi népesség-összeírás szerint Nagykanizsa lakossága 7270, Kiskanizsáé 3138, összesen 10408 fő volt. Kiskanizsa lakossága teljes egészében katolikus volt, Nagykanizsán 5130 katolikus, 9 evangélikus, 19 görögkeleti és 2122 zsidó vallású személyt írtak össze. Nagykanizsa lakosságából 4693 fő volt magyar, 405 német, 2122 zsidó, és 50 horvát, a kiskanizsai lakosság színmagyar volt.[10]

A forradalom fogadtatása

A pesti márciusi forradalom, valamint a Kossuth-féle március 3-i felirat elfogadásának, illetve Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezésének híre március 19-én érkezett meg a városba. A hírek furcsa módon terjedtek: néhány „úri

[5] *Bencze Géza* 133.; *Antalffy Gyula* 59.

[6] *Bencze Géza* 133.; *Barbarits Lajos* 237–243. és 254–255.

[7] *Antalffy Gyula* 61.; Bencze Géza 133.

[8] Minderre ld. *Barbarits Lajos* 273–274.; *Bencze Géza* 132–133.; *Antalffy Gyula* 58–63.; *T. Mérey Klára:* Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII–XIX. század fordulóján. (In:) Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. Szerk. Káli Csaba. Zalai Gyűjtemény 46. Zalaegerszeg, 1999. 126–127.

[9] *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik. Pest, 1851. II. k. 172.

[10] Komesz Vidos atya, helyettes lelkész 1849. nov. 27-i kimutatása. Közli *Hermann – Molnár* II. 241.

ember" nemzeti színű kokárdát hordott a kalapján, s amikor az ennek okáról érdeklődők megtudták, miről van szó, a délután folyamán „a város örege-apraja nemzeti rózsát viselt, a boltokban alig győzték a készítését." Délután négy órakor a néptömeg a piarista (felső) templomhoz vonult nemzetiszín zászlókkal, s a rögtönzött emelvényekről szónokok magyarázták a nemzeti vívmányokat. Az est folyamán az eseményeket „fényes kivilágítással" ünnepelte meg a város, a néptömeg éljenezve, zeneszóval járta a várost. A városház homlokzatán a „Szabadság, egyenlőség, testvériség" felirat díszelgett, az emberek — rangkülönbségre való tekintet nélkül — polgártársnak szólították egymást.[11]

Másnap, március 20-án a fölső templomban, a megnyert szabadságért Te Deumot tartottak. Előtte a város ágyúival örömlövéseket adtak le, eközben egy mozsár- szétrobbant, s egyik darabja agyonütötte Taródy Lászlót, a gimnázium osztályos tanulóját. Sokan ezt rossz jelnek tartották, mondván: „No, ha a szabadságnak már az eleje is ilyen véres, hát még ezután milyen lesz." A város fényes temetést adott a szerencsétlenül járt fiúnak. Délben a Korona vendéglőben nagy lakomát csaptak.[12]

Eközben a város elöljárósága sem tétlenkedett. Albanich Flórián városbíró, Babochay János népszószóló és Tóth Lajos főjegyző „Nagykanizsa 13 ezer lakosának" nevében feliratot fogalmazott az országgyűléshez, illetve egy, a felirat támogatását kérő felszólítást a többi mezővárosokhoz, majd a két okmány elkészülte után egy rögtönzött népgyűlésen 600 kanizsai polgár írta alá mind a feliratot, mind a felszólítást. Feltételezhetjük, hogy ez a város valamennyi, politikailag aktív lakosa lehetett, hiszen néhány hét múlva az országgyűlési választások előtt nagyjából ennyi választásra jogosult személyt írtak össze a városban. Nem tudjuk viszont, hogy csak a nagykanizsai lakosok vettek-e részt a népgyűlésen és az aláírásban, vagy a kiskanizsaiak is.[13]

Miután a szövegek eredeti kéziratos példánya nem, csupán kinyomtatott változata ismert, nem tudjuk, a három tisztviselő melyike volt a szöveg szerzője. 1845. augusztus 2-ától a három férfiú mindegyike tagja volt a Nagy-Kanizsai Takarékpénztár Társaság igazgatóválasztmányának. (A Társaság alapítása összefüggött a zalai védegyleti mozgalommal.)[14] Egy 1846–1847. évi kimutatás a zalai nemesség politikai erőviszonyairól mind Babochayt, mind Tóthot a meggyőződéses ellenzékiek közé sorolta.[15] Albanichról tudjuk, hogy — Tóthtal együtt — a vukovár-fiumei vasúttársaság részvényesei közé tartozott, Tóth emellett egyike volt Zala megye önkéntes adózóinak is.[16] Feltételezhető tehát — s ezt 1848–49-es magatartásuk is megerősíti — hogy a liberális ellenzék eszméit vallották.

---

[11] *Cser – Könczöl* 30.; *Novák Mihály* 12.; *Vajda – Vajdáné* 8. A népgyűlésre utal Nagykanizsa város alább ismertetendő, március 20-i felirata is.

[12] uo. *Mészáros István:* Katolikus oktatási-nevelési emlékek a reformkori Zalából. (Részletek Lendvay József emlékirataiból). (In:) Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 2. kötet. Bp., 1990. 206–207.

[13] *Novák Mihály* 12. Azt, hogy a felszólítást a mezővárosoknak küldték meg, bizonyítja *Vajda – Vajdáné* 10. és *Degré – Kerecsényi* 113. kommentárja.

[14] *Molnár András:* Védegylet Nagykanizsán. (In:) Zalai Múzeum 7. Nagykanizsa, 1997. 123–127.

[15] MOL P 626. a Széchenyi-család levéltára. Széchenyi István gyűjtemény. 10. cs. 24–32. sz. Molnár András barátom szíves közlése.

[16] Hetilap, 1847. jan. 15. „A vukovár-fiumei-vasutra történt ujabb aláírások"; *Molnár András* 1996. 236.;

A feliraton egyértelműen látszik mind Kossuth március 3-i feliratának, mind a (lényegében ezt kivonatoló, de eltérő hangsúlyú) pesti 12 pontnak a hatása, s tükröződik benne a beérkező hírek bizonytalansága is. A felirat — Vörösmarty „Szózatát" idézve — közölte: a város tudomására jött, „nemzetünk átalakulása, melyért századok óta buzgó imádság epedez százezrek ajakán." Kész tényként kezelte a sajtószabadság kivívását és szentesítését (noha valójában csak a sajtószabadság kivívása, illetve a Helytartótanács általi elismerése történt meg), a közteherviselés elfogadását, a felelős kormány megalapítását, az úrbéri viszonyok tökéletes megszüntetését („így a népnek lesz tulajdon birtoka, melyen verítékes fáradalmainak édes gyümölcseit szabadon élvezheti"), a nemzetőrség létrehozását, a népképviselet bevezetését. A felirat háláját fejezte ki „hazánk apostolainak", azaz a rendi országgyűlés tagjainak, s miután kijelentette, hogy „bennök központosulnak legédesebb reményeink", további 12 pont kivívására szólították fel őket, mondván, hogy „így nemzeti erőnket, jólétünket, boldogságunkat, és dicsőségünket örök időre megalapítandják."

A nagykanizsai 12 pont többsége nem más, mint a pesti 12 pont – gyakran szó szerint megismétlése. A pest 12 pontból a már kivívottnak tekintett sajtószabadságra (1.), a felelős kormányra (2.), a nemzetőrségre (5.) és a közteherviselésre (6.) vonatkozó pontok kimaradtak. Új volt hozzájuk képest a 9., az egyházi javak szekularizációját, a 10., az alkotmányos szellemű tanítói szabadságot, illetve a 12., az osztrák monopóliumként működő szerencsejátékok betiltását követelő pont (mint láttuk, a városban cs. kir. lottériahivatal működött). A pesti 8. pont kettévált: az ott szereplő „Esküdtszék, képviselet egyenlőség alapján" pontból a nagykanizsai 12 pontban a népképviseleti törvény mielőbbi kidolgozásának igénye, valamint az „esküdtszéket egyenlőség és képviselet alapján" követelése lett.[17] Megjegyzendő, hogy a törvény előtti egyenlőség követelésébe beleértették a be nem vett vallásokat követőket, azaz a helyi zsidó lakosságot is.[18]

A mezővárosokhoz intézett felhívásban kérték, hogy azok fogjanak kezet „a fejedelem, és törvényhozó-testület iránti rendületlen bizalomban; a jó rend, a béke, az életbátorság, és vagyonbiztosság fenntartásábani buzgó törekvésünkben", s vigyék „minél előbb a trón, s az ország rendei elébe öröm- s hálaérzelmeiket, és nemzeti boldogságunk- és dicsőségünkre célzó óhajtásaikat." A befejezés megfelelt az általános közhangulatnak: „Éljen a király! Éljen a szabadság! Egyenlőség! Testvériség! Éljen a rend, és a békesség!"[19]

A felhívás és a felirat megfogalmazása beleillett abba a, törvényhatóságok és települések körében megindult, spontán országos mozgalomba, amelynek résztvevői a maguk eszközeivel kívántak támogatást nyújtani a polgári átala-

---

[17] A követelések különbségeire felhívja a figyelmet *Vajda – Vajdáné* 10.

[18] Ld. erre a "Többen" aláírású, 1848. ápr. 15-én Nagykanizsán kelt nyilatkozatot. PH 1848. ápr. 21. No. 36. 357.

[19] A két iratot közli Közli *Novák Mihály* 12–16.; *Barbarits Lajos* 45–48.; *Hermann – Molnár* I. 13–16.; *Jároli József* 155–157. A feliratot részletesen ismerteti, a pontokat közli *Vajda – Vajdáné* 9–10. Csak a felszólítást közli *Degré – Kerecsényi* 112–113. – Megjegyzendő, hogy a két utolsó közlésben a két irat fejléce téves, mert a mezővárosokhoz intézett felhívás az országgyűléshez intézettként szerepel.

kulás minél teljesebbé tételében a rendi országgyűlés tagjainak.[20] A nagykanizsai követelések kevésbé voltak egyéniek és önállóak, mint pld. a szomszédos Vas megyében fekvő Szombathelyéi (igaz, ez utóbbit Horváth Boldizsár, a későbbi igazságügyi miniszter fogalmazta), ugyanakkor egyénibbek voltak azon települések határozatainál, amelyek megelégedtek a pesti 12 pont egyszerű elfogadásával, esetleg értelmező jellegű kiegészítésével. Az úrbéres viszonyok megszüntetésének követelésekor pedig a felirat radikálisabb álláspontot képviselt, mint ahogy az az országgyűlés által végül elfogadott törvényben megtörtént. Ugyanígy radikális követelés volt az egyházi javak szekularizációjáé is.[21]

A felirat és a felhívás nem maradt visszhangtalan. Zalaegerszeg város kisgyűlése április 2-án tűzte napirendre, s egyetlen, a 3. pontot érintő módosítással elfogadta azt. (Ekkor tárgyalták a szombathelyi pontokat is, de a város a nagykanizsaiak feliratához csatlakozott.) Eszerint a törvény előtti egyenlőséget csak a bevett felekezetekre kívánta kiterjeszteni (azaz a zsidókra nem). Ez a kitétel a két város eltérő társadalmi struktúrájára utalt: a zalaegerszegi céhes iparosok szemben álltak a helyi zsidó kereskedőkkel és iparosokkal (jóllehet, a zalaegerszegi zsidóság a város lakosságának kb. 12,5%-át alkotta, míg a nagykanizsai aránya 16,5%körül volt.)[22]

Csáktornya mezővárosa április 3-án tárgyalta a feliratot, s elhatározta, hogy e tárgyban szintén felír az országgyűléshez.[23] A kanizsai pontok kisugárzását mutatja, hogy 1848. április közepén Homokkomárom és Szentmiklós községekben „a kanizsai népgyűlés félreértése" miatt külön magyarázatra volt szükség a törvények kihirdetésénél – valószínűleg a két község lakosai minden feudális szolgáltatást eltöröltnek hittek.[24]

A felirat egyéb visszhangjáról tudjuk, hogy Szolnok mezővárosa március 29-én tárgyalta azt, de végül a pest Közcsendi Bizottmányhoz való csatlakozását jelentette ki (azaz a pesti 12 pontot tekintette irányadónak.) Április 9-én tárgyalta a feliratot Baja mezővárosa, amely ennek alapján fogalmazta meg a maga, a nagykanizsainál radikálisabb követeléseit.[25]

Az új rend első hónapjai

Zala megye közgyűlése március 30-án tárgyalta Batthyány Lajos kijelölt miniszterelnök március 23-i körlevelét, amelyben arra utasította a törvényhatóságokat, hogy a nyugalom fenntartása érdekében a közgyűlés útján válasz-

---

[20] E feliratokból és határozatokból nagy számmal közöl *Jároli József* 123–198. A szombathelyi pontokat ld. 127–128.

[21] A felirat értékelésére ld. *Vajda – Vajdáné* 10.; *Varga János:* A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp., 1971. 72.; *Jároli József* 38–39.

[22] *Novák Mihály* 12. és 21. *Vajda – Vajdáné* 10.; *Molnár András*, 1998. 23. Ennek alapján érthetetlen *Degré – Kerecsényi* 113. (Vajda – Vajdáné tanulmányával egy kötetben található) kommentárja, amely szerint Zalaegerszeg egyszerűen irattárba tette a felhívást.

[23] *Zrínyi Károly:* Csáktornya monografiája. A vár és város története s az 1901-iki népszámlálás. Csáktornya, 1905. 103.; *Novák Mihály* 21.

[24] Ld. erre Sümeghy Ferenc 1848. ápr. 14-i jelentését Csillagh Lajos első alispánhoz, közli *Hermann – Molnár* I. 20.

[25] Szolnokra ld. *Degré – Kerecsényi* 113. Bajára ld. *Jároli József* 39. és 188–189.

tandó személyek által hirdessék ki a megyékben (az uralkodó által még nem szentesített), a közteherviselésről, valamint a papi tized és az úrbéres szolgáltatások eltörléséről szóló törvénycikkeket. A közgyűlés minden járásba 3–4, általában tekintélyes birtokos személyt, többnyire táblabírákat küldött ki, s intézkedett egy központi, „az egész megye belbékéjére és csendességére felügyelő" választmány felállításáról is. Ebben összesen három mezővárosi polgár kapott helyet, nagykanizsai egy sem.[26]

Az áprilisi törvények szentesítését követően került sor a közigazgatásnak a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazására. A megye az április 11-én szentesített törvényeket csak április 24-én kapta meg, s a május 8-i közgyűlésben hirdette ki. A közgyűlésre ezúttal — az 1848. évi 16. törvénycikk szellemében — különösebb korlátozás nélkül meghívták a nem nemes községek képviselőit is.[27] A gyűlésen mintegy 5000 fő vett részt, s noha Csány László kormánybiztos elővigyázatból a rendelkezésére álló katonaság egy részét a város közelében helyezte el, „a szigorún fenntartott béke és csend egy percig sem igénylette" a beavatkozást.[28]

A gyűlésre Nagykanizsa város 132, Kiskanizsa 200 polgárát küldte, s szónokuk kijelentette, „Kanizsa városnak 13.000 szabad polgárjai Zala megye nemessége eránt méltánylás., becsülés- és hálaérzéssel viseltetnek", mert „a megye nemessége ősi jogai nagylelkű feláldozásával évek óta férfiasan küzdött a népnek az alkotmány sáncaiba minél előbbi bevételéért."[29] Ekkor fogadták el a megye választókerületekre történő felosztását és választották meg — a március 30-án megbízott központi választmány előzetes javaslata alapján — azokat a választmányokat, amelyeket részint „az új törvényeknek a nép közti kihirdetésére", részint a választásra jogosultak összeírására, részint az eddigi közgyűlés feladatainak ellátására küldtek ki. Pontosabban, úgy tűnik, hogy ezúttal csak a közgyűlés feladatait ellátó — mintegy 1000 főnyi — állandó bizottmány megválasztására került sor, s gyakorlatilag ennek feladata lett az említett többi, kisebb létszámú választmányok megválasztása.[30] Május 9-én, az állandó bizottmány első ülésén választották meg a választások lebonyolítását végző központi választmányt is, tagjai száma több mint 200 fő volt. Ezen a napon választották meg Csillagh Lajost az elhunyt Kerkápoly István helyére alispánul, s ezen a napon döntöttek arról, hogy a megszűnt úriszékek helyett a megye mind a hat járásában kerületi törvényszékeket állítanak fel. A kapornaki járás kerületi törvényszékét Nagykanizsán állították fel.[31]

1848. március-áprilisában az ország több, dunántúli és felvidéki területén antiszemita megmozdulásokra került sor. E tekintetben Zala megye sem maradt egészen érintetlen. Március 25–26-án Keszthelyen vált feszültté a helyzet,

---

[26] *Novák Mihály* 18–20.; *Degré – Kerecsényi* 115–116.; *Balogh Elemér* 197. 6. jz.

[27] *Novák Mihály* 24.; *Degré – Kerecsényi* 117.

[28] Csány – Szemere Bertalan, Zalaegerszeg, 1848. máj. 9. Közli *Hermann:* Csány-iratok I. 37.

[29] Idézi *Barbarits Lajos* 50.

[30] A korabeli hírlapi tudósítás szerint több mint ezer fő volt a megválasztottak száma. PH 1848. máj. 24. No. 64. 470–471. „Zalából, máj. 8-án." *Balogh Elemér* 197.

[31] A május 8-i határozatot közli *Jároli József* 253–254. A meglehetősen kaotikus gyűlés leírását ld. PH 1848. máj. 24. No. 64. 470–471. „Zalából, máj. 8-án."

de Bogyay József járási főbíró energikus fellépése megakadályozta a zavargásokat.[32] Némi elégedetlenség Zalaegerszegen, illetve Szentgróton is mutatkozott.[33]

Nagy- és Kiskanizsán nem fajultak idáig az események, de a nemzetőrség szervezésénél megnyilvánult a helyi lakosság egy részének ellenszenve. (Március 21-én egy asztaloslegény „részeg fővel" több műhelyben arra biztatta legénytársait, hogy délután 5 órakor jelenjenek meg a helyi sörházban, „hol a zsidóknak a városbul leendő kipusztításárul leend a tanácskozás", de a bujtogatót letartóztatták, s kéthavi fogság után némi pénzbüntetés ellenében elengedték.)[34] Egy kései visszaemlékezés szerint a helyi gimnázium tanulóit a helyi polgárság egy része arra bujtogatta, hogy „egy bizonyos kitűzött napon kezdjünk zavart a városban, tömegesen törjük be a zsidó lakok és boltok ablakait, s üssük a zsidókat, csak kezdjük meg, a polgárság készen lesz, majd ők elvégzik a többit, kizsákmányolják a zsidókat, részint leverik, részint kikergetik örökre a városból." A diákok ki is vonultak a Nagy- és Kiskanizsa közötti úgynevezett várrétre, ám ekkor megjelentek a gimnázium professzorai, a városi hatóság képviselői és a rendőrök, s békésen szétoszlatták a gyülekezőket.[35]

Az április 17-i kanizsai vásár előtt Csillagh Lajos másodalispán ugyan aggódott amiatt, hogy a nagy néptömeg okot adhat a zavargásra, de bízott Sümeghy Ferencnek, a kapornaki járás főszolgabírájának erélyességében.[36] Chernel Ignác pedig arról számolt be testvérének, Chernel Eleknek, hogy a városban ugyan minden nyugodt, de „suttognak (...) a zsidók ellen", s ő tart a nagypéntektől (április 21. napjától.)[37]

Ugyanakkor tudjuk, hogy amikor a városi hatóság küldöttségeket nevezett ki a nemzetőrök összeírására, a küldöttségek tagjai nyílt tanácskozást tartottak, s anélkül, hogy a városi hatóság utasítása kötelezte volna őket a zsidóknak a nemzetőrségből való kihagyására, „egy testre nézve tekintélyes egyénnek izgató szavai, támogatva egy rövidlátó, vagy éppen nem is látó egyén ferde magyarázásával, azon határozatot szülék, hogy a zsidókat, kik velünk egy tálból nem esznek, és kik a törvényben különösen meg sem említtetnek," a nemzetőrségbe már csak azért sem írják be, „mert irányukban a nép ellenszenve mutatkozik." A küldöttségek ebben a szellemben kezdték meg a nemzetőrök összeírását, ám a számítás nem vált be, mert ezek után az a szóbeszéd terjedt el, hogy a

---

[32] Ld. erre Csillagh Lajoshoz intézett, 1848. márc. 28-i jelentését. Közli *Jároli József* 303–305. és *Németh László* 173–174. Csillagh ettől függetlenül május 29-én katonai segítséget kért Batthyány Lajos kinevezett miniszterelnöktől. Közli *Urbán:* Batthyány-iratok I. 201.

[33] Ld. erre Csillagh Lajos 1848. ápr. 16-i jelentését Csány Lászlóhoz (közli *Hermann – Molnár* I. 21.), valamint Csány és Széll József ápr. 26-i jelentését a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányhoz, közli *Hermann:* Csány-iratok I. 34–35.

[34] Ld. erre Zala megye büntető törvényszékének máj. 22-i határozatát, közli *Hermann – Molnár* I. 26–27.

[35] Lendvay József emlékirata. Gépelt másolat. Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. Csányi László letéti irata, N 80)/19. 6. (A vonatkozó rész nem szerepel a szöveg kivonatos, a 12. jegyzetben hivatkozott közlésében.) – Ezúton köszönöm Koltai András levéltárosnak, hogy a dokumentum másolatát rendelkezésemre bocsátotta.

[36] Ld. erre Csillagh Lajos 1848. ápr. 16-i jelentését Csány Lászlóhoz, közli *Hermann – Molnár* I. 21.

[37] Chernel Ignác – Chernel Elek, Nagykanizsa, 1848. ápr. 15. PFL Chernel-cs. lt. Chernel Elek levelezése.

zsidókat azért nem írták össze nemzetőrként, mert megvesztegették az urakat, s a nemzetőrnek beírtak egy része azt hangoztatta, „mi nem szolgálunk, mert a zsidók helyett, kik összeírva nincsenek, szolgálatot tenni nem akarunk." Jellemző tény, hogy a határozat egyik kezdeményezője meg sem jelent az összeírások alkalmával, mert nem akarta kockáztatni népszerűségét. A történtek miatt „a kanizsai már eddig is szabadelvű intelligencia és polgárság nagyobb része" nevében „Többen" nyilatkozatot tettek közzé a Pesti Hirlapban, amelyben kijelentették, hogy nincs kifogásuk a zsidóknak a nemzetőrök közé történő beírásával szemben.[38]

A zsidóellenes megmozdulások miatt Szemere Bertalan belügyminiszter május 13-án elrendelte az országban lakó zsidó vallású lakosság összeírását azzal, hogy az összeírásban tüntessék fel azt, hogy az illetőnek van-e letelepedési engedélye, s ha nincs, elegendő határidőt szabjanak számára annak beszerzésére, s a belügyminisztérium a felküldött összeírások alapján fogja kiadni „az izraeliták honlakossága iránti rendelet"-ét.[39] A Zala Megyei Állandó Bizottmány május 22-én tárgyalta a rendeletet, s az összeírás végrehajtásával a járási fő- és alszolgabírákat bízta meg. Az összeírás június folyamán mindenütt megtörtént, s július elején a szolgabírák felterjesztették azt az állandó bizottmányhoz.[40] (Megjegyzendő, hogy ezzel egy időben a Pesti Hirlap nagykanizsai levelezője elégedetten számolt be arról, hogy „a nép a pozsonyi kebelrázó események [azaz az ottani antiszemita pogrom] után sem tért el pillanatig is a jog s emberiség teréről.")[41]

A jobbágyfelszabadítás módja elleni tiltakozás egyik megnyilvánulási formájaként április 22-én, nagyszombaton Nagykanizsán „nyolc helyen a korcsmacégért kiütötték, húst mértek, 10 krajcáron fontját, ekképpen az urasági jussban tettleg foglalással éltek", azaz a törvények által el nem törölt, urasági jogként megmaradt királyi kisebb haszonvételeket nem tartották tiszteletben. A cégérütők egyike meglátta az éppen arra tartó Chernel Ignácot, a Batthyány-uradalom ügyészét, s „teremtésemet, fiskálisos lelkemet toroktátva káromolta, agyonveréssel fenyegetett." Többek között emiatt is sürgette Csillagh Lajos másodalispán Csány Lászlót, a Vas, Zala, Veszprém és Sopron megyék, valamint a területükön lévő szabad királyi városok területére a parasztmozgalmak és antiszemita mozgalmak megfékezésére kiküldött egyik kormánybiztost, hogy mielőbb siessen a megyébe.[42]

Csány és társa, Széll József, április 26-án még Szombathelyről írtak jelentést a Miniszteri Országos ideiglenes Bizottmánynak, 29-én Csány már azt je-

---

[38] Ld. az 1848. ápr. 15-én Nagykanizsán kelt nyilatkozatot. PH 1848. ápr. 21. No. 36. 357.

[39] Közli *Németh László* 177–178.

[40] Ezt ismerteti *Kapiller Imre:* Zsidó társadalom Nagykanizsán 1848-ban. Pannon Tükör 1998/2. 66–68.

[41] PH 1848. máj. 27. No. 67. 483. „Nagykanizsa, május 20." A pozsonyi eseményekre legutóbb ld. *Miskolczy Ambrus:* Zsidóüldözés Pozsonyban 1848. április 23–24-én. (In:) Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Bp., 2002. 227–248.

[42] Csillagh Lajos – Csány László, Zalaegerszeg, 1848. ápr. 25. Közli *Hermann – Molnár* I. 22–23., kivonatosan Ember Győző 58. A Chernellel történtekre ld. Chernel Ignác – Chernel Elek, Nagykanizsa, 1848. ápr. 30. PFL Chernel-cs. lt. Chernel Elek levelezése. Chernel Ignác egyik korábbi levelében már „demagóg elemmel saturált [átitatott]" városnak nevezi Nagykanizsát. Chernel Elekhez, Nagykanizsa, 1848. ápr. 15. uo.

lentette Szemere Bertalan belügyminiszternek, hogy a Zala megyei Kollátszegen kitört „erőszakos zavarok"-nak katonai erő felvonultatásával véget vetett, s május 1-jén személyesen kíván részt venni a Vas megyei közgyűlésen, majd pedig egy rövid pesti utazás után vissza akar térni Zalába, hogy a május 8-i megyegyűlésen személyesen vegyen részt, ami után reménye szerint Zala megyei kiküldetését bevégzettnek tekintheti. Jelentése szerint a rendelkezésére álló katonaságot azokban a községekben helyezte el, „melyekben a mutatkozó jelenetekből tartani lehet a zavaroknak felmerülésétől."[43] Miután azonban ezek között nem említette Nagykanizsát, feltételezhető, hogy az április 22-i eset egyszeri kihágás volt, s azt nem követte újabb, aggodalomra okot adó megmozdulás.[44] A Pesti Hirlap nagykanizsai levelezője még május közepén is arról tudósított, hogy a népben még mindig számos kétség él, „nem tudja valódilag, mit nyert légyen az új alkotmány által; örökké kérdésekkel ostromol bennünket; orosz, illír, szerb seregek megtámadásáról tudakozódnak stb."[45]

Noha a megyében a parasztmozgalmak a továbbiakban sem szűntek meg (igaz, főleg a muraközi falvakra koncentrálódtak), Nagykanizsa és környéke a továbbiakban inkább nyugalmával tűnt ki.[46] Augusztus végéről van adatunk arról, hogy Nagy- és Kiskanizsán „több uradalmi lakosok" a Batthyány Fülöp herceget megillető bormérési jogot „a tulajdon szent jogának minden kímélése nélkül" vakmerően bitorolják, s a bormérést majdnem nyilvánosan űzik.[47] 1848–49 telén pedig — a hatalmi viszonyokban kialakult vákuumot kihasználva; ti a magyar kormányzat fennhatósága már, a cs. kir. kormányzaté még nem érvényesült — „megszámíthatatlan néptömeg és számos szekerek" lepték el az uradalmi erdőket, s mindenki döntötte és hordta haza a fát. A város ugyan három tanácsost küldött ki a törvénytelen faizás meggátlására, azonban a tömeg olyan fenyegető magatartást tanúsított, hogy a tanácsosok jobbnak látták dolguk végezetlenül távozni.[48]

Újabb izgalmat — az alább tárgyalandó képviselőválasztáson kívül — csak a július 4-ére kitűzött városi tisztújítás jelentett volna. Az 1848: 24. törvénycikk a szabad királyi városokon kívül a szepesi XVI városban, valamint az első bírósági hatósággal ellátott, rendezett tanáccsal bíró városokban is elrendelte a tisztújítást. A városokat nagyságuk alapján három (kis-, közép- és nagyvárosok) kategóriába sorolta. Nagy- és Kiskanizsa a maga valamivel több, mint 10.000 lakosával a kisvárosok közé tartozott. E tisztújításon a kisvárosokban választóként mindazok a legalább húsz éves, sem atyai, sem gazdai, sem gyámi hatalom alatt nem álló, büntetlen előéletű, a törvényesen bevett vallások valamelyikéhez tartozó férfiak vehettek részt, akik 300 forint értékű házzal vagy földdel; azok a kézművesek, kereskedők és gyá-

---

[43] A két jelentést közli *Hermann:* Csány-iratok I. 34–36.

[44] Mindezek alapján nem tartjuk megalapozottnak *Szőcs Sebestyén,* 1990. 69. azon, egyedül Csillagh fent idézett jelentésén alapuló megjegyzését, hogy Nagykanizsa a parasztmozgalmak "egyik központja" lett volna.

[45] PH 1848. máj. 27. No. 67. 483. "Nagykanizsa, május 20."

[46] *Szőcs Sebestyén,* 1990. 67–71.

[47] A kanizsai uradalmi tisztség – Horváth Vilmos, Nagykanizsa, 1848. aug. 23. Közli *Hermann – Molnár* I. 105–106., ismerteti *Ember Győző* 71.

[48] *Barbarits Lajos* 43.

rosok, akik egy év óta állandó lakosként saját műhellyel, kerekedési teleppel vagy gyárral bírtak, s kézművesként legalább egy segéddel dolgoztak; akik két év óta állandó lakosként évi 200 ezüst forint jövedelmet tudtak kimutatni; az értelmiségiek, ha az adott településen egy év óta állandó lakosként 40 forint házbért fizettek; végül azok, akik az adott településen már korábban is városi polgárok voltak.

Miután azonban ez arra az időszakra esett, amikor a Dráva-vonal vidékére mozgósították a városi nemzetőrség egy részét is, a nemzetőrök egy része június 30-án arra kérte Csány László kormánybiztost, halasztassa el a tisztújítást mindaddig, amíg a nemzetőrök a Dráva mellékéről vissza nem térnek.[49] Miután az iratokban nincs nyoma annak, hogy a tisztújításra sor került volna, valószínűsíthető, hogy az valóban el is maradt. Ezt támasztja alá az is, hogy amikor a cs. kir. hatóságok 1849. őszén a forradalom alatti tevékenységük igazolására szólították fel a város hivatalnokait, azok kijelentették, hogy az 1848. áprilisi törvények hivatalukban érték őket, de „soha sem esküt nem tettek, sem pedig térítvényt a pártütő kormánynak nem adtak arról, hogy hivatalokat folytatni, és a hivatalban megmaradni fognak."[50]

Az 1848. június 15-i képviselőválasztás[51]

A város (és környéke) életében a következő nagyobb izgalmat (a szó szoros értelmében vett felfordulást) az 1848. júniusi képviselőválasztás okozta. Az 1848. évi V. törvénycikk értelmében, az egész országban a Pesten tartandó legközelebbi országgyűlésre népképviseleti alapon kellett választásokat tartani.[52]

A törvény meghagyta eddigi választójoguk birtokában mindazokat, akik ezzel eddig rendelkeztek (tehát mindazokat, akik 1848. előtt a megyékben és a szabad kerületekben részt vettek a követek választásában), s aktív választójoggal ruházta fel mindazokat a legalább húsz éves, sem atyai, sem gazdai, sem gyámi hatalom alatt nem álló, büntetlen előéletű, a törvényesen bevett vallások valamelyikéhez tartozó férfiakat, akik a szabad királyi városokban vagy rendezett tanáecsal ellátott községekben 300 forint értékű házzal vagy földdel, egyéb községekben egynegyed jobbágytelekkel vagy ehhez hasonló nagyságú birtokkal rendelkeztek; azokat a kézműveseket, kereskedőket és gyárosokat, akik állandó lakosként saját műhellyel, kerekedési teleppel vagy gyárral bírtak, s kézművesként legalább egy segéddel dolgoztak; akik saját földbirtokukból vagy tőkéjükből évi 100 ezüst forint jövedelmet tudtak kimutatni; vagyoni cenzus nél-

[49] Közli *Hermann – Molnár* I. 73–74.

[50] Közli *Hermann – Molnár* II. 237–238. A városi jegyzőkönyv alapján ismerteti a választ *Barbarits Lajos* 61.

[51] A választásra és az azt követő vizsgálatra ld. *Barbarits Lajos* 50–51.; *Balogh Elemér* 203–206.; *Vajda – Vajdáné* 13–14.

[52] Az 1848. évi népképviseleti választásokra ld. *Beér – Csizmadia* 12–17.; Csizmadia Andor passim; *Urbán Aladár:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Bp., 1986. 482–493.; *Fábiánné Kiss Erzsébet:* A magyar törvényhozás szerkezetének átalakulása. (In:) A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György. Bp., 1998. 70–72.; *Pálmány Béla:* Az első népképviseleti országgyűlési választások Magyarországon. (In:) Baranya. Emlékszám az 1848–49-es forradalom és szabadságharc tiszteletére. 1998–1999. XI–XII. évfolyam. Pécs, 1999. 39–56. A vonatkozó forrásokból reprezentatív válogatást ad *Jároli József* 257–295.

kül az értelmiségiek, ha az adott településen állandó lakásuk volt; végül azok, akik az adott településen már korábban is városi polgárok voltak. A választhatóság feltétele az volt, hogy az illető betöltse 20. életévét, s „a törvény azon rendeletének, miszerint törvényhozási nyelv egyedül a magyar, megfelelni képes" legyen, azaz tudjon magyarul.

A törvény a szűkebb értelemben vett (Erdély nélküli) Magyarország területén 377, Erdély területén 69 képviselő választását rendelte el. Zala megye összesen 9 képviselőt küldhetett, s érdekes módon a törvény kimondottan meghatározta, hogy az egyik választókerület főhelye Nagykanizsa legyen. (A választókerület központjának kijelölés más megyék esetében többnyire csak akkor fordult elő, ha szabad királyi városokról vagy más módon önálló jogállású városokról volt szó.)

A törvények szentesítése után 20 nappal minden megyében közgyűlést kellett tartani, s ki kellett jelölni a választókerületek főhelyeit, s a megyei kisgyűlés vagy az alispán által összehívott „küldöttség" előzetes tervezete alapján el kellett fogadni a megye választókerületeinek felosztását. A törvény a választási ügyek intézésével az egyik alispán vezetése alatt alakítandó, több tagú középponti választmányt bízott meg azzal, hogy „abban a megyének külön választókerületei mind képviselve legyenek, s kellő arányban a községeknek elöljárói is részt vegyenek."

A választmánynak megválasztatását követően egy héten belül háromtagú küldöttségeket kellett választania a választók összeírására. A választók összeírásának legalább 21, legfeljebb 30 napon belül meg kellett kezdődnie, s legfeljebb 14 napig tarthatott. Az egyes küldöttségeknek három példányban névjegyzéket kellett készíteniük mind a választásra jogosult, a küldöttség előtt megjelent, mind pedig a magukat választásra jogosultként bejelentő, de a küldöttség által akként el nem fogadott személyekről. Ez utóbbiak a középponti választmányhoz benyújtott folyamodványban kérhették a küldöttség határozatának felülvizsgálatát. A három példány egyikét a választásnál kellett felhasználni, a másodikat a megye levéltárában kellett elhelyezni, a harmadikat pedig meg kellett küldeni a belügyminiszternek. A képviselőválasztás időpontját az országgyűlés megnyitása napjának közhírré tétele után a középponti választmánynak kellett meghatároznia úgy, hogy a határozat legalább 15 nappal megelőzze a képviselőválasztást, a képviselőválasztás napja pedig legalább négy héttel az országgyűlés megnyitását.

A választások lebonyolítását választókerületenként egy elnök és egy jegyző, szükség esetén ezek helyettesei irányították; ezeket a középponti választmánynak kellett megválasztania. A választás napján az adott választókerületi főhelyen minden választónak joga volt egy személyt képviselőnek ajánlani. A választáson csak azok szavazhattak, akik szerepeltek az adott választókerület választói névjegyzékében. Ha valamelyik választókerületben csupán egy személyt ajánlottak, vagy a választók több jelölt közül egynek a megválasztásában „közakarattal összpontosulni látszanak", az elnök az erre vonatkozóan feltett kérdés után az illetőt megválasztott képviselőnek nyilváníthatta; ha viszont legalább 10 választó szavazást kért, azt el kellett rendelnie. A szavazás alkal-

mával az egyes jelöltek ajánlói jelöltenként egy-egy személyt delegálhattak a szavazatszedő bizottságba.

A szavazás nyilvános volt, s az első fordulóban akkor minősült eredményesnek, ha egyik jelölt megkapta a szavazatok általános többségét (50% + 1 szavazat). Ha ez nem történt meg, a két legtöbb szavazatot kapott jelöltről újabb szavazást tartottak; ha a megjelentek nagy száma miatt ezt aznap nem lehetett befejezni, másnap kellett a szavazást megtartani. Ezúttal már az egyszerű többség is elég volt a képviselői hely elnyeréséhez.

A választók sem az összeírás, sem a szavazás alkalmával nem jelenhettek meg fegyverrel, ugyanakkor a kiküldött elnök a rend fenntartása érdekében fegyveres erőt is alkalmazhatott. (Ez — miután a nemzetőrök – a nemzetőrségi törvény magasabb vagyoni cenzusa miatt — eleve a választásra jogosultak közül kerültek ki, s miután az egyes megyékben a választásokat ugyanazon a napon tartották, csak sorkatonaság lehetett.)

A választási törvény betartatására a kormánynak (azon belül a belügyminiszternek) kellett felügyelnie, a választások törvényességének felülvizsgálatát az országgyűlés képviselőházára bízta a törvény.

Ha minden szabályosan történt volna, a megyék választókerületi felosztásának május 1-jére (április 11 + 20 nap) meg kellett volna történnie, május 8-án (+ 7 nap) meg kellett volna választani a választókat összeíró bizottmányokat, legkésőbb június 8-án (+ 21–30 nap) el kellett volna kezdődnie, s legkésőbb június 22-én (+ 14 nap) be kellett volna fejeződnie az összeírásoknak. Ezután legkésőbb egy hét (június 29.) múlva kellett volna összeülnie a középponti választmánynak a választói névjegyzékek felülvizsgálatára, s legkésőbb július 13-áig be kellett fejeznie ezzel kapcsolatos tanácskozásait. Ezután további 15 napja (július 28.) volt a képviselőválasztás napjának kihirdetésére, amelynek négy héttel (28 nap, augusztus 25.) meg kellett volna előznie magának az országgyűlésnek az összehívását.

Mint láttuk, Zala megye (a törvények kéthetes késéssel történt kézhezvétele miatt) egy hetes csúszással megállapította a választókerületek határait, viszont egy füst alatt május 9-én (az utolsó határnapot követő napon) megválasztotta a választást levezető központi bizottmányt is, a március 30-án megválasztott központi választmány javaslata alapján. A választók összeírására kiküldött középponti választmány (nem azonos a március 30-ival) május 15-én tartotta első ülését, s úgy intézkedett, hogy a választók összeírását június 4-én kezdjék meg, s egyben megválasztotta a választók névjegyzékét összeíró küldöttségeket. A nagykanizsai választókerületbe Chernel Ignácot, Németh Jánost és Szép Károlyt, helyettesként pedig Virlendvay Józsefet és Albanich Flóriánt küldték ki.[53] Gyakorlatilag ezzel is a határidőn belül voltak.

Miután azonban a kormány május 19-én úgy határozott, hogy felkéri az uralkodót, miszerint az július 2-ára hívja össze az országgyűlést, sőt, a felsőházi tagoknak május 20-án a nádor és a belügyminiszter ki is küldte az országgyűlési meghívókat, a központi választmány következő, június 5-i ülésén úgy határo-

[53] A máj. 15-i ülés jegyzőkönyvét ld. ZML Központi Választmány iratai. 1848.

zott, hogy a választók összeírását június 10-ére be kell fejezni, s a képviselőválasztásokat június 15-én meg kell tartani. Ugyanez az ülés választotta meg az egyes választókerületek bizottsági elnökeit, jegyzőit s azok helyetteseit.[54] Ezzel ugyan „törvényt sértett", hiszen a képviselőválasztásig nem 15, mindössze 10 nap volt hátra, az országgyűlés összehívását pedig június 15. nem négy héttel, mindössze 17 nappal előzte meg; ám e „törvénysértésre" — amelyben gyakorlatilag minden törvényhatóság kénytelen volt osztozni — a kormány által az országgyűlés összehívására kitűzött időpont miatt kényszerült.[55]

Valószínű azonban, hogy a kormány május 19-i határozatáról értesülve — amelyet az ideiglenesen a kormány hivatalos közlönyeként is működő Pesti Hirlap május 21-én közölt — a képviselőválasztási bizottmány vagy informális ülésen döntött úgy, hogy előbbre hozza az összeírások időpontját, vagy egyes tagjai egyéni buzgalomból láttak korábban munkához; mindenesetre tény, hogy a nagy- és kiskanizsai választók összeírása már május 26-án megkezdődött, az azt követő két napon át folyt, majd tíznapos szünet után, június 7-én be is fejeződött.[56] Az összeírás alkalmával az egész megyében kihagyottak közül összesen 32 fő nyújtott be tiltakozást, köztük Saffarits Miklós kanizsai szabó, aki arra hivatkozott, hogy felesége dolgozik mellette segédként, s így megfelel a törvényi előírásoknak. (Emellett felhívta a középponti választmány figyelmét arra, hogy egy helyi lőfegyverkésztőt, akinek gyakori visszaélései miatt „városi tanácsunk (...) mesterségi címerjét is levetette", az összeírók felvettek a választók közé. A dolog már csak azért is furcsa volt, mert Saffarits ugyanakkor szerepelt a helyi nemzetőrök névsorában, holott a nemzetőrségi cenzus magasabb volt, mint a választói.[57] Rajta kívül Vellermann János nyereggyártó mester, valamint Kugler Antal aranyműves nyújtott be, hasonló indoklású folyamodást. A Központi választmány Saffaritsot és Vellermant pótlólag felvette a választói névjegyzékbe, Kugler oklevelek nélküli folyamodását viszont elutasította.[58]

Chernel Ignác, a Batthyány-uradalom ügyésze egyik levelének tanúsága szerint ő és a „jobbak" Csányt szerették volna felléptetni, s „ha ő nem akarna lenni, az esetre nincs bizonyos tájékozás." E levél szerint szóba került még jelöltként Németh János ügyész, „ki jó ember, de e pályára igen középszerű képzettséggel bír, de nemtelen." Ugyanígy szóba került Babochay János, aki „a városban legtöbb népszerűséggel bír", s aki egyelőre nem nyilatkozott. Chernel

[54] A jún. 5-i ülés jegyzőkönyvét ld. ZML Központi Választmány iratai. 1848. A határozatokat ismerteti Közlöny, 1848, jún. 10. No. 3. 9. „Zalából. Zalaegerszeg, jún. 6."

[55] *Balogh Elemér* 197–198. – Megjegyzendő, hogy a törvény szövegének ismeretében nem mondhatjuk azt, hogy a választmány „az összeírások terjedelmét saját belátása szerint, éspedig elég tágan szabta meg"; hiszen a választmány határozata megfelelt a törvény betűjének. – A kormány határozatára ld. a kormány tagjainak május 19-i kiáltványát, közli *Urbán:* Batthyány-iratok I. 562–563.; a meghívólevelet közli *Beér – Csizmadia* 119. Az uralkodó május 26-án szóban jóváhagyta az országgyűlés összehívását, az erről szóló külügyminiszteri értesítést a június 1-jei Pesti Hirlap közölte. *Urbán:* Batthyány-iratok I. 602. Az írásbeli jóváhagyásra csak jún. 5-én került sor, ld. uo. 669–670.

[56] Ld. erre a választók névsorát. ZML Központi Választmány iratai 1848.

[57] A kérelmekre ld. *Balogh Elemér* 198. Saffarits kérelmét közli *Hermann – Molnár* I. 29–30. Nemzetőri szolgálatára ld. Albanich Flórián 1848. jún. 23-i folyamodását Csányhoz, uo. I. 62. A Saffarits által említett Grabner Lajos lőfegyverkészítő választóként részt vett a június 15-i választáson, ld. erre Tárnok Alajos június 21-i nyilatkozatát, uo. I. 57–58.

[58] A jún. 12-i ülés jegyzőkönyvét ld. ZML Központi Választmány iratai. 1848.

szerint sem Német, sem Babochay nem ismert a környező falvakban, „és népszerűségök sem lehet." Rajtuk kívül szóba került még Sümeghy Ferenc főszolgabíró, Botka Mihály alszolgabíró, s mint Chernel írja, ő maga is, de állítólag az öccsét, Chernel Eleket, a körmendi Batthyány-uradalom levéltárnokát is megkeresték. Saját esélyeit meglehetősen rossznak ítélte meg; „talán ha érdemre vagy észre mennének, lehetne valami — Csány fel nem lépése esetére — de itt csak korteskedésekbül kivirult pajtásság fog határozni." Ugyanakkor megjegyezte, hogy „korteskedés még semmi sincs."[59] Miután Chernel — az említett Németh Jánossal és Szép Károllyal együtt — egyike volt a nagykanizsai kerület választóit összeíró küldöttségnek, információi nyilván pontosak voltak.

A nagykanizsai választáson végül három jelölt indult: a katolikus polgári családból származó Bója Gergely a nagykanizsai tanítóképző intézet tanára, Babochay János ügyvéd, a nagykanizsai elöljáróság tagja, népszószóló, és Chernel Ignác, a Batthyány-uradalom ügyésze. A választás levezetésére a központi választmány Oszterhueber József ügyvédet, helyettes alispánt (Deák Ferenc sógorát) küldte ki elnökként és Németh János ügyészt jegyzőként. Helyettes elnökként Chinorány Boldizsár táblabíró, helyi postatulajdonos, helyettes jegyzőként Vlasics Antal tevékenykedett.[60] A választók területi megoszlásáról keveset tudunk: az bizonyos, hogy a kiskanizsaiak főleg Babochayt támogatták.[61] Bója támogatói főleg a nagykanizsaiak közül kerültek ki, de a környékbeli falvak lakói is voltak közöttük.[62] Chernel választói a távolabbi falvak lakói közül kerülhettek ki.[63]

Érdekes módon az egyetlen polgári származású jelöltet Bóját támogatta Rumy Károly, a reformkorban a zalai konzervatívok hírhedt kortesvezére, aki egyenesen azzal agitált Bója mellett, „miszerint csak nemtelen követet, és csak Chernelt ne, válasszanak, mert ellenkező esetre, ha nemest választandnak, a közelébb múlt országgyűlés által nyert engedélyeket a nemtelen osztály elvesztendi."[64] Az okokat csak találgathatjuk: valószínűleg Rumy olyan módon akart bosszút állni régi politikai ellenfelein, a zalai liberális nemeseken, hogy a korábban a kisnemesi közegben sikeresen működő szociális demagógia eszköztá-

---

[59] Chernel Elek Chernel Ignáchoz, Szentmihály, 1848. máj. 30. Közli *Hermann – Molnár* I. 27–29.

[60] Ld. erre a Központi Választmány jún. 5-i ülésének jegyzőkönyvét ld. ZML Központi Választmány iratai. 1848.

[61] A megyei vizsgálóbizottmány jún. 25-i jelentése, közli *Hermann – Molnár* I. 68. Babochay pártolóinak mondja a kiskanizsaiakat Albanich Flórián jún. 21-i nyilatkozata, uo., 58., s rá utal – nevének kezdőbetűjével – Chinorány Boldizsár jún. 21-én Csány Lászlóhoz intézett levele is, uo. I. 60. (A jegyzetben tévesen Bója Gergellyel azonosítva.)

[62] Albanich Flórián nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. Közli *Hermann – Molnár* I. 58.

[63] Erre mutat az a tény, hogy a választás kezdetén, amikor a távolabbi települések lakói adták le voksaikat, Chernel kapta a több szavazatot, Babochay pedig egyet sem kapott. Ld. erre Oszterhueber és Németh jún. 16-i és a megyei vizsgálóbizottmány jún. 25-i jelentését. *Hermann – Molnár* I. 35–36. és 68. Nagyjából így rekonstruálja a választói közönség pártállás szerinti megoszlását *Novák Mihály* 28. is.

[64] Virth Mihály bíró vallomása, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. közli *Hermann – Molnár* I. 52. Ugyanezt erősíti meg Chinorány Boldizsár 1848. jún. 21-i levele Csányhoz, uo. I. 60.

rát az immáron megváltozott választói közönségnél némileg áthangszerelve alkalmazta.

Chernel (aki korábban szintén a megye önkéntes adózói közé tartozott) volt a legkevésbé esélyes jelölt: noha mint uradalmi ügyész, a korábbi viszályok után viszonylag jó kapcsolatot épített ki az uradalom és Nagykanizsa városa között, 1848 tavaszán írt levelei tanúsága szerint az új rendszer igazi vesztesének érezte magát; úgy vélte, hivatalának „minden fénye, minden haszna, becsülete oda van, csak a salakja maradt, egyrészben kurta prókátorságba való visszaesés, másrészben minden úri ügyeknek megnehezített kivitele." Ezért április 15. előtt nyugdíjaztatását kérte Batthyány Fülöp hercegtől.[65] Ugyanakkor a változások felette sem múltak el hatás nélkül. Május végén már arról írt testvérének, „elég szomorú, hogy éppen midőn a régi igazságtalan Schlendriánt magunktól nagylelkű áldozattal elvetettük, akkor vagyunk vésznek kitéve, mely nemzetiségünket is fenyegeti"[66] Chernel tehát végül csak valamikor júniusban döntötte el, hogy indul a választásokon.

Így érkezett el 1848. június 15., a választás napja. A Bója pártjához tartozók már az előző napon megkezdték a legrosszabb korteskedési hagyományokra emlékeztető ténykedésüket. A Chernel pártjához tartozókat, akik a Nagykanizsától északra, Palin közelében lévő lazsnaki kocsmánál szándékoztak eltölteni az éjszakát, „aljas kifakadásokkal" fogadták, „a kocsikról való leszállásra, társaiktól való elszakadásra" akarták kényszeríteni, úgyhogy az illetők — számbeli fölényük dacára — „a történhető nagyobb ingerültség eltávolítása tekintetéből" végül jobbnak látták Palinban éjszakázni.[67] A rend fenntartása érdekében mind Albanich Flórián városbíró, mind a nemzetőrség századosai arra szólították fel a nagykanizsai választókat, „hogy a választás helyén semmi fegyverrel vagy bottal meg ne jelenjenek, hanem mint békés polgárokhoz illő, üres kézzel jöjjenek."[68] Ezt a nagykanizsaiak valószínűleg be is tartották, de a Rumy Károly vezetése alatt érkezett Bója-párti választók fokosokkal és botokkal jelentek meg.[69]

A választásra a Barátok temploma (azaz a ferences templom) előtti téren délelőtt 10 órakor került sor. Az egyes képviselőjelöltek pártjai egymástól elkülönülve álltak fel, a rend fenntartását, azaz a pártok egymástól való elválasztását 45

---

[65] Chernel Ignác – Chernel Elek, Nagykanizsa, 1848. ápr. 15. PFL Chernel-cs. lt. Chernel Elek levelezése. Ld. még *Barbarits Lajos* 42.

[66] Ld. erre Chernel Elekhez írott leveleit, közli őket *Hermann – Molnár* I. 16–19., 27–28., az idézet a 19. és 27. oldalon.

[67] Veinhoffer Elek nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 33–34. Barts József nyilatkozata, Alsórajk, 1848. jún. 21. uo. 59. Eszerint egy Bisztricsányi nevű nagykanizsai borbély azt mondta nekik: „atyafiak ne küldjünk nemes embert követnek, mert azon szép szabadságunkat, amelyet nagy nehezen szerezhettünk meg, ismét el fogják vesztetni, ne tartsanak az urakkal, mert fogják látni, hogy fél esztendő múlva ismét robotolnak."

[68] Albanich Flórián nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. Közli *Hermann – Molnár* I. 58.

[69] A nagykanizsaiak fegyvertelenségére mutat Hegedűs József 1848. jún. 21-i nyilatkozata, közli *Hermann – Molnár* I. 56–57. Eszerint egy Vass István nevű nagykanizsai kötélgyártó azt kiabálta, hogy a kiskanizsaiak által történt megveretésük okai a bíró és a fiskálisok. „Mért nem engedték meg, hogy botot vihessünk, ha mi is bottal mehetünk, úgy most mi is verekedhetnénk."

nemzetőr és 10 foglár végezte. A Bója-pártiak foglalták el a templom temetőkertjének felső, a Chernel-pártiak a középső, a Babochay-pártiak az alsó részét.[70]

Oszterhueber József elnök ezután elmondta, „hogy ezen legszebb alkotmányos jog csak úgy gyakoroltathatik jó sikerrel, ha egymást meghallgatva köztünk a béke és rend uralkodik, figyelmeztetvén mindnyájokat arra, hogy a nemtelen osztály azon alkotmányos jogot most elsőben gyakorolja, intettük és kértük a pártokat, hogy azt szabad nemzethez illőleg gyakorolják." Miután a képviselőjelöltek egyike sem rendelkezett látható többséggel, Oszterhueber közölte, hogy a választóknak három képviselőjelölt közül kell választaniuk. Az egyes jelöltek hívei saját jelöltük nevét hallva zajongani kezdtek, de míg Chernel és Babochay párthívei Oszterhueber intésére elhallgattak, Bója választói csak Bója szavára hallgattak. Végre sikerült elmondani a három jelölt nevét, majd Oszterhueber felszólította a jelölteket, nevezzék meg azokat a személyeket, akiket a szavazatszedő bizottságba delegálni kívánnak. Babochay Kaan Károlyt és Hollósy Józsefet, Bója Gergely Hauzer Jánost és Vusztl Alajost, Chernel Ignác Sümeghy Ferencet és Inkey Gáspárt delegálta. Ezután Oszterhueber ismét a béke és rend fenntartását ajánlotta, majd közölte, „hogy a helységek távolsága szerint fogják a választókat szavazatra bocsájtani, úgy azt is, hogy a szavazást nyomban megkezdjük, s azt addig folytatandjuk, még a választói képeséggel bíró jelenlévők mindnyájan szavazni fognak." A szavazatok leadása meg is kezdődött, s Sándorháza, Szentandrás, Rád, Nemesszer, Gétye, Vör, Bánfa, Szentpéterúr, Pacsa, Tüttős, Szentmihály, Igrice, Esztergály és Horváti községek választói le is adták rendben a voksukat. Ekkorig Chernel 194, Bója pedig 107 szavazatot kapott.[71]

A szavazás előtt és alatt a Chernel Ignác pártjához tartozókat mind Bója, mind Babochay párthívei igyekeztek átcsábítani. Rumy Károly azzal próbálta meg Bója részére csábítani Babochay híveit, „hogy csak most álljanak Bója részére, 3 év múlva akit ők akarnak, azt fogja ő is embereivel követnek válosztani"; amíg Martinkovics Károly vissza nem kísérte őt az emberei közé.[72] A Bója mellett agitálók között volt Tersánszky József orvos, aki két Chernel-párti választót is áthúzott maguk közé, de végül többek felszólítására abbahagyta az agitációt. A Barátok temploma tornyából egy ember állandóan Babochay nevét kiáltozta.[73] Egy másik személy a szavazatszedés helyszínéül szolgáló, felállványozott épület állványzatáról egy magányos fára kimászva kiáltozta saját jelöltjének nevét.[74]

A helyzetet bonyolította, hogy a választók „számos más választási képességgel nem bírókkal elegyítve" jelentek meg, így a Babochay-párti kiskanizsaiak egy részét a felesége is elkísérte.[75] Bója párthívei közé egy ötakós boros-

[70] Tálosi József és Bojaki György vallomása, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. Közli *Hermann – Molnár* I. 53. A vizsgálóbizottmány jún. 25-i jelentése, uo. I. 68.

[71] Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Közli *Hermann – Molnár* I. 35–36.

[72] Martinkovics Károly nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 20. Közli *Hermann – Molnár* I. 44.

[73] Bessenyey György nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 32.

[74] Polgár Ignác nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 34.

[75] Chinorány Boldizsár nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 31.; Piszek Mária nyilatkozata, uo., 1848. jún. 21. uo. 52.

hordót gurítottak, "melyből ezek jól felhörpölvén", elkezdték Bója nevét kiáltozni.[76]

A felhevült kedélyeket többen is csillapítani igyekeztek, így Chinorány Boldizsár táblabíró, helyettes elnök, aki felszólította a Bója pártjához tartozó Kreut Ádám lakatosmestert, „hogy a pártjabeli embereit tartaná féken és ne engedje, hogy a pártok egymást ingerüljék, sőt a tömeg közt csapra ütött borivást tiltaná meg, melyre azt válaszolá, hogy nékiek nem sikerülne szándékjokat kivihetni, készek lesznek még ma itt meghalni."[77] Rajky Lajos szolgabíró „egy dolmányos ember" kitöréseit igyekezett szép szóval csillapítani. Az illető hajlani látszott a szép szóra, de Rajky távozása után azt mondta, „ha valami lenne, akkor ne üssük úgymond egymást, hanem az urakat verjük agyon."[78] Albanich Flórián városbíró is folyvást a Bója és Babochay választói közötti téren járkált, s csillapítani próbálta őket, de éppen egy Bója pártjához tartozó nagykanizsai német varga jelentette ki, „hogy ő itt semmi bírót nem ismer, és én itt mit sem parancsolok."[79]

A Bója-pártiak éljenzésére Babochay párthívei is megmozdultak, s Bója hívei felé nyomulva, saját jelöltjüket kezdték éljenezni, s eközben megpróbálták elragadni a Bója-pártiaktól az (egyébként a város tulajdonát képező) nagydobot.[80] A láthatólag egyre feszültebb hangulatot többen is megpróbálták lecsillapítani, köztük maga a városbíró, Albanich Flórián is.[81] Ez ideiglenesen sikerült is, ám az ide-oda hullámzó tömeg immáron a választás biztonságát veszélyeztette. A választást fél kettőkor verekedés szakította félbe.[82] Előbb egy, majd 25–30 bot, aztán egy tégla repült a Bója-pártiak közül a Babochay-pártiak közé, mire azok viszonozták azt, s ebből szabályos kődobálás fejlődött ki.[83] Bója párthívei botokkal és fokosokkal is megtámadták Babochay fegyvertelen párthíveit. Miután Bója párthívei álltak a temetőkert felső, Babochayéi az alsó részén, az előbbiek előnyösebb helyzetben voltak, s a temetőkert faláról leszedett, lefelé záporként hajigált téglákkal és cserepekkel egyre rosszabb helyzetbe hozták őket.[84] (A Chernel-párti választók nagy része feltételezhető módon ekkor már

---

[76] Polgár Ignác nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 34. A boroshordó csapra verésére ld. még Crebencz Bertalan vallomását, uo. 47.

[77] Chinorány Boldizsár nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 31–32. Kreut utóbb tagadta, hogy ezt mondta volna. Az ő verziója szerint azt mondta Chinoránynak, „miszerint a németek mondották, hogy készek meghalni, ha szándékjokat nem sikereszthetik." Ld. erre a megyei vizsgálóbizottság által készített jún. 21-i tanúkihallhatási jegyzőkönyvet, uo. 56.

[78] Bessenyey György nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 32.

[79] Albanich Flórián nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. Közli *Hermann – Molnár* I. 58.

[80] Polgár Ignác nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 34. A dobra ld. még a megyei vizsgálóbizottság jún. 25-i jelentését, uo. 68.

[81] Horváth János nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 20. Közli *Hermann – Molnár* I. 45.

[82] Oszterhueber József – Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. du. 3 óra. Közli *Hermann – Molnár* I. 30–31. Ezt az időpontot adja meg a középponti választmány jún. 16-i határozata is, ld. uo. 38. (Nyomdahibából az 1 ½-ből az 1 kimaradt, az eredeti irat alapján helyesbítettük.)

[83] Polgár Ignác nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. Közli *Hermann – Molnár* I. 34. Horváth János nyilatkozata, Nagykanizsa, 1848. jún. 20. uo. 45. Barts József nyilatkozata, Alsórajk, 1848. jún. 21. uo. I. 59.

[84] Ld. erre Tálosi József és Bojaki György 1848. jún. 21-i vallomását, közli *Hermann – Molnár* I. 53. V. ö. a vizsgálóbizottság jún. 25-i jelentésével, uo. I. 68.

nem volt a temetőkertben; szavazatuk leadása után elhagyták a helyszínt. Elképzelhető, hogy az egész Chernel-párt kivonult már onnan, mert az iratokban nincs nyoma annak, hogy akár szenvedő, akár tevékeny résztvevői lettek volna a verekedésnek.)[85]

A Babochay-pártiak végül menekülőre fogták a dolgot, de néhány perc múlva „botokkal, durungokkal és különbféle verő eszközökkel visszatérve", megpróbálta visszafoglalni a teret Bója párthíveitől. Oszterhueber jelentése szerint „ekkor a csata már véres volt, a választás színhelye nem szabad polgárok gyülekezete, hanem egy szánt [sic!] vérengzők csata helye volt", s a szavazatszedő bizottmány tagjai, életüket féltve, eltávoztak.[86] A tanúvallomások alapján úgy tűnik, hogy a „csata" győztesei Babochay választói voltak, mert a kiskanizsaiak végül kiszorították Bója embereit a térről és a temetőkertből, s útközben ütötték őket, ahol érték. Eközben egyéni leszámolásokra is sor került, s a választáson részt nem vevő személyeket is súlyosan bántalmaztak. Jellemző, hogy pld. egy nagykanizsai építkezésen dolgozó néhány kiskanizsai lakos a verekedés hírére ütőeszközökkel a helyszínre sietett, majd a verekedésben való tevékeny részvétel után visszatértek a munkájukhoz. A verekedésben és tégladobálásban néhány kiskanizsai menyecske is részt vett. Néhány személy töltött lőfegyverrel jelent meg, s egy-két lövés is eldörrent.[87]

Oszterhueber látva a történteket, a verekedők közé sietett, hogy megpróbálja helyreállítani a rendet, de őt magát is megdobták téglával. A rend fenntartására kirendelt nemzetőrök sem álltak feladatuk magaslatán. Oszterhueber megfogott egy kődobálót, mire az egyik nemzetőr kirántotta az illetőt Oszterhueber kezei közül és szabadon engedte.[88] Egy másik nemzetőrt a verekedők ütöttek le.[89] A verekedés során Sümeghy Ferenc főszolgabíró „a vérengzők és verekedők közt tulajdon életének kockáztatásával számos verekedők fegyvereit maga elszedte, és a rend helyreállításában munkás részt vett."[90]

Chernel párthívei nem vettek részt a verekedésben, hanem „az egész csata alatt egy szegletbe vonulva béke, rend és erényes nyugalommal" nézték a történteket. Megkérdezték Oszterhuebert, hogy mi lesz ezek után a választással, mire az közölte, „hogy a választást jelen körülmények közt folytatni nem

---

[85] Ezt kiemeli a PH 1848. júl. 1. no. 96. 609. „Zalából, június 20-án" c. tudósítása. Ezért is tökéletesen téves *Barbarits Lajos* 50–51. leírása, aki szerint a verekedés a „konzervatív" Chernel- és Babochay-pártiak között kezdődött, majd az utóbbiak győzvén, megtámadták a Bója-pártiakat is.

[86] Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Közli *Hermann – Molnár* I. 36.

[87] Legalább is erre enged következtetni a június 21-i tanúvallomási jegyzőkönyv és a vizsgálóbizottság jún. 25-i jelentése. Közli *Hermann – Molnár* 46–56. és 66–69. Ugyanakkor mind Chinorány Boldizsár jún. 21-én Csányhoz intézett levele (uo. 60.), mind a vizsgálóbizottság jelentése szerint az igazság kiderítését jelentősen akadályozta az a tény, hogy a nagykanizsaiak összetartása miatt a verekedés kirobbanásának felelőseit és körülményeit nem sikerült kellőképpen tisztázni. A lőfegyverekre ld. a tanúvallomási jegyzőkönyvet, uo. I. 53–55.

[88] Oszterhueber József – Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. du. 3 óra. Közli *Hermann – Molnár* I. 30–31.; Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. uo. 36.

[89] Mantuano Rudolf jún. 21-i vallomása. Közli *Hermann – Molnár* I. 55.

[90] Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Közli *Hermann – Molnár* I. 37.

lehetvén, azt megszüntettem, s ezúttal befejezettnek tekintem." Időközben Bója és Babochay hívei verekedve elhagyták a teret, s nem sokkal ezután Chernel párthívei a legnagyobb rendben, egy tömegben elvonultak.[91]

Oszterhueber délután 3 órakor sajátkezű levélben számolt be Csánynak a történtekről, s közölte, hogy a követválasztást a verekedés miatt felfüggesztette, s mindaddig nem engedi folytatni, míg a vizsgálat ki nem deríti a bűnösöket. Úgy vélte, katonai karhatalom kirendelése nélkül a választást nem lehet folytatni; „a város is különössen sok itteni féktelenkedők s kiskanizsaiak által veszedelembe van a más pártbéliek ingerlése mián, különösen a békés polgárok félthetők a megrohanástul." Mindezek miatt katonaság kirendelését kérte Csánytól. A történteket természetesen bejelentette a központi választmánynak is azzal, hogy másnap reggel 8 óráig utasítást kér. A jelentésben, amelyet rajta kívül Németh és Sümeghy is aláírt, külön kiemelték Rumy Károly izgató magatartását.[92] Oszterhueber egyben utasította Sümeghy főszolgabírót, hogy a választás helyén tartson szemlét, s az eredményt jelentse neki.[93] Emellett négy tekintélyes személytől is beszerzett egy-egy tanúvallomást a történtekről.[94]

Csány postafordultával válaszolt Oszterhueber levelére, de a válasz szövegét nem ismerjük. Egyben intézkedett a kért katonaság kirendeléséről, amely június 16-án meg is érkezett a városba.[95]

A véres incidens után június 15–16-án összesen 15 sérültet szállítottak be a nagykanizsai városi kórházba, zúzott vagy szúrt sebbel, illetve törött végtaggal. Egyikük, egy Hardi József nevű gelsei lakos június 16-án belehalt a fejét ért ütésbe, egyikük sorsát az orvos kétségesnek mondta, egy másikuk, egy Bésényi Ferenc nevű zalaszentmártoni öregbíró fejsebe miatt haldokló állapotban volt. További két személy sebét az orvos veszélyesnek nyilvánította, egyikük állapota június 16-án rosszabbra is fordult. Két főt már június 16-án elengedtek, a többiekről Juhász György városi és Tersánszky János megyei orvos úgy vélte, hogy rövidesen hazamehetnek. Érdekes módon, az ott ápolt sérültek egyike sem volt nagy- vagy kiskanizsai, aminek az lehet a magyarázata, hogy a helyi lakosokat — amennyiben megsérültek — nyilván inkább otthon ápolták.[96]

Végül összesen két gelsei és egy kisradai lakos halt bele sérüléseibe, s június 23-án még további 18 fő feküdt súlyos sebekkel a helyi kórházban. Sümeghy Ferenc főszolgabíró elrendelte a képviselőválasztás alkalmával megsebesült, s nem a kórházban ápolt személyek orvosi vizsgálatát. Végül összesen 55 sebe-

[91] Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Közli *Hermann – Molnár* I. 36.

[92] Oszterhueber József – Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 15. délután 3 óra. Közli *Hermann – Molnár* I. 30–31. A központi választmánynak írott jelentés nem ismert, de részletesen ismerteti azt a központi választmány jún. 16-i jegyzőkönyve, ld. uo. I. 37–38.

[93] Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. Közli *Hermann – Molnár* I. 37.

[94] Ezeket közli *Hermann – Molnár* I. 31–34.

[95] Oszterhueber József és Németh János jelentése, Nagykanizsa, 1848. jún. 16. *Közli Hermann – Molnár* I. 37.

[96] Ld. a betegek jún. 16-i látleletét, közli *Hermann – Molnár* I. 39–40. az otthoni ápolásra utal az Állandó Bizottmány jún. 17-i határozata is, uo. 42. Eszerint jún. 17-ig már három halottja volt a verekedésnek.

sültet, köztük több súlyos állapotút írtak össze. A végső összeírásban már szerepelt hat nagykanizsai lakos, kiskanizsai azonban egy sem.[97]

A sérültek területi megoszlása a következő volt

Település	Sebesült / közülük meghalt
Alsórajk	1
Bakonak	1
Csap	1
Felsőrajk	2
Gelse	9/2
Gelsesziget	3
Igrice	1
Kis- vagy Felsőrada	6/1
Kollátszeg	1
Langviz (Hosszúvölgy)	3
Nagykanizsa	6
Nagyrada	2
Nagyrécse	5
Újlak	2
Újudvar	10
Zalaszentmárton	2
összesen	**55/3**

A vizsgálat

A központi választmány június 16-án tárgyalta Oszterhueber, Németh és Sümeghy közös jelentését, s helyeselte Oszterhueber azon döntését, hogy a verekedés miatt felfüggesztette a választást. Ugyanakkor június 24-ére tűzte ki az újabb választást, s annak levezetésével ismét Oszterhuebert és Némethet bízta meg. Egyben kijelentette, hogy „ezen féktelen lázadás, és a népet felbőszítő, és így a lázadást előidéző Rumy Károlynak ezen vakmerő tette a legszigorúbb megfenyítést érdemelné", s ezért a történteket további intézkedés végett

[97] A jún. 20-án elhunyt Kaszás György kisradai és a 16-án meghalt Hardi János és Harti [Hardi] József gelsei lakos boncolási jegyzőkönyveit, valamint a sérültek összeírásait ld. ZML ÁB ir.. 1848:1125. Balogh Elemér 205. említ egy Honthy József nevű gelsei lakost is, de róla az iratokban nincs szó. Szintén nála 65 sérültről esik szó, de a névsorokban szereplő adatok összeadásából 55 fő jön ki. A megyei Állandó Bizottmány jún. 25-i határozata is három halottról beszél. Közli *Hermann – Molnár* I. 68. Szintén három halottról tud PH 1848. júl. 1. no. 96. 609. „Zalából, június 20-án", *Cser – Könczöl* 30., valamint *Novák Mihály* 28. – Állítólag Rumy Károly is a sebesültek között volt. PH 1848. jún. 24. No. 90. 584. „Zalában [jún. 15–17.]"

jelentette az Állandó Bizottmánynak.[98] A választmány másnap visszatért az ügyre, s arra hivatkozva, hogy már elrendelték a történtek kivizsgálását, a választást június 27-én 9 órára halasztotta el. Az ülésen szóba került, hogy a történtek miatt a választás helyszínét máshová kellene áttenni, miután azonban a törvény — mint láttuk — Nagykanizsát külön is megnevezte a választókerületi főhelyek között, s miután a testület úgy vélte, a városi hatóság „elég erélyességgel bír" a választás megrendezésére, a választást Nagykanizsán rendelték el megtartani. A testület jegyzőkönyve ekkor már kimondottan „a Kanizsa városi lakosok által elkövetett kiszökések"-ről beszélt, s „némely lakosoknak (...) nemzetiség és testvériség ellenies" törekvését okolta a történtekért.[99] Nem tudjuk, hogy ez pontosan mit jelentett, mert a fennmaradt vizsgálati anyagban csupán egy, Bója párthívei közé tartozó, Kreut Ádám nevű lakatosmester szólt arról, „miszerint a németek mondották, hogy készek meghalni, ha szándékjokat nem sikereszthetik."[100] Ezek valószínűleg a nagykanizsai németek lehettek, mert Chinorány Boldizsár egy levele szerint Babochay kiskanizsai párthívei sajnálták, hogy a vizsgálat során „a német pártiakból egy sem került horgonyra."[101]

A megye Állandó Bizottmánya június 17-én tárgyalta a Nagykanizsán történteket, s Tuboly Mihály főjegyző elnöklete alatt egy hattagú bizottságot küldött ki az esemény kivizsgálására azzal, „hogy a vétkeseknek találandó egyéneket a szükség esetére használandó hatalomkar segítségével is befogatván, a megye börtönébe beküldjék, és minthogy a miniszteri rendelet nemcsak egyeseket, kik ily rendbontásoknak előidézői voltak, hanem az illető községeket is a katonai hatalomkar tartására szükséges költségek viselésére köteleseknek lenni kijelentette, errül az illetőket értesítsék, és jelentésöket a teljesítésről bemutassák." Egyben kérte az ülésben jelen lévő Csány László kormánybiztost, hogy az újabb választás rendjének biztosítására katonai karhatalmat rendeljen ki.[102]

Bója, aki attól tartott, hogy a megye által megrendelt vizsgálat számára kedvezőtlenül üthet ki, június 17-én Koch Gottlieb és Unger Ferenc nagykanizsai polgárok nevében levelet írt Csillagh Lajos első alispánhoz, amelyben arra hivatkozva, hogy az ellenkező pártbeliek meg akarták akadályozni, hogy a nagykanizsaiak nem nemes képviselőt válasszanak, s ez volt az oka a verekedésnek, s ugyanakkor „a gyilkosok vezérei minden ármányt használván, hogy a büntetés örvényébe az ártatlanokat taszítsák", tudatták, hogy a nagykanizsai polgárság két követet küldött a kormányhoz „részrehajlatlan bírák iderendelése végett." Kérték Csillaghot, hogy amíg a kormány intézkedése megérkezik, biztosítsa „minden polgár személyét s vagyonát." A kérvény szerint ugyanis „a helybeli bíró s tanács nagy része, úgy szinte a kiküldött választmány s járásbeli főszolgabíránk párt emberei lévén, ez esetben ítéletöket érvényes s törvényeseknek el nem ismérhetjük."[103]

[98] A központi választmány jún. 16-i határozatát közli *Hermann – Molnár* I. 37–38.

[99] A központi választmány jún. 17-i határozatát közli *Hermann – Molnár* I. 40–41.

[100] Ld. erre a megyei vizsgálóbizottság által készített jún. 21-i tanúkihallgatási jegyzőkönyvet. Uo. I. 56.

[101] Chinorány Boldizsár – Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. Közli *Hermann – Molnár* I. 60. Ezt erősíti meg Albanich Flórián jún. 21-i nyilatkozata is, uo. 58.

[102] A határozatot közli *Hermann – Molnár* I. 42–43.

[103] Közli *Hermann – Molnár* I. 43–44.

Az Állandó Bizottmány által kiküldött vizsgáló bizottság június 20-án kezdte meg működését, s részint újabb nyilatkozatokat szerzett be, részint megkezdte a tanúk kihallgatását. Június 20–22. között összesen hét nyilatkozatot szerzett be, köztük Albanich Flórián városbíróét is, s június 21-én összesen 61 tanút hallgatott ki, majd június 25-én nyújtotta be jelentését.[104]

A vizsgálat azonban — noha néhány nótórius verekedőt sikerült azonosítani — lényegében eredménytelen maradt. Ennek oka részint az összecsapás méreteiben keresendő (valamennyi választót mégsem hallgathatták ki), részint abban, hogy Bója választói, akik a verekedést kezdeményezték, az összecsapás számukra hátrányos kimenetele miatt az ártatlan áldozat szerepében tetszeleghettek, s Babochay választói képtelenek voltak olyan tanúvallomásokat produkálni, amelyek segítségével a konfliktus kirobbantói név szerint azonosíthatók lettek volna. Maga Babochay sem remekelt e téren.[105]

A vizsgálóbizottmány azzal indokolta a vizsgálat sikertelenségét, hogy „a kanizsai általános polgárság, de a városi tanács is, kiknek nagyobb része a vérengzésnek szemtanúi lévén, annak kezdőiről és tényezőiről legbővebb adatokat szolgálhattak volna, nemcsak segédkezeket a vérengzők kitanulásában nem nyújtottak, sőt minden módokat használtak, hogy e vádbeli tények elpalástoltatván, azok elkövetői is titokban maradhassanak." Ugyanakkor intézkedett három, név szerint is azonosított és súlyos testi sértés miatt felelősségre vonható személy befogásáról.[106]

A vizsgálóbizottság azonban láthatólag nem állt teljesen feladata magaslatán. Így a jelentésbe nem került bele Rumy Károly neve, holott ellene több tanúvallomás is szólt. Az ő esetében nyilván valami politikai alku lehetett a háttérben, ami azért is furcsa, mert a vizsgálóbizottság tagjai a zalai liberálisok közül kerültek ki.[107] Ugyanígy kimaradt a jelentésből Bója-párti választók által először elagyabugyált, de aztán a visszacsapásban tevékeny szerepet játszó kiskanizsai Szilajka György neve, még pedig azért, mert attól tartottak, hogy ha őt elfogják, a kiskanizsai nemzetőrség kiállítása nehézségekbe ütközik.[108]

Volt azonban egy érdekessége a jelentésnek. A bizottság tagjai maguk elé idézték a június 17-én Csillagh Lajos alispánhoz intézett beadvány két aláíróját, Koch Gottliebet és Unger Ferencet, akik kijelentették, hogy az egész beadvány Bója Gergely munkája, s ők annak tartalmát nem ismerik, csupán Bója megbízásából vitték azt Zalaegerszegre az alispánhoz. Unger egyenesen kijelentette, hogy neki „nemcsak a választmányi tagok ellen kifogása nincsen, sőt Sümeghy Ferenc főszolgabíró úr erélyes közbenvetésének köszönheti személyének és vagyonának is a verekedők előli biztosítását." A választmány előtt meg-

[104] A nyilatkozatokat és a tanúk kihallgatási jegyzőkönyvét közli *Hermann – Molnár* I. 44–59. és 61.

[105] Ld. erre Chinorány Boldizsár – Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. Közli *Hermann – Molnár* I. 60.

[106] A jelentést közli *Hermann – Molnár* I. 66–69.

[107] Erre enged következtetni, hogy egyetlen kivétellel (Nagy Dániel) mindegyikük a megye önkéntes adózói közé tartozott. *Molnár András*, 1996. passim.

[108] Ld. erre Chinorány Boldizsár – Csány László, Nagykanizsa, 1848. jún. 21. Közli *Hermann – Molnár* I. 60.

jelent és megkérdezett „számos kanizsai polgárok is egyenesen kinyilatkoztatták, hogy nekik az érintett folyamodásrul legkevesebb tudományok sem lévén, az az ő megbízásukbul nem készült, hanem csak nevek bitoroltatott."[109]

A Zala megyei Állandó Bizottmány július 3-án tárgyalta a vizsgálóbizottság jelentését. A Bizottmány tudomásul vette azt, s megdöbbenését fejezte ki afölött, hogy „Bója Gergely a kanizsai polgárság nevét bitorolva, annak minden hozzájárulása és beleegyezése nélkül megyei első alispán úrhoz oly modorú folyamodást nyújtott be, melyben minden alap nélkül nemcsak a követválasztásra megyeileg kiküldött választmányt, hanem illető járásbéli tisztviselő urakat is pártoskodás és részrehajlásról vádolja." Ugyanakkor az egész jelentést ügyészi vélemény adása végett kiadta a vizsgálattal megbízott Molnár Alajos tiszti első alügyésznek azzal, hogy a már a megyei börtönbe bekísértetni rendelt három személy, „mint vérengzők ellen", indítsa meg a büntetőpert.[110]

Mint láttuk, Bója a nagykanizsai polgárok nevében hamisított, Csillagh Lajos alispánhoz intézett beadványában arról írt, hogy a kanizsaiak két követet küldtek a kormányhoz, kérve a történtek pártatlan kivizsgálását. Nem tudni, hogy ez az állítás blöff volt-e vagy sem, mindenesetre tény, hogy június 21-én Szemere Bertalan belügyminiszter is a választási verekedés kivizsgálására, a bűnösök felelősségre vonására és a rend helyreállítására utasította a megyét.[111] Az állandó bizottmány már a vizsgálat lezárása után, július 3-án foglalkozott az utasítással, s válaszában közölte, hogy már június 17-én elrendelte a vizsgálatot, s mellékelten felküldte a vizsgálóbizottság jelentését azzal, hogy a megye intézkedik a bűnösök felelősségre vonásáról.[112] Szemere július 18-án jóváhagyta a megye intézkedéseit, s visszaküldte a vizsgálati iratokat. A miniszteri leiratot az Állandó Bizottmány augusztus 7-i ülésén egyszerűen tudomásul vették.[113]

Molnár Alajos tiszti első alügyész az Állandó Bizottmány szeptember 4-i ülésén terjesztette elő véleményét a nagykanizsai választási verekedéssel kapcsolatos büntetőeljárásokkal kapcsolatban. Molnár úgy vélte, miután a vizsgálóbizottság jelentéséből kitűnik, hogy a nagykanizsai polgárság és elöljáróság nemhogy együttműködött volna a tények felderítésében, hanem inkább akadályozta azt, „azért a kanizsai polgárságnak és tanácsnak ezen elpalástolást szülő eljárását jegyzőkönyvileg helyteleníttetni" kellene. A tanúvallomások alapján a már befogott három személyen kívül további 11 fő ellen javasolt büntetőeljárást (köztük a kiskanizsai Szilajka György ellen is). Emellett Bóját is az Unger és Koch nevében benyújtott folyamodvány miatt részint a két személy nevének bitorlása, részint a folyamodvány tartalma miatt szintén „tiszti vádperbe idézendőnek" vélte. Az Állandó Bizottmány egyetértett Molnár véleményével, el-

---

[109] A jelentést közli *Hermann – Molnár* I. 66–67. Unger volt egyébként az, aki a választás kezdetén hangoskodva vonta kétségbe a Bója- és Babochay-párti választókat csillapítgató Albanich városbíró intézkedési jogosultságát. Koch pedig egyike volt azoknak, akik a Bója-párti választók közé vitették a hordó bort. Unger jún. 15-i szereplésére ld. Albanich jún. 21-i nyilatkozatát, uo. I. 58., Kochéra ld. Crebencz Bertalan jún.21-i vallomását, uo. I. 47.

[110] A július 3-i határozatot közli *Hermann – Molnár* I. 75–76.

[111] Közli *Hermann – Molnár* I. 45–46.

[112] A határozatot és a választ közli *Hermann – Molnár* I. 74–75.

[113] Szemere leiratát közli *Hermann – Molnár I.* 93.

rendelte a további 11 személy büntető- és Bója tiszti vádperbe idézését, s az eljárások lefolytatásával Háry József másodalügyészt bízta meg.[114]

A vizsgálat további menetéről nincsenek adataink. A vádlottak közül Csucsi Ferencet 1848. szeptember 15-én Nagykanizsa város kezességére — tekintettel arra, hogy a várost ekkor már horvát csapatok szállták meg — ideiglenesen szabadlábra helyezték, azzal, hogy a törvényszék felszólítására bármikor köteles megjelenni a büntetőperben.[115] A többi perbe idézett elleni eljárás további folyamáról nincs adatunk, ahogy arról sem, hogy a Bója ellen indítandó eljárással kapcsolatban a megye megkereste volna akár az országgyűlést, akár a kormányzatot.

A második választás

Hátra volt még az újabb választás, amelyre immáron katonai karhatalom mellett, június 27-én került sor. Az előjelek ezúttal sem voltak kedvezők. Oszterhueber József választási bizottsági elnök június 25-én levélben közölte Chinorány Boldizsár nagykanizsai postatulajdonossal, a választási bizottság helyettes elnökével, hogy a „helybéli [pusztaszentlászlói] bonyodalmak" miatt nem tud jelen lenni a választáson, s ezért Chinorányt bízta meg a választás levezetésével. Chinorány azonban éppen beteg volt, olyannyira, hogy legfeljebb néhány órára vállalta volna a választás levezetését. Ezért levélben fordult Csány László kormánybiztoshoz, s kérte, hogy a választás időtartamára küldjön néhány katonát Oszterhueber pusztaszentlászlói házához, s egyben arra is kérte Csányt, néhány sorban korholja meg Oszterhuebert.[116] Németh János, a bizottság jegyzője pedig június 26-án levélben kérte Oszterhuebert, okvetlenül jelenjen meg a választás helyszínén, mert „ha annyi ember látni fogja, mikint ily dologidőben ok nélkül fárosztatik, csak újabb ingerültségre találand anyagot." Ha el tud jönni, Chinorány vezetésével megkezdik a választást, s bejelentik, hogy Oszterhueber is meg fog jelenni.[117]

Ugyanakkor Bója arról értesítette Csány László kormánybiztost, hogy a mellette nyilatkozó falusiakat „Lazsnaknál és Palinban Inkey Kazimir úrnak egész éjen át itatott emberei kövekkel dobálják és pisztolyokkal fenyegetik", s kérte Csányt, intézkedjen, „hogy a választók fegyverrel a választóhelyen meg ne jelenjenek, és minden polgár élete biztosítva legyen, mert szívem remeg fájdalmas előérzetében, hogy ismét a szabad akarat gyakorlatáért polgártársaink vére fog folyni."[118] A kirendelt katonaság valóban fenn is tartotta a rendet a választás során.

---

[114] Molnár véleményét és a határozatot közli *Hermann – Molnár* I. 111–113. Balogh Elemér 206. a már letartóztatottakon kívül csak 9 fő elleni vizsgálatról tud.

[115] A határozatot közli *Hermann – Molnár* I. 127–128.

[116] Oszterhueber – Chinorány, Zalaegerszeg, 1848. jún. 25.; Chinorány – Csány, h. d. n. MOL H 103. Csány László kormánybiztos iratai. Nem iktatott beadványok.

[117] Közli *Hermann – Molnár* I. 69–70.

[118] Közli *Hermann – Molnár* I. 71. – Inkey a jún. 15-i választás alkalmával a Bója-pártiak által megtámadott Szilajka György és társai védelmében vitézkedett. Ld. erre Szilajka jún. 21-i vallomását, uo. I. 46.

Izgalomban persze ezúttal sem volt hiány. Chinorány Boldizsár jelentése szerint előfordult, hogy „a fiú apja, majd vő ipa, sőt egészen idegen is más nevét bitorolva, jelen nem lévő apja vagy ipa és idegen helyett is szavazni kívántak." Miután a választási törvény a személyes jelenlétet írta elő, Chinorány és Németh János jegyző a választás tisztasága és a kedélyek lecsillapítása érdekében nemcsak a képviselőjelöltek által delegált szavazatszedők révén tették ellenőrizhetővé a szavazást, hanem felszólították a pártokat, „hogy minden párt részéről a nyilván teljesített szavazatszedés helyén három egyén körünkben lehessen, és ott nemcsak hogy a szavazatra magokat jelentőkre fölügyelhessen, sőt, hogy minden szavazónak nevét az öszveírt választók névsorából tulajdon szemeivel olvashassa, és ekképp magának és általa pártjának megnyugvást szerezzen." Azonban éppen a Bója részéről a szavazatszedő bizottságba delegált Hauser (Hauzer) János nagykanizsai kereskedő azzal vádolta meg Chinorányt és Némethet, hogy az összeírók június 15. óta meghamisították a választói névjegyzéket, s most ennek alapján szedik a szavazatokat. Chinorány visszautasította az állítást, azonban a választásról beküldött jelentésében arra hivatkozva, hogy miután a választási törvény mind a választási bizottság, mind a választókat összeíró bizottmány tagjait „a törvény és nemzeti becsület oltalma alá helyhezve, a rajtunk elkövetett bármely sérelmet bűnvádi eljárás mellett megfenyíttetni rend", az Állandó Bizottmány megsértett becsületüket „a sértőnek szigorú megfenyíttetésével" torolja meg.[119]

A választáson végül Bója győzött, 542 szavazattal 468 ellenében. Ugyanakkor némi zavart okozott, hogy a választókerület öt községében állítólag nem hirdették ki a második választás napját. A kedélyek lecsillapodását mutatta viszont, hogy a szavazás során a név szerint nem ismert ellenjelölt szavazói átálltak Bója oldalára, s ezért a szavazást be sem fejezték.[120] A kerület 2246 összeírt választópolgárából tehát összesen 1010 fő adta le a szavazatát, de nem tudjuk, hogy mennyien voltak a megjelent, de az „átállás" miatt végül is nem szavazó választók.

A megyei Állandó Bizottmány július 3-án, ugyanazon a napon, amikor a június 15-i választási verekedés kivizsgálására küldött bizottság jelentését, tárgyalta Chinorány jelentését, s noha a panaszt hitelesnek tekintette, az „audiatur et altera pars" elve alapján a Hauser-féle incidens kivizsgálásával a korábbi vizsgálóbizottságot bízta meg. Az ügy további folyamáról nincsenek adataink.[121]

[119] Chinorány – Zala megye, Nagykanizsa, 1848. jún. 27. Közli *Hermann – Molnár* I. 70–71.

[120] Közlöny, 1848. júl. 8. No. 29. 117.; *Balogh Elemér* 206. Balogh szerint mindössze két jelölt volt, *Vajda – Vajdáné* 14. szerint ez a kettő Bója és Babochay lett volna. Ennek ellene látszik mondani, hogy a választási bizottság mellett összesen hét szavazatszedő működött, akik közül – ha a törvény betűjét követték – két-két főt a képviselőjelölteknek kellett adniuk. Tudjuk, hogy jún. 15-én a három jelölt összesen hat szavazatszedőt delegált, ugyanakkor a választási bizottsági elnök és a jegyző mellett további két főt delegált a megye, tehát a szavazatszedők összesen nyolcan voltak. Ld. erre *Hermann – Molnár* I. 35. és 38. Ugyanakkor *Vajda Lászlóné:* Zala megye történelmi kronológiája 1848–49-ben. (In:) A szabadságharc emlékei Zalában 1848–1849. Szerk. Béres Katalin. 2., javított, bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1999. 19–20. szerint három jelölt volt.

[121] A határozatot közli *Hermann – Molnár* I. 76.

A képviselő

Bója mandátumát a képviselőház július 7-i ülésén a megbízólevelek vizsgálatára alakított VI. osztály javaslata alapján a képviselőház igazolta, noha a választással kapcsolatban az a kifogás merült fel, hogy annak határnapja nem volt előre kihirdetve, ezt azonban az osztály nem találta megalapozottnak. Emellett úgy ítélte meg, hogy miután az ellenjelölt választói is átálltak Bója oldalára, a szavazás befejezésére nem volt szükség, s a választás érvényes. Úgy tűnik, az osztály tagjai nem tudtak a június 15-i véres incidensről, vagy legalábbis erre nem reflektáltak.[122]

Bója kezdetben viszonylag aktív képviselő volt, augusztus 7-ig összesen négyszer szólalt fel. Július 26-án pártolta Glavina Lajos azon javaslatát, hogy Eötvös József kultuszminiszter nyújtson be törvényjavaslatot, amely szerint a muraközi járást felmentik a zágrábi katolikus püspök egyházi kormányzata alól. Augusztus 3-án az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat általános vitájában mindenütt közös iskolák fenntartását javasolta, s 4-én és 7-én is hasonló szellemben szólalt fel a törvényjavaslat részletes vitájában.[123]

Az év végéig tartott 15 név szerinti szavazásból 13 alkalommal adta le voksát. E szavazások alapján nehéz karakterizálni Bója politikai álláspontját. Július 22-én a válaszfelirati vita során a többséggel együtt amellett szavazott, hogy az észak-itáliai háborút említsék meg a válaszfeliratban (azaz támogatta a kormány álláspontját, amely szerint meghatározott feltételek mellett Magyarország katonai segítséget nyújt az észak-itáliai háború befejezéséhez az uralkodónak.) Az oktatási törvény vitájában augusztus 8-án azok között volt, akik arra a kérdésre, hogy „azon községekben, hol egy-egy hitfelekezet iskolában járó gyermekeinek száma 50-re megy, mindenik hitfelekezet számára állami költségen nyittathatik-e külön iskola vagy nem", nemmel feleltek. 10-én viszont a határozatot korrigáló újabb szavazás alkalmával azt pártolta, hogy „amely községben több hitfelekezet van, szabadságában álland a külön felekezeteknek a kormány felügyelése alatt saját erejökkel külön iskolát nyitni, de csak a felekezeti többség kívánatára." Augusztus 21-én a katonaállítási törvény vitájában a radikálisokkal (és a kormánypárt „nacionalista" részével) együtt nem pártolta a kormány azon javaslatát, hogy a kiállítandó újoncokból egészítsék ki a magyarországi sorezredi alakulatokat és a fennmaradó újonclétszámból állítsanak fel újabb honvédzászlóaljakat; azaz a teljes egészében önálló magyar hadsereg létrehozását támogatta (jóllehet, ez utóbbi javaslat uralkodói szentesítésének semmifajta realitása nem volt.) Szeptember 4-én támogatta Kossuth kettős javaslatát Beöthy Ödön délvidéki kormánybiztosi kiküldetésének parlamenti megerősítéséről, illetve a Bécsbe, az uralkodóhoz küldendő 100 tagú küldöttségről.

Szeptember 20-án a szőlődézsma megváltásáról szóló vitában arra a kérdésre, hogy minden szőlőbirtokos maga fizesse-e kárpótlását, nemmel szavazott; ugyanígy nemmel voksolt arra a kérdésre, hogy akinek ¼ teleknél keve-

[122] Közlöny, 1848. júl. 8. no. 29. 117.; *Balogh Elemér* 206.; *Beér – Csizmadia* 143.; *Pap Dénes* I. 30.
[123] Felszólalásait ld. a Közlönyben, közülük az elsőt és az utolsót ismerteti *Pap Dénes* I. 272. és 353.

sebbje van, ahelyett az állam, akinek többje, az maga fizesse a kárpótlást; s szintén nem volt a szavazata 22-én arra a kérdésre, hogy a majorsági zsellérek mindennemű tartozásaiért az állam adjon-e kárpótlást. December 9-én arra a kérdésre, hogy a vallásoktatás a Magyar Hadi Főtanoda falain belül folyjon-e, nemmel szavazott. December 24-én és 27-én az úrbéri kármentesítés vitájában nemmel szavazott a központi választmánynak az úrbéri telkeket érték szerint differenciáló javaslatára, 29-én pedig pártolta Palóczy László azon javaslatát, hogy a kármentesítés során átalányösszeget fizessenek a károsultaknak. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy Bója a kormánypárt balszárnyához tartozott, szavazatai alapján a liberális, jogkiterjesztő álláspontot képviselte, a vallási kérdésekben a szekularizáció és a tolerancia egyaránt jellemezte, a kárpótlás kérdésében pedig részint a probléma mielőbbi lezárásának, részint pedig a társadalmi igazságosság érvényesítésének az igénye motiválhatta.

Bója Debrecenbe is követte a képviselőházat, sőt, ott volt a Pestre visszatért képviselők között is, mert 1849. június 30-i felvette képviselői napidíját. Debrecenben tagja lett az 1849. április 5-én alakult Radical Pártnak, amely Magyarország teljes önállóságát, függetlenségét és demokrata köztársasággá alakítását tűzte ki célul. Május 23-án megválasztották azon képviselőházi küldöttség tagjává, amelynek át kellett volna adnia Görgeinek a Magyar Katonai Érdemrend I. osztályát. 1849. júliusi szegedi és augusztusi aradi tartózkodásáról nincs adatunk.[124]

Egy 1849. november 22-én Dőry Gábor cs. kir. kerületi főispánhoz benyújtott folyamodványában viszont már arról írt, hogy „én a forradalmat sem szóval, sem tettel elő nem mozdítottam, és hogy a mérsékelt és monarchicus érzelműek közé tartoztam", amit az is bizonyít, hogy olyan „mérsékelt előkelőbb zalai honfi" bizalmát bírja, mint Rumy Károly vagy mint (a Deák 1843-as követválasztási megbuktatásában kulcsszerepet játszó) Forintos György...[125]

A tanulságok

Az 1848 nyári népképviseleti választások másutt sem voltak mentesek választási — időnként szintén emberhalállal végződő — összecsapásoktól; ennyiben tehát a nagykanizsai választás nem mondható kivételesnek.[126] (Zala megyében Lendva is botrányos képviselőválasztás helyszíne volt.)[127] Nem mond-

[124] Az 1848–1849. évi első népképviseleti viseleti országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp., 2002. 144–145. és 1256. (A vonatkozó rész Molnár András munkája.); Molnár András: Nagykanizsa első képviselője. (In:) Zalai Millennium. Szemelvények Zala megye múltjából. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. 83–85.

[125] Közli *Hermann – Molnár* II. 240.

[126] Ezek egy részét ismerteti *Csizmadia Andor* 216–225. Ld. még *Erdős Ferenc:* A polgári forradalom és szabadságharc története Fejér megyében 1848–1849. (In:) Farkas Gábor szerk.: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12. Székesfehérvár, 1978. 53–54.; Források Székesfehérvár történetéből I. Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc forrásai. Szerk. Csurgai Horváth József, Hudi József, Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 1998. 159–164.

[127] Ld. erre *Balogh Elemér* 206–207.; *Molnár András:* Képviselőválasztás Alsólendván 1848-ban. In: Lendava-Lendva 1192–1992. Tanulmányok Lendva történelméből. Lendava – Lendva 1994.

ható kivételesnek azért sem, mert a választási visszaélések kivizsgálása a többi választókerületben sem mindig volt sikeres.[128]

Ugyanakkor Nagykanizsa és Kiskanizsa 1848–49-es történetének szempontjából mégiscsak van egy érdekessége a történteknek. Bármilyen hevesek is voltak az indulatok a választók körében, a település(ek) lakossága abban a pillanatban szorosra zárta sorait, amikor külső tényezők (adott esetben a megyei vizsgálóbizottság) avatkoztak az életébe. A két település lakosságának eme, szinte hihetetlen összetartása miatt nem lehetett eredményes az 1848. júniusi választási verekedés kivizsgálása a megyei hatóság részéről.

Ez az önvédelmi reflex azonban ugyanígy működött a későbbiekben is. Ennek volt köszönhető az is, hogy a város egyes polgárait soha nem érte megtorlás sem az 1848. szeptemberében az átvonuló horvát csapatok, illetve szállítmányok elleni támadások, sem a horvát helyőrség elleni 1848. október 3-i felkelés, sem pedig a megszállókkal szembeni 1849. áprilisi, májusi, majd júliusi tüntetések, támadások és egyéb formájú ellenállási cselekmények miatt. Sőt, a megszálló katonaság — ha fogcsikorgatva is — de mindannyiszor kénytelen volt beérni a városi hatóság mentegetőzésével. A városi adminisztráció is kiválóan szolgálta a túlélést: soha nem tagadta meg a cs. kir. parancsnokok utasításainak teljesítését, csak éppen úgy szabotálta el őket, ahogyan csak lehetett.

E kisközösségi szolidaritás tehát kétarcú volt: ugyanúgy működött a magyar önkormányzati hatóságokkal, mint a megszálló erőkkel szemben. Ám éppen ennek volt köszönhető, hogy noha cs. kir. hadsereg fővezére, Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy úgy vélte, hogy „Magyarország egyetlen városa sem viselkedett olyan ellenségesen velünk, mint Kanizsa",[129] egy horvát határőr százados pedig egyenesen annak az észak-itáliai Brescia városának a lakóihoz hasonlította a nagykanizsaiakat, akik 1849. március végén felkeltek a megszállók ellen, s Haynau táborszernagy csapatainak csak igen kíméletlen eszközökkel sikerült leverni őket;[130]

Nagykanizsa mégsem jutott Brescia sorsára, és a város vezetősége és népe mindvégig elkerülte azt a megtorlást, amely más, hasonlóan rebellis településeket (Bősárkány, Csorna, Losonc, Mezőcsát, Csongrád, Székesfehérvár) sújtott 1849-ben. S hogy nem így történt, abban nemcsak annak volt szerepe, hogy a nagykanizsaiakat csupa óvatos/határozatlan és/vagy humánus cs. kir. parancsnokkal hozta össze a szerencséjük, hanem annak is, hogy tudták: minden belső konfliktusukat félre kell tenniük a túlélés érdekében.

---

[128] Ld. *Csizmadia Andor* 167–249.; *Balázs Péter:* Az 1848-as választások Győrött és Győr megyében. (In:) Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp., 1971.; *Mezősi Károly:* Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson. (In:) Lukácsy Sándor – Varga János szerk.: Petőfi és kora. Bp., 1970. 515–638.; *Urbán Aladár:* Petőfi választási kudarca és az országgyűlés. Irodalomtörténeti Közlemények. 2001/3–4. 397–413.

[129] Windisch-Grätz – Laval Nugent táborszernagy, Szentmiklós, 1848. dec. 24. Közli *Hermann – Molnár* I. 292–293.

[130] Simich százados – Stillfried, ill. Burits vezérőrnagyhoz, Nagykanizsa, 1849. ápr. 10. Közli *Hermann – Molnár* II. 52.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ÁB ir.	ZML A Zala Megyei Állandó Bizottmány iratai.
Antalffy Gyula	Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Utazások a múltban és a jelenben. Bp., 1982.
Balogh Elemér	Balogh Elemér: Az első népképviseleti választások Zala megyében. (In:) Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalai Gyűjtemény 25. Zalaegerszeg, 1986. 195–209.
Barbarits Lajos	Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája. Bp., 1929.
Beér – Csizmadia	Beér János – Csizmadia Andor szerk.: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Bp., 1954.
Bencze Géza	Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg, 1986.
Chernel-cs. lt.	PFL A Chernel-család levéltára
Cser – Könczöl	Könczöl Imre: Nagykanizsa a szabadságharc idején. Cser József tanító naplója. Honismeret, 1988/2. 29–31.
Csizmadia Andor	Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. Bp., 1963.
Degré – Kerecsényi	Degré Alajos – Kerecsényi Edit: Az 1848–49. évi szabadságharc zalai történetére vonatkozó iratok. (In:) ZT I.
Ember Győző	Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp., 1951.
Hermann – Molnár I–II.	Hermann Róbert – Molnár András: Nagykanizsa és környéke 1848–1849-ben. Okmánytár. Nagykanizsa, 2000. I–II. k.
Hermann: Csány-iratok I.	Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Zalai Gyűjtemény 44. Zalaegerszeg, 1998. I. k.
Jároli József	A rendszerváltás folyamata az 184–49-i forradalom és szabadságharc első hónapjaiban. Válogatott dokumentumok. Szerk. Jároli József. Bp., 2001.
Kapiller Imre	Kapiller Imre: Zsidó társadalom Nagykanizsán 1848-ban. Pannon Tükör 1998/2. 66–68.
KH	Kossuth Hirlapja
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest.
Molnár András, 1996.	Molnár András: „A zalai ágyúzás". Zala megye önkéntes adózói (1845–1848). Századok, 1996/5.
Molnár András, 1998.	Molnár András: Zalaegerszeg 1848–1849-ben. Zalaegerszegi Füzetek 5. Zalaegerszeg, 1998.
Németh László	A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849. S. a. r. Németh László. Zalai Gyűjtemény 52. Zalaegerszeg, 2002.
Novák Mihály	Novák Mihály: Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharczban. 2. bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906.
Pap Dénes I–II.	Pap Dénes: A magyar nemzetgyűlés Pesten 1848-ban. Pest, 1866., 2. kiad. 1881. I–II. k.
PFL	Pannonhalmi Főapátság Levéltára
PH	Pesti Hirlap

Szőcs Sebestyén, 1990.	Szőcs Sebestyén: Csány László kormánybiztosi tevékenysége 1848 áprilistól szeptember végéig. (In:) Molnár András szerk.: Kossuth kormánybiztosa, Csány László 1790–1849. Zalai Gyűjtemény 30. kötet. Zalaegerszeg, 1990.
Urbán: Batthyány-iratok I–II.	Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. Bp., 1999. I–II. k.
V. Waldapfel Eszter I–IV.	V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. I–IV. k. Bp., 1950–1965.
Vajda – Vajdáné	Vajda László – Vajda Lászlóné: Zala megye az 1848–49-es polgári forradalom és szabadságharc idején. ZT I.
ZML	Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg
ZT I.	Baranyai György – Degré Alajos – Kovács Lajos szerk.: Zalai Tükör I. k. 1848/49. zalai eseménytörténete. Zalaegerszeg, 1974.

Semsey Viktória:

A PORTUGÁL SAJTÓ AZ 1848–49-ES MAGYARORSZÁGI ESEMÉNYEKRŐL

„Az eszmék uralkodnak, parancsolnak mindenfelé és nem ismernek akadályt uralmukkal szemben.
A nemzetek szövetségre lépnek és testvériséget fogadnak egymásnak."

A Revolucao de Septembro,
Lisszabon, 1848. április 17.

Az 1848-as európai forradalmakkal kapcsolatban természetesnek hat az a megállapítás, hogy a korabeli eseményeket, amelyek sok szállal fűzték össze Európa legtöbb országát, némileg eltérő perspektívából engedte szemlélni a különböző országok belpolitikai helyzete. Vagyis az események értelmezése a belpolitika fényében is megtörtént. A század közepén már párt-orgánum jelleggel működő korabeli sajtó igen fontos szerepet játszott tehát abból a szempontból, hogy sajátos tükröt tartott az események elé.

Párizs és Európa forradalmai nem hatottak olyan elemi erővel az Ibériai félsziget kisebbik országára, Portugáliára, mint a korabeli Közép- és Kelet-Európára. Ennek természetesen megvolt a belpolitikai magyarázata. Az eszmék terén azonban óriási, hosszan tartó hatást gyakoroltak itt is a 48-as események. A társadalmi kérdések iránt érdeklődő, republikánus és demokrata irodalom, amely ekkoriban a sajtón keresztül vagy más formában érkezett Portugáliába, a következő évtizedekben tartósan hatott a portugál politikai elitre és értelmiségre[1]. A mai magyar szakembernek és olvasónak érdekes tanulsággal szolgálhat az, ahogyan az adott belpolitikai helyzetben a portugál sajtó készítői látták a magyar forradalom és önvédelmi harc, a kibontakozó nemzetiségi kérdés problematikáját. Érdekes lehet az is, hogy a múlt század közepének párt-programokat tükröző sajtója hogyan értelmezte, mit vett át abból az írott szó által közvetített információból, amit a sajtó tett elérhetővé a szélesebb rétegek számára. Részben az ekkor a sajtóban Magyarországról kialakított kép öröklődött a század végéig a portugálok körében. Más vonatkozásban a nemzetközi helyzethez kapcsolt magyar események előrevetítették a kelet európai régióban fontos szerepet játszó Oroszország külpolitikai magatartását. Nem utolsó sorban érdekes lehet az is, hogy a nagy mennyiségű információ milyen helyzetben

[1] *Fernando Catroga:* A memória de 1848 na fundamentacao do republicanismo portugués, in. Estudos de História Contemporánea Portuguesa, Livros Horizonte, 1991. 272.

találta a portugál belpolitikát. Szolgált-e valalmire – hatott-e példaként vagy bármi módon a polgári átalakulás útjára lépő, honvédő harcokba és nemzetiségi problémákba bonyolódó Magyarország sorsa az 1848/49-es Portugáliában.

Lopes de Mendonca[2] a 19. századi Lisszabon egyik legismertebb újságírója a következőket írta a század közepén a sajtó szerepével kapcsolatban: „ha a forradalmak a népek sorsát (jövőjét – S.V.) érlelik, a sajtó, a sajtóban megjelenő gondolatok siettetik és elősegítik az emberi szellem ezen grandiózus megnyilvánulásait".[3]

A 19. század közepén — hasonlóan a többi európai országhoz — Portugáliában is nagy volt az analfabéták száma, mégis fontos szerepet töltött be a sajtó. Politikai eszközként használták, amelynek közvéleményformáló hatása viszonylag nagy volt. 1848-ban Párizsban körülbelül 300 újság[4], Madridban 120 [5] és az Ibériai félsziget területileg jóval kisebb országában, Portugáliában 1848–1850-ben körülbelül 40–50 lap jelent meg.[6]

1848 Magyarország és egész Kelet-Európa történetében választóvonalat jelentett. Elsőrendű szerepet játszott a polgári átalakulás előkészítésében és ugyancsak fontos volt a nemzetiségi kérdés alakulásában. Az 1848-as forradalom, Magyarország esetében a vele összekapcsolódó önvédelmi háborútól kísérve, megkezdte a polgári átalakulást, bár annak megvalósulása még néhány évtizedig eltartott.[7] Érthető tehát, hogy 1848–49 eseményei, és annak részeként a magyar küzdelmek, miért foglalkoztatták a portugál sajtót.

A sajtón kívül, amelyet tanulmányunkban elsőrendű forrásként kezelünk korábbi jele is volt már annak, hogy a portugál diplomáciai körökbe eljutottak hírek a korabeli Magyarországról, illetve többnemzetiségi voltából fakadó problémáiról. Ezek a problémák az 1830-as 40-es években már a zónára jellemzően történelmi „előrejelzésként" működtek Nyugat-Európa számára. Az első – általunk jelenleg ismert – ilyen dokumentum magyar-portugál viszonylatban az a levél, amit Renduffe[8] portugál külügyminiszteri teljhatalmú megbízott küldött

---

[2] Lopes de Mendonca António Pedro (1826–1865) író és újságíró. Tárcaírója 1846–1857 között az ismert progresszista lapnak, a „Revolucao de Setembro"-nak. Nevéhez fűznek bizonyos illegálisan terjesztett kormányellenes röplapot az 1848-as évben. Nem sokkal később, 1851-ben a Partido Regenerador (Megújulás Pártja)-hoz csatlakozott. In. Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira, Lisboa, 195 XV. vol. 443–444.

[3] In. *Maria Manuela Tavares Ribeiro:* A Imprensa Portuguesa e as Revolucoes Europeias de 1848, Centro de História da Cultura da Universidade Nova de Lisboa, 1987. 413.

[4] In. *Pierre Guiral:* „La presse de 1848 á 1871" in. Historie Générale de la presse francaise, II., Paris, 1969. 208.

[5] In. *Miguel Artola:* La burguesía revolucionaria (1808–1874), Madrid, 1981. 333.

[6] In. *A. H. de Oliveira Marques* Historia de Portugal Contemporaneo, Universidad Aberta, 1993. 411.

[7] In. *Niederhauser Emil:* Kelet-Európa története, História Könyvtár, Budapest, 2001. 136.

[8] Renduffe (Conde e barao de) (1795–1857). Portugál teljhatalmú megbízott Európa több országában. Az 1820-as portugál liberális alkotmányellenesek táborába tartozik. 1834-ben a mérsékelt kormányban Trás-os-Montes parlamenti képviselője. 1842–45 között Berlinben teljhatalmú megbízottként képviseli a portugál kormányt.Ezen időszak alatt felhatalmazták kereskedelmi és hajózási szerződések megkötésére Proroszország és Portugália, valamint Hessen, Oldenburg és Portugália között. Szászországgal is az ő közvetítésével jött létre kereskedelmi szerződés 1844-ben, majd Bajorországgal. Madridba került ezután teljhatalmú megbízottként, ahol 1846.december 30-ig dolgozott. Majd Párizsban töltötte be ugyanezen funkciót 1848.januárjáig. Közreműködött az angol-francia-spanyol nemzetközi beavatkozás megszervezésében a Maria da Fonte felkelés leverése érdekében 1847-ben. In.Grande Enciclopedia Portuguesa-Brasileira, Lisboa, 1954. XXV. köt. 104–05.

1843-ban Lisszabonba. Renduffe a portugál kormány megbízásából, kereskedelmi szerződések megkötése céljából járt 1843-ban Közép-Európában.

Bécsből küldött 1843. augusztus 19-én kelt levelében, amit Fonseca e Magalhoes[9] miniszteri tanácsosnak ír megtudjuk, hogy Linzből Pesten keresztül Pozsonyba ment. Utazása során ilyen képet festett Magyarországról: „Magyarország úgy tűnt nekem, hogy nem hasonlít Európa többi részéhez, óriási szegénységével és óriási gazdagságával, ...nem az alsó osztály (feltehetően a kézművesekre, iparosokra, kereskedőkre gondol itt – S.V.) az, amely az ország sorsának jobbra fordításán fáradozik..."[10] A továbbiakban, a levél második oldalán arról ír, hogy a Diétán a magyar mágnások és a horvátok csatározása figyelhető meg, mert az utóbbiak nem akarják elfogadni a magyar nyelv használatát. Ugyanis a Baltikumtól az Adriáig a szláv nép újjáéledését lehet tapasztalni – tette hozzá Renduffe.

Ez a levél azonban csak az úgynevezett magas politikát informálta a magyarországi helyzetről, és csak érintőlegesen. Nem volt elsőrendű feladata a megbízottnak Magyarországról tudósítani. A korabeli Magyarország „megszondázása" 1843-ban azonban már nem esett túl messze időben az 1848–49-es évektől. Az öt évvel későbbi portugál politikus gárdát mindeképpen befolyásolhatta. A század közepén a portugál politikában több olyan személyiséget is találunk, akiknek a neve már a harmincas-negyvenes években felmerült és a továbbiakban tartósan szerepelt. Ilyenek Costa Cabral[11] és Saldanha[12], hogy a két legfontosabbat említsük az általunk vizsgált időszakban, vagy Rodrigo de Fonseca e Magalhoes, de ide tartozik Renduffe is, aki ugyancsak a portugál külügyek aktív közreműködője volt 1843–56 között.

Más tehát a szerepe annak a belső használatra írt jelentésnek, amely Renduffe tollából született 1843-ban és nem juthatott el a sajtót olvasó portugál emberekhez, és más azoknak a híreknek, amelyeket a nemzetköri értelemben is megélénkülő és fontossá váló sajtón keresztül olvashattak a portugálok 1848–49-ben.

Az 1848/49-es portugál sajtó — igaz, hogy nem Magyarországra küldött tudósítóin keresztül szerezte be híreit — ismertté tette Kossuth nevét, össze-

---

[9] Rodrigo da Fonseca e Magalhoes, 1843-ban még csak conselherio de estado (államtanácsos), de 1851-től már miniszterelnök Saldanha restaurációjának első kormányában.

[10] Renduffe levele 1843.aug.19. in. Reservados, 21-es Esp. 43-as doboz, Biblioteca Nacional, Lisszabon.

[11] Costa Cabral, José Bernardo da Silva, (1801–1869) mérsékelt liberális politkus, az 1842-es mérsékelt liberális felkelés vezetője,1842–46 között miniszterelnök, vitatott személyisége a portugál történelemnek. Egyrészt despotikus módszerekkel kormányoz, másrészt reformjainak jelentős haladás köszönhető. 1847–49 között ismét a kormány élére kerül, de egyre kisebb a köre támogatóinak. 1851-ben a Saldanha-féle liberális puccs véget vet hatalmának. In. Portugal Contemporáneo, I., Lisszabon, 1990. Edit. Alfa. Szerk. António Reis, 104.

[12] Saldanha, Duque de, (1790–1876), a portugál liberalizmus egyik legkarizmatikusabb személyisége. Politikai és katonai pályafutását nagy ambició jellemzi. 1835-ben a liberálisok radikális ágához tartozik.Támogatja a „szeptemberieket", de Costa Cabral híveit is. 1851-től ő lesz az, aki a portugál „Regeneracao" vezetője, amely a megbékélés és reformidőszakot jelent. Mint jelentős konspirátor és katona, valamennyi Portugáliának fontos politikai és katonai akcióban részt vesz élete során. Oliveira Martins neves portugál történész „portugál Cid"-ként emlegeti. In. Portugal Contemporáneo, I., Lisszabon, 1990. Edit.Alfa, Szerk.António Reis, 47.

kapcsolta a forradalmi években és a nemzetállamok kialakításában résztvevő többi forradalmárral. Elsősorban Mazzinival, de hivatkozott rá a portugál–spanyol ibérizmussal kapcsolatban is. A sajtó az Portugáliában, amely a magyarországi nemzetiségi kérdést először tárgyalta nyilvánosság előtt, hosszan cikkezett Kossuth 1851-es rövid lisszaboni látogatásáról, majd fórumot adott 1855-ben Kossuth gondolatainak, amikor a politikus a krimi háború kapcsán a magyar függetlenség jövőjéről elmélkedett.[13] A 48/49-es sajtó alapozta meg azt az érdeklődést, amely azután joggal fordult a magyar ügyet (jól-rosszul – tudjuk, hogy ezzel kapcsolatban talán soha nem ül el a vita) képviselő Kossuth felé 1849–56 között, a nemzetállamok kialakításának viszontagságait élő Európájában. Az 1848-as európai forradalmaknak szinte „supranacional", nemzetek feletti jellege volt, universalista gondolatokkal áthatva, amiről több helyen olvashatunk a korabeli portugál sajtóban is.[14]

Sajátos helyzet jellemezte Portugáliát 1846–1851 között. Az országban már 1822 óta liberális monarchia volt, annak jónéhány problémájával és sajátosságával. 1842 óta mérsékelt, bizonytalan kormányok váltották egymást. A legtartósabb ezekben az években Costa Cabral centralizált, de reformokra törekvő kormánya. 1846 áprilisában részben liberális ellenességet másrészt antifeudális követeléseket is tükröző parasztfelkelés robbant ki[15] (az ún. Maria da Fonte, az ország északi részében). A felkelés 1846–1847 között polgárháborúvá szélesedett és ekkor már igen sokféle társadalmi réteg részben eltérő érdekeit is ütköztette. Kormány-junta alakult, amely javasolta a képviselőház feloszlatását, és új alkotmányozó parlament összehívását. A polgárháború leverésére a portugál kormány nemzetközi segítséget kért. (Angol és spanyol csapatok érkeztek az országba.) Az 1846-ban kitört portugál parasztfelkelésre hatott a szomszédos Spanyolországban, Galiciaban Ramón Narváez népszerűtlen adózási rendszere miatt kitört felkelés. A portugál felkelés esetében ezen túl még a szabadkőművesek szervezkedéséről is szól a szakirodalom.[16] Az 1846–47-ben levert országos felkelés után az ellenzék folytatta a szervezkedést.[17] 1848-ban a mérsékelt Costa Cabral-tól rövid időre Saldanha, a radikálisabb liberális ághoz tartozó katonatiszt vette át a hatalmat. Majd a kormányzás rövid időre ismét visszakerült Costa Cabralhoz az 1851-ben megismétlődő Saldanha féle katonai puccsig. Az 1851-gyel kezdődő időszakot hívják a portugál történelemben „regeneracao"-nak. Ez az időszak egy békésebb és a gazdaságra jobban koncentráló progresszista liberális időszakot jelent. Röviden és természetesen leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy Portugáliában 1847–1851 között a politikai életet az „útkeresés" jellemezte. Valójában azonban az ország már 1842-től egyfajta látens forradalmi helyzetben, elégedetlenségben élt. Vizsgálódásunk időszaká-

[13] In. „O Portuguez, 1855. Szeptember 27. In. B.N.L. Seccao de Jornaes

[14] In. *M. M. Tavares Ribeiro:* Portugal e a revolucao de 1848, Coimbra, 1990. 19.

[15] In. *Miriam Halpern Pereira:* Revolucao, financas, Dependéncia Externa, Edit. Sá da Costa, Lisboa, 1979. I. 381.

[16] *Joaquim Veríssimo Serrao:* Historia de Portugal, VIII. Lisboa, Edit.Verbo, 1985. 106.

[17] In. *M. M.Tavares Ribeiro:* A Academia de Coimbra e a situacao política em portugal nos meados do século XIX., Coimbra 1991. 320.

ban tehát Portugáliát mérsékelt és centralizált liberális monarchiaként kezelhetjük.

Az 1846–47-es polgárháború után a portugál társadalmat, politikai szempontból, teljes mértékben a megosztottság jellemezte. A 19 század közepének számos a társadalmi kérdések iránt érdeklődő, liberál-demokrata, „republikánus" portugál gondolkodója volt, akinek intellektuális és politikai eszmevilágát komolyan befolyásolták a korabeli európai események illetve a sajtóban is olvasható ezekkel kapcsolatos vélemények. Természetesen maga a portugál belpolitika és valóság is nagy mértékben hatott véleményük formálódására.[18]

1848 márciusában és májusában Spanyolországban először Madridban majd ezt követően Sevillában egy-egy kis hatósugarú felkelés robbant ki. A februári francia, majd a spanyol események hatására Portugáliában ismét kiújultak az ellentétek a „progresszista" és a konzervatív liberálisok között. Az 1848-as európai események hatására májusban Coimbrában újjászerveződött a „Carbonária Lusitana", titkos társaság. Egyetemi körökben a coimbrai Academia is üdvözölte az „Egyetemes Testvériség" nevében[19] a párizsi, német, olasz, lengyel és porosz eseményeket. A Carbonária Lusitana, az olasz karbonari mintájára olyan vezetők irányítása mellett működött, akik az európai nacionalista tartalmú 1848-as forradalmaktól is lendületet kaptak. Ennek a forradalmi ideológiájú szervezetnek 1848-ban körülbelül 500 főre emelkedett a létszáma.[20] Gazdasági, társadalmi és politikai okokból kapcsolatok alakultak ki a portugál „szeptemberiek"(setembristas)[21] és a spanyol progresszisták között. Elsősorban szocialista és republikánus eszmék hatására. Részben az angol hegemónia ellen – de Costa Cabral és Narváez kormányával szemben is – sok értelmiségi és politikus fordult az Ibér Unió gondolata felé, sőt tovább lépve egy európai egyetemes uniót is elképzelhetőnek tartottak a népek testvériségének jegyében. Később, az 1851-ben Portugáliában valószínűleg „technikai okokból" Lisszabonban két napos pihenőt tartó Kossuth beszélt azokkal a portugál liberálisokkal, akik közül nem egy az Ibér Unió (amelynek talán legnépszerűbb formája ebben az időben konföderációt jelentett a két tagállam függetlenségével) gontolatát támogatta. Amikor Kossuth Amerikából visszatért Angliába, Londonban azokkal az emigráns portugál és spanyol politikusokkal beszélhetett, akik ezt az ibér unió gondolatot továbbra is dédelgették. Korábban az emigráció éveit töltötte Londonban a volt spanyol régens, Baldomero Espartero is (1843–1848 között), akinek politikai menedéket adott a londoni önkormányzat. Az ő esetét választották hivatkozási alapnak az angolok, amikor Kossuth angliai tartózkodásának státuszát vitatták meg. (Erről a portugál sajtó 1851-ben írt, jónéhány angol lapra hivatkozva.)[22]

[18] In. *Maria M.Tavares Ribeiro*: Portugal e a revolucao de 1848, Coimbra, 1990. 331–332.

[19] In. *M. M.Tavares Ribeiro:* A Academia de Coimbra e a situacao política em Portugal nos meados do século XIX., Coimbra, 1991. 320.

[20] In. *M. M.Tavares Ribeiro:* id. mű 323.

[21] A Szeptembristák elnevezés eredete: az 1836.szeptemberében győztes forradalomban kapja ezt az elnevezést a portugál 19.századi liberalizmus radikális, baloldali, progresszista ága. A „cartismo"-val szemben használják. Elveik megegyeznek az 1822-es liberális alkotmánnyal, amelyet egy választott parlametn, Cortes szerkesztett. In. Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira, 28. köt. 570.

[22] In. *Semsey Viktória:* Viagem de Kossuth a Lisboa, História, 2002. 49. sz.Lisboa, 34–42.

Visszatérve az 1848-as évhez, Portugáliában a konzervatív vagy mérsékelten liberális és centralizált kormányok stabilan tartották magukat.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az elégedetlenség — az európai eseményeket és eszméket figyelemmel kísérők táborában különösen —, amely a portugál társadalom számtalan rétegét jellemezte, ne irányult volna a kormányzati módszerekre, és adott esetben ne kérdőjelezte volna meg a legitimizmust.

Az 1842–1848 között a kormány élén álló António Bernardo da Costa Cabral (rövid ideig megingott helyzete az 1846–47-es polgárháború idején) alatt Portugáliában refomok és fontos változások történtek a gazdasági életben és az államigazgatásban. Cabral centralizált kormányzati módszere lehetővé tette egy új „arisztokrácia" megszületését, amely nem születési, hanem vagyoni alapon állt. Elsősorban a pénzügyi életben, az államigazgatásban és a hadseregben. Ez a réteg gyakran visszaélt hatalmával a választásokon, ugyanakkor nem fordított elég figyelmet és természetesen pénzt az ország iparosítására, a pénzügyi élet élénkítésére.[23]

A portugál társadalmat kimerítették az 1842 óta tartó katonai lázadások, felkelések és polgárháborúk. 1848-ban pedig, amikor az európai forradalmak zajlottak, az ország lakosságát általában a béke és a tartós reformok iránti vágy hatotta át. Azok az erők azonban, amelyek a haladás és a reformok ügyét támogatták érzékenyen reagáltak a francia és a nemzetiségi kérdéseket is feszegető kelet-európai eseményekre és a nyugati sajtóban megjelenő, a munkásság érdekeit védő szocialista vagy szociális tartalmú cikkekre. 1848-ban a portugál társadalomban a béke vágya mellett a reformok iránti vágy is jelen volt. Ez utóbbit élesztette jónéhány francia polgár jelenléte, valamint a Párizsból hazatért portugál értelmiségi és újságíró is. Lisszabonban forradalmi bizottságot alakítottak, majd néhány junta formájában vidéken is megjelent ez a forradalmi szellem. 1848 májusában heves parlamenti viták zajlottak, amelyek az európai eseményeket célozták, terjedtek a szocializmus és a republikánus eszméi a sajtóban. Vagyis a sajtónak valóban nagy szerepe volt abban hogy ezek az eszmék ismertté váltak a liberál-demokrata portugál körökben.[24] Az 1848/49-es évek portugál értelmisége hitt egy „nagy európai demokratikus föderációban" („a grande federacao democrática europeia"), és ehhez a hithez a korabeli sajtó szállította a legszélesebb körben, és talán a leggyorsabban is a híreket.

Az 1848/49-es években Portugáliában nem volt teljes a sajtószabadság. A sajtó azonban a közvélemény formálódásának ebben a fázisában még így is fontos szerepet töltött be. A fennálló cenzura ellenére nagyon sok olyan cikk jelent meg, amelynek tartalma bírálta a mérsékelten liberális kormányt. A napilapok, hetilapok mellett nagy számban jelentek meg kiáltványok, brossúrák. Méretüket tekintve sok volt közöttük a kis méretű, olcsó lap, sokszor illegálisan is terjesztették a didaktikus stílusban megírt kormányellenes „irodalmat". A 19. század közepének napilapja azonban általában nagy méretű, körülbelül 6 oldalas Portugáliában is, hasonlóan a korabeli európai helyzethez (már ahol ezt a sajtószabadság megengedte és egyáltalán létezett mennyiségében és minőségé-

[23] In. *M. M. Tavares Ribeiro:* Portugal e a revolucao de 1848, 23.

[24] In. *M. M.Tavares Ribeiro*: id. mű 24.

ben is számottevő sajtó), nem tisztán informáló jellegű, hanem elemző volt, véleményt is közölt és különböző rétegekhez szólt. Az analfabétizmus ellenére az olvasó emberek verbális tájékoztatásán keresztül sok emberhez eljutott.

A sajtó történetében az 1848-as év fontos évszámot jelentett Portugáliában is. A korlátozott sajtószabadság és a cenzúra ellenére a portugál ellenzék sajtótermékei a „progresszista" lapok a demokrácia védelmében rendszeresen bírálták az államigazgatás hiányosságait, mások a köztársaság és a szocializmus előnyeit elemzték. Örömmel üdvözölték a francia köztársaságot és az európai nacionalista tartalmú forradalmakat, köztük a függetlenségéért harcoló Magyarországot is. Ugyanakkor világosan látták, és láttatták, hogy a portugál belpolitikai helyzet problémái eltérőek az előzőekétől. A portugál „valóságnak" nem sok köze volt a franciához. És nem volt nemzetiségi problémája sem, amit megoldjon.[25] Miután a szomszédos Spanyolország belső rendje helyreállt 1848 nyarán, a francia forradalmat és a közép-európai függetlenségi megmozdulásokat leverték, a republikánus tervek és hangok Portugáliában is eltűntek. Az ellenzéknek a kormány támadására csak a nyilvánosság fórumát jelentő sajtó maradt. Costa Cabral mérsékelt kormánya azonban 1849. júniusában – éppen a magyar szabadságharc fellángolásának „pillanataiban" – rövid időre megerősödött. Az alábbiakban arra is találunk példát, hogy ez az „utolsó magyar fellángolás" milyen sajtóvitát váltott ki két portugál lap, a mérsékelt „Estandarte" és a progresszista „Revolucao de Setembro" között.

Kutatásaink során az 1848/49-ben Portugáliában megjelenő lapok közül három – különböző politikai áramlathoz tartozó – sajtóterméket választottunk ki arra, hogy a portugál belpolitikát is tükrözve megvizsgáljuk, milyen visszhangja volt az 1848/49-es magyar eseményeknek. A Diario do Governo (a legfontosabb kormánypárti lap) természetesen a fővárosban, Lisszabonban került kiadásra, de országos hatáskörrel rendelkezett. Nagy multú, konzervatív, 1848–49-ben a mérsékelt és centralizált Costa Cabral kormány híve. Az „Estandarte" (jelentése: zászló) — szintén lisszaboni lap — a mérsékelt ellenzék lapja, Costa Cabrallal szemben állt de ellenségesen tekintett rá az ellenzékben lévő, szintén mérsékelt Saldanha is. Az Estandarte hasábjain egy „erős" kormányt támogatott, ami szigorú gazdaságpolitikával elkerülné az ország gazdasági összeomlását, de emellett kötelességének érzi a közoktatás szinvonalát emelni, és az adózási rendszert javítani. A reformokat támogatta, abban a reményben, hogy Portugália elkerülje mindazt, ami 1848-ban Európa legtöbb országában történt. Harmadik forrásunk kiemelkedő a „progresszista" lapok sorában mind megjelenésének tartósságát, mind programját és színvonalát illetően: „A Revolucao de Setembro". Lisszabonban 1840 és 1892 között jelent meg, jelentős demokrata, „republikánus" és progresszista újságírók közremüködésével. Programját röviden a következőkben lehet összefoglalni: „népi alkotmány, széles társadalmi képviselet, elnyomás nélküli igazgatás, független igazságszolgáltatás, rendezett pénzügyek, a kiváltságokat megőrző centralizmus, ipari befektetések, közrend, az önkényt mellőző király..."[26]

[25] In. *M. M.Tavares Ribeiro:* A Imprensa Portuguesa e as Revolucoes Europeias de 1848, Centro de História da Cultura da Universidade nova de Lisboa, 1987. 39.

[26] In. A Revolucao de Setembro, 1840. június 22. 1. in B. N. L., Jornaes

A Diario do Governo a nemzetközi eseményeket illetően, angol, francia, német, spanyol lapok (az utóbbiak ugyancsak más nyugati lapokból vették át Magyarországra vonatkozó híreiket) átvett híreire támaszkodott. Az Ibériai félszigettől — benne Portugáliától — földrajzilag és külpolitikai érdekeit tekintve is messze eső közép-Európa eseményei sokszor két-három hetes késéssel jelentek meg a Diario do Governo-ban. Az első hír a bécsi március 13-i forradalomról április 7-én volt olvasható a 84-es számban. Ez a szám nem említette még a pesti forradalmat. A portugál Képviselőházban a március 31-i ülésen a miniszertanács elnöke úgy fogalmazott, hogy „...legnagyobb vágyam az, és minden erőmmel ezen leszek, hogy a forradalom hydrája ne tűnjön föl közöttünk[27]..." A május 29-i ülésen pedig, amikor már a februári francia forradalom után sorban kirobbantak az európai forradalmak, ugyancsak a miniszertanács elnöke így jellemezte a portugál helyzetet: „... a békét és a rendet még nem zavarta meg semmi Portugáliában. Belgiumot és Oroszországot kivéve talán ez az egyetlen ország az, amelyben megőrizték..."[28] Majd folytatta: „... szervezkedtek, szervezkednek most is állandóan a fővárosban..." „...a kormány tudja, hogy a királyságban béke és rend van, tudja azt is, hogy szervezkednek, főleg a fővárosban és hogy az összeesküvés szerteágazik; ...de megvan a kellő erőnk ahhoz, hogy fenntartsuk II. Mária királynő trónját és hogy megőrizzük az intézményeket, amelyek kormányoznak bennünket".

A Diario do Governo, kormánypárti lap 1848. április 8-án, a 85-ös számban közölte az első hírt „Austria" cím alatt a magyar eseményekről: „A Bécsből érkező legfontosabb hír az, hogy Magyarország politikaliag és államigazgatását tekintve külön vált... A Magyar diéta döntött arról az elmúlt március 18-án, hogy minden jobbágyi kötöttség megszűnjön, a nélkül, hogy a parasztokat kártérítésre kötelezné..."

Március és június hónapban alig-alig olvashattak a portugálok Magyarországról. Június 10-én a 137-es számban találtunk egy hosszabb hír, tele torzításokkal. Az 1848. június 19-i vezércikkben arra hívták föl a figyelmet a lap írói, hogy „...Tekintsenek a portugálok Európa országai felé, vizsgálják meg minden ország sorsát ahová elért a forradalom delíriuma, azután már könnyen be fogják látni, mennyivel jobb, ha nyugalomban élünk..." Az európai események — a Diario do Governo 1848. április 18-i száma szerint — „elborzasztják csak a portugálokat", akik nem akarják a közrendet ismét felborítani, annyi év anarchiája és háborúja után. A vezércikk a következő gondolatokkal zárult: „Azt akarjuk, hogy a mi forradalmáraink számoljanak a jövővel, figyeljék, tanulmányozzák az európai eseményeket, figyeljenek a jelekre, amelyek a vihar közeledték jelzik."

Az európai események kapcsán a Diario do Governo elégedettségét fejezte ki a portugál liberális alkotmánnyal szemben (az 1822-es Carta Constitucional), amely szerinte a szabadságjogok „tömegét" adta meg. „...a mi Alkotmányunkban a szabadásgjogok összegzése olvaható, több, mint amit a különféle nemzetek jelenleg elértek..."[29]

---

[27] In. Diario da Cámara dos Deputados, Edit.Lisboéta, Imprensa Nacional, 1848.Seccao 24.
[28] In. Diario da Cámara dos Deputados, id. kötet 25.ülés jegyzőkönyve.
[29] In. Diario do Governo, 1848.április 24.

1848. második felében, július–szeptember hónapokban igen kevés hír olvasható Magyarországról. A cikkeknél használt betűtipus is jelezte az események „fontosságát": általában igen apró betűsek a cikkek, a vezércikk dupla nagyságú betűtípusával szemben. 1848. szeptember 19-én a vezércikk megfogalmazta a kormánynak a belpolitikában követendő álláspontját: „...türelem a véleménnyekkel szemben, elnyomás a szenvedélyekkel szemben, és a megmozdulásokkal szemben büntetés."

1848. szeptember 25-én, majd október 10-én az Augsburger Zeitung-ból átvett cikk alapján rövid hírek olvashatóak a magyarok és horvátok közötti háborúról. Október 19-én elborzasztó részleteket közölt a lap Lamberg haláláról, majd még tovább elemzte ugyanezt a Morning Herald-ból átvett cikkek alapján. „barbár gyilkosságnak" minősítve a történteket. Az október 26.-i lap vezércikkének következtetése mindezek után „...Bizony, a mérszárlásnak ezen szörnyű jelenetei közepette, ami Magyarországon és Németországban történt, büszkék vagyunk arra, hogy portugálnak születtünk."[30] Az 1848. novemberi lapokban olvashatunk arról, hogy az osztrák seregben harcoló magyar katonákra vonatkozóan milyen magyar rendelet született, amellyel visszahívták őket „a haza védelmében, annak alkotmányos függetlensége érdekében, amelyet királyi aláírás szentesített." Az év végi híreket főleg az angol Times-ből, a francia Constitutionnel-ből vette át a portugál kormánypárti lap. Figyelemre méltó, hogy a nemzetiségi kérdésre utalva, meglehetősen reális statisztikai adatokat közölt a korabeli Magyarország és Erdély magyar lakosságának arányáról.

Mivel az európai forradalmi események 1849 elejére többségükben lezárultak, a Diario do Governo megengedte magának a február 23-i 46-os számban azt a következtetést, hogy ..."Ezek a szörnyű jelenetek..felfedték és mindenki számára bebizonyították a mély szakadékot, amelyet az anarchia ás a nemzetek lába elé..." Március 8-án pedig az előző hónapoktól eltérően először elemzte ki a kormánypárti lap újságírója az Ausztria és Magyarország közötti harcokat egy teljes hasábon keresztül: „...ez a háború, amelyet a szabadság és a nemzeti függetlenség nevében vívnak, azonban nem a nép függetlenségére és szabadságára gondolva, ha ez a forradalom győzne, a nép még inkább rabszolgasorba kerülne, mert a győzelem gyümölcseit egyetlen kiváltságos osztály aratná le."[31] A kormánypárti lap megemlítette azt is, hogy a magyar forradalom nehéz körülményei nem kezdveznek a győzelemhez. A harcok kiújulása 1849 tavaszán azonban csak meghosszabbítja az áldozatokat. Ez pedig mindenki számára szerencsétlenséget jelent, de főleg a magyar nép számára hoz még több veszteséget. Elsősorban azért, – itt láthatjuk amint a külföldi események kapcsán utal a portugál sajtó saját országának belpolitikai helyzetére – mert a harcok kimerítik az ipart, elpusztítják a magántulajdont, és a szegények teljes lesüllyedése végül az egész ország anyagi bukását hozza magával. Végül pedig Ausztriának is sok nehézséget okoz ez a háború, nem beszélve egész Európáról, mert „abban a kényes helyzetben, amelyben Ausztria van, egy háború, bármilyen is... általános végromlást okozhat..." Vagyis újabb forradalmi hullám elindulását hozhatja

[30] In. Diairo do Governo, 1848. Okt. 26. n. 254. Biblioteca Nacional de Lisboa, Jornaes
[31] In. Diario do Governo, 1849. március 8. 57. sz. B. N. L., Jornaes

magával – fejtegette a lap. A március 27-i vezércikk ugyancsak azt a gondolatot folytatta tovább, hogy az 1849-es tavaszi helyzet „végromlásba" döntheti Európát: a német, az olasz a magyar, az osztrák helyzet, az orosz csapatok belépése Erdélybe, a cár állásfoglalása a magyar szabadságharc ügyében, a porosz ellenszenvet kivívó orosz–osztrák együttműködés a nagyhatalmak közötti összecsapást vetítheti előre Európában! Egyedül Anglia és Franciaország jelentik a béke biztos támaszait, pedig a béke az ami a népek felvirágzásához az egyik legfontosabb elem.[32]

Az 1849. március 28-i Diario do Governo az 1849. március 4-i Olmütz-i alkotmány teljes szövegét közölte. Március 31-én – a francia Journal des Debatsból átvett hír jelent meg – mely szerint „a magyar helyzet megváltozott, az osztrák csapatok veresége pedig súlyos következménnyel járhat Itáliára nézve." A tavaszi hadjárat idején nagyon gyakoriak a hadi eseményeket ismertető hírek. Tehát a magyar szabadságharc ügyét szorosan összekapcsolták a portugál lapok Ausztria és Oroszország szövetségével, az Orosz behatolással Kelet-Európában és az itáliai egység ügyével. (Gyakran használt külföldi lapok: Gazeta de Breslau, Times, Constitutionnel.) Az április 26-i számban tovább elmélkedett a portugál újságíró arról, hogy bárcsak mindez az európai esemény lecke lenne a kormányoknak arra, hogy stabil belpolitikai helyzetet alakítsanak ki. „...ezek az események arra kell hogy szolgáljanak, hogy ösztönözzék a kormányokat, vigyázzanak a jog gyakorlásának tisztaságára, a vélemények tolerálására buzdítsanak, figyelmeztessenek a nép jogainak teljes tiszteletben tartására, az alkotmányos elvek szigorú betartására, valamint a népek jogos igényeinek feltárására és követeléseinek kielégítésére ösztönözzenek...".

A Diario do Governo 1849. május 1-i számában a vezércikk írója kiemelte, hogy a korabeli Európa általában lenézi Portugáliát, annak anyagi színvonalát és elmaradt szokásait: „... társadalmunkat olyan elmaradottnak festik le, hogy az bármely korábbi század népének szégyenére vállna." Ugyanakkor elfelejtik, hogy „egy nép civilizációját igazán az minősíti, ha szokásai szelídek, mert ezen szelídség nélkül sem a szabadság, sem a felvilágosultság nem képesek a népek boldogságát előmozdítani." A cikk összehasonlítja Portugáliát azokkal az európai országokkal, ahol olyan véres jelenetek játszódtak le, mint Bécsben, Frankfurtban, Pesten és Prágában: „Olyan jelenteket, mint ezek voltak...soha nem látott ez az ország... egyetlen pártunk sem szennyezte be kezét olyan gyilkosságokkal, mint amelyek megrémisztették Bécset, Frankfurtot, Pestet és Prágát." Az 1849. május 22-i lap (a Kölnische Zeitung vette át cikkét) Miklós cár kiáltványából idéz, amelyben a cár azzal indokolta magyarországi fegyveres beavatkozását — azon túl, hogy a bécsi Szent Szövetségre hivatkozott —, hogy nem egy „egyszerű" forradalom leveréséhez nyújt Ausztriának segítséget, amely csak ausztriai ügy, hanem egy európai kihatású forradalomhoz. A cikk végén a szerző hozzáfűzte: „A magyar diéta a Habsburgok osztrák ágát trónfosztottnak nyilvántotta, az orosz segítség igénybevétele miatt."

A Diario do Governo figyelme június, július, augusztus és szeptember hónapokan mégis elsősorban Franciaország, Italia, Ausztria felé fordult, csak

[32] In. Diario do Governo, 1849. március 27. No.73. B.N.L. Jornaes

utánuk következett Magyarország. (Egy augusztus 18-i számban arról szerzünk tudomást — meglepő módon —, hogy a spanyol Serrano tábornok[33] megérkezett az észak-spanyolországi San Sebastián városába, megpihent, majd folytatja útját Magyarország felé, ahol a nagy hadi eseményeket akarja szemrevételezni – ezt egy 12-i madridi lapból vette át a portugál Diario.) Augusztus 21-én Ausztria cím alatt nagy terjedelmű hírben, a hadiesemények után Kossuth menekülésérőI is írtak.

A Diario do Governo számtalan cikkéből kiolvasható, hogy a mérsékelt liberális kormány liberális vonásai időnként erősebbek, mint a konzervatívok. 1849. szeptember 13-án a következő cikk olvasható a sajtó szerepével kapcsolatban: „A Sajtó a közoktatás egyik legfontosabb eszköze kell legyen, a szabadság egyik legfontosabb biztosítéka, amely meggátolja a hatalom visszaéléseit." „...A képviseleti rendszerben tehát a sajtó kell — és képes is arra —, hogy minden jó forrása legyen... Közöttünk (portugálokra értendő – S.V.), és ezt szomorúan mondjuk, a lapírás az utóbbi időben nem úgy tűnik, hogy ezen nemes küldetését teljesíteni akarja..."

Szeptember hónapban híreket találunk Kossuth menekülésérőI és az utolsó csatározásokról magyar területen. Szeptember 29-én a lap arról írt, hogy „Úgy tűnik megtalálták a magyar koronaékszereket, amikről azt feltételezték, hogy Kossuth magával vitte őket. Október 1-től a magyar helyzetre vonatkozó hírek 2–3 sorosra csökkennek. Október 4-én Ausztria alatt olvasható, hogy a magyar ügyeket, a március 4-i alkotmány értelmében még mindig tárgyalják Bécsben, a megbeszélésen a különféle nemzetiségek érdekei jelentős figyelmet kapnak. Október 6-án a lap arról ír, hogy mióta Velence megadta magát, és a magyarok letették a fegyvert az oroszok előtt, annak a veszélye is elhárult Európa fölött, hogy új általános háború robbanjon ki. Bár, nem sokkal ezután, október 9-én azt látjuk, hogy Európa ismét aggódik: a magyar menekültek ügye Törökországban ismét fegyveres ellentéthez vezethet Oroszország, Ausztria és Törökország között.

A Diario do Governo mérsékelten liberális kormánypárti lap, az 1849 október végére már „megnyugodott" európai helyzetben a következőképpen értékelte az eseményeket: korábban ..."az a politikai helyzet, amiben az ország volt, elvette tőlünk annak a lehetőségét, hogy újrakezdjük reformjainkat..."[34] 1848–49-ben pedig, „nem adódhatott ilyen lehetőség, amikor láttuk a franciaországi eseményeket... amelyek felkavarták ...és nem csak felkavarták, hanem felemésztették egész Európát ... ebben a helyzetben a legfontosabb és legnehezebb feladat az volt, hogy megmentsük Portugáliát a tűzvésztől,..."

[33] Serrano y Dominguez, Francisco (1810–1885), a 19.századi spanyol történelemnek, amelyen nagy szerepet játszanak a katonatisztek, az egyik kiemelkedő személyiség. Katonai és politikai pályafutása szorosan összefonódik Spanyolország 19.sz.i történelmével. Kezdetben a progresszistákat támogatja, majd a körülmények változásával átáll a mérsékeltekhez. 1847–48-ban a konzervatív Naráez kormányban főkapitány lesz. 1848-ban visszavonul váratlanul a politikától és ezt az időszakot arra használja föl, hogy sokat utazzon külföldre. Különös figyelmet szentel ekkoriban Oroszországnak, ahová el is utazik. Az 1854–56-os forradalom után a mérsékeltek oldalára kerül.Az 1868-as forradalom idején a progresszisták és a demokraták szövetségét keresi. 1869-ben . In. Diccionario de Historia de Espana, III., Alianza Editorial, Madrid, 1986. 650. 651.

[34] In. Diario do Governo, 1849. október 27. B.N.L, Jornaes.

A Diario do Governo, hogy még jobban elijessze a forradalom-párti liberálisokat, vagy talán valamennyi olvasóját, nyomorúságos helyzetet fest – nem állva ezzel messze a valóságtól – arról, amiben a magyar lakosság a háború után került: „egyes, párt-szellemtől vezérelt lapok szörnyű képeket festenek a Magyarországot jelenleg sújtó nyomorúságról: „A Kölnische Zeitung (Gazeta de Colonia) azt írja, hogy csak öregek, nők és gyermekek vannak ebben az országban, és azok is a legnagyobb nélkülözések közepette..." „...Kossuth eltűnése után óriási mennyiségű papírpénz került elő", és ezen kívül... „óriási mennyiségű, gyakran rozsda és karcolás borította fémpénz van forgalomban."[35]

Másik forrásunk, a Revolucao de Septembro progresszista lap, a kormány ellenzékének sajtója természetesen sokkal többet foglalkozott 1848-ban a magyar eseményekkel. Később, az 1850-es években is figyelemmel kísérte még a magyar politikai emigráció sorsát, a magyar helyzet újrarendezését, valamint 1851-ben, október 17-én két napos lisszaboni látogatása miatt Kossuth életét, politikai tevékenységét. Az emigrációba kényszerült magyar politikus Törökországból amerikai hajón jutott el Marseillesig, és mivel a francia hatóságok nem engedték, hogy szárazföldön Franciaországon keresztül folytassa útját Angliáig, Gibraltárt is érintve, onnan angol hajón érkezett portugál földre, és feltehetően technikai okokból megállt két napra Lisszabonban. 1851. október 17-én kötött ki hajója Cais de Sodre-ban, Lisszabon kikötőjében. A fővárosban töltött rövid két nap alatt a portugál ellenzék és az ibérizmus képviselőivel is találkozott és beszélt. A korabeli sajtó számtalan cikket közölt Kossuthról, akit „o primeiro cidadao da Europa", azaz Európa első polgáraként emlegetett.[36]

Visszakanyarodva tehát témánkhoz, Kossuth életének, politikai tevékenységének bemutatásában élen járt a Revolucao de Septembro ellenzéki lap, amely a megszigorított sajtószabadság ellenére is igen részletesen és természetesen progresszista szempontból kommentálta az 1848/49-es magyar eseményeket. A legnagyobb teret az 1849-es tavaszi hadjárattól kezdve kapta hasábjain a magyar ügy, illetve a háború elvesztését követően, a nemzetközi feszültséget okozó törökországi magyar emigráció sorsa foglalkoztatta.

A portugál lapok természetesen figyelemmel kísérték a francia és a szomszédos spanyolországi eseményeket, de fontosságot tulajdonítottak az osztrák és a porosz eseményeknek is. Többnyire a harmadik oldalon az „Exterior", azaz „Külügy" címszó alatt jelentek meg ilyen tartalmú hírek, néha elemzések. 1848. április 1-én az első oldalon található vezércikk megjegyezte, hogy egész Európában „felborult a rend", majd végül megállapította, hogy „... ha a kormányok nem sietnek, ha nem előzik meg reformokkal a válságokat, a nép, a maga elévülhetetelen szuverenítása alapján, maga fogalmazza meg elképzeléseit."[37]

A francia után a március 13-i bécsi forradalom kapott nagy helyet a lapban. Március 30-án a bécsi eseményeket tárgyalva többször megismétli a Bécsben elhangzott követeléseket: „Alkotmányt és sajtószabadságot!" 31-én az egész első és majdnem a második oldalt is a francia köztársaság érdemeinek szentelte

[35] In. Diario do Governo, 1849. december 14. N. 295.,B.N.L., Jornaes.
[36] In. *Semsey Viktória:* Viagem de Kossuth a Lisboa, História, 2002. 49. sz., Lisboa, 34–42.
[37] In. A Revolucao de Septembro, 1848. április 1. No. 180. B.N.L, Jornaes

a Revolucao de Septembro. Ebben a számban kapott először helyet Magyarország, egyelőre csak az említés szintjén, valószínűleg osztrák lapból átvett hír alapján: az osztrák helyzet a francia események hatására forradalmivá vált, és „Magyarország ebben a pillanatban az osztrák monarchia Achilles-pontja." [38] Ebben a pillanatban Magyarországtól függ, hogy az osztrák monarchia elsüllyed-e.

Az 1848-as európai helyzetet áttekintve és azt a portugál belpolitikai állapotokkal összehasonlítva, a Revolucao de Septembro a következőre jutott: „Minden megváltozott egy hónapja Európában." Majd folytatja: „a népek és kormányok helyzete, viszonya, az eszmék, a jogok, a politikai szótár. Van azonban jónéhány ember akihez ez a változás nem ért el. Ezek az emberek... hazánk fiai. A népek összefognak, és testvériséget fogadnak egymásnak. A portugál politikusok pedig – írja a vezércikk szerzője – ennek a „felfordulásnak" a közepén szenvedélyesen vitatkoznak egy alkotmány értelmezésén."[39] A józan ész, az eseményekről szóló hírek hiába „üzennek" a nagy államférfiaknak.[40] A kormány ellenzéke mellett álló lap egyértelműen lelkesedett az európai változásokért, elsősorban azért, mert úgy vélte, hogy azok reformokra ösztönözhetik a jelenlegi portugál kormányt. A május 2-i szám vezércikkében ismét hangsúlyozta, hogy "Európa újjá alakul társadalmi és nemzetiségi elképzeléseiben. Az államok által erőszakosan létrehozott határok megszűnnek a rokoni érzések, a függetlenség és a fegyverek hatására."[41]

Június 9-ig nem sok hír jelent meg Magyarországról. Ekkor azonban, a magyar ügy kapcsán felmerült a szláv kérdés is. A június 9-i szám harmadik oldalán, francia lapból átvett hír olvasható: „Ausztria teljesen szétesik. Csehország kikiáltotta függetlenségét és szláv parlamentet hívott össze Prágában, ezzel új támogatást nyújva a lengyel népnek." „...Magyarország, amely meggyengült sajnos a szlávok és magyarok ellenségeskedése miatt,... Erdéllyel szövetkezik: ...Krakkó, Galicia, Magyarország, Csehország, Erdély eltávolodnak tehát ettől az osztrák birodalomtól..." A lap világosan utal arra, hogy egy orosz beavatkozás, a „dunai fejedelemségekben – Moldvában és Valachiában (Havasalföldön) – azt vetíti előre, hogy a magyar események miatt a nagyhatalmak között összeütközés várható a jövőben. Az orosz-török érdekek összeütközése a későbbi krimi háborúban hamarosan be is következett, mint tudjuk. Rövid földrajzi-demográfiai leírást is találhatunk a portugál lapban Erdélyről és a két román fejedelemségről (francia lapból átvett cikk alapján), azt hangsúlyozva , hogy ezen a területen, nemzetközi fontossága miatt, nagy harcok várhatóak a közeljövőben. Augusztus 4-én már azt jelzi egy rövid elemzés, hogy az angolok is aggódnak az orosz beavatkozás miatt.

A szeptemberi hónapban valamivel több figyelemmel fordulnak Magyarország felé: hírek jelennek meg a frankfurti parlamentről, amelyről M. Eisenmann Magyarországgal kapcsolatos javaslatát közli a Revolucao de Septem-

[38] In. A Revolucao de Septembro, 1848. március 31., B.N.L., Jornaes

[39] „Carta", értsd Carta Constitucional, azaz a portugál 19.sz.i történelemben az alkotmányt jelenti. Jelen esetben pedig az 1838-as megreformált mérsékelt alkotmányról van szó.

[40] In. A Revolucao de Septembro, 1848. április 17. B.N.L., Jornaes

[41] In. A Revolucao de Septembro, 1848. május 2. No. 1843. B.N.L., Jornaes

bro[42]. A „Gazeta de Breslau"-ból átvett cikkben (1848. szeptember 20-án) Magyarország lakosságáról, földrajzilag behatárolt nemzetiségi összetételéről, felekezeti eltéréseiről olvashatunk. „Magyarország lakossága sajnos heterogén..." Majd hozzáteszi a lap, hogy „ráadásul alávetett a magyar nemesség széleskörű elnyomásának." Eddig azonban a szlovákok nem mutattak nagy vágyat a függetlenség megszerzésére, nem úgy, mint a horvátok és az illirek (szerbek és szlovének). Miután azonban Magyarország politikailag és adminisztrativ értelemben függetlenedett Ausztriától, a horvátok is ellenállásukat fejezték ki a magyar kormánnyal szemben. Október 21-én a vezércikkben egy rövid szakasz említi a pákozdi csata jelentőségét. Az október 24-i szám első oldalán elsősorban a bécsi forradalomról és annak kapcsán a magyar katonai segítségről, a bécsi udvar reakciójáról és a magyar függetlenségi törekvés újabb lendületéről közölnek cikkeket.

Október 30-án a vezércikk szerzője keserűen mondja: „Portugália Európa egyetlen országa, amely a legnagyobb nyugalomban van; ne higgyük azonban, hogy mi vagyunk a föld legjobban kormányzott országa." ..Ezt a gondolatot folytatja a november 2-i vezércikk írója is, amikor úgy fogalmaz, hogy 1848-ban a portugál nyugodtság a török és az orosz — elmaradottságot takaró — nyugalomhoz hasonlítható. Valójában a portugál nyugalom és rend forrása a „a zsarnokság vagy a kimerültség". A zsarnoknság a kormány, a kimerültség a nép részéről értendő. Kemény hangon folytatódik a bírálat: „Béke és rend van az országban, de nincs jó kormány és szabadság... A csendben elhangzó panaszok nem zavarják a kormányt... amelynek célja nem a kormányzás, hanem hatalmának fenntartása."

A november 15-i szám első oldalán még pesszimistább a vezércikk mondanivalója, amikor a portugál helyzetet az európai forradalmi változásokhoz méri:..." Mivel Euirópa, a forradalom ösvényén nem várja be a lassan piszmogó népeket, mivel az (új) eszmék megelőzik a mi értelmiségünk elkésett mozgalmait,... a népek haladásának körmenetében annyira lemaradunk, hogy már nem lesz időnk hozzájuk igazítani megkésett lépéseinket..."

A december 9-i számban azt olvashatjuk, hogy a magyarok erőik újra rendezésével, seregeik újjászervezésével foglalkoznak és „a németek és szlávok jelenleg rokonszenveznek a magyarokkal; a korábbi nemzetiségi ellentétek eltűnnek: a székelyek készek arra, hogy együttműködjenek a magyarokkal és várható, hogy a szerbek is szövetkeznek mindezekkel a népekkel." A december 15-i számban ezt megerősítő tartalmú cikket találunk, amit a egy frankfurti újságból (Gazeta des Portes) vettek át : „A magyaroknak nagy számú ellenséggel kell szembenézniök a nemzetek közötti rivalitás és a hatalom-féltés miatt." Ha az osztrák uralkodó megtagadja a szerbek vajdára vonatkozó kérését — teszi hozzá a lap —, akkor az orosz és a török beavatkozástól is tartani kell a zónában. Az oroszok ugyanis támogatják a szerbek kérését, míg velük szemben a törökök a magyarokat támogatnák területi érdekeik miatt. A végén pedig Ausztria csak névleges hatalom maradhat majd, mert az igazi hatalom az orosz lesz ezen a vidéken.

[42] In. A Revolucao de Septembro, 1848. szeptember 12., B.N.L., Jornaes

A Revolucao de Septembro 1849 első hónapjaiban viszonylag keveset foglalkozott a magyar eseményekkel. Március-június hónapokban már valamivel többet. Igazán nagy figyelmet szentelt a tavaszi hadjáratnak, valamint az azt követő vereségnek és következményeinek. Augusztus-szeptember hónapokban bontakozott ki a sajtóvita az Estandarte mérsékelt liberális lap és a Revolucao de Septembro között a magyar események értelmezése kapcsán. Az alábbiakban figyelmünket elsősorban erre a vitára és az év végéig megjelenő cikkekre irányítjuk.

1849. január 4-én egy Krakkóból érkezett hír szerint Magyarországon kikiáltották a köztársaságot. Január-februárban majdnem minden lapban találunk hírt a háború eseményeiről. A március 15-i szám első oldalán egy hosszú vezércikkben, amely az európai eseményeket tárgyalja arra a következtetésre jut a szerző, hogy az orosz beavatkozás miatt európai üggyé vált a magyar háború. Moldva és Havasalföld, Erdély elfoglalása miatt, az orosz-osztrák szövetség Poroszország, Franciaország és Anglia ellenszenvét vívta ki. Bár az említett területeken elsősorban a nemzetiségi kérdés okoz feszültséget, azonban emögött is a nagyhatalmak érdekei húzódnak meg. Az orosz beavatkozás ezen felül az itáliai kérdést is érinti, és rosszabb Ausztriára nézve, mintha elveszítené magyarországi csatáit. Ennek kapcsán a szerző fejében még az a gondolat is megfordul, hogy esetleg orosz-osztrák szövetség foglalhatja el Itáliát.

1849. március 27-én a Revolucao de Septembro ismét egy egész oldalon foglalkozik az európai helyzettel. A vezércikk első mondata jelzi a téma fontosságát: „Lesz háború?" A kérdést követő hosszú válaszban a civilizációt, a vallást, a szabadságot félti egy esetleges orosz győzelemtől. Az egyik oldalon a demokrácia és az önálló nemzeti keretben történő fejlődés ügye áll, a másikon az orosz győzelem és vele a „kozák barbárság." „A kard és a korbács lesz az egyetlen emblémája ennek a paternalista rendszernek. Depotizmus, mint rendező elv és mint kormányzati eszköz.[43]

Május 1-én az első oldalon hosszú cikkben elemezték a magyar hadi eseményeket és a nemzetiségek sorsának összefonódását. „... a magyarok nem csak csatákat nyernek, hanem rajtuk keresztül nagy terveket is véghezvisznek." „...Elterjedt a hír, hogy a háború Ausztria ellen nem a magyarok bosszúállása volt, hanem az elnyomott népek ellenállása, a kifosztó politkát képviselő Bécs ellen.Azon igyekeznek a magyarok, hogy kibékítsék a népeket, amelyeket a kemény magyar autoriter irányítás az osztrákok oldalára állított." Ha a magyarok a jog és a kölcsönös tisztelet útján haladnak a nemzetiségi kérdésben, akkor biztos a győzelmük – vonja le a következtetést a szerző. Amikor a cári seregek négy irányból megindulnak a magyar szabadságharc leverésére, a május 14-i lap vezércikke ezzel a mondattal jelzi Ausztria jövőjét: „Ausztria bevégeztetett!" Ausztria ugyanis vagy a magyar hadseregtől kapja a végső csapást, vagy Miklós cár alávetettje lesz.

Az 1849. június 22-i lap negyedik oldalán „Austria e Hungria" cím alatt adja hírül az április 14-i Habsburg trónfosztást. Az indokolásban a portugál olvasók megtalálják a következőket: árulás és hűtlenség — Ausztria részéről —,

[43] In. A Revolucao de Septembro, 1849. június 2. B.N.L., Jornaes

háború amelyben el akarja szakítani Magyarországtól Erdélyt és Horvátországot... Majd folytatja a lap: ...az új kormányformáról a nemzetgyűlés, (országgyűlés) fog dönteni, amely döntésig átmenetileg az országot egy elnök és felelős kormány irányítja. A kormány elnöke egyhangú döntés alapján Kossuth lesz.

Július 2-án portugálra fordítanak egy Temps-ből átvett cikket: Kossuth megegyezett a szerbekkel. A szláv népek és a magyarok között konföderációra is lehetőség van. – következtet a cikk írója. A magyarok, végül is, a győzelemhez a horvátok és szerbek segítségét kell hogy kérjék, akik pedig eddig a legkönyörtelenebb ellenségeik voltak.[44] A július 6-i lap második oldalán teljes hasábon közlik Kossuth életrajzát. Nem derül ki milyen forrást használnak, annyi azonban bizonyos, hogy Kossuth szerepéről szólva közölnek leegyszerűsítéseket, tévedéseket is: „A jobbágyfelszabadítás, a tulajdon elidegeníthetetlenségének felszámolása, a zsidók emancipálása, egy független magyar kormány megalakítása: mindez Kossuth műve volt."

Július 14-én egy hosszú cikkben az angolok osztrák ellenes véleményéről ír a lap az angol Times cikkét idézve. Megjegyzi, hogy már az eddigi magyar ellenes erőszakos eszközök miatt is „megvetendő politiká"-nak tartják az angolok az osztrák politikát, de most, hogy a cárhoz fordult segítségért Ausztria, magatartása egyszerűen „gyászos". Magyarország – jelzi az angol lap – most nem egyszerűen uralkodója ellen harcol, akivel nem ért egyet, hanem egy idegen ország inváziója ellen védekezik. A Globe, amely félig hivatalos lapja Palmerstonnak, szintén ezen a véleményen van. A portugál Revolucao de Septembro mindezek után arra a következtetésre jut, hogy "Europa felvilágosodott sajtóján keresztül érvényesül a demokrácia és a népek függetlenségének ügye..." „Úgy látszik, az angol lordok demokratábban, mint a mi bőrcipős (értsd polgár!) minisztereink." A július 16-i lap a Kossuth által 1849. május 18-án Debrecenben kiadott kiáltványt teljes terjedelmében közli. Ebben Batthyány Kázmér és Kossuth az európai közvélemény előtt, annak támogatásában bízva tiltakozik az orosz fegyveres támadás ellen. A kiáltvány felhívja a figyelmet arra, hogy Magyarország jogos ügyért harcol. A Habsburg ház jogos trónfosztása után az orosz jogtalan fegyveres beavatkozás ellen. A magyar nemzet „Az európai egyensúly, a szabadság és a civilizáció nevében tiltakozik." Bízik abban , hogy „mindazon népek, akik szeretik a jogot és a szabadságot támogatni fogják ezt a kiáltványt." A július 20-i számban Dembinski életrajzot találunk. Ugyanezen lapban egy Galicia-i cikkből idéznek, amely lengyel szemszögből ítéli meg az orosz fegyveres beavatkozást. Felhívja a figyelmet a pánszláv törekvésre: „Jól ismeritek a pánszlávizmus tervét, ...amelyet Oroszország, jobban mondva uralkodója támogat 1834 óta a különböző szláv országokban, ...ami egyet jelent egy szláv birodalom megalakításával, Oroszország uralma alatt." „...egy tragédia elején vagyunk, amely a szabadság megvédése érdekében és az egész republikánus Európa egységéért bontakozik ki." Július 23-án a hadi események kapcsán olvasható a portugál lap véleménye is: „a magyarok ellenállása, mint várható volt, kétségbeesett, hadi mozgásaik ugyanakkor stratégiailag bölcsek. A számbeli túlerő ellenére nem lenne meglepő, ha győznének." A külföldi sajtó megbízha-

[44] In. A Revolucao de Septembro, 1849. július 5. B.N.L., Jornaes

tóságáról azt olvashatjuk, hogy az majdnem mindig ellent mond, hitelét rontja a Madridból telegrafon át, a hivatalos portugál kiküldöttől érkezett híreknek. Ez érthető, mert a kormány képviselői mindig az osztrák oldalon állnak a magyar-osztrák ügy megítélésében. A július 24-i számban ismét egy teljes magyar kiáltvány portugálra fordított szövegét találjuk. A kiáltvány, amelyet 1849. június 27-én írt alá, Kossuth, Szemere, Csányi, Görgey, Batthyány Kázmr, tíz pontjából megtudják a portugál olvasók: "Keresztesháborút indítottunk az oroszok ellen..." „...ez nem két ellenséges hadsereg közötti háború: ez a háború a szabadság és a zsarnokság között zajlik, a barbárság katonái és egy teljesen szabad nép között." Ha a nép a szabadságharc mellé áll és segít, akkor „meghódítjuk a szabadságot magunknak és egész Európának."

A legintezívebb a portugálok figyelme augusztus-szeptember hónapokban, ami összekapcsolódott a megélénkülő portugál belpolitikai problémákkal és a hozzájuk kapcsolódó sajtóvisszhanggal. Az Estandarte augusztus 14-én bonyolódott vitába a Revolucao de Septembro-val a magyar ügy értelmezése kapcsán.

A magyar honvédő háború júliusi fázisában már mutatott olyan tüneteket, hogy nem képes győzni az orosz-osztrák túlerő fölött. A nyugati lapok, így a francia és angol lapok aggodalommal tekintettek az orosz beavatkozás miatt Magyarország felé. Különösen érzékenyen reagáltak a helyzetre az angolok. A portugál–angol diplomáciai és kereskedelmi – hagyományosan portugál függőséget mutató – kapcsolat miatt a portugál sajtó természetesen figyelemmel kísérte az angol véleményt. Augusztus 3-án a Daily News-ból átvett hosszú cikk kapcsán arról tudósítja a portugál olvasókat a Revolucao, hogy Londonban a magyar ügy érdekében „jelentős megbeszélést" tartottak. Az angol fővárosban a lakosság nagy szimpátiával tekint a magyar honvédő harcokra. A „megbeszélésen" Mr. Cobden azt fejtegette, hogy az angol kormánytól fegyvereket, lőszert és egyéb segítséget kellene kérni, valamint hogy diplomáciai úton nyomást gyakoroljon Oroszországra. Ha nem, vélhetően Oroszország elfoglalja majd Törökországnak az európai érdekeltségű területeit. Augusztus 6-án majdnem egy teljes oldalt szánt a Revolucao de Septembro az angol képviselőházban július 21-én lezajlott ülésén elhangzott vélemények ismertetésére. Osborn, Russel, Milnes, Roebuck, Palmerston, Wild és Lord Dudley Stuart hozzászólásait olvashatták Lisszabonban a portugálok. (Az átvétel a francia Journal des Debatesből történik.) Kiemeli azt a tényt a portugál lap, hogy az 1848-as magyar törvényeket maga a császár is jóváhagyta, majd később visszavonta. A magyar arisztokráciáról kimondottan pozitívan nyilatkozik: „ez az arisztokrácia a szó legnemesebb értelmében nemes", mivel mindig helyes irányba vezette a népet. Kossuthot Washingtonhoz hasonlítja, amikor a szabadságjogok megadásáról van szó. A magyar szabadságharc ebben a fázisában nem egyszerűen szabadságharc, hanem a despotizmus ellen és a függetlenség megvédése érdekében zajlik. Milnes angol képviselő a következőképpen fogalmaz: „... a magyar ügy tisztán nemzeti jellegű; nem arisztokratikus és nem demokratikus." „Sem a köztársaságot, sem a köztársasági kormányt nem kiáltották ki Magyarországon... A dieta kijelentette, hogy ez az állapot csak átmeneti, „interregnum", amely után feltehetően egy alkotmányos monarchia következik majd." Egy másik képviselő szerint, ha Anglia beavatkozott Görögország oldalán annak idején, nem ma-

radhat passzív most az orosz beavatkozással szemben sem. Végül Palmerston szavai arról adnak bizonyságot, hogy Angliának egyelőre Ausztria még a szövetségese, és erről nem szabad elfeldkezni, bár tisztában van azzal, hogy az angol nép szimpátiával tekint a magyarokra. Augusztus 7-én a Revolucao de Septembro az egész negyedik oldalt és az ötödiknek majdnem a felét elfoglaló cikkben elemzi az európai helyzetet, az azzal kapcsolatos hivatalos portugál magatartást és hosszan fejtegeti benne a vezércikk portugál írója a magyar ügyet. ..." Az emberiség ügyének egyetlen reménye most Magyarország... Magyarország, amely egy sziget a német birodalom közepén." Semmi közös nincs ami a szlávokkal összekapcsolná. És Oroszország, amely egy új barbár invázió megindításával kész kiterjeszti errefelé a hatalmát, egész Európát fenyegeti. Angliának, Palmerstonnal az élen támogatnia kellene a magyarokat, de egyelőre nem teszi. Azonban Magyarország bízik erejében és jogaiban. „A magyar háború a spanyol függetlenségi harc heroikus méreteit látszik elérni." Az angol parlamentet a magyar ügy felkavarja, de az angol külpolitikát jelenleg is a belpolitika tartja fogva. És milyen a portugál magatartás? – teszi fel a cikk végén a kérdést a portugál újságíró. „Portugália a kiváltságos, semleges bíróság, ahol a közömbös tömegek és az elvakult kormányok szemlélik a távolból az Európát újból és újból felkavaró eseményeket." Augusztus 10-én arról értesíti olvasóit a Revolucao de Septembro, hogy az Egyesült Államok is reagált a magyarországi eseményekre: július 4-én , amely a függetlenség napja az USA-ban, Helley biro, a Philadelphia-i gyűlésen „nagy lelkesedéssel beszélt Magyarországról és Kossuth-ról". Kijelentette, hogy az amerikai kormánynak, a józan ész, a patriotizmus és a becsület jegyében – függetlenül attól hogy győz-e a magyar honvédő harc vagy sem – el kellene ismeri a magyar függetlenséget és a jelenlegi magyar kormányt.

Az említett sajtóvitát előidéző cikk — mint utaltunk rá — a mérsékelt Estandarte augusztus 14-i számában jelent meg. Hasonlóan a Revolucao de Septembrohoz, az angol parlamenti ülés anyagából idézett, és a magyar eseményeket is kommentálta. Palmerston hozzászólásába beleszőni látszott saját véleményét: „Magyarország felkelését" egy arisztokrata párt által irányított felkelésnek minősítette, amely párt „követeli az ő Magna Carta-jat saját feudális előjogai védelme érdekében". Palmerston és Osborne képviselő hozzászólásában – tette hozzá az Estandarte újságirója – a haladás szó annyit jelent, mint visszalépni időben 9 évszázadot. Magyarország függetlensége az arisztokrácia ügye. A cikk után közvetlenül Palmerston válaszát találjuk, melyet Osborne felszólalására ad: Ausztria az angolok szövetségese, az európai egyensúly egyik legfontosabb eleme. Mivel Európa közepén helyezkedik el, mintegy korlátot képez a keleti invázióval szemben, ezért nagy szerepe van Ausztria integritásának. Ugyanakkor Ausztria már régen nem tagja az európai liberális közösségnek, ezáltal gyengíti azt. Jól látható tehát, hogy a magyar ügy miért az egyike jelenleg a legfontosabbaknak, mert benne az európai egyensúly kérdése vetődik fel. A magyar ügy , a szabadságharc sikere – mondja Palmerston – az egész ország ügye, „Azt hiszem, hogy a nem magyar népek is elfeledkeztek a régi feudális gyűlöletükről..." és így ezen népek nemzeti ügyévé is vált. Palmerston következtetése az angol állásfoglalásról végül így hangzik az Estandarte hasábjain:

fontos az európai béke megőrzése de ugyanakkor bizonyos befolyás gyakorlása is az események menetére.[45]

Augusztus 14-én a Revolucao de Septembro az első és a második oldalon hosszan írt vezércikkében a magyar ügy jellegéről: „A magyar ügy minden nemes szívben szimpátiára lel." Az angol nép még a parlamenthez is fordult megsegítése érdekében. Az amerikai állam ugyancsak mellé áll. Ugyanakkor a portugál politikusok, akik nem sokkal előbb „még örömódákat zengtek vesztes csatáikról hallván, ...akik ünnepelték az orosz beaavatkozást... — ezek után (Anlia és az USA jelzéseire gondol – S.V.) — csak titokban mernek sóhajtozni az osztrák-orosz győzelemért." „Valójában pedig a portugáloknak mindegy, hogy a magyarok köztársaságért vagy monarchiáért harcolnak." Hogy egy nép harcol egy zsarnok ellen. Elegendő azt tudni, hogy két nagy nép, az angol és az amerikai a magyarok győzelmére szavaz. „Elegendő ez ahhoz, hogy a portugál politikusok és a kormány megváltoztassa a véleményét"– jelzi elítélően az újságíró.

Augusztus 17-én az egyik cikk szerint a magyar nemzet az európai közvéleményhez fordult, hogy az ítélőbírója legyen „az ellene elkövetett büntettek ügyében." Utalt arra a kiáltványra, amit 1849. június 18-án írt alá Batthyány Kázmér és továbbított a magyar külképviseleteknek. A kiáltványban kérte az európai országok segítségét a magyarok győzelméhez. „Ha a külföldi hatalmak nem akarnak nekünk segíteni, legalább éljetek az isteni igazságszolgáltatás jogával és a népek szent jogaival." „Használjátok – fordult a külképviseletek vezetőihez – a sajtót is, hogy a közvélemény ítélje el azokat, akik ilyen jogtalanságot követnek el ellenünk..." Augusztus 23-án ismét az első oldalon találjuk Magyarországot. Az első oldalra kerül hazánk ügye azzal a vezércikkel, amely a következőkben festi le az 1848-as forradalmak hatására kialakult „új' európai képet : „Az emberi civilizáció új távlatokat fedezett fel...A társadalom szerepe nem ugyan az, mint volt, szükségletei változtak, a forma, ahogyan ezeket kielégíti, eltér a korábbitól." Majd úgy folytatja a Revolucao de Septembro újságírója, hogy a hadseregek legyőzhetik a felkeléseket, de az okok, amelyek ezeket táplálták tovább élnek. Európát megingatták az elmúlt események. Ezt követően röviden elemzi a francia, a porosz, az olasz és a porosz-osztrák kérdést. Magyarországot azért nem sorolja fel az elemzett országok között, mert „... ott még folyik a harc az óriások között." Végül Klapka, Görgey, Dembinszky, Bem és Kossuth nevét dicsőíti.

Augusztus 25-én a lap első oldalán, a megszokott helyen, a neves újságíró, Lopes de Mendonca tárcacikkének elején találhatunk hosszabb utalást a magyar helyzetre. Egy hasonlatról van szó, amelyben az oroszlán és a bika küzdenek egymással, és amelyben az oroszlán veszít. A képben az osztrák-magyar harcokra ismerhetünk. „...egy olyan legenda ez, amely Magyarországon ismert és amely érzékelteti bizonyos fokig a tisztaságát és naivságát annak a népnek amely ma egész Európa és a demokráciát remélők figyelmét vonja magára."

„Az a hír járja arra felé — folytatja Lopes de Menconca —, hogy az orosz cár három zsák búzát küldött Kossuthnak, és kérte számolja meg annak minden szemét, és végére járva jusson eszébe, hogy az orosz hadsereg még számo-

[45] In. Estandarte, 1849. augusztus 14. B. N. L., Jornaes

sabb, mint a zsákokban lévő mag! Kossuth azt válaszolta a cárnak, hogy három kakasa van arra, hogy a magokat feletesse – Bem, Dembinski és Görgey – és három varjú segít még neki – Augusztus, Szeptember és Október hónapok, amikor a járványok jönnek... Ez a mese mutatja mindazt a lelkesedést, amely ezt a nemes ügyet jellemzi..."

A Revolucao de Septembro augusztus 28-i számában láthatjuk, ahogy a két lap közötti vita tovább élesedik: a Revolucao azt helyteleníti, hogy a mérsékelt Estandarte a portugálok számára a vesztes Magyarországot akarja elfogadtatni. Felhívja a figyelmét az Estandartenek arra a fontos tévedésére ami a magyar szabadságjogok jellegével kapcsolatos. Az Estandarte szerint ezek" egy uralmon lévő arisztokrácia előjogai", amelyet alig fékez, csak mérsékel a helyi hatóságok működése, amely hatóságok valójában a nemesség kezében vannak. Majd az augusztus 25-én megjelent Estandarte cikkből idéz: „A Tisza folyó partjain nem Ledru-Rollin vagy Mazzini elveiért folynak a harcok: a szocializmus elvei legalább annyira utáltak Kossuth, mint ellensége, a császár által. Ott, a magyar nemesség hűséges vazallusai élén az ősi előjogait tartalmazó Magna cartájáért harcol." – Majd gúnyosan jegyzi meg a Revolucao újságírója, úgy tűnik, hogy az Estandarte szerint az oroszok és az osztrákok harcolnak az alkotmányos szabadságért, és a magyarok a feudalizmusért. Pedig a tények az ellenkezőjét igazolják. – folytatja a Revolucao. A lap a Presse levelének segítségével próbálja a magyar helyzetet megvilágítani a portugál olvasók számára: Magyarországon most a demokrácia ügyéért harcolnak – írja. A cikk először a magyar királysághoz tartozó területek vallási megosztottságáról ad képet. A bonyolult helyzet megoldására egy konföderáció kínálkozna, amely elképzelés már egy ideje ismert az itt lakó népek körében. A konföderáción belül pedig megtörténnék a feudális előjogok felszámolása is. „Az ellenállás nagyon népszerű, mert az elmúlt évszázadokban a halatommal való szembe helyezkedés a magyarok számára hazafias erény volt." Kossuth szerepén keresztül még jobban láttatja a magyar polgári átalakulás sajátosságát, azt, hogy azt valójában a nemesi osztály hirdeti meg és indítja el: "... Kossuth megszavaztatta az országgyűlés két házában (a polgári átalakulás törvényeit), amely csaknem teljesen a nemesekből állt, ezzel előkészítette a forradalmat, amely nem az arisztokrácia érdekében, hanem az ellen irányult." Fontos vonása ennek a forradalomnak, hogy „Magyarország nem óhajtott elszakadni; és ha mégis megtörtént, az tíz hónapos pusztító háború következménye volt..." Az április 11-én szentesített és a polgári átalakulást megkezdő törvényeket is szinte teljességében ismerteti a Revolucao forrása. „Mi hát akkor ennek a forradalomnak, amelyet a parlament hajtott végre, a jellemzője?" – teszi fel a kérdést. Deák István történész által később találóan „törvényes forradalom"-nak[46] nevezett események szinte a mai terminológia értelmében bontakoznak ki a Revolucao portugál lapnak ebben a számában. – A nyugati sajtóban többféle értelmezést találhatunk — írja — „egyesek a forradalmat az arisztokráciának tulajdonítják; mások a demagógia és a szocializmus elemeit látják benne." Mindez a meghatározás azonban nem pontos. Az áprilisi törvények magukban hordozták, kimondatlanul, Magyaror-

[46] In. 19. századi magyar történelem, 1790–1918, Korona Kiadó, Budapest, 1998. 252.

ság későbbi leválását Ausztriáról – következtet a portugál lap. Majd úgy zárja a vitát, hogy ha mindazt a követelést, amit a magyarok támasztottak az áprilisi törvényekben megnézzük, látjuk, hogy azok nem az arisztokrácia érdekét szolgáló feudális jogok védelmét célozzák.

Ezzel szemben a mérsékelt Estandarte véleménye szerint az európai forradalmak a népek akarata ellenében történtek: „És ne mondja senki (mert hazugság!), hogy a hadsereggel a népek akaratát nyomják el. Ellenkezőleg, a népek határozott kívánsága ez, akik a csőcselék támadásaitól már olyan sokat szenvedtek." A francia példán keresztül pedig azt próbálja bizonyítani olvasóinak, hogy ott az általános választójog (tehát a demokratikus elvek!) az, ami valójában a demokrácia elnyomását is magával hozta: „Az általános választójogból született a szociális demokrácia elnyomása; "Amikor a forradalmakról szólva „szocialista felkelés" kifejezéssel él az Estandarte, hozzáteszi, hogy az európai példák között kivétel Magyarország. „...Ott a magyar nemesség és hű vazallusai együtt küzdenek ősi feudális előjogaikért." – Ami arra enged következtetni, hogy érthető módon, a portugál liberálisok mérsékelt ága nehezen értette meg a magyar polgári átalakulásnak ezt a kortársak számára valóban nem könnyen átlátható sajátosságát, miszerint a nemesség is vállalkozhat polgári forradalomra, nemesi bázisú és irányítású polgári átalakulás is elképzelhető. A magyar eset elemzését úgy folytatja az Estandarte, hogy hozzáteszi, az ottani eseményeknek semmi közük a köztársasági „szektához". Ez egy „arisztokratikus jellegű nemzet viszálya".

Az Estandarte tehát nem forradalom-párti, mint a Revolucao de Septembro, mégis bírálja a hatalmon lévő mérsékelten liberális portugál kormányt 1849. augusztus 29-én. Már hetven napja van a hatalmon ez a mérsékelt kormány, és még szinte semmit sem csinált – jegyzi meg. Ahelyett hogy tenne valamit a reformok érdekében, csak az 1846-os forradalom okozta károkon sajnálkozik illetve a forradalom elutasítását hangsúlyozza. Holott az ország helyzete nagyon súlyos. „Majdnem mindenből, ha nem teljesen mindenből nélkülözünk. Európa egyetlen népe sem annyira elmaradott, mint mi és ráadásul lebecsüljük saját nemzeti javainkat. Nyomorúságos, ahogyan élünk." Az ország nem élvezte a forradalom előnyeit (az 1836-os eseményekre utal a lap – S.V.), mert megosztott volt; akik a forradalmat irányították szintén nem élvezték annak eredményeit, mert legyőzték őket. Az Estandarte az augusztus 29-i számban határozottan elutasítja azt az álláspontot amit az angol Presse és a Revolucao de Setembro vall a magyar kérdésben. Vagyis – fogalmaz az Estandarte „arra kényszerítenek bennünket, hogy azt higyjük, hogy a magyar arisztokrácia szocialista". Kossuth követelései, csak bizonyos engedményeket adnak a népnek" Ezek azonban még messze vannak a szocializmus „egyenlősítő" törekvéseitől. Az Estandarte véleménye szerint Portugália számára a magyar kérdés idegen." Számunkra idegen a magyar kérdés, amely tisztán helyi jellegű és az előjogokat érinti. „Egyformán gyűlöljük az orosz despotizmust és a demokrácia despotizmusát, amelyet a mi progresszistáink is áhítanak."

A két lap közötti vita szeptember hónap elején tovább folytatódik. Egyértelmű, hogy a mérsékelt és a progresszista elvek összeütközéséről van szó a portugál liberális lapok között, miközben a magyar kérdésen keresztül a portu-

gál kormány működésének minősítése is megtörténik. A Revolucao de Septembro szeptember 1-i számában a lap nyíltan kimondja, hogy az Estandarte nem ismeri a magyar kérdést. A magyar harcokkal kapcsolatban az Estandarte véleménye az, hogy annak „szocialista" (értsd „szociális" – S.V.) tartalma teljesen mindegy portugál szempontból. A magyar háború „...szent háború, amelynek sikerére a világ összes liberálisa szavazatát adja." – Zárul le ezzel a vita a Revolucao részéről.

Szeptember 3-án az első oldalon a Revolucao vezércikke bejelenti: "A nemes magyar ügy elbukott...Az orosz despotizmus, a nyers erő győzött az igazság és a jog fölött... tisztelettel hajlunk meg a legyőzött hősök előtt. Arad mezőin az elveszett ügy mellé állunk..." Egyelőre várni kell még, és „amikor a népek szolidaritása szembeszáll a királyok szolidaritásával, akkor érkezik el a magyar függetlenség órája." Európa látta ezt az agresszív támadást és nem tett ellene semmit – vádol a Revolucao de Septembro. Európa elfogadta az intervenció jogát a magyar szabadságharc esetében, úgy – írta a portugál lap – mint ahogy „Portugália elnyomásához elfogadták az intervenció jogát" (Az 1847-es külföldi beavatkozásra gondol a szerző.) Érdekes, ahogy a portugál lap az európai kis államok sorsával kapcsolatban vélekedik , amikor összehasonlítja a magyar és a portugál esetet. „...ezeket a kis darabka nemzetiségeket a nagyhatalmak nem a népek függetlenségének tiszteletben tartása alapján tűrik meg, hanem mert azok megtalálják érdekeik képviseletét a nagyhatalmak mögé bújva, amelyek, ha nem tudnak megegyezésre jutni birtoklásukkal kapcsolatban, valamennyit kizárják a hatalomból. Ennek az ambiciózus tendeciának a felismerése vezeti el oda a kis népeket, hogy egyesüljenek. Nagyok akarnak lenni, hogy ne semmisüljenek meg." Az utóbbi gondolat megvilágítja az ibér konföderáció[47] szükségességének gondolatát is. A 48-as európai forradalmak bukása mindenképpen tanulságul szolgál, részben ösztönzője az ibérizmus eszméjének. Az első nagy európai szolidarítás lehetősége, a szövetkező népek szolidarítása tehát éppen a magyar ügy kapcsán, a vele szembeni közömbösség miatt bukott meg. – vonja le a következtetést a portugál lap.

Szeptember 5-én egy másik portugál újság véleményére hivatkozva, vele egyetértésben írja a Revolucao, hogy Magyarország több nemzetiségű léte az osztrákok harcát segítette. Mégis, a magyarok ügyének igazságát nem lehet elvitatni, hasonlóan a portugálokéhoz, akik annak idején az 1580–1640 közötti spanyol uralommal fordultak jogosan szembe.

Az Estandarte szeptember 4-i és 5-i számai szintén kommentálták a magyar szabadságharc leverését. A negyediki számban egy Breslau-i lapból idézett cikk szerint Kossuth a végsőkig akarta folytatni a harcokat, „felidézve a lelkesítő spanyol példát."[48] „Kossuth, írja a német lapból átvett cikk, lefordíttatott – hogy meggyőzőbb legyen – néhány 1808–1814-es spanyol függetlenségi harcok-

[47] Az ibér konföderáció (Spanyolország és Portugália egyesítésének egyik lehetséges formája) a 19.század közepétől kezdve, az európai nemzetállamok kialakulásának korában, egy gazdaságilag-területileg nagy ibér állam létrehozására gondolt. In. *Semsey Viktória:* Az ibérizmus Portugáliában 1823–1873, (kéziratban)

[48] Az 1808–1814-es Napóleon ellenes és győztes spanyol függetlenségi háborúról van szó.

ról szóló munkát magyarra és németre és azt szétosztotta a magyar tisztek között." Szeptember 8-án olyan lapokból vesz át cikkeket az Estandarte (Temps, Reforma, Gazeta de Breslau), amelyek még az augsztus 13-i magyar fegyverletétel után is a magyar győzelem lehetőségeit elemzik. ...ha csak három hétig tartották volna még magukat a magyarok, az ősz beálltával az esőzések miatt az osztrákok beszüntették volna a harcokat, ez az idő pedig elég lett volna a magyaroknak ahhoz, hogy a kormányt újra szervezzék és csapataikat rendezzék, „hogy megszerezzék azt a szimpátiát, amely mellettük kezdett kibontakozni Európa legfontosabb országaiban, valamint az Amerikai Egyesült Államokban."

Mindkét lap, a maga politikai elképzelései szerint értékelte az európai eseményeket az 1849-es év végén. Az Estandarte szeptember 12-i számából az derült ki, hogy hasonlóan a spanyolokhoz, a portugálok is egy második bécsi konferenciára gondoltak a forradalmak leverése után. Ezen az új európai helyzettel kellett volna foglalkozni a résztvevőknek. A Revolucao de Septembro november-decemberi számaiban nem is egy a magyarok elvesztett harcait, erőfeszítéseit méltató cikk és vers jelent meg. (Os Martyres Hungaros[49], Gomes de Amorim verse a szeptember 18-i számban, L. A. Palmerim a szeptember 13-i számban „Necrologia do Mez de Agosto, 1849" szintén a magyar dicsőséget éltette, stb.). Az elemzések között a Revolucao de Septembro szeptember 12-i számában találhatóak olyan gondolatok, amelyek újszerű kérdéseket vetettek fel. Ez utóbbi elemzés a korabeli nemzetközi jog egyik kérdését boncolgatta a magyar ügy kapcsán több mint egy teljes oldalon keresztül és szerzője, nagy valószínűséggel portugál volt, bár „Revista Estrangeira" azaz „Külföldi lap" címszó alatt olvasható. Véleményünk szerint azonban valósznűleg egy külföldön élő vagy tartózkodó portugál szerzőről van szó. Az európai helyzet a cikk írója szerint „A civilizáció és a szabadság számára gyászos." 1848. február 24-én a francia forradalom alapjaiban látszott megingatni egész Európát, a régi intézmények „beletörődtek pusztulásukba". Ezt követően elemzi a német, a nápolyi eseményeket és velük kapcsolatban hibáztatja a francia magatartást. Franciaország ugyanis semmit sem tett a szabadság megvédése érdekében. Magyarország pedig 1849-ben ugyancsak elvesztette harcát. Magyarország most az osztrákok tartományának tűnik. Pedig a magyar történelem azt bizonyítja, hogy egy önálló országról van szó. A szerző viszonylag nagy pontossággal mutatja be a magyar történelmet egészen Géza fejedelemtől kezdve. Elérkezve az 1848-as Habsburg ellenes harcokhoz azokat a portugál eseményekhez hasonlítja (1384-ben Kasztiliai János spanyol királynak áli ellen Portugália, mikor az a portugál trónt akarja elfoglalni örökösödésre hivatkozva), de hasonlítható a magyar ügy az 1640-es II. Fülöp spanyol király ellenes felkeléshez is. Vagyis a magyar függetlenségi harc egy jogtalan örökösödési viszony ellen is indult. A szerző „barbár törvénykönyv-"nek minősíti a családi paktumokat és a trónok öröklésére vonatkozó megállapodásokat. „Milyen szomorú, hogy a 19. században ezek a barbár törvénykönyvek még érvényben vannak, pedig ezek valójában nem többek, mint a feudalizmus kis darabkái a kolosszusok között felosztva." „...és most azt állítjátok, — kérdezi a szerző —, hogy a nép fellázadt, és nem hagyja magát

[49] In. A Revolucao de Septembro, 1849. november 21. 1.

leltárba venni, mint egy örökölt bútordarabot, amikor a hatalom fölötte egyik királyról a másikra száll?" „Hogy tisztán lássunk, szükség van arra, hogy a jogot meghatározzuk. Vagy a nemzetek nem léteznek a jog értelmében, mert az emberi köztársaság egyetlen és oszthatatlan, és a precedens, amikor egy állam megszerzi függetlenségét, egyben azt jelenti, hogy elvitatja a másik szuverenitását?" „Magyarországgal kapcsolatban a nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy nem lehet szabad, mert provincia. – Vagyis, hozza meg a végső következtetését a lap, ..." szégyen az emberiségre nézve a 19. században, hogy a nemzetközi jog nevetséges fantazmává alakult át..." „A civilizációnak fel kellene számolnia egy nap a diplomáciát, mint olyan ideiglenes intézményt, amely átmenetet jelent a kegyetlen háború és az egyetemes béke között." – A portugál újságíró következtetésében a nemzetközi jog szégyenének nevezi az európai be nem avatkozást a magyar ügy kapcsán.

A népek tehát hiába fogadtak testvériséget és szövetkeztek egymással, mint azt korábban a „Revolucao de Septembro" 1848-as áprilisi száma írta, az európai hatalmak kormányai fegyveresen szabotálták ezt a „szövetséget".

Az áttekintett forrásanyag egyértelműen bizonyítja, hogy a korabeli portugál sajtó komoly érdeklődést mutatott a magyar események irányt 1848–49-ben. Sok információt közölt, meglehetősen árnyaltan láttatva — hiszen a sajátos portugál helyzetre jellemzően a liberálisok több áramlatra bomlottak — főleg a függetlenségi harc kérdésében, de figyelemmel kísérte a nemzetiségi kérdést és elemezte a magyar nemesség történelmi szerepét is a polgári átalakulásban. Tudta, hogy nincs hasonlóság a két ország történelmi helyzete között. Ez azonban nem jelentette azt, hogy nem látta meg a magyar függetlenségi háború nemzetközi szerepét. Túl mindezen pedig a magyar események kapcsán vizsgálta saját kormányának a hibáit, és az 1847–49-es portugál belpolitikai helyzet stagnálására irányította olvasói figyelmét.

Fenyő István:

EÖTVÖS JÓZSEF ÉS AZ OSZTRÁK STAATSSCHRIFT

Az 1848-as forradalom Magyarországon az év késő nyarán, kora őszén válságba jutott. A horvátok és a szerbek támadást indítottak a magyar csapatok ellen.

1848. augusztus 27-én elkészült az osztrák kormány hírhedt emlékirata, a *Staatsschrift*, s ehhez négy nappal később az uralkodó, V. Ferdinánd támogató kísérőlevelet mellékelt István főherceg nádor számára. Az emlékirat szakítást jelentett az áprilisi törvényekkel, felszámolta Magyarország önállóságát, elítélte a Batthyány-kormány egész tevékenységét. Kinyilvánította, hogy a Pragmatica Sanctiónak a legfelsőbb kormányzás egysége, az összes pénzügy együttes intézése, a hadsereg egységes kezelése és vezetése az értelme. Elmarasztalta a magyar minisztériumot azért, mert kiterjesztette az ország önállóságát a kereskedelemre, a közmunkákra, a hadügyi és a pénzügyi tárcákra is, anélkül hogy a Monarchia többi tartományaival való viszonyt figyelembe vette volna, jóllehet e tartományoknak már március 15-én alkotmány „adatott". A *Staatsschrift* szerint a nádori teljhatalom is ellentétben áll a korona egységével. Nehezményezte továbbá, hogy a határőrvidéket törvény nélkül rendelték a magyar honvédelmi minisztérium alá. A had- és pénzügyek terén a magyar minisztérium szerinte különszakadt a birodalomtól. Felrótta a magyar pénzügyminisztériumnak, hogy az osztrák nemzeti bank szabadalmának ellenére 121/2 millió forint papírpénzt bocsátott ki, ugyanakkor az összes államadósság egy részének átvételére semmit sem tett. Az emlékirat külön nehezményezi azt is, hogy Batthyányék követeket küldtek Frankfurtba, mivel ez annak a jele, hogy a közös érdekű minisztériumból a magyarok külügyminisztériumot akartak csinálni. A királyi kísérőlevél pedig arra utasítja magyar kormányt, hogy illetékes tisztségviselői mielőbb jöjjenek Bécsbe közösügyi tárgyalásokra – azaz a legfőbb hatalom átadására.

Mindezt nem lehetett félreérteni. Az emlékirat a szeptember 3-áról 4-ére virradó éjjel megérkezett Budára, s Eötvös — minisztertársaihoz hasonlóan — azonnal átérezte jelentését és jelentőségét. Átlátta, hogy az ország önállóságának ezzel vége, a felelősséget tovább nem vállalhatják. A kormány szeptember 11-én le is mondott. 28-án pedig Lamberg felkoncoltatása a hajóhídon megpecsételte e kiábrándulási folyamatot – másnap Eötvös és Trefort elindultak emigrációjukba.

E lépésről általában eddig az volt a szakirodalom véleménye, hogy a volt vallás- és közoktatásügyi miniszter és a volt földművelés-, ipari-, kereskedelemügyi államtitkár a hazai politika radikalizálódása miatt hagyták el az országot. Ez részben igaz –, de csak részben. Eötvös egész életében ellenezte a forradal-

mat, s meggyőződéses híve volt a Béccsel való megegyezésnek, de elhatározásában, hogy sógorával együtt elhagyja az országot, csupán egyik tényező volt Kossuth forradalmi politikája. A másik meghatározó indok az volt, hogy a bécsi kormányzat, a Wessenberg–Doblhoff-minisztérium politikájával sem tudott egyetérteni, a Béccsel való együttműködés illúziójából végleg kiábrándult. Különösen nem a *Staatsschrift*-tel, melyet álnoknak és hitszegőnek ítélt, mert az megkérdőjelezte az ország egyszer már megadott önállóságát.

Eötvös ekkor úgy érezte, hogy politikai programja teljesen kudarcot vallott. A bekövetkezett események mindkét sarkelvét — az alkotmányosságot és a Habsburg-birodalommal létesített kapcsolatot — kikezdték. A csalódás idegkimerülést váltott ki nála, ezért döntött úgy, hogy külföldre menekül.

1848. október 12-én érkezett Münchenbe. Amint némiképp jobban lett, elhatározta, hogy írásban száll szembe a bécsi államirat állításaival. Gergely András és Gángó Gábor forrásfeltárásaiból tudjuk, hogy legkésőbb 1848. november 27-én be is fejezte első munkáját, amelyet aznap elküldött a híres napilapnak, az augsburgi *Allgemeine Zeitung*nak. Ez az írása meg is jelent *Die Rechtsfrage (A jogi kérdés)* címmel az újság 1848. december 7-i számának mellékletében. Szinte páratlan értékű alkotás: benne egy kiemelkedő magyar politikus és politikai gondolkodó, volt miniszter, a liberális ellenzék egyik vezéralakja vonja sorra kétségbe a *Staatsschrift* állításait, melyeket dr. Alexander Bach, az akkori osztrák belügyminiszter szükségesnek tartott előzőleg a bécsi birodalmi gyűlés szeptember 18-i ülésén is felolvasni.

Gángó Gábor tisztázta, hogy a megjelent cikk csupán egy része, mintegy a fele az Országos Levéltárban található kéziratnak. Elküldése előtt ugyanis Trefort lektorálta és kihúzta belőle a túl radikálisnak tartott, az osztrák kormányzatot legerőteljesebben bíráló passzusokat. Ezért, ha Eötvös hiteles politikai véleményére vagyunk kíváncsiak, sokkal célszerűbb, ha *A jogi kérdés* eredeti kéziratával ismerkedünk meg. Ezt fogjuk tenni a továbbiakban. Annál is inkább, mert a kiadó, August Cotta a neki megküldött, már erősen megrövidített kéziratot tovább „szelídítette". Nem teljesítette Eötvös kérését: nem jelezte cikkét a kért *E* betűvel (ez volt Eötvös egykori, a *Pesti Hírlap*-vezércikkekben használt szignója), másrészt egy három írásból álló cikksorozat első, „Von einem Ungar" származó darabjaként tette közzé.

Gergely András úgy véli, hogy Eötvös azért vállalkozott cikkének megírására, mert a Schwarzenberg-kormány megalakulásakor felcsillant előtte a halvány remény: az új vezetés a német egység előnyeinek megszerzéséért esetleg visszatér a perszonális unióhoz. Gergely ezzel kapcsolatos adata azonban pontatlan: Schwarzenberg ugyanis nem léphetett 1848. november *16*-án az osztrák parlament elé programjával. A Schwarzenberg-kormány csak később, 1848. november *21*-én alakult meg, s a Kremsierbe áttelepített osztrák parlament csupán *22*-én tartotta ott első ülését. Maga Felix Schwarzenberg herceg, az új miniszterelnök, pedig 1848. november *27*-én mutatkozott be a kremsieri országgyűlés előtt. Azon a napon tehát, amelyen Eötvös cikkét elküldte az *Allgemeine Zeitung* számára.

Ezzel együtt elképzelhető, hogy Eötvöst az új minisztériumhoz fűzött alkotmányos reményei késztették írásra. Adódik azonban egy másik hipotézis is.

Eötvös a Cottának elküldött kísérőlevélben arra hivatkozik, hogy — idézem — „... Magyarország viszonyai most feltehetőleg a kard által rendeztetnek el, mégis a jövő meg fogja tanítani, hogy a nemzetközi viszonyoknak anyagi erő által végbevitt megoldása nem leend tartós és hogy később vagy korábban vissza kell térni a jog mostanság háttérbe szorított alapzatához." Úgy vélem: ez a megállapítás inkább arról tanúskodik, hogy Eötvös aggódott a windischgrätzi eljárás (Prága, majd Bécs megostromlása és elfoglalása) esetleges újabb változata, a fegyveres harc hazai bekövetkezése miatt. S az is lehet, hogy hallott a herceg-miniszterelnök titkos szándékairól, az ellenforradalmi abszolutizmus jövendő bevezetéséről, Magyarországot beolvasztó törekvéseiről. Mindenesetre cikkének befejezése is arra enged következtetni, hogy a fegyveres megszállás veszélyét felismerte. Ez a befejezés ugyanis jóslatszerű mementó: „... Anarchista párt hadsereggel legyőzhető, rövid időre még a szabadság is megsemmisíthető, de a tizenkilencedik században országot fegyverekkel kormányozni soha nem lehetséges, márpedig az abszolutizmus Ausztriában csak teljes katonai uralommal volna fenntartható."

Eötvös nagyon nehéz vitapozícióban fogott hozzá a *Staatsschrift* elutasításához. Előzőleg az Allgemeine Zeitung éppenséggel nem tanúsított barátságos érzelmeket a magyar törekvések iránt, s az osztrák–német polgári rétegek ekkor már hallani sem akartak Magyarország különállásáról, a Pragmatica Sanctio határozatairól, bárminemű dualizmusról. Eötvös azonban még egy utolsó kísérletet kívánt tenni a megbékélés elősegítésére, a dinasztia és az új kormány alkotmányosságra való ösztönzésére. Cikke ragyogó cáfolata az osztrák állításoknak, egyszersmind bizonyítása annak, hogy a szakítást, a polgárháborút az osztrák udvar és kormányzat idézte elő.

A jogi kérdés azzal kezdődik, hogy míg egy évtizeddel korábban senki sem törődött a magyar ügyekkel, napjaikban viszont már mindenki azzal foglalkozik. Ez szükségszerű: az ország elrendezése fontos az osztrák birodalom és egész Európa berendezkedése szempontjából.

A cikkben Eötvös három kérdés megválaszolására vállalkozik. Az első: milyen jogviszonyban állt Magyarország az osztrák birodalommal a márciusi napok eseményei előtt? Ezen a két fél szerződésekre és törvényekre alapozott jogviszonyait érti, nem pedig a tényleges állapotot, ahogyan az a jogviszony megkerülésével vagy megsértésével kialakult. Második kérdése: milyen volt Magyarország tényleges helyzete március előtt? Végül a harmadik probléma: lehetséges volt-e az állam organizmusában a változások után a birodalom két része között az összeköttetést fenntartani?

Az első kérdésre válaszolva Eötvös kiindulópontja az, hogy igen erőteljesen tiltakozik a beolvasztási törekvések, az egységes ausztriai állam eszméje ellen. Leszögezi, hogy minden elmélet, mely az embert csak mint észlényt szemléli és érzéseire nincs tekintettel, hamis. Ezzel a megállapításával a későbbi „Gleichberechtigung", majd az *Uralkodó Eszmék* fontos tételét előlegezi. Eötvös szerint a nagy közösségeket mindig érzések tartják össze. Az érzésekre és előítéletekre a legnagyobb befolyást az az eszme gyakorolja, amelyet egy nép magának kialakít a más népekkel szemben vallott jogáról. A legkisebb népcsoportok is gyakorta reménytelen küzdelmekben védelmezik függetlenségüket.

Magyarország pedig jogilag szabad és független ország volt, ezt már I. Ferdinánd elismerte.

Erről a jogáról az ország sohasem mondott le, s a dinasztia sohasem szűnt meg e jog ellen küzdeni. Mégis: az 1711. évi szatmári békekötésben Magyarország valamennyi alkotmányos jogát és szabadságát újra szavatolták. Sőt: Eötvös azzal érvel, hogy Magyarország függetlensége a Pragmatica Sanctio által sem változott. Úgy ítéli meg, hogy a Pragmatica Sanctio nem tekinthető a birodalom két része közti szerződésnek, csupán az uralkodó egységét volt hivatva megszabni az örökösödési sorrend alapján. (Ez volt 1848-ban a Batthyány-kormány általános álláspontja is, s ezt újítja majd fel Deák Ferenc 1861-ben híres felirati beszédeiben.) Eötvös azért hívja fel erre a figyelmet, hogy az olvasót meggyőzze: a Magyarország részéről 1848 márciusában megfogalmazott igény a teljes önállóságra nem volt új és nem volt alaptalan.

Magyarország azonban Eötvös szerint nemcsak a nemzeti jog alapján követelte Ausztriától a teljes önállóságot. Azért is igényt tartott rá, mert érdekeit addig az utóbbinak mindig feláldozták. Az író azt állítja, hogy jóformán semmi sem történt az ország fejlődésének érdekében, aminek útjába az osztrák kormány részéről akadályokat ne gördítettek volna. Új gondolat ez nála, mert emigrációja előtt ilyen komoly formában soha nem vetette fel az ország függő helyzetét.

Eötvös Magyarország fejlődésbeli elmaradásának három fő okát nevezi meg:

1. A középkori viszonyok fennmaradása a földbirtok tekintetében;
2. A nemesség kizárólagos politikai „feljogosítása";
3. A Magyarországgal szemben ellenséges vámrendszer, mely a hitelviszonyokkal együtt az ipar fejlődését lehetetlenné tette.

A cikk nagy nyomatékkal kiemeli, hogy Anglia gyarmati rendszere sem nyomta el olyan mértékben a gyarmatokat, mint Ausztria Magyarországot. Éppen ezért a beolvasztásnak nálunk semminő pártja nincs, és nem is volt. A két ország államférfijainak szerinte az lett volna a feladatuk, hogy megtalálják az eszközt, amellyel Magyarország önállósága mellett a birodalom összeomlását, az egyes részek egymás elleni ellenséges fellépését megakadályozhatják.

Vitába száll azok véleményével, akik szerint a változásoknak semmi hatásuk nem volt a Magyarország és Ausztria közötti kapcsolatokra. Emlékeztet arra, hogy míg 1848 márciusa előtt a had- és külkereskedelem ügyében Magyarországnak nem volt saját kormányszerve, márciusban ez a helyzet megváltozott. Ekkor a magyar király Ausztria alkotmányos császára lett. Ilyen körülmények között — kérdezi Eötvös — Magyarország hagyja magát Ausztriától vezettetni, a legfontosabb ügyek eldöntését egy idegen kormány döntésére bízza, amely viszont egy idegen törvényhozás változó többségétől függ? S Eötvös továbbkérdez: hogyan lehetséges, hogy Ausztria alkotmányt vív ki magának, s Magyarország az egyedüli oka annak, hogy a birodalomhoz fűződő köteléke meglazult?

A vitacikk legfontosabb része következik: a *Staatsschrift* törvénytelenségének kimondása és megbélyegzése. A cikkíró ellentmondást nem tűrően kijelenti: „Nem volt még hivatalos irat, ami a világtörténelem szempontjából fonto-

sabb eseményre nagyobb befolyást gyakorolt volna, mint az osztrák minisztérium nevében a magyar kormányhoz intézett legutóbbi emlékirat. Ezen akta nyilvánosságra hozásáig a magyar ügyek viharosan alakultak, de mindig megmaradtak a törvényesség mezején." A *Staatsschrift* átlépte ezt a határt. Fő gondolata az, hogy a törvényeket, melyek Magyarország kormányzati önállóságát mondják ki, egyáltalán nem kellett volna meghozni. E felfogás kapcsán Eötvös levonja a következtetést: a bécsi államirat nem annyira a magyar kormányzathoz, mint inkább az osztrák közvéleményhez szól.

Ezek után egymás után elemzi az indokokat, amelyeket Bécsben felhoznak a magyar önállóság ellenében. Sorjában: az áprilisi törvények ellentétesek a Pragmatica Sanctióval; nem egyeztethetők össze az összbirodalom javával; Ausztria császára március 15-én alkotmányt ígért népének, és április 11-e előtt osztrák minisztériumot nevezett ki, így nem volt feljogosítva arra, hogy e miniszterek ellenjegyzése nélkül Magyarország alkotmányában olyan jelentős változtatást tegyen.

Eötvös válaszai: a Pragmatica Sanctiót Ausztria sokkal korábban megsértette, mint Magyarország. A frankfurti német szövetségi alkotmány nem más, mint a Pragmatica Sanctio durva megsértése, mert Magyarországot róla nem kérdezték meg. S az még durvább sérelem, hogy az örökös tartományok a német alkotmányozó gyűlésben részt vettek. A második állítással kapcsolatosan: tény, hogy a változásokkal számos előny megszűnt, de ez nem túl drága ár a szabadságért. Eötvös furcsállja, hogy ezért épp azok a miniszterek panaszkodnak, akik az alkotmányosság bevezetésének köszönhetik tárcáikat. Még inkább furcsállja, hogy egy alkotmányos minisztérium alkotmánysértéssel vádolja királyát. Ha pedig az osztrák miniszterek a történteket annak tartják, miért tartották meg tárcáikat? A magyar király eszerint fel volt arra jogosítva, hogy örökös tartományaiban jelentős változtatásokat hajtson végre, Magyarországon viszont nem?

Eötvös rátér a legfőbb osztrák követelésre: a had-, pénz- és kereskedelemügyben állítsák vissza az igazgatás egységét. De hogyan? Ezt az államirat nem közli. Így ő veszi számba ennek lehetőségeit. Szerinte azt, hogy a jelzett tárcákat ne alkotmányos szervek igazgassák, egyik párt sem akarja. Idehaza abba sem mennének bele, hogy ez ügyeket osztrák miniszterek igazgassák. Eötvös előlegezi a vészes jövőt: „... Ha Magyarország Ausztriával szemben valamennyire alávetett viszonyba került, akkor nem lehet megállni, hanem az alávetést ki kell teljesíteni: a harc elkerülhetetlen." Nem tartja alkotmányosnak azt, hogy az uralkodó Magyarország egész had- és pénzereje fölött abszolút királyként rendelkezzék. Megítélése szerint már a civillistától független királyi magántulajdon is összeférhetetlen az alkotmányos szabadsággal.

Újabb verzió: ha a két ország had-, pénz- és kereskedelemügyi minisztériumait egyesítik, akkor e minisztériumoknak mindkét ország parlamentjeivel szemben felelősnek kellene lenniök. Eötvös úgy véli, hogy ez nagyon sok konfliktusra vezetne. S ha közös minisztériumot akarnak, akkor közös országgyűlést kell feltételezni. Ebben az esetben szükséges lenne Magyarországot e közös országgyűlésben jelentős képviselethez juttatni. A magyar nép azonban nem fogadná el e közös parlamentet, mivel állhatatosan ragaszkodik önállóságához.

Kényszert, kényszeregyesítést azonban Magyarország csak mint „szomorú szükségszerűséget" fogadna el. S mi lenne akkor a német egység ügyével, amely feltétele a magyar önállóságnak?

Eötvös summázó ítéletei egyértelműek: „... Ha a korona nevében teszik lehetetlenné a hivatalban levő ministerium további működését, ugyanakkor anélkül, hogy az új kormány létrejöttéről gondolkodnának, ha az alkotmány valamennyi alaptörvényét megkérdőjelezik, és a király a törvényekért jótálló szaváról azt állítják, hogy azzal túllépte jogkörét; csodálhatjuk-e tehát, hogy a törvényes helyett a tényleges hatalom ragadta meg az állam gyeplőjét, és immár mindenki feloldottnak érzi magát a törvények alól, amelyek fenntarthatatlanságát a trónról hirdették ki." Eötvöstől távol áll az, hogy az azóta Magyarországon történteket helyeselje, „... de el kell ismernünk, hogy az útra, melyen Magyarország annyi hibás lépést tett, erőszakkal kényszerítették az országot, és hogy bizonyos legszélsőségesebb színezetű emberek soha nem emelkedtek volna olyan jelentőségre, melyet most, sajnos, elfoglalnak, ha a törvényes előrehaladás ellehetetlenítésével útjukat nem egyengették volna."

Eötvös úgy látja, hogy a politika az osztrák birodalom egységének megőrzése érdekében a legszörnyűbb polgárháborút idézte elő. Azt akarja, hogy mielőbb vessenek véget az akkori szerencsétlen helyzetnek.

Nem az a célja, sem most, sem máskor, hogy Magyarország kiváljon a Habsburg-birodalomból, ellenkezőleg! Emigrációjában leginkább azon töpreng, hogyan lehetne elejét venni Bécs abszolutizmusának, hogyan lehetne megmaradni egy alkotmányossá tett összmonarchia kereteiben? Hogyan lehetne összeegyeztetni Magyarország önállóságát a birodalom egységével, a liberális-parlamentáris alkotmányosságot e birodalom nagyhatalmi állásával? A töprengések útja majd a zseniális alkotás, az *Uralkodó Eszmék* fejtegetéseihez vezet.

Az első stáció *A jogi kérdés* volt. A második *Az 1848-iki forradalom története*, melyet úgyszintén kéziratból adott ki a közelmúltban Gángó Gábor. A kézirat genezisét pedig Gergely András igyekezett megfejteni. Álláspontja szerint — amellyel teljesen egyetértek —, e művet Eötvös tisztázó kísérletként önmagának szánta 1848–1849 fordulóján, illetve 1849 tavaszán. Nem akarta, hogy azt a nyilvánosság megismerje. Nem adta közre, mert a helyzet 1849 folyamán gyökeresen megváltozott, esetleg azért nem, mert az írás gondolatait nem találta eléggé tisztázottaknak.

Osztom Gergely András álláspontját abban is, hogy a kézirat szövegei hosszabb, több hónapos időszakban születtek. Érvei meggyőzőek. A kézirat valóban a Vojvodinát említi a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan, e tartományt pedig az 1849 márciusában kibocsátott olmützi alkotmány hozta létre. Néhány bekezdéssel később pedig Eötvös újra „az újabb Austriai alkotmány kihirdetése olta" folytatott nyíltabb délszláv követeléseket említi. Ez is az olmützi alkotmányra vonatkoztatható.

A fejtegetések polemikusan kezdődnek – Eötvös azokkal vitázik, akik szerint a birodalom egysége a Pragmatica Sanctio óta szakadatlanul létezett. Az író-politikus maga is óhajtja a birodalom hatalmát és egységét, de meg kell állapítania azt, hogy ilyen állami egység a múltban nem létezett, s épp ez a hiány volt szerinte egyik nagy oka a bekövetkezett bajoknak. Megismétli *A jogi kér-*

dés alaptételét: országunk 1848 előtt csak az uralkodó egysége által kapcsolódott a birodalomhoz, annak integráns részévé nem vált.

Bevezető megjegyzései után áttér *A birodalom főképp Magyarország Ferenc halála után* című fejezet elemzéseire. Eötvös, az egykori reformer politikus, most megérti azokat, akik a birodalom egységének megőrzése miatt nem kezdeményeztek reformokat, megérti a hajdani konzervatívokat, még Metternichet is. Már ez a „megértés" mutatja eszmei összezavarodottságát. Szerinte kérdéses, hogy a reform esetén a birodalom alkotmányosan fennmaradt volna. Eötvös eltúlozza azt a nézetet, hogy a birodalomban nem volt összetartó erő. Abban kétségkívül igaza van, hogy a birodalom nem rendelkezett túlnyomó nemzetiséggel, s a magyarságot kivéve nem volt olyan nemzetisége, melynek nagyobb része nem állott volna határain kívül. Az is való, hogy a vallás sem szolgált összetartó kötelékül, mint ahogyan az is, hogy a közös történet sem tarthatta össze a birodalom népeit, mert az egyes nemzetek történelmének dicsőbb része a birodalmi egyesülés előtti részre esik. S végül nem lehet kétségbe vonni azt az ítéletét sem, hogy az anyagi érdekek sem jelentettek összetartó erőt, azzal ugyanis Magyarország esetében nem törődtek.

Hamis viszont az a következtetés, amelyet mindebből a lelki válsággal küzdő Eötvös levon: a szabadság eszméje a birodalomban a közös monarchia eszméjével ellentétben állott. Ez az álláspont ugyanis teljesen ellentétes az író-politikus egész múltjával. Abban sincs igaza, hogy 1848 előtt a fejedelem személyén kívül nem volt semmi közös állami erő. Jogilag csakugyan külön állt az ország, de a birodalom államhatalmi szervezete a valóságban csakúgy kiterjedt Magyarországra, mint az örökös tartományokra. Ha a fejedelem egységén kívül nem létezett másfajta egység, akkor minek kellett volna folytatni önállóságunkért a harcot a reformkor évtizedein át?

Arról van szó, hogy Eötvös a megegyezés érdekében csökkenteni igyekszik a változások jelentőségét és hatását. Azt törekszik bizonyítani, hogy Magyarországon nem történt forradalom. Szerinte 1848 márciusában csak egy már 3 évszázada létező önállóságot emeltek törvényerőre, mivel az ország addig is csupán a perszonálunió kötelékével kapcsolódott a birodalomhoz.

Ez a kép természetesen egyoldalú. Még abszurdabb Eötvösnek az a nézete, hogy valódi konzervatív, illetve valódi reformpárt 1848 márciusa előtt Magyarországon nem létezett. A liberális ellenzék egykori vezéralakja most azt állítja, hogy a forradalom előtt a hazai vélemények, pártállások csak a birodalom egysége, illetve Magyarország teljes függetlensége irányában polarizálódtak. Mintha nálunk a polgári átalakulás, a jogegyenlőség, a jobbágyfelszabadítás és a közteherviselés kérdései nem is lettek volna napirenden! Eötvös szerint nálunk mind a liberális, mind a konzervatív párt felforgató volt. Az előbbi teljesen független Magyarországot, az utóbbi egységes és erős Ausztriát akart. Az író-politikus történelemképe azonban teljesen elrajzolja a múltat: a reformerek nálunk nem akartak teljesen elszakadni Ausztriától, a konzervatívok pedig nem kívántak abba teljesen betagolódni.

Úgy ítéli meg, hogy az ellenzék tevékenysége csupán akkor lehet hasznos, ha van valami közös pont, amelyben a kormánypárttal megegyezik. Szerinte Magyarországon ilyen közös cél nem létezett, ezért kioltották egymás tevé-

kenységét. Működésük eredménye így csak egy lehetett – az általános veszteglés. Aligha kell bizonygatnunk, hogy ez a társadalomkép elfogult, igaztalan. Eötvös most elítéli a reformkor társadalomkritikai indíttatásait – azt, hogy mindent megkérdőjelezhettek. Szerinte a függetlenségi párt csak hatalma erősítésére vetette fel a reformkérdéseket, a birodalmi párt pedig szintén az egyház és a nemesség védelmét és a megyei visszaélések megszüntetését kívánta. Ezzel Eötvös a konzervatívoknak „ajándékozza" a centralista célkitűzéseket – a saját egykori politikai programját. Utóbb mindez állításokat még azzal is megtetézi, hogy a pártok „minden kivihető program nélkül" álltak egymás ellenében (épp ő állítja ezt, aki 1847-ben az *Ellenzéki Nyilatkozat* egyik szerzője volt!), s hogy a reformkor évtizedeiben senki sem jelölte ki a változás eszközeit s nem mutatkozott elhatározott szándék senkinél.

A márciusi forradalom eseményeire áttérve Eötvös úgy véli, hogy a forradalom a legnagyobb szerencsétlenség volt, de elkerülhetetlen. Az 1848-as világesemények hatását az ország nem kerülhette el. A forradalom azonban szerinte megszüntette a birodalmat összetartó kormányrendszert, s más összetartó eszközökről nem gondoskodtak. Abban Eötvösnek igaza van, hogy a forradalom következtében Ausztriában minden bizonytalanná vált, de abban megint csak nem, hogy Bécsben nem határozták meg az új alkotmány alapjait. 1848. április 25-én ugyanis kibocsátották az új alkotmányt.

E kérdések elemzése közben az író kezdi megtalálni az igazságot. Az önállóságra törekvést helyesnek ítéli, de hozzáteszi: a birodalomtól való, egyre erőteljesebb különválás legnagyobb kútforrása lett későbbi bajainknak. Helytálló az a nézete, hogy gondoskodni kellett volna összetartó kapocsról Magyarország és Ausztria között, s nagyon fontos igazságot tartalmaz az a megállapítása is, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása nem sikerült. Az önkritika folytatódik: Eötvös szerint az államadósság elvállalása alól méltányossági szempontból Magyarország nem menthette volna fel magát. Ez vonatkozik a közös költségekre is. A hadügyre vonatkozóan ugyancsak igazat ad a bécsi kormánynak: Magyarország nem ellenezhette, hogy Ausztria külső támadás esetén Magyarország egész haderejére számot tarthasson. (Ezt a nézetet képviselte Eötvös mint a Batthyány-kormány minisztere az olasz kérdés képviselőházi vitáján is, 1848 júliusában.) De e problémákat szerinte meg lehetett volna oldani.

Az alapkérdést az okozta, hogy nem határozták meg: mit értenek Magyarország alatt? Ausztria ugyanis nem ismerte el az Erdéllyel való uniót és a határőrvidék bekebelezését Magyarországba. Egyik minisztérium sem ismerte el, hogy egymás integritását védeni kell. Magyarország az olasz ügy kapcsán elfelejtette, hogy ahol a kötelességet teljesíteni kell, ott a rokonszenv hallgasson. Ugyanezt tette Ausztriában az udvar is a magyarországi szerb, illetve horvát mozgalom esetében.

Eötvös szerint a szeparatisztikus elvek barátainak gondolniok kellett volna arra, hogy az ausztriai birodalomnak erősnek kell maradnia a külföld irányában. Ausztria helyzete azonban bizonytalan volt a német egység következtében. Így Magyarország került minden lépést, mely a német egységet hátráltathatta volna. S a megegyezést az is lehetetlenné tette, hogy az udvar egyik minisztériumában sem bízott meg.

Magyarországon viszont nyugalom volt. A 48-as törvényeket megelégedéssel fogadták, tisztelték a királyi hatalmat, a nemzet jelleme keleti, azaz nehezen mozduló. (E nézeteket vallja Kemény Zsigmond is az ez idő tájt keletkezett *Forradalom után* lapjain.) A forradalmat nálunk Eötvös szerint a nemzetiségi kérdés váltotta ki. E kérdést tehát a birodalom viszonyainak elrendezésénél elsősorban kell figyelembe venni.

*A nemzetiségi kérdés*ről szólva teszi Eötvös legérdekesebb megállapításait. Nincs egészen igaza Gángó Gábornak, amikor azt állapítja meg, hogy az író „még a magyar nacionálliberalizmus álláspontját képviseli a nemzetiségi kérdés tekintetében." Sőt, Gángó azt is állítja, hogy Eötvös kéziratában még a létét is tagadja a nemzeti sajátosságoknak és a nemzeti érzés alapjául szolgáló vonzalmaknak. Egyik nézettel sem értek egyet.

Erről szóló fejtegetéseit Eötvös azzal kezdi, hogy a magyarság a honfoglalás után nem asszimilált, s a magyar királyok nem pártolták a magyar nemzetiséget. Nálunk a nemzetiségi kérdés nem is létezett. A közös történelem, Magyarország alkotmányos léte, a kiváltságos osztályok kizárólagos befolyása s a latin nyelv kizárólagos használata lehetetlenné tette.

Eötvös vitába száll azokkal, akik a nemzetiségi, azon belül a horvát mozgalmakat kizárólag egyesek törekvéseinek tulajdonítják, s azokkal is, akik a történtekben csak a népek spontán mozgalmait látják. Szerinte más, általános okok is hatottak. Magyarország középkori intézményei nem elégítették ki többé a népeket, alkotmányok mozgalmak jelentkeztek náluk is. A kor iránya a demokrácia felé fordult. Az átélt tapasztalatok alapján Eötvös az egyénekre nem, de a nemzetiségekre nézve helytállónak tartja Hobbes teóriáját arról, hogy az emberek természetes állapota a háború: „...Nemzetiségek nem annyira positiv tulajdonok, mint azon negatio által állnak fel mellybe más nemzetiségek irányában lépnek. Nem annyira vonzó, mint az ellökő erő az, mi öszvetartásokat feltételezi."

A korszak nacionalizmusának közepette ez újszerű megállapítás. Az is az, amit az asszimilációról megfogalmaz: „Senki a Magyar túlbuzgóság káros hatását nem tagadhatja." Igazat ír, amikor kétségbe vonja, hogy a horvátok gyűlöletét ez a túlbuzgóság idézte volna elő. S akkor is igazsága van, amikor a pánszláv propaganda hatását a horvátokra nem becsüli nagyra. Eötvös szerint mindez okoknál jobban hatott a kor szelleme, mely Csehországban egy új irodalmat teremtett. Ez a szellemiség hatott a horvátok között is.

Elismeri, hogy a nemzetiségi súrlódások 1848-ban már igen nagy mértékben léteztek, s hogy ennek megoldása halaszthatatlanná vált. Leszögezi, hogy „...ha valami volt, mi az összes birodalom jól felfogott érdekében állt, s mit Magyar országra nézve életkérdésnek kelle tekinteni; ez az vala; hogy e súrlódások mentül elébe definitív kiegyenlíttessenek."

Eötvös érezhetőleg túlságosan demokratikus tendenciájúnak tartja az 1848-as forradalmakat. Ezért jegyzi meg azt, hogy Magyarország önállóságának ügye nem győzhetett volna anélkül, hogy a demokratikus elveket el ne fogadják, mert az európai forradalom demokratikus irányú volt. Így „oly törvények alkottattak, minőket maga a párt ha azoknak keresztül vitelét előre látja nem indítványozott volna."

Mik kívántak hát a nemzetiségek? Egy részük saját nyelvhasználatot követelt a megyékben, a községekben és az iskolákban. Más részük viszont, így a horvátok, a szerbek és a románok önálló területi követelésekkel léptek fel. Ezáltal pedig olyan alkotmányos változások jöttek volna létre, melyek által az állam több ország konföderációjává alakul át.

Eötvös úgy ítéli meg, hogy a nyelvek és nemzetek szabad fejlődése terén a 48-as pozsonyi országgyűlés a dolgok lényegére nézve megtett mindent. Minden politikai jogot kiterjesztett az ország összes lakójára. „*Lényegben* a 848-iki országgyűlés — írja a szerző — megadott mindent, mit a híressé vált hasonfeljogosítás (Gleichberechtigung) neve alatt követelni, s a közállomány feloszlása nélkül adni lehet". Ez a megállapítás csakugyan a „nacionálliberalizmus" megszokott hazai álláspontja. Az viszont már nem, amivel Eötvös folytatja: „De a törvényhozás nem mondta ki a szót, nem állítá fel az elvet melyet eljárásában alkalmazott; hasonló jogokat adott az ország minden polgárának bármilly nemzetiséghez tartozzék, de nem hirdette a világnak, hogy minden nemzetiség hasonjogosított. *S ez e részben első hibája. A második az:* hogy a törvényhozás éppen mert a veszélyeket érezé, mellyek a democraticus elvek életbe léptetése után a magyarságot fenyegetik, előszeretetétől elragadva a magyar nyelv biztosítására egyes rendelkezéseket tett, mellyek – mint például az hogy senki magyarul nem tudó követé nem lehet... elégedetlenségre adhattak alkalmat." Eötvösé az első kritikai hang, amely a nemzetiségi kérdés tekintetében magyar politikus tollából megfogalmazást nyert. Sőt, úgy véli, hogy törvényhozásunk az egyes követeléseket nemcsak hogy nem elégítette ki, de egyes rendelkezéseivel az elkeseredést a magyar nemzetiség ellen még inkább növelte.

A kézirat szerzője úgy véli, hogy ha létezett volna olyan lehetőség, hogy Horvátország követeléseit a magyar korona szétdarabolása nélkül adják meg — s erről Eötvös erősen meg van győződve —, ez csak úgy sikerülhetett, ha a két rész a kiegyezésre kezet fog, s ha a magyar kormány Horvátországgal állandó érintkezésben marad. A kiegyezésnek ez a két fő kelléke azonban nem volt meg. A megegyezést sem a szerbek, sem a horvátok nem akarták, az utóbbiak Horvátország teljes önállóságát várták a királyi hatalomtól. S e párt az ausztriai birodalomhoz tartozó minden keleti szláv faj egyetértését akarta. Másrészt a magyar minisztérium Horvátországgal nem volt rendes érintkezésben. Ezt a bán lehetetlenné tette. Eötvös azon a véleményen van, hogy a kormánynak kérnie kellett volna a királyt: vagy a bánt, vagy a kormányt hivatalából mentse fel. Egy más kormány talán szerencsésebben járhatott volna el ez ügyben. Gergely András találóan jegyzi meg: Eötvös feltételezése naiv, mert az osztrák vezetés csak arra várt, hogy ne legyen törvényes kormánya Magyarországnak.

Abban viszont igaza van az író-politikusnak, hogy az országban a roppant változások után bámulatra méltó volt a nyugalom, a közbéke. Az arisztokrácia megosztotta a néppel jogait, a szabadság egyetlen polgár életébe sem került. A forradalmat egy nagyszerű reform színével takarták el. E ponton Eötvös megismétli a hazai liberális nemesség közhelyét: „... soha nemesség jogairól a haza közjaváért nem mondott le jobb szívvel ... mint a magyar, mellynek egy része a történt változásokkal egyszersmind minden vagyonától fosztatott meg."

Ezt az általános békét csak egy dolog zavarhatta meg: ha kétségbe vonják az 1848-as törvények érvényét. S ez történt. A szerbek pusztítani kezdtek, a horvátok a magyar had- és pénzügyek ausztriai ellenőrzését követelték. Ausztria népei pedig a legellenségesebb hangulattal viseltettek Magyarország iránt. Mindezzel aláásták a királyi hatalom tiszteletét. A korona engedményeinek őszinteségében kételkedni kezdtek.

A törvényhozás roppant többsége rendet akart, azok, akik túl kívántak menni a márciusi törvényeken, az országban valóságos ellenszenvet váltottak ki. Mi az oka annak, hogy ez a békés törvényhozás néhány hónap alatt forradalmi konventté alakult?

Eötvös nagy hasonlóságot lát az 1789-es francia forradalom kezdete és az 1848-as magyar forradalom között. Franciaországban sem kívánta senki az állam felforgatását, akárcsak nálunk. S mindkét ország kevés kivétellel monarchikus érzelmű is. Mégis: egy év telt el, s a forradalom árja itt is, ott is, elsodort mindent. Miért? „... A Francia forradalomnak magyarázata a coalitioban fekszik – válaszolja az író. Mikor Francia ország határai idegen seregek által megtámadtattak, az alkotmánynak a király által történt megerősítése kényszeríttetnek mondatott, s a Francia nép a francia király nevében megtámadtatott, a hatalom a monarchia barátjainak kezéből kisikamlott s az egy szó: *a haza veszélyben van*, minden okoskodásnak véget vetve, azokat kik a haza megvédésére a legenergicusabb eszközöket ajánlák, korlátlan hatalommal ruházott fel. – A Braunsweigi hercegnek manifestuma az, mi által Danton és Robespierre Francia ország urainak kiáltattak ki; nála nélkül a septemberi napok s a nyaktiló politicája lehetetlenek valának Francia országban." Eötvös szerint analóg ezzel a magyarországi helyzet. A túlzó párt nálunk is azért emelkedett mindig több befolyásra, mert a szerbek és a horvátok királyi zászlók alatt pusztítottak. A *Staatsschrift* pedig összeegyeztethetetlennek nyilvánította a magyar kormány tevékenységét az összes birodalom érdekeivel.

A magyar törvényhozás kétségkívül nem felelt meg feladatának. De akármily hibákat követett el a törvényhozás — fakad ki Eötvös —, bármily óriási is volt Kossuth népszerűsége, „... soha azért Magyarország forradalomba nem sodortatott volna, ha külső megtámadás által magát önvédelemre kényszerítve nem látja és hasonló helyzetben, minő az vala, melyben Franciaország 791-ben állt." Éppen ezért Eötvös nem teszi Kossuthot kizárólagosan felelőssé – Bécset bélyegzi meg elsődlegesen a történtekért.

Hogyan lehet akkor elkerülni a forradalmat? A tömegek felkelését? Miképpen lehetne megőrizni a békét, a szabadságot és a magántulajdont? Ez lesz Eötvös politikai gondolkodásának legfőbb problémája a következő időben.

IRODALOM

Gergely András: Eötvös József és a Habsburgok. Világosság 1990. 1. sz. 1–8.;

Gángó Gábor: Eötvös József írásai az augsburgi Allgemeine Zeitungban. Századok 1994. 3–4. sz. 737–766.;

Eötvös József: Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat. S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gángó Gábor. Bp., 1993.;

Gergely András: Az 1848iki forradalom története – Müncheni vázlat. ItK 1996. 4. sz. 508–514.;

Gángó Gábor: Eötvös József az emigrációban. Csokonai Könyvtár 18. Debrecen, 1999.

A kézirat lelőhelye: Magyar Országos Levéltár P 834. 1. cs. 256–288. ff.; MOL P. 834., 177–232., 242–5. ff.

A *Staatsschrift* szövege magyarul: Batthyány Lajos gróf miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. S. a. r. Urbán Aladár. Bp., 1999. 1175–1184.

Deák Ágnes

„KIEGYENLÍTÉSI PROGRAMM-KOVÁCSAINK", 1861–1865

Jókai Mór „bolond lapja", Az Üstökös 1864 őszén a következőképp jellemezte az 1850–1860-as éveket: „1848-ban verekedtünk. 1855-ben asztallal irattunk. 1856-ban suttogtunk. 1860-ban énekeltünk. 1861-ben szónokoltunk. 1862-ben röpiratokat írtunk. 1863-ban hallgattunk. 1864-ben újságokat nem olvastunk."[1] S valóban nemcsak visszatekintve, hanem a mindennapok egykorú sodrában is úgy érezte a kor embere, a tervkovácsolások korát élik.[2] Nem is csoda, hiszen ha áttekintjük az ebben az időben keletkezett röpiratirodalmat — s a politikai napilapok terméséről csak futólag emlékezünk majd meg —, mennyiségileg valóban impozáns a termés. E tanulmány célja annak vizsgálata, ezen időszak röpiratai milyen programokat és tárgyalási módozatokat körvonalaztak az Ausztria és Magyarország és/vagy a magyar király és Magyarország közötti államjogi megállapodás tartalmára és kivitelére vonatkozólag, s igyekezünk feltérképezni Deák Ferenc híres ún. 1865. „májusi programjának" forrásvidékét. Asbóth János 1872-ben megjelent, „Magyar conservativ politika" című munkája óta ismert az az értékelés, amely a magyar konzervatívokra mint az államjogi megegyezés közvetlen előkészítőire tekint. Ahogy Asbóth írja, Deák közvetlen környezetének tagjai 1866–1867-ben „engedtek mindenben, a conservativek programmját magukévá tették mindenben...", miközben a konzervatívok „lovagias gyöngédséggel félrevonultak", s önként átengedték az irányítást Deák híveinek.[3] De az 1861 ősze és az 1865 tavasza között napvilágot látott programok valóban már készen kiformálták a későbbi, Deák nevéhez kötött

[1] Különféle nemei a véleménynyilvánításnak Magyarországon másfél évtized alatt. Üstökös, 15. köt. 15. sz. (1864. okt. 8.) 115.

[2] Tanulmányunk címét Mocsáry Lajostól kölcsönöztük, aki 1862 szeptemberében kinyomtatott, de a rendőri hatóságok által elkobzott és megsemmisített „A kiegyenlítés" című munkájában bírálja a magyar politikai elit és a birodalmi vezetés közötti közvetítési törekvéseket.

[3] *Asbóth János:* Magyar conservativ politika. 3. kiadás. Budapest 1875. 93., 95. Az itt tárgyalásra került röpiratok egy részét feldolgozta *Farkas Ferenc:* A magyar konzervatívok útkeresése az 1861-es országgyűlés után. Szakdolgozat, JATE BTK, Szeged 1999. A röpiratirodalmat összefoglalja és értékeli például *Ferenczi Zoltán:* Deák élete. Budapest 1903. 2. köt. 411–413., *Szabad György:* A kiegyezési törekvések megerősödése. In: Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. Budapest 1987. 1. köt. 718–729., *László Péter:* Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hg. von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. Bd. VII/1. Wien 2000. 307–311., *Hanák Péter:* 1867 – európai térben és időben. S.a.r. Somogyi Éva. Budapest 2001. 98–102.

koncepciót, s azt egyszerűen készen átvették a Deákot támogató politikai erők? Irásunkban erre keressük a választ.[4]

Első pillantásra talán meglepő lehet a röpiratírási dömping ténye, hiszen az 1860–1861-es rövid alkotmányos időszak publicisztikai, megyei–városi önkormányzati testületi vitái, majd az országgyűlés bőven nyújtott alkalmat a politikai elképzelések kifejtésére, kiérlelésére, s az országgyűlés feloszlatása 1861. augusztus 22-én jelezte: zsákutcába jutott a párbeszéd kísérlete a magyar politikai elit, az uralkodó és az ausztriai politikai elit között. Az uralkodói feloszlató leirat azonban nyitva hagyta egy rövid időn belőli újabb országgyűlés lehetőségét: „...egy uj országgyülésnek a lehetőséghez képest hat hónap leforgása alatti összehivását Magunknak föntartván" – szóltak a később sokat idézett sorok. S bár a feloszlatást követő hónapok eseményei nem a politikai konszolidáció irányába mutattak, s az 1861. július 18-án kinevezett Forgách Antal gróf, magyar kancellár végül „kivételes rendszabályok" életbe léptetését ajánlotta, melynek nyomán november 5-én az uralkodó feloszlatta az önkormányzati testületeket Magyarországon, s katonai bíráskodást vezetett be a sajtó- és politikai bűncselekményekre, ez utóbbi rendelete is leszögezte, hogy a rend helyreállítása után „a még függőben levő kérdések alkotmányos uton" oldassanak meg. Ráadásul a leirat csak az 1860. októberi diplomát említette meg, miközben egy szót sem ejtett az 1861. februári pátensről, ami további reményeket kelthetett: „...rendithetlen szándékom, mult évi okt. 20-kán kelt diplomám erejénél fogva, Magyarországom alkotmánya, jogai és kiváltságai, országgyülése törvényhatósági intézményeinek helyreállitása tekintetében adott engedményeket jövendőben is egész épségükben és sértetlenül fönntartani."[5] S ezt követően is, úgy tűnik, a provizórium első éveiben maga az uralkodó valóban igyekezett (volna) siettetni a politikai konszolidációt, míg a birodalmi kormányzat magyar ügyekért felelős politikusai, mindenekelőtt Forgách kancellár és Esterházy Mór gróf tárca nélküli miniszter néhány évnyi provizórium fenntartására készültek, hogy „a közvélemény tisztuljon s a nemzet országgyűlés-képes legyen".[6]

1861 őszén még a Deák Ferenc körül csoportosuló politikusok között is akadtak, akik reménykedtek egy esetleges új országgyűlésben, Lónyay Menyhért például naplójában leírja, hogy a sokszor megalapozatlanul is nagy reményeket tápláló Eötvös József báró úgy véli, Anton Schmerling államminiszter, a birodalmi alkotmányos centralizáció legfőbb mentora hamarosan meg fog bukni, s már most el kellene készíteni minden fontos tárgyban a javaslatokat a következő országgyűlésre. A rákövetkező év januárjában azonban már Lónyay feljegyezte: Deáknak nincsenek reményei, bár Eötvös újra reménykedik – teszi

[4] Minden bizonnyal hatottak persze a magyarországi közgondolkodásra bizonyos mértékben a birodalom másik felén megjelent közvetítő röpiratok is, ha más úton nem, a magyarországi sajtó ismertetésein és kritikáin keresztül, ezek elemzésére azonban ez alkalommal nem vállalkozunk.

[5] Ferenc József leirata, Bécs 1861. aug. 21., és Ferenc József kézirata Forgách Antal grófhoz, Bécs 1861. nov. 5. Közli: Pesti Napló (a továbbiakban: PN) 12. évf. 192–3458. sz., 257–3523. sz. (1861. aug. 23., nov. 8.).

[6] Csengery Antal levele bátyjához, Pest 1863. febr. 9. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette Dr. Csengery Lóránt. Budapest 1928. (a továbbiakban: CSAHI) 490. Vö. *Josef Redlich:* Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Bd. 2. Leipzig 1920. 292–335.

hozzá.[7] Híresztelések az országgyűlés új összehívásáról persze nem hiányoztak, Csengery Antal február elején bátyjához írt levelében ezek ellenében az európai és a belpolitikai helyzet „pangó bizonytalanságáról" írt, de még jóideig nem világos, meddig is fog tartani a valamennyi politikai erő által ideiglenesnek tartott és annak is hirdetett „provizórium".[8]

A lehetséges új országgyűlés óhaja jelenthetett mindenekelőtt ösztönözést arra, hogy olyan új programokkal lépjenek a színre, amelyek a jövőben nagyobb reményeket nyújthattak a sikeres „kiegyenlítéshez", ahogy ekkoriban leggyakrabban nevezték, bár a „kiegyezkedés", „egyezkedés", „kibékülés" fogalma szintén mindenki által jól ismert közhellyé vált. A későbbi szóhasználatban meghonosodott „kiegyezés" azonban még nem szerepelt a kor szókészletében.[9] Természetesen csak azok a csoportok és személyek érezhettek indíttatást a közvélemény elé lépésre, akik az 1861. évi országgyűlés két, Deák Ferenc által fogalmazott feliratának alapelveitől, azaz a Magyarország és a birodalom másik része közötti perszonálunió, a közösen érdeklő ügyekben a két birodalmi rész politikai testületeinek esetről esetre történő érintkezésének tételétől, az 1848. áprilisi törvények hatálya előzetes helyreállításának elvétől többé-kevésbé eltérő programot kívántak hirdetni, amint Zichy Antal gróf évtizedekkel később emlékiratában fogalmaz: „Puhítani kelle az embereket itt is, ott is, s ébren tartani a békés kibontakozás iránti érdeklődést."[10] A röpiratírók–publicisták egy része előszeretettel hivatkozott arra, hogy 1860–1861 felhevült nemzeti, közjogi radikális közvéleménye nem tette lehetővé a minden árnyalatú vélemények kifejtését, s a közvélemény „terrorizmusa" akkor megakadályozta véleményük nyílt hirdetését.

I. „Mi várhatunk", de „az idő nem vár"

Mindenekelőtt a heterogén konzervatív tábor érezhette hivatottnak magát újra magához ragadni a kezdeményezést, amelyet a megyei hatóságok újjászervezése nyomán 1860 végétől kezdve fokozatosan átengedni kényszerült a mérsékelt és radikális közjogi ellenzéknek. De még az ún. októberi férfiak között is igen lényeges különbségek húzódtak, mivel a kezdeti nézetazonosság vagy legalábbis nézetközeliség után másként reagáltak a számukra nemkívánatos magyarországi politikai folyamatokra. Az októberi diploma, mely leginkább a magyar konzervatívok programjának tekinthető, a magyarországi politikai intézményrendszert 1847-es alapon szervezte újjá a dikasztériumok visszaállításával, de azt az események sodra azután egy 1848-as alapú országgyűléssel

---

[7] *Lónyay Menyhért:* Jegyzetek, 1861. Az országgyűlés után [1861. okt. – 1862. ápr.] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban: MTA KKt) Ms 5306/1.

[8] Csengery Antal levele bátyjához, Pest 1862. febr. 16. In: CSAHI. 474.; Lónyay testvéréhez, Alberthez írt levelében korábbi kijelentéseit cáfolva szintén ezt írja: „...biz ezen rendszer évekig tarthat..." Lónyay Menyhért levele Lónyay Alberthez, Pest 1862. febr. 20. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 470 1. cs.

[9] Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárának tanúbizonysága szerint a 'kiegyezkedés' terminus mint alkudozási végleges megállapodás sokkal inkább sugallta a befejezettséget és véglegességet, mint a 'kiegyenlítés'. *Czuczor Gergely–Fogarasi János:* A magyar nyelv szótára. 3. köt. Pest 1865. 713–714.

[10] *Zichy Antal:* Autobiografia I. (családi példány) MTAKKt Ms 937 f. 71.

egészítette ki. A megyék megszervezésére is 1847-es jogkörrel került sor, hiszen például a pénzügyi igazgatás, valamint az államrendőrségi funkciók ellátására a különálló rendőri szervezet továbbra is fennmaradt. A megyék azonban 1848-as jogkört igényeltek maguknak, állandó súrlódásokra készen a császári-királyi hatóságokkal. Az októberi diploma szerint Magyarország belkormányzati önállósága igen kiterjedt lett volna, de a külügy, illetve a hadsereg egyes kérdései továbbra is az uralkodó abszolutisztikus kezelésében maradtak volna, mindenféle alkotmányos kontroll nélkül. „Az országokat és tartományokat mindnyájával közös jogok, kötelességek és érdekekre" vonatkozó ügynek minősítették viszont a katonáskodási kötelezettségek teljesítésének módját, a pénzügyek egy részét, köztük az adózást, a vám- és kereskedelemügyet, a közlekedést és a kommunikációt (posta és távirda). Ezek kezelésére birodalmi gyűlést irányoztak elő, melynek tagjait az egyes tartománygyűlések választották volna – de e szerv pontos jogköre és felállása nem nyert megfogalmazást.[11] A diploma a birodalmi centralizáció és a történeti jogot alapul vevő föderalista programok egyfajta keverékét irányozta elő. Az Anton Schmerling és az osztrák-német liberálisok inspirálta 1861. februári pátens ezzel szemben a birodalmi tanácsot parlamentáris testületként definiálta, kész tényként rögzítette Horvátország és Erdély különállását, a birodalmi tanácsban a magyar korona országaiból érkező küldöttek nagy kisebbségben találták volna magukat. A közös ügyek kiterjedését illetően a februári pátens új elemeket nem tartalmazott a diplomához képest.[12]

A magyar konzervatívok tisztában voltak azzal, hogy a pátens milyen nagy mértékben eltér attól, amit ők akarnak, s azzal is, hogy Magyarországon tovább rontja majd az bármiféle megegyezés esélyeit, hiszen mint Apponyi György gróf országbíró egyik magánlevelében írta még a pátens kiadása előtt, az a majdani magyar országgyűlést arra ösztönzi, hogy felelős magyar kormányt kérjen, ami „dualizmus" felé fogja terelni a programokat, hogy aztán vagy az 1848. áprilisi törvények vagy ostromállapot legyen a végpont.[13] Vay Miklós báró magyar kancellár meg is tagadta, hogy kézjegyével ellássa az iratot, miközben Szécsen Antal gróf tárca nélküli miniszter aláírta azt. Az országgyűlés heves vitái folyamán tovább polarizálódtak a vélemények. Az országgyűlésen résztvevő Apponyi és Dessewffy Emil gróf egyre inkább belátták, hogy a Deák által képviselt jogfolytonossági elv, mely az 1848. évi áprilisi törvényekhez nyúlt vissza, meg nem kerülhető, annak elfogadása nélkül nem lehetséges semmiféle politikai kibontakozás. Dessewffy Emil már április 21-én azt fejtegette Szécsenhez írt levelében, hogy mint közvetítő alapot el kell fogadni az ap-

[11] Az októberi diploma szövegét l. például: Deák Ferencz beszédei. Szerk. Kónyi Manó 2. kiadás. Budapest 1903. 2. köt. 492–495.

[12] A februári pátens szövegét l. például: Deák Ferencz beszédei 2. köt. 587–591.

[13] Apponyi György levele meg nem nevezett személyhez, Pest, 1861. febr. 10.: „Alles was mit diesem Statut zu erreichen wäre, dessen Formation auch von der Grundidee wesentlich verschieden ist, bestünde darin, daß sich der ungarische Landtag um so mehr berechtigt fühlen würde das responsable Ministerium zu verlangen, das dem Reichsrathe zugestanden ist. Durch die Bildung eines so mächtigen legislativen Körpers wird der Dualismus gewaltsam herbeigeführt, der nur mit den Gesetzen von 1848, oder mit Belagerungszustanden enden dürfte." MOL P 90 3. cs. 5/e A magyar konzervatívok állásfoglalásáról a pátenssel kapcsolatban l. *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Budapest 1967. 256–262.

rilisi törvényeket, majd országgyűlési deputáció választására kell felszólítani az országgyűlést, hogy az az ausztriai Reichsrat küldötteivel tárgyaljanak az államjogi rendezésről, de lehetőleg ne Bécsben, hanem Pozsonyban, esetleg Budán. Ehhez Deák első országgyűlési feliratának az államadósságok méltányos átvállalására vonatkozó passzusát megfelelő fogódzónak találta. Nem változott a véleménye a későbbiekben sem: az 1848-as alap elfogadását elkerülhetetlennek ítélte, de persze hozzátette, ezt követően a szükséges változtatásokat meg kell tenni e törvényekben, amit a megítélése szerint minden józanul gondolkodó politikus a magánbeszélgetések során elismer.[14] A Deák első feliratára adandó válaszleiratról folytatott kormányzati vitákban Vayék részéről benyújtott tervezetek felvetették az 1848-as törvények formai elismerését, de koronázás előtti törvénycikkekben azonnali revíziójukkal együtt. Az uralkodó azonban Schmerling kemény hangú, határozott elutasító leirattervezetét fogadta el.[15]

Szécsen Antal viszont mindvégig határozottan ellenzett bármiféle utalást különálló magyar közjogra, szerinte „a puszta formai legalitás útján" („auf dem Weg bloß formeller Legalität") csak politikai zsákutcába juthatnak. Dessewffy Deák első felirati javaslatát méltató levelére is csak azt válaszolta, hogy bár Deák személyét nagyra tartja, nézeteivel egyáltalán nem ért egyet, szerinte az „esetről esetre" érintkezés elve egyszerűen megszüntetné az egységes birodalmat, s független államok konglomerátumává tenné.[16] A nézeteltérések ellenére „az októberi férfiak" — ahogy az 1861-et követő években hívták őket — egységesen léptek le a posztjukról július végén a Schmerling inspirálta leirat kibocsátásakor, hivatalban csak Apponyi országbíró és Mailáth György gróf, főtárnokmester, a helytartótanács elnöke maradt, az utóbbi is csak 1861. november 3-ig. Igyekeztek elhatárolni magukat az új kormányzati kurzus prominenseitől. Október elején például Vay így írt Dessewffy Emilhez: „Apponyi s Mailáth ügyeljenek magukra – már lassan kezdik az emberek Forgáchcsal egy triásban emlegetni tisztelt neveiket; ezt nem lehet engednünk."[17]

---

[14] Dessewffy Emil levelei Szécsen Antalhoz, Pest 1861. ápr. 21., Pozsony 1861. máj. 2., Pest 1861. máj. 14., Pest 1861. júl. 12., Pest 1861. júl. 13. MOL P 90 3. cs. 5/d. A levélváltást részben ismerteti *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés válaszútján i. m. 476. Július 13-i levelében Dessewffy nagyon szemléletesen szól az 1848-as jogalapról vallott nézeteiről: „Es ist einer der ärgsten Irrthümer zu glauben, die Leute können zu Etwas zu bringen seyn, bevor die 1848er als Basis anerkannt sind... Durch ein Negiren *dieses* Basis, wird nichts erreichen, als daß 1848 sodann das Losungswort des *Fanatismus* wird. Auch die Eitelkeit, und das militärische Selbstgefühl kommen dabey in das Spiel. Es sind diese zumeist mangelhafte, schlechte Gesetze, durch den Zusammenhang der Dinge zu einer politischen Religion der gebildeten in der ungeheuersten Mehrzahl, und der Massen geworden. Das ist ein Factum, was ich lange auch selbst mir nicht zugestehen wollte — so sehr waren mir die Mängel dieser Gesetze klar, und so sehr unglaublich schien es mir, daß man an ihnen so stief hängen würde — aber ich kann mir die Augen vor der Wirklichkeit nicht verschließen. Es gibt keine Macht auf Erden, welche im Stande wäre zur Rectifizirung dieser Ideen, im *theoretischen* Wege etwas auszurichten, während auf dem *praktischem* Felde in ganz natürlichen Wege dahin gelangt wird."

[15] Vö. Deák Ferencz beszédei 3. köt. 160–202., *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés válaszútján i. m. 571–573. Vö. még *Hanák P.*: 1867 – európai térben és időben i. m. 74–92.

[16] Szécsen Antal levelei Dessewffy Emilhez, dátum nélkül (ceruzával rávezetve: Anfangs März 1861.), pontos keltezés nélkül: „Freitag" (valószínűleg válaszlevél Dessewffy 1861. május 14-i levelére), MOL P 90 3. cs. 5/e

[17] Vay Miklós levele Dessewffy Emilhez, Golop 1861. okt. 4. MOL P 90 3. cs. 5/e

Az „októberi férfiak" „nemhivatalos" búcsúját, részben jövőre vonatkozó programjukat az országgyűlésen Mailáth György mondta el augusztus 21-én a főrendi ház utolsó ülésén: a birodalom egészének alkotmányosságát s az egyes birodalomrészek históriai jogait hangsúlyozta, kijelentve: „közös ügyek" és „közös érdekek" mindig léteztek, s ezek első határozott közjogi kifejtését éppen az 1848. áprilisi törvények adták. Ezzel a konzervatívok már igyekeztek programjukat egyszerre kötni az októberi diplomához és az 1848. áprilisi törvényekhez. Bírálta Mailáth a februári pátenst, de azt is kifejtette, hogy a közös ügyek kezelését illetően az 1848-as rendelkezések már talán akkor sem voltak elegendők, ma pedig „teljesen elégtelen" a bennük foglalt kezelési mód.[18] Ezután az „októberi férfiak" — Apponyi kivételével — visszavonultak, s csendben várták a fejleményeket.

Nem így tett viszont a konzervatívok továbbra is 1847-et zászlajára tűző áramlata. Az országgyűlés feloszlatása után a Pesti Hírnök című napilap, mely Török János[19] szerkesztésében 1860 decembere óta jelent meg, az októberi diploma érvényesítésének, a miniszterialis rendszer ellenében az 1848 előtti dikaszterialis rendszer fenntartásának és a megyei autonómiának a felelős minisztérium centralizáló rendszerével szembeni védelmezésének programját hirdetve, azonnal kiegyenlítési programmal állt elő, s a birodalom föderatív szervezetét sürgette, cikkeiben szolidaritást vállalt az „októberi férfiakat" felváltókkal.[20] Folyamatosan támadta a szabadelvű sajtót, mindenekelőtt a Pesti Naplót, hogy némaságba burkolózik, s elzárkózik a további közjogi programalkotástól.

A félhivatalos Sürgöny című napilap Kecskeméthy Aurél[21] szerkesztésében szintén az októberi diploma cégére alatt jelent meg, de annak le nem zárt, inkább távlatokat nyitó jellegét hangsúlyozta, s óvatosan, de nyitottabbnak mutatkozott a szabadelvű szempontok irányában. A februári pátens mellett megbélyegezte az 1848-as jogfolytonossághoz való merev ragaszkodást is, azonban igyekezett pozícióját az épp működő kormányzattól is elkülöníteni. Az adott pillanatban megszűntnek nyilvánította az ösztönzést az „egyezkedő, közvetítő párt" megalakulására, miközben hosszabb távon fő feladatának e párt megalakulásának elősegítését látta.[22] A lap követendő irányvonalát illetően már ekkor megmutatkoztak a később még élesebbé váló nézeteltérések Forgách kancellár és a Mailáth leváltásával egyidőben, november elején kinevezett Pálffy Mór gróf helytartó között.[23] A Sürgöny inkább Forgách, Török János lapja pe-

[18] Mailáth György beszéde, XXI. ülés 1861. aug. 21. Az 1861-ik év april 2-án Pesten egybegyült országgyülés főrendi házának naplója. Szerk. Hajnik Károly. Pest 1861. 175–179.

[19] Török János (1807–1874): a Magyar Gazdasági Egyesület titkára 1848 előtt, a szabadságharc idején honvéd tiszt, 1853–1855 között között a Pesti Napló, majd több más vállalkozás után 1860–1866 között a Pesti Hírnök szerkesztője.

[20] Sz.: Birodalmi egység a birodalmi tanács vagy foederatio alapján I–VII. Pesti Hírnök 2. évf. 194–199., 203. sz. (1861. aug. 27–31., szept. 1., 6.).

[21] Kecskeméthy Aurél (1827–1877): publicista, 1854–1860 között a Legfelsőbb Rendőri Hatóság sajtóosztályának hivatalnoka, 1860–1863 között a Sürgöny, majd a Magyar Híradó szerkesztője.

[22] *Kecskeméthy Aurél:* Pest, aug. 30. Sürgöny 1. évf. 199. sz. (1861. aug. 31.); *Uő:* Kénytelen nyilatkozat. Uo. 216. sz. (1861. szept. 20.).

[23] Amikor például Pálffy 1861. november végén javasolta, hogy Ranolder János veszprémi megyéspüspök (aki nevének titokban tartását kérte) hírlapi cikkét az 1848-as törvények alaki érvényte-

dig inkább a helytartó nézeteinek szócsöve lett. Mindemellett — a később megindult Független című napilap mellett — e két lap volt a következő években a kiegyenlítési útkeresés, a programfogalmazás szükségességének és aktualitásának legkövetkezetesebb propagátora.

Önálló röpirat a közjogi viszony rendezéséről az országgyűlés végét követő hónapokban kettő jelent meg: egyrészt Zichy Antal grófé[24] „A kérdéshez" címmel, amely azonban az előszó tanúbizonysága szerint még 1861 nyarán íródott, s Zichy országgyűlési beszédének kibővített változatát tartalmazta. Már az ősz terméke volt viszont Ambrózy Lajos báró[25] „Béküljünk ki" című röpirata.

A Deák politikai köre szócsövének tekintett Pesti Napló ezzel szemben igen sokáig tartotta magát ahhoz az elvhez, hogy az országgyűlés nyilatkozott a nemzet többé-kevésbé egységes támogatását élvező államjogi programról, s Deák két felirata „a magyar alkotmányos szabadság evangéliomá"-vá vált, ezért nincs mit mondani, programalkotásra amúgy is csak az újabb magyar országgyűlés lenne hivatott: „...a magyar publicistika müködése teljesen fölöslegessé vált ... ez ügyben uj «fölfedezések» és bármily genialis «találmányok» számára nincsen tér és hogy a mint a dolgok most állanak, sikeres alkudozás más feltételek alatt nem képzelhető, mint a melyeket azon férfi formulázott, ki a viszonyok alapos ismerete mellett a kibékülést őszintén ohajtja és melyeket a nemzet egy szivvel egy lélekkel magáéivá tett."[26] Polemizálni is leginkább csak az ausztriai lapokkal polemizáltak, s válaszolatlanul hagyták a Pesti Hírnök hangos kihívásait.

A szerkesztő, Kemény Zsigmond báró 1862. március közepén újabb érvekkel is alátámasztotta álláspontját: nem lehet szabadon véleményt nyilvánítani, ezért nem is érdemes. „Vagy tán a mit tavaly egész instrumentatio mellett harsányan énekeltünk, mondjuk el most suttogva, s hol a suttogás is árthatna, kihagyásokkal és a szavak helyett elköhögéssel?"[27] S hogy ez nemcsak a politikai propaganda eszköztárának üres közhelye volt, mutatják Csengery Antal magánlevelének sorai, aki ezidőben rendszeresen készített összefoglalókat a Pesti Napló számára bécsi lapok tudósításai alapján a bécsi politikai helyzetről: „... mit használ az organum, ha nem lehet nyilatkoznia. A legszelídebb polemiát sem tűrik nagy kérdéseink körül. A rendőrség éjjel kidobja a lapból, a mi nincs ínyé-

---

lenségéről jelentessék meg a hivatalos lapban, mivel azon törvények egy része az „újabb időkben is írásban és szóval, de hallgatag beleegyezés folytán is némiképp megerősítést nyertek", Forgách nem járult hozzá ehhez, mondván, inkább kerülni kellene azt a látszatot, hogy a kormány azon törvények „végleges mellőzése felé legközelébb egy újabb elhatározó lépést tenni szándékoznék". Pálffy Mór jelentése Forgách Antalhoz, Buda, 1861. nov. 26. és Forgách Antal válaszlevele Pálffyhoz, Bécs 1861. dec. 10. MOL D 185 7. cs. 954/1861.

[24] Zichy Antal, gróf (1823–1898): 1848 előtt Moson megye aljegyzője, 1848–1849-ben országgyűlési képviselő, a Békepárt híve, 1860–1861-ben Somogy megye jegyzője, 1861-ben és 1865–1882 között országgyűlési képviselő.

[25] Ambrózy Lajos, báró (1831–1893): cs. és kir. alezredes, az 1860-as évek elején kilépett a hadseregből, Temes megye közéletében vett rész, 1865–1868 között országgyűlési képviselő.

[26] Pest, augustus 22. „*(Fk)*" szignóval [Falk Miksa]. Pesti Napló 12. évf. 192–3458. sz. (1861. aug. 23.), Pest, october 4. 1861. „(Fk)" Uo. 229–3495. sz. (1861. okt. 5.). L. még *Trefort Ágoston:* Csabacsüd, sept 28-án 1861. Uo. 225–3491. sz. (1861. okt. 1.), *uő.:* Pest, october 16. 1861. Uo. 239–3505. sz. (1861. okt. 17.)

[27] *Kemény Zsigmond:* Pest, mártius 17. 1862. PN 13. évf. 64–3630. sz. (1862. márc. 18.).

re." Jól tudjuk, a provizórium a sajtóperek sorozatát hozta magával.[28] Kemény emellett idézett cikkében szigorú szavakkal elítélte „az alkalmatlan sollicitatorokat", „sürge tervkovácsokat", „minden lében kanalakat", s elutasított mindenféle tervkészítést. Az országgyűlés feloszlatása óta „még semmi kérdés nem intéztetett hozzánk", nincs mire felelni. Ha azonban, teszi hozzá, sorainkban vannak olyanok, akik még „ujonczok" a politikában, nem volt alkalmuk még megszólalni, s szükségesnek látják kinyilatkoztatni véleményüket, tegyék meg.[29]

Deák maga az országgyűlés végeztével Pusztaszentlászlóra utazott, s a szokásos menetrend szerint csak október végén–november elején tért vissza Pestre. Szimbolikus üzenet is volt, ahogy első nyilvánosság előtti megszólalása a Pesti Napló hasábjain egy Kemény Zsigmondhoz íródott nyílt levél formájában nem politikai ügyet tárgyalt, hanem az Anyák Heti Lapja támogatására szólított fel: „Egy év óta irodalmunkban is előtérbe lépett a politika. Én ezt nem csodálom. De felette sajnálnám, ha más fontos és közérdekű vállalatokat a térről leszorítana. Sok szellemi szüksége van a nemzetnek, mit a kizárólag politikai tartalmú irodalom nem képes kielégíteni."[30] Barátai-ismerősei előtt még határozottabban fogalmazott: „Csak egy helyes politika van jelenleg, – nem politizálni!"[31] Tudjuk, hogy Deák 1860 végén – 1861 elején maga is habozott és bizonytalankodott a helyes politikai irányvonalt illetően, a még elfogadható engedmények határainak kijelölése igen intenzíven foglalkoztatta akkoriban, de azután a februári pátens kibocsátása időszerűtlenné tett minden kompromisszumkeresést már az 1861. évi országgyűlést megelőzően is.[32] Deák az országgyűlés végeztével sem látott okot az irányváltásra, a megváltozott politikai környezetben ugyanazon elvet követte: „...Miben változtak a viszonyok? mi alapja van a kiegyenlítési kisérletnek?" – veti oda Kecskeméthy Aurélnak 1862 májusában.[33]

A Pesti Naplóhoz hasonló taktikát követett a határozati párti sajtó is, a Jövő című lapban például 1862 nyarán a következőket olvashatjuk: „Röpiratok, alkotmányos tanácsok tengerében úszunk, mindenki hivatva érzi magát, ki-

[28] Vö. *Berzeviczy Albert:* Az absolutismus kora Magyarországon. 3. köt. Budapest 1932. 402–404. A kivételes rendszabályok elsősorban a napisajtót és az irodalmi kiadványokat sújtották, a nyomtatott sajtó más termékeire talán kevesebb figyelem jutott. A helytartótanács elnöksége fennmaradt iratanyagának tanúsága szerint 1861—1866 között a betiltott könyvek közül pusztán kettő volt politikai röpirat: Mocsáry Lajos és Bujanovics Sándor munkája, melyekről a későbbiekben még szólunk. Igaz, bőven akadt viszont verseskötet, melyet a forradalmi időkre való emlékezés miatt kisebb-nagyobb utánigazításnak vetettek alá. A napisajtót sújtó nagyobb szigor annak is lehetett eredménye, hogy a rendőri hatóságok jóval szigorúbbak és túlbuzgóbbak voltak, s a könyvek esetében Pálffy Mór, de még inkább Forgách kancellár józanabb engedékenységének korrigáló befolyása érvényesülhetett, míg erre a napilapok esetében nem volt mód. Vö. MOL D 191 277–280. doboz

[29] *Kemény Zsigmond:* Pest, március 17. 1862. PN 13. évf. 64–3630. sz. (1862. márc. 18.)

[30] Egy magán levél Deák Ferencztől. PN 12. évf. 245–3511. sz. (1861. okt. 24.), *Deák Ferenc:* Válogatott politikai írások és beszédek II. 1850–1873. S.a.r. Deák Ágnes. Budapest 2001. 123.

[31] Deák szavait idézi Csengery Antal bátyjához írt levelében, Pest, 1862. febr. 16. In: CSAHI 474.

[32] Lónyay Menyhért naplója, 1860–61. S.a.r. Berkes Hajnalka–Laszli Mariann–Nagy Anita. Szerk. Deák Ágnes. Budapest 2004. 67., 88., 111–112., 148–149.; *Deák Ágnes:* Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben. In: Deák Ferenc emlékezete. Szerk. Szabó András. Budapest 2003. 149–162. és *Dobszay Tamás:* Deák Ferenc törekvései és politikája 1860–1861-ben. In: Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 2004. 186–222.

[33] Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. S.a.r. Rózsa Miklós. Budapest 1909. 150.

egyenlítési terveket gyártani, mi arra mutat, hogy a helyzet tarthatlan, s a menekülési vágy kedvencz eszme. Nem fárasztottuk eddig olvasóinkat ezen badar beszédek, chimaericus tervek tartalmával, mert többnyire idegen müvek, s végczéljuk az, hogy Magyarország lemondva történelmi jogairól, a reichsrathba követeket küldjön, hallgattunk, főkép azért is, mert az ország ügyei rendezése kizárólag az országgyülést és az ország királyát illetvén, mindezen viták szélmalom elleni harczot és szükségtelen agitatiot képeznek."[34]

1862 tavasza–ősze között azonban valóban a programalkotás és -hirdetés virágkora köszöntött be. A sort az időközben elhunyt Vida Károly35 röpirata (Ausztriával-e vagy a nélkül?) nyitotta február végén, majd május–júniusban Kecskeméthy Aurél műve (Vázlatok egy év történetéből), Szentiványi Vince[36] (A magyar nemzeti politika helyes iránya) és Jankovich György[37] (Egy magánlevél a magyar kérdésben) anoním röpiratai folytatták. Kecskeméthy munkája az októberi diploma kiadását követő közel egy év történetét volt hivatott összefoglalni, mely vállalkozás még politikai ellenfelei részéről is elismerésben részesült, miközben a műben kifejtett jelenre vonatkozó politikai programot bírálták. Kecskeméthy legfontosabb aktuális üzenete ugyanis egy új közvetítő párt kialakulásának szükségessége, „a merész eszményi politika vagy is politikátlan eszményiség" felülvizsgálata volt, miközben úgy nyilatkozott, hogy Deák két országgyűlési felirata „az alkotmányos téren való sikeres egyezkedésnek félreismerhetlen s igen erős támpontokat nyujt".[38] Szentiványi röpirata ezzel szemben nyílt 47-es programmal lépett ki, nagy port kavarva. Ráadásul művét Apponyi Györgynek ajánlotta, akit felhívott, lépjen e program alapján a konzervatívok élére. A Pesti Napló június 4-én „biztos és hiteles adatok" nyomán tudatta, hogy a munka Apponyi beleegyezése, sőt tudta nélkül készült, Szentiványi pedig — magát még mindig meg nem nevezve — kénytelen volt nyilatkozatban közzétenni: kizárólag saját véleményét, nem valamiféle pártprogramot foglalt össze röpirata.[39] Júniusban hírlapi hadjárat indult a Sürgöny és a Pesti Hírnök hasábjain Kossuth dunai konföderációs terve ellenében,[40] ami újabb alkalmat

[34] *Máriássy Béla:* Kiegyenlitési kisérletek I. Jövő 1. évf. 53. sz. (1862. júl. 3.).

[35] Vida Károly (1819–1862): az 1840-es években a konzervatív Budapesti Híradó munkatársa, 1848-ban a Figyelmező, 1856–1859 között a kolozsvári Magyar Futár szerkesztője.

[36] Szentiványi Vince (1811–1868): 1835–1848 között a helytartótanács hivatalnoka, 1849–1850-ben pest-budai kerületi biztos, 1861-ben a hétszemélyes tábla bírája, 1863-tól valóságos belső titkos tanácsos.

[37] Jankovich György (1821–1890): jász-kun főkapitány, a helytartótanács nyugalmazott alelnöke.

[38] *Kecskeméthy Aurel:* Vázlatok egy év történetből. (1860 october huszadikától 1861 octoberig). Pest 1862. 221–231. E közvetítő párt alakulásának csírájaként Kecskeméthy Mailáth György országgyűlési felsőtáblai búcsúbeszédét jelölte meg, miközben „az octoberi kormányférfiak"-at nyíltan bírálta amiatt, hogy átengedték a kezdeményezést a szabadelvűeknek, s lemondtak külön párt szervezéséről 1860–1861-ben. Kecskeméthy naplója szerint a rendőrség a munka betiltását javasolta, de végül Forgách kancellár engedélyezte terjesztését. Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 129. Vö. Gergely András bevezetője, in: *Kecskeméthy Aurél:* Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1849–1860). Budapest 1987. 20. és *Buzinkay Géza:* A kitagadott szatírikus: Kecskeméthy Aurél. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. Szerk. Somogyi Éva. Budapest 1991. 205–209.

[39] Kemény Zsigmond aláírásával rövid közlemény, PN 13. évf. 128–3694. sz. (1862. jún. 4.); a nyilatkozatot l. Tárcza c. rovat. Sürgöny 2. évf. 133. sz. (1862. jún. 11.).

[40] *Kecskeméthy Aurél:* Kossuth legujabb manifestuma. Sürgöny 2. évf. 130. sz. (1862. jún. 6.), A „Pesti Hírnök" Kossuth manifestumáról. Uo. 132. sz. (1862. jún. 8.), Hallgassunk-e? *„x.y."* szignóval.

nyújtott a két lapnak „a passivitás pamlagán heverést rég meguntt [!] egészséges erők"[41] vitára és programalkotásra való felszólítására. Június végén jelent meg ennek jegyében a Hírnök hasábjain Kovács Lajos[42] és Zichy Antal közös nyilatkozata, melyben a passzív rezisztenciát elítélve a „positivitas terére lépés" politikáját hirdették meg, a „mereven veszteglő feleket" érintkezésre és közeledésre szólították fel, de cáfolták azokat a híreket, melyek szerint „egy megállapodott politikai párt" orgánumaként új politikai napilapot készülnének kiadni.[43] Szintén júniusban, a hónap közepén született a „Mindent a hazáért, még népszerüségedet is" című anoním röpirat is.

A röpiratírók mindenekelőtt két motívumot neveztek meg a színrelépésre ösztönző közvetlen tényezők között: egyrészt Kossuth dunai konföderációs tervének nyilvánosságra hozatalát 1862. május végén, másrészt a kormányzati körök homályos pártszervezési akcióról terjengő híreket 1862 júniusában.[44] A Deutsche Allgemeine Zeitung (Lipcse) ugyanis beszámolt arról, hogy Magyarországon a kormányhű személyek között egy iratot — Kecskeméthy Aurél naplójában a programot személy szerint Pálffy Mór helytartónak tulajdonította[45] — köröztetnek, melynek aláírásával az illetők kötelezik magukat annak támogatására, hogy a jogeljátszási elv mellőzésével Magyarország államjogi helyzete új országgyűlés összehívása útján rendeztessen, ahol is a koronázási hitlevélben revideálják az 1848-as törvényeket, s egyeztessék össze azokat az örökös tartományoknak a februári pátensben adott alkotmánnyal. A külpolitikát, a hadügyeket, a pénz- és kereskedelemügyet közös ügynek minősítik, amelynek egységes tárgyalását és vezetését kívánják. A program aztán megjelent az Idők Tanúja című lapban is.[46] A Sürgöny — Forgách sugalmazására — június közepén közölte, hogy e program nem tekinthető hivatalos kormányprogramnak, de ehhez aztán a Pesti Hírnök azonnal lelkesen hozzátette, azzá válhat, ha az uralkodó egy új országgyűlésen azt királyi propositiók formájában előterjeszti, jelezve, ha nem is hivatalos program az, de kormányférfiaktól származik.[47]

Uo. 134. sz. (1862. jún. 12.), *Kecskeméthy Aurél:* Még egyszer Kossuth programja. Uo. 138. sz. (1862. jún. 17.); Hazai közügyek. Lapszemle. Pesti Hírnök 3. évf. 131. sz. (1862. jún. 7.): „Egy uj birodalmat tervez Kossuth a papiroson, melynek élete Magyarország halálát s a magyar történet megsemmisülését követelné."; *Szemere Bertalan:* Nyilt levél Fényes Elek urhoz! London, 1862. jún. 4. Uo. 133. sz. (1862. jún. 11.); *Fényes Elek:* Nyilt válasz Szemere Bertalan ur nyilt levelére. Uo. 136. sz. (1862. jún. 14.)

[41] *Kecskeméthy Aurél:* Tisztázzuk az eszméket I. Sürgöny 2. évf. 136. sz. (1862. jún. 14.).

[42] Kovács Lajos (1812–1890): az 1840-es években az Erdélyi Híradó munkatársa, Széchenyi István közlekedésügyi tanácsadója, 1848-ban közlekedésügyi államtitkár, 1849-ben a Békepárt egyik vezetője.

[43] *Kovács Lajos–Zichy Antal:* Nyilatkozat és még valami. Pest, 1862. jún. 21. Pesti Hírnök 3. évf. 142. sz. (1862. jún. 22.), a korábban terjedő hírekre nézve l. Vegyes hirek c. rovat, Uo. 140. sz. (1862. jún. 19.)

[44] Ezen hónapok publicisztikájáról l. *Berzeviczy A.:* Az absolutismus kora Magyarországon i. m. 3. köt. 421–424.

[45] Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 154.

[46] Idők Tanuja, 3. évf. 143–742. sz. (1862. jún. 24.). A lap azonban a következő kommentárral közli a szöveget: „Mi magunk sem hiszszük, hogy ez okiratok a magyar kormányférfiaktól erednének. Mire való volna reájok nézve a titkolózás? ... Különben is lehetetlenség pártot alakitani – titokban. És aztán ki előtt titkolózni? ... Talán hát a kormány centralista elemei irányában lenne motiválható e titkolózás?"

[47] Nemhivatalos rész. Pest, jún. 14. Sürgöny 2. évf. 137. sz. (1862. jún. 15.); Hazai közügyek, Pest, jún. 17. Pesti Hírnök 3. évf. 139. sz. (1862. jún. 18.), Hazai közügyek, Buda-Pest, jún. 23. Uo.

De a konkrét eseményeknél is erősebb volt az az ösztönző szempont, hogy a Schmerling és Deák által egyarán vallott „mi várhatunk" elv erőterében kialakult politikai patthelyzet passzivitását nyomasztónak és károsnak ítélték. S hogy a várakozás mindennapjai nemcsak a konzervatívokat nyomasztotta, mutatja az a hév, amellyel Vajda János 1862 júliusában megjelent röpiratában bírálja a politikai elitet: „...a fődolog: külsőségekben a jó hazafit játszani, a mi ebből áll: az invásiot szájtátva lesni, minden absurdum hirt erre vonatkozólag elhinni, minden frázist kimeriteni, s meg tapsolni, bor mellett búsulni a »Szózat«-ot énekelni még a – bordélyházban is! Sat. Aztán üssön a menykő üzletet, ipart, gazdaságot, mesterséget, művészetet, tudományt, hiszen mind nem ér ez semmit – odáig!"[48] Emellett persze a röpiratözön egyes darabjai maguk is generálták további munkák születését, egyetértést, de még inkább kritikát kiváltva.

A Pesti Napló végül akkor lépett ki a hallgatásból Zichy Antal és Kovács Lajos Hírnökbeli nyilatkozata kapcsán, amikor saját soraikból lépett ki valaki, megtörve a hallgatást. Zichy Antal ugyanis korábban a Pesti Naplóban jelentetett meg cikkeket.[49] Igaz, országgyűlési felszólalása 1861. május végén hideg fogadtatásra talált, mivel elismerését fejezte ki az „októberi férfiak" irányában, s nyíltan kijelentette, a Habsburg Birodalom felbomlását semmiképpen sem tartja kívánatos lehetőségnek. Deák feliratát pártolta, azt azonban mintegy kiindulópontnak, s nem a végleges álláspontnak tekintette: nemcsak abban tartotta „tökéletesnek, a mit elmond, hanem abban is, a mit elhallgat vagy csak érint", s hogy világosabb legyen, mit akar sejttetni ezzel, hozzátette: a politikában „...a mi ma helyes és czélszerü, az holnap képtelenség lehet s viszont..."[50] Kecskeméthy Aurél már említett munkájában külön is kiemelte Zichy beszédét mint „az idealizált 48"-cal szembenálló lehetséges közvetítő pozíció előképét, s Török János sem felejtette el méltatni Zichy érdemeit, mondván, ő volt az egyetlen, aki „az alsóházban taval a politikai szélsőség ellen felszólalni mert".[51] Kovács Lajos az 1849-es debreceni Békepárt egyik prominens személyiségeként, korábban Széchenyi István közlekedésügyi tanácsadójaként volt ismeretes.

143. sz. (1862. jún. 24.), Hazai közügyek, Buda-Pest, jún. 24. Uo. 144. sz. (1862. jún. 25.). Vö. Pest augusztus 5. 1862. „*(tn)*" szignóval. PN 1862. 13. évf. 180–3746. sz. (1862. aug. 6.)

[48] *Arisztidesz* [Vajda János]: Önbirálat. Lipcse 1862. 66. Vajda János (1827–1897) költő, publicista, 1848–1849-ben honvédtiszt, több lap szerkesztője az 1860-as években.

[49] Zichy emlékiratában a következő Pesti Naplóbeli cikkeit említi: *Z. A.:* Mit akarunk! mit nem! PN 12. évf. 88–3354. sz. (1861. ápr. 17.), *Z. A.:* Egyén és párt. Uo. 141–3407. sz. (1861. jún. 21.), *Z. A.:* Isten hozzád. Uo. 193–3459. sz. (1861. aug. 24.), *Z. A.:* Somogymegye és a dicasteriumok I–II. Uo. 228–3494., 230–3496. sz. (1861. okt. 4., 6.). *Zichy Antal:* Autobiografia I. i. m. 56–62.

[50] Zichy Antal alsóházi beszéde, XXXI. ülés, 1861. máj. 28. Az 1861. év april 2. Pesten egybegyült országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. Hajnik Károly. Pest 1861. 1. köt. 305–309. Zichy emlékiratában úgy emlékszik vissza, hogy Dessewffy Emil már előre „államférfiui beszédnek" minősítette azt, Bartal György kijelentette, hogy „neki nem lett volna bátorsága azt elmondani". Deák, pedig, „ki a beszédek áramlatai ellen mindég a folyosóra szokott menekülni, nem talált benne semmi kivetőt, s azzal az élccel vigasztalt, hogy én is mint patronusom, a páduai Szt. Antal, stokfisoknak predikáltam, csakhogy kevesebb szerencsével, mert okos embereknek néztem őket." De azt sem hallgatja el Zichy, hogy tabi választókerületében nem váltott ki beszéde kedvező visszhangot. *Zichy Antal:* Autobiografia I. i. m. 62–69.

[51] *Kecskeméthy Aurél:* Vázlatok egy év történetéből i. m. 229., 234.; Hazai közügyek, Buda-Pest jún. 23. Pesti Hírnök 3. évf. 143. sz. (1862. jún. 24.)

Fellépésüket Kossuth konföderáció-tervének megjelenése inspirálta. Zichy Kemény Zsigmondot ösztönözte, hogy „kezdje meg a döntő harcot a kiegyenlítési politika javára", de Kemény „híven az ő hallgatási taktikájához, nem mert belemenni Deák tudta nélkül". Erre Zichy leutazott Zala megyébe, s felkereste Pusztaszentlászlón Deákot, elvitte hozzá a Sürgöny példányát a konföderáció-terv szövegével, Deák korábban Somssich Páltól már értesült annak megjelenéséről. Deák azonban az „agyonhallgatás" taktikája mellett volt. Zichy szeretett volna Deákkal beszélni Kováccsal tervezett közös fellépéséről is, de a négyszemközti eszmecserére nem nyílt lehetőség. Kemény Zsigmond viszont nem nyilvánított határozott véleményt azzal kapcsolatban. Kovács ezalatt Bécsben járt, s „a legszebb kilátásokkal" jött vissza, „Forgáchba, Esterházyba szerelmes" – jegyzi fel naplójába Zichy. A kettejük neve alatt megjelentetett nyilatkozatot előzetesen jóváhagyta Forgách, Esterházy és Pálffy Mór is, „megrágták, helyben hagyták, kivitelére kilátást nyújtottak". Pálffy ugyan még megingott, s Privitzer Istvánnak, a helytartótanács helyettes elnökének kellett közbenjárnia annak érdekében, hogy a szöveg teljes egészében megjelenhessen. Zichy — hamarosan kiderül, alaptalanul — úgy vélte, ez a program nem jelent kevesebbet, mint „a független magyar felelős ministeriumot (még a kérdéses tárcák betöltésével is, bizonyos fenntartások mellett) s ezáltal megnyitandó új magyar országgyűlést". De nagyon is bizonytalan volt a tekintetben, itt van-e valóban az ideje a kidolgozott programmal való fellépésnek, igen jellemző szavakkal kommentálja a program aláírását: „Részemről úgy éreztem s érzem magam, mintha éppen halálos ítéletemet írtam volna alá." A gondos előkészületek mutatják, fellépésük szándékaik szerint nem csupán a saját véleménykinyilvánítást szolgálta. Egy közvetítő konzervatív párt programjának szánták azt, amely tömörítheti majd a kiegyenlítést és a párbeszéd újrafelvételét magukénak valló elemeket. Zichy naplója elárulja, ő kiknek vezetésével kívánta ezt már 1862 tavaszától elérni: Apponyi György, Sennyey Pál báró, Somssich Pál, Ürményi József voltak számára az irányadók, miközben Kovács inkább a kormányon levők háttér mögötti támogatására számított.[52]

Kovács Lajos évtizedekkel később így emlékezett vissza az őt ösztönző tényezőkre: „Engemet ellenállhatlan ösztön zaklatott, de emellett a Kemény [Zsigmond] sem hagyott nyugodni. Jól tette. Ő ugyan kénytelen volt Deák szavára meghátrálni, de én már tovább mentem, hogysem megállhattam volna. Ha ma átgondolom akkori működésemet, semmit sincs okom megbánni. Széchenyi gr[óf] tanított, hogy a hatalmat, melyet meg nem dönthetünk, más úton kell meghódítanunk. Megpróbáltuk ezt is, és előkészítettük a megoldás útját. Akkor nem sikerült, de később meglett."[53]

Kemény Zsigmond: Promemoria ellenfeleink számára című cikksorozatában a nyilvánosság előtt élesen visszautasította Zichy és Kovács felhívását az aktív közvetítő politika felvételére. Mottóként sugallta Deák kijelentését: „...a miről nem kérdenek, arra ne felelj..." Mindemellett kifejtette, hogy bármiféle

[52] A nyilatkozat születésére nézve l. *Zichy Antal:* Naplótöredék 1862-ből. Kiadja Tóth Andrea. Aetas 1995. 4. sz. 118–122. és *Zichy Antal:* Autobiografia I. i. m. 75–78.

[53] Kovács Lajos levele Zichy Antalhoz, Szatmár 1887. dec. 24. MTAKKt Ms 4227/99.

eredményes közvetítésre csak a februári pátens módosítása után kerülhet sor, ezt pedig Bécsnek kell kezdeményeznie, ennek hiányában minden programalkotás csak „megoldásokkal kínálkozás" lehet. Kitért azonban az 1861. évi országgyűlési feliratoknál sokkal hangsúlyosabban az 1848-as törvények lehetséges revíziójára is: „Mi az egész magyar alkotmányosságot védjük, s tiltakozunk azon *bornirozottság* ellen, mintha meg nem változtatható törvényeket ismernénk. Egyéb követelésünk nincs, csak az, hogy a változtatások a maga utján történjenek." Ha megszűnik a magyarok részéről a gyanakvás „az alárendeltség, a jogaiból kivetkeztetés, a rendszeres elerőtlenítés és beolvasztás félelme" miatt, „...semmi sem fogja gátolni a törvényes uton eszközlendő *revisiót*" [kiem. az eredetiben]. De amíg az uralkodó és Schmerling ragaszkodik a februári pátenshez, csak két lehetőség van: belépés a Reichsratba a februári pátens szabta feltételek mellett vagy a két feliratban megfogalmazott állásponthoz való ragaszkodás. Közvetítésnek tere nincs.[54] Zichy és Kovács fellépése ezért „idön kivüli vagy időelőtti", s bár személyes rokonszenve nem változott irányukban, politikai ellenfeleinek kell tekintenie őket a jövőben.[55]

A szinte egyöntetű kedvezőtlen visszhang után Zichy már — ahogy azt Somssich Pál is tanácsolta — az „okos visszavonulást" fontolgatta, ennek jegyében jelentette meg Kovács tudta nélkül Keményhez írt nyílt levelét.[56] Kovács viszont hírlapi polémiába kezdett Keménnyel, aki rövid úton lezárta a további vitát: Kovács programja „...mint fél élő és fél halott az árnyék és valóság közt ing és lobog, alkalmasint hamar végzi be földi pályáját, s meghal, mielőtt élt volna."[57]

Ezután mind Kovács, mind pedig Zichy szükségesnek látta külön röpiratban kifejteni álláspontját, ez világított rá a legjobban, hogy a közös fellépés ellenére milyen lényeges szemléletbeli és nézetkülönbségek választották el kettejüket, s Zichyt a konzervatív személyiségektől. Zichy ugyanis igyekezett közvetítő programját szorosan az 1848. áprilisi törvényekből eredeztetni,[58] míg Kovács

---

[54] *Kemény Zsigmond:* Promemoria ellenfeleink számára I-V. Pesti Napló 13. évf. 140–3706., 143–3709., 145–3711., 147–3713., 148–3714. sz. (1862. jún. 19., 24., 26., 28., 29.). Nem tudjuk, Deákkal konzultált-e Kemény ezen kijelentésekről, mindenesetre július 4-én arról számolt be a lap, hogy Deák néhány napos fővárosi tartózkodás után 3-án újra visszautazott szokásos nyári tartózkodási helyére, Pusztaszentlászlóra. Uo. 152–3718. sz. (1862. júl. 4.)

[55] *Kemény Zsigmond:* Zárszó Kovács Lajos és Zichy Antal programmjáról. PN 13. évf. 149–3715. sz. (1862. júl. 1.)

[56] Pest, június 24. 1862. PN 13. évf. 145–3711. sz. (1862. jún. 26.). Vö. *Zichy Antal:* Naplótöredék 1862-ből i. m. 121–122. Zichy részletesen feljegyzi a reakciókat. Deákkal való következő találkozását így írja le: „Ő gyengéden magához karolt; fellépésemet nagy hibának tartja, melynek eredménye ugyan nem lesz, de nekem — nevemnek — árt. Különben ő nem kezeli oly zsarnokilag a pártfegyelmet, s amint engemet ismer, ő részéről még ellenfelének sem tarthat. Kibékülve váltunk meg egymástól; de mégis – valami mégis hátra maradt!" Uo. 123. Kovács Lajos figyelmét sem kerülte el Zichy külön nyilatkozatának retiráló jellege (Uo. 123.), ahogy a közvélemény is tisztában volt a felemás azonosulással. Kovács későbbi lapja, a Független kapcsán példaként lásd a Kecskeméthy által szerkesztett Handabanda című vicclap hírét: Zichytől egy fél cikk jelent meg félig-meddig a lapban. Másnap Zichy három másik lapban mentegeti a merényletet. Handabanda 1. évf. 3. sz. (1863. jan. 24.) 11.

[57] Pest, július 2. 1862., Pest, július 3. 1862. PN 13. évf. 151–3717., 152–3718. sz. (1862. júl. 3–4.)

[58] Vö. Zichy bejegyzése naplójában: „Bánatomban egy brochuret irok. – Facit indignatio versum!" *Zichy Antal:* Naplótöredék 1862-ből i. m. 123.

álláspontja sokkal elmosódottabb volt. Az előszó szerint 1862 júliusában íródott Zichy röpirata „Magyar szabadelvü-conservativ politika" címmel, majd augusztus végén–szeptember elején jelent meg Forgách kancellár támogatásával Kovács anoním röpirata (A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint), amely Szentiványi műve mellett kétségtelenül a legnagyobb port felvert röpirattá vált. Kecskeméthy Aurél tanácsára azonban Forgách — mindenekelőtt a nagynémet egységet illető negatív állásfoglalása miatt — a Sürgönyben elhatárolódott a röpirattól, s Kecskeméthyt bíráló cikksorozat közlésére hatalmazta fel, de a bírálat túl kemény hangvétele miatt később felfüggesztésére szólította fel.[59] A Pesti Hírnök viszont „valódi államférfiui higgadtságról és tapintatról" szólt, és Szentiványi röpirata „szerencsés vetélytársának" minősítette Kovács munkáját.[60] A Pesti Napló is részletesen tárgyalta és elutasította, de kihasználta az alkalmat az egyezkedés előfeltételeivel kapcsolatos álláspont megismétlésére: „...csekély fontossággal bir a mi részünkről minden békülési sürgés addig, mig nincs kivel kibékülni".[61]

Augusztus legelején a Pesti Napló hasábjain megjelent két olyan cikk is, Trefort Ágoston,[62] illetve Csengery Antal tollából, amelyek az 1861-es országgyűlési feliratok téziseit ismételték.[63] Talán ennek a sorozatnak részét alkotta Trefort Ágoston egy kézirata 1862. augusztus 3-i keltezéssel „Zur Lösung der ungarischen Frage. Auch ein Programm" címmel, melyet csak egy jóval későbbi kiadásból ismerünk. Nem tudni pontosan, milyen konkrét céllal foglalta össze elképzeléseit Trefort, az írás mindenesetre Eötvös József hagyatékából került vissza hozzá, majd ő juttatta el a Pester Lloyd szerkesztőségéhez. Trefort álláspontját 1861. május 22-én az országgyűlésen is kifejtette, amennyiben már akkor „tökéletes dualismus"-ról beszélt, s jelezte, hogy a personalis unio jogi kapcsa mellett vannak „bizonyos viszonyok", melyeket nem lehet kizárólag a közjog alapján megítélni, mint például a vámszövetség, az államadósságok, a kereskedelemügy. 1861 őszétől kezdve Trefort aktív munkatársa volt a Pesti Naplónak, jónéhány alkalommal maga is kiállt a tervezgetések szükségessége ellen, miközben megerősítette a dualizmus elvét, „a hazánkat az örökös tartomá-

[59] *Kecskeméthy Aurél:* A birodalom alkotmányos rendezése magyar fölfogás szerint. Sürgöny 2. évf. 213–214. sz. (1862. szept. 17., 18.), a Sürgöny nyilatkozata: a terjedő hírek ellenében a röpirat „...hivatalos forrásból nem ered; még kevésbé pedig tekinthető annak, minek élénk képzelődés keresztelé, a főkanczellár ur ő nmltga programmjának." Tárcza c. rovat. Uo., 2. évf. 212. sz. (1862. szept. 16.), vö.: Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 140–145.

[60] Hazai közügyek. Pest, sept. 9. Pesti Hírnök 3. évf. 207. sz. (1862. szept. 10.)

[61] Pest, september 13. 1862. „Egy vidéki politikus" aláírással. PN 13. évf. 211–3777. sz. (1862. szept. 14.), *Kemény Zsigmond:* Pest, september 24. 1862. Uo. 220–3786. sz. (1862. szept. 25.), *Kemény Zsigmond:* Pest, october 3. 1862. Uo. 228–3794. sz. (1862. okt. 4.), az idézet e legutóbbi cikk részlete.

[62] Trefort Ágoston (1817–1888): a centralista csoport tagja, 1848-ban földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi államtitkár, 1860–1861-ben Békés megyei alispán, országgyűlési képviselő, 1872–1888 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

[63] *Trefort Ágoston:* Pest, július 20. 1862. PN 13. évf. 167–3733. sz. (1862. júl. 22.): „alkotmányos dualismus" „feliratainkértelmében"; [Csengery Antal]: Pest, augusztus 7. 1862. Bécsi dolgok. „Szerk." aláírással. Uo. 183–3749. sz. (1862. aug. 9.). Csengery szerzőségét azonosítja: *Samu Nagy Dániel:* Magánélet és közéleti tevékenység: Csengery Antal az 1860-as és az 1870-es években. Ph.D. disszertáció, ELTE, 2003. 34–37.

nyokkal közösen érdeklő ügyek" elismerését és az esetenkénti érintkezés programját.[64] Nem véletlen, hogy tervének margójára kissé mentegetőzve feljegyezte: „A kolera helyett most a programcsinálás mániája uralkodik."[65] Az is elképzelhető, hogy valamely ausztriai vagy németországi sajtóorgánumban készültek megjelentetni az írást, arra azonban nem került sor.[66]

Augusztus-szeptemberben született azonban még egy olyan írás, amely az 1848-as törvényekhez való ragaszkodást a lehető legnyíltabban hirdette volna, ha napvilágot lát. Szeptember elején-közepén nyújtotta be ugyanis Emich Gusztáv Mocsáry Lajos „A kiegyenlítés" című röpiratának kinyomtatott példányait sajtóellenőrzésre a rendőri hatóságokhoz.[67] Worafka pesti rendőrigazgató szeptember 15-én értesítette a helytartótanács elnökségét, valamint a pest-budai katonai parancsnokságot arról, hogy a röpirat szerzője ellen „közcsendháborítás" miatt hadbírósági eljárás kezdeményezését javasolja, valamint elrendelte a röpirat példányainak elkobzását és megsemmisítését. Az eljárás meg is indul, de az uralkodó 1862. november 24-i amnesztia rendelete, mely kegyelmet rendelt a sajtó- és politikai perek elítéltjeinek, Mocsáry számára is az eljárás megszüntetését jelentette. Worafka jelentésében maga is jelezte, melyek voltak azok a szempontok, amelyek miatt Mocsáry röpirata a tiltott kategóriába került: a passzív rezisztencia folytatására való nyílt buzdítás, a közvetítő röpiratok (mindenekelőtt Kovács Lajos és Kecskeméthy Aurél munkájának) kíméletlen bírálata, a megyék 1860–1861-es eljárásának helyeslése. Méltán írta maga Mocsáry is munkájáról: „Valahára egy 48-as röpirat – fogják némelyek mondani..." De hozzátehetjük ehhez azt is, hogy röpirata helyenként finom 1849-es áthallásoktól sem mentes: jövőbeli „nagy események, nagy rázkódások" elkerülhetetlen bekövetkeztéről szól, s arról, hogy Magyarország „akár mint egy ujjáalakulandó ausztriai birodalom, akár mintha ugy tetszik egy dunai confoederatio kiegészítő része" arra hivatott, hogy Európa délkeleti részén vezető szerepet játsszon. Hangja teljesen egyedi a megjelent, illetve ismert röpiratirodalomban, s nem csoda, hogy a provizórium politikai viszonyai közepette a tolerálható kategórián kívülre került.[68]

[64] Trefort 1861-es országgyűlési beszédét l. Az 1861. év april 2. Pesten egybegyült országgyülés képviselőházának naplója. Szerk. Hajnik Károly. Pest 1861. 1. köt. 199–202. és *Trefort Ágoston:* Beszédek és levelek. Budapest 1888.; *Trefort Ágoston:* Csabacsüd, sept 28-án 1861. PN 12. évf. 225–3491. sz. (1861. okt. 1.). *Uő:* Pest october 16. 1861. Uo. 239–3505. sz. (1861. okt. 17.).

[65] *Trefort Ágoston:* Zur Lösung der ungarischen Frage. Auch ein Programm. Pester Lloyd Nr. 246. (1888. szept. 5.): „Statt der Cholera herrscht jetzt die Manie, Programme zu machen"; vö. *Mann Miklós:* Trefort Ágoston élete és működése. Budapest 1982. 59. Mann közli Trefort egy 1864. nyári levelét a szerinte hamarosan összeülő új országgyűlésen általa követni kívánt programról: „...becsületes módon kiegyezkedni ha lehet". Trefort levele Bonyhay Benjáminhoz, Csabacsüd 1864. júl. 14. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSZK Kt) Uo. 59.

[66] A Pester Lloyd közleménye nem közli egyértelműen, hogy a memorandum német nyelven íródott-e, de mivel nem jelzi, hogy fordításban közölné azt, valószínűsíthető a német nyelvűség.

[67] Mocsáry Lajos (1826–1916): 1861-ben országgyűlési képviselő, 1865–1875 között a balközép híve, 1875 után a Függetlenségi és 48-as Párt elnöke.

[68] Worafka pest-budai rendőrigazgató jelentése a pest-budai katonai parancsnokság részére, Pest, 1862. szept. 15., a pest-budai katonai parancsnokság jelentése az országos hadparancsnoksághoz, Pest, 1862. nov. 24., illetve annak válasza, Buda, 1862. nov. 27. Hadtörténelmi Levéltár, L.G.C. 1862 2. Abt. 7 26/1. Ugyanitt található a röpirat egy csatolt példánya; Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1862. szept. 15. MOL D 191 277. d. 17 855.IV.c.1862.; vö. *Böhm Jakab:* A Hadtörténelmi levéltár őrizetében levő cs.kir. eredetű fondok az 1848/49. évi forradalom és szabad-

1862. ősz végén lépett a közvélemény elé az egyik tavaszi konzervatív röpiratíró, Jankovich György újabb művével, továbbra sem nevezve meg magát: „A megoldáshoz. Az egy magánlevél irójától". Ebben immáron pontos tervet közöl a lehetséges kiegyezkedés menetéről, a közös ügyekről és azok kezelési módjáról. Ugyancsak újabb művel lépett elő októberben Vajda János (Polgárosodás), aki bár kerülte bármiféle konkrét terv készítését, de élesen bírálta az 1861-ben kifejtett merev 1848-as közjogi programot, mondván, ha az újra megszerzett „önkormányzat az 1848-hoz hasonló teljes független alakot nem vehetne is...", de „a jelszóul vett évszám törvénybetűiből" való engedés tetemesen megtérülne a szabad beligazgatás jótéteményein keresztül. A megegyezés feltételeiről csak annyit szögezett le — ha csak virágnyelven is —, hogy a birodalmi tanácsba való belépést meg kell tagadni, s hogy a beligazgatást 1848-as alapokra kell helyezni.[69]

1862 őszén az uralkodó jónéhány jóindulatát demonstrálandó gesztust tett a magyarországi közvélemény felé: a nagyváradi-kolozsvári vasútvonal jóváhagyását, állami segély folyósítását a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Színház részére, a Földhitelintézet megalakulásának engedélyezését említhetjük példaként. A Földhitelintézet küldöttsége előtt kijelentette: „...szivem óhajtása csak akkor teljesülend egészen, ha Magyarország érdekeit nemcsak anyagi, hanem egyéb tekintetben is biztositva láthatom".[70] November végén pedig — amint ezt már említettük — Ferenc József amnesztiát hirdetett a politikai és sajtóperekben elítéltek, illetve vizsgálat alatt állók részére.[71]

A Pesti Naplóban október végén jelent meg „egy köztiszteletben álló hazánkfia", ahogy hamarosan tudta már az olvasóközönség, Somssich Pál nyílt levele Keményhez, melyben ugyan szintén megbélyegzi a közvetítői szándékkal íródott röpiratokat, melyek „egy csudaszert és panaceát" kínálnak, mintha csak „egy leleményes elmére lenne szükségünk", de kezdeményezi: jöjjön az uralkodó Budára, s lépjen „egyenes érintkezésbe" a „nemzet választottjaival" az 1861-es országgyűlés feliratait kiindulópontul véve. Ennek kapcsán Kemény nagy figyelmet keltő cikksorozatában a korábbiakhoz képest árnyaltabban fogalmaz a lehetséges közvetítés akadályairól, amennyiben immáron nemcsak a Lajtán túliak februári pátenshez való merev ragaszkodását nevezi meg, hanem arról is szól, hogy a magyarországi közvélemény sem támogatja a „sarkalatos jogokról" való lemondást még alkotmányos úton sem. De hozzáteszi, egy új országgyűlés eredményt hozhat, akár még egy szokásos viharos kezdet után is, mivel ha előre ismert az országgyűlés zárnapja, két-három „tekintélyes férfiu" befolyása is elég lehet az országgyűlés többségének megnyerésére.[72] A Sürgöny

ságharc, illetőleg az abszolutizmus idejéből. Hadtörténelmi Közlemények 1980. 263–292. és *Tóth Ede:* Mocsáry Lajos elveszettnek tartott röpirata: „A kiegyenlítés". Századok 1982. 760–790.

[69] *Arisztidesz* [Vajda János]: Polgárosodás. Pest 1862. 73.

[70] Idézi: *Kemény Zsigmond:* Válasz az october 20-diki levélre V. PN 13. évf. 250–3816. sz. (1862. okt. 30.).

[71] Az amnesztia összesen 366 egyénre (122 szabadonbocsátás, 244 bírói eljárás felfüggesztés) terjedt ki. Vö. *Berzeviczy Albert:* Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865. 4. köt. Budapest [1937.] 11–13.

[72] Pest, october 23. 1862. PN 13. évf. 245–3811. sz. (1862. okt. 24.), *Kemény Zsigmond:* Válasz az oct. 20-ki levélre I-V. Uo. 245–250–3811–3816. sz. (1862. okt. 25, 26., 28., 29. 30.). Vö. *Berzeviczy*

azonnal Kemény engedékenységéről s az országban a kiegyenlítés lehetséges eszméivel kapcsolatban kedvező hangulatról írt, amit azután a Pesti Napló visszautasított, mondván, a cikk azt sugallja, hogy készek lennének az esetenkénti érintkezés elvét feladni.[73] Erre következett azután Deák indulatos nyilatkozata a Pesti Naplóban, amely ugyan formailag a Die Presse lappal vitázott, amely azt állította, hogy a Pesti Napló egyetlen fontos cikke sem jelenhet meg Deák és „egy clubb" személyes jóváhagyása nélkül, mindazonáltal egyúttal határozott elhatárolódást is jelzett a lap békülékeny hangvételével kapcsolatban.[74] A nyilatkozat természetesen nagy visszhangot váltott ki, mind idehaza, mind pedig a Lajtán túl. Kecskeméthy Aurél nem is mulasztotta el kicsit „megcsipkedni" Deákot: sajnálatos, hogy Deák első kilépése a nyilvánosság terére „nem az egész országot foglalkodtató nagy kérdések s ujabb fordulataik által idéztetett elő", hanem egy Lajtán túli lap rágalmai váltották azt ki – írta.[75]

1862 utolsó napjaiban jelent meg Kemény Gábor báró[76] „Helyzetünkről" című anoním röpirata, mely élesen bírálta a passzív rezisztenciát, de igencsak távolságtartóan nyilatkozott a politikai kibontakozást kereső röpiratokról, s maga tartózkodott attól, hogy konkrét politikai programot adjon, hiszen ez majd egy új országgyűlés feladata lehet.[77]

Az impresszumban ugyan 1863-as év szerepel Szentiványi Vince újabb röpiratán (Észrevételek A magyar nemzeti politika helyes iránya czimü röpirat szerzőjétől), de az valójában szintén 1862 őszén íródott, s decemberben már a nyomtatás is elkészült, ebben a szerző az előző röpiratát ért bírálatokat kívánta cáfolni. Talán az időzítés sem véletlen, Török János legalábbis azt remélte, a mű a konzervatívok vezető személyiségei között ellensúlyozhatja Apponyi György 1848-as alapú programját akkor, amikor 1862 decemberében az uralkodó felszólítására Apponyi Bécsbe utazott, Mailáth Györggyel, Sennyey Pállal és Ürményi

Albert: Az absolutismus kora Magyarországon 3. köt. i. m. 425–426. Kemény passzív ellenállásra vonatkozó véleményével kapcsolatban ellentmondásosak a források. Kecskeméthy Aurél naplójában Kemény 1861. őszi álláspontját a politikai kilátásokról igen pesszimistán festi le. Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 110; Zichy Antal naplójának tanúsága szerint pedig Kemény magánkörben már 1862 nyarán is úgy nyilatkozott: a hallgatás politikáját elvbarátai, Eötvös József, Trefort Ágoston, Gorove István, Csengery Antal és Szentiványi Károly „erőltetének reá", úgy ítélte, „személyes politikát nem üzhet, sem egy új párt élére állani nem akar... ő Deákkal tart, s lapját orgánumául tekinti." S ahogy már idéztük, Kovács Lajos is úgy emlékezett vissza évtizedek múltán, hogy a színfalak mögül Kemény határozottan ösztönözte a passzivitásból való kilépésre. *Zichy A.:* Naplótöredék 1862-ből i. m. 119.; Kovács Lajos levele Zichy Antalhoz, Szatmár, 1887. dec. 24. MTA Kt Ms 4227/99. Ugyanakkor más forrásból tudjuk, hogy Eötvös József báró is jónéhány alkalommal bírálta a deáki passzivitást. Vö. *Papp Ferencz:* Báró Kemény Zsigmond. Budapest 1923. 2. köt. 481–503.

[73] Pest, nov. 4. „A" szignóval. Sürgöny 2. évf. 254. sz. (1862. nov. 5.); a PN reagálása: Pest, november 5, 1862. Bécsi dolgok. PN 13. évf. 255–3821. sz. (1862. nov. 6.), Kecskeméthy viszontválasza: Pest, nov. 6. „A" szignóval. Sürgöny 2. évf. 256. sz. (1862. nov. 7.)

[74] *Deák Ferenc:* Nyilatkozat és Kemény Zsigmond: Pest, november 3-án. PN 13. évf. 253–3819. sz. (1862. nov. 4.)

[75] Vö. Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 145.; Lapszemle, Sürgöny 2. évf. 254. sz. (1862. nov. 5.)

[76] Kemény Gábor, báró (1830–1888): 1849-ben közlekedésügyi minisztériumi fogalmazó, az 1863-as erdélyi országgyűlésen képviselő, 1875-től belügyi államtitkár, 1878–1882 között földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter.

[77] A Hon című lap nyílt felszólítására 1863. január közepén lépett ki a névtelenségből Kemény Gábor. „Helyzetünkről". „*J. M.*" szignóval [Jókai Mór]. I–III. A Hon 1. évf. 2–4., 9. sz. (1863. jan. 2., 4., 13.), Kemény Gábor két nyilatkozata, uo. 4., 14. sz. (1863. jan. 6., 18.)

Józseffel együtt kidolgozott memorandumáról Forgáchcsal és Esterházyval is konzultált, s azt január elején az uralkodó elé terjesztette. Tudjuk, hogy annak szövegét Deákhoz is eljuttatták, melyet „ő több hétig tartott magánál discretio kötelezettsége mellett", de az nem teljesen világos, mikor került erre sor, valószínűleg a beadás után valamikor januárban, de az irányadó elvekről minden bizonnyal már előbb tájékoztatták Deákot.[78]

A Pesti Hírnök már november elején beszámolt arról, hogy a bécsi magyar kancellárián lázas tevékenység folyik, s a kancellár tárgyalt az „októberi férfiak" egyes kiemelkedő személyiségeivel, Apponyi Györggyel, Sennyey Pállal, Ürményi Józseffel, illetve másfelől Zsedényi Eduárddal, s hogy néhány „legtisztább szándéku magyar államférfi" közvetíteni akar „az ősi kormányforma" és a 48-as parlamentáris rendszer között: miniszterek kinevezését javasolják, új országgyűlést, egyúttal a 48-as törvények revízióját.[79] Apponyi december elején utazott azután újra Bécsbe, hogy véglegesítsék memorandumát. A megbízás és bécsi utazásának híre a nagyközönség előtt sem maradt titokban, a Pesti Naplóban — ahogy Csengery Antaltól tudjuk — Apponyi saját kívánságára, Deák által fogalmazva a következő hír került: „Ugy halljuk, hogy gróf Apponyi György országbiró ő excellentiája megyen fel Bécsbe a kiegyenlités ügyében. Vajha e kiegyenlités az 1848 diki törvények alapján és az országgyülési feliratok szellemében mielőbb létrejöhetne!" [80] E néhány sor persze „nagyot szólt", hiszen nyilvánvaló volt, hogy a rövid közlemény célja a lap „legcsendesebb zúgában" „egy rövidke sóhajocska" formájában az lehetett, hogy „...kijelentse, miként a kiegyenlitést valóban óhajtja, s hogy e kijelentés által a kiegyenlitési kisérletet itt Bécsben támogassa".[81] Valóban, Deák, ha maga kételkedett is a közvetítés és kezdeményezés sikerében és időszerűségében, úgy ítélhette meg, ilyen közvetett formában hallgatása mellett is adhat támogatást tekintélyével Apponyiék kísérletének. December napjaiban valamennyi lap beszámol a bécsi tárgyalások híreiről valamilyen formában. Hamarosan világossá váltak a színfalak mögötti tárgyalások résztvevői között húzódó „frontvonalak" is: Csengery három irányzatot különített el: Apponyit és Ürményit, akik 1848-as alapú teljes felelős mi-

[78] Török János levele Kelemen Mórhoz, a magyar kancellária tanácsosához, Pest, 1862. dec. 9.: Menjen el Bécsben Jacob és Holzhauzen nyomdájába, s ha már készen van, vegyen át öt példányt saját, Apponyi, Sennyey Pál, Mailáth György és Pápay István kancelláriai tanácsos részére Szentiványi új röpiratából. „E röpirat legalkalmasb időben jött a zárt conferentiára. Ha gondosan elolvassák, könnyen lemondanak Apponyi ministeri javaslatairól, melyekkel magát a conferentia amúgy is csak compromittálni fogja." December 14-i, illetve 18-i levelében pedig arra kéri, hogy írjon ismertetést a műről a Vaterland című lapba. OSZK Kt Levelestár. A Pesti Hírnök december közepétől kezdve egészen január végéig több alkalommal méltatta a röpiratot, illetve részleteket közölt abból. Apponyi memorandumának szövegét és keletkezéstörténetét l. Deák Ferencz beszédei 3. köt. 301–315. Vö. *Berzeviczy Albert:* Az absolutismus kora Magyarországon 4. köt. 14–18., *Szabad György:* Konzervatív kiegyezési ajánlat. In: Magyarország története 1848–1890. Szerk. Katus László. 1. köt. Budapest 1987. 700–705.

[79] Hazai közügyek. Bécs nov. 2. „(*k*)" szignóval. Pesti Hírnök 3. évf. 254. sz. (1862. nov. 5.), a hírt átvette a Sürgöny is: Lapszemle, Sürgöny 2. évf. 255. sz. (1862. nov. 6.); Hazai közügyek. Bécs nov. 5. „ " szignóval. Pesti Hírnök 3. évf. 256. sz. (1862. nov. 7.).

[80] Különfélék rovat, PN 13. évf. 279–3845. sz. (1862. dec. 4.); Csengery Antal levele bátyjához, Pest 1862. dec. 31. In: CSAHI 489.

[81] Bécs, dec. 6. „*L*" szignóval [*Ludassy Mór*], Sürgöny 2. évf. 283. sz. (1862. dec. 10.); vö. *Csengery válasza:* Pest, december 11. 1862. Bécsi dolgok. PN 13. évf. 285–3851. sz. (1862. dec. 12.).

nisztériumot akarnak, mely előkészítheti az új országgyűlést; Forgách Antal és körét, akik „legföljebb részletes ministeriumot" kívánnak, s a meginduló új, Forgách által szubvencionált lap, a „Független" útján majd 1848-as, de csonka „formák" programját hirdetik, valamint Szentiványi Vincét, aki még mindig kitart a dikasztériumok és a testületi kormányzás 47-es elve mellett.[82] Szentiványi álláspontját képviselte az 1863 februárjában Bécsbe érkezett Scitovszky János esztergomi érsek és Zsedényi Ede is a további tárgyalásokon. De nemcsak a magánlevelekben suttogták ezen információkat. Pompéry János új lapja, az „Ország" nyilvánosságra is hozta azokat, és megjelölte az álláspontokat, azzal, hogy Forgách kancellár „határozott pártállást" nem foglalt el, de semmiképpen sem készül lemondani, miközben „...a miniszterialis pártnak nincs oka saját nézeteinek győzelmét valószinűnek tekinteni".[83] Csengery Antal már idézett, december végi magánleveléből úgy tűnik, maga Apponyi akkor még reménykedett a sikerben.[84]

Nem véletlen, hogy Deák ilyen körülmények között fogott hozzá még 1862. december közepe táján Wenzel Lustkandl közjogi munkájának részletes bírálatához, s még február elején is dolgozott azon, hogy majd félretegye, s csak 1865 januárjában jelentesse meg „Adalék a magyar közjoghoz" címmel.[85] Január közepén pedig mintegy Apponyiék támogatásának újabb megerősítésére Kemény Zsigmond lapjában megismételte a Deák körül csoportosulók fő politikai alapelveit a jogfolytonosság és a pragmatica sanctio tiszteletéről, a „közös ügyek" elismeréséről, melyek kezelésére nézve az országgyűlési feliratok „oly módszert jelölnek ki, mely helyes kiindulási pont, s törvényes uton tovább is fejleszthető". A továbbfejlesztés lehetőségére való utalás azonban mintha halvány elmozdulást jelezne a feliratok álláspontjától. Az eddigieknél is egyértelműbben szól a cikk továbbá az 1848-as törvények lehetséges módosításáról is: „... ha a kormány tapintatosan jár el, ha a kedélyek ingerlésére vezető intézkedések gondosan elkerültetnek, s ha a nemzet a törvényességi tért biztositva látja, és a

---

[82] Csengery Antal levele bátyjához, Pest, 1862. dec. 31., 1863. febr. 9. In: CSAHI 489–490. Utóbbi levelében arra is kitér, hogy Sennyey Pál és Mailáth György a legsürgetőbbnek egy új országgyűlést tart, hogy az majd az adómegszavazás mellett küldöttséget választhasson, mely a Reichsrat szintén negyvenfős bizottságával tárgyalhasson a közös ügyekről és kezelésükről.

[83] Bécs, febr. 14. „s" szignóval. Ország 1. évf. 37–112. sz. (1863. febr. 15.).

[84] „Most aligha van kilátásuk, bár Apponyi — a vérmes reményű, — mindég remél." Csengery Antal levele bátyjához, Pest 1862. dec. 31. In: CSAHI 488. A Pesti Napló visszatekintve 1863. február végén is úgy nyilatkozott, hogy a meghiusult reményekről „teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy *nagyon* alaposak voltak akkor, a midőn fölmerültek." [kiem. az eredetiben] Pest, február 25. 1863. „.." szignóval. PN 14. évf. 46–3911. sz. (1863. febr. 26.). De akadtak a konzervatívok között is, akik Deákhoz hasonlóan értékelték a helyzetet: 1862. nyár elején például Dessewffy Emil úgy nyilatkozott, nem lát semmiféle fordulatot bécsi körökben, bármiféle hajlamot a februári alkotmány irányvonalának módosítására, így tehát nem lát alapot semmiféle „közvetítő politikára", ezért a közvetítői kísérleteket ugyan nem rosszallta, de sikerükben nem bízott, s ő maga „visszavonult" az Akadémia és a Földhitelintézet vezetőjének teendői közé. *Zichy A.:* Naplótöredék 1862-ből i. m. 122. Dessewffy egy 1862. eleji levelének tanúsága szerint ekkoriban még a hírlapi irodalmat sem igen kísérte figyelemmel. Dessewffy Emil levele Pompéry Jánoshoz, Pozsony, 1862. febr. 8. OSZK Kt Levelestár.

[85] Csengery Antal levele bátyjához, Pest, 1862. dec. 31., 1863. febr. 9. In: CSAHI 489–490.; Lustkandl munkáját bírálta Kemény is 1862 decemberében, *Kemény Zsigmond:* Emlékezzünk régiekről I. PN 13. évf. 283–3849. sz. (1862. dec. 10.)

verwirkolási elméletek füstté és párává válnak; akkor a 48-ki törvények némely pontjainak törvényes értelmezése, változtatása és részletezése lehetséges."[86] Feltételekhez kötött kiegyenlítési törekvéseik óvatos felvillantásával igyekeztek tehát Deákék Apponyiék számára támogatást nyújtani.

A Lustkandl tételei ellen íródó mű félretételéhez hozzájárulhatott A Hon és Zichy Nándor gróf ellen megindult sajtóper is. Zichy a lap 1863. február 7-i számában leplezetlenül kijelentette: a perszonálunió álláspontjáról nem létezhet elmozdulás, vannak közös ügyek, melyeket az 1848-as áprilisi törvények is elismertek, de intézésük módját (a király személye körüli miniszter posztjának felállításával) is kijelölték, ehhez kell ragaszkodni. Bármiféle közvetítő kezdeményezés, bármiféle „közös kormányzási és igazgatási hatóság" felállítása már túllépés ezen a kereten.[87] A hadbíróság egy év börtönre ítélte Zichyt és Jókait, jelezve: az ausztriai kormányzati körök remélt elmozdulása az 1861. februári állásponttól nem következett be.[88]

Bár formális elutasító választ Apponyi beadványára csak 1863. március 9-én kapott, február közepe–végén a lapok már kész tényként kezelték az államjogi kérdések elnapolását.[89] Kecskeméthy Aurél feljegyzi naplójában: „E szerint kilátás van beláthatlan provisoriumra."[90] A miniszteri tanács márciusban négy ülésén is tárgyalta a magyar kérdést, mely alkalomra Forgách külön előterjesztést készített, melyben javasolta, az ausztriai Reichsrat és a magyar országgyűlés válasszon azonos számú küldötteket egy ún. „elődelegáció" tagjául, mely hivatott kidolgozni az államjogi rendezés alapelveit, amelyet aztán a két parlament jóváhagy. Forgách a közös ügyek kezelését egy állandó delegációra bízta volna, amely két házból állna, tagjait a két parlament választaná, elnökeit az uralkodó nevezné ki. Magyar minisztérium kinevezését nem hozta javaslatba. Többséget azonban nem kapott programja, ehelyett döntés született a külön erdélyi országgyűlés összehívásáról.[91] Apponyi lemondásáról már hetek óta hírek keringtek. Arra végül az alkalmat az 1861-es országgyűlés képviselőinek arcképeit tartalmazó díszes album Deák számára történő átadásán való részvétele szolgáltatta március 28-án.[92] Az ünnepélyes összejövetelen Eötvös

---

[86] *Kemény Zsigmond:* Pest, január 14. 1863. PN 14. évf. 11–3876. sz. (1863. jan. 15.)

[87] *Gróf Zichy Nándor:* Alapkérdéseink. A Hon 1. évf. 30. sz. (1863. febr. 7.)

[88] Pálffy helytartó és Forgách kancellár közbenjárására a büntetési tételt több alkalommal lejjebb szállították. Végül Jókai vonult be egy hónapra a börtönbe, Zichy pénzbüntetést fizetett. A magyar sajtó története II/1. 1848–1867. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Budapest 1985. 641–642.

[89] Ludassy Mór állítása szerint az elutasító döntés kézhezvételét Apponyi a következő szavakkal kommentálta: „Beadványaim mindig szerencsétlenül járnak, vagy korán elutasítják, vagy túl későn fogadják el azokat." („Meine Anträge haben immer das Unglück, zu früh abgelehnt oder zu spät angenommen zu werden.") [*Ludassy Mór*]: Drei Jahre Verfassungsstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs. Von einem Ungar. Leipzig 1864. 180. Idézi: *Berzeviczy Albert:* Az absolutismus kora Magyarországon 4. köt. 18.

[90] Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 150.

[91] Forgách előterjesztését közli: *Josef Redlich:* Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Bd. 2. 311–329. Vö. *Berzeviczy Albert:* Az absolutismus kora Magyarországon 4. köt. 22–24.

[92] Apponyi távozását így kommentálja a Pesti Napló: „Fogadja tőlünk is a szives `Isten hozzád`-ot a nemes lelkü államférfiu! A köztisztelet kiséri őt vissza magányába!" Bécsi dolgok. PN 14. évf. 78–39943. sz. (1863. ápr. 5.). Deák április 11-én levélben biztosította Apponyit eljárásának he-

József köszöntötte Deákot, aki rövid beszédben válaszolt. Mindketten az országgyűlésen meghirdetett törvényesség programjának rendületlen megőrzése mellett szálltak síkra.

Sor került időközben Kecskeméthy Aurél eltávolítására is szerkesztői posztjáról. Kecskeméthy ugyanis a Sürgönyben nyíltan állást foglalt a 47-es államjogi és politikai intézményrendszer visszaállítása ellenében, s az 1848-as kiindulópont elfogadása mellett. „A közös ügyek közös kezelését, alkotmányos formák közt" ez alkalommal is a fő célnak minősítette, de ehhez hozzátette, illúzió azt képzelni, hogy 47-en keresztül rövidebb a megoldáshoz vezető út, mint „a 48-on által". Handabanda című vicclapja pedig sértő karikatúrát közölt a 47-es személyiségekről. Erre Forgách kancellár eltávolította a félhivatalos lap éléről.[93]

Mindez természetesen lehűtötte a programalkotási hevet, mégsem beszélhetünk arról, hogy 1863 teljesen a hallgatás éve lett volna. Mindenekelőtt új napilap lépett a színre Kovács Lajos szerkesztésében, a már említett „Független", mely 1863. január 1-jétől az év végéig állott fenn, s fő feladatának leplezetlenül a kiegyenlítés melletti agitációt tekintette.[94] A lapot a háttérből Forgách kancellár is támogatta. Kovács 1862. december elején igen bizakodóan számolt be terveiről Kazinczy Gábornak: „Röpirati elveimben nem vagyok ... genirozva. Munkatársak bőségben. Eddig 15 egyén – jobbadán válogatott. Sok munkás, jól fizetve, ha kedvvel dolgozik, állít ki az eddigieknél jobbat. Én folytonos összeköttetésben tartom lapomat Béccsel, és a forrásból merítek. Szabadságom több lesz felfelé s lefelé mondani igazat. Egészen függő az előfizetők szeszélyétől nem leszek. Kell-e első lépésül több előny? [Kemény] Zsigmond menekülni akar. D[eá]k megijedt. B. Eötv[ös] megveretni engedést javasol. Most volna tere egy becsületes jó lapnak."[95] Kovács lendületét azonban május elején megakasztja egy ellene indult sajtóper. Lapjában ugyanis közölt egy hozzá intézett magánlevelet, amelynek írója leplezetlenül szólt az 1862. decemberi – 1863. eleji remények elpárolgásával beállott kiábrándultságról, a felelősséget a kudarcért egyértelműen a bécsi centralista körökre hárítva: „Hiában minden jó szándék ná-

---

lyesléséről. Közli: Deák Ferencz beszédei 3. köt. 324–325. A Pesti Hírnök viszont így írt: Apponyi „...nem birt többé kibontakozni azon politikai hinárból, melybe az 1861-diki országgyülés menete alatt bonyolódott ... nem tudott menekülni azon csak az octoberi diploma után adoptált nézettől, hogy a kiegyenlítést sikerrel csupán az oppositio programmja alapján, vagy is a 48-diki magyar ministerium elöleges kinevezése utján lehetne megkisérteni." Hazai közügyek. Pest, aprilis 10. „‡" szignóval. Pesti Hírnök 4. évf. 81. sz. (1863. ápr. 10.)

[93] *Kecskeméthy Aurél:* Pest, febr. 19. Sürgöny 3. évf. 41. sz. (1863. febr 20.). Vö. Kecskeméthy Aurél naplója i. m. 151–152.

[94] A Tóth Kálmán szerkesztette Bolond Miska például a következő paródiával jellemzi a Függetlent: „Hogy mennyire szükséges a kiegyenlités, ezt azon megdöbbentő eset mutatja, miként az utóbbi hó alatt hatvankilenc ember lett öngyilkos. Ha ezek kiegyenlitési cikkeinket olvassák, bizonyára megkisérlették volna a kiegyenlitést sorsukkal is, s a kiegyenlités folytán tengődnének, mint ime mi is. Ime mily szomoru a ki nem egyenlités!" Bolond Miska 4. évf. 25. sz. (1863. júl. 5.) 106. A kiegyenlítés gondolatát tűzte zászlajára a Mailáth Kálmán gróf által szerkesztett „Vezér" című lap is, de annak befolyása jóval kisebb volt.

[95] Kovács Lajos levele Kazinczy Gáborhoz, Pest, 1862. dec. 5. OSZK Kt Levelestár. Kovács igyekezett munkatársként megnyerni Kazinczyt, aki valóban írt is a lap számára. Azonban 1863. február 15-én nyilatkozatban határolta el magát a lap általános irányától. A nyilatkozatot lásd például: Pesti Hírnök 4. évf. 40. sz. (1863. febr. 19.).

lunk ... hiában adott fel a «Pesti Napló» annyit régibb álláspontjából; hiában üdvözölte még a «Hon» is meleg dythirambokban a kibékitésünkre, megnyugtatásunkra czélzó legfelsőbb irányzatot: mind hiában! A situatio emberei Bécsben kevésbé szeretik Ausztriát, mint gyülölik a magyart! A föléledt bizodalom gyökerei ismét megtámadva vannak. Sok, most kelő remény kapta a keresztviz helyett az utósó [!] kenetet, compromittálva lett ismét a higgadtság, megszégyenítve a mérséklet, s a tulzás igazolva sokak előtt."[96] Meglehetősen keserű szavak ezek a kiegyenlítést zászlajára tűző lap hasábjain! Kovács végül október közepéig szerkesztette a lapot, amikor is a rárótt egyhavi börtönbüntetés megkezdésekor a lap szerkesztését rövid időre átvette Kecskeméthy Aurél. Kovács viszont 1863 novemberében újabb röpiratban foglalta össze elveit „Kisérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására" címmel. A Forgách Antalhoz intézett ajánlással nyíltan a kancellárhoz kötötte programját, sugallva annak egyetértését a koncepció fő vonalaival. Némileg már módosította elképzeléseit 1862-es röpirához képest, az 1848-as áprilisi törvények kritikája nem oly domináns. Kecskeméthy a „Független"-ben — nyilvánvalóan Forgách kancellár tudtával és beleegyezésével — megerősítette a Forgáchhoz való kapcsolódás tényét, mondván, Kovács röpirata annak „táborkarából" érkezett, s a cikk a korábbiakhoz képest jóval határozottabban utalt a Schmerling és Forgách közötti mély politikai nézeteltérésekről.[97]

1863 augusztusában a német fejedelmek megbízottainak Bécs által kezdeményezett frankfurti értekezlete állt a figyelem előterében, s újabb reményeket keltett arra vonatkozóan, hogy ha sikerül a bécsi elképzelések szerint Habsburg vezetéssel a nagynémet egység gondolata jegyében a Német Szövetség szervezetét átalakítani, az elkerülhetetlenné teszi a februári pátens módosítását, s lehetőséget teremt Magyarország különállásának megteremtéséhez. A Pesti Napló az 1848–1849-ben körvonalazódó nagynémet orientáció folytatásának jegyében táplálta e reményt.[98] Ugyanakkor a Pesti Hírnök nyíltan ábrándnak minősítette a nagynémet egység megteremtését, ugyanígy nyilatkozott a konzervatív irányultságú röpiratszerzők közül korábban Vida Károly, Kovács Lajos és Zichy Antal is. A határozati pártiak egy része szintén veszélyesnek minősítette egy egységes nagynémet állam létrejöttét, állásfoglalásuk mögött jól kitapinthatók 1849-es alapú függetlenségi vonzalmaik is. Mutatja ezt a Jövő című lap állásfoglalása, illetve röpiratíróink közül Mocsáry Lajos műve.[99]

Mindezek a tényezők — az erdélyi országgyűlés összehívása és Reichsratbeli küldötteinek megválasztása ellenére — táplálhattak bizonyos reményeket a valamikori kiegyenlítés és közeledés bekövetkeztére vonatkozóan, ahogy persze önmagában a provizórium hosszú távon való fenn nem tarthatóságába vetett hit is sarkallhatott „programkovácsolásra".[100]

---

[96] Pest, május 6-án. Független, 1. évf. 104. sz. (1863. máj. 7.)

[97] Egy uj röpirat „(*y-f.*)" szignóval. Független 1. évf. 297. sz. (1863. dec. 29.)

[98] Vö. *Diószegi István:* A Deák-párt és a német egység. Századok 104. (1970) 227–250.

[99] Vö. *Máriássy Béla:* Német egység I–II. Jövő 1. évf. 85–86. sz. (1862. okt. 23., okt. 26.)

[100] Példaként említhetjük Eötvös Józsefet is, aki 1863 szeptemberében juttatja el Falk Miksa közvetítésével memorandumát Schmerlinghez, melyben országgyűlés összehívását javasolja Pes-

Rosty Zsigmond munkája (A közös ügyek és egyedül alkotmányszerü kezeltetésük) előszava még januárban, tehát a reménykedés időszakában született, az 1848-as áprilisi törvényekhez való lehető legnagyobb mértékű ragaszkodás szellemében íródott.[101] Szellemfi [Kornis Károly?] „Eszmék..." című művének keletkezési időpontját nem ismerjük, igen egyedi munkája, hiszen bár nem szól a februári pátensről, de elfogadja a birodalmi parlament koncepcióját, sőt tagjait közvetlen választással, az országgyűlések nélkül kívánja megválasztatni.[102] Mind Rosty, mind Szellemfi kidolgozott tervezetet kínál a közös ügyek tárgyalási módjára vonatkozóan. 1863 őszén jelent meg ugyanakkor ezen időszak egyetlen olyan röpirata, „A magyar kérdés rövid vázlatban", amely az 1861-es februári pátens elfogadását hirdeti, s programját részben abból vezeti le.[103] A Pesti Hírnök november végétől kezdve közölte Lipthay Sándor „érdekes tanulmányait", melyek azután 1864-es impresszummal jelentek meg egy munkává összeszerkesztve: „Tanulmányok az átalános és különösen magyar–osztrák egyesülési jog ... felett" címmel.[104]

Szintén 1863 őszén íródott az 1864-es impresszummal megjelentetni szándékozott „A magyar kérdés megoldása. Egy hang a felvidékről. 1863" című röpirat, melynek szerzője Worafka rendőrigazgató értesülése szerint Bujanovics Sándor Sáros megyei nemes volt.[105] Worafka a munka betiltását indítványozta, mivel az az 1848-as törvények előleges elismerésének szükségességét hirdette, s „merev ellenzésre" szólított fel. Bujanovics valóban az 1848-as törvények elismerése és az 1861-es országgyűlési feliratok mellett tett hitet, de maga is a kiegyenlítés szükségességéből indult ki, s az áprilisi törvények országgyűlési módosítását, a közös ügyek és kezelési módjuk meghatározását irányozta elő. Még hangvétele-stílusa sem nagyon ütött el a röpirat-irodalom többi darabjától, Mocsáry Lajos röpiratától eltérően nem világos, miért épp ezt a röpiratot szemelte ki Worafka.[106] A

ten, az uralkodó személyes részvételével. Forgách kancellár azonban nem támogatta javaslatát. Vö. *Ferencz Z.*: Deák élete i. m. 2. köt. 409.

[101] Rosty Zsigmond (1811–1875): 1848-ban honvéd tiszt, a dualizmus időszakában több évig Fejér megye levéltárosa.

[102] Kornis Károly (1822–1863): 1848-ban egyetemi tanár Pesten, 1849-ben kormánybiztos és vésztörvényszéki vádló, emigrációba vonult, 1850-ben távollétében halálra ítélték, 1862 októberében tért haza nagybetegen.

[103] A Pesti Hírnök november végén ismerteti a hozzá postán beérkezett röpiratot, mondván, szükséges „a kiegyenlítési felfogások különböző árnyalatait" megismerni. Hazai közügyek. „A magyar kérdés rövid vázlatban". Pesti Hírnök 4. évf. 272–273., 275–276. sz. (1863. nov. 27–28., dec. 1–2.).

[104] Hazai közügyek. Tanulmányok az átalános és a tüzetesen magyar–osztrák unio-jog felett. I. Pesti Hírnök 4. évf. 271. sz. (1863. nov. 26.). Lipthay Sándor (1793–1870): ügyvéd, cs. kir. udvari tanácsos, az 1840-es években a konzervatív Nemzeti Ujság szerkesztője.

[105] Bujanovics a Pesti Napló számára is küldött tudósításokat még „a következetes passivitás" programjának jegyében, például: Vegyes tudósítások. *Bujanovics Sándor:* Sárosból július 8-án. PN 13. évf. 158–3724. sz. (1862. júl. 11.). Bujanovics 1861-ben megyéje aljegyzője volt, 1865–1881 között, majd 1887-től újra az eperjesi választókerület képviselője.

[106] Az 1848-as törvényekhez való szilárd ragaszkodás miatt Worafka még 1865–1866-ban is néhány kiadvány betiltását javasolta: *Mutius* [Medve Imre]: Vigyázzunk Magyarország ősi alkotmányára és kit választunk képviselőnek. Poldini, Pest 1865., Mi mentheti meg Ausztriát. Emich, Pest 1866., *Zách József:* A magyar birodalom státusjogi állása az ausztriai ház trónöröklése által. Bucsánszky, Pest 1866. Szerepelt még a betiltott művek között *Nedeczky István:* Conturen der ungarischen Staatsverfassung vor dem Jahre 1847/8. című műve is (Winter, Tyrnau 1866.), mely a

fennmaradt aktákból nem derül ki pontosan, mi lett a röpirat sorsa, de úgy tűnik, a betiltást jóváhagyta Pálffy és Forgách.[107]

A következő esztendő tavasza azután eldöntötte egy időre a politikai küzdelmet Pálffy Mór helytartó és Forgách kancellár között. Hosszabb betegeskedést követően ugyanis az uralkodó április 22-én felmentette hivatalából Forgách ot, s utódjául Zichy Hermann grófot nevezte ki. A politikai klíma átmenetileg egyre kevésbé kedvezett a konkrét közvetítői kísérleteknek. Minden bizonnyal ez magyarázza, hogy a röpiratkiadási kedv érezhetően alábbhagyott.

Kovács Károly röpirata [Egyenlitő (Aequator) vagyis: kibékülés Magyarhonban] Szentiványi röpiratait idéző hévvel kelt ki az 1848-as törvények egyes cikkei, mindenekelőtt a független felelős kormányt felállító cikkely ellen, mondván, az akadályozza a magyar nemzet kifejlődését, mivel ellenkezik az ausztriai birodalmi szövetség államszervezetével, megsemmisítené a pragmatica sanctiot, s a nemzetet elkerülhetetlenül polgárháborúba sodorná. Mindazonáltal nem foglalt állást a februári pátenset illetően, nyitva hagyta, hogy az áprilisi törvények revízióján túl hogyan is képzeli el az államjogi kötelékeket Magyarország és a birodalom többi tartománya között.[108]

Ebben az évben került viszont az olvasóközönség elé Ludassy Mór[109] német nyelvű munkája (Drei Jahre Verfassungsstreit...), amelyben a magyar konzervatívok 1849 utáni működését kívánta összefoglalni, hosszú fejezetet szentelt Forgách tevékenységének és „közvetítési kísérleteinek". Mindez immáron a számvetés igényével készült, s ismételt igénybejelentés volt a közvetítői párt megszervezésére és vezetésére. Ludassy részletesen kifejtette, mind Schmerling, mind pedig Deák oly makacsul ragaszkodnak 1861-es álláspontjukhoz, hogy ők ketten soha nem fognak tudni megállapodni. Ezért várhat a közvetítés feladata csakis a magyar konzervatívokra.[110]

Az év egyetlenegy „tervkovácsoló" röpirata, Bethlen Miklós gróf munkája A birodalom sulypontja Budán címmel jelent meg, s szokatlan nyíltsággal épp Ludassy alaptételének ellenkezőjét fejtegette, nevezetesen hogy Magyarországon csakis a Deák-párttal lehet és érdemes tárgyalni, mivel az „ókonzervatívoknak" semmilyen befolyásuk sincs, ezért nem képesek bármiféle megállapodás véghezvitelére. Röpirata a dualizmus elvét hirdette, de a birodalmi parlament intézményének elfogadásával igen messze állt programja Deákék álláspontjától.[111]

---

rendi közjog ismertetésének ürügyén az 1848. áprilisi törvények mellett agitált. MOL D 191 279. d. 6081.IV.c.1865., 280. d. 2772.IV.c.1866, 4244.IV.c.1866, 6766.IV.c.1866.

[107] Worafka jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1864. febr. 5. MOL D 191 279. d. 1273.IV.c.1864., csatolva a röpirat egy példánya.

[108] Kovács Károly (1818–?): Ung megyei ügyvéd, 1848 előtt az ellenzék támogatója, a Pesti Hírlap levelezője. 1848–1849-ben honvéd százados. 1867 után főszolgabíró, alispán.

[109] Ludassy (Gans) Mór (1829–1885): újságíró, 1849-ben az Esti Lapok szerkesztője, 1860-tól a Sürgöny bécsi tudósítója, 1864 őszétől az Apponyi György és Sennyey Pál támogatásával megindított Die Debatte und Wiener Lloyd szerkesztője, 1867 után a magyar miniszterelnöki sajtóiroda főnöke.

[110] *[Ludassy Mór]:* Drei Jahre Verfassungsstreit 213.

[111] Bethlen Miklós, gróf (1817–1900): 1848–1849-ben honvédtiszt, az 1850-es években színész, majd az 1860-as években újságíró. Bethlen már Deák húsvéti cikkének és májusi programjának megjelenése után egy másik röpiratban részletesebben fejtegette programját: Graf Nikolaus Bethlen: Ein Wort an Deák. Wien 1865.

1864-ben Török János is kilép a puszta lapszerkesztő szerepköréből, és sorra jelenteti meg a Széchenyi István kultuszát ápolni kívánó, de emellett Széchenyi nimbuszát saját Pesti Hírnök-beli programjának népszerűsítésére felhasználó kiadványait. Török az 1850-es évek közepétől kezdve munkálkodott Széchenyi életművének kiadásán és népszerűsítésén: „...egy kissé bővebben ereszkedtem ki Széchenyire nézve, hogy nevét, mint eszményi vezért, minél inkább beolthassam a közvéleménybe, s hogy e possibilis firma alatt minél részletesben védhessem a nemzeti ügyet" – írta egy magánlevelében még 1856-ban.[112] Török 1864 elején még azt hirdette — látszólag elfeledve az érvényben lévő februári pátenst —, a magyar politikusoknak kezdeményezniük kell, a készség jeleit várják tőlük Bécsben az októberi diploma mint lehetséges kiindulópont elfogadására és az 1848-as törvények „loyalis revisiójára".[113] Magánleveleiből azonban kitűnik, a Forgách kancellár és Pálffy helytartó közötti politikai huzavona nehéz helyzetbe hozta őt, elvei egyikőjük irányvonalával sem egyezett, miközben továbbra is vallotta, „...szerintem a menekülés csak október – s innét 47 felé lehet, mert a február okvetlenül 49 felé vezet. 48 csak jelszó, mely úgy áll április 14-éhez, mint Hannibal ante portas, Rómához."[114] A bizonytalan és habozó Forgách fokozatos térvesztése és az erőskezű politika érvényesülése egyre jobban szűkítette bármiféle alapú közvetítési szándék érvényesülését: „Engemet a budai politika megöl ... hivatalos lapunk [a Sürgöny] minden ősi garantiát, municipiumot, szintúgy mint felelős ministeriumot tapod, úgyhogy budai irányban már nem várhatna hazánkra más, mint Kreishauptmann-systema s bureaucratia. Ezen az áron zsoldosokat nyerhetni, de nem becsületes pártot. Még a legpecsovicsabb magyar is másképp fogja fel az 1790:10-et, Magyarország autonomiáját, az önkormányzatot!"[115] Török sorai mutatják, hogy még a kiegyenlítés programjának olyan elszánt propagálói is, mint ő, egyre szűkebbnek látták működésük lehetséges körét.

A Deák húsvéti cikkének megjelenése előtti időszak röpirattermését Vasvári Kovács Ferenc (Europa sebei `s Austria pénz-ügyének egyetlen gyógyforrása) munkájának megemlítésével zárjuk, mely 1865 februárjában született, s a kibékülésre szólított fel egy új országgyűlésen, amely a formák helyett a lényeg megtartására kell helyezkedjen, s az 1861-es országgyűlés „esetről esetre" elvét a közös ügyek intézésében „gyakorlativá" kell tennie. „«Mi várhatunk» és várunk nemes türelemmel; de más se felejtse, hogy *«az idő nem vár»*" [kiem. az eredetiben] – foglalja össze az 1861–1865 közötti közjogi programalkotás és -hirdetés mögött meghúzódó alapgondolatot.[116]

---

[112] Török János levele ismeretlenhez, Bécs, 1856. szept. 4. OSZK Kt Fond 499/28. Nem véletlen, hogy az általunk tárgyalt években Török mellett Szentiványi Vince volt az a másik politikai publicista, aki következetesen igyekezett saját fellépését a Széchenyi-örökség folytatásaként értelmezni és bemutatni. Vajda János viszont röpirataiban az önbírálat és önismeret Széchenyi-örökségét hangsúlyozta.

[113] Hazai közügyek. Bécs, január 1-ső napján. Pesti Hírnök 5. évf. 1. sz. (1864. jan. 2.)

[114] Török János levele Kelemen Mór kancelláriai tanácsoshoz, Pest, 1864. ápr. 1. OSZK Kt Levelestár.

[115] Török János levele Kelemen Mórhoz, Pest, 1864. ápr. 8. OSZK Kt Levelestár.

[116] *Vasvári Kovács Ferenc:* Europa sebei `s Austria pénz-ügyének egyetlen gyógyforrása. Tekintve a „madártávol"-ból. Pest 1865. 16. Kovács Ferenc, vasvári (?–1894): nyelv- és zenetanár, 1848–1849-ben honvédtiszt.

II. A röpiratok megoldási javaslatai

Mit is vallanak ezek a röpiratok, mennyiben járultak hozzá ahhoz, hogy 1865-re a magyarországi közvélemény számottevő része Deák tekintélyét maga mögött tudva elfogadja az 1861-ben hirdetett irányvonal módosítását? Némileg egyetérthetünk Jókai Mór 1863. eleji értékelésével: „Ime vagy tizenkét programm fekszik már előttünk: és azok közül egyik sem csatlakozik a másik nézeteihez. A közönség sem tudja azután, melyikhez közelitsen?"[117] Valóban bizonyos szempontokból igen heterogén kép tárul elénk, miközben úgy tűnik, vannak a javaslatoknak olyan elemeik, melyekben a közmegegyezés körvonalazódott — bár kifejtetlen maradt — már 1861-ben is, s az azt követő évek vitái is segítettek kiformálni a későbbi közjogi rendezés alapelveit. A következőkben különböző szempontok segítségével vázoljuk a röpiratok tartalmi jellemzőit.

1. Dualizmus, föderalizmus, birodalmi centralizáció

A tárgyalt röpiratok, memorandumok közül Vida Károly és Kovács Lajos 1862-es röpirata még nem a dualista koncepció jegyében született. Vida a többi tartományok tartománygyűléseivel kívánna egyezkedni, Kovács pedig kifejezetten öt államjogi egységről szól: osztrák-német tartományok, Csehország-Morvaország, Magyarország, Észak-Itália és Galícia.[118] Szentiványi álláspontja e tekintetben nem világos, nem fejti ki, hogy amikor „országgyűlések"-ről szól, hányat is ért alatta. „A magyar kérdés rövid vázlatban" című munka ezzel szemben a februári pátens képviselte alkotmányos birodalmi centralizáció álláspontját tette magáévá. A többi javaslat viszont — beleértve Kovács Lajos 1863-as könyvét is — a dualizmus gondolata jegyében fogant, akár használja alkotójuk magát a terminust (mint például Jankovich György, Trefort Ágoston, Mocsáry Lajos, Kovács Lajos, Apponyi György, Bethlen Miklós), akár nem (Zichy Antal, Rosty Zsigmond, Szellemfi, Kecskeméthy Aurél). Megjegyzendő azonban, hogy a dualizmus nem jelent automatikusan „egyenjogú dualizmust" – ahogy majd Apponyi memoranduma fogalmaz. Szellemfi például kifejti, hogy csakis a közös terhekben való részesedés lehet az alapja a központi parlamentben való részvételi aránynak a két birodalmi fél között, s nem a paritás. Az általunk tárgyalt időszak után született röpiratok is megtartották majd a dualizmus keretét, elvétve találunk csak kivételeket.[119]

---

[117] „Helyzetünkről". „J. M." A Hon 1. évf. 9. sz. (1863. jan. 13.)

[118] A korábbiakban említettük már a Pesti Hírnök „Birodalmi egység a birodalmi tanács vagy foederatio alapján" című cikksorozatát 1861. augusztus végén – szeptember elején, amely szintén a történeti jogú föderalizmus elveiből indult ki.

[119] Színi Károly például 1866 elején a dualizmusról való lemondásról, de egy „magyar birodalom" megteremtéséről szól, s hogy a magyar alkotmány sáncaiba be kell venni az osztrák tartományok népeit is. *Színi Károly:* Magyar birodalom. Javaslat a magyar kérdés megoldására. Pest 1866. 36.; A „Magyar önkormányzat és birodalmi egység" című röpirat viszont visszatér a föderatív gondolathoz: Szt. István, Szt. Vencel és Szt. Lipót országcsoportját határozná meg, s a birodalmi gyűlésben ezek számára kuriális szavazati jogot biztosítana. Magyar önkormányzat és birodalmi egység. Pest 1866. 49–50.

2. A Magyarország és a birodalom egészének államjogi viszonyait szabályozó rendelkezések

a/ pragmatica sanctio

Valamennyi röpirat a pragmatica sanctiot jelöli meg a birodalom alaptörvényeként, de annak tartalmát a personális unió – reálunió ellentétpárja mentén már nagyon is különbözőképp határozzák meg.

b/ októberi diploma – februári pátens

A februári pátenst — ahogy azt már jeleztük — egyetlen röpirat, „A magyar kérdés rövid vázlatban" vette nyíltan védelmébe, de Szellemfi is átveszi belőle a magyar politikusok által leginkább támadott elemet, a birodalmi parlament koncepcióját. Vannak ugyan még további olyan röpiratírók, például Jankovich György vagy Bethlen Miklós, akik nem támadják nyíltan a pátenst, de kifejtik, hogy azt csak a birodalom másik részére nézve tekintik irányadónak, s hogy szerintük összeegyeztethető az egy külön magyar közjogi rendezéssel.

Az októberi diplomát mint lehetséges kiindulópontot valamivel többen vallják, Török János mellett Jankovich György és Bethlen Miklós tekinti azt a birodalom egésze számára a lehetséges politikai kibontakozás alapjának. Szentiványi bírálja ugyan a diplomát, de mint az ausztriai alkotmányosság alapdokumentumához mégis csak visszanyúl ahhoz. Ambrózy Lajos viszont munkájában nem nyilatkozik erről, de röpiratának szellemisége szintén a diploma híveinek táborába sorolja. Kovács Lajos 1862-ben még úgy nyilatkozik, „october 20-ka meghalt, s nem elégitett ki senkit",[120] 1863 őszén már kijelenti, a közös ügyek kezelése tekintetében kiindulópontként elfogadható a diploma. A többi programalkotó nem kívánja megoldási javaslatait semmiféle kapcsolatba hozni a diplomával, s más legális kiindulópontot keres a rendezéshez.

c/ 1848. áprilisi törvények – 1790. évi törvénycikkek

Az 1848. évi áprilisi törvényekről alkotott ítéletek tekintetében még sokszínűbb az elénk táruló kép. Az egyik póluson Szentiványi Vince helyezkedik el, aki röpirataiban tagadta ezen törvények formai érvényességét, s mint „kierőszakolt" törvényeket nem ismerte el, Török János is ehhez a felfogáshoz állt közel. Ambrózy Lajos alaki érvényességüket nem tagadta, de csak egy részüket tekintette a jogfolytonosság természetes kiindulópontjának, más részük (a parlamentarizmus és a miniszteriális rendszer) szerinte már akkor sem kellett a „nép"-nek. Lipthay Sándor is „rögtönzött parlamentaris absolutismus"-ról beszélt.[121] Vida Károly szerint azok közjogi tartalma összeegyeztethetetlen a pragmatica sanctioval, s egyébként is csak rögtönzött törvények. Árnyalatokban ismét csak mást képviselt Jankovich György, aki nem tagadta érvényességüket, de szerinte a közjog vonatkozásában politikai lehetetlenséget teremtettek és

[120] *[Kovács Lajos]:* A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint. Pest 1862. V.

[121] *[Lipthay Sándor]:* Tanulmányok az általános és különösen magyar–osztrák egyesülési jog (unio-jog)....felett. Pest 1864. 4.

tűztek ki célul, ezért nem tekinthetők alapnak, módosítani kell őket. Kovács Károly a magyar nemzet általános kifejlődésével ellentétesnek minősítette a felelős kormányról szóló 3. törvénycikket. Kovács Lajos 1862-ben némileg másképp fogalmaz, szerinte „nem ildom" 1848-at választani kiindulópontnak.[122] Bethlen Miklós kényelmes álláspontot választ, egyszerűen hallgat ezen törvényekről.

Az 1848. áprilisi törvények alternatívájaként az 1847-es alapú konzervatív programok az 1790: 10., 17. és 18. törvénycikkeket jelölték meg olyan alaptörvényekként, melyek biztosítják Magyarország birodalmon belüli autonóm beligazgatását.[123]

Az 1848-as áprilisi törvényeket a jogfolytonosság kiindulópontjaként elfogadók tábora önmagában is meglehetősen heterogén. A törvények elismerése mellett határozottan támogatja azok országgyűlési átvizsgálását és revízióját a röpiratírók jelentős része.[124]

Kovács Lajos 1863-as röpiratában immáron részletesen szólt az áprilisi törvényekről. Kiindulópontul elfogadta azokat, amennyiben azok kimondták az uralkodás egységét, „tettleg" respektálták a közös ügyeket, megalapozták az „unio és paritas" elvét. Ugyanakkor továbbra is fenntartotta, hogy a közös ügyek rendezetlenül hagyása, illetve az uralkodói jogkör szerinte indokolatlan megszorítása miatt a birodalommal való viszony rendezését illetően nem képezhetnek kiindulási alapot.[125]

Kecskeméthy Aurél azt fejtegette, hogy azok tulajdonképpen csak az 1790:10. törvénycikk kifejtését adják (a nádori jogkörre vonatkozó törvénycikk kivételével), s nem a perszonálunió 1848-as idealizált programját testesítik meg, amellyel viszont szakítani kell. Épp ezért szerinte csak a nádori jogkört illetően kell törvényileg revideálni a rendelkezéseket, a többi rendelkezés esetében egyszerűen ragaszkodni kell a törvény betűjéhez, s nem belevetíteni olyan követeléseket, amelyek eredetileg nem foglaltattak benne.[126]

Zichy Antal már 1861-es röpiratában is leszögezte, hogy az „1848 mindenáron!"[127] elv mély meggyőződéssé vált a magyarországi közvélemény nagy része számára, ezért mindenképpen ebből kell kiindulni. Csak egy felelős minisztérium kezdeményezheti ezen törvények részbeni felülvizsgálatát, s azokból csak

---

[122] *[Kovács Lajos]:* A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint V.

[123] 1790:10. tc.: Magyarország önálló, független ország, kizárólag saját törvényei szerint igazgatandó; 1790:17. tc.: elrendeli az 1741:11. tc. foganatosítását, valamint kimondja, hogy a király az államminisztériumban, a követségeken alkalmazzon magyarokat is, a belügyek kizárólag magyarok által, a külügyek magyarok közrejárulásával vezettessenek; 1790:18. tc.: a magyar kormányszékeknél szolgálók esküt tegyenek a magyar törvények megtartására, „egyszerü feladásra", vizsgálat nélkül hivatalukból ne legyenek elmozdíthatók, az országgyűlés panaszt tehet eljárásuk ellen; 1740:11. tc.: a magyar ügyek magyarok által intéztessenek „az országon belül és kívül".

[124] Nem szól az áprilisi törvények revíziójáról Szellemfi, formailag azokból indul ki, de javaslatában a magyar politikai szervek jogköre és a birodalmi állami szervek felépítése még az októberi diplománál is szűkebb térre szorította volna a magyar testületek autonóm működését. Ha betűit tekintve nem is, de szellemét tekintve munkája nagyon távol állt az 1848. áprilisi hagyományoktól.

[125] *Kovács Lajos:* Kisérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására. Pest 1863. 19., 27–28.

[126] *Kecskeméthy A.:* Vázlatok egy év történetéből i. m. 220.

[127] *Zichy Antal:* A kérdéshez. Pest 1861. 16.

azokat szabad módosítani, amelyek semmiképpen sem egyeztethetők össze a birodalom egészének szerkezetével. A következő évben megjelent röpiratában már részletesen tárgyalja ezek körét: a nádori jogkörről szóló rendelkezések, a minisztérium székhelyéül Buda-Pestet kijelölő rendelkezés, változhat a miniszteri tárcák eloszlása is: necsak egy miniszter tartózkodjon őfelsége körül, esetleg ne legyen pénzügy- és honvédelmi miniszter (de e posztok megtartása esetén is biztosítható a birodalom egysége, szögezi le), ki kell fejteni az álladalmi tanács feladatkörét, s eltörölni az országgyűlés feloszlatásának lehetőségét korlátozó 4. tc. 6. paragrafusát.[128]

Bujanovics az előleges elismerés után a felelős minisztériumról, a nemzetőrségről és a felelős minisztérium közlekedésügyi tevékenységéről szóló törvénycikkeket módosítaná.

Apponyi terve is részletesen megnevezi a módosítandó törvénycikkeket: nádori jogkör, a magyar országgyűlés feloszlatását korlátozó rendelkezés, nemzetőrség, a koronát nem lehet korlátozni „tanácsosai és végrehajtó közegei kinevezésénél". Ezek módosítását — teszi hozzá — mint koronázás előtti törvénycikkeket kell megfogalmazni, melyek szentesítésére majd a koronázás után kerül sor.

A legkevésbé kifejtett a revízió gondolata a „Mindent a hazáért, még népszerüségedet is" című röpirat esetében, mivel miközben szól arról, hogy a legnehezebb pénzügyi és hadügyi kérdésekben is „rendbe lehet jönni" nagyobb bizalom esetén, s lehetséges egy új országgyűlésen úgy „megmagyarázni" az 1848. évi törvényeket, hogy „azok a nemzet jogainak csorbitása nélkül a kormányt is kielégitsék és megnyugtassák mind az iránt, a mi most azokban gyanus, vagy akár ő reá, akár más nemzetiségekre nézve hiányos", mindazonáltal az ország katonaságáról ír, miközben ragaszkodik az esetenkénti érintkezés elvéhez is, s nem jelöli ki a lehetséges kompromisszumok hozzávetőleges kontúrjait sem.[129]

Az áprilisi törvényeket jelöli meg kiindulópontul, s azok érvényesítésének követelményéről szól továbbá Trefort Ágoston, Mocsáry Lajos és Rosty Zsigmond is, de annak hangsúlyozásával, hogy — amint ez utóbbi szerző fogalmaz —, azok „mind betüje, mind szelleméhez szigoruan kell ragaszkodnunk".[130]

3. A birodalmi közös ügyek

A közös ügyek körének kiterjedését illetően — egyes kivételektől eltekintve — tulajdonképpen már kialakult egyfajta konszenzus.

Az októberi diplomát veszi e tekintetben alapul Bethlen Miklós, Jankovich György, Kovács Lajos 1862-es röpiratában, továbbá Kecskeméthy Aurél is, ő azonban kifejti: a kereskedelmi szerződések nem eshetnek a közös ügyek körébe. Török János hírlapi cikkeiben viszont arról szól, hogy a közlekedésügyet kell kivenni a közös ügyek köréből. Ugyancsak hiányzik a közlekedésügy a közös ügyek felsorolásából Kovács 1863-as röpiratában.

Másik csoportot alkotnak azok a programok, amelyek nem ismerik el az uralkodó abszolutisztikus rendelkezési jogát az államélet egyetlen területén

[128] *Zichy Antal:* Magyar szabadelvü-conservativ politika. Pest 1862. 57–61.

[129] Mindent a hazáért, még népszerüségedet is. Pest 1862. 26., 29.

[130] *Rosty Zsigmond:* A közös ügyek és egyedül alkotmányszerü kezeltetésük. Pest 1863. 59.

sem, s a külügyeket és a hadügyeket is alkotmányos kontroll alá kívánják helyezni. Zichy Antal ezen feltétellel elfogadja az októberi diplomában kijelölt közös ügyek körét, de hangsúlyozza, hogy a hadügy és a honvédelem fogalma nem ugyanaz, s a különálló magyar hadsereg, ahogy külön honvédelmi miniszteri tárca felállítása a magyar kormányon belül nem mond ellent a hadügyek közös üggyé minősítésének. Általában véve is jellemző az ezen csoportba tartozó szerzőknél annak hangsúlyozása, hogy a hadügy- és pénzügy vonatkozásában csak bizonyos rész tekinthető közös ügynek, a fennmaradó rész országos hatáskörben maradhat. Kovács Lajos 1863-ban már ehhez nagyon közelálló álláspontot fejtegetett. Elfogadja a közös ügyek körét Rosty Zsigmond is, de kijelenti, hogy a hadügy közös voltát csak kényszerűségből ismeri el, mivel tudja, az uralkodó enélkül nem hajlandó kompromisszumot kötni. Szellemfi kihagyná a kereskedelemügyet a közös ügyek köréből, ezt teszi Bujanovics is. A közös ügyek körét a legszűkebbre Trefort Ágoston vonná, aki csak a külpolitikát és a kereskedelempolitikát minősítené annak, kifejtve: önálló magyar hadsereg és önálló magyar pénzügy nélkül nem lehetséges megegyezés. Mocsáry ugyan szól „közös ügyekről" (így: idézőjelbe téve a fogalmat), de épp annak kapcsán, hogy művében nem készül fejtegetni azok és az „esetenként" elv mibenlétét.

Apponyi tervezete közbülső pozíciót foglal el a két előbbi csoport között: elismeri a korona jogát a külügyek vitelére és a hadsereg vezetésére, de hozzáteszi: ha netalán az ausztriai parlament a jövőben kapna alkotmányos ellenőrzési jogot a külpolitika vitelére vonatkozóan, akkor ugyanolyan kiterjedésben arra a magyar parlament is jogot formál.

4. A közös ügyek kezelésének módja

Ebben a tekintetben azután a legváltozatosabb elképzelésekkel találkozunk. Ezen a ponton valóban elmondhatjuk, hogy a szerzők szinte egyike „sem csatlakozik a másik nézeteihez". Azt azonban — Trefort és persze Mocsáry kivételével — valamennyien hangsúlyozzák, hogy az esetenkénti érintkezés elve nem megfelelő, mivel folyamatos ügyvitelre és ellenőrzésre van szükség.

A/ A közös ügyekben való döntéshozatalra felhatalmazott szervre vonatkozó elképzelések szerint a tervek között négy fő típust lehet elkülöníteni:

a/ A szerzők egy része azt hirdeti, hogy a közös ügyekben maradjon az uralkodói abszolutizmusnak valamilyen mértékű változata annak érdekében, hogy a parlamentarizmus többségi elve ne majorizálhassa egyik vagy másik felet sem. Ahogy Kovács Lajos 1862-ben fogalmaz: ezekben „a felelőség alkotmányos formái nem alkalmazhatók a nélkül, hogy szükségkép február 26-ára ne jussunk", így nincs más választás, mint „... a korona jogainak erősítése, azaz, az alkotmányos formák korlátoltabb, t.i. régi rendszere."[131]

Szentiványi Vince javaslata szerint egy birodalmi szenátust kell felállítani, a tagokat három évre egyrészt az uralkodó nevezné ki az országok nagybir-

[131] *[Kovács Lajos]:* A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint 27.

tokosai közül (1/3 rész), másrészt az országgyűlések választanának tagokat (2/3 rész – ahogy már jeleztük, nem világos, hány országgyűléssel is számol Szentiványi, s azt sem fejti ki, hogy milyen arányban küldhetnének azok tagokat a szenátusba, s ezt az arányt ki döntené el; a magyar országgyűlés által küldött tagok 1/3-át a felsőház, 2/3-át a képviselőház választaná). A szenátus határozatait az uralkodó szentesíti, ha az uralkodó konfliktusba kerül a szenátussal, az országgyűléseket új szenátorok küldésére szólíthatja fel, illetve feloszlathatja az országgyűléseket új választások kiírásának kötelezettsége mellett.

A szenátus gondolatát Kovács Lajos is átvette 1862-es röpiratában. Javaslata azonban számos tekintetben kevésbé kidolgozott. Szerinte annak tagjai egy részét az öt birodalmi részből „méltányos arányban" az uralkodó nevezné ki, más részüket az országok maguk választanák. Ez tárgyalná a közös ügyeket, azonban úgy tűnik, semmiféle határozati joggal nem rendelkezne, vitái után az uralkodó döntene. Kovács azonban 1863-ban részben módosít elképzelésein. Miközben továbbra is hangsúlyozza, hogy a parlamentarizmus elvei nem lehetnek irányadók, s a birodalmi tanácsnak (immáron nem nevezi szenátusnak) szűkkörűnek, a korona nagy befolyását biztosító intézménynek kell lennie, most már hozzáteszi, hogy a testület nem pusztán véleményező, hanem „határozó" jogkörrel is rendelkezzen.

Kecskeméthy Aurél munkájában nem ad kidolgozott programot, de egyik 1862. júniusi cikksorozatában kifejtette: ha a közös ügyeket nem „parlamenti rendszerileg" kezeljük, még nem jelent merő „absolutistice" kezelést, de azután bővebb kifejtésre e gondolat nem került.[132]

Lipthay Sándor is úgy vélte, hogy az „egyesülési államban" a közös fejedelem számára „igen messzeható személyes kormányzati s határozhatási jogokat kell megőrizni", s legyen központi parlament (akár közvetett, akár közvetlen választás útján), a végelhatározati jogot az államfőnek kell fenntartani.[133]

b/ A szerzők elenyésző kisebbsége azt hirdette, hogy a közös ügyeket egy közös birodalmi parlament kezelje.

Szellemfi közvetlen választások útján felálló birodalmi parlament kezébe helyezte volna a döntési jogot, kiegészítve javaslatát egy 12 tagú „közös birodalmi államtanáccsal" mint az uralkodó tanácsadó testületével, melybe a magyarországi tagokat a közös minisztérium előterjesztésére s annak ellenjegyzése mellett nevezte volna ki az uralkodó. A parlament végső szavazása előtt a törvényjavaslatot minden esetben véleményeztetni kellett volna ezzel a birodalmi tanáccsal. A birodalmi parlament tagjainak arányát — ahogy azt már jeleztük — az a quota határozta volna meg, amilyen mértékben osztozik a két birodalmi fél a közös ügyek költségeiben, az újoncok kiállításában, illetve az államadóssági terhekben.

„A magyar kérdés rövid vázlatban" című röpirat szerzője elfogadta a februári pátenst, amely az egyes országgyűlések, tartományi gyűlések küldötteiből állította volna fel a birodalmi parlament alsóházát. Bethlen Miklós is birodalmi

---

[132] *Kecskeméthy Aurél:* Tisztázzuk az eszméket III. Sürgöny 2. évf. 139. sz. (1862. jún. 18.)

[133] *[Lipthay Sándor]:* Tanulmányok az általános és különösen magyar–osztrák egyesülési jog (unio-jog)... felett 51.

parlamentet irányzott elő, de hangsúlyozottan dualista alapon, a képviselők számának paritásával s évenként váltakozó színhellyel Bécsben és Budán. Kecskeméthy Aurél is kifejtette munkájában: a februári pátens bírálata ellenére nem ellenfele „per absolutum" a központi birodalmi parlament eszméjének.[134]

c/ A tervezetek harmadik csoportját alkotják azon javaslatok, melyek szerint a birodalmi ügyekben a két országgyűlés küldötteiből álló bizottság, delegáció döntsön. Itt azonban a „delegáció" szó használata ellenére még nem az 1867-ben megvalósuló, egy évre megválasztott, két külön tanácskozó bizottságról lett volna szó, amelyek majd csak nézetkülönbség esetén tartanának közös szavazás céljából közös ülést. A két bizottság egy testületet alkotott volna, amely a többségi elv szerint hozott volna határozatokat, s a tagok megbízatása is — bár erre a tervek külön nem térnek ki — valószínűleg egy egész országgyűlési ciklusra terjedt volna ki.

Trefort Ágoston és Apponyi György programja vetette fel ezt a lehetőséget, de némi hangsúlyeltolódással. Míg Trefort ezt mint az esetenkénti érintkezés megvalósítási módját nevezte meg, Apponyi memoranduma sokkal inkább az állandó jelleget és folyamatosságot hangsúlyozza.

d/ Végezetül az utolsó csoportba került szerzők azt vallották, hogy a közös ügyekben is a végső döntéshozást a két országgyűlésnek kell fenntartani. E tervek azonban abban a tekintetben már különbözőképp foglaltak állást, hogy a törvényjavaslatokat milyen testület készítse el.

Jankovich György javaslata az volt, hogy a törvényjavaslatokat a két kormány együtt dolgozza ki, az uralkodó előzetesen jóváhagyja azokat, ezt követően egyidőben tárgyalja a két országgyűlés, amelyek írásos üzenetváltások útján érintkeznének. Egybehangzó országgyűlési határozatok után szentesíti a törvényt az uralkodó. Ha mindkettő testület elveti a törvényjavaslatot, az uralkodó feloszlathatja azokat. Véleménykülönbség esetén lép életbe az „esetenkénti érintkezés" elve, a két országgyűlés paritás alapján választ egy 80 fős „birodalmi választmányt" (a két alsóház 30–30 főt, a két felsőház 10–10 főt), amely együtt tanácskozik és véglegesen határoz. A tanácskozás helyét az uralkodó jelölné ki, a nádor és az ausztriai felsőház elnöke felváltva elnökölne. A választmány tagjait már az adott országgyűlési ciklus kezdetekor megválasztanák, s mandátumuk az adott ciklusra szólna. A választmány kezdeményezési joggal nem rendelkezne, az országgyűlések kezdeményezhetnek ugyanakkor, ezen javaslatokról is a választmány dönt.

Nagyon hasonló Jankovich javaslatához Bujanovics terve: nála a törvényjavaslatokat a két országgyűlés paritásos birodalmi választmánya dolgozza ki 2/3-os többséggel, majd a két országgyűlés dönt, véleménykülönbség esetén pedig a két országgyűlés által szintén a paritás elve szerint választott másik testület dönt mint „legfelsőbb aeropag".[135]

Rosty Zsigmond a törvényjavaslatokat a király személyi körüli minisztérium mint „magyar közös ügyi minisztérium" útján kívánja kidolgoztatni, majd

[134] *Kecskeméthy Aurél:* Vázlatok egy év történetéből i. m. 105.

[135] *[Bujanovics Sándor]:* A magyar kérdés megoldása. Egy hang a felvidékről. 1863. Pest 1864. 25.

azután az országgyűlés dönt. Nem foglalkozik viszont azzal, hogy mi a helyzet akkor, ha véleménykülönbség áll fenn a magyarországi és az ausztriai parlament között. Azt azonban megemlítette, hogy véleménye szerint az országgyűlésekről kiküldött „vegyes bizottságok" a történelem során nem bizonyultak eredményesnek.

e/. Más megoldási formák is felbukkannak azonban a tervek között. Zichy Antal például igyekszik javaslatait a lehető legszorosabban az áprilisi törvényekhez kötni. A 3. tc. 19. paragrafusa rendelkezett az ún. álladalmi tanács felállításáról Buda-Pesten az uralkodó vagy a nádor vagy a miniszterelnök elnöklete alatt, a végleges feladatkör meghatározását és a szabályozást a következő országgyűlésre hagyva.[136] Zichy ezt az álladalmi tanácsot jelöli meg mint a közös ügyek magyar részről kezelőjét, amely a birodalmi államtanáccsal és az osztrák miniszterekkel érintkezésbe lépne, de azzal az uralkodó elnökete alatt „vegyes üléseket" is tarthatna. Nem tisztázza azonban sem az álladalmi tanács összetételét, sem jogosítványait. Nem világos, hogy azt — a két parlament kihagyásával — döntéshozó, avagy csak törvényjavaslatot kidolgozó testületként képzelte-e el.

B/ A közös ügyek végrehajtó közegeire nézve már ilyen sokféle lehetőség nem állt fenn.

Szentiványi tervében nem egészen világos, hogyan képzeli el a birodalmi végrehajtó szerveket: szerinte az államminisztérium lenne a közvetítő szerv a szenátus és az uralkodó között, azaz mintha az valamiféle közösügyi csúcsminisztériumként működne. A közös ügyekben való döntés „alkalmazása és kivitele" azonban, teszi hozzá, Magyarországon kizárólag a magyar országgyűlést és kormányt illetné. Kovács Lajos 1862-ben az öt közös ügy öt miniszteréről beszél, őket, 1–1-et az öt birodalmi részből az uralkodó nevezné ki. 1863-as röpirata is említ birodalmi kormányt, de annak összetételét ez alkalommal nem részletezi, viszont ő is hangsúlyozza: Magyarországon végrehajtási jogot csak a magyar király nevében a magyar kormány gyakorolhat. A többiek is közös ügyi kormányról szólnak, nem részletezve annak összetételét. (Abban a tekintetben persze van eltérés, hogy a közös ügyek kiterjedéséről vallott eltérő nézetektől függően hány közös ügyi miniszterrel számolnak). Bethlen Miklós még kifejti, a közös ügyek miniszterei legyenek tagjai mind a magyar, mind pedig az ausztriai minisztériumnak, megbízottaik útján képviseltessék magukat a magyar, illetve a Lajtán túli parlament előtt.

5. Az államjogi rendezés lehetséges menete

Erről nem nyilatkozik minden röpiratíró, de általánosan vallott tétel az, hogy mivel a birodalom ausztriai részén is alkotmányos viszonyok állnak fenn, a rendezés az uralkodó, a magyar országgyűlés és az ausztriai Reichsrat kettős tárgyalássorozatainak eredménye lehet.[137]

[136] *Gergely András:* A magyar polgári alkotmányos államrendszer 1848-ban. In: *Uő:* 1848-ban hogy is volt? Budapest 2001. 102–104.

[137] „A magyar kérdés rövid vázlatban" című röpirat természetesen csak az uralkodó és a magyarországi országgyűlés megegyezéséről szólt, hiszen a februári pátenst elfogadta a birodalmi intézményrendszer megváltoztathatatlan alapdokumentumaként.

Ketten, Szentiványi és Török János — Széchenyi István még 1859-ben megfogalmazott tervét előképül híva — az országgyűlés összehívása előtt, ahogy Szentiványi fogalmaz, „független hazafiakból" egy „előleges tanácskozmány"-t javasol, ott dolgozzanak ki új koronázási eskü szöveget, benne a nemzet „új alapjogait", ezt jóváhagyja az uralkodó, ezután kerülhet sor országgyűlésre.[138] Vagy már az előleges értekezlet lépjen érintkezésbe a birodalom nyugati részének képviselőivel, vagy arra az országgyűlés után kerüljön sor országgyűlési deputáció kiküldése útján. Kovács Lajos, Vida és Bujanovics előleges tanácskozás nélkül javasolja új országgyűlés összehívását, s országgyűlési bizottság kiküldését a „tractatus", „szabad egyezkedés" céljaira az ausztriai birodalmi tanács küldötteivel, ott alakítsák ki — ahogy Kovács Lajos fogalmaz 1863-as röpiratában — „a birodalmi uj közjog" részleteit.[139] Azt azonban, hogy azt követően a rendezést a két parlamentnek el kell fogadnia s törvénybe iktatni, hármójuk közül már csak Bujanovics hangsúlyozta művében.

Apponyi György memoranduma és Zichy Antal javaslatai az összes más javaslattól eltérnek, amennyiben a politikai kibontakozás első lépéseként magyar minisztérium kinevezését jelölik meg az 1848. áprilisi törvények alapján. Ezután kerülhet csak sor sikeres új országgyűlésre. Tartalmazza Apponyi terve a két parlament delegációjának a paritás elve alapján történő megválasztását, azt azonban Apponyi külön fejtegeti, hogy ez a „közös" delegáció végérvénnyel dönt a birodalmi közös intézményrendszerről, azaz azt nem kell a két parlamentnek jóváhagynia. Amennyiben azonban meglévő törvények módosítását teszik szükségessé döntései, folytatja, azok a következő országgyűlésen az országos törvények közé fognak iktattatni. Ezzel párhuzamosan pedig a magyarországi országgyűlésen sor kerülhet az 1848-as törvények felülvizsgálatára és a koronázásra.

Arra vonatkozóan, hogy a magyar politikai csoportosulások közül mely erők hivatottak a közvetítésre, akik nyilatkoznak e kérdésről, Bethlen Miklós kivételével a konzervatívokat, vagy legalábbis egy jövőbeni, konzervatív elemekből megalakulandó közvetítő pártot jelöltek meg. A provizórium kormányférfiaihoz azonban pusztán Szentiványi és Kovács kívánja a közvetítés feladatát kötni, a többiek esetében inkább az óvatos vagy nyílt elhatárolódás dominál. Bethlen az egyedüli — ahogy már jeleztük —, aki a Deák-pártot tartja egyedül elég erősnek és befolyásosnak az országban egy államjogi kompromisszum kivitelére.[140]

---

[138] *[Szentiványi Vince]:* A magyar nemzeti politika helyes iránya 68–71.

[139] *Kovács Lajos:* Kisérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására 48.

[140] Zichy Antal álláspontja, ahogy politikai pozíciója is, köztes, jelezte ezt 1862-es röpiratának címe is: „Magyar szabadelvü-conservativ politika": Kemény Zsigmond cikkei 1862 nyarán mintegy kitagadják őt a Deák-pártból, nézetei azonban számos ponton szembenállnak a konzervatív csoport összes árnyalatának nézeteitől. Vö. *Zichy Antal:* Magyar szabadelvü-conservativ politika 33.: „... nagy mesterünkhez, a nemzet nagy Deákjához felebbezem, s ha ő sem ismer többé reám, ha ő is megtagad, ám akkor nem marad más hátra, mint repkedő atómként, ég és föld között lebegnem mindaddig, mig valamely párt alakul, mely magához vonz, s csatlakozásomat nem tartja «érdekébe» ütközőnek..." Ezzel együtt is Zichy Apponyit tekinti egy jövőben alakulandó konzervatív párt lehetséges vezetőjének, s őt jelöli meg mint leendő első miniszterelnököt, azaz az esélyt a sikerre ő is a konzervatív oldalon látja.

6. A magyarországi belső államszervezet felépítésének alapelvei

Mindenekelőtt abban kellett állást foglalniuk a szerzőknek, hogy a modern miniszteriális rendszert támogatják-e, avagy az 1847-es dikasztériumok rendszeréhez akarnak ragaszkodni. Az „ősi alkotmány" védelmét tűzte ki célul Szentiványi Vince, Ambrózy Lajos és Vida Károly. Jankovich György kifejtette, ő maga nem lelkesedik a „ministerialis idegenszerű formáért", de álláspontja távolról sem volt olyan harcosan elutasító a felelős minisztérium intézményével szemben, mint e három társáé. A többi röpiratíró ezzel szemben az 1848-as törvények parlamentáris és minisztériumi intézményéhez ragaszkodott, igaz, némelyikük jelezte: bizonyos változtatásokat e téren is szükségesnek lát. Kovács Lajos például 1863-as röpiratában hosszabb (hat éves) országgyűlési ciklus, felemelt cenzus s a cenzust adóalapra helyezését jelölte meg kívánatos módosításként. Igen sajátos volt Szellemfi „keverék" javaslata, formailag ugyan ő is az áprilisi törvényekből indult ki, de a minisztérium, az országgyűlés és az uralkodó mellett felállított volna két magyar álladalmi tanácsot is: egyet az uralkodó mellett Bécsben, egyet pedig Budán a nádor mellett. Tagjait életük végéig szóló mandátummal az uralkodó nevezte volna ki, feladatuk a magyar minisztérium törvényjavaslatainak véleményezése, az uralkodóval, illetve a nádorral való „megismertetésük" lett volna.

A másik legfontosabb vitakérdés a minisztériumi centralizáció és a vármegyék hagyományos autonómiájának összeegyeztethetősége volt. Vajda János és Kovács Károly kivételével valamennyi szerző a municipalizmus hívének vallotta magát, ők ketten nyíltan a hagyományos megyei jogkör alapos megnyirbálásának szükségességét hirdették. A többiek közül Szentiványi Vince, Ambrózy Lajos és Vida Károly a megyei autonómia és a miniszteri felelősség intézményének összeegyeztethetetlenségét, s ennek alapján az utóbbi elvetését fejtegette. A röpiratírók túlnyomó többsége azonban azt képviselte — s ebben osztoztak a más közjogi kérdésekben egymástól oly messze álló politikusok is —, hogy a felelős minisztérium mellett is fennállhat a megyék hagyományos jogköre, azaz a közigazgatási autonóm hatáskör, a törvénytelen rendeletekkel szembeni felirati jog és az ún. discussionális jog, azaz hogy a megyei vezető testületek állást foglalhatnak a „nagypolitika" kérdéseiben. Itt is történtek azonban utalások arra, hogy szükség van a megyei szerkezet részbeni átalakítására. E tekintetben ismét csak Kovács Lajos röpirata volt a legbőbeszédűbb: tervezetében már a későbbi virilista rendszer kontúrjai rajzolódnak ki: a megyei vezető testületi helyek felét választás útján kell betölteni, a másik fele „qualificatio" útján kerüljön be a vagyon, az értelmiség (világi, egyházi értelmiség, az ipar- és kereskedelem emberei) soraiból.

Érdemes még talán felhívnunk a figyelmet a nem-magyar nemzetiségek helyzetéről és méltányos jogaikról folytatott vitára. A konzervatívok közül Szentiványi Vince és Vida Károly külön kitért az 1861-es országgyűlés Eötvös József által vezetett nemzetiségi bizottsága törvényjavaslatára. Mindkettejük szerint a javaslatot a nem-magyar nemzetiségekkel szembeni túlzott engedékenység jellemezte, „illetéktelen engedmény" az, ahogy Szentiványi formulázta, ami csak felbátorítja mozgalmaikat. Vida sem fogalmaz kevésbé szigorúan. Szerin-

te, ha a törvényjavaslat megvalósult volna, „tényleg megszünt Sz. István országának épsége s a magyar nemzet néhány vármegyére, körülbelől az ország felére lesz visszaszoritva..."[141]

Másfelől Mocsáry Lajos az egyetlen, aki kevesellte az országgyűlési törvényjavaslatot, mondván, jó lett volna, ha minden elképzelhető engedményt most egyszerre biztosítottunk volna, mindenekelőtt a közigazgatás legfelsőbb régióiban is a különféle nyelvek használatának teljes jogegyenlőségét. De a fő, teszi hozzá, hogy „átléptük a Rubicont".[142]

***

Zichy Antal Kemény Zsigmondhoz intézett 1862. június végi nyílt levelében így jellemzi törekvéseit: „Legyünk mi ama hid, melyen keresztül majdan bevonuljon a diadalmas hadsereg, legyünk mi ama római, a ki elszántan a mélységbe veté magát, hogy megengesztelje az istenek haragját; ha áldozatunk hasztalan, az ne ártson másnak, csak nekünk."[143] Évtizedekkel később emlékiratában elégtétellel jegyzi meg: „Az, aki a kiegyezkedést magát elvben kárhoztatja, s azt, mint Kossuth, nem megalkuvásnak, hanem «elalkuvás»-nak tartja, az természetesen pálcát tör az akkori egész brochure-irodalom felett, melynek egyébiránt sok jelesebbekkel egyik legbuzgóbb munkása voltam. Aki ellenben a kiegyezkedést egy korszakalkotó szerencsés eseménynek nézi, s örömmel szemléli hazánknak azóta lábrakapott nagy föllendülését, az, bár ellökheti lába alól most már a létrát, rút hálátlanság nélkül sárral nem hajigálhatja a nagy mű szerény előmunkásait." Igaz, kénytelen azt is bevallani, hogy „az osztrák politikusokat, s magát az uralkodót, végre is nem hírlapi cikkek és röpiratok, hanem szomorú tapasztalások és súlyos csapások puhították meg!"[144]

Nyilvánvalóan nem Zichy és Kovács Lajos volt az egyetlen az itt tárgyalt „kiegyenlítési programm-kovácsok" közül, akik úgy érezték, igazolta őket a „történelem". Javaslataikat áttekintve, megállapíthatjuk, nem volt méltányos a „Jövő" című lap — már idézett — sommás értékelése, mely szerint céljuk, bármiféle cégér alatt is, a februári pátens Reichsratjába való követküldés lett volna. Ugyanakkor az sem igazolható, hogy ezen programok bármelyike is már tartalmazta volna a Deák Ferenc által 1865 tavaszán ajánlott kiegyenlítési program *valamennyi* lényeges elemét. Tudjuk, maga Deák már 1861-ben is latolgatta a lehetséges államjogi kompromisszumok körét, azok intézményrendszerbeli következményeit, például az eseti érintkezésre a parlamentek által kiküldött állandó biztosok intézményét,[145] de azután egy jó időre nem tűnt szá-

---

[141] *[Szentiványi Vince]:* A magyar nemzeti politika helyes iránya 59; *[Vida Károly]:* Ausztriával-e vagy a nélkül? Második őszinte szó a magyar nemzethez. A „Restauratio vagy Revolutio?" szerzőjétől. Pest 1862. 55.

[142] *Mocsáry Lajos:* A kiegyenlítés. Pest 1862. 107.

[143] Pest, junius 24. 1862. PN 13. évf. 145–3711. sz. (1862. jún. 26.).

[144] *Zichy Antal:* Autobiografia I. 56–57., 82.

[145] Vö. *Szabad Gy.:* Forradalom és kiegyezés válaszútján i. m. 569–571., *Hanák P.:* 1867 – európai térben és időben i. m. 89., *Deák Ágnes:* Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben i. m. 160.

mára aktuálisnak a kompromisszumkeresés. Bizonyára hatottak nézeteire a különféle javaslatok, de „májusi programja" a lehetséges elemek egyedi kombinációját nyújtotta. S abban viszont mindenképp őt igazolta a „történelem", hogy a kiegyenlítési törekvések lendülete sorra megtört az 1860-as évtized első éveiben Bécs elutasító magatartásán és a magyar közvélemény hideg fogadtatásán. Vajda János 1862. őszi röpiratában Zichy Antal imént idézett gondolatához hasonlóan — az is meglehet, szándékosan arra reflektálva — szintén a magát a mélybe vető római alakját idézi fel, de egyúttal megvilágítva a közvetítő kísérletek hatásának korlátolt voltát s e korlátoltság egyik fő okát: Deák 1861-ben — írja — „...egész a tarpéji szirt örvény széleig ment, melyen tul egy lépéssel már lelöki a közvélemény, mint hazaárulót. Tehát minket, ha vállalkoznék is Curtius, nem menthetne meg élete feláldozásával sem, mindaddig, mig közvéleményünk végre azon magasb politikai nézpontra nem emelkedik, mely egy nép állami életképességének első föltétele."[146] Mindamellett a provizórium röpiratterméseinek vizsgálata segíthet számunkra körvonalazni a magyarországi politikai közvélemény különböző áramlatait és irányait ezen időszakban, ahogy fényt vethet a későbbi politikai viták forrásvidékére is.

A FELHASZNÁLT RÖPIRATOK JEGYZÉKE

1861

[Ambrózy Lajos]: Béküljünk ki. Oktober 1861. Hazay M. és fia, Vilmos, Temesvár 1861.

Zichy Antal: A kérdéshez. Pfeifer Ferdinand, Pest 1861.

1862

Arisztidesz [Vajda János]: Önbirálat. Gerhard Wolfgang, Lipcse 1862.

Arisztidesz [Vajda János]: Polgárosodás. Heckenast—Landerer, Pest 1862.

[Jankovich György]: Egy magánlevél a magyar kérdésben. H.n. é.n.

[Jankovich György]: A megoldáshoz. Az egy magánlevél irójától. Pfeifer Ferdinánd, Pest 1862.

Kecskeméthy Aurél: Vázlatok egy év történetéből. (1860 october huszadikától 1861 octoberig). Emich Gusztáv, Pest 1862.

[Kemény Gábor]: Helyzetünkről. Osterlamm Károly, Pest 1862.

[Kovács Lajos]: A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint. Pfeifer Ferdinánd, Pest 1862.

Mindent a hazáért, még népszerüségedet is. Jakob-Holzhausen, Pest 1862.

Mocsáry Lajos: A kiegyenlítés. Emich Gusztáv, Pest 1862.

[Szentiványi Vince]: A magyar nemzeti politika helyes iránya. Gerold Károly fia, Bécs 1862.

[146] *[Arisztidesz]:* Polgárosodás 98.

[Vida Károly]: Ausztriával-e vagy a nélkül? Második őszinte szó a magyar nemzethez. A „Restauratio vagy Revolutio?" szerzőjétől. Emich Gusztáv, Pest 1862.

Zichy Antal: Magyar szabadelvü-conservativ politika. Pfeifer Ferdinand, Pest 1862.

1863

Kovács Lajos: Kisérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására. Kertész József, Pest 1863.

A magyar kérdés rövid vázlatban. Eurich Sándor, Bécs 1863.

Rosty Zsigmond: A közös ügyek és egyedül alkotmányszerü kezeltetésük. Lauffer és Stolp, Pest 1863.

Szellemfi [Kornis Károly?]: Eszmék, melyek szerint mind az octóberi, mind pedig a februári pátensekben kimondott birodalmi egység, mind pedig Magyarország önálló és független belkormányzata egyiránt biztosittathatnak. Réthy Lipót, Arad 1863.

Szent-Iványi Vincze: Észrevételek A magyar nemzeti politika helyes iránya czimü röpirat szerzőjétől. Ráth Mór, Pest 1863.

1864

Gróf Bethlen Miklós: A birodalom sulypontja Budán. A szerző kiadása, Pest 1864.

[Bujanovics Sándor]: A magyar kérdés megoldása. Egy hang a felvidékről. 1863. Khór és Wein, Pest 1864.

Kovács Károly (jogtudós): Egyenlitő (Aequator) vagyis: kibékülés Magyarhonban. Schönewerk Károly, Bécs 1864.

[Ludassy Mór]: Drei Jahre Verfassungsstreit. Beiträge zur jüngsten Geschichte Oesterreichs. Von einem Ungar. F.A. Brockhaus, Leipzig 1864.

[Lipthay Sándor]: Tanulmányok az általános és különösen magyar–osztrák egyesülési jog (unio-jog); továbbá Magyarország közjogának alaptartalma és a király alapjogai felett. 1–2. füzet. Kertész József, Pest 1864.

Török János (kiadó): Magyarország sarkalatos törvényei, s államjogi fejlődése 1848-ig. Gróf Széchenyi István hagyományaiból. Eggenberger Ferdinánd, Pest 1864.

Török János emlékirata s azon nemzeti petitiók, melyek az octoberi diplomát megelőzték. Noséda Gyula, Pest 1864.

1865

Vasvári Kovács Ferenc: Europa sebei 's Austria pénz-ügyének egyetlen gyógyforrása. Tekintve a „madártávol"-ból. Lampel Róbert, Pest 1865.

S. Pallós Piroska:

MAGYAR ÁLLAMI NÉPISKOLÁK A FIUMEI KORMÁNYZÓSÁGBAN 1870–1918

A Rijekai Állami Levéltár sok száz folyóméter iratanyagot őriz az 1868 utáni magyar történelem egy rövid, sikeres, ugyanakkor rendkívül ellentmondásos korszakáról.

A fiumei magyar iskolák történetére vonatkozó iratanyag bőséges, több esetben teljes. Tantestületek jegyzőkönyvei, tantervek, tanmenetek, levelezések, jelentések, naplók, évkönyvek, tervrajzok kiválóan dokumentálják az oktatási intézményekben folytatott munkát. Ezeken kívül a kormányzósági iratanyag általános és elnöki iratainak iskolaügyre vonatkozó része is bőséges anyagot szolgáltat. Továbbá Fiume város királyi tanfelügyelője által készített jelentések, vizsgálatok és korabeli statisztikák, valamint a kortárs helyi újságok iskolaügyet érintő cikkei, a fiumei iskolákat is érintő törvények, rendeletek értelmezése, s a témával foglalkozó szakirodalom segít eligazodni e különleges világ iskolai életében.

A város népiskolái[1] *a provizórium éveiben*

Fiume elemi iskolaügyének provizórium kori története bizonyos párhuzamos fejlődést mutat; egymás mellett alakultak, haladtak és gyarapodtak az állami magyar tannyelvű és a városi olasz tannyelvű alsó fokú tanintézetek: az állami és városi elemi, polgári és leányiskolák. (A polgári iskola és a felső népiskola a népiskolákról szóló 1868. évi 38. törvény hatálya alá tartozott, mivel az adott időben a középiskolák törvényi rendezése nem volt napirenden.) Meg kell jegyezni, a belvárosban horvát tannyelvű iskolák nem voltak, a külvárosi tanintézetekben (Pulac, Dolac, Cosala, Plasse) használták a horvát nyelvet, illetve a város részét képező, de már a báni Horvátországhoz tartozó Sušakon.

A magyar állami népoktatás megteremtése

A magyar kormány 1875 őszén határozta el, hogy Fiumében állami népiskolát alapít.[2] Ebből a kezdeményezésből fejlődött, terebélyesedett ki itt az álla-

[1] Az elemi iskolát az 1868. évi törvény népiskolának nevezte, 1899–1940 között pedig az elemi népiskola elnevezést használták. Az elemi népiskola 2 tagozatból állt: a hatosztályos népiskolából és a három évfolyamos ismétlőiskolából. Pedagógiai Lexikon I. Budapest 1997. 339.

[2] Fiume először 1777-ben, majd 1822-ben, végül 1870-ben Ferenc József döntése révén került Magyarországhoz.

mi oktatás, a magyar iskolarendszer. Az intézkedést nemcsak azért hozták, mert csak így tudták biztosítani az állami középiskola tanuló utánpótlását, hanem azért is, mert az iskolát tartották a „magyar szellem" meghonosítására a legalkalmasabb, sőt az egyetlen eszköznek.[3]

Már a tervek formálódásánál kitűnt, hogy a magyar nyelvű elemi iskola iránt a fiumei lakosság részéről kicsi az érdeklődés, ezért elsősorban az odaköltözött magyar családok gyermekeire számítottak. Az elemi iskola létesítésével a tengerparton élő magyaroknak a helyi lakosságba történő beolvadását is meg akarták akadályozni.

Trefort Ágoston közoktatási miniszter 1875. november közepén vetette papírra a magyar nyelvű népiskola megalapításával kapcsolatos gondolatait.

„Fiume városa polgárainak köz- és magánérdekei megkívánják, hogy gyermekeiknek az állam hivatalos nyelvének megtanulására alkalom szolgáltassék, másrészről, hogy az ehelyütt fennálló állami reálgimnáziumba az elemi iskolából átlépő növendékek középtanodai tanulmányaik megkezdésekor a magyar nyelvi oktatás nehézségein már túlesvén, a nyelv tanulásában akadályozva ne legyenek. E végből elhatároztam, hogy a népoktatási törvény 80.§-a alapján Fiumében mind a fiú, mind a leány gyermekek számára oly állami elemi népiskolákat állítok fel, amelyekben a tanulóknak saját anyanyelvűk gyakorlása mellett módjuk legyen a magyar nyelv megtanulására is" — indokolta Trefort Ágoston Szapáry Géza fiumei kormányzóhoz írt levelében döntését.[4] Azt a minisztérium figyelmen kívül hagyta, hogy a lakosság teljesen közömbös volt a mindennapi életükben szükségtelen magyar nyelv iránt.

Trefort az új iskola felügyeletét közvetlenül a Vallási- és Közoktatási Minisztériumra bízta. A tanítók kinevezéséről is a minisztérium döntött.[5] Az iskola szervezésében és a szervezeti szabályok kialakításában jelentős szerepet vállalt a közismert fiumei polgárokból álló állami elemi iskolai igazgatótanács.[6]

Az iskola szervezésénél teljes egészében a magyarországi jogszabályok érvényesültek, de mindenkor hangsúlyozták, hogy figyelembe veszik a város sajátos helyzetét.

Az intézmény egyik fontos feladataként a magyarosító tevékenységet jelölték meg. Tanítási nyelve a magyar volt, de segédnyelvként az olasz használatát is előírták. Felvételi díjat és tandíjat — bár terveztek — nem szedtek, mond-

[3] Rijekai Állami Levéltár. Ju-5. Kormányzósági iratok. Általános iratok. 98. csomag. 1202/1875. sz. jegyzőkönyv. A Fiumében felállítandó népiskola tárgyában. (A vallás- és közoktatásügyi miniszertől a polgármesternek). Megjegyzendő: 1870. augusztusában kezdődtek tárgyalások a magyar kormány és Fiume város képviselői között arról, hogy az addig alreáliskolaként működő tanintézmény helyett a magyar állam egy államilag segélyezett olasz tannyelvű reálgimnáziumot állítson fel. A tárgyalások eredményeként december 10-én döntés született egy felekezet nélküli állami felsőbb középiskola (Scuola non confessionale media superiore di Stato) megnyitásáról. A tanintézetet az 1881/82-es tanévben állami főgimnáziummá alakították át.

[4] Ju-5. Kormányzósági iratok. Általános iratok. 101. csomag. 107/876. alapszám 28026. sz. irat Trefort levele 1875. november 12-én íródott.

[5] Uo. 167/1876. alapszám 582. sz. irat.

[6] Uo. 107/1876. alapszám 474/1876. sz. Az elemi iskolai igazgatótanács tagja volt Vincenzo Domini, a tengerészeti iskola igazgatója, a fiumei városi iskolaszék elnöke, Pietro Rella, az állami felsőbb középtanoda igazgatója, dr. Gelcich Ferenc orvos és Frankovich Lajos kereskedő. Valamennyien tagjai voltak a városi iskolaszéknek.

ván: „A díjak szedését a paritás nem engedi meg ott, hol a városi iskolákban a feltétlen mentesség kimondva van".[7] Ezzel is vonzóvá akarták tenni az új tanintézetet. (Meg kell jegyezni, néhány évvel később minden állami tanintézetben a legkülönbözőbb jogcímen különböző pénzösszegeket szedtek be.)

A tanítói állások betöltésére kiírt pályázatot a Budapesti Közlönyben kellett megjelentetni, s a kormányzóhoz kellett benyújtani. A pályázóknak igazolniuk kellett képesítésüket, s a magyar nyelv mellett olasz nyelvismeretüket is. (Eredetileg a magyar és az olasz nyelv mellett a német és a horvát nyelv ismeretét is meg akarták követelni.)

A tanítók fizetésének megállapításánál a fiumei városi népiskolákban elfogadott elvek voltak a meghatározók. A tanítók évi 700 forint fizetést és 200 forint lakbértámogatást, míg a tanítónők évi 500 forint fizetést és 150 forint lakbértámogatást kaptak. Az igazgatói teendők ellátásáért 200 forint pótlék járt.[8]

Az oktatási kormányzat és a kormányzóság igen gyorsan szembetalálta magát azzal a ténnyel, hogy nem, vagy nagyon nehezen találnak olasz és magyar nyelven egyaránt kiválóan beszélő, magyar érzelmű tanítókat. Már az első pályázat kiírásakor kiderült, nincs olyan tanító, aki megfelel az elvárásoknak, ugyanis a jelentkezők közül senki nem beszélte az olasz nyelvet. A kialakult helyzetben azt tartották lehetséges megoldásnak, hogy az állást elnyerő tanítónak előírják az olasz nyelv gyors elsajátítását. Hasonló volt a helyzet a tanítónői állás meghirdetésekor is.[9] Hogy megfelelő képzettségű és magyar érzelmű tanítókat alkalmazhassanak, a fiumei középiskolákban végzett tanulók közül kívánták az arra vállalkozókat magyarországi tanítóképzőkbe küldeni. Az ingyenes képzés mellett teljes ellátást és lakást biztosítottak részükre. Visszatérésük után főleg a városi iskolákban akarták alkalmazni őket.[10]

A másik nagy gondot az újonnan alapítandó iskola elhelyezése okozta, ugyanis iskolai célokra megfelelő épületet nehezen találtak. Az általános gyakorlat szerint lakást béreltek, majd azt a szükség szerint átalakították. Ha a növendékek száma olyan mértékben felszaporodott, hogy már nem fértek el, akkor, ha lehetséges volt, az épületen belül terjeszkedtek, ha nem, új épületet béreltek vagy építettek. Arra mindenkor törekedtek, hogy az iskola épülete lehetőleg a központban, jól megközelíthető helyen legyen.

A tanítás 1876-ban indult meg a vegyes iskolában. Az első tanév végeztével felemás sikerekről számoltak be. A fiúk előmenetelét dicséretesre értékelték, mondván egyformán jól beszélik az olasz és a magyar nyelvet, a lányok azonban teljesen sikertelenek voltak. A tanulók többsége olasz anyanyelvű volt, a

---

[7] Uo. Fiume városában felállított négy osztályos állami fi- és leánytanoda szabályzatának 4.§-a mondta ki a tandíjmentességet. Az idézett mondat magyarázata a tandíjmentességnek.

[8] Uo. 11.–12.§.

[9] Uo. 189/1876. sz. jegyzőkönyv. A fiumei állami elemi népiskola igazgatótanácsa bemutatja belső ügykezelési szabályzatát és véleményét a tanító és tanítónői állomásért folyamodók fölött. Az 1876-ban kiírt pályázatokra kevesen adták be jelentkezésüket. Az első tanítók név szerint: Lengyel János és Dőry Toborffy Berta. Az 1880-ban meghirdetett álláshelyekre már számos jelentkező közül lehetett választani. Ekkor fordult elő, hogy egy minden szempontból alkalmas jelölt pályázatát izraelita vallása miatt utasították el.

[10] Uo. 107/1876 alapszám 591/1876. jegyzőkönyvi szám. 10686. sz. irat. Az első tanítójelöltek neve ismert: Gargurevich Katalin, Cante Károly, Schmidt Erzsébet.

lányokat oktató tanítónő pedig igen rosszul tudott olaszul, így semmit nem is taníthatott.[11] A következő tanév további romlást hozott. Az oktatásban semmiféle haladást nem tudtak elérni, a tanítókkal is súlyos gondok voltak, sőt a tanítónő működését — botrányokkal kísért magánélete miatt — kifejezetten károsnak tartották.

A gazdaság fejlődésével évről-évre növekedett a magyar lakosság. Hivatalnokok és alkalmazottak serege, tanárok, orvosok, kereskedők, vasutasok költöztek a városba. Gyermekeik természetes utánpótlást biztosítottak a magyar iskoláknak.

Az állami elemi iskolát igazgató tanács a tanulói létszám növekedése miatt felvetette, hogy az 1880/1881-es tanévtől a vegyes iskolát válasszák szét külön fiú- és leányiskolára, és külön épületben is helyezzék el őket. (A szétválasztásról a VKM 1880. évi 20018. számú rendelete alapján rendelkeztek.)

A szétválasztás után mindkét tanintézetet hatosztályossá alakították át, ehhez mérten fejlesztették a tárgyi és személyi feltételeket is.[12] A két iskolavezető között kimondottan rossz volt a viszony.

Az iskolák növendékei főleg középosztálybeliek voltak: hivatalnokok, kereskedők, iparosok, szolgálati viszonyban lévők gyermekei. A leányiskola igazgatónője, özv. Lakos Károlyné többször hangoztatta is, hogy „azok veszik igénybe az állami iskolákat, akik egy erőteljes nemzet középosztályát alkotják." A növendékek többsége továbbra is olasz anyanyelvű volt.[13]

Néhány évvel később — köszönhetően dr. Erődi Béla főgimnáziumi igazgató, helyettes királyi tanfelügyelő iskolafejlesztő és szervező tevékenységének — az állami elemi fiúiskolát továbbfejlesztették, és az 1884/1885-ös tanévtől állami elemi és polgári fiúiskolaként működött egészen 1920-ig. A leányiskola esetében ez a fejlesztés valamivel korábban történt meg, már az 1882/1883-as tanévtől, mint állami elemi és felső leányiskolában folyt a tanítás egészen 1903-ig. Akkor az iskola két tanintézetre vált szét, külön igazgatás alatt álló állami elemi leányiskolára és felsőbb leányiskolára.

Az évek folyamán az állami iskolák létszáma folyamatosan növekedett. 1896-ban az elemi és polgári fiúiskolának 639, az elemi és felsőbb leányiskolának 547 növendéke volt. A gyors növekedésnek többféle magyarázatát adták. Volt, aki úgy vélte, a szülők a magyar nyelv tanulásával gyermekeik jövőbeni érvényesülését szerették volna elérni. Mások a magyar kultúra iránt megnyilvánuló rokonszenvet olvasták ki a létszámnövekedésből. De az sem volt utolsó az érvek sorában, hogy a magyar iskolák jók voltak, fegyelmet követeltek, nagy munkabírású embereket neveltek.[14]

---

[11] DS-1. A fiumei magyar királyi állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium iratai. 1. doboz. A fiumei királyi elemi iskola. A fiumei magyar királyi állami elemi iskolát igazgató tanács iratai. 1-59. sz. 18/1876 szám. (DS jelentése: društven spis, azaz társasági irat).

[12] JU-5. Kormányzósági iratok. Általános iratok. 129. csomag 9/1881 alapszám 649/1881 szám.

[13] Uo. 133. csomag 871/1881 alapszám 879/1881 szám. Lakosné alakja megjelenik egy 19. századi írónő, Kánya Emília Réges-régi időkről címmel megjelent emlékirataiban is. (Budapest é.n. [1998.] 234.)

[14] Magyarország vármegyéi és városai. Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Szerkesztette: dr. Sziklay János és dr. Borovszky Samu. Budapest 1896. A közoktatás Fiumében. 112.

A későbbi évek során olyan ütemben növekedett a tanulók száma, hogy párhuzamos osztályokat kellett nyitni. A főleg horvátok és olaszok által lakott Plasseban pedig egy vegyes állami elemi iskolát szerveztek. 1900-ban már a tanintézetekben nem bővelkedő keleti városrészben tervezték állami iskola létesítését. A báni Horvátországhoz tartozó Sušakon ekkor már közel száz magyar család telepedett le, állami iskolák azonban csak a város nyugati és középső részén voltak. A sušaki városrészben élő családok gyermekeinek 1-1,5 km távolságot kellett megtenni naponta négyszer, ha állami iskolába jártak. Ez a fiumei körülmények között, különösen téli időszakokban, nagyon nehéz volt 6–8 éves gyerekek számára. De sürgető volt azért is az iskolaalapítás, mert meg akarták előzni a városi hatóságokat abban, hogy a környéken újabb iskolát alapítsanak.

Az állami iskolák szaporítása összhangban történt az oktatási kormányzat elképzeléseivel, ugyanis a magyar kormányzat az állami iskolák feltűnés nélküli szaporítását szorgalmazta: „... erősödjünk anélkül, hogy ellenségeink figyelmét magunkra vonjuk, támadást provokáljunk".[15]

Az iskolák törekedtek arra, hogy a szülők bizalmát megszerezzék, illetve megtartsák. Úgy gondolták, ezt rendszeres, színvonalas munkával, tapintatos vezetéssel tudják elérni. Ennek hiányában a szülők inkább a városi iskolába küldik gyermekeiket, oda, ahol olasz a tannyelv. Fontosnak tartották, hogy lehetőség szerint minden olyan helyzetet kerüljenek, ami az állami iskolák jó hírnevének árthat, ami okot adhat a támadásra.

Népoktatás a századfordulón

Harminc esztendő alatt a város és a hozzátartozó terület lakosságlétszáma jelentősen megnőtt, ennek megfelelően egyre több iskola létesült. Javult az intézmények anyagi helyzete is. Fiume városban és külterületén a századforduló éveiben középiskolákat nem számítva 18 elemi, négy polgári és egy felsőbb leányiskola működött. A népoktatási intézmények közül kilenc iskolát (33 tanterem) az állam tartott fenn, tizenegyet (70 tanterem) a város, kettőt (10 tanterem) a római katolikus egyház, egy (1 tanterem) pedig egyesületi volt. Az 1868. évi 38. törvény rendelkezése alapján a fent említett iskolák mellett megszerveztek 9 általános ismétlőiskolát (2 állami, 6 községi és 1 felekezeti jellegű) és egy, az állam által fenntartott gazdasági ismétlőiskolát.[16] Megjegyzendő, hogy az ismétlőiskola az 1868. évi népoktatási törvény által létrehozott iskolatípus volt. Az iskolába az elemi iskola hat osztályát elvégzett, 12. életévüket betöltött, más iskolába továbbtanulás céljából be nem iratkozott gyermekek jártak. Az iskola látogatása 15 éves korig kötelező volt. A tanítási idő november1-től április1-ig tartott, heti öt óra, a többi időszakban heti két óra volt. Az ismétlőiskolában a „mindennapi" elemi iskola tananyagát ismételték át a tanulók a tanító vezetésével. Az általános ismétlőiskola tananyagát 1896-ban kiadott rendelet alapján

[15] JU-5. Kormányzósági iratok. Általános iratok. 258. csomag 154/1900. sz.

[16] JU-5. Kormányzói iratok. Általános iratok 268. csomag 709/1902. Jelentés az iskolák állapotáról 1900/901-ről és 274. csomag 723./1903. évi jelentés az 1902. évi tanügyi állapotokról.

a mezőgazdasággal foglalkozó lakosságú területen mezőgazdasági jellegűvé formálták, ezek neve: gazdasági ismétlőiskolák.[17]

Állami iskolák 1902-ben[18]

1./ Állami felsőbb leányiskola	6 osztállyal
2./ Állami polgári fiúiskola	5 osztállyal
3./ Állami polgári leányiskola	2 osztállyal (fejlesztés alatt)
4./ Belvárosi állami fiúiskola	9 osztállyal
5./ Belvárosi állami elemi leányiskola	6 osztállyal
6./ Scarpa téri állami elemi fiúiskola	2 osztállyal (fejlesztés alatt)
7./ Scarpa téri állami elemi leányiskola	3 osztállyal (fejlesztés alatt)
8./ Plasse-Mlaka-i külvárosi állami elemi fiúiskola	6 osztállyal
9./ Plasse-Mlaka-i külvárosi állami elemi leányiskola	6 osztállyal

Az iskolák létszámáról szóló magyar jelentések szerint az állami iskolákba járó növendékek száma folyamatosan emelkedett, míg a többié csökkent. Ennek okát elsősorban az oktatás színvonalával, a tanítás szellemével indokolták. A városi források azonban éppen ellenkező irányú tendenciáról tudósítanak. Az állami iskolákban bekövetkező lassú fogyást a rossz elhelyezéssel, a magyar nyelv tanulásának nehézségeivel magyarázták.

Az állami tanintézetek pénzhiánnyal és elhelyezési gondokkal küzdöttek. Ugyan a milleniumi események kapcsán a városban fellendült az iskolaépítési kedv, de nem sikerült minden intézményt méltó környezetbe költöztetni. Az állami iskolák már akkor elégedettségüket fejezték ki, ha tantermeik világosak, jól fűthetőek voltak, ha zsúfoltság mérséklődött (a magyar törvények 40–60 főben maximálták az egy tanteremben elhelyezhető tanulók létszámát).

Az oktatáspolitikával foglalkozók folyamatosan hangsúlyozták, hogy az állami kulturális intézményeket és iskolákat feltűnés nélkül, kompromisszumot nem ismerve a legnagyobb határozottsággal politikai és létkérdésből fejleszteni kell. Ebből következően pontosan körvonalazták azokat a feladatokat is, amelyeket meg kellett (volna) oldaniuk ahhoz, hogy az iskoláktól túlterhelt városban a tanulók megszerzéséért folytatott küzdelemben ne maradjanak alul. Azonban a magyarok folyamatosan lépéshátrányban voltak. Nem tudtak megfelelni a kihívásoknak, az elvárásoknak. (Például a leányok képzéséről, a nők szerepéről, hivatásáról vallott magyar elképzelés jelentősen eltért a fiumeiek elvárásaitól.) Aztán az ügymenet lassúsága, az állami iskolák között a nyilvánosság előtt zajló, fel-felerősödő presztízsharc, a tanítók esetenkénti viharos életvitele, mesterségesen előidézett botrányok, az újságokban megjelent, nem egyszer valótlanságokat tartalmazó hírek sem szolgálták a javukat.

[17] Pedagógiai Lexikon II. Budapest 1997. 124.

[18] Ju-5. Kormányzósági iratok. Általános iratok. 274. csomag 723/1903. évi jelentés az 1902. évi tanügyi állapotokról.

A népoktatás terén felmerülő legfontosabb tennivalóknak a következőket tartották:

1. A Scarpa téri iskola megfelelő elhelyezése. Az iskola elhelyezésének végleges megoldása azért vált sürgetővé, mert a közeli, főleg horvátok által lakott Sušakon a horvátok korszerű elemi iskolát építettek. Tartottak attól, hogy ez a tanintézet tanulókat von el az állami iskolától. (Megjegyzendő, a báni horvát kormány sokat fordított a Sušakon felállított iskoláira. Igyekezett jó felszerelést, kényelmes elhelyezést, és kiváló tanítói/tanári kart biztosítani.)

2. A felsőbb leányiskola internátussal történő kiegészítése. Az internátusban távolabbi területekről érkező magyar, illetve magyarokkal szimpatizáló növendékeknek kívántak szállást és rangjuknak megfelelő nevelést biztosítani.

3. A plasse-mlakai állami elemi iskolához kapcsolt gazdasági iskola bővítése. A mezőgazdasági munkák megismertetését, megkedveltetését fontos feladatnak tartották. Hathatós állami támogatással szerették volna népszerűsíteni „társadalmi és nemzetgazdasági" szempontból is fontosnak tartott programjukat.

4. A helyettesítések megoldása. A tanítók/tanárok elvándorlása, betegeskedései, a gyakori szabadságolások állandó tanerőhiányt okoztak, esetenként az oktatás rendes menetét zavarták.

5. A tandíj kérdésének rendezése. A város által fenntartott iskolákban tandíjat nem szedtek, sőt a szegény tanulókat bőven ellátták ruhával, tankönyvekkel, taneszközökkel. Ezzel szemben az állami iskolákban a legkülönbözőbb jogcímen (tanítói nyugdíjra, értesítőre, segélyalapra, beiratkozásra, könyvtárra stb.) pénzt szedtek, sőt némelyik iskola tandíj bevezetésével tartotta távol az „alsóbb néprétegből" származó tanulókat.

6. *Két állami elemi iskolánál (a belvárosi és a plasse-mlakai) államköltsége népkönyvtár alapítása magyar és magyarul tudó szegény lakosság számára.* Az elképzelések szerint az államnak az általa kiadott vagy segélyezett könyvek és folyóiratok egy-egy példányát kellett volna ingyen biztosítania. (Bizonyára az olasz népkönyvtár felállításának példáját kívánták követni.)

7. Az állami óvodák számának szaporítása. Az állami óvodák szaporítását azért tartották sürgetőnek, mert a várost ekkor még nem foglalkoztatta különösebben az óvodaalapítás gondolata. Úgy vélték, az óvodákkal a szülőket megnyerhetik az állami iskoláknak, pontosabban biztosítani tudják az állami iskolák tanuló utánpótlását. „Akié az iskola, azé a jövő!" (Az állam által fenntartott két óvodán kívül működött még három alapítványi is.)

8. A még kidolgozás alatt lévő gyermekvédelmi törvény életbelépését követően gyermekmenhelyek alapítása. A városban magas volt a veszélyeztetett, az elhagyott és elhanyagolt gyermekek száma. Egy részük elzüllött, csavargó lett. Úgy vélték, ha az állam gondozásba veszi őket, a magyar haza hasznos és munkás honpolgáraivá válhatnak.

9. Megfelelő tanítói kar kialakítása. Ennek megoldására két fontos teendő mutatkozott. Egyik a már Fiumében dolgozó tanítók/tanítónők számára megfelelő megélhetés biztosítása. A másik megoldandó feladatnak azt tartották, hogy a tanítók szilárd olasz nyelvismerettel rendelkezzenek. Elfogadhatatlan volt, hogy úgy bíztak meg osztálytanítói teendők ellátásával tanítókat, hogy azok nem be-

széltek olaszul. Az olasz nyelv ismerete nélkül Fiumében nem lehetett érvényesülni, nem lehetett kapcsolatot tartani a szülők túlnyomó többségével sem (a kapcsolattartás hiányát a tanítók állandóan a szülők érdektelenségével magyarázták!), s eredményes oktatómunkát sem lehetett végezni.[19]

Jelen dolgozat három momentumot kíván röviden bemutatni azok közül, amelyek befolyásolták a fiumei magyar oktatásügyet: egyik a tanítóság helyzete, a másik a magyar nyelv tanításának ügye, harmadik pedig a hazafiság és magyarosodás kérdése az állam által fenntartott alapfokú iskolákban.

Tanítók, tanítónők Fiumében

Mint ahogy fentebb jeleztem, a fiumei állami iskolákhoz meghirdetett álláshelyekre a pályázatot a VKM írta ki, s azt a kormányzóhoz kellett benyújtani. Mivel az állásokért sokan folyamodtak, az állások elnyerésénél nem ritkán a személyes kapcsolatok, a magas rangú pártfogók, vagy éppen a már a városban élő befolyásos rokonok közbenjárása döntött. (Megfigyelhető, hogy a tisztviselők, tanárok közül sokan rokoni kapcsolatban álltak egymással, és így természetszerűleg egyengették egymás karrierjét.) Éppen ez lehetett az oka annak, hogy nem minden esetben a legalkalmasabb jelölt kapta meg a kinevezést. Ez a megállapítás a hiányos nyelvismeretre, az alkalmazkodási képességre és a kitartásra vonatkozik. Szívesen alkalmaztak olyanokat, akik eleve több nyelven beszéltek, vagy valamely soknemzetiségű területen felállított iskolában már bizonyos gyakorlatot szereztek. A pályázatokban megjelenő életrajzi adatok alapján kitűnik, nagy volt a száma azoknak, akiket Felvidékről, Erdélyből, Délvidékről vagy Munkács környékéről helyeztek a kikötővárosba. De természetesen nem csak Magyarországról származó, magyarországi tanintézményekben végzett tanítókat alkalmaztak, hanem meghagyták állásaikban az isztriai, a dalmáciai, az ausztriai és olasz iskolákban képesítőzött tanárokat, tanítókat is. Elenyésző kivételtől eltekintve, valamennyien rendelkeztek a törvény által előírt képesítési követelményekkel.

Egy tény, és ez valamennyi állami alkalmazottra vonatkozik: Fiumében állást kapni, amellett, hogy az a társadalmi felemelkedés reményét is keltette, rangot, elismerést jelentett. Azok a magyarok, akik munkájuk révén a tengerpartra kerültek, magyarként éltek ott, a magyar koronát és intézményeit testesítették meg. Azt az államot képviselték, amelyhez a kikötőváros is tartozott. Mindent megtettek, hogy kifejezzék elkötelezettségüket, a haza iránti mély szeretetüket. Úgy érezték küldetést, „politikai missziót", „fölötte kényes, nehéz szolgálatot" teljesítenek. Egy magasabb kultúrát képviselnek és terjesztenek, elsőbbségüket és felsőbbségüket kétségbevonhatatlannak tartották.

De a kezdetektől idegenek voltak ott, s nemcsak a fiumeiek, hanem önmaguk szemében is.

[19] JU-5. Kormányzói iratok. Általános iratok 268. iratcsomag. 709/1902. Jelentés az iskolák állapotáról 1900/901-ről és 274. iratcsomag. 723/1903. évi jelentés az 1902. évi tanügyi állapotokról.

„Bennünket itt megfigyelő, hideg, szeretet nélküli szemmel néznek, mi most is idegenek vagyunk itt, akikből hasznot húznak, de egy csepp szeretetet sem adnak. Ez teszi bizonytalanná, félszeggé a mi embereink működését is – nem olvadunk össze egy nemes célért, egy magas eszméért, gyanakvó szemmel nézzük egymás lépteit, és mert nem tudunk szeretni, nem tudunk bízni és hinni sem. És ez a hideg szellő átjárja a társadalmi életet is. A tisztviselők csak a maguk emelkedése iránt vannak érdekkel, felfelé azon a lajtorján, és onnan milyen jól esik letekinteni a kisebbekre, a kevesebb ügyességgel és szerencsével bíró tömegre! Csak olyan átutazó postaállomásnak tekintik ezek is ezt a Fiumét, ahonnan aztán könnyebben lehet emelkedni, hivalkodni, kapaszkodni. (...) Hiszen itt is találni művelt embereket, de fájdalom, csak elvétve, a többség közönséges hivatalgép, őket nyilván a szűk kör teszi rövidlátókká, teli előítéletes fogalmakkal."[20]

Azonban a tanítók/tanítónők közül kevesen barátkoztak meg a helyi élettel, rövid idő elteltével többen a menekülésszerű távozást választották, vagy a legkülönbözőbb indokok alapján sürgősen áthelyezésüket kérték. Aztán mások léptek a helyükre s ők ugyanúgy várták a megfelelő pillanatot, hogy visszatérhessenek Magyarországra. S voltak olyanok is, akiket jobbnak láttak elküldeni. (A helybeliek nem egyszer megvádolták a magyar hatóságokat azzal, hogy a kellemetlenkedőktől, a kényelmetlenné vált emberektől úgy akarnak megszabadulni, hogy a tengermellékre helyezik őket.) Azok, akik maradtak megkedvelték a várost, vagy nem volt magas pártfogójuk, akik segítettek volna visszakerülni az anyaországba. A lehető legjobban próbáltak alkalmazkodtak a körülményekhez. Életük azonban nem volt mentes konfliktusoktól, hiszen sokféle felfogás, érzelem, kultúra, nemzeti elkötelezettség ütközött akár egy tantestületen belül is. És terhelték őket magánéleti gondok is.

Az iskolafenntartók a tanítók/tanítónők illetményeiről pontosan rendelkeztek. Iskolatípusokként meghatározták az egy évre járó fizetést, amit kiegészítettek lakbérpótlékkal. Ötévente a tanítók jutalmat kaphattak, az igazgatói teendők ellátásáért külön pótlék járt.

A bérek, és a helyi árak ismeretében azonban ki lehet jelenteni, az állami iskolák alkalmazottai nagyon szerényen éltek. Megérkezésüket követően azonnal szembe találták magukat az otthonteremtés nehézségeivel. A napi megélhetés is gondot jelentett, magukat és családjukat nehezen tudták eltartani. Rendszeresen fizetési előleget kértek, uzsorakamatra kölcsönt vettek fel, évekre előre eladósodtak. Fiumébe családos tanító kinevezését nem is ajánlották. *„... vidéki városokban már bizonyos jóléthez szokott családos tanító itt Fiumében fizetésből alig élhet meg, hanem csak nyomorog és évődik."*

---

[20] *Kánya Emília:* Réges-régi időkről. Egy 19. századi írónő emlékiratai. Budapest é.n. [1998.] 245–256. A XIX. század második felének lapszerkesztője, Kánya Emília 1884. decemberében költözött Fiumébe, és 1905. december 30-án temették el a fiumei Campo Santón. Lányai állami iskolában tanítottak, veje állami hivatalnok volt. A városban eltöltött 21 esztendőt ő is, mint előbb-utóbb mindenki, száműzetésként, vagy ahogy az alkalmazottak mondogatták, „gyarmati szolgálatként" élte meg. Emlékirata segíti az eligazodást a fiumei magyarok világában a XIX. század utolsó évtizedeiben.

Az állami iskolákban kevés volt a férjezett tanítónő.[21] A Scarpa téri iskolában alkalmazott mindhárom tanítónő hajadon volt, a belvárosi leányiskola nyolc tanítónője közül egy sem ment férjhez, s a példákat lehetne folytatni. Ám a hajadonok esetében mindenkor ott a megjegyzés: vagyontalan, kereset nélküli öregszülőket tartanak el, vagy özvegy anyjukról és több testvérükről gondoskodnak.

A Fiumébe helyezett magyar állami tanítók, tanárok (és hivatali alkalmazottak) sokszor tiltakoztak életkörülményeik folyamatos romlása miatt. Helyzetük tarthatatlanságára már az 1880-as évek elején felhívták a kormányzó figyelmét, majd elégedetlenségüknek évente hangot adtak. Igen pontos kimutatásokat készítettek a városi és az állami alkalmazottak jövedelmi viszonyairól, összehasonlítva a budapestiekével. Az állam e téren is lemaradt a város mögött, sőt a Fiumében működő magyar tanítók fizetése a magyarországitól is elmaradt! (A város évi bevételeinek 14%-át fordította iskolái fejlesztésére, így Fiume közgyűlése rendszeresen emel(het)te saját tanítóinak fizetését. Hátrányos volt az állami tanítókra nézve az is, hogy szolgálati idejük hosszabb volt a városi iskolákban tanítókénál.) Fizetésük javítására részleges intézkedések történtek (pl. soron kívüli előléptetés, egyszeri kifizetés), de kérelmüket legtöbbször a költségvetés hiányaira való hivatkozással elutasították.

A munkakörülmények is rontották közérzetüket. A fiumei állami iskolákban a több nyelven történő tanítás nagyon megnehezítette a tanítók (és a tanulók) munkáját, teljesítményüket rontotta. A hivatalos jelentéseikben sikerekről számoltak be, jól együttműködő tantestületekről, azonban a jelentésekhez gyakran csatoltak személyes megjegyzéseket, és ezekben már őszintén írtak az iskolákban folyó munka nehézségeiről. A tanulók közötti kapcsolatot hűvösnek, barátságtalannak jellemezték, az órai munkát nehézkesnek.[22] A külön feladatok teljesítését a szülők zaklatásnak vették, a fegyelmezést, a szigort elutasították. A kommunikációs zavart nem sikerült megszüntetni.

Megnehezítette a kikötővárosba helyezett alkalmazottak életét a számukra szokatlan klíma is. Az elviselhetetlennek tűnő nyári hőség, a szeles időszakok bizony megviselték az ország belsejéből idekerült embereket. A tengerpart ellenére sokan szenvedtek légzőszervi megbetegedésekben (asztma, tüdőbaj), emellett a gyomorbaj, izületi bántalmak, idegkimerülés állandó kísérője volt sokuknak. A betegségek miatt sokat voltak távol az iskolától, helyettesítésük állandó gondot okozott. Aki tehette, a szünidőt távol töltötte Fiumétől, de évközben is megragadtak minden alkalmat, hogy elhagyják a várost. (Pihenés a hegyekben, kúra egy fürdőhelyen, családi ügyek intézése, rokonlátogatás.) A hatóságok külön is szabályozták a tanév közbeni szabadságolás feltételeit.

A nehézségek ellenére a népiskolákban működő tanítók/tanítónők jelentős pedagógiai munkát fejtettek ki. Külön órákon magyar nyelvet tanítottak, tanfolyamokat tartottak, részt vettek a város kulturális életében. Folyamatosan képezték magukat, tankönyveket írtak, fordítottak, országos szaklapokban publikáltak, előadói voltak helyi és országos szakmai tanácskozásoknak. Tanítványaik

[21] A XIX. század végén fellángolt a vita a tanítónők férjhezmenetelének kérdéséről. Férjhezmenetelük tilalmának kimondása nem csak Magyarországon merült fel.

[22] DS-1. Scuola elementare e supperiore femminile di Stato. 4. doboz. 1-244. iratcsomó 225/1895. szám.

közül többen a középiskolai tanulmányok befejezése után magyarországi (vagy olaszországi) egyetemeken szereztek diplomát, s majd Fiumébe visszatérve egyesek közéleti szereplőkké váltak, mások tudományos pályán értek el sikereket. A magyarországi tanintézetekben (Budapesten, Pécsen) diplomázott fiatalok nem váltak magyar érzelművé, de még csak magyar szimpatizánssá sem. Visszatérve csatlakoztak az olasz vagy horvát mozgalmakhoz, sőt azokban közülük nem egynek kiemelkedő szerep jutott. (Ricardo Lenaz p;ld'ul, aki jogi tanulmányait végezte a magyar fővárosban, majd rövid zágrábi kitérő után Fiumében nyitott ügyvédi irodát, az I. világháborút követően tagja volt a Párizsban tárgyaló délszláv delegációnak.)

A magyaroknak, minden törekvésük ellenére, nehezen vagy egyáltalán nem sikerült leküzdeniük a feléjük irányuló ellenszenvet. A századfordulót követően különösen erősödött a magyarellenes hangulat a városban. Állandó feszültségben éltek, megkeseredtek. A teljesítés, a megfelelés kényszere is beárnyékolta életüket. Sokuk élete kettétört a városban. Az otthontalanság érzete, a nélkülözés, az eladósodás a betegségek, a magányosság, a kudarcok, a támadások egyenként magukban is megnehezítették mindennapjaikat. Gyakran csak „gyarmati szolgálatként" aposztrofálták a Fiumében eltöltött időt.

A magyar nyelv ügye az iskolákban

A nyelvkérdés Fiumében időről-időre fellángolt, és indulatokat szított magyarok, olaszok, horvátok között. Ebben közrejátszott az is, hogy a magyarországi felettes hatóságok a helyi viszonyok pontos ismerete, elemzése nélkül követelték meg a magyar törvények és rendeletek végrehajtását.

A provizórium korában az olasz nyelv elismert és hivatalos volt. A magyar nyelv ismerete nem volt létkérdés a tengermelléken. A városi hivatalok elvárták, sőt megkövetelték, hogy minden Magyarországról érkező ügyiratot (törvényt, rendeletet, utasítást) olaszra fordítsanak. Hivatalos fordítás hiányában elhárították maguktól a végrehajtás kötelezettségét. A magyar kormány 1899-ben legalább azt szerette volna elérni, hogy a közigazgatásban használják a magyar nyelvet szélesebb körben, de tudták, ez is kivihetetlen. Nem véletlen, hogy a századfordulóra magyar állameszme megerősödését már nem a magyar nyelv térfoglalásától, hanem a „hazafias szellem ápolásától" várták.[23]

Annak ellenére, hogy magyar állami iskolák sora működött a városban, nem volt olyan intézmény, ahol a magyar nyelv elsajátítható lett volna. A kormány ugyan elméletben megtett mindent, hogy a lakosságnak biztosítsa a lehetőséget az állam nyelvének elsajátítására, ámde a tanintézetek fennállásuk rövid ideje alatt ennek a feladatnak nem tudtak hatékonyan megfelelni.[24] Aki megtanult magyarul, az nem az iskolában tanult meg. Különórákon magánta-

[23] JU-5. XI./8-XI./9. 4149/II. M.E. Széll Kálmán levele a kormányzóhoz.

[24] JU-5. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 128. csomag 1280/1880. alapszám 1519/1880 szám: „ ... az eddigi tapasztalat azt mutatta, hogy az idejött magyar tanítók — legjobb törekvésük daczára — sem bírták az olasz nyelvet magukévá tenni, minek következtében fiumei iskolánk a nagyméltóságod tudomása szerint az igényeknek minden irányban megfelelő városi iskolák által – az olasz nyelvet illetőleg hátérbe szoríttatik."

nárok segítettek eligazodni a magyar nyelv szokatlan világában. Ugyancsak a nyelvtanulást szolgálták a hosszabb-rövidebb ideig tartó magyarországi tartózkodások is.

A mindennapi életben az általánosan használt nyelv az olasz volt. Az olasz többségű városban a magyar gyermekek sem használták anyanyelvüket, inkább a helyi nyelvet vették át, azt beszélték.

A fiumei városi iskolákban a tanítás nyelve természetesen az olasz volt, a magyar nyelvet csak rendkívüli tárgyként tanították. Az 1879. évi XVIII. törvény a város által fenntartott iskolákban nem lépett életbe, s iskoláikban az állami felügyelet is csak annak vizsgálatára terjedhetett ki, hogy elérnek-e olyan tanítási eredményt, amilyent a városi statútum megkövetel.[25] A mindenkori magyar kormányok tudomásul vették, hogy az oktatást érintő törvények hatálya nem terjed ki a városi iskolákra, ellenben a felekezeti és a magániskolákban érvényesíteni próbálták a magyar jogszabályokat.[26]

Hogy miért volt engedékeny(ebb) az állam Fiumében? Azt gondolom a válasz egyszerű: a város autonómiája erős volt, s vigyázták is. Továbbá a Magyarországtól való földrajzi távolság, illetve a közvetlen területi kapcsolat hiánya, s Olaszország közelsége is közrejátszott. Ha a fiumeiek nem kapták volna meg Fiumében az olasz nyelven történő tanulás lehetőségét, megkapták volna azt Olaszországban. (Sokan tanultak is Olaszországban!) Az olasz állam amúgy is „szemmel tartotta" Fiumét, minden erkölcsi (és más) támogatást megadott az olasz nyelv és kultúra védelmezése, fejlesztése érdekében.

Az állami iskolákban folyó oktatási munka értékelésénél állandóan visszatérő panaszként hangzott el, hogy a gyenge és közepes tanulmányi eredmények a nyelvismeret hiányára vezethetők vissza. A magyar növendékek nem ismerték az irodalmi olasz nyelvet, az olasz anyanyelvűek pedig nem tudtak megbarátkozni a magyar nyelvvel. Az iskolába való felvételnél azonban nem jelentett kizáró okot sem az egyik, sem a másik nyelv ismeretének hiánya, sőt a magasabb osztályokba lépést sem akadályozta.

„Ismeretes dolog, de miután lépten-nyomon szemünkbe ötlik, nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, milyen nehéz feladata van az iskolának nemzetiségi vidéken, hol a tanítás nyelve növendékeinknek nem egyszersmind anyanyelve is. Ezzel a nehézséggel Fiumében a legnagyobb mértékben szemben állunk. Itt, hol a lakosság 4%-a magyar, mily kevés magyar nyelvi ismeretre számíthatunk az iskolában, mikor még a magyar családból való, de itt született, s olasz cselédek gondozása alatt növekvő, szóval nyelvi tekintetben elkerülhetetlenül olasz

[25] A város által működtetett iskolákra vonatkozó szabályrendeletet (Statutum fondamentale per le scuole communale della citta di Fiume. DS-17. 3. doboz) a város képviselőtestülete 1876. júniusában készítette el.

[26] JU-5. XI./8-XI./11. kat. 4149./ II. M.E. Széll Kálmán levele a kormányzóhoz. Megjegyzendő: Fiume közigazgatási statútumának 81.§-a kimondta: „A képviselőtestületnek jogában áll a kormány oly rendeletei ellen, melyeket törvénybe ütközőknek, vagy Fiume szabad városa és kerületének érdekei vagy autonómiájával ellentétesnek tart, azok végrehajtása előtt felszólalni. Ha a kormány ilynemű határozat vagy felirat felterjesztésétől számított 40 nap alatt nem nyilatkozik, a felterjesztett határozat vagy felirat helybenhagyottnak tekintetik, mely esetben a polgármester a közgyűlés határozatának a végrehajtására felhatalmaztatik és köteleztetik."

hatás alatt lévő gyermeknek nincs és nem is lehet helyes magyar nyelvérzéke. Nagyon kevés segítséget várhatunk is a fiumei, magyar anyanyelvű gyermekektől a magyar nyelvnek az iskolába való terjesztése körül. Csak hamar beolvadnak a többségbe, s nekünk mondhatni, teljesen olasz nyelvű osztályt kell, minden lépten-nyomon az olasz nyelv segítségével, de mégis magyarul a növendékek korának megfelelő ismeretekbe bevezetnünk."[27]

Tanügyi szakemberek rendszeresen vizsgálták a magyar nyelv tanításának eredményességét. Annyit előre kell bocsátani, a jelentések mindig elfogadható eredményről, elégedettségről szóltak, de azért kétségek is megfogalmazódtak. Ugyanis, amit az iskolában megtanultak, azt otthon elfelejtették, az életbe nem vitték ki.[28] (Mint fentebb említettem, a városban a magyar nyelvvel nem lehetett boldogulni sem az üzleti életben, sem a közhivatalokban, sem a mindennapokban.)

A magyar nyelv tanulását akadályozta a megfelelő tankönyvek hiánya és a tanítás módszere is. Nem voltak a helyi viszonyokhoz illeszkedő, könnyen érthető nyelvezettel megírt magyar nyelvű tankönyvek. Általános gyakorlat szerint a magyarországi iskolákban használt tankönyveket fordították le olasz nyelvre, és azokat igazították a helyi viszonyokhoz. E mellett próbálkoztak helyben írt tankönyvekkel is.(Példaként említeni lehet Donáth Imre elemi iskolai tanító, majd elemi és polgári iskolai igazgató, tanfelügyelő, tanügyi előadó több kiadást megért Grammatica ungherese e Libro de lettura c. tankönyvét. Természetszerűleg, a legtöbb itt megírt tankönyv a nyelvtanulást próbálta segíteni.) Ezek kétnyelvű, magyar–olasz tankönyvek, a szövegek tükörfordításai voltak egymásnak. Kiadásuk azonban a többszöri szakmai és nyelvi ellenőrzés, valamint a fizetési nehézségek és a kiadás körülményessége miatt késlekedett.

Az egyszerű formájában ismert, de új alakban használt szavakat már nem értették meg a gyermekek. A tanórák jelentős része azzal telt el, hogy a stílus egyszerűsítésére kijegyzetelték a tankönyveket. Az is megesett, hogy a tanítók megfeledkeztek a tanulók nyelvismeretéről és változatos szavakkal, kifejezésekkel magyarázták a tananyagot. A tanulók többségének azonban már az is eredmény volt, hogy könyv nélkül felmondták a leckét, anélkül, hogy értették volna a jelentését.[29]

Súlyos problémaként jelentkezett az oktatómunka során az is, hogy a Magyarországról Fiumébe került tanítók/tanítónők nem tudtak olasz nyelven tanítani. Az állam által biztosított ösztöndíjjal ugyan hosszabb-rövidebb időt eltöltöttek/eltölthettek Olaszországban nyelvtanulás céljából, de arra nincs utalás sehol, hogy az olasz nyelven történő tanítás módszereit tanulmányozták volna. Beszélgetni még csak tudtak, de az nem volt elegendő a zavartalan munkához.

---

[27] Szegfi Ilona tanítónő előadása a magyar nyelv tanításáról. Hely és évszám nélkül. Szegfi Ilonát (aki a fentebb említett Kánya Emília lánya) 1887-ben Budapestről helyezték a fiumei felsőbb leányiskolához.

[28] DS-1. Scuola elementare e superiore femminile di Stato. 10. doboz. 1907–1908. év. Révy Ferenc iskolalátogatásáról 1908. május 9-én készült jegyzőkönyv.

[29] DS-1. Scuola elementare e superiore femminile di Stato. 8. doboz. 1-272. számú iratcsomó 137/1905. sz.

A küldetéstudattal rendelkező tanítók kudarcként élték meg a tanítás eredménytelenségét. Úgy érezték, a magyar nyelv és a magyarosító törekvések kárt szenvednek. Hogy a helyzeten javítsanak, mindent megtettek, minden alkalmat megragadtak a magyar nyelv népszerűsítésére, megkedveltetésére, gyakorlására. (Ne feledjük, a magyarosodás első, és legfontosabb lépésének a magyar nyelv elsajátítását tartották!) Az alsó, de különösen a népesebb osztályokban a VKM engedélyével a magyar nyelvet csoportokban tanították, így egy tanítónak kevesebb gyermekkel kellett foglalkoznia. (Ez azonban óratöbbletet jelentett, s a túlmunkák kifizetése akadozott.) Emellett ugyancsak minisztériumi engedéllyel (pl. a felsőbb leányiskolában) külön órákat iktattak az órarendbe, hogy a gyenge előmenetelű tanulókat felzárkóztassák. Magyar társalkodó köröket szerveztek, egyszerű történetek, mesék, versek megtanulásával, felmondásával igyekeztek a növendékek szókincsét bővíteni, kiejtésüket javítani, nyelvtani hibáikat korrigálni, s egyúttal a magyar irodalmat megkedveltetni.[30] Azonban ez a kezdeményezés sem hozta meg a sikert. Mivel a gyermekek a tanórákon kívül nem gyakorolták, nem használták a magyar nyelvet, az iskolában tanultak nem épültek be szervesen ismereteik, készségeik közé. Ráadásul a foglalkozásokat vasárnap délutánonként tartották, így a növendékek egyetlen pihenőnapja is elveszett, ezért az összejövetelekről hamar elmaradtak.

A felsőbb leányiskola másik próbálkozása az egykori növendékek összegyűjtése volt. Rendszeresre tervezett összejöveteleken magyar nyelvű olvasmányokkal, érdekes előadásokkal, felolvasásokkal kívánták felkelteni a nyelv iránti szunnyadó érdeklődést. Az összejövetelekkel a fiumei társasági életet is színesíteni akarták, a magyar nyelv használatával a „magyarság mind nagyobb térhódítását" is szerették volna elérni. A tősgyökeres fiumei családokat is igyekeztek megnyerni. Azokat, akik olasz iskolába járatták gyermekeiket. És azokat a jómódúakat, gazdagokat, akik inkább külföldi (ausztriai, svájci) internátusokba taníttatták gyermekeiket.

A nyelvi ismeretek és a beszédkészség fejlesztésére szervezték a játékdélutánokat. Ez a tanítási időn kívül szervezett program alapvetően a gyermekek testmozgását volt hivatott szolgálni, de a játékok közben az utasítások, a vezényszavak magyarul hangzottak el. Továbbá a tanítók szorgalmazták, hogy a gyermekek egymás között, a tanórai szünetekben magyarul beszéljenek, a nem magyar anyanyelvű gyerekeket magyar anyanyelvűek mellé ültessék. Ugyancsak a magyar nyelv (és a magyar haza) „elmélyültebb" megismerésére és megszerettetésére magyarországi kirándulásokat szerveztek.

A tanítókat hazai gyakorlat szerint motiválták eredményes munkára. Azokat, akik a magyar nyelv tanításában kiemelkedő eredményeket értek el, pénzjutalomban részesítették. A magyar nyelv tanulásában sikereket elért növendékeknek pedig magyar nyelvű könyveket, elsősorban ifjúsági regényeket, fiataloknak szánt történelmi könyveket ajándékoztak.

[30] DS-1. Scuola elementare e superiore femminile di Stato. 5. doboz. 1-421. számú iratcsomó. 204/1897/1898. sz.

A reálisan gondolkodók látták, hogy a magyar nyelv erőltetése az állami iskolák fejlődésének a gátja, a döntéshozók számára csak a háború évei alatt vált világossá, hogy a magyar nyelv tanításának erőltetése csak kudarcot hozhat.[31]

Hazafiság, magyarosodás

„... Hanem mindaddig, amíg megátalkodtok abban, hogy nyelveteket kényszereszközökkel tukmáljátok ránk, minden fiumeiben ellenséget fogtok találni, titkosat vagy nyíltat, aszerint, hogy egyéni érdeke, társadalmi állása vagy műveltsége megengedik-e neki, hogy nyíltan fellépjen."[32]

„... Önök már tudják (...), hogy nekünk magyarosítanunk kell, magyarosítani szívben és nyelvben. A nyelvben való magyarosítás okvetlenül szükséges, mert maga a hazaszeretet, a magyar nemzethez való tartozás tudata nem elegendő, miután a belső érzelem, amelyet állandósítani kell, különben megtörténhetik, hogy ez a nemzedék magyar érzelmű, de a következő már nem lesz az. A hazaszeretetnek nemzedékről nemzedékre való állandósítására és biztosítására csak egy eszköz van és ez a magyar nyelv."[33]

Az állami iskolákban kiemelkedő nevelési feladatként jelölték meg a hazafias nevelést és a magyarosítást. A kor felfogásának megfelelően a magyarrá válás folyamatában az első lépés a magyar nyelv elsajátítása volt. Ezzel párhuzamosan törekedtek a magyar érzület kialakítására. Ebben a feladatban szükségszerűen az iskola vállalta magára a legnagyobb feladatokat.

Mielőtt kicsit bővebben szólnék a témáról, fel kell tenni azt a kérdést, vajon eredményes lehetett-e a tanulók többsége esetében tényleges hazafias nevelés? A válasz: nem!

A fiumeiek identitása bonyolult volt. A lakosság nagy része két- vagy többnyelvű volt, szokásaik internacionálisak. Büszkén vallották magukat fiumeieknek, ugyanakkor erősen élt bennük származási helyük emléke is. (Szülőhazám Isztria, Dalmácia, Tirol, Magyarország stb.) Távol az anyaországtól, egy soknemzetiségű városban, ahol a magyarok erős kisebbségben voltak, lehetetlen vállalkozás volt a magyar szellemiség kialakítása, meghonosítása, különösen azokban az időkben, amikor az olasz és a horvát nemzeti mozgalmak erősödtek. (Az olaszok, illetve az Olaszországban tanult fiumei fiatalok, akik a századfordulón már jelentős közéleti szerepet vállaltak, táplálták az olasz irredentizmust, és a horvát politikai mozgalmak is jelen voltak a kikötővárosban!)

„És azok a szerencsétlen emberek, teljesen nekivadulva irtó munkájukban, elvakulva az ő soviniszta eszméjüktől, nem veszik észre, hogy így cselekedvén, megrontják az ifjak jellemét, kényszerítve őket, hogy napról napra hazudjanak, és nem veszik észre, hogy ahelyett, hogy szeretetüket és bizalmukat megnyernék, gyűlöletet, csömört, bizalmatlanságot keltenek, s ők maguk azok, akik nevetséges és túlzott magasztalásukkal teljesen diszkretizálják az állami

[31] JU-5. 1902. XI./1-XI./3. kat. 1278/1902. sz.

[32] JU-5. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 1899. év. 1581. sz. 4 darab melléklettel. Az idézet a Difesa című lap 1899. februárjában megjelent számának „Parliamo ai nostri giovani" cikkéből származik.

[33] JU-5. Kormányzósági iratok 1903. XI./8-XI./11. 4517/1903. Idézet a belvárosi állami elemi fiúiskola 1903. szeptember 7-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

intézményeket. Mert azok az ifjak, bár minden lehető megtörténik az elbutításukra azokban az iskolákban, érző szívvel, gondolkozó elmével bírnak, s ámbár históriákat nekik „ad usum delphini" tanítják, mégis tudják, hogy húsz barbárbetörés és több százados szolgaság sem bírták az olasz népek egyetlenegy arcvonását sem megváltoztatni, és nevetnek, nevetnek azokon a törpéken, akik elbizakodottságukban ezt a földet magyarizálni akarják. S így van, hogy a mi legrosszabb ellenségeink a mi legjobb szövetségeseinkké válnak.

Ám a dolgok ilyetén állása előnyös is a polgári érzületek fejlődésére, másrészt nagy, kiszámíthatatlan kárára van a tanításnak, az általános műveltségnek; tudják ezt azok, akik azon intézetekből kilépve kénytelenek versenyre, küzdelemre kelni más intézetekből kikerült ifjakkal."[34]

A tanintézetek nevelési programjában előkelő helyet foglalt el a magyar haza iránti érzés felkeltése, kialakítása, elmélyítése. A fiumei és az otthonról hozott identitás mellett kellett volna kialakítani a magyar lelkületet, a magyarsággal való azonosulást. Eszközeik sokfélék voltak, de erőszakosságról beszélni nem lehet. Ha Budapesten türelmetlenek is voltak, a tengerparton működő tanítók, tanárok (de lehet említeni az állami tisztviselőket is) túlnyomó többsége toleráns volt, s ha szükség volt rá, akár a szabályok megsértésével is a növendékek érdekeit tartották szem előtt. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy iskoláikat (és önmagukat) sem akarták népszerűtlenné tenni a lakosság körében. Kivételek azonban mindig akadtak, hiszen meg kellett felelni magasabb elvárásoknak, érdekeknek, s ezeknek a két- vagy többféle elvárás támasztotta követelményeknek nem mindenki tudott megfelelni. Néhányan — és nem csak magyarok — különbséget tettek a különböző nemzetiségű tanulók között, megjegyzéseikkel, magatartásukkal sértették azok önérzetét, büszkeségét. Az idő múlásával a magyarok közül is egyre kevesebben hittek abban, hogy egy felsőbb kultúrát képviselnek, hogy küldetést teljesítenek, s hogy Fiumét néhány évtized alatt magyar várossá lehet tenni. És ennek a felfogásuknak hangot is adtak.

Mivel az iskolák némi kiigazítással mindenkor az érvényben lévő magyarországi tanterveket és tanmeneteket követték, a tananyag ismeretében a kívülálló érezhette azt a nemzeti érzelmekbe való beavatkozásnak. Az olasz nyelvben és kultúrában felnőtt gyermekeknek a magyar történelem és irodalom nagyjait kellett egyik napról a másikra magukénak vallani. Azonban azt sem kell elhallgatni, hogy figyelmet fordítottak az olasz nyelv, irodalom és történelem tanítására is. De azzal, hogy a felettes hatóságok minduntalan követelték a magyar nyelv tanítását és megtanítását, a tanintézetekben folyó munkák megítélésén súlyosan rontott. Nagyon ellentmondásos a helyzet!

A hazafias szellem ápolásának eszközéül használták fel a városban és a város környékén szervezett tanulmányi kirándulásokat.

A tanulóifjúság iskolai és tanulmányi kirándulásai céltudatos szervezésére központilag külön szabályzatot dolgoztak ki, amely útbaigazítást adott arra nézve, miként hasznosíthatóak a szűkebb környezetben látottak (lakóhely és

[34] JU-5. Kormányzósági iratok. Elnöki iratok. 1899. év. 1581. sz. 4. darab melléklettel. Az idézet a Difesa c. lap 1899. februárjában megjelent „Parliamo ai nostri giovani" című cikkéből származik.

környéke földje, növény- és állatvilága, földrajzi és gazdasági viszonyai, történelmi nevezetességei) a tananyag kiegészítéseként. Továbbá, miként és mely szempontok szerint rendezendők a nagyobb szabású iskolai kirándulások, hogy azok gyümölcsözőek legyenek, s erősítsék a hazaszeretetet, a magyar történelem kiemelkedő személyiségeinek és a magyar állam intézményeinek megbecsülését felkeltsék, illetve fokozzák.[35]

A hazai ipar nagyságát akarták érzékeltetni, amikor meglátogatták a fiumei papírgyárat. (A tanszerek beszerzésénél, az iskolák felszerelésénél eleve magyar termékek vásárlását szorgalmazták.) Az akvárium a „magyar tenger" élővilágát ismertette meg a tanulókkal, a József főherceg által létrehozott parkban (*giardino publico*) és botanikus kertben tett séta pedig a hazai növényvilág gazdagságát. A várostól távol menni már veszélyes volt, hiszen a város közvetlen területét elhagyva számolni kellett a horvátok gúnyos megjegyzéseivel, vagy éppen a ráérő suhancok repülő köveivel.

Önképző-, olvasó-, zene-, tánc-, tornakörök működését is a legkülönbözőbb módon állították a hazafias nevelés (és a magyar nyelv tanulása) szolgálatába. Azonban egyféle egyensúlyra törekedtek, a különböző rendezvényeken ugyanannyi olasz nyelven előadott alkotás szerepelt, mint amennyi a magyar nyelven bemutatott mű.

A haza iránt megnyilvánuló szeretet kifejezését szolgálták az ezredéves ünnepségek is. Ünnepélyes alapkőletételek, épületek átadása, emléktáblák avatása, faültetések neves személyek részvételével, vagyis mindent a kötődések szorosabbá tételére kívántak felhasználni.[36]

Az eredménytelenség közismert. 1914-ben már nem beszéltek a magyar nyelv egységesítő erejéről, már nem az egységes nyelvet tartották az állam alapjának, hanem a geográfiai viszonyokat tartották döntőnek. „E tekintetben pedig hazánk mintaszerűen egységes. Az itt lakó nemzetiségek elnyomva soha nem voltak, s boldogulásukat csak egy erős, egységes Magyarországban remélhetik, segítve a magyart, melynek vezető szerepét történeti múltja, magasabb műveltsége és számának abszolút túlsúlya biztosítják. Hassunk oda, hogy amikor a magyar történet lélekemelő példáit, nemzeti irodalmunk nagy alakjait tanulják, ép úgy lelkesedjék a horvát, német és olasz anyanyelvű, mint a magyar, belátván, hogy a mi küzdelmünkben, munkákban nekik is részük volt."[37]

Ekkor már egyforma bánásmódot ígértek minden növendék számára, egyformán hazafinak tartottak horvátot, németet, olaszt, egyformán fontosnak minden nyelvet.

---

[35] Magyarország közoktatásügye az 1904. évben. Külön lenyomat. „A magyar királyi kormány 1905. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv." Budapest 1906. 18.

[36] JU-5. Kormányzósági iratok. Általános iratok. 217. csomag 531/1896. alapszám. 839/1896. sz. A város képviselőtestülete egy-egy emlékfa ültetését javasolta az Ürményi térre, a Ferenc József sétányra, az állami gimnázium udvarára, a népkertbe, a plassei, a cosalai, a drenovai iskolák udvarára. Mindegyik fa mellé kőoszlopot is akartak állítani „In ricordo del I. Millenio 1896" felirattal. Wlassits miniszter erről 704/1896 sz. alatt külön rendeletet adott ki.

[37] DS-1. 14. doboz. A felsőbb leányiskola 1914–1915. évi jegyzőkönyvei. Az idézet az 1914. szeptember 18-án tartott ülés jegyzőkönyvéből származik.

A józanok látták és kimondták: a fiumei gyermekek lelkében nem könnyű a magyar haza iránti szeretet ápolása. Sőt veszélyesnek tartották az ezzel való túlzott foglalkozást. „Ne támadjon fel az a gondolat, hogy mi követelni akarjuk tőle a magyar haza iránti szeretetét, lelkesedést, olyan eljárást kell alkalmaznunk, hogy mintegy öntudatlanul ébredjen fel bennük."[38] S hogyan képzelték? Jól sikerült, hazafias szellemű dolgozatok felolvasásával, hazafias költemények, dalok megtanulásával.[39]

[38] Uo.

[39] DS-1. Scuola elementare e superiore femminile di Stato. 14. doboz 1914–15. évi jegyzőkönyvei. 1914. szeptember 18-án tartott ülés jegyzőkönyvéből.

Sokcsevits Dénes:

A FIUMEI REZOLÚCIÓ ÉS AZ 1905 ÉS 1907 KÖZÖTTI HORVÁT–MAGYAR KÖZELEDÉS ELŐKÉSZÍTÉSE A HORVÁT SAJTÓBAN

Az 1903. évi, széleskörű magyarellenes megmozdulásokat követően Horvátországban még közel három évig a Khuen-Héderváry által megformált, a pesti kormány politikájához igazodni igyekvő magyarbarát erők maradtak kormányon. Bár az új bán, Teodor Pejačević nem kis mértékben enyhített elődjének ellenzéket sújtó politikáján (szabadon engedte a politikai foglyokat, igyekezett nem korlátozni a sajtószabadságot), de voltaképpen továbbra is az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés talaján állva a pesti elvárásoknak, s nem az egyre erősödő horvát nemzetállami törekvéseknek felelt meg. (Persze nem is tehetett volna mást. Éppen a dualista rendszert megváltoztatni kívánó magyar ellenzéki politika 1905/1906. évi kudarca bizonyította be, hogy a kényes kompromisszumok sorozatán nyugvó dualizmusban az adott keretek között nem volt lehetőség, illetve pontosabban az uralkodó nemzeti elitek részéről nem volt valódi politikai akarat a változtatásra, s az ilyen jellegű igények nem kaphattak legfelső szinten sem támogatást). Ugyanakkor a századelőn a horvát belpolitikában lényeges fordulat következett be. Egyrészt egyesült az Obzor-párt az egyik jogpárti frakcióval, majd felvette a Horvát Jogpárt nevet, másrészt új pártok jöttek létre (Haladó Párt, Horvát Népi Parasztpárt), valamint némiképp növelte súlyát az 1894-ben alapított Szociáldemokrata Párt is. Erősödött a politikai katolicizmus is, s a szlovén rokonpárttal, valamint a Frank-féle Tiszta Jogpárttal szövetkezve a trialista elképzeléseknek is súlyt adott a horvát belpolitikában, illetve a Monarchián belül is. Az 1902-ben még drasztikusan szerbellenes horvátországi hangulat és rossz szerb–horvát viszony az 1903. évi szerbiai dinasztiaváltás után egyre jobb lett (ez persze nem vonatkozott Josip Frank pártjának szerbekhez fűződő viszonyára), s fokozatosan újjáéledt a délszláv egység eszméje, különösen a középosztálybeli ifjú nemzedékek körében. Mind a délszláv összefogás, mind a trializmus hívei többnyire ellentétben álltak Budapesttel és köreikben, valamint sajtójukban nem egyszer szélsőséges magyarellenesség uralkodott.

Az utolsó jelentős horvát–magyar közeledési kísérlet előkészítése a horvát sajtóban

A horvát közvéleményben a századelőn egyeduralkodóvá vált negatív előjelű magyarságkép azonban a több mint nyolc évszázados magyar–horvát együttélés történetében még egyszer pozitív irányba mzdult el (Tisza István és a hor-

vát–szerb koalíció 1913. évi kompromisszuma után is érezhető volt némi változás, de korántsem volt ekkora). Átmeneti jelenségről van szó, gyakorlatilag körülbelül két évig figyelhető meg a horvát sajtó számottevő részében a magyarokról alkotott kép tudatos javítása, s ennek a pozitív fordulatnak egyértelműen politikai okai voltak. A horvátok magyarokhoz fűződő viszonyában, s egyben magyarságképében 1905-ben beállott változás az új horvát szövetségkereső politika, az ún. „új kurzus" következménye volt, amelynek élharcosai dalmáciai jogpárti politikusok voltak, de hátterében ott állt a báni Horvátországban egyre inkább erőre kapó és a politikában helyet követelő vállalkozó (nagy)polgárság. A közvetlenül az osztrákok által igazgatott Dalmáciát már hosszú évek óta gazdasági válság sújtotta.[1] A gazdaság katasztrofális helyzetének kialakulásában a 19. század végén, 20. század elején politikán kívül álló okok is szerepet játszottak. Legelőször is a tartomány a Monarchia más peremvidékeihez hasonló helyzetben volt, de lokális problémák is adódtak: a szőlő, illetve bortermelést tönkretevő filoxéra-járvány, rossz termés, valamint (bár ez már korábban éreztette hatását) a dalmát városok lemaradása a modern tengeri kereskedelmet fellendítő technológiai változás, a gőzhajózás elterjedése terén (ez utóbbi oka a tőkehiány volt). Mindezek mellett azonban Dalmácia lakói joggal hibáztathatták a tartományt kormányzó távoli Bécs érdektelenségét, vállalkozásösztönző és beruházás élénkítő intézkedéseinek elmaradását, vagy legalábbis elégtelenségét. A dalmáciai horvát politikusok számára mindezek miatt Bécs és nem Budapest jelentette a fő ellenfelet (különös tekintettel arra, hogy az osztrák közigazgatás a tartomány lakosságának közel kilencven százalékát kitevő horvátok nyelvi jogaira sem igen volt tekintettel, s az olasz mellett a német nyelvet igyekezett favorizálni a közigazgatásban). A dalmáciai horvát politikusok persze tudták, hogy a dualista magyar kormányzatok ugyanúgy nem támogatták e döntő többségében horvátok lakta tartomány egyesítését a báni Horvátországgal, mint az osztrákok, noha a magyar fél az 1868. évi magyar–horvát kiegyezésben (igaz, konkrét dátum megjelölése nélkül) ígéretet tett erre, de azzal is tisztában voltak, hogy a magyar közjogi ellenzék elvben támogatja a tartomány magyar koronához való (vissza)csatolását. Az új kurzus, melynek legfontosabb képviselői a dalmáciai horvát jogpárt vezetője, s 1905 végétől Split polgármestere, Ante Trumbić (1903 októberében az osztrák kormányzóval való nyelvpolitikai összeütközés során éppen ő fogalmazta meg először a magyarokkal és olaszokkal való együttműködés szükségességét a német Drang nach Osten megállítása ér-

[1] A dalmáciai gazdasági helyzetre vonatkozóan újabban l. *Rudolf Kraljević*: Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća. Split 1994. A periféria és a központ fejlődése közötti eltérés természetesen Magyarországon, s más európai államokon belül is megfigyelhető. Dalmácia helyéről a birodalmi kormányzati struktúrában, illetve a tartomány közjogi állásáról felélénkültek a viták, s a dalmát politikusok az 1900-as évek elején a magyar ellenzékkel kerestek kapcsolatot, tudván, hogy ez utóbbi és a magyar közvélemény is a területet a Magyar Szent Korona részének tartja, s esetleg támogatná az aktuális státus megváltoztatását, vagyis a tényleges visszacsatolást. A közjogi és kormányzati struktúrával kapcsolatosan l.: *Somogyi Éva*: Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. Budapest 1996. valamint *uő.*: Hrvatska u zajedničkom sustavu. In: Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918. Zbornik radova. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2004., illetve *Ress Imre*: Az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés. In: Partes populorum minores alienigenae Történelmi és nemzetiségi folyóirat „A szabadság tüze ég " 1848 vonzásában Nyugat-Magyarországon c. számában, Szombathely 1999. 87–112.

dekében), valamint a századelő horvát politikai életének legjelentősebb szereplőjévé váló Frano Supilo voltak, először is szakított a dalmáciai horvát nemzeti pártiak szerbellenes vonalával és a délszláv egységeszméhez közeledett. Supilo a német–osztrák imperializmust tartotta igazán veszélyesnek a Balkán népei számára, s úgy gondolta, hogy a horvátoknak és szerbeknek a németekkel szemben az olaszokkal és magyarokkal kell megbékélést keresni. A magyarokhoz taktikai-politikai okokból kívánt közeledni, s már 1901-ben, Budapesten jártában felfigyelt arra, hogy a magyar ellenzék mennyire szemben áll Béccsel. Supilo 1900-ban indított Novi list című lapja modern politikai újság volt, hátterében fiumei horvát tőkés csoport állt. Supilo állandó tudósítókat alkalmazott Bécsben, Budapesten, Triesztben és Zágrábban, így friss információkkal látta el olvasóit.[2] Ez a lap vált 1905-ben az említett új szövetségi politika zászlóvivőjévé, s ha nem is könnyen (és mint látni fogjuk nem teljes mértékben), de sikerült befolyásolnia a báni Horvátország közvéleményét is, s végül olyan, korábban mondhatni hagyományosan magyarellenes lapok is, mint az Obzor[3] is elfogadták az új kurzus politikai irányvonalát, s egyben barátságosabb hangot ütöttek meg a magyarsággal kapcsolatban is, míg a Haladó Párt 1904-ben alapított lapja, a Pokret, kezdettől fogva az új, magyarokkal, olaszokkal megegyezést szorgalmazó elvek alapján állt. Supilo ki akarta használni a magyar belpolitikában beállt fordulatot, a magyar ellenzék választási győzelmét, s a dualizmus ennek nyomán kialakuló (helyesebben felszínre törő), s az egész Monarchiát megrendítő válságát. Támogatta Magyarország Ausztriával csak perszonáluniós kapcsolatot fenntartani kívánó önállósodási törekvéseit, Supilo Budapestre utazván kapcsolatba lépett magyar ellenzéki vezetőkkel (találkozott többek között Kossuth Ferenccel és Esterházy Móriccal),[4] s a horvát támogatásért cserébe rövidtávú célként Dalmácia és Horvátország egyesítésének elősegítését kérte.

Témánk szempontjából azonban nem annyira Supilo konkrét politikai lépései érdekesek, hanem inkább az, hogyan készítette elő lapja, a Novi list ezt a dalmáciai horvát politikusok körében már 1903 óta érlelődő fordulatot. Bár az 1905. évi magyar választások kapcsán a Novi list budapesti tudósításaiban még

[2] Supilo politikai elképzeléseire vonatkozóan l.: *Ivo Petrinović*: Politička misao Frana Supila, Split 1988. A Horvát–Szerb Koalícióra vonatkozólag: *Mirjana Gross*: Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907. Beograd 1960., illetve újabban: *Tereza Ganza Aras*: Politika „novog kursa" dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića. Split 1992. Supilo már 1902-ben, amikor a fiumei magyar–horvát tengerhajózási társaság — az Ungaro-Croata — magyar zászlóhasználata miatt tört ki botrány, a többi horvát újságíróval ellentétben nemcsak egyszerűen elítélte a jelenséget, mint a „magyarosítás" újabb jelét, hanem azt is megírta, hogy az ilyen magyar akciók megakadályozzák a közös magyar–horvát fellépést a német ellenséggel szemben. Idézi: *Josip Horvat*: Supilo, život jednog hrvatskog političara. Zagreb 1938. 75.

[3] Igazság szerint Sime Mazzura az Obzor szerkesztője a magyar ellenzékkel kapcsolatos kombinációkat már korábban megpendítette, l. Glazba budućnosti. Hrvati i Mađari (A jövő zenéje. Horvátok és magyarok) Obzor 1902. február 6. Ugyanakkor az Obzor sokáig nem tudott elszakadni hagyományos magyarellenes beállítottságától, s például ugyanebben az évben jelentetett meg egy erőteljesen magyarellenes hangvételű hosszú történeti tárgyú sorozatot A horvátok háborúja a magyarok ellen 1848/49-ben (Rat Hrvata s Magjarima 1848-9. godine) címmel. A szerző a maga korában népszerű történész, Rudolf Horvat volt.

[4] *Petrinović*, i.m. 71–71.

érezhető egyfajta távolságtartás mindkét magyar politikai irányzattól (különösen az eredmények ismertté válása előtt), Tisza Istvánt negatívabban ítéli meg: „Amíg a végrehajtó hatalom birtokosaként gőgös, felfuvalkodott és erőszakos volt, most, hogy el kellene hagynia helyét, arcátlan és elveszítette taktikai érzékét."[5] Ugyanakkor a fiumei lap februárban még bizalmatlanságot árul el Kossuthék irányában is, akikről ezt írja: „És a Kossuth-pártiak is szíves-örömest kormányoznának 1867-es alapokon, persze 1848-as álnév alatt."[6]

Hamarosan azonban komoly és látványos fordulat állt be a lap hangvételében (bár kétségtelen, hogy Supilo lapja korábban is igyekezett mérsékeltebben viszonyulni a magyarokhoz). A tudatosan megindított magyarbarát propaganda legszembetűnőbb és véleményem szerint igen fontos jele egy március 2-án a Novi list hasábjain megindított, összesen öt részes sorozat Kossuth Lajos és a horvátok címmel (Kossuth L. i Hrvati), amely részletesen idézte Kossuthnak Horvátországgal kapcsolatban az emigrációban vallott nézeteit. Már a magyar 1848-ról a cikksorozat elején sugallt kép is újdonságként hat, különösen, ha összevetjük a korábbi évtizedek horvát történetírásában kialakult képpel: „(megjelentek) olyan áramlatok, amelyek Szent István koronája országainak teljes függetlenségére és szabadságára törekedtek ... Ilyen áramlatot képviseltek a 17. és 18. században I. és II. Rákóczi, Zrínyi és Frangepán, Wesselényi stb. És hát mi más az 1848/49-es magyar forradalom, ha nem a 17. és 18. századi forradalmak folytatása. Mi a különbség? Az, hogy ebben a demokrácia átvette kevesebb mint két évszázad után a magyar szabadság és függetlenség zászlaját a 17. századi arisztokrácia kezéből. És a demokrácia rövid időre győzni tudott!"[7] A továbbiakban a cikkíró elemzi az emigráns Kossuth Horvátországgal kapcsolatban kifejtett gondolatait. Higgadtan, gyűlölködéstől mentes hangon vitázik Kossuth 1848-as és 1848-cal kapcsolatos nézeteivel, így pl. Kossuth állításával szemben, miszerint az 1848-as horvát–magyar konfliktusban a Béccsel szövetkezett pánszláv izgatók játszottak volna fő szerepet, rámutat az illirizmus objektív helyére a horvát történelemben. Ugyanakkor idézi Kossuthnak Batthyányi elbeszélése alapján írt állításait Jelačić birodalmi érdekeket képviselő szerepéről, ami a horvát olvasó számára újdonságot jelentett. Bemutatja, hogy Kossuth az emigrációban elismerte a horvátokat különálló nemzetnek és a múltra vonatkozóan is társországnak. Közli a magyar politikus gondolatait Horvátország

[5] Ugyanakkor a Novi list már 1905 januárjában Odium na Hrvate című cikkében óvott attól, hogy a horvátokat új Jellasicsként használják fel a magyarok ellen. A cikkíró úgy tudta, hogy a zágrábi 13. (Jelačić) ezredet Magyarországra akarják vezényelni az ellenzéki mozgalom letörésére. A Novi list mindezt Bécs intrikájának tudja be és javasolja, hogy, ha már a birodalmi vezetés mindenáron katonákat akar küldeni, küldjön németeket, nehogy a horvátokat ítélje el a nemzetközi közvélemény, mint annak idején az olasz és magyar szabadságmozgalmak leverése idején. Novi list 1905. január 24., illetve a Tiszáról szóló idézet, Novi list 1905. február 14. Az új kurzus képviselői azért is szemben álltak a magyar szabadelvűekkel, mert azok horvátországi politikai ellenfelüket, a Nemzeti Pártot támogatták már évtizedek óta, s a horvát mozgalom egyik fő célja volt e párt uralmának megdöntése, s ez ügyben a magyar koalíció támogatásával 1906-ban a horvát ellenzéki koalíció sikerrel járt.

[6] Novi list 1905. február 16. A fiumei horvát újság ironikus megjegyzése 1906-ban bizony valósággá vált, a magyar koalíció tényleg „szegre akasztotta" függetlenségi elveit, s a dualista rendszert elfogadva kormányzott.

[7] Kossuth L. i Hrvati, Összeállította: Sylvius. Novi list 1905. március 2., 3., 4., 5., 6. Az idézet az első részből való: Novi list 1905. március 2.

függetlenné válásával kapcsolatban és idézi Kossuth véleményét, miszerint Horvátország nem válhat önállóvá, ha Magyarország nem lesz szabaddá. Kossuth említett állásfoglalása a maga korában nem volt ismeretlen a horvát közvélemény előtt, mint arról például Franjo Rački egyik 1861. évi, horvát saborban elmondott beszéde is tanúskodik, de a későbbiekben a korszakkal foglalkozó horvát történeti tárgyú munkák és a sajtó elhallgatták mindezt, s csak a magyar politikus korábbi, horvát érdekeket sértő kijelentéseit idézgették. A Novi list idézi Kossuth horvátoknak tett ajánlatát az Ausztria elleni közös fellépésre is. Az, hogy a cikkíró mennyire saját korának politikai elképzeléseihez használja fel az öreg Kossuth gondolatait, kiderült mindjárt az első mondatból is: „Most, hogy Kossuth pártja győzött Magyarországon, jó lenne, ha közvéleményünk értesülne arról, hogyan vélekedett a horvátokról az öreg Kossuth 1848 után."[8] A cikksorozat befejező részében pedig egyértelmű az éppen aktuális politikai üzenet: „Kossuth Lajos azért kínált szövetséget és barátságot a horvátoknak, mert belátta, hogy nélkülük és ellenükben nem tud Magyarország Ausztria ellen tenni. Annak idején Deák is azért kínált tiszta lapot [a horvátoknak – S. D.], hogy bebiztosítsa Magyarországot Ausztria ellenében. Nem fölösleges ezekben a napokban mindezekre emlékeztetni az olvasót."[9]

A következő lépés a zárai Narodni list tette meg, amelyben 1905 március 11-én Ante Trumbić jelentetett meg egy cikket Dalmácia Ausztria és Magyarország között (Dalmacija u borbi izmedu Austrije i Ugarske) címmel, amelyben elítéli az osztrák politikát (de a horvátokkal szemben folytatott korábbi magyar politikát is!) és békejobbot kínál a magyaroknak. Trumbić írásának a korabeli magyar ellenzék számára alighanem legrokonszenvesebb mondata így hangzik: „Nem csupán Dalmácia visszacsatolása zálogává és legerősebb eszközévé válhat egy megbékéltetett és megelégedett Horvátország, hanem Magyarország támasza is lehet Ausztriával szemben vívott függetlenségi küzdelmében." A cikknek jó visszhangja támadt Magyarországon, a Budapesti Hírlap ismertette a cikk tartalmát, együtt Vinko Milić spalatói polgármesternek a Novi listben még 1905 márciusában megjelent írásával, amelyben Dalmácia reinkorporálását, nemcsak horvát, de legalább annyira magyar érdekként tünteti fel, s úgy érvel, ezt a jogi aktust meg kell cselekedni, ha Magyarország Ausztriával pusztán perszonáluniós kapcsolatba kerül. Milić szerint a dalmátoknak nem kell félniük a magyaroktól, de mind a magyaroknak, mind a horvátoknak tartaniuk kell a németektől (Državni položaj Dalmacije – Dalmácia közjogi helyzete Novi list 1905 március 4.). Következő lépésként Supilo írt két cikket a Novi listbe Magyarón Jelačićok, illetve Horvátország és Magyarország címmel.[10] Az előbbi Nikola

[8] Uo. Ez a cikksorozat első mondata.

[9] Racki 1861-es beszéde in: Dnevnik Sabora Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije... god 1861, Zagreb, 1862, 244. . Az idézett mondat helye: Novi list 1905. március 6.

[10] Dalmacija u borbi izmedu Austrije i Ugarske. Narodni list 1905. március 11. Trumbic és Vinko Milić spliti polgármester említett cikkét (illetve azok tartalmi ismertetőjét) közölte a Budapesti Hírlap (Budapesti Hírlap 1905. március 16.), ráadásul pozitív kommentárral. Supilo levélben értesítette politikustársát, Trumbicot erről a fejleményről, illetve arról, hogy a magyar ellenzéki lapokban az új kurzus politikája egyre jelentősebb visszhangot vált ki, l. *Hajdarhodžić, H.–Arneri, R. –Morović, H.–Nemec, M.*: Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891–1914. Arhivski vjesnik, Zagreb

Tomašić ellen irányult, akit Supilo megvádolt, hogy Bécs érdekében, Khuen-Héderváry utasítására támadja a magyar ellenzéket; a másik cikkben viszont egyértelműen síkra szállt az új magyarbarát politika mellett, és egy magyar–horvát „védelmi vonal" kialakítását sürgeti Bécs ellen, mert a császárváros szerinte csak a nagynémet Drang nach Osten előőrse. (Supilo vádja nem volt alaptalan, mert a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban őrzött Tomašić hagyatékból előkerültek Khuen-Héderváry — egyébként horvát nyelven írt — levelei, melyekben ilyen fellépést sugalmaz a későbbi horvát bánnak.[11] Meg kell jegyeznünk, hogy a következő években függetlenül attól, hogy politikai ellenfelek maradtak, Supilo nem vonta kétségbe, hogy a maga eszközeivel Tomašić is a horvát ügyet szolgálta.) Supilo támogatta Magyarország önállósodását, mert szerinte ez Horvátországnak kedvez. Elveti az adott pillanatban a hagyományos horvát gravaminális politika időszerűségét és vitázik az Obzorral, amely egy, azokban a napokban megjelent számában ugyan eljátszik a magyar küzdelem támogatásának gondolatával, de bizalmatlanságot is sugall és nem feledkezik meg a korábbi sérelmekről. Supilo lapja a fent jelzett stílusban folytatta tovább az új kurzus és a magyarokkal felújítandó szövetség melletti propaganda hadjáratát, s 1905 májusában megjelentetett egy cikket Töredékek a történelemből címmel,[12] amelyben az egész magyar–horvát közös történelem új megközelítését adja. Túl a korábban minden magyarpárti horvátnál megjelenő sztereotíp megállapításon a hétszáz éves jó kapcsolatról és a közös ellenségek elleni harcról, a cikk érvekkel cáfolja a 14–15. század fordulóján vívott magyar–horvát belháborúról szóló, a történész Franjo Rački által kialakított és horvát írók, költők egész sora által népszerűsített nézeteket (megírja, hogy mind a Zsigmond-féle, mind a nápolyi pártnak egyaránt voltak horvát és magyar hívei, s egyszerű belviszályról, nem pedig valamilyen magyarellenes horvát szabadságharcról volt szó). Természetesen a korábbi (magyarbarát) horvát hagyománynak megfelelően dicsőíti Nagy Lajost és kiemeli a magyar udvarban fontos funkciókat betöltő horvátok szerepét, de, ami igazán érdekes és új, kihangsúlyozza a közös Habsburg-ellenes együttműködést, s a Wesselényi-összeesküvés idején kialakult horvát–magyar együttműködés példájának követésére szólít fel. II. József, majd a XIX. század kapcsán megbélyegzi Bécs centralizációs törekvéseit, s a divide et impera politikát és jelzi, hogy nem a hagyományos horvát jelačićizmus talaján áll, s a nemzet szabadságát nem onnan kellene várni, ahonnan az nem jöhet el [vagyis Bécstől – S. D.], hanem a szabadságért küzdő népek együttműködésétől.

1963. 115. Supilo (és Esterházy) közvetítésével Trumbić hamarosan — 1905 június 11-én — találkozott Kossuth Ferenccel Budapesten. A találkozó mély benyomást tett a horvát politikusra, aki még három évtizeddel később írt emlékirataiban is igyekezett mentegetni a nagy Kossuth fiát és a magyar–horvát viszony 1907. ;vi megromlásáért Wekerle miniszterelnököt tette felelőssé, l. *Trumbić, Ante:* Iz mojih političkih uspomena. Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija. Zagreb, 1936, illetve *Trumbić, Ante:* Izabrani politički spisi. Zagreb 1998. 98–179. A Kossuth Ferencről és Wekerléről szóló rész: 174–176. Supilo cikke, a „magyarbarát" Jellasicsokról (Madžaronski Jelačići), Novi list 1905. március 25.; Hrvatska i Ugarska, uo. 1905. április 30.

[11] L. *Petrinović,* i. m. 69., valamint *Horvat, Josip*: Povijest novinstva Hrvatske 1771–1939. Zagreb 1962., illetve új kiadása: Zagreb 2003. 289–290.

[12] Fragmenti iz historije, Novi list 1905. május 13.

Az új kurzus propagandája végül hatott a horvátországi politikai erők egy részére is, s nagy szerepet játszott a magyaroknak békejobbot felajánló fiumei rezolúció (1905. október 3.) létrejöttében. Supilo szerbek (és a délszláv eszme) iránti rokonszenve pedig — az 1903. évi szerbiai változásnak a horvátországi szerb politikai pártokra gyakorolt hatásával együtt — végül elvezetett 1906 februárjában az új kurzus politikáját elfogadó Horvát-Szerb Koalíció megalakulásához. Természetesen a Novi list 1905 októberében felerősítette magyarbarát és németellenes propagandáját. A fiumei rezolúció elfogadásának másnapján terjedelmes cikk jelent meg benne a német Drang nach Osten politikája ellen (Novi list 1905. október 4.). Ugyanakkor közölte az új horvát politikával kapcsolatos kedvező magyar reakciókat. A fiumei rezolúció elfogadása után a zágrábi Obzor és Pokret is kiálltak az új politika mellett és a magyarságról ezek után barátságosabb hangon írtak.[13] A Pokret 1905 októberében a horvát ellenzéki összefogást szorgalmazta, s követendő példaként hozta fel, hogy a magyar ellenzék pártjai képesek voltak félretenni ellentéteiket és a nemzeti érdek megvalósítása kedvéért protestánsok és katolikusok, Andrássy és Kossuth, Bánffy és Zichy összefogtak a Tisza-kormány, illetve a dualizmus hívei ellen. Ugyanezt a közös fellépést ajánlja a Pokret a horvát pártoknak is, s kiadja a jelszót: „Ugyanígy kell cselekedni Horvátországban is".[14] A Pokret természetesen üdvözli a fiumei rezolúciót.[15] Egy nappal később védelmébe veszi az azt aláíró képviselőket a Josip Frank-féle jogpárt lapja, a Hrvatsko Pravo támadásával szemben, miszerint a rezolúció elfogadása egyáltalán nem hazaárulás (ahogy Frankék mondják), hanem a Pokret szerint a Horvátországban hatalmon levő Nemzeti pártot a horvát ellenzék éppen Budapesten tudja csak legyőzni, ha beszáll az ottani pártküzdelmekbe a magyar ellenzéki koalíció oldalán („A mi magyarónjaink ereje Pesten leledzik, ott kell őket megkeresni." – értsd: ottani támogatóik vereségéhez hozzájárulva lehet csak horvát földön eltávolítani őket a hatalomból. Ez utóbbi taktika sikeresnek bizonyult, ez lett az új kurzus politikájá-

[13] A német terjeszkedés elleni cikket l. Novi list 1905. október 4. A Haladó Párt lapja, a zágrábi Pokret, mely a fiumei rezolúció által képviselt politikai változásoktól aligha függetlenül 1905. október elsejétől napilapként jelent meg kezdettől fogva kiállt az új kurzus politikája mellett. Élesen bírálta az Obzort ingadozó álláspontja miatt, miszerint, hol Tomašićot támadja, hol pedig kiáll Tomašić mellett, hol támadja a magyar ellenzéki koalíciót és a magyarokat, hol pedig támogatja, időnként kritizálja Supilót, máskor dicséri (Pokret 1905. október 5.). A Pokret 1905. október 2-i számában tudósít a zágrábi diákok lelkes budapesti fogadtatásáról (ugyanezt megteszi a Novi list is szintén október 2-án). Egyébként a magyar ellenzéki lapok mind üdvözölték a horvát ifjak látogatását, s érdekességként jegyzem meg, hogy a szabadelvű kormánypárti Az Újság című lap is 1905. október 2-i, illetve október 3-i számaiban pozitív jelenségként értékeli a látogatást, miszerint a horvátok most láthatják, hogy a magyarok szeretik őket, de teljesen téves következtetést von le belőle, pontosabban arra inti a horvát fiatalokat, hogy fogadják el a deáki politikát (s csak annak keretein belül reméljenek előnyöket) és nehogy azt képzelje a horvát közvélemény, hogy a magyar belpolitikai ellentéteket kihasználva, a magyarok mostani horvátok iránti lelkesedését látva Magyarországot „szerelemvalló kérőnek" képzelje (Az Újság 1905. október 3.), vagyis ne kössön szövetséget a magyar ellenzékkel, hogy Horvátország számára előnyöket csikarjon ki. Nyilvánvaló volt pedig, hogy az egész látogatás az ilyen célokat kitűző „új kurzus" politikáját szolgálja, különben a zágrábi egyetemi ifjúság küldöttsége el sem látogatott volna Budapestre.

[14] Pokret 1905. október 2. A cikk címe Što sada? – magyarul: Most mi (a teendő)?

[15] Pokret 1905. október 4.

nak egyetlen eredménye az 1906-os horvátországi választások révén – S.D. megj.).[16] Ugyanebben a cikkben a Pokret azonban kilátásba helyezi: amennyiben az új, koalíciós erőkből felálló magyar kormány elődei horvát politikáját folytatná, a (fiumei rezolúciót aláíró) horvát ellenzékiek ugyanolyan hevesen küzdenének ellene, mint Khuen-Héderváry, vagy a szabadelvű pesti kormányok ellen (1907-ben, a magyar kormánnyal való szakítás után a rezolúció egykori hívei ezt az ígéretüket betartották).

Az Obzor 1905. október elsején még nem tulajdonított nagy jelentőséget a horvát ellenzéki képviselők fiumei tanácskozásának, bár kritizálta az értekezlettel szemben álló Tomašić-féle „magyarónokat" és Frank híveit egyaránt.[17] Négy nappal később már az Obzor is történelmi jelentőségűnek nevezi a fiumei határozatot és a horvát politikára gyakorolt hatását a horvát sabor 1861/XLII. törvényéhez hasonlítja[18] [a Strossmayer-féle Nemzeti Párt javaslatára elfogadott, Horvátország óhajtott közjogi állását szabályozó törvény, a benne foglaltak nagy része azonban az 1868-as magyar–horvát kiegyezés során nem valósult meg – S. D.].

A szövetségkötés előkészítése sikeresnek mondható. A fiumei rezolúció magyar visszhangja — mármint a magyar ellenzéki koalíció sajtójában, illetve politikusai körében — kitűnő volt. Kossuth Ferenc horvát képviselőknek küldött üdvözlő táviratának szövegét mind a magyar ellenzéki újságok, mind az új kurzus politikáját támogató horvát lapok közölték. A magyar ellenzéki koalícióhoz közel álló budapesti lapok (Egyetértés, Budapesti Hírlap, Budapest, Budapesti Napló) 1905 októberében egyre-másra jelentették meg az új horvát politikát üdvözlő és támogató írásokat. Az Egyetértés „Horvát békejobb" című írása patetikus tiráda az osztrák zsarnokság ellen és az új magyar–horvát testvériség mellett. A cikkből azonban az is kiderül, hogy a magyar fél mennyire nem érti az elmúlt több, mint fél évszázad horvát történelmének összefüggéseit, a horvátok valódi nemzeti céljait. A cikkíró hangsúlyozza, hogy a magyar ellenzék mindig kiállt amellett, hogy Dalmáciát Horvát-Szlavónországhoz vissza kell csatolni. A fiumei határozat jelentőségét a Bécs elleni küzdelem szempontjából igen nagyra értékeli: „Azért a fiumei határozatnak óriási jelentőségét, azt hisszük, Bécsben is meg fogják érteni [ebben a lap nem tévedett – S. D.]. A régi fegyvertársat is magukkal szemben fogják találni a most megvívandó harcban, melyben a béke addig helyre nem állhat, míg a németség dölyfe megalázva nincs, s a nemzeti jogok nem diadalmaskodnak a vad önkény fölött".[19] A Függetlenségi Párthoz legközelebb álló Budapest is természetesen üdvözli a fiumei határozatot. A Budapest „Horvátok a magyar ügy mellett" című cikkében különösen azért tartja nagyra a horvát képviselők gesztusát, mert a horvát ellenzéket hitelesnek, a horvát közvélemény valódi képviselőjének tartja, szemben a mindössze 50 ezer választó (s mint azt a Budapest megjegyzi, abból is 30 ezer hivatalnok) által a hatalomban tartott Nemzeti Párttal. A korábbi magyar–horvát

[16] Pokret 1905. október 5.
[17] Obzor 1905. október 1.
[18] Obzor 1905. október 5.
[19] Egyetértés 1905. október 5.

ellentétek okait e lap cikkírója sem érti igazán, bár az Egyetértéssel ellentétben nem kizárólag Bécs fondorlatainak tudja be a szembenállás létét (bár az osztrák ármány elítélése itt sem hiányozhat): „Csak nagy félreértések lehettek eddig okai annak, hogy Horvátországban magyarellenes áramlatok uralkodtak. De kétségtelen, hogy a nagy félreértésekhez hozzájárult a magyarországi szabadelvű párti kormányokkal mindig egy húron pendülő horvát kormányzat és az osztrák fondorkodó befolyás, mely mindig élesztette a két nemzet közhangulata közt az ellentéteket és a súrlódásokat". Ugyanakkor a cikk szerzője megígéri: „Ha a horvátok becsületesen támogatják a magyar koalíciót kitűzött céljainak megvalósításánál, nevezetesen a magyar kommandó kivívásában: meg lehetnek győződve, hogy a magyar koalíció, ha kormányra jut, méltányolni fogja a horvátok jogos és törvényes kívánságait." A cikkben konkrét ígéretek is szerepelnek: választójogi reform, a horvát ezredekben horvát vezényleti nyelv és természetesen Dalmácia visszacsatolása, hogy a tartomány „kimeneküljön Ausztria gyilkos karmai közül, ahol egyre jobban senyved és pusztul."[20] A Budapesti Hírlapnak interjút adott az ekkor még a spalatói polgármesteri tisztet betöltő Vinko Milić.[21] A horvát politikus így érvelt Dalmácia visszacsatolása mellett: „Magyarország a gazdasági önállóság esetén rá lesz utalva Dalmáciára – s Dalmácia kétségtelenül vissza fog térni a fejlődés, a gazdasági jólét és boldogulás útjára, ha majd Magyarország külkereskedelmi forgalmát a dalmát kikötők fogják lebonyolítani." A pártpolitikai szembenállás logikájának megfelelően a szabadelvűek lapja, Az Újság viszont bírálta a fiumei rezolúció híveit és a velük szövetkező magyar politikai erőket. Érdemes idézni belőle, különösen „Horvát kaland" című cikkéből,[22] ugyanis — ellenséges hangvétele ellenére — sok mindenben reálisabb helyzetértékelőnek, s még inkább jó jósnak mutatkozott. Rámutatott arra, hogy azok a horvát politikusok, akiket most Kossuth Ferenc és társai testvéreiknek tartanak, nem is olyan régen még a magyarok legdühödtebb ellenfeleinek számítottak, s ők szervezték a magyarellenes megmozdulásokat. Emiatt Az Újság természetellenesnek (valójában sokkal erőteljesebben fogalmaz: a „fajtalan" jelzőt használja) tartja e horvát politikai irányzat és a magyar koalíció szövetségét. Az Újság szerint a fiumei rezolúció szövege nagyhorvát program. „Legyen tehát a tengerpart Trieszttől Budváig horvát. Ezzel a programmal indultak neki a magyar–horvát békének. Ezt fogadták a koalíció szélső lapjai diadalüvöltéssel. Meg kell azonban ismerni, hogy a magyar koalíció hatvanhetes szárnya ettől a szövetkezéstől idegenkedik. De a dalmát csalétek itt is hat." A lap figyelmeztet, hogy a magyar–horvát kiegyezés értelmében a tartományt Horvátországhoz, s nem közvetlen Magyarországhoz kellene csatolni, s hogy Kossuth Ferenc már oda is ígérte Dalmáciát a horvátoknak. Az Újság tulajdonképpen jól látja, hogy itt horvát részről taktikai szövetségről van szó, s hogy Supilóék valamiféle Budapest segítségével megvalósítandó délszláv állami egység kialakítását tervezgetik, bár ekkor még nem egyértelmű, hogy

[20] Budapest 1905. október 5. Érdekességként jegyzem meg, hogy a Budapesti Napló másnap leközölte a Budapest cikkének legfontosabb részeit, l. Budapesti Napló 1905. október 6.

[21] Budapesti Hírlap 1905. október 6.

[22] Az Újság 1905. október 8.

milyen tágabb állami keretek között.[23] Maga Supilo csak a rezolúciós politika kudarca, s a Friedjung-per után fordul végleg szembe a Habsburg Monarchiával. Mindenesetre tény, hogy az első világháború alatt a fiumei határozatot előkészítő politikusok közül többen is emigráltak (köztük Supilo és Trumbić is) és megalakították a Jugoszláv Bizottságot, amely már a Monarchia felbomlasztásával létrehozandó egységes délszláv állam érdekében lobbizott az antant vezető köreinél.

Az elkövetkező hónapokban azonban a dualista rendszer fenntartása érdekében a parlamentarizmus elveit is megsértő uralkodó, I. Ferenc József sikeresen meghátrálásra, követelései, elvei feladására kényszerítette a magyar koalíciót, mely a hatalom megszerzése érdekében végül elfogadta a hatvanhetes alapokon folytatandó kormányzást. Ez azonban óhatatlanul is fordulatot jelentett a horvát új kurzus híveihez, illetve a horvát követelésekhez fűződő viszonyban. Supilo, Trumbić és Horvát-Szlavónország-beli szövetségeseik azonban minimális céljuk teljesítése (a Khuen-Héderváry-féle politikát folytató horvát Nemzeti Párt hatalomból való eltávolítása érdekében) kitartottak korábbi nézeteik mellett, s a Pokret, Obzor és Novi list magyarokkal kapcsolatos írásainak hangvétele 1906 folyamán alapjában véve nem változott, bár a súrlódások jelei már megmutatkoztak. Miután a pesti kormányzat végül 1906 májusában lehetővé tette a horvát–szerb koalíció választási győzelmét Horvátországban, a régi magyarbarát Nemzeti Párt ugyanúgy összeomlott, mint egykori támogatója, a magyar Szabadelvű Párt. Ezután a három említett horvát lap közül leginkább csak a Novi list maradt meg továbbra is az új politika és egyben az új magyarságkép legfőbb propagálójának, s igyekezett az 1906 második felében, s 1907 elején már fel-felbukkanó újabb keletű magyar–horvát konfliktusok hatását, persze taktikai okokból, tompítani. Ez a hangvétel persze gyökeresen megváltozott 1907 májusában, miután a magyar minisztertanács elfogadta a vasúti szolgálati rendtartásra vonatkozó törvényjavaslat szövegét a horvátokat sértő nyelvi paragrafussal együtt, s a horvát–szerb koalíció képviselői elindították obstrukciós küzdelmüket a pesti közös parlamentben. Addig azonban még számos pozitív magyarságképet sugalló cikk jelent meg Supilo lapjában. Különösen szép példája ennek a Novi list 1906. október 27-i, „Zrínyi és Rákóczi" címet viselő cikke.[24] Az írás Zrínyi Péter és II. Rákóczi Ferenc szabadságért hozott áldozatát ajánlja az olvasók figyelmébe, hangsúlyozván, hogy ugyanazért (a szabadságért) küzdött mindkét történelmi személy és mindkét nemzet is. A cikk nemes gesztus a Rákóczi újratemetésére készülő magyar félnek, de egyben aktuális üzenetet is megfogalmaz: „Ugyanaz a két nép, magyarok és horvátok, most ismét egymásra találtak...". A cikk pedig úgy fejeződik be, hogy amint ma-

[23] Dolmányos István szerint a magyar és horvát ellenzék szövetségi politikájának balsikere nyomán megszűnt az esély a magyar–horvát kapcsolatok érdemi javítására, szorosabbá fűzésére (*Dolmányos István:* A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Budapest 1976.). Ezzel egyet kell értenem, bár nem látom, hogy a Monarchia bonyolult és kényes kompromisszumokon alapuló belső berendezkedésének megváltoztatására az adott körülmények között volt-e egyáltalán esély. Az viszont egyértelműen látszik, hogy a huszadik század elején nem volt olyan horvát politikai erő, amely ne kívánta volna Horvátország közjogi helyzetének, területi kiterjedésének gyökeres megváltoztatását, ami nem mehetett volna végbe a dualista rendszer felborítása nélkül.

[24] Zrinjski i Rakoczy, Novi list 1906. október 27.

gyarok és horvátok belátták a múltban, hogy közösen kell küzdeni hazáik szabadságáért, úgy ezt a jelenben is meg kell tenniük.

Az új kurzus politikáját, a horvát–magyar megbékélést, valamint a horvát álláspont, a horvát történelem és történelemszemlélet, s a horvát irodalom és kultúra magyar olvasóközönséggel való megismertetését szolgálta a horvát–szerb koalíció támogatását élvező, Budapesten, 1906-ban magyar nyelven elindított, Juraj Gašparac által kiadott és szerkesztett horvát folyóirat, a Croatia (később a szerkesztésben szerepet vállalt Teodor Škrbić, majd az utóbb jeles irodalmi karriert befutó, bácskai születésű szerb író, Veljko Petrović is). A lap deklarált céljainak megfelelően pozitív magyarságképet sugallt, de ugyanakkor megkísérelte megértetni a magyarokkal a horvát álláspontot. A Croatia első számának (összesen hét szám jelent meg 1906 áprilisa és decembere között, de ebből kettő dupla szám volt. A lap 1907-ben már nem jelent meg) előszavában Juraj Gašparac kimondta, hogy céljuk „az immár megrögzött előítéleteket ledönteni s a magyar és horvát nemzet őszinte és igazságos megegyezésének talaját előkészíteni."[25] A horvát–magyar megegyezés előkészítését és az egymás, álláspontjával, egymás kultúrájával való kölcsönös megismerkedést tartotta legfontosabbnak Frano Supilo is a szerkesztőséghez írt levelében. A Croatia[26] számos területen próbált meg eleget tenni e feladatának. Olyan politikai elemzések jelentek meg, amelyek a magyar olvasókat megpróbálták megismertetni a horvátországi politikai helyzettel, illetve a horvát–magyar politikai megegyezés alapjaival: ilyen volt pl. Franko Potočnjaknak „A magyar s horvát–szerb nemzet megegyezésének vezéreszméje",[27] vagy Svetozar Pribičevićnek „A megegyezés reális alapjai" című cikkei, míg Josip Smodlaka „Dalmácia és a magyarok" című írásában[28] a tartomány és a báni Horvátország egyesítésének szükségességét indokolta, s kifejtette benne annak Magyarország számára előnyös voltát. Nem mulasztotta el persze hangsúlyozni, hogy Dalmáciában (most) nagyon szeretik a magyarokat és hogy dalmáciai horvát politikusok voltak a magyarokkal megegyezést kereső új horvát politika kezdeményezői és szószólói. Dalmáciának a horvát történelemben és kultúrtörténetben játszott szerepéről kívánta tájékoztatni az ez ügyben jobbára teljesen tájékozatlan magyar olvasót Ferdo Šišić írása: „A mai Dalmácia földrajzi fejlődése és a visszacsatolás kérdése".[29] A jelenkori dalmáciai viszonyokról pedig Ivo Tartaglia írt cikket.[30] Milan Marjanović „Fiume" című cikkében[31] megkísérelte megértetni a magyar olvasókkal Fiume és a horvátok viszonyát és a város horvát lakosságának helyzetét (pl. megírta azt, hogy nincsenek iskoláik) – és persze felhívta a figyelmet az olasz irredentizmusra, s hogy szerintę az olaszok csak színleg barátkoznak a magyarokkal. Gjuro Šurmin „A horvátok és a magyarok 1848-ban és 1849-ben" című cikkében[32] pe-

[25] Croatia I. Bp., 1906. április.
[26] Uo.
[27] Croatia II. 1906. május.
[28] *Pribičević* és *Smodlaka* írásai a Croatia II. számában találhatók.
[29] Croatia, V–VI. 1906. augusztus–november.
[30] *Ivo Tartaglia:* A mai Dalmácia I–II., Croatia I. és II. szám
[31] Croatia V–VI. 1906. augusztus–november.
[32] Croatia I. szám.

dig számos érdekességet közölt a horvát liberálisok, a Slavenski Jug és a Slavenska Lipa köreinek magyarok iránti viszonyáról, konkrét kapcsolataikról, illetve a magyar liberálisokkal való szellemi rokonságukról. Rendkívül jelentős volt a Croatia szerepe a horvát irodalom magyar nyelvre való átültetésében, olyan írók, költők kaptak helyet benne, mint Ivo Vojnović (akinek egy drámáját 1907-ben nagy sikerrel be is mutatták Budapesten), Milan Bogović, Ksaver Šandor Gjalski, Janko Leskovar, Vladimir Vidrić, Silvije Strahimir Kranjčević, Dragutin Domjanić, valamint a szerb Milan Rakić, Jovan Dučić stb. Magyar részről a horvát színházi kultúra propagálója (és a horvát darabok színreviteléének szervezője Solymosi Elek volt, aki tevékenységéről beszámolt a Croatia hasábjain.[33] Horvát részről tervbe vették, hogy a zágrábi Nemzeti Színházban színre viszik Madách művét, az Ember tragédiáját, ami már csak azért is fontos témánk szempontjából, mert horvát színházak akkor már vagy tizenöt esztendeje nem játszottak magyar darabokat. A horvát–magyar megegyezés sikertelensége és a horvát–magyar közeledés leállása miatt ezek a színházi tervek is halasztást szenvedtek.

Akikre nem hatott az új kurzus magyarbarát propagandája: a fiumei rezolúció horvát ellenfeleinek magyarellenes sajtótevékenysége 1905 és 1907 között

A felsorolt példák valóban a horvátok magyarságképében beállott határozottan pozitív fordulatról tanúskodnak. Azonban korántsem vélekedett így valamennyi horvát politikai erő. Az osztrákbarát trialista Frank-féle Tiszta Jogpárt és a Radić-féle Horvát Parasztpárt magyarellenes politikát folytattak, s lapjaik, a Hrvatsko Pravo és a Dom kitartottak az illirizmus óta kialakult hagyományos magyarságkép-ellenségkép mellett. Frank rögtön a fiumei rezolúció nyilvánosságra hozatala után népgyűléseket szervezett az új kurzus politikája ellen, s beszédeiben, valamint a Hrvatsko Pravo című újságban támadta az „új horvát–magyar kiegyezésre törekvőket", mint a horvát ügy elárulóit és ifjú magyarónokat. Szerinte a magyar vezényleti nyelv kérdését a horvátok nem támogathatják, mert a „magyar hadsereg" csak a magyar uralom megerősödését, a magyar birodalmi álmok megvalósítási kísérletét, a balkáni népek, s a horvátok újabb elnyomását eredményezné.[34] A Hrvatsko Pravo szerint az új magyar politikának ugyanazok a céljai, mint régen, vagyis a balkáni hódítás és ennek a magyar hódító politikának Horvátország lenne első áldozata. A Tiszta Jogpárt kiáltványt adott ki a fiumei rezolúció ellen.[35] „Az ifjú magyarónok tévelygései"

[33] *Solymosi Elek*: Horvát–magyar művészkedés, illetve Pár szó a horvát testvérekhez. Croatia II., illetve III–IV. szám.

[34] Hrvatsko Pravo 1905. szept. 20. Frank lapja már a fiumei rezolúció előkészítése idején ilyen érvekkel támadta a magyarokkal megbékélni kívánó horvát politikai erőket. A rezolúció elfogadása után egy Brodban tartott népgyűlésen pedig árulónak nevezte az „új kiegyezés" horvát híveit, s szerinte a „magyar hadsereg" csak azt jelenti, hogy ha az megvalósul, akkor a horvátokat erőszakkal fogják elmagyarosítani, hiszen a magyarok, már most „hadsereg nélkül is elnyomnak minket, mi lesz velünk, ha létrehozzák a magyar hadsereget." Idézi: Novi list 1905. október 19.

[35] Izjava egzekutivnog odbora Starčevićanske hrvatske stranke prava o Riečkoj rezoluciji, Hrvatsko Pravo 1905. október 14.

című cikkben pedig a Hrvatsko Pravo azzal vádolta a rezolúciót elfogadó horvát és szerb politikusokat, hogy az említett magyar politika szálláscsinálói,[36] míg egy másik írásban, jó fél évvel később, a Horvát–Szerb Koalíció délszláv egységgel kapcsolatos nézeteit bírálja, amely szerinte alig két évvel a nagy horvátországi magyarellenes tüntetések után a horvátokat újra elvitte oda, „ahonnan már fél évszázada minket jégverés és szégyen sújt – Pestre".[37] A cikk szerint így Kossuth Ferenc voltaképpen a [Monarchia egységét veszélyeztető – S.D.] jugoszláv politikát támogatja. A Frankék által folytatott ilyen jellegű támadások Ferenc Ferdinánd köreiből indultak ki, akinek cseppet sem volt ínyére a horvátországi politikai fordulat, s az újkeletű horvát–magyar barátkozás.[38]

Egy másik horvátországi politikai erő, a Radić testvérek parasztpártja a fiumei rezolúció és a magyarság elleni támadásában részben a régi, starčevići tanok alapján állt, s alighanem saját politikai affirmációját is elő kívánta segíteni azzal, hogy szembefordult a Koalícióval. Radićék már 1905 őszén megjelentettek egy brosúrát „Horvátok és magyarok, avagy a horvát politika és a fiumei rezolúció" címmel.[39] Radićék nem vetették el a délszláv egységeszmét, ezért szemben álltak Frankkal is. A brosúra alapüzenete – Se Bécs, se Pest voltaképpen Starčević eredeti elveinek felmelegítése (azoktól csak annyiban különbözik, hogy a nemzeti küzdelmet a parasztságra kívánja alapozni). A brosúra történeti része korábbi sztereotípiák ismételgetése: a kisszámú magyarok a kisebbségek asszimilációja segítségével akarnak uralkodni és birodalmi politikát folytatni, megjelenik benne még a Magyarország-Hungária (Mađarska-Ugarska) — korábban Mažuranić és Rački által kifejtett — fogalom kettéválasztása is, új benne, hogy az asszimiláció kapcsán felemlegeti a helységnevek újabb keletű megmagyarosítását. Kvaternik nyomán megvádolja a magyarokat a törökkel való együttműködéssel (állítólag ezért maradt fenn oly nagy számban a magyar nemesség és ezért tudott már 1848 előtt is uralkodni mások felett – sic!). Az osztrák-magyar kiegyezést úgy magyarázza, hogy a magyarok az 1866. évi porosz–osztrák háború idején a poroszokkal szimpatizáltak, s ezért Bismarck eszközölte ki, hogy megszabaduljanak az osztrák abszolutizmustól, sőt azt is, hogy az ausztriai németek átengedjék nekik a magyarországi nem magyar népek és a báni Horvátország feletti uralmat is. Radićék elvetik a rezolúciós politikát, szerintük a magyarokkal nem szabad egyezkedni, mert „Amíg az ellenség a haza területén van, nem lehet alkudozni vele".[40] Radićék szerint a magyarokkal csak három feltétel teljesítése ellenében szabad szóba állni: 1) a magyar dominancia minden jele (magyar jelképek, magyar nyelv stb.) horvátországi használatának megszüntetése; 2) Horvátország teljes gazdasági önállóságának bevezetése („Egy fillért se Pestre"); 3) szabadságjogokat kell adni a magyarországi nemzetiségeknek. A Radić testvérek lapja, a Dom 1905–1907 folyamán számos

[36] Zablude mladih mađarona, Hrvatsko Pravo, 1905. október 27.

[37] Hrvatsko Pravo 1906. júl. 26.

[38] Arról, hogy valóban az említett körök szándékaival összhangban támadták Frankék a Horvát–Szerb Koalíció politikáját l. *M. Gross*: Hrvatska politika velikoaustrijskoga kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Časopis za suvremenu povijest, Zagreb. 1970/II. 9–74.

[39] *Antun i Stjepan Radić*: Hrvati i Mađari ili Hrvatska politika i Riječka rezolucija. Zagreb 1905.

[40] *A. és S. Radić:* i. m. 50.

magyarellenes cikket közölt. Élesen támadta a szlavóniai magyar bevándorlást (Idegenek a báni Horvátországban[41]), a kossuthi új magyar politikát és általában a vélt és valós magyar hegemónia törekvéseket (A magyarok csak magyarok maradnak[42]) és mindenekelőtt támadta a Koalíció magyarbarát politikáját és az azt hirdető lapokat (Obzor, Hrvatska, Pokret, Novi list). Igaz, az új kurzus hívei sem maradtak adósak és a Novi listben azzal vádolták mind Frankot, mind Radićékat, hogy aki ma Horvátországban nem a magyarok mellett áll, az Bécs szolgája.

Az új kurzus politikájának kudarca. A pozitív magyarságképet sugalló megnyilatkozások eltűnése a horvát közéletből

A vasúti szolgálati rendtartás törvénytervezete horvát cikkelyének elfogadása a pesti kormány részéről, majd a törvénytervezet vitája véget vetett a horvátországi új kurzus magyarbarát irányzatának.[43] A vasúti pragmatika nyelvhasználati cikkelye valóban sértette a horvát–magyar kiegyezésben lefektetett horvát nyelvi jogokat (az új rendtartás szerint a vasút hivatalos nyelve Horvátországban is a magyar, egyedül az utasokkal való kommunikáció céljából kell horvátul is tudókat alkalmazni. A horvátok szemében a MÁV nyelvhasználata, már korábban is problémákat okozott). Magyar részről ezzel tisztában voltak, de a pesti kormányzatnak ekkor már nem volt szüksége a horvátok támogatására, mi több, a dualizmussal megbékélő magyar koalíció számára ekkorra egyenesen kínos teherré vált a dualizmusellenes horvát politikusok segítsége. A magyarországi fordulat a dualizmusellenes erők behódolásával ért véget, s az új szituációban az új magyar kormányzó elit ugyanúgy nem kívánt változásokat (s nem erőltette Dalmácia visszacsatolását, ami a horvátok megerősödését, politikai súlyuk növelését jelentette volna), mint a korábbi hatvanhetes alapon álló magyar kormányok. Supilo és társai a budapesti parlamentben obstrukcióval tiltakoztak a törvénytervezet ellen, de a Novi list már május elején úgy értékelte azt mint a horvát nyelvi jogok megsértését.[44] Az 1907. évi magyar–horvát parlamenti konfliktusról az Obzor tudósított legbővebben és legérdekesebben. A lap budapesti tudósítója Marija Jurić Zagorka volt, aki „Felbontott jegyesség. Képek és benyomások a magyarokkal való megbékélés és az utóbb vívott hábo-

[41] Tuđinci u banskoj Hrvatskoj, Dom 1907/XXII.

[42] Mađari ostaju Mađari, Dom, 1907. 23. Érdekességként említem meg a Dom Mađari u Hrvatskoj – Magyarok Horvátországban című cikkét (1908. 22. szám), ami egy jellegzetes, a korabeli horvát közvélemény borzolgató esetről szól. Egy Glembay (!) nevű magyar vasúti tisztviselő táviratot küldött Budapestre a következő szöveggel: „Fogadja őszinte baráti üdvözletemet a ma még idegen, de nem sokáig idegen Zágrábból." A Dom és a Hrvatsko Pravo is a kijelentést magyar fenyegetésként értelmezték. A tisztviselő családneve később Miroslav Krleža műveiben bukkan majd fel.

[43] A vasúti rendtartás kérdése miatt kialakult magyar–horvát konfliktusról l. *Dolmányos István*: Die Eisenbahnpragmatik vom Jahre 1907 und der Beginn der kroatischen Obstruktion. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Historica 14. Budapest 1973.

[44] Novi list 1907. máj 11., 12., 14., 15. A máj. 14-i és 15-i számban Mađarsko-hrvatski spor radi pitanja na željeznicama címmel jelentek meg írások, majd hamarosan a Novi list hangvétele, magyarságképe, akárcsak a többi horvát orgánumé, negatívvá vált. A Dom Bratinstvo i boj s Mađarima (Barátkozás és harc a magyarokkal) című cikkében kárörvendve konstatálta a Koalíció magyarbarát politikájának kudarcát. Dom 1907. 28.

rú idejéből" címmel[45] (maga a cím ötlete a horvátok mellett kiálló szlovák politikustól, Milan Hodžától származott) könyv formájában is megjelentette akkori budapesti tudósításait, horvát és magyar politikusokkal készített interjúit. Feljegyezte még a korabeli pesti tréfát is, miszerint két képviselő beszélget a parlament előtt, s kérdezi az egyik: Minek leng még az épületen a magyar zászló; vagy azt kérdezték a pestiek egymástól: Hová mész? A horvát saborba (ez utalás arra, hogy Supilóék úgy obstruáltak, hogy egyfolytában horvátul szólaltak fel – kihasználva 1868-ban szerzett jogukat).[46] Zagorka regényeiben szenvedélyesen magyarellenes hangot ütött meg, de az Obzorban, illetve az említett könyvben megjelentetett publicisztikájában viszonylag visszafogott: maguk a megkérdezett magyar politikusok mondtak olyanokat az interjúkban, vagy parlamenti beszédeikben, amitől a horvát olvasók felháborodtak. Ilyen volt pl. Nagy Ferenc Zagorkának adott 1907. május 18-i interjúja, amelyben a magyar politikus azt mondta: „Mi egységet akarunk – ha Horvátországba megyünk, azt kívánjuk, hogy otthon érezzük magunkat, s ne külföldön."[47] Ez utóbbi kijelentés a korábbi évtizedekben a kiegyezés eltérő értelmezése körül folytatott magyar–horvát viták fényében a horvát olvasó számára azt jelentette, hogy a magyar politikusok ragaszkodnak az egységes magyar állam eszméjéhez (különösen, hogy ugyanez a magyar politikus egy parlamenti beszédében feketén-fehéren is kimondta, hogy a magyar fél Horvátország önállóságát sohasem fogadná el), nem ismerik el a horvátokat egyenjogú partnernek — és ami a legfontosabb — ez egyben azt is jelentette, hogy az új kurzus változtatásra törekvő, s a magyarokkal emiatt barátkozó politikája kudarcot vallott. Supilo már az előző évben is fel-felbukkanó ellentéteket a horvát és magyar vezetés között igyekezett taktikai okokból elsimítani, de a vasúti pragmatika miatt ő is kénytelen volt a szakítás mellett dönteni. Most már a horvát–szerb koalíció szervezett szerte Horvátországban tömeggyűléseket a budapesti politika ellen, amit a Dom némileg kárörvendően közölt olvasóival. Az elkövetkező események azonban nyelvügyben (még ha hivatalosan nem is) egységfrontba tömörítették a horvát politikai erőket, a magyarbarátságnak vége lett, s erőteljesen fellángolt a magyarellenesség. A budapesti kormányzatok ettől kezdve éveken át teljesen eredménytelenül próbálkoztak magyarbarát politikai erő megteremtésével Horvátországban. A választásokon rendre a Budapest-ellenes erők győztek (1908-ban a horvát–szerb koalíció, 1911-ben a trialista jogpártok),[48] s hiába neveztek ki a báni székbe olyan a vélt magyar érdekeket jobbára (bár nem mindig) figyelembe vevő politikusokat, mint Pavao Rauch, Nikola Tomašić, vagy Slavko Cuvaj, a közvélemény döntő többsége végleg szakított Budapesttel, s a bánok csak a sabor és az alkotmányos jogok mellőzésével tudtak kormányozni. Ez utóbbi mi-

[45] *Marija Jurić-Zagorka*: Razvrgnute zaruke. Slike i dojmovi iz pomirbe i posljednjega rata s Mađarima u zajedničkom saboru u Budimpešti. Zagreb 1907.

[46] *Zagorka*: i.m. 72–73.

[47] Uo. 62.

[48] A trializmust Budapest élesen elutasította, ezért az ilyen igénnyel fellépő horvát pártok Bécs felé orientálódtak, bár tényleges támogatást, vagy akár kézzelfogható ígéretet terveik megvalósításához ott sem kaptak, l. *Katus László:* Horvátország és a horvát kérdés története. In: Magyarország története tíz kötetben VII. (szerk. Hanák Péter), 2. jav. kiad. Budapest 1983. 1055–1059.

att még általánosabbá vált a magyarellenesség, amit az 1912-ben bevezetett nyílt abszolutizmus csak tovább erősített, s következménye az említett, Budapest óhajainak megfelelő politika szereplői elleni fegyveres merényletekbe torkollott.

Az általános, felfokozott, s a helyzetet a valóságosnál is rosszabbul megélő közhangulatot jól példázza a jeles horvát költő, író és publicista, Antun Gustav Matoš „Zágrábi Baedeker" című cikke a Hrvatska Sloboda című lapban 1911-ből, amelyben a vonatban elalvó utas az először ismeretlennek látszó városban akkor ismeri meg Zágrábot, amikor rápillant a magyar vasútigazgatóság épületére. A cikk szerint itt csak a magyaroknak vannak jogaik, a város temetője azért szép, mert Zágrábban csak halottnak lenni jó. A saborról pedig úgy nyilatkozik, hogy itt vannak letartóztatásban a horvát jogok és „itt árulják a magyarónok Horvátországot, ki se mérve, mint a döglött kancát."[49]

A Munkapárt hatalomra kerülése után ugyan Khuen-Héderváry miniszterelnök megpróbált — nem is sikertelenül — egyezkedni a horvát–szerb koalícióval (amelyből azonban távozott a Budapesttel végleg szakító Supilo), de ennek csak az lett a következménye, hogy a Koalíció elvesztette az 1911. évi választásokat, s a trializmus hívei győztek. Ez utóbbiaknak azonban nem sikerült megvalósítani elképzeléseiket. A dualizmus hívei mind Bécsben, mind Pesten erősebbnek mutatkoztak. A Balkán-háborúk visszhangja, s főleg a szerb győzelmek híre Horvátországban egyértelműen a délszláv egység híveit erősítette (azt, hogy az ifjabb generációk végleg szembefordultak a magyarokkal és Belgrád felé tekingettek, érzékletesen írja le Miroslav Krleža Zászlók című művében). Amikor végre Tisza István 1913-ban a közgyűlöletnek „örvendő" Cuvaj királyi biztost Ivan Skerleczcel váltotta fel és kiegyezésre törekedett ismét a Koalícióval (amelynek vezetését teljesen kezébe kaparintotta a Szerb Önálló Párt vezére, Svetozar Pribičević), nem tudhatta a magyar miniszterelnök, hogy a horvátországi szerb politikus a szerb miniszterelnök, Nikola Pašić közvetlen utasítására törekedett a horvát követeléseket, a vasúti pragmatika ügyét leszámítva, háttérbe szorító kompromisszumra Budapesttel. Hiába hitte tehát Khuen-Héderváry is, hogy Budapest újra talált magának a magyar–horvát államközösséget elfogadó politikai erőt. Bár kétségtelenül akadhattak a Koalíció soraiban a horvátok között ilyenek is, Pribičević egészen más megfontolásokból mutatkozott engedékenynek. (Pašić megüzente neki, hogy szerinte a magyarok gyengítése az adott pillanatban nem szerb érdek, mert Szerbiának időre volna szüksége, hogy kiheverje a Balkán-háború veszteségeit, s a Monarchia elleni tervekre csak azután gondolhat).[50]

Megtéveszthette a magyar politikusokat az is, hogy amikor 1914 januárjában Tisza Zágrábba látogatott, a saborban a képviselők felállva, tapssal köszöntötték, ami még nem fordult elő 1868 óta.[51] A politikai közeledés hatására végre

---

[49] Zagrebački Baedeker, Hrvatska sloboda 1911. szept. 16.

[50] *Krizman, Bogdan*: Pogovor. Skica za biografiju Svetozara Pribičevića (1875–1936). In: *S. Pribičević*: Diktatura kralja Aleksandra. Zagreb 1990. 282.

[51] *Horvat, Josip:* Politička povijest Hrvatske. Zagreb 1936–1938. illetve 2.kiad. Zagreb 1990. I. 327.

bemutatták Madách színművét Zágrábban. A Koalíció egyes politikusai, mint Ljubo Babić — írói nevén Ksaver Šandor Gjalski — és mások, személyes jó viszonyt is kialakítottak a magyar politikai elit néhány tagjával (akárcsak a „régi szép időkben"). Maga Gjalski a nagy csalódást hozó jugoszláv korszakban írt önéletrajzi visszaemlékezéseiben igencsak elismerő hangon szólt Tiszáról, sőt Wekerléről is: „így találkozhattam gróf Tisza miniszterelnökkel, kinek személyében az egyik legnagyobb és legzseniálisabb államférfit ismertem meg. Társaságban s a vele való beszélgetés közben az ember szüntelenül érezte intellektuális és jellembeli nagyságát. S noha töretlenül a valódi kálvinista hűvössége és konoksága áradt belőle, őszinte, tisztességes és lovagias viselkedésével mégis megnyerte az embert."[52] (Lőkös István fordítása). Wekerléről pedig így írt: „Tisza mellett szívesen emlékszem vissza Wekerle Sándor miniszterelnökre is, aki ugyan gyakran került összetűzésbe az igazsággal, de kedves, joviális és cseppet sem elhamarkodott stílusa volt, s oroszlánfejével szinte kényszerítette az embert, hogy szimpatikusnak lássa."

A horvát közvélemény többsége azonban aligha vélekedett így a magyar „arisztokrata politika" megtestesítőiről. Egyrészt láthattuk már korábban is a horvát sajtóban, hogy Tiszát negatívan ítélték meg, az 1913-as kompromisszumot pedig 1914 folyamán már azok is kezdték elutasítani, akik előzőleg a Koalícióra szavaztak. Ugyan az I. világháború elején a horvát közvélemény jelentős részében átmenetileg a szerbellenesség dominált, a magyarellenesség nem tűnt el. Stjepan Radić 1917-ben a saborban kijelentette: a háború utáni új horvát politika a következőt kell, hogy jelentse: „Horvátország teljes körű emancipációját Magyarországtól, mindannak eltávolítását, ami a horvát királyság magyarosítására törekszik, valamennyi magyar hivatalnok eltávolítását és valamennyi magyar iskola bezárását, amelyet a vasút alapított."[53] A magyarsággal szembeni ellenérzések eluralkodásáról árulkodik, hogy amikor a nyolc évszázados horvát–magyar államközösséget a horvát sabor 1918. október 29-én felmondta, azzal nemcsak a képviselők, de a horvát társadalom túlnyomó része is egyetértett és a jelenlevő hatalmas tömeg felszabadulásként élte meg a válás egyoldalú kimondását.

A fiumei rezolúció előkészítése során a horvát sajtóban a politikai taktika részeként tudatosan alkalmazott magyarbarát propaganda hatása tehát addigra teljesen elenyészett. Azonban a történész számára érdekes és roppant tanulságos maga az eljárás, mint a média tömegekre gyakorolt hatásának felhasználása politikai célok elérése érdekében.

---

[52] *Gjalski, Ksaver Šandor*: Rukovet autobiografskih zapisaka. In: Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke. Zagreb, 1923. 215–216. Idézi *Lőkös I.*: A Kaptoltól a Ludovikáig. Bp. 1997. 63.

[53] Saborski dnevnik 1913–18, V. 478. Az 1907 ás 1918 közötti évek a történelmi magyar–horvát kapcsolatok mélypontját képviselik, s hogy mekkora gyűlölet és ellenszenv halmozódott fel, arra számos példát lehet találni Makkai Bélának a szlavóniai akcióról írt könyvében, ahol a hétköznapi magyar horvát érintkezések számos példáját sorakoztatja fel éppen az említett korszakból. *Makkai Béla:* Végvár, vagy hídfő. Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920). Budapest 2003.

Soós László:

MAGYARUL? NÉMETÜL?

Adalék a magyar minisztériumok nyelvhasználatához (1884)

A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 1882-ben új szervezeti egységgel a Miklós Gyula borászati kormánybiztos vezetésével létrehozott Borászati Osztállyal bővült. A Borászati Osztály munkatársai elsősorban a szőlőművelés, valamint a borászati kultúránk színvonalának emelésén, a filoxéra elleni védekezés megszervezésén, az újratelepítések feltételeinek megteremtésén fáradoztak. Az osztályon — tevékenységi köréből fakadóan — belföldi ügyintézés folyt, magyar nyelven.

A Monarchián belüli ügyintézés napi gyakorlatával akkor szembesült az osztály először, amikor 1884-ben a szerb kormány bejelentette csatlakozási szándékát a filoxéra vész terjedésének megakadályozása érdekében kötött ún. berni egyezményhez (1878), de a szőlészeti termékek határmenti forgalmazásáról Magyarországgal külön szerződést kívánt kötni. Az osztrák és a magyar valamint a szerb kormány között kötendő szerződés szövegének elkészítésével Miklós Gyula borászati kormánybiztost bízták meg, aki munkája során a közös pénzügyminiszter, az osztrák földművelésügyi miniszter, továbbá a horvát bán észrevételeit is köteles volt figyelembe venni. A kiváló szőlész és borász, rövid osztályvezetői múlttal a háta mögött, még nem ismerte a Monarchián belül kialakult hivatalos ügyintézés nyelvhasználati gyakorlatát. Ezért magánlevélben az alábbi négy miniszteri osztálytanácsos ismerősét kérte fel arra, hogy a különböző társminisztériumokban folyó levelezési szokásokról röviden tájékoztassák. Nevezetesen: Belügyminisztériumból Márkus Sándort (a Megyei Osztály vezetőjét), a Honvédelmi Minisztériumból Szuborits Antalt (a X. Ügyosztály vezetőjét), a Pénzügyminisztériumból Wekerle Sándort (a későbbi pénzügyminisztert illetve miniszterelnököt), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból pedig Szalay Imrét (1994-től a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója). Miklós Gyula felkérő levelének szövege nem található az aktában, a négy válaszlevelet az alábbiakban közöljük.

***

Márkus Sándor: Budapest, 1884. július 6. Kedves Barátom! Kívánságodhoz képest sietek téged értesíteni arról, hogy a Belügyminisztérium magyarul és németül is levelez úgy a közös külügy, mint a közös pénzügyminisztériummal. Legtöbbször magyarul levelez, csak is igen lényeges ügyekben érintkezik velük német nyelvű átiratokkal. Üdvözöl tisztelő barátod.

Szuborits Antal: Budapesten 1884 évi július 8-án. Méltóságos barátom!

Ha már engem a levélborítékon degradálsz, én a címzésben avancsíroztatlak. A levelezés nyelvét illetőleg értesítelek, hogy

a Közös Külügyminisztériumnak magyarul írunk.

a levelezés a Közös Pénzügyminisztériummal is magyar nyelven folytathatók részünkről, kivételt képezvén a boszniai és hercegovinai ügyek, melyekben németül írunk. Híved.

Wekerle Sándor: Budapesten, 1884. július 7. Tisztelt Barátom! Van szerencsém szíves soraidra válaszul adni, hogy mi úgy a közös, mint az osztrák miniszterekkel is kizárólag német nyelven levelezünk. Tesszük pedig ezt opportunitási szempontból az ügymenet gyorsítása érdekében. Ez a kérdés 1867 óta nem lett érintve, akkor azonban – úgy tudom – minden formaszerűség nélkül rövid úton a német nyelven való levelezésben történt megállapodás és ez annak hangsúlyozása mellett, hogy csakis opportunitási indokból történik, Ő Felségének is bejelentetett. Tisztelő híved.

Szalay Imre: Budapesten 1884. július 6. Kedves Barátom! Hozzám intézett kérdésedre értesítelek, hogy mi a közös miniszterekkel úgy időkímélés, mint netán Bécsben készülő rossz magyar fordítások elkészülte végett mindenkor németül levelezünk. Ugyanez áll a horvát miniszterrel és bánnal is, kik, ha mi nekik magyarul írnánk a nemzetiségi törvény értelmében jogosítva volnának nekünk horvátul felelni, mi csak lassítaná, komplikálná s drágítaná az eljárást, hogy a kiegyezési törvény értelmében jogunkban áll Bécsbe magyarul írni, említenem is felesleges. Híved

***

A fenti válaszokból kiderült, hogy a legtöbb minisztériumban — az osztrák valamint a horvát partnerekkel — az érintkezési nyelv megválasztásánál az ügyintézés hatékonyságán volt a hangsúly. Ez a gyakorlatban azt eredményezte, hogy a gyors ügyintézés érdekében a Monarchiában általánosan elfogadott német nyelv használatát kellett előtérbe helyezni. (A fentieket figyelembe véve Miklós Gyula a szerződés tervezet szövegét német nyelven is elkészítette.)

Forrás: Magyar Országos Levéltár Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Levéltára Általános iratok (K 168-1885-5-17191)

TÖRTÉNETI IRODALOM

Z. J. Kosztolnyik:

HUNGARY UNDER THE EARLY ARPADS, 890s to 1063

East European Monographs, No. DCV.
Columbia University Press, 2002. 461 o.
MAGYARORSZÁG A KORAI ÁRPÁDOK KORÁBAN, 890–1063

A Texas A & M University professzora, a magyar származású Kosztolnyik Zoltán az Árpád-kori magyar történelem szorgos kutatója. Ezt tanúsítja kronológiai sorrendben megjelent, a 11–13. századi magyar történelmet felölelő három korábbi kötete is (Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome. New York 1981; From Coloman the Learned to Béla III (1095–1196): Hungarian Domestic Policies and the Impact Upon Foreign Affairs. New York 1987; Hungary in the Thirteenth Century. New York 1996). A szerző jelen könyvével visszatért a magyar történelem kezdeteihez; az Árpád-dinasztia és Magyarország korai történetét vizsgálta nagyszabású szintézisében. Bár nem indokolta a bevezetőben a címben megjelölt, választott időhatárokat, okkal feltételezhető, hogy a honfoglalástól a Szent István által létrehozott állam megszilárdulásáig (I. Béla haláláig) tartó korszak elemzését tűzte ki célul. A szerző az időbeli keretekhez nem ragaszkodott mereven, így áttekintést ad a magyar őstörténet honfoglalás előtti korszakáról, sőt a munka végén kitekintést kapunk az I. Béla halála utáni magyar történelemről is egészen Szent László haláláig.

Az Anonymussal indító rövid bevezetés után tizenkét fejezet és egy függelékben elhelyezett tanulmány tárgyalja a korszak magyar történelmét és nemzetközi kapcsolatait. A monográfia rejtett kettős szerkezetet mutat: egyfelől a kronológia fonalát követve halad az őstörténettől I. István és utódai uralkodása felé, másrészt tematikai jellegű fejezeteket is tartalmaz, amelyek átfogóan tárgyalnak egy-egy kérdéskört. E szerkezet szükségszerűen átfedéseket is eredményez, de ugyanakkor lehetővé teszi, hogy alaposan, több oldalról megközelítve vizsgálhassa a szerző a korszak fő kérdéseit. Sokkal inkább érvényesül a kontinuitás eszméje, mint a diszkontinuitásé e több mint másfél évszázad históriájának elemzésekor; a magyar őstörténet és a korai magyar állam története szervesen kapcsolódik egymáshoz, nem különül el igazán e két korszak. A szerző politika- és eszmetörténeti érdeklődésének megfelelően nagyobb hangsúlyt kapott monográfiájában a magyar törzsszövetség és állam bel- és külpolitikája, az egyháztörténet, a korabeli törvénykezés és intézmények, az eszmetörténet, mint a korszak gyér forrásanyagából következően amúgy is sokkal nehezebben megfogható társadalom- és főleg a gazdaságtörténet.

Az első fejezetben lényegében a magyar őstörténetet vagy korai történetet tekinti át Kosztolnyik Zoltán a kezdetektől, az eredetkérdéstől egészen Géza fejedelem koráig, az államalapítás előestéjéig. E hatalmas korszak egyes kérdéseit nemcsak e fejezetben tárgyalja, hanem a második, illetőleg a negyedik fejezetben is. Az alábbiakban részletesebben mutatom be a szerző őstörténeti koncepcióját, nézeteit. Kosztolnyik álláspontja szerint a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó, a Volga és az Urál vidékén élő előmagyarokat török nyelvű onogur bolgárok vetették alá a Kr. u. 5. században. A 6–9. században a magyarok a kazár birodalomhoz tartoztak; a kagán nevezte ki vezetőiket. A szerző a kagán által kinevezett fővezérrel, kündüvel és a ténylegesen uralkodó gyulával számol egészen a Megyer törzs feje, Árpád fejedelemmé választásáig Etelközben. A későbbiekben, a 10. századra vonatkozóan megemlékezik a bírói jogkörrel rendelkező karkhaszról (horka) is, elsősorban Bulcsút említve e tisztség képviselőjeként. Kosztolnyik a vérszerződés szertartásával kapcsolja össze Árpád megválasztását, jóllehet ezt Anonymus Álmos fejedelemmé tételével kapcsolatban állítja, Konsztantinosz császár pedig a kazár pajzsra emelés ceremóniáját említi Árpád megválasztásakor, amire egyébként a szerző utal is. Meg kell itt említenem, hogy az őstörténeti szakirodalomban általánosan elterjedt az a helytelennek mondható gyakorlat, hogy Árpádhoz vagy pedig Álmoshoz kötik mindkét szertartást. Nézetem szerint ez azért téves, mert egyrészt egyformán hitelesnek tüntet fel két különböző korból (10. század közepe és 13. század eleje)

származó eltérő forrásértékű tudósítást; másrészt önkényesen azonos jelentésűnek tekint két különböző szertartást; végül pedig az adott forrást voltaképpen cáfolva egy adott szertartást egy másik történeti szereplőhöz kapcsol (Álmoshoz a pajzsra emelést vagy Árpádhoz a vérszerződést).

A szerző a magyarság szervezete kapcsán felsorolta a Konsztantinosz által említett törzseket egy helyütt görög, máshol pedig mai magyar alakban, s kitért jelentésükre is. Az etimológiát illetően Németh Gyula régi feltevését fogadta el, kár hogy nem látszik ismerni Berta Árpád hipotézisét, amely testrészekkel és hadrendi helyzettel magyarázta a törzsneveket. Kosztolnyik megemlékezik a magyarokhoz még Levediában csatlakozó három kazár törzsről, akik kabar néven egy törzset alkottak a magyar törzsszövetségben. Álláspontja értelmében a magyarok 830–889 között Levediában (Don és a Dnyeper/Dnyeszter folyók között) éltek, majd 889-ben besenyő támadás miatt költöztek új hazájukba, Etelközbe (a mai Besszarábia és Moldva területére). A szerző elemzi a Konsztantinosznál több helyen és Regino által is említett besenyő támadásokat, s ezeket a hagyományos nézetnek megfelelően 889-re és 895–896-ra datálja. A magyarok kárpát-medencei honfoglalásának okául a besenyő-bolgár támadást tekinti, de nem említekezik meg népvándorlási hullámról, amelyben a besenyőktől keletre élő úzok, valamint a karlukok és kimekek is érintettek voltak, s amelyet e teória szerint a khoraszáni emír 893-as támadása indított el. Helyesen hangsúlyozza a 907-es győzelem (brazlavespurci vagy pozsonyi csata) jelentőségét a honfoglalás folyamatában. A magyarok kárpát-medencei letelepedését a Hóman-modell alapján vázolja. A Kárpát-medencét birtokló hatalmak között említi a morvákat, keleti frankokat és a bolgárokat, az őslakosságot illetően pedig a különböző bolgár-török és szláv etnikai elemeket. A gazdálkodást, életmódot, vallási és egyéb szokásokat illetően egyértelműen nomádnak tekinti a honfoglaló magyarokat, nem utal ugyanakkor a régóta folyó és a millecentenárium táján újra fellángolt vitára a magyarság nomád, illetőleg félnomád vagy letelepedett voltát valló kutatók között. A szerző magyar őstörténeti nézeteit egészében véve a hagyománytisztelet jellemzi, leginkább Hóman Bálint felfogásával azonosult a legtöbb kérdésben, illetőleg az angol C. A. Macartney hatását említhetjük. A szerző kerülni látszik a magyar őstörténet vitás kérdéseit, hiszen nem utalt a szakrális kettős fejedelemség problémájára, nem foglalkozott Györffy Kurszán-elméletével, illetőleg a Levedi vagy Álmos fejedelemségét feltételező hipotézisekkel. Hasonlóképpen a régebbi felfogást követte, amikor Regino 889-es évszámára építve említette a magyarok Levediából Etelközbe költözését. Itt azonban meg kell jegyeznünk azt, hogy a magyar őstörténetírás jelenleg nem tud mit kezdeni Regino évszámával, jóllehet kortárs krónikás adatáról van szó, aki ugyan tévedhetett a magyarok besenyők általi kiűzetésének idejét illetően, de ennek okát nem ismerjük, így teljességgel elvetni sem lehet az évszámot azzal az érveléssel, hogy Regino ehhez az évhez írta be magyarokról szóló értesülései javát. A könyv terjedelméhez képest aránylag kevés hely jut a magyar kalandozásoknak, igaz, hogy a honfoglalás előtti történethez hasonlóan több fejezetben is olvashatunk róluk. A szerző utal a 9. századi portyázásokra is, felvázolja a 9–10. századi akciókat a 955. évi augsburgi (Lech-mezei) vereségig. Alapvetően törzsi keretek között folyó hadjáratoknak tekinti a kalandozásokat, amelyek sikereit egyrészt a magyarok szokatlan, nomád harci taktikája, másrészt az európai államok széthúzása, anarchiája magyarázza.

Külön fejezet, a második foglalkozik a korai magyar–bizánci kapcsolatokkal. A szerző bemutatja és elemzi a bizánci vagy bizánci eredetű források (Bölcs Leó, Bíborbanszületett Konsztantinosz, Malalasz, Cyrill és Metód, az orosz évkönyvek) magyarokra vonatkozó híradásait. Bölcs Leó Taktika című műve alapján bemutatja a honfoglaló magyarok hadviselését. Ezután Konsztantinosz De administrando imperio címen ismert híres munkája 40. fejezetének információit vizsgálja a szerző. Ennek kapcsán többek között kitér a magyarok bizánci szövetségében folytatott 895. évi bulgáriai kalandozására, amelyet a Fuldai Évkönyvből is ismerünk. Kosztolnyik Zoltán e bizánci forrás elemzésekor mutatja be a honfoglaló magyarok által megszállt új, kárpát-medencei szállásterületüket, az „öt folyó" (Temes, Maros, Tútisz, Körös és Tisza) vidékét. Nagyon jó az a megfigyelése, hogy a bizánci császár azt a területet írta le itt, ahol annak idején Priszkosz rhétor járt Attila udvarában. A szerző vizsgálja a bizánci térítő missziókat a Fekete-tengertől északra eső vidéken, utal a több bizánci krónikás által átvett Malalasz-féle krónikára, amely említette a Krím-félszigeti hunok vezetőit, Gordaszt és Muageriszt, valamint viszályukat. Megemlékezik arról a teóriáról, hogy Muagerisz nevéből következően egy magyar népcsoport vezetője lehetett. Jóllehet e kérdésben szkeptikusnak tűnik, mégis óvatosan felveti azt a lehetőséget — elfogadva az onogurok szerepét a magyar etnogenezisben — hogy a hunok püspöke lehetett az onogur-magyarok püspöke is. A térségben való bizánci térítéssel kapcsolatban megemlékezett a Konstantin–Cyrill legenda, valamint a Metód-legenda magyar epizódjairól is, amelyek 860–861,

illetőleg a 880-es évek elején említik a magyarok találkozását a két kiemelkedő bizánci egyházi személyiséggel. A szerző elemzi az előkelő magyarok (Bulcsú, Gyula) bizánci megkeresztelkedésére, valamint Turkia térítő püspökére és Ajtony bizánci egyházi-politikai kapcsolataira vonatkozó híradásokat. Szent István Ajtony elleni fellépését 1028-ra teszi, amelynek eredményeképpen a bizánci térítés utolsó bázisa elesett. A szerző jó áttekintő képet ad a középkori görög rítusú monostorokról (pl. Marosvár, Veszprémvölgy, Pilis-Visegrád stb.) és ezek további sorsáról az Árpád-kor folyamán. Kosztolnyik Zoltán helyesen emeli ki a bizánci–magyar kapcsolatok és a görögkeleti egyház fontosságát a korai Árpád-korban, még ha azt is egyértelműen érzékelteti, hogy Géza és Szent István uralma alatt egyértelműen eldőlt, hogy politikai és vallási értelemben Magyarország a nyugati orientációt, s a római katolikus egyházat választja.

A III. fejezet két alfejezetre tagolva az előző fejezet által már érintett vallásválasztási kérdést járja körül, ezúttal egy másik, nyugati szemszögből tekintve a két rivalizáló egyház közötti választás problémáját. Az első alfejezet áttekinti a magyar honfoglalás előtti térítési akciókat a Kárpát-medencében. Eszerint a passaui püspökség a Dunától északra levő morva területen, a salzburgi püspökség a Dunától délre a Dráváig, az aquileiai érsekség pedig a Dráva és Száva közötti régióban volt illetékes. Ugyanakkor a 9. század második felétől, I. Miklós pápaságától maga a Szentszék, Róma is igényt tartott a pannóniai térítőmunka irányítására. A szerző kitér a bolgár és morva térítés kérdésére, amelyben Bizánc is érdekelt volt. A politikai-egyházi vetélkedés végeredménye az volt, hogy Bulgária a bizánci rítusú egyház része lett, míg Morávia a római katolikus egyház fennhatósága alá került, jóllehet Cyrill és Metód tevékenysége következtében egy ideig szláv nyelvű liturgiával. A 2. alfejezet a magyarok közti nyugati térítéssel foglalkozik a 10. század második felében. A szerző visszautal a bizánci egyház térnyerésére a 10. század közepén a Kárpát-medence keleti felében. Így Géza fejedelem politikai és egyházi választ elé került a német és bizánci birodalom között: a nyugati vagy a bizánci rítusú orientációt és kereszténységet válassza-e. Kosztolnyik helytállóan úgy véli, hogy bár Géza quedlinburgi követküldésével a latin rítusú kereszténységet választotta, de arra törekedett, hogy a magyar egyház ne a német birodalmi egyház, hanem Róma fennhatósága alatt legyen. A német birodalom ugyanakkor politikai-vallási expanzióra törekedett Közép-Kelet-Európában, ami keresztezte Géza törekvéseit. A szerző behatóan elemzi a korai német missziós tevékenységet, különös tekintettel Szent Wolfgang augsburgi püspök, s az ambíciózus Piligrim (Pilgrim) passaui püspök működésére. Elfogadja azt a nézetet, miszerint Piligrim papjai keresztelték meg magát Géza fejedelmet, s fiát, Vajkot is. Gézának a gyula bizánci egyházi orientációja miatt a latin kereszténységet kellett választania, s ezért kérte fia feleségéül a bajor Gizellát is, de óvatos volt a német birodalom és egyház terjeszkedő törekvései miatt. Fontos szerepet játszott a térítőmunkában a prágai Szent Adalbert, akinek életét és tevékenységét szintén bemutatja a szerző. Nézete szerint ő bérmálta Istvánt (990 táján vagy 992-ben) és hatással lehetett lelki fejlődésére. E fejezetben jól és alaposan elemezte a magyarországi keresztény térítés első szakaszát, a katolikus egyház kiépülésének kezdeteit.

A rövidebb, IV. fejezet időben némileg visszakanyarodva, címének megfelelően —A magyarok megérkezése a Kárpát-medencébe– a magyarok honfoglalás előtti történetét, honfoglalását, szervezetüket és életmódjukat tárgyalja egészen a 10. század végéig. Ennek kapcsán nemcsak Konsztantinosz és Regino honfoglalás előtti magyar őstörténettel kapcsolatos, illetőleg besenyő támadásra, háborúra vonatkozó híradásait elemzi a szerző, hanem röviden megemlékezik azokról a 9. századi, kortárs nyugati híradásokról is, amelyek magyar kalandozásokról tesznek említést (pl. 862, 881, 892, 894). Röviden áttekinti a Kárpát-medence földrajzi viszonyait, vízrajzát és adottságait, illetőleg az etnikai és uralmi viszonyokat. Majd a kalandozások rövid, de az első fejezetnél részletesebb áttekintését adja, amelyet a 955-ös augsburgi vereséggel zár, nem tér ki ugyanakkor itt sem a 970. évi, Bizánctól elszenvedett, arkadiopolisi kudarcra. A kalandozások lezárulta kapcsán helyesen hangsúlyozza az életmódváltást, a nomadizmus lassú hanyatlását és a földművelő, letelepedett életmód térhódítását. A következmények között említi a törzsi-nemzetségi szervezet szétesését, a törzsfők és a fejedelem hatalmának gyengülését. A hagyományos nézetnek megfelelően Zoltát és Taksonyt tekinti Árpád csökkenő hatalmú utódainak, de nem említi a Konsztantinosznál fejedelemként szereplő Falicsit. A 10. század második felének hatalmi-politikai viszonyainak elemzésénél a szerző újfent vizsgálja a Géza megkeresztelkedésével kapcsolatos kérdéseket. Érdekes hipotézist vet fel a források és a vonatkozó szakirodalom alapján. Eszerint a források utalásai a fehér és fekete magyarokra (Ademarus Cabannensis), illetőleg I. András „fehér" (Albus) és Béla „barna, sötét" (brunus) jelzői (a krónikákban) a kereszténység és pogányság ellentétét tükrözhetik. E felvetést magam indokoltnak vélem, utaltam is erre a lehetőségre egy

korábbi írásomban, jóllehet azzal is tisztában vagyok, hogy a források színszimbolikai utalásai nem egészen egyértelműek; a fehér-fekete ellentétpár utalhat bőr- és hajszínkülönbségekre, lehet földrajzi orientációs jelentése (a nomád szimbolikában a színek égtájakat is jelölhetnek), vagy akár a keresztény-pogány ellentétet is kifejezheti.

A monográfia következő öt fejezete (V–X) elsősorban Szent István személyiségével és uralkodásával foglalkozik. Az ötödik fejezet két alfejezetre tagolva az első keresztény uralkodó családjával, személyiségével és hatalomra kerülésének körülményeivel foglalkozik. Az első alfejezet előbb az első magyar király szüleit, Géza fejedelmet és Saroltát, majd Szent Istvánt és feleségét, Gizellát mutatja be a korabeli források alapján. A szerző Géza fejedelem kapcsán utal kereszténysége felemás voltára, személyiségének eltérő jellemzésére a forrásokban (erőskezű, gyenge), valamint Géza feleségével kapcsolatos eltérő híradásokra. Kosztolnyik Zoltán óvatosan megfogalmazott, vitatható feltevése szerint Vajk-István édesanyja, Sarolta (Beleknegini) Géza első, míg a lengyel forrásban szereplő lengyel Adelhaid a második felesége volt. A szerző István életpályája felvázolásakor érinti a keresztelés időpontjának nehezen eldönthető problémáját (974-ben vagy jóval később, a 990-es években), amely voltaképpen függvénye a források alapján nehezen meghatározható születési időpontnak. Véleményem szerint a források közvetlen és közvetett adatai, s a kortárs Thietmar által még ismert pogány Vajk név ezredforduló körüli szereplése arra engednek következtetni, hogy Vajk-István 975 táján vagy azt követően születhetett, így keresztelését illetően 974 nem jöhet szóba, inkább a gyanúba vett 990-es évek. A szerző István személyiségét is igyekszik megragadni; komoly, értelmes és keresztény hivatástudattal rendelkező vezetőként mutatja be. Röviden utal a bajor herceg, majd császár, II. Henrik testvére, Gizella keresztény neveltetésére és környezetére, rokonságára. A szerző árnyalt megközelítése szerint a magyarság keresztény hitre térítésében Istvánnak, Gizellának, Szent Adalbertnek egyaránt része lehetett. Ebben az alfejezetben foglalkozik röviden a vármegye szervezéssel is, amelyet helyesen frank mintára vezet vissza, de utal szláv elnevezésére is. A második alfejezet István hatalom gyakorlását, vezetői képességeit vizsgálja. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a király határozottan lépett fel az ellene lázadókkal, így Koppánnyal, Gyulával és Ajtonnyal szemben. Hasonlóképpen megvédte országát II. Konrád német császártól és sikeresen harcolt Vitéz Boleszláv lengyel király ellen. Kosztolnyik Zoltán bemutatja Szent István főként egyházi tanácsadóit, „munkatársait": Gellért csanádi püspököt, az Asztrikkal azonosított Anastasius érseket, és Bonipert pécsi püspököt. Részletesen leírja a koronakérést és küldést, az 1001 első napjára (karácsonyra) tett koronázást, valamint utal a koronázási jelvényekre is (országalma, jogar, láncdzsa).

A következő két fejezet (VI–VII.) alaposan tárgyalja Szent István törvénykezését, törvényeit. Kapcsolódik ehhez a törvények végrehajtásáról, a kormányzásról szóló fejezet (VIII.), amelyben a szerző áttekinti a korabeli társadalom szerkezetét, az egyes társadalmi csoportokat is. Úgy vélem, hogy e három fejezet képezi a mű gerincét, s a munka legjobban kidolgozott része. A VI. fejezet „a király mint törvényhozó" címet viseli és három alfejezetre tagolódik. Az első alfejezet Szent István három legendáját elemzi, amelyek fontos forrásai uralkodásának. A szerző jól érzékelteti a legendák szemléletének különbségeit, eltéréseit. A kisebb legenda keménykezű uralkodóként ábrázolta Istvánt, míg a nagyobb legenda kegyes, erőtlen és aszketikus személyiségként. A szerző helyesen emelte ki a Hartvik-legenda újításait, főképpen azt, hogy Hartvik —főképpen a koronaküldés leírásában– uralkodója, Könyves Kálmán Szent Istvánt követő és szuverén egyházpolitikáját tükrözte. A második alfejezet a királyi törvényhozást vizsgálja. A szerző hangsúlyozza a király törvényhozói szerepét, aki a királyi tanács tagjaival együtt törvényeket alkotott azzal a céllal, hogy biztosítsa országa belső békéjét, rendjét és védelmezze a tulajdonjogot. A törvények vizsgálata kapcsán a szerző kitér a büntetésekre, a vérdíj fogalmára és összegére, utal a törvényekben tükröződő korabeli társadalomra, s a lassan fejlődő, immár nem nomád gazdasági életre. A harmadik alfejezet az István alakját tükröző magyarországi legendákra „rímelve" István személyiségét és tevékenységét a külföldi források felől vizsgálja. E források tisztelettel, elismeréssel említik az igazságos, kegyes uralkodót és fiáról, feleségéről is hasonlóképpen emlékeznek meg.

A VII. fejezet az előző fejezet folytatásaként a törvény és a király kapcsolatát elemzi. Az első alfejezet a kánonjog hatását vizsgálja a magyar törvényekre a 11. században. A szerző kiemeli, hogy Szent István egyházi tanácsadói fontos szerepet játszottak a magyar törvényalkotásban, hiszen információkkal látták el az egyházi jog, tulajdon kérdéseiben. Helyesen látja ugyanakkor, hogy jóllehet az uralkodó két törvénykönyvére elsődleges hatást valóban az egyházi jog gyakorolt, s emellett a nyugati-frank, germán jog is hatott, a magyar szokásjogot (pl. vérdíj) és a korabeli

magyar viszonyokat is figyelembe vette. Kosztolnyik Zoltán aprólékosan összehasonlítja István király törvényeit a korábbi és a kortárs egyházi jogalkotással (pl. a 847. évi mainzi zsinat határozatai; Burkhardt wormsi püspök dekrétuma), valamint más világi törvénykezéssel (pl. a bajor törvények), hasonlóságokat állapít meg és helytállóan következtet arra, hogy a római katolikus egyház dekrétumai erősen hatottak I. István, I. László és Könyves Kálmán törvényeire. A szerző összeveti továbbá Szent István fiához, Imre herceghez írott Intelmeit más korábbi munkákkal (pl. Dhouda: Liber Manualis; Jonas orleansi püspök műve: De institutione regia; Hincmar művei stb.), s megállapítja, hogy hasonló eszmék tükröződnek bennük. A második alfejezet is a kánonjog hatásait vizsgálja a törvénykezésben, de ezúttal Könyves Kálmán törvényeit és a tarcali, esztergomi zsinatok határozatait veti össze korábbi (pl. 794-es frankfurti és 850-es páviai) és korabeli (1090-es melfi és 1102-es londoni) zsinatok határozataival. E 12–13. századra is átnyúló alfejezet végén a szerző röviden bemutatja a kialakuló egyházi értelmiség néhány képviselőjét (pl. Lukács érsek, Katapán püspök stb.) és utal külföldi egyetemeken folytatott tanulmányaikra.

A VIII. fejezet István királyt, mint a törvények végrehajtóját mutatja be. A szerző hangsúlyozza, hogy a király szigorúan betarttatta a törvényeket és valóban uralkodott, kormányozta népét a teljes hatalom birtokában. A királynak nemcsak a törvényhozásban, a törvények végrehajtásában, de annak megszegése esetén az igazságszolgáltatásban is döntő szerepe volt. A király akaratát hajtották végre a megyék élén ispánok is. Ez a fejezet elemzi a legrészletesebben a korabeli, 11. századi társadalmat és utal annak későbbi változásaira is. Eszerint a társadalom felső rétegét az ispánok és a főpapok (primates) alkották, őket követték a király és az előkelők szolgálatában álló katonáskodó elemek (milites) és végül a köznép (vulgaris). A szerző érdekes, jóllehet vitatható felvetése szerint nem annyira feudális rendről, mint inkább a kazáriaihoz hasonló társadalmi rendről beszélhetünk. Kosztolnyik Zoltán Szent István törvényei alapján jól elemzi az egyes társadalmi csoportok helyzetét és részletesen bemutatja a frank modell alapján felépülő „mozgó" királyi udvar tisztségviselőit (elsősorban a nádort stb.) és funkcióikat.

A IX. fejezet István király központosító politikájával, azaz lényegében belpolitikájával foglalkozik. A szerző részletesen tárgyalja Szent István más fejezetekben is érintett harcait belső ellenfeleivel. Először a Koppány elleni, 997-es összecsapással foglalkozik, majd alaposabban elemzi az erdélyi Gyula elleni, 1003-as háborút és a Keán elleni későbbi harcot. A szerző ugyan felveti azt a lehetőséget, hogy Keán talán azonosítható a bolgár uralkodóval, de végül Kristó Gyulára hivatkozva elveti ezt. Nem foglal ugyanakkor állást abban a kérdésben, hogy ki lehetett ez a rejtélyes ellenfél, hol és mikor győzhette le István. Alaposan elemzi a források alapján az általa kabar vezetőnek tekintett Ajtony elleni, 1020-as évekre tett küzdelmet, amely során István király hadvezére legyőzte Ajtonyt. A belső harcok vizsgálata kapcsán a szerző alaposan elemzi a vonatkozó források (Képes krónika, Anonymus gesztája, Szent István és Szent Gellért legendái) tudósításait, utal ellentmondásaikra és mérlegeli hitelességüket.

A X. fejezet alapvetően az 1030-as évek fejleményeit, Szent István uralkodásának utolsó éveit tárgyalja. A szerző utal II. Konrád támadásának visszaverésére, s egy Erdélybe történt besenyő betörés elhárítására. Ebben a részben alapos elemzést olvashatunk az Intelmekről, valamint Imre herceg neveltetéséről, életéről és haláláról. A szerző vizsgálja a trónöröklésért folytatott küzdelmeket az öregedő és betegeskedő király uralkodásának végén. Részletesen bemutatja Vazul sikertelen merényletét István király ellen, s ennek következményeit (Vazul megvakíttatása, fiai száműzetése). Imre korai halála és a forrásban rögzített vadászbalesete (vadkan) kapcsán felveti azt a merész hipotézist, hogy talán a leginkább érdekelt, s előzőleg kudarcot szenvedő német császári udvar keze lehetett a dologban, azaz politikai merényletet gyanít. Kétségtelen, hogy Imre halála, s az ebből következő öröklési probléma és az István halála utáni trónviszályok alkalmat adtak a német intervencióra. Mégsem tartom valószínűnek, hogy Imre halála mögött akár belpolitikai vagy külpolitikai indíttatású merényletet keressünk, hiszen ezt egyetlen forrás sem támasztja alá.

A két záró fejezet (XI. és XII.) és egy függelékbe tett fejezet a Szent István halála (1038) utáni eseményekkel foglalkozik egészen I. Béla haláláig. A XI. fejezet címe, „Bajok időszaka" (Time of Troubles) arra utal, hogy harc folyt a trónért egy idegen jövevény, a velencei Orseoló Péter (István unokaöccse) és egy magyar előkelő, Aba Sámuel (a király sógora) között. A szerző három alfejezetre bontva vizsgálja az 1038 és 1046 közti időszakot. Az első alfejezet visszatér az 1030-as évek néhány meghatározó eseményére, Imre „gyanús" körülmények között bekövetkezett halálára, a pogány Vazul örökössé való előlépésére, majd az István király elleni merényletre,

amely után Vazul kegyetlen megbüntetése következett. A szerző helytállóan hangsúlyozza, hogy István törvényeiben is szigorúan fellépett a király elleni összeesküvés esetén. A második alfejezet bemutatja Orseoló Péter első uralkodását, amelyet hamarosan az Aba Sámuel vezette ellenzék megdöntött. A szerző Aba uralmát és harcait III. Henrik német császárral, s végső vereségét (1044. évi ménfői csata) is tárgyalja. Kosztolnyik Zoltán a korabeli források alapján mind Péterről, mind pedig Abáról negatív képet ad. A harmadik alfejezet Péter második, hasonlóan sikertelen uralmát és a bukását eredményező 1046-os összeesküvést, s a Vata-féle pogány mozgalmat részletesen elemzi. Kitér továbbá András hatalomra jutására, a pogány mozgalom leverésére és hatalma megszilárdítására.

A XII. fejezet a Vazul-ági I. András (1046–1060) és I. Béla (1060–1063) uralkodásának belés külpolitikáját vizsgálja négy alfejezetben. Az első alfejezet I. András III. Henrikkel folytatott sikeres 1051. és 1052. évi háborúinak katonai és diplomáciai eseményeit vázolja, a dinasztikus kapcsolatot eredményező megegyezést a császárral, majd Béla öccsével, a herceggel való konfliktusát és vereségét. A második alfejezet I. Béla rövid, de alapjában véve sikeresnek mondható uralkodását tekinti át. I. Béla kísérletet tett, hogy szélesebb tanácsot hozzon létre (falvanként 2–2 ember), amelyet a szerző Alfonzó spanyol király 20 évvel későbbi reformjával vet össze, ahol a városok választott küldötteit is meghívták a tanácskozásra. Béla kísérlete kudarccal végződött, mivel pogánylázadásba torkollott, amelyet le kellett vernie. A harmadik alfejezet Béla uralkodásának külpolitikai bonyodalmait tekinti át, mely végül is Béla vereségéhez és halálához vezetett. IV. Henrik császár segítségével I. András fia, Salamon került hatalomra. A negyedik alfejezet a könyv címében megjelölt korszakhatár, 1063 utáni eseményeket, Salamon és a hercegek konfliktusát, I. Géza és I. László uralkodását vázolja röviden.

A függelék az előző két fejezetben érintett korszak politikai küzdelmeit tekinti át más szempontok alapján. A függelék egyébként már korábban napvilágot látott a szegedi egyetem Történeti Intézete által kiadott idegen nyelvű folyóirat, a Chronica 1. számában. A monográfiát a források és szakirodalom alapos bibliográfiája és a név- és tárgymutató zárja. A terjedelmes és alapos bibliográfia bőséggel tartalmazza az újabb magyar nyelvű szakirodalmat is, még ha a korszakra vonatkozó szakirodalom hatalmas mennyiségéből következően néhány munka ki is maradt belőle.

Kosztolnyik Zoltán jelen értékes kötete Árpád-kori sorozata méltó „folytatója", pontosabban szólva bevezető kötete. A magyar politikát, államot és intézményeket az európai párhuzamokkal, összefüggésekkel kapcsolatban, azokhoz mérve vizsgálta, s a magam részéről úgy vélem, hogy talán ez tekinthető munkája fő érdemének. Számos érdekes, új vagy újszerű megfigyelést, feltevést is tartalmaz a kötet, még ha ezek egyike-másika vitatható is a források gyér volta vagy éppen ellentmondásai következtében. A korai magyar történet összegzése rendkívül hasznos mind e korszakkal foglalkozó kutatók, mind pedig a magyar történelem iránt érdeklődő, de a magyar nyelvet nem ismerő külföldi olvasók számára. Korábbi könyveihez hasonlóan Kosztolnyik Zoltán fontos missziót teljesít e munkájával is, hiszen az idegen nyelveken megjelentetett históriai munkák 1990-es évek óta tapasztalható örvendetes gyarapodása ellenére a magyar történetírás továbbra is igényli az idegen nyelven megírt, megfelelő nyelvi és tudományos szintű monográfiákat. Vonatkozik ez az igény idegen nyelvű történész periodikákra is, ahol tanulmányokat közölhetnek magyar és külföldi kutatók. Kár, hogy az MTA letett egy ilyen folyóirat (Acta Historica) működtetéséről, szerencsére az utóbbi években a pécsi és szegedi egyetemen beindítottak évkönyv jelleggel (Specimina Nova, illetve Chronica) idegen nyelvű periodikát.

Tóth Sándor László

GESCHICHTE DER OBERLAUSITZ

Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhunderts
Joachim Bahlcke (Hrsg.), Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2001. 368 o.

FELSŐ-LAUSITZ TÖRTÉNETE

1999-ben kezdett munkához az a tízfős szerzőcsapat, amelyik pár esztendő alatt hét fejezetben megírta Felső-Lausitz történetének összefoglalását. A szerzők többsége német, de van köztük egy szorb és egy lengyel is. A ma már közigazgatási egységként sem létező egykori tartomány — nevezhetjük akár országnak is — története a magyar olvasó számára több szempontból

is különösen érdekes lehet. Hunyadi Mátyásnak meghódolt a cseh koronának e tagja is, a többnemzetiségű, idővel különböző hatalmak alá kerülő vidék históriája az összehasonlító történetírás számára pedig tanulságul szolgálhat.

A monográfia részei az időrendet követik, ez alól csupán az első és az utolsó fejezet kivétel. A bevezető tanulmány a tartomány egységével, közösségtudatával és igen gazdag történeti kutatásának historiográfiájával foglalkozik, az utolsó pedig a felső-lausitzi szorbok történetét tekinti át a kezdetektől napjainkig. Az alapos szerkesztői munkának köszönhetően a legszükségesebb mértéken túl ismétléssel nem találkozunk, egymásnak ellentmondó adatokkal is csak egy alkalommal. A bevezető tanulmányt író Bahlcke a történeti irodalomban általánosan elfogadott nézetet ismételte meg, amikor azt állítja, hogy 1253-ban egy cseh hercegnő hozományaként zálogjogon került a tartomány több évtizedre a brandenburgi dinasztia kezére, míg a korszak részletes feldolgozója, Schrage ennél jóval árnyaltabban fogalmazott: nem állapítható meg biztosan, hogy a házasság eredményeként, vagy zálogjogon uralkodtak-e az Aszkániaiak a terület fölött. Az a hiba is inkább csak a rossz megfogalmazás eredménye, hogy IV. Károly legkisebb fia, János számára Felső-Lausitzot hercegséggé tette. A császár valójában ugyanis csak a tartomány egy részét adta fiának, aki 1396-ban bekövetkezett haláláig viselte a görlitzi herceg címet.

A Csehország és Brandenburg, a Pulsntiz és a Queis folyók által határolt terület sohasem alkotott szorosabb egységet Alsó-Lausitzcal, a 16. századig neve sem állandósult. A 13. sz.-ban az „egész budissini tartomány", „Budissin és Görlitz tartományai" elnevezés járta. 1319-től „budissini őrgrófságnak" nevezték, ez azonban nem vonatkozott az akkor tőle különálló „görlitzi tartományra". Érdemes megjegyezni, hogy a tartománynak nevet adó főváros hivatalosan egészen 1868-ig a szláv Budissin nevet viselte, akkor németesítették Bautzenre. Az őrgrófság elnevezést csak lassan kezdték az egész későbbi Felső-Lausitzra alkalmazni. A 14. sz.-ban jelent meg egy másik, sokáig és hivatalosan is használt elnevezés: a „hat város" vagy a „hat város tartománya", amit a humanisták Hexapolisként avagy terra hexapolitanaként emlegettek. A Lausitz nevet a 15. sz elejéig kizárólag a későbbi Alsó-Lausitzra alkalmazták, ezután azonban mind gyakrabban így jelölték a „hat várost" is, ezt azonban, hogy az eredeti Lausitztól megkülönböztessék, Felső-Lausitznak kezdték nevezni. Ez a név először a lipcsei egyetem anyakönyveiben bukkant fel, hivatalossá csak 1474 után vált Hunyadi Mátyás kancelláriájában. A tartomány címereként a 14. sz. közepe óta a bautzeni városi címert használják, az uralkodói pecséteken azonban csak II. Lajosnál és I. Ferdinándnál jelent meg a bautzeni címer Felső-Lausitz jelvényeként. A cseh királyok 1490-től kezdve viselték folyamatosan a Felső-Lausitz őrgrófja címet.

A területen 600 körül telepedtek le a szláv milcánok, akik magukat — akárcsak a tartomány névadói, a luzsiciek — szorbnak vagy szerbnek nevezték. Az ezredfordulón uralkodó Ekkehard meißeini őrgróf hódoltatta meg őket. 1075-ben Lausitzcal együtt kapta meg Vratiszláv cseh herceg e területet hűbérbe, ezzel kezdetét vette a Felső-Lausitz feletti 1635-ig tartó cseh uralom, amit 1253 és 1319 közt a brandenburgi dinasztia átmeneti országlása szakított meg. Amikor 1319-ben kihalt az Aszkániai család, a hűbér visszaszállt János cseh királyra, aki a terület egy részét, Görlitzet és Zittaut két várral együtt Henrik szilézíai hercegnek zálogosította el. Az előbbi egy évtized múlva, Zittau azonban csak Henrik örökös nélküli halála, 1345 után került vissza Csehországhoz.

1346-ban kötött szövetséget egymással Bautzen, Görlitz, Zittau, Kamenz, Löbau és Lauban városa. A sorból Zittau lógott ki, ez ugyanis Csehországhoz tartozott, és a városszövetség következményeként került a tartományhoz. A 14. sz. óta rendeztek tartományi gyűléseket, a 16 sz.-tól kezdve rendszerint évente hármat a bautzeni várban. Két rend jött létre, az elsőbe három majd négy rendi uradalom nemesei és négy egyházi intézmény, a másodikba a hat város képviselői tartoztak. A felső-lausitzi rendiség sajátos vonásokkal rendelkezett: a fejedelmi hatalomnak csekély volt a befolyása, a városok pedig erősek voltak, a tartomány akár rendi köztársaságnak is tekinthető. A viszonyok 1547-ben némiképp megváltoztak, amikor a schmalkaldeni liga ellen hadba vonulni vonakodó városok egy időre elveszítették privilégiumaikat.

Az 1635-ös prágai békében a Habsburgok Alsó-és Felső Lausitzot átadták Szászországnak. A két tartományt a szász választófejedelmek öröklődő jogon kapták, de formálisan a cseh korona hűbérei maradtak. Felső-Lausitz különállása nem szűnt meg, az addigi jogokat a választófejedelmek megerősítették. A bécsi kongresszuson Szászország elveszítette területeinek jelentős részét: Alsó-Lausitz teljes egészében, Felső pedig részben Poroszországhoz került. A porosz király felvette a két Lausitz őrgrófja címet, a szász király csak a Felső-Lausitz őrgrófja titulust viselhette. A hat város közül Görlitz és Lauban Szilézia provincia részeként a porosz király fennhatósága alá

jutott. Az új határok kijelölésekor csupán a katonai érdekeket tartották szem előtt, több uradalom területét is kettészakították. Az új Szászországban már nem volt helye Felső-Lausitz különállásának, 1835-ben a tartomány az egységes szász monarchia részévé vált. A külön jogok egy részét azonban megtartották. Átszervezve ugyan, de megmaradt a felső-lausitzi rendi gyűlés, ami szociális és gazdasági ügyekkel foglalkozott. Ezen a német egység sem változtatott. 1907-ben egy vitairat szerzője a tartományt úgy aposztrofálta, hogy „állam a szász államban", és a dualista berendezkedésre célozva, nem kevés malíciával „szász Magyarországnak" nevezte. A weimari köztársaságban, sőt a nemzeti szocializmus első éveiben is megmaradt az évente egyszer, Walpurgis napján összeülő tartományi gyűlés, amit csak 1941-ben oszlattak fel.

1945-ben újabb impériumváltásra került sor, a lengyel-német határt a Neißénél húzták meg. Görlitzet az új határ kettészelte: a jobbparti városrész az 1902-ben felavatott dicsőség-emlékművel együtt lengyel nevet kapott, ezután Zgorzelecnek hívták. A Szilézia provinciából Németországnak jutott területeket az oroszok Szászországhoz csatolták, így e részben helyreállt a tartomány egysége, ami azonban csak az 1952-es közigazgatási reformig tartott.

A könyv gazdaság-, társadalom-, település-, vallás- és kultúrtörténeti részei arányosan megszerkesztettek. Különösen figyelemre méltóak a szorbokkal foglalkozó fejezet azon részei, amelyek a porosz és a szász kormányoknak a „vendekkel" — azaz a szorbokkal — szembeni politikájának különbségeit, az egyes kurzusok nemzetiségi politikáját tárgyalják.

Tringli István

Vámos Péter

MAGYAR JEZSUITA MISSZIÓ KÍNÁBAN

Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 26.

Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 390 o.

A kínai magyar jezsuita misszió történetének megírására a fiatal kutató, Vámos Péter ugyancsak jól felkészült, hiszen a kínai mellett a japán és a koreai nyelvet is bírja. Könyve igen nagy és sokoldalú forrásanyag alapján készült, járt természetesen a helyszínen, de Rómában részben rekonstruálta (mellékesen) a magyarországi rendtartomány 1950-ben megsemmisített levéltárát, és személyesen is tudott beszélni a két világháború közti misszió néhány 1990 utáni ismét idehaza élő képviselőjével. Tehát még az oral history műfaját is kihasználta, és persze kitűnően tájékozott a kérdés szakirodalmában.

A két világháború közt működött magyar misszió történetének széles előzményeit is felvázolja, keresztény misszionáriusok először a Tang-korszakban (618–907) kerültek a Középső Birodalomba. A 14. században ferencesek tevékenykedtek. 1583-ban jelent meg a jezsuita Matteo Ricci, utána még jónéhány szerzetes, akik természettudományos tevékenységük révén szerezték meg a mindenkori császárok támogatását. Csakhogy minden esetben előbb vagy utóbb a kormányzat mégis szembefordult az európai befolyást jelentő hittérítőkkel és kikergette őket az országból. Teljes szabadságot csak az első ópiumháború után kaptak, amikor Kína nem tudott már védekezni az európai–amerikai befolyás ellen. Azt a missziós központot, Támingot, amely a magyar jezsuiták kezébe került, francia jezsuiták alapították. A magyar köztudatban Anonymus óta élt az ázsiai származás tudata. Trianon után ez a revizionizmussal is összekapcsolódott. Táming egy 8640 km^2-es körzet központja. Magyar jezsuiták itt 1922 óta szerepeltek (1919 óta már felkészültek a misszióra). 1935-ben Támingot apostoli prefektúra rangjára emelték, ekkor már magyar vezetés alatt. Ez a hadurak korszaka volt Kínában, a missziót nagyjából megkímélték. A város falát még a Ming korszakban, a későközépkorban építették meg, kilenc kapuval, a magyar rendház a keleti kapu közelében volt. A misszionáriusok igen szegényes körülmények közt tevékenykedtek, a Ricci óta hagyományos formában, ti. a helyi szokásokhoz alkalmazkodva, szakállt is növesztettek és kínai módra öltöztek. Az épületben télen + 1 fok volt a hőmérséklet. A jezsuita atyák a hittérítés mellett természettudományos oktatással, de gyógyítással is foglalkoztak, volt köztük szakképzett orvos is. A leggyakoribb betegség a trachoma volt, az iskolanővérek tartottak fenn rendelőt, a protestáns misszió, munkamegosztásban, kórházat. Ennek a tevékenységnek a bemutatása mellett a szerző a helyi lakossággal való kapcsolatokra és ennek során a kínai szokásokra is bőven kitér. A japán–kínai háború idején persze a missziós tevékenység minden formája megne-

hezült. Már a Kuomintang korszakban még inkább megnehezült a helyzet, 1946 novemberében egy légitámadás teljesen lerombolta a misszió épületeit. 1947-ben a jezsuiták elhagyták Támingot, többfelé tevékenykedtek az országban, Pekingben viszonylag nyugalomban, elkezdték egy kínai–magyar szótár összeállítását, később egyéb nyelvekre is kiterjesztették a gyűjtést. 1952-ben Tajvanon hoztak létre új missziót. A sziget lakosságának 5%-a keresztény. Az utolsó magyar misszionárius 1996-ban halt meg. A könyv végén a szerző közli az ottani magyar szerzetesek fő adatait és részletes bibliográfiát. Nemcsak szakmai szempontból kitűnő ez a könyv, de a magyar olvasó számára sok ismeretlen adatot is tár fel a hatalmas ázsiai országról.

Niederhauser Emil

Sokcsevits Dénes

MAGYAR MÚLT HORVÁT SZEMMEL

Budapest, Magyar a magyarért Alapítvány, 2004. 261 o.

Sokcsevits Dénes, vagyis Dinko Šokčević (ha nem kellene a hazai előírás szerint magyar helyesírással írni a nevét – micsoda vihart váltana ki idehaza valami hasonló romániai rendelkezés!) magyar állampolgár, aki horvát nemzetiségű, eleve szinte arra van teremtve, hogy a két nemzet között valamiféle hidat építsen, és ezt csakugyan meg is teszi, az oktatásban is, hiszen a pécsi és a zágrábi egyetemen egyaránt oktat, történetírói munkássága is ehhez a témához kapcsolódik. Nagyon jó, hogy kétoldalú széleskörű ismereteit most egy összefoglaló könyvben tárja elénk. Ebből a kettős helyzetből Sokcsevits Dénes eredményesen és igen rokonszenvesen törekszik pártatlan ítélkezésre, a politikai eseménytörténet kikerülhetetlen pontjait mindig mindkét fél szempontjából világítja meg.

Témája egyébként is modernnek tekinthető – a „másik" képe. A múlt század (vagyis a 20.) második felében egy nemzetközi történész kongresszus fő témáinak egyike volt éppen ez, l'image de l'autrui. Ezt a témát dolgozta ki a szerző igen széleskörű anyaggyűjtés alapján, hiszen nemcsak a korabeli sajtót és a politikai vitairatokat, meg természetesen a kérdés eddigi szakirodalmát is feldolgozta.

Mintegy bevezetésként az első fejezetben az állami együttélés kezdeteitől a 18. sz. végéig tekinti át a kérdést, amikor a horvát nemesség magyarságképe igen sok oknál fogva egyértelműen pozitív volt. Ezután következik hét fejezetben az 1790—1918 közti korszak áttekintése. A korábban felvázolt, alapjában véve pozitív magyarságkép ekkor kezd átformálódni negatívvá, a már 1790-ben felbukkanó ellentétek következtében, de a horvát nemesség zömmel még a magyar mellett foglalt állást, a Habsburg-abszolutizmussal szemben. Ez a pozitív kép azonban erősen negatívvá vált a horvát nemzeti mozgalom, az illírizmus kibontakozásával az 1790–1848 közti években, bár a nemesi közvélemény többsége még ezt nem vette át. Viszont 1848-ban Jelačić fellépése következtében egyértelművé vált a magyar mint ellenség imázsának az uralma. Persze a neoabszolotizmus idején átmenetileg ismét rokonszenvessé váltak a magyarok, hiszen közös volt a szembenállás a Bach-rendszerrel. Ez viszont, bár előkészítette az 1868-as horvát–magyar kiegyezést, éppen ennek rendelkezései miatt újra a negatív ellenségképet állította az előtérbe. Különösen sokat rontott ezen a képen Khuen-Héderváry gróf húszéves báni tevékenysége. Feladata a dualista rendszer fenntartása volt Horvátországban. Ennek érdekében bevezetett intézkedései a választások manipulálásától az utólagos cenzúra megszigorításáig végképp az ellenségképet állították a középpontba, nemcsak a teljes horvát önállóságra törekvő Jogpárt híveinél, hanem a Josip Strossmayer püspök vezette Nemzeti Párt követőinél is. Ez még a Khuen-Héderváryt követő, horvát nemzetiségű bánok idején sem módosult. Az 1905-ös fiumei rezolúció ugyan rövid időre kedvezőbben hangolta a képet, ismét előkerült a korábban is szereplő mozzanat, amely a magyarok nemzeti elszántságát példaképének tekintette. 1907-ben viszont a vasúti pragmatika bevezetése kétségtelenül sérelmes volt horvát szempontból, így ismét az ellenségkép vált általánossá. Az sem változtatott ezen, hogy a század végétől a Monarchia egészének emelkedő gazdasági szintje végre Horvátországban is éreztette hatását. ahogy Khuen-Héderváry számos, különösen a fővárost támogató-fejlesztő intézkedése sem tudta feledtetni kormányzásának negatívumait. Így az 1918-ban bekövetkezett szétválást ez a hosszú ideje uralkodó ellenségkép is előkészítette. A szerző egy rövid fejezetben arra is kitér, hogy az asszimilálódó és magyar voltát hangsúlyozó zsidóság

ugyancsak hozzájárult a magyarellenességhez, az antiszemita vonásokat a magyar ellenség elfedte. Utószavában a szerző rövid áttekintést ad a magyarságkép 1918 utáni alakulásáról. Az első Jugoszlávia korszakában a negatív kép uralkodó maradt, csak a harmincas években kezdett módosulni a szerb-horvát ellentétek kiéleződése miatt. A második világháború után pedig a Sztálinnal történt szakítás miatt a csatlósállamokkal szemben általánossá vált az ellenséges viszony. Érdemi változás csak a rendszerváltozás után következett be, a horvát önállósulás magyar támogatása miatt is. Egy 1994-es felmérés szerint a horvátok többsége az osztrákok mellett a magyarokat tartja a legjobb barátoknak, csak 0,3% tekinti továbbra is ellenségnek.

Sokcsevits Dénes két fejezetben sajátos területeken is vizsgálja az imázs alakulását. A történeti munkákban a modern korban általánossá vált az ellenséges kép, sőt már nemcsak a 19. század vonatkozásában, hanem a kezdetektől, a magyarok mindig akadályozták a horvátok fejlődését. Minthogy a tankönyvek is óhatatlanul ezt a felfogást képviselték, ez igen hosszú időszakra szabta meg a negatív kép uralmát. Az irodalommal foglalkozó másik fejezet nagyjából az általános képhez igazodást mutatja ki az irodalomban, ahol az ellenséges állásfoglalás még erősebb formákban mutatkozhatott meg, pl. A. G. Matos egyébként nagyon is magasszínvonalú alkotásaiban. Sokcsevits különösen a regényekből hoz sok példát a magyar szereplők ellenséges ábrázolására.

Külön kell szólni egyrészt a jól tagolt bibliográfiáról, amely a horvát emlékiratokat és korabeli politikai vitairatokat is felöleli, és a képek jegyzékéről, amelyik mindegyik képhez hasznos magyarázatokat is ad. Sajnos viszont a képek minősége sok kívánnivalót hagy hátra, ahogy a szöveg is olykor tipográfiai szempontból eléggé gondozatlannak tűnik.

Az várható volt, hogy a magyarságkép alakulása a két nemzet és állam viszonyának politikai peripétiáitól függ elsősorban. Ezért a szerző kénytelen ezeket is röviden jelezni, ami a magyar olvasó számára igen hasznos, tekintettel a témára vonatkozó általános tájékozatlanságára. Sokcsevits bőven mutatja be a horvát nacionalista állásfoglalásokat és az ezekben jelentkező kritikát. Csakhogy ez a kritika sok esetben nagyon is indokolt volt. A horvát imázs a magyar önismeretet is elősegíthetné, ha elegen ismerkednének meg vele. Sokcsevits könyve ezért is elsőrendű fontosságú, nemcsak szakmai erényei miatt. Persze, a pártállamon edzett mai felnőtt olvasó fejében megfordulhat a gondolat, talán nem is volt olyan borzasztó ez az elnyomás, összevetve azzal, ami utána következett a világban. Ez ugyanis még a 19. század volt, nem a 20.

Niederhauser Emil

OROSZORSZÁG ÉS EURÓPA

Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény
Szerk. Ljubov Siselina és Gazdag Ferenc
Budapest, Zrínyi, 2004. 446 o.

Egy kiváló könyvről van módunk beszámolni. Olyan témáról van szó, amely a pártállami időkben burzsoá áltudománynak számított. Holott éppen Oroszország vonatkozásában ennek a diszciplínának igenis van értelme.

Az elsők, akik ebbe a kategóriába sorolható munkákat írták, történészek voltak, Szolovjovtól kezdve, persze avant la lettre, mert hiszen a geopolitika fogalmát csak később találták ki. Szolovjov és Kljucsevszkij mellett nagy helyet szentelnek a szerkesztők Nyikolaj Danyilevszkijnek, nem véletlenül, hiszen könyvük címét is 1870-ben megjelent könyvétől vették. Még Dosztojevszkij naplójából is akad szemelvény. A pártállami időszakot persze nem mutathatják be, mert akkor ilyen tárgyú munka aligha jelenhetett meg. Majd csak a rendszerváltozás utáni időkből találunk szerzőket. A korábbi időszakból jelentős csoportot tesznek ki az eurázsiaiak (vagy eurázsiásnak eurázsiaistának kellene őket mondani).

Éppen azért, mert a diszciplína sokáig eléggé parttalan volt, a korábbi munkákban van bizonyos keveredés a nemzetkarakterológiával, erre vonatkozó megállapításokkal.

Az egyik alapvető sajátosság, amelyet minden szerző hangsúlyoz, az ország nagy terjedelme. A világ egyhatoda, emlegette már II. Miklós is, és ez a sztereotípia tért vissza sokszor a szovjet korszakban is.

Ennél persze fontosabb és többet is emlegetett kérdés a könyv címében is kifejezésre jutó kapcsolat, vagyis Oroszország része Európának vagy nem. A pártállam annak idején biztos volt a

maga válaszában: természetesen Európához tartozik. A többiek azért bizonytalanabbak ebben a kérdésben, vagy fel sem vetik. Az eurázsiaistáknak persze megvolt erre a saját egyértelmű válaszuk: természetesen egyik sem, hanem éppen Eurázsia, amely persze nem egyszerűen keveri a két fogalom sajátosságait, hanem azoktól függetlenekkel is rendelkezik, vagyis se nem Európa, se nem Ázsia.

A manapság megszólalókban egyértelműen megtalálunk még egy közös vonást, a sértődöttséget: Oroszországot senki sem szereti, sőt éppen mindenki az ellensége, vesztére törekszik. Pontosan a pártállami korszakban általános álláspont volt ez, akkor még politikai és világnézeti ellentétekkel is lehetett magyarázni, manapság inkább tényközlésként kerül elő, minden különösebb megindokolás nélkül. Ami persze azt is mutatja, hogy a szovjet korszak egészen más volt, mint a cári, de azt is, hogy a kettő közt nagyon sok a rokon vonás, mondhatnánk kontinuitást is. Nyilvánvalóan nem lehet feladatunk az egyes szemelvények bemutatása, az túlfeszítené az ismertetés kereteit, nem is látszik szükségesnek.

Még egy mozzanat kerül elő sokszor az újabb cikkekben: Oroszországban sohasem volt nemzeti vagy egyéb elnyomás. Ez a pártállami korszakban is állandóan visszatérő mozzanat itt is megvan, az 1917 előttieknél nem, mert azoknak eszükbe sem jutott, hogy ilyen szempont is lehetséges. A rendszerváltozás utáni cikkekben megint állandóan visszatérő mozzanat mintha a szerkesztőktől sem volna teljesen idegen.

Az eddig elmondottak alapján alán érthető, miért nevezzük ezt a könyvet kiválónak. Bizonyos értelemben egyfajta kézikönyvként is használható, az orosz történelemmel foglalkozó kutatóknak állandóan kezük ügyében kell tartaniuk.

Talán az is érthető ezek után, hogy a cikkekben megmutatkozó orosz önkritika otthon sem volna minden szempontból elfogadható. Ezt mutatja az az egyszerű tény is, hogy ez a könyv nem valamilyen oroszul kiadott kötet egyszerű fordítása, hanem egyenesen a magyar olvasóközönség számára készült. Ezért is volt fontos hangsúlyozni az orosz szakértő magyar kapcsolatait és beágyazottságát, mert ilyen alapról indulva világosabban megláthatta, milyen kérdésekre érdemes egy ilyen antológiának figyelnie. Ezt is köszönjük a szerkesztőknek, akik közül persze Gazdag Ferenc sem járatlan az orosz történelemben. Így ritka szerencsés együttműködés eredménye ez a könyv. Aki valamelyest is meg akarja érteni az orosz fejlődés alapvonásait, sajátosságait, állandóan szem előtt kell hogy tartsa ezt a munkát.

A szerkesztők az eredeti szerzők jegyzetei mellett, — külön jelöléssel persze — saját magyarázó jegyzeteket is közölnek tárgyi szempontból, ahol ezt szükségesnek látják. Ezeknek a jegyzeteknek a számát talán érdemes lett volna valamelyest növelni. Persze, az elsősorban érintett szakértők számára az ilyen jellegű jegyzetek nem is olyan fontosak. De aki, kívülálló, meg akar érteni valamit az orosz történelem sajátosságaiból, annak el kell olvasnia ezt a könyvet.

Niederhauser Emil

Szalai Miklós

IFJABB ANDRÁSSY GYULA ÉLETE ÉS PÁLYÁJA

Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2003. 228 o.

Folyamatosság és változás, folyamatosság és törés, azonosság és másság mind olyan fogalmak, amelyeket a történettudomány elméleteiben és gyakorlatában igen sokszor alkalmaz. Ezen dichotómiák gyakran összekapcsolódnak a korszakolásokkal. Jobban érthető, jobban értelmezhető a múlt, ha egységeket jelölünk ki, ismerünk fel az egymásra következő évek, évtizedek, évszázadok és évezredek folyamában. Ilyen egység a történészek által már régóta „felfedezett" hosszú tizenkilencedik század, s a mostanában egyre inkább bevett vizsgálati egységgé váló rövid húszadik század. Az adott egységek mindig nagyobb földrajzi térre, ha nem az egész ismert világra vonatkoznak, s a kezdő és végpontok nem pontosan ugyanott találhatóak az egyes országok történetében.

Az említett két „század" fordulópontjának általában 1914-et, az első világháború kitörését tekintjük, sokan sokszor úgy véljük, hogy a húszadik századra jellemző sajátosságok, legalább csiráiban megjelennek már a nagy „világégés" idején. Érdekes lehetőséget nyújt a fenti dichotómiák

jellemzésére, megerősítésére vagy tagadására a különböző egységek, korszakok vezető politikusainak, azok jellemzőinek elemzése.

Szalai Miklós könyve, hozzájárulhat ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a két időszak politikai elitjének összehasonlító, nem statisztikai összehasonlításához.

A két korszak politikai elitjéről, azok jellemzőiről, társadalmi hátteréről már sokat (ha nem is eleget) publikáltak, néha elemzésben, néha pár mondatos értékelésben. Az utóbbi időben, szerencsére újra divatossá vált biográfia írás lehetőséget ad (vagy fog adni) arra, hogy egyéni életpályákon keresztül vessük górcső alá, hogy mi az összefüggés az elit és a politikai rendszer működése, működtetése között.

Szekfű Gyula hosszú, nemzedékek gondolkodását meghatározó művében, a *Három nemzedékben* már kísérletet tett a korszakolás és az elitváltozás összekapcsolására, s már ő is jelezte, hogy minden egység elitje „vegyes" mindig ott vannak az „öregek" s megjelennek és egyre nagyobb súlyt nyernek az újak, a fiatalok. Ebben a korosztályi szimbiózisban Magyarországon nagy szerepe van a családi kapcsolatoknak, a családi (politizálási) hagyományoknak. Erre utalhat Szalai hősének, ifjabb gróf Andrássy Gyulának életpályája is. Nála erre utal Hegedüs Loránt „párhuzamos életrajza" A *Két Andrássy és két Tisza* is.

Andrássy tipikus arisztokrata politikus. Kristóffy József, a századforduló utáni magyarországi politikai harcok egyik meghatározó alakja későbbi visszaemlékezéseiben, avagy ön- és történelem értékelésében az 1905-ös év leírása kapcsán a következőképpen fogalmazott: „Igy lesz a 'nemzeti ellenállás' alatt a helyzet ura *Andrássy Gyula,* jóllehet az arisztokrácia nem egységesen támogatja törekvéseit. Az *első osztályú főurak* és pedig az Eszterházy, a Festetich, a Batthyány-Strattmann, Pálffy, Erdődy stb. családok félrevonulnak, sőt nem helyeslik az ellenállást. A *másodosztályú arisztokrácia,* ezek közt az Andrássy, Batthyányi, Desewffy, Károlyi, Hadik-Barkóczy, Apponyi, Zichy stb. családok, néhány tiszteletreméltó kivétellel, nemcsak támogatják, hanem egyenesen aktív részt vesznek a király alkotmányos fejedelmi jogai ellen indított küzdelemben. A *harmadosztályú arisztokrácia,* melynek zömét főleg a protestáns főúri családok képezik, Tiszával tart, s vele együtt közömbösen nézi, mint ostromolja néhány elvakult mágnás család vezetése alatt az egész intelligens úri osztály a magyar állam egyetlen biztos alapját a királyi hatalmat."

Az adott csoportosítást átveszi Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918* című sokat idézett „Társadalomtörténeti tanulmány"-ában tizennégy évvel később.

El kell fogadnunk, hogy az arisztokrácia magánéleti és politikai szokásrendszere nem egységes a szerző által vizsgált időszakban sem. Ezért lehet és kell ifjabb Andrássy Gyulán keresztül az arisztokrácia egyik — nevezhetjük ezt liberálisnak, avagy nevezhetjük liberális 67-esnek, stb. — csoportját górcső alá vonni. Ezt teszi meg Szalai Miklós értekezésében, hangsúlyozva Andrássy egyéni jellegzetességeit, s összehasonlítva habitusát, politikai magatartását a magyarországi mágnások mástípusú (sajnos néha túlzottan leegyszerűsítetten konzervatívnak jellemzett) magatartásával.

A lehetséges és szükséges csoportmegközelítés mellett — amely egyszerre szélesebb és szűkebb, mint a hagyományos arisztokrata életrajzok családtörténetei — a dualizmuskori politizálás még egy igen fontos jellemzője elemezhető ifjabb Andrássy Gyulán keresztül. Ez pedig a látványos családon belüli politikai szocializáció. Más szóval azon arisztokrata „hivatástudat" megjelenése és családon, „nemzetségen" keresztüli örökítése, hogy az arisztokrácia hivatása az ország vagy nemzet vezetése. Kétségtelen, hogy az apáról fiúra öröklődő politizálás, a politikai szerepvállalásnak természetes családi továbbvitele nem pusztán az arisztokrácia sajátja az adott időszakban.

Idősebb és ifjabb Andrássy Gyula, Apponyi György és Apponyi Albert, Zichy Nándor és Zichy Aladár (Zichy János unokaöcsről sem elfeledkezve) mellett a korszak jellegzetessége, hogy Tisza Kálmán fia Tisza István is politikus lesz, s bár a szituáció egy kicsit más Kossuth Lajos fia késői magyarországi politikai szereplésében a „nagy név" itthoni szükségessége mellett kétségtelen szerepe van az ifjúkori emigrációs politikában való részt vételnek. Néha ezen apa fiú viszonyok egyértelműen hierarchikussá vállnak történelmi gondolkodásunkban; nem kérdés ki a „nagy Kossuth" és ki a „kis Kossuth", néha a dolog nehezen eldönthető: hozzáállás kérdése, hogy a két Tisza közül melyik volt a **nagy** vagy egy más értékrend szerint a **kicsi.**

Ha megnézzük a (rövid) húszadik század elejének a Horthy korszaknak miniszterelnökeit, akkor látjuk, hogy legalábbis annak első évtizedében olyan politikusok állnak/ ülnek ezen a poszton, akik kisebb nagyobb mértékben már a tizenkilencedik században politizáltak. Huszár Károly

és Simonyi-Semadam Sándor ugyan nem a tipikus arisztokrata „istállóból" jött, de gróf Teleki Pál és gróf Bethlen István már az 1900-as évek elejétől ott ülnek a Gótikus palotában családjuk, nemzetségük számos tagjával egyetemben. Kétségtelen, hogy nem tartoznak az ún. backbencher-ek közé, annál súlyosabb egyéniségek, főleg Bethlen a rövid húszadik század elején (azaz az első világháború éveiben), tulajdonképpen az ellenforradalmi szervezkedések idején válnak valamiféleképpen vezetővé. Ugyanazokban a szervezetekben, amelyekben ott vannak a régi vezetők közül is sokan, például Apponyi Albert és az ismertetett életrajz hőse ifjabb Andrássy Gyula. Mi különbözteti meg őket? Mindenekelőtt a kor, s ebből következően a politikai szocializációs időszak, s az abból következő mentalitás.

Az indító, a különböző korszakok eltérő politikai elitjére vonatkozó kérdés, az adott könyvvel kapcsolatosan annál is inkább felvethető, mert a szerző jól választotta ki biográfiája hősét. Andrássy Gyula, minden egyéni vonása mellett, a dualizmuskori politikusok egyik típusának jellemző képviselője. Nemcsak társadalmi eredete környezete (jól ismerjük a dualizmuskori politika arisztokrata jellegéről szóló elemzéseket, hogy csak Péter László írásaira utaljak), de liberalizmusa, s annak változása is sok értelemben jellemző egy csoportra (elvégre az adott korszak ha nem is kizárólagos, de hegemón ideológiája volt a liberalizmus). Ugyanígy egy szélesebb csoport gondolkodását s annak változását mutatja be a kezdeti ortodox 67-esség ből való lassú kiszakadás, a nemzetiségi kérdésben való (részben a dualista rendszer okozta frusztrációból eredő) hangsúlyeltolódás. Andrássy magatartásán, mentalitásán és szövetségesei megtalálásán (melyben egyéni törekvései és a politikai helyzet követelményei is szerepet játszottak) jól bemutatható a kormánypozíció és ellenzékiség hatása egy politikus gondolkodására. Ugyanígy részben csoportjellemző, a világháború utáni politikai körülmények közötti újfajta, sokban a korábbiaktól eltérő magatartás is.

A választás a forrásadottságok miatt is jól sikerült, fennmaradt Andrássy naplója többféle variációban (kár, hogy ezek összehasonlítására nem a kötetben, hanem egy a Történelmi Szemle 2002/2-es számában megjelentetett írásában vállalkozott a szerző), levelezés anyag is fennmaradt, s maga a politikus publicisztikájában is hajlik az ön reflexióra, több olyan írása is megjelent, ahol korábbi pályáját értékeli. Kár, hogy Szalai néha, igaz, hogy csak ritkán, nem elégséges forráskritikával kezeli ezeket az önigazoló írásokat.

A szerző munkájában a kiadott források és a széleskörű szakirodalom mellett alaposan kutakodott a magyarországi és bécsi levéltárakban, láthatóan Andrássy életének minden mozzanatát összegyűjtötte. A kiváló, jól olvasható könyvet még hasznosabbá tette volna, ha a kötetet a felhasznált források és irodalom jegyzéke zárná.

Szabó Dániel

MAGYAR KORMÁNYPROGRAMOK 1867–2002
Szerkesztőbizottság elnöke: Kiss Péter
Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004. I–II. 1725 o

Érdekes, eddig nem nagyon tanulmányozott, s forráskiadványban nem igen jelentkező forrástípusnak kronológiailag máig futó teljes sorozatát jelentette meg a szerkesztőbizottság: Galambos Károly, Jónás Károly, Kodela László, Latkóczy Antal, Müller György és Villám Judit. A kiadvány precízen összegyűjtötte az adott időszakban a képviselőházban (és az annak megfelelő törvényhozó intézményekben) elmondott kormányprogramokat, kormány- illetve miniszterelnöki bemutatkozó beszédeket. (Érthető, hogy az adott szövegeknek a főrendi- illetve a felsőházban elhangzott variációival nem foglalkozik, ezek csak stílusban különböznek alsóházi „eredetijükről", s a kétkamarás országgyűlések korszakában a második kamarának mindig jelentősen kisebb súlya volt a korszakban, mint az elsőben, sokan, hogy a két világháború között keletkezett kifejezést használjak csak *korrektívumnak* tekintették az előbbit. A „Naplókban" a korszakban publikált anyagot egyes esetekben „letisztították", hogy a közbeszólások tömege ne tegye lehetetlenné a beszéd mindig, de az adott szituációkban fokozottan, interaktív — lévén, hogy a szónokok reagáltak a képviselők közbeszólásaira — szövegének követését.

Más forrásokból is kiegészítették a gyűjteményt olyan esetekben, mikor ilyen beszéd nem hangzott el a képviselőházban. Közlik ugyanakkor 1848 és 1849 kormányprogram-kezdeményeit is. Kár, és a kiadványnak így is terjedelmes volta sem indokolja, hogy az érdekes szövegeket nem látták el szakmai jegyzetekkel. A nem a korszakkal foglalkozó olvasó így kevésbé érti a programo-

kat. Ezt nem helyettesíti Romsics Ignácnak a gyűjtemény lektorának a kiadványhoz készített a miniszterelnököket és a kormányok főbb (mindenekelőtt törvényhozási) tevékenységét bemutató előszava se.

Különleges forrásról van szó, mivel az adott szövegek „csak elhangzottak". A rendszerváltásig nem készítettek a kormányok ezekhez hasonló funkciójú írásos, a törvényhozáshoz és a nagyközönséghez eljuttatott célkitűzés rendszert.

Mi is tulajdonképpen a kormányprogram? – merül fel rögtön a kiadvány olvasójában. Használhatjuk-e a kifejezést így egyes számban, avagy a hosszú időszak, amelyet a szerkesztők hét kronológiai fejezetre osztottak (1848–49, 1867–1918, 1918–1920, 1921–1944, 1944–1948, 1949–1989, 1900–2002) különböző jellegű dokumentumokat hozott létre?

Egy jelentős változást már jeleztem, a 2000 utáni kormányprogramok csak az írott programok kommentárjai. Szinte úgy fogalmazhatok, hogy miként a törvények beterjesztéséhez a beterjesztő miniszterek írásbeli indoklást fűztek, s annak egy variációját mondták el az országgyűlésen, úgy viszonyul az írott és szóban elmondott kormányprogram az utolsó tizenöt évben egymáshoz.

A kormányprogramok elhangzását mindig képviselőházi vita követte (ezeknek szövegét, a már említett írásos programokkal együtt CD-n tervezik a szerkesztők megjelentetni), de a vitát nem döntéshozás, nem a kormányprogramról szóló szavazás zárta le, hanem pusztán a miniszterelnök záróbeszéde. Legalábbis 1949-ig, amikor az alkotmányban megfogalmazták hogy a kormányprogramot az országgyűlésnek el kell fogadnia, így bizalmat szavazva a kormánynak és programjának. Ez, természetesen a többségi kormányoknál nem okozott problémát sem 1990 előtt, sem alapvetően más körülmények között 1990 után. Hangsúlyozni kell azt is, hogy a korai korszakban nem kötődnek a kormányalakulások, és átalakulások az országgyűlési választásokhoz, nem a választások következményeként alakul új kormány s ez nem pusztán a tényleges parlamenti váltógazdaság hiányából, hanem a végrehajtó hatalomnak többféle függési rendszeréből következik.

A kronologikus és közjogi különbségeken kívül, mint azt a források közreadói is jelzik, különböző időszakokban a köznyelv, de a hivatalos nyelv is különbözőképpen nevezte e beszédeket: kormányprogram, kormány bemutatkozó beszéd, a miniszterelnök bemutatkozó beszéde, a miniszterelnök programja. Egyetlen egy dolog egyértelmű, itt a bármiféleképpen nevezett végrehajtó hatalom dokumentumáról van szó (még akkor is, mikor a törvényhozó hatalom elfogadja azt), s nem a kormánypártok által megfogalmazott célkitűzésekről, bár a kettő nem vagy nem okvetlenül ütközik egymással. (Hangsúlyozni kell, hogy a dualizmus időszakában a kormánypártok nem is fogalmaznak meg pártprogramot, nem véletlen, hogy Mérei Gyula pártprogramgyűjteményébe a Szabadelvű Párt programjaként Wenckheim bemutatkozó beszédének pontozatait helyezi el.) Itt és most nem mennék bele abba az egész korszakban zajló elvi és gyakorlati vitába, hogy hol és mikor van a kormánynak (kormány)pártja, avagy a (kormány)pártnak kormánya, pusztán az intézményi peremfeltételeket jelzem. Később példáimnál esetlegesen utalok erre a problémára.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a kormány miként vett részt például a dualizmus korában ezen szövegek tartalmi elemeinek összeállításában, akkor eléggé furcsa eredményre jutunk. Azért vagyok kénytelen hangsúlyozni, hogy a szövegek tartalmi elemeiről és nem a szövegről van szó, mivel 1848-tól a házszabályok kimondják, hogy a képviselőházban beszédet olvasni tilos, sőt az 1913-as házszabályok már így fogalmaznak: „Beszédet olvasni, vagy idézetek felolvasásával mesterségesen nyújtani tilos." A már említett szó szoros értelmében vett szóbeliség a magyarországi parlamentarizmusnak meghatározó eleme. Mint azt a kötetben is közlik, mikor 1910. január 24-én Khuen-Héderváry Károly, egyébként kisebbségi, kormányának programját olvassa, a jelenlévők tiltakoznak, az egyik képviselő ironikusan meg is jegyzi: „A jegyző jobban tudná olvasni."

Az említett furcsa eredmény az, hogy számos alkalommal nem találunk a minisztertanácsi üléseken olyan napirendi pontot, amely az adott bemutatkozó beszéd megtárgyalásával foglalkozna. Az említett Khuen-Héderváry beszédben a következő hangzik el: „A jelenlegi komoly pillanatban nem tartom czélszerünek, hogy hosszabb programbeszédet mondjak, de igen is egy komoly természetű, minisztertársaimmal megállapított előterjesztést leszek bátor felolvasni." Ugyanakkor a minisztertanácsi ülések napirendjei között nem szerepel erre a megbeszélésre utaló pont. Ez azt mutatja, hogy a program, bemutatkozás vagy bárminek is nevezzük egyeztetésére nem okvetlenül intézményesen került a korszakban sor. Feltételezhetjük tehát, hogy a miniszterelnök az általa kiválasztott, vagy legalábbis jóváhagyott miniszterekkel megbeszélte, hogy mit fog mondani a képviselőház ülésén.

Kormányelnök – államfő (állampárt) – kormány – kormánypárt a lehetséges, de nem okvetlen egyeztetők köre. A végrehajtó hatalom programját azonban hosszú ideig különböző formában egyeztetni, néha jóváhagyatni kellett a „legfelsőbb hatalom" megtestesítőjével 1918-ig az uralkodóval, 1944-ig a kormányzóval s legalább 1949-től a csupa nagybetűvel írott PÁRTtal. Megint csak szűkebb szakterületemnél a Habsburg Monarchiánál maradva csak pár példát.

A Szapáry kormány megalakulásakor, 1890-ben, az uralkodóval való „kormányegyeztetésről" a szokottnál többet tudhatunk, mivel az uralkodó részvételével tartott minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei a közös minisztertanácsi üléseihez hasonlóan messze részletesebbek, mint a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Az ülés menete: Szapáry miniszterelnök röviden összefoglalja kormánya programját. Az uralkodó ezt jóváhagyja, (hangsúlyoznom kell, hogy nyilvánvalóan a kormányelnök kinevezése előtt vele mind a programról, mind a kormánytagokról egyeztetett). Megkérdi a kormányfőt, hogy egyrészt a programmal valamennyi miniszter egyetért-e, amire Szapáry közli, hogy valamennyi programpontban megegyezett az összes miniszterrel. Másrészt a honossági törvény esetleges megváltoztatásáról érdeklődik – erre a kormányfő is kitért előterjesztésében. Szapáry megnyugtatja, hogy bármely kísérlet történik is a függetlenségi ellenzék részéről erre, a kormány és kormánypárt kitart a törvény fenntartása mellett. (Emlékeztetnem kell, hogy az 1879-es honossági törvény alapján veszítette el 1889-ben Kossuth Lajos — akinek a neve, természetesen nem hangzik el a minisztertanácsi ülésen — magyar állampolgárságát, s Tisza Kálmán lemondásában szerepet játszott az, hogy vele ellentében, sem kormánya, sem az uralkodó nem egyezett bele a törvény olyan átalakításába, amely ezt, azaz a kormányzó állampolgárságának elvesztését, megakadályozná.) Látható a jegyzőkönyvből, hogy Ferenc József számára Kossuth magyar állampolgárságának elvesztése, a látható közjogi feszültségek megszüntetése mellett, a legfontosabb kérdés. Ez utóbbi tükröződik abban is, hogy az uralkodó hangsúlyozza, hogy a kormánypártnak kell függnie a kormánytól, s ez utóbbinak kifelé, mindig egységesnek kell lennie, s nem fordulhat elő, hogy egyes miniszterek nyilvánosan, akár részkérdésekben is, Magyarország nagyobb önállóságára való törekvésüket jelezzék.

Az országgyűlési miniszterelnöki programbeszéd követi a minisztertanácson előadottakat, hangsúlyai azonosak azzal. Talán érdekesek lehetnek és hangsúlyosan jelezheti a szóbeliségnek és a nyilvános politizálásnak a tartalomtól való néminemű eltérését, avagy stílus általi lágyítását Szapárynak a kormány és a kormánypárt viszonyáról mondott szavai, melyeket egy az egész képviselőház összefogásának szükségességéről szóló kijelentés bevezetőjeként mondott, főleg, ha Ferenc Józsefnek a minisztertanácson elhangzott megjegyzésére gondolunk: „Parlamenti kormány lévén, ennek következménye, hogy a kormány azonosítja magát a képviselőház többségével, mely többség kebeléből alakult és a mely többség ugyanazon irányt követi. *(Helyeslés jobbfelől.)*

Mint Hanák Péter 1959-es iratpublikációjából tudjuk Ferenc József 1895 januárjában szigorú marsrutát adott az új miniszterelnöknek, Bánffy Dezsőnek ami mutatta, hogy az uralkodó számára a dualizmus eddigi struktúrájának minden áron való fenntartása, minden változtatás nélkül való továbbvitele, sőt esetleg a struktúra megerősítése a legfontosabb.

A kapott irányelvek mindenekelőtt és felett az 1867-es kiegyezés fenntartását hangsúlyozzák, külön foglalkozva a hadsereg egységének, intézményeinek és nyelvének megváltoztathatatlanságával. A változtathatatlanságba beletartozott, hogy Bánffynak megtiltották az önálló magyar udvartartásra vonatkozó ígéretek tételét, mivel elődje, Wekerle Sándor, az előző évek során gyakran operált ezen szimbolikus nemzeti-ellenzéki követelés kielégítésének lehetőségével. Az adott marsrutából egyértelműen kiderül, hogy Bánffynak meg kell szakítania minden együttműködést a függetlenségi párttal és meg kell "semmisítenie" a Kossuth kultusz minden megnyilvánulását. Konkrét feladatként megjelent: az egyházpolitikai reformprogram befejezése, de úgy, hogy ne élezze továbbá (a protestáns miniszterelnök) a római katolikus egyházzal úgyis megromlott viszonyt. Szerepelt még a nemzetiségi kérdés "anomáliáinak" kiküszöbölése, az "igazságos" és "méltányos" kívánságok teljesítésével, konkrétan a nemzetiségi hivatalnokok számának növelése és az iskolai nyelvhasználat biztosítása. Különös figyelmet kell fordítania a kormánynak az egyre veszélyesebbé váló munkásmozgalomra,különösen az agrármozgalmakra. Kérte az uralkodó a kormánytól a közigazgatási reform kidolgozását és bevezetését, stb. javasolta az egyesülési és gyülekezési jog akár rendeleti, akár törvénybeni szabályozását, s felhívta a figyelmet a sajtó "megrendszabályozásának" szükségességére.

Maga a bemutatkozó beszéd szellemében és néha struktúrájában is messzemenőkig követi az uralkodói utasításrendszert. Eltérésként tulajdonképpen csak két momentumra utalnék. A nemzetiségi toleranciára való felhívás ellenére, ami Bánffy főispáni múltja ismeretében nagyon is

jogos volt, ilyen mondatok szerepelnek a beszédben, „"... a magyar állam magyar nemzeti irányban való fejlesztése, a magyar állameszme biztosítása és fenntartása", „Az egységes magyar állam magyar jellegének első sorban leendő ápolását korlátok közé szoríttatni nem engedjük." S mindezek nem maradnak puszta szavak, a miniszterelnök a nemzetiségi ügyeknek a miniszterelnökségen való koncentrálásával, a nemzetiségi társadalmak (és az uralkodói felhívásnak ez esetben megfelelően a munkás- és agrármozgalmaknak) rendszeres megfigyelésével, stb. nem éppen toleranciájával írta be nevét a századforduló történetébe. Ugyanakkor a sajtóról egy szó sem hangzik el a miniszterelnöki beszédben — valószínűleg nem akarta az ellenzék egyáltalában nem barátságos első reakcióját még inkább rontani — , kormányának működése során, ugyanakkor (sikertelen) kísérletet tett a sajtóügyeknek az esküdtbíráskodás alól való kiemelésére, ami egyszerre felelt meg utasításainak és intoleráns alkatának. A jelzett két momentum azt mutatja, hogy az uralkodóval való egyeztetés — ha túlzottan a részletekbe ment — még mindig lehetőséget biztosított a miniszterelnöknek, ha és ameddig az alapvető feladatot a dualista struktúra minden formában való védelmét végrehajtotta, saját elképzeléseinek hirdetésére.

Különleges helyzetet mutat az 1917-ben létrejött és rövid ideg működő Esterházy kormány programja. Ezt gróf Esterházy Móric kabinetjének második ülésén terjesztette minisztertársai elé. (Jeleznem kell, hogy a jegyzőkönyv szerint már az első ülésen elhangzottak a programra vonatkozó megjegyzések, mikor gróf Apponyi Albert minisztertársai nevében támogatásáról biztosítja a miniszterelnököt, s a győzelmes béke mellett az általános választójogi reform szükségességét hangsúlyozza.) Az említett különleges helyzet egyrészt a kormány kisebbségben létéből következett, a többségi Nemzeti Munkapárt továbbra is Tisza István gróf mögött sorakozott fel, aki a kormány lemondását éppen azzal indokolta, hogy „ő felsége a kormánynak a választójogra vonatkozó javaslataihoz nem járult hozzá, ...". Másrészt különleges volt a helyzet a kormány koalíciós jellegéből következően (az Alkotmánypárt mellett a két Függetlenségi Párt, a Néppárt és a Demokrata Párt politikusai vesznek részt benne.) Ez a koalíciós jelleg tükröződik a miniszterelnöki beszéd minisztertanácsi vitájában, mikor Apponyi kijelenti, hogy mind a képviselőházban, mind a főrendiházban a kormány bemutatkozása után nyilatkozatot fog tenni, melyben kifejti, hogy „a (gazdasági) kiegyezés kérdésében nem vállalhat szolidaritást a kormánynak e tárgyban tett nyilatkozatával, hanem fenntartja erre vonatkozólag teljes akciószabadságát." Ezt a nyilatkozatot azután mindkét házban meg is tette, az ismertetett kiadvány olvasói, azonban, erről a véleményeltérésről csak a már említett CD megjelenése után annak olvasásakor értesülhetnek.

Érdekes módon a következő kormányok (Wekerle Sándor vezetésével tulajdonképpen három részben eltérő kabinet működik 1918 végéig) formálisan, a minisztertanácsi ülésen nem tárgyalják meg a kormányprogramot.) 1917 augusztusában és 1918 májusában az I. és III. kormány esetében nincs nyoma annak sem, hogy egyáltalában szóba került itt az adott aktus, 1918 januárjában a II. kormánynál Wekerle egyeztet a kormánytagokkal a bemutatkozó beszéd tartásának időpontjáról, s a január 26.-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve szerint a kormány a választójogi törvényjavaslat mielőbbi országgyűlési tárgyalásáról határoz.

A különböző jellegű programok együtt, egymás mellett élésének érdekes példája Gömbös Gyula kormányprogramja. Mikor 1932. október 11-én megtartja bemutatkozó beszédét, már készül az ún. 95 pontos program, aminek kiadására csak két héttel később kerül sor. A kormányprogram vitában Gömbös jelzi, hogy minisztertársaival már tárgyalta, pártjában s számos más helyen már előterjesztette, ismertette az ekkor még körülbelül 100 pontosra tervezett programot. A két szöveg ugyanakkor nem azonos. A később megjelenő sokkal inkább programszerű, míg a bemutatkozó beszéd messze több elvi megfogalmazást tartalmaz, s a korábbi gyakorlatnak megfelelően a miniszterelnök elsősorban mint saját álláspontját, néhány ponton mint saját megváltoztatott, a korábbiaktól eltérő álláspontját adja elő. Itt is jellemző a programbeszédnek a szóbeliségből (is) következő szubjektivitása.

1949 után nem kérdés, hogy a kormánytól függ-e a kormánypárt, vagy fordítva, egyértelműen a **Párt** a meghatározó. Ha megvizsgáljuk az 1956-os forradalom után először összeülő országgyűlésen 1957. május 9-én Kádár János által elmondott „kormányprogram" keletkezéstörténetét a kiadott dokumentumok tükrében a következőket látjuk. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága (a Politikai Bizottság elődje) április 30.-án jóváhagyja az Országgyűlés májusi időszakának napirendjét (ekkoriban nem állandóan, hanem évente pár napig ülésező parlamenttel találkozhatunk). Az IB határozata szerint elégséges, ha a sajtóban csak három nappal korábban közlik, hogy sor kerül az országgyűlés összehívására. Végül május 7.-én jelenik meg a hír a Népszabadságban. Tulajdonképpen elfogadják Apró Antal javaslatát: „Ne csináljunk ebből országos rek-

lámot." Az Ideiglenes Központi Bizottság május 7-én tárgyalja az országgyűlés kérdését, itt Kádár javasolja, hogy ezen a három napra tervezett ülésen csak az alkotmányjogi kérdéseket tárgyalják meg, s a gazdasági kérdésekre egy későbbi időpontra hívják össze újra a testületet. Ugyanő közli, hogy „A kormány beszámolójában új kérdések nem lesznek tekintettel arra, hogy az ülésnek a feladata, hogy megerősítse az eddig végzett munkát, bevonjon erőket és módosítsa az Alkotmányt." Felsorolja a témákat is: „az ellenforradalom jellemzése", „Nagy Imre-kérdés", politikai feladatként a „munkás-paraszt szövetség", a pártok, munkástanácsok, „szocialista demokrácia és a diktatúra", gazdasági feladatok (nem a terv, az marad a későbbi ülésre), külpolitika, ezen belül kiemelten Jugoszlávia problémája és az ENSZ kérdése. Végül „világosan meg kell mondani, hogy a régi hibákat újjászületni nem engedjük."

A nagyközönséggel tulajdonképpen csak indirekte, bár mindenki által érthetően közlik a politikaalkotás menetét. Május 8-án jelenik meg a hír a KB ülésről „Meghallgatta és megvitatta Kádár János elvtársnak néhány időszerű politikai kérdésről és Apró Antal elvtársnak az 1957-es gazdasági tervről szóló beszámolóját. A vitában 15 elvtárs vett részt. A Központi Bizottság mindkét beszámolót jóváhagyta." Május 9-én megyei és budapesti kerületi aktívákon ismertették az ülés határozatát. Általában 200–600 fő vett ezeken részt.

Az ismertetett kiadványba Kádár május 9-i beszédének csak második része került be, mikor a szónok bejelenti: „A megtett út áttekintése után rátérek azokra a legfontosabb feladatokra, amelyek a különböző területeken megoldásra várnak." S ez is mutatja, bizonyos esetekben, az összeállítók nehézségeit, abban a döntésben, hogy mit tekintsenek kormányprogramnak. A szöveg, természetesen, követi a Központi Bizottság előtt felsorolt témákat, valamennyire figyelembe véve a hozzászólásokat is. Érdekes módon annak ellenére, hogy a KB ülésen Kádár tulajdonképpen visszautasítja Sándor József javaslatát: „... a politikai kérdéseknél húzzuk alá a párt vezető szerepét, mint politikai és elvi kérdést", a parlamentben erősen hangsúlyozza a párt meghatározó voltát. Maga a szöveg tulajdonképpen ideologikusabb, s messze több benne az ilyen jellegű „elvi kérdés", mint a párttestületi ülésen. Ez úgy vélem elsősorban a propagandáról vallott nézeteknek tükröződése.

Összefoglalóan, úgy vélem, a precízen, szakszerűen összeállított szöveggyűjtemény bizonyítja, mint azt a kötet összeállítói szerkesztői megjegyzésükben hangsúlyozzák, hogy a vizsgált korszakban (1848-tól napjainkig) a kormányprogram, mint műfaj eléggé eltérő jelleget ölthetett, nemcsak a részkorszakok jellegzetességei, hanem a miniszterelnökök személyiségének és politikai súlyának különbözőségéből következően is. Az adott beszédek, általános elvi kinyilatkoztatások mellett, elsősorban rövid távú feladat-felsorolást tartalmaznak, s sokkal inkább szolgálhatnak a korszak(ok) kutatói számára a politikai közbeszéd jellegének forrásaiként, mint a politikai célkitűzések megismerésének eszközeként.

Szabó Dániel

Palotás Emil

KELET-EURÓPA TÖRTÉNETE A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Osiris Tankönyvek

Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 511 o.

Amikor a vaskos, szép kiállítású könyvet közvetlenül megjelenése után kézbe vettem, elsőként a címben jelzett Kelet-Európa fogalom értelmezését kerestem benne. Jómagam is a térség modernkori történetével foglalkozom, érdekelt, hogyan foglal állást a magyar történetírás egyik legkiemelkedőbb Kelet-Európa kutatója és hosszú évekig a magyar egyetemek egyetlen Kelet-Európa Története Tanszékének vezetője ebben a könyvtárnyi irodalmat kitevő, lassan két évszázados, nemzetközi méretű szakmai vitában. (A vita nemzetközi historiográfiáját legújabban *Romsics Ignác* foglalta össze Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép-és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században c. munkájában. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 17–31. A magyar történetírás régió-vitáiról pedig jó eligazítást ad *Gyáni Gábor* három tanulmánya: Történész viták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. Érvek az elkanyarodás elmélete ellen. Hol tart ma a történészek régió-vitája? In.: Történészdiskurzusok. L'Harmattan, Budapest, 2002. 231–261.)

Meglepődve konstatáltam, hogy Palotás Emil nem nyit az európai régió(k) mibenlétéről, meghatározásáról új vitát, de még csak nem is utal az ezzel kapcsolatos, gyakorta politikai tényezők által is motivált különféle nézetekre. A figyelmes olvasó előtt azonban mégsem marad rejtve véleménye. Az előszóból, úgy vélem, meglehetősen világosan kiolvasható a szerző álláspontja. Számára Kelet-Európa először is *változó fogalom*. A régió, mint röviden utal rá, a 19. század végén még azonos volt a „két nagy kiterjedésű, soknemzetiségű" birodalommal, a cári Oroszországgal, illetve a Habsburg Monarchiával, valamint az ekkor már Európából jórészt kiszorult Oszmán Birodalom balkáni részeivel. A huszadik században azonban, az első világháború következtében — szögezi le egyértelműen — „egészen másfajta Kelet Európa" született. Kelet-Európának ez a huszadik századi mássága, változása két nagy fordulatban fogható meg a szerző szerint: egyrészt a fenti birodalmak helyét *nemzetállamok* foglalták el, másrészt az 1917 októberi *bolsevik hatalomátvétellel* „egy proletárdiktatúrának nevezett, egészen sajátos államhatalmi rendszer épült ki" és ezzel Kelet-Európa, de az egész világ is „tartósan ketté vált". Mint írja: „A modern történelemnek ezt a mostanában különösen sokat vitatott kísérletét a kötet nem követi nyomon, megmarad a kelet-európai polgári-nemzetállami berendezkedések vizsgálatánál." A szerző tehát a 20. század első felében elsődleges régióképzőnek a nemzetállamokat tartja, míg a fent idézett oknál fogva régióképző szemhatárából kiejti a korábban szerinte is Kelet-Európához tartozó Oroszországot (lásd a könyv *A cári birodalom autokrácia és alkotmányos monarchia között* c. alfejezetét), pontosabban Szovjet-Oroszországot. Így a 20. század első felében a balti térség három kisállamát, Észtországot, Litvániát, Lettországot, valamint Lengyelországot, Csehszlovákiát, Romániát, Jugoszláviát, Bulgáriát és Albániát sorolja a Kelet-Európát alkotó államok közé, tehát ezek az országok képezik vizsgálódása tárgyát. Megjegyezzük, hogy Magyarország feltételezhetően csak egy józan oktatási szempontból maradt ki ebből a sorból: hazai egyetemeinken közismerten külön diszciplínaként oktatják nemzeti történelmünket.

Palotás Emil felfogása tehát, Szovjet-Oroszország Kelet-Európából történő kizárása miatt szakítást jelent az Arató Endre, Perényi József, Niederhauser Emil nevével fémjelzett történeti felfogással, akik Oroszországot is a régió részének tekintették, és inkább az Oscar Halecki, Marceli Handelsman lengyel történészek, illetve Joseph Rothschild, Hugh Seton-Watson, a magyar történeti irodalomban pedig például a Berend T. Iván, Ránki György és mások által vallott Közép-Kelet- Európa felfogással rokonítható. Csak utalunk rá: a könyv megjelentetésével egy időben a kiadó egy másik, a maga nemében szintén kiváló egyetemi tankönyvet is megjelentetett — *Piotr S. Wandycz:* A szabadság ára. Kelet-Közép-Európa története a középkortól máig —, amely, mint címe is jelzi, mintegy ezer esztendő történetét öleli át, de a lengyel származású szerző Közép-Kelet-Európa fogalmát jóval szűkebben értelmezi Palotásnál, kizárólag a hajdani lengyel-litván állam, valamint a cseh és a magyar királyság területét érti alatta.

Úgy tűnik, hogy a szerző nagyon is tisztában van azzal, hogy a régióvita, nevezzük ezt a térséget akár Közép/és, vagy Kelet-Európának , vagy akár Kelet-Közép-és Délkelet-Európának, mára már jórészt, s tegyük hozzá szerencsére, elveszítette napi politikai aktualitását, és ezt a szakmailag ritka, „kegyelmi állapotot" méltó módon használja ki: beveti az összehasonlító történetírás minden kellékét és ír róla egy nagyszerű könyvet. A szerző ugyan bevezetőjében szerényen azt írja, hogy könyve, korszerű egyetemi tankönyvek híján, „e hiány pótlására tett első kísérletnek tekinthető", de hadd szögezzük le mindjárt, ennél messze többről van: Kelet-Európa 20. századi története kapcsán *alapmű* született.

Palotás munkáját a zömmel angol nyelvű hasonló témájú munkáktól főként szemlélete különbözteti meg. (Csak néhány sokat idézett alapmunkára utalunk: *Hugh Seton-Watson:* Eastern Europa between the Wars 1918–1941. Hamden, Conn.,1962., *Joseph Rotschild:* East Central Europe between the Two World Wars. Seattle, Wash, 1974. *Richard Crampton:* Eastern Europe in the Twentieth Century. Routledge, London-New-York, 1994.) Elsősorban az, hogy a politikatörténet mellett nagy súlyt helyez a népesség, a gazdaság, valamint a társadalmi folyamatok bemutatására is. Mint ismeretes, a magyar történetírás is magáénak tudhat néhány összefoglaló igényű Kelet-Európa történetet, főként a 19. század vonatkozásában, de ezek egyrészt mára már elvesztették szemléleti, s részben tényanyagbeli frissességüket, másrészt témájukat tekintve is bizonyos részkérdések, például a nemzeti mozgalmak, a nemzeti kérdés, vagy éppen kifejezetten csak a gazdaság elemzésére vállalkoztak csupán. (*Arató Endre*: Kelet-Európa története a 19. század első felében. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. *Niederhauser Emil:* Nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977. *Romsics Ignác* már említett munkája és *Berend T. Iván-Ránki*

György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976.) Hazai történetírásunkban általános, átfogó jellege miatt Palotás könyve talán leginkább Berend T. Iván nemrég megjelent két könyvével vethető össze, amelyek közül az egyik a térség 19. századi történetét, a másik pedig a 20. század második felének történetét dolgozta fel.(*Berend T. Iván:* Kisiklott történelem. Közép-és Kelet-Európa a hosszú 19. században. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003. és *uő.:* Terelőúton. Közép-és Kelet-Európa 1944–1990. Vince Kiadó, Budapest, 1999.)

Palotás Emil az első részben az általános európai trendekből kiindulva vezeti le a térség 19–20. század fordulójának demográfiai, társadalmi, gazdasági állapotát, jól megválogatott számokkal illusztrálja a fejlettségi szintkülönbségeket, az ún."nyugati-keleti lejtő" tendenciáját, valamint a térség egyes részei közötti eltéréseket. Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai viszonyainak rövid, de jól áttekinthető összegzése után a 19. század végének, 20. század elejének bemutatását a balkáni nemzetállamiság két Balkán-háborút követő kiteljesedésének elemzésével zárja. E fejezet mintegy „bevezetés" a térséget feszítő problémákba, amelyek majd az első világháború fényében nyernek új dimenziót, s amelynek tárgyalása a könyv következő nagy tematikus egységét alkotja.

Nem könnyű az első világháború fogalmával lefedhető bonyolult, nagy hatású, mindmáig komoly vitákat kiváltó történeti eseményeket úgy összefoglalni, hogy a leírtak egyrészt közvetítsék a témára vonatkozó legfrissebb történeti eredményeket (lásd a háború kitörésének okaira vonatkozó lassan száz esztendős történészi diskurzust, vagy magukat a következményeket), másrészt, tankönyvről lévén szó, hogy magukba foglalják a legfontosabbnak ítélt kül-és belpolitikai, valamint hadászati eseményeket, leírják az egyes országok, népek háború kapcsán megfogalmazott legfontosabb céljait, ezek változását, stb. Palotásnak sikerült a már-már lehetetlen: viszonylag rövid terjedelmi keretek között, a legfrissebb kutatási eredményeket összegezve mutatja be, miért lett a háborús felek eredeti elképzeléseivel ellentétben alapvetően más Kelet-Európa a háború után. Ezt úgy oldja meg, hogy egyrészt jó kérdések köré csoportosítja mondandóját (a háború menete, a nagyhatalmak hadicéljai, az egyes kelet-európai nemzeti mozgalmak, illetve a balkáni kormányok törekvései), másrészt válaszaiban mindvégig ott van a történész analitikus szemlélete. Munkájának talán legnagyobb erénye éppen ez: elemez és nem kinyilatkoztat. Nincsenek leegyszerűsített válaszai. Mintegy illusztrációként, álljon itt a szerző egyik szerintünk fontos gondolata: „1914-ben, de még sokáig azután sem sejthette senki, hogy a Kelet-Európát addig uraló három hatalmas birodalom egyike sem lesz nyertes, sőt túl sem éli ezt háborút (...). A kettős monarchia eltűnésével, továbbá Német-és Oroszország földrajzi és politikai-stratégiai visszaszorulásával vákuum támadt, amely lehetővé tette az orosz és a germán szféra közé szorult 'Köztes-Európa' önállósulását – két évtizedre." A könyv további fejezetei, az 511 oldalból kereken 360 oldal, már ennek a két évtizednek, azaz a nemzeti államiság korszakának vizsgálatáról szól.

Mielőtt a szerző az egyes régi-új államok, azaz Lengyelország, Csehszlovákia, a három balti ország, Litvánia, Lettország, Észtország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária és Albánia külön-külön történő tárgyalásába fogna, *összehasonlító elemzésnek* veti alá a kialakuló államrendszereket. Nem ragad le olyan, nálunk még ma is oly csábító kérdés tárgyalásánál, mint a „területállomány kialakítása", inkább a terület és a lakosság változásait egy áttekinthető, sokatmondó táblázatba sűríti (143.l.). Majd figyelmét a térségben mindenhol meghonosodó alkotmányos-parlamentáris rendszerek közös és eltérő vonásainak elemzése felé fordítja. Biztos kézzel vezeti be az olvasót az ún. ötjelzős (általános, titkos, közvetlen, egyenes, arányos) választójog rejtelmeibe, a formálódó pártrendszerek struktúráiba, a szociálpolitikai intézkedések kezdeti lépéseibe (állami munkásvédelem, társadalombiztosítás), az egyes alkotmányok vonatkozó passzusaiba stb. Az eddig közkézen forgó összefoglalásokkal ellentétben Palotás Emil kiemeli azt a nálunk mindmáig alig ismert tényt, hogy az állam szociálpolitikai szerepvállalását a békeszerződések kifejezetten előírták. Megtudjuk tőle azt is, hogy két kelet-európai ország, Lengyelország és Csehszlovákia, megelőzve a nyugat-európai államokat, törvényesen 8 órára csökkentette a munkaidőt, miközben a versailles-i konferencia által frissen létrehozott Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1919-ben még csak ennek célul tűzését fogalmazta meg. Ehhez még hozzátehetjük, Jugoszlávia első, 1921-es alkotmánya például, a korabeli német alkotmány hatására kifejezetten hangsúlyozta az állam szociális funkcióit, ami persze nem akadályozta meg a délszláv királyság zömmel szerbiai politikai elitjét abban, hogy már 1920-ban megtiltsa a sztrájkok szervezését.

Az új országok első állami intézkedései közül joggal kapott kiemelt hangsúlyt az agrárkérdés, ezen belül is a földreform kérdése. A szerző jól látja ezeknek az intézkedéseknek a közös cél-

ját: a korábbi, etnikailag idegen politikai-hatalmi elit hatalmának megtörését, a gazdaság, ezen belül is a mezőgazdaság "nacionalizálását", egy etnikailag adekvát, politikailag pedig megbízható birtokos réteg létrehozását. S ha ezt a célt kisebb, nagyobb mértékben sikerült is elérnie az egyes kormányoknak, gazdaságilag ezek az intézkedések ugyancsak vitatható eredményeket hoztak – figyelmeztet rá Palotás.

A könyv jól bevált szerkezeti-logikai rendjét — összehasonlító demográfia, gazdaság és társadalom, majd pedig az egyes országok hasonló szerkezetben történő egyenkénti bemutatása, ahol már a belpolitikai élet fejleményei is kellő hangsúlyt kapnak — , a szerző következetesen viszi végig az 1921–1941 közötti periódus tárgyalása során is. Jól sikerültek a könyvnek azok a fejezetei is, amelyek arra keresik a választ, mit eredményezett a térségben a liberális intézmények és a hagyományos kultúrák konfliktusa, annak ábrázolása, hogy főként a balkáni országokban, a kulturális tradicionalizmus nyomása miatt hogyan torzultak el az alkotmányokban lefektetett liberális elvek. Miért került sor az alkotmányos parlamentáris rendszerek szűkítésére, illetve felszámolására, a különféle előjelű királyi, szanációs, legionárius stb. előjelű tekintélyuralmi rendszerek illetve diktatúrák kiépülésére? Palotás minden ország esetében nagy figyelmet fordít annak elemzésére is, hogyan „vándorol" a hatalom a parlamenttől mondjuk a király, vagy köztársaságok esetében egy-egy karizmatikus politikus, például Piłsudski irányába és fordítva. Árnyalt képet kapunk a parlamenti anarchia és a hatalmi koncentráció, a stabil és instabil politikai ciklusok érdekes jelenségére is.

A könyv utolsó fejezete a „vég és a kezdet kettősségéből" csak nagyon röviden tekint rá a második világháború korszakára, a világháború által előidézett területi és politikai változásokra, a német győzelmek következtében létrejött „új európai rendre", a megszállt országokban bevezetett rendszerekre, valamint két csatlós ország, Románia és Bulgária háború alatti történetére. A szorosan vett kronológia szerint a második világháború még a 20. század első felához tartozik, ezért a kérdés ennyire rövid, inkább csak jelzés értékű tárgyalása hiányérzést keltett bennünk. Igaz, mint már utaltunk rá, az érdeklődő olvasó kézbe veheti Berend T. Iván pár évvel ezelőtt megjelent kitűnő munkáját a közép-kelet-európai országok 1944–1991 közötti történetéről, a hiányérzetünket ez sem pótolta. Mint ahogyan, tekintettel a munka összefoglaló, felsőoktatási tankönyv jellegére, szóvá tesszük a korabeli gondolkodás, kultúra akárcsak vázlatos kifejtésének hiányát is. Sajnos a többi kérdéshez képest kisebb hangsúlyt kapott az egyes országok külpolitikai helyzetének, törekvéseinek tárgyalása is.

Egy bevallottan tankönyv céljából írott mű esetében talán nem árt pár szót szólni arról is, milyennek látjuk ebből a szempontból Palotás munkát. Szerencsénk van, már „tapasztalati tények", hallgatói visszajelzések alapján mondhatjuk: ebben a vonatkozásban is igen jó mű született. Hallgatóim a múlt félévben már ebből a könyvből készültek Kelet-Európa története vizsgájukra, s véleményük egyöntetűen az volt, hogy jobb, korszerűbb szemléletű az eddig használt 20. századi egyetemes történeti tankönyvnél, összehasonlító jellegű tudást ad, és bőséges adataival együtt is, mint fogalmaztak, „megtanulható" könyv. De még ennél is sokat mondóbb, úgy vélem, hogy Palotás Emilnek ez a munkája a KözGé Diákportálján már közvetlenül megjelenése után felkerült a világhálón keresett könyvek listájára. Ennél jobb sorsot egy egyetemi tankönyvnek nem is kívánhatnánk.

A. Sajti Enikő

CONTENTS

STUDIES – *István Orosz:* The Question of the Minor Royal Usufructs in the Reform Era and in 1848-49 – *Tamás Dobszay:* From Regulation to Liberation (The problem of village communities at the parliament of 1843/44) – *András Gergely:* Universal Suffrage in 1848? (The Debate of the Comital Law at the Last Traditional Parliament) – ARTICLES – *Orsolya Völgyesi:* A Side-scene of the Széchenyi–Kossuth Dispute: the Case of the Reform of Criminal Process in the County of Pest in 1841 – *Róbert Hermann:* The Election of Representatives in Nagykanizsa in June 1848 – *Viktória Semsey:* The Portuguese Press on the Events in Hungary in 1848–49 – *István Fenyő:* József Eötvös and the Austrian Staatsschrift – *Ágnes Deák: „Kiegyenlítési programm-kovácsaink"* (The preparations of the Compromise), 1861–1865 – *Piroska S. Pallós:* Hungarian Popular Schools in the Province of Fiume 1870–1918 – *Dénes Sokcsevics:* the Resolution of Fiume and the Preparations of the Hungaro-Croatian Rapprochement of 1905–1907 in the Croatian Press – SMALLER ARTICLES – *László Soós:* In Hungarian? In German? On the Language Use of the Hungarian Ministries (1884) – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számaink tartalmából

Sudár Balázs: A török Vác topográfiája és társadalma az 1570-es években
Dominkovits Péter: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye (Sopron vármegye példáján)
Almási Gábor: Két magyarországi humanista a bécsi udvar szolgálatában a 16. században: Duduth András és Zsámboky János
Bodory Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében
Kruppa Tamás: Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában
Buza János: Hans Dernschwam 1555. évi számvetése, illetve emlékiratának záró esztendeje
Kelenik József: Lazarus von Schwendi 1576. évi javaslata a magyarországi végvárrendszer reformjáról
Lengyel Zsolt: A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány

E számunk munkatársai

A. Sajti Enikő, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) – *Deák Ágnes,* egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Dobszay Tamás,* PhD, adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Fenyő István,* az irodalomtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Gergely András,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Hermann Róbert,* PhD (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *Niederhauser Emil,* az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Orosz István,* a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) – *Semsey Viktória,* PhD, adjunktus (Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest) – *S. Pallós Piroska,* PhD (Kaposvári Egyetem, Művészeti Főiskolai Kar) – *Sokcsevits Dénes,* egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem BTK) – *Soós László,* főosztályvezető (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Szabó Dániel,* kandidátus, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Tóth Sándor László,* kandidátus, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Tringli István,* tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Völgyesi Orsolya,* tudományos főmunkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–809

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség arra kéri Önt, hogy — lehetősége szerint — kézirati szövegét számítógépes szövegszerkesztővel készítse, és lemezen adja le. Amennyiben lehetséges, használja a Word for Windows szövegszerkesztő valamelyik verzióját, a szöveget rich text (*.rtf) formában mentse el. A szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja, mert az így bevitt jelek vagy betűk a konvertálás során eltűnnek. Javasoljuk viszont, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.

2. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel. A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a kurziválási lehetőséget. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!) Az idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közöljük; eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

3. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fentiek alapján készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

4. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Kérjük, hogy adóazonosító és ún. TAJ-számát is adja meg, mert az adózási jogszabályok miatt csak ennek ismeretében fizethetjük ki szerzőink honoráriumát; ha rendelkezik bankszámlával, akkor számlaszámát is kérjük megadni, mert ebben az esetben honoráriumát átutaljuk. Szükségünk van egy olyan igazolásra is, amelyben munkaadója közli, hogy az ön Tb-járulékát rendszeresen befizeti. A honorárium kifizetésekor bekért nyilatkozat nem lehet egy hónapnál régebbi. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

5. A tanulmányokról és cikkekről különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

6. Internetes honlapunk (www.szazadok.hu) beindulásával párhuzamosan arra is lehetőséget adunk szerzőinknek, hogy a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár színes) mellékleteket honlapunkon megjelentessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, újonnan fellelt forrásokat itt közöljenek.

7. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménnyilvánítás lehetőségét akár az egyes számok egésze, akár egyes cikkek vonatkozásában. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

Terjesztés

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja (ÜLK). ***Belföldi előfizetés:*** Budapesten a Budapesti Postaigazgatóság kerületi Ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900. Vidéken: a postáknál és kézbesítőknél. ***Külföldi előfizetés:*** Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) Budapest, VIII. Orczy tér 1. *Levélcím:* HELIR 1900 Budapest, **e-mail:** *hirlapelofizetes@posta.hu* Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft

Egy szám ára: 500,–Ft

2005 SZEPT 14.
51593
AF 624

2005 139. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

Sudár Balázs: Vác városának török házösszeírása 1570-ből
Dominkovits Péter: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye
Almási Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584) (I. rész)
Bobory Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében
Kruppa Tamás: Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában
Kelenik József: Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576)
K. Lengyel Zsolt: A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében

CONTENTS

STUDIES – *Balázs Sudár:* An Ottoman Register of the Houses of Vác from 1570 – *Péter Dominkovits:* The Hungarian County in the 17th Century: Defender of Noble Rights or Executor of Central Orders? – ARTICLES – *Gábor Almási:* Two Hungarian Humanists in the Service of the Court ov Vienna: András Dudith and János Zsámboky (1st part) – *Dóra Bobory:* Balthasar Batthyány and his Humanist Circle. Erudition, Natural Science and (Mecenature) in the Life of a 16th-Century Hungarian Aristocrat – *Tamás Kruppa:* The Role of Nagyvárad in the Cultural and Religious Policy of the Báthory Family – DOCUMENTS – *József Kelenik:* A Proposal by Lazarus von Schwendi from 1576 on the Reform of the System of the Hungarian Border Castles – ATELIER – *Zsolt Lengyel:* Hungarology as an Interdisciplinary and Regional Science. Research and Educational Aspects of its Modernisation in the Framework of German Eastern, East-Central and South-Eastern European Studies – SMALLER ARTICLES – *János Buza:* The Accounts of Hans Dernschwam from 1555 and the last year of his memoirs – OBSERVER – *Szabolcs Varga:* New Directions in the Research of Croatian History in the 16th-17th Centuries (1990-2004) – HISTORICAL LITERATURE

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H–1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
139. ÉVFOLYAM 2005. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Sudár Balázs: Vác városának török házösszeírása 1570-ből 791
Dominkovits Péter: A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye 855

KÖZLEMÉNYEK

Almási Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584) (I. rész) 889
Bobory Dóra: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében.. 923
Kruppa Tamás: Nagyvárad jelentősége a Báthoryak művelődés- és vallápolitikájában 945

DOKUMENTUMOK

Kelenik József: Lazarus von Schwendi emlékiratai a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576) 969

MŰHELY

K. Lengyel Zsolt: A hungarológia mint interdiszciplináris és regionális tudomány. Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében 1011

KISEBB CIKKEK

Buza János: Hans Dernschwam 1555. évi számvetése és emlékiratának záró esztendeje . . . 1025

FIGYELŐ

Varga Szabolcs: A 15–17. századi horvát történelem kutatásának új irányairól (1990–2004) . 1035

TÖRTÉNETI IRODALOM

H. Németh István: Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség) 1–2. köt.(Ism.: *Bácskai Vera*) 1047
Tóth István György: Politique et Religion Dans la Hongrie du XVIIe Siècle. Lettre des Missionnaires de la Propaganda Fide (Ism.: *Kecskés Gusztáv*). 1049
Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus (Ism.: *Varga Szabolcs*) 1050
Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról. I–II. köt. Bp., 2004. (Ism.: *Mészáros Kálmán*) 1053
Szvák Gyula – Jevgenyij Anyiszimov: IV. Iván – I. Péter (Ism.: *Sashalmi Endre*) 1055
Ivan Ivanovics Oreusz: Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben (Ism.: *Urbán Aladár*) 1057

***

A Századok közlési szabályzata 1060

E számunkat fiatalon elhunyt kollégánk és barátunk,
Tóth István György emlékének szenteljük

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelenik meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

nka Nemzeti Kulturális Alapprogram

Sudár Balázs

VÁC VÁROSÁNAK TÖRÖK HÁZÖSSZEÍRÁSA 1570-BŐL*

A közép- és koraújkori magyar városokról meglehetősen kevés részletes összeírás maradt fenn.[1] Ha ismerjük is a városok legjelentősebb épületeit, fontosabb családjait, akkor sem tudunk túlságosan sokat a peremkerületekről, a főtértől távolabb eső utcácskák házairól vagy azok lakosairól. Ezért rendkívül érdekes és értékes az a török összeírás, amely valamikor az 1570-es évek legelején készült öt Dunakanyar környéki városról: Esztergomról, Visegrádról, Vácról, Nógrádról és Drégelyről.[2] A török kormányzat — a megszokott gyakorlattól eltérő módon — ugyanis ekkor a települések összes házát összeíratta, függetlenül azok minőségétől, a bennük lakók vallási hovatartozásáról jövedelmük nagy-

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült (F 048361). Hálás köszönettel tartozom Hegyi Klárának és Fodor Pálnak a tanulmány írásához nyújtott önzetlen segítségükért.

[1] Ilyen például a 16. századból Szigetvár 1551-ből származó lakosságösszeírása (*Szakály Ferenc*: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumeratiója" 1551-ben. (Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez.) Történeti Statisztikai Évkönyv 1967–1968. Budapest 1970. 61–133.) és Győr 16. századi telekkönyvei (*Gecsényi Lajos*: Győr város telek- és házösszeírásai 1564–1602. (Városi levéltári füzetek 7.) Győr 2003). Pálffy Gézának köszönöm, hogy az adatokra felhívta a figyelmemet.

[2] Wien, Österreichische Nationalbibliothek [a továbbiakban ÖNB], Krafft 290. (Munkám során a Magyar Országos Levéltárban található mikrofilm-másolatot használtam.) Bár a kézirat datálatlan, készítésének ideje közvetett úton többé-kevésbé meghatározható. A széles időkeretet — 1566–1578 — Szokollu Musztafa budai pasa említése határozza meg, akit sohasem neveznek elhunytnak. További finomítási lehetőséget kínál az ingatlantulajdonos katonák nevének összevetése a zsoldjegyzékekkel. Visegrád esetében például az 1568/69-ből (ÖNB Mxt 642, 69–74) származó listával való egybevetés eredménye tanulságos. A házösszeírásban 87 olyan háztulajdonos szerepel, akinek neve mellé katonai beosztását is feljegyezték. Közülük 82 szerepel az 1568/69. évi zsoldlistában is. Figyelemre méltó azonban, hogy a zsoldösszeírás néhány esetben változásokat is feltüntet – ezek esetében rendre az új belépő bukkan fel a házösszeírásban. Azaz a házösszeírás valamivel – de nem sokkal 1568/69 után keletkezett.

Hasonló összevetést végezhetünk Nógrád esetében is, itt a kontrollforrás az 1573/74. évi zsoldlista, amely azonban csak a lovasokat (fárisz) tartalmazza (ÖNB Mxt 626, 139–142). Sajnos itt jóval kedvezőtlenebb helyzetben vagyunk, a két aga alá tartozó 105 lovashoz képest e csapatnemet mindössze ötvenegynéhány háztulajdonos képviseli. Így a legénység egybevetése kevéssé eredményes, beszédes viszont a tisztek összehasonlítása: különbözött a két aga neve (Hizir és Szinán szemben Músza Dívánéval és Ahmed Bálival), és a zsoldlistában szereplő 11 tizedes (szeroda) közül is csak öttel találkozunk a házösszeírásban. Azaz házjegyzékünk jóval 1573/74 előtt keletkezett.

A két szélső időpont – 1569 és 1573 — közül az egyezések erőteljesen az előbbi felé közelítik összeírásunkat, melynek dátumát feltételesen 1570-re teszem — az egyszerűség kedvéért a továbbiakban ezzel az évszámmal hivatkozom rá.

A kéziratra Fekete Lajos figyelt fel, Vácra vonatkozó részét 1942-ben tette közzé. *Fekete Lajos*: A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján. Budapest 1942. (Újabb kiadása: *Fekete Lajos*: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. Dávid Géza. Budapest 1993. 39–126.) Esztergom összeírásának Káldy-Nagy Gyula által elkészített átirata a Komárom Megyei Levéltárban található. Az anyagot elemezte: *Vass Előd*: Esztergom felszabadulás a török alól 1683-ban. Esztergom évlapjai 1983. Esztergom 1983. 424–430. A visegrádi összeírást magam rendeztem sajtó alá. *Iván László*: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád 2004. 181–183.

ságától. Így teljes körű képet hagyományoztak ránk a nevezett településekről. Ráadásul az egyes tételeket — a telkek és lakások leírását — rengeteg információval egészítették ki: a tulajdonos neve mellett értesülünk a korábbi birtokosokról, a ház szobáinak számáról, esetleges tartozékairól — kert, pince, kút —, az építőanyagról, sőt a telek szomszédairól is.

Szerencsénk van ezzel az összeírással azért is, mert nagyon különböző, mégis a maguk módján tipikusnak tekinthető oszmán települések életébe enged bepillantást. Drégely „világvégi" határvár, ahol mindössze két (!) házat lehetett összeírni (50a). Nógrád szinte teljes mértékben katonák — javarészt muszlimok — lakta garnizon, frontvonalon álló szandzsákközpont (34a–49b); törökkor előtti települése — a várat leszámítva — nem volt különösebben jelentős. Visegrád hasonló méretű őrséggel ellátott, szintén csak muszlimok lakta vár, de Nógráddal ellentétben nem töltött be jelentős szerepet az oszmán igazgatási rendszerben, ám komoly középkori előzményekkel rendelkezett (30a–33a). Esztergom a hódoltság egyik legnagyobb, legtöbb katonával ellátott erődje,3 amelynek ugyanakkor jelentős — rác — polgári lakossága is van (50b–115a), s egyúttal egyik legrégebbi városunk is. Vác mint erőd ebben az időben kevésbé jelentős, azonban fontos dunai átkelő és vámhely.[4] Arculatát korábbi német polgársága, valamint a püspöki székhely határozta meg. A törökkor előtti polgári lakosság jó része helyben maradt, sőt felfutó gazdasága miatt nagyszámú beköltöző is növelte a keresztények létszámát. Mellettük — sajnos jóval elnagyoltabban összeírva — megtaláljuk a muszlim lakosságot is, köztük sok polgári foglalkozású személlyel (2a–29b). Az összeírás tehát páratlan dokumentum a muszlim–keresztény együttélés és a hódoltsági muszlim civil társadalom kutatása szempontjából is. Ráadásul az összeíró éppen Vácon dolgozott a leggondosabban, ezért a házak túlnyomó többségénél valóban megtaláljuk a kiegészítő adatok sorát is. Nem csoda, hogy a dokumentum régóta foglalkoztatja a kutatók fantáziáját: egy sikeres topográfiai rekonstrukció páratlan volna a 16. századi magyarországi városkutatásban, és számtalan társadalomtörténeti eredménnyel is kecsegtet.

Az összeírás 56 oldalon keresztül sorolja a település ingatlanait, 11 városrészbe (*mahalle*) osztva szét őket. Közülük az elsővel, a várral (2a–4a, 1–36[5]) tanulmányunkban nem foglalkozunk, mivel teljesen különálló egységet képviselt, problémái más nehézségeket vetnek fel, más megoldási módszereket kívánnak. A további tíz mahalle a következő:

1. Zsidó városrész (az összeírásban az utca megnevezés nem szerepel), 5a (37–42).
2. A Nagy utca városrésze Vác városában, 6a–11b (43–141).
3. A Kosdi utca városrésze, 12b–14a (142–175).

---

[3] *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest 1995. 91.

[4] A váci vámnaplókat Káldy-Nagy Gyula kezdte el feldolgozni: *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966, Budapest 27–97. A kérdésnek Vass Előd két tanulmányt is szentelt: *Vass Előd*: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. Agrártörténeti szemle 14. (1972) 120–155.; *Vass Előd*: Vác 1560. évi török vámnaplói. Studia Comitatensia 3. (1975) 137–165.

[5] A defterben nincs számozás, de a házak jól elkülöníthetően következnek egymás után. A könnyebb érthetőség kedvéért a Fekete Lajos féle számozást használom.

4. A Kis utca városrésze, 15a–b (176–185).
5. Az elhunyt Kászim bég mecsetjének városrésze, 16a–17b (186–239).
6. A piac városrésze, 18a–b (240–254)
7. Haszan vojvoda-mecsetjének városrésze, 19a–21a (255–303).
8. A zsolddal bíró martalócok városrésze, 25a (304–317).
9. A Sáros utca városrésze, 26a–28a (318–353).
10. A Lökös utca városrésze, 28b–29b (354–374).

Külön — a Haszan vojvoda-mecset és a martalócok városrészének ingatlanai között — kerültek felsorolásra a városi kertek:

11. A Vác városához tartozó konyhakertek, 22a–24a (375–460).

Sajnos az első pillantásra hihetetlenül precíznek — és ezért könnyen értelmezhetőnek — tűnő összeírás számos buktatót rejt. Nem nevezi meg például pontosan azt az utcát, amelyen az éppen leírt ház áll: a *mahalle* ('városrész') fogalma ugyanis több utcára is kiterjedhetett[6] – dacára annak, hogy összeírásunkban ezek nevét többnyire éppen az utcák adják. Így a helyrajz csak a szomszédságok láncolatán keresztül rekonstruálható, ám számos esetben a szomszédok — látszólag — nem szerepelnek többet az összeírásban: a láncolat megszakad. Ám akkor sem mindig lehetünk nyugodtak, ha történetesen minden szomszéd felbukkan tulajdonosként is, mivel a szomszédságok rendszere gyakran térben elképzelhetetlen formát vetít elénk. E nehézségek a kutatókat elbizonytalanították, részletes telekelemzést senki sem tette közzé, a publikációk csupán az utcarend felvázolására szorítkoztak.

a) Fekete Lajos, a kézirat közzétevője (1942) természetesen megpróbálkozott a rekonstrukcióval is. A turkológus-folklór szerint papírszeletekre írta a telkek tulajdonosának és szomszédainak neveit, s ezeket egymás mellé illesztve próbálta „kirakni" a telekszerkezetet – sikertelenül. „Kisebb házcsoportokat a város bármely utcájában össze lehet állítani, de az ötödik-tizedik ház után a munka megakad, ellentmondásokba ütközik vagy holtpontra jut, s nem csak a további parcellák elhelyezése nem sikerül, de még a mahallék helyrajzi rögzítése is nehézségekbe ütközik." – írja.[7] A telkekre vonatkozó megfigyeléseit nem is közli, hanem az utcarendet próbálja rekonstruálni a mahallék feltűnő sajátosságai (pl. a Duna vagy a várárok említése) és különböző logikai megfontolások alapján, az első ismert, telekrendszert is feltüntető várostérkép (1718) segítségével.[8] Így például szerinte a Zsidó utca a vár közelében helyezkedik el, mert „a zsidók szerették úgy megválasztani lakóhelyüket, hogy a várak oltalmát élvezhessék..."[9]

---

[6] A *mahalle* ('hely') arab eredetű szó az oszmán nyelvben, ahol városrészt jelent. Eredendően a háztömbök belső összetartozását tartották fontosabbnak, ezért ezeket tekintették egységeknek – az utcák tehát elválasztották egymástól a mahallékat. (Elképzelhető volt azonban, hogy kisebb utcák átszeljék a mahallékat.) A sűrűn lakott és szorosan megépített városokra kidolgozott rendszer lazább szerkezetű településeken — pl. a hódoltságban — nem vált be, hiszen itt éppen az utcák köré szerveződik a település. Ebből következőleg a mahalle fogalma átalakult, számos különböző térformára alkalmazták.

[7] *Fekete L.*: A hódoltság 44.

[8] A telektérkép az ún. Althan-féle telekkönyvhöz készült. *Tragor Ignác*: Vác vára és képei. Vác 1906. 159–160. Forrásértékéről: *Dinnyés István–Kővári Klára–Kvassay Judit–Miklós Zsuzsa–Tettamanti Sarolta–Torma István*: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás (XIII/2. kötet). Budapest 1993. 384. (Magyarország régészeti topográfiája 9) [A továbbiakban MRT 9.]

[9] *Fekete L.*: A hódoltság 48.

b) Vass Előd — a Vác történetét tárgyaló legújabb tanulmánykötet törökkori részének szerzője — egészen más beosztást tételez fel, sajnos elképzelésének indoklását itt nem közli, s erre máshol sem akadtam rá.[10] Vass egyébként nem utcákból, hanem — a klasszikus mahallefogalomnak megfelelően — az utcák által körbezárt területekből indul ki.

c) Ugyane kötetben a középkori magyar várostörténet jeles kutatója, Kubinyi András is kifejti nézeteit az utcák fekvéséről, de valamelyest elnagyoltan: „adott a vár, a piac és a Nagy utca" – írja például. Felhasználja a szomszédsági rendszereket is: „... részben a szomszédság alapján. Ez utóbbi ad a többi utca helyhez kötéséhez is támpontot." Elképzelései sok szempontból egyeznek Vasséval, de néhány ponton eltérnek attól: máshova helyezi például a Haszan vojvoda-mecset városrészét, a Zsidó utcát és a Lökös utcát.[11]

d) Az eddigi legutolsó — és legalaposabb — feldolgozást a Magyarország Régészeti Topográfiája 9. kötetének váci fejezetében olvashatjuk. Az elemzések — a szöveg felépítésének megfelelően — szétszórtan helyezkednek el, ezért nehéz követni és egységes rendszerré alakítani őket. Torma István elképzelését legjobban talán a mellékelt térkép adja vissza. Torma elsősorban arra törekszik, hogy a régészeti eredményeket és az összeírás adatait szintézisbe hozza, de használja a szomszédsági rendszereket is. Utcarendje kevéssé tér el Kubinyiétól, bár a Nagy utca és a Haszan vojvoda városrész nála helyet cserél.[12]

Jómagam úgy látom, hogy bármennyire követi is a mai utcarend a középkorit, kisebb-nagyobb eltérések mindenképpen adódhatnak, s ezek elegendők ahhoz, hogy az utcákra alapozott rekonstrukciónkat felborítsák. Hiszen az első használható, utcákat is jelölő térkép több mint száz, az első telkeket is ábrázoló felvétel pedig közel százötven évvel az összeírás elkészülte után keletkezett. Márpedig ez az időszak egyáltalán nem nevezhető eseménytelennek Vác történetében: a tizenötéves háború idején és az azt követő években gyakran cserélt gazdát, többször felgyújtották. Nem kerülték el a várost a felszabadító háború csapásai sem. A változások mértékét mutatja az 1680. és az 1718. évi térkép utcarendjének különbözősége. A telekszerkezet módosulásai pedig már az 1570. évi összeírásból is világosan kiderülnek: számos telek felaprózódásának, új parcellázásoknak lehetünk tanúi néhány évtized alatt. E tények fényében a térképek használatával és az általuk rögzített állapot visszadatálásával óvatosan kell bánnunk. Továbbá úgy vélem, hogy az összeírás belső elemzése számos, jól kiaknázható lehetőséggel kecsegtet, amelyek elemzését két részre bontva tartom a legcélravezetőbbnek:

a) Első lépésben a tényleges topográfiai szempontokat jobbára figyelmen kívül hagyom, s kizárólag a dokumentumban leírt szomszédsági rendszerek rekonstruálására törekszem. Ennek során még a szöveg mahalle-jelöléseinek sem tulajdonítok szerepet – személyneveket próbálok személynevek mellé rendelni. (Látni fogjuk, hogy a mahallehatárok így is szépen kirajzolódnak.) E módszer

[10] *Vass Előd*: Vác a török korban. In: Vác története. Szerk. Sápi Vilmos. I. köt. (Studia Comitatensia 13.) Szentendre 1983. 106–108 és a térkép (6. kép).

[11] *Kubinyi András*: A középkori Vác 1526-ig. In: Vác története 49–76.

[12] MRT 9. 419–420, stb.

előnye, hogy viszonylag jól kiismerhetjük az összeíró észjárását, s szemléletmódjába belehelyezkedve hibáit is könnyebben megértjük. Röviden: megtanuljuk kezelni forrásunkat. Jelen tanulmány e feladat megoldását tűzi ki célul.

b) Második lépésként a „vakon", kizárólag a szomszédságok alapján megrajzolt kapcsolatrendszert meg kell próbálnunk a valóságban is elképzelhető térszerkezetté alakítani. Most a telkeket határoló — s eddig figyelmen kívül hagyott — tereptárgyak kerülnek figyelmünk középpontjába: utak, várárkok, falak és a Duna. A csak szomszédsági kapcsolatokon alapuló hálózatot tehát addig kell forgatnunk, amíg például a Duna-parti házak egy vonalra nem kerülnek, vagy a várárok folyamatossá nem válik. Sajnos e feladatnak az összeírás — valamint a tereptárgyak — következetlenségei miatt nem tudunk maradéktalanul eleget tenni, a lehető legideálisabb elrendezés kialakítására törekszünk. Bár az így létrehozott térszerkezet már egy valóságos város térképére emlékeztet — nevezzük fiktív térképnek —, ez még mindig nem a törökkori Vác: ezt a fiktív alaprajzot még egyeztetnünk kell a Vácról készült térképekkel, valamint a régészet által feltárt objektumokkal.[13] E feladat korántsem egyszerű, jelen tanulmány nem is vállalkozik a megoldására. Itt kell felhívnunk a figyelmet, hogy a tanulmányban szereplő utcanevek szintén fiktívnek tekintendőek, a török összeírás mahalleelnevezéseire utalnak, azonosításukkal nem foglalkozunk. Egyeztetésük valós váci utcákkal a későbbi kutatás feladata. Fiktív térképünk esetében egyetlen tényleges topográfiai összetevő meghatározására törekszünk: igyekszünk a két lehetséges tükörkép közül a valóban létező alakot kiválasztani, ezzel pedig többé-kevésbé az égtájakat meghatározni.

A szomszédságok

Bár az összeírásban néhány esetben a szomszédos házak egymás után következnek vagy egymás közelében szerepelnek, e jelenségek esetlegesek, a telkek sorrendjét a rekonstrukció során nem tudjuk felhasználni, kizárólag a szomszédságok sorozatából indulhatunk ki.

Számos esetben azonban a szomszédként megjelölt személyt nem találjuk meg háztulajdonosként, márpedig ezzel megtörik a rekonstrukció alapját képező láncolat. Szerencsére a helyzet korántsem annyira rossz, mint amennyire első pillanatban látszik: a „nem létező" szomszédok java része azonosítható.

a) A magyar nevek arab betűs lejegyzése komoly feladat elé állítja a kutatót.[14] Az arab írás ugyanis nem alkalmas a magyar nyelv hangzórendszerének visszaadására, mivel eredetileg nem jelöli a magánhangzókat. Hasonló proble-

[13] Vác régészeti kutatásának kiváló összegzése: MRT 9. 379–497. A minket különösen érdeklő pincék kutatásához lásd: *Miklós Zsuzsa*: Vác középkori pincéi. [Váci könyvek 9. (új folyam)], Vác 1996.

[14] A kérdésről Fekete Lajos már 1943-ban részletesen értekezett: *Fekete Lajos*: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest 1943. 23–28. Káldy-Nagy Gyula 1960-ban további buktatókra hívta fel a figyelmet, és egyúttal a bizonytalanságokat feltüntető közlés módját is kidolgozta. *Káldy-Nagy Gyula*: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest 1960. 8–11. (A későbbiekben azonban nem eszerint tette közzé az adóösszeírásokat.) Káldy-Nagy kétes olvasatúnak csak a nevek 15–20%-át tekintette. *Káldy-Nagy Gy.*: Baranya megye 10–11.

mák merültek fel a török nyelv lejegyzése kapcsán is — amelynek hangkészlete többé-kevésbé egybeesik a magyaréval —, ezért a törökök kidolgozták a maguk rendszerét a magánhangzók jelölésére. Ez azonban az íráskép megszokásán alapul, ismeretlen szavak biztos olvasását nem teszi lehetővé. Ráadásul a hivatalnoki írásmód meglehetősen takarékosan bánt a mellékjelekkel, többnyire csak betűcsonkokat vetettek papírra. (Oszmán szöveg esetében ez nem okoz leküzdhetetlen problémát, hiszen általában „tudjuk", hogy mit kell olvasnunk.) A magyar ékezetekhez hasonló funkciót betöltő diakritikus pontok elhagyásával például a t, b, p, j és n betűk írásképe egybeesik, ráadásul a j (*jod*) jelöli az i hangot is. Így pl. az egyik váci család nevének esetében a Tőrös, Túrós, Boros, Bőrös, Tors, Bors, Toros, Poros, Pörös olvasat is elképzelhető lenne. Ha ehhez hozzátesszük, hogy az r betű ékezettel ellátva zs-nek és z-nek is feloldható, ráadásul nagyon közel áll a d betűhöz, akkor elképzelhetővé válik a Büdös, Bűzös, Tüdős, sőt a Búdos és azon keresztül a Búdosó/Bújdosó olvasat is. De alig néhány pontnyi ékezet választja el egymástól az s és az sz betűt is, így forrásunkban nem dönthető el, hogy Madaras vagy Madarász volt-e az egyik család neve. Sok gond adódik az arab írás kef betűjével: hangértéke lehet k, g, gy, ty és ny is. Így például egy vezetéknév éppoly joggal olvasható Kerékgyártónak, mint Nyereggyártónak.

Ráadásul az összeíró nem mindig azonos formában jegyezte le a magyar neveket. Egymáshoz közeli telkeknél még csak-csak betartotta a maga kreálta ortográfiai megoldást, ha azonban régen feljegyzett nevet kellett újra leírnia — pl. egy hátsó szomszédét —, akkor esetleg más változat jutott eszébe. Fokozottan figyelembe kell vennünk az ingadozást különböző összeírók esetében. Hogy csak egyetlen példával éljünk: a rendkívül gyakori Szabó családnevet is kétféle módon jegyezték fel házösszeírásunkban.

Az olvasati lehetőségek sokfélesége és az ehhez társuló ortográfiai ingadozás könnyen megtévesztő átiratokhoz vezethet, amely azután a későbbi kutatások során okoz problémát. Például az egyik, feljebb már említett család nevét Fekete Lajos — két lehetőséget megjelölve — Tőrösnek vagy Túrósnak olvassa, egy korábbi összeírás kiadásában Torsként akadunk rájuk, és valószínűleg azonosak egy másik kiadás Boros nevű családjával. Ingadozás azonban egyetlen közleményen belül is adódhat: Fekete Lajos például ugyanazon családot hol Botosnak, hol Dobosnak nevezte – a lejegyzés kis mértékben valóban eltér.

Az olvasati és az ortográfiai ingadozás okozta nehézségek egy része azonban különböző források egybevetésével megoldható. Különösen nagy segítségünkre vannak a keresztnevek, amelyeknek az olvasása többnyire biztos.[15] Ha azonos rokonsági fokokon azonos keresztneveket találunk, s ráadásul a vezetéknevek lejegyzése is összefüggésbe hozható, akkor joggal gyanakodhatunk arra, hogy ugyanazon család került feljegyzésre. (Sőt, teljesen eltérő vezetéknevek esetén is érdemes gyanakodnunk, hiszen ezek használata korszakunkban még nem szilárdult meg, miként erről még szólunk.) Feljebbi példánknál ma-

[15] A keresztnevek arab betűs átiratához lásd: *Fekete Lajos*: Die Siyaqat-schrift in der Türkischen Finanzverwaltung. I. Band. Einleitung, Textproben. Budapest 1955. 875–877.

radva — többek között — ilyen alapon kerül a Tőrösök és Torsok mellé a Borosok neve.

A családi kapcsolatok feltérképezése szempontjából végső soron mindegy, hogy a család nevét eredendően hogyan ejtették, fontossága csak az azonosság megállapításának van. Mégis törekednünk kell az eredeti — „optimális" — alak megkeresésére. Két úton járhatunk: megpróbálhatunk legalább közel egykorú latin betűs feljegyzést keresni,[16] vagy a lehető legtöbb török szandzsákösszeírás tanulságai alapján alakíthatjuk ki olvasatunkat.[17] Előbbire példa az Illés család neve: A török defterek kiadásaiban Éliásként szerepelnek, mivel az arab betűs lejegyzés — amelyet minden bizonnyal a gyakori török Iljász név befolyásolt — ezt az alakot sugallja. Csakhogy egy egykorú, 1567-ből való latin betűs levél egyértelművé teszi az Illés alakot. A török defterek közül azok a legjobbak, amelyek a diakritikus pontokat is többé-kevésbé rendszeresen tartalmazzák.[18] Néhányszor az eltérő írásmód az árulkodó: a fent említett Madaras/Madarász olvasat lehetőségei közül egyértelműen az utóbbi mellett kell döntenünk, mivel az egyik kéziratban a Madaráz forma bukkan fel, amely semmiképpen sem tükrözhet s végződést. (A nevek helyes olvasatának megállapítását jelen dolgozat nem tartja feladatának.)

b) Néhány esetben Fekete Lajost megzavarta a magyar és a török nevek keveredése, így törököket is magyarként fejtett meg. (Némelyik olvasat gyengeségét maga is érezte, ezért kérdőjellel közölte őket.) Így lett például Pírí szabúníból „Petri szabóné", Júnusz babából pedig „nős pap".

c) Nehezíti a helyzetet, hogy a 16. század 70-es éveiben még nem teljesen szilárdultak meg a magyar vezetéknevek,[19] ezért több néven is felbukkanhat

[16] A város lakosságának tételes (latin vagy magyar nyelvű) összeírása korszakunkból nem maradt fenn. Megőriztek azonban néhány nevet a hódoltságot megelőző idők oklevelei (pl. 1503, 1511, 1520, 1522, 1524), magyar nyelvű török levelek (pl. 1567), valamint 17. századi források. Ez utóbbiak közül kiemelendő egy 1615-ből származó jegyzőkönyv, valamint a püspökségi urbáriumok összeírásai (főleg 1653, 1670). *Tringli István*: A váci püspökség török kori urbáriumai (forrásközlés). In: Váci könyvek 4. (új sorozat). Vác 1989. 107–140.; *Horváth Lajos*: A váci püspöki birtokok név szerinti összeírása 1670-ből. Váci könyvek 3. (új sorozat). Vác 1987. 53–66.; *Jakus Lajos*: Vác török kori történetének írott forrásai (1543–1686). In: Váci könyvek 4. (új sorozat). Vác 1989. 29–105.; „Késő maradékainknak tétessen jegyzékben". Írásos emlékek Vác város múltjából. 1079–1990. Szerk. Horváth M. Ferenc–Pintér Tamás. Vác 1996. (Váci történeti tár 1.)

[17] Török összeírások maradtak fenn 1546-ból [Istanbul, Bagbakanlek Osmanh Arsivi (a továbbiakban BOA)], Tapu 388, 73b–74b; Tapu 410, 72b–73b; Tapu 449, 66b–67b. A kéziratok mikrofilmje a Magyar Országos Levéltárban található. A legjobb változatot — Tapu 388 — közzétette *Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri. 1546–1562. Ankara 1971. 116–118.), 1559-ből (Istanbul, BOA, Tapu 314, 318, közzétette *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Budapest 1977. 203–208. A kéziratokat nem láttam.), 1562-ből (Istanbul, BOA, Tapu 343, 345, Közzétette: *Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni Devri 118–121. A kéziratokat nem láttam.), 1580-ból (Istanbul, BOA, Tapu 592, 96b–98a. A kézirat mikrofilmje a Magyar Országos Levéltárban található.), 1590-ből (Istanbul, BOA, Tapu 611, 81b–82b. A kézirat mikrofilmje a Magyar Országos Levéltárban található.).

[18] Ilyen például az 1546-ból származó Tapu 388-as.

[19] *Székely György*: Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása. In: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. Imre Samu–Szathmári István. (Nyelvtudományi Értekezések 58.) Budapest 1967. 206–210.; *Uő*: A személynevek és a történettudomány. In: Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia, Budapest, 1969. szeptember 2–4. Szerk. Kázmér Miklós–Végh János. (Nyelvtudományi Értekezések 70.)

ugyanaz a személy. E tényre többször utal maga az összeírás is: „...ő eladta Varga Mártonnak, akinek halála után nevezett fia [Bogdán János – S. B.] örökölte" (124); „Azelőtt Süveggyártó Ambrus háza volt, halála után nevezett fia [Pattantyús György – S. B.] örökölte" (135).

A vezetéknév ingadozásának sajátos — bár könnyebben kezelhető — esete a helynévből képzett tulajdonneveké. Ezek -i képzője hol megjelenik a lejegyzésben, hol nem (Mácsa/Mácsai). (A jelenségnek török gyökerei is lehetnek, vö. Haszan Boszna 'Boszniai Haszan'.)

d) Az összeíró különböző szempontokat érvényesített a telek gazdájának megjelölése során. Tulajdonosként mindig a jog szerinti tulajdonost adta meg, akkor is, ha az nő. A szomszédság leírásánál azonban inkább a társadalmi konvenciókat követte, például a férjet nevezte meg akkor is, ha jogi értelemben nem ő volt a tulajdonos. Például a 351-es számú ház a jog szerint Ilonáé volt, a szomszédok azonban Ilona férjét, Konc Bálintot vallják mellettük lakónak (340). (Ha a férj felesége házába költözött, csak akkor válhatott tulajdonossá, ha az ingatlant asszonyától megvette. Ennek tükrében azok az esetek, amikor nő adja el a házat egy férfinak, könnyen lehet, hogy házasságra utalnak.)

A tulajdonosi/szomszédsági szemlélet különbségének másik példáját az alapítványi házak képezik. Számos esetben olvashatjuk például, hogy a leírt ingatlan Kászim bég alapítványához tartozik. Szomszédként azonban alig találunk ilyen telekre. Ezzel szemben rendkívül sokszor — tizenötször — bukkan fel egy bizonyos Abdurrahman hodzsa vagy halife, akit azonban hiába keresünk a háztulajdonosok között. Róla viszont tudjuk, hogy a Kászim bég féle alapítvány kezelője volt. A jog tehát Kászim bég házairól tud, a szomszédok azonban nem a már elhunyt nógrádi béget, hanem annak képviselőjét, az általuk is ismert „gazdát", Abdurrahmant nevezték meg szomszédként.

Muszlim nevek esetében szintén különbözik a tulajdonosi és a szomszédsági szemlélet. Tulajdonos esetében szinte mindig a teljes nevet adják meg, szomszédként viszont többnyire csak a személynevet és valamilyen jelzőt találunk: a foglalkozást, az etnikumot vagy a származási helyet tudjuk meg. A különböző adatok azonosítása nem mindig egyszerű, sikeres megoldása után viszont többletinformációval jár. Az azonosításokhoz sikerrel forgathatjuk a török zsoldösszeírásokat.

e) Nem tudjuk, hogy az összeírás mennyi idő alatt készült (a rendelkezésre álló példány tisztázatnak látszik), de néhány esetben a ház korábbi — esetleg már nem is élő — tulajdonosát nevezik meg szomszédként. Többnyire szülő-gyermek vonatkozásban kerül erre sor (Bodonyi Bálint gyermekei, 76, 54), de egyszer-egyszer előfordul tényleges adásvételnél is (Musztafa bin Abdullah és Ferenc Jakab esetében, 38, 40).

f) További problémát jelentenek a megosztott telkek, házak. Az összeírás e tényt ugyan gyakran jelzi, néha azonban nem, ilyenkor nekünk kell ezt kikövetkeztetnünk. Az osztott telek már csak azért is érdekes, mert szomszédait teljes összevisszaságban jelölik meg, a megosztásról gyakran nem vesznek tudomást. A 107–109-es számú ingatlanok egy generációval korábban egy sze-

Budapest 1970. 201–208., vö. *Kázmér Miklós:* Régi magyar családnevek szótára. XV–XVII. század. Budapest 1993.

mély — Farkas Istóber — kezében voltak, halála után azonban az örökösök három felé osztották. Ennek ellenére házukat egynek tekinthették, hiszen mindhárman ugyanazokat a szomszédokat jelölték meg – és sohasem egymást. A szomszédok ugyanakkor érzékelték a változásokat, ők a feléjük eső tulajdonost nevezték meg. Éppen ellenkező gondolkodásmódot figyelhetünk meg Haszníje és Ajse házainál. Az összeírás világosan utal a telekmegosztásra, az új tulajdonosok azonban teljesen elkülönülnek, egymásra is szomszédként utalnak (157, 158). Telekmegosztásra utalhat szomszéd telkek esetén a korábbi tulajdonos azonos személye, vagy ha a tartozékoknak — kútnak, pincének, konyhakertnek — csak a fele tartozott az ingatlanhoz.

g) Az összeíró a szomszédság leírásánál szemmel láthatóan egységes rendet követett: az ideális telek négyszögletes, ezért négy „tereptárgy" határolja. Először az utcai fronton jobbról és balról álló — a sorrend esetleges — ház került leírásra, azután következett a hátsó szomszéd, végül az utca, amelyen a ház állt. Bár a tényleges terep közel sem ennyire sakktábla-szerű, összeírónk mégis megpróbált mindent ebbe a képletbe „belegyömöszölni". Számos hosszú teleknek háromnál jóval több szomszédja volt, ezekről azonban nem esik szó a leírásban. (A „csúcstartó" a 367-es számú telek, amelynek kilenc szomszédját ismerjük, a telekleírásba azonban csak hármójuk került bele.)

A fenti szempontok figyelembevételével elkészítettem a házak listáját (lásd a Függelék I. részében). A ház sorszáma után a tulajdonos neve szerepel. A névanyagot javítottam, egységesítettem — különböző, most nem tárgyalt szempontok alapján esetleg eltértem a Fekete Lajos által megadott alaktól —, az ortográfiát az egyszerűség kedvéért modernizáltam.

Második tételként a szomszédok szerepelnek, abban a sorrendben, ahogy az összeírás közli őket. Nevük után zárójelben következik telkük száma. Ha ezt egy vonal követi, akkor a szomszédsági viszonyról csak az egyik fél, ha kettő, akkor mindkét fél tud. Amennyiben a szomszéd személye egyáltalán nem volt azonosítható, a zárójelbe csupán egy kérdőjel került. Ha az azonosítás csak feltételezésen alapult, akkor a zárójelben a telekszám és a viszony jelölése után tettem kérdőjelet. Amennyiben a telekre a leírásban felsoroltakon kívül mások is utaltak szomszédként, akkor őket szögletes zárójelben soroltam fel.

Harmadik tételként felsoroltam az összeírás által említett korábbi tulajdonosokat, akiket jobbra mutató nyíl választ el egymástól. Ha a defter meg nem nevezett személyekre utal („kézről kézre ment"), akkor három pontot használtam. Az aktuális tulajdonost csak monogrammal írtam ki. Ha a vásárlás időpontja biztosan meghatározható — mint például a tartomány 1559. évi adóösszeírója, Dervis bég esetében[20] —, a dátum a vásárló neve után zárójelbe került.

[20] Vácon két Dervis nevű személy adott el állami kézben lévő ingatlanokat. Egyiküket forrásunk következetesen váci emínnek, 'váci adóbérlőnek' (*Vacs emíni Dervis emin nám kimeszne*) nevezi, és lényegében csak a Kászim bég alapítványához tartozó házak kapcsán említik (186, 195, 196, 240–242). Személyét és működésének idejét nem tudom pontosan meghatározni, de az kétségtelen tény, hogy a váci adóbérleteknek 1546-ban valóban volt ilyen nevű emínje. (*Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek. I. köt. 1543–1635. Budapest 1886. 59.) A másik Dervis a korszak egyik legmeghatározóbb hódoltsági családjához, a Jahjapasazádékhoz tartozott. Szandzsákbégként működött, de több szandzsák összeírásával is megbízták, Vácon 1559-ben tevékenykedett. Életéhez lásd:

Az adatsor után következnek az elemzések. Amennyiben a szomszédsági viszonyok valamiért nem voltak egyértelműek, akkor itt adtam nézeteim magyarázatát (pl. névcserék, férj-feleség stb.) Megpróbáltam a tulajdonos családjának történetét is vázolni, és összegyűjtöttem a tulajdonosokra vonatkozó adatokat is.[21] Ezen információk segítségével megkíséreltem meghatározni, hogy a ház mióta van az aktuális birtokosok kezében.

A szomszédsági rendszer tanulságai

A vizsgálatok során a szomszédságok leírásának több foka merült fel. A legegyértelműbb az, ha a két szomszéd megnevezi egymást: A szomszédjának vallja B-t, és fordítva (A=B). Jóval gyengébb az a kapcsolat, amikor a szomszédságról csak az egyik fél tudósít (A-B), a felek azonosítását azonban többnyire ez sem teszi lehetetlenné, a nevek egyedisége és a szomszédsági háló kellőképpen megerősíti ezt. E féloldalas szomszédság értékelése kapcsán azonban számos kérdés felmerül: hol állhattak ezek a telkek egymáshoz képest? Kézenfekvő lenne — az összeíró sablonos gondolkodásából kiindulva — hogy nem ismert szomszéd csak valahol hátul állhat. Elképzelhető az is, hogy ezek a szomszédságok — meglepő módon — időnként az utca túlsó oldalára mutatnak.

A nevek egységesítésével, illetve a fenti megfontolások figyelembevételével a szomszédsági rendszer szinte teljes mértékben rekonstruálható volt, mindössze néhány — alig másfél tucatnyi —, kísérő információk nélkül összeírt muszlim ház képez kivételt. Világosan megmutatkoztak a hiányzó, össze nem írt telkek is, amelyekre csak szomszédként utalt valaki. (Egy részük talán a jövőben azonosítható lesz valamelyik leírt telekkel.)

Várakozásaimmal ellentétben azonban a házak nem kisebb, zárt foltokban szerepelnek, hanem néhány hosszú láncban. Ebből arra következtetek, hogy esetleg az utca túloldalán lakókat is szomszédnak tekintették, főképpen a telkek hátsó frontján. (Azaz hiába volt ott utca, a szomszédsági rendszerben a túloldali lakos szerepel.) Hogy két szemléletes példát hozzak: a város Dunával általában nem határos, nagy háztömbjének (II. tömb) néhány telke mégis a folyóig ér. Ez csak úgy lehetséges, hogy a szomszédsági lánc valahol átlépi a Nagy utca vonalát – erre azonban nem találunk utalást. A Kis utcát pedig bekerítik a telkek: sehol nincs kijárata. Következésképp az a tény, hogy az összeíró csak a homlokzatnál jelöl utcát, nem azt jelenti, hogy a telek nem érintkezett további utcákkal is. E tény ismét arra figyelmeztet, hogy a házak topográfiai leírásából nem indulhatunk ki a rekonstrukciónál. Biztosak csak abban az utcában lehetünk, amelyen a telek állt.

Dávid Géza: Az első szegedi bég, Dervis életpályája. Aetas 1999. 4. sz. 9, 15. Az összeírásban mindig a következő titulussal fordul elő: *muharrir-i vilájet olan (merhúm) Dervis beg* 'a tartomány összeírója, (az elhunyt) Dervis bég' (188, 189, 192, 193, 194, 198, 255, 257, 262, 263, 264, 265, 268, 271, 272, 274, 275, 276, 285, 287). A nevével fémjelzett adásvételek tehát 1559-ben bonyolódtak le.

[21] A defterekre mindig évszámukkal utalok (adataikat lásd a 17. lábjegyzetben!), ettől kettősponttal elválasztva szerepel a család sorszáma. Ez a szám a defterkiadásokban jelenleg nem szerepel, mégis úgy érzem, iránymutatóként felhasználható. Egy készülő tanulmányomban a váci családok törökkori történetére vonatkozó észrevételeimet kívánom közzétenni, ennek függelékeként terveim szerint a beszámozott — ily módon értelmezett — összeírásokat is közzéteszem.

A nagy, összefüggő háztömbökön belül a mahallék házai valóban egy csoportban helyezkednek el, ez igazolja rekonstrukciónk helyességét. E tény segítségével a városrészek egymáshoz való viszonya javarészt tisztázható. A házak összesen két nagy (I–II) és négy közepes tömbben (III–VI), valamint több kisebb csoportban (VII–XI) helyezkednek el (lásd Függelék II. rész). Két mahalle nem a hagyományos telekszerkezetet követi (XII–XIII). A szomszédsági hálózatban a Nagy, a Kis, a Lökös és a Sáros utca, valamint a Piac városrészének szinte minden telke szerepel. Nem rekonstruálható teljességében a Kosdi utca és a Haszan bég-mecset mahalle szomszédsági rendszere – jellemzően a muszlimok lakta részekkel adódnak problémák.

Külön kel szólnunk a Martalóc mahallében és a Kászim bég-mecset városrészében található, szomszédság és egyéb kísérő információk nélkül összeírt házakról, amelyek már a lejegyzés képét tekintve is eltérnek a többi ingatlantól. Míg általában egy telekre az összeíró az írástükör teljes szélességét rászánta, addig ezekre csak annak felét: e formai megkülönböztetés is jelzi, hogy nem átlagos telkekkel van dolgunk. Az ingatlanok leírása sem szokványos, nem szobákról (*oda*), hanem kapukról (*báb*) olvashatunk, ahogy az a boltoknál is megfigyelhető, s többnyire nem fordulnak elő tartozékok: kutak, kertek, istállók. A kapu fogalma az *oda*hoz hasonlóan szintén szobát jelent,[22] de a szigorúan alkalmazott megfogalmazásbeli különbség minőségi eltérésre utal. Ha hozzátesszük mindehhez, hogy ezen ingatlanok korábban a „papok" tulajdonában voltak, akkor óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy itt talán cellákról, tágabb értelemben pedig kolostorokról van szó. Az egy tömbben elhelyezkedő „lakások" magyarázzák a szomszédság leírásának hiányát is. Az sem lehetetlen, hogy az épületek állami kézben maradtak, s a lakók csak bérlők – ezért nem esik szó a korábbi tulajdonosokról és a vásárlási illetékről.[23] Ha ezen elgondolásunk helyes, akkor a szomszédság nélkül leírt telkek aránya erősen lecsökken. A fentiek fényében a martalóc mahalle lényegében egyetlen magában álló háztömb, s alig különbözik tőle a Kászim bég-mecset városrésze: alig egy tucat önálló háza van.

A korábbi tulajdonosok feltüntetése révén számos ház esetében meg tudjuk állapítani az 1562. évi tulajdonos személyét. Ha az 1562. évi összeírást családonként beszámozzuk, majd e számokat rávisszük a házösszeírás rendszerére, érdekes képet találunk. Az 1562. évi összeírás sorban, házról házra készült! A Németváros összeírása a Piac-mahallével kezdődött, azután a Zsidó negyeden haladt végig a Duna felé, majd északra fordult, s kiment a falon kívüli városrészbe is. Azután átment a Nagy utca keleti oldalára, azon visszatért a falakon belülre, majd befordult a Kis utcába. Mikor annak a végére ért, visszatért annak a kezdetéhez, s haladt tovább a Nagy utcán annak Sáros utcai sarkáig. Innen kezdte számba venni a Sáros utcai lakosokat, majd visszatért a Nagy utcához, és átlépett a Haszan vojvoda-mecsetnél a dunai oldalra. Ez az egybeesés

[22] „kapu: 6... kőből és paticsból [épített] hat kapu szoba"

[23] Az összeírásokból úgy tűnik, hogy az oszmán államhatalom tiszteletben tartotta a hódítás előtti tulajdonosok jogait. Amennyiben házaikban maradtak, megtarthatták őket. Az állam csak az üresen hagyott, valamint az örökösök hiányában megüresedő ingatlanokra tette rá a kezét. Ezeket azután új tulajdonosoknak adták el, az adásvételről írásbeli bizonylatot állítottak ki. (Összeírásunk jól szemlélteti ennek fontosságát: hiánya vagy nem megfelelő volta számos problémát okozott.)

megerősíti rekonstrukciónk hitelét, néhány kérdéses pontnál pedig segítségünkre lehet.

A város határai

A város egyetlen, egészen biztos határát a Duna képezi – itt a telkeknek lényegében egyetlen vonalra kell kifutniuk. A szárazföld felé eső határok meghatározása már sokkal nehezebb feladat. Tudjuk, hogy a középkorban a német várost kőfal övezte, melynek maradványait a régészek több helyen feltárták, az északnyugati saroktorony pedig ma is áll. A fal előtt árok húzódott.[24] Az összeírásban valóban találunk utalásokat a védművekre. Azt gondolhatnánk, hogy a városon belüli telkek egy részét a városfal határolja — mint a várban —, a fallal párhuzamosan, de kívül futó utcák ingatlanai pedig az árokig érnek, így könnyen megállapítható a telkek holléte. Sajnos csalódnunk kell. Falat mindössze három esetben említ az összeírás (104, 362, 364), de akkor is a romos (*harabe, víráne*) jelző társaságában. A szó — *divár* — egyébként kőfalra utal. Sokkal gyakrabban, összesen 20 esetben esik szó az árokról (*handak*). Ez a szám azonban még mindig eléggé csekély ahhoz képest, hogy a Duna partján legalább 30 ingatlan feküdt. Ráadásul a többé-kevésbé folyamatosnak tűnő utcákban a várárok mellett gyakran a mező jelenik meg határként – mintha az árok nem is létezne. Összességében olyan benyomásunk alakulhat ki, hogy a város védműveit nem használták, a fal javarészt leomlott, az árok néhol feltöltődött: a hajdan fallal övezett település mezővárossá vált.

Hét esetben védműként a tömésfal (*palanka, parkan* – palánk és párkány) jelenik meg, kizárólag a martalócok városrésze, valamint Kászim bég és Haszan vojvoda-mecsetjeinek városnegyede kapcsán. Említik a palánk kapuját is, amely talán Pest felé nyílt a Haszan vojvoda városrészből. Kérdés, hogy mit kell értenünk a kifejezések alatt? Az erődítmény elnevezései ugyanis meglehetősen zavarosak. A várat a *kale* ('vár') névvel illetik, falára azonban a *hiszár* ('vár') szóval utalnak, amelyek kőből épült erősséget jeleznek. Az őrség parancsnokáról azonban a *dizdár-i parkan* ('a párkány kapitánya') kifejezéssel emlékeznek meg. A párkány és palánk szavak azonban inkább a tömésfalú erősségekre használatosak, illetve a törökök által újonnan épített várakra használták őket. 1552. évi adatok világosan utalnak rá, hogy a vár mellett palánk is állt Vácon.[25] Úgy vélem, az összeírás erre utal, az elővár talán a hajdani magyar várost foglalta magába. E feltételezés megoldja Kászim bég mecsetjének városrésze, valamint a martalóc mahalle elhelyezési problémáját, a Haszan vojvoda-mecset városrészében említett kapu (281) kérdése azonban nyitva marad. Megjegyzendő, hogy a telek nem kapcsolódik a mahalle többi ingatlanához, sőt, egyik határa — Abdurrahman hodzsa kertje — egészen eltávolítja a városrésztől. Talán tévesen került a Haszan vojvoda-mecset-mahalle ingatlanai közé.

[24] MRT 9. 406–408, 422–427.

[25] „a váci vár párkányát..." [„Vaç nam kalenün parkanin.."] *Dávid Géza–Fodor Pál*: „Az ország ügye mindenek előtt való" A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). Budapest 2005. 597–598, 613, 615. (História könyvtár. Okmánytárak 1.)

A háztömbök

I. tömb (lásd Függelék II. rész)

A Duna partján fekvő nagy háztömb a következő elemekből áll: Nagy utca – Zsidó utca – Piac – Haszan vojvoda-mecset mahalléja. Ez utóbbihoz csatlakozik — bár nem közvetlen szomszédsági alapon — ugyane mahallénak egy másik parti tömbje is (V.). A mahallék határai — s így egymáshoz viszonyított sorrendjük is — eléggé egyértelműek. A kérdés az, hogy a tömb melyik vége fekszik délebbre, s melyik északabbra. Ennek eldöntésére szerencsére biztos fogódzónk van. A Piac mahalle — mely viszonylag kicsi, és magában foglalja a Szent Mihály templomot is — biztosan a mai Március 15. tér mellett feküdt. A Haszan vojvoda-mecset városrészében viszont ott találjuk a Szent Jakab templomot, amely a mai Köztársaság és Fürdő utca sarkának közelében állt.[26] Következésképp a város északi oldalán kell keresnünk a Nagy utca mahalle e csoportban álló részét, délen, a vár felé pedig Haszan vojvoda városnegyedét.

A Nagy utca egészen biztosan átlép a városfalon, mégpedig a 104-es számú telek tájékán, amelynek egyik határa a „pusztuló várfal". Ettől kezdve megváltozik a telkek határleírása. Míg korábban a Duna, a szomszédok és az utak szerepeltek, mostantól hangsúlyosan megjelenik a természeti környezet, a mező (99, 86, 94–97). A városfalon kívüli szakasz a szomszédságok alapján szinte végig egyetlen házsor képét mutatja. Kivételt a 78-as ház képez, ahol felbukkan egy Mészáros Benedek nevű — mások által nem ismert — szomszéd: itt valószínűleg egy korábbi telek megosztásáról lehet szó (már 1562-ben is két számon szerepel: 66, 67). Az utca vége felé nem világos a 94–97-es számú házak viszonya egymáshoz és a 118-ashoz: vagy téves információkkal, vagy furcsa telekszerkezettel kell számolnunk. Végül az utolsó lakos, Kis Imre nem szerepel a forrásban tulajdonosként. Az 1562. évi összeírásban a házak a 86-os számig jelennek meg, az utca további része valószínűleg új település.

A Nagy utca városon belüli szakaszán a telkek kapcsolatrendszere ugyan szilárdnak tűnik, de számos ponton megoldhatatlannak tűnő topográfiai alakzatokba ütközünk.

A Nagy utcának létezik egy a Duna parttal nem érintkező, jelentős méretű háztömbje (50, 52, 53, 70, 79, 80, 102, 128, 132, 133 és ismeretlenek), amelynek egy részét két oldalról utca határolja. Könnyen lehet, hogy ez a szakasz a Zsidó-negyed északi részét képezi, de az is lehet, hogy egy északnyugat felé futó kisebb utcáról van szó (így a Duna parti házsor nem a Nagy utcára néz a valóságban), amely talán a mai Tabán utcával lehetne azonos. (A mai Tabán és a Köztársaság utcák között kettős házsort ábrázol az 1718. évi térkép is.)

A Nagy utca meglehetősen zavarosan kapcsolódik a Zsidó-negyedhez: leginkább Fatma asszony *(hatun)* háza köti össze őket, amelynek azonban egyetlen, két oldalról megerősített szomszédsági viszonylata sem létezik. Hasonlóan egyoldalú kapcsolata van az 50-es és a 37-es házak között is. (E kapcsolatok ugyanakkor zárni látszanak a Zsidó-negyed Duna felöli végét).

---

[26] A templomot először Szarka Gyula azonosította az 1680. évi térképen jelölt objektummal. A templomra és kolostorra vonatkozó ismeretek legjobb összefoglalása: MRT 9. 429.

A Zsidó-negyed hat háza közül kettőnél nem találunk szomszédsági leírást (ezek is a fent említett, félsoros módon kerültek lejegyzésre). Ráadásul Berenc János kétszer is fel van tüntetve tulajdonosként (38, 42), véleményem szerint tévesen. Ali szubasi pedig Ali bin Mehmeddel azonos, lehet, hogy a neve alatt futó két ház egy a valóságban. Az ilyenformán igencsak kicsi Zsidó-negyed négy háza közül az egyik (37) a Duna partján áll, s mindegyikük a Piac mahalléval határos, amelynek egy jelentős háztömbje zsákként nyúlik ki (40, 249, 38, 247, 250-251, 110), nem kapcsolódik a dunai oldalhoz. Ez a rész mindenképpen a Március 15. térhez helyezhető, így pedig a Zsidó-negyed valójában egyetlen, a Dunára merőleges utca.

A Piac mahalle azon házai, amelyek nem a téren álltak (templom, boltok, mészárszék), a Duna felé estek. Egyetlen ingatlan a Dunával volt határos (240): a ház topográfiailag sok gondot okoz.

A Haszan vojvoda-mecsetjének városrésze többszörösen kötődik a Zsidó-negyed dunai végéhez (37, 39), valamint legalább két telek erejéig a Piac mahalléhoz is (244, 246). Ezen a területen jó néhány ismeretlen szomszéd is felbukkan (Gonda János, János, Gemidzsi Musztafa, Péter János, Musztafa), ráadásul a helyzetet nehezíti az alapítványi házak megjelenése is, így a telekszerkezetet nem tudjuk biztosan megállapítani. Annyi bizonyos, hogy e tömb négy háza a Duna mellett feküdt (267, 268, 270, 273), a többi viszont nem. Ebből arra következtethetünk, hogy a mahalle ezen része messze benyúlt a mai Március 15. tér felé, a házak akár három sorban is állhattak.

II. tömb

A keleti nagy tömb mahalléi a szomszédság rendjében: Nagy utca – Lökös utca – Kis utca – Sáros utca – Nagy utca – Kosdi utca. Ezek topográfiai elhelyezése sok problémát vet fel. Az észak–déli irány meghatározására közvetlen fogódzóink nincsenek, közvetve azonban el tudjuk dönteni a kérdést. A Kosdi utca házai a Haszan vojvoda-mecset városrészének házaival szomszédosak, e tény tehát ezt a részt délre húzza. Az először említett Nagy utcai szakasz esetében az 1562. évi összeírással való összevetés kínál fogódzót: Míg a dunai oldalon a 68-as tételig tartanak a házak, itt 70-től kezdődnek. Mintha az összeíró áttért volna az utca túlfelére — s ezt az 1562. évi összeírás szigorú rendjét figyelembe véve — komolyan kell vennünk. Véleményem szerint tehát a fent vázolt sorrend északról tart dél felé.

A Nagy utca itt is túlnyúlik a falon, az árok a 81-es és a 82-es háznál mutatkozik. Az összeírásból pedig tudjuk, hogy az 51-es ház a városon kívül helyezkedett el (Fekete Lajos fordításából ez a megjegyzés kimaradt). Sajnos a helyzet nagyon bonyolult: a házsor ezen szakasza a Dunáig nyúlik (100, 92), ami azt feltételezi, hogy az egyébként igen szilárdnak mutatkozó szomszédsági rendszer valahol átlépte a Nagy utca vonalát. (Az északi külváros topográfiai problematikája pillanatnyilag megoldhatatlannak tűnik.)

A Nagy utca belső szakasza hosszan nyújtózik a Sáros utca torkolatáig, a (leírásokból nem kivehető) saroknál 4-4 házuk szomszédos (329, 330, 332, 336, 72/73, 134, 130, 131). A két utcát a Kis utca köti össze (a szomszédsági rendsze-

rek mindkét végét zárják). A Kis utca mahalle házai az utca északkeleti oldalát foglalták el, a délnyugati oldalon a Nagy utca házai sorakoztak, többnyire a második utcai határ jelölésével. A Kis utca telkeinek hátsó határát valószínűleg a várfal alkotta, amely azonban az összeírás idején eléggé átjárhatónak tűnik, többnyire a túloldali — Lökös utcai — szomszédokról is hírt kapunk.

A Lökös utca összes háza egyetlen, jól meghatározható szomszédsági sorozatot alkot. Az utca egyik szakasza végigköveti a Kis utca házait, majd a Nagy utca házaival határos (91, 103, 127, 61). A Lökös utca közepén két telek a Sáros utca igen hosszú szakaszával határos (a telkek minden bizonnyal merőlegesek voltak egymásra). Az utca vége pedig egyetlen összefüggő házsorként nyúlik el – nem tudjuk, pontosan merre. A telkek határa vagy a várárok (5 esetben), vagy a mező (5 esetben). A várárok jelenléte arra utal, hogy a házsor nem távolodhatott el az egykori várfaltól, hanem követte azt.

Nem lehetetlen, hogy az utca Sáros utcai kijáratának helyét is meg lehet határozni, bár azt a szomszédsági kapcsolatok elzárni látszanak. Az 1562. évi összeírás sáros utcai számrendje 2-től 14-ig (1570:338-ig) többé-kevésbé folyamatosan emelkedik, majd két házzal arrébb (348) a sor 25-tel kezdődik újra, mintha az összeíró betért volna egy utcába, amelynek összeírása után folytatta a Sáros utca számbavételét. (Feljebb már láttuk: így járt el a Kis utca esetében is.) A 348-as — az 1562. évi összeírásban nem azonosítható — telek még a korábbi szakaszhoz csatlakozott, mivel a 362-es Lökös utcai házzal állt kapcsolatban. Így az utca torkolata a 348-as és a 333-as számú telek között nyílhatott. Az írnok Lökös utcai kitérője tíz telket érintett – ezeket sajnos a Lökös utcai tulajdonviszonyok nehéz értelmezhetősége miatt nem sikerült meghatároznom.

Komoly problémát jelent a Sáros utca elhelyezése. Házai egyetlen szomszédsági sort alkotnak, amelyben csak két esetben mutatkozik egy oldalról említett szomszédság. Ha valahol, akkor ezeknél kell megbontanunk a házsort – márpedig erre szükségünk van, hiszen át kell kerülnünk az utca déli, vár felé eső oldalára. Első szakasza (összesen 19 telek) kezdetben a Nagy utcával határos — tehát mindenképpen a kerített városon belül kezdődik —, majd a Kis és a Lökös utca házai következnek szomszédként. A szomszédsági rendszer a 326-os telekig meglehetősen stabil, problémát csupán a 347-es számú, az utcával nem érintkező telek elhelyezése jelent. Az utolsó ház (326) a mezővel és a várárokkal szomszédos – mintha az utca itt lépné át a kerített város határát.

A második szakasz egyik háza (350) mindössze egy utalással kapcsolódik az első szakaszhoz (325), talán itt kerülünk át az utca másik felére. E rész tíz háza közül hét a várárok mellett feküdt, kettőt pedig a mező határolt. Sós Péter neve a láncolat mindkét végén felbukkan, ezzel térben nehezen elképzelhető gyűrűvé zárva a házsort: valószínűbbnek tartjuk, hogy valójában két különböző telekre történt utalás (lásd a 327-es teleknél írottakat a függelékben!). A házsor egyébként párhuzamosan futhatott a várárokkal. Mivel a Sáros utca első szakaszához kapcsolódó 350-es számú telek a sor közepén áll, kérdéses, hogy a lánc két lehetséges elhelyezése közül melyik a hihetőbb. Véleményem szerint itt ismét az 1562. évi összeírás van segítségünkre. Az első szakasz számai 2-től sorakoznak 32-ig, majd a két utolsó ház (1570:324, 326) számát nem tudjuk meghatározni. A második szakasz egyik végének utolsó előtti háza (1570:327) viszont

éppen a 35-ös, a sorozat innen emelkedik 46-ig. Úgy vélem tehát, hogy a második szakasznak ez a vége esett közelebb az elsőhöz, esetleg ez alkotta az utca túlsó oldalát.

Az utca harmadik, szorosan egybetartozó szakasza (7 telek) szintén csak egy, ám korántsem egyértelmű utalással kapcsolódik a korábbiakhoz, egészen pontosan Sós Péter házához. Véleményünk szerint ezt a telket nem írták össze, viszont erre utalt a Sáros utca második szakaszának utolsó tulajdonosa (1570:335) is. Az utcának ez a szakasza ismét más irányba halad, csak első háza (343) érintkezik a várárokkal, a többi a Nagy és a Kosdi utca házaival határos. Az 1562. évi összeírás sorrendje itt is folytonos: a második szakasz utolsó azonosítható háza a 46-os, a harmadik szakaszban pedig 50-től 62-ig emelkednek a számok.

A Sáros utca utolsó szakaszán lévő telkek a Nagy, illetve a Kosdi utca telkeinek vetik a hátukat, így egy hosszabb, két utca által határolt kettős teleksor képe bontakozik ki. A sor utolsó két házának (114, 339) további — összeírásban nem szereplő — szomszédai a papok telkei, azaz esetleg a Martalóc mahalle vagy Kászim bég mecsetjének városrésze felé mutatnak.

Két Kosdi utcai telek (144, 148) esetében Nagy utcai szomszédok (lásd: III. tömb) bukkannak fel, ezen ingatlanok azonban a telekrendszer tanúsága szerint nagy valószínűséggel az utca túlsó oldalán álltak, ráadásul meglehetősen bonyolult térszerkezetet tételeznek fel. Nem elképzelhetetlen, hogy téves adatokkal van dolgunk. (A szomszédságot szaggatott nyíllal elöltem.)

III. tömb

Egy nagyobb háztömb három mahalle — Kosdi utca, Haszan vojvoda-mecset és Nagy utca — határán állt. Körben a fent említett utcák határolták, ez alól két ponton van kivétel. Az egyik ház — Kászim bég alapítványi ingatlana — nem azonosítható az összeírásban. Rekonstrukciónk szerint sarokháznak kellene lennie, de bizonyítani ezt nem tudjuk. Az is elképzelhető, hogy a tömb itt egy másik mahalléval érintkezik.

A háztömb másik oldalán egy párhuzamos házsor látszik kibontakozni, melynek egyik frontja a Kosdi utcára, a másik pedig a Haszan vojvoda-mecset negyedének egyik utcájára nézett. Sajnos a szomszédsági rendszer mindkét oldalon megszakad, ezért a folytatást nem ismerjük. Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy egy hasonló, a Kosdi utca – Haszan vojvoda-mecset házai által alkotott kettős házsor látszik a IV. számú tömbben is (lásd ott), azonban a folytonosság ott is megszakad.

Érdemes még megjegyeznünk, hogy a Kosdi utca két háza (144, 148) valószínűleg utcán átnyúló kapcsolatban áll a Nagy utca néhány ingatlanával (123 és 74/5, lásd feljebb).

IV. tömb

A háztömb meglehetősen különös és sok problémával terhelt. Miután javarészt muszlim házak alkotják, a szomszédságok és az eredet csak szórványosan került lejegyzésre, ezért sok a csak egy oldalról jelzett szomszédság. Ráadásul a muszlim nevek különféle feljegyzései miatt e kapcsolatok sem egyértelmű-

ek. Több ingatlan mintha hiányozna az összeírásból (Ahmed szubasi, Mehmed kethüdá, Vukmán), továbbá itt is felbukkan egy alapítványi ház. Ennek ellenére a két tucatnyi telek egymáshoz viszonyított helyzete többé-kevésbé megállapítható, ezek a Kosdi utca és a Haszan vojvoda-mecset ingatlanai közül kerültek ki. Topográfiai azonosítópont a telekleírásokban nincs.

V. tömb

A háztömböt a Haszan vojvoda-mecset negyedének telkei alkotják. Egy részüknek nincs határleírása, így a szomszédság csak egy oldalról nyer megerősítést, szerencsére a nem túl gyakori nevek miatt ez megoldható. Úgy tűnik, hogy egyetlen sor Duna-parti házról van szó. A tömb egyik vége mindenképpen a 265-ös számú ház, amelyet két utca és a Duna is határol: itt tehát egy utca kiért a folyóig. A tömb másik végén Kászim bég pontosabban meg nem határozható alapítványi háza állt.

VI. tömb

A kérdéses telkek a Kosdi utca és a Haszan vojvoda-mecset városrészének házai közül kerülnek ki. Egymással háttal állnak, így valószínű, hogy a két negyed egy-egy utcája párhuzamosan futott egymással. A 282-es számú ház — egyértelműen nem meghatározható személyű — szomszédja, Mehmed szpáhi esetleg Mehmed kethüdával lehet azonos, akit viszont a IV. tömb lakói említenek szomszédként (162, 261). Feltételezésünket támogatja, hogy ez utóbbi telkek is a Kosdi utca és a Haszan vojvoda-mecset városrészének határán álltak. Ugyane két mahalle házai által alakított utca képe bontakozik ki a III. tömbben is (145–155–154–173/174 és 276, 278, 296), a VI. tömb másik vége talán arrafelé eshetett.

VII–VIII. tömb

Egy kisebb telekcsoport a Kosdi utca városrészében volt, s egy háztömb végének látszik: három oldalról utcák övezik (157–9, 161). A sorozat egy bizonyos Mahmúddal szakad meg, akit nem tudunk egyértelműen azonosítani. Topográfiai azonosításához két adat adhat támpontot: két telek a várárok mellett állt (157, 159), Rác Mihály telkéről pedig azt mondja az összeíró, hogy a városon kívül fekszik. Ez utóbbi adat alapján elképzelhető, hogy az egész háztömb a fallal körülvett részen kívül helyezkedett el.

Még egy szomszédsági viszony megfogható a Kosdi utca városrészében: Musztafa bin Iszkender és Szefer szpáhi házai (142 és 165).

IX. tömb

Egy másik kisebb telekcsoport (260, 279, 290) Haszan vojvoda-mecsetjének negyedéhez tartozott. A 279-es ház egy házcsoport vége, mivel három oldalról az út határolja. A láncolat Júszuf szpáhi házával szakad meg, mivel ennek a teleknek nem írták össze a szomszédait. Topográfiai helyzetére biztos fogódzó nincsen.

X. tömb

Az összeírás hét tétele a főtér központi részéhez köthető. Egyikük maga a Szent Mihály-templom (252), amelynek falgyűrűje köré a muszlimok boltokat építettek (253a, 254, 255a). A 242-es szám alatt jegyzett üres telek hajdan Nagy Annusé volt. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy egy bizonyos Nagy Anna üres, piactéri telkét a 246-os szám alatt is említik. A ház, amely előtt ez a telek feküdt, a Duna-parti nagy tömbben (I.) állt.

XI. tömb

A főtér másik központi épülete a mészárszék volt (139). E köré is alapítványi boltok épültek, amelyek nagyobb részét azonban csak a telek határleírásából ismerjük. Ténylegesen felbukkannak viszont Kaszab Musztafa boltjai, amelyek gazdájuk mellékneve ('mészáros') alapján valószínűleg szintén mészárszékek lehettek (243).

XII. tömb

A martalóc mahalle meglehetősen kicsi, mindössze 14 ingatlant tartalmaz. Mint már utaltunk rá, az összeírás megváltoztatott grafikai képe nem hagyományos telkekre utal, s véleményünk szerint egyetlen — 22 cellás — kolostorépületet takarhat. Ehhez kívülről csatlakozott Pavli szermáje (parancsnok) és Szobota — nem papoktól szerzett, hanem épített — háza, minden bizonnyal ezért írták le szomszédaikat is. Topográfiai elhelyezésére egyetlen adat utal: a parancsnok háza a párkány mellett állt. (A szó — *parkan* — egyébként nem a vár falára utal — azt mindig a *hiszár divári* kifejezéssel adják meg —, hanem a várost övező falra.)

XIII. tömb

Kászim bég mecsetjének városrészét felületesen írták össze, kevés fogódzóval. Meglehetősen hangsúlyos a palánk jelenléte. Érdekes, hogy semmiféle kapcsolatban nem áll a többi mahalléval (hacsak Kászim bég alapítványai házai révén nem): sem kifelé utalás nem mutat erre, sem pedig a negyed házaira nem hivatkoznak máshol szomszédként. Ezek alapján arra következtethetünk, hogy nem a hajdani német, hanem az egykori magyar város területén helyezkedett el.

Figyelemreméltó, hogy a városrész ingatlanainak (54 db) jelentős részéről, 26 épületről (212–218, 220–239) azt tudjuk meg, hogy „azelőtt a papoké volt", mint már említettük, véleményünk szerint ez egy kolostorépület lehetett. Meglehetősen sok ház épült a papok hajdani „házhelyén", ezek kivétel nélkül paticsfalú, deszkatetejű, udvarral is rendelkező házként vannak leírva (202–208, 210–211), amelyeket a muszlimok építettek – ezeknek nincs középkori előzménye. Jómagam e telkeket leginkább a kolostorépület falához támaszkodó, törökök által épített házacskáknak tudom elképzelni. További néhány épületről is megtudjuk, hogy szintén a papoké volt (197, 199, 209, 219), köztük van egy papnevelő iskola (*talimháne-i papazlar oglandzsiklari*) is. Ezek fényében a mahalle világosan két részre oszlik. Nagyobb fele (197–239) az általam kolostornak tartott épület, annak kiegészítő épületei és kertje, amelyet a törökök beépítettek. Ezeken kí-

vül mindössze 12 telket találunk, amelyek esetében a leírás is teljes, szomszédsággal, korábbi tulajdonosokkal. Ezek szomszédsági rendszere többé-kevésbé meghatározható. Egy tömböt alkot Kászim bég mecsetje a hozzá csatlakozó alapítványi házakkal (186, 194, 195, 199, 200). Kitapintható egy másik háztömb is, amely a palánk mellett állt (196, 187, 188, 189). Ezzel azonban számos nehézségünk is támad, mivel több azonosíthatatlan személy is előkerül a szomszédok között (pl. Csirkin aga, Ivaz). Egy másik — muszlim építésű ingatlanok alkotta — házcsoport a kolostor mellé tapad, de esetükben nem jelzik, hogy korábbi papi ingatlanon lennének (190, 191, 193). A mahallét tehát véleményem szerint egy nagyobb, hajdani keresztény egyházi kézben lévő terület és további néhány ház alkotta. Öt ingatlan a palánkkal határos, amelynek helyét azonban nem tudjuk meghatározni. Nem elképzelhetetlen, hogy a magyar város városfalával azonos – ha ez egyáltalán állt már ebben az időben. De lehet a németváros délre néző fala is. Minthogy ez az egyetlen mahalle, amely a magyar város területére tehető, annak beépítettségét csekélynek kell gondolnunk. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a 198-as számú ház három szomszédja közül senki sem tűnik fel a háztulajdonosok között: lehet, hogy a mahalle egy részét nem írták össze?

***

Összefoglalásul tekintsük át, amit az egyes városnegyedekről a forrás elemzése alapján megtudtunk!

A Nagy utca házai négy csoportban álltak. Egyik szakasza a Duna partján, a város északi részén húzódott, túlnyúlt a falon. E rész dinamikusan fejlődött, 1562 és 1570 között fél tucat új házzal gyarapodott. A Nagy utca ezen részének másik vége a Zsidó-negyedig tartott. Másik nagy tömbje a szárazföldi oldalon, feltehetőleg a város északkeleti részén feküdt, és egészen a Sáros utcáig húzódott. Belőle nyílt a Kis utca, és érintkezett a Lökös utca házaival is. Egy kicsi, öt ingatlanra kiterjedő házcsoport a Sáros utca másik végével és a Kosdi utcával volt határos. A negyedik — szintén kicsi — házcsoport a Kosdi és a Haszan vojvoda-mecset mahalle házaival volt szomszédos.

A Kis utca-negyed a Nagy és a Sáros utcát kötötte össze, a város északkeleti felén, egyetlen házsor egyik oldalát ölelte fel. Az utca másik, nyugati oldalát a Nagy utca házai alkották.

A Lökös utca szintén a Nagy és a Sáros utca között feküdt, de a Kis utcánál kijjebb, valószínűleg a városfalon túl. Egy része a Kis utca-mahalle házaival futott párhuzamosan, másik része nem kacsolódott további városrészekhez.

A Sáros utca városnegyede három részre tagolódott. Első szakasza a Nagy utcától az árokig futott, második szakasza az árokkal párhuzamosan haladt, míg a harmadik rész ismét eltávolodott az ároktól. Az első szakasz a Nagy, a Kis és a Lökös utca-mahalle házaival volt szomszédos. A második szakasz nem érintkezett más városnegyedekkel, a harmadik pedig a Nagy és a Kosdi utca házaival volt határos.

A Zsidó-negyed a Duna-parti tömbben helyezkedett el, a Nagy utca, a Piac-mahalle, valamint a Haszan vojvoda-mecset városnegyed házai között.

A Piac-mahalle részint a mai Március 15. tér épületeit — a Szt. Mihály templomot és a körülötte álló boltokat —, részint a tér dunai oldalának házait foglalta magába. Telkei a Zsidó-negyeddel, valamint a Haszan vojvoda-mecset mahalléjának házaival voltak szomszédosak.

A Haszan vojvoda-mecset mahalléja részben a Piac dunai házaival, részint a Zsidó-negyeddel volt határos, a Duna partján húzódott a vár felé. Egy része azonban a város belső területeire esett, ezek a telkek a Kosdi és a Nagy utcával voltak határosak. Szomszédsági rendszere nem határozható meg teljes mértékben.

A Kosdi utca házai több kisebb csoportra esnek szét, egymáshoz való viszonyuk egyértelműen nem határozható meg. Szomszédos mahallék: Sáros utca, Nagy utca és Haszan vojvoda-mecset negyede.

A Kászim bég-mecset városrésze nem állt kapcsolatban a többi negyeddel. Nagyobb részét egy hajdani kolostor alkothatta, amelyet a muszlimok körbeépítettek. Emellett volt egy valódi utcája is, kb. egy tucat házzal. Mivel a palánkkal érintkezett, talán a magyar városban lehetett.

A martalócok városrésze véleményem szerint mindössze egyetlen nagyobb épület néhány muszlimok által hozzáragasztott toldalékkal. Más mahallékkal nincs kapcsolata. Minthogy a palánk közelében állt, talán a magyar városban lehetett.

FÜGGELÉK

I.

Zsidó-negyed

37. Hamza bin Abdullah [=Zagrali]
Szomszédok: Fatma hatun (140-), Gáspár varga (39-), Duna, út. [Kejván kátib (50-), Musztafa bin Lütfü (259-)]
Kincstár>Musztafa bin Abdullah>testvére: H. b. A.
Hamza és öccse, Musztafa bin Abdullah a bulgáriai Zagra (ma: Sztara Zagora) városából érkeztek a hódoltságba (származási helyüket Musztafa bin Lütfü szomszédságleírásából tudhatjuk meg). Viszonylag korán Vácra kerültek, minthogy Hamzát, aki egy ideig Szolnokon szolgált, 1558-ban „Vác városából való"-ként jellemezték. Mivel 1569-ben már nem szerepel a szolnoki zsoldlistában, e dátum előtt költözhetett vissza Vácra.[27] Musztafa talán ekkor adhatta át házát Hamzának, s vett magának újat a közelben. Gáspár varga minden bizonnyal Varga Gáspárral azonos.

38. Gombás Bálint és Berenc János
Szomszédok: Ferenc Jakab (40=), Konc Antal (251=), Hajdar bin Abdullah konyhakertje (249-), út.
Varga István>Musztafa és Ramazán>G. B. és B. J.
A ház második tulajdonosa szerepel a 42-es telek gazdájaként is. Minthogy szomszédként alig említik, kevéssé valószínű, hogy két ingatlana is lett volna. Véleményem szerint a két telek azonos, véletlenül került bele kétszer a jegyzékbe. A most tárgyalt telek esetében pedig valószínűleg telekmegosztás történt, ezért hivatkozik a hátsó szomszéd — Hajdar — Berenc Jánosra.
Gombás Bálint 1559 előtt költözött a Német városba (1559:285, 1562:114 – Komboskénti).

[27] *Hegyi Klára*: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. Történelmi Szemle 40. (1998) 3–4. sz. 253–254.

Figyelemre méltó, hogy a szomszédok között Ferenc Jakabot említik, aki azonban a megfelelő helyen mint korábbi tulajdonos van feltüntetve. Konc Antal tulajdonosként már nem bukkan fel, helyette fia, Konc János szerepel.

39. Varga Gáspár
Szomszédok: Kaszab Musztafa (259=), Musztafa szubasi (40=), Turhan gemidzsi (273-), út.
Apjától örökölte.
1546-tól két Varga Gáspár nevű lakos is feltűnik, mindkettő a német városban. Egyikük Benedek és Bálint nevű fiaival (1562:22), továbbá testvérével, Istvánnal szerepel (1546:3, 1559:3). Másikuk testvérét Lukácsnak hívták (1546:56, 1559:57, 1562:2). A Zsidó utcai tulajdonos — az 1562. évi összeírás rendje alapján — az előbb említett Varga Gáspár lehetett. Minthogy házát apjától örökölte — aki már 1546-ban sem került összeírásra — valószínűleg a törökkor előtt is itt lakott.

40. Musztafa bin Abdullah [=szubasi]
Szomszédok: Varga Gáspár (39=), Gombás Bálint (38=), Hajdar [bin Abdullah] konyhakertje (249=), út.
Ferenc János>...>Ferenc Jakab>M. b. A
Ferenc Jakab nevű lakos korábban valóban volt a német városban. 1546-ban nős (54), 1559-ben fiai, Mátyás és János nőtlenek (55). 1562-ben ugyanők szerepelnek (1562:21). Hacsak nem téves az 1570. évi összeírás a családi viszonyok tekintetében, akkor Jakab apját éppúgy Jánosnak hívták, mint a fiát. Minthogy 1562-ben még szerepel a család az összeírásban, a ház eladására csak e dátum után kerülhetett sor. Talán éppen az összeírás készítésének idején, minthogy a 38-as számú háznál még őket említik szomszédként.
A tulajdonos foglalkozását a Varga Gáspárral való szomszédság alapján határozhatjuk meg. Vargának két Musztafa nevű szomszédja volt, kaszab és szubasi Musztafa. Előbbi azonban Lütfü fiával azonos (259, lásd ott), így a szubasi csak Musztafa bin Abdullahval egyeztethető.

41. Ali szubasi
Szomszédait nem írták össze, s a telek esetében megváltozik a leírás (félsorosra). Minthogy csupán egyszer szerepel a továbbiakban, a szomszédsági rendszerek alapján Ali bin Mehmeddel azonosítjuk, s feltesszük, hogy a ház kétszer lett leírva (41, 43).

42. Berenc János
Szomszédait nem írták össze, a telekleírás fél sorra zsugorodik.
Mészáros István>B. J.
A szomszédsági leírás hiányzik, s a tulajdonos csak egyszer bukkan fel szomszédként, akkor is a 38-as számú ház rendszerében. Ezért úgy vélem, hogy közös telken épült házakról lehet szó, amelyeket Gombás Bálint neve alatt ismertek inkább. Elképzelhető az is, hogy az épület nem az utcafronton állt, hanem a kert hátsó felében – ezért említi őt a konyhakertszomszéd. Minthogy 1562-ben e helyen egy Mészáros János nevű tulajdonosról tudunk (19), elképzelhető, hogy Mészáros István az 1570-ben birtokos János apja volt, s a család vezetékneve megváltozott.

Nagy utca

43. Ali bin Mehmed [=szubasi]
Szomszédok: Ibrahim és Hizir (45=), Ercsi Miklós (58-), Haszan bin Abdullah (52=), Duna.
Zátony Gergely>A. b. M.
A szomszédként említett Haszan bin Abdullahnál Ali szubasiként jelenik meg.
Zátony Gergely 1546-ban német városi lakos (83), itt találjuk 1559-ben is (85). A család 1562-ben nem szerepel. Nem tudjuk, hogy az adásvételre mikor kerülhetett sor.

44. Musztafa bin Murad [=Terzí]
Szomszédok: Ibrahim és Hizir (45=), Botos János (83=), út, Duna.
Selib Benedek>kincstár>M. b. M.
A szomszédok Terzí ('szabó') néven emlegetik.

Selib Benedek neve a kéziratban jól olvashatóan szerepel, azonban ilyen nevű lakost a korábbi összeírásokban nem találunk – talán a törökkor előtt birtokolta a házat. A telek valószínűleg eredendően egy ingatlant képezett a 45-ös számúval.

45. Ibrahim és Hizir bin Júnusz
Szomszédok: Terzí Musztafa (44=), Halász Lőrinc (57=), Ali bin Mehmed (43=), Duna. [Ercsi Miklós (58-)]
Selib Benedek>kincstár>I. és H.
A telek valószínűleg — a korábbi tulajdonos azonossága okán — az előző számnál említettel alkotott egységet, de a kincstár megosztva adta el.
Halász Lőrincnél és Ercsi Miklósnál az apa — Júnusz baba — szerepel szomszédként. (Fekete tévesen nős papnak olvassa a nevet.)

46. Ferhád bin Abdullah [= Madzsar]
Szomszédok: Hadzsi Jakub (48=), Molnár Sebestyén (?), út, Duna. [Isztari Bertalan (60-)]
Tót Gál>F. b. A.
A szomszédsági viszonyok alapján a tulajdonos azonos az Isztari Bertalan szomszédai között feltűnő, de máshol nem szereplő Madzsar ('magyar') Ferháddal. Ezek szerint a tulajdonos magyar származású renegát. Nem elképzelhetetlen, hogy a korábbi forrásokban rendre felbukkanó, de 1570-ben csak szomszédként szereplő (69, 101) Farkas Mártonnal vagy Farkas Jánossal azonosítható.

47. Iszmail
Szomszédok: Varga János (124=), Isztari Bertalan (60-), Hadzsi Jakub (48=), Kurd (49=).
Kincstár>I.
Varga János tulajdonosként Bogdán János néven szerepel, lásd ott.

48. Hadzsi Jakub
Szomszédok: Ferhád [bin Abdullah] (46=), Iszmail (47=), Kurd Ali (49-), Duna.
Kincstár>H. J.
Kurd Ali a szomszédsági rendszer alapján valószínűleg Kurd nyereggyártóval azonos.

49. Kurd nyereggyártó [=Kurd Ali]
Szomszédok: Pápai Márton (88-), Iszmail (47=), út, út. [Hadzsi Jakub (48-)]
Kincstár>K.

50. Kejván kátib
Szomszédok: Haszan [bin Abdullah] (52=), Hamza [bin Abdullah](37-), Músza [bin Ömer] (53=), út. [Molnár Bálint (70-), Fatma bint Abdullah (140-)]
Ercsi Miklós>Sabán bin Mahmúd>K. k.
Hamza azonosítását biztossá teszi, hogy nincs más ilyen nevű tulajdonos.
Kejván régi váci lakos, már 1560-ban mint a váci mukátaa írnoka szerepel – Abdurrahman halife budai gönüllü mellett (*Velics Antal*: Magyarországi török kincstári defterek. 2. köt. Budapest 1890. 270.; *Vass E.*: Vác 1560. évi török vámnaplói 152, 153, 161.). Az Ercsiek már 1546-ban is a német városban laktak (lásd: 58), hogy házukat mikor adhatták el, nem tudjuk. Sabán bin Mahmúd egyébként a lovasok (*fárisz*) közé tartozott. 1557/58-ban még nem szerepel a zsoldlistában, 1558/59-ben viszont már igen, talán ekkor került Vácra. 1573/74-ben is korábbi egységében szolgált.[28]

51. Kejván kátib (másik háza)
Szomszédok: Kömlődi Jakab (?), Csóri János (93=), Mátyás és Péter (?), út. [Vadkerti Mátyás (100-)]
Kincstár (Mehmed kethüdá emín)>K. k.
Mátyás talán Vadkerti Mátyással azonosítható. Kömlődi Jakab a forrásban csak itt szerepel, de korábban összeírták a német városban, Kömlődi István fiaként (1559:277, 1562:71, Komlódi néven).
Mehmed kethüdá váci emín működéséről egy 1566. április–májusra szóló befizetés tanúskodik. (*Velics A.*: Magyarországi török kincstári defterek. 2. köt. 198), a vásárlás is ekkortájt történhetett.

52. Haszan bin Abdullah [=gemidzsi]
Szomszédok: Kejván kátib (50=), Ali szubasi (43=), Csomádi György (102=), út.
Török Lukács>Varga János>Ferhád odabasi>Abdurrahman halife>H. b. A.

[28] ÖNB Mxt 614, 101–104; Mxt 633, 76b; Mxt 626, 72a.

Haszan foglalkozására Csomádi Györgynél derül fény.
Török Lukács 1546-ban német városi lakos volt (113), de 1559-ben már nincs az élők sorában (115). Varga János nevű lakos azonban e városrészben nem bukkan fel 1559-ben, lehet, hogy ekkor már Ferhád kezén volt a ház. Abdurrahman halife, budai gönüllü (önkéntes) az 1550-es évek közepén bukkan fel Vácon mint a mukátaa adóbérlője. (*Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Budapest 1962. 282. és 550. oldalak között számos esetben. Vö. még: *Vass E.*: Vác 1560. évi török vámnaplói 152, 153, 161.)

53. Músza bin Ömer
Szomszédok: Kejván Kátib (50=), Fodor András (?), Duna, út. [Fatma Hatun (140-)] Pál>Nagy Mihály>Szülejmán>M. b. Ö.
Fodor András többet nem szerepel a forrásban, korábban azonban valóban lakott ilyen személy a német városban (1546:51, 1559:52, 1562:53), 1562-ben már két fia is van, Imre és Pál. (Elképzelhető, hogy kapcsolatban álltak Fatma asszonnyal.)
Nagy Mihály minden bizonnyal Ambrus és Kálmán testvére, régi német városi lakos. 1559-ben még együtt lakik a három testvér (52), Mihály azonban hamarosan elköltözik. Talán ekkor szerezte a most tárgyalt telket, majd tovább költözött egy másik Nagy utcai házba (1562:106, 1570:109).
Szülejmán a fentiek értelmében 1559 után, de még 1562 előtt szerezte meg a házat.

54. Kovács Jakab
Szomszédok: Béke (Beke?) Márton (?), Bodonyi Bálint (76=), út, út.
Mészáros András>Király Péter fia Orbán>K. J.
Bodonyi Bálintnak az összeírásban már csak a gyermekei szerepelnek tulajdonosként, mivel ő már meghalt. Béke Márton vezetéknevének olvasata igen bizonytalan, esetleg Bánki Máté nevének egy végletesen eltorzult formája lehet – így illeszkedne a szomszédságok rendszerébe.
A Király család valóban bírt házzal a német városban, 1546-ban Király Péter és fia, Ferenc (99). 1559-ben Ferenc már halott (1559:101). 1562-ben feltűnik Orbán és András, akik jelen összeírás szerint Péter fiai voltak (1562:98). Orbán 1559-ben még nem szerepel tulajdonosként, csak 1562-ben bukkan fel. Minthogy ekkor az összeírás rendjébe jól illeszkedik, ekkor még ő volt a tulajdonos.
Kovács Jakab a korábbi összeírásokban nem szerepel, új betelepülő lehetett.

55. Kurd bin Abdullah
Szomszédok: Duna, Száró Mátyás (?), út, út.
Fürdő volt>kincstár>K. b. A.
Száró (?) Mátyás sem ebben, sem a többi forrásban nem szerepel, nevét talán elírták. Vác középkori fürdőjéről nem tudunk.

56. Ferenc Imre, Ferenc Pál, Makó György és Piroska.
Szomszédok: Nagy Kálmán (111=), Szani Bertalan (136=), Duna, út.
Bácsmegyeri András>kincstár>Ferenc Balázs>fiai.
Szani Bertalan már halott, a ház a fiáé, Péteré.
A Ferenc család régi lakos. 1546-ban a német városban lakik Balázs és nőtlen fia, Imre (57). 1559-ben Balázs már halott, Imre nős, másik fia, Pál még nőtlen (1559:58). 1562-ben nem szerepelnek az összeírásban.
Makó György nevének olvasata bizonytalan, ilyen néven a korábbi összeírásokban nem bukkan fel. Talán Bakó Györggyel azonosíthatjuk (1559:65), sőt szóba jöhet az 1562. évi összeírás Markó Györgye is (23).
Minthogy a házat Ferenc Balázs vette, az adásvételre mindenképpen 1559 előtt került sor.
Bácsmegyeri András az összeírásokban nem szerepel, talán törökkor előtti lakos lehetett.

57. Halász Lőrinc, Halász Bálint
Szomszédok: Botos János (Feketénél tévesen: Dobos; 83=), Nagy András (?), Júnusz Baba (Feketénél tévesen nős pap; 45=), út.
Orucs bin Ali nógrádi szpáhi>Margita és Ercsi Miklós>H. L. és H. B. (fél telek)
Nagy András nem fordul elő a forrásban tulajdonosként, 1562-ben viszont német városi családfőként írják össze (110).
Halász Lőrincék a korábbi forrásokban is felbukkannak. 1546-ban Lőrinc és fia, Máté a német városban laknak (72). 1559-ben ugyanott Lőrinc, valamint testvére, Bálint, és fia,

Máté/Jakab (1559:74). Minden bizonnyal ők bukkannak fel 1562-ben is Halász Ferenc és fiai, Jakab és János név alatt, az összeírás rendje támogatja az azonosítást (1562:40).
A telek régebben az 58-as számúval egy telket alkotott.

58. Ercsi Miklós, felesége Margita és fiaik: Gergely, Albert, Balázs.
Szomszédok: Botos János (Feketénél tévesen: Dobos; 83-), Nagy András (?), Júnusz Baba (Feketénél tévesen nős pap; 45-), út. [Ali bin Mehmed (43-)].
Orucs bin Ali szpáhi>E. M.
Mivel az 57-es és 58-as számú házaknak teljesen azonos szomszédságot jegyeztek fel, nyilvánvaló, hogy a két ház egybeépült, közös telken. E tényt a leírás is megerősíti: Ercsi Miklósék osztották meg a telket. Figyelemreméltó, hogy az őket szomszédként említők közül némelyek ezt, mások azt emelik ki.
Az Ercsiek 1546-tól kimutathatóak a német városban, Miklós, Gergely és Albert már 1546-ban is (1546:61, 1559:63, 1562:38).
Orucs bin Ali nógrádi szpáhi nem szerepel az 1562/63. évi nógrádi tímárdefterben.

59. Varga Gáspár.
Szomszédok: Gombás János (Feketénél: Kömenes) (115=), Szabó Mihály (68=), Bak Péter (276-), út. [Kendi János gyermekei: Borbála, Anna (77-), Szabó István (74-), Bak Máté (75-)].
Csaplár Lőrinc>felesége: Borbála>V. G.
Varga Gáspár, Lukács testvére 1546 óta német városi lakosként szerepel (1546:56, 1559:57, 1562:2). A másik Varga Gáspártól való elkülönítését lásd a 39-es szám alatt.
Csaplár Lőrinc 1546-ban és 1559-ben Sáros utcai lakosként tűnik fel, 1562-ben nem szerepel (1546:200, 1559:375).

60. Isztari Bertalan [/Esztári]
Szomszédok: Nagy Miklós (129=), Bíró Bálint (69=), Madzsar Ferhád (46-), út. [Iszmail (47-)].
Régóta az övé.
Fiával, Ambrussal együtt, 1546 óta szerepelnek az összeírásokban a német város lakosaként (1546:88, 1559:90, 1562:45, utóbbi esetben Sitári (!) néven). Fekete Lajos a vezetéknevet a szláv betelepülést mutató példaként említi, de elképzelhető az Esztár falu nevéből képzett Esztári olvasat is. Nézetem szerint ezt támogatja az a tény is, hogy a család régi váci lakos.

61. Bojtorján Orbán
Szomszédok: Illés Miklós (113=), Cseh János (127-), Tót János (180-), út. [Zátony István (363-)].
Gazdag János>Gazdag Gergely>Bojtorján János>B. O.
A 113-as ház is Gazdag Gergelyé volt, talán ő osztotta meg az eredeti telket. A Gazdag család az összeírásokban nem szerepel, az adásvétel tehát igen korán mehetett végbe. (A 17. században azonban ismét előfordulnak). Érdekes, hogy Gazdag Gergely másik háza kapcsán is gyanúba keveredik a Bojtorján család – talán ők vették meg az egész házat, ez esetben mindenképpen 1559 előtt (vö 113).
Bojtorján János már 1546-ban német városi lakos (69), fiát, Orbánt 1559-ben említik először (71). 1562-ben János már nem él, csak fiai bukkannak fel (78) – ezek szerint a vásárlás mindenképpen 1562 előtt történt, de lehet, hogy dátumát még a török hódoltságot megelőző időre kell helyeznünk.

62. Ötvös István
Szomszédok: Ercsi Balázs (66=), Takács Vince (63=), Kapás Gergely kertje (?), út.
Furundzsi Ferenc>Kincstár>Ötvös Máté>Ö. I.
Kapás Gergely tulajdonosként nem szerepel a forrásban, de a korábbi összeírásokban felbukkan (1546:174, 1559:349).
Ötvös családnevűek szerepelnek a korábbi összeírásokban is, mint német városi lakosok. 1559-ben Ötvös Máté és fiai, Máté és Gergely (1559:153), 1562-ben Ötvös Máté (1562:113), talán az ő fia István – az 1562. évi összeírás rendje támogatja ezt a feltételezést. Ha feltevésünk helyes, akkor István 1562 után lett a ház tulajdonosa.

63. Takács Vince
Szomszédok: Ötvös István (62=), Szabó Simon (64=), Bicskei Albert (65=), út.
Furundzsi Ferenc>kincstár>Szabó Benedek>T. V.

A ház a 62-essel, valamint a 64–65-össel egy épület lehetett, Furundzsi Ferenc egykori házát alkották.
Takács Vince 1559 előtt vándorol be a Sáros utca mahalléba (1559: 406, 1562:201).
1562-ben — az összeírás rendje szerint — még Szabó Benedek a ház lakója, amelyet csak később ad el három részre osztva (63–65).

64. Szabó Simon
Szomszédok: Takács Vince (63=), Bicskei Albert (65=), Dávid kovács (67=), út.
Furundzsi Ferenc>kincstár>Szabó Benedek>Sz. S.
Szabó Simon 1559-ben tűnik fel mint bevándorló, 1562-ben is a Sáros utcában lakik (1559:430, 1562:192). Feltehetőleg nincs köze Szabó Benedekhez, a ház előző tulajdonosához, aki szintén bevándorló, s csak 1559-ben tűnik fel a német városban, Gergely fiával és Balázs nevű testvérével együtt. Túl egy helyben ülő nem lehetett, összesen hat háznál említik, hogy az övé volt (63–65, 143, 247, 265). 1562-ben — az összeírás rendje szerint — még Szabó Benedek a ház lakója (115).

65. Bicskei Albert
Szomszédok: Szabó Simon (64=), Takács Vince (63=), Kapás Gergely kertje (?), út.
Furundzsi Ferenc>kincstár>Szabó Benedek>B. A.
Kapás Gergely tulajdonosként nem bukkan fel (vö. 62).
A család 1559 előtt költözik Vácra, először a Sáros utcába (1559: 428). Albert 1562-ben már a német városban lakik (1562:61). 1562-ben azonban még Szabó Bendeké a ház – az összeírás rendje alapján (115).

66. Ercsi Balázs
Szomszédok: Pattantyús György (135=), Ötvös István (62=), út, út.
Szohár Pál>Kincstár>E. B.
Nem azonos Ercsi Miklós fiával. 1562-ben mint német városi lakost említik testvérével, Mihállyal (112).
Szohár Pál minden bizonnyal a török idők előtti tulajdonos, a defterekben nem szerepel, családjának többi tagja azonban igen (lásd: 130).

67. Szabó János és Dávid kovács
Szomszédok: Szabó Simon (64=), Bíró Ferenc (73=), Kapás Gergely konyhakertje (?), út.
Kohár Jakab>Sz. J.
Kapás Gergely tulajdonosként nem bukkan fel (vö. 62).
Szabó János már 1546-ban német városi lakos (1546:48, 1559:49).
Kohár Jakab a defterekben nem fordul elő, lehet, hogy már a törökkor előtt meghalt. (Hasonnevű család azonban élt a városban, lásd: 132). Ha ez így van, akkor Szabó Jánosék az egész időszakban birtokolták a házat.
Dávid kovács szintén régi, német városi lakos (1546:109, 1559:111, 1562:117).

68. Szabó Mihály
Szomszédok: Bak Máté (75=) és Szabó István (74=), Varga Gáspár (59=), Abdurrahman hodzsa (?), út.
Apjától, Szabó Menyhérttől örökölte.
Szabó Menyhért 1546-ban és 1559-ben sáros utcai lakosként bukkan fel (1546:196, 1559:371), igaz utóbbi esetben már elhunytként említik. A ház fia, Mihály tulajdonába ment át, akit 1562-ben is ebben a városrészben írtak össze (230). Könnyen elképzelhető, hogy a család egész korszakunkban ezt a házat lakta. Szabó Mihály egy másik házat a Nagy utcán lányának, Katusának adott (1570:122).
Abdurrahman hodzsa házát nem tudom meghatározni.

69. Bíró Bálint és [Bíró] Ilona
Szomszédok: Isztari Bertalan (60=), Farkas János (?), Musztafa (44?), út.
Apjuktól, László bírótól örökölték.
A családnak korábban e néven nincs nyoma.
Farkas János nevű háztulajdonos 1570-ben nincs (illetve Ilona fiaként mégis, de ő nem vonható ide). Egy közeli telek egyik szomszédját azonban Farkas Mártonnak hívták. Ilyen nevű tulajdonos sincs 1570-ben, viszont a két személy összetartozik: 1562-ben felbukkan egy Farkas Márton nevű családfő a német városban, fiaival: Jánossal, Mihállyal és Balázzsal (1562:42). Feltehetjük tehát, hogy a környéken állt a házuk, amelyet azonban nem

írtak össze – vagy más néven jegyeztek fel. A szomszédsági rendszer alapján valamelyikük esetleg Madzsar Ferháddal azonosítható (lásd: 46).
A Musztafa név meglehetősen gyakori, az azonosítást nem teszi lehetővé. A szomszédsági rendszerben azonban csupán egyetlen ilyen nevű személy élt a közelben, Terzí Musztafa (44). Jobb híján őt kell szomszédnak feltételeznünk, bár az azonosítás számos topográfiai problémát vet fel.

70. Molnár Bálint és fiai: Pál és Mátyás
Szomszédok: Kohár Dorkó (132=), Csomádi Demeter (102=), Kejván kátib (50-), út. [Musztafa bin Abdullah (137-)]
Régóta az övé.
Molnár Bálintot és fiait — Mátyást, Pált, Györgyöt és Benedeket — már 1546-tól német városi lakosként tüntetik fel a források (1546:81, 1559:83, 1562:33).

71. Szabó Orbán
Szomszédok: Madarász Mihály (104=), Fazekas Márton (90=), kert, út.
Csete János>Iszatri Mátyás>Sz. O.
Szabó Orbán nem szerepel a korábbi összeírásokban. Ha nem tévedésből maradt ki, akkor rövid időn belül többször költözött: két házat tőle vettek a Kosdi utcában (1570:170–171).
Csete János a korábbi forrásokban is előfordul (1559:220 és 284, 1562:60, Csaba néven – az olvasati variációt az arab írás megengedi). Ezek szerint a ház 1559 előtt épült, 1562 után került előbb Isztari Mátyáshoz, majd Szabó Orbánhoz.

72. Bíró János
Szomszédok: Dávid kovács (67=), Mészáros János (?), Kapás Gergely (?), út. [Bicskei György felesége, Anna (134-), Ács György (332-), Váradi György (329-), Szabó Gáspár (330-)]
Lökös Boldizsár>fiai: György és Ferenc>B. J.
A határleírás, az előző tulajdonosok, valamint az árulkodó „fél pince" miatt biztosra vehetjük, hogy a 72-es és a 73-as számú ház korábban egy telket és épületet alkotott.
Kapás Gergely tulajdonosként nem bukkan fel (vö: 62). Mészáros János kettő is élt Vácon. Egyikük régi lakos, Mészáros István fia (1546:53, 1559:54), s valószínűleg a Zsidó-negyedben laktak (1570:42). A másik 1559 előtt költözött be Veresegyházáról (1559:199). 1562-ben már csak egy Mészáros Jánossal találkozunk a Német városban (19). Elképzelhető, hogy Mészáros János valamilyen rokoni kapcsolatban állt Bicskei György Anna nevű feleségével. Bicskeiék ugyanis szomszédaik között tudják Szohár Miklóst, az azonban Mészáros Jánosról tud (vö. 130, 134). A Lökösökről lásd a 73. szám alatt.
Bíró János nevű lakos több is élt Vácon. Egyikük a 73. számú ház gazdájának, Bíró Ferencnek a fia. A ház azonossága miatt könnyen lehet, hogy ő a tulajdonos. Egy másik Bíró János már 1546-ban is német városi lakos volt, András nevű fiát 1562-ben említik először (1546:111, 1559:113, 1562:118). Minthogy 1559-ben és 1562-ben is Bíró Ferencék közvetlen közelében jegyzik fel őt, lehet, hogy Ferenc testvére volt.

73. Bíró Ferenc
Szomszédok: Dávid kovács (67=), Mészáros János (?), Kapás Gergely (?), út.
Lökös Boldizsár>fiai>B. F.
Bíró Ferenc 1546 óta német városi lakos (110), valószínűleg Bíró Máté fiatalabb testvére volt. Máté halála után fiával, Jánossal élt egy háztartásban (1559:112, 1562:122). Lehet, hogy Lökös Boldizsár még a hódoltság előtt adta el nekik a házat, amely a 72-essel egy telket alkotott egykor.

74. Szabó István
Szomszédok: Szabó Mihály (68=), Abdurrahman hodzsa (?), Varga Gáspár (59-), út. [(144-)]
Bak János>Bak Máté>Sz. I.
A telek megosztás eredménye, a 75-össel alkotott egészet.
Szabó István 1559-ben bukkan fel – Bak Máté telkén (61). 1562-ben már külön háztartásnak számolják őket (228 és 229).

75. Bak Máté
Szomszédok: Szabó Mihály (68=), Abdurrahman hodzsa (?), Varga Gáspár (59-), út.
Bak János>Bak Máté
A telek megosztás eredménye, a 74-essel alkotott egészet.

Bak Máté néven ketten is éltek Vácon. A minket érdeklő személy már 1546-ban nős (59), 1559-ben pedig vejével és Szabó Istvánnal lakik egy fedél alatt (1559:60), 1562-ben már külön háztartásnak veszik őket (229).

76. Bodonyi Bálint gyermekei: György, Magdolna, Anna
Szomszédok: Kovács Jakab (54=), Pataki György (106=), Göncöl (?) Gáspár (177-), út.
Bodonyi Bálint>gyermekei.
Göncöl Gáspár már 1546-ban feltűnik a Sáros utcában (142). 1559-ben ugyanitt találjuk András és János nevű fiaival (317). 1562-ben már csak Andrással – a német városban (86). Új házat a Kis utcában vett (1570:177).
Bodonyi Bálint régi német városi lakos. 1546-ban Mihály fiával írják össze (95), 1559-ben György fiát és vejét, Andrást említik (97). 1562-ben csak György fiát írták össze, Bálint ekkorra minden bizonnyal már elhunyt (100). Valószínű, hogy a házat a törökkor előtt is bírták.

77. Kendi János és nővérei [gyermekei?], Borbála és Anna
Szomszédok: Bak Péter (276-), Abdurrahman hodzsa, Varga Gáspár (59-), út.
Kendi János>gyermekei.
Könnyen lehet, hogy Vácrévi György valamelyik fia az egyik Kendi-lány férje. A család e néven korábban nem bukkan fel. A Vácréviek viszont igen. 1546-ban Vácrévi György és fia, Demeter a Sáros utcában (192) lakik. 1559-ben ugyanott, ekkor felbukkan a Márton és a János nevű fiú is, míg Demeter „megszökött" (367). 1562-ben ugyanők ugyanott (227). 1570-ben viszont nem szerepelnek háztulajdonosként, talán a család anyagi helyzete roggyant meg – s a velük rokonságban álló Kendiknél húzták meg magukat. Az is lehet, hogy elköltöztek Vácról, s házukat nem sokkal 1570 előtt adták el a Kendieknek.

78. Gyenes György
Szomszédok: Mészáros Gáspár (Szemerédi néven, 112=), Mészáros Benedek (?), Kalmár Ferenc (99=, Vasvári néven), út.
Zonbor István>Zonbor Pál>Gy. Gy.
A család 1559 előtt költözik be Nagyoroszfaluból a német városba: Gyenes István és testvére, György, valamint az előbbi fiai, Pál és Benedek (1559:290 – Dienes néven). Három év múlva ugyanők, Gyenes István János nevű fiával kiegészítve (1562:67). A Zonbor család e néven korábban nem szerepel.

79. Győri Dömötör lánya, Apolina [férje: Túrós István]
Szomszédok: Ötvös István (80=), Kohár Dorkó (132=), Musztafa (128-), út.
Berber Lukács>fia: Túrós István>felesége Gy. A.
A Győri családra a korábbiakban Győri Dénes jelenléte utal (1546:167, 1559:342). Túrós család a korábbiakban is szerepel, István 1562-ben bukkan fel (Boros néven, 1562:30. A család nevét nem tudjuk egyértelműen olvasni, a török változatok alapján a t kezdőhang biztos, a mély hangrend valószínű, ezért a továbbiakban a Túrós formát használom.) Berber Lukács a korábbi forrásokban nem szerepel.

80. Ötvös István
Szomszédok: Túrós István (79=), Berber Sebestyén (133-), Gerendás Pál (?), út.
Katusa> Ö. I.
Ötvös István a korábbi forrásokban nem szerepel. Miután tudjuk, hogy Fodor Máté a közvetlen közelben lakott (1559:209, 1562:1, 1570:133), 1570-ben viszont csak egyetlen esetben bukkan fel szomszédként, nem tartom kizártnak, hogy Ötvös István valamilyen kapcsolatban állt vele. Megerősíti e gyanúnkat a ház korábbi birtoklása is: Katalin családja ismeretlen, könnyen lehet, hogy Fodor Máté felesége vagy lánya volt. Elképzelhető, hogy Ötvös feleségül vette Katalint, de az is lehetséges, hogy a család férfiágának kihalása után, az örökös, Katalin eladta a házat. Minthogy Ötvös korábban sehol nem szerepel a forrásokban, új betelepülőnek, vagy valamelyik Ötvös család 1562-ben még fel nem serdült fiának kell gondolnunk.
Gerendás Pál forrásunkban nem bukkan fel tulajdonosként. A városnak azonban volt ilyen nevű lakosa (1546:27, 1559:29, 1562:26).

81. Péter kovács
Szomszédok: Fórizs Demeter (91=), Illés István (82=), várárok, út. [Hamvas Jakab (361-)]
Üres helyen építette.
1562-ben a német városban lakik fiával, Tamással (74).

82. Illés István
Szomszédok: Péter kovács (81=), Vadkerti Mátyás (100=), várárok, út.
Üres helyen építette.
Illés István 1559 előtt költözött a német városba Szobról (238). 1562-ben fiával, Jánossal szerepel (25). A Nagy utcában laktak, de több helyen is, mivel a 128. számú ház korábbi tulajdonosaként őket tüntetik fel, 1562-ben még ebben a házban éltek – az összeírás rendjéből kifolyólag.

83. Botos János
Szomszédok: Molnár Miklós (101-), Halász Lőrinc (57=), Terzí Musztafa (44=), út. [Ercsi Miklós (58-)]
Kis Péter>fia: Kis András>B. J.
Botos János és fia, János, 1546-tól a német város lakói (1546:84, 1559:86). Az 1562. évi defter átiratában nem szerepelnek, de könnyen lehet, hogy a se korábban, se később nem szereplő Lopós családnév mögött rejtőzködnek (1562:41, a Botos olvasatot az arab írás lehetővé teszi).
Kis Péter és Kis András a korábbi összeírásokban nem szerepelnek, talán még a török hódítás előtt adták el a házukat.

84. Csekeli István
Szomszédok: Berki Pál (92=), Ványi György (98=), mező, út.
Üres helyen építette.
Csekeli István a korábbi forrásokban nem szerepel e néven.

85. Varocsa Tamás
Szomszédok: Csóri János (93=), Ványi György (98=), várárok, út.
Üres helyen építette.
Korábbi forrásokban e néven nem szerepel.

86. Tót István
Szomszédok: Kalmár Ferenc (99=, Vasvári néven), Bereber Ferhád (141=), mező, út
Üres helyen építette.
Egy Tót István nevű ember testvérével, Bertalannal 1559 előtt költözött Romhányból a német városba (1559:173). Három évvel később a fiait is említik (1562:68).

87. Kovács György
Szomszédok: Pápai Márton (88=), Varga János (124=), Duna, út.
Kovács Lőrinc>fia, K. Gy.
Kovács Lőrinc és fia, György 1559 előtt költözött be Noszal (Naszály?) faluból a Német városba (1559:273). Három év múlva ugyanitt jegyzik fel őket (1562:49).

88. Pápai Márton
Szomszédok: Nagy Kálmán (111=), Kovács György (87=), Duna, út.
Bakó Mihály>P. M.
1546 óta a német város lakója (1546:52, 1559:53, 1562:50).
Bakó Mihály a korábbi összeírásokban nem szerepel.

89. Bárány Dénes
Szomszédok: Szabó Mihály (122=), Benedek (Mendel?) Tamás (148=?), Törő Mátyás (?), Szántó Máté kerje (342-?).
Varga Gergely>Báli szubasi>fia: Ilijász>Jahja>B. D.
Szabó Mihály az összeírás véglegesítése idején már halott, házát veje, Trombitás Péter birtokolta. A Benedek név lejegyzése nem egyértelmű, ráadásul ilyen vezetéknevű személy többet nem fordul elő a kéziratban. Az arab írás megengedi a Mendel olvasatot is, amelyet a szomszédsági rendszer támogat. Törő Mátyás máshol nem szerepel, nevének olvasata nagyon bizonytalan. Telektulajdonosként Szántó Mátét sem írták össze, de korábban övé volt a 342-es számú telek, amely tényleg hátával fordul Bárány telke felé – valószínűleg erre értendő az utalás.
Bárány Dénes 1546-ban Cselétén lakott, de 1559-ben már azt jegyzik fel róla, hogy 10 évnél is régebben Vácra költözött (*Káldy-Nagy Gy.*: Kanuni devri 124.; *Uő.*: A budai szandzsák 211.). 1559-ben Vácon valóban új betelepülőként jelzik a Sáros utcai részben, Péter és Antal nevű fiával együtt (1559:425). Itt van 1562-ben is (221), majd házát (vö. 1570:288) elcseréli Jahja Nagy utcai inagatlanával.
(A család neve lehet, hogy Barátként olvasandó.)

90. Fazekas Márton
Szomszédok: Szemerédi Gáspár (Feketénél: Kéméndi, 112=), Szabó Orbán (71=), Duna, út.
Üres helyen építette.
A tulajdonos 1562-ben bukkan fel először forrásainkban, német városi lakosként (1562:63).

91. Fórizs Demeter
Szomszédok: Péter kovács (81=), Szalai (Feketénél: Csabai) János (103=), Hájas Jakab (361-), út.
Üres helyen építette.
1559 és 1562 között költözött a német városba két fiával, Andrással és Benedekkel (1562:75).
Hájas Jakab neve még egyszer felbukkan forrásunkban, a 103-as — szomszédos — ház határleírásánál. Ilyen nevű háztulajdonos azonban nem szerepel a forrásokban. Mivel a másik szomszédnál, Péter kovácsnál (81) Hamvas Jakab szerepel — s ilyen nevű gazda valóban létezik (361) —, a Hájas névalakot elírásnak tartom.

92. Berki Pál
Szomszédok: Tót Ferenc (?), Csekeli István (84=), Duna, út.
Üres helyen építette.
Tót Ferenc többet nem fordul elő a forrásban, s korábban sem szerepel.
Berki Pál a korábbi forrásokban nem szerepel.

93. Csóri János
Szomszédok: Kejván kátib (51=), Varocsa Tamás (85=), mező, út.
Üres helyen építette.
1559 előtt költöznek be a Sáros utcába (1559:396, Csór néven). Három év múlva a német városban írták össze őket (1562:70 – Suri néven).
(A család nevét Fekete Lajos Csúrinak olvassa, én magam inkább egy Váchoz közel eső falu neve alapján Csórinak írnám. Az arab írás egyébként a Csűri alakot is megengedi.)

94. Máté Imre
Szomszédok: Fábián Ferenc (118-), Takács Orbán (97=), mező, út.
Üres helyen építette.
Máté Imre 1559 előtt települt Vácra, a német városba (1559:179, 1562:57).

95. Pénz Antal
Szomszédok: Kiss Demeter (96=), Takács Orbán (97=), mező, út.
Üres helyen építette.
Korábbi forrásokban nem szerepel.

96. Kiss Demeter
Szomszédok: Berber Ferhád (141=), Pénz Antal (95=), mező, út. [Fábián Ferenc (118-)]
Üres helyen építette.
1559 előtt költözik Rátótról a váci német városba (1559:260), 1562-ben nem írták össze.

97. Takács Orbán
Szomszédok: Pénz Antal (95=), Máté Imre (94=), mező, út.
Üres helyen építette.
Neve a korábbi forrásokban nem szerepel.

98. Ványi György
Szomszédok: Csekeli István (84=), Varocsa Tamás (85=), mező, út.
Üres helyen építette.
A család régi, váci lakos, a német városban éltek (1546:60, 1559:62), 1562-ben azonban már a Sáros utcában írják össze őket (1562:216 – Dani néven). Valószínűleg ez utóbbi, Kosdi utcai házuk leégett, a telket eladták (1570:147), ekkor építhetett Ványi György újat.
(A család nevét Fekete Lajos Válinak olvassa. A korábbi összeírásokban, és az urbáriumokban azonban a Ványi alak szerepel, mely minden bizonnyal a korábbi Vány falura, illetve pusztára utal. Ma Bugyi községhez tartozik.)

99. Vasvári Ferenc
Szomszédok: Tót István (86=), Gyenes György (78=), mező, út.
Üres helyen építette.
Mindkét szomszédja Kalmár Ferencként ismeri. Ilyen néven ketten is éltek a városban. Egyikük régi lakos, már 1546-ban is szerepel a német városban (1546:34, 1559:34, 1562:7).

Másikuk 1559 előtti betelepülő (1559:256, 1562:59), a város végén, a mezőnél épült ház inkább rá vall.

100. Vadkerti Mátyás
Szomszédok: Kejván kátib (51=), Illés István (82=), Duna, út.
Üres helyen építette.
Kejván kátib második házánál jeleznek egy Mátyás nevű szomszédot, aki talán Vadkertivel azonos. A vezetéknév a korábbi forrásokban nem fordul elő.

101. Molnár Miklós
Szomszédok: Halász Lőrinc (57-), Farkas Márton (?), Duna, út.
Orsolya>lánya: Erzsébet>férje: M. M.
Molnár Miklós 1559 előtt költözött Kosdról Vácra (1559:276). 1562-ben a Sáros utcában találjuk (131), s egy ideig a Hüszrev bég mahallében is lakott (vö. 1570:257).
Farkas Mátonhoz lásd a 46-os és a 69-es számnál írottakat.

102. Csomádi Demeter
Szomszédok: Molnár Bálint (70=), Erdős Antal (?), Gemidzsi Haszan (52=), út.
Szabó Péter>özvegye: Anna>Cs. D.
Erdős Antal a korábbi összeírásokban nem szerepel, jelen van viszont 1580-ban.
Csomádi György és fia, Demeter 1559 előtt költöztek a német városba (1559:257 – Csopaki néven). Itt laknak 1562-ben is (1562:34), az 1570. évi összeírás szerint az apa addigra meghalt. Mivel az 1562. évi összeírás rendjébe a Csomádiak beleillenek, valószínű, hogy a ház akkor már a kezükön volt. Szabó Péter a korábbi összeírásokban nem szerepel.
(A család nevét Fekete Lajos Csamádi alakban olvassa, én Csomád falu nyomán inkább az o-s alakot részesítem előnyben.)

103. Szalai János
Szomszédok: Fórizs Demeter (91=), Cseh János (127=), Hájas Jakab (361-), út.
Üres helyen építette.
Szalai János 1559 előtt költözött György nevű fiával a Sáros utcai városrészbe (1559:380), három év múlva is ott találjuk őket (1562:210). Kosdi utcai házukból (vö. 1570:159) később a Nagy utcába költöztek.
Hájas Jakabhoz lásd a 91. szám alatt írottakat.

104. Madaras Mihály
Szomszédok: Szabó Orbán (71=), pusztuló várfal, Duna, út.
Üres helyen építette.
A család régi lakos. 1546-ban Mihály és testvére, Simon lakik a német városban (1546:154. Az átiratban tévesen a Mészáros név szerepel, a kéziratban azonban jól olvasható a Madaras alak.) 1559-ben ugyanitt Madaras Mihály és fia, György, valamint testvére, Simon (1559: 329). 1562-ben a Sáros utcában Madaras Györgyöt és fiait, Mihályt és Jánost említik (1562:202), ez a ház talán a Kosdi utcában állhatott (vö. 1570:146). Jelenleg tárgyalt házukat tehát 1562 után építették.
(A család nevét Fekete Lajos Madarásznak olvassa, ám az 1546. évi összeírásban jól látható az s betű.)

105. Mészáros Lőrinc
Szomszédok: Pataki György (106=), Istóber Lőrinc (107=), út, út.
Kovács András>gyermekei>Tisza Sebestyén>Major Boldizsár>M. L.
Mészáros Lőrinc 1559 előtt költözött Petény faluból a Sáros utcai városrészbe (1559:388), valószínűleg a Kosdi utcába (vö. 1570:150). 1562-ben azonban már a német városban találjuk fiával, Andrással együtt (1562:28). Ez a ház azonban — az 1562. évi összeírás rendjének tükrében — még nem azonos a most tárgyalt ingatlannal. Költözéseikre utal, hogy Andrásnak volt egy Nagy utcai háza is (1570:54).
Kovács András és gyermekei a szóba jöhető defterekben nem szerepelnek. Tisza Sebestyén apja, Márton 1559-ben még életben volt (1559:336), fia csak ez után tűnhet fel háztulajdonosként vagy családfőként (vö. 1562:212). A Majorok a korábbi defterekben nem tűnnek fel.

106. Pataki György
Szomszédok: Mészáros Lőrinc (105=), Bodonyi György (76=), út, út.
Pataki István>fia: P. Gy.

Pataki György 1546 óta tulajdonosként van feltüntetve (1546:100, 1559:102, 1562:102), István viszont sehol nem szerepel, talán az 1546. évi összeírás előtt halt meg. Ha ez így van, akkor a ház már a törökkor előtt is a család kezén volt.

107. Istóber Lőrinc
Szomszédok: Pomázi János (119-), Mészáros Lőrinc (105=), út, út.
Farkas Istóber>I. L.
A 107-, a 108- és a 109-es számú tulajdonok egyértelműen egy házat/telket alkottak, hiszen szomszédaik azonosak. Három részre Farkas Istóber — valószínűleg 1562 előtt bekövetkezett — halála után osztották fel az örökösök: Lőrinc, Mihály és Ilona. A család története igen homályos. Nevük — ha így kell egyáltalán olvasni — régi német lakosnak mutatja őket, a korábbi összeírásokban mégsem akadunk a nyomukra, talán a Sobotor vezetéknevű családdal hozhatók kapcsolatba, akik 1546-tól szerepelnek a forrásokban. A keresztnevek kuszasága alapján a családi kapcsolatokat nem sikerült felfejtenem.

108. Farkas [Istóber] leánya, Ilona gyermekei: Mihály, János, Jakab, Borbála
Szomszédok: Pomázi János (119-), Mészáros Lőrinc (105=), út, út.
Farkas Istóber>I.>halála után gyermekei.
Lásd a 107-es szám alatt írottakat.

109. Nagy Tamás lánya, ... (?)
Szomszédok: Pomázi János (119=), Mészáros Lőrinc (105=), út, út.
Farkas Istóber>Istóber Mihály>Nagy Tamás lánya.
1562-ben szerepel egy ház bizonyos Sobotor Mihály deák és fiai kezén (85), e szerint Farkas Istóber már korábban meghalt.
Nagy Tamás Nagy Mihály fiaként bukkan fel már 1559-ben (50), majd 1562-ben (106). Az összeírás rendje szerint már 1562-ben ők birtokolták a házrészt. Nagy Tamásnak volt egy Nagy András nevű fia is, a szomszéd őt tudja tulajdonosnak (vö. 1570:119).
Pomázi János a már elhunyt Pomázi András fia.

110. Pap Ferenc
Szomszédok: Berecki János (?), Ötvös Lőrinc (247=), Konc János (251-), út. [Takács Balázs lányai (250-)]
Sápi Ferenc>P. F.
Berecki János csak itt fordul elő a forrásban. Talán Takács Balázs egyik lányának férje lehetett.
Pap Ferenc a korábbi összeírásokban nem szerepel.
Sápi Ferenc (Feketénél: Sali) 1562 után szerezhette, s adhatta tovább a házat (lásd: 332).

111. Nagy Kálmán és Nagy Ambrus
Szomszédok: Ferenc Imre (56=), Pápai Márton (88=), Ferhád (?), út.
Drégely Albert>N. K.
A rejtélyes Ferhád nevű szomszéd valószínűleg nem került összeírásra. Minthogy a két szomszéd telke (56, 88) a Duna és az út között fekszik, Nagy Kálmáné viszont az útra néz, de a Dunára nem, valószínű, hogy Ferhád a folyó partján lakott, az utcára közvetlenül nem nyíló telken/telekrészen – talán ezért nem említik a szomszédok.
A három testvér, Nagy Kálmán, Ambrus és Mihály 1546-ban (49) és 1559-ben (50) együtt lakik. 1562-re azonban mindegyikük önálló házat szerez (1562:51, 52, 106). Kálmán és Ambrus háza azonban egymás mellett állt, talán a régi ház megosztásával jött létre. (Talán egyikük adta el a telkét Ferhádnak.) Nagy Mihály előbb a közelbe (vö. 1570:53), majd a Nagy utca egy távolabbi részébe költözött (1570:109).
Drégely Albert 1546-ban és 1559-ben német városi lakos volt (1546:91, 1559:93), 1562-ben azonban már Sáros utcai lakos (191).

112. Szemerédi Gáspár, Esztergomi Márton
Szomszédok: Gyenes György (90=), Fazekas Márton (78=), Duna, út.
Üres helyen építette.
Gyenes Györgynél Mészáros Gáspár néven szerepel. E név többször is előfordul a forrásokban, azonosításához mégsincs elegendő támpont. Talán éppen ezért kezdte el a Szemerédi nevet használni, amely alapján azonban nem található meg korábban. Esztergomi Márton nem szerepel a korábbi összeírásokban.

113. Illés Miklós és Illés Gergely
Szomszédok: Bojtorján Orbán (61=), Tót János (180=), út, út. [Mácsai György (126-)]

Gazdag Gergely>Illés Péter>fiai
A 61-es telek is Gazdag Gergelyé volt, talán ő osztotta meg az eredeti ingatlant.
Illés Péter és akkor még nőtlen fia, Miklós, 1546-ban német városi lakosok (46). 1559-ben a családfő már nem él, a ház két fia, Miklós és Gergely kezén van (47). A ház tehát mindenképpen 1559 előtt — az apa életében — került a család kezébe, esetleg még a törökkor előtt. Ezt valószínűsíti, hogy a Gazdag család egyáltalán nem szerepel az összeírásokban. A Haszan vojvoda városrészből költözhettek, ahol Péternek szintén volt ingatlana (1570:299). Különös, hogy 1562-ben nem szerepelnek, talán másolási hiba történhetett, mindenesetre az éppen megfelelő helyen felbukkan egy Bojtorján Miklós és Gergely nevű testvérpár (79). Apjuk, Bojtorján Simon meglehetősen „kuszán" szerepel az összeírásokban. Már 1546-ban családfő, Simon nevű fiát is összeírják (70). 1559-ben már nőtlenként említik, fia megszökött (72), majd 1562-ben felbukkan a két újabb gyerek, Miklós és Gergely, akik azonban többet nem szerepelnek (79). Ezek alapján elképzelhetőnek tartom, hogy a család a Bojtorján illetve, az Illés nevet is használta.

114. Annus asszony
Szomszédok: Trombitás Péter (122=?), papok háza (?), Sápi (Feketénél tévesen: Sali) János (342-), út.
Varga Jakab>lánya, Annus
Trombitás Péternek van egy Kis Kelemen nevű szomszédja, de Annus asszony nevű nincs. Könnyen lehet, hogy Kelemen Annus férje volt, így helyreáll a szomszédsági rend.
Egy Varga Jakab nevű lakos feltűnik 1546-ban a Sáros utcában (141), akit 1559-ben elhunytként említenek (322). Mivel a most tárgyalt ház a Sáros utca határán állt, elképzelhető, hogy Annus apja ez a Jakab volt.

115. Gombás János
Szomszédok: Varga Gáspár (59=), Kónya Mihály (145-), Borsos János (117=) és Konc Bálint (116=), út.
Pesó Mihály>Szabó Balázs>G. J.
Gombás Jánost már 1546-ban is összeírták, a német városban (36). 1559-ben már három fiával — Miklóssal, Mihállyal és Györggyel — szerepel ugyanitt (36). 1562-ben mindannyian Sáros utcaiként tűnnek fel (233 - Kombos néven). 1570-ben a fiakról nincs hír, talán még mindig atyjukkal éltek - a Nagy utcában. A költözésre az eladó személyéből következtethetően 1562 után került sor.
Szabó Balázs, apjával, Bendekkel és testvérével, Gergellyel költözött Vácra 1559 előtt, a német városba (82). 1562-ben Balázs már külön él, szintén német városi házában (76). A későbbiekben valószínűleg ezt adta el Gombáséknak.
Pesó Mihály neve a kéziratban jól olvasható - értelmezése azonban bizonytalan.

116. Konc Bálint
Szomszédok: Gombás János (115=), Kónya Mihály (145-), Nagy Péter (123=), út.
Fodor Péter>K. B.
Konca Antal fiaival, Jánossal és Bálinttal 1559 előtt költözött a német városba, három évvel később őt már nem jelzik — bizonyára meghalt —, csak fiait írják össze a Sáros utcai részben (1559:229, 1562:137). Az atyai házat a báty, János örökli (1570:251), Bálint pedig vesz magának egy másikat a Nagy utcában, 1562 után. Sajnos Fodor Péter a korábbi forrásokban nem szerepel.

117. Borsos János
Szomszédok: Gombás János (115=), Kónya Mihály (145-), Nagy Péter (123-), út.
Sólyom György>B. J.
A Borsosok már 1546-ban is Vácon laktak, a német városban, ekkor egyedül Pált írták össze (137). 1559-ben már fiai, János és Albert is szerepelnek (139). Három évvel később Pál és Albert már a Sáros utcai részben lakik (235), Jánosról nem tudunk, de ezek szerint ő is új házba költözött - mindenképpen 1559 után. Sólyom György forrásainkban nem szerepel.

118. Fábián Ferenc
Szomszédok: Kis Imre (?), Takács Orbán (97-), saját kertje, út.
Üres helyen építette.
Fábián Ferenc 1559 előtt települt a német városba (1559:295), 1562-ben e néven nem szerepel.
Kis Imre a forrásokban nem bukkan fel.

119. Pomázi János és Pomázi Katalin [Pomázi András gyermekei]
Szomszédok: Nagy András (109=), Takács Péter (?), út, út. [Pattantyús György (135-)] Pomázi András>gyermekei
Nagy András minden bizonnyal Nagy Tamás fia, esetleg testvére. Takács Péter háztulajdonosként nem fordul elő forrásunkban, de 1546-tól mint német városi lakos gyakran: Takács Mihály és Gáspár testvére, 1546-ban már nős (1546:103). 1559-re Mihály, és fia, Jakab már halottak, Gáspár és Péter egy háztartásban élnek (1559:105). 1562-ben már két, de egymás mellett lévő háztartásban tüntetik fel őket (1562: 107, 108). Gáspár az 1570. évi összeírásban nem szerepel. Nem teljesen lehetetlen, hogy a család kapcsolatba került a Pattantyúsokkal, ezért házuk a 135-ös számmal lenne azonos. Ez már csak azért is elképzelhető, mert a telekszerkezet itt számos egymás melletti, két utca között húzódó telekre utal.
Pomázi (Pomáz) András már 1546-ban nős volt, és testvérével, Imrével a német városban laktak (1546:4). 1559-ben már fiát, Jánost is összeírják (4). 1562-ben Pomázi Imre már önálló házat bír a Sáros utcában (1562:159, 1570: 340), András és János továbbra is német városiak (1562:109).

120. Júszuf bin Abdullah
Szomszédok: Major Boldizsár (150=), Lukács Gergely (146=), Takács Balázs (121=), várárok.
Takács Balázs>ingatlanának felét eladja: J. b. A.
A vásárlás új lehetett, mert Major és Lukács még Takács Balázst nevezi meg szomszédként.

121. Takács Balázs
Szomszédok: Major Boldizsár (150=), Lukács Gergely (146=), Júszuf bin Abdullah (120=), út.
Vette, majd felét Júszufnak eladta.
Takács Balázst és két fiát, Jánost és Antalt 1546-ban a Sáros utcában írták össze (151). Itt éltek a harmadik fiúval, Benedekkel együtt 1559-ben (326) és 1562-ben (200) is. A családfő 1570-ben már a Nagy utcában lakott (1570:121), házának egy részét pedig már eladta (121). Mivel ez a ház a Kosdi és a Sáros utca ingatlanai között helyezkedik el, elképzelhető, hogy a család egyáltalán nem költözött, csupán a mahallék határa változott meg.

122. Trombitás Péter
Szomszédok: Bárány Dénes (89=), Kis Kelemen (114=?), Sápi (Feketénél tévesen: Sali) János (342-), út.
Szabó Mihály>lánya: Katusa>férje: T. P.
A telek szomszédsági rendszere nagyon zavaros. Kis Kelemen és Katusa azonosításáról már írtunk (114). Bárány Dénes Trombitás Pétert nem említi, csak az apóst, Szabó Mihályt, aki ezek szerint nem sokkal korábban halhatott meg. Trombitás a korábbi forrásokban nem bukkan fel, felesége révén új beköltöző lehet.

123. Nagy Péter
Szomszédok: Konc Bálint (116=), Kónya Mihály (145=), út, út.
Nagy István>testvére: N. P.
Nagy István nevet ketten is viseltek, s mindketten régi lakosok. Egyikük német városi, Tamás nevű testvérével élt egy fedél alatt (1546:71, 1559:73); 1562-ben már a Sáros utcai részben találjuk őket (238). A másik István a Sáros utcában kezdte, de 1559-ben már nem él (1546:207, 1559:338). 1570-ben egyiküket sem jelzik tulajdonosként, minden bizonnyal már halottak. Mivel Nagy Péter a korábbi forrásokban nem szerepel, István csak kevéssel 1570 előtt halhatott meg, így csak azzal a személlyel azonosíthatjuk, akinek volt Tamás nevű testvére is. Ha nem a mahalle-határ mozdult el, akkor 1562 után újra a német városba költöztek.

124. Bogdán János (=Varga János)
Szomszédok: Kovács György (87=), Nagy Miklós (129=), Iszmail (47=), út.
Csankó Péter>Varga Márton>fia, B. J. örökli.
Varga Márton és János nevű fia 1546-tól szerepelnek, mint német városi lakosok (1546:97, 1559:99), 1562-ben Bogdán néven (1562:47). Ekkor Márton már nem él, helyette Jánost és fiát, Istvánt említik. Az adásvételre tehát 1562 előtt került sor.
Csankó Péter sem az összeírásban, sem a korábbi defterekben nem szerepel.

125. Bánki Máté
Szomszédok: István diák (?), Kovács Jakab (54-), Kiliddzsi Perváne (?), út.
Halász Gergely>B. M.
István diák csak szomszédként szerepel (vö. 176. Hasonló nevű személyt 1546-ban is összeírtak: 197). Perváne csak szomszédként szerepel (126).
Bánki Máté Bánk faluból költözött 1559 előtt a német városba (1559:168, 1562:101).
Halász Gergely egyedül az 1559. évi összeírásban szerepel német városi lakosként (148), ez alapján nem dönthető el, hogy az adásvételre mikor került sor. Minthogy Gergely 1562-ben már nem került összeírásra, minden bizonnyal e dátum előtt.

126. Mácsai György
Szomszédok: Bánki Máté (125-), Illés Miklós (113-), Kiliddzsi Perváne (?), út.
Gerendás (?)>Mészáros Mihály>M. Gy.
Mácsai György a korábbi összeírásokban nem szerepel (bár Mácsai nevű család igen). A telek leírásából tudjuk, hogy Mácsait mostohaapja, Csikó Bálint nevelte – forrásainkban azonban ő sem szerepel. Mácsai a telket Mészáros Mihállyal elcserélte (183), mivel a korábbi összeírásokban nem szerepel, az üzletre 1562 után kerülhetett sor.

127. Cseh János
Szomszédok: Szalai János (103=), Lakos Albert (?), Zátonyi István (363-), út. [Bojtorján Orbán (61-)]
Üres helyen építette.
Lakos Albertről nem esik több szó a forrásban, esetleg Lakos Hüszejn szerbölükkel állhatott kapcsolatban.
Cseh János néven többen is szerepelnek a forrásokban. Egyikük, István fia 1559-ben és 1562-ben is felbukkan (1559:157/214, 1562:77), a másik kettő csak 1562-ben (43, 48). Az 1562-ben készült összeírás rendje alapján a most tárgyalt telek birtokosa az elsőként említett személy.

128. Musztafa bég, a portai szpáhi-újoncok parancsnoka.
Szomszédok: Ötvös István (80-), Berber Sebestyén (133=), Iljász szeroda (?), út.
Molnár Bálint>Illés István>M. bég.
Iljász szeroda nem bukkan fel tulajdonosként.
Molnár Bálint (lásd: 70) régi lakos, a hódoltság kezdete óta helyben lakónak tűnik. Háza Musztafa bég közvetlen közelében állt. Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy telkének egy részét kihasította, eladta az újonnan beköltöző Illés Istvánnak (vö. 82), aki azt Musztafának adta tovább. 1562-ben azonban még Illéséké a ház – az összeírás rendjének tükrében.

129. Nagy Miklós
Szomszédok: Isztari Bertalan (60=), Varga János (124=), Duna, út.
Üres helyen építette.
Nagy Miklós korábbi forrásokban nem szerepel, új jövevény lehetett.

130. Szohár Miklós
Szomszédok: Bíró Egyed (131=), Mészáros János (?), Ács György kertje (332-), út. [Bicskei György felesége, Anna (134-), Kelemen Máté és Dékán Bendek (336-)]
Szohár János>fia: Sz. M.
Mészáros János valószínűleg kapcsolatban állt Bicskei feleségével, Annával (vö. 72).
A család neve meglehetősen szokatlan, többféleképpen írták. 1559-ben Zakar János tűnik fel németvárosi beköltözőként (195), 1562-ben viszont már Zukar Miklós nevével találkozunk (125). A ház tehát legalább 1562 óta a család kezében van. Egy bizonyos Zohar Pál felbukkan már 1511-ben is.

131. Bíró Egyed
Szomszédok: Szohár Miklós (130=), Kálmán [Kelemen] Máté és Dékán Benedek (336=), út.
Kálmán Gergely>Kálmán Máté>B. E.
A Kálmán/Kelemen családról: 336-os szám alatt.
Bíró Egyed a korábbi forrásokban e néven nem szerepel. Felbukkan azonban egy Nyírő Egyed nevű személy a Sáros utcai részben (1546:203), akinek neve esetleg kapcsolatba hozható a Bíró szóval (a két név arab betűs lejegyzésében alig van különbség). Szerepel 1559-ben is (378), 1562-ben pedig egy Nyírő Elek nevű személy tűnik fel (127), aki valószínűleg azonos vele. (Az Együd és az Elek név arab betűs alakja a kézírásban könnyen összemosódhat.)

132. Kohár (Kulcsár?) Miklós felesége: Dorkó
Szomszédok: Molnár Bálint (70=), Túrós István (79=), Musztafa bég, az újoncok parancsnoka (128-), út.
Vörös Benedek>testvére: Vörös Egyed>K. D.
Kohár Miklós 1546-tól ismert, de már 1559 előtt meghalt (1546:79, 1559:81 – Kulcsár néven). Vörös, Veres nevű lakosok voltak a városban, Egyed és Benedek keresztnevűről azonban nem tudunk. Lehetséges, hogy ők még a török hódítás előtt adták el házukat Koháréknak.

133. Berber Sebestyén
Szomszédok: Fodor Máté (?), Musztafa bég (128=), út, út. [Ötvös István (80-)]
Berber György>fia: Berber János>Sós Katalin>B. S.
Berber Sebestyén nem fordul elő a korábbi forrásokban. Fodor Máté háztulajdonosként nem szerepel, de 1559-től adatolható a német városban, fiával, Demeterrel együtt (1559:209, 1562:1).
Az előző tulajdonosok közül Berber János mutatható ki több forrásban is, nyilvánvaló, hogy többen is viselték a nevet. A tulajdonosok sora óhatatlanul egy műhelyre utal, ahol az özvegy (Sós Katalin) újra egy szakmabelihez ment hozzá. Mivel Berber Sebestyén korábban nem szerepel, valószínűleg 1562 után vált háztulajdonossá – esetleg új beköltözőként.

134. Bicskei György felesége, Anna
Szomszédok: Szohár Miklós (130-), Bíró János (72-), Ács György kertje (332-), út.
Karabán (?) Péter>lánya: Anna
Érdekes, hogy Annát vagy Bicskei Györgyöt senki nem említi szomszédként. A szomszédsági rendszerből ugyanakkor hiányzik egy Mészáros János nevű lakos. Könnyen lehet, hogy valamilyen rokonsági viszonyban állt Annával.
Bicskei Györgyék régi német városi lakosnak látszanak. Testvére, András 1546-ban (82), ő maga 1559-ben (84) bukkan fel, akkor még nőtlen.
Karabán Péter nevének olvasata bizonytalan, korábbi forrásokban nem szerepel így.

135. Pattantyús György
Szomszédok: Pomázi János (119-), Ercsi Balázs (66=), út, út.
Süveggyártó Ambrus>fia: P. Gy.
Pattantyús Mátyás és fia, György régóta szerepelnek az összeírásokban, mint német városi lakosok (1546:105, 1559:107). 1562. évi hiányuk, s az „új" apa, Süveggyártó Ambrus megjelenése talán Mátyás halálára utal, így György mostohafiú lenne.

136. Szani Péter
Szomszédok: Ferenc Imre (56=), Madarász Imre (?), Duna, út.
Szani Bertalan>[fia:] Sz. P.
Ferenc Imrénél még Szani Bertalant látjuk szomszédként.
Madarász/Madaras Imre háztulajdonosként nem fordul elő a forrásban, és a korábbi összeírások sem említik – neve valószínűleg elírás. Talán Madarász Mihállyal áll összefüggésben, aki szintén a Duna partján lakott, azon a ponton, ahol a várfal a folyóhoz ért.
Szani Bertalan és fiai, Péter és Vince 1559 előtt telepedtek meg a német városban (1559:280). Három évvel később ugyanott élnek. (Vince neve helyett valószínűleg tévesen Ferenc került az összeírásba. 1562:55.)

137. Musztafa bin Abdullah szerbölük
Szomszédok: Bekir kethüdá (?), Szeti hatun (?), Molnár Bálint (70-), út.
Molnár László>gyermekei: Molnár Bálint, Dorkó, Borbála>M. b. A.
A Molnár család régóta, talán a törökkor előtti idők óta egy helyben lakik (vö. 70), minden bizonnyal telkük egy részét adták el Musztafánk, ismeretlen időpontban.
Bekir kethüdá és Szeti (?) hatun személye nem azonosítható.

138. Szentlélek-templom. A városon kívül.

139. Mészárszékek.
A Szent Mihály templom közelében. Szomszédok: Kaszab Musztafa boltjai (két oldalon) (243=), Abdurrahman halife [azaz Kászim bég alapítványa] (242-?), Rüsztem pasa alapítványi boltjai (?).
(Maradványai az egykori főtéren kerültek elő.)

140. Fatma bint Abdullah
Szomszédok: Musztafa szubasi (40-), Músza (53-), Kejván kátib (50-), út. [Hamza bin Abdullah (37-)]
Mikó György>F. b. A.
A Fatma által megnevezett szomszédok közül senki sem nevezi meg őt szomszédjaként – nyilván valaki mást tartottak a ház urának.
Mikó György esetleg Makó Györggyel azonos (vö. 56).

141. Ferhád bin Abdullah [=berber]
Szomszédok: Kis Demeter (96=), Tóth István (86=), Duna, út.
Üres helyen építette.
Foglalkozása a szomszédok révén derül ki.

Kosdi utca

142. Musztafa bin Iszkender
Szomszédok: Szefer szpáhi (165-), Musztafa száil (?), út, út.
Dobos János>Szakáll Benedek>Katalin, Iszkender bég felesége>fiuk: M. b. I.
Szakáll Bendek 1559 előtt költözött be a Sáros utcába (415). Később nem szerepel.

143. Pírí szabúní [Feketénél tévesen: Petri szabóné]
Szomszédok: Lökös Imre (156=), Hadzsi aga (288=), Dobos János (286-), út. [Szefer bin Szülejmán (282-)]
Szabó Benedek>kincstár>P. sz. (1559)

144. Tót Bertalan
Szomszédok: Szabó István (74-), Csapó György (?), Szabó János (?), út. [Cseh István (149-), Egyedfi János (341-?), Sápi János (342-?)]
Tót Lőrinc>fia: T. B.
A ház igen rejtélyes, csak bizonytalan kapcsolatokkal rendelkezik, ráadásul tulajdonosai nem bukkannak fel korábbi forrásokban. Tót István és testvére, Bertalan 1559 előtt költöztek Romhányból a német városba (173). Nem biztos azonban, hogy ők a keresett személyek, hiszen apjukról nem esik szó – márpedig itt ő az örökhagyó. 1559-ben felbukkan a német városban egy Tót Lőrinc nevű személy is, neki Bálint nevű fiát említik (308) – 1562-ben már nem szerepel.

145. Kónya Mihály
Szomszédok: Nagy Péter (123=), Szűcs Máté (155=), Bak Péter konyhakertje (276=), út.
Kónya Ferenc>fia: K. M.
Kónya Ferenc 1546-ban már nős, német városi lakos (1546:62). 1559-ben sajnos a defter másolásának hibája miatt hiányzik, 1562-ben pedig már csak a fia, Mihály tűnik fel a Sáros utcában (205). Mivel 1570-ben a Kosdi utcában lakik, lehet, hogy — a mahalle elnevezések ingadozása miatt — kezdettől ugyanabban a házban lakott a család. Annyi bizonyos, hogy legkésőbb 1562-ben már itt laktak, hiszen Mihály apjától örökölte, aki ekkor már nem szerepelt a forrásban, valószínűleg nem élt.

146. Lukács Gergely
Szomszédok: Takács Balázs (121=), Davud (?), mező, út. [Júszuf bin Abdullah (120-)]
Madaras Mihály>L. G.
Davud meghatározhatatlan személy.
A Madarasok valószínűleg 1562 után költöztek el e házból (vö. 104).
A Lukács vezetéknév a korábbi forrásokban nem szerepel, új beköltözők lehetnek.

147. Ibrahim lovas (házhely)
Szomszédok: Báli szubasi (?), Pírí (167-?, 175-?), út, út.
Ványi György>I.
Ványi György 1546-ban és 1559-ben a német városban lakik, 1562-ben pedig a Sáros utcai részben bukkan fel (90. A család történetéhez: 1570:98). Összeírásunkból tudjuk, hogy ez a háza leégett, s utána költözött tovább a Nagy utcába, ahol új házat épített. Ibrahim tehát 1562 után vette meg a telket.
Báli szubasi tulajdonosként nem bukkan fel, csak egy korábbi házát említik (89).

Pírí nevű háztulajdonos több is lakott a városnegyedben, adatok híján nem tudjuk, hogy az itt említett szomszéd melyikükkel azonos.

148. Mendel Tamás lányai: Margit, Anna, Ilona (Feketénél: Mindál)
Szomszédok: Tót Bertalan (144-), Bárány Dénes (89=?), Nagy Péter (123-), út.
Mendel Pál>Mendel Tamás és lánya, Dorkó>többi lányai veszik meg.
A ház megnevezése bizonytalan, a lányok miatt valamelyikük férje — ha volt — is szóba jöhet. Ilyen Csapó György, akit a környéken sokan ismernek szomszédként, telke azonban nem került összeírásra. Minthogy Báránynál (89) Mendel Tamás a szomszéd, a telek utolsó eladására az összeírás előtt nem sokkal, vagy annak idején kerülhetett sor.
A család 1546 óta a Sáros utcai városrészben lakik. 1546-ban Mendel Pál és még nőtlen fia, Tamás (149). 1559-re Pál meghalt, Tamásnak pedig már összeírják János nevű fiát is (324). 1562-ben pedig csak Tamás került a jegyzékbe (193).

149. Cseh István
Szomszédok: Tót Bertalan (144-), Pokol Balázs (?), Takács Balázs (121-), út.
Cseh Menyhért>fia: Cs. I.
A ház kapcsolatrendszere bizonytalan. Pokol Balázs valószínűleg azzal a Bagoly Balázzsal azonos, aki Bagoly Albert fiaként tűnik fel 1559-ben (231).
Cseh István 1559 előtt települt a német városba, János és Balázs nevű fiával, s mindjárt két ház tulajdonosaként írják össze őket (151 – Csehi, 208). 1562-ben is itt említik őket (77). Ezek szerint 1562 után költöztek a Sáros utcai részbe. E család abban az esetben lehet tulajdonos, ha Menyhért még 1559 előtt elhunyt.

150. Major Balázs
Szomszédok: Csapó György (148-?), Takács Balázs (121=), várárok, út.
Pokol (Bagoly?) Pál>...> Mészáros Lőrinc>M. B.
Ilyen néven a korábbi összeírásokban nem szerepel. Minden bizonnyal kapcsolatban áll a szomszédként említett Major Boldizsárral.
Pokol Pál valószínűleg kapcsolatban áll a 149-es háznál említett szomszédokkal. Mészáros Lőrinc 1562-ben a német városban lakott (28).

151. Mihály, Ugrin fia
Szomszédok: Dellák Hüszejn (?), Ahmed kaszab (?), várárok, út.
Tisza Márton>Erzsébet>M.
Tisza Márton fiaival, Sebestyénnel és Mihállyal 1546 óta szerepel, mint Sáros utcai lakos (1546:161, 1559:336). 1562-ben már csak fiait írják össze (212), Erzsébetnek tehát e dátum előtt adta el a házat.
Ugrin fia Mihály a korábbi forrásokban nem szerepel. Dellák Hüszejn és Ahmed kaszab személye nem határozható meg.

152. Haszan bin Ejnebeji
Szomszédait nem írták össze.
Kovács János>kincstár>H. b. E.
Kovács János a korábbi összeírásokban nem szerepel.

153. Ali bin Üvejsz
Szomszédok: Turhán szpáhi (169-), Hüszejn bin Abdullah (170-), út, út.
Kis Márton>...>A. b. Ü.
Kis Márton régi, német városi lakos (1546:21), 1559-ben is ott találjuk András nevű nőtlen fiával (21). András birtokolt egy házat a német városban is (1570:83) – így valószínű, hogy a családnak nincs köze a most tárgyalt ingatlanhoz. Egy másik Kis Márton, Kis Ferenc fia azonban Sáros utcai lakos volt (1546:153, 1559:328), 1562-ben viszont már nem szerepel – addigra talán eladta a házát Alinak.

154. Vuk martalóc
Szomszédok: Szűcs Máté (155=), Kejván bin Abdullah (174-), konyhakertek, út.
Orgonás János>V. m.
Orgonások korábban is felbukkannak a Sáros utcában, de János nevű nem. A család 1559 előtti betelepülő (1559:408, 1562:208). Miután 1570-ben már nem szerepelnek lakosként, valószínű, hogy 1562 után elköltöztek a városból, ekkor vehette házukat Vuk is.

155. Szűcs Máté
Szomszédok: Vuk martalóc (154=), Kónya Mihály (145=), kert, út. [Veli besli (278-)]
Kötélverő Imre>fia: Sz. M.

Szűcs Máté korábban nem fordul elő, apja viszont 1562-ben Sáros utcai háztulajdonos (207).

156. Lökös Imre
Szomszédok: Pír Ali szpáhi (175-), szabundzsu Pírí [=szabúní] (143=), út, út.
Szabó János>Lökös Balázs>testvére: L. I.
Bár Lökösök szerepelnek a korábbi forrásokban, Balázs és Imre nevű nem. Elképzelhető azonban, hogy az 1562. évi összeírás Tokos Imréje mögött Lökös Imre rejtőzik (218).

157. Hasznije bint Abdullah
Szomszédok: Ajse bint Abdullah (158=), Mahmúd (?), Orsolya (159=), várárok.
Túri Barnabás>Júszuf bin Abdullah>Ibrahim>H. b. A. (fél telek)
Túri Barnabás 1559 előtt költözött a Sáros utcai részbe (412 – Túr), valószínűleg őt említik 1562-ben Lóré Barlabás néven (142), 1570-ben pedig a Lökös utca lakója (1570:358).
A 157-es és a 158-as ingatlan eredetileg egy telket képzett.
Júszuf bin Abdullah nem túlságosan régen költözhetett tovább, lásd 120.

158. Ajse bint Abdullah
Szomszédok: Hasznije bint Abdullah (157=), Mahmúd (?), Orsolya (159-), út.
Túri Barnabás>Júszuf bin Abdullah>Ibrahim>A. b. A. (fél telek)
A 157-es és a 158-as ingatlan eredetileg egy telket képzett.
Túri Barnabásra és Júszuf bin Abdullahra lásd: 120 és 157.

159. Taligás Orsolya
Szomszédok: Rác Mihály (161-), Hasznije (157=), várárok, út.
Szalai János>Behrám>T. O.
Taligás Orsolyának bizonyára köze van Taligás Pálhoz, aki 1546-ban német városi lakos (138), 1559-ben viszont már nem él (140). Érdekes módon egy Sáros utcai házról is állítják, hogy az övé volt (1570:341).
Szalai János régi Sáros utcai lakos (1546:203, 1559:380, 1562:210), 1570-re azonban már a Nagy utcába költözött (103). E szerint házát 1562 után adhatta el Behrámnak.

160. Ali, Hizir és Veli, Memi patkolókovács gyermekei
Szomszédok: Kaszab Mehmed (?), Haszan (?), Bojtorjáni (?), út.
Kása Jakab>Memi>gyermekei
Kása Jakab 1546-ban a német városban lakott (126), 1559-ben is ott találjuk (128). 1562-ben azonban már nem szerepel, tehát e dátum előtt adta el házát Meminek.
A szomszédok nem azonosíthatóak.

161. Mészáros Rác Mihály
Szomszédait nem írták össze. Üres telek a városon kívül. [Taligás Orsolya (159-)]

162. Szülejmán szpáhi
Szomszédok: Abdurrahman szpáhi kertje (261=), Mehmed kethüdá kertje (?), Kurd besli (170-), út.
Kincstár>Sz. sz.
Mehmed kethüdá nem bukkan fel tulajdonosként, de szomszédként még többször szerepel: 261, 282. sz.

163. Fatma bint Sabán.
Szomszédait nem írták össze.
Varga György>F. b. S.
Varga Györgyöt 1559-től Sáros utcai lakosként írták össze, hogy a városrészen belül mikor költözött, nem tudjuk. (A családhoz: 362.)

164. Szemá (?) bint Abdullah
Szomszédait nem írták össze.
Tisza Márton>...
Tisza Márton 1559-ben még életben volt, 1562-ben viszont már nem említik (vö. 151).

165. Szefer szpáhi
Szomszédait nem írták össze. [Musztafa bin Iszkender (142-)]
Bicsó Mihály>...

166. Ali bin Abdullah
Szomszédait nem írták össze.
Nám (?) István>...

167. Pírí bin Ahmed
Szomszédait nem írták össze.
Vitális>...

168. Báli lovas
Szomszédait nem írták össze.
Szabó János>...

169. Turhán szpáhi
Szomszédait nem írták össze. [Ali bin Üvejsz (153-)]
Szűcs Benedek>T. sz.
Szűcs Benedek a korábbi összeírásokban nem szerepel.

170. Hüszejn bin Abdullah
Szomszédait nem írták össze. [Ali bin Üvejsz (153-)]
Korábban Szabó Orbán házhelye volt. Ezen információ alapján valószínűleg eredendően egy telket alkotott a 171-es számúval. Szabó Orbán a korábbi forrásokban nem szerepel, 1570-ben azonban a Nagy utcában írták össze a házát (71).

171. Kurd lovas
Szomszédait nem írták össze. [Szülejmán szpáhi (162-)]
Korábban Szabó Orbán házhelye volt. Ezen információ alapján valószínűleg eredendően egy telket alkotott a 170-es számúval.

172. Turgut bin Hamza
Szomszédait nem írták össze.
Mészáros Orbán>...
Mészáros Orbán a korábbi összeírásokban nem szerepel.

173. Hání bin Abdullah
Szomszédait nem írták össze.
Korábban Molnár Imre házhelye volt. Ezen információ alapján valószínűleg eredendően egy telket alkotott a 174-es számúval. Nem lehetetlen, hogy Kejván és Hání testvérek. Molnár Imre régi Sáros utcai lakos (1546: 171, 1559:350). 1562-ben a német városban írták össze (84), 1570-ben viszont már a Sáros utcában lakik (335). Hogy ez a házhely életének melyik szakaszához kapcsolódik, nem tudjuk.

174. Kejván bin Abdullah
Szomszédait nem írták össze. [Vuk Martalóc (154-)]
Korábban Molnár Imre házhelye volt. Ezen információ alapján valószínűleg eredendően egy telket alkotott a 173-as számúval. Nem lehetetlen, hogy Kejván és Hání testvérek. Molnár Imréhez lásd: 173.

175. Pírí Ali házhelye
Szomszédait nem írták össze [Lökös Imre (156-?)]
Lőrinc Tamásé volt, akire azonban nincs adat.

Kis utca

176. Ajse, Ali lovas lánya
Szomszédok: Mészáros Mihály (183-), Bálint (184-?), Tóth János (180-), István diák (?).
Egyedfi András>Kis Mihály>Hüszejn janicsár>Ali besli>lánya: A.
Bálint a szomszédsági rendszer alapján Istóber Bálinttal lehet azonos. István diák csak szomszédként szerepel az összeírásban (vö. 125).
Egyedfi András 1559-ben még él és német városi lakos (51), 1562-ben csak fia, János szerepel, mint Sáros utcai (183). Az adásvételre e két dátum között kerülhetett sor. Kis Mihály 1562-ben német városi lakos (92), később nem szerepel. Ali lovas valószínűleg 1562 után vette meg a házat.

177. Göncöl Gáspár
Szomszédok: Mészáros Mihály (183=), Szabó Bertalan (178=), Nagy Ferenc (364-), út.
Polyák Mihály>...>részben G. G-é.
Eredendően a 178-as telekkel alkotott egységet.
Göncöl Gáspár már 1546-ban a Sáros utcai részben lakik (1546:142, 1559:317), de 1562-re a német városba — valószínűleg a most tárgyalt telekre — költözik (86 - Köncő néven).
Polyák Mihály német városi lakos volt, 1559 előtt hunyt el (1546:102, 1559:104).

178. Szabó Bertalan
Szomszédok: Kuti Mihály (182=), Göncöl Gáspár (177=), Nagy Ferenc (364-), út.
Polyák Mihály>...>részben SZ. B-é.
Korábban a 177-es telekkel alkotott egységet.
Polyák Mihályhoz: 177.
Szabó Bertalan a korábbi összeírásokban nem szerepel.

179. Gönci György
Szomszédok: Varga Máté (181=), Kuti Mihály (182=), Varga András (370=), út.
Bárány/Barát János>...>G. Gy.
Gönci György és Bárány János a korábbi összeírásokban nem szerepelnek.

180. Tót János
Szomszédok: Istóber Bálint (184=), Illés Miklós (113=), út, út. [Ajse (176-)]
Kővári Ferenc>testvére: György>T. J.
A telek korábban egységet alkotott a 184-essel és a 185-össel. Minthogy a vételre Kővári Ferenc halála után került sor, ez csak 1562 után történhetett meg, mivel ekkor Kővári még életben volt (1562:81). (A kérdésről lásd a 185-ös számnál írottakat.)
Bizonyos Tót János és Miklós nevű fia 1562-ben német városi lakosok (64).

181. Varga Máté
Szomszédok: Gönci György (179=), Pomázi Imre (340=), Varga György (362-), út. [Rákfil György (338-)]
Miklós Tamás>...>Vajda Lőrinc>V. M.
Varga János és fia, Varga Máté 1559 előtt költöztek a Sáros utcai részbe (389), 1562-ben különös módon nem szerepelnek.
Miklós Tamás és Vajda Lőrinc forrásainkban nem szerepelnek.

182. Kuti Mihály
Szomszédok: Szabó Bertalan (178=), Gönci György (179=), Varga András (370-), út.
Máté Benedek>...>Nagy Ferenc>F. M.
Kuti Mihály és hasonnevű fia 1559 előtt költözött a német városba (309), itt jegyzik őket 1562-ben is (87). Máté Benedek már 1546-ban német városi lakos (11), 1559-ben pedig István nevű fiát is említik (13). 1562-ben már csak Istvánt írták össze (8) – nem bizonyos, hogy e család összefügg a tárgyalt ingatlannal. Nagy Ferencet 1559-ben német városinak (202), 1562-ben Sáros utcainak írják (219), e két időpont között adhatta el a házát Kutinak.

183. Mészáros Mihály
Szomszédok: Göncöl Gáspár (177=), Istóber Bálint (184=), Gönci András (185=), út. [Ajse (176-)]
Csikó Bálint>mostohafia: Mácsai György>M. M.
A telket Mácsai Györggyel elcserélték (126). Mivel Mácsai a korábbi összeírásokban nem szerepel, az üzletre 1562 után kerülhetett sor.
Mészáros Mihály 1559 előtt telepedett meg a német városban (254), itt jegyzik 1562-ben is (94).

184. Istóber Bálint
Szomszédok: Mészáros Mihály (183=), Zátony István (363-), Tót István (180=?), út. [Gönci András (185-), Ajse (176-?)]
Kővári Tamás>...>Gönci András>I. B.
Tót János szerepel telektulajdonosként Istóber szomszédságában.
A telek régebben egységet alkotott a 180-assal és a 185-össel (lásd: 185). Gönci András 1559 és 1562 között vette meg a maga részét, amelyet 1562 után oszthatott tovább, minthogy ekkor még Istóbert nem írták össze. (A kérdésről lásd a 185-ös számnál írottakat.)
Istóber Bálintról nem szólnak a korábbi források.

185. Gönci András
Szomszédok: Mészáros Mihály (183=), Zátony István (363-), Istóber Bálint (184=), út.
Kővári Tamás>...>Kővári Ferenc>G. A.
A telek régebben — Kővári Ferenc idejében — egységet alkotott a 180-assal és a 184-essel. Kővári Ferenc azonban egy részét (180) eladta Tót Jánosnak, másik részét pedig Gönci András szerezte meg. Ő saját területének egy részét továbbadta Istóber Bálintnak.
A Kőváriak — Kővári Ferenc és két fia, Tamás és Imre — 1559 előtt települtek meg a Német városban (299 – Kovári néven). 1562-ben két szomszédos házban írják össze őket, az egyikben Kővári Ferenc (81), a másikban Imre és fia, Tamás lakik (82). A nagyobbik fiú,

Tamás már nem szerepel, talán meghalt, s az ő fia, Ferenc adta el telekrészét még 1562 előtt Gönci Andrásnak (83). A többi rész 1562 után került eladásra.
A Gönciek 1546-ban és 1559-ben a Sáros utcai részben laktak (1546:206, 1559:381). András azonban 1562-re már német városi lakos, apjáról, Jánosról pedig nem esik szó (83). Minthogy az összeírás közvetlenül a Kőváriak mellett jelzi, biztos, hogy 1559 és 1562 között költözött ide.

Kászim bég mecsetjének városrésze

186. Kászim bég mecsetje
Szomszédok: Mór Mátyás (194=), Szegedi Gergely, út, út.
András beredus>kincstár>Kászim bég (1559)

187. Jahja szpáhi
Szomszédok: Hadzsi Júszuf szpáhi (188=), fürdő (196-), párkány, út.
Kincstár>Ferhád bin Júnusz>Szülejmán>J. sz.

188. Júszuf bin Musztafa
Szomszédok: Jahja szpáhi (187=), Csirkin aga (?), palánk, út.
Szakáll Tót (?)>kincstár>J. b. M.
Csirkin aga 1549 áprilisától a váci lovasok (*fárisz*) vezetője volt (*Asparuch Velkov–Evgeniy Radushev*: Ottoman Garrisons on the Middle Danube. Based on Austrian National Library MS MXT 562 of 956/1549-1550. Budapest 1996. 451.), e tisztét még 1573/74-ben is betöltötte (ÖNB Mxt 626, 71b). Tulajdonosként nem írták össze.

189. Naszúh bin Musztafa
Szomszédok: Júszuf szpáhi (188-?), Csirkin aga (?), palánk, út.
Búza Mihály>kincstár>N. b. M.
Búza Mihály a korábbi forrásokban nem szerepel.

190. Kurd bin Timur lovas
Szomszédok: Timur lovas (229-), Ferhád szeroda (193-), Besir kátib (228-) és Mehmed bin Iljász (191-), út.
Kincstár>Turhán bin Ali>K. b. T.

191. Mehmed bin Iljász
Szomszédait nem írták össze.
Kincstár>M. b. I.

192. Jakub aga dizdár
Szomszédok: Berber Hüszejn (?), Hiszim Memi (?), út, út.
Kincstár>J. a. (1559)
Szomszédai nem azonosíthatóak.

193. Ferhád szeroda
Szomszédok: pasa vojvodája (?), Veli vojvoda (?), Szúfi Szülejmán (?), út.
Kincstár>Ali bin, Haszan>F. sz. (1559)
Szomszédai nem azonosíthatóak.

194. Kászim bég alapítványi háza (=Abdurrahman hodzsa)
Szomszédok: Beredus [=mecset] (186=), út, út, út. [Bán Antal (195-)]
Mór (Mód?) Mátyás>kincstár>Kászim bég (1559)
Mór Mátyás a korábbi forrásokban nem szerepel.

195. Bán Antal
Szomszédok: Mór Mátyás (194-), út, út, út.
Kincstár>B. A. (1559)
Bán Antal a korábbi forrásokban nem szerepel.

196. Fürdő
Szomszédok: párkány, Balázs pap (?), Varga János (?), út. [Jahja szpáhi (187-)]
László pap>kincstár>Kászim bég (1559)
Szomszédai nem azonosíthatóak.

197. Dervis vojvoda
Szomszédok: Ahmed (?), palánk, Ivaz (?), út.
Papok>kincstár>Oszmán cselebi>D. v.
Szomszédai nem azonosíthatóak.
Oszmán cselebihez lásd: 262.

198. Kurd szeroda
Szomszédok: Turak (?), Orucs (?), Ibrahim (?), út.
Kincstár>K. sz. (1559)
Szomszédai nem azonosíthatóak.
199. Kászim bég alapítványi háza
Szomszédok: mecset (186-), Abdurrahman halife (?), Kászim alajbég (?), út.
Papok>kincstár>Kászim bég (1559)
200. Kászim bég alapítványi háza (müezzin-lakás)
Szomszédok: a mecset (186-) telkén
kincstár>Kászim bég (1559)
201. Ahmed lovas. A papoké volt.
202. Memi lovas. A papok házhelye volt.
203. Hurrem azab. A papok házhelye volt.
204. Zülejka bint Hüszrev. A papok házhelye volt.
205. Ferhád szeroda. A papok házhelye volt.
206. Hudáverdi szpáhi. A papok házhelye volt.
207. Júszuf bin Abdullah. A papok házhelye volt.
208. Abdullah fia. A papok házhelye volt.
209. Perváne, a martalócok parancsnoka. A papok házhelye volt. Papok tanítására szolgáló iskola volt.
210. Záhide bint Abdullah. A papok házhelye volt.
211. Kurd lovas. A papok házhelye volt.
212. Ibrahim bin Abdullah. A papok házhelye volt.
213. Naszuh szeroda. A papok házhelye volt.
214. Júszuf bin ?. A papoké volt.
215. Ibrahim bin ? A papoké volt.
216. Arszlan bin Mehmed. A papoké volt.
217. Dervis Mehmed. A papoké volt.
218. Iszkender bin Abdullah. A papoké volt.
219. Musztafa kethüdá. A papoké volt.
220. Hajdar bin ? A papoké volt.
221. Kurd Boszna. A papoké volt.
222. Saban Ali. A papoké volt.
223. Memi szpáhi. A papoké volt.
224. Tóti Péter. A papoké volt.
225. Ahmed szpáhi. A papoké volt.
226. Ali szpáhi. A papoké volt.
227. Szülejmán bin Haszan. A papoké volt.
228. Besir kátib. A papoké volt.
229. Timur lovas. A papoké volt.
230. Ali szpáhi. A papoké volt.
231. Mehmed lovas. A papoké volt.
232. Haszan szpáhi. A papoké volt.
233. Fatma. A papoké volt.
234. Báli lovas. A papoké volt.
235. Budak türk. A papoké volt.
236. Ali türk. A papoké volt.
237. Evlia. A papoké volt.
238. Iszmail lovas. A papoké volt.
239. Ali szeroda. A papoké volt.

Piac környék

240. Kászim bég alapítványi háza (=Abdurrahman hodzsa)
Szomszédok: Máté Péter (245=), Pásztor István (?), Duna, út.
Kincstár>K. b.
Pásztor István háztulajdonosként nem bukkan fel az összeírásban, de korábban mindig német városi lakosként szerepelt (1546:26, 1559:28, 1562:4).

241. Kászim bég alapítványához tartozó ház és boltok (=Abdurrahman hodzsa)
Szomszédok: Fekete Jakab (?), Kerékgyártó Sebestyén (?), út, út.
Mihály pap>kincstár>Kászim bég
Kerékgyártó Sebestyén 1559-ben még életben volt, de 1562-ben már elhunyt. A család eredetileg a német városban lakott, de a fiú, János, 1562-ben már a Sáros utcában tűnik fel, nyilván apja halála után költözött oda (vö. 338). Ennek fényében eléggé különös, hogy itt ők — illetve valószínűleg régi telkük — kerülnek említésre szomszédként. Fekete Jakab ezzel szemben a Sáros utcában lakott, de 1559-ben már nincs az élők sorában (1546: 195, 1559:370 – Feketű néven). Megjelenése szomszédként különös.
A vásárlásra mindenképpen 1559 előtt került sor. Kászim bég Dervis váci emíntől vette a telket, majd a szabálytalanságok miatt újra meg kellett vásárolni az 1559-ben tényked Dervis bégtől, a tartomány összeírójától is.

242. Kászim bég alapítványához tartozó üres telek (=Abdurrahman hodzsa)
Szomszédok: pusztuló templom fala (253-), városi boltok (254-), Haszan vojvoda boltjai (vö. 254, 255a), út.
Nagy Annus>kincstár>Kászim bég
A romos templom fala (*harabe kilisze divári*) itt mindenképpen a Szent Mihály templomra értendő, minthogy itt álltak a városi boltok és Haszan vojvoda alapítványi boltjai is. Tudjuk azt is, hogy Nagy Annus háza a főtér mellett állt, s hogy magán a téren is birtokolt területeket (1570:246).

243. Kaszab Musztafa boltjai.
Szomszédok: városi kőház mészárszéke (139=), út, út, út.
Katalin>K. M.

244. Újmester János, István és Péter
Szomszédok: Máté János (245=), Szarradzs Musztafa (270=), út. [a hercegnői alapítvány boltja (253d-), Bicskei Albert (248-)?]
Újmester János>gyermekei.
A 270-es számú házat Musztafa bin Hizir birtokolta, aki viszont feltünteti szomszédai között Újmester Jánost, az apát.
Az Újmesterek a város régi, német lakosságához tartozhattak, minden bizonnyal egyik ősük volt az 1503-ban említett Neymaister János bíró.[29] 1546-ban és 1559-ben nem írják össze őket e néven, 1562-ben azonban már a három testvér, János, István és Péter bukkan fel (Káldy-Nagy Gyula Ulastornak olvasta nevüket, 1562:9).

245. Máté János
Szomszédok: Újmester János (244=), Abdurrahman hodzsa (240=), Gemidzsi Musztafa (?), út.
Máté Péter>fia: M. J.
Gemidzsi Musztafa kiléte homályos, a környéken több — bár más foglalkozással említett — Musztafa nevű személy is lakott. Felmerül azonban az a lehetőség, hogy elírással van dolgunk, s valójában Gemidzsi Haszan a szomszéd (268).
Máté János 1546-tól kezdve szerepel a összeírásokban. Legnagyobb fia, Mátyás 1559 előtt meghalt. Említésre kerül még János és Mihály nevű gyermeke. Apja nevét korábban nem említik, talán már 1546-ban sem élt. Ez esetben János a hódoltság kezdetétől folyamatosan birtokolta a házat (1546:10, 1559:10, 1562:6).

246. László András
Szomszédok: Abdurrahman hodzsa (240-?), Oszmán cselebi (262-), „patkolókovács" (?), út.
[Haszná és Pervíz (274-), Bakkal Musztafa (275-)]
Nagy Bálint>lánya: Anna>fia: L. A.

[29] Váci történeti tár.. 39.

Nagy Anna László Kelemen felesége volt, aki a régi lakosok közé tartozik, már 1546-ban felbukkan a német városban, fiáról, Andrásról pedig az 1559. évi összeírás is megemlékezik (1546:13, 1559:13, 1562:3). Nagy Anna apja, Nagy Bálint azonban nem szerepel az összeírásokban, elképzelhető, hogy már 1546 előtt meghalt.
Az alapítványi ház és a patkolókovács nem azonosítható.

247. Ötvös Lőrinc
Szomszédok: Hajdar bin Abdullah (249=), Pap Ferenc (110=), Konc János (251-), út.
Szabó Bendek>Ö. L.
Ötvös Lőrinc fiaival, Györggyel és Bertalannal 1559 előtt költözött a német városba (1559:224). 1562-ben is találkozunk a nevével, de ekkor két másik fia kerül megnevezésre: Lukács és Balázs (1562:13). Szabó Benedek 1559 előtt költözött a német városba, ahol több háznak is birtokosa volt (63–65, 247, 265). 1562-ben azonban nem itt lakott, az összeírás rendjének tükrében ekkor már Ötvös Lőrinc a birtokos.

248. Bicskei Albert, Vácrévi Márton, felesége: Anna, lánya: Katusa
Szomszédok: Mester János (Újmester János? 244-), Taligás Hajdar (Hajdar bin Abdullah, 249=), Musztafa (szubasi, 40-), út.
Kincstári>B. A.
Bicskei Albert 1559 előtt költözött a Sáros utca városrészbe, de 1562-ben már a német városban lakott (1559:428, 1562:61). Figyelemreméltó, hogy a Nagy utcában is birtokolt egy házat (1570:65).
Musztafa azonosítását a szomszéd (249) teszi valószínűvé.
Mester János nevű lakos nem fordul elő az összeírásban, gyanúnk szerint Újmester Jánosról lehet szó.

249. Hajdar bin Abdullah [=Taligás] és felesége: Gülnár hatun
Szomszédok: Ötvös Lőrinc (247=), Bicskei Albert (248=), Musztafa (szubasi, 40=), út.
Részben vétel a kincstártól, részben Gülnár anyai öröksége.
A Taligásokról lásd: 341.

250. Takács Balázs lányai: Magdolna és Ilona.
Szomszédok: Ferenc pap (110-), Konc János (251=), út, út.
Takács Balázs>lányai.
A családot 1546 óta a Sáros utcai részben írták össze, úgy tűnik, házukat az egész korszakban birtokolták (1570:120. lásd ott). Érdekes, hogy Balázs lányainak is tudott egy házat juttatni.

251. Konc János
Szomszédok: Berenc János (38=), Takács János lánya, Magdolna (250=), Török Gergely (?), út.
Konc Antal>örökség.
Takács János neve minden bizonnyal elírás Balázs helyett. Berenc Jánosnál még az apa, Konc Antal neve szerepel szomszédként. Török Gergely a forrásban nem szerepel többet.
Konc Antal és fiai, János és Bálint 1559 előtt költöztek a német városba (1559:229). Az apai házat minden bizonnyal János örökölte, Bálint pedig házat vett magának először talán a Sáros utcában (1562:137), majd a Nagy utcában (1570:116).

252. Szent Mihály templom.
A mai Március 15. tér közepén állt.
Szomszédait nem írták össze, bár kerítőfalához boltok sora csatlakozott (vö. 242, 253a, 254, 255a).

253. A hercegnő alapítványi boltjai a mecset és az iskola javára
a. Hét bolt, szomszédai három oldalról az út és a templom fala (252-). [üres telek (253c-)]
b. Tíz bolt a piacon, minden oldalról az út határolja, Kászim bég boltjai (242-?) közelében. [üres telek (253c-)]
c. A hét és a tíz bolt közti üres terület. [boltok (253a-, 253b-)]
d. Egy bolt, melyet Göndő (=Gonda?) János, Újmester János (244-) ingatlanai, s két oldalról az út határol.

254. 12 kincstári bolt
Szomszédok: Haszan vojvoda boltjai (255a), a templom kis kapuja, a templom fala (252-), a piac.
Üres kincstári telken épültek.
Haszan vojvoda négy boltja a Szent Mihály templom közelében állt (vö. 1570:242, 255).

Haszan vojvoda-mecsetjének városrésze

255. Haszan vojvoda-mecsetje
Szomszédai nincsenek meghatározva.
kincstár>Kara Memi szpáhi (1559)>Musztafa szpáhi>Haszon vajvoda
Kara Memi szpáhi a Szent Jakab templom környékén birtokolt nagyobb földterületet, talán a mecset is valahol ott állhatott.

255a Haszan vojvoda alapítványi boltja a romos templom (=252) mellett.

256. Kászim bég mecsetjének alapítványi háza. (=Abdurrahman hodzsa)
Szomszédok: Omladozó templom mellett, „szomszédai közismertek".
Szülejmán bölükbasi>Kászim bég.
Az omladozó templom kifejezés alatt minden bizonnyal a Szent Jakab templomot kell értenünk.
Mivel a telket a szabálytalanságok miatt újra meg kellett venni Dervis bég tartományösszeírótól, az adásvétel mindenképpen 1559 előtt történt.

257. Lakos Hüszejn
Szomszédok: Szefer bin Abdullah (282=), Dobos János (286=), konyhakert, út.
Molnár Miklós>kincstár>L. H.
Lakos Hüszejnt Szefer bin Szülejmán említi szomszédjaként – a bin Abdullah alak itt elírás lehet.
Molnár Miklós 1562-ben a német városban bukkan fel (103).

258. Ali lovas
Szomszédok: Abdurrahman szpáhi (261=, két oldalon), út, út.
Csuka János>A. l.

259. Musztafa bin Lütfü [kaszab]
Szomszédok: Varga Gáspár (39=), Turhán (bin Ali, 273=), Zagrali Hamza (37-), út.
Ferenc Balázs>fia: Tamás>M. b. L.
A Turhánnal való szomszédság alapján tudjuk, hogy Musztafa bin Lütfü mészáros volt (kaszab). Zagrali Hamza nagy valószínűséggel Hamza bin Abdullahhal azonosítható (37). Ferenc Balázs valóban élt a városban, fiainak, Imrének és Pálnak a háza a Nagy utcában állt (56). Balázs Tamás nevű fiáról a források nem szólnak – lehet, hogy másik családról van szó, bár e vezetéknév nem túlságosan gyakori.

260. Turhán bin Abdullah
Szomszédok: Ömer (279=), Júszuf szpáhi (290-), út, út.
Mód István és Mód Gergely>T. b. A.
Mód Albert és testvére, Gergely, 1546-ban a német városban laktak (130). 1559-ben már Albert fiai, János és Bálint is összeírattak (132). 1562-ben Mód Albert és János (119). Nem tudjuk világosan, hogy a család melyik ága és mikor birtokolta Turhán házát. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy 1570-ben a család nem birtokol, nincs jelen a városban. Ezért — a keresztnevek különbsége ellenére — elképzelhetőnek tartom, hogy a hosszabb ideje bírt ház került Turhánhoz, talán 1562 után.

261. Abdurrahman szpáhi
Szomszédok: Ali besli (258=), Mehmed kethüdá (?), Szülejmán szpáhi (162=), út. [Szefer bin Hüszejn (283-)]
András ispán>kincstár>Mehmed bin Ahmed>A. sz.
Mehmed kethüdá nem bukkan fel birtokosként.

262. Oszmán cselebi
Szomszédok: Veli hodzsa (264-), Buga szúfi (295-), Mahmúd bin Abdullah (266=), Péter János (?). [László András (246-)]
Papoké volt>kincstár>Kara Mehmed (1559)>halála után apja féltestvére: Fatma>O. cs.
Oszmán cselebi a híres váci harmincadossal azonos személy, aki az 1570/80-as években működött a városban. Takács Sándor — meg nem hivatkozott — állítása szerint Oszmán Kalajlikoz Ali budai pasa testvére, következésképp horvát származású renegát volt. Valószínűleg az ő nevéhez köthető a budai Víziárosban épített Oszmán bég, más néven Kakas-kapu dzsámi. Váci állását saját bevallása szerint 1569–70 körül nyerte el, ami azonban

nem jelenti azt, hogy korábban ne lett volna a város lakosa.[30] A ház egyébként nem az első tulajdona a városban, korábban eladott egy telket Kászim bég mecsetjének negyedében is (1570:197).

263. Szálih bin Mehmed
Szomszédok: Lütfü bin Musztafa (303-), Musztafa szpáhi (280=), Duna, út.
Polyák János>kincstár>Mehmed (1559)>fia: Sz.
Polyák János forrásainkban nem bukkan fel.

264. Veli bin Mehmed, és Musztafa fiai, Ali, Haszan és Mehmed és mások (=Szent Jakab templom)
Szomszédok: közismertek
Kincstár>Kara Memi bin Hüszejn tímár-birtokos (1559)>Veli és Musztafa fiai
Bár a szomszédok nem kerültek feljegyzésre, biztos, hogy közéjük tartozik Mahmúd iszkeledzsi (266) és valószínűleg Oszmán cselebi (262) is, minthogy e telkek korábban Kara Memi szpáhi kezén voltak. Figyelemreméltó, hogy Haszan vojvoda-mecsetjének (255) telkét is Kara Memi birtokolta egy ideig – talán e telek is a Szent Jakab templom közelében volt. Kara Memit egyébként Kara Mehmed néven, közel 10 ezer akcse jövedelmű birtokosként említi az 1562/63-ból származó tímár-defter (*Velics A.*: Magyarországi török kincstári defterek. I. köt. 164–165, no 67.)
Oszmán cselebi egyébként felsorol egy Veli hodzsa nevű szomszédot is, aki minden bizonnyal Veli bin Mehmeddel azonos (a név nem túlságosan gyakori).

265. Veli és Ali bin Mehmed
Szomszédok: Hüszejn hodzsa (302-), Duna, út, út.
Szabó Benedek, Polyák Balázs>kincstár>Ferhád (1559)>Pervíz>V. és A.
Polyák Balázs nem szerepel az összeírásokban, Szabó Bendek pedig számos alkalommal költözött a városban, itteni birtoklásának idejét nem tudjuk meghatározni (vö. 63–65).

266. Mahmúd iszkeledzsi [=bin Abdullah]
Szomszédok: Isza Báli (267=), Abdurrahman halife (240-), Oszmán cselebi (262=), út.
Kara Memi telkéből kiszakítva (1559 után).
Apja nevét Oszmán cselebi szomszédságleírásából tudjuk meg (262). „Abdurrahman ingatlana", azaz a Kászim bég féle alapítványi ház nagy valószínűséggel a 240-es számú telekkel azonos, az azonosításra utal a Duna-parti fekvés és Máté Péter szomszédsága. Kara Memihez: 264.

267. Ísza Báli
Szomszédok: Mahmúd (266=), Musztafa (?), Duna, út
Musztafa>Í. B.
A két Musztafa kiléte nem határozható meg.

268. Haszan bin Abdullah [=gemidzsi]
Szomszédok: Bakkal Musztafa (275=), Szarradzs Musztafa (270=), János (?), Duna.
Kincstár>Hüszejn és Iszkender (1559)>H. b. A.
Foglalkozására Bakkal Musztafa szomszédainak leírásánál bukkanunk rá (275). A János nevű szomszéd kissé rejtélyes, lehet Újmester János, de talán Gonda János is.

269. Hüszejn bin Abdullah [=szpáhi]
Szomszédok: Musztafa odabasi [=szeroda] (277=), Vukmán (?), út, út.
Gál ispán>kincstár>Mehmed szpáhi>H. b. A.
Vukmán a forrásokban nem bukkan fel.

270. Musztafa bin Hizir [=szarradzs]
Szomszédok: Turhan (273=), Haszan (268=), Újmester János (244=), Duna.
Gemidzsi Ali>Haszan>M. b. H.
A ház környékének leírásakor említett szomszédok egyöntetűen Szarradzs Musztafa telkét említik saját szomszédjukként, az azonosítás így teljesen egyértelmű.

---

[30] *Fodor Pál–Sudár Balázs*: Ali pasa házassági históriájának történeti háttere és török vonatkozásai. In: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely 1999. május 26–29. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Budapest 2002. 330–331.; *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Budapest 1944, 183.; *Fekete L.*: A hódoltság 61–62.

271. Ali bin Júszuf
Szomszédok: Hüszein hodzsa (302-), Musztafa szpáhi (280=), Duna, út.
Mészáros István üres telke>kincstár>Júszuf (1559)>fia: A.

272. Jahja szpáhi
Szomszédok: Abdurrahman hodzsa (?), Duna, út.
Kincstár>J. sz. (1559).

273. Turhán bin Ali
Szomszédok: Kaszab Musztafa (259=), Gonda János (?), Szarradzs Musztafa (270=), út.
Kincstár>Kaszab Musztafa (1559)> T. b. A.
Szarradzs Musztafa Hizir fiával azonos (lásd a 270. szám alatt). Gonda János nem szerepel többet a forrásban, de korábbról ismert személy: 1546-ban két Gonda János is (1546:31, 32) élt a német városban, 1559-ben már csak az egyikük szerepel (1559:31), aki 1562-ben is felbukkan (11). Csábító lenne azonosítása Újmester Jánossal – ezzel a topográfiai problémák jelentősen csökkennének. Sajnos az 1562. évi összeírás ezt a lehetőséget kizárja, akkor mindketten szerepelnek, egymás közelében (vö. 9, 11). Így csak arra tudok gondolni, hogy Gonda János valamelyik ház korábbi tulajdonosa volt, s így szomszédként őt diktálták be, a házösszeírásban azonban már az új gazda szerepel. Esetleg azonos lehet az egyik bolt határleírásában szereplő Göndő Jánossal is (253d).

274. Haszná, Pervíz felesége
Szomszédok: Abdurrahman hodzsa (?), Bakkal Musztafa (275-), Oszmán cselebi (262-) és László Kelemen (246-), út.
Kincstár>Kaszab Musztafa (1559)>Bakkal Musztafa>Júszuf>felesége: Haszná.
Érdekes, hogy a tulajdonosokra senki nem utal szomszédként, szinte biztos, hogy valakivel megosztották a házukat, vagy már eladták valakinek.

275. Bakkal Musztafa
Szomszédok: Gemidzsi Haszan (268=), Hüszejn (?), László Kelemen (246-), Kászim bég alapítványa (?), út.
Kincstár>Kaszab Musztafa (1559)>B. M.

276. Bak Péter
Szomszédok: Veli besli (278=), Vácrévi György (77=?), Kónya Mihály (145=), út.
Kincstár>Júnusz és Haszan vojvodák (1559)>Perváne bin Abdullah>B. P.
Perváne minden bizonnyal Csiszár János fiával, a szomszédos ház volt tulajdonosával azonos.
Bak Péter és apja, Bak György 1546-ban német városi lakosok (74), 1559-ben ugyanitt élnek, de már két öcs is felsorolásra kerül: Máté és György (76). 1562-ben Péter már saját háztartásban él gyermekeivel — Jánossal, Györggyel és Andrással — a Sáros utcai részben (224), valószínűleg az 1570-ben is bírt házban.

277. Musztafa szeroda
Szomszédok: Hüszejn szpáhi (269=), Musztafa bin Pír Ali (293-), út, út.
Katalin üres telke>M. sz.

278. Veli besli
Szomszédok: Bak Péter (276=), Memi (296-), Kürkcsi [=Szűcs] Máté (155-), út.
Csiszár János>[fia?:] az iszlamizált Perváne>V. b.
Memi nevű birtokos élt ebben a negyedben, Memi szpáhi. Esetében a szomszédok nincsenek feltüntetve, ide kapcsolni csak neve alapján tudjuk.
Csiszár János néven ketten is éltek a Sáros utcai városrészben, mindketten 1546 óta. Egyikük 1559-ben már nem élt, fiát nem említik (1546:179, 1559:354). Másikuk György fiával élt itt, aki azonban 1559 előtt elhunyt (1546:190, 1559:365). 1562-ben egyik vonal sem került említésre – ekkor már talán Pervánéé a ház.

279. Ömer bin Hamza
Szomszédok: Turhán (260=), út, út, út.
Vámos György>[lányai?] Ilona és Zsófia>Ö. b. H.
A Vámos család 1546-ban is váci lakos, Sáros utcaiak. Egyikük Vámos Ferenc (165), 1559-ben is a helyén van (340), másikuk, Gergely 1559-ben már nem él (1546:178, 1559:353). Bár mindketten házasok voltak, gyermekeikről nem esik szó a forrásokban; hogy György az ő leszármazottjuk volt-e, pillanatnyilag nem állapítható meg.

280. Musztafa szpáhi
Szomszédok: Ali bin Júszuf (271=), Szálih bin Mehmed (263=), Duna, út.
Bíró Gergely>kincstár>Ferruh>kincstár>Haszan aga>M. sz.
Bíró Gergely Bíró Antal kisebbik fiaként tűnik fel 1559-ben, a család új beköltöző (217). 1562-ben ugyanők ugyanott élnek (37). Minthogy a ház — a jelek szerint örökös nélkül elhunyt — Gergelyről szállt a kincstárra, ez csak 1562 után történhetett meg.

281. Haszan bin Musztafa (üres terület)
Szomszédok: párkány, Abdurrahman hodzsa kertje, út, út. (A londzsa közelében, a párkány kapuján kívül.)
Kincstár>Hadzsi>leánya: Kerime>H. b. M.
Abdurrahman hodzsának — illetve a Kászim bég féle alapítványnak — három ingatlana is volt a városon kívül (375–377), a Pest, illetve a Csörög felé vezető utak mellett. Ez utóbbiak a 18. századi ábrázolásokon a várostól délre, a Pesti kapu előtt váltak szét egymástól, könnyen lehet, hogy így volt ez két évszázaddal korábban is.[31] Ez esetben az említett kapu talán a Pesti kapuval azonosítható. Minthogy a teleknek nincs kapcsolata a Haszan vojvoda-mecset városnegyedének ingatlanaival, s e negyedben a palánkot sem említik többet, elképzelhetőnek tartom, hogy az ingatlan feljegyzése tévesen került az összeírás ezen részébe.

282. Szefer bin Szülejmán
Szomszédok: Lakos Hüszejn (257=), Mehmed szpáhi (?), Szabúní [Szappanos] Pírí [Feketénél tévesen: Szitás Petri](143-), út.
Molnár Antal>Szülejmán>fia: Sz.
Mehmed szpáhi valószínűleg Mehmed kethüdával ('parancsnokhelyettes') azonos.
Molnár Antal régi Sáros utcai lakos. 1546-ban András nevű fiával írják össze (187), 1559-ben János nevű fiával (362). 1562-ben már csak Molnár János szerepel a Sáros utcában (132), Antal addigra valószínűleg elhunyt. Ha Szülejmán valóban Antaltól vette a házat, akkor Molnár János új ingatlant szerzett a városrészben, és a vásárlás 1562 előtt történt. Minthogy azonban Molnár János is eltűnik 1570-re, lehetséges, hogy ténylegesen ő volt az eladó, ez esetben Szülejmán 1562 után jutott az ingatlanhoz.

283. Szefer bin Hüszejn
Szomszédok: Abdurrahman szpáhi (261-), Ahmed szubasi (?), konyhakertek, út.
Bodonyi Péter>kincstár>Sz. b. H.
Bodonyi Péter 1559 előtt települt a Sáros utcai részbe (424), 1562-ben is itt élt, testvérével, Ferenccel (220). Szefer tehát 1562 után vette a házat.
Ahmed szubasi nem jelenik meg tulajdonosként, de szomszédként utalnak még rá (284).

284. Musztafa bin Mehmed
Szomszédok: Ahmed szubasi (?), Musztafa csausz (298-), konyhakertek, út.
Kincstár>Haszan vojvoda>M. b. M.

285. Mehmed gyermekei: Hüszejn, Hizir, Záhibe
Szomszédok: Musztafa csausz (298-), Musztafa bin Pír Ali (293-), Musztafa szerbölük (277-?), út.
Kincstár>Mehmed (1559)>gyermekei.
Musztafa szerbölük talán a második szomszédban felbukkanó Musztafa szerodával azonos (277), a csapatnem elvétése talán tévedés lehet.

286. Dobos János
Szomszédok: Lakos Hüszejn (257=), Hadzsi Ali (?), út. [Hadzsi Hüszejn (288-), Pírí szabúní (143-)]
Nagy Boldizsár>...>D. J.
Hadzsi Ali és Hadzsi Hüszejn könnyen lehet, hogy azonos – Vácon valószínűleg nem volt túl sok Mekkát megjárt zarándok. Egy másik szomszéd rangját is megőrizte: aga.
Nagy Boldizsár, Sáros utcai lakos 1559 előtt meghalt (1546:183, 1559:358).

287. Ali bin Ahmed szpáhi
Szomszédok: Jahja szpáhi (272-), Murad szpáhi (?), Lütfü lovas (303-), út.
Kincstár>A. b. A. (1559)

[31] Elhelyezkedésük elemzése: *Jakus Lajos*: A török hódoltság emlékei Vácon. Vác 2001. 40–41.

Murad nevű tímárbirtokos három is előfordul az 1562/63. évi tímárdefterben, közülük talán a Vác környéki birtokkal rendelkező Díváne Muradról lehet itt szó (*Velics A.*: Magyarországi török kincstári defterek. I. köt. 163, no. 52).
Ali nevű szpáhi több szolgált Budán és Nógrádon is, olyanról azonban nem tudunk, akinek apját biztosan Ahmednek nevezték volna.

288. Hadzsi Hüszejn
Szomszédok: Dobos János (286=?), Abdurrahman halife (?), Szabundzsu [Szappanos] Pírí (143=), út.
Bárány Dénes>Jahja>H. H.
Bárány Dénes 1562 és 1570 között cseréli el házát Jahjával (vö. 89), Hadzsi Hüszejn tehát nem lehet túl régen birtokban.

289. Kászim bég háza
Szomszédok: Duna, Musztafa (?), út, út.
Korábbi birtokosokról nincs említés.
Musztafa kiléte nem határozható meg.

290. Júszuf szpáhi
Szomszédait nem jegyezték fel. [Turhán bin Abdullah (260-)]
Benedek diák>J. sz.
Benedek diákról korábbi forrásaink nem tudnak.

291. Musztafa csausz
Szomszédait nem írták össze.
Váradi Mihály>M. cs.
Váradi Mihály a korábbi forrásokban nem szerepel, felbukkan viszont egy Váradi György nevű személy a német városban (1559:120).

292. Júszuf bin Kerim
Szomszédait és korábbi tulajdonosait nem írták össze.

293. Musztafa bin Pír Ali
Szomszédait nem írták össze. [Mehmed gyermekei: Hüszejn, Hizir, Záhibe (285-), Musztafa szeroda (277-)]
Kis Jánosé volt. Forrásaink egyetlen Kis Jánosról tudnak, Kis Benedek fiáról. A családot német városi lakosként jegyzik (1546:129, 1559:131). 1562-ben már nem találkozunk velük, valószínűleg elköltöztek, s eladták a házukat Musztafának.

294. Sabán lovas
Szomszédait nem írták össze.
Vámos György>S.
Vámos György a korábbi összeírásokban nem fordul elő, de a család igen. Ugyanő bírt egy másik házat is ugyanebben a mahalléban (vö 279).

295. Biga szúfi
Szomszédait és korábbi tulajdonosait nem írták össze. [Oszmán cselebi (262-)]

296. Memi szpáhi
Szomszédai nincsenek feltüntetve.
Szabó Lázár telkén építette, aki azonban a korábbi forrásokban nem bukkan fel.

297. Ajse bint Hüszejn
Szomszédait nem írták össze.
Móric Péter>A.
Móric Péter a korábbi forrásokban nem fordul elő.

298. Musztafa csausz
Szomszédait nem írták össze [Musztafa bin Mehmed (284-), Mehmed gyermekei: Hüszejn, Hizir, Záhibe (285-)]
Abonyi Jánosé volt, aki a korábbi forrásokban nem szerepel ilyen néven.

299. Díváne Ferhád
Szomszédait nem írták össze.
Illés Péter>D. F.
Az Illések a Nagy utcán laktak, Péter 1559 előtt meghalt (vö: 113). Hogy e ház mikor kerülhetett a birtokába, nem tudjuk. Díváne Ferhád mindenesetre 1559 előtt vásárolhatta meg.

300. Jahja szpáhi
Szomszédait nem írták össze.
Tőrös Bendek>J. sz.
Tőrös Benedek régi német városi lakos (1546:73, 1559:75 – Tors néven), mivel 1562-ben már nem szerepel, valószínűleg e dátum előtt hunyt el.
301. Haszan bin Musztafa
Szomszédait nem írták össze.
Kabók István>H. b. M.
Kabók István a korábbi összeírásokban e néven nem szerepel.
302. Hüszejn hodzsa.
Szomszédait nem jegyezték fel. [Ali bin Júszuf (271-)]
Szakács István>H. h.
Szakács István a korábbi forrásokban nem szerepel, de felbukkan egy Szakács nevű család 1559-ben, mint Patáról érkezett új jövevény, a német városban (144). 1562-ben már nem szerepelnek.
303. Lütfü bin Musztafa
Szomszédait nem jegyezték fel. [Szálih bin Mehmed (263-), Veli és Ali bin Mehmed (265-)]
Nagy Péter>L. b. M.
Nagy Péter a korábbi forrásokban nem szerepel, 1570-ben viszont Nagy utcai háztulajdonos (vö 123).

Martalócok városnegyede

304. Pavli szermije (parancsnok)
Szomszédok: Radoszav (?), Ilija (313-), párkány, út.
Üres telken építette.
305. Szobota Szefergádzs
Szomszédok: Pavli jüzbasi (304), Kurd (315-), Gyura (308-), Ilija (313-), út.
306. Desztena, Nikola lánya. Két szoba. Papoké volt.
307. Markó martalóc. Két szoba. Papoké volt.
308. Gyura martalóc. Egy szoba. Papoké volt.
309. Raduja szeroda. Két szoba. Papoké volt.
310. Hudáverdi besli. Egy szoba. Papoké volt.
311. Zsivkó Martalóc. Egy szoba. Papoké volt.
312. Báli bin Mahmúd csaus. Egy szoba. Papoké volt.
313. Ilija szeroda. Két szoba. Papoké volt.
314. Rásza Vukonity. Egy szoba. Papoké volt.
315. Kurd lovas. Egy szoba. Papoké volt.
316. Raduja és Gyura martalócok. Két szoba. Papoké volt.
317. Kászim bég alapítványa. (=Abdurrahman hodzsa) Papoké volt.

Sáros utca

318. Balog János
Szomszédok: Zsellér Demeter (350=), Nagy János (352=), várárok, út.
Üres telken építette.
Egy Balog János nevű személy 1546-tól folyamatosan szerepel a kimutatásokban Sáros utcai lakosként. Balog János és fia, Jakab (1546:185), Balog János és fiai, Jakab és Pál (1559:360, 1562:163). 1559-ben felbukkan egy Túr faluból beköltöző Balog János is, a német városban (1559:293). Hogy e házat melyikük építette, nem dönthető el.
319. Hajnal Balázs
Szomszédok: Tar Márton (320=), Jakab István (345=), várárok, út.
Üres telken építette.
Hajnal Balázs a korábbi forrásokban e néven nem szerepel.

320. Tar Márton
Szomszédok: Hajnal Balázs (319=), Szefer János (323=), várárok, út.
Üres telken építette.
1559 előtt települ be a német városba (193), 1562-ben Sáros utcai lakos (170).

321. Óbudai Gergely
Szomszédok: Madaras István (322=), Varga János (328=), Tót Mihály kertje (367-), út.
Üres telken építette.
Az Óbudaiak 1546-ban is Vácon laktak (173, 208). Ambrusnak és Antalnak is volt Gergely nevű fia, mindketten a Sáros utcai részben laktak, hogy jelen telek tulajdonosa melyikük lehet, nem tudjuk.

322. Madaras István és Tót Gáspár
Szomszédok: Óbudai Gergely (321=), Mészáros Gáspár (347=), Tót Mihály kertje (367-), út.
Üres telken építette.
Madaras István apja, Gergely már 1546-ban a Sáros utcai részben lakott (156). 1559-ben is itt írták össze két fiával, Istvánnal és Bendekkel (331), 1562-ben szintén, ekkor Benedek nem szerepel (1562:156). Minthogy e házat István építette, valószínűleg elköltözött apjától, bár az 1562. évi házszám jól illeszkedik a rendszerbe.

323. Szefer János
Szomszédok: Tar Márton (320=), Molnár Imre (335=), várárok, út.
Üres telken építette.
Szefer János több néven látszik a korábbi forrásokban. 1546-ban és 1559-ben Sáfár Mihály és fia, János szerepel az összeírásban, Sáros utcai lakosként (1546:193, 1559:368). 1562-ben a fiú Zaffir Jánosként tűnik fel (1562:172), 1570-ben pedig Szeferként. (A család neve valószínűleg Sáfár lehetett, a Szefer ennek pontatlan lejegyzése, a Zafírhoz pedig valószínűleg egy *Zsáfár alak vezethetett.) Az adatokból nem tudjuk megállapítani, hogy mikor építhette Sáfár János a házat.

324. Szántai Vitálos
Szomszédok: Lőrinc János (325=), Kis István (326=), Tót Mihály kertje (367-), út.
Üres telken építette.
A tulajdonost ritka neve teszi azonosíthatóvá. Már 1546-ban Vácon élt (37), a német városban. 1559-ben Gyurkó nevű fiával ugyanott találjuk, Szántó néven (1559:37). 1562-ben Gergely nevű fiával a Sáros utcai részben találjuk (1562:214, a kiadásban Szácsai néven). De még itt is költözködött, Kosdi utcai házát eladva (vö. 1570:167) került a Sáros utcába.

325. Lőrinc János
Szomszédok: Szántai Vitálos (324=), Mészáros Gáspár (347=), Tót Mihály kertje (367-), út. [Zsellér Dömötör (350-)]
Üres telken építette.
Lőrinc János Nézsáról költözött Vácra 1559 előtt, a Sáros utcai részbe (1559:419, 1562:158). Mivel a házat ő építette, valószínűleg beköltözése óta lakja.

326. Kis István
Szomszédok: Szántai Vitálos (324=), várárok, mező, út.
Üres telken építette.
Kis István a korábbi összeírásokban nem szerepel.

327. Sós Péter
Szomszédok: Német János (353=), Nagy János (352=), mező, út. [Molnár Imre (335-), Mocsári Mátyás (343-)]
Üres telken építette.
Sós Péter Fótról költözött be a német városba 1559 előtt (191), 1562-ben már a Sáros utcában említik (161).
Az itt leírt telek jól illeszkedik egy házsorba, amely a várárok és egy utca — nyilván a Sáros utca — között feküdt. Ehhez képest a négy szomszéd soknak tűnik, ráadásul ha a 352-es és a 335-ös számú háznak is Sós Péter a szomszédja, akkor a házsor gyűrűt alkot, amely vagy körülzárja a várárkot, vagy pedig egy várárokkal körülvett szigetnek kell tartanunk. Egyik feltevés sem tűnik valószerűnek, sokkal könnyebben elképzelhető, hogy Sós Péternek két háza volt, esetleg ketten viselték a nevet, vagy talán a hasonló lejegyzés valójában két nevet takar. (Fekete az egyik helyen Mus Péter nevet olvasott!) Véleményünk

szerint Sós Péter másik — össze nem írt — háza Molnár Imrével és Mocsári Mátyással volt szomszédos.

328. Varga János
Szomszédok: Óbudai Gergely (321=), Mohai Mihály (337=?), Ribakő Bálint (334-, Feketénél: Mika Bor), út.
Üres telken építette.
Vácon több Varga János nevű lakos is élt. Az itt tárgyalt személy talán a Kosdról András nevű fiával 1559 előtt betelepülő Varga Jánossal azonosítható (1559:427, 1562:187).

329. Váradi György
Szomszédok: Szabó Gáspár (330=), Ács György (332=), Bíró János kertje (72-), út.
Bojtorjános Jakab>lánya: Orsolya>V. Gy.
Váradi György 1559-ben új jövevénynek tűnik a német városban (120), 1562-ben pedig már a Sáros utca mahallében lakik (181).
Bojtorján Jakab 1546-ban német városi lakos, 1559-ben már nem él (1559:125). Ez alapján nem dönthető el, hogy Váradi mikor költözött a házba. (Elképzelhető, hogy ő volt Bojtorján Orsolya férje.)

330. Szabó Gáspár
Szomszédok: Váradi György (329=), Molnár Máté (331=), Bíró János kertje (72-), út.
Tót Ambrus>Sz. G.
Szabó Gáspár 1559 előtt költözik a német városba, György nevű fiával (1559:172). 1562-ben már a Sáros utca mahallében találjuk (1562:133). 1570-ben két háza is van, az egyiket vette, a másikat építette (368). Tót Ambrus nevét nem találtam a korábbi forrásokban.

331. Molnár Máté
Szomszédok: Konc Bálint (351=), Szabó Gáspár (330=), út, út.
Molnár Balázs>fia: M. M.
A család régi német városi lakos: Molnár Balázs (1546:96), néhai Molnár Balázs fia, Máté (1559:98). Máté 1562-ben már a Sáros utca városrészben lakik (135). Az adatok ellentmondást rejtenek, Molnár Balázs német városi lakosként halálozott el, viszont fia Sáros utcai házat örökölt tőle. Véleményem szerint nem költözés történt, hanem a mahallék határát húzták meg másként. Minthogy e házat Máté apjától örökölte, már 1559-ben is a birtokukban kellett lennie, de az sem kizárt, hogy a hódítás előtt is itt laktak.

332. Ács György
Szomszédok: Váradi György (329=), Dékán Benedek és Kelemen Máté (336=), Bíró János kertje (72-), út.
Sápi Ferenc>Á. Gy.
1559 előtti beköltözőként feltűnik egy Ács Máté nevű, nős személy (228). Ő később nem szerepel, de felbukkan Ács György (1562:130) Sáros utcai lakosként, aki minden bizonnyal 1559 és 1562 között költözött ebbe a városrészbe.
A Sápi család 1546-tól adatolható a Sáros utcában. Kezdetben Sápi János és Dénes nevű fia (1546:172, 1559:347), később további fiak, Gergely, Máté és Ferenc (1562:152). Sápi Ferenc ekkor még nem önálló háztulajdonos. Később több ház is volt a birtokában (110, 346, 332). Ennek fényében csak jóval 1562 után adhatta el Ács Györgynek a tárgyalt ingatlant.

333. Makrai Benedek
Szomszédok: Ribakő Bálint (334=), Máté bíró (348=), Tót Mihály kertje (367=), út.
Üres telken építette.
Makrai Benedek János nevű fiával 1559 előtt telepedett meg a német városban (183), majd a Sáros utcában találjuk őket (1562:151). Mivel a házat ő építette, ez valószínűleg 1562 előtt történt.

334. Ribakő Bálint
Szomszédok: Mohai Mihály (337=), Makrai Benedek (333=), Tót Mihály kertje (367-), út.
Üres telken építette.
Ribakő Bálint e néven a korábbi összeírásokban nem fordul elő. Esetleg Rigó Bálinttal lehet azonosítani (az arab írás a lehetőséget megengedi).

335. Molnár Imre
Szomszédok: Szefer János (323=), Sós Péter (?), várárok, út.
Üres telken építette.

Molnár Imre és Gáspár 1546-ban és 1559-ben Sáros utcai lakosként szerepel (1546:171, 1559: 346), 1562-ben viszont németvárosiak (84). A Sáros utcai házat ő építette (a költözések alapján 1562 után), de volt házhelye a Kosdi utcában is (1570:173–174).
Sós Péter telkét ugyan összeírták, de véleményünk szerint itt egy másik ingatlanra kívánt utalni az összeíró. A kérdéshez lásd a 327-es szám alatti fejtegetést.

336. Kelemen Máté és Dékán Benedek
Szomszédok: Bíró Egyed (131=), Ács György (332=), Szohár Miklós (130-), út.
Petre György>Kálmán Gergely>K. M.
Kálmán/Kelemen Gergely és fia, Máté, valamint testvére Bálint régi váci lakosok, rendre a Sáros utcában írták őket össze (1546:147, 1559:322, 1562:128). Dékán Benedek szintén régi lakos, német városi (1546:23, 1559:23), 1562-ben azonban már a Sáros utcában írják össze, mint 1570-ben is (1562:129). Lehet azonban, hogy nem költözött el, a ház ugyanis éppen a német város és a Sáros utca találkozásánál épült. Kálmán Máté valószínűleg a telek egyik — német város felé eső — részét eladta Bíró Egyednek (131), ő maga pedig a másik, Sáros utcai oldalt használta.

337. Mohai Mihály
Szomszédok: Ribakő Bálint (334=), Elekes János (328=), Tót Mihály kertje (367-), út.
Üres telken építette.
Elekes neve máshol nem fordul elő. Ugyanakkor egy bizonyos Varga János szomszédjaként említi Mohait – róla viszont Mohai nem szól. Gyanúm szerint a két személy azonos.
Mohai Mihály a korábbi forrásokban nem fordul elő, vannak viszont szintén magukban álló adataink Bucsai, Bócsai, Bucsa Mihály nevű személyekről. Véleményem szerint mindezek azonosak (a b/m félreolvasható az összeírásban). Bucsa Mihály 1559 előtti betelepülő a német városban (185). 1562-ben a Sáros utcai részben írták össze két fiával, Péterrel és Jánossal (Bucsai néven, 153). Mivel költözésükre nincs adat, házukat maguk építették, lehet, hogy e helyen éltek a beköltözés óta.

338. Rákfil György
Szomszédok: Pomáz Imre (340=), Horák Máté (348=), Varga Máté kertje (181-), út.
Kerékgyártó Sebestyén>fia: János>R. Gy.
Rákfil nevű lakos a korábbi összeírásokban nem bukkan fel, de könnyen lehet, hogy Zakatol Györggyel azonos, minthogy a két név arab írásos képe meglehetősen hasonlít (1546:39, 1559:42), a Zakatol család pedig eltűnik a forrásokból.
Kerékgyártó Sebestyén 1546-ban a német városban lakott (135). 1559-ben János nevű nőtlen fiával ugyanott (137). 1562-ben már a Sáros utcai részben találjuk őket (140, a kiadásban Nyereggyártó néven – a két név arab betűs lejegyzése egybeesik). Úgy tűnik, itt is költöztek egyszer, hiszen egy ideig a 349-es számú ház volt a birtokukban. Minthogy Sebestyén még 1562-ben is életben van, Rákfil György csak e dátum után vehette meg a házat.

339. Madarász Orbán
Szomszédok: Varga János (346=), Pap Lőrinc (?), Annus asszony kertje (114-), út
Barla Máté>M. O.
Madarász Orbán 1546 óta Sáros utcai lakosként kerül említésre (1546:155, 1559:330, 1562:188).
Barla Máté nem ismert az összeírásokból.

340. Pomázi Imre
Szomszédok: Konc Bálint (351=), Rákfil György (338=), Varga Máté (181=), út.
Szabó Márton>P. I.
Pomáz Imre és testvére, András már 1546-ban német városi lakosok (1546:4, majd 1559:4). Imre 1562-ben önálló házzal bír már a Sáros utcai részben (1562:159).
Szabó Márton 1559 előtti betelepülő (186), 1562-ben a Sáros utcában lakik (139). Mivel Pomázi Imre Szabó Márton halála után jutott a házhoz, a vásárlás csak 1562 után következhetett be.

341. Egyedfi János
Szomszédok: Szabó János (?), Sápi János (342=), Pap Bertalan kertje (144-?), út. [Varga Farkas lányai (344-)]
Nógrádi Ambrus>Taligás Pál>E. J.
Szabó János ugyan több is szerepel az összeírásban, egyik sem vonható azonban ide. Könnyen lehet, hogy valamelyik Varga-lány férjéről van szó, így megoldódna a szomszéd-

sági rend zűrzavara. Pap Bertalan telektulajdonosként nem szerepel. Lehet, hogy valamelyik Mendel-lány férje volt, de még valószínűbbnek érzem, hogy Tót Bertalan nevét írták el (144). Taligás Pál 1559 előtt meghalt (1559:140), így Egyedfi is e dátum előtt szerezte meg a házat.
Egyedfi András és öccse, János már 1546-ban a német városban lakik (50), 1559-ben is itt említik őket (53). 1562-ben már csak János bukkan fel a Sáros utcában (183). A logikusnak tűnő családtörténetnek ellentmond Taligás Pál halálának dátuma. A megoldás talán az 1559. évi összeírás rendezetlenségében keresendő.

342. Sápi János
Szomszédok: Varga János (346=), Egyedfi János (341=), Pap Bertalan kertje (Tót?, 144), út. [Annus asszony (114-?), Trombitás Péter (122-?), Bárány Dénes (89-?)]
Csaplár Lőrinc>Varga Márton>Szántó Máté>S. J.
Pap Bertalan telektulajdonosként nem szerepel, talán Tót Bertalannal azonos.
Sápi János 1546-tól Sáros utcai lakosként szerepel (1546:172, 1559:351, 1562:152).
Csaplár Lőrincnek valóban volt a Sáros utcában háza (1559:375). Varga Márton nevet többen is használtak. Szántó Máté 1570-ben nem szerepel telektulajdonosként, de 1562-ben felbukkan a Sáros utcában (185), talán e dátum után vásárolhatta a telket Sápi János.

343. Mocsári Mátyás
Szomszédok: Sós Péter (?, Feketénél: Mus), Tót Gergely (349=), várárok, út.
Fejér János>Pesti János>M. M.
Mocsári Mátyás 1559-ben tűnik fel, mint új beköltöző a német városban (219). Pesti János szintén ekkor érkezik a városba (1559:200), 1562-ben már a Sáros utcában lakik (176).
Sós Péter neve itteni lejegyzésének módja nem tér el a többi esetben alkalmazottól. Az ingatlant azonban mégsem tekintjük azonosnak a 327-es szám alatt feljegyzettel (a kérdés kifejtését lásd ott).

344. Ilona és Anna, Varga Farkas lányai
Szomszédok: Tót Gergely (349=), Egyedfi János (341-), mező, út.
Varga Farkas>lányai
Varga Farkas 1546-ban német városi lakos (136), 1559-re már nem él (138). A lokalizálás némiképp ellentmondásos. 1559-ben Varga Farkast mint elhunyt német városi lakost említik, viszont az itt tárgyalt, Sáros utcai házat öröklik tőle lányai. Úgy tűnik, a mahallehatárok mozgása itt is tettenérhető.

345. Jakab István
Szomszédok: Zsellér Dömötör (350=), Hajnal Balázs (319), várárok, út.
Üres telken építette.
Jakab István fiával, Mihállyal 1559-ben tűnik fel először a német városban, betelepülőként (244). 1562-ben ugyanott élnek (166). Ha valóban átköltöztek a Sáros utcába (s nem a mahalle határa változott meg), akkor arra 1562 után került sor.

346. Varga János
Szomszédok: Madarász Orbán (339=), Sápi János (342=), Kis Kelemen kertje (114-?), út.
Vörös András>Sápi Ferenc>V. J.
Sápi Ferenc 1562-ben még apjával élt, nem lehetett önálló háza (152). Utána azonban sokat költözött, mivel három esetében is említik, hogy az övé volt az ingatlan (1570:110, 332, 346). Varga János tehát 1562 után költözhetett csak ide. Vörös András a korábbi forrásokban nem bukkan fel.

347. Mészáros Gáspár
Szomszédok: Madaras István (322=), Lőrinc János (325=), Vitálos (324-) és Kis István (326-).
Üres telken építette.
Mészáros Gáspárból három is élt Vácon, hogy e telek tulajdonosa melyikük lehetett, nem dönthető el.

348. Horák Máté
Szomszédok: Makrai Benedek (333=), Rákfil György (338=), út, út. [Varga György (362-)]
Üres telken építette.
Makrai Benedeknél Máté bíró nevű szomszédról olvashatunk, aki máshol nem bukkan fel a forrásban, ezért Horák Mátéval való azonosítását megalapozottnak tartjuk.
Korábbi forrásokban ilyen néven nem fordul elő.

349. Tót Gergely
Szomszédok: Varga Farkas (344=), Mocsári Mátyás (343=), Csapó György (?) kertje, út.
Kerékgyártó Sebestyén>T. G.
A Kerékgyártókhoz lásd: 338.

350. Zsellér Dömötör (Feketénél: Zsilár)
Szomszédok: Balog János (318=), Jakab István (345=), Lőrinc János (325-), út.
Üres telken építette.
Zsellér Dömötör Gyarmatból költözött Vácra 1559 előtt (181, a kiadásban Zsibád néven, az azonosítást az arab írás megengedi), 1562-ben a Sáros utcai részben találjuk (165).

351. Ilona, Konc Bálint felesége
Szomszédok: Molnár Máté (331=), Pomázi Imre (340=), út, út.
Puskás Balázs>Mészáros Ferenc>fia: György>Ilona
Konc Bálint kettő élt Vácon, mindketten 1559 előtt települtek a német városba. Egyik Albert nevű fiával érkezik (1559:177), másik Antal nevű apjával és testvérével, Jánossal (1559:229). 1562-ben Konc Bálint János nevű fiával tűnik fel a Sáros utcában – ő valószínűleg az előbbi személlyel azonos, aki 1559-ben már nős, Antal fia, Bálint ekkor még nőtlen. A feleség, Ilona, Mészáros Ferenc leánya lehetett. Ez utóbbi valószínűleg azzal a Mészáros Ferenccel azonos, akit már 1546-ban összeírtak a Sáros utcában, és 1559-ben már nem volt életben (1546:176, 1559:351).

352. Nagy János
Szomszédok: Balog János (318=), Sós Péter (327=), várárok, út.
Üres telken építette.
Nagy János nevű személy több is élt Vácon: Nagy Kálmán fia (1559:50) és Nagy Ambrus fia (1562:51), valamint egy Sáros utcai lakos (1562:149). Hogy e tulajdonos, melyikükkel azonos, nem dönthető el.

353. Német János
Szomszédok: Sós Péter (327=), út, mező, mező.
Üres telken építette.
Német János 1559-ben bukkan fel a német városban betelepülőként (1559:178), 1562-ben azonban már a Sáros utcában írják össze (138).

Lökös utca

354. Csaplár Miklós
Szomszédok: Mészáros Ferenc (366=), Nagy Ferenc (364=), Kerime (281-?), út.
Üres telken építette.
Csaplár Miklós a korábbi összeírásokban nem szerepel.
Kerime talán Hadzsi leányával, Kerimével azonos, akinek a palánkon kívül volt telke (281).

355. Pénz Gáspár
Szomszédok: Zátony István (363-), Mészáros Ferenc (366=), út, út.
Üres telken építette.
Pénz Gáspár a korábbi forrásokban nem szerepel.

356. Nagy Antal
Szomszédok: Molnár Balázs (357=), Túri Barnabás (358-), várárok, út.
Üres telken építette.
Nagy Antal 1559 előtt költözik a német városba (191), 1562-ben a Sáros utcában írják össze (174).

357. Molnár Balázs
Szomszédok: Nagy Antal (356=), Túri Barnabás (358=), mező, út.
Üres telken építette.
Molnár Balázs 1559 előtt költözik be Marosról a német városba (214), 1562-ben nem szerepel.

358. Túri Barnabás
Szomszédok: Molnár Balázs (357=), Balog Gergely (360=), mező, út.
Üres telken építette.

1559 előtt költözött a Sáros utcába (412), 1562-ben nem szerepel.

359. Maros Tamás
Szomszédok: Balog Gergely (360=), Oroszi Gergely (365=), mező, út.
Üres telken építette.
Maros András és fiai, János és Tamás 1546-ban és 1559-ben a Sáros utcai részben éltek (1546:182, 1559:357 – Marosa néven).

360. Balog Gergely
Szomszédok: Túri Barnabás (358=), Marosi Tamás (359=), mező, út.
Üres telken építette.
1559 előtt költözik be Tarján faluból a német városba (166). 1562-ben a Sáros utcában írják össze (204).

361. Hamvas Jakab
Szomszédok: Zátony István (363-), Bese Benedek (371=), Kovács Péter kertje (81-), út. [Fórizs Demeter (91-), Szalai János (103-)]
Üres telken építette.
Korábbi forrásokban nem szerepel.

362. Varga György
Szomszédok: Varga András (370=), Horák Máté (348-), várfal, út. [Varga Máté, (181-), Tóth Mihály (367-)]
Üres telken építette.
Varga György és hasonnevű fia 1559 előtt költöztek a Sáros utcai részbe, valószínűleg a Kosdi utcába (1559:422, 1570:163). 1562-ben továbbra is a Sáros utcai részben találjuk őket (83), hogy mikor költöztek a Lökös utcába, nem tudjuk.

363. Zátony István
Szomszédok: Mészáros Ferenc (366-), Bojtorján Orbán (61-), út, út. [Pénz Gáspár (355-), Mészáros Ferenc (366-), Hamvas Jakab (361-), Cseh János (127-), Istóber Bálint (184-), Gönci András (185-)]
Üres telken építette.
A Zátony család már 1546-óta német városi lakos (83). Jelen telek gazdája azonban nem közvetlenül tőlük származik, mivel 1559-ben új beköltözőként jelzik a német városban (146). 1562-ben nem szerepel.

364. Nagy Ferenc
Szomszédok: Csaplár Miklós (354=), Varga András (370=), várfal, út.
Üres telken építette.
Nagy Ferenc fiaival, Mátéval és Istvánnal Cselétéről költözött a német városba 1559 előtt (202), házuk valószínűleg a Kis utcában volt (vö. 1570:182). 1562-ben már a Sáros utcai részben lakik (219).

365. Orosz Gergely
Szomszédok: Szűcs István (372=), Marosi Tamás (359=), mező, út.
Üres telken építette.
Orosz Máté és fiai, Gergely és Máté 1559 előtt költöznek a német városba Sáp faluból (154 – Örs néven). 1562-ben már a Sáros utcai részben laknak (144 – Örs néven).

366. Mészáros Ferenc
Szomszédok: Csaplár Miklós (354=), Pénz Gáspár (355=), mező, út. [Zátony István (363-)]
Mészáros Ferenc 1559 előtt költözött a német városba (192), 1562-ben már Sáros utcai lakos (157), ez után költözhetett a Lökös utcába.

367. Tóth Mihály
Szomszédok: Varga István (373=), Makrai Benedek (333=), Varga György (362-), út. [Ribakő Bálint (334-), Mohai Mihály (337-), Óbudai Gergely (321-), Madaras István (322-), Lőrinc János (325-), Szántai Vitális (324-)]
Üres telken építette.
Tót Mihály 1562-ben Tót István fiaként szerepel, a német városban lakik (68).

368. Szabó Gáspár
Szomszédok: Motatán András (374-), Szűcs István (372=), várárok, út.
Üres telken építette.

Szabó Gáspár György nevű fiával 1559 előtt költözött a német városba (172). 1562-ben már a Sáros utcai részben laknak (133, vö. 1570:330), e dátum után költöztek a Lökös utcába.

369. Mészáros Imre
Szomszédok: Motatán András (374-), Varga András (370-), várárok, út. [Varga István (373-)]
Üres telken építette.
Mészáros Imre a korábbi forrásokban nem szerepel.

370. Varga András
Szomszédok: Nagy Ferenc (364=), Varga György (362=), Gönci György (179=), út. [Kuti Mihály (182-), Mészáros István (398-)]
Üres telken építette.
Varga András Varga János fiaként tűnik fel 1559-ben (427), a Sáros utcai részben. A továbbiakban nem szerepel.

371. Bese Benedek
Szomszédok: Hamvas Jakab (361=), út, mező, mező
Üres telken építette.
Bese Benedek korábbi forrásokban nem szerepel.

372. Szűcs István
Szomszédok: Orosz Gergely (365=), Szabó Gáspár (368=), várárok, út.
Üres telken építette.
Szűcs István korábbi forrásokban nem szerepel.

373. Varga István
Szomszédok: Mészáros Imre (369-), Tóth Mihály (367=), várárok, út.
Üres telken építette.
Varga István nevű lakos 1562-ben tűnik fel a német városban (20), talán ezen dátum után költözik át a Lökös utcába.

374. Motatán András
Szomszédait nem jegyezték fel [Mészáros Imre (369-), Szabó Gáspár (368-)] Korábban itt volt a piac.

FÜGGELÉK
II.

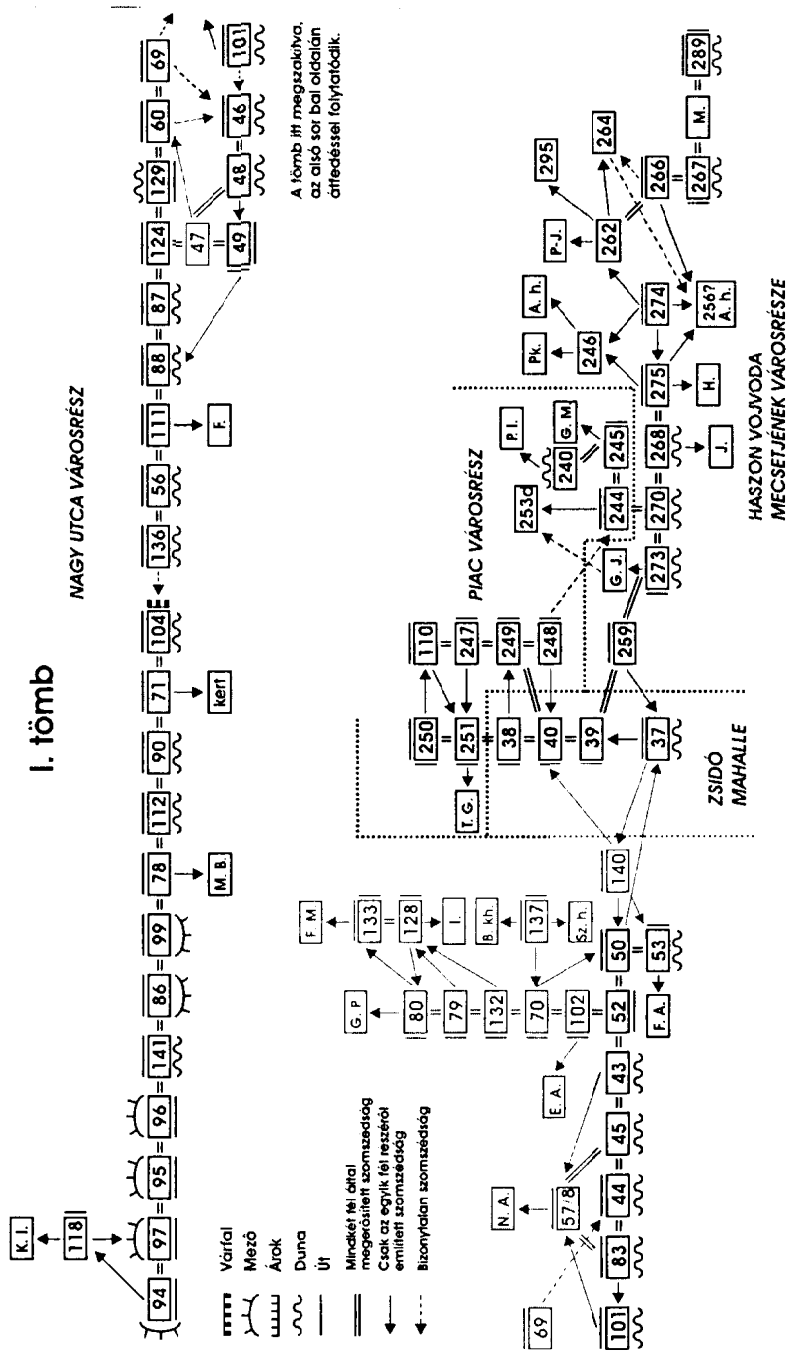
I. tömb
NAGY UTCA VÁROSRÉSZ
PIAC VÁROSRÉSZ
ZSIDÓ MAHALLE
HASZON VOJVODA MECSETJÉNEK VÁROSRÉSZE
A tömb itt megszakítva, az alsó sor bal oldalán áttéréssel folytatódik.
Várfal
Mező
Árok
Duna
Út
Mindkét fél által megerősített szomszédság
Csak az egyik fél részéről említett szomszédság
Bizonytalan szomszédság

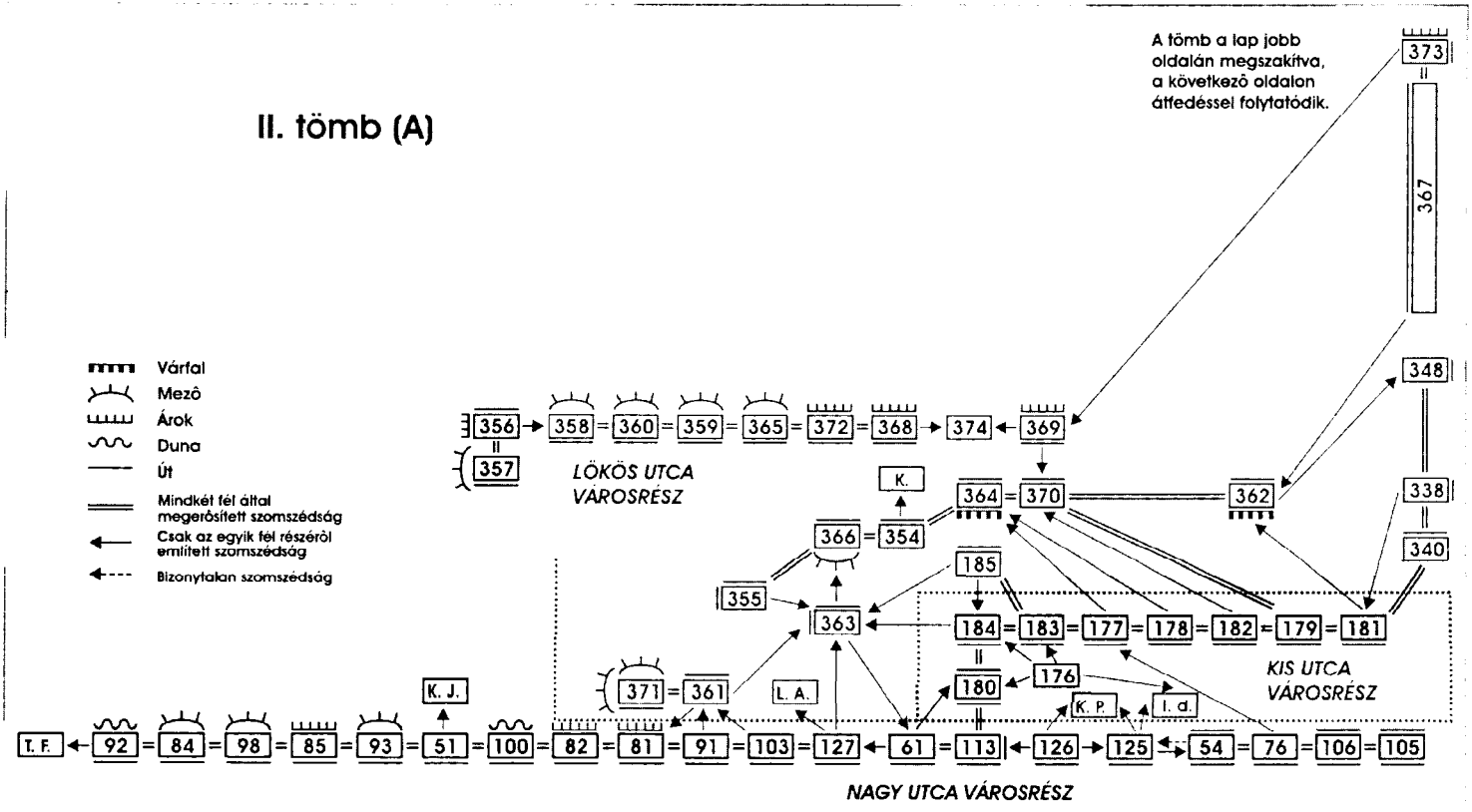
II. tömb (A)
A tömb a lap jobb oldalán megszakítva, a következő oldalon áttedéssel folytatódik.
Várfal
Mezô
Árok
Duna
Út
Mindkét fél által megerősített szomszédság
Csak az egyik fél részéről említett szomszédság
Bizonytalan szomszédság
LÖKÖS UTCA VÁROSRÉSZ
KIS UTCA VÁROSRÉSZ
NAGY UTCA VÁROSRÉSZ
T. F.
K. J.
L. A.
K. P.
I. d.
K.
373
367
348
338
340
362
364
370
369
374
368
372
365
359
360
358
356
357
354
366
355
363
371
361
185
184
183
177
178
182
179
181
180
176
92
84
98
85
93
51
100
82
81
91
103
127
61
113
126
125
54
76
106
105

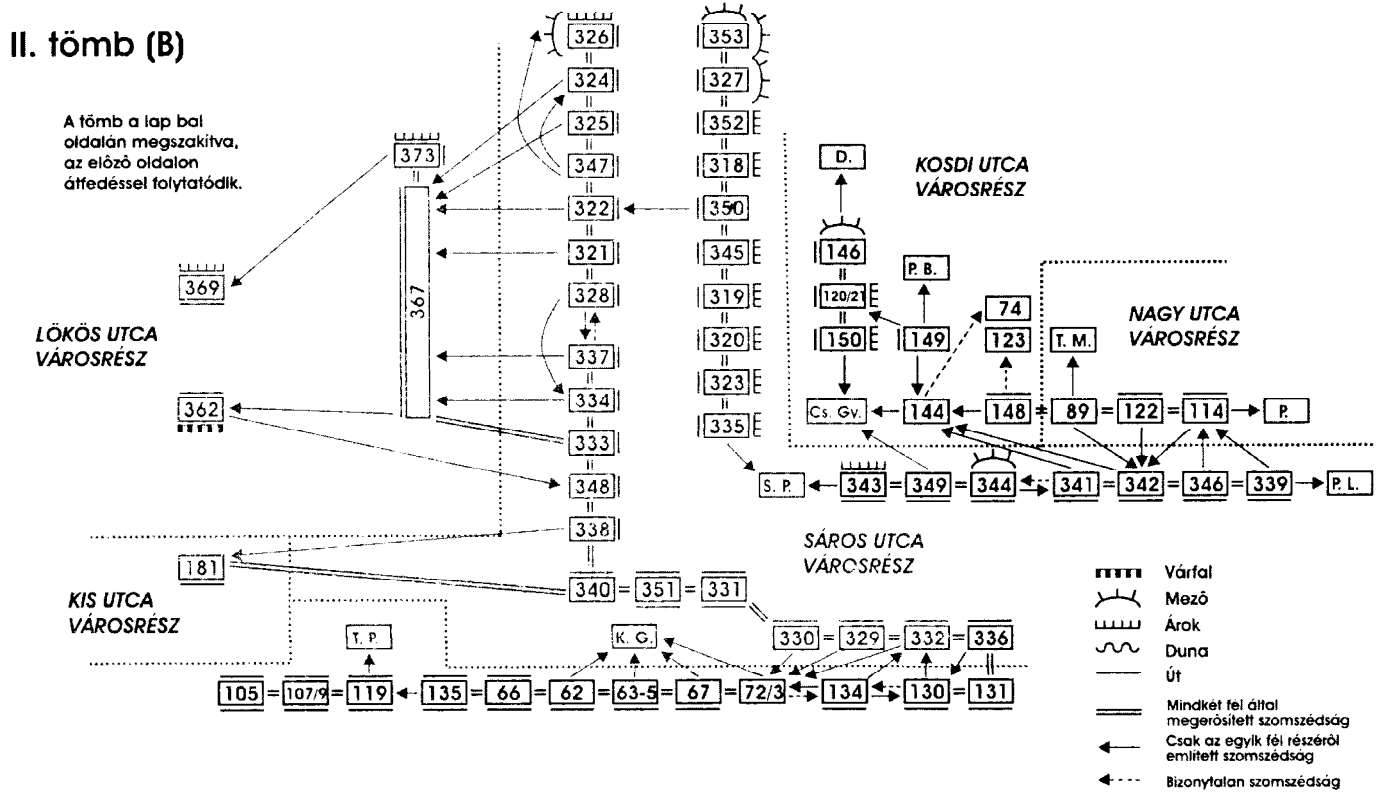
II. tömb (B)
A tömb a lap bal oldalán megszakítva, az elôzô oldalon átfedéssel folytatódik.
LÖKÖS UTCA VÁROSRÉSZ
KOSDI UTCA VÁROSRÉSZ
NAGY UTCA VÁROSRÉSZ
SÁROS UTCA VÁROSRÉSZ
KIS UTCA VÁROSRÉSZ
D.
P. B.
T. M.
S. P.
P. L.
T. P.
K. G.
Cs. Gy.
Várfal
Mezô
Árok
Duna
Út
Mindkét fél által megerösített szomszédság
Csak az egyik fél részérôl említett szomszédság
Bizonytalan szomszédság

III. tömb

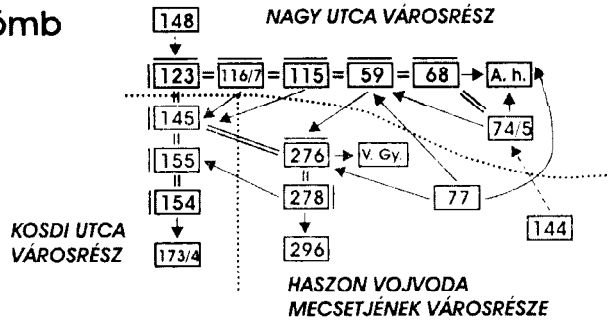

IV. tömb

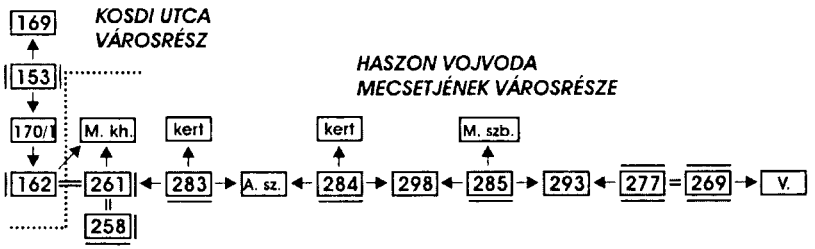

V. tömb

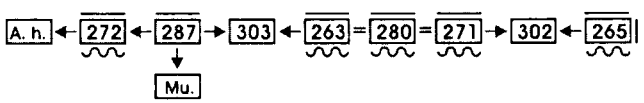

VI. tömb

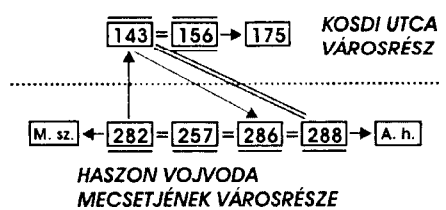

VII. tömb

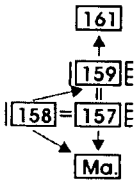

VIII. tömb

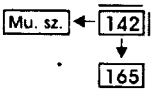

IX. tömb

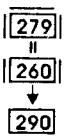

X. tömb

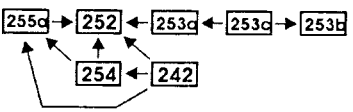

XI. tömb

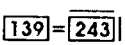

Várfal
Mezö
Árok
Duna
Út
Mindkét fél által megerösített szomszédság
Csak az egyik fél részéröl említett szomszédság
Bizonytalan szomszédság

AN OTTOMAN REGISTER OF THE HOUSES OF VÁC FROM 1570

by Balázs Sudár

Summary

Very few detailed registers of the medieval and early modern Hungarian towns have come down to us. Here lays the importance of the register of five towns in the region of the Danube Bend, namely Esztergom, Visegrád, Vác, Nógrád and Drégely, which was made in the early 1570s (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Krafft 290.) For the Ottoman administration, contrary to the normal process, registered all the houses of the settlements concerned, regardless of their quality or of the religion and income of their inhabitants. Moreover, all the entries were completed by a number of useful information, such as the name of the owner, the former possessors, the number of rooms, the appurtenances (garden, well, cave), the material of the building and its neighbours.

The register is most detailed in the case of Vác. It is no surprising, therefore, that already the first publisher of the source, namely Lajos Fekete, concieved the idea of preparing a topographical reconstruction on its basis. Yet neither Fekete nor later scholars succeeded in solving the problems, contenting themselves by merely reconstructing the respective order of the different quarters.

I followed a different approach comprising several levels. In this study I merely intended to reconstruct the relations of neighbourhood. If we manage to decipher the method followed by the scribe, this can be done with relative certainty. Yet what results is but a fictive map, for we have no information on either the shape or the size of the sites. A comparison with the surviving objects would be the task of further research.

The respective geographical situation of the different quarters can be reconstructed despite the limited number of the available topographical information.On the bank of the Danube the following quarters ran southwards: Hasan woywod's mosque – Market – Jewish quarter – Quarter of the Big Street. Further off the Danube, on the eastern side of the main road their also stood the houses of the Big Street. Parallel to it ran the Little Street, and, probably outside the town wall, the Lökös Street. South to this block was the quarter of the Sáros Street, which bordered on the houses of the Kosdi Street. The junction of the Kosdi Street, the Big Street and the Quarter of Hasan woywod's mosque cannot be determined on the basis of this register. The quarter of the *martalócok* seems to have been one separate building, which may have been a cloister previously. The quarter of the mosque of Kasim bey seems to have been somewhat bigger. Their exact location cannot be reconstructed upon the register in question; they may have stood on the territory of the future Hungarian town.

Dominkovits Péter

A RENDI JOGOK VÉDELMEZŐJE – A KÖZPONTI UTASÍTÁSOK VÉGREHAJTÓJA: A 17. SZÁZADI MAGYAR VÁRMEGYE*

1. Bevezetés: Egységes kép vagy eltérő minőségű fejlődési szakaszok?

A köztudat a magyar vármegyét a központi hatalommal szembenálló, a rendi érdekeket védelmező, jelentős autonómiával bíró, középszintű közigazgatási egységként, jogszolgáltatatási fórumként tartja számon. Ez a több évszázadra kimerevített kép vitathatatlanul a 19. század — különösen a reformkor és a dualizmus időszakának — politikai vitái során alakult ki. Valójában a két szimbolikus időponttól, a középkori magyar állam végét jelentő mohácsi csatától (1526), illetve Buda oszmánok általi elfoglalásától (1541) az 1848-ig tartó több mint három évszázadot a nemesi vármegye szervezetének, közigazgatási, jogszolgáltatási funkcióinak fejlődése, politikai szerepe tekintetéből egyáltalán nem helyes egységes minőségű, hosszú korszaknak tekinteni. Ez több, máig sem kellően feltárt, eltérő sajátosságokat mutató szakaszra osztható.

A 16. századot a nemesi vármegye hivatali szervezetének, a vezető tisztségviselők jogköreinek a későbbi századokat meghatározó kialakulása, a folyamatosan gyarapodó illetékességi körök törvények általi rögzítése jellemzi.[1] Ez a vármegyei autonómia — a magyar rendiség súlyának növekedésével párhuzamosan — a 17. században teljesedik ki. E folyamat legfeltűnőbb megyei szintű megnyilvánulása a helyi társadalomszervezés, közigazgatás és bíráskodás minél tágabb köreire vonatkozó szabályrendelet alkotás. Ugyanakkor a Magyar Királyság 16–17. századi vármegyéit alapvetően nem a Habsburg kormányzattal, a központi hatalommal történő szembenállás jellemezte. E rendi intézmények az autonómia egyre jelentősebb erősödése mellett is a királytól, a Magyar Udvari Kancelláriától *(Cancellaria Aulica Hungarica)* a nádortól mint legfőbb rendi méltóságtól, illetve a központi pénzügyigazgatási szervektől (Magyar és

---

* A tanulmány átdolgozott és kiegészített változata a Das ungarische Komitat im 17. Jahrhundert: Verfechter der Ständerechte oder Ausführungsorgan zentraler Anweisungen? In: Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismus-Paradigmas. Hg. Winkelbauer, Thomas – Mat'a, Petr, Wien, 2005. jelenleg nyomtatás alatt álló kéziratnak. A szerző itt szeretne köszönet mondani Heidi Wunder (Kassel), Stefan Brakensiek (Bielefeld/Kassel), Vári András (Bp.–Miskolc) számára, hogy e munka a „Frühneuzeitliche Institutionen in ihrem sozialen Kontext. Praktiken lokaler Politik, Justiz und Administration im internationalen Vergleich" kutatási program keretében készülhetett el. Hasonlóképpen itt köszönöm meg Petr Mat'a (Prága–Bécs), Pálffy Géza (Bp.) és Thomas Winkelbauer e kézirat elkészítését segítő tanácsait, észrevételeit!

[1] A Mohács előtti királyi és nemesi vármegyékről összefoglalóan: *Tringli István:* Megyék a középkori Magyarországon. In: Vármegyék és szabad kerületek I–II. Szerk.: Radics Kálmán, Debrecen 2001. 15–50.

Szepesi Kamarák) jövő utasítások helyi végrehajtó intézményei voltak, mind az adóigazgatás és adóztatás, mind pedig az oszmánok elleni védelmet szolgáló hadisegélyek kivetése, illetve behajtása terén. Ez utóbbi feladatkörhöz csatlakozott a végvárak megerősítése, vízi átkelők elzárása, az ehhez és a hadiszállításokhoz kapcsolódó ingyenmunkák *(gratuitus labor)* sokasága. Modern fogalmakkal élve: a kora újkori vármegyék az eredményes katonai védelmet segítve a végvárrendszer hátországát szervezték. A vármegyei tevékenységi körök a kiadott törvényhatósági források — a vármegyei jegyzőkönyvek — alapján jelenleg legjobban a 16. század utolsó harmadában, a 17. század első felében írhatók le.

A vármegyei rendiség esetében a 17. században a központi kormányzattal szembeni legjelentősebb és leginkább állandósuló törésvonalat a felekezeti kérdések jelentették. A későbbi időszakokból ismert megyei ellenállás jelei a dunántúli vármegyékben a Habsburg abszolutizmus 1670-es években megnyilvánuló új adóztatási szisztémájával szemben mutathatók ki, de akkor sem általánosan.[2] Több megyében (így Vas, Veszprém vármegyékben) a tisztikarok, vezető tisztségviselők lemondásával járó átmeneti megyekormányzati válság érzékelhető, amelyen a központi kormányzat az adóterhek mérséklésével, a központi kormányszervek és a főispánok pedig sorozatos személycserék kikényszerítésével viszonylag hamar úrrá lettek.[3]

A vármegye szintjén a visszafoglaló háborúk korát legjobban az adóztatással, az átmenő katonaság beszállásolásával és szállítmányozással kapcsolatos ügyek, az ezekből fakadó, a helyi társadalom teljességét érintő konfliktusok kezelése jellemzi. A rákövetkező esztendők, a Rákóczi Ferenc vezette rendi–függetlenségi küzdelem (szabadságharc) időszakának megyekormányzatot érintő bemutatása az újabb részeredmények ellenére is egyértelműen modern feldolgozást kíván.[4] A szatmári béke utáni, III. Károly nevéhez fűződő időszak a Habsburg abszolutizmus újabb (nem előzmények nélküli) magyarországi fejezetét hozta. Az 1722–1723. évi országgyűlésen alapvető központi közigazgatási és jogszolgáltatási szervezeti reform született, amely alsóbb szintekre is hatott; mind a regionális jogszolgáltatásban (személynöki ítélkezés helyett kerületi ítélőtáblák létrehozása),[5] mind a vármegyék működésében megnyilvánult.

A 18. századi megyét azután két, egymással összefüggő tendencia jellemezte. Egyrészt a rendi igazgatás szakszerűsödött, ezzel együtt a hivatalviselői

---

[2] A korszakra: *R. Várkonyi Ágnes:* Országyegyesítő kísérletek 1648–1664. In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál, Bp. 1985. 1034–1154., *Benczédi László:* Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685). Ugyanott, 1155–1272.

[3] Vas Megyei Levéltár (=VaML), IV. A. 1. a. Vas vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (VavmProt), 1673 ápr.–1674 ápr., 642–654.,Veszprém Megyei Levéltár (=VeML) IV. A. 1. a. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (VevmProt), 1673. febr. 16.– ápr. 11., 180., 183–184., 186–187.

[4] A dunántúli (Sopron vármegyei) rendek császárhű magatartására: *Bártfai Szabó László:* Gróf Széchényi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz 1697–1724. I. kötet, Bp. 1929. 120–245., Egy vármegyére szisztematikusan összegyűjtött iratokra: *Bánkúti Imre:* Pest-Pilis-Solt vármegye a kuruc korban I–II., Bp. 1996. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 2.), *Balogh István:* II. Rákóczi Ferenc Szabolcs és Szatmár vármegyékben (1703. július–október), Szerk.: Henzsel Ágota, Nyíregyháza, 2003. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai II. Közlemények 30.)

[5] *Bónis György:* A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában. Bp. 1935. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 5.), *Varga Endre – Veres Miklós:* Bírósági levéltárak 1526–1869. Bp. 1989. (Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 6.)

kar differenciálódott, megjelentek a szakhivatalok.[6] Másrészt a vármegyék működését egyre jobban meghatározta az újonnan kiépült központi közigazgatás, fölöttük egyre erősebb ellenőrző funkciót látott el az 1724-ben létrehozott Királyi Helytartótanács.[7] Bár az 1764–1765. évi országgyűlést követően, a diétákat negligálva a rendekkel szemben új kormányzati periódus vette kezdetét, a toposzként élő vármegyei ellenállás gyökerei II. József 1786 elején bevezetett közigazgatási reformjaival állnak összefüggésben.[8] Ez a nagy tekintélyű, vezető vármegyei hivatalviselők (alispánok) és a tisztikarok egy jelentős részének lemondásában nyilvánult meg (pl. a térségből Győr vm.).[9] Már az uralkodó életének utolsó szakasza idején kimutatható az elégedetlen megyei rendek meginduló szervezkedése, majd a rendi sérelmek látványosan jelentek meg az 1790–1791. évi országgyűlésben.[10] Bár a francia háborúk időszakában a központi hatalommal szembeni oppozíció visszaszorult, a vármegyei politizálásnak, a vármegye politikai szerepének vitathatatlanul új periódusa kezdődött el, amely talán legmagasabb szinten az 1825–1847 közötti évtizedekben nyilvánult meg.[11] Megítélésem szerint e meghatározó korszak vármegyeképének más történeti korokra való kivetítése döntő jelentőséggel bírt ezen középszintű közigazgatási–jogszolgáltatási egység mint a központi érdekekkel szembeni rendi védbástya toposz kialakulásában.

Az alábbiakban a nyugat-dunántúli Sopron vármegye példáján a 17. századi királyi Magyarország egyik törvényhatóságának szervezetét, működését kívánom vázlatosan bemutatni. Nem szeretném azt sugallani, hogy e földrajzi fekvése révén is királyhű vármegye kanonizálható modell lenne, de az itt megfigyelhető jelenségek sora általánosítható tendenciákat mutat. A kitekintést hozó, döntően e térségből származó analógiák többek között az egyes vármegyék földrajzi fekvéséből, társadalmi és birtokstruktúrájából bekövetkező módosulásokra is felhívják a figyelmet.

2. A kora újkori vármegye a magyar történetírásban

A kora újkori királyi Magyarország vármegyéinek történetéhez már a 18. század elején Bél Mátyás történeti és földrajzi szempontú vármegyeleírásai is

[6] A vármegyékként eltérő években végbement folyamat, a megyei tisztikar apparátusának a differenciálódása Sopron példáján: 1725: ügyész *(fiscalis)*, 1732: aljegyző *(vice notarius)*, 1730–1740 között alszolgabírói állások az összes járásban *(viceiudices nobilium)*, 1739: alügyész *(vicefiscal)*, 1766: másodalispán *(substitutus vicecomes)*, 1777: aladószedő *(viceperceptor)*, számvevő *(exactor)*, 1778: vármegyei mérnök *(geometra)*. Forrás: Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára (=SL) IV. A. 1. a. Sopron vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyvei (=SvmProt), Tom. 3–16.

[7] *Vörös Antal – Felhő Ibolya:* A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961.

[8] *Hajdu Lajos:* II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982.

[9] Sibrik (I.) Antal Győr vármegyei alispán esete jól példázza ezt: *Dominkovits Péter:* A Deák család Győr vármegyei rokonságáról: szarvaskendi Sibrik (I.) Antal In: Levéltári Szemle, 53. (2003) 3, 60–66., *Lengyel Alfréd:* II. József reformjai és a rendi Győr megye ellenállása. In: Arrabona. Szerk.: Uzsoki András, Győr, 1960 (A győri Xantus János Múzeum Évkönyve 2.) 73–85.

[10] *Marczali Henrik:* Az 1790–91-diki országgyűlés I–II. Bp. 1907.

[11] *Varga János*: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) I. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv. Szerk.: Kanyar József, Kaposvár 1980. 177–244., II. ugyanott 1981. 155–194. Egyes vármegyékre, további irodalommal: *Molnár András:* Zala vármegye rendi ellenállása az 1820-as években. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László – Tilcsik György, Szombathely, 2003. 385–400.

több adatot hoztak (egyes törvényhatóságok szervezete, főispánjai, alispáni archontológiai sorok),[12] miképpen a század végén Kovachich Márton forrásgyűjtése, illetve Szirmay Antal kötetei (Zemplén, Ung) révén primer forrásfeltárásokon nyugvó megyetörténeti könyvek jelentek meg.[13] A vármegyék szisztematikus történeti vizsgálata a 19. század második felében kezdődött el. Mind a jog- és közigazgatás-történeti, mind a politikatörténeti megközelítéseket aktuális politikai, közigazgatási tényezők (pl. vármegyereform) indukálták, a meghatározó vizsgálati szempontot a vármegyei autonómia kialakulása, tartalma jelentette. Az alábbi sorokban csupán a legfontosabb irányokat, munkákat szeretném jelezni.

A fenti tényezők motiválták Botka Tivadarnak a szakirodalom és a törvények részletes ismertetésére, Bars vármegyei alapkutatásokra épülő, 1866-ban megjelent jog- és közigazgatás-történeti munkáját.[14] A kortárs történész, Salamon Ferenc, döntően törvényelemzések révén Buda 1541. évi török megszállásától a kuruc háborúk utáni 1715. évi országgyűlésig vizsgálta a vármegye honvédelmi szerepét, középfokú jogszolgáltatási fórummá válását. A 15. századi katonai és jogszolgáltatási gyakorlatot, törvénykezést is figyelembe véve, politikai vitáktól elhatárolódva a 16–17. századot a megyei intézmények kifejlődése korszakának tartotta.[15] E pozitivizmusnak nevezett történetkutatási periódusban vetődött fel a kettős adóztatás, a hódolt területek vármegyei adóztatásának problémaköre (Ráth Károly, Salamon Ferenc, Kazinczy Gábor munkáiban),[16] miképpen a forrásfeltárás e korszakában publikálta Ráth Károly Győr vármegyei levéltáros gr. Esterházy Miklós nádor eme törvényhatósághoz 1626–1645 között intézett rendeleteit, leiratait, leveleit. Bár egyoldalú forrásfeltárással, de sajnos napjainkig is ez az egy forráspublikáció illusztrálja a központi hatalmat képviselő legfőbb rendi méltóság és egy középszintű rendi intézmény kapcsolatrendszerének területeit.[17]

Az 1910-es évek elején mind a jog-, mind a közigazgatás- és társadalomtörténet oldaláról új összefoglalások jelentek meg. Osváth Gyula sárospataki jogakadémiai tanár jogforrásokon és szakirodalmon alapuló kismonográfiájában egyrészt a vármegye mint autonóm jogszolgáltatási egység kialakulását, helyi rendszabály alkotását, a törvényalkotó tevékenységbe történő bekapcsolódását,

---

[12] Pl. Liptó, Pozsony, Zólyom: *Bél, Mathias:* Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor (...). Viennae, 1735. Tom. I. Pars I–II. 57–59., 407., 551–552.; Hont: Ugyanő: Ugyanott Tomus II. Pars III–IV. Viennae, 1737. 551–553.

[13] *V. Windisch Éva*: Kovachich Márton György forráskutató. Bp. 1998. passim (Társadalom- és művelődéstörténeti Tanulmányok 24.). A megyetörténet köteteire: *Bodor Antal – Gazda István:* Magyarország honismereti irodalma 1527–1944. Bp 1984.[2] (Tudománytár)

[14] *Botka Tivadar:* Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről. In: Budapesti Szemle, 1. (1865) 304–325., 429–464., 519–545., 2. (1866) 161–201., 4. (1866) 189–253.

[15] *Salamon Ferenc:* A megyék kérdéséhez. In: Salamon Ferenc kisebb történeti dolgozatai. Bp. 1889. 204–261.

[16] Az eredményeket részletes bibliográfiával összefoglalja: *Buza János:* A török birtokosok és a majorsági gazdálkodás. In: Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Bp. 2001. Szerk.: Uő (Társadalom- és gazdaságtörténeti kötetek 1.).

[17] *Ráth Károly:* Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei. In: Magyar Történelmi Tár 8. (1861) 3–208.

másrészt a közgyűlés mint a legfőbb köz- és adóigazgatási szerv létrejöttét, működését, továbbá általában és egyes hivatalokra lebontva (alispán, szolgabíró, esküdtek, jegyző, tiszti ügyész) a vármegyei tisztviselők jogviszonyát vizsgálta. Munkájában az önadóztatás fontosságát hangsúlyozta.[18] Fekete Lajos a dualizmus korában megjelent számos eltérő színvonalú megyemonográfia felhasználásával, illetve a törvények igen részletes elemzésével a 16–17. századi megyei tisztikart, az egyes tisztségviselők jog- és hatásköreit mutatta be.[19] E kismonográfiák mellett külön hangsúlyozni kell a 19–20. század fordulójának mind a mai napig kézikönyvként szolgáló forrásgyűjteményét: két jogtörténész, Kolozsváry Sándor és Óváry Kelemen a vármegyei jegyzőkönyvek szisztematikus átnézésével, az egész országra kiterjedően, több kötetben megjelentette a 16–18. századi megyei rendszabások gyűjteményét. (Minthogy a helyhatósági jogforrások összegyűjtése és közzéadása volt a cél, ugyanezt tették meg a szabad királyi városok, mezővárosok esetében is.)[20] Hasonló megyei — a statutumokat immáron magyar nyelven közlő kiadvány — megjelentetésére az 1980-as években került sor. Míg 1981-ben Nógrád megyéből válogatás, 1989-ben a 16–18. századi Borsod vármegyét teljesség igényével feldolgozó kötet jelent meg.[21]

A két világháború közötti időszakban a gazdaság- és jogtörténettel foglalkozó Eckhart Ferenc egyetemi szemináriumain két tanítványa,[22] a kortárs auktorok művei, különböző típusú és hierarchiájú kiadott jogforrások, továbbá primer levéltári források alapján (pl. Pest vármegyéből) a vármegyei jogszolgáltatás két fő ágát dolgozta fel. Meznerics Iván a 16–19. századi büntető-,[23] Torday Lajos ugyanezen időszak polgári peres eljárását mutatta be.[24] Ekkor született meg az igazgatás centrikus kora újkori vármegyetörténet egy napjainkig is alapvető munkája, Föglein Antal 16. századi Zólyom vármegyét bemutató tanulmánya.[25] Ugyancsak ő készítette el az egyik meghatározó megyei hivatal, a

---

[18] *Osváth Gyula:* A vármegyei autonomia és vármegyei tisztviselők 1848 előtt. Tanulmány. Bp. 1911.

[19] *Fekete Lajos:* A vármegyei tisztikar. Bp. 1914. Minthogy a témától is messze visz, jelentős terjedelmi keretet igényel, azért itt sem a dualizmus, sem a két világháború közötti időszak megyemonográfiáival nem foglalkoznék.

[20] A vármegyei kötetek: *Kolozsváry Sándor – Óváry Kelemen:* Corpus statutorum Hungariae municipalium III. Statuta et articuli municipiorum Hungariae Trans-Tibiscanorum. Bp. 1892., *Ugyanők*: IV. Statuta et articuli municipiorum Hungariae Cis-Danubianorum. Bp. 1896., *Ugyanők*: V/1. Statuta et articuli municipiorum Hungariae Trans-Danubiorum. Bp. 1902.

[21] *Nékám Edit – Schneider Miklós:* „Úgy határozott a tekintetes vármegye..." Nógrád megyei statutumok a XVII–XIX. századból. Salgótarján, 1981. (Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból 11.), *Tóth Péter – Barsi János:* Borsod vármegye statutumai 1578–1785. Miskolc, 1989. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 23.)

[22] Az egykori magyar jogtörténetről, Eckhart tanári pályájáról, tanítványai munkájáról: *Degré Alajos:* Magyar jogtörténetírás a Horthy korban. In: *Ugyanő:* Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Bp. 2004. 38–56., 358–367., különösen: 50–53.

[23] *Meznerics Iván:* A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Bp. 1933. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 1.)

[24] *Torday Lajos:* A megyei polgári peres eljárás a 16–19. században. Bp. 1933. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumaiból 2.)

[25] *Föglein Antal:* XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből. In: Századok, 57/58. (1923/1924) 466–494., *Uő:* Ugyanaz. In: Csánki Emlékkönyv, Bp. 1924. 66–94.

vármegyei jegyzői állás kialakulásáról, történetéről szóló tanulmányt is.[26] Ez időszakban született meg, de csak a háború után látott napvilágot Ember Győző közigazgatás-történeti kézikönyve is.[27]

Hosszú szünet után az 1960–1970-es évek fordulójára vált lehetővé egy, a helyi önkormányzatok fejlődését országosan bemutató tanulmánykötet megjelentetése. 1971-ben, a jogtörténész–levéltáros Degré Alajos a megyeszékhely problémáját, a vármegyei közgyűlések működését, hatáskörét, szabályrendelet-alkotását, a középfokú törvényhatóságok legfőbb tevékenységét vizsgálta Zala vármegyei alapkutatásai, továbbá a történeti Magyarország egészére kiterjedő „Corpus statutorum" forrásanyaga alapján.[28] Munkássága az 1980-as évektől mind a jog-, mind a közigazgatás-történet számára inspirálóan hatott. A jogtörténész Béli Gábor a vármegyei statutumok és az országos törvényalkotás problémáját, azaz a *consuetudo* és a *lex* egymáshoz való viszonyát vizsgálta,[29] a levéltáros Turbuly Éva a megyei igazgatás és tevékenységi körök oldaláról foglalkozott a satutumalkotással, illetve Zala vármegyei alapkutatásai, a kiadott megyei regesztakötetek alapján a nyugat-dunántúli vármegyék működésének összehasonlításával.[30] A legtöbb vármegyei regesztakötetet jegyző Tóth Péter a közgyűlési jegyzőkönyvek bejegyzései alapján a vármegye legfőbb funkcióit a felsőbb, központi utasítások helyi végrehajtásában (katonaállítás, beszállásolás, adókivetés), illetve a helyi törvénykezésben (fenyítő- és polgári peres) jelölte meg.[31]

Az 1980-as évek második felében — nem előzmények nélkül[32] — az eddigieknél határozottabban jelent meg egy újabb kutatási irány. Ez a 16–17. századi vármegye működését már nem csak a szabályrendeletek, hanem a vármegyei eljárások, illetve a hivatalviselői kar társadalomtörténeti elemzésén keresztül kívánta láttatni. Ezzel a szemlélettel elemezte Gecsényi Lajos a 17. századi

---

[26] *Föglein Antal:* A vármegyei notarius. In: Levéltári Közlemények 14. (1936.) 149–171.

[27] *Ember Győző:* Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet)

[28] *Degré Alajos:* Megyei közgyűlések a XVI–XVII. századi török háborúk korában. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat történetéből. Szerk.: Bónis György – Degré Alajos. Bp. 1971. 35–52., új kiadása: *Degré:* Válogatott tanulmányok 163–180., 400–405.

[29] *Béli Gábor:* A vármegyei statútumalkotás a XVI–XVIII. században. In: Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből 18. Pécs, 1987. 69–84.

[30] *Turbuly Éva:* Die Komitatsverwaltung und ihre Träger in West-Transdanubien im 16./17. Jahrhundert. In: Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. Hg. Seedoch, Johann, Eisenstadt, 1994. (Burgenländische Forschungen Sdbd. 13.), 455–470., illetve egy-egy vármegye rendszabályalkotására: *Ugyanő:* Megyei közigazgatás Sopron vármegyében a statútumok (szabályrendeletek) tükrében (1589–1771). In: Fejezetek Győr, Moson, Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Szerk.: Horváth József, Győr, 2000. 21–37., *Ugyanő:* Die Statuten des Komitats Zala im 16. Jahrhundert. In: Forscher-Gestalter-Vermittler. Festschrift Gerald Schlag. Hg. Gürtler, Wolfgang – Winkler, Gerhard J., Eisenstadt, 2001. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 105.) 435–442.

[31] *Tóth Péter:* Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek forrásértéke a burgenlandi és szlovéniai történetkutatás számára. In: Előadások Vas megye történetéről II. Szerk.: Tilcsik György, Szombathely, 1993. (Vas megyei levéltári füzetek 6.) 171–178.

[32] A vármegyék hódoltsági tevékenységére, szervezetére: *Soós Imre:* A hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. In: Archivum 2. Szerk.: Kovács Béla, Eger, 1974. (A Heves Megyei Levéltár közleményei 2.) 5–32.

Győr vármegye közigazgatását, tisztikarát,[33] Szakály Ferenc pedig a hódoltság peremterületén fekvő részben hódolt, illetve az ún. megszállt megyeterületről egy védett végvárba visszahúzódott, „menekült" vármegyék működését mutatta be.[34]

Míg az 1970-es években alkalmi feldolgozások jelentek meg egyes 16–17. századi magyarországi vármegyék társadalmáról, vagy a lokális nemesi társadalom átrétegződéséről,[35] Maksay Ferenc az 1548–1550 közötti királyi adóösszeírások adattár-szerű közlésével új utat nyitott a vármegyei birtokos társadalmak helyi és regionális elemzéséhez.[36] A vármegyei birtokszerkezet vizsgálatának — Maksay kötete által inspirált — hosszabb távú elemzése,[37] és kisebb időszakok leírásai kitűnően rámutatnak arra,[38] hogy az egyes vármegyék birtokos társadalma differenciált feltárásához megkerülhetetlen az adóösszeírások kiadása. De a forrásközlés ezen műfaja, miként korábban,[39] úgy most is a ritkábban megjelenő történeti publikációk körébe tartozik.[40] E forráskiadási (és feldolgozási) irány újabb, Maksay munkájához mérhető kézikönyve azt két évtizeddel követve jelent meg: Dávid Zoltán alapos és részletes adózástörténeti bevezetővel az 1598. évi házadó-összeírást dolgozta fel országosan, 31 vármegyét érintve.[41] A vármegyei adattárak speciális típusát hozta a 2000-ben napvilágot látott Zala vármegyei tisztviselői archontológia.[42] Míg az utóbbi — lezártnak ritkán tekinthető — adatgyűjtés immáron újabb kiegészítésére is sor került, a kora újkori vármegyei archontológia egyik legújabb publikációjában Horváth

---

[33] *Gecsényi Lajos:* Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: Levéltári Szemle, 38. (1988) 3, 14–34.

[34] *Szakály Ferenc:* Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) 82–92., 315–377.

[35] *Maksay Ferenc:* Sopron vármegye birtokos társadalma a XVI. század közepén. In: Soproni Szemle, 33. (1979) 2, 157–170.

[36] Abaúj, Arad, Árva, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Esztergom, Fejér, Gömör, Győr, Heves, Hont, Kis-Hont, Komárom, Közép-Szolnok, Kraszna, Külső-Szolnok, Liptó, Máramaros, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Sáros, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Tolna, Torna, Trencsén, Túróc, Ugocsa, Vas, Veszprém, Zala, Zaránd, Zemplén, Zólyom vármegyék adatait tartalmazza: *Maksay Ferenc:* Magyarország birtokviszonya a 16. század közepén I–II. Bp. 1990.

[37] *Engel Pál:* Szabolcs megye birtokviszonyai a 14–16. században. In: *Ugyanő:* Honor, vár, ispánság. Szerk.: Csukovits Enikő, Bp. 2003. 600–624.

[38] *Dominkovits Péter:* Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. In: Soproni Szemle, 53. (1999) 3, 99–122.

[39] *Horváth J. Gyula – Timár György:* XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről. (1542, 1551, 1564) In: Baranyai Helytörténetírás 1972. Szerk.: Szita László, Pécs, 1973. 7–127.

[40] *Szakály Ferenc:* Pest-Pilis-Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Bp. 1995. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 1.) Legutóbb Veszprém megye 1696. évi országos adóösszeírása jelent meg: *Takács Endre:* Veszprém vármegye összeírásai 1696, 1715, 1720. Közzéteszi: *Boross István – Madarász Lajos*, Veszprém 2002. (Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 17.)

[41] *Dávid Zoltán:* Az 1598. évi házösszeírás. Bp. 2001. A vármegyék: Abaúj, Árva, Bars, Bereg, Bihar, Borsod, Esztergom, Gömör, Hont, Kis-Hont, Liptó, Máramaros, Moson, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Somogy [!], Sopron, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Trencsén, Túróc, Ugocsa, Ung, Vas, Zala, Zemplén, Zólyom.

[42] Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk.: Molnár András, Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény, 50.) Az 1541–1750 közötti megyetörténeti bevezető (23–46.), illetve az archontológiai adatsor *Turbuly Éva* munkája.

Lajos a tisztségviselésre vonatkozó adatok mellett a 16–17. századi Pest-Pilis-Solt megye alispánjainak életrajzi vázlatait is közölte.[43]

Ráth Károly 19. század közepén készült, Győr vármegye és a nádor levelezését bemutató kötetéhez tematikájában rokon forráskiadvány 1998-ban jelent meg. Az előző forrásközléshez viszonyítva mind a politikai hatalom, mind az államalakulat szempontjából ellentétes oldalról mutatja be a központi hatalom és a vármegye viszonyát Nagy Magdolna okmánypublikációja, aki a harmincéves háborúba bekapcsolódó I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (korábban Borsod vármegye főispánja) 1644–1648 között Borsod vármegyéhez írott leveleit tette közzé. Az Erdélyi Fejedelemség szomszédságában, az ez időben a fejedelmek befolyása alatt álló, stratégiailag fontos helyen fekvő törvényhatóság a köz- és adóigazgatási tevékenységek (utak, hidak karbantartása), katonai igazgatási feladatok (pl. insurrectiók, hadfogadás, hadellátás, diósgyőri, ónodi várakhoz adott ingyenmunkák) ellátásával ugyanazon funkciórendszer szerint működött, mint a még bemutatásra kerülő dunántúli törvényhatóságok.[44] Csupán a gyakran a fejedelemi udvarba rendelt vármegyei követek helyzete vetheti fel: a Borsod megyei rendek egykorú soproni viszonyoknál talán nagyobb mértékben függtek az államhatalomtól, ami talán leginkább a központi hatalom, a fejedelmi udvar jóval közvetlenebb fizikai közelségével magyarázható.[45]

Mindezen eredmények mellett valójában napjainkig is nagyon kevés monografikus igényű modern megyetörténettel találkozhatunk. Három és fél évtizede jelent meg Szakály Ferenc Tolna vármegye Mohács utáni történetét Szigetvár elestéig vizsgáló tanulmánya,[46] miként az ő nevéhez fűződik az egyetlen, ezen egész periódust átfogó, modern szemléletű kora újkori megyetörténet, Pest-Pilis-Solt históriája is.[47]

A kora újkori vármegyék működésének differenciáltabb kutatását nagyban elősegíti az alapvető források, a fennmaradt vármegyei jegyzőkönyvek egységes szempontú magyar nyelvű regeszták formájában történő kiadása.[48] Az 1980-as évek derekától központi kezdeményezésre induló forráskiadás mára jelentős terjedelmű könyvsorozattá bővült. A 16–17. századra vonatkozóan Borsod 1, Gömör 1, Győr 3, Nógrád 2, Szatmár 3, Pest-Pilis-Solt 5, Tolna 1, Vas 2, Zala 2, Zemplén 2, korszakbeli vármegyei regesztakötettel rendelkezik.[49] A me-

---

[43] *Horváth Lajos:* Pest-Pilis-Solt vármegye alispánjai: 1583–1711. (Archontológiai összeállítás.) In: Turul, 77. (2004) 1–2, 20–31.

[44] *Nagy Magdolna:* I. Rákóczi György és Borsod vármegye 1644–1648. Miskolc, 1998. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 36.)

[45] *Nagy Magdolna:* I. Rákóczi György, Nr. 3., 8., 14., 20., 25., 28., 29–34., 37–38., 41–43., 56., 59., 73., 75–76., 82., 86., 94–96., 99–101., 103–104., 106., 114., 118–119., 127–128.

[46] *Szakály Ferenc:* Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szerk.: Puskás Attila, Szekszárd, 1969. 5–85.

[47] *Uő:* A hódolt megye története. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1868-ig. Szerk: Zsoldos Attila – Torma István, Bp. 2001. 329–539.

[48] A megyei regesztázás megindulásáról: *Turbuly Éva:* Megyei közigazgatás a közgyűlési jegyzőkönyvek tükrében. In: Magyar Levéltárosok Egyesülete 2003. évi vándorgyűlése. Szolnok, 2003. augusztus 13–15. Szerk.: Bilkei Irén, Bp. 2004. 11–12.

[49] Borsod: *Barsi János:* Borsod vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1577–1578. Miskolc, 2001. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 41.); Esztergom: *Kántor Klára:*

gyemonográfia alapját, a szisztematikus Pest vármegyei forrásfeltárást jól illusztrálja: Borosy András elkészítette a törvényhatóság 17. századi jogszolgáltatási és közigazgatási iratainak bő tartalmi regesztáit is.[50]

Az 1990-es évek elejétől a kora újkori nemesi társadalom és a vármegyei hivatalviselői kar egymásba fonódó kutatása során társadalomtörténeti megközelítésű esettanulmányok — a Dunántúlon Gecsényi Lajos, Hiller István, Bilkei Irén, Dominkovits Péter munkái — a familiaritás, hivatalviselés és karrier, társadalmi mobilizáció új szempontjait vetették fel.[51] Legutóbb, újabb modern esettanulmány, a budróci Budor család több évszázados története révén, a kora újkori vármegye vizsgálatának új dimenziója jelent meg. Pálffy Géza horvátországi, szlavóniai kutatásokkal a horvát–magyar társadalomszervezet és a Drávától délre fekvő vármegyék szervezetének, működésének egyezéseire hívta fel a figyelmet, miközben a kora újkori horvát migráció egy esettanulmányával egy

---

Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1638–1702. Esztergom, 1999. (Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 4.); Gömör: *Tóth Péter:* Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1571–1579. Miskolc, 1996. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 35.); Győr: *Gecsényi Lajos:* Győr vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1580–1616. Győr, 1990., *Ugyanő:* II. kötet 1617–1626. Győr, 1995., *Ugyanő:* III. kötet 1627–1637. Győr, 2004.; Nógrád: *Oborni Teréz:* Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1597–1603. Salgótarján, 2001., *Tóth Péter:* Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1652–1656. Salgótarján, 2001; Pest: *Borosy András:* Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. I–V., Bp. 1983–1987.; Sopron: *Tóth Péter:* Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1579–1589. Sopron, 1993., *Turbuly Éva:* Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1595–1608. Sopron, 2002; Szatmár: *Balogh István:* Regeszták Szamár vármegye jegyzőkönyvéből 1593. május 1–1616. augusztus 6. Nyíregyháza, 1986.; *Henzsel Ágota:* Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II/1. 1629–1634. Nyíregyháza, 1996., *Künstlerné Virág Éva:* Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II/2. Nyíregyháza, 1997.; Tolna: *Várady Zoltán:* Tolna vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1696–1709. Szekszárd, 1992.; Vas: *Tóth Péter:* Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. kötet 1595–1600. Szombathely, 1989.; *Ugyanő:* II. kötet 1601–1620., 1631–1641. Szombathely, 1992. (Vas megyei levéltári füzetek 2., 5.); Zala: *Bilkei Irén – Turbuly Éva:* Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1555–1609. Zalaegerszeg, 1989. (Zalai Gyűjtemény 29.), *Turbuly Éva:* Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1611–1655. Zalaegerszeg, 1996. (Zalai Gyűjtemény 39.); Zemplén: *Tóth Péter:* Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1558–1560. Miskolc, 1990. , *Ugyanő:* II. 1561–1563. Miskolc, 2001. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 41.)

[50] *Borosy András:* Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok I. 1589–1660. Bp. 1998. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 27.), *Ugyanő:* Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok. I. 1618–1670. Bp. 2001. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 33.)

[51] *Bilkei Irén:* Okleveles adatok az Ákosházi Sárkány család XVI. századi történetéhez. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk.: Bilkei Irén, Zalaegerszeg, 1994. 3–14. (Zalai Gyűjtemény 35.), *Dominkovits Péter:* Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Szerk.: Horváth József. Győr, 2000. 39–67., *Ugyanő:* Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint. In: Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 9. 2002. szept. 32–53., *Ugyanő:* Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László – Tilcsik György, Szombathely, 2003. 183–206., *Gecsényi Lajos:* Egy köznemesi család a XVII. században (A Falussyak) In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk.: Dominkovits Péter – Turbuly Éva, Sopron, 1993. 237–254., *Hiller István:* Politikai környezetváltozás és alkalmazkodóképesség. Eörsy Zsigmond különös alispánsága Sopron vármegyében. In: Soproni Szemle, 54. (2000) 1, 5–18.

szlavóniai családnak a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalmába történt integrálódását is bemutatta.[52]

3. A 17. századi vármegyei intézmények, hivatalok, tevékenységi körök

3.1. A vármegye szervezete, működésének jellemzői – általános kép[53]

A közigazgatás- és jogtörténeti összefoglalók[54] alapján először egy általános képet szeretnék a kora újkori magyar vármegyéről felvázolni. A 15. század végi Magyar Királyság — nem számítva Erdélyt, Horvátországot, a bánságokat és kiváltságolt kerületeket — hatvannál több nemesi vármegyéből állt. A 16. század során a folyamatos oszmán előretöréssel, az ország két, majd három részre szakadásával a Magyar Királyság törzsterülete jelentősen összeszűkült; az azt alkotó vármegyék száma folyamatosan csökkent. Az 1526–1541 között török uralom alá került legdélibb megyék (Pozsega, Valkó, Szerém, Bács, Bodrog, Keve) menekült nemessége még nem törekedett a vármegyei intézmények folyamatosságának a fenntartására. Hasonlóképpen esett szét több délkeleti törvényhatóság is (Temes, Torontál). A dél-dunántúli és (dél-)alföldi vármegyék esetében már más helyzet állt elő. 1566-ig az előbbiek nemessége Szigetvárba (Baranya, Tolna), az utóbbiaké Gyulára (pl. Arad, Csanád, Külső-Szolnok) menekülve időlegesen újjászervezte a törvényhatóságot, de e fővárak elesése után e megyék többségének a működéséről jelenleg nincs adat. A szétzilálódott tisztikarral, döntően hódolt területtel rendelkező Külső-Szolnok esete korai példaként a jogfolytonosságot jelentő közigazgatási átszervezést is jól példázza. Az 1569:52 tc.-ben e vármegyét Heves-Külső-Szolnok néven, az egri vár védelme alatt összevonták Hevessel. A már 1541-ben török megszállás alá került Pest vármegye is a hódolt területen kívül tartotta fenn megyei szervezetét. 1552-ig Balaszentmiklóson, majd annak elfoglalása után Egerbe húzódva tevékenykedett. Ott e tisztikar szorosan együttműködött a heves-külső-szolnokival. Bár Eger 1596. évi elestét követően ezek az újjászervezett vármegyei tisztikarok új székhelyre költöztek (pl. a Nógrád vármegyei Fülekre, mely várat 1554. évi török elfoglalását követően 1593 novemberében foglaltak vissza a keresztény csapatok a törököktől), mindkettő 17. századi jogszolgáltatásban, adóztatásban, társadalomszervezésben betöltött szerepe meghatározó volt a magyar intézmények, jogszokások, társadalomszervezet hódoltságbeli továbbéléséhez. A Dunától északra a kis Esztergom vármegye tisztikara Érsekújvár erődváros falai közé húzódott, és ha nem is az előbbi két törvényhatóság erejével és szervezettségével, de a helyi katonaság segítségével kontrollálni próbálta a hódolt vármegye területét. Ahogy a menekült vármegyék esetében kiépült a megyei

[52] *Pálffy Géza:* Egy szlavóniai köznemesi család két ország szolgálatában: a budróci Budor család a XV–XVIII. században. In: Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002) 4, 923–1007. *Uő:* Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. In: Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Fons (Forráskutatás és történeti segédtudományok) 9. (2002) 1–3, 107–121.

[53] Az ismétlések elkerülése végett az általános részbe is építek Sopron vármegyei esetleírásokat.

[54] Az összefoglaló munkák közül a több kiadást megért legfontosabbak: *Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre:* A magyar bírósági szervezet és perjog története. Szerk.: Molnár András, Zalaegerszeg, 1996.[2], Csizmadia Andor – *Kovács Kálmán – Asztalos László:* Magyar állam és jogtörténet. Bp. 1972., *Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 1946.

szervezetrendszer „hódoltsági tagozata" (hódolt szolgabíró, esküdt), a jelentősebb (pl. Komárom, Veszprém), vagy kisebb részben hódoltatott vármegyék (pl. Győr) ugyancsak megszervezték az elveszített területük igazgatási, jogszolgáltatási szervezetét.[55]

A királyi Magyarország vármegyéinek számszerű csökkenése nem csak az oszmán hódítással, a közigazgatási átszervezésekkel, hanem az Erdélyi Fejedelemség létrejöttével, hatalmi pozícióinak növekedésével is összefüggött. Már az 1570 decemberében elfogadott speyeri egyezmény révén négy kelet-magyarországi vármegyével (Bihar, Kraszna, Közép-Szolnok, Máramaros) nőtt a Fejedelemség, míg a 17. századi rendi küzdelmek során (Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György időszaka) átmenetileg újabb törvényhatóságok kerültek a fejedelmek hatalma igazgatása alá.[56] A tizenöt éves háború előestéjén Szlavóniát, Horvátországot nem számítva, mintegy 30 részben hódolt, vagy viszonylag ép területű vármegye alkotta a királyi Magyarország törzsterületét.[57] A 16. század első felében a jelentős tartományi különkormányzattal bíró, de a Magyar Királyság szerves részét alkotó Szlavónia hasonlóképpen az oszmán előrenyomulás miatt, csupán egy keskeny sávra szűkült (Zágráb, Kőrös vármegyék része és Varasd vármegye). A horvát országgyűlés és a szlavón rendek tartományi gyűlésének egyesülése 1558-ban végleg megtörtént, de a horvát–szlavón nemesség vármegyéi szervezetükben, működésükben a magyar vármegyékkel egyezőek voltak.[58]

A 16. század során a nemesi vármegye legfőbb fórumává a vármegyei rendek közgyűlése *(congregatio generalis, congregatio)* vált, amelyben a királyi, kamarai rendeleteket, kancelláriai, nádori leiratokat felolvasták, a vármegyét érintő közügyekben (adózás, hadisegély, védelmi feladatok, közigazgatási kötelezettségek) határozatokat hoztak. Itt hirdették ki a beköltöző nemesek, és az újonnan a helyi nemesség egyetemébe emelkedett személyek armálisait, miként a köztudomásúvá vált dokumentummal és jogállással szemben itt tiltakozhatott a földesúr, vagy annak képviselője, az engedélye nélkül armálist szerző jobbággyal szemben – amennyiben ez a tudomásukra jutott.[59] Ez a fórum számoltatta be a kiküldött tisztviselőket, bizottságokat. A vármegyei törvényszék (*sedes iudiciaria,* avagy *sedria*) — a nemesi vármegyék legősibb, már a 14.

---

[55] *Szakály F.:* Magyar intézmények ... i. m. 83–87., 315–375., *Ráth K.:* A Győr vármegyei hódoltságról. i. m.

[56] *Bak Borbála:* Magyarország történeti topográfiája. Bp. 1997. (História Könyvtár, Monográfiák 9/I.) 59–64., 109–111. Az Erdélyi Fejedelemség területéről, a fejedelmek hatáskörébe tartozó magyar vármegyék köréről monográfiai igénnyel: *Lukinich Imre:* Erdély területi változásai a török hódítás korában 1641–1711. Bp. 1918., különösen: 167–403.

[57] Dunántúlon D-ről É-ra: az 1596:41. tc-kel egyesített Zala és Somogy, továbbá Vas, Veszprém, Sopron, Győr, Moson, Komárom; Alsó- és Felső Magyarországon Ny-ról K-re: Pozsony, Nyitra, Bars, Trencsén, Turóc, Hont, Zólyom, Liptó, Árva, Kishont, Gömör, Heves, Borsod, Torna, Szepes, Abaúj, Sáros, Zemplén, Szabolcs, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár. E vármegyék kiegészülnének az ún. „menekült" törvényhatóságokkal.

[58] *Pálffy G.:* Horvátország és Szlavónia 107–121.

[59] Az armálisnyerés jogi szabályozását, illetve a földesúri tiltakozást Zala vármegye esetében feldolgozza: *Bilkei Irén – Kapiller Imre – Molnár András:* Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltárból 1477–1898. Szerk.: Molnár András, Zalaegerszeg, 2004. 13–16.

század első évtizedeiben (más vélemény szerint derekán) kialakult, országosan elterjedt fóruma[60] — a vármegyei nemesség pereiben elsőfokú bíróságként működött. A két legfőbb megyei fórum szervezeti és hatásköri különválása törvényhatóságonként eltérő időben ment végbe. Bár időszakunkban már külön tartják a közgyűléseket és a törvényszékeket, a tárgyalt ügyekben jelentős átfedések mutatkoznak. Így a közgyűléseken is helyet adhattak jogbiztosító cselekedeteknek (tiltásoknak, tiltakozásoknak, megintéseknek), miképpen felvehettek, tárgyalhattak pereket is. Másrészt törvényszékekben is napirendre kerülhettek közigazgatási feladatok, illetve azokkal kapcsolatban rendszabály is készülhetett.

Az önkormányzati jogkör másik jelentős elemét a jogszabályalkotás *(ius statuendi)* jelentette. A 16–17. században a statutumok — minthogy a törvényhozás és a központi hatalom a középszintű társadalom- és jogszervezés terén óriási hiányosságokkal rendelkezett — nagy jelentőséggel bírtak, a megyék területén szinte törvényerővel rendelkeztek. A vármegyei önrendelkezés a későbbi korokhoz képest e századokban példátlan mozgásterének csak az vetett gátat, hogy a megyei rendszabályok az országos törvényekkel nem állhattak szemben. A vármegyei statutumok jelentőségére az is rámutat, hogy azok helyi jogszokást *(consuetudo)* megfogalmazva gyakran országos törvényként is elfogadottá váltak.[61]

E két fórumon kívül találkozhatunk még két közgyűlés időpontja között speciális (gyakran sürgős) feladatok miatt összehívott, vagy egy-egy vármegyerész számára megtartott kisgyűléssel *(particularis congregatio)*, miként a megyei kiadványok kiadását szolgáló mutató pecsételőszékkel *(sedes sigillaris)* is. A vármegyei jegyzőkönyvek ritkán említik a megye pénz- és adóügyi helyzetét tárgyaló számadás felülvizsgáló székekeket *(sedes rectificatoria)*.[62] Az ilyen kontrollra többnyire a közgyűléseken került sor. A tisztújításokat a főispán elnöklete alatt, tisztújító széknek nevezett, ünnepélyes közgyűlésben *(sedes restauratoria)*, a vármegye rendjeinek minél nagyobb számú jelenlétében hajtották végre. A legtöbb dunántúli törvényhatóságban 3–4 évente, vagy olykor ritkábban, egyes tisztviselők halálával került sor restaurációra, ugyanakkor a felső-magyarországi Abaúj vármegyében évente újraválasztották a tisztikart.[63]

A vármegye közgyűléseit, törvényszékeit a király által kinevezett főispán *(comes)* — világi főnemes vagy egyházi méltóság — hívta össze, vagy ezt (olykor a rendek javaslatát tolmácsoló) alispán előzetes főispáni beleegyezéssel tette meg. (A 17. századi Győr és Sopron vármegyék esete az örökös főispáni állást is jól példázza. Míg az előző törvényhatóságban a század során a mindenkori győri püspök töltötte be e hivatalt, Sopron vármegye esetében egy család, az Ester-

[60] További irodalmakkal: *Csukovits Enikő:* Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle 39 (1997) 3–4, 365., *Szakály Ferenc:* Tolna vármegye középkori szolgabírói. (Esettanulmány). Uo. 411–424., *Uő:* Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525. Szekszárd, 1998. 51–66.

[61] *Ágoston Gábor – Oborni Teréz:* A tizenhetedik század története. Bp. 2000. (Magyar Századok) 77–79., *Ember Gy.:* Az újkori magyar i. m. 520–541.

[62] Pl. Sopron vármegye esetében: közgyűléssel egybekötve 1602. május 4-én, Lózs mezővárosban.

[63] Štátný oblastny archív v Košiciach, Abaúj vármegye levéltára, Abaúj vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 1600–1630 között, átnézve: MOL Mikrofilmtár Nr. 1924. Mikrofilm.

házy nyert e törvényhatóságra örökös főispáni címet.) 17. században a törvényszéket az esetek többségében a közgyűlés napjához igazították, így sokszor közvetlenül a közgyűlést követő napokon került erre sor. A közgyűlések, törvényszékek időpontjának a kihirdetése a szolgabírák és esküdtjeik feladata volt; ezt mind szóban, mind írásban (meghívólevelek útján) teljesítették. A meghívólevelekben nem csak a közgyűlés időpontját és helyét adták meg, hanem gyakran a közgyűlés legfontosabb tárgyait is jelezték. Restauráció esetén az is előfordult, hogy a főispáni kandidációról szolgabírói hivatalig lemenően (alispán, jegyző, szolgabíró) értesítették a meghívottakat. Az alispán és a szolgabírók által kiküldött meghívók mellett a szolgabírák (alszolgabírák) és az esküdtek feladatai közé tartozott az, hogy szóban és írásban az illetékességi területükön általánosan kihirdessék a közgyűléseket, törvényszékeket. A vármegye közgyűlésén és törvényszékein a megyei rendek egyeteme megjelenhetett, de az egyházi és világi főnemesség ezt csak fontos esetekben tette meg. Ők többnyire megbízólevéllel, gyakran konkrét utasításokkal ellátott képviselőik (vezető familiárisok, ügyvédek stb.) — a 17. század elején egy-egy fő, a század középső harmadától két-két fő — révén vettek részt. A vármegye területén fekvő szabad királyi városokat, mint a rendi állam szerves, kollektív jogokkal rendelkező tagjait, rendszeresen meghívták a vármegyei közgyűlésekre.[64] E városok a megbízólevélben meghatározott személyekkel (pl. jegyző, bíró, tanácsurak sorából valaki, ügyvéd) képviseltették magukat.

A megyei rendek sorából a 17. századi vármegye élén az alispán *(vicecomes)* állt – nagyobb vármegyék esetében párhuzamosan két fő is betölthette ezt a tisztséget; a mindennapi vármegyei közigazgatás, jogszolgáltatás meghatározó személyei voltak. A járásokat az élükön álló szolgabírákról *(judex nobilium, judlium)* nevezték el. A feladatok megosztása miatt már a 16. szazadban is több vármegyében működött alszolgabíró *(vicejudex nobilium),* de e tiszt elterjedtebbé a 17. század derekán vált. A szolgabírák munkáját az esküdti kar segítette *(jurati assessores, jurassores)*, míg a vármegye pénzügyeiről az adószedőnek *(generalis perceptor)* kellett gondoskodnia. Az 1613:24. tc. a szolgabírák, esküdtek közigazgatási elfoglaltsága miatt engedélyezte, hogy a törvényszékeken ülnökök *(assessores)* is bíráskodjanak. A vármegye közigazgatási, jogszolgáltatási ügyekben keletkezett kiadmányait saját pecsétje alatt adta ki, amelynek használatát a 15. század végi előzmények (pl. 1498: Somogy vármegye) után az 1550:62. tc. kötelezően írta elő.

A hivatalviselőket a tisztújítások idején a vármegye rendjei a főispán által kandidált (alapvetően a vármegyében birtokkal rendelkező) 3–4 nemes személy közül választották, vagy tisztükben őket megújították. A vármegye írásbeliségéért felelős jegyző *(notarius, ordinarius notarius)* szintén a restaurációk alkalmával került megválasztásra. Az eddigi szakirodalom szerint a magasabb szintű kvalifikáltság miatt az ő pozíciója állandóbb volt; személyében jelenik meg az első éves fizetéssessel rendelkező vármegyei hivatalnok. A hivataláról lemondó alispán a tisztújító közgyűlésben, a közgyűlés előtt, szimbolikus cselekedetet

[64] Jogosultságuk középkori gyökereire: *Kubinyi András:* Rendelkeztek-e országrendiséggel a magyar királyi szabad városok a középkorban? In: Egy emberöltő Kőszeg i. m. 55–70.

hajtott végre, a főispánnak a vármegye pecsétjét átadta. Ez a momentum gyakran nem került rögzítésre az egykorú jegyzőkönyvekben, miként e részletezés ekkor Sopron vármegye esetében sem rekonstruálható, ahol is az 1650-es évtizedben 2-3 esztendőnként, az 1660-as évektől pedig szinte évente megerősítik, szükség esetén kiegészítik, illetve megújítják a tisztikart. Az új hivatalviselők a közgyűlés előtt esküt tettek. Az országgyűlési adókivetések végrehajtását a központi kormányszervek által kinevezett királyi adószedő *(dicator)* hajtotta végre, aki a 16. század második felétől a 17. század derekáig (1648) már a megyei nemesség soraiból került ki.

A vármegyék a rendek által választott, a megye költségére kiküldött két, követutasítással ellátott követükkel az országgyűléseken is képviseltették magukat. E személyek, és általuk a vármegyék, a diéta alsó tábláján — amelyet az 1608. [koronázás utáni] 1. tc. legitimált — szólhattak bele az országos politika és törvényhozás alakításába. Tragikus véletlen, a követ diéta idején történő elhalálozása esetén a rendek új követet választottak. A követek az országgyűlés befejeztével törvényhatóságukba visszatérve a törvénycikkek felolvasása mellett a közgyűlésen részletes beszámolót tartottak.

3.2. Egy esettanulmány: Sopron vármegye

Fekvése és birtokszerkezete: A Nyugat-Dunántúlon, az osztrák határ mentén fekvő, közepes nagyságú Sopron vármegyét a 16–17. századra is kihatóan érintették III. Frigyes 15. századi dinasztikus küzdelmei. A nyugat-dunántúli területváltozások az 1463. évi soproni (másként bécsújhelyi) békében legitimizálásra kerültek. Ekkor Mátyás király a magyar szentkoronáért cserébe III. Frigyesnél zálogon hagyta a Sopron és Vas vármegyék területén fekvő Kismarton, Fraknó, Szarvkő, Kabold, Kőszeg, Rohonc és Borostyánkő várakat, az azokhoz tartozó mezővárosokkal, falvakkal. A győri püspökséget illető tized kivételével e váruradalmak minden jövedelme zálogba került. Az 1491. évi pozsonyi békeszerződés csak megerősítette ezt az állapotot. Bár a rendek az elcsatolt, az Alsó-ausztriai Kamara kezelésébe helyezett, továbbiakban is zálogjavakként hasznosított nyugat-dunántúli uradalmakat folyamatosan számon tartották, azok csak 1648-ban kerültek vissza Magyarországhoz, váltak ismét a vármegyék részeivé.[65]

A 17. század végére a vármegyében három szabad királyi város volt. Az 1553. évi diétát követően a következő században négy országgyűlésnek (1622., 1625., 1634/1635., 1681. évi), azokkal egybekötve 1622-ben, 1681-ben királynéi, 1625-ben királyi koronázásnak otthont adó, a középkorban fokozatosan megkapott nyolc jobbágyfalva révén a vármegye nagybirtokosai sorába tartozó Sop-

---

[65] *Bariska István:* Kormányzati és önkormányzati intézmények a 15–17. századi Habsburg-zálogon lévő Nyugat-Magyarországon (1447–1648) In: Debreceni Szemle, 11. (2003) 1, 11–26., *Ernst, August:* Siedlungs- und Herrschaftsgeschichte im Mittelalter und Neuzeit. In: Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes Bd. II/1. Der Verwaltungsbezirk Eisenstadt und die Freistädte Eisenstadt und Rust. Eisenstadt, 1963. 72., 112., *Uő:* Geschichte des Burgenlandes. Wien, 1987. 96–99., *Gmoser, Elisabeth:* Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung 1491–1647. Eisenstadt, 2002. (Burgenländische Forschungen Bd. 86.)

ron, amely 1277-től rendelkezett e privilégiumokkal.[66] Kismarton a zálogbirtokok visszacsatolásával, 1648-ban váltotta és kapta meg a szabad királyi városi jogot,[67] míg a boráról híres Ruszt az 1681. évi országgyűlésen nyerte el e privilégiumot.

A 16–17. századi vármegye birtokszerkezetében a világi nagybirtok döntő súllyal bírt. A szomszédos Győrnél jóval kisebb mértékben képviseltette magát az egyházi nagybirtok (pl. még Sopron megyei nagybirtokosként a győri püspök, de már kisbirtokosként a győri székeskáptalan). Moson vármegyével szemben itt a királyi birtok elenyésző nagyságú volt, azt privilégiumnyeréséig csak az óvári uradalomhoz tartozó Ruszt mezőváros képviselte.[68] A Mohács előtti múltra visszatekintő jómódú birtokos családok (Ládonyi, Viczay) mellett a vármegye nagyszámú — a jelenlegi kutatások szerint az I. Mátyás kori adópolitika miatt — jobbágytalan, megadóztatott *(taxalistae)* kisnemessel rendelkezett.[69] Az ő nemesi falvaik döntően két tömbben, a Rábaközben és a Répce-vidéken helyezkedtek el, e „törzsterületekről" leszakadva feküdt a legnyugatibb település, Felsőpulya.

Az 1574. évi porta-összeírás[70] szerint a vármegye legnagyobb birtokosa 400 adózó portával, az adóztatott birtokállomány 37,5%-ával gr. Nádasdy Ferenc volt, őt 17%-os részesedéssel (181,5 adózó porta) az Oláh-Császár család követte. A vármegyei birtokstruktúra specialitásaként a 8 jobbágyfaluval rendelkező Sopron szabad királyi város is (92 adózó portájával, 8,6%-os részarányával) a nagybirtokosok sorába tartozott, miként a győri püspök is (76 porta; 7,1%). A főnemesek közé tartozó enyingi Török család a Sopron vármegyei Rábaközben 41,5 adózó portát (3,9%) bírt.[71] A Mohács előtti múltra visszatekintő szűk középbirtokos nemesség (Ostffy, Viczay) mellett már ekkor megjelentek az

---

[66] *G. Etényi Nóra:* Sopron a 17. századi nagypolitikában. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk.: Turbuly Éva, Sopron, 2002. 81–114., *Hiller István*: „... Sopronból azt írhatom Méltóságodnak..." Külföldi diplomaták az 1625. évi soproni országgyűlésen. In: Házi Jenő emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulójára. Szerk.: Dominkovits Péter – Turbuly Éva, Sopron, 1993. 255–266.

[67] *Prickler, Harald:* Eisenstadt im Überblick – Ein historisches Mosaik. In: Eisenstadt. Bausteine zur Geschichte. Hg. Prickler, Harald – Seedoch, Johann, Eisenstadt, 1998. 41–67.

[68] 1593 során a Moson vármegyei adózó porták 60,7%-a, Győr 1594. évi elfoglalását követően, 1596-ban 41%- tartozott a magyaróvári uradalomhoz. A 17. század első felében az eladományozások, zálogolások miatt a királyi birtokok nagysága kis részben csökkent. A birtokstruktúra alaptendenciáira: *Dominkovits Péter:* Moson vármegye birtokos társadalma a 16. század végén. In: Arrabona. Múzeumi Közlemények 39/1–2. Szerk.: Tóth László, Győr, 2001. 299–328.

[69] *Soós Imre:* A sopronmegyei kurialisták taksája. In: Történetírás. 1. (1937) 4, 376–397.

[70] Porta: számítások alapján előálló adóegység, amelyet átmenetileg 1598–1608 között házadón alapuló sziszéma váltott fel. A kor adózására: *Bakács István:* A dicalis összeírások. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: Kovacsics József, Bp. 1957. 51–81., *Baráth Tibor:* A magyar állam adóügye 1605–1648. Századok 64. (1930) 607–655., 697–737., *Dávid Z.:* Az 1598. évi házösszeírás. i. m. 2–31., *Juhász Lajos:* A porta története 1526–1648. In: Századok, Pótfüzet, 70. (1936) 497–578.

[71] Magyar Országos Levéltár (=MOL) Magyar Kamara Archivuma (=MKA) E 156 Conscriptiones Portarum (CP) Tom. XXV., Regestrum connumerationis portarum dicae Sacr[atissim]ae Casarae Regiaeq[ue] Ma[ies]t[a]tis Comitatus Soproniensis dicatore Demetrio Káldy Anno 1574 factae 537–547., *Dominkovits Péter:* Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. In: Soproni Szemle, 53. (1999) 2, 102–106. Településenként a megye birtokosaira: *Soós Imre:* Adatok a sopronmegyei középbirtok 16. századi történetéhez. In: Soproni Szemle, 1. (1937) 3–4, 259–279.

oszmán hódítás elől menekülő, szervitori szolgálatuk révén — többnyire a Nádasdyaktól zálog jogon — birtokot szerző családok (Récsey), akik a vármegye közéletében, hivatali tisztségeiben a század végén vagy a következő században domináns szerepet játszanak (pl. Bezerédy, Megyery, Rátky családok).

Győr erődváros 1594. évi oszmánok általi elfoglalása Sopron vármegye keleti részének, a Rábaköznek a pusztulását hozta magával. A Bécset védő fővárat 1598-ban visszafoglalták, a térség reorganizációja pár érvet váratott magára. Az 1596–1604 közötti házadó-összeírásokban a Rábaköz nem jelenik meg, csupán a két erősen eltérő nagyságú nyugati szolgabírói járást adóztatják. A csonka vármegye legnagyobb birtokosa 1598-ban továbbra is gr. Nádasdy Ferenc volt, 109 portával az adózó birtokállomány közel 30%-át bírta. A megye második legnagyobb birtokosa az 1596–1609 között Sáros vármegye főispáni hivatalát, illetve 1608-tól a magyar királyi pohárnokmester tisztét viselő és ezzel a magyar politikai elit sorába tartozó gr. szerdahelyi Dersffy Ferenc lett, aki 1591–1592 során beházasodással szerezte meg az Oláh-Császár birtokokat. A vármegye nyugati részén fekvő birtokok földrajzi elhelyezkedése miatt a megyei birtokos társadalomban a birtokarány alapján betöltött súlya jelentősen megnőtt (85,25 porta, 23,4%), ugyanakkor e térségre vonatkozó közéleti tevékenysége nem ismert.[72] A jelentős pusztulás ellenére Fertő környéki birtokainak köszönhetően Sopron város (23,75 porta; 6,5%), és a rábaközi uradalmát időlegesen elvesztő győri püspökség (17,5 porta; 4,8%) erősen csökkent birtokállománnyal is, de megőrizte súlyát. Az adóösszeírások a Rábaköz újjáéledésére az első adatsorokat 1604-ből hozzák. Ekkor már a két nyugati járás 77 településének 285 kisnemesével együtt három rábaközi nemesi falu 10 kisnemesi családját is adóztatták.[73] Az 1608. évi házadó-összeírásban a két szolgabírói járást még összevontan tüntették fel, de az adóztatott településállományban már ez a kistáj is szerepelt.

Esterházy Miklós dinamikus karrierjével, házasság- és birtokpolitikájával már egy nemzedéknyi idő alatt gyökeresen átalakultak Sopron vármegye hatalmi viszonyai. Bár az 1619. évi adóösszeírás egyik első jele a vármegye birtok- és hatalmi struktúrájában beálló változásoknak,[74] a birtokarányok megfordulását az Esterházy nádor halála után, László fia idején felvett 1648. évi dicalis összeírás mutatja igazán. Míg gr. Nádasdy Ferenc az adózó porták 19,2%-át, gr. Esterházy László főispán a 32,7%-át uralta. A legnagyobb vármegyei birtokosok közé tartozott ekkor is Sopron szabad királyi város (5%) és a győri püspök (4,1%).[75] Az Esterházy és Nádasdy család birtokszerzési rivalizációból fakadó

[72] Az 1596–1597–1598. évi porta-összeírásokra: *Dominkovits P.*: Sopron vármegye XVI. századi ... 107., 110–111. A 16. századi adóztatásra, irodalomra, az 1598. évi Sopron vármegyei házadó-összeírást is közölve: *Dávid Z.*: Az 1598. évi házösszeírás i. m. 1–44., 362–376.

[73] MOL MKA E 156 CP, Regestum Anni 1604 Comitatus Soproniensis nobilium taxator[um], armatorum, libertinor[um] et concionnator[um] (...), 1127–1245.

[74] MOL MKA E 156 CP, Regestum super connumeratione portarum Comitatus Soproniensis ... in Anno 1619, 1357–1430.

[75] Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára (=SL) IV. A. 1. b. Sopron vármegye levéltára (=SVMLt), Acta Congregationalia, 1. doboz, 1648: Anno 1648. Regestum portarum iuxta connumerationem earundem per me Stephanum Wittnyedy dicatorem et Georgi[um] Bezeredy adiunctum jur[atum] assessorem, judicesq[ue] n[obi]lium comit[a]tus Sopronien[sis] factam.

konfliktusait itt nem részletezve mégis megjegyezhető: a Wesselényi-féle összeesküvés miatt felségárulással vádolt, felségsértés miatt fej- és jószágvesztésre ítélt gr. Nádasdy Ferenc országbíró (1655–1670), helytartó *(locumtenens)* (1667–1670) kivégzését (1671) követően Sopron vármegye birtokos társadalma — immáron a 18. század első harmadáig nyúló alapvető változásokkal — 1848-ig meghatározóan átalakult. A kamarai kezelésbe került Nádasdy javak jelentős részét Esterházy Pál szerezte meg.[76] (Az általában többlépcsős zálog- és örökeladások még a pontos birtoklástörténet szempontjából is további kutatásokat igényelnek, legjobban a kőszegi uradalom megszerzésének lépései ismertek.)[77] Széchényi György kalocsai érsek, győri püspöki adminisztrátor kiterjedt hitelműveletei révén ekkor alapozódott meg a későbbi gr. Széchényi vagyon is.[78] 1671 után a vármegyei birtokviszonyok másik jellegzetessége a megyei nemesség körében jelentkezett. Nádasdy Ferenc egykori vezető familiáris családjai inscriptiós birtokaikat stabilizálni kívánták, azokat örökjogúvá próbálták tenni (pl. a Bezerédy, Kövér családok).[79]

Bár természetföldrajzi szempontból a vármegye több eltérő sajátosságú kistájra oszlott (pl. Rábaköz, Répce-vidék, Fertő-mente), nagysága, társadalom- és gazdaságtörténeti sajátosságai, történeti fejlődése miatt a Sopron vármegye keleti részét alkotó a Rábaköz erősen elkülönült a nyugati megyeféltől. Ezt a vármegye közigazgatási beosztása, ítélkezési szervezet is követte. A 16. század végi, 17. századi Sopron vármegye négy, erősen eltérő nagyságú szolgabírói járásra *(processus)* oszlott, amelyeket — az általános gyakorlatnak megfelelően — a szolgabírák neveivel jelöltek. Az 1648. évi adóösszeírásban jelenik meg a felső és az alsó járás elnevezés *(processus superior, processus inferior)*, illetve e forrásban Rábaszigetként *(Insula fluvii Raba)* is nevezett Rábaközt két, a szolgabírák neveivel megkülönböztetett járásból álló kerületnek *(districtus)* nevezték. (A *districtus* terminus Rábaköz egészére alkalmazása a 16. század végétől folyamatosan megfigyelhető.) Az alszolgabírói hivatal első említése 1646-ból ismert, ekkor a későbbi *processus superior*-ként nevezett, legnagyobb településállományt magába foglaló felső(bb) járás feleződött meg. A hivatalviselői kar sajátossága az, hogy ezt a pozíciót 1647-től két generációra egy megnemesedett ruszti polgárcsalád, a Natl tagjai viselték.

Székhelye: A 16. század végi, 17. század eleji Sopron vármegyében — szemben a szomszédos Győr vármegyével, ahol a hadászati, közlekedés-földrajzi, gazdasági szempontból centrális Győr erődvárosban, továbbá Vas vármegyével, amelyben a fontos hiteleshely, a vasvári káptalan török veszély előli Szombathelyre szállításával (1578:20. tc.) e privilégizált mezővárosban stabilizáló-

[76] *Fülöp Éva Mária:* Angaben zur Besitzgeschichte des fürstlichen Zweiges der Familie Esterházy in der Feudalzeit. In: Die Fürsten Esterházy. Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Hg. Perschy Jakob, Prickler, Harald, Eisenstadt, 1995. (Burgenländische Forschungen Sdbd. 16.) 84–97.

[77] *Seedoch, Johann:* Hogyan került a kőszegi uradalom Esterházy Pál herceg tulajdonába? In: Egy emberöltő Kőszeg i. m. 177–181.

[78] *Bártfai Szabó László:* A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története I. 1252–1732. Bp. 1911. 121–201., 431–484.

[79] Egy tipikusnak cseppet sem nevezhető példa, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem Nyugat-Dunántúlra menekített, egykori diplomáciai feladatokat is ellátó familiárisának, Kövér Gábornak az esete: *Dominkovits Péter:* Egy egy-generációs középbirtok és birtokosa: Kövér Gábor széplaki uradalma. Adalék Sopron vármegye XVII. századi birtokos társadalmához. In: Fons 9. (2002) 1–3, 273–303.

dott a megyeközpont — még nem állandósult a megyeszékhely. A vármegyei közgyűléseket több, döntően a Nádasdy család birtokrendszerébe tartozó településen, így Fertőszentmiklós, Csepreg mezővárosokban, illetve a Viczay család Nagylózs (Loos) oppidumában tartották. A törvényszékeknek két helye alakult ki. A Nádasdy család birtokai közé tartozó Újkér, miközben a Rábaköznek Németiben (olykor Tamásiban) szolgáltattak szerdai napokon törvényeket. Alapvetően mindkét törvényszéktartó település kisnemesi vidéken feküdt. E struktúra előzményei a középkorra nyúlnak vissza. A 15. századi Sopron vármegye is azon törvényhatóságok közé tartozott, ahol több sedria-tartó hely alakult ki. Közülük e században a Répce-vidéken fekvőek váltak stabillá: Csepreg mezőváros, illetve Újkér, Kál. A struktúrák (és familiárisi körök) továbbélését mutatja az a tény, hogy e települések többsége a 15–16. század fordulóján azon főnemesi Kanizsay család birtokállományához tartozott, amelynek javait házassággal az 1530-as években a Nádasdyak (jelesen a későbbi nádor, Tamás) megszerezték. A törvényhatóság keleti felében a 15. század elejétől működött a Rábaköz törvényszéke, amelynek helyéül a források szórványosan Tótkeresztúrt, Bogyoszlót említik, de az valójában ekkor a hétfői, a 16–17. században pedig majd a szerdai napokon Németi községben stabilizálódott.[80]

A megyei rendek 1651. évi határozatukkal a törvényhatóság déli részén, az evangélikus rendek egyik központjában, Nemeskéren jelölték ki a törvényhatóság központját. 1652-ben e célra ott egy házat is megvettek, de közel két évtized múlva, 1669-ben, új megyeház építéséről hoztak határozatot („pro aedificatione domus de novo..."), és emiatt portánként 50 dénáros adót vetettek ki. (Az a forrásokból nem derül ki, hogy ténylegesen egy új ház építését, vagy a régi átépítését végezték-e el. Sajnos hasonlóképpen nem ismert az építés pontos ideje sem, csupán az, hogy az 1710-es évek megyei számadásai a megyeházat új épületként említették.) E lépéssel a vármegye rendjei a kötelező vármegyeház építést elrendelő 1723:73. törvénycikket jóval megelőzték. (Sopron hivatalosan 1786-ban lett megyeközpont.)[81]

Főispánjai, megyei hivatalai, hivatalviselői: A vármegye élén főispánként 1588-tól 1604 februárjában bekövetkezett haláláig gr. Nádasdy Ferenc állt, aki párhuzamosan (1562–1604 között) a szomszédos Vas vármegyében is ugyanezt a hivatalt viselte. 1604. évi halálával e tisztben őt — 1625 augusztusi elhunytáig — gr. Batthyány Ferenc követte, majd 1626 januárjától a frissen nádorrá választott gr. Esterházy Miklós töltötte be e hivatalt. Az Esterházyak család következő generációja is megszerezte ezt a pozíciót; Miklós nádort fiai követték: a vezekényi csatában másik három Esterházy családtaggal elesett gr. Esterházy László (1645. szept. 25.–1652. aug. 25.), majd halálával öccse, a fiatal gr. Esterházy Pál (1687-től herceg), aki a családnak örökös főispáni címet szerzett Sopron vármegyére.[82]

---

[80] *Csukovits Enikő:* Sedriahelyek ... 367., 370–371., 376., 383.

[81] SL: IV. A. 1. a. SVMLt Prot. Tom. 2. 743., *Sümeghy Dezső:* Sopron vármegye levéltáránk történetéből. In: Levéltári Híradó, 6. (1956) 1, 61., 104.

[82] *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. 96., 107., Batthyány Ferencre: *Koltai András:* Adam Batthyány und seine Bibliothek. Eisenstadt 2002. 9–19. (Burgenländische Forschungen Sdbd. 24.), Esterházy Miklósra: *Péter Katalin:* Esterházy Miklós. Bp. 1985. (Ma-

A közgyűléseket a főispán (comes), vagy — a rendek kérésétől is sürgetett alispán — a főispáni engedély megkérését követően hívta egybe.[83] Az esetet kitűnően illusztrálja Vághy György alispán 1616 tavaszán, Sopron sz. kir. városhoz küldött meghívólevele, amelyben az elkövetkező közgyűlés legfontosabb tárgyairól is tudósított: „Im ezen orában erkezueni Bottianj vramtúl eo Nag[ysá]gatul, eó Naga parancsolia ennekem, hogy az varmegienek generalis gwlest hirdettessek ad 11 diem Juni Chepregben, (...) es nagy dolgokrúl kelletik uegezmonk, vgy minth elsoben lezen zolgabiro walaztas, masodzor az papay gratuitus labornac expeditioia, harmadik az Raba uagas, fogas, tiztetas, es az malnok dolga, negiedik az eo Feolsege es Palatin[us] vrunk eo Naga. Parancsolatia felol..."[84]

A főispán halála, e tiszt megürülése esetén — miként az 1604 elején Nádasdy Ferenc halálával Sopron vármegyében is történt — a rendek a királyt új főispán kinevezésére kérték. Az elhunyt főispán temetéséig törvényszéket nem tartottak, de az alispánt felhatalmazták a gonosztevők elfogatására. Közel fél év elteltével a közgyűlés az alispánt és a teljes tisztikart a közrend megromlása miatt törvényszék tartásával bízta meg.[85] (Ez megfelel az 1578:4. tc.-nek is, amely főispán hiányában törvénykezésben és adóügyekben megengedi a folyamatos alispáni eljárást.) Speciális esetben a nádor is elrendelhetett közgyűlést.

A fennmaradt források sajnos nem tartalmaznak információt a közgyűléseken résztvevők számáról. Sopron vármegye esetében a főispán (aki nem mindig jelent meg), továbbá az alispán mellett, már a 17. század elejétől egyenként megnevezték a személyesen részt vevő, vagy megbízottjaik által képviselt arisztokratákat, és — bár ekkor még nem rendszeresen — Sopron szabad királyi város követeit. A világi és egyházi főméltóságok ritkán jelentek meg személyesen, csupán a főispáni beiktatások alkalmával, politikai, hadügyi szempontból, vagy saját birtokérdekeik miatt kiemelten hangsúlyos közgyűléseken, illetve olykor restaurációk idején. Megbízottjaik köre leghívebb familiárisaikból állandósult, őket gyakran utasításokkal látták el. Ez az olykor 2–3 fős személyi kör a főnemesi birtokoknak megfelelően több vármegyében is képviselte urát (Pl. Bezerédy György Nádasdy Ferencet több ízben Sopron, Vas, Zala vármegyék congregatióin is képviselte). Az érdekképviselet a főispánokra is vonatkozik; gr. Batthyány (II.) Ferenc, gr. Esterházy László több esetben jelezte közgyűlésből történő kényszerű távolmaradását, emiatt az alispánoknak utasításokat adtak, tőlük a közgyűlésről beszámolót kértek.[86] A 17. század első évtizedeinek töredé-

---

gyar História), Esterházy Pálra: *Iványi Emma:* Esteházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). Bp. 1991., Nádasdy Ferenc kinevezésére, ill. a halála után kialakult helyzetre: *Tóth P.:* Sopron vármegye Nr. 1588: Nr. 1022., *Turbuly É.:* Sopron vármegye 1604: Nr. 489.

[83] Ilyen törvényszéki nap kijelölése pl.: MOL P 124. Esterházy cs. lt., gr. Esterházy László iratai, 6. köteg, No. 605–607. Horváth György alispán levelei, Újkér, 1651. nov. 2., nov. 28., dec. 3.

[84] SL: SVLt, Lad. XXIV. et Y. Fasc. XII. No. 867., Vághy György Sopron város magisztrátusának, Ligvánd, 1616. máj. 28.

[85] *Turbuly É.:* Sopron vármegye, 1604:Nr. 493., 498., 535.

[86] Nádasdy Ferenc képviselőinek adott utasításai: MOL P 57. Bezerédy cs. lt., 9. cs. VIII. No. 10., 13., kiadva: *Nagy Imre:* Gróf Nádasdy Ferenc két utasítása (1646 és 1651) In: Századok 5. (1871) 52–56., *Hetyéssy István:* Sopron vármegye 1646. évi tisztújító közgyűlésének előzményei és Nádasdy Ferenc. In: Soproni Szemle, 25. (1971.) 269–271.

kesen fennmaradt helyi forrásbázisát figyelembe véve,[87] az 1650–1660-as évekből fennmaradt jegyzőkönyveket az jellemzi, hogy immáron név szerint megemlítik a közgyűlésen megjelent, más vármegyékben, illetve a közeli végvárakban magasabb tisztséget viselő nemeseket (pl. Vas vármegye alispánjait, a pápai végvár főtisztjeit), akik többnyire nem hivatalból, hanem Sopron megyei birtokosokként vettek részt a megye meghatározó tárgyalásaiban. Bár e felsorolásokban — a minél gyakrabban megjelenő megyei tisztviselők (szolgabírák) mellett — immáron egy-két tekintélyesebb megyei birtokos nevével is találkozhatunk, de a vagyonosabb, a megyei közéletben elismert nemesek jelenlétére csupán formákká rögzült szófordulatok utalnak („aliis potioribus nobilibus").[88] Nem kizárt, hogy az 1670-es évek formulái egyben nagyobb számú nemes megjelenését is érztékeltetik (pl.: 1671. június 16-i részgyűlés: „ac aliis nobilibus magna frequentia ibidem comparentibus", 1690: „caeterisque nobilibus").[89] A kisnemesi falvak minden bizonnyal képviselőik révén jelentek meg a közgyűlésben. A congregátiókra már a 16. században is rendszeresen meghívták a vármegyében fekvő szabad királyi városokat, amelyek többnyire a városi elithez tartozó hivatalviselőkből (közöttük a jegyző)[90] álló 2, maximum 3 fős, megbízólevéllel ellátott delegátust küldtek. Sopron vármegyében Kismarton,[91] Vasban Kőszeg rendszeres meghívása és képviselete egyértelműen arra mutat, hogy a szabad királyi városok nem vármegyei birtokaiknak köszönhetően, hanem kiváltságaik révén, a magyar országrendiség tagjaiként nyerték e jogukat.

A főúri levelezésekből (Batthyány, Esterházy missiles) ismert, hogy a 17. század derekán Sopron és Vas vármegye főnemesei a megyei alispánok bevonásával egymás között egyeztették az egyes törvényhatóságok gyűléseinek (és gyakran azzal egybekötött törvényszékeinek) az időpontját. Ez mind a szomszédos vármegyék országos ügyekben történő jobb együttműködését, mind a főurak, és a több vármegyében birtokkal rendelkező nemesek hatékonyabb érdekérvényesítését eredményezte.[92]

A rendi vármegye helyi vezetője a törvényhatóság területén birtokkal rendelkező alispán *(vicecomes, ordinarius vicecomes)* volt, aki — ahogy erre később

---

[87] 1609–1627 között hiányzik a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyv, az 1630-as évekből erősen töredékes. A helyi forrásbázison a vármegye közigazgatási működése elsősorban a csekély számú közgyűlési irat (SL: IV. A. 1. b. Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai (Acta Congregationalia), 1. doboz), illetve a törvényszékek, a jogszolgáltatási iratok közigazgatási vonatkozású részletei alapján rekonstruálható.

[88] Ez szerepel pl. az 1665. szeptember 24-i közgyűlés esetében: SL IV. A. 1. a. SVMLt Sopron vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei (Prot.), Tom. 2. (Másolati könyv) 677–678.

[89] SL SVMLt, Prot. Tom. 2. 729. vö.: 909., uo. Prot. Tom. 3. 1.

[90] Sopron sz. kir. város a vármegye 1656. november 27-i, Nemeskér községbe összehívott közgyűlése esetében külön jelezte, hogy a levél keltekor Ruszt mezővárosban tartózkodó Natl Leopold jegyzőt mindenképpen elküldi: SL: IV. A. 1. b. Acta Congregationalia, 1. d., Sopron, 1656. nov. 15.

[91] Pl. A 17. század középső harmadában, az 1656–1658., 1668–1670. évekből, Kismarton sz. kir. város szinte havi rendszerességgel fennmaradt meghatalmazásai szerint a várost a vármegye közgyűlésein 2–3 (ritkán 4) fő (legtöbbször ugyanazok a tanácsosok) képviselte, közöttük a vizsgált második periódusban rendszeresen ott volt a törvényhatóság jegyzője is (Johann Georg Kessler). SL: IV. A. 1. b. SVMLt: Acta Congregationalia 2. d.

[92] MOL P 124. Esterházy cs. lt., gr. Esterházy László iratai, Cziráky Ádám levelei, 5. köteg, No. 436. (Dénesfa, 1646. jún. 15.)

kitérek — valamely főnemes (többnyire az aktuális főispán) vezető familiárisi köréből került ki. A dunántúli törvényhatóságokat tekintve, ahogy Sopron, úgy Győr, Komárom, Veszprém esetében is egy fő viselte e hivatalt, míg Vasban és a Somoggyal egyesített Zalában a rendek két alispánt választottak. A vidéki vizsgálatok során (tanúkihallgatások, vagyonosztályok stb.), vagy távolléte idején az alispánt többször az ún. alügyviselő *(vicegerens)* helyettesítette.[93] Bár 16. századi szórványadat (1580: Viczay György alispánsága) a megválasztással egy időben *vicegerens* választásáról szól,[94] a jelenleg feldolgozott, 17. századi Sopron vármegye tisztújítások ezt nem mutatják oly általános gyakorlatnak, miként az Vas megyében történt. Ott ugyanis tisztújításkor a két frissen megválasztott alispán rögtön a *vicegerens*ét is megnevezte, őket e hivatalra a közgyűlés megválasztotta.[95] Sopron esetében az Esterházy Miklós nádor számára diplomáciai szolgálatokat is teljesítő, így a vármegyétől gyakran távollévő Eörsy Zsigmond alispánsága idején olykor már helyettes *(substitutus) vicecomes*-ként tevékenykedett (az egyébként Vas vármegyei birtokos!) *vicegerens*, Mogyoróssy Mihály.[96] A helyettesi hivatal *(vicegerens)* 16–17. századi betöltőinek személyi köre, annak kiválasztódása, a tisztség hatásköre tehát még alapvető kutatásokat kíván. A szomszédos Győr eddigi feltárása csak a megszokott alispáni helyettesítésre utal. A vármegye rendjei 1637-ben statutumban rögzítették: Szapáry András alispán saját peres ügyeiben nem járhat el, helyette *substitutus* alispánként Szombat Andrásnak kell ítélkeznie.[97]

A jegyzők *(notarius, juratus notarius, ordinarius notarius)* esetében a korszak sajátosságának tartható az, hogy ők e hivatalt párhuzamosan egy-, vagy közel azonos időben több vármegyében is viselik.[98] Pl. Rabby István 1651-től Sopron és Veszprém, majd Zala–Somogy, 1662-től Vas jegyzője volt; 1662-ben Sopron vármegye alispánjává választották. Utóda Zeke (I.) István, aki 1662-től Sopron, 1665-től Veszprém vármegye jegyzői hivatalát 1669-ben bekövetkezett haláláig látta el. Bár e szituáció könnyen az alfabetizáció szintjével és elterjedésével hozható összefüggésbe, megítélésem szerint nem erről van szó. Ugyanis a jegyző hiányában a közgyűlésekről szolgabírák is készítettek fogalmazati feljegyzéseket, számtalan tanúkihallgatási jegyzőkönyv, osztály- és bizonyságlevél a különböző ügyekben eljáró szolgabírák (és esküdtjeik) kézírásával maradt fenn. A 17. században a jegyzői hivatal párhuzamosan több törvényhatóságban viselése, regionalitása valószínű, hogy a jegyzők magasabb szintű képzettségével, így a jogtudás, jogalkalmazás és írásbeliség *(formulariumok)* magasabb minőségi szintjével áll összefüggésben. Ismert, hogy közülük többen egyetemi ta-

[93] *Tóth P.*: Sopron vármegye, 1583. Nr. 551, *Turbuly É.*: Sopron vármegye, 1603 Nr. 457, 1604 Nr. 495.

[94] *Tóth P.*: Sopron vármegye, 1580. Nr. 183–184.

[95] VaML IV.A.1.a. Vas vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei Prot. II. 1656. jún. 19., 1660. ápr. 26., 407., 484.

[96] *Hiller I.*: Politikai környezetváltozás, 14.

[97] *Gecsényi Lajos:* Győr vármegye nemesi közgyűlési i. m. III. Nr. 563. Konkrét esetekre: 1641 decemberében Szapáry András alispán (ordinarius vicecomes) érintettsége miatti perben Szombat András substitutus-ként képviselte a vádat: GyL IV. A. 1. b. Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai (=Acta Congregationalia Antiquissima) 1. d., I. 1642:32., 1641. dec. 31.

[98] A jegyzői hivatal kialakulásáról, jelentőségéről: *Föglein A.*: A vármegyei notarius i. m. 159.

nulmányokat is folytatottak: Rabby 1637–1639, Zeke 1642–1643 között a nagyszombati egyetemen tanult. Ugyanezt a megállapítást erősíti az a tény, hogy ők a megyei tisztségükkel gyakran azonos időben az egyik nagybíró (nádor, országbíró, személynök) mellett országos és regionális bíráskodási feladatkört jelentő ítélőmesteri hivatalt *(prothonotarius)* is elláttak (pl. Rabby személynöki ítélőmester volt).[99] Sopron vármegyét tekintve a párhuzamosan többes vármegyei jegyzőség időszaka 1710-ben záródott le, amikor Sopron és Veszprém vármegyék királyi jogügyigazgatónak kinevezett notariusa, Tolnay (Tholnay) Dániel helyett mindkét törvényhatóság immáron egy-egy önálló jegyzőt választott.[100]

A vármegye közigazgatásában, jogszolgáltatásában legtöbb napi munkát végző szolgabírák — a magyar nyelvű forrásokban gyakran főszolgabíróként említve — és az esküdtek döntően az adott térség kisbirtokos, vagy jobbágytalan *(taxalista, armalista)* nemességéből kerültek ki. A több generációs alsóbb megyei hivatalokat viselő családok mellett (pl. Mesterházy, Völcsey), a szolgabírák között olykor az uradalmi tisztségekből megyei hivatalba lépő személlyel is találkozhatunk (Beleznay Ferenc a Nádasdyak lékai familiárisából lett vármegyei szolgabíró). Szórványadatok arra utalnak, hogy a városi polgárság egyes nemességet szerzett tagjai (pl. Ruszt mezővárosból a Natl, Sopron sz. kir. városból a Fenessy családok),[101] is alszolgabíróként, esküdtként a hivatalviselő nemesek sorába kerültek.

Sopron vármegye esetében viszonylag a legkevesebbet az adószedőkről, azok családi, vagyoni hátteréről tudunk. A vagyon összetevőit, a társadalmi kapcsolatrendszert tekintve minden bizonnyal a speciális esetekhez sorolható az a két adószedő, akik közül az egyik Pozsonyban és Sopronban (a 16. század második feléből pécsi Bornemissza János), a másik Sopronban (a 17. század középső harmadából muzsaji Vittnyédy István) városi ingatlanokat birtokolt. Bornemissza Sopron, Vas, Pozsony vármegyei javaival a jómódú regionális nemesi társadalom soraiba tartozott, de a nála szerényebb Sopron vármegyei fekvőbirtokkal rendelkező Vittnyédy is a vagyonos nemesség tagja volt, ő javait borkereskedéssel is gyarapította. Mindkettőjüket családi–rokonsági szálak fűzték Sopron szabad királyi város polgárságához.[102] Valószínű, hogy a 17. század nyugat-dunántúli vármegyéiben e két esetnél tipikusabb a szerényebb fekvő-

[99] A protonotariusi hivatal feladatkörét veszik majd át 1724-től a kerületi táblák. A 17. századi jelentőségére: *Vinkler János:* Az ítélőmesteri joghatóság kialakulása. In: Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Szerk.: Lukinich Imre, Bp. 1925. 305–319.

[100] *Bártfai Sz. L.:* Gróf Széchényi György levelei I. köt. Nr. 106. A több megyés jegyzői hivatalra: *Dominkovits Péter:* A kora újkori nyugat-dunántúli nemesi társadalom regionális vizsgálatáról. [Kézirat, Sopron, 2004. 8–10.], Felvidéki esettanulmány: *Föglein Antal:* Dubéczy György, Zólyom vármegye notáriusa. Turul, 52. (1938) 1–2, 1–6.

[101] Sopron sz. kir. város polgárjogával rendelkező, a városi magisztrátusban is hivatalt viselt Fenessy Mihály vármegyei esküdt végrendelete: SL SVLt, Testamenta, Lad. F. Fasc. 3., No. 89., Sopron, 1662. ápr. 29. A Natl család armálisának közzétételével családtörténetet is ad: *Tompos Ernő:* Sopronban őrzött címeres levelek. Soproni Szemle, 26. (1972) 204., 209., *Házi Jenő:* Soproni polgárcsaládok 1535–1848. Bp. 1982.

[102] Bornemissza végrendelete: SL: Sopron Város Levéltára, Testamenta, Lad. B. Fasc. I. No. 9., *Payr Sándor:* Muzsaji Wittnyédy István. Bp., 1906.

birtokkal rendelkező, tanult kisbirtokos nemes (mint az 1630-as években a Vas megyében adószedő egyházasrádóci Győrffy Gáspár), de ennek pontosabb megállapításához még további analitikus kutatások szükségesek.[103] Bár a vármegye adószámadásaiért az alispán tartozott felelősséggel, az adószedőket hivatali munkájuk során nem csak a vármegye közgyűlése számoltatta el, számadásaikat a kamara is rendszeresen ellenőrizte, hiányok, tartozások miatt a kormányszerv a gyakran levelezett a vármegyével.

A 18. század megszokott „törvényhatósági" hivatali karrierjei (esküdt-szolgabíró, [szolgabíró]-jegyző-alispán) még nem jellemzik a 17. század első felét. Több alispán főúri kegynek köszönhetően az esküdtiből került az alispáni székbe, pl. a Nádasdy familiáris Vághy György, vagy a korábban megyei hivatalt sem viselt, Sopron vármegyében csak csekély zálogbirtokkal rendelkező Esterházy familiáris, Eörsy Zsigmond. A fontosabb hivataloknál a 17. század középső harmadában jelenik meg a fokozatos hivatali emelkedés (pl. Rabby 1652-ben jegyző, 1662-ben alispán; Zeke 1653-tól szolgabíró,1662-től jegyző), és a század utolsó harmadban válik általánosabbá.[104] Az esküdt-szolgabíró karrierív azonban korábban is megfigyelhető. Általánosan elmondható, hogy máig is legkevesebbet a vármegyei tisztségviselők felekezeti viszonyairól tudunk. Az evangélikus Récsey Bálint 1637 tavaszán bekövetkezett halála után az alispáni tisztet döntően katolikusok töltötték be (pl. Eörsy, Cziráky, Bezerédy), de több szórványadat arra utal, hogy még a rekatolizáció legerősebb szakaszában, a 17. század végén is találkozhatunk evangélikus felekezetű tisztviselőkkel.

A legfontosabb feladatkörökről: A központi kormányzat számára a legfontosabb, rendszeresen ellátandó vármegyei feladatkörök az adóigazgatás, a várés hadseregellátás és a területvédelem voltak. Az adóigazgatásban az országgyűlésen megállapított adók kivetése, behajtása, kamarai adminisztrátornak történő átadása jelentette a vármegye legnagyobb feladatát. Ezt, azaz az adózó birtokok — többnyire falusi bíró eskü alatt tett bevallása utáni — felmérését, az adóegységek (portaszámok) aktualizálását a 17. század első felében a vármegye fegyelmezetten teljesítette. Sopron az 1625–1648 közötti időszakból csupán az alábbi adósságokkal rendelkezett. A csekélyebb részt az 1625–1647 közötti időszak jelentette; 1625-ből 444 köböl gabona *(annona),* 1629., 1631–1636. évekből 1358 ft 75 d-os készpénz alkotta a restanciát. A teljes adósságállomány döntő részét, 12.357 ft-ot, az 1648–1649. évek adótartozásai képezték *(dica, annona,* koronaőrzési adó).[105] Sopron esetében külön elintézést kívánt az ún. incorporált uradalmak adóügye, melyek a gyakorlatban már az 1609. évi adójegyzé-

[103] Győrffy végrendelete, osztálylevele: SL IV. A. 1. p. SVMLt, Acta Iuridica, Tom. 1. Fasc. 20. No. 888., közölve: *Horváth József – Dominkovits Péter:* 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek. Sopron, 2001. 18–23., vö. még Vas Megyei Levéltár, XII. 1. d. Vasvári Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Statutoriae, Győrffy.

[104] *Dominkovits Péter:* Die leitenden Beamten des Komitats Ödenburg im letzten Drittel des 17. und ersten Drittel des 18. Jahrhunderts. In: Forscher-Gestalter-Vermittler. Festschrift Gerald Schlag. Hg. Gürtl, Wolfgang – Krajasich, Peter, Eisenstadt, 2001. 70–74. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Bd. 105.)

[105] SL: SVMLt, Acta Congregationalia, 1. doboz, Extractus diversarum regni contributionum ab anno 1625 usq[ue] finem anni 1648 in co[mi]t[a]tu Soproniensi restantium., Pozsony, 1649. dec. 16.

kekben megjelentek.[106] A késedelmes fizetés a későbbiekben vált általánosabbá; Zichy István kamaraelnök 1667. végén az 1659., 1662. évi törvényekben meghatározott adókivetések restanciáit sürgette.[107] A Habsburg abszolutizmus új periódusát „fémjelző" 1671. évi adórendelet Sopron vármegye rendjeinek érdekeit is sértette, miként tiltakoztak az 1672-ben bevezetett fogyasztási adó *(accisa)* ellen is.[108] Az 1672. évi adóenyhítésekkel végül is évi 20.692 ft adót vetettek ki a vármegyére, amelyből 1675-re 62.236 ft-os restancia állt elő. A lakosság csökkenő adózóereje, az átvonuló katonaság egyre súlyosabb terheket jelentő beszállásolása, mindezzel együtt a közbiztonság növekvő gyengülése ellenére a vármegye hihetetlen energiákat mozgósítva 1676 derekára ezt a súlyos adósságállományt 15.654 ft 88 d-ra lecsökkentette.[109] Egy 1682. évi kimutatás szerint Sopron vármegye az 1655: 15. koronázási adótörvény meghozatalától 1681-ig a 19.973 ft 25 d-os koronázási adóból még 13.133 Ft-tal tartozott.[110] Egy vármegye 16–17. századi adózástörténete, az abban beállt változások regisztrálása, a tényleges befizetések nagyságrendje, annak jelentősége, az adóztatás technikai lebonyolításának kérdései sajnos nem csak Sopron vármegye és a teljes Dunántúl esetében, hanem országos kitekintéssel is az elhanyagolt kutatási területek közé tartoznak.[111] A beszállásolásokkal, adóztatásokkal kapcsolatos panaszok kivizsgálása mellett — nem csak ekkor, hanem az egész század során — a birtokosok kérésére, az alispán utasítására, a szolgabírák esküdtjeikkel adómérséklés érdekében gyakran összeírták az égett, illetve puszta telkeket.[112]

Az 1556:9. és az 1559:3. tc.-kek Sopron, Vas és Veszprém megyék kötelességeként határozták meg a pápai vár ellátását, közmunkában történő építését. Az 1604. 8. tc. (20.§) Nádasdy Ferenc javait (amelyek a vasi Sárvárhoz), illetve a győri püspök uradalmait (amelyek a Vas, Sopron, Veszprém határán álló Kesző-

---

[106] Draskovich János nádor ez ügybeni leirata: SL: IV.A.1.b. SVMLt, Acta Congregationalia, 1. doboz, Pozsony, 1648. ápr. 17. Pl. 1609-ben az elcsatolt kőszegi, kaboldi, fraknói, kismartoni uradalmak 131 ¼ adózó portát jelentettek, melyhez viszonyítva 349 volt a vármegyei portaszám. Ld.: MOL MKA CP Regestum ... 1609.

[107] SL IV.A.1.b. SVMLt, Acta Congregationalia, 3. d., Zichy István levele, Pozsony, 1667. dec. 1. A hadisegély nagyságáról, a koronaőrzők fizetéséről: 1659:8., 10. tc., illetve az utóbbiról az 1662: 15. tc. szól. Az 1662:22. tc. 1655-ig visszamenően a restanciák beszedését rendelte el.

[108] *Benczédi László:* Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Bp. 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből 91.) 49–52. A kérdésről részletesen: *Vanyó Tihamér*: Sopron vármegye hadügyi, gazdasági viszonyai és közállapotai (1640–1690) Soproni Szemle, 30. (1976) 2, 124–127.

[109] SL IV. A. 1. b. SVMLt, Acta Congregationalia, 3. d., 1672. júl. 15.: Abraittung. Mitt der löb[lichen] Gespanschafft Odenburg von 1. Juny an[n]o 1672 biß lezten Decembris an[n]o 1675, waß nemblich wohlermelte gespanschafft an der ihr Jährlich auß gesetzten Repartitions Quota, von selber Zeit ahnschuldig (...)

[110] SL: IV. A. 1. a. SVMLt Prot. Tom. 2. 1259–1260. (Az 1681:16. tc. a régi, 1670-es évek előtt bevezetett adók hátralékainak beszedését továbbra is érvényes feladatként adta meg.)

[111] Sopron vármegye esetében nagy fontosságú lenne pl. az 1679–1698 között évenként fennmaradt adójegyzékek feldolgozása. SL IV. A. 14. f., aa. SVMLt, Sopron vármegye adószedőjének iratai (Perceptoralia) 350. d.

[112] Győr vármegye esetében pl. 1639-ben Mankóbüki Horváth Péter gönyüi birtokán a falubíró eskü alatti vallomása alapján jegyezték fel a puszta és lakott telkek számát. GyL IV. A. 1. b. (Acta Congregationalia Antiquissima) 1.d., II. 1639:31.

höz szolgáltak) kivéve ismételten Sopron vármegyét rendelte e feladatra.[113] A robot jellegű *gratuitus* labor pénzbeni megváltását a *perceptor* vitte Pozsonyba, a Kamarához.[114] Az ingyenmunka megadását a megye gyakran késve teljesítette, miként a pápai várra szánt 1670. évi 770 ft 57 ½ dénárt is.[115] A pápai erősség mellett Sopron vármegye a 16–17. század fordulóján a tizenöt éves háború során átmenetileg megszerzett Székesfehérvár megerősítésére, katonaságának eltartására is küldött ingyenmunkát, illetve pénzt, miképpen olykor a Kanizsa elleni végeket is erősítette. 1671-től a császári ezredek (pl. Kaiserstein, Herberstein) megnövekedett vármegyei ellátása, állomásoztatása, 1673-tól teleltetése gazdasági problémákat, illetve a civil lakosság és a katonaság konfliktusainak sorát eredményezte. A század során többek között a törvényhatóság anyagi terheihez tartozott a soproni országgyűlésekre, az említett koronázásokra, közeli béketárgyalásokra (pl.: Zsitvatorok) természetbeni járandóságok szolgáltatása.

A honvédelemmel kapcsolatban egyaránt érintette a vármegyét a nemesség központilag elrendelt, 1640–1690 között minimum 10–12 alkalommal sorra kerülő, részleges vagy teljes körű felkelése *(insurrectio),* illetve tágabb értelemben a terület védelmében való aktív részvétel, a katonaállítás finanszírozásában történő részvétel.[116] A rendi katonaállítások sorából eddig az 1663 őszi a legismertebb. A főnemesi, végvári hadak mellett jelentős számú, vármegyék által kiállított hadsereg is megjelent, így Sopron 200, Vas 160, Győr és Veszprém 100–100, Moson 85, Komárom 59 lovast állított ki.[117] Ez utóbbi az oszmánoktól leginkább fenyegetett Rábaköz védelmét szolgálta, amelynek lakossága a 17. században gyakran elégedetlen volt a vármegye intézkedéseivel. E térség nemessége még a Győr, illetve Moson vármegyékhez történő csatlakozást is felvetette.[118] A területvédelem leggyakoribb eszköze a gázlók eltorlaszolása, télen a jégvágás volt, de mind a rábai átkelőt őrző Bodonhely, mind — a megye határait túllépve — a Győr megyei Mórichida, Rábapatona erődítéseinek fenntarásához hozzájárultak.[119] Zala vármegye esetében hasonlóképpen a területvédelmet szolgálta (őrhelyek megújítása) a gr. Zrínyi család 1639. évi, 8 muraközi falut érintő hajdútelepítése (Novakoc, Dekanoc, Dvorischa, Torcisscha, Szentvid, Szelni-

---

[113] *Pálffy Géza:* A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Szerk.: Hermann István, Pápa, 1997., *Szakály Ferenc:* Pápa a török korban. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Szerk.: Kubinyi András, Pápa 1994. 125–200.

[114] SL IV. A. 14. bb. SVMLt, (Perceptoralia), 333. doboz, Ebergőc, 1616. jan. 16.

[115] A késve menő pénzbeli megváltásról: SL: SVMLt, IV. A. 1. b. Acta Congregationalia, 3. doboz, 1670. évi kivetési lajstrom (portánként 3 ft 50 d.); Csuzi Pál levele, Pápa, 1670. aug. 30.,

[116] A nemesi vármegye országvédelme, katonaállítása máig kevéssé ismert. Ld.: *Czigány István:* Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Bp. 2004. 95–98.

[117] A kérdéskörre: *Czigány István:* A magyarországi katonaság és az 1663–64. évi törökellenes háború. In: „Szentgotthárd - Vasvár 1664" Háború és béke a XVII. század második felében. Szerk.: Tóth Ferenc – Zágorhidi Czigány Balázs, Szentgotthárd. 2004. 7–26., különösen: 17. A Sopron vármegyei hadak részletes jegyzéke nem ismert, a szomszédos Győr vármegyére: Győri Egyházmegyei Levéltár: Győri Székeskáptalan Magánlevéltára, Nr. 2. Anni 1663.

[118] *Gecsényi Lajos:* Elképzelések a Rábaköz önvédelmének megszervezésére a XVII. század közepén. Soproni Szemle, 45. (1991.) 4, 343–347., *S. Lauter É.*: Pálffy Pál nádor, Nr. 60–61., *Vanyó T.:* Sopron vármegye, 28–38.

[119] *Turbuly É.:* Sopron vármegye, 1598: Nr. 11

kon, Újfalu, illetve a Légrád melletti Alsódomború), amit a vármegyei szolgabíró esküdtjével ellenőrzött.[120]

A sokirányú közigazgatási feladatkör közül még két területet emelnék ki. A vármegyei közgyűlések szabták meg a törvényhatóság területén érvényes kézműipari, mezőgazdasági termékek árát, illetve a béreket *(limitationes).*[121] Az utak, hidak karbantarása és a vízszabályozás mellett a Sopron vármegyei igazgatásnak nagyon sok munkát adott a malmok és az azokkal szorosan összefüggő vizek, töltések rendezése.[122]

Közösségek és magánemberek vármegye elé került legkülönbözőbb folyamodásai között török fogságba került rabok segélykéréseivel is találkozhatunk.[123] Talán a térség egyik legnagyobb horderejű esete Pálffy Pál nádor titkárának, a Győr vármegyei birtokos Angarano Tamás fogságba került anyjának az esete volt; hogy csak egyetlen példát említsünk.[124]

A vármegyék mégis legtöbbet a jogbiztosítással és jogszolgáltatással foglalkoztak. A törvényszékek hatáskörét egy 1606. évi statutum az alábbiakban határozta meg: gyilkosság, lopás, rablás, vérfertőzés, paráznaság, verés, hatalmaskodás, jobbágyköltöztetés ügyében járhatnak el.[125] Bár a 16–17. századi egyházi-, világi főnemesek pallosjogú uradalmait a mai történetkutatás a vármegyei tisztikar szempontjából exempt területnek tekinti — itteni működésük speciális feladatokhoz kötött —, de mind a nagy (Nádasdy),[126] mind a középbirtokos (petőházi Zeke) úriszékein ítélkező-, ellenőrző szerepben ott találjuk a vármegyei tisztviselőket.[127]

3.3. Főúri familiáris – rendi hivatalviselő (Sopron és a nyugat-dunántúli vármegyék példáján)

Az alapkérdést, a vármegyei vezető elit ún. „kétarcúságát", azaz valamely világi, egyházi főnemesi udvarban tett szervitori szolgálatát, illetve a vármegyei nemesség élén viselt vezető szerepet már két évtizede Varga J. János bemu-

---

120 ZML IV. A. 1. b., Acta Congregationalia, 1. d., 1640. jan. 26., *Szendrey István*: Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971. 267–268.: Nr. 24., ill. *Kiss István, N.*: A muraközi régió kettős katonai szerepe a 17. században. (Végvárak és katonaparasztok) In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. (Studia Agriensia, 14.) Eger, 1993. 123–144.

121 Magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463–1848. 1–2. Szerk.: Domonkos Ottó – Kiss Mária – Nagybákai Péter, Bp. 1986.

122 Pl.: SL SVMLt, IV. A. 1. b. Acta Congregationalia 1. doboz, 1648. máj. 2. (Rábaköz)

123 SL SVMLt, IV. A. 1. b. Acta Congregationalia, 3. doboz, Egerváry György folyamodása, 1669. aug. 26. A kérdéskörről: *Pálffy Géza:* A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén. (Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez) In: Fons 4. (1997.) 1, 5–78., vö. még: *Federmayer, Frederik:* Angaranovci v Győri a Bratislava (Osudy potomkov talianskych obchodníkov v Uhorsku). In: Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského, Historica XLV. Bratislava 2002, 41–46.

124 *S. Lauter É.:* Pálffy Pál nádor Nr. 9., 15–17., 19.

125 *Turbuly É.:* Sopron vármegye. 1606:Nr. 623.

126 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Familienarchiv Csáky, passim.

127 SL XIII. 22. petőházi Zeke cs. lt. 2. doboz, Fasc. 2. No. 125., *Eckhart Ferenc:* Földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Bp. 1954., Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga Endre, Bp. 1958., passim.

tatta.[128] Míg főúri (elsősorban a Batthyány) familiárisi körök funkcionális és személyi vizsgálata már eddig is fontos kutatási eredményekkel bír,[129] a vármegyei hivatalviselők, a nemesi társadalom oldaláról máig kevés az elemzés. Tudott, hogy a 17. századi Győr vármegyei tisztikar társadalomtörténeti szempontból három nagy csoportból tevődött össze: a.) a tradicionális vármegyei családok tagjaiból, b.) más vármegyékből származó katonáskodó, hivatalviselő személyekből, c.) nemességet szerzett, kereskedő polgárokból. Ugyanakkor a hivatalnyerés meghatározó elemét a főispánhoz, a mindenkori győri püspökhöz való viszony jelentette.[130] A 17. századi Sopron vármegye esete alapvetően más volt. Itt a korszak jelentős részében főnemesi rivalizálás folyt a vármegye fölötti befolyás megszerzéséért (a 17. század elején kevéssé jelentős Nádasdy–Batthyány, 1637–1672 között erős és határozott Nádasdy–Esterházy), aminek érvényesítése többek között vezető familiárisok alispáni székbe juttatása volt. Nem történt más, mint Sopron vármegye legnagyobb (az 1640-es évektől csak egyik legnagyobb) családja, a Nádasdy, a főispáni szék bizonytalanságait kihasználva, hű familiárisainak alispáni hivatalba juttatásával, olykor szinte teljes körű tisztújítással igyekezett érdekei védelmére a megyekormányzatot megszerezni. Így hosszú távon bipoláris hatalmi struktúra alakult ki.

Az alispánok rövid áttekintése egyaránt érzékelteti a rendi autonómia korlátait, a főnemesi befolyás erősségét, illetve a helyi hatalom birtoklásán keresztül rámutat a nemesi társadalom belső mozgásaira is.[131]

Társadalomtörténeti szempontból az alispáni hivatalok betöltésénél már a 16. században jelentős változások történtek. Míg Kisfaludy Pál (1550–1560), Ostffy Jakab (1562–1580), Viczay György (1580–1581) Sopron vármegye és a tágabb térség jelentős, Mohács előtti múlttal rendelkező, középbirtokos családjaiból kerültek ki, Megyery Imre (1581–1595) és Szalay Gábor (1595–1601) a „homo novus"-ok közé tartozott. Bár Ostffy és Viczay szintén a Nádasdyak familiárisi köréhez tartozott, de e nagy múltú családok egzisztenciája nem e familiárisi viszonyon alapult..[132] Ugyanakkor a középbirtokos Megyery soproni javait *jure inscriptionis* a Nádasdyaktól nyerte, vagyoni és hivatali karrierjét e főnemesi családnak köszönhette. Ez méginkább igaz a Nádasdy birtokigazgatásból (kapuvári uradalom) a megye élére került kisbirtokos Szalayra.[133]

---

[128] *Varga J. János:* A főúri szervitorok és a vármegyei nemesség viszonya. In: A Thököly felkelés és kora. Szerk.: Benczédi László, Bp. 1983. 69–70.

[129] *Koltai András:* Batthyány Ádám és udvara 1625–1659. Kézirat, Bp. 1999. 106–206., *Varga J. János:* Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp. 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből 94.)

[130] *Gecsényi L.:* Győr vármegye, 14–15.

[131] A szöveg jegyzetekkel történő gyakori szétszabdalásától itt eltekintettem, a témáról részletesebben: *Dominkovits Péter:* Főúri familiárisok – vezető vármegyei tisztségviselők (Sopron vármegye alispánjai a 17. században). Kézirat, Sopron, 2005. 1–15 lev.

[132] MOL E 185 MKA Archivum Familiae Nádasdy , Nádasdy Tamás nádor iratai, 1555: Nomina servitor[um] noviter conductor[um] fol. 721–723. [Mikrofilm Nr. 31.986.]; Uo. Nádasdy Ferenc iratai, 1573–1574: Ratio solutionis dominor[um] familiar[um] (...), [Mikrofilm Nr. 31.998.]

[133] Az archontológiai adatokra: *Dominkovits Péter:* XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából. Sopron, 1996. 111–115.

A 17. századi hivatali utódok közül Vághy György (1601–1617) nagy múltú, csekély vagyonú helyi család tagja, János testvére vezető Nádasdy szervitor (a kapuvári uradalomban). Az előbbi halála után e tisztbe kerülő, ugyancsak a kisbirtokos nemesek sorába tartozó mankóbüki Horváth Bálint (1617–1629) már a vármegye aktuális főispánjának, Batthyány (II.) Ferencnek a vezető szolgálói közé tartozott. Négy évvel ura halála után a soros tisztújításon hivataláról lemondott, utóda Nádasdy Pál hű familiárisa, gálosházy Récsey Bálint lett (1629–1637). Valószínű, Nádasdy azt használta ki, hogy a nemrég megválasztott nádor, a térség birtokos társadalmában új ember, a Sopron vármegye főispáni hivatalát is betöltő Esterházy Miklós még helyi társadalmi bázisát nem építette ki. De ezt követően az előbb ecsetelt főúri rivalizálás még többször előfordult. Nádasdy Pál halálát (1633) követően immáron Esterházy Miklós juttatta alispáni székbe a néki diplomáciai szolgálatokat is teljesítő hű familiárisát, a Sopron vármegyében alig valami birtokkal rendelkező Eörsy Zsigmondot (1637–1646). Őt e hivatalban egy Esterházy szolgálatban álló, de Nádasdy által is respektált személy, Cziráky Ádám (1646–1651) követett. De ez utóbbi elismerés okozta Cziráky megyei pályájának a végét. Gr. Esterházy László főispán bizalmatlansága miatt volt kénytelen alispáni hivataláról lemondani. Helyébe a fiatal főispán apósának, gr. Batthyány (I.) Ádámnak a tanácsára mankóbüki Horváth György került e tisztre (1651–1656). A törökkel vívott vezekényi ütközetben elhunyt főispán halálát (1652), a főispáni hivatalt megöröklő öccse (Esterházy Pál) ifjúkorát kihasználva, 1656-tól egészen a dominus haláláig (1671) Nádasdy familiárisok töltötték be Sopron vármegye alispáni hivatalát (Bezerédy György: 1656–1662; Rabby István: 1662–1669; Ráttky György: 1669–1672). Ráttky György lemondása viszont már unipoláris hatalmi viszonyok között történt. Ez időtől Esterházy Pál akarata volt a meghatározó, aki saját szolgálatába fogadott több korábbi Nádasdy familiáris családot (így Ráttky Györgyöt, vagy a felsőbüki Nagyokat is), és a törvényhatóság alispánjai ebből az érdekszférából kerültek a vármegye élére, de a nagyhatalmú nádor a megyei vezetők egy részét a megyei hivatalokból országos tisztségekbe juttatta. Így felsőbüki Nagy István Sopron vármegyei alispánsága mellett 1693–1698 között Maholányi János személynök ítélőmestere volt, majd 1698–1699 során országbírói ítélőmesteri hivatalt töltött be, pályájának csúcsát 1713-ban alnádorként érte el. (Hasonló figyelhető meg a vármegyei jegyzői székből 1710-ben királyi jogügyigazgatóvá kinevezett Tolnay Dániel esetében is.)[134]

A tisztújításokon megjelenő főúri képviselők utasításai (Sopron, Zala), valamint a főurak egymás közötti levelezése arra mutat,[135] hogy a főnemesség a szolgabírói hivatalokig lemenően bele kívánt szólni a vármegyei tisztikarok személyi összetételébe. A soproni alispáni hivatal betöltésére jellemző főúri rivalizáció viszont nem ismert Vasból. De pl. 1646. évi tisztújítás előtt a megye főis-

[134] A kérdéskörre alapvető: *Iványi Emma:* Esterházy Pál nádor i. m., ill. *Papp László:* Herceg Esterházy Pál nádor kancelláriájának működése 1681–1713. In: Levéltári Közlemények, 20/23. (1942/1945) 310–344.

[135] Nádasdy Ferenc a rábaközi szolgabírák személyét kifogásolja, de elismeri, kevés az ilyen pozícióra választható ember: MOL P 124. Esterházy cs. lt, gr. Esterházy László iratai, 6. köteg, No. 825., Nádasdy Ferenc levele, Saibersdorf, 1651. dec. 22.

pánságát viselő Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámmal a szolgabírói karig lemenően egyeztette a tisztikar személyi összetételét.[136] Vas megyében az alispáni kör sopronitól eltérő jellegzetessége az, hogy e személyek közül viszonylag több a jelentős magánkatonával rendelkező személy (pl. a 17. század középső harmadában a vezető Batthyány familiárisok közül a felsőkáldi Káldy család tagjai, Ferenc, majd fia, Péter). A török általi fenyegetettség miatt gyakran a térség várkapitányai közül kerültek ki Zala megye alispánjai. E szituáció konfliktushoz is vezetett: 1677-ben gr. Batthyány Kristóf dunántúli főkapitány e gyakorlattal szemben tiltakozott (Chernel Mihály, majd Perneszy János este), jelezve: ők a két feladatot egyszerre nem tudják megfelelően ellátni.[137]

4. Vármegyék a regionális és országos politikában

A vármegyék érdekeiket, politikai állásfoglalásaikat az országgyűlésekre választott, utasítással ellátott, beszámolóra kötelezett követeik (2 fő) révén juttathatták kifejezésre. A követutasításokban a helyi problémák, azokon keresztül országos szintű ügyek jelentek meg. Pl. Sopron vármegye 1587. évi instrukciói a zálogbirtokok miatt a Magyarország–Ausztria közötti határkonfliktusokról a Dersffy, Nádasdy család ügyeit képviselve szóltak., míg Vas 1600. évi utasításában a megnövekedett adóterhek miatt javasolta az adózási szisztéma megváltoztatását, a házankéntiről a portákra történő visszaállást.[138] Zala 1617. évi utasítása a helyi érdekek (pl. adózás könnyítése, a veszprémi katonaság megfékezése) mellett ország problémákra is kitért: az ország egysége érdekében kiegyezés a tiszántúli hajdúkkal, megbékélés az Erdélyi Fejedelemséggel.[139] Sopron vármegyei 1649. évi követutasításában pl. a Draskovich nádor halála miatt szükséges nádorválasztás, a Rábaköz végveszélye mellett az egyik legégetőbb korprobléma, a felekezeti kérdés, a kettős használatú (evangélikus–katolikus) Sopron városi Szt. Mihály plébániatemplom harang-vitájában fogalmazódott meg.[140] Miként a követutasítások döntően még összegyűjtésre, kiadásra várnak, úgy a vármegyei követek országgyűlési szerepéről, a vármegyék politikai életének országgyűlési visszhangjáról is máig csekély ismereteink vannak.[141]

Miként Sopron vármegye 17. századi országgyűlési követutasításainak szisztematikus gyűjtése is a jövő feladatai közé tartozik, úgy az országgyűlési követek pontos archontológiájának az elkészítése is. Már az adatgyűjtés jelen szakaszá-

---

[136] MOL P 1314. hg. Batthyány cs. lt., Missiles, Nr. 32.089., Nádasdy Ferenc Batthyány Ádámhoz, Szécsény, 1646. jan. 15.

[137] ZML IV. A. 1. b. Acta Congregationalia, 2. d. Gr. Batthyány Kristóf levele Zala vármegye főés alispánjaihoz, egyeteméhez, Rohonc, 1677. febr. 3.

[138] *Tóth P.:* Sopron vármegye 1587:Nr. 985., *Uő:* Vas vármegye ... 1600. Nr. 633.

[139] *Turbuly É.*: Zala vármegye ... 1617: Nr. 968–977.

[140] SL IV. SVMLt A. 1. b. Acta Congregationalia 1. d. Szentmikós, 1649. jan. 18.

[141] *Guszarova, Tatjana:* A sárosi követválasztás utójátéka az 1659. évi pozsonyi országgyűlésen. Levéltári Közlemények 70. (1999.) 1–2., 3–22., *Péter Katalin:* Köznemesi publicisztika, köznemesi politika a 17. század derekán. Az országgyűlési pasquillus. In: *Uő:* Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 152–180., 249–250. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.)

ban elmondható: közkeletű toposz, a vármegyéket többnyire az alispán és a jegyző képviselte, csak fenntartásokkal fogadható el.[142] Így 1642-ben Eörsy Zsigmond alispán mellett a megyeigazgatásban szerepet nem vállaló, de a törvényhatóság középbirtokos nemességébe tartozó Viczay Ádám, míg 1646-ban a hasonló státusú Kisfaludy István személye jelezte: a megyei politikai elit e körnél és vezető képviselőinél jóval kiterjedtebb. 1655-ben a vezető Nádasdy familiáris Bezerédy György mellett e főúri családhoz szintén szoros szálakkal kötődő Vitnyédy István képviselte a törvényhatóságot.[143] Elhamarkodott kijelentések helyett a további analitikus elemzésekre hívja fel a figyelmet Szepsy János és Récsey Bálint esete. Nádasdy Pál e két hűséges, a tárgyidőszakban megyei hivatalt nem viselt szervitora 1620 nyarán Bethlen Gábor besztercebányai országgyűlésén képviselték a vármegyét, és írtak részletes tudósításokat Batthyány (II.) Ferenc főispánnak.[144]

Több országgyűlési követutasítás hangsúlyozza: a kiküldött követek egyeztessék véleményüket más megyék delegáltjaival. A vármegyék szintjén történő egyeztetés már a 16. század végétől adatolható. 1596 januárjából ismert Sopron és Vas vármegye első közös közgyűlése. Valószínű, a közös főispán (gr. Nádasdy Ferenc) személye teremtette meg a közös feladatok (vallon katonák szállásoltatása, hadseregellátás) egyeztetett megoldását.[145] A két vármegye döntően Vas vármegyében (Meszlen faluban) megtartott közös közgyűléseire Sopron követei instrukciókkal mennek, megjőve a közgyűlésnek beszámolnak.[146] E vármegyék 1606-ban immáron Zalával kiegészülve a folyamatban lévő béketárgyalások lezárulásáig saját védelmükről határoztak. Többek között 500 lovas, 200 gyalogos azonnali kiállítását rendelték el.[147] Mindegyikük érdekét szolgálta az 1614 májusában, a Vas vármegyei Szombathelyen megtartott közös közgyűlés. Ekkor több főúrral együtt (pl. gr. rimaszécsi Széchy Tamás) királyi parancsra és nádori utasításra az oszmán előrenyomulás, a *vagabundus*-ok és a hajdúk miatt tartottak tárgyalásokat.[148]

A szomszédos, illetve egy adott térség vármegyéinek együttműködése mellett — 16 századi előzmények folytatásaként[149] — a 17. század középső harmadában a rendi szervezkedés magasabb szintű megvalósulásával is találkozhatunk. 1632 tavaszán immáron a dunántúli rendek — akik a tájszemlélet miatt magukat következetesen *Cis-Danubienses*-nek hívták — az adókivetés, a vármegyékre érvényes árszabás, a Rába több vármegyét érintő tisztítása, a katona-

---

142 A 17. században ez a követi „felállás" jellemezte az 1659. évi országgyűlést, ott Bezerédy György alispán és mankóbüki Horváth György jegyző képviselték a törvényhatóságot. SL: SVMLt SvmProt. Tom. 2. 594.

143 SL: SVMLt SvmProt Tom. 2. 161–162., 259–260., 461.,

144 *Tóth P.:* Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek II. Nr. 1510., *Dominkovits Péter:* Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János. In: Aetas, Történettudományi folyóirat (2002) 3–4, 5–35.

145 *Tóth P.:* Vas vármegye, 1596: Nr. 136–149.

146 *Turbuly É.:* Sopron vármegye, 1604: Nr. 568., 579.

147 *Tóth P.:* Vas vármegye, 1606: Nr. 930–932.

148 ZML IV. A. 1. b. Acta Congregationalia, 1. d., 1614. május 5., Szombathely (Vas vm.)

149 *Pálffy Géza:* A császárváros védelmében. A Győri Főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 54., 98–100.

ság elszállásolása és ellátása ügyében hoztak határozatokat.[150] A nádor, a dunántúli főkapitány instrukcióival, a király tudomásával végbement rendi szerveződés immáron egy nagytáj hátországát organizálta. Sajnos mindmáig csak szórványadatok ismertek a dunántúli rendek következő évtizedben kiteljesedő közös közgyűléseiről, de jelentőségét talán illusztrálhatja az 1649 júliusában, a Sopron vármegyei Csepreg mezővárosban tartott gyűlés. Egy hónappal korábban Pálffy Pál, a frissen megválasztott nádor az adóösszeírások pontosítása, lovasok és gyalogosok kiállítása tárgyában tett országos végzésre hivatkozva a dunántúli rendek számára megparancsolta, hogy július első napján a Sopron vármegyei Csepreg mezővárosban tartsanak közös gyűlést, amelyre törvényhatóságonként utasításokkal ellátott embereket válasszanak.[151] Ekkor Csepreg mezővárosban a hét dunántúli vármegye rendjei összesen 1000 katona kiállítását határozták el. A lovasok döntő többségét a tágabb térség egyházi és világi főnemessége adta (685 lovas katonát). Közülük is kitűnt gr. Batthyány (I.) Ádám (90), gr. Nádasdy Ferenc és gr. Esterházy László (80–80), gr. Zrínyi Miklós és Péter (75), a győri püspök (60), illetve jelentős kontingenssel szerepelt gr. Erdődy György (32), továbbá a veszprémi püspök (27). Sopron vármegye jómódú középbirtokosai, kazaházi Joó Miklós, Viczay Ádám 5, illetve 10 fős egységeket állítottak ki. A három dunántúli szabad királyi város — Sopron: 60, Kőszeg: 30, Kismarton: 15 — összesen 105 gyalogost fogadott, míg a név szerint felsorolt 6 vármegye 159 gyalogost állított ki. A forrás specialitása, hogy Moson esetében nem a törvényhatóság nevét, hanem a magyaróvári uradalmat követő legnagyobb megyei birtokost, a gr. Harrach (Haragh) családot tünteti fel.[152]

Amennyiben a kiállított katonaságot az előző évben összeírt portaszámmal vetjük össze, úgy a Sopron vármegyei eset más oldalról történő vizsgálataként azt látjuk, hogy a 17. század derekán a Dunántúlon ez az oszmánoktól leginkább megkímélt törvényhatóság rendelkezett a legnagyobb adózó erővel.

1. sz. táblázat

A dunántúli vármegyék portaszáma, az arra kivetett adómennyiség (1648) és a ténylegesen megajánlott katonaság (1649)[153]

Vármegyék neve	Portaszám[154] (1648)	Repartitiós havi összeg (1648) fl kr	Kiállított katonaság (gyalogosok) (1649)[155]
Győr	95 ½	305 fl 30 kr	12

[150] *Tóth P.*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek Nr. 1539–1550., Corpus statutorum V/1. 112–113.

[151] ZML IV. A. 1. b. Acta Congregationalia, 1. d., Pálffy Pál nádor Zala és Somogy vármegyék főispánjához, rendjeihez, Pozsony, 1649. jún. 7., Ugyanaz nap mindkét vármegye számára.

[152] SL: IV. A. 1. b. SVMLt Acta Congregationalia, 1. d., 1649: Anno 1649 die 1 Julii in oppido Chepregh (...).

[153] A táblázat forrásai. SL IV. A. 1. b. Acta Congregationalia 1. d., 1648: Extractus in Inferiori Hungaria et Croatia habent stationes seu quartiria tria regimina peditum et duo equitum., 1649 júl.: Anno 1649 die 1 Julii...

[154] A forrás még Pozsony, Nyitra, Trencsén vármegyék portaszámait és a kivetett összeget adja meg. Ezek a nagyságrendi összevetés érzékeltetésére az alábbiak:

[155] A forrás a felsorolásban szereplő legelső vármegye, Zala esetében tünteti csak fel a gyalogosokat.

Vármegyék neve	Portaszám[154] (1648)	Repartitiós havi összeg (1648) fl kr	Kiállított katonaság (gyalogosok) (1649)[158]
Komárom	229 ½	733 fl 20 kr	12
Moson[156]	194 ½	621 fl 20 kr	20 (?)
Sopron	793 ¾	2536 fl 49 kr	40
Vas	696 ¼	2224 fl 39 kr	50
Veszprém	81 ¾	261 fl 39 kr	15
Zala	187 ½	580 fl 28 kr	30

A csepregi gyűlésben a sereg ellátásáról, a vezetők személyéről és fizetéséről is döntöttek. A rendi hadfinanszírozás működésének ellentmondásait mutatja, hogy bár a hadaknak 1649 augusztusa elején kellett volna a végekbe vonulniuk, de azok még hónapok múlva sem foglalták el állomáshelyeiket.[157]

Összegzés

A II. József halála utáni rendi mozgalmak és a reformkorról kialakult kép miatt a nemesi vármegye általában úgy áll előttünk, mint a központi hatalommal szembeni, rendi jogokat védelmező megyei (kis)nemesség intézménye. E toposszal szemben a már jobban feltárt nyugat-dunántúli (illetve alsó-magyarországi) vármegyék példáján ki kell jelenteni: a 17. század folyamán e törvényhatóságok a közigazgatási feladataik ellátásával (pl. vízreguláció, utak, hidak, átjárók karbantartása), jogszolgáltatásuk révén valójában a végvárrendszer hátországát stabilizálták, az adóztatás, a katonaállítás, a várak erősítésére végbevitt szállítások, fogatadások és ingyenmunka-szolgáltatások által konkrétan is hozzájárultak a végvárrendszer ellátásához, miként az 1660-as évek derekáig oly gyakran elrendelt részleges és teljes insurrectió nyomán a szűkebb térség védelmében e nemesség jelentős része is átmenetileg fegyvert fogott. A királyi, nádori mandátumok, a dunántúli főkapitányok törvényhatóságokhoz küldött utasításai, az azokra hozott megyei statutumok a központi hatalom helyi végrehajtójaként jelenítik meg a dunántúli vármegyéket. A vármegye és a Habsburg

2. sz. táblázat
Nyitra, Pozsony, Trencsén vármegyék adózó portái, 1648

Vármegye	Portaszám	Egyhavi repartitiós összeg
Nyitra	552 ¾	1766 fl 20 kr
Pozsony	609 ½	1947 fl 48 kr
Trencsén	552 ¾	1766 fl 20 kr

[156] A vármegye megnevezése helyett a forrásban a gr. Harrach család feltüntetése található.

[157] Batthyány (I.) Ádám levele Győr vármegyéhez, Szalónak, 1649. okt. 1., GyL IV. A. 1. b. II. 1649:21. A veszprémi püspök kérelme: *S. Lauter Éva:* Pálffy Pál Nr. 66.

[158] A jegyzőkönyvből kitűnő képre országosan: *R. Várkonyi Ágnes:* Az abszolutista berendezkedés tervei és megvalósulása Magyarországon (1687–1703). In: *Uő*: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. 230–262.

[159] *Bánkúti Imre:* A kurucok első dunántúli hadjárata (1704 január–április). Bp. 1975.

[160] *Németh István, H.:* Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség. I–II. kötet, Bp. 2004. (Doktori mestermunkák)

kormányzat közötti kommunikáció minőségi változása az abszolutizmus új fordulata nyomán — a Wesselényi összeesküvés lelepleződésével párhuzamosan —, 1670–1671-től következett be. I. Lipót mandátumainak, pátenseinek közgyűlési jegyzőkönyvbe másolt sora önmagában is érzékelteti: a vármegyék szerepe döntően az új szisztémájú adóztatás, hadseregellátás több-kevesebb eredménnyel történő végrehajtására koncentrálódott. A rendek és az uralkodó kiegyezésére az 1681. évi soproni országgyűlésben került sor (ezt jelzi gr. Esterházy Pál nádorrá választása, így a legfőbb rendi méltóság újbóli betöltése, vagy az újabban kivetett adók utáni hátralékok eltörlését kimondó 1681:12. tc.). Bár e diétát követően a Habsburg abszolutizmus és a dunántúli vármegyék viszonya normalizálódott, valójában e törvényhatóságok — a Bécs elleni török háború miatti 1683. év nagy részét, illetve a megyei tisztikarok, a helyi közigazgatás és jogszolgáltatás 1684. évi, nyári újjászervezését követően — továbbra is a király, a nádor, illetve a császári katonai parancsnokok utasításai alapján, 1703 végéig többnyire a hadellátással, a hadsereg diszlokációjával foglalkoztak, hagyományos közigazgatási feladataikat e tevékenységi köröknek rendelték alá.[158] A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc 1704 elején érte el a Dunántúlt.[159] Bár erősen megosztotta a térség nemesi társadalmát, több vármegye vezetősége (pl. Sopron, Győr, Moson) továbbra is császárhűségéről tett tanúbizonyságot. E törvényhatóságok nemességének Habsburg hatalomhoz történő, döntő fontosságú csatlakozására még a szatmári béke (1711) előtt sor került (pl. Sopron vármegye nemességének jelentős része 1709 során hűséget esküdött a császárnak).

A politikai, társadalmi konszolidációt követően III. Károly uralkodása idején, az 1715–1717., 1723. évi országgyűléseken nem csak a központi kormányzati struktúra (igazgatás és jogszolgáltatás) gyökeres átalakítására került sor (pl. a vármegyék fölött — modern fogalommal élve — szinte Belügyminisztériumként funkcionáló Helytartótanács létrehozása, 1723:97. tc.), de az utóbbi diéta helyi szinten is szabályozta a vármegyei életet. Így a korábbi gyakorlatra építve az 1723:56., 58. tc.-ek a főispánok vármegyében lakását írták elő, szabályozták a tisztújítások, közgyűlések megtartásának a módját. Míg pl. az 1723:73. tc. a kötelező vármegyeház építést rendelte el, a 107. tc. a helyi ügykezelés és adminisztráció egy területét szabályozva az adósságok be- és kitáblázását vezette be. Egy folyamat első, meghatározó lépéseit láthatjuk, amely a 18. század során egyre szakszerűbb, differenciáltabb bürokratikus munkát megkívánva lépcsőzetesen modernizálta a vármegyei hivatali apparátust (pl. választott rendi hivatalok számszerű és funkcionális bővülése, a század második felében szegődményes szakhivatalok megjelenése).

A 18. század elején a nemesi vármegye fejlődésében tehát egy korszak lezárult. A 17. századi vármegye (1600–1703) sokkal inkább tekinthető a mindenkori központi hatalom (a Habsburg király és kormányszervei, valamint az erdélyi fejedelmek) helyi végrehajtó szervének, semmint az azzal szembeni oppozíció színterének. Ugyanakkor már az eddigi dunántúli vizsgálatok is arra mutatnak, hogy a „tipikus vármegye" fogalom helyett egy helyi birtok- és hatalmi viszonyoktól differenciált, jelentős eltéréseket (sok alaptípust) hordozó „megye képletben" kell gondolkodni. Elég, ha csak a felekezeti kérdést említjük, amely az egykorú Sopron vármegye közéletében más súllyal bírt, mint az

észak-magyarországi törvényhatóságok életében. A 17. századi vármegye Janus-arcúságának időben és térben differenciált bemutatásához további alapkutatások szükségesek, melyekhez elengedhetetlen a megyét illető kormányzati politika bemutatása is. De míg a Habsburg abszolutizmus magyarországi várospolitikájáról, a felső-magyarországi városszövetségre koncentrálva, a közelmúltban mintaadó feldolgozás látott napvilágot, mely munka a vármegyék politikai, országgyűlési megítélésének változását is a vizsgált problémakörben figyelemmel kísérte (pl. a 16. századi tendenciákkal ellentétben, ekkor az országos törvényalkotásban a városokkal szemben a megyei rendiség súlya nőtt)[160] – a Habsburg kormányzat, illetve az erdélyi fejedelmek megyékkel szembeni politikája még feldolgozásra vár.

THE HUNGARIAN COUNTY IN THE 17TH CENTURY: DEFENDER OF NOBLE RIGHTS OR EXECUTOR OF CENTRAL ORDERS?

by Péter Dominkovits

Summary

Thanks to the works of politicians of the Reform Era and to the political history of the period the Hungarian county of the 16th to 19th centuries, an essentialy legal and administrative organisation, is generally depicted as an institution which defended the rights and local interests of the provincial nobility against the central authority. Such image of the county as a defensive institution of the nobility was reflected back to the earlier centuries. The present study, adopting a different approach, tries to analyse the working of the early modern county by taking account of contemporary geographical and social peculiarities.

Following a brief historiographical introduction the author examines the functions and the personnel of the early modern county as well as its relationship to Habsburg absolutism, and then offers a case study of the county of Sopron. In the 17th century the county of Sopron carried out public and legal functions (maintenance of roads, regulation of waterways and mills, protection of river crossings, securing local order, jurisdiction, inquisitions), and thereby organised local society as well as stabilised the hinterland of the border castles. The military functions of the county were normally limited to transport to and free construction work in the nearest border castles (such as Pápa), which contributed to the strengthening of the system of castles opposing the Ottoman territories. The general and partial levies of the nobility, always of dubious quality, provided the counties with a limited role in the teritorial defence, and they also took part in the accomodation and provisioning of the imperial forces garrisoned on or marching through their territory.

The internal relations of the counties are still very vaguely known. Until 1671 the power relations within the county of Sopron were characterised by a certain bipolarity caused by the rivality between members of the Nádasdy family (such as counts Pál and Ferenc) on the one hand and the appointed leaders of the county (counts Ferenc Batthyány, Miklós and László Esterházy) on the other for local power and influence. The comital offices, before all on the level of the deputy counts (*vicecomites*) and the county magistrates (*judices nobilium*) were filled by members of the respective groups of retainers (*familiares*) according to the turns of this political strife. After the execution of count Ferenc Nádasdy, accused of high treason, the former bipolarity ceased to exist, for count Pál Esterházy as count of Sopron gradually integrated the former leading retainers of the Nádasdy (members of the Felsőbüky Nagy, Tolnay and Zeke families) into his own following. This part of the study also deals with the county officers, with a special emphasis on persons acting as notaries in several counties simultaneously.

The last part of the study gives evidence on the envoys of Sopron county to the parliament and indicates some possibilities of further research. It also draws attention to the cooperation of the Transdanubian counties in the 17th century, thereby emphasising the importance of the analysis of the role of the county in regional and national politics.

Almási Gábor

KÉT MAGYARORSZÁGI HUMANISTA A CSÁSZÁRI UDVAR SZOLGÁLATÁBAN: DUDITH ANDRÁS (1533–1589) ÉS ZSÁMBOKY JÁNOS (1531–1584)

I. rész

Amikor a filológus Fridericus Sylburgius Dudith András kéziratai felől érdeklődött, Dudith felsorolta válaszában azt a néhány fontosabb iratot, melyre gyűjteményéből Sylburgius igényt tarthatott, majd az egy évvel korábban elhunyt Zsámboky barátjára (*Sambucus meus*) terelte a szót, akinek *„számos kézirat volt birtokában"*.[1] Kifejtette, hogy sosem akart Zsámboky János könyvgyűjtő buzgalmával versenyre kelni, de ha akart volna, sem tudott volna, mert fontos közhivatalai lekötötték.[2] *„Ilyenek neki [Zsámbokynak] sosem voltak, és a császárnak sem adott tanácsokat, mint ahogy azt te epitáfiumodban tévesen állítod. A tanácsosi rang gyakoribb annál, mint arra szükség lenne, jobbára tartalmatlanná vált, és gyakran olyan obskúrus emberek kapják, akiknek jó és bőkezű patrónusaik vannak az udvarnál. Zsámboky bizonyosan kiérdemelte ezt a megtisztelő címet, és ha inkább a közügyeknek, mint az irodalomnak élt volna, igazán sokra becsültem volna."*[3] Dudith András csak kivételes esetekben hivatkozott diplomata múltjára és tanácsosi szerepkörére mint a közügyekért tett fontos fáradozásokra. Az udvari szolgálatot általában humanista tevékenysége legfőbb akadályaként festette le: udvari kötelességei gátolták meg abban, hogy annak éljen, ami igazán foglalkoztatta.[4] A császári történész, Zsámboky irigylésre

[1] E tanulmány a Közép Európai Egyetemen készült doktori disszertációm 3. és 4. fejezetére épül. (*Almási Gábor*: The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584) and the East Central European Humanist Network. Budapest, 2005.) Ezúton is szeretném megköszönni Péter Katalinnak a disszertáció megírásához nyújtott nagylelkű segítségét.

[2] Dudith és Zsámboky jól ismerték egymást még fiatal korukban, tudományos peregrinációjuk során együtt töltött rövidebb időszakokból, majd később 1564-ből, a Bécsben töltött közös egy évnek köszönhetően. Levelezésüknek egyetlen darabja maradt fenn 1581-ből, mikor Dudith beajánlja Zsámbokyhoz az angol filológus-matematikust, Henry Savile-t. (Kiadta *Costil, Pierre*: André Dudith. Humaniste Hongrois. 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs. Paris, 1935. 441–442.) Keserűen írja itt Dudith, hogy Zsámboky sosem említi őt közös barátaiknak írt leveleiben. Barátságuk talán e szemrehányások hatására is, úgy tűnik, felelevenült, mint azt Dudith Tadeáš Hájek császári orvos és csillagásznak írt 1584. január 12-i levele sejteti. (Universitätsbibliothek, Bréma [a továbbiakban UB] ms. a 13, n° 71, ff. 108^{v}-110^{r}.) Dudith 1576. évi és 1581–1589 közötti levelei megjelenés előtt állnak. Lech Szczuckinak és Szepessy Tibornak ezúton is köszönöm, hogy doktori disszertációmhoz és a jelen publikációhoz használhattam e leveleket. Az alábbiakban a pontos évszám megadása mellett eredeti lelőhelyükre fogok hivatkozni Szczucki és Szepessy közlése alapján. (A brémai, boroszlói, berlini, brüsszeli, goriziai, esztergomi levéltárakra vonatkozó hivatkozások tehát nem saját kutatásom eredményei.)

[3] Sylburgius epitáfiumát sajnos nem ismerjük.

[4] Vö. Hieronymus Wolfnak (1577. szept. 9.) és Justus Lipsiusnak (1584. márc. 17.) írt leveleivel. *Andreas Dudithius*: Epistulae. Ed.: Szczucki, Lech – Szepessy Tibor. Vol. 4. 1577–1580. Budapest, 2002. 47; *Iusti Lipsi Epistolae*. Ed.: Gerlo, Aloïs et al. Vol. 2. Brussels, 1981. 75–77.

méltó tudományos szabadsága és apolitikus magatartása viszont látszólag bosszantotta; egyedülálló kéziratgyűjteménye pedig saját gyűjteménye mentegetésére késztette, jóllehet maga is jelentős gyűjtő volt, könyvtárának nyomtatott kötetei mennyiségben felül is múlták Zsámboky gyűjteményét.[5]

Dudith András „humanista" vagy „vallásos" levelezésében — melyek a róla kialakított kép legfőbb dokumentumai — udvari szolgálatáról többnyire hallgatott; ha mégis szóba hozta, célja az önigazolás volt. Zsámboky János sem elsősorban mint udvari történész vagy tanácsos szeretett volna az utókor emlékezetében megmaradni. Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy Dudith és Zsámboky jól rekonstruálható udvari karrierjét megrajzolja, melynek segítségével talán e két, kortárs humanistáról kialakított képünk is teljesebbé válhat. Életük számos közös vonása lehetővé teszi, hogy egyetlen tanulmány keretén belül számoljunk be udvari pályafutásukról.

Dudith és Zsámboky mindmáig a legismertebb Magyarországról származó 16. századi tudós; életük már a 17–18. században tudományos feldolgozások tárgyát képezték szerte Európában.[6] Nemzetközi kapcsolataiknak, külföldi tartózkodásaiknak köszönhetően a legkülönbözőbb nemzetiségű irodalomtörténészek, filológusok és történészek foglalkoztak velük; a legértékesebb összefoglaló művek külföldi — lengyel (Lech Szczucki), francia (Pierre Costil), szlovák (Ján Vantuch), osztrák (Hans Gerstinger) és holland (Arnoud Visser) — kutatók fáradozásának köszönhetők.[7] Az érdeklődés mit sem lanyhult az elmúlt évtize-

[5] Zsámboky könyvtára 736 görög és latin általunk ismert kódexéből Hans Gerstinger 596 kéziratot azonosított a bécsi Nationalbibliothek állományában, Németh István további 161-et (a listát remélhetőleg a Nationalbibliothek honlapján fogja publikálni). *Hans Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. In: Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes. Wien, 1926. 251–400. A Hugo Blotius által készített leltár Zsámboky könyvtárának 3163 kiadványát vette számba, míg Dudith könyvtára valószínűleg több mint 4000 kötetet és ennél is több kiadványt számolt. *Gulyás Pál*: Bibliotheca Joannis Sambuci. Sámboky János könyvtára. Budapest, 1941. 31. (Újabb kiadása: *Varga András – Monok István – Ötvös Péter*: Die Bibliothek Sambucus. Szeged, 1992.) Vö. *Jankovics József – Monok István*: Dudith András könyvtára. András Dudith's library: a partial reconstruction. Szeged, 1993. 10; *Madaras Edit – Monok István*: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig. Budapest, 2003. 153–159.

[6] Dudithra vonatkozó fontosabb feldolgozások a 18. századig bezárólag: *Reuter, Quirinus*: Andreae Dudithii de Horehowiza, quondam Episcopi Quinqueecclesiensis, Oratoris et Consiliarii Caesarei, Orationes in Concil. Trident. habitae, Apologia ad D. Maximil. II Imp., Commentarius pro coniugii libertate... Offenbach, 1610. (Tartalmazza Dudith első hosszabb lélegzetű *vitaját* is.); *Sámuelfy, Lorandus*: Andreas Dudithius: Orationes V in concilio Tridentino habitae, quarum posteriores II nunc primum prodeunt. [...] Praefatus est ac dissertationem de vita et scriptis illius autoris historico-criticam adjecit. Halle, 1743; *Stieff, K. B.*: Versuch einer ausfürlichen und zuverlässigen Geschichte von Leben und Glaubens-Meynungen Andreas Dudiths. Breslau, 1756. A számtalan kisebb lélegzetű biográfiát kimerítően felsorolja *Costil*: André Dudith, i. m. 387–419. Zsámbokynak egy jelentős 18. századi feldolgozója akad: *Windisch, Karl G.*: Beitrag zur Lebensgeschichte des Johannes Sambucus. Ungarisches Magazin 4 (1781), 414–423; uo. 10 (1787), 498–499; *Uő.*: Biographie. Lebensbeschreibung des Johann Sambucus. Allergnädigist-privilegierte Anzeiger 6 (1776), 174–176, 183–184, 191–192, 205–208.

[7] Fontosabb Dudithra vonatkozó modern irodalom: *Gillet, J. F. U.*: Crato von Crafftheim und seine Freunde. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte. Bd. 2. Frankfurt, 1860. 256–420; *Lutteri, E.*: Della vita di Andrea Dudizio Sbardellato. Atti dell'Academia degli Agiati di Rovereto 2. (1884) 65–112; *Faludi János*: André Dudith et les humanistes francais. Szeged, 1927; *Juhász Kelemen*: Andreas Dudith. Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus und der Gegenreformation. Historisches Jahrbuch 55 (1935), 55–74; *Costil*: André Dudith, i. m.; *Caccamo, Domenico*: Una societŕ di umanisti intorno al diplomatico imperiale Andrea Dudith-Sbardellati. In: Uő.: Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611), Studi e documenti. Firenze–Chicago, 1970. 109–151; *Szczucki, Lech*: Miedzy ortodoksja a nikodemizmen (Andrzej Dudycz na soborze trydenckim). Odrodzenie i Reformacja w Polsce

dekben: Zsámboky János *Emblemata* című kiadványainak modern feldolgozása idén jelent meg a Brill kiadónál; Dudith Andrásról egy új monográfiája előkészületben; Lech Szczucki és Szepessy Tibor gondozásában megjelenő levezésének hét kötetéből már csak kettő hiányzik.[8]

Míg Dudith Andrásra elsősorban vallási vitái, a vallási tolerancia melletti kiállása, valamint üstökös kommentárja miatt emlékezünk, Zsámboky Jánost híres kézirat- és könyvgyűjteménye, továbbá számtalan publikációja (mindenekelőtt emblémakiadásai) teszik nevezetessé.[9] A kutatások irányát legfőképpen ezek a képzettársítások határozzák meg, Dudithot elsősorban eszme-, vallás- és tudománytörténeti kérdések mentén kutatják, Zsámbokyt irodalom-, filológia- és könyvtártörténeti szempontból. Jóllehet karrierjük az eddig megjelent írások alapján is többé-kevésbé rekonstruálható, egy alaposabb, új interpretációkat felkínáló kutatásra annál is inkább szükség van, minthogy ez Dudith teljes levelezésének (beleértve a császárokkal folytatott több mint 350 darabból álló levelezését), továbbá a bécsi kézirattárak eddig kiaknázatlan dokumentumainak ismeretében új alapokra is építhető. Udvari karrierjük együttes bemutatásával és összevetésével semmiképp sem egy plutarkoszi moralizálómagasztaló „párhuzamos" életrajz írása a cél. Éppen ellenkezőleg: ez a tanulmány életük legprózaibb oldalát szeretné az alábbiakban ismertetni, gondolkodói, „humanista" szellemi teljesítményük elemzését jobbára mellőzve. Nem eszmetörténeti, hanem társadalomtörténeti szempontból közelít tehát ehhez a két, kétségtelenül kiváló elméhez, ebből következőleg nem humanista műveltségük feltárása a cél, hanem e műveltség társadalmi–politikai hasznának a megértése. E két meglehetősen különböző karakterű és érdeklődésű ember karriertörténetének párhuzamos bemutatása lehetővé teszi, hogy elszakadjunk a hozzájuk tapadó

29 (1984) 49–90; *Uő.*: Ars dissimulandi. (Andrzeja Dudycza rozstanie z Kościołem). In: Kultura polska a kultura europejska. Ed. J. Tazbirowi. Varsavia, 1987. 189–206; *Uő.*: Solitudo Moraviana (Andrzej Dudycz w Paskowie, 1577–1579). Odrodzenie i Reformacja w Polsce 36 (1991), 102–131. Lásd továbbá *Costil* idézett bibliográfiáját; *Jankovics – Monok*: Dudith András könyvtára, i. m. 204–207; *Tedeschi, John*: The Italian Reformation of the Sixteenth Century and the Diffusion of Renaissance Culture. A Bibliography of the Secondary Literature. Modena, 2000. 264–269. Zsámbokyra vonatkozó fontosabb irodalom: *Illésy János*: Zsámboky János történetíróról. Századok 34 (1899) 524–532; *Orbán János*: Sámboky Jánosról. Szeged, 1916; *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m.; *Bálint-Nagy István*: Der weltberühmte Historicus Johannes Sambucus (1531–1584) als Arzt. Südhoffs Archiv für Geschichte der Medizin 24 (1931), 150–174; *Bach Endre*: Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1551–1584). Szeged, 1932; *Várady Imre*: Relazioni di Giovanni Zsámboky col'umanesimo italiano. Corvina 15 (1935), 3–54; *Gulyás*: Bibliotheca Joannis Sambuci, i. m. 7–29; *Novotny Eleonora*: Johannes Sambucus (1531–1584). Leben und Werk (Doktori disszertáció, Univ. Wien). Wien, 1975; *Vantuch, Ján*: Ján Sambucus. Život a dielo renesančneho učenca. Bratislava, 1975; *Buck, August*: Leben und Werk des Joannes Sambucus (Zsámboky János). In: Sambucus, Joannes: Emblemata. Kiad.: Varjas Béla. Budapest, 1982, függelék; *Téglássy Imre*: A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig). Budapest, 1988; *Visser, Arnoud S. Q.*: Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism. Leiden, 2005. (Mivel e könyvnek csak kéziratát ismerem, oldalszámok helyett fejezetszámokra fogok hivatkozni.) További bibliográfiát lásd *Varga – Monok – Ötvös*: Die Bibliothek Sambucus, i. m. 273–281.

[8] *Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image, i. m. Lech Szczucki Dudith-monográfiája több évtized kutatómunkáját fogja összegezni. *Andreas Dudithius*: Epistulae. Szerk: Szczucki, Lech – Szepessy Tibor. Vol. 1. 1554–1567. Budapest, 1992; Vol. 2. 1568–1573. Budapest, 1995; Vol. 3. 1574. Budapest, 2000; Vol. 4. 1575. Budapest, 1998; Vol. 6. 1577–1580. Budapest, 2002.

[9] *Sambucus, Joannes*: Emblemata, Cum Aliquot Nummis Antiqui Operis. Antverpiae, 1564. Újabb 16. századi kiadásai Antwerpenben: 1566-ban kibővített, 1569-ben kis változtatásokkal, 1576 és 1584-ben az 1569. évi változatlan formában; hollandul 1566-ban, franciául 1567-ben. Zsámboky publikációs listáját lásd *Almási*: The Uses of Humanism, i. m. 263–274.

eszmetörténeti asszociációktól, és a közös történeti sajátságok jobban kidomborodjanak. Mindeközben a késő 16. századi udvari szolgálattal és humanista léttel kapcsolatban is levonhatunk néhány általános tanulságot.

Származás, tanulmányok

Fontos kiemelni Dudith és Zsámboky családjára vonatkozóan, hogy egyikük sem a származási „előnyök" folytán vált híressé, hanem elsősorban ambíciójuknak és tehetségüknek köszönhetően. A néhány közös vonás ellenére Dudith mindenestre előnyösebb társadalmi pozícióból startolt, és előnyét mindvégig megőrizte Zsámbokyval szemben.

Dudith a Dráva-parti Horehowitzból menekült horvát nemesi család leszármazottja Budán született, apját 7–8 évesen egy Buda visszafoglalásáért vívott csatában veszítette el. Édesanyja trentói előkelő családból származott, de már nagy valószínűséggel Magyarországon született.[10] Életének meghatározó személyisége édesanyja testvére Sbardellatus Ágoston volt, tiszteletére viselte fiatal korában harmadik névként a Sbardellatus nevet. Ágoston, aki 1553-ban hősi halált halt egy törökök ellen vívott ütközetben, növekvő befolyással rendelkezett az egyházban, élete végére váci püspök és az esztergomi egyházmegye apostoli kormányzója lett, az udvarnál pedig mint tanácsost, hadi élelmezési biztost, katonát alkalmazták.[11] Ágoston nevelői gondoskodásának, később nepotizmusának köszönhette Dudith boroszlói középfokú iskolázottságát, majd részben vagy egészében az Itáliában kezdődő tíz éves tanulmányútjának egyházi tisztségekkel való finanszírozását.[12]

Zsámboky nem rendelkezett ilyen tekintélyes rokoni kapcsolatokkal. Apja, gazdag nagyszombati polgár, két alkalommal bíró, szintén a török elől menekülve kényszerült zsámbéki/zsámboki birtokait és budai ingatlanait elhagyni.[13] Zsámboky Péter csak 1549-ben szerzett nemesi rangot I. Ferdinánd király jóvoltából nagyszombati közszolgálataira tekintettel.[14] Zsámboky János anyjáról szinte semmilyen információval nem rendelkezünk, elképzelhető, hogy részben szlovák származású volt.[15] A család anyagi helyzetéről legjobban az a tény vall, hogy apja, aki még csak a közélethez szükséges latin tudással rendelkezett, egyetlen fia tanulmányi költségeinek jelentős részét fedezte 22 éven át, mely a

[10] *Veress Endre*: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium (1264–1864). „Fontes Rerum Hungaricarum. 1. kötet." Budapest–Kolozsvár, 1915. 155.

[11] *Szarka Gyula:* A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. Vác, 1947. 38–39, 59, 126, 131–133, 141. *Costil*: André Dudith, i. m. 52–54.

[12] A boroszlói tanulmányokkal kapcsolatos legendát (lásd *Costil*: André Dudith, i. m. 57), mely szerint a híres tanítómester, Henckel János tanította volna Dudithot, Henckel 1539. évi halála nem valószínűsíti.

[13] Lásd Zsámboky Plantin Kristófhoz írt híres előszavát Plautusz komédiáinak kiadásában (Comoediae viginti... Antverpiae, 1566). Kiadta *Weszprémi István*: Biographia medicorum Hungariae et Transylvaniae. Vol. 3. Viennae, 1787. (Reprint: Budapest, 1968. 817–821.) Kérdéses, hogy Zsámboky pontosan Zsámbékról vagy Zsámbokról származott-e. Vö. *Vantuch*: Ján Sambucus, i. m. 29.

[14] A nemesi oklevelet publikálta *Vantuch, Ján*: Nové dokumenty k životu a dielu Jána Sambuca. Historické Štúdie 13 (1968), 250.

[15] Édesanyja apjának a neve valószínűleg Ivan Horváth Petranský. *Vantuch*: Ján Sambucus, i. m. 31, 243.

korabeli viszonyokhoz képest is rendkívül hosszú peregrinációnak számított.[16] Míg Zsámboly karrierjét az apai eltökéltség és anyagi támogatás indította útjára (még csak tíz éves volt, mikor Bécsben megkezdte felső szintű görög és latin tanulmányait), Dudith mindenekelőtt családi kapcsolataira, és a nagybácsitól származó szellemi örökségre támaszkodott. A művelt nagybácsi humanista könyvtárában megtalálhatta a fontosabb klasszikusokat, számos humanista tudós írását, de még a kortárs olasz irodalom egy-egy kiemelkedő művét is.[17] Anyai ági kapcsolatai vezették Veronába is, és elképzelhető, hogy olasz rokoni kapcsolatainak köszönhette ismeretségét Reginald Pole kardinálissal, az olasz katolikus reformmozgalom szellemi atyjával.[18] Később Pole volt az, aki a híres velencei humanistának Paolo Manuzio könyvkiadónak (a humanista könyvkiadás úttörőjének, Aldo Manuzio fiának) bemutatta. Pole kardinális és Paolo Manuzio meghatározó hatással voltak mind Dudith András fiatalkori szellemi fejlődésére, mind társadalmi kapcsolatrendszerének kiépülésére.

Terjedelmes lenne Dudith 10 éves, Zsámboky 22 éves peregrinációjának állomásait és főbb eseményeit felsorolni.[19] Tanulmányaik során tudásuk és társadalmi kapcsolataik egyszerre gyarapodtak, és minthogy eközben Európa számos országában megfordultak, a *respublica litteraria* jó néhány meghatározó egyéniségét személyesen is megismerték. Az egyetemi évek végére már mindkettőjüket elismert humanistaként tartják számon. Közös „barátaik" között volt Adrien Turnèbe, Paolo és ifjabb Aldo Manuzio, Antonius Muretus, Francesco Robortello, Guido Panciroli, Carlo Sigonio, Henri Estienne, és még hosszan sorolhatnánk azoknak a nevét, akikkel életük későbbi felében léptek mindketten kapcsolatba. Peregrinációjuk két legfontosabb állomása mindkettőjük számára Pádova és Párizs volt. A francia királyi székhely „stimuláló levegőjét", melyet az erős domonkos, ferences rendi és jezsuita iskolák tettek változatossá, Dudith, aki szellemi nyitottságát mindhalálig megőrizte, még a Szent Bertalan éjszakai mészárlás után is előszeretettel ajánlotta protestáns barátainak.[20] Zsámbokyt nem csak a filozófiai, filológiai tanulmányok, hanem néhány párizsi humanista gyűjtőszenvedélye is magával ragadta, itt szerezte be első kódexeit és római pénzérméit.[21] Később, Pádovában Zsámboky többek között orvosi tanulmányo-

[16] Lásd az idézett Plautusz-előszót. Zsámboky Péter valószínűleg egyre csökkenő mértékben támogatta fiát.

[17] A könyvtár részleges állományát publikálja *Veress*: Matricula et acta Hungarorum, i. m. 156–157.

[18] Pole-ról legújabban *Mayer, Thomas Frederick*: Cardinal Pole in European context: a via media in the Reformation. Aldershot, 2001. *Uő.*: Reginald Pole: Prince & Prophet. Cambridge, 2000.

[19] A külföldi tanuló évekről lásd: *Costil*: André Dudith, i. m. 60–100.

[20] Lásd Quirinus Reuterhez írt levelét 1583. október 28-án: UB ms. a 13, n° 56, ff. 79ᵛ-81ʳ: „Ego si tuo loco essem, Lutetiam ad audiendum Sorbonistas et Iesuitas abirem. Non iocor, magni saepe viri et φιλόσοφοι in hoc hominum genere et in illo Dominicanorum et Franciscanorum sodalitio delitescunt, cum quibus conferre disputationibusque animum acuere fructuosissimum est." Később is emlegeti, mennyire vágyik Párizsba: Dudith Guilielmus Anceliushoz: Bibliothĕque Royale, Brüsszel [a továbbiakban BR] ms. 19306, cah. 35, n° 56, ff. 75ᵛ-78ʳ. (1585. január 22.)

[21] *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 291. Zsámbokyról az érmegyűjtőről lásd *Cunnally, John*: Images of the Illustrious: The Numismatic Presence in the Renaissance. Princeton, 1999. 146–55; *R.-Alföldi, Mária*: Zu den frühen Illustrationen numismatischer Werke: die EMBLEMATA des Johannes Sambucus, 1531–1584. In: Wissenschaftsgeschichte der Numismatik. Hrsg.

kat folytatott, melyet egzisztenciális mentőövnek szánt, ámbár később csak elvétve használta itt megszerzett tudását. Vitus Amerbach egykori ingolstadti retorika tanárának címzett versében mentegetőzve írta, hogy Apollónak szenteli magát *„míg valami elegánsabb fel nem merül, mely ízlésemnek is jobban megfelel"*.[22] Orvosi tanulmányait még annyira sem tartotta fontosnak, hogy abszolválás után a diplomát megszerezze (valószínűleg, mert a bankett költségeire nem tudta vagy inkább nem akarta rászánni a szükséges összeget, hiába dedikálta több kötetét is, mint azt Gulyás Pál sejti, e célból patrónusainak).[23] Dudith a pádovai egyetemen szintén specializálódott, ő viszont elsősorban jogi ismereteit bővítette.[24]

Érdekes egybeesés, hogy 1553-ban mindketten megszakították peregrinációjukat, és új támogatások után nézve visszatértek Magyarországra: egyaránt sikerrel jártak, sőt ekkor már a bécsi udvarral is kapcsolatot létesítettek. Dudith hazatérését minden bizonnyal nagybátyja, Sbardellati Ágoston egy évvel korábban bekövetkezett halála tette szükségessé.[25] Kollányi Ferenc egy pontosabban meg nem nevezett forrásra hivatkozva állítja, hogy Dudith már 1552-től esztergomi kanonok volt.[26] Egy 1553. évi dokumentumban viszont Dudith mint felhévízi prépost segédkezik tolmácsként Fráter György perében a pápai nuncius felkérésére.[27] Ez a forrás nem említi kanonoki címét, melyről egyértelműen csak 1558-ból van tudomásunk.[28] Kérdés marad tehát, hogy kinek a jóvoltából lett Dudith kanonok: a nagybátyjának, vagy nagybátyja riválisának, az 1553. május 7-én beiktatott Oláh Miklós esztergomi érseknek. A szakirodalomban elterjedt véleménnyel szemben Oláh támogatása ellen szól Kollányi értesülése, és Dudith későbbi, igencsak elfogult nyilatkozata, miszerint Oláh csak akadályozta előmenetelét.[29] Akárhogy is történt, Sbardellati Ágostonnak (aki egyebek mellett a felhévízi prépostság bevételeinek egy részével is rendelkezett) volt miből tá-

von Albert, R. – Cunz, R. Speyer, 1995. 71–93; *Bíró-Sey, K.*: Zsámboky János az éremgyűjtő. Numizmatikai Közlemények 80–81 (1980–1982), 57–61; *Huszár, L.*: Zsámboky János numizmatikai tevékenysége. Orvostörténeti Közlemények 112 (1985), 211–215. Lásd még *Haskell, F.*: History and Its Images. Art and the Interpretation of the Past. New Haven-London, 1993. 13–25.

[22] „Phoebo me ac medicis dedi colendum, / Donec magis accidit venustum / Et meo placet simul palato. / Consultum hoc studio tamen propinquis / Et meae cuperem bonae saluti." (*Sambucus, J.*: Poemata. Patavii, 1555. ff. 30–31.)

[23] *Gulyás*: Bibliotheca Joannis Sambuci, i. m. 14. A kérdéses kötetek: (Oláhnak ajánlva) *Nilus*: Nili Patris Sancti Et Archiepiscopi Constantinopolitani Illius Misericordis, Oratio Ad Deum contra Barbarorum incursiones, bella intestina, pestem, famem, ac mortis uim praesentem. Ed.: Joannes Sambucus. Patavii, 1555; *Sambucus*: Poemata, i. m. (Istvánffy Miklósnak és Bona Györgynek ajánlva.)

[24] *Costil*: André Dudith, i. m. 81–87.

[25] *Szepessy Tibor*: Marginalia Dudithiana. Irodalomtörténeti Közlemények 94 (1990), 73–74.

[26] *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok. 1100–1900. Esztergom, 1900. 156.

[27] Österreichisches Staatsarchiv, Wien [a továbbiakban ÖStA] Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Turcica, b1553. (Sopron, máj. 2.): „Adhibuit Nuntius Matinengus D. Andream Dudith, praepositum Ad Thermas superiores Budenses, interpretem in lingua Hungarica."

[28] Oláh Miklós érseknek tett kötelezvényben, hogy tanulmányaiból egy év múlva visszatér. *Szepessy*: Marginalia Dudithiana, i. m. 74.

[29] Lásd Dudith 1567. június 1-ei levelét II. Miksához, melyet később Quirinus Reuter mint Dudith „Apológiáját" publikált (*Reuter*: Andreae Dudithii de Horehowiza, i. m. 32–51.). Az idevonatkozó rész *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 452–454. Vö. *Costil*: André Dudith, i. m. 79–80.

mogatni unokaöccsét, volt mit átadni számára halálakor.[30] Dudith státuszára vall, hogy Olaszországba visszatértekor Ferdinánd útlevele biztosította szolgáinak, 4 lovának és személyének nyugodt, akadályoztatástól mentes utazását.[31]

1552-ben a már több mint 10 éve a bécsi, wittenbergi, ingolstadti, strasbourgi és párizsi egyetemeken időző, immáron magiszterré előlépett Zsámboky is elkezdett további tanulmányait biztosító támogatók után nézni. Választása Miksa főhercegre, választott cseh királyra esett, akiről már ebben az időben az a hír járta, hogy bőkezű patrónus.[32] A 21 éves Zsámboky e célból egy nemrég megjelent numizmatikai–történeti mű javított és bővített változatának kiadását dedikálta a nála négy évvel idősebb főhercegnek, és a mű előszavában megkérte, hogy fogadja védelmébe mint kliensét: *„kérem és könyörgök, hogy szüleimet, akik Nagyszombaton élnek és engem klienseidként fogadj el; ki vagyunk téve a törökök támadásainak. Fogadd el kegyesen ezt a könyvecskét, melyben a Kitartás, a Bátorság és az Igazságosság példáit lelheted fel, mindaddig, amíg írok valamit, ami méltó lesz rangodhoz, hozzájárul dicsőségedhez és híredhez, és ezen felül lelkedet is majd megörvendezteti."*[33] Zsámboky nyílt, magabiztos fellépése szinte szemtelennek tűnik, hiszen az sem előkelő kapcsolatokra, sem korábbi szolgálataira nem alapozódhatott, egyedül a későbbi munkák és szolgálat ígéretére. Amikor nem sokkal később 1553-ban Ingolstadton keresztül visszatért hazájába, sikerült felhívnia magára Ferdinánd magyar király figyelmét is, aki megbízta Tinódi Sebestyén egri ostromát megéneklő dalának latinra fordításával.[34] Míg az uralkodói (vagy főhercegi) kliensi kapcsolat elérendő cél maradt, Zsámboky megszerezte Oláh Miklós támogatását,[35] aki megbízta unokaöccse,

---

[30] *Szarka*: A váci egyházmegye és püspökei, i. m. 132. Sbardellati számos jövedelem élvezője 1552-ben: a váci püspöki jövedelmek és az apostoli kormányzóként folyósított évi 700+200 forint mellett övé voltak az esztergomi nagyprépostsági bevételek, az esztergomi káptalani bevételek ¼-e, a felhévízi prépostság 2 birtokának bevételei, valamint további 6 falu tizede.

[31] Ismerteti *Szepessy*: Marginalia Dudithiana, i. m. 71. Kelt 1553. június 17-én.

[32] Lásd *Fichtner, Paula Sutter*: Emperor Maximilian II. New Haven–London, 2002. 21. Ugyanezt erősíti meg *Giovio, Paolo*: Le iscrittioni poste sotto le vere imagini de gli huomini famosi; le quali à Como nel Museo del Giovio si veggiono. Firenze, 1552. 232. Az Epistolarum Conscribendarum Methodus (Basileae, 1552) c. kiadványának ajánlásai ugyanakkor arra utalnak, hogy mielőtt Miksához fordult volna magántanítványok szerzésére is kísérletet tett. (A műben található ajánlások Révay Ferenc gyerekeinek és bizonyos Wolfgang és Georg Kromernek szóltak.)

[33] „... oro & obsecro: parentes meos qui Tirnaviae degunt, meque unam in clientelam ut recipias aliquam. sumus enim expositi quibusvis Thurca(rum) excursionibus, ac simul hunc libellum in quo Constantiae, Fortitudinis, AEquitatis reperies exempla, clementer excipito interim, dum aliquid ipse elucubrem, tua maiestate dignum, quodque cum tuis laudibus atque gloria coniunctum sit: ac etiam cumulate tuum animum gaudio adficiat." (*Huttichius, J.*: Romanorum principium effigies.. Argentorati, 1552. iiiiv.)

[34] *Sambucus, Johannes*: Rerum ad Agriam Anno MDLII. Megjelent mint melléklet. In: *Ranzanus, Petrus*: Epitome rerum hungaricarum velut per indices descripta. Kiad. Sambucus, Johannes. Viennae, 1558. A mű egy török elleni harcra felszólító kiáltvánnyal zárul. Tinódi patrónus keresési kísérleteiről *Varjas Béla*: Tinódi politikai pártállása. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Kiad. Varjas Béla. Budapest, 1987. 91–112. Hazafelé Zsámboky beszédet mondott Ingolstadtban, melyet a regensburgi főpap, Georg Pappenheim támogatásával kiadott Augsburgban. *Sambucus, Joannes*: In Christi Natalem Oratio Ioannis Sambuci Pannonii. Augustae Rheticae, 1553.

[35] Ez talán összefügg Oláh Miklós 1553. évi nagyszombati vizitációjával. *Vantuch, Ján*: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologische-Historische Klasse. Sitzungsberichte 255 (1968), 326. 6. jegyzet.

Bona György tanítói felügyeletével, akihez a későbbi történész, Istvánffy Miklós is csatlakozott. Ha nem is szolgákkal és lovakkal, Zsámboky előkelő tanítványokkal indul Olaszországba 1553-ban. Magántanítványoktól származó jövedelme ezentúl peregrinációjának egyik fontos forrásává vált: Bona György 1559-ben bekövetkezett halála után egy-két évre Anton Fugger fiának, Jakabnak lett tanítója.[36]

Dudith és Zsámboky felmenői a török hódítások következtében fokozottan rászorultak az uralkodói támogatásra, melynek hasznát már saját életükben tapasztalhatták. A családok férfisarjának oktatására költeni bizonyára olyan befektetésnek tűnt számukra, mellyel a családok felemelkedése továbbra is biztosítható. Mégis rendkívülinek számított Dudith és Zsámboky hosszú és alapos egyetemi tanulmányútja: arról tanúskodik, hogy a művelt polgári, kisnemesi réteg egyre több képviselője hitt a humanista műveltség és kultúra társadalmi hasznában. Mint kiderült, nem volt hiábavaló befektetés: az ifjak nem csak a *studia humanitatis* elsajátításában jeleskedtek, hanem olyan humanista kulturális szokásokat is magukévá tettek (mint pl. könyv- vagy érmegyűjtés), melyek megkönnyítették a művelt társadalmi elittel való kapcsolatfelvételt és azonosulást. Társadalmi felemelkedésük már tanulmányaik során megkezdődött, udvari szolgálatba lépésüket pedig nagyrészt tudásuknak és tehetségüknek köszönhették. A tanulmányutak finanszírozása a korban tipikus módon történt; az egyházi javadalmazás Magyarországon még élő gyakorlat volt, bár egyre inkább ellentmondásoktól terhelt, magántanítványok tartása pedig az ab ovo humanista eljárás.

Végső megjegyzésként érdemes Dudith és Zsámboky származására kitérni. Jóllehet mindketten Magyarországon születtek, magyar pátriatudattal rendelkeztek, és a magyar nyelvet aktívan használták, „magyar" identitásuk kevesebb hangsúlyt kap egyéniségük formálásában, mint legtöbb magyarországi kortársuk esetében. Ez nem feltétlen vegyes származásukból adódott, hanem

[36] *Pölnitz, G., Kellenbenz, H.*: Anton Fugger, III/2 kötet, 1555–1560. Tübingen, 1986. 228–229. Zsámboky Fuggerekkel való viszonya sajnos nem eléggé dokumentált, egy dillingeni kutatás valószínűleg több mindent tisztázhatna. Ezenkívül tudomásunk van róla, hogy Anton Fugger végrendeletében Zsámbokynak mint tanítónak hagy 200 forintot. 1572-ben Zsámboky 200 dukátért ad el görög kéziratokat Hans Fuggernek, Georg Lill szerint ugyanekkor érméket és más régiségeit is értékesíteni próbál. *Lill, G*: Hans Fugger (1531–1598) und die Kunst. Leipzig, 1908. 28. Állítása, miszerint Zsámboky 1564-ig volt tanítója Jakabnak, nehezen támasztható alá. Bona Görgynek nem csak halotti beszédet szentel Zsámboky, hanem Ciceró-dialógusában is szerepelteti, melyhez a halotti beszédet is csatolja, kiegészítve Bona halálára fontosabb humanistáktól beszerzett vigaszlevelekkel. A Jakob Fuggernek ajánlott mű Zsámbokyt, mint a tapasztalt és jól ismert humanista tanítót és rétort prezentálja. *Sambucus, J.*: De Imitatione Ciceroniana Dialogi Tres Autore Ioan. Sambuco. Tirnavense Pannonio. Eiusdem duae Orationes Funebres, cum doctissimorum aetatis nostrae virorum Epistolis aliquot eiusdem argumenti, & Epigrammatis graecis & Latinis. Paris, 1561. Fuggeren és Bonán kívül hosszabb-rövidebb ideig más tanítványai is lehettek ebben az időszakban. Felmerülő nevek: a stíriai bárói család leszármazottja, Jakob Stubenberg, akinek megírta halotti beszédét (*Sambucus, J.*: Orativncula Ioan. Sambuci, Pan. in obitum Generosi Adolescentis Iacobi a Stubenberg. Patavii, 1559). Báró Johann Fridrich és Ferdinand Hoffmann, akikhez könyvet ajánlott (*Hipolytus Thebanus*: De ortu & cognatione Virginis, i. m.).

élettörténetükből. Elsősorban az egyetemes *respublica litteraria* közösségéhez tartoztak, európai perspektívában gondolkoztak és láttak.[37]

Udvari szolgálat I. Ferdinánd uralkodása idején

Dudith András és Zsámboky János udvari szolgálata fokozatosan kezdődött, ám meglepő könnyedséggel zajlott. A történet gördülékenységének legfőbb oka, abban keresendő, hogy szolgálatuk kezdete egybeesett az ausztriai Habsburgok császári méltóságra emelkedésével. A birodalmi ügyeket 1555-től átvevő Ferdinándot végül 1558 elején császárrá koronázták Frankfurtban, melynek következtében Bécs az első állandó birodalmi székhellyé vált. A császár (valamint Miksa és Ferdinánd hercegek) úttörő politikai vállalkozásukhoz méltó udvarra, méltó külpolitikai reprezentációra vágytak.[38] Ehhez hirtelen rengeteg képzett, tehetséges emberre volt szükségük, ami meglehetősen megkönnyítette az udvarba való bekerülést, legalábbis a későbbiekhez képest.[39] Talán nem teljesen független ezektől az eseményektől, hogy Zsámboky 1557 végén ismét Magyarországra látogatott.

Az ifjú humanistát a végső visszatérés gondolata ekkor még messze elkerülte, célja patrónusi körének bővítése volt, mindenekelőtt a császárjelölt Ferdinánd és elsőszülött fia Miksa megnyerése. Jóllehet Zsámboky az 1552-ben Miksának tett ígéretéhez nem tartotta magát (nem ajánlott új művet a cseh királynak), arra azért gondja volt, hogy teljesen ne feledkezzen meg róla, és megküldte a főhercegnek megjelent műveinek dedikált példányait.[40] 1557 telén sikerült végül Ferdinánd császár kegyébe férkőznie, aki *„bizonyos okokból, és érdemeiért"* évi 50 forint életre szóló járadékban részesítette, és udvari familiárisának (*aulae nostrae familiaris*) nevezte ki.[41] Sajnos, nem tudjuk pontosan, milyen ajándékkal vagy szolgálattal érdemelte ki az udvari tisztségviselők legalacsonyabb, jelképes rangját és a járadékot. Mindenestre úgy tűnik, hogy Zsámboky vette a fáradságot, hogy a Prágán át a frankfurti császárkoronázásra ké-

[37] Mindkettőjüktől származnak magyar levelek, és az olasz anyanyelvű Dudith a magyar könyveibe magyarul jegyzetelt (*Jankovics – Monok*: Dudith András könyvtára, i. m. 11.). Dudith az élete vége felé egy wittenbergi *Collegium Dudithianum* felállítását tervezte diákoknak *„ex Ungaria patria nostra, ex Sclavonia, ex Croatia"*. Ez a szándék is igazolja horvát származásából jövő identitásának meglétét. Az 1585. február 7-én kelt levél több másolatban is fennmaradt, lásd pl. Biblioteka Uniwersytecka, Wrocław [a továbbiakban BUWr], Akc. 1949/594 (=Kl. 169), n° 9, ff. 6^{v}-7^{r}.

[38] Ferdinánd „vállalkozásának" úttörő jellegére John Robert Weston Evans mutatott rá. *Evans, R. J. W.*: The Imperial Court in the Time of Arcimboldo. In: The Arcimboldo-Effect: Transformation of the Face from the Sixteenth to the Twentieth Century. Ed. by P. Hulten. Milan–London, 1987. 43. Lásd még: *Uő.*: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation. Oxford: Clarendon, 1979. 3–40; *Almási Gábor*: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. Aetas 20 (2005/4), megjelenés előtt.

[39] Ferdinánd és utódja, Miksa „udvari humanistáinak" döntő többsége 1562 (tehát Miksa hatalomra kerülése) előtt csatlakozik az udvarhoz. Lásd *Almási*: A respublica litteraria, i. m.

[40] *Nilus*: Nili Patris Sancti.. Oratio, i. m. (Österreichische Nationalbibliothek, Wien [a továbbiakban ÖNB], jelzete: 40.B.59); *Hipolytus Thebanus*: De ortu & cognatione Virginis Mariae libellus. Patavii, 1556. (Bécs, ÖNB: 41.L.50).

[41] „Certas ob causas ac merita, fidelis nostri Ioannis Sambuci, Aulae Nostrae familiaris". Az utasítás Prágában 1557. utolsó napján kelt. *Windisch*: Beitrag zur Lebensgeschichte, i. m., 4 (1781), 416.

szülő magyar király nyomába szegődjön: erről tanúskodik, hogy Ferdinánd határozata Prágában kelt. Meglepő, hogy nem egész három hét múlva Zsámboky fizetése megduplázódott: továbbra is a Magyar Kamara terhére 100 forintra nőtt. Jótevője ezúttal Miksa főherceg, cseh választott király volt, aki Bécsben rendelkezett apja nevében.[42]

Nem sokkal később Petrus Ranzanus „Magyar történetének" első kiadásában Zsámboky megemlíti, milyen kegyesen fogadta és beszélt vele Miksa.[43] Elképzelhető, hogy ekkor kapta megbízását a könyvtár rendezésére – erről a szolgálatáról már konkrét értesüléseink vannak. Egy héttel Zsámboky fizetésemelése előtt a király emlékeztette későbbi alkancellárját, Johann Ulrich Zasiust arra a tervére, hogy létre akar hozni egy könyvtárat, melyen még a jogtudós Caspar Nidbruck kezdett munkálkodni, és melybe a híres orientalista Johann Widmanstetter (Widmanstadius) is beszállt.[44] Néhány hónappal később értesülünk róla, hogy Zsámboky elvégezte a rábízott munkát, és ezért külön 100 gulden jutalomban részesült.[45] Átkutatta az egyetem könyvtárát, és az oda rendelt diákok segítségével rendet teremtett, két indexet is készített, egyet a könyvtár állományáról, egyet pedig a beszerzendő könyvekről. Ezekkel a listákkal az egyetem rektora, Georg Eder járult Miksa elé.[46] A munka, úgy tűnik, kifejezetten Zsámboky személyére volt szabva, ezért elképzelhető, hogy ezt vagy ő maga, vagy egy befolyásos patrónusa ajánlotta a főhercegnek. Mindenekelőtt két ember jöhet számításba: Oláh Miklós esztergomi érsek, a Magyar Udvari Kancellária feje és Liszthi János a Magyar Udvari Kancellára titkára, akitől az említett Ranzanus-kiadvány kézirata is származott.[47] Valószínűleg udvari familiárisi címét is, fizetését is részben az ő közbenjárásuknak köszönhette. Harmadikként említendő a kevésbé befolyásos Georg Eder rektor, akinek Ferdinánd császári koronázására szánt ünnepi kiadványába Zsámboky a császár és Eder tiszteletére is írt verseket.[48] Bárki is volt Zsámboky beajánlója, az ifjú humanista elégedettséggel nyugtázhatta, hogy jól időzített, rövid magyarországi látogatását teljes siker koronázta. Udvari tisztsége nem akadályozta meg abban,

---

[42] *Windisch*: uo. Kelt 1558. január 19-én.

[43] Ranzanus, *Epitome rerum hungaricarum*, f. Aiii: „... gratiose alloqui, & in Patrocinium admittere es dignatus".

[44] A rendelkezést Hilda Litzmann idézi. *Lietzmann, H.*: Das Neugebäude in Wien. Münich–Berlin, 1987, 162, 17. jegyzet. Lásd még *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 273; *Bálint-Nagy*: Der weltberühmte Historicus, i. m. 165–166. Nidbruck tevékenységéhez: *Bibl, Viktor:* Nidbruck und Tanner. Archiv für Österreichische Geschichte 85 (1898), 379–423. Widmanstetterhez: Allgemeine Deutsche Biographie 1875–1912. [a továbbiakban ADB] Leipzig, 1875–1912. Bd. 42. 357–359.

[45] Peter Haller titkár levele Miksához (1558. máj. 27.): ÖStA HHStA Familienkorrespondenz, A, Box 3, Bundle Christof Haller von Hallerstein, ff. 47–48. (Részben idézve: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 19 (1898), no. 16070.) A dokumentum kitér Miksa egyéb „kulturális projektjeire" mint a Práteren épülő „luschthaus" és az azt körülvevő kert állapotára.

[46] Hans Gerstinger elképzelése szerint Zsámboky fő feladata a rossz állapotban lévő egyetemi könyvtárban lévő kéziratok összegyűjtése volt, a császári gyűjteménybe való átszállítás céljából. *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 273.

[47] Lásd a neki ajánlott verset a kötet elején (*Ranzanus:* Epitome rerum hungaricarum, számozatlan lap).

[48] *Eder, Georg*: Triumphus D Ferdinando I. ... Archigymnasii Vienensis nomine pro foelicibus Imperii auspiciis renunciatus. Viennae, 1558. A˙.

hogy hamarosan visszatérjen Itáliába; Ferdinánd és Miksa egyelőre megelégedtek azzal, hogy biztosítsák jövőbeli jelenlétét az udvarnál. Új bevételeinek köszönhetően pedig egyre inkább a gyűjtésnek szentelhette magát.

Újabb érdekes egybeesés, hogy Zsámboky magyarországi feltűnésével majdnem egy időben Dudith András is megfordult szülőföldjén, esetében mégis homályos, hogy mi lehetett az indítéka tanulmányai megszakításának, és Párizsból való hazatérésének. Tény, hogy kénytelen volt elöljárójával, az esztergomi érsekkel találkozni, aki előtt írásban vállalnia kellett, hogy egy év újabb itáliai tartózkodás után (hivatalosan, hogy kánonjogot hallgasson) immár véglegesen vissza fog térni és felveszi a papi rendeket – ellenkező esetben kanonoki és préposti járandóságaitól Oláh Miklós megfoszthatja.[49] Dudith kellőképpen megrémült ettől a nem várt kötelezettségtől, és kétségbe esve írt Verancsics Antal egri püspöknek, hogy az általa egykor beígért két egyházi javadalmat — Oláh Miklós tudta nélkül — most valóban megkaphassa, *„nem annyira saját és tanulmányai céljára, hanem azért, hogy szegény, szerencsétlen édesanyját és testvéreit fenntarthassa"*, cserében ismét felajánlotta, hogy Verancsics Antal unokaöccsét, Faustust magántanítványának fogadja.[50] Dudith ezúttal nem érte el célját — Verancsicsnak nyilván nem volt érdeke Oláh hatalmi körébe beavatkozni —, és ha lényeges késéssel is, de 1560 folyamán visszatért Magyarországra. Időközben igyekezett elfogadni, hogy az esztergomi érsek további sorsának legfontosabb befolyásolója, mint azt egyetlen filológiai természetű publikációjának előszava is tükrözi: *„ami pedig engem illet* — írta Oláhnak —, jótéteményeiddel már régóta annyira lekötelezтél, hogy joggal tarthatsz igényt mindarra, amit még életem során szorgalmammal elérek, akár a tudományokban, akár más téren".[51]

Míg Zsámboky ezekben az években Pádovától Párizsig, Párizstól Nápolyig, Nápolytól Gentig keresztül-kasul bejárta Európát, Dudith hirtelen felelősségteljes, rangos megbízásokkal találta magát szemben. Magyarországra visszatértekor Oláh Miklós titkáraként kezdett tevékenykedni, és minden valószínűség szerint ígéretéhez híven felvette a papi rendeket. Hamarosan, úgy tűnik, Nádasdy Tamás nádor melletti ítélőmesteri feladattal is megbízták, mely jogi ismereteket igénylő munka volt. Dudith „protho-notarius"-i címéről egyedül abból az 1561. január 1-én kelt zsinati meghívóból tudunk, melyet maga szerkesz-

[49] A történetet Szepessy Tibor bogozta ki, helyesbítve Costil (i. m. 68) eredményein. *Szepessy*: Marginalia Dudithiana, i. m. 74–75. Nem feltétlen kell ezt a rendelkezést Oláh ellenséges magatartásával magyarázni. Ebben az időben egyházpolitikája általában sokat szigorodott. *Szemes J.*: Oláh Miklós. Esztergom, 1936. 47; *Adriányi, G.*: Primas Miklós Oláh, Erzbischof von Gran (1493–1568). Der erste Erneuer des Katolischen Lebens nach der Reformation in Ungarn. In: Ecclesia Militans. Hrsg. von W. Brandmüller. Bd. 2. Münich, 1988. 506.

[50] A levelet 1558. október 28-án veszi kézhez Verancsics, egy nappal az említett Oláhnak tett kötelezvény kelte előtt. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 64–67. A Machinae novae (Venetiis, 1616) szerzője, Faustus végül Dudith barátjának Nicasius Ellebodiusnak lett egy ideig tanítványa. (*Veress*: Matricula et acta Hungarorum, i. m. 76–77.)

[51] „Quod vero ad me attinet, ita tibi iam pridem maximis tuis beneficiis sum devinctus, ut quidquid in omni [mea] vita aut in litteris aut aliis in rebus nostra praestabit industria, id tu iure tuo optimo tibi [totum] vendicare possis." (*Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 84.) A könyv címe: Dionysii Halicarnassei de Thucydidis historia iudicium Andrea Duditio Pannonio interprete. Venetiis, 1560.

tett Oláh nevében.[52] Egyebek mellett e nagyszombati zsinat célja az volt, hogy szentesítse a császár akaratát — újabb képviselők küldését a tridenti zsinatra —, és legfőképpen a küldöttséghez szükséges pénzt előteremtse. Mikor Dudith a meghívót szerkesztette, már tudhatta, hogy a zsinat részben az ő érdekében ül össze. Ezt minden valószínűség szerint a pápai követnek, Zaccaria Delfinónak köszönhette, akivel, olasz anyanyelvének,[53] humanista műveltségének és egyházi rangjának köszönhetően nem lehetett nehéz megismerkednie.[54] Delfino elmondása szerint eredetileg az ő ötlete volt, hogy további két császári küldöttet menesszenek a tridenti zsinatra. Ferdinánd azt válaszolta neki, hogy nem ismer egyetlen magyarországi püspököt sem, aki ezt a feladatot el tudná látni, mire a nuncius javasolta, hogy töltse be a hódoltsági részeken lévő püspöki székeket, Csanádot és Tinnint, Oláh két emberével, Dudithtal, akit nagyon katolikus, művelt, becsületes embernek jellemzett, és Kolosváry János kolozsmonostori apáttal, aki köztudottan jó és lelkes rétor volt.[55] Így lett Dudith először esztergomi prépost, majd tinnini püspök.[56] Amint erre később visszaemlékezett, püspöki tisztségeit ő nem kérte, nem harcolt értük, de édesanyja könyörgésére, barátai bíztatására és ambícióitól fűtve végül is elfogadta őket.[57]

Dudith szédületes gyorsasággal lett püspök és a császár egyik bizalmas tanácsadója: az Itáliában töltött újabb másfél év igazi áttörést jelentett karrierje és hírneve szempontjából.[58] Mint zsinati küldött alkalma volt Európa legnagyobb nemzetközi intézménye, a katolikus egyház életébe belelátni, és a diplomácia néhány mesterfogását kitanulni. Célja mégsem csak a személyes érvényesülés volt, hanem Ferdinánd elképzeléseivel egyetértésben az egyház megújhodásának előremozdítása is. Öt zsinati beszéde (különösen a két szín alatti áldozásért és a püspöki rezidenciahatározatért mondottak) híressé tették, kivívták a humanista műveltséggel rendelkező katolikus püspökök, valamint a

[52] „Protho-Notarius Apud Comitem Palatinum." *Péterfy, Carolus*: Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata. Vol. 2. Posonii, 1742. 133. Ugyanakkor nem valószínű, hogy ezt a tisztséget be is tölti, hiszen Nádasdy ítélőmestere ebben az időben Aranyáni Damján. Ld. pl. Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. 2. köt. Kiad. Barabás Samu. Budapest, 1898-99. 414. (Ezúton köszönöm Fazekas Istvánnak e téren nyújtott segítségét és gyűjtését.)

[53] Csak sejthetjük, de nem bizonyos, hogy édesanyja olaszul beszélt vele.

[54] Lásd Mezőlaky Ferencnek írt levelét (1561. július 21.): *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 99. Ugyanakkor megismerte Delfino elődjét, Stanislaus Hosiust is, akivel Tridentben is megőrizte kapcsolatát. (*Wojtyska, Henry Damien*: Cardinal Hosius Legate to the Council of Trent. Rome, 1967. 23.) Delfino támogatására Zsámboky is számíthatott. (*Vantuch*: Die Sambucusbriefe... i. m. 329.)

[55] Nuntiaturberichte aus Deutschland. Hrsg. von S. Steinherz. Bd. 2, 1. 1560–1561. Wien, 1897. 338–339 [a továbbiakban *NBD* 2,1]. A levelet tévesen 1561. december 22-re datálták (1560 helyett). Kolosváry tridenti beszédei jelentéktelenek Dudith beszédeihez képest. Mivel pénzhiányban szenvedtek, a szintén Tridentben lévő Draskovics György pécsi püspök javasolta Ferdinándnak, hogy hívja vissza Kolosváryt, aki azonban 1562-ben meghalt. (Lásd *Zipser Sándor*: Dudith András a trienti zsinaton. Budapest, 1938. 13.) Érdekes, hogy 1558. évi Oláhnak tett kötelezvényét Kolosváry is jegyezte.

[56] Préposti kinevezése 1561. június 3-án, püspöki kinevezése december 19-én kelt. *Kollányi*: Esztergomi kanonokok, i. m. 156 és *Costil*: André Dudith, i. m. 99.

[57] Ez Dudith „Apológiájának" egyik érve. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 454. Lásd még július 27-ei levelét Miksának: „Pertractus sum ad tres episcopatus exiguo tempore, quos nuquam petii, multo minus ambivi." (Uo., 471.)

[58] Zsinati működéséről: *Szczucki*: Miedzy ortodoksja, i. m.; *Costil*: André Dudith, i. m. 101–117. *Zipser*: Dudith András a trienti zsinaton, i. m.; *Fraknói Vilmos*: A magyar főpapok a trienti zsinaton. Magyar Sion I. Esztergom, 1863. 54–56, 96–100, 109–113, 128–128.

respublica litteraria elismerését, ugyanakkor számos ellenséget is szereztek számára.[59] Az egyház (beleértve a kardinálisok) nyílt bírálata nem mindenkinek nyerte meg a tetszését, sőt gyanússá tették Dudithot, és Rómában mint fekete bárányt könyvelték el.[60] Míg kezdetben bevonták a zsinati dekrétumok szövegezési munkáiba, később az egyre csalódottabbá váló tinnini püspök igyekezett visszavonulni, hogy ismét humanista tanulmányainak élhessen.[61] Ennek egyik eredménye Ludovico Beccadelli Reginald Pole kardinálisról írt olasz életrajzának latinra ültetése és kiegészítése volt.[62] Az a több mint egy éves időszak, melyet Dudith a katolikus megújhodásért kiálló Pole társaságában eltöltött, bejárva fél Európát, bizonyára nagyban befolyásolta későbbi vallásos gondolkodását.[63] A neki szentelt latin életrajz arról tanúskodik, hogy Dudith még nem mondott le arról, hogy a Rómában kegyvesztetté vált Pole követője legyen, legalábbis szellemi örökösének állítsa be magát. A Ferdinándnak ajánlott művel újfent borsot tört a reformokat ellenzők orra alá.

Dudith a császár zsinati céljait (melyet több tanácsadója közül elsősorban Sigismund Seld birodalmi alkancellár befolyásolt[64]), hittel és okosan prezentálta; beszédeit a császári elképzelésekhez igazította, kiadásukhoz kikérte Ferdinánd hozzájárulását. A megküldött orációkat a császár személyesen végigolvasta, kihúzott néhány szót, majd engedélyezte kiadásukat, de figyelmeztette Dudithot, hogy tartsa magát a többi császári legátussal egyeztetett irányhoz.[65] Az engedély ellenére Dudith kezdett óvatossá válni, és kinyomtatott orációit egy darabig nem terjesztette. Erre ösztönözhette az is, hogy a zsinati atyák felhívására nyilvánosan meg kellett védenie Erazmusszal kapcsolatos véleményét.[66]

[59] Orationes duae in S. oecumenico Concilio Tridentino habitae a R. P. Andr. Duditio Sbardellato episcopo Tinniensi ac Dn. Praelatorum totiusque Hungariae Cleri orator, ed. a Petro Fontidonio Segobiensi. Venetiis, 1562. A harmadik orációt Nicasius Ellebodius adja ki: Andr. Duditii... Sententia de Calice laicis permittendo. Patavii, 1563. Az első két oráció a 16. században még további öt alkalommal jelent meg. Lásd *Costil*: André Dudith, i. m. 388–390. Az első oráció sikeréről lásd *Zipser*: Dudith András a trienti zsinaton, i. m. 26.

[60] Lásd pl. az 1562 decemberében mondott beszédét a rezidencia határozatért. *Sámuelfy*: Andreas Dudithius: Orationes V in concilio Tridentino habitae, i. m. 55–62. Hosius gyanakvására lásd *Costil*: André Dudith, i. m. 110.

[61] *Costil*: André Dudith, i. m. 101–104; *Zipser*: Dudith András a trienti zsinaton, i. m. 17. Lásd Paolo Manuzióhoz írt leveleit 1562. március 17-én és október 24-én. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 111–112, 124–127.

[62] *Beccadelli, L.*: Vita Reginaldi Poli, Britanni... Venetiis, 1563. A művet elemzi *Szczucki*: Miedzy ortodoksja, i. m. Lásd Becadellinek írt levelét és annak válaszát: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 122–123, 127–128. A kiegészítések saját, valamint Giovannbattista Binardi kútfőjéből történtek.

[63] Kérdés marad, hogy pontosan mennyi időt töltött Pole kíséretében. Mikor 1553-ban visszatért Itáliába, szeptemberben már csatlakozott Pole-hoz, és Németországon, Brüsszelen keresztül Angliába kísérte. (*Costil*: André Dudith, i. m. 64–71.)

[64] Seldről: *Laubach, Ernst*: Ferdinand I. als Kaiser. Politik und Herrscherauffassung des Nachfolgers Karls V. Münster, 2001. passim; *Gross, Lothar*: Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Wien, 1933. 307–312; Relationen venetianischer Botschaften über Deutschland und Österreich im sehzehnten Jahrhundert. Hrsg. von J. Fiedler. Fontes Rerum Austriacum, 2, Diplomataria, Bd. 30. Wien, 1870. 213; *Vogel, Walter*: Der Reichsvizekanzler Georg Sigmund Seld, sein Leben und Wirken. Leipzig, 1933.

[65] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 118–119.

[66] Georg Purkircher Joachim Camerariusnak (1563. jan. 27.). *Purkircher, Georg*: Opera quae supersunt omnia. Ed.: Okál Miloslav. Budapest, 1988. 151.

Kortársai kezdtek aggódni, hogy nem áll ki hite mellett: „*Látod, mint nő a rangban* — kommentálta barátja előmenetelét Purkircher György ifjabb Joachim Camerariusnak írt levelében —; *félek, hogy a hivatalai korrumpálják, és végleg el fog hallgatni.*"[67] Rangban valóban sebesen nőtt Dudith. Jóllehet később nem szívesen emlékezett rá, a püspöki hierarchiában való feljebbjutásért igenis megküzdött, és egészen hasonló módszerességgel, mint amely Zsámbokyra volt jellemző. Mikor végül eldőlt, hogy biztosan Miksa lesz a trónörökös, és ezt cseh királlyá koronázásával is nyugtázzák, Dudith alázatos levélben kérte, hogy fogadja kliensei közé. Semmivel sem érdemelné ezt ki, írta a királynak, hacsak nem azzal, hogy oly erősen vágyakozik hűséges szolgálatára.[68] Nem sokkal rá levelet küldött a császári legátus vezetőjének, a művelt prágai püspöknek, Anton Brusnak, hogy járjon közben érdekében Miksánál.[69] Később Dudith tartotta az ünnepi beszédet azon a misén, melyet a császári követség Miksa római királlyá koronázása alkalmából celebrált, majd e beszédet el is küldte a trónörökösnek.[70] Nem kellett sokáig várnia csanádi püspöki kinevezésére, melyet a Ferdinándnak ajánlott Pole-életrajz megküldésével köszönt meg.[71] Elképzelhető, hogy már ekkor tudatták vele, hogy amint lehet, egy rangosabb, nagyobb jövedelmet nyújtó püspökségre is számíthat.[72] Erre már csak Bécsben került sor, még ugyanabban az évben, Dudith ugyanis még a zsinat lezárta előtt távozott Tridentből azzal a titkos megbízással, hogy szerezze meg Ferdinánd hozzájárulását a zsinat bezárásához.[73]

Bécsben már mint császári tanácsos és magyar kancelláriai titkár folytatta udvari szolgálatát.[74] A zsinat egyértelműen csalódást jelentett az uralkodónak, tanácsosainak és zsinati képviselőinek; a magyar katolikus egyház püspö-

[67] „Vides, quam crescant honores, sed metuo, ut muneribus corruptus plane tandem obmutescat." Purkircher Camerariusnak 1563. február 2-án. *Purkircher*: uo., 153.

[68] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 114–115. (1562. június 8.)

[69] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 115–118. (1562. június 14.) Kérését megismétli szeptember 15-én (*uo.*: 119–122). Brushoz kiindulásként lásd *Evans, R. J. W.*: Rudolf II and His World. Oxford, 1973. 110, és *Uő*: The Making of the Habsburg Monarchy, i. m. 18. Publikált levelezése: Briefe des Prager Erzbischofs Anton Brus. Hrsg. von S. Steinhertz. Prag, 1907.

[70] „Publica Gratulatio pro electione et coronatione Maximiliani." Kiadja *Sámuelfy:* Andreas Dudithius: Orationes V in concilio Tridentino habitae, i. m. 49–54. A beszéd Miksa érdemeinek többnyire közhelyes magasztalásából áll. A levél kelte: 1562. december 15. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 130–131.

[71] A dedikáció 1563. január 1-én kelt, a könyvet áprilisban küldte meg Ferdinándnak, csanádi kinevezésére februárban került sor. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 131–134; 135–136; 136–137.

[72] Lásd Morrone levelét Carlo Borromeohoz (1563. máj. 12.): Nuntiaturberichte aus Deutschland. Hrsg. von S. Steinherz. Bd. 2,3, 1562–1563. Wien, 1903. 378–379 [a továbbiakban *NBD* 2,3].

[73] A megbizatás Morone kardinális, pápai zsinati legátustól származik, és kifejezi mind Morone, mind Ferdinánd Dudith iránti bizalmát. (Lásd Morrone említett levelét Carlo Borromeohoz: *NBD* 2,3. 378–379.) A pápa Ferdinánd hozzájárulása nélkül nehezen érhette volna el célját. Cserébe ígérte, hogy a két szín alatt áldozást és a papi nősülést Ferdinánd kiterjesztheti birodalmára. Nuntiaturberichte aus Deutschland. Hrsg. von S. Steinherz. Bd. 2,4, 1564–1565. Wien, 1914. 378–388 [a továbbiakban *NBD* 2,4]. Bár Dudith nem tudta meggyőzni Ferdinándot, a császár később hozzájárult a zsinat bevégzéséhez. Lásd *NBD* 2,3. 386, 1. jegyzet.

[74] 1563 novemberében már tanácsosnak hívja magát (*Costil*: André Dudith, i. m. 106, 2. jegyzet), 1564. februárban már titkárnak is (uo. 118, 4. jegyzet). Vö. *Koller, Josephus*: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum. Vol. 6. Pozsony és Pest, 1806. 196.

keként Dudith számára ennek jelentős tétje is volt: végleg eldőlt, hogy nem egy megújuló, kiegyezésre törekvő katolikus egyház kötelékeiben kell életét leélnie, hanem egy maradi, megújulásra csak külsőleg hajló intézményben. Egyházi tisztsége immáron udvari tanácsosi presztízsét és anyagi biztonságát volt hivatott növelni.[75]

Ferdinánd uralkodásának utolsó évében Dudith politikai pályája töretlenül ívelt felfelé. Alighogy teljesítette a pápai legátus, Morone megbízását a zsinat bevégzésével kapcsolatban, a császár felkérte, hogy közvetítsen az udvar és a magyar nemesek között Miksa magyar királlyá koronázásának ügyében.[76] Az igazi kihívást azonban római kiküldetésének terve jelentette. Dudithnak el kellett volna érnie, hogy a pápa — cserébe, hogy Ferdinánd hozzájárult a zsinat bevégzéséhez — engedélyezze a két szín alatti áldozást és a papi házasságot a birodalom területén. Dudith a megbízást még meg sem kapta, de már magabiztosan intézkedett: a birodalmi alkancellárnak, Sigismund Seldnek küldött levelében követelte, hogy 15 szolga és 5 ló alkossa kíséretét, amely, szerinte, egy császári szónoknak hagyományosan kijárt. Ezen felül ugyanannyi pénzt kért, mint amennyit Anton Brus prágai püspök kapott trentói küldetése idején.[77] Csalódnia kellett, amikor végül Ferdinánd nem őt, hanem magát Seldet bízta meg. Bármennyire megkedvelte is a császár Dudithot, figyelembe kellett vennie, hogy Rómában a neve nem csengett mindenki előtt jól.[78] Ez a későbbiek során még inkább kiviláglott: Dudith pécsi püspöki címét a pápa sokáig nem erősítette meg, bármilyen befolyásos egyházi patrónusokon keresztül próbálta ezt elérni.[79] Ferdinánd Dudithba vetett bizalmát ez mit sem befolyásolta: a humanista diplomata, úgy tűnik, gyakran tartózkodott közelében halálos betegsége idején is, a császár többször is általa üzent.[80]

Míg Dudith karrierje évek leforgása alatt sosem remélt magaslatokra érkezett (ha nem is rangban, de befolyásban mindenképp), Zsámboky János még csak a ranglétra legalsó fokán tartott. Fölemelkedése lassú, kitartó, jól átgondolt stratégiának volt köszönhető, melynek kontrasztjában Dudith szárnyalása külö-

[75] Jóllehet pécsi püspöki karrierje legelején tett még néhány intézkedést az egyházra vonatkozóan (lásd a pécsi kanonokoknak írt levelét: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 147–148.), sőt biográfusa, Reuter szerint Pécsre költözését is tervezte (*Reuter*: Andreae Dudithii de Horehowiza, i. m. b3ᵛ.).

[76] Dudithot egy főúr társaságában küldik a pozsonyi diétára. Visszaúton már Verancsics és Zrínyi Miklós társaságában fontossága jelentősen lecsökken. Giovanni Micheli levele a velencei dózséhoz 1563. szeptember 2-án. (Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Hrsg. von G. Turba. Bd. 1. Wien, 1889. 234.)

[77] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 151–153. (1564. jan. 25.)

[78] Lásd Carlo Borromeo levelét Delfinohoz (1564. ápr. 29.): *NBD* 2,4, 112.

[79] Már 1565-ben sérelmezi, hogy Draskovics zágrábi kinevezését Róma megerősíti, és az ezzel egyidejű pécsi püspöki kinevezését nem. Jóllehet a konzisztórium 1565. február 7-én, úgy tűnik, megerősíti (ráadásul adómentesen), ez nem lép hatályba (talán sosem, mindenesetre 1566. november 6-ig nem). A késedelem oka eleinte, hogy Dudith — minthogy a tridenti zsinatról idő előtt távozott — nem írta alá a zsinati határozatokat, és ezért hitvallást kellett tennie. Lásd: *NBD* 2,4. 53, 91, 112; *Costil*: André Dudith, i. m. 118–119, kül. 119., 1. jegyzet; továbbá Dudith leveleit Hosiusnak (*Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1: 146–147, kül. 2. jegyzet), és Commendone-nak (uo., 241–243, és 427.). Felszenteléséről sehol sincs szó.

[80] Delfino beszámolója Borromeonak: *NBD* 2,4. 110. A császár Dudithtal közölte azt is, hogy áldozni akar, de nem valószínű, hogy Dudithnál áldozhatott volna, mert tudtunkkal Dudith nem volt felszentelve.

nösen szembetűnő. Bár Dudith András udvari sikerének hátterében mindenekelőtt hirtelen felívelő egyházi karrierje és tridenti szolgálata állt, megkockáztatható az a feltevés, hogy a két humanista karrierjét nem csak társadalmi kapcsolataik, hanem ebből kifolyólag eltérő habitusuk különbözősége is nagyban meghatározta. Dudith ifjú kora óta megszokta, hogy a társadalmi elit képviselői között magabiztossággal forgolódjék, így arra is lehetősége volt, hogy elsajátítsa az ebben a közegben szükséges kommunikációs stílust. Míg a kortársai megnyerőnek és szuggesztívnek írják le — és kommunikációs tehetsége leveleiből is kitűnik —, addig ez Zsámbokyról valószínűleg kevésbé volt elmondható. A nagyszombati humanista levelei szűkszavúak, direktek, általában fényévnyi távolságban vannak az általa jól ismert cicerói stílustól; ezért sokszor még udvariatlannak is hatnak. Zsámboky csak fokozatosan került kapcsolatba a hatalmi elittel, jobbára csak hosszú peregrinációja után. Kapcsolatokat a *respublica litteraria* neves, de társadalmi rangban többnyire hozzá hasonló helyzetű képviselőivel épített ki, udvari pályafutásához ezek a kapcsolatok jelentették az egyik legfontosabb ajánlólevelet. Ez tűnik ki abból a leveléből is, melyet öt éves távollét és egyben (névleges) udvari familiárisi „szolgálat" után Nápolyból küldött Miksa cseh és római királynak (nem sokkal római koronázása után).[81]

Zsámboky miután Miksa bocsánatát kérte hosszú hallgatásáért (amely azonban — mint állította — nem figyelmetlenségből történt, hanem gyűjtőkutató tevékenységéből kifolyólag), a következőképp folytatta levelét: „*Bizonyára emlékszik Felséged, menyire szerettem volna a hazának, az egész világnak, és mindenek előtt, Krisztus ügyének hasznára lenni. Ezt hosszabban személyesen is kifejtettem Felséged előtt, tettekkel is igazoltam, és Felséged ebben az elhatározásomban engem kegyesen, jó szívvel megerősített. Ezen igen csak felbátorodva ismét bejártam Itáliát, Galliát és más régiókat, hogy latin és görög könyveket gyűjtsek, melyek tartalmukban gazdagok és úgy a műveltségnek, mint a vallásnak alkalmas forrásai, továbbá hogy ezek kritikai kiadásával a közhasznot szolgáljam és hozzájáruljak Felséged nevének öregbítéséhez. Remélem, hogy hamarosan, vagy inkább még e nyáron Felségednek jelenthetem, hogy ezen elhatározásomat valamelyest már meg is valósítottam fáradságos utazásaim és munkálataim során. Bármit, amit csekély tehetségemmel, szorgalmammal, művelt barátaim segítségével, nyelvtudásommal (s nem egy nyelvet elsajátítottam már) csak elérhetek, továbbá mindazt, amit annyi munkával és költséggel megszerzek, Felséged hatalmának, uralmának, és amennyiben erre mód lesz, dicsőségének [nagyobbítására] fogom szentelni: az életemet adom Felségednek. Hűségemnek az elmúlt években már számos kisebb-nagyobb jelét adtam. Mindezen túl minden művelt főt Felséged erényeinek csodálatára bíztatok, és arra, hogy műveiket Felségednek szenteljék.*"[82] Zsámboky levelének kulcsmotívuma ismét

[81] 1563. január 18-án kelt. *Gerstinger, J.*: Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologische-Historische Klasse. Sitzungsberichte 255 (1968), 61.

[82] „Meminit enim Tua Maiestas, quanto animi ardore, qua cupiditate studeam patriae totique orbi terrarum, imprimis vero Christi rebus prodesse; quod ego coram T(uam) M(aiestatem) pluribus verbis et vero exemplis testatus sum, ac T(ua) M(aiestas) benignissime atque clementissime voluntatem meam comprobavit. Ea re velut calcari vehementius incitatus denuo Galliam Italiam et alias

a hűséges szolgálat. Mindent, amit csak elér, Miksának fog szentelni. Sőt, eddigi peregrinációja, kutatásai és gyűjtőmunkája is Miksát szolgálják: tudós tevékenysége mintegy propaganda a király számára. A propagandaértéket garantálja munkájának minősége, amelyről, ígérete szerint, nemsokára Miksa személyesen is meggyőződhet. Most csak nyelvtudására, filológiai jártasságára, kiadói munkájára és a *respublica litteraria*-val létesített kapcsolataira utal, és hogy még egyértelműben fogalmazzon, hozzáteszi, hogy ezeket a kapcsolatait Miksa hírnevének öregbítésére fogja felhasználni.[83]

Zsámboky a levelet követően valóban visszatérésének előkészítésére kezdett koncentrálni. Míg 1552-ben, mikor Miksához először közeledett, a főherceg sorsa még egyáltalán nem volt eldöntött kérdés (a császári cím pedig még fel sem merült), tizenegy év múlva a helyzet gyökeresen megváltozott: most már nyugodtan rakhatta le Miksa asztalára minden kártyáját.[84] Mégis, 1563 szeptemberében Miksa magyar királlyá koronázásának megtekintése után, folytatta peregrinációját Németalföld irányába (a koronázás emlékére egy metszetet jelentetett meg[85]), mert a végső letelepedés előtt még egy fontos vállalkozást véghez akart vinni: egy művészi kivitelű emblémakönyv kiadását németalföldi metszetkészítők és nyomdászok segítségével. A könyv metszeteire kifizetett hatalmas összeg (370 forint) valószínűleg jóval több volt, mint egykor Pádovában az orvosi diploma megszerzéséhez szükséges bankett költsége lett volna.[86] Ez a könyv azonban nem orvosi képességeit kellett dokumentálja, hanem a *respublica litteraria*-ban betöltött előkelő helyét, költői tehetségét és polihisztori műveltségét.[87] A Miksának ajánlott műben majd minden harmadik emblé-

---

regiones peragravi, ut libros graecos et latinos locupletes et idoneos cum humanitatis et religionis testes colligerem atque eis vel corrigendis vel edendis ad communem utilitatem ac T(uae) M(aiestatis) nomen celebrandum iuste uterer. Quod meum consilium ex aliqua parte me consecuturum hoc labore et solicitis itineribus omnino spero ac T(uae) M(aiestati) brevi vel potius hac futura aestate declarabo. Quicquid enim ingenioli et industriae, quicquid amicitiae multorum eruditorum, quicquid linguis, quas varias novi, possum, denique totum, quod tot laboribus et sumptibus conquiro, id ad nutum, imperium ac, si quid eiusdmodi fuerit, ornamentum M(aiestati) T(uae) conferam vitamque dedicabo meam. Cuius clientelae indicia propria et aliena non pauca per hosce annos demonstravi, dum omnes eruditos Virtutum M(aiestatis) T(uae) admiratione cohortor, urgeo, ut sua monimenta et lucubrationes T(uae) M(aiestati) consecrent." *Gerstinger*: ua.

[83] Vö.: *Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image, i. m. ch. 1.

[84] Miksa utódlása különösen az 1550-es évek végén válik bizonytalanná. *Fichtner*: Emperor Maximilian, i. m. 50–57. Jellemző módon 1558-ban még Zsámboky mindkét Habsburg uralkodót megkörnyékezi. (Nem volt ez máshogy az udvari szolgálatra egy időben jelentkező Jacopo Strada, későbbi császári antikváriussal sem. *Louthan*: The Quest for Compromise, i. m. 28–35.)

[85] *Coronatio Maximiliani II. facta Posonii* (s.l., 1563). Ez a kiadvány, és az ebből kikövetkeztethető pozsonyi „kiruccanás" Zsámboky biográfusainak elkerülte a figyelmét.

[86] *Sambucus*: Emblemata, i. m. A költségek valószínűleg még ezt az összeget is meghaladták. *Voet, L.*: The Plantin Press (1555–1589). Vol. 5. Amsterdam, 1980–1983, no. 2168. Lásd még Abraham Ortelius levelét Emanuel Demetrius-hoz (1586. nov. 17.): Abrahami Ortelii... epistulae. Ed. by John Henry Hessels. Cambridge, 1887. 341–344. *Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image, i. m. ch. 2. A könyv igényes kiviteléről Zsámboky maga akart gondoskodni, a végső eredmény mégis Plantint dicséri. *Waterschoot, W.*: Lucas d'Heere und Johannes Sambucus. In: The Emblem in Renaissance and Baroque Europe. Tradition and Variety. Ed by Adams, A. – Harper, A. J. Leiden, 1992. 45–52.

[87] A könyv ilyen irányú interpretációjához lásd még *Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image, i. m. ch. 4. Lásd még az Emblemata előszavát: i. m. 5.

mát valamilyen nevezetes európai hírű tudósnak ajánlotta: az olvasó ebből megrajzolhatta Zsámboky előkelő társadalmi kapcsolatainak térképét. Bécsi letelepedésének így lett az *Emblemata* az egyik legfőbb ajánlólevele.

Zsámboky és Dudith jókor és jó helyen léptek a történelem színpadára. Ferdinánd császárt és fiát, Miksát nemes célok és új lelkesedés fűtötték, politikai és kulturális reprezentációjukhoz pedig tehetséges, hűséges szolgálókra volt szükségük. Ennek köszönhető, hogy Dudith és Zsámboky humanista műveltségüket és hírnevüket, valamint társadalmi kapcsolataikat könnyen tudták egzisztenciális előnyökké fordítani, és egyszersmind udvari karrierjüket megalapozni. Míg Zsámboky elérte, hogy mindenféle felelősség nélkül az udvar egyik „ornamentumává" váljék, Dudith vállalta, hogy hasznos szolgálatot teljesít, cserébe azért a dicsőségért és hírnévért, ami a tridenti megbízás révén várt rá.

Udvari előmenetel II. Miksa uralkodása alatt

A Habsburg Birodalom és Magyarország központi szerveinek 16. századi reformjai keveset változtattak azon a tényen, hogy a kormányzás továbbra is személyes kapcsolatokon alapult. A patrónus-kliensi kapcsolatok lényegi motívuma — mint ezt Dudith és Zsámboky esetében is láthattuk — a hűség ethosza. Függetlenül attól, hogy a kliens humanista, diplomata vagy katona, a hűséges szolgálat az uralkodó legfőbb elvárása, melyet folyamatosan jutalmazni volt köteles. A kapcsolat tehát a kölcsönösségen alapult. A hűséghez gyakran a barátság ethosza társult, mely a közös műveltségbeli vagy vallási elképzelések révén válhatott valóban bensőségessé, ezek a tényezők azonban nem voltak elengedhetetlenül szükségesek a sikeres udvari karrierhez. I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf császárok számára klienseik vallási gondolkodása másodlagos kérdés volt: elsősorban megbízhatóságuk és szakértelmük számított. A barátságot személyes gesztusok (ajándékok) révén lehetett kifejezni, melyet az uralkodónak ugyanúgy viszonoznia kellett, mint a kliens sikeres szolgálatát. A kormányzás személyes voltából következett, hogy az uralkodóra nehezedő ügyviteli és személyes nyomás az évek során fokozódott: a császárnak egyre több lezáratlan üggyel, egyre több udvari szolgálatra jelentkező, befolyásos patrónusok által támogatott emberrel kellett érdemben foglalkoznia.

Dudith és Zsámboky udvari szolgálatának is a kölcsönösség volt a legfőbb eleme. Zsámboky szinte valamennyi szimbolikus gesztusát (ajándék, dedikáció, verses laudáció stb.) a császári kegy valamilyen konkrét előnnyel honorálta. Hasonlóképp, Dudith szinte minden fáradságos megmozdulását a császár valamilyen formában díjazta – ha nem is mindig úgy, ahogy azt Dudith elvárta. A szolgálatért vagy a személyes gesztusokért járó jutalmakat legtöbbször persze a kliensnek kellett kérni, melyről lehetett alkudozni, de az általában nem volt kérdés, hogy ezek jogosan járnak, legyen az udvaroncnak bármilyen magas is a fizetése.

Zsámboky 1564-ben letelepedett Bécsben, melyet Miksa irányába tett gesztusainak megsokszorozódása jelzett. Míg peregrinációja során csak egy-egy kódexet küldött Miksának ajándékba, most az év során hármat is, köztük gyűjteménye

legértékesebb darabját.[88] Szokásos újévi ajándékként végül az *Emblemata* dedikált példányát is átadta Miksának, és a dedikációhoz görög nyelvű verseket fűzött.[89]

Ferdinánd halála nem csak arra nyújtott lehetőséget, hogy újabb gesztust gyakoroljon a császár örökösei felé, hogy humanista szónoki képességeit megcsillanthassa, és egyben megmérkőzhessen tehetségesebb kortársaival, hanem arra is, hogy Ferdinánd uralkodásának egyéni interpretációját adja, oly módon, hogy az a művelt magyar nemességnek és Miksának egyaránt elnyerje tetszését.[90] Zsámboky az uralkodó halálára egy szokatlanul hosszú halotti beszédet és számos epitáfiumot tett közzé. A beszéd elején rámutatott, mennyire alkalmatlannak vélte magát erre a feladatra, de az *„ország szomorú helyzete miatt"* mégis kötelességének érezte, hogy megszólaljon.[91] Az éppen csak Bécsbe érkezett, semmilyen konkrét hivatallal nem rendelkező humanistának ez persze még távolról sem volt kötelessége.

Az orációban kiemelte Ferdinánd érdemeit a törökök elleni helytállásban (külön gesztusként megemlítette Sbardellati Ágoston nevét,[92] hiszen Dudithra mint egyik legfontosabb patrónusára számíthatott ezekben az időkben); megpróbálta tisztázni a császár ártatlanságát Fráter György meggyilkolása kapcsán;[93] mindeközben Magyarország Ferdinánd uralkodásának központi tényezőjévé vált. Különös hangsúlyt fektetett az uralkodó türelmes vallási politikájának magasztalására,[94] és nem rejtette véka alá pápaellenes érzelmeit sem; a könyvet az „Erős vár a mi istenünk" kezdetű 46. zsoltárral zárta. Hogy a beszédből nem egy eltúlzott eulógia kerekedett, az nem csak a szerző történelmi realitásérzékét dicséri, hanem a rendkívül vegyes érzelmű magyar nemességnek tett engedménynek is tekinthető. Az oráció nem csak nekik, hanem Miksa számára is üzenetet hordozott: Ferdinánd vallási gondolkodását, erkölcsösségét és a tudományok iránti buzgalmát (a császár állítólag büszkén vállalta, hogy a fegyverek erejének ugyanannyit köszönhet, mint olvasmányainak) követendő példaként tárja elé.[95]

---

[88] A legértékesebb darab Cicero orációinak gyűjteménye, mely még Aragóniai Ferdinánd nápolyi király részére készült (most Bécsben őrzik: ÖNB: Latini 2). Korábbi kódexajándékokhoz lásd *Unterkücher, F.*: Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger (1575–1663). In: Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek. Hrsg. von Stummvoll, Josef. Bd. 1. Wien, 1968. 117. Egy másik 1564. évi ajándék egy francia, lószerszámokat illusztráló kódex ÖNB Cod. 10841. Lásd még *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 315, 318–319.

[89] ÖNB, 74.W.95. Újévi ajándékokhoz lásd: *Kaufmann, T. DaCosta*: Arcimboldo's Imperial Allegories. Zeitschrift für Kunstgeschichte 39 (1976), 278–279.

[90] *Sambucus, J.*: Oratio... in obitum Imp. Ferdinandi primi. Viennae, 1565. Az oráció 67 oldal hosszú. A dedikáció keltezése 1564. szeptember 1-je. Ferdinánd halálára több mint egy tucat halotti beszéd és számos hosszabb epitáfium látott napvilágot.

[91] Oratio... in obitum Imp. Ferdinandi, i. m. Aiiii^{v}: „... officiose me facturum putavi".

[92] Uo. Biii^{r-v}.

[93] Uo. Fiiii^{r}.

[94] Uo. C^{r}-D^{v} (Az egész idevonatkozó rész hiányzik az Eötvös Loránd Egyetemi Könyvtár példányából). Zsámboky irénikus megnyilvánulásait nem szokás hangsúlyozni, holott egészen hasonló módon közelítette meg a kérdést, mint például Dudith. (Dudith vallási toleranciájáról lásd *Almási Gábor*: The riddle of Themistius' 'Twelfth oration' and the question of religious tolerance in the sixteenth century. Central Europe 2 (2004), 83–108.)

[95] Uo. Dii^{v}-Diiii^{v}, Hii^{r}.

Mire egy év múlva, 1565 nyarán Ferdinánd temetésére Prágában sor került Zsámboky udvari pozíciója némileg megerősödött: fizetését megemelték, és mint látni fogjuk, több megbízást is kapott. Zsámboky halotti beszéde ekkora már megjelent nyomtatásban, valószínűleg számos kortárshoz eljutott, és elképzelhető, hogy még az új uralkodó is beleolvasott.[96] Bár az oráció az élőbeszédet imitálta, az udvari familiáris álmában sem remélhette, hogy hivatalos megemlékezésen felolvashatja. Jellemző Zsámboky és Dudith helyzete közti különbségre, hogy míg Zsámboky önként vállalta a halotti beszéd megírásának és kiadásának fáradalmát és költségeit, Dudithot Miksa kérte fel, hogy a „mágnások gyűrűjében" beszédet mondjon. A császár a felkérést még azzal is megtoldotta, hogy Dudithot nevezte a felkért szónokok közül a szívéhez leginkább közelállónak.[97] Mindenképpen Miksa bizalmát tükrözte ez a felkérés, még akkor is, ha a későbbi események ennek hitelét némileg megkérdőjelezik. Dudith trentói szereplése folytán Miksa méltán bízhatott szónoki képességeiben, de a személyes preferenciák nem kerekedhettek a császári érdekek fölé. Mire az ekkor már Lengyelországban tartózkodó Dudith útnak indulhatott volna, az uralkodó meggondolta magát, és Bécs helyett a távoli Litvániába, a lengyel király után küldte követét. Érdemes azonban lengyel küldetésének előtörténetét röviden ismertetni.[98]

Miután Dudithnak sikerült Ferdinánd és Miksa bizalmát egyaránt megszerezni, az uralkodóváltás semmilyen törést nem jelentett számára, sőt Miksa uralkodásának első hónapjaiban befolyása tetőzött. Zaccaria Delfino egy Francesco Medicinek küldött levélben azt állította, hogy nehezen tudná megnevezni azt a személyt, aki magyar ügyekben Dudith után következik a császárra gyakorolt befolyás szempontjából.[99] Szavait igazolja, hogy Dudith közbenjárásáért egyre több arisztokrata kopogtatott, köztük Báthory András és Révay Mihály, kisnemesekről, mint Zsámbokyról, nem is beszélve.[100] Míg hat évvel korábban ő esedezett Verancsics segítségéért, most az egri püspök kérte fel ügyének támogatására.[101] Egyebek közt Dudith prezentálta Pozsonyban a mágnásoknak Mik-

[96] Lásd Istvánffy Miklós 1565. szeptember 1-jén kelt levelét Dudithhoz. Istvánffy feltételezte, hogy Dudith ismerte Zsámboky beszédét, és állította, hogy Forgách Ferenc, aki magyar részről a beszédet tartotta, erre építette saját mondandóját. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 231.

[97] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 217–218. (1565. július 7.)

[98] Dudith Francesco Commendone-nek. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 218–220. (1565. július 14. és 16.)

[99] „Č personaggio di portata et sia detto con pace del clero tutto, non so chi lo vinca in desiderio di servire a la sede apostolica. et č tanto innanti co l'imperatore in rebus Ungaricis, che non veggo io, a chi egli sia secondo, etiam ne li piů apparenti et piů essentiali favori de la Ces. S. Mtŕ". *NBD* 2,4, 202. (1564. szept. 10.)

[100] Lásd Ferdinándhoz írt levelét (1564. máj. 23.): *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 155, továbbá a levél hatását a protokollokban (ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv [FHKA] Hoffinanz Prot. 1564 Exp, No. 257, f. 183, ill. 361.). Révay esetében a diósgyőri vár megszerzése volt a cél, Báthory katonáinak két hónapi fizetéséért folyamodott (FHKA Prot. 1564 Exp No. 257, f. 361.). Lásd még Zsámboky 1564. november 11-ei levelét Johannes Metellusnak (Jean Matal), melyben Georg Cassander ügyében kéri Dudith közbenjárását: Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiores, superiore saeculo scriptae vel à Belgis, vel ad Belgas. Tributae in centurias. Ed. by P. Bertius. Vol 2. Leiden, 1617. 303–305.

[101] Verancsics Dudithoz (1564. június 26.): *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 156–157.

sa törökkel szembeni béketervét, és próbálta (sikertelenül) az ehhez szükséges pénzt előteremteni.[102]

1565 tavaszától Dudith diplomáciai pályafutása Lengyelországban folytatódott. Mikor, állítása szerint vonakodva,[103] elfogadta ezt az újabb megbízást, még nem tudhatta, hogy tartósan Magyarországra vagy Bécsbe már soha nem térhet vissza. A lengyel kiküldetés 10 évnyire elhúzódott, és élete hátralevő éveit is szülőföldjétől távol, Morvaországban és Sziléziában töltötte.[104] Dudith és társa, Wilhelm Kurzbach küldetésének kettős célja volt: el kellett érniük, hogy II. Zsigmond Ágost lengyel király újból együtt éljen feleségével, Miksa testvérével, Katalinnal, és amennyiben ez lehetetlennek bizonyul, haza kellett hozniuk Katalint. A küldetés titkos célja volt, hogy előkészítsék az ausztriai Habsburgok utódlását, arra az esetre, ha a lengyel király utód nélkül maradna.[105] Egy rendkívül bizalmas misszióról volt tehát szó, melynek sikeres végrehajtását csak kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező küldöttektől remélhette Miksa. Dudith számára azonban hamarosan világossá vált, szinte lehetetlen feladatra vállalkozott, Zsigmond Ágost az együttélésről hallani sem akart, feleségét azonban szívesen hazaengedte volna.[106] Amint a hazatérés és a küldetés lezárásának lehetősége felmerült, Dudith azonnal benyújtotta a számlát az uralkodónak: kérte, hogy biztosítsa számára a magyar kancellár címét, és a kialakult hagyománnyal ellentétben a kancellár ezentúl az udvarban és ne Pozsonyban legyen. Ez a tisztség Oláh Miklós főkancellári kinevezése óta betöltetlen volt, a magyar vonatkozású ügyeket a mindig császár mellett tartózkodó magyar királyi titkáron keresztül intézte.[107] Dudith állította, hogy ez nem változtatna Oláh státuszán, hiszen ő eddig is csak formálisan látta el feladatát. Sérelmezte, hogy mint királyi titkár el kell tűrnie, hogy a pecsétet a vele egyen-

---

[102] Az idevonatkozó levelek (1564. október végéről) kimaradtak Dudith levélkiadásának első kötetéből. ÖStA HHStA Türkei I.19, f. 81, 87–89, 100–101, 143, 149, 151. Egy korábbi alkalommal, még Ferdinánd életében, Dudith képviseli a királyt egy keresztelőn, melyre egy 70 tallér értékű serleget vitt 1564. február 24-én. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest [a továbbiakban OSzK], Fol. Lat. 1444, f. 4.

[103] Lásd „Apologiáját": *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 448–449.

[104] A lengyel misszió legfontosabb forrása levelezése, és a Viktor Bibl által publikált levelek és dokumentumok. (Die Korrespondenz Maximilians II. 1–2 Bände. Wien, 1916.) Idevonatkozó irodalom: *Szczucki*: Ars dissimulandi, i. m.; *Costil*: André Dudith, i. m. 122–170. Az 1574. évre vonatkozóan: *Szabó András*: Humanista vagy diplomata? Dudith András politikai tevékenysége 1574-ben. In: Uő.: Respublica Litteraria. Irodalmi és művészettörténeti tanulmányok a késő humanizmus korából. Budapest, 1999. 17–26. A lengyelországi baráti körről: *Caccamo*: Una società di umanisti, i. m. 109–151.

[105] Dudithéknak adott instrukciót idézi: *Bibl*: Die Korrespondenz Maximilians II., i. m. 83–99.

[106] Paula Sutter Fichtner kiderítette, hogy Katalin, egyebek közt, nemzőszervi megbetegedésben is szenvedett. *Fichtner*: A community of illness: Ferdinand I and his family. In: Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlbens. Hrsg. Fuchs, M. – Kohler, A. Münster, 2003. 210–212. Lásd Miksának írt levelét Katalin nyomorúságos állapotáról: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 210–216. (1565. június 24.); Miksa július 27-ei levelét és Dudith levelét Francesco Commedone lengyelországi pápai legátusnak: *uo.* 220–223.

[107] *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története. Budapest, 1943. 56–58, 113–114. (Ember Dudithot alkancellárnak tünteti fel, amire csak 1565-ből van adat: „in meo hoc secretarius munere" – írja ebben a levélben is a császárnak. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 248–250. (1565. nov. 7.) E levél szerint az eredeti kérvény három hónappal korábbra ment vissza.

rangú, Bécsben tevékeny titkár, Liszthi János őrizze, és ráadásul a fizetéséért is az ő személyén keresztül kelljen folyamodnia; majd kifejtette, hogy a kancellári pozíciót hagyományosan püspökök kapták, és nem győzte a példákat sorolni. Miksa hallogatta a választ, de a humanista diplomata nem adta fel. Még több mint fél évvel később is remélte, hogy a királyné ügyében a lengyel nemesekhez szétküldendő leveleire maga teheti rá a pecsétet.[108] A magyar király a busás jövedelmű győri püspökséget sem volt hajlandó jól fizetett lengyelországi követének szánni, ehelyett a későbbi kompenzáció ígéretével és további fizetésemelésekkel próbálta kielégíteni, hiába utazott utána ez ügyben Dudith Augsburgba.[109]

Időközben a királyné hazaköltözése furcsa mód el lett napolva. Dudith talán egy fényes diplomáciai sikerben reménykedve, talán a királynő kérésének engedve elérte, hogy a királyi pár együttélésének ügyét a szejm tárgyalja meg.[110] Az akció hatására a királyné hazatérése egy évet késett, Dudith politikailag elszigetelődött, és Miksával szembeni tárgyaló pozíciója sem javult.111 Ezzel párhuzamosan, és feltehetőleg, ennek hatására megszilárdult benne a házasság iránti elhatározása, mely fordulópontot jelentett életében.

Míg Dudith erőfeszítéseit elsősorban rengeteg pénzzel, természetbeni és más, kisebb juttatásokkal honorálta a király, Zsámboky lassan, de biztosan haladt előre a ranglétrán, bevételben és címekben egyszerre gyarapodott. Az udvari történészi kinevezéshez azonban hosszú út vezetett. Minthogy „udvari filológusi" tisztség nem létezett, historiográfusnak viszont már hosszú ideje helye volt a fejedelmi udvarokban, Zsámboky kiemelt hangsúlyt fektetett arra, hogy történészi képességeit, és főleg ambícióit Miksa tudomására hozza. Rövidebb, magyarországi csatákat megörökítői művei, a Miksának ajánlott Ranzanus-kiadás, vagy Ferdinánd életének vázlata a halotti beszédben mind történészi képességeit voltak hivatottak bizonyítani.[112]

A Miksának dedikált emblémában — az *Emblemata* első versében — már egyenesen kimondta, hogy könyvtárának, illetve antik érme- és feliratgyűjteményének célja, hogy kliensként haszonnal szolgálhasson, és pátriája törté-

[108] Lásd Mark Sinckmoser birodalmi titkárhoz írt levelét: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 283–288. (1566. ápr. 6.)

[109] Miksa Dudithhoz: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 251–254. (A győri és a pécsi püspökség jövedelmei össze sem voltak mérhetők. 1577-ben a győri bevételek 11700 forintra rúgtak és további 2000 forint jött a mosoni tizedekből: ÖStA FHKA Hoffinanz Ungarn, rote Nr. 52. Konv. 1587. August, fol. 147. Dudith püspöki bevételeire lásd az alábbiakat.) Győrt először Zaccaria Delfino kapta meg (a magyar nemesség rosszallására), majd Liszthi János. Miksa Augsburgból visszaküldte Dudithot Lengyelországba, megismételve korábbi követutasítását: Die Korrespondenz Maximilians II., i. m. 494–504.

[110] A késés indokát csak találgatni lehet. Lásd *Szczucki*: Ars dissimulandi, i. m. 194. Mindenesetre Dudith hamar megbánja és már 1566. februárjában kéri Miksát, hogy engedélyezze hazatérését. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 277.

[111] Dudith Katalinnak: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 299–300, 313–327. (1566. június 7. és 29.)

[112] *Sambucus, Joanes:* Rerum ad Agriam Anno MDLII. In: *Ranzanus*: Epitome rerum hungaricarum, i. m. függelék; *Uő.*: Obsidio Zigethiensis Anno MDLVI descripta. Viennae, 1558; *Uő*: Expugnatio Arcis Temesvari. In: *Bonfini, Antonio*: Rerum Ungaricarum Decades Qvatuor, Cum Dimidia... Frankofurti, 1581. 807–811; *Uő*: Expugnatio Arcis Tokay. In: uo. 812–814; Lásd továbbá a Ferdinándnak ajánlott „történeti" utószót: *Goltzius, Hubertus*: C. Iulius Caesar sive historiae imperatorum caesarumque romanorum. Brug, 1563. f. CV^{r-v}.

netét megírja.[113] Zsámboky persze nem csak arra utalt, hogy tudását és gyűjteményeit a haza szolgálatába fogja állítani, hanem arra is, hogy bécsi letelepedése már önmagában az udvar hírnevét nagyobbítja. Mint az alábbi példa is bizonyítja, a nagyszombati humanista később is elvárta, hogy az udvar egyik „díszeként" tartsák számon.

Letelepedése után egy évvel Zsámbokyt konkrét szolgálattal próbálta megbízni az udvari tanács: egy német nyelvű erdőrendelkezés („Waldordnung") latinra fordításával. A felkérést határozottan elutasította. Mikor korábban, Nápolyból Miksának küldött levelében nyelvtudásával büszkélkedett távolról sem gondolta, hogy tudását ilyen alacsonyrendű feladatok megoldására lehetne felhasználni. Elutasító válaszában időigényes történelmi és tudományos tevékenységére hivatkozott, és azt állította, hogy német nyelvismerete nem elégséges, ráadásul a témának sem szakértője, de leginkább az okozna problémát, hogy nehezen találná a megfelelő latin terminológiát. Ha Cicero nyelvén fogalmazna, akkor bizonyos szavakat körül kellene írnia, ha Varro latinságát használná, senki sem értené. A bevált középkori latin terminológia használata persze fel sem merült. Mindennek ellenére úgy nyilatkozott, hogy két-három hónap alatt el tudná végezni a feladatot, és hozzátette, ha egy történeti művel kapcsolatos megbízásról lenne szó, idő- és terjedelmi korlátok nem jelentenének problémát.[114]

Mint ahogy korábban Miksa trónöröklésére feltett lapjai is sikeresek voltak, a történészi hivatásra pályázó Zsámbokynak ismét szerencséje volt. Néhány hónappal az említett levél után meghalt a rendkívül termékeny udvari történész Wolfgang Lazius, aki hozzá hasonlóan szintén érdeklődött az orvostudomány, a numizmatika, az antik feliratok és a térképészet iránt. A közös érdeklődési körök és ambíciók ellenére lényeges eltérések voltak kettőjük között: gondolkodásukban két különböző generációt, két különböző nemzetet képviseltek (Lazius még a Nibelung-éneket is felhasználta forrásként), és Zsámboky nem csak modernebbnek, hanem nemzetközileg jóval elismertebbnek, és képzettebbnek számított. Elképzelhető, hogy részben az ő aknamunkájának volt köszönhető, hogy Miksa Laziust, úgy tűnik, kevésbé kedvelte.[115] Megtisztelőnek számított tehát a várva várt felkérés, amelyre Lazius halála után került sor: Zsámboky örökítse meg Ferdinánd temetését. Állítólag a munkába olyannyira beletemet-

[113] *Sambucus*: Emblemata (1564), i. m. 12.

[114] Zsámboky az Udvari Kamarának: *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 69–70. (1565. ápr. 26.) A későbbiekben egy-egy kisebb szolgálatra mégis hajlandó lesz. Lásd például az uralkodó érdekében tett utazásának jutalmazását 50 tallérral: ÖStA FHKA Hofzahlamtsbücher [HZB] 21 (1566. szept. 3.), f. 575.

[115] Halálára mindenesetre tisztelettel megemlékezett három versben is. (Oratio in funere ... Wolfgangi Lazii Viennensis. Ed. per Diomedem Cornarium Zviccaniensem. Addita sunt epitaphia aliquot. Viennae, 1565. for. Diiii^{v}.) Laziushoz irodalom: *Aschbach, Joseph, Ritter von*: Geschichte der Wiener Universität. Bd. 3. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565. Wien, 1888. 205–233; *Trenkler, Ernst*: Wolfgang Lazius, Humanist und Büchersammler. Biblos 27 (1978), 187–203; *Mayr, M.*: Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs. Innsbruck, 1896. Laziust Jacopo Strada már a bécsi udvari tartózkodása előtt megpróbálta lejáratni: *Louthan*: The Quest for Compromise, i. m. 28–42 (német patriotizmusáról ugyanitt); Miksa Lazius ellenes érzelmeire vallhat az a tény, hogy Ferdinándnak szentelt halotti beszéde nem jelenhetett meg, jóllehet Sigismund Seld azt teljesen elfogadhatónak talált („summa pietate ac diligentia conscripta"). Seld Laziushoz (s.d.): ÖNB Cod. 7996.2, f. 16.

kezett, hogy még édesapja halála hírére sem utazott haza Bécsből.[116] Műve, ha elkészült, sajnos nem maradt fenn, és nem valószínű, hogy valaha is nyomdafestéket látott. E megtisztelő felkérést hamarosan egy másik is követte, jóllehet ezt már talán Zsámboky sugalmazta a császárnak: Alfonso Ulloa történész munkájáról kellett szakvéleményt mondania.[117] Ulloa, spanyol származása ellenére (mely eleve hátránynak számított Miksa előtt) veszélyes vetélytársa volt.[118] Zsámboky hibalistát készített Ulloa Ferdinándról írt művéhez, és egy Miksához címzett előszóban rámutatott, hogy Ulloa túl sokat vett át Paolo Gioviotól, Francesco Guicciardinitől és másoktól.[119] Miksa szívére vette Ulloa hibáit, és megpróbálta kiigazításukat kieszközölni (bár úgy látta, könnyebb lenne újraírni a művet), valamint Ulloa érdeklődését saját udvaráról II. Fülöpére terelni.[120] Ulloa e célból V. Károlyról is írt egy könyvet, de közben Miksához fűzött vágyait sem adta fel, és később megírta a szigetvári ostrom és Miksa török ellenes csatáinak történetét is.[121] Ulloán kívül mások is pályáztak a megüresedett történészi posztra, vagy legalább történészi megbízatásra. A koronás költő Elias Corvinus, a bécsi egyetem poétika- és történelemtanára Hunyadi János történetének megírásához kérte Miksa anyagi támogatását; a híres pádovai jogtanár, megannyi bécsi udvaronc mestere, Francesco Robortello pedig, igaz, némileg megkésve, Dudith közbenjárását kérte a bécsi történészi állás érdekében.[122]

Sajnos nem tudjuk pontosan, végül milyen alkalomból szerezte meg Zsámboky a történészi címet, mindenesetre erre 1566 első felében, az Ulloa-kommentárt követő időkben kerülhetett sor.[123] Úgy tűnik, kezdetben igyekezett komolyan venni történészi hivatását, hiszen még ez év tavaszán történelmi jegyzetek készítésébe fogott.[124] Hasonló történészi megnyilvánulásának tekinthető, hogy elkészíttette a Habsburg dinasztia díszes családfáját, kinyomtattatta Magyar-

[116] „Sua Maestà Cesarea commandò al Sambuco che con bon ordine scrivesse tutto quel che s'è fatto nelle essequie." Istvánffy idézett levele: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 231.

[117] *Sambucus, J.*: In Histor. Ulöae de Ferd. T. Aliquot notae. (1565. nov. 22.): ÖNB Cod. 9039, ff. 31–36. A kritizált mű: *Ulloa, A.*: Vita del potentissimo e christianissimo imperatore Ferdinando I. Venetiis, 1565. Vö.: Miksa 1566. január 18-án kelt levelével II. Fülöp Velencében tartózkodó spanyol követének (ÖStA HHStA Familienarchiv, Sammelbände, box I, vol. 2, f. 18.), és ugyanaznap a milánói kormányzónak (uo. f. 19). A levelek értelmezése nem egyértelmű. (Lásd *Fichtner*: Emperor Maximilian II., i. m. 99–100.)

[118] Miksa spanyol előítéleteiről lásd *Fichtner*: Emperor Maximilian II., i. m. 13–29.

[119] ÖNB Cod. 9039, f. 32^{r-v}.

[120] Lásd Miksa idézett leveleit. ÖStA HHStA Familienarchiv, Sammelbände, box I, vol. 2, ff. 18–19.

[121] *Ulloa, A.*: Vita dell'invittissimo e sacratissimo imperator Carlo V. Venetiis, 1566; *Uő.*: Beschreibung des Letsten Ungarischen ... Kriegs so im jahr 1565 und 1566 ... Maximilian der Ander. Basileae, 1578. *Uő.*: Historia di Zighet, ispugnata da Suliman, Re de'Turchi, l'anno 1566. Venetiis, 1566. Láthatólag Ulloa később sem adta fel vágyát, hogy Miksa udvarában foglalkoztassa.

[122] Corvinus Miksa „veleszületett", szépirodalom iránti kegyességére apellált: „... hunc honestum et utilem connatum pro innata sua erga bonas literas clementia benignissime iuvare dignetur ...". Idézi *Hartl, Wenzel - Schrauf, Karl*: Nachträge zum dritten Bände von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565. Wien, 1895. 320–321. [A Batthyány Boldizsárral is kapcsolatot tartó Elias Corvinusról bővebben ugyanott (317–331). Eredeti hely: ÖNB Cod. 9737k, f. 236., ill. lásd még Bobory Dóra írását e számban.] Robortello beajánlásáról lásd Dudith levelét Miksához: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 437 (1567. ápr. 1.).

[123] Az első hivatalos dokumentum, melyben történésznek nevezik az említett 50 talléros honoráriumhoz fűződik 1566. szeptember 9-i keltezéssel. (FHKA HZB 21 (1566), f. 575.)

[124] Az első bejegyzések 1566. március 20-án készültek.

ország és Erdély térképét, 1568-ra pedig tető alá hozta Bonfini *Decades*einek addigi legteljesebb kiadását.[125] Ez utóbbi mű maradt történészi működésének legfontosabb megnyilvánulása; jellemző, hogy itt is csak kiadói munkáról van szó: Zsámboky nem csak a politikailag kényes, Mátyás királlyal foglalkozó részt fűzte hozzá a mű korábban megjelent részéhez, hanem számos 16. századi történelemmel foglalkozó kisebb írást, és a királyi titkár Liszthi János kutatásának köszönhetően néhány kancelláriai forrást is.[126] Bonfini kiadása könnyű és gyors sikert hozott, és Zsámboky, mint történész, ennyivel nagyjából meg is elégedett, 1569-ben félretette történeti naplóját, és a továbbiakban kiadóként is csak elvétve nyúlt történeti tárgyú művekhez.[127]

A történészi cím mellé egy év múlva (1567-ben) további két megtisztelő címet szerzett: a császári kegy megnyilvánulásaként immáron Zsámboky címzetes udvari orvosnak (*medicus aulae titularis*) és palotagrófnak (*comes palatinus*) is nevezhette magát. Konkrét anyagi előnyökkel egyik titulus sem járt. Az udvari orvosnak megengedett volt az udvar tagjainak gyógyítása, valamint Miksának köszönhetően Zsámboky ezentúl mentesült a diplomabemutatási (honosítási) kötelezettségtől (*actus repetitionis*), mellyel az orvosi kar már jó ideje nyaggatta.[128] Ez az udvari orvosoknak adott új (az egyetem ellenőrzése alóli) mentesség, bár általánosan lett megfogalmazva, mégis, úgy tűnik, az udvari történész ügyének megoldását szolgálta. Csupán három nappal e rendelkezés

[125] Történelmi jegyzetei megjelentek: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531–1584). Hrgb. von Hans Gerstinger. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philologische-Historische Klasse. Sitzungsberichte 248 (1965), 1–52; Aus dem »Tagebuche« des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531 bis 1584). Hrgb. von Hans Gerstinger. In: Die Österreichische Nationalbibliothek. Hrgb. von J. Stummvoll. Wien, 1948. 373–383. A genealógiát a HHStA őrzi, keltezése 1566. május 1. A térképek: *Sambucus, J.*: Ungariae descriptio. Viennae, 1566; ill. *Uő.*: Transylvania. Viennae, 1566. (Későbbi kiadásokról lásd Grof, L. L.: Oretelius' maps of Hungray. The Map Collector 6 (1979), 3–11.) Érdemes megjegyezni, hogy Zsámboky nem csak a térképkészítésben imitálta (és használta) elődjét, Laziust, hanem a genealógiai fa elkészítésében: Lazius élete vége felé hatalmas összegeket fektetett ugyanebbe a projektbe: *Altfahrt, Margit*: Die politische Propaganda für Maximilian II. Erster Teil. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 88 (1980), 80; *Mayr*: Wolfgang Lazius, i. m. 79.

[126] Salariatus regni Ungariae Contra hostes annui, tempore Mathiae... In: *Bonfini*: Rerum Ungaricarum, i. m. 835–836; De reddita Mathiae corona, & foedere inter ipsum & Fridericum III. Imp. In: uo. 836–837. Contractus matrimonium regalium... In: uo. 838–840.; Concordia Ungarica, inter... Fredericum... et Vladislaum... In: uo. 840–841.

[127] Bonfini teljesebb kiadása mintegy benne volt a levegőben. Erről bővebben: *Windisch:* Biographie. Lebensbeschreibung des Johann Sambucus, i. m. 191–192, 205–208. *Almási*: The Uses of Humanism, i. m. 210–212. Későbbi „történeti" tárgyú publikációja: *Gomecio, Alvaro*: De Rebus Gestis a Francisco Ximenio Cisnerio... Frankofurti, 1581.

[128] A történetet ismerteti *Bálint-Nagy István*: Sámboky János orvosi működéséről. Orvosi Hetilap 73 (1929), 409–413; *Uő.*: Der weltberühmte Historicus, i. m. 153–154. Az idevonatkozó forrás: Acta facultatis medicae Universitatis Vindobonenesis. Hrgb. von L. Senfelder. Vol. 4. 1558–1564. Wien, 1908. 87, 91, 160. Bálint-Nagy szerint a címet, meg nem nevezett forrás szerint, 1567. január 27-én kapta. (Der weltberühmte Historicus, i. m. 165.) Ez az ügy arra utal, hogy ebben az időben Zsámboky intenzívebben praktizált. A későbbiekben ennek nincs nyoma, bár egyes patrónusait úgy tűnik orvosi tanácsokkal is ellátta. (Lásd a Rudolf Khuennek, az udvari tanács elnökének szánt versének aláírását („Artz"): ÖNB Cod. 9977, f. 88. Batthyány Boldizsárnak rebarbarát küld Bécsből: *Ritoókné Szalay Ágnes*: Zsámboky János levelei Batthyány Boldizsárhoz. In: Uő.: „Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. Budapest, 2002. 213.)

után Zsámboky (másik) petíciója is meghallgatásra lelt: mint császári történész évi 100 tallér kifizetésére kötelezte Miksa az udvari fizetőmestert, *„hogy a rá kiszabott történeti és egyéb tárgyú művek írását jobban elvégezhesse"*.[129]

Palotagrófi címet elsősorban udvari művészek, tudósok kaptak, sokszor azonban az udvarhoz semmilyen módon nem tartozó (főleg olasz) humanisták lekenyerezésére szolgált.[130] A címhez tartozó jogok alapján Zsámboky ezentúl bejárhatott az egyetemre tanítani, két szakértő tanú mellett mint a császár képviselője doktori címet osztogathatott, költőt koronázhatott, jegyzőt nevezhetett ki, fattyúkat legalizálhatott, városoknak adhatta át a címerüket stb.[131] Ezt a címet is kérvényezni kellett, és valószínűleg valamennyi pénzt is le kellett tenni megszerzéséhez.

Zsámboky legrangosabb titulusát, az udvari tanácsosi címet (*consiliarius aulae*) körülbelül két év múlva szerezte meg.[132] Mint azt Dudith András jogosan sérelmezte, ez a cím is jobbára formálissá vált, nem járt meghatározott kötelezettségekkel. Zsámboky sem igen jeleskedett mint tanácsadó, egy esetben mégis megpróbált Miksa politikai céljának eléréséhez érdemben hozzájárulni.[133] A császár amúgy sem rózsás viszonya a pápával 1569-ben igen csak hűvösre fordult, mikor V. Piusz pápa Cosimo Medicit főhercegnek nevezte ki. A firenzei belügyekbe hagyományosan hatalmi beleszólást igénylő császári dinasztiát az eset súlyosan sértette. Zsámbokynak — akár önként vállalt, akár a császár által kiszabott — feladata az volt, hogy a pápa hatalmi igényeit egy rövidebb értekezésben cáfolja.[134] A mű hagyományos érvekre épült, elsősorban a császár elvárásainak kielégítését szolgálta. Jóllehet, mire elkészült, a konfliktus nagyjából megoldódott, Zsámboky, aki időközben három dicsérő verset is átadott az

[129] „Und, damit Er die Ime anbevolhne Lucubrationes et historias desto statlicher absolvieren müge ..." (1567. ápr. 4.) ÖStA FHKA Gedenkbücher Österreich [a továbbiakban GÖ] 104 (1567–68), f. 398; és uo. Hoffinanz Prot. 1568 Exp (No. 277), f. 163.

[130] A palotagrófi cím elnyeréséhez lásd *Liebl, Hans*: Der Heiratskontrakt des Johannes Sambucus. Unsere Heimat 6 (1946–48), 183–184. Az ÖStA HHStA Reichsregister, Maximilian II, 17. számos példát hoz palotagrófokra. Köztük megtalálható a császár orvosa, Johannes Crato von Crafftheim, a pádovai doktor, Hieronymus Mercuriale, a pizzai professzor, Bartholomeus Romuleus, a velencei nyomdász, Nicolaus Bevilacqua. 1551-ben, egy évvel Bécsbe költözése előtt Johann Widmanstetter is megkapta. (ADB Bd. 42, 359.) Hugo Blotius későbbi könyvtáros is pályázott rá, és Crato diplomájának másolatát gondosan megőrizte (ÖNB Cod. S.N. 363, ff. 17–18.).

[131] Lásd részletesebben *Liebl*: uo. Crato von Crafftheim címét részletesen ismerteti *Gillet:* Crato von Crafftheim und seine Freunde. Bd. 2. i. m. 7–9.

[132] A pontos dátum nem ismert. Lásd *Gerstinger:* Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 277.

[133] Az esetet *Téglássy Imre* ismertette: Über das Schicksal der Donatio Constantiniana im 16. Jahrhundert. Ein Unbekanntes Werk des Johannes Sambucus (Zsámboky) über die kaiserliche Plenipotenz. In: Geschichtsbewustsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance. Hrgb. von A. Buck, T. Klaniczay, S. K. Németh. Budapest–Leiden, 1989. 85–96. Lásd még *Bibl, V.:* Die Erhebung Herzog Cosimos von Medici zum Grossherzog von Toskana und die kaiserliche Anerkennung, 1569–1576. Archiv für österreichische Geschichte 103 (1913), 1–162.

[134] Címe Περι παvανδεντειαζ sive maiestate imperatoris, et quorundam praeiudicio sive donatione Constantinia. ÖNB Cod. 9534. A Miksához címzett előszavát kiadta *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 121–122. (1571. július 1.) Hasonló munkákat nem sokkal korábban *Sigismund Seld* készített Ferdinánd rendelésére: Arbitrium de controversia exorta inter Ferdinandum I. imperatorem et Paulum IV. papam de iure imperii d. d. Pragae a. 1558 (ÖNB Cod. 7587); Consilium pro imperatore Ferdinando I. contra papam (ÖNB Cod. 8211).

uralkodónak, értekezését pedig megtoldotta az ausztriai császárok rövid, verses krónikájával, méltán számíthatott patrónusa hálájára: ki nem fizetett történészi penziójának megkapta a felét, és a császár mentesítette a magyar határ közelében vásárolt mannersdorfi házát és birtokát az adófizetési kötelezettségektől.[135]

Dudith és Zsámboky karrierjének első fele, ha eltérő szinten is, egyenletesen felfelé ívelt. Míg Zsámboky mint humanista tudós szolgálta az udvart, és tipikus humanista gesztusokkal viszonozta és tartotta fenn a császár jóindulatát, addig Dudith fontos diplomatává és tanácsadóvá lépett elő – humanista képességei, képzettsége ugyan segítették munkájában, és főleg a kapcsolatok építésében, de nem voltak szolgálatának feltételei. Bármenyire is befolyásossá lett és bensőséges viszonyba került Ferdinánddal és Miksával, láthatólag nem volt nehéz nélkülözni a jelenlétét Bécsben. Dudithot egyre jobban frusztrálta, hogy rangban nem lépett előre, és a császár csak anyagiakkal díjazta szolgálatát. A kancellárságra tett indítványát a császár később megfogadta, de csak időlegesen tette meg kancellárnak, mely tisztet végül Liszthi János nyert el, aki később még a Dudith által megpályázott győri püspökséget is megkapta.[136] Miksa valószínűleg kereste Dudith számára a megfelelő pozíciót, de azt nem engedhette meg magának, hogy a rendkívül hasznos és megbízható másik királyi titkár, Liszthi rovására léptesse elő, különösen addig nem, amíg Lengyelországban hasznát látta. Bár Dudithnak, távolléte során, valamelyest gyengült a pozíciója az udvarnál (és ha hihetünk neki Oláh Miklós féltékenységét illetően, az érsek — és a vele rokoni kapcsolatba lépett Liszthi — személyében meglehetősen komoly ellenlábasai voltak), maradt még egy-két befolyásos patrónusa. Részben nekik köszönhette hogy a házasságát követő válságot sikeresen átvészelte.

A házasság

Bár Dudith András katolikus püspök és Zsámboky János udvari historiográfus házassága között első látásra nehéz közös nevezőt találni, mégis feltűnő, hogy mindketten ugyanabban az évben (1567-ben) nősültek, életüknek delején, egy rendkívül sikeres karrier kezdete után. A házasság tehát — kívülről nézve — logikus állomása volt életüknek, mintegy megkoronázta és betetőzte a korábbiakat, és tükrözte azt a vágyukat, hogy ne csak írásaikat, gyűjteményeiket

[135] Az értekezéshez fűzött kis cetlin kéri szűkös anyagi helyzetére nézve Miksa könyörületét (1571. aug. 5.): „E. Mt. wölle ... meine schwäre zerung und haushaltung bey disen teuern zeytten gnadigist unnd guetigist, mitt einer hilff bedennkhen und erheben ..." *Gerstinger*: uo. 121. A Miksának szentelt három vers (egyetlen hatalmas fólión): ÖNB Cod. 10166. (1571. július 10.) Kifizetéséről: ÖStA FHKA HZB 25 (1571), f. 436^{r-v} (1571. július 20.) Mannersdorf adóterhek alóli mentesítéséről: FHKA Hoffinanz Prot. 1571 Exp (No. 295), f. 326; 1571 Reg (No. 298), f. 278; Uo. GÖ 115 (1571), f. 401. (A privilégium kelte: 1571. aug. 12.) A mannersdorfi birtok adózásilag Scharffenegg nevű császári birtokokhoz tartozott. Lásd még Hoffinanz Prot. 1571 Exp (No. 295), f. 138; 1571 Reg (No. 298), f. 146.

[136] Lásd Oláh elleni kirohanását „Apológiájában". *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 452–454. Oláhnak viszont nem volt felhőtlen viszonya Miksával. Lásd erre *Fazekas István*: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon 1564-ben. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter. Budapest, 1998. 154–164. Liszthiről eddig Barta Gábor. In: Neue Deutsche Biographie 16, 700. Liszthi 1566-tól tanácsos, alkancellár lesz 1568-ban, kancellár 1572–1577 között. *Ember*: Az újkori magyar közigazgatás, i. m. 113–114.

és dicső tettek emlékét hagyják az utókorra, hanem nemesi sarjakat is. Az alapvető különbségek ellenére ez a látszólagos egybeesés arra ösztönöz, hogy mélyebben fekvő sajátosságok meglétét feltételezzük.

A 15. század során, és főleg a 16. század első felében a tudósi életre vonatkozó nőtlenségi elvárások fokozatosan feloldódtak. Míg korábban a világi tudós a papi celibátus modelljét követte, a házasodás fokozatosan egyre elfogadottabb részévé vált a humanista létformának. A feleség szerepe elsősorban a háztartás vezetése volt, de igen gyakori volt az érdekházasság is. Az összeköttetéseiknek, tudásuknak, vagy nemesi származásuknak köszönhetően magasabb társadalmi presztízsű humanisták tudatosan gazdag feleséget kerestek, akik anyagi biztonságukhoz érdemben hozzájárulhattak, és mint családanyák társadalmi rangjukat is emelhették.[137] Ez a folyamat a reformáció előtt kezdődött, de a hitújítók írásainak és főleg példamutatásának köszönhetően a nagy nyilvánosság előtt is megerősítést nyert.[138] Luther, Melanchthon vagy Kálvin házasságának példája elősegítette a tradicionális normák megingását, a gátlások levetkőzését.[139] Luther számára a házasság nem csak egy új életmodell választását jelentette, hanem elvi kérdés volt. Hitte, hogy a házasság természetes ösztönökön alapul, melyeket nem szabad elnyomni, és hogy csak keveseknek adatik meg a kegy, hogy szűzi tisztaságukat megőrizhessék. Ezek az érvek később Dudith házasságot védelmező traktátusának is alapját képezték.[140] Nem csak a házasélet modellje terjedt, hanem a gyermekeiért érző családapáé is. Dudith bizonyára ismerte Jan Kochanowski híressé vált versciklusát, a Trenit, melyet két éves kislánya halálára írt, és nem maradt érintetlen a velencei humanista Paolo Manuzio levelétől sem, melyben gyermeke első mosolyai felett érzett örömérről számolt be.[141]

[137] *Algazi, Gadi*: Scholars in Household: Refiguring the Learned Habitus, 1480–1550. Science in Context 16 (2003), 9–42.

[138] A házasélet az egyetemi tanárok részére is fokozatosan bevett gyakorlattá vált. Bécsben csak az 1530-as évektől kezdődően. Lásd *Mühlberger, Kurt*: Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien. »[...] das Generalstudium, gleichsam eine hervorragende Pflanzstätte zur Verbreitung der Religion und zur richtigen Führung des Staates [...]«. In: Kaiser Ferdinand I.: Das Werden der Habsburgermonarchie. Hrgb. von W. Seipel. Wien–Milano, 2003. 271. Érdekes, hogy Cambridge-ben a 17. században újra bevezetik a celibátusi kötelezettséget. (*Algazi*: Scholars in Households, i. m. 14.)

[139] Luther házasságára lásd *Brendler, G.*: Martin Luther. Theology and Revolution. New York, 1991. 307–309; *Erikson, E. H.*: Young Man Luther: New York, 1958. 232–234, 250. Melanchthon házasságára lásd *Mager, I.*: »Es ist nicht gut, dass der Mensch allein sei.« (Gen. 2,18) Zum Familienleben Philip Melanchthons. Archiv für Reformationsgeschichte 81 (1990), 120–137. Melanchthon idevonatkozó írásai: Defensio coniugii sacerdotum. Argentozati, 1540; *Uő.*: De coniugio piae commonefactiones. Wittemberg, 1551. Kálvin házasságára lásd *Bouwsma, W. J.*: John Calvin. A Sixteenth Century Portrait. Oxford, 1988. 22–23.

[140] *Luther, Martin*: De votis monasticis iudicium. Basileae, 1522. Dudith röviden „Demonstratiónak" nevezett, Miksának küldött értekezését Quirinus Reuter adta ki. *Dudithius, A.*: Matrimonium omni Hominum ordini, sine exceptione, divina lege permissum esse, demonstratio. In: *Reuter:* Andreae Dudithii de Horehowiza, i. m. 52–79.

[141] A levél 1559. július 7-e előtt kelt: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 91. Jobban dokumentált Melanchthon gyerekeihez (és unokáihoz) való bensőséges viszonya. Lásd *Algazi*: Scholars in Households, i. m. 28. Kiemelkedő forrás az olasz humanista Sperone Speroni levelezése lányával, melyben többször nevelési problémákkal is foglalkozik. Kiadja *Loi, M. R. – Pozzi, M*: Le lettere familiari di Sperone Speroni. Giornale storico 163 (1986), 383–413. Vö. Dudith Tadeáš Hájeknak írt 1580. szeptember 26-ai levelével. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 4. 370.

A házasélet modellje viszont több ellentmondástól is terhelt maradt. Míg korábban az egyetemi tanár vagy a humanista, nőtlensége folytán, speciális társadalmi státusszal és szerepkörrel rendelkezett, most a tradíciótól elszakadó tudósnak ezt más eszközökkel kellett biztosítania. Továbbá, jóllehet a családi életet élő, társadalomba jobban integrált tudós képe egyre nagyobb vonzerővel bírt, a tudós élet katolikus egyház nyújtotta finanszírozási lehetőségei még mindig jelentőségteljesek voltak. Ezek a különböző, össze nem egyeztethető életmodellek jelentették a Dudith döntéseiben rejlő konfliktusok forrását. Amint azt, házasságának „Apológiájában" előadta, a házasság intézménye ifjú kora óta vonzotta, melyet püspöki karrierje ellenére is megvalósíthatónak vélt. Ezt a gondolatot az is alátámaszthatta, hogy néhány éve a nyitrai püspök, Thurzó Ferenc, a Magyar Kamara elnöke nyilvánosan házasságot kötött, evangélikus hitre tért, a király bizalmát azonban ez mit sem befolyásolta.[142] Ráadásul, Dudith püspöki kinevezésekor még arra is volt esély, hogy a pápa engedélyezi a papi nősülést, legalábbis a német-római császárság területén – ez volt ugyanis Ferdinánd egyik elvárása a tridenti zsinattól, melynek megtárgyalására azonban már nem került sor. Ugyanakkor a házaséletben élő papok valószínűleg többségben voltak ebben az időben Magyarországon. Oláh Miklós 1560-ban azt állította, hogy vagy meg kell tűrnie a házas papokat, mert hogy csak ilyenekkel rendelkezik, vagy be kell szüntetnie a szentségek kiszolgáltatását.[143] Nem csoda, hogy a házasélet a bécsi humanista tudósok és udvaroncok között is, úgy tűnik, a normának számított,[144] igaz, konkrét statisztikával csak a prágai egyetemen végzett hallgatókra vonatkozóan rendelkezünk: közülük azok házasodtak a legnagyobb arányban (78%-ban), akikből udvaroncok vagy hivatalnokok lettek (és több mint a harmaduk özvegyasszonyt vett el).[145]

Nem mindenkinek volt olyan szerencséje, mint Zsámbokynak, aki egy gazdag bécsi kereskedő fiatal lányát, Christina Eggerert vette el, aki társadalmi rangban is többé-kevésbé illett hozzá. Hugo Blotius, miután kinevezték könyvtárosnak, szintén a házasság révén próbált anyagi helyzetén segíteni: egy 73 éves özveggyel kelt egybe, akitől, nemsokára bekövetkező halála után, 13 házat örökölt. Azonnal megkérte elhunyt felesége 16 éves unokahúgának kezét, és ennek érdekében humanista kapcsolatai révén pápai engedélyhez is folyamodott.[146] Pár évtizeddel korábban hasonlóképp kárpótolta magát a görög–héber

[142] „... iam tum arbitrabar non ita pugnare matrimonium cum episcopatu, quin episcopatu deposito, cum videlicet visum esset, uti tamen matrimonio possem." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 455. Sajnos keveset tudunk Thurzó házasságáról. (kb. 1557-ben). (*Wenzel Gusztáv:* Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc négy egykorú püspök a Bethlenfalvi Thurzó családból 1497–1540. Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből 7 (1978), 40–44.)

[143] *Kollányi Ferenc*: Regesták a római és pármai levéltárakból. Történelmi Tár 6 (1905), 364. (Vatikáni Levéltár, Barberini könyvtár. XVI. 21. p. 2.)

[144] Humanisták házasodási stratégiájáról általában: *Algazi*: Scholars in Households, i. m. 19–25. Az általam ismert kevés nőtlen humanista közé tartozott Carolus Clusius és Nicasius Ellebodius.

[145] *Šmahel, František*: Die Karlsuniversität Prag und böhmische Humanistenkarrieren. In: Gelehrte im Reich: zur Sozial- und Wirkungsgeschichte akademischer Eliten des 14. bis 16. Jahrhunderts. Hrgb. von Ch. Rainer. Berlin, 1996. 512.

[146] *Leitner, Gertraud*: Hugo Blotius und der Strassburger Freundeskreis. (Doktori disszertáció a Bécsi Egyetemen.) Wien, 1968. 57.

tanárból birodalmi alkancellárrá lett Jacob Jonas, aki felesége halála után, vállalva, hogy kinevetik, elvette Ferdinánd egyik 18 éves mosónőjét.[147] Zsámboky János is tisztában volt az érdekházasság előnyeivel. A humanista Johann Caseliusról például a következőket írta: *„bárcsak ez a rendkívül tanult ember orvosi vagy jogi tanulmányokat folytatott volna, és egy házasság vagy pozíció révén jobban gondoskodott volna anyagi boldogulásáról."*[148] Vagyis követte volna Caselius az ő példáját: folytatott volna némi orvosi tanulmányokat, kötött volna egy előnyös házasságot, és szerzett volna valahol egy udvari állást.

Zsámboky esküvőjéről és házas életéről viszonylag keveset tudunk. Felesége testvére egyike volt bécsi magántanítványainak, ez derül ki abból a rövid grammatikai műből, melyet hozzá címzett.[149] Zsámboky házasságára akkor került sor, mikor már a történészi és udvari orvosi cím birtokában pozíciója stabilizálódott, és könyvei egymás után jelentek meg Európa rangos kiadóinál. Az önbizalomban sohasem szűkölködő humanista házassági szerződése jól tükrözte menyasszonyánál magasabb rangját. Különösen bizarr, hogy a magát filozófusnak, medikusnak, császári történésznek és palotagrófnak nevező vőlegény ekkor még nem volt ténylegesen palotagróf, sőt ezt csak a házasság után egy hónappal kérvényezte.[150] Később, mégis inkább a gazdag após és feleség segítették a magasabb státuszú literátus férjet, mint fordítva.[151]

Az esküvő természetesen presztízskérdés volt. Zsámboky a császárhoz és Nagyszombat városához többször is küldött könyörgő leveleket, hogy küldjék el képviselőjüket — *„honoris caussa"* —, mint azt a nagyszombati sógornak írta.[152] A császárnak címzett meghívást hangsúlyosabbá tette egy kézírásos kis füzetecskével, mely különböző verseket és Miksa édesanyja, Jagelló Anna genealógiáját tartalmazta.[153] A császári képviselő valószínűleg nem maradt el, mint ahogy az udvaroncok esküvőjére szánt szokásos ezüst serleget is megkapta a történész.[154]

---

[147] *Goetz, Helmut*: Die geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503–1564). Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 42–43 (1963), 476.

[148] Pietro Vettorinak küldött 1570. április 30-i levél: „Utinam cum studiis tam reconditis suis Medicinae aut Juris professionem suscepisset, consuluisset rebus suis copiosore aliquo matrimonio vel loco etc." (*Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 104.)

[149] *Demetrius Phalereus*: De epistolis doctrina. Item rhetoricae dialecticaeque summa Ioan. Sambuci. Antverpiae, 1567. Ifjabb Koloman Eggerernek ajánlva.

[150] „Philosophus und medicus Kay: Matt Historicus und *Pfalzgraf oder comes Palatinus.*" *Liebl:* Der Heiratskontrakt des Johannes Sambucus, i. m. 183–184.

[151] Az após anyagi segítségére lásd például Zsámboky Blotiusnak küldött levelét: *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 184. (1575. nov. 3.) Halála pillanatában 3000 tallérral tartozott feleségének, aki szükségében gyakran megsegítette. *Bálint-Nagy István*: Sámboky János testamentuma. Levéltári Közlemények 7 (1929), 352. Az anyagi segítséget néha Zsámboky is viszonozni tudta, mint például az apósa részére az udvarnak címzett hivatalos kérvény szövegezésével. *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 278.

[152] Zsámboky levelei Nagyszombat városi tanácsnak és Johann Sommernek. *Vantuch*: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava, i. m. 337, 338. (1567. július 10.) A császárnak: ÖStA FHKA Familie Akten, S 15, f. 2. (1567. július 27.) Itt korábbi leveleire is utal.

[153] ÖNB Cod. 7284. (1567. máj. 9.)

[154] 100 tallér értékben. ÖStA FHKA Hoffinanz Prot., 275 Reg (1567), 249 (1567. aug. 2.); Uo. Familienakten, S 15, f. 1. (ugyanakkor); HZB 23 (1568), f. 202. (1568. február 17.) Hugo Blotius 80 tallér értékű serleget kapott első házasságára, kevesebet a másodikra. *Leitner*: Hugo Blotius und der Strassburger Freundeskreis, i. m. 58–60. Torda Zsigmond 80 forint értékben. *Melczer István*:

Zsámboky jó barátja, Purkircher György hosszú epithalamionban szőtt romantikus szerelmi történetet feleségével való megismerkedéséről; míg egy ismeretlen költő, Johann Buchmann hagyományos dicsőítő versekkel rukkolt elő – talán az ifjú pár megrendelésére, talán hálájára számítva.[155]

Zsámbokyval szemben Dudith házassága életének központi eseménye volt, biográfiáinak mindig is a centrumában állt: az utókor Dudithról kialakított képe a házasság felől lett megírva.[156] Már egyik legjobb ismerője, Joachim Praetorius altdorfi matematikus is tévesen azt állította rövid biográfiai beszámolójában, hogy Dudith Tridentben a cölibátus mellett is felszólalt,[157] sőt, az ellenreformációs szellemiségű Papadupoli még arról is meg volt győződve, hogy Dudith már Tridentben szerelmes volt.[158] Házassága, mely a katolikus egyházzal való szakítást jelentette, és a pápai exkommunikációt is maga után vonta, ünnepelt hőssé tette nem-katolikus berkekben; későbbi vallásos levelezésének, a toleranciáért való kiállásának hitelét éppen ez a botrány teremtette meg. Természetesen Dudith is sokat tett azért, hogy házassága életének egy jól előkészített, logikus, szinte előre meghatározott állomásának tűnjék, vagy legalábbis teológiai gondolkodásának következményeként értékeljék kortársai.[159]

Dudith kutatói közül egyedül Lech Szczucki hívja fel a figyelmet a házasságában rejlő esetlegességre.[160] „Apológiájában" Dudith Miksának kifejtette, hogy bár egykor az ambíciói a püspöki karrier felé ragadták, minthogy ezek idővel teljesen kielégültek, elhatározta, hogy házasságkötési tervét valóra váltja.[161] Mint láthattuk, ez éppen fordítva történt. Az esküvő melletti végső érv inkább az volt, hogy ambíciói túl sokáig maradtak kielégítetlenül, és nem sikerült egy magyarországi vagy bécsi tisztséget kivívnia. Minden jel szerint az esküvőre legkorábban 1566 nyarán szánta el magát, abban a politikai vákuumban, mely a királyné hazautazásának elhúzódásával járt, mi persze nem jelenti azt,

Werner György életéhez. Történelmi Tár 3 (1880), 208; Dudith 600 tallért kapott második esküvőjére. FHKA Gedenkbücher Böhmen [a továbbiakban GB] 314 (1573–74), fol. 537. (1574. nov. 3.)

[155] *Purkircher, G.*: Epithalamium metamorphoticum ad nuptias D. Ioan. Sambuci. Viennae, 1567; *Buchmannus, J.*: Carmen nuptiale in honorem nobilitate, eruditione et virtute praestantis viri... Viennae, 1567. A könyvecske egy bizonyos polansdorfi Henrik Polanus versét is tartalmazta.

[156] Ez különösen vonatkozik az első biográfiákra, mint pl. Quirinus Reuter *Vitá*jára. (Andreae Dudithii de Horehowiza, i. m. b2^{r}-c2^{v}.) Határozottan kivétel ez alól *Ács Pál* rövidebb összefoglalása: Dudith András török sógora. Irodalomtörténeti Közlemények 103 (1999), 77–82.

[157] Praetorius levele Georg Michael Lingelsheimnek. (1607. szept. 1.) Monumeta pietatis & literaria virorum in re publica & literaria illustrium, selecta. Ed. Johannes, Maximilianus ŕ Sande. Frankofurti, 1701. 123.

[158] *Papadupoli, N. G.*: Historia Gymnasii Patavini. Venetiis, 1726. Caput XXVIII.

[159] Ennek szellemében írta meg „Demonstrációját" (*Dudith*: Matrimonium ... divina lege permissum esse, demonstratio, i. m.). Önértelmezésének fő forrása a már említett „Apológia", az erre épülő, kéziratban terjesztett „Dialógus" és humanista levelezése. Dudith önértelmezését a „Dialógusban" kiválóan elemzi *Szepessy Tibor*: Marginalia Dudithiana, i. m. 75–81; *Uő.*: Andreas Dudithius, der Humanist und Diplomat. Textkritische Probleme seines Briefwechsels. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 34–35 (1998–1999), 123–130. Továbbá *Almási*: The Uses of Humanism, i. m. 218–232; *Uő.*: The riddle of Themistius' 'Twelfth oration', i. m. 92–97.

[160] *Szczucki*: Ars dissimulandi, i. m. 193–202.

[161] „... cum et ambitio sensim deferbuisset et iam omnibus, qui me in cursu honorum collocassent, satisfecissem, non putavi longiorem in diem esse conferendum, quod iam pridem esse deliberatum facere..." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 455.

hogy Dudith ne vágyott volna rá már korábban is.[162] Ha azonban a királyné hazatérésére egy évvel korábban kerül sor, vagy időközben megkapja győri püspöki kinevezést, és engedélyezik visszatérését Bécsbe, kétséges, hogy a házasság tervéről ne mondott volna le, és ne érte volna be a korban elfogadott ágyasság intézményével. Voltak, akik úgy gondolták, hogy nem kellett volna már sokat várnia, és akár az érseki rangot is megszerezhette volna.[163] Ennek ellentmond azonban, hogy még a győri püspöki szék is csak álom maradt, bár tény, hogy később a császár is értésére adta, hogy (valamikor) sokat elérhetett volna, ha hű marad egyházi karrierjéhez.[164]

Mikor végül a királyné társaságában Dudith visszaindulhatott Lengyelországból, és elszánta magát, hogy felmondjon a császárnak, Francesco Commendone-nak megírta, *„kétli, hogy ebbe az istenverte országba vissza kelljen térnie, hogy élete virágkorát itt töltse."*[165] A császár azonban legátusi megbízásának felmondását visszautasította, és ismét csak anyagiakkal próbálta lekenyerezni, majd visszaküldte Dudithot Krakkóba, hogy biztosítsa, hogy a királyné linzi tartózkodása során is megkapja ellátását a lengyel királytól.[166] Ha maradt még a lengyel misszióba belefáradt diplomatában remény vagy vágy egy magyarországi állandó pozícióra és rangos tisztségre, ennek 1566–67 telén mindenképpen el kellett szállnia. Lengyelországba csak Miksa erőteljes felszólítására tért vissza, ahol valószínűleg első dolga volt titokban házasságot kötni Regina Straszównával, a lengyel királyné nemesi származású udvarhölgyével.[167] Már az első bocsánatkérő levelében tudtára adta az uralkodónak, hogy jóllehet a házassággal a visszavonult életet választotta (melyről oly sokat morfondírozott a megelőző években[168]), nem szándékozott az udvar köldökzsinórjától elszakadni,

[162] Lech Szczucki szerint az ebben az időben elbocsátott királynéi udvarhölgyek között volt Dudith későbbi felesége is, mely az esküvő irányába tett első lépésnek értékelhető. *Szczucki*: Ars dissimulandi, i. m. 198. Lásd Dudith híradását erről Miksának írt 1566. augusztus 2-ai levelében. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 355, és 3. jegyzet ugyanott. Ezt megerősíti az, hogy éppen csak egy héttel kérte ki Stanisław Orzechowski lutheránus rítus szerint megházasodott egykori katolikus pap véleményét a katolikus házasság védhetőségéről. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 351–353. Mindez a lublini országgyűlés alatt zajlott, melyen Dudithot a lengyel király eltiltotta a nyomásgyakorlástól a királyné ügyében. Erről lásd Katalinnak küldött leveleit. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1.: 299–300, 313–327. 1566. június 7. és 29.)

[163] Lásd a velencei követ Giovanni Michiel jelentését Bécsből 1567. május 15-én: „Né si cura più di tornar di qua, dove era sicuro, mediante la promessa che aveva avuto da S. Maestà Ces. Di succedere all'Arcivescovo di Strigonia, primate d'Ongaria, con 60 o 70 m. ducati ongari d'entrata (essendo quell'Arcivescovo decrepito) ..." Eredeti forrás alapján idézi *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 33, 8. jegyzet.

[164] Miksa levele (melyből végül a „valamikor" szó ki lett törölve) 1567. július 1-én kelt: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 461. (Lásd a 16. sorhoz fűzött kiadói jegyzetet.)

[165] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 427 (1566. nov. 6.): „ma mi dubito che - a me bisognerà ritornare a spendere la più fiorita età mia in quel benedetto paese".

[166] A történetet feldolgozta *Szczucki*: Ars dissimulandi, i. m. Lásd továbbá *Almási*: The Uses of Humanism, i. m. 152–160, 218–232. Mégis maradt egy-két bizonytalan pont, pl. esküvőjének időpontja, feleségével való együttélésének kezdete. 1566. november 26-án hatalmas összeget, 5000 tallér honoráriumot („Gnadengelt"-et) kapott. ÖStA FHKA HZB 21 (1566), f. 861.

[167] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 432. (1567. febr. 3.)

[168] Ezt nem csak „Apológiája", és Miksa Reuter által idézett (megvágott) levele bizonyítja (*Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 438, 454.), hanem egy Francesco Commendonne-nak írt levele is: „In ogni modo credami Vostra Signoria Illustrissima che ho poco voglia di romper loro molto la testa, come si dice, per simil conto, poiché veggo le cose del mondo andare come vanno. Il che dico

bár egy marginálisabb pozícióval is beérte volna Sziléziában vagy Kassán.[169] Szinte elképzelhetetlen, hogy lehetett egy aposztata püspöknek — még ha valószínűleg nem is volt felszentelve — ekkora önbizalma. Bornemissza Gergely, váradi püspökkel kötött egy éves „eltartási szerződéséből" az is sejthető, hogy nagyjából egy év visszavonulással számolt.[170] Úgy látszik, optimizmusával nem volt egyedül. Mikor a következő év végén Dudith körül még mindig csend volt, Verancsics Antal meglepetten tájékoztatta Draskovics György zágrábi püspököt, horvát és szlavón bánt, hogy *„Sbardellatus Krakkóban, nem várt ismeretlenségben lappang, már csak a felesége tud róla."*[171]

Bármennyire számíthatott is Dudith arra, hogy Miksa elfogadja házassága védelmében felhozott teológiai érveit, az uralkodót, még ha rokon elképzelései is voltak a vallásról, elsősorban tettének nem teológiai magyarázata érdekelte, hanem az, hogy Dudith lényegében elárulta, és ami még ennél is rosszabb, megsértette a barátság ethoszát, mivel házasságáról csak késve értesítette. Dudith minden tőle telhetőt megtett „Apológiájában", hogy a politikai korrektség látszatát megőrizze, mégis be kellett vallania, azért nem szólt előre, mert Miksa nem engedélyezte volna, hogy e botrányos lépést megtegye, az uralkodói tiltással pedig nem akart szembeszállni.[172] Minden optimizmusa ellenére — a császár reakcióját illetően — mindenképpen nagy kockázatot vállalt. Jóllehet Lengyelországban védelmébe fogadta a szintén toleráns Zsigmond Ágost, az exkommunikációjával járó rágalmazások, a rosszindulatú pletykák, Miksa hűvös tartózkodása eléggé megviselték.[173] A tridenti zsinat után kevesen vállalkoztak hasonlóra, és még a toleráns politikai légkör ellenére is hallatlan vakmerőségnek tűnt egy püspök házasságkötése. Egyedisége mégis elsősorban abban állt, hogy Dudith nem azért szakított a katolikus egyházzal, mert egy másik egyházhoz akart csatlakozni, hanem éppen ellenkezőleg azért, hogy szellemi függetlenségét, és mint hangsúlyozta, integritását megőrizhesse.[174] A császár ugyan sértve érezte magát, de nem akart retorziókkal élni. Viszonyukban igazi enyhülés csak egy évvel az esküvő után állt be, amikor Dudith kisebb diplomácia győzelemmel újra bizonyított: sikerült rávennie a lengyel királyt felesége el-

acciocché La si degni ricordarsi de' discorsi fatti alle volte ne' boschi di Petricovia de vita contemplativa, le quali mi vanno ancora molto per la fantasia e si radicano alla giornata molto più profondamente." (Uo. 243. 1565. okt. 7. A petterkawi szejmre 1565 tavaszán került sor. Dudith a püspöki megerősítésére utal itt; ez az, amit nem akar a végsőkig erőltetni.)

[169] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 442. (1567. ápr. 28.)

[170] A megállapodásról évekkel később 1584. január 12-én írt Tadeáš Hájeknek. (Idézett levél: UB ms. a 13, n° 71, ff. 108ᵛ-110ʳ.) Dudith Bornemisza javára lemondott a jászói prépostságról, cserébe ő vállalta, hogy egy évig hozzájárul megélhetéséhez. Ezt később nem tartotta be.

[171] „Sbardellatus soli iam uxori cognitus, latet Cracoviae in obscuritate non praevisa." *Szalay László – Wenzel Gusztáv*: Antonius Verantius. Opera. Vol. 9. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores 20) 1563–1569. Pest, 1870. 262.

[172] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 445–447.

[173] Kárörvendő kortársak jelentették, hogy Dudith annyira melankolikus, hogy alig lehet felismerni (Nuntiaturberichte aus Deutschland. Hrgb. von I. F. Dengel. Bd. 2,6. 1560–1572. Wien, 1939. 98. [a továbbiakban NBD 2,6]). Leveleinek hangneme is lassan megváltozik, korábbi magabiztossága elvész. Lásd Miksának írt 1567. november 12-ei levelét. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 477–478.

[174] Lásd Andreiszi Ferencnek (Francesco di Andreanak) írt leveleit. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 459. (1567. június 27.); *Uo.* 467. (1567. július 10.). Lásd még az „Apológia" hivatkozott helyeit. *Uo.* 454–455.

tartásának folyósítására. Nem sokkal rá megjött a várva várt császári levél, melyben Miksa biztosította, hogy továbbra is számít szolgálataira, később pedig fizetését is megszabta évi 400 tallérban.[175]

Míg Zsámboky számára az esküvő elsősorban egzisztenciális és presztízskérdés volt, Dudith számára a különböző életmodellek közötti választás kérdése. Döntésében fontos szerepet játszhatott a családalapítás, vagy az egyre ellenszenvesebb katolikus egyháztól való megszabadulás vágya, de nemesi származású menyasszonyának akarata is, aki egyre követelte, hogy kapcsolatukat a nyilvánosság előtt is vállalják.[176] Dudith a döntésből hatalmas erkölcsi tőkére tett szert, mely elengedhetetlen volt az elkövetkező évek nehézségeinek leküzdéséhez. A kellemetlen pillanatok ellenére sohasem bánta meg, hogy a házaséletet választotta. Később, mikor felesége belehalt Miksának keresztelt harmadik gyermekük szülésébe, Johann Crato von Crafftheim császári orvosnak írt levelében a következőképp nyilatkozott: „*nincs annál boldogabb és a keresztény névre méltóbb élet, mint amelyet kedves és kiváló feleségemmel egybekötve hét éven át éltem*".[177] Az árvákkal egyedül maradt lengyel követnek azonban gyorsan újra kellett nősülnie. Második házassága már számára is egyértelműen egzisztenciális és presztízskérdés volt, sőt mi több, a karrierjéért hozott áldozat. Dudith, aki teljes rehabilitációját később csak a történelmi szerencsének, a lengyelországi interregnumnak köszönhette, saját maga számára is hihetetlen módon Lengyelország egyik legbefolyásosabb családjába, a Zborowski családba házasodott be, felesége, Elisabetha Zborowska ráadásul egy gazdag özvegyasszony volt, a tarnowi comes volt neje.[178] A házasság, ha nem is szerelemből született, túlélte Dudith életének későbbi megpróbáltatásait. Igaz, a hozzá fűzött politikai reményeket egyáltalán nem váltotta be, egzisztenciálisan Dudith is csak a feleségeire támaszkodva élte túl a nehezebb időszakokat.[179] Végső soron elmondható, hogy Dudith és Zsámboky is sikeres házasságokat kötöttek, feleségükre mint partnerekre számíthattak. Feleségeik műveltségére vall, hogy haláluk után ügyesen képviselték a férjeiknek járó udvari tartozások ügyét, és némely humanista baráttal önálló kapcsolatot tartottak fenn.[180]

[A tanulmány **II.** részét következő számunkban közöljük – **Századok szerk.**]

---

[175] Lásd Miksa leveleit. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 481–482. (1567. dec. 12.); *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 41–42. (1568. február 20.). Még ezt az engedményt is meg kellett Miksának védenie Rómában (lásd *Costil*: André Dudith, i. m. 133–134, 7. jegyzet).

[176] Dudith levele titkárának Andreiszi Ferencnek. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 466–469. (1567. július 10.)

[177] „Nulla est, meo iudicio, vita beatior, nulla nomine Christiano dignior hac, quam ego his septem annis coniunctissime vixi cum suavissima et optima uxore mea ..." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 608. (1573. dec. 20.)

[178] Jan Tarnowski özvegye. *Costil*: André Dudith, i. m. 154–156. *Szabó*: Humanista vagy diplomata, i. m. 20–21. Lásd a házassága kapcsán Cratónak írt leveleit. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 3. 50–51, 129–130, 192–193, 238–239, 280–281. (1574. jan. 23, márc. 5, július 15., szept. 1., okt. 6.)

[179] „Nisi me dos uxoris meae sublevasset et antidos (ut vocant) prioris mariti, comitis a Tarnow; iam pridem et famae et rerum nostrarum iacturam fecissemus." Dudith Peter Monau császári orvosnak 1586. november 21-én. *Stieff*: Versuch einer ausfürlichen und zuverlässigen Geschichte, i. m. 186.

[180] *Illésy:* Zsámboky János történetíróról, i. m. 531–532.; Gerstinger: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 275.; Lásd pl. Dudithnak Nicolaus Rhedigerhez írt datálatlan levelét: BUWr, Akc. 1949/713 (=Kl. 175), n° 24, ff. 15^{v}-16^{r}.)

Bobory Dóra

BATTHYÁNY BOLDIZSÁR ÉS HUMANISTA KÖRE

Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében

Batthyány Boldizsár (c. 1537–1590) egészen kivételes jelenség a magyar humanizmus történetében. Könyvgyűjtői, botanizáló, tudománypártoló tevékenységéről, szerteágazó nemzetközi kapcsolatairól mégsem jelent meg monográfia vagy szintézisre törekvő tanulmány. A világháborúk előtt, részben azóta megsemmisült dokumentumok alapján, Takáts Sándor és Iványi Béla foglalkoztak komolyabban az akkor még Körmenden található Batthyány hercegi levéltár óriási anyagának feldolgozásával.

A Takáts színes, anekdotázó hangvételű írásai[1] mögött meghúzódó levéltári munka olyan adathalmazt őrzött meg az utókor számára, mely Batthyány Boldizsár (és számos kortársa) kutatásához mind a mai napig elengedhetetlen. Iványi[2] nagyszabású adatmentő, levelek, oklevelek kiadására irányuló vállalkozását szintén a háború és a *spiritus movens* halála törte derékba.

A Budapestre költöztetett, és immáron erősen megcsonkított levéltári anyag gazdaságtörténeti fontosságú dokumentumai alapján azután Zimányi Vera írt két, minden részletre kiterjedő áttekintést: egy a rohonc-szalónaki uradalom jobbágyságával,[3] egy pedig a németújvári uradalommal foglalkozott.[4] Az 1970-es évek végétől kezdve Barlay Ö. Szabolcs egy sor tanulmányt[5] szentelt a Batthyány körül kialakult informális humanista körnek, és ő volt az első, aki felfigyelt a nagyszámú és rendkívül izgalmas alkimista tárgyú levélre is. A *Romon virág* című kötetben megjelent kismonográfia-jellegű tanulmányt azonban nem

---

[1] Lásd többek között: *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból. I–III. Budapest, MTA, 1915–1917. *Uő:* Bajvívó magyarok. Képek a törökvilágból. Budapest, Ifjúsági, é. n. *Uő:* Régi magyar nagyasszonyok. Budapest, Szépirodalmi, 1982. *Uő:* A régi Magyarország jókedve. Budapest, Osiris, 2002.

[2] *Iványi Béla:* A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I: 1526–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. Szilasi László. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 29/1.) Szeged JATE, 1990. *Uő:* Batthyány Boldizsár a könyvbarát. In: A magyar könyvkultúra múltjából. Szerk. Keserű Bálint. Szeged, JATE, 1983. 389–435; *Uő:* A körmendi levéltár memorabiliái/ Acta Memorabilia in tabulario gentis principum de Batthyány reperibilia. (Körmendi Füzetek 2.) Körmend 1942.

[3] *Zimányi Vera:* A rohonc-szalonaki uradalom jobbágysága a XVI–XVII. században. Budapest, Akadémiai, 1968.

[4] *Uő:* Der Bauernstand in Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Eisenstadt, Rötzer, 1962.

[5] *Barlay Ö. Szabolcs:* 400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága. Magyar Könyvszemle 1977. 93. sz. 156–164; Radéczy püspök híres hársfája. Egy 400 évvel ezelőtti irodalmi kör. Vigilia 1976. 11. sz. 744–748; Elias Corvinus és magyarországi barátai. Magyar Könyvszemle 1977. 93. sz. 345–353; Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis. Magyar Könyvszemle 1979. 95. sz. 231–251. és nagyjából ugyanez magyarul: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, Széphalom Könyvműhely, 1986. 183–238.

követte a szerző által ígért nagyobb lélegzetvételű írás, mely a főúr természettudományos tevékenységét, és elsősorban alkimista kísérleteit, humanista levelezését és kapcsolatrendszerét vizsgálta volna.

Jelen írás célja, hogy összegezze a korábbi irodalom időtálló eredményeit, és a hatalmas, ez ideig kiadatlan levéltári anyag, valamint az újabban megjelent munkák alapján korrigálja az esetleges tévedéseket, új megoldásokkal szolgáljon. Ami szintén hiányzott az eddigi irodalomból, az Batthyány Boldizsár alakjának és tevékenységének nem csupán magyar viszonylatban, hanem nemzetközi, és elsősorban közép-európai művelődés- és eszmetörténeti összefüggésben történő vizsgálata: erre is vállalkozik e tanulmány, egy készülő monográfia első vázlataként.

A következőkben azon tudományterületeket fogom körbejárni, melyek Batthyány Boldizsárt a leginkább foglalkoztatták. Botanizáló tevékenységével kapcsolatban a Carolus Clusius flamand botanikushoz fűződő barátságát és együttműködését, illetve annak hatását fogom vizsgálni a magyar botanika fejlődésére. A korabeli botanikától pedig szinte elválaszthatatlan az orvosságkészítés, a különféle gyógynövények hatásának és alkalmazási módszereinek kutatása, a rendkívül intenzív recept-váltás, melyben Batthyány is aktívan részt vett. Az orvosságkészítés, tinktúrák, porok, kenőcsök előállítása gyakran az alkímiai laboratóriumból ismert módszerekkel történt, és az sem véletlen, hogy a Batthyány körében is igen népszerű Paracelsus[6] (c. 1493–1541) úgy vélte, az alkímiát és orvoslást nem lehet és nem is szabad egymástól elválasztva kezelni. Így tehát az alkímiát részben az orvosi érdeklődéssel együtt fogom tárgyalni, részben viszont egy, éppen Batthyány korában kirajzolódó irányvonal, a metallurgia és bányászat összefüggésében.

Mindezt Batthyány Boldizsár hatalmas és szinte egészében kiadatlan[7] levelezése, valamint könyvtárának legfrissebb és legalaposabb leírása[8] segítségével teszem. A levelekre több szempontból is szükség van: azok alapján rekonstruálható az a társaság, melynek tagjai — egyesek éppen Batthyány Boldizsárhoz való kötődésük révén — jobbára személyesen is ismerték egymást, és hasonló volt érdeklődési körük. Gyakran küldtek Batthyánynak (és olykor egymásnak is) növényeket, recepteket, könyveket, és természetesen rendszeresen tájékoztatták egymást a napi eseményekről, mind szűkebb környezetükből, mind a nagyvilágból származó értesüléseik révén. A missilisek továbbá — elsősorban alkímiai kísérletek tanulmányozásakor — lehetőséget nyújtanak Bat-

[6] Teljes nevén Aureolus Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim. Német-svájci származású orvos, alkimista és filozófus volt, aki egy, a Galénosz és Avicenna által képviselt orvostudománytól merőben eltérő, új irányzatot hirdetett, melyben kiemelt szerep jutott a mágikus és neoplatonikus tanoknak is. Paracelsust az egyetemi körök nem fogadták be, és nyughatatlan vándorlás jellemezte életét. Utazásai során eljutott Közép-Európába, és valószínűleg Magyarországon is többször megfordult. Vö. *Szőnyi György Endre:* Mágia és okkult gondolkodás a régi magyar műveltségben. Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (sajtó alatt) és *Szathmáry László:* Magyar Alkémisták. Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1986. 369.

[7] Kivételt a fent említett Iványi-munkák jelentenek, valamint az a néhány levél, melyet Istvánffi Gyula jelentetett meg a Clusius Codex reprint kiadásában. Ld. A Clusius-Codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához. Szerk. Istvánffi Gyula. Budapest, 1900.

[8] *Monok István – Ötvös Péter – Zvara Edina:* Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. (Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Band II. Burgenländische Forschungen, Sonderband XXVI.) Eisenstadt, Burgenländisches Landesarchiv, 2004.

thyány és köre alapvető fontosságú olvasmányainak azonosításához, hiszen a levélhelyek, könyvekre és szerzőkre való utalások alkalmasint megfeleltethetők a rekonstruált könyvgyűjtemény egy-egy darabjával.

Batthyány Boldizsár ifjúsága

Batthyány Boldizsár ifjúságában szüleinél jóval meghatározóbb szerepe volt nagybátyjának (nagyapja testvérének), Batthyány Ferencnek (1497–1566). A horvát bán otthonosan mozgott udvari körökben, hiszen Bécsben az ifjú II. Lajos királlyal együtt nevelkedett, s később I. Ferdinánddal is jó kapcsolatot ápolt.[9] Takáts Sándor úgy tudta, hogy Batthyány Ferenc kétszer is megnősült (első felesége Mária királyné udvarhölgye, Bánffy Kata,[10] 1563 körül halt meg, a második, Svetkovics Kata[11] csupán két évet élhetett Batthyányval). Jóllehet Batthyánynak és Svetkovicsnak nem született saját gyermekük, németújvári udvarukban mégis számtalan fiatal „nevelkedett", a kor legnagyobb nemesi családjainak sarjai, például egy Blagay-gyerek, három Zrínyi-lány, de maga Boldizsár és fiatalon elhunyt öccse, Gáspár is Svetkovics Kata asszony keze alatt látott és tanult.[12] A bán szerteágazó kapcsolatainak volt köszönhető az is, hogy Boldizsár közel két évet a francia királyi udvarban tölthetett.

Batthyány Boldizsár valószínűleg 1537-ben született, tanulmányait Horvátországban, Szlavóniában (Zágráb, Trakostyán, Vinica), Ausztriában (Bécs, Graz) és a németújvári udvarban folytatta.[13] 1559 végétől feltehetően 1561 őszéig Franciaországban a fiatal királyi párt szolgálta,[14] s az ott szerzett tapasztalatai egy életre nyomot hagytak a fiatal protestáns nemesben.[15] Hitbéli elkötelezettségét illetően egyébként sokféle álláspont létezik, de a legtöbb nem meggyőző, sőt, nem ritkán teljesen spekulatív.[16] Egyes feltevések, miszerint Batthyány az anabaptizmus felé hajlott[17] (csupán azért, mert az id. Pieter Brueghel Szent János prédikációját ábrázoló, anabaptista kompozíciójú festménye a németújvári kastély lovagtermének falán függött), vagy, hogy a kálvinizmussal szimpatizált,[18] mert jó néhány olyan emberrel volt szoros kapcsolata, akik ké-

[9] Vö. *Koltai András:* Batthyány Ádám és könyvtára. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbechen den frühen Neuzeit. IV. 1–2.) Budapest–Szeged, 2002.

[10] Vö. *Takáts* 1982. 89–109.

[11] Uo. 141–148. Ez azonban tévedés, hiszen Bánffy Kata egy másik, a geresgali Batthyány-ágból származó Batthyány Ferenc felesége volt. Koltai András szíves közlése.

[12] Uo. 95, 101–103.

[13] Vö. *Iványi Béla:* Batthyány Boldizsár a könyvbarát. In: A magyar könyvkultúra múltjából. Szerk.: Keserű Bálint. Szeged, JATE, 1983. 389–435.

[14] Vö. *Thury Etele:* Felső-Örs reformációja. Protestáns Szemle 1903. 15. sz. 297, valamint *Eckhardt Sándor:* Batthyány Boldizsár a francia udvarnál. Magyarságtudomány 1943. 36–44.

[15] *Eckhardt* i. m. 36–44.

[16] Általában lásd Katona Imre cikkeit és könyvét: *Katona Imre:* Clusius és kora. Vasi Szemle 1973. 3. sz. 398–407; Sárvár és a Nádasdyak a XVI. században és a XVII. század elején. Savaria 1963. 239–255; Brueghel és a Batthyányak. Budapest, Magvető, 1979; A Báthoryak, Batthyányak, és Zrínyiek Habsburg ellenes mozgalma. Savaria 1964. 159–174; A Batthyányak és a reformáció. Savaria 1971–72. 435–466.

[17] Vö. *Katona* 1979. 93. „Bruegel 'Keresztelő'-je az anabaptista alternatívát sugallja. Nyilván vele akarta Batthyány demonstrálni, hogy ő sem a lutheránus, sem a katolikus alternatívát nem fogadja el."

[18] *Katona* 1979. 80.

sőbb nyíltan kálvinistának vallották magukat (mint például Beythe István és András, valamint Pathay István, illetve saját fia, Ferenc), nem meggyőzőek. Annyit biztosan tudunk, hogy protestáns neveltetést kapott,[19] és miután szemtanúja volt Franciaországban a hugenották kegyetlen üldözésének, általános toleranciával viseltetett a legkülönbözőbb felekezetekkel szemben. Megengedte például, hogy antitrinitáriusok telepedjenek le birtokain,[20] ugyanakkor az általa is támogatott, Laibachból elűzött protestáns vándornyomdász, Joannes Manlius, Batthyány birtokain folytatott tevékenysége során elsősorban lutheránus szellemű könyveket jelentetett meg.[21] Batthyány levelezésben állt továbbá a kálvinizmus egyik hazai szószólójával, Szegedi Kis Istvánnal,[22] valamint Liszti István[23] győri és Radéczy István[24] egri püspökkel is. Így bármi volt is felekezeti hovatartozása valójában, az inkább megmaradt személyes meggyőződésnek, semmint, hogy bármelyik irányzatot nyíltan vagy éppen erővel a többi ellenében támogatta volna.

1575 után Batthyány Boldizsár megörökölte az egész Batthyány-uradalmat Németújvár központtal, ahol nemcsak nagybátyja nyomdokaiban járt, továbbra is fenntartva a protestáns iskolát, hanem udvarát egyben a humanista kultúra egyik hazai központjává tette. A tudományos kör, melyet létrehozott nem egy, az udvarában állandóan jelen levő intellektuális társaság volt. Batthyány, a *respublica litteraria* szellemében, levelek százain keresztül tartotta a kapcsolatot az Európa különböző részein tevékenykedő tudósokkal. Így elsődleges forrásaink a Batthyányhoz írott latin, német, magyar, olasz, francia és horvát nyelvű levelek a Magyar Országos Levéltárban,[25] és a kis számú levél, mely Batthyánytól (például Leidenben[26]) fennmaradt.

Ifjúkori utazásai igen jelentősek (néhány elképzelés szerint megfordult Németalföldön is, Mária királyné brüsszeli udvarában,[27] továbbra is Batthyány Ferenc és felesége közbenjárásával). Még lenyűgözőbbek azonban spirituális kirándulásai, melyeket élete során a tudomány legkülönfélébb területeire tett, egyaránt elismert tudósok és hozzá hasonló lelkes amatőrök segítségével és együttműködésével. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Batthyány feltehetően soha

[19] Bár a nagybácsi, Ferenc valószínűleg a protestantizmussal szimpatizált, Boldizsár apjával, Kristóffal ellentétben, nem volt nyíltan katolikus-ellenes. Ld. *Koltai* i. m. 5–8.

[20] Báthay István levele Batthyány Boldizsárhoz, 1570. december 21. In: A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. Szerk.: Szilasi László. 1526–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 29/1.) Szeged, JATE, 1990. 66–67. A veszprémi prédikátor megfeddi Batthyányt, amiért eretnek tanítókat eltűr birtokain. Ld. Ötvös Péter előszavát: *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 8–10.

[21] Uo. 221–222.

[22] Uo. 9–10. Batthyánynak valószínűleg volt egy példánya Szegedi Kisnek a Szentháromságról írott könyvéből is. Uo. 26.

[23] Ld. *Iványi* 1990.

[24] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), P 1314, a Batthyány-család levelezése. Radéczytól nyolc levél maradt fenn Batthyány Boldizsárhoz (Filmtár 4886. doboz).

[25] MOL, P 1314, Missiles.

[26] Codex Vulcanius 101, Universiteitsbibliotheek Leiden.

[27] Vö. *Thury* i. m. 297. Thury még látta azt a jelentést, melyben Batthyány Boldizsár Mária királyné udvarában tett látogatásáról számol be Batthyány Ferencnek.

nem járt egyetemre,[28] valószínűleg Itáliába sem jutott el, bár sokáig úgy tartották, hogy egy ideig a padovai egyetemet látogatta.[29] Így mondhatnánk „amatőr tudós" volt, aki egyetemi képzés és intézményi háttér nélkül ugyan, de annál nagyobb odaadással volt a tudományok, de leginkább a természettudományok iránt. Mint befolyásos arisztokrata, diplomata és katona a királyi Magyarország teljes szellemi elitjével kapcsolatban állt: a szomszédos nagyuraktól, a Zrínyiektől és Nádasdyaktól kezdve Radéczy püspök pozsonyi körén át egészen a politikus és történetíró Istvánffy Miklósig,[30] továbbá levelezett Báthory István erdélyi fejedelemmel és lengyel királlyal is.[31]Ismerte a legtöbb bécsi udvari értelmiségit, például Augerius de Busbecket, aki Batthyányt levelében „mein lieber herr und freundt"-nak nevezi,[32] és közvetve Zsámboki Jánost, Crato von Craftheimet, Rembertus Dodonaeust, és nem utolsó sorban valószínűleg a császári könyvtárost, Hugo Blotiust is. Ez a lenyűgöző névsor is bizonyítja, hogy Batthyány Boldizsár nem zárkózott el a kulturális hatások elől, még akkor sem, ha szívesebben volt otthon, a birtokain, mint udvarnokként Bécsben.

A németújvári könyvtár

Batthyány könyvtára, korának és a régiónak egyik legnagyobb és legmodernebb gyűjteménye, ugyancsak szemléletesen beszél tulajdonosa életre szóló elkötelezettségéről az ismeretszerzés iránt. Iványi Béla az 1940-es években, majd Monok István és Ötvös Péter napjainkig folytatott kutatásai[33] azt mutatták, hogy Batthyány Boldizsárnak nagyjából 1000 kötetes könyvtára lehetett (ami a kolligátumokat tekintetbe véve ezernél is több művet tartalmazhatott).[34]

[28] A 18. századi ősgaléria egyik darabjának felirata „studuit etiam Parisiis" nem feltétlenül mond ennek ellent, hiszen az apródi szolgálat is tapasztalatszerzésnek, s ilyen módon tanulásnak számíthatott. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, no. 561.

[29] Néhány kutató, például Klaniczay Tibor, Barlay Ö. Szabolcs és Szőnyi György Endre azon a véleményen volt, miszerint Batthyány Boldizsár öccsével, Gáspárral együtt járt Padovában tanulmányúton. Gáspárról biztosan tudni, hogy az ottani jezsuita kollégiumban tanult, de Boldizsár ott létét csupán egy Takáts által félreértelmezett levélhelyre alapozták, melyet a Gáspárt olaszországi tanulmányútján elkísérő Sigmondich Péter deák írt Németújvárra. Ebben a deák megemlíti, hogy az „urfiak" lantozni tanulnak: Király Péter meggyőzően amellett érvelt, hogy a többes szám Batthyány Gáspárt és még néhány fiatal magyar nemest takart, de nem bátyját, Boldizsárt. Vö. *Király Péter:* A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig. (Humanizmus és Reformáció 22.) Budapest, Balassi, 1995. 91. Koltai András szerint a Gáspár mellett Padovában tanuló fiatalok Philipp Lamberg, és talán Both- és Gyulay-fiúk lehettek, akikkel az ifjabbik Batthyány már Bécsben is együtt apródoskodott. Vö. *Koltai* i. m. 3, 12. jegyzet. 1560-ban, amikor a fenti levél íródott, Boldizsár Franciaországban tartózkodott. Ha egyáltalán járt valaha Padovában, csupán néhány hónapot tölthetett ott, anélkül, hogy az egyetemre beiratkozott volna. Ugyanakkor olasz nyelvtudása, néhány ún. „padovással" való ismeretsége és sok apró részlet nem zárja ki egyértelműen egy rövidebb itáliai tartózkodás lehetőségét.

[30] Istvánffy leveleit ld. MOL P 1314, 20982-21071 (Filmtár 4834. doboz).

[31] MOL P 1314, 2261-2277 (Filmtár 4777. doboz).

[32] Augerius de Busbeck levele Batthyány Boldizsárhoz, 1570. február 2, Bécs. MOL P 1314, 7811 (Filmtár 4794. doboz).

[33] *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. Passim.

[34] Boldizsár korának legnagyobb könyvtárát Zsámboki János mondhatta magáénak, nagyjából 6500 kötettel. Őt követte Dernschwam János, a Fuggerek magyarországi intézője, akinek 651 könyve és 1162 különféle nyomtatványa volt. Batthyány Boldizsár az ötödik-hatodik helyet foglalja el az egykorú könyvgyűjtők sorában. Tizenhetedik századi katalógusok alapján a Nádasdyak és Thurzók gyűjteményei 400 kötetet szám-

Ugyanakkor ennek csak egy része maradt fenn a németújvári ferences kolostor könyvtárában, ahová az unoka, Batthyány Ádám helyezte nagyapja és apja gyűjteményét, hogy „megszabaduljon"[35] ősei nemkívánatos protestáns könyveitől.[36] Más, Boldizsár possessor-jelzését tartalmazó példányok kerültek még elő Győr, Körmend, Sopron könyvtáraiból, valamint a budapesti Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár,[37] valamint külföldi könyvtárak (például Bécs) állományából is.

Könyvbeszerzéseit, melyek az 1570-es évekkel kezdődően váltak rendszeressé, Batthyány különféle csatornákon keresztül intézte. A legfontosabb kapcsolata Jean Aubri, a francia származású, de Frankfurtban, majd Hanauban élő és működő nyomdász és könyvkiadó volt, a rendkívül igényes, komoly kiadványairól híres Wechel-dinasztia egyik jogutódja.[38] Aubrinak köszönhető, hogy Batthyány gyakran már megjelenésük évében hozzájutott bizonyos könyvekhez,[39] de a könyvszámlákhoz csatolt levelek[40] egyébről is árulkodnak. Jellemző például, hogy Batthyány nagyon tudatosan válogatott a megvásárlásra felajánlott címek között, alkalmasint saját listát állított össze az őt érdeklő példányokról,[41] illetve saját maga kitartóan, akár éveken át is kerestetett egy-egy számára különösen érdekes könyvet. Elszántságát bizonyítja, hogy nem csupán hivatásos könyvkereskedőket (Aubri mellett Erhardt Hiller[42] és Erhardt Widmar[43] kereskedőkkel is kapcsolatban állt) bízott meg különleges darabok felkutatásával, hanem gyakran barátait is bevonta a keresésbe.[44]

lálhattak. Ld. Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721. Szerk.: Monok István. (Könyvtártörténeti Füzetek 1.) Szeged, JATE Központi Könyvtára és I. sz. Magyar irodalomtörténeti tanszéke, 1981; *Csapodi Csaba et al.:* Magyar könyvtártörténet. Budapest, Gondolat, 1987; *Kelecsényi Gábor:* Múltunk neves könyvgyűjtői. Budapest, Gondolat, 1988; *Iványi* 1983. 389–433; és *Robert Evans:* The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627. Past and Present 1975. Supplement 2. 1–74.

[35] *Horváth Mária:* Egy növényjegyzék hátteréből. Adalékok a németújvári (güssingi) könyvtár alapításának körülményeihez. Magyar Nyelv 1982. 78. sz. 197.

[36] *Koltai* i. m. és *Horváth* i. m. 191–203.

[37] *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 17.

[38] A Wechel nyomdász-dinasztiáról ld. *Evans* i. m.

[39] 1577-ben nyomdafrissen kapja kézhez Jordán Tamás pestisről írott értekezését (*Thomas Jordanus:* Peste Phenomena ... exercitatio. Frankfurt, Andreas Wechel, 1576. Vö. *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 41), Crato gyászbeszédét (*Johannes Crato:* Oratio funebris de divo Maxaemiliano II. Frankfurt, Andreas Wechel, 1577. Vö. *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 44.), illetve Lewenklau Apomasar-fordítását (*Johannes Leunclauis* (ford.): Apomasaris Apotelesmata. Frankfurt, Andreas Wechel, 1577. Vö. *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 45). Vö. még *Evans* i. m. 35.

[40] MOL P 1314, 1073–1080 (Filmtár 4773. doboz).

[41] Vö. Wylich Farkas (Jean Aubri szolgája) levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. február 7., Bécs: „... begern E. Gnaden wolle einen catalogum derer bücher mir zukommen lassen..." MOL P 1314, 52585. Közli: *Iványi* 1983. 424.

[42] MOL P 1314, 19367–19376 (Filmtár 4829. doboz).

[43] Közli *Iványi* 1983. 421–423.

[44] Ld. *Bobory Dóra:* Angaben aus Balthasar Batthyánys Briefwechsel. In: *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 223–235. Illetve *Iványi* 1983. 400–408; ő több, azóta elveszett levél alapján hozott rendkívül érdekes adatokat.

Kertművészet és botanika

Mielőtt Batthyány Boldizsárnak Carolus Clusiusszal folytatott levelezésére, illetve kettejük botanizáló együttműködésének leírására[45] térnék, az összehasonlítás, illetve az újszerűség megfelelő értékelése végett meg kell vizsgálni, milyen volt a kertművészet a királyi Magyarországon általában, amikor a híres botanikus először Bécsbe érkezett.

Jóllehet nem maradt fenn leltár vagy rendszeres leírás korabeli kertekről,[46] a bőséges magánlevelezésből és egyéb forrásokból számtalan adat segít képet alkotni a királyi Magyarország növénykultúrájáról. Ezek alapján megállapítható, hogy az arisztokrácia körében a gyümölcstermesztés volt a legelterjedtebb tevékenység, s e tekintetben a Nádasdy-család szerepe elsődleges fontosságú, hiszen gyümölcseik minőségének híre messze túljutott a bécsi udvaron. Még Mária királyné is kért tőlük barackfa-, szilvafa-, almafa- és körtefa-ágakat.[47]

Ezzel szemben orvosi kertek elenyésző számban lehettek jelen ez időszakban Magyarországon, hiszen az ún. *hortus medicinalis*[48] tervezése és kialakítása komoly szakértelmet kívánt, s ilyen irányú képzéssel hazánkban nagyon kevesen rendelkeztek. Talán Szegedi Kőrös (Fraxinus) Gáspár, Padova neveltje, hozhatott létre efféle orvos-botanikai kertet Sárvárott, amikor Nádasdy Tamás udvari orvosa lett.[49] Érdekesség, hogy az egyetlen bizonyosan létezett orvosi kertet[50] Clusius egyik jó barátja, a pozsonyi orvos, költő és botanikus, Georg Purkircher[51] alapította. Az ő kertje volt az első a 17. század folyamán tömegével megjelenő városi kiskertek sorában.[52]

Ez a rövid áttekintés megmutatja, hogy bár lehetett erős érdeklődés különleges növények iránt, és a nemesi udvarokban megvolt az anyagi háttér is az

---

[45] Erről bővebben: *Bobory Dóra:* 'Qui me unice amabat'. Clusius and Balthasar Batthyány. In: Clusius in a New Context. Proceedings of the Conference in Leiden, 23–25 September 2004. Amsterdam, Edita, 2005 (sajtó alatt).

[46] Az egyedüli kivételt enyingi Török Bálint csurgói kertjének leírása jelenti, mely 1552-re datálható. Vö. *Stirling János:* Egy híres kert Csurgón a XVI. század közepén. Somogy 1986/1. 14. sz. 82–85; *Uő:* Orvosi kertek Magyarországon a XVI. században. Orvostörténeti Közlemények 1985. 109–112. sz. 114–115; *Uő:* Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században. Budapest, 1996.

[47] *Komoróczy György:* Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok. Budapest, 1932. 84, és *Takáts Sándor:* Kertészkedés a török világban. In: *Takáts* 1917. 359-360.

[48] Konrad Gesner kertosztályozási rendszerét egyszerűsítve leírja: *Rapaics Raymund:* A magyarság virágai. A virágkultusz története. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat, 1932. 220–221.

[49] *Takáts Sándor:* Orvosságtudakozás és orvoslás a hódoltság korában. In: *Takáts* 1917. 123, 129. Takáts nem látja bizonyítottnak, hogy Fraxinus efféle kertet alapított volna a nádor szolgálatában, ezzel szemben Fazekas Árpád úgy tartja, az orvos nemcsak, hogy létrehozott egy *hortus medicinalist* Sárvárott, hanem még egy festőt is szerződtetni akart, hogy az értékes példányokat megörökíttesse. Vö. *Fazekas Árpád:* A magyar nyelvű herbárium-irodalomról. Orvostörténeti Közlemények 1982. 97–99. sz. 52. Sajnos, lábjegyzet vagy további referencia hiányában ezt a fontos információt nem használhatjuk teljes biztonsággal.

[50] *Stirling J.:* Orvosi kertek i. m. 112.

[51] Ld. *Stirling* 1996. 75; *Weszprémi István:* Succinta medicorum Hungariae et Transsilvaniae biographia I–IV. 1787; *Gombocz Endre:* A magyar botanika története. Budapest, Akadémiai, 1936. 81–82.

[52] *Stirling* 1996. 75.

értékes példányok beszerzésére, többnyire szakértelem hiányában nem épültek nagy számmal az egzotikumra, újdonságra törekvő növénykertek. Egészen addig, amíg Carolus Clusius és Batthyány Boldizsár levelezni nem kezdtek.

Batthyány Boldizsár kertjét, a források töredékes volta miatt, csak részben lehet rekonstruálni, de az erre irányuló kísérlet mindenképpen tanulságos lehet. Egy levél alapján, melyet Iványi idéz, s mely azóta sajnos elveszett, egészen korai adatra bukkanhatunk Batthyány és a botanika találkozását illetően. 1553-ban (ekkor Boldizsár 16 éves) a szlavóniai Vinicában tartózkodott nevelőjével, Pomagaics Mihállyal, s édesapjától, Kristóftól, kerti növényeket kért, például ciprust, majoránnát és levendulát, hogy a tanulás fáradalmai után lelkét a kertben üdíthesse fel.[53]

Már az édesapa, Batthyány Kristóf is részt vett az általános növény-csere-kereskedelemben, hiszen egyszer Zrínyi Miklós kért tőle koszorúnak való virágokat Szigetvárról,[54] máskor Chroron Fraksziától kapott narancsfákat rozmaring fejében.[55] Stirling szerint Kristóf kertje a *hortus italicus*ok korai példája lehetett, mely egyszerű, dekoratív építészeti elemektől mentes kert volt tele gyümölcsfákkal és egyéb gyümölcsökkel.[56] A Nádasdy-levéltárhoz hasonlóan a Batthyányak levelezésében is számtalan utalást találunk oltóágak és különféle gyümölcsök egymás közti cseréjére, ami alapján megállapítható, hogy ők szintén nagy mennyiségben termesztettek gyümölcsféléket, valószínűleg a Nádasdyak mögött másodikként a régióban. A levelekből az is kiderül, hogy Batthyány Boldizsár nem csak gyűjtötte a növényeket, de kérésre szívesen küldött másoknak is ritkaságokat. Elias Corvinus egyik levelében például megköszöni a barackfákat, melyeket neki és a würzburgi püspöknek küldött,[57] míg Joannes Homelius tulipánért, nárciszért és violáért fordult Batthyányhoz.[58]

Hogyan kezdődött a magyar főúr és a hazáját elhagyni kényszerült, világjáró botanikus együttműködése és barátsága? Pontos adat erre nézve még nem került napvilágra, mindenesetre az tűnik a legbiztosabbnak, hogy először a bécsi udvarban találkozhattak,[59] hiszen ott mindketten gyakran megfordultak. A bota-

---

[53] „...ut mittent nobis herbas hortenses, puta Cipressos, Amaracum, Spicanard et alia genera herbarum, quod nos d. V. M. inservire volumus, hortum enim cupimus colere, ubi aliquando animi nostri gratia tedium studii levare possemus." Batthyány Boldizsár levele Batthyány Kristófhoz, 1553. április 12., Vinica. In: *Iványi* 1983. 396.

[54] Stirling szerint elterjedt szokás volt alkalmakkor koszorút hordani. Rembertus Dodonaeus még könyvet is írt a koszorúnak való virágokról. Ld. *Stirling* 1996. 23.

[55] Uo. 24.

[56] 1562-ban Batthyány Kristóf olyan kitűnő dinnyét küldött Zrínyi Miklósnak, hogy egy remek lovat kapott érte cserébe. Idézi: *Takáts:* Dinnyeszüret a hódoltság korában, 1917, i. m. 392.

[57] „Accepi duos corbes Duracinorum, pro quobus ago ingentes gratias, et obluti episcopo Wirzburgensi per fratrem, quo mihi familiaris est; fuit ipsi munus gratum ab Ungariam." Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1577. szeptember 12., Bécs. MOL P 1314, 8099 (Filmtár 4795. doboz).

[58] „Bulbos, Narcissos, Rosam de Hiericho, semen Violarum duplicatarum et alia quodam elegantiora rogo ut Magnificentia Vestra mihi impertinat." Joannes Homelius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. április 3., Marchburg. MOL P 1314, 19 604 (Filmtár 4830. doboz).

[59] Ezen a véleményen van *Batthyány-Strattmann László* (Vö.: Güssing und die Batthyány zur Zeit des Clusius. In: Festschrift anläßlich der 400jährigen Wiederkehr der Wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l'Escluse) im pannonischen Raum. [Burgenländische Forschun-

nikus első magyarországi látogatását illetően is megoszlanak a vélemények,[60] annyi bizonyos, hogy 1577 előtt Clusius járt már Szalónakon, hiszen első fennmaradt leveléből erre lehet következtetni. Mindössze 9 levél és két jegyzetlap[61] maradt fenn Clusiustól a Magyar Országos Levéltárban, és csupán 5 darabot őriznek Batthyány Boldizsártól Leidenben.

A levelek alapján kiderül, hogy Clusius konkrét tervrajzot[62] készített Batthyány részére egy Szalónakon megépítendő botanikus kertről, s egy évvel később az eredeti tervet nagyobbra változtatta.[63] Személyes látogatásaira is van bizonyíték, ő maga írja egyik művében, hogy Batthyány évente kétszer-háromszor kocsit küldött érte Bécsbe.[64] Máshol pedig arról számol be, miként „fedezte fel" a főúr számára a birtokain nagy számban előforduló sásliliomot *(hemerocallis flava)*, melyet azután Batthyány szolgáival hordatott udvarába, hogy ott ültesse el őket.[65] Leveleiben gyakran válaszol Batthyány különféle meghívásaira: örömmel néz egy szlavóniai kirándulás,[66] vagy éppen egy hegymászó túra elé a stájer Alpokba,[67] bár még gyakrabban visszautasítja a baráti invitálást udvari helyzetének bizonytalanságára,[68] vagy az időjárás cudarságára hivatkozva.[69] Korábban említettem, hogy a magyar főúr minden ismeretségét felhasználta könyvbeszerzésre, ez alól Clusius sem képez kivételt: Josephus Quercetanus könyvét[70]

gen, Sonderheft 5.] Eisenstadt, Burgenländisches Landesarchiv, 1973. 112), *Ubrizsy-Savoia Andrea* (Vö.: Die Beziehungen des Lebenswerkes von Carolus Clusius zu Italien und Ungarn. Wien, Internationale Clusius-Gesellschaft, 1977. 12). Jeanplong József és Katona Imre tudni vélik, hogy Batthyány tagja volt egy informális bécsi császári akadémiának, udvari orvosokkal és történészekkel (mint például Istvánffy Miklós) egyetemben, s ez a légkör vonzotta Clusiust is (Vö.: Clusius in Westpannonien. Beziehungen zu Boldizsár Batthyány und István Beythe. In: Carolus Clusius' Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii. Mit Beiträgen von einer internationalen Autorengemeinschaft. Szerk.: Stephan A. Aumüller és Jeanplong József. Budapest–Graz, Akadémiai–Verlaganstalt, 1983. (Facsimile kiadás) 34. Csapody István szerint Batthyány már Németalföldön találkozhatott Clusiusszal (Vö.: Clusius magyar mecénása és munkatársai. Vasi Szemle 1973/3. 27. sz. 408.), erről bővebben ld. fentebb, 22. jegyzet.

[60] Jeanplong és Katona 1575-re teszi Clusius első látogatását Szalónakon (Vö.: i. m. 35), Aumüller 1578–79-et jelöli meg (Vö.: Wissenschaftliche Tätigkeit in Wien. In: *Aumüller* és *Jeanplong* i. m. 31), míg Stirling (Vö.: *Stirling* 1996. 25) Csapodyra (Vö.: i. m. 412) hagyatkozik, és 1579-et ír.

[61] Istvánffi kiadta az általa akkor ismert leveleket (Ld. *Istvánffi* i. m. 205–210), de a MOL P 1314, 8014. sz. levél (Filmtár 4794. doboz) második oldala, illetve a teljes 8015. és 8021. kimaradt nála.

[62] „Je vous envoye la casse de bois plaine d'herbes, comme je les ay annotees en un papier: la distribution desquelles se fera selon l'ordre en iceluy contenu: pareillement aussi des graines. Malva tamen hortensis posset in circuitu hortuli secundum murum seri. Je vous envoye aussi un modelle pour patron des bois qui se deivent mettre alentour des Carreaux ou couches." Carolus Clusius levele Batthyány Boldizsárhoz. 1578. május 4., Bécs. Uo. 8016. (A továbbiakban a levelek számát adom meg.)

[63] „J'ay adjousté le plan de Vré petit jardin de Zallonock un peu plus grand que celuy que je sy estant aux lieu." Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. június 2., Bécs. 8017.

[64] *Carolus Clusius:* Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia. Antwerpen, 1601, ex Officina Plantiniana, CCLXXIII. Függelékben a Rariorum plantarum Historia című nagy, összefoglaló műben.

[65] „Batthyanus admiratus adeo elegantem et odoratum florem in ipsius fundo nasci, multas ilico illius plantas cum suis cespitibus erui jussit, et corbibus in suum hortum inferri." Ld. *Carolus Clusius:* Rariorum plantarum historia. Antwerpen, Plantin, 1601. 137.

[66] Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. július 5., Bécs. 8018.

[67] Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1579. december 19., Bécs. 8020.

[68] Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1577. november 21., Bécs. 8014.

[69] Clusius Batthyány Boldizsárhoz, 1579. december 19., Bécs. 8020.

Hubertus Languetus segítségével igyekezett megszerezni Batthyány számára,[71] máskor viszont Marcellus Palingenius művét[72] küldi néhány növény társaságában,[73] majd Thurneyssernek[74] az üstökösről írott értekezését említi, s ígéri, hogy barátjának is elküldi, akiről köztudott volt, hogy az efféle olvasmányok szórakoztatják (rendkívül nagy számban rendelt kalendáriumokat, évkönyveket és asztrológiai-asztronómiai tárgyú műveket is).

Kettejük levelezése azonban botanikatörténeti szempontból rendkívül jelentős adatokat is tartalmaz, hiszen Clusius nem csupán megtervezte Batthyány Boldizsár szalónaki kertjét, hanem elküldte azokat a növényeket is, melyeket a kertjébe megálmodott. A botanikus éveken át tartó gondoskodása folytán egy valószínűleg kis méretű, de szakértelemmel megépített kert született a szalónaki várban, ahol azelőtt *hortus rosarum*, vagyis rózsakert állt.[75] Az új kertben a csekély számú levél tanúsága szerint a következő növények biztosan előfordultak. Volt ott citromfa („cytromier"), *pseudocapsicum* (korall-bokor), *malva hortensis* (kerti mályva), *balsamina* (balzsamfű, nebáncsvirág), *capsicum* (paprika), különféle gyógynövények, gabonafélék, virághagymák, margaréta, kétféle *nasturtium* (kerti zsázsa), *thymus* (kakukkfű), *lupinus* (farkasbab, fehér csillagfürt) *pisum sativum* (borsó), *canna Indica* (rózsanád), mindez Clusiustól. Ezek a növények virágágyásokban és a kert fala mentén voltak elrendezve. A botanikus többek között azt ajánlja Batthyánynak, hogy a kerti mályvát körös-körül a falak mentén ültesse el, amíg a margarétát a nebáncsvirág és a paprika mintájára, kis virágágyakban kell elhelyeznie, mert ezek egyformán szép virágokat hoznak. Ezen kívül valószínűleg volt Jerikói rózsája, hagymaféléi („cepacea"), nárcisza, violája és talán tulipánja is, hiszen Homelius doktor ezeket a virágokat kérte tőle levelében.[76]

Ez a felsorolás a háttér ismeretében értékelhető igazán: a kis szalónaki kert díszkert volt, mely kizárólag gyönyörködtetésre, nem pedig haszonnövények termesztésére épült. A gyümölcsök, zöldségek és haszonnövények termesztése, melyből a Batthyány-család is kivette a részét, egészen más körülmények között és eltérő céllal folyt. Boldizsár díszkertje nem kiterjedésével vagy gyakorlati hasznával, hanem kuriózumnak számító egyedeivel és a rendező elv tudatosságával emelkedik ki a korabeli magyar kertek sorából. Ezen abszolút

---

[70] *Josephus Quercetanus:* Ad Iacobi Auberti Vindonis De ortu et causis metallorum contra Cymicos Explicationem... breuis Responsio. Eiusdem De exquisita Mineralium, Animalium, et Vegetabilium medicamentorum Spagyrica praeparatione et vsu. Lyon, Johannes Lertotius, 1575. Vö. *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 34–35.

[71] Carolus Clusius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1577. október 21., Bécs. 8014.

[72] *Marcellus Palingenius:* Zodiacus vitae, hoc est, de hominis vita, studio ac moribus... Bázel, Brylinger örökösei, 1566. Vö. *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 66.

[73] Carolus Clusius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1578. május 4., Bécs. 8016.

[74] A rekonstruált gyűjteményben egy Thurneysser-kötet szerepelt: *Leonardus Thurneysser:* Almanach unnd Schreib Kalender ... auf das Jahr 1577. Berlin, Hentzke, 1576. Vö. *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 42.

[75] Vö. *Stirling* 1996. 24.

[76] Joannes Homelius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. március 6. és április 3., Marchburg. MOL P 1314, 19603, 19604 (Filmtár 4830. doboz).

kuriózumok és újdonságok közé tartozik a paprika, mely itt, a szalónaki kertben jelenik meg elsőként Magyarországon.[77]

Clusius és Batthyány évtizedes barátságának és együttműködésének azonban egyéb, kézzelfoghatóbb eredményei is lettek. A könyvtár különféle botanikai tárgyú darabjai között a 19. század végén Fejérpataky László[78] egy igazi különlegességet fedezett fel, a Stirpium Nomenclator Pannonicust,[79] melyet Clusius Beythe Istvánnal, Batthyány udvari lelkészével együttműködve állított össze. Ez a névjegyzék, mely 1583-ban Németújvárott, Joannes Manlius nyomdájában látott először napvilágot, méltán kapott sok figyelmet az irodalomban,[80] lévén a magyar növénynevek első fennmaradt gyűjteménye. A kis könyv az 1940-es években elkerült a güssingi könyvtárból, elkallódott, és ma csupán egy példányt ismerünk az első kiadásból, melyet a göttingeni könyvtár őriz.[81]

Batthyány könyvtárában megvolt a korabeli botanikai szakirodalom legjava: az ókori szerző, Plinius töretlenül népszerű műve, a Historia naturalis,[82] Rembertus Dodonaeus két könyve, a Frumentorum, leguminum, palustrium et aquatilium herbarum és a Florum, et coronarium odoratumque nonnullarum herbarum historia,[83] egy bizonyos Pflantzbüchlin,[84] talán Johann Domitzer tollából. Végül, de persze nem utolsósorban Clusius egyik műve is szerepel a könyvszámlák között,[85] de feltételezhetjük, hogy több műve is megvolt Batthyány gyűjteményében, melyek aztán elkallódtak. Érdekes adalék, hogy a güssingi ferences kolostor könyvtárában hat olyan kötet is található, melyekben Carolus Clusius neve szerepel possessorként,[86] s melyek feltehetően a botanikus adományai voltak a protestáns iskola részére, mert főleg latin nyelvtankönyvekről, és ókori szerzők latin nyelvű műveiről van szó.[87]

---

[77] *Uorizsy Andrea:* Carolus Clusius és a termesztett növények. Botanikai Közlemények 1975/3. 62. sz. 225.

[78] *Fejérpataky László:* A németújvári ferences zárda könyvtára. Magyar Könyvszemle 1883. 8. sz. 101.

[79] Legújabb kiadását ld. The Beginnings of Hungarian Ethnobotany: Stirpium Nomenclator Pannonicus (Beythe (1583), Clusius (1584), Czvittinger (1711), stb. kiadásában). Ethnobotany and Ethnobiodiversity. Bio Tár. Collecta Clusiana 2. Szerk.: Szabó T. Attila. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, 1992.

[80] *Jeanplong – Katona:* i. m. 34–39; *Viktor Petkovšek:* Clusius' Nomenclator Pannonicus und seine Zusammenarbeit mit Joannes Manlius. In: Carolus Clusius und seine Zeit. Symposion in Güssing 1973 (Vorträge). (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 54. Kulturwissenschaften 19.) Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum, 1974. 24–32; *Csaba József:* Magyar ethnobotanikai adatok Clusius műveiben. Vasi Szemle 1973/4. 595–599; *Barlay Ö. Szabolcs:* A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése. Magyar Nyelv 1949. 44. sz. 69–72.

[81] Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600. Szerk.: Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Käfer István – Kelecsényi Ákos. Budapest, Akadémiai, 1971. 536. sz. tétel.

[82] *Monok – Ötvös – Zvara* i. m. 84.

[83] Uo. 133–134.

[84] Uo. 94.

[85] Uo. 125–126: *Carolus Clusius:* Aromatum, et simplicium aliquot medicamentorum apud Indos nascentiua historia.... Antwerpen, Plantin, 1579.

[86] *Horváth* i. m. 198.

[87] *Monok – Ötvös – Zvara* i. m.: 90, 146, 164, 192, 207, 213.

Mára már a Codex Clusii néven ismert, gombákat ábrázoló akvarellek gyűjteménye keletkezésének körülményei is jól ismertek.[88] Továbbá elképzelhetőnek tartom, hogy a Codex Clusii akvarelljeinek finanszírozása mellett Batthyány támogathatta Clusius egy korábbi művének megjelentetését, vagy legalább illusztrálását.[89]

Mégis, Batthyány Boldizsár nem egyedül vett részt ebben a vállalkozásban: nem csak, hogy korának egyik legkiválóbb botanikusától, Carolus Clusiustól kapott növényeket és jó tanácsokat, de Beythe István és András,[90] apa és fia, is osztoztak lelkesedésében és támogatták növénytani tudásukkal. Beythe István, mielőtt Batthyány udvarába érkezett, Sárváron, a Nádasdyaknál töltött éveket, ahol Fraxinus a nádor udvari orvosaként tevékenykedett, és ahogy korábban említettem, talán orvosi kertet is létrehozott. Valószínűleg Fraxinustól tanult botanikát Méliusz Juhász Péter is:[91] míg Beythe szakértelme Clusiusszal való együttműködésében talált hangot, Méliusz megírta az első magyar nyelvű herbáriumot. Továbbá a magyar orvostörténet és botanika egy másik kiemelkedő alakja, Frankovics Gergely,[92] Beythe Istvánnal való barátságán keresztül szintén kapcsolódott a németújvári humanista körhöz,[93] és Hasznos Es Fölötte Szikseges Könyv című művét Manlius nyomtatta ki Monyorókeréken (Eberau) 1588-ban. Mindez arra utal, hogy a magyar botanika születésének időszakában a folyamat minden fontos résztvevője, botanikusok, patrónusok, gyümölcstermesztők, nyomdászok, orvosok és füvészek egymással kapcsolatban voltak, egy kis tudományos elitet alkotva. Úgy tűnik, hogy Sárvár egyaránt a gyümölcstermesztés elsőszámú központja és egy különleges orvos-botanikus generáció alma matere is volt,[94] amíg néhányuk tudása és tehetsége Batthyány Boldizsár körében talált igazi kifejezésre.

Clusius nem feledkezett meg barátairól és támogatóiról, különböző műveiben megragadott minden alkalmat, hogy egy-egy velük kapcsolatos anekdotát leírjon, és hangsúlyozza szerepüket felfedezéseiben, rendkívüli szerénységről és közvetlenségről téve tanúbizonyságot. Az Aliquot notae dedikációján[95] és a gyakran idézett császárgombás anekdotán[96] kívül még számtalan helyen bukkanhatunk Batthyány Boldizsár nevére.

---

[88] Ld. *Istvánffi* i. m.; *Aumüller – Jeanplong* i. m.; *Gombocz* i. m.; Festschrift anläßlich der 400 jährigen Wiederkehr der Wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius 1973; *Ubrizsy* 1977.

[89] Ld. 45. jegyzet.

[90] *Beythe András:* Fives Könüv. Güssing, Manlius, 1595. Ez a könyv átvesz részeket Matthiolustól, egyébként pedig Méliusz Juhász Péterre támaszkodik, és a Stirpium Nomenclator Pannonicus magyar növényneveit használja. Ld. *Fazekas* i. m. 45, 55.

[91] *Fazekas* i. m. 52–53; lásd továbbá Szabó Attila bevezető tanulmányát Méliusz Herbáriumának reprint kiadása (Bukarest, Kriterion, 1978) elé. 46.

[92] *Alföldi-Flatt Károly:* Frankovith Gergely és orvosbotanikai műve. Természettudományi Közlöny 1895. 37. sz. 2. pótfüzet. 49–59.

[93] *Stirling* 1996. 22.

[94] *Fazekas* i. m. 52; *Grynaeus Tamás:* (Gyögy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. Orvostörténeti Közlemények 1985. 109–112. sz. 108; és *Stirling* 1996. 30.

[95] *Carolus Clusius:* Aliquot notae in Garciae Aromatum Historia. Antwerpen, Plantin, 1582.

[96] *Uő:* Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia, függelékben a Rariorum plantarum historia-hoz. Antwerpen, Plantin, 1601. cclxxiii.

Mégis, több évtizedes barátságuk legegyszerűbb és legkedvesebb megfogalmazása nem a Batthyánynak szóló ajánlásban keresendő. A padovai Vincenzo Pinellinek dedikált mikológiai művében Carolus Clusius a tőle megszokott mesterkéletlen szavakkal, egy nemesen egyszerű félmondattal állít emléket az akkor már évek óta halott *amicus*nak, Batthyánynak, aki őt egyedüli módon a szívébe zárta: 'qui me unice amabat.'[97]

Alkímia: orvoslás és kedvtelés

Batthyány Boldizsár tehát szerette a szabadban, kis szalónaki kertjében tölteni idejét, különleges és szép növényeit rendezgetve, ám a másik igazán nagy szenvedélye hosszú órákra várának mélyébe zárta. Valóban szenvedélyről beszélhetünk, hiszen az 1570-es évektől Batthyány haláláig töretlenül nyomon követhető alkimista tevékenysége, kísérletezgetései. Ezekben legkitartóbb társa és segítsége a bécsi *poeta laureatus*, Elias Corvinus volt.

Corvinus (eredetileg Raab) St. Joachimsthalban (ma Jáchymov, Csehország) született,[98] mely már akkoriban is híres bányavidék volt. 1558-ban választották koszorús költővé, és 1559-ben nemesi címet kapott, 1562-től pedig öt-hat éven át a padovai egyetemen tanult jogot, de sokat járt Ferrarában és Rómában is. Mindeközben harcolt Máltán a törökök ellen, és érdemeiért Miksa császár is nemesi címmel tüntette ki. 1569-től újra Bécsben tartózkodott, majd 1572-ben ismét részt vett a harcokban.[99] Költészetének magyar vonatkozású gyümölcse a Hunyadi Jánosról írott hőskölteménye,[100] melynek tervéről Batthyánynak is beszámolt egy levelében.[101] 1581-től alsó-ausztriai tisztségviselő lett. 1602-ben Bécsben hunyt el.

Barlay Szabolcs azt feltételezte, hogy Batthyány és Corvinus barátsága még Padovában kezdődött, ahol mindketten tanulmányaikat folytatták, és az egyik Corvinus-levél félredatálásával a barátságuk, illetve levélváltásuk kezdetét igen korai időpontra, 1557-re[102] (míg Iványi 1555-re103) tette. Most már tudjuk, hogy Batthyány nagy valószínűséggel nem tanult Padovában, a levél pedig jóval későbbi keltezésű: ezt mind címzése (a húsz év körüli Boldizsárt királyi tanácsosnak és étekfogó mesternek nevezné holott ezeket a címeket csak később kapta meg), mind tartalma (említi az alkímiai kísérleteket, Istvánffyt és Pistalotius doktort is, akivel a hetvenes évektől állt rendszeres kapcsolatban) igazolja.

Corvinus volt Batthyány elsőszámú beszerzője, aki nem csak a laboratóriumban használatos eszközöket és alapanyagokat vásárolta meg vagy készíttet-

---

[97] Uo. CCLXII.

[98] Az életrajzi adatokhoz lá. *Elias Corvinus:* Joannis Hunnadiae res bellicae contra Turcas. Carmen epicum. (Kiadta: *Sárkány Oszkár*). Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum (Lipcse, k. n., 1937), valamint *Barlay Ö. Szabolcs:* Elias Corvinus és magyarországi barátai. Magyar Könyvszemle 1977, 93. sz. 345–353.

[99] Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1572. február 26., Bécs. 8064.

[100] Egy Corvinus keze által írott példányát Bécsben az ÖNB kézirattárában láttam.

[101] Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1573. május 7., Bécs. 8070.

[102] Vö. *Barlay* 1979.

[103] *Iványi* 1990. 40.

te el, de ismeretségei révén laboratóriumi segédeket is talált megbízójának. Szolgálataiért fizetést kapott – legalábbis ebben állapodtak meg, de előfordult, hogy Corvinusnak figyelmeztetnie kellett Batthyányt az évek során elmaradt összegek kifizetésére.[104]

Corvinus mellett Batthyány levelezett még alkímiáról Joannes Homelius pettaui orvossal, és Felician von Herberstein stájer gróffal is. Homeliusról egyébként nagyon keveset tudunk: annyi biztos csupán, hogy Pettauban (Ptuj) és Marburgban (Maribor) volt városi orvos,[105] aki 1600-ban pestisben hunyt el, két fiút és adóssághalmazt hagyva maga után. Eközben pedig a stájer tartományt is szolgálta, a Steiermärkisches Landesarchiv egészségügyre (Sanität) vonatkozó dokumentumai között nagy számban találhatók Homelius-hoz címzett levelek, melyben felkérik, hogy egyik vagy másik betegeskedő főurat látogassa meg.[106] Érdekes megjegyezni, hogy tudomásunk van egy másik Joannes Homelius doktorról, aki 1523 és 1524 között szintén Pettauban vendégül látta Paracelsust.[107] Elképzelhető, hogy Batthyány ismerőse ugyanazon család sarja volt.

Herbersteinről[108] is kevés életrajzi adatot ismerünk, annyi biztos, hogy különböző magyar bányákban volt érdekelt.[109] Az Erdélyi hármastanács — minden adandó alkalommal hangsúlyozva a „német úr" barátságát és önzetlensé-

[104] „Recordatur Vestra Magnificentia quod iam a multis annis stipendium mihi promissum non acceperim." Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1584. november 28., Bécs, 8103.

[105] Vö. Zbornik splošne bolnišnice dr. Jožeta Potrča Ptuj 1874–2004. Ptuj, Ptujska tiskarna, 2004. 120–121.

[106] A stájer tartomány levelei és a doktor válaszlevelei 1570-től 1598-ig rendszeresen előfordulnak, a Homelius doktorért folyamodók között pedig egy Windischgrätz, illetve Sigmund Friedrich von Herberstein (Felícian unokatestvére) neve is megtalálható. Ld. Steiermärkisches Landesarchiv, Laa. Antiquum, Gruppe IX, Karton 1, Heft 1–2, 4–5; K. 2, H. 7.

[107] Vö. *Aleksander Poznik:* Osnovne Paracelsusove in njegovo bivanje v Ptuju. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 1985. 8. sz. 115–126.

[108] A Herberstein-család Ausztria egyik legősibb és legkiterjedtebb főnemesi családja volt, két fő- és számos mellékággal. A hagyomány szerint hét Herberstein fivér már 955-ben a magyarok elleni csatában kitüntette magát, de nemzedékeik sorában sok kitűnő diplomata, hadvezér, humanista is volt. Sigmund von Herberstein, a Moszkvát megjárt rendkívüli műveltségű diplomata és családjának krónikása gyermektelenül hunyt el 1566-ban, egyik testvére, Georg Andreas azonban utódaival a cseh-szilézíai mellékág alapítója lett. Georg Andreas három fiának egyike volt Felician. A forrásokban éppen e ponton ellentmondás mutatkozik: *J. U. Kumar* (Geschichte der Burg und Familie Herberstein. Bécs, Carl Gerold, 1817. III. rész) alapján úgy tűnik, hogy Feliciannak Barbara von Hochberggel kötött házasságából született Felician II, de róla a szerző sajnos semmit nem mond, hanem rátér más mellékágak taglalására. A Steiermärkisches Landesarchiv könyvtárban található egy 19. századból származó kézzel írott családfa, s a lapszélen bejegyzések találhatók Felician I. és Felician II. neve mellett is. Eszerint Felician I. (a genealógia szerint élt 1543-tól 1578-ig) 1585 és 1588 között „arrendator aurifondinarius Nagybanyaensis" volt, míg Felícian II. „1614 bis 1620 Rächter der Goldgrüben in Nagy Banya" és „Grundpächter der goldgrüb von fürsten Bethlehen einsteinbau" volt. A dátumok körüli zűrzavart fokozza, hogy a genealógia alaján Felician I. felesége Barbara von Hoberkh volt, amely név kísértetiesen hasonlít Felician II.-nek Kumar által említett feleségére, Barbara von Hochbergre. A problémát az MTA Kézirattárában fellelhető, Felician és fia Raymund felett mondott gyászbeszédek (ld. *David Reuss:* Zwo Leich und Trostpredigten... Leipzig, Beyer, 1595.) oldják meg megnyugtatóan, melyek szerzője az elhunytak udvari papja volt. A gyászbeszéd szerint Felician Herberstein 1540-ben született, és 1590-ben hunyt el, akárcsak Batthyány Boldizsár, s nem volt Felician nevű fia (Felix viszont igen).

[109] Ezt támasztja alá Corvinus egyik mondata is: „Dominus Felicianus abiit ad suas fodinas Ungariae." Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. május 3., Bécs. 8107.

gét — és maga Báthory István is erősen támogatta Herberstein tevékenységét, mellyel addig kihasználatlan és elhanyagolt bányákból profitot volt képes termelni, s abból becsületesen juttatott az erdélyi kincstárnak is.[110] Mint II. Rudolf lengyel- és oroszországi követe, jelentésben számolt be az erdélyi bányászat leromlott állapotáról, az alkalmazott technikák elavult voltáról, végül saját maga ajánlkozott, hogy négy évre bérbe veszi Zalatna, Almás és Brád bányáit.[111]

Ehhez az informális alkimista körhöz tartozott bizonyos fokig Nicolaus Pistalotius orvos is, aki — jóllehet nem folytatott alkimista kísérleteket — számos olyan receptet küldött az évek során Batthyánynak, melyeket a főúrnak a kémiai műveletekhez hasonlóan kellett otthon elkészítenie. Pistalotius Nádasdy Ferenc orvosa volt, de egy korai levele tanúsága szerint korábban Batthyány Ferenc bánt és feleségét is szolgálta.[112] Gyakran utazott Itáliába, ahol szöveteket és gyöngyöt vásárolt hősünk felesége, Zrínyi Dorica asszony részére,[113] máskor pedig Boldizsár megbízásából falikárpitot[114] vagy éppen ékszert[115] készíttetett.

Laboránsok

Mivel sem Batthyány, sem Corvinus nem rendelkezett ilyen irányú képzéssel, a kémiában járatos segédek elengedhetetlenek voltak kísérleteikhez. Egy alkalommal a költő azt írta, hogy az egyik fiatal laboráns-jelöltet felviszi majd Pozsonyba, hogy a főúr meg tudja vele beszélni a munka részleteit és a feltételeket.116 Néhány évvel később, 1574-ben végül egy Leopold nevű patikáriusról írt, aki a kancellár sógora volt, és aki évekig Augsburgban dolgozott gyógyszerészként, de rossz anyagi helyzete miatt Bécsbe jött a császárhoz.[117] Egy félév múlva arról számolt be, hogy vagy egy másik ifjút küld majd, akit Stájerországból vár, vagy a saját aranyművesét, hogy a laboratóriumban segítsen.[118] Végül Felician von Herbersteintől kaptak új munkaerőt, 1582-ben viszont Corvinus arról panaszkodott, hogy laboránsa három hónapja semmit sem csinált, teljesen átadta magát az italnak és az alvásnak.[119] Egy évre rá ismét la-

[110] Vö. Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). Szerk. Veress Endre. (Magyar Történelmi Emlékek 42.) Budapest, MTA, 1948. 74. 181–182., 193., 196., 213–216., 232., 243–244., 248–249. Köszönöm Erdősi Péternek, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a forrásokra.

[111] Călători străini despre ţările române. Bucureşti, Editura Ştiinţifica, 1970. III. Szerk.: Maria Holban. 187., 196.

[112] Nicolaus Pistalotius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1569. április 20., Óvár. 37455 (Filmtár 4881. doboz).

[113] Pistalotius Batthyány Boldizsárhoz, 1574. szeptember 15., Milánó. 37475.

[114] Pistalotius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. május 3., Bécs. 37491.

[115] Pistalotius Batthyány Boldizsárhoz, 1578. június 20., Bécs. 37492.

[116] „De laboratore diligenter inquisivi, aliquos habui, non tamen idoneos pro Tua Magnificentia nunc quondam recentem expiscatus sum, quem forsitan mecum adducam Posonium, ut ibidem colloquamus de omnibus circumstantiis." Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1572. március 18., Bécs. 8066.

[117] Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1574. november 1., Bécs. 8078.

[118] Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1576. március 1., Bécs. 8094.

[119] „...iam ultra tres menses nihil percepi, quod homo nostre minimum aliquid tentaverit, credo quod totus sit aut somno aut vino deditus." Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1582. december 12., Bécs. 8101.

boráns-segédet keresett, de csak 1587-ben említett egy Hans nevű fiút, aki Szalónakon dolgozott Batthyánynak. Ennek a Hansnak édesapját Sopronban éppen akkor bebörtönözték, mert amikor egy rozsdás hajítógépet elsütött, az darabokra robbant szét, és a szétrepülő részek három embert megöltek. Corvinus arra ösztökélte Batthyányt, hogy vesse latba befolyását, és szabadítsa ki a férfit, mert az igencsak járatos a *resuscitatio* (a fémnek hamvaiból [oxidjából] való „feltámasztása", mely a mai redukciónak felelt meg) és *sublimatio* (vagyis desztilláció, tehát az illékony anyag kivonása a tisztátalan anyagból) eljárásaiban, és a főúrnak nagy segítségére válhat.[120]

Corvinus mellett azonban mások is leveleztek alkímiáról Batthyány Boldizsárral, és Joannes Homelius, a pettaui orvos, egészen különleges laboránssal büszkélkedhetett. 1587-ben arról számolt be Batthyánynak, hogy a híres Michael Neander[121] fia, aki sokat foglalkozott kémiával, éppen nála tartózkodott.[122] Mondanunk sem kell, hogy egy hónappal később Homelius már át is küldte a fiatal Neander patikáriust Batthyányhoz, minden bizonnyal a főúr kérlelésére.[123] Ezek alapján látható, mennyire nehéz lehetett ügyes és józan életű laboratórium-segédet találni, illetve, mennyire elszánt is volt Batthyány és Corvinus, hiszen a keresést, következésképpen a kísérletezést, a különféle nehézségek ellenére évtizedeken keresztül folytatták.

Az alkímiai kísérletek jellege

Amikor lehetett, vagy Corvinus ment Németújvárra, illetve Szalónakra, vagy Batthyányt invitálta magához Bécsbe, hogy egy-egy kísérletet együtt is kipróbáljanak. Hasonlóképpen volt ez Homeliusszal és Herbersteinnel is: többnyire mindannyian otthon kísérleteztek. csak ritkán volt alkalmuk személyes találkozót szervezni és megbeszélni a felmerülő problémákat.

Feltételezhető tehát, hogy mindannyian rendelkeztek kisebb-nagyobb laboratóriummal, Homeliusról biztosan tudni, hogy 1587 végére kész lett saját műhelye.124 Corvinus leveléből az is kiderül, hogy Batthyány égetőkemence felállítását határozta el, és a költő arra kérte, elővigyázatosságból ne a kolostorban, hanem a várban helyezze azt el, hogy elkerüljék a szóbeszédet. Azt is írta, hogy kerek kemencét csináltasson, mert a *digestio* (az anyag lassú tűzön való finomítása) és *putrefactio* (egy fém porrá való átalakítása, vagyis az anyag dekompozíciója) műveletei folyamatos lángot igényeltek, a részletekről pedig Leopoldot javasolta megkérdezni, aki efféléről szívesen társalgott. Azt ajánlotta,

---

[120] Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1587. június 29., Bécs. 8109.

[121] Batthyány Boldizsár könyvtárában is megvolt Neander egyik műve. Ld. *Michael Neander:* Parva Biblia Latinogermanica... Wittenberg, Gronenberg, 1584. Vö. *Monok – Ötvös - Zvara* i. m. 49.

[122] „Iuvenis ille Neander filius viri docuissimi Michaelis Neandri qui multum in chimicis laborat, nunc apud me est." Joannes Homelius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. március 6., Marchburg. 19603.

[123] Homelius Batthyány Boldizsárhoz, 1587. április 18., Pettau. 19605.

[124] „Gaudeo laboratorum meum nunc confectum dabo operam ut Deo volente aliquid frugiferum laborem." Homelius Batthyány Boldizsárhoz, 1587. november 14., Marchburg 19610.

kérdezzék meg Felician urat, hátha tud egy jó kőművest, aki ért az efféle kemence építéséhez.[125]

Eszközöket Corvinus többnyire Bécsben próbált vásárolni, egyszer arról panaszkodott, hogy a jól bevált fazekasmestere meghalt, és a fiatal fazekasok, akik a városban dolgoztak, hazugok és arrogánsak voltak.[126] Kisebb retortákat, mozsarat, bádogot, aranyat és mézet egy Rasperger nevű embertől vásárolt.[127] Máskor viszont Homelius kérte meg Batthyányt, hogy kovácsával készíttessen számára vasmozsarat.[128]

Magyarországon egyelőre nem akadtak ép alkimista laboratórium régészeti nyomára Batthyány korából, de az ausztriai Kirchberg am Wagramban (félúton Tulln és Krems között) az 1980-as évek elején egy teljes berendezésével fennmaradt 16. századi alkimista műhelyre bukkantak.[129] A laboratóriumot a kastélytól különálló kápolna padlója alatt tárták fel, s onnan több száz olvasztótégely, tálka, tál, edény, több ezer fiolából, lombikból és üvegből származó üvegcserép-darabok, nagy mennyiségben faszén, tégla, kavics, csont-, bőr-, és textildarabok, és különös fa- és fémtárgyak kerültek elő. Ezekről azt is sikerült megállapítani, hogy az 1560 és 1610 közötti időszakból származtak, amikor a von Trenbachok és később a Fuggerek voltak a városka kegyurai. Victor August Fuggerről például köztudott volt, hogy igen érdekelték bizonyos világi dolgok, és a paracelzista tudós Michael Toxites egyik értekezésének is ő volt az egyik címzettje.[130] A kirchbergi ásatások leletei és a Batthyány-levelezés alapján tehát konkrétan rekonstruálható az az anyagi kultúra, melyet eddig elsősorban az írott forrásokból ismerhettünk, s mely a 16. századi alkimisták tevékenységét kísérte.

Érdekes adalék, hogy Batthyány Boldizsár egyik kortársa és levelezőtársa, Pálffy Miklós komáromi főkapitány hitvese szintén egy kirchbergi Fugger-lány, Mária volt, akit 1583-ban Augsburgban vett feleségül.[131] A pozsonyi Pálffy családi levéltárban fennmaradt egy olyan levél,[132] melyet Batthyány írt Pálffyhoz Vöröskő várába, s melyben ismét tanúbizonyságot tett alkímiában való jártasságáról és anyagismeretéről. A magyar nyelvű levélben Batthyány azt fejtegeti a főkapitánynak, hogy a rézgolyóbisokban, amelyeket a vöröskői várban való-

---

[125] „In monasterio rogo ne construat furnos, propter rumorem hominum, sed cogitat quo furnus rotundus in medio laboratorii fieri possit, qui ad varia tandem erit utilis. Leopoldus quoque de hac re speculari delectat (...) Furnum rotundum necesse est ut habeamus: isti ... labores putrefactionis et digestionis requaerunt ignem continuum. Forsitan Dominus Felicianus sciet aliquem murarium qui talem possit construere." Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1575. március 5., Bécs. 8081.

[126] Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1585. szeptember 14., Bécs. 8104.

[127] Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1575. november 9., Bécs. 8087.

[128] Joannes Homelius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. március 6., Marchburg. 19603.

[129] *Sigrid von Osten:* Das Alchemistenlaboratorium Oberstockstall. Ein Fundkomplex des 16. Jahrhunderts aus Niederösterreich. PhD disszertáció. Universität Wien, 1992, és *Rudolf Werner Soukup – Helmut Mayer:* Alchemistisches Gold Paracelsistische Pharmaka. Laboratoriumstechnik im 16. Jahrhundert. Chemiegeschichtliche und archäometrische Untersuchungen am Inventar des Laboratoriums von Oberstockstall/Kirchberg am Wagram. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 1997.

[130] *Soukup – Mayer* i. m. 20.

[131] Vö. *Pálffy Géza:* A tizenhatodik század története. Budapest, Pannonica, 2000. 76–78.

[132] Itt szeretném megköszönni Pálffy Gézának, hogy a két Pozsonyban található Batthyány-levél másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

színűleg a Fuggerek hagytak hátra, minden bizonnyal ezüst volt elrejtve, hiszen a réz „debilis materia", várfalak ostromához nem volt alkalmas, ráadásul drágább is volt, mint a vas. Ezért azt javasolta Pálffynak, hogy egy golyóbist „próbáljon meg", hátha ezüst van benne.[133]

Az alapanyagok beszerzéséhez Batthyány és barátai szintén minden követ megmozgattak: egy alkalommal Corvinus arról számolt be Batthyánynak, hogy Joachimsthalból, a költő szülőföldjéről, lehetősége volt egy vörös kőzetből hozatni, és arra kérte a főurat, jelezze, ha szeretne vásárolni belőle, hiszen akkor bizonyos kísérleteket otthon is kipróbálhatnának.[134] Máskor fehér márványt küldött,[135] Homelius pedig kemény vörös márványt keresett Batthyánynak.[136]

Ha kellett, a föld alól is megpróbáltak fémeket előcsalni: Corvinus egyik levelében lelkesen mesélte el, hogy egy férfi varázsvesszővel („virgula divina") a föld alatt elrejtve dobozkát talált, benne ezüst edényekkel és pár kevésbé értékes dologgal. Ilyen varázsvesszőt azonban bárki készíthetett mogyoróbokor ágából, csupán egy fontos körülményre kellett odafigyelnie: az ágat akkor kellett lemetszeni, amikor a Nap a Kos jegyébe lépett. Ami számunkra még ennél az asztrális mágiára vonatkozó részletnél is érdekesebb lehet az, hogy Corvinus így folytatta: „ezt a varázsvesszőt azoknál a síroknál, és a vár környékén egyéb helyeken is kipróbálhatjuk."[137] Sajnos, kíváncsiságunkat nem elégítik ki Corvinus későbbi levelei, nem tudni, miféle sírokról lehetett szó Németújvár (esetleg Szalónak) környékén, melyekben kincsek után kutattak volna.

Mindezen eszközök és anyagok alapvető kémiai műveletekhez[138] kellettek: Batthyány és barátai próbálkoztak desztillációval (latinul *sublimatiónak* is ne-

[133] „...az ertewm hogy werews kewbe sok rez goliobisa wagyon kegyelmednek, azt mongyak hogy *nichil fit sine causa* nylwan walami okanak kel lenny az mert azt oda gywytewttek mert ha az idewnek allapathyat meg gondoljwk az mikor az fukkar wrak az banyakat birtak, hat azt talalywk hogy haberw wolta az agyw ewttes golyobis chinalas mind az idewhewz illot, de azert *distinctive* mert hat warat akarnak wagy erews kew falt rontany az rez ahoz igen *debilis materia*... azert az en bolond opiniom az volna, hogy jo wolna kegyelmednek egy goliobison meg probaltatni ha wagyon ezewst benne (mert az banyakon sok ezewst wagyon az rezbe)." Batthyány Boldizsár levele Pálffy Miklóshoz, 1589. április 7., Németújvár. Slovenský národný archív Bratislava; Arm. I. Lad. 3. Fasc. 8. 393. sz. levél.

[134] „...mittat mihi pecuniam: pro decem taleris potest ablegari proprius nuncius in Vallem et alias fodinas Misniae, ut ibidem pro viginti aut triginta taleris, ematur minera rubea: tunc istam operationem domi probare poterit." Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. május 3., Bécs. 8107. Valamint: „Rediit nuncius ex valle Ioachimica, attulit quidem mineram rubeam." Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1587. június 29., Bécs. 8109.

[135] Corvinus Batthyány Boldizsárhoz, 1575. március 5., Bécs. 8081.

[136] „Ego indagavi rubeum marmor durissimum quod in Mura fluvio supra Grazium ex aqua prope pagum Rötelstain (ni fallor dicto) eminet. Habentur huiusmodi multa Grezii dabo operam ut habeamus, aut Magnificentia Vestra indagare faciat ibidem." Joannes Homelius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. április 3., Marchburg. 19604.

[137] „Praeterea fui cum quodam viro qui per virgulam divinam (ut nominant fossores metallici) aliquando invenit in quodam sacello, sub terra reconditam arculam, in qua erant vascula argentea et alia res non magni precii (...) et virgula denotat metallum in quocunque loco reconditum fuerit: sin autem nullam in promptu habuerint, ex corylo novam praeparabit, quando Sol ingredietur arietem, et tunc in istis sepulchris et aliis locis prope arcem aliquid tentabimus." Corvinus levele Batthyányhoz, 1574. december 6., Bécs. 8079.

[138] A latin nevek mögött megbújó folyamatok megfejtéséhez nyújtanak segítséget a következő szótárak: *Gino Testi:* Dizionario di alchimia e di chimica antiquaria. Roma, Edizioni Mediterranee, 2002, első kiadás: 1950., és *Lyndy Abraham:* Dictionary of Alchemical Imagery. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

vezték), *putrefactióval*, *resuscitatióval*, és még sok egyéb érdekes folyamatra találhatunk utalást a levelezésben.

Az alkimisták számára azonban a végső cél a bölcsek kövének („pietra philosophorum") előállítása volt. A bölcsek köve volt az az anyag, mellyel a Nagy Művet, vagyis a nemtelen fémek arannyá való transzmutációját végre lehetett hajtani. Egyesek szerint ez az anyag a kén, mások szerint a cinóber volt, megint mások úgy vélték, nem is valódi anyagról van szó, hanem valami megfoghatatlanról, mely csak bizonyos körülmények között válik láthatóvá és tapinthatóvá.

Természetesen Batthyányékat is foglalkoztatta a bölcsek kövének mibenléte. Homelius egyik levelében azt írta, korábban már elmondta, miként kell azt előállítani, máskor pedig arról panaszkodott, a grazi bányamester, aki szintén birtokában volt a titkos receptnek, kilocsogta az értékes információt, amit a doktor Máté evangélista parafrazeálásával helytelenített: „A titkokat nem szabad ekképpen elmondani, s a gyöngyöket sem megtapostatni."[139] Sokan állították, hogy ismerik a receptet, de valójában soha senkinek nem sikerül(hetet)t a nagy transzmutáció: ha a receptben leírtak alapján nem tudták a bölcsek követ létrehozni, az alkimista még mindig hivatkozhatott arra, hogy a pillanatot nem a kellő pontossággal választotta meg (hiszen az alkímiában is rendkívül fontos volt a planéták hatása), vagy az alapanyagok nem voltak megfelelőek, jó minőségűek.

Homelius szerint az egész kémia és a bölcsek kövének alapja is a „Mercurius Lunae et Solis" volt: Mercuriust tekintették az alkímiában a transzmutáció elsődleges ágensének, s ez volt a higany megfelelője is (valamint körülbelül további háromszáz különféle anyagot jelölhetett), míg Luna az ezüst, Sol az arany neve volt. A legtöbb alkímiai szöveg szerint az ezüst és arany „kémiai menyegzője", mely fontos lépcsőfok volt a bölcsek kövének előállítása felé, nem jöhetett létre a Mercurius közvetítése nélkül. Ezt a tradíciót tükrözi Homelius megállapítása is.

Batthyány és körének alkimista olvasmányai

A kísérletek természetét, illetve Batthyány Boldizsár és társai érdeklődési körét segít feltárni, ha áttekintjük, milyen forrásokat használhattak, mely szerzők voltak a legnépszerűbb olvasmányaik alkímiai szempontból. Egyik leveléből kiderül, hogy Corvinusnak alkalmasint lehetősége volt Batthyány remek könyvtárában kutatni a kísérletezés közben felmerülő problémák megoldása után.[140] Ami pedig még hiányzott gyűjteményből, azt szintén Corvinus próbálta megszerezni a főúr számára.[141]

A bölcsek kövének szórványos említése nem feltétlenül utal egyikük aranycsinálás iránti megszállottságára sem. A 16. század utolsó harmadában az alkímiai

[139] „Secreta huiusmodi non sunt quibusvis communicanda nec margaritae conculcandae." Joannes Homelius levele Batthyány Boldizsárhoz, 1587. november 14., Marchburg. 19610. Vö. Máté evangéliuma 7, 6: „Ne adjátok oda a kutyáknak azt, ami szent, gyöngyeiteket se dobjátok oda a disznók elé, nehogy lábukkal széttaposssák azokat, majd megfordulva széttépjenek titeket."

[140] „Nisi ego legissem in arce talia in illis libris." Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1574. szeptember 13., Bécs. 8077.

[141] Ld. *Monok – Ötvös – Zvara* i. m.: 223–233.

irodalomban két alapvető tendencia különíthető el: sok szerző úgy vélte, hogy a kísérletek végső célja a „pietra philosophorum"-nak, ennek a csodálatos szubsztanciának az elérése volt, mely azután az arany előállítását tette lehetővé az ember számára. Paracelsus és a jatrokémikusok (az „iatros" szó görögül orvost jelent) számára viszont a nemtelen fémek nemessé való átalakítása párhuzamba volt állítható az emberi test hibáinak, vagyis a betegségeknek „megjavításával", a kozmikus szimpátiák, analógiák ismeretében. Az ő céljuk tehát a gyógyítás volt.

Batthyány könyvgyűjteményében képviselve volt mindkét irányzat, mégis, a Paracelsus-művek, illetve a paracelzista szerzők túlsúlya sokat elárul a főurat leginkább érdeklő területekről. Az alkimista tárgyú könyvek nagyobbik felét Paracelsus, a paracelzista Gerhard Dorn,[142] Thomas Erastus,[143] Petrus Severinus,[144] és más szerzők orvos-alkímiai művei teszik ki.[145] A levelekben szintén számtalan utalás bizonyítja, hogy Paracelsus volt a kísérletezésben egyik legfontosabb támaszuk és forrásuk.

Egy olyan korban, amikor a gyógyítás még egyáltalán nem volt intézményesítve, ki-ki a maga módján, lehetőségei és elképzelései szerint igyekezett segíteni magán vagy családtagjain. Takáts Sándor egy tanulmányban ismertette az „orvosságtudakozás" és orvosságküldés szokását a magyarországi arisztokrácia körében, és sok érdekes adattal szolgált a Batthyány-levelezésből is. Ebből világosan látható, hogy a jó orvosok igen ritkák voltak, még a legtehetősebbeknek sem feltétlenül volt saját „udvari" orvosa, így az ismerősök egymástól kérték bevált doktorukat, és nem ritkán a teljesen laikus nemes urak és asszonyok adtak egymásnak tanácsot, küldtek gyógyszert, vagy receptet a levélben leírt tüneteknek megfelelően.[146] Mivel Homelius és Pistalotius mindketten orvosok voltak, számtalan esetben küldtek különféle recepteket Batthyány kérésére, de arra is volt példa, hogy a költő Corvinus adott tanácsot Dorica asszony reggeli szédüléseire.[147] A receptek alapját pedig a gyógynövények mellett gyakran az alkímiai kísérletekben is használt anyagok — mint amilyen a Batthyány korában rendkívül népszerű antimon volt — képezték.

Paracelsus és az általa képviselt jatrokémia elvei alapján tehát alkímia és orvoslás egymással teljesen összefonódott, és ez tükröződik a Batthyány Boldizsárhoz írott levelekben is.

---

[142] Dorn volt Paracelsus legkiválóbb tanítványa, ő tette széles körben ismertté mesterének műveit.

[143] A svájci orvos és hitvitázó teológus, Thomas Erastus Zwingli követője volt. Övé lett volna a feladat, hogy egy alkímiai tárgyú görög szöveget, melyet Zsámboki János ajánlott Batthyány Boldizsár figyelmébe, átnézze, esetleg lefordítsa. Zsámboki elképzelése szerint a főúr támogatásáért cserébe a kész művet neki dedikálták volna. Erről bővebben lásd: *Ritoókné Szalay Ágnes:* Zsámboki János levelei Batthyány Boldizsárhoz. In: Nympha super ripam Danubii. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből. (Humanizmus és Reformáció.) Budapest, Balassi, 2002. 213–217.

[144] Petrus Severinus (1542–1602) nagyhatású dán paracelziánus szellemiségű orvos volt.

[145] Vö. *Monok – Ötvös – Zvara* i. m.

[146] *Takáts Sándor:* Orvosságtudakozás és orvoslás a hódoltság korában. In: Rajzok a török világból. Budapest, MTA, 1917 – ld. még „Im küttem én orvosságot" Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640. Szerk.: Kincses Katalin. Budapest, ELTE, 1993.

[147] Elias Corvinus levele Batthyány Boldizsárhoz, 1572. január 27., Bécs. 8063.

Paracelsusnak életében ugyan kevés műve jelent meg, és népszerűsége távolról sem volt töretlen, halála után mégis rengeteg követője akadt szerte Európában, különösen az 1560–70-es évektől kezdődően, hiszen addig művei csak kéziratban és nehezen voltak fellelhetők. Paracelziánus iskolák alakultak és gyógyító alkímiáját továbbfejlesztették.[148] Az angol, francia, svéd, dán, német, olasz és lengyel Paracelsus-recepcióról[149] született már egy-egy tanulmány vagy monográfia, miközben magyarországi kapcsolatai, olvasói és követői a 16 századból egészen mostanáig nem kerültek napvilágra. Szathmáry László szerint Paracelsusnak két magyar tanítványa is volt,[150] de erről további részleteket ő sem ismert, és az első magyar paracelzista jatrokémikust csak a jóval később tevékenykedő, 17. századi Bikfai János[151] alakjában vélte felismerni.

Batthyány Boldizsár személyében azonban nem csupán a paracelziánus orvosi alkímia, hanem általában az okkult irodalom egy egészen korai befogadóját találjuk.[152] Rendkívüli könyvtára és kiterjedt levelezése arról árulkodik, hogy — jóllehet ő maga nem volt egyetemet járt tudós — kereste az új szellemi áramlatokat, és ezekre különösen nyitott volt. Batthyány honfitársai között nincs tudomásunk senki másról, aki ilyen kitartó érdeklődéssel évtizedeken át folytatott volna alkímiai kísérleteket. Ennek részben az is az oka, hogy efféle kedvtelést csakis a legtehetősebbek engedhettek meg maguknak. A laboratóriumi berendezés, égetőkemence, fazekas- és fémáruk, valamint az alapanyagok, arany, ezüst, higany és egyéb fémek, fémtartalmú kőzetek, illetve a szakképzett laboránsok fizetése nem egy 16–17. századi alkimista vagyonát felemésztették. Batthyány Boldizsár bevételei nyilvánvalóan lehetővé tették számára a költséges kedvtelés finanszírozását, kíváncsisága, lelkesedése, tanulni akarása pedig állandó motorja volt kísérletezgetéseinek.

Az okkult tudományokkal szembeni lelkesedése ugyanabból a forrásból táplálkozott, mint a ritka vagy új könyvek, az addig ismeretlen szép virágok és növények iránti szenvedély. Könyvtára, szalónaki botanikus kertje, egyedülálló alkimista laboratóriuma egészen kivételes egyéniségről tanúskodik. Európában, különösen a 17. század elejétől kezdve, az alkímiával foglalatoskodó főúr alakja megszokottá válik, s a titkos tudományokat a megszállottságig kutató II. Rudolf császár tevékenysége is hitelesen illusztrálja ezt a korszakot. A régió-

---

[148] *Allen G. Debus:* Paracelsianism and the Diffusion of the Chemical Philosophy in Early Modern Europe. In: *Ole Peter Grell:* Paracelsus. The Man and his Reputation, his Ideas and their Transformation. Leiden–Boston–Köln, Brill, 1998. 227.

[149] *Stephen Pumfrey:* The Spagyric Art: or, the Impossible Work of Separating Pure from Impure Paracelsianism: a Historiographical Analysis. In: *Grell* i. m. 21–22.

[150] „Paracelsus maga említi, hogy tanítványai között két magyar fiú is volt, „von Pannonia seien zween wohlgerathen" – mondja egy helyen." Vö. *Szathmáry László:* A magyar iatrokémikusok. In: Régi magyar vegytudorok. Piliscsaba–Sopron–Várpalota, Magyar Tudománytörténeti Intézet–NYME–Magyar Vegyészeti Múzeum, 2003. 15.

[151] Bikfai Jánosnak De viribus et usu auri et argenti debite praeparati című értekezése Nürnbergben, 1638-ban jelent meg.

[152] A mágia és okkultizmus magyarországi recepciójáról lásd *Szőnyi György Endre:* Titkos tudományok és babonák. A XV–XVII. század művelődéstörténetének kérdéseihez. Budapest, Magvető, 1978.; *Uő:* Mágia és okkult gondolkodás a régi magyar műveltségben. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (sajtó alatt).

ban, és kiváltképp Nyugat-Magyarországon, ahol a Batthyányak birtokai is elhelyezkedtek, a 16. század harmadik harmadában a körülmények — legalábbis a történeti köztudat szerint — aligha segítették elő a szellemi élet fellendülését. Az eddig elmondottak tanúsága szerint azonban Batthyány Boldizsár az állandó török portyák, kisebb-nagyobb várvédő háborúk, s a gyakori pozsonyi és bécsi kötelezettségek mellett is képes volt, sőt akart időt és energiát találni szellemi gazdagodásra és kalandra, és lehetőségeihez képest rendkívül sikeresen kapcsolódott be a nemzetközi intellektuális vérkeringésbe.

Krupppa Tamás

NAGYVÁRAD JELENTŐSÉGE A BÁTHORYAK MŰVELŐDÉS- ÉS VALLÁSPOLITIKÁJÁBAN

A három országrész találkozásánál fekvő Nagyvárad főkapitánya az egyik legfontosabb hivatalnoka és katonai elöljárója volt a mindenkori erdélyi fejedelemségnek. A méltósággal együtt járt az országrésznyi Bihar vármegye főispánsága, a szekularizált püspökségi és a káptalani javak egy részének igazgatása. A váradi főkapitánynak kötelessége volt a végek felügyelete, de a legfőbb törvénykezési fórumot is az ő személye testesítette meg. Óriási hatalom összpontosult tehát a kezében. A hivatal jelentőségét mutatja, hogy amikor 1585-ben Sibrik György lett Várad elöljárója, Gyulay Pál egy kis traktátust állított össze számára a teendőkről, legfontosabb feladatairól. Művére és Sibrik szerepére az alábbiakban még kitérek, most azonban az elején akarom kezdeni, az 1560-as évek második felétől, amikor az első adatok már némi fényt vetnek a nagyváradi katolicizmus és a fejedelmi hatalom viszonyára.

Nagyváradon, egyedüli városként a régióban, a reformáció rohamos terjedése ellenére jelentős létszámú katolikus hívő maradt; forrásaink kb. kétezer főre teszik a váradi katolikusok számát.[1] Ebben feltehetően nagy szerepet játszott, hogy a város a Kárpát-medence egyik, ha nem a legnagyobb búcsújáró helye volt, hála Szent László sírjának. A katolicizmus intézményes keretei nem semmisültek meg teljesen, a váradi káptalan néhány kanonokja a helyén maradt, a hívek lelki gondozása mellett ők látták el a hiteleshelyi feladatokat is. A káptalan fölött azonban komor felhők gyülekeztek; 1565-ben a váradi kálvinisták megrohanták és kifosztották a székesegyházat, a sírokból kiszórták a csontokat. Szent László sírja sem menekült meg. A káptalan egyik tagja állítólag élete kockáztatásával szedte össze a csontokat és helyezte őket biztonságba. A katolikus történeti hagyomány János Zsigmondot „gyanúsította meg" a barbár tett elkövetésével; a püspökség monográfusa, Bunyitay Vince azonban meggyőzően bizonyította, hogy ez nem egyéb rágalomnál.[2] Giovanni Andrea Gromo, János Zsigmond olasz testőrkapitánya feljegyzéseiben azt állítja, hogy éppen a fejedelem akadályozta meg júniusi elején a rombolást. A sír néhány nappal később, június 22-én pusztult el. A helyi hagyomány Hagymássy Kristófot tartotta felelősnek a pusztításért. A váradi főkapitányság tisztjét ekkor — leg-

[1] Boldog Várad. Vál., szerk. Bálint István János. Bp., 1992, (a továbbiakban Boldog Várad) 162.

[2] *Bunyitay Vincze:* A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I. köt. Nagyvárad, 1883, (a továbbiakban *Bunyitay*) 443–446.

alábbis névleg — Báthory István töltötte be, ő azonban ekkor bécsi fogságban volt. Bár a kapitányi névsor hiányos, és adataink szerint Hagymássy 1567-ben és 1568-ban állomásozott itt, a helyi tradíciót figyelembe véve, elképzelhető, hogy a fejedelem bizalmas embere már két évvel korábban is birtokolta ezt a tisztséget. Hagymássy felelősségét látszik alátámasztani egy másik adatunk is, amely szerint a székesegyház kincseinek egy jó része az ő birtokába került.[3] Akárki is állt a rombolások mögött, néhány hónappal később újabb csapás érte az egyre gyengülő váradi katolicizmust; az 1566. március 10-én összehívott tordai országgyűlés megtiltotta a bálványozónak tekintett katolicizmus hirdetését. A cikkely külön kitért a káptalan tagjaira is, akiknek virágvasárnapig adott távozási haladékot. A november 30-án megnyílt szebeni gyűlés pedig gyakorlatilag megszüntette a káptalant, két — nyilván kálvinista — „papra", Kanisay Jánosra és Fórisra, valamint a bihar vármegyei jegyzőre bízva a hiteleshelyi teendőket.[4]

Három évvel később újabb felekezeti polémia osztotta meg a váradiakat; az antitrinitáriusok Dávid Ferenc püspökkel az élen, az ekkorra szintén ariánussá váló János Zsigmond támogatását élvezve, Váradon megmérkőztek a Méliusz Péter vezette kálvinistákkal. A nagyváradi disputával a legújabban új adatokat is hozva Balázs Mihály foglalkozott, aki meggyőző érveléssel mutatta ki, hogy erre az irodalmi konzekvenciái miatt is nagy jelentőségű disputára azért került sor, hogy az antitrinitáriusok megvethessék a lábukat a partiumi régióban is.[5] A disputa nem hozott egyértelmű sikert egyik fél számára sem, bár mindkettő győztesnek kiáltotta ki magát. Mondandónk szempontjából azonban legalább annyira fontos két, eddig kellő figyelemre nem méltatott könyvészeti adat. A váradi könyvnyomtatás 1565-ben kezdődik, amikor Hoffhalter Raphael Debrecenből a városba költözött, éppen abban az évben, amikor megkezdődnek az erőszakos cselekmények a katolikusok ellen. Hoffhalter 1566-ig maradt a városban, amikor a személyét ért támadások miatt — azzal gyanúsították meg, hogy az antitrinitáriusokkal rokonszenvezik — Gyulafehérvárra költözött. Jakó Zsigmond ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy Hoffhalter Váradon Méliusznak csak a szentíráshoz kapcsolódó műveit adta ki, vitairatait nem.[6] Fia, Rudolf, apja 1568-ban bekövetkező halála után elhagyta a fejedelmi székhelyet, és először Váradra ment, majd eltávozott az országból. A szakirodalom nem egységes abban, hogy Sasvári Gergely váradi lelkész 1570-ben Váradon megjelent művét Hoffhalter Rudolf vagy a ponyvaművek kiadásával foglalkozó Komlós András adta-e ki. A váradi könyvkiadás jelenlegi tudásunk szerint 1570-ben hosszú időre megszűnt.[7] Az utolsó, bizonyíthatóan itt keletkezett munka ez a református

---

[3] Boldog Várad, 168.

[4] A végzésekhez vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. köt. (Magyar Történelmi Emlékek III. oszt. Magyar Országgyűlési Emlékek). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1876, (a továbbiakban EOE) 302, 327.

[5] *Balázs Mihály:* Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. (Humanizmus és reformáció 25. Szerk. Jankovics József) Bp., 1998, (a továbbiakban Teológia és irodalom) 11–23, ill. 33–45.

[6] *Jakó Zsigmond:* A Hoffhalterek váradi nyomdája. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, 1979, 55.

[7] Vö. Régi Magyarországi Nyomtatványok. I. köt. 1473–1600. Szerk. Borsa Gedeon. Bp., 1971. (a továbbiakban RMNY) 293. sz. *Fitz József:* A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. köt. A reformáció korában. Bp., 1967, (a továbbiakban *Fitz,*) 216.

vitairat, amely közvetve az előző évi disputához kapcsolódik, szerzőjét ugyanis azzal gyanúsították meg, hogy az offenzívában lévő antitrinitáriusokhoz szít.[8]

A fentiek alapján talán nem tűnik túl merész feltételezésnek, ha a nyomda megtelepedését, később pedig a megszűnését, összefüggésbe hozzuk a hatalomnak először a katolikusok elleni fellépésével, majd pedig a nagyváradi disputával. Ez utóbbit alátámasztja az a Balázs Mihály által hangsúlyozott tény, hogy a szokásos túlzásokat leszámítva, Basilius Istvánék komoly sikereket értek el a Partiumban. A szentháromságtagadók átmeneti fölényét jól illusztrálja Basilius, akire az antitrinitarizmus partiumi terjesztését bízták, gúnyos és fölényes hangú levele, amelyet ezen időszakban írt Czeglédi György kálvinista prédikátornak.[9] Ebben az esetben János Zsigmond kancellárjának, Csáky Mihálynak Méliuszhoz írt, 1570. február 15-én kelt levelét — elismerve, hogy a gyulafehérvári udvar részéről megfogalmazódó uralkodói propaganda a középpontba egy toleráns, teológiai kérdések iránt érdeklődő fejedelmet állít — a hatalomnak a politikai indulatokat gerjesztő, a közbékét felkavaró művek kiadásának megakadályozására tett határozott lépésének kell tartanunk, amellyel a váradi nyomda működésének megszűnése is összefüggésbe hozható. Erről a törekvésről árulkodik Forgách Ferenc Históriája, aki szerint az 1570 januárjában összehívott marosvásárhelyi országgyűlésen a fejedelem azt akarta elérni, hogy az antitrinitáriusokat szidalmazók ellen eljárhasson. Ez azonban a nemesség és a főurak ellenállásán meghiúsult.[10] Forgách szavait alátámasztja az a vitathatatlan tény, hogy Debrecenben tovább folyt az antitrinitáriusokat támadó művek kiadása, amelyet a fejedelmi hatalom nem volt képes megakadályozni, egyszerűen azért, mert Méliuszék mögött a nagyhatalmú partiumi földbirtokosok álltak, akiknek illusztris névsora szépen nyomon követhető az általa kiadott művek ajánlásaiban.[11] Mindebből azonban nem feltétlenül következik az, hogy a hatalom máshol nem tett kísérletet az antitrinitáriusokat hevesen támadó kálvinisták elnémítására; vagyis ha ezt nem tudta megakadályozni Debrecenben, akkor nem próbálta megtenni ugyanezt Váradon. A partiumi város Erdély kapuja volt, az ország legfontosabb erősségét folyamatosan erődítették mind a török, mind a német ellen, nem úgy, mint a Partium szívében fekvő Debrecent. A fejedelmi hatalomnak katonai és adminisztratív szempontból jelen kellett lennie ebben a stratégiailag rendkívül fontos városban, amely fekvése miatt ideális helynek számított a kálvinizmus, majd az antitrinitarizmus eszméinek partiumi, illetve az észak felé, Eger irányába történő terjesztéséhez. Várad, amely földrajzilag Debrecen és Kolozsvár között fekszik, vallási képe jóval összetettebb volt, mint a cívis városé, hisz jelentős katolikus kisebbséggel rendelkezett, amely ezekben az években politikai szempontból is a leggyengébb felekezetnek számított, és amelynek nagy pártfogói, a Báthoryak ebben az időszakban háttérbe szorultak az udvarban az új kegyenc, Bekes Gáspár mögött. Ennek meggyőző bizonyíté-

[8] Vö. előző jegyzet, RMNY 293. sz.

[9] A levelet vö. Teológia és irodalom, 200.

[10] Humanista történetírók. (Magyar remekírók) Vál. és jegyz. Kulcsár Péter. Bp., 1977, 979.

[11] Erről vö. még *Balázs Mihály:* Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. (Humanizmus és reformáció 14.) Bp., 1988, (a továbbiakban *Balázs*) 209–210.

ka, hogy a Báthory István levelezését publikáló Veress Endre okmánytárában 1568 áprilisa és 1571. március 17-e között egyetlen dokumentumot sem(!) találunk.[12] Várad „megvédésére" — figyelembe véve a kényes kül- és belpolitikai szituációt, vagyis, hogy a Habsburgok a törökkel már megkötötték a drinápolyi békét, ellenben Erdéllyel nem, ott csak fegyverszünet volt érvényben — a kálvinistáknak kevesebb lehetőségük volt, a katolikusoknak pedig sem erejük, sem eszközük. A fejedelmi hatalom viszont Várad különleges státusza miatt kísérletet tehetett arra, hogy útját állja a további kálvinista előrenyomulásnak. A váradi nyomda megalakulására és megszűnésére tudomásom szerint eddig nem fogalmazódott meg hipotézis, ezért a további kutatás feladata eldönteni, hogy állításom megállja-e a helyét. De nem tartom valószínűnek, hogy pusztán a vallásváltás miatt változás következett volna be a fejedelmi valláspolitikában is 1569, a váradi disputa előtt és az után. János Zsigmond még kálvinistaként lépett fel 1566-ban a katolikus felekezet ellen az egész országban, de különösen Váradon és a Székelyföldön, majd amikor áttért, immár új felekezetét igyekezett kedvezőbb pozícióba hozni. Végül hangsúlyozni kell, hogy a fejedelmi propaganda és valláspolitika nem csak belső meggyőződésből — vagyis a minimális tolerancia elvét követve —, hanem legalább annyira a szorító kényszer hatására is formálódott.[13] Az 1560-as évek végén előálló váradi helyzeten Báthory István nem óhajtott változtatni; egészen 1584-ig[14] nem tudunk arról, hogy Váradon nyomda működött volna.

A Báthoryak valláspolitikájának Nagyváradot illető konzekvenciáira a szakirodalom eddig nem fordított kellő figyelmet. A legalaposabban Zoványi Jenő foglalta össze a térség vallási viszonyait a források alapos és bőséges idézésével.[15] Néhány újonnan előkerült irat azonban egészen más megvilágításba helyezi a váradi katolikusok és kálvinisták viszonyát az 1580-as években, amelyekből következtetéseket vonhatunk le a megelőző évtizedre vonatkozóan is.

1571-ben Báthory Kristóf vette át öccsétől a váradi vártartomány irányítását. Tisztségét 1576-ig töltötte be, akkor erdélyi vajda lett, helyére pedig a fejedelem és király kipróbált híve, Ghiczy János került. Báthory Kristóf tevékenységéről szinte semmit sem tudunk, pusztán annyit, hogy felügyelete alatt folytatódott a vár további megerősítése. A városban uralkodó felekezeti viszonyokról nincsenek információink; jóllehet Csernák Béla a kálvinista intézmények zavartalan kiépüléséről ad hírt, amely a felsőbbség oltalmában ment végbe, állítását szemmel láthatóan a források hiányában fogalmazta meg.[16] Ennek némileg ellentmondanak a Báthory Kristóf által a váradi iskola és a Szent

[12] Báthory szabadulása előtt saját magát ajánlotta Miksa császár figyelmébe lehetséges erdélyi vajdaként János Zsigmond halála után. Vö. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I. köt. (1556–1575). Gyüjt. és közrebocsájtja Veress Endre. Kolozsvár, 1944, 106–108. Ezzel az erdélyi püspökség betöltéséről készült tanulmányomban részletesebben is foglalkozom. Vö. *Kruppa Tamás*: Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Adalékok az erdélyi püspökség betöltésének kérdéséhez. In: Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok 2002/1–4, 39–75.

[13] János Zsigmond toleráns valláspolitikájáról vö. *Balázs*, 206–213 és Teológia és irodalom, 23–33.

[14] *Fitz*,, 218–219, 223.

[15] *Zoványi Jenő*: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. (Humanizmus és reformáció 6.) Bp., 1977, (a továbbiakban *Zoványi*) 145–150.

[16] *Csernák Béla:* A református egyház Nagyváradon, 1557–1660. Nagyvárad, 1992, 87–92.

Egyed templom ellátására kiadott adománylevelek. Az egyik esetében az adományozás okaként saját vallásos áhítatát említette.[17] Az akkori váradi főkapitány tehát, ha nem is feltűnően és erőszakosan, de folyamatosan és kitartóan igyekezett erősíteni felekezete pozícióit. Nincs nyoma annak, hogy tényked ése ellen felléptek volna a váradi kálvinisták, tartózkodásuk nyilván annak a hallgatólagos paktumnak tudható be, amelyet a kálvinisták kötöttek az új kurzussal.[18]

Ghiczy váradi kapitányságához fűződnek az első olyan adatok, amelyek tényked ésér ől az eddig ismerteken túl sokkal bővebben számolnak be. A Lukács László által publikált adatgazdag jezsuita levelezés — bár kétségtelenül egyoldalú és sokszor tendenciózus beállításban tárgyalja az eseményeket és állítja be szereplőit — az akkori váradi főkapitányról először mint eretnek, de segítőkész, ma azt mondanánk korrekt magatartású emberről számol be. Az 1579-ben a városba érkező jezsuita rendtagokat megkülönböztetett figyelemmel fogadta, ugyanezt tette 1583-ban a városba érkező Antonio Possevinóval is, akit a város előtt díszes kíséret élén várt.[19] Johannes Campano lengyel tartományfőnökkel hasonló előzékenységgel járt el egy évvel később; a tartományfőnök külön említendőnek tartotta, hogy tekintettel a böjtre alig szolgáltak fel húsételt, és hogy az asztalnál sok szó esett a vallás kérdéseiről, majd amikor távozott, főtisztjei és több tucat nemes társaságában egy darabon elkísérték hazafelé tartó útján. A figyelem azonban nem a rendnek és tagjainak szólt, hanem a királynak; vele pedig veszélyes dolog lett volna ujjat húzni. Campano beszélt a váradi katolikusokkal is, amelyen felbuzdulva javasolta a rendfőnöknek két iskola felállítását is. Nem mulasztotta el megjegyezni azt sem, hogy Várad fekvése miatt kiválóan alkalmas a magyarországi terjeszkedésre is.[20] Levelével a váradi katolikusok ügyét akarta előmozdítani, akik 1584. március 3-án Claudio Acquaviva rendfőnöknek levelet írtak az iskola megalapítása érdekében. Arra kérték, hogy tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a király minél hamarabb alapítson kollégiumot a városban, amely már több mint húsz éve nélkülözi a papokat. A kollégium már Possevino előző évi váradi útja alkalmával szóba került, a hívek tehát nyilván erre céloztak.[21] Kérésüket a legmagasabb szinten is támogatásra méltónak tartották; erről árulkodik Bolognetti lengyelországi pápai nuncius és Ptolomeo Galli bíboros államtitkár levélváltása az év folyamán.[22]

A szívélyes viszony azonban csak látszat volt. Ghiczy 1584 áprilisában színt vallott, amikor lehetővé tette a két felekezet képviselőinek disputáját.[23] A polémia középpontjában az a Szántó István állt, aki már 1580-ban felhívta ma-

---

[17] A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában (1566–1780). Írta néhai Bunyitay Vince. Kiad. Lindenberger János. Sajtó alá rend. Málnási Ödön. Debrecen, 1935, 41–42.

[18] Erről vö. a 15. jegyzetet.

[19] Monumenta Antiquae Hungariae. 1580–1586. II. Ed. Ladislaus Lukács SJ. Romae, 1976 (a továbbiakban MAH) 535. Magyarul: Boldog Várad, 162–163.

[20] Uo. 687–688.

[21] A levelet vö. MAH II, 681–683. Ehhez vö. még uo. 688, 693–694.

[22] Uo. 697–698, 700–701.

[23] A disputáról vö. *Szilágyi Csaba:* „Domine Pater Stephane" Szántó Arator István váradi hitvitái. In: Fiatal egyháztörténészek kollokviuma. (1998. november 3.) Tanulmányok. (Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Kiadványai) Szerk. Kósa László. Bp., 1999, 9–19.

gára a figyelmet agresszív váradi fellépésével. Most rendtársa, a betegeskedő Tőrös György segítségére sietett, aki egyedül nem tudta ellátni a hívek ellátását. Erről a négy napig tartó eseményről, hála Szántó beszámolójának pontos értesülésekkel rendelkezünk. A vita előzménye Ferdinand Capeci erdélyi provinciális, Szántó elöljárója, április 17-ei váradi látogatása volt. A következő napon a kapitány jelenlétében két kérdést intézett a társaságban tartózkodó Beregszászi Péter kálvinista prédikátorhoz; a húsvétról és a szentek segítségül hívásáról. A vitát tehát a jezsuiták provokálták. Beregszászi, aki a beszámoló szerint zavartan hallgatott, rögtön összekürtölte a környékről prédikátortársait. A kapitány nem akarta engedélyezni a vitát, mert a király megtiltott minden efféle, a kálvinista prédikátorok azonban nem akarták válasz nélkül hagyni a provokációt. Állítólag 303-an gyűltek össze, és a szuperintendens Gönczi Máté vezetésével nekirontottak Szántónak, Capecinek ugyanis — a beszámoló szerint a kolozsvári eretnekek machinációi miatt — vissza kellett térnie Kolozsvárra, rendtársát tehát kénytelen volt magára hagyni. A beszámoló erőteljes biblikus nyelvezettel ecseteli, ahogy Szántó bárányként a farkasok között, három egész napon át állta az eretnekek dühödt támadásait. Ennek ellenére, ha hihetünk szavainak, mégis ő került ki győztesen ebből a szellemi párviadalból. Ghiczy csak a harmadik napon lépett elő, és a király közben beérkező levelére hivatkozva véget vetett a disputának: „Miután tehát négy órán át mindkét részről erősen kiabáltak, Géczi János várkapitány a középre lépett, elolvasta a király levelét, melyben véget vet a disputának, megtiltja, hogy egyik se merje a másikat többé vitára kihívni, vagy megtámadni. Lehetséges, hogy a kapitány s a prédikátorok e levelet úgy csikarták ki a királytól, nehogy továbbra is gúny tárgyul szolgáljanak s tudatlanságuk napról-napra mind inkább nyilvánvalóbbá váljék... A király levelének olvasása után, amely mindkét résznek hallgatást parancsolt, a feleket békességesen egymástól elválasztották."[24] Nyilvánvaló, hogy a kálvinisták nem csikartak ki semmiféle levelet a királytól, főleg nem azért, hogy elleplezzék teológiai járatlanságukat és csődjüket a tudós jezsuita előtt. Azt azonban nincs okunk feltételezni, különösen az 1571. évi cenzúra rendelet miatt, hogy ne érkezett volna Lengyelországból a disputának véget vető királyi parancs. Báthory István levele sajnos nem maradt ránk, ugyanakkor nyilvánvaló Szántó állításainak tendenciózussága is; nehezen elképzelhető, hogy a harmadik napon érkezzen meg, ráadásul az ellenfelükkel nem bíró kálvinisták védelmére. Nem kétséges persze, hogy a vita berekesztése inkább a jezsuitáknak kedvezett, hisz ők ezt győzelemként könyvelhették el. A király levele valójában a köznyugalmat felkavaró hitvita mielőbbi befejezése, vagy pontosabban, mindenféle disputa betiltásáról szólhatott.

---

[24] Vö. Relatio Stephani Szántó S. I. de disputationibus cum innovatae religionis ministris Varadini anno 1584 habitis: MAH II, 741–748. A beszámolóban az egyik, alapszituációra alkalmazható zsoltárt idézi. Uo. 744. Rendkívül érdekes, hogyan állítja be Capeci Szántót. Amikor ellenfelei azt próbálták bizonyítani, hogy egyesek a pápát földi istennek nevezik, Szántó a következőket válaszolta; „... ő sem Folinora, sem Balbora, vagy más jogtudósra nem hivatkozott, akik hízelkedésből nevezhették a pápát földi istennek, sem kopott pápai bullákra, sem imádságos könyvekre nem támaszkodott, hanem csakis a Bibliára." A levél magyar fordítását vö. *Szittyai Dénes:* A nagyváradi disputa 1584-ben. In: Magyar Kultúra 10. (1923), 727–728. A disputáról vö. még *Zoványi*, 146–147.

Sajnos semmilyen fogódzót nem nyújt a beszámoló arra nézve, hogy mikor születhetett a levél, ezért csak találgathatunk; a kálvinista prédikátorok Váradra gyűléséhez kellett néhány nap, a disputa híre közben elterjedhetett, és — lehet, hogy éppen a jezsuiták révén — természetesen eljutott István király fülébe is, aki, mivel tartott a következményektől, megtiltotta azt. Csakhogy mire a parancs Váradra ért, már javában folyt a disputa. A főkapitány, Ghiczy János először a királyra, pontosabban az 1571. évi rendeletre hivatkozva — talán ekkor még nem volt a kezében az uralkodó levele — nem engedélyezte a disputát, később mégis „félrenézett" és szabad teret engedett a vitának. Hatáskörének túllépése nyilvánvaló; a később idézendő adatok tanúsága szerint a mindenkori főkapitány az egyik legfontosabb feladata a nyugalom fenntartása volt az uralma alá tartozó területeken. Egy hitvita megszervezése bajosan illeszthető a váradi főkapitány feladatai közé. Jóllehet Szántó még az év decemberében írt levelében is jó szívvel emlékezett meg a kormányzóról, aki elmondása szerint a disputa utáni időszakban két ízben is megmentette az ellene fenekedő kálvinistáktól, a környék kálvinista prédikátorai mégis csak az ő oltalmába húzódva tettek kísérletet arra, hogy az agresszíven fellépő jezsuiták útját állják, és gátat vessenek a katolicizmus további partiumi terjedésének. Nem sokkal később azonban Ghiczyt kinevezték kormányzónak, és ez a távolságtartó, ámde udvarias viszony kölcsönös gyűlölködésbe fordult. Ettől kezdve a jezsuiták csak rosszat írtak róla, és őt látták további gyulafehérvári sikereik legfőbb akadályának.[25]

Ghiczy kormányzói kinevezésének okaként a szakirodalom a hármas tanács működésének zavarait említi. Kovacsóczy Farkas, Kendy Sándor és Sombori László működését rengeteg kritika érte, ugyanakkor ők is elégedetlenek voltak a király által biztosított feltételekkel. A nézeteltérések kiéleződéséhez hozzájárult a hármas tanács és Báthory István között kibontakozó kormányzati filozófiát és a vallás kérdését érintő vita. Ezeket a vitákat foglalta össze Kovacsóczy 1584-ben Kolozsvárott megjelent államelméleti traktátusa, amelynek a hátterében az 1583 végén előálló súlyos külpolitikai helyzet húzódott meg.[26] A Porta a kozákok fosztogatásai és Péter moldvai vajda engedetlensége miatt Báthory Istvánt, illetve Erdélyt tette felelőssé. A gyanút fokozta, hogy a hármas tanács, a király instrukciójának szellemében, nem volt hajlandó fegyveres segítséget nyújtani Péter megrendszabályozásához. Ezért a Portán igen hidegen fogadták az 1583-ban az éves adóval a Portára érkező Margay Istvánt. Sőt, már olyan hírek is terjengtek, hogy Sztambul az ahdnáme és a határok felülvizsgálatára készül. Bár a konfliktust sikerült 1584 elejére valahogyan elsimítani, a bizalmatlanság — különösen a budai pasa részéről — nem szűnt meg, és az erdélyi határt török portyák dúlták fel. Tavasszal a rendek kérést intéztek István királyhoz, hogy nevezzen ki egy kormányzót Erdély élére, mert a hármas tanács működésével elégedetlenek. Ugyanekkor újra felvetették a vallás

[25] MAH II, 799–800, 849, 872, 880, 885, 888–889.

[26] Vö. *Kovacsóczy Farkas:* Dialógus Erdély igazgatásáról. In: Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. Vál. és jegyz. Klaniczay Tibor. Bp., 1982, (Magyar Remekírók), 1225–1255, *Rácz Lajos:* Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp., 1992, 135 és Köpeczi Béla: A magyar politikai irodalom kezdeteihez. In: Irodalomtörténeti Közlemények 74. (1970), 583–584.

kérdését, és kérték a királyt, hogy erősítse meg az utoljára 1581-ben megújított cikkelyt, amely kimondja az innováció tilalmát; nem kétséges, hogy ez esetben a jezsuita rendre céloztak, amely éppen az országgyűlés összehívását (április 25.) megelőző három napon keveredett éles polémiába a partiumi kálvinizmus képviselőivel.[27] Minden bizonnyal ezekre az eseményekre utalt a Báthory István 1584. július 2-án kelt levele a hármas tanácshoz; „Ír végre kegyelmetek a gyűlés motusáról, melyet kegyelmetek leveléből [az áprilisi gyűlésről beszámoló május 13-ai levél] rövidebben, Gyulay Páltól bőséggel, minden processusa szerint megértettünk. De nem csudáljuk, hogy akik gyűlésöket is a keresztény religiónak impugnálásán kezdették, az külső adminisztrátoroknak [hármas tanács] sem hagyhattak békét."[28]

A kormányzati vitára a következő évben tett pontot a király; május 1-én Erdély gubernátorává nevezte ki Ghiczy Jánost. A választásban szerepet játszott az, hogy 1584 folyamán, mint az imént említettem, Ghiczy katonái összecsaptak a budai pasa seregével, amely miatt a pasa a királyt „nagy embertelenül nyelvével rútolta."[29] A gubernátor kinevezéséhez azonban még egy eddig figyelmen kívül hagyott ok is hozzájárult.

Erre burkoltan a kormányzó kinevezési oklevele utal; e szerint a király Ghiczy kezébe helyezte a fejedelemség adminisztratív és katonai irányítását. Ami az utóbbi funkciót illeti, jogában állt az erdélyi várak parancsnokainak, várnagyainak és összes tisztviselőjének a kinevezése, két véghely, Várad és Karánsebes kivételével.[30] Mindkét végvár Erdély kapujának számított, északon és délen ezekre hárult a török támadások elhárítása. A fentebb mondottak alapján gondolhatnánk arra, hogy a király azért vonta ki ezt a két várat a kormányzó joghatósága alól, hogy ne ingerelje tovább az amúgy is dühös törököt. Véleményem szerint azonban ez esetben nagyobb súllyal esett a latba a vallás kérdése. Láttuk, hogy Ghiczy milyen mértékben avatkozott bele, a király kifejezett tilalma ellenére, és a lehető legalkalmatlanabb politikai helyzetben a Váradon megtartott hitvitába. Báthory, akinek több okból is szívügye volt a váradi katolicizmus, nem óhajtotta a továbbiakban egy olyan ember kezében hagyni a fontos partiumi város irányítását, akinek a részrehajlása — azonnali belpolitikai hullámokat kavarva — egyértelműen megmutatkozott az előző év tavaszán. Karánsebesen, ha hihetünk a jezsuita forrásoknak, még nagyobb számú (kb. 3000 fős) katolikus közösség maradt, akik már 1581 óta kitartóan kérték, hogy küldjenek egy katolikus papot a városba, sőt lépéseket tettek egy jezsuita szeminárium létrehozására is. Éppen az 1584. év februárjában, tehát nem sokkal a

---

[27] EOE III. 56–57, a végzések: Uo. 203. Az 1584. évi gyulafehérvári országgyűlés az 1581. évi kolozsvári rendelkezéseinek megújítását kérte, ez esetben az innovációt a katolikusokra, illetve a jezsuitákra értve. Uo. 39, 157.

[28] Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). (Magyar Történelmi Emlékek I. Okmánytárak 42. köt.) Közrebocsájtja Veress Endre. Bp., 1948. (a továbbiakban Levélváltás) 168.

[29] Idézi EOE II, 62–63.

[30] „In duobus tamen officiis et praefecturis, nimirum Varad et Karansebes, si quando praefecti loco et tempori minus idonei viderentur: ea gubernator, nisi prius accedente scitu et consensu nostro, nec praeficiat, nec loco moveat." Levélváltás, 265.

váradi disputa előtt járt náluk egy rendtag, hogy felmérje a terepet egy nagyobb vállalkozás esélyei számára. Nem vitás, hogy a karánsebesi megtelepedés a hódoltsági missziók megkezdéséhez vezető út első lépése lett volna, hiszen ekkor Temesváron tartózkodott Bartholomeo Sfondrato jezsuita is.[31]

Ghiczyt tehát úgy mozdította el a király, hogy ugyanakkor elő is léptette. Nem mellőzhette a kiváló képességű kormányzót, aki katonai pályafutását Gyulán kezdte, és egyike volt azon tiszteknek, akik 1566-ban a vár átadását ellenezve a végsőkig való védekezést követelték. Ekkor ismerkedett meg Báthory Kristóffal is. Az általunk tárgyalt korszakban már elismert, nagy tekintélyű, és Báthoryhoz mindenekfelett hű ember. Kinevezésével két legyet ütött egy csapásra a király; nyert egy keménykezű, tekintéllyel bíró, katonaviselt kormányzót, ugyanakkor eltávolította Várad éléről, egyszer s mindenkorra lehetetlenné téve számára, hogy az újjászerveződni kezdő partiumi katolicizmust elfojtsa vagy legalábbis nehéz helyzetbe hozza. A lépés a király kifinomult diplomáciai érzékét dicséri.

Utódját hamar megtalálták annak a Sibrik Györgynek a személyében, aki többé-kevésbé ugyanabba a körbe tartozott, mint Ghiczy. Üstökösszerű pályát futott be: 1579-ben még lovaskapitány, egy évvel később már a lengyelországi Newełben és Zawołoczban állomásozó lovasok között az első fizetési kategóriában van. 1579-ben honvágyára hivatkozva hazabocsájtását kérte, aminek helyt is adott a király, és bátyja, Kristóf figyelmébe ajánlotta az ifjút, és kérte, részesítse birtokadományban. Sibrik végül visszatért Lengyelországba, nyilván nyomós oka volt rá, hogy honvágyát leküzdve újra a király szolgálatába álljon. 1583-ban Gyulay Pállal együtt ismét Erdélyben találjuk; Báthory igen fontos feladatot bízott rájuk. Gondoskodniuk kellett az 1581-ben elhalálozott Kristóf temetéséről, illetve haza kellett vinniük a fejedelemség kormányzására felállított triumvirátus számára készített részletes instrukciót. A következő adatunk pedig már váradi hivatalba lépéséhez kötődik.

Sibrik mögött nem állt egy olyan tiszteletet parancsoló életpálya, mint Ghiczy esetében, aki akkor már két évtizede szolgált a végeken. Nem tudunk arról sem, hogy különösebben vagyonos vagy befolyásos ember lett volna, a szorványadatok éppen azt támasztják alá, hogy gyors emelkedését a királyi kegynek köszönhette. Ennek ékes bizonyítéka Giovanni Andrea Caligari lengyelországi pápai nuncius levele, amelyben az ifjú kiváló hadi érdemeiről és egyéb erényeiről olvashatunk. Sajnos nem derül ki, hogy ez utóbbiak pontosan miben nyilvánultak meg, a nuncius mindenesetre melegen ajánlotta Báthory Kristóf vajdának. Jezsuita forrásokból tudjuk, hogy Sibrik kálvinista volt; vallása tehát nem játszott szerepet Caligari dicsérő szavaiban, az ajánlás puszta ténye azonban arról árulkodik, hogy a király kegyencét a nuncius is „használ-

[31] MAH II, 209, 213, 225, 226, 267–268, 277, 282–284, 303, 305, 325, 458–459, 487. Tevékenységéről legújabban vö. *Tóth István György:* Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582) In: Történelmi Szemle 39. (1997), 447–472. A rend karánsebesi terveiről MAH II, 151, 195, 631, 648, 936–937. A misszió csak a 17. század első felében tudott megtelepedni a városban. Vö. *Molnár Antal:* A karánsebesi jezsuita misszió (1625–1642). In: Történelmi Szemle 41. (1999), 129–130.

ható" embernek tartotta, akire esetleg a későbbiekben vallási téren is számítani lehet.[32]

Nem tudjuk, hogy Sibrik milyen körülmények között kötött barátságot Gyulayval, a királyi titkárnak a leendő váradi főkapitányhoz írott műve, a Tanácsi Tükör mindenesetre szoros kapcsolatot feltételez a két ember között. Gyulay monográfusa, Szabó György részletesen elemezte az irat felépítését, jelentőségét, ezért ezek ismétlését mellőzöm és csak a mondandóm szempontjából fontos részekkel foglalkozom. A mű központi gondolata az erasmusi humanitas, amelyben Gyulay emberideálja fejeződik ki; a sorai nyomán kibontakozó ideális katonai vezető nem a háború, hanem a béke embere, a nép vezetője, bölcs kormányzó. E megállapítások fényében különösen érdekes a Tükör harmadik része, amelynek mottója: Ghiczy János utódja vagyok. Ebben az utolsó részben vázolja fel Gyulay a jelölt előtt álló feladat nagyságát. Nagy Sándor, Mátyás király és Dobzse László példáját felidézve tért rá Sibrik hivatali elődjének, Ghiczy Jánosnak a pályafutására, aki a tökéletes kormányzót testesítette meg számára. Kiválóságát mi sem bizonyítja jobban, hogy Gálffy János, aki Ghiczyhez hasonlóan az erények mintaképe volt, nem volt hajlandó átvenni a távozó után ezt a jelentős posztot. Ezért, tartva attól, hogy ez visszarettenti a jelöltet, kitartásra bíztatta, majd egy hirtelen fordulattal antik példák felhozatalával befejezte mondandóját, hogy Julius Caesar és Cicero sem restelltek náluk kisebb tehetségű emberektől tanulni.[33] A befejezés kissé elnagyoltnak tűnik; nehezen magyarázható antik retorikai szabályok követésével, hogy az utódot egy másik, szintén egekig magasztalt személy példájával bátorítsa, akihez a jelölt soha nem érhet fel, hisz sem életkora, sem tapasztalata, sem tekintélye nem ér fel Ghiczyével vagy Gálffyéval.

Ghiczy kiváló erényeinek unalomig való ismételgetésével mintha inkább az lett volna Gyulay célja, hogy bebizonyítsa, az eddigi váradi kapitány igenis alkalmas volt erre a posztra, rászolgált a bizalomra, mert lám a kiváló Gálffy sem volt hajlandó utána — egy ilyen ember után! — elvállalni a hivatalt. Ezzel talán azokat, a jezsuiták részéről érkező kritikákat akarta a békesség érdekében elhallgattatni, akik elmozdítása érdekében ágáltak, de ugyanakkor gesztust is téve a partiumi kálvinisták támogatójának, a felülmúlhatatlan erényekkel rendelkező emberként lefestett főkapitánynak. Ghiczy hibát követett el, ezt azonban a vele rokoni kapcsolatot fenntartó és a felekezetek közötti békés egyetértést mindennél fontosabbnak tartó Gyulay a jezsuitákkal ellentétben nem értékelte olyan súlyosnak.[34] A királyi támogatást a hátuk mögött érző, és a nagyváradi dispután felbátorodó jezsuiták 1585-ben a kormányzó mellett ezért Gyulayt nevezték meg a király eretnekek ellen hozott rendelete végrehajtásá-

---

[32] A nuncius levelét vö. Erdély és a Szentszék a Báthory korszakban. Kiadatlan iratok (1574–1599). (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 37. köt.) Sajtó alá rendezte Kruppa Tamás. Szeged, 2004, 4–5.

[33] *Szabó György:* Abafáji Gyulay Pál. (Humanizmus és reformáció 3.) Bp., 1974 (a továbbiakban *Szabó*) 31–40.

[34] Közeli kapcsolatukról árulkodik, hogy Gyulay első felesége, Ghiczy Katalin, a kormányzó unokahúga volt.

nak (két, a rendből kilépett hitehagyott jezsuitáról, Christian Franckenről és Petrus Saxóról van szó) legfőbb akadályozójaként.[35]

A Tanácsi Tükör megszületésének hátterében meghúzódó politikai események tehát kétségessé teszik, hogy a mű Szabó szavaival „...a XVI. századi erdélyi politikai irányvonal egyik első, ennek ellenére világos, minden mozzanatra, részletkérdésre kiterjedő megfogalmazása" lenne.[36] Szerencsésebb a néhány oldallal későbbi meghatározás, amely a politikai röpiratok között helyezte el Gyulay művét.[37] Utóélete szempontjából ez elmondható, de megszületésének pillanatában semmiképpen sem. Szabó méltatja Gyulay művének retorikai felépítettségét, kiforrottságát, és ennek a kimunkáltságnak tulajdonítja a levél hirtelen befejezését is. Szabó szerint a mű felépítését és retorizáltságát tekintve cicerói mintákat követ, előképe Sallustius Caesarhoz írt levele volt. A lezárásban, a peroratióban szereplő példák azonban retorikai szempontból nem apellatiónak, hanem inkább argumentum a persona vagy re-nek, illetve exemplumának tekinthetők.

Szabó, mint láttuk, a mű tartalmi elemzéséből meríti a Tükör műfaji besorolására vonatkozó leghangsúlyosabb argumentumát. Állítása alátámasztására arra hivatkozik, hogy a szöveg hosszan ecseteli a leendő váradi főkapitány előtt, hogyan járjon el a török és a német szomszédsággal szemben. Ez kétségtelenül így van, ennek ellenére Gyulay a szomszédság kérdése mellett legalább akkora teret szentel a váradiak, legyenek akár katonák, akár polgárok, közti egyetértésnek. Külön kitér a vár ellátására, illetve a védőművek karbantartására. Egy államelméleti traktátus, vagy politikai röpirat, különösen ha alig néhány oldalból áll, aligha térne ki ilyen részletkérdések taglalására. Szabót nyilvánvalóan az vezette félre, hogy Gyulay retorikai formába öntötte mondanivalóját. Két újonnan előkerült irat (lásd a Függelékben) segítségével minden eddiginél pontosabban meghatározhatjuk műfaji szempontból a Tanácsi Tükröt, és ugyanakkor kísérletet tehetünk arra is, hogy a művet valós értékének megfelelően helyezzük el Gyulay életművében.

A két irat, két újonnan kinevezett váradi főkapitány számára készült instrukció az Esztergomi Főszékesegyházban őrzött Báthory protokollumban olvasható.[38] A kódex az 1583 és 1594 közötti időszak oszmán–erdélyi diplomáciai levelezés egy részét tartalmazza. A szakirodalom eddig kevés figyelmet fordított erre a rendkívül értékes leveleskönyvre. Szilágyi Sándor az Erdélyi Országgyűlési Emlékek írásakor sokat merített belőle, Veress Endre Báthory István és az erdélyi kormányzat levélváltását magában foglaló okmánytárának pedig szinte mindegyik irata innen származik. Az instrukciók a leveleskönyv többi dokumentumától eltérően nem diplomáciai jellegű iratok, tartalmuk alapján azonban mégis ide sorolták azokat, mivel az újonnan kinevezett váradi főkapitá-

[35] MAH II, 817, 844. Formailag erre lehetőséget adtak az 1584. évi országgyűlési végzések, de mint láttuk, az innováción itt nem a nonadorantistákat, illetőleg a szombatosokat értették, hanem a katolikusokat.

[36] *Szabó*, 37.

[37] Uo. 43.

[38] Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Protokollum Bathorianum, Ms I. 310 (a továbbiakban Protokollum) 274–275, 517–520.

nyok legfontosabb feladataként a magyarországi török és királyi végvárak katonai elöljáróival való kapcsolattartást írták elő, amelybe a végek fegyveres védelme mellett természetesen a határ menti diplomácia is beletartozott. Az előírt kötelességek, a török és a Habsburg országrészekkel szemben követendő magatartás, a végek állandó felügyelete, a vár védőműveinek karbantartása, a várossal és a vármegyével kialakítandó viszony, a tisztviselőkkel való bánásmód éppen úgy részét képezi az instrukciókban foglaltaknak, mint a Tanácsi Tükörnek. A feltűnő egyezések felvetik annak a gyanúját, hogy Gyulay műve és a főkapitányi utasítások szövegei nem függetlenek egymástól.

A Király Györgynek írott 1588. és a Bocskai számára készült 1592. évi instrukció időrendben követi a Tanácsi Tükröt, a korszakból pedig nem ismerünk több efféle iratot, ezért a szöveget először közlő Bethlen Farkas állításából indulunk ki, vagyis hogy Gyulay műve a későbbiek folyamán zsinórmértékül szolgált a mindenkori váradi főkapitány számára, és hogy időrendben ez volt az első, a hivatalba lépő várkapitány teendőit részletesen rögzítő irat.[39] A Tanácsi Tükröt Nagyvárad eleste után három évvel, 1663-ban fordította magyarra Csepregi Turkovics Mihály; bevezetőjében azzal indokolja a mű magyarra fordítását, hogy „Embernek még csak gondolatja, s e fundamentumon feltött célja is, nem boldogíttatik, s kévánatos véggel meg nem koronáztatik a bölcs Tanács nélkül. Mert héjában valók lesznek a gondolatok, mikoron nincs Tanács; de ellenben a tanácsosoknak bőségében előmégyen a gondolat. Amint azért bölcs tanácsosokkal indíthatni hadat is, így a gondolatok is, szívbéli feltött dolgok a jó tanácsosokkal erőssek: mennyivel inkább az erkölcsnek helyes igazgató kormánya; a magaviselésnek elintéző sinora a jó tanács, s annak helyes bevétele."[40] Csepregi Turkovics szavait a közelmúlt tragikus eseményei, a lengyelországi hadjárat, az erdélyi tatárjárás, Rákóczi György, majd Kemény János halála, a testvérháború és Várad eleste inspirálhatták. Ezek a gyászos események, amelyre burkoltan utal az előszó, nyilvánvalóan befolyásolták Szabónak a művel kapcsolatos állásfoglalását. Ráadásul Bethlen Farkas, akinek a művében megőrződött a szöveg, Csepregi kortársa volt, sőt azt is tudjuk, hogy sajtó alá rendezett erdélyi históriájának példányai éppen Gyulafehérvár tatár feldúlásakor semmisültek meg.[41]

Ha azonban az 1660-as évek Erdélyének eseménytörténetét lehántjuk a szövegről, és figyelembe vesszük a két előkerült instrukció szövegét, akkor csak egy fejedelmi kancellária által kiállított iratot látunk, amely Báthory István király akaratának megfelelően pontokba sorolja az új főkapitány teendőit. Ne feledjük, Gyulay királyi titkár volt, a kancellárián dolgozott, amely az efféle iratokat szokta kiállítani. A Király György és Bocskai István számára készült instrukciók tematikailag fedik a Tanácsi Tükörben foglaltakat, ugyanakkor retorikailag nincsenek megszerkesztve, amire nem is volt szükség, hiszen az iratok a hangsúlyt a teendőkre, a zökkenőmentes kormányzás biztosítására helyezik.

---

[39] *Wolffgangus de Bethlen:* Historia de rebus Transsylvanicis. Tom. II. Cibinii, 1782, 481–502.

[40] *Szabó,* 89.

[41] Csepregi Turkovics fordítása még abban az évben megjelent Nagyszebenben. Bethlen Farkasról vö. *Bartoniek Emma:* Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp., 1975, 480–493.

Gyulay viszont, figyelembe véve a Váradon kirobbant háborúságot, a humanitas fogalmát a középpontba állítva irodalmi formába öntötte igazi mondanivalóját. Adatok hiányában nem tudunk állást foglalni a szerző indítékaival kapcsolatban, ezért a későbbieket figyelembe véve csak feltételezzük, hogy a királyi titkár episztolájának mintája egy főkapitányi instrukció volt; ez esetben a Tanácsi Tükör egy fejedelmi utasítás irodalmi utánzata. Rejtély, hogy Gyulay miért használta a figyelmeztetésnek ezt a formáját, de műfajilag helyesebb lenne levelét a humanista episztola műfajába sorolni. Bethlen is episztolának nevezi Gyulay művét, amire tulajdonképpen Szabó is utalt, amikor a Tükörnek az ókori klasszikushoz visszanyúló irodalmi előzményeiről írt.[42] Most pedig lássuk, hogyan próbált megfelelni Sibrik a több irányból megfogalmazódó elvárásoknak!

Az új kapitány igyekezett fenntartani a békességet a váradi felekezetek között; az 1585. évi rendi beszámoló, a disputa mellett külön kitért a váradi szenátusnak a renddel való viszályára, amelyet az új kapitány közbelépése simított el. Sibrik tanulva elődje hibájából nem rendezett disputákat, hanem kálvinista istentiszteletre hívta a városban tartózkodó Szántót, ugyanakkor meghallgatta annak cáfolatait is. A vita tehát tovább folyik, de határozott mederben tartva.[43]

A Sibrik magatartásával kapcsolatos legizgalmasabb híradás azonban Campano lengyel tartományfőnök tollából származik 1586-ból, aki nem győzte dicsérni Sibriket, hogy mekkora előzékenységgel bánt velük, sőt, hogy milyen nagyra becsüli katonáival együtt a katolikus vallást. Ezt a lelkendező híradást tulajdoníthatnánk persze a szokásos túlzásnak is, amelyre a rendtagok hajlamosak voltak, így festve kissé rózsaszínűbbnek a képet a valós helyzetről, amelyben éltek és dolgoztak. Figyelmesebben elolvasva azonban a kérdéses levélrészletet, világossá válik, hogy ebben az esetben többről volt szó, mint kölcsönös udvariaskodásról.

Campano leírja, hogy egy összejövetel alkalmával, a kapitány és főtisztjei előtt dicsérni kezdte a katolikus vallást, a magyar szentek régi tiszteletét. Szólt a katolicizmus térhódításáról Japánban, Róma szentségéről, XIV. Gergely és V. Sixtus pápák áldásos, a szegényeket felkaroló karitatív buzgóságáról, az eretnekek ellen folytatott kíméletlen harcairól, illetve a Szentszék által felállított szemináriumokról, amelyekkel kapcsolatban, mint mondta, sok hazugság hangzott el. A tartományfőnök nyilván a közelmúltban Váradon történtekre utalt. Ezután váratlan fordulat történt. Miután ezek a szavak elhangzottak, a kapitány felállt, Campano siet megjegyezni, hogy ezt kizárólag István király tiszteletére szokták megtenni, és hosszú beszédben kezdte el dicsérni a jelenlegi pápát, V. Sixtust „...hogy Isten adjon neki boldog életet, Krisztus nyájának helyes kormányzását, de legfőképpen, hogy létre tudja hozni a keresztény fejedelmek szövetségét mindannyiuk legnagyobb ellensége, a török ellen, akitől egyedül is [ti. a magyarok], miután megkapták a szükséges segítséget, visszavívnák Buda várát és ott királlyá koronáznák Istvánt. Amíg ez elhangzott, mindannyian áll-

[42] *Szabó*, 40–43.
[43] MAH I, 928.

va maradtak a pápa tiszteletére. Ehhez egy másik csatlakozott a maga egyszerű szavaival, belevéve a római anyaszentegyház összes bíborosát, de leginkább Báthoryt [Báthory András bíborost], és ahogy mondták, a legszentebb haza javát stb. Míg ezek a tanulatlan, de vitéz katonák az asztalnál a legnagyobb bölcsességgel beszéltek, addig papjaik... nem voltak képesek csak a római, ahogy ők mondták Antikrisztusról prédikálni."[44]

Sibrik szavai szépen illeszkednek az 1585. év diplomáciai eseményeihez. Báthory István ekkor tett egy utolsó kísérletet annak érdekében, hogy összekovácsoljon egy hatalmas törökellenes ligát; e célból küldte vissza unokaöccsét, Andrást Rómába, hogy nyerje meg a pápát a tervnek. Ezzel egy időben kezdtek el mozgolódni magyarországi hívei is. Ennek illusztrálására általában Mágóchy Andráshoz írt levelét szokták idézni 1578-ból, amelyben az akkor sokat betegeskedő Rudolf halála esetén szükséges teendőket írta meg. E mellé odatehetünk egy másik, nem kevésbé szép magyarsággal megírt levelet Nádasdy Ferencnek, az erős Fekete Bégnek. A levélben említett események egy része közelebbről máig sem ismert, az iratot közlő Veress Endre szerint tartalma a nemzeti király választásával, a „német" iga lerázásával kapcsolatos; a király erre utalt, amikor nyomatékosan felhívta a címzett figyelmét, hogy ne bízzanak meg a németekben, és soha ne tartózkodjanak mindannyian egy időben egy helyen.[45] Sibriknek és főtisztjeinek a pápa és a bíborosi kollégium tagjai irányába tett gesztusának, illetve a jezsuita renddel és a váradi katolicizmussal szemben tanúsított magatartásának hátterében tehát a nemzeti királyság reménye munkált.

Az 1585. évhez fűződik a váradi kálvinista könyvkiadás újraindulása is. Ennek oka a katolikusok és kálvinisták közt — immár erőszakos események nélkül — továbbfolyó felekezeti polémia lehetett, és talán ezzel függ össze Hoffhalter Rudolf Váradra való visszaköltözése, aki a vitához szükséges eszközökkel, a sajtóval sietett hitsorsosai segítségére.[46] A vita középpontjában feltehetően a Gergely naptár állt. Könyvészeti adatok szerint 1584–1585-ben a jezsuiták és a váradi kálvinisták összecsaptak a naptárreform ügyében. 1584-ben jelent meg az a kalendárium, amely még a régi, Julius Caesar-féle naptárszámítást vette alapul, és amelynek kapcsán kirobbant a vita, a kálvinisták és a Gergely-féle naptárreformot védő jezsuiták között. A vitaindító Szántó Arator István *Epistola apologetica* című műve volt, amely azonban nem maradt ránk, létezését közvetett adatok bizonyítják.[47] A kérdéssel foglalkozó Tímár Kálmán feltételezte, hogy a művet Kolozsváron nyomtatták, bár Szántó az 1585. évben minden kétséget kizáróan egyedüli rendtagként, sőt még egy évvel később is, Váradon tartózkodott.[48] Erre a műre adta ki válaszul Hoffhalter a következő évben Beregszászi Péter prédikátor ösztönzésére készített kalendáriumát. A hozzá csatolt *Carmen*ben a naptárreformot támadták. Még ebben az évben megérkezett a válasz Wolfgang Schreck kolozsvári jezsuita részéről. Művét Be-

[44] MAH II, 884.
[45] Báthory levelezés II, 304–308.
[46] *Fitz,*, 223.
[47] RMNY 568.
[48] MAH II, 848, 928.

regszászi 1587-ben Bázelben kiadott *De controversiis religionis hoc seculo* című művében teljes egészében közölte. A függelékben pedig jól ismert vitapartneréhez, Szántó Arator Istvánhoz írott válaszlevele olvasható.[49] Beregszászi műve a naptárvitánál jóval szélesebb témát felölelő konfliktusra enged következtetni. A mű végéhez csatolt válaszában a pápaság intézménye, a pápa világi hatalma ellen intézett támadást.[50] Ezt támasztja alá egy további adat 1585-ből; eszerint Sibrik több alkalommal is eretnek prédikáció meghallgatására invitálta Szántót. Ezeken a böjtről, Krisztus pokoljárásáról, a szentképtiszteletről volt szó. Jezsuita forrásaink szerint Szántó e kérdésben Beregszászival és Derecskei Ambrussal keveredett vitába, akiket megcáfolt.[51]

Ezeknek a vitáknak egyéb nyomdászattörténeti nyomai nem maradtak. Valószínűleg ennek az volt az oka, hogy a cenzúrarendelet miatt egyszerűen nem volt mód arra, hogy az 1584. évi disputa által keltett hullámok nyomtatott formában is a szélesebb nyilvánosság elé kerüljenek. Ezt látszik alátámasztani, hogy Beregszászi gyűjteményes műve is Bázelben jelent meg.

Báthory István 1586-ban váratlanul meghalt; nem csoda, hogy halálakor a rendek kaptak az alkalmon, és Zsigmond nagykorúsításának feltételéül a jezsuiták kiűzését szabták. Ez egyet jelentett a katolicizmus szinte maradéktalan megsemmisítésével. A medgyesi országgyűlés 10. cikkelye arról árulkodik, hogy Sibrik kapitánysága ellenére nem csökkent a feszültség a két felekezet között. A cikkely ugyanis külön említi Várad városát, illetve a Szent Egyed templomot, amelyet a katolikusoknak vissza kellett adniuk a kálvinista felekezet számára.[52] Sibrik azonban nem sokkal Báthory István előtt, 1586 novemberében pestisben meghalt, ezért utódról kellett gondoskodni.[53] Mivel ebbe már nem tudott beleszólni a király, Ghiczy kormányzó olyan személyt keresett, aki megfelelő határozottsággal képviseli a kálvinista érdekeket Váradon. A feladat végrehajtására alkalmas embert Király Györgyben találta meg. A leendő főkapitány számára instrukció készült, amelynek szövege eddig ismeretlen volt; az előkerült és most közzétett szöveg rendkívül fontos adalékokkal szolgál a váradi felekezeti viszonyokkal kapcsolatban. Az egyik sokat sejtető bekezdés a következőképpen hangzik: „Arra is nagy gondja legyen, hogy minden rendnek ott az helyben mind belől az után smind az várasba és hozzá tartozó helyeken békességes és csendes állapotban maradjanak *minden összeveszést, háborút eltávoztassanak*.[kiemelés tőlem] Az kik efféle indulatokra okot adnának, azoknak minden ahhoz való méltó és illendő médiomokkal eleit vegye, sőt az kik megérdemlik azokat törvény szerint meg is büntesse."[54]

[49] Schreck művét vö. RMNY 566, a Calendariumot uo. 559. *Beregszászi Péter:* De controversiis religionis hoc seculo motis adversaria quaedam scripta. Bázel, 1587, RMK III, 759 (a továbbiakban *Beregszászi*). A töredékes akadémiai példányt használtam.

[50] *Beregszászi*, 499–523, különösen 518–521. A Szántónak írt levél 1585. szeptember 2-án kelt. A vitáról a művek tartalmi ismertetésével együtt vö. *Zoványi*, 148–149.

[51] MAH III, 744.

[52] EOE II, 240.

[53] MAH IV, 546.

[54] Protokollum, 274–275. Felhívom a figyelmet az 1588-as évszámra; nemcsak a jezsuita rendet tiltották ki ebben az évben, hanem ekkor nagykorúsították Báthory Zsigmondot is. Ennek egyik legfőbb akadálya éppen az egykori váradi főkapitány, Ghiczy János volt. Látván a kiskorú fejedelem személye körül kirobbanó hatalmi harcot a Báthory testvérek és az udvar Gálffy, Gyulay nevével fémjel-

Az instrukció tehát a várban és a hozzá tartozó részeken lakók közti egyenetlenkedést akarja szankcionálni a törvénnyel. Nehéz feladat a mondat első felének értelmezése; a szöveg mintha a várbeli katonaság és a város közti jó viszony megőrzésére utalna. Ugyanakkor közelebbről nem meghatározott indulatokról, ellentétekről beszél, amelyek áthatják a vár és a város különböző rétegeit, rendjeit, akik között valamilyen feszültség áll fenn az instrukció kibocsátásának pillanatában. Éppen ilyen feszültségről adnak hírt jezsuita forrásaink a váradi katolikusok és a kálvinisták között, amelyek nem nélkülözték a tumultuózus, véres áldozatokat követelő jeleneteket. Az erőszakos események középpontjában Király Albert, a főkapitány testvére állt, aki, miután a környékbeli katolikusok előtt bezárták a kapukat (régi szokás szerint ugyanis a húsvét előtti éjszakán a hívők körmenetet tartanak a város falain kívül), rátámadt a húsvéti körmenetre gyülekező többi hívőre, és először lándzsával összeszurkálta, majd levágta a Krisztus szobor fejét, illetve jobb kezét. Katonái pedig a körmenet résztvevőire támadtak, akiket megvertek és megfosztottak ruháiktól. Kb. egy hónappal később újabb véres tettet követett el, amelynek következtében hárman meghaltak. Tettéért ugyan eljárás indult ellene, sőt a váradiak Szántó tanácsára panaszos levelet is írtak a fejedelemnek, aki azonban hiába próbált eljárni az ügyben, mivel azt Ghiczy megakadályozta. Szántó bécsi száműzetéséből sem szűnt meg Zsigmondot figyelmeztetni, hogy torolja meg a sérelmet, de az egyet jelentett volna az összes cselekményekben részt vevő kálvinista fő- és jószágvesztésével. Erre Zsigmond nem vállalkozhatott. Az eseményekről beszámoló Szántó nem mulasztja el megjegyezni, hogy minderre István király halála miatt kerülhetett sor, de később kárörvendve teszi hozzá, hogy a váradiak később pestissel, török és tatár dúlással fizettek meg tettükért. A katolikusokat ellenben szinte semmilyen kár nem érte.[55]

Hogy a váradi katolicizmus ügye milyen mértékben függvénye az országos politikának, egy újabb, szintén ismeretlen főkapitányi instrukció világítja meg. Ez utóbbi 1592-ben született, 1588 után egy másik, a katolikus vallás és a jezsuiták ügyét érintő kulcsfontosságú évben. Báthory Zsigmond 1591-ben unokaöccsei támogatását a maga mögött érezve, kísérletet tett a medgyesi végzések, amelyben nagykorúsításáért cserébe bele kellett egyeznie a jezsuiták kitiltásába az országból, felülvizsgálatára és a rend visszahozatalára. A rendek azonban ellenálltak, és ezt tették annál is inkább, mert a medgyesi végzések kijátszásával ekkor az országban két jezsuita is tartózkodott, Ladó Bálint, illetve az udvarban a később rendkívül fontos szerepet játszó Alphonso Carrillo. Zsigmond kísérlete csúfos kudarcot vallott, még a Báthory család tagjai sem támogatták. Várad esetében is megerősítették a medgyesi végzéseket.[56] Egy évvel később azonban lassan megváltoztak az erőviszonyok. Az év végén sor került Zsigmond addigi nevelőinek, Gyulay Pálnak és Gálffy Jánosnak a félreállításá-

zett frakciója között, tanácsosabbnak látta nem átadni a főhatalmat. Végül a több irányból érkező nyomás hatására engedni kényszerült és lemondott posztjáról. Nem sokkal ezután váratlanul meghalt.

[55] MAH IV, 547–550.

[56] *Szilas László SJ:* Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599). (MELEM Könyvek 34.) Bp., 2001, 31–39, ill. EOE II, 279–280, 384–385.

ra. Gyulayt még 1592-ben, Gálffyt néhány héttel később végezték ki.[57] Az udvari frakciók közötti harc eredményeképpen előtérbe került a fejedelem bátyja, Bocskai István is; Király György távozása, és Bocskai kinevezése közt a legszorosabb kapcsolatot kell feltételeznünk. Erre igen érzékletesen mutat az instrukció egyik szűkszavú, de mindennél beszédesebben árulkodó pontja: „Az katolikus kereszténveket az ő helyekben, melyekben most vannak, békével tartsa, mindenek ellen oltalmazza."[58]

A három országrész találkozásánál fekvő Várad szerepe a tizenöt éves háború kitörésekor meg jobban felértékelődött. Bocskai 1596-ban távozott posztjáról, amelyet ismét Király György töltött be, egészen 1598-ig. Olyan időszakban került Váradra, amikor újabb események borzolták fel a kedélyeket a partiumi városban. A Prágához és a Szentszékhez való közeledés jegyében Náprági Demeter személyében új püspököt kapott Erdély. A püspöki széket ekkor már évtizedek óta nem töltötték be, az utolsó püspök, Bornemissza Pál 1555-ben elhagyta az országot. A püspökség javait eladományozták, illetve azok részben kincstári kezelésbe kerültek. Náprági az újonnan visszakapott Gyaluban rendezkedett be, és kezdett hozzá a fejedelem támogatásával a katolicizmus terjesztéséhez. A küzdelem több szintéren folyt, irodalomtörténeti nyomai is maradtak, elég ha az antitrinitarizmusból megtért Szilvási Jánosra gondolunk, aki konvertitaként magára vállalta a volt felekezete elleni polémiát.[59]

Náprágiék ugyanakkor nem feledkeztek meg az egykori püspökség és káptalan gyöngyszeméről, Váradról sem. A váradiak, maguk mögött tudva a hatalom támogatását, jezsuita bíztatásra ellentámadásba lendültek. Fentebb láttuk, hogy ezt nem minden ok és sérelem nélkül tették.

A rend egykori olmüci diákja, Káthay Ferenc Acquaviva rendfőnöknek 1597. augusztus 4-én írt levele beszámol arról, hogy a fejedelem néhány jezsuitát küldött a váradi katolikusok megsegítésére, az eretnekek azonban nem voltak hajlandóak beengedni őket a városba és ünnepélyes követséget menesztettek Zsigmondhoz, aki fogadta ugyan őket, de a neki átnyújtott kérvényt ezer darabra tépte, majd az arcukba vágta és megbotoztatta őket. Ezután rendeletben fenyegette meg a várost és vezetőit, ha a továbbiakban hasonló módon járnak el.[60] A jezsuita évkönyv részletesebben számol be az esetről. E szerint a fejedelem arra kérte a városi magisztrátust, hogy a váradi katolikusok számára biztosítsanak egy házat, ahol imádkozhatnak, illetve istentiszteletet végezhetnek. A szenátus nyilvánosan olvastatta fel a levelet, amelyhez bárki hozzászólhatott. Óriási felzúdulás támadt, és a város ezután küldött egy négy fős küldöttséget tiltakozásul a fejedelemhez.[61] A fellépés módját és stílusát jól jellemzi a Zsigmond által az akkori váradi főkapitánynak, Király Albertnek 1597. június 2-án írott levél alábbi részlete: „Hit igazgatásnak, az mi nem ti dolgotok, hagyjatok békét. Szablya, kopja, katonához illendő fegyver, az ti dolgotok... Darabos

[57] *Horn Ildikó:* Báthory András. Bp., 2002, 169–171.

[58] Protokollum, 518.

[59] *Szilvási János:* Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae... Claudiopoli, 1597 című művéről van szó. RMNY I, 808.

[60] MAH IV, 281.

[61] Uo. 308.

Gáspárt és György Deákot az bestye áruló kurvafiakat kivond az lajstromból, mindjárást elűzd, Váradon se hadd őket lakni. Ha én szolgáim voltak az bestye kurvafiak, szabott regulát én előmbe ne hozzanak... Ti penig kik jámbor, és tősgyökeres nemes renden kívül valók vagytok, bírák, városbeliek, és váradi fő polgárok, minden rendek, szántás, kapálás az ti dolgotok, nem hit igazgatás. Nem paraszt emberhez illik az hit igazgatás, sem vargához, sem szűcshöz, sem az protestatioval való fenyegetés egy pár bestye áruló kurvafiához is. Valete"[62]

A hatalom részéről érkező fokozódó nyomásnak egyéb nyomai is maradtak. A *Lipcsei kódex*ben olvasható egy ismeretlen szerző által írott ének, a *Cantio*. A kódex származási helye a Tiszántúl, ezért célközönsége nagy valószínűséggel kálvinista volt, az ő helyzetüket foglalta versbe a szerző:

„Hatalmas erőddel veszítsd el őket,
Ad meg koronánkot és királyunkat,
Ad meg győzedelmes fejedelmünket.[63]
...
Nagy haragja vagyon az Istennek mi rajtunk,
Bűneink ostora el hatalmazott rajtunk,
Siralmas jaj szóval, keseredett szívvel
Azért hozzád kiáltunk.

Hatalmas, kegyelmes, véghetetlen királyunk,
Ki vagy az ellenség ellen erős pajzsunk,
Kérünk téged Christus, ne utálj meg minket,
De könyörülj mi rajtunk.[64]
...
Emlékezzél meg kérlek nagy Úr Isten,
Ígéretedről te nagy jókedvedből,
Haragod múlik mi könyörgésünkkel,
És szabadíts meg pogány ellenségtől.[65]
...
Vess véget már haragodnak,
Ismersz minket mind gyarlóknak,
Fiai vagyunk Ádámnak,
Ne adj rabságra pogánynak"[66]

A névtelen *Cantio*, miután konstatálja azt a pusztulást, amelybe Magyarország jutott, Krisztushoz fohászkodik, hogy az akadályozza meg a maroknyi igazhitű („Csak kevesen vagyunk, kik téged tisztelünk") idegen országokba

[62] Boldog Várad, 85. A fellépésről vö. még *Baranyai Decsi János:* Magyar Históriája (1592–1598). Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1982, 384–385.
[63] Uo. 78.
[64] RMKT XVII/1, 79.
[65] Uo. 81.
[66] Uo. 82.

való szétszóratását. A pusztulás okaként azonban nemcsak „az pogány"-t nevezi meg:

„Mert meg sem szűnhetik köztünk az nagy félelem,
Várasunkból kiűz kegyetlen fejedelmünk,
Félelem, fáradság szüntelen mi rajtunk,
Nem nyughatunk házunkban"[67]

Az ének ugyan nem ad több fogódzót arra nézve, hogy ki ez a kegyetlen fejedelem, de a Váradon 1597-ben bekövetkező események fényében nem lehet vitás, hogy a katolikusok és a kálvinisták között kirobbant újabb háborúskodás, illetve a fejedelmi hatalom kemény fellépésének következményeinek irodalmi megörökítésével állunk szemben.

A jezsuiták elleni harc nem csillapodott a küldöttség kudarcával sem; csúcspontja a Szentlélek kápolna lerombolása volt. Ennek kiváltó oka a Derecskei Ambrus szószékére ismeretlenek által elhelyezett gyalázkodó cédula volt, amelyben Luthert és a protestantizmust szidták. A feldühödött hívők erre megrohanták a kápolnát és a jezsuiták Castaldo fiának egykori házában berendezett iskoláját.[68] Ez azonban már Báthory Zsigmond távozásának idején történt, amikor a váradiak joggal számíthattak arra, hogy tettük következmény nélkül marad. Mária Krisztierna, aki férje távozása után régensként maradt az országban, egy küldöttséget menesztett a városba, amelynek az volt a feladata, hogy kivizsgálja az ügyet. Nem történt semmi; a fejedelemasszony a vizsgálat eredményét felküldte Bécsbe.[69] A váradiak jól számítottak; 1598 nyarának végén ugyan Zsigmond visszatért az országba, és az augusztus 29-ei országgyűlésen ígéretet tett arra, hogy nem háborgatja a kálvinistákat, a váradiak azonban nem esküdtek fel hűségére, és a Melchior von Redern vezetésével bevonuló császári csapatokat befogadták a városba. Őket követte volna Miksa főherceg, aki azonban nem jutott be az országba, amelyet a nyár folyamán török támadás fenyegetett. Szaturdzsi Mehmed szerdár, megbosszulandó Temesvár 1597. évi ostromát, Várad elfoglalására indult.

A főkapitány a város ostromának előestéjén, augusztus 31-én levelet intézett Miksa főherceghez, aki csapataival ekkor Felső-Magyarországon állomásozott. Király a tatár és török csapatok Várad elleni felvonulására hivatkozva sajnálatát fejezte ki, hogy nem tud a főherceg megsegítésére menni, és egyúttal segítséget kért. Kb. egy hónappal vagyunk a nevezetes ostrom megkezdése előtt; Király György levele végén minden múltbéli esetleges sérelemért a császár és a főherceg bocsánatát kérte, majd miután így előkészítette mondandóját, a vallás szabad gyakorlatára tért rá: „... és a mi vallásunk szabad és háborítatlan gyakorlását is ezen a helyen [Váradon] ígérje meg..."[70] Ismétlem, mindezt a török

[67] Uo. 79.

[68] *Csernák*, 107–108, Boldog Várad, 172–173.

[69] *Csernák*, 108–112.

[70] „... ac religionem etiam nostram salvam et liberam se hoc in loco conservaturum fore polliceretur..." Wien, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat Akten Exp. 1598. August, nr. 48, fol. 15v.

ostrom előtt néhány héttel kérte, amikor a Habsburg hadvezetésnek a legkisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy a váradi kálvinisták szabad vallásgyakorlatával törődjön. Az ostromban végül mindkét Király testvér halálos sebet kapott,[71] a sikeres várvédelem kapcsán ugyanakkor mendemondák kaptak lábra, amelyek terjesztésétől feltehetően nem idegenkedtek a váradi katolikusok. A híreszteléseket papírra vető Szamosközy szerint a maroknyi védősereg és a városlakók harcát Szent László is segítette.[72] A középkor óta szívósan élő legenda szerint a lovagszent kikel sírjából, ha népe a pogány veszedelem miatt végveszélybe jut, hogy a sereg élére állva megküzdjön a betolakodókkal. Az ostrom és a védelem közös ügye ennek ellenére nem békítette össze a szemben álló felekezeteket. Még 1598-ban arra kényszerültek a jezsuiták, hogy kivonuljanak Váradról a szomszédos Szőlősre, ahol a később tartósan is megmaradtak. Ha egy váradi polgár katolikus temetést akart, illetve katolikus temetőben kívánt nyugodni, kénytelen volt Szőlősön eltemettetni magát.[73]

Náprági utódja, az új váradi püspök, Micatius János szívén viselte a váradi katolikusok ügyét. Bár nem volt jó viszonyban a jezsuitákkal, fellépése sértette a kálvinisták érdekeit, legalábbis ez derül ki Nyáry Pál váradi főkapitány egyik leveléből.[74] A katolicizmus ügyére 1606-ban súlyos csapást mért az egykori főkapitány, Bocskai István fejedelem. Amikor hosszú, kétesztendei ostrom után a német helyőrség átadta a várost, a közben visszatérő jezsuiták is kénytelenek voltak távozni; a fejedelem rendeletében kitiltotta a rendet az országból a közutálatnak örvendő Micatiussal együtt. A város újra az erdélyi fejedelemség része lett; ettől kezdve katolikus pap csak hébe-hóba bukkan fel Váradon és környékén egészen a török kiűzéséig.[75]

FÜGGELÉK

1588. május 20., Gyulafehérvár

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem instrukciója Király György nagyváradi főkapitány részére[76]

Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms I. 310, 274–275.

Instructio Illustrissimi principis et domini domini Sigismundi Bathori de Somlio vaivodae Transilvaniae et comitis siculorum Egregio Georgio Kirali capi-

---

[71] MAH IV, 549.

[72] *Szamosközy István:* Erdély története. Vál., bev. jegyz. Sinkovics István. Bp., 1981, 165. A Szent László kultuszról legújabban vö. *Magyar Zoltán:* „Keresztény lovagoknak oszlopa" (Szent László a magyar kultúrtörténetben). Bp., 1996, 391.

[73] *Bunyitay,* 27.

[74] Micatiusról vö. Jezsuita Okmánytár. Erdélyt és Magyarországot illető iratok. I/1. köt. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László S.I. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3) Szeged, 1995, 53–54, 133–134. Nyáryról uo. 13, aki ugyanakkor tanúságlevelet állított ki a két Váradon tartózkodó jezsuita számára. Uo. 131–133.

[75] *Csernák,* 115.

[76] A szöveget ma használatos írásmóddal, de a 16. századi nyelvhasználat figyelembe vételével írtam át.

taneo arcis Varadiensis et comiti comitatus Bihoriensis vigesima Maii 1588 Albae Iuliae data

Megtekintvén Király Györgynek eleitől fogva való az mi eleinkhez és mihozzánk való hűséges jámbor szolgálatját, és minden dologban jó és hasznos forgolódását, kit mind ott Váradon való laktában minden reá bízott tiszteknek viselésében és mind egyéb külső szolgálatnak helyén és idején, ahol az szükség kívánta, eddig megmutatott, mostan is jó reménységünk lévén hozzája, hogy semmit ez előtt való jó hű és tökéletes maga viselésében hátra nem hagy, hanem azt inkább minden tehetségével öregbíti és nevelni igyekezik. Az mi váradi házunknak fő gondviselését az ott való fő kapitányságot, és Bihar vármegyének fő ispánságát, ki ez ideig Sibrik György halála után vacalt, reá bíztuk és kezében adtuk ilyen okokkal és conditiókkal.

Azt kívánjuk, hogy az háznak őrzésére és megtartására fő és kiváltképpen való gondja és vigyázása legyen, melyben a minemű gondviselésnek módja pedig ez előtt való kapitányok idejében megtartatott, azt ő is azon módon kövesse úgy, hogy afféle vigyázás dolgában senkitől semmi vétök és fogyatkozás ne essék.

Az két fő porkoláb és viceporkolábok is az tisztekben és vigyázásokban eljárjanak, és a miben illik mindenben szavát fogadják.

Az szolgáló rendet úgy bírja és igazgassa, hogy ki-ki az ő rendi és hivatalja szerént mind maga személyében s mind szerivel akivel tartozik az szolgálathoz minden időben készen lehessen.

Az város bírája is az város népével egyetembe, amiben annak előtte az kapitányokhoz hallgatott, mint az vigyázásban és szekerezésben és egyéb szolgálatnak nemiben, most is azonképpen hozzá hallgassanak.

Arra is nagy gondja legyen, hogy minden rendnek ott az helyben mind belől az után s mind az várasba és hozzá tartozó helyeken békességes és csendes állapotban maradjanak minden összeveszést háborút eltávoztassanak. Az kik efféle indulatokra okot adnának, azoknak minden ahhoz való méltó és illendő médiomokkal eleit vegye, sőt az kik megérdemlik, azokat törvény szerint meg is büntesse.

Az török birodalomban nem csak az szolgáló rendnek ne hagyjon kapdosni, hanem azonképpen az vármegyebeli nemességnek is, az város népének és benne lakó nemességnek is, ha kik pedig afféle dologban találtatnának s megbizonyosodnék benne, hozzájok nyúlhasson és kedvezés nélkül megbüntettesse őket.

Az török szomszédsággal az végbeliekkel úgy alkudjék és viselje magát, hogy semmi oly dologra, kiből nagyobb háború támadhatna, méltán okot nekik ne adjon ha mi el igazító dolog lészen, kit jó módjával elvégezhet vélek, mindjárt abban eljárjon, ha pedig ő maga nem férne hozzá, nekünk értésünkre adja, és tőlünk várjon tanulságot felőle.

Az hódolt falvakat, kik eleitől fogva hódoltak voltak, bebocsáttassa az végbeliekhez, hogy mint ez ideig, úgy ezután is oda hallgassanak, hogy afféle szolgálatnak megszűnéséből az szegénységre nagyobb ínség ne következzék. De az kik eddig hódolatlanok voltanak, azokat az hódolásra semmi után ne bocsássa, ha pedig attúl meg nem oltalmazhatná, nekünk hírré tegye, hogy idején az portát megtalálhassuk róla.

Az más pártiakkal úgy viselje magát, hogy semmi oly dologban vélek össze ne elégedjék, ki az végbeli törökök ellen és ártalmukra lehetne. Mindazáltal mivelhogy most az császárnak frigye vagyon vélek, ok nélkül semmi háborút oda felé ne indítson, hanem minden dolgot jó módjával eligazítson vélek.

Az szomszédságra minden felől nagy vigyázásba legyen, hogy ha mi ellenünk való szándékok valahonnan lenne, azt idején megérthesse és az ellen méltó gondviselést tehessen.

Az vár épületihez ő maga is hozzá lásson és egyéb arra rendeltetett dolgosokat is arra intsen, és ha szükség mutatja, ugyan kényszerítse is, hogy ki kik dolgában híven és szorgalmatosan eljárjon, úgy hogy az háznak épületi napról napra nevekedjék és véghez is vitessék általa. Az fő porkoláboknak egyike mindenkor az épületen legyen, és az előbbi mód szerint az fő legény pallérok is rajta meg ne szűnjenek. Az fundátorral az építés dolgában egyetértsen, ha mind pedig meg nem alkudhatnék vele, nekünk értésünkre adja. Az kőmíveseknek és palléroknak, ahol az fundátor helyt ad, és amint akarja igazgatni őket, azt reá hagyja. Mészre, téglára és kőre gondja legyen, hogy abban fogyatkozás ne essék. Az mire az váradi udvarbírónak azelőtt gondja volt, hogy amelyek ő általa az épülethez kévántatnék, azokat megszerezze, úgy mint fára, talicskákra, sarogyákra, és állásnak való fákra most is azokat megszereztesse vele kiben udvarbíró szavát fogadja. Az csauszoknak, kik pasáktól és bégektől jönnének, és nem magok dolgában járnának, udvarbíró szokás szerént gazdálkodjék. Azonképpen, ha kik az más pártról, valamely oda való úrtól, valami közönséges és reánk nézendő dologban menjenek oda, vagy innen mi tőlünk küldetnének, azokra is az udvarbírónak szokás szerint gondviselése legyen.

Az mi jövedelmünknek beszolgáltatásában mind az harmincadosoknak s mind az exactoroknak szokott módja szerint segítséggel legyen. Az exactor pedig mind az mostan s mind az után való minden dologban őtet találja meg, és az hópénzeseknek, kiknek az exactor fizet, mikor idejük kitelik és meghagyja, hogy megadja fizetéseket, azt ne vontassa, hanem megelégítse őket.

Az vármegye és nemesség igazgatásában az vármegyével egyetértsen, kivel, amivel az vár épületire tartozik, jó gondviseléssel beteljesítse.(?)

Az környül való castelliókra, úgy mint Bajomra, Belire, Sarkadra azonképpen az több erősségekre is, kik abban az vármegyében vannak, gondja legyen, hogy az kik azokban vannak, éberen vigyázásban és készen legyenek, hogy valahonnan valami véletlen dolog rajtok ne történjék, kiknek ha hirtelen kelletnék amiből kívántatnék oltalmára is legyen.

Az várbeli törvényeknek, az szombati széknek ez előtt való kapitányoknak szokások szerént való szolgáltatására is gondot viseljen, úgy hogy minden rendeknek törvényit tegyen, kire hitös assessori legyenek, kiknek szokott jövedelme neki járjon. Az kik az vártartományából ez előtt oda vették törvényeket, abban most is azon mód tartassék meg, és afféle törvényeknek ott előtte szakadjon vége.

Erre az gondviselésre rendeltünk ilyen fizetést neki személyére hatszáz forintot, szerire húsz lóra három-három forint hópénzt. Másfél száz becső árpát és harminckét szekér szénát, asztala az várban lészen, mint az előtt való kapi-

tányoknak, kire az udvarbíró szokás szerént gondot visel. Esztendejének és fizetésének napja kezdessék prima Aprilis anno Domini 1588.

***

1592. május 1., Gyulafehérvár.

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem instrukciója Bocskai István nagyváradi főkapitány számára

Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms I. 310, 517–520.

Instructio ab Illustrissimo principe Domino Sigismundo Bathori de Somlio vaivoda Transylvaniae et Siculorum comite etc. Magnifico Domino Stephano Bochkay de Kis Maria, consiliario suo, supremo capitaneo Varadiensi et comiti comitatus Bihoriensis die 1 mensis Maii 1592 data Albae Iuliae

Látván váradi fő és végházunknak, és Magyarországban való ditiónknak, Bihar vármegyének bizonyos és fő gondviselő nélkül való szükségét, akartunk abból nekik, és annak az helynek prospiciálni. Meggondolván azért Bocskai István uramnak eleitől fogva megismert, és megtapasztalt hozzánk való akaratját hűségét, és minden dolgokban való serénységét, vigyázását és jó magaviselését ezt az gondviselést teljességgel reá bíztuk ennek előtte való kapitányoknak módja rendi szerént teljes hatalommal, elhívén azt, hogy mint egyéb üdőben és minden dolgokban úgy ebben is minket és annak az földnek és az háznak hasznát javát és megmaradását előtte viselvén minden erejével tehetségével azon lészen, hogy mindenekben az dologhoz és szükséghez képest jól szorgalmatoson és hasznoson viseli magát.

Adtuk penig ezen váradi házunkat és azt az gondviselést kezében mától fogva esztendeig ez ide megírt módok szerént.

Először azért gondja arra legyen, hogy az kapitányságnak tisztiben az várnak és az helynek semmi fogyatkozása essék.

Az háznak őrizésére és oltalmazására ő maga éjjel-nappal reá vigyázzon és teljes erejét tehetségét annak őrizésére, és megtartására fordítsa, soha úgy el nem távozván onnét, hogy arra való gondviselésnek szüneti lehetne. Azonképpen egyebeknek is, kik arra rendeltettenek minden tisztében és állapatban valókkal vigyáztasson és tisztekben eljártassa őket.

Az szolgáló népet is, kiknek az helynek szolgálatjára vala kötelességek vagyon, úgy igazgassa, és oly kézen tartsa, hogy minden üdőben az szükséghez képest, valahol kévántatik, az szolgálatra elegek lehessenek.

Az környül való kastélyokról Zsákára, Bajonra, Sarkadra, Belire és az többi, mind azokra kik mi számunkra valók s mind az egyebekre, azonképpen gondja legyen és az mind az bennek való szolgáló rendnek kezén letett vigyázását s mind egyéb azoknak megőrizésére és megtartására való szükséges dolgokat úgy rendeljen, hogy azokban való fogyatkozások miatt valami véletlen dolog ott ne történjék. Az vármegyét és az városi népet is az készenlételre intse és erőltesse, és az mikor szükségesnek ítéli, mind azokat s mind az szolgáló rendet megmustrálja, meglátogassa. Az háznak építésére is annak ideje vagyon az el-

rendeltetett mód és szokás szerént szorgalmatos gondot viseltessen, és mindent ahhoz való dolgosokkal idején megszereztessen, hogy az épületben semmi dolog késedelmet avagy fogyatkozást ne szerezzen.

Mindeneknek, kiknek perük az ő székin vagyon, halogatás nélkül igaz törvényt szolgáltasson.

Mindeniket igazságokban és törvényekben megoltalmazzon.

Miért hogy penig az hely mind az török birodalommal smind az német párttal határos, mind az két felé való vigyázása szüntelen legyen, mindent értsen és halljon és az hírekhez képest, az mint illik, mind belső smind külsőképpen úgy viselné magát minket is, az mit bizonnyal érthet, arról mindjárt bizonyossá tegyen. Azon legyen minden úton, hogy az földet rablástól hódoltatástól oltalmazza az török szomszédságot beljebb az ő határoknál ne bocsássa, minden ellenünk való szándoknak és gonosz igyekezeteknek idején mindennel eleit vegye. Mikor penig külső ellenségtől kévántatik az mi birodalmunkat oltalmazni, abba úgy viselje magát és úgy tekintsen kijjebb, hogy mindenkor az ház és hely megmaradására oltalmára nagyobb tekinteti legyen, ebben igen cautus és circumspectus legyen, hogy se együnnen [egyfelől], se máshonnan valami szerencsétlenség ott az földön és helyben rajtok ne essék.

Továbbá miért hogy az Bihar vármegyei fő ispánságot reá bíztuk, kévántatik tőle, hogy abban is az ispánság tiszti és vármegyének az ő szokása és törvénye szerént híven és szorgalmatoson el járjon, köztök törvényt szolgáltasson, igazat tétessen.

Az katolikus kereszténeket az ő helyekben, melyekben most vannak, békével tartsa, mindenek ellen oltalmazza.

Az mi jövedelmünknek beszolgáltatására és tisztekben híven és igazán való eljárására mind az udvarbírót, exactorokat, s mind az harmincadosokat és egyéb rendbeli szolgákat gondviselőket intsen, és kényszerítsen, az mibe penig kévántatik, segítséggel legyen nekik.

Egyéb odaki való dolgokat is, melyek az ő tisztit nézik, reá bíztunk, elhívén azt, hogy mindenben azt követi, az mi az földnek annak az háznak javára és nekünk is házunkra és nyugodalmunkra lészen.

Erre penig az gondviselésre lészen tőlünk ilyen fizetése.

Miképpen lakása, azonképpen asztala az várban lészen, azon móddal és állapattal, az mint ez előtt való kapitányok idejében volt, azt hozzá tévén, hogy abból háza népére is méltó gondviselés legyen, kire az udvarbíró tiszti szerént gondot viseljen.

Személyére minden hóra száz forint
Ötven lóra hópénze az exactor által járjon

Búza	böcsü	100
Bor	cubus	200
Árpa és zab	böcsü	250
Bárány		200
Vevő disznó		25

Szénája lovainak elegendőképpen

Kelenik József

LAZARUS VON SCHWENDI EMLÉKIRATA A TÖRÖK ELLENI VÉDELMI RENDSZER MAGYARORSZÁGI KIÉPÍTÉSÉRŐL (1576)

„... fennmaradásunk sokkal inkább a védekezésen, semmint egy támadó háborún múlik."

Az 1576. június 25-én Regensburgban megnyílt birodalmi gyűlés olyan ügyekről kezdte meg tárgyalásait, amelyek a későbbiekben nem csupán a Birodalom, hanem a Magyar Királyság életében is jelentősnek bizonyultak. A birodalmi gyűlés kiírásának egyik legfontosabb oka ugyanis az volt, hogy a császár anyagi támogatást szerezzen a komoly pénzügyi nehézségekkel küzdő magyarországi védelmi rendszer fenntartásához.[1]

A regensburgi birodalmi gyűlés nem csupán azért fontos Magyarország számára, mert ekkor kezdődik meg a német segélypénzek igazán rendszeres folyósítása, hanem azért is, mert ekkortól figyelhető meg lényegi változás a török kérdés birodalmi megítélésében. A német rendek ekkor kényszerültek szembenézni azzal a ténnyel, hogy az oszmán fenyegetés és jelenlét állandósult a Birodalom osztrák határainak közelében. Az 1568 és 1576 között eltelt évek magyarországi eseményei a német politikai elit számára bebizonyították, hogy az Oszmán Birodalommal, a szó európai értelmében, nem létezik békés egymás mellett élés. A keresztény területek védelme érdekében ki kell tehát alakítani egy katonailag jól szervezett, megfelelően irányítható, zárt védelmi rendszert. Erre az időszakra nyilvánvalóvá vált azonban az is, hogy a magyarországi végvidékek teljes kiépítéséhez, és ami a legfontosabb, állandó „üzemeltetéséhez" a Habsburg család osztrák tartományai, a Magyar és Cseh Királyság erőforrásaival együtt sem elégségesek. A Birodalomnak tehát, ha az oszmán terjeszkedést „német földön" kívűl kívánta megállítani, mindenképpen részt kellett vállalnia magyarországi határvédelmi rendszer kiépítésében és fenntartásában.

És bár ez nyilvánvaló volt, a segélyek megszavaztatása ezen, és az ezt követő úgynevezett *Türkenreichstag*okon (1582, 1594, 1597–98, 1603) minden esetben csak komoly belpolitikai küzdelmek árán volt lehetséges.[2] A török kér-

[1] A birodalmi gyűlés áttételesen Magyarországot is érintő hatásaival ismereteim szereint eleddig csupán Kurt Wessely foglalkozott. Tanulmányának címe: Die Regensburger „harrige" Reichshilfe 1576. In: Schriftenreihe des Regensburger Osteuropaisntitut Bd.3.: Die Russiche Gesandschaft am Regensburger Reichstag 1576. Regensburg, 1976.

[2] A belpolitikai küzdelmeket, illetve az 1576. évi regenburgi gyűlés lefolyását részletesen megismerhetjük *Hugo Moritz*: Die Wahl Rudolf II., der Reichstag zu Regensburg und die Freistellungsbewegung. (Marburg, 1895.) című munkájából. Az 1582. évi augsburgi gyűlést feldolgozta *Johannes Müller*: Der Konflikt Kaiser Rudolfs II. mit den deutschen Reichsstädten. Westdeutsche Zeitschrift

dést ugyanis — taktikai okokból — mind a katolikus, mind a protestáns rendek a Habsburg-ház saját külügyeként igyekeztek feltüntetni. És mivel a Birodalmat jogi kötelezettség egyáltalán nem fűzte a magyar koronához, azon megállapítással, miszerint a török segélyek folyósításával a birodalmi rendek egy idegen ország, a Magyar Királyság „adófizetőivé" válhatnak, a rendek közül meglepően sokan egyetértettek. A politikai huzavona ellenére azonban a rendek — felfogva az oszmán fenyegetés súlyát — végül mindig megszavaztak bizonyos támogatást. A birodalmi gyűlések végzései azonban minden esetben szükségesnek tartották hangsúlyozni, hogy a török elleni harchoz önként, saját józan megfontolásuk és kereszténYi jószándékuk jeleként nyújtanak támogatást.[3] E ponton szükséges rámutatnunk arra, hogy jogi értelemben a Birodalom nem Magyarországot, hanem a császárt támogatta abban, hogy területének határait a magyar hadszíntéren védelmezze.

Erre a célra a birodalmi gyűlés először 1576-ban szavazott meg olyan segítséget, ami összegében és jellegében is meghaladta az addigi kisebb célsegélyeket.[4] A mostani, 5 évre szóló 60 *Römermonat* elvileg mintegy 3,9–4,2 millió guldent tett ki.[5] Ebből az összegből a legújabb kutatási eredmények szerint 1576 és 1586 között ténylegesen is befolyt 3 662 988 forint[6] A magyarországi végvidék fenntartására (a török ajándékkal együtt) 1577-ben 1 667 789 rajnai forintot tartottak szükségesnek.[7] Ha ezt az összeget vesszük alapul, azt mondhatjuk, hogy az említett 10 éves periódusban 2 éven át ténylegesen is a birodalom tartotta fenn a végvidéket. Amit átfogalmazhatunk úgy is, hogy az adott időszakban a végvidék fenntartási költségeinek 20%-át a birodalom viselte.

1576-ban, a korábbiakhoz képest meglehetősen magas összegű segély megszavaztatásában, és az ehhez kapcsolódó politikai csatározásokban Lazarus Freiherr von Schwendi, mint a császár személyes tanácsadója és a török kérdés szakértője, maga is részt vett. Felszólalásában drámai színekkel ecsetelte a magyarországi katonai helyzet súlyosságát, és ezzel, illetve a rendeknek adott első császári válasz *(Erste Replik)* kidolgozásával jelentősen hozzájárult a segély körüli alkudozások sikeréhez.[8]

für Geschichte und Kunst Nr.14. 1895. Az 1594-ben, illetve 1597/98-ban Regensburgban tartott Reichstagról lásd *Felix Stieve*: Die Politik Bayerns 1591–1607. Briefe und Akten zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges. Band. 4–5. (München, 1878–83.) A legutolsó, eredményes török segély tárgyalásairól, az 1603. évi regensburgi gyűlésről írt összefoglalót *Moritz Ritter*: Geschichte der deutschen Union von den Vorbereitungen des Bundes bis zum Tode Kaiser Rudolphs II. címmel. Band.2. (Schaffhausen 1867–73.)

[3] *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äusseren Bedrohung. München, 1978. 69–72. (A továbbiakban *Schulze*, 1978.)

[4] 1556-ban a regensburgi birodalmi gyűlés 16 római hónapot szavazott meg. 1566-ban Augsburgban és 1567-ben Regensburgban együtt összesen 48, Speyerben (1570) pedig 12 római hónapnak megfelelő összeggel segítettek a német rendek. *Schulze*, 1978. 79.

[5] A Römermonat vagy Römerzug 4000 lovas és 20000 gyalogos egy havi zsoldját kitevő összeg. 1521-ben ennyi katona kísérte Rómába V. Károlyt. Az összeg nagysága tehát nem volt egzakt módon meghatározva. A római hónap a 16. század második felében Winfried Schulze szerint már befolyt, nettó összegében körülbelül 65–70000 fl tett ki. *Schulze*, 1978. 79. 25. számú lábjegyzet.

[6] *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). Wien–München, 2004. 325.

[7] Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten 1577–13-ad2. f8. fol.

[8] Schwendi tevékenységére és szereplésére a birodalmi gyűlésen lásd *Thomas Nicklas*: Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583) (Historische Studien. Heft 42.) Husum, 1995. 153–154. (A továbbiakban: *Nicklas*, 1995.)

A magyarországi védelmi rendszerrel kapcsolatos korábbi és újabb javaslatait Schwendi 1576 szeptemberében — tehát még a birodalmi gyűlés alatt — egy latinnyelvű emlékiratban foglalta össze.[9] Mivel jelenlegi ismereteink szerint ez az emlékirat válik majd a török elleni határvédelem reformját kidolgozó 1577. évi haditanácskozás, azaz a hadügyi reform egyik kiinduló dokumentumává, mindenképpen érdemes arra, hogy megismerkedjünk tartalmával.

Az emlékiratot a bécsi Kriegsarchiv Alte Feldakten 1576–11–3 jelzetű irata alapján közöljük. E szám alatt két dokumentum is található, az emlékirat latin eredetije, és annak német fordítása. A német nyelvű változat fogalmazvány, rengeteg javítással és betoldással. Hogy mégis ezt választottuk a közlés alapjául, annak két oka van. Az első, hogy a Schwendi életművét és tevékenységét komoly alapossággal feldolgozó német szakirodalomban nincs semmilyen utalás más kéziratra, és ilyet a bécsi levéltárakban magunk sem találtunk. A második, talán épp ilyen fontos ok, hogy ennek az iratnak, ennek a fordításnak az alapján kezdte meg reformelőkészítő munkáját az udvar és a bécsi Udvari Haditanács.[10]

Az emlékirat egy későbbi másolatát, a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain Geőcze István ugyan már közölte, de a magyar fordítás oly rossz, és oly mértékben eltorzította a szöveg eredeti értelmét és szerkeztét, hogy — az irat jelentőségére való tekintettel — mindenképpen elengedhetetlennek tartottunk egy újabb, szakszerű közlést.[11]

Az emlékirat teljes és kimerítő elemzésére — mivel ehhez az 1577. évi hadügyi reform előzményeit, lefolyását, sőt utóéletét is át kellene tekintenünk — itt sajnos nem vállalkozhatunk. Ehelyett azonban — talán ezzel is segítve a forrásszöveg értelmezését — szeretnénk felhívni a figyelmet az emlékirat néhány olyan gondolatára, melyek a Birodalom török politikájának kialakításában is fontos szerepet játszottak.

Ezek közül az első az, a korabeli európai közvélekedésben széles körben elterjedt nézet, mely szerint a török nem más, mint Isten büntetése.[12]

A tétel talán legnagyobb hatású megfogalmazója a reformáció atyja, Martin Luther volt. A 16. század e meghatározó személyisége az 1529-ben kiadott „Háború a török ellen" *(Krieg wider den Türcken)* című írásában foglalta össze a török elleni fellépéssel kapcsolatos gondolatait.[13]

---

[9] Az irat lelőhelye Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten 1576–11–3. Az emlékirat latin változatának hátlapján a következő feljegyzés szerepel: „Herrn Lazarus von Schwendi lateinischen discurs über den graniz wesen. **Facta** circiter Septembris 76."

[10] E feltételezést alátámasztja a Haditanács egy későbbi előterjesztése, illetve véleménye a Schwendi-féle javaslatokkal kapcsolatban. Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten 1576–13–1.

[11] A közlés, amelyre a történeti szakirodalomban gyakorta hivatkoznak, a Hadtörténelmi Közleményekben jelent meg, az 1894-es évfolyam 502–537. illetve 647–678. oldalain. Címe: Haditanácskozások az 1577-ik évben. A Geőcze-féle ferdítés alapjául szolgáló eredeti szöveg lelőhelye: Magyar Országos Levéltár. P.108. Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Rep. 77. Fasc. N.

[12] E közhely magyarországi elterjedését, változatait kiváló alapossággal dolgozta fel és értelmezte *Őze Sándor*: „Bűneiért bünteti isten a magyar népet". Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa II.) Budapest, 1991.

[13] Tanulmányunkban ennek egy viszonylag kései kiadását használtuk fel, amelyre Leonhardt Fronsperger 1596-ban ismét kiadott Kriegsbuch-jának harmadik könyvében bukkantunk rá. E tény egyúttal jellemző adalékként szolgál arra vonatkozóan is, hogy a törökre vonatkozó lutheri szemlélet

A könyvecskében Luther kifejtette, hogy a háború és a vérontás a kereszténység hitelveivel ellentétes, tehát a hívők számára elfogadhatatlan dolog. Ennek megfelelően ő, mint igaz keresztény, nem biztathatja híveit fegyverfogásra, öldöklésre, még a török ellenében sem. Idézett munkájában kifejti azonban azt is, hogy a török az ördög szolgája, sőt evilági megtestesülése, mivelhogy az iszlám — amennyire ő ismeri — mindannak az ellenkezőjét hirdeti, mint amit a kereszténység képvisel. Az iszlám lényege szerinte a hazugság és az áltatás, mivel hitelveinél fogva nem ismeri, nem ismerheti el a békét a keresztényekkel, valamint a gyilkolás és öldöklés, mivel az iszlám hívei szent kötelességeként írja elő a hit fegyveres terjesztését, a hitetlenek kiirtását. Továbbá becstelenség *(Unehe)*, mivel engedélyezi a többnejűséget, és így elutasítja a házasság szentségét. A török tehát, saját hitelveinek megfelelően, nem egyszerűen új foglalásokra és nagyobb világi hatalomra, hanem a keresztény hit teljes kiirtására, elpusztítására törekszik. Ezért az ellene folytatott fegyveres harc, a keresztény világi hatalom számára, nem csupán megengedett, hanem az Úr által a világi főhatalomra rótt súlyos kötelesség is. Aki pedig az evilági felsőbbséget követi, és annak engedelmeskedve teljesíti kötelességeit, Istennek tetsző dolgot cselekszik.

Ezzel Luther — fenntartva erősen bírált alaptételét — a gyakorlatban mindenkinek saját belátására és lelkiismeretére bízta, hogy az ördög evilági szolgájával „imával, sírással és könyörgéssel", vagy a világi hatalom engedelmes eszközeként, fegyverrel kíván-e szembeszállni. És jóllehet, ő továbbra is az imát tekintette elsődlegesnek, elfogadható, sőt helyes magatartásként ítélte meg a kereszténység védelmében folytatott fegyveres harcot is.

Schwendi emlékiratának bevezető részében többször ismétlődik és igen erős hangsúlyt kap a török terjeszkedés isteni büntetésként való bemutatása. Ez több szempontból is meglepő. Először is azért, mert Schwendi életpályájától, munkásságától és valláshoz való viszonyától is kissé idegen az efféle „istenes" felütés.[14] Másodszor pedig azért, mert egy olyan emlékiratban, amelyben a török elleni harc hosszútávú stratégiáját vázolja fel, talán nem ez a közhely látszik a harci kedv felszítására legalkalmasabb eszköznek. Ez az ellentmondásosnak látszó kettősség azonban egyáltalán nem tudattalan. Schwendi, a török, mint isten büntetése toposz alkalmazásával a birodalmi rendeknek két, egymástól ugyancsak távol álló csoportjára akart egyszerre hatást gyakorolni. A török kérdésben a rendek egy csoportja a hatalmas költségekkel járó védelmi rendszer kiépítésénél és fenntartásánál olcsóbb és célravezetőbb megoldásnak tartotta volna azt, ha az ellenséget néhány nagyobb hadjárattal kisöprik a határokról. Ezzel szemben az úgynevezett protestáns párt, anyagi és belpolitikai megfontolásokból, ellenezte a török elleni aktív fellépés minden formáját.

---

mennyire élő még a 16. század végén is. Doctor *Martinus Luther*: Vom Krieg wider den Türcken. 1529. In: Leonhardt Fronsperger: Kriegsbuch. Franckfurt, 1596. Dritter Buch. Von Schanzen und Befestigungen.(1573.) CCXL–CCXLIX.

[14] Schwendi a vallást magánügyként szeretné kezelni. Elítéli az egyház politikai ambícióit, a konfesszionális politizálást, a hitvitákat. Ezzel kapcsolatos álláspontjának pontosabb és bővebb kifejtését lásd *Eugen Frauneholz*: Des Lazarus von Schwendi Denkschrift über die politische Lage des Deutschen Reiches von 1574. Münchener Historische Abhandlungen. Zweite Reihe. Kriegs- und Heeresgeschichte. Heft 10. München, 1939. 18–20.

A két szélső álláspont, a „támadni", vagy „nem tenni semmit" között pedig ott hullámzott a bizonytalankodók tömege, akik hittek is a veszélyben, meg nem is. Féltek, de az anyagi áldozatoktól idegenkedtek. A „középutas" császári politika szócsöveként Schwendi feladata volt visszafogni a heveskedőket, meggyőzni az ingadozókat és együttműködésre bírni az ellenkezőket. E cél szolgálatában állt az említett közhely, amely a kapkodókat megfontoltságra intette, a protestáns ellenzéket pedig — Luther gondolatainak erejével — cselekvésre ösztönözte.

A fentiek ellenére nem szabad azt hinnünk, hogy Schwendi csak retorikai fogásként használja Luther tekintélyét. A török kérdés megítélésében ugyanis számos hasonlóság figyelhető meg Luther, és a katolikus Schwendi nézetei között. Mindketten úgy vélik például, hogy a török elleni fellépés sikerének alapfeltétele egyfajta erkölcsi megtisztulás. Kettőjük véleménye között persze komoly hangsúlyeltolódások is vannak. Luther, mint egyházi ember az isteni büntetés, a török „eltávoztatásának" legfontosabb előfeltételének a kereszténység általános, és teljes lelki-erkölcsi megtisztulását tartotta.

Schwendi, mint politikus és katona egyetértett ezzel, de a „megtisztulást" a maga módján, jóval világibb, gyakorlatiasabb eszközökkel vélte elérni. Ilyen volt például a fegyveres erők belső fegyelmét megszilárdítani és helyreállítani hivatott, birodalomi szintű, egységes „szolgálati szabályzat" elkészítése és törvénybe iktatása.[15] Luther és Schwendi véleménye a belső, erkölcsi problémák kérdésén túlmenően abban is messzemenően megegyezett, hogy a Birodalmat mindketten erőtlennek, gyengének, és az oszmán hatalommal való nyílt szembeszegülésre alkalmatlannak találták. Véleményük érdekes ellentétpárt alkot azzal a magyar történeti köztudatban makacsul élő történeti közhellyel, mely szerint a török időkben Magyarország területén két nagyhatalom, két birodalom csapott össze egymással.

A Német Nemzet Szent Római Birodalmának 16.századi állapotát szemügyre véve egyértelműen kitűnik, hogy ezen államalakulat inkább csak névleg — igényei, hagyományai, ha úgy tetszik történeti nimbusza szerint — volt birodalom. Valójában azonban nélkülözni kényszerült azon princípiumok többségét, melyek a korban a nagyhatalmak jellemzői.

A „Birodalom" több mint 300, többé-kevésbé önálló államból, illetve államszerű képződményből állt. „*Határai nem ábrázolhatóak területi* alapon szerveződő államok között húzódó pontos választóvonalként, épp ellenkezőleg, régi hűbéri *kötöttségek, kusza dinasztikus kapcsolatok, politikai vagy szociális klienturaviszonyok mögé rejtőztek. Zavaros határvonalak, és pontosan s*oha meg nem

[15] A speyeri birodalmi gyűlésre (1570) Schwendi átfogó reformtervekkel készült. Tervei között szerepelt állandó birodalmi csapatok felállítása, a császár által kinevezett állandó főparancsnokkal az élükön, egységes birodalmi hadirendtartás elfogadtatása, birodalmi hadszertár felépítése, katonai tartalék pénztár létrehozása stb. Az állandó birodalmi haderő felállításának terve azonban megbukott. Az elképzelések közül egyedül az egész birodalomra érvényes hadi rendtartás valósult meg, amelynek kidolgozásában Schwendi meghatározó szerepet játszott. *Nicklas*, 1995. 120–121. A hadi rendtartást lásd: Kaysers Maximilian II. und des heil. Röm. Reichs Reuter-Bestallung; Item von Bestallung des Felds, erneueret Reuter-Recht, und der Teutschen Knechte Articul. Sammt Verzeichnis etlicher Puncte obermeldter Bestallung und Articuln anhangig, de Anno 1570. In: *Johann Christian Lünig*: Corpus Juris Militaris. Leipzig, 1723. 58–76.

határozott hatalmi átfedések jellemezték a Birodalom és szomszédai kapcsolatát, de messzemenőleg ez volt jellemző a birodalmon belüli területek egymás közötti viszonyára is. Voltak ... olyan külső területek, amelyek *két, három vagy akár négy birtokoshoz tartoztak egyszerre, ezek a bonyolult kondominiumi viszonyok, az ... irányítást megnehezítették, és államjogi szempontból csak ritkán voltak megfelelő módon tisztázottak. Zavaró tényező ... hogy a Habsburgoknak ... a birodalmon kívül is voltak birtokai, illetve, az hogy a birodalom egyes északi területei olyan perszonáluniós kapcsolatokkal rendelkeztek, melyek alapján idegen országok is helyet és szavazatot szereztek a birodalmi gyűlésben...*".[16]

E sajátos, feudális alapokon szerveződő „államszövetség" élén a császár állt. Ő azonban inkább volt a Birodalom legfelsőbb világi hivatalának birtokosa, mint uralkodó.[17] Megbízását választás útján nyerte el, és a választófejedelmeknek — elvileg — joguk volt letenni hivataláról is. Jogait, lehetőségeit, azaz hatalmát a 16. századtól választási kapitulációk sora korlátozta.[18] Névleg a császár volt ugyan a Birodalom legfőbb hűbérura, de már csak kisebb, visszaháramló birtokokat adományozhatott szabadon. Jogai két csoportra oszlottak. Azok közül, amiket szabadon, minden korlátozás nélkül gyakorolhatott *(Reservatrechte)* a 16. században a következők voltak a legfontosabbak:

– előterjesztés (propozíció) készítése a birodalmi gyűlések számára (azaz a gyűlés napirendjének meghatározása),

– bírók, ülnökök kinevezése a Birodalmi Kamarai Bíróságokba,

– a Birodalmi Udvari Tanács *(Reichshofrat)* elnökének és tagjainak kinevezése,

– privilégiumok adományozása, kiskorú személyek nagykorúvá nyilvánítása, házasságon kívül született gyermekek törvényesítése,

– és végül a társadalmi állás, a rendi állapot megváltoztatása *(Standeserhöhung)*, lovagi, bárói, grófi, sőt fejedelmi cím adományozása.

Az olyan, politikai szempontból igazán fontos jogokat *(Komitialrechte)*, mint a törvényhozás, adókivetés, birodalmi szintű igazságszolgáltatás, rendeletek kibocsátása, háború vagy béke kérdése, a császárnak csak a birodalmi gyűlés együttműködésével lehetősége volt gyakorolni.[19]

[16] „Ihre Grenzen stellten ebenfalls keine akkuraten Scheidelinien territorialer Flächenherrschaft dar; sie wurden hingegen durch alte lehensrechtliche Bindungen, verschlungene dynastische Verwandschaftsbeziehungen und politische oder soziale Klientelverhältnisse vielfach überspielt. Unscharfe Grenzziehungen und niemlas klar definierte Herrschaftsüberscheidungen charakterisirten nicht nur das Verhältnis des Reiches zu seinen Nachbarstaaten, sondern waren auch weithin für die Beziehungen der Territorien untereinander typisch. Es gab darüber hinaus Gebiete, die einem, zwei, drei oder gar vier Herren gleichzeitig gehörten, komplizierte Kondominalverhältnisse, die eine gemeinsame Verwaltung erschwerten und staatsrechtlich selten befriedigend geklärt wurden. Als verwirrendes Faktum kommt hinzu, dass die Habsburger, ... über Besitzungen ausserhalb des Reichgebiets verfügten und dass umgekehrt die nördlichen Territorien in Personalunion verbunden waren, Sitz und Stimme auf dem Reichstag erwarben und damit Teil des Reiches waren." *Paul Münch*: Lebensformen in der Frühen Neuzeit. Ullstein, 1998. 28.

[17] *Helmut Neuhaus*: Von Karl V. zu Ferdinand I. Herrschaftsübertragung im Heiligen Römischen Reich 1555–1558. In: Christine Roll (Hrsg.): Recht und Reich im Zeitalter der Reformation. Frankfurt am Main, 1996. 435.

[18] *Fritz Hartung*: Deutsche Verfassungsgeschichte. Stuttgart, 1964. 34–35.

[19] *Helmut Neuhaus*: Das Reich in der Frühen Neuzeit. Enzyklopädie deutscher Geschichte Band 42. München, 2003. 16–18. (A továbbiakban: *Neuhaus*, 2003.)

Ahogyan ebből is következik, a császár legfontosabb „társhatalma" a Birodalmi Gyűlés volt. Csakhogy ez az intézmény 7 választófejedelemből *(Kurfürsten)*, 50 egyházi és 24 világi fejedelemből *(Fürsten)*, 83 birodalmi egyházi személyből *(Reichsprälaten)* és 143 birodalmi grófból *(Reichsgrafen)* állt, nem számolva itt a megjelenésre igen, szavazásra azonban nem jogosult 86 birodalmi várossal.[20] A gyűlések munka-, határozat- és döntésképessége ilyen létszám mellett — mintahogyan az sejthető is — meglehetősen korlátozott volt.

A Birodalom jogi szempontból egyik legfontosabb központi hivatala az 1495-ben létrehozott Birodalmi Kamarai Bíróság *(Reichskammergericht)* volt. Fellebbviteli bíróságként a birodalmi rendek közötti peres ügyekben volt hivatott dönteni, és jogi értelemben — a *Reichshofrat* mellett — a legfelsőbb fellebbezési fórumnak számított. Elvi jelentőségét az adta, hogy kifejezte a Birodalom jogi egységét. Mivel azonban működése nem volt megfelelően finanszírozva, gyakran hosszabb ítélkezési szünetekre kényszerült. A 16. század utolsó évtizedében pedig, a protestáns és katolikus rendek közötti politikai ellentétek kiéleződése miatt, szinte teljesen megbénult.[21]

Bár e helyt nincs módunk a téma további részletes áttekintésére, annyit biztonsággal állíthatunk, hogy a birodalmi működéshez szükséges intézményrendszer a 16. század folyamán, németföldön még kialakulóban, formálódóban volt.[22] A jogi, kormányzati intézményrendszer kiforratlansága mellett a gazdasági alapok is hiányoztak a nagyhatalmi fellépéshez. Az első, viszonylag hosszabb ideig, folyamatosan szedett birodalmi adó épp a török segélyek sora volt.

De a birodalmi léthez szükséges ideológiai alapoknak sem találjuk sok nyomát. Az az eszmerendszer, a keresztény univerzaliznus, amely a birodalmat egy magasabb, eszmei szinten összefogni, összetartani lett volna hivatott, romokban hevert. Sőt, mivel története során a kereszténységet még talán soha nem jellemezte akkora felekezeti megosztottság, mint a 16. század utolsó harmadában, a vallás inkább feszítő, mint egyesítő erőként működött. Az evangélikus egyházban az 1570-es években érték el csúcspontjukat az egyes irányzatok közötti viták, összecsapások. Ekkor vette első komoly lendületét a katolikus megújulás, az ellenreformáció, és ebben az időszakban zajlott le az ún. „második reformáció", melynek keretében evangélikus német fejedelemségek egész sora „vette fel" a református hitet.[23]

A Német Nemzet Szent Római Birodalma, mint birodalom, nem rendelkezett fegyveres erővel. Csapatokat a birodalmi kerületek állíthattak ki, ha a területükre eső államok belső békéjét, vagy határait támadás érte. A birodalom egészének külpolitika érdekeit hivatalosan ugyan a császár képviselte, de e fel-

[20] *Neuhaus*, 2003. 32–34. A számok az 1521. évi Reichsmatrikel adatai, a 17–18. század folyamán némileg módosulnak.

[21] *Johannes Burkhardt*: Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung. 1517–1617. Stuttgart, 2002. 183–185. (A továbbiakban: *Burkhardt*, 2002.)

[22] *Burkhardt*, 2002. 179.

[23] Ezek a következők voltak: Nassau-Dillenburg 1557-ben, Kurpfalz 1561-ben, Wesel 1564-ben, Wetterau grófság 1577-ben, Szászország 1587–88-ban, Zweibrücken hercegség és Emden szintén 1588-ban, Colmar 1589-ben, Lippe és Bentheim grófságai 1601-ben, illetve 1602-ben, Szilézia pedig 1609-ben. *Hans-Jürgen Goertz*: Deutschland 1500–1648. Ein zertrennte Welt. 2004, Paderborn. 208.

adat ellátásához sem önálló döntési jogkörrel, sem hadsereggel nem rendelkezett. A birodalom hadügyi érdektelenségére mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy csak 1570-ben tiltották meg, hogy idegen hatalmak számára német földön, a császár tudta és engedélye nélkül hadsereget toborozzanak. Az erők pazarlására mi sem jellemezőbb, mint az, hogy a francia vallásháborúkban körülbelül 20 000, Németalföldön pedig több mint 40 000 német katona harcolt szervezett keretek között.[24]

A fentebb elmondottakat figyelembe véve úgy vélem, igazat kell adnunk Schwendinek és kortársainak, akik saját „birodalmukat", ami nem rendelkezett sem kiforrott központi intézményrendszerrel, sem állandó haderővel, nem tekintették egyenrangúnak a hatalma delelőjén álló, erősen központosított Oszmán Birodalommal.

A törökkel szembeni kisebbségi érzés egyébként éppen a hadszervezet és a hadügyek terén volt a legerősebb. Nem az ellenség létszáma, hanem szervezettsége, fegyelme és elszántsága, azaz — ahogy ma mondanánk — az „emberi tényező" volt igazán lenyűgöző hatással a kor katonai szakíróira, politikusaira. *„Ha az ember a törökök rendjét a miénk mellett nézi, oly messze vannak azok egymástól, mint amennyivel a nap fénye meghaladja a holdét. Ebből is, de számos más okból is következik aztán, hogy a törökök jobb katonák, mint a németek. ... Ezért szükségesnek látszik, hogy a háború dolgában mi németek valami újat tanuljunk a törököktől, és ha valamire jutni is akarunk, vegyünk példát róluk, mert régi jó hírünket és hadi rendtartásunkat olyannyira elhagytuk már, hogy a parasztok és polgárok maguktól sokkal inkább jó messzire, mintsem közelre akarnak tudni bennünket."*[25]

Kétségtelen tény, hogy a 16. század utolsó harmadának nagy fegyveres konfliktusaiban feltűnő új, zsoldosokból álló haderőről szerzett tapasztalatok meglehetősen rosszak voltak. A fedezet nélküli tömeges zsoldosfogadás ugyanis mind a hadseregek, mind pedig az azokat kiállító és eltartó társadalom számára komoly megpróbáltatással járt. Ez pedig azokat a nézeteket erősítette, hogy az európai hadügy, különösen pedig az ennek tömegbázist biztosító német hadszervezet, súlyos válsággal küszködik.

A probléma valójában azonban nem is annyira a zsoldoshadsereggel, hanem az új működési elvek elfogadásával volt. Időbe telt ugyanis, míg a hadfogadók, a nemesi származású tábornoki és parancsnoki kar számára a zsoldoslázadások, és a katonák szörnyű pusztításai megkérdőjelezhetetlenné tették, hogy ez a fajta hadsereg csak pénzért, és egyedül csak a pénzért hajlandó katonaként viselkedni. Ha pedig ez hiányzik...

A nehézségeket a valóságosnál súlyosabbnak láttatta az is, hogy Schwendi és kortársai saját, az átalakulás nehézségeivel küzdő európai hadügyet a Nagy Szulejmán idején fénykorát élő oszmán hadszervezethez hasonlították. Az erről élő „kép" azonban, mivel a Birodalom 1542-ben találkozott utoljára oszmán haderővel, már csaknem negyven esztendős volt. S bár az idő nem állt meg az

---

[24] *Burkhardt*, 2002. 193.

[25] *Leonhardt Fronsperger*: Kriegsbuch. Franckfurt, 1596. I. Von Kayserlichen Kriegsrechten. (1565.) Von Kriegsgebrauch. CXXXVII.

Oszmán Birodalom felett sem, az 1570–1580-as években, Németországban, az oszmán hadipotenciálról még mindig az a kép élt, amelyet 1529-ben Luther oly szemléletesen felvázolt. „*...arra kell gondolnom, hogy a fejedelmek és a németek a török hatalmát és erejét vagy nem ismerik ... vagy pedig nem is akarnak komolyan harcolni ellene... Mert a török ellen harcolni nem olyan, mint a francia király, Velence vagy a pápa ellen. Ő igencsak más ellenfél, népe és pénze temérdek, ha a szultánt egymás után kétszer is megvernék, még mindig van annyi embere, hogy hamarosan ismét három, négyszázezer embert gyűjtsön össze. Ha megölnék százezer emberét, nemsokára ismét ugyanannyival áll ki, és még utánpótlása is marad. Ezért semmi az, ha 50–60 ezer katonával akarnak vele megütközni, ha nincs még legalább ennyi, vagy még több tartalékban. Azután vedd csak számba országait, ővé Görögország, Ázsia, Szíria, Egyiptom, Arábia. Ez akkora föld, mintha Hispániát, Franciaországot, Angliát, Németországot, Németalföldet, Csehországot, Magyarországot, Lengyelországot, Dániát együvé számolnád, és ezek együtt, az ő országaival még mindig nem egyenlők. ... Istenkísértés az,* ha egy király vagy fejedelem egyedül szegül szembe a törökkel, mert ily kevés erővel magát senki olyan hatalmas uralkodónak nem gondolhatja, mint Krisztus az evangéliumban..."[26]

Az Oszmán Birodalom hadereje a 16. század végén már korántsem volt ugyanaz, ami Nagy Szulejmán idején, ám még mindig akkora erőt képviselt, akkora hadipotenciállal rendelkezett, amivel még a Német Nemzet Szent Római Birodalma, sőt a Habsburgok teljes közép-európai államalakulata is csak egy jól megerősített várrendszerre támaszkodva szállhatott szembe.

Schwendit a magyar történeti irodalom látókörébe az általunk most ismét közzétett emlékiratának 1894. évi — katasztrófálisan rossz fordítású — változata emelte be. Az erős antihabsburgiánus hagyományok, és a kurucos, protestáns történelemszemlélet hatására azonban — mivel a törökkel szemben, horribile dictu a védekezést javasolta — neve gyakran még ma is némi elítélő éllel, a „gyáva németet" megillető lenézéssel kerül említésre.

Magunk ezzel szemben úgy véljük, hogy Schwendi számos emlékiratával, javaslatával, és legfőképp a végvidék hadügyi reformjának megindításával felbecsülhetetlen szolgálatot tett a Magyar Királyságnak. Javaslatai a védelemre való berendezkedésről — országunk további történetének ismeretében talán már bátran fogalmazhatunk így — az egyetlen helyes katonai megoldást fogalmazták meg.

---

[26] *Luther*: Vom Krieg wider den Türcken. CCXLIX. In: *Fronsperger*: Kriegsbuch. III. Von Schanzen und Befestigungen (1573)

EMLÉKIRAT
a magyarországi végvidék rendjéről és a török elleni hadviselés módjáról[27]

(A margón: Latin emlékirat, németre fordítva 1576. november 14.)

A Török Birodalom — csodálatra méltó és eleddig csaknem hallatlan felemelkedése, az Oszmán nemzetség és uralkodóház bámulatra méltó rendjével és eredményeivel egyetemben — kétséget kizáróan a mindenható Isten büntetése és fenyítő vesszeje,[28] amivel az Úr bűneiért és henyeségéért sújtja a kereszténységet.[29]

Eleddig egyetlen nemzet, császár, király, vagy más uralkodó sem állhatott ellen a török hatalmának és erejének, hanem — meghódolva és adót fizetve — vagy időben elfogadta tőlük a békét, vagy elveszítve országot, kormányzást és rangot, magára kellett vennie a szolgaság és a zsarnokság jármát.

A Német Birodalomban immár mi is ugyanezen veszélyben forgunk, ami az idő múltával egyre csak növekszik. Az egyik oldalon az említett ellenség hatalma és birodalmának ereje, a másikon pedig csupán a mi tehetetlenségünk, a közhatalom gyengesége és széttagoltsága áll.

Ezen dolgok miatt egyáltalán nem engedhető meg a mondott ellenség haddal való megtámadása, különösen mivel erre nem is vagyunk megfelelőképp felkészülve.

Ilyenténképp igencsak nehéz lesz magunkat és mieinket az ellenség fenyegető zsarnokságától, és a biztosnak látszó romlástól megvédeni és megőrizni, különösen úgy, hogy a háború már csaknem elviselhetetlen terheit egyedül kell hordoznunk, mert ezekben a visszás időkben más keresztény hatalmaktól kevés, vagy éppenséggel semmilyen segítséget sem remélhetünk.

Mindebből könnyen megérthető, hogy saját megmaradásunk és boldogulásunk érdekében miről is kell tanácskoznunk, hová kell haderőnket kirendelni, és azt úgy felhasználni, hogy dolgaink elfogadható és üdvös kimenetelét és befejezését — Isten segedelmével — elérhessük.

A törökökkel szemben ugyanis mi sem a hadra fogható erők, sem a megszerezhető segélyek, sem a hadvezérek, sem a gyakorlottság, sem pedig a háborúk lefolytatása tekintetében nem vagyunk egyenlők, mert nekünk nem csupán az ellenség hatalmával, hanem az Isteni Felség haragjával és büntetésével is számolnunk kell. Emellett előttünk áll az a szomorú példa is, hogy oly sok császár, király, fejedelem, nép és város — akiknek majd mindegyike más, jobb alkalmatossággal volt megáldva, mint mi — ezzen ellenség által legyőzetett.

---

[27] Mivel sem a latin, sem a német kéziraton nem található semmiféle cím, a fentebb olvashatót mi magunk adtuk az emlékiratnak. Mindkét kézirat *Diskurs*-nak titulálja Schwendi írását. Ezt jobb híján emlékiratnak fordítottuk, jóllehet a kifejezés jelentése árnyaltabb, kifejezőbb. Wahrig szótára így értelmezi a kifejezést; „Argumentation mit dem Ziel, einem Konsensus herbeizuführen." Azaz, érvelés azzal a céllal, hogy megegyezés jöjjön létre.

[28] A latin változatban flagellum Dei, Isten ostora.

[29] Az eredeti latin szöveg szerint: „... inauditos habuerit hactenus sucessus et incremanta cum admiranda serie et successione Domus Otthomanicae." Azaz „... meghallgatatlanul viseli az Oszmán uralkodóház csodálatra méltó őseinek és örököseinek eddigi sikereit és gyarapodását".

Mindezek után — a szükségnek ezen mostani órájában — nem vélek helyesnek semmiféle tanácskozást kezdeni arról, hogy hogyan kellene haddal támadni a törökre.

Mert mi — csakúgy, mint minden teremtett lélek — természet szerint a biztos rendet, és az isteni gondviselést óhajtjuk. Az Úr próbatételeinek alávetetünk ugyan, de nincs kétségünk afelől, hogy az emberek, de különösen a magas méltóságok és kormányzatok, az isteni sugallat és gondviselés törvényei szerint előbb gyarapodnak, majd az Úr akaratának változása szerint ismét kárvallottak és gyengék lesznek, lehanyatlanak, sőt el is pusztulnak.

A török dolgai eddig, néhány száz év óta már, folyvást csak előrébb haladtak és gyarapodtak úgy, ahogyan azt az Úr elrendelte. Emiatt aztán a törökkel szomszédos császárok és királyok ugyan hiába fáradoztak azon, hogy erővel és buzgalommal őket visszaszorítsák, vagy hogy szerencséjük kerekét megakasszák.

A török ereje most még sokkal nagyobb, mint egykor volt. Náluk a jó hadi rendtartás és hadi igazgatás, a katonai gyakorlat épp virágjában van. Semmi nem mutat arra, hogy bármi is megromlott vagy meggyengült volna. A törökök az egész Keletet és Európa legnagyobb részét a szolgaság jármába kényszerítették, vagy legalább is szövetségesükké és adófizetőjükké tették. A megmaradt kereszténység pedig még soha nem volt annyira megosztott, mint most. Milyen esztelenség volna hát, ha a dolgok ilyentén állása mellett épp a németek akarnának egyedül haddal menni a törökökre.

A józan ész sokkal inkább azt tanácsolja, szorult helyzetünk pedig azt követeli, hogy elfogadjuk a békét. Az alvó kutyát pedig, a magunk biztos kárára és romlására, fel ne ébresszük, hanem minden olyan ürügyet és okot elkerüljünk, amivel ezen ebet felingerelhetjük, és háborúra gerjeszthetjük.

Amennyire az ember e zsarnoknál, hitünknek ezen ellenségénél tudhatja, a békének és a szövetségnek nincs biztos záloga. Mindazonáltal, e frigyek jóvoltából — az adózást és a meghódolást felhasználva — sok királyság és keresztény nép él régóta tartós békében. Miként a lengyelek, a perzsák, a moldvaiak a valachiaiak, az örmények, grúzok és a „mongolok".[30] Ha a békét a törökkel újból és újból megújítjuk, és ezzel számunkból, védelmünk erejéből és javainkból elpazarolni semmit nem engedünk, akkor is emberül és férfiként viselkedünk, és feladatainknak eleget teszünk.

Minél nagyobb a veszély, és minél kétségesebb a béke, annál biztosabban és erősebben kell törekednünk rá. A békét — mivel az nekünk kedvez, és mert a dolgaink most igen rosszul állnak — el kell fogadnunk, hogy közben védelmünket minél jobban és alkalmasabban elrendezhessük. Amikor a török haderejét elővezeti, ne szálljunk szembe vele egyszerre és azonnal, hanem erejét a végvidékeken való áthaladás azonnali lezárásával, és a végek megerősítésével tartóztassuk fel, és törjük meg.

Az eddigi tapasztalatok arra tanítanak bennünket, hogy a törököt nyílt háborúban nem lehet legyőzni, vagy meggyengíteni. Jóllehet a kereszténytől

[30] A német szövegben szereplő Mongrillen kifejezést mongolnak fordítottam, feltételezve, hogy az emlékirat szerzője az Oszmán Birodalommal hűbéri, szövetségi kapcsolatban álló tatárokra, a Krími Kánságra gondolt.

olykor elszenvedtek bizonyos károkat, de ez úgy felingerelte őket, hogy az ilyen összecsapások után még nagyobb hadat állítottak ki, mint annak előtte. Emiatt aztán majd minden királyság és nép, aki szerencséjét inkább a háború forgandóságára bízta, szánni való módon tönkre jutott, és török iga alá került.

Mindebből könnyen megérhető, hogy mi, a német nemzet, egyedül nem vagyunk elég felkészültek és erősek ahhoz, hogy egy ilyen hatalmas és serény ellenséggel nyílt harcban megküzdjünk. Ha azonban erre mégis sor kerülne — mivel a győzelem és a dicsőség egyedül Isten kezében van — a harcot csakis a legszorítóbb szükség esetén, csakis az Úrtól kapott különösen kedvező alkalom esetén kell megkísérteni és megpróbálni.

Ekkor viszont — jóllehet a harcban számban, gyakorlottságban, kitartásban, gyorsaságban, rendtartásban, ügyességben a törököknél jóval gyengébbek és hitványabbak vagyunk — lovasságunk erejével, és sajátos fegyverzetünkkel sokat elérhetünk.

Habár nyílt csatában — az Úr akaratából — megtörténhet, hogy a mi lovasságunk a törökét az első összecsapásban megfutamítja, kétség sem fér hozzá, hogy ekkor igen messze vagyunk még a teljes győzelemtől, mert a török lovasság négyszer-ötször is számosabb, mint a miénk.

A törökök nem egyetlen hullámban, hanem csapataikat váltogatva szoktak támadni. Így, ha az elsők rohamát egyszer visszaverték, nem kezd mindenki menekülni, hanem hadrendjüket gyorsan helyreállítják, és újból előrenyomulnak, vagy a jól megerősített városhozfalhoz hasonló gyalognép mellé húzodnak, és ott — amikor az ellenség a győzelmet megszerzendő utánuk siet — egyesült erővel, még keményebben harcolnak.

A török gyalog sereg oly formán van ágyúkkal, szekerekkel, tevékkel és más szükséges védművekkel — sánccal és árokkal — körülvéve, továbbá janicsárokkal és kiváló, válogatott lovasokkal megerősítve, hogy csaknem lehetetlen őket lovassággal megbontani és legyőzni. Ez a gyalogság jónéhány csatában veretlen is maradt.

Számos példából látható és megérthető, hogy mind a keresztények, mind a perzsák, mind pedig egyéb népek — még ha kezdetben győztek is — végül, amikor a gyalogosokkal kellett megküzdeni és megharcolni, újból és újból vereséget szenvedtek. Így járt évekkel ezelőtt László király és Hunyadi,[31] Zsigmond császár,[32] a perzsák királya, a szofi,[33] az egyiptomi szultán, és így győzetett le a magyar Lajos király[34] is.

Ráadásul hadügyünk manapság még rosszabbul áll mint egykor, mert a könnyűlovasok, akiket elődeink még nagy számmal bírtak, mára már csaknem

[31] Az emlékirat szerzője itt elsősorban nyilvánvalóan a várnai csatára (1444) utal, amelyben I. Ulászló magyar király (1440–1444) is életét vesztette.

[32] Schwendi Zsigmond német-római császár (1410–1437) 1396. évi nikápolyi vereségére céloz.

[33] A szofi a perzsa uralkodók címe volt. A fordítás alapjául szolgáló német szövegben a kifejezés így szerepel: „der Sophi khünig in Persien". Mivel a Sophi után nincs kitéve a vessző, nagy kezdőbetűvel írták, és olyan szövegkörnyezetben helyezkedik el, ahol uralkodók neveit sorolják fel, az 1894. évi fordításban — helytelenül — személynévként értelmezték.

[34] A megjegyzés II. Lajos (1516–1526) halálára, és a mohácsi csatavesztésére vonatkozik. Az említett összecsapások mindegyikében valóban a megerősített állásban harcoló oszmán gyalogság döntötte el a csata sorsát.

teljesen elfogytak. A német lovasok pedig az üldözésben haszontalanok, arra teljességgel alkalmatlanok.

Ehhez jön még, hogy ha egyszer a mi seregünk sorai és rendjei a csatában, vagy az üldözés során egymástól elhúzódnak, igen nehéz azokat ismét összegyűjteni és rendbe szedni, különösen mivel nekünk csak kevés, vagy semmi tapasztalatunk sincs arról, hogy hogyan kell egy ilyen harcedzett és harcvágyó ellenféllel harcolni és megütközni.

Az is igen veszélyes számunkra, hogy háborúinkban a gyalogságot eleddig még sohasem tudtuk úgy felhasználni, hogy az a lovassággal együtt mozogjon, és vele együtt harcoljon. Úgy, hogy amikor az ellenség lovasai elmenekültek, a mieink az ellenfél gyalogságáig nyomulhassanak, amire pedig a győzelem kivívásához igen nagy szükség volna.

Számítsuk hozzá mindehhez azt is, ami hadakozást különösen nehézzé és veszélyessé teszi számunkra, hogy tudniillik a törökök bámulatos gyorsasággal és ügyességgel harcolnak, nyomulnak előre vagy vonulnak hátra, úgy és akkor, ahogy és amikor csak akarnak.

Tábort vernek, majd csakhamar át is helyezik, éjjel-nappal csatároznak, eleségben pedig soha nem látnak hiányt. Ezzel szemben a mi seregünk nehezen mozdul odébb, ver tábort, vonul ki, vagy tér vissza. Olyankor pedig, ha az ellenség a közelben van, és táborából élelemszerzés végett kimehet, a mieinket az eleségtől, víztől és a takarmánytól elzárja. Ha aztán a mieink néhány napig nyeregben ülnek, és kemény munkát végezve hőséget, éhséget és szomjúságot kell elviselniük, mind az emberek, mind a lovak azonmód legyengülnek. S mivel mindezt ellenségünk pontosan tudja, eztán egyedül már csak arra törekszik, hogy minket a síkra csaljon, és csatára kényszerítsen. Mi viszont — tetszésünk szerint — aligha kényszeríthetjük őt ugyanerre.

A törökök naponta mutatják magukat, állandó rárohanásokkal és csatározásokkal szegülnek ellenünk, s így kifárasztva, az élelemtől és a takarmánytól elzárva, legyengítenek, hogy aztán annál könnyebben legyőzhessenek.

Ez az oka annak, hogy eddig, ahányszor csak a török császár maga vezette ki hadait, a mi seregünk — még oly sok évvel Lajos király veresége után sem — nem vonult soha ellene, és nem kereste a lehetőséget arra, hogy vele a nyílt mezőn ütközzön meg. A józan ész és a tapasztalat mindig arra szorított minket, hogy olyan erős, jó élelmezési lehetőségekkel rendelkező helyre menjünk, ahonnan az ellenség további előrenyomulását megakadályozhattuk és feltarthattuk.

A dolgok ilyentén állása mellett pedig boldogulásunk és fennmaradásunk sokkal inkább a védekezésen, semmint egy támadó háborún múlik.

A magunk szemével láttuk, hogy miután a németek a megmaradt Magyarország védelmét magukra vállalták, és jószerivel csak védekező harcokat folytattak, a törökök — jóllehet a mienknél mindig jóval nagyobb seregekkel vonultak fel — Magyarországot annyi éven át sem tudták teljesen legyűrni. Ellenben arra kényszerültek, hogy temérdek idejük elvesztegetése, és hadnépük éppenséggel nem jelentéktelen kárvallása árán, hol ezt, hol azt a véghelyet ostromolják meg, hogy aztán végül ismét hazatérjenek.

A fenti, és több más ok miatt, amikkel a rövidség okán most nem foglakozunk, több mint nyilvánvaló, hogy a dolgok mostani állása mellett a török elleni

támadó háború dolgát nem lenne szerencsés előhozni és tárgyalni. Ellenkezőleg, tanácsosabb lenne a békét — ameddig csak lehetséges — fenntartani, és közben a védő háborúra felkészülni. Azt jól átgondolni, hogy az ellenség, egy-egy váratlan békeszegést követően minél kevésbé tudjon minket váratlanul lerohanni, és ha minket a magunk védelemre hajlandónak és arra felkészültnek lát, minél kevésbé merjen próbálkozni velünk.

És mivel könnyen belátható, hogy a külföldi nemzetek a végsőkig elmennek, hogy a törökkel való háborút maguktól elhárítsák, és azt inkább a mi fejünkre idézzék, nekünk még serényebben kell igyekeznünk azon, hogy a békét megtartsuk, hogy a török háborúzásra szolgáló erejét így a tengerre vigye, és az ottani dolgokba mind jobban és jobban belebonyolódjon.[35] Íly módon mi nagyobb biztonságban leszünk, és közben a saját védelmünkhöz szükséges dolgokat jobban kézbevehetjük és előkészíthetjük.

A béke megőrzéséről

A béke megtartásának legfontosabb szabályai azonban ezek:

– Az adó és az ajándék idejekorán való, pontos megfizetése.

– A végek békéjének megóvása jó hadi fegyelem, és megfelelő erejű helyőrségek segítségével. A török ellenséges szándékú betöréseit mindazonáltal ugyanígy, erővel és lendülettel verjék vissza, és akadályozzák meg.

– A békeszerződés egyéb pontjainak becsületes megtartása.

– Minden olyasmi elkerülése, ami a törököt felingerelheti.

– Tartózkodás a lengyel királyságtól, olyan végzés és megegyezés, ami az Ausztriai Házzal és a Birodalommal való örök barátságot és szövetséget megőrizheti, de nem jár semmi kötelezettséggel.[36] Ezt a maga részéről kétségkívül Báthory is el- és megfogadja majd, mivel igencsak óhajtja a lengyel királyság végleges megtartását, és mert túlságosan eszes ahhoz, hogy ne értse, és ne lássa, hogy több félnivalója van a török segítségétől, mint a mi támadásunktól.

[35] A pápai–spanyol–velencei liga már 1570-től erősen szorgalmazta, hogy a Birodalom, csatlakozva a szövetséghez, Magyarországon indítson szárazföldi támadást az oszmánok ellen. Schwendi, mint a császár személyes tanácsadója kezdettől fogva a leghatározottabban ellenezte a csatlakozást és a török megtámadását. Az 1571. évi győztes lepantói csata után újabb diplomáciai offenzíva kezdődött, melyben különösen a spanyolok erőltették a Birodalom hadbalépését. Schwendi ez ügyben készített emlékiratának, élénk politikai levelezésének és agitációjának a spanyol követ szerint nagy szerepe volt abban, hogy a választófejedelmek az 1572-ben Mülhausenben megtartott tanácskozásukon elvetették a török elleni háborút. *Nicklas*, 1995. 134–136.

[36] 1575 decemberében a megüresedett lengyel trónra a főnemesi párt II. Miksa császárt hívta meg. A köznemesi párt viszont Báthory István erdélyi fejedelmet választotta királyává. A császár betegsége, az osztrák tartományok katasztrofális pénzügyi helyzete, és a török épp 1575-ben megerősödő magyarországi támadásainak hatására óvakodott attól, hogy harcba szálljon a lengyel korona megszerzéséért. Tanácsosainak többsége sem támogatta ezt, Schwendi pedig különösen hevesen ellenezte a „lengyel kalandot". A lengyel királyságra vonatkozóan lásd *Viktor Bibl*: Maximilian II. der rätselhafte Kaiser. Leipzig, 1929. 385–388. és 393–94.

A védelmi háborúról

A védelmi háborúról kétféleképp vélekednek.

Az első vélekedés. Nagyon is szükséges dolog a végek megfelelő megerősítése, elegendő számú katonasággal való védelmezése, továbbá a szükséges élelmiszerekkel és tüzérséggel való ellátása.

A második vélekedés. Ha egy erősebb hatalom miránk, gyengébbekre támadna, akkor a határok megvédelmezéséhez úgyis több segítség és nagyobb támogatás kell, és ekkor úgyis egy komoly hadjárattal kell az ellenséggel szembeszállni.

E hadjárat két módon mehet végbe, nevezetesen vagy a védelmi rendtartás előírásai szerint tartott rendes, fizetett katonaság, vagy pedig a birodalom által megszavazott hadisegély révén.[37]

A végvidékekről

A végek ügyében legelőször is azt a legfontosabb fontolóra venni és átgondolni, hogy Németországnak sokat kell a továbbiakban arra fordítania, hogy a megmaradt Magyarországot olyan erősen védelmezze, ahogyan az csak lehetséges. Mégpedig azért, hogy az ellenség ne tegye a lábát német földre, mert ez esetben a háborúnak egy sokkal súlyosabb és veszélyesebb fajtája szakadna a nyakunkba annál, mint ami most Magyarországon folyik. Ott ugyanis a határokat nagyobbrészt már mind megerősítették, a lakosok pedig a harcokhoz már hozzászoktak, és maguktól minden szükséget és nyomorúságot elhárítanak.

És akkor arról az ezernyi szerencsétlenségről — a károkról, rajtaütésekről és nyomorúságról —, amik egy ilyen háború következményei lennének, és mely dolgok mindegyikének magunk is szemtanúi lehettünk, még nem is szóltam.

Az is bizonyos és tudott dolog, hogy a végvidékek jobb és megfelelőbb fenntartására Őcsászári Felsége egyedül, csupán saját tartományaival, a továbbiakban már nem lehet elegendő. A határvidékeket a hiányzó dolgok miatt már eddig is sok kár és veszteség érte, mert a végvárakba szükséges őrségek és ellát-

[37] Azt a védelmi rendtartást *(Defension Ordnung)*, amelyről itt szó van, eredetileg az Ennsen inneni osztrák tartomány dolgozta ki saját önvédelmére, 1575 tavaszán. A rendtartás lefektette a török elleni felkelés, illetve a lakosság mozgósításának hely-, idő- és szervezeti kereteit. Kialakította a vezetési rendszereket, kijelölte a védelmi- és ellenállási pontokat. Azaz, mai fogalmaink szerint — az általános hadkötelezettség elve alapján — igyekezett megszervezni és felállítani egy területvédelmi feladatokat ellátó milíciát. A határokon túli sürgős katonai akciókra vártapénzen tartott zsoldos katonaságot kívánt bevetni. A reform-elképzelések szerint minden Habsburg uralom alatt álló tartománynak és királyságnak ki kellett volna dolgoznia a maga védelmi rendtartását. Ezekben fontos szerepet kapott volna a tartományi milíciák közötti katonai együttműködés, a segítségnyújtás török támadás esetén. Tudjuk, hogy 1576-ben az Ennsen túli Ausztria (Alte Feldakten 1576–13–1.), 1578 folyamán pedig a Károly főherceg kormányzata alatt álló Stájerország, Karintia és Krajna is kidolgozta a maga védelmi rendtartását. (Alte Feldakten 1579–13–1) Az egész Ausztriára érvényes szabályozás létrejöttét tiroli Ferdinánd főherceg akadályozta meg, aki makacsul elzárkózott attól, hogy segítsen azon jogi alapok megteremtésében, amelyek tartományát katonai segítségnyújtásra kötelezhették volna. A század folyamán még jónéhányszor felmerült az örökös tartományok, Csehország, Szilézia, illetve Morvaország területére egyaránt érvényes, közös védelmi rendtartás létrehozása. Legutóljára Kanizsa eleste után, a 1600. november 21–23-i schottwieni főhercegi találkozón. (Alte Feldakten 1600– 11–6.)

mány igencsak megfogyatkozott. A katonaság kevés és fizetetlen, az előírt létszámnak a fele hiányzik, vagy nincs rendesen felszerelve. A végházak nincsenek kiépítve, és éléssel és munícióval sincsenek ellátva. Így még a legnagyobb veszedelem és szükség esetén sem lehetne felmentést, segítséget vagy több katonát kiküldeni.

Ezért halaszthatatlanul szükséges a véghelyek biztosabb és jobb megtartására valamilyen eszközt és lehetőséget találni.

A végek elrendezéséről és fenntartásáról

Először, hogy a végek védelme és ellátása minél derekasabb legyen, mindent előre, jó rendben és időben elő kell készíteni, és el kell végezni, hogy ezáltal az alattvalók szíve s lelke is mind jobban felserkenhessen, hogy a hadi dolgokhoz így kedvet kapjanak, és azokban gyakorlatot szerezzenek. Ehhez az is mindenképp szükséges, hogy a védelmi rendtartást úgy, ahogyan azt az osztrák tartományokban elvégezték, igazán és szigorúan betartsák.

Ezután az lenne a legtanácsosabb, hogy a véghelyeket szétosszák a szomszédos tartományok között, hogy így minden tartomány a neki jutó végekhez szolgáljon. Mindegyiküknek gondoskodnia kell arról, hogy

– a katonák havi fizetésüket megkapják,

– a várakat élelemmel és minden szükségessel ellássák,

– a katonákat megmustrálják, és így mindig teljes létszámban a helyükön legyenek,

– a szükséges építkezéseket, úgy ahogyan az Őfelsége előterjesztette és előírta, lefolytassák,

– folyósítsák a költségeket, és a pénz elköltését felügyelve, minden a legmegfelelőbb módon menjen végbe, és ezáltal a felesleges kiadásoknak elejét vegyék.

Ennek fejében minden tartománynak szabadságában álljon azt a pénzt, amelyet ilymódon Őfelségének átengednek, és a számukra kirendelt véghelyre fordítanak, a Birodalmi [értsd: Udvari] Kamara által rájuk kirótt adóból és kontribucióból levonnni, és visszatartani.

Másodszor, a Német Lovagrend régtől fogva arra rendeltetett, és azért ajándékoztatott meg annyi bevétellel, hogy birtokait állandó őrségekkel ellátva, harcoljon a hitetlenek ellen. A rend tagjai azonban már régóta csak tétlenül üldögélnek otthon, és csak a gazdálkodással foglalkoznak. Ezért őket e szükségben, ezen általános veszély idején megreformálva, a magyar végekre kell áthelyezni.[38] Kötelességükké kell tenni, hogy néhány különösen fontos magyar véghely oltalmazását és védelmét magukra vállalják. Mégpedig azon mód és rend szerint, mely szerint az itáliai lovagok Málta szigetét védelmezik. Jövedelmeiket meg lehetne emelni, úgy hogy a kolostorokból és más egyházi javakból —

[38] A lovagrend áttelepítésének kísérletéről lásd *Hans von Zwiedeneck-Südenhorst*: Über den Versuch einer Translation des Deutschen Ordens an die ungarische Grenze. Archiv für Österreichische Geschichte, 1878. 404–445., illetve *Erben Wilhelm*: Die Frage der Heranziehung des Deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze. Archiv für Österreichische Geschichte, 1894. 513–599. A kísérlet kudarcáról, a kezdeményezés elhalásáról újabban *Nicklas*, 1995. 163–165.

amelyek már tönkre mentek, és enélkül úgyis világi kézbe kerülnének — még több és újabb kommendát kell számukra kirendelni.[39]

Harmadszor. Mivel az említett eszközök, nevezetesen a védelmi rendtartás, illetve a Német Lovagrend reformja és áttelepítése révén, a végek még nem kerülhetnek megfelelően megerősített és tartható állapotba, elegendhetetlenül szükséges, hogy a birodalmi rendek is állandó segítséget nyújtsanak az említett tartománynak, valamint hogy a Német Lovagrendnek is meghatározott évi összeggel legyenek segítségére. Ezért tanácskozni kellene majd egy állandó adó lehetőségéről, és arról, hogy hogyan, mi módon találnák a rendek azt a legmegfelelőbbnek. A birodalomnak megvan a maga fizetőmestere és a biztosai, akik a pénzt oda fizethetik ki, ahová azt szánták, és ahová az rendeltetett.

Készíteni kellene egy kimutatást arról is, hogy az egyes végvidékekre külön-külön mennyi pénz megy el, továbbá arról, hogy mennyit fizetnének ebből a Császári Felség tartományai és alattvalói. A fennmaradó részt azonban a birodalmi rendeknek kellene állniuk.

Jó móddal és renddel készíteni kell majd egy részletes kimutatást a véghelyekről és azok szétosztásáról is.

A véghelyek szétosztása

Ausztria gondoskodjék Győr, Tata, Komárom, Veszprém őrségeiről. Csehország Sziléziával és Morvaországgal Felső-Magyarországról és a bányavárosokról. Károly főherceg — akinek a birodalom is segít bizonyos pénzösszeggel — tartományaival Horvátországot és Dalmáciát lássa el. A Német Lovagrend pedig vállalja Kanizsa és a körülötte fekvő vidék védelmét.

A helyőrségek rendjéről

Minden egyes véghelyhez elegendő számú katonát kell kirendelni. Ahol a jelenlegi őrség elegendő, azt meg kell hagyni, ahol nem, ott szaporítani kell a létszámot.

Minden fontosabb helyre német őrségeket kell helyezni, és a védelem, illetve az ellenállás feladatának legnagyobb részét rájuk kell bízni. Adni kell mellejük valamennyi magyar gyalogost és huszárt is. A legfontosabb helyeken pedig bizonyos számú német lovas is tartassék.

Továbbá, mivel huszárokat nem lehet már megfelelő számban találni, bizonyos számú lovas puskást kell tartani, akiknek különféle nációkból kell kikerülniük.

---

[39] A kommenda olyan egyházi hivatal, amelynek birtokosa csak az ezzel járó jövedelmeket élvezi, a velejáró feladatokat azonban nem látja el. A kifejezés másik jelentése: a Johannita, illetve a Német Lovagrend kolostora. „**Kommende**. 1. Ein kirchliche Amt, dessen Inhaber nur die Pfründeeinkünfte geniesst, nicht aber das Amt nach seiner spirituellen seite verwaltet. Seit dem 16 Jhrh. ist die Verleihung dem Hl. Stuhl reserviert. Durch die Sekularization gingen die meisten Kommende unter. 2. Das einzelne Kloster im Johanniter und Deutschorden." In: Lexikon für Theologie und Kirche. Bd. 6. Freiburg im Breisgau, 1934. 2. Auflage. Hrsg. Dr. Michael Buchberger 102. A kifejezés magyarázatáért dr. Fazekas István bécsi levéltári delegátusnak tartozom köszönettel.

Parancsnokot mindenhová abból a tartományból kell kinevezni, amelyik az adott végvidékről gondoskodik, de a többi alkalmatos személy is innen kerüljön ki. A helyőrségek német lovasait és gyalogosait is ezekből a tartományokból válogassák, rendeljék vagy egészítsék ki.

Az elhalt vagy eltávozó katonákat mindenkor olyan, a hadakozásra alkalmas személyek kövessék, és ezek helyébe mindenkor olyanokat rendeljenek ki, akik szintén ugyanabból a tartományból származnak. Azzal a megkötéssel, hogy kötelesek legyenek két vagy három évet egyazon helyen megmaradni és szolgálni, anélkül, hogy azt elhagynák, vagy helyüket megváltoztatnák. Íly módon a hadi gyakorlat és jártasság a föld népe közé lassacskán bevitetik.

A Német Lovagrend helyőrségeiben a Málta szigeti johannita lovagok rendszere és szabályai vezettessék be.

A határvidéken tartandó extraordinari katonaságról[40]

A végvidékek meghatározott helyein, az állandó létszámon felül tartani kell még néhány zászlónyi gyalogost, akik az ellenség minden váratlan támadása esetére készek lesznek összegyülekezni, és akiket szükség esetén — a védelmi rendtartás előírásai szerint, a tartományokból sietve érkező segítséggel — meg lehet erősíteni. Vagy, ha ezt a rendek jobbnak látják, az extraordinari katonaságot — az említett védelmi rendtartás hatályánál fogva — kiállíthatják a 30. emberek számából,[41] illetve azon lovasokéból, akiket a nemesek minden 100 pfundnyi pénzjövedelem után készenlétben tartani, és a hirtelen előadódó szükség esetére kiállítani kötelesek.[42] Ezeket megfelelő számban kiválogatva, váltásokban küldjék a határokra, hogy ott három hónapot szolgáljanak mindaddig, míg az őket felváltók meg nem érkeznek. Ily módon az egymást váltó lakosok mindegyike a hadi dolgokban tapasztalatokat és ismereteket szerez.

A minden tartományra kiterjedő védelmi rendtartásról

A természet, az értelem, napjaink nehézségei csakúgy, mint az elmúlt idők, valamint minden nemzet példája arra tanít bennünket, hogy a hazáért, családért és az otthonért bátran kell küzdeni, és ha kell, meghalni.

---

[40] Számon vagy renden felüli katonaság. Az egyes várak állandó helyőrségeihez nem tartozó, de a végvidékek váraiban állomásoztatott, állandóan fegyverben tartott mezei katonaság. Mozgatható tartalékként feladata a gyors segítségnyújtás, a török portyák visszaverésének támogatása volt. Mivel igen nehéz a fentieket egyetlen megfelelő kifejezésben visszaadni, a magyarra fordított szövegben meghagytuk a korabeli terminus technicust.

[41] A „Dreissigste Mann" intézménye a magyarországi nemesi (vármegyei) vagy népfelkeléshez hasonlóan, a helyi lakosság területi elven szerveződő, önvédelmi felkelése volt. A „mozgósítás" meghirdetésekor a fegyverbíró férfilakosság közül minden harmincadik köteles volt fegyvert fogni és a kijelölt gyülekezőhelyekre vonulni. Veszély esetén elrendelhették, minden huszadik, illetve minden ötödik alattvaló felkelését is. Mint minden hasonló korabeli intézmény, ez is igen rossz hatásfokkal működött, katonai értéke csekély volt. Át-, illetve újjászervezéséről, felélesztéséről nagyívű és részletes tervet olvashatunk az 1577. évi bécsi haditanácskozás jegyzőkönyvében. (Alte Feldakten, 1577–13–1.)

[42] Az ily módon, a felkelés meghirdetésekor kiállítandó lovasokat nevezték Gültpferd-nek. Megfelelő magyar szó híján a szövegben meghagytam az eredeti német kifejezést.

Ezért Őfelsége királyságaiban, és örökös tartományaiban, Őcsászári Felsége minden hadakozásra alkalmas alattvalóját fel kell fegyverezni, meg kell mustrálni, és ki kell képezni.[43]

Különösen a nemesek legyenek arra kötelezve, hogy ki-ki a maga vagyonához illő lovas csapatnemhez írassa be magát. Elsőként a császári és a királyi felség, valamint az ifijú hercegek törekedjenek példát adni erre udvari nemeseik és udvari embereik körében.

A katonákat tiszteletben és megbecsülésben kell tartani, nekik címeket és rangokat kell adományozni.

A hadi ügyekben, illetve a pazarló költekezéseket illető dolgokban szigorú törvényeket kell hozni.

A 30. emberek és a Gültpferd-ek rendtartását, illetve a felkelés kiállítására kiszabott időt szigorúan és határozottan be kell tartani. Nagyobb veszély esetén a nemesek személyes felkelése következzék, oly módon, ahogyan azt a védelmi rendtartásban pontosan kidolgozták.

Néhány különösen fontos véghely megerősítéséről

Egyre jobban és jobban ismert, hogy mekkora serénységet, erőt és hatalmat fordítanak a törökök egy-egy vár bevételére, ezért — mint ahogyan azt fentebb már mondottuk — a mi megmaradásunk és boldogulásunk is elsősorban a határvidékek védelmén múlik.

Őcsászári Felsége és a birodalmi rendek ezért törekedjenek arra, hogy siettessék a legfontosabb erődítmények kiépítését. Azokat mihamarabb fejezzék be, és lássák el minden szükséges dologgal.

Mégpedig a következőket:

– Kanizsa erődjét, mivel az ellenségnek ott, más akadály előtte már nem lévén;

– a komáromi erődöt — ahogyan az már több alkalommal tanácsoltatott részben megerősítve, részben kibővítve —, mivel a mostani vár az ellenség főerejének feltartóztatásához nem elég erős.

– Bécset szintén ki kellene építeni, mivel nem kicsi a veszélye annak, hogy az ellenség talán megostromolja, ha a szultán személyesen vonul táborba. Bécs alatt kiváltképp a külvárost kellene lebontani és — amennyire csak a dolog vég-

[43] Schwendi legelőször a „Bedenckhen des vorstehenden Waidischen und Türkischen Kriegs halben" című, 1565–1566 fordulóján készített emlékiratában veti fel az alattvalók felfegyverzésének lehetőségét. Az emlékirat lelőhelye: Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten, 1566–13–1. Elképzeléseit egy általános hadkötelezettségen alapuló, területvédelmi feladatokat ellátó milícia megszervezéséről és kialakításáról az 1577-ben elkészült Kriegsdiscurs című munkájában foglalta össze. (Kriegsdiscurs von Bestellung des ganzen Kriegswesens. Francfurt am Main, 1593.) Schwendi ezirányú tevékenységét, ötleteit és javaslatait kimerítően elemzi *Eugen Frauenholz*: Lazarus von Schwendi. Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht. Hamburg, 1939. A korabeli német hadszervezés nehézségeiről, a felmerülő problémákról, illetve a különböző milíciák felállításáról lásd *Winfried Schulze*: Die deutschen Landesdefensionen im 16. und 17. Jahrhundert. In: Staatsverfassung und Heeresverfassung in der europäischen Geschichte der frühen Neuzeit. Hrsg.: Johannes Kunisch. (Historische Forschungen. Band 28.) Berlin, 1985.

hezvihető — a szigetre áttelepíteni.[44] Úgy, hogy ott egy új várost emeljenek, és azt immár meg is erősítsék. Íly módon ugyanis, bármilyen keményen ostromolnák és támadnák is Bécs városát, mindig lehetne segítséget beküldeni.[45]

– Szilézia, Morvaország és a Cseh Koronához tartozó más tartományok jól tennék, ha „maguk elé emelnék" Nagyszombat erődjét, mivel az ellenség útja legelőször erre vezet majd, és ezeknek a tartományoknak nincsen más védőbástyája.

– A legjobban kiépített erősség Győr. Jó lenne még néhány ilyen védbástyát építeni más Duna menti helyeken is.

– Egert, a munkálatokat sürgetve, szintén teljesen ki kellene építeni.

– Kassa megerősítése szintúgy nem lenne hiábavaló, mivel ez a legjelentősebb város az egész Szepességben [értsd: Felső- és Magyarországon], és egyben más véghelyek és várak fenntartója is. Tartassék itt élésház, tüzérségi szertár és szállás az extraordinari hadnép számára.

A mondott helyek erődítési munkáinak befejezéshez, kivétel nélkül, rendre fel kell használni az alattvalók robotját, és e tekintetben a legkevésbé sem kell kímélni őket.

Az erődépítés költségeiről

Az erődítésekhez szükséges pénzt, ugyanúgy, mint a többi hadikiadást, részben Őfelsége alattvalói és tartományai, részben pedig a birodalmi rendek adják.

Látogassanak és mérjenek fel minden erődöt, és a végvidékeken szükséges munkákat, és erről készüljön — amennyire csak lehet — pontos előkalkuláció.

Jöjjön létre pontos megegyezés Őcsászári Felsége és a Birodalom — vagy annak biztosai — között arról, hogy utóbbiak évente mennyi támogatást adnak, és hová kívánják annak javarészét fordítani.

Az élelmezésről

Az ellátásra, az élelmezés megfelelőbb és előnyösebb előteremtésére a végeken sehol sincs más, jobb lehetőség mint az, hogy a legfontosabb véghelyeket saját, földműveléssel foglalkozó alattvalókkal lássák el, valamint hogy ezen helyek biztos jövedelemekkel és szolgálatokkal rendelkezzenek. Ez a várakhoz legközelebb fekvő uradalmak megvásárlásával, és más alkalmas eszközök igénybevételével történhet meg.

Minden tizedjövedelem a legközelebb fekvő véghelyhez szedessék be, és az őrségek zsoldjára fordítassék, ahogyan az egynéhány helyen Magyarországon már most is történik.

[44] Schwendi Bécs megerősítésével kapcsolatos javaslatai nemcsak logikusak és célszerűek, de komolyan megfontolandóak is lehettek. Legalább is erre utal, hogy 1579. május 9-én II. Rudolf valóban elrendelte a bécsi külvárosok lebontását. Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten, 1596-13-ad 4c. Sziget alatt a Duna mellék- és főága közötti területet értette. A ma Dunaukanalnak nevezett ág és a Duna főága közötti szigeten fekszik ma Bécs 20. és 2. kerülete, itt található a Prater is.

[45] Arra utal, hogy ily módon — mivel a városon át folyna a Duna mellékága, illetve az új városrész a főággal is kapcsolatban állna — vízi úton is lehetőség nyílna a segítség beküldésére.

Legyenek összeírva és meghatározva olyan biztonságos és alkalmas helyek, ahol — hogyha a szükség úgy hozná — nyílt háború és a hadsereg táborba szállása idején, a hadnép egészének eltartására is elegendő élelmiszer helyeztetne el.

Az élelmiszerellátáshoz szükséges pénzt adja Őfelsége, és az ő saját tartományai, úgy azonban, hogy azt a pénzt, amely az élelmiszerek alkalmatosabb időben való kiszállításából, a katonaság közötti kiosztásából vagy eladásából megkereshető, azt a maguk hasznára és gyarapodására fordíthassák.

A tüzérségről és a végekre szükséges dolgokról

Ágyúkat, fegyvereket, lőport és a védelemhez szükséges más dolgokat, valamint a hadszertárakba legszükségesebbeket Őcsászári Felsége a magáéból pótolja és állítja ki, amihez azonban a birodalmi rendek is adjanak bizonyos pénzsegélyt.

A védelmi háború második része: nevezetesen, hogyan kell a végeket veszély esetén megsegíteni, és hogyan kell a nyílt háborút megakadályozni

A végvidékek — még akkor is, ha a helyőrségeket az előírtak szerint, úgy miként fentebb elmondtuk, megfelelő módon kiállították — három módon is veszélybe kerülhetnek.

Először úgy, hogy a (helyi) törökök sietve összegyülekeznek, és váratlanul határainkra rontanak, úgy ahogyan az a múlt esztendőben is megtörtént.[46]

Másodszor úgy, hogy ezeknek Törökországból segítséget és újabb katonákat küldenek, olymódon hogy egy pasa vagy a görögországi [értsd: ruméliai] beglerbég vonul ki.

Harmadszor pedig akkor, amikor a török császár személyesen maga vonul hadba.

Nekünk ezért szintén háromféle módon kell ellenállni, és a végeket megsegíteni.

Először úgy, hogy az előterjesztett védelmi rendtartás szerint a következő tartományokban, úgymint Ausztriában, Stájerországban, Sziléziában, Csehországban, az Őfensége Károly főherceg alá tartozó tartományokban, továbbá Magyarországon, bizonyos számú lovas és gyalogos álljon készen, hogy sietve összehívva és kiállítva a végekre mehessenek. Ők elegendőek is lesznek az összegyűlt törökök feltartóztatására és visszaszorítására, és ha a körülmények úgy hozzák, még valamely támadó vállalkozásra is.

Másodszor, ha új katonaság jönne ki Törökországból. Ekkor ott, ahol nagyobb veszély állna elő — mert a végeket nem látták el időben elegendő számú katonasággal és más szükséges dolgokkal — a fentebb említett tartományok és alattvalóik, az elfogadott védelmi rendtartás alapján, a veszély nagyságához igazodva, jelentősebb számú lovassal és gyalogossal állnának elő, és a végekre

[46] Utalás Kékkő, Divény és Fonyód várainak 1576 augusztusi elestére.

sietnének. Ezen esetre álljon rendelkezésre bizonyos segítség a birodalomból is, nevezetesen a köz költségén felfogadott néhány ezer lovas és gyalogos, akiket Őfelsége segítségére küldenének. Erre a célra a birodalomban, egy meghatározott helyen, bizonyos pénzösszeget helyeznének el.

Vannak a honnak hadi dolgokban jártas és hazájukat szerető gyalogos és lovas kapitányai,[47] akiket vártapénzen tartva, mind gyalogos, mind pedig lovas szolgálatra fel lehet fogadni, és akik a katonaságot szükség esetén rögvest kiállíthatják, és a végekre vezethetik.

Ezen csapatoknál a tiszti állásokat — arra alkalmas személyeknek — ugyancsak a birodalomból, vagy Őfelsége más tartományaiból származó alattvalóknak adományozzák.

Szintén Őfelsége gondoskodjék serege fővezéréről, az élelemről, a tüzérségről és hajóhadról. Ennek utána pedig, háború idején Őfelsége segítsen tanácsaival, utasításaival és tekintélyével, valamint, ha a szükség és a lehetőség úgy hozná, maga is siessen az ellenség elé, egy-egy ostromlott vár segítségére, vagy harcoljon más módon.

A birodalmi rendeknek legyenek saját biztosaik és tanácsosaik, akik majd Őfelségét vagy hadvezérét segítenék.

Harmadszor, ha a nagy török[48] személyesen maga jönne, akkor a haza megmentésére nem csupán a már említett közeli tartományok minden ereje kelne fel, hanem az egész Birodalom minden erejét és hatalmát oda kellene fordítani, és más keresztény népektől is annyi segítséget kellene szerezni, amennyit csak lehet.

A háború helyesen és jó renddel vezetessék, az ellenséget a végekről szorítsák ki, vagy legalább is állítsák meg, hogy végül — mivel ő soká nem időzhet — ismét dolgavégezetlenül kelljen elvonulnia. Ekkor, Isten segedelmével, ha az Úr erre módot adna, valami derekasabb vállalkozás is véghezvihető lenne. Ezt jó és megfelelő rend- és mértéktartással kell vezetni, de ha csak lehet, inkább el kell kerülni.

A rend- és mértéktartásról a török ellen vezetett hadjáratban

Először, mivel a török császár felkészülése és felvonulása annyira titokban, oly csendben és gyorsasággal meg nem történhet, hogy az néhány hónappal korábban a tartományok segítségével ki ne tudódjon, a legfontosabb arra ügyelni, hogy az említett tartományok semmiben ne lássanak szükséget.

Amint aztán a dolgokat megtanácskozták, serényen iparkodjanak azon, hogy vagy a tél végén — ami talán a legtanácsosabb lenne — vagy még jókor tavasszal, seregünk egyik része a végekről és az örökös tartományokból, illetve a

[47] Az eredeti szövegben e helyt az „Obristen und Rittmaister" kifejezések állnak. A német nyelvben ez már önmagában is pontosan kifejezi, hogy nagyobb gyalogos, illetve lovas egységek parancsnokairól van szó. A mai magyar nyelvben az *„ezredes"* szó hallatán az olvasó inkább már csak egy katonai rangra asszociál, a Rittmeisternek pedig a lovaskapitány a magyar megfelelője. Ezért használtam itt a *parancsnok, vezető* értelemben általánosan használt „kapitány" kifejezést.

[48] Ti. a szultán.

birodalomból elegendő számban elővezettessék, és az ellenséget — mivel az a nyár közepe előtt teljes erejével fel nem vonulhat — támadja meg.

Mégpedig a következő módokon:

Vegyenek körül egy vagy két török várat, ami annál is könnyebb dolog, mivel a török várai nem különösebben erősek, és a jól irányított és megfelelően használt tüzérség erejének nem képesek soká ellenállni. Fel kell égetni, és le kell rombolni minden kisebb palánkjukat, mindenfelé, ahol csak csapataink Magyarországon ezekre rábukkanhatnak.

Az egész vidéket Buda alatt és körül dúlják fel és pusztítsák el, hogy a beérkező ellenségnek minél több gondja legyen az élelmezéssel, és ezáltal őt a kedvező katonai lehetőségektől megfosszuk.

Azt a várat, amely elsőként ellenük szegül majd, és amelynek az ostromától tartani lehet, építéssel és tekintélyes őrséggel kell megerősíteni.

Táborunkat úgy kell elhelyezni, olyan közeli és biztos helyen kell felállítani, ahonnan egy-egy ostromlott helynek segítségére mehetünk, az ellenség továbbhaladását megakadályozhatjuk, őt magát szemmel tarthatjuk, szabadon harcolhatunk, táborozhatunk, vagy akár biztosan vissza is vonulhatunk.

Figyelmet kell fordítani arra is, hogy a tábort olyan okos módon állítsák fel, és erősítsék meg, hogy élelmiszerben és takarmányban ne legyen hiány, és az ellenség gyors és váratlan rohamainak egyikével ne rohanhassa azt le.

Kezdettől fogva szigorú fegyelmet és rendet kell tartani. Meg kell tiltani az állandó és túlzásba vitt dőzsölést, a zabálást és vedelést, ami betegségeket okoz a táborban, és ami miatt a tábori készletek soha nem bizonyulnak elegendőnek.

Az itatásra és takarmányozásra való kivonulást azonban, jó móddal és renddel, meg kell engedni. Úgy azonban, hogy a katonákat ne vessék prédaként az ellenség elé, és ne tegyék ki őket szükségtelen veszélynek.

Úgy, ahogyan azt a szükség és a körülmények megkövetelik, mindenkor határozattan szabják meg az ellenséggel való összecsapás módját és rendjét. A katonák tanulják meg a következőket:

– hogy az ellenségre csak teljes, megbontatlan harcrenddel támadjanak,

– hogy a lovasság és a gyalogság — fogja bár az ellenség menekülőre a dolgot — ne sodródjon el egymástól,

– hogy az előhadon kívül senki másnak nem szabad üldöznie az ellenséget, ők is csak zárt rendben, egyik a másik mellett, a maguk rendjét megtartva tegyék ezt, nem pedig kisebb csoportokban vagy egyenként,

– hogy a harcban vagy menetben a lovasok és gyalogosok mindenkor maradjanak egymás mellett, és együtt nyomuljanak előre,

– hogy a gyalogosokat mindenkor lássák el és vegyék körül láncokkal összeerősített könnyű ágyúkkal, valamint szakálasokkal és tűzmesterekkel [értsd: tüzérekkel] megrakott szekerekkel,

– hogyha a török lovasság első csapatai megfutamodtak, a mieink ne üldözzék őket túlságosan messze, a had derekától ne távolodjanak el messzire, mivel az ellenség mindenkor nagy számban és könnyen újra visszafordulhat. Csatlakozzanak inkább ismét a derékhadhoz, hogy az ellenség lovasságát, gyalogságát és egész maradék hadát, együttesen támadják meg. Az utóhad menjen

a szárnyakra, vagy ahová szükséges, vigyen segítséget az előtte járóknak, vagy hátul tartóztassa fel az ellenséget.

Ily módon — mikor az ellenség egy vár ostrománál sokat időzik, és ott hiábavalóan fáradozik, netán járvány és éhezés tör rá, vagy csapatai kimerülése miatt vissza- vagy haza kell vonulnia — a kereszténveknek lehetőségük lesz majd úgy küzdeni, mi Isten segedelmével talán megadatik, hogy a töröknek el kelljen elvonulnia, jóllehet a harcmezőn nem szenvedett vereséget.

Az egész összecsapást — megfelelő számú katonával — télen lenne a legtanácsosabb lefolytatni, és ekkor elvégezni a török végek megvívását. Az elfoglalt helyeket a leggyorsabban meg kell erősíteni, hogy az ellenség így messze a határok mögé vettessék, és ezáltal, a hadviselés egyre nagyobb nehézségei miatt, a béke megtartassék.

Ami pedig a fentieken felül még elérhető és megszerezhető, azt az idő, a körülmények, a szükség, valamint a parancsnokok és a tisztek ügyessége és tapasztalata hozza majd magával.

A parancsnokokról [főkapitányokról]

Felesleges a végeket megerősíteni, őrséget és más szükséges dolgokat odahelyezni, sőt az egész háborús készülődés haszontalan, ha azt — jó mérték és rend szerint — nem tapasztalt parancsnok irányítja.

Mégis igazán a királyok és fejedelmek tiszte az, hogy a háborút maguk vezessék, és alattvalóikat megvédelmezzék. Ezért maga a császár legyen a legfőbb parancsnok. Császár fiai közül tegyen meg egyet helyetteséül, aki parancsa szerint átveszi a hadügyek feletti gondviselést, azok irányítását. Neki — Őfelsége személye után — az összes többi parancsnokok és főemberek is tisztelettel és engedelmességgel tartozzanak, és eztán minden előadódó hadi dologban ő intézkedjék és járjon el.

Emellett legyen egy haditanács, miként az alább előadatik. Ha valami fontosabb adódna, azt rendelkezés végett terjesszék Őfelsége elé.

A parancsnokok sorába tartozzék Felső-Magyarország főkapitánya, a bányavidéki, és a győri főkapitány, a kanizsai végvidéken a Német Lovagrend nagymestere, vagy annak helyettese, Karintia, Stájer- és Horvátország területén pedig Őfensége Károly főherceg.

Háborúban álljon mindegyikük a neki alárendelt végvidék élén, és engedelmeskedjen Őcsászári Felségének, vagy az Őfelsége által kinevezett főparancsnoknak.

Ha hadba kell vonulni — egy beglerbég, vagy maga a török császár ellen —, a hadjáratra a főparancsnok, vagy helyettese vonuljon ki, oly módon, ahogy ezt az idő, a szükség és a körülmények megkövetelik.

A Haditanácsról

A Bécsben székelő Haditanács jár el és intézkedik azokban a végvidékeken naponként felmerülő ügyekben, amelyeken túl sok nem múlik, hogy ezekkel Őfelségét, a főparancsnokot, vagy annak helyettesét túl sokat ne zaklassák

és terheljék. A főparancsnok azonban tudjon mindenről, és minden fontos tárgyaláson legyen jelen.

A Haditanács legfontosabb és legnagyobb feladata az legyen, hogy a végvidékeken a rendet pontosan megtartsák, és arra gondot fordítsanak. Minden egyes főembernek, tisztnek és parancsnoknak meg kell újítani kiadott megbízását, számukra instrukciót kell készíteni és küldeni.

A végeken a szükséges dolgokat mindenhol időben ki kell rendelni, és segítséget kell küldeni. A katonákat, akiket tisztjeik küldenek az udvarba, vagy a maguk dolgai miatt jönnek, barátságosan kell kezelni és eligazítani, és velük szóban és írásban is tárgyalni kell.

A kémjelentésekre serényen figyeljenek. A katonák közötti vitákat pedig illő módon igazítsák el.

Katonáink vakmerőségét, a szükségtelen portyákat és kivonulásokat, ilyen kevés magyar katona mellet nem szabad megengedni. Részben azért, hogy az ellenségnek ne adjunk ezzel okot a panaszkodásra, részben pedig azért, hogy a békepontokat ily módon is szigorúan megtartsuk.

A török betöréseit meg kell akadályozni, és nekik bátran ellen kell szegülni. Ha ilyenkor a törökök a mienktől kárt vallanának, azt azonmód meg kell írni a legközelebbi pasának. A dolgot ki kell magyarázni, és egyben tiltakozni is kell, hogy ezek az ügyek ne kerüljenek Konstantinápolyba, és a török császárt ne haragítsák meg.

A mustra és a fizetés megtörténtéhez különös serénységgel rendeljenek el dolgokat, nevezetesen:

Jámbor és becsületes személyeket nevezzenek ki mustramesternek, illetve mustrabiztosoknak, és eskessék fel őket.

A mustralistát nézzék és vizsgálják át alaposan, majd a dologról készítsenek jelentést, hogy a pénzt — a háború mozgató erejét — nehogy csalásokkal pazarolják el.

Tartsanak megfelelő fizetéssel tapasztalt és megbízható építőmestereket és mérnököket, akik az erődítéseket gondosan megtervezik, az építkezést előmozdítják és véghez viszik, hogy így semmi felesleges dologra ne kelljen pénzt kiadni.

A Haditanácsból néhányan gyakorta szemléljék meg az építkezéseket, hogy semmi tévedés, vagy más fogyatkozás ne adódjon, és a szükséges dolgok időben rendelkezésre álljanak.

Szintúgy szemléljék meg a végeket is, és tudakozzák meg, hogy főember, tiszt, katona, továbbá élelem és ágyú elegendő van-e, avagy mutatkozik-e azokból hiány. A dolgok pótlásáról gondoskodjanak maguk, vagy írjanak evégett Őfelségének, illetve a főparancsnoknak.

A hadi- és kamarai tanácsosok számára készíttessék rendtartás, hogy a naponként előadódó ügyeket és szükségleteket egyik a másikkal mérték szerint, civódás és huzakodás nélkül tárgyalja meg, és ahogyan ezt hivataluk megköveteli, csak a köz javára tekintsenek, csak azt tartsák szem előtt.

A haditanácskozásokba — ha a tisztükhöz tartozó dolgokról tárgyalnak — mindenkor vonassanak be a következő parancsnokok és főemberek, úgymint; a [fő]hadszertárnok, az építési felügyelő, az élésmester, a főmustramester és Bécs város helyőrségének kapitánya.

Ezekre a tisztségekre — mindenfajta, a javadalmazásukkal kapcsolatos takarékossági megfontolást mellőzve — alkalmas, tapasztalt, megbízható és tekintélyes személyeket válasszanak, mert nélkülük a hadügyben nem lehet sem rend, sem előrehaladás.

A birodalmi biztosokról, a tanácsosokról és a fizetőmesterekről

Mivel a végvidéki költségek felét adóikból a birodalmi rendek térítik és teremtik elő, és ellenséges veszély idején a katonák és haderő jelentősebb részét is nekik kell kiállítani, illő hogy minden serényen, az ő meghallgatásukkal és tudtukkal történjen. Ezért rendeljenek ki ők is saját fizetőmestert és biztosokat, akik a pénz kezelését, a katonák fizetését, a mustrákat, az erődök szemléit, és az egyéb kiadásokat Őfelsége, illetve Őfelsége tartományainak biztosaival és tisztviselőivel együtt végzik majd el.

A birodalomból rendeltessék ki egy vagy több haditanácsos, akik a haditanácskozásokon részt vesznek, és hadügyi dolgok megtárgyalásában és elintézésében segítenek.

A FORRÁSKÖZLÉS ELVEI.

Az i, j, u, v, w, az átírt szövegben már hangértéke szerint jelenik meg.

A magánhangzókat az erdeti szöveget hűen követve, minden változtatás nélkül írtuk át.

Kétpontos y helyett y-t, vagy ii-t használtunk. a hangértéknek megfelelően.

A mássalhangzó kettőzéseket, a szóvégi, illetve az *unnd*-ban alkalmazott hosszú n-ektől eltekintve mindenhol meghagytuk.

A személy- és tulajdonneveken, a címeken, rangokon kívül mindent kis kezdőbetűvel írtunk. A szavak egybe-, vagy különírása tekintetében a szövegben megadott írásmódot követtük.

A szövegben a kitett írásjeleket minden esetben megtartottuk, de szükség esetén — az értelmezést segítendő — további vesszőkkel, gondolatjelekkel tagoltunk. Esetenként egyes nagyon hosszú mondatokat több mondatra bontottunk.

A rövidítések minden esetben feloldva, szögletes zárójelben szerepelnek.

A margón lévő megjegyzéseket, illetve a szövegbeli javításokat, betoldásokat kurzívval jelöltük.

***

Nachdem das türkisch reich, one zweifl ein straff und ruetten[49] Gott, des allmechtig[en], darmit die christenhait umb derselben sündt und muessetaten *zu streichen*, und dasselb bißher ein wund[er]bare und vast unerhört *aufnemen* mit *wund[er]barlicher ordnung und* sucession deß ottomanisch stammen und hauß gehabt.

Weill auch bißhero khain volckh, khaine khayser, khünig noch fürsten, seiner macht und *gwalt* wied[er]standt thuen müg[en], sond[er]n aintweder

[49] ruette = Rute, vessző, pálca

zeitlich dem fridt von ime, mit einer und[er]gebung und raichung des tributs annemben, oder aber das schwäre *joch* der dienstbärckhait und tirranney, *mit und[er]gang ires land regiments und standts, trag[en]* müssen.

Wir aber in teutsch[en] reich, in gleichmässiger gefärdte steckh[en], und jhe lenger, jhe mehr darein geratten. Entgeg[en] des gemelten feindts macht und seines reich sterckhung auf ainer seiten, auf der and[er]n seiten aber unser *unvermügen*, und des gemainen standts *schweche*, und zertailung dermassen geschafft[en], (f1r) das wir solchen feindt *zubekhriegen gar nit statthafft,* oder *genuegsamblich gefasst sein müg[en].*

Ja, weill uns auch so gar schwarlich ist, uns und das unserig, vor seiner *droenden* tiranney und schon gewissern verderben zubeschüzen und zu *erhalten*, sonderlich das uns *allain d[er] lasst des* khriegs, *gleich unerträglich*, und *uns* zu diesen verkehrten zeiten von den and[er]en christenlich[en] potentaten wenig, od[er] gar khein hilff zuverhoffen.

Also ist hierauß *leichtlich abzunemen*, was raths wir über unser haill und erhaltung pflegen, und wohin auß wir unsern khriegs *anschlag* dirigiren und anwendten sollen, damit dieselben die müglich[en] und *heilsamen ausgang* und ehndt, mit Gottes hilff, *erlangen* müg[en].

Weill wir dan gedachten türckhen, mit d[er] macht, mit *dem das zum khrieg gehört*, mit hilffen gelegenhaiten, häubteren, mit der kriegsübung, und mit *außfüerung* des khriegens, bey weiten ungleich sein, weill wir auch nit mit des feindts *macht* allain, sond[er]n (f1v.) auch mit dem zorn *und rach* Göttlich[en] M[ajestä]t *zuthuen haben*. Item *uns* die laidige exempl so villen khayser, khünig[en], fürsten, völckher und stett, weliche gleichwoll alle *mit* viller and[er]en gelegenhaiten als wir begabt gewesen, *aber* demnach von diesem feindt überwundt[en] worden, vor den augen *sein*.

So *acht ich* demnach *bei der not dieser* zeitt nit, das *ainiche beratschlagung*, wir den türckh[en] *mit* khrieg *angreiffen* sollen, *fürzunemen*.

Dan gleich wir alle schaffen und natürliche *ding nach gewisser* ordnung, und *auf die* fürsehung d[er] Göttlich[en] M[ajestä]t urgirt werden, und iren veränderung[en] und[er]worffen sein.

Also ist *khein* zweifl, das d[er] *menschen*, und sond[er]lich *der hohen herrschafften, regirungen* durch göttliche rath und *die gesezen der* fürsehung *wachsen*, zunemen und ehrhallt[en] *werden*, und durch *seine* abwexlung wiederumb schadhafft und schwach werden, fallen sich verändern und gar zu grund geen. (f2r)

Bisher sind die türggischen sachen ettlich hundert jar nacheinand[er] in stättig *und gleich von Gott also geordneten* fortgang, *und aufnemen* gewesen. Derowegen sich dann die benachbarten kaiser und künig mit macht, und angewendten fleiß umb sunsten und [ver]gebentlich *bemühnet* sei, die türggen zu und[er]truckh[en], oder den lauff solcher glückhseligkeit zuverhind[er]n.

Da nun yetz und vilmer als yemals, ir, der türggen macht, guete ordnung, kriegs erfahrung und regiment *in d[er] blüt ist*. Nichts erscheine das etwa fallen, oder schwackh[en] wollt. Da sy auch vast den ganz[en] Orient, und den maisten tail Europae mit dem joch d[er] dienstbarkeit und[er] sich zwungen, oder inner aufs wenigist verbunden, und zinsbar gemacht, und dan die andern

christen und[er] inen *selbst* vil weniger als zuuet[50] yemalen ainig seien. Was wer dis für ain *unsinikhait*, das eben die teutsch[en] *allain*, bey solchern *wesen*, die türggen *von sich selbst* bekriegen wollt[en]. (f2v)

Zwar die [ver]nunfft und *unser* notturfft selbst rätth und erfordert vil mer den frieden anzunemen, und den schlaffende hund zu unsern gewissen schaden und [ver]derb gar nit aufzuweckh[en]. Ja, das wir alle ursach und gelegenheit [ver]meiden, mit welchem *ein* solcher feind zum krieg macht, geraizt und [ver]ursacht werden.

Und wiewol *man mueß bekhennen*, das bey disem tyrannen und feindt unseren religion kein gewisse [ver]sicherung des frieds und [ver]bundnus ist, jedoch sehen wir benebens vil künigreich und *christliche* völckher sich *langen und* stätten friedens aus bemittlung der [ver]bundnüssen, das tributs und huldigung gebrauchen. Alls da sein die Poln, Perser, Moldauer, Walachen, Armenier, Georgianer und Mongrillen.[51]

Darnach, da wir dem frieden mit den türggen bestendigelich nachsezen, so wirdet *demnach* unseren macht, defension und erhalltung nichts entzogen, da wir auch menschen und männer sein, und *dem* unsern (f3r) ein genügen thuen wöllen.

Ja, wieviel mer d[er] fried zweifelich, und die gefahr uns *gewisser*, umb soviel mer sollen wir *yezo* des frieds begern, und den annemen, damit wir entzwisch[en] — weil wir uns dessen gebrauch[en] mügen, weil unsere sach[en] yezo *übl versehen* — unser defensio[n] desto besser und füegsamer anstellen, auff das, wann die macht des türggischen kriegs einbricht. Uns *derselbe* nit auf einmal, und zu gleich undertauckhe, sund[er]n gleich mit schlossen und fürriglen durchweckhens der gräniz[en], und vorberaittung unser defensio[n], verhindert und und[er]brechen werde.

Die erfahrung hatt uns bisher geleert, das die türggen mit offenem *veldschlachten* nit überwunden *od[er] geschwecht mügen* werden. *Und da sy gleich* bisweilen ein schaden von den christen genummen, so seien sy doch damit nur angereizt worden, das sy h[er]nach solchen krieg mit grossere macht, (f3v) alls zuvor, *ergenzt* haben.

Ja das vast alle künigreich und volckher derhalben, das sy ir hail *freuentlich in die gefahr der schlacht be*geben, erbarmlich zu grund gangen, und und[er] das türggisch joch kumen sein.

Zu den *ist* auch leichtlich abzunemen, das unsers tails, die teutsche nation, allain nit genugsam gefasst oder mächtig, einen solchen mächtigen, und *lustigen* feind mit offnen *schalcht* zubestreiten. Oder ob solches gleich beschehen möchte, wie dann die victori und sieg allain bey Gott steet, doch desselbig, *allain* aus höchst getrungener nott, und von Gott verlihener *sonderlichen* gelegenheit zu und[er]sten und zu [ver]suech[en] sein soll.

Dann wiewol wir mit *sterckh* der reutterey, und *manir unseren waffen vill* thuen khünnen. So seien wir doch mit der anzal, d[er] kriegsübung, geschwen-

[50] zuuet = zu heute, ma, manapság

[51] Nem tartom lehetetlennek, hogy a Mongrillen kifejezés a Mongolen torzított írásmódú változata.

digkeit, *notleidtkheit*, anordnung (f4r) und *geschikhlihkeit* zu schlachg[en] der türggen vil zu gering und ungleich.

Und ob sich begebe, das unser reutterei in offnen schlacht d[er] türggen reutterei *im ersten treffen* schliege, wie ich dann acht (mit beistandt gottlichs willens) *daran nit zu zweifln*, seien wir doch noch gar weitt von d[er] ganzen *überwindung*, dieweil ir *raisig[er] zeug* vier od[er] fünfmal meerer dann die unser sein khan.

Und weill sy *nit mit ainem spin ire angreiffs, sondern mit abwexlung irer hauffen zuschalgen* pflegen, und wan ir *angriff* gleich ainmal geschlag[en], wirdet doch der in vollige flucht *nit khumbt*, sond[er]n sich strachs wiederumb in sein ordnung macht, und zum *schlagen wendt, oder sich zu den* fueßvolckh, als zu ainer vesten stattmaur *begibt, und danen her, mit zusammengesezten macht, wann* der feindt biß dahin der victori nacheilen wolle, hinwied[er]umb, und desto sterckher khempffen thut. (f4v)

Das thürkische heer *aber* zu fueß, wirdet dermassen mit geschüz, wäg[en], camel thiern und da es vonnöten ist, mit ainem waall und graben bevestiget, item mit jänitschären, und guetten und ausserwelten pfärdten gesterckht, das gleich unmüglich ist dasselb mit der reütterey zertrennen und zuschlag[en]. Wie dann dasselb, bißhero, in villen schlachten unüberwundten verbleiben ist. Und auß villen exempln zusehen und zuvernemb[en], das so woll die christen, als die perser und and[er] völckher, wan sy gleich in der ersten den sieg gehabt, *sy* doch zur lezt, da man mit dem fueßvolckh khempffen und schlag[en] sollen, wied[er]umb geschlag[en] sein worden.

Also ist vor jaren khünig Wladißlaus und der Huniadi, also *kaiser Sigmund*, der Sophi khünig in Persien, also die sultan in Egipten, also auch der khünig Ludwig in Hungern überwundten worden.

Darzue, ist unser khriegen zu dieser zeit *auch* desto schlechter, das wir von gering[en] pfärdten,[52] deren unsere vorfahrer grosse anzall gehabt, vast ganz und gar *abkumen*. Und die teutschen reutter in dem nachiag[en] gar ungleich und unnüz sein. (f5r)

Zu dem, wan unser heer und desselben glieder und anordnung[en], in der schlacht od[er] in dem nachjagen ainmal *voneinander khumen*, die ganz schwärlich wied[er]umb zusamen, und in die *ordnung* zubring[en]. Sonderlich, das wider ainen so lüsstig[en] und *verharten* feindt, von unser seiten wenig, od[er] gar khein *erfahrenhait, wie man mit im schlagen und khriegen solle,* verhanden ist.

So ist auch dits sechr gefarlich bey uns, das in unsern khrieg[en] bißher das fueßvolckh niemals dahin gebracht hatt khünnen werden, das sy hetten *miteinander und* zusambt der reutterey *fortziehen und* schlagen, und *da der feind raisige hauffen weichen*, biß zu dem fueßvolckh *dringen möchten*, wälches doch durchumb vonnöten, da wir gegen dem türckh[en] ainich[en] sieg erlang[en] wöllen.

Daher kombt auch diss, welches unser art zu kriegen steet beschwerlich und gefarlich macht, als das die türggen mit wund[er]baren geschwindigkeit

[52] A gering jelentése itt = leicht in der bewegung, schnell, leicht an gewicht, azaz a geringen Pfärdten, könnyű, gyors lovakat jelent. A korabeli német szövegekben a könnyűlovasság szinonímája.

und *fertikhait* kriegen, forttziehen, zurükh weichen, wie und wann sy wollen (f5v) Ire läger schlagen und die bald [ver]ändern, straiffen tag und nacht, haben an prophiant schien nie keinen mangel.

Da entgegen unser hör sich schwerlich forttbewegen, zieh[en], das lager schlagen, und verkeren. Und da der feind *in der nahendt ist*, umb fuetterung auszieh[en] kan, und da sy uns an der prophiantirung, wasser und fuetterung *eingespeert* werden, und sy nun ettlich tag zu ros *sizen*, die hiz, durst, hunger und arbeitt dulden und tragen müssen, alspald ma[n] und ros verschwach[en], welches dan unsern feinden von uns wol bewusst ist. Derowegen sy auch allein auf das treiben, das sy uns auf die ebne bringen, und die schlacht — zu welchen wir sy unsers gefallens khaum bringen künnen — teglich erzaigen, mit stätten anlauffen und scharmizlen uns zusezen, und da wir als dann mhued gemacht, von d[er] prophiant und fuetterung abgehallten, *uns* alls machtlos, umbsoviel besser *überwinden* künnen. (f6r)

Daher ist auch gevolgt, das die nemhlichisten jar hernach dem künig Ludwig geschalgen worden, so offt der türggisch kaiser in aigner person ausgezogen, unser hör niemalen ime entgegen zieh[en], und in offnem feld gelegenheit mit ime zuschlag[en] such[en] dörffen. Sunder allweg an vessten ortten und bequemen prophiant verhalt[en], und dann auch des feindt ferren *und seinen* fortziehen [ver]hind[er]n und aufhalten muessen.

Dahin uns dan die [ver]nunft und experienz selbs gezwungen, das unser wolfart und auffenthaltung bey *disen stand* vil mer ex bello defensivo, dann offensivo hange.

So haben wir auch mit augen gesehen — nachdem die teutschen die beschüzung des überblibnen Hungerlands über sich genumen, und fürnemblich allain defensive gekriegt haben — das die türggen, ob sy wol mit seinem ansehenlich[en] starckhen hör ausgezogen, doch das Hungerland, auch (f6v) sovil jar hero, genzlich nit bezwingen künen.

Sunder seien gedrungen worden *stuckhweis,* yez dis, dann ein anders graniz ortt — nit one mercklich[en] verlust und schaden der zeit und *volckhs* — zubelegern, und dann sich wid[er]umb haimb zubegeb[en].

Aus oberzellten, und and[er]n mer ursachen, die — umb kurze — willen umbgangen werden, ist mer dann gnueg augenscheinlich, das ye einmal *bei solchen gelegenheit von dem offensif khrieg* wid[er] die türggen, *nichts* heilsamblich künne *beratschlagen* und fürgenumen werden.

Sunder das rathsamer sei, auf den frieden soviel bescheh[en] kan, *zuverfarren*, und daentzwisch[en] *vom* defensif *khrieg* zugedenckhen und fürzuseh[en], damit d[er] feind durch unversehnen friedbruch *uns umb sovill* weniger in eil küenen und[er]druckhen, umb sovil weniger auch etwas sich und[er]steen dörffe, wann er, uns, zu unseren defension also beraitt und ferttig sihet. (f7r)

Und weil auch leichtlich abzunemen, das die auslendisch[en] nationen *auf dem last umbgeen*, das sy dem türggisch[en] krieg von inen abwenden, und auf unsere hals bringen. So ist ye uns umb sovil mer fleis angewenden, das wir den fried *mit den türggen* erhallten, und er, also sein macht, in continuirung des kriegs auf dem meer anlege, und in denselben ye mer, ye mer [ver]wickhlt werde.

Dann, auf diese weiß, werden wir unsers tails desto sicherer [*ver*]*bleiben,* und darunder kunnden wir desto besser was zu unser defensio[n] vonnöten, zur hand und in beraittschafft bringen.

Von erhaltung des frieds

Die weiß aber den fried zuerhalten wirdet fürnembst diese sei:

Die zeittige und ordenliche bezallung des tributs und [ver]ehrung.(f7v)

Die friedsame *[ver]hütung* der gränizen durch guete kriegszucht, und genuegsame besazung. Doch also das die feindlich[en] einfall des feinds, *mit feindts gewalt* und kekhlich wid[er]umb abgetriben, und abgehoben worden.

Item *aufrichtige* halltung d[er] and[er]en frids articuln.

Vermeidung aller deren *sachen,* so die türggen in harnisch bringen möcht[en]. Enthalltung vom Künigreich Poln mit solcher abhandlung und [*ver*]*gleichung* die ein ewige freundschafft und [ver]bündnus mit dem Haus Österreich, und dem reich erhallten künnde, und *nichts schimpflichs habe.* Welche, one zweifel, der Bathori *antrag[en], und selbst* verhaiss[en] und eingeen wirdet, dieweil er nichts merers begern soll, dann gedachts künigreichs *ewige* erhalltung, und er auch nit unverstendig, das er nit sehe, und verstee, das ime von den türggisch[en] hilffen viel (f8r) meerers, als von unseren feindlich[en] thattlichait zu früchten sei.

Vom defensif krieg

Des defensifs kriegs aber ist zwaierlei mainung.

Erstlich, ist vo[n]nöten die gräniz[en] genuegsamblich zubevestigen, und mit notturfftigen besazung[en] zuverwehr[en]. Item mit d[er] artolerey und prophiant fürzuseh[en].

Fürs ander, ob ein *grossere macht ins krieg* würde, mit meerer hilff und zusezung die graniz zu schüzen, und mit rechtem kriegszug wid[er]stand zuthuen. Welches auf zwen weg bescheh[en] kan. Nemblich durch *das ordenlichen landkriegsvolckh, so die an* gestellte defension ordnung *mit sich bringt,* und dann, durch die von dem reich bewilligten hilffen.(f8v)

Von den gränizen

Fürs erst ist das fürnembist zu betrachten und zuerwegen, das dem Teutschland *hoch* dara[n] gelegen, das der übrig tail Hungern aufs hefftigist — so müglich — geschüzt werde, damit d[er] feind den fues nit auf den teutschen poden sezen.

Da uns dann vil ein beschwerlichere und geferlichere art zu kriegen auf den hals ligen würde, da[n] die yezige in Hungern ist. Dann daselbsten die graniz maists tails bevestiget, das volckh nun des kriegs gewhont, und zu alles *nöten und elend gleich verpanet.*[53] Ich gesweige andere tausentlei ungelegen-

[53] verpanet = verbannet, elűz, száműz értelemben.

heit, schaden, überfall, elend, die h[er]aus volgen würden, und ein yeglich[en] von augen hatt.

So ist auch diss gewiss und bekeendtlich, das die Kay[serliche] M[ajestä]t (f9r) mit derselben lenden zu notturfftiger und ordenlicher und[er]haltung der granizen allein, weitter nit künnen erklechen. Und viel schaden und verlust auf der grenizen bißher allein auß den mangel beschehen, das die granizen mit iren noturfftigen besazungen und fürsehungen entplöst gewesen. Nämblich der kriegsleut wenig, dieselbigen nit bezalt, kaum zu halben theil grüst und vorhanden. Die graniz ortt nit erpaut, mit profandt und munition nit versehen. Item in der höchsten gfar und *not* kein entsazung, kein hilf, kein merer volckh in vorrath. Derhalben ist ein unvermeindenliche notturft, das man mittl und weg finde, auf das zu granizortt sicherer und besser erhaltten können werden. (f9v)

Von bestellung und underhaltung der grenizen

Erstlich, damit man zu behütt und erhaltung der grenizen umb sovil wachsamer sei, alle sachen zeitlich, und mit guetten ordnung fürgeseh[en] und gehandeln werden, damit auch die gemüeder von der underthanen umb soviel mehr ermundert werden, ein lust und übung in kriegswesen zubekummen, so ist in alweg vonnöten, das die defension ordnung, so bei den österreichischen landen fürgenommen, ernstlich und scharf gehalten werde.

Darnach ist das ratsamest, das die grenizen auf die benachparten lande außgeteiln, und einem jeden seine sondere ortt zugedient werden, die ydes versorgen solle, nämblich das, den kriegsleütten ir ordentliche monatliche bezallung gereichn werde (f10r), das sie fürsehung ihnen mit profandt und anderer irer notturfft. Mit musterung der kriegsleutt, dann die alzeit in voller anzal da seien. Die notturfftigen gepeu, wie inen die, von der Kay[serliche] M[ajestä]t, fürgezaigt und fürgeschrieben, vortzusezen. Wie darreichung des uncostens und dem aufmerckhen, das alles dem rechten weg noch beschehen, und vergebner uncosten verhüet werde.

Hergegen soll jedem landt erlaubt sein, das sie das gelt, welches sie nach Irer M[ajestä]t außzaige auf ire deputierte granizen zue erlegen, auß iren steiren und contributionen, welche fürs der Reis Cammer erlegt werden, hernemen und aufhalten müge.(f10v)

Zum andern. Dieweil von altters her der teutsch ordn dahin gestelt, und darumben mit soviel reichtumb begabt worden, das der mit seinen stätten immerwerenden besazung[en] wider die unglaubigen sollen fechten, der aber yezt ein lange zeit müessig daheimb sizt, und allein der hauswirttschafft obliegt, der solle bei diser noth und gemainen landtgfär reformirt auf die hungerischen granizen gelegt werden, und er die verhüettung und bewerung ettlicher sunderen gränizheuser auf sich zunemen schuldig sein. Auf die weiß und ordnung, wie die maltheser ritter in Italia sein, und die innsel Maltha beweren. Ires einkumen können gebessert werden, man bestel neue und merere commendareien auß den klöstern und geistlichen guettern, welche zu grundt ghen, und ohne das in der weltlichen handt geratten. (f11r)

Zum dritten. Dieweil aber durch yezt gemelte mittel — nämlich der landtleüt defension ordnung, des teutschen ordens reformation und umblegung — die graniz dennoch genuegsamblich nit gesterckhn und erhaltten können werden, da ist unvermeidenlichen vonnöten, das auch die ständt des reichs ire ordinari hilffen darzuthuen, die gedachten landschafften, und den teutschen ordn järlich mit ainer gwissen summa gelts helffen.

Darumben so werde beratschlagn, von einen mittel, einer stetwerenden contribution, wie das die stend gelegisten befinden werden. Das reich hab seine aigne zallmeister und commissari, welche das gelt dahin austöllen, wohin dasselb vermeint und verordnet ist.

Man mache einen überschlag was und[er]sydliche granizen insunderheit ausgehet, und mache die abtheilung, das die Kayserliche M[ajestä]t mit dero landen, und und[er]thanen den halben theil, den and[er]n aber die ständt des reichs laisten. (f11v)

Man mache ein rechte austailung und außzeigung aller granizort *mit* sein *rechten* weg und ordnung.

Die austailung der granizortt

Österreich versorge die besazung zu Rab, Tottes, Comorn, Wesprin.

Behaimb, mit Schlesien und Merhren Ober Hungern, und die Perckhstätt. Erzh[erzog] Carl mit seinen landen versehe Crabaten, Dalmatien. Dem beschehe auch hilf vom Reich mit einer gewissen summa gelts.

Der teutsch orden neme über sich die versicherung Canissa, und der darumbliegenden landschafft.

Von ordnung der besazung

In jedliches ortt werde ein gnuegsame anzall leüth bestelt, nämlich wan die besazung wie sie iezt genug ist, last mans darbei, (f12r) wo nit, so werde sie gemert.

Auf alle *fürneme* ortt solle teutsche besazungen gelegt werden, und denen soll die fürnemiste sorg der wache und beschüzung vertreut werden. Denen geb man zu etlich hungerisch fußknecht, item etlich hussaren. Also man sol auch an den fürnemisten ortten ein gewisse anzall teutsche pferdt gehalten werden.

Item dieweil die hussaren nit mer also in guetter anzal zufinden, solle auch ein anzal archibusier zu roß, so von allerlei nationen sich finden läst, underhalten werden.

Auf jedliche ortt solle man hauptleuth nemen von dem landt, das die versorgung derselben granizen hatt. Da auch anderst tauglichen leut darunter gefunden werden.

Es sollen auch teutsche kriegsleuth zu ros und fues von den landschafften gewält und in die besazungen geschickhn, oder nahendt noch erstatt werden. (f12v)

Also das alweg in die lückhen der absterbenden oder abziehenden etliche, die zum krieg tauglich, aus irem landt folgen, und dahin verordnet werden, mit der condition, das sie schuldig seien ein, zwei oder drei jar daselbst zuebleiben, und zudienen, und ehe nit abgelassen, oder verendert werden. Auf das also algemach die übung, und der kriegsprauch under die landtleüth gepracht werde.

Die besazungen des teutschen ordens werden fast auf die weiß und ordnung besteln, wie die Johannitter ritter in der insel Maltha ingebrauch haben.

Von den extraordinari kriegsvolckh so auf der granizen zuhaltten

Es sollen etliche fendlein knecht über die ordinari anzal und[er]halten, und auf gwissen, doch underschiedlichen ortten der granizen gelegt werden. Welche auf allen gehlingen angriff des feindts beraitt sein zusammen ziehen, und von den landschafften, durch die defension ordnung, ein merer hilf, wan es also vonnöten, *in eil* gesterckhn, und gemert mögen werden. (f13r)

Oder, da es für besser angesehen würdet, das diese extraordinari kriegsleuth vermüeg der mehrgemelten defension ordnung, auß der zaal des 30isten mans, und denen pfredten, welche der adel, noch yedes vermüeg von hundert pfundt gelt eines zuraitten, auf alle gähliche nottfal in beraittschaft zuhaben *schuldig*, hergenumen werden. Also das *sie* durch abwechslung in genuegsamer anzal außgewält, und auf die granizen geschickht werden, und da drey monat zu dienen schuldig seien, biß nämlich die andern nacher folgen, das also alle landleüth nacheinander das kriegswesen erfaren und lernen. (f13v)

Von der defensions ordnung in allen landen

Die nattur, die vernunfft, die nott dieser zeitt, die exempel aller volckher und vergangnene zeitten lehren uns, das man für das vaterlandt, für weib und kindt, hauß und hof streitten und mänlich sterben solle.

Derhalben sollen alle die Kay[serliche] M[ajestä]t und[er]thanen, die in allen ir Kay[serliche] M[ajestä]t *khünigreich*, erblanden und zum krieg tauglich sein, gerüst, gemustert und darinen geübt werden. Fürnemblich solle der adel schuldig sein, ein yeder nach seinen vermögen, sich auf die reitterei zubegeben, und darauf gfast zumachen.

Die Kay[serliche] und Khünig[liche] M[ajestä]t, die jungen fürsten sollen an iren höfen, under iren edl und hofleuthen das erst exempel darweisen.

Ritterliche und kriegsleuth soll man in eren und würden haltten, sie zu emptern und ehren promoviren. (f14r)

Man bestel scharpfe gsez[54] das kriegswesen und die übrige hoffart betreffendt.

[54] gsez = Gesetz, törvény

Die ordnung, und schleunigs aufpott das 30isten man und geristen gültpferdt werde scharf und ernstlich gehalten. Zu einer grössern nott folge auch der personlich zuezug des adels, wie solches in der defension ordnung weittleuffiger ausgefürt.

Von befestigung ettlicher sunderen granizortt

Dieweil ye mer, ye mer kundtbar was macht, gwallt und fleis die türggen in einnemung der vestungen brauch[en], und aber unser wolfart *und* erhalltung fürnembst — als hierob angezaigt — an beschüzung der granizen gelegen sey, ist d[er] K[ayserliche] M[ajestä]t und den reichs ständen allain dahin zusteh-[en], (f14v) das die nottwendigisten bevestigungen beford[er]t, völlig aufbracht, und mit allerhand nottwendige leut [ver]sehen werden.

Als nemblich die bevestigung Canisa, dieweil d[er] feind daselbs ein freien pass und eingang in Österreich und Steir, und dan kein and[er]e [ver]hinderung, hatt.

Also die bevestigung Comorn were auch ein tails zuverbessern und zuerweittern, wie solchs vil mal gerath[en] worden. Dieweil das yezig schlos des feindts macht aufzuhallt[en] nit genuegsam.

Wien were auch aufzupauen, dieweil nit *geringe* gfar ist, das sich d[er] feind villeicht darumb einemen möcht, so er aigner person auszug. Und[er] diesen aber seind fürnemblich die vorstett (f15r) *abzubrechen,* und in die insel herüber — sovil sich thuen lasst — zu transferiren, damit dasselbs ein neu statt aufgericht, und dieselb auch bevestigt werde. Dann auf solch[en] weg würde die Wien statt gar beschwerlich zubekriegen und zustürmen sein, da auch immerdar hilff kündte zugeschiht werden.

Die landschafft Schlesien, Märhern und die and[er]n d[er] cron Behaim zugehörigen provinzen, thetten wol daran, da sy die bevestigung Tirna vor sich nemen, dieweil sy sich des feinds vast allermaist daselbs zubefaren, und d[er] ortten auch kein andere pasteien haben.

So desto volkumener bevestigung Raab. Möchte man noch ettlich (f15v) pasteien auf den landen, tail d[er] Tonau aufpauren.

Erla were auch genzlich auszupauen und zubefürd[er]n.

Cassa were *gleichfals* mit bevestigung nit in wind zuschlagen, dieweil die, die fürnembste statt in ganzen Zips ist, und gleich ein auffenthallt d[er] and[er]en ortten und vestungen. Item ein prophiant und artolerey haus, da auch das extraordinarii kriegsvolckh mues enthallten werden.

Zu bevestigung solchen ortten mus ma[n] d[er] und[er]thanen robott, nach und nach, on[55] aufhören anwenden, welchs falls irer in wenigisten nit zuverschonen.

Von dem uncossten auf die bevesstigungs gepeu

Der *nottwendig* uncossten auf solche (f16r) bevestigungen were gleichsfals, wie andre kriegsausgab[en], tails von Irer M[ajestä]t d[er]selben und[er]thanen und landschafften, tails aber *von* deren reichsständen herzunemen.

[55] on = ohne

Es beschehe ein besichtigung und erschäzung d[er]selben bevestigung, und *nottwendigen* werckh an allen gräniz[en], und mache — sovil bescheh[en] kan — ein gewissen überschlag darauff.

Es beschehe zwischen d[er] Kay[serlichen] M[ajestä]t und dem reich, *od[er] deren* commissarien ain gewisse vergleichung, wievil yedes jar anzuwenden, und welche ortt maistes tails, zubefürd[er]n.

Von der prophiant

Mit fürsehung *und genugsamer und nüzlicher bestellung* der prophiant an yeglich[en] granizen, ist kein besseren weg, alls das, die *fürnemisten granizort mit iren aignen und[er]thanen — so den ackher pau leben —* (f16v) *versehen*. Und die negst gelegnen herrschafften, *sovil* durch kauffs, handlung und andere taugliche mittl bescheh[en] kan, darzue gebracht werde, das solche ortt ire gewisse einkumens und dienst haben.

Das dann alle zehend zu den negsten *graniz* ortten bestanden, und dem kriegsvolckh an iren besoldungen geraichen werden. Wie yezo an ettlichen orten in Hungern zubescheh[en] pflegt.

Es werden auch gewisse und bequeme ortt auszeigt und bestellt, in welche vorrath von prophiant *zu und[er]haltung des ganzen kriegsvolcks* gelegt werde, ob vonnöten wer offnen krieg, und das kriegsvolckh *ins feld zufüeren*.

Den nottwendigen uncossten auff fürsehung der prophiant, den thue Ir M[ajestä]t mit iren landschafften selbs, und gebrauch sich dasselben (f17r) nuz *und überschuß*, sovil aus zeittigen fürsehung und austailung der victualien under dem kriegsvolckh, oder [ver]kauffung volgen, und gesucht werden kan.

Von d[er] artolery und zugehörungen an die gräniz[en]

Geschüzen, waffen, pulver und and[er]es so zu beschüzung *gehörig*, und ins zeughaus nottwendig ist, fürsehe und [ver]schaffe die Käy[serliche] M[ajestä]t selbs von dem iren. Es beschehe auch ein *gwisse gellt* hilff von den reichsständen.

Von and[er]n tail des defensiffs kriegs: namblich wie den granizen in zuestend[er] gfar zuhelffen, und wie ein offnen krieg auffzuhallten

Auf drey weg künen die gränizen (f17v) in gfar gerath[en], obwol die besazungen auf die mass genuegsamblich — wie oben gesagt — bestellt sein.

Fürs erst. So sich die türggen eilend zusamen hauffen, und unser graniz[en] unversehentlich überfallen. Inmass[en] verschienes jar beschehen.

Zum andern. So inen neue hilff und volckh aus der Türggei geschickht werden. Alls so ein bassa od[er] beglerbeeg aus Griechen ausgerucht.[56]

Zum dritten. Wann d[er] türggisch kaiser selbs aigner person ausgerücht.

[56] ausgerücht = ausgerückt, kivonult, felvonult.

Derowegen unsers tails auf dreierlei weg wied[er]stand zu thuen, und den graniz[en] zuhelfen ist. (f18r)

Erstlich, das nach vorangezogner defensio[n] ordnung, in der negsten landschafften, alls Österreich, Steir, Märhern, Schlesien, Beh[aim] und denen landen, so der F[ü]r[stlichen] D[u]r[chlaucht] Erzherzog Carln zugehören, item in Hungern sellbs in beraittschafft *sey ein* anzaal zu ros und zu fues, das sy eilend zu den graniz[en] mügen berufft und geford[er]t werden. Die auch genuegsam seien, die *also gesamleten* türggen aufhallten und abzutreiben, auch entgegen ettwas fürzunemen, so es die gelegenheit geb.

Dan zum and[er]n, so neues volckh aus d[er] Türggei keme, das die granizen, *wo die mer gfar vorhanden,* zeitlich mit genuegsamen besazungen, und and[er]n mer notturfften verseh[en] werden. Das da[nn] auch die vorgenannten landschafften, und deren (f18v) und[er]thanen, [ver]müeg d[er] aufgerichten defensio[n] ordnung, wid[er]umb mit grösser anzall zu ros und fues — nach gstallt der feinds gfar — aufbrech[en], und den graniz[en] zueillten. Item, das zu solch[en] faall gwisse hilff vom reich vorhanden weren, als nemblich das mit gmainen uncossten ettlich tausent reitter und fuesknecht gewerben, und Ir M[ajestä]t zu hilff geschickht würden.

Zu solchen werde ein gwisse summa gellts, an ein gwiss ortt in reich, angelegt.

Es werden *des vatterlands kriegserfarne und liebhabende* obristen und rittmaister, so wol zu fues als zu ros, in bestallung genumen, und mit jerlich[en] warttgellt und[er]halten. Die das kriegsvolckh alspald *zu notturftt* auffbringen, und an die graniz[en] füeren mügen. (f19r)

Die hohen ampter werden auf gleiche *partei,* und[er] taugliche personen, baides, so wol *under* die aus dem reich, alls under die aus Irer M[ajestä]t landen, und und[er]thanen verlih[en].

Die Kay[serliche] M[ajestä]t thue auch fürsehung mit einem feldobristen, mit prophiant, artolorey und armada.

Die Kay[serliche] M[ajestä]t *stee dem* kriegn mit rath, bevelchen, irer authoritet *bevor,* wie es dann die notturfft und gelegenheit geben werden. Es sey gleich d[er] feind fürzueilen, od[er] an ein belegerten ortt zuhilff zukommen, od[er] sunsten mit dem feind zuschlag[en].

Die reichsständ habet ire aigne comissarien und räth, die Iren M[ajestä]t, od[er] dem feldobristen beywonen seie.

Zum dritten. So der türgg selbs (f19v) personlich keme, das dann, nit allain die ermellten negsten landschafften, mit allen macht zu rettung des vatterlands aufweren, sundern das ganze heilige reich, auch alle von sterckhn und macht daher wendten, und dann auch von and[er] christlich[en] völckhern sovil hilff, alls müglich, gelaist würde. Und das dann fürnemblich d[er] krieg mit gueten richtigkeit und ordnung gefürt werde, und d[er] feind von dem granizen geschlagen, od[er] aufs wenigist auffgehallten werde. Das er lezlich also unverrichten sachen, sintemal er *sunst* nit lang zu harren hatt, wid[er]umb abzieh[en] müsse, und also etwas stattlichs — mit d[er] hilff gottes, *der die* guete gelegenheit *weisen würde* — ausgewichen werde.(f20r)

Die mass aber, und ordnung ein solchen krieg zu fueren, und *sich* dessen zuerwheren wirdet dise sein künnen;

Von mass und ordnung wie ein Krieg wider die türggen zufueren

Fürs erst, weil die zubereittung und auszug des türggischen kaisers so gar heimblich und still, und so gschwind nit gescheh[en] kan, das man nit ettliche monat zuvor dis, durch kundschafften wisse, ist fürnembst dahin zuwach[en], das an solchen landtschafften kein mangel sei.

Alls dann ist zu beratschlagen, und fleis anzuwenden, das ettwed[er] den vorgehunden wintter — welches am aller rathsamisten wer — od[er] doch zeitlich in frühling, eins tails *unsers* hörs aus den gräniz[en] und erblanden, item aus (f20v) dem reich, mit genuegsamer anzal angefürt und d[er] feind, so vor mitten summer nit kummen kan, fürkommen werde.

Alls nemblich;

Man neme sich umb ein, od[er] mer türggisch gräniz ortten, welches dann umb sovil leichten, dieweil ire bevestigung nit vil sunders sein, und dem gewallt d[er] artolerei, da die wol angeordnet und gebraucht, nit wol wirdet wid[er]stand thuen mügen.

Man verprenne und reisse ein alle ire kleinere castell in Hungern, wo unser haufen dieselben allenthalben antreffen kan.

Man [ver]höre und [ver]derbe die ganze gegend in Hungern, umb und und[er] Ofen, das also der kummende feind umb sovil mer *der* prophiant, und anderen gelegenheit beraubt werde.(f21r)

Die ortt, so er an erstem gegen ine haben wirdet — *und deren belegerung sich zu befaren* — bevestiget, und sterckt man mit stattlicher besazung.

Unser läger werde geschlagen an ein nahendes und sicheres ortt, *und d[as] also geleg[en], damit man danen auß, ein belegerten ortt zu hilf kumen, item dem feind sein fortdrukhen [ver]hindern müge.*

Daher *man auch,* so der feind zu nahend keme, frei schlag[en] od[er] sich sicher auffenthalten, od[er] gar zurükh weich[en] künne.

Man gebe acht auf ein gewisse weiß das lager zu schlag[en], und dasselbs zubefestigen, damit an prophiant und fuetterung kein mangel sey, und das wir, durch d[er] feind geschwindigkeit und anlauff, unversehenlich under ain seit, nit überfallen werden.(f21v)

Man bestelle vom anfang ein ernstliche kriegsdisciplin und ordnung.

Man [ver]biett auch die überflüssigen und stättwerenden füllerein,[57] fressen und sauffen, daher die krankheiten in lager [ver]ursacht werden, und nichts erkleckhlich sein will.

Das wasser und ausziehen auf die futterey werde auch *doch* auf guette mittl *frey* gelassen, also das, die kriegsleutt dem feind nit fürsezlich fürgeworffen, und in unnötige gefar gesezt werden.

[57] Füllerei = Scwelgerei, dőzsölés, dúskálás.

Es werde ein gwisse weis und ordnung fürgenumen, mit dem feind zu schlagen, so es die nott und gelegenheit also erford[er]t, die kriegsleutt lernen auch denselben kennen.

Nemblich: (f22r)

Das mit ganzen, *unzergenzten schlachtordnung* mit dem feind geschalgen werde, und die reitterei und das ander fuesvolcks, obgleich der feind sich in die flucht gebe, sich voneinand[er] *nit zerteilen*.

Das sunst niemand, als d[er] vortrab dem feind nachseze, und dieselben auch nuer *scharenweis, ein haufen od[er] ein scharen nach und neben dem anderen, in irer ordnung*.

Das *in der mitlen schlachtordnung oder zug* die reiter und fuesvolckh allzeit forttziehen, und beyeinend[er] bleib[en].

Das das fuesvolckh allweg mit leichtem geschüz, *so aneinander mit ketten gehackhe*, verseh[en], und umbgeben sei, item mit wägen, *häggen*, und püchsenmaister.

So die türggische reitterey, also *von ersten hauffen,* in die flucht geschlagen, das dan die unserigen nit gar zuweitt nachsezen, und den mittleren hauffen nit zu weitt [ver]lassen, dieweil d[er] feind allweg in grosser anzal und sach leichtlich wid[er]umb zum treffen *wenden* kan. Sunder (f22v) sich vilmer wid[er]umb zum mittern hauffen verfuegen, und also miteinand[er] der feind reitterei und fuesvolckh, und *übrigen* ganze macht angreiffen.

Darauff volge alspald der letzte hauffen, und kame dann auf der seitten, oder wo es vonnöten *denen ersten* zu hilff, hallte auch den feind zurückh auff.

Den christen wird daher gelegenheitt zum weitt geb[en] werden, wann der feind in belegerung ein ortts also lang und [ver]gebentlich sich saumbt und mhued gemacht wird. So ettwa ein sterb, seuch od[er] hunger und[er] dem feind entsteet, item wann d[er] feind also mhüeder zurückhweich[en] und wid[er]keren mues.

So sich dann mit d[er] hilff Gottes begibt, das er wider *abziehen* mues, ob er gleich nit aus dem feld geschlagen worden.

Were an rathsamist den ganzen krieg (f23r) den wintter hinumb, mit genuegsamer anzall volckhs zu continuiren, und ein ganzen gmaine bekriegung d[er] türggisch[en] gräniz[en] fürzunemen. Auch die eingenumenen ortt aufs baldist zu bevesten, das also der feind weitt henden vo[n] den gräniz[en] gebracht, und als dann mit grosseren *seinen* beschwerlicheit zu kriegen, *frieden* gehalt[en] werde.

Was dessen *mer ist*, und da möchte *ein*gebracht werde, das wirdet die zeit, gelegenheit, die nott, erfarung und geschiklicheit d[er] obriesten und haubtleuten selbs geben.

Von obristen

Vergebentlich ists, wann die gräniz bevestigt, besazung und and[er] nottwendige ding gelegt (f23v) und ist die ganze braitschafft des ganzen kriegs schedlich, da dieselbe nit durch erfarne obristen, mit gueter mass und ordnung regiert werden.

Es ist aber der künig und fürsten aignes ambt, den krieg selbs vorsteen, und ire und[er]thanen schüzen. Also sey nur d[er]wegen der kaiser selbs obristen.

Es mache einen aus seinen kay[serlichen] sönen zum obristenleuttnant, dem die verrichtung und sorg des ganzen kriegswesens anbevolh[en] wird. Auf den auch die andern obristen und haubtleutt, nach Iren M[ajestä]t, iren respect und aufseh[en] hab[en], und der alle fürfallende *kriegs*geschäfft verrichte, und expediere.

Dann werde ein kriegs rath zugeben, wie hernach soll ferrer gemeldt werden.

So was wichtigs fürfalln, das bringt (f24r) man für Ir M[ajestä]t, zu d[er]selben resolution.

Under diese habe Ober Hungern iren aignen *feld*obristen, desgleich[en] die pergstetterische gräniz, allso auch Raab, und die negst gelegnen ortt. Zu Canisa sei des teutsch[en] ordens maister, oder dess[en] leuttenant. In Kärndten, Steir und Crabaten sei die F[ü]r[stliche] D[u]r[chlaucht] Erzherzog Carl. Ein jeglichen stee dem krieg vor in seinen anbevolhenen gränizen, und hab sein aufseh[en] auf die Kay[serliche] M[ajestä]t und Irer M[ajestä]t general obersten.

So man ausszieh[en] soll zum offnen krieg, od[er] gegen ein beglerbeg, od[er] den türggischen kaiser selbs, so ziehe dann d[er] general obrist, od[er] dessen leuttenandt, als es die zeit, gelegenheit und nott erford[er]n wirdet.

Von kriegsrath (f24v)

Der kriegsrath, so zu Wien residirt, verrichte und handle die geshäfft, so sich in gränizen teglich zu wägen, und dara[n] sovil nit gelegen, damit Ir M[ajestä]t, der general obristen, od[er] dessen leutenandt *nit zu viel* molestirt od[er] belästiget werde. Jedoch also das, d[er] obrits von yeglichen wisse, und er selbs in wichtigen handlungen gegenwerttig sei.

Die fürnembst und maiste sorg des kriegsraths soll die seien, das die ordnung der gräniz recht underhallten, und darauff acht geben werde.

Das alle und yegliche haubtleutt und officier, wie bevelich, [ver]müeg irer auffgerichten bestallung und instruction verrichten und verseen.

Das allenthalb[en] der gränizen nottwendigkeit zeitlich (f25r) bestellt und hilff gelaisst werde.

Das die kriegsleutt, so von iren haubtleutten geen hoff geschickht werden, od[er] wie selbs sach[en] halben kumen, freundlich tractirt und abgeferttigt, und mer mündtlich, da[nn] schrifftlich mit inen gehandlet werde. Das fleissig auf die kundschaftten acht geben werde.

Das die strittigkeiten und[er] den kriegsleutten auf billiche weiß [ver]ainigt werde.

Das unserer kriegsleutt [ver]wagnus, und unottwendiges straiffen und auszieh[en], bei so wenig hungern, nit gestatt werde, damit durch dieselben dem feind nit ursach zum clagen geben, sunder die frieds articulation straiff gehallten werde.

Doch also das der türggen feindlichen einfäll dapfer widerstand beschehe, (f25v) und dieselben verhüett, und so es sich begebe, das die türggen vo[n] den unserigen ein schaden nemen, das dann desselbig alsbald zu den negsten bassen

geschrieb[en], und solche thatt entschuldigt und *gericht gemacht* werde, damit dieselben nit geen Constantinopl gebracht, und den türggisch[en] kaiser in harnisch bringen.

Das sy die muster und zallung mit sund[er]en vleiss zu bescheh[en] [ver]ordnen, alls sy erheißen fromme, christliche personen zu musterherrn und commissarien, und die beaidigen.

Das vleissigen besichtigung, und darauff volgunden inquisition über die musterregister und relation gehallt werde, *damit das gelt, so* die kreffte des krieges, *durch betrug* nit übl verschwendt werde.

Das erfarne, und getreue paumeister (f26r) und künstler mit gueter besoldung underhallten, durch welchen vleiß die bevestigung angeb[en] befürd[er]t, und vollfürt, und also nichts vergebentlichs angewendt werde.

Das zum öffter ettliche aus dem kriegsrath die gepeu besicht[en], das nit geirrt, od[er] sunst ein mangel zuwage, das auch dasjenig, so vonnöten, zeitlich zur hand gebracht werde.

Das sy das granizwesen selbs besehen, und nachforschung haben, ob haubtleutt, *officire, kriegsleutt, item prophiant, artolerei* genueg [ver]handen, od[er] deren ein mangel sei. Und von stuend[en] *darauff* fürsehung thuen, und deswegen Irer M[ajestä]t, od[er] deren general obristen schreiben. Das ein ordnung baide, des kriegs und cammerraths, fürgenumen werde. Das yeglichen mit dem and[er]n über die (f26v) teglich fürgefallenen sach[en] und notturfften messigelich, und one zanckh und aufpaz handle, wie ambt [ver]richte, und *allein* den gmainen nuz bewache und ansehe.

In kriegsrath neme ma[n] auch alleweg, und dann besund[er]s die *volgenden obristen und* haubtleutt, wa[nn] von denen iren ambt anhengigen sachen *gehandlt* wirdet.

Alls der zeugmeister, paucomissari, prophiantmaister, obristen mustermaister, statthaubtman zu Wien.

Man erwäle zu solch[en] ämbter taugliche, erfarne, *getreue* und ansehenliche personen, an allen [ver]zug und ansehung d[er] und[er]haltung, dieweil one diss *kein* ordnung und handlung des kriegswesens nit besteen mag.

Von des reichscomissarien, rathen und zalmaistern

Dieweil die reichsständ den halb[en] (f27r) tail des uncosstens zu und[er]haltung d[er] graniz raich[en], und contribuiren, und in zufallenden feindtsnott die maisten kriegsleutt und kriegsmacht bestellen müssen, ist billich, das alles mit gmainen rath, fleis und vorwiss[en] gehandlet werde.

D[er]ohalben *sollen ire* aigne zalmaister und commissari bestelle, die der gellts handlung, *zu bezallung d[er] kriegsleutt, musterungen, besichtigung d[er] gepeu, und anderen ausgaben* zugleich mit Irer M[ajestä]t, und *dero landschafften* commissarien und dienern *verrichten.*

Es werden einer od[er] mer kriegsräth von dem reich [ver]ordnet, die dem kriegsrath beiwohnen, und des kriegswesens sach[en] abhandlen und teactiren helffen.

K. Lengyel Zsolt

A HUNGAROLÓGIA MINT INTERDISZCIPLINÁRIS ÉS REGIONÁLIS TUDOMÁNY

*Korszerűsítésének kutatás- és oktatásügyi szempontjai a német nyelvű Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok keretében**

A regionális tudományokat saját elnevezésük félreértelmezése kísérti. Egykönnyen csak bizonyos régiókra irányítják figyelmüket. Beszűkülésükkel a kutatás és az oktatás provinciálissá silányodik. A hungarológia kezdeteitől fogva arra kényszerül, hogy ellenálljon ennek a káros csábításnak. Művelőinek ugyanakkor megfelelő arányérzékkel számolniuk kell azzal, hogy saját szakmai látókörük kitágítása nem szavatolja szükségképpen a magyar témák befogadását egy szélesebb tudományosságba.

Ez a hosszú évek során felgyülemlett tapasztalat húzódott meg az Ungarisches Institut München / Müncheni Magyar Intézet (MMI) 2004. május 5-én *Hungaricum in Bayern. Entwürfe einer interdisziplinären und überregionalen Forschungs- und Lehrkonzeption für Ungarn-Studien* (*Hungaricum Bajorországban. Vázlatok az interdiszciplináris és régiókat átfogó kutatás és oktatás magyarságtudományi koncepciójához*) címmel rendezett kollokviumának eszmei hátterében. Az alábbiakban a magyar tudományosság nemzetközi kapcsolataira aggódva figyelők elé tárjuk a müncheni tanácskozás bevezető előadását, amely részszempontok felsorakoztatásával egy ezek fölé emelkedő kérdést fürkészett: azt, hogy a magyarságtudomány a német nyelvterületen, illetve Bajorországban külön lépjen-e tovább – avagy igyekezzék szövetkezni a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok további diszciplínáival? A sokféleség elve mindkét esetben gyógyír lehet a provincializmusra.

I. Koncepcionális önmeghatározás

A hungarológia elmélete először a 20. század első negyedében a berlini Friedrich-Wilhelm-Universität Magyar Intézetének mérvadó közreműködésével érlelődött meg. Graduális és posztgraduális művelődési programként egy szakterületeken és térségeken átnyúló, egyetemen és azon kívül egyaránt tevékenykedő magyarságtudományt vázolt fel, amely öntudatos külföldi jelenlétre törekedve alapvetően összefonódik más nemzeti tudományok témáival.[1] A tu-

* Gépirat lezárva 2004 októberében.

[1] A kérdéskör egyik szakavatott ismerője *Ujváry Gábor*: Tudós kolostor, csöndes kerttel. A berlini Collegium Hungaricum története, 1924–1944. Levéltári szemle 48 (1998). 2. sz. 3–28; *Uő*: Ba-

dományköziség, a régióköziség és a nemzetköziség meghatározó tulajdonságaival útjára indított koncepció a világháború után háttérbe szorult, majd részlegesen átalakult. Megcsappant vonzereje, Németországban évtizedeken át csak helyenként és időnként nyilvánult meg olyan tudománytörténeti indíttatású tervezgetésekben, amelyek eredeti szakmai célkitűzéseinek korszerűsített alakú feleelevenítését latolgatták.[2] Eközben egykori megalapozásának a helyszínétől keletre egy hangsúlyosan Magyarország-, illetve magyarságközpontú, a nyelv-, irodalom- és néprajztudományt, valamint a magyar kultúra más nemzetiségűek felé való terjesztését kidomborító, a magyarországi rendszerváltozást követően a nemzetpolitikai gyakorlatiasság kívánalmát is befogadó változata kezdett kialakulni. Ez ma főleg magyarországi és magyar kisebbségi szakkörökben figyelhető meg.[3]

Ha következésképpen helyes megkülönböztetni egy inkább nyugati és egy inkább magyarországi, illetve magyar hungarológiai felfogástípust,[4] akkor a MMI a nyugatit képviseli, de nem azért, mivel Bajorország fővárosában székel, hanem mivel 1962. évi megalakulása óta egy széles feladatrendszer hagyományvonalán működik. Eszmei vezérelve, hogy a magyar államra és nemzetre egyrészt mindig közelebbi vagy távolabbi szomszédjai felől is, másrészt sosem csak egyetlen értékelési nézőpontból tekintsen. Vezetői és munkatársai — lett légyenek magyarok vagy más nemzetiségűek — tudatában voltak és vannak a külső szemszög és a módszertani sokszínűség hasznának.[5] Ám ha a Magyarország- és magyarság-tanulmányok túl kívánnak lépni a Kárpát-medencét és a környező térségeket átszelő területi választóvonalakon éppúgy, mint egyes tudományágak korlátain, akkor forrásaikból természetszerűen a belső szemlélés módozatait is ki kell fejleszteniük a magyar nemzeti emlékezetből. Ebből a koncepcionális önmeghatározásból következik, hogy a kutatási és felsőoktatási terveknek különböző kiindulópontokból, többféle módszerrel és egymást váltogató célterületeken kell megvalósulniuk. A hungarológia ezen igényekkel egy háromszorosan kitágított látóhatárral vértezi fel magát, amely nélkül nem léphet az in-

---

ráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kunó, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése). Hungarológia 2 (2000) 3. sz. 99–120; *Uő*: A magyar tudomány otthona Berlinben. A berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára 1916–1945. In: Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai. Budapest, 2003. 363–377.

[2] *Fischer, Holger*: Stand und Aufgaben einer interdisziplinären Landeskunde Ungarns im Rahmen der Finno-Ugristik. Hungarian Studies 1 (1985). 234–255; *Nehring, Karl*: Hungarológia Németországban. In: Hungarológiai oktatás régen és ma. Szerk. M. Róna Judit. Budapest, 1983. 87–91; *K. Lengyel, Zsolt*: Hungarologie und Ungarn-Bild in Deutschland. Politische, methodische und organisatorische Probleme nach 1990. In: Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg. Hrsg. Fischer, Holger. München, 1996. 75–95. Vö. *Kornya László*: A hungarológia oktatásának lehetőségei a berlini Humboldt Egyetemen folyó fordító- és tolmácsképzés keretében. In: Hungarológiai oktatás... i. m. 97–101.

[3] Hungarológiai oktatás... i. m.; *Görömbei András*: A magyarságtudomány útkeresései. In: *Uő.*: Irodalom és nemzeti önismeret. Budapest, 2003. 24–44; *Fischer, Holger*: Hungarologie – Entwicklungen, Probleme, Perspektiven. In: Hatalom és kultúra. Plenáris előadások & Kerekasztal vitaindítók. V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.). Szerk. Lahdelma, Tuomo – Jankovics József – Nyerges Judit – Laihonen, Petteri. Jyväskylä, 2002. 61–83.

[4] *Fischer, Holger:* Entwicklungen und Probleme der Hungarologie in Deutschland. Ungarn-Jahrbuch 26 (2002/2003). 239–252, itt 240.

[5] *K. Lengyel, Zsolt*: Von der Porta Speciosa zur Wölfin von Klausenburg. Eine thematische Geschichte des Ungarischen Instituts München 1962–2002. Ungarn-Jahrbuch 26 (2002/2003). 301–340.

terdiszciplináris és — a szó más nemzeti viszonyításokat is jelző értelmében — a regionális tudományok sorába.

Két tudományszervezési cél

A MMI azért kötelezte el magát már legelső fejlődési szakaszában az interdiszciplináris és regionális magyarságtudománynak, mert az egyetemi és egyetemen kívüli tudományosság Magyarországtól nyugatra a második világháború után olyan területi meghatározottságú szakterületeket részesített előnyben, amelyek természetüknél fogva csak igen szűk látószögben értékelték, mi több, gyakorta képtelenek voltak feldolgozni a nem szláv népek Európa keleti részein áthagyományozódott gazdag történeti anyagát.6 Ez a látlelet az évek során mit sem vesztett érvényességéből. A németországi, Kelet-Európával foglalkozó történészek szövetségének legfrissebb statisztikai felmérései a németországi egyetemek szláv, illetve szlavisztikai témasúlypontjairól tanúskodnak.[7] Az említett történeti nagytérséggel foglalkozó kutatóintézetekben ugyan gyakrabban, de korántsem folyamatosan fordulnak elő magyar témák, mégpedig főként historiográfiai, valamint gazdaság- és politikatörténeti, kevésbé filológiai kérdésfelvetésekben.[8] Ezért — az első szervezési cél értelmében — a tágan értelmezett hungarológia a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok részeként hiányt pótolhatna a németországi felsőoktatás és kutatás programkínálatában.

A betagolódás további indokát a szóban forgó szűkebb munkaterület belső szerkezetei szolgáltatják. A magyarországi hungarológia koncepcionális fejlődését ugyanis a filológiai elképzelések fennebb jelzett erőteljes felívelése ellenére két rendezőelv befolyásolta az elmúlt harminc esztendőben. Az egyik gyökerei a hatvanas évek végéig nyúlnak vissza, amikor a második világháború előtti elméleti felvetések és gyakorlati eredmények felhasználásával egy több tudományágra kiterjedő magyarságtudomány kezdett újból körvonalazódni – ezúttal Budapesten. Jó másfél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a pártállami tudománypolitika ezt a kísérletet intézményesülni engedje. 1985-ben megalakult az Országos Széchényi Könyvtár keretében a Magyarságkutató Csoport (később Intézet), amely a nevét adó tevékenységet elsősorban nemzetiség- és kisebbségkutatási programokban valósította meg.[9] Néhány évvel később megerősödni látszott a „magyarságtudomány" vagy „magyarságkutatás" azon típu-

[6] *Bogyay Tamás*: A magyar tudomány és kultúra műhelye. Magyarok [Köln] 7 (1965). 2 sz. 1; *Stadtmüller, Georg*: Geleitwort. Ungarn-Jahrbuch 1 (1969). 7–10. A szláv, ill. szlavisztikai elemek meghatározó szerepéhez a német Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-kutatás történetében: *Hösch, Edgar*: Stand und Probleme der historischen Osteuropaforschung in München. In: Münchener Forschungen zur Geschichte Ost- und Südosteuropas. Werkstattberichte. Hrsg. Beyer-Thoma, Hermann – Griese, Olivia – K. Lengyel, Zsolt. Neuried, 2002. 11–38.

[7] Verband der Osteuropahistorikerinnen und -historiker. Protokoll der Mitgliederversammlung. Göttingen, 26. Februar 2004. Gépirat.

[8] *Fischer*: Entwicklungen und Probleme... i. m. 246–247, 250. Magyarország helyét a németországi történettudományban kijelölő legújabb tanulmánygyűjtemény: Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Hrsg. Fata, Márta. Stuttgart, 2004. A német Délkelet-Európa-kutatás távlatában vö. *Sundhaussen, Holm*: Was ist Südosteuropa und warum beschäftigen wir uns (nicht) damit? Südosteuropa-Mitteilungen 42 (2002). 5–6. sz. 93–105, itt 99–100.

[9] *Für Lajos*: Kisebbség és tudomány. Budapest, 1989. 44–115.

sa, amely a történet-, nyelv- és irodalomtudományi, valamint a művészettörténeti és a néprajzi munkálatok szerves és folyamatos összehangolásában véli megtalálni önmaga mélyebb módszertani értelmét. Az 1990-es évek elejétől az időközben megszűnt Magyarságkutató Intézet helyett a budapesti Teleki László Alapítvány lépett átmenetileg e kezdeményezés élére, filológusok mellett hangadó szerephez juttatva a társadalomtudomány különböző ágazataiban — és nem csak az egyetemi oktatás szintjén — otthonos szakembereket.[10]

A második fejlődésvonalon a magyar tudománypolitika ösztönzésére az 1970-es évek második felében filológiai, részben néprajzi arculatúvá, és elsődlegesen felsőoktatási rendeltetésűvé alakult a hungarológia. Az 1977-ben megalapított Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság[11] (2001-től Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság), valamint 1988-tól a Nemzetközi Hungarológiai Központ, amely — a külföldi magyar nyelvi lektorátusok budapesti háttérintézményeként — 2002 januárjában beolvadt a Balassi Bálint Intézetbe (BBI),12 nyelv- és irodalomtudományi beállítottságukkal nem a többi szellem- és társadalomtudományra kiterjeszkedő munkamegosztásos hungarológia jegyében kezdték meg és folytatták éveken át tevékenységüket. Vezetőik és szakmai környezetük szószólói ugyan nyitottnak mutatkoztak a „komplex" eljárási mód iránt,[13] elvi érvelésük azonban nem szült a tudományos munka hétköznapjaiban hasznosított tanulságokat. Így egy olyan tudományművelési és -szervezési gyakorlat honosodott meg, amelynek hívei közül sokan ma is pusztán — vagy lényegében — a magyar mint idegen nyelv oktatását és — ennek alárendelten — a nyelvközpontú kulturális ismeretterjesztést értik a „hungarológia" megnevezéssel jelölt feladatokon.[14] E filológiai irányzaton belül a közelmúltban egy szélesebb koncepcionális képletet mérlegelő óvatos önvizsgálat kezdődött,[15] amelyet a BBI fennállásának első két eszten-

[10] A magyarságtudomány kézikönyve. Szerk. Kósa László. Budapest, 1991. (Német és angol nyelvű kiadása: Die Ungarn. Ihre Geschichte und Kultur. Hrsg. Kósa, László. Budapest, 1994; A Companion to Hungarian Studies. Ed. Kósa, László. Budapest, 1999). Vö. Magyarságkutatás 1995–96. Szerk. Diószegi László. Budapest, 1996; Magyar tükör. Segédkönyv a hungarológia oktatásához. Szerk. Gereben Ferenc. Budapest, 1995.

[11] *Nyerges Judit*: A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Hungarológia 2 (2000). 1–2. sz. 101–109.

[12] *Tverdota György*: A Nemzetközi Hungarológiai Központ. Hungarológia 1 (1999). 1–2. sz. 13–23; *Ujváry Gábor*: Beköszöntő. In: A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003. Hungarológia a XXI. században. Főszerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2003. 7–8.

[13] *Klaniczay Tibor: A magyar filológia helyzete külföldön [1974]. In: A hungarológia fogalma. Vál. Giay Béla. Budapest, 1990. 128–147; *Köpeczi Béla*: A hungarológia helyzete és lehetőségei. Magyar Nemzet 1992. szeptember 25 [újraközölve: Hungarológia 2 (2000). 1–2. sz. 9–12.]; *Kissné Papp Margit*: Áttekintés a hungarológia jelenlegi helyzetéről és a fontosabb további feladatakról. Hungarológia 2 (2000). 1–2. sz. 25–41; *Szépe György*: A magyar tanulmányok tartalmáról és szerkezetéről a Magyarországon kívüli felsőoktatásban. In: Hungarológiai oktatás... i. m. 201–208. Vö. *Görömbei*: i. m. 31–42.

[14] *Szőnyi György Endre*: A magyar kultúra tanításának módszertani kérdéseihez. Hungarológia 1 (1999). 1–2. sz. 99–107; *Szűcs Tibor*: Magyar–német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. A magyar mint idegen nyelv és kultúra közvetítésében. Budapest, 1999; *Giay Béla – Nádor Orsolya*: A magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény. Budapest, 1998; A magyar nyelv idegenben. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.). Szerk. Keresztes László – Maticsák Sándor. Debrecen–Jyväskylä, 2002; A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az Európai Uniós csatlakozás jegyében (Konferencia a Balassi Bálint Intézetben, 2003. március 13–14.). Szerk. Kerekes Dóra. Budapest, 2003.

[15] *Szőnyi György Endre*: Komplex hungarológiai oktatásmodell a Szegedi Tudományegyetemen. In: A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003... i. m. 177–181, itt 180; *Szűcs Tibor*: A hungarológus

dejében a tág hungarológiai koncepció alkalmazását sürgető nyilvános eszmecserékkel és igényes közlési fórumokkal iparkodott ösztönözni.[16] Feltűnő, hogy e látóhatártágító kísérletek során eddig nem került sor komolyabbnak nevezhető párbeszédre a magyarországi társadalomtudományok és az egyetemen kívüli kutatás személyiségeivel.[17]

A filológiai egyoldalúságot meghaladni vagy legalább merevségén enyhíteni – ez ajánlkozik tehát második szervezési célnak azon a tudományos pályán, amelynek reformra való érettségét ez a szöveg a központi német nyelvterület viszonylatában néhány külső és belső feltétel alapján vázolja, a felsőoktatás és az egyetemen kívüli kutatás egymásrautaltságából kiindulva. A fentiek értelmében a németül művelt *hungarológia* vagy — azonos jelentésű fogalommal élve — *magyarságtudomány* a maga modernizációjának külső vetületeiben a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európára vonatkozó tudományos tanulmányok befogadóképességétől függhet. Belső működési szabályait illetően pedig kézenfekvő, hogy megújulását előmozdítandó elsősorban a magyar nyelvi örökségből adódóan[18] bizonyos mértékig azonos tárgyi kötöttségű, magyar nyelvi lektorátusokat is magába foglaló németországi finnougrisztika/uralisztika felé tájékozódhat. Ebben a még formális partnerségre bátorítandó szakmai közegben azonban a hungarológia többnyire a filológiailag szűkített alakban van jelen, ha egyáltalán arra érdemesül, hogy külön munkakört alkosson.[19] Mindenesetre az itt leírtakból kiviláglik, hogy a kettős tudományszervezési feladat végső soron a hungarológia külügyeit bolygatja, és ezért méltó kihívást jelentene egy Bajorországban létesítendő Hungaricum számára is.

II. Kapcsolattörténeti arcél

Egy müncheni központú Hungaricum többboldalú megállapodások révén időszakonként más bajorországi helyszíneken is tevékenykedne, és kutató–oktató intézményként egy kettős modernizációs követelménynek tenne eleget. Szemléletileg, módszertanilag és tematikailag sokrétű koncepciójával egyfelől magát a hungarológiát terelné a korszerűsítő önalakítás útjára. Másfelől betársulna a német Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok multidiszciplináris és még szélesebb értelemben vett regionális jellegének alakításába.

---

szakképzés. Uo. 182–191, itt 182. Vö. *Jankovics József – Monok István*: A hungarológiáról és magyarországi intézményeiről. Hungarológia 2 (2000). 1–2. sz. 43–52; *Fazekas Tiborc*: Hungarológia a fordulóponton. Uo. 53–65; *Kissné Papp*: i. m. 32.

[16] *Ujváry*: Beköszöntő... i. m. *Uő*: Köszöntő. In: Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények. Főszerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2003. 7–8. Vö. *Kerekes Dóra*: Hungarológia és történelemoktatás. In: A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása... i. m. 139–145.

[17] Vö. Hungarológia az ezredfordulón. A Nemzetközi Hungarológiai Központ konferenciája. Budapest, 2000. augusztus 22–23. Válogatott anyagai: Hungarológia 2 (2000). 1–2, 3. sz.

[18] Nyelvrokonaink. Szerk. Nanovfszky György. Budapest, 2000.

[19] Például mint Hamburgban: *Fischer, Holger*: Zentrum für Hungarologie. In: Universität Hamburg. Fachbereich Sprach-, Literatur- und Medienwissenschaft. Arbeitsstellen und Zentren. Arbeitsberichte 2000 bis 2003. Hamburg, 2003. 116–125; Studienplan für das Fach Finnougristik-/Uralistik. Universität Hamburg. Fachbereich Sprach-, Literatur- und Medienwissenschaft. Beschlossen vom Fachbereichsrat Sprach-, Literatur- und Medienwissenschaft am 12. 02. 1997, mit den Änderungen vom 08. 01. 2003. [Hamburg, 2003. Füzet]. Vö. *Fischer*: Entwicklungen und Probleme... i. m.

Az *önalakítás* és a *társalakítás* opcióin nyugvó fenti kezdeményezés elsőként Münchenben mutatkozott be a szakmai nyilvánosság előtt Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának az alkalmából. A MMI elöljáróban említett kollokviuma nem pénzügyi vagy egyetem- és tudománypolitikai vonzatokat, hanem tudományos alapelveket fejtegetett.[20] Ezért az intézetigazgató eszmecsere-indítónak szánt, jelen alkalomra magyarul újraírt és kibővített szövege[21] tartalmi szempontokból foglalkozik a hungarológiával szemben támasztandó két legfontosabb követelménnyel: a tudományközi feladatelosztás és a régióhatárokon átlépő vizsgálódás esélyeivel.

Mi köthet össze különböző tudományágakat és különféle területeket? A legszilárdabb kapocs az alaposan átgondolt, világosan megfogalmazott és források alapján lehetőleg újszerűen feldolgozható kutatási kérdés, amely az MMI számára saját koncepcionális önmeghatározásából ered. A magyar részvételű, határon belüli és túli integrációk vagy dezintegrációk okairól, szerkezeteiről és folyamatairól van szó, más szavakkal: a Magyarország keretében és körül lezajlott kapcsolattörténetekről az állami kezdetektől a nemzetállamok korszakáig. A legfontosabb tárgyak közé sorolandók az irodalmak, nyelvek, vallások, politikai-, gazdasági- és szociális rendszerek és egyéb olyan tényezők, amelyek együttesen vagy külön-külön, többé vagy kevésbé mélyen hatnak a társadalmi rétegek, illetve nemzeti kisebbségek és többségek viszonyára. Az elemzések legfőképpen a német–magyar, osztrák–magyar, román–magyar és szláv–magyar kapcsolatokra irányulnak állami, valamint államon feletti és alatti szinten.[22]

A magyar vonatkozású kapcsolattörténet számos olyan témát rejt magában, amelyekben bebizonyosodik a több tudományág együttműködési keretében elhelyezkedő és földrajzi viszonylatokban tág hungarológia haszna. A következőkben hatot emelünk ki a lehetséges példák közül.

1) *Árpád-kori településtörténet.* Ha az a feladatunk, hogy tisztázzuk a benépesedési folyamatokat a középkori Magyar Királyság megalakulásától az első magyarországi dinasztia kihalásáig, úgy elengedhetetlen a történeti, régészeti és nyelvészeti források közös kiértékelése. Fontos elemzési szempontokat tartogat például a gyepű-rendszer keleti kiterjeszkedésének problémája, valamint az a kérdés, hogy mikortól beszélhetünk kővárakról a kelet-erdélyi hátárvédő övezetben?[23] Ebből a kérdéssorból továbblépve érdeklődésre tart számot a szomszédos Moldva és Havasalföld demográfiai és szociális struktúrája a két román vajdaság megalakulása előtt. Majd a 10–14. század között régiókon és a Kárpátokon átívelő migrációk egyik alfejezetéhez érünk, amely a moldvai csángók eredetét is

[20] Részletesebb tájékoztató műsoráról: http://www.ungarisches-institut.de/kalender.htm (2004. október 18).

[21] A német nyelvű változat: http://www.ungarisches-institut.de/le05-05-04.htm (2004. október 18).

[22] *K. Lengyel, Zsolt*: Hungarologie im Ungarischen Institut München. Grundlagen, Ursachen und Ziele der Neuprofilierung um die Jahrtausendwende. In: Das Ungarnbild der deutschen Historiographie... i. m. 310–326.

[23] *Rácz Tibor Ákos*: Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. Erdélyi Múzeum 45 (2003). 1–2. sz. 1–15; *Benkő Elek*: Kelet-Erdély „kővárai". In: Castrum bene 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 68–85. Az utóbbi tanulmány régészeti vitájához: *Ferenczi István*: Megjegyzések egy véleménynyilvánítással kapcsolatban, amely Kelet-Erdély kora középkori kővárainak kérdését taglalja. Műemlékvédelem 35 (1991). 220–226; *Benkő Elek*: Szent László-kori kővárak Erdélyben? Műemlékvédelem 35 (1991). 227–237.

érinti. Az így mindegyre duzzadó témában az imént említetteken kívül néprajzi forrásokat is ajánlatos felhasználni,[24] jóllehet korántsem biztos, hogy a különböző forráscsoportok vizsgálata maradéktalanul azonos eredményekkel kecsegtet.[25] A román mediavisztika körében főleg régészeti eredményeket, illetve álláspontokat érdemes e téren figyelembe venni.[26]

2) *A román kor és a gótika a nyugat-európai és a bizánci hatások fényében.* A művészettörténet-írás egyik áramlata szerint a stilisztikai megállapítások ellenőrizendők a történeti források tükrében.[27] E követelmény élesen körvonalazódik a román kor és gótika témái kapcsán. Magyarország a két keresztény hatalmi övezetből érkező eszmeáramlatokat fogadó és egyénien feldolgozó helyszín volt a 11. századi egyházszakadás után, amikor a művészet általában művészeten kívüli célokat is szolgált. Ekképp gyakran olyan alkotásokat termelt ki, amelyek a történeti források hitelességével tájékoztatnak korukról.[28] Ezen előfeltételekből a művészetszociológia és a történeti ikonográfia módszereinek együttes alkalmazása kínálkozik azoknak, akik a nyugati-latin és a keleti-görög hatás fokát, valamint esetleges keveredésük körülményeit és következményeit kívánják felmérni a középkori Magyarország állami és társadalmi fejlődésében.[29]

---

[24] *Gunda, Béla*: Ursprung der Moldau-Ungarn. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hrsg. Benda, Kálmán - Bogyay, Thomas von- Glassl, Horst- K. Lengyel, Zsolt. I. München 1987, 267–287. (Magyar nyelvű változata: A moldvai magyarok eredete. In: Magyar Nyelv 84 [1988]. 1. sz. 12–24.)

[25] A moldvai magyar települések állítólagosan honfoglaláskori, illetve 10–12. századi eredetét történeti, régészeti és nyelvészeti közelítésben valószínűsítő vagy kétségbe vonó szakirodalom újabb és régebbi terméséből: *Bakó, Géza*: Contribuţii cu privire la problema originii ceangăilor. In: Studii şi articole de istorie 4 (1962). 37–44; *Fodor, István*: Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer fortlaufenden Besiedlung. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Symposium, Nové Vozokany, 3–7. Oktober 1984. Nitra, 1984. 97–104; *Ferenczi Géza*: A csángók. Egy kérdés újabb megközelítése. A hét 10 (1979). 18. sz. 11; *Uő.*: Újabb adalékok a moldvai csángók kérdéséhez [I–III]. Korunk [3. folyam] 1 (1990). 250–254, 373–384, 628–638; *Benkő Lóránd*: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. Magyar nyelv 85 (1989). 271–287, 386–405; *Györffy György*: Erdély magyar honfoglalása és a csángókérdés. In: Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Szerk. Pozsgai Péter. Budapest, 1999. 47–49; *Rácz*: i. m. 15.

[26] Részben közvetlenül kapcsolódó témakörökben igen tevékeny *Victor Spinei*: Realităţi etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X–XII. Români şi Turanici. Iaşi, 1985; *Uő*: Moldavia in the 11th-14th centuries. Bucureşti, 1986; *Uő*: Migraţia ungurilor în spaţiul carpato-dunarean şi contactele lor cu românii în secolele IX–X. Arheologia Moldovei 12 (1990). 103–148; *Uő*: Moldova în secolele XI–XIV. Chişinău, 1994; *Uő*: Marile migraţii din estul şi sud-estul Europei în secolele IX–XIII. Iaşi, 1999.

[27] Egy ellenpélda bírálatát l. a következő könyvismertetésben: *Thomas von Bogyay*: Virgil Vătăşianu: Arhitectura şi sculptura romanică în Panonia medievală. Bucureşti 1966. Zeitschrift für Kunstgeschichte 32 (1969). 68–74. Vö. A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1999.

[28] *Thomas von Bogyay*: Der Eintritt des Ungarntums in die christlich-europäische Kulturgemeinschaft im Lichte der Kunstgeschichte. Südost-Forschungen 18 (1959). 6–26.

[29] Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház Porta Speciosa-jának és a jáki apátsági templom példájához: *Thomas von Bogyay*: L'iconographie de la „Porta Speciosa" d'Esztergom et ses sources d'inspiration. Revue des Études Byzantines 8 (1950). 85–129; *Uő*: Ják és Bamberg. In: Művészettörténet – műemlékvédelem. II.: Tanulmányok Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Valter Ilona. Budapest, 1993. 11–20; *Uő*: Jób érsek és Bizánc. In: Strigonium Antiquum. 2.: Kezdés és újrakezdés. A Szent Adalbert székesegyház és Oláh Miklós jubileuma. Szerk. Beke Margit. Budapest, 1993. 47–52. Az e bekezdésben általános érdeklődési körében, illetve két különösen kedvelt témájá-

3) *Nyomda-, könyv- és könyvtártörténet a 15–17. században.* A Szent István-i birodalom és tartományainak késő középkori és kora újkori kulturális állapotait áttekintve szembeötlik, hogy a magyar nyomda-, könyv- és könyvtártörténeti örökség nagyobbik és régebbik része nem a mai Magyarország területén, hanem a Felvidéken és Erdélyben jött létre. Ezt a körülményt gazdagon és beszédesen bizonyítja a Magyar Királyságban 1473-tól 1600-ig megjelent nyomtatványok könyvészete. Az összesen 869 tétel közül 403 erdélyi nyomdákból, 189 pedig felvidékiekből származik. Emiatt a két peremvidék éppenséggel központi jelentőségű kulturális tevékenységek emlékeit nyújtja a magyarságtudománynak, amelynek ugyanebben az összefüggésben a szlovák és a román belső szellemi kibontakozás tényezőivel kell szembesülnie. Az erdélyi tételek közül ugyanis 38 nyomtatvány Brassóban, Gyulafehérváron, Szászsebesen, Szászvárosban és Szebenben cirill betűkkel készült, mégpedig 23 ó-egyházi szláv, 11 román és 4 vegyes, ó-egyházi szláv és román nyelven. E művek mondanivalóját tehát nemcsak a hungarológusoknak illik megfejteni, hanem a román művelődés- és egyháztörténészeknek is.[30] A Bártfa, Galgóc, Kassa, Lőcse, Nagyszombat, Trencsén vagy Pozsony műhelyeiből származó, nyelvi vagy tartalmi, vagy mindkét szempontból hungarica-jellegű nyomdatermékek pedig a szlovák irodalom- és nyelvtudomány nézőpontjából földrajzi vagy — két szlovák nyelvű mű esetében — nyelvi besorolás alapján slovacikáknak minősülhetnek.[31] E forrásanyagok kutatása mindkét tájegység esetében kiszélesíti a művelődéstörténet tárgyául választott magyar kulturális örökség területi vonatkoztatási keretét.

4) *Magyarország helye a kora újkori Európa államrendszerében.* A 16–17. században három részre bomlott Magyarország különleges tapasztalatokra tett szert az Oszmán Birodalom és a keresztény államok viszonyrendszerében. E több európai nemzet történetírását foglalkoztató témában lényegében két elemzési mód alakult ki.[32] Magyarország hosszú időn át csak azon álláspontot látszott igazolni, amely szerint az oszmán–keresztény kapcsolatokat a dezintegrációs elemek uralták.[33] Újab-

ban megszólaltatott szerző. Bogyay Tamás (1909–1994), a történeti ikonográfia és művészetszociológia magyar úttörőinek a sorában a tág magyarságtudományi koncepció egyik példaképe. Vö. *K. Lengyel, Zsolt*: Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkungen. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn. (Sajtó alatt; kivonata: http://www.ungarisches-institut.de/le00–08–03.htm [2004. október 18].)

[30] *Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Käfer István – Kelecsényi Ákos*: Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. [RMNy I] Budapest, 1971. Egy újabb könyvtörténeti kézikönyv a néhány évtizeddel rövidebb, 1529 és 1600 közötti időszakból összesen 387 erdélyi nyomtatványt gyűjt egybe, ezek között 36 cirill betűset: Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert). Hrsg. Borsa, Gedeon. Köln–Weimar–Wien 1996. A forráscsoport jelentőségére a magyar és a román művelődéstörténet szempontjából *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi magyar tudományosság fordulóponton. Erdélyi Múzeum 56 (2003). 3–4. sz. 102–105; *Uő*: A Régi Magyarországi Nyomtatványok és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának problémája. In: Fata libelli... i. m. 55–64.

[31] RMNy I; *Käfer István*: A magyar–szlovák szellemi összefüggés-rendszer értelmezési lehetőségei. In: Fata libelli... i. m. 83–92, itt 88–89.

[32] Gondolatébresztő tudományos esszében mindkettőt jellemzi *Strohmeyer, Arno*: Gleichgewicht der Christenheit. Woran Europa knüpfen will: Das Osmanische Reich als Teil des diplomatischen Staatensystems. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2004. április 22.

[33] Ellenérvekre épülő bírálata: *Ágoston Gábor*: Demográfiai és etnikai viszonyok a 16. századi Magyarországon. In: A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig. Oktatási segédanyag. Szerk. Font Márta. Pécs, 1998. 47–62; *R. Várkonyi Ágnes*: A megosz-

ban ismételten helyet kap a másik értelmezési mintában is. A mai magyar történettudomány korábbi szokásait óvatosan meghaladva, körültekintőbben vélekedik a közép- és délmagyarországi oszmán közigazgatás jellegéről és arról, hogy a 16–17. századi magyar megosztottságban milyen minőségben éltek tovább a Királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és a megszállt Magyarország közötti kapcsolatok. Ebből a megújított képből már jóval árnyaltabb vélemények rajzolódnak ki az oszmán és a keresztény világ korábban kibékíthetetlenként megrajzolt ellentéteiről.[34] Napjaink német Délkelet-Európa kutatásának élvonalában is találkozunk olyan történészekkel, akik az oszmán fennhatóságú balkáni és a Duna–Száva vonalától északra fekvő térség összefonódásainak, valamint a hódoltsági területek mozgásterének határozottabb körvonalazása mellett érvelnek.[35]

5) *A Bach-korszak Magyarországon.* Vannak időszakok, amelyeknek egyes tudományágak különböző minőségű alapvonásokat tulajdonítanak. Ha ezt egymástól elszigetelten teszik, akkor megtörténhet, hogy az egyik fajta jellemzés a másik ellenében követel magának érvényességet. Ha viszont a módszerek kiegészítik egymást, akkor az ellentmondásos múltbeli megnyilvánulások beépülhetnek egy teljesebb képbe egy olyan korról, amely éppen jellembeli egyenetlenségeivel tárja elénk fontos mondanivalóit. Ilyen példa az osztrák neoabszolutizmus. Ezt a 19. század végétől nyomon követhető kutatás magyar hagyományú politika- és hadtörténeti vonulata igen hosszú időn át pusztán az önkényuralmi elnyomás szerepében tüntette fel, és úgy bánt vele, mintha Magyarország belső fejlődésében sem az előző, sem a következő korszakhoz nem lenne kapcsolható.[36] E vélekedés újabb, magyar és Magyarországon kívüli felülvizsgálatát közigazgatástörténeti szempontok mozdítják elő – de nem a másik véglet kihangsúlyozásának a céljával. Ezen munkák egyrészt a vármegyei és kerületi hivatalok meg hivatalnokok tevékenységére és ennek szociális vetületeire összpontosítanak, visszautalva reformkori előzményeire.[37] Másrészt a feudális és a

tottak összetartozása. Az Erdélyi Fejedelemség és a Királyi Magyarország kapcsolataihoz. In: Kiss András Emlékkönyv... i. m. 590–603.

[34] Vö. pl. egyház- és vallástörténeti témakörben: *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. 1572–1647. Budapest, 2002; Relationes missionariorum de Hungaria et Transylvania, 1627–1707. Ed. Tóth, István György. Budapest-Roma, 1994; Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717). I–II. Ed. Tóth, István György. Roma-Budapest, 2002–2003; *Fodor, Pál*: The Ottomans and their Christians in Hungary. In: Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750. Ed. Andor, Eszter - Tóth, István György. Budapest, 2001. 137–147. Legújabb összefoglaló értekezés: *Tóth István György*: A szaggatott kapcsolat. A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700. Századok 138 (2004). 844–892.

[35] Pl. *Sundhaussen*: i. m. 99–100. Monografikus igénnyel: *Hösch, Edgar*: Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart. München, 2002. 78–112.

[36] A kutatás történetéről 1997/1998-ig l. *K. Lengyel, Zsolt*: Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära. Südost-Forschungen 56 (1997). 213–278; *Csorba László*: Az önkényuralom és a kiegyezés kora a történetírásban. In: 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Budapest, 1998. 293–342, 397–403. Az újabb magyar és nemzetközi szakirodalmat l. *Deák Ágnes*: „Nemzeti egyenjogúsítás". Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000; *Berger Waldenegg, Georg Christoph*: „Mit vereinten Kräften". Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe von 1854. Wien–Köln–Weimar, 2002.

[37] *Benedek Gábor*: Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus-kori Magyarországon. Aetas 5 (1995). 4. sz. 60–70; *Tóth Tamás*: Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. Társadalomtör-

polgári kor közötti átmenet összefüggéseiben rákérdeznek — a helytörténet szintjén, de fölötte is — a császári egyeduralom megújulási kísérleteire vagy tényleges reformjaira, valamint arra, hogy az 1850-es évek politikai, pénzügyi és jogi közigazgatása miképpen befolyásolta a magyarországi kultúra, társadalom és gazdaság hosszabb távon is ható szerkezeti modernizációját.[38]

6) *Nemzeti kisebbségi és többségi csoportok a Kárpát-medencében.* A kezdeteitől soknemzetiségű Magyarország a 20. században több államra esett szét. Következőleg a történeti és a mai helyzet egyaránt fogódzókat kínál a nemzeti kisebbségi és többségi csoportok Duna menti együttélésének és egymás mellett élésének, vagy akár egymás ellen élésének mintaszerű kutatásához. A magyar oldal tekintetében lényeges mozzanat, hogy hol többségi, hol kisebbségi látókörrel tűnik fel; van, hogy egyszerre mindkettővel. E kettőség egyik fontos következménye, hogy ebben a kontinentális fajsúlyú problémakörben a magyar gondolkodás- és cselekvésminták mind az államközpontosítás, mind a regionális, illetve a csoportos vagy személyi autonómia eszmei vonulatában értelmezhetők.[39] További sajátossága ennek a magyar szerepnek, hogy például a volt Jugoszlávia területén és Romániában egyszerre több, teljességgel vagy — szociális tényezőkkel vegyülve — részben etnikai-kulturális alapú kapcsolatrendszerben mutatkozik meg szerbek és horvátok, románok és németek, valamint, a jelzett térségekben jóformán mindenütt, zsidók és romák irányában.[40]

---

téneti vizsgálódások a neoabszolutisztikus közigazgatásban. Sic Itur Ad Astra 1995. 1–2. sz. 3–42; *Pap József*: A Heves és Külső-Szolnok vármegyei politikai elit és a „passzív ellenállás". Heves és Külső-Szolnok vármegye politikai elitjének története 1844–1853. Aetas 8 (1998). 2–3. sz. 159–176; *Uő*: „Én is a passzív ellenállók egyike voltam..."!? A vármegye és hivatalnokai a reformkor végétől a Bach-rendszer bukásáig (Borsod, Csanád és Somogy vármegye). Aetas 10 (2000). 1–2. sz. 159–183; *Uő*: A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza? Aetas 13 (2003). 119–136.

[38] Egy ilyen irányú, még készülő müncheni monográfia alapvetése: *Lengyel*: Österreichischer Neoabsolutismus... i. m. Megjelent résztanulmányok: *Uő*: Siebenbürgen im Neoabsolutismus 1849–1860. Betrachtungen zu den staatsorganisatorischen Prinzipien. In: Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie. Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich. Hrsg. K. Lengyel, Zsolt-Wien, Ulrich A. Köln–Weimar–Wien, 1999. 87–118; *Uő*: Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. Levéltári közlemények 70 (1999). 79–105. A magyarországi Bach-korszakkal kapcsolatos modernizációelméleti követelmény egyik legkorábbi megfogalmazója *Révész, László*: Die Bedeutung des Neoabsolutismus für Ungarn. Der Donauraum 13 (1969). 142–159. Újabb magyarországi fejtegetés, illetve forrásközlés: *Fónagy Zoltán*: Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig. Debrecen, 2001. 11–66; *Tuza Csilla*: Egy miniszteri biztos jelentése Zemplén megyéről 1850-ben. Levéltári közlemények 74 (2003). 269–299.

[39] *K. Lengyel, Zsolt*: Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. München, 1993; *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2001; Magyarország és a magyar kisebbségek (Történeti és mai tendenciák). Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 2002; A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Főszerk. Balogh Sándor, szerk. Sipos Levente. Budapest, 2002; *Küpper, Herbert*: Autonomie im Einheitsstaat. Geschichte und Gegenwart der Selbstverwaltung in Ungarn. Berlin 2002; *Bárdi Nándor*: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Problémakatalógus. Pozsony, 2004.

[40] Bevezetés a nemzetközi szakirodalomba: Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas. Hrsg. Seewann, Gerhard-Dippold, Péter. I–II. München, 1997. A MMI-ben gondozott kapcsolattörténeti dokumentumgyűjtemény alapelvei és világhálós kínálata: *Göllner, Ralf Thomas*: Zum Aufbau einer digitalen Dokumentensammlung im Ungarischen Institut München. Ungarn-Jahrbuch 25 (2000/2001). 277–287. Az illető adatbank: http://www.forost.ungarisches-institut.de (2004. október 18). Újabb szakirodalom és forrásközlések az egyes kapcsolatrendszerekhez történeti és jelenkor-

III. Betájolás a bajorországi tudományosságba

Egy olyan hungarológiai koncepció, amely különböző társadalom- és szellemtörténeti szakterületek irányelveiből megalkot egy kutatási és felsőoktatási programot, és ezt betagolja egy széles földrajzi távlatban kelet-, kelet-közép- és délkelet-európai irányultságú tanulmányi rendszerbe, a német nyelvterületen jelenleg alig több, mint vágyálom.[41] A kutatóintézetek sorában az MMI népszerűsíti egyebek mellett két kiadványával, az *Ungarn-Jahrbuch* évkönyvvel és a *Studia Hungarica* könyvsorozattal; éveken át folyamatos hallgatói — és főleg a történettudományi közegben általános — érdeklődés kíséretében szerződéses alapon felelt a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität (LMU) Történeti Szemináriumának magyarságtudományi tananyagaiért.[42] Másfél éve azonban e kínálat feltételei — minden kereslet ellenére — kedvezőtlenül megváltoztak. Mivel az új tanszékvezetés a 2003/2004. évi téli szemeszterrel kezdődően mereven más tematikai irányt követ, a MMI három évtizednél hosszabb, szoros tartalmi és személyi összefonódás után kényszerűen eltávolodott a müncheni szeminárium Kelet- és Délkelet-Európa Történeti Tanszékétől. Ez a felsőoktatás- és tudománypolitikai vonzatokkal terhes kirekesztés a délnémet tartományon belül általános helyzetet tükröz. A Bajor Szabadállam kilenc egyeteme — Augsburgban, Bambergben, Bayreuthban, Eichstätt-Ingolstadtban, Erlangen-Nürnbergben, Münchenben, Passauban, Regensburgban és Würzburgban — a 2004. évi nyári szemeszterben például egyetlen egy szemináriumot, de még előadást sem hirdetett meg *kifejezetten* magyar tematikában. Valamennyi helyszín túlnyomórészt szláv hátterű, illetve szlavisztikai témákkal fogadta a diákságot. Magányos kivételként a müncheni LMU finnugrisztikai/uralisztikai intézete említhető meg, amely azonban nyelv- és irodalomtudományi, illetve magyar nyelv-

---

történeti távlatban: Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (Tanulmányok). Szerk. Arday Lajos. Budapest, 1994; *Bethke, Carl*: Die ungarische Minderheit in Jugoslawien in den 1990er Jahren. Ungarn-Jahrbuch 25 (2000/2001). 139–182; Roma migráció. Szerk. Kováts András. Budapest, 2002; Minorităţi etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România. I. 1945–1955. II. 1956–1968. Ed. Andreescu, Andreea – Nastasă, Lucian – Varga, Andrea. Cluj, 2002–2003; Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák. II.: Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989. S. a. r. Vincze Gábor. Csíkszereda, 2003; *Tibori Szabó Zoltán*: Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948). I–II. Korunk [3. folyam] 15 (2004). 8. sz. 76–85, 9. sz. 77–88.

[41] Vö. *Fischer*: Entwicklungen und Probleme... i. m.; *Hösch*: i. m.; *Schramm, Gottfried*: Das Beispiel Ungarns im ständischen Osteuropa. In: ...The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak. Ed. Nagy, Balázs - Sebők, Marcell. Budapest, 1999. 670–684, itt 684.

[42] Tájékoztató a MMI-ről a németországi, svájci és osztrák történettudományok keretében: Vademekum der Geschichtswissenschaften 2004/2005. Stuttgart, 2004. 114, 296–297. Tevékenységének magyarországi recepciójához *Rózsa Mária*: A müncheni Ungarn-Jahrbuch. Nagyvilág 42 (1997). 1–2. sz. 147–150; *Saád József*: Mit ér a másság, ha külföldi magyar? Gondolatok a Müncheni Magyar Intézetről. Valóság 42 (1999). 3. sz. 11–29. Két kiadványsorozatának hozzájárulása a német társadalom- és szellemtudományok magyar érdeklődéséhez felmérhető *Seewann, Gerhard*: Zwischen Positivismus, Anpassung und Innovation. Deutsche Historiker zur Geschichte Ungarns im 20. Jahrhundert. In: Das Ungarnbild der deutschen Historiographie... i. m. 192–213. adatai alapján. A Studia Hungarica és az Ungarn-Jahrbuch repertóriuma: http://www.ungarisches-institut.de/verlag.htm (2004. október 18.)

oktatási feladatokra korlátozódott. Magyar nyelvtanfolyamot indított még a regensburgi egyetem Europaeum részlege.[43]

A fenti hiánylelet a magyar tudományosság szemszögéből éppolyan kijózanító, mint nyugtalanító. Oknyomozásra serkent. Miképp történhetett, hogy a tudományos Bajorország — az oly példaszerűnek tűnő és láttatott bajor–magyar kulturális–tudományos kapcsolatok ellenére[44] — mára ekkora érdektelenséget tanúsít magyar témák iránt? Erre a kérdésre helyszűke miatt egy másik dolgozatnak kell majd részletesebben felelnie. Annyi máris bizonyosra vehető, hogy az itt jelzett elszigetelés nem magyarázható, és nem is igazolható tartalmi okokkal. Ezért nem lehet pusztán szakmai közelítésben megérteni, netán ellensúlyozni. A MMI a jelen írás német eredetijével 2004 májusában bevezetett müncheni tanácskozással nyilvánosan is felhívta a bajor tudománypolitikai tényezők, egyben fő támogatójának, a Bajor Szabadállam Tudományos, Kutatási és Művészeti Minisztériumának a figyelmét ezen fejleményekre, amelyek a Kelet-, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa-tanulmányok egészét érintik. Mivel 1999/2000-től a magyar kormány részleges anyagi támogatását élvezi,[45] egyben kötelességének tartja, hogy tájékoztassa a két szakmailag illetékes budapesti tárcát a hungarológiát hátráltató tényezők bajorországi megerősödéséről. Ez a folyamat napjainkban olyan erőteljes, hogy egy néhány munkatársat foglalkoztató intézet egymagában aligha állíthatja meg és fordíthatja vissza, kiváltképpen akkor nem, ha — mint jelen esetben — csak a tudományművelés és tudományos–kulturális rendezvényszervezés jogosítványaival rendelkezik. A Magyar Köztársaság Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma egyfelől a müncheni intézettel kötött és államközi tárgyalásokon becikkelyezett megállapodások, másfelől — az Oktatási Minisztériummal együtt — maga a hungarológiai témakör okán illetékes címzettje e problémának,[46] amelyet a müncheni intézetigazgató hosszú hónapokon át sorozatosan és hivatalosan elő is terjeszt mindkét minisztériumnak. A két tárca 2002 májusa óta hivatalban lévő vezetésének azonban mindmáig nem állt módjában, hogy világos, illetve hatékony intézkedésekkel állást foglaljon. Erre a Magyar–Bajor Kormányközi Vegyesbizottság tárgyalásai során az intézetet háromnegyed részben finanszírozó bajor kormány felelős képviselői is felkérték, félreérthetetlenül jelezvén, hogy a magyar álláspont befolyásolni fogja a bajor hajlandóságot az intézet hosszú távú és méltányos támogatására. Mindemiatt a MMI müncheni kollokviumán többet még nem, de kevesebbet

---

[43] A bajorországi egyetemek honlapjainak elérhetőségei: http://www.stmwfk.bayern.de/hochschule/uni/unis_liste.html (2004. október 19).

[44] A német sajtónyilvánosság nemrégiben úgy értesült, hogy a budapesti Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem, az Európai Magyar Gimnázium Kastl (Oberpfalz, Bajorország) és a MMI a bajor–magyar kulturális kapcsolatok fellendítését támogatják: *G. H.*: Alte Nähe. Goppel verstärkt bayerisch-ungarische Zusammenarbeit. Frankfurter Allgemeine Zeitung 2004. május 10.

[45] Az intézet vegyes finanszírozásának, valamint államközi helyzetében kiszélesített tevékenységeinek néhány elvi és gyakorlati vonzatáról l. *K. Lengyel, Zsolt*: Ungarnkunde und Kulturvermittlung. Über die Tätigkeit des Ungarischen Instituts München 2000–2001. Ungarn-Jahrbuch 25 (2000/2001). 251–275; *Uő*: Hungarológia és kultúraközvetítés a Müncheni Magyar Intézet szemszögéből. In: A Balassi Bálint Intézet évkönyve 2003... i. m. 141–146.

[46] *Kissné Papp*: i. m. 25; *Arató György*: Bizony nincs, aminek lennie kell. Hungarológia 2 (2000). 3. sz. 123–126, itt 125.

már nem tehetett, mint hogy nyilvánosságra hozza Hungaricum-terveinek alapelveit – annak érdekében, hogy hungarológiai reformjavaslatai legalább a belső szakmai eszmecserében fejlődhessenek tovább mindaddig, amíg remélhetőleg kedvezően letisztulnak a külső egyetem- és tudománypolitikai feltételei a magyar–bajor államközi kapcsolatok medrében.

IV. Kitekintő összegzés

1) A fenti javallatok szerint művelt hungarológia nem az, amilyennek felületes szemlélők esetleg elképzelik. Nem hungarocentrikus, mivel változékony vonatkoztatási elemekhez igazodik. Alapkövetelménye *koncepcionálisan* és *módszertanilag* tudományköziségében és tájegységeken túlmutató távlataiban, *tematikailag* pedig kapcsolattörténeti arculatában nyilvánul meg.

2) A különböző módszerek alkalmazásának az elvárása nem jelenti azt, hogy a munkatervekben valamennyi megszólítható tudományágnak hiánytalanul részt kell vennie. Sokkal inkább arra a törekvésre utal, hogy a diszciplinák kooperációja a mindenkori megszervezhető és szükséges számarányban azon harmónia által tökéletesedjék, amelyet a szakszerű eredetiség és a szakmai lelkiismeretesség táplál. Amennyiben akár egyetlen tanulmányon belül több rokon tudományág elméleti előírásai érvényesülnének, úgy egy magasabb szintű összhangkeresés tanúi lennénk.

3) A hungarológia a maga jellegmeghatározó tudományköziségével kevésbé nevezhető egyedi tudományágnak, mint inkább egy olyan szakterületnek, amelyet a felsőoktatásban is a több történet-, társadalom- és szellemtudományi tantárgy kölcsönösen megtermékenyítő egybefonódása éltet. A tét olyan szakemberek kiképzése, akik magyar témákat tárgyi sokrétűségükben és nemzetközi összefüggéseikben képesek megragadni, elemezni és tovább közvetíteni. Ehhez — betűrendes felsorolásban — legfőképpen a gazdaság-, irodalom-, jog-, művészet-, néprajz-, nyelv-, politika-, régészet-, történet- és zenetudomány közös és egyeztetett erőfeszítéseire van szükség.[47]

4) Magától értetődő, hogy egy szokványos berendezkedésű tudományos intézmény egyedül nem birkózhat meg egy ilyen méretű munkaterület feladataival. Egy kutató- és oktatóegységként a müncheni LMU egyetemhez kapcsolódó Hungaricum tartalmi súlypontozása, vagyis a hungarológiai tanfolyam moduláris tagolása a bajorországi felsőoktatás szerkezetében lényegében a történet- és politikatudományi, a kultúratudományi, irodalom- és nyelvtudományi-, valamint jog- és gazdaságtudományi területek négyes osztatú mezőnyében képzelhető el. Megvalósításának egyik elodázhatatlan feltétele, hogy a megfele-

[47] Eközben hasznosítandók volnának az illető tudományágak módszertani önértékelései és elképzelései az interdiszciplináris együttműködésről. Néprajzi viszonylatban vö. pl. *Niedermüller Péter*: Új törekvések a magyar néprajzban. In: Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Szerk. Mohay Tamás. Debrecen, 1992. 353–369; *Mohay Tamás*: Új kérdések és új határok a néprajzban: az ezredforduló perspektívái. In: Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10–12. között megrendezett vándorgyűlésének anyaga. Szerk. Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 2000. 745–754, különösen 752–754. A néprajz és a hungarológia hagyományos kapcsolatához *Kósa László*: A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, 2001. 51–54, 189–192.

lő karok tanszékei egy olyan többoldalú megállapodást kössenek egymással, amely kölcsönös igénylés esetén lehetővé teszi a bajor fővárosban egyetemi kereteken kívül működő szakintézetek szellemi készleteinek rendszeresített bevonását ebbe a vállalkozásba. A felsőoktatás és a kutatás ilyetén szövetkezését ajánlatos nemzetközi és regionális kooperációs szintre emelni külföldi vendégtanárok és -kutatók legalább időszakos közreműködése, valamint más bajor egyetemeken megrendezendő tömbösített szemináriumok révén.

5) Egy ilyen Hungaricum tananyagának mérvadó összetevői között a nyelvi vonatkozás és a forrásközeliség kiemelt figyelmet érdemel. A müncheni LMU finnugrisztikai tanszéke a magyar nyelvoktatási, irodalomtörténeti és nyelvészeti tanfolyamaival szerzett évtizedes tapasztalataival különösen alkalmasnak látszik a Hungaricum filológiai részfeladatainak az elvégzésére.[48] A forrásanyaggal és szakirodalommal való ellátottságot pedig a Bajor Állami Könyvtár biztosítja München egyik leggazdagabb gyűjteményével, amely Hungarica-állomány a Bajor Könyvtárszövetség digitális katalógusrendszerében nyilvánosan követhető módon folyamatosan gyarapodik a MMI könyvtárának szerzeményeivel is.[49] Ez a több esztendeje zajló közös könyvtárfejlesztés, valamint az intézet „Bavaricák Magyarországon – Hungaricák Bajorországban" című projektjének[50] eddigi eredményei azonban arra figyelmeztetnek, hogy a magyarságtudományi forrásérték szempontjából sem a Bajor Állami Könyvtár, sem a többi bajorországi állami gyűjtemény és levéltár állaga nem tekinthető a szükséges mértékben átvilágítottnak. Kitekintve a bajorországi magán könyv- és kézirathagyatékokra, valamint a szintén fontosnak jelzett vagy sejtett többi németországi, ausztriai és svájci gyűjteményre, megbizonyosodhatunk afelől, hogy a Hungaricák feltárása, nyilvántartása és kiértékelése — elsősorban a régi nyomtatványoké és a levéltári, illetve kéziratos hagyatékoké — a német nyelvterületen tetemes hátralékokkal küszködik.[51] A bajorországi Hungaricum a törlesztő munkához forrástani gyakorlatokkal járulna hozzá a MMI ilyen irányú tevékenységének akkor majd végre bővíthető hatókörében.

---

[48] *Schellbach-Kopra, Ingrid*: Institut für Finnougristik. In: Die Ost- und Südosteuropaforschung an der Universität München. Hrsg. Gumpel, Werner - Pfaff, Dieter. München, 1994. 36–37.

[49] A két intézmény egyeztetett gyűjtésének az eredménye megtekinthető a Bibliotheksverbund Bayern lelőhelyeket is jelző digitális katalógusában: http://www-opac.bib-bvb.de (2004. október 18).

[50] A 2003. évi „Bavarica in Ungarn" és a 2004. évi „Hungarica in Bayern" című tudományos konferenciák műsora: http://www.ungarisches-institut.de/kalender.htm (2004. október 18). Anyagukat közli: Ungarn-Jahrbuch 27 (2004) [szerkesztés alatt], 28 (2005) [előkészületben].

[51] *K. Lengyel, Zsolt*: Geschichte, Themenschwerpunkte und Arbeitsziele der Hungarica-Forschung. Aspekte aus dem deutschsprachigen Raum. Ungarn-Jahrbuch 28 (2005) [előkészületben]. A német nyelvterületen őrzött és lappangó magyar vonatkozású források feltárásának és értékelésének fontosságát legújabban alátámasztó német–magyar kapcsolattörténeti tanulmánygyűjtemény: Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance. Hrsg. Kuhlmann, Wilhelm - Schindling, Anton. Stuttgart, 2004.

Buza János:

HANS DERNSCHWAM 1555. ÉVI SZÁMVETÉSE, ÉS EMLÉKIRATÁNAK ZÁRÓ ESZTENDEJE

Hans Dernschwam és Sebastian Münster nevét egymás mellett látva aligha kételkedhetünk abban, hogy a két kiváló humanista közül a világhírű kozmográfus[1] személye vált ismertebbé a tudománytörténetben. Nevük együttes említését jelen esetben az indokolja, hogy Münster — közvetlenül halála előtt befejezett[2] — utolsó művét *„szepességi, illetve besztercebányai"* barátjának, a *„kitűnő, páratlanul bölcs, kiváló szorgalmú és szellemű ..."* korvinát is mentő Dernschwam János úrnak[3] ajánlotta.

Hans Dernschwam valóban rászolgált a baráti dicséretre, amelynek alapja azzal is szélesíthető, hogy kiemelkedően „éles szemű" megfigyelő és krónikás4 volt. Az élmények, a szakmai információk és az olvasmányok nyomán papírra vetett feljegyzései, naplói rendkívül értékes, a gazdaság- és a művelődéstörténet tárgykörébe tartozó ár- és mértéktörténeti[5] — tegyük hozzá pénztörténeti adatokban is gazdag — források közé sorolhatóak. Avatott méltatója szerint Dernschwam alig álmodhatott arról, hogy nyílt szívvel írt, szerény sorait valaha is sajtó alá rendezik.[6]

Törökországi útjáról visszatérőben, 1555. augusztus 4. és 6.-a között jegyezte fel Budán, hogy „Egy pint bor ára most, a kitett árjelző tanúsága szerint, három magyar dénár. A magyar pénz forgalomban van; két és fél, olykor két magyar dénárért egy akcsét adnak."[7] Feljegyzése két szempontból is igen értékes, ugyanis egyfelől megerősíti azt, hogy a magyar dénárok továbbra is forogtak a török uralom alá került országrészen, másfelől megadja az ak-

[1] *Münster* többször és nagy példányszámban kiadott Cosmographia c. művének részletére legújabban l.: *Plihál Katalin - Hapák József*: Európa térképei 1520–2001. Helikon Kiadó–Bibliotheca Nationalis Hungariae, hely és év nélkül (Budapest, 2004.)

[2] „Es ist gewiß keine Übertreibung, wenn Seb. Münster sein letztes, kurz vor dem Tode abgeschlossenes Werk, die *'Rudimenta mathematica'* (Basel, März 1551) in der am 6. März 1551 zu Basel geschriebenen Vorrede (*epistola nuncupatoria et praefatio in librum*) dem *'eximo viro, singularique prudentia, industriaque ac ingenio eminenti, Domino Johanni Dernschwammo Cepusiensi seu Novisoliensi, amico'* zueignet." Hans Dernscwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinople und Kleinasien (1153/55). Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. Studien zur Fugger-Geschichte. Herausgegeben von Jacob Strieder. München–Leipzig 1923., ill. Neudruck der 1. Auflage 1923 mit einem Nachwort von Roman Schnur. Berlin - München 1986. XXVIII. Babinger bevezető tanulmánya I. részének címe: Hans Dernschwam's Leben und Wirken /1494–1568/. (Továbbiakban a bevezetőre l. *Babinger:*, illetve Dernschwam útleírásának Babinger által kiadott szövegére: *Dernschwam/Babinger:*).

[3] *Hans Derschwam*: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Budapest 1984. 64–65. (Továbbiakban: *Dernschwam/Tardy:*).

[4] *Tardy Lajos* bevezetőjének — *Dernschwam*-tanulmányának — a címadása kitűnő: „Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból" *Dernschwam/Tardy*: 5.

[5] *Babinger:* XXXV.

[6] *Babinger*: XXXVI.

[7] *Dernschwam/Tardy*: 498., illetve „Sein zaiger augestattet, hot jecz ein pint wein 3 vng. d goltten. Vng geltt ist gengig, in 2 ½ d per 1 asper, auch 2 d." *Dernschwam/Babinger*: 270–271.

cse dénárban kifejezett árfolyamát, nevezetesen azt, hogy 1 akcse 2 ½ - 2 dénárban járt 1555-ben a török kori Budán.[8]

Pár nappal később — noha senkinek sem tartozott számadással — megvonta 1553. június 22-től 1555. augusztus 11-ig tartó külföldi útjának pénzügyi mérlegét, amely a — *korrekcióra és kiegészítésre* szoruló — magyar fordításban így olvasható: „*Bécsből elindulva négyszáz magyar forintot vittem magammal tizenöt schillingjével, további ötszáztíz forintot százkilenc krajcárjával, ami ezerhatszázhetvenhat és fél rénes forintot tesz ki, továbbá tallérokban, magyar érmékben és akcsében hetvenhat forintot és ötvenegy krajcárt. Ezen kívül Bécsből Velencén át bejuttattak hozzám hatszáz dukátot, vagyis mindent egybevetve összesen kétezer-nyolcszázharmincnyolc rénes forintot és 21 krajcárt költöttem.*"[9]

Az idézett első mondatnak — az eredetivel[10] csaknem teljesen egyező — fordítása nyomán érthetetlen lenne Hans Dernschwam végelszámolása. Érthetetlen, mert valós, azaz *vert pénzek,* illetve a közös nevező szerepét betöltő, de érmeformát egyáltalán nem nyerő, vagy az eredetre utaló jelző nélküli formában már *számításivá vált pénznevek* keverednek benne. Így első pillantásra számítási forintnak tűnik az a „*négyszáz magyar forint,*" amelynek — egy egységre — 15 schillingben megadott értéke láttán egyértelmű, hogy valójában nem a kamarai — vagy magyar forintról, azaz a mindig 100 dénárral egyenlőnek vett számítási —forintról, hanem a *magyar aranyforintról* emlékezett meg az érdemdús utazó.

Az aranyforint dénárban jegyzett árfolyama ekkor már 50%-kal meghaladta a 100 dénáros számítási forintét; Magyarországon 150 dénárban[11] járt a magyar aranyforint, éppen ezért a 100 dénáros számítási forinttól való megkülönböztetésül a *magyar aranyforintot* röviden *magyar aranynak*, illetve a nemzetközi névhasználatnak megfelelően *dukátnak*,[12] külföldön pedig — a kevésbé értékes, többi dukáttól elhatárolandó — *magyar dukátnak* nevezték. Dernschwam azonban nem élt a jelző használatával, mert számára — és kortársai számára — napnál világosabb volt az, hogy *a 15 schilling értékű magyar forint* kizárólag ***a magyar aranyforint*** lehetett.

Hans Dernschwam idézett végelszámolása második mondatának magyar

[8] Az adat árfolyam kézikönyveink egyikébe is belekerült: *Fekete Lajos – Nagy Lajos*: Budapest története a török korban. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos. Budapest története II. Budapest 1975. 380.

[9] *Dernschwam/Tardy*: 504.

[10] „Hab mit mir von Wien hiein genommen 400 fl. vng. zw 15 ß [= schilling] , mer 510 f. zw 109 kr[= euzer], thut reinisch fl. 1676 ½ vnd in thallern vng. Muncz vnd aspern fl. 76 kr. 51 r. So hot man mir von Wien durch Venedig hinein gemacht 600 ducaten, machen r. fl. 1085, thut sampt der muncz in summa reinisch fl. 2838 kr. 21." *Dernschwam/Babinger*: 275

[11] *Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. Numizmatikai Közlöny LVIII–LIX. (1959–1960) 35–36., illetve *Huszár Lajos*: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban., In: *Dányi Dezső – Zimányi Vera:* Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest 1989. 51. *Huszár Lajos* pénztörténeti bevezető tanulmánya — csaknem két évtizeddel korábban — önállóan is megjelent: Századok 1971. 1150–1184; alábbi hivatkozásaim azonban nem e tanulmányra, hanem az ártörténeti mű bevezetőjének oldalszámaira utalnak; (a továbbiakban: *Huszár*: Pénzforgalom – Sopron ...).

[12] *Huszár Lajos:* Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Budapest 1975. 14., 22., 46–47. (A továbbiakban: *Huszár*: Habsburg-házi ...).

nyelvű fordítása már nemcsak értelmezési gondokat vet fel, hanem hiánypótlásra is kötelez. Kimaradt ugyanis belőle a következő — dőlten szedett — tétel: *„...machen r. fl. 1085„...”* vagyis a rövidítéseket feloldva az, hogy a Bécsből Velencén át Dernschwamhoz eljuttatott 600 dukát *1085 rénes forinttal* volt egyenlő. E hiányzó tétel nélkül a 2838 rénes forintra és 21 krajcárra rugó — véleményem szerint — kétségtelenül helyes végösszeg sem lenne elfogadható.

Ahhoz, hogy egyértelművé váljon Hans Dernschwam 1555 nyarán kelt végelszámolása, meg kell világítanunk azt, hogy miként is számolt a Fuggerek[13] kiválóan felkészült magyarországi faktora.

Dernschwam korában közismerten rénes forintokban számoltak a délnémet és az osztrák térségben úgy, hogy *1 rénes forintot 60 krajcárral* tekintettek egyenlőnek. Dernschwam számadásának idején pontosan 60 krajcár értékű ezüstpénz nem volt forgalomban, krajcárokat azonban több címletben is vertek, így akinek 60 krajcárja volt együtt, vert pénze 1 rénes forintot ért.

A magyar aranyforintok árfolyamát azonban nem krajcárban, hanem schillingben adta meg Dernschwam úgy, hogy 1 magyar aranyforintot 15 schillinggel tekintett egyenlőnek. A már többször említett schilling a Karoling-korból eredeztethető fontdénár-rendszer módosult eleme volt, és Dernschwam idején 1 fontra 8 schillinget, illetve 60 krajcárt számítottak. A rénes forint, illetve a fontdénár nyomán vezetett számadások a kortársak számára — nyilván — nem voltak bonyolultak. Nemcsak Bécsben, hanem a császári fővároshoz közeli Sopronban is éltek vele:

1 font = 8 schil-ling = 240 (bé-csi) dénár = 60 krajcár
1 rénes forint = 60 krajcár = 240 (bécsi) dénár[14]

Mivel 8 schilling 60 krajcárral volt egyenlő, egy schilling árfolyama 7 krajcárt és 2 bécsi dénárt, azaz 7,5 krajcárt tett ki. A magyar aranyforint Dernschwam által említett 15 schillinges értéke 112,5 krajcárnak felelt meg. A dukát értékének schillingben történő meghatározása nem tekinthető egyedi — Dernschwam személyéhez köthető — esetnek, a schilling (ß) = sol.(ildus) a soproni számadásokban[15] is előfordult, illetve korábban, 1544-ben. Ferdinánd — devalvációs céllal — a magyar dukát 14 schillingen jegyzett értékével szemben 13 schillingben[16] határozta meg a török dukát kurzusát.[17]

Dernschwam számadásának első tételéről megállapítható tehát, hogy a Bécsből magával vitt és egyenként 15

[13] Gazdaságtörténetírásunkban korán helyet kapott Dernschwam neve, *Wenzel Gusztáv* klasszikus művében – „A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében” – több ízben említette, vö.: *Berlász Jenő*: Johann Dernschwam und seine Bibliothek. In: Die Bibliothek Dernschwam. Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn. Herausgegeben von Jenő Berlász. Szeged 1984. 299., 303.

[14] A számítási pénzekre, pénzrendszerekre bőséges példaanyaggal illusztrált kitűnő irodalom áll rendelkezésre: *Baraczka István*: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez /Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatainak alapján 1540–1560/. Levéltári Közlemények 36. (1965) 238–247., illetve *Huszár*: Pénzforgalom – Sopron ... 49–50.

[15] *Huszár*: Pénzforgalom – Sopron ... passim.

[16] Wien, 26. I. 1544., Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv. Patente und Verordnungen, Fasc. R.N. 1. S. 94., kivonatára l. *Siegfried Becher:* Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838. Wien 1838. II. 24–25.

[17] Részletesebben: *Buza János*: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. Századok 135. (2001) 889–906. (A továbbiakban: *Buza*: A magyar és a török dukát ...).

schillingben számított 400 magyar dukát 45 000 krajcárra rúgott. Készpénzének további 510 forintján is aranyforint értendő, s mivel esetükben a 109 krajcáros árfolyam az eredetiben adott, a magyar dukátoknál alacsonyabb árfolyamú, vélhetően vegyes összetételű aranyak együttesen 55 590 krajcárt értek (510 x 109 = 55 590).

Dernschwam számadásának második tétele — az egyenként 109 krajcáros kurzussal számított 510 forint (= 510 dukát) — azonban nem lehetett egyenlő 1676,5 rénes forinttal, hanem a magával vitt dukátjainak (400 + 510) együttes értéke tett ki 1676,5 rénes forintot. Az I. és a II. tétel krajcárjait összevonva kaphatjuk csak meg a helyes eredményt úgy, hogy a krajcárok összegét elosztjuk az 1 rénes forintnak megfelelő 60 krajcárral, azaz

45 000 + 55 590 = 100 590

100 590 : 60 = 1676,5!

Hans Dernschwam Bécsből magával vitt készpénze zömmel nagy értékű dukátokból, azaz aranyforintokból állt. Készpénzének III. tétele ismeretlen mennyiségű, de igen értékes ezüst tallérokból és szerényebb nemesfém-tartalmú váltópénzekből állt. Az együttesen 76 rénes forintot és 51 krajcárt érő tallérok, továbbá az ezüst váltópénzek (magyar veretek — nagyobb részt dénárok,[18] kisebb részben garasok — és török oszporák /akcsék/) a Bécsben magához vett teljes összeg 5%-át sem érték[19] el.

A Konstantinápolyban hosszan időző Dernschwam végelszámolásának sorrendben a IV., s egyben a legjelentősebb tétele az a 600 dukát volt, amelyet — mint fentebb láttuk —Velencén át juttattak el hozzá Bécsből; ez utóbbiakat ugyancsak krajcárban összesíthető pénzre, — ***a magyar nyelvű fordításból kimaradt*** — *1085 rénes forintra* számította át.

Dernschwam szigorúan magánjellegű számadásának tételei az alábbiak szerint összegezhetőek:

I. 400 magyar dukát 15 schillingjével = 750 rénes forint 00 kr.
II. 510 egyéb dukát 109 krajcárjával = 926 rénes forint 30 kr.
Az I. és a II. tétel együtt = 1676 rénes forint 30 krajcár
III. Tallérok, magyar és török váltópénzek = 76 rénes forint 51 kr.,
IV. Velencén át küldött 600 dukát = 1085 rénes forint 00 kr.
Mindösszesen = 2837 rénes forint 81 krajcár,
azaz 2838 rénes forint 21 krajcár[20]

Nem kétséges, hogy Hans Dernschwam pontosan számolt. Vélhetően számvetésének magánjellegű voltával magyarázható az, hogy a pénznemeket és a pénzneveket nem írta fel olyan

[18] A magyar dénárok folyamatos verésére és elterjedtségére l. *Huszár*: Habsburg-házi ... 29–30.; körmöcbányai tömeges előállításukra l.: *Štefan Kazimír - Jozef Hlinka*: Kremnická mincovňa 1328–1978. Kremnica 1978. 348.; hódoltsági elterjedtségükre: *Buza János*: A magyar denár kivitele Észak-Itáliába a XVI. század közepén. A numizmatika és a társtudományok II. Szerk.: Krankovics Ilona. Debrecen 1996. 89–98. (A továbbiakban: *Buza*: A magyar denár kivitele Észak-Itáliába ...), *János Buza*: Geldwertverhältnisse bei der monetären Integration und Desintegration im Geldverkehr Ungarns während der Türkenzeit. In: Bayern-Ungarn Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Hgg. von Herbert W. Wurster – Manfred Treml – Richard Loibl. Passau–Regensburg 2001. 139–140., (137–153)., magyarul: *Buza János*: Monetáris integráció és dezintegráció a török kori Magyarországon. In: A fejlett gazdaság vonzásában. Szerk.: Veress József (A BME Gazdaság- és Üzletpolitikai Tanszékének kiadványa) Budapest 2001. 80., (77–106.); vö.: *V. Székely György*: Elkülönülés vagy egységesülés? A hódoltsági éremleletek összetételének strukturális változásai a 16. századi Magyarországon. A hódoltság régészeti kutatása. Szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Opuscula Hungarica III. Budapest 2002. 325–331.; legújabban: *Gyöngyössy Márton*: Altin, akcse, mangir ... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Budapest 2004. 24–25.

[19] Egy tizedesig kerekítve is csupán 4,4% az összes ezüst pénz részesedése.

[20] „... vagyis mindent egybevetve összesen kétezer-nyolcszázharmincnyolc rénes forintot és huszonegy krajcárt költöttem." *Dernschwam/Tardy*: 504.

gondosan, mint ahogyan törökországi tartózkodásának naplójában több esetben tette.[21]

Tardy Lajos fordításának kiegészítésével, azaz *Franz Babinger* közléséhez — kiváltképpen az eredeti forrásból merített számadataihoz — ragaszkodva az alábbi módon tehető teljessé Hans Dernschwam konstantinápolyi utazásának végelszámolása: *„Bécsből elindulva 15 schillingjével* [számított] *400 magyar* [arany-] *forintot vittem magammal, további 510* [arany-] *forintot 109 krajcárjával,* [összegük] *1676 ½ rénes forintot tesz ki, illetve* [vittem még] *tallérokban, magyar érmékben és akcséban 76 rénes forintot és 51 krajcárt. Bécsből Velencén át eljuttattak még hozzám 600 dukátot,* [amelyek] *1085 rénes forintot tesznek, mindent egybevetve 2838 rénes forint és 21 krajcár a pénz összege."*

A krajcárra átszámított, illetve eleve krajcárban közölt dukát-árfolyamok között különbségek láthatóak. A magyar aranyforint 112,5 krajcáros kurzusa a legmagasabb, a Bécsből magával vitt, de meg nem nevezett aranyforintoké 109 krajcár, illetve a Bécsből Velencén át eljuttatott dukátoké 108,5 krajcár volt. A magyar aranyforint 112,5 krajcáros árfolyama láttán az alábbi két főbb következtetésre nyílik lehetőség:

a, Dernschwam a magyarországi árfolyam ismeretében számíthatta a magyar aranyforint kurzusát, ugyanis a 112,5 krajcár — 1 krajcárt 1 1/3 dénárban[22] számítva — 150 dénárral volt egyenlő, azaz annyival, amennyiben Magyarországon, az 1550-es évek közepén a magyar aranyforint járt.

b, Dernschwam teljes mértékben tisztában lehetett az árfolyamkülönbségekkel, és az ázsiót — azaz a felárat is figyelembe véve — adta meg a magyar aranyforint 112,5 krajcáros árfolyamát, ugyanis ez az érték meghaladta a magyar dukát — hivatalos és ismert — bécsi kurzusait.[23]

Ami pedig a Bécsből Velencén át küldött dukátok 108,5 krajcárra tehető árfolyamát illeti, nem téveszthető szem elől az, hogy a pénzküldésnek költségei voltak, továbbá ismeretes az is, hogy a kereskedőknek számolniuk kellett az átváltási nyereség és az átváltási veszteség[24] kockázatával, illetve azzal, hogy Velence kényszerárfolyamot alkalmazva saját dukátja — a zecchino — árfolyamát[25] állította az aranypénzek kurzusainak élére.

*

[21] „... den vng. gulden allhie per 57 asper gerechnet, ... thut per 1 jar 198924 asper; die machen zw 57 asper per fl. in gold, fl. 3489 vnd asper 51." *Dernschwam/Babinger*: 50., illetve „... (a magyar forintot itt ötvenhét akcséjával számítva) ... ez egy évre százkilencvennyolcezer-kilencszázharmincnégy akcse. Az aranyforintot ötvenhét akcséjával számítva ez háromezer-négyszáznyolcvankilenc forint és ötvenegy akcse." *Dernschwam/Tardy*: 201. [A 10 akcse különbség — 198924 helyett elírással 198934 — minimális mértékben befolyásolja a végösszeget; megjegyzendő azonban, hogy a *Dernschwam/Babinger* kiadvány tartalmazza a valós adatot, illetve tükrözi *Dernschwam* számításának helyességét.]

[22] *Huszár*: Pénzforgalom – Sopron ... 50.

[23] *Buza*: A magyar és a török dukát ... 896–897.

[24] Több átszámítási táblázatot tartalmaz a *Scherhauff* által összeállított kereskedelmi kézikönyv: Wienn nach Venedig oder Venedig nach Wienn etc. Darinnen wird angezeiget, wie anfenglich alle waren in Venedig verkaufft, ... *Michael Scherhauff* ... Geben zu Wienn den 1 tag Augusti des 1563. Eredeti példányát a „Meder'sches Handelsbuch"-hal egybekötve Prágában a premontreiek kolostori könyvtára (Klášter premonstrátu na Strahově) őrzi. A belőle nyert adatok egy részét első ízben a magyar dénár forgalmáról tartott előadásomban hasznosítottam: *Buza*: A magyar dénár kivitele Észak-Itáliába ... 90–91., 95.

[25] *Nicolo Papadopoli Aldobrandini*: Le monete di Venezia. Parte II. (Da Nicolo Tron a

Az árfolyamok feltárása, ismerete és figyelembevétele természetesen nemcsak a számadások valós, illetve valótlan elemeinek elkülönítése, a források mennyiségi vetületeinek helyes értelmezése szempontjából fontos. Egyes források keletkezési idejének megállapításához, illetve közelebbi behatárolásához ugyancsak támpontot nyújthatnak a pénzértékviszonyok. Hans Derschwam gyakran idézett emlékiratát a szakirodalom elsöprő többsége az 1563. év termékének[26] tekinti, holott nagy a valószínűsége annak, hogy Dernschwam 1563-ban csak elkezdte memoárjának írását, amelyen azután — az évtized vége felé bekövetkezett — haláláig[27] dolgozhatott.

Mire alapozom vélekedésemet? Arra, hogy többek között az alábbi — jelen időben, s nem elbeszélő múltban írott és korrekciót kívánó — mondat is olvasható Dernschwam emlékiratának magyar nyelvű fordításban: *„A lengyelek az aranyforintért és a tallérért ugyanis felárat adnak és kiviszik Lengyelországba, ahol az aranyforint árfolyama ötvenhárom lengyel forint. Ezáltal az értékpénz kikerül az országból, és a csekély értékű váltópénz marad az országban."*[28]

E mondat pénztörténeti jelentőségére az osztrák numizmatika klasszikusa már korábban[29] rámutatott, de nem utalt számszerűségének tarthatatlan voltára! *Dernschwam ugyanis semmiképpen sem vethette papírra azt,* hogy Lengyelországban „... az aranyforint árfolyama ötvenhárom lengyel forint." Jelen esetben szó sincs fordítási hibáról, mert a magyar változat tökéletesen egyezik a német mondat kiemelt részével, — „... *gilt der Goldt-Gulden in Pohlen 53 Fl. Pohlnisch; ...*"[30] — amelyik számszaki szempontból szintén hibás! Olyan durva hibát tartalmaz, amelyet Hans Derschwam nem követhetett el. A Fuggerek magyarországi faktorának, a hazai és a külföldi pénzértékek, az árfolyamok alapos ismerőjének, tisztában kellett lennie azzal, hogy *lengyel földön az aranyforintot* ***nem*** *53 lengyel forintban,* ***hanem 53 lengyel garasban*** számították.

A különbség nem lebecsülendő, ugyanis 1 lengyel *számítási forintot* mindig 30 lengyel garassal[31] tekintettek egyenlőnek. A számítási forintot —

Mariono Grimani, 1472–1605). Venezia 1907. II. 178–179. Természetesen Velencében ugyancsak jól ismerték a magyar dukát valós értékét, az egykorú kereskedelmi feljegyzések is tanúsítják ázsióját, vö.: Handelsbräuche des 16. Jahrhunderts. Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'sche Nachträge. Herausgegeben und eingeleitet von Hermann Kellenbenz. (Deutsche Handelsakten des Mittelaters und der Neuzeit. Bd. XV.) Wiesbaden 1974. 60., et passim.

[26] Extract der Beschreibung des Mitternhauß, im Neusohl gelegen, durch Hansen Thurnschwamb, der Herrn Fugger gewesen Factorem daselbst, samt anderm, was sich in der Kron Hungern zugetragen, geschrieben im Ein Thausend Fünfhundert drey und sechzigsten Jahr. *Johann Christian Engel*: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Erster Theil. Halle 1797. 190.

[27] Babinger szerint 1568 végén már biztosan nem lehetett az élők sorában, mert 1569 februárjában a császári kincstár 500 forintot utalványozott örökösének, aki az udvarnak engedte át Dernschwam könyvtárát. *Dernschwam/Babinger*: XXVII., vö. *Dernschwam/Tardy*: 56.

[28] *Dernschwam/Tardy*: 130.

[29] *Dr. Günther Probszt*: I. Zum ungarischen Münzwesen des 16. Jahrhunderts. Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft VIII. (1953) 25. *Probszt* arra hívta fel a figyelmet, hogy „Hansen Thurnschwamb" munkáját pénztörténeti szempontból nem értékelték kellően; hivatkozott rá *Huszár Lajos*: A budai pénzverés története a középkorban. Budapest 1958. 107.

[30] Dernschwam emlékiratának kivonata: *Engel*: i.m. 207.

[31] *Stanislaw Hoszowski*: Les prix à Lwow (XVIe–XVIIe siècles). Paris 1954. 31.

az átszámítások, a számadások közös nevezőjét — azonban határozottan megkülönböztették az aranyforinttól, mert az utóbbit *dukátnak*, illetve *„vörös zloty"*-nak[32] nevezték.

Teljes joggal vethető fel a kérdés e ponton, hogy miként történhetett meg a *lengyel garas* lengyel forintra cserélése, amelyik harmincszoros — szembetűnőbben írva 3000%-os — különbséget jelent. A válaszadás kulcsát abban látom, hogy *J. Ch. Engel* nem az eredeti szöveg, hanem egy többször is lemásolt *kivonat* nyomán közölte Dernschwam írását. Az „Extractus"-t eredetileg *Hans Riedmüller* készítette 1580-ban. Riedmüller[33] kivonatát idővel többen[34] is lemásolták 1580 és 1781 között. *J. Ch. Engel* tehát nem az eredeti Dernschwam-kéziratot, hanem a másolatok egyikét közölte. A hibás, éppen ezért helyesbítést kívánó részek, ennélfogva *nem Dernschwam*, hanem a kivonat, esetleg a másolatok készítőinek számlájára írandók.[35]

Az *aranyforint* lengyelországi — *53 lengyel garasra rúgó* — árfolyama nemcsak számszaki szempontból fontos, hanem *kormeghatározó* — évszám szerinti pontosítást lehetővé tevő — *jelentőséggel is bír.* Közismert, hogy az ártörténeti monográfiák36 — értelemszerűen a lengyelek[37] is — pénztörténeti adatsorokat tartalmaznak. Tartalmazzák *az aranyforint* és a tallér *lengyel garasban jegyzett*, illetve ártörténeti adatok révén kiszámított, esetenként *interpolált árfolyamát.*

E ponton felvethető a kérdés, mikor, *melyik esztendőből mutatható ki lengyel földön az aranyforint 53 lengyel garasban számított kurzusa?* Lublinban éppen *1568-ban* történt a váltás, ekkor emelkedett *52-ről 53 lengyel garasra* az aranyforint árfolyama,[38] pontosan annyira, amennyi Hans Dernschwam kivonatolt munkájában eredetileg állhatott. A Felfölddel köztudottan élénk kereskedelmi kapcsolatban álló Krakkóban, 1568-ban 53 lengyel garas[39] volt a dukát árfolyama. Északabbra vetve egy pillantást azt láthatjuk, hogy Danckában 1566 és 1568 között minimum 52, maximum 53 lengyel garasra rúgott a dukát árfolyama, s mivel az egyes esztendőkön belül több

[32] *Marian Gumowski*: Handbuch der polnischen Numismatik. Graz 1960. 32.

[33] A családnév is tévesen — mint Rindmüller — szerepel a 18. századi nyomtatványban, *Engel*: i.m. 191., 209.; korrekciójára l. *Zivuska Jenő:* A besztercebányai M. Kir. Erdőigazgatóság régi okiratainak tartalomjegyzéke, ezen belül: Thurnschwamb János emlékirata. Besztercebánya 1906. 1., illetve *Dernschwam-/Babinger*: XXVI.

[34] *Engel*: i.m. 209.

[35] Korábban is érintettem ezen elírást: *Buza János*: Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Kiss András – Kovács-Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc. Kolozsvár 1999. 96.

[36] *Zimányi Vera*: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet 1964. 4. sz.

[37] A lengyel ártörténeti monográfiák helyet kaptak a kora újkor pénztörténeti áttekintésében: *Andrzej Mikołajczyk*: Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens. Łódź 1988. 203. Tekintettel arra, hogy az alább hivatkozott művek mindegyike nem érhető el a hazai könyvtárakban, a Lengyel Nemzeti Könyvtár segítségét kértem. Az értékes fénymásolatok megküldéséért ez alkalommal is köszönetet mondok *Dr. Mirosława Zygmunt* osztályvezető asszonynak (Biblioteka Narodowa, Warszawa).

[38] *W.(ładisław) Adamczyk*: Ceny w Lubline od XVI do końca XVIII wieku. Lwów 1935. 58.

[39] *J.(ulian) Pelc*: Ceny w Krakowie w latach 1369–1600. Lwów 1935. 5. Ez utóbbi adat szíves megküldéséért, a krakkói Jagelló Egyetem (Uniwersytet Jagiełłoński) könyvtárosát, *Barbara Bulat* osztályvezető asszonyt illeti a köszönet.

adat áll rendelkezésre, a dukát árfolyamának átlaga 1568-ban *52,9 garasra,* kerekítve szintén ***53 garasra*** tehető.[40] Lényegében egyezik tehát az aranyforint lublini és krakkói — 53 lengyel garasos — kurzusával, továbbá azzal a szintén 53 lengyel garast mutató adattal, amely Lwów publikált árfolyamsoraiban[41] kapott helyet.

Az aranyforint 53 lengyel garasban mért 1568. évi lengyelországi árfolyamai és Dernschwam — teljes joggal — velük egyezőnek minősíthető árfolyama nyomán igen nagy valószínűséggel állítható az, hogy a Fuggerek magyarországi faktora 1563-ban csupán megkezdte emlékiratainak összeállítását, és minden bizonnyal élete végéig — okkal vélhetően még az 1568. esztendőben is — dolgozott rajta.

Dernschwam kivonatolt — és többször átmásolt — változatban fennmaradt emlékiratát szinte egységesen 1563. évi fogalmazványnak tekintették hasznosítói, korábbi írásomban magam is e dátumot[42] fogadtam el. Kivételt csupán a néhai szlovák kutató, Peter Ratkoš, egyéb forrásokat is tartalmazó kiadványa[43] jelent, amelyben — Kubinyi András szerint[44] — Dernschwam-emlékiratának legalaposabb közlése található. Bár az aranyforint — tévesen másolt és fentebb korrigált — lengyelországi árfolyamát[45] fenntartás nélkül elfogadta a pozsonyi forrásközlő, Dernschwam kivonatolt emlékiratát nem 1563. évinek, hanem *1563 körülinek*[46] minősítette. Óvatos datálása jogos, az aranyforint lengyel garasban számított lengyelországi árfolyama valószínűsíti azt, hogy az előrehaladott kora ellenére is kamarai szolgálatban álló Dernschwam[47] az 1560-as évek második felében még dolgozhatott memoárján.

Hans Dernschwam távoli múltba visszatekintő emlékiratának számszerűségei kapcsán — többek között — az a kérdés is felmerült, hogy mennyire megbízhatóak az adatai; nem tévedett-e akkor, amikor emberöltőnyi időnél régebbre visszautalva írt a magyarországi bányászat és pénzverés múltjáról, és — például ezen belül egyetlen kortársként — megadta a dénár egyébként ismeretlen pénzlábát.[48] Ha Dernschwam pusztán memóriájára hagyatkozva írta volna meg emlékiratait,

---

[40] *J.(ulian) Pelc*: Ceny w Gdańsku w XVI i XVII wieku. Lwów 1937. 3.

[41] *Hoszowski*: i.m. 88.

[42] *Buza*: Lengyel pénzek Kassán ... — mint fenntebb (35. jegyz.) — 96.

[43] *Peter Ratkoš*: Dokumentí k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525–1526). Bratislava 1957. Dernschwam emlékiratát *Ratkoš* nyomán, s több esetben csak *Ratkoš* neve alatt hasznosította a későbbi szlovák irodalom: vö.: *Kazimír, Š - Hlinka, J.*: Kremnická mincovňa i. m. 55–57.

[44] *Kubinyi András* opponensi jelentésében hívta fel erre figyelmemet, amely a „Pénzforgalom két birodalom határán (Árfolyamok a hódoltság területén)" c. MTA doktori értekezésem nyilvános vitáján hangzott el 2004 szeptemberében. Kubinyi akadémikus mellett *Zimányi Vera* egyetemi tanárnak (PPKE BTK) és *Dávid Géza* tanszékvezető egyetemi tanárnak (ELTE BTK) tartozom köszönettel azért, hogy vállalták az opponensi teendőket, s számos fontos — e résztémakörön kívüli — szempontot ajánlottak figyelmembe.

[45] Megjegyzés nélkül idézte az alábbi részmondtatot: „ ... und gilt der Goldgulden in Pohlen 53 Fl. Pohlnisch, ..." *Ratkoš*: 471.

[46] „Okolo roku 1563" *Ratkoš*: 453.

[47] „Trotz seines vorgerückten Alters scheint er sich entschlossen zu haben, seine Dienste dem Ziementamt (Münzamt) in Kremnitz wohl als sog. Oberzimenter zur Verfügung zu stellen. ... 1558 taucht sein Name zum ersten Male in den Urkunden auf und läßt sich in den Wiener Akten bis 1567 verfolgen." *Babinger*: XXXVII., vö.: Dernschwam/Tardy: 56.

[48] *Kubinyi András*: Történelem és numizmatika. A numizmatika és a társtudományok IV. Konferencia Esztergomban, 1999. október 1–3.

akkor a tévedés lehetőségét teljes joggal kellene tekintetbe venni. Nagy a valószínűsége azonban annak, hogy az egykori Fugger-faktor hajdani jegyzeteit felhasználva állította össze,[49] rendezgette[50] írását. A „kínos lelkiismeretességű"[51] Dernschwam nemcsak gyakorlati ismeretei és nagy tapasztalata révén válhatott a körmöci verde[52] vezető tisztségviselőjévé, hanem a — kor szintjén álló — alapos elméleti felkészültség is feltételezhető róla. Minden bizonnyal jól ismerte Agricola alapvető művét, amelyik több példányban[53] volt meg — a maga korában — ritka gazdagságú könyvtárában. A ma már csaknem teljesen feledésbe merült — azonban Agricola munkásságát évtizedekkel megelőző, a 16. század éremtani irodalma csúcsán[54] álló — Budé (Budaeus = Guillaume Budé) művének ugyancsak több kiadására[55] tett szert Dernschwam, miként erről — eredetileg saját kézzel írott — katalógusa[56] tanúskodik. Az antik pénzek átszámításának nehézségeit felismerő és a magyar aranyforint kiválóságának[57] tudatában lévő Dürer-kortárs, Willibald Pirckheimer — Pirkheimerus Bilibaldus — műve[58] ugyancsak gazdagította Dernschwam könyvtárát.

Hans Dernschwam számadásai rendkívüli gondosságra vallanak. Amennyiben számszaki hibára bukkan, illetve számszaki hibát vél felfedezni bennük az olvasó, ajánlatos művének kritikai kiadását fellapoznia. Meg kell győződnie arról, hogy a valótlannak tűnő állítás, illetve a hiányos

Szerk.: Torbágyi Melinda. [hely és év nélkül; Budapest, 2002.] 75–76. Megjegyzendő, hogy Dernschwam +4, illetve -4 dénáros tűrési határral adta meg a 416 dénáros pénzlábat: „Bey König Uladislaus zeiten, die die Herrn Thurzo und Fugger die Cammer Kremnitz gehabt; haben sollen 416 Ungrische Pfennig auf ein Ung. Marck gehen, und für das Plus und minus 4 denari erlaubt gewesen, ..." *Dernschwam/Engel*: 207., vö.: *Dernschwam/Tardy*: 130–131. A pénzlábra és a pénzverés mikéntjére nézve Dernschwam/Thurnscwamb adatait és leírásait — „Feljegyzéseinek hitelt lehet adni." értékeléssel — Huszár Lajos ugyancsak hasznosította. *Huszár*: A budai pénzverés ... 105–108., illetve 107. Dernschwam feljegyzései a legújabb pénztörténeti irodalomban is helyet kaptak, pl. a pénzverés mikéntjére nézve: *V. Székely György*: II. Ulászló körmöcbányai dénárai. A numizmatika és a társtudományok IV. Konferencia Esztergomban, 1999. október 1–3. Szerk.: Torbágyi Melinda. [hely és év nélkül; Budapest, 2002.] 106., illetve a pénzlábra és a pénzverésre is *Ratkoš* kiadását hasznosítva: *Gyöngyössy Márton*: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest 2003. 175–176.

[49] „Collationirt Hans Thurschwamb sein eigene Hand." – olvasható a 18. század végén kiadott másolatban: *Engel*: 209.; illetve „Hanuß Thurinschwan, m. p. (Colletionirt)." *Ratkoš*: 473.

[50] Ha az elöljáróság, „ ...valószínűleg a besztercebányai városi tanács felkérésére írta" ... meg memoárját (vö.: *Hermann Zsuzsanna*: Hans Dernschwam könyvei között. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. Budapest 1968. 168.), akkor a szokottnál is nagyobb gondot fordíthatott a számszerűségekre.

[51] *Babinger*: XXXVII.

[52] *Babinger*: XXXVII.

[53] *Berlász*: Die Bibliothek Dernschwam, passim.

[54] „An deren Spitze stehen die Werke *De asse et partibus eius* ... des gelehrten Franzosen Wilhelm Budé oder Budaeus /* 1467, † 1540/, ..." *A.(rnold) Luschin von Ebengreuth*: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelaters und der neueren Zeit. Darmstadt 1976. 9.

[55] Budé — számos, több mint 20 kiadást megért — műve eredetileg Velencében jelent meg 1514-ben. *Luschin von Ebengreuth*: 11.

[56] Budé műve első ízben a 44/6785 sz. alatt fordul elő a katalógusban, vö.: *Berlász*: 14.

[57] Pirckheimer 1528-ban írta munkáját, amely 1530-ban jelent meg. Nem az eredeti műre, hanem a későbbi kiadások egyikére hivatkozom: Opera Bilibaldi Pirckheimeri ... *Melchior Goldast*: Catholicon rei monetariae... Frankfurt 1620. 223–224., 311., illetve *Luschin von Ebengreuth*: 9–10.

[58] „Item De Valore Numismatum priscorum secundum monetam Norenbergensem, autore Bilibaldo Pirkheimero." 17/7124. sz., vö.: *Berlász*: 141., et passim.

adatközlés nem a — néha-néha egyszerűsítő, vagy szépítő szándékkal ferdítő — fordítótól származik-e.

Dernschwam 1563-ban írni kezdett emlékiratáról pedig a helyesbített pénzértékek és az árfolyamok láttán bízvást feltételezhető, hogy az idős szerző halálának évében — minden jel szerint 1568-ban — is dolgozott rajta, és a számszaki hibákat nem ő, hanem torzóban maradt művének későbbi kivonatolói, esetleg a kivonat másolói követték el.

Varga Szabolcs

A 15–17. SZÁZADI HORVÁT TÖRTÉNELEM KUTATÁSÁNAK ÚJ IRÁNYAIRÓL (1990–2004)

„Kevés példa akad Európa történelmében arra, hogy két nyelvében ennyire különböző nemzet kultúrájában ilyen sok szállal kötődjön egymáshoz. Ez a kapcsolat olyannyira szorossá vált, hogy a reneszánsz, illetve a barokk idején számos olyan kiemelkedő személyiség akadt, akiket, mind a magyar, mind a horvát kultúrtörténet és nemzeti emlékezet joggal vallhat és érezhet magáénak."[1] Ezért nehéz úgy középkori vagy kora újkori témához nyúlni, hogy figyelmen kívül hagyjuk a kor sajátosságait, és modern földrajzi és történelmi fogalmakkal kívánjuk az adott korszak eseményeit értelmezni. Ez komoly felelősséget is jelent a két ország történészei számára, mert már a 19. század végén amiatt kesergett a jeles historikus, Margalits Ede, hogy *„Horvátország Magyarországtól ... érzelemben és szellemben majdnem teljesen elszakadt: nem értjük, nem ismerjük egymást!"*[2] A helyzet azóta sem lett kedvezőbb, sőt! Az a századfordulón felmerült elképzelés, miszerint a Századok folyóirat hasábjain létrehoznak Sufflay Milán közreműködésével egy Szláv szemle című rovatot, és *„...lépést fogunk tartani a megjelenő horvát, szerb és egyéb szláv történelmi művekkel..."*, néhány év után megbukott, igaz ekkor még léteztek a — sokszor — vitáktól sem mentes, ám mégis egymás eredményeire építő horvát–magyar történeti kutatások. A legjelesebb horvát és magyar történészek olvasták és ismerték egymás munkáit, ám a 20. század viharos eseményei és ideológiai hánykódásai nem kedveztek a horvát–magyar közös vizsgálatoknak.

A II. világégést követő években csak lassan normalizálódott a helyzet, és először Ausztriában találtak közös fórumot magyar és horvát kora újkort „fürkésző" történészek. Az 1969-ben útjára induló Mogersdorf-konferencia volt a megfelelő színtér egymás kutatásainak megismerésére, és a burgenlandi horvát betelepülés volt az első olyan téma, amelyben magyar, osztrák és horvát történészek közös erőfeszítéssel tudtak sikert felmutatni.[3] Ez a fórum bővült tovább

[1] *Sokcsevits Dénes:* Magyar múlt horvát szemmel. Budapest é. n. [2004] 9.

[2] *Margalits Ede:* Horvát történelmi repertórium I. Budapest 1900. 4.

[3] A mogersdorfi konferenciák jelentőségéről eddig nem született értekezés. Az első kötet remek anyagából csak egyet emelnénk ki illusztrálás végett. *Žontar, Josip:* Südslaven und die Türken. In: Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1969. Eisenstadt, 1972. 95–109. Alapvető továbbá a kérdéshez: *Breu, Josef:* Die Kroatiensiedlung im Burgenland und den anschließenden Gebieten. Wien 1970. *Valentić, Mirko:* Gradišćanski Hrvati od XVI stoljeća do danas. Zagreb 1970. Rajtuk kívül Harald Prickler, Tobler Felix, Zimányi Vera és Ivan Kampuš e témabeli munkásságát kell elsősorban kiemelnünk.

a nyolcvanas években, és több jól sikerült tanulmánykötet is napvilágot látott, ám behatároltsága miatt a téma „ellaposodott", és az utolsó jelentős munka — egy a migrációra vonatkozó forrásgyűjtemény — nemzetközi vállalkozásban, 1999-ben látott napvilágot.[4] A hatvanas években virágkorát élő gazdaságtörténeti kutatásokat előtérbe helyező irányzatnak köszönhető, hogy Othmar Pickl és Szakály Ferenc több munkájukban bebizonyították azt,[5] hogy a kora újkorban a Dél-Dunántúl, Szlavónia és Belső-Ausztria tartományai egy gazdasági teret képeztek, és a 20. századi határok alapján a kérdés egyszerűen nem vizsgálható. Rajtuk kívül Engel Pál és Mályusz Elemér tettek le alapvető munkákat az asztalra a 15. századi horvát történelem alapkérdéseiről, ami annak köszönhető, hogy helyesen tekintették egy térségnek a történeti Magyarországot, amelynek minden régiójára hatással voltak a budai udvarban történtek. Sajnos a kutatási eredményeik nem épültek be szervesen a horvát történettudományba, és 1989 előtt a jugoszláv történetírás, mivel negligálni nem tudta a 900 éves perszonálunió tényét, ezért inkább nem foglalkozott hangsúlyosan ezzel a kérdéssel. Elmondható, hogy a horvát tudományosság a művészettörténetet és irodalomtörténetet kivéve, viszonylag csekély érdeklődést mutatott Magyarország, illetve a magyar történelem iránt.[6]

1989 után örvendetes változások következtek be a két ország történésztársadalmának hozzáállásában. Felnőtt egy fiatal nemzedék, amelynek tagjai már sem a szűk nemzetállami ideológiát, sem a görcsös, politikai hatalomnak való megfelelést nem érezték követendő példának, hanem a forrásokból kiindulva kívántak új eredményeket elérni a horvát késő közép- és kora újkor különböző területein. Ösztöndíjak segítségével egyre többen tölthettek el több-kevesebb időt Zágrábban, és építettek ki ezalatt egyre szorosabb kapcsolatokat. A közös munka csúcspontja a budapesti Történettudományi Intézet és a Hrvatski institut za povijest[7] által közösen szervezett konferencia volt, amelynek anyaga 2004-ben Zágrábban horvátul jelent meg.[8] A kötet tanulmányai remek kereszt-

---

[4] *Pálffy, Géza – Miljenko Pandžić – Felix Tobler:* Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert. Eisenstadt/Željezno 1999.

[5] Terjedelmi okok miatt csak néhány bibliográfiai adat megemlítésére van mód, de a két szerző munkássága ennél sokrétűbb. *Pickl, Othmar:* Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970) Hgg. Von Othmar Pickl. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 1) Graz 1971. 71–131. *Szakály Ferenc:* Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in der ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: Uo. 235–273, és *Uő:* A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Somogy Megye Múltjából (Levéltári Évkönyv 4.) Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1973. 55–112.

[6] *Sokcsevits Dénes:* Magyarország története a horvát történettudományban 1989–1999. Regio 2000/3. 175–189.

[7] A horvát történettudományi intézet jelenlegi vezetője Milan Kruhek. Öt részlege van, középkori, modern történelem, 19. század, kortárs történelem és horvát latin historiográfia. Kihelyezett részleg működik Slavonski Brodban, amelynek a feladatai közé Szlavónia, Szerém és Baranya történetének kutatása áll. http://www.hizp.hr az internetes elérhetőségük, folyóirataik pedig az 1982 óta élő Povijesni prilozi, valamint az inkább 20. századdal foglalkozó Časopis za suvremenu povijest. Sajnos internetről egyelőre egyik sem tölthető le, és magyarországi könyvtárak sem járatják jelen ismereteink szerint. A Slavonski Brodban működő intézet 2001-ben indított évkönyvet Scrinia Slavonica címmel, amelynek szerkesztőbizottságában a magyar Koszta László és Tóth István György is helyet kapott.

[8] Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918. Zbornik radova. Glavni urednik: Milan Kruhek. Zagreb 2004. Ismereteink szerint magyar nyelvű megjelentetésére kevés a remény.

metszetet adnak a horvát késő közép- és kora újkori történelem kutatásáról, és örvendetes tényként könyvelhetjük el, hogy nyelvi problémák egyre kevésbé hátráltatják a munkát. A magyar szerzők közül egyre többen használják a horvát szakirodalmat, és számos fiatal horvát történész végzett posztgraduális tanulmányokat a budapesti Közép-Európai Egyetemen (CEU), aminek köszönhetően legalább a magyar szakirodalmat megismerhették. Összességében megállapítható, hogy a magyar történészek 1526 előtti témák esetén erősen koncentrálnak Szlavóniára, a középkori Horvátország, vagy Dalmácia területére viszont kutatásaik csak ritkán terjednek ki.[9] Pálosfalvi Tamás az, aki Mályusz Elemér és Engel Pál[10] munkáját folytatva levéltári források alapján próbálja a 15. századi Szlavónia helyzetét meghatározni a Magyar Királyságon belül.[11] Ugyancsak a két nagy történészegyéniség nyomdokán indult el Nógrády Árpád, aki a sajátos jogállású szlavón nemességhez tartozó Szerdahelyi család birtoktörténetének egy fejezetét írta meg. Csak remélhetjük, hogy sok hasonló mikrotörténeti tanulmány után egyszer elkészül egy monográfia a középkori Szlavónia település- és birtoktörténetéről. Ez vezethetne el bennünket oda, hogy képesek legyünk arra a kérdésre válaszolni, hogy 1526 előtt valójában mi is Szlavónia? Területileg, népesség alapján, vagy jogilag körülhatárolt területről van-e szó, és milyen folyamatoknak köszönhetően vált belőle *regnum* a 16. század folyamán?

Ennek a kérdésnek egy fontos aspektusát tárta fel Tringli István, aki az 1481. évi szlavón közgyűlés feldolgozásával érdekes adalékokkal szolgált a késő középkori közigazgatás történetéből.[12] A Jagelló korszakból az elmúlt években Szlavóniával kapcsolatos tanulmány még E. Kovács Péter tollából jelent meg. Ő ismertette a grebeni váruradalom összeírását,[13] majd a szlavóniai Bakócz-birtok mindennapjainak megismerhetőségéről készített tanulmányt,[14] valamint az osztrák rendek Horvátországnak nyújtott segítségének kezdeti időszakáról értekezett,[15] pontosítva a Mohács előtti Szlavóniáról ismerteket. Mindezek ellenére még nem vállalkozott senki arra, hogy feldolgozza a horvát–magyar viszonyt a 15. században, és Szlavónia késő középkori részletes fogalmának definiálásával

---

[9] Üdítő kivétel *Teke Zsuzsa:* Zsigmond és a dalmát városok 1387–1413. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest 1998. 233–245.

[10] Engel Pál azon kevés magyar történészek egyike volt, aki már nagyon korán fontosnak tartotta, hogy horvátul is publikáljon, valamint, hogy ismerje a horvát szakirodalmat, és ezzel úttörőnek számított. Életében horvátul megjelent utolsó munkája: Neki problemi bosansko-ugarskih odnosi Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesine i društvene znanosti Hrvatshe akademije znanosti i umjetnosti 16. (1998) 57–73. Halála után jelent meg Posjedi ivanovaca u Ugarskoj potkraj srednejega vijeka című munkája. Scrinia Slavonica 2. (2002) 473–486. A horvát történésztársadalom olyannyira elismerte, hogy Damir Karbić nekrológot közöl róla. *Karbić, Damir:* Pál Engel (1938–2001) Scrinia Slavonica 2. (2002) 470–473.

[11] *Pálosfalvi Tamás:* Cilleiek és Tallóciak: Küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 134. (2000) 49–66., *Uő:* Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Uo. 135. (2001) 428–472., *Uő:* Slavonski banovi u 15. stoljeću. In: Hrvatsko-mađarski odnosi i. m. 45–51.

[12] *Tringli István:* Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. i. m. 291–319.

[13] *E. Kovács Péter:* A grebeni uradalom 1522-es összeírása. Uo. 131–173.

[14] *Uő:* Svakodnevnica na jednom veleposjedu u Slavoniji u 15. st. In: Hrvatsko-mađarski odnosi i. m. 81–89.

[15] *Uő:* Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526) Történeti Szemle XLV (2003) 25–45

is adós a magyar történettudomány. Horvát részről ugyan készült egy Hunyadi Mátyás horvát politikáját feltáró monográfia, amely sok új adatot ismertet, és ad egy új Mátyás képet, ám a korszak teljes és reális megrajzolása elmaradt, hiszen a témára vonatkozó óriási magyar szakirodalmat a szerző nem hasznosította.[16] A későbbiekben ezért még több figyelmet kell szentelni a Hunyadi- és Jagelló korszakbeli horvát–magyar viszony feltérképezésére, mert ekkor került eltérő geopolitikai helyzetbe a két királyság, és ez eredményezte a horvát történetértelmezés szerint, hogy Ferdinánd 1527 januári megválasztásával véget ért a horvát–magyar perszonálunió.

A horvát–magyar kapcsolatok Mohács utáni történetének valamivel nagyobb magyar szakirodalma van, elsősorban Pálffy Gézának köszönhetően. A magyar történész speciális témájának köszönhetően korán kapcsolatba került a horvát kutatási eredményekkel.[17] A török ellenes védelmi rendszer horvát és szlavón területeinek jóval nagyobb szakirodalma volt világnyelveken is, mint a Királyi Magyarország területén húzódó frontvonalnak, így annak pontos feltárásához elengedhetetlen volt a Drávától délre fekvő berendezkedés beható ismerete.[18] Pálffy helyesen ismerte fel, hogy történelmietlen a Drávát bármilyen értelemben határként értelmezni a kora újkorban, mert a forrásokban erre nézve semmilyen utalás nincsen. A Királyi Magyarországot egy történelmi térként kell kezelni, főleg egy olyan komplex rendszer esetében, mint az ekkor kiépülő katonai végvidék, és ehhez szükséges a horvát kutatási eredmények ismerete is. Ezt szem előtt tartva tett le az elmúlt években a kora újkori horvát–magyar kapcsolatok tárgykörében alapvető munkákat. A szlavóniai budróci Budor család[19] példáján keresztül bemutatta egy délvidéki família túlélési esélyeit, több ponton tisztázta, hogy az 1558-ban a horvát sabor és a szlavón tartomány rendi gyűlés összeolvadásából születő új törvénykezési fórum a szlavón hagyományokból táplálkozott, ezért kijelenthető, hogy az újkori horvát törvénykezés középkori magyar előzményekre vezethető vissza.[20] Pálffy foglalta össze azt az összetett folyamatot, amelynek révén a középkori Horvátország területi felmorzsolódása miatt magát az elnevezést Mohács előtt Magyarország integer részének tekintett Szlavóniára kezdték el használni, és Szlavónia fogalma hogyan „csúszott át" a 18. század elején Szerém, Verőce és Pozsega várme-

[16] *Grgin, Borislav:* Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska. Zagreb 2002. Már maga a cím, a bomlás kezdete is jelzi, hogy a szerző nem kíván szakítani azzal a 19. században született képpel, amely a horvát állam hanyatló időszakának tartja Mátyás uralkodását.

[17] *Pálffy Géza:* A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás 1995/tavasz 61–86.

[18] *Uő:* A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) Történelmi Szemle XXXVIII. (1996: 2–3. sz.) 163–217. Az ebben felhasznált irodalom alapvető a kérdés körüljárásához.

[19] *Uő:* Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV–XVIII. században. Klny. a Hadtörténeti Közlemények 115. évf., (2002: 4. sz.-ból). Horvátul is megjelent a Dragutin Feletar által szerkesztett Podravina című folyóiratban. *Uő:* Plemićka obitelj Budor iz Budrovca u razdoblju od 15. do 18. stoljeća. Podravina vol.3. broj 3. (2003: 3. sz.) 5–76.

[20] *Uő:* Egy fontos történeti adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát–szlavón közös országgyűlés meghívólevele. In: Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 10. (2003: 2. sz.) 233–249.

gyék területeire.[21] Haditérképészeti kutatásai során feltárta a horvát–szlavón végvárak kiépítésében jelentős szerepet játszó Nicolo Angielini itáliai hadiépítész térképeinek keletkezéstörténetét.[22] A katonai védelmi rendszer kiépülése során a Drávától délre fekvő területek helyzete annyiban volt speciális, hogy azok fenntartását a belső-ausztriai tartományok, Krajna, Karintia és Stájerország finanszírozták, és 1578-tól irányításuk is Grácból és nem Bécsből történt. Mindezek területi elhatárolása is kérdéses azonban, hiszen több dél-dunántúli várat fennállásuk alatt stájer segélypénzből láttak el.[23] Pálffy abban hozott minőségi változást a horvát–magyar kora újkor-történeti kutatásokban, hogy felismerte annak szükségességét, hogy a Dráván túli területekkel foglalkozni kell. Ennek a munkának pedig a magyar történettudomány még korántsem ért a végére, mert meg kell vizsgálni a városiasodás kérdését a térségben, a vármegyék működését, a belső migrációt és a magyar területekhez fűződő viszonyt; hogy csak néhány fontos kutatási területet említsünk.[24]

A hadtörténelemhez hasonlóan az egyháztörténet terén is áttörést hozott az elmúlt néhány év. Molnár Antal monografikus igénnyel feltárta nem csak a szűken vett hódoltsági, de a Drávától délre fekvő katolikus missziószervezés eseménytörténetét is.[25] Helyesen ismerte fel, hogy a sajátos forrásadottság, és a boszniai ferencesek[26] aktív jelenléte miatt csak a Balkán felől közelítve érthető meg a térség egyháztörténete.[27] Csak remélni tudjuk, hogy mielőbb elkészül a zágrábi egyházmegye hódoltságkori történetének feldolgozásával, amely új megvilágításba helyezhetné a kora újkori magyar egyháztörténet bizonyos tisztázatlan kérdéseit. Ezzel párhuzamosan hatalmas munkát végzett Tóth István György, aki immár egy évtizede publikálja a térségre vonatkozó misszionáriusi levelezéseket, amelyek a horvát–szlavón területek egyik legfontosabb forrásegyüttesét képezik.[28] Az ő munkássága sem ismeretlen a horvát történettudomány előtt,

[21] *Uő:* Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. In: Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 9. (2002: 1–3. sz.) 107–123.

[22] *Uő:* O povijesti nastanka zemljovida hrvatsko-slavonskih i ugarskih krajiških utvrda Nicola Angielnija. Podravina vol. III. broj 5. (2004) 45–53.

[23] *Uő:* A Bajcsavárig vezető út: A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a XVI. században. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003: 2. sz.) 463–499. A horvát nyelvű hadiszabályzatok megszületésének körülményeiről pedig *Uő:* Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei. In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Szerk. Lengvári István – Vonyó József. Pécs 2003. 293–304.

[24] A kutatási feladatokról lásd *Uő:* Hrvatska i Slavonija u sklopu Ugarske Kraljevine u 16. i. 17. st. (s posebnim osvrtom na političke, vojne i društvene odnose) in: Hrvatsko-mađarski odnosi 1102–1918. zbornik radova. Glavni urednik: Dr. Milan Kruhek. Zagreb 2004. 113–125.

[25] *Molnár Antal:* Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647) (Humanizmus és reformáció 26) Budapest 2002.

[26] *Uő:* A ferencesek Boszniában a középkorban és a török uralom első időszakában. Limes XII. 41–42. (2000: 2–3. sz.) 39–65.

[27] *Uő:* A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. Századok 134. (2000) 373–429.; *Uő:* A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. (METEM könyvek 44.) Budapest 2003.; *Uő:* Hrvatski, bosanski i mađarski katolički sutav crkvenih institucija u okupiranim područjima Ugarske. In: Hrvatsko-mađarski odnosi i. m. 135–143.

[28] Misszionáriusok jelentései Magyarországról és Erdélyről (1627–1707). Kiadja Tóth István György. Róma, Budapest 1994.; Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (1572–1717). I–III. Kiadja Tóth István György. Róma-Budapest 2002–2004

mert több tanulmánya is megjelent horvát nyelven.[29] Ezeken a területeken a magyar történészek példaértékű munkát végeztek, amelyeknek eredményei megkerülhetetlenek a korszakkal foglalkozó bármilyen nemzetiségű kutatók számára. Rajtuk kívül még Tusor Péter jelentetett meg egy társadalom-történeti esettanulmányt a 17. századból.[30]

A kétségtelen eredmények ellenére a horvát–magyar közös múlt kutatásának színtere még mindig döntően az irodalom- és kultúrtörténet. Az 1995-ben megjelent Hrvatska/Mađarska tanulmánykötetből teljesen hiányoztak a történelmi jellegű munkák,[31] és a 2002-ben kiadott gyűjteményben[32] is csak egy tanulmány tekinthető a két nép közös történelmével foglalkozó munkának.[33] A magyar–horvát kulturális érintkezések hagyományos témáin lép túl Bene Sándor, amikor Ráttkay György horvát históriáján keresztül a 17. század közepének horvát politikai berendezkedését is feltárja és értelmezi.[34] A több éven keresztül Zágrábban dolgozó Bene Sándor példája mutatja, hogyan lehet egymás kutatási eredményeire építve a horvát és a magyar történelem számára is nagy fontossággal bíró témát feltárni. A Ráttkay családról a kitűnő horvát történész, Ante Gulin írt monográfiát,[35] és az elmúlt években adta ki a Horvát Történettudományi Intézet Ráttkay nevezetes munkáját új fordításban.[36]

Az új eredményekre támaszkodva lassan ideje lenne megírni Horvátország kora újkori történelmét egyetemi tankönyv formájában, mert a téma iránt érdeklődő hallgatók számára a Katus László által készített — egyébként remek — jegyzeten kívül nincsen más összefoglalás.[37] Egy modern szintézishez fel lehetne használni az elmúlt 15 év horvát eredményeit még akkor is, ha összegyűjtésük jóval nagyobb fáradtággal jár a horvát kutatási központok decentralizáltsága miatt.[38]

---

[29] *Tóth István György:* Važno poglavlje zajedničke hrvatsko-mađarske povijesti: misionarski biskupi na području ugarske kraljevine pod turskom okupacijom. In: Hrvatsko-mađarski odnosi i. m. 151–167.; *Uő:* Na putu kroz Slavoniju pod krinkom (1626.). Putovanje dalmatinskog humanista Atanazija Jurjevića (Georgieco) – novi rukopis i nova interpretacija. Scrinia Slavonica 3. (2003) 95–121.

[30] *Tusor Péter:* Zrínyi Miklós ismeretlen levele egy gyilkosság ügyében. Gregoróczy György szredicskói kapitány élete és halála. Hadtörténelmi Közlemények 112. (1999) 582–601.

[31] *Sokcsevits D.:* Magyarország története i. m. 179.

[32] Croato-Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza/A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából. Szerk. Milka Jauk-Pinhak, Kiss Gy. Csaba, Nyomárkay István. Zagreb 2002.

[33] *Karbić, Marija:* Od hrvatskoga sitnog plemića do ugarskoga velikaša i hrvatskog bana: Damjan Horvat od Litve i njegova obitelj. Uo. 119–125.

[34] *Bene Sándor:* Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. (Irodalomtörténeti Füzetek 148.) Budapest 2000.

[35] *Gulin, Ante:* Povijest obitelji Rattkay. Genealoška studija i izvori (1400–1793). Zagreb 1995.

[36] *Juraj Rattkay:* Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2001.

[37] *Katus László:* A délszláv–magyar kapcsolatok története 1. rész. A kezdetektől 1849-ig. Pécs 1998.

[38] Ezenkívül az is hátráltatná a szakirodalom feltérképezését, hogy 2005. március 1-től immár az egyetemi oktatóknak is komoly pénzösszegbe kerül a könyvtárközi kölcsönzés intézménye, a környező államok tudományos folyóiratait pedig pénzhiányra hivatkozva legnagyobbrészt már korábban lemondták hazai könyvtáraink.

A már említett zágrábi Horvát Történettudományi Intézet mellett működik egy Horvát Történeti Intézet a Zágrábi Egyetemen (Zavod za hrvatsku povijest),[39] valamint a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia keretein belül is létezik egy Történettudományi Intézet (Zavod za povijest HAZU), amely az MTA Történettudományi Intézete „rokonintézményének" tekinthető.[40] Zágrábon kívül a pulai egyetemnek van történeti osztálya (Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Puli),[41] és a zadari egyetem rendelkezik hasonlóval (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru).[42] Ezeken kívül a horvát akadémiának vannak önállóan működő intézetei Rijekában (Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci)[43] és Dubrovnikban (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku).[44] Komoly múlttal rendelkezik a Zadarban működő akadémiai intézet (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru),[45] ezek a kutatóműhelyek azonban zömmel helytörténettel foglalkoznak. A középkori Szlavónia történetének kutatására a már említett Slavonski Brodban működő részlegen túl csupán az Eszéken (Zavod za znanstveni rad u Osijeku)[46] és Varasdon (Zavod za znanstveni rad u Varaždinu)[47] dolgozó tudományos intézetek hivatottak.

Ha a különböző szakfolyóiratokat átlapozzuk, és a könyvkiadást figyelemmel kísérjük, akkor megállapítható, hogy az 1990-es években elsősorban a Horvát Történettudományi Intézeten belül törekedtek a legfontosabb források újbóli kiadására. Ennek köszönhetően került sor a már fent említett Ráttkay mű mellett Ludovik Tuberon feljegyzéseinek,[48] illetve Baltazar Adam Krčelić zágrábi egyházmegye történetéről szóló munkájának kiadására.[49] Ezzel párhuzamosan új lendületet kapott a katonai határőrvidék kutatása. A horvát–szlavón

---

[39] Vezetője Nenad Moačanin, folyóirata a Radovi Zavoda za hrvatsku povijest. Vö. *Ulf Brunnbauer:* History Research Institutes in Southeast Europe. A Handbook. Graz 2004. A horvát kutatóintézetekre vonatkozó információkat ebből vettem, így minden adatom biztosan csak 2004-re érvényes.

[40] Ez utóbbi vezetője Ante Gulin homepage: www.hazu.hr/Z-pov-dnes-z.html. Az intézet fő tevékenységi köre a forráskiadás, valamint a 7–19. századi horvát történelem kutatása. Folyóirata a Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda povijesne i društvene znanosti HAZU, sorozatai pedig a Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti; Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae; Monumenta Vaticana.

[41] www.ffpu.hr Folyóirata a Tabula.

[42] http://www.unizd.hr/html/povijest.html; www.unizd.hr/html/povijest.html Folyóiratuk a Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru.

[43] http://www.hazu.hr; www.hazu.hr Folyóirata a Problemi sjvernog Jadrana.

[44] http://www.hazu.hr; www.hazu.hr, és angolul a http://www.geocities.com/Eureka/Mine/7128/index.html. Kiadványai az Anali Zavoda za povijesne zanonosti HAZU u Dubrovniku és angol nyelven a Dubrovnik Annals. Könyvsorozata a Monumenta historica Ragusina, Prilozi demografskoj povijesti Dubrovnika i okolice, Pretisci.

[45] http://www.hazu.hr; www.hazu.hr. Évkönyve a Radovi Zavoda za povijesni znanosti u Zadru. Könyvsorozata a Djela és az Adriatica maritima.

[46] Folyóirata az Anale, könyvsorozata a Slavonija i Baranja és a Posebna izdanja.

[47] Évkönyve a Radovi Zavoda za znanstveni rad u Varaždinu, míg a könysorozata a Posebna izdanja Zavoda za znanstveni rad HAZU u Varaždinu.

[48] *Ludovik Crijević Tuberon:* Komentari o mojem vremenu. Uvodna studija i prijevod: Valdo Rezar. Zagreb 2001.

[49] *Baltazar Adam Krčelić:* Povijest stolne crkve zagrebačke. Prijevod Zlatko Šešelj. Zagreb 1994. Ugyanekkor megjelent az eredeti munka reprintje is. *B. A. Krcselich:* Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis partis primae. Zagreb 1994.

végvárrendszer 16. századi kiépítését Milan Kruhek dolgozta fel,[50] de számos tanulmányt is megjelentetett a témával kapcsolatban.[51] Kruhek elsősorban várépítészeti szempontból tárgyalja a problémakört, és bár a szakirodalmat alaposan ismeri, mégis hiányérzete lehet az olvasónak a levéltári források tekintetében. A magyar szakirodalmat nem használja teljes mélységben, így munkáiban a szlavón végvidék története nem is kerül tágabb kontextusban tárgyalásra, munkásságának ismerete mégis nélkülözhetetlen a korszak várépítészetével foglalkozók számára.

Szlavóniai településtörténeti kutatásokhoz fontos Kruhek 1993-ban megjelentetett könyve, amelyben a Karlovac környéki településekről fellelhető adatokat gyűjtötte össze sok, 19–20. századi fényképpel illusztrálva.[52] Ezt jól egészíti ki két horvát szerző munkája, amely Szlavónia, a Nyugat-Szerémség és a Dráván túli Baranya városait, udvarházait és templomait mutatja be jó minőségű fotók felhasználásával. Egyetlen hátránya, hogy a szerzőpáros sokat akar fogni, a neolitikumtól a millenniumig megpróbál mindent bemutatni.[53] A Slavonski Brodban működő intézet az elmúlt években jelentős publikációkat adott ki a térség történetéről. Ők jelentették meg Rudolf Horvat Szerémségről szóló munkáját újra, ezzel is jelezve, hogy mely történelmi hagyományok folytatói kívánnak lenni.[54] Az intézet kiadásában látott napvilágot Mato Artuković szerb migrációról szóló munkája,[55] és 2001-ben itt jelent meg Nenad Moačanin összefoglalása a térség oszmán megszállásáról.[56] Ez utóbbi egy remek munka, a szerző használta a releváns magyar szakirodalmat, és rengeteg eredeti forrás alapján dolgozott. Talán a turkológia területe az a tudományok közül, ahol a legszorosabb együttműködésre van szükség, mert az észak-balkáni és a hódoltsági területek vizsgálata komoly komparatisztikai kutatásokat tesz lehetővé. Moačanin talán az egyik legtermékenyebb szerzője a szlavóniai törökkornak, jelentős forráskiadási tevékenységet is folytat. Ő jelentette meg a pozsegai szandzsák népes-

[50] *Kruhek, Milan:* Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. (Bibliotheka Hrvatska povjesnica Monografije i studije Knjiga 1.) Zagreb 1995.

[51] A teljesség igénye nélkül. *Kruhek Milan:* Križevačka tvrđava i utvrde Križevačke kapitanije. Povijesni prilozi 20. (2001: 1.) 87–130.; *Uő:* Kostajnica u protuturskoj obrani hrvatskog kraljevstva. Povijesni Prilozi 20. (2001: 2) 71–99.; *Uő:* Cetin, Denkmal kroatischer Geschichte und der Fortifikationsbaukunst. Povijesni Prilozi 21. (2002: 1) 75–96.; *Uő:* Središnje državne institucije kraljevine hrvatske u razdoblju protuturskih ratova od 16. do 18. stoljeća. In: Hrvatsko-mađarski odnosi i. m. 143–150.

[52] *Kruhek, Milan:* Graditeljska baština karlovačkog pokuplja. Matica Hrvatska Karlovac 1993.

[53] *Đurić Tomislav – Dragutin Feletar:* Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema. Zagreb 2002. A tájékozódást segíti, hogy a közel 40 oldal bevezető angol nyelvre is le van fordítva. Bőséges helytörténeti szakirodalom található a kötet végén, ami segíti a konkrét helységekre való rákutatást.

[54] *Horvat, Rudolf:* Srijem. Naselja i stanovništvo. (Bibliotheca Croatica – Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia. Rukopisi knjiga 1) Slavonski Brod 2000. Rudolf Horvat (1873–1947) Kapronćan született történész, aki a Jugoszláv Királyság megalakulásakor először kezdett el történelmi szempontból foglalkozni Kelet-Szlavónia és Szerém történetével.

[55] *Artuković, Mato:* Srbi u Hrvatskoj. Slavonski Brod 2001. Hasonló témából írta Rudolf Horvat kandidátusi értekezését Hrvati i Srbi címmel.

[56] *Moačanin, Nenad:* Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine. (Bibliotheka Croatica: Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia Studije. Knjiga 3.) Slavonski Brod 2001.

ségének török adóösszeírásait,[57] amelyet remekül egészít ki Fazileta Hafizović hasonló forráspublikációja.[58] A Dragutin Feletar által szerkesztett Podravina, Časopis za multidisciplinarna istraživanja folyóirat is Szlavónia történetének sokoldalú feltárását tűzte ki célul. A 2002 óta Kapronc̈án megjelenő új szaklap a legváltozatosabb módon próbálja értelmezni a térség történetét, és ennek köszönhetően jó cikkek láttak napvilágot a 16–17. századra vonatkozóan. A Pálffy Gézát is szerkesztői között tudó lapban jelent meg olyan cikk, amely Kapronca kereskedelemben betöltött szerepét vizsgálta,[59] volt, aki a lakosság mobilitását vette górcső alá,[60] vagy éppen a Mátyás király uralma alatti birtokviszonyokról értekezett.[61] Talán éppen a várostörténet területén lenne a legégetőbb szükség az együttműködésre, mert szemmel láthatóan a horvát történészek figyelmen kívül hagyják a nagyon komoly magyar várostörténeti munkákat, melynek szerzői viszont ritkán tekintenek a Dráván túlra. Ez a helytelen felfogás jelenleg megakadályozza, hogy a szlavóniai városfejlődést a magyarországiba beágyazva értelmezhessük.

Szlavónia demográfiai és adózási viszonyait vizsgálta a kiváló horvát gazdaságtörténész, Ivan Kampuš az elmúlt évtizedben megjelent cikkeiben.[62] Az Anjou-kortól az 1570-es évekig végigkövette az adóösszeírások alapján Szlavónia lakosságának és gazdasági erejének változásait.

Új szempontok szerint került a horvát kutatók látókörébe az elmúlt években a 18. század elején megszületett katonai határőrvidék története, nem utolsósorban a mostanában oly divatos *frontier* kutatásoknak köszönhetően. A zágrábi, a gráci egyetem, valamint a CEU közreműködésével több éves projekt futott nemzetközi közreműködéssel Triplex Confinium programcímmel. A vállalkozás egyes eredményeit Drago Roksandić foglalta össze több könyv formájában.[63] Ebben az esetben is bebizonyosodott azonban, hogy divatos kutatási irányzatokat csak megfelelő levéltári forrásokkal alátámasztva lehet sikeresen adoptálni. Sokkal jobban hasznosítható a horvát történész régebbi cikkeiből készült válogatás, amelyben tanulmányok kaptak helyet többek közt a rácoknak 1538-ban adott privilégiumról, a zsumberáki uszkókok 1551. évi összeírásáról, és a horvát–szlavón sabor 1608-ban hozott törvényeiről, mely utóbbinál azért elmarad a nagyon fontos magyar országgyűlés határozatainak megemlítése.[64]

[57] *Uő:* Požega i požeština u sklopu Osmanlijskoga Carstva. (1537.-1691.) Jastrebarsko, 1997. Ahogy erre Molnár Antal felhívta a figyelmemet, erről a műről Engel Pál írt komoly kritikát a Keletkutatás folyóiratban.

[58] Popis sandžaka Požega 1579. godine. Defter-i Mufassal-i liva-i Pojega 987. Urednik: Stjepan Sršan. Prevela: Fazileta Hafizović. Osijek 2001.

[59] *Petrić, Hrvoje:* Vom Handel im alten Koprivnica (17.-19. Jh.) Podravina 2. (2002) 99–115.

[60] *Uő:* Prilog poznavanju mobilnosti stanovništva Koprivnice do početka 17. stoljeća. Podravina 3. (2003) 142–173.

[61] *Grgin, Borislav:* Odnos središnje vlasti grada Koprivnice za vladavine ugarsko-hrvatskoga kralja Matijaša Korvina (1458.-1490.) Podravina 3. (2003) 124–133.

[62] *Kampuš, Ivan:* Porezni sustav u Slavoniji za vladanja Anžuvinaca. Historijski Zbornik XLVI. (1993) 1–30.; *Uő:* Porezni sustav u Slavoniji s posebnim obzirom na diku u vrijeme Jagelovića (1490–1526). Historijski Zbornik XLIX. (1996) 71–135.; *Uő:* Popisi obračuni dike u vrijeme Habsburgovaca 1533–1570. – prilog gospodaskog povijesti Slavonije. Historijski Zbornik L. (1997) 31–58.

[63] Ezek közül a legfrissebb: *Roksandić, Drago:* Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500.-1800. Zagreb 2003.

[64] *Roksandić, Drago:* Etnos, konfesija, tolerancija. Zagreb 2004.

A katonai határőrvidék területén a városiasodás kérdését tárgyalja Alexander Buczynski, igaz nagyobb hangsúlyt inkább a 19. századra fektet, de látásmódja így is újszerű.[65] Külön fejezetben tárgyalja a városi lakosság demográfiai változásait kvantitatív módszerekkel, Zengg aranykorát, és a különböző vallások együttélésének kérdését. Bécsi, zágrábi és más horvát városi levéltárak anyagára támaszkodik, ami tovább emeli munkája értékét. A 18. századi katonai határőrvidék kutatására Zágráb mellett érthetően Belgrád is hangsúlyt fektet, ha már nem is számít számukra ez olyan fajsúlyos kérdésnek, mint korábban, mégis sikerült egy remek forráskiadványt megjelentetniük. Slavko Gavrilović 1997-ben kiadta a Batthyány-család levéltárából és Radoslav Lopašić 19. századi okmánytára alapján az ún. báni határőrvidék 1685–1768 közötti történelmének fontosabb okmányait.[66] Ezen időintervallumon belül komoly hangsúllyal szerepel Batthyány II. Ádám horvát báni működése (1693–1703), valamint Batthyány Károly tisztségviselésének (1742–1756) ideje.

A határvidékkel foglalkozik Vesna Miović-Perić is, igaz ő az oszmán–ragúzai határt tette vizsgálata tárgyává.[67] A magyar történettudomány hajlamos figyelmen kívül hagyni, hogy az Oszmán Birodalom mellett Dubrovnik és Velence is aktívan jelen volt a térségben, ezért ezek egymásra gyakorolt hatását sem vizsgálták eddig. A szerző annak járt utána, hogy vajon mi érdeke fűződhetett Dubrovnik életben tartásához Isztambulnak, amikor katonailag bármikor megsemmisíthette volna. Azonban nemcsak, mint kikötő, de mint piac is jó szolgálatot tett, és a könyv bebizonyítja, hogy egy látszólag sokkal erősebb birodalom is nagymértékben rászorul szomszédai segítségére. A könyv második felét kitevő, 18. századra vonatkozó forrásközlés megvilágítja egy birodalom végvidékének mindennapjait, és esetleg összehasonlítási alapot kínál egy másik területtel való összehasonlításához.

A határőrvidékkel szorosan összefügg a migráció kérdése, amely rendkívül nagy hangsúlyt kapott az elmúlt 15 év horvát történetírásában, elsősorban Lovorka Čoralić tollából. A történész komoly forrásfeltáró munkát végzett az elmúlt években főleg itáliai levéltárakban, ezért kutatásai is inkább ilyen irányúak.[68] Elsősorban az ő kutatásaiból tudjuk, hogy a horvát elvándorlás nem a 16. században tetőzött, mint azt várni lehetett volna, hanem korábban, már a 15. század második felében. Legjelentősebb munkáját azonban mégis „belső" témából írta, amelyben a középkori Horvátország közlekedési útvonalait térké-

---

[65] *Buczynski, Alexander:* Gradovi vojne krajine. 1–2. (Hrvatski institut za povijest; Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije 4.) Zagreb 1997.

[66] *Gavrilović, Slavko:* Građa za istoriju vojne krajine u XVIII veku. Knjiga II. Banska krajina XVII–XVIII vek. Beograd 1997. Ezúton köszönöm Hornyák Árpádnak, hogy felhívta erre a kiadványra a figyelmemet.

[67] *Miović-Perić, Vesna:* Na razmeđu. Osmansko-Dubrovačka granica (1667–1806.) (Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Monografije 14.) Dubrovnik, 1997.

[68] Ő írta Horvátország és Itália kapcsolatának történeti áttekintését is. Hrvatska/Italija. Stoljetne veze: povijest, književnost, likovne umjetnosti. Priredila Natka Badurina. Zagreb 1997. A könyvben van egy hangsúlyos művészettörténeti fejezet is, amely miatt egyetemi kézikönyvnek is használható a kiadvány. Csak sajnálni lehet, hogy nem készült hasonló munka a magyar művészettörténészekkel közösen.

pezte fel.[69] Nagyon komoly forrásanyagot mozgatott meg a szerző, és talán csak azt lehetne kifogásolni, hogy Thallóczy Lajos forráskiadványaiból csupán a Blagay-család okmánytárát használta. A nagyléptékű térképek nagyban megkönnyítik a könyv használatát, még ha kicsit üresnek is tűnnek, hiszen elviseltek volna több információt. Ennek ellenére a történeti földrajz tárgykörében nagyon alapos munkát tett le Čoralić az asztalra, amelyet az ezzel a témával foglalkozó magyar történésztársadalomnak ismernie kell, kellene.[70] Az elmúlt másfél évtized horvát migrációkutatásait áttekintve azonban meg kell állapítanunk, hogy szinte kizárólag transzadriai vándorlásról olvashatunk, Szlavónia, illetve a Magyarország irányába tartó átköltözésről nem készült átfogó munka.

A horvát–magyar kapcsolatok szempontjából fontos munka látott napvilágot, amikor a krbaviai ütközet 500. évfordulójára rendezett konferencia anyagait nyomtatásban is megjelentették.[71] Fontosságban talán az 1986-ban megjelent Mohács Tanulmányok című kötethez lehetne hasonlítani, ám a horvát mű a sok tanulmány miatt kevésbé egyenletes színvonalú. Nagy hiányt pótolt Lujo Margetić cikke, aki Otto Brunner megállapításait felhasználva próbálta Horvátország államjogi helyzetét meghatározni.[72] A horvát előkelők 15. századi szerepéről Borislav Grgin írt pontos összefoglalást, aki azóta már több tanulmányt is megjelentetett a korszakkal kapcsolatban.[73] A horvát egyháztörténészek egyik legjobbika, Ante Gulin a krbavai-modrusi káptalan történetét írta meg e kötetben.[74] 2001-ben jelent meg Gulinnak a középkori horvát káptalanok történetét feldolgozó munkája, amelyben forrásokon alapulva végigveszi a zágrábi, császmai, pozsegai, diakóvári, valamint a szerémi és modrusi káptalan működését.[75] Annyiban lehet hiányérzetünk, hogy nem használta sem Hodinka Antal, sem Koszta László e témába írt munkáit. Krbavia-kötet tanulmányainak elolvasása után azonban mégsem áll össze egy teljes kép a középkorvégi Horvát Királyságról. Nem derül ki, hogy ekkor horvát–magyar perszonálunió volt, és Szlavónia esetében sem válik világossá a budai udvar döntéshozó szerepe. Nem vezet jó irányba, ha önálló királyságnak próbáljuk meg értelmezni a középkori

[69] *Čoralić, Lovorka:* Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama. Zagreb 1997.

[70] Lovorka Čoralić az elmúlt évek legtermékenyebb horvát történésze, így munkásságát meg sem kíséreljük felsorolni, csak néhányat említenénk. *Čoralić, Lovorka:* Iseljavanja sa senjsko-modruškog područja na zapadnojadransku obalu (XV. do XVII. st.) In: Krbavska bitka i njezine posljedice. Uredio Dragutin Pavličević. Zagreb 1997. 191–202.; *Uő:* „S one bane mora" – Hrvatske prekojadranske migracije (XV–XVIII. stoljeće). Zbornik Odsjeka 21. (2003) 183–199.

[71] Krbavska bitka i njezine posljedice. Uredio Dragutin Pavličević. Zagreb 1997.

[72] *Margetić, Lujo:* Državnopravni položaj Hrvatske u doba krbavske bitke. In: Krbavska bitka i. m., 29–37., ill. *Otto Brunner:* Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter. Brünn–München–Wien, 1942. Az ő munkájára Szlavónia államfejlődését vizsgálva Tringli István hívta fel a figyelmemet, amit hálásan köszönök neki.

[73] *Grgin, Borislav:* Hrvatski velikaši u desetljećima pred krbavsku bitku. In: Krbavska bitka i. m., 37–51.; *Uő:* Senj i Vinodol kralja Matijaša Korvina Frankapana i Venecije (1465–1471) Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 28. (1995) 61–70.; *Uő:* Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. In: Hrvatske županije kroz stoljeća. Urednik Mirošević Franko. Zagreb 1996. 21–39.; *Uő:* The Ottoman influences on Croatia in the second half of the fifteenth century. Povijesni prilozi 23. (2002) 87–105.

[74] *Gulin, Ante:* Krbavsko-modruški kaptol prije i poslije krbavske bitke. In: Krbavska bitka i. m. 90–94.

[75] *Uő:* Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske. Zagreb 2001.

Horvátországot, mert annak csak olyan félresikerült eredményei lehetnek, mint Zef Mirdita tanulmánya az 1444. évi hadjáratban részt vett horvát nemességről.[76] A szerző munkájának legnagyobb hibája, hogy a korszakban önálló horvát államot feltételez, és így hibás végkövetkeztetésre jut. A cikket olvasva egy horvát–török határt képzelhetünk magunk elé, ahol két hasonló erejű fél küzdött egymással, nem pedig egy több nemzet áldozatvállalásával létrejött komplex védelmi rendszert, amelyet a magyar uralkodók, majd 1526 után a Habsburgok irányítottak.

Ennek a szemléletmódnak régi hagyományai vannak. A horvát történettudomány 1999-ben próbálkozott először Mirjana Gross nyomdokain haladva meghatározni a horvát kora újkori kutatások irányát.[77] Drago Roksandić összegzésében azonban egyszer sem szerepel a Magyar Királyság neve. A jeles szerző csak az Oszmán Birodalmat, a Habsburgokat és Velencét említi kitekintésében. Hiába hangoztatta a komparatisztikai kutatások fontosságát, számára csak a Habsburg végvidék, a velencei határterületek és a törökök boszniai berendezkedése volt összehasonlításra alkalmas. Ennek a szemléletmódnak a szellemében született a Habsburgok és a horvátok címet viselő könyv is, amelyben a szerzők elfelejtették rögzíteni azt a tényt, hogy Habsburgok elsősorban a magyar koronával való megkoronázás után váltak horvát királlyá, ami bizonyos kapcsolatot mindenestre feltételez a két államalakulat között.[78] Talán emiatt is van, hogy az Adriai-tenger partvidékének története sokkal hangsúlyosabban jelent meg az elmúlt évtizedben a horvát szerzők tanulmányaiban, mint a szlavóniai területek problematikája, illetve a két állam közti szoros kapcsolatok elemzése. A horvát késő közép- és kora újkor érthetetlenné válik mai fogalmaink között. Az önálló Horvátország eszméje nem állja meg a helyét a mai tudományos gondolkodásban, csak a Magyar Királysággal való különleges kapcsolatának feltárásával érthetjük meg helyzetét. Ennél sokkal speciálisabb Szlavónia esete, amelynek pontos definíciója sem történt meg, mivel az elnevezés térben és időben változott, és minden esetben diszkontinuitást mutat a 19. századi állapotokkal. Amíg a magyar történettudománynak érzékelnie kell, hogy a történeti Magyarország területét nem írhatja le egy monolit tömbként, és foglalkoznia kell Erdélyen kívül a többi 1920 után elcsatolt térséggel is, addig a horvát történettudománynak a kezdetektől területileg és identitásban kontinuus horvát államiság létezésével kell leszámolnia. Ez tudja csak garantálni a horvát–magyar közös múlt kutatásának továbbfejlődését. Vissza kell nyúlni az eredeti forrásokig, és — ismerve az eddigi forráskiadványokat — tovább kell lépni, mert a zágrábi, bécsi, gráci és budapesti gyűjtemények bőven rejtenek még kiadatlan forrásokat. A biztató részeredmények után átgondolt kutatásokat kell végezni a 15–17. századi horvát–magyar közös múlt témakörében, mert csak ez vihet bennünket közelebb a problémák megoldásáig. Annak megválaszolását, hogy valójában milyen viszonyban is volt egymással a két állam ezekben az évszázadokban, a következő évek közös kutatásainak kell tisztáznia.

[76] *Mirdita, Zef:* Sudjelovanje vojske Hrvatskoga Kraljevstva u bitci naroda kod Varne. Povijesni prilozi 13. (1994) 9–27. A szerző nem tudott új adatot hozzátenni a témához, munkájának értékét pedig megkérdőjelezi, hogy a csatában résztvevő horvát kontingensekről egyáltalán nem derül ki semmi.

[77] *Roksandić, Drago:* Historiografija o hrvatskom ranom novom vijeku u Europskom kontekstu. Historijski Zbornik LII. (1999) 171–177.

[78] *Neven Budak – Mario Strecha – Željko Krušelj:* Habsburzi i Hrvati. Zagreb 2003.

TÖRTÉNETI IRODALOM

H. Németh István:

VÁROSPOLITIKA ÉS GAZDASÁGPOLITIKA A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A felső-magyarországi városszövetség 1–2.
Gondolat–Magyar Országos Levéltár. Budapest, 2004. 528+394 o.

A sorozat, amelynek egyik köteteként e mű megjelent a doktori mestermunkák címet viseli. Németh István könyve azonban nemcsak disszertációként, azaz egy fiatal történész első nagyobb lélegzetű munkájaként tekinthető mesterműnek. Ez a munka, ahogy ezt a disszertáció egyik opponense, Pálffy Géza is kiemelte bírálatában, egy a mesterség elméleti és módszertani fegyvertárát minden tekintetben birtokló, érett történész tollából került ki.

A disszertáció tartalma meghaladja a címben ígértet: nemcsak a várospolitika és a gazdaságpolitika kérdéseit taglalja, hanem sok tekintetben új megvilágításba helyezi a kora újkori magyar városfejlődés egész problematikáját. A magyar várostörténetírás ilyen összegző, elemző, monografikus feldolgozásokban nem bővelkedik, különösképpen nem a szerző által vizsgált korszakra vonatkozóan. Azt a korábbi, inkább szórványadatokra, kortársi panaszokra, mint szisztematikus, elemző kutatásra támaszkodó, a történeti összefoglalók révén köztudatba ment véleményt, miszerint a kora újkor egésze a magyarországi városok hanyatlásának korszaka, Szakály Ferenc és Gecsényi Lajos kutatásai már sok tekintetben cáfolták. Munkájuk ösztönzésül és bátorításul szolgálhattak a szerzőnek arra, hogy — a felső-magyarországi városszövetség példáján, de a királyi Magyarország többi városára is kitekintve — vizsgálja a városok helyzetét meghatározó külső és belső, gazdasági és politikai tényezőket. Hatalmas forrásanyag alapján, meggyőzően dokumentálja, hogy a korszak nem tekinthető teljes egészében sem a városok gazdasági hanyatlásának, sem teljes politikai játékterük elvesztésének, és hogy a városok sorsának alakulása a kora-újkorban korántsem magyarországi specifikum: a hasonló típusú és szerepkörű városok számára e korszak Európa-szerte a hanyatlás, stagnálás, autonómiájuk elvesztésének vagy csorbulásának időszaka. A török hódoltság, a szakadatlan háborúskodások, harcok, a terület Habsburg fennhatóság alá kerülése csak specifikus vonásokat kölcsönzött ennek az európai folyamatnak, illetve erősítette annak kedvezőtlen hatásait.

A kötet négy nagy fejezetre, ezen belül számos alfejezetre tagolódik Az elsőben gazdag szakirodalom alapján nyújt áttekintést a kora újkori európai és magyarországi várospolitika közös és eltérő vonásairól. A második fejezet a felső-magyarországi városszövetség történetét mutatja be, megalakulásától lassú elhalásáig, kitekintve a tárnoki városok szövetségével, illetve más szabad királyi városokkal folytatott együttműködés, közös érdekérvényesítés kérdéseire. A harmadik fejezet a bécsi udvar várospolitikájával és a szövetség erre adott válaszlépéseivel foglalkozik. Vizsgálatát szerző nem korlátozza csupán az adók, katonaállítás, illetve a hadsereg fosztogatásainak, kártételeinek többé-kevésbé már feltárt káros hatásaira, hanem részletesen foglalkozik olyan, eddig teljesen elhanyagolt, vagy csak futólag érintett kérdésekkel, mint például az Európa-szerte elterjedt erődváros Kassán is megjelenő jellegzetességeinek kialakulása, a katonai parancsnokságoknak a városi autonómiát mind jobban csorbító hatásköre. E fejezetben foglalkozik a városokban élő nemesek különböző csoportjaival és viszonyukkal a polgárokhoz, valamint a hadikereskedelem kedvező és kedvezőtlen hatásaival.

A negyedik fejezet középpontjában a Habsburg gazdaságpolitika, illetve a városok gazdasági érdekeinek kérdése áll. Itt foglalkozik a kézműves-kereskedő polgárságnak a belső és külső versenytársakkal folytatott küzdelmeivel, amelyek eredményeképpen elsősorban a szomszédos mezővárosok versenyét sikerült korlátozni, azok kézműiparát a céhszövetség eszközével a szövetségbe tartozó városoknak, s főleg Kassának alárendelni. Az utolsó fejezetben összegzi a városszövetség tevékenységének, illetve a királyi várospolitikának a főbb jellemzőit.

E rövid ismertetés csak nagyjából fedi le a kötet tartalmának gazdagságát, melynek részletes ismertetése, következtetéseinek méltánylása meghaladná az ismertetés terjedelmi korlátait. Csak arra vállalkozhatok, hogy röviden összefoglaljam a munka legfőbb erényeit.

Első helyen említeném — amire már előbb is utaltam — a királyi Magyarország várostörténetének európai keretekbe helyezését. Még pedig nem a régi módon, amikor sok történész egy más, kedvezőbb adottságú, más történelmi feltételekkel rendelkező ország folyamataihoz viszonyította a magyar városfejlődést, vagy, horribile dictu, valamelyik vezető európai nagyvárossal hasonlította össze az európai léptékben kis- vagy középvárosnak tekinthető, s teljesen más funkciókat betöltő magyar városokat. A nyugati példákkal való összehasonlítás itt nem egy ideális és egy megrekedt, elmaradott típus összevetését jelenti, hanem tárgyilagos számbavételét a hasonlóságoknak és a hazánk történeti adottságaiból eredő specifikumoknak.

Ehhez kapcsolódik a szerző másik erénye: a megalapozatlan, megtévesztő értékítéletektől való tartózkodása. Az udvar és a nemesség 17. századi várospolitikájának taglalásánál bemutatja mindkét fél lépéseinek gazdasági és politikai indítékait: lépéseiket nem bélyegzi gyarmati elnyomásnak, szűklátókörű rendi erőszaknak, hanem az azokat vezérlő érdekeket írja le. Nem ítéli el a városoknak azt a politikáját sem, hogy a piaci viszonyok térhódítása, a növekvő konkurenciaharc kedvezőtlen hatásait a már egyre kevésbé adekvát középkori módszerrel: a privilégiumaikhoz, vámmentességükhöz való görcsös ragaszkodással kísérlik meg kivédeni. Az ebben az esetben kétségtelenül pejoratív „középkori módszer" terminust a szerző egyszer sem használja.

Az európai összehasonlítást a szerzőnek a vonatkozó nemzetközi szakirodalomban való imponáló jártassága tette lehetővé. A magyar viszonyok elemzésének hitelességét pedig a példátlanul bő forrásbázis teremti meg. Németh nem elégedett meg a Szepesi Kamara és a vizsgált városok — elsősorban Kassa, mellette Bártfa és Eperjes — levéltári anyagának feltárásával, vizsgálatába bevonta a kormányszerveknek mind a MOL-ban, mind a bécsi levéltárakban őrzött iratanyagát, figyelme kiterjedt többek között a családi archivumokra is. Így következtetéseit, megállapításait rendkívül gazdag adatanyaggal, meggyőzően tudta alátámasztani. Különös érdeme, hogy a bő adatanyag felsorakoztatása nem ment az olvasmányosság rovására, sőt, sok esetben jobban megvilágítja a vizsgált városok vezetőinek gondolkodásmódját, mentalitását.

Példaadó sokoldalúsággal és körültekintéssel vizsgálja a városszövetség, illetve az egyes városok helyzetét befolyásoló politikai és gazdasági tényezőket. Nemcsak a szokványosan tárgyalt kérdésekre terjed ki figyelme, mint amilyen az adóterhek szinte elviselhetetlenné növekedése, a kereskedelembe bekapcsolódó nemesség és a külföldi kereskedők konkurenciájának erősödése, a katonaság fosztogatásai és pusztításai, de sort kerít arra is, hogy megvizsgálja, hogyan éltek együtt polgárok és katonák, polgárok és nemesek. A konfliktusok mellett a „békés" együttélés mindennapjait is igyekszik bemutatni, hiszen a nemesség, a kamarai és hadi tisztviselők és a katonaság megjelenése a városokban egyre nagyobb arányú és huzamosabb volt. Bemutatja a városi joghatóság alól mentes rétegek tartós jelenlétének negatív és pozitív oldalait: egyrészt sértette a városok autonómiáját, másrészt viszont igényesebb, bár nem mindig fizetőképes keresletet jelentett a helyi kézművesek és iparosok részére.

A korábbi irodalom a városokat az érdekeiket sértő politika passzív, vagy legalábbis érdekérvényesítésre nem képes elszenvedőinek tüntette fel. Németh bebizonyítja, hogy az udvar és a rendek várospolitikája volt az, ami szövetkezésre ösztönözte a korábban partikuláris érdekeikért harcoló városokat. A 16. században még inkább csak a felső-magyarországi városszövetség tagjai fogtak össze érdekeik közös — és ekkor még sokszor sikeres — védelmére. A bécsi udvar megváltozott várospolitikájának hatására a 17. században már egyre gyakoribbá válik az összes város alkalmi összefogása, információcseréje, közös fellépése, ami a városok korábbi partikularizmusának oldódását tanúsítja. Ugyanakkor Németh rámutat e szövetkezés ingatag talajára is: arra, hogy hogyan használja ki a hierarchia csúcsán álló Kassa erőpozícióját a többi város alárendelésére, ami a szövetségen belüli konfliktusok egyik fő forrásává vált. Tanulságosak a városok és mezővárosok viszonyáról írottak is. A szövetség, ha már az országgyűlésen, illetve az udvarnál és a kamaránál nem tudta érdekeit hatékonyan védeni, erejét a régióbeli mezővárosi kézművesek és kereskedők konkurenciájának kiküszöbölésére, korlátozására összpontosította, a 17. század végéig sikerrel.

Korábban a történészek hajlamosak voltak arra, hogy a Hasburgok várospolitikáját és a magyarországi városfejlődést az egész kora újkorra vonatkozóan egyformán negatívan ítéljék meg. Németh meggyőzően mutatja be az udvar várospolitikájának különböző szakaszait. A 16. században e politikát elsősorban a hadiszükségletek befolyásolták, és a biztos adójövedelem érdekében a városok számára kedvező intézkedésekre is sor került. A 17. században új tényezőként a

külpolitikai megfontolások jelentek meg, amelyekkel kapcsolatban mind financiális, mind politikai megfontolások miatt a városi érdekeket feláldozták a nemesség megnyerése érdekében.

Az egyre növekvő terhek, amelyeket a városok viselni képesek voltak — még ha a korszak végén gyakran eladósodás árán is — ellentmondanak a városok kora-újkori süllyedéséről, elszegényedéséről szóló elméletnek. Súlyos gondok inkább a 17. század végére jellemzőek. A korszak városfejlődését az egész Európára jellemző centralizációs folyamat, a háborúk során fellépő kedvezőtlen gazdasági körülmények határozták meg. E korszakban Európában is csak a nagy külkereskedelmi központok tudtak tovább virágozni — ilyen Magyarországon nem volt —, a városok gazdasági erejüket, népességüket tekintve hanyatlottak, vagy stagnáltak, autonómiájuk mindenütt az állam központosító törekvéseinek esett áldozatául. Ez történt Magyarországon is, ezt a hatást a török hódítás és az ellenük vívott háború felerősítette, illetve némileg halasztotta, amennyiben a központosító törekvések a 16–17. században sokkal kevésbé tudtak érvényesülni, mint a 18. században, főleg annak második felében. Azaz Németh Istvánnak sikerült a korábbinál alaposabb, árnyaltabb, általánosabb érvényű képet adni a kora újkori magyarországi városfejlődésről, és ez nem kis eredmény.

Bácskai Vera

Tóth István György:

POLITIQUE ET RELIGION DANS LA HONGRIE DU XVIIe SIÈCLE. LETTRE DES MISSIONNAIRES DE LA PROPAGANDA FIDE

Paris, Honoré Champion Éditeur, 2004, 446 p.

Változó intenzitással ugyan, de az 1860-as évek óta megfigyelhető a francia tudományos körök érdeklődése Kelet-Közép-Európa iránt. A térségünkkel foglalkozó számos jelenleg is futó társadalomtudományi projekt, készülő doktori disszertáció és egyetemi szakdolgozat mellett — a néhány hete fiatalon elhunyt — Tóth István György dokumentumkötetének megjelenése is bizonyítja az utóbbi időben tovább erősödő figyelmet.

A szerző több mint két évtizede foglalkozik a 17–18. század magyar művelődéstörténetével. A közelmúltban védte meg kiváló minősítéssel akadémiai doktori értekezését, amelyben bőséges válogatást adott a három részre szakadt Magyarország katolikus misszionáriusainak Rómába küldött leveleiből. Tóth István György munkája során nem csupán e leveleket kutatta fel és jelentette meg, de kísérletet tett e misszionáriusok pályájának felvázolására is. A dokumentumok legnagyobb része a Szentszéknek a missziók munkáját az egész világon koordináló szerve, a Hitterjesztés Szent Kongregációja — népszerű latin nevén a Propaganda Fide — történeti levéltárából származik. A leveleket évszázadokig a kongregáció római székházában, a Propaganda-palotában tárolták. Míg az Erdélyben vagy az egykori hódoltsági területeken őrzött irattárak nagyrészt megsemmisültek, Rómában kitűnő állapotban megmaradtak a törökkor megismerése szempontjából így különösen fontossá vált misszionáriusi beszámolók. Még a Napóleon császár által elrendelt Párizsba költöztetés és a pápai állam 1870. évi bukását követő átmeneti zűrzavar sem okozott kárt. E szerencsés sorsú iratanyagból származó legérdekesebb dokumentumok jelentek meg Tóth István György gondozásában és alapos bevezetésével Franciaországban is.

A kutatás számára mindeddig ismeretlen iratok számos új információval szolgálnak a 16–17. századi magyar katolikus egyház történetére vonatkozóan. A misszionáriusok leveleiből kiviláglik például, hogy a török hódoltsági területeken élő magyarok között jelentős katolikus elem maradt fenn, ami a korabeli hittérítőket is meglepte. E katolikus csoportok ugyanis az egyházi hatóságoktól az oszmán előrenyomulás miatt elhagyatva, zömében protestáns környezetben éltek. Annak ellenére ragaszkodtak katolikus hitvallásukhoz, hogy püspökök nem tartózkodtak a térségben és igen kevés volt a pap. E hívek a katolikus hit alapjait is alig ismerték. Mint ismeretes, a római egyház a 17. században kezdett erőteljesebben fellépni hazánkban a katolicizmus megerősítése érdekében. Magyarország törökök által uralt és erdélyi részeire V. Pius pápasága idején érkeztek az első Rómából küldött misszionáriusok, akiknek beszámolói erőteljesen felhívták a Hitterjesztés Szent Kongregációjának figyelmét térségünkre. A fennmaradt iratok tanúsága szerint az 1622 és 1650 közti periódus különös jelentőséggel bír: a Habsburgok és a Fényes Porta közötti béke viszonylag kedvező helyzetet teremtett a misszionáriusok számára a török uralom

alatt álló területeken is. Szintén erre az időszakra esik Francesco Ingolinak (1578?1649), a *Sacra Congregazione de Propaganda Fide* titkárának tevékenysége. Tóth István György kutatásai kiderítették, hogy Ingoli — aki fáradhatatlan buzgalommal annotálta a misszionáriusi levelek százait, és készítette elő a testület határozatait — a magyar katolikus egyház történetének egyik legjelentősebb alakja volt. A közzétett források utalnak a katolikus hittérítő tevékenységen belüli ellentmondásokra is, nevezetesen a jezsuiták és a bosnyák ferencesek szembenállására. A jezsuiták 1612-ben kezdtek tevékenykedni a hódoltsági területeken, missziókat alapítva Belgrádban, Pécsett és a temesvári térségben. Nem fogadták azonban el a Hitterjesztés Szent Kongregációjának gyámkodását, amely az ő ellenőrzésükkel a bosnyák ferenceseket bízta meg. A rivalizálás csökkentette a hittérítő tevékenység hatékonyságát.

Az 1572 és 1707 között keletkezett, 46 közölt dokumentum a korábban ismert forrásoknál gazdagabban, életszerűbben — sokszor mintegy alulnézetből — mutatja be a korbeli magyar társadalmat. Megismerhetjük belőlük a három részre szakadt Magyarország katolikus misszióinak egyházi beágyazottságát, a misszionáriusok útvonalait, felettes hatóságait, valamint a konstantinápolyi, dalmáciai, lengyelországi és a moldvai missziók eddig kevéssé ismert jelentőségét. A közzétett levelek segítenek a kora újkori demográfiai és nemzetiségi viszonyok feltérképezésében is. Képet adnak az analfabétizmusról, az iskolai viszonyokról, a templomi képek és szobrok befogadásáról, a járványokról, éhínségekről, a népi hitvilágról, a hódoltsági és erdélyi társadalom tagozódásáról, valamint hatóságaik működéséről is. A misszionáriusok beszámolóikban természetesen nem feledkeztek meg a kor emberét oly közelről érintő hadieseményekről sem: olvashatunk például I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és a trónkövetelő Bethlen István párharcáról, Kemény János fejedelemnek a török pasával vívott küzdelméről, sőt a kisebb török–tatár rajtaütésekről is. Vagyis a Kelet-Közép-Európát tanulmányozó művelődés-, egyház-, politika- és társadalomtörténet, sőt még a hadtörténet is kitűnően hasznosíthatja Tóth István György Franciaországban megjelent könyvét.

A kötet alkalmazhatóságát növeli az egyes olasz vagy latin nyelvű dokumentumok tartalmának francia nyelvű összefoglalása a dokumentumok elején és a lábjegyzetelés, továbbá a nemzetközi bibliográfia, s a névmutatón túl a „témák jegyzéke". A Franciaországban közreadott misszionáriuslevelek kritikai kiadásban, bővebb jegyzetanyaggal a *Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről (1572–1717). I–III.* című forráskiadványban (Budapest–Roma, Római Magyar Akadémia és az MTA Történettudományi Intézete, 2002–2003 /Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma Fontes IV./) az eredeti szövegükkel, olasz nyelven is olvashatók.

Kecskés Gusztáv

Molnár Antal:

MEZŐVÁROS ÉS KATOLICIZMUS

Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században
(METEM Könyvek 49.) Budapest, 2005. 322 oldal.

Már a szerző címválasztásából is kitűnik a kora újkor ismerői számára, hogy nem előzmények nélkül való Molnár Antal az egri püspökség hódoltsági területein működő katolikus intézmények 17. századi történetét feltáró monográfiája. A mezőváros és katolicizmus fogalompár az éppen tíz évvel ezelőtt Szakály Ferenc tollából napvilágot látott Mezőváros és reformáció című munkára reflektál, és teszi ezt olyan mélységben, amelyre eleddig nem volt példa. Szakály emelte fel az empíria szintjére azt az alapkutatások nélkül megfogalmazott tételt, miszerint a török hódítással párhuzamosan a reformáció térhódítása törvényszerűen a mezővárosok öntudatos polgársága szabad döntésének volt köszönhető. Ez szinte kimondatlanul az evolucionista történetírás hagyományos felfogásába illett bele, amely szerint a középkor végére kiüresedő katolikus egyházat, amelytől a hívek tömegesen fordultak el, egy új, egy jobb vallási irányzat váltotta fel, amely minőségileg magasabb szintű hitéletet tudott nyújtani. Hiába fogalmazta meg ezzel a leegyszerűsített képpel szembeni kételyeit Pásztor Lajos már 1940-ben, véleményével mind ez ideig szinte egyedül maradt.

Molnár Antal is az alaptétel helyességét kérdőjelezte meg, amikor német történetírói minták alapján egy új megoldási javaslattal állt elő a Mezőváros és katolicizmus című munkájában. Ő a Heinz Schilling által kidolgozott felekezetképződés (*Konfessionsbildung*) és a felekezeti jellemzők az élet minden területén való kiterjedése (*Konfessionaliesierung*) elméletét ültette át magyar viszonyokra. Molnár szerint — Pásztor Lajos és legújabban Péter Katalin kutatásai alap-

ján is — a társadalom kétségkívül meglevő vallási igényeire adtak a különböző felekezetek nagyon hasonló és egyenrangú választ. Ebben az értelemben nincsen érdembeli differencia katolikus és protestáns tudomány, irodalom, oktatás és propaganda között. Az új egyházak elválása csak a 17. századra következett be, és a három nagy felekezet egyenlő mértékben volt örököse a középkori kereszténységnek, sőt erre az időszakra a katolikus egyház jobban hasonlított a reformált egyházhoz, mint középkori önmagához. A 16. században a felekezetről úgy beszélhetünk, mint egymással versengő válaszadási kísérletekről. Az egyes települések felekezetválasztása tehát teljességgel attól függött, hogy a lehetséges irányzatok közül az intézményszervezésre alkalmas időpontban melyik oldalról érkezett versenyképes vallási kínálat.

Érdemes elgondolkodni a könyv bevezetőjében leírtakon, mert a szerzőnek nem kenyere a tetszetős ideák gyártásá megfelelő argumentáció nélkül. Valószínűleg Gyöngyös mezőváros hódoltsági viszonylatban páratlanul gazdagnak tetsző forrásanyaga volt az, ami arra késztette Molnárt, hogy megpróbálja német analógia mintájára rendszerben értelmezni a katolikus intézmények továbbélését és a környékre gyakorolt hatását a 17. században. A probléma ezzel mindössze az, hogy mind Schilling elmélete, mind Szakály, a már fent említett kötetben megjelent tanulmányai a 16. századhoz szólnak hozzá, addig Molnár könyvének címében is benne van, hogy a 17. századról fog szólni. Ez nem a 16. századot is kitűnően ismerő szerző hibája, sokkal inkább Vadászi Pál füleki várkapitánynak, valamint Malinovszkij marsallnak a számlájára írható, akiknek katonái 1648-ban és 1945-ben a 16. századra vonatkozó források nagy részét elpusztították, megfosztva bennünket attól, hogy a rendkívül valószínű tétel bizonyítást nyerjen Gyöngyös esetében.

Molnár Antal elképzelését támasztja alá az a már korábbi munkáiban megfogalmazott vélemény, amely új megvilágításba helyezte az Oszmán Birodalom kereszténységgel kapcsolatos politikáját. Szerinte a hódító gépezet legfontosabb célja a térség pacifikálása volt, hogy az uralmat az adott térségben zökkenőmentesen vehessék át. Ez volt az alapvető mozgatórugója egyházpolitikai törekvéseiknek is. Azokon a helyeken állt az oszmán közigazgatás az új tanok hirdetői mellé, ahol már a lakosság nagyobbik része elfogadta azt, míg a döntően régi valláson maradt területeken a katolikus egyház intézményeivel kívánt valamiféle együttélést kialakítani. Ez azonban nem volt könnyű, mert a katolikus egyházi hierarchia közel 90 százaléka az állandó harcok idején megsemmisült, a plébániák és a szerzetesi kolostorok hálózata elpusztult. Ez alól kivételt csupán az obszerváns ferencesek jelentettek, akiket az egyházi vagyon erodálódása csak kevéssé viselt meg. A városi létbe való beágyazottságuk különösen érzékennyé tette őket a társadalmi változásokra, és ezért ők is reális alternatívát jelentettek a helyi közösségek számára. Ahol ferences kolostor működött, ott a reformáció térnyerése korántsem volt szükségszerű, sőt az adott település vallási és művelődési élete párhuzamos jelenségeket produkált, mint a református közösségben. Ez Szeged, Gyöngyös és Jászberény esetében is kimutatható, de a 16. századra ezt is csupán logikai úton, illetve közvetve lehet bebizonyítani, ezért még sok apró esettanulmányra lesz szükség a kérdés végleges tisztázásához.

Bár a történelmi tudat a hódoltság időszakát egy terminusként kezeli, e könyv is jól példázza, hogy a 16. század merőben eltér az azt követőtől, és teljesen más tendenciák érvényesülnek a gazdaság-, település- és egyháztörténetben is. Különösen igaz ez Gyöngyös környékén, ahol Eger 1596-ban bekövetkezett elestét méltán tekinthetjük mérföldkőnek a térség történetében. Ekkorra történt meg a hódoltsági plébániahálózat szinte teljes lebomlása, és került az egyházmegye központjától messze Heves vármegye és környéke. A korszakban Gyöngyös gazdag mezőváros volt, 6–7000 főnyi lakossága a bortermelésben vagy a Lengyelország felé irányuló távolsági kereskedelemben volt érdekelt. Bár már az 1530-as években megjelent a reformáció a városban, a katolikus felekezet mindvégig túlsúlyban maradt és a plébánia is végig üzemelt. Ennek okai összetettek, de a legvalószínűbb, hogy a gyöngyösi ferences kolostor hatásában kell keresnünk a katolikus vallás térségben való fennmaradásának kulcsát. Molnár a ferences rend részéről tudatos politikát feltételez, amikor azt állítja, hogy a rend önként adott fel kisebb jelentőségű házakat, hogy a fontosabbakban maradjon jól képzett szerzetes. A politika helyességét jól mutatja, hogy 1611-ben a nagyszombati zsinaton a gyöngyösi plébániát tették meg az egri egyházmegye hódoltsági területeinek központjává, és a plébánost, mint a katolikus egyházi hierarchia hódoltsági képviselőjét vizitációs jogkörrel ruházták fel. – (A legmarkánsabb figura a plébánosok sorában a négy évtizeden keresztül szereplő Almásy András, a később nemzetközi hírnévig jutó Almássy család ős.) – Az ezzel párhuzamosan Bécsben és Nagyszombaton megindúló papképzésnek is köszönhető volt, hogy a 17. század közepén már ötvennél több településen volt pap vagy licenciátus, és ezzel a

katolikus hitélet fenntartása megoldottá vált a térségben a református végvári katonák és az oszmán tisztviselők durvuló zaklatásai ellenére is.

A tridenti zsinat hatására megújuló jezsuita rend Hódoltságban történő megjelenése újabb segítséget jelentett az itt élő katolikus közösségek számára. Szervezettségüknek és képzettségüknek köszönhetően hamar megszervezték iskolájukat, és kezükbe vették a hitoktatást, amíg a prédikáció „privilégiuma" a ferencesek feladata maradt. A két szerzetesrendnek köszönhetően kiváló színvonalú oktatás vette kezdetét a városban. Amíg a ferencesek iskoláját világi iskolamester vezette, és a szerzetesi utánpótlás képzése volt a cél, addig a jezsuitáknál évente 2–300 diák folytatott tanulmányokat, sokszor még a királyi Magyarország területéről is átjöttek vállalva az oszmán hatóságok retorzióit. A katolikus megújhodás egyik legfontosabb tartópillére a megreformált oktatás volt, amely a század végéig az egyik legfontosabb eszköze volt a rekatolizációnak. A békés felekezetképződés időszakának a felszabadító háborúk vetettek véget, egyik oldalról az immár világi hatalom által erőszakosan támogatott katolikus restauráció, másrészt a radikalizálódó végvári katonaság fokozódó brutalitása miatt. 1682-ben Thököly Imre kurucai kényszerítették a jezsuitákat Gyöngyös elhagyására és iskolájuk bezárására.

Nagyon „erős" fejezete a könyvnek, ahol Molnár Antal a vallási életet veszi szemügyre a gyöngyösi plébánián. Nagyszerűen használja fel a régészet legújabb eredményeit a város szélén álló Szent Erzsébet ispotálytemplom működésének megállapításához. Külön kuriózum, hogy a 17. században jelentős számú szlovák evangélikus népesség érkezett, akik számára a ferencesek megszerezték az ispotálytemplom használatának jogát, szlovákul tudó szerzetest kértek, és ezzel jelentős sikereket tudtak áttérítésükben felmutatni. Az alapvető kérdés azonban túlmutat jelen könyv keretein, miszerint a keresztény területről miért érkeztek szlovákok a hódoltságba?

Nagyon jelentős a vallásos társulatok szerepe az adott régióban. Bár a *confraternitas* intézménye nem volt ismeretlen a középkorban Gyöngyösön sem, ezeknek működéséről keveset tudnunk, és a 17. századra funkciójuk tovább bővült. A barokk társulatok jelentős integrációs és szocializációs funkciót töltöttek be, mert tagsága a legkülönbözőbb élethelyzetből érkező emberekből tevődött össze. Ezekkel a körökkel jött el az „Istenfélők" Európája. Megnőtt a világiak és a nők súlya az egyház életében, és a megélt vallásosság gazdagította a hitéletet. A tekintélyalapú család helyett új, az anya szerepét és a szereteten alapuló párkapcsolatot előtérbe állító modell született meg. Ezzel hozzájárultak az újkori középosztály megszületéséhez. Gyöngyösön a Haldokló Krisztus Társaság volt hivatott a jezsuita diákok felnőtt társulatban való megszervezésére. Búcsújuk alkalmából 15 mérföldes térségből érkeztek hívők. Saját zászlóval és albummal is rendelkeztek. Első tagjaik Báthori Zsófia és fia, Rákóczi Ferenc voltak, ám 8000 főnyi tagságában a helyi szegényotthon lakóit is ugyanúgy megtalálhatjuk. A jezsuiták mellett a ferencesek is alapítottak több társulatot, melyek közül a páduai Szent Antal társulat volt a legfontosabb, amelynek I. Lipót császár is tagja volt. Szinte „társadalmi kohóként" működött, vallási alapon integráló funkciója volt, tudatosította a hódoltsági katolikusokban vallási, kulturális és nemzeti hovatartozásukat. Elsődleges vonzáskörzete Pest, Heves, Nógrád és a Jászság volt, de még Baranyából, Hirdről és Kovácsszénájáról is voltak tagjaik. Az elmúlt évtizedekben több munka is született a barokk vallási társaságokról, mélységében, invenciózusságában Molnár Antal munkája legtöbb esetben meghaladja ezek megállapításait.

A kötet végén található függelékben összegyűjtve megtalálható a 17. századi gyöngyösi bírák, valamint a hódoltság idején itt működő ferencesek névsora. Ezekhez hasonlóan példás alapossággal gyűjtötte össze a szerző a Gyöngyösön működő jezsuiták neveit is. Ezt alapos névmutató egészíti ki, valamint igényes térképek segítik a könyv jobb megértését, amelyek Nagy Béla szakértelmét és precizitását mutatják.

Összességében a Mezőváros és katolicizmus című kötet talán jóval több, mint ahogy a szerző gondolja, aki szerint az olvasó egy bőséges esettanulmányt vehet kézbe. A kötettel a magyar egyháztörténet visszaért oda, ahonnan az elmúlt évtizedek eltérítették. Hasonlóan a nagy elődhöz, Vanyó Tihamérhoz, aki ismerte az európai egyháztörténet-írás teljes módszertanát, kiválóan értett a források nyelvén, és mindezt képes volt a magyar viszonyokra adoptálni, Molnár Antal is ezen ismeretekkel felvértezve nyúlt a kora újkor ezen izgalmas fejezetéhez. A könyv legfőbb mondanivalója arra figyelmeztet bennünket, hogy nagyon veszélyes több száz év távlatából meghatározott szűk fogalmi keretek közé beszorítani a mindennapok során átélt eseményeket. Ám ha mindenképpen megpróbálkozunk törvényszerűségek levonásával, akkor azt csak a forrásokból kiindulva tegyük, úgy ahogy a szerző tette a METEM által kiadott újabb munkájában.

Varga Szabolcs

Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes:

RÁKÓCZI TÜKÖR I–II.

Naplók, jelentések emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról.
A jegyzeteket írta és a mutatók névanyagát összeállította Bánkúti Imre.
Millenniumi Magyar Történelem. Források. Osiris Kiadó Budapest, 2004. 510 + 552 o.

Az Osiris Kiadó három művet is megjelentetett az elmúlt esztendőben a jubileumi Rákóczi-évforduló alkalmából. A Nemzet és emlékezet sorozatban a szabadságharc forrásaiból és irodalmából jelent meg reprezentatív kivitelben egy hatalmas válogatás, új (immár harmadik) kiadásban látott napvilágot II. Rákóczi Ferenc életrajza Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes tollából, végül ugyancsak új kiadásban jelent meg a korszak elbeszélő forrásaiból készült kitűnő válogatás, a kétkötetes Rákóczi Tükör.

Ez utóbbi mű 1973-ban jelent meg először a Szépirodalmi Könyvkiadó Magyar Századok sorozatában. Nem túlzás a második kiadáshoz írt előszóban megfogalmazott állítás, amely szerint a „Rákóczi-szabadságharccal foglalkozó szakirodalomban egyik legtöbbet idézett kötet lett", s így több mint harminc év után valóban indokoltnak tűnhet a mű új kiadásban való közzététele.

A válogatás annak idején szinte teljes keresztmetszetét adta a korszak ismert elbeszélő forrásainak. Az erdélyi memoár- és naplóirodalom remekei, illetve a kor eseményei mellett az életmódról és a művelődési viszonyokról is beszámoló egyszerű naplók, későbbi visszaemlékezések egyaránt helyet kaptak a kötetben. Bethlen Miklós önéletírása, Apor Péter és Cserei Mihály művei inkább az előbbi, Czegei Vass György kolozsvári vicekapitány, Szakál Ferenc kolozsvári polgár, Vízaknai Briccius György kolozsvári főorvos és Szaniszló Zsigmond Torda vármegyei főbíró naplói pedig az utóbbi kategóriába sorolhatók. A Károlyi Sándor három különböző írásművéből vett részletek, Wesselényi István és Beniczky Gáspár gondosan vezetett naplói, Ottlyk György, Teleki Mihály önéletírása és Forgách Simon emlékirata szintén a kor elsőrangú forrásait képviselik. Nem kevésbé értékesek ugyanakkor a helyi események megismerése szempontjából Balla Gergely nagykőrösi krónikája, Zweig János selmecbányai és Schiessler Gáspár kassai polgár naplója, a trencsénvári névtelen feljegyzései, vagy Daniel István székely főúr önéletírása. A szécsényi és az ónodi gyűlést megörökítő négy napló mellett a királyhű rendek pozsonyi országgyűlésén vezetett diáriuma is helyet kapott a kiadványban. Az ellenfél szemszögét leginkább Rabutin császári tábornagy és „Kollareck" János kamarai tisztségviselő emlékirataiból ismerhetjük meg.

Különösen értékesnek kell tartanunk a szabadságharccal kapcsolatos francia emlékiratok magyar nyelvű fordításait, amelyek a hazai olvasóközönség számára először váltak hozzáférhetővé. Így pl. Bonnac márki címe szerint is *Érdekes beszámolója*, Michel és De l'Hommeau követségi titkárok, valamint Lemaire brigadéros emlékiratai, s főként a korábban Des Alleurs márkinak tulajdonított, de Köpeczi Béla újabb kutatásai szerint (II. k. 115–116. o.) valójában a bajor választó Rákóczihoz küldött ügyvivőjétől, Coulontól származó jelentés. Az egyéb diplomáciai források közül néhány holland és angol jelentést, valamint a fejedelemnek Des Alleurs kérdőívére adott válaszait olvashatjuk még magyar fordításban. Rákóczi gazdaságpolitikájához Bulyovszky Dániel és Spáczay Gábor előterjesztése, valamint Platthy Sándor vélekedései jelentenek fontos adalékot. A szabadságharc történetét Pulay (helyesebben Pulyai) János *A szatmári békesség* c. művéből vett szemelvény zárja. Az emigráció időszakát Szathmáry-Király Ádám naplókönyvéből, Dangeau márki naplójából, Saint-Simon herceg emlékirataiból, César de Saussure törökországi leveleiből és végül Mikes Kelemen hasonló című munkájából vett részletek elevenítik meg.

Az új kiadáshoz írt előszó szerint a forráskiadvány annak idején a „Rákóczi-szabadságharc tárgyszerű, hiteles" történetének rekonstruálását „kívánta szolgálni". El kell ismernünk, hogy ezt a célt jórészt betöltötte, s ma is csupán a forrásokat felhasználó kutatón múlik, hogy kellő eredményességgel sáfárkodik-e a múlt megismerésének tálcán nyújtott lehetőségeivel. Azt, hogy az új kiadás hasonló módon járul-e majd hozzá „a további tisztázó, rekonstruáló feladatok" elvégzéséhez, újabb források feltárásához, a jövő fogja eldönteni. Azt azonban már most is érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy a kiadó és a könyv munkatársai éltek-e az időközben feltárt eredményekben rejlő új lehetőségekkel.

Sajnos, már most előre kell bocsátanom, hogy a kiadvány kézbevételekor a mesebeli öreg király módjára egyik szemem sírt, a másik nevetett. Nevetett, mert az ember örömmel veszi kézbe egy értékes mű új kiadását, és sírt, mert hamar rá kellett ébrednem, hogy alig-alig valósult meg mindabból valami, amit egy új kiadástól joggal várhatnánk el. Szembeötlő az első kiadásban

még 2 ívnyi műmellékletre terjedő illusztrációk hiánya, de mivel ez a könyv árát is kedvezőtlenül befolyásolta volna, efölött könnyen szemet hunyhatunk, már csak azért is mert a kiadó a három említett évfordulós mű közül a *Nemzet és emlékezet* sorozatbeli kötetet gazdagon illusztrálta.

Egyéb, súlyosabb kifogások is támaszthatók azonban a kiadvánnyal szemben. Az első kiadás bevezetőjét követően a kötet munkatársai leszögezik, hogy a válogatás „addig is, míg e fontos források korszerű kritikai kiadására sor kerülhet", betöltheti célját „a korszak társadalmi és művelődéstörténeti" kutatásainak előmozdításával. Az új kiadás előszava szerint az eltelt három évtizedben csupán Wesselényi István naplója jelent meg teljes terjedelmében, és Cserei Mihály Históriája modern kiadásban. Véleményem szerint már e két mű új kiadása is indokolttá tette volna a válogatás felfrissítését, de ehhez még hozzá kell tennünk Szakál Ferenc és Vízaknai Briccius György naplójának új kiadását is. E két forrás a korábban lappangó eredeti kéziratok alapján látott napvilágot 1990-ben Pataki József válogatásában és Bálint József bevezetőjével *Kolozsvári emlékírók 1603–1720* címmel a Kriterion könyvkiadónál. 1999 óta Saussure *Törökországi levelek és útirajzok* c. művének magyar vonatkozású részei is új kiadásban állnak rendelkezésünkre Antal László fordításában, Kovács Ilona és Hóvári János gondozásában. Időközben újra megjelent Csécsi János naplója is a szécsényi országgyűlésről. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az 1995-ben kiadott önálló kötet Kazinczy Ferenc fordítása mellett a Kazinczy-féle másolat fakszimiléjét, R. Várkonyi Ágnes egy korábbi tanulmányát és az országgyűlés szintén publikált törvénycikkeit tartalmazza. Így ugyan egy hasznos kis kötettel gazdagodtunk, de súlyos pazarlásnak tűnhet, hogy a Rákóczi Tükör mostani új kiadásával együtt már harmadszor jelenik meg a Csécsi-napló, ugyanakkor az eredeti kézirat alapján készült modern fordítás még mindig várat magára. Sokkal célszerűbb lett volna a három kiadás helyett egy Csécsi eredeti szövegét tartalmazó, és Kazinczy megjegyzéseire a filológiai jegyzetekben utaló, valódi kritikai szövegközlés.)

Jóval több tehát az új kiadású források száma, mint az a bevezetőben szerepel, s emellett a Rákóczi-kori kutatások eredményei is szépen gyarapodtak, amelyeknek legalább a jegyzetapparátusban meg kellett volna jelenni. A tárgyszerű megállapítások közül ismét kiemelném Köpeczi Béla fontos korrekcióját Coulon szerzőségével kapcsolatban, de a jegyzeteken szinte semmit sem változtattak, eltekintve attól, hogy a lap aljáról a kötetek végére „száműzték" azokat, s ez véleményem szerint már önmagában is jelzi, hogy a kiadó kevés gondot fordított a tudományos apparátusra. A helynévmutató a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlásával bekövetkezett politikai változásokat még jelzi ugyan, de a településnevek ezzel összefüggésben történt változásainak rögzítése már elmaradt. A betűrendbe sorolásnál is megtartották a korábbi hibát, amikor a magánhangzók rövid és hosszú változata között különbséget tettek, holott az érvényben lévő akadémiai szabályzat ennek ellenkezőjét írja elő. (A mutatóban helytelenül *...Barkasz, Barót, Bazin, Bács, Bágyon, Bán...* sorrendben következnek a földrajzi nevek!)

Az első kiadás jegyzeteit (vagy azok nagy részét) készítő Bánkúti Imrét tudomásom szerint nem (vagy túl későn?) kérték fel az új kiadásban való közreműködésre, s így mód sem nyílt a jegyzetek átdolgozására, ami pedig — nem lehet eléggé hangsúlyozni — 30 év után ésszerű és elvárható lett volna! Csak néhány példa: a Wesselényi István naplójában szereplő „fejedelemasszony" a Rákóczi Tükör szerint II. Apafi Mihály feleségével lehet azonos (I. k. 492. o. 424. jegyzet), holott a Wesselényi-napló említett teljes kiadásából világossá vált, hogy valójában Rabutin feleségéről van szó. Fentebb idézőjelbe tettük az egyik fontos „labanc" forrás szerzőjének nevét, a *Kollareck* név ugyanis egyértelműen olvasati hiba, amelyre már Fallenbüchl Zoltán felhívta a figyelmet a Levéltári Közlemények 1990. évfolyamában. A helyes névváltozat a *Kalleneckh*, esetleg különböző variánsokban (*Kollaneck*, *Kallänäck* stb.), de mindenképpen *n*-nel és nem *r*-rel a közepén, s ez így ismét egy elmulasztott lehetőség a korrigálásra. Már az első kiadásban is romlott alakban szerepelt egy Teleki Mihály naplójából vett idézetben a létige egyik múlt idejű alakja: „kuruccá *lött*", „kuruccá *lõk*" (= lettem) helyett (I. k. 31. o.), s ez bizony nem csekély nyomdahiba, hanem értelemzavaró, nyevtörténeti szempontból különösen bosszantó elírás, amelyet most, a második kiadásban szintén javítani lehetett volna.

Javítás helyett azonban csak szaporodtak a nyomdahibák, bár ezek nagy része tipikusan a számítógépes programok fogyatékosságaiból származó, vagy egyszerű gépelési hibák, itt is akad azonban olyan, amely már az értelem rovására megy: pl. *Enyed* helyett *Enged* (I. k. 53. o.), „kurucokhoz *áll*" helyett „kurucokhoz *éli*" (II. k. 512. o.) stb. Nem célom persze, hogy további hibákra vadásszam, s nem is vélem úgy, hogy kirívóan sok hiba lenne a könyvben, de annyi éppen akad, hogy a magam részéről továbbra is a régi kiadást használjam. A szűkebb szakmából is mindenkit arra buzdítanék, hogy inkább az antikváriumokban keresse a (talán szubjektív) véleményem sze-

rint esztétikailag is igényesebb (de legalábbis a klasszikus ízléshez közelebb álló) és a lábjegyzetek révén a tudományos igényű használat szempontjából is kedvezőbb első kiadású példányokat. Az új kiadást ugyanakkor jó szívvel ajánlom a szélesebb olvasóközönségnek és az egyetemi hallgatóknak, hiszen számukra kevésbé zavaróak azok az apró hiányosságok, amelyekre fentebb utaltam, bár egy nyomós érv amellett szól, hogy számukra is érdemesebb a régi kiadást választani: a világhálón rákeresve megállapíthattam ugyanis, hogy az antikvár példányok jóval kedvezőbb áron szerezhetők be. Végül meg kell jegyeznem, hogy magam is a sors igazságtalan fintorának tartom, ha annak idején nem jelent meg elismerő recenzió az első kiadás kapcsán, most pedig szigorú bírálattal kell szembesülniük a kötet munkatársainak, de észrevételeimmel csakis a *második kiadás*hoz kapcsolódhattam.

Mészáros Kálmán

Szvák Gyula – Jevgenyij Anyiszimov:

IV. IVÁN – I. PÉTER

Pannonica Budapest, 2004. 325 o.

A *fekete-fehér* sorozatban rendhagyó kötetnek tekinthető a szerzőpáros írása, hiszen a korábbi párhuzamos életrajzok helyett, most nem két kortárs történelmi személyiségről, hanem az orosz történelem két leginkább vitatott uralkodójáról kapunk képet. Maga a párhuzamba állítás Szvák Gyula esetében nem előzmény nélküli, hiszen akadémiai doktori értekezése, melyet *IV. Iván és I. Péter* utóélete (Bp. 2001, Ruszisztikai Könyvek VIII.) címen publikált, éppen a két cár historiográfiai értékelésének kérdésével foglalkozott. A téma korábbi monografikus feldolgozásából, valamint a sorozat profiljából adódik tehát, hogy a párhuzam kérdését a szerző ehelyütt csak a könyv utolsó fejezetében („Egyik kutya, a másik...") taglalja. Szvák szerint az összehasonlítás lényege abban a történeti problémafelvetésben ragadható meg, hogy vajon a „18. század első negyede egy új, »európai« fejlődési típusú nagyhatalom születése, vagy a 16. században kialakult autokratikus államnak az adott kor követelményeihez illeszkedő megszilárdítása" volt-e. A szerző úgy foglal állást, hogy az „autokratikus uralmi rendszer" folytonossága, nem pedig a „modernizációs kísérlet" miatt van létjogosultsága az összevetésnek. A „totalitárius rendszer" kontinuitásának kérdése számára ugyanis sokkal fontosabb, mint azok a párhuzamok, amelyek a két uralkodó között a személyiségjegyek, valamint személyes sorsuk alakulása terén fellelhetők.

A *IV. Iván* című írás alapvető előzményét a szerző részéről az *Iván a Félelmetes* című könyve jelenti (Bp. Gondolat, 1985), mely a magyar irodalomban elsőként foglalkozott a cár uralkodásának kritikai elemzésével. Jelen írása igen sokat merít a korábbi kötetből, de a műfajból adódik, hogy ezúttal kimaradtak a Moszkvai Oroszország társadalmi sajátosságait taglaló részek, valamint az összehasonlítás szempontjából kevésbé releváns momentumok, ugyanakkor beépültek a legújabb szakirodalom eredményei. IV. Iván uralkodásának és ezen belül az *opricsnyina*nak a megítélésében nem változott Szvák álláspontja: irracionális intézkedésnek tartja az ország területi megosztását és a vele járó kegyetlenkedéseket, ugyanakkor egyik lehetséges motivációként elfogadja A. L. Jurganov azon véleményét, hogy a rendszernek lehetett vallási indíttatása is. Eszerint „az 1560-as években az orosz társadalom eszkatológikus rémületben élt", s mivel „a világvége mégsem jött el, a cár így maga vette kezébe a dolgot és nekilátott az alattvalók lelkének megtisztításához", mégpedig „evilági eszközökkel."

Jevgenyij Anyiszimov a Nagy Péterrel foglalkozó történészek nemzetközi szaktekintélye. 1989-ben megjelent könyve, *A péteri reformok időszaka* , melyet hamarosan angol nyelvre is lefordítottak, a Péterről szóló értékelések revizionista korszakának kezdetét jelentette a szovjet és posztszovjet történetírásban. Az itt ismertetendő mű azonban egy teljesen más írás: a műfajnak megfelelően eltérő koncepció szerint építkezik. Anyiszimov könyvének megjelentetése már önmagában is üdvözlendő, hiszen Nagy Péterről már régóta hiányzott egy nagyobb lélegzetű magyar nyelvű feldolgozás. Niederhauser Emil 1967. évi munkája óta életrajz jellegű publikáció nem látott napvilágot Péterről, bár uralkodásáról összefoglaló jelleggel képet kaphatott a magyar olvasó az *Oroszország története* (Bp. 1997.) című (több szerzős) kötetből, ugyancsak Szvák Gyula jóvoltából. Anyiszimov műve tehát hiánypótló a magyar nyelvű ruszisztikai szakirodalomban. A gördülékeny magyar fordítás Kutyina Olga és Kozma András munkáját dicséri, s ez minden bizonnyal hozzájárul majd a könyv népszerűsítéséhez.

Anyiszimov értékelése nem változott Péterről a korábbiakban megfogalmazott véleményéhez képest. A mérleget az írás utolsó, összehasonlító fejezetében („Nagy Péter, Rettegett Iván... és Sztálin") vonja meg, de az értékítéletet tulajdonképpen már a mű címének megválasztása is jelzi (I. Péter és nem Nagy Péter). Nos, a két cár történelmi szerepének összehasonlításáról és Péter uralkodásáról vallott álláspontja a következő. Anyiszimov szerint a 16. század közepén Oroszországban az „önkormányzatok", a „rendek" aktivitása tapasztalható, a „civil társadalom formálódásának leglátványosabb jele" pedig az országos gyűlések (*zemszkije szobori*) jelentkezésében fogható meg. Iván félelmei a bojárok hatalmi ambícióival kapcsolatban tehát nem voltak alaptalanok, mivel a kialakulófélben levő „törékeny hatalmi szerkezetben" az uralkodónak „nem volt teljes körű hatalma". Minthogy Iván „alkatilag képtelen volt a bojárokkal való együttműködésre" (s ebben részben gyerekkori hányattatása is közrejátszhatott), létrehozta az *opricsnyinát*, ami egyfajta „rendkívüli állapotot" jelentett, a tradíció és a jogszerűség felfüggesztését. Ez aztán alapjaiban változtatta meg a korábbiakban kialakult társadalmi viszonyrendszereket, s végső soron elvezetett a zavaros időszakhoz.

1613-tól azonban újra megerősödött az önkormányzati rendszer, újraéledtek az országos gyűlések, s a bojár duma is visszanyerte szerepét a politikában: „Lassan formálódni kezdett egy olyan hatalomgyakorlási rendszer, amelyben lehetővé vált a cár, illetve a társadalom által gyakorolt hatalom koegzisztenciája." Sőt, Anyiszimov osztja azt a véleményt, hogy egy olyan „alternatív autokratikus rendszerről" lehet beszélni, „amely egy sor ellensúllyal és szabályozó mechanizmussal rendelkezett", bár nem tudjuk meg, hogy konkrétan mire gondol, mivel ezek közül egyet sem említ meg!

Péter intézkedései azonban, Anyiszimov szerint, lerombolták ezeket az eredményeket, mivel a cár a régi szerveket újakkal váltotta fel, mégpedig oly módon, hogy azok semmiképpen se korlátozhassák az uralkodót. Ugyanakkor mindkét uralkodó reformjainak esetében kiemeli a szerző azt a kényszert, amelyet a háborús nyomás jelentett, továbbá hangsúlyozza, hogy Ivánhoz hasonlóan Péter is hitt az autokrácia szükségességében, valamint a korlátlanul alkalmazott erőszak helyességében. Az eredmény az lett, hogy Péter „valóra váltotta IV. Iván álmát", és megszilárdította az autokráciát.

Péter szerepének Anyiszimov általi megítélése már ebből a 17. századi perspektívából nézve is hosszú vitára nyújthat alkalmat: már csak azért is, mert a szerző ilyetén interpretációja egyáltalán nem újkeletű. Máig tart ugyanis a polémia a *zemszkij szobor* szerepéről, melyről magam is úgy vélem, hogy elhibázott a cárt korlátozó rendi gyűlésnek tartani. Legyen továbbá elegendő ehelyütt csak arra az egy dologra utalni, hogy a 17. századi Oroszország nagyhírű kutatójának, H-J. Torkénak a véleménye szerint az első Romanovok uralkodásával összevetve Iván kormányzása még „finomnak tűnik". Ha az 1662. évi rézlázadás megtorlását nézzük, melynek során Alekszej Mihajlovics cár (1645–1676) több ezer embert ítélt változatos kínzásokra (kéz, láb levágására, égetéssel való megbélyegzésre stb.) és/ vagy száműzetésre, vagyonelkobzásra (igaz, hogy hideg fejjel, machiavellista módon, nem pedig valamiféle tébolyult elmeállapotból kifolyólag), akkor egészen más színben tűnik fel a kegyetlenség problémája mind Iván, mind Péter esetében. Különösen akkor, ha azt is tudjuk, hogy magának Alekszej cárnak is Iván volt az igazi példaképe.

Anyiszimov szerint Péter után az orosz történelem a péteri mű paradigmájában folyt tovább: az autokrácia „kialakulása és funkcionálása mindenféle jogi kereteken kívül zajlott, és emiatt egyszerre volt irdatlan erejű... és ingatag." Végső soron Sztálin szerepe is ezen perspektívából került be az összehasonlításba, és nem önmagában azért, mert Sztálin mindkét cár iránt nagy érdeklődést mutatott, és „egy sorba szeretett volna kerülni" velük. Sztálin volt az, Anyiszimov szerint, aki az Ivánnal kezdődő és Péter által „tökéletesített" művet „bevégezte". A szerző ugyanakkor Sztálintól tovább is lép időben a jelenbe, és a politológia műfajába tartozó, meglehetősen pesszimista sorral zárja Oroszország történetfilozófiájáról szóló áttekintését: „Oroszország története nem spirálszerűen fejlődik, hanem egy önmagába visszatérő körpályán kering. Most, 2004-ben olyan érzésem van, hogy megint egy új kört kezdtünk." Anyiszimov figyelemre méltó megállapításai az orosz történelem autokratikus paradigmájáról minden bizonnyal sok vitát indukálnak még. A két kiegyensúlyozott uralkodókép Szvák, illetve Anyiszimov tollából nemcsak egy ilyen vitában való állásfoglalás szempontjából fontos, hanem önmagában is élvezetes olvasmány akár a laikusok számára is.

Mindkét írást válogatott bibliográfia zárja a témák iránt mélyebben érdeklődők számára.

Sashalmi Endre

Ivan Ivanovics Oreusz:

OROSZORSZÁG HÁBORÚJA A MAGYAROK ELLEN 1849-BEN

Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Rosonczy Ildikó
Balassi Kiadó, 2002. 532 o.

A terjedelmes kiadványt gondozó Rosonczy Ildikó ezzel a kötettel méltó módon fejezte be az orosz hadsereg 1849. évi magyarországi szerepét bemutató munkák sorát. 1988-ban jelent meg a Katona Tamással közösen szerkesztett, „A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról" című kiadvány, amelynek dokumentumait nagyrészt Rosonczy Ildikó fordította. A Balassi Kiadó 1999-ben publikálta Nyepokojcsickij: Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849. című munkáját, amelyet ugyancsak Rosonczy Ildikó gondozott.

Oreusz nagylélekzetű munkája 1880-ban jelent meg Szentpétervárott. A Vasárnapi Újság még ebben az évben hírt adott róla. 1881-ben ugyancsak ez a lap négy folytatásban közölt fordított részleteket a munkából. A Hadtörténelmi Közlemények 1922–23., illetve 1933. és 1934. évi számában publikált kisebb-nagyobb fordításokat Oreusz munkájából, minden esetben az erdélyi harcokról. Jelen kötet az előszóban felteszi a kérdést: ha Oreusz tárgyilagos, levéltári forrásokon alapuló, a kortársi emlékezéseket és feldolgozásokat hasznosító munkája ismert volt, miért nem jelent meg korábban, különösen az után, hogy az orosz nyelvet sokan ismerték, így a nyelvi akadály elhárult. Mivel 1945 után négy évtizedig érdemi munka, illetve fordítás nem jelent meg itthon az 1849. évi cári intervencióról (Andics Erzsébet csak a diplomáciai fejleményekkel foglalkozott), az előszó szerint ennek politikai okai voltak. Az orosz források ugyanis nem erősítették volna azt az állítást, hogy az orosz katonák nem szívesen harcoltak a magyar forradalom ellen, s nem igazolták volna Guszev kapitány legendáját.

A bevezetés mindenekelőtt röviden ismerteti a kérdéskör historiográfiáját. Eszerint az osztrák kortársak érthetően csökkenteni akarták a cári beavatkozás jelentőségét. A kortárs hadtörténész, a svájci Rüstow véleménye szerint a magyaroknak a cári intervenció előtt volt esélyük a győzelemre, s akadnak a 20. században is osztrák szerzők, akik ezzel egyetértenek. Mások szerint Ausztria kimeríthetetlen tartalékaira támaszkodva végül egyedül is győzhetett volna. Az elmúlt évtizedek magyar historiográfiája a bukás okainak belpolitikai (társadalmi) összefüggéseire koncentrált, így az intervenció kérdése némileg háttérbe szorult. Az újabb kutatások szerint az osztrák győzelem feltételeit az oroszok teremtették meg. Nélküle az osztrák erők csak Komáromig juthattak volna, míg az oroszok megjelenése után a magyaroknak „matematikai esélye" sem volt a győzelemre.

Az előszó tájékoztat Oreusz kevéssé ismert személyéről, aki feltehetően 19 éves korában részt vett a hadjáratban. (Ezt erősíti egyes esetekben a terep olyan részletes leírásával, amelynek érzékletessége feltételezi a helyszín ismeretét.) A terjedelmes munka a szerző szándéka szerint átfogó képet kíván nyújtani a hadjárat körülményeiről, amihez német nyelvű kiadványok (Ramming, Rüstow, Görgey, Klapka) is rendelkezésére álltak. Az előszó utal arra, hogy Oreusz ugyan az orosz fegyverek sikereit örökíti meg, de tárgyilagosan elismeri Görgey és Bem, vagy a fegyvertárs Haynau sikereit is. Ugyanakkor kritikusan szól Paszkevics bizonytalanságáról, lassúságáról, vagy egyes orosz tábornokok elhamarkodott, vagy túl óvatos magatartásáról. Azt azonban több ízben szóvá teszi, hogy az osztrákok nem voltak képesek betartani az orosz seregek ellátására vállalt kötelezettségeiket.

Paszkevics és Haynau hiányos együttműködését az előszó — Oreusz alapján — nemcsak a két hadvezér személyiségéből, valamint a sajátos helyzetből eredezteti. Szoros együttműködés esetén ugyanis a nagylétszámú orosz haderő nagytekintélyű vezetője lett volna a közös hadsereg főparancsnoka. Ez pedig megfosztotta volna önállóságától az osztrák főparancsnokot. Amellett az előzetes megállapodás értelmében ha a két sereg egymás közelébe ér, a május elején Krakkóból Bécs védelmére vasúton szállított Panyutyin hadosztálynak csatlakoznia kellett volna az orosz főseregheZ. Ez is magyarázza, hogy Haynau miért igyekezett távol tartani hadosztályait az oroszoktól. Az osztrákok így Görgey üldözését Paszkevicsre hagyták, míg Haynau a maga haderejével megindult délnek Szeged elfoglalására, hogy a temesvári győzelemmel befejezze a hadjáratot. Eközben Paszkevics nem aratott sikereket, s a cár hiában várta türelmetlenül a jelentést Görgey seregének megsemmisítéséről. Oreusz az orosz sereg lassú mozgását a technikai okok mellett (a sereg zöme egy úton haladt a szállítóoszlopokkal) részben Paszkevics tekintélyét féltő óvatosságával, részben testi és szellemi ereje gyengülésével magyarázza. (A kritikai hangnem óvatos, de a

cár 1855. évi, s „atyai hadvezére" következő évben bekövetkezett halála után nyiltan lehetett szólni azokról a zavarokról és hibákról, amelyekről a seregben már a hadjárat idején beszéltek.)

Az előszó kitér a váci csata utáni visszavonulásra, Görgey hadmozdulatainak értékelésére, amelyeket 1945 után a hazai történetírás a fegyverletételhez vezető útnak tekintett. Oreusz értékeli a magyar fősereg sikerét, amivel az időt húzva, nagy kerülőt téve kitért a döntő összecsapás elől, üldözőit megelőzve érintetlen harcértékű sereggel érkezett a déli összpontosítás térségébe. Az előszó foglalkozik Görgey és a kormány tárgyalási kísérleteivel, az ezt kísérő illúziókkal. Megállapítja, hogy az oroszok korrektek voltak osztrák szövetségeseikkel, mert a magyarokkal való kapcsolatfelvételről rendre tájékoztatták őket. Hiú remény volt, Paszkevics és Haynau ellentétére építve, az egyik féllel kísérelni meg a tárgyalást. Az orosz sereg nem azért jött Magyarországra, hogy „a Habsburg uralkodó és lázadó alattvalói között közvetítsen". Az illúziók azonban léteztek, amelyet az oroszok — a háború minél gyorsabb befejezése érdekében — maguk is tápláltak. Így Frolov tábornok a magyar hadiköveteknek olyan kijelentést tett, amely a méltányos elbánás ígéretének volt tekinthető. Eszerint: „Nagy császárom nem tűri el, hogy feltételeket szabjanak neki, de aki sorsát feltétel nélkül a kezébe helyezi, azt hatalmas karjával megvédi." (36. o.) A nyilatkozat álságos voltát jól mutatja, hogy az 1849. június 10-én már aláírt egyezmény szerint a hadifoglyokat át kellett adni az osztrákoknak.

Az előszó a befejező részekben foglalkozik a Kossuth–Görgey viszonnyal, miszerint nem a Függetlenségi Nyilatkozat, hanem az orosz intervenció váltotta ki az igazi bizalmi válságot, mert Görgey nem értett egyet azzal, ahogyan Kossuth optimistán ítélte meg az európai viszonyokat. (A Nyilatkozat közvetve szerepet játszott, mert Görgey az intervenciót a trónfosztás következményének tekintette.) Végül érinti az előszó Görgeynek július 2-án a Komárom környéki harcokban szerzett fejsebét, amelyet mendemondák öveznek. Rosonczy Ildikó Hermann Róbert kutatási eredménye alapján lezártnak tekinti a kérdést, hogy ti. a Görgey által vezetett huszárrohamot megállítani akaró orosz könnyűtüzérség kartácstüze okozta az életveszélyes fejsérülést.

Oreusz munkája két részre oszlik. Az I. rész három fejezetből áll. Ennek első fejezete áttekinti az intervenciót megelőző helyzetet és fejleményeket, visszanyúlva az Osztrák Birodalom állapotára az 1840-es évekig. Egyben ismerteti a Magyar Királyság politikai és igazgatási szerkezetét, s a nemzetiségi viszonyokat. A második fejezet az 1847/48-as országgyűléstől az 1848. szeptemberi napokig foglalja össze az eseményeket. Szól az erdélyi román mozgalmakról, a szerb felkelésről, a horvátok betöréséről. A harmadik fejezet 1848 szeptemberétől 1849 májusáig tekinti át a fejleményeket, beleértve a trónváltozást és az osztrák hadműveleteket. A szerző igyekszik tájékoztatni a magyar belpolitika és a hadszervezés kérdéseiről, így a honvédség megszervezéséről, a mozgó nemzetőrség létrehozásáról. Ismerteti a magyar–horvát, illetve a magyar–osztrák ellentéteket, a nádor lemondását, Lamberg halálát, Récsey miniszterelnöki kinevezését. A katonai események ismertetése viszonylag részletes, főleg az osztrák fősereg és a vele szembenálló magyar erők esetében. Osztrák és németnyelvű magyar munkák alapján figyelmesen elemzi a tavaszi hadjárat manővereit. A hadmozdulatok leírásánál mindig azonosítja mindkét fél hadosztály- és dandárparancsnokait, valamint a különítmények vezetőit.

A sokkal terjedelmesebb II. rész tizenhárom fejezetből áll. Az első fejezet az intervenció előkészítését szolgáló orosz–osztrák üzenetváltásokat és megbeszéléseket tekinti át, ismertetve a kezdetben csak korlátozott beavatkozást igénylő Schwarzenberg elképzeléseit, s az orosz fenntartásokat. Ezeket erőteljesen befolyásolták kezdetben a poroszországi fejlemények, mindenekelőtt IV. Frigyes Vilmos törekvései, hogy ő legyen a létrejövő német egység vezetője. A végleges hadműveleti terv kialakulása előtt a cár már leszögezte, hogy elegendő, az önálló tevékenységre alkalmas erővel kell felvonulni, s ezeknek a seregtesteknek az osztrákoktól függetlenül kell tevékenykedniük. A megfelelő előkészületek és csapatmozgások után az orosz erők május 5-én Krakkónál lépték át az osztrák határt, majd két héten belül további három oszlop indult meg a Kárpátok szorosai felé. (Igen tanulságos áttekintést adnak ezek a részletek arról, hogy egy korabeli százezres sereget miként készítenek elő egy hadjáratra.) Mielőtt magyar földre léptek volna, Görgey sikerei következtében az osztrák kormány Bécs fenyegetettsége miatt sürgős segítséget kért. Paszkevics herceg főparancsnok ekkor Krakkóból vasúton mintegy tízezer emberrel elküldte a Panyutyin hadosztályt. (Ez az orosz segélycsapat a fegyverletételig az osztrákok oldalán harcolt.) A második fejezet részletesen ismerteti a hadműveleti területet, a stratégiai elképzeléseket, a felvonulást és az oroszokkal szembenálló erőket. Elsőként Rüdiger tábornok gyaloghadteste lépett magyar földre június 15-én, majd június 17-én az orosz főerők Paszkevics tábornagy vezetésével megindultak a Duklai-hágón keresztül. A következő fejezetek az orosz fősereg és az Erdélyben

működő Lüders tábornok hadosztályainak tevékenységét ismerteti, gyakran napokra, sőt a harci cselekmények esetében órákra lebontva a fejleményeket. Az Erdélyben történtekkel viszonylag bőven, öt fejezetben foglalkozik.

Az események részletes leírását követni reménytelen. Így csak néhány jellegzetességre hívnánk fel a figyelmet. Így Oreusz a németnyelvű munkák felhasználásával igyekszik mind a magyar hadműveleti terveket, illetve elképzeléseket, mind az önállóan működő Haynau tevékenységét párhuzamosan bemutatni. Mindkét fél hadtesteit és azok vezetőit megnevezi, sőt az oroszok esetében ezredekig, néha zászlóaljakig bontja le a hadrendet. Méltányol és kritizál, dicséri az ellenség bátorságát, szívós védekezését, visszavonulását vagy megfutamodását tárgyilagosan ismerteti. Természetesen nagy teret szentel az orosz csapatok hősiességének. Esetenként egyes ezredek, sőt egyes csapattisztek név szerinti dicséretét rögzíti, valamint lapalji jegyzetben sorolja az egyes személyek kitüntetéseit. Méltányolja Görgey sikereit, Bem merészségét és gyorsaságát. A Kossuth–Görgey ellentéttel, a magyar kormány politikájával inkább csak érintőlegesen foglalkozik. A csaták ismertetéséből kiviláglik, hogy mindkét fél alkalmazott szuronyrohamot, a magyar gyalogság is gyakran formált négyszöget a lovassági támadás ellen, s hogy az oroszok oldalán osztrák röppentyű ütegek szerepeltek.

Oreusz az orosz erők felvonulását, összecsapásait és ütközeteit úgy ismerteti, hogy a helységeket pontosan megnevezi, s a terepviszonyokat részletesen ismerteti. Ezt egyrészt az általa használt hadműveleti iratok, másrészt a jóminőségű, részletes térképek tették lehetővé. (A váci csata esetében a terepviszonyok leírása olyan alapos, hogy a szerzőnek nyilvánvalóan helyszíni ismeretei voltak.) A főszöveget kétféle jegyzet egészíti ki: a szövegben egyrészt jegyzetre utaló számok vannak, amelynek jegyzetei hátul, fejezetenként egymást követően találhatók, másrészt betűjelek, amelyek a lap alján elhelyezett jegyzetekre utalnak. Ez utóbbiakat Oreusz feltehetően utólag csatolta a szöveghez, kiegészítve, illetve pontosítva a főszövegben elmondottakat, akár személyekre, akár eseményekre, illetve azok körülményeire vonatkozva. Sorszámozott jegyzeteket csak a II. rész fejezeteinél alkalmazott. Ezek a jegyzetek részben egyszerű hivatkozások a forrásokra (dokumentumokra, kiadványokra), részben a főszöveghez szánt eredeti kiegészítések. Ezek a jegyzetek néha dokumentumokat közölnek részben vagy egészében (az 1. jegyzet pl. a cár 1848. március 26-iki manifesztumát reprodukálja), részben terjedelmes tájékoztatást nyújtanak az orosz hadsereg aktuális szervezeti felépítéséről (395–402. o.), részben táblázatos kimutatást közölnek a Magyarország ellen vonult hadsereg létszámáról (403–431. o.), illetve az osztrák és a magyar hadsereg állományáról (432–438. o.), a Magyarországra bevonult orosz csapatok tagolódásáról (438–442. o.), a hadrakelt sereg július 16-iki állományáról Vácnál (450–452. o.), két nappal későbbi dátummal a hadrakelt sereg különítményeiről (454–457. o.), a megbetegedésekről és az azokból eredő halálozásokról (473. o.). A teljes, de tömör veszteségkimutatás a főszöveg összefoglaló fejezetében található (381. o.). A Függelék 14 térképet közöl, ezek részben áttekintő jellegűek, részben az orosz fél által fontosnak tartott csatákat ábrázoló vázlatok.

A terjedelmes kötet bonyolult jegyzetelési módja Rosonczy Ildikót szövegközi jegyzetek alkalmazására késztette. Így nemcsak az Oreusz által megadott dátum mögött szerepel szögletes zárójelben a Gergely-naptár szerinti megfelelője, hanem a főszövegben található pontatlanságokat vagy félreértéseket ugyancsak szögletes zárójelben és kurziválva pontosítja, vagy kiegészíti. Ezek hitelesítik a nagy munka magyarítására vállalkozó fordító tájékozottságát és gondosságát, de érzékeltetik a két szakmai lektor (Katona Tamás, Hermann Róbert) segítségét is. A kötetet név- és helynévmutató egészíti ki.

Rosonczy Ildikó színvonalas, gondos munkát végzett. Fordításának nyelvezete világos, a katonai szakkifejezések korrektek. Kiegészítő jegyzetei fontos, naprakész ismereteinknek megfelelő információkat nyújtanak. A Balassi Kiadó gondos tipográfiája, ízléses kötésterve biztosítja reprezentatív megjelenését ennek a fontos kötetnek.

Urbán Aladár

A SZÁZADOK KÖZLÉSI SZABÁLYZATA

1. A szerkesztőség a szerző kézirati szövegét számítógépes formában (*.rtf) kéri.

2. Az eljuttatás módja E-mailben attachement mellékletként vagy postai úton floppy-lemezen. (E-mail címeink: pallajos@szazadok.hu – valamint a szazadok@szazadok.hu)

3. Gépírt szöveget is leadhat a szerző.

4. A szöveg formázása: a szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. **Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja.** Javasoljuk, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. (Pl.: elválasztójel: alt+045 -; tól–ig kötőjel alt+0150 –; gondolatjel [csak párban, és közbevetéseknél alkalmazzuk] alt+0151 —; alt+0228 ä; alt +0196 Ä; alt+0223 ß. **Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.**

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — *arab számmal tüntesse fel.* A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a *kurziválási* lehetőséget.

6. A jegyzetekben **csak** a *szerzők nevét* kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!

7. Idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közlünk; csak eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

8. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fenti szempontok figyelembe vételével készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

9. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — (***különösen először publikáló szerzők***) *személyi adatait* vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

10. A *tanulmányokról* és *cikkekről* — a szerzői honorárium terhére — különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy-egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

11. Lehetőséget adunk szerzőinknek arra is, hogy — a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár színes) — mellékleteket honlapunkon (www.szazadok.hu) megjelentessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, új forrásokat (terjedelmi korlátok nélkül) itt közöljenek.

12. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménynyilvánítás lehetőségét akár a megjelent számok egészét vagy egyes cikkeket érintő kérdésekben. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

13. Felhívjuk olvasóink figyelmét arra is, hogy a honlapra — a megjelenővel párhuzamosan — feltesszük a Századok egy évvel korábbi számának teljes anyagát.

14. A Századok szerkesztősége maximálisan 3–3½ íves írásokat fogad el megjelentetésre, kivételt ez alól csak nagyon indokolt esetben enged meg.

***

Részletes javaslatok

A főszövegben kerülendők a közismert rövidítések (pl., ti., ill.), ezeket írják ki teljes alakjukban, ám a jegyzetekben szerepelhetnek rövidítve is. Dátumok esetén a hónapneveket a főszövegben teljes, a jegyzetekben (kivéve napilapok dátumozását) rövidített alakban kérjük.

A főszövegben és a jegyzetekben is használjuk a — (gondolatjelet), a - (kötőjelet) és az - (elválasztójelet). Pl.: ekkor — azaz 1264–1265-ben — történt.

A hivatkozott mű szerzőjének nevét kurziváljuk (a szerkesztőét, összeállítóét nem – használjuk a: szerk., vál., jegyz., összeáll. rövidítéseket), kötet címét vagy az írást közlő folyóiratét is normál karakterekkel írjuk. A szerkesztő neve a cím után kerüljön, s ne elé. (Pl.: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003.)

A szerző/szerkesztő teljes nevét adják meg, ne csak a keresztnév kezdőbetűjét. Ha a hivatkozott munka címlapján rövidítve szerepel a keresztnév, [ ]-et alkalmazva egészítsék ki (amennyiben ez lehetséges). Ha a

kiadás helye, éve nem szerepel a címlapon, akkor H. n., ill. é. n., ill. H. é. n. szerepeljen, ám ha valamelyik adat kideríthető, akkor az [ ]-ban szerepeljen. (Pl. H. n. [Bp.] 1938., vagy Bp. é. n. [1938.], vagy H. é. n. [Bp. 1938.]).

Idegen nyelvű könyv esetében az első hivatkozásnál az adott nyelvnek megfelelő módon szerepeljen a név, a további hivatkozások esetében a vezetéknév kerüljön előre, majd egy vessző után a keresztnév kezdőbetűje (Ugyanez a helyzet magyar szerzők idegen nyelvű publikációi esetében is.) Pl.: *Albert Derolez*: The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Centrury. Cambridge 2004. 107. = első hivatkozás; *Derolez, A.*: The Palaeography i. m. 65. = második hivatkozás.

Adják meg a hivatkozott munka alcímét is, könyvek esetében (ha van) a címet követően zárójelben a sorozatcímet is (ha a sorozat egyes köteteit sorszámmal is ellátja, természetesen azt is). Pl.: *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892.

Az első hivatkozásnál a munka teljes bibliográfiai leírását adják meg (*Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 54.), a másodiktól kezdve a szerző vezetékneve és keresztneve kezdőbetűje után a cím jellemző részlete következzék, valamint az „i. m." utalás, majd a lapszám. Pl.: *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 54. (az első hivatkozásnál szükségtelen a „továbbiakban:" utalás).

A kiadóra nem szükséges hivatkozni, ha mégis megteszi, akkor előbb szerepeljen a kiadó, s utána a kiadás helye. Pl.: *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 54. – Budapest nevét Bp.-re rövidítve közöljük.

Levéltári-, kézirattári forráskiadványok esetében a szokásos — a címből összeállított — betűcsoport szerepeljen, amelyre az első hivatkozásnál „(a továbbiakban:)" megjegyzés hívja fel a figyelmet. Pl.: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IV. 40. Használjuk a következő rövidítéseket: pagina (p), recto (r), verso (v), Nr (numero).

Többkötetes munka esetén a kötetek száma a cím után közvetlenül, majd a kiadás adatai után következik az éppen hivatkozott kötet és oldalszám. Pl.: *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.[2] II. 301–303.

A DL és DF számokat (ha négynél több számból állnak, hármasával lérjük tagolni, s minden esetben pont a végére. Pl.: DL 4356., DL 56 789., DF 234 567. DL és DF-re történő hivatkozás esetén szükségtelen megadni az eredeti levéltári fondot és az azon belüli jelzetet („régi jelzet").

Oldalszámok után minden esetben kérünk pontot, ha felsorolásban szerepel, akkor is. Pl.: Cat. font. I. 207., 591., II. 1148., III. 2634.

Folyóiratban megjelent írás idézése esetén a szerző és a cím után a folyóirat neve, az évfolyam száma, zárójelben a megjelenés éve majd az oldalszám következzék. Pl.: *Szentpétery Imre*: V. István ifjabb királysága. Századok 55–56. (1921–1922) 77–87. – Az oldalszámok közé szorosan illesztjük a tól-ig kötőjelet. dátumok éveinél is (pl.: 1848–1849., de július 5 – augusztus 2. között).

Azon folyóiratok esetében, amelyek egy évfolyamon belül újrakezdik az egyes számok lapjainak számozását, a megjelenés éve után a zárójelben legyen a lapszám. Pl.: *Zsoldos Attila*: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. Levéltári Szemle 38. (1988: 4. sz.) 12–19.

Tanulmánykötetben (s hasonló kiadványokban) megjelent munka esetén a szerző és a cím után „In:" következik, majd a kötet címe, szerkesztője, a kiadás adatai, végül a hivatkozott lapszám. Pl.: *Zsoldos Attila*: Sopron város és megye a 13. század utolsó harmadában. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron 2002. 26.

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: l. (lásd, tehát nem ld. vagy lásd); vö. ('vesd össze'); uo. ('ugyanott'); *Ő* ('ugyanő' ez mindig nagybetűvel és kurzívval, mert a szerző nevét helyettesíti, pont viszont nincs utána, mert az „ő" betű a szó vége), i. m. (idézett mű), ún. (úgynevezett), ti. (tudniillik), ill. (illetve), jegyz. (jegyzet, jegyzetek), pl. ('például') stb. (és így tovább), rövidítéseket kizárólag magyarul kérjük (kivéve a passim, pagina, recto, verso), a lapszámok után nem teszünk oldal (o) vagy lap (l) jelölést.

A jegyzetben csak a hivatkozott munka szerzőjének nevét kurzíváljuk, pl. a forrásból származó idézetet ne (ha idegen nyelvű, akkor se), s a jegyzetben a forrásból származó idézet után hosszú kötőjel (alt+150) következik, majd az idézet lelőhelye. Pl.: idézet – ÁÚO VIII. 196–197. (tehát a lelőhely ne előzze meg az idézetet).

A jegyzetben a forrásból származó idézetet csak akkor tegyük idézőjelbe, ha más (nem a forrásból származó) szöveg is van mellette. Pl.: A 14. századi krónikakompozíció jellemzése szerint Béla „erat enim vir pacificus, sed in exercitibus et preliis minime fortunatus" – SRH I. 469. A hivatkozást és az ahhoz fűzött magyarázó megjegyzést kötőjel (alt + 0150) válassza el egymástól Pl.: 1299: CDCr VII. 351. – Az oklevél nem sokkal III. András halála után készített hamisítvány, l. RA 4260. sz.

A személynevek között a kötőjelet (alt+150) betűközzel, városok esetében szorosan, azaz betűköz nélkül helyezzük el. Pl.: *Kovács Tibor – Lengyel János:*, de Wien–Köln–Bonn.

Internetről levett anyagok esetén adjuk meg a honlap pontos címét és a letöltés dátumát.

Következő számunk tartalmából

Khavanova, Olga: „Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni..." A magyar hivatalnokok iskoláztatása Mária Terézia uralkodása idején

Krász Lilla: „A mesterség szolgálatában" Felvilágosodás és „orvosi tudományok" a 18. századi Magyarországon

Kulcsár Kriszta: Bécs és Varsó. Két herceg az udvari élet forgatagában (1760–1761)

Szakály Orsolya: A brit–magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete: báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben

Magyar Eszter: A keszthelyi Georgikon erdésziskolájának szakmai megalapozása (Egy magyar erdész tanulmányai a 19. század elején)

Almási Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584) (II. rész)

Kövér György: Osztrák Credit – magyar hitel. Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900)

Paál Vince: A diplomácia „konyhájában". Gratz Gusztáv a breszt-litovszki béketárgyalásokon

E számunk munkatársai

Almási Gábor, PhD (Közép Európai Egyetem, Budapest) – *Bácskai Vera,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Bobory Dóra,* PhD-hallgató (Közép Európai Egyetem, Budapest) – *Buza János,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Budapesti Közgazdaság-tudományi és Államigazgatási Egyetem) – *Dominkovits Péter,* főlevéltáros (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára) – *Kecskés Gusztáv,* PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kelenik József,* kandidátus (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bécsi Levéltári Kirendeltség) – *Kruppa Tamás,* PhD, főiskolai docens (Szegedi Tudományegyetem) – *K. Lengyel Zsolt,* igazgató (Müncheni Magyar Intézet) – *Mészáros Kálmán,* PhD, kutató (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest) – *Sashalmi Endre,* PhD, egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem) – *Sudár Balázs,* PhD, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Urbán Aladár,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Varga Szabolcs,* főiskolai tanársegéd (Pécsi Hittudományi Főiskola)

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok új közlési szabályzatát e számunktól kezdve (1060. o.), ez év végéig megjelentetjük minden egyes kötetünkben és ezzel párhuzamosan internetes honlapunkra is feltesszük. Jövő évtől kezdve már csak ez utóbbin fogják megtalálni.

Megjelenése után a benyújtott kéziratok közlési formátumát egyre szigorúbban ellenőrizzük és jövő év elejétől már csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu faxon: 303440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft

Egy szám ára: 500,–Ft

2005 AF62

2005 139. ÉVFOLYAM 5. SZÁM

SZTE Egyetemi Könyvtár SZEGED 3.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

H. BALÁZS ÉVA SZÜLETÉSNAPJÁRA

Krász Lilla: „A mesterség szolgálatában" Felvilágosodás és „orvosi tudományok" a 18. századi Magyarországon

Olga Khavanova: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni... Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején

Almási Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában a 16. században: Dudith András és Zsámboky János (II. rész)

Kulcsár Krisztina: Bécs és Varsó. Két herceg az udvari élet forgatagában (1760–1761)

Szakály Orsolya: A brit–magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete: báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben

Magyar Eszter: A Keszthelyi Georgikon erdésziskolájának szakmai megalapozása. Egy magyar erdész tanulmányai a 19. század elején

Kövér György: Osztrák credit – magyar hitel. Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900)

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
139. ÉVFOLYAM 2005. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KALMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

H. Balázs Éva köszöntése (Kosáry Domokos) 1063

TANULMÁNYOK

Krász Lilla: „A mesterség szolgálatában" Felvilágosodás és „orvosi tudományok" a 18. századi Magyarországon 1065
Olga Khavanova: Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni.. Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején 1105

KÖZLEMÉNYEK

Almási Gábor: Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában a 16. században: Dudith András és Zsámboky János (II. rész) 1131
Kulcsár Krisztina: Bécs és Varsó. Két herceg az udvari élet forgatagában (1760–1761). . . . 1169
Szakály Orsolya: A brit–magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete: báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben 1207
Magyar Eszter: A Keszthelyi Georgikon erdésziskolájának szakmai megalapozása. Egy magyar erdész tanulmányai a 19. század elején 1233
Kövér György: Osztrák credit – magyar hitel. Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900) 1261

FIGYELŐ

Bánkúti Imre: Észrevételek II. Rákóczi Ferenc régi-új biográfiájához 1285

TÖRTÉNETI IRODALOM

Biographie Schreiben (Ism.: *Frank Tibor)* 1301
The Long Arm of Papal Authority. Late Medieval Christian Peripheries and their Communication with the Holy See (Ism.: *Erdélyi Gabriella)* 1305
Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert (Ism.: *H. Németh István)* 1309
Thomas Winkelbauer: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. (Ism.: *Fazekas István)* 1313
Stefan Sienell: Die Geheime Konferencz unter Kaiser Leopold I. (Ism.: *Pálffy Géza)* 1316
Armálisok. Nemesi címerlevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898 (Ism.: *Bariska István)* 1318

KRÓNIKA

Szita László (1933–2005) *(Varga J. János)* 1323
Benda Gyula (1943–2005) *(Kövér György)* 1327

A Századok közlési szabályzata 1331

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelenik meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

nka Nemzeti Kulturális Alapprogram

H. BALÁZS ÉVA KÖSZÖNTÉSE

A Magyar Történelmi Társulat, tehát azon testület nevében, amelynek feladata és hivatása nemzetünk történeti tudatának tisztántartása, gondozása, őszinte tiszteletünket, elismerésünket és legjobb kívánságainkat szeretnénk kifejezni H. Balázs Éva Professzor Asszonynak, 90. születésnapja alkalmából, e formában is, közlönyünk, a *Századok* hasábjain. Hálával emlékezve arra is, hogy egy időben — méghozzá igen nehéz időben — a Társulat titkáraként sokat tett kiadványaink, így a nevezetes *Fontes*-sorozat megjelentetése érdekében.

Nagyszabású életműve az erdélyi Kolozs megye kialakulásának középkori települési, társadalmi viszonyának bemutatásával indult, speciális hozzáértést és odaadást igénylő, középkori latin források, oklevelek alapján. Ezek tanulmányozását, illetve az eredmények formába öntését családjának hagyományos latin műveltsége, illetve irodalmi légköre segítette elő. A források és problémáik egy másik nagy és sokszínű csoportja a 18. század és vele a felvilágosodás európai és magyar fejlődését tárta fel az ünnepelt előtt, aki szívesen foglalkozott olyan egykori reformerek tevékenységével, mint Berzeviczy Gergely, de nem kevésbé szívesen és sikeresen a korszak összefoglaló bemutatásával, meg sok kis, jellemző részlet megvilágításával is. Tegyük mindjárt hozzá, hogy a hazai kutatások jól kapcsolódtak össze a 18. század, a felvilágosodás iránt éppen akkoriban megélénkülő nemzetközi érdeklődéssel. A magyar Professzor Asszony Bécs, Göttingen szakmai műhelyében, Párizsban, Brüsszelben találkozott, beszélgetett külföldi specialistákkal.

A sokszínű forrásanyag és a bővülő nemzetközi kapcsolatok mellett kiemelten kell említenünk igen jelentős, harmadik működési területét, az oktatást, a fiatalok szakmai vezetését, meg új, bővülő kutatógárda nevelését, több lépcsőben, új meg új témákkal való gazdagítását.

H. Balázs Éva munkásságát kezdettől fogva széles nemzetközi látókör jellemezte. De ugyanakkor a szó tiszta, patrióta értelmében vett nemzeti érzés is, amely történettudományunknak más, szakmai jellemzői mellett ugyancsak hagyományai közé tartozik. Társulatunk, átnyújtva jókívánságait, továbbra is számít a Professzor Asszony közreműködésére, és kíván szakmai munkájához erőt, egészséget és sok sikert.

Budapesten, 2005 őszén

Kosáry Domokos
a Magyar Történelmi Társulat elnöke

Krász Lilla

„A MESTERSÉG SZOLGÁLATÁBAN"

Felvilágosodás és „orvosi tudományok" a 18. századi Magyarországon[1]

A 18. század a megújulás évszázada. Nagy változások következnek be a tudományokban is. Ekkor indul meg Európa-szerte az addig egységes művelődés és a tudományok szakosodása, amelynek nyomán új diszciplínák születnek. Az értelmiség számban jelentősen növekszik, specializálódik és szerepe is felértékelődik. Új jelenség, hogy az egyes értelmiségi rétegek között az összetartozástudat megerősödik, a különböző szakmák között intenzív párbeszéd alakul ki. A megváltozott társadalmi igények hatására körvonalazódik az a modern értelmiségi réteg, amelynek tagjai szűkebb, de elmélyültebb tudást igénylő feladatok elvégzésre szakosodnak (mérnök, közgazdász, botanikus stb.). Ebben a folyamatban különösen fontos és látványos az orvosok szerepe.

A 18. század második felében — nagyjából egyidejűleg — többé-kevésbé felvilágosult reformokat propagáló új típusú „gondoskodó állam"okban", Angliától Franciaországon keresztül a Habsburg birodalomig, átgondolt állami egészségpolitikai koncepciók keretében megindult — orvostörténészek által bevezetett műszóval élve — a *társadalom medikalizációja*. Ezt a törekvést segítette az állami ellenőrzés, normatív szabályozás és szakszerűsítés révén. A közjó szolgálatát hangsúlyozó központi hatalmak az akadémikus orvosok támogatásával előbb megkérdőjelezték a népi gyógyítás módszereit és eszközeit, majd rendeleti úton a képzetlen, munkájukban a tapasztalataikra támaszkodó gyógyítóktól egyszerűen megvonták működési jogosítványaikat. Ez papírforma szerint azt jelentette, hogy mindazoknak, akik orvoslással akartak foglalkozni — munkájuk hivatalos elismerése és elismertetése érdekében — szervezett oktatásban kellett részt venni, majd elméleti tudásukról és gyakorlati készségeikről orvosszakértőkből álló bizottság előtt kellett számot adni. Az újonnan felállított állami egészségügyi adminisztrációk, egészségpolitikai koncepciók, a rendszeresen kiadott normatívák vizsgálata nyomán a Monarchia területén is jól nyomon követhető a növekvő állami befolyás pozitív, vagy éppen negatív társadalomformáló szerepe.

Ahogyan a jogban a szokásjogból idővel kodifikált jog lesz, ez az organikus rend érvényesült az egészségügyben is: egy-egy felülről jött rendelet, utasítás

[1] A jelen tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatások támogatásáért ezúton is köszönetemet fejezem ki mindenekelőtt a Habsburg-kori Kutatások Közalapítványnak és az Országos Kutatási Alapnak (T 034847 „Tradíció és szakszerűség: a társadalmi és intézményi fejlődés útjai a 17–18. századi Magyarországon" című kollektív ifjúsági kutatási program). Az itt közölt munka a Habsburg Történeti Intézet számára készülő, a magyarországi orvosértelmiség 18. századi társadalomtörténetével foglalkozó, előreláthatólag 2007-ig megírásra kerülő monográfia előmunkálatainak vázlatos bemutatása.

életképessége, megvalósíthatósága a mindennapi gyakorlatban dőlt el.[2] Tény-kérdés, hogy a korszakban az egyetemet végzett, diplomás orvosok száma a korábbi évtizedekhez, évszázadokhoz képest megsokszorozódott, a társadalomnak egyre szélesebb rétegei fordultak hozzájuk és vették igénybe szolgáltatásaikat. A források — hivatali akták, orvosi jelentések, uralkodói rendeletek, magánlevelek —, melyek még a 18. század végén is helyenként krónikus orvoshiányról, képzetlen gyógyítók kontárkodásairól, félrekezelt férfiakról, nőkről és gyermekekről, az egészségügyi kultúra hiányáról számolnak be, egyúttal a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek új igényeiről és igényességéről, a modern egészségügyi irányelvekkel és terápiaformákkal szemben tanúsított nyitottságáról is árulkodnak. Ez a korszak az egészségügy területén a diplomás orvos és az empirikus gyógyító, a szakszerűen pontokba szedett uralkodói normatívák és a szakszerűnek éppen nem nevezhető gyógymódok, a *scientia medica* és az *ars medica* feleselése, de sokkal inkább termékeny párbeszéde, kölcsönhatása.

Miben is állt az akadémikus orvosok tudománya? Mivel magyarázható növekvő társadalmi megbecsülésük és sikerük? Az egyéni és csoportos érdekérvényesítésnek milyen új intézményes fórumai segítették az orvosokat szakmai és társadalmi felemelkedésükben? Milyen szerepet vállaltak a legfelsőbb szinten szabott egészségpolitikai koncepciók kidolgozásában és végrehajtásában: a hatalom kiszolgáló eszközei, vagy jótékony, ügyes mediátorok az egészségügy modernizációjának folyamatában?

Az utóbbi, mintegy két évtizedben különösen angolszász és német területeken, nem a szorosan vett orvoskarokhoz kapcsoltan, hanem az egyetemi és akadémiai kutatóhelyektől elkülönült, önálló orvostörténeti intézetekben (Stuttgart – *Institut für Geschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung*, London – *Wellcome Institute* stb.) a tudományköziség jegyében, igen modern szempontrendszerrel folynak kutatások a kora újkori Nyugat-Európában működő orvosok tevékenységével, társadalomformáló szerepével kapcsolatban. A kutatásokban a *Patient's history, medical marketplace, Akademisierung, Wissensproduktion* fogalmak jelszavakká váltak.[3] Magyarországon születtek híres orvosokról szóló

[2] A 18. századi Habsburg Monarchiában az újjászervezett egészségügyi struktúra működését Erna Lesky orvostörténész foglalta össze először 1959-ben megjelent munkájában, l. *Erna Lesky:* Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter der aufgeklärten Absolutismus. Arciv für österreichische Geschichte. Bd. 122/1. Wien, 1959. Erna Lesky koncepcióját Johannes Wimmer és Sonia Horn orvostörténészek több ponton bírálják újabb, a Habsburg birodalmi és különösen az osztrák egészségügyi rendszer kialakulását tárgyaló munkáikban: *Johannes Wimmer:* Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung. Fallstudien aus den Habsburgischen Erbländern. Wien–Köln 1991. és *Sonia Horn:* Examiniert und approbiert. Nicht-akademische Heilkundige und die Wiener Medizinische Fakultät in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Ungedr. Phil. Diss. Wien 2001.; *Uő:* Des Probstes heilkundiger Schatz. Medizinische Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts in der Bibliothek des ehem. Augustiner-Chorherrenstiftes St. Pölten. Beiträge zur Kirchengeschichte Niederösterreichs. Bd. 9. Diözesanarchiv St. Pölten 2002.

[3] Mind módszertani, mind tartalmi szempontból alapvető tanulmányok: *Roy Porter*: Patients and Practitioners. Lay Perceptions in Pre-Industrial Society. Cambridge 1985; *Manfred Beetz:* Der anständige Gelehrte. In: Res Publica Litteraria. Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit. Wolfenbüttel 1987. 153–173.; *Robert Jütte*: Sozialgeschichte der Medizin: Inhalte-Methoden-Ziele. Medizin, Gesellschaft und Geschichte 9. (1990) 149–164.; *Wolfgang U. Eckart–Robert Jütte*: Das europäische Gesundheitssystem. Gemeinsamkeiten und Unterschiede in historischer Perspektive. Medizin, Gesellschaft und Geschichte, Beiheft 3. Stuttgart, 1994.; *Martin Dinges*: Normsetzung als Praxis? Oder: Warum werden die Normen zur Sachkultur und zum Verhalten so häufig wiederholt und was bedeutet dies für den Prozess der „Sozialdisziplinierung"? In: Norm und Praxis im Alltag des

biográfiák, vagy egy-egy város, település egészségügyi viszonyait helytörténet-jelleggel tárgyaló munkák, a hazai orvosértelmiség rétegszerű, átfogó kutatását, beleértve a másik oldal, vagyis az orvos szolgáltatásait igénybe vevő páciensi kör elvárásainak feltárását azonban a magyar orvos- és társadalomtörténeti kutatások mindezidáig figyelmen kívül hagyták.[4]

Gyógyítók és gyógymódok – sokszínű „egészségügyi piac" a 18. századi Magyarországon

A 18. században működő orvosok tevékenységének, társadalmi felemelkedésének megértéséhez fontos magunk előtt látni azt a sokszínű, sokszereplős „egészségügyi piacot", melynek ők maguk is részei voltak (*1. táblázat*). A munkamegosztás, amely gyakorlatilag a középkor óta Európa-szerte a tanult orvosokat a gyógyítók többi rétegétől megkülönböztette, tárgyalt korszakunk végéig meghatározó. A tanult orvosok szerepe a konkrét, gyakorlati gyógyászatban az ún. *cura internára*, a betegségek belső, összetett gyógynövényalapú készítményekkel (*composita*) történő kezelésére és életmódtanácsadásra korlátozódott. Nem foglalkoztak a mai sebészet körébe tartozó esetekkel, nagyobb műtéti beavatkozásokat sem végeztek. A *cura externát*, vagyis betegségek külsődleges kezelését a többi gyógyító, hivatalosan vagy nem hivatalosan működő specialista végezte, akik egyösszetevős egyszerű gyógyszereket (*simplicia*) is elrendelhettek. Ezt a rendet rögzítette a Habsburg birodalom valamennyi területére, így Magyarországra is érvényes, Mária Terézia által 1770-ben kiadott egészségügyi normatíva (*Sanitätsnormativ*) is: „(...) a sebészeknek és a gyógyszerék-

Mittelalters und der frühen Neuzeit. Internationales Round-Table-Gespräch Krems an der Donau 7. Oktober 1996. Wien 1997. 39–53. A kutatások legújabb szempontrendszerét, az egyes gyógyító rétegek által képviselt tudásanyag elsajátításának, alkalmazásának és nem utolsó sorban a laikus paciensi körben történő terjesztésének módját, intézményeit és eszköztárát két nagyszabású tanulmánykötetben megjelent írások tárgyalják, l. *Eva Labouvie*: Individuelle Körper. Zur Selbstwahrnehmung mit «Haut und Haar» In: Entdeckung des Ich. Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Hrsg. Richard van Dülmen. Köln–Weimar–Wien 2001.; *Michael Stolberg*: Frühneuzeitliche Heilkunst und ärztliche Autorität. In: Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. Richard van Dülmen–Sina Rauschenbach. Köln–Weimar–Wien 2004. 111–130.; *Silvia Serena Tschopp*: Popularisierung gelehrten Wissens im 18. Jahrhundert. Institutionen und Medien. In: Uo. 469–490.; *Bettina Wahrig*: Globale Strategien und lokale Taktiken. Ärzte zwischen Macht und Wissenschaft 1750–1850. In: Uo. 655–680.

[4] Fontos kiemelni egy biográfiát és egy monografikus feldolgozást: az irodalomtörténész Sükösd Mihály kiváló Weszprémi életrajzát és az erdélyi orvostörténész Spielmann József 16–19. századi erdélyi orvosokról szóló kötetét: *Sükösd Mihály*: Tudós Weszprémi István: Arckép a magyar felvilágosodás történetéből. Budapest 1958. és *Spielmann József*: A közjó szolgálatában. Bukarest 1976. Újabban *Deáky Zita:* A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban (Budapest 2002.) című könyvében történeti-néprajzi szempontból igen szemléletesen mutatja be a 18–20. században nyomtatásban megjelent orvosi szak- és felvilágosító jellegű írások nyomán a korszak egészségről-betegségről alkotott elképzelését. Ugyancsak Deáky Zita szerkesztésében kerültek kiadásra a 18–19. századi jelentősebb felső-magyarországi orvosi topográfiák: Felső-magyarországi orvosi helyiratok. Történeti-néprajzi források a 18–19. századból. Szerk. Deáky Zita. Budapest 2004. Orvostörténészek kisebb tanulmányokban foglalkoztak a nagyszombati orvosi kar működésével, l. például Duka-Zólyomi Norbertnek és Schultheisz Emilnek az Orvostörténeti Közleményekben az 1960-as évektől megjelent írásait. Újabban Sági Erzsébet gyógyszerész-orvostörténész Weza Gáborról, Magyarország első országos főorvosáról (*protomedikus regni*) jelentetett meg egy rövidebb tanulmányt: *Sági Erzsébet*: Weza Gábornak, Magyarország első protomedikusának élete és munkássága. Orvostörténeti Közlemények 178–181. (2002) 157–166.

nek tilos a belső bajok kezelése, éppúgy az orvosdoktoroknak sem szabad olyan betegségek kezelését elvállalni, melyek a sebészet körébe tartoznak."[5]

Akadtak hírnevesebb orvosok, akik időről-időre körutakat tettek az országban, hogy jó tanáccsal lássák el a szenvedőket. Külön kiemelendő Zólyom és Turóc megyék főorvosa, Moller Károly Ottó személye, akit a debreceni orvosdoktor, Weszprémi István híres négy kötetes orvos-biográfiájában[6] méltán nevezett „Hippokrates Hungaricus"-nak. A selmecbányai orvos évente kétszer — tavasszal és ősszel — végigjárta egész Felső-Magyarországot, Pest megyét és a Tiszántúlt.[7]

Különösen arisztokrata és nemesi körökben — kimutathatóan már a 16. századtól — igen elterjedt szokás volt a levelezés útján, látatlanban való gyógykezelés. Az orvos nemcsak tanáccsal és kezelési utasítással látta el a beteget, hanem mindjárt a megfelelő gyógyszereket is elküldte, biztosítva távoli paciensét, hogy maga is jelen volt, amikor rendelése szerint a gyógyszerész a medikamentumot elkészítette, sőt maga is kipróbálta és meggyőződött jótékony hatásáról. Ezek a tanácsok vagy utasítások (*Pro-memoriák*) sok esetben terjedelmes orvosi értekezések formáját öltötték. Bár alapvetően magánlevelekről van szó, de ezek az írások orvosi irodalmunknak egy sajátos, rendkívül életszerű, a mindennapi empirikus gyakorlat és a korszak alkalmazott tudományos terápiaformáinak egyedi esetekre szabott sajátos ötvözetű műfaját alkotják.

Perliczy János Dániel[8] Nógrád megye főorvosa 1738-ban például több egymást követő terjedelmes levélben instruálta Teleki László grófot és hitvesét Ráday Esztert, az akkor hideglelésben és lépfájdalmakban szenvedő csecsemő László fiúk ápolására vonatkozóan:

„Minthogi Latzi Urficskánál nemcsak hideg lelisre, de mostanában (...) a lépnek szorulására is kell reflectálni, tehát szükséges lészen most azon zöld tincturábul még vagi két napig eginehányszor tiz-tiz cseppenkint herbathébe beadni és valahányszor álmából felkél, vagi levest vagi meleg herbathét utána adni. Arra pedig vigyázni kell hogi legaláb minden nap széke legien és ha obstructioi volnának akkoron kellene vagi pézma golyóbiskával vagi csapocskával segiteni. (...) Külső fürdő sem fog ártani korpábul és székfübül éjtzakára. Lépire kell a fürdő után a flastromot applicalni és minden második nap megujjitani."[9]

---

[5] Az egészségügyi normatíva teljes latin nyelvű szövegét közli: *Franciscus Xaverio Linzbauer*: Codex Sanitario Medicinalis Hungariae. Buda 1852–1861. II. köt. 535–571.

[6] *Weszprémi István*: Succinta medicorum Hungariae et Transylavaniae Biographie. I–IV. köt. Leipzig–Wien 1774–1787.

[7] Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a gyógyító körutak is jelentős mértékben hozzájárultak Moller Károly vagyonának gyarapításához, élete végén csak bányavállalatokban mintegy 60000 forintja volt befektetve. *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek. Budapest 1929–1941. I. köt. 73.

[8] Perliczy János Dániel (1705–1778) 1728-ban Utrechtben szerzett orvosi diplomát. Előbb szülővárosában, Késmárkon, majd Selmecbányán volt orvos. 1731–1754 között Nógrád megye tiszti orvosaként tevékenykedett. 1751-ben tervezetet nyújtott be a bécsi udvarnak magyarországi orvoskar felállításának és tudományos akadémia szervezésének ügyében. Több jeles orvosi tanulmány szerzője, számos külföldi tudós társaság tagja. 1741-ben tudományos munkássága elismeréseképpen nemességet kapott. 1754-ben visszavonult birtokára, ahol kedvteléseinek és tudományos munkáinak szentelte magát. *Szinnyei József*: Magyar Írók Élete és Munkái. Budapest 1891–1913. X. köt. 798.

[9] Perliczy *Pro memoria*-orvoslevelének teljes szövegét közli: *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar orvosi emlékek i. m. I. köt. 342–345.

1782-ben Berzeviczy Gergely anyja, Horvath Stansith Borbála Hont megye főorvosától, Madács Pétertől kért levél útján tanácsot rendszeresen visszatérő egészségügyi panaszai enyhítésére.[10] Az ekkor 47 esztendős Borbála asszony megrendült egészsége nagyrészt fiatalkori megrázkódtatásinak is betudható: a korai özvegység, az öt rá maradt mostohagyermek nevelésével járó gondok, első saját gyermekének elvesztése. A lelkiismeretességéről és nagy tapasztalatáról híres Madács német nyelven írott *Pro memoriájában* pontos diagnózist ad a hideglelésre, majd hirtelen hőhullámra, bordaközi fájdalmakra, szomjúságra, nehéz légzésre és szűnni nem akaró köhögésre panaszkodó Borbála asszonynak. Az orvos krónikus májgyulladást állapít meg, amelynek gyógyítására — tegyük hozzá igen helyesen — alapos tisztítókúrát ír elő, hogy „a testben megrekedt nedvek mielébb oldódjanak". Levelében a panaszok számbavétele, majd a diagnózis felállítása után részletesen taglalja az alkalmazandó tisztítókúra egyes elemeit és lépéseit: mindenekelőtt érvágást és napi két-háromszori beöntést javasol, valamint többféle teafőzetet, amelyeknek elkészítését, összetevőit és hatásmechanizmusát oldalakon keresztül taglalja. Úgy tűnik a leghatékonyabb főzetnek az árpavízből, méz és borecet hozzáadásával készült italt tartotta, hiszen ez többször is említésre kerül a „távgyógyító-levélben". Mindenestre a terápia sikeresnek bizonyult, az orvos nem tévedett. Borbála asszony betegségéből teljesen felépült. Igen öntevékeny, szuverén életet élt. Még majd negyedszázadon keresztül töretlen munkabírással vezette a kakaslomnici birtokot és — a korszak viszonyihoz képest — magas korban, 72 esztendősen, 1807-ben hunyt el.[11]

A levél útján történő távgyógyításba nemcsak jó hírű magyar orvosokat vontak be egészség–betegség dolgában igényes arisztokratáink. Nem ritkán neves külföldi doktoroktól is kértek véleményt és recipét. 1721–1722-ben például Teleki Sándor gróf, felesége tüdőbaja gyógyítása érdekében többször váltott levelet Európa „tanítómestereként" számon tartott holland orvosprofesszorral, Hermann Boerhaave-val, aki részletes útmutatásokkal látta el az aggódó férjet.[12]

A hivatalosan működő, diagnosztizáló és gyógymódokat előíró, recepteket összeállító orvosdoktorok mellett ott találjuk a manuális, vérrel járó beavatkozásokat végező „operatőröket", a vizsgázott sebészeket és borbélyokat. Nagyobbrészt céhes keretek között, majd a század utolsó harmadától többségük már önállóan működött. Ugyancsak céhekbe tömörülve elsősorban az igényesebb középrétegek egészségügyi ellátására specializálódtak a köpölyözők,[13] balneoterápiát végző fürdősök. A hivatalos gyógyítók csoportjába tartoztak továbbá a vizsgázott patikusok és az okleveles bábák. Ezek a gyógyító rétegek — aka-

[10] Madács Péter Horvath Stansith Borbálához intézett *Pro memoria*-orvoslevelére H. Balázs Éva hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök. A levél a Berzeviczy család levéltárában található: MOL P 53, Családi levéltárak, Berzeviczy család levéltára, 58. csomó I. pp. 61–63. Itt említjük meg, hogy Borbála asszony anyai nagyapja az a Hellenbach János (1659-1728) volt, aki miután I. Lipót császárt sikeresen meggyógyította vesebetegségéből, királyi tanácsosi címet és bárói rangot kapott. II. Rákóczi Ferenc pedig, neki és családjának tett szolgálataiért bányagróffá emelte. *Szinnyei J.:* Magyar Írók i m. IX. köt. 648.

[11] *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–1795). Budapest 1967.

[12] A leveleket közzétette *Pataki Jenő*, l. Erdélyi Orvosi Lap 24. (1921). A levelekre utalást találunk Magyary-Kossánál is: *Magyary-Kossa* Gy.: Magyar orvosi emlékek i. m. I. köt. 73.

[13] A köpölyözésről, mint a testnedvek elvezetésére szolgáló gyógyító technikáról l. a 21. jegyzetet.

démikus orvosoktól az okleveles bábákig — szinte kizárólag szabad királyi városokban nagyobb mezővárosokban telepedtek le, szolgáltatásaikat arisztokrata családok, birtokos nemesek és városi középrétegek (értelmiségiek, tehetősebb kézművesek, kereskedők) vették, vehették igénybe.

Az ország lakosságának nagy többségét kitevő, mezővárosok, falvak, tanyák világát benépesítő közember, a *„gemeiner Mann"* — legyen az paraszt, egyszerű kézműves stb. — betegség esetén a nem hivatalos gyógyítók mindenütt fellelhető népes táborából választott magának valamilyen specialistát. Sok esetben még a nemesi körökbe tartozók is tőlük kértek segítséget. A 18. század közepétől birodalmi és országos szinten egyre gyakrabban kibocsátott egészségügyi rendeletek ezeket a hivatalos képzettséggel nem rendelkező, egyes betegségekre specializálódott gyógyítókat egységesen kuruzslónak nevezik, pontosabban bélyegzik meg.[14] A megbélyegzés sok esetben talán nem is volt jogos. Tevékenységük fiziológiai részét rutinból, évszázadokon keresztül összegyűjtött és kipróbált, apáról-fiúra átörökített tapasztalattal, szinte ösztönösen beidegződött mozdulatokkal, de mindenképpen nagy empátiával végezték. A paciensek körében szolgáltatásaik igénybevételekor az anyagi megfontolásoknál talán sokszor többet számított a beléjük vetett bizalom. A korszak tanult szakemberei, orvosok, sebészek, patikusok, okleveles bábák számára a mindenütt felbukkanó és minden időben elérhető nem hivatalos specialisták népes tábora nagy kihívást és nem utolsó sorban versenytársakat jelentettek.

Conrád András és Czepecz János Sopron város orvosai 1786-ban a Helytartótanácshoz küldött egészségügyi jelentésükben arra panaszkodnak, hogy a városban 1785-ben regisztrált összesen 410 halálesetnek kevesebb, mint a felénél vettek igénybe képzett gyógyítót. A két doktor a jelenség okát egyrészt a

[14] A Magyarországon működő gyógyítók tevékenységének első országos rendezése Torkos Jusztusz János, Pozsony város főorvosának nevéhez fűződik. 1745-ben jelent meg gyógyszerészeti árszabványa, a *Taxa Pharmaneutica Posoniensis*, amelyet a Helytartótanács megbízásából — a hatályos egységesítő rendelkezések értelmében a prágai és bécsi árszabások figyelembevételével — latin, magyar, német és szlovák nyelven szerkesztett. Torkos munkájában az egyes egészségügyi szolgáltatások árának rögzítésén kívül pontosan behatárolta a legitim gyógyítók körét és pontokba szedett munkaköri leírást adott kötelezettségeikről. Az árszabvány különböző gyógyítókra (orvosok, sebészek, borbélyok, patikusok, bábák) vonatkozó instrukcióit l. *Linzbauer, F. X.:* Codex i. m. II. köt. 214–220. 1755-ben került kiadásra a *Planum regulationis in re sanitatis*. A tervezet a Helytartótanács külön bizottságának munkája, amelyet Perbegh Károly egészségügyi tanácsos dolgozott ki. A tervezet kötelezővé tette, hogy minden Magyarországon működő hivatalos és nem-hivatalos gyógyítóról jegyzéket kell vezetni. Részletesen rendelkezett a városokat látogató okulisták, kő- és sérvmetszők, foghúzók hatósági ellenőrzéséről, eltiltotta őket a belső kezelések végzésétől, továbbá utasította a városi, megyei hatóságokat, hogy csak a legnagyobb óvatossággal adjanak ki számukra hivatalos bizonyítványt a végzett műtétekről. *Linzbauer, F. X.:* Codex i. m. II. köt. 303. A következő fontos dátum a legitim–illegitim gyógyítók tevékenységének normatív szabályozása területén 1770, az egészségügyi normatíva kibocsátásának esztendeje. A normatíva az első magyarországi, császári dekrétummal kiadott részletes egészségügyi jogszabály. A rendelet kidolgozásában részt vett Gerard van Swieten, Chenot Ádám, Erdély királyi főorvosa és Sgolanits József, Pozsony vármegye főorvosa. A rendelet kísérletet tett arra, hogy a különböző szinten működő gyógyítók vizsgakötelezettségeit a Monarchia minden területén egységesen szabályozza, megteremtse a szakszerű képzés intézményes feltételeit, valamint létrehozzon a normatíva rendelkezéseinek tényleges végrehajtására egy szakemberekből álló hálózatot. A normatíva teljes latin nyelvű szövege: *Linzbauer, F. X.:* Codex i. m. II. köt. 535–571.

szegénységgel, másrészt a lakosság képzett gyógyítókkal szemben tanúsított bizalmatlanságával és egyfajta igénytelenségével magyarázzák. Ez utóbbi kapcsán kifejtik, hogy a polgárok előbb gondoskodnak jószágaikról, mint saját magukról. A helyzet orvoslására közpénztár felállítását javasolják, amely talán segíthetne abban, hogy a lakosok szabadon dönthessenek saját testi állapotukat illetően, vagyis anyagi kötöttségek nélkül szélesebb rétegek szakszerű segítséghez és orvosságokhoz juthassanak.[15]

Nem biztatóbb az a kép sem, amelyet majd tíz esztendővel később, 1794-ben Benkő Sámuel, Borsod megye főorvosa festett a közember egészségügyi szokásairól: „a magyar földmívesek, kulcscsonttörés esetén, nem mennek a sebészhez, hanem szakértő vénasszonyokhoz, kik az akkoriban használatos bonyolult sebészműszerek gúnyára, rövid úton, lege artis, meggyógyítják őket".[16]

A képzetlen, nem hivatalos, mindenütt felbukkanó gyógyítók egyik fontos — számszerűleg sem elhanyagolható — rétegét alkották azok a vándorkuruzslók, akik városról-városra járva a vásári sokadalmak változatos, rendkívül színes világát gazdagították (*1. kép*). A legkeresettebb specialisták a sérv- és kőmetszők (*herniotomusok, lithotomusok/Bruch- und Steinschneider*), a foghúzók (*dentrifrangibuli*), valamint a szemműtéteket végző okulisták voltak. Sokan közülük messze földről vándoroltak Magyarországra. Miután néhány hónap, vagy egy-két éves tartózkodás után, gyakorlatilag minden fontosabb vásáron hirdették magukat és bemutatták tudásukat, továbbálltak. Éppen ezek a külhoni, elsősorban görög, német földről, az osztrák örökös tartományokból idelátogató, az országban szerte kóborló specialisták végezték az igazi „nagy", sok vérrel járó legveszedelmesebb sebészi beavatkozásokat. Gyakorlatilag minden anatómiai ismeret nélkül, de bámulatos ügyességgel operáltak kizárt, vagy súlya miatt kényelmetlenné vált sérveket, távolítottak el hólyag-, epe-, veseköveket. Szolgáltatásaikra sokszor még nemesi körökben is rászorultak. Anyai ágon a Hont megyei Eördegh nemesi családból származó evangélikus lelkész, történetíró Bartholomaeides László (1754–1825) gyermekkori hólyagkőbetegségét két görög vándor kőmetsző operálta meg. A Hont megyei tudós életrajzában a műtétről a következőket olvashatjuk: „ Ezen időben két görög nemzetbéli testvérorvos (...) az országban ide s tova utazott és sebészi műtéteket vitt véghez. Ezek Rimaszombatba jövén, (...) hallván, hogy a klenóczi lelkésznek fia hólyagkőben szenved, Klenócz felé vevék útjokat s ott csakugyan megjelentek, a gyermeken a műtétet megkísérlendők. A beteg gyermek apja a műtétbe beleegyezni sokáig nem akart, míg végre a sok kérésnek (...) engedve, belegyezését adta, s a műtét a gyermeken 1759. év december 26-án nem minden veszély nélkül ugyan, de mégis szerencsésen véghezvitetett. Atyja a műtétnél jelen lenni nem merészelt, csak a kegyes anya és Frölich János ottani tanító nyujtottak az orvosoknak segédke-

[15] MOL C 66, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Departamentum Sanitatis (a továbbiakban C 66) Nr. 56. pos. 175/1785–86.

[16] *Benkő Sámuel*: Ephemerides meteorologico-medicae annorum 1780–1793. Vindobonae 1794. V. köt. 14.

zet. A seb, mely a jobb lágyékon vágatott, s melyen a kő kivétetett, néhány hét alatt begyógyult ugyan, de az utóbajok egész életfogytig megmaradtak."[17]

Ugyancsak nagy népszerűségnek örvendő vándorspecialisták voltak a felvidéki szlovák gyógyszerárusok, az olejkárok (*olearii*). Részben saját készítésű, részben felvásárolt illóolajokat, párlatokat árusítottak. „Legexkluzívabb" portékájuk a pinus cembrából lepárolt kárpáti balzsam volt (*Balsamum Carpathicum*). Már a 16. században feltűnnek, de vándoréletük fénykora igazán a 17–18. századra tehető. Cifra huszáruniformist öltve kalandozták be egész Európát, Svédországtól a Török birodalomig, az Atlanti partvidéktől az Ural-hegységig. Sokszor kétes összetételű szereikkel nemcsak kereskedtek, hanem külső beavatkozást nem igénylő betegségeket gyógyítottak is.[18]

A vándorkuruzslók súlyosabb esetekben a komolyabb beavatkozásokat hívásra, a beteg otthonában végezték. Egyszerűbb, kisebb beavatkozást igénylő betegségeket azonban a vásári nyilvánosság előtt, népes publikum közepette próbáltak meg orvosolni. Létkérdés volt számukra a gyors, lehetőleg fájdalommentes és mindenekelőtt látványos, mondhatni színpadias elemekkel átszőtt gyógyítás, hiszen ezzel jó hírnevet szerezhettek maguknak és biztosíthattak egy állandó, vásárról-vásárra visszatérő pacientúrát. Jellemző színpadias mozdulataikkal, az éppen alkalmazott kezelést kommentáló szóbeli közléseikkel valóságos „marketing" tevékenységet folytattak, újabb és újabb „beteganyag" és főleg megélhetésük biztosítása érdekében. Egy-egy gyógyító híre aztán szóbeszéd útján gyorsan terjedt. A népes publikum „minőségellenőrző" funkciót is betöltött, hiszen a munkáját rosszul végző gyógyítót nemcsak hasonszőrű kollégái de maguk a — közönség soraiból kikerülő — potenciális paciensek is azonnal látványosan kiközösítették.

Nem kevésbé változatos képet mutat a 18. századi egészségügyi piacon ugyancsak fontos szerepet játszó, állandó lakhellyel rendelkező gyógyítók, a férfi és női empirikusok világa. Tudományukba szinte beleszülettek, mesterségük fortélyait a mindennapi gyakorlatban rokonaiktól, szomszédaiktól, már „befutott", elismert gyógyítóktól munka közben lesték el. Tapasztalat, ügyes kezek, az adott közösségbe való beágyazottság és ismertség, szájról-szájra terjedő jó hírnév hozhatott számukra megbecsülést és nem utolsó sorban megélhetést. A paletta itt is széles: a gyógynövényeket és gyökereket gyűjtögető füvesektől, a tudós, vagy javasasszonyokig (pl. kenő- és nézőasszonyok), a „betegség mérését" végző és ráolvasás útján gyógyító hagymázmérőktől[19] a tortúra előtt a „szegény bűnöst" narkotikumokkal érzéstelenítő, majd a kínvallatás utáni csonttörések, ficamok sebészi kezelését végző hóhérokig, veszedelmes bőrelvál-

[17] Bartholomaeides László életrajzát *Lucze István* közli: A magyar orvosok és természetvizsgálók XII. nagygyűlésének munkálatai, 1868. 1.

[18] Vö. *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar orvosi emlékek i. m. I. köt. 77., II. köt. 162–167. és *Deáky Z.*: A hivatalos és a hagyományos gyógyítás i. m. 68–69.

[19] A hagymázmérők különleges specialista csoportja alapvetően a betegségek diagnosztizálásával foglalkozott. A beteg fejétől a lábáig, az egyik középső ujjától a másikig madzagot feszítettek ki, miközben a paciens kiterjesztette a karjait és ekkor következett a ráolvasás. Ha a két hosszúság egyforma vagy csak kevéssé tért el egymástól, akkor a beteg helyes méretű, tehát lehet rajta segíteni. Ha ellenben a két távolságban jelentős különbség mutatkozott, ott minden remény elveszett a gyógyulásra. *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar orvosi emlékek i. m. I. köt. 95.

tozásokat lekötő, vagy lehúzó asszonyoktól a női bajok orvoslásával foglalatoskodó, szüléseket levezető parasztbábákig (ún. lógós bábák) gyakorlatilag minden faluban, minden városban, minden panaszra akadt egy-egy helybéli specialista. Ezek a gyógyítók többnyire nem független, csakis a munkájuknak élő nők és férfiak voltak. Szűkebb közösségük többi tagjához hasonlóan „civilben" kévekötő parasztasszonyok, városi borbély- vagy sebészmesterek özvegyei, falusi tiszteletesnék, birkapásztorok, patkoló kovácsok, falusi lelkészek, vagy éppen szerzetesek, akik az *ars medicát*, az orvoslás mesterségét „mellékállásban" végezték. Gyakorlatilag bárkiből lehetett gyógyító. A motivációk sokfélék: volt, aki kényszerű anyagi megfontolásból, volt, aki emberbaráti szeretetből, segíteni akarástól vezérelve, volt, aki puszta érdeklődésből kezdett el orvoslással foglalkozni.

Az akadémikus orvosok, vizsgázott sebészek, patikusok, fürdősök, bábák és a képzetlen, tapasztalati úton tevékenykedő vándor és letelepedett „orvoslók" népes hada által alkalmazott gyógymódok tekintetében nem igen fedezhetünk fel még a 18. század utolsó évtizedeiben sem alapvető különbséget. A mindennapi gyakorlatban valamennyien a népi gyógyászat körébe tartozó eljárásokat alkalmazták. Az emberi test működéséről, egészségről, betegségről vallott vagy éppen ösztönösen gyakorolt nézeteik a hippokratészi–galénoszi medicina nedvtanához kötődtek. A négy alapnedvről, a hozzá rendelt alapminőségekről és tulajdonságokról szóló ókori tanításokat — hasonlóan a római joghoz, vagy a reneszánsz udvari kultúrákban kiformálódott és begyakorolt viselkedési szabályokhoz, az egyetemek felépítéséhez — közös európai örökségnek is tekinthetjük. A nagy görög orvos, Hippokratész korától, a Kr. e. 5. századtól egészen a kísérleti orvostudomány 19. századi térhódításáig Európa minden szegletében a betegségek kialakulását a diszkráziával, az emberi szervezet nedvegyensúlyának megbomlásával magyarázták.[20] Az orvosló személy feladata tehát a szervezet felborult egyensúlyának a helyreállításában állt. Az alkalmazott terápiák ennek megfelelően általában a szervezet egészének méregtelenítését, a testnedvek elvezetését szolgálták; érvágás, köpölyözés, vérszívó piócák, beöntés (klistélyek), hánytató-, vizelet- és hashajtó-, izzasztószerek, valamint egyéb tisztító főzetek — alapvetően gyógynövényalapú, egyszerű és összetett készítmények

[20] A hippokratészi–galénoszi nedvkórtan (humorálpatológia) szerint minden betegség kialakulásáért a nedvek egyensúlyának a megbomlása, a diszkrázia a felelős. Négy alapvető testnedvet tartanak számon: a vért, (székhelye a szív), a nyálkát (székhelye az agy), a sárga epét (székhelye a máj) és a fekete epét (székhelye a lép, illetve az emésztőrendszer). Ezek a nedvek az elsődleges minőségpárokhoz kapcsolódnak, mint nedvesség, szárazság, meleg és hideg. A vér nedves és hideg, a sárga epe meleg és száraz, a fekete epe hideg és száraz. Ebből az elképzelésből kiindulva magyarázza Galénosz a beteg bőrének árnyalatát sárgaság esetén a sárga epe túlsúlyával. Hurutnál a felesleges nyálka csöpög az agyból. Terápia szempontjából a humorálpatológia három kiindulópontot kínál az orvosnak: az életmód megrendszabályozását, a gyógyszeres kezelést és a káros nedvek lecsapolását. *Roy Porter*: Die Kunst des Heilens. Eine medizinische Geschichte der Menschheit von der Antike bis heute. Heidelberg–Berlin 2000. 56–64.

— alkalmazása révén.[21] Fontos szerepet kapott a helyes életvezetési szabályok betartása: testmozgás és különböző diéták elrendelésével.[22]

Sok ellentmondás, tévhit uralkodott az egyes betegségek diagnosztizálása terén – tegyük hozzá sokszor még a tanult orvosok körében is. A II. József-kori orvosi jelentések tele vannak az ország legkülönbözőbb részeiből származó félrediagnosztizált és félrekezelt esetleírásokkal. Ez nem csoda, hiszen egyértelmű kivizsgálási és kezelési protokollok, az élő emberi testbe betekinteni képes műszerek (ultrahang, CT stb.) hiányában, a tanult és nem tanult gyógyító egyaránt csupán ösztöneire, tapasztalataira támaszkodhatott. A jelentések így nemcsak a diplomás orvos és tanulatlan gyógyítók véleménykülönbségeinek esetleírásokba foglalt dokumentumai, hanem orvos és orvos közötti szakmai konfliktusok lenyomatai is. Vietoris Dávid, Sáros megye tiszti orvosa például 1786-ban a Helytartótanácshoz küldött, különös gonddal, havi bontásban elkészített jelentésében több helybéli, tragédiával végződött, félrediagnosztizált betegről számolt be. 1786 júniusából a következő esetet találjuk: egy 24 év körüli eperjesi nő, aki nem régen ment férjhez, és a helyi orvos [Ernst Christian Krieger] állítása szerint állapotos volt, mosás közben összeesett. Az asszony családja rögtön Vietoris doktorért hivatott, aki megvizsgálta és eret vágott, majd megállapította, hogy szó sincs terhességről. Méhében alvadt vércsomókat talált, tüdeje, melle, hasa pedig tele volt vízzel. Az asszonyon már nem lehetett segíteni. Vietoris diagnózisa szerint a nő két nappal később bekövetkezett halálát vízibetegség okozta.[23]

---

[21] A testnedvek elvezetése mint terápiás módszer minden olyan gyógyító eljárást magában foglal, aminek segítségével megkísérlik eltávolítani a megbetegedett testnedveket, illetve a testnedvekből a *materia peccans*t, a megbetegítő anyagot. A nedvelvezető intézkedések célja a test megtisztítása a megromlott vagy fölösleges nedvektől. A hajtószerek és klistélyek (beöntések) az „alulról" tisztítást szolgálják, míg a „felülről tisztítás a hánytatószerek feladata. A vizelethajtó- és izzasztószerek távolítják el azokat a méreganyagokat, melyek már lerakódtak a szervezetben. Az érvágás az elvezetés hagyományos módszere. Egy felszíni véna megnyitásával *(venaesecti)*, amely az érvágásra különösen alkalmas helyen található, vért szívnak le a megbetegedett testből. A köpölyözés a vérmennyiség szabályozására, illetve elosztására szolgáló eljárás. Egy köpölyben — többnyire üveglombikban — lángon fölmelegítik a levegőt. Amikor a bőrre helyezik, ezek a gömböcskék a hajszálerekből kiszívják a vért. Az ún. „száraz köpölyözés"-nél a vér eloszlik a bőr alatt, a „nedves köpölyözés"-nél a bőrt előbb megkarcolják úgy, hogy a szívás során a vér, illetve a folyadék kicsordul. A vérszívó piócák, akárcsak az érvágás vagy a köpölyözés, szintén a vérelvonást szolgálják. *Karl Ed. Rothschuh:* Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart. Stuttgart 1978. 185–198.

[22] A diétakúrák a fent taglalt, a testnedvek elvezetését szolgáló eljárásokkal kombinálva a nedvek megtisztítását, s így a betegségek megelőzését szolgálják. Az első magyar nyelvű dietetikai kézikönyvet a Marosvásárhelyen működő főorvos, Mátyus István (1725-1802) adta ki. A kétkötetes munka *Diaetetica* címmel 1762 és 1767 között látott napvilágot, amely egyúttal a későbbi, 1783–1793 között megjelent nagy hatkötetes *Ó és Új Diaetetica*-jának tudománytörténeti hátterét adta. Ez a két munka nagyszerű eredménye a magyarországi orvosi felvilágosító irodalomnak. Mátyus korának természettudományos ismereteit enciklopédikus jelleggel foglalta össze. E hasznos, gyakorlati ismereteket tartalmazó kötetek mindenekelőtt az egészséget belülről és kívülről meghatározó tényezőket és a velük kapcsolatos étrendi előírásokat a dietétika Galénosz idejében kialakult klasszikus rendszere szerint tárgyalják. A jeles orvos-doktor művének megírásakor a legkiválóbb enciklopédikus hagyományokhoz kapcsolódott. Mátyus műve Apáczai Csere János 17. század közepén írott munkájának, a *Magyar Encyclopaediá*-nak méltó folytatása. *Szlatky Mária*: A jó egészség megtartásának módjáról. Szemelvények Mátyus István Diaetetica valamint Ó és Új Diaetetica című műveiből. Budapest 1989. 447–488.

[23] MOL C 66 Nr. 1. pos. 45. fol. 284–292/1787.

Az egyetemi orvoskar, mint a modern tudományosság „műhelye"

A „műhely", ahol felvilágosodás korának modern gyakorlati orvostudománya Európa-szerte megszületett, ahol általános érvényű, a betegségek kivizsgálására és kezelésére vonatkozóan új, tudományosan megalapozott normarendszer került kidolgozásra, ahol a modern elmélet és az empírián nyugvó régi gyakorlat viszonyát és az orvoslás munkamódszereit újrafogalmazták, az az egyetemek orvoskarai és az ezekhez kapcsolódó boncszínházak, botanikus kertek, laboratóriumok, kórházak. A tudás, amelyet ezek az intézmények közvetítettek, egyelőre korlátozott számú, szűk réteg számára volt hozzáférhető, a megszerzett tudás alkalmazása és alkalmazhatósága még számos akadályba ütközött. Az egyetemek orvoskarai Leidentől Padováig, Bécstől Nagyszombatig professzorok cseréje, tudós levelezés, diákok peregrinációja révén egymással szoros kapcsolatban álltak, a tudás átadás–átvételének modern hálózatát alakították ki. Szerepük óriási az orvoslás gyakorlatának megváltoztatásában.

A tudás hatalom. A 18. századi Európában az orvoskari oktatás radikális reformja nélkül valószínűleg egyetlen állami adminisztráció sem lett volna képes az oly sokat hangoztatott közjó érdekében felvilágosult egészségügyi reformintézkedéseket bevezetni, és azokat többé-kevésbé végrehajtani, illetőleg végrehajtatni. Az orvoskarokon folyó szakszerű munka leglátványosabb eredményei közé tartozik az embert és állatot sújtó járványokkal szembeni hatékony fellépés, az általánosan kötelező oltások (himlőoltás!) bevezetése, a lakosság egészségi-betegségi állapotának szakszerű felmérését szolgáló regisztrációs technikák (táblázatos kimutatások) kidolgozása. Kiművelt, dönteni képes, az ember és környezetének kölcsönhatását mélységeiben értelmezni képes sokoldalúan képzett, széleskörű gyakorlati ismeretekkel is rendelkező elit nélkül mindez lehetetlen lett volna. Az orvoskarokon az anatómia és a patológia alapozó stúdiummá lépett elő, a fizika, a kémia, a kísérletezés, valamint a betegágy melletti gyakorlati oktatás szintén szerves része lett az orvosi képzésnek. A követelmények közé tartozott továbbá, hogy a jelöltek a betegágy mellett, kórházi gyakorlaton tapasztalt eseteket szakszerűen írásban, akár táblázatos kimutatások formájában is rögzíteni tudják. Itt, az egyetemi padokban tanultak meg kórtörténetet írni, statisztikai kimutatásokat készíteni. Ezeket az ismereteket tanulmányaik végeztével, mint pozícionált megyei, városi orvosok a központi adminisztráció utasítására naponta hasznosították, hiszen közülük kerülnek ki a szakszerű jelentést író, a középszintű — megyei — bürokrácia rendszerébe betagolt orvosok. Az egyetemi orvoskarok nagyszabású reformjának, a skolasztikus hagyományoktól való elszakadásnak köszönhetően, kibővült az oktatásban résztvevők köre. Már nemcsak leendő orvosok, hanem az alsóbb szinten működő gyógyítók, sebészek, gyógyszerészek és bábák is, akik a 18. századig az orvoskarok falain kívül rekedtek, most bebocsátást nyertek. A sebészek az orvosokhoz hasonlóan doktori fokozatot is nyerhettek, együtt hallgatták az anatómia, iatrofizika, iatrokémia előadásokat. A gyógyszerészek és a bábák egyelőre több szemeszteres kurzusok formájában kaptak szakszerű oktatást, majd oklevelet.

A 18. század utolsó harmadáig a magyar orvosképzés elsődleges színterei a külföldi egyetemek voltak. A katolikusok mindenekelőtt a bécsi, a protestán-

sok a német városok, Halle, Jéna, Wittenberg, majd Göttingen, Erlangen és Tübingen egyetemeit látogatták. A magyarországi orvos-peregrináció szempontjából különösen a 18. század közepéig fontosak a németalföldi, különösen az utrechti és a leydeni, valamint Svájcban a bázeli egyetemek. A krakkói, strassburgi, párizsi, londoni egyetemeken évente alig átlag 2-3 medikus végzett, viszont ennél jóval nagyobb volt az átmenetileg itt tanulók száma.[24] A külföldi tanulmányok megszervezésében komoly akadályt jelentett a szükséges pénzeszközök előteremtése. Mivel a korabeli egyetemeken a doktori cím eléréséhez szükséges tanulmányi időtartamot egészen a század utolsó harmadáig nem maximálták,[25] sokan — éppen az anyagi nehézségek leküzdése érdekében — lerövidítették a külföldi tanulmányi időt. A jelölt ebben az esetben megfelelő alaptudás birtokában iratkozhatott be a külföldi egyetemre, ahol aztán gyakran *in medias res* a *disputatió*val és a disszertáció előmunkálataival kezdte meg tanulmányait és akár egy év alatt is abszolválhatta a stúdiumot. Ezt a szükséges útravalót egyes hivatástudó, igen felkészült és segíteni akaró magyarországi orvosok adták a külföldre készülőknek.[26]

A leghíresebb és leghatékonyabb 18. századi orvosi magániskolákat Magyarországnak az igényes orvoslás szempontjából kiemelkedő két területén, a Felvidéken és Debrecenben találjuk. A század elején a Szepes és Liptó megyei főorvos, Fischer Dániel[27] késmárki magániskoláját számos medikusjelölt látogatta. Tanítványai között olyan, később valódi karriert befutó orvos is volt, mint Gömöri Dávid[28], aki jénai egyetemi tanulmányai megkezdése előtt 2 évig látogatta Fischer iskoláját, majd 1731-ben 23 évesen már „semi-medicus"-ként mindössze 2 év alatt abszolválta az egyetemet.

---

[24] A magyarországi orvos-peregrinusok kiadott matrikuláit a Szögi László sorozatszerkesztésében megjelent „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban" köteteiben találjuk: *Kiss József Mihály:* Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789. Budapest 2000.; *Tar Attila:* Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. Budapest 2004.; *Szögi László:* Magyarországi diákok a lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788. Budapest 2003.; *Hegyi Ádám:* Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798). Budapest 2003.

[25] A bécsi egyetemen is csak 1775-ben a Störck-féle *Instituta* határozta meg az orvosi stúdiumot kötelezően öt évben. *Győry Tibor*: Az orvostudományi kar története. Budapest 1936. 89–95.

[26] Ez az oktatási forma már a 17. századtól kezdve Európa-szerte ismert és közkedvelt volt, egy-egy híresebb orvos személyiséghez köthető iskolák voltak: Medizin-chirurgisches Institut/Zürich (H. Rahn), hasonló Heidelberg (Schwarz), Meinburg (Trampel), Bruchsal, Marburg, Drezda, Koppenhága, Münster, Wiegleb langensalzai kémiai tanintézete, May betegápoló intézete Mannheimben, a danzigi sebészeti akadémia, II. József bécsi katonai sebészeti akadémiája (Josephinum), a berlini Collegium medico-chirurgicum. Vö. *Duka Zólyomi Norbert:* A magyarországi orvostudományi fejlődés gócpontjai a nagyszombati orvostudományi kar megalapítása előtt. Orvostörténeti Közlemények 75–76. (1975) 109–120. és *Schultheisz Emil:* A hazai orvosképzés története a nagyszombati orvosi kar felállításáig. Uo. 51–53. (1969) 17–33.

[27] Fischer Dániel (1695–1746) Késmárkon született evangélikus lelkész fiaként. 1713-tól Wittenbergben tanult, 1716-ban itt szerzett orvosi oklevelet. Hazatérése után Késmárkon városi orvos, majd Szepes és Liptó megyék főorvosaként tevékenykedett. Háziorvosként bejáratos volt Csáky Miklós gróf udvarába, és ő volt a nagyváradi püspök, később esztergomi érseknek is a háziorvosa. Bonctani és fürdőkkel kapcsolatos szakirodalmi munkássága révén nemzetközi hírnévre tett szert, amiért III. Károly nemesi rangra emelte. *Weszprémi I.:* Succinta medicorum i. m. IV. köt. 210.

[28] Gömöri Dávid (1708–1795) 1733-ban nyerte el Jénában az orvosdoktori címet. Visszatérve hazájába, Győrben működött városi orvosként. A vegytan területén jelentős szakirodalmi munkássá-

A Felvidék másik jeles orvosi magániskoláját *Academia Molleriana* néven Moller Károly szervezte meg Besztercebányán, nagyjából a Fischer-féle iskolával egy időben. Az oktatás mellett több tanítványát a külföldi tanulmányok idejére stipendiummal is ellátta. Magyarországon és külföldön előkelő állásokat szerzett, működő patikájában a jelöltek a vegytant és a gyógyszerészetet is elsajátíthatták. Tanítványai között több jeles személyiségeket találunk: Bél Mátyás, Perlitzy János Dániel, az első magyar iatromatematikus, Torkos Jusztusz János, akit később a londoni Royal Society tagjai közé választott, Madai Dávid Sámuel, aki a Hallei egyetem oktatójaként szerzett hírnevet. A század második felében a kivételes tehetségű orvos, tudós polihisztor Hatvani István,[29] a debreceni kollégium filozófiai és matematika tanszékének tanára szintén iskolateremtő tevékenységet fejtett ki a leendő orvostanhallgatók magasabb stúdiumokra való felkészítése terén. A Hatvani-féle iskola különleges szerepét mutatja, hogy elsősorban alapozó tárgyakat oktatott, kémiát, newtoni fizikát, nagy jelentőséget tulajdonított a kísérleteknek. A korszak legmodernebb tudományosságát hirdette és terjesztette Magyarország keleti felében. Tanítványai között ott találjuk a későbbi debreceni főorvost, Weszprémi Istvánt, aki lelkes egészségügyi felvilágosító munkát folytatott, nagyszabású orvosbiográfiája mellett számos tankönyvet adott ki.

A 18. század utolsó harmadában került sor a Pázmány Péter által 1635-ben alapított nagyszombati jezsuita egyetem orvosi karral való bővítésére. Ezzel sikerült megteremteni Magyarországon is az orvosok képzésének intézményes kereteit. Mária Terézia 1769. november 7-én kelt bővítésről szóló rendeletét a Helytartótanács jó egy hónappal később, december 14-én tette közzé. Az oktatás, a szervezés elhúzódása miatt csak 1771. november 29-én kezdődött meg.

Az oktatás öt tanárral indult meg, ez feltűnően magas szám az akkori viszonyokat tekintve, hiszen az Európa-szerte működő orvosi karokon általában két-három professzor tanított. A nagyszombati egyetem új orvoskarának valamennyi oktatója a bécsi egyetem neveltje volt és közülük csak kettő magyarországi származású. A jelenség nem meglepő: új intézményről volt szó, amelyhez legjobb mintául a van Swieten által 1749-ben újjászervezett bécsi orvoskar

got fejtett ki, amiért 1741-ben Mária Teréziától nemességet kapott. *Weszprémi I.:* Succinta medicorum i. m. IV. köt. 245.

[29] Hatvani István (1718–1786) orvosdoktor, filozófus, matematikus, földmérő Rimaszombaton született. Apja könyvkötőmester volt. Alsóbb iskoláit Rimaszombaton, Losoncon, Kecskeméten végezte, majd a debreceni kollégium következett. 1746 és 1749 között folytatott külföldi stúdiumait a debreceni ref. egyház, városok, községek, céhek és előkelő mecénások (pl. gr. Teleki Ádám) finanszírozták. A leideni, utrechti, zürichi, bázeli egyetemeken tanult, majd visszatért Debrecenbe, ahol a kollégiumban oktatott aritmetikát, geometriát, matematikát, élettant és csillagászatot. Elsőként — mintegy 20 évvel megelőzve Horváth János munkásságát a pesti egyetemen — tanított hidrosztatikát, mechanikát és kémiát. A tanítás mellett gyógyítással is foglalkozott. Hatvani rendkívüli egyénisége mintegy félszázadon keresztül meghatározta Debrecen szellemi életét. Ismerte korának legmodernebb filozófiai, természettudományos és bölcseleti szerzőit. Jellemző, hogy külföldi útjáról — a cenzúra tiltakozása ellenére — a felvilágosult deista Pierre Bayle *Dictionnaire historique et critique*-jét magával hozta Debrecenbe. Életének monografikus feldolgozása: *Lósy-Schmidt Ede:* Hatvani István élete és művei. Debrecen 1931.

szolgálhatott. Az oktatók első nemzedékét van Swieten saját tanítványai közül válogatta ki.[30]

1770–1771-ben a nagyszombati orvoskaron munkához kezdő öt tanszék közül a patológia élére a Sopron megyei Schoretich Mihály, Veszprém megye tiszti orvosa került. Az anatómiai tanszéket a csehországi származású Trnka Vencel, az élettanit és gyógyszertanit a pétervárадi születésű Prandt Ádám Ignác, a kémia és botanika tanszéket az osztrák földről átkerült Winterl József Jakab, végül a sebészetet és szülészetet a bécsi Plenk József Jakab kapta meg (*2. táblázat*). A kar működésének első időszakában az 1749. évi, majd 1775-től az újabb bécsi *curriculum*ot követte. A szisztematikusan egymásra épülő alapozó és szaktárgyakat a korszak legmodernebb tankönyveiből oktatták (*3. táblázat*).[31] Az anatómia tanításához a Schaarschmidt-féle táblákat és Winslow könyvét használták. A kémiát Boerhaave *Institutiói*, a botanikát Linné *Systemája*, a fiziológiát és patológiát ugyancsak Boerhaave és van Swieten *Commentar*ja, Haller élettani munkája nyomán oktatták. Alapszerző volt Boerhaave a gyógyszertan *(materia medica)* és a klinikai gyakorlat *(praxis clinica)* oktatásában is. Végül a szülészetet a bécsi egyetem szülészprofesszorának, Johann Nepomuk Crantznak a könyvéből tanulták a diákok. Az igazán forradalmi újítást az oktatás módszertanában érhetjük tetten: bevezetésre került a betegágy melletti oktatás.[32]

A nagyszombati kar tehát kiváló oktatógárdával és a korszak legmodernebbnek számító tananyagával kezdte meg munkáját. Mivel az első időkben csak kevés hallgató volt, a tanítás rendkívül intenzíven folyt, ami biztosította a tanulók tudásának alaposságát (*4. táblázat*). A tanárok lelkes munkáját bizonyítja, hogy Winterl például saját költségén, fogaton vitte ki hallgatóit a flóra tanulmányozására, Trnka külön preparátumokat készített nekik, Schoretich privátórákon díjmentesen tökéletesítette tanítványai tudását.[33]

Az egyetem európai mércével tekintve is magas színvonalát bizonyítja az tény, hogy a magyarországi diákok mellett, több hallgató külföldről vagy Bécsből jött ide tanulni. A kar tudományos színvonala a végzettek későbbi tudományos munkájában és gyakorlati tevékenységében is megnyilvánult. A hallgatók közül többen írtak országos, sőt európai jelentőségű műveket. Hivatalukat nagy hozzáértéssel, lelkesedéssel látták el, az új módszerek terjesztőiként nagyban hozzájárultak a felvilágosult közegészségügyi reformok gyakorlati megvalósításához.[34]

---

[30] *Erna Lesky*: Krankenbett-Unterricht, van Swieten und die Begründung der medizinischen Fakultät Tyrnau (1769). Orvostörténeti Közlemények 57–59 (1971) 29–39.

[31] Merkur von Ungarn. Szerk. Kovachich Márton György. (1786) Heft 1. 75.

[32] *Kovachich M. Gy.* (szerk.): Merkur i. m. (1786) Heft 1. 94.

[33] Vö. *Duka Zólyomi Norbert*: Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvostudományi karán. Orvostörténeti Közlemények 51–53 (1969) 35–50. és M. Weh von Prockl: Personalbibliographien der Professoren der Medizinischen Fakultät der ungarischen Universität in Tyrnau und Ofen 1769–1784. Erlangen–München 1974.

[34] Az orvoskar később híressé vált diákjai közül: a kassai városi orvos Fuker Frigyes Jakab (1749–1805) a magyar betegségekről közzétett disszertációjában (*De salubritate et morbis Hungariae,* 1777) kifejtette, hogy Magyarországon a járványok fő oka nem a klimatikus viszonyokban keresendő, sokkal inkább a polgárok alacsony életszínvonalával összefüggő rendkívül rossz higiénés viszonyokban. Szentgyörgy és Bazin városok tiszti orvosaként tevékenykedő Lumnitzer István (1749–1806) a kémia és a biológia tudományok területén fejtett ki fontos szakirodalmi munkásságot. Jászberény és a Jászkun kerületek főorvosa, Haidenreich János Lajos (1747–1807) az ország délkeleti részének leggyakoribb

Kezdetben a tanulási idő a hallgató szorgalmától és tudásszintjétől függött, később az 1775. évi vizsgaszabályzatnak megfelelően öt tanulmányi évben állapították meg. A doktori fokozat eléréséhez két szigorlat kellett. Az első szigorlatot elméleti, a másodikat gyakorlati tárgyakból kellett abszolválni. Ezután jött a nyilvános vita *(inauguralis disputatio)*, majd ha ez sikerült, az ünnepélyes avatás.[35] A Störck-féle szabályzat rögzítette az egyetemen tanuló orvosok, sebészek, bábák vizsgadíjait is. (*5–7. táblázat*).

A klinikai oktatás a nagyszombati városi kórházban folyt, de nem volt elegendő „oktatási anyag", azaz kevés volt a beteg. Rövid idő alatt kiderült, hogy a város más téren sem felelt meg igényes orvosi oktatás infrastrukturális hátterének megnyugtató biztosítására: nem állt rendelkezésre elég holttest bonctani gyakorlathoz, sok nehézség volt a botanikus kert körül is. Ezen túlmenően az orvoskar felszereltsége sem volt kielégítő, amiért a tanárok több ízben is panaszos levelekkel fordultak az uralkodóhoz. Mária Terézia próbált segíteni az akut problémákon: pénzt küldött a kémiai laboratóriumnak, rendelettel utasította Nyitra és Pozsony vármegyéket holttestek szállítására.[36] Hosszú távon azonban ezekkel az eseti intézkedésekkel nem sikerült a problémákat megoldani. Nagyszombat tehát nem volt alkalmas arra, hogy egy fejlődő egyetem otthona legyen. 1777-ben a királynő végül elrendelte az egyetem Budára költöztetését. Budán az orvosi kar a királyi palota oroszlános nagyudvara helyén álló Stöckl-házban nyert elhelyezést. 1784-ben a kormányhivatalok Budára költözése miatt az egyetem Pestre került.[37]

Az orvoskar a pesti időszaktól kezdődően az oktatási feladatok ellátásán túl, igen tekintélyes szerepet töltött be az ország általános egészség- és közegészségügyi irányításában. A bécsi egyetem orvosi fakultása már 1749-től, a van Swieten-i reformok óta központi ellenőrző, tanácsadó és az egészségügyi piac gyógyítóit instruáló, vizsgáztató, bizonyítványok, oklevelek kiadásával munkájukat legitimáló szervként is működött. Ezeket a feladatokat nagyjából 1787 táján a pesti orvosi fakultás — bécsi mintát követve — szintén felvállalta, szakmai és hatalmi pozícióit jelentősen megnövelve.

Orvosok a modern hivatali bürokrácia szolgálatában

A jelentést író, bürokrata orvosdoktor alakja, aki aktív részese, alakítója, végrehajtója a legfelsőbb szinten kialakított egészségügyi koncepcióknak, a 18.

betegségeiről tett közzé munkát (*Medicina Aradiensis,* 1783). A pozsonyi orvos, Huszty Zakariás Teofil (1754–1803) a közegészségügy területén fejtett ki igen hatékony munkát. Nagyszabású kétkötetes munkában foglalta össze — több mint ezer oldalon — az orvosrendészeti tudnivalókat (*Diskurs über die medizinische Polizei,* 1786). Barbenius József Benjámin (1754–1814) brassói orvos a Barcaság orvosi topográfiájával és orvos-meteorológiai megfigyelések gyűjtésével foglalkozott. Lange Márton (1753–1792) a Barcaság főorvosaként pedig a déli határok felöl fenyegető járványok elleni védekezés területén tüntette ki magát. Vö. *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest 1996.[2] 607-609.; *Szinnyei J.*: Magyar Írók i. m. az egyes személyeknél, passim.

[35] *Győry T.*: Az orvostudományi kar i. m. 35.

[36] Uo. 47–49.

[37] *„Summarische Erläuterung der die Universität von Tyrnau nach Ofen betreffenden Fragen."* MOL C 67, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Departamentum litterario-politicum, 1160 AT 108–117.

század közepén „született meg". Mária Terézia 1752-ben elrendelte, hogy minden megye alkalmazzon jól képzett orvost „ki lehetőleg a megye székhelyén lakjon, a szegény népnek ingyen rendeljen, kézi gyógyszertárát rendben tartsa, beosztott gyógyítónak munkáját ellenőrizze."[38] ezzel az utasítással a vármegyei tiszti orvosi hálózat alapjait teremtette meg. Az egymással is szoros kapcsolatban álló orvosok intézményes rendszere, pontos munkaköri leírásuk, feladatkörük írásos rögzítése azonban csak a jozefinus időszakban történet meg (*8. táblázat*).

A Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárban található az a rendkívül gazdag állag, a *Departamentum Sanitatis,* amely országos kitekintésben enged bepillantást a magyarországi egészségügy helyzetébe. Az anyag 1783-tól tartalmazza a megyei tiszti főorvosok Helytartótanácshoz beküldött éves narratív jelentéseit és az ezekhez csatolt táblázatos kimutatások formájában elkészített ún. minősítési íveket (*Conduitliste*). II. József nyelvrendeletének kibocsátásáig, 1784-ig a jelentéseket latinul, majd kötelezően németül írták.

Az első pillantásra szürke adathalmaznak tűnő — térségünkben új tudománynak számító — statisztikai módszerrel készített táblázatos kimutatások a központi hivatalok számára nélkülözhetetlen ismeretekkel szolgáltak a vármegye egészségügyi személyzetéről, orvosokról, sebészekről, borbélyokról, patikusokról, bábákról. A megyei orvosok a minősítési ívek első részében a gyógyítók személyi adatait (név, lakhely, születési hely, vallás, életkor, családi állapot, tanulmányok, korábbi szolgálat, fizetés, nyelvismeret), a második részében az illető jellembeli tulajdonságaira, szakmai rátermettségére utaló jelzőket tüntettek fel. 1785 és 1790 között eltelt mintegy hat évből összesen 140 minősítési ív áll rendelkezésünkre (*2. kép*).

A Helytartótanács munkájában döntő változást hoztak II. József 1783-ban és az azt követő években bevezetett reformjai, amelyek a Helytartótanács szervezetére, hatáskörére és ügyintézési módjára egyaránt kiterjedtek. A reformok alapvető célja II. Józsefnek az a törekvése volt, hogy a Helytartótanács ügyintézését gyorsabbá, egyszerűbbé, pontosabbá tegye. Az ügykörök elkülönítésére megszervezte a *Departamentumokat.* Az ügyosztályok állandó, fizetett, magasan kvalifikált szakembergárdával dolgoztak. Ezen keretek között jött létre a *Derpartamentum Sanitatis,* amely a korábbi *Sanitätskommission* feladatait vette át. Az 1770-ben kiadott egészségügyi normatíva (*Sanitätsnormativ*) rendelkezéseinek végrehajtását az 1724-ben létrehozott Helytartótanács távolról sem tudta kellően ellenőrizni. II. József célja a *Departamentum Sanitatis* létrehozásával elsősorban e fogyatékosságok megszüntetése volt.

II. József már 1780-ban — röviddel a trónra lépése után — minden megyében elrendelte az éves minősítési ívek elkészítését.[39] A cél: egyrészt minden hatóság ismerje meg az alárendelt tisztségviselőket, hogy üresedés esetén a „valódi érdemeket és a rátermettséget lehessen figyelembe venni", másrészt ellenőrizni ezek munkáját. Az ötlet és a módszer valószínűleg még az 1777. évi

[38] *Linzbauer, F. X.*: Codex i. m. II. köt. 280.

[39] MOL A 39, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia 6549/1780.

franciaországi utazás terméke, ahol József találkozott Turgot-val, aki megismertette őt a már kipróbált szisztémával, vagyis a táblázatos kimutatások rendszerével.[40] Magát a szisztémát birodalmi szinten minden bizonnyal id. Karl Zinzendorf dolgozta ki. Az egészségügy területén 1783-ig — a Helytartótanács átszervezéséig — gyakorlatilag ez ügyben nem történt semmi. 1783-ban jelennek meg az első egészségügyi jelentések, amelyeket a megyei tiszti orvosok készítettek el, de szakszerűen kitöltött minősítési íveket — néhány felvidéki megyétől eltekintve — nem találunk.

II. József 1785. október 31-én ismételten elrendelte minden törvényhatóságban az éves minősítési ívek elkészítését. Ez nem sokkal a kerületi rendszer létrehozása után történt. 1785-ben kibocsátott rendeletével Magyarországot, Horvátországot, Szlavóniát 10+3, közel azonos nagyságú adminisztratív kerületre osztotta fel. A szisztémaváltás korszerű, racionális és természetes volt. A magyar rendek azonban az uralkodónak ezt a lépését sohasem bocsátották meg. A kerületek élére királyi főbiztosokat, azaz főispán-komisszáriusokat állított, megszűntetve ezzel a vármegyék önkormányzatát, a szabad királyi városok, valamint a kiváltságos kerületek privilegizált helyzetét. A kerületi biztosok ezentúl munkájukban az alispánjaikra támaszkodtak, azok pedig a szolgabíráikat és ezek helyetteseit az alszolgabírókat kurrentálták. A folyó ügyek intézésében az új bürokratikus háló a falusi bírákig terjedt.

Mivel a minősítési ívek leadási határideje 1786. február 1. volt, az idő rövidsége miatt csak igen kevés törvényhatóság tudott eleget tenni a feladatnak. Ez persze egyáltalán nem meglepő! Egy-egy tabellával ellátott jelentés hosszú utat tett meg, amíg eljutott a Helytartótanácsig. A megyei főszolgabíró ill. az esküdtek a megyék tiszti orvosaitól kapták meg a tabellákat. Maga a megyei tiszti orvos a neki alárendelt járási orvosoktól, vagy sebészektől gyűjtötte be a szükséges adatokat. Arra is akad példa, hogy az érdemi adatgyűjtő munkát a szakember helyett a helyi bíró, a helyi pap, vagy éppen maga az írástudó diplomás bába végezte el. Az adatok összesítése a megyei tiszti orvos feladata volt, de mivel néha több hónap is eltelt az egyes járási részadatok beérkezése között, sokszor csak félkész, hiányos tabellát továbbított a főszolgabíróhoz. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen egy-egy „adatgyűjtőnek" orvosnak, sebésznek vagy bábának sok egyéb más teendői mellett sokszor 50-60 kilométeres körzetet is be kellett járnia, hogy megszerezze a szükséges információkat. A szándék nemes volt, csak éppen például sűrűn lakott vármegyékben a feladat végrehajtása volt majdhogynem reménytelen. A helyzetet tovább nehezítette a nyelvrendelet kibocsátása. Különösen a színmagyar megyékben ütközött nagy ellenállásba: itt vagy nem tudtak németül, vagy pusztán patriotizmusból szabotálták a német nyelv használatát. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy egyes megyék (pl. Szabolcs, Borsod, Nógrád, Somogy) évekig egyetlen jelentést és minősítési ívet sem küldtek.

[40] *Hans Wagner*: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburstag. Köln–Wien–Graz 1965. 221–246.

Több megye úgy próbált könnyíteni saját magán, hogy az első évben 1785-ben elkészített egy többé-kevésbé reális tabellát, a későbbiekben pedig csupán ennek adatait variálgatta. A tabellák további útja a főszolgabírótól vagy az alispántól a kerületi főispánhoz vezetett, aki ezeket többnyire változatlan formában megküldte a Helytartótanács egészségügyi osztályának. A *Departamentum Sanitatis* feladata volt a tanulságok levonása, javaslattétel. A gyakorlatban azonban csak tömörítették a tabellákhoz fűzött narratív értékelés megállapításait. Gyakran még az előző ciklus adatait sem vetették össze az új tabellákéval. A vármegyék, illetőleg maguk az orvosok így legfeljebb egy egy-két oldalas helytartótanácsi leiratban értesülhettek sokszor emberfeletti munkájuk értékeléséről, további teendőikről. Néhány esetben még az is előfordult, hogy az orvosok ezekben az igencsak lakonikus hivatalos iratokban saját mondataikat olvashatták újra. A vármegyék a helytartótanácshoz írott panaszos leveleikben is utalnak arra, hogy odafönt nem értékelik kellőképpen a tiszti orvosok, a sebészek, a bábák — különösen a minősítési ívek kitöltésében végzett — munkáját.[41] A fennmaradt levéltári források azt mutatják, hogy ebben a kezdeti időszakban a Helytartótanács munkája inkább a helyzet felmérésére korlátozódott. A Helytartótanács számvevőségének feladata volt, hogy beérkezett minősítési ívekben feltüntetett, államilag fizetett, a vármegye vagy a szabad királyi városok alkalmazásában dolgozó, szakszerűen kiképzett orvosok, sebészek, borbélyok, patikusok és bábák számszerű összesítését elvégezze. Az elkészült tabellát a számvevőség aztán továbbította az egészségügyi ügyosztálynak, ahol az illetékes szakreferensek országos kitekintésben reális képet formálhattak arról hol van hiány, milyen ellentmondások illetőleg eltérések vannak a fizetések összegében (*9. táblázat*).

1787-től kezd a rendszer a legfelsőbb vezetés szintjén szakmai szempontból nézve sokkal gondosabbá válni. II. József 1786 őszén elrendelte — a már bejáratott osztrák mintát követve — az országos főorvosi hivatal felállítását. Az országos főorvost (*protomedicus regni*) közvetlenül a Helytartótanácsnak volt alárendelve és egyúttal a pesti orvosi fakultás dékánja volt, tagja továbbá a Helytartótanács tanulmányi és kegyes alapítványi bizottságának. Feladatai közé tartozott — többek között — az egészségügyi alkalmazottakról készített minősítési ívek átnézése, és általában minden szakkérdésben a hatékony, átgondolt tanácsadás. A Helytartótanácsnál 1738-tól, az egészségügyi bizottság felállítása óta bevett gyakorlat volt, hogy fontos döntések előtt kikérték a bizottság állandó egészségügyi tanácsosának szakorvosi véleményét. Később, 1770-től az

[41] A Helytartótanács minősítési ívekre adott meglehetősen formális reakciója gyakorlatilag éveken keresztül változatlan volt. A rövid, néhány soros leiratokban általában az 1770. évi egészségügyi normatíva sebészek, borbélyok, patikusok, bábák vizsgakötelezettségeiről szóló részére hivatkoztak, majd megállapították, hogy az adott törvényhatóságban kevés az előírásoknak megfelelően vizsgázott gyógyító. Végül utasították a megyéket és városokat, hogy a jövőben csakis az előírásoknak megfelelően vizsgázott gyógyítót alkalmazzanak. Egy kiragadott példa: Selmecbánya az 1785–1786. évi conduitlistáira a Helytartótanácstól a következő választ kapta: *„aus (...) Conduitlisten bemerket worden ist, daß in dieser Stadt [vagy Komitat] annoch einige ungeprüfte Wehemütter vorfindig sind; so wird diesen Stadtmagistrat [vagy Komitat] hiemit aufgetragen: sich anstatt diesen ungeprüften mit vorschriftsmäßig examinirten Subjecten zu versehen."* MOL C 66 Nr. 1. pos. 51/1787.

orvosi fakultás alapítása után a Helytartótanács elvben az egyetem orvoskarával kooperált. Igazán hatékony együttműködés azonban nem alakult ki. A nyolcvanas évek második felében az egyre nagyobb számban beérkező minősítések és egészségügyi jelentések szakszerű, gyors véleményezése, és a megyékkel való folyamatos kommunikáció megkövetelte, hogy az ügyosztálynak állandó szaktanácsadói apparátus álljon rendelkezésére. A Helytartótanács az egyetem orvoskarával egyetértésben Veza Gábort, a pesti egyetem orvosi fakultásának dékánját nevezte ki országos főorvosnak, amiről 1787. március 6-án kiadott körrendeletben értesítette a megyéket.[42] A megyék jelentései és táblázatai ezentúl garantáltan a szakember kezébe kerültek, aki — e bürokratikus háló egy újabb láncszemeként — pontos, kidolgozott szakvéleményét előbb a Helytartótanácsnak küldte meg, de akadt arra is példa, hogy közvetlenül a kerületi főispánnal levelezett. Maguk a törvényhatóságok is fordulhattak indokolt, vagy sürgős esetekben közvetlenül az országos főorvoshoz, vagy rajta keresztül a fakultáshoz.[43] Az így kialakított „kommunikációs csatornának" köszönhetően gyakorlattá vált, hogy a megyék közvetlenül az orvosi fakultástól kértek „frissen" oklevelet szerzett sebészt, patikust bábát. A vizsgázott gyógyítók alkalmazásával, fizetésével kapcsolatos levelezés, alkudozás sok esetben — a gyors ügyintézés érdekében — a kerületi főispán kikapcsolásával, a megyei orvos és a fakultás aktuális dékánja között bonyolódott.[44]

Amit műfajukból adódóan az uniformizált minősítési ívek sokszor csak sejtetnek, az az egészségügyi jelentések narratív részeiből nyer beigazolást. A jelentések színvonala, részletessége a megyei orvos lelkiismeretességének, szakmai elhivatottságának és nem utolsósorban hatékonyságának függvényében megyénként nagyon sokszor eltérő.

A megyei tiszti orvosok évi jelentései a társadalmi élet minden olyan területére kiterjedtek, amelyek az egészségügyi viszonyokra hatással lehettek. Egy szakszerűen elkészített jelentés — optimális esetben — a következő területek többé-kevésbé részletes kidolgozását tartalmazta:

1. A megye általános egészségügyi viszonyai: a megye területén előforduló betegségek leírása és gyógyítása (*Krankenbericht*). Légköri és időjárási viszonyok havi bontásban (hőmérséklet, légnyomás, levegő nedvességtartalma, széljárás, vízállás). Ez utóbbiról azért kellett éppen az orvosnak beszámolnia, mert a légköri viszonyok és a járványos betegségek között összefüggést sejtettek (*3. kép*).

[42] MOL C 23, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Impressa circularia (a továbbiakban C 23) Nr. 3456/1787. március 6.

[43] 1788-ban például a Helytartótanács az Abaúj-Torna megyei orvost utasította, hogy a megye egészségügyi személyzetével kapcsolatos kérdésekben forduljon közvetlenül az országos főorvoshoz. MOL C 66 Nr. 4. pos. 11/1788.

[44] A Helytartótanács számvevősége által 1787-ben a vizsgázott és közpénzekből fizetett bábákról készített kimutatásban Bereg–Ugocsa vármegyénél egyetlen bábát sem tüntettek fel, csupán utalás történik a fakultással éppen folyamatban lévő egyeztetésre „frissen" oklevelet szerzett bába küldése ügyében. MOL C 66 Nr. 53. pos. 33/1787. Máramaros (MOL C 66 Nr. 53. pos. 79. fol. 103/1787.), Békés–Csanád–Csongrád (MOL C 66 Nr. 53. pos. 195. fol. 433/1787.), Kőrös (MOL C 66 Nr. 53. pos. 24/1787. és Uo. pos. 71. fol. 44/1787.) vármegyék esetében pedig két-két helyre a *„vacat"* bejegyzés került, jelezvén, hogy a közeljövőben a fakultásról vizsgázott bába érkezik.

2. Gyógyszertárak vizsgálata (*Apotheken-Visitation*): minden megyei, szabad királyi városi orvosnak évente egyszer, lehetőleg júliustól októberig meg kellett vizsgálnia a megye területén működő gyógyszertárakat. A szempontok a következők voltak: van-e a gyógyszerésznek egyetemi oklevele, megfelelő és kellő tisztaságú épületben van-e a gyógyszertár, a gyógyszereket az előírásoknak megfelelően készítik, tartják és a megszabott áron adják-e. A vizitációk során meg kellett vizsgálni továbbá a mérgeket áruló fűszerkereskedéseket is, hogy a kereskedők meg tudják-e különböztetni a különféle mérgeket és elkülönítik-e azokat az élelmiszerektől.
3. Járványos betegségek regisztrálása
4. Marhavész
5. Veszett állatok marása miatt keletkezett betegségek számbavétele
6. Gyógyvizek állapotának leírása
7. Természeti tünemények regisztrálása (lidércek, csillaghullás, földrengés)
8. Halottszemlék és a halottak eltemetésével kapcsolatos előírások betartásának ellenőrzése
9. Sebészek, szülészek, állatorvosok műszereinek állapota
10. A megye egészségügyi személyzetével kapcsolatos problémák, hiányok számbavétele.[45]

Az első szakszerűen elkészített egészségügyi jelentések 1786-ban jelentek meg a Helytartótanácsnál. Szórványosan már 1783/84. évtől is találunk az egészségügyi ügyosztály anyagában jelentéseket, de ezekben a fent felsorolt témák, illetve szakterületek még nem különültek el világosan és átláthatóan. Teljesen esetleges módon, a megyei orvos ambícióinak és szakmai felkészültségének függvényében kerültek be vagy maradtak ki fontos témák. Az 1783/84 és 1786 közötti időszakból egy oldalas jelentéstől 20-30 oldalasig, sokféle variációval találkozunk. Valamennyi beérkezett jelentésben az orvosok beszámoltak — ha sokszor meglehetősen lakonikusan is — az adott megye egészségügyi személyzetének szakmai kompetencia vagy számbeli hiányosságairól, az esetleges járványos megbetegedésekről és általában az év során kezelt betegek állapotáról és az alkalmazott gyógymódról.[46]

[45] Az 1786 és 1790 közötti időszak narratív egészségügyi jelentései a Helytartótanács egészségügyi ügyosztályának következő ügyiratati között találhatóak: MOL C 66 Nr. 56. pos. 1–392/1785–86., Nr. 1. pos. 1–759/1787., Nr. 1–10/1788. (1788-tól már mindenütt az országban kerületenként, a főispán-komisszáriusok továbbították a jelentéseket a Helytartótanács felé, ezt jelöli a kútfőre utaló numerus.), Nr. 1. pos. 1–144/1789., Nr. 2. pos. 1–83/1790. A narratív jelentéseket 1848-ig gyakorlatilag alapvető változtatások nélkül a fent ismertetett tematikában készítették el a megyei orvosok. 1794 után kiegészült még néhány közegészségügyet érintő szemponttal: a megyei fogházakban raboskodók számára kiszolgáltatott orvosi szerek számbavétele, a himlőoltások regisztrálása, valamint egészségügyi rendészeti kérdések (olajmalmok és vágóhidak elhelyezése, utcák világítása és tisztítása, élelmiszerárusítás ellenőrzése, vízellátás, fürdők állapota) egyre részletesebben taglalták a lakosság higiénés viszonyait, vagyis a lakóházak tisztasági állapotát. *Felhő Ibolya–Vörös Antal*: A helytartótanácsi levéltár. Budapest 1961. 259.

[46] Az 1783/84 és 1785 közötti két esztendő egészségügyi jelentései a Helytartótanács egészségügyi ügyosztályának következő iratai között találhatóak: MOL C 66 Nr. 22. pos. 1–451/1783–84., Nr. 1. pos. 1–309/1785.

A következő négy évben a fentebb ismertetett „katalógus" újabb, az egészségügy szempontjából fontos témákkal bővült. 1787-től néhány nyugat-magyarországi és felvidéki megyében az ambiciózusabb orvosok gyermekhalandósági táblázatot is beiktattak jelentéseikbe. Ezekben pontosan feltűntették a születéskor, illetve röviddel a szülés után elhalálozott fiú és lánygyermekek nevét, és a halál okát, vagyis a szülési komplikációk jellegét.[47] Ugyanígy regisztrálták a megye területén az adott jelentési évben a születések és a halálozások számát többnyire havi bontásban.[48] 1789-től a vármegyei orvosok éves jelentéseihez csatolták beosztottaik, a megyei sebészek egy vagy legfeljebb kétjárásnyi területre vonatkozó, táblázatos formában elkészített betegjelentéseit is. Így pontosan nyomon követhetjük a vármegyei orvosok munkamódszereit: a beosztott sebészeiktől rendszeres időközönként begyűjtötték a részinformációkat, majd ezeket a részjelentéseket összegezték és kiegészítették a saját megjegyzéseikkel.[49] 1790-ben Komárom megye sebésze már előre „gyártott" formanyomtatványon regisztrálta a rá bízott területen az állatállományt (lovak, juhok, marhák). A táblázatban feltüntette az állatok számát, esetleges betegségeiket és az alkalmazott gyógymódot (*4. kép*).[50]

Az évek során nemcsak tartalmilag, hanem formailag is nagyon látványosan szakszerűsödtek a megyei orvosok egészségügyi jelentései. A jól szervezett és hatékonyan instruált beosztottaktól (sebészek, bábák) a megyei orvosokhoz beérkezett adatokat 1787-től rendszeressé váló, általában házilag elkészített táblázatokba foglalták szinte minden egyes témában. Különösen gondos, differenciált és átgondoltan felépített, mondhatni „professzionalizált" táblázatokkal találkozunk a betegek, a járványok, de több megye esetében még az időjárási és légköri viszonyok regisztrálásában is. Az egyes rovatok elkészítésénél nemcsak a szűkebb egészségügyi szakterület különböző aspektusainak tartalmi részleteire figyeltek az orvosok, hanem időben is differenciáltan, havi, sőt néha napi bontásban mutatták be a betegségek, járványok alakulását.[51]

1787-től az egyes megyék egészségügyi személyzetével, hivatalos gyógyítók képzettségével, oktatásával kapcsolatos fontos információkat az orvosok

[47] Ilyen kimutatást küldött Sopron város 1785. évre vonatkozó jelentésében. MOL C 66 Nr. 56. pos. 175/1785–86.

[48] Példaként Temes megye jelentése: MOL C 66 Nr. 56. pos. 5/1785–86.

[49] A megyei sebészek igen jól tagolt, rendszerint táblázatos formában elkészített betegjelentései a következő rovatokat tartalmazták: helység neve, évszakonként a lakosság körében tapasztalt *belső betegségek* (*innerliche Krankheiten*), ezekre alkalmazott gyógymód, a lakosság körében tapasztalt *külső betegségek* (*äusserliche Krankheiten*), ezekre alkalmazott gyógymód, lovak, juhok betegségei, marhavész. A táblázatok egyes rovatait házilag készítették el, ezért a felépítés, a rovatok szempontrendszere sokszor igen nagy helyi eltéréseket mutat. MOL C 66 Nr. 1. pos. 1–144/1789.

[50] MOL C 66 Nr. 2. pos. 18/1790. 1787-től általában az egészségügyi jelentésekben az állatorvoslás központi kérdésként jelentkezik.

[51] Benkő Sámuel Borsod vármegye orvosa például 1788. évi táblázatos betegjelentésében három rovatot készített: hónap, időjárás, betegség és alkalmazott gyógymód (MOL C 66 Nr. 8. pos. 61/1788.). A Zágrábi kerület 1788. évi betegekről szóló jelentésének első rovatában a helység neve, majd a következőkben a beteg neve, életkora, a betegség tünetei, a betegség kezdete napra pontos dátummal és végül a gyógyulás vagy a halál bekövetkeztének dátuma szerepel (MOL C 66 Nr. 1/1788.). A Pesti kerület beteg-jelentésében az első rovatban a betegség nevét, utána a beteg életkorát, nemét és végül a gyógyulás vagy halál tényét regisztrálták. MOL C 66 Nr. 7/1788.

számára még 1787-ben uralkodói körrendeletben — német és magyar nyelven egyaránt — kibocsátott, 32 pontból álló hivatali utasítás (*Amtsunterricht*) szerint rögzítették a vármegyei orvosok.[52] A megyei orvosok jelentéseiknek ezt a részét kéthasábos formátumban készítették el. A lap baloldali részén a hivatali utasítás megfelelő pontjának szövege, a jobboldalin pedig az adott vármegyében az ezzel kapcsolatban tapasztalt állapotok rövid leírása található. A jelentésnek ehhez a részéhez csatolták az orvosok a minősítési íveket is. 1789-től az egészségügyi jelentések elnevezése is megváltozott. Az addig használt *Sanitätsbericht* helyett az új terminus: rendészeti jelentés (*Polizey Bericht*). (*5. kép*)

A jelentésekhez a legtöbb esetben további iratokat, kérvényeket, (különleges betegségek részletes leírását, komolyabb fennakadásokat okozó konfliktushelyzetekről szóló beszámolókat) csatoltak az orvosok. Ezen iratok összességéből és a táblázatos kimutatásokból pontosan nyomon követhető az ország első hivatalában, a Helytartótanácsban, a vármegyei vezetésben, a szakemberek, orvosok, sebészek, bábák szintjén a jozefinus korszakban látványossá váló szakosodás és szakszerűsítés folyamata, és az új szisztéma bevezetésével szinte kötelezően együtt járó, néha gerjesztett konfliktusok, időlegesen fölborult alá-fölérendeltségi viszonyok alakulása.

Az egészségügyi jelentések elkészítésében a megyei tiszti orvos irányításával a társadalom legkülönbözőbb rétegei vettek részt. Az irányelveket a legfelsőbb szinten szabták, amelyeket a középszinten a tiszti orvosok a jegyzők, bírák, egyházi emberek segítségével foganatosítottak és bonyolítottak. A legalsó szinten pedig ott voltak a válaszadók, a különböző rendű és rangú gyógyítók. A tiszti orvosok jelentései nyomán horizontális keresztmetszetet kaphatunk a 18. század utolsó évtizedeiben a magyar társadalom színvonaláról, igényeiről és igényességéről, a lakosság egészség- és betegségügyhöz való viszonyulásáról. Az, hogy a jelentési és minősítési rendszer — ha akadozva is, de — működött, egy társadalmi szint fokmérője is egyúttal.

Az orvosi hivatás: státusz és pozíció

A 18. századi almanachokban, folyóiratokban több olyan értelmiségi listát találunk, ahol orvosok is szerepelnek. Ezekből a forrásokból nemcsak az orvosok nevét tudhatjuk meg, hanem azt is, hogy mennyi volt egy megyei orvos évi fizetése, mikor, melyik egyetemen szereztek diplomát, milyen témából írták disszertációjukat.

Az orvostörténész számára is kiválóan használható fontos forrás az *Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778*, több mint 200 évvel ezelőtt jelent meg. Az évkönyvet az eperjesi születésű, hányatott életű evangélikus tanító, majd lap- és lexikonszerkesztő, Korabinszky János Mátyás állította össze. A pozsonyi honismereti iskola képviselőjeként is számon tartott Korabinszky ebben a munkában nemcsak Magyarország történetét, földrajzát és oktatási rendszerét

[52] A II. József által nyomtatott királyi körrendeletek (*Circularia impressa*) formájában kiadott, pontokba foglalt hivatali utasítások elsőként rögzítették az egyes hivatalos gyógyítók (orvosok, sebészek, patikusok, bábák) feladatait. A körrendeletek: MOL C 23 8. cs. 548/1787.

ismerteti, hanem egy rövid értelmiségi listát is közöl a korszak élő és ismert magyar tudósairól, valamint a tudományok pártolóiról. 333 név található a listán. Korabinszky maga is sejtette, hogy ez nem nagy szám, ezért megjegyezte, hogy „még sok olyan ember van Magyarországon, aki megérdemelné, hogy szerepeljen ezen a listán, de sajnos nem volt elég hely a bemutatásukra." A 333 név között összesen 31 orvost találunk, közülük négyen városi, öten megyei orvosként tevékenykedtek, ketten pedig egyetemi tanárként.[53]

1786-ban indult meg Pesten német nyelven *Merkur von Ungarn* cím alatt az első magyarországi tudományos igényű szakfolyóirat. Kovachich Márton György, a jeles jogtörténész, aki egy budai irodalombarát tudós kör tagjaként a lap szerkesztője lett, ezzel az orgánummal a felvilágosodás hazai terjesztésének és képviseletének országos, sőt külföldnek is szóló publicisztikai eszközét akarta létrehozni. A lap indulásakor a felvilágosodás szellemének megfelelően fejti ki elveit a tudományos folyóiratok szerepéről a magyar és a nemzetközi politikai és tudományos életben. Úgy gondolja, hogy az újságok ismertté tehetik a szellemi élet legfrissebb terméseit, helyi sajátosságait, a sajtó a legkiválóbb eszköz a tudományos eredmények és ismeretek nemzetközi cseréjére. A mindössze két évfolyamot megért folyóirat legfőbb célját tehát Kovachich az olvasók tájékoztatásában jelölte meg. Bevezetőjében szükségesnek tartotta a lap német nyelvét külön indokolni azzal, hogy a magyar tudós, irodalmi nyelv (*gelehrte Sprache*) még nem elég kiművelt és általános. A német nyelv használata viszont azt is lehetővé teszi, hogy a külföld megismerje a hazai kulturális eredményeket. A meghirdetett elvek megvalósítása azonban nem sikerült Kovachichnak, éppen a legújabb tudományos hírek, eredmények közlése, az aktualitás hiányzott az újságból. A folyóirat azonban igen részletes leírást ad a hazai oktatásügy egy-egy személyi vagy szervezeti kérdéséről, így rendkívül sok adatot találunk az orvosképzésről is. Kovachich közli az 1770 és 1787 között a nagyszombati, budai majd pesti orvosi fakultáson végzett orvosok nevét és disszertációjuk címét. Név szerint részletesen taglalja továbbá az orvoskari professzorok működését. Ezen kívül a folyóirat hasábjain szerepel a magyar orvoskaron vizsgázott sebészek, sebész-szülészek, gyógyszerészek és bábák névsora is.[54]

Nemcsak az orvostörténet egyik legjelentősebb forrása, hanem valóságos művelődéstörténeti adattár is a híres debreceni tiszti orvos Weszprémi István négykötetes Magyarország és Erdély orvosainak életrajzát tartalmazó munkája. A szerző széleskörű gyűjtőmunkát és levelezést folytatott, hogy minél több pontos adatot szerezzen az orvosok életéről, működéséről. Könyvében elsősorban a 16–17. században tevékenykedő orvosokkal foglalkozik, kortársai közül csak néhány kiemelkedő egyéniségről ír részletesebben, a többségről csak annyit közöl, hogy melyik egyetemen szerzett diplomát, hol, milyen beosztásban dolgozik. Az utolsó kötetben Weszprémi megadja könyve kiadásának idejében tevékenykedő megyei tiszti orvosok névsorát.[55]

---

[53] Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778. Szerk. *Korabinszky János Mátyás.* Wien–Pressburg, 1778.

[54] *Kovachich M. Gy.* (szerk.): Merkur i. m. 1786-1787.

[55] *Weszprémi I.*: Succinta medicorum i. m.

A megyei tiszti orvosok egészségügyi jelentéseinek valamint a fent tárgyalt egykorú nyomtatott forrásoknak az egybevetéséből kiderül, hogy az orvosok a 18. század második felében formálódó magyar értelmiségi réteg fontos, meghatározó részét képezik. Származásuk szerint a legtöbben orvos, gyógyszerész, vagy lelkész, tanár családból jönnek, de találunk nemesi, vagy paraszti felmenőket is.

A vizsgált korszakunkban az orvosok kisebb része pozícionált helyzetben és rangban, mint megyei vagy szabad királyi városi tiszti orvos dolgozott, nagyobb részük járási vagy megyei székhelyeken, mint gyakorlóorvos telepedett le, és egy csekély hányaduk, udvari orvosként grófi, hercegi udvarházakban tevékenykedett. A képzeletbeli orvosi hierarchia legfelsőbb szintjén álló megyei orvosok nem a megyei tiszti karban, hanem az ún. szegődöttek, a *conventionatus*ok között foglaltak helyet, ahol rangban a megyei mérnök után következtek. Társadalmi helyzetüket, erkölcsi, anyagi megbecsülésük is jól tükrözi: évi fizetésük a főszolgabíróéval volt azonos. A Helytartótanács Számvevőségének 1786. évi kimutatásából kiderül, hogy a megyei és a szabd királyi városi tiszti orvosok évi bevétele átlagosan 300-500 forint között mozgott, de akadt évi 800 forintos fizetés is.[56] Az orvosok vagyoni helyzetére jellemző még, hogy némelyiküknek sikerült élete folyamán nagyobb vagyont szerezni: így például Wallaszkay János Pest vármegye főorvosa, a császári akadémia tagja könyvtárat és 100.000 Forintot hagyott a kincstárra, vagy Pozsony város orvosa, Perbegg János Károly is több mint 100.000 Forintot gyűjtött össze életében. Pest városi orvosa Cseh-Szombaty József is végrendeletében egy nagyobb összegű, 25.000 Forintos alapítványt tett a debreceni kollégiumban felállítandó kémia-, fizika- és mineralógiai tanszék céljaira.

Nagyobb városokban az orvosok társadalmi helyzetének fokmérője pacientúrájuk társadalmi hovatartozása. Pozsonyban például a legtekintélyesebb orvosok — akik egyébként pozíciót és/vagy magasabb közhivatalt szereztek — azok voltak, akik a katolikus arisztokrácia és a klérus háziorvosaként működtek. A következő réteg az alsóbb nemességet kezelte, majd következtek azok az orvosok, akik az evangélikus kereskedőket és mestereket látták el. A képzeletbeli ranglétra utolsó fokán foglaltak helyet a külvárosi szőlőműveseket gyógyító orvosok.

Az orvosi pályában rejlő társadalmi mobilitás széleskörű lehetőségeit mutatja, hogy ez a feltörekvő értelmiségi réteg munkája, kiemelkedő szakmai teljesítménye révén nemességhez is juthatott. Így például tudományos munkásságuk elismeréseként Mária Terézia 1741-ben Perliczy János Dánielnek, 1765-ben Mátyus Istvánnak, I. Ferenc 1798-ban Plenk József Jakabnak adományozott nemességet. Előfordult azonban az is, hogy valaki pénzért vásárolt magának nemességet, így például Skollanits József pozsonyi orvos. Élete jól mutatja, hogyan lehetett a korszakban ezen a pályán előbbre jutni. Weszprémi leírja, hogy Skollanits felszabadított jobbágyszülők gyermeke volt, 1763-ban az Egészségügyi Bizottság (*Sanitätskommission*) orvosa lett, 1765-től a bizottság tanácsosa, majd

[56] MOL C 66 Nr. 43. pos. 40. fol. 201–204/1785–86.

1768-ban nevezték ki Pozsony megye tiszti orvosának és végül saját pénzen vásárolt nemességet.[57]

Az orvosok többsége városban élt, lakásuk, házuk helye is jól mutatja a városban betöltött státuszukat és pozíciójukat. Conrád András soproni orvos például a város tekintélyes polgáraként a Fabricius-házban lakott. A tehetségesebb orvosok igyekeztek a gyógyítás mellett tudománnyal is foglalkozni. Többen jelentős szakirodalmi munkásságot fejtettek ki. A magyar orvosok hírnevét mutatja az is, hogy több külföldi tudományos társaság magyar orvosokat is választott tagjai közé. Hazai környezetben is a legigényesebb társaságokban találjuk őket: az 1780–1790-es években ott vannak a szabadkőműves páholyokban,[58] ott vannak magánházaknál összejövő informális tudós körökben.[59]

Magyarországon a tereziánus és jozefinus időszak az a periódus, amikor az évszázadok alatt felhalmozódott empirikus tudásanyag látványossá és mindenek előtt olvashatóvá vált. Ezt bizonyítja a korszakban folyamatosan növekvő orvosi szak- és tankönyvkiadás. Az immár egyre szélesebb társadalmi nyilvánosság (laikusok-páciensek és szakemberek) körében hozzáférhető kiadványok *(orvosi felvilágosító irodalom)*[60] számára a gyors ütemben modernizálódó oktatási és bürokratikus intézmények, valamint az új felvilágosult tudomány, az „orvosi rendészet" *(medizinische Polizey)* programjának szellemiségében sorra kibocsátott uralkodói normatívák teremtettek legitimációs fórumot. Ezekben a folyamatokban a kezdeményező, az irányító, végrehajtó szerepet az orvosértelmiség különböző rétegei, megyei tiszti orvosok, városi gyakorló orvosok, házi- és udvari orvosok töltötték be. Ezek a pozíciók nem váltak el élesen egymástól: több megyei, városi tiszti orvosról tudjuk, hogy bejáratos volt a környék kastélyaiba, ahol nemcsak háziorvosi szolgáltatásokat nyújtottak, hanem egyúttal megbecsült vendégek is voltak. Tekintélyt, anyagi és erkölcsi megbecsülést vív-

---

[57] *Weszprémi I.*: Succinta medicorum i. m. IV. köt. passim.

[58] Több megyei, városi tiszti orvos az 1780–1790-es években sokszor nemcsak egy, hanem több szabadkőműves páholynak is tagja volt. Például a két pesti főorvos Samuel Glosius és Cseh-Szombathy József, a Gömör megyei tiszti orvos Madács Péter, Kis-Viczay József Torna megye főorvosa, a Varasd megyei tiszti orvos La Lange Keresztély János. *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Budapest é. n. (Reprint: Budapest 1993.) passim.

[59] Weszprémi Istvánról tudjuk, hogy debreceni háza — különösen élete utolsó két évtizedében — a tudós elit találkozóhelye volt. Megfordult nála Kazinczy, Csokonai, orvoskollégái közül Rácz Sámuel, Samuel Glosius. *Sükösd M.*: Tudós Weszprémi i. m. 82–86.

[60] Az egészségügyi felvilágosító irodalom igen sokszínű és sok műfajú nyomtatott forrásegyüttese az egész társadalmat mozgósító együttműködés szép példája, a felvilágosodás igen pozitív hatása egy mindenki számára alapvető és közös ügy: az egészség megóvása és a betegségek megelőzése érdekében. A kéziratos, de inkább nyomtatott formában kiadott pragmatikus, oktató szándékkal íródott munkák között van külföldi népszerűsítő könyv fordítása vagy átírása, vannak originális új munkák, prózában, katekizmus formában vagy éppen versben megfogalmazott rövid és vaskos kötetek, vannak néhány oldalas füzetek és egyoldalas táblák. Ezeket a kiadványokat tanult orvosok kezdték el írni vagy fordítani, majd a 18. utolsó évtizedeiben papok és paptanárok is bekapcsolódtak a munkába. Vajon kikhez szóltak? Tanítókhoz, papokhoz, bábákhoz, egyszerű emberekhez, vagy műveltebb „nemorvosokhoz" és mindenkihez, aki törődni kívánt testi állapotának megőrzésével. Tematikájuk is igen változatos: orvosi, egészségügyi, ápolási, nevelési, higiéniai kérdések egyaránt megjelennek bennük. Nagy példányszámban adták ki őket, sőt lefordították a hazai nemzetiségek nyelvére is. Vö.: *Deáky Z.*: A hivatalos és hagyományos gyógyítás i. m. 201–270. és *Szlatky Mária*: „Minden doktorságot csak ebből késértek". Szemelvények orvosi kézikönyvekből. Budapest 1983. 383–422.

tak ki maguknak. A helytartótanácsi leiratok, a magánlevelek tanúsága szerint az *excellentissimus* megszólítás járt nekik, amelyet csak a francia forradalom után váltott fel a *spectabilis*, a tekintetes jelző. Ünnepélyes alkalmakkor talárban és kalapban, vagy a kor divatjának megfelelően parókában, ékszerekkel feldíszítve, kezükben gombos végű doktorpálcával jelentek meg.

Az orvosok több szempontból is a társadalom „hőmérői", hiszen gyógyító munkájuk révén a megye valamennyi társadalmi közegével bizalmas viszonyban álltak. Az egészségügyi hierarchia csúcsán álló gyógyítóként, hivatalnokként állandó munkakapcsolatban álltak a megye vezetésével, sőt a Helytartótanács egészségügyi szakhivatalaival. Tevékenységük komplex — orvos-, művelődés- és eszmetörténeti — tanulmányozása révén a korabeli társadalom egészének működésébe a vármegye bonyolult alá-fölérendeltségi viszonyaiba nyerhetünk bepillantást. A források nyomán rekonstruálható, hogy a Bécsből, sürgetett egészségügyi reformokat a társadalom nem utasította el explicit módon, sokkal inkább harmonizálni próbálta az ősi, generációkon keresztül őrzött és átörökített tapasztalatokat a szakszerű, új tudással. Hogy ez mennyire volt sikeres, jórészt az akadémikus tudás letéteményeseitől, a városi, megyei „bürokrata-orvosoktól" függött. Ők voltak a közvetítők az adminisztráció és a mindennapi munkát végző hivatalos és nem-hivatalos gyógyítók között. A felvilágosodás kori egészségpolitikai koncepciók életképessége, a közvetlen kontroll, az állami normatívák végrehajtása vagy elutasítása az ő kezükben volt.

FÜGGELÉK

1. táblázat

Az „egészségügyi piac fontosabb" szereplői a 18. századi Magyarországon

KÉPZETLEN, NEM-HIVATALOS GYÓGYÍTÓK	KÉPZETT, HIVATALOS GYÓGYÍTÓK
VÁNDOR SPECIALISTÁK:	Orvosok (*Doctor medicinae*)
Sérvmetszők (*herniotomus/Bruchschneider*)	Sebészek (*Doctor chirurgiae*)
Kőmetszők (*Lithotomus/Steinschneider*)	Borbély mesterek (céhekben)
Okulisták	Vizsgázott gyógyszerészek
Foghúzók (*dentrifrangibuli*)	Fürdős mesterek (céhekben)
Vándor gyógyszerárusok - Olejkárok (*olearii*), drogisták, materialisták	Okleveles bábák
LETELEPEDETT GYÓGYÍTÓK:	
Füvesek	
Parasztbábák	
Tudós, -javasasszonyok (nézők, kenőasszonyok)	
Hagymázmérők	
Hóhérok	

2. táblázat
*A nagyszombati orvosi kar professzorai**

Schoretich Mihály	**patológia, praxis medica**
Adam Ignaz Prandt	**fiziológia, gyógyszertan (materia medica)**
Trnka Vencel	**anatómia**
Jospeh Jakob Plenk	**sebészet, szülészet**
Joseph Jakob Winterl	**kémia, botanika**

* *Kovachich M. Gy.* szerk.: Merkur ... i. m. (1786) 9. Heft, 719.

3. táblázat
Az oktatás rendje a nagyszombati orvosi karon a Störck-féle szabályzat kiadása után

I. év	anatómia, kémia, botanika
II. év	fiziológia, előző év tárgyainak ismétlése
III. év	patológia, materia medica, fiziológia ismétlése
IV. év	kórházi gyakorlat, patológia, materia medica ismétlése
V. év	kórházi gyakorlat, sebészet, szülészet, (azon tárgyak ismétlése, melyekben a jelölt ismeretei hiányosak)

4. táblázat
*A nagyszombati, budai, majd pesti orvosi fakultáson oklevelet szerzett orvosok, bábák és sebész-szülészek száma évenkénti bontásban (1770–1789)***

Év	Orvosok száma	Sebészek száma	Bábák száma
1770	-	-	-
1771	-	-	1
1772	3	-	2
1773	4	-	1
1774	5	-	-
1775	5	-	3
1776	9	-	9
1777	12	2	5
1778	11	-	11
1779	3	1	10
1780	3	-	11

Év	Orvosok száma	Sebészek száma	Bábák száma
1781	2	1	10
1782	6	-	8
1783	10	-	12
1784	8	1	13
1785	3	19	22
1786	18	34	27
1787	15	54	28
1788	18	50	44
1789	10	24	32
Összesen	133	186	249

** *MOL C 66* Nr. 43. pos. 31. fol. 186-188/1785-86., Nr. 6. pos. 140. fol. 198-200/1787., Nr. 39. pos. 142. fol. 554-560/1788.

5. táblázat
*Az orvosok vizsgadíjai****

TÁRGY	ÖSSZEG (Forint-ban)
Az első szigorlatért: az elnök, a dékán és a négy tanár mint examinátorok mindegyike részére 1, összesen 6 dukát arany	25.48
A második szigorlatért: ugyanazok és két vendégexaminátorok részére összesen 12 arany	51.36
A nyilvános disputation megjelenő elnök, dékán és négy tanár részére összesen 6 arany	25.48
A kar pénztárába szegény özvegyek és árvák segélyezésére 3 arany	12.54
A kari jegyzőnek 6 forint	6.00
A dissertatio bírálatáért a censornak 1 arany	4.18
Az egyetem kancellárjának a Szeplőtelen Szűzre szóló eskü felolvasásáért 1 arany	4.18
A rectornak, a kancellárnak, a dékánnak a promotioért egyenként 1, összesen 3 arany	25.48
A promotornak 1 arany	4.18
Az egyetemi pedellusnak 1 arany	4.18
A diploma doctorale-ért 6 forint	6.00
A rectornaka diploma pecsétéért 4 forint	4.00
Összesen	**183.42**

*** *Kovachich M. Gy.* szerk.: Merkur ... i. m. (1786) 9. Heft, 720–721.

6. táblázat
A sebész-szülészek vizsgadíjai[****]

TÁRGY	ÖSSZEG (Forintban)
A vizsgán jelenlévő elnöknek, a dékánnak és a szülészeti oktatónak (lector artis obstetriciae) járó összeg	25.48
A kari pénztárba fizetendő összeg	3.00
A kari jegyzőnek az eskű felolvasásáért járó összeg	4.18
A diplomáért fizetendő összeg	6.00
A dékánnak a diploma pecsétjéért fizetendő összeg	4.00
Összesen	**42.66**

**** *Kovachich M. Gy.* szerk.: Merkur ... i. m. (1786) 9. Heft, 720-721.

7. táblázat
A bábák vizsgadíjai[*****]

TÁRGY	ÖSSZEG (Forintban)
A vizsgán jelenlévő elnöknek, a dékánnak és a szülészeti oktatónak (lector artis obstetriciae) járó összeg (egyenként 6 forint)	18
A kari pénztárba fizetendő összeg	3
A kari jegyzőnek az eskű felolvasásáért járó összeg	4
A diplomáért fizetendő összeg	6
A dékánnak a diploma pecsétjéért fizetendő összeg	4
Összesen	**35**

***** *Kovachich M. Gy.* szerk.: Merkur ... i. m. (1786) 9. Heft, 720-721.

8. táblázat
Magyarország vármegyéinek tiszti orvosai és az 1781. október 26-án kelt királyi rendeletben megszabott évi fizetésük[******]

Vármegye	Tiszti orvos neve	Fizetés (Rajnai Forintban)
Abaúj	Mayer Lajos Ernő	500
Fejér	Brigel Máté	800
Arad	Haidenreich János Lajos	498
Árva	Gelb Ignác	430
Bács	Liebtraut János Gottfried	650
Bars	Bischoff Tádé	442
Baranya	Queisar Ignác	700
Békés	Józsa István	300

Vármegye	Tiszti orvos neve	Fizetés (Rajnai Forintban)
Bereg	Kolozsvári Sámuel	400
Bihar	Koczin Ignác	500
Borsod	Benkő Sámuel	500
Vas	Erlinger Lajos	500
Komárom	Rodlsperger Pál József	800
Csanád	Rigler Zsigmond	150
Csongrád	Rigler Zsigmond	300
Gömör	Pilman István	400
Heves	Markhót ferenc	500
Hont	Madács Péter	600
Győr	Steiner Miklós	150
Kraszna	N.N.	400
Liptó	Phentner Frigyes	550
Máramaros	Palatini Jakab	500
Moson	Oehme Károly	napi egy arany
Nógrád	Lipszky Pál	544
Nyitra	Topolinszky Miklós	500
Pest	Glosius Sámuel	300
	Cseh-Szombaty József	200
Pozsony	Skollanits József Ferenc	fizetség nélkül
Sáros	Vietoris Dávid	500
Szepes	Elhard Kridtóf	500
Somogy	Müller József	500
Sopron	Veker József	300
Esztergom	Pudelko József	450
Szabolcs	Jánossy György	500
Zala	Szlay Ferenc	500
Szatmár	Tamás Nándor	500
Tolna	Keller N.	800
Torna	Kis-Viczay József	300
Trencsén	Timpeler Ferenc	600
Turóc	Lissovinyi Sámuel	400
Torontál	Grosz János	400
Temes	Grosz János	400
Ugocsa	Molnár József	400
Veszprém	Havranek József	600
Zemplén	Fischer Gottfried	400
Zólyom	Zacharides György	400

Vármegye	Tiszti orvos neve	Fizetés (Rajnai Forintban)
Körös	Pluszkal Lipót	
Pozsega	Kuttinelly Antal	
Varasd	La Lange Keresztély János	
Verőce	Ritter György	
Zágráb	Fáby Móric	
Szerém	Inama N.	
16 szepesi város	Samuel von Hambach	
Jász-Kun kerület	Haidenreich Lajos	
Hajdúvárosok	Szentmiklósi Sebők Sámuel	

****** *Weszprémi I.*: Succinta ... i. m. IV. köt. 591.

9. táblázat

A Helytartótanács számvevőségének kimutatása a vármegyékben és a szabad királyi városokban alkalmazott orvosokról, sebészekről, bábákról (1786 szeptember 19.)

Deren in nachbenamten Gespannschaften – und Städten angestellten und wie besoldeten Ärzten, Wundärzten, und Hebammen, theils aus Berichten deren würkenden Herren Obergespannen, theils aus betreffenden Rechnungen ausgefertigter

AUSWEIS

District	Gespannschaften und Städte	Ärzte (Nr.)	Einzelner jährlicher Genuß (fl.)	Zusam-men (fl.)	Wundärzte (Nr.)	Einzelner jährlicher Genuß (fl.)	Zusammen (fl.)	Wehemütter (Nr.)	Einzelner jährlicher Genuß (fl. cr.)	Zusammen (fl.)
Neutraer	Preßburger	2	300	600	6	100	600	6	100	600
	Preßburg	1 1	500 200	700	1	100	100	2	75	150
	Tyrnau	1	200	200	-	-	-	2	37 fl. 30 cr.	75
	St. Georgen	1	90	90	-	-	-	1 1	70 12	82
	Bösing	1	120	120	-	-	-	2	27	54
	Modern	1	120	120	-	-	-	1	50	50
	Neutraer	1	500	500	5	100	500	5	100	500
	Skalitz	1	300	300	-	-	-	1	30	30
	Trentschiner	1	600	600	5	100	500	-	-	-

	Trentschin	1	30	30	-	-	-	-	-	-
	Barscher	1	600	600	5	90	450	1	120	120
	Kremnitz	1	237 fl. 12 cr.	237 fl. 12 cr.	1	100	100	2	zusammen	203 fl. 18 cr.
	Königsberg	-		-	1	78	78	3	zusammen	6

Raaber	Raaber und Wieselburger	1	150	150	4 2	50 55	310	2	zusammen	55
	Raab	1	150	150	3	zusammen	60	1 1 1	80 50 50	180
	Ödenburger	1	300	300	5	50	250	3	30	90
	Ödenburg	2	112	224	1	40	40	2	32	64
	Eisenstadt	1	100	100	-	-	-	1	Wohnung und Holz	
	Rust	-	-	-	1	Wohnung	-	1	35	35
	Komorn und Graner	2	800 450	1250	4 3	150 140	1020	4 2	130 100	720
	Komorn	-	-	-	-	-	-	1	70	70
	Gran	1	175	175	1	30	30	1 1	80 10	90
	Eisenburger	1	500	500	6	150	900	6	100	600
	Gins	1	55	55	-	-	-	2	25	50
	Weßprimer	1	600	600	4	150	600	4	100	400
Munkatscher	Ungwarer	1	400	400	4	zusammen	875	1	150	150
	Beregher und Ugotscher	1	400	400	4 2	250 296	1000 592	-	-	-
	Satthmarer	1	500	500	4	200	800	1	50	50
	Satthmarnemeth	1	300	300	1	150	150	1	30	30
	Nagy Banja	1	200	200	1	100	100	2	zusammen	84
	Felsö Banja		-	-		150	150		-	-
	Maramaroscher		500	500		zusammen	780		zusammen	174

Neusohler	Sohler und Thurotzer		400	800	2	150	560	2	50	180
	Neusohl		75	75		-	-		-	-
	Briesen		-	-		18	18		zusammen	4
	Liebethen		-	-		13	13		-	-
	Altsohl		40	40		30	30		-	-
	Karpfen		-	-		150	150		Naturalien	
	Honther		500	1000		150	600		100	200
	Schemnitz		400	400		20	20		115	345
	Pukancz		100	100		-	-		-	-
	Dülle		-	-		40	40		-	-
	Liptau und Arwenser	1	550	950	4	zusammen zusammen	850 810	1 2	200	300

	Gömörer		562	562		zusammen	624		150	150
Kaschauer	Zipser	1	500	800	3	250	550		-	-
	Leutschau		150	150		100	100		-	-
	Kayßmark		300	300		70	70		20	20
	Scharoscher		500	500		160	800		-	-
	Eperies		300	300		100	100		50	100
	Bartfeld		300	300		-	-		-	-
	Zeben		-	-		-	-		-	-
	Abaujvarer und Torner	1	500	800	1	zusammen	650 100	4	100	400
	Kaschau		300	300		100	100		60	60
	Sempliner		400	400		200	1200		150	300
Großwar-deiner	Saholtscher		500	500		zusammen	900		-	-
	Polgary		-	-	-	-	-		-	-
	Biharer		500	500		zusammen	1450		60	60
	Debrezin		200	400		-	-		-	-
	Bekescher, Csongrad und Csanader	1	300	800	1	200	1048	16	100	524
	Segedin		300	300		-	-		zusammen	354
	Arader		598	598		zusammen	650		zusammen	340
	Hayducken Städte		400	400		200	200		-	-
Pester	Pester		250	500		zusammen	794		zusammen	625
	Pest		300	600		zusammen	150		zusammen	442
	Ofen		400	700		260	260		zusammen	225
	Hewescher		500	500		zusammen	1040		zusammen	180
	Erlau		200	200		150	150		60	120
	Neograder		544	544		150	750		120	480
	Borsoder		250	500		110	550		zusammen	150
	Weisenburger		800	800		zusammen	550		150	450
	Stuhlweisenburg		300	300		-	-		zusammen	334
	Jazigen und Kumanien		454	454		100	300		80	240
5 Kirchner	Tolnauer		800	800		150	600		170	680
	Baranyer		600	600		zusammen	1100		50	300
	Fünfkirchen		-	-		-	-		-	-
	Syrmier		400	400		zusammen	400		-	-
	Werözer		600	600		zusammen	800		-	-
	Schimegher		518	518		zusammen	1236			800

Temescher	Temescher		400	400		130	650		50	200
	Temeschwar		200	200		-	-		100	100
	Kraschower		400	400		zusammen	800		50	250
	Torontaler		400	400		zusammen	650		50	200
	Batscher		650	650		100	400		50	200
	Theresien Stadt		350	350		-	-		-	-
	Zombor		200	200		100	100		15	15
	Neusatz		400	400		100	100		60	60
Agramer	Salader		500	500		150	900		75	450
	Waraschdiner		300	300		200	800		zusammen	292
	Waraschdin		-	-		-	-		50	50
	Agramer und Sewerin	1 1		800	2		630			100
	Agram		-	-		-	-		-	-
	Karlstadt		250	250		25	25		150	150
	Kreutzer		500	500		zusammen	400		100	100
	Kreutz		-	-		150	150		-	-
	Kopreinitz		-	-		-	-		-	-
	Fiume		-	-		-	-		-	-
	Buckary		-	-		150	150		-	-
	Posheger		436	436		268	536		-	-
	Poshega		100	100		-	-		-	-

ILLUSZTRÁCIÓK

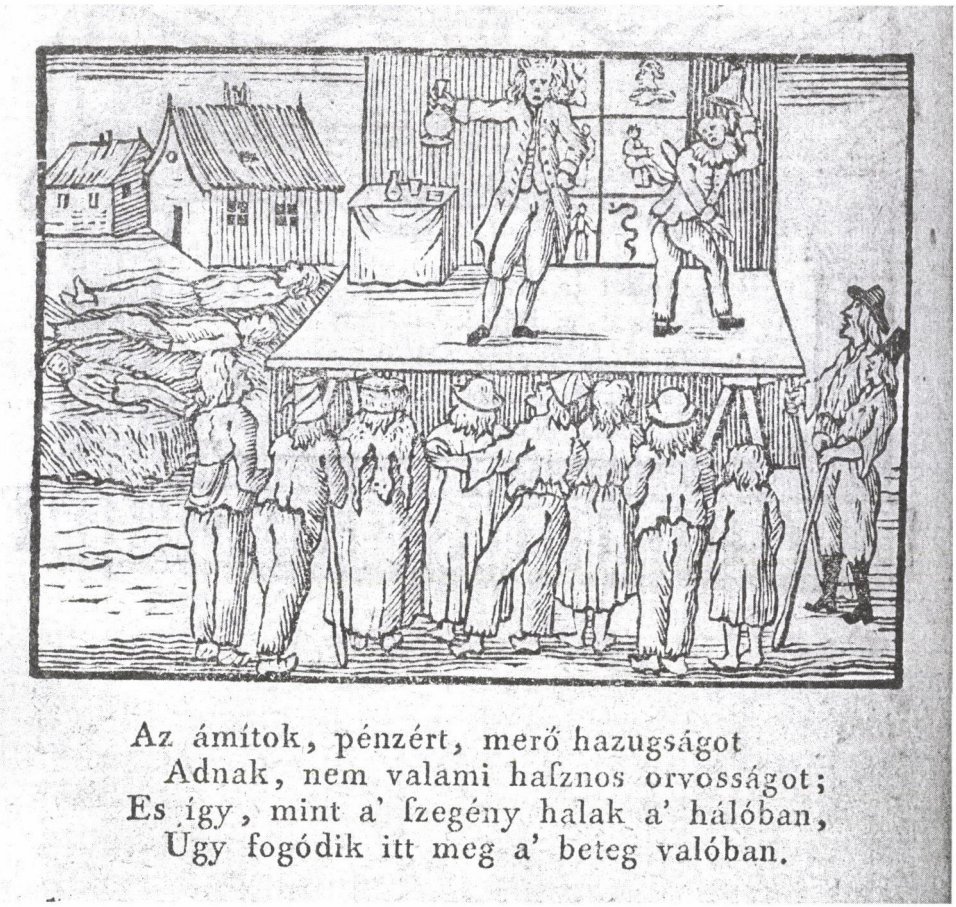

1. kép Vásári vándorgyógyító. (*Kömlei János*: Szükségben segítő könyv. Pest, 1790. 21.)

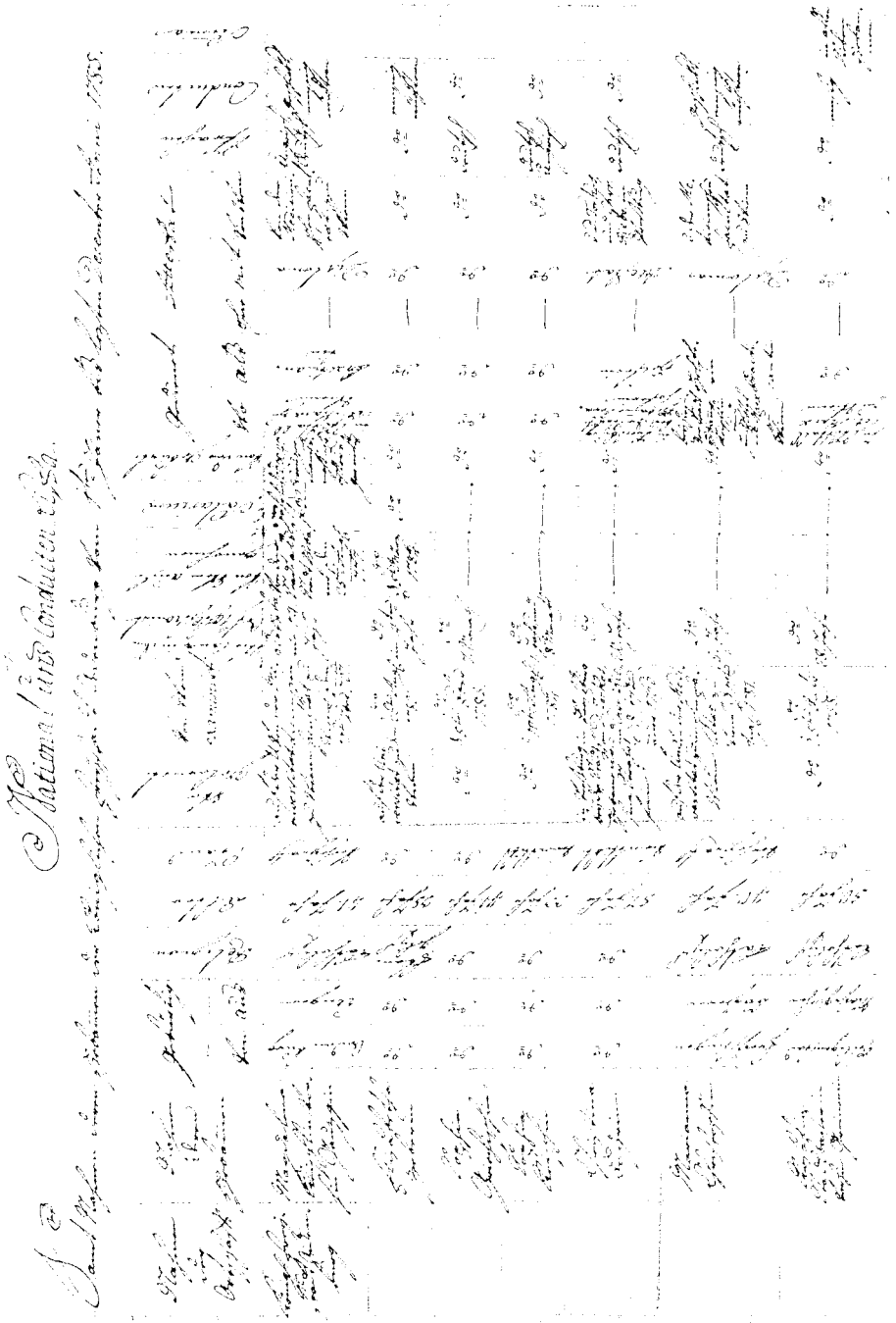

2. kép Sopron szabad királyi város bábáiról készített minősítési ív, 1785-86 (Magyar Országos Levéltár, C 66 Nr. 56. pos. 247/1785-86.)

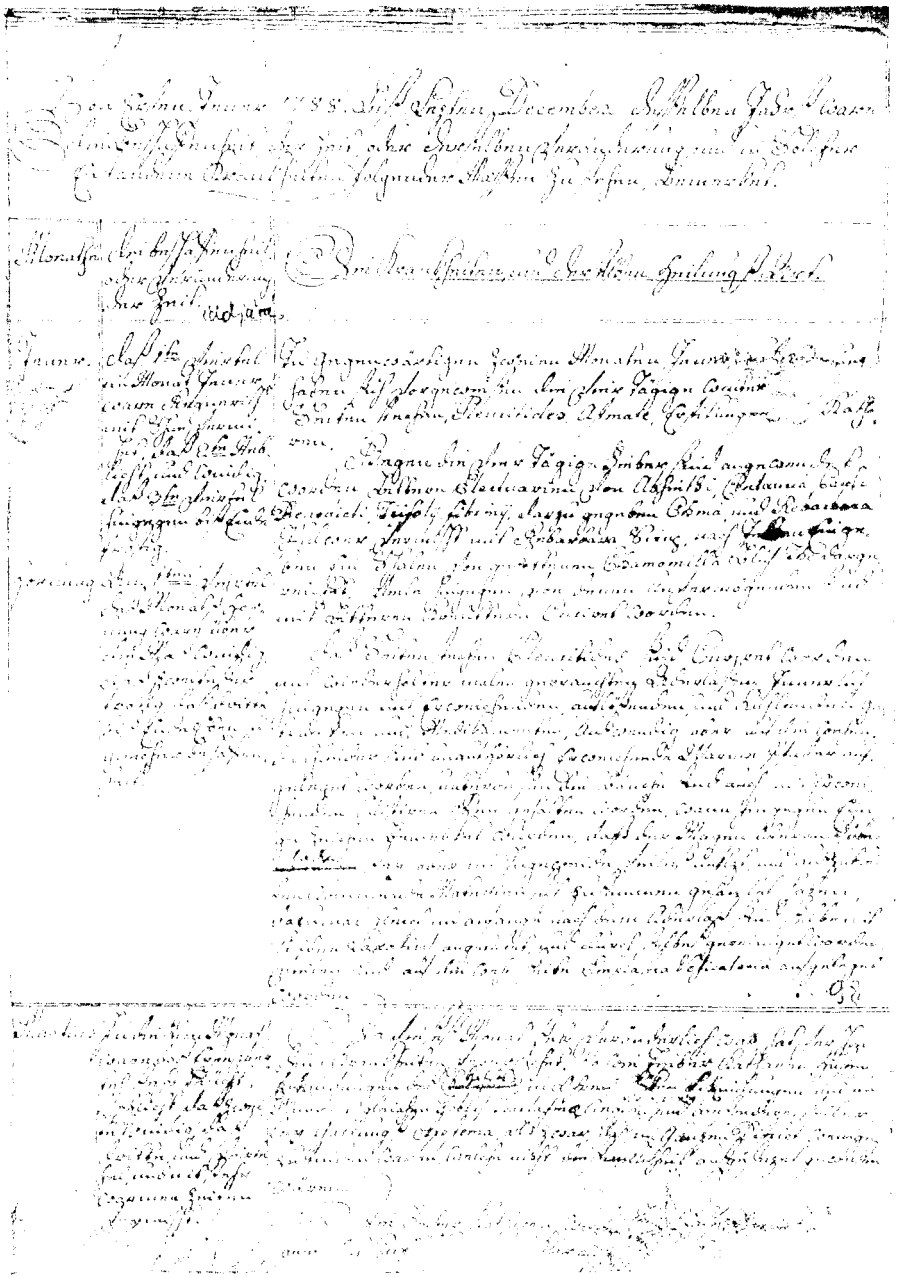

3. kép Abaúj-Torna vármegye 1788. évi egészségügyi jelentésében a megye területén előforduló betegségek és az alkalmazott gyógymódok leírása (Krankenbericht), valamint a légköri és időjárási viszonyok havi bontásban (Wetterbericht) (Magyar Országos Levéltár, C 66 Nr. 1. fol. 98-99/1789.)

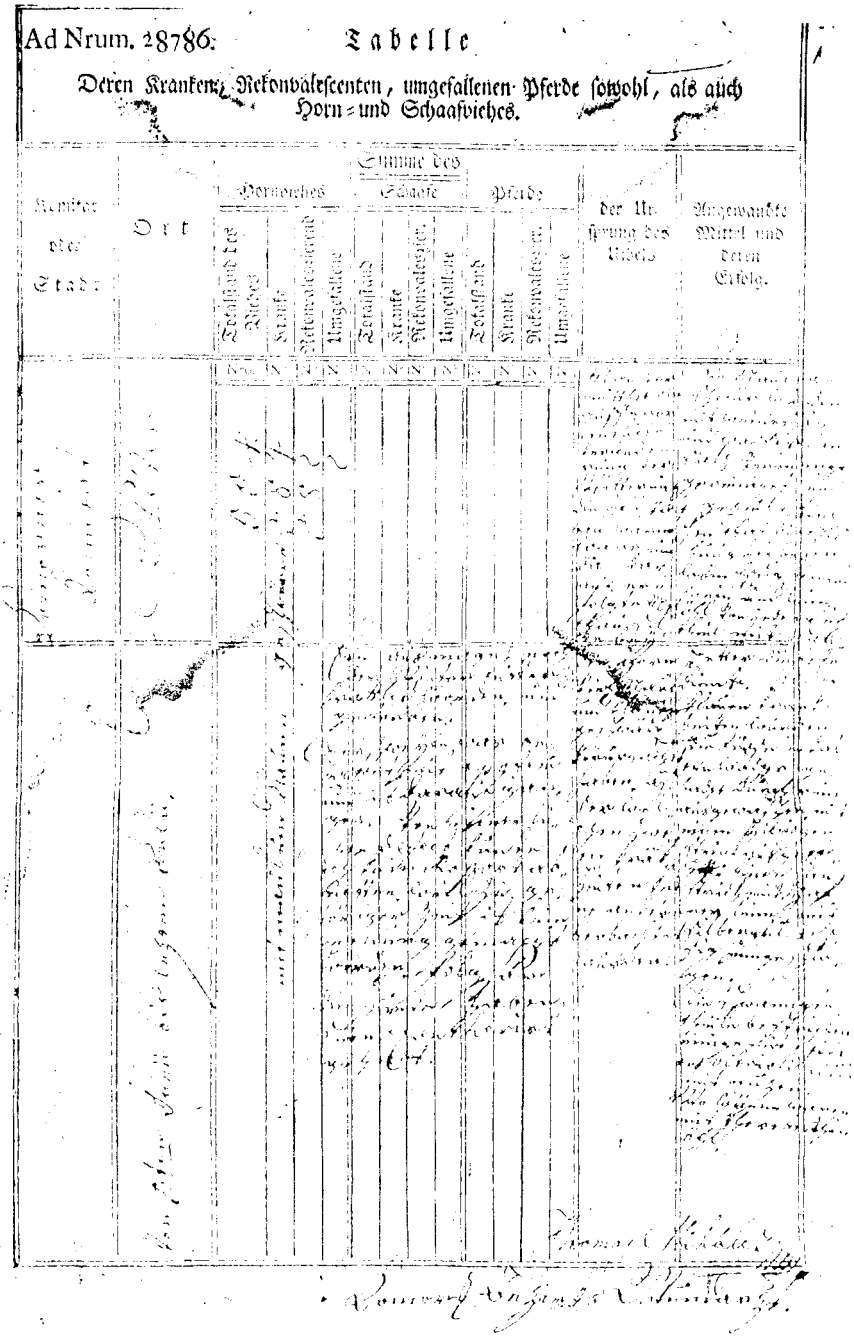
Ad Num. 28786. Tabelle

Deren Kranken, Rekonvalescenten, umgefallenen Pferde sowohl, als auch Horn- und Schaafviehes.

4. kép Komárom vármegye 1790. évi egészségügyi jelentésében a megye állatállományának regisztrálására vonatkozó nyomtatott táblázat (Magyar Országos Levéltár, C 66 Nr. 2. pos. 18/1790.)

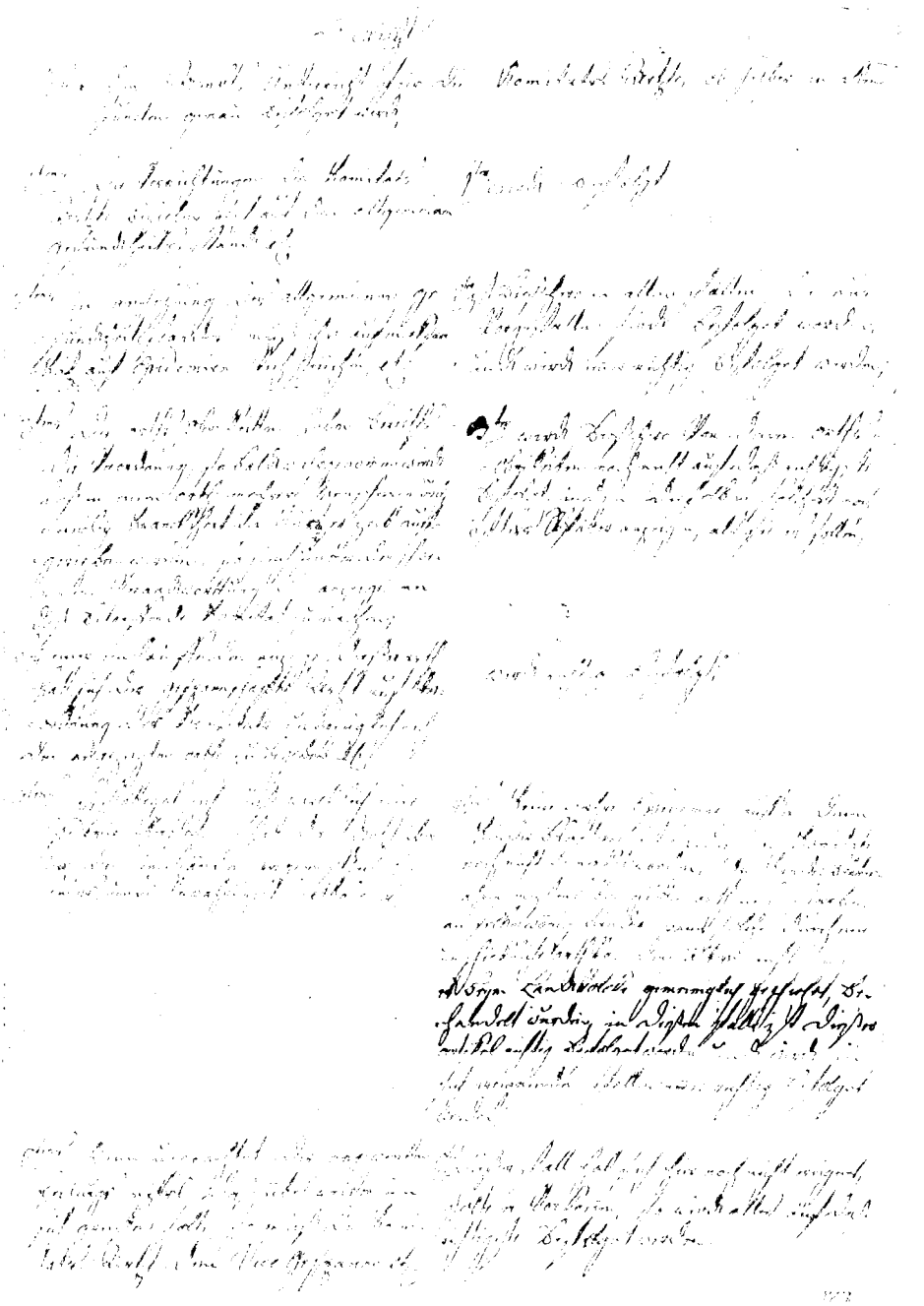

5. kép Franziscus de La Rose Hont vármegyei orvos 1788. évi „új típusú" egészségügyi jelentése (Polizey Bericht) (Magyar Országos Levéltár, C 66 Nr. 6. pos. 69/1788.)

„IN THE SERVICE OF CRAFTMANSHIP". ENLIGHTMENT AND „MEDICAL SCIENCES" IN 18TH-CENTURY HUNGARY

by Lilla Krász

Summary

In he second half of the 18th century — almost simultaneously — in those new type of „welfare states" propagating more or less enlightened reforms, that ranged from England over France to the Habsburg Monarchy, began within a conceptually well-considered centralized health policy framework on state level the *medicalization of society*. This incentive was further supported by centralized controlling measures, normative regulations and the introduction of professionalism. This process in terms of its practical realization meant that the professional physician as one important layer of the newly forming university educated intellectual elite was put to the foreground.

The central authorities supported by the academic physicians, while emphasizing the common good, firstly questioned the methods and procedures of folk healing, then by issuing ordinances simply ripped the non-educated healers, who were relying mainly on their own experience, of their licenses. By investigating the newly established centralized health administrative branches, the conceptual bases of health policy, and the regularly issued normative directives on the territory of the Monarchy, and thus in Hungary as well, the growing influences of the state on the forming of society can be traced easily - be it positive or negative. It can not be questioned that at this time the number of educated physicians having obtained a university degree as compared to earlier centuries grew considerably, and a growing number of people from different layers of society turned to them and relied on their services. The source materials — official documents, medical reports, royal ordinances, private correspondence — even at the end of the 18th century give vivid testimony of the chronic lack of physicians at certain places, the quakery of non-educated healers, of ill-treated men, women, and children, the lack of the culture of health. A the same time these sources exemplify the newly evolving needs and demands of different layers of society, the openness towards modern health incentives and therapeutical treatments. In the field of health care this era witnesses the constant fore and back arguing, or more exactly the invigorating dialogue and reciprocal interaction between the educated physician and the empirical healer, between the thoroughly structured written royal ordinances and the non-professional, experience-based 'pagant' treatments, between 'scientia medica" and the „ars medica".

What exactly is the nature of medical science that was exercised by the academics? What is the reason for their growing acceptance and appreciation by society, for their success? What kind of newly established administrative authorities served as a forum for the endorsement of the interests of physicians on individual and group level that contributed to their professional and social uplifting? To what extent did they play a role in the design and execution of the conceptual framework of health policy measures undertaken on highest levels of authority? Did they serve as instruments of the highest authorities, or were they good-willed, skilful mediators in the process of the modernization of health care?

A new phenomenon of the era around the middle of the 18th century is the 'birth' of the bureaucratic physician, who is performing written reports for the centralized administrative authority – the first and most influential Lieutenant Council. The bureaucratic physician is actively involved in the shaping and execution of the conceptual framework of health policy designed on highest levels of authority. As integral and actively contributing parts of the newly established centralized bureaucratic authorities in the 18th century these physicians 'produced' enormous numbers of official documents, figures, reports, trial documents that covered more or less objectively the actions and procedures of official and non-official healers performing on different levels, and collected data on conditions of health and illness of the population. They acquired the necessary knowledge and skill for the proper handling of statistical data that corresponded to the newly evolving bureaucratic needs of the state at the newly formed universities abroad, and from 1770 onwards at the universities of Nagyszombat, later Buda and Pest. By the last decades of the century the social stratification of the physicians with respect to rank and position became apparent. A relatively small proportion of physicians being employed as county or royal city physicians enjoyed the benefits of a high position and rank. Most physicians however settled in district or county centres as practitioners. Only a tiny proportion could practice at the royal court or was employed by counts or princes.

Olga Khavanova

AZ APAI ÉRDEMEKET A FIÚKBAN JUTALMAZNI...

Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején[1]

1783 decemberében Bisztriczey László, a Magyar Kancellária titkára és a kancelláriai levéltár regisztrátora, aki életének alig kevesebb, mint negyven évét szentelte az uralkodó szolgálatának, kérvényezte, hogy a fiát vegyék fel ösztöndíjasként a budai nemesi akadémiára, a Teréziánumba: „Mint ahogy nagyszámú példa tanúsítja, Őfelsége legnagyobb kegyelmével az apai érdemeket a fiúkban jutalmazza, ezért sokéves lankadatlan szolgálatom feljogosít arra, hogy én is ilyen kegyességben reménykedjek. Arra törekszem, hogy szolgálatomat töretlen buzgalommal, és a legnagyobb alázattal folytathassam egészen addig a napig, amíg az ereimben vér folyik" – írta.[2] Annak ellenére, hogy II. József császár addigra már meghozta a döntést a monarchia összes kiváltságos iskolájának feloszlatásáról és az ösztöndíjak elosztási rendszerének gyökeres átalakításáról, úgy látszik, az állami szolgálatban megőszült hivatalnok őszintén hitt abban, hogy az általa oly pontosan megfogalmazott teréziánus politika elve érvényben marad.

Az oktatás minden szintjének szekularizációját és megreformálását — a Bécsi Egyetem orvosi fakultásának Gerard van Swieten által véghezvitt 1751. évi gyökeres átszervezésétől az általános alapfokú oktatás 1774. évi bevezetéséig az örökös tartományokban,[3] valamint a *Ratio educationis* néven ismert új nevelési és oktatási rendszer 1777. évi megalkotásáig[4] — rendszerint Mária Terézia egyik legsikeresebb intézkedésének tartják.[5] Ez volt az a korszak, amikor Poroszországban, Lengyelországban és a Habsburg Monarchiában az állam először az európai történelemben az iskolaügyet „politicum"-nak nyilvánította, vagyis nem az egyházi, hanem a világi hatalom ellenőrzése alá rendelt szférá-

---

[1] A tanulmány a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával készült.

[2] Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); A 39, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia (a továbbiakban A 39) 12731/1783.

[3] Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen im sämmtlichen kayserl. Königl. Erbländern. Wien 1774.

[4] Ratio educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Budapest 1981; Kosáry Domokos: Die ungarische Unterrichtsreform von 1777: Ungarn und Österreich unter Maria Theresia un Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis beider Länder. Hg. Anna Maria Drabek. Wien 1982. 91–100.

[5] *Helmut Engelbrecht*: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Bd. 3. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Wien 1984; *Finászy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I–II. Budapest 1899; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest 1980.

nak tekintette, és először vállalta magára a felelősséget mindkét nem, az összes nemzetiség és felekezet oktatásának szervezeti formájáért és tartalmáért.[6]

Mária Terézia uralkodásának éveiben azonban kevésbé ismert, de talán nem kevésbé fontos változások történtek a kizárólag a nemesek számára fenntartott, kiváltságos oktatási intézmények rendszerében is. A bécsi udvar „fegyelmező" politikájának a monarchia elitjei[7] és különösen a magyar nemesség vonatkozásában iskolaügyi dimenziója is volt. Eben a kontextusban vizsgálva az iskolát, a társadalmat is érintő átalakulások — amelyek a hivatali apparátus szakmai színvonalára vonatkozó követelmények emelésével, valamint a meritokratikus elveknek az ideológiában és a kormányzati gyakorlatban történő fokozatos meghonosításával voltak összhangban — arra engednek következtetni, hogy Mária Terézia korában az oktatásban való részvétel rendjének megváltoztatása a szociálpolitika hatékony eszközévé vált.

Az oktatás presztízse és minősége szempontjából a német lovagi akadémiákkal[8] összehasonlítható nemesi iskolák megnyitása a Habsburg-ház tartományaiban jelentős késéssel, csak a 18. század közepén indult meg, nevezetesen akkor, amikor Németországban a nemesek szakmai felkészítését társadalmi feladataik teljesítésére a hallei és göttingeni reformált egyetemek már sikerrel végezték.[9] Éppen későbbi megalakulásuk miatt a monarchia kiváltságos oktatási intézményeire hárult az a bonyolult feladat, hogy a bécsi udvar reformprogramját támogatni kész, és azt a hatalom minden szintjén véghezvinni képes elit új nemzedékeit képezzék ki. A felvilágosodás ideológusainak elgondolása szerint az oktatási intézményeknek az alapiskolától az egyetemig egy új típusú állampolgárt *(Mitbürger)* kellett felnevelniük, aki tudatosan választja hivatásának azt, hogy a társadalom hasznára váljon, és annak boldogulását szolgálja. A neves osztrák jogász, Joseph von Sonnenfels szavaival élve: „A Haza iránti szeretet azon a tevékeny kötődésen keresztül nyilvánul meg, amelynek forrása az individuum haszna és a szülőföld felvirágoztatása közötti tartós és eltéphetetlen kapcsolat."[10]

A történeti szakirodalomban hagyományosan „modernizációnak" nevezett gyökeres átalakítások szükségessége a társadalomban, illetve a társadalom gazdasági és politikai rendszerében éppen az oktatást — amelynek tartalmát

---

[6] Az iskolareform összehasonlítására Poroszországban és a Habsburg Monarchiában l. *James Melton van Horn*: Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria. Cambridge 1988. A lengyelországi iskolareformra l. *Stanisław Liptak*: Zur Praxis von Erziehung und Wissenschaft: Wandlungen im polnischen Schulwesen im 18. Jahrhundert. In: Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung und Wissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. F. Engel-Janosi, G. Klingenstein, H. Lutz. Wien 1976. 96–125.

[7] Vö. újabban *Karl Vocelka*: Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat. (Österreichische Geschichte, 1699–1815. Hrsg. Herwig Wolfram) Wien 2001. passim, különösen 307–313.

[8] L. Norbert Conrads klasszikus munkáját. *Norbert Conrads*: Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. ind 17. Jahrhundert. Göttingen 1982.

[9] *Notker Hammerstein*: Jus und Historie. Ein Beitrag zur Geschichte des historichen Denkens an den deutschen Universitäten im späten 17. und im 18. Jahrhundert. Göttingen 1972; *Uő*: Aufklärung und katholisches Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation im 18. Jahrhundert. Berlin 1977; *Uő*: Die deutschen Universitäten im Zeitalter der Aufklärung. Zeitschrift für Historische Forschung 10. (1983) 73–89.

[10] *Joseph von Sonnenfels*: Über die Liebe des Vaterlandes. Wien 1771. 13.

elsősorban az állam szükségletei és igényei szabták meg — tette a központi szervek reformintézkedései sikerének zálogává. Grete Klingenstein meggyőzően mutatta be, hogy az udvar által diktált merev szabályozások fokozatos bevezetése az oktatás összes szintjén és formájában (a képzés tartalma és ideje, a szakvizsgák kötelezettsége stb.), és ennek következményeként az azonos tudással és készségekkel, továbbá bizonyos mértékben nézetekkel és meggyőződéssel rendelkező bürokratikus apparátus (többek között a bírósági, városi, vidéki és más hivatalnokok) képzése készítette elő a megfelelő talajt a Habsburg-ház tartományainak tényleges homogenizációjához.[11] Ugyancsak ő jegyezte meg jogosan, hogy a nemesség „funkcionális haszontalansága" a társadalomban — ahol a vezető tisztségek elfoglalásának feltételeként egyre nyomatékosabban megkövetelték a tudást és a szakmai felkészültséget — előre meghatározta a bécsi udvar kiemelt gondoskodását a kiváltságos rend oktatásának minősége iránt.[12] Ennek eredményeként az elit iskolák számára feladatul szabták, hogy őrizzék meg a nemesség rendi különállását az oktatás sok tekintetben egyedülálló stílusán keresztül, amely lehetővé tette számukra, hogy a kellően „hasznos" ismeretekkel felvértezve, „utolérhetetlenek" legyenek az egyetemi diplomával rendelkező egyszerű emberek tömegei számára.[13]

A 18. század közepén az iskolaügy irányítása a Habsburg Monarchiában a katolikus egyház kezében volt, és a Jézus Társaságának ellenőrzése alatt állt. A tanítás egységes, az 1599-ben jóváhagyott, *Ratio studiorum* néven ismert tanterv, és az egyes rendtartományok számára speciálisan kidolgozott, részletesebb módszertani tananyag alapján zajlott.[14] Az uralkodó nem nagy számú előjogai közé tartozott az ún. királyi ösztöndíjak szétosztása, nevezetesen az ellenreformáció időszakában alapított kollégiumokban és konviktusokban. Magyarországon 1724-től ezzel a Magyar Királyi Helytartótanács melletti kegyes alapítványügyi bizottság (*Comissio piarum fundationum*) rendelkezett. Az esetek többségében ezek az ösztöndíjak, mint a monarchiában mindenütt, nem voltak mások, mint régen elértéktelenedett vagyonokból származó jutalékok.[15] Annak ellenére, hogy az 1548. évi 12. törvénycikk engedélyezte a törvényes tulajdonos nélkül maradt egyházi vagyon felhasználását a „közoktatás" szükséglete-

[11] *Grete Klingenstein*: Despotismus und Wissenschaft. Zur Kritik norddeutscher Aufklärer an der österreischischen Universität 1750–1790. In: Formen der europäishen Aufklärung i. m. 126–157.

[12] *Grete Klingenstein*: Der Aufstieg des Hauses Kaunitz. Studien zur Herkunft und Bildung des Staatskanzlers Wenzel Anton. Göttingen 1975. 131–148.; *Uő*: Vorstufen der theresianischen Studienreformen in der Regierungszeit Karls VI. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 76. (1968) 354.

[13] *Hans-Georg Herrlitz*: Studium als Standesprivileg. Die Entstehung des Maturitätsproblem im 18. Jahrhundert. Lehrplan- und gesellschaftgeschichte Untersuchungen. Frankfurt a. M. 1973; *Reinhard A. Müller*: Aristokratisierung des Studiums? Bemerkungen zur Adelsfrequenz an süddeutschen Universitäten im 17. Jahrhundert. Geschichte und Gesellschaft 10. (1984) 31–46.

[14] *Johann Kelle*: Die Jesuiten-Gymnasien in Österreich. Vom Anfange des vorigen Jahrhunderts bis auf die Gegenwart. Prag 1873.

[15] *Molnár Aladár*: A közoktatás története Magyarországon a 18. században. Budapest 1881; *Finánczy E.*: A magyarországi közoktatás i. m. I. köt.; *Szentpétery Imre*: A bölcsészettudományi kar története, 1635–1935. Budapest 1935; *Eckhart Ferenc*: A jog- és államtudományi kar története, 1667–1935. Budapest 1936. passim.

ire,[16] a Habsburgok mint magyar királyok csak 1751-ben éltek először ezzel a jogukkal.

Az oktatás terézianus reformja nem volt előre mindben megtervezett és következetesen végrehajtott intézkedés-sorozat. Az első pillanatra egymással össze nem függőnek tűnő intézkedések utólag visszatekintve ugyanakkor egymáshoz kapcsolódó, logikus események láncolatát alkotják. A császári székvárosban megnyitott első lovagi akadémiák és az őket utánzó nemesi konviktusok (mindenek előtt a bécsi Terézianum,[17] a Szavoyai Akadémia,[18] a gróf Löwenburg-féle konviktus[19] stb.) tanulmányi szabályzatai lehetővé tették a bécsi udvar számára, hogy ellenőrizhesse a tanterv összeállítását, bekapcsolódjon az igazgatás és a finanszírozás optimális formáinak keresésébe, és befolyása legyen a királyi ösztöndíjak adományozásának mechanizmusára. Az a fajta iskolaszemlélet, hogy az iskola az állam számára később hasznossá váló polgárok nevelőintézete, arra késztette a hatalmat, hogy fokozottabban figyeljen az oktatás tartalmára és céljaira, és törekedjen annak egységesítésére a monarchia egész területén.

A 18. század hatvanas éveitől kezdve a bécsi és a nagyszombati egyetemen, a szenci[20] és a varasdi[21] politikai–gazdasági kollégiumban, a váci Terézia-kollégiumban[22] és a fiatal nemesség számára szolgáló más oktatási központokban a leendő királyi és vármegyei tisztviselők a közigazgatás, a gazdaság és a pénzügyek alapjaival ismerkedtek a Joseph von Sonnenfels által kifejezetten erre a célra írt tankönyv alapján.[23] A jezsuita rend 1773. évi feloszlatása és vagyonának szekularizációja lehetővé tette Mária Terézia számára, hogy nagyszabású iskolareformot hajtson végre, amely arra irányult, hogy rendszerezzék és egységesítsék az oktatás tartalmát, biztosítsák az oktatás egyes szintjeinek fo-

[16] Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici.) 1526–1608. évi törvényczikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest 1899. 226–227.

[17] A Terézianum történetére: *Theodor Cicalek*: Beiträge zur Geschichte des Theresianums. Wien 1872; *Johann Schwarz*: Geschichte der k. k. Theresianischen Akademie von ihrer Gründung bis zum Curatorium Sr Excellenz Anton Ritter von Schmerling, 1746–1865. Wien 1890; *Uő*: Die niederen und höheren Studien an der k. k. Theresianischen Akademie in Wien. I–II. Jahresbericht über das Gymnasium an der k. k. Theresianischen Akademie. Wien 1903–1904; *Eugen Guglia*: Das Theresianum in Wien. Wien 1912. A magyar történészek közül H. Balázs Éva — aki felhívta figyelmemet a bécsi Terézianumra, amit neki ezúton is tisztelettel köszönök — többször hangsúlyozta ennek az elitiskolának a szerepét a magyar nemesség nevelésében. L. például *Éva H. Balázs*: Hungary and the Habsburgs, 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism. Budapest 1997. 45.

[18] *Johann Schwarz*: Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie in Wien vom Jahre 1746 bis 1778. Wien 1897.

[19] *Anton Brendler*: Das Wirken P. P: Piaristen seit Ansiedelung in Wien im Collegium in der Josefstadt, zu St. Thekla auf der Wienden und im Löwenburgischen Convicte. Wien 1896; *Olga Khavanova*: Longing for Modern Education or Desire of Social Prestige? Hungarian Nobles in Vienna, 1750s-1780s. In: Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. Szerk. Jankovics József–Nyerges Judit. II. köt. Budapest 2004. 918–925.

[20] *Hegyi Ferenc*: A Szenci Collegium Oeconomikum, 1763–1776–1780. Irodalmi Szemle (Pozsony) 1983. 26. sz. 531–554.

[21] *Vladimir Bayer*: Političko-kameralni studij u Hrvatskoj u XVIII stoljeću (1769–1776). Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 17. (1967: 2. br.) 208–234.

[22] *Kisparti János*: A Váci Theresianum története. Vác 1914.

[23] *Joseph von Sonnenfels*: Grundsätze der Policey, Handlung und Finanzwissenschaft. Wien 1762.

lyamatosságát, és az államérdekeket szolgálva egyre erőteljesebben a hatalom ellenőrzése alá vonják az iskolát. Korábban a kiváltságos iskolák az egyedi tantárgyi csoportok tanításával a nemesi rend társadalmi státuszát és súlyát védték. Most ezek az iskolák, amelyek az oktatási intézmények között egyre szerényebb helyet foglaltak el, lehetőséget nyújtottak a nemesség számára, hogy beírja a nevét egy változóban lévő társadalomba azzal, hogy bejut az egyszerű emberek konkurenciájától védett oktatási egységbe.[24]

Az iskolarendszer fejlődésével párhuzamosan megváltoztak azok a kritériumok is, amelyek alapján a fiatal nemeseket felvették a királyi ösztöndíjasok közé. A Magyar Kancellária levéltárában fennmaradt egy irat, amely konkrét utasítást tartalmaz arra vonatkozóan, hogy a lakosság mely kategóriái számára válhat elérhetővé az anyagi támogatás királyi ösztöndíj formájában: „Elsősorban a nemesek gyerekei számára, akik között elsőbbséget élveznek a konvertiták, majd másodsorban az árvák, s harmadsorban a megszolgált, de elszegényedett nemesi szülők gyerekei számára."[25] Bár ez a részlet 1774-ből maradt fenn (korábbi adatra egyelőre nem bukkantunk), mégis teljesen egyértelműen tükrözi a korábbi, az ellenreformáció által követett gyakorlatot. Az említett kategóriákat persze ritkán lehetett megtalálni tiszta formában, mivel egy árva személy elszegényedett nemesi család sarja is lehetett, egy konvertita a közelmúltban is elveszthette egyik szülőjét, a szegény, de megszolgált nemesek leszármazottja pedig olyan árva is lehetett, aki nemrég tért át a katolikus hitre. A feltüntetett körülményekkel bármilyen különös kombinációban is találkozunk, a királyi ösztöndíjak juttatása minden esetben egyúttal politikai és filantróp aktussá vált. Nem véletlen, hogy a kérelmezők és a kérelmeket teljesítő hatóságok terminológiájában a kérés teljesítését „vigasztalásnak" nevezték (latinul „*consolari*", németül „*consolieren*" vagy „*trösten*").

A katolikus dinasztia kormányozta államban érthetően az első helyen éppen a konvertiták álltak. Egy 1749. évi királyi dekrétum azt javasolta a papoknak, hogy a vegyes házasságok megkötésénél érjék el a szülőknél, hogy adjanak írásos ígéretet *(reversalis)* arra vonatkozólag, hogy a gyermekeiket katolikus hitben nevelik. A vegyes házasságokban született árvákat pedig a helyi egyházi és világi hatóságok ellenőrzése alatt mindenképpen katolikusnak tüntették fel. Egy 1756. évi dekrétum pedig megkövetelte, hogy büntessék meg azon szülőket, akik megszegték az ígéretüket, és tegyenek meg minden törvényes intézkedést annak érdekében, hogy a gyerekeket az igaz hitben lehessen nevelni. „A kormány belenyúlt a családba — írta Finászy Ernő pedagógiatörténész —, ennek kebeléből kiragadta hatalmi eszközökkel a gyermeket s önkényesen, mintegy magasabb elvek parancsoló kényszere alatt intézkedett nevelésükről. Több királyi rendelet meghagyta, hogy a protestáns hittől elszakadt kiskorúak minden esetre katolikus konviktusokba veendők fel."[26]

Annak ellenére, hogy a királyi ösztöndíjakat kérvényezőkről készített összesítő kimutatások szűkösek, gyakran mégis „felfedik a fátylat" a családi drámákról.

---

[24] L. *Kosáry D.*: Művelődés i. m. 403–428.
[25] MOL A 39 5549/1774.
[26] *Finászy E.*: A magyarországi közoktatás i. m. I. köt. 85.

1772-ben a 29 jelölt közül heten, 1773-ban pedig a 25 kérvényező közül öten konvertiták voltak. Szepes vármegye közgyűlése azt javasolta, hogy vegyék fel a nagyszombati királyi–érseki konviktus kollégistái közé a kiskorú Görgely Györgyöt, „akit megtérése miatt elhagyott nem katolikus családja, s ezért egy kegyes királyi rendelet alapján már hét éve a lőcsei konviktusban részesül nevelésben, s teljes ellátást kap."[27] Ha a hatóságok minden eszközzel ösztönözték az „igaz hitre" való visszatérést, akkor a megfelelő alkalommal maguk az alattvalók sem feledkeztek meg arról, hogy erre emlékeztessék őket.[28] A konvertita szülők éppen azért emelték ki a megtérés tényét, mert ezzel a körülménnyel jogot formálhattak az ösztöndíj megszerzésére, amelyért egyébként egyenlő feltételek mellett kellett volna másokkal megküzdeniük. 1767-ben özvegy Dedinszky Klára Pozsony vármegye főispánjához folyamodott annak érdekében, hogy vegyék fel az egyik nagyszombati konviktusba a fiát (Jánost), „aki minden kétséget kizáróan ősi és dicső nemesi nemzetségből származik, azon az alapon, hogy a fiú nagyapja visszautasítva az akatolikus tanítást, sok éven át becsületesen ellátta a vármegyei szolgabírói teendőit."[29]

Az árvák az alattvalók más kategóriájába tartoztak, hiszen őket a keresztény uralkodóknak különleges gondoskodásban kellett részesíteniük. Nyilvánvaló, hogy sok árva, aki katolikus konviktusba került, ezt a „sikert" a hatóságoknak köszönhette, amelyek azért aggódtak, hogy gyerekek ne nőjenek fel más felekezet híveiként. A királyi ösztöndíjat kérelmezők 1772. évi összesítő kimutatásában 15 árva közül hétről tudjuk, hogy protestáns vagy konvertita családból származott. Ugyanakkor megbecsülést érdemel maga Mária Terézia is, a többgyermekes gondoskodó anya. Szüntelenül árvaházakról, katonagyerekek menhelyéről, kolostori iskolákról és hasonló intézményekről gondoskodott, amelyek közül több uralkodásának éveiben jött létre, és amelyeket kincstári vagy magánjövedelmeiből tartott fenn. A császárnő évente árvák százainak fizetett bőséges ösztöndíjat, rendszeresen meglátogatta a nevelőotthonokat, a legtehetségesebb ifjakat szolgálatra fogadta az udvarba.[30] A Titkos Kincstár kasszájának kiadási könyveiben az 1760-as évektől kezdve a császárnő saját forrásaiból a tanulmányokra kiutalt segélyeket az apa tisztségére vonatkozó információval és egy rövid bejegyzéssel együtt említik: „él" vagy „elhunyt".[31]

Annak érdekében, hogy az árvát felvegyék valamelyik oktatási intézménybe, a rokonok gyakran azzal az egyszerű fogással éltek, hogy a kérvényt a gyermekkel íratták meg. 1773-ban Perényi Pál báró, egy valóban ősi és dicső

---

[27] MOL A 39 5516/1773.

[28] A katolicizmusra való áttérés egyéni motívumait — a politikai és karrierbeli okoktól egészen a vallási–filozófiai motívumokig — a 16–17. századi osztrák és cseh arisztokraták példáján Thomas Winkelbauer vizsgálja. L. például *Thomas Winkelbauer*: Karrieristen oder fromme Männer? Adelige Konvertiten in den böhmischen und österreichischen Ländern um 1600. Frühneuzeit-Info 10. (1999) 9–20.

[29] Štátny archív v Bratislave (a továbbiakban ŠA Bratislava); Župa bratislavská, Kongregačné pisomnosti 1767. Fasc. 11. Nr. 15.

[30] *Hans Wagner*: Royal Graces and Legal Claims: the Pension Payments of Maria Theresa and Their Withdrawal by Joseph II: Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresa to World War I. Ed. Stanley B. Winters, Joseph Held. London–New York 1975. 5–29.

[31] Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Geheimes Kammerzahlamt, Hauptbücher Bd. 3–4.

nemzetség sarja, a saját nevében fordult a császárnőhöz, és a bőkezűségét magasztalta „azokkal szemben, akik előkelő családból származnak, s nem rendelkeznek a státuszukhoz méltó, a megélhetésükhöz szükséges anyagiakkal, és a legsanyarúbb árvasort szenvedték el." Miután az ifjú Perényi elmondta, hogy korai gyermekkorában elvesztette az apját, az anyját pedig nemrég, azt is „bevallotta", hogy még a mindennapi betevő falatra sincs pénze, nemhogy az iskolai képzésre. Az ifjú báró kérése abban rejlett, hogy vegyék fel valamely, Őfelsége kegyessége folytán erre a célra elkülönített forrásokból működő konviktusba.[32] Jellemző, hogy a könyörületre számító, nem pedig az oktatási intézményben folytatandó tanulmányokhoz szükséges felkészültségének elismerésére apelláló ifjú nem említette meg, hogy hol és milyen képzésben részesült. Ezt a kérdést később tisztázták, amikor az árvát felvették a nagyszombati királyi és érseki konviktus mondattani osztályába.[33]

Az árvák iránti könyörület annyira széleskörűen elterjedt és természetes volt, hogy még a teljesen érett embereknek számító felnőttek sem tartották szégyenletesnek, hogy az uralkodóhoz intézett kérvényeikben saját árvaságukat megemlítsék. A szakmai felkészültségre utaló információk és az árvasorra vonatkozó panaszok különös „egybeesését" találjuk meg abban, a korszakra jellemző folyamodványban, amelyet Mandly János nyújtott be a Magyar Kamarához. Az írnoki tisztségért folyamodó fiatalember — „szegény árva, aki már régen elvesztette a szüleit, és egyszerűen nem rendelkezik a megélhetéséhez szükséges anyagiakkal" — elmondta, hogy tanulmányai után különféle ügyvédeknél és udvari ügynököknél töltötte szakmai gyakorlatát, és megpróbált alkalmassá válni a köztisztség elfoglalására. Úgy látszik, hogy e téren nem csekély sikereket ért el: „Kiváló latin, német és magyar nyelvtudásom mellett ismerem a számtant, sok éven keresztül tökéletesítettem a tudásomat a szépírásban és a gyorsírásban, vannak tapasztalataim az ügyvitel terén, és ismerem a központi szervek munkáját." Végül Mandly a következőre kérte a Kamarát: „Méltóztassanak a szegények és boldogtalanok iránt érzett atyai szeretetből [...] kegyes figyelembe venni úgy az árvaságomat, mint a meglévő tudásomat és képességeimet."[34]

A kortársak a szegénységet nem abszolút, hanem viszonylagos értelemben használták. Szegénynek tartották azt, aki a társadalmi státuszához kötődő vagyonának helyrehozhatatlan kára nélkül nem tudott valamilyen kiadást vállalni, például a gyerekei számára méltó oktatást *(„congrua educatio")* biztosítani. Anyagi segítségre szoruló személy lehetett a birtokait zálogba adó és mérhetetlen adósságokkal terhelt arisztokrata éppúgy, mint egy szolgáló kisnemes, akinek alacsony keresete nem volt elég ahhoz, hogy finanszírozza rendszerint nagyszámú utódja iskoláztatását. Itt, ahogy az árvák és a konvertiták esetében is, a filantróp motívumok szorosan összefonódtak a politikaiakkal, mivel a sze-

[32] MOL A 39 5516/1773.

[33] Uo. 5138/1773.

[34] MOL E 47, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Regisztratúrája, Cancellariae et registraturae necnon postae negotia, item honorifica et gremialia, necnon extraordinaria (a továbbiakban E 47) 16. cs. Nr. 533, ex Nov. 1774.

génység szükséges, az uralkodó és a haza iránti apai (vagy családi) szolgálat pedig elegendő feltétel volt a királyi ösztöndíj elnyeréséhez.

Fontos megjegyezni, hogy a hatóságok és a hivatali nemesség úgy tekintettek az ösztöndíjra, mint az anyagi ösztönzés még egy formájára, amely valóban az is volt. A hivatalnokok gyakran kérvényezték a császárnőnél, hogy az általános drágaság (az *„allgemeine Theuerung"* gyakran felbukkanó kifejezés) miatt emelje meg a fizetésüket, aminek következtében gyerekeiknek nem tudják a megfelelő képzést biztosítani, vagy fordítva, ösztöndíjat kértek gyerekeiknek, mert szerény fizetésük nem volt elég taníttatásuk finanszírozásához. A tanulmányunk elején említett Bisztriczey László titkár idősebb fia érdekében 1779-ben például személyesen folyamodott Esterházy Ferenc gróf magyar kancellár az uralkodóhoz: „Mivel az a kötelességem, hogy mindenáron gondoskodjam azokról az individuumokról, akik a vezetésem alatt a királyi–császári szolgálatot végzik, akkor, amikor több lett a munka, de a személyi létszám nem emelkedett, de észrevehetően megnövekedett a terhelés, megismétlem Őfelségéhez intézett legalázatosabb kérésemet, hogy vegye ellátmányba az egyik konviktusba Jablonczay és Bisztriczey titkárok fiait, és határtalan kegyességével vigasztalja meg a megszolgált, de a megélhetésükben nélkülöző apáikat."[35]

Amikor két rászoruló, de elegendő szolgálattal rendelkező kérvényező érdemeit összehasonlították, majd mérlegre tették, a szegénység gyakran volt olyan nyomós érv, amely a mérleg serpenyőjét elbillenthette. 1772-ben például a bécsi Löwenburg-féle konviktus magyar ösztöndíjas kvótájának egyik helyét a Magyar Királyi Udvari Kancellária két hivatalnoka, két elsőgenerációs nemes igényelte: Vass Mihály regisztrátor, aki 1763-ban harmincévnyi példaértékű szolgálatáért kapott nemesi kiváltságot, és Dombay Mihály jegyző, akit 1761-ben emeltek anyjával és fiútestvéreivel együtt nemesi rangra, nevezetesen az ugyanannál a hivatalnál dolgozó apjuk halála után. Előbbi keresete évente 1200 forint volt, míg utóbbié (bár ő is majdnem 20 évet szolgált) mindössze 700 forint. Egy évvel korábban Vass már benyújtott egy kérvényt arra vonatkozóan, hogy a fiát, Jánost, vegyék fel a Löwenburg-féle konviktusba, bár az utolsó pillanatban jelölését máséra változtatták meg. Most esély nyílt arra, hogy az igazságosságot érvényesítsék. Igaz, Dombayról köztudott volt, hogy szorgalmas és megbízható hivatalnokként hosszú éveken át kisebb fizetést kapott, mint más hivatalnokok, akik ugyanolyan tisztséget viseltek, és ugyanannyi szolgálati idővel rendelkeztek.[36] A császárnő végleges döntésének körülményei minden bizonnyal így is homályban maradnak, de akárhogy is volt, a Kancellária Vass Jánosról készített felterjesztésére Mária Terézia saját kezével írta rá, hogy: „A szegényebbnek. Jóváhagyom Dombayt."[37]

A hivatali szolgálatot végző, de anyagiakban szűkölködő szolgáló nemes toposza Mária Terézia uralkodásának idején fokozatos, de alapvető változásokon ment keresztül. A reformok végrehajtásához a gazdaság, a jog, a közigazgatás és a közoktatás területén az udvarnak kompetens és a dinasztiához hű hiva-

[35] MOL A 39 6086/1779.
[36] MOL A 39 4358/1772.
[37] Uo. 3723/1772.

talnokra volt szüksége a központi és helyi hatalom egyre bővülő szintjein. A hivatali buzgalom demonstrálását és a politikai megbízhatóságról tett tanúbizonyságot nem volt szabad a megszerzett szolgálati érdemekkel egyenértékű jutalom nélkül hagyni. A magasabb tisztség jövőbeni igénylését és a társadalmi státusz megszilárdítását vagy jobbítását lehetővé tevő korszerű oktatás biztosítása a bécsi udvarban egyre nyilvánvalóbban az ösztönzés egyik kedvelt formájává vált.[38] Az első oktatási intézmény, ahová mindenekelőtt — úgy mind a hivatalosan kinyilvánított elvek, mind a gyakorlat szerint is — a hivatali tisztséget viselő, de elegendő anyagiakkal nem rendelkező szülők fiait találták érdemesnek a felvételre, a híres bécsi Teréziánum volt.

Az 1746-ban — vagyis még akkor, amikor a jezsuiták szinte korlátlan befolyást élveztek az oktatásban — megalapított *Collegium Nobilium Theresianum Societatis Jesu* hamar a monarchia legnagyobb presztízsű iskolája lett. Mária Terézia neve, amelyet a kollégiumnak adott, egyben jelezte annak kivételes státuszát és a császárnő saját maga által kinyilvánított jogát arra, hogy beavatkozhat a rend máskülönben bezárandó oktatási intézményének ügyeibe. A Teréziánumnak dicsőségével meggyőzően kellett hirdetnie a műveltségen alapuló felsőbbség és a született nemesség sajátos egységét. Az a különleges gondoskodás, amelyben a bécsi udvar az iskolát részesítette, arra késztette a Habsburg-ház tartományaiból, sőt a Német-római Birodalomból származó arisztokratákat és nemeseket, hogy itt taníttassák a gyerekeiket. A Teréziánum fiatal növendékei a birodalmi jog, az egyetemes történelem vagy a haditechnika ünnepélyes nyilvános vizsgáin, a császárnő, a trónörökös és az állami főméltóságok jelenlétében kitűnve, a legjobb bizonyságát szolgáltatták annak, hogy a nemesnek el kell sajátítania a tudomány alapjait.

1751-ben a császárnő a kollégiumnak adományozta a Magyarország déli részén fekvő, bátaszéki Szent Mihály arkangyalnak szentelt apátságot és jövedelmeit, és elrendelte, hogy éves bevételének egy részét tíz ösztöndíj finanszírozására fordítsák, egyenlő mértékben a Magyar Királyság, valamint a cseh és az osztrák örökös tartományokból származók számára.[39] A magyar kvóta szétosztását a Magyar Kancellária felügyelte, amelyet felhatalmaztak arra, hogy a császárnő és az uralkodóház előtt a katonai és polgári szolgálat során kitűnt, de a gyerekeik oktatásához szükséges anyagiakkal nem rendelkező családokat részesítse előnyben.[40] A társadalom szemében azután egyre jobban nőtt a Teréziánum, illetve az azt utánzó nemesi iskolákban folyó oktatás presztízse, és minél nagyobb lett a jelentősége a további sikeres karrier szempontjából a német nyelv tökéletes tudásának vagy a természetjog és a számviteltan ismeretének, annál gyakrabban váltak a királyi ösztöndíjak a hűség, a kompetencia és a szorgalom jutalmául.

Az „érdem" fogalma különleges helyet foglalt el a monarchia hivatalnoki rétegének korporatív kultúrájában. A kívülállók néha csodálkoztak, hogy mi-

---

[38] *Fallenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar hivatalnokai. Budapest 1989.

[39] *Olga Khavanova*: Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century. Sic itur ad astra 4. (2000) 77–90.

[40] MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii Köt. 42. pp. 205–207.

lyen gyakran és mennyire nem szokványos kontextusban került szóba. Johann Heinrich Gottlob von Justi német közgazdász, akit 1751-ben meghívtak, hogy tanítson a bécsi Teréziánumban, megjegyezte: „Ausztriában teljesen bevett szokás, hogy az Őfelségéhez intézett kérvényekben a saját érdemeikre hivatkoznak. A tisztségért folyamodók, még azok is, akik valamikor csak egy évet voltak gyakorlaton egy ügyvédnél, nem másnak nevezik ezt, mint az adott munkájuk során szerzett érdemeknek *(Meriten)*. Kétségtelen, hogy itt másfajta érdemekre *(Verdiensten)* gondolnak, mint az a jelentés, amelyet mi rendszerint ennek a szónak tulajdonítunk."[41] Justi iróniája nyilvánvaló: az ügyvéd mellett eltöltött egy év, a tudástól függetlenül, valamint a munka minőségével és az elért eredményekkel való összefüggés nélkül aligha jogosíthatta fel az illetőt arra, hogy új tisztségek „érdemes" kérvényezőjének tekintse magát. Milyen értelmet tulajdonítottak akkor a kortársak ennek a fogalomnak?

Az összehasonlítás érdekében a legteljesebb és legtekintélyesebb 18. század közepi német magyarázó szótárhoz, Johann Heinrich Zedler nevezetes „Egyetemes lexikonához" fordulunk segítségért. A *„Meriten/Verdiensten"* fogalmát Samuel Pufendorf és Christian Tomasius természetjogi munkáira hivatkozva a következőképpen értelmezte: „Szélesebb értelemben ez egy morális cselekedet értékelése, ami abban áll, hogy az embert méltónak vélik a bíztatásra vagy az elmarasztalásra. [...] Különösen olyan cselekedetek végrehajtására vonatkozik, amelyekkel tetszeni akarunk a minket körülvevőknek. [...] Ilyen érdemek eléréséhez bizonyos tulajdonságokkal kell rendelkeznünk, s azzal a szándékkal, hogy valaki másnak szolgálatot teljesítsünk, úgy, hogy ez a valaki biztos legyen benne, hogy ezt a szolgálatot nem kényszerből tesszük, és a saját erőnkből hajtjuk végre."[42]

Az osztrák (és a vele sok hasonlóságot mutató magyar) hivatalnoki kar 18. századi szakszókincsét még mindig nem vetették szisztematikus vizsgálat alá, ezért egyes rendszeresen használt fogalmak és állandósult klisék jelentését az általunk fellelt forrásokból megpróbáljuk empirikus úton megfejteni. Azok, akik éppen csak elkezdték szakmájuk művelését, valójában ritkán engedték meg maguknak, hogy „érdemeikkel" dicsekedjenek, mivel a veleszületett és a tanulmányok éveiben továbbfejlesztett jó képességeik egyelőre nem mutatkoztak teljes egészükben, és nem kaptak társadalmi elismerést. A szolgálat, illetve az érdem között ugyanakkor kétségtelenül létezett kapcsolat: a német nyelvben a *„Verdienst"* főnevet a *„dienen"* igéből képezték. Azok, akik nem egy évtizedet szenteltek a szolgálatnak, megalapozottan vélték magukat „érdemesnek". Ebben a kontextusban az „érdemek" azonosak voltak a „megszolgált évekkel". Hatos Ferenc, a Helytartótanács hivatalnoka 1758-ban a következőket írta: „Figyelembe véve itt, a hivatalban hűségesen és szorgalmasan eltöltött 16 éves szolgálati időmet, és ez idő alatt szerzett érdemeimet, kérem, hogy legyen kegyes ajánlani engem, magyarul és németül tökéletesen tudó, szlávul

[41] *Johann Heinrich Gottlob von Justi*: Anweisung zu einer guten deutschen Schreibart und allen in dem Geschäfften und Rechtsachen vorfallenden schriftlichen Ausarbeitungen zu welchen Ende allenthalben wohlausgearbeitete Proben und Beyspiele beygefüget werden. Wien 1774. 207.

[42] *Johann Heinrich Zedler*: Grosses Volständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste. Bd. 46. Leipzig–Halle 1746. 335.

tűrhetően beszélő, az ügyvitelben jártas magyar nemest Ő Császári Királyi Apostoli Felségének a megüresedett titkári állásra."[43]

Az érdemek értékelésének kritériumait különböző életkorú és szakmai felkészültségű hivatalnokokra kellett alkalmazni. Ezeknek a kritériumoknak lehetővé kellett tenniük, hogy az évek során mindenki közeledhessen a tökéletesség felé. A tehetség Isteni adomány lévén, nem teljesen felelt meg, mert bár a tudás felhalmozásának, a képességek és készségek kifejlesztésének kiindulási alapjául szolgált, nem tarthatták birtokosa érdemének. A hivatalnokok kérvényei és a vezetés szakmai értékelései alapján a leggyakrabban említett dicséretes tulajdonságok sorába egyrészt a „jártasság" *(Geschicklichkeit)* és a „gyakorlatiasság" *(Tüchtigkeit)* tartozott, amelyek a tudásról és a tapasztalatról tanúskodó szolgálati megfelelés jelei voltak, másrészt olyan jellemvonások, mint az „engedelmesség" *(Gehorsamkeit)*, a „szorgalom" *(Fleißigkeit)* és a „szolgálati buzgalom" *(Diensteifer)*. Így a hivatalnokok többsége érdemesnek vélte magát, és a vezetőség is érdemesnek tartotta őket abban az értelemben, hogy kötelességeik teljesítése során jártasságra és gyakorlatiasságra tettek szert, amelyeket változatlan engedelmességgel és egyre növekvő buzgalommal viseltek.

A központi szervek hivatalnokainak többsége a nemesi rendhez, annak elsődlegesen alsóbb, szegényebb rétegeihez tartozott, amelyek tagjai a hadseregben valamilyen alacsonyabb tiszti beosztásban, vagy a hivatali íróasztalnál voltak kénytelenek megkeresni a megélhetésre valót. Sokan közülük az alsóbb rétegekből származó olyan személyek vagy azok fiai voltak, akiket az uralkodónak és a hazának szentelt sokévi szolgálat után emeltek nemesi rangra. Ugyanúgy, ahogyan a középkori nemesség számára a nemzedékről nemzedékre öröklődő, őt másoktól megkülönböztető „erény" (latinul „*virtus*", németül „*Tugend*") fogalma kulcsfogalomnak számított, úgy válnak a 18. századi hivatali nemesség számára az ősök „érdemei" öröklött tulajdonsággá.[44] Egy osztrák nemes 1762-ben kérvényezte, hogy a bécsi Udvari Kamaránál kaphasson státuszt: „Ami a felmenőimet és a rokonaimat illeti, ők karddal és tanáccsal szereztek érdemeket *(meritiret gemacht)* a felséges uralkodóháznak, és lankadatlan szolgálati buzgalommal végezték hasznos kötelességüket. Közöttük volt elhunyt apám is, a császári–királyi udvari hadipénztár számvivője, Franz Mardschleger von Neuthal, aki több mint negyven évig szolgálta ezt a hivatalt, és nekem, törvényes örökösének hagyta örökbe az összes apai érdemet *(merita paterna)*."[45]

A kérelmező mellett szóló érvek súlya, úgy tűnik, olyan mértékben nőtt, ahogy az ősök érdemeire való hivatkozások erősítették a saját képességeket és a szolgálati buzgalmat. 1773-ban a Magyar Kancelláriára felvették a Löwenburg-féle konviktus végzősét, Markoviczky Ferencet, „szép kézírásáért, és az egyik

[43] MOL C 42, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Acta miscellanea Fasc. 19. Nr. 170.

[44] A nemesség veleszületett vitézségéről és a személyes érdemek helyéről folyó diskurzusra a 16–17. századi alsó-ausztriai rendek példáján l. *Karin J. MacHardy*: Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria, 1579–1620. Past and Present 163. (1999) 66.

[45] Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Hofkammerarchiv, Österreichisches Camerale (a továbbiakban: ÖStA HKA ÖC). Fasc. 1. Bd. 1. Subd. 2. Nr. 181, ex Oct. 1762.

hivatalban több éven át dicséretes szolgálatot teljesítő apja érdemeiért."[46] Az osztrák Laudes Károly, aki a Löwenburg-féle konviktusban szerzett képesítést és a selmecbányai bányaigazgatóságnál, majd a bécsi Legfelső Katonai Parancsnokságnál szolgált, kérte, hogy a Magyar Kamarában kapjon munkát. „Vegyék figyelembe apám érdemeit, amelyeket Alsó-Ausztria kormányóságának titkári tisztségében harminc év alatt szerzett, és immáron öt éves hű alattvalói törekvéseimet" – írta.[47] A kérvény arra volt hivatott, hogy pontosságával és szemléletességével kedvező benyomást gyakoroljon arra, akinek címezték. Teljesen elterjedt módszer volt ezért, hogy nem túl bonyolult kalkulációkat csatoltak hozzá, amelyek bemutatták a család összes tagja szolgálati idejének teljes tartamát. Künzler József osztrák hadnagy, akit sebesülése miatt leszereltek, megtudta, hogy a Magyar Kancellárián kályhafűtőt keresnek. Őfelsége nevére benyújtott kérvényét a következő szavakkal kezdte: „Apám és fivérem is főhadnagy, de idő előtt befejezték földi küldetésüket, előbbi öt éve, utóbbi tizenegy hónappal ezelőtt. Előbbi 51 évet, utóbbi 28 évet töltött katonai szolgálatban, én pedig buzgón és hűségesen teljesítem katonai szolgálatomat, idestova negyven éve. Ez összesen 119 évet tesz ki."[48]

Ilyen volt az a világ, amelyben a fiak úgy folyamodtak állásért, hogy apáik érdemeire hivatkoztak, az apák pedig fiaik érdekében nyújtottak be kérelmeket úgy, hogy közben a hatóságokat többéves szolgálatukra emlékeztették. 1762-ben a bécsi Udvari Kamara gyakornoka, Anton Kronenberg írta, hogy apja, „Johann Kronenberg, a kamara régi levéltárának titkára és regisztrátora, aki sok évet szentelt Őfelsége szolgálatának," 1761 októberében kérvényt nyújtott be, hogy a fiát vegyék fel ennek a hivatalnak a gyakornokai közé, s novemberben már teljesítették is kérését. „Mivel ezen a napon az ügyviteli tudásomat tökéletesítve a legnagyobb buzgalommal és szorgalommal teljesítem járulnoki kötelességemet, kegyeskedjenek felvenni az Udvari Kamara szolgálatába" – folytatta Kronenberg. Az írnoki tisztséget ugyanakkor apja „több évi hűséges szolgálatáért" kérte.[49]

Az apák gyerekeiket néha a szó szoros értelmében a kezüknél fogva vezették leendő munkahelyükre, hogy elhelyezkedhessenek. 1774-ben a Helytartótanács tanácsosa, Hlavacs János kérvényt nyújtott be, hogy Imre fiát vegyék fel a Magyar Kamarába. A kérvény szövegéből kiderül, hogy a nemesi konviktus elvégzése után a fiú Szencen tökéletesítette tudását a közigazgatás, a kereskedelem és a pénzügy terén, majd jogot tanult a nagyszombati egyetemen, azután kincstári és törvényszéki hivatalokban szolgált. Azután, hogy a fiatalember sikertelenül próbálkozott bekerülni a magyar testőrségbe, munka nélkül maradt, s gyakorlatilag apja tartotta el. Az idősebb Hlavacs kérte, hogy ne hagyják figyelmen kívül harmincéves udvarhű szolgálatát és vegyék fel a fiát a kamarába, annál inkább, hogy a Kamara alelnökének már bizonyságot tett nyelvtudásáról és ügyviteli jártasságáról.[50] Hlavacs Imrét arra kérték, hogy saját kezűleg

[46] MOL A 39 5906/1773.
[47] MOL E 47 15. cs. Nr. 125., ex Jan. 1774.
[48] MOL A 39 580/1770.
[49] ÖStA HKA ÖC Fasc. 1. Bd. 1. Subd. 2. Nr. 181, ex Oct. 1762.
[50] MOL E 47 19. cs. Nr. 432, ex Dec. 1775.

írjon egy nyilatkozatot munkába állásáról. Ezt követően fel is vették a könyvelőségre a következő kitétellel: „Figyelembe véve az apa érdemeit *(Verdienste)* és a fiú dicséretre méltó jártasságát *(Geschicklickeit)*."[51]

Több hivatalos személy semmi kifogásolnivalót nem látott abban, hogy az apai érdemek utat nyitottak a fiúknak az egyes tisztségek megszerzéséhez. A Magyar Kamara elnökének, gróf Erdődy Józsefnek a következő volt a véleménye: „Semmi sem igazságosabb annál, mint amikor a hosszú ideig, dicséretesen és önzetlenül szolgáló, nincstelen hivatalnokok segítséget kapnak gyerekeik sorsának rendezéséhez. Ezzel őket, magukat jutalmazzuk meg szolgálataikért, a gyerekek pedig előnyt élveznek a tisztségek betöltésénél és a kérelmek besorolásánál, hiszen megkülönböztetjük őket azoktól, akiknek a szülei egyáltalán nem szereztek érdemeket vagy nem jól dolgoztak."[52] Ebből az elvből az érdemek még egy fontos jellegzetessége következett, nevezetesen az érdemek birtokosának joga a jutalmazásra.[53] Például Fonyó János magyar nemes azt feltételezte, hogy „több éves, hű szolgálatom a hadseregben és a testőrségben, amelyet a felemelkedésbe vetett teljes bizonyossággal teljesítettem, feljogosít arra a reményre, hogy valamilyen jutalomban részesülök érte."[54]

Úgy látszik, a hatóságok sem láttak elvi különbséget egyrészt egy császári–királyi szolgálatban megőszült hivatalnok vagy egy a vérét csatamezőkön kiontó katonatiszt személyi nyugdíjának kiutalása, másrészt fiaik valamely oktatási intézménybe, majd egy hivatalba történő felvétele között. Ez is, az is a monarcha kegyéből felhalmozott érdemek „konvertálásának" egyik formája volt, arról pedig, hogy kinek szánták, a császári–királyi oklevelek formulái egyértelműen tanúskodtak: „azokból a családokból származóknak, akik nekem és házamnak karddal és tanáccsal szolgáltak" és „elszegényedett, de megszolgált nemzetségek sarjainak".[55] Ha lehetett tisztséget kérni a Magyar Kancelláriába a feleség rokonainak sokéves katonai szolgálatára hivatkozva, ahogy ezzel 1771-ben megpróbálkozott (igaz, eredménytelenül) nemes Visnyovszky József,[56] akkor a gyerekeket az apák és a nagyszülők által az uralkodónál szerzett érdemekért nyugodtan lehetett taníttatni. 1775-ben Árva vármegye javasolta, hogy vegyék fel a váci Terézia-kollégiumba vagy a nagyszombati Szent Adalbert kollégiumba Okolicsányi Imre nemesifjút, figyelembe véve nagyapja és apja érdemeit, akik közül előbbi a Magyar Kamara rendes jegyzője, majd titkára lett, utóbbi pedig hűségesen viselte a szolgabírói és a főkincstárnoki tisztséget az említett vármegyében."[57] 1780-ban Nedeczky Tamás özvegye, Franciska, azzal a kéréssel a Helytartótanácshoz fordult, hogy vegyék fel a fiát az egyik nagyszombati, győri vagy budai

[51] MOL E 47 3. köt. Az 1774. december 15-ei ülés jegyzőkönyve (84. sz.).

[52] ÖStA HKA Ungarisches Camerale (a továbbiakban UC). Fasc. 1. Bd. 5/1. Subd. 2. Nr. 32, ex Dec. 1776. fol. 207.

[53] Vö. a XIV. Lajos udvarában követett francia gyakorlattal: *Jay M. Smith*: The Culture of Merit. Nobility, Royal Service, and the Making of Absolute Monarchy in France, 1600–1789. Ann Arbor 1996. 20–21.

[54] MOL E 47 16. cs. Nr. 61, ex Dec. 1774.

[55] MOL A 1, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Originales referadae 123/1751., ill. MOL A 39 5549/1774.

[56] MOL A 39 5975/1771.

[57] MOL A 39 4667/1775.

konviktusba, azon az alapon, hogy elhunyt férjének nagyapja sokáig szolgált a Magyar Kancellárián.[58]

Ugyanúgy, ahogy az egyes tisztségek kérelmezői, a szülők is megvonták rokonaik szolgálati éveinek mérlegét. Szalay Kata özvegy a következőket írta: „Figyelembe véve azokat az érdemeket, amelyeket Várady László, a Magyar Kamara valódi tanácsosa, és fia, János, a kamarai számvevőségi hivatal írnoka, továbbá az ő fia, Károly, a kamara kancelláriájának jegyzője, elhunyt férjem szereztek 84 éven át, 1677-től szolgálva az uralkodót, kegyeskedjenek felvételre javasolni egyik fiamat a váci Terézia-kollégiumba."[59] Az ősöket hívták segítségül akkor is, amikor a folyamodó személyes érdemei nem bizonyultak elegendőnek. Például Ternyey István 1769-ben a következőket írta: „Nemesi címem ősi mivoltát azonnal be tudom bizonyítani Őfelsége első kérésére. Ami szolgálatom idejét illeti, mindössze két év múlva eléri a húsz évet,[60] ezt a hátrányt azonban kompenzálhatja őseim kifogástalan katonai és polgári szolgálata, valamint az a körülmény is, hogy jelenleg a Ternyey család öt tagja szolgálja híven Őfelségét."[61]

A meritokrácia (amelyet a „méltók hatalmaként" lehetne magyarra fordítani) a modern társadalomtudományokban a társadalmi berendezkedés elveit leíró terminus, amely a siker elérésében a döntő jelentőséget az individuum személyes tulajdonságainak, tudásának, készségeinek és képességeinek tulajdonítja. A teréziánus korszakban más sajátsággal bíró meritokrácia felvirágzása következett be: a szülői érdemek öröklésének elve, az ezzel járó jogosultsággal a jutalomra. Az uralkodóházhoz való hűség nemcsak gyorsan megszerezhető előnyökkel kecsegtetett, hanem lehetővé tette egy jobb jövő biztosítását a gyerekek és az unokák számára, hiszen az uralkodó előtt szerzett érdemek, mint egy hosszú távú befektetés a megtérülő jutalékkal, nem értéktelenedhettek el.

A királyi ösztöndíjak legfőbb kedvezményezettjévé és aktív kérelmezőjévé a szolgálónemesség vált, és azon belül is különösen a vármegyékben némi politikai súllyal rendelkező családok. Ők elég befolyásosak voltak ahhoz, hogy a helyi közigazgatás szerveiben nemzedékről nemzedékre bizonyos tisztségeket foglaljanak el, és fiaikat a központi szervekbe delegálják. Mindenki másnál érdekeltebbek voltak a vezető pozíciók megőrzésében egy olyan társadalomban, ahol a hatalom hivatalnoki karának szakmai felkészültségét egyre súlyosabb követelmények szabták meg. Eleinte éppen nekik szánták a bátaszéki ösztöndíjakat a bécsi Teréziánumba, s éppen az ő gyerekeiket vették fel a legszívesebben a magyar testőrségbe és az ismét megnyitott szenci vagy váci kollégiumokba. Bécsben úgy vélték ugyanis, hogy a saját vármegyéikbe visszatérve, az évszázados hagyomány értelmében a családjaik által „birtokolt" és erősített tisztségeket elfoglalva, vagy a központi hivatalokban vállalva szolgálatot, ők fogják megszabni a szolgálónemesség átlagos képzettségi szintjét, és ők lesznek az

[58] MOL C 67, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Departamentum litterario-politicum (a továbbiakban C 67), 1780, Universitas Budensis Fasc. 12. Nr. 8. [182. cs.]

[59] ÖStA HKA UC Fasc. 41. 787. Nr. 82, ex Oct. 1769. fol. 326.

[60] Ebben és hasonló esetekben a kérelmezőtől megkövetelt szolgálati idő 20 év volt.

[61] ÖStA HKA UC Fasc. 41. 787. Nr. 82, ex Oct. 1769. fol. 328.

iránymutatók a társadalmi–politikai és kulturális szükségletek meghatározásánál.

Ha az ellenreformáció korában kialakult hierarchiában a megszolgált, de elszegényedett nemesek fiai a prioritási listán még csak a konvertiták és az árvák után következtek, akkor később éppen a gyerekeik oktatásához szükséges anyagi eszközökkel nem rendelkező, de szolgálatokkal bíró szülők válnak az anyagi segítség haszonélvezőivé. Például 1775-ben, a nagyszombati, a kassai és a váci nemesi iskolába felvett 18 fiatal közül tizenhatnak az apja különböző tisztséget foglalt el a központi és a helyi igazgatás szerveiben. Ketten konvertiták voltak, akiket a továbbra is az ellenreformáció céljait szolgáló nagyszombati konviktusokba vettek fel. Az említett 16 ifjú között voltak a Magyar Kancellária titkárának, a Helytartótanács regisztrátorának, a Magyar Kamara kiadójának, Bereg vármegye alispánjának, Hont vármegye szolgabírájának, Szabolcs vármegye aljegyzőjének és Pozsony város adószedőjének fiai.[62] Mindemellett a családi körülmények sokszínűségét figyelembe véve, többségében természetesen mégsem nélkülöző, de nem ritkán azért földbirtok nélküli, és rendszerint sokgyerekes nemesek voltak. A királyi vagy vármegyei szolgálat számukra, illetve apáik és nagyapáik számára a nemeshez illő, a „közjót" szem előtt tartó szolgálat egyik formája volt, igaz, ritkán tette lehetővé, hogy elegendő pénzre tegyenek szert ahhoz, hogy méltó oktatásban és nevelésben részesítsék utódaikat. A királyi alapokból fizetett oktatás nemcsak levette a szülők válláról az erejüket meghaladó költségek terhét, hanem a társadalmi státusz megőrzését is garantálta a gyerekek számára.

Vegyük mindennek érzékeltetésére egy olyan család példáját, amely részt vett a nagy tekintélyt nyújtó királyi ösztöndíjakért folytatott versenyben. 1781-ben Gosztonyi Pál, Heves vármegye szolgabírája azzal a kéréssel fordult a Helytartótanácshoz, hogy vegyék fel két fiát, Józsefet és Istvánt a váci Terézia-kollégiumba, és „némi kegyességért a legalázatosabban csatolta szüleinek és nemzetségének kis és jelentéktelen érdemeit." Anyai nagyapja, Kada Pál, több évig dolgozott szülőföldje, Heves vármegye adminisztrációjában, egészen az alispáni tisztségig vitte, és 1735-ben VI. Károly császár arany emlékéremmel tüntette ki. A kérvényező apja, Gosztonyi István, Heves vármegyében kezdte pályafutását, eleinte egyszerű jegyzőként, majd ő is az alispáni tisztséget töltötte be, s végül a Helytartótanácsnál lépett szolgálatba, ahol 21 évig dolgozott. Maga Gosztonyi Pál kora ifjúkorában, a hétéves háború idején Haller Sámuel báró gyalogezredében harcolt, 1760-ban a magyar testőrség első állományát gyarapította, majd vitézi szolgálataiért aranymedált kapott a császárnőtől, amelyet büszkeséggel viselt „a császári–királyi kegyesség örök emlékéül". Miután 1766-ban nyugalomba vonult, visszatért a szülőföldjére, ahol hamarosan szolgabíró lett.[63] Lehetséges, hogy azért írta le olyan részletesen a család dicső múltját, mert nagy reményeket fűzött a Gosztonyi nemzetség kollektív érdemeihez, felismerve, hogy az ösztöndíj megszerzése gyermekei számára nagyon nehéz, kitartást és a kedvező végeredménybe vetett hitet követelő dolog. A Gosztonyi-testvérek

[62] MOL A 39 4667, 4778/1775.
[63] Uo. 3827/1781.

1780–1782/83-ban szerepeltek a váci Terézia-kollégium hivatalos névlistájában (talán mint fizető tanulók).[64] Ezután 1783-ban, a kiváltságos iskolák teljes rendszerének felszámolása és az ösztöndíj alapok megreformálása idején veszik fel mindkét ifjút a nagyobb elismertséggel bíró budai Terézia-akadémiára.[65]

Mivel a jutalom mértékét az érdemek nagysága határozta meg, olyan benyomás alakul ki bennünk, hogy az érdemeket „mérlegre lehetett tenni" vagy „mérni" lehetett annak érdekében, hogy meghatározhassák, elegendőek-e az igényelt kegyességre. Az állam felülről erőltette rá a társadalomra az egyetemes és kötelező normákat, rangtáblázatok, a tisztségek betöltésére vonatkozó utasítások, illetve mindenféle igazolások és igazolványok formájában. A nemesség aktívan részt vett a társadalmi élet „normalizációjának" folyamatában, aggodalommal sorolva fel az ilyen vagy olyan uralkodói jótéteményekre vonatkozó jogait, és ott, ahol kellett, dokumentumokkal támasztotta alá őket.[66] A szolgálatért cserébe kapott uralkodói kegyesség és a keletkezett hátrányok megtérítése az uralkodó bőkezűsége által, nyilvánvaló azokban az esetekben, amikor az ösztöndíjakat a fogságba esett, megsebesült vagy rokkant, a reguláris hadseregben vagy a nemesi felkelésben szolgált tisztek fiainak adományozzák. 1775-ben a Helytartótanács felhívta a figyelmet Simanovich Klára özvegy folyamodványára, aki azt kérte, hogy vegyék fel fiát (Józsefet) a nagyszombati királyi–érseki konviktusba, „figyelembe véve apjának 37 évi hűséges szolgálatát békében és háborúban, továbbá a Haza ellenségein általa ejtett sok sebet, amit az eredetiben csatolt igazolás tanúsít."[67]

Az uralkodói kegyesség persze nem lehetett nagyobb az érdemeknél. 1779-ben a királyi ösztöndíjakra jelentkezők — Magyar Kancellária által javasolt — jegyzékébe vették Bruderlein Jánost, a 16 szepesi város egyik hivatalnokát, akinek tíz kiskorú gyermeke volt, és akinek a magyar hatóságok azt javasolták, hogy Tódor fiát küldje Nagyszombatra, Lőcsére vagy Budára. Mária Terézia saját kezűleg írta a felterjesztés szélére: „Egy-két fiának ösztöndíjára érdemes."[68] Másként fogalmazva: a hivatalnoknak az uralkodónő előtt szerzett érdemeit ebben az esetben az ösztöndíjak mennyiségével mérték; lehet, hogy egynél több, de inkább háromnál kevesebb. Ugyanígy járt 1777-ben a Magyar Kancellária már említett regisztrátora, Vass Mihály, aki tovább „hajszolta" a királyi ösztöndíjakat gyerekeinek. Ekkor azt kérte, hogy mindjárt két gyermekét vegyék fel az újonnan létrehozott budai Terézia-akadémiára. A lapszélre írt lakonikus rezolúció így hangzott: „az egyiket".[69] Az uralkodói kegy ugyanakkor nem hagyott cserben senkit, aki arra valóban érdemessé vált. Szintén 1777-ben, amikor a császárnő döntést hozott a felvételi kérelmekről ebbe a nemrég megnyitott, de nemesi körökben élénk visszhangot kiváltó tanintézménybe, a következő határozatot jegyezte le: „Mindegyik udvari tanácsos egyik fiát, Ür-

[64] Ratio studiorum Collegii Regii Theresiani Vaciensis. Vác, 1780, ill. Classes Nobilium Collegii Regii Theresiani Vaciensis. Vác, 1783.

[65] MOL A 39 5930/1779, 9774, 12555/1783.

[66] Vö. *Smith, J. M.*: The Culture of Merit i. m. 176–180.

[67] MOL A 39 4667/1775.

[68] Uo. 5930/1779.

[69] Uo. 5396/1777.

ményi részéről pedig az unokaöccsét."[70] Ürményi Józsefet, aki részt vett a *Ratio educationis* kidolgozásában, tehát sehogy se lehetett figyelmen kívül hagyni. Mivel pedig neki nem voltak gyerekei, akiket — jutalomul a valóban nem csekély érdemekért — fel lehetett volna venni az akadémiára, ezért a császárnő kegyére közeli rokona vált méltóvá.

Egyúttal éppen Mária Terézia uralkodásának időszakára alakult ki, hogy az individuum érdemei, amelyeknek nem volt semmi közük sem a származáshoz, sem a gazdagsághoz, egyre nagyobb jelentőséggel bírtak a hatóságok és a társadalom szemében. Ez a folyamat talán valamivel korábban kezdődött el a hadseregben, ahol a rendkívüli harci körülmények inkább az egyéni hősiesség, mintsem a híres családfa felmutatását követelték meg. Marczali Henrik úgy vélte, hogy ennek az útnak az egyik legfőbb állomása az 1757-ben, a hétéves háború forgatagában létrehozott Mária Terézia-rend volt. A rend alapszabályában a következő állt: „Törhetetlen alapszabály legyen, hogy senki, előkelő származása, sokévi szolgálata, vagy az ellenség előtt nyert sebesülések és megelőző érdemei miatt, még kevésbé csupa kegyből vagy mások ajánlása által, hanem tisztán és kizárólag csakis azok fogadhatók be a rendbe, kik nem csak becsületesen és kötelességtudóan feleltek meg, hanem ezenfelül még különösen bátor tettel tüntették ki magukat, vagy a katonai szolgálatra nézve hasznos, eszes és a katonai szolgálatra alkalmas tanáccsal szolgáltak, hanem azt különös bátorsággal végre is hajtották."[71]

A meritokratikus értékek lassan hódítottak az oktatás területén is. Joseph von Sonnenfels „patrióta nemzet" *(„die patriotische Nation")* koncepciója azt feltételezte, hogy a kiváltságos helyzetben lévő oktatási intézmények neveltjeiben — az állam leendő első számú vezetőiben — fejleszteni kell azt a törekvést, hogy egyéni érdemeikkel igazolják kivételezett státuszukat. 1767-ben, a bécsi Szavoyai Akadémia lovagjaihoz fordulva a professzor óvta őket attól, hogy úgy értelmezzék a nemességet, mint egy nemesi oklevéllel rendelkező vagy poros levéltárakban a nemesi származás bizonyítékát kereső réteget. „Képzeljétek el, hogy a levéltár leég, és akkor holnap mivel fogjátok megkülönböztetni magatokat attól a plebstől, amelyet ma még lenéztek?" – kérdezte.[72] E tendencia törvényszerű fejlődésének tekinthetjük a bécsújhelyi hadi akadémia 1769. évi átalakítását egy minden réteget befogadó oktatási intézménnyé. Az akadémia 1775-ben Anton Colloredo gróf által megalkotott új szabályzatában az ifjakat figyelmeztették, hogy ettől kezdve az akadémiára a nemeseket csakis egyéni érdemeik és példamutató magatartásuk alapján fogják felvenni, és a kadétok tanulják meg, hogy az egész világon nem létezik másfajta „nemesség", mint maguk az érdemek.[73]

---

[70] Uo.

[71] *Marczali Henrik*: A katonai Mária Terézia-rend körül. Budapest 1934. 8.

[72] *Joseph von Sonnenfels*: Das Bild des Adels. Eine Rede womit in der k. k. savoyischen Ritterakademie am 4. November 1767 das Studium angenfangen worden. Wien 1767. 5–6.

[73] [*Anton von Colloredo*]: Reglement für die kaiserl. königl. Theresianische Militärakademie zu Winerisch Neustadt. Wien 1775. 61–62.; továbbá l. még *Teodora Shek Brnardić*: The Enlightened Officer at Work: The Educational Projects of the Bohemian Count Franz Joseph Kinsky (1739–1805). A Dissertation in History. 2004. (Kézirat).

Wenzel Anton Kaunitz államkancellár, mint ahogy fiatalabb kortársa, II. József császár is — akinek jóváhagyásával és beleegyezésével lezajlott a katonai akadémia említett reformja — úgy vélték, hogy a tisztségre való megfelelés kritériumai közül mindenáron ki kell zárni az ősök érdemeit, és az egyes individuumok érdemeinek értékelését saját tehetségükre és képességükre kell korlátozni. Ezzel kapcsolatban nem a királyi ösztöndíjak szétosztásából, hanem úgymond a „személyzeti politika" területéről hoznánk fel egy tanulságos példát. 1772-ben az orosz udvarhoz küldött osztrák követ, Joseph von Lobkovitz, azzal a kéréssel fordult a császárnőhöz, hogy vegyék szolgálatba egy elhunyt cseh nemes fiát. Az elhunyt a csatolt igazolás szerint a hétéves háború idején katonai megbízott volt, majd a Kereskedelmi Hivatal tanácsosaként szolgált. A fiatalember, akire két kiskorú fiútestvére is maradt, nagyon szűkölködött anyagiakban, ezért egy hivatali állásra lett volna szüksége, amely lehetővé tette volna számára, hogy eltartsa családját. A kancellár véleménye mindezekkel kapcsolatban a következőben állt: „Apjának érdemei nem túl nagyok, de ha a fiú eleven észjárású, s még az oroszt is jól bírja, jobban, mint ami a Pétervárral folytatott egyszerű táviratváltáshoz kell, fel lehet venni írnoki tisztségre, 400 forint éves fizetéssel."[74] A tisztségre való kinevezésnél tehát a kancellárt kevésbé érdekelték az apa szolgálati érdemei, mivel a kérvényező szakmai alkalmassága (ez esetben nyelvtudása) sehogy sem volt kielégítő.

A meritokratikus elveket nem lehetett méltatni az „érdemes szülők arra méltó fiainak" rendi társadalmában. Az a követelmény, hogy ösztönözzék a szakmaiságot, és mindenkit érdemei szerint jutalmazzanak, addig a mértékig segített ünnepelni az igazságosságot, amíg az érdemek birtokosa és a jutalmazott ugyanaz a személy volt (szolgálati előmenetel esetén, fizetésemelésnél vagy nyugdíjkiutalásnál). A fiú az ösztöndíjat — amely kétségtelenül anyagi segítséget, tehát az apa törvényes megjutalmazását jelentette — teljesen érdemtelenül is megszerezhette. A tanulmányi bizonyítványok, igazolások és más dokumentumok, amelyeket a szülők a meggyőzés kedvéért gyakran csatoltak folyamodványaikhoz, főképpen az oktatási intézmények vezetőit érdekelték, a hatóságok számára nem jelentettek többet, mint egy hiábavaló igazolást a gyerek jogairól arra, hogy a szüleinek juttatott kegyben részesüljön. Az ösztöndíjas helyre való jog alátámasztásául szolgált a következő tipikus magyarázat: „Máté György, Pozsony vármegyei nemes, jövőre fog felvételizni a poézia osztályba. Apja 23 évig írnoki tisztséget töltött be a Királyi Helytartótanácsnál, de anyagi nehézségekkel küszködik. A fiú tanulmányi eredménye alapján is dicséretes."[75] Vagy például a Magyar Kamara jegyzőjének, Csorba Ignácnak a fiát nem vették fel a váci Terézia-kollégiumban megüresedett helyre. Az őfelségéhez intézett felterjesztésben erről a következő állt: „Őfelsége kegyeskedjen ebben az esetben az apai érdemek és a fiú kiváló képességeinek együttes figyelembevételével felhatalmazást adni arra, hogy a kérelmező fiát valamely másik konviktusba vegyék fel, mivel nincs üres hely."[76]

---

[74] ÖStA HKA ÖC Fasc. 4. Gesandschaften Bd. 59. Rußland Nr. 92, ex Nov. 1772.
[75] MOL A 39 5549/1774.
[76] ÖStA HKA UC Fasc. 41. 789. Stiftungen. Nr. 23, ex Oct. 1778. fol. 224.

Közel állunk az igazsághoz akkor is, ha II. Józsefnek az oktatás és az ösztöndíj-politika területén végrehajtott, a tehetséget és a szorgalmat a szociális támogatás fő kritériumává változtató radikális reformjainak forrását még Mária Terézia uralkodásnak idejében keressük. Annak mértékében, ahogy erősödik az állam beavatkozása az iskolaügybe, akként nő a hatóságok érdeke, hogy az oktatás minősége magas legyen. A tanulmányi bizonyítvány lett a garanciája annak, hogy az egyes ifjak oktatására elkülönített összegeket nem hiába pazarolták. A *Ratio educationis* előkészítését és életbeléptetését a Helytartótanács tanügyi bizottságán és az uralkodó által a királyi tankerületek élére kinevezett, a tanulmányi színvonalat és a szorgalmat figyelemmel követő főigazgatókon keresztül megvalósuló állami ellenőrzés jelezte.[77]

A szülők kérelmeikben 1777-ig még legalább azt közölték, hogy melyik osztályban tanul a gyerekük, s néha megpróbálták kedvező színben feltüntetni sikereit, sőt, az iskola hivatalos bizonyítványát is csatolták kérelmeikhez. Gyakrabban hivatkoztak a gyerek tehetségére a szülők talán akkor, amikor a szenci politikai–gazdasági kollégiumba akarták beíratni őket, mivel ott megkövetelték a német nyelv és a reáltudományok alapjainak ismeretét is, vagy abban az esetben, amikor az 1767-ben megnyitott váci Terézia-kollégiumba kívánták beíratni őket, mivel azt remélték, hogy az utóbbi a királyság példaértékű oktatási intézménye lesz. Így például, 1769-ben a Magyar Kamara alacsony beosztású hivatalnokának özvegye, Puchner Borbála a következőket írta: „A legalázatosabban kérem, hogy 14 éves Ferenc fiamat jövőre vegyék fel a váci királyi kollégiumba. A Jézus Társaságának professzora által csatolt bizonyítvány szerint nem lett utolsó a tanulásban, ez pedig e tekintetben reményeket ébreszt bennünk."[78] Különben a kérvények többsége így is inkább az apai érdemekre, mintsem a fiak tehetségére és képességeire apelláló korabeli gyakorlat keretei között maradt. Úgy látszik, hogy a Blatthé Teréz által 1774-ben beadott folyamodvány alighanem az egyedüli, amelyben a kérelmező, meg sem említve, hogy férje milyen tisztséget viselt a Magyar Kamarában, teljes egészében fia tehetségének szentelte levelét. Közölte, hogy gyermekét személyesen a szenci kollégium rektora tanította geometriára, de mivel a nélkülöző és szegényesen öltözött tanítványnak ez alig vált hasznára, az anyja kérte, hogy vegyék fel az alap ösztöndíjasai közé, nevezetesen „annak érdekében, hogy megtanulva a geometriát, valahogy hasznára váljon a közönségnek, és előteremtse magának a kenyérre valót."[79]

Feltételezhető, hogy a hatóságok érdeklődése a tanuló tehetsége és képességei iránt ott és akkor jelent meg, ahol és amikor az oktatás már nemcsak azért létezett, hogy „vigasztalja" a szülőt, hanem a gyerek ösztönzésének egyik formájává vált, akinek hamarosan meg kellett kezdenie az uralkodó számára végzendő hasznos szolgálatokat. A hatóságok elsősorban azokban az esetekben fordítottak kitüntetett figyelmet a tanulmányi eredményre, amikor a tanított

[77] *Madzsar Imre*: Első tankerületi beosztásunk keletkezése. Magyar Pedagógia 31. (1922: 6. sz.) 88–93.

[78] ÖStA HKA UC Fasc. 41. 787. Stiftungen. Nr. 113, ex Oct. 1769. fol. 380.

[79] Uo. 788. Stiftungen. Nr. 108, ex Sept. 1774. fol. 292.

tantárgyak körébe felvették a politikai tudományokat és a számviteltant, amelyek megtanulása lehetetlen volt az elemi matematikai és nyelvi ismeretek nélkül (a tanítás — Joseph von Sonnenfels tankönyve alapján — németül folyt). Nem véletlen, hogy az 1760-as évek közepétől a szenci politikai–gazdasági kollégiumba történő jelentkezés esetén illett közölni, hogy a kérelmezőnek megvannak-e az ott tanított tantárgyak ismeretéhez szükséges képességei és tehetsége. Azok, akik a kincstár számláján politikai és számviteltani kurzusokat hallgattak Bécsben, Szencen, Nagyszombaton és Varazsdon, királyi szolgálatba léptek. A hatóságok elképzeléseibe nem fért bele, hogy munkát adjanak a tudatlan és lusta ifjaknak.

Sonnenfels kurzusa a nagyszombati egyetemen (mint mindenhol a monarchiában) eredetileg úgy épült fel, hogy a felvétel során nem az apai érdemeket, hanem kizárólag a diák felkészültségét vették fontolóra. Az ösztöndíj mértéke egyenesen függött a vizsgán elért eredménytől és az egyetemi professzor által kiállított tanulmányi bizonyítványtól. Igaz, még ennek a meritokratikus sémának is voltak filantróp vonásai. 1775-ben a császárnő azt javasolta a nagyszombati egyetem szenátusának, hogy „azok között, akiket érdemesnek találnak a segélyre, az elegendő anyagiakkal rendelkezők helyett inkább azokat jelöljék, akik szegényebbek." A Helytartótanács tanügyi bizottsága — pro és kontra mindent mérlegelve — ellenkezett: „Nem kell különösebben figyelembe venni a rászorultság nagyobb vagy kisebb mértékét, hiszen a segélyek azok számára vannak, akiket a császári–királyi rendelet alapján felveszünk valamely kurzusra. A segélyeket az anyagi helyzet figyelembevétele nélkül ítéljük oda, de mindenki számára elérhetőek, akik kitűnő eredményeket tudtak felmutatni a tanulásban, ezért mások előtt váltak érdemessé a jutalomra." A Magyar Kancellária viszont a császárnőt támogatta, feltételezve, hogy azonos tanulmányi sikerek esetén az ösztöndíjra az a méltóbb, aki szegényebb.[80] Feltételezhető, hogy ekképpen a nincstelenekről való gondoskodás — amelyet mindig egy jó monarcha tulajdonságának tartottak — fokozatosan a lakosság legszegényebb rétegeit védő „modern szociálpolitika" vonásait kezdte magára ölteni.

Annak megértése, hogy a tehetségesebb tanulók jobb képességekkel rendelkeznek ahhoz, hogy a jövőben hozzájáruljanak a „közjóhoz", arra késztette a hatóságokat, hogy teljes komolysággal hozzáfogjanak egy olyan átalakításhoz, melynek értelmében a bizonyítvány kötelező bemutatása a királyi ösztöndíj elnyerésének elengedhetetlen feltétele lett volna. A tanügyi bizottságnak a budai Terézia-akadémia megnyitásáról írásban megfogalmazott véleményében többek között ez állt: „Nem szabad felvenni az üres helyekre a tanulásra még éretlen gyerekeket, mivel a jövőben nekik kell majd az állam hasznos tagjaivá nőniük. A bizottság ezért szükségesnek vélte, hogy meghozza a következő rendeletet, éspedig: ha a szülők azért folyamodnak, hogy fiaikat vegyék fel az Őfelsége nevét viselő alapba, kérvényükhöz csatolniuk kell a gyermekeik tanulmányi képességeiről és sikereiről kiállított, az őket oktató professzor által aláírt bizonyítványokat."[81] 1777 nyarán ezt új határozatok követték, amelyek megszab-

[80] MOL A 39 690/1775.
[81] Uo. 2895/1777. fol. 25.

ták a budai Teréziánum és más királyi alapok megüresedett helyeire történő felvétel rendjét. Ezekben azt a követelményt is megfogalmazták, hogy csatolják a folyamodványhoz a tanárok és a helyi igazgató által jóváhagyott tanulmányi bizonyítványt.[82]

A tanulmányi eredmény és szorgalom dokumentált igazolásának szükségességét legközelebb a budai Terézia-akadémia 1780. évi alapító oklevelében erősítették meg: „Annak érdekében, hogy azok a kamaszok, akiknek a taníttatására annyi pénzt költöttünk és annyi erőfeszítést tettünk, képessé váljanak az uralkodónak és a Hazának hasznos szolgálatok elvégzésére, és a rájuk költött pénzek ne vesszenek el hiába, a következőképpen határoztuk. Azok, akik gyerekeiket vagy a gondjaikra bízott rokon gyerekeket és árvákat erre a királyi akadémiára kívánják felvetetni, nyújtsanak be hiteles, a látogatott gimnázium igazgatója által kiállított tanúsítványt arról, hogy ezek a kamaszok milyen született képességekkel rendelkeznek, milyen tényleges eredményeket értek el az általuk jelenleg tanult tantárgyakban, illetve milyen tulajdonságokkal rendelkeznek."[83]

Az 1770-es évek végére a Helytartótanácsban és a Magyar Kancellárián véglegesen kialakult a királyi ösztöndíjak elnyerésére beadott folyamodványok kiválogatásának és előzetes megvizsgálásának rendje, amelyet már korábban, a kegyes alapítványok ügyeit kezelő bizottságnál kidolgoztak. Először a tanügyi bizottságban gyűjtötték össze és rendszerezték az összes magánszemély, vármegye, egyházi elöljáró, tankerületi királyi főigazgató stb. által benyújtott kérelmet. Azután, minden év szeptember elejére a bizottság összeállította, majd a Magyar Kancelláriára továbbította azt a jegyzéket, amely az egyes kérelmeket tartalmazta, mindegyikhez külön írt annotációval és sorszámmal (még akkor is, ha a kérelemben egy gyereknél többről volt szó). A Kancellárián a jegyzék alapján és a bizottság, a főigazgatók és az adott kérdésben más, szintén kompetensnek számító személy javaslatainak figyelembevételével új jegyzéket állítottak össze. Az abban felállított hierarchikus rend (a legnagyobb presztízsű oktatási intézménytől, a bécsi Teréziánumtól kezdve a legkisebb magyarországi konviktusokig) alapján javaslatot tettek a császárnőnek, hogy hagyja jóvá a hivatalnokok véleménye szerint arra méltó jelöltek felvételét az üres helyekre. A beadott javaslatokat Mária Terézia részletesen vizsgálta és nem ritkán saját kezű megjegyzéseivel látta el. Az ösztöndíjak név szerinti jóváhagyása után a Helytartótanács kiadta a császári–királyi rendeleteket, azok neveivel, akik királyi ösztöndíjat kaptak (igaz, néha nem abba az oktatási intézetbe, amelyikbe eredetileg be szerettek volna jutni).

Ha 1775-ben a 70, a tanügyi bizottság által egy jegyzékben összesített kérelem közül a korábbi oktatási intézményben kiállított bizonyítvány meglétét csak 30 esetben említik, akkor 1779-ben a bizonyítvány hiányára vonatkozó megjegyzés csak 25 esetben szerepel a 80 kérelmezőnél.[84] Mindemellett azok, akik nem mutatták be határidőre a dokumentumot, mondhatnánk „formai hi-

[82] ŠA Bratislava, Župa bratislavská, Decretalni protocol Tom. 96. p. 647.
[83] MOL A 39 1503/1780.
[84] Uo. 4667/1775, 5390/1779; valamint MOL C 67, 1779, Universitas Budensis. Fasc. 30. [159. cs.]

bából" elutasításban részesültek. Közöttük volt például a fia érdekében folyamodó Szerdahelyi Ignác testőr is: „Mivel a kérelmező nem csatolta a szükséges hiteles bizonyítványt [gyermekének] képességeiről és tanulmányi eredményeiről, a jellemére vonatkozó adatokkal, megígérte, hogy ezt bemutatja, de miután ígéretét nem tartotta be, ezért kérelmét nem fogjuk megvizsgálni."[85] Hasonló válasz várt Pongrácz Magdolnára, Fekete György ezredes özvegyére is, aki első házasságából két gyermeket nevelt, és kérve, hogy legyenek tekintettel árvaságukra, abban reménykedett, hogy beírathatja őket Budára vagy Vácra. Ugyanakkor „a kérvényező nem tudta bemutatni a szükséges tanúsítványt két fiának képességeiről és tanulmányi eredményéről, ezért folyamodványát nem fogjuk figyelembe venni."[86]

Az oktatási intézménybe történő felvétel ténye önmagában persze nem jelentette, hogy a hatóságok szemet fognak hunyni a feltétlenül szükséges képességek és a szorgalom hiánya felett. Korábban a Kancellária és Helytartótanács nem ritkán késznek mutatkoztak arra, hogy megtűrjék a fegyelmezetlen és nem jól tanuló konvertita diákot. 1773-ban a nagyszombati királyi–érseki konviktusból az állami költségek megtakarításának címén véglegesen kizárták a 18 éves Rakovszky László nemesifjút, aki az intézményben 1769 óta teljes ellátásban részesült, de „sehogy se javított az erkölcsein, és sehogy sem ért el eredményeket a tanulásban. Mivel azonban konvertita volt, a konviktusban szemet hunytak afelett, hogy az ifjú alig tudott olvasni, mivel ebben a már majdnem felnőtt korban fennállt a veszélye annak, hogy ismét akatolizmusba [vagyis akatolicizmusba – O. K.] esik."[87] A Magyar Kancellária 1781. évi jegyzékében pedig hangsúlyozta: „Azoknak, akik azt szeretnék, hogy felvegyék őket az akadémiára, ösztöndíjjal vagy segéllyel, be kell mutatniuk a hiteles igazolást arról, hogy tiszták az erkölcseik, eredményeket értek el a tanulásban és elég tehetségesek. Ez annak érdekében történik, hogy az [akadémiára] ne kerüljenek be olyan [fiatalemberek], akiknek ferde hajlamaik vannak, amivel sok ártatlan ifjút elronthatnak."[88]

Az érvrendszer, hogy ösztöndíj formájában miért egyik vagy másik kérelmező szolgált rá a királyi kegyességre, egészében véve a 18. század hetvenes éveiig nem ment át lényegbevágó változásokon. Ahogy a hatóságok, úgy a kérvényezők számára is, az uralkodó előtti érdemek, a krónikus szegénység, az árvaság és a katolikus hitre való áttérés továbbra is elengedhetetlen feltételei voltak annak, hogy valakit egy oktatási intézménybe felvegyenek, de ezeket a teljesen tiszteletreméltó okokat a tanulmányi sikerekre vonatkozó vitathatatlan bizonyítékokkal egészítették ki. Ha a korábbi években hivatkozni lehetett az árvák kenyerének keserű ízére, akkor most a hangsúlyt egyre gyakrabban a kitűnő tanulmányi eredményre és a kérelmező reményteljes, majdani szolgálataira helyezték. 1780-ban Nyitra vármegye nemesei a következőket írták: „A kis árvának, Forgács Miklós grófnak a sorsa, továbbá a grammatikai osztályban el-

[85] MOL A 39 3857/1779.
[86] Uo. 4209/1779.
[87] Uo. 5516/1773.
[88] Uo. 5187/1781.

ért méltó sikerei — az idei tanév kezdetétől fogva folyamatosan a második helyet foglalta el a tanulmányi eredményi listán — erkölcsösségével együtt arra vezettek minket, hogy gondoskodjunk további sorsáról, és hozzájáruljunk elhelyezéséhez [valamelyik oktatási intézményben]."[89]

1780 elejére a legkülönfélébb társadalmi rétegből származó szülők — akiknek gyermekei az oktatás magas színvonalától távol eső iskolákat és gimnáziumokat hagytak maguk mögött — beadványának özöne a szó szoros értelmében elárasztotta a tanügyi bizottságot, ezért a hatóságok határozatot hoztak a válogatás rendszerének bizonyos mértékű decentralizációjáról. Az 1780. május 17-én publikált „kegyes rezolúció" előírta, hogy „mostantól fogva azoknak az ifjaknak, akik támogatásért folyamodnak valamely jótékonysági alaphoz vagy konviktushoz, kérelmeiket tanulmányi bizonyítványukkal együtt azon királyi tankerület főigazgatójához kell továbbítaniuk, akinek az irányítása alatt áll az általuk látogatott oktatási intézmény."[90]

A királyi főigazgatók kötelességéül szabták, hogy a kérvényeket a továbbiakban a tanügyi bizottságnak küldjék meg, mindegyikhez egy ajánló jellemzést csatolva. 1780 júniusában a budai tankerület főigazgatója, Vörös Antal, egy hasonló kísérő feljegyzésben a következőket írta: „Ahogy az iskola igazgatója által bemutatott bizonyítványból következik, Kovács János kamasz olyan jól tanul, hogy az első osztályban az eredményei alapján folyamatosan dicséretes helyet foglal el, teljesen tiszta jellemű, és méltóvá vált egy ilyen ajánlásra. Tudomásul kell venni, hogy apja nem rendelkezik azokkal az anyagi eszközökkel, amelyek lehetővé tennék, hogy fiának méltó taníttatást biztosítson, ezért úgy vélem, hogy Kovács János kamasz tanulmányi sikerei és példás magaviselete kellő indok ahhoz, hogy felvegyék az elszegényedett nemesek számára létrehozott királyi alap egyik helyére."[91]

Azt követően, hogy a főigazgatók befejezték a kérelmezők előzetes válogatását és ellenőrzését a tekintetben, hogy megfelelnek-e a felvételre vonatkozó formális követelményeknek, a tanügyi bizottságnak, majd a Magyar Kancelláriának már csak az a feladat maradt hátra, hogy a tanulmányok folytatására alkalmasak közül kiválogassa azokat, akik a szegénység szociálisan meghatározott kritériumai alapján vagy árvaságuk folytán méltókká váltak erre. Ez nem jelenti azt, hogy valamely jelölt javára hozott döntés esetén ne tettek volna kivételeket. Minden egyes konkrét esetben a kérelmező ismeretségi körének tüzetes vizsgálata, a felső állami szervekben lévő magas rangú pártfogóinak megállapítása többet árulhat el a kívánt ösztöndíj megszerzésének mechanizmusáról, mint a korábbi iskolájából hozott bizonyítvány. Mária Terézia uralkodása utolsó éveinek mégis kétségtelen vívmánya lett az, hogy mind elviekben, mind a gyakorlatban megszilárdult az a követelmény, hogy kiemeljék a tehetségeseket és az állam számára a jövőben hasznot hozókat, és csak ezután ajándékozzák meg ösztöndíjjal azokat, akiknek erre leginkább szükségük van filantróp megfontolások alapján.

---

[89] MOL C 67, 1780, Fasc. 12. Nr. 14. [182. cs.]
[90] Uo. Nr. 47.
[91] Uo. Nr. 79.

Így általában az iskolarendszer, de részben a kiváltságos rend oktatási infrastruktúrájának fejlődése és kiszélesedése Mária Terézia idején párhuzamosan haladt az uralkodó és a nemesség közötti kapcsolatokban zajló fontos, de egyelőre még valamelyest homályban maradó elmozdulásokkal. Annak mértékében, ahogy az állam átvette az ellenőrzést az egyháztól az oktatás tartalma és szervezeti formái felett, akként a szociális támogatás kedvezményezettjeinek körébe azokat vette fel, akiket az oktatás ingyenességén keresztül meg kívánt jutalmazni, mégpedig az érdemeseket–hűségeseket, illetve a hasznosakat–igyekvőket. Az ösztöndíjasok közé történő felvétel azt jelentette az apák számára, hogy megszabadulhatnak az anyagi terhek egy részétől, és annak esélyét nyújtotta a fiúknak, hogy szakmai és szociális biztonságra tehetnek szert. Az ösztöndíj nyújtása a szolgálónemesség számára a lojalitásra és megbízhatóságra való ösztönzés egyik formájává változott (amit alátámasztanak az abszolutizmus fegyelmező jellegéről vallott modern teóriák), és végső soron a szociális ellenőrzés eszközévé vált.

Az érzelmekkel telített vazallusi hűség feudális ethosza, amely Mária Terézia uralkodásának idején második újjászületését élte meg, eleinte racionális, a kompetenciára és a szolgálatkészségre vonatkozó, precízen körülírt követelményekkel, illetve az értük járó hivatalosan deklarált jutalmazási renddel egészült ki, majd végül teljesen kiszorult. A nemesek a maguk részéről figyelemre méltó pragmatizmussal reagáltak a hatóságok hasonló, a jövőben nem kis előnyökkel kecsegtető kezdeményezéseire, ügyesen működtették az általuk elérhető patrónusi mechanizmusokat annak érdekében, hogy bejussanak a nagy tekintélynek örvendő iskolákba, és gondosan megválasztották az ösztöndíjak adományozása iránti kérelmeik érveit és stílusát. Ennek eredményeként az új elvek a régi szociális eljárások segítségével váltak valóra, melyek közül a legelterjedtebb a szakmai tevékenységet örökbeadó korporatív nepotizmus volt, amely szorosan összefüggött a nemesi család középkori szokásaival. Azok a közvetett formák, amelyek a hatalmat saját, objektív haszonból használták fel, az összes érdekelt fél számára megmaradtak, még a kérelmezőkkel szemben megfogalmazott egyre újabb követelmények bevezetése ellenére is.

Közismert, hogy a kultúra területén zajló átalakulások azokhoz a társadalmi folyamatokhoz tartoznak, amelyek eredményei csak hosszú évekkel, ha nem egy (fél)évszázaddal később válnak érezhetővé. II. József reformjai — amelyek bezárták az összes kiváltságos iskolát a monarchia területén, és amelyek növelték az állam által fizetett oktatásban való részvétel esélyét a nem kiváltságos rétegek számára[92] — nem valósulhattak volna meg, ha nagyszámú híveinek sorában nem lett volna ott nemcsak az Európa legjobb egyetemeit látogató protestánsok hada, hanem a monarchiának a közjó szolgálatára orientált nemesi iskoláiban tanuló vagy már Mária Terézia uralkodása alatt tanult katolikus diákság.[93] A 19. század elején, a reformkorban lezajló társadalmi felemelkedés sikerének egyik forrása éppen az volt, hogy a nemesség egy része pragmati-

[92] Merkur von Ungarn, oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer. Herausgegeben von einer Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur auf das Jahr 1786. Viertes Heft. Pest 1786.

[93] Vö. *H. Balázs, É.*: Hungary and the Habsburgs i. m.

kusan felismerte a tanulás szükségességét, és annak következményeként a politikai elit társadalmi és kulturális arculatának fokozatos megváltozását. A mai magyar történetírás nem ritkán a rendi egoizmusra és a vidéki nemesség döntő tömegének szűk látókörűségére helyezi a hangsúlyt,[94] pedig az oktatási reformnak köszönhetően a gazdasági és társadalmi átalakulások híveinek sora egyre újabb tagokkal bővült.

Oroszból fordította és szerkesztette: *Seres Attila*

„TO REWARD SONS FOR FATHERS' MERITS ..."
Privilege of Education in the Age of Maria Theresa

by Olga Khavanova
(Summary)

This article deals with the evolution of the system of royal scholarships to the privileged educational institutions of the Habsburg Monarchy in the second half of the eighteenth century in the broader context of Austrian enlightened absolutism's policies aimed at social control over the noble elites through – among others – access to education.

The system of royal scholarships, which existed in the form of interest from capital investments, was created in the age of Counterreformation and served to perpetuate its goals. Their distribution was based on both political and philanthropic principles, inasmuch as main recipients of the scholarships were converts to Catholicism, orphans and sons of deserving, though impoverished noble parents. This article considers taxonomies of these categories of recipients in their correlation with other spheres of social life, such as admission to offices in the central governmental bodies. The reform agenda of enlightened absolutism, though, demanded hundreds of competent and loyal subjects eager to support and able to conduct economic, social and cultural reforms.

In an attempt to coalesce these goals the authorities, on the one hand, began to use more and more explicitly royal scholarships and eventually access to education as a form of sons' reward for fathers' merits. On the other hand, however, formal requirements, such as certificates proving the pupils' capacities and diligence, were gaining ground and turning into the basic criterion of admission even in parallel with the desire to encourage worthy fathers or console deserving families. Paradoxically, officially proclaimed corporate nepotism going back to earlier practices of inheriting the father's profession was used to perpetuate social changes, to imbue the feudal elite with enlightened ideals and meritocratic values.

The Theresian educational policies had been little by little widening intellectual horizons and changing the cultural aspirations of the noble estate: the emotional bounds of feudal loyalty were replaced by the unambiguous requirement of competence and professionalism of the authorities and conscious and responsible devotion to the public good.

The radical social reforms of Joseph II in the 1780s, who dissolved all privileged educational institutions of the Monarchy and eased access to education to the non-privileged estates, would have been hardly possible if many sincere adherents of the ideas of the Enlightenment had not been educated not only in the Protestant universities of Western Europe, but also in the noble schools of the Monarchy.

[94] L. például: *Poór János*: Adók, katonák, országgyűlések, 1796–1811/12. Budapest 2003.

Almási Gábor

KÉT MAGYARORSZÁGI HUMANISTA A CSÁSZÁRI UDVAR SZOLGÁLATÁBAN: DUDITH ANDRÁS (1533–1589) ÉS ZSÁMBOKY JÁNOS (1531–1584)
II. rész

Válság

Dudith András és Zsámboky János udvari pályafutásának egyaránt voltak nehezebb, válságosabb szakaszai. Dudith életében a házassága után beállt krízisről a történetírás keveset szól. Általános történészi vélekedés, hogy Dudith és a császár közötti „közös szellemiségnek" köszönhető, hogy a lengyel követ megmarad a császár bizalmában.[181] Ezzel szemben a történetírás Zsámboky életében határozottan válságról és hanyatlásról beszél, melyet általában két tényezőhöz kötnek a kutatók: életének ahhoz a csalódásához, hogy a könyvtárosi pozíciót elorrozta előle a németalföldi származású Hugo Blotius, valamint kézirat-gyűjteményének eladásához, melyet az anyagi lesüllyedés legnyilvánvalóbb jeleként értelmeznek.[182] A válságok ellenére azonban a nagyobb nyilvános-

[181] Ezt legutóbb Szabó András is megerősíti: „Az egyik felekezethez sem csatlakozó humanista Dudithot és a protestánsokkal szimpatizáló Miksát összekötötte a közös szellemiség is. Ez tette lehetővé, hogy az egyházzal szakító majd megnősülő püspök annak ellenére, hogy a pápa kiközösítette, s a hithű katolikusok számára nemkívánatos személlyé vált, megmaradhasson ilyen bizalmi poszton." *Szabó*: Humanista vagy diplomata, i. m. 17.

[182] *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 285; *Gulyás*: Sámboky János könyvtára, i. m. 27–28. *Bálint-Nagy*: Der weltberühmte Historicus, 173; *Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image, i. m. ch. 1. Különösen Bálint-Nagy túloz, az alábbi idézet szinte minden állítását cáfolni lehet: „Sámboky ... elkölti gazdag polgári családból származó felesége vagyonát, elszegényedik. A császári udvar pompájában sütkérező magyar tudós a nyomorral küzd, amiért fájó szívvel kénytelen megválni könyvtárától, amelyre a császári udvar szemet vetett ... eredménytelen harca, amelyet fizetése folyósításáért és az eladott könyvek árának kifizetéséért folytatott, felőrölték munkában kimerült szervezetét és ... nemsokára fiatalon, 53 éves korában meghalt." *Uő.*: Sámboky János (1531–1584) orvosi működéséről, i. m. 409–410. Hasonló szellemben fogant, bár némileg több igazságtartalommal bír Zsámboky eddigi legkomolyabb monográfusának, Ján Vantuchnak az összefoglalása: „...die ersten Jahre seines Wiener Aufenthaltes stehen im Zeichen seines Optimismus, wenngleich er die Stellung eines kaiserlichen Geschichtsschreibers gewiss nur als Interimslösung betrachtet haben muss. ... Die Ernennung des H. Blotius zum kaiserlichen Bibliothekar traf Sambucus schmerzlich, denn sie bedeutete das Ende seiner Hoffnungen auf eine Erweiterung seiner Verlegertätigkeit oder zumindest auf deren Legalisierung. Im damaligen Wien erschien diese humanistische Aktivität eines Mannes, der in erster Linie Geschichtsschreiber zu sein hatte, eher als eine überspannte Nebentätigkeit, die in krassem Wiederspruch zur realen Position des Hofes, der Stadt und des Reiches stand. Das ist der Grund, warum gegen Ende der siebzig Jahre Sambucus' schöpferische Kräfte erschlafften. Dazu trug auch noch eine schleppende finanzialle Krise bei, die Sambucus schlisslich zwingt, die in seinem Besitz befindlichen griechischen und lateinischen Manuskripte ... zu veräussern." *Vantuch*: Ján Sambucus, i. m. 245. A szegényen meghaló, vagyonát a tudományra elköltő humanista képét festette meg már

ság, a *respublica litteraria* előtt mindketten megőrizték udvari szolgálatuk jó hírét, udvari befolyásukat továbbra is sokan próbálták a saját hasznukra fordítani, és emellett elismert tudósok is maradtak, sőt Dudith a tudományos élet új területeit hódította meg.[183]

Dudith barátai és első biográfusai, Praetorius és Reuter mindent elkövettek, hogy bebizonyítsák, Dudith a haláláig megőrizte a császárok kegyét. Igyekezetük nem véletlen: Dudith hitelességét és vonzerejét részben a császári kegy kisugárzásának köszönhette. Dudith maga a következőképpen összegzi császárokhoz fűződő viszonyát, mikor II. Rudolf uralkodása alatt az ifjú humanista Reinerus Reineccius (aki mellesleg Zsámbokyt is megkörnyékezte) megkérte, hogy képviselje ügyét az udvarban: „*Sokakat megismertél azok közül, akik a tűztől távol maradva kihűltek, viszont sokkal többen teljesen átfagytak. Én, még ha nem is hűltem ki, azt a meleget már nem érzem, melyet még azoknak az életében, akiket patrónusaimnak neveztem, éreztem, olyannyira, hogy azt sokaknak átadtam, többekbe újra életet leheltem, és visszahoztam az élők soraiba. Annak a jó néhány embernek, akinek az előmenetelét én segítettem, most igazán jó sora van.*"[184] Ferdinánddal és Miksával tehát felhőtlennek írja le viszonyát, Rudolfot ellenben még patrónusának sem hajlandó nevezni. Ez csak részben fedi a valóságot: házasságát Miksa hűtlenségnek értelmezte, és nem csak azért, mert titokban került rá sor, hanem mert egy időre, még ha akarta volna, sem alkalmazhatta nyilvánosan. Jóllehet Miksa viszonya a Szentszékkel épp ekkor mérgesedett el, a császár nem vonhatta ki magát teljesen a pápai befolyás alól (a pápa Dudith letartoztatását és kiadatását is követelte), sem a rosszakarók hírkeltésének hatása alól.[185] Mint látni fogjuk, később éppen a katolikus táborra való tekintettel nem volt hajlandó Dudith teljes rehabilitálására, jóllehet ez politikai érdeke lett volna. Ugyanakkor több incidens is Miksa megbékülése ellen szólt, holott az esküvő után egy évvel már úgy tűnt, személyes sérelme jórészt elpárolgott, sőt hajlandó volt Dudith megélhetéséhez is hozzájárulni. Dudith rosszakarói már arról pletykáltak, hogy a lengyel követ túl sokat tud, ezért nem

---

Papadupoli is: „... totum fere patrimonium, remque domesticam conquirendis libris, monetis, & statuis antiquis impendit; atque hac unâ haereditate dives, caetera pauper Vindobonae in Austriâ apoplexi ictus occubit..." *Papadupoli*: Historia Gymnasii Patavini, i. m. 243.

[183] Szimbolikus értékkel bír, hogy 1582/83-ban egy Cicero-mű hitelességéről, mely az itáliai humanista, Carolus Sigonius kiadásában jelent meg, mindkettőjüknek mint tekintélyes filológusoknak kikérik a véleményét. Lásd Dudith 1583. dec. 20-án kelt levelét Giacopo Scutellarihoz (*McCuaig, William*: Carlo Sigonio. The Changing World of the Late Renaissance. Princeton, 1989. 338–340.) és Zsámboky véleményét (Zsámboky Baccio Valorinak: *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 265. 1582. július 1.). 1583-ban talán épp ez ügy miatt keresi Carlo Sigonio Zsámboky jóindulatát, lásd neki küldött levelét: ÖNB Cod. 9736, f. 19.

[184] „Nosti autem eos, qui longe ab igne se removerant, frigere plerumque, multos etiam plane conglaciare. Ego, etsi non valde frigeo adhuc, calore tamen illo destitutus sum, quo antea ita abundabam vivis illis, quos dixi heris meis, ut multis eum communicarem, multos languentes reficerem atque in vitam revocarem, ita quidem, ut nunc plerique mea ope sublevati valde floreant." Dudith Reinecciusnak 1581. szept. 12-én: Staatsbibliothek, Berlin [a továbbiakban SB] R 253, n° 32, ff. 15^{v}-16^{v}. Vö. Reineccius Zsámbokyhoz írt levelével: ÖNB Cod. 9736, ff. 13–14.

[185] Róma Dudith elleni fellépésének forrásait összegzi *Kollányi*: Regesták a római és pármai levéltárakból, i. m. 362–371. Miksa utal kellemetlen helyzetére Dudithnak írt 1567. július 1-i levelében: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 460–461. Lásd még *Szczucki*: Ars dissimulandi, i. m. 204–206.

mer a császár hozzányúlni.[186] Ennek csak részben volt igazságalapja: Miksa (ekkor még) biztosan nem feltételezte, hogy Dudith titkos küldetésének célját elárulná. Tény azonban, hogy a császárnak nem állt érdekében Dudith későbbi szolgálatairól lemondani, és ha valaha is be akart szállni a lengyel trónöröklési versenybe, maximálisan toleránsnak kellett mutatkoznia, hiszen ez volt a lengyel nemesség egyik legfőbb elvárása potenciális uralkodójától.[187] Megbüntetése, minthogy Dudith más ország területén élt, amúgy sem állt az uralkodó módjában.

Nem sokkal azután, hogy Dudith „Apológiája" elkészült a császár fülébe jutott, hogy volt püspöke eladta a pécsi püspökség körülbelül 800 forintot érő ezüstkincsét. Dudith kétségbeesett mentegetőzésre kényszerült. Kijelentette, hogy a többi magyar püspök vétkeihez képest tette egyenesen banálisnak nevezhető.[188] Az ügylet oka, mint mondotta, az volt, hogy Tridentben eladósodott, mivel az egyháztól neki járó pénzt nem kapta meg.[189] A kánonjog is megengedi — hangoztatta —, hogy a tartozások kiegyenlítésére vagy a szegények megsegítésére a püspök ezt megtehesse, ő pedig szegény is volt és tartozásai is voltak, a pénzt pedig a hozzá legközelebb álló szegény ember, édesanyja megsegítésére használta. Még ha Dudith érvelése nem is volt kristálytiszta, úgy tűnik, sikerrel tisztázta magát.[190] Kapcsolata viszonylag jó maradt Miksával egészen 1569 tavaszáig, mikor a lublini szejmre küldött császári követek lesújtó jelentést küldtek róla. A tekintélyes diplomatáknak katasztrofális véleménye volt a tisztség nélküli informátorról, annyira népszerűtlennek ítélték meg Lengyelországban, hogy még annak sem látták értelmét, hogy felvegyék vele a kapcsolatot (jóllehet Miksa együttműködésre bíztatta őket). Népszerűtlensége, véleményük szerint, esküvőjének és jellemének volt következménye. Ennél is súlyosabb, hogy azt állították, Dudith kiadta a rábízott titkos értesüléseket, és ezek egészen a Portáig eljutottak.[191] Dudith ázsiójával kapcsolatban a követek valószínűleg túloztak, bár a katolikus klérus Lengyelországban is sokat ártott jó hírének. Kétes státuszára azonban jellemző, hogy Miksa testvérének, Katalinnak, kivel sikerült korábbi jó kapcsolatát megőriznie, bevallotta, hogy sokan az ausztriai Habsburgok kémjének vélik, és emiatt egyszer még rákényszerülhet, hogy elhagyja az országot.[192] Mint Miksa követeinek jelentéséből

---

[186] *NBD* 2,6. 93, 1. jegyzet.

[187] Erre Dudith is gyakran utalt később Miksához intézett leveleiben. A lengyel vallásos helyzetre lásd *Tazbir, J.*: The Polish Reformation as an Intellectual Movement. In: The Polish Renaissance in its European Context. Ed. by S. Fiszman. Bloomington–Indianapolis, 1988. 111–126; *Fox, Peter*: The Reformation in Poland. In: The Cambridge History of Poland (to 1696). Ed. by William Fiddian Reddaway et al. Cambridge, 1950. 322–347.

[188] Dudith Miksának. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 469–473. (1567. július 26.) Lásd még Andreiszi Ferenchez írt levelét. *Uo.*: 466–469. (1567. július 10.)

[189] A katolikus klérus 1676 tallért ajánlott meg a küldetés céljára. *Koller*: Historia Eppiscopatus, i. m. Vol. 6. 198.

[190] Dudith még a kronológiát is összezavarta, hogy szavai meggyőzőbbnek hangozzanak, és a hatalmas honoráriumok ellenére nem átállotta magát végtelenül szegénynek lefesteni. Egy másik alkalommal sikerrel tisztázta, hogy Zsigmond Ágosttól nem kapott honoráriumokat, mint ahogy arról többen is pletykáltak. Lásd Franciszek Krasiński levelét Dudithhoz. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 32–34. (1568. jan. 30.); és Dudith levelét a császárhoz. *Uo.* 34–37. (1568. febr. 6.)

[191] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 86. 5. jegyzet.

[192] „Son tenuto per spia di casa d'Austria e forse anco per questa causa mi bisognerá mutar paese ..." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 63. (1568. június 6.)

kiderül, mások talán azt is feltételezték, hogy a töröknek kémkedik – ezt az állításukat arra is alapozhatták, hogy Dudith felesége közeli rokonságban volt a híres és gazdag török dragománnal, Ibrahim béggel (egykori Joachim Strassal).[193]

Az elkövetkező három és fél évben Dudith és a császár kapcsolata szórványossá vált. Miksára bizonyára hatottak a követek és a rosszindulatú pletykák. Mikor fél évvel a lublini gyűlés után a vallási vitákba egyre jobban beleszóló aposztata püspök újra megszólította a császárt, maga is megerősítette, hogy a császári kegy megnyilvánulásai nélkül nem tud igazán hasznosan szolgálni.[194] Miksára nem hatottak az érvek, és továbbra sem szándékozott kliense szolgálataival élni, vagy hozzájárulni magyarországi áthelyezéséhez.[195] Miután a császár már egy éve hallgatott, Dudith egy Bécsben járó lengyel nemest kért meg, hogy közvetítsen érdekében.[196] Francesco Commendone, Dudith egykori „barátja" kárörvendően számolt be az akció sikertelenségéről, melynek célja újfent a kassai áthelyezés volt, vagy legalább Miksa engedélyének megszerzése ahhoz, hogy Dudith magyarországi „földbirtokos" lehessen. „*Úgy tűnik* — írta Commendone —, *hogy ennek a Sbardellatusnak nincs akkor befolyása és támogatottsága Lengyelországban, amint azt egykor elgondolta, és ezért megpróbálja elhagyni az országot...*"[197] Dudith és császári patrónusának viszonya (mely az évjáradék kifizetését sürgető kérvényekben merült ki) csak akkor kezdett normalizálódni, mikor Zsigmond Ágoston örökösök nélkül elhunyt, és ezzel beállt az interregnum, mely Dudith karrierjének legnagyobb lehetőségét jelentette.[198]

Mikor a humanista diplomata előtt megcsillant a remény, hogy a lengyel választások befolyásolásával hallatlan diplomácia sikert érhet el, Zsámboky János éppen eljutott karrierje csúcspontjára, ahonnan, úgy tűnt, már nem volt hova tovább lépni.[199] Valójában azonban az udvari historiográfus már ekkor is anyagi jellegű problémákkal küzdött, elsősorban, mert valószínűleg eladósodott, és mert a fizetését egyre többször visszatartották. A folyamatosan megje-

[193] *Ács*: Dudith András török sógora, i. m. 77–82.

[194] „... illud affirmare ausim etiam in hoc regno, in quo nunc Dei voluntate versor, non inutiliter me maiestati vestrae versari posse, modo homines intellegant me non exemptum esse ex numero fidelium maiestatis vestrae sacratissimae servitorum." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 120–121. (1569. okt. 22.). Dudith azzal vigasztalta magát, hogy maradt még némi befolyása, mint azt az anyjának adott 100 forint császári juttatás is bizonyítja. (ÖStA FHKA Gedenkbücher Ungarn [a továbbiakban GU] 396 (1569–70), f. 185.)

[195] Lásd ezzel kapcsolatban többek között Martin Gerstmann császári titkárnak írt levelét is. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 184. (1570. aug. 4.)

[196] Jan Gierałtowskiról van szó. Dudith Miksának: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 149–150. (1570. június 23.)

[197] „Perché pare già che Questo Sbardellato non habbia tal appoggio et tanta autorità quanta si presumeva di dover haver in Polonia, poiché cerca d'uscirne ..." Commendone levele Girolamo Rusticuccihoz. Nuntiaturberichte aus Deutschland. Hrgb. von J. Rainer. Bd. 2,8. 1571–1572. Wien, 1967. 181. (1571. nov. 23.)

[198] Kifizetését számtalanszor kéri, lásd mindenekelőtt Vilém de Rožmberkhez írt levelét. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 396–397. (1573. ápr. 22.) Dudith petíciói jól követhetők az FHKA protokolljaiban. Kiderül, hogy a kifizetés nem az Udvari Kamara hibájából maradt el, hanem a Szileziai Kamaráéból, melyet az Udvari Kamara rendre sürgetett.

[199] Címekben és számokban kifejezve az 1573. esztendő jelentette karrierjének legmagasabb állomását (ekkor emelik meg utoljára a fizetését).

lenő publikációk, az ingatlanvásárlások, a könyvbeszerzések, vagy a másoknak biztosított kölcsönök viszont azt sugallják, hogy anyagi helyzete nem volt tragikus, legfeljebb az elvárásainak nem felelt meg. Mindenesetre Zsámboky már ekkor felkínálta kéziratainak zömét a császárnak, és ezzel nagyjából egy időben — állítása szerint — a könyvtárosi állás létrehozásáról is tárgyalt Miksával.[200] Általában azonban jellemző, hogy kapcsolata a császárral megritkult, a korábban megszokott kölcsönös gesztusok elmaradoztak, és céljait már korántsem sikerült azonnal elérnie.

Mielőtt azonban Zsámboky udvari pályafutásának stagnálásából, befolyásának csökkenéséből személyére vonatkozó konklúziót szeretnénk levonni, érdemes néhány, az ítéletünket „enyhítő körülményt" felsorakoztatni. Először is, egy udvaronc hangulatát alapvetően befolyásolta, ha fizetését nem kapta meg, hiába könyörgött érte. Mint később látni fogjuk Zsámboky egyáltalán nem volt egyedül ezzel a problémával. Másodszor, figyelembe kell venni azt, amire már korábban kitértünk, hogy a kormányzás ügymenetének személyes voltából kifolyólag az uralkodóra egyre nagyobb teher hárult az évek során.[201] Folyamatosan nőtt a literátusok nyomása is az udvarra, ráadásul Miksa „humanista köre" egyre nagyobb vonzerővel bírt. Érdemes megjegyezni, hogy Justus Lipsius éppen ebben az időben utazott Bécsbe „állásügyben", és udvari pozíciójának kieszközlését elsőként Zsámbokytól remélte.[202] A császári kegyekért folyó erősödő humanista versengés már önmagában sokat levont Zsámboky személyének korábbi fontosságából. Harmadsorban Miksa egészségi állapota is fokozatosan romlott, és gyakran emiatt vált nehezebben megközelíthetővé.[203] Jellemző, hogy ebben az időben válik kulcsfontosságú közvetítővé a császári orvos Johann Crato von Crafftheim Zsámboky és Dudith számára egyaránt.

Mikor 1575-ben eldőlt, hogy a császár egy jövevényre, a németalföldi származású Hugo Blotiusra bízza könyvtárának vezetését, és ezzel új udvari pozíciót hoz létre, Zsámboky joggal érezte magát büszkeségében megsértve.[204] Keserűen panaszolta el Cratónak, hogy az uralkodó mennyire figyelmen kívül hagyta döntésében az ő szakértelmét: *„Ha a Császári Felség kegyeskedett volna rám bízni ezt az ügyet, melyet már legalább három éve fontolgatott, magamra vállaltam volna a Császári Könyvtár ápolásának fontos feladatát, rendet teremtettem volna, és egy olyan kollekciót hoztam volna létre, melyet számban, minőségben és rendben joggal lehetett volna sok másik elé helyezni. ... De most már ezzel nem törődöm, és nem is szeretnék vele foglalkozni, marad a saját könyveim gyűjtése és gondozása, nehogy amikor a Császár raktárából valamit előveszek,*

[200] Lásd az alább idézett levelét Johann Cratónak.

[201] *Fichtner, P. S.*: To rule is not to govern: the diary of Maximilian II. In: The Mirror of History. Essays in Honor of F. Fellner. Ed. by S. Wank et al. Santa Barbara, 1988. 255–264.

[202] Sambucus Johann Cratónak. *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 127. (1571. dec. 10.)

[203] *Fichtner*: Emperor Maximilian, i. m. 206–219; *Uő.*: A community of illness, i. m. 208–210.

[204] A történetnek számos feldolgozása létezik. *Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image, i. m. ch. 1.; *Louthan*: The Quest for Compromise, i. m. 53–66; *Unterkücher*: Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger, i. m. 116–119; *Smital, O.*: Miszellen zur Geschichte der Wiener Palatina. In: Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes. Wien, 1926. 771–794; *Almási*: The Uses of Humanism, i. m. 72–74, 119–122.

hogy közkinccsé tegyem, lopással vádoljanak stb."[205] Miksa fejében valóban megfordulhatott, hogy nem jó a „bárányok közé beengedni a farkast", a könyvgyűjtőnek hivatalává tenni szenvedélyét. Zavaró tényező lehetett továbbá, hogy Zsámboky kéziratgyűjteményének megvásárlásáról már tárgyalások folytak. Mindenestre tény, hogy az udvari történész és annak kvázi kliense, Blotius között nem csak tekintélyben, hanem tudásban is hatalmas különbség volt.[206]

Blotius itáliai tanítványa, ifjabb Liszthi János sajnálatát fejezte ki mesterének írt egyik levelében, hogy egykori tanárának olyan sokat kellett küzdeni a könyvtárosi állás megszerzéséért. „*Mindenestre* — jegyezte meg — *sajnos minden udvarban ez a helyzet; semmit sem lehet elérni fáradság és a fontos emberek barátsága és beajánlása nélkül.*"[207] Ugyanitt beszámolt Zsámboky féltékenységéről, melyet az udvari történész személyes elbeszéléséből is kiérzett. Zsámboky, „*a legnagyobb konspirátor*" — állította ifjabb Liszthi — fél, hogy a „*nagyobb fény kioltja a kisebbet*", de az apja (idősebb Liszthi János kancellár), aki mindenről jól értesült, gondoskodott róla, hogy elvegye ettől a kedvét, és feltörte egyik intrikákkal teli levelének pecsétjét.[208]

Blotius maga is érezhette Zsámboky sértettségét abból a levélből, melyet a pestis elől elmenekült udvari történész mannersdorfi udvarházából írt neki: „*Miért is ne gratulálnék ahhoz, hogy néhány hónap leforgása alatt ennyi patrónusra tettél szert rendkívüli tudásoddal és szorgalmaddal? Annál inkább vádolom magam, hogy együgyűségemben az elmúlt 22 évet a négy fal között töltöttem, hogy Weberen kívül senkit nem szólítottam meg, senkivel sem étkeztem együtt, és visszahúzódásommal balgán ártottam magamnak. Most pedig a vidéki lét és a családi ügyek teljesen gúzsba kötnek.*"[209]

[205] „Si Caesarea Maiestas benigne rem mecum confecisset, quod saepe iussit et voluit ante triennium et alias, Bibliothecae Augustae curam in me praecipuam recepissem ac iis modis illam in ordinem et copiam redegissem, ut et numero et dignitate et serie aliis multis anteponi iure posset. [...] Sed nunc nec curo nec velim, dum mea proprie mihi colenda sit et tractanda, ne, si quid depromo cumque omnibus communico, suspicetur quisquam me ex Imperatoris Apothecis sumpsisse etc." *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 176. (1575. ápr. 6.) Ennek ellenre Blotius később valóban megvádolta, hogy ráült az értékes Dioscorides kéziratra, melyet Augerius (Ogier Ghiselin de) Busbecq vásárolt Konstantinápolyban és adott el a császárnak. Lásd *Gerstinger*: ua. 298; *Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image, i. m. ch. 1.; *Blotius, Hugo*: Pro Bibliotheca Imperatoria (Vienne, 1576. ápr. 24.). In: Geschichte der kaiserlichen königlichen Hofbibliothek zu Wien. Hrgb. von Mosel, I. F. von. Wien, 1835. 299–304.

[206] Blotius 1571-ben ismerkedik össze Zsámbokyval Bécsben, és attól kezdve különböző szívességeket tett neki itáliai tartózkodása alatt. Mikor 1575-ben ismét feltűnik a császárvárosban, elsőként Zsámboky lesz a szállásadója. Lásd *Visser*: uo.; *Leitner*: Hugo Blotius und der Strassburger Freundeskreis, i. m. 20–22.

[207] „Sic certe in aulis ubique fieri solet; nihil absque labore et magnorum virorum amicitia et commendatione effici potest." *Mencsik Ferenc*: Blotz Hugó levelezése a magyarokkal. Történelmi Tár 8 (1907), 225. (1575. június 18.)

[208] „Jam indicatum est clavigero, patrem resignasse suas ad Barbitonsorem litteras; abstinebit posthac a scriptione, ejusmodi literarum. Quod vero omnia, quae domi agantur, pater resciat, scia numquam carere eum ejusmodi hominibus, qui etiam minima quaeque illi significent. ... Sambucus maximus est omnium rerum delator." Sajnos, nem tudom kire vonatkozhat a „Barbitonsor" értelmező. *Mencsik*: Uo.

[209] „De tot tantisque patronis, quos intra paucos Menses doctrina et opinio (?) industriae non vulgaris tibi adiunxit, cur non congratulor? me gravius etiam accusem, qui mea me απλότητι mensus intraque parietes et latibula coniciens decursum 22 Annorum nullum fere praeter Weberum ex Intimo Senatu vel compellarim vel ad Mensam eorum fuerim istaque animi contractione inepte

Zsámbokynak igaza volt: patrónusok szerzésével és megtartásával túl keveset foglalkozott az elmúlt években, sikereinek és gyarapodásának hatására kicsit talán elengedte magát. Természetesen az együgyű udvarnok álcája, akit a tudomány annyira leköt, hogy a kapcsolatépítésre sem jut ideje, fényévnyire volt az igazságtól. A birodalmi alkancellár Johann Weber nevének említésével éppen egy olyan tekintélyes udvarnok személyére akart rámutatni, akinek a támogatását Blotiusnak nem sikerült megszerezni.[210] Patrónusok támogatása nélkül, csupán tehetségére támaszkodva ő sem érhetett volna el túl sokat. Különösen kényesen érinthette, hogy egyik legfőbb támogatója, az időközben kancellárrá előléptetett Liszthi nem mellé állt ebben az ügyben. Pedig még hat évvel korábban élete egyik legsikerültebb előszavát (Janus Pannonius összes versének kiadásához) Liszthinek ajánlotta, és azóta is tartotta vele a kapcsolatot.[211] Más közös patrónusok is belekeveredtek még az ügybe (például Crato), szerepük azonban kevésbé egyértelmű.[212] Miksa valóban csak nehezen szánta rá magát a döntésre, a végső lökést a szintén németalföldi származású befolyásos humanista diplomata Augerius Busbecq támogatása jelentette.[213] Zsámboky ugyan áldozott Busbecqkel való kapcsolatára egy előszót, de nem sikerült a kegyeibe férkőznie.[214] Amikor két évvel korábban Busbecq a császár parancsára megjelent az udvari történész házánál a császári titkárral, Martin Gerstmannal, hogy felbecsülje felajánlott kéziratainak értékét, már éppen alkonyodott. Zsámboky csalódottan, hogy gyűjteményére szánt időt ennyire alábecsülik, kérte, hogy térjenek vissza egy alkalmasabb időpontban. Cratónak ismét csak panaszszavát hallatta: *„talán inkább a saját kódexeit akarja a császárnak eladni, mint az enyéimet beajánlani"*.[215] Valóban, Busbecq szintén felajánlotta kézirat-gyűjteményét a császárnak, azonban az érte járó „honoráriumot" csak Rudolf idejében járta ki magának.[216]

Zsámboky Blotiusszal szembeni alulmaradása rávilágított udvari támogatottságának meggyengülésére, és arra a tényre, hogy patrónusok szerzésére és megtartására állandó erőfeszítésekre van szükség. Az elkövetkező években néhány új név fog feltűnni jóakarói között (köztük udvartól független személyek

---

mihi nocuerim, nunc ut ruri ago, praecipue rei familiaris molestiis rursus deterreor." *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 180. (1575. szept. 10.) Tíz nappal korábbi levele még maróbb volt, Blotius rá is írta, hogy „mordex". (Uo. 178–179). Lásd még *Visser*: Joannes Sambucus and the Learned Image, i. m. ch. 1.

[210] *Visser*: uo. Johann Weberről lásd *Edel, A.*: Johann Babtist Weber (1526–1584). Zum Lebensweg eines gelehrten Juristen und Spitzenbeamten im 16. Jahrhundert. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarhivs 45 (1997), 111–185.

[211] Magyarul megjelent Vásárhelyi Judit fordításában: Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény. 1. kötet. Humanizmus. Szerk. Ács Pál et. al. Budapest, 1998. 566–573. Kapcsolatukra lásd pl. Dietrich Márton levelét Blotiushoz. *Mencsik Ferenc*: A Páduában tanuló Blotz Hugó levelezése erdélyi és magyarországi barátaival (1571–1574). Erdélyi Múzeum, 5 (1910), 30. (1572. febr. 5.)

[212] Lásd erről Blotius levélfogalmazványát: ÖNB Cod. 7958, f. 31. (1575. márc. 31.)

[213] Busbecq levele Miksához. *Forster, Thornton. Ch. – Daniell, F. H. B.*: The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq. Vol. 2. London, 1881. 73–74. (1575. június 7.)

[214] *Hésichios Milésios*: Illustriú peri tón... Antverpiae, 1572. ff. A2–3.

[215] „... praeterae suos fortassis codices Caesari venditos malit, quam meos commendare." *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 150. (1573. nov. 20.)

[216] *Unterkücher*: Hugo Blotius und seine ersten Nachfolger, i. m. 119–121.

is), ami jelzi, hogy Zsámboky igyekezett a tanulságokat levonni.[217] Másfelől az is kérdés, mennyire volt Zsámbokynak ez az állás régi álma, mennyire vágyott rá valójában. Egészen biztosan presztízskérdés volt, de nem tudjuk, hogy az udvari kötelességek alól eddig is kibújó történész mennyire akart újakat magára venni. Blotius bekerülése az udvarba, bár akarata ellenére történt, számára a későbbiekben mégis inkább pozitív, mint negatív következményekkel járt. Hamarosan Blotiusnak is meg kellett tapasztalni, hogy könyvtárfejlesztési álmait milyen korlátozott mértékben hajlandó Miksa és örököse Rudolf támogatni.[218]

Zsámbokyt ugyan arcul ütötte a sors, de ez humanista-kiadói szerepét egyelőre nem érintette, mint ahogy udvari pozíciója is stabil maradt. Miksa halálakor Blotius többek között az udvari történészi állás megszerzésére is próbát tett.[219] Kérvényét II. Rudolf visszautasította, míg Zsámbokyt megerősítette a helyén (tegyük hozzá, csak egészen kevesen morzsolódtak le az értelmiségiek közül az uralkodóváltás során).[220] Nemsokára azonban még egy pofont adott a császári historiográfusnak a sors, mely már nem csak patrónusainak támogatásával, hanem a bécsi politikai hangulat intoleránsabbá válásával is összefüggethetett. Ez az eddig figyelmen kívül hagyott történet ugyan kevésbé látványos, mint a könyvtárosi állás körüli vetélkedés, de hasonlóképp tanulságos.

Miksa halálára Zsámboky a Ferdinándéhoz hasonló, hosszabb lélegzetű halotti beszédet és 28 epitáfiumot írt. Most is, mint az előző uralkodóváltás során, igen jelentős tülekedés volt a megemlékezést magára vállaló humanisták között, melynek tétje, nem utolsósorban, Miksa uralmának vallási értelmezése (kisajátítása) volt.[221] Zsámboky Crato irénikus álláspontját osztotta, és általában Miksa türelmességét, műveltségét hangsúlyozta.[222] A Ferdinánd és Miksa halálára szánt írásai között az egyik legnagyobb különbség nem tartalmi, hanem formai volt: jóllehet volt rá érdeklődés, Miksáé sosem jelent meg különkiadásban, hanem csak megírása után négy évvel Bonfini „Decades"-ének új kiadásához csatolva.[223] Nem Zsámboky anyagi helyzete szólt közbe, hanem a cen-

[217] Elsősorban Adam von Dietrichstein neve említendő, továbbá Rudolf Khuen udvari titkos tanácsosé, Ruppert von Stotzingen tanácsos és diplomatáé. Kéziratban megmaradt a Khuennek írt újévi köszöntő vers és Stotzingen esküvőjére költött vers. ÖNB Cod. 9977. f. 88^{r} és f. 26^{r}. A nekik ajánlott könyvek: *Vegetius, P.*: Mulomedicina. Basel, 1574; *Gomecio*: De Rebus Gestis a Francisco Ximenio, i. m.

[218] *Almási*: A respublica litteraria, i. m. (megjelenés előtt).

[219] ÖNB Cod. 7958, f. 63^{v}. Blotius azonban nem feltétlen Zsámboky állására pályázott, elvileg akár több udvari történész is lehetett volna.

[220] Többek között a botanikus Carolus Clusius. Lásd Batthyány Boldizsárhoz írt francia leveleit. *Istvánffi, Gy.*: A Clusius-codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához. Budapest, 1900. 1–5. levelek.

[221] Lásd Howard Louthan erre vonatkozó fejezetét: „The funeral of Maximilian II: struggling for the soul of Central Europe". In: *Uő.*: The quest for compromise, i. m. 134–142. (Louthan nem említi, hogy a jezsuiták drámát adtak ki Miksa halálára. Lásd Zsámboky levelét Cratónak. *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 150. 1577. ápr. 13.) Rosemarie Vocelka listát készített Miksa emlékére írt halotti beszédekről és epitáfiumokról. *Vocelka, R.*: Die Begräbnisfeierlichkeiten für Kaiser Maximilian II. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 84 (1976), 130–131.

[222] *Crato, J.*: Oratio Funebris de Divo Maximiliano Imperatore Caesare Augusto II. Vratislaviae, Frankofurti, Argentorati, 1577. *Sambucus, J.*: Rerum in Moerore Funeris D. Maximiliani II. Laudatiuncula. In: *Bonfini*: Rerum Ungaricarum, i. m. 816–826. Orációjukat egymástól függetlenül írták.

[223] A kézirat felől érdeklődött a sziléziai barát, Jacob Monau Blotiustól. ÖNB Cod. 9737z15, ff. 260–261. (1577. ápr. 13.) A kézirat eljutott Purkircher és Istvánffy kezébe is (jellemző azonban,

zúra. Az udvari történész először, Crato példáját követve, a cenzúra kikerülésére gondolt, és a bécsi helyett egy lipcsei megjelenés ötletét fontolgatta: ha Bécsben akarná kiadni, írta Cratónak, meg kellene szereznie a nyomdát felügyelő cenzorok beleegyezését, ők pedig sosem viszonyulnak az írásaihoz pozitívan.[224] Ennek ellenére később meggondolta magát, és úgy döntött, hogy felveszi a kesztyűt. Egyenesen a császár engedélyének megszerzésével szándékozta ellensúlyozni a cenzorok döntését, amely ekkorra már elképzelhető, hogy megszületett. Elküldte tehát a kézirat némileg rövidített változatát egyetlen epitáfiummal kiegészítve Johann Weber leköszönő alkancellárnak és Adam von Dietrichsteinnek, aki Rudolf pillanatnyilag legbefolyásosabb embere volt, azzal a kéréssel, hogy szerezzék meg a kiadás engedélyét számára a császártól, és mondják el véleményüket.[225] Hiába üzengetett azonban Webernek, és kérte Crato közvetítését Weber utódjához, választ még hónapokkal később sem kapott.[226] Nem tudjuk, végül született-e döntés az ügyben, tény, hogy a halotti beszéd, és az epitáfiumok egy része csak jóval később jelent meg Frankfurtban.[227]

Blotius kéziratai között található leveleknek köszönhetően a cenzúra működéséről is némileg többet tudunk. Úgy tűnik a cenzúrával az egyetemi tanács („*consistorium*") volt megbízva, melynek felkérésére három humanistának kellett véleményt mondani Zsámboky sírverseiről. Ez a testület tehát kizárólag az epitáfiumokkal foglalkozott, valószínűleg hatásukra mellőzte később Zsámboky néhány (mellesleg jól sikerült) versének kiadását.[228] A három cenzor személye a könyvtáros és retorika tanár Hugo Blotius, a matematikus Paulus Fabritius, és a koronás költő Elias Corvinus. Nem meglepő, hogy Blotius nem sok jót mondott a versekről. Érvelésében a protestáns humanista épp a késő humanista diskurzus egyik legfőbb jellemzőjét, elitizmusát kérdőjelezte meg. Véleménye szerint a császári történész epitáfiumai a (latinul olvasó) átlagember számára láb- és margójegyzetek nélkül érthetetlen lenne. Megpróbálná elolvasni őket, de nem értene egy szót sem, és csak az idejét vesztegetné. A versek Miksa életét, jellemét és történetét kellene elbeszéljék. Személy szerint nem javasolná, hogy nyomtatásban megjelenjenek, de egyet fog érteni a másik két kri-

hogy nem Zsámbokytól direkt, hanem szintén Blotiuson keresztül). *Purkircher*: Opera quae supersunt omnia, i. m. 175.

[224] *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 210. (1577. márc. 8.)

[225] „Quod vero mea premo, ne putas me id alia facere quam fortasse et ipse fecisti, qui arbitrio Caesaris et Senatus obtulisti, ne quem offenderes. Nondum iudicium et voluntatem a Webero intellexi nec ursi, sed in dies tamen exspecto; quod pauca, licet vera et testata, liberius tamen inserverim." (Nem valószínű azonban, hogy Crato, aki orációját négy különböző városban adta ki — Pozsonyban már 1576-ban — törődött a császári engedély megszerzésével.) *Gerstinger*: uo. Lásd még a két hónappal későbbi levelet ugyanebben a tárgyban: Uo. 216. (1577. máj. 19.) Adam von Dietrichsteinre lásd *Edelmayer, F.*: Ehre, Geld, Karriere. Adam von Dietrichstein im Dienst Kaiser Maximilians. In: Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik im 16. Jahrhundert. Hrgb. von Edelmayer, F. – Kohler, A. Wien, 1992. 109–142.

[226] Zsámboky Cratónak: *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 218. (1577. máj. 25. és június 13.)

[227] Minthogy Blotius kéziratos példánya megmaradt, össze lehet vetni az eredeti és a kiadott anyagot. (A kézirat: ÖNB Cod. S.N. 363, ff. 40–49. és *Sambucus*: Rerum in Moerore Funeris, i. m.)

[228] A versekre a „tumulus" szót használják, ami lényegében epitáfiumot jelentett. Néhány vers Blotius kéziratában valóban sírfeliratként lett leírva. ÖNB Cod. S.N. 363, ff. 43–44.

tikus akaratával.[229] Sajnos Elias Corvinus véleményét nem ismerjük, de Paulus Fabritius éppen ellenkezőjét állította, mint újdonsült kollégája, Blotius. Úgy gondolta, indokolatlan Zsámboky sírverseivel ennyit foglalkozni, amikor egyáltalán nincsenek veszéllyel sem a vallásra, sem a törvényes rendre. Nem ártanának a szerző hírnevének sem, ha megjelennének. Ő személyesen igen nagy élvezettel olvasta ezeket az írásokat, melyek a legtisztább módon törekednek az antikvitás imitálására.[230]

Valóban nehéz megmondani, mi miatt köthettek bele Zsámboky verseibe, ha csak nem irénikus hangnemük zavarta a hatalom új képviselőit. Ha emiatt történt, és nem kizárólag az udvari vetélkedés rovására írható az eset, akkor ez mindenképpen intő jel lehetett számára, hogy új szelek fújnak. Bármilyen okból kifolyólag, Zsámbokynak ismét csak tapasztalnia kellett, hogy udvari befolyásának komoly korlátai vannak, sőt immár egy temetési megemlékezés körüli versengésben is könnyen támadhatóvá lehet válni. Vigasztalására szolgálhatott, hogy nem volt egyedül. A befolyásos titkos tanácsos, az Udvari Kamara elnöke, Reichart Streun von Schwarzenau történész sírversei kéziratban maradtak, és a szintén protestáns történetíró, teológus, David Chytraeus — aki Miksa egyik legfőbb tanácsadója volt az alsó-ausztriai rendek vallási vitáinak rendezésében — csak fedőnév alatt merte kiadni halotti beszédét.[231] A két incidens kapcsán mindenképpen túlzás válságról beszélni Zsámboky karrierjében. Ellentétben Dudith esetével a császári bizalom nem ingott meg benne (Rudolfé sem), legfeljebb kevesebb figyelmet kapott, mint korábban. Történészi hivatását, kiadói, humanista tevékenységét azonban továbbra is zavartalanul folytathatta, azt pedig látni fogjuk, hogy évjáradékának késleltetése még csak patrónusi támogatottságának csökkenésével sem hozható összefüggésbe. Mégis le kell szögezni, hogy a későbbiek során nem akadt olyan helyzet (és Zsámboky sem törekedett ennek megteremtésére), melyben szolgálatával újfent bizonyíthatott volna, vagy más módon ismét helyzetbe hozhatta volna magát. Élete hátralevő részében tett gesztusai, tettei, a *status quo* megőrzését szolgálták.

Dudithnak több szerencséje volt: a lengyel interregnumnak hála még két-három évre újból reflektorfénybe került, és nem rajta múlt, hogy nem sikerült ennél jóval többet elérnie. Érdemes ismertetni ezeknek az izgalmas éveknek az eseményeit.[232]

---

[229] Blotius levele Fabritiusnak és Corvinusnak. ÖNB Cod. S.N. 362, f. 1^{r-v}. (1576. dec. 1.)

[230] Fabritius levele Blotiusnak és Corvinusnak. ÖNB Cod. 9737z15, f. 224. (1576. dec. 4.)

[231] *Vocelka, M.*: Die Begräbrnisfeierlichkeiten, i. m. 131. A lutheránus Streun római feliratok stílusában készített halotti verseket. (ÖNB Cod. 7249, ff. 266–68, 275). Streunról lásd *Grossman, K.*: Ein österreichischer Gelehrter aus der Zeit der Renaissance. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 20 (1927/2), 1–37. Chytraeusról újabban több tanulmánykötet is megjelent: David und Nathan Chytraeus: Humanismus im konfessionalen Zeitalter. Hrgb. von Glaser, K-H. – Lietz, H. – Rhein, S. Ubstadt-Weiher, 1993; David Chytraeus (1530–1600): norddeutscher Humanismus in Europa: Beiträge zum Wirken des Kraichgauer Gelehrten. Hrgb. von Glaser, K-H. – Steffen. S. Ubstadt-Weiher, 2000.

[232] A lengyel királyválasztásról lásd: *Augustynowitz, Christoph*: Die Kandidaten und Interessen des Hauses Habsburg in Polen-Litauen während des Zweiten Interregnums 1574–1576. Wien, 2001; Szádeczky Lajos: Báthory István (erdélyi fejedelem) lengyel királlyá választása. Budapest, 1887; *Szabó*: Humanista vagy diplomata, i. m. 17–21; *Fichtner*: Emperor Maximilian, i. m. 202–205; *Beydilli, Kemal*: Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. München, 1976.

1572-ben utód nélkül meghalt II. Zsigmond Ágost, és a lengyel királyság trónja külföldi fejedelmek prédájává vált („nemzeti" jelölt nem volt). A választási kampányba Miksa még Dudith nélkül vágott bele, bár értesítette róla, hogy számít szolgálataira.[233] Mint tapasztalt diplomata Dudith nem volt túl lelkes, hogy egy ilyen kockázatos vállalkozásba keveredjen, és magatartása sokáig kétértelmű maradt: míg humanista leveleiben sajnálkozott, hogy újból a császári szolgálat fogja életét megszabni, nem zárkózott el a felelőség vállalásától, de azt arra akarta elsősorban felhasználni, hogy a régóta vágyott magyarországi állást végre megkapja.[234] Ami a kockázatokat illette, Dudith jól mérte fel a helyzetet: a választást a francia király testvére Valois (III.) Henrik nyerte, de ennek ellenére a császár nem mondott le teljesen a trónról. Miksa bizalma azonban nem volt egy pillanat alatt visszanyerhető. Mikor hosszú halogatás után hivatalosan is megbízta kliensét, és megduplázta a keresetét, a korábbi nunciusi cím helyett csak az internunciusi (alacsonyabb rendű követi) címet volt hajlandó megadni. Dudithnak korábbi diplomata jövedelméhez képest még így is szánalmasan kevésnek tűnt mostani keresete, új címét pedig az első pillanattól kezdve sérelmezte.[235] Azzal érvelt, hogy címe nem ad neki kellő tekintélyt ahhoz, hogy munkáját sikeresen végezhesse, sőt zavaros státuszának köszönhetően a nyilvános megjelenéseken fölösleges precedensbeli csatákba keveredik.[236] Egy temetésen például a pápai követ kikérte magának, hogy az élen járó kiközösített „ügynökhöz", aki még csak nem is követ, ilyen közel kelljen állnia. Dudith azt válaszolta, hogy megoldás lehetne, ha a teljhatalommal bíró pápa feloldozná az exkommunikáció alól. Frappáns válaszát a szenátorok nevetésükkel nyugtáz-

[233] Miksa levele Dudithnak. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 345–347. (1572. szept. 30.)

[234] Lásd Cratónak írt levelét egy évvel későbbről: „Si pergo internuntius esse, sequeda erit aula, deserenda familia, abicienda studia litterarum, quae vita mihi cariora sunt, multum aeris profundendum." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 448. (1573. aug. 27.) Lásd ugyanerről korábbi leveleit Cratónak. Uo.: 402–403. (1573. július 4. és 30.) Lásd továbbá Miksának írt levelét Uo.: 423–437. (1573. aug. 10.) Vö. Miksának írt 1573. március 14-i levelével és a császári követeknek Vilém de Rožmberknek és Vratislav de Pernšteinnek írt április 22-i levelével. Uo.: 385–386, 396–397. Sem a kassai állás, sem a jászói prépostsági vagy az alsómislyei bevételek megszerzésére tett kísérletei nem jártak sikerrel. Lásd pl. Johann Rueber felső-magyarországi kapitányhoz írt levelét. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 487. (1573. szept. 30.); továbbá Johann Trautson főudvarmester válaszát: *Uo.*: 519–520. (1573. okt. 19.) Egy felső-magyarországi vagy kassai pozíció nem csak vallási-politikai szempontból volt vonzó, hanem a humanista jelenlét sem volt elhanyagolható. Dudith becsülte a sárospataki iskolát, jó kapcsolatot ápolt Forgách Imrével, tudott a híres csillagász, Joachim Georg Rheticus ottlétéről. *Szabó András*: Joachim Georg Rheticus, Kopernikusz tanítványa Magyarországon. In: Uő.: Respublica litteraria, i. m. 91–100. Kassa humanista presztízsét növelte még, hogy a Szepesi Kamarán két humanista is dolgozott, Gyalui Torda Zsigmond és a Blotius levelezésből ismert Georg Hofmann, és a közeli Késmárkon működött a szintén humanista műveltségű Sebastian Ambrosius. *Sebők Marcell*: Sebastian Ambrosius életszakaszainak rekonstrukciója (Doktori disszertáció, ELTE). Budapest, 1999.

[235] Kinevezéséről értesíti Miksa: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 409–410. (1573. július 14.)

[236] Az alább felsorolt levelek mind kitérnek a státusz körüli problémára: Dudith Miksának: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 410–414 (1573. július 15.) , 439–444 (aug. 19.), 471–477 (szept. 20.), 569–577 (nov. 27.), 610–612 (dec. 21.); *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 3. 51–55 (1574. jan. 24.), 130–133 (máj. 4.), 154–156 (június 16.); *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 4. 59–70 (1575. jan. 27.); Miksa Dudithnak: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 456–458 (1573. szept. 1.); Dudith Johann Trautsonnak: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 3. 79–81. (1574. márc. 8.)

ták, és Dudith elfoglalta a számára kijelölt helyet.[237] Miksa végül bevallotta, hogy épp a pápai kiátkozás miatt nem akarta előléptetni, mire a humanista diplomata elmagyarázta, hogy ha a császár a katolikus klérus véleményétől tart, akkor az már késő, mert internunciusi kinevezése épp oly rossz fényt vet rá.[238] *„Nem az ambíció hajt — írta —, hanem a vágy, hogy haszonnal és méltósággal szolgálhassak. Ami engem illet, nekem úgy tűnik, hogy olyannyira távol áll tőlem bármiféle ambíció, hogy szívesebben visszavonulnék irodalmi tanulmányaimhoz, mintsem fontos ügyek felelősségét magamra vegyem."*[239] Az internunciusi cím körüli vita lényegében a császár korlátozott érdeklődését tükrözte. Miksa és legközelebbi tanácsosai sosem voltak hívei a lengyel trón minden áron való megszerzésének. Dudith bármennyire is próbálta rábírni a császárt egy agilisabb, elszántabb politikára, sőt a választásokon való katonai részvételre, Miksa kitartott amellett, hogy egy fegyverekkel megszerzett állam sosem lenne olyan stabil, mint választások révén, ráadásul sokba is kerülne, és nem lenne keresztény (azaz politikailag korrekt) tett.[240]

Jellemző módon, Miksa Dudithtal szembeni álláspontjában ismét csak a politikai helyzet megváltozásának hatására állt be fordulat. Az egyre inkább ellenséges környezetből Valois Henrik, a francia király, IX. Károly halálának hírére Bécsen át elmenekült Krakkóból.[241] Az új helyzet ismét esélyt teremtett arra, hogy a trónt az ausztriai Habsburgok szerezzék meg. Miksa hirtelen több gesztusával is jelezte Dudithnak, hogy szolgálataira ezentúl valóban számít: végre elküldte a Zborowski család számára az ajánlását, amiért Dudith, politikai motivációjú második házassága érdekében, már régóta könyörgött; megerősítette kliense nemességét, és megjobbította címerét.[242]

Mint ismeretes, Dudith minden heroikus erőfeszítése és a lengyel mágnások lefizetésére használt sok tízezer tallér ellenére, a választást Báthory István nyerte, egy olyan jelölt, akire a negatívan elfogult Dudith sokáig gondolni sem akart. Mégsem mondanék elmarasztaló ítéletet Dudith diplomáciai eredményessége felett: egyedül sikerült megnyernie a szenátust, hogy ismételten a császárt támogassa, ami önmagában is hatalmas szervező és konspiratív munkát

[237] Az idevonatkozó Miksának küldött levél: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 3. 105–105. (1574. ápr. 3.). Lásd még *Costil*: André Dudith, i. m. 155.

[238] *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 3. 117. (1574. ápr. 18.)

[239] „Non moveor ambitione ulla, sed desiderio utilius et maiore cum dignitate serviendi. Nam quod ad me quidem attinet, ita mihi videor ab omni ambitione alienus ut malim ad prioris vitae privatae latebras et litterarum studia redire quam negotiis magnis me denuo implicare." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 621. (1573. dec. 31.)

[240] Lásd Miksa Dudithnak írt 1575. május 1-i és 20-i leveleit: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 4. 218–225, 237–239. Vincenzo Tron velencei követ a dózséhoz írt 1575. szeptember 18-i jelentése szerint a Titkos Tanács nem látta túl sok értelmét, hogy a lengyel trónhoz bármely áron ragaszkodjanak. Többek között tartottak a török bosszújától és ezáltal a magyarországi részek elveszítésétől, valamint attól, hogy egy németekkel szemben olyannyira ellenséges népet kormányozzanak. Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe, i. m. 569–572.

[241] A menekülés sikeréhez valószínűleg Miksa és Dudith is hozzájárultak. *Szabó*: Humanista vagy diplomata, i. m. 19.

[242] Ezért általában fizetni kellett. ÖStA HHStA Reichsregister, Maximilian II., Bd. 17., ff. 355^{v}-357^{v}. Miksa levele erről Dudithnak: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 3. 188–191. (1574. július 7.) Az ajánlólevél Dudith által írt változatát azonban megkurtítják. Dudith természetesen sértődötten tiltakozott Peter Obernburger császári titkárnál. *Uo.*: 233. (1574. aug. 22.)

feltételezett.[243] A kisnemesség szerepének lebecsülésében pedig nem volt egyedül: sem a császár, sem tanácsosai nem látták, hogy a lengyel trónöröklés kérdését ők fogják eldönteni. Dudith megtette, ami tőle telt, és nem rajta múlt, hogy a lengyel trónt nem sikerült megszerezni, és ezáltal udvari pályafutása sem döntött korábbi csúcsokat. Annyit mégis elért, hogy személye politikailag rehabilitálódott, hogy Miksa hamarosan bekövetkező halála előtt mégsem feledkezett meg teljesen róla, és hogy szolgálataira a későbbiekben Rudolf is számított, jóllehet a lengyel földről kiűzetett követ már csak másodrendű informátorként jöhetett szóba.

A korban töretlenül sikeres udvari szolgálatot teljesítő humanisták Dudith és Zsámboky pályafutásának második szakasza több kudarcélményt is tartogatott számukra. Mindketten kikerültek a fő sodrásból, jóllehet Dudith a történelmi szerencsének köszönhetően közel jutott egy diplomáciai siker eléréséhez. A kudarcok hátterében azonban gyökeresen eltérő történetek állnak. Míg Dudith elsősorban a maga ásta veremből próbált kikecmeregni, Zsámboky az udvari versengésben maradt alul, melyért patrónusi támogatottságának meggyöngülése volt elsősorban felelős. Dudithtal éppen fordítva történt: mint látni fogjuk, felszínen maradásában fontos szerepet kaptak patrónusai. Dudith pályafutásának válságosabb időszakait a történetírás többé-kevésbé elhallgatta, Zsámboky esetében viszont túlhangsúlyozta. Ennek oka részben, hogy a személyes tényezőknek korábban túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítottak. Zsámboky kudarcélményei sem Blotius mesterkedéseihez, sem pedig Miksával való kapcsolatának meggyengüléséhez nem köthetők. Ugyanakkor Dudith udvari szolgálatban maradása sem feltétlen a Miksával érzett szellemi közösségnek tudható be. Ezek a történetek e személyes tényezők kizárásával is megírhatók, bár tagadhatatlan, hogy szerepet játszottak bennük. Fontosabbnak tűnik azonban Dudith és Zsámboky udvari támogatottságának kérdése, melyre érdemes külön kitérni.

A patrónusok szerepe Dudith és Zsámboky pályafutásában

Howard Louthan Miksa udvarának irénikus szelleméről szóló könyvében megállapítja, hogy a *„sikeres udvari karrier általában két tényezőn múlott. Az udvarnok elsősorban egy olyan politikai játékos volt, aki tudta, hogyan kell a kapcsolatok bonyolult hálóját szőni, hiszen a patrónusok támogatásának alapvető szerepe volt a császári kegy megszerzésében és megtartásában. Továbbá, az udvaronc, patrónusai jóakaratának megtartása és az ellenséges támadások elhárítása érdekében, megtanult tudatos stratégiák szerint cselekedni és beszélni."*[244] Sejthetjük, hogy sem az ifjabb Liszthi János által „legnagyobb intrikus"-nak titulált Zsámboky, sem a lengyel arisztokrácia zavaros viszonyaiban is kiigazodó Dudith nem volt tehetségtelen „politikai játékos". Mindketten komoly erőfeszítéseket tettek patrónusi kapcsolataik ápolására, és új kapcsolatok

[243] Ugyanezt Szabó András kevésbé pozitívan látja. *Szabó*: Humanista vagy diplomata, i. m. 21–22.

[244] *Louthan*: The Quest for Compromise, i. m. 53.

szerzésére. E kapcsolatok kiépítésében fontos szerepet játszott humanista műveltségük, az udvari elittel közös kulturális szokásaik. Bár a legmagasabb tisztségeket jobbára katolikusok töltötték be (még a toleráns Miksa uralma alatt is), ez Dudith és Zsámboky számára, úgy tűnik, nem járt hátrányokkal.

Dudith nem átállotta bevallani humanista orvos barátjának, Jordán Tamásnak, hogy mennyit köszönhet patrónusai támogatásának, akik mellesleg az udvar két (egymással vetélkedő) legbefolyásosabb tagjai voltak: „*[Leonhard (IV.) von] Harrach úr sohasem hagyott cserben, mikor a segítségére volt szükségem. A három császár uralma alatt mindvégig élveztem patrónusi támogatásának gyümölcseit. Jóllehet, miután elhatároztam, hogy új életet kezdek, valamelyest eltávolodott tőlem, mint sokan mások az udvarnál, sohasem kérdőjelezném meg hűségét. Ugyanez igaz a másik méltóságos úrra, kiváló titkos tanácsosra, [Johann] Trautsonra.*"[245] Trautson főudvarmester és Harrach főlovászmester segítségére valóban haláláig számíthatott, egy magyarországi állást vagy letelepedése engedélyezését azonban ők sem tudták számára kiharcolni.[246] Zsámboky ilyen magas rangú udvaronokok közül csak egyet nevezhetett patrónusának, a későbbi udvari kamarást, Adam von Dietrichsteint, aki Trautsonhoz és Harrachhoz hasonlóan Pádova neveltjei közé tartozott, de csak Miksa halálakor tett szert igazán nagy befolyásra. Zsámboky, tudomásunk szerint, kéziratainak eladásakor támaszkodott segítségére, de élete végéig megőrizte vele a kapcsolatot.[247]

Az érvényesüléshez ugyanakkor kevesebb hatalommal rendelkező udvarnokokkal is jó személyes kapcsolatra volt szükség. Különösen a kancellári és titkári szint számított. Az (al)kancellár beleszólt a császári legátusok sorsától kezdve a nemesítéseken, udvari kinevezéseken keresztül a szerzői jogokig szinte mindenbe. Liszthi János példáján láthattuk, mekkora hatalma volt a titkároknak és alkancellároknak; Dudith egyik alapvető tévedése volt Liszthi befolyásának alábecsülése, és a baráti viszony kialakítása helyett a rivalizálás választása. Több szerencséje volt a császári adminisztrációval. Mikor a lengyel választási kampány idején Miksa császár végre ismét hivatalosan kinevezte, tájékoztatta róla, hogy e felkérést a birodalmi alkancellárnak, Johann Webernek

[245] „Dominus Harrach mihi quoque numquam defuit, quoties opus esset. Apud tres caesares sensi patrocinii eius non exiguum fructum. Quamvis post novum vitae meae institutum, ut alii plerique in aula, alienior a me fuit, ita tamen ut in eo numquam constantiam requirerem. Idem possum testari de altero illo gravissimo et optimo senatore, domino a Trautson." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 159. (1578. szept. 28.) Dudith jó kapcsolata életük végéig kitart velük. Harrach és Trautson mindketten voltak főudvarmesterek; Harrach főlovászmester, ezen kívül az Aranygyapjas Rend tagja lett, Trautson pedig a Titkos Tanács elnöke. *Goetz*: Die Geheimen Ratgeber Ferdinands I., i. m. 477–479, 481–483. Trautsonra még lásd *Hadriga, Franz:* Die Trautson. Paladine Habsburgs. Graz–Wien–Köln, 1996. 52–57; ADB, Bd. 38, 522–524; Harrachra lásd Relationen venetianischer Botschaften über Deutschland und Österreich, i. m. 397–98; *Evans, R. J. W.*: Rudolf II and His World. Oxford, 1973. 66.

[246] Lásd pl. az állással kapcsolatban Dudith Trautsonnak írt levelét. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 3. 79–81. (1574. márc. 8.). Dudith élete utolsó fontos szolgálata idején, a Báthory István halála után bekövetkező, Mátyás főherceg okozta lengyel krízis idején is Trautsonhoz fordult. ÖStA HHStA Polen I. 36, Febr. 1587, f. 43˙. (1587. febr. 16.)

[247] Lásd Zsámboky Dietrichsteinhez írt levelét. *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 238–239. (1578. július 28.) Lásd még 1582. szept. 10-i levelét Batthyány Boldizsárhoz. *Ritoókné*: Zsámboky János levelei Batthyány Boldizsárhoz, i. m. 214.

köszönheti. Az alkancellári nyomás azonban csak a kinevezésre volt elég, a császár egy darabig továbbra is mellőzte az internunciusi címnek amúgy sem túlzottan örvendő követét. Mikor a császár a tudta nélkül küldött leveleket a lengyel szenátoroknak Dudith dühösen kifakadt Webernek: „*Jobb lett volna nem léptetni elő, mint ok nélkül, ekkora szégyenbe hozni engem*" – írta.[248] Weber ugyan csak egy volt a művelt alkancellárok sorában, de mint láthattuk, Zsámboky is kulcsfontosságúnak vélte a vele való jó viszonyt.

A három császár uralma alatt szolgáló humanista udvaroncnak tudnia kellett alkalmazkodni a kancelláriai és más udvari személycserékhez. Zsámboky kudarcainak egyik oka az volt, hogy több fontos patrónusa 1570-re, közel egy időben meghalt, és pótlásukra nem fektetett elég hangsúlyt. Ezek közül a birodalmi alkancellárok Sigismund Seld (†1565) és Johann Ulrich Zasius (†1570), aki Weber társa és közvetlen elődje volt, továbbá a híres diplomata és mecénás Sigmund Herberstein (†1566), valamint a művelt császári titkár Mark Singkmoser (†1569) jönnek leginkább számításba.[249] Érdekes, hogy Zasiusszal nem csak a pécsi püspök, Dudith, hanem az udvari történész is együtt étkezett, aki történeti naplójegyzeteihez többek között tőle szerezte be információit.[250] E patrónusok fontosságára rávilágít, hogy Zsámboky mindegyikük haláláról külön megemlékezett,[251] Dudith pedig oly sokra becsülte az udvari titkár, Singkmoser szolgálatait és műveltségét, hogy egyetlen nyomtatásban megjelent filológiai jellegű kiadványának második kiadását neki szánta.[252]

Nehezebb volt Miksa halála után az új udvari (al)kancellárok közelébe férkőzni, hiszen azok Rudolf mellett, tehát általában Prágában tartózkodtak. Dudith számos lépést tett a prágai „udvar egyik díszének", a fiatal Jacob Kurtz

[248] „At longe satius erat me non evehere quam sic statim, sine causa, in ignominiae barathrum detrudere etc." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 429. (1573. július 31.)

[249] Zasiusra és Singkmoserre lásd *Gross*: Die Geschichte der Deutschen Reichshofkanzlei, i. m. 307–321, 403–407; Zasiusra: *Goetz*: Die Geheimen Ratgeber Ferdinands I., i. m. 479, 487–488; *Fichtner*: Emperor Maximilian, i. m. 85–89; Herbersteinre *Aschbach*: Geschichte der Wiener Universität. Bd. 3. i. m. 328–335; Sigmund Herberstein. Kaiserlicher Gesandter und Begründer der Ruslandkunde und die kaiserliche Diplomatie. Hrgb. von Pferschy, G. Graz, 1989.

[250] Zsámboky másik fő informátora Liszthi János volt. Lásd *Gerstinger*: Aus dem Tagebuch, i. m. 7, 13–15, 18–19, 37; *Uő.*: Aus dem »Tagebuche«, i. m. 381–383. Dudithra vonatkozóan lásd Zaccaria Delfino levelét *NBD* 2,4 234. (1564. okt. 19.)

[251] *Sambucus, J.*: Epistola et epitaphia de obitu ... Sigismundi ab Herberstein. Viennae, Augustae Rheticae, 1566. Ebben a könyvecskében emlékezik meg Zsámboky Sigismund Seldről is. Elmondja, hogy ahányszor csak e két nevezetesség házából távozott, mindig okosabban tért haza (uo. f. B^{r}.); Singkmoser halálára lásd *Sambucus, J.*: Elegia de angelis, cum precatiuncula quadam, & epistola de obitu Mag. D. Marci Singhmoseri, & c. Viennae, 1570. D3^{v}-E2^{v}; Zasius halálára Cratoval közösen jelentet meg megemlékezést. *Sambucus, J. – Crato, J.*: Epistolae duae duum Clariss. V. V. D. Iohannis Sambuci et D. Iohannis Cratonis a Crafftheim, & c. De lugubri et Reip. damnosa ex hac vita migratione Magnifici Viri D. Iohannis Udalrici Zasii Procancell. Imperii Augusti – una cum epitaphiis. Lipsiae, 1570.

[252] A szóban forgó mű *Dionysius Halicarnassus*: De Thucydidis Historia iudicium... Venetiis, 1560. Singkmoser időközben meghalt, de a kiadás amiatt is meghiúsult, hogy a kiszemelt kiadó, Plantin, értesült róla, hogy Henri Estienne meg kívánja jelentetni a művet eredeti görög nyelven Bázelben. Dudith előszava Singkmoserhez: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 82–85. (1569. márc. 1.). Plantin levele Dudithhoz: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 239–240. (1570, s.d.). Lásd még a titkárok fontosságára Dudith levelét Singkmoser utódjához, Martin Gerstmannhoz: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 184. (1570. aug. 4.)

alkancellár kegyeinek megszerzéséért. Kurtz, Weberhez hasonlóan, botanikus kertet tartott fenn, és ennek érdekében a híres botanikustól, Carolus Clusiustól szerezte be a növényritkaságokat, továbbá patronálta az udvari karmestert, Philippe de Monte-t, és élénken érdeklődött Rudolf udvarának fő tudományága, a csillagászat iránt.[253] Dudith megpróbálta felhasználni a közös érdeklődési területeket a kapcsolat létrehozására, ezért barátai révén igyekezett megismerni Kurtz matematikai eszközeit és értekezéseit.[254]

Értelemszerűen az alacsonyabb rangú Zsámboky nagyobb hangsúlyt fektetett patrónusi kapcsolatainak ápolására, mint Dudith. Kapcsolatépítésének egyik legfőbb dokumentuma emblémakönyvének alaposan kibővített második kiadása, melyet két évvel bécsi letelepedése után jelentetett meg.[255] Most még inkább, mint korábban, az *Emblemata* udvari karrierje egyengetésének eszközévé vált. A humanista filológus és költő az új versek közül 32 emblémát dedikált különböző híres vagy befolyásos embernek, akik közül 13 volt udvarnok. A már eddig említett patrónusok mellett a címzettek között volt Zermegh János, a Magyar Kamarának dolgozó történetíró, a császári titkárok, Wolfgang Haller és a később befolyásossá váló Johann Andreas von Schwambach, az udvari adminisztráció legfelsőbb szintjén dolgozó udvari kamarás, Johann Khevenhüller, a már említett Leonard (IV.) von Harrach, az arckép és római feliratgyűjteményéről híres tanácsos, Hieronymus Beck von Leopoldsdorf, a Titkos Tanács elnöke Philip von Winneberg.[256] Közülük nem egynek Zsámboky később valamelyik komolyabb kiadványát dedikálta. Philip von Winnebergnek például Aristainetos görög nyelvű *Erotikus leveleit* ajánlotta *„nem mintha az ő kora és méltósága ezt a témát igényelné"*, hanem az antikvitásért való rajongása végett.[257] Apomasar szintén görög nyelvű álmoskönyvének címzettje Hieronymus Beck volt, aki keleti utazásai során meggyőződhetett róla, hogy milyen sok különböző vélemény megfér egymás mellett, amire ez a mű is egy újabb példa – állította az előszó.[258]

A császár szolgálata nem zárta ki, hogy az udvarnokok a császári család több tagjával (sőt riválisfejedelmi családokkal) egyszerre létesítsenek patrónusi kapcsolatot, mint ahogy korábban Ferdinánd és Miksa szolgálatára is egyszerre törekedett Zsámboky és Dudith. A lengyel követet bensőséges viszony

---

[253] *Evans*: Rudolf II and His World, i. m. 191 és 120, 1. jegyzet.

[254] Lásd Daniel Princiushoz írt levelét: SB R 253, n° 44, ff. 21^{v}-22^{v}. (1584. július 27.); Tadeáš Hájeknek: UB ms. a 13, n° 72, ff. 110^{v}-111^{r}, n° 80, f. 121^{v}-122^{v}, n° 101, ff. 149^{v}-150^{r} (1584. márc. 22, 1585. dec. 20, 1588. szept. 27); Peter Monaunak: BR, ms. 19306, cah. 32, n° 53 (1584. aug. 24.), és lásd Dudith petícióját Jacob Kurtzhoz sanyargatott helyzetében: ÖStA HHStA Polen I. 41, April 1588, ff. 78^{r-v}, 79^{v}. (1588. ápr. 12.)

[255] *Sambucus, J.*: Emblemata, Cum Aliquot Nummis Antiqui Operis. Antverpiae, 1566.

[256] Beckre vonatkozóan lásd *Heinz, G.*: Das Porträtbuch des Hieronymus Beck von Leopoldsdorf. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien 71 (1975), 165–311. Lapidáriumáról *Trenkler*: Wolfgang Lazius, i. m. 192.

[257] *Aristainetos*: Epistolai erotikai. Antverpiae, 1566. f. A^{v}.

[258] *Apomasar*: Apotelesmata sive de significatis et eventis insomniorum, ex Indorum, Persarum, Hegyptiorumque disciplina. Depromtus ex Io. Sambuci V. C. bibliotheca liber, Io. Leunclatio interprete. Frankofurti, 1577. Ugyan az előszó szerzője a humanista Johann Leunclavius volt, Beckre Zsámboky hívta fel figyelmét.

fűzte Miksa testvéréhez, Katalinhoz, az udvari historikus pedig Károly főherceg lekenyerezésére tett kísérletet karrierje kezdetén. Neki címezte Magyarország térképét, Ferdinánd halálára írt beszédét, és a temetés másnapján átnyújtotta neki Diogenész Laertiusz *Filozófusok élete* című művének kiadás előtt álló megjobbított szövegét is.[259]

Végül, nem elhanyagolható szerepet játszottak Zsámboky és Dudith életében az udvaron kívüli patrónusok. Mint láthattuk Oláh és Verancsics egy ideig mindkettőjüket támogatta, az utóbbihoz Zsámbokyt élete végéig jó viszony fűzte.[260] Karrierje későbbi részében Zsámboky igyekezett megnyerni mecénásának a nürnbergi patríciust, Julius Geuder von Herolzberget és az augsburgi polgárt, Johann Herwartot, jó kapcsolatot épített ki Batthyány Boldizsárral, ellenben a pozsonyi mecénással, Radéczy Istvánnal közvetlen kapcsolata egyelőre nem dokumentált.[261] Dudith, társadalmi státuszánál és vagyoni helyzeténél fogva, kevésbé szorult rá az udvaron kívüli pártfogókra. Bizonyos helyzetekben, mint például morávíai tartózkodása alatt mégis fontossá válhatott, hogy a helyi arisztokrácia támogatását megszerezze. Így lett patrónusa a humanista neveltetésű mágnás, Friderick Žerotín, akinek segítségét Jordán Tamásnak köszönhette.[262]

Dudith és Zsámboky patrónusi támogatottsága udvari sikereik (és sikertelenségeik) egyik kulcskérdése volt. A patrónusok és mecénások között megtalálhatjuk a császári udvar szolgálóinak legtöbb olyan művelt tagját, aki hajlandó volt a humanista érdeklődésű udvarnokok ügyét felkarolni. A legtöbb itt fel-

---

[259] *Sambucus, J.*: Ungariae descriptio. Viennae, 1566. *Laertius, D.*: De vita et moribus philosophorum libri X. Antverpiae, 1566. Természetesen Miksa is kapott később egy dedikált példányt. (ÖNB, 74.Z.7.) Az ajánlás kelte (1565. aug. 11.) épp a temetés másnapjára esett.

[260] Lásd Verancsics leveleit Zsámbokyhoz, melyekből egyebek között azt is megtudjuk, hogy Verancsics Konstantinápolyból szőnyeget hozott az udvari historikus számára (aki üdvözlő verssel fogadta), melyet maga választott a bazárban. Zsámboky verset írt, könyvet ajánlott a humanista püspökhöz, aki valószínűleg támogatta egyes kiadási terveit. Levelek: *Szalay László – Wenzel Gusztáv*: Antonius Verantius. Opera. Vol. 6. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores 9) 1538–1549. Pest, 1860. 222; Uo. Vol. 9, i. m. 349–351; Uo. Vol. 10. (MHH, Scriptores 25). 1569–1571. Pest, 1871. 311; vol. 11 (MHH, Scriptores 26), 1572–1573, Budapest, 1873. 244, 306–308. Zsámboky előszava Verancsicshoz: *Bonfini, A.*: Symposion Trimeron: Sive, Antonii Bonfinii De Pudicitia coniugali & virginitate Dialogi III. Basileae, 1572. (A Verancsicsnak szóló előszót, nem mindegyik példány tartalmazza.) Versek: ÖNB Cod. 9977. f. 14, mely a „De imitatione Ciceroniana" (i. m.) ajándékkötetét kísérte. Továbbá lásd *Purkircher*: Opera quae supersunt omnia, i. m. 182.

[261] Geuder (Iulius Heuderus) Clusiusszal is kapcsolatban volt (lásd Clusius levelét Camerariushoz: *Hunger, F. W. T.*: Charles de l'Escluse. Nederlandsch kruidkundige, 1526–1609. Bd.. 2. 'S-Gravenhage, 1942. 406.) Herwart Crato patrónusa volt, de kapcsolatban állt Abraham Orteliusszal, Blotiusszal és Conrad Gesnerrel is. *Almási*: The Uses of Humanism, i. m. 205. 845. jegyzet. Geudernek ajánlott mű: *Sambucus, J.*: Elegiae... de natale Christi servatoris et Maria... Norimbergi, 1579. Herwartnak a híres Icones Veterum Aliquot, Ac Recentium Medicorum (Antverpiae, 1574) c. művét ajánlotta. Batthyány Boldizsárral való viszonyára lásd a többször idézett neki írt levelet. Radéczyhez vezető szálakra egyedül Istvánffy Miklós versei utalnak. Lásd *Ritoókné Szalay Ágnes*: Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei. In: Uő.: *„Nympha super ripam Danubii"*, i. m. 219–222.

[262] Lásd pl. Jordánnak írt 1578. február 20-i levelét. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 105. Žerotín a morávíai szekták patrónusa valószínűleg segített Dudithnak a Cseh Testvérekkel kialakult konfliktusának megoldásában. Lásd *Uo.* 77–80, továbbá *Evans*: Rudolf II and His World, i. m. 41–42, és *Gillet*: Crato von Craffthеim und seine Freunde. Bd. 2. i. m. 237.

sorolt patrónus egyetemi végzettségű, több nyelvet beszélő (gyakran még görögül is olvasó), világjárt ember volt. Mindenek előtt nekik volt köszönhető, hogy a bécsi és később a prágai udvar oly sok humanistát vonzott magához és tartott meg.

Szembetűnő, mennyire jól dokumentálhatók Zsámboky patrónusok szerzésére tett próbálkozásai, hiszen ezek többnyire formális gesztusokban nyilvánultak meg, és mennyivel nehezebben követhetők, vagyis informálisabbak voltak Dudith ez irányú próbálkozásai. Míg Dudithnak elsősorban valóban azért volt szüksége udvari patrónusokra, hogy a császári kegyet megőrizze, és ennek érdekében hasznosan szolgálhasson, Zsámboky egyrészt a ranglétrán való előre jutáshoz és kivívott udvari állásának megőrzéséhez használta támogatóit, másrészt, kiadói terveinek megvalósításához, melyre a családot és háztartást fenntartó historikusnak egyre kevésbé tellett.

Új hatalmi-vallási helyzet, új viszony a szolgálathoz Rudolf uralkodása alatt

Dudith és Zsámboky udvari szolgálatának utolsó szakasza II. Rudolf uralma idejére esett. Szemben a Ferdinánd és Miksa közötti észrevétlen átmenettel, Rudolf trónra lépése gyökeres változásokat hozott mind az udvarnokok hozzá fűződő viszonyában, mind Bécs és Prága életében általában. Dudith egyik idézett leveléből már láthattuk, hogy Ferdinándhoz és Miksához képest Rudolfot nem is tekintette patrónusának. Hasonló lehetett a helyzet Zsámbokyval is, bár ennek konkrét nyoma nincsen. Az udvari történész számára Rudolfnak sem vallási érzései, sem okkult érdeklődése egyáltalán nem volt szimpatikus.[263] Érdekes ez a Rudolffal szembeni ellenszenv, hiszen valláspolitikáját leszámítva (amit az ellenreformációs célok még csak részben motiváltak) számos rokonszenves vonást találhattak volna az uralkodóban. Rudolf manierista, végsőkig elitista művészetfelfogása nem állt messze Zsámbokyétól, gyűjtőszenvedélyük pedig kifejezetten közel hozhatta volna egymáshoz őket.[264] A császár csillagászati hóbortjainak pedig Dudith örvendhetett, akinek érdeklődése ekkorra már egyre inkább az asztrológia és a matematika irányába fordult.[265] Mégis számos jel utal arra, hogy ugyan a császárral jó kapcsolatot igyekeztek fenntartani, tartózkodó hozzáállásukat nem kívánták vagy nem tudták feladni. Úgy tűnik, ennek hátte-

[263] Miksáról szóló halotti beszédében Zsámboky előszeretettel adózik a császár racionális tudományfelfogásának, az asztrológiával és alkímiával szembeni kétségeinek. Mindez jó lecke volt a trónörökös Rudolf számára, akinek okkult érdeklődése, a „tiszta" vallással ellentétesnek tűnhetett. *Bonfini*: Rerum Ungaricarum (1581), i. m. 824. Hasonló kételyei lehettek Cratonak (*Louthan*: The Quest for Compromise, i. m. 92, 30. jegyzet).

[264] Rudolf gyűjtőszenvedélyének számtalan kiváló feldolgozása van. A fontosabbak: *Lhotsky, A.*: Die Geschichte der Sammlungen. Festschrift des Kunsthistorischen Museums zur Feier des fünfzigjährigen Bestandes. Bd. 1. Wien, 1941–1945. 135–156; *Scheicher, E.*: Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger. Wien, 1979; *Evans*: Rudolf II and His World, i. m. 162–195; Prag um 1600. Beiträge zur Kunst und Kultur am Hofe Rudolfs II. Hrgb. von E. Fučíková. Freren, 1988; *Kaufmann, T. DaCosta*: The School of Prague. Painting at the Court of Rudolf II. Chicago, 1988; *Uő.*: Court, Cloister and City. The Art and Culture of Central Europe, 1450–1800. Chicago, 1995. 166–183.

[265] Erről lásd *Szczucki, L.*: Gli interessi matematico-astronomici di Andrea Dudith. Rinascimento 28 (1988), 361–373; *Uő.*: Some Remarks on Andrew Dudith's Mental World. In: György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries. Ed. by Mihály Balázs. Budapest, 2000. 347–354.

rében nem csak a vallási, a jelentős generációbeli különbség állt, hanem az, hogy a pályájuk csúcspontján túljutott udvarnokok immáron a megérdemelt, békés pihenésre vágytak. Az ötvenes éveiket éppen csak taposó humanisták nem győzték hangsúlyozni, mennyire megöregedtek, megfáradtak.[266] Mint látni fogjuk, Dudith csak ímmel-ámmal töltötte be informátori szerepét, Zsámboky pedig igen spórolóssá vált gesztusaival. Mindez annak ellenére így volt, hogy Rudolffal anyagilag is mindketten jól jártak. Zsámbokynak végre sikerült tető alá hozni kézirat-eladási ügyét, Dudith pedig igen jelentős honoráriumokban részesült.

A megváltozott viszony egyik legfőbb jele a személyes kapcsolat hiánya. Az udvar Prágába költözése következtében Zsámboky legfeljebb egyszer találkozott Rudolffal, Dudith valószínűleg mindössze kétszer, ezek a személyes találkozók azonban egyaránt jövedelmezőknek bizonyultak. Az elsőre közvetlenül Miksa halála után került sor, a másodikra pedig egy évvel rá, mikor Rudolf Boroszlóba látogatott. Minthogy a választások után Dudith Lengyelország elhagyására lett felszólítva (elüldözője nem más volt, mint felesége testvére, Piotr Zborowski) többször kérvényezte Miksától, hogy döntsön további sorsa felett, és hagyja letelepülni Boroszlóban. Miksa, szokásához híven, halogatta a döntést, aminek következtében Dudith úgy határozott, hogy kezébe veszi a sorsát és megpróbál földbirtokosként boldogulni, ezért tárgyalásokba kezdett egy morávíai birtok, Paskov megvásárlásáról.[267] A vásárláshoz szükséges pénz csak hosszabb küzdelem árán jött össze, hiszen az uralkodói kegyből származó honorárium szinte be volt kalkulálva az árba. Végül is Dudithon a trónörökös nagylelkűsége segített, bár ebben, Johann Praetorius szerint, közvetlenül halála előtt Miksa is közrejátszott, akivel a Bécsbe sietó Dudithnak ugyan már nem sikerült találkoznia, de aki Dudith patrónusainak közvetítésével szavát adta kliense kielégítésére.[268] A földbirtokosi léthez egyebek közt arra is szükség volt, hogy Dudithot felvegyék a morávíai nemesek rendjébe, amit ismét csak Rudolf kegyének köszönhetett.[269]

Dudith már a vételi ár teljes kifizetése előtt elfoglalta paskovi rezidenciáját, melyhez Paskov, öt falu és egy vár tartozott.[270] Mint első házassága idején, az elvonult élet most sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Palaeologus barátjának keserűen számolt be arról, hogy magányában, melyet baráti látogatások nem zavartak meg, beleásta magát az igazi akadémia, a sztoa megértésé-

[266] Lásd pl. Dudith Lipsiushoz írt 1587. március 1-i levelét, melyben 53 évesen a halál közeledtét emlegeti (Iusti Lipsi Epistolae, Vol. 3. i. m. 335) és Zsámboky 1582. február 20-i beadványát a császárhoz (ÖStA FHKA HFU r. Nr. 44, f. 5.), melyben az 51 éves történész magát öreg, a szolgálatba belefáradt kliensnek festi le.

[267] Lásd Miksának írt 1576. június 25-i levelét (ÖStA HHStA Ungarn, Allgemeine Akten, fasc. 109, Juli 1576, ff. 56^{r}-59^{v}); Jakob Palaeologusnak írt kulcsfontosságú levelét az 1576. év utolsó napjáról (*Landsteiner, K.*: Jacobus Paleologus. Eine Studie. Wien, 1873. 46–50); és Cratóhoz írt levelét: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 36. (1577. ápr. 2.)

[268] Praetorius levele Lingelsheimnek: Monumeta pietatis & literaria, i. m. 127.

[269] Ebben kéri Palaeologus segítségét a hivatkozott levélben. (*Landsteiner*: ua. 49.) Morávíai nemességét korai biográfusai is megerősítik.

[270] A paskovi időszakot feldolgozta *Szczucki*: Solitudo Moraviana, i. m. (Az idevonatkozó rész: 104–105.)

be, de minden gyakorlati haszon nélkül: *„mindeközben koldulásból élek, a türelmemet elveszítem, és nem vagyok képes sztoikusan gondolkodni, mert feleségem van, öt gyerekem, személyzet — mindezekkel azok a filozófusok talán nem rendelkeztek —, és [a gyerekek] azt kiabálják, hogy »papa«."*[271] Nehéz Dudith kétségbeesésének hitelt adni, de tény, hogy az ambiciózus vásárlási ügyletből bizonytalanság származott, melyet az is növelt, hogy a Sziléziai Kamara nem fizette ki évjáradékát. Az újdonsült földbirtokosnak azonban más problémái is keletkeztek: parasztjaival pereskedésbe bonyolódott, melyet elveszített, és összetűzésbe került a Cseh Testvérekkel is.[272] Bármennyire termékenynek is bizonyult ez a két éves időszak (itt született például az üstökösökről szóló remekműve[273]), és vonzónak bizonyulhattak a földbirtokosi életstílus bizonyos aspektusai (Dudith még egy rokonszenves prédikátor meghívásáról is gondoskodott[274]) végül elege lett a paskovi magányból, összecsomagolt, eladta birtokát és Boroszlóba költözött.[275] Emellett szólt, hogy vallási szempontból Boroszló levegője még elviselhetőnek tűnt, és hogy itt működött a Sziléziai Kamara: Dudith ugyanis remélte, hogy személyesen eredményesebb nyomást gyakorolhat jövedelmének kezelőire.[276]

A kimerítő lengyelországi politikai csatározás után immáron nyugalomra vágyott; emiatt választotta a vidéki életet, bár a nyugalmat ott sem lelte meg; emiatt fogta vissza magát vallási kérdésekben még a korábbiaknál is jobban, bár a boroszlói lutheránusok még így sem hagyták békén; és emiatt fogadta el a korábban lenézett Báthory István kiegyezésre nyújtott jobbját.[277] Báthory állítólag még szolgálatába is fogadta volna Dudithot, de neki nem állt érdekében a

[271] „... et ego interea mendicato vino, getto via la pazienzia, né posso in questo esser stoico, perché ho moglie, cinque figliuoli, brigata, cosa che forse non avevano quelli filosofi, e questi gridano papà, ecc." *Landsteiner*: Jacobus Paleologus, i. m. 49.

[272] A peres ügy oka ismeretlen. Lásd Jordán Tamásnak írt leveleit. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 159–166, 172–175 (1578. szept. 28 és okt. 10.). A vallási konfliktusról lásd még *Szczucki*: Solitudo Moraviana, i. m. 107–108, 110–114.

[273] Magyar kiadása (mely tartalmazza Brutus János előszavát is): *Dudith, A.*: Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről. In: A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. század. Kiad. Waczulik Margit. Budapest, 1984. 104–115. Irodalom: *Vasoli, Cesare*: Andreas Dudith-Sbardellati e la disputa sulle comete. In: Rapporti tra Italia e Ungheria nel Rinascimento. Ed. Tibor Klaniczay. 1978. 299–323. Korabeli kiadásokról lásd *Costil*: André Dudith, i. m. 390–391.

[274] Lásd Esrom Rüdingernek írt 1578. május 14-i levelét: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 136. Rüdingerről (bő bibliográfiai jegyzékkel) lásd: Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon 8 (1994), 952–956.

[275] Elégedetlenségéről lásd Esrom Rüdingernek és Jordán Tamásnak írt leveleit: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 99–102, 105–108. (1578. január-február.)

[276] Idevonatkozó levelei Jordán Tamásnak: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 206–209, 210–213, 216–221 (1579. márc. 24, ápr. 28, máj. 05.). Lásd Praetorius véleményét ugyanerről. Dudith még Krakkóból többször küldte a nála tartózkodó Praetoriust Boroszlóba fizetése kieszközlése végett. Dudith végül azt a házat vette meg, amelyet ezekre az alkalmakra korábban Praetorius bérelt. Praetorius levele Lingelsheimnek: Monumeta pietatis & literaria, i. m. 127.

[277] Miksának írt leveleiben Báthoryról csak lekicsinylően tudott szólni. A matematikusra, Henry Savile-ra visszamenő hagyomány szerint Báthory és Dudith már Pádovából ismerték egymást, Dudith ellenszenve még ezekre az évekre nyúlt vissza. (Lásd ennek cáfolatáról *Costil*: André Dudith, i. m. 62–63.) Lásd Ján Zamoyskinak, Báthory kancellárjának írott levelét *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 103–104. (1578. febr. 12.). Ugyanerről *Szczucki*: Solitudo Moraviana, i. m. 106.

jól bevált Habsburg-hűséget feladni.[278] Az egyetlen megmaradt lengyel királynak írt levelében Dudith Báthory bocsánatáért folyamodik, és kéri, hogy engedélyezze 100 ökör és 10 kocka só adómentes importját Lengyelországból.[279]

Dudith Krakkóból való távozása után is a császárok informátora maradt, Rudolf uralkodása alatt azonban levelei lényegesen ritkábbá és szűkszavúbbá váltak. Rudolf szinte minden ránk maradt levelében kérte, hogy sűrűbben és gyorsabban jelentse az eseményeket. Egyik válaszában Dudith azzal védekezett, hogy nem hanyagságból vagy feledékenységből ír ritkán, hanem mert, amit tud, azt tovább adja olyan embereknek, akikről tudja, hogy állandó levelezésben vannak az uralkodóval, pletykákkal pedig nem akarja a császárt zavarni.[280] Válasza kissé arcátlannak tűnik, annyiban azonban igaza volt, hogy sem a lengyel helyzet nem követelt meg sűrű jelentéseket, sem ő nem volt már abban a pozícióban, hogy igazán friss és értékes információkat szerezzen be. Érdekes, hogy e levelet követő hat évből nem ismerünk tollából Rudolfnak írt jelentést, jóllehet kapcsolatuk valószínűleg nem szűnt meg. Erre (vagy legalábbis udvari jóakaróinak közbenjárására) utal, hogy 1586–1587 táján sikerült a szigorúan lutheránus városi hatóságokkal keletkezett konfliktusból többé-kevésbé ép bőrrel kikecmeregnie. Barátja, Praetorius később beszámolt róla, hogy a városi tanács gyanakvással nézte a házában lévő gyűléseket ünnepnapokon, és magyarázatot követelt. Dudith azt felelte, hogy a császárnak már megadta a választ. Praetorius állítása szerint ezzel az eset megoldódott, ami számára ismét csak Dudith befolyását bizonyítja. Ha így is volt, bizonyára nem azonnal.[281] A Boroszlóban élő humanista élete utolsó éveiben ismét Lengyelország irányába tájékozódott; sőt elszánta magát, hogy, ha csak távolról is, de újfent belekóstol a földbirtokosi létbe, és megvásárolta a lengyelországi Smiglát, bár a városi élet feladására egyelőre nem gondolt.[282] A Crató helyébe lépő császári orvosnak Peter Monaunak (aki Cratóhoz hasonló fontosságú közvetítővé vált az udvari humanisták számára) mentegetőzésképpen megírta, hogy *„jóllehet főként feleségem és gyerekeim miatt birtokot vásároltam ebben a királyságban, még mindig a Magáé vagyok"*.[283] Talán mégsem maradt teljesen közömbös új birtokával szemben, legalábbis erre utal egy későbbi forrás, mely szerint Smiglában Dudith unitárius templomot alapított.[284]

A humanista diplomata kapcsolata a császárral élete végén még egyszer felélénkült, mégpedig a Báthory halálával beálló új interregnumnak köszönhetően, melynek kapcsán, különböző okokból, Dudith és Rudolf kölcsönösen

[278] Lásd Dudith Jordán Tamásnak írt 1578. szeptember 28-i levelét. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6 163–164.

[279] A levél keltezetlen. Főszékesegyházi Könyvtár, Esztergom [a továbbiakban FSzK], Cat. V Tit. IV/d, 136–137.

[280] ÖStA HHStA Ungarn Fasc. 114, 1582, ff. 134^{r}-135^{v}. (1582. szept. 20.)

[281] Praetorius levele Lingelsheimhez. Monumeta pietatis & literaria, i. m. 128. Lásd Dudith panaszait Rhedigerhez és Lipsiushoz írt már idézett leveleiben. BUWr, Akc. 1949/713 (=Kl. 175), n° 50, ff. 28^{v}-29^{r}; Iusti Lipsi Epistolae, i. m. Vol. 2. 334–336.

[282] Lásd *Szczucki*: Some Remarks on Andrew Dudith's Mental World, i. m. 352.

[283] „Etsi in hoc regno bona emi ob uxorem potissimum et liberos meos, vester tamen sum." Idézi *Gillet*: Crato von Crafftheim, i. m. Bd. 2. 382–383 (1586. június 21.)

[284] *Lubieniecius, S.*: Historia reformationis polonicae. Freystadt, 1685 (reprint 1971). 226.

egymás segítségére szorultak. A császár ambiciózus testvére, Mátyás főherceg az új lengyel interregnumban új lehetőséget látott, melyet fegyverrel akart a maga javára fordítani. A siker érdekében felvette a kapcsolatot Dudithtal is, aki azonban a közreműködést megtagadta, arra hivatkozva, hogy ő a császár kliense, ugyanakkor sértődötten írt Trautsonnak, amiért a császár nem kérte ki a véleményét az ügyben.[285] Kéretlenül is elmondta, hogy mindenféle akciót elítél, és teljesen esélytelennek vél. Valószínűleg már Mátyás kudarca és fogságba esése után Rudolf mégis igényt tartott Dudith szolgálataira, ami elől nem tűnik úgy, hogy elzárkózott volna.[286] Elképzelhető, hogy élete végén ennek következtében részesült 3000 gulden honoráriumban.[287]

Mátyás akciója nem csak saját fogságához vezetett, hanem a lengyelországi Habsburg ellenes érzelmek felkorbácsolásához. Aktuális lett Miksa egykori arisztokrata támogatóinak megleckéztetése, és a „maximilianisták" ellen törvényi eljárás indult. Ugyan Dudith nem hitte, hogy ezek között őt is elítélhetik, mikor megérkezett az ítéletről a határozat, kétségbeesett leveleket küldött Rudolfnak és Jacob Kurtz alkancellárnak: mint lengyel birtokosnak éppenséggel volt mit féltenie.[288] Úgy tűnik Rudolf intervenciója gyors és sikeres volt, néhány hónappal később a császárnak küldött levelében az esetet már nem is említi, sírfelirata szerint pedig Dudith mint „Smigla ura" halt meg.[289]

A császári fővárostól távol élő Dudith sorsát nem befolyásolta a Miksa halála után beállt bécsi hangulatváltozás; az udvari történész Zsámbokyt azonban annál inkább. Az újabb történetírás általában azt a nézetet osztja, mely szerint Rudolf uralkodásával még nem állt be radikális változás a császári valláspolitika irányában. E vélemény alapja, hogy Rudolf megőrizte az udvar kozmopolita jellegét, udvarnokainak vallási hovatartozásával kevésbé törődött és a pápáról meglehetősen rossz véleménye volt.[290] Mindez azonban Bécsből nézve már sokkal kevésbé tűnhetett fel ennyire pozitívnak. Erre kiváló példa, hogy amikor az Itáliában eretneknek nyilvánított Brutus Mihály Bécsbe látogatott Zsámboky „*ob mores et tempora*" kerülte a vele való viszonyt.[291] Nem tudhatta,

---

[285] ÖStA HHStA Polen I. 36, Febr. 1587, ff. 43c-d. (1587. febr. 16.) Lásd ugyanott, Jan. 1587, ff. 5^{r}-7^{v}. Továbbá Praetorius levelét Lingelsheimhez: Monumeta pietatis & literaria, i. m. 128.

[286] Ellentétben Praetorius idézett levelével. Lásd Dudith levelét Rudolfhoz: Gorizia, Archivio di Stato, Archivio Coronini – Cromberg, Atti e documenti, busta 703, fasc. 2086 (1588. július 22.); és utazási költségeinek fedezése végett benyújtott petícióját: ÖStA FHKA Prot. 1588 Exp (No. 421), ff. 29, 87. Reuter is megerősíti, hogy Dudith támogatta a Habsburgok ügyét (*Reuter:* Andreae Dudithii de Horehowiza, i. m. C^{r}).

[287] Halála után négy évvel még mindig tartozott ezzel az összeggel a kincstár Dudith özvegyének: ÖStA FHKA Prot. 1590 Reg (No. 444), f. 233, és 1591 Reg (No. 469), f. 307.

[288] Lásd Peter Monaunak írt levelét: BUWr, Akc. 1949/713 (=Kl. 175), n° 22, f. 15^{r} (1588. ápr. 1.); Rudolfnak és Jacob Kurznak: ÖStA HHStA Polen I, April 1588, ff. 78 and 80–81. (1588. ápr. 12.)

[289] *Lutteri*: Della vita di Andrea Dudizio, i. m. 88. (Lásd Rudolfnak írt idézett levelét a goriziai levéltárban.)

[290] *Evans*: Rudolf II and His World, i. m. 86–116. Mindenestre a katolikusok térhódítását Rudolf uralkodása alatt nem kell alábecsülni. Vö. *MacHardy, Karin J.:* Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579–1620. Past and Present 163 (1999), 69–70.

[291] Lásd Cratónak írt levelét *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 248. (1579. jan. 31.) Brutus 1562. évi exkommunikációjának forrásai: Velence, Archivio di Stato, Fondo Santo Ufficio, Busta 18, fasc. 3.

hogy később Rudolf éppen Brutust választja majd utódjául udvari historikusnak, ráadásul rendkívül magas kezdő fizetéssel.[292]

A császár bécsi valláspolitikáját általában az ausztriai kormányzó, Ernő főherceg számlájára szokás írni, ez azonban korántsem tűnik ennyire egyértelműnek: a döntések hátterében általában Rudolf állt.[293] Bécsben az ellenreformációs intézkedések az élet minden területére kihatottak a vallási szertartások (istentisztelet, keresztelés, temetés, stb.) szabályozásától az iskolázásig vagy a könyvpiac kontrolljáig. Közintézetek vezető posztjait ezentúl csak katolikusokkal lehetett betölteni, ami jelentős gondokat okozott a szinte teljesen protestáns városban. A helyzetet csak súlyosbította a császári udvar elköltözése, aminek hatására Bécs elvesztette a *respublica litteraria*-ban betöltött korábbi központi szerepét.

Zsámboky korának tipikus nikodémistája volt: vallási hovatartozását olyan jól álcázta, hogy egyes korai biográfusai nem tekintették pozícióját egyértelműnek.[294] Irénikus meggyőződése azonban már az eddigiekből is ki kellett derüljön. Mint környezetének jelentős része (köztük II. Miksa), az udvari történész is meg volt róla győződve, hogy a vallás személyes ügy, és mindenkinek magának kell majd Isten előtt elszámolnia.[295] Zsámboky lutheránus hitéről tanúskodik egyebek közt, hogy sírja a Bécs falain kívül álló inzersdorfi templomban van, mely egyike volt azoknak a templomoknak, ahova a bécsi lutheránusok a tilalmak ellenére kijártak.[296] Zsámboky nem győzött leveleiben az új helyzetre panaszkodni, sőt a botanikus polihisztor ifjabb Joachim Camerariusnak nem is mert a vallási helyzetről bővebben írni, mondván, hogy *„már gondolkodni sem lehet elég szabadon"*.[297] Batthyány Boldizsárnak írt fennmaradt latin–magyar

[292] *Veress Endre*: Il veneziano Giovanni Michele Bruto e la sua storia d'Ungheria. Archivio Veneto 6 (1929), 163–164.

[293] Lásd erre az értékes, de elfeledett könyvet: *Kárpáthy-Kravjánszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). Budapest, 1933. 15–32. Továbbá *Bibl, V.*: Erzherzog Ernst und die Gegenreformation in Niederösterreich, 1576–1590. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 6 Ergänzungsband (1901). 575–596. A bécsi vallási helyzet megváltozásának egyik fő forrása: Conspectus historiae Universitatis Viennensis ex Actis, veteribusque Documentis ab anno 1565. ad annum 1701. deductae. Ed. Tilmez, Friderich. Vol. I. Viennae, 1722.

[294] Weszprémi István beszámol arról, hogy Zsámbokynak vallásáról elődei még azon az alapon vitatkoztak, hogy a történész állítólagos pompás temetése (melyet ő is kész tényként kezel) ellentétben állt a lutheránus hitéről szóló híresztelésekkel. (Biographia medicorum Hungariae, i. m. Vol. 3. 687 és 820.) Bél Mátyás a következőként fogalmaz: „Controversiam de Sambuci religione quam sermone familiari agitatam meminimus, non est, cur nostram faciamus." (Idézi Weszprémi: uo. 820.) Nagy temetésnek azonban nincsenek nyomai, sőt Zsámboky halálának emlékére kiadott versgyűjtemény ezt egyértelműen cáfolja: „... ingenti multorum fidelium luctu sepultus in Intzersdorf: c. v. Ann. LIII. M. XI. & ex illis Ann. XVII. in Coniugio sine querimonia." Carmina aliquot funebria de obitu magnifici et clarissimi viri, Ioannis Sambuci Tirnaviensis... Lipsiae, 1584. f. 23^{r}.

[295] Lásd Zsámboky Nagyszombat város tanácsának írt levelét: „Meum non est de hic pronunciare, quisque pro se et conscientia Deo respondebit." *Vantuch*: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava, i. m. 329. (1564. szept. 10.)

[296] Lutheránus hitének a sokszor idézett fő forrása azonban a Conspectus historiae Universitatis Viennensis, i. m. 10.: „Belli Turcici res gestas Historia complexus est Ioannes Sambucus, Art. et Philosophiae in Universitate nostra Magister, et Historicus non ignobilis, etsi homo Lutheri dogmatibus depravatus."

[297] „De aliis malo te ab aliis doceri, quod his moribus et temporibus ne cogitationes quidem satis liberae videantur." *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 261 (1581. július 1.)

leveléből megtudjuk, hogy — valószínűleg az inzersdorfi kijárással kapcsolatban vagy valamilyen vallási szertartással összefüggésben — lovakat szerzett be: *„Equos accepi, gratias ago... Jollehet ammy zeugsegre feokeppen kiwante felesighem, alegh ha tarthattya arra sokaig, merth nagh haboroba vaghiunk az praedicatorok tiltasban, es eorok papy hadban."*[298] Egy évvel később arról értesülünk, hogy Zsámbokyt és az egyetem két másik tanárát megbírságolták, mert a tiltás ellenére gyerekeiket eretnek lelkésszel keresztelteték meg.[299] Talán a lovakra e keresztelő vagy a kijárás céljából is szükség volt.

Zsámbokyt, saját bevallása szerint, a politikai klíma (*„mores et tempora"*) megváltozása, melyet *„sajnos túlságosan közelről kellett figyelnie"*, még tudományos munkájában is zavarta.[300] Állította, hogy ebben a helyzetben legfeljebb Quintilianus szövegeivel vagy az osztrák Habsburgok genealógiájával tud foglalkozni.[301] Az említett genealógia, úgy tűnik, nem maradt fenn, mint ahogy Rudolf irányába tett egyéb megnyilvánulásairól is csak leveleiből értesülünk. Cratónak küldött írásából megtudjuk, hogy 1577-ben, Rudolf első bécsi bevonulásakor 6 diadalívet rajzoltatott az uralkodó tiszteletére, melyek különböző történeteket jelenítettek meg, és amelyeknek átadásakor további foglalkoztatásáért és fizetéséért folyamodott;[302] és később a római antikváriusnak, Fulvius Ursinusnak pedig arról számolt be, hogy a Habsburgok történetének írásába merült bele.[303] Történeti tárgyú publikációi azonban továbbra sem születtek, legfőbb eredménye e téren annak a magyarországi törvénygyűjteménynek a kiadása, melyet Mossóczy Zakariás váci püspök állított össze.[304] Egyetlen Rudolfnak ajánlott publikációja Werbőczy István *Tripartitum*a volt, mely tartalmazta a Rudolf koronázására felszólító rövid beszédét, tehát még jóval a császár hatalomra kerülése előtti időkből származott.[305]

---

[298] *Ritoókné*: Zsámboky János levelei Batthyány Boldizsárhoz, i. m. 213. (1582. szept. 10.)

[299] Zsámbokyt tehát még ebben az időben is, valamilyen szállal az egyetemhez is tartozott. Conspectus Historiae Universitatis Viennensis, i. m. 46. (*Weszprémi*: Biographia medicorum Hungariae, i. m. Vol. 3. 822.)

[300] Zsámboky levele Theodor Zwingernek. *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 250 (1579. máj. 14.)

[301] Zsámboky levele ifjabb Joachim Camerariusnak. *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 257. (Quintilianus szövegeivel 20 éven át foglalkozott. Lásd Gerstinger jegyzeteit ugyanott 87. o.)

[302] Zsámboky levele Johannes Cratónak. *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 220–221. (1577. június 18.) Rudolf bevonulásának alkalmára két diadalívet emeltek Bécsben, melyeket barátja Paulus Fabritius tervezett. (*Kaufmann, T. DaCosta*: Astronomy, Technology, Humanism and Art at the Entry of Rudolf II into Vienna, 1577. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien 85–86 (1989–1990). 99–121.) Zsámboky vagy ezekhez hasonló, konkrétan megépíthető diadalíveket tervezett, és ezzel megcsillantotta ez irányú képességeit, vagy ezeket korábbi könyve, az Arcus Aliquot Triumphales (Antverpiae, 1572) mintájára kell elképzeljük.

[303] *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 243. (1578. aug. 6.)

[304] Elkészültéhez Telegdi Miklós pécsi püspök is hozzájárult. Teljes címe: „Index seu Enchiridion omnium Decretorum, et Constitutionum Regni Ungariae, ad Annum 1579. usque, per causarum locos distinctum, memoriae usibusque fori maxime utile", mely Zsámboky *Tripartitum*ának második kiadásához csatolva jelent meg. Előszavát az olvasóhoz címzi. *Iványi Béla*: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Budapest, 1926.

[305] *Sambucus, J.*: De Corona Serenissimi Rodolphi Regis Vngariae, &c. Archiducis Austriae, &c. 25. Septemb. 1572. ad status Regni, & alios IOAN. SAMB. oratiuncula. Viennae, 1572. (Zsámboky *Tripartitum*-kiadásai és Bonfini *Decades*-e is tartalmazzák.)

Zsámboky fontosságát igazoló, a karrierje tetőpontján megírt beszéd kontrasztjában különösen fájdalmasnak tűnhetett pár évvel később a bécsi udvarnokok marginalizálódása Rudolf hatalomra kerülésével: „*Az udvarnokok helyzete nyomorúságos!*" (*Res est misera aulicorum!*) – kiáltott fel Zsámboky Cratónak írt levelében, melyben arról panaszkodott, hogy mennyire elvesztették befolyásukat a birodalmi kancellárokra. Egy bizonyos wittenbergi jogász (valószínűleg szerzői jogi) beadványának ügyében még a titkos tanácsos Wolfgang Rumpf is megígérte, hogy segít, de az udvari történész meg volt róla győződve, hogy néhány hivatalnok lefizetése nélkül, ennek nem lesz hatása: „*mint azt tudod, a kancellárok és titkárok jobban törődnek a pénzzel, mint a könyvekkel*" – panaszkodott nem egészen jogosan Cratónak, utalva arra, hogy a legfelsőbb körökbe azért még mindig volt bejárása.[306] Említettük már az udvari kamarás Dietrichsteinhez fűződő viszonyát, de úgy tűnik, Zsámboky még Ernő főherceg bizalmát is őrizte, amint erre a már említett Batthyány Boldizsárhoz írt levél utal: „*az Camera dolgat enis sollicitalom, az comissarius relatiot Gall ma addya be az Herzognek,* merth zoltham vele, es fogada mynden baratsagath."[307] Amikor a bázeli nyomdász, Eusebius Episcopus többszöri felszólításra sem adta vissza kódexeit, Zsámboky császári mandátummal fenyegette meg.[308] Zsámbokynak mégis a leggyakrabban a fizetése és a kézirateladásból származó bevétele miatt kellett Ernőhöz és Rudolfhoz sürgető levelekkel fordulni.

A két magyarországi humanista udvari szolgálatának vége nem tűnik egyértelműen „happy end"-nek. Ez különösen igaznak tűnik a Bécsben ragadt udvari történész esetében. Zsámboky elsősorban a bécsi vallási-politikai klíma megváltozására panaszkodott, de érezhetően zavarta Bécs általános marginalizálódása is. Dudith sem érezte magát kiválóan Boroszlóban, mégpedig ő sem elsősorban a város szigorúan lutheránus jellege miatt. Mindkettőjüknek hiányzott egy nagyobb humanista központ pezsgése, Zsámbokynak pedig mindenek előtt egy humanista nyomdász közelsége.[309] Dudith leveleinek élete végéig egyik állandóan visszatérő témája az intellektuális magányra való panasz, melyet egy méltó tudóstárs Boroszlóba invitálásával próbált orvosolni. Legfőbb vigaszát az a néhány tudós vendég jelentette, akit sikerült hosszabb időre magához vonzania (köztük elsősorban Henry és Thomas Savile, Johann Praetorius és Quirinus Reuter).

Élete vége felé a két humanista udvarnok egyre leplezetlenebbül a saját érdekeinek érvényesítésére törekedett a császárral szemben. Ez különösen ki fog tűnni a következő részből, mely e törekvésük anyagi vonzatait tárgyalja.

---

[306] „Nam sis, quae Cancellarii sit et notariorum conditio, qui τα χρηματα ου βιβλία curant, praesertim Exactor et Quaestor unguetur." *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 240. (1578. máj. 20.)

[307] Lásd Batthyány Boldizsárhoz írt idézett levelét. (*Ritoókné*: Zsámboky János levelei Batthyány Boldizsárhoz, i. m. 214.) Nem ismerjük Ernő irányába tett gesztusait, de biztosra vehetjük, hogy voltak ilyenek. Ernőnek, aki az első körben indult a lengyel királyválasztáson, elkészítette Lengyelország térképét, arra az estre, ha nyerne. Lásd Abraham Orteliusnak írt 1573. szeptember 2-i levelét. Abrahami Ortelii... epistulae, i. m. 105.

[308] *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 268. (1582. nov. 1.)

[309] Voltak időszakok, amikor Dudith még az egyáltalán nem liberális Párizst is előnyben részesítette volna Boroszlóval szemben. (Lásd 20. jegyzet.)

Zsámboky és Dudith immáron arra törekedtek, hogy a legkevesebb energiával tudják megőrizni eddig kivívott státusukat. Ehhez szükség volt udvari patrónusokra, de a császárral már nem kívántak bensőségesebb viszonyt kialakítani. Elsősorban már mindketten „kifelé" figyeltek, a *respublica litteraria*-ra, Dudith ismét mint humanista kívánta megtalálni a helyét a világban, Zsámboky pedig régen megkezdett kiadói vállalkozásait próbálta lezárni. Bár sikereik nem vitathatók, és a *respublica litteraria*-ban megszerzett nevüket nem érte csorba, kulcspozíciójukat mégis egyre nehezebb volt megőrizniük.[310]

A „piszkos anyagiak": két humanista vállalkozó

Dudith András és Zsámboky János anyagi boldogulása udvari karrierjük egyik legkevésbé feltárt oldala, jóllehet főként a bécsi Hofkammerarchiv dokumentumaira támaszkodva könnyedén rekonstruálható. Érdemes megismerkedni a részletekkel, mert ezekből két olyan vállalkozó szellemű ember portréja rajzolódik ki, akik a későbbi évszázadokban már ritkaságszámba mentek Magyarországon. Dudithnak és Zsámbokynak se nemesi, se humanista identitásával nem állt ellentétben, hogy olykor-olykor vállalkozóként lépjenek fel. Már humanista képzésükre költött pénzt is tudatos befektetésnek tekinthetjük, melynek gyors megtérülése azonban igazi sikertörténetnek számított.

Dudith hivatalos püspöki fizetése nem sokkal haladhatta meg korábbi jövedelmeit, melyeket mint felhévízi prépost és esztergomi kanonok húzott. Tinnini püspökként kezdetben csak évi 200 forintot keresett, de mint említettük, a tridenti küldetés során külön egyházi forrásokra is számíthatott.[311] Pécsi püspöki bevétele is csak a duplája volt ennek, a püspöksége mellé azonban már a jászói prépostság bevételeit is megszerezte, mely annak többszörösét is jövedelmezte.[312] Pécs emellett még tizedjövedelmeket is jelentett számára, melyet a Pozsonyi Kamara 500 forintban állapított meg. Szigetvár elestekor Dudith csak ezeket veszítette el, így túlzásnak nevezhetjük azt az állítását, hogy a szigeti csata következtében teljesen tönkrement.[313] Dudith tehát már lengyelországi

[310] A marginalizálódás érzése miatt Dudith hangja 1587–1588-ban igazán elkeseredetté vált. Ezen csak Thomas Savile megérkezése változtatott, aki halálának is tanúja volt. Lásd Johann Praetoriusnak írt 1588. július 27-i levelét: „Illis in temporibus ita eram harum disciplinarum amore inflammatus ut nihil paene aliquid tractarem. Sed postquam vidi me nullis precibus vel a te vel ab aliis amicis extorquere quemquam posse, qui ducem se vel etiam horum studiorum comitem praeberet, ita amor ille deferbuit ut prope in odium commutatus sit." FSzK, Cat. V Tit. IV/d, 65. Vö. Hageciusnak írt levelével: UB ms. a 13, n° 86, f. 134. (1587. június 3.) Zsámboky 1582 és 1584 között már semmit sem publikált, kivéve azt a bibliográfiát, ami épp e terméketlenséget volt hivatott megmagyarázni, tételesen rámutatva arra, hogy előkészített kiadványai, mely kiadóknál ragadtak be. *Borsa Gedeon – Walsh, James*: Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus. Magyar Könyvszemle 85 (1965), 127–133.

[311] ÖStA FHKA Prot. 1564 Reg (No. 259), f. 43.; GU 393 (1564–66), f. 76; Prot. 1564 Reg (No. 259), f. 414. Ezek a dokumentumok szigeti bevételeinek is forrásai.

[312] A korban egyáltalán nem volt szokatlan gyakorlat a hódoltsági püspököket ily módon kárpótolni. Csak későbbi adatok alapján tudjuk jászói bevételeit megítélni. 1585-ben 1768 forint, a következő évben 4829 forint volt a jászói prépostságból származó kamarai bevétel: ÖStA FHKA Hoffinanz Ungarn, Konv. 1587, October, ff. 134–136. Más egyházi bevételekre lásd ugyanott, August, ff. 145–172.

[313] *Koller:* Historia Eppiscopatus Quinqueecclesiarum, i. m. Vol. 6. 197–198. Vö. *NBD* 2,4, 112.; Lásd Miksának írt már említett levelét: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 471. (1567. július 26.); illet-

küldetése előtt igen magas bevételeket élvezett. Ennek ellenére, mint azt Miksának jelezte, anyagi helyzete bizonytalan volt, elsősorban, mert az udvar reprezentációs elvárásai nagyobbak voltak, mint bevételei. Bécsben, mint a császár egyik legbefolyásosabb tanácsosa Dudith relatív még mindig szegénynek számított. Nem így a lengyel követség első három évében. Követként a kezdő fizetése *havi* 200 tallér volt, melyet augsburgi látogatása hatására Miksa havi 500-ra emelt: ezzel próbálta kompenzálni a hosszúra nyúló legátusi tartózkodásért.[314] Dudith azonban ezzel sem elégedett meg, és nyomban fizetésemelésért folyamodott: a császár ezúttal havi 700 tallérra (azaz évi 8400 tallérra) emelte jövedelmét, de az újabb fizetésemelési folyamodványt már elutasította.[315] E rendszeres jövedelem mellé jöttek a nagyobb utazásokért járó 1000 talléros kompenzációk, a királynő hazatérésekor az 5000 talléros honorárium – melynek fejében lengyelországi szolgálatának folytatását várta el tőle az uralkodó.[316] Mindeközben Dudith élvezte püspöki jövedelmeit is. Sőt, nehezen érthető, de pécsi püspöki keresetét, az évi 400 forintot házassága és kiátkozása után több évvel is még megkapta.[317] Más magyarázat híján ezt is a királyi kegy, vagy udvari befolyása számlájára kell írjuk, mint ahogy azt a Sziléziai Kamarától járó évi 400 tallért, melyet Miksa egy évvel esküvője után járandóságaként meghatározott. Fizetése, ezt követően csak az interregnum beálltával kezdett ismét nőni, a korábbiakhoz képest csak rendkívül kis mértékben, mindössze évi 1000 tallérra.[318] A királyválasztást követően Dudith keresete ismét évi 400 tallérra zuhant, melyet Miksa nem sokkal halála előtt 600-ra emelt.[319] Élete hátralevő részében ez maradt Dudith járuléka.

---

ve Francesco Commendone titkárához, Antonio Grazianihoz írt levelét: Uo. 428. (1566. nov. 6.), amelyben megerősíti, hogy minden bevétele Szigetről származott.

[314] ÖStA FHKA HZB 20 (1565), f. 88^{r}; Prot. 1566 Reg (No. 271), f. 81.; 1566 Reg (No. 211), f. 230; 1566 Exp (No. 270), f. 167.

[315] Újabb fizetésemelést kér Miksának írt levelében *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 363–365. (1566. aug. 9.)

[316] Utazási térítések: ÖStA FHKA HZB 20 (1565), f. 89^{v}; Prot. 1565 Reg (No. 264, f. 165.) (1565. július 4.); 1565 Reg (No. 264), f. 203 (1565. aug. 19.); 1566 Exp (No. 270), f. 273. (1566. november). Az 5000 talléros „Gnadengelt" forrása: FHKA HZB 21 (1566), f. 861. (1566. nov. 21.)

[317] Ennek nem csak a bécsi FHKA protokolljaiban van nyoma, hanem a kifizetési elismervények is megmaradta az OSzK kézirattárában. 1572-ben a Magyar Kamarát utasítják Dudith „rendes provisiójának" kifizetésére. A 400 forintot Dudith édesanyjának kellett volna átadni. ÖStA FHKA Prot. 1572 Reg (No. 302), f. 30. 1567-ben Dudith titkára Andreiszi Ferenc vett át 100 forintot Dudith nevében, 1569-ben Dudith anyja vett fel 30 forintot, mely még mindig Dudithnak a pécsi püspöknek járt. OSzK, Fol. Lat. 1444, f. 2, 8.

[318] Lásd erről Miksa levelét Dudithnak, Dudithét Miksának, majd ismét a király válaszát. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 409–410, 520–529, 539–541 (1573. július 14, okt. 29, nov. 12.)

[319] Erről számol be Dudith Palaeologus barátjának: *Landsteiner*: Jacobus Paleologus, i. m. 49. Dudith 1576. október 3-án nyújtott be petíciót fizetésemelésért és honoráriumért. Három nappal később felszólítják a Sziléziai Kamarát a 7000 tallérra rugó császári tartozás kifizetésére. Október 13-án, Miksa halála után egy nappal Dudith 300 tallér kézpénzt kap hazautazásának költségeire. A fizetésemelés legfeljebb a császár ígéretén alapulhatott, minthogy csak halála után öt nappal került sor rögzítésére. ÖStA FHKA Prot. 1576 Reg (No. 327), ff. 351, 362; HZB 30 (1576), f. 154; GB 315 (1575–77), ff. 350, 363, 364 és GÖ 128 (1575–76), f. 576. (Ez utóbbi tény ellent mond Praetorius beszámolójának, miszerint Dudith már a császár halála előtt visszautazott: Monumeta pietatis & literaria, i. m. 127.)

A hatalmas különbséget a két humanista udvarnok státusa között legjobban fizetésük jelzi. Zsámboky és Dudith éves bevétele csak a lengyel követ szolgálatának legrosszabbul fizetett időszakaiban volt nagyságrendileg hasonló. A későbbi történész kezdő fizetése, mint említettük, 50 forint volt, melyet Miksa cseh királynak köszönhetően sikerült megdupláznia. Meglepő azonban, hogy ez a Magyar Kamara fizette évjáradék már ekkor egy életre szólt.[320] Míg Dudith anyagi kompenzációja nem járt rangbeli emelkedéssel, Zsámbokynál ez fordítva volt: könnyebb volt címeket szereznie, mint fizetése emelését elérnie. Zsámboky bécsi tartózkodásának első évét követően fizetését mint „*udvari familiáris, a filozófia és a medicina doktora*" mégis megemelte Miksa 200 forintra, „*hogy szolgálatait és önként vállalt munkáit*" megköszönje, és hogy kényelmesebb jövőjét biztosítsa, példát szolgáltatva a királyi kegy megnyilvánulásaira.[321] Zsámboky fizetése ezek után már mint historiográfusi jövedelem fog nőni, és a „penziót" fizető szerv már nem a Magyar, hanem az Udvari Kamara. Mint Dudith példáján is láthattuk nem volt szokatlan több forrásból fizetni az udvarnokok járandóságait, Zsámboky esetében ez mégis elkerülte a történészek figyelmét. A Magyar Kamara Zsámboky élete végéig pontosan fizetett, Zsámboky panaszának legalább is nincs nyoma.[322] A 200 forintos magyar kamarai fizetés mellett az Udvari Kamarától kezdetben 100 tallér járandóságra tett szert (a 200 forint nagyjából 130 tallérnak felelt meg), melyet 1573-ra végül sikerült 300 tallérra feltornásznia: vagyis ekkora már összesen körülbelül 430 tallér — az átlagot meghaladó — bevételre számíthatott (ami azonban alig volt több mint a fele annak, amit Dudith 1566-ban egy hónap alatt keresett).[323]

Dudith és Zsámboky nem csak állandó fizetést kapott a császártól, hanem egyéb juttatásokat is. Ilyenek voltak a császár érdekében tett utazásokért járó bőkezű honoráriumok, a vámkedvezmények, vagy Dudith esetében a drága ruhaanyagok.[324] Miksa közvetítésével Dudithnak sikerült titkárának, Andreiszi Ferencnek egyházi fizetést biztosítani, Zsámboky pedig mannersdorfi birtoká-

[320] *Windisch*: Beitrag zur Lebensgeschichte, i. m. 416.

[321] ÖStA FHKA GU 393 (1564–66), f. 82.

[322] A Zsámbokynak fizetett 200 forintnak nyoma van 1573-ban (ÖStA FHKA HFU r. Nr. 52. Konv. 1587 Dec. f. 178^{r}) és 1582–1583-ban is (HKA, HFU r. Nr. 44, ff. 3–4.; uo. r. Nr. 46. Konv. 1583 Dec. f. 39^{v}). Lásd testamentumát is: „meines hoffdiensts unndt Provision zu hoff unndt Pressburg". *Bálint-Nagy*: Sámboky János testamentuma, i. m. 353.

[323] ÖStA FHKA HZB 27 (1573), ff. 120^{v}-121^{r}; Gedenkbücher Öst. 121 (1573), f. 58.; Prot. 1573 Reg (No. 306, f. 29.). A második fizetésemelésre (200 tallérra) 1568-ban került sor: FHKA GÖ 109 (1567–70), f. 49. A nem kormányzási feladatokat ellátó udvaroncok közül kiemelkedő fizetést csak a császári orvosok kaptak: Julius Alexandrinus kezdő fizetése 800 gulden volt, Johannes Crato 920 guldent is keresett. *Aschbach*: Geschichte der Wiener Universität. Bd. 3. i. m. 343. Cratora és másokra: *Jansen, D. J.*: The Instruments of Patronage. Jacopo Strada at the Court of Maximilian II: a case study. In: Kaiser Maximilian II.: Kultur und Politik im 16. Jahrhundert, i. m. 189. Általános benyomást lehet szerezni a fizetésekről Ferdinánd idejéből: *Firnhaber, F.*: Der Hofstaat Ferdinands I im Jahre 1554. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 26 (1860), 16–18. Wolfgang Lazius fizetése élete végén 350 guldent ért el: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 5 (1887). No. 4310, 4329, 4334, 4351, 4365. Ehhez képes II. Rudolf alatt Brutus János kezdő 600 forintos (kb. 400 talléros) fizetése igazán nagyvonalúnak tűnik. *Veress*: Il veneziano Giovanni Michele Bruto, i. m. 164.

[324] Egy alkalommal Dudith 338 gulden értékben kapott textileket az udvartól: ÖStA FHKA HZB 21 (1566), f. 67^{r}.

nak adómentességét szerezte meg.[325] Zsámboky többször is a császárhoz fordult peres ügyei miatt, különösen az Alaghy családdal a szentgyörgyi birtokokért folytatott, hosszan elhúzódó per megoldása végett.[326] A pert az udvari történész még édesapjától „örökölte", de Alaghy János elhaltával, majd az Alaghy örökösök (vélt vagy valós) kiskorúsága miatt megoldása az egyre távolabbi jövőbe tolódott. Zsámboky „és patrónusai" az újabb perhalasztás után tehát a császárhoz fordultak, aki sajátos módón egy huszárvágással próbálta a kérdést eldönteni: kinyilvánította, hogy a birtok visszaszállt a koronára, és ezért a királynak jogában áll szabadon elajándékozni, melyet ezúttal meg is tesz.[327] Ennél is érdekesebb, hogy a király ajándékozási oklevelének, úgy látszik, nem volt foganatja, mert a per még legalább négy évig folytatódott, még az után is, hogy egy peren kívüli egyességben Zsámboky végül 500 forintot kapott az Alaghyaktól.[328]

Mint említettük, az udvari fizetésen kívül Dudith és Zsámboky mindketten számíthattak feleségük és azok családjának anyagi támogatására. Feltételezhető, mint azt Ács Pál tette, hogy a török szultán végül is „kárpótolta" Dudithot a szigeti tizedbevételek elveszéséből következő kárért, mégpedig első felesége tekintélyes török rokona, Ibrahim Dragomán révén.[329] Regina Straszówna azonban nem csak a gazdag török rokonára támaszkodhatott, hanem, egyebek mellett, a lengyel királytól és királynétól kapott több mint 1000 talléros hozományra is.[330] Azt már nem tudjuk, mekkora hozománnyal rendelkezett Dudith második felesége, a tarnowi *comes* özvegye, de Dudith bevallottan őrá is számíthatott.

Zsámbokyt felesége nem csak készpénzzel segítette, de neki (illetve apósának) köszönhette, hogy a tekintélyes singerstrasse-i Macklosshausban rendezhette be bécsi rezidenciáját, a ház fele ugyanis felesége tulajdonában volt.[331] Eb-

---

[325] Andreiszi Ferencre vonatkozóan lásd Miksa levelét Dudithnak. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 1. 220–223. (1565. július 23.)

[326] Sankt Georg, ma Jur, Pozsony és Nagyszombat között fekvő mezőváros. A pert Illésy János kiválóan feltárta, ez a részlet azonban elkerülte figyelmét. *Illésy*: Zsámboky János történetíróról, i. m. 526–529.

[327] MOL, A 35, 1. (1527–1580), No. 984 (Conceptus expeditionum) A rendelkezés 1569. június 21-én kelt, vagyis 10 nappal az újabb perhalasztás után. Ezt az oklevelet kontextusából kiemelve többen úgy értelmezték, hogy a császár kedvelt szolgájának, Zsámbokynak (minden további nélkül) birtokot adományozott. (Lásd pl. *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 210; *Vantuch*: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava, i. m. 327.) A birtok nem szerepel Zsámboky végrendeletében, habár bizonyos földekről szó van, melyekre egy Istvánffy Miklóssal kötött szerződés értelmében Zsámbokynak joga volt. *Bálint-Nagy*: Sámboky János testamentuma, i. m. 350–355. Miksa közbeavatkozása meglehetősen érdekes, hiszen valójában a törvényes eljárás megkerülésére tett kísérletet.

[328] Zsámbokynak egy másik pere bizonyos Erhardt Rodin és Mathias de Negro ellen folyt. Zsámboky udvari protekciójának úgy tűnik itt sem volt foganatja. Sajnos nem világos mennyi pénzt is vesztett, egy helyen 300, egy másik helyen 1000 guldenről van szó, minenestre egyik összeg sem annyira jelentős, hogy Zsámboky anyagi helyzetének megromlásáért lehetne felelőssé tenni. ÖStA FHKA Prot. 1568 Reg (No. 280), f. 374; 1569 Exp (No. 282), f. 98.; 1569 Reg (No. 285), f. 87. Prot. Niederösterreich 1569 (No. 81), f. 141, 317; idem (No. 83) f. 100, 116.

[329] *Ács*: Dudith András török sógora, i. m. 77–82.

[330] 1000 tallért kapott a lengyel királynától és 400 forintot a királytól. Dudith levele Miksának. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 34–37, kül. a 3. és 6. jegyzet. (1568. febr. 6.)

[331] *Bálint-Nagy*: Sámboky János testamentuma, i. m. 352. (Ez Zsámboky feleségével szemben fennálló tartozásának forrása is.) A ház azonban, úgy tűnik, apósa nevén maradt. *Birk, E.*: Materialen

ben a központi utcában volt a humanista Georg Tannernek is háza, és az utca presztízsére vall, hogy korábban az itteni „St. Nikolauskolleg"-ben tervezett Ferdinánd egy *Collegium trilingue*-t létrehozni.[332]

Nem tudjuk, mennyibe kerülhetett Zsámboky házának fele, mindenestre nem ez volt az udvari történész egyetlen bécsi tulajdona. A szintén központi Kirchgasse-ben („*zum Hoff*") 3243 fontért vásárolt házat 1569-ben Károly herceg egyik tanácsosától, és tekintélyes összegbe kerülhetett vidéki háza és birtoka is.[333] Ezen ingatlanok megvásárlásra költött pénz, úgy tűnik, egyáltalán nem állt arányban az udvari jövedelmével, melynek kifizetése ráadásul akár éveket is késhetett. Az apai örökség pontos összegét nehéz megítélni, mindenesetre nem valószínű, hogy fedezte az udvari történész összes beruházását. Ez a vagyon azonban egyáltalán nem lebecsülendő, különösen, hogy édesapjának négy háza is volt Nagyszombaton, és Zsámboky János volt az egyetlen örökös.[334] Mégis, későbbi relatív eladósodásának (melyet petíciói és kézirat-eladási ügylete is jeleznek) leginkább a túlköltekezés állhatott hátterében, nem pedig a perköltségek, vagy a vesztes perekből származó károk. A túlköltekezéshez járult, hogy Zsámbokynak nagy összegű kölcsönnel maradtak adósai. Valószínűsíthető tehát, hogy az udvari humanista a gyorsan felívelő karrierjéből eredő túlzott optimizmusnak esett áldozatul, melyben szerepet játszhatott gyűjtőszenvedélye, és önmaga által támasztott túlzott elvárások.[335] Továbbá, ha Zsámboky meg akart felelni az udvari elvárásoknak, ha a nyomába akart szegődni olasz humanista példaképeinek, vagy akárcsak udvari történész elődjének, Laziusnak, akinek a rezidenciája, a „Lazzenhof" híres volt Bécsben, vagy a régiséggyűjtő és -szakértő kollégájának, Jacopo Stradának, akinek a reneszánsz stílusban épült, 10000 tallért érő palotája (és a 7000 tallérra becsült ritkasággyűjteménye) egyike volt a császári székhely turista látványosságainak, akkor igencsak igyekeznie kellett. Tegyük hozzá, hogy a meggazdagodáshoz sokkal jobb lehetőségekkel rendelkező antikvárius Strada is túlköltekezett, és karrierje végén kénytelen volt eladni palotáját, a benne lévő gyűjteményt és könyveit.[336]

A kontraszt kedvéért, érdemes megint egy pillantást vetni Dudith ház- és birtokvásárlási ügyleteire, melyek az udvari diplomata befektetői mentalitására is rávilágítanak. Mikor Dudith 1567-ben, házassága miatt először választotta a visszavonult életet, és felesége családjának Krakkó környéki birtokán húz-

---

zur Topographie der Stadt Wien in den Jahren 1563 bis 1587. Berichte und Mitteilungen des Altertums Vereins Wien 10 (1869), 81.

[332] *Mühlberger*: Ferdinand I. als Neugestalter der Universität Wien, i. m. 271.

[333] *Liebl*: Der Heiratskontrakt des Johannes Sambucus, i. m. 182.

[334] 1567. március 14-én 1350 guldenért ad el Kádas Fülöpnek egy kőházat és egy szőlős kertet. Georgius Sybryktől (valószínűleg mostohaanyja rokonától) pedig hosszú pereskedés után 600 guldent nyer. *Vantuch*: Die Sambucusbriefe im Kreisarchiv von Trnava, i. m. 326–327.

[335] Házvásárlása évében 1569-ben adott kölcsönt egy bizonyos Julaj (azaz Gyulai) részére, mely halálára a kamatokkal 5000 forintra nőtt. 6–8%-os kamattal számolva az eredeti összeg 1500–2000 forint lehetett. *Bálint-Nagy*: Sámboky János testamentuma, i. m. 353.

[336] *Louthan*: The Quest for Compromise, i. m. 31–35, és 33, 29. jegyzet. Lásd Strada háza eladásáról írt levelét Rudolfnak: ÖStA HHStA Familienakten, Kart. 98, Hofantiquarius 1560–1576, f. 2; és Ernő főhercegnek: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 15 (1894), no. 1600. Strada házának többek között a császár és a ferrarai herceg is látogatói voltak.

ta meg magát, értesítette a császárt, hogy a felesége hozományát és kamatra felvett kölcsönt négy birtok megvásárlásába fektette, melynek szerény jövedelméből tengeti életét.[337] Érdekes, hogy a busásan díjazott legátusi évek után Dudithnak kölcsön felvételére volt szüksége, befektetése azonban jelzi, hogy előrelátóan gondoskodni szeretett volna megélhetéséről arra az esetre is, ha a császári kegy véglegesen elfordulna tőle. Bár a császár végül is rendelkezett járandóságáról (és a Magyar Kamara sem szűnt meg fizetni), ez a többször csak éves késéssel kifizetett penzió minden valószínűség szerint nem elégítette ki igényeit. Ezt jelzi, hogy a Lengyelországban felhalmozott adóssága miatt egy bizonyos Throphilus Plaicher 1581-ben kérvénnyel fordult az udvarhoz: állítása szerint Dudith a kamatokkal együtt 15000 guldennel tartozott neki.[338]

A paskovi birtokok megszerzése Dudith életének egyik merész lépése volt. A Brutus János által paradicsomiként lefestett uradalom összesen 25000 forintjába került, melyet csak kétévi szorgalmas kérvényezés révén sikerült összeszednie, jóllehet a birtokba már az elején beleült. Ehhez szüksége volt arra a 7000 forintra, melyet a lengyel mágnások lekenyerezésére a választási kampány idején a saját pénzéből elköltött, valamint Rudolf 6000 forintos honoráriumára.[339] Mire sikerült a vételárat leszurkolnia (sőt még ezen felül is maradt pénze) a paskovi magányt már alig viselte, és elhatározta, hogy túlad a birtokon.[340] Jordán Tamásnak keserűen számolt be róla, hogy vevője mennyire kihasználta jóhiszeműségét, és végül milyen rossz üzletet kötött: *„balsorsomra, vagy inkább balgaságomban ilyen ügyekben mindig csak kárt vallok"*.[341] Az „üzlethez nem értő humanista" azonban, úgy tűnik, a sarkára állt, és kiváló feltételekkel helyezte el az eladásból származó jövedelmét annál, aki leginkább rászorult: a császárnál. Rudolf, ha nehezen is, de belement abba, hogy a 24000 talléros kölcsönért a szokásosnál magasabb, 8%-os kamatokat fizessen, sőt ezen felül még 3000 tallér honoráriumot is, és mindezt a boroszlói vámbevételekből biztosítsa. Dudithnak egy boroszlói császári intézmény („Ambthaus") épületének megvásárlására benyújtott folyamodványát viszont elutasította.[342] A kölcsön ellenére maradt

[337] Dudith levele Miksának. *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 2. 34–37, kül. a 3. és 6. jegyzet. (1568. febr. 6.) Lásd még *Szczucki*: Ars dissimulandi, i. m. 128.

[338] ÖStA FHKA Prot. 1581 Exp (No. 364), f. 304.

[339] A tartozás kifizetéséről még Miksa biztosította (ÖStA FHKA GB 315 (1575–77), f. 363, 364). A honoráriumról lásd a következő dokumentumokat: FHKA Prot. 1576 Reg (No. 327), f. 362; GB 315 (1575–77), f. 350, 364, 501; Gedenkbücher Öst. 128 (1575–76), f. 576.; Prot. 1577 Exp (No. 331), f. 123; Prot. 1577 Reg (No. 334), f. 121; 1577 Reg (No. 334), f. 212, 274.

[340] Mint láthattuk, még lelkész fogadására is maradt pénze, majd később egy boroszlói ház vásárlására. (Lásd *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 136)

[341] „Eo enim sum fato aut ita potius fatuus ut semper in hoc genere detrimentum capiam." *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 206–209. (1579. márc. 24.)

[342] A kölcsönről az első híradást lásd ÖStA FHKA Prot. 1579 Exp (No. 350), f. 153, 263; 1579 Reg (No. 354), f. 113. További idevonatkozó dokumentumok: FHKA Prot. 1579 Reg (No. 354), f. 190; 1579 Exp (No. 350), f. 295 and see f. 306; 1579 Reg (No. 354), f. 217; 1579 Reg (No. 354), f. 257; 1579 Exp (No. 350), f. 355 and see f. 415; GB 316 (1578–79), f. 428; Hoffinanz Österreich, RN 31, f. 400 és 345.. (Sept.); GB 316 (1578–79), ff. 426–428; Prot. 1579 Reg (No. 354), f. 275; 1579 Exp (No. 350), f. 462, ld. még 431, 435; GB 316 (1578–79), ff. 426–428. és Prot. 1579 Reg (No. 354), f. 341. Ide vonatkozóan lásd Rudolf eddig ismeretlen leveleit Dudithnak: FHKA Hoffinanz Österreich, RN 31, f. 341. (Sept.) vagy GB 316 (1578–79), f. 424; GB 316 (1578–79), ff. 532–533. (1579. szept. 23, ill. dec. 17.). Továbbá Dudith Rudolfnak: *Dudith*: Epistulae, i. m. Vol. 6. 246, 255–258.

annyi pénze, hogy Boroszlóban házat vásároljon, és alkalmanként mecénási tevékenységet is folytasson.[343] Bármenyire is be volt biztosítva a kölcsön, mikor hat évvel később az eredeti összeg visszafizetésére került volna sor, a kincstárak ismét csak fizetésképtelennek bizonyultak:[344] *„A kincstáraktól nem kaptam 10000-nél többet, és talán még ezt sem fizették volna ki, ha patrónusaim nem lépnek közbe* – írta barátjának, Peter Monaunak."[345] Ekkorra azonban már Dudith újfent földbirtokos volt, sőt a lengyelországi birtokai, úgy tűnik, többe kerültek, mint annak idején a moráviaiak.[346] A kölcsönt végül többé-kevésbé visszafizette az udvar, bár még Dudith özvegyének is adósa maradt.[347]

Míg a kamarák késedelmes fizetéseit Dudith viszonylag könnyen átvészelte, az udvari jövedelemre sokkal inkább rászoruló Zsámboky már inkább a bőrén érezte. Nem nagy vigasz lehetett, hogy az udvari kamarák kevesekkel kivételeztek, hogy a fizetésért benyújtott petícióikat rendre intézkedések követték, ha ezeknek nem volt foganatja (Jacopo Strada antikvárius 5 évig maradt kifizetetlen, valamivel később Hugo Blotius 2 évig, sőt, az 1560-as évek végén még a birodalmi alkancellár, Johann Zasius kifizetése is 2 évet késett, míg Georg Eder egyetemi rektoré 7 évet).[348] Házassága utáni években Dudithnak folyamatosan jövedelme kifizetéséért kellett folyamodnia, de ez mégsem függött össze a császár rosszallásával: többek között, Zsámbokynak is ugyanezekben az években kezdett kifizetése késedelmessé válni. 1576-ban, mikor Zsámboky kifizetése már három évet késett, sikerült átruházni az udvari tartozást felesége hozzátartozója, Jakob Eggerer részére, aki kifizette humanista roko-

(1579. szept. 8, okt. 25, nov. 1.) Dudith a kölcsön utalásával sokat késlekedett, mivel a kölcsön része volt az a 8000 tallér, mellyel Vratislav Pernštejn tartozott neki, aki viszont remélte, hogy ezt a pénzt a császár honorárium ként nála hagyja.

[343] Patrónusi tevékenységének dokumentumai: két Padovában tanuló lengyelországi diák finanszírozása: ÖStA FHKA GB 315 (1575–77), fol. 350 (1576. okt. 30.); a már említett Collegium Dudithianum felállításának terve 1585-ben; barátai, Hájek és Praetorius könyveinek kiadására tett javaslata: Hájeknek írt levele: UB ms. a 13, n° 80, f. 121^{v}-122^{v} (1585. dec. 20.) Praetoriusnak: Vitae professorum philosophiae Altorfi(nensis). Ed. Apinus, S. J. Nuremberg, 1728. 27–29. (1585. dec. 29.)

[344] Dudith petícióiról és a kölcsön esetleges meghosszabbításáról lásd: ÖStA FHKA Prot. 1585 Exp (No. 397), f. 76; 1585 Reg (No. 401), f. 88; 1585 Exp (No. 397), f. 137; 1585 Reg (No. 401), f. 210; 1585 Exp (No. 397), f. 224; 1585 Reg (No. 401), f. 272; 1586 Reg (No. 405), f. 27; 1586 Reg (No. 409), f. 26; 1586 Reg (No. 405), f. 200; 1586 Reg (No. 409), f. 217. Ugyanebben az ügyben kérte Hájek segítségét: UB ms. a 13, n° 86, f. 129^{r-v}. (1586. márc. 1.)

[345] „Nam ex camera non amplius, quam 10000 accepimus, quae ipsa quoque fortasse numerata vix fuissent, nisi patroni mei ... auctoritas intercessisset." *Stieff*: Versuch einer ausfürlichen und zuverlässigen Geschichte, i. m. 186. (1586. nov. 21.)

[346] Lásd a Monaunak már idézett levelet: *Gillet*: Crato von Crafftheim, i. m. Bd. 2. 382–383 (1586. június 21.) Mikor 1588-ban a „maximilianisták" ellen indult per miatt bajba került, Rudolfnak 29000 gulden elvesztésének kockázatáról írt: valószínű, hogy ennyit fizetett egykor Smigláért: ÖStA HHStA Polen I, April 1588, f. 78 (1588. ápr. 12.)

[347] Jóllehet még Dudith özvegye is mint hitelező lépett fel az udvarral szemben, a 3000 guldenes honorárium és további 2000 gulden kifizetésére azonban, úgy tűnik, nem került már sor. ÖStA FHKA 1590 Reg (No. 444), f. 134. (1590. ápr. 28.); 1590 Reg (No. 444), f. 233. (1590. aug. 11.); 1593 Reg (No. 469), f. 307. (1593. okt. 27.)

[348] Zasiushoz és Ederhez lásd *Fichnter*: Emperor Maximilian, i. m. 85; Stradához lásd Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 15 (1894), no. 11597, továbbá *Jansen*: The Instruments of Patronage, i. m. 187, 14. jegyzet; Blotiushoz *Leitner*: Hugo Blotius, i. m. 61–62; sőt az udvar Adam von Dietrichsteinnek is állandóan tartozott. Lásd *Edelmayer*: Ehre, Geld, Karriere, i. m. 127.

nát, és vállalta, hogy az udvartól kamatostul beszedi a pénzt.[349] Ekkor már, mint láthattuk, Zsámboky több éve hiába próbálkozott kéziratai eladásával. Az ügy az első körben Augerius Busbecq támogatásának hiányán csúszott el, de valójában Miksából is hiányzott az elszántság. Mikor Zsámboky végül 1575-ben, valószínűleg az újévi ajándékának szánt *Icones veterum* című albumjának átnyújtásakor, ismét személyesen megemlíthette az ügyet, a császár újfent csak türelmét kérte: *„Nos, Zsámboky, írjon nekem később. Nem feledkeztem meg supplicatiójáról, emlékeztessen rá majd Prágában, és előveszem az ügyét. Nézze, mennyi negotia köt le."* Zsámboky azt felelte, hogy majd Crato von Craffthеimen keresztül figyelmeztetni fogja, amit a császár röviden nyugtázott: *„Ist guett."*[350]

A kézirat-eladási szerződés létrejöttéhez Rudolf gyűjtőszenvedélyére volt szükség, de az ügyet, nem utolsó sorban Hugo Blotius ösztönzése is előmozdította: *„Nem kétlem* — írta Blotius a császárnak —, *hogy Zsámboky János kéziratos könyveinek megvásárlásával, majd némi odafigyeléssel [Felséged gyűjteménye] felülmúlná a francia királyét — amely, azt mondják, 400 kéziratos kötetet tartalmaz —, és megközelítené a pápa vatikáni gyűjteményét. Császári Felséged könyvtárában így több mint 1000 görög kézirat lenne, melyből számos kiadatlan. Ezt [a kollekciót] én ezek után napról napra új és ritka szerzők és könyvek beszerzésével gyarapítanám. Zsámbokyt utánozva Itáliában lépten-nyomon már számos ritka, egyedi, szórakoztató és hasznos írást összekéregettem."*[351] Mikor végre Zsámboky felkínált gyűjteményét számba vették, a történész *„bőkezű patrónusa"*, Adam von Dietrichstein támogatását kérte az alkuhoz.[352] Az eredetileg kiszemelt 500 kézirathoz még 30-at hozzátett, és ezt megfejelte egy állítása szerint 400 dukátot érő Priapus szoborral, mindennek fejében sürgősen kért 300 tallér előleget. Kifejtette, hogy kéziratait külföldön előnyösebben el tudta volna adni, de ő mégis boldog, hogy az országban (vagyis a közelében) maradnak. Zsámboky bár eredetileg is 5 dukátot kért kéziratai darabjáért, vagyis összesen 2500 dukátot (4500 guldent), Rudolfnak írt levelében azt állította, hogy az eredeti ár 3000 dukát volt, és azt csak a császárra való tekintettel

[349] ÖStA FHKA Prot. 1576 Exp (No. 323), f. 185; 1576 Reg (No. 327), f. 184; GÖ 129 (1575–76), f. 322.

[350] „Nunc Sambuce, schreybt mir zu Zeytten. Eurer Supplication bin ich ingedenkh, lasst mich manen zu Prag, will euer nicht vergessen; seht, wievill negocia mich gehalten haben." Zsámboky levele Cratóhoz. *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 172. (1575. márc. 4.) Zsámboky megragadta az alkalmat és Cratón keresztül egyből 1000 forint honoráriumot is kért magának 18 éves udvari szolgálatára hivatkozva. *Sambucus, J.*: Icones Veterum Aliquot, Ac Recentium Medicorum, Philosophorumque Elegiolis Suis Editae. Antverpiae, 1574. Az *Icones* dedikált példánya ajánló verssel az ÖNB-ben: 79.B.40 jelzettel.

[351] „Non dubito, quin, si manuscripti Ioannis Sambucu libri accesserint et cultura deinceps mediocris adhibata fuerit, regis Galliae bibliothecam, in qua 400 tantum manuscripta volumina esse dicuntur, sit superata et illam summi pontificis Vaticanam proxime adaequatura. Erunt enim in hac caesareae maiestatis vestrae bibliotheca volumina Graeca tantum et antiqua plus quam mille, quorum plurima nusquam extant excusa. Eam ego quoque quotidie novorum et rarorum atque undique conquisitorum tam scriptorum quam librorum accessione illustrare conabor. In Italia Sambucum imitatus multa passim rara, singularia et lectu iucundissima ulilissimaque scripta corrogavi." Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 7 (1888), no. 4663.

[352] „Domino Mecenati meo generoso." Említett levele: *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 238–239. (1578. július 28.)

eresztette le 2500-ra, ugyanakkor megragadta az alkalmat, hogy hosszú és hűséges szolgálata fejében 500 dukát honoráriumot kérjen.[353] Rudolfnak ez túl átlátszó volt. Értesítette öccsét, Ernő herceget, hogy az 500 dukát prémium nem indokolt, és Zsámboky sehol sem tudta volna ilyen jó áron, ilyen rövid idő alatt eladni kéziratait. Vigaszul felkínált az udvari historikus feleségének 50 dukátot.[354]

Zsámbokynak sikerült elérnie, hogy évek óta nem fizetett provízióját és a kéziratokért járó összeget egyetlen számlára írják.[355] Az így keletkezett „csekk" 6200 guldenről szólt (ez 10 éves udvari jövedelmének felelt meg), melyet három év alatt kellett a kamarának teljesíteni.[356] Hiába állt Ernő és Rudolf a kifizetések mögé, a kamarák nem fizettek: 1579 és 1580 között Ernő, az Udvari, ill. a Magyar Kamara között 30 utasítás kelt útjára. Zsámboky, mint Dudith tette, megpróbálta elérni, hogy a pénzt a legmegbízhatóbb kincstári intézmények, a vámhatóságok (Zsámboky esetében különböző magyarországi harmincadok) fizessék, de ez sem sokat segített.[357] Végül megállapodott két nürnbergi marhakereskedővel, hogy a harmincadok helyett egyenesen neki fizessenek, és elkezdett csordogálni a pénze, bár a harmincadhivatal nem szívesen támogatta ezt.[358] Két év alatt 13 petíciót nyújtott be, és ügye lassan előremozdult. 1582-ben Nürnbergből írt levelet a Magyar Kamarának, melyben 4 éve nem fizetett bérét követelte,[359] a császárt pedig arra kérte, hogy 28 éves [így!] szolgálata fejében 3000 tallér honoráriumot utaljon ki számára, vagy fizessen neki 300 tallér nyugdíjat eisenstadti (kismartoni) birtokainak tizedbevételeiből, és ez a halála utáni évekre is terjedjen ki.[360] Mindettől függetlenül felkínált egy kivételesen ritka unikornist, melyért 3000 dukátot kért, jóllehet annál két-háromszor többre becsülte értékét. Rudolfot azonban nem érdekelte egy újabb unikornis, és felesleges 3000 tallérja sem volt udvari történésze számára.

Az unikornis története Zsámboky vállalkozó szellemiségének újabb dokumentuma. Valószínűleg nürnbergi látogatása is az unikornis eladásával függött össze, hiszen már egy évvel korábban kérte barátja, ifjabb Joachim Camerarius és patrónusa, Julius Geuder segítségét abban, hogy az unikornist (mely ekkor még nem volt birtokában) eladja Nürnberg városának vagy valamely német fejedelemnek. Mint kifejtette a moszkvai fejedelem nemrég 24000 tallért fizetett egy ennél rövidebb darabért.[361] Zsámboky végrendeletéből kiderül, hogy az uni-

[353] *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 241–242 (1578. aug. 2.)

[354] ÖStA FHKA GÖ 132 (1577–78), f. 554, vagy Uo. NÖHA W61/A-1, ff. 36–37. (Kiadva: Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 15 (1894), no. 11580.) Vö. *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m. 284–285

[355] Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses 15 (1894), no. 11587.

[356] ÖStA FHKA GÖ 132 (1577–78), ff. 592–593.

[357] ÖStA FHKA Prot. 1579 Exp (No. 348), f. 355; 1580 Exp (No. 356), f. 272; HFU r. Nr. 43, f. 7.

[358] *Illésy*: Zsámboky János történetíróról, i. m. 531–532; ÖStA FHKA Prot. 1580 Exp (No. 356, f. 272.); HFU r. Nr. 43, ff. 7–9. A harmincadokat többször is felszólítják ugyan a fizetésre: FHKA Prot. 1581 Reg (No. 368), f. 105, 140.

[359] ÖStA FHKA HFU r. Nr. 44, f. 6. (1582. jan. 4.)

[360] ÖStA FHKA HFU r. Nr. 44, f. 5. (1582. febr. 20.)

[361] Zsámboky ifj. Joachim Camerariusnak. *Gerstinger*: Die Briefe des Johannes Sambucus, i. m. 253–254, 256–257. (1581. jan. 8, febr. 10.)

kornist végül Velencébe küldte eladásra, és a bevétel egy részéből antikvitásokat várt cserébe.[362]

A folyamatos pénzügyi kudarcélmények ellenére 1582-re végre kifizetésre került történészi jövedelme, és a császári tartozás egy része is. Zsámboky végre fellélegezhetett, sőt maradt annyi tartaléka, hogy a hátralévő császári adósságot további öt évre 6%-os kamattal a kincstáraknál hagyja.[363] 1584-ben bekövetkező halála után felesége folytatta a küzdelmet a császári tartozás kifizetéséért, melyet végül, ha veszteséggel is, sikerült átruháznia tapasztalt kereskedőkre.[364]

Dudith és Zsámboky vállalkozó szellemisége humanista-udvarnok pályafutásuk fontos aspektusa. Mindketten ügyesen kezelték és forgatták pénzüket, sikeres üzleteket kötöttek Rudolf császárral, komolyabb gazdálkodói lét mellett azonban egyikük sem akart elköteleződni. A 16. század második felében érezhető általános európai konjunktúra — melynek Magyarország és Lengyelország fontos része volt — ehhez kedvező körülményeket teremtett, de gyökerei mégis inkább abban a humanista létformában keresendők, amelyet a kortársak szemében irigylésre méltón megvalósítottak.[365] Az intézményekhez sokáig nem, vagy csak ímmel-ámmal kötődő, hosszú időt vándorlással töltő humanisták megtanultak a saját lábukra állni, és társadalmi kapcsolataikból, tudásukból kovácsolni tőkét. Integritásukat, személyes függetlenségüket később a császári szolgálat mellett is, amennyire lehet, igyekeztek megőrizni. Levelezésük, gondolkozásuk és karrierjük erőről és önbizalomról tanúskodik, mely a *respublica litteraria*-ban betöltött fontosságukon és hírnevükön alapult, és melyet az udvari szolgálat alatt felmerülő válságok sem tudtak lerombolni. Anyagi szempontból azonban arra csak Dudithnak nyílt lehetősége, hogy élete vége felé az udvartól független befektetésekkel is biztosítsa családja jövőjét; Zsámbokynak legfeljebb ingatlanjai megőrzésére és kialakított életmódja fenntartására tellett erejéből: könyvek gyűjtésére már csak egyre kevesebbet költhetett.[366]

---

[362] *Bálint-Nagy*: Sámboky János testamentuma, i. m. 354.

[363] ÖStA FHKA Prot. 1582 Reg (No. 377), f. 473; 1582 Exp (No. 373), f. 269. A tartozás 3500 gulden volt, amihez Zsámboky a sajátjából 500-at hozzátett (valószínűleg ugyan nem készpénzben), így a kölcsön 4000 guldenről szólt. (Illésy szerint az 500 guldent Rudolftól kapta honoráriumként: Zsámboky János történetíróról, i. m. 531). Egy 1583. évi, Illésy által is idézett (uo., 532), a harmincadokat a kölcsön felének megfizetésére felszólító dokumentum viszont ellent mond az 5 éves terminusnak: MOL, Ben. Resol. 1584, f. 59. Lásd még *Bálint-Nagy*: Sámboky János testamentuma, i. m. 354. Ezentúl udvari provízióját is a Magyar Kamarának kellett fizetni: FHKA Prot. 1583 Reg (No. 383), f. 286; 1583 Reg (No. 385), f. 154.

[364] Halála előtt még kétszer folyamodott, hiába, honoráriumért: ÖStA FHKA Prot. 1583 Exp (No. 381), f. 15; 1584 Exp (No. 387), f. 116. Felesége harcáról lásd *Illésy*: Zsámboky János történetíróról, i. m. 532. A még mindig magas, 4576 forintos tartozás átruházásáról: FHKA Prot. 1590 Reg (No. 442), f. 271

[365] *Szakály Ferenc*: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Budapest, 1994. 9–13. *Zimányi Vera*: Economy and Society in Hungary (1526–1650). Budapest, 1987. 20–32; *Pach Zsigmond Pál*: The role of East-Central Europe in international trade. In: Uő.: Hungary and the European Economy in Early Modern Times. Aldershot, 1994. 10. fejezet; *Evans, R. J. W.*: The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. An Interpretation. Oxford, 1979. 37–38.

[366] Ez kiderül az új könyvek beszerzésének visszaeséséből, ill. kéziratainak vásárlási idejéből. (Lásd *Gulyás*: Bibliotheca Joannis Sambuci, i. m.; *Gerstinger*: Johannes Sambucus als Handschriftensammler, i. m.)

Utóhang

A kisnemesi származású, fényes karriert befutó humanista pályaképre jó néhány magyarországi példa akad, a leghíresebbek és talán legtehetségesebbek, Vitéz János és unokaöccse, Janus Pannonius voltak. Érdekes egybeesés, hogy mind Dudith, Vitéz és Janus a törökök elől elmenekült horvát nemesi család sarjai voltak.[367] A tudásba való befektetés főként ezek miatt a családi–egzisztenciális körülmények miatt merült fel kézenfekvő megoldásként. Ez a „befektetés" a 15. században még leginkább csak az udvar szolgálatában kamatozhatott, hála Mátyás királynak, aki *homo novus*-ként az itáliai reneszánsz kulturális szokások meghonosításában lelte meg karizmája növelésének és független politikai bázisának zálogát. A 16. századra némileg bővültek a humanisták elhelyezkedési lehetőségei: már nem csak az udvarra és a katolikus egyházra, hanem udvartól független arisztokraták támogatására, valamint orvosi, tanári állásokra is számíthattak. Mégis elsősorban az udvar maradt a legvonzóbb alternatíva, melyben ismét szerepet játszott, hogy a művelt uralkodók (Ferdinánd, Miksa, de az erdélyi fejedelmek többsége is) előszeretettel alakították ki a hagyományos arisztokráciától független társadalmi bázisukat. Humanista műveltségű embereknek az 1550-es évek környékén különösen könnyűvé vált a bécsi udvarhoz csatlakozni, minthogy Bécs ezekben az években vált a császárság első, állandó székhelyévé. Ugyanakkor a humanista műveltség és kapcsolatok társadalmi relevanciája (még) nem volt kérdéses sem az uralkodói család, sem a művelt udvarnokok előtt. Itt nem kizárólag a retorikai képességek politikai hasznára kell gondolni (bár Dudith alkalmazásában ez mindenképpen szerepet játszott), hanem arra, hogy a humanizmus olyan, sokrétű kulturális nyelvként működött, mely többek között bizonyos kommunikációs vagy vallási premisszákat is magába foglalt, és melynek hasznát a társadalmi elit sem vitatta. Ferdinánd és Miksa kozmopolita szellemű császári udvara kedvezett az erazmista gondolkodású, vallási középutat kereső embereknek. Vallási szempontból Rudolftól, joggal vagy nem, Dudith és Zsámboky már egyaránt tartottak, és ez többnyire meg is határozta viszonyulásukat a császárhoz. Ennek az új attitűdnek persze nem csak vallási vonatkozásai voltak. Az udvari szolgálat sem a patrónus, sem a kliens szemszögéből nem a hasonló gondolkodáson vagy kulturális szokásokon alapult, hanem a gesztusok kölcsönösségén, a hűséges szolgálaton. Az udvarnok elvárta, hogy az uralkodó minden érte hozott áldozatát, szolgálata megnyilvánulásait megfelelően díjazza. Amennyiben ez elmaradt vagy késett, az udvarnok sértve érezte magát. Ugyanakkor az is általános elvárása volt, hogy hosszú, hűséges szolgálat után visszavonulhasson, és az uralkodó járuljon hozzá az ehhez szükséges nyugodt körülmények megteremtéséhez. Dudith és Zsámboky egyaránt úgy érezték, hogy ez az idő Rudolf trónra lépésekor jött el. Pénzügyi manőveriek így kerültek udvari szolgálatuk utolsó éveinek a középpontjába.

Zsámboky János halála után Rudolf megbízta könyvtárosát, hogy vegye számba volt udvari historikusa történeti kéziratait és régiségeit. Blotius megütközve fedezte fel, hogy nem születtek számba vehető történeti kéziratok

[367] Származásukról: *Ritoókné Szalay Ágnes*: III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról. In Uő.: „Nympha super ripam Danubii", i. m. 23–30.

Zsámboky tollából: *„de hiszen azért fizették, hogy történészként szolgáljon"* – fakadt ki Johann Trautsonnak.[368] Való igaz, Zsámbokynak megadatott az a luxus, hogy humanista identitását viszonylag kompromisszumok nélkül kiélhesse. Ez Dudith számára, akit a császárok alaposan megdolgoztattak, már nem volt ilyen egyértelmű. Az egyházi karrierrel való szakítása részben a különböző, egymással súrlódó identitási kérdésekre adott válasz volt, még ha nem is oldotta meg a diplomata és humanista lét összeegyeztetésében rejlő nehézségeket. A *vita activa* és *contemplativa* harmóniába hozásának azonban sosem alakult ki igazán bevált receptje, hiába volt a diplomata, közügyekbe beleszóló humanista életmodellnek Leonardo Bruniig visszanyúló hagyománya.

[368] ÖNB Cod. 9386, ff. 22^{r}-23^{r}. (1585. márc. 29.) Lényegében igaza volt: Zsámboky udvari keresetét azért kapta, hogy „történeteket írjon" (ÖStA FHKA GÖ 104 (1567–68), f. 398). E megbízással

Kulcsár Krisztina

BÉCS ÉS VARSÓ

Két herceg az udvari élet forgatagában (1760–1761)[1]

Mindazok, akik a 18. század derekának történetét kutatják, és látószögükbe a Habsburg Birodalom, Bécs, a császári udvar is beletartozik, nem kerülhetik meg a szorgos naplóírónak, Johann Josef Khevenhüller-Metschnek (Mária Terézia későbbi főudvarmesterének) több évtizeden át vezetett naplóját.[2] Valószínűleg nem is akarják megkerülni, sőt! Az 1742 és 1776 között keletkezett naplókötetek a bécsi udvari életről, a császárváros mindennapjairól szóló hírek hihetetlenül gazdag tárházát nyújtják, és a tényszerűen feljegyzett eseménysorokon túl számos pletyka, szubjektív megjegyzés, „háttérinformáció" is bővíti ismereteinket. Az egyik rendkívül izgalmas, eseményekben és konfliktusokban bővelkedő időszakról, az 1760 és 1763 közötti évekről azonban nem maradt fenn leírás (esetleg lappang valahol). A tanulmány témájául választott néhány év történését így nem lehetett Khevenhüller naplója alapján vázolni, sem azzal összevetni és ellenőrizni.[3] 1760 és 1761, e két háborús esztendő télvíz idejének bécsi és varsói eseményeit Albert és Kelemen lengyel királyi és szász hercegek élményei alapján Drezdában, Bécsben, valamint Budapesten őrzött források segítségével rekonstruáljuk. A tanulmány részét képezi egy készülő biográfiának, amely Albert szász (majd 1766-tól szász-tescheni) herceg életét tárgyalja.[4] Most ez alkalommal azonban mindössze annak bemutatását vállaljuk, mi-

[1] Itt szeretném megköszönni a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj kuratóriumának a drezdai Sächsisches Hauptstaatsarchivban folytatott kutatásaimhoz nyújtott támogatását, két ajánlómnak, *H. Balázs Éva* professzorasszonynak, témavezetőmnek és *Kosáry Domokos* professzornak az ösztöndíj megpályázásakor adott támogatását, *Gecsényi Lajos* főigazgató úrnak, hogy lehetővé tette három hónapos kutatói távollétemet, valamint a drezdai, bécsi és budapesti levéltárak munkatársainak hasznos segítségüket.

[2] *Rudolf Khevenhüller-Metsch–Hanns Schlitter*: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 1–7. Wien–Leipzig 1907–1925; *Maria Breunlich-Pawlik–Hans Wagner*: Aus der Zeit Marias Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 8. Tagebuch des Fürsten Johann Josef und Nachträge von anderer Hand, 1774–1780. Wien 1972; vö. *Áldásy Antal*: Herczeg Khevenhüller-Metsch József emlékiratai. Magyar Könyvszemle Új folyam 11. (1903) 158–165.

[3] Nem részletezi ezeket az éveket Mária Krisztina főhercegnő életrajza sem: *Adam Wolf*: Marie Christine, Erzherzogin von Osterreich. 1–2. Wien 1863.

[4] Eddig a következő művek foglalkoztak a herceg életével: *Franz Xaver Malcher:* Herzog Albrecht zu Sachsen-Teschen bis zu seinem Antritt der Statthalterschaft in Ungarn, 1738–1766. Eine biographische Skizze. Wien–Leipzig 1894. A császári levéltáros torzóban maradt életrajza, amely a herceg emlékiratai alapján mutatja be Albert életét. *Walter Koschatzky–Selma Krasa:* Herzog Albert von Sachsen-Teschen, 1738–1822. Reichsfeldmarschall und Kunstmäzen. (Veröffentlichungen der Albertina 18.) Wien 1982, főként forrásszemelvények. *Walter Koschatzky*: Herzog Albert von Sachsen-Teschen – Locumtenens von Ungarn. In: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Ausstellung im Schloß Halbturn, 15. Mai–26. Oktober 1980. Eisenstadt 1980, 30–37.

lyen módon fogadták őket a bécsi udvarban, milyen ceremoniális előírások vonatkoztak rájuk és fivéreikre, milyen programokon vettek részt — vagyis hogyan éltek és szórakoztak Bécsben, majd Varsóban a hétéves háború árnyékában. Forrásul hivatalos és személyes dokumentumokat használtunk: a varsói Hofjournale-sorozat mellett a bécsi Zeremonialprotokolle-köteteket, a szász követnek, Flemming grófnak Varsóba küldött jelentéseit, valamint a szász hercegek levelezését, a programokról szóló beszámolóikat,[5] Albert herceg emlékiratait és korabeli újsághíreket.

***

1756 augusztusában váratlan eseménnyel kezdődött a később hétéves háborúnak nevezett, több évig tartó hadiesemény: II. Frigyes csapataival villámgyorsan lerohanta az osztrák örökösödési háborúban még szövetségesének számító Szászországot.[6] II. Frigyes Ágost, a szász választófejedelem és 1733-tól egyben lengyel király először Pirnába menekült, majd Königsstein erődjében várta a felmentő osztrák hadsereget. Miután nem érkezett segítség, a szászok a Lilienstein előtti mezőn megadták magukat; a király Károllyal, a másod- és Xavérral, a harmadszülött fiával Varsóba menekült, ott rendezte be udvartartását. A porosz hadsereg bevonult Drezdába, és csaknem négy esztendőre felügyelete alá vonta a fővárost és lakóit, köztük a választófejedelmi család ott maradt tagjait. Mária Jozefa, a választófejedelem hitvese[7] és gyermekei nem hagyhatták el a várost, sőt, szinte fogolyként bántak velük.[8] 1759 őszén az egyesült császári-királyi és birodalmi csapatok Frigyes pfalz-zweibrückeni herceg vezénylete alatt visszafoglalták a szász fővárost; a korábbi megszálló csapatok szeptember 4-én megadták magukat.[9] Az évek óta porosz fogságban tartott szász család Frigyes Krisztiánnak, a választófejedelem elsőszülött fiának vezetésével sietve elhagyta Drezdát, és Csehországba menekült.[10] A poroszok kivonulása után ugyan egy rövid időre még mindannyian visszatértek a fővárosba, de a nyugalom nem tartott sokáig. Az újabb ellenséges fenyegetés közeledtével Pirnába, majd innen 1759. szeptember 19-én Csehországba költöztek. Prágába egy nappal később érkeztek meg, ahol szállásgondokkal küszködtek. A várost súlyos károk érték az 1757. évi ostromban, számos épület azóta is romokban állt, köztük a királyi palota is. A szász család így Procop Czernin gróf palotájá-

[5] A beszámolókra: Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden (a továbbiakban SHStA Dresden), Fürstennachlässe, Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 22v. Albert Frigyes Krisztiánnak, Bécs, 1760. jan. 22.

[6] A hétéves háborúra l. *Johann Wilhelm von Archenholz*: Geschichte des siebenjährigen Krieges in Deutschland. 1–2. Frankfurt–Leipzig 1804.

[7] Mária Jozefa a porosz megszállás idején, 1757. november 17-én hunyt el.

[8] Az 1756–1757. évekre l. Das geheime politische Tagebuch des Kurprinzen Friedrich Christian, 1751–1757. Hrsg. Horst Schlechte. (Schriftenreihe des Staatsarchivs Dresden 13.) Weimar 1992.

[9] *Alfred von Arneth*: Geschichte Maria Theresias. Bd. 6. Maria Theresia und der siebenjährige Krieg. Wien 1875. 47.

[10] Drezda visszafoglalását és a szász család elköltözését Guasco tábornok 12 trombitás lovas és három postatiszt kíséretében tudatta a Schönbunnban tartózkodó császári udvarral. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Hofarchive, Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle (a továbbiakban ZP) Bd. 27. fol. 129v. 1759. szept. 11.

nak helyiségeiben nyert elhelyezést, a velük együtt menekülő népes udvartartás tagjait a cseh előkelők házaiba szállásolták el. A prágai tartózkodást kezdetben csak átmenetinek gondolták, Frigyes Krisztián és felesége, a bajor Mária Antónia nem adta fel a tervet, hogy mihamarabb visszatérjenek Szászországba.[11] Eközben a két legifjabb herceg, az 1738-ban született Albert Kázmér és az egy esztendővel fiatalabb Kelemen Vencel ellenállhatatlan vágyat érezett ahhoz, hogy részt vehessenek a háborúban és harcolhassanak a poroszok ellen. Röviddel azután, hogy kiszabadultak a porosz felügyelet alól, Albert Töplitzből már arról tudósította Xavér fivérét (aki a francia csapatoknál harcolt), hogy szándékukban áll visszatérni Drezdába, majd apjuk engedélyével önkéntesként a legközelebb állomásozó osztrák hadtesthez csatlakozni.[12] Miután megkapták a király belegyezését, Daun tábornagy irányítása alatt részt vettek az 1759. esztendő késő őszi hadjáratában.[13] A téli rossz időjárásban általában szüneteltek a hadi események, ezért a csapatok téli szálláshelyükön várták meg a jobb idő beálltát. Albert és Kelemen ekkor engedélyt kért apjuktól, hogy ez idő alatt meglátogathassák őt, hiszen már több mint három éve nem találkoztak — azóta, hogy II. Frigyes Ágost Varsóba költözött. Az engedély megérkezése után a hercegek a december első felét még Drezdában töltötték, és innen indultak Prágába a testvéreikhez. Az ünnepek elmúltával 1760. január 7-én — pénzügyi okokból — a rendes postával Bécsbe utaztak, hogy a lengyelországi látogatás előtt még bemutatkozzanak és tiszteletüket tegyék a császári udvarban.[14] Frigyes Krisztiánéktól hosszú időre búcsút vettek, mert a család többi tagja 1760. január elején átköltözött Mária Antónia rokonaihoz Münchenbe, ahol nagyobb biztonságban és kényelemben lehettek.[15]

A két szász herceget január 9-én a szász követ, Flemming grófnak[16] és Mniszeck grófné (apjuk nagyhatalmú miniszterének, Brühl grófnak a lánya)[17] a Bécs előtti postaállomáson várta, és dél tájban a korabeli szokásnak megfelelő-

[11] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Xaver, Nr. 12A. fol. 4r–5r. Prága, 1759. szept. 29. Az őszi eseményekre összefoglalóan: Kaiserin Maria Theresia und Kurfürstin Maria Antonia von Sachsen. Briefwechsel 1747–1772 mit einem Anhang ergänzender Briefe. Hrsg. Woldemar Lippert. (Aus den Schriften der Königlich Sächsischen Kommission für Geschichte XIV.) Leipzig 1908. Einleitung, XCV–CVI. A szász hercegek és hercegkisasszonyok prágai tartózkodására l. SHStA Dresden, Albertinisches Herzogtum und Kurfürstentum – Königreich Sachsen, Geheimes Kabinett (a továbbiakban GK), Loc. 3287. „Nachrichten vom churprinzlichen Hofe in Prag, 1759".

[12] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Xaver, Nr. 12A. fol. 1–3. Albert Xavérnak, Töplitz, 1759. szept. 6.

[13] Beszámolói a hadieseményekről: Uo. fol. 6–20. 1759. okt. 2–dec. 31. között.

[14] Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbikban MOL), P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 102r.

[15] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 13r. Wackerbart Albertnek, Prága, 1759. dec. 22. Frigyes Krisztiánék müncheni tartózkodására l. uo. GK Loc. 3060. „Acta über den Aufenthalt der Allerhöchsten Herrschaften in München, 1760–1762" és uo. Loc. 3287. „Diarium vom chursächsischen Hofe... 1762".

[16] Karl Georg Friedrich von Flemming gróf (1705–1767) szász követ Torinóban, Londonban, majd Bécsben. Allgemeine Deutsche Biographie Bd. 7. Leipzig 1878. 118.

[17] Mniszeck grófné, született Amalia von Brühl, Heinrich von Brühl gróf leánya (1736–1772), 1750-től Georg Vandalin von Mniszeck gróf felesége. Amennyiben külön nem jelezzük, az életrajzi adatokat Khevenhüller naplójának és Lippert forráskiadásának névmutatója alapján közöljük.

en inkognitó-név alatt megérkeztek a császárvárosba.[18] Az inkognitónak, így a névválasztásnak is kötött szabályai voltak, amint azt az udvari ceremóniával foglalkozó művekből,[19] például a Friedrich Karl Moser összeállításában megjelent német udvari jogot összefoglaló könyvből (*Teutsches Hof-Recht*) megtudhatjuk.[20] Az inkognitóban utazó ugyan nem saját igazi rangját és nevét használta, hanem egy másikat, de az is megtalálható volt címei között. Az előírások szerint mindenkor alacsonyabb rangúként kellett utaznia, mint amely címet egyébként viselt, de ezt a nevet egyik birtokáról vagy városáról kellett választania.

Az inkognitó választásának több oka lehetett. Moser az alábbiakat sorolta fel:

„1. Amikor kellemetlen ceremoniális elvárásoknak és követelményeknek kellene eleget tenniük.

2. Amikor ezáltal akarják megtakarítani a rangjukhoz illő utazás költségeit.

3. Amikor az uralkodó egyáltalán nem kedveli mindazon színpadias udvarbeli felhajtást, amely itt a leggyakrabban előfordul, és más színben láttatja a világot, amikor idegen személy van jelen.

4. Amikor egy uralkodó tényleg inkognitó [ismeretlen] kíván maradni."[21]

Az inkognitóban levő valódi személye azonban nem maradt titokban — általában az egész udvar tudta. Az inkognitóban utazó személyek valódi rangja olyannyira nem volt ismeretlen, hogy még a korabeli újságok is megírták.[22] Nem tekintettek el az utazó rangjához méltó tiszteletadásoktól és udvariaskodásoktól sem, habár mindez a nagyszabású ceremónia mellőzésével történt, vagyis az inkognitó nem azt jelentette, hogy az utazó ismeretlen maradt (*Unerkanntbleiben*), hanem az etiketten könnyítettek bizonyos mértékben.[23]

---

[18] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour à Vienne de S. A. R. Mr. le Prince Electoral, de S. A. R. Mr. le Prince Xavier, de S. A. R. Mr. le Prince Albert et Clement avec celui des fêtes célébrées à l'occasion du Mariage de l'archiduc Joseph, 1740., 1758., 1760." fol. 22r.

[19] *André Holenstein*: Huldigung und Herrschaftszeremoniell im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung. In: Zum Wandel von Zeremoniell und Gesellschaftsritualen in der Zeit der Aufklärung. Hrsg. Klaus Gerteis. Aufklärung 6. (1991:2) 21–46.

[20] *Friedrich Karl Moser*: Teutsches Hof-Recht, in zwölf Bücher. I–II. Franckfurt–Leipzig 1754–1755. II. kötet. IX. könyv. Von denen Handlungen und Feyerlichkeiten am Hof. V. fej. Von den Reisen des Hofs. 588–600.

[21] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. I. kötet. III. könyv. Von denen der Person des Regenten zuständigen Rechten, Vorzügen und Pflichten. IV. fej. Von dem Betragen des Regenten gegen Fremde, höhern, gleichen und geringern Standes. § 6. Von dem Besuchen al incognito. 265.

[22] Ehhez vö. II. József Falkenstein grófjaként tett 1777. évi franciaországi utazásakor megjelent újsághíreket: „Die jüngste Briefe von Paris bringen uns die höchsterfreuliche Nachricht, daß S[ein]e Majestät der Kaiser, den 18. dieses [Monats] Abends um halb 6 Uhr unter dem Namen des Reichsgrafen von Falkenstein, in vollkommensten Wohlseyn allda eingetroffen sind." Wienerisches Diarium (a továbbiakban WD) 1777. Nr. 35. 1777. ápr. 30. A további tudósítások már csak álnéven említik a császárt.

[23] *Cornelia Jöchner*: Barockgarten und zeremonielle Bewegung. Die Möglichkeiten der Alée couvert. Oder: Wie arrangiert man ein incognito im Garten? In: Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Hrsg. Jörg Jochen Berns–Thomas Rahn. (Frühe Neuzeit 25. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext) Tübingen 1995. 471–483., itt 476.

A 18. században több uralkodó és uralkodóházból származó személy is választotta az inkognitóutazást. Közülük a legismertebb I. (Nagy) Péter cár, aki Peter Michajlov néven indult Nyugat-Európába, Hollandiába, Németországba, Angliába, majd Bécsből — itáliai látogatásáról lemondva — visszatért Moszkvába.[24] Albert és Kelemen apja, a leendő II. Frigyes Ágost trónörökösként a Lausitz őrgrófja címet választotta ki titulatúrájából. Másodszülött fia Károly, Kurland hercege 1762-ben Barby grófjaként utazott karlsbadi fürdőkúrájára. Frigyes Krisztián felesége, majd özvegye, a bajor Mária Antónia Brehne grófnőjének rangja alatt tette meg számos utazását.[25] A bajor választófejedelem, Károly Albert Trausnitz grófjaként szerepelt.[26] III. Gusztáv svéd király Hága grófjának rangja alatt utazott.[27] Az orosz trónörököspár (Pál nagyherceg és hitvese) 1783-ban „Comte et Comtesse du Nord" néven indult Európába.[28] Az inkognitó tehát divatjelenség volt a 18. században. Esetünkben Albert választotta az alacsonyabb rangot, Bécsben mint Meissen grófja, míg Kelemen fivére Thüringia tartományi grófjaként szerepelt.[29] A hétéves háború dúlásait és pusztításait, Szászországnak és a szász hercegi családnak katasztrófális pénzügyeit ismerve biztosak lehetünk abban is, hogy az anyagi okok nagyban közrejátszottak, hogy a két herceg nem valódi néven jelentkezett be. Az inkognitó megoldotta a bevonulási ceremóniával kapcsolatos kérdéseket és a rangvitákat is, amelyek felmerülhettek a szász választófejedelem kisebbik fiainak látogatása kapcsán.[30]

A szász hercegek bécsi megérkezésükkor mindenben a megszabott és a Mosernél is olvasható ceremóniális előírásokat követték.[31] Albert adjutánsa, Theodor Miltitz[32]

---

[24] *Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij*: Peter der Große und andere Porträts aus der russischen Geschichte. Stuttgart 1953[3]. 63–71., *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 9. Von der Beobachtung des Incognito. 272–273. I. Péter bécsi inkognitó látogatására l. *Erich Schlöss*: Über die Begegnungen des Zaren Peter I. mit Kaiser Leopold I. Wiener Geschichtsblätter 49. (1994:3) 149–162.

[25] SHStA Dresden, Albertinisches Herzogtum und Kurfürstentum – Königreich Sachsen, Hofbehörden, Oberhofmarschallamt (a továbbiakban OHMaA), I (Reisen) Akte 165. fol. 28.; uo. Akte 164. fol. 167.

[26] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 9. Von der Beobachtung des Incognito. 270., ill. II. kötet. V. könyv. Von der Familie des Regenten. II. fej. Von der Erziehung, Reisen, Hof-Staat und Rechten der Kinder männlichen Geschlechts. § 18. Von den Anstalten und Vorbereitungen zur Reise. 30.

[27] *Adam Wandruszka*: Leopold II. Erzherzog von Österreich, Großherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. Wien–München 1965. 2. köt. 69.

[28] Uo. 2. köt. 47.

[29] SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage de Leurs Altesses Royales Messeigneurs des Princes Albert et Clement de Vienne à Varsovie." fol. 1r. A Wienerisches Diarium nem említi a hercegek inkognitóját: WD 1760. Nr. 4. 1760. jan. 12.

[30] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 7. Merckmahle des incognito. 266.

[31] Uo. II. kötet. IX. könyv. III. fej. Von den Audienzen. 550–560. — Az udvari ceremónia kutatástörténetének összefoglalását, bőséges szakirodalommal l. *Mark Hengerer*: Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser–Martin Scheutz–Thomas Winkelbauer. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 44.) 76–93.

[32] Theodor Alexander von Miltitz (1726–1792, egyes adatok szerint Dietrich). Szász szolgálatban kezdett, 1761-ben alezredesi rangot kapott, majd 1765. december 24-én lovassági őrnaggyá nevezték ki. vö. ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban KA), Hofkriegsrat (HKR) Akten 1765 Dec. Nr. 606.

Johann Josef Khevenhüller-Metsch főkamarásnak[33] jelentette megérkeztüket, és audienciaidőpontot kért tőle a császári párnál (*Anmeldung*, *Erbittung*, *Notification*). Az audiencia-kérésnek is külön szabályai voltak. A kérelmet egy nemes, vagy egy titkár adta át a főkamarásnak, esetleg az udvarnagynak (udvarmesternek), aki a döntésről a választ (napot és időpontot) egy alsóbb rangú udvari hivatalnokkal tudatta. Magánaudiencia esetén viszont Moser szerint elég volt, ha ahhoz a hivatalnokhoz folyamodtak időpontért, aki a bejelentésért felelős volt, így az udvarnagyhoz, a kamaráshoz, vagy az apródhoz. Alberték azonban minden esetben a hivatalos, formális úton jelentették be érkezésüket, és kértek időpontot.[34] A „játékszabályok" szerint a választ és a kitűzött időpontot egy császári-királyi kamarással, ez alkalommal Roggendorff gróffal közvetítették: a két herceg másnap 11 órára nyert audienciát.[35]

Másnap a követen kívül még Meagher tábornok, mint udvarmester (*maior domus*, *Prinzen Gouverneur*), valamint két további katonatiszt is elkísérte a hercegeket.[36] A szegény és a háborúban mindenüket elvesztő hercegeknek Flemming gróf kölcsönözte kétfogatos hintóját, hogy az audienciára illően érkezhessenek meg. Az udvari etikett szerint nyilvános audiencia esetében a magas rangú látogatónak hatfogatos hintóval kellett megérkezni a császárhoz,[37] de privát-audiencia alkalmával kisebb reprezentációt engedélyeztek, és szintén ezt alkalmazták alacsony rangú látogatók (nem trónörökösök) esetében. A Burgba (a kis Burghofra) megérkezve felvonultak a főlépcsőn, ahol a második előszobánál (*Antecamera*, *Anticamera*, *Antechambre*; a ceremónia előírásai szerint ezt a helyiséget használták, amíg várakoztak az audienciára) már várt rájuk a főkamarás, Johann Josef Khevenhüller-Metsch gróf. Ő vezette el a szász ezred egyenruhájába öltözött, és a lengyel Fehér Sas-rendszalagot viselő hercegeket egészen a császár lakosztályáig, míg kísérőiknek az előszobában kellett tovább várakozniuk. Az előírás szerint a hivatalos audienciára (*öffentliche Audienz*) érkezőket az ún. titkos tanács termében (*Geheime Raths-Stube*) fogadta a császár, míg magánaudienciáját (*Privat-Audienz*, *audience particulière*) a *Retirada*-ban tartotta.[38] Ez utóbbiban volt része Albert és Kelemen hercegnek, akiket Lotharingiai Ferenc *Retirada*-jában, saját személyes lakrészében fogadott. A

[33] Johann Joseph Khevenhüller-Metsch gróf (1706–1776; 1763-tól herceg), főkamarás. Követ Regensburgban, Hollandiában, Dániában, majd Szászországban. 1742-ben főudvarnaggyá, 1745-ben főkamarássá nevezték ki, 1765-től főudvarmester lett.

[34] Flemming gróf kisebb segédletet állított össze 1760-ban, amelyen feltüntette, kit kell az udvari hivatalnokok közül felkeresni, ha a császári család egy-egy tagjához akarnak audiencia-időpontot kérni. SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 24r–v.; *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. II. kötet. IX. könyv. III. fej. Von den Audienzen. § 5. Von dem Anmelden zur Audienz. 555.

[35] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 214v–215r. 1760. jan. 10.

[36] A bécsi Zeremonialprotokoll hibásan nevezi a szász udvarmesterként fellépő katonatisztet, ott General Mayerként tüntetik fel (ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 215r.). Albert egykorúan, Frigyes Krisztiánnak szánt összeállításában, majd később Emlékirataiban, valamint a szász követ jelentéseiben is Meaghernek (O'Meagher) nevezi a kísérőt: MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 102r. — Thaddäus Meagher (meghalt 1765-ben).

[37] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. II. kötet. IX. könyv. III. fej. § 2. Von der doppelten Art der Audienzen. 552.

[38] Uo. § 6. Von dem Audienz-Gemach. 557.

császár a ceremóniában előírt módon néhány lépést tett feléjük, és több mint negyedórát beszélgetett velük. E fogadáskor megfigyelhető a hercegek felé tett további gesztus is: a választófejedelmek privát-audienciájához hasonlóan a császár nem karosszékben ülve fogadta őket, hanem állva beszélgettek, ülőalkalmatosságot nem helyeztek el a helyiségben.[39] Hasonló „forgatókönyv" szerint zajlott le az első bemutatkozó audiencia a császárnénál. Albert és Kelemen a Hofkontrolor-Gangon keresztül átvonult Mária Terézia lakosztályrészéhez, ahol szintén a császári főkamarás, Khevenhüller gróf fogadta őket. A Zeremonialprotokollba még azt is feljegyezték, hogy a gróf a bejárati ajtótól négy lépésnyire eléjük ment az előszobába, és onnan kísérte őket a császárné fogadószobájába. Ez kivételesnek számított, mivel különben a külföldi követek magánaudienciáján a főkamarás a tanácsosi szoba közepén várakozott, állva fogadta a vendégeket, helyéről nem mozdult el, és nem lépett ki a tanácsosi szobából.[40] A hercegek közel fél órát töltöttek Mária Terézia különösen pompázatosan díszített fogadótermében, az ún. tükörteremben, szintén állva. Mindkét audienciát követően a császár, majd a császárné is kegyesen megengedte, hogy bemutassák nekik az előszobában várakozó kísérőiket, akik ezután kézcsókra járulhattak eléjük.[41]

Ezek alapján úgy tűnhet, a hercegek bécsi bemutatkozása könnyen, „olajozottan" történt. Látogatásuk mégis komoly fejtörést, előkészületet és régi iratok felkutatását jelentette a bécsi hivatalnokok számára. Magas rangú vendégek látogatásakor ugyanis külön ún. konferenciákat tartottak a követendő ceremóniáról, és nem egyszer korábbi eseteket vettek mintául. Zsinórmértékül a Zeremonialprotokolle bejegyzései számítottak. 1760-ban már kissé könnyebb volt a helyzetük: egy konkrét korábbi példára nyúlhattak vissza, a szász választófejedelem harmadik fiának, Xavér hercegnek (Albert és Kelemen fivérének) bécsi látogatására.

Xavér 1758 tavaszán érkezett meg Bécsbe, hogy a Varsóból Franciaországba vezető utazása közben tiszteletét tegye a császári párnál.[42] Lotharingiai Ferenc megparancsolta, hogy az udvari ceremónia-jegyzőkönyvekből keressenek ki mintákat: hogyan fogadták, szállásolták el és vendégelték meg korábban a hasonló rangú látogatókat. Az udvari hivatalnokok kutatómunkájuk eredményeképpen több mintát terjesztettek a császár elé. Első helyen említették Xavér édesapjának, az akkor még csak trónörökös Frigyes Ágost szász hercegnek 1717-ben tett látogatását, majd Ferdinánd bajor hercegnek és fivérének (a leendő bajor választófejedelemnek) ugyanabban az évben Bécsben töltött néhány napját emelték ki. A harmadik példát, amelynek nyomait fellelték a jegyző-

[39] A hivatalos (nyilvános) audiencián a császár karosszékben ülve fogadta a látogatót, míg a vendégnek egy egyszerűbb ülőhelyet készítettek elő. uo. 557–558.

[40] 1758-ban a főkamarás állítólag az előszoba elejéig Xavér elé sietett. A Zeremonialprotokoll bejegyzése erről a különleges fogadási módról: ÖStA HHStA ZP Bd. 26. fol. 204r. 1758. ápr. 2. és l. a főkamarás saját feljegyzéseit: *Rudolf Khevenhüller-Metsch – Hanns Schlitter:* Aus der Zeit Marias Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, 1758–1759. Wien–Leipzig 1911. 22.

[41] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 215r–219r. 1760. jan. 10.; röviden, Albert személyes benyomásait rögzítve: MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 102v.

[42] *Khevenhüller-Metsch, R. – Schlitter, H.*: Aus der Zeit Maria Theresias i. m. 5. köt. 1758–1759. 21–36.

könyvekben, nem találták megfelelőnek: 1716-ban érkezett meg Don Emanuel infáns Portugáliából, de ő olyan családból származott, ahol az uralkodói cím örökletes volt, nem pedig választás eredménye, mint a lengyel és a bajor hercegek esetében. Az infáns példáját azért sem tartották követhetőnek, mivel az ifjú herceg az özvegy császárnénak, Eleonóra Magdolnának (I. Lipót császár harmadik feleségének) unokaöccse volt, akit ezért bécsi tartózkodásakor szinte „rokonként" kezeltek.[43]

A felsorolt többi példát azonban mégsem lehetett Xavér (és Alberték) látogatására alkalmazni. Az említett vendégek ugyanis valamennyien vagy trónörökösök voltak, vagy igen közeli rokonok. A szász hercegek viszont nem voltak elsőszülöttek, nem voltak a szász választófejedelmi cím várományosai, sőt nem rendelkeztek más címmel és birtokkal sem — az egykorú kifejezéssel élve úgy nevezett *Cadet*-nek számítottak, akiket nem lehetett a magas rangú fejedelmekhez hasonló módon fogadni. Erre volt már példa, amikor 1717-ben a bajor trónörökössel együtt utazott Ferdinánd herceg is. Akkoriban fektették le azt az alapelvet, hogy *Cadet* esetében nem alkalmazandó és alkalmazható a szokásos formális és fényűző ceremónia.

A bajor hercegtől eltérően azonban a szász választófejedelem fiait mégis közvetlenebbül fogadták a bécsi udvarban. Ennek oka a családi kapcsolatokban keresendő. Alberték ugyanis anyai ágon Habsburgnak számítottak, mivel édesanyjuk, Mária Jozefa főhercegnő I. József német-római császár leánya volt. Ez a rokoni viszony lehetőséget adott a formális ceremoniális előírások lazítására, és ennek megfelelően utasították az udvari hivatalokat is. Különleges bánásmódot írtak elő, „családtagként" viszonyultak hozzájuk (*da parente*).[44] Ennek előzményeit is megtaláljuk a Zeremonialprotokolle megfelelő kötetében. 1753-ban tette tiszteletét Herkules Reinald modenai herceg, a hercegség trónörököse. A Habsburg-Lotharingiai-ház házasságkötést tervezett a harmadszülött fiú, Lipót és az akkor még csak három éves modenai hercegkisasszony között. Az eljövendő rokonságra tekintettel és a politikai megfontolások miatt is (fiúörökös híján a Habsburgokra szállt volna a hercegség) Herkules Reinaldot elhalmozták mindenféle figyelmességgel, és szándékosan eltekintettek a szigorú ceremoniális szabályoktól.[45] A nála alkalmazott audienciagyakorlatot és fogadást megfelelő példának találták Xavér öt, majd Alberték hét esztendővel későbbi látogatásakor.

Ha összevetjük a szász hercegek audienciájának bemutatott gyakorlatát azzal, amit Moser kézikönyvében ír,[46] akkor egy furcsa keveréket láthatunk a hivatalos (nyilvános) szereplésből, ceremóniából és a közvetlen, „privát", családi kapcsolatból. Vegyesen lelhetők fel a Moser által felsorolt kétfajta audiencia elemei: a hivatalos audiencia igen formális előírásai (a bejelentési kötelezettség, az udvari hivatalnokok szerepe a bevezetéskor, kivezetéskor) és a magánaudi-

[43] ÖStA HHStA ZP Bd. 26. fol. 196v–197v. 1758. ápr. 1.

[44] Uo. fol. 204r. 1758. ápr. 2.

[45] Uo. fol. 198r–v. 1758. ápr. 1.; *Rudolf Khevenhüller-Metsch–Hanns Schlitter*: Aus der Zeit Marias Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 3. köt. 1752–1755. Wien–Leipzig 1910. 141–168.

[46] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. II. kötet. IX. könyv. III. fej. Von den Audienzen. 550–560.

encia könnyített ceremóniája (fogadás helye és módja). Mindezt azonban tovább módosította a vérrokonság, a rokoni kötelék: ezáltal még inkább meg lehetett kerülni a kötött ceremóniát. Ez utóbbira a császári pár gyermekeinél, a főhercegeknél tett látogatás a legjobb példa. A szász hercegek érkezését ugyanis hivatalosan nem jelentették nekik előre, amint az a ceremóniában kötelező lett volna, sőt nem is kértek külön audienciaidőpontot a főudvarmestertől, amint az egyébként az előírás volt. Amikor Mária Terézia parancsára Khevenhüller gróf átkísérte Albertet és Kelement József főherceg lakosztályába, az érintetteket természetesen már előre tudósították. Azért, hogy a formális ceremóniát kissé lazíthassák, „megegyezés" szerint eljátszották (*mezzo termino*), hogy mindez meglepetésszerűen történt. A Zeremonialprotokoll a következő kifejezéseket használja erre a látogatásmódra: *all incognito*, *en surprise*, *a l'improvu*, *überfallen*. Józsefnél „véletlenül" (*par hazard*) jelen voltak ifjabb fivérei, „véletlenül" ott tartózkodott József ajoja (nevelője), Batthyány Lajos gróf, akinek minden más esetben ünnepélyesen kellett volna fogadnia és bevezetnie a látogatókat. Mikor a gróf meglátta a közeledő hercegeket, úgy tett, mintha meglepett lenne, és eléjük sietett a második előszobába. A főhercegek is meglepetést színleltek, és néhány lépést tettek Alberték felé. A rövid látogatás ez alkalommal is állva történt.[47]

A szász rokon hercegek látogatását viszonozták a főhercegek is, ez volt az ún. *Re-Visite* vagy *Gegen-Visite*.[48] Míg Mosernél ez az esemény is fontos ceremoniális udvariassági elem, az 1760-ban (illetőleg már 1758-ban) alkalmazott látogatás módja közelebb áll a ceremóniamentes inkognitó látogatáshoz. Ezt is korábbi példák előzték meg, és lassan „gyakorlattá" vált a rokonként kezelt vendégek esetében. Már 1753-ban hasonló módon vizitáltak a főhercegek az akkor Bécsben tartózkodó modenai hercegnél. Ugyanezt javasolták a hivatalnokok Xavér, majd (szinte tradícióvá válva) Albert és Kelemen esetében. Mária Terézia és Ferenc István fiúgyermekei: József, Károly és Lipót főhercegek már 1760. január 12-én, az audiencia másnapján rövid, valójában jelentéktelen, de az illem megkövetelte udvariassági látogatást tettek a szász hercegek szálláshelyén. A kötelező reprezentációs külsőségeket kerülve inkognitóban (*ohne aller Ceremonie*, *all incognito*, *en surprise*) történt a vizit. A megérkező főhercegeket Flemming gróf fogadta az épület lépcsőjénél, és felkísérte őket az első szobába. Itt Alberték már eléjük siettek, kezüket nyújtva feléjük. A szobában karosszékeket helyeztek el, de Józsefék nem fogadták el, és csakúgy, mint egy nappal korábban Lotharingiai Ferenc és Mária Terézia, állva beszélgettek a hercegekkel. A búcsúzáskor Alberték egészen a lépcső kezdetéig kísérhették a főhercegeket, akik tovább már nem engedték őket. Ez ismét arra utal, hogy az inkognitó és a családi kötelék ellenére bizonyos mértékben betartották, be kellett tartaniuk az etikett által megkövetelt szabályokat. Csupán a szász követ és Alberték kísé-

[47] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 217v–219r. 1760. jan. 11.

[48] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 74. Von den Gegen-Visiten. 354–355.; számos példával illusztrálva.

rői vonulhattak le velük a hintókig, és nézhették végig, amíg József főherceg és testvérei beszálltak a hintóikba, és elkocsiztak.[49]

Annak megállapítása, hogy milyen ceremóniát kövessenek az udvari audienciákon, csak az egyik nehézséget jelentette. Újabb kérdést vetett fel a hercegek elszállásolása, valamint ellátása. Ez esetben is döntő szempont volt, hogy a szász hercegek anyai ágon Habsburgoknak számítottak, ellenben az a tény is, hogy mint a szász család fiatalabb tagjai (*Cadet*), vagyis nem trónörökösök, nem lehet velük szemben a szokásos reprezentáló ceremóniát alkalmazni. Emiatt már 1758-ban két vélemény ütközött. Mária Terézia ekkor azon a nézeten volt, hogy a rokoni szálak miatt Xavér herceget vagy a Burgban kellene elszállásolni, vagy Lotharingiai Károly herceg palotájában. A császár azonban ezúttal sem akart eltérni a szokásos etikettől. Parancsára példákat kerestek, de erre a különleges esetre nem találtak. A jegyzőkönyvi bejegyzésekből kiderült, hogy mindaddig Don Emanuelen kívül csak Lajos wolfenbütteli herceget szállásolták el az udvarnál. A császár, a császárné és a fő udvari hivatalok vezetői a szóbeli megbeszélésen végül úgy döntöttek, hogy Xavér nem kaphat helyet a Burgban, hiába volt édesanyja Habsburg főhercegnő. Közbenső megoldásként megfelelt volna Lotharingiai Károly üresen álló palotája, de Mária Terézia időközben megállapíttatta, ki a tulajdonosa a palotának. A *Hofbauamt* nyilvántartása ugyanis az épületet már a Burghoz tartozóként tüntette fel, mivel szándékukban volt az udvarhoz csatolni. Egy ottani szálláshely tehát továbbra is azt jelentette volna, hogy Xavér a Burg egyik épületében kapott volna helyet. Ezért végül a hasonló rangú hercegeknél követett korábbi gyakorlatot írták elő: a városban foglaltak le lakást, illetőleg, ha népes kísérettel érkeztek, akkor az egyik bécsi fogadóban.[50] Albert és Kelemen szállása a Neuer Markton, az ún. Mehlgruben épületben működő fogadóban volt, amelyet a szász udvar nagykövete, Flemming gróf foglalt le számukra,[51] de a hercegek és kíséretük szállásköltségét az udvar állta.[52] Később ezt a gyakorlatot követték 1762-ben is; amikor Károly, a másodszülött szász herceg és Kurland választott hercege Bécsben tartózkodott, ugyanebben a fogadóban szállt meg.[53]

A magas rangú vendégeket a január 11-i audiencát követően meghívták az udvarba egy ünnepélyes lakomára (*Tafel*), amely ugyan ceremónia nélküli volt

[49] SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage..." fol. 2r–3r.; a ceremónia leírása Xavérnál: uo. Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 20r–21r. Flemming összeállítása, Bécs, 1758. ápr. 14.; ugyanez röviden említve: ÖStA HHStA ZP Bd. 26. fol. 198v. 1758. ápr. 1.; és uo. Bd. 27. fol. 221v. 1760. jan. 12.

[50] *Khevenhüller-Metsch, R.–Schlitter, H.*: Aus der Zeit Maria Theresias i. m. 5. köt. 1758–1759. 21–22. 1758. ápr. 1. Xavér a városban az udvari ékszerész által megvásárolt, és a röviddel azelőtt teljesen felújított, a Kohlmarkton álló Enckevoirth gróf-féle házban kapott szállást. Mivel azonban állandó szemgyulladással küszködött, Mária Terézia gondoskodásában úgy döntött, a feltehetően még nyirkos és nem eléggé kiszáradt ház helyett másik szállásra költözteti a herceget. Kérésére Joseph Wenzel von Liechtenstein herceg biztosított Xavér számára lakást a városi házában. uo. 24–25.; vö. SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 20r. Flemming összeállítása, Bécs, 1758. ápr. 14.

[51] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 214v. 1760. jan. 10. A fogadóra l. *Felix Czeike*: Das grosse Groner Wien Lexikon. Wien–München–Zürich 1974. 648. Egy esztendővel később is a városban szálltak meg, állítólag Rosenberg gróf Herrengasse-i lakásában.

[52] ÖStA HHStA ZP Bd. 26. fol. 198r. 1758. ápr. 1.

[53] Uo. Bd. 28. fol. 343v. 1762. máj. 5.

(*ohne Ceremonie*, *sans ceremonie*), mégis előkelő vendégek, köztük szászok is részt vettek rajta.[54] A hosszúkás, téglalap alakú asztalnál 23 személy foglalt helyet, a császári családból Lotharingiai Ferencen és Mária Terézián kívül csupán József főherceg, az elsőszülött fiú. Az udvari méltóságok közül a meghívottak között volt Uhlfeld gróf, az első főudvarmester, Khevenhüller gróf főkamarás, Batthyány Károly gróf, József főherceg nevelője, Johann Adam Auersperg herceg, valamint mind a négyük felesége. A szászok részéről jelen volt a szász követ, Flemming gróf és grófné, Mniszeck grófné, Meagher tábornok, továbbá a szászországi osztrák követ felesége, Sternberg grófné. A többi vendég, főként az udvarhölgyek feltehetően máskor is étkeztek az udvar asztalánál. A ceremónia mellőzését jelentette például a kiszolgálás: a császári család tagjait és Albertéket komornyikok (*Cammerdiener*), a többieket ajtónállók, darabontok és felszolgálók (*Aufwarter*) szolgálták ki.[55] A szigorúan vett etikettet az ülésrendnél sem vették figyelembe.[56] Az előírások szerint ugyanis a legmagasabb rangúnak, Lotharingiai Ferencnek kellett volna a téglalap alakú asztal hosszabb oldalának közepén teríteni, ehelyett annak csaknem a szélén foglalt helyet. Jobbjára Albert herceg, baljára Adam Auersperg herceg felesége került. Kelemen, a másik szász herceg az asztal átellenes végén, a rövidebb oldalon kapott helyet, asztalszomszédjai maga Mária Terézia, valamint Paar grófné, a császárné főudvarmesternője voltak.

Feltűnő és meglepő lehet, hogy a Zeremonialprotokolle bejegyzései, valamint a hercegek által vezetett napló tanúsága szerint az ifjú szász hercegek ebédjüket, vacsorájukat vagy az udvarban, vagy egy-egy magas rangú hivatalnok-miniszter, esetleg külföldi követ vendégeként fogyasztották el. Az első ünnepélyes étkezést követően a hercegek 1760 telén ötször, tavasszal tizenkét alkalommal ebédeltek az udvarnál, általában a ceremónia mellőzésével. A többi ebédet és vacsorát a császári pár rendelkezésére a császári-királyi hivatalnokok és miniszterek biztosították a számukra.[57] Ez nem csupán a rokon hercegek irányába tett szívesség újabb jele, hanem egy általánosan alkalmazott gyakorlat is volt. Minderre Moser kézikönyvében is találunk példát. Az ún. ellátást (*Defrayierung*) a rokon vendégnél alkalmazták, vagyis a vendég és kíséretének ellátását az udvar vállalta magára.[58] Albert és Kelemen így többször volt Joseph Wenzel von Liechtenstein herceg vendége, de ebédre hívták meg őket az udvari hivatalok vezetői: például Corfiz Anton Uhlfeld gróf főudvarmester, Joseph Adam Schwarzenberg herceg főudvarnagy, valamint a különféle császári-királyi hivatalok vezetői is: a birodalmi alkancellár, Rudolf Josef Colloredo gróf, Friedrich Wil-

[54] A ceremónia előírásaira: *Uta Löwenstein*: Voraussetzungen und Grundlagen von Tafelzeremoniell und Zeremonientafel. In: Zeremoniell als höfische Ästhetik i. m. 266–279. A kora újkori udvari lakomákról legújabban, a külföldi szakirodalom bemutatásával: *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 16–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004) 1005–1101.

[55] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 220r–221r. 1760. jan. 11. Xavér ünnepélyes lakomája: *Khevenhüller-Metsch, R.–Schlitter, H.*: Aus der Zeit Maria Theresias i. m. 5. köt. 1758–1759. 24. 1758. ápr. 11.

[56] *Löwenstein, U.*: Voraussetzungen i. m. 273.

[57] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 222r. 1760. jan. 14.

[58] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 12. Von dem Recht der Verwandtschafft. 275. — A bécsi rendelkezések: ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 222r. 1760. jan. 14.; korábbi példák: uo. Bd. 26. fol. 197r.

helm Haugwitz gróf, cseh főkancellár, Rudolf Chotek gróf, az Udvari Kamara elnöke és Wenzel Anton Kaunitz gróf, udvari és államminiszter is. A magyar főnemesek közül megismerkedtek Batthyány Lajos nádorral (akinél állítólag a tánclépéseket tanulták meg[59]), Batthyány Károly gróffal, József főherceg nevelőjével, Esterházy Pál Antal herceggel, valamint Pálffy János magyar udvari kancellárral is. Az egyházi személyek közül egyedül Christoph Anton Migazzi bíboros, Bécs érseke vendégelte meg Albertéket. Abban az esetben, ha nem látták őket vendégül, akkor a szász követnél, Flemming grófnál, esetleg Mniszeck grófnénál étkeztek. Az ellátáshoz tartoztak egyéb „szolgáltatások" is, amelyeket mind az udvar biztosított a hercegek számára, így a hintókat és a szánokat, a lovakat és lószerszámokat, a kísérő személyzetet, a megfelelő díszes ruházatot, a bécsi és a vidéki kastélyokbeli étkezéseken a kiszolgálást.[60]

A rokon hercegeket az udvarban az uralkodópár, a császári család, valamint a miniszterek nagy udvariassággal és figyelmességgel, jóindulattal és szívességgel fogadták.[61] Számos alkalommal hívták meg őket az udvarba, és a példát követték más államok követei is, akiknél Alberték jelenléte növelte saját fontosságukat és a program jelentőségét.[62] Január 12-én például a nápolyi királyság követe, Don Niccolo di Majo várta őket a király születésnapja alkalmából rendezett ebéden, 15-én pedig a francia követ, Etienne François duc de Choiseul.[63] Az előírás szerint a bálokat megelőzte egy ünnepélyes lakoma (vacsora, *souper*), amelyen zárt társaság, csak meghívottak jelenhettek meg. Ők vehettek részt a lakomát követő bálon.[64] Ezeken a vacsorákon Alberték, mint díszvendégek voltak jelen, az ebédhez hasonlóan a legelőkelőbb főnemeseknél: Kaunitz grófnál, Auersperg hercegnőnél, Franz, valamint Wenzel Liechtenstein hercegnél. Ezeken a vacsorákon több alkalommal megjelent maga a császár, Lotharingiai Ferenc is, például január 18-án Colloredo grófnál, 19-én Esterházy Pál Antal hercegnél, 19-én Harrach grófnál, majd 24-én Wenzel Liechtenstein gróf bálján.[65]

[59] SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage..." fol. 3v.

[60] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 222v. 1760. jan. 16. Fivérüknél, Károly szász hercegnél: uo. Bd. 28. fol. 343v. 1762. máj. 5.

[61] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 22r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Bécs, 1760. jan. 22.; uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 40v. Albert Mária Antóniának, Bécs, 1760. jan. 14. Vö. Mária Terézia saját kijelentéseit, mennyire megkedvelték Bécsben az ifjú hercegeket: Lippert, W. (Hrsg.): Kaiserin Maria Theresia i. m. 68.: Nr. 52. Mária Terézia Mária Antóniának, 1760. jan. 28.; uo. 75.: Nr. 53. Mária Terézia Mária Antóniának, 1760. febr. 10. Flemming jelentéseiben: SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 31r–v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. ápr. 23.

[62] A 18. századi reprezentációra összefoglalóan és legújabban l. *Karl Vocelka*: Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat. (Österreichische Geschichte, 1699–1815. Hrsg. Herwig Wolfram) Wien 2001. 185–194.

[63] SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage...". fol. 3r–v; uo. Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 23v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. ápr. 23. — Etienne François duc de Choiseul (1719–1785), Franciaország bécsi követe.

[64] *Moser, F. K.*: Teutsches Hofrecht i. m. II. kötet, IX. könyv. I. fej. Von den Zusammenkünften und Gesellschaften des Hofs. § 4. Von den Bals. 485–486.

[65] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 27r., 29r.

A meghívások nem csupán ebédre és vacsorára, hanem udvari eseményekre és egyéb (esti) programokra is vonatkoztak. A szórakozáshoz nem szokott (Drezdában, a poroszok felügyelete alatt közel három éve nem rendeztek bálokat), de az ilyen mulatságra leginkább fogékony korban lévő hercegek nagy lelkesedéssel belevetették magukat a bécsi forgatagba. A farsangi időszak meghatározó eseményei a bálok voltak, és a források tanúsága szerint az 1760. év igencsak bővelkedett ezekben, némelyiket kimondottak Alberték tiszteletére rendezték: január 11. és 27. között például tizenegyet. A külországok képviselői közül Torre Palma, Spanyolország követe és Giovanni Antoni Ruzzini (Rusini) velencei követ szervezett Alberték számára vacsorát és bált. A bécsi főnemesek és udvari méltóságok: Harrach gróf, Colloredo gróf,[66] Emanuel és Wenzel von Liechtenstein herceg, Schönborn gróf szintén tartottak bálokat.

Az 1760. évi farsang ideje alatt az udvarban három bált is rendeztek, amelyekre Alberték is hivatalosak voltak. Az első udvari bált január 15-én tartották, amely a szokás szerint jelmezbál volt, de annak is egy különleges fajtája (*Bal en Domino, Bal de la cour, Bal à la cour*).[67] A dominóbál valójában a velencei mintára megrendezett álarcosbált jelentette. Az elnevezés az olasz nyelvből ered: a Domino kezdetben az olasz és spanyol egyházi személyek (domino) bő, az alsóruházatot eltakaró, fekete színű köpönyegét jelentette. A bő köpönyeg a 16. században került át a világi öltözködésbe, mindkét nembeliek kedvelt ruhadarabja lett. Lepelformája miatt a 18. században velencei karneválruhává lépett elő, és egyre színesebbé vált. Kedveltsége annak ellenére, vagy talán éppen azért volt nagy, mert elkészítése nem volt bonyolult, tehát nem igényelt különösebb felkészülést, esztétikailag semlegesnek számított. Mivel férfiak és nők egyaránt hordhatták, így remekül megőrizhették az álarcosbálokon preferált inkognitót. Ez mégsem azt jelentette, hogy a dominóbálok során a résztvevők egyenrangúként viselkedhettek volna. A kor előírásainak megfelelően az egyforma ruházat ellenére szigorú ceremoniális megkötöttségek vonatkoztak a bál lefolyására, és a rangsorolást fenntartották. Ezt jelezhették például úgy, hogy a dominóköpönyeget nem teljesen zártan hordták, hanem úgy, hogy viselője rangjának megfelelő ruhája kilátszódjon alóla. A bál tehát elsősorban a reprezentációt szolgálta, a jelmez csak kiegészítő volt.[68] Különösen állítható mindez, mivel az álarc viselését nem írták elő (*Bal en Domino ohne Larffen, Bal ohne masque*, ellentéte *Bal en masque*).[69]

A követjelentések és Alberték összeállításai gyakran csak azt jelzik, hogy bál volt, azt már nem, milyen típusú jelmezbál. Egyedül Harrach gróf 1760. május 4-én tartott estélyéről tudjuk, hogy csak azok a kiválasztottak vehettek részt rajta, majd az azt követő bálon, akiket meghívtak rá.[70] A zártkörű rendez-

[66] Rudolph Joseph Colloredo-Melz gróf (később herceg), birodalmi alkancellár.

[67] ÖStA HHStA ZP Bd 27. fol. 222v. 1760. jan. 15.

[68] *Claudia Schnitzer*: Höfische Maskeraden. Funktion und Ausstattung von Verkleidungsdivertissements an deutschen Höfen der Frühen Neuzeit. Tübingen 1999. 302–306.

[69] L. még SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming à Vienne, April–June, 1760". fol. 186r. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 10.; ÖStA HHStA ZP Bd. 28. fol. 6v. 1761. jan. 7.

[70] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 36r. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 7.

vények ellentéte volt a nyilvános bál (*offener* vagy *freyer Bal*), és egy másik típusnak számított az olyan bál, ahol a belépésért fizetni kellett (*bezahlter Bal*).[71]

Említsünk meg még egy fajta jelmezbált, amelyik Bécsben jellemző volt. A farsang idején *redoute*-nak nevezték azt a helyet, ahol jelmezbe öltözve a nemesek, a polgárok, sőt akár az udvartartás (és a császári család) tagjai is összegyűltek, hogy táncoljanak, játszanak és szórakozzanak. Később *redoute*-nak nevezték magukat a rendezvényeket is. Ez a jelmezbál Itáliából és Franciaországból származott, a 18. századra az udvar és a polgárság számára is a legfontosabb rendezvénnyé vált. A jelmezruha megválasztása nem volt előírva, de az arc előtt álarcot kellett tartani. A bálokon ugyan volt ceremoniális elírás, de csekélyebb mértékben, mint a dominóbálokon, ezért igen közkedvelt volt.[72]

A fiatal főhercegeknek, a császári pár és a hivatalnokok gyermekeinek szórakozására minden farsangi időszakban szerveztek különleges összejövetelt, ahol a kicsik is beöltözhettek jelmezbe (*Junge Herrschaftsbal*, *Kinderball*). Ilyenkor (esetünkben 1760. január 24-én) a gyerekeken kívül a felnőttek számára is szerveztek programot: először nagyszabású vacsorán, majd ezt követően éjfélig tartó táncos bálon vehettek részt.[73]

Jelentősebb udvari ünnepségek alkalmával fényes udvari bált rendeztek, amely nem álarcosbál volt, hanem szigorú szabályok szerint megrendezett társadalmi esemény. A *Bal paré* vagy *Bal en ceremonie* (a francia királyi udvarból származó *Grand bal du roi* mintájára, 1669) inkább abszolutista ceremóniájáról, nem pedig a könnyed udvari szórakozásról volt híres. A részvétel az ilyen udvari bálokon kötelező volt, a meghívó szinte katonai „behívónak" számított.[74] Alberték bécsi látogatásaik során 1760. május 13-án vettek részt ilyen formális rendezvényen, amelyet Mária Terézia születésnapján tartottak, és amelyre a külországok követei és hitveseik, valamint a legelőkelőbbek voltak hivatalosak.[75] E meghívásokat természetesen nem illett visszautasítani, így nem meglepő, ha Kelemen (levele tanúsága szerint) 1760. január 14. és 21. között naponta átlag négy-öt órát aludt, és csak ritka esetben ennél többet, mintegy hat órát. Napjaik zsúfoltak voltak, egyik program követte a másikat: január 20-án például Joseph Friedrich Sachsen-Hildbourghausen herceg által az ő tiszteletükre rendezett vacsora és koncert után színházba mentek, majd onnan egyenesen Torre Palma grófnak, a spanyol követnek a palotájába. A III. Károly spanyol király tiszteletére adott bált Albert nyitotta meg a velencei követ feleségével, ahol haj-

[71] ÖStA HHStA ZP Bd. 28. fol. 231r. 1762. febr. 7.

[72] *Schnitzer, C.*: Höfische Maskeraden i. m. 256–257. Khevenhüller naplójában több alkalommal említ hasonló bálokat, amelyeket általában abban az épületben (a Mehlgrubenen) rendeztek, ahol Alberték szálláshelye volt.

[73] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 227r–v. 1760. jan. 24.; SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 28v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. jan. 23.

[74] *Schnitzer, C.*: Höfische Maskeraden i. m. 258. Dominóbálokat, vagyis jelmezbálokat nem csak az udvarban, hanem más főnemeseknél is rendeztek. *Khevenhüller-Metsch, R.–Schlitter, H.*: Aus der Zeit Maria Theresias i. m. passim.

[75] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 259r. 1760. máj. 13.; SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming...". fol. 200r. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 10.

nalhasadtáig szórakoztak, és mindössze három órájuk maradt arra, hogy pihenjenek és felfrissítsék magukat a másnapi programok előtt.[76]

A hercegek az ünnepélyes vacsorákon és bálokon kívül társasági összejövetelekre (*Assamblée*) és színházi előadásokra voltak hivatalosak. Az esti lakomák előtt többször ellátogattak egy-egy magas rangú hivatalnok vagy miniszter palotájába, ahol a korabeli szokásnak megfelelően zártkörű összejöveteleket tartottak. Ezeken csak azok vehettek részt, akik udvarképesnek számítottak, és engedélyt kaptak a belépésre. Az esték kölcsönös tiszteletadással, beszélgetéssel és játékkal folytak.[77] Alberték egy-egy este akár két helyre is ellátogattak. Január 10-én, megérkezésük másnapján feltehetően a kezdeti ismerkedés céljából Colloredo, majd Kaunitz grófnál tették tiszteletüket. Egy napra rá egy másik befolyásos személynél, az Udvari Kamara elnökénél, Choteck grófnál vizitáltak. Flemming követ jelentései gyakran nem adják meg pontosan, kinek az estélyén vettek részt, de az megállapítható, hogy Kaunitz grófnál jól érezhették magukat, mivel január folyamán legalább hétszer megfordultak a gróf palotájában.[78]

Albert és Kelemen hercegek a vacsorák, bálok és társasági programok előtt az esték egy részét színházban töltötték, ahol egy külön páholyt rendeltek a számukra. Sőt, Xavér látogatásakor külön rendelkezést hoztak, hogy a Burg melletti két színházban ő és kísérete az első páholyt kaphassa, amelyet az alkalomra vörös damaszttal borították.[79] Ez azonban nem azt jelentette, hogy a császári páholyba nyertek volna bebocsátást, sőt megfigyelhető a rangszerinti különbségtétel is. A nincstelen, cím nélküli szász hercegekkel előzékenyen, de a ceremónia határain belül bántak (például elrendelték, hogy csak akkor kezdődjön az előadás, ha a hercegek megérkeztek[80]). 1762-ben viszont Mária Terézia megengedte Károly fivéreiknek, Kurland hercegének, hogy belépjen páholyába. A Zeremonialprotokoll azonban azt is kiemeli, hogy ezt az esetet a jövőre nézve „meg nem történtnek" kell tekinteni, és nem lehet a későbbiek során mintául venni.[81] Alberték a bécsi időszak alatt a Burg melletti mindkét színházépületben (*Königliches privilegiertes Theater nächst der Burg*), valamint a schönbrunni kastély színháztermében különféle olasz operákat, francia komédiákat, tragédiákat, a Kärntner-Tor melletti színházban pedig német darabokat tekintettek meg.[82] Az előadott

[76] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 39r. Kelemen Mária Antóniának, Bécs, 1760. jan. 21.; ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 225v. 1760. jan. 20.

[77] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. II. kötet. IX. könyv. I. fej. § 3. Von den Assambléen. 484–485.

[78] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour..." és uo. Loc. 3060. „Journal du voyage..."A követ jelentései a tavaszi időszakban ennél kevesebbet, mindössze négy konkrét alkalmat említenek.

[79] *Khevenhüller-Metsch, R.–Schlitter, H.*: Aus der Zeit Maria Theresias i. m. 5. köt. 1758–1759. 24. 1758. ápr. 11.

[80] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 26r.

[81] ÖStA HHStA ZP Bd. 28. fol. 345v. 1762. máj. 13.

[82] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 104r. — Bécs és a bécsi udvar színházi életére l. az összeállítást Khevenhüller naplója alapján: *Elisabeth Grossegger*: Theater, Feste und Feiern zur Zeit Maria Theresias, 1742–1776. Nach den Tagebucheintragungen des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch, Obersthofmeister der Kaiserin. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Klasse 476, Veröffentlichungen des Instituts für Publikumsforschung 12.) Wien 1987; a színházépületekre: *Czeike, F.*: Das grosse Groner Wien Lexikon. i. m. 579., 748., 804–805.

darabokról kevés információnk van, de megfigyelhető, hogy egy-egy színdarabot vagy operát többször is bemutattak. A *Numa al Trono* című olasz operát 1760 telén például többször is láthatták, 1761-ben az olasz *Armide* című operát háromszor is előadták.[83]

Lotharingiai Ferenc és Mária Terézia a rokon hercegeket a legkülönbözőbb módokon tüntették ki figyelmességükkel. Alberték például az első ünnepélyes lakoma után részt vehettek azon a koncerten, amelyet a császári család tagjai adtak, és ahol az idősebb főhercegnők énekeltek. A koncerten egyébként csak a lakomára meghívottak, az udvari hivatalok vezetői, valamint az udvarképes nemesek (a kamarási kinevezést elnyertek) voltak jelen.[84] Január 25-én, egy nagyszabású kamarazenélés során pedig maguk a szász hercegek is énekeltek és zenéltek a Habsburg főhercegnőkkel együtt, és így állítólag este 9-ig szórakoztatták magukat és a hallgatóságot.[85]

Ez a bécsi tartózkodás még egy további szempontból is nagy jelentőségű volt. Albert, a 22 éves csinos, megnyerő, de mégis nincstelen herceg ekkor látta meg először Lotharingiai Ferenc és Mária Terézia másodszülött leányát, Mária Krisztinát, és lobbant szerelemre a 19. évében járó, kecses és bájos főhercegnő iránt. Az 1760. január 11-i audiencia, majd — Emlékiratainak tanúsága szerint — az esti „házikoncert", ahol a két elsőszülött főhercegnő énekelt a vendégeknek, végzetes hatással volt Albertre: „mindkét idősebb főhercegnő csinos volt, de a másodszülött vonzó kinézete, makulátlan alakja és bájos arckifejezése a szellem élénkségével és kivételes temperamentummal párosult — csupa olyan tulajdonság, amelyek az első pillanattól kezdve magukkal ragadtak."[86] Albert ettől kezdve nem tudott megszabadulni érzéseitől, és gyengéd érzelmeket táplált a számára elérhetetlen Mária Krisztina iránt.[87] A herceg érzelmeinek elmélyülését segíthette, hogy a ceremoniális udvari eseményeken a rang szerint ő volt a másodszülött főhercegnő „megfelelője", így a hivatalos programokon is találkozott Mária Krisztinával, Albert összeállítása szerint azon a télen legalább öt alkalommal.

Télen, e csekély szabadtéri szórakozást nyújtó időszak idején a bálokon kívül közkedvelt program volt a szánhajtás (*Schlitten-Fahrt*).[88] Moser szerint ez „olyan téli szórakozás[i mód volt], amelyet a természet és a szükség talált fel és tanított meg, [majd] a művészet és a kéjsóvár emberi hivalkodás egyre jobban felnagyított, kibővített és kicicomázott." A szánhajtás a 18. századra társadal-

[83] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 26r., 27r., 29r. Az 1761. évi elődásokra: ÖStA HHStA ZP Bd. 28. fol. 8v. 1761. jan. 12.

[84] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 23r.; ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 221r. 1760. jan. 11.

[85] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 29r. Házikoncertet adtak január 18-án is, uo. fol. 27r.

[86] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 103r.

[87] Vö. sógornőjéhez, Mária Antóniához címzett levelének másolatát, Bécs, 1765. november: SHStA Dresden, Albertinisches Herzogtum und Kurfürstentum – Königreich Sachsen, Geheimes Konsilium Loc. 4627. „Acta die Vermählung Ihrer König. Hoheit des Prinzen Alberts mit der Erzherzogin Maria Christina betr. 1765". fol. 27r–28v.

[88] *Beatrix Bastl*: Feuerwerk und Schlittenfahrt. Ordnungen zwischen Ritual und Zeremoniell. Wiener Geschichtsblätter 51. (1996:4) 197–229.

mi eseménnyé vált: az emberek minél több szánból álló menetekben szórakoztak. A szánhajtás alkalmat adott az udvari reprezentációra is: a szánok dekorációjának, a száncsengőnek (*Geläut*), a lovak fejdíszének és ékszereinek harmonizálnia kellett az utasok (a nemesúr és hölgye, valamint a kísérő szolgák) ruhájával.[89]

A szánhajtásnak már egykoron is több változatát különböztették meg. A rangszerinti szánmenet (*la Course publique, la Course de Parade*) előre kihirdetett és a reprezentáció céljára szolgáló program volt, amelyen a (császári) család tagjai mellett természetesen a vendégek, például külföldi követek is részt vettek, rajtuk kívül az udvartartásból az udvari hivatalok vezetői, esetenként feleségeik és leányaik, valamint udvarhölgyek. Az úti cél lehett egy közeli vidéki kastély (mint például 1760. január 3-án Laxenburg), de a menet átvonulhatott a városon is. Január 17-én az udvar közel egy órán át tartó szánhajtást rendezett Bécsben, a díszes, arany, ezüst, vörös, kék, zöld és fehér színekben pompázó szánokban gazdagon díszített ruhákba öltözött, ékszerekkel ékesített résztvevők foglaltak helyet.[90] A bécsi lakosok a menet élén lovagló császári tiszteket, az őket követő harminc lovászlegényt, valamint egy hatfogatos szánban császári trombitásokat és kürtösöket láthattak. A 32 szánt a császári főlovászmester, Heinrich von Auersperg herceg vezette; ő hölgykísérő nélkül, egyedül ült a szánban.[91] Közvetlenül őt követték a rangban legelőkelőbbek, vagyis a császár és a császárné: Lotharingiai Ferenc és Mária Terézia. A többi szánban is a rangsornak, az udvarban betöltött szerepüknek megfelelően foglaltak helyet a résztvevők. A szigorú szabályozás ellenére a szerencse Albert kezére játszott. József főherceg, a még nőtlen trónörökös ugyanis a legidősebb főhercegnőt, Mária Anna nővérét vezette a szánhoz, míg a legrangosabb vendég, Albert herceg a sorban következő főhercegnő partneréül szegődött: Mária Krisztinával tölthette el a szánkázást.[92] Kelemen a harmadszülött Erzsébet főhercegnő kísérője volt. A szánokban az udvari hivatalok vezetői foglaltak helyet, a hivatali szerepükhöz illő sorrendben: például Joseph Adam Schwarzenberg herceg, főudvarnagy, Trautson herceg, a császárné főudvarmestere, Johann Joseph Khevenhüller gróf császári főkamarás, Franz Clary gróf fővadászmester. A magyar résztvevők is a főbb hivatalok vezetői közül kerültek ki: Pálffy Miklóst, a magyar udvari kancellárt két szánnal később követte Bethlen Gábor gróf, az erdélyi udvari kancellár. Pálffy Károly, aki kamarási rangot viselt, az utolsó szánok egyikében szerepelt. A hölgykísérők általában udvarhölgyek voltak (*Cammerfräulein, Hofdame, Hofdamefräulein*), vagy magas rangú férfiak hitvesei: Kinsky hercegnő, Durazzo grófné, Esterházy hercegné, Esterházy Józsefné, Colloredo grófné.

[89] Az idézet: uo. 216.; a szánok, a dekoráció stb. jellemzése uo. 217.

[90] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 222v–225r. 1760. jan. 17.; WD 1760. Nr. 6. 1760. jan. 19., amely közli a szánok listáját. SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 26r–v. — 1753. február 11-én, a modenai herceg látogatása idején például háromszor kerültek a Burgplatzra és kétszer tértek vissza a Hofhoz, sőt tovább is tartott volna, ha a herceg nem érezte volna magát rosszul. ÖStA HHStA ZP Bd. 24. fol. 275v–279v. 1753. febr. 11.

[91] Ezt a kötelező sorrendet adja meg Moser is: *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. II. kötet, IX. könyv. IV. fej. Von den Lustbarkeiten des Hofs. § 23. Von Schlitten-Farthen. 585.

[92] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 103r.

Ha nem volt elegendő számú udvarhölgy, akkor részt vehettek az udvari hivatalvezetők leányai is. A 28. szánnál például Uhfeld grófkisasszony nevét olvashatjuk, aki a császári udvarmester gyermeke volt.

A szánokat az előírás szerint lóháton császári nemesifjak (*Edelknaben*), fullajtárok (*Läufer*) és lovasok kísérték; mindez még inkább emelte a reprezentációt. A menet végét általában azok a nemesurak zárták, akiknek nem jutott kísérő hölgy, ez alkalommal Franz von Colloredo grófnak. Az utazás lehetőséget adott intimitásra is, hiszen egy szánban egy férfi és egy hölgy foglalt helyet.[93] Az úticélhoz (a vidéki kastélyhoz vagy a városi palotához) érve a lovag kötelessége volt, hogy a vele egy szánban utazó hölgyét (a szintén előírt[94]) közös étkezés alkalmával kísérje és szórakoztassa. Január 17-én az udvarnál rendezték ezt a lakomát, két asztalra terítve. Itt is megfigyelhető a rangszerinti besorolás: az első asztalnál (*Tafel*) foglaltak helyet a császári család tagjai és a legelőkelőbb vendégek, egészen a 15. szánig bezárólag. A többiek egy másik asztalnál étkeztek.

Nagy látványosságnak számíthatott 1760-ban a január 22-én késő délután Bécs előkelő utcáin és terein megrendezett lámpás szánhajtás (*Schlittenfahrt bey Windlichtern*).[95] Ezen az udvar, így a főhercegnők nem vettek részt, de a szánokban helyet foglalt az akkori Bécs szinte valamennyi, befolyással és jelentősebb funkcióval rendelkező főnemese. A szánok sorrendjét olvasva feltűnhet, hogy ez alkalommal a résztvevők nem rangszerint következnek egymás után, a grófok és a hercegek neveit vegyesen sorolják fel a listák. A ceremónia szerinti szánhajtás ugyanis közel állandó párokat eredményezhetett. Azért, hogy változatossá tegyék, a szerencséhez folyamodtak: mind a szánok sorrendjét, mind a hölgyeket „kisorsolták" (*um die Ordnung, um die Dames Billetto gezohen, das Looß gezohen, ohne Rang*).[96] Moser könyvében szerepel, hogy a legmagasabb rangú általában megtartotta a párját, a többiek viszont húzás alapján találták meg a partnerüket.[97] A lámpás (fáklyás) szánmenetnél valóban megfigyelhető, hogy mind a sorrend meghatározását, mind a párosítást a szerencsére bízták. A Wienerisches Diarumban is publikált listán felváltva olvashatók a hercegek és a grófok nevei. Albert ekkor Wallenstein grófnével, Kelemen Kinsky hercegnével osztotta meg a szánt. A 21 szánból álló menetben ismét találunk magyarokat: a magyar udvari kancellár, Pálffy János és fia, Károly újfent, míg Batthyány Tódor gróf első alkalommal szerepelt a résztvevők között. Ez alkalommal a kísé-

[93] Uo. fol. 103v.

[94] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. II. kötet. IX. könyv. IV. fej. § 23. Von Schlitten-Fahrten. 585–586. Az előírás és a szokás szerint a kísérő nemesúrnak valamilyen ajándékkal kellett meglepnie a hölgyet.

[95] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 103v. A források eltérő adatokat közölnek, hogy Johann Adam von Auersperg herceg vagy Liechtenstein herceg szervezte-e meg az esti szánhajtást. A bécsi Zeremonialprotokoll (ÖStA HHStA ZP 1760. Bd. 27. fol. 226r.) és a Wienerisches Diarium (WD 1760. Nr. 7. 1760. jan. 23.) Auersperget, Flemming Liechtensteint nevezi meg, majd javítja (SHStA Dresden, GK Loc. 3338. fol. 28r.). Az Albert által összeállított beszámoló január 20-ával megszakad, ezért nem ad felvilágosítást. Emlékirataiban Liechtenstein herceget nevezi meg: MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 103v.

[96] További példák: ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 209r. 1760. jan. 3.; uo. fol. 214r. 1760. jan. 8.

[97] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. II. kötet. IX. könyv. IV. fej. § 23. Von Schlitten-Fahrten, 585–586.

rő hölgyek között hajadon herceg- és grófkisasszonyok nevét, például Gabriella és Theresia Colloredo, Trautmansdorf és Uhlfeld grófkisasszonyokét olvashatjuk. A meghívottak között volt Karl Hermann Keyserlingk gróf, Oroszország követe is (a rangjához egyébként nem illő utolsó szánban), Trautson gróf pedig a szárd királyság Bécsben rezidens követének leányát, Canal grófkisasszony nevét húzta ki.

A sorsolásos módszert előszeretettel alkalmazták az udvarnál is, a farsang idején ilyenkor nem egyszer jelmezben, parókában utaztak.[98] Január 16-án is sorsolással döntötték el, ki kivel oszthatja meg a szánt. Albertnek ez alkalommal sem lehetett oka a panaszra: a sorsolás vele egy szánba osztotta Mária Krisztina főhercegnőt, vagyis újabb órákat tölthetett el vele kettesben.[99]

A programokban bővelkedő és mozgalmas bécsi napok eseményei kapcsán nem meglepő, amikor a háború sanyarúságait ismerő és a katonaéletbe is belekóstolt Albert így jellemezte a bécsi életmódot: „A távolban dúló háború ellenére általában mindenki, a nemesség és az udvar is a szórakozással és a vígsággal foglalkozott."[100] „Nyilvánosan alig beszélnek a háborúról, és kizárólag azzal törődnek, hogy amennyire csak lehetséges, kihasználják a rövid ideig tartó farsangi időszakot. A színielőadásokat bálok követik, és nincs nap, amelyen ne lenne valamilyen különleges mulatság."[101] Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy a két herceg élvezte a bécsi tartózkodást, és örömmel vettek részt a különféle programokon. Bizonyíthatja ezt az is, hogy Albert januári bécsi látogatása alatt egyetlen levelet sem írt állandó levelezőpartnerének. Joseph Anton Gabaleon Wackerbart-Salmour grófnak, aki Frigyes Krisztián főudvarmestereként Münchenben tartózkodott.[102]

A bécsi napok mégsem feledtethették, hogy a hercegnek folytatniuk kell az utazást, és mihamarabb meg kell érkezniük Varsóba. Ez azonban újabb gondot jelentett. Mivel a Krakkó felé vezető szokványos útvonal közel haladt ahhoz a sziléziai vidékhez, ahol már a porosz csapatok állomásoztak, így az veszélyesnek tűnt. Mária Terézia attól tartott, hogy elfoghatják a lengyel király fiait. Gondoskodásában ezért futárt küldött, hogy kiderítsék, biztonságos-e az utazás Bielitzen keresztül. A híreket várva emiatt két alkalommal is elhalasztották Alberték elindulását,[103] kezdetben január 25-ét,[104] majd végül 28-át tűzték

[98] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 208v. 1760. jan. 3.; uo. fol. 214v. 1760. jan. 8.

[99] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 103r–v.

[100] Uo. fol. 104r.

[101] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 60r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Bécs, 1761. jan. 10. — Mária Terézia éppen a háborús események miatt már 1757-ben nem akarta engedélyezni farsang idején az álarcosbálokat (*Redoute*), és szándéka szerint az udvari bálokat is csak szűk körben rendezték volna meg. *Khevenhüller-Metsch, R.–Schlitter, H.*: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 4. köt. 1756–1757. Wien–Leipzig 1914. 65–66. 1757. febr. 3. 1758-ban sem tartottak fényűző udvari bálokat, inkább csak a fiatal főhercegek és főhercegnők szórakozására. *Khevenhüller-Metsch, R.–Schlitter, H.*: Aus der Zeit Maria Theresias i. m. 5. köt. 1758–1759. 4. 1758. jan. 24.

[102] L. Albert bocsánatkérő levelét: SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 14r. Albert Wackerbartnak, Varsó, 1760. febr. 23.

[103] Uo. Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 22r–v. Albert Frigyes Krisztiánnak, Bécs, 1760. jan. 22.

[104] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 27r–v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. jan. 19.

ki.[105] Végül a királynő a hosszabb, nehezebb, de mégis biztonságosabbnak tűnő, Magyarországon át vezető útvonal mellett döntött. Mária Terézia Pálffy Miklós kancellár fiát, Pálffy Károly grófot jelölte ki, hogy kísérje el a rokon hercegeket Varsóba, intézkedjen mindenről, amire szükségük lehet az utazás alatt, és elhárítsa az időközben felmerülő akadályokat.[106] A Magyar Királyi Helytartótanács január 22-én uralkodói parancsot kapott a Magyar Udvari Kancellárián keresztül, hogy utasítsa a vármegyéket, javítsák ki a hercegek átutazása alkalmából az érintett utakat és hidakat, valamint gondoskodjanak a szükséges lovakról és a hercegek ellátásáról. Feltehetően az útjavításokra vonatkozó rész csak egy állandó eleme volt az udvari utazások előtt kibocsátott rendelkezésnek, mivel nehezen képzelhető el, hogy Moson, Győr, Komárom, Esztergom, Pest, Heves, Borsod, Abaúj, Sáros és Szepes vármegye télvíz idején, és mindössze néhány nap alatt hatékonyan tudott volna útjavítást végezni.

A magyarországi, csupán néhány napig tartó utazás egyik mintapéldája a 18. századi reprezentáló udvari utazásoknak. Egy-egy ilyen, ún. udvari utazás meghatározott ceremónia szerint folyt le, a magas rangú vendégeket mindenben az előírások szerint fogadták, üdvözölték és búcsúztatták: mindennek tanúi lehetünk a hercegek átutazásáról készült beszámolót olvasva. Az elutazás előtti napon, 1760. január 27-én utolsó (búcsú)audiencián voltak a császári párnál, a főhercegeknél és főhercegnőknél, 27-én és 28-án délelőtt más megismert előkelő nemesnél (*Abschiedsaudienz*, *Abschiedsvisite*, *Beurlaubung*, *Urlaubsaudienz*, *Visite de Congé*).[107] A városból az összesereglett bécsiek sorfala között kocsiztak ki. Az első váltóállomáson az ifjú Johann Adam Auersperg herceg várta őket, hogy ott vegyen tőlük búcsút. Az első éjszakát Köpcsényben, Esterházy Pál Antal herceg birtokán töltötték. Itt katonai parádéval, koncerttel és bállal szórakoztatták őket.[108]

Az utat Magyarországon keresztül a postaúton tették meg.[109] Az útitervet Wass Mihály, magyar kancelláriai fogalmazó állította össze: a Győr–Buda–Eger–Kassa–Bártfa útvonalat választotta, szálláshelynek általában kisebb postaállomásokat jelölt ki: Neszmélyt, Gyöngyöst, Göncöt. A lovakat a posta körülbelül két-két mérföldenként kijelölt váltóállomásain cserélték. A kezdeti rendelkezés értelmében az érintett magyar vármegyéknek 40 előfogatos lovat kellett kiállíta-

[105] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 39r. Kelemen Mária Antóniának, Bécs, 1760. jan. 21.; SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 28v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. jan. 23.

[106] A Wienerisches Diarium tévesen a Pálffy grófok előnevével (erdődi) Erdődy grófnak nevezte meg kijelölt kísérőjüket. WD 1760. Nr. 9. 1760. jan. 30.

[107] *Moser, F. K.*: Teutsches Hof-Recht i. m. I. kötet. III. könyv. IV. fej. § 81. Von den Abschieds-Visiten. 362.; ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 228r–v. 1760. jan. 27.; SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 30r.; WD 1760. Nr. 9. 1760. jan. 30. és uo. 1761. Nr. 35. 1761. máj. 2.

[108] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 228v–229r. 1760. jan. 28.

[109] Albertnek ez volt az első látogatása abban az országban, amelynek 1765 és 1781 között helytartója volt. Vö. *Kulcsár Krisztina*: A helytartói státus. Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és évtizedei Magyarországon. Aetas 2002/1. 51–66. Ezt követte 1764-ben az alsó-magyarországi utazás (vö. *Uő*: II. József udvari utazása, 1764. Levéltári Közlemények 70. [1999:1–2] 39–77.) majd 1768-ban, illetőleg 1770-ben két további látogatást tett II. József kísérőjeként a Magyar Királyságban: *Uő*: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773. Budapest 2004, passim, különösen 195–198. és 307–313.

niuk. Január 26-án viszont a helytartótanácsi utasítás már összesen 50 igásló biztosítását írta elő.[110] A császárné az utazás költségeit és a hercegek ellátását a magyar kancellária illetékhivatalának (*Taxatoratus Officium*) bevételéből kívánta fedezni: Pálffy Károlynak 3000 forintot utaltatott át az újonnan felvett nemesek által fizetett nemesi taxából.[111]

Az első nagyobb város Győr volt, ahol a megérkezés külön szabályok alapján történt. A városon kívül, Öttevényben (a megelőző postaállomáson) a város és a vármegye egyházi és világi rendjei, nemesei összesereglettek a magas rangú utazók fogadására. Erről a vármegye 1760. január 26-án tartott gyűlésén határoztak, megszabva a 12 fős fogadóbizottság tagjait. Az egyházat Hermán József, a győri káptalan kanonokja képviselte, a vármegye részéről Illos Károly jegyző, Fejérpataky József és Morocz István szolgabírók is részt vettek a küldöttségben, valamint további kilenc nemes.[112] A győri püspök nevében tett latin nyelvű ünnepélyes üdvözlés után a város kapujához vonultak, ahol újabb köszöntés következett, immáron a városi magisztrátus részéről. A küldöttbizottság ezután a püspöki várba kísérte Albertéket. Hasonló módon fogadták a hercegeket Buda, Pest, Eger, Kassa, valamint Bártfa városában. A hercegek kocsijait lovasok kísérték, és fegyveres tiszteletadás közepette vonultak be a városba,[113] ahol általában ünnepélyes lakomával várták őket. A lengyel és szász hercegek magyarországi udvari utazása esetében a leírások nem említik, hogy díszés ágyúlövésekkel üdvözölték volna őket, ez csak az uralkodónak és az uralkodócsalád tagjainak járt. Az uralkodó díszes fogadásához általában hozzátartozott a diadalívek emelése is — az előírás szerint az uralkodónak három diadal-

[110] MOL A 35, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus expeditionum (a továbbiakban A 35) 1760. I. Nr. 89. Az uralkodói rendelet fogalmazványa, Bécs, 1760. jan. 22.; MOL C 42, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Acta miscellanea (a továbbiakban C 42) Fasc. 73. Nr. 442. Az uralkodói rendelet másolata és a vármegyéknek küldött leirat fogalmazványa, 1760. jan. 24.; uo. Helytartótanácsi fogalmazvány, 1760. jan. 26. — 1762-ben, Károly szász herceg átuazásakor is intézkedett a magyar kancellária: MOL A 1, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Originales referadae 1762/280.; MOL A 35 1762. VII. Nr. 37. Kancelláriai fogalmazvány a helytartótanácshoz, 1762. júl. 13.

[111] MOL A 35 1760. I. Nr. 187. Uralkodói rendelet fogalmazványa, Bécs, 1760. jan. 26. A fizetéssel ez alkalommal is gondok voltak. Úgy tűnik, Pest vármegyében nem tudtak időben fizetni az előfogatos lovakért. Taksony és Hartyán (majd később Mogyoród, Csomád és Haraszti) települések lakói még hónapokkal a hercegek átutazása után is panaszkodtak, hogy a vármegye nem egyenlíti ki a tartozását: uo. 1760. VII. Nr. 121. Az uralkodó fogalmazványa a Directorium in publicis et cameralibusnak, Bécs, 1760. júl. 7.; uo. 1760. VIII. Nr. 126. Az uralkodó fogalmazványa a Directorium in publicis et cameralibusnak, Bécs, 1760. aug. 26.; uo. 1760. X. Nr. 37. Kancelláriai fogalmazvány a helytartótanácsnak, Bécs, 1760. okt. 17.; uo. 1760. XII. Nr. 18. Kancelláriai fogalmazvány a helytartótanácsnak, Bécs, 1760. dec. 4. Vö. még a helytartótanácsi iratokat is: MOL C 42 Fasc. 73. Nr. 442.

[112] Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, IV. Győr megye levéltára, A. Győr vármegye nemesi közgyűlésének iratai, 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1759–1760. fol. 279–281. 1760. jan. 26.

[113] Az uralkodó vagy magas rangú nemes megérkezésekor az ünnepélyes fogadás általában a templomban folytatódott, ahol köszöntésére a „Te Deum"-ot énekelték el. Vö. *Sabine Žak*: Das Tedeum als Huldigungsgesang. Historisches Jahrbuch 102. (1982) 1–32. Az uralkodók bevonulására l. *Winfried Dotzauer*: Die Ankunft des Herrschers. Der fürstliche „Einzug" in die Stadt (bis zum Ende des Alten Reichs). Archiv für Kulturgeschichte 55. (1973) 245–288.

kapu alatt kellett átlovagolnia. Alberték látogatása alkalmából ilyen diadalíveket sem építettek.[114]

A magyar nemesurak és az országlakók lelkesen és örömmel fogadták a hercegeket.[115] A lóváltóállomásokon és a városokban szinte tolongtak, hogy találkozhassanak velük, meghívhassák őket. A dorogi váltóállomásra többen érkeztek Esztergomból azért, hogy személyesen láthassák a lengyel hercegeket. Zichy gróf Vörösváron egy küldöttség által hívta meg Albertéket ebédre az óbudai kastélyába, akik ezt azonban nem fogadták el: minél hamarabb Varsóba akartak érni. A gyors haladást mégis megakadályozta a téli időjárás. Mivel a zajló Dunán nem volt biztonságos és ajánlatos az átkelés, ezért két napot kellett rostokolniuk Budán. Ezt az időt a város kormányzójánál, valamint városnézéssel töltötték, a Rácvárosban megnézték a görögkeleti templomot és a hadiszertárat.

Február 1-jén végül dereglyével megkísérelhették az átkelést a Dunán. Pesten azonban ünnepélyes fogadásra készültek fel: a világi és polgári rendek nagy pompa között kísérték őket hatfogatos hintókon a vármegyeházára, ahol Illésházy József országbíró és Fekete György személynök mondott köszöntést a magyar rendek nevében. Itt az Invalidusházat látogatták meg; az ünnepélyes étkezésekről és az esti programról Illésházy gróf gondoskodott. Február másodikán a kora reggeli mise után továbbindultak, és a magyar nemesek kíséretében Gödöllőn Grassalkovich Antal feleségének, Klobusiczky Teréziának vendégeként fogyasztották el az ebédet. Az éjszakát ezután Gyöngyösön töltötték, ahol az egybegyűltek a megérkezéskor Vivat-ot kiáltozva hangosan üdvözölték a lengyek király fiait. Ezután az egri püspök vette őket pártfogásába: külön gesztusként már a várostól két órányi távolságra fogadta a hercegeket. Innen ünnepélyes és fényűző menettel, két huszársvadron kíséretében vonultak be székhelyére. Vendéglátójuk szerette volna elérni, ha ott töltik az éjszakát, és csak másnap folytatják az utazást. Albert és Kelemen azonban kitartottak amellett, hogy mihamarabb indulnak tovább. Így végül az éjféli indulásban egyeztek ki. Az addig hátra levő időben ünnepélyes lakomán vettek részt, sőt eközben kis koncertet hallgathattak. Ezután Barkóczy Ferenc egri püspök külön programokat szervezett: ellátogattak Felsőtárkányba, a Segedelemvölgybe.[116] Itt telepedett le a püspök jóváhagyásával és támogatásával 1758. augusztusában egy új rend (valójában ekkor még csak testvériség), a nazarénusok (Congregatio fratrum de Poenitentia),[117] akik állítólag télen-nyáron fedetlen fővel és mezítláb jártak.

[114] A Habsburg uralkodók látogatásainak emlékére emelt ausztriai diadalkapuk művészettörténeti elemzésére l. *Hertha Blaha-Haselberger*: Österreichische Triumph- und Ehrenpforten der Renaissance und des Barock. Ungedr. Phil. Diss. Wien 1950.; ill. legújabban: *Tóth Áron*: A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívek és európai összefüggéseik. Művészettörténeti értesítő 52. (2003) 275–297.

[115] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 23r–v. Albert Frigyes Krisztiánnak, Izba, 1760. febr. 7.; uo. GK Loc. 3060. „Journal du voyage...". fol. 9v.

[116] A nazarénusokra: MOL C 39, Helytartótanácsi Levéltár, A Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Acta fundationalia Lad. D. Fasc. 16.

[117] A rendet 1750-ben alapították Spanyolországban, Magyarországon 1757-től éltek tagjai. Heves megyéből 1763-ban költöztek át Péliszentkeresztre, Esztergom mellé. Nyitrán Gusztényi János nyitrai püspök telepítette le őket. 1784-ben kaptak VI. Piustól pápai engedélyezést Magyaror-

Alberték megcsodálhattak egy másik egri nevezetességet is: az egyik borospincében több mint 2000 hordó bort mutattak nekik. Estére nyilvános (vagyis nem szűkkörű, meghívásos) bált szerveztek, ahol különösen sok magyar hölgy jelent meg, valamennyien a lengyel király fiaira voltak kíváncsiak. Sajnos azonban nem élvezhették sokáig Alberték társaságát, mert mindketten olyan fáradtak voltak, hogy mindössze néhány percet táncoltak illendőségből. Ezután visszavonultak, hogy az indulásig még pihenhessenek egy keveset. Február 5-én már korán, hajnali 5-kor elindultak gönci szálláshelyükről Kassára. A felső-magyarországi városban sem töltöttek el sok időt: miután a város és Abaúj vármegye képviselői ünnepélyesen üdvözölték őket, a főispánnak, Csáky Antal grófnak a palotájában elköltötték az ebédet. A kassai jezsuiták latin nyelvű verses költeménnyel köszöntötték őket, majd innen Eperjesre utaztak. Bártfára, amely az utolsó magyarországi állomáshely volt, február 6-án déli 1 óra tájban hajtottak be. Sáros vármegye január végén értesítette a várost a megyegyűlés határozatairól: a szokványos út- és hídjavításokon kívül egy lovas trombitást rendeltek Egerbe, aki emelte az reprezentáció fényét. Alberték ünnepélyes köszöntésére Kapy Józsefet jelölték ki. Mivel Bártfán szálláshelyre is szükség volt, arra is felszólították a városi magisztrátust, hogy gondoskodjon elegendő szálláshelyről, a szobák fűtéséről, és arról, hogy az átutazó hercegek semmiben se szenvedjenek hiányt. A kíséret nagy száma miatt a vármegye anyagi költségtérítést ígért.[118] Az üdvözlés után a hercegek pihentek, míg kíséretük a további utazásra készült fel: elvégezték a kocsik szükséges javítását és ellenőrzését.

A hercegek az utat Magyarországon Köpcsénytől Bártfáig a postaúton tették meg.[119] Onnan azonban megerőltető útszakasz várt rájuk: át kellett kelniük a Kárpátokon. Ehhez Bártfán fuvarosokat fogadtak fel, amíg a választott útvonalon nem érnek el egy postaállomásra. Az utazást Albert később fáradságosnak és gyötrelmesnek jellemezte, és nem ok nélkül. Azt a néhány napot a szerencsétlenségek sorozata és a kényelmetlenség jellemezte.[120] Már Izbán, az első lengyelországi szálláshelyükön (amelyet egy görög katolikus pap biztosított nekik) az ágyukat a velük egy helyiségben levő kakasokkal és pulykákkal kellett megosztaniuk.[121] Az utazásukat megnehezítette az időjárás: hatalmas hóviharok támadtak, rendkívül nagy volt a fagy. A rossz minőségű utakon lassan haladtak előre, és természeti akadályok is hátráltatták őket. Megesett, hogy egy kisebb

---

ságon, de mivel az engedélyezés évében II. József több szerzetesrendet feloszlatott, végül nem honosodtak meg. Vö. *Huiczl Kálmán*: A nazarénus szerzetesek Péliföldön. Új Magyar Sion 5. (1891) 481–491.; *Puskely Mária*: Kétezer év szerzetessége. 1–2. Bp. 1998. 2. köt. 857–858, a régebbi irodalom felsorolásával.

[118] Štátny archív v Prešove, Pobočka Bardejov. Archiv mesta Bardejova. 1760. Fasc. 3. Nr. 8. Péchy József alispán Bártfának, Eperjes, 1760. febr, 3. és uo. 1760. Fasc. 3. Nr. 9. Koháry István Sáros vármegye szolgabírája Bártfának, Trócsány, 1760. jan. 31. Köszönöm Németh István segítségét.

[119] A magyarországi utazás beszámolója: SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage...”; az Emlékiratokban: MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 105r–v.

[120] A nehézségekről sógornőjének is tudósított: SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 44r. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1760. febr. 5.; uo. fol. 46v. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1760. febr. 23.

[121] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 106r.; SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage...” fol. 11r.

patakon több mint hatvanszor kellett átkelniük, és folyton az a veszély fenyegette őket, hogy felborulnak vagy összetörnek a kocsik. A nagy hidegben ugyan a Visztula is befagyott, de még szánokkal sem lehetett biztonságosan átkelni rajta. Alberték ezért gyalog indultak át, nagy veszélyek között, mivel a jég hol itt, hol ott repedezett a lábuk alatt.[122] Varsóhoz közel újabb baleset történt: Albert kocsijával hajszál híján egy malmokat ellátó vízcsatornába esett. Kocsiját a hídon keresztülfektetett vastag gerenda tartotta fenn, és a postalegények a kocsi láncai, valamint vastag kötelek segítségével húzták ki a bajba jutottakat.[123]

A nehézségekkel és szerencsétlenségekkel tarkított utazás alatt bekövetkezett egy váratlan akadály is: a 21 éves Kelemen már a Kárpátokbeli átkeléskor rosszul érezte magát, majd két nap múlva, február 10-én Baranowban kitört rajta a betegség. A végtagjaiban, főként a lábaiban reumatikus fájdalmai voltak. A fiatal herceg súlyos állapota feltehetően igen kétségbe ejthette fivérét,[124] főként, hogy Emlékiratai szerint a körülmények egyáltalán nem voltak megfelelőek egy beteg ápolására. Bár Baranow nagyobb településnek számított, sőt a lengyel főkancellár, Jan Malachowski[125] birtoka volt, a kastély gazdátlanul, elhagyatottan állt — olyannyira, hogy lehetetlen volt megszállni benne: sem bútorok, sem fűtés nem volt benne. Alberték ezért kénytelenek voltak egy különálló kisebb épületben menedéket találni; ebben alig volt több bútor, mint a kastélyban, és ez is fűtetlen volt. A kietlen vidéken ebben az időszakban ráadásul semmilyen élelmiszer nem volt: talán nem túlzás, ha úgy véljük, a fagyhalál mellett az éhhalál is fenyegette az utazókat — különösen az egyre betegebb Kelement. Kilátástalan helyzetükben egy Ossolinsky nevű lengyel nemes lett segítségükre, aki a Baranow-i vásárra érkezett. Alberték vele egy nappal korábban, Mielec településen ismerkedtek meg.[126] Ossolinsky felismerte, milyen vészhelyzetben voltak a királyi hercegek, és nap mint nap szánon elküldetett hozzájuk élelmiszereket és más szükséges dolgokat (például tüzifát).[127] Ez a gondoskodás fontos és életbevágó volt a hercegek és kíséretük számára, hiszen több mint egy hetet töltöttek el Baranowban, és eközben Kelemen állapota válságosra is fordult. Folyamatosan nagy fájdalmai voltak, különösen a végtagjaiban, magas volt a láza, sokat izzadt, és nyugtalanul töltötte az éjszakákat.

[122] Uo. fol. 12r.; MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 106v. Albert még márciusban is arról tudósított, hogy a nagy hidegben a Visztula már négy hónapja befagyott. SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 48r. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1760. márc. 2.

[123] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 107r.

[124] Megfigyelhető ez a francia nyelvű napló hangvételén is, amelyet (úgy véljük) Albert állított össze: a napló a bécsi tartózkodás és a magyarországi utazás során még „őkirályi fenségek"-ként említi őket. Kelemen betegségének tárgyalásakor azonban személyesebb hangvételre és többes szám első személyre vált át. A napló összeállítására, majd elküldésére: SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 23v. Albert Frigyes Krisztiánnak, Izba, 1760. febr. 7.; uo. fol. 24v. Albert Frigyes Krisztiánnak, Varsó, 1760. febr. 23. — Hasonló beszámolót állítólag Kelemen is készített Kunigunda húga számára: SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 41r. Kelemen Mária Antóniának, Izba, 1760. febr. 3.

[125] Jan Malachowski (1698–1762), 1746-tól lengyel főkancellár.

[126] SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage..." fol. 11r.

[127] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 106r–v.

Baranowból több stafétát is küldtek Varsóba, hogy a királlyal tudassák a helyzetet és legifjabb fia betegségét. Amikor azonban Kelemen fájdalmai nem akartak szűnni, sőt egyre erősebben lettek, február 15-én orvosi segítséget kértek Varsóból, ahonnan azonnal elküldték hozzájuk az udvari medicust, Gessner titkos tanácsost.[128] A szerencsétlen körülmények ellenére Kelemen állapota annyira javult, hogy továbbindulhattak. A herceg egy külön, számára készített szánban fekve, jól betakarva folytathatta az utazást. Gessner javaslatára lassan és megszakításokkal haladtak tovább észak felé, hogy Kelemen időközben pihenhessen.[129] Az utazók végül február 22-én este, csaknem egy hónappal bécsi elindulásuk után megérkeztek a varsói királyi udvarba. A legifjabb herceg azonban továbbra is gyengélkedett, még márciusban is fájt a lába és a karja.[130] Csak több mint egy hónappal később tudott részt venni a Mariemont melletti ún. Wolffs-Gartenben rendezett családi vadászatokon,[131] a varsói tartózkodás idejét az erőgyűjtésre használta fel.

A két herceg a húsvéti ünnepek végéig Varsóban maradt. A háború itt sem volt közvetlenül érzékelhető, de Bécstől eltérően nem a mozgalmasság miatt feledkeztek meg róla, hanem éppen ellenkezőleg: „Mindenki a legnagyobb nyugalomban él itt, a háborút csak a pénzügyekben érzékelik, és nem is beszélnek róla, csak akkor, amikor egy-egy újabb siker híre megérkezik." – írta Albert sógornőjének Münchenbe.[132] Éles volt tehát az ellentét: az izgalmas, programokban bővelkedő bécsi hetek után a kiszámítható, egyhangú és esetenként unalmas varsói mindennapok következtek. A lengyel király „a legvisszavonultabban, a legegyhangúbban él",[133] így „[...] nem történik itt semmi [újdonság]."[134] Erről tanúskodnak a családtagokhoz, barátokhoz intézett sorok is: „Mondhatni az egyetlen élvezet [az, hogy apánkkal együtt lehetünk], a vadászatokat kivéve minden más eléggé középszerű."[135] Amennyiben nem vettek részt vadászaton, akkor Varsóban állandó, megszabott napirend szerint éltek. Apjukkal napjában háromszor találkoztak: délelőtt 10-kor audienciák vártak rájuk, majd a miséig átmentek hozzá a királyi lakosztályba, ezután kevés szabadidejük volt. Pontban délben következett a közösen elfogyasztott ebéd, amely közel egy órát tartott. Ezt követően általában Károly fivérüket látogatták meg, ahol esetleg közösen zenéltek, máskor viszont lakosztályukban olvasgattak. Délután 3 óra után

[128] SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage..." fol. 11v.; SHStA Dresden, OHMaA, O (Diaria) II. Nr. 4. Warschauer Hofjournale, 1760. febr. 15. és febr. 22.

[129] SHStA Dresden, GK Loc. 3060. „Journal du voyage..." fol. 11v–12r.; MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 106r–v.

[130] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 43v. Kelemen Mária Antóniának, Varsó, 1760. márc. 1.

[131] SHStA Dresden, OHMaA, O (Diaria) II. Nr. 4. Warschauer Hofjournale, 1760. márc. 27. Mariemont jelenleg Varsó egyik külső kerülete (Marymont), amelyet III. (Sobieski) János feleségéről neveztek el. Köszönöm Petneki Áron segítségét.

[132] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 48r–v. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1760. márc. 2.; uo. fol. 50r. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1760. márc. 8.

[133] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 107v.

[134] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 49v. Kelemen Mária Antóniának, Varsó, 1760. márc. 26.; uo. Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 26r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Varsó, 1760. márc. 8.

[135] Uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 52v. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1760. márc. 26.

újfent apjuknál tartózkodtak, közel 6 óráig. Ha nem volt külön esti társasági programjuk, Károlynál töltötték az estét is, általában zenéltek, koncertet adtak, esetleg Brühl grófnénál, szűk körben gyűltek össze.[136] Ebben az időszakban (a vadászatokon kívül) talán az egyetlen társasági elfoglaltságnak a zenélés tűnt: vagy családi körben zenéltek, vagy a Varsóban tartózkodó énekesek koncertjét hallgatták.[137] A városban állítólag a szokottnál kevesebb nemes tartózkodott, esténként mégis tartottak társasági összejöveteleket.[138]

Albert jövőjében komoly változást hozott az 1760. esztendő. Januárban ugyanis a császárné felajánlotta neki, hogy lépjen a szolgálatába: harcoljon „hivatalosan" is a császári-királyi hadseregben.[139] Bármennyire is tetszett a hercegnek az ajánlat, ahhoz mégis apja engedélye kellett, hogy egy másik állam hadseregében szolgálhasson. Ezért is volt számára rendkívül fontos, hogy mihamarabb személyesen találkozhasson II. Frigyes Ágosttal. Mivel a szász választónak nem volt elég súllyal és jövedelemmel rendelkező birtoka, amelyeket megoszthatott volna fiai között, ezért negyedik fia, Albert előtt a szegény hercegifjak szokásos választási lehetősége állt: vagy az egyház kötelékében vagy katonai pályán érvényesül. A Drezdában töltött idő alatt nevelői és a környezete hatására az előbbi mellett döntött, sőt, írásban kérte apját, járuljon hozzá, hogy az egyházi rendbe léphessen be.[140] II. Frigyes Ágost ezért igencsak meglepődhetett, amikor negyedik fia Varsóba megérkezvén megváltozott szándékát tárta elé: a hadjárat során egyre inkább kedvet érzett a fegyverforgatáshoz, és kérte, engedélyezze, hogy beléphessen az osztrák hadseregbe. Albert nagy reményekkel érkezett — és csalódnia kellett. Apja nem válaszolt a kérdésére, csak a fejét ingatta, sőt az elutazás előtti búcsúzáskor sem említette, hogyan döntött. A feltehetően kedveszegett és kétségbeesett hercegnek az előszobában várakozó Brühl gróf árulta csak el, hogy ez ügyben „mindent el fognak rendezni", csak nem keseredjen el.[141]

A két herceg Varsóból a húsvétot követően, április 9-én kora reggel 6-kor indult vissza Bécsbe, ezúttal a szokásos postautat, a Krakkón átvezetőt választva. Az utazás most rövidebb ideig tartott, mint az odaút, 12 nap alatt megérkeztek a császárvárosba.[142] Biztonságukra Krakkótól kezdve már az eléjük kül-

[136] Uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 43r–44v. Kelemen Mária Antóniának, Varsó, 1760. márc. 1., uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 44r. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1760. febr. 5.— Franziska Maria Anna Brühl grófné, született Kolowrat-Krakowsky grófné (1717–1762).

[137] Uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 51r. Kelemen Mária Antóniának, Varsó, 1760. ápr. 5.; uo. az énekesek jellemzése is: fol. 49v. Varsó, 1760. márc. 26.

[138] Uo. Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 26r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Varsó, 1760. márc. 8.

[139] Uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 42v. Albert Mária Antóniának, Bécs, 1760. jan. 28.

[140] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 107v.; *Malcher, F. X.*: Herzog Albrecht i. m. 63–64.

[141] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 111v.

[142] Megérkezésük időpontjára: SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming..." fol. 94r. Flemming jelentése Varsóba, Bécs, 1760. ápr. 21.; SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 54r. Albert Mária Antóniának, Drezda [sic!], 1760. ápr. 24.; uo. Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 29r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Bécs, 1760. ápr. 24. 1761-ben a Varsóba tartó utazásra 8–10 napot számoltak: uo. fol. 60v. Albert Frigyes Krisztiánnak, Bécs, 1761. jan. 10.

dött osztrák seregek vigyáztak a Tabor–Teschen–Troppau–Ollmütz útvonalon Bécsig.[143] Megérkezésüket követően hasonlóan jártak el, mint januárban: először értesítették Uhlfeld grófot, Colloredo grófot és Kaunitz grófot, valamint Khevenhüller grófot, a főkamarást, és audienciaidőpontot kértek tőle. A választ másnap, április 22-én Colloredo gróf adta át az uralkodópár üdvözletével együtt, és az üzenetet, hogy aznap fél egykor fogadják őket Schönbrunnban.[144] Annak ellenére, hogy Albertéket rokonként kezelték Bécsben, a szokásos formalitásokat továbbra is betartották. A januári gyakorlathoz hasonlóan külön kellett audienciaidőpontot kérniük a főhercegeknél és főhercegnőknél, nem volt elegendő a „meglepetés"-szerű átkísérés. Ezért megérkezésük bejelentését követően az udvarból kamarásokat küldtek a hercegek szálláshelyére, akik átadták a főhercegek és főhercegnők üdvözletét, és közölték velük az audiencia idejét, amelyet április 24-ére délelőtt 11 órára tűztek ki.[145]

Albert kezdetben még úgy tervezte, hogy rövid időt töltenek Bécsben, csupán annyit, ameddig Flemming gróffal megbeszéli, mit kell tennie, hogy belépjhessen a császári-királyi hadseregbe. Ezután rögtön indultak volna vissza a hadsereghez a hadjárat kezdetére.[146] Eredeti terveiktől eltérően a néhány napból közel egy hónap lett: április 21. és május 16. között Bécsben, valamint a Habsburgok Bécs melletti kastélyaiban vendégeskedtek. Mária Terézia ugyanis április 25-én meghívta őket, hogy maradjanak Bécsben a tavaszi időszakban, kísérjék el az udvart Laxenburgba, és május 13-án ünnepeljék meg közösen születésnapját.[147] Egy ilyen meghívást nem lehetett visszautasítani, nem lehetett megsérteni pártfogóikat. Főként, hogy feltehetően már ekkor megemlítették Albertnek: katonai jövője szempontjából fontos lenne, ha ott maradna még a császárvárosban, mivel kinevezésre számíthat.

A farsangi időszak elteltével a tavaszi időszak is bőven kínált szórakozási lehetőségeket, jórészt szabadtéri programokat. Első helyen kell itt is a vadászatokat említeni, amelyeket a Bécs környéki erdőkben, valamint a laxenburgi vidéken rendeztek. Alberték már röviddel megérkezésük után, 1760. április 25-én a császárral, Józseffel és a két legidősebb főhercegnővel, Mária Annával és Mária Krisztinával, valamint más hölgyekkel nagyszabású szarvasvadászatra indultak Stammersdorfba.[148] Május 3-át ismételten a szenvedélyes vadász Lotharingiai

[143] SHStA Dresden, OHMaA, O (Diaria) II. Nr. 4. Warschauer Hofjournale, 1760. ápr. 9.; az utazásól: MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 111v–112r.

[144] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming..." fol. 100r. Flemming jelentése, Bécs, 1760. ápr. 23.

[145] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 252v–253v. 1760. ápr. 23–24.; SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 31v.; uo. Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming..." fol. 100v–101r. Flemming jelentése, Bécs, 1760. ápr. 23. A januári gyakorlatra: ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 219r. 1760. jan. 10.

[146] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 121r.; SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 52r. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1760. márc. 26.; uo. Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 27r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Varsó, 1760. márc. 26.

[147] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „„Le Comte de Flemming..." fol. 118v–119r. és uo. Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 32v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. ápr. 26.

[148] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 112v.; SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming..." fol. 118v. Journal, Bécs, 1760. ápr. 26.; WD 1760. Nr. 34. 1760. ápr. 25.

Ferenc társaságában töltötték a Bécset övező erdőkben.[149] Jó időben kikapcsolódásnak számítottak a lovaglások, amelyeket a városok környékén, esetleg az elővárosokban tettek. Alberték már télen, január 25-én hasonló programon vettek részt, akkor Frigyes pfalz-zweibrückeni herceggel lovagoltak ki a bécsi külvárosokba, amelyeket április 26-án is meglátogattak.[150]

A vadászatokon kívül más programok, kirándulások, színielőadások és „kultúr programok" is szerepeltek a napirenden.[151] Május 4-én Bécsben a Theresianum diákjainak előadását tekintették meg József trónörökös, Mária Krisztina és Erzsébet főhercegnők társaságában.[152] Május 9-én Józseffel Bécsújhelyre utaztak, ahol a katonai akadémiát nézték meg, este pedig íjlövészeten vettek részt.[153] Tegyük hozzá, hogy a téli időszak is bővelkedett kulturális programokban. Január folyamán lehetőségük nyílt például arra, hogy egyik pártfogójuk, Liechtenstein herceg híres képtárát megtekintsék, látogatást tegyenek a császári könyvtárban és a hadiszertárban. Maga a császár, Lotharingiai Ferenc is körbevezette a rokon hercegeket a természettudományos gyűjteményében. Sőt, közel egy órán át magyarázott Albertéknek, bemutatva gyűjteménye egyes tárgyait.[154]

A császári udvar a tavaszi vadászati idényben és a nyári hónapok alatt több napot töltött a környező vidéki kastélyokban, Schönbrunnban és Laxenburgban.[155] 1760. május 5-én, miután a születésnapját ünneplő Lipót főherceg fogadta a jókívánságokat, a császári pár vele és József főherceggel, Mária Anna, Mária Krisztina és Erzsébet főhercegnőkkel nyolc napra elutazott Laxenburgba. Meghívásukra Alberték ugyanaznap 5 óra körül követték őket.[156] Szállásukat ezúttal is az udvar biztosította: a főudvarnagyot, Schwarzenberg herceget kérték fel, hogy engedje át laxenburgi házát a szász hercegeknek.[157] A vendég hercegek élete Laxenburgban is mozgalmas volt; nem egyszer hajnalig mula-

[149] Uo. Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 36v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 3.

[150] Uo. Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming..." fol. 136r. Journal, Bécs, 1760. ápr. 30.; uo. Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 29r.

[151] Összefoglalóan l. Flemming jelentését: uo. Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Fleming ..." fol. 186r–v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 10.

[152] A diákok állítólag egy Cyrus latin nyelvű szomorújátékot mutattak be. SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 56r. Kelemen Mária Antóniának, Bécs, 1760. máj. 10. és WD 1760. Nr. 37. 1760. ápr. 7.

[153] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 56v. Kelemen Mária Antóniának, Bécs, 1760. máj. 10.

[154] SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 28v–29r., 33v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. jan. 23. és máj. 3.

[155] A vidéki tartózkodásokra l. *Felix Czeike*: Landpartien und Sommeraufenthalte. Die Entwicklung vom ausgehenden 17. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Wiener Geschichstblätter 43. (1988:2) 41–70.

[156] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 56r. Kelemen Mária Antóniának, Bécs, 1760. máj. 10. és WD 1760. Nr. 37. 1760. máj. 7. Az udvar rövid bécsi tartózkodás után május 16-án ismét visszatért Laxenburgba: uo. Nr. 40. 1760. máj. 17. Xavér fivérük laxenburgi vendégeskedésének tervét l. *Khevenhüller-Metsch, R.–Schlitter, H.*: Aus der Zeit Maria Theresias i. m. 5. köt. 1758–1759. 29. 1758. ápr. 28,

[157] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 257r. 1760. máj. 4.; SHStA Dresden, GK Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 36v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 7.

toztak. Kelemen arról tudósított, hogy általában fél 6-kor értek vissza a bálokról, és rá egy órára már indultak is a vadászatra, amely 10-ig tartott. Átöltözés után a mise következett, ezután a társaság a parkban gyülekezett, és ebédig játszottak. A délután ismételten játékkal folytatódott (például tarokkal) az esti rózsafüzérig. A 7-kor kezdődő színielőadásig még jutott idejük egy kis sétára is a parkban. A színház után 10-kor került sor a vacsorára.[158] Ezek után nem csodálható, ha nem egyszer kellett leveleikben mentegetőzniük a Münchenben tartózkodó rokonok előtt, hogy szinte magukra sincs idejük, ezért nem írnak nekik olyan sűrűn.[159] Albert például Mária Antóniát kérte meg, hogy mentse ki húgainál, mert szinte átöltözni sincs idejük. „Reggel fél 7-től a császár őfelségével vagyunk, este 11-ig, a szállásunkra csak aludni és átöltözni járunk." — írta legidősebb fivérének a laxenburgi nagy családi vadászatot követően, amelyen a császárpár mellett József főherceg és a két legidősebb főhercegnő is részt vett.[160]

Emlékiratai szerint Albert nagyon élvezte azt a felszabadultságot, amely a laxenburgi napokat és a társaságot jellemezte, senki nem viselkedett feszélyezetten, oda mehetett, ahova akart, addig és annyit maradt a társaságban, amennyit akart.[161] Feltehető, hogy ez alatt azt a lehetőséget értette, hogy szabadon sétálhatott a parkban, például Mária Krisztina társaságában. Azt ugyanis még a szász követ is kiemelte, hogy a hercegek május 16-án, az elutazásuk előtti napon sétát tettek a schönbrunni parkban, Mária Anna és Mária Krisztina főhercegnők társaságában.[162]

Mivel mindenki a szász hercegek kedvére szeretett volna tenni, a zsúfolt napirend miatt a programok, a meghívások több esetben ütköztek. Alberték ezért egy-egy alkalommal le kellett mondaniuk a vendégségeket. 1760. április 23-án a francia követ, Choiseul várta volna őket, de mivel az udvarba voltak hivatalosak, ki kellett menteniük magukat.[163] Azt azonban nem állíthatjuk, hogy minden esetben a császári udvar, vagyis a legmagasabb rangúak meghívását fogadták volna el. Különösen meglepő ez Mária Terézia születésnapi ünnepsége esetében. Ugyanazon a napon, május 13-án ebédre várta őket ugyanis Sylva-Tarouca gróf is.[164] A hercegek már kora reggel, 9 óra tájban Schönbrunnba kocsiztak, ahol személyesen gratuláltak Mária Teréziának és Mária Krisztinának, aki ugyanakkor ünnepelte 19. születésnapját. Ezután részt vettek a misén, sőt a 120 személyre terített ünnepélyes, ceremónia szerinti (*selon l'Etiquette*) lakoma kezdetén is. Alberték Mária Terézia kegyes jelzésére az első ital felszolgálá-

[158] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 56v. Kelemen Mária Antóniának, Laxenburg, 1760. máj. 10.

[159] Uo. fol. 55r–56v. Kelemen Mária Antóniának, Bécs, 1760. máj. 4.

[160] Uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 55r. Albert Mária Antóniának, Drezda (sic!), 1760. ápr. 24.; uo. Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 31r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Laxenburg, 1760. máj. 10.; WD 1760. Nr. 38. 1760. máj. 10.

[161] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 31r–v. Albert Frigyes Krisztiánnak, Laxenburg, 1760. máj. 10.

[162] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming...". fol. 215v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 17.

[163] Uo. Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 31v.; uo. Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming..." fol. 101r. 1760. ápr. 23-án,

[164] Don Manoel Tellez de Menezes e Castro, Sylva herceg, Tarouca gróf.

sát követően elhagyhatták az étkezőt, és elindultak Penzingbe a grófhoz.[165] Hasonló esettel találkozhatunk 1760. május 1-jén is. A hercegek délelőtt ismét a Schönbrunnban tartózkodó császári családnál tették tiszteletüket. Mária Terézia azonmód meghívta őket a lakomára is, de mivel Migazzi érsek már várta őket vendégségbe, a császárné hozzájárult, hogy mégis az érsekhez menjenek, ahol Alberték ünnepélyes lakomán vettek részt, nagyszámú vendégsereggel együtt.[166]

Közel egy esztendővel az első látogatásuk után, az 1760. évi hadjáratból a két ifjú herceg már ismerősként érkezett meg Bécsbe decemberben. Most is átutazóban voltak, mert apjuk ismét engedélyezte, hogy meglátogassák őt Varsóban. Bécsben éppen csak annyi időt akartak tölteni, amennyit az illendőség megkövetelt.[167] Mária Terézia újfent kedveskedni akart a hercegeknek, és meghívta őket, hogy töltsék Bécsben a farsang idejét. Alberték azonban — megtapasztalva a lengyelországi valóságot télen — nem akartak túl későn indulni, így január 10-ére vagy 15-ére tervezték az indulást, mivel a király mihamarabb látni kívánta őket.[168]

A sors azonban ismét közbeszólt: Kelemen január 15-én papírra vetett levelében már sógornője elnézését kérte az olvashatatlan kézírásáért, mivel — ahogy írta — fájt a feje, ezért abba is hagyta a levélírást. Albert szerint Kelemen már január 11-én érezte a betegséget, mert ismét fájtak a lábai.[169] A szász követ is még azt jelentette Varsóba, hogy a herceg ugyan az ágyat nyomja, reumatikus fájdalmai vannak, de nem tartják veszélyesnek.[170] Kelemen fejfájása azonban mégsem volt véletlen: ismét megbetegedett, ám ezúttal még súlyosabban, mint előző évben. Úgy tűnt, pontosan ugyanolyanok a tünetek, mint egy évvel korábban Lengyelországban, igaz, kicsit kisebb volt a fájdalma, de a láza hevesebb és állandó volt. Egész teste (ízületi) gyulladásba jött, és különösen a nagyon magas láza miatt aggódtak. Mária Terézia saját orvosai gondjára bízta Kelement. Udvari orvosa, Gerard Van Swieten is megvizsgálta a beteget,[171] de nem tudta vállalni a kezelését, mivel időközben komolyra fordult a császári pár másodszülött fiának a kezdetben enyhének tűnő betegsége.[172] A fiatal szász herceget ezért egy másik udvari orvos, Ignaz Humelauer kezelte.

[165] ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 258v–259r. 1760. máj. 13.; SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming...". fol. 199v–200r. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 14.

[166] Uo. Loc. 3338. „Journaux du séjour...". fol. 35r. 1760. máj. 3.

[167] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 83r. Albert Wackerbartnak, Drezda, 1760. dec. 10. Alberték már egy esztendeje nem találkoztak Frigyes Krisztiánékkal, de apjuk 1761-ben sem engedélyezte, hogy Münchenbe elutazzanak, ezért a családtagok nehezteltek rájuk. uo. fol. 84v. Wackerbart Albertnek, München, 1760. dec. 16.; uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 90r. Albert Mária Antóniának, Bécs, 1760. dec. 27. — A bécsi megérkezésre: ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 390r. 1760. dec. 20.; WD 1760. Nr. 104. 1760. dec. 27.

[168] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 85r. Albert Wackerbartnak, Bécs, 1760. dec. 27. és uo. fol. 88r. Albert Wackerbartnak, Bécs, 1761. jan. 10.

[169] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 222v.; SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 94r–v. Albert Mária Antóniának, Bécs, 1761. jan. 14.; uo. Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 92r–v. Albert Wackerbartnak, Bécs, 1761. jan. 15.

[170] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIIa. „Le Comte de Flemming à Vienne, Januar–June Anno 1761". fol. 25r–30r. Flemming jelentése, Bécs, 1761. jan. 14.

[171] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 61r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Bécs, 1761. jan. 21.

[172] Károly főherceg már december 26. óta rosszul érezte magát. Az orvosok kezelése ellenére nagyon legyengült, és január 18-án meghalt. Vö. ÖStA HHStA ZP Bd. 28. fol. 8v–11r. 1761. január 12–18.

Tanácsára a fertőzésveszélytől tartva Albertet elkülönítették beteg fivérétől, át kellett költöznie Flemming gróf házába.[173] Károly főherceg január 18-i elhunyta miatt udvari gyászt hirdettek,[174] egy időre elmaradtak a farsang idején szokásos bálok. A város azonban hamarosan feléledt a döbbenetből, és újra kezdődött a karnevál.[175] Mivel az mégsem lett volna ildomos, ha Albert fivére betegsége idején folyton társaságba és bálokba jár, ezért jobbnak tartotta, ha egyedül elindul Varsóba. Sőt, erre maga Kelemen ösztönözte, és ebben támogatta Mária Terézia is.[176] Apjuk azonban ehhez nem járult hozzá, azt kívánta, hogy várja meg, amíg felépül Kelemen. Albert a család más tagjaitól is hasonló tartalmú leveleket kapott. Erzsébet húga meg is dorgálta, amiért ott akarta volna hagyni beteg fivérét egy idegen városban.[177] Pedig ahogy a levelekből kiderül, nem sokat tudott segíteni Kelemennek, mivel január 15-ét követően csak február 11-én láthatták egymást újfent,[178] sőt, az orvosok tanácsára még további hat hetet kellett volna különválasztva tölteniük, hogy a fertőzésveszélyt teljesen kiküszöböljék. Ez teljes tétlenségre ítélte volna Albertet.[179]

Annak azonban, hogy a herceg sürgette varsói utazását, mindezen túl más okai is voltak. Időközben, 1761. február 6-án ugyanis elhunyt a kölni választófejedelem, aki egyben a Német Lovagrend nagymestere is volt — így megüresedett a nagymesteri poszt is. Albert Varsóban engedélyt akart kérni apjától, hogy pályázhasson, vagyis Mária Terézia és a császár támogatását kérje ahhoz, hogy elnyerhesse ezt a rangot. Ezáltal ugyanis biztosítva lett volna a jövője, biztos jövedelme és megbízatása lett volna. Ez a gondolat nem volt teljesen újsütetű, már 1760-ban felvetette azt a gondolatot, hogy belépne a német lovagrendbe (valószínűleg az akkori nagymester, Kelemen Ágost kölni érsek koadjutoraként) — igaz, akkor még a legnagyobb titokban kérte ki Mária Antónia tanácsát.[180] Távozásának másik oka a bécsi társaságban keresendő. Ezen a télen ismét Bécsben tartózkodott Lajos Jenő württembergi herceg is, és Albertnek — legnagyobb bánatára — szembesülnie kellett azzal, hogy Mária Krisztina, a kiszemelt és eszményített főhercegnő érzelmei nem felé, hanem a már 1759-ben megismert Lajos felé irányultak. Ez a szerelmi bánat még inkább arra indította, hogy mihamarabb elhagyja Bécset.[181]

[173] Uo. fol. 47r–v. 1761. jan. 22. és SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 97v. Wackerbart Albertnek, München, 1761. jan. 30.; MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 222v.

[174] ÖStA HHStA Hofarchive, Hofzeremonialdepartament, Ältere Zeremonialakten (a továbbiakban ÄZA) 1761–1762, Kt. 59. Károly főherceg elhunyta és temetésével kapcsolatos ceremóniák, fol. 1–80.

[175] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 24A. fol. 104r. Albert Mária Antóniának, Bécs, 1761. febr. 9.

[176] Uo. fol. 102r. Albert Mária Antóniának, Bécs, 1761. febr. 8.

[177] Uo. Nachlaß Elisabeth, Nr. 1. Erzsébet hercegkisasszony Albertnek, [München,] 1761. febr. 2. Közölve: Lippert, W. (Hrsg.): Kaiserin Maria Theresia i. m. Anhang, 385–387.: Nr. 69a.

[178] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 109r. Albert Wackerbartnak, Bécs, 1761. febr. 11.

[179] Uo. Nachlaß Friedrich Christian, Nr. 29. fol. 62r. Albert Frigyes Krisztiánnak, Bécs, 1761. jan. 29.

[180] Uo. Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 59r–60v. Albert Mária Antóniának, Drezda, 1760. jún. 12. Közölve: Lippert, W. (Hrsg.): Kaiserin Maria Theresia i. m. Anhang, 366–368.: Nr. 59.

[181] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 223v–224r.

Az orvosok egyetértettek abban, hogy ha fel is épül Kelemen, legkorábban akkor is csak két hónap múlva tudnának elindulni Varsóba. Egyelőre azonban úgy tűnt, szó sem lehet gyógyulásról. Január 21-én kiütések borították el a fiatal herceg egész testét, és a láza nem csökkent, hanem aggasztó mértékben emelkedett; a légzése is egyre nehezebbé vált. Az orvosi konzílium az érvágás mellett döntött, amelyet 22-én kora reggel többször is megismételtek.[182] Kelemen állapota ennek ellenére olyannyira súlyosbodott, hogy aznap feladták rá az utolsó kenetet is,[183] sőt a bécsi udvari hivatalok már előzetes összeállítást készítettek a teendőkről a herceg esetleges elhunytakor követendő ceremóniáról.[184]

A következő napokban már kissé enyhültek a tünetek, bár a magas láz megmaradt. Kelemen az éjszakákat a légzési nehézségek miatt továbbra is nyugtalanul töltötte, de úgy tűnt, a gyulladás és a kiütés veszélyét legyőzték.[185] Január 27-én végre változás, sőt javulás állt be a legifjabb herceg állapotában: egyre szabadabb lett a légzése, csökkent a láza és a gyulladás. A jobb oldali bordáiban még mindig érezte a fájdalmat, és a bal karja is nehezen mozogott.[186] Miután már a herceg étvágya is megjött, sőt az éjszakákat is nyugalomban és alvással töltötte, már csak a köszvényes fájdalom maradt a bal karban, egészen az ujjakig. Ezen egy február 9-én megismételt érvágással igyekeztek segíteni.[187]

Humelauer február 11-én írt levelében nyilatkozott végre úgy, hogy napról-napra jobban lehet reménykedni Kelemen felgyógyulásában. Aznap átvitték egy másik ágyba és egy másik szobába, és érezhetően egyre inkább visszanyerte az erejét.[188] Feltehetően Humelauernak a követ jelentéseihez mellékelt levelei is hozzájárultak ahhoz, hogy Varsóban pontos ismereteket szereztek Kelemen állapotáról és arról, hogy még néhány hónapig nem lesz olyan állapotban, hogy útra kelhessen. II. Frigyes Ágost február 7. táján végül hozzájárulását adta, hogy Albert egyedül is elhagyhassa Bécset, és Varsóba utazhasson.[189] A herceg február 18-án tiszteletét tette a császárpárnál, részt vett a szűkebb családi körben rendezett ebéden, majd rögtön Lengyelország felé indult.[190] Utazása ez al-

[182] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIIa. „Le Comte de Flemming..." fol. 81r. Humelauer levele, Bécs, 1761. jan. 27.

[183] Uo.; SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 99r–v. Albert Wackerbartnak, Bécs, 1761. jan. 24.; WD 1761. Nr. 7. 1761. jan. 24.

[184] ÖStA HHStA ÄZA Kt. 59. 1761. December 10–1762. März 1. A. „Anfrage und Antworten über das Zeremoniell bei etwaigen Ableben u. Begräbnis des Prinzen Albert [sic!] von Sachsen u. Polen, aufgezeichnet gelegentlich einer Krankheit desselben". A később feliratozott palliumon tévesen Albert neve szerepel, de egykorúan természetesen Kelement értették. – A jegyzőkönyvi bejegyzés: uo. ZP Bd. 28. fol. 47r–v. 1761. jan. 22.

[185] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIIa. „Le Comte de Flemming...". fol. 81r. Humelauer levele, Bécs, 1761. jan. 27.

[186] Uo. fol. 80r. Flemming jelentése, utóirattal, Bécs, 1761. jan. 27.; uo. fol. 99r. Flemming jelentése, Bécs, 1761. jan. 31.; uo. fol. 104r–109v. Flemming jelentése, Bécs, 1761. febr. 4. és fol. 110r–111v. Humelauer levele, Bécs, 1761. febr. 4.

[187] Uo. fol. 133v. Humelauer levele, Bécs, 1761. febr. 10.

[188] Uo. fol. 138r. Humelauer levele, Bécs, 1761. febr. 11. A Wienerisch Diarium február 4-étől folyamatosan tudósított a gyógyulófélben levő Kelemen állapotáról. WD 1761. Nr. 10–15. 1761. febr. 4–18.

[189] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIIa. „Le Comte de Fleming..." fol. 103v. Brühl gróf Flemming grófnak, Varsó, 1761. febr. 7. és erről az értesítés Varsóból: uo. Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 110r–v. Wackerbart Albertnek, München, 1761. febr. 17.

[190] ÖStA HHStA ZP Bd. 28. fol. 72r. 1761. febr. 18.; WD 1761. Nr. 15. 1761. febr. 21.

kalommal sem volt könnyű, a rossz útviszonyok a forgalmasabb postaúton is megnehezítették a haladást, így 1761. március 2-án érkezett meg a lengyel fővárosba.[191]

Albertnek e varsói tartózkodása még inkább különbözött a bécsitől. Frigyes Krisztiánék Münchenben tartózkodtak, Kelemen Bécsben lábadozott, Xavér Franciaországból éppen Münchenbe tartott, Károly fivére, az egyetlen, aki Varsóban maradt, betegeskedett,[192] így Albert legtöbbször édesapjával kettesben volt. Mivel nem volt igazán nagy társaság, általában nyugalmas napokat töltött el a lengyel fővárosban.[193] Emlékiratainak sorai szerint kihasználta ezt az időt, elméjét csiszolgatta: belevetette magát az olvasásba, és ekkor kezdte el későbbi visszaemlékezései írását.[194] Mivel a Hofjournal-sorozat általában csak az udvar által rendezett társadalmi eseményekről tudósít (elég kevésről), nehezen lehet megítélni, milyen egyéb program és szórakozási lehetőség volt Varsóban. Feltehetően esetenként ott is változatos társadalmi élet folyt. Március utolsó hetén például a litván főkamarás tartott táncos rendezvényt, de Mniszeck gróf és a spanyol követ is rendezett bált.[195]

A nyugalmas napokat — mint általában más udvarokban is — leginkább a vadászatok tették változatossá. A Hofjournalok 1760-ból és 1761-ből is öt alkalommal említenek vadászatokat, amelyeken apjával közösen vettek részt. 1761. március 17-én délután például a Varsó közeli erdőkben mindössze egy farkast, három rókát és nyulakat lőttek. Persze nem mindig jártak sikerrel. Apja, a király, Károly fivére és Albert április elején a fővárostól hat mérföldre fekvő Jakubowban töltötték, de egyetlen fajdkakast sem sikerült eltalálniuk.[196] Az április 6-i újabb vadászat sem a leterített kakasok száma miatt lett emlékezetes: a lefoglalt szállásheljükön a háztulajdonos ugyanis alaposan befűtött a király és fiai szobáiban, de gondatlanságában a tűz az egész épületben szétterjedt, és az teljesen leégett. A tűzben ketten megsebesültek, két ló elpusztult, és a magukkal vitt dolgok is károsodtak, az ezüstnemű például megolvadt. A királynak és fiainak szerencsére semmi bajuk nem esett, de kénytelenek voltak egy rossz parasztviskóban éjszakázni.[197]

Úgy tűnik, Albert e varsói tartózkodásakor nagyobb szerencsével járt, mint a megelőző évben. Rögtön megérkezése után elmondta apjának terveit a

[191] SHStA Dresden, OHMaA, O (Diaria) II. Nr. 4. Warschauer Hofjournale, 1761. márc. 2. A rossz utakról: uo. Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 114r. Wackerbart Albertnek, München, 1761. márc. 17.

[192] Uo. fol. 113r. Albert Wackerbartnak, Varsó, 1761. márc. 4. A varsói Hofjournal 1761. március 22-én említi először Károlyt: SHStA Dresden, OHMaA, O (Diaria) II. Nr. 4. Warschauer Hofjournale, 1761. ápr. 22. — Albert feltehetően téves adatot közöl Emlékirataiban, szerinte azon a tavaszon Károly nem tartózkodott Varsóban, hanem Kurlandban maradt.

[193] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 116r.; uo. fol. 120r. Albert Wackerbartnak, Varsó, 1761. márc. 7. és márc. 22.

[194] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 225r.

[195] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 6. fol. 1r. Albert Miltitznek, Varsó, 1761. ápr. 1. — Georg Vandalin Mniszeck gróf, 1742-től lengyel királyi udvarnagy, tábornok.

[196] SHStA Dresden, OHMaA, O (Diaria) II. Nr. 4. Warschauer Hofjournale, 1761. márc. 17. és ápr. 2., 3. A vadászat tervéről: uo. Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 6. fol. 1r. Albert Miltitznek, Varsó, 1761. ápr. 1.

[197] SHStA Dresden, OHMaA, O (Diaria) II. Nr. 4. Warschauer Hofjournale, 1761. ápr. 6.

Német Lovagrend nagymesteri pozíciójával kapcsolatban, aki ezúttal egyértelműen támogatta fiát.[198] Ezért Albert már másnap, március 3-án kérvényt intézett Mária Teréziához. Ebben egyetértését és segítségét kérte ahhoz, hogy aspirálhasson a nagymesteri címre, és biztosította a császárnét, hogy lelkesen és az utolsó csepp véréig szolgálatának áldozza magát.[199] A császárné válaszában azonban nagy sajnálattal közölte Alberttel, hogy nem tudja támogatni a jelölését, mivel ez ügyben valaki másnak a megválasztásában érdekelt.[200] A teljes képhez hozzátartozik az is, hogy Albert (aki előtt nem volt ismeretlen Mária Terézia azon szándéka, hogy Károly sógorát juttassa a nagymesteri pozícióba) egy másik irányból is próbálkozott: Mária Antónia segítségét kérte, hogy keressen Bajorországban olyan nemeseket a választók között, akik — feltehetően a Habsburg-ház érdekei ellenében — az ő jelölését támogatták volna. Levele tanúsága szerint ugyanis többen is voltak, akik a Wettin-ház iránt érdeklődtek volna. A herceg e lépését a Mária Teréziához intézett levél tükrében tarthatjuk akár hűtlenségnek is, amelyet s herceg kétségbeesett próbálkozásával magyarázhatunk, hogy végre biztosítva láthassa a jövőjét. A május 3-án lezajlott szavazáson végül a Habsburgok érdeke érvényesült, az ő jelöltjük foglalhatta el a posztot: Mária Terézia megözvegyült sógora, Lotharingiai Károly. Ugyan ő volt az egyetlen jelölt, de Alberten kívül mások is pályáztak volna: a bajor János Tódor kardinális, Lüttich érseke (esetében a pápa nem akarta kiadni a megválasztását engedélyező brévét), IV. Krisztián pfalz-zweibrückeni herceg, sőt Albert fivére, Xavér herceg is.[201]

Albert ismét a húsvéti ünnepnapok elmúltával, április 16-án indult vissza a hadsereghez. Mivel eddig csak egyszer, a megelőző évben járt Lengyelországban, és alig ismerte az országot, a visszaúton kihasználta a lehetőséget, Krakkóban és környékén turistáskodott. Megtekintette a várat és a koronázó templomot, sőt, látogatást tett a wieliczkai és bochniai sóbányákban is.[202] A nevezetességeken túl természetesen megismerkedett a lengyel katonasággal és katonai csapatokkal is: szemlét tett a Krakkóban elszállásolt királyi tüzérezrednél.[203] Ez alkalommal a krakkói megállás ellenére hamarabb jutott el Bécsbe, már április 22-én este megérkezett,[204] még éppen időben, hogy találkozzon a fel-

[198] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 106v. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1761. márc. 4.

[199] ÖStA HHStA Staatskanzlei, Korrespondenz mit fremden Staaten, Hofkorrespondenz mit Sachsen, Kt. 1. Korrespondenz der Kaiserin Maria Theresia mit den sächsischen Prinzen Charles (Herzog von Curland) und dessen Gemahlin Françoise, Albert, Clemens und mit der Chur-Prinzessin. fol. 5r–v. Albert herceg Mária Teréziának, Varsó, 1761. márc. 8. Mária Terézia válasza rá: uo. fol. 6r. 1761. márc. 27. Közölve: Lippert, W. (Hrsg.): Kaiserin Maria Theresia i. m. Anhang, 388–390.: Nr. 71. és 72. – a válaszlevélre: SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming...". fol. 349r–350v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. márc. 29.

[200] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Maria Antonia, Nr. 26A. fol. 108r–v. Albert Mária Antóniának, Varsó, 1761. márc. 14.

[201] Die Hochmeister des deutschen Ordens, 1190–1994. Hrsg. Udo Arnold. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 40., Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens 6.) Marburg 1998. 256–257.

[202] SHStA Dresden, OHMaA, O (Diaria) II. Nr. 4. Warschauer Hofjournale, 1761. ápr. 16.

[203] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 225r–v.

[204] ÖStA HHStA ZP Bd. 28. fol. 120r. 1761. ápr. 23.; WD 1761. Nr. 33. 1761. ápr. 25.

épült Kelemennel, mielőtt elutazik Varsóba, ő pedig a hadsereghez.[205] Már ekkor csaknem eldöntött tény volt, amelyet öccse februári elutazása előtt elhatározott. Kelemen ugyanis korábban katona akart lenni, de a betegség, a fájdalmak arra indították, hogy megváltoztassa korábbi döntését: belátta, testi gyengesége miatt nem alkalmas arra a pályára. Ezért ő akart belépni az egyházi rendbe, amihez Varsóban apja hozzájárulásáért folyamodott.[206]

A hercegek jövőjét tekintve nem volt haszontalan, hogy számos estét töltöttek el a bécsi társaságban, különösen az nem, hogy gyakran megfordultak Kaunitz gróf estélyein. Az államminiszter ugyanis egyre jobban megismerhette és megkedvelte a szegény szász hercegeket. Úgy véljük, nem kis mértékben neki is köszönhető, hogy Albertet felkarolták. Kaunitz Albert viselkedését megnyerőnek és jellemét kitűnőnek találta. Véleménye szerint Albert hajlandó volt meghallgatni azokat az intelmeket, amelyeket hozzá intéztek. A szász követtel folytatott megbeszéléseken további tanácsokat adott a herceg jövőjére nézve, és nyilvánvalóvá vált, mennyire kivételesen érdeklődött Albert sorsa iránt, és milyen tisztelettel viszonyult a lengyel királyhoz és fiához.[207]

A két ifjú herceg rendkívül megnyerte a császárné tetszését is. Mária Terézia nem csupán az udvariasság és a rokoni kötelék miatt írta apjuknak, II. Frigyes Ágostnak már 1760-ban: „A két herceget mindenben dicséretre és Őfelségedhez méltónak találtuk. Őfelséged igen elégedett lehet, hogy személyükben olyan gyermekei vannak, akiktől joggal remél mindenféle örömöt. Teljes szívemből gratulálok hozzájuk, és kérem, legyen biztos abban, hogy őszintén osztom az örömeiket és a gondjaikat."[208]

„Úgy érzem, sem [Albert hercegért], sem Kelemen hercegért nem tettem eddig semmit sem, mivel az a kevés, amelyet tenni tudtam, nem fogható mindahhoz, amit megtennék értük és Önért. Ezek az érzelmek szívem mélyéből jönnek."[209] – írta Mária Terézia Varsóba 1761-ben. A császárné valóban a leveleiben számtalanszor kifejezett gyengéd érzelmei szerint cselekedett: Kelement támogatta az egyházi pályán. Szász részről kezdetben ugyan a kölni választófe-

[205] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 134r. Albert Wackerbartnak, Bécs, 1761. ápr. 25.; uo. fol. 136r. Prága, 1761. máj. 3.

[206] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 225v–226r.

[207] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. „Le Comte de Flemming...". fol. 111v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. ápr. 26., és különösen részletesen: uo. fol. 140r–141v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. dátum nélkül. Flemming tárgyalt Albert jövőjéről Colloredo gróffal is, uo. fol. 141r–v. Kaunitz gróf-ra l. *H. Balázs Éva*: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800. Budapest 1987. 60–74.; *Uő*: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Magyarország története, 1686–1790. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Budapest 1989. 863–872. és újabban: *Franz A. J. Szabo*: Kaunitz and Enlightened Absolutism. 1753–1780. Cambridge 1994.

[208] ÖStA HHStA Staatskanzlei, Korrespondenz mit fremden Staaten, Hofkorrespondenz mit Sachsen, Kt. 1. (alte Fasz. 1.). Schreiben der Kaiserin Maria Theresia an die Churfürsten Friedrich August II. und III., Könige von Pohlen. fol. 141r. Mária Terézia fogalmazványa II. Frigyes Ágostnak, Bécs, 1760. január 20. A tisztázat közölve, a kihagyásokat jelezve: Lippert, W. (Hrsg.): Kaiserin Maria Theresia i. m. Anhang, 361–362.: Nr. 54.

[209] ÖStA HHStA Staatskanzlei, Korrespondenz mit fremden Staaten, Hofkorrespondenz mit Sachsen, Kt. 1. (alte Fasz. 1.). Schreiben der Kaiserin Maria Theresia an die Churfürsten Friedrich August II. und III., Könige von Pohlen. fol. 147r. Mária Terézia fogalmazványa II. Frigyes Ágostnak, Bécs, 1761. ápr. 27. Közölve: Lippert, W. (Hrsg.): Kaiserin Maria Theresia i. m. Anhang, 392.: Nr. 75.

jedelmi és püspöki tisztre pályáztak volna, de ebben Mária Terézia nem tudott segíteni.[210] Mária Antónia később levélben fordult Mária Teréziához, vesse latba befolyását, hogy sógora elnyerhessen egy üresedésben levő és jól jövedelmező püspöki széket, így szóba került a münsteri, valamint a passaui püspökség is.[211] A császári ház súlya végül elősegítette, hogy Kelemen herceg, akinek betegsége miatt le kellett mondania a katonai karrierről, regensburg-freisingi püspökként kezdte egyházi pályafutását.[212]

Albert, korábbi elhatározásától eltérően, a katonái pályára lépett. Úgy tűnik, a szász herceg helyesen döntött 1760-ban, amikor nem engedte, hogy választását befolyásolja Mniszeck grófné, Brühl kancellár leánya. A grófné ugyanis, aki szerette magát mindenbe beleártani, arra akarta rábeszélni a herceget, hogy mégse fogadja el Mária Terézia ajánlatát: a császári-királyi hadsereg helyett inkább a spanyol király katonái közé lépjen be. Véleménye szerint ugyanis a király sógoraként (Amália Krisztina, Albert nővére III. Károly spanyol uralkodó hitvese volt) előnyösebb kinevezést és így jövedelmezőbb állást remélhetett volna. Albert azonban annak ellenére, hogy kezdetben még csak ígéretet kapott a császárnétól, kitartott elhatározása mellett.[213] Az ígéretből 1760 tavaszán lett valóság, amikor császári-királyi altábornagyi kinevezésben részesült. A kinevezési okiratot április 24-ére datálták, de az átadásra csak május 4-én,[214] míg az ünnepélyes kihirdetésre május 13-án, Mária Terézia születésnapján került sor, amikor Albert első alkalommal jelent meg az új, altábornagyi egyenruhájában.[215] Az uralkodó szívességéből mentesült ráadásul a kinevezésért fizetendő 200 forint taxá-

[210] ÖStA HHStA Staatskanzlei, Korrespondenz mit fremden Staaten, Hofkorrespondenz mit Sachsen. Kt. 1. Korrespondenz der Kaiserin Maria Theresia mit den sächsischen Prinzen Charles (Herzog von Curland) und dessen Gemahlin Françoise, Albert, Clemens und mit der Chur-Prinzessin. fol. 3r. Mária Terézia levele közölve: Lippert, W. (Hrsg.): Kaiserin Maria Theresia i. m. Anhang, 390–391.: Nr. 73. Mária Terézia Kelemennek, Bécs, 1761. márc. 27.

[211] Münsterre l. Lippert, W. (Hrsg.): Kaiserin Maria Theresia i. m. 104.: Nr. 71. Mária Terézia Mária Antóniának, 1761. jún. 13. Passaura: uo. 105–106.: Nr. 73.; vö. uo. 101.: Nr. 70. Mindehhez l. a szász követ jelentését: SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIIa. „Le Comte de Flemming...". fol. 446v. Flemming jelentése, Bécs, 1761. ápr. 27.

[212] Kelemen Vencel herceg (szül. Hubertusburg, 1739. szeptember 28; megh. Marktoberdorf, 1812. július 27.) a választófejedelmi pár 13., legifjabb gyermekeként született. 1763-tól Freisingben, majd Regensburgban is püspökké választották. 1764-től az augsburgi püspök koadjutora, majd 1768-ban utóda. Ugyanabban az évben megválasztották az elhunyt Johann Philipp von Walderdorf trieri érsek helyére, de ezért cserébe le kellett mondania a freising-regensburgi püspökségről. A bajorországi szekularizáció (1803) után külön egyezmény értelmében a bajor udvar biztosította számára a szerény udvartartást, amelyet haláláig élvezett. *Wolfgang Wüst*: Klemens Wenzeslaus von Sachsen. In: Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon. Hrsg. Friedrich Wilhelm Bautz–Traugott Bautz. Herzberg 1992. 4. köt. 31–34. hasáb.

[213] MOL P 298 (Albert herceg iratai) Nr. 2. Mémoires de ma vie. A. II. 12/1. fol. 112v.

[214] ÖStA KA HKR Akten 1760 7 April 362. Az Udvari Haditanács fogalmazványa Albert hercegnek, Bécs, 1760. ápr. 24. Köszönöm a bécsi magyar katonai levéltári delegátusok segítségét.

[215] SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming...". fol. 160r. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 4. és uo. fol. 196r–v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 14. – A kinevezési okirat kelte és az ünnepélyes kihirdetés időpontja közötti eltérés a magyarázat arra, miért gratuláltak Albertnek már korábban Münchenből az új rangjához: SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 15v. Wackerbart Albertnek, München, 1760. máj. 1. Frigyes Krisztián és Mária Antónia egy-egy kardot küldtek el fivéreiknek ajándékba.

tól is.[216] Ez a katonai rang azonban nem járt jövedelemmel. Ezért Mária Terézia más módon gondoskodott a hercegről: születésnapi ünnepségén újabb adományt tett. Április végén megegyezett Kalckreuth báróval, lovassági tábornokkal, hogy mondjon le az udvar javára az 1750 óta birtokolt ezredtulajdonosságáról.[217] A korábban az ő nevét viselő vértesezred új tulajdonosa Albert lett, és valódi ezredesi rangra emelték.[218] Ez már bizonyos bevételt is jelentett számára. (Az ezredtulajdonosságért fizetendő taxa ügyében szintén vizsgálatot indítottak, ezúttal nem volt egyértelmű, a szász herceg kap-e ez alól is mentességet.[219]) A herceg többször dicsért szerénységét bizonyítja, hogy állítólag Mária Terézia felajánlotta neki, kinevezi egy hadtest élére, de Albert inkább azt választotta, hogy Daun vezénylete alatt harcol.[220] Albert tényleges alkalmazásra és rendszeres jövedelemre azonban csak egy esztendővel később, 1761-ben számíthatott.[221]

Láthattuk, mind Albert, mind Kelemen életét és sorsát egyértelműen alapjaiban befolyásolták és változtatták meg a hadjárat téli szüneteiben Bécsben töltött napok. 1761-ben még csak nem is sejtették, főként Albert nem, hogy mennyire — de ez már a herceg életének egy újabb fejezete, amely egy másik tanulmány tárgya lesz.[222]

[216] ÖStA KA HKR Protokoll 1760. Bd. 930. fol. 791v. Az Udvari Haditanács kancelláriájától, 1760. ápr. 26. és az összegre vö. Flemming gróf jelentését: SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming...". fol. 196v. Flemming jelentése, Bécs, 1760. máj. 14.

[217] ÖStA KA HKR Akten 1760 11 May Nr. 238. Az Udvari Haditanács fogalmazványa Kalckreuth lovassági tábornoknak, Bécs, 1760. máj. 13.; WD 1760. Nr. 40. 1760. máj. 17. – A tábornok lemondását feltehetően egy nagyobb pénzösszeggel segítették elő. A szász követ jelentésében 6000 forintos nyugdíjról tesz említést, ami állítólag 2000 forinttal volt több, mint az ezredtulajdonosságért befolyt jövedelme. SHStA Dresden, GK Loc. 2933. Vol. XIIb. „Le Comte de Flemming..." fol. 185r. Flemming jelentése Brühl grófnak, Bécs, 1760. máj. 10.

[218] ÖStA KA HKR Akten 1760 11 May 237. Az Udvari Haditanács fogalmazványa Albert hercegnek, Bécs, 1760. máj. 13. Az adományról: ÖStA HHStA ZP Bd. 27. fol. 260r. 1760. máj. 15. – Az ezredtulajdonosság az ezred anyagi gazdálkodásának vezetését is jelentette, az ezred szükségleteinek szabad beszerzését. A tulajdonos jogában állt a katonafelvétel és -elbocsátás, az előléptetés, a szabadságolás, a házasság engedélyezése; fenyítőhatalma volt, és az örökös vagy végrendelet nélkül elhunyt tisztek vagyonát ő örökölte. Felelős volt az ezred létszámáért, anyagi rendjéért és katonai fegyelméért. *Zachar József*: Idegen hadakban. (Nemzet és emlékezet) Budapest 1984. 15–16.

[219] ÖStA KA HKR Protokoll 1760. Bd. 930. fol. 957v. Az Udvari Haditanács utasítása, 1760. máj. 25.

[220] SHStA Dresden, Fürstennachlässe, Nachlaß Albert, Nr. 9. fol. 16r. Wackerbart Albertnek, München, 1760. máj. 1.

[221] ÖStA KA HKR Protokoll 1761. Bd. 937. fol. 680r. 1761. ápr. 28.

[222] A herceg életútjának további eseményeit l. *Kulcsár K.*: A helytartói státus i. m. 51–52.

Szakály Orsolya

A BRIT–MAGYAR KAPCSOLATOK EGY ISMERETLEN FEJEZETE:

báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben[1]

1790 februárjában a Habsburg Monarchia látszólag az összeomlás szélén állt. II. József kíméletlen reformprogramja ellenállást váltott ki birodalmában. Az előző hónapban, 1790. január 10-én az osztrák Németalföld elszakadt és Belga Egyesült Államok néven kinyilvánította függetlenségét. A magyar nemesi mozgalom szintén forrpontra jutott. II. József január végén ugyan visszavonta magyarországi rendeletei túlnyomó többségét, de ezzel csak felbátorította a belső ellenzéket. Rendi megmozdulásokra került sor az örökös tartományokban, Galíciában és Lombardiában is. A császári csapatokat közben délen az 1788 óta váltakozó sikerrel folyó török háború kötötte le, de II. József jelentős csapattesteket vezényelt északra is egy várható porosz támadás megakadályozására. A Habsburg Monarchia amúgy is elhidegült szövetségese, Franciaország saját forradalma következtében belső gondjaival volt elfoglalva. Mindeközben a másik szövetséges, Oroszország kétfrontos harcot vívott az Oszmán Birodalommal és Svédországgal. A Habsburg főellenség, Poroszország 1787-től kezdve egyre kedvezőbb nemzetközi helyzetben találta magát, és amikor II. József február 20-án meghalt már csak az volt hátra, hogy készpénzre, pontosabban újabb területekre váltsa szerencsés külpolitikai pozícióját.[2]

A porosz területgyarapodás érdekében karolta fel II. Frigyes Vilmos porosz király a magyar mozgalmat is. Magyarország számára ugyanis felcsillant a remény, hogy külső nyomásra jobb pozíciót, sőt akár függetlenséget is kiharcolhat magának. A magyar elégedetlenek közül elsősorban a felvilágosult rendi elemek törekedtek külkapcsolatok kiépítésére. E csoport tagjai, akik a magyar kormányzatban kulcsszerepet játszottak, felismerték Magyarország modernizálásának elkerülhetetlenségét. II. József reformjait kezdetben támogatták, majd az 1780-as évek második felében fokozatosan szembefordultak az uralkodóval. Fontos azonban aláhúznunk, hogy a felvilágosult rendi mozgalom értékelése ellentmondásos. A jozefinisták elégedetlensége és kiútkeresése részben összemosódott, részben pedig összefonódott a császár rendelkezései által felbőszített maradi neme-

[1] Jelen közlemény „Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró, 1756–1824" (Budapest 2003) című könyvem egyik fejezetének tovább bővített és átdolgozott változata. Magyarországon ismeretlen anyagról lévén szó, az idézett forrásokat a könyv lábjegyzeteiben teljes terjedelemben közöltem. Ettől itt eltekintek.

[2] *Michael Hochedlinger*: Krise und Wiederherstellung. Österreichische Großmachtpolitik zwischen Türkenkrieg und 'Zweiter Diplomatischer Revolution', 1787–1791. (Historische Forschungen 65.) Berlin 2000. kimerítő részletességgel foglalkozik ezen időszak diplomáciatörténetével.

si tömegek ellenzékiségével. Magyarországon is — csak úgy, mint a birodalom nyugati peremén 1789 őszén forradalomba torkolló belgiumi szervezkedésben — rövid időre közös platformra került a csupán korábbi kiváltságai visszaállítását kívánó többség és a másképp változtatni akaró kisebbség. Ez a felvilágosult kisebbség Poroszország mellett Nagy-Britannia felé is tapogatózott. Ezen kísérlet megértéséhez azonban elengedhetetlen a porosz kapcsolatok felvázolása.[3]

A berlini udvar 1787-től kezdve szentelt figyelmet a magyarországi történéseknek. II. Frigyes Vilmos első minisztere, Ewald Friedrich Hertzberg gróf a magyar fejleményeknek egyáltalán nem örült, ezek ugyanis veszélyeztették a porosz területgyarapodás jegyében fogant komplikált területcsere-tervét. Ennek keretében II. József a szultántól elfoglalt területekért cserébe átadta volna Galíciát Lengyelországnak, a lengyelek pedig lemondtak volna Poroszország javára a kulcsfontosságú Danzig kikötővárosról és Thorn erődről. Mindehhez természetesen szükség lett volna a császár együttműködésére. Hertzberg ezért óva intette uralkodóját attól, hogy II. József szemében Poroszországot gyanús magyar kapcsolatokkal kompromittálja. Ezt a véleményt a Habsburg-barát hírében álló Podewils gróf, bécsi porosz követ is osztotta.[4] Az egyre feszültebbé váló magyar — és tegyük hozzá belgiumi és galíciai — helyzetben azonban II. Frigyes Vilmos nagyobb lehetőséget látott miniszterénél és bécsi követénél. Az uralkodót Bécsből a Podewils mellett dolgozó porosz rezidens, Friedrich Jacobi-Klöst báró látta el hírekkel és királya utasítására ő ösztökélte a magyar elégedetleneket arra, hogy Poroszországtól kérjék a magyar alkotmány biztosítását.

Az északi szomszéd érdeklődése Bécsben sem maradt észrevétlen. II. József 1786-tól figyeltette a porosz követséget, beleértve annak levelezését is. 1788 nyarától tudta, hogy az elégedetlenek Jacobival állnak összeköttetésben.[5] A császár 1788. október elején kapta kézhez azt a feljelentést, amelyet Christoph Stoll, az Orczy család württembergi nevelője írt. A denunciáns szerint Orczy József báró László fivérével összeesküvést tervez, amelybe őt is beavatták. A törökkel és a lengyelekkel együttműködve akarnak felkelést kirobbantani és a magyar koronát egy brit királyi hercegnek felajánlani. A szervezkedők közül még Karl von Hompesch-Bollheim német birodalmi báró nevét említette. Hompesch, aki látszólag teljesen azonosult a magyar nemesi törekvésekkel, előkelő német és lengyel társadalmi kapcsolatokat ápolt: apja pfalzi miniszter volt, nagybátyja pedig később (1797–1798) a Máltai Lovagrend nagymestere.[6] Maga Hompesch korábban császári katonatisztként szolgált, majd 1787 nyarán leszerelt, és kereskedésbe fogott. Így jutott el bátyjával 1788 tavaszán Nagy-Britanniába. Reviczky Károly gróf londoni követ joggal kalandornak titulálta, és azt gyanította, hogy a kereskedés csak álca. Hompesch ugyanis nemcsak arra kérte

[3] A Berlinnel meginduló tárgyalások történetét Marczali Henrik, Wertheimer Ede, majd összefoglalóan Gragger Róbert feldolgozta (l. részletesen alább). A porosz kapcsolatok bemutatásánál elsősorban ezekre a munkákra támaszkodtunk.

[4] *Marczali Henrik*: Porosz–magyar viszonyok 1789–90-ben. Kiadatlan jelentésekből és levelezésekből. Századok 12. (1878) 305–325. A szerző szerint néhány magánember önérdektől vezérelve bonyolódott Poroszországgal tárgyalásba.

[5] *Robert Gragger*: Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin–Leipzig 1923. 12–21.

[6] *Hochedlinger, M.*: Krise und Wiederherstellung i. m. 280.

meg, hogy a brit udvarnál bemutassa, hanem azt is megemlítette, hogy a walesi hercegnek egy díszszablyával szeretne kedveskedni. Hompesch későbbi, weimari és berlini küldetése fényében nem lehetetlen, hogy a bárónak voltak titkos politikai tervei. Sőt az sem zárható ki, hogy már ekkor magyar ügyekben tapogatózott. Még ha így történt is, útja nem járt sikerrel. A török háború kitörésének hírére Hompesch visszatért a Habsburg Monarchiába.

Mindeközben a porosz követséget megfigyelés alatt tartó rendőrség nem sok eredményt tudott felmutatni. Jacobi rendkívül óvatos volt: a tárgyalások szóban folytak, az írásos üzeneteket pedig közvetítőn keresztül kapta. Anton Pergen gróf rendőrminiszter 1788. október 15-i jelentésében annak a — megalapozatlan — gyanújának adott hangot, hogy a porosz és a brit követség összejátszik az ügyben. Ennek tulajdonította Sir Robert Murray Keith brit követ hazautazását.[7] November 3-án a feljelentő, Stoll újra hallatott magáról, és tudatta: Orczy József báró személyesen akar Berlinbe utazni, hogy Hertzberget megnyerje az ügynek. Londonba pedig a tervek szerint Podmaniczky József báró helytartótanácsos — az Orczy fivérek unokatestvére — menne, hogy az egyik brit királyi hercegnek felajánlja a magyar koronát.

A német területekre valóban küldött indult, de nem Orczy, hanem Hompesch. A hatóságok előre értesültek arról, hogy Károly Ágost szász–weimari herceghez, a Fürstenbund egyik alapítójához készül. Ennek tudatában II. József 1789 januárjában a Bécset éppen elhagyni szándékozó Hompescht elfogatta. Indokul az szolgált, hogy álnéven utazott. Rábizonyítani azonban semmit sem sikerült, holmijai között nem találtak kompromittáló iratokat. (Ezeket állítólag Fekete János gróf őrizte számára.) A rendőrhatóságok végül 1789. március elején kelletlenül elengedték és kiutasították a Habsburg Monarchiából.[8] Hompesch útja egyenesen Weimarba vezetett, amelynek fejedelmét már korábbról ismerte. Beavatta Károly Ágostot a magyarok terveibe, és közbenjárását kérte, sőt valószínűleg már ekkor a magyar korona megszerzésének lehetőségét is felcsillantotta.[9] A herceg azt a feltételt szabta, hogy a felkérésnek porosz oldalról kell jönnie. Látogatóját ajánlólevéllel látta el egy bizonyos Gensau ezredeshez Potsdamba. Emellett azt tanácsolta neki, hogy ne a magyar eseményeket rossz szemmel néző Hertzberghez, hanem Johann Rudolf von Bischoffwerder ezredeshez, a porosz király szárnysegédjéhez és kegyeltjéhez forduljon. Hompesch egyenesen Postdamba utazott, ahol Gensau ezredesen keresztül megismertette küldetése célját az uralkodóval. Kijelentette, hogy a magyarok többsége és a legelőkelőbb főurak nevében tárgyal, és a porosz király védelmét kéri. A magyarok leghőbb vágya ugyanis, hogy egy brit vagy porosz herceget válasszanak

[7] *Eduard Wertheimer:* Baron Hompesch und Joseph II. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 6. (1901) 653–660. Valójában Keith összeveszett felettesével, a brit külügyeket irányító Carmarthen márkival és felajánlotta lemondását. Emiatt rendelték haza. Keith 1788 októberében hagyta el Bécset és csak 1789 kora őszén tért vissza. Memoirs and Correspondence (official and familiar) of Sir Robert Murray Keith, K.B., envoy extraordinary and minister plenipotentiary at the Courts of Dresden, Copenhagen, and Vienna, from 1769 to 1792. Ed. Gillespie Smyth. London 1849. II. köt. 235–245.

[8] *Gragger, R.*: Preußen i. m. 20–38.

[9] A herceg neve királyjelöltként korábban már Lengyelországban is felmerült. *Willy Andreas*: Carl August von Weimar und das Angebot der ungarischen Königskrone. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 64 (1956) 298.

királyukká. II. Frigyes Vilmos Szilézia birtokosaként az 1606-os bécsi béke egyik garantálója. Ez jogcímet szolgáltathat a beavatkozásra.

II. Frigyes Vilmos Hompescht ugyan személyesen nem fogadta, de Bischoffwerderen keresztül érdeklődést mutatott és bizonyítékokra tartott igényt. Ezt a célt szolgálhatta — bár lehetséges, hogy később született — az a Hertzberghez intézett, a magyar rendek nevében fogalmazott névtelen és dátum nélküli írás, amely a magyar alkotmány porosz biztosítását kérte. II. József külpolitikája ugyanis — szólt a kérelem — veszélybe sodorta a környező államokat. Ezek önérdeke azt diktálja, hogy megvédjék a magyarokat. Hangsúlyozta, hogy 1687-ben a rendek azzal a feltétellel mondtak le szabad királyválasztó jogukról, hogy az uralkodó megtartja őket régi szabadságaikban. A 17. századi békekötések jogán, mint Szilézia urának, a porosz királynak kötelessége ezeket garantálnia. A megkoronázatlan II. József az országnak nem is jogos ura. Ezt az alkotmánysértések felsorolása követte nyolcvanhét panaszpontban. Az irat azzal zárult, hogy a magyar rendek porosz katonai beavatkozást sürgetnek.

Hompesch időközben elhagyta Poroszországot, és apja birtokára utazott, ahonnan Bischoffwerderrel továbbra is levelezett. Mégis egyre inkább háttérbe szorult: a Habsburg Monarchiába nem térhetett vissza, a magyarokkal közvetlenül nem tudott kapcsolatot tartani.[10] Jacobi 1789. május 19-én tudósította Hertzberget arról, hogy Magyarország legelső családjainak megbízottjaként egy Beck nevű magyar nemes kereste fel Bécsben. Ez a Beck Pál vette fel Hompesch helyett az elégedetlenek nevében a tárgyalások fonalát. A jogi képzettségű szepességi nemes ekkor a helytartótanácsnál volt fogalmazói állásban. 1789 augusztusában háromhetes szabadsága alatt Spaaban találkozott Hompeschsel, akitől ajánlólevelet szerzett Károly Ágosthoz. A herceget útban hazafelé fel is kereste.[11]

A Berlinben tárgyalásokba bocsátkozó nemesi reformellenzék belső hangulatváltozásait — titkos szervezkedésről lévén szó — nem könnyű nyomon követnünk. Berzeviczy Gergely iratai és más levéltári dokumentumok alapján mégis körvonalazódik az az út, amelyet e csoport tagjai bejártak. Berzeviczy, a húszas évei közepén járó nemesfi ekkor még sok tekintetben függött támogatóitól, ezek közül is leginkább Podmaniczky Józseftől. Az alábbiakban ismertetendő két írása tehát sokban a nemesi mozgalom véleményét tükrözi. Árulkodó, hogy Berveziczy első vonatkozó munkája egy szabadkőműves beszéd, e titkos szervezet volt a belgiumi ellenállás egyik gócpontja. A tárgyalásokban résztvevő magyar elégedetlenek túlnyomó többsége is szabadkőműves volt. A *„Megjegyzések a kőművességről"* (*Bemerkungen über die Maurery*) 1789 tavaszán — Hompesch weimari útjával egy időben — hangzott el a budai *„Első Ártatlansághoz"* címzett páholyban.[12] Történelmi analógiákat felhasználva Berzeviczy a

[10] Hompesch később, 1795-ben brit katonai szolgálatba állt. 1800-ban tábornokká léptették elő. *Ulrich Crämer*: Carl August von Weimar und der Deutsche Fürstenbund, 1783–1790. Wiesbaden 1961. 115. Nyughatatlanságára jellemző, hogy rágalmazási ügybe keveredett. Vö. The Trial of Baron Hompesch for Libel. London, 1808.

[11] *Gragger, R.*: Preußen i. m. 42–50.

[12] Az alább ismertetendő Berzeviczy munkák részletes elemzéssel megtalálhatók: *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Budapest 1967. 140–151.

despotizmus ellen szólt és a szabadkőműves testvérek feladatául szabta az ez ellen való „csendes" összefogás megszervezését. Mindez olyan páholytagok jelenlétében — és helyeslésével — történt, mint a szervezkedéssel minduntalan összefüggésbe hozott ócsai Balogh Péter, illetve Podmaniczky József és Vay József. Szintén ide járt a Hompesch bárót felváltó összekötő, Beck Pál.[13]

Berzeviczy második vonatkozó írása, az *„Ausztria alapelvei Magyarország kormányzásában"* (*Die Grundsätze Österreichs in der Regierung Ungarns*) ugyanazon év őszén keletkezett. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert érvrendszere teljesen egybecseng a Berlinbe juttatott rendi felhívásával. Felsorakoztatta mindazokat az indokokat, amelyeket a porosz udvarral — sőt, mint látni fogjuk, a brit miniszterelnökkel — tárgyaló magyarok felvetettek. A szenvedélyes hangú írás azt vizsgálta, hogy milyen uralmi módszerekkel kormányozták Magyarországot a Habsburg uralkodók. Az alapvető hibát abban látta, hogy a dinasztia despotikus módszereit a magyar nemzet, azaz a magyar nemesség nem szenvedhette. A Habsburgok ugyanis nem ismerték fel saját érdeküket: a magyar nemesség bizalmának megnyerésével, közösen kellett volna előmozdítani a fejlődést. II. József — akinek a jelleme nemes és törekvései őszinték, de módszerei erőszakosak — sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: megsértette a nemzetet, és felbontotta az uralkodó és alattvalói közötti szerződést. A Rousseau nyomán elterjedt szerződéselméletre építve ebből azt a következtetést vonta le, hogy sem az egységes monarchia ábrándjától megszédült császár, sem a Habsburg-ház őt követő tagjai nem alkalmasak az ország kormányzására. Hiszen az alattvalók bizonyos feltételek mellett bízták meg a királyt az uralkodással, és ezek megsértése esetén nem kötelező számukra az engedelmesség. Sőt kötelességük megvédeni szabadságukat az uralkodói önkénnyel szemben. Hiszen — mint ezt Nagy-Britannia példája ékesen bizonyítja — csak szabad népeknél mutatkozik tartós gazdasági virágzás. A magyar alkotmányból semmi sem maradt — panaszolta Berzeviczy. „Minden a despotizmus játékszerévé vált, a megyei feliratokat Bécsben kinevetik, s Londonban női fecsegésnek gúnyolják."[14] Meg kell hát tagadni az élelmiszer-utánpótlást és a katonaállítást, és ha erre a császár erőszakkal válaszolna, joggal vehetik fel ellene a harcot. A Londonra tett utalás azt sejteti, hogy bizonyos brit visszhang már ekkor eljutott Magyarországra.

Berzeviczy második írásával nagyjából egy időben, 1789. november közepén borkereskedelem ürügyén Beck Pál Berlinbe utazott. November 20-án II. Frigyes Vilmos barátságosan fogadta, és biztosította arról, hogy 1790 tavaszán hadjáratot indít a Habsburg Monarchia ellen. Beck kijelentette, hogy tőle várják az új magyar királyt, mire Bischoffwerder Károly Ágostot javasolta. A her-

[13] Az illuminátus hírében álló Podmaniczky 1787 áprilisától a páholy főmestere volt, Balogh pedig mellette a helyettes főmester. *Abafi Lajos*: A szabadkőművesség története Magyarországon. Budapest é. n. (Reprint: Budapest 1993) 156. és 267–273. Beck Vay Józseffel együtt a miskolci páholyban kezdte szabadkőműves pályafutását. uo. 197–209. A porosz tárgyalások során még említett Semsey András és Vécsey Ferenc szintén szabadkőművesek voltak. Semsey egy időben ugyancsak az *„Első Ártatlansághoz"* páholyt látogatta (uo. 262, 270. és 272), Vécsey azonban a bécsi *„Koronázott reményhez"* páholy tagja volt. uo. 140. Ugyanide járt egyébként a porosz udvar bécsi rezidens, Jacobi is. *Ludwig Abafi*: Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn. III. köt. Budapest 1893. 310–318.

[14] *H. Balázs É.*: Berzeviczy Gergely i. m. 150.

ceg személyét mindkét fél elfogadta. Már csak a részletes haditerv kidolgozása volt hátra. A porosz király úgy számított, hogy a török háború délen továbbra is leköti a császári csapatokat, így offenzívája nem ütközhet jelentős ellenállásba. Beck feladata maradt a kapcsolattartás Jacobival Bécsben. A porosz rezidens utasításában ekkor szerepelt Beck felettese, Semsey András kancelláriai tanácsos: vele kellett volna tárgyalnia, ha Beckkel valamiért nem sikerül. A porosz iratokban felmerült még Vécsey Ferenc báró, Dohm professzor naplójában pedig Rotenstein, alias Pálffy János gróf neve is.[15] Károly Ágost eközben — valószínűleg minisztere, Goethe intésére — egyre óvatosabban viselkedett. 1789. december elején trónjelöltsége feltételéül szabta, hogy előbb a poroszok üzenjenek hadat. Félt ugyanis, hogy különben a pfalzi őrgróf, V. Frigyes sorsára juthat.[16]

Az már régóta ismert, hogy a magyar nemesi reformelit porosz kapcsolatai mellett remélte, hogy Nagy-Britannia támogatását is elnyerheti. Mint emlékezetes, az első utalás Stoll 1788. októberi feljelentésében található: azzal vádolta az Orczy testvéreket, hogy egy brit királyi hercegnek akarják felajánlani a koronát. Egy hónappal később szintén Stoll állította Podmaniczky Józsefről, hogy az elégedetlenek képviseletében Londonba utazik. Mindez jelzi, hogy a külföldi tárgyalásokba bonyolódó szűkebb reformgárda sem volt egységes. Két változat érvényesült párhuzamosan: a porosz mellett mindig ott volt a brit orientáció is. Ez utóbbi megfogalmazása szintén Berzeviczy Gergely nevéhez fűződik. 1790 áprilisában, tehát már II. József halála után, Budán írt *„Ausztria uralma Magyarországon" (De dominio Austriae in Hungaria)*[17] című röpiratával az időközben összehívott országgyűlésre készülő rendeket akarta meggyőzni arról, hogy elérkezett a történelmi pillanat a Habsburg-uralom megdöntésére. Korábbi írásaihoz hasonlóan feltehetően ez sem a szerző egyéni akciója volt. Azokkal egyetértésben cselekedett, akikkel már évek óta kapcsolatban állt: Podmaniczky Józseffel, ócsai Balogh Péterrel és Vay Józseffel. Mégis saját, korábbi nagy-britanniai útja alatt kialakult, személyes meggyőződésének adott hangot. Az is meghatározó momentum lehetett, hogy göttingai tanulmányai során találkozott az ott tanuló három brit királyi herceggel.

Berzeviczy belga és francia példát hozott annak bizonyítására, hogy a magyarok történelmi fordulat részesei: II. József halálával rendszere összeomlott. A birodalomnak nincs feje, a kincstár kiürült, Európa szemben áll a Habsburgokkal, és a magyar katonák készek hazájukért fegyvert fogni. A Habsburg

---

[15] *H. Balázs Éva*: Ki volt Rotenstein? Egy forrás azonosítása. Ars Hungarica 1987/2. 133–138.

[16] A weimari tárgyalások egy újabb összefoglalásának szerzője azonban tagadja, hogy Goethe Károly Ágost herceg politikáját ebben a kérdésben döntően befolyásolta volna: *Andreas, W.*: Carl August von Weimar i. m. 310–311. A porosz–magyar kapcsolatfelvétel legfrissebb, de új adatot nem tartalmazó bemutatása: *Ernst Wangermann*: Preußen und die revolutionären Bewegung in Ungarn und den österreichischen Niederlanden zur Zeit der Französischen Revolution. In: Preußen und die revolutionäre Herausforderung seit 1789. Ergebnisse einer Konferenz. Hrsg. Otto Büsch–Monika Neugebauer-Wölk. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 78.; Forschungen zur preußischen Geschichte) Berlin–New York 1991. 77–85.

[17] Teljes terjedelmében közzétette: A magyar jakobinusok iratai. I. A magyar jakobinus mozgalom iratai. Sajtó alá rend. Benda Kálmán. Budapest 1957. 92–105. Részletesen elemezte és Berzeviczy korábbi írásaival összevetette: *H. Balázs É.*: Berzeviczy Gergely i. m. 152–155. Az alábbiakban erre az elemzésre támaszkodunk.

trónutód, II. Lipót felismeri a birodalmat fenyegető veszélyt, ezért látszólag minden követelésbe — a koronázásba és az országgyűlés összehívásába is — beleegyezik. Mihelyt azonban elég szilárdnak érzi majd hatalmát, vissza fog térni az önkényes módszerekhez. Az új uralkodó ugyanis ravasz és veszélyes ellenfél, aki a politizálás fortélyait Itáliában sajátította el. Magyarország — bizonygatta Berzeviczy — nincs lekötelezve a dinasztiának. (Érdekes adalék, hogy a török hódoltság alóli felszabadítást azért nem tartotta köszönetre érdemesnek, mert azt részben a lengyelek harcolták ki. A lengyel szál a magyar mozgalomban visszatérő elem.) Magyarország, pontosabban a Szent Korona országai önállóan is életképesek: több mint hétmillió lakossal, harminchárommillió forint éves bevétellel és százezer katonával dicsekedhetnek. Ezzel felülmúlják Poroszország potenciálját. Egy ilyen állam megfelelő uralkodó alatt virágozni fog. Háborútól sem kell tartaniuk — vélte a szerző. Legrosszabb esetben békét köthetnek a törökkel, és tőlük kérhetnek segédcsapatokat. (Ez nem volt üres szó, hiszen a szerző rokona, Berzeviczy János egy megbízottját küldte a belgrádi pasához tárgyalni.)

A kulcskérdés azonban az, hogy kit hívjanak meg az ország trónjára. A despotizmusra hajló poroszokat nem ajánlotta. Úgy ítélte meg, hogy a legkívánatosabb egy, a „szabad és boldog" Nagy-Britanniából származó uralkodó lenne. A két ország kormányformája és a két nép karaktere — folytatta Berzeviczy — hasonló, így egy brit herceg könnyen alkalmazkodna a magyar viszonyokhoz. Magyarország számára előnyös lenne a szoros politikai és gazdasági kapcsolat az európai mintaállammal: pénze nem áramlana ki az országból, szabaddá válna a kereskedelem, brit támogatással gyárak, manufaktúrák épülhetnének. Fontos azonban az, hogy a király Magyarországon éljen. A két természetes ellenséget — az osztrákot és a törököt — brit segítséggel könnyen legyőzhetőnek hitte. Hozzátette, hogy amúgy is leköti őket a porosz és az orosz vetélytárs. Berzeviczy még azt sem tartotta lényeges ellenérvnek, hogy a brit uralkodócsalád protestáns, hiszen az a fontos, hogy az új király betartsa a törvényeket.

A felvilágosult magyar vezetőréteg példaképe, a következetesen Angliaként emlegetett Nagy-Britannia a titkos porosz tárgyalásokon is szóba került. 1790. február 24-én Beck Pál értesítette Jacobit, hogy a magyar elégedetlenek megbízottat küldenek a brit miniszterelnökhöz. A porosz rezidens továbbította a hírt Berlinbe. Azt fűzte hozzá, hogy bármilyen nagy is a felzúdulás Magyarországon, a porosz hadsereg beavatkozása nélkül felkelésre nem fog sor kerülni. Egy héttel II. József halála után Beck egy, a londoni magyar küldöttet azonosítani hivatott számsort (179009710971) bízott Jacobira. Arra kérte a diplomatát, hogy ezt Berlinen keresztül juttassa el a brit kormányhoz. A számkombinációt Hertzberg kapta meg, aki március 6-án azzal a megjegyzéssel továbbította II. Frigyes Vilmosnak, hogy hite szerint a britek nem fognak a magyarokkal foglalkozni. A számsort ennek megfelelően félre is tették.[18]

Az közismert, hogy az 1788 augusztusa óta Poroszországgal és a Holland Köztársasággal védelmi szövetségben álló britek magatartása a porosz területgyarapodási tervekkel — és a szemükben azzal összefonódó magyar mozgalommal — szem-

[18] *Gragger, R.*: Preußen i. m. 69–71.

ben elutasító volt. A miniszterelnök, ifjabb William Pitt a porosz tervekről hallani sem akart. 1790. február elején a brit külügyminisztérium a bécsi brit követnek, Keith-nek szóló instrukciójában kijelentette: „Őfelsége kormánya egyáltalán nem kívánja az Osztrák Birodalom pusztulását." Határozottan utasította képviselőjét, hogy minden erre irányuló tervezetet hárítson el.[19] Keith február 24-én Jacobira hivatkozva értesítette kormányát arról, hogy egy magyar küldött Londonba készül. Hozzáfűzte, hogy a porosz diplomatának — instrukciójához híven — azt felelte: ilyen emberrel ő nem érintkezik, és annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a magyarok megbízottja üres kézzel fog visszatérni. Keith hónapokkal később arról már kész tényként írt, hogy egy tekintélyes magyar indult Londonba. Azt is tudni vélte, hogy az a küldött feladata, hogy kipuhatolja: hajlandó-e a szigetország a magyar alkotmányt garantálni.[20]

A kategorikus brit elutasítás oka a belpolitikában keresendő: az amerikai függetlenségi háború megrázkódtatását követően kormányra kerülő Pitt elsődleges célja otthon a békés gazdasági regenerálódás, Európában pedig az ehhez elengedhetetlen hatalmi egyensúly megteremtése volt. Ez utóbbit az 1787-es *status quo* alapján kívánta létrehozni. Ez szabta meg külpolitikáját. A szigetország ezért mindent megtett, hogy kordában tartsa porosz szövetségese területgyarapítási törekvéseit. Brit kormánykörökben ennek megfelelően a magyarkérdés önállóan fel sem merült. Belgium sorsa már közelebbről érintette Nagy-Britanniát.[21] A brit miniszterelnök azt tervezte, hogy a Habsburg-ház visszakapja ugyan az osztrák Németalföldet, de annak alkotmányát a többi állam garantálja. Mi több, 1790 januárjától Nagy-Britannia figyelmét egy Spanyolország által kirobbantott, a csendes-óceáni hajózást és halászatot érintő vita terelte el Európáról. Április 30-án ennek keretében mozgósították a brit flottát. Bár összecsapásra nem került sor, a válság október végéig, a spanyol fél visszakozásáig elhúzódott.[22] Itt kell megjegyeznünk, hogy Keith követ jelentése, amelyben a császár halálhírét tudatta, március 5-én érkezett a brit fővárosba. Reviczky követ addigra már II. Lipót szövetségi ajánlatát is közvetítette. Ezt ugyan Nagy-Britannia a porosz szövetségre való hivatkozással elhárította, de kedvezően reagált az uralkodóváltásra. Leeds külügyminiszter23 nyomatékosan utasította Ewald berlini brit követet, hogy akadályozza meg a háború kitörését.[24] Ebben segítségére volt az, hogy a porosz csapatok mozgósítása a várt-

[19] A külügyminisztérium utasítása Robert Murray Keithnek. London, 1790. február 11. Idézi: *Marczali H.*: Porosz–magyar viszonyok i. m. 311.

[20] Keith két jelentése a brit külügyminisztériumnak. Bécs, 1790. február 24. és július 21.: Uo. 315. és 323.

[21] A belga mozgalomra kitekintést nyújt: *H. Balázs Éva*: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800. Budapest 1987. 283–284.; *Uő*: La Hongrie dans l'empire des Habsbourg. In: Unité et diversité de l'empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle. Ed. Roland Mortier–Hervé Hasquin. Bruxelles 1988. 81–82.; *Janet L. Polasky:* Revolution in Brussels, 1787–1793. (Académie royale de Belgique. Mémoires de la classe des lettres 2. Serie LXVI/4.) Brüssel 1982.

[22] *Michael Duffy*: The younger Pitt. (Profiles in Power) Harlow–London–New York etc. 2000. 173–178.; *John Ehrman*: The younger Pitt. The reluctant Transition. London 1996. 3–7.

[23] Leeds hercege korábban a Carmarthen márkija címet viselte.

[24] *Jeremy Black*: British Policy towards Austria, 1780–1793. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchives 42. (1992) 213–214.

nál vontatottabban haladt. II. Lipót március végén a berlini udvarral is tudatta, hogy kész rendezni az ellentéteket. Ezzel igyekezett megfosztani a belga és a magyar szervezkedést külföldi támaszától.[25]

A brit–magyar kapcsolatok legújabb összefoglalása nem tud a magyar mozgalom küldöttjéről, sőt az egész tervet említés nélkül hagyja.[26] Azt is hihetnénk, hogy az elégedetlenek letettek arról, hogy megkörnyékezzék az elutasítóan viselkedő szigetországot. Előkerült azonban az első konkrétum, amely nemcsak azt bizonyítja, hogy a magyar megbízott eljutott Londonba, hanem bepillantást enged a küldtetés részleteibe is. Egy Sir Joseph Banksről, a londoni királyi tudóstársaság (a Royal Society) elnökéről 1988-ban megjelent aprólékos életrajzban[27] szerepel az a kalandregénybe illő részlet, amelynek főhőse a többször is említett Vay József testvéröccse, Vay Miklós báró.[28] Vay bárónak, a császári hadsereg kapitányának látszólag semmi köze nem volt a felvilágosult rendi mozgalomhoz. Életét a török háborúban szerzett fájdalmas szembaja keserítette meg. Úgy tűnt, hogy csupán ennek gyógyíttatásával foglalkozott. A császárvárosban praktizáló Prohaska doktorhoz fordult szakvéleményért, aki szükségesnek látta a jobb szem részleges eltávolítását. Mi sem természetesebb, mint hogy az ijesztő diagnózis hallatán Vay útra kelt, és kikérte Európa más szakorvosainak véleményét is. Vayné így számolt be férje második nyugat-európai útjáról:

„Még igy vesződött és működött, szem baja annyira előrehaladt, hogy már nem volt képes szemét behunyni, s az a nyomás, mit fejében folytonosan érzett, elviselhetetlenné vált. Azt tanácsolták neki: menjen Göttingába a hires Richter tanárhoz, ki a szemgyógyászat egyik e korbeli nevezetessége volt; ... Göttingában kevés vigasztalás várt a szenvedőre, mert Richter ugy nyilatkozott, hogy beteg szemét exstirpatio alá kell vetni, a mely műtét bizony nem egyszer halálos kimenetelü szokott lenni. E nyilatkozat következtében Hunterhez menekült Londonba, ki szinte egyike volt azon idő első műtőinek. Miután ez abban a véleményben volt, miben a bécsi Prohaszka t. i., hogy a beteg szemet fel kell ugyan egészen áldozni, hanem nem kivevéssel, de egy bemetszéssel kiüríteni — azt gondolta: haza tér, s ott veti alá magát a kikerülhetetlen műtétnek."[29]

---

[25] *Benda Kálmán*: A magyar nemesi mozgalom, 1790–1792. In: Magyarország története, 1790–1848. Szerk. Vörös Károly. 1. köt. Budapest 1980. 56., ill. ugyanez megjelent: *Benda Kálmán*: A magyar nemesi mozgalom 1790-ben. Történelmi Szemle 12. (1974) 183–210. A diplomáciai háttérre *Lord, Robert Howard*: The second partition of Poland. A study in diplomatic history. Cambridge, Mass. 1915. 75–152.

[26] *Kurucz György*: Érdekek és előítéletek. A brit diplomácia és Magyarország a 18. század végéig. Századok 129. (1995) 253–284.

[27] *Harold B. Carter*: Sir Joseph Banks, 1743–1820. London 1988. 285–290. A biográfia szerzőjének, Harold B. Carternek köszönhetjük, hogy Banks iratait egybegyűjtötte. Munkáját megnehezítette, hogy a gyermektelenül meghalt brit tudós örökösei pénzzé tették hagyatékát, és az iratanyag szétszóródott a világban. Carter létrehozta a londoni Natural History Museum épületében a Banks-levéltárat, amelyben számos eredeti dokumentum mellett a történész által fellelt egyéb Banks-iratok kópiáját és átiratait őrzik. Itt vannak a Magyarországot érintő átiratok is, amelyek alapján — a források közlése nélkül — Vay küldetését röviden felvázolta. Az eredeti, bővebb anyag a kaliforniai Sutro Library (Kalifornia Állam Könyvtára) kézirattárában található. Ennek anyagát fénymásolatban használtam.

[28] Életrajza: *Szakály O*: Egy vállalkozó főnemes i. m.

[29] Emlékek b. Vay Miklósné, Adelsheim Johanna báróné leveleiből. Ford. Jókai Etelke. Budapest 1888. 49–50. Vayné tévesen úgy hitte, hogy férje 1792-ben volt másodszor Nagy-Britanniában.

A betegség ugyan valódi volt, de az út egészen másképp zajlott le. 1790. február 12-én Pellegrini tábornagy a haditanácstól Vay számára két hónapi szabadságot kért, hogy szemét Párizsban kúráltathassa.[30] Az úticél megragadta a katonai hatóság figyelmét: a haditanács csak az államkancelláriával való konzultáció után adta meg az eltávozási engedélyt. Az államkancellária Vay utazásáról haladéktalanul értesítette a párizsi követet, Florimond Claude Mercy-Argenteau grófot.[31] A báró maga január elején még Alsózsolcán volt.[32] Februárban azonban a zsoldkifizetések tanúsága szerint már Bécsben tartózkodott.[33] Az engedély kézhezvétele után pedig haladéktalanul útnak indulhatott. Valóban Párizsba ment, és két orvost fel is keresett.

Vay már a hivatalosan engedélyezett szabadság lejárta után, május végén kérvényezte — a haditanács ülésjegyzőkönyvéből nem derül ki, honnan —, hogy júliusig még távol maradhasson. A hosszabbítás indokául azt hozta fel, hogy Londonban is szeretné kezeltetni a szemét.[34] A katonai hatóságok jóváhagyták kérését. Július végén azonban Mikoviny Lajos vezérőrnagy, Olmütz parancsnoka arról adott hírt, hogy a kapitány még mindig Londonban tartózkodik.[35] Vay útjáról ennyit tudhattak — és szerencséjére nem is tudtak többet — a bécsi hatóságok. A Banks-iratokból azonban kiviláglik londoni útjának valódi célja.[36] 1790. március 20-án az ügy a következő epizóddal kezdődik: Banks előkelő, Soho téri házának ajtaján aznap délután négykor egy fáradt és beteg ismerős kopogtatott. A királyi tudóstársaság elnöke döbbenten ismerte fel a látogatóban több mint két éve nem látott barátját és tudóstársát, az 1787-ben a Royal Society tagjává választott Vay Miklóst. Úgy tűnik, hogy a báró rövid párizsi tartózkodás után rögtön a brit metropolisba sietett és első dolga volt Bankst felkeresni. Elmesélte, hogy szembetegsége ürügyén hagyhatta csak el a Habsburg Monarchiát. Különben — tette hozzá — a magyaroknak ez szinte lehetetlen. A brit tudóst Vay váratlan felbukkanásánál csak látogatásának oka lephette meg jobban: barátja ugyanis egy magyar „társaság" *(association)* nevében arra kérte fel, hogy egyengesse útját a brit kormánykörökhöz. Szigorú titoktar-

---

[30] A Haditanács 1790. február 10-i ülése: Österreiches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA), Kriegsarchiv (KA), Hofkriegsrat (HKR) Protokollen (Prot.) 1790 G 1045 (2241).

[31] A Haditanács 1790. február 24-i ülése: Uo. 1790 G 1246 (2723).

[32] Bérleti szerződés Vay Miklós és unokatestvére, Vay László között. Alsózsolca, 1790. január 4.: A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Levéltár; A Vay család golopi levéltára (a továbbiakban: Golopi levéltár). Kii. IV. 3. G–7.

[33] Bécs, 1790. február 24.: ÖStA KA HKR Akten 1790, 25–463 és Uo. HKR Prot. 1790 G 1323 (2911).

[34] A Haditanács 1790. május 26-i ülése: Uo. HKR Prot. 1790 G 3604 (8022).

[35] Olmütz, 1790. július 20. A Haditanács 1790. július 28-i ülése: Uo. HKR Prot. 1790 I 1010 (3245).

[36] Az ügyre vonatkozó levéltári anyag két részből áll: Banks naplószerű feljegyzései (Diary notes by Sir Joseph Banks concerning the affair of the Hungarian Baron, Sutro Library, Banks Papers [a továbbiakban: Banks Papers], Hun. 1:2); és a *„Magyarországot érintő ügyek, 1790"* feliratú mappában elhelyezett iratok (Manuscripts in the folder marked in Banks's hand *„Matters relative to Hungary 1790"*. Banks Papers Hun. 1:1, 3–17, 19). Ez utóbbi Banks és Vay fogalmazványait, illetve Pitt miniszterelnök két levelét tartalmazza. Célszerűnek látszik az alábbiakban a kronologikusan haladó feljegyzéseket követve elmondani az 1790 márciusa és júniusa között történteket, és ott kitérni az egyes levelekre vagy levéltervezetekre, ahol ezekről szó esik.

tást kért tőle — erre meg is eskette —, majd előadta, hogy az általa képviselt magyar csoport Bankst tartja a legalkalmasabbnak a miniszterelnökkel való kapcsolattartásra. Most is, mint Vay első nagy-britanniai útjai alkalmával mindig, a beszélgetés valószínűleg franciául folyt.

Az adott körülmények között Banks jó választás volt. Gazdag családból származó, elismert szakemberként a tudós élvezte III. György bizalmát, 1773-tól a kew-i királyi botanikus kert igazgatója volt. 1778-tól haláláig a Royal Society elnökeként, gyakorlatilag a brit kormány tudományos tanácsadójaként tevékenykedett. William Pitt-tel rokonságban állt. A kalandvágy sem hiányzott belőle: hírnevet Cook kapitány első útján (az Endeavour hajón 1768 és 1771 között) részt vevő természettudósként vívott ki magának. Londoni háza a tudóstársadalom kedvelt találkozóhelye volt. Kiterjedt európai és amerikai tudományos kapcsolatokat ápolt.[37] 1780 márciusában Banks bizonyosan találkozott Podmaniczky Józseffel, amikor a magyar nemest a királyi tudóstársaság tagjává választották. Vayt első nagy-britanniai útja során, 1786 novemberében ismerte meg és vette szárnyai alá.[38] A fentiek ismeretében érthető, hogy a magyar küldött — hiszen nyilvánvaló, hogy Vay báró volt a porosz udvarban beharangozott emisszárius — őt kérte meg, hogy szervezzen számára találkozót a brit miniszterelnökkel. Kijelentette, hogy Magyarországot érintő fontos ügyekben akar vele tárgyalni. Azt is hozzátette, hogy Pitt tud jövetelérről. Arról a Banks-források hallgatnak, de mi Vay útinaplójából tudjuk, hogy 1787 februárjában a báró futólag találkozott Pitt-tel.[39] Érvként ezt is felhozhatta.

Vay a magyarországi mozgalom csupán egyetlen tagját nevezte meg ekkor, Banks átírásában Podmanishki bárót, azaz Podmaniczkyt. Róla a magyar ügyekben járatlan tudós mint a *„Magyar Tanácsok vezéréről" (Principal in the Hungarian Councils)* írt. Vay őt említhette a szervezkedés fejeként, de kitérhetett arra is, hogy helytartótanácsos. Tudjuk, hogy Podmaniczky volt a magyar mozgalomban a brit orientáció fő képviselője. Az ő — és még néhány protestáns magyar utazó, köztük Berzeviczy és Vay — nagy-britanniai útjában kereshetjük az 1790. évi tapogatózás gyökerét. Banks Vay történetét hallva nem késlekedett. Még aznap írt a miniszterelnöknek, és este fél kilenckor fel is kereste. Pittnek Vayt közeli barátjaként, becsületes, egyenes jellemű és éles eszű emberként jellemezte. A báró nevében oly módon kért kihallgatást tőle, hogy arról „R. báró", vagyis Reviczky gróf követ ne szerezhessen tudomást. A miniszterelnök udvarias volt, de elhárító: mivel a küldetés magyar politikai ügyeket érintett, még azt is megfontolandónak tartotta, hogy egyáltalán szóba álljon-e a magyar úrral. Arról azonban biztosította Bankst, hogy fogalma sem volt a magyar megbízott érkezéséről. Vay a tudóst a Soho téri házban várta be, és csalódással vette tudomásul a miniszterelnök kitérő válaszát. Elmondta, hogy egy tizenkét számjegyből álló azonosító kódnak kellett volna a porosz udvar bécsi követségi ügyvivőjén és Berlinen keresztül Londonba jutnia. A küldetése igazolására szolgáló kombinációt a báró természetesen fejből tudta.

---

[37] *Carter, H. B.*: Sir Joseph Banks i. m. passim.

[38] London, 1786. november 9., Vay Miklós útinaplója: Golopi levéltár. Kii. IV. 2. J–1 fol. 130.

[39] London, 1787. február 12.: Uo. fol. 200.

Vay másnap reggel kilenckor ismét felkereste Bankst. Csüggedten azt bizonygatta, hogy a poroszok elárulták. Szerinte a szám vagy Pittnél van, és a miniszterelnök csak letagadja ezt a tényt, vagy Berlin nem tájékoztatta kellőképpen szövetségesét a valódi magyar helyzetről. Mint mondta, a társaság, amelyet képvisel, egész Magyarországra kiterjed. (Banks itt először tévesen Lengyelországot írt, csak utólag helyesbített.) Hozzátette, hogy a Habsburg uralkodó már csak magyar ezredekkel rendelkezik. Elvbarátai pedig gondoskodnak arról, hogy ezek ne forduljanak honfitársaik ellen. A magyarok — érvelt tovább — nem akarnak mást, mint ősi alkotmányuk visszaállítását, és ehhez kérik Nagy-Britannia támogatását. Banks erre ismét tollat ragadott: részletesen megírta Pittnek mindazt, amit Vaytól a számsorról hallott. A miniszterelnök ezt a levelet válasz nélkül hagyta. A március 22-én reggel kilenckor ismét megjelenő bárónak Banks azt tanácsolta, hogy ne sürgessék Pittet. Vay azonban kijelentette, hogy még azelőtt kell tárgyalnia a miniszterelnökkel, mielőtt a brit udvar hivatalos választ ad II. József halálhírére. Hozzátette, hogy ő maga visszautasított egy neki felajánlott kitüntetést — erről a valóságban nem volt szó —, és elhatározta, hogy kilép a császár szolgálatából. Hangsúlyozta, hogy a magyarok szerint az új király, II. Lipót ugyanolyan zsarnoki elveket vall, mint elődje, csak ravaszabb.

Másnap az egyre elégedetlenebb magyar küldöttet újra a tudós reggelizőasztalánál találjuk. Döbbenten vette tudomásul, hogy Pitt még mindig nem méltatta válaszra. Aggasztotta az azonosítás kérdése, de úgy vélte, hogy akkor is tárgyalhat magyar megbízottként, ha a kód nem érkezett meg. Mint mondta: a berlini udvarral folytatott titkos tárgyalások minden részletét ismeri, azokról be tud számolni. Közben arról is tájékoztatta Bankst, hogy az általa képviselt csoport Magyarország valódi vezetőereje. Barátja sürgetésére a brit tudós újból levelet fogalmazott a miniszterelnöknek. Ebben leírta, hogy a báró szinte „megszállottja" küldetésének, és egyre jobban nyugtalanítja Pitt hallgatása. Dicsérte Vay jellemét, képességeit, ismét jó barátjának nevezte, és hajlandó volt kezeskedni érte. Beismerte azonban, hogy a számsor híján a báró nem tudja igazolni kilétét. Mégis ragaszkodik a találkozóhoz, de azt teljesen Pittre bízza, hogy erre milyen formában kerüljön sor. Banks emlékeztetett arra, hogy a báró több mint ezerkétszáz mérföldet tett meg azért, hogy a brit kormányt a valós magyar helyzetről tájékoztassa. Hozzáfűzte, hogy a miniszterelnöknek sem lehet kárára, ha ilyen fontos ügyben első kézből tájékozódik.[40] A Banks-iratok között megőrzött levélfogalmazvány azért maradt a tudósnál, mert Vay változtatott a levél szövegén. Ebből és a későbbi írásokból kiderül, hogy a báró és Banks közösen mérlegelték, hogy milyen érveléssel lehetne a miniszterelnökre hatni. A későbbi levélváltást a tudós, úgy tűnik, tudatosan őrizte meg. Az első két üzenetről Banks maga jegyezte meg, hogy azokat Vay jelenlétében sebtében írta és azonnal el is küldte, így nincs belőlük példánya.

[40] A magyar ügyeket érintő mappában az első, mégis a hármas számot viselő irat: Joseph Banks levele ifjabb William Pitthez. Soho tér, London, 1790. március 23.: Banks Papers Hun. 1:3. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/034.20790. A levél végleges formája (Public Record Office [a továbbiakban: PRO]. Chatham Papers. III. 114–115.) és egy másolata (Cambridge University Library, Kézirattár és egyetemi levéltár [a továbbiakban: CUL]. Add. MSS. 6958/c) csupán egyes kifejezésekben tér el a Banks által megőrzött fogalmazványtól.

Pitt válasza váratott magára. A miniszterelnök ekkor nem tartózkodott Londonban, csak másnapra várták vissza a fővárosba. Amikor az előző napokhoz hasonlóan Vay március 24-én reggel felkereste Bankst, a tudós ezt tudatta is vele. A báró erre újabb információkkal látta el: elmondta, hogy ő valójában egy „párt" *(party)* választott megbízottja. Ezt azért nem akarta korábban bejelenteni, mert attól félt, hogy emiatt megtagadják tőle az audienciát. Elmesélte, hogy tanult magyarok az előző évben egy kötetben leírták Magyarország helyzetét, és felsorolták azokat a jogokat is, amelyektől a magyarokat megfosztották. E könyv példányait — egy kivételével — elégették. A megmaradt egyetlen kópiát külföldre csempészték. Vay feladata volt, hogy ezt a brit kormányhoz eljuttassa. A báró a fokozódó nyomás hatására időközben egyre gyanakvóbb lett: 23-án este az operában egy őt különösen vizslató férfiben bécsi kémet vélt felismerni, aki korábban Lipót szolgálatában állt. Másnap reggel Vay menetrendszerűen beállított Bankhez, de Pitt-től még mindig nem érkezett hír. Addig felhozott érveit ekkor azzal toldotta meg, hogy Nagy-Britanniának anyagi érdeke fűződik a vele való tárgyaláshoz. Ettől függ ugyanis, hogy a szigetország meg tudja-e szerezni magának a levantei kereskedelem feletti ellenőrzést. Bankstől ezután egy szemspecialistához, Hunter doktorhoz ment. Az orvos megállapította, hogy jobb szeme menthetetlen és műtéti úton minél hamarabb el kell távolítani. Banksre nagy hatással volt az a nyugalom, amellyel barátja e diagnózist fogadta. Megegyeztek abban, hogy az operációra addig nem kerülhet sor, amíg a tárgyalások le nem zárulnak.[41]

Március 26-án szokásos reggeli vizitjekor Vay gondterhelten azt latolgatta, hogy már egy hetet töltött Londonban, és még mindig nem sikerült a miniszterelnökkel beszélnie. Elmondta Banksnek, hogy küldetéséről csak kilencen tudnak. Bizonyosan ezek között volt a már korábban megnevezett Podmaniczky József, a későbbiekben a Banks-forrásokban említett Jacquin bécsi professzor, Vay József és egy londoni futárszolgálatot teljesítő magyar testőrgárdista. Szintén ide sorolhatjuk a Berlinben tárgyaló Beck Pált, talán Vay másik két fivérét, Istvánt és Dánielt is. A többiek kilétét illetően csupán találgathatunk: jó eséllyel jöhet szóba ócsai Balogh Péter, sőt Berzeviczy Gergely is. Vay közölte, hogy érkezését követően azonnal írnia kellett volna társainak a Londonban folytatott tárgyalásokról, de nem akarta elcsüggeszteni őket azzal, hogy még semmire sem jutott. Biztosította Bankst arról, hogy Pitt határozhatja meg a találkozó körülményeit, ő csak arról szeretné informálni, amiről megítélése szerint a brit miniszterelnöknek tudnia kell. Az már rajta áll, hogy válaszra méltatja-e. Vay csak azt kérte: adja becsületszavát, hogy az elhangzottakat bizalmasan kezeli. Ismét az ügy sürgősségét hangsúlyozta, mert — mint mondta — néhány hét késedelem is sorsdöntő lehet. Magyarázatot adott arra is, hogy Poroszország helyett miért Nagy-Britanniát igyekszik megnyerni. A Habsburg Monarchia északi szomszédját olyan naphoz hasonlította, amely nemcsak melegít, de perzsel is, ezzel szemben Nagy-Britannia olyan nap, amely meleget ad, de heve nem pusztító. Ezzel nyilvánvalóan a külföldi kapcsolatot kereső nemesi

[41] A báró londoni tartózkodása alatt összesen három orvosnál járt. Tetemes összeget, majd 26 fontot költött a konzultációkra. Vay nagy-britanniai költségjegyzéke, 1790: Golopi Levéltár. Kii. IV. 2. J–2.

csoport egy részének fenntartásait fogalmazta meg a porosz udvarral folytatott tárgyalásokkal szemben.

A következő napot Banks Kew-ban töltötte, ahol a királyi botanikus kert munkálatait felügyelte. Vayval csak este beszélt, ekkor azonban megígérte, hogy másnap ismét kihallgatást kér Pitt-től. Március 28-án reggel a báróval csak néhány szót váltott, de megírta az ígért levelet. Vay szavait közvetítve felhívta a miniszterelnök figyelmét arra, hogy a császár haláláról szóló értesítés milyen fontos. Remélte, hogy még az erre adandó válasz megfogalmazása előtt alkalmat talál arra, hogy a küldöttel személyesen találkozzon. A báró, akinek egészségi állapota a bizonytalanság okozta izgalomtól válságosra fordult, mindenről informálná, és csak titoktartást kér cserébe.[42] Banks feljegyzéseiből kitűnik, hogy Vay kérésére hangsúlyozta rossz egészségi állapotát. Másnap megérkezett Pitt várva várt levele. A miniszterelnök ebben szabadkozott, hogy elfoglaltságai miatt nem tudott korábban válaszolni. Közölte, hogy magánemberként szívesen meghallgatja Vayt, de politikusként nem érintkezhet vele. Azzal bízta meg Bankst, hogy világosan értesse meg barátjával: küldetésének körülményei nem teszik lehetővé a hivatalos tárgyalást. Másnap délre javasolt találkozót, a feltűnés elkerülése végett helyszínül Banks házát ajánlotta.[43]

A kilátásba helyezett tárgyalás felvillanyozta Vayt: egy brit–magyar szövetség hatását latolgatta a törökkel folytatott kereskedelemre, és azt ecsetelte, hogy Nagy-Britanniának milyen hasznot hozna iparcikkekkel ellátni a kilenc és fél milliós magyar piacot. Vay természetesen elfogadta a miniszterelnök feltételeit, akit erről Banks levélben értesített. Pittet arra kérte, hogy gyalogosan jöjjön. Továbbá azt javasolta, hogy délben a közeli Szent Anna-templom bejáratánál találkozzanak, és onnan a hátsó ajtón keresztül menjenek be a Soho téri házba.[44] Március 30-án a megbeszélt helyen Banks azonban hiába várta a miniszterelnököt. Negyedóra késéssel csupán Pitt magántitkára jelent meg, aki fontos ügyekre hivatkozva kimentette főnökét, és másnapra halasztotta a találkozót. Vayt leverte ez a fejlemény, de az megvigasztalta, hogy a tárgyalás csak egynapi késedelmet szenvedett. Március 31-én Pitt időben meg is érkezett, és több mint egy órát beszélt négyszemközt a magyar megbízottal. A tárgyalás részleteit nem ismerjük, de Vay ezzel a rábízott feladatot részben teljesítette. Az világos, hogy jó benyomást tett a miniszterelnökre, aki búcsúzáskor elismeréssel szólt róla Banksnek. Kulturált, jól értesült úriembernek találta. A brit tudós ezt követően Pitt kérésére rövid jellemzést készített Vayról.[45]

---

[42] A négyes számú fogalmazvány: Joseph Banks levele ifjabb William Pitthez. Soho tér, London, 1790. március 28.: Banks Papers Hun. 1:4. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/035.20790. A levél végleges formája (PRO Chatham Papers. III. 112–113.) és egy másolata (CUL Add. MSS. 6958/c) néhány szó eltéréssel.

[43] Az ötös számú levél: ifjabb William Pitt levele Joseph Bankshez. Downing Street, London, 1790. március 29.: Banks Papers Hun. 1:5. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/036.20790.

[44] A hatos számú fogalmazvány: Joseph Banks levele ifjabb William Pitthez. Hely és dátum nélkül [Soho tér, London, 1790. március 29.]: Banks Papers Hun. 1:5. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/037.20790. A levél végleges formája (PRO Chatham Papers. III. 116–117.) és egy másolata (CUL Add. MSS. 6958/c) néhány szó eltéréssel.

[45] A hetes számú melléklet: Soho tér, London, 1790. március 31.: Banks Papers Hun. 1:6. A szöveg a tényekre (Vay származására, katonai pályafutására és utazása körülményeire) szorítkozik.

A báró este fél kilenckor ismét megjelent Banksnél. Attól tartott, hogy korábban, amikor a számkombinációt emlékezetből elmondta a miniszterelnöknek, izgalmában rosszul adta meg a számokat. Miután Banks lejegyezte a helyes kódot, Vay megnyugodva távozott. Innen tudhatjuk, hogy a kód (179009710971) valóban azonos volt azzal, amit Beck Pál Jacobira bízott.[46] Vay kétnapi szünet után, április 3-án tette ismét tiszteletét Banksnél. Lehet, hogy időközben azokkal a londoni barátaival vitatta meg a további teendőket, akiket a későbbiekben Banksnek is említett. Elmondta, hogy az előző találkozás alkalmával azt fejtette ki Pittnek, hogy miért lenne bölcs és üdvös dolog, ha Nagy-Britannia fellépne Magyarország érdekében. Egy újabb megbeszélésre lenne azonban szüksége ahhoz, hogy a valós magyarországi helyzettel is megismertethesse. Mint mondta, a magyarok ugyan csak ősi alkotmányuk visszaállítását akarják, de ha ebben a kérdésben Poroszország, Nagy-Britannia és az Oszmán Birodalom[47] megegyezik, nincs kifogásuk az ellen, hogy a császárt megfosszák magyar királyi címétől, és új uralkodót válasszanak. Banks megígérte, hogy négy nap múlva újból ír Pittnek, hacsak a miniszterelnök addig nem jelentkezik. Annak érdekében, hogy rendszeres felbukkanását mindenki természetesnek vegye, a báró ezután is naponta látogatta Bankst, de politikai kérdésekről nem esett szó közöttük. Mivel a miniszterelnöktől semmi hír nem érkezett, április 10-re Vay türelme fogytán volt. Banks azzal nyugtatta, hogy Pitt kampánykörúton volt Cambridge-ben, majd kenti birtokára, Holwoodba utazott, így legkorábban április 12-én hétfőn hallathat magáról.

Vay időközben összeállított egy latin memorandumot. A magyarok — mint mondta — azt szeretnék, ha Nagy-Britannia ennek szellemében válaszolna az új magyar király trónra lépéséről szóló értesítésre. A szöveget meg is mutatta Banksnek. A fogalmazvány szerint Magyarországon az alkotmányosság II. József uralkodása alatt csorbát szenvedett, és az országban az „osztrák házba" vetett bizalom megrendült. Végül a császár maga is belátta, hogy letért a kormányzás üdvös útjáról, és mint ismeretes, rövid idővel a halála előtt az alkotmány visszaállítása mellett döntött. A „brit rendek" tehát csak akkor járuljanak hozzá II. Lipót magyar királlyá koronázásához, ha az új uralkodó az alkotmány szellemében — a Pragmatica Sanctio értelmében — kormányoz. Ennek két fő feltétele van: az egyik a vegyes monarchia rendszere (e követelésben Montesquieu elveire ismerhetünk), a másik pedig az, hogy az uralkodó a magyar rendek beleegyezése nélkül nem viselhet háborút, sőt nem is mozgósíthat olyan létszámú hadsereget, amelynek bevetése felboríthatná az európai hatalmi egyensúlyt.[48] A báró arra is célzott, hogy ha Magyarországon királyválasztásra kerülne a sor, csak három uralkodócsalád jöhetne szóba a jelöltállításkor. Ő maga úgy vélte, hogy a

[46] A nyolcas számú melléklet: Banks Papers Hun. 1:7. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/038.20790. A Pittnek átadott, egyébként helyes számok megtalálhatók: PRO Chatham Papers. III. 129–130.

[47] A feljegyzés szövegében Banks a harmadik hatalom nevét üresen hagyta, de a fenti tárgyalások alapján bizton állíthatjuk, hogy az Oszmán Birodalomról van szó.

[48] A tizenegyes számú melléklet: Banks Papers Hun. 1:10. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/039.20790. A latin szöveg feltűnően hibás, Banks átiratáról lévén szó nem dönthető el, hogy Vay vagy Banks rontott-e.

brit királyi háznak jó, sőt a többinél jobb esélye van arra, hogy egyik tagjára essen a magyarok választása. A memorandumot olvasva Banks magában tartotta azt a rögtön felmerülő ellenérvet, hogy egy protestáns brit herceg aligha számíthat nagy szavazótáborra a többségében katolikus országban.

Banks másnap, április 11-én írásban közvetítette Pittnek Vay kérését. Külön hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a tárgyalásra még azelőtt kerüljön sor, mielőtt a brit válasz elkészül az új Habsburg uralkodó trónra lépéséről szóló értesítésre. Megemlítette a báró által összeállított latin szöveget, amelyet a miniszterelnök figyelmére érdemesnek tartott.[49] Vay reggeli látogatása alkalmával jóváhagyta a fenti levél tartalmát, és szóba hozta, hogy egy ideje sem ő, sem ismerősei nem kaptak levelet Bécsből. Hozzátette, hogy nem bízik a magyar származású, de Habsburg-hű Reviczky követben, akiről úgy hitte, hogy továbbra is Londonban marad.50 Nagyobb bizalommal volt a követségi titkár, Johann Lukas Raigersfeld báró iránt, akit korábbi londoni útja során ismert meg.[51] A következő estét a báró a Banks családnál töltötte: két óra hosszat szórakoztatta a hölgyeket. Küldetéséről csak néhány szót váltott a házigazdával. Azt mondta, hogy a magyar „társaság" tagjai mind megállapodott emberek, a legbefolyásosabb családok tagjai, így nem fordulhat elő, hogy — a francia eseményekre utalva — forradalom, majd „demokrácia" legyen a dologból. Arról is beszámolt, hogy Bécsben Jacobi porosz követségi ügyvivővel mindig a város elhagyatott részein, sötétedés után a szabad ég alatt találkozott. Kijelentette, hogy megbízik a porosz diplomatában.

Április 14-én Vay izgatottan jelent meg vacsoraidőben a Soho téren. Elújságolta, hogy előző nap Londonba érkezett egy magyar királyi testőrgárdista, aki rendkívül fontos üzeneteket hozott magával. Ez a hírvivő Véghelyi István volt, aki 1780-tól kisebb megszakítással 1790-ig teljesített futárszolgálatot. Vay londoni küldetése idején ő járt Londonban.[52] A testőrtiszt április első hetében hagyta el Bécset, és kilenc nap alatt tette meg az utat. Tudatta Vayval, hogy Lipót király a feszült helyzet ellenére igen vidám. Azt hirdeti, hogy a magyarok minden jogos követelésébe beleegyezik. Csöppet sem hasonlít elhunyt bátyjára.[53] Egész Magyarország háborítatlan, és ha a jelenlévők számát nem korlátozzák, a budai koronázáson ötven–hatvanezer ember lesz jelen.[54]

[49] A kilences számú fogalmazvány: Joseph Banks levele ifjabb William Pitthez. Soho tér, London, 1790. április 11.: Banks Papers Hun. 1:8. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/039.20790.

[50] Vay tévedett, hiszen Reviczkyt 1790 őszén Johann Philipp Stadion-Thannhausen gróf, Podmaniczky József göttingai diáktársa és jó ismerőse váltotta fel.

[51] Raigersfeldnek Londonban „természetes" gyermeke született. Vay erre a tényre alapozta feltételezését, hogy Raigersfeld a követnél jobban szereti Nagy-Britanniát. Vay útinaplójában sokszor emlegetette a követségi titkárt, akit egyszer jó barátjának titulált. London, 1786. szeptember 28., Vay Miklós útinaplója: Golopi Levéltár. Kii. IV. 2. J–1 fol. 122.

[52] A testőrgárdisták futárszolgálatára: *H. Balázs Éva*: Egy forrás margójára. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest 1993. 107–111.; Véghelyi személyére: *Hellebronth Kálmán*: A magyar testőrségek névkönyve, 1760–1918. Budapest é. n. 389.

[53] Itt az angol szövegből nem derül ki világosan, hogy ezt II. Lipót magáról állította, vagy ez a testőrtiszt véleménye volt.

[54] Véghelyi későbbi sorsáról megjegyzendő, hogy az 1791-ben felállított nádori testőrség tagjaként Budára került, a gárda másodparancsnoka lett. 1795. január 23-án két társa kirabolta és megölte. A gyilkosság időpontja, különösen Véghelyi 1790. évi küldetésének tükrében, elgondolkodtató.

Jó egy héttel később, április 23-án Banks azt jegyezte le, hogy Vay, aki addig nem kívánt államtitkokat megosztani vele, aznap reggel hirtelen meg akarta értetni vele a magyarországi dolgok állását. Mint mondta: mindezt már eleve el akarta neki mondani, de korábbi terve szerint először Pittnek kellett volna mindenről értesülnie. A tudós ezt a szándékot azzal a valós indokkal hárította el, hogy fontos ügyei lekötik, így aznap aligha képes államtitkokat befogadni. Abba azonban belement, hogy ismét ír Pittnek, és átvette a báró már említett latin nyelvű fogalmazványát. Vay azt azért elmondta, hogy az új magyar király körülbelül hatmilliót örökölt bátyjától, ezenfelül maga is ugyanennyivel rendelkezik. Banks még aznap írásban sürgette a miniszterelnököt, hogy nyilatkozzon: megjött-e Berlinből a magyar küldöttet azonosítani hivatott számkód. A Londonban tartózkodó testőrgárdistán keresztül a báró üzenni tudna elvbarátainak, ezért még a hírnök visszaindulása előtt tudnia kell a választ. Megismételte, hogy Vay latin nyelvű iratát sem lenne haszontalan elolvasnia. Mivel a báró joggal félt attól, hogy az írás avatatlan kezekbe kerülhet, Banks személyesen akarta átadni a dokumentumot.[55] Ezt április 26-án meg is tette. A miniszterelnök úgy vélte, hogy további két-három napba is beletelhet míg ismét tárgyalhat a magyar küldöttel. Azt azonban határozottan állította, hogy újra beszélni akar vele, méghozzá a már bevált módon, a Soho téri házban. Banks külön felhívta Pitt figyelmét a latin irat hátlapjára írt megjegyzésére arról, hogy a magyar országgyűlés június 7-én[56] ül össze. A találkozó előtt a tudós összefoglalta magának kulcsszavakban, hogy miről szándékozik beszélni a miniszterelnökkel.[57]

Két nappal későbbről, szintén Banks saját feljegyzéséből tudjuk, hogy Londonba érkezett George Hammond, brit diplomata, aki Keith bécsi követ távollétében, 1788 októbere és 1789 ősze között, Bécsben Nagy-Britanniát képviselte. Vay ekkor mondta el Banksnek, hogy 1789-ben Bécsben a „társaság" nevében ő vette fel Hammonddal a kapcsolatot, és ajánlotta fel a magyar koronát a yorki hercegnek.[58] Frigyes herceg, akivel Osnabrück püspökeként tett 1784-es csehországi útja során Vay Miklós személyesen találkozott, III. György má-

---

Ballagi Aladár: A magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére. Budapest 1878.2 311. és 322–325.

[55] A tízes számú fogalmazvány: Joseph Banks levele ifjabb William Pitthez. Soho tér, London, 1790. április 23.: Banks Papers Hun. 1:9., ill. Banks-levéltár JSB8930910/040.20790.

[56] Az országgyűlés valójában három nappal később, 1790. június 10-én ült össze. *Barta János*: A tizennyolcadik század története. Budapest 2000. 214. A diéta részletes, bár befejezetlen feldolgozása: *Marczali Henrik*: Az 1790–91. országgyűlés. I–II. köt. Budapest 1907.

[57] Itt az elhangzottakon kívül az is szerepelt, hogy III. György betegsége idején II. József 300000 fontot ajánlott a walesi hercegnek, aki ezt az ajánlatot az apja felépülésekor visszautasította. Banks jegyzete, 1790. április 26.: Banks Papers Hun. 1:15. Átirata: Banks-levéltár. Számozatlan és katalogizálatlan irat.

[58] Banks jegyzete, 1790. április 28.: Banks Papers Hun. 1:15., ill. Banks-levéltár. Számozatlan és katalogizálatlan irat. Banks ugyanitt homályos utalást tett Francis Rawdon-Hastings márkira (Moira későbbi *earl*jére) is, aki a király beszámíthatatlansága miatt beállt válságban a walesi herceg egyik fő támogatója volt. A londoni magyar tárgyalásokban szerepe tisztázhatatlan. Ugyancsak bizonytalan egy Guzman nevű férfi szerepe, aki korábban 300000 fontot ígért a walesi hercegnek, és újra megtenné ajánlatát azzal a feltétellel, hogy a trónörökös azt a pártot támogatja, amelyik a Béccsel való kiegyezést ellenzi.

sodszülött és kedvenc fia volt. 1784 novemberétől haláláig viselte a „York hercege" címet. Hannoverben kapott katonai kiképzést, majd a brit hadseregben szolgált. A III. György betegsége alatt kibontakozó politikai válságban bátyját, a régensségre törő walesi herceget támogatta. A király azonban felépülése után megbocsátott neki. A trónajánlat idején Frigyes még nőtlen volt, 1791-ben egy porosz királylányt vett feleségül.[59] Neve egyébként 1791-ben a brit–lengyel kereskedelmi tárgyalások kapcsán királyjelöltként Lengyelországban is felvetődött.[60] Banks azt is lejegyezte, hogy Vay figyelmeztette: Magyarországon a királyt választják, így a magyar trónra minden ajánlat csak feltételes lehet.

Pitt napokig nem jelentkezett. Május 5-én Vay, akit sürgetett az idő, kijelentette, hogy György királlyal szeretne találkozni. Banks azonban csak a miniszterelnök beleegyezésével lett volna hajlandó megszervezni egy audienciát. A báró azzal érvelt, hogy a magyar összeesküvés nagyobb szabású, mint ahogy azt eddig beállította. A cél a Habsburg-háztól való teljes elszakadás. Terveik szerint a magyarok földzálogra rögtön egy millió — fontnyi vagy forintnyi? — hitelt vennének fel Nagy-Britanniában. Azt is hangoztatta, hogy minden, amit mond, a porosz királlyal már egyeztetve van. II. Frigyes Vilmos június folyamán hadsereggel indul Magyarországra. 1790 májusában a porosz hadsereg hadgyakorlat címén valóban felvonult a szileziai osztrák határra. A főhadiszálláson a porosz király mellett Károly Ágost herceg és Goethe is jelen volt.[61]

Május 6-án reggel Banks felkereste a miniszterelnököt, aki nem tudott — pontosabban nem akart — időpontot adni Vaynak. A báró viszont nem tágított, mert a magyar országgyűlés megnyitásának ideje már vészesen közelgett. Mint mondta: neki feltétlenül tájékoztatnia kell „megbízóit", mert válaszától függ, hogy hogyan viselkednek majd a diétán. Vállalva a leleplezés kockázatát Pittet még vidéki birtokán is hajlandó lett volna felkeresni, ha Londonban nem talál időt a tárgyalásra. Abban az esetben azonban, ha a miniszterelnök túlságosan elfoglalt, arra kérte, hogy nevezzen meg egy olyan kormánytagot, akivel felvehetné a kapcsolatot.[62] Az érvelés nem maradt hatástalan. Május 8-án Pitt másnap este kilenc órára ajánlott találkozót a magyar küldöttnek az India Tanács épületében. Ezt ítélte a legbiztonságosabb helynek. A jelzett időpontban — írta — rajta kívül csak a portás lesz a házban.[63]

---

[59] The Later Correspondence of George III. Ed. Arthur Aspinall. Vol. 1. December 1783 to January 1793. Cambridge 1962. passim; *John Brooke*: King George III. London 1985. 245. 342. és 353.

[60] *Jacek Jezierski* [Łuków várnagya, 1722–1805]: Kopia listu do Angielczyka pisanego w Warszawie 1791 r. A szerzőről *Krystyna Zienkowska*: Jacek Jezierski, kasztelan łukowski, 1722–1805. Warsaw 1963; ill. röviden munkájáról *Zofia Libiszowska*: Model angielski w publicystyce polskiego. (Oświecenia. Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1969, R. XXIII, 10) Łódź 1970. Ezennel szeretnék köszönetet mondani Richard Butterwicknek azért, hogy a yorki herceg lengyel trónjelöltségére felhívta a figyelmemet.

[61] *Gragger, R.*: Preußen i. m. 70–71.

[62] A tizenkettes számú fogalmazvány: Joseph Banks levele ifjabb William Pitthez. Soho tér, London, 1790. május 6.: Banks Papers Hun. 1:11. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/041.20790, ill. végleges formában: PRO Chatham Papers. III. 121–122. (Itt tévesen június 28-ai dátummal.)

[63] A tizenhármas számú levél: ifjabb William Pitt levele Joseph Bankshez. Downing Street, London, 1790. május 8.: Banks Papers Hun. 1:12. Átirata: Banks-levéltár JSB8930910/042.20790.

A május 9-i találkozóban Banksnek csak annyi szerepe volt, hogy az épületig kísérte Vayt. Másnap a báró a végsőkig elkeseredve kereste fel barátját. Mindennek vége — mondta —, Pitt nem kapta meg a számokat, így nem tudott vele hivatalosan tárgyalni. A miniszterelnököt hibáztatta azért, hogy ezt nem mondta meg neki korábban. Kiutat csak egy királyi audienciában látott, és felszólította Bankst, hogy ezt szervezze meg számára. A tudós udvariasan elhárította, mire Vay letett tervéről. Megemlítette, hogy más módon — Budé tábornok, a yorki herceg külügyekkel foglalkozó titkárja[64] révén — talán a király színe elé juthat. Aztán arról kérdezte barátját, hogy tud-e III. György titkot tartani. Bankstől azt a választ kapta, hogy a király sokszor beszélt neki olyan ügyekről, amelyek nézete szerint nem tartoztak rá.

Banks három nap múlva Vay újabb javaslatairól értesítette Pittet. Ezek szerint a Habsburg-dinasztia nem képes, de nem is akar olyan gazdasági előnyöket nyújtani Nagy-Britannia számára, mint Magyarország tenné. Vay ismét hangsúlyozta, hogy a magyar alkotmány, Európa legősibb alkotmánya a biztosíték arra, hogy az ország semmiképpen sem süllyed anarchiába. A fordulatot végrehajtani szándékozó emberek erényesek, és nincsenek köztük forradalmárok.[65] Másnap Vay egy Hertzbergnek címzett üzenettel jelent meg a Soho téren, amelyben tájékoztatta a porosz minisztert, hogy Pitt nem kapta meg a kódszámokat. Arra kérte Bankst, hogy mellékelje ezt saját, tudományos ügyekben Berlinbe küldött leveléhez. A tudós ebbe bele is egyezett, és néhány soros francia levelében megmagyarázta, hogy közeli barátja kérését teljesíti, akinek adott esetben a porosz miniszter utasításait közvetíteni tudná. Az utolsó Vayt érintő bejegyzést Banks május 22-én írta. A tudós a brit diplomáciai postával ekkor küldött el a Bécsben élő természettudósnak, Nicolaus Joseph Jacquinnek, a Royal Society tagjának egy könyvcsomagot.[66] Az egyik kötet borítójában titkosírással írt levél lapult. Ennek Podmaniczky bárónak, majd rajta keresztül Vay Józsefhez kellett eljutnia. Banks arról már hallgat — így Carter figyelmét is elkerülte —, hogy a magyarok ügyében még egyszer a brit miniszterelnökhöz fordult. Június 28-án arról értesítette Pittet, hogy a magyar küldött papírra vetette mindazt, amit személyesen nem tudott kellő részletességgel előadni, és a szöveget el szeretné juttatni neki, hogy alaposan áttanulmányozhassa.[67]

---

[64] A svájci származású Budé tábornok korábban Vilmos herceg (a későbbi IV. Vilmos) nevelője volt, 1787-ben lett a yorki herceg kíséretének tagja. The Correspondence of George, Prince of Wales, 1770–1812. Vol. 1. 1770–1789. Ed. Arthur Aspinall. Cambridge 1963. 8. és 320.

[65] A szövegben a Mirabeau-val együtt megemlített francia forradalmár neve olvashatatlan. A tizennégyes számú melléklet: Banks Papers Hun. 1:13. Átirata: Banks-levéltár számozatlan és katalogizálatlan irat.

[66] A németalföldi születésű Jacquin jeles botanikus és kémikus volt. 1755 és 1759 között Lotharingiai Ferenc megbízásából az amerikai kontinensen végzett terepmunkát, majd Bécsbe visszatérve ő fektette le a schönbrunni kastély botanikus kertjének alapjait. Egy ideig a selmeci bányászati akadémián tanított, 1769-től pedig néhány éven át a bécsi egyetem vegytani-botanikai tanszékét vezette. *Friedrich Walter*: Männer um Maria Theresia. Wien 1951. 205.

[67] Joseph Banks levele ifjabb William Pitthez. Soho tér, London, 1790. június 28.: Banks Papers Hun. 1:16, ill. PRO Chatham Papers. III. 119.

Ez az angol nyelvű dokumentum Banks kézírásában maradt fenn.[68] Szerzője azonban kétségkívül Vay. Annak nincs nyoma, hogy Pitt megkapta volna az írást, bár ezt ki sem zárhatjuk. A hosszú fogalmazvány részletesen tárgyalja azokat az érveket, amelyek Nagy-Britanniát a magyar mozgalom támogatására ösztönözhetik. Ezek mellett kitér az esetleg felmerülő ellenérvek megcáfolására is. A szövegből világosan kiderül, hogy egy független Magyarország megteremtése a cél. Méghozzá egy olyan államé, amely közép-európai hatalmi tényező. A lényeg azonban az ősi magyar alkotmány megvisszaállítása. Ismét megjelenik az az elem, hogy az alkotmány az uralkodó és az alattvalók közötti szerződésen alapul, tehát a szerződés megszegése esetén fel is bontható. A kölcsönösséget hivatott jelezni az is, hogy a „szabad", azaz a politikai jogokkal rendelkező magyarok országgyűlésen képviseltetik magukat. Az ő küldötteik dolgozzák ki a törvényjavaslatokat és ha a király szentesíti azokat, akkor ez mindenkire, az uralkodóra és az emberekre (people) egyaránt, kötelező érvényű. Szintén kiemelendőnek tartja azt, hogy a magyar diéta dönt az ország hadbelépéséről és szintén ez a testület szavazza meg az adókat. A tapasztalat azt mutatja — így a szöveg —, hogy a magyar karakternek ez az alkotmány tökéletesen megfelel és az ország virágzik, ha azt szigorúan betartják. A Habsburg uralkodók azonban mindent megtettek annak érdekében, hogy az alkotmányt aláássák. Úgy tűnik, hogy a sommás ítélet az összes uralkodóra vonatkozik, bár név szerint csak II. József szerepel, hiszen ő nem volt hajlandó felesküdni az alkotmányra. A Habsburgok mindig is önkényuralomra és alattvalóik kisemmizésére törekedtek és az írás szerint a következő alaptörvényeket sértették meg különös előszeretettel: a diéta hozzájárulása nélkül, saját nagyhatalmi céljaik érdekében Magyarország érdekeit sértő háborúkba bocsátkoztak; Magyarország gazdaságát megnyomorító kereskedelmi rendszert vezettek be, amely a külföldi piacoktól elvágta és az örökös tartományok kezdetleges iparának kiszolgáltatta a Magyar Királyságot és ezzel lehetetlenné tette a magyar ipar fejlődését; a magyar király több ízben „fellázadt" alattvalói ellen, amikor azok ragaszkodtak ősi alkotmányukhoz. Ezek az összecsapások mindig azzal végződtek, hogy a magyar alkotmányt sikerült megvédeni.

II. József nyílt zsarnokságot gyakorolt és ez rendkívül heves ellenállást váltott ki Magyarországon. Az nem kétséges, hogy az alkotmányt ez alkalommal is sikerül majd helyreállítani, de ezt most intézményes formában, szolídabb alapokon kell megtenni. Ehhez van szükség a külföldi hatalmak közreműködésére. A magyarok meg vannak arról győződve — így a szöveg —, hogy alkotmányuk visszaállítása a tartós európai béke alapfeltétele. Mivel a béke megteremtése Nagy-Britanniának és Poroszországnak is érdekében áll, remélik, hogy ezek az államok segítségükre sietnek. A beavatkozás jogalapjául az szolgálhat, hogy a Habsburgok megsértették a Pragmatica Sanctiot. De mi haszna volna mindebből Nagy-Britanniának? — merül fel a kérdés. A nemzetközi beavatkozás szétrobbanthatná a Habsburg Monarchia és Oroszország szövetségét, sőt

[68] A Banks iratok között ennek két példánya is létezik, egy piszkozat és egy tisztázat. A két verzió tartalma azonos, csupán néhány kifejezésben térnek el egymástól. Banks Papers Hun. 1:17/a (tisztázat) és b (piszkozat).

egy független magyar állam Oroszországgal és általában az északi hatalmakkal szemben védelmi kordont képezhetne (feltehetően Lengyelországgal együttműködve) egészén le délen az Oszmán Birodalomig. Ebben a szakaszban a leghosszabban azt ecseteli az írás, hogy a magyarok segítségével Nagy-Britannia megszerezhetné a jövedelmező levantei kereskedelem feletti teljes ellenőrzést. Magyarország ugyanis vállalná, hogy kézben tartja déli szomszédját. Ha kell, akkor támogatja a Oszmán Birodalmat az orosz terjeszkedéssel szemben, de ha a törökök esetleg a brit kereskedelmi kedvezmények visszavonásán törnék a fejüket, akkor Magyarország az európai török területek megtámadásával fenyegetőzhet. Mindemellett a tízmilliós Magyarország önmagában is jelentős piacot képvisel. Ennek kiaknázására brit–magyar kereskedelmi szerződés megkötését javasolja. Brit iparcikkeket várnak nyersanyagokért és élelmiszerekért — elsősorban gabonáért — cserébe. Nagy-Britanniának ez kapóra jönne, hiszen gabonából behozatalra szorul. Megjegyzendő, hogy a keresdelmi érdekeket erősebbnek ítéli, mint a politikai szövetséget. Ezt világosan kifejezi a következő megjegyzés: „Még ha a hála érzése idővel vesztene is erejéből, a magyarok szükségletei és az a tény, hogy a kereskedelmi kapcsolatok mindkét fél számára előnyösek, mindörökre biztosítaná a magyarok támogatását a londoni udvar politikája számára."

Ha a felsoroltak még nem győznék meg a londoni kabinetet arról, hogy támogassa a magyar elégedetlenek mozgalmát — így az írás —, a következő érveket ajánlja megfontolásra: Ha Nagy-Britannia attól tartana, hogy a magyaroknak nyújtott támogatás túlságosan megrendítené a Habsburg Monarchiát és szabadkezet adna Poroszországnak a térségben, akkor ez ellen a magyarok biztosítékot ajánlhatnak. Magyarország ugyanis „emancipációja", azaz függetlenedése folytán csak erősödni fog és ugyan hálával tartozik majd Poroszországnak, de nem kerül tőle függő viszonyba, így a hatalmi egyensúly fenntartása érdekében a porosz állam jogtalan követeléseit megakadályozza. A jelen körülmények — folytatódik az érvelés — szükségessé teszik egy középhatalom kialakítását a Oszmán Birodalom, Oroszország és a Habsburg örökös tartományok között. Erre a szerepre Magyarország ideálisan alkalmas. Nagy-Britanniával és Poroszországgal szövetségben ellensúlya lehetne e három államnak. Újból felmerül Lengyelország neve is, vele együtt a Magyar Királyság elég erőt képviselne ahhoz, hogy ennek az üdvös feladatának eleget tegyen.

Ha Nagy-Britannia első minisztere esetleg azért utasítaná vissza a magyarok kérését, hogy ne keverje országát háborúba és, hogy elkerülje a harcokkal járó emberveszteséget és anyagi áldozatokat, akkor tévesen gondolkozik. Az általános háborút éppen úgy lehet megakadályozni, hogy Nagy-Britannia és Poroszország közösen segíti Magyarországot szabadsága (Freedom of Hungary) kivívásában. Közös fellépésük ugyanis meghátrálásra kényszerítené a Habsburg Monarchiát, egy háború viszont a Habsburg Monarchia létét fenyegetné. Ennek az az oka, hogy a török háborúban a Habsburg Monarchia jelentős emberveszteséget szenvedett és hadereje főként frissen toborzott katonákból áll. A tisztek egy része „hazafias" érzelmű, tehát az elégedetleneket támogatja (elég itt magára Vay Miklósra gondolni), másik része demoralizált, és dinasztiahű csak elvétve akad közöttük. A Habsburgok súlyos anyagi nehézségekkel küzdenek. Nagy-Britannia és Poroszország beavatkozása elijesztené a hitelezőket,

így Bécsnek nem is lenne pénze mozgósítani. Ehhez járul még a többi Habsburg tartomány elégedetlensége, ami még tovább csökkenti egy hatékony Habsburg katonai válaszcsapás lehetőségét. Ezeket az érveket burkolt fenyegetés követi: a magyarok Nagy-Britannia nélkül is ki fogják használni ezt a kedvező lehetőséget. II. Lipót pedig mindenáron akadályozni fogja őket ebben és az eredmény vérontás lesz. Viszont ha Nagy-Britannia és Poroszország fellép a magyar mozgalom érdekében, akkor az új Habsburg uralkodót tárgyalóasztalhoz kényszeríthetik.

Nagy-Britannia attól is tarthat, hogy Magyarországon forradalom tör ki, amely anarchiába torkollik. Ez Franciaországban és a Németalföldön meg is történt. Ezekben az országokban a népképviseli gyűlésekben különböző politikai frakciók marakodnak egymással. Magyarországon azonban ennek nem áll fenn a veszélye. A magyar mozgalmat ugyanis ősi családok sarjai vezetik, akik a társadalom minden rétegének teljes bizalmát élvezik. A bölcs és megfontolt vezetők már tíz éve fáradoznak ügyük előremozdításán. Emellett a magyar alkotmány eleve biztosítja a hatalmi ágak szétválasztását, így lehetetlen, hogy az ország anarchiába süllyedjen. Erre mi sem szolgál meggyőzőbb érvként, mint hogy a korábbi konfrontációk a Habsburg uralkodókkal sem vezettek anarchiához.

Felmerülhet az az ellenvetés is, hogy az ősi alkotmány visszaállítása kizárólag a nemesség érdekeit szolgálja és a többi ember (people) még rosszabb helyzetbe kerülne, mint az önkényes Habsburg kormányzat alatt. Ilyen érvek ugyan általában nem játszanak szerepet a külpolitikai döntésekben — így a szöveg —, de ha mégis ilyen aggályai lennének a brit kabinetnek, akkor ezeket is el tudja oszlatni: a parasztok mindig is támogatták a nemességet a korábbi felkelések idején „a nemzet általános jogainak védelmében" (in defence of the general rights of the nation). Ez azt jelenti, hogy nem elégedetlenek azzal az állapottal, amelyet ez az ősi alkotmány számukra biztosít. A nemesség igen kiterjedt Magyarországon, majd 70 000 családot számlál, nem is beszélve a különböző privilégizált területekről és testületekről, így a politikai jogokat élvező lakosok száma másfél-két millió. A többiek még így is négy-ötször ennyien vannak. Ezek parasztok, akik ugyan nem küldhetnek képviselőket a diétára, de mégsem szolgák (slaves), mert önként szegődnek el egyes birtokokra, jogukban áll elköltözni és földesúri szolgáltatásaik mennyiségét törvény szabályozza. Ha a parasztokat sérelem éri, akkor jogorvoslatért először a megyéhez, de később felsőbb szintű bíróságokhoz, sőt akár az uralkodóhoz is fordulhatnak. Igaz, hogy a polgári és a bűntetőbíróságok bírái a nemesek közül kerülnek ki, de ez nem vezet visszaélésekhez, mert a bírákat köti a jog. Tehát a parasztok szabadok, a nemesek száma pedig olyan jelentős, hogy a magyar főnemesség sosem volt képes olyan elnyomást gyakorolni, mint tette azt Franciaországban, Spanyolországban és Velencében. Az is figyelembe veendő, hogy a lakosság alsóbb rétegei még nem érettek eléggé ahhoz, hogy teljes szabadságot élvezzenek és természetes az, hogy a politikai gyakorlattal bíró rétegeknek több joga legyen. Ezt az egyenlőtlenséget idővel politikai neveléssel fel lehet számolni, de addig is számos módja van annak, hogy valaki nemességet kapjon. Ennek legbiztosabb módja — az írás szerint —, az állam szolgálata. Az alsóbb néprétegek emancipációjának azonban a Habsburgok az igazi kerékkötői, mert a kereskedelmi megszorí-

tásokkal kiölik az emberekből a vállalkozó szellemet, pedig a gazdasági vállalkozás és a kereskedelem az emberi szellem legjobb serkentői.

A szöveg utolsó bekezdése egy házassági tervről terjengő hírekre reflektál. Állítólag felmerült ugyanis, hogy Ferenc főherceg egy brit főhercegnőt venne feleségül. A szöveg azt állítja, hogy ezzel a fogással Bécs Poroszország és Nagy-Britannia közé akar éket verni. Ha azonban a házasság valóban létrejön és az ifjú ara megtartja protestáns vallását, akkor ezzel kihúzná a magyarországi mozgalom méregfogát. A magyarok fele ugyanis protestáns és ezek üdvözölnék a frigyet, a katolikusok sem tiltakoznának a házasság ellen, mert a briteket ők is nagy becsben tartják. Még az sincs kizárva, hogy egy ilyen frigy a Habsburg dinasztiát is előnyére változtatná meg, így a magyarok számára elfogadhatóbbá válna. A magyarok támogatnának egy ilyen házasságot, de a jelen helyzetben a „nagy cél" más módon is elérhető. A szöveg végül a brit miniszterelnökre bízza, hogy hogyan cselekszik, de reményét fejezi ki, hogy döntésében saját országa érdekei mellett az egész emberiség érdeke vezérli majd.

Így érvelt a részletekbe menő írásban a magyar elégedetlenek nevében Vay. Ügyesen rátapintott a britek számára vonzó elemekre: ilyen volt a levantei kereskedelem feletti ellenőrzés megszerzése, a balkáni orosz expanzió ellensúlyozása, egy megbízható közép-európai szövetséges biztosítása és egy brit–magyar kereskedelmi szerződés lehetősége. Vay, illetve a magyar elégetlenek, tisztában voltak ugyan a porosz és a brit szövetségesek közötti feszültségekkel, mégis túlértékelték azt, hogy Nagy-Britannia mennyire hajlandó Poroszország intervenciós politikáját támogatni. Az írás érvrendszere arról tanúskodik, hogy a szerző a nemzetközi helyzetet jól ismeri, de a diplomáciában járatlan. Ez nem is csoda, hiszen azok, akik a külföldi kapcsolatok kiépítésén munkálkodtak nem rendelkeztek diplomáciai gyakorlattal. A Habsburg külképviseletek magyar tagjai, így Reviczky követ is, hűek maradtak a dinasztiához.

Vay érvelésének fő gyengéje, hogy azon a feltételezésen alapul, hogy a Habsburg Monarchia Magyarország nélkül is a nemzetközi politika jelentős tényezője maradna. Ennek azonban kicsi volt a valószínűsége. Arról nem is szólva, hogy a szöveg irreális képességekkel ruházza fel a kialakítandó önálló magyar államot, amely egyszerre tartaná kordában az Oszmán Birodalmat, Oroszországot és az örökös tartományaira zsugorodott Habsburg Monarchiát, sőt szükség esetén még Poroszországot is. Az írás természetesen egy tárgyalási folyamat pillanatnyi helyzetét rögzítette. Nagyobb valószínűséggel volt a magyar megkeresés valódi célja az, hogy Nagy-Britannia egyáltalán szót emeljen Magyarország érdekében és ezzel kedvező tárgyalási pozícióba hozza a magyar mozgalmat. Ennek a ténynek tudhatók be Vay érvelésének gyakori változásai. Hiszen még az a kérdés is nyitva marad, hogy Magyarország függetlensége-e a végső cél. Bár a szöveg kiindulási pontja egy független ország megteremtése, az írás végén mégis megcsillan a Habsburg–magyar megbékélés lehetősége. Érdekes, hogy az esetleges új király kilétéről nem történik említés. Fel sem merül a yorki herceg, vagy akár Károly Ágost herceg jelöltsége.

Tanulságos azonban megfigyelni, hogy hogyan nyomta rá a bélyegét a szövegre a felvilágosult reformgárda gondolkozásmódja. A brit–magyar kereskedelmi szerződéstől valóban Magyarország gazdasági felvirágzását reméli. Ez

őszinte óhaj és talán azért „gyarapszik" a Magyar Királyság lakossága a tárgyalások során folyamatosan (a végső számadat tíz millió), hogy ezzel is vonzóbbnak tüntesse fel a magyar piacot a britek számára. Meglepő mozzanat, hogy a magyar mozgalom belpolitikai programja is górcső alá kerül. Ebből világosan kiderül, hogy a politikai jogokat nem akarják kiterjeszteni — ez elvben is csak igen hosszú távon kívánatos. A záróbekezdésben az emberiség érdekének emlegetése szabadkőműves gyökerekre vezethető vissza. Arról már szóltunk, hogy a magyar mozgalomban meghatározó szerepe volt a szabadkőművességnek. Ezt támasztja alá, hogy Vay Miklós 1776-tól a bécsi *„Koronázott Reményhez"* páholy tagja volt, és ide járt később Véghelyi István is.[69]

Még egy fontos tényezőről kell szót ejtenünk: a vallásról. A Banks-iratokban többször is felmerült az a kérdés, hogy hogyan fogadna el egy protestáns uralkodót egy többségében katolikus ország. Ezt Vay azzal az érveléssel intézi el, hogy a magyarok fele úgyis protestáns és a brit herceg, illetve Nagy-Britannia, Magyarországon akkora tiszteletnek örvend, hogy ha az uralkodó betartja a magyar törvényeket, akkor a valláskülönbség nem okozhat gondot. Ezzel Vay azonban még a magyar ügyekben járatlan Bankst sem győzte meg, aki nem is tudta, hogy Vay a magyarországi protestánsok számát erősen eltúlozta. A külföldi tárgyalások magyar résztvevőinek valóban nem okozott gondott ez a kérdés, mert túlnyomó többségükben maguk is protestánsok voltak. Igaz volt ez a Vay testvérekre, Podmaniczky Józsefre, ócsai Balogh Péterre és Berzeviczy Gergelyre — csak hogy a legfontosabb személyeket említsük. Hogy a katolikus többség mit szólt volna egy protestáns királyjelölthöz az sosem derült ki, hiszen erre a kísérletre nem került sor.

Ezzel a június végi dokumentummal zárult ugyanis Vay politikai küldetése. A brit álláspontot ismerve már azt is nagy eredménynek kell tekintenünk, hogy magyar küldöttként kétszer is találkozott a miniszterelnökkel. A belga ügyekben 1789 őszén Londonba látogató Orléans-i Fülöp hercegnek még határozottabb elutasításban volt része.[70] Vay szerencséjére a londoni események nem kerültek Reviczky követ tudomására. Reviczky jelentései 1790 márciusa és júliusa között a Habsburg–brit közeledés lehetőségeiről, a németalföldi helyzetről, a török háború befejezésére tett brit kísérletekről, majd mind inkább a brit–spanyol ellentétről tudósítottak. A poroszok elsősorban a törökkel kötött szerződés révén kerültek szóba. Katonai előkészületeikre csak egyszer, április 5-én utalt a követ azzal, hogy a poroszok Galíciában is szervezkednek, ami kiváltotta a britek rosszallását.[71]

Vay Miklós iratai között saját küldetésének nincs nyoma, személyes megnyilvánulásaiban is bölcsen hallgatott életének erről az epizódjáról. Nem tud-

---

[69] *Abafi L.*: A szabadkőművesség i. m. 119. és 140. A többiekről korábban már szóltunk.

[70] *Éva H. Balázs*: Hungary and the Habsburgs, 1765–1800. An Experiment in Enlightened Ansolutism. Budapest 1997. 261–265. és *Comte Carton de Wiart*: La candidature de Philippe d'Orléans ŕ la souveraineté des provinces belguiques en 1789 et 1790. (Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Mémoires 2. Serie XVIII/7) Brüssel 1924.

[71] Reviczky követ jelentései Kaunitz államkancellárhoz. London, 1790. január 1-jétől június 29-ig: ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatskanzlei, Staatenabteilung – England, 1789–1790. Kt. 127. fol. 1–48.

juk tehát, hogy ő maga hogyan élte meg a londoni tárgyalásokat. A Pitthez írt Banks-fogalmazványok mindig betegségét, idegességét és türelmetlenségét hangsúlyozták, de tudjuk, hogy ez része volt a báró taktikájának. A politikában, különösen a nemzetközi politikában járatlan Vay azt hihette, hogy első nagy-britanniai útja során kialakított kapcsolatai a kormánykörökhöz is megnyitják számára az utat. Az a tény, hogy a brit miniszterelnökkel kétszer is sikerült beszélnie, azt bizonyítja, hogy jól számított. Az viszont végtelen csalódással tölthette el, hogy küldöttként nem ismerték el, hivatalosan nem tárgyalhatott. 1790. június végétől, miután nyilvánvalóvá vált, hogy politikai küldetése véget ért, a báró figyelmét — korábbi nagy-britanniai látogatásához hasonlóan — a technikai újdonságokra fordította.[72]

Időközben II. Lipót elkezdte pacifikálni birodalma országait. Magyarországon propaganda-hadjáratba kezdett. Néhány hónap alatt sikeresen megosztotta az ellenállást, amelyre végső csapást az osztrák–porosz megegyezés mért. A két hatalom közötti tárgyalások június végén kezdődtek meg a sziléziai Reichenbachban. Július 27-én, részben brit nyomásra, megszületett a megállapodás. Lipót a magyar alkotmánygaranciát kivéve minden porosz követelésbe belement: lemondott a török háborúban elfoglalt területekről és szeptemberben porosz közvetítéssel fegyverszünetet kötött az Oszmán Birodalommal. Az új Habsburg uralkodó ezekkel a rendkívüli engedményekkel a belpolitikában szabad kezet biztosított magának.[73] A reichenbachi megegyezés minden magyar tervezgetés, függetlenségi aspiráció végére pontot tett. Ezután a magyarok érthető módon kerülték a porosz követséget. Szeptember 15-én Beck Pál még felkereste Bécsben Jacobit. Ekkor is csak azért, hogy tudassa vele: a magyarok Poroszországba vetett minden reménysége szertefoszlott.[74] A Habsburg Monarchiában a rendteremtés 1790 decemberére — Brüsszel visszafoglalásával — befejeződött. Eddigre már, a nemzetközi változások hatására, a magyar nemesi reformmozgalom korábban külföldre — és ezzel egy független magyar állam felé — tekingető vezetői a Habsburg Monarchián belül próbáltak Magyarországnak és saját maguknak minél előnyösebb pozíciót kiharcolni.

[72] Vay 1790 őszén — Göttingát és az ott praktizáló Richter professzort útba ejtve — Frankfurton keresztül tért vissza Magyarországra. Joseph Blumenbach levele Vay Miklóshoz. Göttinga, 1805. október 13.: Golopi levéltár. Kii. IV. 1. N–61.

[73] *Benda K.*: A magyar nemesi mozgalom i. m. 55–92.

[74] *Gragger, R.*: Preußen i. m. 70–75.; ill. *Wertheimer Ede*: Magyarország és II. Frigyes Vilmos porosz király. Budapesti Szemle 109. (1902) 20–25.

Magyar Eszter

A KESZTHELYI GEORGIKON ERDÉSZISKOLÁJÁNAK SZAKMAI MEGALAPOZÁSA

Egy magyar erdész tanulmányai a 19. század elején

Az erdők gazdasági fontosságáról Festetics György már apjától, Festetics Pál kamarai alelnöktől hallhatott, és némi erdőgazdálkodási ismereteket is szerezhetett tőle. Festetics Pál a Magyar Kamara ügyében sokat utazott, és az 1770-es években a máramarosi sóbányák ügyeit intézte. A sóbányászat igen sok fát igényelt, korán szükség volt a bányák ellátására szánt erdők gazdaságos kezelésére, a fa szállítására és az erdők regenerálására. Az idősebb gróf kénytelen volt a bányászati és a bányászathoz kapcsolódó erdőgazdálkodási problémákban elmélyedni, és több példányban készültek olyan művei, az udvarnak szánt jelentései is, amelyek csak kifejezetten az erdőgazdálkodással, erdészettel foglalkoznak. nevéhez fűződik pl. az Instructionen für Maramaroscher Waldwesen 1780., Bericht über die Verbesserungen in Sovarer Waldwesen 1778. c. feljegyzések.[1] Még ha e műveket nem egyedül készítette is, feltétlenül tájékozott volt erdőgazdálkodási kérdésekben. Saját birtokgazdálkodásában azonban ezek az ismeretek nem váltak gyakorlattá. Amikor fia 1792-ben Nagyváthy János segítségével birtokain maga kezdett gazdálkodni, az erdőgazdálkodás olyan szinten volt, mint bármelyik átlagos nemesi nagybirtokon. (Nem számítva a fejlettebb erdőgazdálkodással rendelkezőket.) Nagyváthy nem volt sem az erdőgazdálkodás megszállottja, sem a tanult szakember által vezetett erdőkezelés híve, így az erdőkkel való korszerűbb bánásmód csak távozása után kezdődött el a hitbizományban.[2] Festetics György mentségére szolgáljon, hogy birtokain még az úrbéres birtokrendezés, és a földek mértani, térképészeti felvétele sem történt meg, ilyen körülmények között az erdőgazdálkodás csak fokozatosan kerülhetett a gazdálkodásban az őt megillető helyre.

Birtokai erdőgazdálkodásának, és a Georgikon erdészeti iskolája korszerű oktatásának a szakmai megalapozásához és megszervezéséhez Festetics György a maga sajátos módszerével kezdett hozzá. Nem neves külföldi, erdészeti oktatókat és szakembereket hívott Keszthelyre az erdésziskolába, mint tette ezt a

[1] MOL Filmtár W4577, W4578. Festetics Pált elkíséri báró Lieskovics táborszernagy. A 18. század végén a hadmérnöki és az erdészi szakmák átjárhatóak voltak. (Vizner hadmérnökből vált erdésszé, és Ehrenwerth erdészként vett részt a katonai felmérésben.)

[2] Nagyváthy János 1796-ban megvált hivatalától és Csurgóra költözött. További irodalommal *Kurucz György*: A Festetics család története 1848-ig. 69. In: Georgicon 200. Emlékkönyv a Georgicon alapításának 200. évfordulójára. Keszthely, 1996. *Magyar Eszter*: A Festetics – hitbizomány erdőgazdálkodása a Georgicon magalapításának idején. 9. In: Erdészettörténeti Közlemények LX Budapest, 2003. szerk: Oroszi Sándor.

gazdasági iskola esetében, hanem úgy döntött, hogy kedvenc uradalmi vadászának a fiát taníttatja ki, és teszi meg egyrészt birtokai első számú erdészeti vetetőjévé, valamint a Georgikonon belül felállítandó erdész, és vadász iskola tanárává. Ezt az elgondolását bizonyítja Bulla Károlynak, a Georgikon első gazdasági vezetőjének és professzorának a feladatköre is. A cseh nemzetiségű Bulla elsősorban erdészi képzettséget szerzett Ausztriában és Csehországban, de a gróf nem erdészeti tudását vette igénybe, hanem általános gazdatiszti ismereteit és szolgálatait. Ettől függetlenül Bulla a gazdász hallgatóknak erdészeti alapismeretekből elméleti és gyakorlati órákat is tartott, persze kis számban. Keszthelyről való távozása után eredeti szakmájában helyezkedett el. Munkácson gróf Schönborn uradalmában nyert erdőmesteri alkalmazást és Keszthelyről kértek róla referenciát.[3] Amikor 1796-ban Festetics György megbízta keszthelyi tisztartóját, hogy a vállusi jáger, Lakoszil Ferenc Antal nevű fiát „állítsa be" Keszthelyre , mert Bécsben szeretné taníttatni, jelentős kockázatot is vállalt.[4] Semmi sem biztosította ugyanis, hogy pártfogoltja teljesíteni tudja majd a vele szemben támasztott követelményeket. Lakoszil Antal a lakott településektől távol álló vállusi vadászházban nőtt fel, amelynek csodálatos fekvése még Bright angol utazót is meglepte. „Az erdőnek egy sűrű részén kellett átmennünk, mielőtt megérkeztünk az erdőmester lakásához, amely a leggyönyörűbb helyen fekszik. Egy magaslaton van egy kis erdő szélén. Szarvasok sétálnak körülötte, mert a kis erdő semmi más, mint megritkított hegyoldal a rengeteg közepén. A nagy erdő minden oldalról körülveszi az erdőmester tanyáját és beborítja a szomszédos hegyek oldalait és csúcsait. A hegycsúcsokat Rezi és Tátika várai díszítik, amelyek történelmi emlékeket ébresztenek a magyar lélekben."[5] A gyermek Lakoszil az erdészet és a vadászat alapismereteit és a szeretetét még a szülői házban elsajátíthatta, és középiskolai tanulmányai során annyira kitűnhetett jó képességeivel és szorgalmával, hogy földesura érdemesnek látta külföldön taníttatni, és nagy reményeket helyezett belé. A Georgikon leendő erdészeti tanárának több mint egy évre volt szüksége ahhoz, hogy Keszthelyen a főúri udvar életébe beleszokjon, és annyi jártasságot szerezzen a nagyvilágban való viselkedés terén, hogy egyedül elengedhessék külföldre.

Abban az időszakban, amikor Lakoszil erdészeti képzését tudományos alapokra kívánták helyezni, külföldön már bőven válogatni lehetett azokból az erdészeti tanintézményekből és főúri erdőuradalmi központokból, ahol a szükséges ismereteket meg lehetett szerezni és belőlük az általánosan, államilag is elfogadott vizsgát letenni. Az erdészképzés a 18. század második felében vált el a vadászképzéstől és kezdett szervezett formákat ölteni. Korábban csak gyakorlatban, céhes módszerekkel lehetett mindkét foglalkozásban jártasságra szert tenni, úgy, hogy a jelölt ifjú valamelyik főúri vadász vagy erdész mellé szegődött, és

[3] MOL Festetics Levéltár P 279 Directoratus. 1792–1848. Protocollum 1798 N 702. (Alább: P 279 Prot.) uo. Prot. 1803 N 922. A direktorátus ajánlása szerint Bulla Georgicon-beli állását csak azért hagyta el, mert nem tudott magyarul.

[4] MOL P 279 Prot. 1796 N 977.

[5] *Bright, Richárds M. D. – Szerecz Imre*: Angol szemmel Keszthelyen százhúsz évvel ezelőtt. Szemelvények a szerző 1815. évi útleírásából. Keszthely, 1935. 53., Miután Lakoszil Antal visszatért külföldi tanulmányútjáról, a szülői házat, amelyet szolgálati lakásul kapott, kissé átépítették, de fekvése valószínűleg nem változott.

évek során mellette megtanulta a mesterséget. Az első tanult erdészek nagy része maga is erdészcsalád sarja.

Az erdész szakemberek szélesebb körű képzésének az igénye a 18. század közepén merült fel. A növekvő ipari termelés és az ezzel együtt járó fahiány már megkövetelte a tervszerű, természettudományos ismereteket is felhasználó erdőgazdálkodási gyakorlatot. Maga az erdészettudomány is sokat fejlődött. Korábban az erdők pontos felméréséhez és a vágások felosztásához elsősorban matematikai, földrajzi és mértani ismeretek kellettek csak, és ezeket a munkákat a geometrák is el tudták végezni, és a gyakorlatban ők is végezték, nem az erdészek. Az erdőkkel való racionális gazdálkodás általánossá válása után az erdészi teendők ellátásához az említetteken kívül más ismeretekre is szükség volt. Már sajátosan erdészi, de még mérnöki ismeretekkel is elvégezhető munka volt a taxáció, az erdők fatermésének a felbecslése. A fatömeg becslés az adott erdőből kinyerhető famennyiség megállapítását, és így a készletekkel való gazdálkodás hatékonyságát segítette elő. Az erdők regenerációjának munkafolyamataihoz, pl. az egyes fajták legkedvezőbb vágásérettségének megállapításához és sikeres felújításához azonban már speciális, természettudományos ismeretekre is szükség volt. Tisztában kellet lenni a botanikával, az egyes fafajok számára legkedvezőbb éghajlati adottságokkal. A vágások kijelölésénél és az újulat nevelésénél a domborzati viszonyok mellett még az uralkodó szélirányt is figyelembe vették. A sikeresebb erdőfelújítást elősegítette a termőhelyi viszonyok ismerete. Mindezeket a tudományokat erdészeti segédtudományoknak tekinthetjük, amelyek összerendeződésével alakult ki a speciális erdészettudomány. Nem véletlen, hogy kezdetben nagy átjárhatóság figyelhető meg az egyes szakmák között, az elsőgenerációs erdészek közül sokan eredetileg matematikusok, mérnökök (köztük igen sok hadmérnök) közgazdászok, akkori elnevezéssel kameralisták, botanikusok, sőt orvosok voltak. A faeladás elengedhetetlenné vált adminisztrációjánál számviteli feladatok is jelentkeztek. A vezető erdészeknek pedig át kellett látniuk erdőgazdasági üzemeik lehetőségeit és helyzetét az ország gazdasági életében. Az erdőmesternek járatosnak kellett lennie a közgazdaságtanban, jogban, és kamarai birtok esetén az udvari hivatalok ügyintézésében. Mindezek hatására Németországban a 18. század közepén kialakultak a speciális iskolák: matematikai, botanikai, taxációs, kameralista, melyeknek tagjaival és vezéregyéniségeivel bőven foglalkozik a szakirodalom.[6]

Jelen dolgozatban az erdészeti oktatás egy-két meghatározó szereplőjének és irányzatának az ismertetésén kívül csak azoknak az erdészeknek a tevékenységével foglalkozom, akikkel Lakoszil Antal tanulmányai során kapcsolatba került. Munkásságuk, és az átadott tudás alapján megállapítható, hogy Lako-

[6] *Anton, Schwappach*: Handbuch der Forst- und Jagdgeschichte Deutschlands I–III. Berlin, 1886., *Hasel, Karl*: Forstgeschichte. Ein Grundriss für Studium und Praxis. Hamburg–Berlin, 1985. *Rubner, Heinrich*: Forstgeschichte im Zeitalter der industriellen Revolution. Schriften zur Wirtschafts und Sozialgeschichte 8. Bd. Berlin, 1967., *Walter, Kremser*: Niedersächsische Forstgeschichte. Rotenburg, 1990., *Nožička, Jan*: Přehled vývoje naših lesu Prága, 1957., Richard, von Dombrowski (hrsg): Allgemeine Enzyklopädie des Gesammten Forst- und Jagdwissenschaften I–VIII. Bd. Berlin, 1894., *Hess, Richard*: Lebensbilder hervorragender Forstmänner. Berlin, 1885., *Hafner, Franz*: Forstliche Schulen, Ausbildungstätten, Forschungsanstalten. In: Österreichs Wald in Vergangenheit und Gegenwart. Wien, 1983. (Szerk n.)

szil milyen ismeretekkel tért haza Keszthelyre, és szervezte meg a Festetics hitbizomány korszerű erdőgazdálkodását, milyen erdészeti elvek alapján állították össze közreműködésével a Georgikon erdészeti iskolájának a tananyagát.

A korszerű erdészettudomány, az erdészeti igazgatás és üzemszervezés úttörőjének Johann Georg von Langent tartották. Pályáját udvari hivatalnokként kezdte, majd 1737-ben meghívták Norvégiába, hogy ott a bányászatnak alárendelt állami erdészeti berendezkedést és erdőgazdálkodást megszervezze. Koppenhágában megalapította az első állami erdészeti iskolát ahová nem csak német területről, hanem Európa minden tájáról csatlakoztak az erdésztanulók, köztük azok is akikkel, vagy akiknek tanítványaival Lakoszil tanulmányútja során találkozott. Langen munkássága mind az erdészeti oktatás megalapozásában, mind a rendszeres erdőgazdálkodás módszereinek a kidolgozásában alapvető volt. Szakmailag az erdők felmérésében alkotott maradandót, mivel az erdőkről nemcsak geometriai felmérést készített, hanem a fafajokat, az erdőtalaj minőségét, az állomány korát és vágásérettségének az idejét is feltüntette az egyes erdőrészek leírása során. Mesterséges felújítással igyekezett megteremteni az egységet a szükségletek és a lehetőségek között. Túlevelű erdők utánpótlásánál a magról való vetést tartotta célszerűnek, míg a lombos erdők felújítása elsősorban természetes módon történt, magfák hagyásával. Tanítványai közül többen alapítottak un. mesteriskolát, ahol lehetőleg erdészeti tangazdasággal felszerelve tanították a jövendő erdészeket.[7]

Kortársa, egy hasonlóan jelentős erdész Karl von Geusau báró, Karl Friedrich von Baden-Durlach őrgróf szolgálatában állt. Mivel Geusau nem folytatott szakirodalmi tevékenységet, nem alapított iskolát és tanítványokat se vállalt, neve nem található a szakbibliográfiákban és életrajzokban. Hatása Csehországban, Ausztriában és Magyarországon jelentős. Langen munkásságával azonos időben kezdte el Liechtenstein birtokokon az erdőrészek korszerű felmérését, felmérő ívein szerepelt a terület nagysága, neve, vágásokra való osztása, az uralkodó fafaj, a vágásból kitermelhető fa mennyisége ölekben (taxáció), az állomány nemesítés, a vágások felújítási módja. Mindezeket az adatokat térképre is vitte. Magyarországon Mária Terézia őt bízta meg a Hradek-Liptóújvári kincstári uradalom erdeinek a fentiek szerint való berendezésével, és ő készítette a Magyarországnak szánt erőrendtartás első változatát. Sajnos ez utóbbit a magyar kormányszervek nem fogadták el.[8]

A főnemesi, vagy tartományi központi udvarokban (Németország) tevékenykedő fővadászok és főerdőmesterek a 18. század végéig többnyire a nemesség soraiból kerültek ki, általában bárói rangot viseltek.

A mesteriskolákban — a botanikus kertekben és arborétumokban megvalósuló gyakorlati oktatás figyelembevételével is — elsősorban az elméleti képzésre esett a hangsúly. A kor másik tanulási lehetőségét a főúri erdőuradalmi központokban az erdőbirtokosok által létesített és finanszírozott gyakorló er-

[7] *Kremser* 1990, 273., Enzykopädie 1894, VI. Bd. 158., *Hess* 1885, 202.

[8] *Nožička* 1957, 223., 276. *Magyar Eszter:* Erdőgazdálkodás Mária Terézia korában. 63–64. In: Táj és történelem. Budapest, 2000. Szerk: R. Várkonyi Ágnes , *Hafner* 1983, 144., *Hasel* 1985, 238., *Tagányi Károly*: Magyar Erdészeti Oklevéltár I–3. Budapest, 1896. I. N 100., Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Ungarisches Camerale (Alább: HKA) RN 456 N 87. 1786.

dészeti központok jelentették. Ezekben a tanintézetekben a vezető erdészek, és tanult társaik előadásokat, elméleti képzést is tartottak, de elsőrendű feladatuk nem az összegyűlt hallgatók oktatása volt, hanem az erdőuradalom vezetése. Így a gyakorlatra jóval nagyobb figyelmet fordítottak, a hallgatók az erdőmester mellett dolgozva a természetes munkafolyamatok végzése közben sajátították el az erdészettudományt. Az uradalmi központok nagy előnye, hogy a diákok nem csak steril erdészeti ismereteket kaptak, hanem egy adott uradalomnak az erdőgazdálkodását, mint az uradalom gazdálkodási rendszerének egészébe illeszkedő részt ismerték meg (gazdaságossági, kereskedelmi szempontok). Tanulóik száma természetesen kevesebb volt, mint a csak oktatással foglalkozó mesteriskolák vezetőinek és tanárainak a hallgatósága, létszámuk évfolyamonként általában három fő, míg az utóbbiak iskoláiban előfordult, hogy egyidőben 70 erdésznövendéket is képeztek. Lakoszilnak a Festetics hitbizomány leendő vezetőerdészének az erdőuradalmi központokban nyújtott képzésre volt szüksége, de mint a Georgikon erdészeti iskolája tananyagának kimunkálására és oktatására szánt személynek a privát mesteriskolákat is meg kellett ismernie. A nagy iskolaalapítók, (Zanthier, Burgsdorf stb.) tanítványainak, a második nagy erdészgenerációnak a tevékenysége már átnyúlik a 19. század első éveibe, és közülük többen különféle egyetemeken és főiskolákon a korábbi erdészeti segédtudományok helyett már önálló tantárgyként oktatták az erdészettudományt.

A közép-európai és német nyelvterület vezető erdészei ismerték egymást, állandó kapcsolatban álltak egymással, hallgatólagos rangsort állítottak fel az egyes tanintézetek között, és gyakornokaikat tapasztalatcserére küldték más intézetekbe. Utóbbi szokást az is indokolta, hogy mind a mesteriskolákban, mind a főúri uradalmakban az oktatás színvonala igen vegyes, a mester, vagy a főerdész képzettségétől és érdeklődési körétől függött, és egymástól jelentősen eltérhetett. Így előfordulhatott, hogy az egyes intézményekben az erdészettudomány más és más részére esett a hangsúly, és bizonyos szakterületek háttérbe szorultak, mint azt majd Lakoszil iskolái ismertetésénél látni fogjuk. Bár kezdetben is bizonyságlevelet adtak valamennyi hallgatójuknak a tanoncidő letelte után a céhes rendszer mintájára, mégis hamarosan felmerült bizonyos szintű államilag és mindenki által elismert vizsgakövetelmény felállításának, és az egyes oktatók és intézmények akkreditációjának az igénye. Különösen fontossá vált ez a feladat a cseh területen, ahol igen sok önjelölt, de nem eléggé képzett magán erdészoktató működött, és a 18. század végén már tömegesen kóboroltak az egyes uradalmak között szerencsét próbálva az állástalan erdészek. Csehországban tették közzé először 1756-ban Kinsky országos főerdőmester utasítására a külön az erdészeknek, és külön a vadászoknak szóló vizsgakérdéseket. A kérdéseket Kinsky Frantisek Rang nevű erdőmestere dolgozta ki. A továbbiakban állami, kincstári szolgálatra csak olyan erdészt alkalmaztak, aki a hivatalosan kijelölt megyei bizottságok előtt ezek alapján a szakvizsgát letette. A vizsgakérdéseket átvette a legtöbb egyházi és világi nagybirtok is, így maradt meg pl. a letoměřicei megyei levéltárában is.[9] (A kamarai alkalmazottakat kissé más rendszer szerint kamarai birtokokon képezték ki.)

[9] Státní oblastní archiv v. Litoměřicích W.6. Publica. Lovecký rad. Tezba dřeva (német nyelven).

Német és osztrák területen évekig működtek egy-egy uradalomban a főerdész által vezetett műhelyek, míg a hivatalos iskolai besorolást megkapták. Pl. Grátzenben (ma Nové Hrady Csehország) Bouquoy gróf birtokközpontjában Kastel Albert már az 1790-es évek közepe óta oktatott, Festetics György is ismerte a tevékenységét, hiszen Lakoszilt először ide küldte tanulni, és itt tanult báró Feldeck főerdésznek, valamennyi Schwarzenberg hercegi birtok erdészeti vezetőjének a fia is. Hivatalos tanintézetként történő elismerése csak 1805-ben következett be.[10] A Hradek-Liptóújváron (ma Likava Szlovákia) működő Girsik János cseh származású erdőmester, a magyarországi kincstári erdők erdőprefektusa erdészeti iskolájába is 1768-ban (az első német magán mesteriskolák megindulásával egyidőben) küldött először Mária Terézia három kamarai erdészparaktikánst, és Girsik több tucat erdészt nevelt ott, akik mind kamarai uradalmakban helyezkedtek el szétszóródva az ország különböző területein Visegrádtól Temesvárig. A későbbi állami iskola vezetője, Franz Vizner von Morgenstern is ott gyakorolt, majd temesvári, aradi és máramarosi kitérő után került vissza Hradek-Liptóújvárra és csak akkor vált az iskola államilag elismert tanintézménnyé, amikor 1795-ben Girsik halála után Vizner átvette az erdőgazdaság irányítását.[11]

Lakoszilt először Bécsbe küldték tanulni, ahol a képzésével megbízott Peter Jordán professzor, Nagyváthy János tanítómestere ajánlotta neki és pártfogójának a Grátzenben, Bouquoy gróf birtokán működő erdésziskolát. Lakoszil Antal így első bécsi útja kitérőjeként jutott el Grátzenbe, ahol levele szerint a gróf megörült, amikor meghallotta, hogy „erdészségbeli oskolája" Magyarországon is jó hírnévnek örvend. Felajánlotta, hogy nála Lakoszil egy év alatt kitanulhatja az erdészetet „minthogy az erdőben tőle némely kérdéseket megfejteni hallott", és meggyőződött arról, hogy Lakoszilnak van némi gyakorlati erdészeti előképzettsége. Ezt valószínűleg a családi otthonban vadász apjától sajátította el. (Abban az időben a vadászi és erdészi teendők még összekapcsolódtak, és Nyugat-Európában is csak a 18. század második felében kezdtek szétválni.) A grátzeni erdésziskolának gazdag csemete-, és botanikuskertje volt, ahol külföldről származó fákat is meg lehetett ismerni. Az uradalomban mind a fenyves-, mind lomboserdők termesztése folyt, és Festetics György egész életében arra törekedett, hogy birtokain a megfelelő termőhelyeken a fenyőerdők mennyiségét növelje. Leendő erdészét mindenképpen vegyes erdő zónába akarta küldeni. Grátzenben tanítottak az „erdészség tudománya" mellett, geometriát, matematikát, rajzot, földmérést, a „természet históriáját", az erdő magról való felújítását, a vágásérettség megállapítását, a tűzre, épületre és szerszámnak való fák egymástól való megkülönböztetését, és tanultak az erdő, ill. a fák rovarkártevőiről és az ellenük való védekezésről. Arról, hogy a jelentkező diáknak az erdészeti segédtudományokban megvan-e már az alapvető jártassága, Grátzenben ekkor még nem esett szó. Festetics gróf tudomásul vette a beszámolót, és visszaküldte a fiút Bécsbe, hogy iratkozzon be Brand reáliskolájába, és

[10] P 279 Prot. 1804 N 1074., Prot. 1805 N 2/604., *Nožička* 1957, 189.,200–201., *Hafner*, 1983 242., *Rubner* 1967, 72.

[11] HKA RN 456 N 24.,25. 1786, N 1.,216. 1769., *Tagányi* 2. N 236.

szerezze meg a pályájához szükséges általános műveltséget.[12] A reáliskolában már sajnos betelt a létszám, csak abban reménykedhettek, hogy egy gyengébb diák kiesése miatt bejuthat oda. Lakoszil gondviselője Bécsben a gróf bécsi ágense volt, aki iskoláztatását szervezte. Szállásadó gazdája egy „becsületes órásmester". Évi taníttatására 200 Ft-ot szánnak, amelyet nem kap kézhez, hanem az ágens gazdálkodik az összeggel. Kosztot és kvartélyt szállásadójánál kap, ruházatáról gondoskodnak, tanszereit, a könyvekre és különórákra szükséges pénzt, — amíg be nem jutott a reáliskolába otthon tanult — szintén ebből az összegből fedezik. A várakozási idő alatt is bejárt Jordan professzor „gazdasági" előadásaira, franciául és olaszul kezdett tanulni, a német nyelvismerete már valószínűleg megvolt, mivel arról a levelezésekben nem esik szó. A reáliskolába 1798 decemberében iratkozhat be, sok behoznivalója van, maga kéri, hogy franciából különórákat vehessen, és a gróf javasolja, hogy számtanból is fogadjanak hozzá korrepetitort. A gróf egyébként életkörülményeinek (köpenyvásárlásra adott utasítása) és képzésének legapróbb részleteit is nyomon követi. Megkéri ágensét, hogy pártfogoltját ajánlja a tanárok különös figyelmébe, és ecélból ajándékul kávét és csokoládét adat nekik. A nyári szünetben, júliusban pedig a saját László fiával együtt hozatja haza, mivel személyesen is meg akar ismerkedni vele. Ilyen tisztesség nem mindenkit érhetett abban az időben. Mindezek fejében Lakoszil kötelessége a tanuláson kívül az, hogy havonta legalább egyszer beszámolót írjon a keszthelyi direkciónak, de a rendszeres levélírásra nehezen tudják rászorítani. Az a kutatás szempontjából rossz szokása viszont mindvégig megmaradt, hogy levelei meglehetősen rövidek, szűkszavúak. Bécsi éveiben még az ágens is rendszeres jelentéseket küld róla Keszthelyre. Megtudhatjuk, hogy a reáliskolában földrajzot is tanul, — beszámolója idején éppen Morvaországról — további különórákat kap rajzból napi egy alkalommal havi 5 Ft-ért, és ezután leveleihez rajzaiból is legalább egy darabot mellékelnie kell. Külön vesz földmérésből leckéket, és bejár ingyen egy asztalosműhelybe, hogy faipari ismereteket is szerezzen. Mindezek mellett saját kérésére erdészeti szakkönyveket vásárolnak neki (a cím sajnos ismeretlen), amelyeket szabad idejében olvas. Szorgalmával tanárai és bécsi nevelője is meg vannak elégedve, Brand professzor személyes levélben dicséri igyekezetét.[13] A nyári szünet után mechanikai, trigonometriai és technológiai tanulmányairól számol be, valamint arról ,hogy a „számadás" tanulásában e hónapban egy „fabrika" számadáskönyvét készítették el, a földmérési gyakorlat során pedig a bécsi Augartent mérték fel. Mérnöki rajztudásban már odáig jutott, hogy elhagyta az eredeti rajzok másolását, és a terepen készít felméréseket, egyéb dolgokat pedig fejből rajzol, pl. a Keszthely környéki tanyákat. (Abban a korban, amikor a mérnöki teendők közé igen sok szakma művelése belefért, egy mérnöknek épületeket és egyszerű gépeket is kellett tudni tervezni. A Festetics uradalmakban is a mérnökök foglalkoztak a meliorációval kapcsolatos csatornázással, úrbéres

[12] P 279 Prot. 1798 N 475., 878., 897., Prot. 1799 N 415., 826., 1002., 1176. A levelekben közölteket igyekeztem tematikus sorrendbe rendezni, mert Lakoszil csapong a témák között.

[13] Uo. Prot. 1799 N 197., 518., 555., 716., 826., 940., 1205., Prot. 1801 N 205., 509., 639., 645., 718., 757.

regulációval, gazdasági és lakóépületek tervezésével, erdők felmérésével, sőt vágásfordulókra történő beosztásával is.) Magyarországon képzett erdészek híján majdnem minden birtok típuson a mérnökök végezték az erdők felmérését.[14] Lakoszilnak 1800-ban szakmai tutora is akadt, ekkor lépett Festetics szolgálatba Czizer János mérnök, aki valószínűleg azonos az Institutum Geometricumban 1799-ben végzett Czizer Jánossal.[15] Mielőtt keszthelyi szolgálati helyét és a főmérnöki posztot elfoglalta volna, Czizer két évet dolgozott (tanult?) a Bécsi Baudirectionál, és ezután ő felügyelte Lakoszil előmenetelét és magaviseletét, valamint intézte anyagi ügyeit. Tőle kért véleményt a gróf 1800 nyarán arról, hogy elég érettnek és felkészültnek találja-e Lakoszilt arra, hogy a grátzeni erdőiskolában megkezdhesse tanulmányait.

Lakoszil Antal 1800 szeptemberében érkezett meg Jakulléba, a birtok erdészeti központjába. Mestere, a cseh származású Kastel Albert lett, egy erdész dinasztia tagja, már apja is főerdőmesterként szolgált Grátzenben. Kastel nem volt az erdészettudomány elméletének iskolateremtő, kiemelkedő alakja, szakirodalmi munkásságot sem folytatott. Viszont eredményes gyakorlati szakember volt, akit a nemzetközi erdésztársadalom elismert és számon tartott. Egy gyakornok kitanítását három év alatt vállalta (ennyi időre volt szükség más uradalmakban is a szakma elsajátításához), és az utána letett záróvizsgáról bizonyítványt adott. Már a kezdetekben ismert volt, hogy Lakoszil felszabadulása után európai tanulmányútra megy, és Kastel főerdész a meglátogatandó erdésziskolák, nevezetesebb erdőuradalmak és erdészek kijelölésében a gróf eredeti útitervét felülvizsgálja, és ha kell, új javaslatokat tesz. Lakoszilnak a Bécsben élő Czizer Jánossal változatlan a kapcsolattartása, a pénzt is tőle kapja, a keszthelyi direkciónak pedig továbbra is legalább havi egy beszámolóval és egy rajz küldésével tartozik. Lakoszil Antal 1800 szeptemberében jó időben érkezett Jakulléba, mert akkor tartották az addig ott tanuló három fiatal jáger (ez a szó a monarchia nyelvterületén vadászathoz is értő erdészt jelentett) záróvizsgáit és felszabadulási ceremóniáját. Így elsőre képet kaphatott arról, hogy mit tanítanak és tanulnak meg Jakulléban, és mi a vizsgakövetelmény. Keszthelyi szponzorainak tett ígérete szerint leírta mind a vizsgakérdéseket, mind az azokra adott feleleteket. Megegyezett ugyanis a direkcióval, hogy a gróf utasítására minden előadást, minden gyakorlati munkafolyamat lebonyolítását, egyáltalán mindent, amit tanul, gondosan le fog jegyezni. Tanulmányútja végén kéziratos jegyzetei az általa gyűjtött könyvekkel együtt egy egész ládányi anyagot tettek ki, amit postakocsin kellett utána küldeni. A vizsgán nem Kastel vezető erdész kérdezett, hanem saját erdészei és a környékről megjelent erdészek, valamint az uradalom többi tisztjei tették fel a kérdéseket. A Bouquoy uradalom erdei ugyanis körzetekre, és azon belül kerületekre, pagonyokra (Bezirk, Revier) voltak felosztva, amelyek élén egy-egy beosztott jáger állt. Ezt az erdészeti szervezetet vette át Festetics György is az egész hitbizományban, amikor berendezte

[14] *Dóka Klára*: Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században. Budapest, 1997.

[15] *Fodor Ferenc*: Az Institutum Geometricum. Az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet. Budapest. BME, é.n. Függelék: 16l., P 279 Prot. 1800 N 848.

az egyes uradalmak erdészetét.[16] Az oktatás tartalma az évszakoknak megfelelő erdészeti munkák szerint történt, és erősen függött az időjárástól. Ősszel vetni való famagokat gyűjtöttek és vetettek, tavasszal a faiskolában csemeték kiültetésével és fák oltásával dolgoztak. Minden időben folyt az erdők revíreken belüli leírása, valamint a vágásokra való felosztás. Néha hetekig a központtól távol eső erdőket járták a beosztott erdészekkel, ilyenkor előfordult, hogy késett az esedékes beszámoló. Így Lakoszil megismerte az erdőfelmérést, az erdőrészek erdészeti leírását, az erdőbecslést és önállóan is készített ilyeneket. A nyári hónapokban faleveleket gyűjtött a fafajták jobb megismerésének céljából. Levélgyűjteménye a későbbiekben olyan gazdag lett, hogy már mint georgikoni tanár Liebbald professzorral a Georgikon számára tudományos alapokon álló levél-, és növénygyűjteményt akartak összeállítani. Télen, pl. 1801 februárjában, amikor a nagy hó miatt ki sem tudtak menni az erdőbe csak elméleti oktatás, és a vágások megtervezése folyt. Olykor hetekre elmentek vadászni, és egy ilyen alkalom után Lakoszil a maga számára „golyóbisos puskát" kért, mert mástól volt kénytelen kölcsönözni. A következő évben már jáger kardot kért, mert ahogy írta: jágernek nem illik kard nélkül járni. A napóleoni háborúk hatását Grátzenben is megérezték, előfordult, hogy nem tudták a távolabb eső pagonyokat látogatni, a posta csak kerülő úton Budweis felől érkezett (ma České Budějovice Csehország), és Kastel az élelmiszerárak általános drágulására hivatkozva felemelte tanítványa kosztpénzét 140 Ft-ról 180 Ft-ra. A Grátzenben állomásozó tüzérség kapitánya „civilistáknak" is tanít matematikát és rajzot, ezért Lakoszil órákat vesz tőle a helyi erdész adjunktusokkal együtt.[17] A kortárs erdészeti irodalomból már ismeri Friedrich August Ludwig von Burgsdorfot, aki az első nagy erdészgenerációhoz tartozott. Forsthandbuch c. erdészeti kézikönyvét II. Frigyes Vilmos megbízásából írta 1787-ben, amelyet kortársai alapműként kezeltek. Különösen a lomboserdők (bükk és makk), magvetéssel történő felújításával foglalkozott, valamint az idegen eredetű fafajtákat is magról való neveléssel próbálta meghonosítani. Berlini erdésziskolája az első, amely jogosult volt államvizsgának megfelelő bizonyítványt adni. Később, útja végén más mesterei hatására Lakoszilnak már nem volt túl jó véleménye Burgsdorf tevékenységéről.[18] Kastel elvitte tanítványát a szomszédos Rosenberg uradalomba (ma Rožmberk Csehország), hogy az ottani pagonybeosztást is megismerje. Meglátogatták az uradalom üveghutáit, amelynek környékén, mint minden ipartelepen a nagy fafelhasználás miatt a szokásostól eltérő vágásfordulót használnak.

Egy éves kinn tartózkodás után, mielőtt a további tanulmányok folytatását engedélyezték volna, Lakosziltól reverzálist kértek arról, hogy elkötelezi-e magát a Festetics birtokoknak, és Kastelt megajándékozták újévi ajándékul 50 Ft-al, a rendszeres költségek mellett. A diákévek eredményeit a gróf már kezdetben hasznosítani akarta, és kérte, hogy küldje el a jakullei erdei faiskola tervrajzát. Lakoszil először a kastély melletti fácánoskert rajzát küldte, és egy

[16] Uo. Prot. 1800 N 1134., 1296., 1412., Nožička 1957, 294. Tagadja a grátzeni iskola létét. Girsikre uo. 233.

[17] Uo. Prot. 1801 N 74., 188., 248., 274., 750., 859., Prot. 1802 N 633., Prot. 1808 N 1/8., 46.

[18] Uo. Prot. 1805 N 2/604., Enzyklopädie 1894, I. Bd. 240–241.

pagony szakszerű felosztási térképét, mivel a faiskola működése az erdész szakmai titkának számított, de hamarosan engedélyt kapott ennek a lerajzolására is. Megjegyezte ugyanakkor, hogy a tervrajz nem állandó, mert minden évben máshonnan ültetnek ki csemetéket, és másutt vetnek másféle magokat. Festetics György rengeteget építkezett, és igen sok téglára és cserépzsindelyre volt szüksége, viszont állandóan baja volt a megfelelő szakemberek és technológia hiánya miatt a minőséggel, ezért kért Lakosziltól egy cseh módra épült téglaégető kemencéről és szárítóról készült tervrajzot is, amelyet minden nehézség nélkül megkapott. Azonnal elküldte a keszthelyi gazdaság tisztjeinek „formául". Lakoszil megírta a grátzeni kerületi, vagy revírjágerek munka instrukcióját is, amit odahaza szintén közvetlenül tudtak használni, mivel Festetics 1801–1802-ben már vett fel egy-két idegen származású, tanult jágert.[19] Az erdőtérképek rajzolásának „burkus" tartományban szokásos módját, amiről szintén híradást kaptak, csak érdekességnek vehették. Eszerint az erdőrészek térképre vitelénél a különböző fanemeket már csak eltérő színekkel jelölik, és nem rajzolnak a térképre apró fácskákat. Lakoszil szakmai előmenetelében új fejezetet jelentett az az időszak, amikor már bejárhatott az „erdészeti kancellária" vagyis az erdőhivatalba. Az erdőhivatal, mint a Waldamt magyar fordítása, nem adja vissza a korabeli Waldamt jelentését, mert az nem hatóságot, hanem adminisztrációt jelentett. Ebben az időben magán uradalmaknál csak a legnagyobb birtokokon, de a kincstári erdőgazdálkodásban már általánosan elfogadott gyakorlat volt az adminisztrációs ügyek külön központi intézése. Lakoszil a kancellárián számviteli ismereteket szerezhetett, megismerkedett a faanyag könyvelésének módjával, a kettős könyveléssel. Nálunk általában csak a kivágott és eladott fa ára jelent meg a könyvelésben az értékesítés után, mint bevétel, és így az erdő fáinak az értékével az uradalom saját fafelhasználásában nem számoltak.[20]

Sajnos 1802-ben Lakoszilnak nézeteltérése támadt Kastel fővadásszal, aminek következtében a kancelláriai gyakorlat Lakoszil minden könyörgése ellenére megszakadt, és a fiatalembert hazarendelték. A részletekről csak a direkció megrovó leveléből értesülünk. Eszerint Lakoszil „haragban tevén magát a fővadásszal", további tanulásra nem érdemes, — a direkcó szerint —, a kancelláriai gyakorlatát nem engedélyezhetik, mert „attól lehet tartani, hogy ezen kancelláriában is oly illetlenségeket tenne, amivel magát és Őnagyságát lejáratja". Egyébként is a gazdatisztek úgy látják, hogy „két év alatt eleget tanulhatott és tapasztalhatott erdészségből", 100 Ft-ot kap útiköltségre, amiből Bécsig delizsánsszal, utána Szombathelyen keresztül Keszthelyre jöjjön akármilyen alkalmatossággal, „ahol a Méltóságos Gróf előtt exament fog tenni, és azután további rendelést kapni, hogy vallyon valamely praxisra elküldik-e még." A vizsga minden bizonnyal pozitív eredménnyel zárult. Az ügyet Kastel és a gróf sokkal diplomatikusabban intézte el egymás között. Kastel a „tőle eljött Lakoszil Antalt mind elmebeli tehetségre nézve mind maga tökéletesítésére és pallérozásá-

[19] P 279 Prot. 1801 N 428., 537., 750., 859., 1098., 1265., Prot. 1802 N 691., 845., jágerre: Prot. 1800 N 1030., Prot. 1802 N 1270.

[20] Uo. Prot. 1802 N 561., 962.

ra fordított szorgalmában „dicséri, az ajándékot (amit végkielégítésére szántak) köszöni, és nagyon sajnálja, hogy az ifjú nem fejezte be nála tanulmányait és nem kaphatott bizonyítványt. A direkció azt válaszolja, hogy a jelölt visszahívásának más oka van, mint a meg sem említett nézeteltérés, hanem az, hogy a gróf „kilássa belőle, hogy két esztendei ottléte alatt eleget tett-e elvárásainak" azonkívül beteges szülei is látni kívánják. (Utóbbi igaz lehetett, mert apja, Lakoszil Ferenc vállusi vadász 1805-ben fia távollétében meghalt.) Ugyanakkor, a gróf „mivel a felőle való reménységében nem csalódott, az ifjút teljes örömmel visszaküldi", ha Kastel vállalja további oktatását, felszabadítását és az arról adandó bizonyságlevelet kiadja, úgyis csak azután „kívánná őt a gróf utaztatni". Lakoszil számára tehát az ügy kétszeresen is jól végződött. Folytathatja külföldi tanulmányait és a kihagyott időben lehetősége volt a híres magyar kamarai erdészeti tanintézetet és főúri erdőgazdaságokat meglátogatni.[21] Tanulmányainak elvégzése és hazatérése után úgyis rászakadt az egész hitbizomány erdészetének megszervezése, és felügyelete, a saját vállusi-keszthelyi erdőkörzetének vezetése, az erdészeti számvitelhez, adminisztrációhoz szükséges „tabellák" kidolgozása és a georgiconi erdésziskolában történő tanítás, a tankönyvek és növényhatározók megírásával együtt. Évekig ki sem tehette a lábát a Festetics birtokokból. Az 1803. év első felét a hradek–liptóújvári kamarai uradalomban töltötte. Girsik János a magyar kincstári erdők prefektusának 1768-ban nyílt praktikáns iskoláját 1795 óta Franz Vizner von Morgenstern vezette szintén főprefektusi rangban. Az iskolának volt már külön csak tanítással foglalkozó erdészprofesszora Grünwald János személyében, és a gyakorlati oktatást Csekanetz Ferenc erdőtiszt is segítette. Az erdőuradalom gazdálkodását a már említett Geusau báró személyesen rendezte be, és a kamarai uradalmakba szívesen alkalmaztak itt végzett erdészeket. Ezekben az években a hradek-liptóújvári erdészeti iskola vezetője azon munkálkodott, hogy az ország első állami erdészeti intézetét itt, és ne a Selmecbányai Bányászati Akadémiához kapcsolva nyissák meg, és ezért már a felsőfokú erdészeti tanintézet terve mellett egy erdészeti alsóbbrendű erdészeti népiskola tervét és tananyagát is kidolgozták. Az erdőuradalom csak részben kapcsolódott az iparhoz, a maluzsinai vasgyártás faigényét az itteni erdőkből szerezték be, a kohókat és a hozzájuk tartozó erdőket Lakoszil természetesen meglátogatta. Az uradalom elsősorban fakereskedelemre szakosodott, a Vágon, majd a Dunán keresztül a komáromi átrakodó központot érintve elsősorban a főváros, Pozsony és a délebbi Duna-menti országrész faigényeit látta el. Pest alatt a következő faátrakó hely Abonyban volt, ahonnan Fejér és Somogy megyékbe már tengelyen hordták az épületfát. Híres volt fafeldolgozása, fűrészüzemei, új, modern fűrészeket állítottak be az uradalomban. Hradekről jóformán csak feldolgozott fa került ki, elég csak az országszerte ismert hradeki deszkát említeni. (Geusau báró már az 1760-as évek végén hangsúlyozta, hogy gazdaságosabb a feldolgozott fával való kereskedelem, mint a nyers fa leúsztatása.) Az iskolában tanított erdészettudomány Lakoszil számára nem jelentett sok újdonságot, több tapasztalatot szerzett a fejlett faiparból. Mindenesetre májusban azt írta, hogy az iskolába már nem jár

[21] Uo. Prot. 1802 N 1093., 1291.

be, mert mindent leírt már, amit szükségesnek talált. Magával hozta az ottani lejegyzetelt tananyagon kívül az iskola vizsgakérdéseit is, amelyeket Vizner örömmel elküldött a grófnak.[22]

Június elején ajánlólevéllel a tatai Eszterházy uradalom „fő erdőző mesteréhez" ment Környére. A keszthelyi ajánlólevelet Hradekről is megtámogatták. Az Eszterházy hercegi erdészet központjában, Környén Eischring főerdőmester „mindent, ami megvizsgálásra méltó" volt megmutatott, „az erdészségre tevett rendtartást neki bőven elmagyarázta". A jelek szerint az erdőgazdálkodás állapota rendezettebb, fejlettebb volt a tatai Eszterházy uradalomban, mint Keszthelyen. Lakoszil már véleményt tud mondani ebben a kérdésben és azt írta, hogy a „vágatásban jó rendtartást" tapasztalt. Megnézte a fácános kertet és a mészégetőt, utóbbiról megjegyezte, hogy kőszénnel fűtik. A Tatagesztesi uradalomban 1780-ban nyílt meg az első szénbánya. Mivel az Eszterházy uradalom kedvező földrajzi helyzete miatt Neszmély és Almásfüzítő érintésével be tudott kerülni a Duna segítségével az országos fakereskedelem vérkeringésébe, természetes, hogy az érintett erdőrészeket ekkor már szabályozott vágásfordulók szerint használták. Lakoszil a Tatán töltött napokat egyébként a vizsgálódásokon kívül mérésekkel töltötte. A híres tatai angolkertben található érdekesebb fafajtákról is említést tett, a külföldi eredetűek közül a platán volt rá a legnagyobb hatással. A platán hamarosan a keszthelyi kastélykertnek is egyik kedvelt fafaja lett. Megtekintette a pápai Eszterházy uradalom erdőgazdálkodását is ,ahol a fővadásszal tárgyalt.[23] Keszthelyre érve leadta „a nevezett hradeki iskolában tanítani szokott tudományok rendjét, az erdészség tudománynak kézírásban az első részét" a második és a harmadik résszel még nem készült el, „Grünwald professzornak az erdészség tudományról kérdésekbe foglalt tanításait," saját maga jegyzeteit a hradeki erdők „manipulációjáról". Az anyagot a Georgikon könyvtárában helyezték el, sajnos nincs az iratok között.

Sok időt nem töltött otthon, mert Kastel Albert még az év elején jelezte, hogy hajlandó tovább tanítani a leendő erdészt. Jakullébe való visszatérte előtt kap egy vadászkardot (Hirschfanger) és egy öltözet vadászruhát, amit az udvari tisztség tervezett meg a számára, és Lakoszil Bécsen keresztül utazva Bécsben csináltat meg. A ruha a következő: „zöld posztóból készült frakk zöld bárson hajtókára, vagy e helyett egy mellérezett posztóból készült kaput ugyan zöld bárson hajtókára és fejér matériából készült lajblibúl egy szarvasbőr nadrágbúl egy pár sarubúl és háromszegletes kalapbúl állana, pantallér fekete anglus bőrbül, azon egy ezüstből készült sárkányfejgomb, melynek órábúl két vékony láncon, Méltóságos Gróf Úr Őnagysága ezüstbül készült címere pantallérhoz megerősítve legyen, mely pantallérbúl lelógjon atzélbúl készült Hirschfanger melynek markolatja elefánt csontbul atzélszögekre legyen." Ezen kívül évi 400 Ft-tal bocsátják útjára, az összeg részleteit negyed évente kapja meg a bécsi ágenstől. Czizer János ekkor már mint főmérnök a Festetics hitbizományban

[22] Uo. Prot. 1803 N 7., HKA RN 459 N 115. 1801., *Tagányi* 1896, 2. N 275., 301.

[23] P 279 Prot. 1803 N 480., 612., 644., 666., *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest, 1957. 98.

szolgálatba állt. Természetesen az említett összeg nem fedezi az ellátás, és az oktatás költségeit, ezeket közvetlenül Kastel főerdőmesternek utalják át.[24]

Lakoszilt Jakullében jó társaság várja, beszámolója szerint itt tanul többek között Apponyi és Wratislav grófok egy-egy vadászpraktikánsa. Tanulmányait ott folytatta, ahol abbahagyta, a „kancellárián", vagyis az erdőhivatalban. Érdeklődése továbbra is az erdőgazdálkodás adminisztrációja felé fordul, az erdőmester íródeákjától a különféle erdészeti könyvelések és elszámolások táblázatait, ezek rubrikáinak az összeállítását gyakorolja. Az elméleti a könyvekből való tanulás mellett módja van mindezek gyakorlati elsajátítására is, hiszen télen folyik a fakitermelés, a faeladások és a különböző felhasználásra szánt faféleségek osztályozása és könyvelése, amelyek munkálataiban az íródeák és a számtartó mellett részt vesz, sőt már önállóan is végez el ilyen feladatokat. A kivágott, eladásra, vagy ipari célra szánt fákat is bevételezik, elszámolják és így az uradalomban felhasznált fa is az erdő bevételeként jelentkezik a belső könyvelésben. Az eladásokat külön könyvelik. Az uradalmi alkalmazottak illetményfájukat cédulára, utalványra kapják, míg az idegen favásárlók helyben készpénzzel fizetnek, amit azonnal „számadásba vesznek" az uradalom saját ipari céljaira szánt fájának értékével együtt. Ezzel a módszerrel az uradalmi erdők gazdaságossága pontosan lemérhető, az erdőből származó haszon és a ráfordítás összevetéséből, — amelyet szintén nyilvántartanak — reálisan kimutatható az erdőgazdálkodás mérlege. Az újnak nevezett számadási rendszert Grátzenben állítólag egy francia herceg főerdőmestere ajánlotta Bouquoy grófnőnek. A francia erdőmester áprilisban ismét Grátzenbe látogat, hogy az erdőgazdálkodást felülvizsgálja (és ha kell tanácsokat adjon), néhány beosztott erdészt már lecseréltek a javaslata alapján. A nevet nem tudtam pontosan beazonosítani, mert Lakoszil fonetikusan írja leveleiben a neveket és ezeket a magyar uradalmi tisztek a direkció üléseiről készített jegyzőkönyveikben még el is torzítják, vagy félreolvassák. Legtöbbször nehézséget jelentett még a híres erdészek neveinek, és egyes helységneveknek a beazonosítása is, akiket, ill. amelyeket Lakoszil európai körútján meg fog látogatni. (Pl. Filzhof= Vilshofen , Dress= Drais nevű erdész.)

Lakoszil hazatérte után a Festetics hitbizomány uradalmaiban is hasonlóan végzik az erdőgazdasági könyvelést, a különféle elszámolási tabellákat és azok rubrikáit Lakoszil dolgozza majd ki tanulmányai alapján. Tavasszal már odáig jutott a könyvelési ismeretekben, hogy leírta és majd hazaviszi „az erdészség számadáskönyvét, melynek az alábbi részei vannak: erdészség approbatios könyve, erdei tisztség soldoconto, az eladott vadak jövedelmének számadása, az erdei tisztség deputatum könyve, az eladott különfélék, magvak, a pintérséghez tartozó minéműségekről szóló soldocontók". A téli szezonban vadászatokon is részt vett, pl. a decemberi rókavadászaton, amit a fácános kert vadállományának megvédése érdekében tartottak, elindulása előtt, októberben pedig hálóval való fogolyvadászaton lehetett jelen, tehát a vadászati jártasságát is bővítette. A számviteli és könyvelési feladatok elsajátítása mellett komolyan tanulja az elméleti matematikát, havi jelentésekben beszámol arról, hogy med-

[24] P 279 Prot. 1803 N 694., 1030.

dig jutott el az algebrában, mit tanult a törtszámoktól kezdve a trigonometriáig, a logaritmusig, és geometriai tanulmányait is részletezi. A mérések, az ő szóhasználata szerint a „rajzolás" gyakorlásában továbbra is segítségére van a helyi tüzérség, ahol katonai jellegű és gazdasági felmérésekkel, térképfelvételekkel foglalkoznak, és ezeket már önállóan is el tudja készíteni. (Az erdőmesterek közül sokan korábban hadmérnökök voltak pl. a hradeki erdőprefektus, Vizner is.)

Építőmérnöki ismereteket is szerez, az íródeákkal együtt eljár az építendő malmokhoz, deszkametszőkhöz, a kocsmák és egyéb építkezések helyszíneire, ahol megismerkedik az épületekhez szükséges faanyagok, mennyiségével és minőségével.[25] A szomszédos birtokos Schwarzenberg herceg és Grátzen földesura, közösen igyekeznek lecsapolni egy hat-hétezer holdas mocsaras területet, ahol eddig csak fű és bozót nőtt, majd ezt fával beültetik, mivel a fát Prágába lehet szállítani. A lecsapolást árokkal próbálják megoldani, Lakoszil megadja az árok szélének, mélységének az adatait, sőt a tervezett összeget is, amibe a munka kerülni fog, ez nem kevés: 12-13 ezer Ft. [Az építkezés nem az a híres Rosenauer Kanális, amit Schwarzenberg mérnöke 1793-ban Krumau (ma Český Krumlov Csehország) és Ausztria között épített, és amelyen keresztül fát lehetett Bécsbe szállítani.] A mocsárlecsapolás eredményét illetően kétségei vannak, mert a föld csak az árok közelében száraz, másutt „posványos" maradt.

Az erdészeti munkák során a tél elmúltával kitisztították a vágásokat, a fát a depozitóriumokba hordták. Ebben az időben kezdett Kastel az erdők jövedelmezőségével foglalkozni, átszervezte a faeladást, vízi úton keresztül Prágába szállította a fát, ahol a puhafa öléért, 8 Ft-ot is megadtak, míg helyben ez csak 3 Ft-ért kelt el. Ezért a fadepozitóriumokat az erdőkön megszüntetik, a fát azonnal az úsztatókhoz viszik, rövidebbre vágják, hogy a „a vízen való szállítást a fák hossza ne akadályozza", és mivel volt kereslet a fa iránt, nagyobb vágásokat tettek. Tehát nem feldolgozott, hanem csak nyersfát adtak el. Áprilisban megérkezett a francia herceg erdőmestere, aki a vadászokat és az erdőcsőszöket a szurkos fenyő (lucfenyő) ültetésére tanította. Változásokat kezdeményezett a csemetekertben, a botanikus kertet pedig gyakorlatilag felszámolta. "A faiskolákban lévő külső országbeli csemeték már jobbára eladattak" — írja Lakoszil — „és többé nem is cultiváltatnak" mert az erdőmester szerint az „afféle fanemeknek az ismerete nem szükséges a jágereknek", elegendő, ha csak nevezetesebbekkel ismerkednek meg, és az ott honos fák nevelésével foglalkoznak. Pedig a német és a cseh erdészeti tanintézeteknek és uradalmi erdészeti központoknak büszkesége volt az egzotikus fákat is tartalmazó arborétum, és Zanthiernek, a német erdészeti oktatás atyjának, az 1760-ban alakult első erdészeti magán tanintézet, a wernigerodei Meisterschule vezetőjének egyik legjelentősebb munkássága a külföldi, egzotikus fák németországi meghonosítása volt, és tanintézete elsősorban botanikus kertjéről volt híres.[26] Festetics György sem osztotta a francia erdőmester nézeteit, a keszthelyi kastélyparkban és a georgikoni botanikus kertben idegen eredetű fafajták telepítését szorgalmazta, és

[25] Uo. Prot. 1803 N 1169., 1237., 1289., Prot. 1804 N 26., 111., 169., 222., szurkos fenyő=lucfenyő. Ennek a fajtának a termesztését szorgalmazták a csáktornyai uradalomban.

[26] Uo. Prot. 1804 N 337., 376., 725., 734., 1047.

költségeket sem kímélve igyekezett külföldről, elsősorban Bécsből ilyen fákat beszerezni. Szerencsére Lakoszil még időben Stangel nevű inspektortól az egzotikus fafajokat megtanulta és leírta, valamint „a gazdaságban előforduló hasznos és ártalmas plántákat is". A növényeket és a fanemeket tartalmazó listájára a későbbiekben szüksége volt.

A gróf szerette volna Lakoszil taníttatásának mielőbb hasznát venni a képzett erdészek alkalmazásában is. Már megbízott annyira benne, hogy felszólítsa, szakértő erdészeket válasszon ki és küldjön Keszthelyre. Festeticsnek korábbi idegen származású főerdészeivel nem volt sok szerencséje, és már régóta foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Stájerországból legalább az erdőben szegény csáktornyai uradalomba hozzáértő erdészeket hívjon, de most más alkalom adódott megbízható szakemberek beszerzésére. „jáger kell, úgy látszik Grátzenben könnyű kapni, ezért alattomban érdeklődjön efféle jáger után. De aki az erdészséget és a vadászságot tudni fogja, s bizonyságlevele lesz, s a cseh nyelven kívül németül is beszélni s írni tud. Ha ilyet talál jelentse a directiónak saját véleményével együtt és hogy egy ilyen vadász mennyi fizetést kap Gratzenben. De az a vadász ne legyen a Bouquoy grófság szolgálatában, hanem csak olyat keressen, aki Gratzenben tanult és ott szabadul fel." Lakoszil válaszában nehezményezte, hogy várható fizetésükről semmit sem tud a jelölteknek mondani, pedig három alkalmas személy is lenne, „hogy Bouqoui szolgálatban vannak az semmit sem tesz, sőt inkább az ottani tisztek örülnek, hogy a directio bizodalmát beléjük helyezi, az uraság pedig nem bánja, mert egyébként is több személy van ott, aki az erdészséget és a vadászságot a maga költségén tanulja, kevés előmenetelt reménylenek és az uraság 25 revierjei nagyobb részén jó vadászokkal vannak provideálva."[27] Mint korábban említettem Csehországban abban az időben erdész túlképzés és túlkínálat volt, és az állástalan erdészek Magyarország és a kevéssé fejlett erdőgazdálkodással rendelkező országok felé áramlottak. Lakoszil mellékeli a grátzeni revír (kerületi, vagy pagony) jágerek fizetési listáját (az irat sajnos nincs meg), de megjegyzi," hogy az ebben adott fizetés csak a hegybeli revierjágereknek jár, akiknek egy-két adjunktus is meg van engedve, más revier vadászoknak a közép erdőben kevesebb fizetés, mintegy 1/4 vagy 1/6 jár, emellett tesznek némelyek 40, 70, sőt 80 Ft lövéspénzt is, Ha tehát a directio ilyen vadászokat akar, írja meg a deputátumukat és arról bizonyossá tenni, hogy revier jágerek lesznek-e vagy sem."

A levelezés még nyáron történt, de a két kiválasztott jáger csak novemberben tudta elfoglalni új munkahelyét, mert mindkettő Buoquoynál már évek óta vadászadjunktusként dolgozott és ottani feladataikat be kellett fejezniük. Korábban biztosították őket arról, hogy Magyarországon revírjágerré lépnek elő. Útiköltségükre még Lakosziltól kaptak 20–20 Ft-ot, amelyet Bécsben megtoldottak. Keszthelyen a két Csehországból hozott „értelmes és tanult", jáger feladata — míg részletesebb instrukciójuk el nem készül — az erdők regulációja," jó karban lévő fenntartása" volt. Közülük Pachler Albertet Csáktornyára, Reschl Jánost Keszthelyre osztották be. Pachler bizonyosan cseh nemzetiségű volt, később onnan is hozott feleséget magának. Fizetésüket 300 Ft készpénzben, 10

[27] Uo. Prot. 1804 N 734., 576., Prot. 1799 N 388., Prot. 1800 N 1031.

köböl búzában, 15 köböl rozsban, 8 öl tűzifában, két szekér szénában , 1 hold kukorica föld birtoklásában és 12 tehén nyári tartásában állapították meg. (A 18. század közepén még nyugaton is természetben kapták az erdőmesterek fizetésük egy részét, így pl. Geusau báró is. Természetesen ez a 19. század elején megváltozott, a vezető erdészeket már értelmiségi foglalkozásúnak ismerik el.)[28]

Lakoszil kitöltötte a három év tanulóidőt, „az erdészséget és az ehhez tartozó tudományokat kitanulta", a vizsga napját 1804. június 15.-re tűzték ki. Előzőleg maga Festetics György írt Kastel Albernek, hogy a vizsgán szigorú legyen, hogy nyilvánvalóvá váljon, mit is tud a jelölt. Az aggodalom felesleges volt, mert az elméleti tárgyakat maga Spazierer, Bouquoy grófnő titkári címet viselő mindenese, és egyben jószágkormányzója kérdezte, az erdészeti gyakorlatban való jártasságot az uradalom többi tisztje vizsgálta, a vadászati ismeretekről Kastel erdőmesternek kellett számot adni. Lakoszil közölte, hogy az „attestatumot" pergamenre fogja íratni (korábban kifogásolta ugyanis a direkció, hogy a rajzokat silány, nem időtálló papírokra készíti), és valamennyi vizsgáztatójával aláíratja. A végzett vadásznak a felszabaduláskor régi céhes gyakorlat szerint lakomát kellett adnia, ennek költségeit a keszthelyi uradalom állta, a tanároknak, és a vizsgáztatóknak járó jutalommal együtt. A lakoma 150 Ft-ba került, a vacsorán 37-en vettek részt „jelen voltak több gazdaságbéli tisztek, reviervadászok és adjunktusaik, a vendégséget vígságos vadászmuzsika és tánc váltotta fel". A lakoma költségeit Kastel fiával, — akivel egyszerre vizsgázott — együtt fizették, így a költségek megoszlottak, a maradékból a direkció a vizsgáztató tiszteket akarta megjutalmazni, míg Lakoszil úgy látta, hogy a számtartó, aki hat hónapig a kancellárián tanította, és az íródeák jobban megérdemlik a pénzt, ezért 30-30 Ft-ot kaptak. A maradékkal egyébként fillérre el kellett számolnia a direkciónak. A titkárnak és Kastel erdőmesternek 100-100 Ft-ot küldtek Keszthelyről.[29]

A felszabadulás után egyéves külföldi tanulmányút várta az ifjú vadászt, de a gróf kikötötte, hogy 1805 november elsejére vissza kell érkeznie Keszthelyre, hogy a Georgikonban beindulhasson az erdészeti és vadászati oktatás „midőn Lakosil Antal által az itten Keszthelyen felállítandó Erdészi tárgyazat folyamatba fog tétetni." Festetics György tervei szerint két év keszthelyi munka után további tanulmányútra kerülhetett volna sor, de a valóságban a hitbizomány uradalmainak korszerű erdészeti berendezését és regulációját Lakoszil még segítséggel is csak nehezen tudta megszervezni, szóba sem jöhetett a további utazás. Az utazás költségeire vonatkozóan is először Jakullében tájékozódott a direkció, ahol közölték velük, hogy a kiadásokat nehéz előre megbecsülni, mivel a megélhetési költségek nem mindenütt egyformák. Amikor Bouquoy gróf évekkel ezelőtt utaztatta a kertészét, a kertész napi két tallért költött "pedig akkor még olcsó világ volt." A napóleoni háborúk miatt felmentek az élelmiszerárak és a pénz átutalása, ill. kézhezvétele is nehézségekbe ütközött az út egyes állomásain. Lakoszil megígérte, hogy igyekszik olcsón utazni, a holmiját egy postakocsin előre küldi, ő maga pedig gyalog megy „hogy így mindent job-

[28] Uo. Prot. 1804 N 1252., 734., 1404.
[29] Uo. Prot. 1804 N 572., 861., 1082.

ban szemügyre vehessen". A direkció takarékoskodni kívánt az úton, 12 hónapra 1800 Ft-ot szánt, ami természetesen a háborús körülmények között nem volt elég, hiába rótták meg állandóan Lakoszilt, hogy többet költ a kelleténél, nem tudott megélni a számára kiutalt pénzből. Végül csak úgy tudott segíteni magán, hogy az útiterv egy részét elhagyta, és abból éppen a gróf által javasolt állomások maradtak ki. A költségekkel kéthetente tételesen elszámolt, feltüntetve a szállások és az egyes étkezések árát is.[30]

Az útitervre először Lakoszil tett javaslatot, az utazásai során diáktársaitól hallott ötletek és az erdészekkel folytatott beszélgetések eredményei alapján. Jól választott, mert listájában a századfordulós német erdőgazdálkodás legkiemelkedőbb alakjai és azok magániskolái találhatók. Első helyen szerepel nála a Harz hegységben a Stollberg Wernigerodei uradalom, ahol korábban Hans Dietrich von Zanthier magán mesteriskolája működött, és a mester évtizedekig fejtette ki tevékenységét, úgy hogy az eredmény már a lassú megtérülésű erdészeti gyakorlatban is meglátszhatott. Zanthier az erdészettudomány atyjánál Langennél tanult, Dániába is elkísérte őt, majd hazatérte után alapította meg mesteriskoláját 1760-ban. Ő dolgozta ki a német vágásfordulós erdőgazdálkodás rendszerét, az egyes fafajoknál célszerű fordák idejét és számát. (Pl. a tűlevelűek fordaidejének meghatározásában különbséget tett az enyhébb éghajlatú, és a hidegebb helyeken termő erdők között, előbbieknél 50–60, utóbbiaknál 90 évben határozta meg a vágásfordulók idejét. Ennél hosszabb időt szánt mindkét termőhelyen az épület és a fűrészárunak nevelt fák esetében. A vágások felújításának új, a közép-európai lomboserdő gazdálkodásban forradalmi változást, fahozam növekedést eredményező módszerének kidolgozása is Langen és Zanthier nevéhez fűződik. Az újítás abban áll, hogy a korábbi tarvágásos sarjról való újulat nevelést felváltja az un. ernyős felújítás.) A vágások kitermelése csak részleges, elővágások után magfákat hagynak, és a természetes újulatot védik, mindenféle használatot megszüntetve benne, majd a csemetéket ritkítják, és ha a fiatalos elég erős, a hagyásfákat kiszálalják. A tűlevelű erdőkben a magról való vetést alkalmazzák. Zanthier a fatermesztési elveket az egyes vágásokra felosztott pagonyok feltételeihez igazította, figyelembe véve azok méreteit, a talaj minőségét, az uralkodó szélirányt, a kitermeléssel kapcsolatban mérlegelte a megközelítési, szállítási és úsztatási lehetőségeket, a fűrészüzemek kapacitását, és ezeket egyeztette a fa iránti kereslettel.[31]

Az út következő állomása szintén a 18. század végén meghonosodott új fatermesztési gyakorlat színhelye, a Georg Ludwig Hartig által 1789-ben a Wetterauban található Hungenben alapított magániskolája lenne Majnafrankfurt közelében. Lakoszil információi egy kicsit elmaradtak a valóságtól, mert az iskola ebben az időben már Dillenburgban működött, és 1806-ban Stuttgártba költözött. (Szerencsére útja során már megtalálta a tanintézetet. Látogatottsága valóban rendkívüli volt, Lakoszil tájékoztatója szerint 1796-ban több mint 50 praktikánsa volt, a szakirodalom 1800-ban már 70 hallgatóról tud. Hartig már

[30] Uo. Prot. 1804 N 576., 861.

[31] Uo. Prot. 1804 N 616., *Rubner* 1967, 64., *Kremser* 1990, 273., 287., Enzyklopädie VIII. Bd. 503., *Nožička* 1957, 280.

nem nemes, erdész dinasztia tagja, apja, nagybátyja, testvére is ezt a foglalkozást választotta. Az erdészetben bevezette a tartamosság elvét, a kitermelés és az erdő regenerálásnak egyensúlyát, vagyis soha nem szabad több fát kivágni, mint amennyit pótolni lehet. Ahogy írták róla, porosz racionalitást vitt az erdészetbe. Munkássága főleg a magas szálerdők megtartására irányult.[32] Ha jut idő, Lakoszil meglátogatta volna még Witzleben intézetét Waldauban, Kasseltől nem messze, de megismétli, hogy ha egy mód van rá, szeretne Hartignál legalább negyedévet gyakorolni. Kassel erdészeti oktatásának jó híre van a Monarchiában, már Mária Terézia is ide küldte erdészetet tanulni 1768-ban a szenci kollégiumban végzett kamarai tisztek fiait.[33]

Festetics György viszont a cseh erdőgazdálkodási gyakorlattal, a híres Schwarzenberg és Liechtenstein hercegi uradalmakban folyó erdőgazdálkodással, és egy cseh erdésznek Ehrenwerthnek a tanintézetével akarta megismertetni leendő főerdészét. A német tanintézeteknél többre becsülte a nagy cseh erdőuradalmak gyakorlati gazdálkodását, annak ellenére, hogy maga is egy erdésziskolai tananyagot kívánt összeállítani. Festetics György információi sem voltak naprakészek az erdész szakma kitanulásának a lehetőségeiről. A híres cseh erdésznek, Ignac Johan Ehrenwerthnek, Langen és Zanthier tanítványának erdészeti iskolája az Erz hegységben a Rothenthan birtok Rothenhaus nevű uradalmában Plattenben nem működött már Lakoszil utazásának az idején.[34]

Csehországban a mienknél jóval magasabb volt az erdészeti kultúra, az erdőgazdálkodás a 18. században a gazdasági életnek és a kereskedelemnek is jelentős tényezője. A 18. század végére a cseh parasztokat már megtanították a fenyőmagok gyűjtésére és öntözött földbe való vetésére, Magyarországon a Festetics birtokokon az uradalmi tisztek a 19. század elején még azt sem tudják, hogy mikor van a fenyő magvak vetésének az ideje, nemhogy a módját ismernék. Az idegen fővadász által elültetett fenyő csemetékkel nem törődnek, nem gondozzák, nem öntözik őket, hanem hagyják kipusztulni, és a gróf a nagyarányú építkezésekhez Karintiából és Stájerországból a Murán keresztül hozatja drága pénzen a puhafa gerendákat és a fűrészárut, majd nagy nehézségek árán tengelyen hordatja pl. Keszthelyre.[35] Festetics György végül úgy döntött, hogy ha Lakoszil a három általa megjelölt cseh erdészeti objektumot meglátogatja, maradék idejében mehet német területre is.

A végső programot Spazierer titkár és Kastel Albert főerdész állították össze saját ismeretségük alapján. A tervben alapul vették Feldeck fővadász, valamennyi Schwarzenberg birtok főerdésze fiának két éve tett vándorútját is. (A Feldeck-család is erdészdinasztia közülük, az első erdőmester már 1718-ban a Schwarzenberg hercegeket szolgálta.) A Schwarzenberg hercegek birtokán eltöltendő hosszabb tanulmányi időt a Budweis melletti Frauenbergi (ma Hluboka Csehország) erdők helyett a cseh határ menti Schwarzenberg helységben je-

[32] *Hasel* 1985, 230., *Kremser* 1990, 409., Enzyklopädie 1894, IV. Bd. 555–557.,

[33] P 279 Prot. 1804 N 616., HKA RN 456. N 36. 1768., *Tagányi* 1896 2. N 104. A tanulmányok úticéljának, helyének feltüntetése nélkül.

[34] P 279 Prot. 1804 N 860., *Rubner* 1967, 73., *Nožička* 1957, 224–225., 281., Enzyklopädie 1894 III. Bd. 123.

[35] *Nožička* 1957, 352., P 279 Prot. 1794 N 1045., Prot. 1795 N 1315., 224., 475., 17., 1072.

lölték ki, Vaclav Joseph Friedel cseh főerdész mellett. Kastel jó kapcsolatokat ápolt a schwarzenbergi iskola irányítójával Friedellel, hozzá nyugodtan küldhette volt tanítványát. Ezután az útitervben Frankfurt, Augsburg és Dillenburg (Hartig iskolája), majd Esláron keresztül Koburg következett, Erlau, (ma Eger Csehország) azután Rothenhaus, és onnan Keszthely volt az útvonal. Friedel főerdésznek Kastelen kívül Vitéz, Festetics bécsi ágense is küldött ajánlólevelet, és kiállíttatták az utazáshoz szükséges útleveleket is.[36]

Lakoszil Passau felé hagyta el az országot és a következő hosszabb állomásáig, Nürnbergig csak a Schärdingen melletti Vilshofenben és Regensburban látott említésre méltó erdőgazdálkodást. Szükségesnek tartja megjegyezni, hogy az általa említett erdőuradalmakban az erdészeknek „nem szabad idegen manipulációt kezdeni, hanem Detzl úr fő erdő inspector ideáit követni", ha valaki hozzá „nem alkalmaztatja magát, a szolgálatból eleresztik." Georg Anton Däzel a matematikai iskola jeles képviselője volt, újat alkotott az erdőfelmérésben, amelynek munkálataiban először használta Németországban a polygonális mérést és a Reichenbachi teodolitot. Däzel az erdők kihasználtságának és gazdaságosságának kiszámításában, a hozadékszámításban már a kamatos kamatot is figyelembe vette. Vele Lakoszil személyesen nem találkozott, mert Däzel a München melletti Freisingben oktatott, de alkalma volt megismerni matematikai módszereit. A meglátogatott erdőkről megállapítja, hogy a vágások jól fel vannak osztva. Nürnbergben ekkor Johann Philip Ziement volt a vezető erdész, akinek elsősorban az erdészeti közigazgatás és az erdészeti adminisztráció kimunkálása volt az erőssége.[37]

Lakoszil 1804 november közepén érkezett meg Schwarzenbergbe Fiedel főerdészhez. Az erdészeti iskolát 1800-ban Schwarzenberg II. József herceg alapította és finanszírozta, benne Fiedel és Slevogt erdészek tanítottak. Friedel, a botanikai iskola képviselője, nagyon jó gyakorlati szakember volt és intézetéből jól képzett erdészeket bocsátott ki. Arról volt híres, hogy a korábbi évszázadok rablógazdálkodásai nyomán megmaradt kopárokat és tisztásokat és a lepusztult erdőket sikeresen tudta felújítani. Az uradalomban fejlett erdőgazdálkodást folytattak, amelyről Lakoszil beszámolt. Valamennyi erdőt felmérték már geometriai és erdészeti szempontból, és térképeken is ábrázolták. Az erdők egyenlő vágásokra vannak felosztva, és minden vágást a vágás számával ellátott, földbeásott kőoszlop jelez. Az erdőben a korábban kialakult régi utakat megszüntették, és friss növendék fákkal beültették. Új, egyenes vonalvezetésű, de kevés számú mesterséges utat építettek, amelyeket úgy jelöltek ki, hogy a vágások iránya az utakra dőljön. Ezáltal a kivágott fákat az erdőből anélkül lehet kihozni, hogy szállításkor a fák megsértenék egymást. Miután az adott vágást kitisztították, az erdő széle felé eső oldalát árokkal vették körül, hogy a beültetett erdőrész védve legyen. Az üres vágásterületet ugyanis azonnal beültetik. A kiszáradt csemetéket újakkal pótolják, hogy „az erdő egyszerre nőjön fel." A nevelt erdők általában fenyőfélékből állnak, de a mocsaras területeket,

[36] Uo. Prot. 1804 N 1082. Prot. 1804 N 1056., Prot. N 2/1965.
[37] Uo. Prot. 1804 N 1352., 582., *Hess* 1885, 58., Enzyklopädie 1894, II. Bd. 585., VIII. Bd. 535.

amelyeket egymás után lecsapolnak, gyorsan növő fákkal ültetik be, pl. éger, hárs, nyárfa.

Friedel erdőmester felmérte Lakoszil tudását, és úgy találta, — és ezt meg is írta Keszthelyre, — hogy bár a az ifjú erdész gyakorlati ismeretei jók, az erdészeti segédtudományokban (ld. botanika) azonban nem elég jártas „Tudja tehát, hogy az erdő becsű és vágásfelosztása által virágzásban fenn tartathatik, tudja, hogy az elvetett magvakból idővel fa nyőhet, de azt nem tudja meghatározni, hogy ez, vagy amaz helyhezeten minő fa ? hogyan ? és minő culturával tenyésztethetik." Ha április közepéig itt marad „azon talentumai mellett , amelyekkel bír, Schwarzenbergben való múlatása alatt megtanulhatja az erdészség fundamentális tudományait u.m. a clima, föld és helyhezet tudományait, a plánták physiológiáját, az erdei botanikát, fák nemeit", vagyis a termőhelyi viszonyok ismeretét és helyes felhasználását. Olyan tudást ígért tanítványának amelyet látva Festetics gróf meggyőződhet arról, hogy „a schwarzenbergi Theoreticopractica erdészeti oskola úgy el vagyon rendelve", hogy azt bárkinek lehet Magyarországon ajánlani. A gróf elküldette magának az ottani erdészeti intézet tantervét és tananyagát, azzal valószínűleg meg volt elégedve, mert beleegyezett a hosszabb tanulási időbe, sőt örömét fejezte ki, hogy vadásza újat is tanul. Mindenesetre az ott tanultakról is írásos bizonyítványt kért.[38] Az iskola mintagazdaságának faállományát főleg luc, és erdei fenyők alkották, és a viszonylag kevés fenyvessel rendelkező Festetics hitbizomány számára fontos volt, hogy a leendő erdész értsen a kihasznált fenyvesek pótlásához és újak telepítéséhez. Megható, ahogy mindhárom erdésziskola, ahol Lakoszil eddig megfordult, mindent megtett azért hogy a gróf előtt a legkedvezőbb színben tűnjön fel. Kastel még tanítványa nevetletlen viselkedését is megbocsátotta annak érdekében, hogy Festetics György jelöltje az ő iskolájában végezzen. Valamennyien átadták iskoláik tantervét, tananyagát és vizsgamódszereit.

A végzett ifjú vadász tehát ismét beült a tanulópadba és naponta két óra előadást hallgatott csak a fanevelésről, ezen kívül természettudományokat, fizikát és rajzot is tanult. Friedel kellő önbizalommal azt is közölte vele, hogy Schwarzenbergen kívül "másutt az erdészi dolgokba nem sok tapasztalást tehet". De azért adott neki ajánlólevelet Dillenbergbe Hartighoz és Kasselbe Witzlebenhez. Lakoszil részt vett a helyi gyakorlati erdészi munkákban is, és eljárt a szokásos vadászatokra. Kötelező beszámolóiban nem mulasztotta el megírni, hogy megtanulta, melyik fafaj (nyár, nyír, hárs, jegenye) milyen talajt és éghajlatot kedvel, és növekedése milyen gyorsan várható. A mintagazdaság fenyőkből álló részén kívül az erdőuradalom állományalkotó fafaja a cser és a bükk volt, a Magyarországon értéktelennek számító többi említett fát gyorsan növő tűzifaként termesztették. A kitermelt fenyvesek magról való felújítására a herceg évi 300 Ft-ot fordít a jelentés szerint. Lakoszil az elméleti tárgyakon kívül taxációt, és a lepusztult erdők feljavításának a módját tanulta, a tanultakat szokása szerint feljegyezte. Mesterével kirándulásokat is tett, járt a bambergi, würzburgi és ebrachi erdőkben, és mivel volt már némi tapasztalata, megállapította, hogy a vágások felosztását rendben végzik, és a fák taxációjáról is helyes

[38] *Hess* 1885, 91., P 279 Prot. 1804 N 1398., 1495. Prot. 1805 N 57., *Nožička* 1957, 337.

számadást vezetnek. A würzburgi érsekség fővadásza és főerdőmestere abban az időben Karl von Zyllhard báró volt, egy kitűnő szervezőtehetség, uradalmában Lakoszil a legjobb erdészeti személyzeti berendezkedést tapasztalhatta meg.[39]

Schwarzenbergben Friedelnél megismerkedett egy akkoriban elterjedő ökológia gondolkodási móddal, azzal, „hogy a lepusztult erdő helyrehozásából mi haszon árad a hazára és annak lakosaira." Ez a szemlélet Festetics erdőgazdálkodási elveit és gyakorlatát is áthatotta, az erdőket önmagáért, az erdő és a természet fennmaradásáért igyekezett jó karban tartani, még akkor is ha ebből nem származott közvetlen pillanatnyi anyagi előnye, vagy éppen ellenkezőleg, lemondott az erdőkből mindenáron való haszonszerzésről, ha az az erdők számára káros következményekkel járt. Bright is megjegyezte, hogy a gróf hajlamos a modernebb gazdálkodási eljárást választani, akkor is, ha az Magyarországon nyilvánvalóan nem lehetett nyereséges. Lakoszil schwarzenbergi tartózkodása több mint egy hónappal meghosszabbodott, mivel pénzt várt a direkciótól, hogy Friedelnek is ajándékot adhasson, saját útiköltsége is késett Bécsből, legfőképpen pedig szerette volna jövőjét biztosítva látni, vagyis megtudni azt, hogy kap-e Keszthelyen megfelelő alkalmazást, és erre várta a választ. Mint írta „szeme előtt tartván azt, hogy jövendő maga alkalmaztatása felől sem a gróf őnagyságától, sem Vitéz ágens úrtól mind ekkoráig sem vett légyen parancsolatokat, szükségesnek tartotta azokat bevárni."[40] Miután megkapta pénzt, 9 aranyat belőle tanító mesterének ajándékozott, és elindult Dél-Németország, svábföld felé. Schwarzenbergben kapott bizonyítványát ezúttal nem küldi haza, mivel a „további útján maga legitimációjára" szüksége lesz rá.

Következő állomása, ahol hosszabb ideig időzött, Stuttgartban volt Johann Daniel Reitter erdőtanácsosnál, aki az ottani Forstdepartmentnél állt alkalmazásban. Reitternek ebben az időben még nem volt magániskolája, azt csak 1807 után nyitotta meg, korábban a tartományi erdészei közigazgatásnál a „Forstbesserungskomissionnál" dolgozott. Pályája katonaként indult, majd a testőrgárda vezetése után lett hivatásos fővadász, Lakoszil is mint vadászhoz ment hozzá tapasztalatcserére. Reitter érdeklődése több más kortársához hasonlóan csak később fordult az erdészet, mégpedig az erdészeti botanika felé. Burgsdorfnak már említett alapvető munkája, a Forsthandbuch mellékleteként egy növényhatározót állított össze a legismertebb száz Németországban vadon növő fafajról. Ismerve Lakosil szokását, ezt a művet vagy megszerezte, vagy lemásolta, és így tudott otthon a gróf kérésére viszonylag hamar egy szintén száz fafajt, ezek előfordulási helyét, termőhelyi viszonyait és vágáserettségét feltüntető listát készíteni, bár ebben a munkájában valószínűleg a grátzeni botanikuskert fáiról korábban készített növényhatározója is segítette. Reitter Lakoszilnak megmutatta a Stuttgart környéki nevezetesebb erdőket is, amelyek gazdálkodási szintje valószínűleg megfelelt a Lakoszil által már természetes állapotként elfogadott erdőgazdálkodási módnak, mert nem tesz a látottakról semmilyen megjegyzést, mint azt tenni szokta.[41]

[39] Uo. Prot. 1804 N 1398., Prot. 1805 N 103., 126., 199., 220., Fiziokratizmus hatása. Enzyklopädie 1894 VIII. Bd. 587.

[40] P 279 Prot. 1805 N 301., 2/3., 2/49., *Bright* 1935, 57.

[41] P 279 Prot. 1805 N 60., 2/123., Enzyklopädie 1894, VI. Bd. 436.

Karlsruhéban kelt levelében pl. leírja, hogy a „svábországi" Sczwarzwald erdeivel nem bánnak kíméletesen sem a lakosok, sem a birtokosok. Az erdők még nincsenek rendesen vágásokra sem felosztva. Ennek az elmaradottabb erdőkezelésnek az okát abban látja, hogy mind az erdészek, mind beosztott erdőőreik nagyon rosszul vannak fizetve, különösen fix fizetésük kevés, és csak a mellékesekből tudnak nagyobb jövedelemre szert tenni. (Ilyen mellékes jövedelemnek számít az a pénz, amit a kivágandó fa kimutatása fejében kapnak az erdészek, és ezekben az esetekben sok visszaélés történhet.)[42]

A Karlsruhei erdők ellenben igen szépek, szabályosan vannak felosztva és „regulázva". Geometriai felmérésük azonban még nem történt meg. Ugyanakkor az erdei jövedelmek könyvelése és az erdei munkák adminisztrációja kifogástalan, a vezető erdészek tevékenységükről munkanaplót vezetnek. Ez a helyzet nem véletlen. Karlsruhe híres és meghatározó erdészeti személyisége Johann Georg August von Hartmann, aki a karlsruhei egyetemen erdészetet és vadászatot is oktat, és a tartományban vezető erdészeti tisztviselő, elsősorban közgazdász, kameralista, hivatalnokember. Korábban bányaműveléssel is foglalkozott, és inkább közgazdász, mint erdész. Egy újabb erdészeti irányzat, felfogás képviselőjével és gyakorlatával ismerkedett meg az erdészgyakornok, bár arról nem esik szó, hogy személyesen is találkoztak volna. Lakoszil megemlíti még, hogy a helyi erdőkben „külső országi" fákat is lehet látni, különösen szépek a platánok, a magyar erdésznövendék kedvenc fái. Az erdők zöme fenyőféle, és a levágott fák helyét azonnal jóféle fenyőmaggal bevetik. Cseh-, és Németországban egyáltalán nem alkalmaznak mezőgazdasági köztesművelést, vagyis a kiirtott erdőterületek helyén nem folyik néhány évig mezőgazdasági termelés, még kapások művelése sem, amelyeket nálunk ekkor, és még később is az elvetett magokkal együtt művelnek, azt tartva, hogy így azok földjét is egyúttal fel lehet porhanyósítani, hanem az utánpótlás a lombos erdőknél is még ugyanabban az évben megtörténik, és csak magát a csemetést gondozzák.

Karlsruhéből Lakoszil kitérőt tett Heidelbergbe, ahol az egyetem füvészkertjét látogatta meg, itt számos helyi és egzotikus fafajtával ismerkedett meg. Az erdőgazdálkodást azonban már mindenütt a hozzáértő szakember szemével nézi és megállapítja, hogy ugyanakkor "az ottani erdők nem a legjobb lábon állanak".[43] Majnafrankfurtban hivatalos ügyeit kellett intéznie, a háborús viszonyok között másutt nem kaphatta meg a váltópénzeit és nem válthatta át birodalmi pénzre. A napóleoni háborúkkal elfoglalt Németországban igen drága lett az élet, Lakoszil hiába írja haza a direkciónak, hogy „majd mindent dupla áron kell fizetni". Haza küldött aprólékos elszámolásaiból az erdészetet és egész útját nem jó szemmel néző hazai tisztség csak azt látja, hogy az egészen más körülmények között megállapított, napi 5 Ft határig engedélyezett költőpénzt minduntalan túllépi. A tisztség a realitásokat a nem akarja figyelembe venni, és állandóan az utazó szemére veti, hogy visszaél a gróf jóságával. Ezért Lakoszil elhatározza, — és erre engedélyt is kér a direkciótól, — hogy további utazásait és az egyes állomásokon töltött időt lerövidíti, és Csehországba való menetele előtt még vissza-

[42] P 279 Prot. 1805 N 2/141.
[43] Uo. Prot. 1805 N 2/215.

tér Schwarzenbergbe.[44] (Itt valószínűleg vendégül látták, vagy olcsón tartották.) A dolog minden bizonnyal nem jutott a gróf tudomására, mert ő nem egyezett volna bele, hogy a számára fontos, Európa szerte híres liechtensteini hercegség erdőuradalmainak és a kor legtöbbre tartott erdészének az Eisgrubban és Feldsbergben (ma Valtice és Lednice Szlovákia) dolgozó Wallascek Theobald Edler von Walberg tevékenységének a megismerése a tanulmányútból kimaradjanak.

Ha már ott járt, az érdeklődő Lakoszil Majnarankfurt város erdőgazdálkodásával is megismerkedett. A nagyvárosban fatermelés centrikus erdőgazdálkodást folytattak, mivel sok fára volt szükség. A fa ára is viszonylag magas, 18-19 Ft öle, ehhez a nagyváros okozta keresleten kívül az általános háborús áremelkedés is hozzájárulhatott. A Festetics birtokokon a nagyvárosok, Kanizsa, Keszthely környékén csak 6 Ft a fa öle, de Prágában is csak 8 Ft-ot kértek érte. A nagy faigény miatt (és talán a közelben tevékenykedő Hartig hatására is), fejlett erdőgazdálkodást folytatnak. Az erdők nem nagy kiterjedésűek, de „rendes vágásokra vannak felosztva". A vágásokat szintén utak szegélyezik, hogy a kivágott fát könnyebben és gyorsabban ki lehessen hordani és elszállítani. A kiürült vágásokat azonnal csemetékkel és ültetvényekkel beültetik. A faeladásokról pontos jegyzőkönyveket vezetnek. Lakoszilnak feltűnik, hogy az erdők nagyságához képest magas az erdészetben foglalkoztatottak száma. Az erdőkből származó jövedelem több ezer forint, de igen sokat — állítólag 9 ezer Ft-ot — költenek egy évben az erdőkkel és a fatermeléssel kapcsolatos munkákra is. Megjegyzi, hogy az erdőkben apróvadak is vannak. Másutt még nem tett említést a vadállományról, csak a különböző vadászatokról.[45]

Lakoszil következő úticélja Friedrich Heinrich Georg von Drais báró schwetzingeni magániskolája volt. Drais kezdetben jogot tanult, majd katonai pályára lépett és ő is csak később kezdett az erdészettel foglalkozni. Főerdőmesteri tisztséget először a bádeni őrgrófságban töltött be Gernsbachban 1784-ben, valószínűleg Geusau báró utódja volt, és így egy modernül kezelt, jól berendezett és szervezett erdőuradalmat vezetett. Mivel Geusau báróhoz Csehországból is küldtek erdészeket erdőfelmérést és általában erdészetet tanulni, az uradalomnak jó híre volt a korabeli erdésztársadalomban. Drais 1804-ben költöztette át magán mesteriskoláját Schwetzingenbe. Az erdők állapotával, a vágásfordulók kialakításával, az erdőfelmérések alapján készült becslések (Geusau újítása) könyvelésével és adminisztrációjával Lakoszil nagyon meg volt elégedve, a tapasztaltak egy kissé őt is meglepték. „Az erdő olyan systematicus rendben tarttatik, hogy Fridl fő erdész sem tehetne ellene semmi kifogást is" – írja.[46]

Kasselben Witzleben főerdésznél is több időt tölt, pedig ideje lassan lejár, már augusztus van. A Kasselben uralkodó, Mária Terézia által is nagyra tartott erdőgazdálkodásról nincs egy szava sem, főleg Witzleben főerdőmestert dicséri.

Georg Ludwig Hartig dillenbergi népes mesteriskolájában az erdei tervektől eltérően csak néhány napot töltött. A szokásos küldeményen, az iskola szer-

[44] Uo. Prot. 1805 N 2/141., 411., Enzyklopädie 1894, IV. Bd. 560.
[45] Uo. Prot. 1805 N 2/332., 2/346.
[46] Uo. Prot. 1805 N 2/279., *Hess* 1885, 69–70., Enzyklopädie 1894 II. Bd. 124.

vezeti beosztásának ismertetésén kívül hazaküldi Hartig ott szerkesztett újságját, pontosabban periodikáját, illetve annak reklámszövegét is, címe „Forst und Jagd". Megtudjuk még, hogy Dillenburgban külön kezelik a földesúri és paraszti erdőket. Az előbbieket „a regula szerint manipulálják", míg a paraszti erdők túlhasználtak, az észak-német ipartelepek közelsége meglátszik, a parasztok nagy tömegben égetnek szenet és meszet. A Haubergi erdőn pl. egy parasztnak évente 2-300 Ft jövedelme is van. A községi, szabad paraszti (tehát nem jobbágy) tulajdonban lévő erdőket másutt is szabadon használták a falu parasztjai Németországban, főleg annak nyugati és északi, a második jobbágyság által nem terhelt részein, de valószínűleg itt olyan szembeszökő a paraszti erdőhasználat, hogy Lakoszil szükségét látja jelentésében megemlíteni. Mivel útját már visszafelé fordította Schwarzenberg, majd onnan Csehországon keresztül Bécs felé, ezután mind az erdészeti oktatás, mind az uradalmi erdőgazdálkodás szempontjából jelentős helyeken is rövid időt, néhány napot tölt. A göttingai egyetemen — ahol már ekkor erdészeti tanszék is volt — megtekintette a botanikus kertet, amit szintén nagyon dicsért.[47] Az utazás következő pontja a Wernigerode melletti ilsenburgi erdők megszemlélése volt. A tanintézet inkább az előző erdészgeneráció életében és oktatásában játszott jelentős szerepet. Az intézetet Zanthier alapította 1760-ban, és Lakoszil jelenlegi tanárai és mesterei tanultak a falai között. Az erdőgazdálkodás színvonala azonban nem változott az akkori vezető, Friedrich Wilhelm von Hagen, a stollbergi uradalom erdőmestere alatt sem, bár a tanintézet Zanthier halála (1778) után megszűnt. A főerdőmester készségesen megmutatta az erdőket, Lakoszilnak, aki azokat a várt állapotban találta és, az főerdőmesterről csak annyit jegyzett meg, hogy jól érti a dolgát.[48]

Utolsó, jelentősebb állomásának a Dreissigackerben található, Johann Mathäus Bechstein gótai erdőtanácsos által vezetett erdészeti tanintézetet szánta. Az iparos családból származó Bechstein az erdészettudomány alapító, meghatározó személyiségei közé tartozott elsősorban természetrajzi kutatásai folytán. Botanikusként is jelentőset alkotott, de főleg mint entomológus, a rovarkártevőkkel és az ellenük való védekezéssel kapcsolatos kutatásaival tűnt ki. Tudományos dolgozatában a káros és hasznos erdei rovarokkal foglalkozott. Iskolája kora egyik legkedveltebb erdészeti tanintézete volt, Lakoszil itt nem csak rövid ismerkedő látogatást tett, hanem két hetet töltött, és az előadásokat is hallgatta, mivel ebből a szakirányból még keveset tudott. Bechstein intézetének magyar vonatkozása is van, ugyanis első magániskoláját 1796-ban a Waltershausen melletti Kemnota birtokon alapította, és csak 1801-ben költöztette át Dreissigackerbe. Kemnotában erdészetet és vadászatot tanított nála Heinrich David Wilckens, akit a Selmecbányai Bányászati Akadémia mellé rendelt első magyarországi erdészeti tanintézet vezetőjévé és tanárává neveztek ki 1807-ben. Wilckens éppen azért kapta a megbízást egy nála képzettebb és magasabb rangú erdészt, Nördlingent megelőzve, mert neki már oktatói gyakorlata is

[47] P 279 Prot. 1805 411., 558., Witzlebenről nem tartalmaznak külön szócikket az életrajzi lexikonok, Dombrowski is csak az Unterrichtswesen és Forswissenschaft c. összefoglaló szócikkekben említi. Enzyklopädie 1894 III. Bd. 158–165., VIII. Bd. 69–73.

[48] P 279 Prot. 1805 N 2/498., valamint l. előző jegyzet.

volt. Többek között Bechsteinnel alakították meg a Gothai Erdészeti és Vadászati Tudományos Társaságot. Wilckens nem követte Bechsteint Dreissigackerbe, és felhagyva a tanítással tudományos dolgozatok írásába kezdett.[49]

Útban hazafelé Lakoszil még szétnézett Poroszországban, ahol korábbi tapasztalataival szemben feltűnt neki, hogy a falvaknak nincs erdejük, a parasztok nem kapnak kérésüknek megfelelő mennyiségű fát, hanem csak korlátozott mértékben. Poroszországban Münichhausen vadászmester volt a kalauza. Nem tudta, hogy ez a jelenség az itt uralkodó második jobbágyság utóhatása, hanem annak tulajdonította, hogy az erdőkben és a folyók mellett nem állítanak fel fadepozitóriumokat, sajnálván az erre fordítandó költségeket. Nem érti, hogy a fakereskedelem miért nem működik, a fát a folyókon miért nem szállítják le a nagyvárosokba, és miért pazarolják el, holott így az erdőgazdálkodás nem lehet gazdaságos. Egyoldalú műveltsége miatt erdészeti szakmai okokat keres és úgy véli, hogy az a hibák forrása, „hogy Hartenberg nevű főjáger mester minden informatioját a Burksdorfi erdőkönyvecskéből (Burgsdorf, Forsthandbuch 1788) veszi a clímára pedig és a földre semmi reflexiót sem vesz." Burgsdorf megítélése amúgy is vitatott az erdészettörténészek körében, Anton Schwappach, a német erdészettörténet 19. század végén született nagy összefoglaló művében azt írja róla, hogy jelentőségét kortársai túlbecsülték – és a jelek szerint Lakoszil se mindenütt kapott róla pozitív értékelést.[50]

Csehországban Lakoszil meglátogatta Ignaz Johann Ehrenwerthet, aki ekkor már állami tisztviselő, kincstári erdőmester volt. Ehrenwert azok közé a személyek közé tartozott, akikhez a gróf eredeti útiterve irányította Lakoszilt, de a tanulmányút időpontjában Ehrenwerth tanintézete már nem működött. A cseh erdész különböző tisztségek betöltése után Zantheiernél tanult Ilsenbergben, majd Rothenhan gróf erdőmestere lett annak Rothenhaus birtokán. 1773-ban a Rothenhaus birtokon Plattenben alapította az osztrák birodalom első erdészeti tanintézetét. Intézetének állandóan 20-30 hallgatója volt. Elismertsége elsősorban az osztrák birodalomban volt jelentős. Részben magyar vonatkozása tevékenységének, hogy ő volt az elméleti kidolgozója II. József kataszteri felmérése erdészeti részének. Ezért a munkásságáért loo aranyat is kapott az uralkodótól. Továbbfejlesztette és Prágában egységesítette a Frantisek Rang által kidolgozott cseh erdészeti vizsgarendszert. Csehországban ő vezette be az erdők rendszeres tudományos alapokon álló vágásfordulóinak kialakítását (természetesen a szakirodalomban érthetetlenül említés nélkül hagyott Geusau bárón kívül, aki tette ezt a Liechtenstein uradalmakban, és aki Mária Terézia erdészeti tanácsadója volt.)[51] Lakoszil Csehországban kitérőt tett Dečinben, ahol Zásnuczky cseh vadász volt az erdőmester. Dečinben tetszett neki az erdőkezelés, és elragadtatással beszél a Zásnuczky által kialakított „remisekről", amelyek alapján őt „fontos és értelmes vadásznak lenni tapasztalta". Ez a találkozás valóban fon-

[49] Uo. Prot. 1805 2/553., Enzyklopadie 1894 I. Bd. 494., Kremser 1990, 684. Wilckensről azt tartja, hogy a német erdészeti szakirodalom nem is foglalkozik vele, inkább csak a magyarok. *Lesenyi Ferenc*: A selmecbányai erdészeti tanintézet története (1808–1846) Bányászati, kohászati és erdészeti felsőoktatásunk története 1735–1935. Sopron, 1958. 9–24.

[50] P 279 Prot. 1805 N 2/604.

[51] Uo., *Rubner* 1967, 73–74., *Nožička* 1957, 223–225., Enzyklopädie III. Bd. 123.

tos volt a számára, hiszen akkor egy erdész nem lehetett meg vadászati ismertek és gyakorlatok nélkül, bár Keszthelyen Lakoszil feladata a hitbizomány erdészetének vezetése volt, vadászati és reprezentációs célokra Festetics gróf udvari vadászt tartott, akinek semmi köze nem volt az erdészethez. Dečinből a Budweis melletti Frauenbergbe utazott. Frauenberg szintén Scwarzenberg birtokon feküdt, erdészeti vezetője az ifjabb Feldeck báró, aki három évvel ezelőtt Schwarzenbergben tanult és hozzá hasonlóan európai tanulmányutat tett.[52] Nem ismert Festetics reakciója amiatt, hogy a Liechtenstein csehországi erdőuradalmak megismerése kimaradt a programból végeredményben a keszthelyi tisztség kicsinyessége és talán féltékenysége miatt.

Három év tapasztalata után 1808-ban látszott már, hogy Lakoszil teendői miatt az eredeti tervekkel ellentétben nem utazhat, és az is világossá vált, hogy a gazdasági tisztség erdőgazdálkodásról vallott felfogása korszerűsítésre szorul. Lakoszil otthon kemény harcot vívott a gazdasági tisztséggel, hogy az erdőgazdálkodásra vonatkozó intézkedéseit ne szabotálják el, ne hátráltassák. Személyének és hivatalának az elismertetése is nehézségekbe ütközött, a gazdatisztek nem akarták őt elfogadni hasonló, sőt időnként nekik is utasításokat adó egyenlő félként. A jószágkormányzóság bár nyíltan nem állhatott ki mellette, nem vállalva a tisztséggel a konfliktust, de rendre segítségére volt. A gróf ekkor úgy döntött, hogy egy kifejezetten gazdasági vezetői posztra taníttatott és szánt alkalmazottját, egy tehetséges fiatal georgikoni praktikánst, akiből nem akart erdészt csinálni, hanem csak egy erdészethez is értő gazdatisztet, 1808-ban a Liechtenstein herceg szolgálatában álló von Walberg főerdészhez küldte Eisgrubba és Feldsbergbe Liechtenstein birtokokra. Az utazás ill. a tanulás részleteit a gróf maga beszélte meg az említett hercegi tanácsosi rangban lévő főerdésszel. Alois II. Lichtenstein herceg 1802-ben adta ki a Walberg báró által készített, a kor legteljesebb, az erdészet valamennyi problémáját felölelő instrukcióját Wälder Vermessungs Eintheilungs und Schätzungs Instruktion címmel. A munka a csehországi uradalmakon kívül még magyar kamara 1807-ben alakult Forst Inspection hivatalában is érvényben volt. Walberg nemcsak az erdőgazdálkodás korszerű vezetésével foglalkozott, hanem kezdetben a faszükséglet enyhítését segítendő gyorsan növő fafajok termesztésével is kísérletezett, és sikerrel honosított meg több amerikai és kanadai fafajt is. Ez a munkássága híressé tette Közép-Európában. Amikor a pesti egyetem a Helytartótanács engedélyét kérte, hogy egy botanikus kertet és arborétumot rendezhessenek be különböző fajú és főleg amerikai fák betelepítésével, a Liechtenstein hercegi birtokról szándékozta a fákat beszerezni. 1808-ban indult be a Selmecbányai Bányászati Akadémia mellé rendelt erdészeti tanintézet, de utóbbi hiába tanított erdőgazdálkodási ismereteket, a magyar magánbirtokosok jobban bíztak a külföldi uradalmi gazdaságok erdészeti tapasztalataiban, és kevésbé a bányászati tanintézetben oktatott anyagnak a felhasználhatóságában. Maga a tanintézet vezetője Wilckens panaszkodott arról, hogy intézménye inkább a Bányá-

[52] P 279 Prot. 1805 N 2/604.

szati Akadémia egyik tanszéke, mint önálló iskola, és a hallgatóság is igen lassan gyülekezett.[53]

Röviden összefoglalva a leírtakat elmondható, hogy a keszthelyi Georgikon erdészeti iskolájában az akkori Európa legmodernebb és legátfogóbb erdészeti ismereteit oktatták, ugyanis Festetics György nem hagyatkozott csupán erdészjelöltje feljegyzéseire, hanem a legtöbb erdészeti tanintézet és mesteriskola tananyagát is összegyűjtötte. Az erdészettudomány legújabb eredményeit felhasználva ugyanilyen korszerű erdőgazdálkodást igyekezett bevezetni a birtokain is.

[53] Uo. Prot. 1808 N 1/1089., 1/1200. Flekl Károly volt a szerencsés kiválasztott georgiconi praktikáns., MOL E 324 Forst Inspection 1 cs. 1802 fol 40–115., *Tagányi* 1896 3. N 4., *Nožička* 1957, 271., Enzyklopädie 1894, VIII. Bd. 282.

Kövér György

OSZTRÁK CREDIT – MAGYAR HITEL

Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank kartellje (1871–1900)

A magyar gazdaságtörténet-írás sztereotípiái közül egyike a legbejáratottabbaknak, miszerint az 1867-ben alapított Magyar Általános Hitelbank az „osztrák Rothschildok és a bécsi Creditanstalt" teremtménye volt, s hosszabb távon a „Rothschild-Creditanstalt-csoport" érdekkörébe tartozott.[1] Amilyen könnyűnek tűnhetett papírra vetni az ötvenes években azt az állítást, hogy mondjuk a Magyar Általános Hitelbank a „Rothschildék bankja" volt,[2] s ezt így felidézni később sem okozhatott több gondot, annyival bonyolultabb a máról visszatekintve pontosan megválaszolni a kérdést: kié egy bank, kikhez tartozik egy részvénytársasági formában szerveződött pénzintézet? Kik rendelkeznek vele? A részvények többségi tulajdonosa? És/ vagy a menedzseri székek, a döntő posztok betöltői? És mitől, kiktől függ a vezetők kiválasztása?

Miközben evidenciának számított historikus berkekben a legnagyobb magyar bank, a Hitelbank Rothschild-Creditanstalt csoporthoz tartozása, ennek a viszonynak konkrét, kartellszerződésben rögzített formája, a Creditanstalt pesti fiókjának a Hitelbank bank- és áruosztályakénti átvétele és 1871 és 1900 közötti szerződéses működtetése sokáig elkerülte a történetírás figyelmét. Sem a szerződés megkötése 1870 végén, sem annak módosításai és megszűnése nem tematizálódott a finánctőke térhódítását széles ecsetvonásokkal festő marxista gazdaságtörténetben.[3] Ránki György csak kései, a Hitelbank 1920-as éveiről írott úttörő tanulmányában utalt a szerződés század eleji módosítása kapcsán

---

[1] Az „összöveg": „Egyes osztrák és külföldi tőkések ..., magyarországi üzleteik kiterjesztése céljából, bankokat alapítottak Pesten, amelyek nem egyszerűen fiókok voltak, mert ezekben a magyar birtokos osztályok és a magyar burzsoázia is részesedett és irányításukban is részt vett. Így például a magyar nagybirtokosság és nagyburzsoázia tagjainak a részvételével alapította meg 1868-ban [sic!] az osztrák Rothschild-csoport a Creditanstalttal a Magyar Általános Hitelbankot..." *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Budapest 1954. 20. A kanonizált későbbi változat: „A konszolidáció és a fellendülés hatására, amely a kiegyezést megelőző politikai válságot és mérsékelt konjunktúrát felváltotta, mindenekelőtt megindult a külföldi, főként osztrák banktőke nagyarányú behatolása. Az osztrák Rothschildok a bécsi Creditanstalttal és a magyar nagybirtok és nagytőke képviselőinek részvételével 1867-ben a Magyar Általános Hitelbankot... alapították." Továbbá: „A kiegyezés után létesült öt nagybank közül egyedül a Hitelbank vészelte át a válságot; csupán a legerősebb külföldi tőkeérdekeltség, a Rothschild-csoport tudta megtartani magyarországi előretolt állását." *Berend T. Iván–Ránki György*: A magyar gazdaság száz éve. Budapest 1972. 24–25., 26.

[2] *Sándor V.*: Nagyipari fejlődés i. m. 321.

[3] Sem Sándor Vilmos (*Sándor V.*: Nagyipari fejlődés i. m.), sem *Berend T. Iván* és *Ránki György* korai műve (Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Budapest 1955) nem tett említést a két bank kartelljéről.

magára az eredeti, 1871. évi kontraktusra.[4] Bár tekintettel kell lennünk arra is, hogy a Hitelbank anyaga az államosítás után viszonylag későn került levéltári őrizetbe,[5] nehéz szabadulni attól a feltételezéstől, hogy a szerződés *Compass*okból, sajtóból jól ismerhető története azért merült hosszú időre a feledés homályába, mert nem igazán illett a monopolkapitalizmus ismert sémájába. Már maga az 1871. évi kartellszerződés is túl korainak tűnhetett, hiszen akkor még a szabadversenyes kapitalizmus kora vette kezdetét, az pedig, hogy a magyar nagybank önállósulási törekvése épp a századfordulón szabadította meg magát külföldi „gazdájának" gyámkodásától, végképp nem illett bele a külföldi tőke imperialista függőséget generáló elméletébe. Ráadásul épp az a Kornfeld Zsigmond lett a Creditanstalttól szembeni önállósodás élharcosává, aki 1878-ban még a Rotshchild-Creditanstalt csoport megbízottjaként érkezett Prágából a MÁH igazgatói székébe. Mindennek utólagos problematizálása nem változtat azon a historiográfiai adottságon, hogy a Hitelbank bécsi csoporthoz tartozása, ettől való függősége oly mértékben eleve elrendeltnek látszott, hogy annak konkrét formája, a szerződés változásai egyáltalán nem kerültek a gazdaságtörténetírás látószögébe.

Tanulmányunkban ezeknek a kérdéseknek a megfejtéséhez igyekszünk hozzájárulni, amikor újra felvetjük a kérdést: „kié" egy bank, konkrétan a Magyar Általános Hitelbank a 19. század utolsó harmadában, s ki rendelkezik vele, a posztok betöltésénél, az üzletek és a nyereség felosztásakor?

A Magyar Általános Hitelbank alapításának előzményei pontosan még nem tisztázottak. Lónyay Menyhért naplójában egy 1867. március eleji, bécsi bejegyzésben bukkan fel először az ötlet. Ennél a megkeresésnél a „pénzerőt" Schey Frigyes, a Kőszegről Bécsbe származott magánbankár képviselte.[6] Legközelebb 1867 májusában, Budán, illetve augusztusban Vöslauban járt nála az ügyben Wodianer Mór, a még a reformkorban Magyarországról Bécsbe száma-

---

[4] *Ránki György*: A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években. In: Uő: Mozgás terek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. Budapest 1983. 287., 289–290. A szerződés létrejöttére és felszámolására — a korabeli publicisztika alapján — l. Kövér György: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914.* Budapest 1982. 50., 54–55.

[5] A Hitelbank gépiratos levéltári repertóriumát összeállító Sárközi Zoltán szerint az első, töredékes anyag 1952-ben, az igazán értékes történeti állagok 1955-ben kerültek a levéltárba. *Sárközi Zoltán*: A Magyar Általános Hitelbank Rt. Repertórium. (Gépirat) Budapest 1980. 38.

[6] „Festetics Béla és Schey Frigyes egy credit anstalt felállítás végett ostromoltak. 10 millió pénzről rendelkeznek, mint mondá. – mondám adják be programjukat írásba." Lónyay Naplók (Bécs, 1867. márc. 6.): Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL); Mikrofilmtár, 37154. LXVI. 509. (a továbbiakban MOL, Lónyay Naplók) Schey Frigyes (Kőszeg, 1815–Bécs–Lainz, 1881) 1855-ben apósa, J. Landauer halála után alapította saját nagykereskedő cégét, amely egyike volt a bécsi „Hochfinanz" élenjáró képviselőinek. 1859-ben Fülöp nevű nagybátyjával együtt— koromlai előnévvel — osztrák nemességet kapott. 1863: osztrák lovag, 1869: osztrák báró. 1861–1869 között egy év megszakítással az Osztrák Nemzeti Bank igazgatósági tagja. Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. (a továbbiakban ÖBL) Bd. 47. Wien 1991. 100–101 (J. Mentschl szócikke). A Schey-családra l. még: Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Budapest 1929. 770.; *Kempelen Béla*: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. III. köt. Budapest 1939. 135–136.; *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. III. köt. Budapest 1998. 240–241. A család történetével legújabban Söptei Imre kőszegi levéltáros foglalkozik. Ezúton köszönöm szívességét, hogy két, a témába vágó előadásának szövegét rendelkezésemre bocsátotta. *Söptei Imre*: A Schey-család Kőszegen. Szombathely 2004, ill. *Uő*: A főkormányzó bankárja. Báró koromlai Schey Fülöp (1798–1881). Győr 2005. (Mindkettő megjelenés alatt.)

zott bankár.[7] A Creditanstalt igazgatótanácsában 1867. május végén került napirendre egy magyarországi „Creditanstalt" alapítása. A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a bank eszméje nem a Creditanstalt vezetői és nem is a Rothschildok fejéből pattant ki. Az előterjesztő, Teodor Hornbostel igazgató alapítóként a már említett Wodianer és Schey mellett egy harmadik magánbankárt, Todescót nevezte meg, s csak zárójelben tette hozzá, hogy „állítólag Rothschild báró és a Darmstadter Bank is érdeklődik a dolog iránt".[8] Az alapítók megkérdezték a Hitelintézetet, hogy „hajlandó volna-e társalapítóként beszállni", de egyúttal céloztak arra is, hogy „legfeljebb 2 milliós részesedést" áll módjukban ajánlani.[9] Az igazgatóság megvitatta a kérdést, s arra a megállapításra jutott, hogy „különböző megfontolásokból bölcs lenne ezzel az új intézménnyel baráti viszonyba lépni", s a felkínált részesedést is elfogadni. A kérdésre, hogy miként viszonyul a Creditanstalt pesti filiáléje ehhez az új társulathoz a választ „egy későbbi, érett döntés számára" kívánták fenntartani.[10] Végül a kiküldött komité javaslatára június 4-én az igazgatótanács elhatározta a maximum 2 milliós részvételt, azzal a megjegyzéssel, hogy a nyilvános aláírásra bocsátandó 3 millió révén ezt akár ki is lehet majd egészíteni.[11]

Nem követjük itt tovább nyomon, hogy miként lett a „magyar anstaltból" Magyar Általános Hitelbank. A bank alapítástörténete ugyanúgy nem vág ezúttal témánkba, mint ahogy a Creditanstalt pesti fiókja utolsó éveinek történetét is mellőzhetőnek érezzük. Mint láttuk, a Hitelbank ötlete eredendően sem a Rothschildoknak, sem Creditanstaltnak nem tulajdonítható. Az mégsem lehetett véletlen, hogy az alapítás körül szorgoskodó bécsi bankárok szinte mindegyike kötődött valamilyen módon Magyarországhoz. A származás mellett itt olyan tényezőket érdemes hangsúlyozni, mint a magyarországi földbirtok és vasúti vállalatokban való érdekeltség.

---

[7] „Wodiáner ... a nagy creditanstalttal ált [sic!] elő — tehát hitelünk lenne. — be szép lenne ezt felhasználni. — most a politikai szélcsendben." (Buda, 1867. máj. 17) MOL, Lónyay Naplók (számozatlan); „Wodianer a magyar hitelbank ügyében volt [...] ez utóbbi minden nap nálam." (Vöslau, aug. 2.) Uo. (számozatlan). Wodianer Mór (Szeged, 1810–Baden, 1885) 1840-ben saját nevén nyitott nagykereskedést Bécsben, de eközben tagja maradt a pesti atyai cégnek (*„Wodianer et Sohn"*) is. Apja, Sámuel 1844-ben kapott magyar nemességet, Mór 1863-ban osztrák, 1874-ben magyar báró lett. 1860-tól az Osztrák Nemzeti Bank igazgatósági tagja, 1863-tól alkormányzója. *Kempelen B.*: Magyarországi zsidó i. m. I. köt. 42–45.; *Gyömrei Sándor*: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957) 236., 250–253.; *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Budapest 1989. 153–169.

[8] A *„Hermann Todesco`s Söhne"* cég alapítója Pozsonyból származott Bécsbe (1792–1844). Vagyonát a selyem- és textiliparban alapozta meg. A hatvanas években fiai, Ede és Moritz vezették a bankházat. 1861-ben lovagi, 1869-ben bárói címet nyertek. Ujvári P. (szerk.): Zsidó Lexikon i. m. 901; *Kempelen B.*: Magyarországi zsidó i. m. II. köt. 12–13.; *Jr. William O. McCagg*: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. Boulder 1972. 57–58. Talán nem puszta véletlen, hogy a Schey és a Tedesco leszármazottak ugyanazon évben, 1869-ben kaptak bárói címet.

[9] Creditanstalt Archiv, Wien (a továbbiakban CA-Archiv); Verwaltungsrath-protokolle (1867. máj. 28., a továbbiakban csak a dátumra hivatkozok.) Az igazgatótanácsi jegyzőkönyvbe még Eduard März szíves engedelmével nyertem betekintést.

[10] Uo. A döntés előkészítéséhez egy bizottságot küldtek ki. Az öt igazgatótanácsosból és igazgatókból álló komité az alapszabálytervezet ismeretében megállapította, hogy „semmi olyan körülmény nem forog fenn, amely az Intézetet arra indítaná, hogy az üzletben való részvételről lemondjon." CA-Archiv (1867. jún. 3.)

[11] CA-Archiv (1867. jún. 4.)

Most csak annak a kérdésnek a felvetését tartjuk indokoltnak, hogy vajon miért érezhette a Creditanstalt 1870 végén úgy: eljött az ideje, hogy pesti fiókja fenntartása helyett szerződéses viszonyba lép a Magyar Általános Hitelbankkal? Intézményesen mi a különbség a saját fiók és egy másik bankkal közös kartellben működtetett bank- és áruosztály között?[12]

A kartellszerződés

A Creditanstalt (a továbbiakban CA) 1857-ben létesített pesti fiókja és az 1867 augusztusában megalakított Magyar Általános Hitelbank (alább MÁH) párhuzamosan üzemelt 1867 és 1870 között. 1870 decemberében került sor a kartellmegállapodás megkötésére (ezt rendkívüli közgyűlés szentesítette december 29-én, majd a részletes instrukciókat 1871. február elején rögzítették). A megállapodás lényege az volt, hogy a CA megszüntette pesti fiókját, s csendes társként 3 millió forinttal beszállt a Hitelbanknak a pesti fiók alapján létesítendő bank- és áruosztályába (ez tulajdonképpen megfelelt a fiók korábbi éves dotációja összegének). Ennek fejében — mindaddig, amíg a Hitelbank nem emeli fel alaptőkéjét — a bank- és áruosztály nyereségéből (és veszteségéből) 50%-os arányban részesedik (a tőkeemelés után pedig majd 40%-kal). Ezzel szoros összefüggésben a CA vállalta, hogy nem állít új fiókot Pesten, a Hitelbank viszont mindennemű üzletét Bécsben a CA-n keresztül bonyolítja le. Ezt az üzletpartneri kizárólagosságot kölcsönös provízió mentességgel is megerősítették. Sőt ezt kiegészítette az ún. participációs üzletek paritásos kölcsönössége: eszerint a Hitelbank 15%-kal részesedik a CA 3 milliónál nagyobb befektetési üzleteiből, a MÁH másfél milliónál magasabb üzleteiben viszont a CA kap részt 30% erejéig. Mindehhez járult még a folyóüzletben — a szerződés szerint meglehetősen egyoldalúnak látszó — kooperáció. A CA 1 millió forintig (jegybanki kamatlábon) nyílt folyószámlahitelt, (1/8% jutalék ellenében) szintén 1 millió forintnyi elfogadványi hitel és (szintén jegybanki kamatlábon) 2 és fél milliós visszleszámítolási hitelkeretet nyitott a MÁH számára. Ezeknek a korlátozott kedvezményeknek a garanciájául (a szerződésben ezt „érdekbiztosításnak" nevezték) a bank- és áruosztály vezető tisztviselőit csakis a CA előzetes egyetértésével lehetett kinevezni, valamint 2 helyet a Hitelbank kormányzótanácsában a CA tölthetett be. Kiterjedt a szerződés a CA kötelékéből átvett tisztviselők nyugdíjára vonatkozó részletkérdésekre is. A kontraktus 10 évre köttetett, amelyet a CA legkorábban 5 év múlva, 1875 első harmadában mondhatott (volna) fel, majd 10 év múlva már mindkét fél élhetett (volna) felmondási jogával.[13] (A szerződés változásainak táblázatos áttekintésére lásd a *függelék*et!) Erre azonban nem került sor, s

[12] Üzemtörténeti értelemben sem tartható tehát a megállapítás, amelyet az első magyar banktörténeti áttekintés szerzője sugallt: „A Credit-Anstalt ezen [pesti] fiókjából alakult 1867-ben a magyar általános hitelbank..." Magyarország pénzintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzintézetek négy évtized alatti működésére. Szerk. Vargha Gyula. Budapest 1885. 60. A CA pesti fiókja 1871 elejétől beépült a Hitelbank szervezetébe, de a két bank még hosszú időn keresztül egy kartellszerződés formájában működött együtt.

[13] MOL Z 51, Gazdasági Levéltár, Magyar Általános Hitelbank Rt. (a továbbiakban MÁH) Titkárság, 56. cs. 831. t.

az eredeti szerződést — csekély módosításokkal — még 1886 elejétől is újfent meghosszabbították. Apróbb változtatásokat csak a participációs és a folyó üzletben határoztak el: a CA 2 millió fölötti részesedésekor 20%-ot, a MÁH 1 millió fölött 35%-ot kapott. Csökkenő limit mellett tehát nőtt a részesedési arány mindkét fél számára. 2 millióra emelték a nyílt folyószámlahitel és az elfogadványi hitel felső határát is (az előbbinél 1 millióig maradt a jegybanki kamatláb, afölött azonban plusz 1%-ot kellett fizetni a hitelért, az elfogadványi hitel províziója nem változott).

Érdemi tárgyalások a szerződés tartalmának módosítására a nyolcvanas évek végén kezdődtek. A háttérben kemény csatákra következtethetünk, ahol végül kompromisszum született.[14] A MÁH igazgatósága az alábbiakkal indokolta a szerződés módosítását: „Készséggel elismerjük az osztrák hitelintézettel fenálló szoros üzleti viszonynak eddigi előnyeit intézetünkre nézve. Nem zárkózhatván el azonban egyrészt annak megfontolása elől, hogy hazánk pénzügyi fejlődésében időközben történt haladás és intézetünk jelenlegi állásának követelményei a 20 év előtt kötött egyezmény lényeges változtatását igénylik, másrészt biztosítani óhajtván intézetünk részére annak lehetőségét, hogy saját tőkéjével tarthassa fönn és fejleszthesse jövőben üzletkörét, a bécsi hitelintézettel fennálló egyezményt csak néhány lényeges intézkedésének módosításával véltük fenntarthatónak, illetőleg meghosszabbíthatónak."[15]

Az újabb 5 évre kötött szerződés, amelyhez az igazgatóság a közgyűlés felhatalmazását kérte három ponton ígért lényegi változást:

1. A Hitelbank jogot kap a 3 milliós betét 1891. január 1-je utáni visszafizetésére.
2. A CA részesedése a MÁH bank- és áruosztály üzleteredményében 1891. január 1-jétől az eddigi 40%-ról 30%-ra mérséklődik, ami a tőkebetét visszafizetését követő január elsejétől 25%-ra száll alá.
3. A CA lemond a MÁH igazgatótanácsában őt eddig megillető két hely betöltésének szerződésszerű jogáról.

Az igazgatóság ugyan nem ítélte lényegesnek beszélni róla, mégis az 1890. évi módosításkor került be a szerződésbe, hogy a két bank a tőzsdei rendeléseket „szabály szerint" („in der Regel") adja át kölcsönösen egymásnak. Apróságnak tűnik, de tendenciáját tekintve szintén a folyóüzletek könnyítése irányában hathatott, hogy a nyílt folyószámlahitelnek most már mind a kétmilliónyi keretét a jegybanki kamatlábon vehette igénybe a Hitelbank, s az elfogadványi hitelkeret 2 és fél millióra emelése mellett a provízió 1/2%-ra változott.

---

[14] A CA igazgatósága leszögezte elvi álláspontját, hogy „nincs abban a helyzetben, hogy a MÁH bank- és áruosztályában fennálló részesedését megszüntesse, mivel az éppen egy önálló magyarországi üzlet megszüntetése ellenében, kárpótlásként jött létre." Késznek mutatkoztak viszont mindazon pontok megváltoztatására a régi szerződésben, amelyeket „a régi függőségi viszony fennállásaként lehetett értelmezni." *Eduard März*: Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Joseph I. Am Beispiel der k. k. priv. Österreichischen Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe. Wien–Frankfurt–Zürich 1968. 283. (az 1890. márc. 12-ei CA igazgatótanácsi jegyzőkönyv)

[15] MOL Z 50 MÁH 2. cs. 2. t. A MÁH igazgatóságának előterjesztése a részvényesek 1890. márc. 20-i közgyűléséhez a bécsi cs. kir. szab. osztrák kereskedelmi és iparhitelintézettel fennálló egyezmény tárgyában.

A Hitelbank még a következő évben vissza is fizette a CA tőkebetétét (lényegében a hosszú idő után ismét felemelt alaptőke bevételét használta fel erre), s már 1892-ben is csak 25%-ot adott át a bank- és áruosztály nyereségéből a CA-nak. Ami az igazgatótanácsosi helyeket illeti, ott is eleget tettek a módosított szerződés paragrafusainak, bár az a két tanácsos, aki a CA nomináltja volt 1890 előtt, 1891 után is benne maradt a testületben. Igaz, ezt semmilyen formális szerződés nem írta elő, mint ahogy azt sem, hogy Pallavicini Ede a Hitelbank vezérigazgatója, 1890-től maga is igazgatótanácsosként bukkant fel a CA megfelelő testületében.[16]

Öt évvel később a participációs kötelezettséget módosították: a CA és a MÁH is csak másfél milliós (tehát ugyanannyi!) nettó saját részesedés esetén volt köteles a másikat üzleti porcióhoz juttatni, akkor viszont 3:10 arányban, természetesen a CA javára. A folyó üzletben immár 3 millió forintra emelkedett a jegybanki kamatlábon igénybe vehető felső határ, miközben a továbbra is két és fél milliós elfogadványi hitelkereten belül az üzlet provízióméntessé vált.

Legközelebb 1900 elején került sor a CA-val fennálló szerződés módosítására, ezt ráadásul már a folyó esztendőre, tehát magára 1900-ra is kiterjesztették. A szerződéssel kapcsolatos dilemmát az igazgatóság jelentése igyekezett árnyaltan megfogalmazni: „most azon kérdés előtt állottunk, hogy azt meghosszabbítsuk-e vagy felmondjuk. Úgy az ország viszonyaiban, mint intézetünknél beállott fejlődés azon kötelezettséget hárította reánk, hogy a velünk szoros barátságban álló bécsi intézet irányában kettős szempontból szabályozzuk viszonyunkat. Egyrészről nem látszott már megengedhetőnek, hogy intézetünk nagy osztályait, melyek egész folyó üzletünket felkarolják, nem kizárólag részvényeseink számlájára vezessük, és a bécsi hitelintézetet szerződésszerűen megillető részesítése által egész bankszerű tevékenységünknek tovább is olyan látszata legyen, mely intézetünk önállósága megítélésénél téves magyarázatokra okot szolgáltasson. Másrészről szándékunk, de kötelességünk is volt oda törekedni, hogy benső viszonyunk a bécsi hitelintézettel, mely jó és rossz időkben egyaránt hű barátunknak bizonyult, fentartassék [sic!] és a szoros összetartás ezen nagyrabecsült intézettel a jövőre is biztosíttassék."[17] A szerződésmódosítás legfőbb hozadékaként — „az összes többi kölcsönösen megállapított szerződésszerű határozmányoknak fenntartása mellett" — a „százalékos részesítés teljesen elejtetett s e helyett egy ... a bécsi hitelintézetnek a folyó üzlet ellátásáért fizetendő megfelelő jutalékátalány lett megállapítva." Megszűnt tehát a CA — ekkor már csak 25%-os — nyereségrészesedése. A fizetendő jutalékátalányt (amelynek összege 1900-ra 340000 K-ban lett megállapítva, bár erről a kinyomtatott igazgatósági jelentés hallgatott) az Osztrák Hitelintézet egyfajta kártalanításként interpretálta, s az egész szerződés kapcsán azt hangsúlyozta, hogy ezáltal sikerült „az immár három évtizede fennálló bensőséges üzleti kapcsolatokat a két bank között 1905 végéig biztosítani".[18] A MÁH igazga-

[16] Compass: Jahrbuch für Volkswirtschaft und Finanzwesen. Gegr. G. Leonhardt. Hrsg. A. Heller. (a továbbiakban Compass) Wien 1892. 81.

[17] Az igazgatóság jelentése a napirend 6. pontjához. A MÁH igazgatóságának üzleti jelentése az 1899. jan. 1–dec. 31. közötti üzletév eredményeiről az 1900. március 19-i közgyűlésnek.

[18] Compass 1901. Bd. I. 23.

tósága a változtatásra, a CA a kontinuitás megőrzésére helyezte a hangsúlyt. De nem maradt változatlan az egyéb üzletek szabályozása sem: a kötelezően vállalt participáció kimondottan már csak az „állami és fix kamatozású üzletekre" vonatkozott, s a változatlan maximummal (3 millió frt = 6 millió K) szereplő nyílt folyószámlahitelkeret csak 4 millió koronáig volt jegybanki kamatlábon garantált, további igénybevétel esetén azon felül még ½% kamatot kellett érte fizetni.

Ez a szerződés — mint említettük — további öt évig állt fenn, s a „szerződés megváltoztatása és egyidejű meghosszabbítása" iránti tárgyalások hosszasan folytak, míg végül a bank szervezetének átalakítása után, 1905 második felében eredménnyel jártak. Továbbra is maradtak azonban olyan pontok, amelyeket ez a módosítás sem érintett.[19] Csökkent a fizetendő éves átalány összege, nőtt viszont a befektetésekbeni részesedés.

Nem követjük tovább nyomon a szerződés alakulását. Amint az előbbiekből látható volt, a folytonosan változó kartellszerződés mindinkább a befektetésekben való participációra és a folyó üzletre korlátozódott, ebben az értelemben az érdemi változást először a 3 milliós tőkebetét visszafizetése (1891), majd a bank- és áruosztályból való nyereség-/ veszteségrészesedés megszűnése és éves átalányösszeggel való felváltása (1900) jelentette. De vajon megáll-e a kijelentés, amelyet a korszak neves gazdasági publicistája, Kornfeld Zsigmond biográfusa mondott: „1899-re megérett a Hitelbank önállósága. A kapcsolat a CA-val

1. ábra
A MÁH bank- és áruosztályának nyereség/veszteség felosztása (1871–1899)

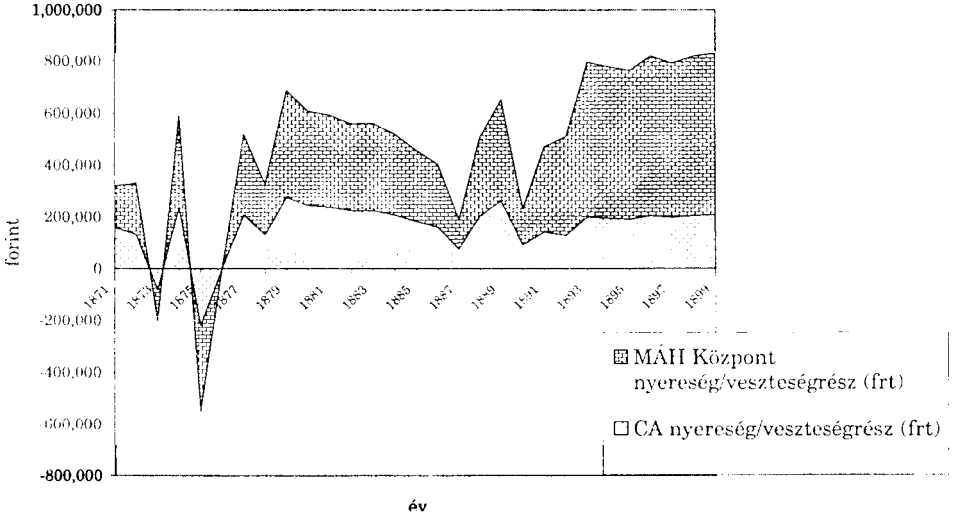

[19] MOL Z 50 MÁH 14. cs. 4. t. MÁH Igazgatóság (1905. aug. 2.)

szívélyes és baráti maradt, de bázisa már nem az alárendeltség, hanem az egyenrangúság."[20]

Nézzük meg először a nyilvános mérleg alapján az 1871 és 1899 közötti szerződés szerinti nyereségelvonást, amely a függőségnek egyik legkritikusabbnak tekinthető pontja volt. (*1. ábra*) Első pillantásra emlékeztetnünk kell arra, hogy a CA nemcsak a nyereségben, hanem a veszteségben is osztozkodott, s az 1873. évi válság és az azt követő depresszió idején kétszer is számottevő hiányt mutatkozott. A hetvenes évek végétől azonban a nyereségkivonás — a csökkenő kvóták ellenére — nagyjából hasonló nagyságrendet eredményezett, miközben annak mértéke az üzleti konjunktúra alakulását követte. Különösen szembeötlő, hogy a két alacsonyabb nyereséggel záruló, dekonjunkturális év (1887, 1890) inkább megelőzte a nyereségrészesedési arány csökkentését, mintsem hogy következménye lett volna. S végül ismét csak visszautalnék arra az „apróságra", amelyet a MÁH-igazgatóság nem közölt a közgyűléssel, hogy a nyereségrészesedés megszüntetésének egy évvel szerződés lejárta előtti életbeléptetése éves átalányként 340000 koronájába került a Hitelbanknak, ami valamivel kevesebb volt, mint az 1893 óta évente nyereségrészesedésként fizetett átlag durván 200 ezer forint. (1 frt = 2 K) Az átalányösszeg azután 1901-től tovább mérséklődött, ami világosan tükrözi a szerződéses megállapodás megváltoztatásakor érvényesülő CA-engedményt, s a kiegyenlítődő erőviszonyokat.

A folyó üzlet évesnél rövidebb fesztávú nyomon követésére csak ritkán nyílik alkalom, hiszen hivatalosan csak a féléves és éves mérlegek nyilvános közzétételére került sor. S azokban is inkább *stock* és nem *flow*-jellegű adatok látnak napvilágot. Mondjuk a váltótárca-állomány és nem a váltóforgalom. Pedig épp a folyóüzletben nem egyszerűen a hitel mennyisége, hanem annak forgási sebessége meghatározó. A szerződés első évtizedének második felére, a nagyjából havonta tartott igazgatótanácsi ülések mellékleteként fennmaradtak kimutatások, amelyek révén a folyószámlatartozások hó eleji állapotát — sajnos nem folyamatos az adatsor — szemügyre lehet venni.[21] (*1. táblázat*) Ami első pillantásra feltűnik, hogy a folyószámlán távolról sem mindig a CA a hitelező. 1877 tavaszától rendszeresen visszatérő jelenség, hogy egy-egy hónap elején a CA pesti folyószámlatartozása túlfut hitelezésén. Ez az állapot ráadásul általában is tavasszal és ősszel fordul elő, bár néha a különszámla-követelés kiegyenlíti (1877. március, november, 1878. február, március, április, október, november, 1879. március, augusztus, október, november). Nem nehéz észrevennünk, hogy ez mindig a mezőgazdaság szezonálisan megnövekedő hiteligényének időszaka. Ráadásul ezekben a periódusokban az Osztrák Nemzeti Bank (1878-tól Osztrák-Magyar Bank) sem mindig tudott megfelelni a felfokozott hitelkeresletnek. Nem maradt más hátra, mint hogy ilyenkor a MÁH központ hitelezése nőtt meg ugrásszerűen. Nyilván meredeken hangzik, de mégis meg kell kockáztatnom az állítást: a szezonálisan megemelkedett hiteligények időszakában, tavasszal és ősszel, a hetvenes évek második felében a MÁH nemhogy külföldi folyószámlahitelt vett volna igénybe, hanem inkább a CA tartozott neki, s

[20] *Radnóti József*: Kornfeld Zsigmond. Budapest é. n. 51.

[21] MOL Z 50 MÁH 7. k. 3. t.

1. táblázat

A folyó üzlet állása a MÁH heti igazgatósági jelentései alapján (1876–1879)

Év	hó eleje	Tartozás		CA követelése külön számlán	A MÁH központ követelése folyószámlán
		NB fióknál	CA-nál		
1876	április	431,347	87,917		
1876	május	1,961,315	789,064		
1876	június	1,952,440	2,468,061		
1876	július	2,022,752	1,160,261		
1876	szeptember	1,591,033	1,117,731		1,842,668
1876	október	2,632,780	1,704,077		2,919,041
1876	november	2,524,705	1,242,196		3,037,292
1877	február	507,948	431,786		3,166,799
1877	március	128,609	**206 073*		3,424,393
1877	április	180,588	533,905		3,628,834
1877	május	1 362 751	4,448,770		3,571,392
1877	június	1,296,163	112,850		3,662,753
1877	július	1,977,522	267,369		3,873,495
1877	október	1,422,154	**459 071*	705,554	4,044,200
1877	november	634,236	**1 814 408*	715,685	5,389,038
1877	december	781,573	**364 474*	722,209	5,399,251
1878	január	171,659	217,385	726,145	5,463,707
1878	február	1946	**381 646*		6,583,019
1878	március	1946	**707 738*		6,277,394
1878	április	0	**746 385*		6,148,636
1878	május	0	222,943		5,157,691
1878	június	0	950,660		5,165,190
1878	szeptember	1,985,417	211,162		3,939,341
1878	október	2,132,538	**675 948*		4,005,514
1878	november	2,155,013	**523 147*		3,823,760
1878	december	994,878	203,811		3,577,590
1879	január	508,516	1,742,325		5,211,762
1879	február	152,616	807,908		7,085,973
1879	március	35,587	**445 799*		7,430,494
1879	május	720,923	324,714		7,667,530
1879	június	593,628	481,688		8,366,705
1879	augusztus	433,246	**402 340*		8,910,621
1879	október	511,074	**539 339*		9,015,464
1879	november	313,396	163,138	**2 319 979*	9,043,786

Forrás: MOL Z 50 7. k. 3. t. * *CA-tartozás.*

a bank és áruosztálynak nem az osztrák partner, hanem saját központi részlege sietett segítségére. Ebben az értelemben a folyóüzletben már a hetvenes években sem az osztrák hitel–magyar adós fogalompár használata indokolt egyoldalúan, hanem a címben jelzett osztrák credit–magyar hitel sem tűnik abszurditásnak. Amíg azonban a CA 3 milliós tőkebetéte fennáll, a tőkemérlegben a magyar adóspozíció egyértelmű.

A részvénybirtoklás

Vizsgáljuk meg ezek után, hogyan alakult a kartellszerződés időszakában a részvények megoszlása?

Szerencsés esetben rendelkezünk az alapításkori részvényaláírók listájával.[22] A Hitelbank esetében nincs tudomásunk ilyenről. A sajtó előzetesen annyit közölt, hogy az alakuló bank 30 millió forintos részvénytőkéjéből egyelőre 15 milliót bocsátanak ki s nyilvános aláírásra 3 millió kerül.[23] A CA igazgatótanácsi jegyzőkönyvéből az állapítható meg, hogy az aláírásra bocsátott részvényekből 811 912 darabot jegyeztek (91,35%-ot Bécsben, 8,65%-ot Pesten).[24] A nyilvános aláírásra bocsátott 15000 db részvény szétosztásáról megjelent kommüniké szerint 1–150 db-ig aláíró 1 részvényt, 151–250-ig 2, 251–350-ig 3, 351–450-ig 4, 450–551-ig 5 darabot stb. kapott, ami azt jelentette, hogy összesen 15631 darabot allokáltak, s a 15 ezer feletti többletet „az alapítók utólagosan sajátjukból kiegészítették."[25]

Eredeti aláírólista híján, csak az éves közgyűléseken részvényeket letétbe helyezők névjegyzéke tájékoztat bennünket. Az 1868. december 31-ig terjedő üzletszakaszról szóló első jelentés azonban nem tartalmaz ilyen névsort. Az 1870. december 29-ei rendkívüli közgyűlés kéziratos jegyzőkönyvében bukkantunk először rá az általunk keresett adatokra.[26] Ha a névsoron végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy ezen a gyűlésen még a fent felsorolt bécsi alapítók szin-

[22] A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank esetében például rendelkezünk ilyen névsorral. L. *Kövér György*: A részvényesek névjegyzéke mint társadalomtörténeti forrás. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan. Szerk. Erdmann Gyula. Gyula 1989. 118.

[23] Magyar Crédit-mobilier. Magyarország Anyagi Érdekei (a továbbiakban MAÉ), 1867. jún. 23. 202. Az előzetes szétosztásról még bizonytalanabb adatok álltak a nyilvánosság rendelkezésére: „Mennyiben helyesek azon adatok, melyek az aláírásokra nézve forgásban vannak, nem lehet eldönteni. Mondják, hogy a bécsi Creditanstalt 2 millióval, az escompte-társulat 1 millióval vesznek részt benne. Rothschild, Wodianer, Schey, Königswarter és Todesco szinte egy-egy milliót írtak volna alá." A Creditanstalt idézett jegyzőkönyve egészében megerősíteni látszik a fenti sajtóértesüléseket. A fent már idézett, bécsi bankárok mellett itt még egy név bukkan fel: Jonas Königswarter (Bécs, 1807–Bécs, 1870) és fia, Moritz (Bécs, 1837–Bécs, 1893) 1860-ban szereztek osztrák nemesi és lovagi címet, és 1870-ben kapták a bárói rangemelést. *Kempelen B.*: Magyarországi zsidó i. m. II. köt. 18–19.; ÖBL Bd. 16. Graz–Köln 1966. 40. és *Gudenus J. J.*: A magyarországi főnemesség i. m. II. köt. 116–117.

[24] CA-Archiv, Verwaltungsrath-protokolle (1867. aug. 20.). Az igazgatói beszámolóból az is kiderült, hogy míg Bécsben 741680 db részvényre 5770 aláíró jegyzett elő, addig Pesten 70232 db-ra 3155, ami azt tükrözte, hogy Pesten sokkal kisebb tételeket (aláírónként átlag 22 részvényt) írtak alá.

[25] MAÉ, 1867. szept. 15. 304.

[26] Az 1870. decemberi rendkívüli közgyűlés anyaga nem a Hitelbank levéltárából, s nem is a cégbírósági irattárból, hanem a Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium (FIK) fondjaiból került elő. MOL K 168 FIK, Általános iratok 1874 89. cs. 23. t. 7207.

te teljes körűen felvonultak: Königswarter, Rothschild, Todesco képviselői által volt jelen, Schey Frigyes és Wodianer Mór azonban személyesen is. Schey Frigyes és Todesco Ede — kormányzótanácsosként — még az 1871 tavaszi rendes közgyűlésre is részvénydeponálóként feliratkozott, de ekkortól nemcsak a vezetésből koptak ki, hanem közgyűlési letétesek közül is. Rothschild és Wodianer azonban maradt tovább. Rothschild Anselm 1874. évi haláláig, Wodianer Mór az Osztrák-Magyar Bank alkormányzójává történt 1879. évi megválasztásáig marad a MÁH alelnöke.

Az évi rendes közgyűlésekre készült nyomtatott üzleti jelentésekben a szükséges részvényletevői listák 1871 áprilisától állnak rendelkezésünkre. Nyilvánvaló, hogy az egyes közgyűlésen részvényeket deponálók és a részvényeket birtoklók nem ugyanazt a kört jelentik. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a részvényeket letevők azokból a részvényesekből kerültek ki, akik a közgyűlésen érvényesíteni kívánták részvényesi jogaikat és érdekeiket. Ráadásul a forgalomban levő, kibocsátott részvények mennyisége — tőkeemelés, vagy tőkeleszállítás révén — szintén változhat.

Az alapítás után, az általunk vizsgált időszakban a Hitelbank forgalomban levő részvényeinek darabszáma többször is módosult: először 1874-ben, az ideiglenes részvények végleges részvényekre váltásakor (75000 db 80%-ban befizetett

2. ábra
A Magyar Általános Hitelbank kibocsátott, ill. közgyülésen letett részvényei
1870–1905

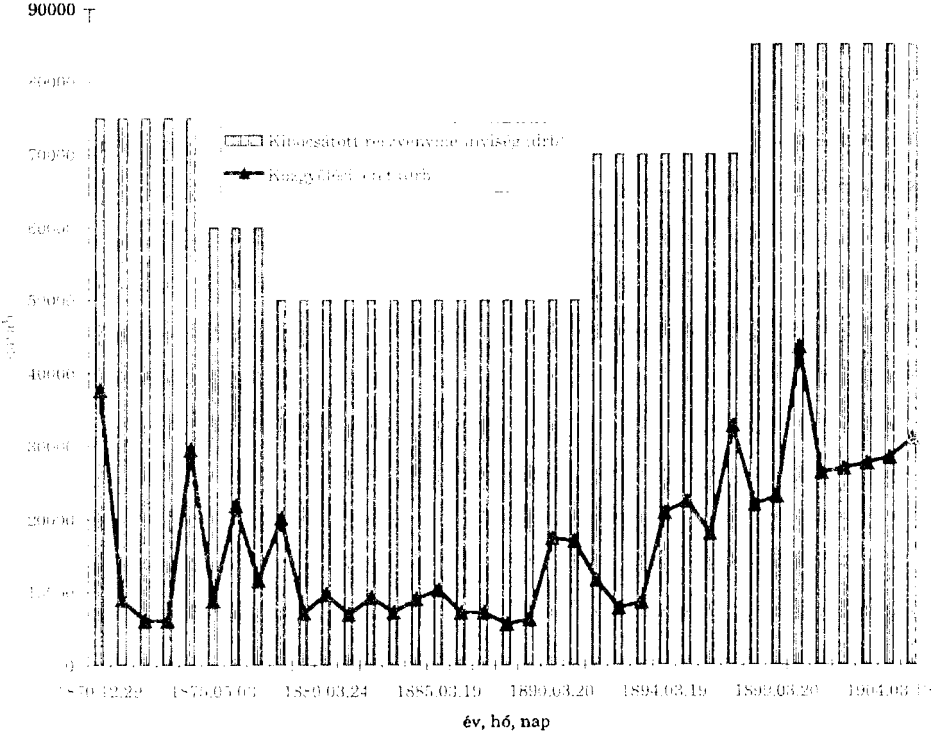

200 frt névértékű ideiglenes jegyet 60000 db, teljesen befizetett 200 frt-os részvényre cseréltek), így az alaptőke továbbra is 12 millió frt volt. Később, 1877-ben az alaptőkét 10 millió forintra szállították le, aminek révén a forgalomban 50000 db 200 forint névértékű részvény maradt. Az alaptőke újbóli felemelésére csak 1891-ben került sor (összesen 70000 db részvény 14 millió frt össznévérték), amit 1897-ben (újabb 15000 db részvény összesen 17 millió frt névérték) további részvénykibocsátás követett. 1905-től pedig — újabb 25000 db emittálásával — már az alaptőke 44 millió koronára (=22 millió frt) emelkedett. Ha a mindenkor forgalomban levő részvénymennyiséghez hasonlítjuk a közgyűlésen letétbe helyezett részvények mennyiségét (*2. ábra*), akkor megállapíthatjuk, hogy a letét hosszú távon és nagy vonalakban követte az összmennyiség alakulását.

Ugyanakkor azt is leszögezhetjük, hogy a letett darabszám legfeljebb kiugró években közelítette meg a forgalomban levő részvénymennyiség felét (1870, 1900). Normál időszakokban, például az 1880-as években a letét rendszeresen az egyötödös arányt súrolta alulról. Feltételezhetjük, hogy fontos (kritikus) kérdésekben döntő közgyűléseken, például kartellszerződést jóváhagyó rendkívüli közgyűlésen (1870. december), vagy, hogy mást ne mondjunk, például tőkeleszállítás vagy tőkeemelés elhatározásakor (1890. december) megnövekedett a részvényt letétbe helyezési hajlandóság. Ugyanezt mondhatjuk el krízis esetén is (1874, 1900), bár ez sem tekinthető általánosnak. A letétbe helyezők összetétele tehát elsősorban a befolyásra törő nyomócsoporto(ka)t mutatja. De a ki rendelkezik a bankkal kérdése szempontjából, ez talán fontosabb is lehet, mint a puszta tulajdonlás, hiszen a letett részvényeken belül a relatív többség megszerzése elegendő egy-egy döntés meghozatalához.

3. ábra
A Magyar Általános Hitelbank ausztriai intézményi részvényletétesei
1870–1905

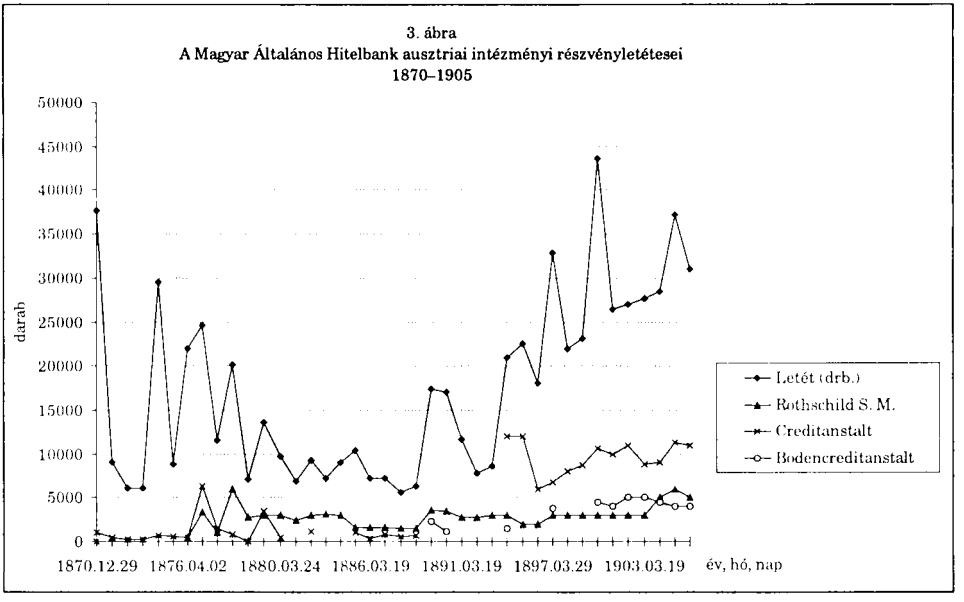

Ha most a Hitelbank részvényletevői közül elsőként az ún. intézményi befektetőket vesszük szemügyre (ilyennek tekintettük az első időszakban a Roth-

schild S. M. céget és a CA-t, a kilencvenes évektől pedig idesoroltuk a szintén bécsi Bodencreditanstaltot), akkor a bécsi Rothschild-cég csak az 1870-es évek második felétől, a CA pedig — hosszú éves kihagyások után — a kilencvenes évek közepétől mutatott fel, akkortól viszont számottevő részvényletétet (*3. ábra*).

Rövidebb időszakokra nézve lehetőségünk van a tényleges részvénybirtok és a közgyűlési részvényletét szembesítésére is. A CA korai mérlegei ugyanis tartalmaznak adatokat az értékpapírtárcában tartott ideiglenes Hitelbank-részvények mennyiségéről is.[27] A mérlegadatok ugyan év végére vonatkoznak, a közgyűléseket viszont tavasszal szokás tartani, tehát közben sor kerülhetett a részvények értékesítésére, sőt vásárlására is, mégis rögtön az 1870. december végi rendkívüli közgyűlés és az 1870. december 31-i mérlegadat jelzi, hogy a CA több mint kétszeresét birtokolta annak, mint amennyit a közgyűlésen intézményi birtokosként letett. Az 1871. április letét és az 1871. decemberi értéktárca-adat viszont darabra megegyezett. Ugyanez mondható el az 1873. végi mérlegadat és az 1874. áprilisi közgyűlési letét esetében is. Közben viszont 1872 áprilisában és 1873 márciusának végén is ugyanannyi minimális letéttel találjuk a listán a CA-t, miközben az 1872. év végi mérleg változatlanul reprodukálja az 1871 év végi tárcamennyiséget. Az értékpapírtárcában őrzött ideiglenes részvénymennyiség láthatóan egyes esetekben mérvadónak tűnik, máskor viszont teljességgel félrevezető. Ha ugyanis nemcsak az intézményi letétest, hanem a CA egész menedzseri garnitúráját (a vezető tisztviselőkkel egyetemben) figyelembe vesszük, láthatóvá válik, hogy például 1870 végén a CA menedzsmentje az ugyanakkor az értékpapírtárcában kimutatott mennyiségnek is sokszorosát deponálta a rendkívüli közgyűlésre. A CA intézményi letéte 1000 db volt, lovag Wiener Ede akkori alelnök egymagában ugyanennyit tett le, az elnöktől kezdve az igazgatótanácsosokon keresztül egészen a főpénztárosokig és a könyvelés osztályvezetőiig szinte minden főtisztviselő 200 darabbal tűnik fel a listán, ami összesen 9200 darabot jelentett. Az 1871-től 1873-ig tartott rendes közgyűléseken ilyen még egyszer nem fordult elő, jóllehet az igazgatótanácsosok által letett mennyiség végig jócskán meghaladta a CA hivatalos intézményi letétét. S miközben az 1873 végi tárca és az 1874 tavaszi letét egyaránt 725 darabot mutatott ki, az akkor már elnökké avanzsáló Wiener Ede lovag április 11-ére egymagában 3050 darabot deponált az összesen 3800 darabot kitevő menedzseri letétből. A kiugró letét ellenére hozzá kell tennünk, hogy ez a korai időszak mégsem „a részvényesek demokráciájának" fénykora. Mindössze arról volt szó, hogy a Hitelbank alapszabálya korlátozta a részvénymennyiség után gyakorolható szavazatjogot: senki sem rendelkezhetett többel 10 szavazatnál. Ebből a szempontból, mind a 1000, mind a 3050 darabos letétnek csak a szimbolikus hatalom reprezentálása lehetett a jelentése és jelentősége, ugyanis a 200 részvénnyel járó 10 szavazatnál többhöz senki sem juthatott. (Természetesen a részvények után osztalék is járt, ami elég magas volt az első években: a Hitelbank még 1873-ra is tetemes dividendát osztott.) Mindez lényegesen megváltozott 1876-tól kezdve, amikor a szavazati jog maximálását eltörölték: így azután a CA elnök Wiener Ede 1876–1878 tavaszi 5050 darabos letétei 1877-től már va-

[27] Compass 1872–1875. 299., 383., 61., 58.

lóban domináns szavazati tényezőként érvényesülhettek (252 szavazat).[28] 1878-ban egyébként a Rothschild S. M. cég is egymagában 5900 részvényt helyezett letétbe (295 szavazat). Az 1878. évi közgyűlésre összesen letett 20130 db részvény után járó 996 szavazatból tehát egymagában a bécsi Rothschild csaknem 30%-al, de a CA elnök Wiener Ede is több mint 25%-al részesedett, ami már az abszolút többséghez is elegendő lehetett. A letett részvények és az utánuk járó szavazatok alapján vonta le a Hitelbank történetének szerzője azt a következtetést: „egyértelmű, hogy a Rothschildok döntő szerepe a MÁH irányításában és felügyeletében már e korai időszakban is fennállott. A későbbi években, amikor az egy-egy részvényes által leadható szavazatokat az alapszabály már nem korlátozta, a letett részvények darabszáma már közvetlenül is eligazít."[29] Mielőtt azonban elhamarkodott következtetésre jutnánk, nem árt felidézni, hogy az 1877. január 14-ei rendkívüli közgyűlés az alaptőke leszállítását határozta el, aminek következtében 10000 db részvény (2 millió frt névérték) felvásárlására, bevonására és 1878. november 7-én közjegyző jelenlétében „tűz általi megsemmisítésére" került sor. Miután az 1879. március közgyűlésen a CA mindössze 40 db (vö. 1877: 1500 db; 1878: 780 db), Wiener Ede 2000 db, Rothschild S. M. pedig 2740 db letétét igazolta, nem lehet kétséges, hogy a kiugró 1877–1878. évi deponálás inkább szólt a részvények elhamvasztásának, mint a hatalomgyakorlásnak.[30] Igaz az 1879. évi 7145 db letétből csak a Rothschild-cég és Wiener Ede kétharmados részesedést mondhatott magáénak, valójában épp ekkortól kezdődik az a mintegy évtizedes periódus, amikortól a közgyűlési részvényletétek iránt egyáltalán megcsappant az érdeklődés. Másként fogalmazva: a kisrészvényesek is rájöttek arra, hogy a túlsúlyt egyötödös letét mellett a nagyok játszva biztosítani tudják. Mintha azonban ebben a periódusban, s különösen annak második felében, Wiener Ede halálával (1886. okt. 14) a CA érdeklődése is lanyhult volna a Hitelbank iránt. Az elnök halála után derült ki, hogy valószínűleg korábbi letétei jelentős részben saját birtokából származtak (fia, lovag Wiener Rezső 1889–1893 között 500-700 darabos depója legalábbis erre látszik utalni). 1885 tavaszától a bécsi Rotshchild-ház letétei is felére zsugorodtak, jóllehet még ez is elégnek tűnt a mélypontjára szállt deponálási kedv egynegyedének majorálására.

A meglehetősen kalandos úton előbb a nácik által Csehországa, onnan az oroszok által hadizsákmányként Moszkvába hurcolt, majd végül jelenleg a lon-

[28] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL); VII. 2 e. Cégbíróság. MÁH Cg 1163 (Okm. 9.)

[29] *Tallós György*: A Magyar Általános Hitelbank (1867–1948). Budapest 1995. 62. Aligha véletlen, hogy a szerző véleménye alátámasztásául itt az 1877–1878. évi részvényletéteket, majd az 1898. évi közgyűlést hozza példaként. Egy következő fejezetben visszatér a kérdésre, és szintén kiragadott évekről hoz ugyanennek a tézisnek a bizonyítására, egy hibás fejlécű táblázatban, névleg a Rothschildok és a Bodencredit-Anstalt letéteit összesítő adatokat (uo. 144.). Ezek után meglehetősen érthetetlen és megalapozatlan a kijelentés: „A MÁH részvényeinek többsége kezdettől fogva, az intézet működésének beszüntetéséig magyarországi székhelyű, illetve lakóhelyű természetes és jogi személyek tulajdonában volt. Ezt vitathatatlan számadatok bizonyítják akár a nyolc évtized minden egyes évének elemzésekor." uo. 145–146. Sajnos az állítás alátámasztásául itt egyetlen szám sem szerepel.

[30] 1876. december végén egyébként még a Hitelbank bank- és áruosztálya is 2460 db saját részvényt tartott tárcájában, ami az árfolyam szinten tartására törekvés mellett szintén jelezte a tőkeleszállítási előkészületeket. Üzleti jelentés (1877. márc. 25.)

doni Rothschild-archívumban landoló bécsi Rothschild-iratokból egyedülálló módon, legalább az 1888–1904 közötti periódusra rekonstruálható, hogy miként álltak és mozogtak a MÁH részvényei a S. M. Rothschild-ház intern értékpapír-kimutatásai szerint (*4. ábra*).[31]

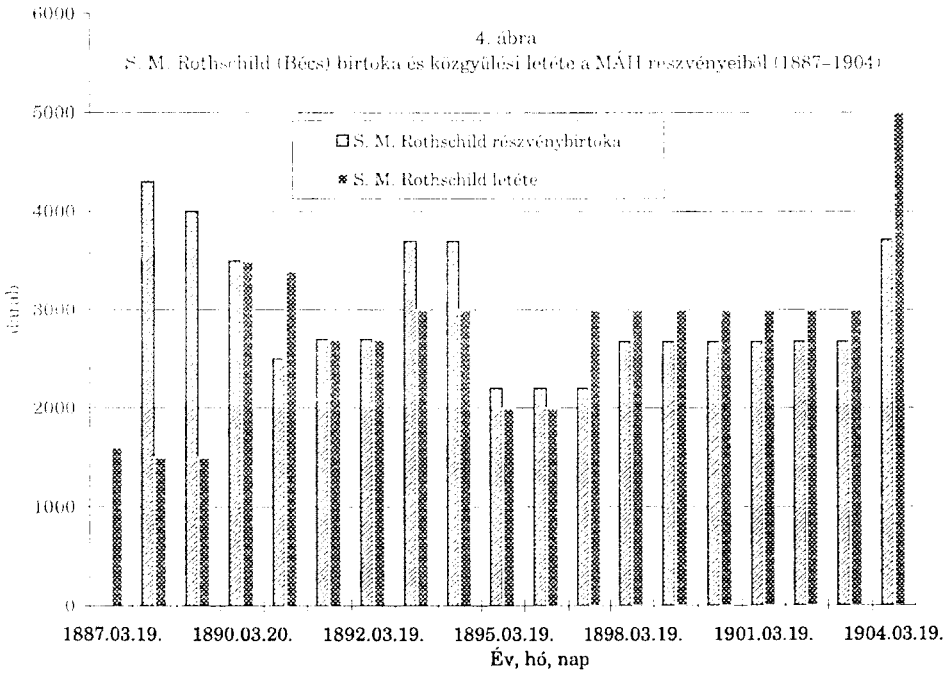

4. ábra
S. M. Rothschild (Bécs) birtoka és közgyűlési letéte a MÁH részvényeiből (1887–1904)

Egyrészt jól látható, hogy a nyolcvanas évek végén a bécsi Rothschildok meglévő állományuknak csak egy csekély részét helyezték el közgyűléskor, a szavazáshoz ennyit is elégnek tartottak, ugyanakkor láthatóan nem akarták „túlreprezentálni" magukat. Ez a magatartás az 1890. tavaszi közgyűlésre fordult meg (az évben általában is megnőtt a „letéti kedv"), amikor a Rothschildok egész 3500 darabos tárcaállománya a közgyűlésre ment. Közben a cég 1889 márciusa óta jelentős részvényforgalmat bonyolított le: június elejéig kizárólag csak vásároltak, majd az év második felében gyakorlatilag mindazt eladták, amit korábban vettek, természetesen növekvő árfolyamon. Az 1889. március elejei vételek még 310 forint körül történtek, az október végiek már 321 forint felett. Végül 1889. december 31-én ugyanúgy 3000 darab Hitelbank-részvény pihent a cég tárcájában, mint egy évvel korábban, csakhogy az év eleji 915 ezres

[31] A bécsi Rothschild levéltár kalandos történetére *Kövér György*: A bécsi Rothschildok és az 5%-os magyar papírjáradék (1881–1893). Aetas 2001/3–4. 140–142. A levéltár anyagában két alkalommal is volt módom kutatni: először 1997 őszén az MTA–OTA cserekerete jóvoltából Moszkvában, valamint legutóbb, 2004 júniusában a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány ösztöndíja támogatásával Londonban. A londoni levéltár — szerencsére — az orosz titkos archívum jelzeteit megőrizte. A hivatkozott értékpapírkönyvek fellelhetősége jelenleg: Rothschild Archive, London (a továbbiakban RAL) 637 - 1 - 163; 637 - 2 - 7.

árfolyamértékhez képest az 1890. évi nyitó mérlegben ugyanaz a mennyiség már 990 ezer forintot ért (a vételek és eladások közötti árdifferenciából külön 5600 forint értékesítési nyereség származott). 1890 tavaszához hasonlóan 1891-ben és 1892-ben is a tárcaállomány egésze közgyűlési letétbe került. (Csak emlékeztetünk rá, hogy 1890 és 1893 között a CA intézményi letéte gyakorlatilag szünetelt, s talán ezért is szükség mutatkozott a Rothschild-ház fokozott mértékű magamutatására.) Közben az 1890. végi rendkívüli közgyűlésen olyan jelenség bukkant elő, amelyre a kilencvenes évek végétől még gyakorta lesz példa: hogy tudniillik a S. M. Rothschild-ház többet tett le a közgyűlésen, mint amennyivel — intern értékpapírkönyvei szerint — az adott időpontban ténylegesen rendelkezett. A letét javára mutatkozó különbség különösen számottevő volt 1890 decemberében és 1897 tavaszán: mindkét esetben olyankor, amikor a közgyűlés részvényemelésről döntött. Nem nehéz tehát kitalálni a túlfutó letétek indokát, s a technikai megoldásban sem kell ördöngősséget keresnünk: „kosztba" is lehetett értékpapírokat kölcsönkérni, lehetett a plusz akár valamelyik családtag magánvagyonának a része, de az sem kizárt, hogy határidős eladás történt (közben 1890 őszén már 352 forint körül mozgott a kurzus, tehát mindenképpen érdemes volt piacra dobni ebből az értékpapírból, ami az árfolyam felhajtásával egyben az új részvények kibocsátásához is előkészítette a talajt). 1893 és 1896 között aztán tárca és letét között ismét helyreállt a régi rend, az előbbi javára. Az 1893-ban felszaporodott mennyiséget 1894–1895-ben szép nyereséggel értékesítették: 390 körül vásároltak, közben és utóbb 425-ön, 460-on, sőt 496-on is eladtak. Az 1897. márciusi közgyűlésen a meglévő 2200 darab helyett 3000-et mutattak be, de az elővételi jog révén szerzett új részvények után gyakorlatilag éveken keresztül semmilyen forgalmat nem bonyolítottak le a MÁH részvényeiből, a készlet (2675) ugyanúgy befagyni látszott, mint a többletdeponálás (3000). A változás jelei csak 1903 végével kezdődtek: az 1904 februárjával megszakadó értékpapírkönyv újabb vásárlásokat jelez, ami azonban még mindig jócskán lemaradt az 1904. márciusi 5000-es közgyűlési letét mögött. Közben az árfolyam az 1901–1902. évi depresszió mélypontjáról ismét emelkedni kezdett, bár az 1894 végi tetőpontot nem közelítette meg.

1894-től egyébként a CA szinte robbanásszerűen tért vissza a részvényletevők közé: intézményi deponálása 1894-95-ben bőven meghaladta az abszolút többséget. (3. ábra) Hogy hol volt 1890 és 1894 között, azt az általunk átvizsgált forrásokból nem tudtuk megállapítani. Az 1890. decemberi közgyűlésen még Weiss Károly (akkor ő a CA elnöke) és Mauthner Gusztáv (CA-igazgató) is letéteményez 1000-1000 darabot, de aztán néma csend. A 12000 darabot azonban nem tudjuk, hogy mikor és miként vásárolta össze. Talán nem indokolatlan a feltételezés, hogy az 1890. évi tőkeemelésből visszafizetett 3 milliós csendestársi betétet forgatták át valamilyen módon Hitelbank-részvényekbe. Talán nem hirtelen és látványosan vásároltak, nehogy tovább ingereljék az amúgy is felfelé kúszó árfolyamot. Talán az újonnan kibocsátott címletek egy ideig még szindikátusi számlán pihentek. Az 1897. évi (újabb) tőkeemeléskor visszatekintve őrgróf Pallavicini Ede vezérigazgató — többek között — ezzel indokolta a lépést „intézetünk alaptőkéje a hetvenes évek óta tulajdonképpen nem is emelkedett, amennyiben az 1890. évben keresztülvitt 4 millió forintnyi alaptő-

ke felemelés csak arra szolgált, hogy a cs. kir. szab. Osztrák Hitelintézet nálunk levő letétjét visszafizessük".[32] A CA szerepvállalása olyan erőteljesre sikeredett, hogy még az összes deponáló terén rekordot hozó 1900 tavaszi közgyűlésen (43627 db) sem került — menedzsereivel együtt számítva — a CA az egyharmados szavazati arány alá. (A Rothschild-házzal és a Bodencreditanstalttal együtt a szavazatok abszolút többségét ekkor is magukénak mondhatták.) Bár a CA intézményi letéti arány időnként felére csökkent (1895-ről 1896-ra: 12000-ről 6000-re), ezt rugalmasan ellensúlyozta a CA-igazgatók 4000 körülire duzzadó letéte (1895-ről 1896-ra: 1100-ról 4100-ra). Vagy a visszaeső menedzseri deponálást, 1901-ben például Mauthner Gusztáv távollétét (850 db), simán egalizálta az 1900 óta ismét tízezres nagyságrendre duzzadó intézményi letét, de Mauthner halála (1902. máj. 19) utáni végleges elmaradását 1902-ről 1903 tavaszára azonnal pótolta igazgatótársa, Julius Blum („Blum pasa") éppen duplájára ugrott letéte (800-darabról 1600-ra).

Összefoglalásul tehát azt állapíthatjuk meg, hogy bár az összes részvény tényleges elhelyezkedésére a letétek alapján nem következethetünk (az értékpapírok durván kétharmada általában a századfordulón sem lett deponálva), a közgyűlésen képviselt részvényesek között a Rothschild-Creditanstalt-Bodencreditanstalt konzorcium tagjai együttesen a századfordulón jóval nagyobb súlyt képviseltek, mint mondjuk az 1876 előtti korlátozott szavazati jog körülményei között, közvetlenül az alapítás után. A részvények egy meghatározott pakettjét a majoritásért birtokolni, közben a kínálkozó árfolyamnyereséget egy bizonyos hányad értékesítése révén realizálni, jól egyeztethetőnek tűnt. A deponálók összetételének alakulása alapján az alaptőke emelései nem az ún. csendes többséget, hanem a nagyrészvényesek súlyát gyarapították. Ez annál is inkább érdekesnek tűnhet, mert a Hitelbank vezetőinek tematizálásában a századfordulón épp a bank önállósításának megteremtése állott a diskurzus (és a hangoztatott törekvések) középpontjában.

A részvénybirtoklás kérdését — mintegy ellenpróba gyanánt — ebből a szempontból is fel lehet vetni: feltűnt-e a részvényletevők között valamelyik számottevő „hazai" pénzügyi csoport, amely a bank önállósodását a honi befektetők oldaláról reprezentálná?

Már az alapítás körüli részvénymegoszlás jelezte, hogy a Hitelbank alakulásakor a magyarországi jegyzések nem játszottak számottevő szerepet. A részvényletevők névjegyzékét nyomon követve sem találunk kiugró cégeket és tételeket. 1874-től ugyan megjelent a listán a Wahrmann és fia magánbankház (nyilván azután, hogy a cégfőnök a válság miatt kivált az Angol-Magyar Bank igazgatóságból), de némi átmeneti emelkedés után (1877: 340) 1878-tól 240 darabon stabilizálta letétét (befektetését?). Mivel a kéziratos listák a hetvenes évek második felében azt is feltüntették, hogy a delikvens hol helyezte el a közgyűlésre bemutatott részvényeit, Wahrmann Mórról a hetvenes években az is tudható, hogy részvényeit nem Pesten, hanem Bécsben, a CA-nál deponálta.[33] Ez nem volt egyedi megoldás: a MÁH igazgatótanácsi tagjának, Kochmeister

[32] MOL Z 50 MÁH 10. cs. 3. t. (Igazgatótanács, 1897. febr. 27.)
[33] BFL VII. 2 e. MÁH Cg 1163 (Okm. 9.)

Frigyesnek például 1876-ban 50 db Pesten volt letéve, 100 db viszont Bécsben. Ennek a kérdésnek a megoldására — bővebb információk híján — nem vállalkozhatunk (az is lehetett ok, hogy mondjuk a papírok Bécsben voltak lombardírozva), az esetek mindenesetre jól jelzik, hogy egy magyar cég általi befektetés még nem jelent okvetlenül hazai beruházást, mint ahogy az osztalékfizetés sem feltétlenül a magyarországi hozamban csapódik le. Tájékoztatásul célszerű — ahol lehet — bemutatni, hogy miként is nézett ki a részvénydeponálás területileg.

2. táblázat
A MÁH közgyűlési részvényletéteinek földrajzi megoszlása (1874–1880)

Év, hó, nap	Bécs (db)	Bécs (%)	Budapest (db)	Budapest (%)	Összesen (db)
1874.04.11	21099	71,5	8421	18,5	29520
1876.04.02	20570	93,9	1346	6,1	21916
1877.01.14	22890	93,2	1666	6,8	24556
1877.03.15	9700	83,7	1895	16,3	11595
1878.03.24	19010	94,4	1120	5,6	20130
1879.03.25	6275	87,8	870	12,2	7145
1880.01.05	12965	94,9	695	5,1	13660

Wahrmann egyébként a kilencvenes évek elejének tőkeemelésekor még tovább gyarapította letétét, de 1892. évi halála után a cége már nem gyakorolta részvényesi jogait többé. Pontosabban: 1897-ben leánya, Renée (100 db), néhány éven keresztül pedig öccse, Sándor tett le hitelbanki részvényeket a közgyűléseken (1896–1899), egy 1897. évi kimutatás szerint azonban mindketten budapesti letétként. Ha a tőkének lenne nacionáléja, azt mondhatnánk: miután a befektető megtért őseihez, a magyar tőke „repatriált".

Az említett 1897. évi kéziratos részvényes kimutatás annál inkább érdekes, mert konkrétabban megmutatja, hogy milyen csatornákon keresztül gyűltek össze a részvények a közgyűlés előtt. A következő kategóriákat tüntette fel a kiegészítő információkat tartalmazó lista:[34]

	pénztár útján	letét	igazgatói letét	Rothschild	CA	Összesen
darab	1735	9592	550	3000	17950	32827
%	5,3	29,2	1,7	9,1	54,7	100

A névsorhoz nyilván belső használatra széljegyzeteket fűző nem közölte a kategóriák pontos értelmezését: az igazgatótanácsosoknak fejenként 50 darabos letétük kellett hogy legyen Pesten (hogy ezt ők vették-e meg maguknak, vagy a bank, az külön kérdés). Mindenkinek módja volt arra, hogy letétben tartsa a banknál saját részvényeit (hogy a banknál kézizálogba adott részvény ide került-e, az nem valószínű). Viszonylag kevesen voltak azok, akik a közgyűlésre a pénztár útján, mintegy az utcáról bejőve deponálták részvényeiket. Szá-

[34] MOL Z 50 MÁH 2. cs. 2. t. 138–140.

munkra azonban most nem is ez a lényeges, hanem az, hogy az elhelyezés helyszínét illetően, bár a hetvenes évekhez képest komoly eltolódás mutatkozott a magyarországi letevők javára, a deponált részvények csaknem kétharmada még 1897-ben is Bécsben volt elhelyezve (javarészt a CA-nál, kisebb mértékben S. M. Rothschildnál).

3. táblázat

A hatvani Deutsch-család letétei a MÁH részvényekből (1890–1901)

Év	Deutsch Ig. és fia	Deutsch József ifj. hatvani	Deutsch József id.	Deutsch Sándor hatvani	Összesen
1890.12.17.	300				300
1891.03.19.					
1892.03.19.	150	100			250
1893.03.19.		150		100	250
1894.03.19.		*50			50
1895.03.19.	2400	*50	450		2900
1896.03.19.	400	*350	50	300	1100
1897.03.29.	300	*350		300	950
1898.03.19.		*50			50
1899.03.20.		*50			50
1900.03.29.	400	*50	50		500
1901.03.19.		*50			50

* igazgatótanácsi tag, 1898-tól Hatvany-Deutsch József néven

A kilencvenes évek ugyanakkor valóban felmutatott olyan magyar, éppen a magánbankárrá válás útjára lépő családi céget (és családot), amely — legalábbis átmenetileg — nagyobb mennyiségű hitelbanki részvényt szerzett meg. A Deutsch Ig. és fia cég először az 1890 végi rendkívüli közgyűlésre deponált 300 darabot, majd 1892-től a cég és a család különböző tagjai rendszeresen jelentették be részvényeiket a közgyűléseken. (*3. táblázat*) A legkiugróbb tételt (2400 db) 1895-ben maga a cég, illetve id. Hatvany József (450 db) mutatta ki. Ez a részvénypakett azonban láthatóan nem maradt a cég nevén, nyilván haszonnal értékesítették a papírokat, de még 1900-ban is a két családtaggal együtt a cég 500 darabot jelentett be a közgyűlésen. Közben 1894 tavasza óta ifj. hatvani Deutsch József (1898-tól Hatvany-Deutschként jegyezve) igazgatótanácsosi posztot is a magáénak mondhatott. Egészen 1901-ig, amikor az igazgatótanács jelentése azt jegyezte meg, hogy „Hatvany-Deutsch József igazgatótanácsunkból sajnálatunkra a múlt év során kilépett."[35] Az igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyvei alapján az is tudható, hogy Hatvany-Deutsch József nem sokkal az előző közgyűlés után mondott le tagságáról, mégpedig azzal az indoklással, hogy „a Deutsch Ig. és Fia cége egyik beltagjának üzletköre kibővülvén, ebből esetleg bizonyos összeférhetetlenségi esetek származhatnának, melyeket kikerülni óhajt."[36]

[35] A MÁH igazgatótanácsának üzleti jelentése az 1901. január 1-től december 31-ig terjedő évről. Budapest 1902.

[36] MOL Z 50 MÁH 11. cs. 3. t. (Igazgatótanács, 1901. ápr. 27.)

Az igazgatótanács sajnálkozása mögött azonban ellentmondásos motívumok húzódhattak, már amennyiben hitelt adhatunk Kornfeld Zsigmondnak, a Hitelbank vezérigazgatójának portréját halála után megrajzoló gazdasági publicista értesüléseinek. A kilépés mögött, ezek szerint, egy mélyebben rejtőző olvasat is meghúzódott. Radnóti leírásában a Hatvany-Deutsch család az 1890-es években élte fénykorát. Hatvany-Deutsch Sándor a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és az általa 1894-ben alapított Hazai Bank igazgatóságában is helyet foglalt és a Kornfeld Zsigmonddal ápolt szoros nexus jele volt, hogy végrendelete végrehajtójául is őt jelölte meg. Mint láttuk, ezt erősítette a számottevő hitelbanki részvénybirtok és az ezt megpecsételő igazgatótanácsosi hely. S itt átadhatjuk a szót a zsurnalistának: „Mikor azonban Kornfeld meglepetésszerűen arról értesült, hogy Hatvany-Deutsch Károlyt be akarják választani a Leszámítolóbank igazgatóságába, ezt olyan terjeszkedési túlzásnak ítélte, amelyet nem volt hajlandó tudomásul venni. Hogy egyetlen család három tagja négy vezető pénzintézet irányításában vegyen részt, ezt nem tartotta méltányosnak, igazságosnak és a bankok érdekeivel összeegyeztethetőnek. Figyelmeztette Hatvany-Deutsch Sándort, aki azonban nem törődött a figyelmeztetéssel és Hatvany-Deutsch Károly belépett a Leszámítolóbank igazgatóságába. Erre Kornfeld felszólította Hatvany-Deutsch Józsefet, hogy mondjon le a Hitelbank igazgatósági tagságáról. Ez meg is történt. Hatvany-Deutsch Sándor ekkor törölte végrendeletéből Kornfeld Zsigmondot, mint végrendeleti végrehajtót, és a két ember között megszakadt a barátság és jórészt az érintkezés is."[37] Hogy mi „méltányos" és főképp „igazságos" a „bankok érdekei" szempontjából, azt most nem vitatjuk. Témánk szempontjából azonban érdemes leszögezni, hogy ha az egyik legnagyobb hazai nagytőkés csoport koncentrált térnyerése nem kívánatos a Hitelbank irányításában, akkor rivalizálás és összefonódás párharcából alighanem az előbbi került ki győztesen, de akkor ki lehetett volna képes megjeleníteni a honi akkumulációt a tulajdonosok között?

Talán maga a Hitelbank? Az 1875. évi kereskedelmi törvény rendelkezései folytán azonban egy bank nem birtokolhatta saját részvényeit. Maradt tehát, hogy feltételezzük: egy a bank által alapított, befolyásolt másik bank, vagy befektető közvetítésével tehette csak meg ezt. Szóba jöhet ilyenként a »Hermes« Magyar Általános Váltóüzlet Rt., amelyet a Hitelbank a Földhitelintézettel együtt 1893-ban alapított. A Hermes először az 1897. évi tőkeemeléskor bábáskodott a Hitelbank részvényei körül.[38] Tallós György — aki maga is a Hitelbanknál kezdte pályafutását — úgy tudta, hogy a „MÁH ipari és egyéb vállalati érdekeltségi körének szélesedésével párhuzamosan egyre nagyobb lett a MÁH-érdekeltségű vállalatok tulajdonába került és tartósan ott is maradt részvényeinek száma." Részvényesi jogaikat „a MÁH tulajdonában lévő Hermes Magyar Általános Váltóüzletnél kötött szindikátusi letét formájában" gyakorolták.[39] A deponálók listája szerint azonban a Hermes csak a század elejétől bukkant fel né-

[37] *Radnóti J.*: Kornfeld Zsigmond i. m. 99. Hatvany-Deutsch Károly egyébként valóban 1901 tavaszán tűnt fel a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank igazgatói posztján. Mihók féle Magyar Compass 1901/1902. I. Budapest 1901. 147.

[38] MOL Z 50 MÁH 10. cs. 3. t. (Igazgatótanács, 1897. máj. 22.)

[39] *Tallós Gy.*: A Magyar Általános Hitelbank i. m. 146.

hány évben a közgyűléseken részvényletevőként (1900: 250 db; 1904: 300 db), távolról sem rendszeresen (ez természetesen még egyáltalán nem kizáró ok!), ám igazán számottevő részvényletéttel csak 1907-től jelentkezett (1907. jan.: 1500 db; 1908: 2000 db). Ez azonban a most általunk vizsgált időhatáron kívül esik.

Összefoglalás

Hogyan függ a két szál össze: a mindinkább a részesedési és folyóüzletre szűkülő szerződéses mozzanat és a részvénytulajdonlás?

1. Addig, amíg tőkebetétéhez két igazgatósági hely volt a biztosíték, addig nem volt különösebb jelentősége a CA számára a részvények demonstratív mértékű közgyűlési letétének (és — tegyük hozzá — birtoklásának sem). Ez utóbbi fontossága láthatóan 1894-től emelkedett a többi főrészvényes fölé és a vizsgált korszakhatárig további érdemi változást ebben nem tapasztalunk.
2. Változtatásra a tőkeemelések alkalmával nyílhatott legkedvezőbb lehetőség. Az 1897. évi, a részvénytőke emelést indokoló igazgatósági tanácsi ülésen Pallavicini Ede, már idézett beszédében az alábbiakat hozta fel: „...hazánknak a pénzügyi viszonyok tekintetében mindinkább érvényre jutó önállósága egyrészt, s másrészt a consortiális üzletekben természetszerűen beálló változások szükségessé teszik, hogy a bank- és áruosztály folyóüzlete fokozatosan fejlesztessék. Erre való tekintettel az igazgatóság indokoltnak látja, már jó előre megfelelő forgótőkéről gondoskodni."[40] Az alaptőkeemelésnek az volt a bejáratott mechanizmusa, hogy az eddigi részvényeseknek elővételi jogot biztosítottak. Pár hónappal később Kornfeld Zsigmond beszámolt az alaptőkeemelés lefolyásáról, a „15000 db új részvénynek a régi részvények birtokosai által csaknem teljesen igénybevett elővételi jog alapján történt elhelyezéséről. Az elővételi jog mindössze csak 138 db új részvényre nem gyakoroltatott."[41]

A kör bezárult. A folyó üzlet emelésének érdekében szükség volt a tőkeemelésre. Ebben az eddigi részvényesekre kellett támaszkodni, ami maga után vonta a részvénytőke-birtoklás századvégre kialakult arányainak megőrzését. A folyó üzlet gyarapításához ugyanakkor a Monarchiában nélkülözhetetlen volt a CA-val kötött szerződés idevágó részének fenntartása. A cég súlya megnőtt az államkölcsönüzletekben, az ipari érdekeltségekben és a fiókhálózat építésében (tulajdonképpen ezekre vonatkozott a folyóüzlet bővítésének vissza-visszatérő igénye). Mindehhez azonban a forrásigényt és a szoros üzleti kapcsolatokat Bécs felé továbbra is fenn kellett tartani. Ezt takarta a kartellszerződés felmondásáról szóló függetlenedési beszéd. Aligha véletlen, hogy Pallavicini „hazánk" pénzügyi önállósodásáról szólt. A századfordulón a Hitelbank menedzsmentje, Kornfeld vezetésével valóban egyre nagyobb szuverenitásra tett szert, de nem egyszerűen Ausztriától, hanem mind az osztrák és mind a magyar tulajdonosok fölé kerekedve.[42]

---

[40] MOL Z 50 MÁH 10. cs. 3. t. (Igazgatótanács, 1897. febr. 27.)

[41] MOL Z 50 MÁH 10. cs. 3. t. (Igazgatótanács, 1897. máj. 22.)

[42] *Kövér György*: Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905). Aetas 2005/1–2. 83–102.

FÜGGELÉK

Az Osztrák Creditanstalt és a Magyar Általános Hitelbank szerződéses viszonyának változásai (1871–1906)

Szerződés	Betét	Kamat	CA nyereségrészesedés	Feltételek	Részesedési kötelezettség	Hitelek	Feltétel	Érdekbiztosítás	Időtartam, felmondás
1871.01.01	3 millió ft	jegybanki kamatláb	pesti bank- és áruosztálynál: 50%	tilos új pesti CA-fiók	CA 3 millió feletti üzleteiből 15%	Nyílt folyószámlahitel: 1 000 000 ft	jegybanki kamatláb	Bank- és árúosztály vezető tisztviselői CA előzetes egyetértésével	10 év
			tőkeemelés után 40%	MÁH-üzletek Bécsben csak CA-n keresztül	MÁH 1 500 000 feletti üzleteiből 30%	Elfogadványi hitel: 1 000 000	1/8% provízió		CA 1875 első harmadában felmondhatja
				kölcsönös províziómentesség		Visszleszámítolási hitel: 2 500 000	jegybanki kamatláb	2 MÁH kormányzótanácsosi hely a CA számára	1880 első harmadában CA és MÁH is
1886.01.01					CA 2 000 000 feletti participációjakor: 20%	Nyílt folyószámlahitel: 2 000 000	1 millióig jegybanki kamatláb, felette + 1%		(2.) hallgatólagos meghosszabbítás
					MÁH 1 000 000 feletti participációjakor: 35%	Elfogadványi hitel: 2 000 000			
1891.01.01	MÁH joga a betét visszafizetésére		30%	tőzsdei megrendelések átadása szabály szerint		Nyílt folyószámlahitel: 2 000 000	jegybanki kamatláb	2 igazgatótanácsosi hely kijelölése megszűnik	5 év
			visszafizetés után: 25%			Elfogadványi hitel: 2 500 000	1/2% provízió		

Szerződés	Betét	Kamat	CA nyereségrészesedés	Feltételek	Részesedési kötelezettség	Hitelek	Feltétel	Érdekbiztosítás	Időtartam, felmondás
1896.01.01				Sem a CA Pesten, sem a MÁH Bécsben nem jogosult fiókot állítani,	1 500 000 saját netto-részesedés felett 3 : 10 arányban ajánlattevő javára	Nyílt folyószámlahitel: 3 000 000	jegybanki kamatláb		5 év
				versenytárs bank- és árúüzletben részesedni		Elfogadványi hitel: 2 500 000	províziómentes		
01/01/1901			megszűnik	MÁH bécsi üzletekért évi 240 000 K átalány	Csak állami és fix kamatozású üzleteknél	Nyílt folyószámlahitel: 6 000 000 K	3 millióig jegybanki kamatláb, felette + 1/2%		5 év

Bánkúti Imre

ÉSZREVÉTELEK II. RÁKÓCZI FERENC RÉGI-ÚJ BIOGRÁFIÁJÁHOZ*

Rákóczi személye annyira meghatározó volt a nyolc évig folyó rendi–nemzeti függetlenségi háború lefolyására, hogy az ő egyénisége, politikai világának és koncepciójának ismerete nélkül a háború történetét, a konföderáció nemzetközi kapcsolatait és helyzetét, a békekísérletek meghiúsulását, a belső társadalmi és gazdasági gondok kezelését nem lehet megérteni. A fejedelem politikai kultúrája meghatározó volt a szabadságharc alatti döntésekre, a nemességhez való viszonyára, a vitézlő rend szerepének meghatározására. Aki Rákóczi életrajzát akarja megírni, annak tulajdonképpen a szabadságharc történetét kell megírnia.

Ezért üdvözöljük a szabadságharc két kiemelkedő kutatójának a könyvét, amely az éppen ötven évvel ezelőtt megjelent munka immár harmadik kiadása.

Rákóczi és társai szervezkedése, majd a felkelés éppen a központi kormányzat reformokkal próbálkozó periódusában bontakozott ki. A török kiűzése után Magyarország mindenoldalú (gazdaság, közigazgatás, jogrend, hadsereg, vallásügy) reorganizációjára ugyanis több tervezet készült (Esterházy Pál nádoré és a magyar rendeké 1688-ban, Kollonich Lipót *Einrichtungswerk*je 1689-ben), amelyek részben a rendi érdekek, részben a bécsi központi kormányzat szempontjai alapján képzelték el az ország újjáépítését, de valamennyi a *Habsburg Monarchián belül*, tehát az ország külpolitikai önállóságát meg sem említették. Tulajdonképpen ebbe a folyamatba tartozik bele a szabadságharc is, hiszen ugyanazokkal a problémákkal szembesült, mint az előző tervezetek.

A felkelés jellegéből következett azonban, hogy az előző javaslatokhoz képest a súlypontok máshova kerültek, s minthogy ez a háború egyszerre volt idegen hatalom elleni *függetlenségi küzdelem és polgárháború*, s mivel az ország újra hadszíntérré vált, s mivel minden erőforrást szükségképpen a hadseregnek kellett alárendelni, a belső reformok csak szerények lehettek.

Mindezzel tulajdonképpen harmonizált Rákóczi politikai felfogásának három alappillére, amelyekhez élete végéig hű maradt. Ezek személyiségének legmélyében gyökereztek, a gyermek- és kamaszkor élményeiből, a családi hagyományokból, a kor politikai eszméinek és tudományának tanulmányozásából, vallásosságán is alapuló küldetéstudatából épültek fel, kitéphetetlenül és megváltoztathatatlanul. Ezeknek az elveknek ismerete nélkül nem érthetjük meg döntéseit, azok ellentmondásait, eredményeit és kudarcait.

* *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes:* II. Rákóczi Ferenc. Harmadik, javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 708 o. Millenniumi magyar történelem. Életrajzok

1.) A Habsburg-dinasztia eltávolítása a magyar trónról. Mélységes bizalmatlanság a császár, „az idegen nemzet" iránt, amelynek ígéreteiben nem szabad, mert nem lehet megbízni. A Habsburg-ház egész Európára veszélyes, Magyarországot pedig le akarja igázni. 2.) Saját szuverén uralkodása alatt nemzetközileg garantált független Erdélyi Fejedelemség, amelynek feladata őrködni Magyarország szabadsága felett. A fejedelmi széket egyaránt tartotta családi örökségnek, isteni rendelésnek és az erdélyi rendek választásának. 3.) Megingathatatlan bizalom és ragaszkodás Franciaországhoz, tulajdonképpen XIV. Lajos személyéhez, az óhajtott nemzetközi érvényű szerződés elhalasztása ellenére.

Már emlékiratának fordítója, Vas István is felismerte, hogy egyéniségében meghatározó helye van az írónak. Életművében az irodalmi alkotások jelentősek, szónoki képességét politikai és katonai tevékenysége közben többször alkalmazta, sokszor még levelei is irodalmi alkotásoknak tekinthetők. Az írásnak, a szónak nagy jelentőséget tulajdonított, meg volt győződve, hogy logikus érveléssel bebizonyíthatja ügyének igazát és meggyőzheti partnereit, a politikusokat, a rendeket, Európát, a közvéleményt és különösen a francia diplomáciát. Néha talán túl is becsülte a szavak, a szóbeli vagy írásos érvelés hatását és erejét. A Gyömrőn az ellátatlan katonák előtt tartott beszédének hatásáról nincs adatunk, Sárospatakon 1708 decemberében szónoklatát a státusok üdvrivalgással fogadták, de másnap a terhekről való tárgyaláson nyoma sem volt ennek a lelkesedésnek.

Rátérve most már a könyv tartalmi bemutatására, elsőként a felkelés sorsát meghatározó külpolitikai viszonyokat kell áttekintenünk, minthogy a konföderáció vezetői jól tudták, hogy az ország saját erejéből nem vívhatja ki függetlenségét. A diplomáciai tevékenység ezért foglal el központi helyet Rákóczi munkásságában. A külpolitika legszemélyesebb tevékenysége volt, itt érezte magát igazán szuverénnek, az Európában való gondolkodásban érvényesíthette politikai alapelveit. Külpolitikai döntéseiben egyszerre volt realista, de elég gyakran illúziók csapdájának áldozata is. Helyzetét nehezítette, hogy diplomáciai apparátusa nem volt, nem is lehetett, ennek kiépítésére sem idő, sem pénz nem állt rendelkezésére. Információi így gyakran esetleges, másodlagos forrásokból származtak, döntései ezért több ízben inkább saját vágyait tükrözték, mint a valóságot. Ráadásul Rákóczi „rossz" tárgyalófél volt, túlságosan könnyen hitt partnerei szavának, ígéreteinek, holott óvatosnak, kritikusnak kellett volna lennie. Bár szinte minden számottevő európai politikussal, hatalmi tényezővel valamilyen szintű kapcsolatot teremtett, külpolitikájában természetesen a legfontosabb a francia udvarhoz való viszony volt.

Köpeczi Béla, aki a Rákóczi-kutatás folyamatában elsőként tárta fel és mutatta be hatalmas új forrásanyag alapján a fejedelem diplomáciai tevékenységét, éppen ezért a francia kapcsolatot tárgyalja legrészletesebben az általa írt fejezetekben. Rákóczi erőfeszítései azonban nemzetközileg hatályos szerződés megkötésére mindvégig eredménytelenek maradtak, pedig ennek révén résztvevője lehetett volna a háborút lezáró béketárgyalásnak. A kudarc okát Köpeczi Béla több tényezőben látja: a francia követ, Des Alleurs kritikus jelentései, Franciaország vereség felé sodródása, s nem utolsó sorban a francia király „érthetetlennek tűnő szerződés-kötés ellenessége". A francia magatartás megértéséhez

talán inkább abból kellene kiindulnunk, hogy a diplomácia (akkor is) az érdekek rideg, érzelemmentes érvényesítési területe volt, a másik fél helyzetére való tekintet nélkül.

A francia vezetés diplomáciai apparátusa révén évtizedes tapasztalatokkal rendelkezett az 1660-as évektől a magyar rendi mozgalmak és felkelések reális politikai és katonai értékéről és súlyáról. Rákóczi esetében is kezdeti sikerei ellenére nyilván mérlegelték a következőket: nem tudta a konföderáció mellé állítani a rendek többségét: a főpapság szinte teljesen, az arisztokrácia többsége hű maradt a királyhoz; Erdélyt sem sikerült tartósan irányítása alá vonni; a kuruc hadsereg a szabályos csatákban vereséget szenvedett; a felkelésnek nem volt megfelelő anyagi bázisa. Véleményünk szerint a francia udvar szerénynek tartotta a magyar felkelés teljesítményét, s támogatását ehhez mérte, nem pedig a konföderáció igényéhez és szükségletéhez. Persze a földrajzi távolság és Franciaország vereség felé sodródása is gátló tényező volt. Ezt tükrözi XIV. Lajos 1706. március 5-én írt levele, amit Köpeczi Béla idéz (335.). Igényeinek irrealitását és Franciaország lehetőségének túlbecsülését mutatják azok a szerződéstervezetek, amelyeket XIV. Lajos felszólítására Rákóczi 1708-ban készített (408–409.). Megalapozatlan volt Rákóczi méltatlankodása amiatt is, hogy Spanyolország jóval nagyobb segítséget kapott, mint ő, noha teljesítménye csekélyebb volt. Spanyolország a szomszédságban feküdt és sorsa lényeges volt Franciaország szempontjából, a magyar konföderációé pedig nem. Véleményünk szerint Des Alleurs jelentései nem játszottak meghatározó szerepet a francia udvar döntéseinek alakításában, bármennyire irritálták is a nemzeti önérzetet. Úgy gondoljuk, hogy történetírásunknak markánsabban kellene bemutatni a francia és magyar fél közti lényeges hatalmi súlykülönbséget, s mindazt, ami ebből következett Rákóczi számára.

Franciaország kivételével az európai hatalmak sohasem támogatták Rákóczi legfőbb követelését, a független Erdély státusát. Bécs szövetségesei ugyan a nagyszombati béketárgyalások, 1706 után is szorgalmazták a felkelőkkel való megegyezést, ha Rákóczi feladja Erdély iránti igényét, de ebben elsősorban a magyarországi protestánsok sorsa feletti aggodalom, valamint hazai közvéleményük megnyugtatása vezette őket. Rákóczi azonban ezt is túlértékelte, és különösen 1710–1711-ben politikai jelentőséget tulajdonított neki (pl. Peterborough bécsi küldetésének, 1711. február–áprilisban).

A konföderáció jelentőségének csökkenését mutatta, hogy az ónodi trónfosztás után sem akadt possibilis királyjelölt, s az orosz kapcsolat felé fordulás sem hozott (hozhatott) változást. Már Markó Árpád megállapította, hogy utolsó éveiben a magyar felkelés teljesen elszigetelődött és a spanyol örökösödési háború kevésbé jelentős epizódjává vált.

Élete utolsó 25 évét Rákóczi emigrációban élte, s ebben is éles fordulatot jelentett, amikor 1717-ben a szultán meghívására Franciaországból Törökországba távozott. Köpeczi Béla cáfolja Szekfű Gyulának azt az állítását, hogy Rákóczi „szánalmas trónkövetelő" volt, szerinte a hazaszeretet, hivatástudat vezette, célja érdekében kész volt minden eszközt felhasználni, vállalva a sokak számára elfogadhatatlan török szövetséget is. Azonban „kompromisszumokat elutasító felelősségtudata nem homályosítja el politikai éleslátását" (515.). Ezt

azzal bizonyítja, hogy Rákóczi előzőleg a szultán levelét megtárgyalta politikusokkal, barátaival, egyházi személyekkel. Mégis vitatkozni szeretnénk a szerzővel: küldetéstudata háttérbe szorította benne a józan politikai mérlegelést. Bármi vezette ugyanis, mindenképpen túlbecsülte saját személyének jelentőségét és lehetőségét, amikor azt hitte, hogy befolyásolni tudja az osztrák–török háború, majd a békekötés alakulását. Vagy komolyan hitte, hogy a netalán győztes török betartja majd a független Erdély létrehozására tett ígéretét? Igaz, szeretett volna erre biztosítékot kapni a szultántól, de mivel tudta volna ezt kikényszeríteni? Az Ausztria ellen háborúba lépő spanyol kormányt pedig egyáltalán nem érdekelte Erdély sorsa, Rákóczi személyében csak eszközt látott a törökök háborús kedvének fokozására. Végül a sors megkímélte Rákóczit attól, hogy török csapatokkal vonuljon országa ellen. A Magyarországon tapasztalható szórványos elégedetlenséget inkább a jobbágy–földesúri viszony kirívó hiányosságai okozták, még ha Rákóczi neve fel is bukkant az elégedetlenkedők között. Ebben inkább Szekfű véleményén vagyunk, a felkelésre kész parasztság képe az 1950-es évek osztályharcos történelem-szemléletére emlékeztet.

Rákóczi katonai, politikai, gazdasági és kulturális tevékenységét R. Várkonyi Ágnes tárgyalja, az előző kiadásokhoz képest lényegesen megnövelt terjedelemben. Erről a szerteágazó területről is csak néhány problematikus témát tudunk bemutatni.

Ezek közé tartozik a *vitézlő rend*, amelyről számtalan helyen esik szó a kötetben anélkül, hogy pontos definíciót kapnánk róla. A szerző általában a fegyvert fogott jobbágyokkal azonosítja ezt a réteget, pl. 1706-ból: „A mintegy százhetvenezer fegyverben álló magyarországi és erdélyi jobbágykatona" említve. (333.) (A szám természetesen erősen túlzott.) Igaz, egy másik helyen reálisan ábrázolja összetételüket, legalábbis a felkelés elején: „1703–1704 csodáját a régi próbált szegénylegények, a tarsolyból élők, a végbeli, vagyis a bujdosó módon hadakozók, a máról holnapra felkelők, majd hazaoszlók művelték." (223.) A katonáskodók szociális összetétele szerintünk még ennél is színesebb volt, hiszen a felszabadító háborúk után a magyarországi társadalomban számos olyan csoport létezett, amely forrása lehetett és volt a vitézlő rendnek (egykori végváriak, katonaparasztok, mezei hadakból elbocsátottak, egzisztencia nélküliek, prédók, birtoktalan kisnemesek, katonaszökevények stb.), és akik nem voltak jogi értelemben vagy gyakorlatban jobbágyok. A vitézlő rendnek a jobbágykatonák csak egy részét képezték, arányuk a felkelés utolsó éveiben nagy mértékben csökkent (a sárospataki országgyűlésen megajánlott 12 000 hajdút pl. nem is tudták kiállítani).

A főúri–nemesi szervezkedők francia pénzen toborzott reguláris csapatokkal tervezték a betörést Lengyelországból, a felkelésre kész honi csoportoknak csak mellékszerepet szántak, tartván a nemesség elleni atrocitásoktól. A francia udvar és a lengyel főurak támogatása azonban elmaradt, az eredeti terv kudarca utáni kényszerhelyzetben jött létre a főúr-fejedelem és a lázadásra készülők együttműködése, s ennek eredménye lett a brezáni kiáltvány, amit Várkonyi Ágnes „szerződésnek" minősít, talán emlékezve az 1950-es évek jobbágybarát Rákóczijának idealizált alakjára, aki azonban pár év múlva így emlékezett a történtekre: „Úgy kellett tehát tennem, ahogy tettem azért, hogy megindíthassam ezt a nagy ügyet. Megvetettem azokat a veszélyeket, amelyek fenye-

gettek, amikor az alsó nép egy maroknyi csapata élére álltam, pénz nélkül, sereg nélkül, a szükséges tisztek nélkül...", de „Isten segítségével legyőztem a veszedelmeket, sőt az az öröm ért, hogy megteremthettem a fegyelmet és a tekintélyt a rablók között, megvédtem szeretett hazámat a lázadásuktól, majd a hadak számát növelve olyan győzelmeket arattam, amelyek csodálatba ejtették a legtávolabbi országokat is." (1708. január 2.) Ezt az egész országot elborító áradatot kellett egyrészt eltéríteni a jobbágylázadás útjáról, másrészt valamelyest is használható fegyveres erővé szervezni, s ezzel a nemességet, a rendi társadalmat rákényszeríteni az abszolutizmus elleni nemzeti mozgalomhoz való csatlakozásra. Ezt a nem szokványos, bátran mondhatni történelmi feladatot a fiatal főúr-fejedelem sikeresen oldotta meg. Kár, hogy a könyv ennek az ellentmondásos szakasznak csak az egyik oldalát, a nemesség csatlakozási folyamatát mutatja be, a vele összekapcsolódó zsákmányolásról, sarcolásról, fosztogatásról, az erőszakoskodásról, amely az egész országot elborította és egyaránt sújtott parasztot, polgárt, nemest, katolikus intézményeket és papokat, alig esik szó. Rákóczi tevékenységének bemutatása is eléggé romantizált és gyakran idealizált.

Várkonyi Ágnes igen fontos tényezőnek tartja a vitézlő rendet, amely szerinte Rákóczi tevékenységére is jelentős hatással volt. Szinte a fejedelem politikájának a mércéje, hogy mikor szabadítja fel a jobbágyokból álló vitézlő rendet. Elsősorban politikai értékelésről van itt szó, nem katonairól. Megállapítja, hogy a vitézlő rend a 17. században alakult ki, de „politikai súlyt, országos jelentőséget viszont Rákóczi államában szerzett." (356–357.) Ezt azonban korrigálnunk kell, mert már Thököly felkelése alatt is jelentős politikai súlyuk volt. De most politikai szempontból ők voltak a legmegbízhatóbbak. A fejedelem gyömrői beszédéről (1705. július 3.) készített képzelt riport szerint „csakis ezekben az égő szemű, vad szegénylegény-katonákban bízhat. Nemcsak az ellenségre szólítja őket harcba, hanem a hazaárulók ellen is." (250.)

A valóságban azonban a fejedelem és a vitézlő rend kapcsolata koránt sem volt mentes a konfliktusoktól. Rákóczi mindvégig elégedetlen volt a katonáskodók fegyelmével, mentalitásával. Kísérlete, hogy belőlük reguláris hadsereget szervezzen, kudarccal járt, aminek nemcsak a pénz- és tiszthiány volt az oka, hanem a vitézlő rend önelégültsége, „nemzeti" szólamokba bújtatott konzervativizmusa is. Tagjai közt kialakult bizonyos felsőbbrendűségi tudat, mivel magukat tartották az igaz hazafiaknak, akik vérüket ontják a hazáért, lenézték a társadalom polgári részét, parasztokat, nemeseket, polgárokat, életformájukat elutasították. Ez a mentalitás állandóan kisebb-nagyobb konfliktusokat idézett elő a katonaság és a polgári társadalom közt.

Rákóczi még közvetlenül a trencséni csata (1708. augusztus 3.) után is úgy látja, hogy bár általános a panasz, „ezen országba se a vármegyék, se a vitézlő rend nélkül nem lehetünk". Thököly kudarcát is nagyrészt a vármegyék elpártolása idézte elő, amit az irántuk való „kíméntelenség" (ti. kíméletlenség) okozott. Ettől most is tarthatni, de „oly szükségünk vagyon egyikére, mint a másikára..." (Károlyihoz 1708. szeptember 21.) (Megjegyzés: a szerző tévesen idézi a fenti sorokat, ő „keménytelenség"-ről ír, ami értelmetlen. 417.) December 1-jén azonban már megváltozott véleményéről tájékoztatja Károlyit, mivel úgy tapasztalta, hogy a megyei küldöttek „leginkább bánják, hogy hallgatásban

vagyon békesség állapotja, melynek óhajtásával annyira kiadják magokat, hogy minden difficultás nélkül széltiben beszéllik desperatióbul esett kívánságokat", ezért felrendeli a tiszántúli hadak követeit az országgyűlésre. Részvételük biztosította is Rákóczinak a háború folytatását, aki viszonzásul elfogadtatta a 9. törvénycikket a jobbágyállapotú katonák felszabadításáról.

Várkonyi Ágnes erről igen lelkesült képet rajzol. „A sárospataki országgyűlés a szabadságharc legradikálisabb országgyűlése volt. Mi tette azzá? Az ingadozók, az árulók már nem voltak ott." (419.) Egy szem példaként említi a jó öreg Telekessy Istvánt, a Rákóczit támogató egyetlen megyéspüspököt, aki persze nem volt sem buzgó kuruc, sem függetlenségpárti, de áruló sem. Szerző szerint ez a törvény az „egyik legfontosabb okmánya a szabadságharc történetének". Igaz, csak a katonáskodóknak, de így is, ha megvalósul, „a jobbágyság jelentős tömegének biztosítja a hajdúszabadságot, a szabad paraszti fejlődést. Létrehozza azt a réteget, amely egyik tartós bázisa lehet az önálló magyar államnak." (421.) Majd néhány oldallal tovább: „A jobbágyszármazású katonák személyes és utódaikra is érvényes szabadságát és a letelepedésükre biztosított szabad földet szavatoló törvényt a brezáni szövetség előlegezte, és nyolc éven át következetesen építkező államhatalmi rendelkezések készítették elő. Ezzel megteremtették a reguláris hadsereg stabil szociális alapjait. Fő vonásaiban kész az új magyar állam." (429.)

Szerintünk ezzel az elméleti megállapítással szemben a tények a következők: a törvény nem nyolc éven át folyó intézkedések eredményeként jött létre, hanem a háborút a trencséni vereség után is folytatni akaró Rákóczi és a helyzete megoldására váró katonaság közti pillanatnyi érdekegybeesés következtében. A vitézlő rend nem a magyarországi társadalom belső, szerves fejlődéséből, hanem a török hódítás kényszeréből alakult ki, ezért nem is lehetett bázisa sem a szabad parasztságnak, sem a reguláris hadseregnek. Egyébként is 1708-tól létszáma a töredékére esett vissza, s ha valamennyien jobbágyok lettek volna (nem voltak azok), felszabadításuk akkor sem gyakorolt volna számottevő hatást a magyar társadalom fejlődésére. A kutatás már azt is tisztázta, hogy a hajdúszabadság nem azonos a szabadparaszti állapottal, hanem egy újabb kedvezményezett csoportot emel a már kiváltságot élvezők közé.

Az eddig ismert adatok szerint a sárospataki törvény végrehajtására kísérlet sem történt, sőt semmi hatást nem gyakorolt a katonáskodókra. Őket sokkal inkább érdekelte az, amit törvényi rendelkezés nélkül megkaptak: 1709-től a hadsereg közvetlenül részt vett az adó és az ellátását biztosító kivetések behajtásában, a vármegyének már csak a statisztálás maradt. Így biztosítani tudták a maguk és családjuk ellátását. A katonáskodók helyzetét azután a szatmári kiegyezés rendezte akkori állapotuknak megfelelően. Maga a társadalmi csoport azonban a megváltozott körülmények között letűnt a történelem mezejéről.

A *megyei nemességről*, a rendi társadalom legnépesebb részéről Várkonyi Ágnes meglehetősen negatív képet nyújt (kivétel talán a fejedelmi tanács tucatnyi tagja). Az 1703–1704-ben önként vagy kényszerből csatlakozott nemességgel az első konfliktus már a szécsényi országgyűlésen bekövetkezett, mert Rákóczi azt „a nemesség politikai erejét érvényesítő fórummá szerette volna tenni". De csalódnia kellett. „A szabadságharc kibontakozásának időszakában már bebizonyosodott, hogy ebben a háborúban a vármegyék nemességére mint a

hadviselés társadalmi bázisára nem lehet számítani." (267.) „Modern kormányzati módszereit, jobbágy- és katonapolitikáját a vármegyék gyanakodva fogadták, majd egyes főurakkal együtt — igaz, hogy nem egységes, de elég nagy — ellenzéki tábort alkottak." (393.)

Az ellentét 1706-tól egyre nyilvánvalóbb és erőteljesebb lesz, mint a „Vármegyei szervezkedés" c. fejezetben a szerző kifejti. Elmondja, hogy bár Rákóczi a megyék vezetésébe a maga híveit állította, mégsem tudta megakadályozni a belső ellenzék kialakulását, aminek fő okát abban látja, hogy a rendi közvélemény nem fogadta el Rákóczi társadalompolitikai elképzeléseit. Szerintünk azonban az elégedetlenség forrása inkább a háborús terhek növekedése és az 1706. évi béketárgyalások kudarca volt. Emlékirataiban Rákóczi is ez utóbbira utal. Persze a nemesség korántsem volt egységes. Az alsó-magyarországiakat sokkal több gazdasági, politikai, kulturális, vallási szál fűzte az örökös tartományokhoz, mint a felsőmagyarországiakat, ezért a békekötés (vagyis a monarchián belül maradás) iránti igény is ott jelentkezett a legmarkánsabban. Az ónodi konfliktus mutatta, hogy az ellentétek a fejedelem és az alsó-magyarországi nemesség közt milyen szinten értek el. Mindezek ellenére azonban a konföderáció bázisát alkotó nemesség nélkülözhetetlen volt a közigazgatás, hadellátás és hadsereg működéséhez, csak az utolsó években szorult vissza a nemesi vármegye, és 1709–1711-ben foglalja el helyét nagyrészt a hadsereg.

A fejedelem és a nemesség közti ellentétre a következő — inkább futó ötletnek, mint elfogadható állításnak tartható — kijelentést is megkockáztatja a szerző a nemesi ifjak társaságáról: „Rákóczi a nemesség ellen nagy műve védelmére a nemesség fiaiból akar gárdát nevelni." (350.) Igaz, a háború évei alatt Rákóczi nem volt megelégedve a nemesség áldozatvállalásával, emlékirataiban azonban rokonszenvvel emlékezik a nemességről, noha bírálta életmódjukat, mentalitásukat, műveltségi hiányosságaikat.

A könyvben két fejezet is (185–195., 288–296.) foglalkozik az *„új magyar állam"* felépítésével, s számtalan más helyen is történik utalás rá. Már a tiszántúli hadjárat ennek „nagy jelentőségű alapvetése" volt, a létrejött fejedelmi tanács „a központi hatalom jelentős testülete". Majd: „az új magyar állam a brezáni szerződés alapján épüljön fel". (326.) Rákóczi abszolút uralkodó módjára jár el, nagy horderejű intézkedéseket hoz önhatalmúan. Másutt: „a nemesi kiváltságokat korlátozó, erős központi hatalmat igyekezett kiépíteni". (392.) Még a nemesi ifjak társasága is állítólag ezt szolgálta. (349.) De amit a 190. oldalon olvasunk, nehezen értelmezhető: „Az új magyar állam keretei között Rákóczi a brezáni megállapodás szellemében jelöli ki a jobbágyság és a fegyvert fogott nép helyét." Végül összefoglaló kép: „Rákóczi következetes, szívós munkával több eredményt ért el, mint a centralizált államigazgatását másfél évszázada építő Habsburg állam. Kimondták a köztehervíselést, s kialakulóban volt néhány társadalmi csoport, amely alapja lehetett a közép-európai viszonyok szabta feltételek között kiépülő korszerű államnak. Akár nemzeti abszolutizmusnak, akár magyar konföderációnak nevezzük, a hangsúly a működőképességen és a fejlődőképességen van. Rákóczi számíthatott a nemesség vállalkozói rétegeire, az udvari és hivatali nemességre, az officinákat építő és kereskedelmi ügyleteket lebonyolító vállalkozókra, polgárokra. Meglepően jelentősen támo-

gatták az új magyar államot a mezővárosok." (395.) Szívesen olvastunk volna minderre néhány bizonyítékot, pl. a két-három év alatt kialakuló csoportokra, a hivatali nemesség összetételére, vagy a „meglepően" támogató mezővárosokra.

Erdélyről, ahol a rendek mindvégig töretlenül megőrizték hatalmukat, ezt olvashatjuk: „Erdélyi hatalmát abszolút fejedelemként igyekszik megteremteni, 1704 végén – 1705 elején az erdélyi állam szervezetét a rendi érdekekkel szemben már úgy építette ki, hogy országos érdeket és központi akaratot szolgáljon." (275.) Miután Rákóczi 1707-ig nem járt Erdélyben, szükséges lett volna ezt a távolból irányított szervezőmunkát részletesebben is bemutatni.

Úgy gondoljuk, hogy nemzeti abszolutizmusról a függetlenségi háború alatt nem beszélhetünk, ennek nem voltak meg a feltételei. Rákóczinak nem is volt lehetősége háború közepette, szinte pillanatnyinak mondható idő alatt a nemesi vármegyén alapuló rendi államot valami mással felváltani. Már az is jelentős eredmény volt, hogy a megbénult megyei apparátusokat saját híveinek irányítása alatt 1703–1704-ben felélesztheti. Az életre hívott irányító hivatalok (Szenátus, Consilium Oeconomicum, Commissariatus) személyi állományuk és összetételük révén szintén a rendi érdekek képviselőivé váltak.

Az új magyar állam egyik intézkedése, amelynek a szerző szinte rendszerváltó jelentőséget tulajdonít, a *közteherviselésnek* nevezett adókivetés. Ennek terve, majd megvalósítása a rézpénz válságával függött össze. Amikor 1704 elején reálisnak látszott a francia–bajor csapatokkal való egyesülés révén a háború befejezése, a felkelés vezetői a készpénzadózás elkerülésére rézpénzt bocsátottak ki. A háború azonban tovább folyt s vele a rézpénz előállítása is, amely végül kicsúszott a vezetés ellenőrzése alól és 1706-ra súlyos inflációt idézett elő. Kár, hogy minderről csak egy mondatot olvashatunk, ami nem is állja meg a helyét, hogy ti. azért volt a kelleténél jóval több rézpénz, mert sokan hamisították. (291.) Sőt a szerző még Bécset is megvádolja, hogy a konföderáció 1706. évi sikerei miatt I. József „aktív politikára sarkallt" államférfiai „hamis rézpénzzel árasztották el az országot". (353.) A miskolci szenátusi ülésen (1706. január–február) a Consilium Oeconomicum három tanácsosa nemesfémpénzadó kivetését javasolta az általános adókötelezettség bevezetésével. Emlékiratai szerint azonban a fejedelem ezt nem fogadta el, úgy vélte, hogy a rézpénz még három évig kitart, s ha a háború még akkor is folyik, adót akkor vetnek ki. A szerző szerint azonban Rákóczi már ekkor döntött a pénzadó kivetéséről. „Nem cselekedhet másként. Különben le kell tennie a fegyvert." (293.) 1706 februárjától „sorra adja ki az egész gazdasági életet új rendbe szorító intézkedéseit... Egységben látta az ország életét, meg akarta teremteni a közteherviselés feltételeit." „Sorozatos rendeletek bizonyítják, hogy Rákóczi az ország egész gazdasági életét igyekszik alkalmassá tenni az általános adózás bevezetésére." (294.) A fejedelem „egyre inkább arra kényszerült, hogy célszerű gazdálkodással az ország új, kiaknázatlan erőforrásait nyissa meg." (392.)

Sajnos, ezekről a rendelkezésekről nem közöl konkrétumokat a szerző. De szívesen olvastunk volna például a kiaknázatlan erőforrásokról is. Arról tudunk, hogy ebben az évben sok utasítást adnak ki a rézpénz forgalmának és értékének védelmére, minden eredmény nélkül.

A pénzügyi gondok azonban nem vártak három évig, úgyhogy a rozsnyói szenátusi ülésen (1706. december – 1707. január) maga Rákóczi tett javaslatot 1,5 millió forint pénzadóra. Ezt a nádori adóporták alapján a „szegénység" fizette rézpénzben vagy természetbeniekben. A hadélelmezésen felül a megyéknek adóportánként 152 rénes forint 50 dénár értékben különböző természetbenieket is kellett szolgáltatniok (posztó, gyapjú, vászon, csizma, süveg, méz, viasz stb.) részben a katonaság szükségletére, részben külföldi cserekereskedelem céljára. A szerző szerint mindezeken kívül a szenátusi ülés eldöntötte, hogy „megreformálják a gazdaságot". (350.) Ez azonban nem szerepel az ülés jegyzőkönyvében, és a szerző sem árul el semmi konkrétumot erről a merész tervről.

Adóügyben azután az ónodi országgyűlés 6. tc.-e rendelkezett: „Országnak proventusin és a vitézi rendnek nyári s téli élődésén avagy alimentatióján kívül minnyájan egyen-egyen, senkit ki nem vévén két millió pénzbeli segítségadást rendeltünk közöttünk országunkban kiszedetni." Egyúttal a hagyományos nádori adóportáról áttértek a dikális (rovás) adóalapra. Minden megyébe és városba két dikátort (összeírót) küldtek ki, akiknek részletes utasítás alapján jegyzékbe kellett venniük az adóalapot.

Várkonyi Ágnes szerint: „Általában az összeíróknak kiadott utasítás korszerű gazdaságpolitikát fejez ki. Egységbe próbálja fogni az egész országot." „Az új magyar állam adórendszere főleg a kereskedelmi, áruértékesítői tevékenységre épül." (365.)

A problémák már itt, az adóalap felmérésénél kezdődtek. Az adatfelvétel ugyanis nem az egész országra, csak 25 vármegyére, 22 városra, valamint a Jász-Kunságra és a 7 hajdúvárosra terjedt ki, kimaradt pl. az egész Dunántúl. A szerző szerint: „A dikátorok kiszálltak a vármegyékbe, szorgalmasan elkezdték az adóösszeírásokat, néhány nemes meg is fizette a reá kivetett összeget..." (391.) Valójában ez egészen másképp zajlott le. Nem volt katonai kíséret és kiszállás. Egy megye vagyoni–jövedelmi helyzetét 3–4 hónap alatt két ember képtelen lett volna felmérni. Az adatfelvétel a nemes saját bevallása, a parasztságé pedig a helyi vezetők bemondása alapján történt. Az sem egyértelmű, hogy jövedelem- vagy vagyonadóról volt-e szó? Az adót pedig nem a dikátorok szedték be, hiszen a kivetés az 1708. évre szólt. Elgondolkodtató, hogy az adó összege előbb volt meg, mint az adóalap felmérése! Mindezekből már lehet következtetni, hogy a jövedelmek és vagyoni állapot kimutatása mennyire irreális volt, s egyáltalán nem tükrözte a tényleges állapotot.

Mindez világosan kiderült az 1707 decemberében tartott kassai gyűlésen. Az összeírók itt mutatták be munkájukat, a gyűlés azonban több megye dikaszámát kevésnek tartotta, ezért pl. Zemplénét 20 000-rel, Sárosét 6000-rel, Gömörét 17 000-rel, Szabolcsét és Liptóét 10-10 000-rel megemelte. De az igazi vesztesek a városok voltak, dikaszámukat 78 000-ről 113 000-re emelték, Kassáét pl. 1248-ról 8000-re, Eperjesét 1955-ről 10 000-re, Lőcséét 3453-ról 13 000-re. Mindez nyilván a nemesi rendek városellenességéből fakadt, s Rákóczi ennek nem mondott ellent. Az összeírásokról az is kiderült, hogy bizonyos személyek (a fejedelem, Klobusiczky, az alispánok) birtokait és jövedelmét „kedvezően" rótták meg. Végül is a kassai gyűlés 1 019 000 dikaszámot hagyott jóvá, ebből 18% a nemességre, 71,2% a parasztságra és 10,8% a városokra esett. Bár a konföderáció

vezetői ezüstpénzhez szerettek volna jutni, ez csak részben sikerült, az adó behajtása sok nehézséggel járt, elhúzódott, egyes megyék még évek múlva is tartozásban vannak.

Sajnos, nem kapunk tájékoztatást arról, hogy a dikális adóalap, illetve a fenti megoszlás alapján megvalósult-e a közteherviselés? Csak a következő deklaratív megállapítást olvashatjuk: „Az új adórendszer történelmi jelentőségű. Alkalmas, hogy megnyissa a gazdasági tartalékokat, így az egész államgazdaságot új síkra téríthessék át." (397.) Rákóczi kétségtelenül igyekezett a terhek egy részét a nemességre áthelyezni, de ez az egyszeri kísérlete — csak az ország egyharmadán, hiányos adóalap-felméréssel, vesztésre álló háború közepette, központi adóbehajtó apparátus nélkül — nem volt, nem is lehetett olyan évszázaddal előremutató gazdaságformáló módszer, mint Várkonyi Ágnes állítja.

Az ónodi trónfosztás után a konföderáció helyzetében nyugtalanító jelenségek mutatkoztak. Rabutin 1707 őszén visszafoglalta Erdélyt, a Rákóczi által indított diplomáciai akció („Ultimátum a francia udvarhoz" 401–409.) során kiderült, hogy XIV. Lajos továbbra is halogatja a szerződéskötést, a bajor választófejedelem is visszautasította a trónjelöltséget (1708. május 4.). A királypárti magyar rendek is aktivizálódtak, s I. József országgyűlést hívott össze (1708. február 29.).

Ebben a meglehetősen bonyolult és ellentmondásos helyzetben folyt le Rákóczi 1708. évi hadjárata (409–416.), melyhez több tisztázatlan probléma kapcsolódik. A szembenálló felek Flandriában készülődtek nagy összecsapásra, amely végleg eldöntendő volt a spanyol örökösödési háború sorsát. A fejedelem és Bercsényi 1708 első felében folytatott levelezéséből kitűnik, hogy számon tartották a császári csapatok átcsoportosítását a Vág vonaláról a Rajnához, tehát a magyarországi főparancsnokká kinevezett Heister nem kapott erősítést, mint a könyv állítja, csak hiányos létszámú lovasezredekkel rendelkezett a Csallóközben. Az udvar által felfogadott dán gyalogosezredeket majd a trencséni csata után, 1708 őszén vette át Pozsonyban.

Saját hadműveletei céljáról Rákóczi csak annyit ír leveleiben és később emlékirataiban: elhatározta, hogy a hadjáratra jól felkészül és téli szállásra Sziléziába vonul. Történetírásunk elfogadta, Várkonyi Ágnes is, hogy tulajdonképpeni célja a magyar trónra szánt porosz trónörökös behozatala lett volna. Frigyes Vilmos meghívására egyetlen hiteles dokumentum sincs, ezért legendának kell minősítenünk. Persze a kérdés megmarad, hogy akkor mit akart Rákóczi Sziléziában? Fel akarta lázítani a lakosságot? Erre a szándékra utalnak a megfogalmazott, de nem terjesztett kiáltványok. Szerintünk Rákóczi a flandriai hírekre várakozott, mert azt remélte, hogy a franciák győznek, és Miksa Emánuel megindulhat Bajorország visszafoglalására, s remény lehet a vele való egyesülésre. Addig kerülni akart minden összecsapást a császári haderővel, ami érthető is volt. Az azonban nem, hogy a téli időpontig hátralévő mintegy 5-6 hónapra semmi haditerve nem volt. „Soha nem volt ilyen szép hadseregem, de nem tudtam, hogy addig mit csináljak vele." Ez súlyos, sőt végzetes hibának bizonyult, és a trencséni katasztrófához vezetett, aminek sokkal mélyebben gyökerező okai voltak, mint Pekry Lőrinc ügyetlen hadmozdulata.

Van azonban néhány olyan téma, amelyről alig esik szó a könyvben. Ilyen a földesúr–jobbágy viszony. A jobbágyság terhei közül a földesúri szolgáltatások súlyossága, szabályozatlansága, állandó növekedése éppúgy az elégedetlenség forrása volt, mint a császári kormányzat adóztatása és katonatartási igényei. Az ország függetlenségéért folyó harc közben azonban erről megfeledkezett Rákóczi és kormányzóköre, igaz, egy rendi konföderáció nem tűzhette napirendre a jobbágy–földesúr viszony szabályozását. Ez az ellentmondás jól tükröződik a könyvben is.

Elvi deklarációban nem volt hiány Rákóczi részéről, pl. 1710-ben: „A szegénység hírünk nélkül ne terheltessék", „a szegénység konzerváltassék", „a szegénység végső desperatiója eltávoztassék". (327., 411.) Ennek a védelemnek azonban csak a jobbágy állami adózóképessége a célja. „Már kitapinthatók jobbágypolitikájának határozott körvonalai: erőssé, állóképessé akarja tenni a parasztságot, hogy elbírja az állam, a háború terheit." (236.) „Tudta jól, hogy még a hadseregek élelmezésére is csak úgy képes a jobbágyháztartás, ha a telhetetlen földesúrral és a fosztogató katonasággal szemben egyaránt védi őt az állam. Gyakorlatban azonban az új magyar állam nem tudott állandó és biztos védelmet nyújtani." (327.) Ha pedig a parasztság maga próbált cselekedni, akkor minden kezdeményezést, „amely az úrbéres viszonyok rendjén változtatott volna, következetesen letört." (236. és 327. azonos szöveggel.)

A földesúrral szembeni jobbágyvédelemről, vagy a szolgáltatások törvényes szabályozásáról konkrétumokat nem olvashatunk a könyvben, csak ezt: „Államfői feladatának tartotta, hogy védje a jobbágyot a földesúri túlkapások ellen és az országos terheket a korábbiaknál méltányosabban, igazságosabban ossza el. Sok bérletet adott, első fejedelmi intézkedései közé tartozott, hogy visszaadta a Hegyalján elkobzott szőlőcskéjét egy szegény özvegyasszonynak." (393.) Megjegyezzük, hogy ezt az utolsó mondatot nehezen tudjuk úgy értelmezni, mint jobbágyvédő rendelkezést.

Konkrét rendelkezéseket a jobbágy–földesúr viszony szabályozásának legalább a szándékáról annál is inkább szerettünk volna olvasni, mert a Habsburgok örökös tartományaiban már ekkor mutatkoztak a jobbágyság terheinek szabályozására irányuló törekvések. Ennek a társadalompolitikai tárgykörnek a hiánya a konföderáció államában annak a bizonyítéka, hogy Rákóczi kizárólag a rendi társadalom kereteiben gondolkodott. Ezért is indokolatlan a szatmári béke negatív következményei közt felhozott értékelés, hogy a kiegyezés nem vitte tovább a „közhatalmi jobbágyvédelmet". (468.) Miután ilyen nem volt, nem is vihette tovább.

A függetlenségi háború kezdettől fogva egyben polgárháború is volt, a rendi nemzet jelentős része megmaradt a császár–király hűségén: a főpapság szinte teljesen, a főnemesség pedig többségében (az Esterházyak a nádorral, a Nádasdy, Pálffy, Széchényi, Illésházy, Batthyány, Zichy, Koháry, a Csáky család nagyobb része stb.). A városok egy része szintén, Sopron pl. meg is védte magát a felkelők ellen. A császári hadseregben is több magyar tábornok, sok tiszt, sőt a vitézlő rend egy része is harcolt. A király pártján maradt rendek politikai szerepe 1707 után növekedett meg, aminek jele volt, hogy a király 1708-ban 21 év után összehívta az országgyűlést, amelyről ugyan Rákóczi és a konföderáció vezetői lekicsinylően ír-

tak, de a tárgyalásokból kitűnt, hogy a kettészakadt rendeket alapjában összeköti a nemesi kiváltságok és alkotmány fenntartásának platformja.

Emlékirataiban a fejedelem csak röviden érinti a rendek számottevő részének távolmaradását a konföderációtól. Ezt egyrészt annak tulajdonította, hogy közülük sokan osztrák, stájer és morva családokba házasodtak, birtokaik is voltak ott, másrészt pedig érdekes módon annak, hogy „nem sokra becsülték Bercsényi gróf családját és személyét, ezért nemigen akartak pártomra állni, mert féltek, hogy az övénél kisebb rangot kapnak". Tudjuk, hogy a nemesi közvéleményben Bercsényi nem volt népszerű, sőt kimondottan Rákóczi rossz szellemének tartották, de személye aligha volt ilyen politikai vízválasztó. Ugyancsak emlékiratai tanúsága szerint emigrációjában a fejedelem nem ítélte el teljesen a királypárti rendeket, minthogy tulajdonképpen nem voltak ellenségei a felkelők ügyének. Még a nádor is „pártolta ügyemet a szájával", ha azonban komolyan vette volna méltóságát, a háború talán szerencsésen végződött volna.

Bárhogyan vélekedett is azonban Rákóczi, a rendi társadalom királypárti részének a háború alatti politikai tevékenysége kiesett történetírásunk látóköréből. Pedig a téma érdemes volna a figyelemre. A polgárháborúnak ugyanis más erkölcsi normái vannak, mint két idegen hadsereg közti harcnak. Polgárháborúban ugyanis a másik fél nemcsak katonai ellenség, hanem politikai áruló. Ennek sok következménye van, hogy csak egyet említsünk: szerintünk ebből származik a konföderáció vezetőinek az a felfogása, hogy a lakosságnak nem szabad az ellenséges csapatokat „bevárni", mert az a másik oldal politikai elismerését jelenti. Ezért kellett falvak, városok lakóinak akár télvíz idején is elhagyniok otthonaikat a teljes bizonytalanságért. De ezért vált az exulánsok ügye 1708-tól a konföderáció számára megoldatlan/megoldhatatlan gonddá.

A *szatmári béke* létrejöttének témakörébe nem óhajtunk belemenni, már csak terjedelmi okokból sem. Közismert, hogy megítélése mindmáig neuralgikus pont történetírásunkban, és a közvéleményben is. Sokáig szinte hivatalos vélemény volt, hogy a kiegyezés Károlyi árulásának a következménye, és kiszolgáltatta az országot a Habsburg elnyomásnak. Sajnos, könyvünk is lényegében megmarad ezen az állásponton. „A szatmári békét kierőszakoló Pálffynak engedve azonban (Károlyi Sándor) meghiúsította Rákóczi koncepcióját, hogy a szabadságharcot az általános európai békébe foglalt államszerződés szintjén fejezhessék be." (467.) Köpeczi Béla szerint is Károlyi elhamarkodottan cselekedett, „mert nem adta meg a lehetőséget arra, hogy Rákóczi még mint a szövetséges rendek vezére tárgyalhasson, s bizonyosodjék meg arról, hogy mit lehet várni a külső hatalmaktól." (501.) Várkonyi Ágnes a belső társadalmi fejlődésre is károsnak tartja Károlyi lépését: a szatmári béke „nem az egész ország, még kevésbé a megszületendő magyar polgári nemzet érdekéből jött létre". (465.)

A tények ismeretében ez a koncepció nagyon is vitatható. 1711 tavaszán világossá vált: egyetlen nagyhatalomnak sem volt érdeke, hogy „a szabadságharcot az általános európai békébe foglalt államszerződés szintjén" zárják le. Vereségük miatt erre a franciák nem voltak képesek, de nem is akarták igazán. (Egyébként ez az általános európai békekötés sohasem jött létre, Franciaország minden ellenfelével külön kötött békét, a Habsburgokkal 1714-ben.) A katonai vereséget szenvedett konföderáció pedig nem volt képes olyan erőt kifejteni,

amely ezt lehetővé tette volna. A történelmi és jogi érvek, amelyeket Rákóczi felsorakoztatott, az erőt nem helyettesíthették, ilyen célra elégtelenek voltak. Károlyi már 1711 januárjában úgy látta, hogy a külföldi segítség várása illúzió, és a függetlenségi háború lezárása itthon fog megtörténni.

Mivel a nemzetközi helyzet alakulása miatt (a hollandok és angolok eltávolodása Bécstől) módosult az udvar álláspontja, a királypárti rendek katonapolitikusának lehetősége nyílt megegyezési koncepciójának megvalósítására. A tárgyalások részleteire nem térhetünk ki, csak két tényt kell említenünk. Bár Pálffy élvezte az uralkodó hallgatólagos támogatását, mégis taktikáznia kellett, mert a katonai megoldás pártja ugrásra készen állt, s I. József halála után néhány napig megakadályozni látszott a kiegyezést. Mind ő, mind Károlyi mindvégig törekedtek Rákóczi megnyerésére, ami politikai előrelátásukat bizonyította. Tisztában voltak azzal, hogy a fejedelem személye olyan jelentőséggel rendelkezik, hogy bár koncepciója irreálissá vált, csatlakozása a megegyezéshez, annak elfogadottságát mind itthon, mind az európai közvéleményben nagy mértékben növelte volna. Ezért biztosították a békeokmányban Rákóczi utólagos csatlakozásának a lehetőségét.

Végülis mit adott az országnak a szatmári megállapodás? Először is lezárt egy országemésztő háborút, amely a pestis pusztításával tetézve az etnikai eljelentéktelenedés felé sodorta a magyarságot. Helyreállította a kettészakadt rendi társadalom egységét, ezzel politikai cselekvőképességét. Megakadályozta a katonai megoldás alkalmazását. A hatalmat viszont megosztotta: a hadügy, a külügy, pénzügy központi irányítás alatt maradt, az ország viszonyát az összmonarchiához a reálunió és a perszonálunió sajátos együttléte jellemezte. A rendi dualizmus azonban egy évszázados polgárháborús állapotot is lezárt. Lehetővé vált a reformok, az ország újjáépítésének folytatása. Biztosította az országot és Erdélyt a török hatalmi revízió ellen. De elvesztek a konföderáció vallási rendezései, megmaradtak az 1681. és 1687. évi törvények, a királyi hatalom öröklődővé vált. Minthogy a rendi társadalomban nem volt olyan csoport, vagy politikai irányzat, amely a polgári fejlődés felé irányult volna, ezt az utat nem is lehetett eltorlaszolni. (Jó száz év múlva bekövetkező folyamatra történelmietlen hivatkozni.)

Mindent összevetve, véleményünk szerint az egyezség létrehozásával Károlyi Sándor és Pálffy János jelentős történelmi tettet hajtottak végre, és felelős államférfiként jártak el.

Végezetül a szerkesztési munka több hiányosságára is utalnunk kell. Az alábbiak csak kiragadott példák a kötet oldalszámainak sorrendjében.

172. 1703 nyara, gyulaji tábor: „Rákóczi most a maga pénzén szabat katonáinak dolmányt és nadrágot." Aligha foglalkozott akkor ilyesmivel.

173. „Dúl Mihály debreceni főbíró" – A szerző itt valószínűleg összezavarja Debrecen főbírájának, id. Dobozi Istvánnak és a Koháry család jószágigazgatójának, Dul Mihálynak személyét.

194. Herter: a stájer védelmi bizottság vezetője. Ki volt ő? Valamelyik Heister tábornok?

202. Koroncói csata: „...hogyan mészárolhatott le tízezer császári katona tizennyolcezer kuruc vitézt." Valójában a császáriak létszáma 3600 fő volt, a felkelők vesztesége pedig 2000 fő körül.

208. Az 1704. augusztus 13-án lezajlott höchstädti vereség hírét Rákóczi augusztus 16-án még nem kaphatta meg.
217. 1704. augusztus. „Heister Simontornya parancsnokát kivégezteti." Nincs adat róla.
224. 1704-ben, csatlakozása után, Forgách Simon csak most ismerkedik a „végvári módra élő szegénylegény vitézekkel". Miután 1695-től a Kanizsa elleni végvárak, majd Győr vicegenerálisa volt, eléggé ismerhette a parancsnoksága alatt álló végvári katonaságot.
228. Nagyszombati csata, 1704. december 26. Vay Ádám utasítására a „túlbuzgó tehetségtelenek" elvezetik Rákóczit a csata veszélyéből. Az idézett rejtelmes szavak értelme? – Károlyi Sándor állítólagos lekésése az ütközetből a szakirodalom által régen megcáfolt állítás, nem is volt parancsa rá, ekkor a Tiszántúlon tartózkodott.
276. Kiskőrös 1705-ben még nem létezett.
295., 701., 703. Sennyey István kancellár neve két hibás formában szerepel: Sennyei – Szennyei, mindkettő külön a névmutatóban is.
303., 311. Guido Starhemberg „öreg tábornagy", vagy a „legjobb korban" van?
320. 1706 őszén Forgách Simon feldúlja Zinzendorfot, helyesen: Zistersdorf.
322. 1706 őszén Kassán a város megvédéséért Rákóczi „Esze Tamást szép aranyéremmel tüntette ki". Ezután következik a Warou által az ónodi országgyűlés emlékére 1707-ben készített emlékérem leírása. Ez aligha volt adományozható egy évvel korábban.
325. Koncsay ezereskapitány: ismeretlen személy. Minden bizonnyal Krucsay János rejtőzik az álnév mögött.
340. 1706-ban Tige császári ezredes „elfoglalja Szebent" – nem kellett elfoglalnia, mert kezdettől a császáriak kezén volt.
345. Rákóczi elrendeli, hogy „a hadból hazaszökő vagy a hadsereg ellen izgató nemesurat a vármegye tiszteinek jelenlétében vesszőzzék meg..."
347. „A rézpénzt el nem fogadó nemesek jószágát elkoboztatta, tömlöcbe vettette a megyei tiszteket, ha kereskedelmi rendeleteit a megye területén nem tartják be." Mindkét eljárásról szívesen olvastunk volna egy-egy példát, mert ilyenekről nem tudunk.
350. 1707. április, a Nemesi Társaság megalapítása: „A felavatott ifjak között ott van egy tizenhat éves székely fiú, Mikes Kelemen." Mikes soha nem volt a Nemesi Társaság tagja.
353–354. Rákóczi 1707. március 19-én útban Erdély felé Dobozi István debreceni főbírótól „tetemes kölcsönt" — 650 aranyforintot és 1000 rénes forintot — vett fel, „ami különben elfelejtett tény". Ismert tény viszont 1935 óta, hogy a város legalább 150–200 000 forintot kölcsönzött különböző feltételek alatt a konföderáció vezetésének.
357., 679. Giczey Zsigmond és Géczy Zsigmond két különböző személy volt, az előbbi fejedelmi főlovászmester, az utóbbi ezereskapitány.
353. Csányi György visszaélései: ezüstpénzt rézre vált át. Mindenki fordítva csinálta! Ő miért nem?

387., 698. Reviczky Imre nagyszőlősi harmincadost talán túlzás hivatott történetírónak nevezni. 1705. január 1-jéig a császári őrséggel Szatmárban tartózkodott, hogyan írhatta ott meg a felkelés első két évének a történetét? Csak jegyzékbe vette a császári csapatok által Nagykárolyban zsákmányolt iratokat, leveleket, ami tényleg nagy segítséget jelent a mai történésznek is. Reviczky egyébként már 1707 augusztusában meghalt.

389. „Rákóczi zseniális pénzügyi szakértője, Kray Jakab..." E tevékenységéről sajnos semmit sem tudunk.

389. Radvánszky János nem volt a Szenátus tagja.

432., 704. Tolvaly Gábor: a név helyesen Tolvaj Gábor báró, köpösdi, nádori ítélőmester.

434. „Titkára Beniczky Gáspár, az újkori kabinetfőnökök őse, akinek a fejedelem minden napját, minden óráját fel kell jegyeznie..." A kabinatfőnöki tisztséget talán inkább Vay Ádám látta el, Beniczky pedig saját elhatározásából vezette *Diariumát*.

436., 646. A kurucok 1709 augusztusában a liptói sáncot nem foglalták (és hagyták) el, csak sikertelenül ostromolták.

441. 1710 márciusában az Érsekújvárba való élelemszállítást nem Rákóczi, hanem Károlyi szervezte meg és bonyolította le.

449. „Amnystitiumot" helyesen: armistitiumot.

458. „Károlyi a portyák mestere" – ez talán túlzás.

525., 708. Összekeverve Zay András báró ezereskapitány és testvére, Zay Zsigmond báró életrajzi adatai. András 1711-ben Munkácson kapitulált, Zsigmond követte Rákóczit Rodostóba, ott halt meg 1758-ban. Nem tért haza felesége birtokára, mert nem is volt felesége.

632. A kronológiában 1700 folyamán kétszer is Frigyes Vilmos porosz király olvasható Frigyes helyett.

642. Forgách Simon letartóztatásának időpontja helyesen: 1706. november 22.

686. Korponay Jánosnét nem 1715-ben, hanem 1714-ben végezték ki.

Az ilyen jellegű hibák kiküszöbölésén kívül előnyére vált volna a kötetnek néhány általános elv érvényesítése, pl. a gonosz, álnok Bécs és az árulók elhagyása, helyette az eseményeknek mint politikai irányzatok összecsapásának bemutatása. A témakörök racionálisabb, logikusabb, áttekinthetőbb felépítése és elkülönítése, elkerülve a gyakori ismétléseket, átfedéseket. Az általános, deklaratív megállapítások helyett, illetve bizonyítékként szívesen olvastunk volna több konkrét adatot. A terjedelmes mutatók (563–708., forrásjegyzék, bibliográfia, kronológia) kétségtelenül erősségét adják a kötetnek, még ha több hiba is található bennük.

Így végül csak azt mondhatjuk: a tricentenárium még hátralévő évei remélhetőleg meghozzák a szigorúan a forrásokra épített Rákóczi-életrajzot.

BIOGRAPHIE SCHREIBEN

Hans Erich Bödeker (Hg.)
Wallstein Verlag, Göttingen, 2003. 348 o.

Magyar történésszel nemigen esik meg, hogy rangos külföldi kollégái egész kötetet ajánljanak neki, nyomtatásban. Az meg egyenesen kitüntetésnek tekintendő, ha ezt olyan magasrangú intézmény egyik vezetője teszi, mint amilyen Németország nagymúltú, a történettudományban régóta nemzetközi szerepet játszó kutatóközpontja, a göttingeni *Max-Planck-Institut für Geschichte*.

A 90 esztendős H. Balázs Éva professzort ezzel a nagyon szép és ritka gesztussal tisztelték meg göttingeni kollégái, akik nyilván jól ismerik Berzeviczy Gergellyel foglalkozó magisztrális életrajzi munkáját, Mária Teréziáról, II. Józsefről, Wenzel Anton Kaunitz hercegről, Joseph von Sonnenfelsről, Karl von Zinzendorfról, August Ludwig von Schlözerről, Széchényi Ferencről készített kitűnő portréit, és — nem utolsósorban — az Akadémiai Kiadónál megjelent, általa szerkesztett, közel 50 kötetes remek sorozatot, az „Életek és korok"-at. Ezen túlmenően azonban arra is felfigyelhettek, hogy a magyar történetkutatásnak ez a *doyenne*-je a mindenkori teljes életről ad rajzot: szinte minden művét és oktatómunkáját is termékenyen s máig átszövi a biográfiai közelítés, szempont, módszer, és ami fontosabb, az emberi sors értése és megértése.

A göttingeni történeti kutatóintézetet 1956-ban alapította Hermann Heimpel, de jogelődje, a *Kaiser-Wilhelm-Institut für Deutsche Geschichte* már 1917-ben munkához látott, és kiemelt, központi szerepének megfelelően akkor még Berlinben. Alapító igazgatója, a Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft-ot 1911-ben létrehozó II. Vilmos császár idején Paul Fridolin Kehr lett, aki haláláig meghatározó tudománypolitikusa volt és maradt a 20. század első felének: a berlini intézetvezetéssel egyidejűleg a porosz állami levéltárak főigazgatója, a római német történeti intézet igazgatója és a *Monumenta Germaniae Historica* sorozat szerkesztőbizottságának elnöke is volt, 1944-ig. Az őáltala elindított, nagyszabású forráskiadó munka részben ma is továbbél, amennyiben (utóbb Josef Fleckenstein és Rudolf Vierhaus irányítása mellett) a göttingeni utódintézet gondozza a *Germania Sacra* kiadását.

A Max-Planck-Institut für Geschichte mai tematikája természetesen egészen más, mint amit Paul Fridolin Kehr a maga idején elindított a Kaiser-Wilhelm-Institut für Deutsche Geschichte-ben. A göttingeni kutatás ma elsősorban „történeti kultúratudományként" tekint a történetírásra, történeti antropológiát művel, a történeti megismerés elméletével és a tudás kultúrájával foglalkozik, mintegy 50 munkatárs közreműködésével. Mai igazgatói Gerhard Oexle és Hartmut Lehmann professzorok.

Az intézet népszerű és ismert rendezvény- és (egyúttal) kiadványsorozata a *Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft* (GGG), melynek eddig több mint húsz eseménye–kötete szerveződött meg, 1994-től kezdődően. A konferenciákon megvitatják az időszerű tudományos kérdéseket, majd az ezek alapján kötetbe rendezett előadások a göttingeni Wallstein Verlag gondozásában jelennek meg. Egy-egy eseményen általában négy-nyolc előadó szerepel, a témák között például a *gender history*, a művészettörténet és a történettudomány kapcsolata, a marxizmus öröksége, a középkorkutatás helyzete, a mikro- és makrotörténelem, a német történelem „európaizálása", az építészet mint történelem és egy sor más, fontos, érdekes téma szerepel.

Az előttünk fekvő kötet a 18. számot viseli ebben a sorozatban, szerkesztője Hans Erich Bödeker, a göttingeni intézet neves és régi munkatársa. A vita résztvevői rajta kívül Beatrix Borchard, Willem Frijhoff, Christoph Gradmann, Anthony J. La Vopa, Kurt Nowak, Jacques Revel és Thomas Söderqvist voltak. Ez a göttingeni *Gespräch* 2001. január 19-én zajlott. A kötet a beérkezett dolgozatokat eredeti nyelvükön: németül, angolul és franciául közli.

A kötet élén Hans Erich Bödeker bevezető tanulmánya szerepel, „Életrajz: közelítések a kutatás és vita jelen állásához" címmel (9–63.). A dolgozatból hamar kitűnik, hogy Göttingenben az életrajzot nemcsak reneszánszát élő műfajnak tekintik, hanem olyan modern műfajnak is, amely elméleti és módszertani megújításra szorul. Az életrajz, fejtegeti Bödeker professzor, sokak

szemében a német historizmus utolsó bástyája, amely tárgyalt hőseinek heroizálására, sőt mitizálására törekedve elveszítette jelentőségét a mai, elméletorientált történettudomány szemében. A társadalom- és struktúratörténész bírálata azért sújtja a biográfiát, mert az csupán kimagasló egyesek, nagy egyéniségek működésére és gondolkodására igyekszik fényt vetni. A módszeres társadalom- és gazdaságkutatót tömegjelenségek érdeklik, társadalmi struktúrák és folyamatok, amelyek fényében legfeljebb a kollektív- vagy típuséletrajz, meg a pszichotörténelem számíthat a mai tudomány érdeklődésére. Az életrajzírást így gyakran szembeállítják a társadalomtörténetírással, melyhez képest az előbbi elméleti reflexiók és módszertani megújulás nélkül fejlődött.

Noha még — a maga is éppen Szent Lajos életrajzán dolgozó — Jacques Le Goff is „az életrajzok jelenlegi elszaporodására" panaszkodott, a legutóbbi néhány évtizedben az életrajz kezd modernebb formában visszatérni a tudomány világába. Kérdésfeltevése kitágult és szakszerűbbé vált, közeledik és hozzászól a mindennapi történelem, a történeti antropológia, az *oral history*, a népi kultúra és a nőtörténelem problematikájához. A struktúratörténet kiüresedésétől való félelem újra megnövelte az érdeklődést a hús-vér emberek, Jacob Burckhardt szép régi szavaival a „tűrő, küzdő és cselekvő" emberek története iránt. A kultúrateoretikusok ismeretelméleti vitái is begyűrűznek a történettudományba, s „nyomukban kitűnik, hogy minden tapasztalat konstrukció, és a megszerzett jelentések csak a diszkurzív gyakorlat révén objektiválódhatnak" – így Bödeker. Ő az életrajz-teoretikusok legújabb vitái nyomán az alábbi témaköröket jelöli meg a történettudomány szempontjából most fontos csomópontokként:

1, egy új, kultúratudományi biográfiaírás tárgyának meghatározása, amely tematikáját reflektáltabb fogalmakkal írja le, mint a hagyományos történeti közelítés;
2, a tradicionális történeti hermeneutikán túlmutató, korszerűbb elméleti–módszertani alapok megteremtése;
3, reflektálás az *irodalmi* életrajz eredményeire, a művészeti és a tudományos életrajz kapcsolatának új tematizálása;
4, az életrajzíró feladatainak új meghatározása a mai kor megváltozott ismeretelméleti feltételei között;
5, a biográfia újszerű funkcionális és teljesítménybeli hozzájárulása az ismeretszerzéshez.

Hans Erich Bödeker gazdagon dokumentált tanulmánya sok érdekes, nem-hagyományos példát említ modern felfogású biográfiákra. Magyar szerzők munkái közül Földényi F. László újszerű, nem kronológikusan, hanem tematikusan strukturált Kleist „enciklopédiáját" említi *(Heinrich von Kleist: Im Netz der Wörter,* München: Matthes und Seitz, 1999; magyar eredetije *Heinrich von Kleist – A szavak hálójában,* Pécs: Jelenkor, 1999), amely Kleist fogalmi apparátusának mintegy száz címszóba rendezett vizsgálata felől közelít a nagy német romantikus író életéhez és művéhez.

Ha nem is gondoljuk azt, hogy mindez a teoretikus igény és filozófiai akríbia feltétlenül jobb életrajzok írásához vezet majd el, a német kutató szofisztikált társadalomtudományi problémafelvetése korszerű alapot ad a kibontakozó göttingeni vitához és megteremti annak gondolati kereteit.

Bödeker göttingeni meghívása nem hagyományos életrajzíróknak szólt, hanem olyan teoretikusoknak, akik a posztmodern történetfilozófia, az általánosan vett „elmélet" (Theory), a határterületek felől vagy felől is nézik ezt az ősrégi műfajt. Talán helyes lett volna, ha „hagyományos" életrajzíróknak is biztosít itt „önvédelmi" lehetőséget, vitaalkalmat.

Willem Frijhoff holland kutató Evert Willemsz Bogaert (Everhardus Bogardus, 1607–1647) németalföldi lelkész különös, misztikus életének kapcsán szól lényeges módszertani kérdésekről (65–105.). Frijhoff már sok helyütt szólt témájáról, amely európai–afrikai–amerikai történet, sok szálon fűzve össze és „kontextualizálva" kultúra- és mentalitástörténetet, „transzkontinentális identitáskeresést", evilágiságot és spiritualitást. Frijhoff beszámol az Evert-életrajz rekonstruálása során tapasztalt szakmai problémáiról, elsősorban a különféle „Evers-személyiségek" egymásravetítéséről és az életrajzban látszólag ellentmondó elemek összebékítéséről. Saját történetírói narratíváját „háromdimenzionális közelítésként" írja le: az események magában vett elemzését jelentésük szinkronikus, végül diakronikus analízise követi. A holland kutató annak a gyakori tapasztalatnak az általánosításával zárja dolgozatát, hogy „az életrajzíró egyre inkább bevonódik hőse életébe és reflektálódik annak tükrében."

A filozófiatörténész Anthony J. La Vopa saját számítása szerint (2001-ig) tizenkét évet töltött Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) életének és működésének feltárásával (107–171.). A berlini filozófiaprofesszor új életrajzának kapcsán La Vopa a biográfia mint műfaj „elárvulásáról" beszél a modern akadémiai diszciplinák családjában – szerinte a biográfia újjáéledése nem talál

örömteli fogadtatásra. „Sokak számára van benne valami ostoba, sőt regresszív" így La Vopa, s a biográfus hiába próbálja egyszerűen beleásni magát mestersége mindennapi praxisába, nem tudja legyőzni a teoréták ódzkodását. „Ez éppen az a terület, ahol elmélet és gyakorlat nem engedheti meg, hogy ignorálják egymást" – véli. Legérdekesebb fejtegetései „kontextualizált" filozófuséletrajz, filozófia és filozófiatörténet kapcsolatával, kölcsönös egymásrautaltságával foglalkoznak. Ha a biográfia, mondja La Vopa, feltárja hősének morális „önkonstrukcióját" és választásainak percepcióját, önmegújítása során historicista maradványból új, hermeneutikai műfajjá válhat. A Fichte-tanulmány a kötet egyik legkomolyabb intellektuális teljesítménye, ha a kákán is posztmodern fogalmakat kereső, tolvajnyelve a gyakorló történész munkája számára nem is mindig lefordítható.

Friedrich Schleiermacher életrajzírója Kurt Nowak *(Schleiermacher. Leben, Werk und Wirkung.* Göttingen, 2001*)* a különféle biográfiák Schleiermacher-képével és ezek forrásaival foglalkozik (173–210.). Leghíresebb életrajzírója, Wilhelm Dilthey volt, akinek *Leben Schleiermachers* című, híres biográfiája hosszú időre meghatározta a nagy teológusról alkotott képet. De minden Schleiermacher-életrajz (Dilthey mellett Hossbach, Schenkel, Mulert, Gundolf, Kantzenbach, Redeker) új meg új kérdéseket tett fel, megkísérelve mindenekelőtt a prédikátor-filozófus életútját társadalmi kontextusba állítani, s karriertörténetként is értelmezni. Egy másik lehetséges kérdés, hogy miként vonatkoztatta elméleti felismeréseit a német gondolkodó saját magára, hogyan tükrözte az őt körülvevő embereket, közösséget, világot. Milyen társadalmi közegekben találjuk meg és értelmezhetjük a fiatal író működését? Hogyan mozgott a német kora romantika irodalmi köreiben s hogyan a Halle-Saale-i egyetemen, illetve később a berlini Friedrich-Wilhelms-Universität egyetempolitikai csoportosulásai között, s hogyan a porosz lelkészvilágban? Miként hatott mindez a társas-társadalmi tapasztalat irodalmi munkásságára? A társadalmi csoportban elfoglalt hely, az ott játszott szerep meghatározza műveinek történetét, hansúlyozza Nowak, a művet mindenkor születése értelmezi, magyarázza. A biográfus feladata a személyiség talányainak megfejtése, ami közben újabb rejtvényeket konstruál – így jut mind közelebb hőséhez, s az meg így közelít őhozzá, lépésről-lépésre tárva fel magát s élete titkait. Bödeker mint szerkesztő bölcsen helyezte egymás mellé a kölcsönösen és többrétűen felelgető Fichte- és Schleiermacher-közleményeket.

Jó ötleteket vázlatosan vet fel Beatrix Borchard dolgozata (211–241.). Ő a zenetörténeti életrajzírás kérdéseivel foglalkozik, elsősorban azzal a céllal, hogy a „reflektált" biografikát ajánlja a szerinte tudományosan naiv „hőséletrajzírás" helyébe. Legjobb példája Clara Schumann, a tragikus életű zeneköltő, Robert Schumann felesége, s egyben a 19. század egyik legjelentősebb muzsikusa, akiről Borchard 1991-ben valóban újszerű, szokatlan formájú életrajzot adott ki. Clara Schumann-nal Borchard a tudományos kutatás és a népszerű életrajzírás közötti kapcsolat ellentmondásos természetét példázza: miközben Clara Schumann az egyetlen, valóban világszerte ismert zeneművésznő, az emlékét őrző levelek, fényképek, gyűrűk, selyemharisnyák, gipszbüsztök, hajtincsek, recenziók, mindenféle emléknyomok jottányit sem visznek közelebb az életrajz tudományos megismeréséhez. Miután nem volt még hangrögzítés, nem maradt ránk zongorajátékának lenyomata, s így mit sem tudunk közvetlenül megállapítani a nagy zongoraművésznő legfontosabb életteréről és kvalitásairól. Enélkül sokat és mégis keveset tudunk Clara Schumann személyiségéről. Borchard nem teszi hozzá, hogy ugyanez a probléma a hangrögzítési technikák megszületése előtt élt valamennyi előadóművésszel, színésszel, szónokkal, közszereplővel, politikussal, íróval, költővel és közemberrel, azaz — autentikus hanganyag, hangarchívumok híján — jószerivel alig tudunk valamit a 20. század előtti személyiségről: nem halljuk a múltat. Nem halljuk Beethovent, Liszt Ferencet vagy Brahmsot zongorázni, Paganinit hegedülni, Berliozt vezényelni. A recenzens hiányolja, hogy ezt a kérdést a kötet módszertani és elméleti szempontból csak itt és itt is alig érinti. Ez ugyanis nem a Clara Schumann-biográfia problémája, hanem az emberiség történetének legnagyobb, elnémult intervallumáé. Atlantiszé, amelynek nem hallik harangszava, amelyről nem készült fénykép vagy mozgófilm, amelynek személyei és személyiségei betűkbe vagy festményekbe zárva őrzik titkaikat, s akiknek életén a zárat aligha tudjuk majd felpattintani.

Német orvostörténeti példákat elemez Christoph Gradmann, akit kiváló orvosok életrajza érdekel (243–284.). Meglepve állapítja meg, hogy az orvosi biografikát az „általános" történettudományban az 1960-as évek óta végbemenő életrajz-módszertani fordulat alig érintette meg. A jellemző orvoséletrajz ma is inkább a tudományos működés, a szakmai tevékenység csupasz leírása, melyet nem termékenyített meg a (történeti) társadalomelemzés megannyi technikája, módszere, iskolája. A biográfust emellett, állítja Gradmann, ritkán érinti meg a teoretikusok által ajánlott érték- és eljárásrend. Kollégáihoz hasonlóan ezért ő is sürgeti az életrajzírás beojtását a

társadalomtörténészi forradalom vívmányaival, a nagy orvosok látszólag magányos alakjainak beállítását a medicína szociális közegébe. Az orvostörténelem egyszersmind az értelmiségi polgár társadalomtörténete is, egyetemtörténet is, zsidóemancipáció és identitástörténet is, és így tovább. Ha a történész visszahelyezi orvoshőseit azokba a társadalmi modellekbe, amelyekben azok a valóságban mozogtak, az individuum visszatér a történés középpontjába – vallja az orvostörténész.

Thomas Söderqvist képviseli a kötetben a tudománytörténeti szempontot (285–325.). Azt tartja, hogy a tudóséletrajzoknak (mai megbecsülésüktől függetlenül) nemcsak lényeges kulturális jelentőségük volt, de alapvetően befolyásolták a tudomány, a technika és az orvoslás megértését és gyakorlatát is. Nagyobb hatást fejtettek ki az elmúlt 400 évben, mint bármely más műfajú metatudományos publikáció. Söderqvist a tudóséletrajzok számos erényét felsorakoztatja, de e dolgozatában kifejezetten az erkölcsi nevelésben játszott szerepükkel foglalkozik. Fogalmi keretet ehhez az újabban ismét felfedezett „erényetikában" talál, s ennek alapján feltételezi, hogy a tudósbiográfiák erkölcsi példaképeket tárnak a későbbi nemzedékek elé.

A szerző saját életrajzírói munkájából kínál példát: a Nobel-díjas (1984) angol–holland–dán Niels K. Jerne (1911–1994) biográfiája azért érdemel figyelmet, mert a tudós az 1960-as, 70-es és 80-as évtizedeknek valószínűleg legbefolyásosabb immunológusa volt, akinek hírneve az antitestek termelésének radikálisan új elméletén nyugodott (1955). A Jerne-életrajz írásakor Söderqvist törekvése az volt, hogy a természettudós egyéni életútjából a korszak egész tudományos, filozófiai, társadalmi és politikai eszmerendszerét kibontsa. Másrészt igyekezett az életrajzból az elméletépítő munka kognitív és kísérletes folyamatait, s a laboratóriumi gyakorlatot is megérteni és megértetni. A munka a koppenhágai királyi könyvtárban elhelyezett (1992), egyedülálló Jerne-hagyatékra épült, amely sokezernyi laborbeszámolót, tudományos feljegyzést tartalmaz, s tízezres nagyságrendű levelezést a világ szinte minden jelentős immunológusával, százszámra menő cikk- és előadáskéziratot, konferencia-jegyzőkönyvet. Jerne emellett szinte mindent gyűjtött és megőrzött, ami 17 éves korától kezdve átment a kezén: könyvtári kérőcéduláktól mozijegyeken át sakkpartik leírásáig mindent. Ez a hatalmas személyes irat- és aprónyomtatványanyag módot adott arra, hogy az életrajz necsak Jerne kutatási eredményeiről, szűken értett tudományos pályájáról szóljon, hanem intellektuális kortörténetté, morális látleletté, az egész, háború utáni korszak roppant pannójává szélesedjék. Nem a tevékenység, hanem az élet áll immár előttünk. Söderqvist bőven citál más tudósok, így Lord Keynes, Santiago Ramon y Cajal, James D. Watson életrajzíróitól és saját véleményéből, s a tisztán a tudománynak szentelt, erényes élet világias, ősi, platonista–ágostoni fogalma mellé odaállítja a 20. századi tudósok mai *homo ludens*-képzetét, a „modern", „külső" élettől való menekülés vágyát.

Zárófejezetként az újabban historiográfiai kérdésekkel foglalkozó Jacques Revel, a párizsi *École des Hautes Études en Sciences Sociales* elnöke az életrajzot mint historiográfiai problémát értékeli (327–348.). Rövid esszéje néhány szellemes és termékeny szemponttal járul a vitához. Így figyelmeztet az *ön*életrajzi kifejezésmód iránti mai érdeklődésre és a sokáig nehezen hozzáférhető, bizalmas személyi akták, így a rendőrségi és igazságügyi dossziék kutatásának fontosságára. A társadalomtörténet Revel professzor szerint három formában is profitálhat az életrajzból: ha azt sorozatszerűen, azaz tömegesen hasznosítja, ha azt a kontextus rekonstruálására használja, s végül, ha a biográfia valamely szöveg, korpusz megértéséből és feldolgozásából születik és visszahat annak jobb megértésére (ez utóbbira példának hozza Jacques-Louis Ménétra: *Journal de ma vie* című önéletrajzát, melyet Daniel Roche adott ki 1982-ben és a *Moi, Pierre Rivière* című autobiografikus feldolgozást, Michel Foucault és munkatársai kiadásában, 1973). Revel végezetül (s ez mintegy az egész kötetnek is végkicsengése) kísérletezésre hív fel, az életrajzi anyagtól való eltávolodásra buzdítva. (Megjegyezzük, hogy nemrégiben — ugyancsak Németországban — az itt ismertetetthez hasonló tanulmánykötet jelent meg az *ön*életrajzírás elméletéről és gyakorlatáról is: Alfonso de Toro – Claudia Gronemann, Hg.: *Autobiographie revisited: Theorie und Praxis neuer autobiographischer Diskurse,* Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2004.)

Az olvasottak fényében nagyon is érthető, hogy miért tűzi homlokára H. Balázs Éva nevét a göttingeni kötet. „Az emberi tényezőt a társadalmi-politikai mozgásban (történt légyen az előre vagy hátra) megkerestem és megtaláltam," – írta a *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* utószavában. „Nagyon ember nélkülinek tűnt a Monarchia, a magyar fejlődés vizsgálata, nem sikerült személyes kapcsolatra lépni a névről–működésről jól ismert szereplőkkel. Így került sor a családi levéltárak vallatására." Milyen emberinek és egyszersmind szakszerűnek hat ez a hitvallás, amely vállalja és hirdeti is a személyességet mint történetírói kategóriát. A göttingeni kötet (voltaképpen saját, sok-

szor túlzottan elvont, tézisszerűen posztmodern anyagának is ellentmondva) ez előtt az állhatatos és mindig modern kutatói magatartás, az életszerű, a teljes életben és nemcsak teóriákban gondolkodó biográfusi *credo* előtt tiszteleg. Helyesen teszi.

Frank Tibor

THE LONG ARM OF PAPAL AUTHORITY

Late Medieval Christian Peripheries and their Communication with the Holy See
Ed. by Gerhard Jaritz, Torstein Jørgensen, Kirsi Salonen
Bergen–Budapest–Krems 2004 (Medium Aevum Quotidianum, Sonderband XIV; CEU Medievalia 8) 170 o.

A bergeni (Norvégia) egyetem és a Közép-Európai Egyetem (Budapest) együttműködése jegyében megjelent 170 oldalas kis kötet két konferencia előadásait teszi közzé. Mindkét *workshop* a centrum és a perifériák közötti kommunikáció problematikájára összpontosította figyelmét. A vizsgálat konkrét terepét a késő középkori pápaság egyik legfontosabb hivatala, az Apostoli Penitenciária *(Sacra Poenitentiaria Apostolica)* és a nyugati keresztény régió országai közötti kapcsolat alkotta. A kötet az elő- és utószó nélkül tizenhárom tanulmányt tartalmaz, ebből kilenc foglalkozik a hivatalhoz beérkező kérelmek elemzésével. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ez alkotja a könyv gerincét. Mielőtt azonban a részletes ismertetéshez kezdenék, azaz Róma és a provinciák közötti kommunikáció bemutatásához látnék, az olvasó eligazítása érdekében szükségesnek látom, hogy bevezetésképp röviden szóljak a kötet tárgyát képező kommunikációban a centrumként felfogott félről. Egy ilyenfajta bevezetés azért nem található az ismertetett könyv lapjain, mert elsősorban egy olyan szűk szakmai közegnek szól, amely számára ez evidencia. A hiányt másfelől részben pótolja az a tanulmány, amely a pápai udvar, szűkebben az Apostoli Kancellária és Közép-Európa kapcsolatát tárgyalja Jadranka Neralić (Hvratski Institut, Zágráb), a Kúria-kutatás több évtizedes múlttal rendelkező történésze tollából (71–88.). Szintén itt kell megemlítenem Ludwig Schmugge rövid áttekintését a Penitenciária-levéltár kései megnyitása (1983) óta egyre fokozódó intenzitással zajló kutatás történetéről és eredményeiről (161–164.). A nyugalmazott zürichi professzor nevét azért is érdemes megjegyeznünk, mert az ő égisze alatt és egyúttal aktív részvétele mellett zajlik igen összehangoltan és hatékonyan már két évtizede a nemzetközi mezőnyben messze élen járó német Penitenciária-kutatás, melynek eredménye négy kötet forráskiadvány *(Repertorium Poenitentiariae Germanicum)* és számos könyv, illetve tanulmány.

Az apostoli Penitenciáriát, amelyet a trienti modernizációs intézkedések jegyében szüntettek meg, lényegét tekintve az 1542-ben felállításra kerülő Pápai Inkvizíció elődjének tekinthetjük. Működésében a bíró és a gyóntató szerepe fonódott egybe. A dikasztérium olyan ügyeket intézett, amelyek szorosan érintették a lelkiismereti–lelki szférát. A kérelmezők a kánonjoggal kerültek összeütközésbe, amely az emberi cselekvéseknek ezt a vetületét is aprólékosan szabályozta. A hatóság ebből eredően a jog és a lelkiismeret kettéválásához szokott mai ember számára az ügyek zavaros egyvelegnek tűnő sokféleségét intézte: a házassági ügyek mellett a papszenteléssel kapcsolatos akadályok és szabálytalanságok tartoztak hozzá, ezen belül a törvénytelen születés kánoni akadálya alóli felmentés. Egy másik csoportot alkotott a bűnbánat szentségének adminisztrációja, például a szabad gyóntatóválasztás engedélyei és indulgencia-levelek formájában. A kérvények legizgalmasabb típusát az egyház és társadalom ellen elkövetett súlyosnak ítélt vétkek alkotják, a gyilkosságtól a bigámián át a törökkel való tiltott kereskedésig bezárólag. Egyfelől tehát a Penitenciária a lelkiismeret intézményes–hatalmi ellenőrzésének csúcsintézménye volt. Másfelől épp a helyi egyházi és világi, illetve kúriai fórumok pluralitása, átfedései és hézagai tág teret hagytak az egyes fórumok között az egyéni manőverezésre. A pápai fenntartott (rezervált) vétkek e legfelső bírósága által kibocsátott feloldozások (abszolúciók) és felmentések (diszpenzációk) az egyházmegyékben zajló perek, konfliktusok során kerültek felhasználásra.

Ehhez a pápai fórumhoz beérkező kérelmek elemzése áll tehát a kötet középpontjában. A szerkesztők, a konferenciák szervezőinek módszertani alapállását és célkitűzéseit az elő- és az utószó vázolja (8–10, 170–172.). Az eleddig kizárólag nemzeti keretek között folyó kutatásra utalva a szerkesztők a nemzeti perspektíván átívelő összehasonlító megközelítésmód szükségessége mellett érvelnek. A nyugati kereszténység országainak a római Kúriához fűződő kapcsolatát ugyanis jóllehet a kánonjog egységesen szabályozta, jelentős különbségekkel kell számolnunk a jog értelmezése és al-

kalmazása területén. A központi és periférikus területeik lakói emellett különböző lehetőségekkel bírtak a szupplikálás terén a földrajzi távolság és az intézményi keretek (püspöki joghatóság, legátusok tevékenysége) eltéréseiből adódóan is. A szervezők tisztában vannak tehát azzal, hogy mindezeket — illetve egyéb — tényezőket is figyelembe kell venni egy kiegyensúlyozott, nemzetközi összehasonlítás során. A kötet ezen új kutatási irány jelen állapotáról kíván alapvetően beszámolni.

Rómát a keresztény országokhoz *(partes)* fűző kapcsolat összehasonlításához, amint már utaltam rá, a szerkesztők a centrum–periféria modell alkalmazását ajánlják segédeszközül. Kultúrák és társadalmak felfoghatók ugyanis térbeli rendszerekként, amelyek egy egységes szempontrendszer szerint vizsgálhatók – érvel Nagy Piroska (Rouen-i Egyetem) a téma gazdag társadalomtudományi irodalmát is felsorakoztatva (11–18.). A szerző is felteszi azonban a kérdést, hogy ez a modell vajon valóban alkalmas-e Róma és a nyugati kereszténység egyes régiói közötti kapcsolat megragadására. Magyarán segíti-e a különbségek és az azonosságok kimutatását és megértését, vagy inkább elfedi azt? A periféria koncepciójának használatára reflektáló tanulmány további megkerülhetetlen problémákat feszeget: a kelet-közép-európai régió (a Baltikumtól Albániáig) mennyiben tekinthető egy olyan egységnek, amely összehasonlítható például az északi perifériával (Skandinávia, Brit-szigetek) vagy a központi területekkel? Illetve meg tudunk-e különböztetni tipikusan periférikus sajátosságokat vagy különböző periféria mintázatokat?

Mint látjuk, a könyv elején fontos módszertani kérdések kerülnek megfogalmazásra. A centrum–periféria modell alkalmazhatóságának, hasznosságának dilemmájára a kötetvégi rövid összegzés szerint is jövőbeli kutatásoknak kell választ adni. A nemzeti kereteket felváltó európai perspektíva szükségének hangsúlyozása természetesen nehezen függetleníthető a mai hivatalos politikai diskurzustól. Ennek ellenére, megfelelő módszertani alapvetés mellett, egyetérthetünk vele. Egy európai összehasonlító megközelítés a késő középkori nyugati keresztény civilizáció világában mindenképpen gyümölcsözőnek látszik. Paradox módon még nemzeti szempontból is, mert például a reformáció előtti Szentszék és az egyes országok kapcsolatait összehasonlító legújabb — egyedülállóan a pápai regisztrumokon alapuló — monográfiában Magyarország például fel sem került az *Orbis christianus* térképére. Az összehasonlító elemzésekre a 15. század elejétől szisztematikusan regisztrált Penitenciária anyaga pedig valóban különösen alkalmasnak látszik.

E lehetőség kihasználására azonban valójában csupán két kísérletet találunk a kötetben. Mindez azt jelenti, hogy a hangzatos célkitűzések és a megvalósulás között nincs összhang, ami a konferenciák anyagait publikáló tanulmánykötetek tipikus betegsége. Igazi összehasonlításra egyfelől a Penitenciária levéltárának első kutatói közé tartozó finn Kirsi Salonen (Tampere-i Egyetem) vállalkozik, számba véve a hivatali munkát új alapokra helyező II. Pius pápa (1458–1464) korából fennmaradt 15 000 kérvényt. Az egyes országokból befutó ügyek mennyiségi összehasonlítása alapján a szerző arra a megállapításra jut, hogy a legtöbb kérvény egyfelől a római centrumhoz közel fekvő és sűrűn lakott vidékekről, másfelől a nagy területű és gazdag püspökségekből érkezett. Míg ez az eredmény megerősíti az előzetes sejtéseket, az talán meglepő, hogy régiónként nagyon határozott különbségek körvonalazódnak a kánonjog alkalmazása területén. Így például míg a franciák legnagyobb része gyóntatólevélért fordult a Penitenciáriához, a németeknél a papi pályára készülő törvénytelen születésűek igényelték rutinszerűen a hivatal szolgáltatásait. Az írek és skótok, akárcsak a spanyolok és itáliaiak ugyanakkor házassági ügyeiket rendezték előszeretettel Rómában, Kelet-Európából pedig azok jöttek sokan, akiket valamilyen súlyos vétek elkövetése miatt kiközösítés sújtott. E változatosság felmérése után az okok feltárását további helyi kutatásokra, az eltérő szokások, törvények és intézmények működésének bemutatására bízza a szerző, amelyekből ízelítőt is kapunk a kötet néhány tanulmányából.

Szintén Kirsi Salonen a társszerzője a Nagy Piroskával közösen jegyzet másik elemzésnek, amely a bevezetőben sürgetett összehasonlító megközelítésmód jegyében született. A szerzők II. Pius pontifikátusától IV Sixtusig (1458–1484) vizsgálták a Kelet-Közép-Európából beérkező szupplikációkat azzal a céllal, hogy a kérelmek megoszlása alapján felvázolják a térség belső struktúráját. Problematikusnak érzem ugyanakkor az ambíciózus vállalkozás földrajzi kereteinek kijelölését, mivel az a korabeli viszonyok helyett a 20. század második felének politikai entitásait (pl. Jugoszlávia) tekinti alapnak: így a szerzők Magyarország, Lengyelország–Litvánia, Csehország, Krajna (mai Szlovénia), Horvátország, Dalmácia, Albánia, Poroszország–Livónia (mai balti országok) által kibocsátott kérelmeket tekintik relevánsnak. Tulajdonképpen egy a Mediterráneumtól és a német vidékektől keletre, az ortodoxiáig terjedő óriási heterogén területről van szó. Krajna azonban inkább a német területekhez, a velencei befolyás alatt álló Dalmácia pedig a Mediterráneumhoz lett

volna sorolható, amit a Penitenciária-kérelmek mintázata, vagyis a kérelmek viszonylag nagy száma és a házassági ügyek magas aránya alapján maguk a szerzők is megállapítanak elemzésük eredményeképp.

Az is szerencsésebb lett volna, ha a szerzők legalább lábjegyzetben pontosan közlik, hogy a korabeli eléggé zavaros viszonyok közepette konkrétan mely egyházmegyéket tekintették magyarországinak, és mit horvátnak, illetve dalmátnak. Ha ugyanis Zengg–Modrus–Scardona–Tinin jelenti Horvátországot, akkor nem értem, miből adódik össze az általuk említett 18 magyarországi egyházmegye, ahonnan a térségből 33%-al a legtöbb kérelem érkezett (Esztergom, Bács-Kalocsa, Eger, Nyitra, Győr, Veszprém, Pécs, Vác, Csanád, Várad, Szerém, Erdély, Milkó [szebeni és brassói dekanátus], Bosznia, Zágráb – összesen 15 egyházmegye). Ez a pontatlanság azért is sajnálatos, mert így nem alkalmas az általam Magyarországra vonatkozóan végzett kutatással való egybevetésre, ami a kérvények beazonosításának gyakori nehézségei miatt ugyanakkor igen hasznos lenne. Ezzel együtt persze az általános tendenciák megbízhatóan kirajzolódnak és egybeesnek a II. Pius korára is kimutatott jelenséggel: a térségből összességében a legtöbben a súlyos vétkeikért kiközösítettek tették meg a Rómába vezető utat személyesen vagy közvetítők révén, illetve a többféle gyónási–gyóntatási kiváltságért folyamodó klerikus és papi hívő, akik sokan zarándokok voltak.

Ezen az általános tendencián belül természetesen változatos kép bontakozik ki, amelyet a szerzők többek között a belpolitikai viszonyokkal hoznak összefüggésbe. A Balkán vonatkozásában a legfontosabb változást a 15. század folyamán természetesen a török hódítás jelentette. Mindenképpen meglepő ezért a szerzők azon észrevétele, hogy a törökök jelenléte például Albániában, amely 1479-ben esett a török terjeszkedés áldozatául, nem jelentette a római szupplikálás gyakorlatának drámai ritkulását. A jelenséget a reformáció térhódításának hatásaival állítják párhuzamba, mondván, hogy a svéd kérelmezőkre sem volt hatással a vallási viszonyok változása. Ezt a kijelentést azért sem értem, mert a kötetben három tanulmánnyal szereplő Kirsi Salonen korábban maga ismertette részletesen a svéd (és finn) kérelmek tematikus és időbeli megoszlását, ahol — helyesen — rámutatott arra (45.), hogy Svédországban a kormányzati döntéssel felülről bevezetett reformáció (1527) hatására teljesen megszakadt a hívek kapcsolata a Szentszékkel. (Amiből talán arra következtethetünk, hogy a Kelet-Közép-Európáról szóló tanulmány ezen részét szerzőtársa írta). Ami pedig Albániát illeti, reméljük, hogy a keresztény hívek és az apostoli lelki bíróság közötti kapcsolatnak a török hódítás hatására történő megváltozását megnyugtatóan tisztázza a jövőben — kutatásait a Penitenciária kérelmekre is kiterjesztve — az albán Etleva Lala, aki a kötetben pápai regisztrumok alapján vizsgálja a térség 14. századi politikai *(Regnum Albaniae)* és vallási (Antibari érsekség) struktúráinak kapcsolatát (89–101.).

A finn–svéd példán okulva Torstein Jørgensen (Bergeni Egyetem) célszerűen járt el, amikor a norvégok és izlandiak római Kúriával fenntartott kapcsolatának kutatása során a regisztrum-köteteket a reformáció hivatalos bevezetéséig (1537) nézte át (29–41.). Fáradozását összesen 145 kérelem jutalmazta: a földrajzi távolság erősen kihatott a nyugati kereszténység ezen északnyugati peremvidéke és a római Kúria közötti kapcsolat intenzitására (minden 500-600 németre jut egy norvég eset).

A kötet többi tanulmánya, mint említettem, a bevezetésben felvetett európai összehasonlító perspektíva helyett helyi, partikuláris jelenségeket vizsgál, a felhasznált forrásbázis szűkössége folytán néhol csupán provizórikus eredménnyel. Lucie Doležalová a huszita mozgalom és képviselőinek megjelenését vizsgálta a római bíróságon (113–125.). Bár a cseh eretnekekkel kapcsolatos kérelmek száma alig egy tucat, a szerzőnek mégis sikerül rámutatni egy érdekes és talán általánosítható jelenségre: a hosszan idézett kérelmek gyakori szereplői olyan nők, akik a vallásváltoztatás révén önállóságukat és hatalmukat növelték. Az összehasonlítás jegyében ugyanakkor levonhatjuk a következtetést, hogy a három cseh püspökség gazdagságához és népsűrűségéhez képest akadozó kommunikációját a pápai udvarral (1438–1483 között összesen 172 kérelem) a helyi vallási–politikai viszonyok kontextusában kell értelmeznünk.

A kötetben két tanulmányt olvashatunk a házassági ügyekről. Az egyik terepe az északnyugati peremvidék, Skócia, a másik a Mediterráneum „perifériája", a Ragúzai Köztársaság. Ana Marinković a ragúzai nemesség házasodási szokásai bemutatásával egész Európa legzártabb társadalmi csoportját hozza közel hozzánk (126–144.). Irene Furneaux ugyanakkor arra figyelt fel, hogy Skóciában a 16. század elején a kánonjogilag tiltott harmad- és negyedfokú rokonok közötti házasságok diszpenzációi iránti igény hirtelen megsokszorozódott. A jelenség csak részben magyarázható a szerző szerint az 1500-as szentév kegyességi felbuzdulásával. Ezért a föld vásárlása

és öröklése körüli új szabolyozás hatására végbemenő nagy társadalmi átalakulás részleteibe avat be minket, és meggyőzően mutatja be, hogy egy új földtulajdonosi réteg megjelenéséről van szó, amely a birtokok öröklődésének biztosítása érdekében fizette meg a római tribunálist házasságai és gyermekei legalizálásáért (60–70.). A házassági kérelmek feltűnően magas aránya e két távoli vidéken — vonhatjuk le magunknak a következtetést, kiegészítve az észak-itáliai comói püspökség hegyi falvaira vonaktozó hasonló eredményekkel — alapvetően azonos okok hatására jött létre: zárt, endogám társadalmak rokonsági kötelékeken alapuló családi, öröklési, politikai stratégiáit tükrözi a rokonházasságok gyakorisága.

A Penitenciária-kérelmektől független elemzések egyike Blanka Szeghyová írása, amely a felső-magyarországi városi, illetve az egyházi igazságszolgátatás gyakorlatába, konfliktusaikba ad betekintést (151–160.). Helyesebben szólva csak az avatatlan olvasó számára független, mivel bár sajnos a szerző erre nem hívja fel a figyelmet, de a téma önmaga arra világít rá, hogy a római lelki fórum felkeresése gyakran egy hosszú és összetett folyamatban csupán a jéghegy csúcsát alkotja. Amint nem egyszer az általam jobban ismert magyarországi kérelmekből is kiderül, az egyházmegyékben zajló konfliktusok során a római bíróság igénybevétele egyik eszköze volt csupán a jogi küzdelemnek. Az ügy felterjesztésével a hívek a számukra kedvezőtlen városi vagy püspöki határozat ellenében remélhettek itt támogatást. Logikus tehát, hogy a kérelmekben leírt esetek és a kérelmezők személyének jobb megértése nem lehetséges a helyi forrásanyag ismerete, kutatásba történő bevonása nélkül.

Ludwig Schmugge már említett tanulmányában a kérelmek feltárását követő továbblépési lehetőséget szintén ebben látja. A helyi levéltárak kiaknázásán ő szűkebb értelemben a hivatal által kibocsátott különféle iratokat érti (jóváhagyott eredeti kérelmek, a szentségi gyónás elvégzését igazoló ún. *litterae ecclesiae*, illetve a kérelmezőknek vagy püspökeiknek címzett főpenitenciáriusi levelek). Tágabban pedig minden olyan helyben keletkezett dokumentumot, amely a Penitenciárián kezelt ügyekhez, ezek helyi vizsgálataihoz kapcsolódnak (165–169.).

A Penitenciária-kérelmek történeti jelentőségét mindenekelőtt az a sok ezer, az ismeretlenség homályából egy pillanatra elővillanó név és történet adja, amely falvakban és városokban egyszerű emberek mindennapjaiba nyújt bepillantást. Gastone Saletnich és Wolfgang P. Müller tanulmánya (145–150.) a forrásban rejlő lehetőségek egy másik irányára mutat rá: Rodolfo Gonzaga (1452–1495), Mantua hercege, a reneszánsz Itália ismert zsoldos hadvezére életének egy elbeszélő forrásokból már ismert, de sokat vitatott epizódját helyezi új megvilágításba: Rodolfo 1484-ben felesége megöletése alól kérte feloldozását. Mivel a házastársgyilkossági esetek nem tartoztak a rezervált vétkek közé, a pápai kegyelmet osztó Penitenciárián meglehetősen ritkán fordultak elő. A konkrét eset kapcsán a szerzők tehát jó érzékkel tapintanak rá a pápai és püspöki joghatóság közötti hatalommegoszlás és a hívek ezek réseit kihasználó manőverezésének általános problematikájára.

A tanulmánykötet végére érve tulajdonképpen fel is vázolható a Penitenciária szupplikációk feldolgozásának minden lehetséges iránya. A kötet általános tanulsága, hogy a kérelmek összehasonlító elemzését szisztematikus előmunkálatoknak kell megelőzniük. Ehhez a fáradságos, ám nehezen megkerülhető alapokat a kérelmek kimerítő feltárásának és közreadásának kell alkotnia. Erre épülhet az egyes országok és az Apostoli Szentszék közötti kommunikáció kontextusában való értelmezés. Ennek nemzetközi összehasonlító vizsgálata megerősítheti, illetve átrajzolhatja az európai régiók közötti korabeli határokat. Jelen kötet lapjain tehát annak a fontos mozzanatnak a tanúi lehetünk, amikor a nemzetközi kommunikáció formálódni kezd ebben a kérdéskörben, amiért mindenképpen köszönet illeti az együttműködés alapjait lerakó konferenciák szervezőit, a kötet szerkesztőit. Egy európai összkép felvázolása azonban csak a kutatások ezzel párhuzamosan zajló vertikális elmélyítése mellett lehetséges. Rengeteg izgalmas feladat vár tehát a kutatókra a forrásanyag társadalom és kultúrtörténeti hasznosítása, köztük a mindennapi élet, a házasodási szokások, a nemek közötti kapcsolatok, a konfliktuskezelési mechanizmusok, a laikusok és papjaik közötti konfliktusok területén, hogy csak a legkézenfekvőbb lehetőségeket említsem.

Erdélyi Gabriella

FINANZEN UND HERRSCHAFT

Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert

Herausgegeben v. Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner und Peter Rauscher

R. Oldenbourg Verlag, Wien–München, 2003. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Band 38) 319 o.

A modern államok létrejöttének alapvető ismérve volt a 16–18. század folyamán, hogy az államapparátus bővülése és az állandó hadsereg miatt a korábbi uralkodói jövedelmek a szó igazgatási értelmében állami bevételekké váltak. Ez elsősorban azt jelentette, hogy az uralkodói jogon alapuló bevételek és az uralkodóhoz kötődő kiadások egyre inkább nem az uralkodó személyéhez, hanem az állam egészéhez tartoztak. A központosító, abszolutizálódó, majd abszolutista államok ugyanis számos olyan terület gazdáivá váltak, amelyek korábban a birtokos nemesség, az egyház, illetve a városok feladatai voltak. A hűbériségen alapuló hadsereg a kora újkorban vált az állam által finanszírozott és felszerelt tömeghadsereggé, a nemesi és városi erődítések fejlesztései, katonasággal való ellátása és fenntartása a 16–17. században Nyugat-Európa szerte állami finanszírozásúvá vált. Az iparpolitika, az oktatás-, vallás- és egészségügy terén az állam egyre nagyobb szerepet játszott, oly annyira, hogy a 18. században kialakult felvilágosult abszolutista államok és kormányok szinte teljes egészében átvették e feladatköröket. Nem csodálhatjuk tehát, hogy az államok e feladatok bővülésével egyre több bevételhez akartak jutni, elsősorban azoktól, akik ezeket a feladatokat korábban ellátták.

„A katona és az adószedő alkotta a kora modern államot" – írta Michael Stürmer német történész 1986-ban megjelent munkájában. Szavaival — a fentiek ismeretében — teljes mértékben egyetérthetünk. A korszak államaival, államigazgatási problémáival foglalkozó történeti kutatások tendenciája azt mutatja, hogy a probléma feltárása a nyugat-európai történetírás utolsó két évtizedének széles érdeklődést kiváltó kérdése közé tartozik. Richard Bonney és William M. Ormrod neve fémjelzi azt a kutatói érdeklődést, amely az állami pénzgazdálkodás felé irányult. Jelen kötet e csoportnak azt a részét öleli fel, amely a Habsburgok irányítása alatt álló tartományok, valamint a Német-római Birodalom más országainak állami pénzgazdálkodását kívánja bemutatni. A bécsi egyetemen 1999-ben alakult kutatócsoport tagjai a birodalom egykori országainak (magyarországi, csehországi) történészeivel, valamint német kollégákkal kiegészülve ígéretes kutatási eredményeket bemutató kötetet szerkesztettek. A csoport célkitűzéseit a kötet szerkesztői (Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner és Peter Rauscher) bevezetőjükben világosan fejtik ki: A fejedelmek adóval kapcsolatos törekvései mennyiben hatottak a rendekkel szemben folytatott belpolitikára? A pénzügyi–katonai potenciálnövekedés hogyan hatott az államok külpolitikai szerepvállalására? Az egyes hivatalok elszámolásai, számadás és adókönyvei hogyan használhatók fel a mikrotörténelem egyes kutatási területein? A fejedelmek által bevezetett rendelkezések hogyan hatottak az egyes államok struktúrájára, jogi, egyházi és gazdálkodási viszonyaira? Az állam gazdálkodása, egyre szélesebb hatóköre milyen módon alakította ki a kora modern államokat?

Jóllehet az osztrák kezdeményezés eredendően I. Ferdinánd és II. Miksa időszakára koncentrált, hamar kiderült, hogy az ebben a korszakban megkezdett intézkedések vizsgálatát az egész 16. századra, a török elleni első nagy erőpróba végéig érdemes kiterjeszteni. A tanulmányok némelyike azonban nem alkalmazkodott — és az egyes országok eltérő fejlődése miatt nem is lett volna helyes, ha görcsösen ezt teszi — ezekhez az időhatárokhoz. Szászország, Cseh- és Morvaország, vagy Bajorország esetében a szerzők az adott viszonyokhoz alkalmazkodva határozták meg a bemutatandó téma korszakhatárait. Magyarország történetéhez a kutatási téma nem csak azért kapcsolódik ezer szállal, mert a tanulmánykötet szerzői között ketten is képviselik a kora újkori Magyar Királyság kutatóit. A tanulmányok mindegyikéből egyértelműen kitűnik, hogy a Habsburg Birodalom számára az Oszmán Birodalom előrenyomulásának következményei (a középkori Magyar Királyság elbukása, az ország három részre szakadása, az állandó háborús viszonyok kialakulása, a védelmi rendszer kiépítése) a 16. században elsődlegesek voltak, nem kizárólag katonai, hanem államigazgatási és elsősorban gazdálkodási szempontból.

A magyarországi hadszíntér kiemelt szerepét a Habsburgok 16. századi politikájában maguk a szerkesztők is hasonló figyelemmel kezelik. A kötet első tanulmányában ugyanis Pálffy Géza a magyarországi védelem kiépítésének és felépítésének felvázolása mellett annak ellátási szisztémáját is bemutatja. A tanulmány e része Pálffy korábbi, e témakörben született kutatásait és eredményeit összegzi német nyelven. Osztrák, magyar, cseh, morvaországi és szlovéniai levél-

tárakban őrzött kimutatások és tervezetek alapján mutatja be a magyar- és horvátországi főkapitányságok helyőrségeiben lévő katonaság létszámadatait, valamint kifizetendő zsoldjuk összegét. Tanulmányában a szerző hangsúlyozza: a magyar védelmi rendszer ellátására az ország saját bevételei elégtelenek voltak, legjobb esetben is csupán a kialakuló végvárövezetekbe rendelt katonaság zsoldjának felét volt képes az ország előteremteni. A végleges formáját elnyerő védelmi rendszer finanszírozását legnagyobb részt (hol teljes egészében, hol részlegesen) a szomszédos osztrák, cseh, morva tartományok, valamint a Német-római Birodalomból várható Türkenhilfe segítségével lehetett megoldani. A tanulmányt Pálffy új kutatási eredményei zárják, melyben az Udvari Haditanács újabb szakhivatalával, a zsold kifizetésével megbízott fizetőmesterek és alárendeltjeik hivatalának létrejöttén túl annak feladataival, szervezeti felépítésével, valamint a fizetőmesterek archontológiájával ismerteti meg az olvasót.

Pálffy Géza tanulmányából megtudhattuk, hogy milyen terület volt az, amelyik a 16. században jelentős összegeket vont el a Habsburgok összbevételeiből. Peter Rauscher és Kenyeres István tanulmányaiból arra kapunk választ, hogy a védelmi rendszert (a tartományokon kívül) milyen egyéb bevételekből finanszírozták. Rauscher a Német-római Birodalomból származó ún. „Türkenhilfe" adminisztratív és mennyiségi jellemzőit dolgozta fel. A szerző részletesen elemzi a „Türkenhilfe" létrejöttének körülményeit, és bemutatja hogyan váltotta fel a „Gemeinen Pfennig"-et. Rámutat arra a politikai váltásra, amely I. Ferdinánd császárrá választása után következett be a birodalmi politikában: a vallásháborúk lecsillapodásával a német birodalmi rendek jóval nagyobb kedvvel szavazták meg az oszmánok elleni hadviselés költségeit kiegészítő pénzösszeget, mint korábban, hiszen ezt megelőzően éppen ellenük, pontosabban a protestáns tartományok ellen, tudták volna ezt a bevételt felhasználni. Ez a tendencia Miksa uralkodásával még inkább megszilárdult, hiszen az apja életében megkezdett birodalmi konszenzust ő erősítette meg. Ennek következtében a birodalmi segély egyrészt mennyiségében nőtt meg jelentősen, másrészt abban történt változás, hogy a 16. század második felében nem kifejezetten a török ellen szervezett mezei hadseregek felállítására és ellátására fordították ezeket az összegeket, hanem a védelmi rendszer kiépítésére, új várak és helyőrségek építésére, valamint a régiek korszerűsítésére. Ennek köszönhetően az 1557-ben megszavazott 16 Römermonatról 1566-ban 48-ra (ebből 24 volt a védelmi rendszerre felhasználható), 1576-ban pedig 60-ra nőtt a Römermonatok száma. Utóbbi esetében ez az összeg (mintegy 600.000–700.000 rajnai forint) szabadon felhasználható volt. A tanulmány pontos kimutatásokat közöl az egyes időszakokban megállapított Römermonatok számáról, és arról, hogy mire fordították ezeket az összegeket. Rauscher dolgozata fontos adatokkal szolgál a birodalmi segély beszedésének mechanizmusáról is.

Kenyeres István a Pálffy Géza tanulmányában ismertetett magyarországi bevételek struktúráját mutatja be. Eredményei a hazai szakmai közönség előtt ismertek: a hazai bevételek legnagyobb részét a magyarországi külkereskedelemből származó állami bevétel, a harmincad tette ki, ehhez képest az országgyűlésenként megszavazott hadiadó kisebb hányadát jelentette az ország védelemre fordítható jövedelmeknek. A Magyar Kamara 1571 és 1575 közötti bevételeinek például közel 56 százaléka származott a harmincadból, egynegyede a vármegyék adójából, és mindössze 4-5 százaléka a városi taxából. A Szepesi Kamara esetében kissé módosulnak az arányok (1572-ben 32–33% a dika, 18% a városi adók aránya, 31–32% a harmincadé), de jellegében nem változik az összkép: a minden évben biztosan számolható jövedelmek közül a harmincad volt a legfontosabb. A Magyar Királyságban a kamarai birtokok is jelentős szerepet töltöttek be, részben közvetlen jövedelmeikkel, részben pedig az azokban megtermelt, vagy általuk bérelt tizedek útján beszerzett élelmiszer-bevételeikkel. A Kenyeres által feltárt források egyben igazolták azokat a korábbi számításokat, amelyek szerint a hazai jövedelmeknek csupán a fele volt a védelmi rendszerre fordítható.

A kötet ezt követő tanulmányai elsősorban a Habsburg tartományok pénzügyi szerveinek megszervezését mutatják be, a fő hangsúlyt arra helyezve, hogyan sikerült a bécsi udvarnak a 16. század első felében a létrehozott hivatalokat hatékonnyá, illetve hatékonyabbá tennie. A török ellen létrehozott védelmi rendszer északi karéjának védelme szempontjából a Cseh- és Morvaországból érkező pénzösszegek kiemelkedő szerepet töltöttek be. Időleges hiányuk a bányavidéki és felső-magyarországi végvárak ellátásában súlyos pénzügyi probléma elé állította a helyi szerveket, még annak ellenére is, hogy a kamarák ezt helyi kereskedők hiteleiből ideiglenesen fedezni tudták. A tanulmány elsősorban a bevételek oldaláról vizsgálja Morvaország állami büdzséjét. A pénzügyi szervek bemutatását követően a szerzőpáros (Bronislav Chocholáč és Tomáš Sterneck) sorra veszi az állami jövedelmeket. Az elemzés rámutat arra, hogy a jövedelmek nagyobb részét az adók tették

ki, melynek közel felét a nemesség, negyedét a városok, mintegy 20–22 százalékát a lovagrendűek, 7–8 százalékát pedig az egyháziak fizették. A tartomány adóterheit jól mutatja, hogy az ún. hosszú háború időszakában több mint 2 millió 300 ezer morva forint adót szedtek be, aminek jelentős részét a török elleni háború költségeire használták fel. A morva királyi és kamarai városok adója ugyan a többi rendhez képest jelentős részt tett ki, de adójuk nagysága a magyarországi bevételekhez képest jóval kisebb volt: a morva városokra 1551 és 1600 között mintegy 100 ezer morva forintnyi adót róttak ki, ehhez képest a magyarországi nagyobb városok adója egy-egy országgyűlésen megszavazott egyenkénti összege elérte, sőt a 16. század végén jóval meg is haladta a 10 ezer forintot. A regáliák bevételeiről sajnos csak kevés információval rendelkezünk, mindössze az azok növelésére tett erőfeszítéseket elemzi a tanulmány.

A cseh tartomány jövedelmeiről nyerhetünk képet Petr Vorel elemzéséből. A szerző elsősorban arra a törekvésre helyezte a hangsúlyt, amely során az utolsó Jagelló királyok alatti anomáliát, miszerint az uralkodónak semmilyen számottevő jövedelme nem volt ebből a gazdag tartományból, a Habsburg uralkodók, és különösen I. Ferdinánd megszüntettek. A 16. század végére elérték, hogy Csehország járult hozzá legnagyobb mértékben a török elleni védelem költségeihez: a 15 éves háború időszakában az örökös tartományok összesen 25, Csehország 13 millió rajnai forintot biztosított hadicélokra. Az állandó adók éves szintjén is kiemelkedett a cseh tartomány adóképessége, hiszen a bécsi udvar innen évente 240, Alsó- és Felső-Ausztriából pedig 210 ezer forint bevétellel számolhatott. A cseh főnemesség ezen felül, hasonlóan a magyarhoz, szintúgy hitelekkel járult hozzá az állam rentabilitásának fenntartásához. Az adóképesség növekedését segítette még, hogy II. Miksa — más európai államokhoz és a német tartományokhoz hasonlóan — itt is bevezette a vagyonadó helyett a házadót. A cseh adóztatás eredményességét növelte a nemességgel való konszenzus: a cseh városokat az uralkodó éppen úgy a nemességre „bízta", mint Magyarországon, illetve a cseh pénzrendszer szabályozásában a nemesség törekvéseit (a külföldi pénzek kiszorítását illetően) támogatta.

A kora újkori államok feladataik ellátására igyekeztek minél több jövedelemforrást magukhoz ragadni. Ilyen fontos terület volt a sókereskedelem, hiszen a só elengedhetetlen volt mind az ipar területén (bőr- és textilművesek), az állattenyésztésben és a mindennapi életben egyaránt. A bécsi sóhivatal és sókereskedelem I. Ferdinánd uralkodásakor került az uralkodók kezébe, és vált a sókereskedelem állami monopóliummá. Ez a tendencia a Német-római Birodalom más tartományaiban is megfigyelhető: az irodalom a sókereskedelem államizálásáról beszél, ami a Magyar Királyságban éppen úgy bekövetkezett (a török kihívás miatt megerősödött rendek miatt késéssel), mint a birodalom más részeiben. Julia Zangerl tanulmánya a bécsi sóhivatal kérlelhetetlen tisztviselői által beszedett jövedelmeket és a hivatal felépítését mutatja be. A sóbányászat éves eredményeit és a sószállítás útvonalának felvázolását követően megismerhetjük azt a folyamatot, aminek során a sókereskedelem a Habsburg uralkodók kezébe jutott. Emellett a hivatal felépítését és vezetőit mutatja be a szerző. A sóhivatal bevételeinek és kiadásainak elemzése során megdöbbentően magas összegekkel találkozhatunk: a 16. század közepe táján átlagosan 61–62 ezer rajnai forint, 1587-ben több mint 100 ezer rajnai forint bevétel származott innen. Előbbi összeg az Ennsen inneni és túli területekről származó bevételek közel egyharmadát tette ki, utóbbi pedig megközelítette a Szepesi Kamara teljes bevételeinek nagyságát. A szerző kiemelte, hogy ennek nagyobb része (mintegy 80 százaléka) a sókereskedelemből származott.

Julia Zangerl tanulmányában rámutat arra, hogy a bécsi sóhivatal teljes bevétele azoknak a hiteleknek a törlesztésére szolgált, amelyeket a császár bankáraitól, valamint zsidó hitelezőktől kapott. Reinhard Hildebrandt elsőként az eladósodás mértékét bemutatva elemzésében azoknak az elsősorban augsburgi nagy cégeknek a kölcsöneit mutatja be, amelyek a legfontosabb hitelezői voltak a Habsburg uralkodóknak. Közülük is kiemelendő a Fugger család, valamint a Wolf Paler & Franz Wagner cég. Előbbieknek I. Ferdinánd a század elején már mintegy egymillió rajnai forinttal tartozott, 1569-ben pedig e cégek 200–250 ezer rajnai forint tartozását mutatták ki az Udvari Kamaránál, melyekre cseh, morva és magyarországi jövedelmeket utaltak ki. A szerző megállapítja, hogy a nagykereskedő–bankár hitelezők számára ebben a korszakban a legjobb befektetést a bányászat jelentette, így a felvett hiteleket az urakodók leginkább bányák időleges átadásával törlesztették. A szerző a bankár–nagykereskedők vállalkozásainak sokrétűségét kiemelve bemutatja, hogy a pénzügyi tranzakciókon túl ezek a cégek a hadianyag-szállítások mellett a udvar luxusigényeinek kielégítésében, valamint a reprezentációban kiemelkedő szerepet játszó művészi alkotások beszerzésében is nagy szerepet játszottak, de a legszorosabb gazdasági összekötő kapocs a császár és bankárai között a bányászatból nyerhető haszon volt.

A császár hitelezői között II. Rudolf uralkodásakor jelentek meg a 10 ezer forint feletti összeget és viszonylag gyakran hitelező zsidók, melyben nem kis szerepet játszott az évek óta kiegyenlítetten folyó hosszú török háború. A Sabine Hödl és Barbara Staudinger által összegyűjtött adatok szerint ezek a kölcsönök azonban lényegesen eltértek a keresztény bankárok–kereskedők által adottaktól: mindössze rövid határidőre (akár két hétre is) szóltak. A hitelezők elsősorban a császári székhely Prága városában lakó vagyonos zsidók közül kerültek ki, de a bécsi zsidóság is egyre jelentősebb hiteleket kezdett nyújtani. A bécsi és prágai zsidóság által nyújtott kölcsönök összegei azonban jelentősen eltértek: Primas Mordechai Meisl a prágai közösségből 1597 és 1599 között például összesen 305 ezer forintot, míg a bécsi zsidó közösség mindössze 4000-6000 forint közötti kölcsönöket nyújtott, elsősorban annak érdekében, hogy a régió kereskedelmi központjának számító városban megmaradhassanak. A kölcsönök célja II. Ferdinánd uralkodásakor lett egyértelmű: a bécsi zsidóság által évente fizetendő 10 ezer forint mintegy kötelezővé vált. A zsidóság szerepe a hadi terhekben a szerzők szerint azonban marginális maradt.

A kötet két tanulmánya foglalkozik olyan tartomány pénzügyeivel, amely nem tartozott a Habsburgok közvetlen fennhatósága alá. Szászország és Bajorország állami gazdálkodásával foglalkozik Uwe Schirmer és Michael Cramer-Fürtig írása. Uwe Schirmer egy olyan állam pénzügyeit mutatja be, amelyiknek nem kellett olyan ellenféllel összemérnie haderejét, mint az Oszmán Birodalom, jóllehet katonái időnként (Szász Móric vezetésével például) találkozhattak török csapatokkal Magyarországon. Szászországban az állam szerepe épp oly nagy volt, mint Európa más országaiban. A választófejedelmek a 16. század közepétől kezdve olyan kollegiális szervezeten alapuló pénzügyi szerv létrehozására törekedtek, mint amelyek a Habsburgok tartományaiban már működtek. Schirmer saját kutatásai alapján ezt a folyamatot mutatja be, majd részletesen — és a tanulmányok között Kenyeresen kívül egyedül — elemzi a szász fejedelmek bevételeit és kiadásait. A szerző vizsgálataiból kiderül, hogy a szász választó igen nagy jövedelmekre tett szert. Ezt részben annak a hivatalszervezetnek és az erős állami adózásnak köszönhette, melyet éppen ezekben az évtizedekben épített ki. Az adók mellett a legfontosabb bevételek (24–25%) az uralkodói birtokokból származtak; ezt felismerve a fejedelmek évente mintegy 58 ezer forintot (az összjövedelmek 9-10 százalékát) további birtokok vásárlására fordították. Ez egyben az erős uralkodói hatalom egy másik, máshol ismeretlen aspektusára is rámutat: az uralkodói magánbirtokok jelentőségére. Mindemellett Szászországban nagymértékű volt azoknak az állami befektetéseknek az aránya, amellyel az uralkodó (az állam) további jövedelmekhez jutott. Ilyen volt például a sókereskedelem fellendüléséhez szükséges csatornák építtetése. Kiemelendő, hogy a tanulmánykötetben egyedül ez a tanulmány ismerteti az uralkodók udvari kiadásait, és azoknak az összkiadásokban való arányát. (Ez a hivatalok fenntartásával és a tisztviselők fizetésével együtt 27% volt.) Amíg a Habsburgok számára a legnagyobb kiadást a török elleni védekezésre fordított összeg jelentette, addig ez a szász választók kiadásaiból mindössze 120–121 ezer forintot (20%) emésztett fel. Nem csodálhatjuk tehát, ha a szász választó éves jövedelméből még tezaurálásra is képes volt: Schirmer számításai szerint évente mintegy 140 ezer forintot tettek félre. Még ha ez az összeg esetleg nem is felel meg teljesen a valóságnak, a szász választók kincsesházában hatalmas összegek halmozódtak fel: 1567-ben 677 ezer, 1582-ben 1,6 millió, 1586-ban pedig 1,8 millió forintot találtak.

A kötet utolsó tanulmánya a gazdaságtörténet által igen keveset kutatott területet ölel fel. Michael Cramer-Fürtig a Bajor Hercegség pénzügyi szerveinek könyvvitelét vizsgálja, ami mind a hivataltörténet, mind pedig az államok fejlődése, az abszolutizmus vizsgálatához igen fontos támpontot nyújthat, hiszen az abszolutizmus kialakulásával és az államszervezet fejlődésével igen nagyfokú szakszerűsödés is megfigyelhető. Az állami szervek pénzügyének fejlődése, a modern számviteli módszerek átvétele mindenképpen ebbe az irányba mutat. Bajorország 1505-ben történő egyesülését követően a bécsi pénzügyi szervek mintájára hozta létre V. Albrecht azt a háromlépcsős pénzügyi ellenőrző rendszert, amelynek az addigi főhivatal, a Rentmeister, csupán a második lépcsőjét alkotta. Münchenben a bécsi Udvari Kamarához hasonlóan létrehozták a Hofkammert, amely az állami bevételek és kiadások feletti ellenőrzést gyakorolta. Az egyes állami hivatalokból beérkező számadásokat az alsó szinten elhelyezkedő Hofzahlamt végezte. Az uralkodói bevételek elszámolásánál az akkor legmodernebbnek számító kettős könyvelést vezették be. Az 1550-ben felálló rendszernek köszönhetően I. Miksa uralkodásakor, a 16. század végén a bevételek erőteljes növekedésének lehetünk tanúi. A bajor szisztémát az igen erőteljes ellenőrzés, a szigorú bürokratizmus jellemezte, ami a környező német tartományokra is nagy hatással volt: Württemberg (1553), Szászország (1555), Kleve-Mark (1555) és Hessen-Kassel (1568) egymás után vette át a bajor

rendszert. A bajor rendszer és annak működése már a 16. században megelőlegezte a kameralista állam elszámolási rendjét, amely a bevételek, kiadások és egyenleg rendszerén nyugodott.

A tanulmánykötet szerkesztőinek célja sok tekintetben megvalósult tehát: a Habsburg tartományokat igyekeztek a legszélesebb spektrumban vizsgálni, a felállított államkormányzati hivatalokat áttekinteni, valamint az intézkedések hatásaként az állam finanszírozását felmérni, vajon mennyire felelt meg annak a hatalmas kihívásnak, amelyet az Oszmán Birodalom előrenyomulása okozott. Mindezekkel együtt az állami pénzügyi szervek szakszerűsödését, az ott használt számviteli módszereket vizsgálva újabb és újabb bizonyítékokkal szolgáltak a Habsburg Birodalomban és a német tartományokban végbemenő központosításra, az abszolutista állam létrejöttének előkészítésére. A szerkesztők és szerzők figyelme valóban a török háborúra irányult; a Habsburgok más kiadásairól sajnos alig tudtunk meg többet. Ezt a hiányosságot remélhetőleg egy hasonlóan színvonalas, mintegy monografikus jellegű kiadványban fogják pótolni a bécsi egyetemen működő kutatócsoport tagjai. Az olvasó érzését, miszerint egy monográfiát tart a kezében, Maximilian Lanzinner összefoglalója még inkább megerősíti.

H. Németh István

Thomas Winkelbauer

STÄNDEFREIHEIT UND FÜRSTENMACHT

Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Teil 1–2. (Österreichische Geschichte 1522–1699. Hg. Von Herwig Wolfram)
Wien, 2003. Ueberreuter, 621 és 567 o.

Ausztria és Magyarország életében az államközösségben eltöltött majd négyszáz év nem múlt el nyomtalanul. Bár a közös múlt emlékei folyamatosan halványulnak, időnként a legváratlanabb területeken a legváratlanabb párhuzamok bukkannak fel. Ilyennek tekinthető, hogy a 20. század vége felé mindkét történettudományban megjelent az igény reprezentatív összefoglaló munka elkészítésére. Miközben a magyar összefoglalás tízszer két fél kötetre nőtt, az osztrák tizenegy kötet mellé még három pótkötet járult, egy gazdaságtörténeti, egy társadalomtörténeti és egy egyháztörténeti összefoglalás. Thomas Winkelbauer (sz. 1957) 16–17. századi Ausztriáról készült két kötetes munkájának 2003 végén történt megjelenésével az osztrák „tízkötetes" teljessé vált. A monográfia szerzője, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung professzora a vállalkozásban egyedülálló módon lehetőséget kapott arra, hogy hoszabb intervallumot, két évszázadot tárgyaljon egyben. A kötet több szerzőjétől eltérően Winkelbauer nem a mai Ausztria területének kora újkori történetét kívánta megírni, hanem — véleményem szerint nagyon helyesen — a Habsburg Birodalom történetének összefoglalására vállalkozott. A kötetek alcíme is ezt a célt tükrözi vissza: „A Habsburg-ház országai és alattvalói a felekezetek korában".

Az első kötet a kötelezőnek mondható népességtörténeti fejezet után három nagy részre tagolódik. Az első rész a bonyolult Habsburg-állam e két századbeli fejlődését mutatja be, a második az osztrák örökös tartományok és a Német-római Szent Birodalom viszonyát jellemzi, azt a folyamatot, ahogyan a birodalomból az osztrák és a cseh tartományok lassanként kinőnek, míg a harmadik rész a birodalom fontos összetartó erejét és ugyanakkor alakító tényezőjét képező hadi és a pénzügyi rendszert taglalja. A második kötetet Winkelbauer teljes egészében a korszak gondolkodását meghatározó reformáció, katolikus reform, ellenreformáció kérdéskörének szenteli. A második kötetet végül terjedelmes, jól válogatott bibliográfia (II. 365–533) egészíti ki, illetve név- és helymutató zárja le.

A Habsburg Birodalom döntő kérdését képező, uralkodó és rendek közötti viszony bemutatására a szerző négy területet választott ki, amelyek közül az első az uralkodó és az egyes országok rendjei viszonyának alakulása, ennek keretében sorra veszi a három nagy országcsoportot, az osztrák örökös tartományokat, a cseh korona és a magyar korona országait. Ebben az összefüggésben kerülnek tárgyalásra a parasztfelkelések, kerül bemutatásra a birodalmi integráció egyik legfontosabb színhelye az uralkodói udvar, és jellemzi a birodalom „gitt"-jét (a szerző szavai) képező arisztokráciát. A második területet az egymás mellett funkcionáló jogrendszerek jelentik,

amelyet a rendi és udvari történetírás jellemzése követ, végül a birodalom területeinek térképi megjelenítése zár le.

A következő fejezetek közül izgalmas a kora újkori történetírás feldolgozása, ahol a szerzőket Winkelbauer két pólus, rendi vagy udvari történetírók, köré csoportosítja, mivel hogy politikai nézetek már akkor is történelmi érveket kívántak felhasználni elképzeléseik jogosultságának igazolására.

Az első kötetet lezáró harmadik részben, mint fentebb jeleztem már, két fontos terület kerül egymás mellett tárgyalásra, a hadügy és a pénzügy. Az elsőben a zsoldoshadseregektől, a hadivállakozókon át végigkíséri a szerző a hadügy fejlődését a hadügy „államosításáig" , azaz az állandó hadsereg 1648 után történő kialakulásáig. Súlyának megfelelően külön fejezet foglalkozik az oszmánok elleni védekezéssel és annak hatásával a hadügyre. A török veszély ugyanis az országokat összepréseli, erőkoncentrációt kíván, ugyanakkor az uralkodókat önmérsékletre inti a központosításban. A rendi támogatás ugyanis elengedhetetlen, és a rendek a veszély tudatában készek is adni. Érdekes a rendi adómegajánló jogról írt megjegyzés, hogy az mintegy korrumpálta a rendeket (I. 469). A pénzügyek terén is hosszú utat járt be a Habsburg Birodalom ebben a két században. A 16. század elején még az uradalmi jövedelmek jelentős bevételeket hoztak, a 17. század második fele pedig már a merkantilista próbálkozások ideje. Az osztrák merkantilista iskola, a magyar olvasó számára is ismerősen csengő Becher, Hörnigk, Schröder elképzelései azonban nem váltották be a hozzáfűzött reményeket.

Az összefoglaló munka második kötetében a szerző teljes egészében a reformáció és ellenreformáció államra és társadalomra gyakorolt hatását mutatja be. Winkelbauer e rész első felében az egyes országcsoportok szerint halad, ami annál is inkább érthető, mert egyházi szervezet terén még erőteljesebb különállás volt, mint más állami területeken. A kötet az osztrák tartományokban lejátszódó ellenreformációt (a szerző e fogalmat a katolikus megújulás erőszakos jelenségeinek leírására használja) bemutató fejezetei arra hívják fel a figyelmet, hogy a Magyarországon lejátszódó eseményeknél sokszor sokkal súlyosabb dolgok estek meg a határ túlsó oldalán. A Bocskai-felkelést kiváltó eseményekkel közel egyidőben Stájerországban és Alsó-Ausztriában is véres lendülettel folyt az erőszakos térítés. A második nagy fejezet a két nagy mozgalom társalmi hordozóit mutatja be, illetve annak társadalmi hatásait elemzi. Külön fejezet foglalkozik azokkal a csoportokkal és tanokkal, amelyek nem tagolhatók be a kor uralkodó szellemi áramlataiba, például a II. Miksa körüli irenikus udvari körrel, illet 'e a 16. század első felében Tirolban igen elterjedt anabaptista mozgalommal, amelynek követői később Morvaországban, majd részben Magyarország északi és nyugati peremén, részben Nyugat-Magyarországon és Erdélyben találnak majd menedéket. A Habsburg Birodalom későbbi történetében fontos szerepet játszott a 17. század folyamán felépített „Pietas Austriaca" eszméje. Az uralkodócsalád szentkultuszok révén, mindenekelőtt Mária, Szent József, Szent Lipót kultusza révén próbált meg újabb birodalmi kohéziós erőt teremteni. E törekvések jegyében nyer egyre nagyobb súlyt a stájerországi Mariazell, amelyhez Magyarország is számos szállal kötődött.

A második kötet utolsó előtti fejezete a német igazgatási gyakorlatban elterjedt ún. „Policeyordnungen" bemutatását nyújtja, amely a magyar gyakorlat megyei, városi statútumaival, községi rendtartásaival rokonítható, igaz országos szinten nem készültek ilyen rendelkezések. E rendelkezések a társadalmi–szociális rend megtartását, illetve megszervezését célozták. Mivel felülről kerültek kibocsátásra, egyúttal a helyi közösségek önigazgatásának korlátozását is magukkal hozták. A második kötetet a kor jellemző „tüneténe" nevezhető boszorkányüldözések elemzése zárja el. Winkelbauer megállapításai közül csak utalni szeretnék a boszorkányüldözés hátterében rejlő társadalmi konfliktusokra és a boszorkányok elleni eljárás mint a társadalmi szabályozás eszközének bemutatására.

A munka egyik legizgalmasabb kérdése a Habsburg Birodalom, e furcsa államalakulat meghatározása. A történetírás a legutóbbi időkig igencsak különböző válaszokat adott a kérdésre. Az 1526-ban létrejött országkomplexumot Otto Brunner nyomán „rendi államok monarchista uniójaként" jellemzi a szerző. 1620, a fehérhegyi ütközet után a monarchikus elem túlsúlya látványosan megnő az osztrák és a cseh tartományok esetében, miközben Magyarországon 1681 (1711) után a rendiség sikeresen megőrzi pozícióját. I. Ferdinánd alatt az uralkodó és a rendek között hozzávetőleges hatalmi egyensúly alakult ki. Tegyük hozzá némi uralkodói túlsúllyal, amennyiben az uralkodó igen ügyesen lavírozik a különböző tartományok különböző súlyú rendjei között. Nem véletlen, mint ahogy arra a szerző is utal, hogy az egységes állam eszméje nem az uralkodó részéről születik meg, hanem a rendek körében támad életre. A ferdinándi egyensúly teszi lehető-

vé az oszmán expanzió megállítását és a parasztok feletti ellenzőrzés megőrzését. A vallási ellentét ad lehetőséget a politikai téren meg nem jeleníthető ellentétek megnyilvánulására, majd végső megoldására. Miközben a rendek birodalom szerte nagyrészt a protestantizmus mellé állnak, annak szinte intézményi hordozói lettek, az uralkodó a katolicizismus mellett tette le voksát. Az 1580–1660 között lezajlott ellenreformáció, Magyarországtól és Sziléziától eltekintve, nemcsak a protestantizmus megtörését, de a rendi privilégiumok hatályon kívül helyezését és az országgyűlések politikai szerepének korlátozását is jelentette.

Nagy kérdés, hogy lehet-e a 17. századvégi Habsburg-államot abszolutista államnak tekinteni. A néhány évtizeddel korábban még gondolkodás nélkül kimondott igen mellé most már egy lehelletnyi kétkedés is társul. Főképpen azután, hogy Wolfgang Reinhardt olyan határozottan túlhaladottnak nyilvánította az abszolutizmus fogalmát. Thomas Winkelbauer több meghatározás segítségével próbálja leírni az 1700 körüli Habsburg Birodalmat. Az 1620–1740 közötti kormányzati módszer kapcsán idézi Winfried Schulze jellemzését, aki „organikus–föderatív abszolutizmus"-ról beszél, amelynek alapját az uralkodó és a katolikus, illetve katolizált rendek szövetsége képezi. Emiatt nem elvetendő a Robert Bireley által II. Ferdinánd birodalmára használt „felekezeti abszolutizmus" fogalom. Miközben a föderatív jelleg és a rendi szerep bizonyos megőrződése miatt a Robert Evans által alkotott „lágy abszolutizmus" is visszaad valami lényegeset az állam karakteréből. Karin MacHardy meghatározása egy másik fontos birodalmi összetartóerőre hívja fel a figyelmet. Az amerikai történész az 1600 körüli Habsburg-államot mint „koordináló állam"-ot írja le, amely az udvarba koncentrált és az udvar köré rendezett patronatus (patrónus–kliens) rendszer segítségével működik. E megközelítés előnye, hogy felülemelkedik a szokásos uralkodó–rendek szembeállításon, és arra figyelmeztet, hogy az új politikai elit segítségével sikerült a korábbi centrumok kikapcsolása, amelyek szerepét az uralkodói udvar veszi át, a patronatus-rendszer kulcsszerepet játszik az elit új elemeinek befogadásában és teljes integrálásában. Winkelbauer könyvében többször is kiemeli az uralkodó és a főnemesség, illetve főpapság között 1620 után kiteljesedett kompromisszum fontosságát, amelynek értelmében a főnemesség és vele a főpapság szabad kezet kapott a birtokain élő alattvalók felett, továbbá komoly pozíciókat a tartományi és központi igazgatásban, mindezért cserébe lojalitást nyújtott (I. 27–28).

A fent vázolt fejlődésből Magyarország részben kimarad, amennyiben a magyar nemesség egészen 1848-ig meg tudta őrizni befolyását, önrendelkezési jogát a vármegyék szintjén. Bár a Winkelbauer által idézett Harald Steinacker-féle kijelentés a nemesi abszolutizmusról (I. 200.) túlzásnak tűnik, tény, hogy a magyar rendi befolyás nagy része megmaradt, emiatt a 18. század jórészében az uralkodó a rendekkel szemben még az előző századokban kialakult, fentebb röviden vázolt taktikázást alkalmazta. Sok magyar történész számára idegen Csáky Móric Winkelbauer által idézett megjegyzése (I. 509), amely a szatmári békét „pyrrhoszi győzelemnek" nevezi, az eljátszott utolsó esélynek, hogy Magyarország integrálódjon a birodalomba és az elöregedett társadalmi rend átalakításra kerüljön.

Thomas Winkelbauer munkájának legfontosabb érdeme, hogy egyben, illetve egymás mellé helyezve kezeli a Habsburg Birodalom különböző területeit. Így számos összefüggés válik érthetővé. A munka magyar fejezeteit összességében korrektnek lehet nevezni. A szerző az utóbbi évek minden fontos német vagy angol nyelven megjelent magyar publikációját ismeri és használja. A kötet jól válogatott illusztrációi között is számos magyar vonatkozású található, viszont láthatjuk nemzeti történelmünk legfontosabb alakjait, eseményeit. Csak a recenzensi kötelem visz rá bennünket, hogy néhány kiegészítést tegyünk. A Wesselényi-féle rendi szervezkedés (I. 154–157.) kapcsán Benczédi László két célkitűzést választ szét, egyrészt a főurak nemzeti királyság létrehozására törekedtek, míg a köznemesség előtt egy lengyel típusú nemesi köztársaság lebegett. Kutatásai végén Benczédi arra a megállapításra jutott, amit több forrás is megerősít, hogy Nádasdy Ferenc az összeesküvés utolsó szakaszában, a tervek végső megformálásában, 1669-től kezdve már nem vett részt. Ellentmondás, hogy II. Ferdinánd 1621. évi végrendeletét kommentáló szöveg (I.175.) — a végrendeletet egyébként már Szekfű Gyula is elemzi a Magyar Történet megfelelő helyén — Pázmány Pétert titkos tanácsosnak titulálja, miközben az 1600–1674 közötti titkos tanácsosok között magyar részről csak Lippay György, Zrínyi Miklós, Nádasdy Ferenc neve kerül említésre. Pázmány tanácsossága egyébként kérdéses, bár befolyása a cím nélkül is nagy volt, jól mutatja ezt, hogy aláírása a végrendeletre került. A magyar titkos tanácsosok számát egyébként Wesselényi Ferenc és Pálffy Pál nevével ki lehet egészíteni, bár ez a lényegen nem sokat változtat. A kora újkori történetírás ismertetése során (I. 277–278.) talán egy mondatot megérdemelt volna a magyar jezsuiták forrásgyűjtő tevékenysége, mindenekelőtt Hevenessy Gábor munkássága.

Ugyanitt említés nékül maradt Révay Péter koronatörténete, vagy Nádasdy Ferenc Mausoleuma, amelyek a magyar nemesi gondolkodás alakításának fontos tényezői lettek. Horvátország és az ellenreformáció kapcsolatának bemutatásához illusztrációképpen Draskovich György képe kerül, egész pontosan a szöveg az idősebb Draskovich Györgyöt (1525–1587) mutatja be (II.88.), míg az Elias Widemanntól származó metszet ifjabb Draskovich György (1599–1650) győri püspököt ábrázolja. A magyar katolikus megújulás bemutatása során téves az a megállapítás, hogy Pázmány alapításáig szünetelt volna a nagyszombati szeminárium működése (II. 119). 1570-es évekből még vannak nyomok létezésére, 1590-ben pedig már újraszervezésre került. Máriacell magyar vonatkozásai részletes és pontos ismertetéséhez (II. 214–216.) csak annyit tennék hozzá, hogy magyar részről a kegyhely törökellenes töltése is fontos üzenetet hordozott. A kegytemplombeli magyar kápolnák patrónusai (Szt. István, Szt. Imre, Szt. László) arra utalnak, hogy a magyar arisztokrácia birodalmon belüli integrációját a nemzeti hagyományai megtartásával képzelte el.

Megjegyzéseink részben akadékoskodások, márcsak azért is, mert a hazai eredmények közül sok minden nem jelent meg világnyelven. Ezen a téren bizony nagyon sok bepótolni valónk akad. Integrációs lehetőségeink és készségeink emelése azért is fontos lenne, mert az utóbbi évek publikációi azt mutatják, hogy az osztrák kora újkori történetírásban új generáció nőtt fel, amely egyéni vállalkozások mellett nagyszabású közös vállalkozásokat is tervez, így pl. előkészületek folynak egy 1618–1806 közötti generálisok életrajzi lexikonának elkészítésére, illetve ami még fontosabbnak tűnik, egy 16–18. század közötti Habsburg birodalmi igazgatás történetét feldolgozó munka is tervezés alatt áll. Jó lenne, ha ezekbe a munkákba sikerülne már a magyar történettudomány új eredményeit becsempészni.

Mindezekkel együtt Thomas Winkelbauer munkája az utóbbi évek egyik legfontosabb teljesítménye. Az osztrák történetírás ezzel a munkával sikeresen kitört a dinasztikus történetírás hagyományos kategóriáiból. A magyar megszűnt rebellisnek lenni, akinek vérében van a lázadás, a magyar–osztrák ellentétek mint az uralkodó és a rendek közötti ellentétek kerülnek bemutatásra. Most már rajtunk, magyarokon a sor, hogy a múlt századi nemzeti sérelmi sündisznó állásból kilépjünk.

Fazekas István

Stefan Sienell

DIE GEHEIME KONFERENZ UNTER KAISER LEOPOLD I.

Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof

Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2001. (Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs, Band 17.) 507 o.

Noha a 16. század közepére megszületö Duna menti Habsburg Monarchiában I. Ferdinánd uralkodása alatt, egy fokozatosan kidolgozott centralizációs program keretében, még európai szempontból is jelentős új központi intézmények (1527: Udvari és Titkos Tanács, 1527: Udvari Kamara, 1556: Udvari Haditanács, majd a császári trón megszerzése után 1558: Birodalmi Udvari Kancellária) jöttek létre, ezek hivataltörténetének feltárásával még túlnyomórészt adós a kutatás. Az Udvari, később Birodalmi Udvari Tanács, valamint a Birodalmi Udvari Kancellária igazgatástörténetét leszámítva (Oswald Gschliesser és Lothar Gross, valamint újabban Wolfgang Sellert tollából) éppen a legfontosabb kül-, had- és pénzügyigazgatási döntéshozó fórumok, azaz a Titkos Tanács, az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács fejlődéséről tudjuk a legkevesebbet. Pedig ezek az intézmények még az európai (modern) államfejlődés egészének tekintetében is korai, meglehetősen kor- és szakszerű kormányszerveknek tekinthetők. Történetükre valójában mind a mai napig Thomas Fellner és Heinrich Kretschmayr már csaknem egy évszázada megjelent klasszikus összegzését (Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. I. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmischen Hofkanzlei [1749]. Bd. 1. Wien 1907), a Titkos Tanácsra pedig az 1940-es évekből Henry Frederik Schwarz 17. századra vonatkozó munkáját és adattárát (The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century, with a Supplement: The Social Structure of the Imperial Privy Council, 1600–1674. Cambridge 1943), végül a Hadita-

nácsra Oskar Regele rövid áttekintését (Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. Wien 1949) kell használnunk. A hiányosságokat jól jelzi, hogy a Habsburg Birodalom legfontosabb forráscsoportjait bemutató legújabb kötet (Quellenkunde der Habsburgermonarchie [16.–18. Jahrhundert]. Ein exemplarisches Handbuch. Wien–München 2004) szerzői csak több éves alapkutatás után tudtak az említett kormányszervek történetéhez újabb adalékokkal szolgálni.

Mindezek ismeretében Stefan Sienellnek a Titkos Tanács szerepét 1657-től 1665-re fokozatosan átvevő szűkebb „kormány-grémium", a Titkos Konferencia *(Geheime Konferenz)* történetéről írott, több mint félezer oldalas hivataltörténeti és — rögtön tegyük hozzá — prozopografikus jellegű összegzése úttörő vállalkozásnak tartható. Annál is inkább, mert a Titkos Tanáccsal ellentétben a Titkos Konferencia ténylegesen — mint ez a kötet terminológiai kérdéseket tárgyaló fejezetéből (*Glossar 'Begriffe und Institutionen'*) kiderül — nem valódi hivatal, hanem a központi politikai döntéshozatal legfelső tanácskozó szerve *(Beratungsgremium)*, azaz a döntéshozatalban általában igen komoly energiával részt vevő I. Lipót császár és király szűk tanácsadó testülete volt. Létrehozására a titkos tanácsosok számának túlzott gyarapodása, a titkosság betartásának nehézségei és az abszolutizmus megerősödése miatt volt szükség, de szerepet játszott benne I. Lipót személyes és aktív érdeklődése az államügyek intézése iránt. A *Geheime Konferenz*nek tehát — a 16. században létrehozott említett kormányszervekkel ellentétben — nem voltak állandó tanácsadó vagy kinevezett tagjai *(Räte, Mitglieder)*, hanem (mint azt a szerző több helyütt hangsúlyozza) csupán mindenkori üléseinek résztvevői *(Teilnehmer)*. Emiatt viszont — a Titkos Tanácshoz hasonlóan — a legfontosabb külpolitikai kérdésekkel és uralkodói ügyekkel foglalkozó Titkos Konferenciának nem maradt fenn önálló iratanyaga (ellentétben a többi kormányszervvel). Stefan Sienell monográfiájához mégis több éves, szisztematikus kutatómunka során hangyaszorgalommal összegyűjtötte a téma különböző levéltári irategyüttesekbe rendkívül szétszóródott iratait. Ezzel magyarázható, hogy a szerző öt ország több tucatnyi intézményi és családi levéltárában végzett feltárómunkát.

Ezek közül érthetően mindenekelőtt a bécsi Österreichisches Staatsarchiv három nagy levéltára (Haus-, Hof- és Staatsarchiv, Hofkammerarchiv és Kriegsarchiv) anyagának kiaknázása emelkedik ki, amelyek közül a legelsőben a szerző páratlan anyaggyűjtést végzett. A még Mária Terézia által alapított híres archívumban alig van ugyanis olyan jelentősebb, külpolitikai vonatkozású fond, amelyet ő ne vizsgált volna szívós munkával át. Szerencsére még a magyar történelem szempontjából oly fontos Türkei (Turcica) és Polen (Polonica) anyaga sem kerülte el figyelmét (az Ungarische Akten [Hungarica] fond iratai ez időből sajnos csupán két, kevéssé érdekes csomóra rúgnak), így az általa vezetett kis kutatócsoport munkálataival készülő Titkos Konferencia-jegyzőkönyvek kiadása a magyar történetírást is alapvető eredményekkel gazdagíthatja majd. Annál is inkább, mert a szerző által vizsgált évtizedek éppen a kora újkori magyar történelem egyik legkritikusabb és legvitatottabb fejezetét jelentik, így ezek segítségével végre világosabb képet kaphatnánk a Wesselényi-összeesküvés és az azt követő válságos évtized „bécsi szemüvegen át" történő megítéléséről, illetve — ami talán még lényegesebb — a legfontosabb döntések megszületésének körülményeiről. Mindehhez a Sienell által is több ízben hasznosított cseh- és németországi, valamint ausztriai családi levéltárak (Lobkowitz, Schwarzenberg, Nostitz, Öttingen, Auersperg, Lamberg, Portia stb.), valamint a különböző követjelentések hozhatnak még igen fontos, új információkat, mely levéltárak anyagát a magyar történetírás ez ideig sajnos csak kivételszerűen hasznosította. A német származású, Bécsben élő történész–levéltáros monográfiája ugyanakkor a tekintetben is alapvető jelentőségű a magyar történeti kutatások számára, hogy vitathatatlanul bizonyítja: a Habsburg Birodalomhoz 1526 után csatlakozott Magyar Királyság története nem írható meg a magyar főurak egymással vagy familiárisaikkal folytatott magánlevelezése alapján. Mivel Magyarország a monarchia meghatározó része volt, a sorsát érintő legfontosabb döntéseket — tetszik, nem tetszik — Bécsben, az Udvari Kamara és a Haditanács mellett éppen a Titkos Tanácsban, I. Lipót uralkodása alatt pedig a Titkos Konferencia ülésein hozták meg.

Ennek a döntéshozatali rendszernek a megismeréséhez Sienell kötete alapvető újdonságokkal szolgál. Bár az Udvari Kamarának, az Udvari Haditanácsnak vagy éppen a Magyar Tanácsnak a Titkos Konferenciával való kapcsolatrendszerét kevéssé érinti (ehhez ezen intézmények fennmaradt iratanyagának további feltárása szükséges), a politikai és külpolitikai jellegű kérdések döntés-előkészítési és döntéshozatali mechanizmusait igen gondosan feltérképezte, sőt a 409. oldalon külön ábrán is szemléltette. Emellett éveként haladva (grafikonok segítségével is) részletesen bemutatja a konferencia üléseinek helyszíneit, gyakoriságát, legfőbb témáit és az ezeken hozott döntések megszületésének körülményeit, miközben nem kerüli el figyelmét a titoktartás

problémájának tárgyalása sem. Külön figyelemreméltó, hogy noha a kötet mintegy félévszázad történetét fogja át, ezen belül is képes megállapítani a pontos időhatárokat, a Titkos Konferencia születésétől (1657–1670) fénykorán át (1670-es évek eleje) jelentőségének fokozatos elvesztéséig, de részletesebben kitekint egy újabb döntés-előkészítési és -hozatali rendszer (a deputációk) 1690-es évekbeli kialakulására is.

A kötet legfőbb újdonságának és leghasználhatóbb részének mégis talán a „személyi struktúrák" tematikában felsorakoztatott mikrobiográfiák tartandók. Ezen szöveges formában megírt és — Schwarz említett munkájával ellentétben — hatalmas levéltári forrásbázisra épülő rész mintegy 200 oldalon keresztül mutatja be I. Lipót legfőbb tanácsadóit (Wenzel Eusebius von Lobkowitztól és Johann Adolf von Schwarzenbergtől kezdve Johann Weikhard von Auerspergen és Raimundo Montecuccolin át Johann Paul Hocherig és Heinrich Franz von Mansfeldig stb.), akik a Habsburg Birodalom sorsának és a bécsi udvar abszolutista politikájának 17. század végi alakulását 1660 és 1705 között alapjaiban meghatározták. A döntéshozó „miniszterek" legfőbb életrajzi adatai mellett a kötet természetesen elsősorban Titkos Konferenciabeli tevékenységükre és szerepükre fókuszál, és ezzel alapvetően új információkat hoz a bécsi udvar vezető személyiségeinek kapcsolatairól, frakcióiról és politikai kultúrájáról. De a vizsgálat remekül bizonyítja azt is, hogy a bécsi udvari elit — történeti köztudatunk sematikus felfogásával ellentétben — sohasem volt egységes (pláne nem kifejezetten magyarellenes), hanem időről időre változó, sőt gyakran adott ügyekben és kérdésekben is más-más táborba tartozó politikusokból állt. Azaz mindig gondos elemzések dönthetik csak el, hogy egy-egy kardinális jelentőségű politikai döntés hátterében milyen birodalmi, országos, lobby- vagy személyes érdekek álltak. Ezek jövőbeli vizsgálatához Sienell kötete nagy segítséget jelent.

A munka nem feledkezett meg a jelentős szereppel bíró és komoly tanulmányokkal rendelkező Titkos Konferencia-titkárok még kevésbé ismert életrajzainak összeállításáról és tevékenységük alapos bemutatásáról sem. Közülük külön figyelmet érdemel például Christoph von Dorsch (1615k.–1698), az Udvari Haditanács titkára (1647-től), később pedig a Titkos Konferencia melletti titkos referendarius *(geheimer Referendarius)* vagy Christoph Abele von und zu Lilienberg (1627–1685), I. Lipót személyes levelezésének titkos kódolója és az 1670-es években a Titkos Konferencia jegyzőkönyveinek vezetője, valamint Johann Adam von Weber (1633 k.–1701), 1673-tól az Udvari Haditanács egyik titkára — aki az 1680–1690-es években szinte állandó résztvevője volt a Titkos Konferencia üléseinek —, hiszen ők a konferencia üléseinek nagyhatalmú arisztokrata résztvevői mellett ugyancsak jelentős befolyással bírtak a magyarországi politikai és hadügyi kérdések alakítására.

Összességében tehát örömmel állapítható meg, hogy Stefan Sienell vaskos kötetének hála a Magyar Királyságot is magában foglaló Habsburg Birodalom sorsát a 17. század második felében alapvetően meghatározó Titkos Konferencia történetét már nem fedi titok. A széles körű alapkutatásra épülő, rendkívül adatgazdag politika- és igazgatástörténeti monográfia a közép-európai történetírás és egyúttal az abszolutizmus-kutatás nagy nyereségének tekinthető. A magyar történeti gondolkodás pedig csak akkor léphet túl a még mindig elevenen élő kuruc–labanc romantikus történelemszemléleten, ha a külföldön született olyan alapvető monográfiákat is érdemlegesen használja és hasznosítja, mint Sienell monográfiája. A 16. századtól több igazgatási területen a bécsi udvarból irányított Magyar Királyság különleges történelmét csakis ezek segítségével érthetjük meg az eddigieknél reálisabban.

Pálffy Géza

ARMÁLISOK

Nemesi címerlevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898

Írta: Bilkei Irén, Kapiller Imre, Molnár András

Szerkesztő: Molnár András

Reprodukció és borító: Zóka Gyula

Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004. 135 o.

El tudjuk képzelni a szerkesztő örömét, amikor 2004 októberében a számítógép elé ülhetett, hogy megírhassa a zalai címeres levelek kiadásának előszavát. Mindig az előszó az „utolsó", de ez nagy megkönnyebbüléssel is jár. A végre kész van fellélegzésével. A könyvek dramaturgiája

már csak ilyen. Utólag készül el a műre ráutaló szándékok, támogatók, közreműködők összefoglalója. A szerkesztő — egyben felelős kiadó — ilyenkor még egyszer magához ragadja a szót, hogy jelezze, valójában mi történt.

Tényleg, mi történt? A dolgoknak ugyanis attól a rendjétől elszoktunk, hogy egy levéltár következetesen restauráltassa a nála megmaradt armálisokat. Márpedig a Zala Megyei Levéltár ezt tette az Országos Széchényi Könyvtár Soros Könyvrestaurátor Műhely Kft.-ben. Hogy ezeket színes reprodukciók formájában közre is adja, az is ritkaság számba megy. Persze, ha erre megszervezi a feltételeket — a tudományos és a közreadói posztulátumokat is — arra manapság azt szokás mondani, hogy így könnyű. Hadd mondjuk meg nyomban, ez utóbbi sokkal nehezebb, mint az előbbi. Persze, ha a személyi követelmények adva vannak. De hány olyan fiókban maradt munkáról tudunk, amelyek születéséről mit sem tudott a „tudományos anyakönyvi hivatal". Egyszerűen azért, mert az újszülöttet hibernálni kellett. Csak üdvözölni tudjuk a kezdeményezőket, a soproni, a veszprémi, a szombathelyi és a zalaegerszegi segítőket. Csak örülni lehet, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Vizi E. Szilveszter, a világhírű agykutató meglátta ennek a tervnek a nagyszerűségét. Bizony csak gratulálni tudunk az előszóban felsorolt támogatóknak — Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Millecentenáriumi Közalapítványának, a Zala Megyei Közgyűlésnek és elnökének, a Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Kollégiumának, valamint a Degré Alajos Zalai Honismereti Alapítvánnyal együttműködő vállalkozásoknak és vállalkozóknak —, hogy támogatásukkal lehetővé tették ezt a páratlan megjelenést.

Persze, hiába ez a tiszteletkör, ha a zalai szakma nem igazolja vissza, hogy érdemes volt erre a támogatásra. Az igazság az azonban, hogy a sikert borítékolni lehetett. Évek óta figyeljük a zalai kiadványokat. Egyre inkább az az érzésünk, hogy megértették az idők szavát. Hogy ne beszéljünk homályosan, hát mondjuk ki konkrétabban.

Az 1980-as évek második felében nem titkolt vitánk volt egy noszvaji konferencián azokkal az országos intézményekkel, amelyeknek módjukban állt szakosodni. Még pontosabban „korszakosodni". Arról folyt a vita, hogy a levéltáros minek feleljen meg. A szűkebben vett levéltáros hivatásnak vagy a történészinek is. Akkor mi — a fejedelmi többes szám itt persze ilyenkor olyan kiterjesztést jelent, amely személyes választást és menekülési útvonalat jelent —, szóval akkor mi azt mondtuk, hogy ennek is, meg annak is elébe kell menni. Mint Vas megyei, ezen belül pedig kőszegi levéltárosnak, az volt a határozott véleményünk, hogy a megyék az akkor alig húsz esztendős, megyei fenntartású levéltárakkal szemben erős történeti követelményt fogalmaztak meg. A megyei identitás művelését. A levéltári szakmai ellenőrzés országos maradt — megjegyzendő, hogy helyesen — de a fenntartó megyék mást is kértek: az önkifejeződést, a megyei identitást is.

Most hogy azzal kell szembe nézni, hogy az Európai Unió tagjaként a régiófinanszírozás korszakában akár le is lehet számolni ezzel a Szent István kori hatalmi–igazgatási–elosztási képződménnyel — kinek melyik meghatározás tetszik —, annak számolni kell valamivel. Azzal, hogy mielőtt a nagy „beolvadásra" sor kerülne, fel fog erősödni a megyéhez tartozás tudata. Minthogy az ún. tanácsrendszer rátelepedett és fel is használta a magyar közigazgatás eme szívós intézményét, ez egyszer fedésbe került a feudális, polgári és szocialista kori megye. Azaz volt, van és egy ideig még marad is.

Ime, amit bizonyítani kellett, mondta Bolyai Farkas fiának, Jánosnak, persze ékes latinsággal („*Quod erat demonstrandum*") mindég, midőn a matematikai levezetés kontrolljával is készen volt. Ime, mondjuk mi most szerényen, hogy miként bizonyíthat egy megye, nevezetesen Zala, a maga armálisaival. Tudjuk, hogy a magyar nemesi közélet, „*a politikai országnak sem igazán nevezhető*", birtokkal alig vagy egyáltalán nem is rendelkező része milyen nagy erővel törekedett önmaga fenntartására. Az armalisták, azaz címeres oklevéllel megnemesítettek éppen azzal váltak húzó erővé, hogy — „*birtoktalan, nagyon ritkán birtokkal rendelkező nemesek*" — adózók, ill. hivatalviselők is lettek. Deák Ferenc ősei 1665-ben még a földesúrtól zálogbirtokot szerző címerszerzők voltak (13.). E réteg utódainak tehetségesebb része azonban tanult, felvilágosodott bázisát képezte a mégoly lassú polgári átalakulásnak. Ennek a „kényszer nemességnek" előre mutató rétege is jelenik meg a zalai kötetben címerképekben, „kutyabőrökben", családi históriákban elbeszélve.

Persze, ilyenkor illik elmondani, hogy milyen módszeresen jártak el a szerkesztők. Hogy az „*Előszó*" kötelező penzumán túl mit tartalmaz a szövegszerűen — mert köztük kép is van — tizennyolc oldalas „*Bevezetés*" (9–27.). Igazuk van, mert ami annak előtte magától érthető volt, azt ma már „eljárásjogilag" szó szerint le kell írni. Werbőczy még „úgy tudta", a címer csak ékessége a nemességnek, a nemesítés a birtokadományon múlik. Aztán eljött annak is az ideje, hogy „címeradományon" is. Ezt viszont, ha a család férfiágon magvaszakadt, hamisítani is lehetett. Meg

visszaélni vele. Ezért kerültek 1765 után az ilyen armálisok a vármegyei levéltárakba. Lám, értékük lett. Ami pedig valorizálható volt, azzal meg is cselekedték, amit lehet. Azaz nemcsak azt, ami szabad volt. A hamisítás eseteinek leírása valóságos krimi számba megy (16–18.). Két okból is. Egyfelől azért, mert 1765-ben uralkodói rendeletet szült, hogy a visszaéléseket elkerüljék. Azaz le kellett foglalni a magvaszakadt nemesség okleveleit. Ez pedig megvetette az alapját annak, hogy a vármegyei levéltárak kialakíthassák a címereslevelek gyűjteményét. A józerével három gyűjteményi korszakra tagolódó zalai első szakasza is innen datálható. Másfelől 1622–1765 között lassan kifejlődött annak módja, hogy miként lehessen kiszűrni a hamisításokat és a visszaéléseket (kancelláriai, helytartótanácsi, ill. vármegyei eszközök, adományozási kötöttségek, nemességvizsgálat, lefoglalás stb.). Az a körülmény, hogy a Királyi Könyvek sokáig hallgattak az armalistákról, bizony megkönnyítette a hamisítók dolgát.

El tudjuk képzelni, hogy mi minden huncutságot vetettek be a címer megszerzéséért. Magunk még az 1990-es évek derekán szembesültünk egy ilyen esettel. Először csak „szakérteni" kellett az oklevelet egy eldugott kis bakonyi faluban. Mekkora rábeszélésre, mennyi energiára volt szükség, hogy lebeszéljük a messziről jött hazánk fiát. Csak hogy azért ne vegye meg azt a különben szép armálist, hogy fia nevét az eredeti címernyerők helyére írathassa. Olyan országban akarta felhasználni, ahol a karriert lehetett erre alapozni. Még szerencse, hogy az adott család és armális bekerült a Királyi Könyvekbe. Ez végre hatott. Van elég fantáziánk arra nézvést, hogy mi mindennel élhettek annak idején. Akkor, amikor még jogbiztosító ereje volt az armálisnak. Csak azért hogy akár kockázatok árán is hozzájuthassanak. A *„Meghamisított címereslevelek"* c. fejezet (124–129.) éppen azokon is segít, akiknek a képzeletereje mégis kevesebb lenne. Volt, aki azon bukott le, hogy hamis kihirdetési záradékot csatoltatott hozzá (a Dávoty-féle armális esete). Volt, aki nem számított arra, hogy a vakarás helyére festett, aranyozott betűk bezöldülnek (az Egyed-féle oklevél). Hogy aztán a nemességvizsgálat a helytartótanáccsal együttműködve azt is kiderítse, hogy az újonnan beírt — egyébként ugyancsak megzöldült nevet — elfelejtsék beírni a címerfolyamodványba, az önmagában is leleplező lett (a Gondan-féle hamisítás).

Amikor tehát kézbe vesszük a zalai „armálisokat", gondoljunk két dologra. Az egyik az, hogy az armálislevelek korábbiak, mint az armalisták. Úgy is mondhatnánk, az armálislevél mint oklevélműfaj jóval előbb jelent meg, mint az armális vagy taksás nemesség mint társadalmi réteg. A másik az, hogy ezek a címeres — nagyon ritkán címer nélküli — nemesítő dokumentumok, többnyire kiállták az 1717–1773 között elvégzett nemességvizsgálat szigorú próbáit (15.). Ezzel hitelesítették azokat az ilyen-olyan okból zalai vagy zalaivá vált családokat is, akik e taksás, azaz adózó nemesség tagjai voltak.

Persze a nemességvizsgálat nemcsak a taksás nemességre terjedt ki. A királyi hatalom ugyanis idővel ügyelni kezdett arra, hogy növeljék az adózók körét. Másként szólva, legalább ne csökkenjen az adózók aránya, hiszen általában véve a nemesi adómentesség bástyáit még a 18. századi Magyarországon sem sikerült ledönteni. Kiváltképpen fontos volt a vizsgálati eljárás a nagy számú nemességet felmutató Zala vármegyében, ahol 1770-ben 621, 1780-ban pedig 810 armalistát lehetett találni.

A fentiek ismeretében elmondható, hogy nem minden címeres levél taksás nemesi oklevél, de szinte minden taksás nemesítés címeres oklevéllel történt. A nagyon korai címeres oklevelek közül ott található a kötetben Mátyás-kori zalai címeres oklevél is, de például a zalai armálisgyűjtemény fennmaradt, első címertervét az 1690-ben benyújtott, Csom Péter-féle példány (17., ill. 30.) képezi. A kötet tehát nagyon módszeresen választotta szét a címeres nemesi oklevélkiadás korábbi, Zalára vonatkozó gyakorlatát, a birtokadományozó armális okleveleket a taksások címeradományozó armálisaitól. Így aztán gyönyörű példányok kerültek ebbe a reprezentatív kötetbe a taksás armális oklevelek megjelenése előtti korszakból is (pl. a Dely-féle 1477-ből, a tarcali Bartha-féle 1590-ből, a Bertalan-féle 1630-ból).

A *„Bevezetés"* fejezet nem véletlen mesél el mindent az armálisokról, amit tudni érdemes, hogy megértsük a kötet szándékát. Nem tudom — nem ismerem a kéziratot, de feltételezem — , hogy abban is olvasható volt mindaz, amit a címereslevelek adományozásáról, kihirdetéséről és felhasználásáról ez a kötet elénk tár. Mindez azért szerencsés, mert ugyan ki ismeri ezeket az egykor oly fontos részleteket. „Alanyi" és „eljárásjogi" elemeket. Csak azok, akik ezzel valamiképpen testközelbe kerültek: Vagy akik a nemességtörténet eme zalai szegmensét is kutatták, mint pl. Fára József (1936), Degré Alajos (1958). És persze a kötetet 2004-ben kiadó szerzők: Bilkei Irén, Kapiller Imre, Molnár András.

Ők azok, akik most a korábbi jegyzékek felhasználásával, a legutóbbi adatok birtokában, valamint a hiteles címerlevelek és címerek leírásával és elemzésével (32–123.), végül az érintett családok adatainak utánajárásával és közzétételével „véglegesítették" a róluk tudnivaló ismereteket. Persze az eljárás egységesítésével: az adományozás, a címerleírás, a hitelesítés, Királyi Könyvekbe vezetés adataival, a címerlevél anyagával, címerkérő folyamodvány leírásával, a levéltárba kerülés ideje és módja közlésével, a kihirdetés, a nemességvizsgálat- és -összeírás információival, valamint a források és irodalom közlésével. Ez a „verbális" rész gyenge lenne, ha nem egészülne ki az armális címerek színes reprodukciójával. Valljuk meg, ezek nagy része sem heraldikai, sem „művészi" szempontból nem hibátlan. Nem mindegyik olyan, mint a Chinoványi- (1755), a Csór-, (1758), vagy a Molnár- (1765) és a Szigethy-féle (1898). Ám, nem is rosszak a maguk esetlen, „kisnemesi" barokk-rokokó igyekezetükben.

Van valami különös báj abban — és ezt nem rosszhiszeműen értjük — ahogy a fő- és birtokos nemesség címereiben feltűnő címerállatok toposzát (ágaskodó ló, egyszarvú, oroszlán, fiókáit tápláló pelikán, griff, farkas, róka, kecske, kardot tartó félkar stb.) újrafogalmazzák (magyarul: utánozzák). Csak gratulálhatunk a reprodukciókért felelős Zóka Gyulának és a veszprémi Prospektus Nyomdának, hogy alkalmasint az eredetit is meghazudtoló módon — hála a digitális korszaknak—, friss színekben tárta elénk a címerfolyamodványokat, valamint a címer nélküli és címeres armálisokat is. Ha ez nem sikerült volna, az egészet elvihette volna az ördög. Az pedig egyenesen charme-os (megint nem lekicsinylő szándékkal mondván), ahogy a császári és királyi, ill. ország- és tartománycímerek — az ún. kísérőcímerek — kicsiben ezeket a kisnemesi címereket körülveszik. Heraldikus legyen a talpán, aki ezeket a színeket és fémeket, sisaktartókat és -díszeket stb. képes leírni (pl. természetes színű daru, természethű oroszlán stb). Azért itt mindennek jelentősége volt. A kisnemesség esetében leginkább annak, hogy mintát vegyen. Olyat, amely a társadalmi hierarchián felfelé mutat. De ez akár külön tanulmány is lehetne. Nem a zalai, hanem a magyar kisnemesi armálisok mintakeresésére vonatkozóan.

Az, hogy pontosak és informatívak a képaláírások, az bizony magától értetődő. Ez mindig nagy felelősség. Mert ezt nézi először az „olvasó". Mekkorát lehet vele „bukni", ha erre nem figyelünk. Ezt csak az tudja, aki a képszerkesztés minden fázisában a kivitelezők sarkában maradt. Még valamit. Nagyon ízléses és elegáns a szöveg közi képszerkesztés is, legyen szó címereslevélről, könyvszerű armálisról, pecséttartóról, plicára rögzített függőpecsétről, nyomtatott és kéziratos jegyzékről, kettőspecsétekről, címertervekről vagy folyamodványról. Mindegyiket az igényesség veszi körül. A megválasztott tipográfiával együtt. Nem lennénk meglepve, ha ezt a kötetet az egyetemi oktatás is a felhasználandó anyagok közé sorolná. A píranyag, az albumszerűség, a szöveg hasábszerkesztése, valamint a borítók megjelenése is kifejezetten elegáns és adekvát.

Az kétségtelen, hogy az *„Armálisok és diplomák gyűjteménye"* címet viselő zalai levéltári állag 49 db armálisa és a kötetbe szerkesztett 1 db címerkérő folyamodványa kivételesen szép opus. A armálisok 47%-ka Zala, 16,3%-ka Vas, 8%-ka Győr, 4–4%-ka Sopron és Veszprém vármegyékben hirdettetett ki, a fennmaradó 21%-on Zemplén, Moson, Trencsén, Hont, Nógrád, Árva, Komárom és Bihar vármegyék, ill. Horvátország osztozik. Azaz a kötet arra is választ adott, hogy sokféle szempont alapján értelmezze a főleg I. Ferdinánd és Mária Terézia által kiadott címeresleveleket. Ha az ember a felhasznált forrásokat és irodalmat nézi, az is választ ad a kutatás és a közzététel igényességére. Nyilván sok hasznos tanulsággal járt Bertényi Iván lektori tanácsai mind oklevél-, mind pedig pecséttani szempontból. A kötetet a forrás- és irodalmi hivatkozások rövidítései, valamint a szövegben előforduló egykori földrajzi nevek mutatója zárja. Az első szakmai követelmény, a második rendkívül hasznos a történeti tájékozódásban. A személy- és családnevek listáját lényegében ott találni a tartalomjegyzékben. Ritka dolog, hogy az ember ilyen kevés hibát találjon, mint példának okért ebben a kötetben a gyűjtemény történetéről szóló fejezet második bekezdésében ott árválkodó „egybeírás" (17.). Szóval az olvasó szép és okos könyvet vesz a kezébe. Hasznosat is. Hiszen olyan ritkán van bepillantásunk a történelmi segédtudományok eszközeivel a múlt sok évszázadra nyíló ablakain át a históriába.

Bariska István

Szita László (1933–2005)

2005. február 28-án, röviddel élete 72. évének betöltése előtt, hosszan tartó betegség után örökre eltávozott közülünk a magyar levéltárügy, a történetírás, Baranya megye kulturális közéletének elhivatott művelője, alakítója és a jó barát, Szita László.

Pécsett született 1933. március 26-án, a család harmadik gyermekeként. Édesanyja gyári munkás, édesapja cipészmester volt. Válásuk után édesanyja nehezen tudta biztosítani az érdeklődő, tudásra vágyó legkisebbik gyermek iskoláztatásának feltételeit. Alapfokú tanulmányait szülővárosában és Bonyhádon végezte, a középiskolát a bonyhádi Petőfi Sándor Állami Gimnáziumban, majd az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem–levéltár szakos diplomát. Olthatatlan ismeretvágy, szorgalom és kitartás jellemezte mindvégig; így szerezte meg azt a tudást, amely későbbi szakmai teljesítményének alapját jelentette.

Már induláskor eljegyezte magát a levéltárral, a katedrával és a kutatótermek csendjével. A „nagy triász" végigkísérte életén. Segédlevéltárosként kezdte pályáját a Pécsi Állami Levéltárban (1956–1958). Azután öt szép esztendő következett a Mecsek aljai város két oktatási intézményében, a Székely Bertalan úti és a Mátyás király Általános Iskolában (1958–1963): felső tagozatos fiúk, lányok, osztályfőnöki teendők, a pedagógus felelőssége; meghatározó élmények, tapasztalatok a húszas éveinek második felében járó Szita László számára. Most kötelezi el magát a tudás továbbadásának nehéz, de felemelő hivatása mellett. Úgy tűnt, hogy megtalálta élete értelmét: 1963-ban elfogadta a Pécsi Tanárképző Főiskola meghívását. Újabb négy esztendőt töltött el oktató–nevelő munkával előbb tanársegédként, majd adjunktusként, immár leendő pályatársak között, a Történettudományi Tanszéken (1963–1967). Szemináriumai közkedveltek, és nemcsak azért, mert nem egyszer a falakon kívül, a természet zöldjében telepedett le hallgatóival. A főiskolán került közelebbi „barátságba" a tudományos munkával: megírta első cikkeit, tanulmányait, konferencia-előadásait a Baranya megyei építő- és dohányipar, valamint a papírgyártás 18–20. századi történetéről. A kutatás, a tudományos feladatok élménye is vegyült immár az oktatás örömével. És a minden iránt érdeklődő Szita László engedett a „csábításnak": felcserélte a katedrát a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének hivatásos kutatói státusával (1967–1971). Négy esztendeig foglalkozott a 19–20. századi megyei gyáripar és munkásság történetével, amikor 1971-ben felkérték a Baranya Megyei Levéltár igazgatói feladatainak ellátására. Szita László elfogadta a kihívást. Nemcsak a feladat nehézsége és szépsége vonzotta. Tudta, hogy a levéltár a „történettudomány előszobája": a források összegyűjtése, rendezése, módszeres feldolgozása és publikálása nélkül „helyben jár" a diszciplína, és az oktatói munka is nélkülözi „sava-borsát". Tehát a források-

hoz nyúlt. Életének következő 22 esztendejét (1971–1993) a levéltári munka határozta meg, onnan tett eredményes utazásokat a forráskiadás, a történetírás és az egyetemi oktatás útjain. Ám előbb megteremtette a tárgyi és a személyi feltételeket. Igazgatósága idején jelentősen megnőttek és korszerűsödtek az egykori Sóház utca (később Kossuth, ma Király utca) 11. számú épületében őrzött iratok raktározásának és a kutatók kiszolgálásának a lehetőségei. A Rét utcai objektum megszerzése már a bővítést szolgálta új irattároló helyiségekkel, munkaszobákkal, restauráló műhellyel, kutatóteremmel és a vidéki kutatóknak kialakított vendégszobával. Szita László szorgalmazta és segítette középiskolai végzettségű munkatársainak egyetemi, főiskolai diploma szerzését. Az országban egyedülállóan négy, történelem szakon végzett fiatal kapott lehetőséget egyidejűleg 1984-ben második diplomás képzésre az Eötvös Loránd Tudomány Egyetem levéltáros kiegészítő szakán. Valamennyien 1987-ben végeztek. Ám nemcsak saját intézményének sorsa, hanem a magyar levéltárügy egésze is foglalkoztatta. A szakmai rendezvények elmaradhatatlan résztvevőjeként és minisztériumi szakfelügyelőként egyaránt járta az ország archívumait, és mindenkor segítőkész kollégának bizonyult.

A levéltárat tudományos műhelynek is tekintette, amely nemcsak kiszolgálja a kutatót, hanem szervezi is a kutatómunkát, feldolgozza és közreadja a forrásokat. Szita László olyan időszakban tevékenykedett, amikor az egyéni kezdeményezés találkozott a központi akarattal, és hivatalosan is jelentősebb szerepet szántak az iratőrző intézményeknek a történeti kutatásban. A Baranya Megyei Levéltár az 1970-es években a Pécs–baranyai térség alkotó műhelyévé vált. Különösen 1976-tól, amikor a művelődési miniszter színvonalas hely- és nemzetiségtörténeti kiadványai alapján tudományos kutatóhellyé nyilvánította. Központi szerepkörét a Janus Pannonius Tudományegyetem Történelem Tanszékének megalakulásáig (1982) betöltötte, ám — az új intézménnyel együttműködve — később sem veszített jelentőségéből. Szita László más műhelyek, szakmai szervezetek — így a pécsi Janus Pannonius Múzeum, a Baranya Megyei Könyvtár és az MTA Dunántúli Tudományos Intézete — irányába is nyitott. Kapcsolatrendszere hamarosan átlépte a megyehatárt, kiterjedt a fővárosra, Somogy, Tolna és Fejér megyére, sőt jugoszláviai, ausztriai és németországi intézményekre is.

Két nagy témakörben hozott létre kutatócsoportot a levéltárban. Az egyik, a helyi hagyományokkal rendelkező, „A nemzetiségek története a Dél-Dunántúlon 1687–1950 között" című projekt végrehajtására alakult meg 11 saját és más kutatóhelyekről bekapcsolódott munkatárssal. A másik — 13 fővel — Baranya megye törökkori történetének 1526–1689 között keletkezett forrásait készítette elő kiadásra, valamint a „Délkelet-Európa felszabadítása a török alól, 1686–1699" című témán dolgozott.

A nemzetiségtörténeti kutatás kiterjedt a Magyar Országos Levéltár és az említett megyei archívumok fondjaira, továbbá jugoszláviai (Eszék, Karlóca, Zágráb) és németországi (Karlsruhe, München) iratőrző intézményekre. Eredményes együttműködés alakult ki a müncheni Délkelet-Európa Intézettel, a tübingeni egyetem történelmi szemináriumával, és a Tübingenben működő Dunai Sváb Történeti és Tájkutató Intézettel. A közös munka eredményeként te-

kintélyes adatbázis jött létre, amely számos hazai és külföldi publicitást nyert tanulmány és önálló kötet alapját képezte. Az utóbbiak közül kiemelkedik a *Nemzetiségeink. A baranyai horvátszerb és német nemzetiség múltja, jelene, kultúrája.* (Írták Szita László és mások. Szerk.: Magyarlaki Józsefné. Pécs, 1987.) és a *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században* (Somogy Megyei Levéltár. Somogyi Almanach. Kaposvár, 1993.).

A török korszak forrásfeltáró munkáit 1978–1993 között baden-württenbergi, bécsi, bolognai, müncheni, urbinói és vatikáni levéltárakban végezték a kutatócsoport tagjai, mindenekelőtt Szita László. A hazakerült nagy mennyiségű dokumentum másolatból elsősorban ő és Gerhard Seewann (Délkelet-Európa Intézet, München), továbbá Timár György és Vas Előd szerkesztésében születtek országos jelentőségű forráskiadványok, amelyek számos alapvető fontosságú, új ismerettel bővítették az oszmánok elleni küzdelemre, különösen a felszabadító háború 1686–1699 közötti eseményeire vonatkozó ismereteinket. Szita Lászlót a kérdéskör egyik vezető kutatójává tette munkássága. Forráskiadványai és a szerkesztésében megjelent tanulmánykötetek nélkülözhetetlenek a korszak történetével foglalkozók számára. [A teljesség igénye nélkül: *Budától Belgrádig. Válogatott dokumentum részletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. A nagyharsányi csata 300. évfordulójának emlékére.* (A kötet szerzői: Nagy Lajos és Szita László. Szerk.: Szita László. Pécs, 1987.), *A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez.* (Szerk.: Szita László – Gerhard Seewann. Pécs–Szigetvár, 1997.), *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699.* (Szerk.: Szita László – Gerhard Seewann. Pécs, 1999.), *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből, 1686–1688.* (Szerk.: Szita László. Pécs, 1989.), *Tanulmányok a török hódoltság és felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján (1989).* (Szerk.: Szita László. Pécs, 1993.)].

Életműve jelentős: több mint kettőszáz publikáció — monográfia, tanulmánykötet, forráskiadvány, tanulmány és cikk — fémjelzi történészi, levéltárosi pályafutását. Első írása: *Adatok Doktor Sándor politikai működéséhez 1919–1921.* (A Magyar Tanácsköztársaság Pécs-baranyai Emlékkönyve. Szerk.: Babics Antal. Pécs, 1960. 139–153.) szárnypróbálgatás, az utolsó: *A karlócai béketárgyalások és békekötés előtörténetéhez* (Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 353–372.) tisztelgés a pályatárs és barát, Szakály Ferenc emléke előtt.

Szerkesztői tevékenységével Baranya megye és Pécs város történetének feltárását és az új kutató generáció színre lépését segítette elő. Az 1971–1992 között publikált négy sorozat (*Baranya Monográfia, Baranyai Helytörténetírás = Baranya Megyei Levéltár Évkönyve, Baranyai Történetírás, Baranyai Művelődés*) közül a legjelentősebb a *Baranyai Helytörténetírás*, amely a maga 20 kötetével — ebből 17 Szita László szerkesztői munkáját dicséri — 130 szerző 245 tanulmányának és forrásközleményének adott helyet. A sorozat a legjobb megyei tudományos vállalkozások közé tartozik, ezért talált követőkre más műhelyekben is.

Számos tanulmánykötet a szervezésével és aktív részvételével lezajlott szakmai rendezvények eredményeit tartalmazza. Nem került sor nélküle a Somogy és Tolna megyei levéltári és közgyűjteményi napokra, elindítója volt a bonyhádi „Völgység konferenciák"-nak és az ország legjobb turkológusait felvonultató szigetvári török ülésszaknak, emlékezetes tanácskozásokat eredményezett a Siklósi Vár és Várbaráti Körrel kialakított együttműködése, a „Dunántúl Településtörténete" címen ismertté vált szimpozion-sorozat pedig a dunántúli régiók 18–20. századi történetének összehasonlító vizsgálatával vezetett fontos eredményekre. Emellett maradt ideje, energiája, hogy megjelenjen és előadást tartson a dél-dunántúli történészek nyári táborában, és szakmai beszélgetést folytasson kamerák előtt, a Magyar Televízió Pécsi Körzeti Stúdiójában. Szerette munkáját és tisztelte kollégáit, ebből merítette szüntelen energiáját. És a feléje áradó megbecsülésből. Mert a tudományos közéletben viselt választott tisztségeit nem puszta címnek tekintette, hanem a bizalom jelének, amely új és új feladatok elvállalására ösztönözte. Az 1967–1994 között ellátott funkciói — közöttük a Magyar Tudományos Akadémia Dél-dunántúli Csoportjának titkára, ügyvezető alelnöke, majd elnöke és a Magyar Történelmi Társulat alelnöke — szerteágazó tudományos, kulturális tevékenységben nyerték el értelmüket.

Közben vissza-visszatért az alapélményt jelentő oktatói tevékenységhez. Nemzedékeknek adta át a levéltárak, könyvtárak mélyéről felhozott, éjszakába nyúló tanulmányírással és konferencia-előadásokkal formált ismeretanyagot. A tudós igényessége és pedagógiai érzéke ötvöződött a tudomány iránti alázattal, amikor a Janus Pannonius Tudományegyetem történészjelöltjeihez és joghallgatóihoz szólt. Szívesen tett eleget kulturális intézmények, iskolák és falusi művelődési házak meghívásának is. Közérthető stílusának, barátságos fellépésének köszönhetően azonnal kontaktust teremtett közönségével.

Több évtizedes kutatói, történészi munkáját tudományos fokozatok odaítélésével ismerték el az arra hivatott intézmények: egyetemi doktori cím (ELTE 1967), a történelemtudomány kandidátusa, majd doktora (MTA 1985, 1996). Amellett számos kitüntetés — közöttük a Munka Érdemrend bronz fokozata (1977), a Szabó Ervin Emlékérem (1990), a Magyar Történelmi Társulat Emlékérme (2003), a Pauler Gyula-díj (2003) és a Baranya Megyei Közgyűlés Elnöki díja (2003) — jelzi levéltárosi és kulturális közéleti működésének megbecsültségét.

Mégis, több mint két évtizednyi vezetői tevékenység és további kétéves kutatómunka (1993–1995) után meg kellett élnie 62 évesen, alkotó ereje teljében a kényszerű nyugdíjazást. A fájó élmény nem szegte kedvét: dolgozott tovább új otthonában, a csendes baranyai Vokányban. Ott ugyan nem vette körül a tudományos és a kulturális közélet nyüzsgése, de barátai meglátogatták, velük szőtt új terveket, készült kötetbe rendezni a török elleni felszabadító háborúnak az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatos iratait. Utolsó éveit lassan, alattomosan lopakodó betegség keserítette meg. Keze, szeme egyre kevésbé engedelmeskedett szellemének. Az Erdély-kötet terv maradt. Némi kárpótlásként kollégái és barátai szeretetét érezhette, amikor 2003. március 28-án 70. születésnapja alkalmából ünnepi konferencián köszöntötték a Pécsi Akadémiai Bizottság székházában. Nem sokkal később, december 10-én átvehette a tiszteletére megjelent tanulmánykötetet (*Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanul-*

mányok Szita László 70. születésnapjára. Szerk.: Lengvári István, Vonyó József. Pécs, 2003.).

Szita László szakmai eredményei, tartalmas kapcsolatrendszere és segítőkész magatartása révén lett a magyar történésztársadalom, a levéltáros közösség, a Baranya megyei kulturális élet és a pécsi felsőoktatási intézmények megbecsült személyisége. Noha az 1970-es években kicsinyes, politikai indíttatású támadások érték, túllépett rajtuk. Nem a rosszindulatra figyelt, hanem a feladatra, az érték teremtésre. Örült a szakmai eredményeknek, örömmel fogadta az elismeréseket, környezete mégis érzékelhette, hogy a kitüntetésnél többet jelent számára a baráti kézszorítás, többet ér a hivatalos gesztusnál az emberi. Ismerte a „titkot": a siker fontos feltétele a humánum, mások megértése és önzetlen segítése. Ez hatotta át a levéltárban, a tudományos és kulturális közéletben, meg az egyetemi katedrán. Még a villányi kékoportós pinceszereket is alkalomnak tekintette, hogy „feltámassza" a közeli Nagyharsánynál lezajlott csata históriai emlékét, és ügyes marketing fogással „házasítsa" a borokat az ütközetet győzelemre vitt vezérek nevével. Így született meg a „Villányi Max Emanuel Cuvée", és került fel a palackokra Badeni Lajos, Lotharingiai Károly, meg Savoyai Jenő neve, hogy megnövelje a mai borosgazda piaci esélyeit.

Segítőkészsége, embersége tükröződött magánéletében, felesége, gyermekei és unokái iránti odaadásában. Ők adtak számára erőt a napi munka fáradalmainak, élete keserű pillanatainak leküzdéséhez, elviseléséhez. És nekik adta a mindennél többre tartott szeretetet, ha kirándulni, gombászni vagy horgászni vitte őket. Mert anyagi javakat nem, inkább szeretetet gyűjtött és adott. Miként megkapó sorokban — már súlyos betegen —, mintegy végrendeletként idézte feleségének: „Ha egyszer meghalok, fiacskám, amim van, mindent Rád hagyok ... Ám vagyonról nem tudok rendelkezni, Abból nem volt nekem semmi; De hagyom mégis a kincsemet Neked, Tudd meg, hogy nagyon szerettelek." Akár nekünk is írhatta volna, hiszen erre buzdított, eszerint élt.

Példaértékű voltál drága kollégánk, barátunk. Isten Veled.

Varga J. János

Benda Gyula (1943–2005)

Tisztelt egybegyűltek! Hozzátartozók, kollégák, barátaim!*

Kedves Dani!

Nehéz attól búcsúzni, aki már nem válaszolhat. Nehéz azok nevében búcsút mondani, akik döbbenten állnak itt és nem értik, hogyan lehetséges az, hogy mostantól vannak dolgok, amit nincs kitől megkérdezniük. Nehéz megszólalni egy olyan barátnak a temetésén, akivel sohasem beszéltünk a halálról. Mindig csak az életről beszélgettünk.

* Elhangzott 2005. szeptember 1-jén, Benda Gyula temetésén

Tehát az életről fogok beszélni. S nem teszek fel kérdéseket sem, mert a választ tőle úgy sem remélhetném.

Vannak emberek, akiknek az életét úgy lehet összefoglalni, hogy felsoroljuk összes betöltött pozíciójukat. Így az intézmények rajzolják ki az életpálya ívét, s adják az illető rangját. Benda Gyula életútját nem lehet ilyen típusú életeseményekkel átfogni. Talán nem illik az alkalomhoz, mégis mondom: nehéz lenne eldönteni, hogy vajon a KSH osztályvezetői posztja, vagy az onnan való kirúgása volt-e fontosabb állomás pályája alakulásában. De később is betöltött fontos helyeket: alapításától kezdve hét évig volt alelnöke a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesületnek, két turnusban tagja az NKA folyóirat-kuratóriumának, tanácsadója folyóiratoknak (Korall) és sorozatszerkesztője különböző könyvkiadóknak (Osiris, Csokonai). Ezek a „tisztségek" leginkább a „szürke eminenciás" szerepében mutatják. Dani azonban egyáltalán nem volt szürke, és nem volt szüksége a „kinevezésre", hogy eminens legyen. Akárhol bukkant föl, akármilyen társaságban vagy helyzetben, előbb-utóbb a dolgok elementáris erővel köré kezdtek szerveződni, rövid idő után máris ötletein vitáztunk, tanácsait hallgattuk. Izgatott, kissé emelt hangján magához ragadta a szót és határozottan megfogalmazta álláspontját. De ez a tulajdonsága, képessége adta egyszemélyes informális intézményesültségét tágabb értelemben is. Rendkívül sokféle embert ismert, sokféle körben megfordult, ahogy egyszer magáról mondta, igazi „átjáró ember" volt. A Hajnal István Körben vidéki levéltárosok és fellegvári intézetiek, a politikában a „civilek" és parlamentiek között, a pártokról nem is beszélve. Nem olyan, aki a frontvonalak között grasszál, és mindenünnen lőnek rá (bár azért ez sem maradt ki az életéből), hanem akit mindenütt ismernek, s végső soron elismernek. Még a mai politikai lövészárokásás közepette is, holott ennek megnehezedtek az esélyei. Szívesen idézte azt az apjától hallott történetet mint aranyszabályt, hogy amikor 56 után egy kommunistát egy katolikus és egy unitárius pappal zártak egy cellába, jó viszonyuk azon alapult, hogy a szentháromságról sohasem beszélgettek.

S ha már itt tartunk, szólnunk kell az édesapjához való viszonyáról. Megrendítő őszinteséggel vallott erről legutóbb a Századvégben megjelent életút-interjúban. Az atyai örökség óriási áldás és roppant teher, ha egyazon szakmában történik a hagyományozódás. Enélkül a „kis Benda" — hiszen így ismerték mindenütt — bizonyára nem jutott volna a klasszikus historikusi műveltség mindazon titkai birtokába, amit Dani a magáénak mondhatott. De ez a „hagyaték" ösztönzött ugyanakkor az új utak fáradhatatlan keresésére más és más területeken. A saját identitás megalkotására. Aligha véletlen, hogy elsőként számolt be — mindmáig időtálló áttekintésben — a „New Economic History", a kliometrikus gazdaságtörténet irányzatáról. (Ez utóbbiban az anyai matematikatanárság nyomait is felfedezhetjük.) A nyolcvanas években ez az igény vitte a legújabb társadalomtörténeti törekvések felé. Ennek jegyében indult a nagy Kesthely-történeti kutatás. S csak kevesek a megmondhatói, hogy milyen szakmai nehézségeket, ne mondjam, kínokat okozott a kilencvenes években, hogy a társadalomtörténeti széljárás közben megváltozott. Át kellett programoznia magát és a vizsgálatot a „tournant critique", a kritikai fordulat utáni idők szellemének megfelelően. Mert az időtlenül magasra tett mérce jegyében magával sem alkudha-

tott, mindig korszerűnek kellett lennie: „Nem érdemes monumentumot építeni!" – mondta egyszerre makacsul és rezignáltan.

A sors iróniája, hogy megjelent könyvei tulajdonképpen a klasszikus történetírás műfajába tartozó forráskiadások. A „Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéből", az 1767–1867 közötti statisztikai irodalom kritikai számbavétele még akkor is a leghivatkozottabb alapmű lesz, amikor steril elméleteinket és elbeszélő históriáinkat már rég belepte a por. S nem sokkal halála előtt jött ki a nyomdából „A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai" III. kötete, a forráskiadvány-sorozat lezárásaként. „Már csak az elemzés van hátra!" – mondta némi malíciával egyik legutóbbi beszélgetésünkkor.

S ha nem is fejezte be mindazt, amit eltervezett (szinte az utolsó percig dolgozott disszertációja könyvvé formálásán), példamutató elemzésekből életművében nincs hiány. Hogy csak sokunk kedvencére, a könyv méretű és súlyú „Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. (Parraghy László hagyatéka)" (1984) címűre utaljak, ez útjelzőként önmagába sűríti nemcsak a magyar társadalomtörténet sokágú születésének legfontosabb problémáit, hanem a megújulásnak egy lehetséges perspektíváját is. Dolgozatait tanulmánykötetté formálni nem ért rá a magára mért örökös rohanásban, de talán ez a műfaj nem is érdekelte. Mi, akik munkásságát valamelyest ismerjük, látjuk csak, hogy a mozaikokat összerakva milyen sokszínű és mégis kerek életművet hagyott hátra. Most a kiadókon a sor, hogy egy életmű-válogatást mihamarabb megjelentessenek.

Ha Benda kutatói habitusát akarom felvillantani, fel kell eleveníteném egyik kulcsélményemet vele kapcsolatban. Kiskunhalason jártunk, a készülő városmonográfia előkészületi szakaszában, valamikor a kilencvenes évek első felében. A megoldandó kérdés, amit feltettek neki, egy anonim, házszámnélküli adózólista és egy lakónévsor megfeleltetése volt. Többeknek beletörni látszott a feladványba a bicskája. Dani hosszasan nézte, összevetette az iratokat, majd szelíd derű jelent meg az arcán, s a legtermészetesebben halkan magyarázni kezdte, hogy milyen szabályszerűség szerint illeszthetőek össze az adatok. Majd elismerést sem várva ment az inventáriumai után. A leíró és numerikus források együttes megszólaltatásában utolérhetetlen volt. Ezt valahol belül tudta is magáról, de nem tekintette érdemének. Ez már nem az atyai örökségből fakadt, s az átbúvárlott forrástömeg tapasztalata sem elégséges magyarázat, mert itt nem elég a rutin, ehhez valami különleges analitikai érzék kellett. S ami adottság, arra a puritán protestáns alkat nem lehet büszke. Hiszen nem történt más, csak tette a dolgát.

Benda alapított tanszéket (másokkal együtt), mégsem lett katedrája. Az egyetem fura hierarchiája még az oktatói státust is megspórolta tőle. Oroszlánrésze lett egy műhely (az Atelier) felvirágoztatásában, formálisan ebben sem tölthetett be vezető szerepet. Ami Bendának jutott, az mégis teljesen az övé. Neki lett „sora". „Benda-sor" – így hívták a konzultációra váró diákok a folyosói sorban állást a fogadónapján. Az alkalom kicsit mindig később kezdődött, mert — mi tagadás — magához képest is mindig késésben volt. De nem ez volt a feltorlódás fő oka. Hanem az, hogy hihetetlen türelemmel foglalkozott egyénileg diákjaival. Félkész dolgozatokat olvasott újra meg újra, mindig volt valami

ötlete a megoldatlan kérdések megfejtéséhez, egy bibliográfiai adalék, egy kiaknázatlan forráshely. Kritikus, odafigyelő és megértő egyszerre tudott lenni. S ez olyan tutori erény, ami vonzotta a tanítványokat.

S a tanítványok szervezték meg hatvanadik születésnapjára „Léptékváltó társadalomtörténet" címmel azt a kötetet, amely fémjelezte tanári működését. Ebben a gyűjteményes kötetben ma még nem a résztvevő nevek számítanak. Minden valószínűség szerint egy-két évtized múlva már reprezentatívak lesznek. Nem odavetett másodközlések sorakoznak benne, hanem egy új társadalomtörténész-nemzedék seregszemléje ez, amely jelentős mértékben Benda Gyula és a vagabundusan vállára borított „francia szellem" köpönyegéből bújt elő. Önzetlenül nekik osztogatta szét, amije volt.

De javai szétszórva mindnyájunkban itt maradnak. Közöttünk, bennünk. Abban is, aki nem akar tudni róla. Aligha van itt most olyan, aki ne kapott volna tőle valamit ebben az önmagát tékozló bőkezűségben. Azért jöttünk most ide kedves Dani, hogy lerójuk hálánkat, és mindazt, amit ránkpazaroltál, — így együtt — megköszönjük neked. Reméljük, nem leszünk méltatlanok adományaidra, de Te biztosan megszolgáltad a szeretetünket.

Nyugodj békében.

Kövér György

A SZÁZADOK KÖZLÉSI SZABÁLYZATA

1. A szerkesztőség a szerző kézirati szövegét számítógépes formában (*.rtf) kéri.

2. Az eljuttatás módja E-mailben attachement mellékletként vagy postai úton floppylemezen. (E-mail címeink: pallajos@szazadok.hu – valamint a szazadok@szazadok.hu)

3. Gépírt szöveget is leadhat a szerző.

4. A szöveg formázása: a szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. **Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja.** Javasoljuk, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. (Pl.: elválasztójel: alt+045 -; tól–ig kötőjel alt+0150 –; gondolatjel [csak párban, és közbevetéseknél alkalmazzuk] alt+0151 —; alt+0228 ä; alt +0196 Ä; alt+0223 ß. **Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.**

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — *arab számmal tüntesse fel.* A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a *kurziválási* lehetőséget.

6. A jegyzetekben **csak** a *szerzők nevét* kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!

7. Idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közlünk; csak eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

8. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fenti szempontok figyelembe vételével készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

9. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — (***különösen először publikáló szerzők***) *személyi adatait* vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

10. A *tanulmányokról* és *cikkekről* — a szerzői honorárium terhére — különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy-egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

11. Lehetőséget adunk szerzőinknek arra is, hogy — a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár színes) — mellékleteket honlapunkon (www.szazadok.hu) megjelentessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, új forrásokat (terjedelmi korlátok nélkül) itt közöljenek.

12. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménynyilvánítás lehetőségét akár a megjelent számok egészét vagy egyes cikkeket érintő kérdésekben. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

13. Felhívjuk olvasóink figyelmét arra is, hogy a honlapra — a megjelenővel párhuzamosan — feltesszük a Századok egy évvel korábbi számának teljes anyagát.

14. A Századok szerkesztősége maximálisan 3–3½ íves írásokat fogad el megjelentetésre, kivételt ez alól csak nagyon indokolt esetben enged meg.

***

Részletes javaslatok

A főszövegben kerülendők a közismert rövidítések (pl., ti., ill.), ezeket írják ki teljes alakjukban, ám a jegyzetekben szerepelhetnek rövidítve is. Dátumok esetén a hónapneveket a főszövegben teljes, a jegyzetekben (kivéve napilapok dátumozását) rövidített alakban kérjük.

A főszövegben és a jegyzetekben is használjuk a — (gondolatjelet), a – (kötőjelet) és az - (elválasztójelet). Pl.: ekkor — azaz 1264–1265-ben — történt.

A hivatkozott mű szerzőjének nevét kurzíváljuk (a szerkesztőét, összeállítóét nem – használjuk a: szerk., vál., jegyz., összeáll. rövidítéseket), kötet címét vagy az írást közlő folyóiratét is normál karakterekkel írjuk. A szerkesztő neve a cím után kerüljön, s ne elé. (Pl.: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003.)

A szerző/szerkesztő teljes nevét adják meg, ne csak a keresztnév kezdőbetűjét. Ha a hivatkozott munka címlapján rövidítve szerepel a keresztnév, [ ]-et alkalmazva egészítsék ki (amennyiben ez lehetséges). Ha a kiadás helye, éve nem szerepel a címlapon, akkor H. n., ill. é. n., ill. H. é. n. szerepeljen, ám ha valamelyik adat kideríthető, akkor az [ ]-ban szerepeljen. (Pl. H. n. [Bp.] 1938., vagy Bp. é. n. [1938.], vagy H. é. n. [Bp. 1938.]).

Idegen nyelvű könyv esetében az első hivatkozásnál az adott nyelvnek megfelelő módon szerepeljen a név, a további hivatkozások esetében a vezetéknév kerüljön előre, majd egy vessző után a keresztnév kezdőbetűje (Ugyanez a helyzet magyar szerzők idegen nyelvű publikációi esetében is.) Pl.: *Albert Derolez*: The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Centrury. Cambridge 2004. 107. = első hivatkozás; *Derolez, A.*: The Palaeography i. m. 65. = második hivatkozás.

Adják meg a hivatkozott munka alcímét is, könyvek esetében (ha van) a címet követően zárójelben a sorozatcímet is (ha a sorozat egyes köteteit sorszámmal is ellátja, természetesen azt is). Pl.: *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892.

Az első hivatkozásnál a munka teljes bibliográfiai leírását adják meg (*Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 54.), a másodiktól kezdve a szerző vezetékneve és keresztneve kezdőbetűje után a cím jellemző részlete következzék, valamint az „i. m." utalás, majd a lapszám. Pl.: *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 54. (az első hivatkozásnál szükségtelen a „továbbiakban:" utalás).

A kiadóra nem szükséges hivatkozni, ha mégis megteszi, akkor előbb szerepeljen a kiadó, s utána a kiadás helye. Pl.: *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 54. – Budapest nevét Bp.-re rövidítve közöljük.

Levéltári-, kézirattári forráskiadványok esetében a szokásos — a címből összeállított — betűcsoport szerepeljen, amelyre az első hivatkozásnál „(a továbbiakban:)" megjegyzés hívja fel a figyelmet. Pl.: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IV. 40. Használjuk a következő rövidítéseket: pagina (p), recto (r), verso (v), Nr (numero).

Többkötetes munka esetén a kötetek száma a cím után közvetlenül, majd a kiadás adatai után következik az éppen hivatkozott kötet és oldalszám. Pl.: *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.[2] II. 301–303.

A DL és DF számokat (ha négynél több számból állnak, hármasával lérjük tagolni, s minden esetben pont a végére. Pl.: DL 4356., DL 56 789., DF 234 567. DL és DF-re történő hivatkozás esetén szükségtelen megadni az eredeti levéltári fondot és az azon belüli jelzetet („régi jelzet").

Oldalszámok után minden esetben kérünk pontot, ha felsorolásban szerepel, akkor is. Pl.: Cat. font. I. 207., 591., II. 1148., III. 2634.

Folyóiratban megjelent írás idézése esetén a szerző és a cím után a folyóirat neve, az évfolyam száma, zárójelben a megjelenés éve majd az oldalszám következzék. Pl.: *Szentpétery Imre*: V. István ifjabb királysága. Századok 55–56. (1921–1922) 77–87. – Az oldalszámok közé szorosan illesztjük a tól-ig kötőjelet. dátumok éveinél is (pl.: 1848–1849., de július 5 – augusztus 2. között).

Azon folyóiratok esetében, amelyek egy évfolyamon belül újrakezdik az egyes számok lapjainak számozását, a megjelenés éve után a zárójelben legyen a lapszám. Pl.: *Zsoldos Attila*: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. Levéltári Szemle 38. (1988: 4. sz.) 12–19.

Tanulmánykötetben (s hasonló kiadványokban) megjelent munka esetén a szerző és a cím után „In:" következik, majd a kötet címe, szerkesztője, a kiadás adatai, végül a hivatkozott lapszám. Pl.: *Zsoldos Attila*: Sopron város és megye a 13. század utolsó harmadában. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron 2002. 26.

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: l. (lásd, tehát nem ld. vagy lásd); vö. ('vesd össze'); uo. ('ugyanott'); *Uő* ('ugyanő' ez mindig nagybetűvel és kurzívval, mert a szerző nevét helyettesíti, pont viszont nincs utána, mert az „ő" személyes névmásként teljes szó), i. m. (idézett mű), ún. (úgynevezett), ti. (tudniillik), ill. (illetve), jegyz. (jegyzet, jegyzetek), pl. ('például') stb. (és így tovább), rövidítéseket kizárólag magyarul kérjük (kivéve a passim, pagina, recto, verso), a lapszámok után nem teszünk oldal (o) vagy lap (l) jelölést.

A jegyzetben csak a hivatkozott munka szerzőjének nevét kurzíváljuk, pl. a forrásból származó idézetet ne (ha idegen nyelvű, akkor se), s a jegyzetben a forrásból származó idézet után hosszú kötőjel (alt+150) következik, majd az idézet lelőhelye. Pl.: idézet – ÁÚO VIII. 196–197. (tehát a lelőhely ne előzze meg az idézetet).

A jegyzetben a forrásból származó idézetet csak akkor tegyük idézőjelbe, ha más (nem a forrásból származó) szöveg is van mellette. Pl.: A 14. századi krónikakompozíció jellemzése szerint Béla „erat enim vir pacificus, sed in exercitibus et preliis minime fortunatus" – SRH I. 469. A hivatkozást és az ahhoz fűzött magyarázó megjegyzést kötőjel (alt + 0150) válassza el egymástól Pl.: 1299: CDCr VII. 351. – Az oklevél nem sokkal III. András halála után készített hamisítvány, l. RA 4260. sz.

A személynevek között a kötőjelet (alt+150) betűközzel, városok esetében szorosan, azaz betűköz nélkül helyezzük el. Pl.: *Kovács Tibor – Lengyel János:*, de Wien–Köln–Bonn.

Internetről levett anyagok esetén adjuk meg a honlap pontos címét és a letöltés dátumát.

CONTENTS

To the Birthday of Éva H. Balázs – STUDIES – *Lilla Krász:* „In the Service of Craftmanship". Enlightment and „Medical Sciences" in 18th-Century Hungary – *Olga Khavanova:* „To Reward Sons for Fathers' Merits..." Privilige of Education in the Age of Maria Theresia – ARTICLES – *Gábor Almási:* Two Hungarian Humanists in the Service of the Court of Vienna in the 16th Century: András Dudith and János Zsámboky (II. Part) – *Krisztina Kulcsár:* Vienna and Warsaw. Two Princes in the Melée of Courtly Life (1760-1761) – *Orsolya Szakály:* An Unknown Chapter of British-Hungarian Relationship: The Mission of Baron Miklós Vay to London in 1790 – *Eszter Magyar:* The Professional Foundations of the Forestry School of the Georgikon in Keszthely. The studies of a Hungarian Forester in the early 19th Century – *György Kövér:* Austrian Credit – Hungarian Loan. The Austrian Credit-anstalt and the Cartell of the Hungarian General Credit Bank (1870-1900) – OBSERVER – *Bánkúti Imre:* Remarks on the Biography of Ferenc Rákóczi II – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számunk tartalmából

Paál Vince: A diplomácia „konyhájában". Gratz Gusztáv a breszt-litovszki béketárgyalásokon
Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak" viszonya történetéhez. 1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából
Kovács Gábor: Szombathelyi Ferenc és a »balkáni megszálló hadosztályok ügye« 1943-ban

E számunk munkatársai

Almási Gábor, PhD (Közép-európai Egyetem, Budapest) – *Bariska István*, PhD, levéltárvezető (Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára) – *Bánkúti Imre*, kandidátus (Budapest) – *Erdélyi Gabriella*, PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Fazekas István*, PhD, történész–levéltáros (Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség) – *Frank Tibor*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *H. Németh István*, PhD, történész, levéltáros (Magyar Országos Levéltár, Budapest) – *Khavanova, Olga*, kandidátus, történész (Orosz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Moszkva) – *Kosáry Domokos*, akadémikus, kutatóprofesszor (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kövér György*, kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Krász Lilla*, PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Kulcsár Krisztina*, PhD, levéltáros (Magyar Országos Levéltár) – *Magyar Eszter*, kandidátus, egyetemi docens (Szent István Egyetem, Gödöllő) – *Pálffy Géza*, PhD, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Szakály Orsolya*, tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Varga J. János*, a történelemtudomány doktora, tudományos főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok új közlési szabályzatát e számunktól kezdve (1331. o.), ez év végéig megjelentetjük minden egyes kötetünkben és ezzel párhuzamosan internetes honlapunkra is feltesszük. Jövő évtől kezdve már csak ez utóbbin fogják megtalálni.

Megjelenése után a benyújtott kéziratok közlési formátumát egyre szigorúbban ellenőrizzük és jövő év elejétől már csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu faxon: 303440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Rf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft

AF 624

2005 139. ÉVFOLYAM 6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE
1867

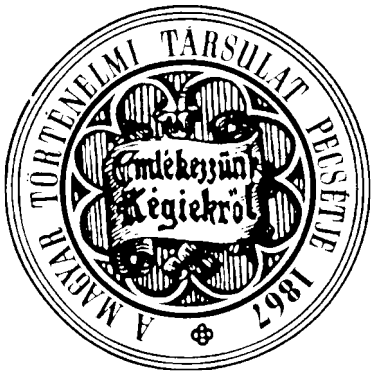

Konrád Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón
Kovács Gábor: Szombathelyi Ferenc és a »Balkáni megszálló hadosztályok ügye« 1943-ban
Pilkhoffer Mónika: Pécs építéstörténete 1890–1910 között. Statisztikai elemzés
Bódy Zsombor: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején
Tóth Andrej: A Huszár-kormány meghívása a párizsi békekonferenciára (1919. december – 1920. január)
Miroslav Michela: A Rothermere-akció visszhangja Csehszlovákiában 1927–1928-ban

Tisztelt Olvasó!

A 2004. évi személyi jövedelemadója nekünk felajánlott 1%-ából szkenner vásárlását tervezzük. A befolyt összeg 237.375 Ft.

Köszönettel fogadjuk következő évi támogatását.

Tisztelettel:

Pál Lajos
felelős szerkesztő

A Századok Alapítvány adószáma:

19657985–1–41

***

A SZÁZADOK INTERNETES HONLAPJÁNAK CÍME:

www.szazadok.hu

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72
139. ÉVFOLYAM 2005. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BLAZOVICH LÁSZLÓ, BONA GÁBOR, FEITL ISTVÁN, FONT MÁRTA, GERŐ ANDRÁS, GYARMATI GYÖRGY, HILLER ISTVÁN, IZSÁK LAJOS, KÁLMÁR JÁNOS, KÓNYA SÁNDOR, KOSÁRY DOMOKOS, KUBINYI ANDRÁS, MONOK ISTVÁN, NIEDERHAUSER EMIL, PAJKOSSY GÁBOR, PÁLFFY GÉZA, PRITZ PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, SZÁSZ ZOLTÁN, SZENDE KATALIN, VIDA ISTVÁN, ZSOLDOS ATTILA

Szerkesztők: PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), PÁLFFY GÉZA, URBÁN ALADÁR, ZEIDLER MIKLÓS, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Konrád Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. 1335
Kovács Gábor: Szombathelyi Ferenc és a »Balkáni megszálló hadosztályok ügye« 1943-ban. . 1371

KÖZLEMÉNYEK

Pilkhoffer Mónika: Pécs építéstörténete 1890–1910 között. Statisztikai elemzés. 1427
Bódy Zsombor: Szociálpolitika és szociáldemokrácia Magyarországon az I. világháború idején. 1457
Megjelent a Múltunk 2005. évi 3. száma 1476

MŰHELY

Tóth Andrej: A Huszár-kormány meghívása a párizsi békekonferenciára (1919. december – 1920. január) 1477
Miroslav Michela: A Rothermere-akció visszhangja Csehszlovákiában 1927–1928-ban 1497

BESZÁMOLÓ

(In)divisibiliter ac (in)separabiliter. IV. (Habsburg) Károly, az I. világháború és a soknemzetiségű Monarchia felbomlása. Nemzetközi konferencia Rómában, 2004. november 25–26-án *(ifj. Bertényi Iván–Zeidler Miklós)* 1515
Beszámoló a Magyar Történelmi Társulat közgyűléséről. 1551

Globalizáció és fragmentáció között. Beszámoló a Történész Világkongresszusról *(Tomka Béla)* . 1558

TÖRTÉNETI IRODALOM

Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére *(Ism.: Szabó A. Ferenc)* 1567
Der aufgeklärte Absolutismus im Europäischen Vergleich *(Ism.: Ugrai János)* 1570
Hagyomány, közösség művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára *(Ism.: Héjja Júlia)* 1574
Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz I. kötet. 1841. *(Ism.: Pajkossy Gábor)* 1579
„Lajos Kossuth Sent Word..." Papers delivered on the occasion of the bicentenary of Kossuth's birth. *(Ism.: Csorba László)* 1586
Varga Lajos: Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918 *(Ism.: Mucsi Ferenc)* 1588
Hornyák Árpád: Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927 *(Ism.: Pritz Pál)* 1589
Eric J. Hobsbawm: Interesting Times. A Twentieth-Century Life *(Ism.: Jemnitz János)* . . . 1592
Gordon Brown: Maxton *(Ism.: Jemnitz János)* 1595
Vidéki diákmozgalmak 1956-ban *(Ism.: Izsák Lajos)* 1597

KRÓNIKA

Galántai József (1926–2004) *(Holger Fischer)* 1601
Balogh Sándor (1926–2004) *(Földes György)* 1603
A Századok közlési szabályzata 1607

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

Nemzeti Kulturális Alapprogram

Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány
Habsburg Történeti Intézet

Konrád Miklós

A NEOLÓG ZSIDÓSÁG ÚTKERESÉSE A SZÁZADFORDULÓN

I.

A magyarországi zsidóság történetéről szóló munkáknak az elmúlt évtizedekben tapasztalható megszaporodása ellenére a magyar történetírás mindezidáig kevés figyelmet szentelt a dualizmuskori neológ zsidóság önnön — a hagyományos zsidó világtól való eltávolodása révén képlékennyé vált — zsidóságához való viszonyának. Az emancipált zsidóság — bár azon belül inkább az ortodoxia — önazonosságát elemző izraeli történészeken,[1] illetve az inkább szociológiai, mint történelmi megközelítését tekintve egyedi helyet elfoglaló Karády Viktor munkásságán kívül,[2] a (magyar) történészek érdeklődését elsősorban az eszmetörténelmi szerepét tekintve kétségkívül jelentős, ám számbelileg az asszimiláns rétegeknek csupán töredékét kitevő haladó értelmiség keltette fel.[3]

Túl azon, hogy a hitközségek s a felekezeti intézmények archívumainak döntő többsége elpusztult, tény, hogy az önéletrajzi természetű források csekély száma, s még inkább tartalmi sajátossága nem könnyíti meg a kérdés feltérképezését. Szemben ugyanis Németországgal vagy Ausztriával, ahol a századfordulón a zsidókérdés oly mértékben kiéleződött, hogy a vele való szembe-

---

[1] *Jakov Katz:* A magyar zsidóság egyedisége. [1977.] Múlt és Jövő, 2001. 3. sz. 30–35.; *Uő:* The Identity of Post-Emancipatory Hungarian Jewry. In: A Social and Economic History of Central European Jewry. Ed. Yehuda Don, Victor Karady. New Brunswick – London, Transaction Publishers, 1990. 13–31.; *Uő:* Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Budapest, Múlt és Jövő, 1999.; *Nathaniel Katzburg:* Assimilation in Hungary During the Nineteenth Century: Orthodox Positions. In: Jewish Assimilation in Modern Times. Ed. Bela Vago. Boulder, Westview Press, 1981. 49–55.

[2] *Karády Viktor:* Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Budapest, Cserépfalvi, 1997.; *Uő:* Zsidó identitás és modernizáció, avagy az asszimiláció paradoxonjai. Világosság, 1999. 7. sz. 15–31.; *Uő:* Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon. Budapest, Új Mandátum, 2001.

[3] *Litván György:* Szellemi progresszió a századelőn. A zsidóság szerepvállalása a társadalmi-politikai modernizációért vívott küzdelemben. In: A zsidókérdésről. Szerk. Fűzfa Balázs, Szabó Gábor. Szombathely, Németh László Szakkollégium, 1989. 11–27.; *Uő:* Jászi Oszkár. Budapest, Osiris, 2003.; *Gyáni Gábor:* „Erkölcstelen emancipáció" és „illuzórikus asszimiláció". Diskurzusok a zsidókérdésről. In: Magyar megfontolások a soáról. Szerk. Hamp Gábor, Horányi Özséb, Rábai László. Budapest–Pannonhalma, Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, 1999. 83–93.; *Ungvári Tamás:* Ahasvérus és Shylock. A „zsidókérdés" Magyarországon. Budapest, Akadémiai, 1999.; *Gyurgyák János:* A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Budapest, Osiris, 2001.; *Michael Löwy:* Pour une sociologie des intellectuels révolutionnaires. L'évolution politique de Lukács 1909–1929. Paris, Presses Universitaires de France, 1976.; *Michael Löwy:* Rédemption et utopie. Le judaïsme libertaire en Europe Centrale. Paris, Presses Universitaires de France, 1988.; *Mary Gluck:* Georg Lukács and his Generation 1900–1918. Cambridge–London, Harvard University Press, 1985.

nézés, s az ebből fakadó introspekció, mondhatni, elkerülhetetlenné vált, a dualizmuskori Magyarországon a zsidókérdés az antiszemitizmus fokozatos felerősödése ellenére sem vált egzisztenciális kérdéssé, ilyen módon a szembenézésre való késztetés sem volt olyan kényszerítő erejű. 1919 után a helyzet, ellenkezőleg, túlontúl terhelt volt ahhoz, hogy a hagyományos neológ szemlélet keretein belül gondolkozó esetleges önéletrajzírók különösebb hajlamot érezzenek zsidóságukhoz fűződő viszonyuk nyilvános boncolgatására. Aligha tekinthető véletlennek, hogy számos, a zsidóságához hű maradt, sőt gyakran a felekezeti életben is aktív személy által a két világháború közt kiadott — s részben a dualizmus időszakának szentelt — önéletrajza többé-kevésbé teljesen mellőzi a kérdést.

Hogy csak néhány példát említsünk: A Pesti Izraelita Nőegylet árvaházát 1897-től igazgató Gerő Katalin említést sem tesz visszaemlékezéseiben e Nőegylet és árvaháza izraelita mivoltáról. Édesapja, Brüll Lipót, aki, amint írja, „vezető tagja volt eklézsiájának" [sic!], a könyvben „G. László"-ként van feltüntetve. A 459 oldalas könyvben a „zsidó", illetve az „izraelita" szó egyszer sem szerepel.[4] A különféle felekezeti kiadványokban az 1890-es évektől haláláig rendszeresen publikáló irodalmár, Sebestyén Károly egyetlen egy mondatot szán önéletrajzában zsidóságához való viszonyának (nevezetesen, hogy már gyermekkorában elhatározta: semmi szín alatt nem fog kitérni).[5] A könyvkiadói tevékenysége mellett több zsidó vicc- és anekdotagyűjtemény szerzője, Kner Izidor, Gerő Katalinhoz hasonlóan, jelzésként sem utal emlékirataiban önnön, illetve apja zsidó eredetére, akit szülei az 1840-es években, amint írja, „papnövendéknek adták" egy „szeminárium"-ba – értsd: természetesen bóhernek egy jesivába.[6] Az öncenzúra az amúgy zsidóságukhoz közel álló írók egyes önéletrajzi műveiben is fellelhető: szemben az 1919-ben megjelent, önéletrajzi ihletésű *Lila ákác*cal, amelyben Szép Ernő rendkívül érzékletesen írt zsidóságához való viszonyáról, az 1934-ben kiadott, gyermekéveit és családját legrészletesebben bemutató *Dali dali dal*ban nemhogy a kérdés, de még a „zsidó" szó sem szerepel, a szerző csupán könyve legvégén említi, hogy apja a „Mózes-vallásba [volt] beosztva".[7]

A Magyar Zsidó Levéltár anyagainak folyamatban levő rendszerezése még minden bizonnyal számos meglepetést tartogat, ám nem tartjuk valószínűnek, hogy e téren alapvetően módosítana a helyzeten. A német Jacob Wassermann (1873–1934), vagy az osztrák Arthur Schnitzler (1862–1931) önéletrajzához hasonló vallomások *nemléte* magából az emancipáció utáni magyarországi zsidóság történetének természetéből fakad.[8]

---

[4] *Gerő Katalin:* Életem. Budapest, Singer és Wolfner [1929]. 18.

[5] *Sebestyén Károly:* Summa Vitae. Visszatekintés egy életre. I–II. köt. Budapest, Athenaeum, 1927. I. köt. 86.

[6] *Kner Izidor:* Fél évszázad mezsgyéjén. [1931.] Budapest, Gondolat, 1987. 16.

[7] *Szép Ernő:* Dali dali dal. Budapest, Pantheon [1934]. 252. Egy pár évvel később megjelent visszaemlékezésben is csupán rendkívül futólag szól családjának a zsidó hagyományokhoz való kapcsolatáról. L. *Szép Ernő:* Felnőtteknek. Budapest, Hungária [1941].

[8] *Jakob Wassermann:* Mein Weg als Deutscher und Jude. Berlin, Fischer, 1921.; *Arthur Schnitzler:* Jugend in Wien. Eine Autobiographie. Wien–München, Fritz Molden Verlag, 1968. Önéletrajzát Schnitzler 1915 és 1918 között írta, 1901-ben papírra vetett jegyzetei alapján. A poszt-asszimilációs nemzedék zsidóságához való viszonyának kutatója e téren már szerencsésebb helyzetben van. L. pl. *Vas István:* Nehéz szerelem. Budapest, Szépirodalmi, 1972.; *Uő:* Mért vijjog a saskeselyű? Budapest,

A kutató rendelkezésére áll ugyan a különféle felekezeti kiadványok (hetiés havilapok, évkönyvek stb.), mondhatni, hiánytalanul fennmaradt óriási tömege. Ám kevesen élnek ezzel az anyaggal.[9] A magyarországi „zsidókérdést" taglaló, az utóbbi években napvilágot látott két vaskos kötet is alig szentel pár oldalt ennek a neológ közvéleménynek, illetve a neológ közélet hangadóinak.[10] Pedig más fórumokkal szemben, e kiadványoknak megvan az a — forráskritikai szempontból értendő — előnyük, hogy szerzőik *explicite* mint zsidók, sőt mint a magyar zsidóság, vagy legalább is saját táboruk, a neológ zsidóság képviselői szólaltak meg bennük. Noha reprezentativitásuk kérdése ettől függetlenül meglehetősen problematikus — a későbbiekben erre visszatérünk —, kétségtelen, hogy a neológ polgárság identitását kutató történész számára e források, s különösen a Kiss József által a magyar zsidóság „pápá"-jának titulált Szabolcsi Miksa *Egyenlőség*e, megkerülhetetlenek.[11]

Akár a felekezeti közélet képviselőiről, akár az asszimiláns zsidó polgárságról legyen szó, a neológ zsidóságról vallott nézeteik tüzetes tanulmányozása híján máig úgy tekintünk mindkettőre, mint egy, a dualizmus fél évszáda alatt a zsidóságához való viszonya szempontjából ideológiailag homogén közegnek tekinthető, változatlan és megrendíthetetlen nézeteket valló, e nézetekhez a cionizmus felléptével csak még görcsösebben ragaszkodó rétegre.

Óhatatlanul adódik a kérdés, vajon valóban így volt-e? Mivelhogy a neológ önkép nem kis részben az asszimiláció előtti, illetve az asszimilációt elvető zsidóság jellegzetes vonásainak az elutasítására épült, kézenfekvő azt vizsgálni, vajon ez az elutasítás valóban változatlan maradt-e? Vezérfonalunk a neológ ideológia, a neológ aktivisták[12] egyik alapvető, mert elvileg *par excellence* megváltozhatatlan tétele: a jiddis elítélése.

II.

A zsidók közeledését a többségi társadalom és kultúra felé kettős dinamika ösztönözte és határozta meg: a *haszkala*, vagyis a judaizmus megújítására majd megreformálására törekvő szellemi, majd politikai mozgalom egyfelől, a

---

Szépirodalmi, 1981.; *Linksz Arthur:* Harc a harmadik halállal. Ifjúkorom Magyarországon (1976). Budapest, Magvető, 1990.; *Körmendi Balázs [Kulcsár István]:* Zsidó gyónás. [1942.] Budapest, Interart, 1990.; *Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona:* Burokban születtem. Budapest, Noran, 2003.

[9] A dualizmuskori zsidóság történetével foglalkozók közül említhetjük itt Prepuk Anikó, Schweitzer Gábor, vagy Avigdor Löwenheim tanulmányait.

[10] *Ungvári:* i. m.; *Gyurgyák:* i. m.

[11] *Kiss József:* Kedves Öcsém Uram. Egyenlőség (Jubileumi szám, 1886–1911), 1911. jún. 1. 2. Az *Egyenlőség* mint a legtöbb korabeli sajtótermék ún. rövid ortográfiával élt. Ezeket a szöveghelyeket, úgymint egyes, a mai nyelvérzéket bántó archaizmusokat (épen éppen helyett stb.) kijavítottuk. Megőriztük viszont a cz használatát, valamint a maitól eltérő külön- és egybeírásokat (a hol ahol helyett stb.).

[12] Ez alatt a neológ zsidó közélet „militáns" tagjait értjük, azokat a rabbikat, újságírókat, tanárokat, tudósokat, akiknek részvételét a zsidó közéleti fórumokon nemcsak a neológ zsidók érdekeinek védelme, hanem magának a neológ zsidóságnak, a zsidó vallásnak s azonosságtudatnak a fenntartása motiválta. A kifejezés nem foglalja magában azokat, akik kizárólag politikai vagy gazdasági megfontolásokból vettek részt a felekezeti életben, sem a felekezeti élettől eltávolodott értelmiségieket, sem az ortodoxokat, sem a cionistákat.

külső, politikai nyomás másfelől, amelyet a zsidók nem hagyhattak figyelmen kívül, hiszen az emancipációt a többségi társadalom „regenerálódásuk" ellenében ajánlotta fel nekik.[13]

Ezen a kereten belül egyetlen jelenséget sem sújtott talán oly együttes és radikális elítélés, mint a jiddis nyelvet. A jiddis iránti averzió a haszkala lényegi vonása volt.[14] A jiddis nyelv, pontosabban a „zsargon", Mendelssohn Mózes szerint jelentős mértékben volt felelős „az átlagember erkölcstelenségéért",[15] a jiddisben a zsidó reformerek a *Bildung* megszerzésének alapvető gátját, mondhatni, jelképes antitézisét vélték felfedezni. A nem zsidók a jiddisben a zsidók redukálandó másságának egyik legszembeszökőbb jelét, a többségi társadalomba felekezetként való belépésüknek abszolút akadályát látták. A jiddisben mindkét oldal a gettó szimbólumát látta, a társadalmi és kulturális szeparatizmus lezáruló korának olyan stigmáját, amely e kor letűntével egyetemben kihalásra volt hivatva.

„A zsidó csak templomában érezze magát annak" – írta az *Egyenlőség* 1889-ben.[16] Egy olyan kontextusban, ahol a modern zsidó lét meghatározását összegző jelmondat csak ott ismerte el a zsidó mint olyan legitim láthatóságát, ahol a nem zsidók által láthatatlan maradt, a jiddisről vallott nézetek elvileg nem módosulhattak, a jiddis végleges elítélésével elvileg csak egyetérteniük lehetett mindazoknak, akik kívánatosnak tartották a zsidók belépését az európai nemzetek többségi társadalmaiba.

Ez az elítélés a Magyarországi neológ zsidók körében annál is inkább vehemens volt, mert a kérdés itt jóval kényesebb volt, mint Németországban vagy Ausztriában. Kényesebb volt, mint Németországban, mert bár az asszimiláció ott is — mint Magyarországon is — a nemzethez való asszimilációban fogalmazódott meg, de Németországban a német zsidóság körében beszélt nyugati jiddis a századfordulón már, mondhatni, kihalt.[17] A Kelet-Európából az 1880-as évektől érkező zsidó bevándorlók persze nagy részben jiddisül beszéltek, s mint tudjuk, jelenlétüket az asszimilált német zsidóság a legjobb esetben is ambivalens érzelmekkel fogadta,[18] de mégis bevándorlók voltak. Immigráns státuszuk megkönnyítette az „ők" és a „mi" közötti megkülönböztetést, s elvileg megne-

---

[13] *David Sorkin:* Religious Reforms and Secular Trends in German-Jewish Life. An Agenda for Research. In: Leo Baeck Institute Year Book XL (1995). 172–173.

[14] *Michael A. Meyer:* Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism. [1988.] Detroit, Wayne State University Press, 1995. 49.

[15] Idézi *Jacob Katz:* Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 75.

[16] *–t –a.:* Jargon és egyenlőség. Egyenlőség, 1889. febr. 17. 13.

[17] *Steven M. Lowenstein:* The Pace of Modernization of German Jewry in the Nineteenth Century. In: Leo Baeck Institute Year Book XXI (1976). 44–46.; *Uő:* The Yiddish Written Word in Nineteenth-Century Germany. In: LBI Year Book XXIV (1979). 179–192.; *Arthur Ruppin:* The Jews in the Modern World. London, Macmillan, 1934. 287–289.; *Peter Stenberg:* Journey to Oblivion. The End of the East European Yiddish and German Worlds in the Mirror of Literature. Toronto–London, University of Toronto Press, 1991. 21.

[18] *Steven E. Aschheim:* Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800–1923. London, University of Wisconsin Press, 1982.; *Jack Wertheimer:* Unwelcome Strangers. East European Jews in Imperial Germany. New York – Oxford, Oxford University Press, 1987.

hezítette e keleti zsidók és a többségükben már jó ideje kulturálisan és nyelvileg akkulturált autochton zsidók közötti célzatos összemosást.

S a kérdés kényesebb volt, mint Ausztriában, mert a galíciai és bukovinai zsidók nagy többsége — Robert Wistrich szerint 90%-a — ugyan jiddis anyanyelvű volt,[19] de Ausztriában a zsidókkal szemben támasztott elvárás a dinasztia iránti hűségben, s kulturális, de nem nemzeti asszimilációban fogalmazódott meg. Ebből kifolyólag a jiddis nyelvű zsidóság, amely amúgy is főképp az 1867 óta majdnem teljesen autonóm Galíciában tömörült, nem jelentett az asszimilált polgárság számára a magyar neológ zsidókéhoz hasonló problémát.[20]

A magyarországi helyzet egyedisége abból fakadt tehát, hogy míg a homogén nemzeti állam kiépítésére való törekvés *elvileg* maradéktalan hasonulást kívánt az ország zsidó lakosaitól, az akkulturálódott s másságuk redukálásának történelmi szükségességét maguk is valló zsidóknak azzal kellett szembesülniük, hogy az ország zsidó állampolgárainak jelentékeny részét kitevő ultraortodox, az észak-keleti megyékben mintegy a „kelet-európai zsidóság Magyarországba beékelődött szegletét"[21] képező zsidó tömegek továbbra is feltétlenül ragaszkodtak a jiddishez.

Ugyanis, még ha nem lehet is számszerűsíteni, hogy a magyarországi zsidók mekkora hányada beszélt jiddisül,[22] az *Unterland* (az északkeleti hegyvidék) ultraortodox, részben haszid közösségeinek mindennapi nyelve minden kétséget kizáróan a jiddis volt.[23]

---

[19] German-Jewish History in Modern Times. Volume 3: Integration in Dispute 1871–1918. Ed. Michael A. Meyer. New York, Columbia University Press, 1997. 172.; *Robert S. Wistrich:* Socialism and the Jews. The Dilemmas of Assimilation in Germany and Austro-Hungary. London–Toronto, Associated University Presses, 1982. 176.

[20] *Marsha L. Rozenblit:* The Jews of the Dual Monarchy. In: Austrian History Yearbook XXIII (1992). 164., 169–170.; *Uő:* The Jews of Germany and Austria: A Comparative Perspective. In: Austrians and Jews in the Twentieth Century. From Franz Joseph to Waldheim. Ed. Robert S. Wistrich. New York, St. Martin Press. 12–13.

[21] *Michael K. Silber:* The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era. Ed. Jack Wertheimer. New York – Jerusalem, The Jewish Theological Seminary of America, 1992. 41.

[22] Mivel Németországhoz s általában Nyugat-Európához hasonlóan, a Monarchia zsidósága hivatalosan felekezetként volt definiálva, a jiddis nyelv nem szerepelt az elismert s a népszámlálások alkalmával választható nyelvek között, így a jiddis nyelvűek pontos számáról nem rendelkezünk statisztikai adatokkal. A magyar népszámlálások a jiddis nyelvű zsidókat a német nyelvűek közé sorolták. Zeke Gyula szerint a hivatalosan német nyelvű zsidók — vagyis az 1910-ben Magyarországon élő 911 227 zsidó 21,6%-a — „döntőleg" jiddis nyelvűek voltak. E véleményt azzal támasztja alá, hogy az 1941-es, a jiddisre immáron *explicite* rákérdező népszámlálás jiddis nyelvű zsidóságának az ország zsidó népességén belül elfoglalt százalékaránya (az 1938–1941-es visszacsatolásokkal megnagyobbodott Magyarország 725 ezer fős zsidóságának 18,3%-a) alig volt kisebb, mint az 1910-es népszámlálás németnyelvű zsidóié. Ez azonban azt feltételezi, hogy a trianoni Magyarország zsidóságának demográfiai növekedése közel azonos mértékű volt, mint a kárpátaljai és erdélyi ortodox zsidó tömegeké, holott nem volt az. Ezenkívül az sem valószínű, hogy az 1910-ben a Duna jobb és bal partján valamint a Duna–Tisza-közén fekvő vármegyékben élő 63 388 németnyelvű zsidó jelentős hányada valójában jiddis anyanyelvű lett volna. L. *Zeke Gyula:* Statisztikai mellékletek. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében. I–II. köt. Szerk. Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál. Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. köt. 190. Az 1941-es népszámlálásról l. *Fogarasi Zoltán:* A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságonkint 1941-ben. Magyar Statisztikai Szemle, 1944. 1–3. sz. 1–20.

[23] *Katz:* Végzetes szakadás... i. m. 94–96., 110–121. A falusi zsidó rétegeken kívül a helyi városi elit is beszélt vagy legalábbis olvasott jiddisül, szívesen fizetett elő jiddis lapra, feltéve, hogy az szóra-

Persze nem csak itt beszéltek jiddisül. Az *oberlandi* (felvidéki) hagyományos ortodoxia a századfordulón már zömében áttért a jiddisről a németre, illetve a magyarra. Az 1900-as években, a Pápa melletti Magyargencsen, Jacob (Jacov) Katz szülőfalujában, már az idősebbek is egyre ritkábban használták a jiddist.[24] De a jiddis így is az ortodox élet szerves része maradt. Az 1914-ben több mint tízezer bóhert befogadó mintegy 230 jesiva oktatási nyelve mindenütt kizárólag a jiddis volt.[25] A hivatalos statisztikák szerint, 1900-ban még mindig a jiddis volt az istentisztelet nyelve 54 ortodox anyahitközségben, s ez a szám nemhogy nem csökkent, hanem tíz évvel később 83-ra emelkedett, ami az akkor istentiszteletet tartó ortodox hitközségek több mint 30%-át jelentette.[26] A pozsonyi Judengasse, vagyis a Vártelek utca feltehetően ortodox zsibárusai és ócskavaskereskedői még az 1930-as évek elején is jiddisül beszéltek, vagy legalábbis beszéltek jiddisül; a „pozsonyi zsidóság sajátságos német beszédjét" elemző Schwartz Elemér mindenesetre egy szóval sem említette, hogy a „pozsonyi zsidók jiddise" kihalóban lett volna.[27] Budapesten a kis létszámú budapesti ortodox hitközség rabbijának 1890-ben megválasztott Reich Koppel volt az első, aki jiddis helyett németül tartotta meg szónoklatát.[28] A fővárosban 1905-ben rendezett országos ortodox nagygyűlésen a 493 jelenlevő közül csupán néhányan — a *Pesti Hírlap* szerint ketten — szólaltak fel magyarul, az elsöprő többség jiddisül beszélt, persze nemcsak azért, hogy mindenki által megértesse magát, hanem azért is, hogy kímélje az ultraortodox szárny érzékenységét.[29] Az Oberland által uralt országos ortodox vezetőség ugyanis óvakodott attól, hogy magára haragítsa az intézményes különválással amúgy is ismételten fenyegető unterlandi ultraortodoxiát, s ilyen módon, a német neo-ortodoxiával ellentétben, kerülte a jiddis mindennemű elítélé-

koztató volt. Ott, ahol a nem zsidó lakosság többségében magyar ajkú volt, így például a Bereg vármegyei Mezőkaszonyban, a zsidók tudtak magyarul, de egymás közt továbbra is jiddisül beszéltek. L. *Herman Dicker:* Piety and Perseverance. Jews from the Carpathian Mountains. New York, Sepher-Hermon Press, 1981. 25.; *Joseph Eden (Einczig):* The Jews of Kaszony, Subcarpathia. New York, J. Eden, 1988. 2.

[24] *Jacob Katz:* With My Own Eyes. The Autobiography of an Historian. Hanover (N. H.) – London, University Press of New England, 1995. 12.

[25] *Armin Harry Friedman:* Major Aspects of Yeshivah Education in Hungary, 1848–1948. Ann Arbor, University Microfilms, 1971. 279., 305–306.

[26] 1900-ban még két neológ és egy status quo hitközségben folyt az istentisztelet jiddis nyelven, 1910-ben már egyben sem. L. Magyarország közoktatásügye az 1900. évben. Budapest, Athenaeum, 1901. 147.; Magyarország közoktatásügye az 1910. évben. Budapest, Athenaeum, 1912. (III. Statisztikai táblázatok.) 113. A VKM által közzéadott statisztikának e táblázatában 1906-ig a „héber" szó szerepel, majd 1910-től a „héber illetőleg jargon" kifejezés. Tudomásunk szerint e táblázat képezi a jiddissel szembeni hivatalos álláspont egyetlen (ugyancsak hivatalos) cáfolatát, mely álláspont szerint, nem lévén (már) zsidó nép, nem létezhet élő zsidó nyelv sem: „Megjegyzendő, [...] hogy úgy anyanyelv, valamint más beszélt nyelv gyanánt is mindig csak élőnyelv irható be, ennélfogva a latin, zsidó [értsd: jiddis – *K. M.*] vagy héber nyelv nem mutatható ki." L. Utasítás az 1899. évi XLIII. t.-cz. értelmében foganatositandó népszámlálás felvételi nyomtatványainak kitöltésére Budapest székesfőváros területén. In: *Dr. Körösy József – Dr. Thirring Gusztáv:* Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. I–II. köt. Budapest, Grill, 1903–1905. II. köt. 225.

[27] *Schwartz Elemér:* A pozsonyi jiddis hangtana. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1930. IX–X. sz. 250., 1931. I–IV. sz. 41.

[28] A pesti orthodox izr. hitközség új rabbija. Egyenlőség, 1890. szept. 5. 8.

[29] Az orthodox zsidók nagygyűlése. Pillanatfelvételek. Pesti Hírlap, 1905. febr. 28. 7.

sét. Olykor ugyan elhatárolta magát a jiddistől — „nekünk semmi közünk a jargonhoz", jelentette ki merészen 1901-ben az Országos Orthodox Iroda főtitkára[30] —, máskor óvatosan a védelmére kelt — „ez is tradíció és sok száz éves szokásból átvett hagyomány", írta 1910-ben az ekkor már Ortodox Izr. Központi Iroda névre hallgató szervezet alelnöke[31] —, de alapvetően amennyire csak lehetett, kerülte e számára minden szempontból kényes kérdés emlegetését. Az 1905-ös budapesti nagygyűlésről tizenegy oldalas beszámolót közlő *Zsidó Híradó* említést sem tett a viták eredeti nyelvéről.[32]

Ám a jiddis használata nem korlátozódott kizárólag az akkori magyar zsidóság egyharmadát-felét kitevő ortodoxokra. A kortársak e téren gyakran nem is tettek különbséget. Az 1870-es években, írta Kóbor Tamás gyermekkorának regényesített leírásában, a Terézváros szerény családjainak gyermeke „zsidónémet dialektuson növekedett föl".[33] A jiddis, vélte Gerő Ödön 1898-ban, „még nagyon sok budapesti ember nyelve".[34] A „tősgyökeres" Szerecsen utcai kofák, Kóbor volt utcai játszópajtásai, még az 1910-es évek elején is „galíciai dialektusban" kínálgatták portékájukat.[35] Noha a dualizmus alatt Budapesten megjelenő mintegy tucatnyi jiddis, pontosabban *Jüdisch-deutsch* periodika közül a legfontosabb kétségtelenül az ortodox — ám a hivatalos ortodox vezetőségtől független — *Allgemeine Jüdische Zeitung* volt, az olyan lapok megjelenése a századforduló Pestjén, mint a *Der Jüdische Humorist* vagy a *Jüdisches Witzblatt* önmagában is egy, az ortodoxián túlmenő olvasótábor létezésére enged következtetni. A századfordulón még számos brettli — így például a Wertheimer Mulató, az Établissement Ármin, a Grand Café Löffelmann, a hírhedt Tátra, vagy a *Magyar Kabaré* c. hetilap által a „faji kultúra egyik fenntartó elemének" titulált Mandl kávéház[36] — jiddis, vagy legalábbis jiddis kifejezésekkel kevert német nyelvű előadással szórakoztatta a messze nem kizárólag Teleki téri piacosokból verbuválódó nagyérdeműt. A „ruganyos, városi zsidó nők — írta Krúdy 1917-ben — az utcán angolul beszélnek a társalkodónővel, de szívből csak a Wertheimer kávéház lengyel [értsd: jiddis – *K. M.*] színtársulatánál mulatnak."[37]

Bizonyos tehát, hogy azon zsidók között, akik a századfordulón magyarvagy németajkúnak vallották magukat, számosan beszélték, vagy legalább értették a jiddist, amely sokuknál a többnyelvűség még integráns (bár csökkenő) részét képezte. „Érdekes esetnek láttam — írta az 1883-as születésű Nagy Lajos a galíciai bevándorlóktól Pesten született gimnáziumi barátjáról és annak testvéreiről —, hogy íme, felnőtt és növőfélben levő hat fiatal lény nem tud jól zsidóul [értsd: jiddisül – *K. M.*], mert magyar, nem tud jól németül, mert galíciai eredetű zsidó, nem tud jól magyarul, mert németül beszélnek a szüleik, és mert

---

[30] *Viador [Weisz Dániel]:* Válasz egy „Esti levél"-re. Zsidó Híradó, 1901. aug. 29. 1.

[31] *Hartstein Lajos:* Perfidiák és hazugságok halmaza. Magyar Zsidó, 1910. dec. 9. 3.

[32] A közgyűlés. Zsidó Híradó, 1905. márc. 2–12.

[33] *Kóbor Tamás:* Ki a ghettóból. I–II. köt. Budapest, Franklin, 1911. II. köt. 23.

[34] *Viharos [Gerő Ödön]:* Budapesti nyelvek. Pesti Hírlap, 1898. júl. 3. 5.

[35] *Kóbor:* i. m. I. köt. 32.

[36] *Whist.:* A Mandl szomorú tragédiája. Magyar Kabaré, 1912. dec. 20. 25.

[37] *Krúdy Gyula:* Verbénai, vagy egy pesti polgár megtérése. [1917.] In: *Uő:* Telihold. Elbeszélések 1916–1925. Budapest, Szépirodalmi, 1981. 133.

a Király utcában élnek."[38] A zsidó nagypolgárság ekkor már persze túl volt ezen a stádiumon. De gyakran nem is olyan régóta. A századelő neológ *establishment* két oly emblematikus figurája, mint Wahrmann Mór és Mezei Mór mindketten jiddis anyanyelvűek voltak.[39] Mezei tíz éves koráig kizárólag jiddisül beszélt, Wahrmannak — legnagyobb sajnálatára — sohasem sikerült megszabadulnia anyanyelvének kiejtési sajátosságaiból eredő akcentusától.[40]

Komoróczy Géza szerint a XX. század eleji budapesti zsidók között a jiddist „értette mindenki, mintegy otthonról".[41] Lehetséges, hogy így volt, bár ez ellenőrizhetetlen, s véleményünk szerint kevéssé valószínű, legalábbis ami a fiatal nemzedéket illeti.[42] Tény mindenesetre, hogy közvetlenül vagy közvetetten, az élő nyelvek sorából hivatalosan kiiktatott jiddis a századfordulón a magyarországi zsidók életének továbbra is integráns részét képezte.

III.

Túl a Mendelssohn által felállított alaptételen, miszerint, a jiddis „visszataszító mindazok számára, akik képesek korrekt és elegáns módon beszélni",[43] a haszkala, majd a *Wissenschaft des Judentums* (a modern, kritikai zsidóságtudomány) exponenseinek a jiddisről kifejtett véleményeit a hangnem túlfűtött, rendkívüli indulatossága jellemezte. A jiddis kapcsán Abraham Geiger „utálatos és gyűlöletes zsargon"-ról,[44] Heinrich Graetz „félig állati"[45] nyelvről beszélt.

Mind a tartalmat, mind a formát tekintve, a századforduló legolvasottabb zsidó felekezeti lapja, az *Egyenlőség*, úgy tűnik, hűen követte e hagyományt. Az okfejtés kikezdhetetlen volt: mivel nincs zsidó nép, nincs zsidó nyelv sem. A megfogalmazás egyben az újkeletű zsidó nacionalista mozgalmakra való reakci-

---

[38] *Nagy Lajos:* A lázadó ember. Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1977. 451.

[39] *Kellér Andor:* Mayer Wolf fia. Wahrmann Mór életregénye. Budapest, Szerző [1941]. 27–28.; Mezei Mór regényes élete. Egyenlőség, 1925. nov. 28. 3–4.

[40] Wahrmann kiejtése nemcsak a vicclapoknak szolgált hálás témát, olykor képviselőtársai is csipkelődtek vele, így Ugron Gábor, aki egy napon azt kérdezte tőle, vajon miért hívja őt „Ogron"-nak, mikor oly szépen mondja, hogy „Ukulicsányi" Okolicsányi helyett. Pedig a magyarázat „egyszerű" volt: „A jiddis anyanyelvű és anyanyelvének kiejtési szabályai alól szabadulni nem tudó Wahrmann – írta Bakonyi József – képtelen volt nyílt szótagban o-t és zárt szótagban u-t mondani, mert ez a jiddis nyelvben nem fordul elő." L. *Bakonyi József:* A héber hangtan befolyása a jiddis nyelvre. In: Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw. Ed. Alexander Scheiber. Budapest, k. n., 1947. 26. Wahrmann akcentusának kipécézését amúgy minden bizonnyal elsősorban a közéletben elfoglalt jelentékeny szerepe váltotta ki. „A magyar nyelvet jól kezeli és kiejtése nem oly kemény mint hitsorsosai nagy részénél" – írta az első zsidó vallású képviselőt amúgy meglehetősen rosszmájúan bíráló Bogdányi Mór. L. *Bogdányi Mór:* Törpe nagyságok. Parlamenti életképek. Budapest, k. n., 1882. 110.

[41] *Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea:* A zsidó Budapest. I–II. köt. Budapest, Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. II. köt. 626.

[42] Práger Miklós visszaemlékezései szerint a Pesthez közeli Kiskunhalason 1914-ben a jiddist „csak a kevés, jórészt akkoriban bevándorolt vallásos hívők értették". L. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban: MZsML), XIX: Hagyaték. Práger Miklós emlékei.

[43] Idézi *Dan Miron:* A Traveller Disguised: The Rise of Modern Yiddish Fiction in the Nineteenth Century. New York, Schocken Books, 1973. 36.

[44] Idézi *Delphine Bechtel:* La guerre des langues entre l'hébreu et le yiddish: l'exclusion de la langue yiddish de la haskalah à l'État d'Israël. Plurielles (7), Hiver–printemps 1998–99. 27.

[45] Idézi *Jean Baumgarten:* Le Yiddish. Paris, Presses Universitaires de France, 1993. 88.

ót is tükrözte: „Zsidó nemzeti nyelv nincs, mert nincs zsidó nemzet."[46] Az a valami, amelyen egyes zsidók egymást közt érintkeztek, nem lehetett más tehát, mint „rettenetes zagyvalék, melyet hamisan zsidó nyelvnek is neveznek".[47] Nem lévén „se törvénye, se szabálya, se nyelvtana",[48] a német eme elfajzott változata nem tekinthető önálló nyelvnek, „zsargon" csupán. A jiddist szapuló cikkek lényege az volt, hogy a művelt embernek még az „esztétikai érzékét [is] sértő idegen idióma"[49], „a míveletlenség ezen stigmája"[50] s a kultúra abszolút összeegyeztethetetlenek: „mihelyt tanul valamit a zsargonzsidó — írta az *Egyenlőség* —, nyomban azon van, hogy valamely tiszta nyelvet sajátítson el".[51]

Mindennek az időről időre való elismétlése természetesen a jiddis s tágabb értelemben az (ultra)ortodox vallásfelfogás és életforma továbbéléséből fakadt. Az *Egyenlőség* konkrétan két réteget illetett kritikával. Bírálata egyrészt a neológ zsidóság és a mérsékelt ortodoxia *már* elmagyarosodott, de részben *még* jiddis nyelvű részéhez szólt. Ostorozta a rabbikat, akik jiddisül prédikáltak oly hitközségekben, „a hol az iskola, a ház, a társalgás, a gondolkodás tiszta magyar a zsidóknál is",[52] valamint azokat a világiakat, akik a hitközségi gyűléseken jiddisül tanácskoztak olyan városokban, „hol magyar a zsidó háza s beszéde".[53] Az *Egyenlőség* nem zsidó szerzőket is felsorakoztatott, emlékeztetendő kötelességére azt, aki „megfelejtkezve magáról visszaesik a jargonba". Ez ugyanis, figyelmeztette az olvasókat egy 1889-ben született cikk szerzője, „gyanakodásra hajlandó köznépünknél mindig rossz vért szül", s a művelt középosztályt is elriasztja a zsidókkal való társadalmi érintkezéstől: az ilyen „parlagi" modort tanúsító zsidók, jelentette ki a szerző, ne csodálkozzanak, „ha nem vezetik be őket a szalonba és nem ültetik az asztal mellé".[54]

Az *Egyenlőség* bírálatainak másik, mondhatjuk, fő célpontja persze az Unterland jiddisnyelvű zsidósága volt. „Ha szent ez az úgynevezett nyelv, akkor szent a ghetto is, a sárga folt is",[55] szörnyülködött Szabolcsi Miksa, ami, ha megfordítjuk a logikát — a tradíció oltalma szentesítette e tradíció fenntartásához szükséges jiddist — *mutatis mutandis* összegezte is az ultraortodoxia álláspontját. E „hűség a gettóhoz" elítélendő volt vallási szempontból, mert a judaizmus félreértelmezéséből fakadt; történelmi szempontból, mert a történelem folyama iránti értetlenségnek és a magyar nemzet iránti hálátlanságnak a jele volt; s társadalmi szempontból, mert óhatatlanul veszélyezte az egész „ma-

[46] *Szabolcsi Miksa:* Meturgeman. Zsidó nemzeti nyelv. Egyenlőség, 1908. jún. 7. 6.

[47] *Szabolcsi Miksa:* A nagyidai esethez. Egyenlőség, 1894. okt. 19. 1.

[48] *Szabolcsi Miksa:* Egy kis nyomás fölülről. Egyenlőség, 1896. okt. 25. 8.

[49] *Szabolcsi Miksa:* Meturgeman. Az intelligensek gyermekei a csodarabbik területén. Egyenlőség, 1903. ápr. 12. 5.

[50] *Mardochai Hajehudi [Szabolcsi Miksa]:* Győzött a butaság. Egyenlőség, 1890. szept. 12. 5.

[51] *Szabolcsi Miksa:* Meturgeman. Zsidó nemzeti... i. m. 6.

[52] *Szabolcsi Miksa:* Megjegyzések Jekelfalussy József adataihoz. Egyenlőség, 1898. dec. 11. 4. Szemben a hivatalos statisztikával, mely szerint, mint említettük, 54 ortodox, 2 neológ és 1 satus quo hitközségben prédikáltak jiddisül 1900-ban, a rendkívül jól informált Szabolcsi Miksa szerint, akinek értelemszerűen semmi oka nem volt, hogy feltupírozza ezeket a számokat, több mint 140 ilyen hitközség volt 1898-ban!

[53] *Szabolcsi Miksa:* A nagyidai... i. m. 1.

[54] Újabb tanács. Egyenlőség, 1889. febr. 10. 8–10.

[55] *Szabolcsi Miksa:* Egy kis nyomás... i. m. 8.

gyar Izrael" társadalmi elfogadottságát, befogadását: „Ha az orthodox templomban német-zsidó jargonban prédikálnak — írta 1892-ben Enyedi Mátyás, kolozsvári főrabbi —, úgy szemrehányás ez nekünk is, [...] úgy érintve van nem csupán az illető hitközség, hanem a hazai zsidóság egyeteme is."[56] Az *Egyenlőség* itt valójában nem az érintett személyekhez szólt, pontosan tudta, hogy tudomást sem vesznek róla. A cél a nyilvános megbélyegzés volt. A hangnem itt volt a leghevesebb. „Hisz ez az irány a czigányok nívójára szállítja le a zsidóságot. [...] Hisz ez az őrültséggel határos!"[57], fakadt ki Szabolcsi, mikor beszámolt arról, hogy a máramarosszigeti rebbe újfent megtiltotta híveinek, hogy más nyelven prédikáljanak, vagy hallgassanak prédikációt, mint jiddisül.

Az elítélés, az elutasítás tehát megfellebbezhetetlen volt. Ám fontos aláhúzni, hogy motivációja nem volt egyöntetű. Mint neológ zsidók, az *Egyenlőség* szerzői a jiddisben minden bizonnyal valóban anakronisztikus jelenséget láttak, az elnyomás századainak súlya alatt véleményük szerint szellemi elcsökevényesedésnek indult judaizmus kinövését. Mint az újkort igenlő művelt középosztály tagjai minden bizonnyal őszintén úgy vélték, hogy a „zsargon" bebörtönzi a zsidókat egy kulturálisan alacsonyabbrendű állapotba. Ebből a szempontból a jiddis bírálatának (intő) célja, ha mégoly reménytelen is, a jiddis nyelvűek jó útra terelése volt.

Ugyanakkor a külső nyomás semmibevétele volna azt feltételezni, hogy ez a legkisebb mértékben sem szabta meg a neológ diskurzust, amely — akár öntudatlanul — fél szemmel az esetleges nem zsidó olvasó felé tekintett, s ez-esetben egyértelműen arra törekedett, hogy elhatárolódjék az asszimilációt elutasító zsidóktól.

A kép teljessége csak akkor ragadható meg, ha e diskurzus mindkét aspektusát tekintetbe vesszük, s csak akkor érthető meg teljes összetettségében, ha szem előtt tartjuk, hogy e két aspektus nem alkotott két különálló vonulatot. Mivel a többségi társadalomba integrálódó zsidók részlegesen interiorizálták e társadalom meghatározó nézeteit s követelményeit, olyan kettőségről van itt szó, amelynek elemei nem szétválaszthatók.

Két észrevétel: egyrészt, az elméleti elítélés és a jiddishez kötődő zsidók iránt tanúsított pragmatikus magatartás — aligha meglepően — nem mindig volt összhangban egymással. Miközben menydörgött a „zsargon" ellen, az *Egyenlőség* soha nem kifogásolta, hogy jiddisül prédikálnak a Rumbach utcai zsinagógában, amelyet 1872-ben a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) éppen azért épített, hogy kielégítse a hagyományosabb felfogású tagjainak igényeit, s így elejét vegye a Budapesti Orthodox Hitközségbe való átlépésüknek.[58] Az *Egyenlőség* az ugyancsak a PIH-hez tartozó csortkovai rebbét követő Tisza Kálmán téri haszid imaházzal szemben is gondosan tartózkodott minden kritikától, sőt rendre hangoztatta, hogy formálisan ez az imaház is a PIH-hez tartozik, ezzel

---

[56] *Dr. Enyedi Mátyás:* Modus vivendi. Egyenlőség, 1892. júl. 22. 4.

[57] *Szabolcsi Miksa:* „Meturgeman. Az intelligensek... i. m. 5.

[58] A Rumbach utcai zsinagóga, úgymond, felekezetpolitikai hátteréről l. *Haraszti György:* Két világ határán. Tradíció és modernitás: a Rumbach utcai zsinagóga és hívei. In: *Uő:* Két világ határán. Budapest, Múlt és Jövő, 1999. 149–184.

is „bizonyítván" a neológ hitközség toleranciáját s a neológ–ortodox különválás abszurditását.[59]

Érdemes másrészt megjegyezni, hogy a neológ aktivisták sem alkottak, nézeteiket tekintve, egy homogén tábort. A jiddis megbélyegzésének, az ortodox vezetőség elleni folytonos kirohanásoknak, az ultraortodoxia ostorozásának az *Egyenlőség*en kívül alig találjuk nyomát a kisebb jelentőségű felekezeti periodikákban, az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság (IMIT) évkönyveiben, illetve — s főleg — a *Magyar Zsidó Szemle*ben, amelynek a Rabbiszemináriumhoz és a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájához való kötődése révén sokkal inkább volt valamiféle „hivatalos" jellege, mint a PIH-hez ugyan közel álló, s tőle anyagilag részben függő, de alapjában véve mégis függetlennek tekinthető, befolyását tekintve ugyanakkor mindezeket messze felülmúló *Egyenlőség*nek. A *Magyar Zsidó Szemle* tudományos jellege természetesen magával vont bizonyos visszafogottságot. De nem csupán erről volt szó. A neológ közélet aktív résztvevői között húzódó belső választóvonalak persze roppant képlékenyek, mindazonáltal mégis kivehetők. A *Magyar Zsidó Szemle* konzervatívabb volt vallási szempontból, és sokkal óvatosabb politikai nézeteinek kifejtésében. Az *Egyenlőség* nyitottabb volt a vallási követelményeket a modern (városi) élettel összhangba hozó, esetleges újabb vallási reformok irányában, politikailag egyszerre volt jóval emfatikusabb hazafiasságának hangoztatásában, majd — idővel — jóval fogékonyabb a haladó eszmék iránt. Az előbbi érzékenyebb volt az ortodoxia vádjára, miszerint a neológ zsidók már nem is tekinthetők zsidóknak, az utóbbi érzékenyebb volt a nem zsidók vádjára, miszerint az ortodox zsidók a magyar zsidóság szégyene. Sematizálva, a *Magyar Zsidó Szemle* inkább tekinthető a neológ judaizmus szócsövének, az *Egyenlőség* inkább a zsidóságához s a felekezeti élethez kötődő asszimiláns kis- és középpolgárság szószólójának.

IV.

A századforduló éveiben új hangok jelentek meg, az addig fenntartott álláspontok mellé rendelődtek, illetve helyükbe léptek. 1903 decemberében, Mezei Ernő egy, az *Egyenlőség*ben közölt cikkét egy jiddis versből vett (latin karakterekkel átírt) idézettel fejezte be. A költemény szerzője „a most híressé vált zsidó jargon-költő", Morris Rosenfeld volt.[60] A modern jiddis költészet egyik első képviselője, a lengyel Oroszországban született Rosenfeld (1862–1923) a nyolcvanas évek elején elhagyta Oroszországot, 1886-ban New Yorkban telepedett le, itt tengette a Lower East Side zsidó munkásainak nyomorúságos életét.

---

[59] A demonstráció ez esetben magától kínálkozott, ugyanis a Tisza Kálmán téren valójában két haszid imaház is működött; „az egyikbe — írta az *Egyenlőség* — azok a csortkovai hívek járnak, kik a nagyhitközségtől nyertek imaházra való koncessziót, a másikba azok, kik chaszideus imaházra csak orthodox koncessziót tartanak alkalmasnak." A Pesti Izraelita Hitközséghez tartozó imaházat vezető Gaizler Salamon (Geisler Salamon – Chajim Selómó Gaizler) alelnöke volt egyben az ugyanott működő csortkovai haszidokat tömörítő önsegélyező egyesületnek. L. *Szabolcsi Miksa:* Kerületi templom. Egyenlőség, 1906. márc. 18. 1.; Statuten des Selbsthilfsvereins der in Budapest wohnenden jüdischen Galizianer. Budapest, Fichner U. és Fia, 1906. 14.

[60] *Mezei Ernő:* A zsidó bátorság. Egyenlőség, 1903. dec. 27. 5.

Miután egy harvardi professzor, Leo Wiener által lefordított verskötete 1898-ban *Songs From the Ghetto* címmel megjelent angolul, Rosenfeldet rövid időre felkapta a hírnév.[61] A németre, franciára, csehre, lengyelre s Gorkij által oroszra lefordított költő színrelépése önmagában is kihívást jelentett a jiddis nyelv s a műveletlenség axiomatikus azonosítása ellen.

Az *Egyenlőség* reakciója ambivalens volt. A könyvreklámot, mondhatni, sohasem közlő hetilapban 1904-ben megjelent hirdetmény tájékoztatta az olvasót, hogy Schlesinger József könyvkereskedő „eredeti jargon nyelven" kiadta Rosenfeld „összes dalköltemények"-t.[62] Az *Egyenlőség* beszámolt olvasóinak „a nagy zsargon poéta"[63] betegségeiről, gondjairól, majd az 1907-ben a egész világot bejáró — téves — halálhírét követően, közzétett egy terjedelmes nekrológot, amelynek névtelen szerzője (valójában a főszerkesztő fia, Szabolcsi Lajos) nemcsak, hogy kiemelte Rosenfeld „irodalomtörténeti jelentőségét",[64] de egy óvatos lépést is tett az *Egyenlőség* által kárhoztatott „gettózsidóság" e *par excellence* szimbólumaként kezelt jiddis nyelv elismerése felé: „A nyelv, a zsargon nyelv, melyet hallani is rossz a fülnek, melyre, mert a gettót juttatja eszébe, szinte averzióval neszel a művelt, a modern zsidó is, megszépült a Morris Rosenfeld verseiben. Muzsikája, bája, poézise leköt és elvarázsolt királyleányt ösmerünk meg e hamupipőkében. Lehet, hogy ez érzéki csalódás. Lehet, hogy a lelkünkben rezonáló hangok, az elménket megkapó gondolatok, a szívünket megrázó érzelmek azok, amik megejtenek. A nyelv pedig csak mind ettől szépül meg, vagyis a tartalom feledteti a formát. Minek kutatnók? E pillanatban ezt eldöntetni úgysem lehet."[65]

Egy európai felolvasó turné keretében Rosenfeld egy évvel ezután Budapestre is ellátogatott. Az *Egyenlőség* részletesen beszámolt a Royal szállóban megrendezett, „fényesen sikerült"[66] irodalmi estről, de a jiddis elismerése tekintetében ugyanakkor sebtiben vissza is hátrált: Rosenfeld nyelvezete kétségtelenül rafinált, ismerte el, ám a költő előadása mégis azt bizonyította, „hogy ez egy lehetetlen nyelv, hogy nem lesz más sohasem, mint az elmaradottak idiómája".[67] A visszalépés magyarázata minden bizonnyal az időközben megtartott csernovici konferencia volt. A bukovinai fővárosban egy hónappal azelőtt rendezett konferencia résztvevői, a *Bund*, a *Poálé Cion*, az általános cionisták képviselői, valamint számos jiddis író és filológus azért jöttek össze, hogy egyeztessék nézeteiket a jiddis politikai státuszát illetően, s előmozdítsák elismerését a gazdasági, társadalmi és kulturális életben. A résztvevők hosszas vita után hozott határozata a jiddist „a zsidó nép egyik nemzeti nyelvének" nyilvánította.[68]

[61] *Charles A. Madison:* Morris Rosenfeld. In: *Uő:* Yiddish Literature: Its Scope and Major Writers. New York, Frederic Ungar Publishing Co., 1968. 151–164.; *Edgar J. Goldenthal:* Poet of the Ghetto: Morris Rosenfeld. Hoboken (N. J.), Ktav Publishing House, 1998.

[62] Egyenlőség, 1904. szept. 25. 13. Schlesinger József nyomdája és könyvkereskedése a Király utca 1. sz. alatt, vagyis az Orczy-házban volt.

[63] A vak költő. Egyenlőség, 1907. máj. 26. 10.

[64] Morris Rosenfeld 1862–1907. Egyenlőség, 1907. aug. 4. 6.

[65] Uo. 7.

[66] Morris Rosenfeld. Egyenlőség, 1908. okt. 17. 8.

[67] Uo.

[68] Idézi *Emanuel S. Goldsmith:* Modern Yiddish Culture. The Story of the Yiddish Language Movement. New York, Fordham University Press, 1997. 189. A konferenciáról l. még *Joshua A.*

Ez már sok volt az *Egyenlőség*nek, amelynek a konferenciára kiküldött tudósítója ekképpen összegezte az eseményt: „Legalizálni akarták ezt a korcs fattyút."[69] A Rosenfeld pesti felolvasásáról közölt beszámoló is egyértelműen erre reagált, mikor azt írta: „A zsargonban csaknem minden ferde és rontott és ezt akarnák föltolni a zsidók nyelvének?"[70] Az *Egyenlőség* ezen a fordulóponton paradox helyzetben találta magát, fenntartván álláspontját a jiddis, e „nyelvek roncsa"[71] s a műveletlenség közti lényegi kapcsolatról, miközben magasztalta a jiddis költő „genialitás"-át,[72] mely költő e nyelvet „olyan magas művészeti fokra tudta emelni, hogy ezen a nyelven irt verseivel is világhírre tudott szert tenni".[73]

Az *Egyenlőség*nél azonban merészebb hangok is elhangzottak; így Rosenfeld magyar fordítója, a budai izraelita hitközség főrabbija, Kiss Arnold részéről. Egy 1904-ben kiadott verseskötete után, amely, bár a borító ezt nem tüntette fel, kétharmadrészben Rosenfeld verseinek fordítását tartalmazta,[74] Kiss 1908-ban egy egész kötetet szentelt a költő bemutatásának.[75] A kötetet bevezető előszó ugyanabban az évben megjelent — némileg módosított változatban — a *Magyar Zsidó Szemlé*ben, s jócskán bővített változatban az IMIT évkönyvében.[76]

Rosenfeld, írta előszavában Kiss, „annak tanúbizonyságát tudta nyújtani, hogy ez a sokak által megvetett, első pillanatra darabos, muzsikátlan, fülsértő nyelvidoma [sic!] a legmélységesebb érzelmeknek kifejezésére annyira alkalmas, hogy rejtett szépségeit más nyelven alig lehet visszatükröztetni. Vannak könnyei és sóhajai ennek a jargonnak, amiket más nyelven elsírni és elsóhajtani alig lehetséges."[77]

Kiss Arnold tolla alatt a jiddis ekképpen szükségszerűen legitimmé, sőt a zsidó lélek kifejezőjévé vált, azon zsidó „népgéniusz" tanúságtételévé, amely Rosenfeld személyében leghíresebb „népköltő"-jét üdvözölhette.[78] Meglehetősen messze vagyunk itt a klasszikus asszimilációs szemlélettől. Mi történt?

Fishman: Attracting a following to high-culture functions for a language of everyday life: The role of the Tshernovits Language Conference in the rise of Yiddish. In: Never Say Die! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters. Ed. Joshua A. Fishman. The Hague – Paris – New York, Mouton Publishers, 1981. 369–394.

[69] *jh.*: Jidis. Jegyzetek egy érdekes kongresszusról. Egyenlőség 1908. szept. 20. Melléklet. 2.

[70] Morris Rosenfeld. Egyenlőség, 1908. okt. 17. 9.

[71] Uo. 8.

[72] Uo. 9.

[73] Morris Rosenfeld. Egyenlőség. 1908. okt. 10. 12.

[74] *Kiss Arnold:* A pap hárfája. Budapest, Singer és Wolfner, 1904. A borítóval azonos belső címoldalt egy második követi: „Ghettó-dalok: (Morris Rosenfeld)".

[75] Morris Rosenfeld költeményei (Gettódalok). Budapest, Deutsch Zsigmond és Társa, 1908. Rosenfeldnek időközben megjelent egy verse egy 1905-ös antológiában is, a vers eredeti nyelvének megjelölése nélkül! L. *Feleki Sándor:* Idegen költőkből. Budapest, Magyar Zsidó Könyvtár, 1905.

[76] *Kiss Arnold:* Morris Rosenfeldről. Magyar Zsidó Szemle, 1908. 1. sz. 30–45.; *Dr. Kiss Arnold:* Jargon irodalom és költészet. In: Évkönyv. 1908. Szerk. Bánóczi József. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1908. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XXV.) 41–80.

[77] *Dr. Kiss Arnold:* Előszó. In: Morris Rosenfeld költeményei... i. m. 5–6.

[78] Uo. 6., 15.

Mindenekelőtt mindenki számára egyértelművé vált: a keleti zsidóság elsöprő többsége, s az 1880-as évektől Kelet-Európából milliószámra kivándorló zsidók nagy része semmi jelét nem mutatta annak, hogy elpártolni szándékozna jiddis anyanyelvétől. Akármilyen lett légyen a jiddis mint nyelv és mint szimbólum megítélése, a tény, hogy a 20. század hajnalán a világ zsidóságának 60-75%-a továbbra is a jiddis valamelyik variánsát beszélte,[79] nehézzé tette az elutasítás maradéktalan fenntartását. Amikor Heinrich Gabel, a Reichsratba 1907-ben beválasztott négy cionista képviselő egyike azt követelte, hogy Galíciában és Bukovinában a jiddist is lehessen használni az adminisztrációval való kontaktusban, az *Egyenlőség* ellenezte ugyan, hogy „mint zsidó nyelv szerepeljen a zsargon", de elismerte a követelés jogosultságát: „Csakugyan milliók használják ezt a nyelvet, tehát lehet annyi joga, mint akármi más nyelvnek."[80]

Ennél is fontosabb, hogy maga a jiddis nyelv alakulása is új helyzetet teremtett. „Ma már a zsargon nyelv ott tart — írta Kiss Arnold —, hogy nem lehet többé vállvonogató szánalommal letekinteni reá, de figyelembe kell venni keletkezését, fejlődését és új alakulásait."[81] S valóban: a reformzsidóság által a vallási fanatizmus és a kulturális elmaradottság szimbólumaként láttatott jiddis az 1900-as évekre belépett a modernitásba. Kialakult ekkora egy modern jiddis nyelv, megszületett a jiddis önálló nyelvként való elismertetésén munkálkodó modern jiddis filológia, megjelent egy modern nyelvezetű s témájú jiddis irodalom, amelynek legjelesebb képviselői — Mendele Moykher Sforim (1836–1917), Yitshok Leyb Perets (1851–1915) és Sholem Alekhem (1859–1916) — már életükben klasszikussá váltak. A jiddist már nem lehetett csupán a „gettó" nyelvének tekinteni. A századfordulón a kelet-európai zsidóság politikai egyenlőségéért folytatott küzdelmének, társadalmi modernizációja érdekében kifejtett propagandájának a nyelvévé is vált; létrejött egy, mind Kelet-Európában, mind a kivándorlás főbb központjaiban rendkívül dinamikusan fejlődő modern jiddis nyelvű kulturális élet, a maga lapjaival, folyóirataival, színházaival, operettjeivel stb.[82]

Az asszimilációt hirdetők szempontjából ezek a fejlemények persze nem voltak egyértelműek. Az oroszországi zsidó politikai mozgalmak a zsidóságot etnikai alapon definiálták, s a különféle szocialista szervezetek, különösen a Bund, hevesen vallásellenesek voltak. Ám ha e politikai mozgalmak s a magyar neológia végső céljai alapvetően különböztek is, abban egyetértettek, hogy a célhoz vezető út csakis a zsidó tömegeknek az ortodox vezetők „járma" alól való felszabadításán s társadalmi és kulturális modernizációján keresztül vezethetett. A „zsargon-irodalom" nagyjai — írta Kecskeméti Ármin makói főrabbi *A zsidó irodalom története* című, az IMIT által 1909-ben kiadott s pályadíjjal ju-

---

[79] *Frigyes Lajos:* A zsidók természetrajza. Embertani-, kórtani-, psychologiai és ethikai vázlat. Budapest, Zsidó Szemle, 1920. 113.; *Ruppin:* i. m. 289.; *Goldsmith:* i. m. 264.

[80] Glosszák a hétről. Egyenlőség, 1907. júl. 28. 3.

[81] *Kiss:* Előszó. I. m. 15–16.

[82] *Goldsmith:* i. m. 87–95.; *Miron:* i. m.; *Nancy L. Green:* Les travailleurs immigrés juifs à la Belle Époque. Paris, Fayard, 1985.; *Jonathan Frankel:* Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism and the Russian Jews, 1862–1917. Cambridge, Cambridge University Press, 1981.; *Irving Howe:* World of our Fathers. New York – London, Harcourt Brace Jovanovich, 1976. 417–554.

talmazott könyvében — már eddig is „mindannyian megbecsülhetetlen kulturmissziót teljesítettek".[83]

A kivándorlás központjaiban kibontakozó jiddis nyelvű kulturális élet is ellentmondott persze a történelmi fejlődés neológ szemléletének. Ám azon erényén túl, hogy — mint írta Kiss Arnold — jótékony hatással volt „a zsidóság önérzetének ébrentartására",[84] e nagyvárosi modern jiddis irodalom s színház önmagában is dicséretes volt, hiszen a neológ zsidóság által oly kedvelt kifejezéssel élve „kulturmissziót" teljesített. A fordítások révén bevezette az olvasókat s a színházak látogatóit a nem zsidó kultúrába, s olyan, a londoni Orient névre hallgató, „legújabb vívmányokkal berendezett elegáns állandó színház"-hoz[85] hasonló létesítmények kialakításával járt karöltve, amelyek mindjobban igazodtak a modern nyugati világ kulturális intézményrendszeréhez.

E fejleményeket a neológ aktivisták aligha ítélhették el, s erre annál is kevésbé volt okuk, hogy a jiddis irodalmat a művelt magyar közvélemény is kezdte elismerni. Az áttörés egyértelműen Morris Rosenfeld nevéhez köthető. A költő — persze aligha meglepően — nem nyerte el a Néppárt napilapjának tetszését.[86] A *Budapesti Hírlap* is csak ajkbiggyesztve írt róla.[87] De a legtöbb sajtóorgánum, így az *Új Idők*, a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló*, *A Hét*, a *Nyugat*, a *Huszadik Század*, az *Úttörő* vagy a *Szocializmus* egyhangúan s gyakran ditirambikus hangnemben méltatta Rosenfeld költészetét,[88] s a „bámulatosan jellemző és mindig plasztikus zsargon"-t — így a *Szocializmus* — amelyet, jelentette ki az *Új Idők*, Rosenfeld „művészivé csiszolt".[89] Az „igazi poéta"[90] rangjára emelt költő verseit 1907-ben még a Petőfi Társaság ülésén is felolvasták. „A magyar publikum — jegyezte meg *A Hét* 1908-ban — most Rosenfeld puszta nevétől könnyben olvad szét".[91] A költő sikere minden bizonnyal hozzájárult a jiddis nyelv értékelésének alakulásához. Egy 1911-ben megjelent tanulmányban a

---

[83] *Dr. Kecskeméti Ármin:* A zsidó irodalom története. I–II. köt. Budapest, Izr. Magyar Irodalmi Társulat, 1909. II. köt. 297–298.

[84] *Kiss:* Jargon irodalom... i. m. 59.

[85] *Lakatos Lajos:* Szombat-esték. In: Cultur-Almanach. 1911–1912. Szerk. Dr. Hevesi Simon. Budapest, Országos Magy. Izraelita Közművelődési Egyesület, 1912. 76.

[86] *p.k. [Pogány Kázmér Kálmán]:* A gettótól máig. Alkotmány, 1908. okt. 17. 1–2.

[87] Morris Rosenfeld. Budapesti Hírlap, 1908. okt. 15. 14.

[88] *(d.-) [Dömötör István]:* Morris Rosenfeld. Új Idők, 1907. aug. 4. 138–139.; Morris Rosenfeld Budapesten. Pesti Hírlap, 1908. okt. 15. 9.; *Zuboly [Bányai Elemér]:* A nemzeti zsargon. In: Zuboly könyve. Bányai Elemér válogatott munkái. Összeáll. Mikes Lajos. Budapest, Budapesti Újságírók Egyesülete, 1916. 180–182. (Zuboly cikke eredetileg a Pesti Napló 1908. okt. 18-ai számában jelent meg.); A pap hárfája. A Hét, 1904. jan. 3. 15.; *Ignotus [Veigelsberg Hugó]:* Zsargon. In: *Uő:* Kísérletek. Czikkek és képek. Budapest, Nyugat, 1910. 278–297.; *Jacobi Lívia:* A Ghetto dalai. Huszadik Század, 1903. 7. sz. 603–607.; *Lucentius [Fényes Samu]:* Morris Rosenfeld. Úttörő, 1907. aug. 3. 11–13.; *Bálint Aladár:* Morris Rosenfeld költeményei. Szocializmus, 1907–1908. 12. sz.. 380–381.

[89] *Bálint:* i. m. 381.; Morris Rosenfeld. Új Idők, 1907. aug. 4. 139.

[90] Morris Rosenfeld Budapesten. Pesti Hírlap, 1908. okt. 15. 9.

[91] *Aszmodéusz [Kramer (Kéri) Pál]:* Morris Rosenfeld. A Hét, 1908. okt. 18. 679. Érdemes megjegyezni, hogy e „magyar publikum", a felekezeti sajtót is beleértve, egy árva szót sem szólt Rosenfeld elkötelezett cionizmusáról. Mindenesetre aligha nem ő volt ez idő tájt az egyetlen költő Magyarországon, akinek műveit egyszerre olvasták fel a Petőfi Társaság előtt s a Magyarországi Cionista Szervezet máramarosi csoportjának „agitációs ünnepélyén". L. Ahavat Cion, 1908. márc. 15. Magyar nyelvű melléklet. 6.

nyelvművelés tudományos folyóirata az önálló nyelvek közé sorolta a „jiddiszsargon"-t, amelynek „az európai nyelvekbe való beférkőzését" a szerző szerint „rendkívül éles kifejező ereje és különböztető képessége" magyarázta.[92]

Mindez — a jiddis virágzása, belépése a modernitásba, szocio-kulturális metamorfózisa, újdonsült irodalmi szalonképessége — hozzájárult ahhoz, hogy a neológ aktivisták körében megváltozzék a jiddis megítélése. De nem ez volt az okozója.

„Társadalmi egyenjogúsításunk nem következhetik be mindaddig, míg a társadalom belekapaszkodhatik az orthodoxok kisebb-nagyobb botlásaiba és tapintatlanságaiba. Orthodox testvéreink »bűneiért« egyformán meg kell szenvednünk nekünk is"[93] – írta a kolozsvári főrabbi abban a fentebb idézett cikkében, amelyben hangot adott azon általánosan elfogadott véleménynek, miszerint az ortodoxia kötődése a jiddishez óhatatlanul káros visszahatással van az egész magyar zsidóságra. A neológ zsidók a jiddist, s konkrétan a jiddis nyelvű ultraortodox zsidókat tehát részben azért ítélték el, mert meg voltak róla győződve, hogy ez utóbbiaknak az asszimiláció, mondhatni, minden formáját elutasító magatartása késleltette, illetve megakadályozta a magyarországi zsidóság egészének végleges társadalmi integrációját. Ez a meggyőződés hármas posztulátumon alapult: a neológia adottnak tekintette, hogy az asszimiláció követelménye megkülönböztetés nélkül vonatkozik minden zsidóra, hogy a jiddis nyelvű ortodoxia a többségi társadalom osztatlan ellenérzését váltja ki, és hogy egyik fő oka az antiszemitizmusnak. Ám idővel kitűnt a neológ aktivisták számára, hogy e posztulátumok egyike sem felel meg igazán a valóságnak.

A politikai osztály által rendre hangoztatott felhívások a minél teljesebb asszimilációra, a „galíciai" zsidók nem kevésbé rendszeres megbélyegzése látszólag valóban megerősítette a zsidók teljes és kivétel nélküli elmagyarosodása iránti követelmény fennállását. Csakhogy a szónoklatok és a tettek között messze nem volt tökéletes átfedés. Mint köztudott, a politikai hatalom 1871-ben hivatalosan is elismerte az ortodox zsidók jogát, hogy hitközségeiket, a neológoktól elkülönülő szervezetüket a 16. században kodifikált *Sulhán Árukh* nevű törvénykönyv alapján szervezzék meg.[94] Az ortodox szervezet alapszabályzatának jogszabályként való elismerésével viszont olyan közösségi életvitel fenntartását szavatolta, amely — s ez mindenki számára világos volt — *de facto* kizárta a magyar nemzettel való elsődleges azonosulás lehetőségét.

A vallásszabadság liberális elvének sérthetetlensége nevében a kiegyezéskori politikai elit *de jure* elismerte tehát az ortodoxok jogát, hogy a zsidók által véleménye szerint követendő úttól eltérő alternatívát válasszanak. S ezt a későbbiekben sem kérdőjelezte meg. Ellenkezőleg: a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1906-ban minden további nélkül érvényre emelte az ortodoxok új szervezeti szabályzatát, amely nemcsak, hogy konszolidálta az eddig ideiglenes jel-

[92] *Szász Béla:* Budapesti nyelv. Magyar Nyelvőr. 1911. 3. sz. 126–127.

[93] *Dr. Enyedi Mátyás:* Modus vivendi. I. m. 4.

[94] A „Magyar és Erdélyország autonom hittörvényhü zsidó hitfelekezet"-nek a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1871. nov. 15-én megjelent, 26915. sz. rendelete által jogszabályként elismert szervező alapszabályzatát l. *Zeller Árpád:* A magyar egyházpolitika 1847–1894. I–II. köt. Budapest, Boruth, 1894. I. köt. 976–988.

legű ortodox szervezetet, hanem ezen belül túlsúlyt biztosított a kisebb és a hagyományokhoz legjobban kötődő, nem kis részben haszid hitközségeknek.[95]

A nyelvi és kulturális asszimiláció kívánalma kétségtelenül fennállt a magyar zsidóság egészével szemben, ám mint tényleges, többé-kevésbé kényszerítő erejű követelmény csak a többségi társadalomba integrálódó s ennek keretében társadalmilag felemelkedni igyekvő zsidókkal szemben jelentkezett. Túl a dörgedelmes szónoklatokon, a hatalom valójában meghagyta tehát a lehetőséget mindazon zsidóknak, akik azt óhajtották, hogy életüket — a társadalmi felemelkedésről való lemondás árán — továbbra is a magyar társadalomtól és kultúrától való, úgyszólván teljes elhatárolódásban éljék le.

Megjegyzendő, hogy a mindenkori hatalomnak taktikai megfontolásokból is érdekében állt kesztyűs kézzel bánni az ortodoxiával. Szemben ugyanis a többségi társadalomba politikai szempontból is integrálódó, vagyis politikai nézeteit tekintve is diverzifikálódott neológ polgársággal, az ortodox zsidók támogatására a hatalom mindaddig biztosan számíthatott, amíg békén hagyta őket. Aminthogy szinte teljesen békén is hagyta őket: rendre elutasította a neológia unifikációs terveit, s pár, az ún. „zugiskolák" felszámolását elvileg elrendelő, ám tényleges politikai akarat híján halvaszületett rendeleten túl, valójában mindvégig behunyta a szemét ezekkel az illegális, az akkulturációt alapvetően gátló jiddis tannyelvű iskolákkal szemben, amelyek az ország északkeleti megyéiben fenn is maradtak a dualizmus egész ideje alatt.[96]

A politikai hatalom olykor ugyan kísérletet tett arra, hogy a törvény erejével kényszerítse az ortodoxokat valamely — valójában elsődlegesen civilizatórikus szempontból elfogadhatatlannak ítélt — vallási előírás felhagyására. De a tiltakozás hatására gyorsan visszakozott. Az 1899-ben kiadott, az újszülött körülmetélt péniszének fertőtlenítését szolgáló hagyományos eljárást higiénikus okokból megtiltó rendelet egy évvel későbbi visszavonása jellemző példája e kíméletes elbánásnak.[97]

A hagyományos zsidó élethez való kötődésből fakadó partikularizmus teljes felszámolását persze számos — természetesen nem kizárólag — nem zsidó közéleti szereplő is szorgalmazta, a politikusokhoz képest gyakran jóval radikálisabb megfogalmazásban. Ám, mint idővel kiderült, az álláspontok valójában itt is eltérőek, olykor egymással ellentétesek voltak. Tóth Béla, a népszerű *Esti levél* c.

---

[95] Az Ortodox Közvetítő Bizottság által a VKM-hez 1905. nov. 29-én beterjesztett új szervezeti szabályzatot jóváhagyó 1906. jan. 9-én, 102.284/905. sz. alatt kelt rendeletről l. *Eisner Jenő:* Az izraelita hitfelekezet [sic!] és hitközségeket érintő törvények és rendeletek gyűjteménye. Karcag, k. n., 1925. 11–12.; Magyarország közoktatásügye az 1905. évben. Budapest, Athenaeum, 1906. 10.

[96] Egy korabeli becslés szerint az 1870-es években csupán Máramaros megyében legalább 200 zugiskola működött. L. *Sichermann Mór:* A zsidók. In: Máramaros vármegye egyetemes leírása. Szerk. Szilágyi István. Budapest, k. n., 1876. 302. A zugiskolák bezárására felszólító rendeletekről l. *Eisner:* i. m. 134–141.

[97] „A körülmetélési eljárásnak közegészségügyi szempontból való szabályozása tárgyában" hozott, 1899. nov. 25-én kelt 131.831. sz. belügyminisztériumi rendeletet „a legtekintélyesebb [ortodox – *K. M.*] izraelita hitközségek" kérésére az 1900. nov. 20-ai 97.149 sz. rendelet hatályon kívül helyezte. L. Magyarországi rendeletek tára. 1899. I–II. köt. Budapest, Magyar Királyi Belügyministerium, 1899. II. köt. 1887–1890.; Magyarországi rendeletek tára. 1900. I–II. köt. Budapest, Magyar Királyi Belügyministerium, 1900. II. köt. 671–672.

tárcák szerzője maradéktalanul elítélte az „érthetetlen" jiddist, s vele együtt a zsidóság azon rétegét, amely nem volt hajlandó tudomást venni arról, „hogy ez az ország Magyarország".[98] Az ifjabb Móricz Pál viszont, aki 1906-ban egy kis könyvet szentelt a Hajdú megyei haszid zsidóságnak, csupán mellékesen jegyezte meg egyik szereplője kapcsán, hogy ő is „persze főrészben a »jiddist« beszéli", ám ebben semmi kivetnivalót nem talált, mint ahogy a haszidok hagyományos öltözetében, illetve vallásuk előírásainak minuciózus követésében sem.[99] Általánosságban is észrevehető, hogy párhuzamosan az ortodoxiát ostorozó publicisztikával, a „múlt emlékeiben" élő ortodox zsidók s „ábrándos álom-élet"-ük egzotikus-romantikus ábrázolása visszatérő motívuma a századforduló tárcairodalmának.[100] Távol végül e romantikus megjelenítéstől, ám ugyancsak távol a kérdés asszimiláció szempontú megközelítésétől, voltak olyanok, így Zuboly is, akik az unterlandi zsidók „óriási bigottságá"-nak elmarasztalása mellett egyfajta etnológiai érdeklődéssel szemlélték e közeget, amely „minden furcsasága ellenére azért sokféle érdekességgel szolgál a vele foglalkozóknak". Zuboly külön kitért „a magyar zsargon, vagyis a jiddisch" szociolingvisztikai tanulmányozásának szükségességére, mivel e nyelv jövevényszavai, vélte a szerző, „mind egy-egy jelzőoszlop, mely olyan történelmi viszontagságok tényéről ad dokumentumot, miknek írott emlékei alig maradtak".[101]

Az ortodoxia, s főképpen az unterlandi ultraortodox zsidóság fennmaradása persze könnyen úgy tűnhetett, azok malmára hajtja a vizet, akik többé-kevésbé virulens ellenérzést tápláltak a zsidók iránt. Amint a Néppárt napilapja írta 1905-ben, „egy faj, amely kristályos tisztaságában tartotta fenn romokba dőlt világának sajátosságait, bár maga országát vesztette, szétzüllött a föld ezer tája felé, – ez a faj nem tud magyarrá lenni, még ha akar is".[102] Ám a neológ aktivisták fokozatosan felismerték: a zsidó „mint olyan" magyarrá válásának lényegi képtelenségét alaptétellé emelő antiszemitizmus *per definitionem* tagadta az asszimilációt igenlő és az azt elutasító zsidók közötti különbségtételt. „Vagy tettek-e valaha ellenségeink különbséget neológ és orthodox zsidó között?" – tette fel

---

[98] *Tóth Béla:* Esti levél. Pesti Hírlap, 1901. aug. 27. 8–9. Tóth Béla ádáz ellensége volt az antiszemitizmus minden megnyilvánulásának s nem kevésbé vehemens híve a teljes asszimilációnak: „Pusztuljon az idegenség, akár gondolat, akár név, akár szó, akár szokás, akár betű. [...] Mások! Irtsuk ki a föld színéről ezt a csúf szót." A másság maradéktalan kiirtása vezethetett csak az általa hőn óhajtott „teljes összeolvadás"-hoz, amelynek alapja a polgárosodás közös ideálja volt, Tóth szavaival: az „elektromos világítású Nagy-Szalonta". L. *Tóth Béla:* Elég-e? Pesti Hírlap, 1900. okt. 21. 2–3.

[99] *Ifjabb Móricz Pál:* Falusi zsidók. Debrecen, k. n., 1906. 60. Móricz lényegében tényként könyvelte el abszolút másságukat, azt kívánta csupán, hogy nagyobb számban térjenek át a mezőgazdasági tevékenységre. Az közülük, aki erre hajlandónak mutatkozott, így e „Márton zsidó", aki „a hajdúk közrendű népével sort kapál, kaszál, zsákol", számíthatott a hajdúk barátságára és tiszteletére. „Pajtás uram! Márton pajtás! A büszke hajdúk ekként tisztelik. [...] Sort dolgozik velök, tehát nem csúfondárolt »szomszéd«, hanem testvér, munkás testvér". Ez esetben nem számított sem „fültincse" – pláne ha az nem volt „kihívó nagy" –, sem az, hogy „külön tarisznyából tarisznyázgatja vallása szerinti sovány napi eledelét", elindult azon az ösvényen, amely „a bizalom, a szeretetérdemlés, a maradandóság útja..." L. Uo. 101–102.

[100] *Herczeg Ferenc:* Fehér Rózsa. A Hét, 1890. máj. 18. 318.

[101] Zuboly könyve... i. m. 181.

[102] Az orthodoxok. Alkotmány, 1905. márc. 1. 5.

1904-ben a választ magában foglaló kérdést Roboz Andor az *Egyenlőség*ben.[103] Az *Alkotmány* imént idézett cikke aligha hagyhatott efelől kétséget: „Erkölcseikben, elveikben, szokásaikban, vallási szertartásaikban ugyanazok. [...] Neológ is, orthodox is rothadt erkölcsű, buja, gondolkozásában gyalázatos, a katholicizmust reszketve utáló, a pénzre habzó szájjal vágyakozó, kegyetlen, tisztátalan. [...] A zsidóban nincs különbség. Egyképpen átka mind a két felekezet ennek az országnak."[104] Ha ráadásul az antiszemita retorika tett is olykor különbséget a magyar zsidóság e két tábora között, ez inkább az ortodoxia „javára vált"; „a faj tisztaságának teljes megőrzöttségében" ők legalább tüntetően vállalták, „amit, a neológoknál eltakarnak az apreciált külsőségek",[105] arról persze nem is beszélve, hogy szemben a neológ zsidókkal, az ortodoxoknak az antiszemiták szempontjából megvolt az az „előnyük", hogy hagyományos életvitelük jelentős mértékben gátolta társadalmi felemelkedésüket.

Az országot, vagy legalább is az észak-keleti megyéket feltételezetten elözönlő „kazárok" rémképe persze ideális lehetőséget nyújtott arra, hogy közvetetten s így politikailag elfogadható formában támadják az egész magyar zsidóságot. „Az antisemiták — írta a *Magyar Zsidó Szemle* 1901-ben — mindenütt azzal a hízelgő kijelentéssel kezdik, hogy a belföldi zsidó tisztességes ember, hasznos polgár, jó hazafi, szóval izraelita polgártárs, de a külföldi zsidó tömegesen vándorol be, csaló, parazita, tönkre teszi a népet, szóval kazár. [...] Hazánkban az antisemitizmus — a klerikális matadoroktól eltekintünk — a kezdő stádiumban van, midőn a galíciai zsidót szidják, de a magyar zsidót ütik."[106] A „kazárhajsza" valójában azok ellen irányul, írta Mezei Ernő egy évvel később, „akiket semmiféle divatos etnográfia révén sem lehet a máramarosi kazárfajtával kulturális és társadalmi közösségbe hozni. Bizony hamar rá kell jönnünk, hogy csak olyan sanda mészárosokkal van dolgunk, akik máshová ütnek, mint ahová néznek."[107] Ám éppen e meglátás, annak a ténynek a felismerése, hogy a kazárok elleni kirohanások valójában a neológ zsidóságot vették célba, nem járt következmény nélkül. Tekintve, hogy az antiszemiták „a kazárban a zsidót gyűlölik — írta az *Egyenlőség* 1911-ben —, nehéz megmaradni a magyar zsidóságnak eddig elfoglalt álláspontján a kazárokkal szemben".[108]

Az esetleges új álláspont kifejtésével az *Egyenlőség* adós maradt. De a felismerés, hogy a neológ zsidók integrációját az — amúgy még csak nem is egyöntetűen elítélt — ortodoxia önmagában nem hátráltatta, mintegy depolitizálta az ortodox zsidóság percepcióját, vagyis jelentős mértékben függetlenítette e percepciót az asszimiláció kérdésétől, s ezzel elősegítette az ortodoxiát jellemző vonásoknak, magának az ortodoxiának az újraértelmezését. Ám hogy ez való-

---

[103] *Roboz Andor:* Egy koporsó mellett. Egyenlőség, 1904. okt. 30. 2.

[104] Az orthodoxok. Alkotmány, 1905. márc. 1. 5. A gondolat természetesen nem volt új. Neológ és ortodox – jelentette ki Istóczy 1875. ápr. 8-i beszédében – nem más, mint „az ollónak két metsző ága, a melyeknek kiindulási pontja és czélja egy". L. *Istóczy Győző:* Országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai 1872–1896, Budapest, Szerző, 1904. 6.

[105] Uo.

[106] Társadalmi szemle. Magyar Zsidó Szemle, 1901. 2. sz. 116–117.

[107] *Mezei Ernő:* Kazár szolidaritás. Egyenlőség, 1902. ápr. 6. 2.

[108] A kazár-kérdés. Egyenlőség, 1911. jan. 29. 1–2.

ban bekövetkezzen, ahhoz az is kellett, hogy a neológ aktivisták a zsidóság belső fejlődése szempontjából is más szemmel tekintsenek e közegre. Ennek pedig előfeltétele volt, hogy az aktivisták szemében maga a neológ zsidóság fejlődése is megkérdőjeleződjék. Ez történt a századfordulón.

V.

„Itt-ott magasabb hullámokat vet a zsidó gyűlölet árja, [...] de ez az egész jelenség nem lehet egyéb, mint időleges visszaesés, a milyen a kultúra haladásában nem ritka tünemény", írta a *Magyar Zsidó Szemle* egy, a 19. század mérlegét megvonó cikkében. „Sokkal aggasztóbb a zsidóság jövője szempontjából — vélte az ezúttal névtelenségbe burkolódzó Blau Lajos — a belső ziláltság, a mely rajta erőt vett".[109] Noha a következő évek során e visszaesés időleges volta egyre inkább kétségessé vált — ami az antiszemitizmus értelmezésére is visszahatott —, a neológ aktivisták számára a dualizmus végéig a legfőbb aggodalom kiváltója, a legvégzetesebb jelenség az asszimiláns zsidóságnak a tulajdon zsidóságától való eltávolodása volt.

Az „évtizedek óta a fagypont felé irányuló"[110] vallásosságnak szentelt számtalan cikk és tanulmány, azon „művelt zsidók" bírálata, akiknek zsidóságukhoz fűződő viszonya arra a kapcsolatra korlátozódott, „melyet vele nyolcz napos korukban kötöttek",[111] a rendre visszatérő kifakadások azok ellen, akik zsidóságukat mint „sorscsapást"[112] élték meg, annál is inkább mély tanácstalanságot fejeztek ki, mivel a bevetett ellenszerek egyike sem bizonyult hatásosnak. A istentiszteletek terén alkalmazott formai innovációk nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, nem vonzották vissza a híveket a zsinagógákba.[113] Sem a kötelező vallásoktatás,[114] sem

---

[109] *[Blau Lajos]:* A letűnő évszázad. Magyar Zsidó Szemle, 1900. 1. sz. 3.

[110] *Dr. Blau Lajos:* Vallásunk jelenéről és jövőjéről. In: Évkönyv. 1900. Szerk. Bánóczi József. Budapest, Lampel, 1900. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XI.) 166.

[111] Önbírálat. Magyar Zsidó Szemle, 1903. 3. sz. 203.

[112] Részlet dr. Edelstein Bertalan rabbi róshasónói beszédéből. A Budai Izraelita Hitközség Értesítője, 1910. nov. 7.

[113] „Az istentisztelet reformálása, tetszetősebbé tétele, melytől az állapotok javulását várták, csalóka reménynek bizonyult" – írta Blau Lajos 1900-ban. L. *Dr. Blau Lajos:* Vallásunk jelenéről... i. m. 166. „Rendkívül csekély azok száma – panaszolta az Országos Rabbiegyesület haviközlönye 1908-ban –, a kiket a közös imára való vágy még napjainkban is arra késztet, hogy a hétköznapi istentiszteletben részt vegyenek". L. Istentiszteletünk. Magyar Izrael, 1908. okt. 1. 98. A templomtól való elmaradás nemcsak a nagyvárosi zsidóságot jellemezte. A gyulai zsidók, jegyezte meg reményvesztetten a helyi izraelita népiskola igazgatója 1903-ban, kizárólag „egy-két főbb ünnepnapon alkalmatlankodnak" a zsinagógában. L. Bródy Samu: Emlékezések. Gyula, Szerző, 1903. 14.

[114] „Soknál végeztünk szemmel láthatóan meddő munkát" – összegezte Eisler Mátyás, kolozsvári főrabbi a középiskolai vallásoktatás terén elért eredményeket 1909-ben. L. *Dr. Eisler Mátyás:* A főiskolai zsidó ifjúság szervezése. Magyar Izrael, 1909. jún. 1. 103.; A visszaemlékezések tükrében Eisler még így is eufemisztikusan fogalmazott. A vallásoktatás kapcsán már az 1869-es születésű Ignotus megemlékezett elemi majd alsógimnáziumi vallásoktatójának reménytelen erőfeszítéseiről, hogy beleverje a judaizmus alapjait „egy légió vásott, hitetlen, s minden szentből nevetséget űző lipótvárosi gyerekbe". L. *Ignotus:* Reczepczió. A Hét, 1894. szept. 30. 607. „A mi hittanóránkat – írta az 1884-ben született Szép Ernő – mi nem vettük komolyan, egész évben blicceltünk, mindig csak egypáran voltak ott és ha még el is mentünk, hát egész órán át szurkáltuk és hajigáltuk egymást, és folyton röhögtünk, mint a sakálok." L. *Szép Ernő:* Lila ákác. [1919.] Budapest, Szépirodalmi, 1976. 52. Az 1901-ben született és pesten iskolázott Kulcsár István emlékei hasonlóak voltak:

az ugyancsak kötelező ifjúsági istentisztelet[115] nem érintette meg a fiatal nemzedéket.

Azok a kulturális felekezeti intézmények sem keltették fel a célközönség remélt érdeklődését, amelyeket pedig már kifejezetten annak érdekében hoztak létre, hogy a zsidóság kulturális örökségének bemutatása révén megszilárdítsák a művelt középosztály zsidó önérzetét. Az 1894-ben alapított, „a zsidó érzés, a zsidó hit megerősítését" célzó Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak saját bevallása szerint nemigen sikerült túllépnie azon a szűk körön, amely „amúgy is rendületlenül ragaszkodik vallásához".[116] Noha az újságírói pályáját az *Egyenlőség*ben kezdő, majd a kultúrcionista *Múlt és Jövő* főszerkesztőjeként híressé vált Patai József kijelentése, miszerint mind az IMIT-et, mind az 1910-ben alapított Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületet „csak néhány zsidó intellektuel lelkesedése" tartja fenn, túlzónak tekinthető, tény, hogy e két intézmény jóval kisebb taglétszámmal büszkélkedhetett, mint a hasonló profilú németországi zsidó egyletek.[117]

Annak a belátása, amint írta Frisch Ármin, a PIH vallástanára s a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* szerkesztője 1903-ban, hogy az elmúlt ötven év, „a zsidó

„Az órák alatt zajongtunk, verekedtünk, vagy elmélyedtünk másirányú olvasmányainkba. [...] A felsőbb osztályokban kártyáztunk és sört ittunk az óra alatt. Ugyanezt a viselkedést hallottam más iskolába járó pajtásaimtól is." L. *Körmendi:* i. m. 64. Ha nem is ír a hittanórákon tanúsított magaviseletéről, Balázs Béla gyermekkori naplója mindenesetre egyértelműen felfedi, hogy a mindennapi iskolai kötelezettségek sorába ágyazódó hittan semmiféle érzelmi hatást nem váltott ki belőle. 1889. jan. 8.: „A hittanból én szerencsétlenül éppen azt tanultam meg, ami kimaradt, a leckét nem, de szerencsésen nem feleltem. Hittan után korcsolyázni voltam." 1899. jan. 15.: „Ma reggel korán keltem, tanultam is még egy kicsit a vallást az ágyban, hanem aztán csak eloltottam a lámpát és tovább aludtam, úgy hogy majdnem lekéstem a hittanról." 1899. jan. 21.: „Holnap nem szándékozom hittanra jönni, mert megakarok [sic!] egy rajzot csinálni. Nem lesz azt hiszem olyan nagy kár azért a hittanért, rabbi úgy sem akarok lenni." L. MZsML, XIX: Hagyaték. Balázs Béla naplója.

[115] Amint azt Adler Lajos, a PIH szertartásügyi előjárója 1908-ban óvatosan megjegyezte: „A hitközség áldozatkészségével nem áll arányban az elért eredmény." L. MZsML, Pesti Izraelita Hitközség, II. Szertartási ügyosztály. Az ifjúsági istentiszteletet felügyelő bizottság 1908. nov. 26-án tartott ülésének jegyzőkönyve. Bánde Zoltán, Csongrádi rabbi már nem volt ilyen diplomatikus: „Az a szombat délutáni ifjúsági istentisztelet, amelyre elkényszerítik őket s amely nem áll egyébből, minthogy [sic!] egy nagyon csekély jelentőségű ima keretében a tanárok vagy tanítók fel s alá sétálása mellett az ifjúság mindent csinál, csak nem imádkozik, sem valláserkölcs, sem zsidó érzés nevelése szempontjából nem tekinthető komoly eszköznek." L. *Dr. Bánde Zoltán:* Az ifjúsági istentisztelet. Egyenlőség, 1911. ápr. 2. 5.

[116] „Őszintén megvallhatjuk – összegezte az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) 1902–03. évi felolvasásairól szóló bizottsági jelentés –, hogy a fővárosi zsidó közönségünk azon rétegeit, melyeket legörömestebb nyertünk volna meg hallgatóknak, nem igen tudtuk még magunkhoz édesíteni." L. *Lenkei Henrik:* Bizottsági jelentések. In: Évkönyv. 1904. Szerk. Bánóczi József. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1904. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XIX.) 310. A panasz majdnem évről-évre ismétlődik, így az 1907–08-as évad kapcsán: „Zsidó asszonyaink és leányaink ama csoportját, amely a Kisfaludy-társaság, a Shakespeare-matinék, vagy a szabad lyceum üléseiről sohasem hiányzik, zsidó férfiaink és ifjaink ama részét, mely szabad idejét szívesen tölti a tudományos és egyéb felolvasásoknál, nem sikerült a magunk érdeklődési körébe bevonni. [...] Egyenesen megbélyegző dolognak tartják olyan gyülekezetekben részt venni, a melyeken folyton eszükbe juttatják az ő legfájóbb sebüket, az ő zsidó voltukat." L. *Uő:* „Bizottsági jelentések". In: Évkönyv. 1909. Szerk. Bánóczi József. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1909. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XXVIII.) 386.

[117] Míg az IMIT-nek és az OMIKE-nek 1914 előtt kevesebb mint 3 ezer tagja volt, az IMIT-hez nagyon hasonló programmal 1893-ban létrejött Verband der Vereine für jüdische Geschichte und Literatur tagsága tíz év alatt elérte a 15 ezer főt. L. German-Jewish History... i. m. 144.

vallásosságnak [...] ártalmára volt",[118] s hogy ez ellen minden erőfeszítés eredménytelennek bizonyult, kételyeket ébresztett a neológ aktivisták körében az asszimiláns zsidóság által követett utat illetően. „A világi műveltség után mohón áhítozó része a zsidóságnak — írta Flesch Ármin, Mohácsi főrabbi egy 1908-ban megjelent könyvében — túlment azon a határon, melyet pedig meg kellett volna őrizni."[119] Ez az egyfajta „túl messze mentünk" érzés a neológ aktivisták tekintetét mintegy automatikusan azok felé fordította, akik a neológ zsidókhoz képest kétségkívül szorosabb kapcsokkal kötődtek zsidóságukhoz.

„Akármennyire vagyunk pártemberek — írta Szabolcsi Miksa 1904-ben —, de az igazság csak igazság. Az igazság pedig az, hogy orthodox testvéreink imádkozás dolgában jámborabbak nálunk."[120] Márpedig ez nem annyira az ortodoxok érdeme, mint inkább a neológok hibája volt: „Legyünk igazságosak — jegyezte meg Szabolcsi egy évvel később — és ismerjük el, hogy a hit dolgában sokat vétettünk."[121] A mindeddig szüntelenül hangoztatott állásponthoz képest, amely szerint a neológ s az ortodox zsidóság közt egyetlenegy különbség volt, nevezetesen a magyarosodás, tágabb értelemben a világi kultúrához való hozzáállás, e kettős vallomás fordulatot jelentett az ortodoxia megítélésében.

A neológ aktivisták a századfordulóra érve ismerték fel a magyar zsidóság kettészakadásának valóságos horderejét, mely szakadás felgyorsította az asszimiláns zsidók elvallástalanodásának önmagában is óhatatlan folyamatát. „Ha köztünk maradnak — írta már 1894-ben egy, a Rabbiszemináriumból frissen kikerült fiatal rabbi az ortodox zsidókról —, mi vonzzuk őket a művelődés, a felvilágosodás felé, ők meg ugyanolyan módon a konservativismus felé vonzanak bennünket."[122]

Az akár vélt, akár valós elzárkózást a magyarosodás, illetve a világi kultúra elől az *Egyenlőség* továbbra is elítélte, heves kirohanásai az ortodox tábor hivatalos vezetősége ellen nem szűntek meg. De a beismerés, amint írta Szabolcsi, hogy a neológok „a hit dolgában sokat vétettek", mintegy utólagosan igazolta, mindenesetre érthetővé, érthetőbbé tette az ortodoxok mindeddig szüntelenül oktalannak kikiáltott különválását, amely iránt Szabolcsi immár némi megértést tanúsított: „Ne feledjük különben soha, hogy cselekvésük rugója nem nemtelen. Azért akarják a különválást, mert azt hiszik, hogy a hit csak akkor az, ha megtartja azt a formáját, melyben ők vallják. A hitet féltik, azért félnek tőlünk."[123]

A hitközségi elnökök kénye-kedvének kitett, tisztviselői rangra lefokozott neológ rabbik nagyobb megbecsüléséért küzdő, a fiatal rabbinemzedéket tömörítő Országos Rabbiegyesület 1908-tól megjelenő közlönye egyértelműen tanúskodik e szemléletváltásról. A *Magyar Izrael* c. havilap már nem tartalmaz semmiféle, az ortodoxiát a reformjudaizmus elméleti alapjáról elítélő eszmefuttatást. Nyoma sincs itt már az ortodox „fanatizmus" ostorozásának, lényegében

[118] *Frisch Ármin:* Vallásoktatásunkról. Magyar Zsidó Szemle, 1903. 3. sz. 296.
[119] *Flesch Ármin:* A Zsidó. Mohács, k. n., 1908. 328–329.
[120] *Mardochái Hájehudi:* Szerkesztői megjegyzés. Egyenlőség, 1904. okt. 2. 8.
[121] *Szabolcsi Miksa:* Bilancz. Egyenlőség, 1905. márc. 5. 4.
[122] *Dr. Rubinstein Mátyás:* Hitoktatásunk. Egyenlőség, 1894. jún. 22. 5.
[123] L. 121. lj.

semmiféle ortodox-ellenes retorikának! Sőt, a havilap álláspontja szerint a neológ s a „meggyőződés tiszta alapján" álló, „igazán tiszteletre méltó" ortodox rabbik között csupán „a harcmodor taktikája" különbözött, de nem maga a harc célja, vagyis „a vallásos élet meglazulása" elleni küzdelem, amelyben, írta Goldberger Izidor sátoraljaújhelyi rabbi 1909-ben, „mindkettőnk fegyverei nemesek, tiszták".[124]

A neológ zsidóság elvallástalanodásának tükrében az ortodox zsidóság felértékelődött a neológ aktivisták szemében. „Dehogy gyűlölöm én az orthodoxiát — írta Szabolcsi 1912-ben —, melyet belénk plántálni és melybe beolvadni a vágyam".[125]

Hogy Szabolcsi nézetei az ortodoxiáról megváltoztak, ezt Szabolcsi vállalta, meg is indokolta. 1911-ben hosszú riportot közölt az ország ekkor legnagyobb jesiváját vezető hunfalvai Rosenberg Sámuelnél tett látogatásáról. Rendkívül meleg hangon méltatta a rabbit — „régi stylü nagy zsidó; régi stylü igazi szent ember" — s még inkább a jesiváját. Az itt tanuló bóherek, írta Szabolcsi, nemcsak azt a „zsidó tudást" sajátítják el, amely nélkül „hanyatlik maga a zsidóság is", de „eltelnek istenfélelemmel és zsidó meggyőződéssel is". A jesivában persze nem tanultak „világi tudományokat", de Szabolcsi ezt, a jesivák elítélésének oly hosszú ideig egyik alapvető okát ekkor már egy mondattal elintézte: „aki ezeket akarja elsajátítani, nem megy jesivára". Számára ugyanis, amint azt maga is kifejtette, már nem ez volt a fontos: „Néhány évtizeddel ezelőtt ilyen jesiva láttára tán azt kérdeztem volna: s mi lesz a világi műveltséggel a zsidóságban? Ma ez a kérdés nem aggaszt. Van elég művelt zsidó ember, annyira művelt, hogy roppant műveltségébe belefulladt a zsidó. Akit fogyni láttam és ami aggodalommal töltött el, az az írásainkban jártas, meggyőződéses zsidó."[126]

A szemléletváltás nemcsak a hagyományos ortodoxia, hanem az unterlandi haszid zsidóság megítélésében is megmutatkozott.[127] Ennek még nagyobb a jelentősége, hiszen kezdetben a haszidok váltották ki a legerőteljesebb, indulatosságában a hagyományos, oberlandi ortodoxia megbélyegzését messze felülmúló elítélést.

A haszid miszticizmus szöges ellentétben állt a haszkala racionalizmusával, az érzelmek teljes mozgósítását célzó vallási szertartásaik minden szempontból ellentétét képezték a reformzsidóság által egyedül elfogadhatónak tekintett, kicsiszolt és ünnepélyes istentiszteleteknek. A haszidok militáns hűsége a jiddishez, ellenségességük a hagyományoktól való legkisebb elhajlással szemben, elszigeteltségük a többségi társadalomtól s közömbösségük e társadalom iránt, vagyis az asszimiláció minden formájának, mondhatni, teljes elutasítása a haszidokat a modern zsidó neológ ideáltípusának abszolút ellenpéldájává

---

[124] *Dr. Goldberger Izidor:* Az Országos Rabbiképző tekintélye. Magyar Izrael, 1909. dec. 1. 174.

[125] *Szabolcsi Miksa:* A Budapesti Napló replikájára. Egyenlőség, 1912. júl. 14. 8.

[126] *Szabolcsi Miksa:* Pihenés közben. – Magyar útleírás-féle. – A Szepesség székhelyén. Egyenlőség, 1911. szept. 24. 12–13.; *Uő:* Pihenés közben. – Magyar útleírás-féle. – II. Régi sírkő körül". Egyenlőség, 1911. okt. 8. 8.

[127] Ha nem voltak is többségben, a haszidok rányomták a bélyegüket az „unterlandi" zsidó hitközségekre. L. *Silber:* i. m. 41.

emelte. „Chassidizmus és fanatizmus ikertestvérek", összegezte az *Egyenlőség* 1885-ben.[128]

Támadásait a neológ sajtó elsősorban a haszidok szellemi vezetőire, a korszak némileg pejoratív szóhasználata szerint a „csodarabbikra" koncentrálta. „A csodarabbi a zsidóság szégyenfoltja" – írta az *Egyenlőség* 1888-ban. „Ritka esetben határtalanul elfogult, vakbuzgó és tudatlan. Rendesen csaló, ki hívei ostobaságából zsebeit tölti meg."[129] De megkapta a magáét az egyszerű haszid hívő is, aki „világi tudást és műveltséget, modort és rendes beszédet mind a két lábával rúg el magától".[130] A haszidok imádkozásának módja is dühös ítéletet váltott ki: míg a modern zsidó „több rendet akar az istentisztelet körül", a haszidok, „a zsidóság eme dervisei, valósággal vadak tánczát járják, vadak lármája között, istentiszteletük alatt".[131]

A változás előszelei már a 1890-es évek végén jelentkeztek, ami nem jelenti azt, hogy a haszidok ellen intézett támadások teljesen megszűntek volna, még ha jócskán ritkultak is. A haszidizmus ostorozása — „sötétségben keletkezik a chaszidizmus, sötétségben terjed, sötétség az ő birodalma", írta Groszmann Zsigmond 1910-ben[132] — annál is kevésbé maradt abba, mivel tápot adott neki a „kulturális visszaesés", az „elpolyákosodás" veszélyét maga után vonó „asszimiláló galícianizmus" befolyásának növekedése az északkeleti megyékben.[133]

A modern zsidó identitás megerősítésének vágya mindazonáltal kiváltotta a judaizmus e misztikus irányzatának új percepcióját, amiben az érzelmeket, az ösztönt, az irracionalitást felértékelő korszellem is bizonyára szerepet játszott. E fordulat megítélésénél érdemes szem előtt tartani, hogy, szemben Németországgal, ahol az olvasóközönség köztudatába Martin Buber által bevezetett s irodalmivá finomított haszidizmus befogadását megkönnyítette a tény, hogy a haszidizmus valójában igencsak távoli, és ekként politikailag kevésbé érzékeny jelenség volt, Magyarországon a haszid közösségek konkrét és közeli, asszimilációs szempontból jóval kényesebb valóságot jelentettek. Aminthogy az sem lényegtelen, hogy ez az átértékelés időrendben nem a cionizmushoz vonzódó fiatal nemzedék, hanem őket megelőzve a „mainstream" neológia műve volt.

Miután hosszasan fejtegette, hogy a „nyomortól leigázott" zsidó tömegek ragaszkodása a csodarabbikhoz nyomorúságos életkörülményeikben keresendő, egy 1897-ben megjelent cikk váratlan módon a következő végkövetkeztetéssel zárult: „Én pedig csak azt mondom, hogy: »Boldogok, kik hisznek!«"[134] Elhangzott a kulcsmondat. Ugyanebben az évben Fényes Mór, a PIH vallástanára és segédrabbija a máramarosszigeti haszidokat — akiknél „a maga ősi erejében

[128] *Jakobi:* A jesivák. Egyenlőség, 1885. okt. 4. 2.

[129] *Dr. Hammer Izrael:* Nem kell iskola! Egyenlőség, 1888. dec. 16. 6.

[130] *Szabolcsi Miksa:* Csodarabbik Magyarországon. Egyenlőség, 1897. okt. 24. 5.

[131] Uo.

[132] *Dr. Groszmann Zsigmond:* A chaszidizmus megalapítója. In: Izraelita családi naptár. 5671. (1910–1911.) Szerk. Ötvös Károly. Budapest, Izraelita családi naptár, 1910. 122–126.

[133] *Szabolcsi Miksa:* Dal a kaftánról. Egyenlőség, 1910. nov. 27. 1. A magyarországi haszidizmus századeleji térnyeréséről az összes ekkor létező felekezeti lap számot adott.

[134] *Kuthi Zsigmond:* A csodarabbik és a chassidismus történetéből. Egyenlőség, 1897. márc. 21. Melléklet. 3.

buzog a zsidó kedélyvilág" — egyenesen példaként állította a modern világban lelkileg megcsömörlött fiatalság elé: „Bizony, bizony, te szárazlelkű blazírt ifjú, ki már nem tudsz imádkozni, mert nem találsz gyönyört semmi földi örömökben, ki már-már lelki gerinczsorvadásba estél és félsz, hogy elveszted magatartásod egyensúlyát, tanulj ez emberektől imádkozni, – lelkesedni és hinni."[135]

Az *Egyenlőség*ben 1901-től kezdve Szabolcsi Miksa és a hetilap ekkor még oszlopos tagjának számító Patai József rendszeresen közöltek beszámolókat magyarországi, illetve galíciai rebbéknél tett látogatásaikról. E riportok olyan nyitásról tanúskodtak, amely az arcnélküli haszidizmus teljes elítélése után önmagában is szignifikáns változást jelentett. „Oly egyszerűen letárgyalni a chaszidokat [...] nem igen lehet. Elébb mindenesetre tanulmányozni, megösmerni kell őket, amit Budapesten nem igen lehet",[136] igazolta Szabolcsi 1902-ben e rebbéknél tett látogatásait. Ezzel *implicite* megkérdőjelezte egyszersmind a haszidokról eddig — többek között általa is — meghozott ítéletek érvényességét.

Szabolcsi álláspontja a rebbékkel szemben némileg ambivalens maradt: „Nem mondjuk azt, hogy minden csodarabbi csaló. Vannak, kik nem akarnak ámítani, mert önmaguk hisznek tehetségükben. Ők a megcsaltak, ergo nem csalók. Örökös képzetek és halluczinácziók közt élnek és valószínűleg látnak és hallanak dolgokat, miket más nem lát és nem hall, de amik nem is léteznek. Erejük a hitben és a bizalomban gyökeredzik, melyet mások táplálnak irántuk. Ezzel csodát is művelhetnek."[137] Noha a csodarabbik „csodáit" illetően Patai József is szkeptikus volt, portréiban a rebbék az emberiesség példaadó megtestesítőjeként jelentek meg: „Minden önző vágyból kivetkőzve, teljesen másokban él — írta a belzi rebbéről —, vonaglik az arca, ha mások fájdalmáról hall és sugárzik a homloka, ha mások örömükről beszélnek neki, másokért szenved, másokért örvend. [...] Tízezrek fölött uralkodik, de ő a tízezrek szolgájának tekinti magát, vagy kétszázezer korona évi jövedelme van, de magára és családjára ezret sem költ, a többit a szegények közt osztja szét. Ki ne hajolna meg illő tisztelettel az emberiség ilyen magas példánya előtt?!"[138]

A megközelítés mindazonáltal Szabolcsinál is alapvetően megváltozott. Nem csupán arról van szó, hogy immár „kétségtelen" volt számára, miszerint „a csodarabbi, ha becsületes lelkű és különösen, ha önmaga is hisz küldetésében, sok jót művelhet hívei közt",[139] sem arról, hogy portréival teljesen nyilvánvalóan javítani igyekezett a rebbékről kialakított képen, kiemelvén hol egyiknek a szeméből sugárzó jóságát, hol egy másiknak az intelligenciáját.[140] A lényeg, hogy még akkor is, amikor egy rebbe nem nyerte el az tetszését, ennek oka már nem az volt, hogy a rebbe elutasította az asszimilációt — hiszen mindegyik elutasította —, sem az, hogy hű maradt a jiddishez — hiszen mindegyik hű maradt hozzá —, hanem az, hogy Szabolcsi véleménye szerint nem volt mél-

---

[135] *F. M. [Fényes Mór]:* A legsötétebb Magyarországból. A Jövő, 1897. júl. 16. 8–9.

[136] *[Szabolcsi Miksa:]* Meturgeman. A chaszidokról. Egyenlőség, 1902. jan. 12. 6.

[137] *Szabolcsi Miksa:* Meturgeman. Valamit a csodatevő kabbaláról. Egyenlőség, 1903. dec. 6. 8.

[138] *Patai József:* Útközben. Egyenlőség, 1906. aug. 19. 6.

[139] *Szabolcsi Miksa:* Az ujfehértói csodarabbi. Egyenlőség, 1901. márc. 10. 5.

[140] *Szabolcsi Miksa:* Az ujfehértói csodarabbinál. A látogatás. II. Egyenlőség, 1901. márc. 17. 3–5.; *[Szabolcsi Miksa:]* Meturgeman. Reflexiók. Egyenlőség, 1902. aug. 17. 5.

tó a hírnevére: „Még olyat se hallottam tőle — írta 1910-ben a bodrogkeresztúri rebbe kapcsán —, ami kevésbé híres csodarabbitól is telik. Nem a modern ember szemével néztem. Mikor a rebe elé léptem, chászidnak tekintettem magam én is, annak a szempontjából akartam megítélni a szentet. De a chászidnak sem nyújtott semmit sem. Beszéltem én már csodarabbikkal, kik faszcináltak megjelenésükkel, beszédükkel, érdekes észjárásukkal, okosságukkal, tudásukkal: a rebe reb Sájeben mindezt nem találtam".[141]

Miként az ellenérzése, dicsérete is immár a haszid eszmekörön belül maradó logikából fakadt: noha a nyírbátori rebbe, Teitelbaum Naftoli hitszónoklata a pajesz viseletének érdekében „csúnya zsargonban folyt", mégis „tele volt okossággal és ötlettel", írta Szabolcsi 1911-ben, majd ekként fejezte be beszámolóját e „kellemes, ritka szép férfi" otthonában folytatott eszmecseréről: „bizonyos speciális mértékkel mérve, igen eszes embert ismertem meg a rebe reb Naftoliban és aki a nyelvén tud és saját külön világába bele tudja magát élni, annak igaz öröme telik a vele való társalgásban".[142]

A változás kiváltója természetesen a haszidok töretlen hite, mély s mélyen átélt vallásossága volt. Az élet minden cselekedetét megszentelő, az embertől világi tetteiben is vallásos magatartást követelő haszidizmus, úgy tűnt, áthághatatlan védőbástyát alkotott az elvallástalanodással, a zsidóságtól való elidegenedéssel szemben: „Nincs az a csapás — írta Szabolcsi 1902-ben —, mely a chaszid lelkét megtörné: hite és bizalma sziklaszilárdságú. Isten akaratát látja mindenben és »Isten akaratja csak a jót akarhatja« hangzik egyik elvük. Nem is lett még öngyilkos soha chaszid ember, de kész odaadni életét Istenért minden nap minden órájában."[143]

Ez a hit megbocsáttatta, sőt, legitimálta Szabolcsi szemében azt, ami ellen még néhány évvel korábban oly hevesen kikelt: „Ha imába kapnak, a lélek magával ragadja a testet, és a lélekkel együtt extázisba jön a test is. Innen a szüntelen hajlongás, a test vonaglása, a lábak dobbanása, a kezek hadonászása, a sikongás, öröm és jajkiáltás, mi a chaszidok imádkozásával jár. Nem szép, nem esztétikus, szó sincs róla, de ne feledjük, hogy ők Istenükért lelkesednek így. Nem tesznek ők azzal semmi rosszat, nem ártanak azzal senkinek sem, ha betű szerint fogják fel a Zsoltár szavát: »minden ízem dicsér Téged, Istenem!«."[144]

A haszidizmus megítélésének mércéje tehát egyre inkább eltolódott: a haszidoknak a többségi társadalom iránt tanúsított magatartása helyett a hangsúly egyre inkább a haszidoknak a zsidóságukhoz való viszonyára esett. S innen nézve a haszidizmus már nemhogy eltűnésre ítéltetett, hanem helyet kapott — méghozzá alapvető helyet — a zsidóság életében: „Azt az áhítatot, azt a hangulatot, mely egy ú. n. rebbének a szombat harmadik lakomájánál a közönségre árad — írta az IMIT 1910-es évkönyvében Weiszburg Gyula, a PIH segédrabbija s főtitkára —, a modern zsidóság semmi intézménye és semmi alkalma nem nyújthatja. És alighanem a chaszidizmus lesz az a rezervoir, mely a zsidó hitet, zsidó

---

[141] *Szabolcsi Miksa:* Látogatásom a bodrogkereszturi csodarabbinál. Egyenlőség, 1910. aug. 14. 6.
[142] *Szabolcsi Miksa:* Meturgeman – Eszesség a kaftánban. Egyenlőség, 1911. márc. 5. 6–7.
[143] L. 136. lj.
[144] Uo.

hagyományokhoz való hűséget, ha egyik-másik talán nem kívánatos mellék-termékkel együtt, legtovább fogja megőrizni."[145]

Miközben az *Egyenlőség* lapjain egyre gyakrabban tűntek fel a haszid világból merített mesék, olykor még Martin Buber haszid történetei is,[146] ez az új szemlélet — óvatosan — még a PIH megbízásából írt s a neológ hitközségek többsége által átvett hittankönyvekben is megjelent.[147]

„Újabban Magyarországon is szalonképessé vált a chászid mysticismus", írta Guttmann Henrik 1916-ban.[148] E kijelentés bizonyára túlzó általánosítás. De a tény, hogy az *Egyenlőség* 1918-ban a főként jiddis és héber nyelven publikáló ortodox történésznek, Grünwald Lipótnak a magyarországi haszidizmusról írt cikksorozatát is közreadta, egyértelműen mutatja, hogy a dualizmus végére érve a haszidizmus neológ percepciója gyökeresen átalakult.[149]

Ebben a kontextusban, már az is másodlagossá vált, hogy a haszid zsidók milyen nyelven beszéltek. Természetesen jiddisül. Erre a neológ aktivisták nem igen tértek ki, valóban ez volt a legkényesebb kérdés. Mindenesetre a jiddis továbbra is fel-feltűnő, bár jócskán ritkuló megbélyegzése mellett, a megértés hangjai is megjelentek: „A német [értsd: jiddis – *K. M.*] nyelv — írta az *Egyenlőség* 1903-ban —, melyet a zsidó a hajdani Németországban elsajátított, átment hitéletébe, vallás intézményeibe, tanházaiba, templomaiba. A német szó tolmácsává vált a zsidó szent nyelvnek. [...] Fölfogása szerint az a rontott német nyelv is a zsidó tradicióhoz tartozik; azért, mert atyja, nagyatyja és ennek elődje századokra visszamenőleg azon a nyelven magyarázta az Úr tanítását. Azt hiszi, csak úgy lehet igazán orthodox zsidó."[150]

Odáig, hogy a magyarországi ultraortodox zsidóságnak a jiddishez való hűségét *explicite* elfogadják, a neológ aktivisták nem jutottak, az adott politikai kontextusban nem is juthattak el. A belpolitikai aspektusaitól mintegy elvonatkoztatott jiddis értékelése azonban az évek során gyökeresen megváltozott: az 1890-es évekig uralkodó ostorozás az 1900-as években ritkult, majd az 1910-es évekre átadta a helyét a fenntartás nélküli magasztalásnak. „Mint a kalmár nyelve — olvashatjuk például az OMIKE 1912-es almanachjában —, éllel, hévvel és zamattal bír; mint a család nyelve, kellemmel, meghittséggel, gyengédséggel. S amily szilaj a feldúlt kebel háborgásánál, éppen oly gyengéd, dallamos és fülbemászó ha a szív boldogságában áradozik."[151]

---

[145] *Dr. Weiszburg Gyula:* A miszticizmus a zsidóságban. In: Évkönyv. 1910. Szerk. Bánóczi József. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1910. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XXXI.) 161–162.

[146] L. pl. Az újévi prédikáció. – Martin Buber chászid legendáiból. Egyenlőség, 1911. szept. 24. Első melléklet. 6–8.

[147] „A chasszideizmus igaz és értékes erkölcsi elemeket vitt be a zsidóságba" – jelentette ki a szerző a haszidizmus bemutatásának szentelt rövid kis fejezet zárszavaként. L. *Frisch Ármin:* Babiloni és Perzsa korszak prófétai könyvei s a zsidók története a spanyol zsidók kiűzetésétől napjainkig. A közép-, polgári és felsőbb leányiskolák VI. osztálya számára a Pesti Izr. Hitközség megbízásából írta ~. Budapest, Lampel, 1913. 158.

[148] *Guttmann Henrik:* A haldokló falu. Budapest, Politzer, 1916. 39. (Zsidó problémák 1.)

[149] Grünwald Lipót (Juda Jekutiél Grünwald – Leopold Greenwald) nyolc cikkből álló sorozata *A chaszidizmus története Magyarországon* címmel 1918. nov. 2. és 1919. január 25. között jelent meg.

[150] *Mardochai Hajehudi:* A magyar orthodoxia és a német nyelv. Egyenlőség, 1903. szept. 13. 2.

[151] *Lakatos:* i. m. 78.

A jiddis nyelv dicsérete összefüggött a modern jiddis irodalom recepciójával, ennek részben az eredménye volt. A neológ felekezeti lapok és folyóiratok évtizedeken át egy szót sem szóltak erről az irodalomról, az 1900-as évektől viszont egyre többet foglalkoztak vele. A jiddis írók elbeszélései megjelentek e lapokban, néhány könyvüket kiadták fordításban valamelyik felekezeti jellegű könyvsorozatban, tudós tanulmányok jelentek meg róluk.[152] Az agyonhallgatás után, ezeket a beszámolókat mindjárt az elragadtatás jellemezte: „nagy szellemi kultúra",[153] „bámulatos irodalmi kultúra",[154] „páratlan szépségű és gazdagságú [...] irodalom és kultúra"[155] – az *Egyenlőség* nem fukarkodott a dicsérettel.

A jiddis irodalom méltatásával együtt járt a jiddis nyelv végleges elismerése. Míg az 1890-es években az *Egyenlőség* a jiddisnek mondhatni a létét is tagadta, 1916-ra eljutott odáig, hogy — átvéve a jiddis filológusok érvelését — már a legnagyobb nyugalommal magyarázta, a jiddis távolról sem „barbár keveréknyelv", hiszen minden önálló nyelvhez hasonlóan „szintén átment a nyelvek rendes fejlődési menetén".[156] 1918-ban a PIH egyik ifjú vallástanára számára már nem férhetett hozzá kétség: a jiddis iránti idegenkedés egy idejétmúlt s „hibás korszellemből" fakadt.[157]

A modern jiddis irodalom megjelenése a neológ felekezeti lapok hasábjain nehezen tekinthető ideológiailag semleges jelenségnek. Bár ennek az irodalomnak (valójában szinte kizárólag Morris Rosenfeldnek) a kedvező fogadtatása némiképpen új helyzetet teremtett, ez mit sem változtatott a tényen, hogy a jiddis irodalom alapvetően szemben állt az asszimilációs dogmával: „zsidó nyelven" s a „zsidó nép" számára írt irodalom volt, szerzői, túl a diaszpóra jövőjét illető eltérő elképzeléseiken, egységesen ellenezték a zsidók asszimilációját, amely szemükben egyenlő volt a zsidóság megsemmisülésével. „A zsidók — jelentette ki Y. L. Perets az 1908-as csernovici jiddis konferencia megnyitó beszédében — egy népet alkotnak, és ennek nyelve a jiddis".[158] 1915-ben bekövetkezett halálakor ugyanőt az *Egyenlőség* „az újkori zsidó szépirodalom legelső alakja"-ként búcsúztatta,[159] s külön kiemelte, hogy műveiből — amelyekben Perets idővel mindjobban méltatta a zsidó hagyomány s a haszidizmus belső erejét — évek óta közölt fordításokat.

---

[152] *Kiss:* Jargon irodalom... i. m.; A keleti zsidók kérdése. IV. Egy kis irodalomtörténet. Egyenlőség, 1916. máj. 7. 2–4.; A keleti zsidók kérdése. V. Egy kis irodalomtörténet. Egyenlőség, 1916. máj. 14. 9–10. *Dr. Molnár Ernő:* A jiddis irodalomról. (Új-zsidó elbeszélők.) In: Évkönyv. 1918. Szerk. Bánóczi József. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1918. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XLIII.) 200–227.

[153] A keleti zsidók kérdése. IV. ... i. m. 2.

[154] *Szabolcsi Lajos:* Solem Alejchem. Egyenlőség, 1916. máj. 28. 17.

[155] Perez. Egyenlőség, 1915. ápr. 25. 13.

[156] L. 153. lj.

[157] *Molnár:* i. m. 219.

[158] Idézi Selected Works of I. L. Peretz. Ed. Marvin Zuckerman, Marion Herbst. Malibu (Ca.), Joseph Simon – Pangloss Press, 1996. 485. Peretsről l. *Abraham Aaron Roback:* I. L. Peretz: Psychologist of Literature. Cambridge (Mass.), Sci-art Publishers, 1935.; *Ken Frieden:* Classic Yiddish Fiction: Abramovitsh, Sholem Aleichem, and Peretz. Albany (N. Y.), State University of New York Press, 1995.

[159] L. 155. lj.

„A zsargonirodalom — írta egy 1902-ben megjelent tanulmányban a fiatal cionista, J. Eljashoff — [...] nem ismeri az ú. n. »zsidófájdalmat«, amely a modern, szellemileg olyan erősen fejlődött zsidóra annyira jellemző."[160] Ez az irodalom nagy részben egy olyan világot mutatott be, ahol a zsidó identitás nem jelentett problémát, mert a kérdés fel sem vetődött. Perets vagy Sholem Alekhem szereplői számára zsidóságuk olyan ontológiai evidencia, amelyet semmi, semmiféle antiszemitizmus nem kérdőjelez meg, sőt, szenvedéseik közepette éppen megingathatatlan hitük, a kiválasztott néphez való tartozásuk tudata a legfőbb vigaszuk. A modern jiddis irodalom publikálásával, a neológ aktivisták célja egyértelműen az asszimiláns zsidóság azonosságtudatának megerősítése volt.

De nem csak erről volt szó. A vonzódás „a nyomorgó, szenvedő, álmodozó lengyel zsidó" élete iránt, „melynek komor szürkeségén a vallási romantika színes fátylai repesnek", ez az új fogékonyság a „modern gettóélet tragikus szépségei" iránt, amelyet Perets, „oly végtelen szeretettel, oly aranyló optimizmussal"[161] tudott leírni, egyúttal egyféle nosztalgiát is tükrözött e „sajátszerű, megállapodott világ" iránt, ahol a külvilág hatása még nem kezdte ki a „zsidóöntudat" integritását.[162]

Ez a nosztalgia az 1900-as évek neológ felekezeti irodalmában is megjelent. A felekezeti jellegű zsidó irodalmi sorozatokban, az IMIT évkönyveiben vagy az *Egyenlőség* hasábjain megjelent elbeszélések, útleírások, többé-kevésbé képzeletbeli visszaemlékezések stb. előszeretettel ábrázolták a falusi vagy kisvárosi zsidó hitközségek életét, „kis világuk megható színeit".[163] Az ábrázolás idealizált volt, az idő egyfajta időtlen jelenidő. A hősök gyakran a rabbi, a dájen, a schnorrer, a hitközség szerény életvitelű zsidói voltak. Az itt megrajzolt élet békés, a konfliktusok jelentéktelenek, mosolyt keltő kis csetepaték a hitközösségen belül; nem zsidó figurák szinte egyáltalán nem szerepeltek ezekben az elbeszélésekben. A judaizmus itt már nem volt szigorúan véve „ortodox", a vallási élet nem zárta ki a nyitást a világi kultúra felé, de mindenütt jelenvaló maradt. Noha alkalmazkodott az új idők követelményeihez, a hagyomány átitatta a szereplők cselekedeteit, az elbeszélés hangnemét és színeit. E történetek meghittséget árasztanak, szereplőik számára zsidóságuk hit, érzelem, elkötelezettség és vigasz.

Azokban az elbeszélésekben, amelyeknek témája az emancipáció utáni alternatívák között húzódó ellentét volt, nyoma sem volt már az ortodox életvitel melletti kitartás elítélésének, sőt egyes elbeszélések tárgya valójában a kétely volt, vajon megtalálhatja-e a boldogságot az, aki elhagyta a hagyomány világát.

Erről szól a modern kabaré megalapítójának, Nagy Endrének az IMIT 1905-ös évkönyvében megjelent novellája. Az elbeszélés két párhuzamos életutat követ nyomon: az egyes szám első személyben beszélő hős fokozatosan ki-

---

[160] *Dr. Eljashoff J.:* A zsargonról (zsidó népnyelv) és a zsargon irodalomról. Zsidó Néplap, 1905. jún. 9. 8. A későbbi Bal Makhshoves néven irodalomkritikusként ismertté vált J. Eljashoff (Isidor [Israel] Eliashev) tanulmánya eredetileg 1902-ben jelent meg a berlini Jüdische Almanachban.

[161] L. 155. lj.

[162] *Eljashoff:* i. m. 8.

[163] *Hajdu Miklós:* Hivatalbeli emberek. In: Gileád. Vallomások, elbeszélések. Budapest, Singer és Wolfner, 1914. 23.; Az elbeszélés első megjelenése: *Hajdu Miklós:* Képek és rajzok. Budapest, Magyar Zsidó Könyvtár [1906]. (Magyar Zsidó Könyvtár. XII.) 5–14.

szakad gyermekkora hagyományos falusi világából, és beleveti magát a modern városi életbe, míg hajdani osztálytársa, Chajem, a pozsonyi jesiva után visszatér szülőfalujába, s egy kis vegyeskereskedést nyit, amely eléggé jól megy ahhoz, hogy el tudja tartani családját, és eléggé rosszul, hogy eladópultja mögött békésen tanulmányozhassa a Talmudot. „Látod, ő már célhoz ért", mondja apja a falujába hazalátogató hősnek, akiben ugyancsak megfogalmazódik a kétely, vajon nem lett-e volna „igazán bölcsebb" Chajem útját követnie.[164]

Szabolcsi Miksának egy 1912-es elbeszélésében az ortodox származású magyar zsidó értelmiségévé vált fiatalember azt fontolgatja, vajon nem volna-e jobb, ha a zsidók megmaradnának a talmud kizárólagos tanulmányozásánál. A kérdés számára tehát: „Begubódzzam újból a gemarába és a poszkimba? Ez is megoldás." Végső soron persze mégsem ezt tartja a követendő útnak, de döntését nem valamiféle ideológiai, hanem egy igen pragmatikus érvvel indokolja: „egész Izrael a jesivában mégsem telepedhet meg." S noha, mint írja, „Nem azt akarom mondani, hogy ne tanuljunk mást, mint talmudot", zárójelben utána teszi: „akit ez tesz boldoggá ám cselekedjék így; különben ki tudja, nem volnék-e boldogabb én is, ha valahol Hosszúpályin vagy Kemecsén hivő, bizakodó dajan, melamed vagy sakter volnék."[165]

Noha puszta előfordulása önmagában is jelzés értékű, a neológia által követett út helyességének ily explicit megkérdőjelezése szórványos jelenség maradt, már csak azért is, mert visszaútról aligha lehetett szó. Nagy Endre az előre menekülést választotta: 1913-ban kitért.[166] S ha Szabolcsi Miksa hangot adott is kétségeinek, alapvetően megmaradt annál a meggyőződésénél, hogy modernitás és zsidóság egyfelől, magyarság és zsidóság másfelől összehangolhatók egymással.

VI.

Marad a kérdés: a neológ aktivisták szemléletváltása mennyiben tükrözte vajon a neológ polgárság nézeteit?

A kérdés elsősorban az *Egyenlőség* esetében vetődik fel, a többi felekezeti kiadvány — így a *Magyar Zsidó Szemle* vagy az IMIT évkönyvei, hogy csak a legjelentősebbeket említsük — igen szerény példányszámban jelent meg.[167] Az itt kifejtett véleményekből aligha lehet akármilyen következtetést levonni a neológ polgárság egészének, vagy akár nagy részének felfogását illetően.

---

[164] *Nagy Endre:* Ki a bölcsebb. In: Évkönyv. 1905. Szerk. Bánóczi József. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1905. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XX.) 157–163.

[165] *Szabolcsi Miksa:* Az utolsó lecke. Egyenlőség, 1912. okt. 8. 4.

[166] „Magyarságával együtt zsidóságát is itt hagyja" – írta a cionista hetilap, mikor Nagy Endre feladta kabaréját s elutazott Párizsba. Titkon tartott kitérése ellenére pár hónappal később a *Roshasana* alkalmából ünnepi tárcát közölt az *Egyenlőség*ben, kiváltva ezáltal az ilyesfajta identitásbeli rafinéria iránt csekély empátiát tanúsító cionista lap felháborodását. L. Nagy Endre. Zsidó Szemle, 1913. máj. 15. 3.; Nagy Endre. Zsidó Szemle, 1913. okt. 15. 3.

[167] Az IMIT évkönyvei csupán 800 példányban jelentek meg, ráadásul alacsony áruk ellenére az évkönyvek fele mindig a Rabbiszeminárium pincéjében maradt. L. *Nathaniel Katzburg:* Beszélgetések Scheiber Sándorral és Fejtő Ferenccel. Budapest, Bábel, 2000. 18–19.

Az *Egyenlőség*gel már más volt a helyzet. Ha a korabeli becslést vesszük alapul, miszerint az eladott példányszám és a tényleges olvasók száma között minimum tízszeres szorzót kell alkalmazni, az *Egyenlőség* olvasótábora 1915-ben elérte a 25 ezer főt.[168] A zsidókat érintő országos érdekű ügyekről Szabolcsi Miksa lapja volt szinte az egyetlen információforrás, amely eljutott a vidéki hitközségekig, melyeknek „szinte nélkülözhetetlen lelki táplálékává lett", írta Venetianer Lajos a *Magyar Zsidó Szemlé*ben.[169] Szabolcsi Miksa 1915-ben bekövetkezett halálakor írt cikkében az *Egyenlőség* irányzatától ekkor már jócskán eltávolodott Patai József is benne és lapjában látta a „magyar zsidó közélet" megteremtőjét s irányítóját. „Bizonyos — összegezte véleményét Patai —, hogy senki sem volt az új magyar zsidóságra nagyobb hatással mint Szabolcsi Miksa".[170]

Ez persze nem jelenti azt, hogy az *Egyenlőség*nek és akár csak az olvasóinak a véleménye összemoshatók. S nem csupán azért, mert az olvasás önmagában nem jelent egyet az olvasottal való azonosulással. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az *Egyenlőség* erősen militáns lap volt. Természetesen igyekezett elébe menni olvasói vélt várakozásainak, informálni, szórakoztatni is kívánt, de alapvetően *okítani* akart; hétről hétre megjelölte olvasói számára az egyedül helyes utat, amellyel olvasói nem feltétlen értettek mindig s mind egyet. Miközben nem kétséges például, hogy a haszidizmust egyre kedvezőbb színben feltüntető cikkek egyfelől megelőzték egyes olvasók véleményét s céljuk részben éppen az volt, hogy eloszlassák a haszidizmussal szemben — amúgy hosszú ideig maga az *Egyenlőség* által — táplált előítéleteit, másfelől azt a célt szolgálták, hogy kielégítsék az olvasók egy részének a haszidizmus iránt növekvő vonzalmából fakadó — s ezt pontosan tükröző — igényét.[171] Noha az *Egyenlőség* s olvasótábora közé nem lehet tehát valamiféle automatikus egyenlőségjelet tenni, egyértelmű, hogy e hetilap páratlan forrást képez a neológ polgárság egy nem csekély részének nézeteit illetően.

Ám ha kétségtelen is, hogy az *Egyenlőség*nek sikerült behatolnia oly milliőkbe, írta Vajda Béla, losonci főrabbi, „hol kihaltnak látszott a zsidósággal való

---

[168] A tiszaeszlári per idején az ekkor mindennap megjelenő *Egyenlőség*ből 6 ezer példány fogyott el. 1886 novemberében viszont, amikor Szabolcsi Miksa megvette a lapot, szinte haldoklott, összesen 93 előfizetővel büszkélkedhetett. Az *Egyenlőség* példányszáma ezután folyamatosan növekedett: 800 példány kelt el 1889-ben, 2 ezer 1911-ben, 2500 1915-ben, 4 ezer 1918-ban. 1919 novemberében 40 ezer példányban jelent meg hetente, majd a példányszám a 1930-as évek elején 15 ezer körül stabilizálódott. L. *Szabolcsi Lajos:* Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 40., 50., 55., 181., 221., 293., 410. Az előfizetők és a tényleges olvasók arányáról l. *Lipták Dorottya:* Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága. Budapest, L'Harmattan, 2002. 147.

[169] *Venetianer Lajos:* Szabolcsi Miksa. Magyar Zsidó Szemle, 1915. 3. sz. 168.

[170] *Patai József:* Szabolcsi Miksa. Múlt és Jövő, 1915. július. 262.

[171] „Nem akartam újból rátérni a chaszidimre, rebbeikre és meséikre, – azt hittem éppen elég volt, de tévedtem. Az olvasóközönség más nézeten van" – írta Szabolcsi 1915-ben, miután egy héttel korábban hosszú cikket szentelt a haszid legendáknak. Így hát Szabolcsi még egy, nem kevésbé pozitív hangvételű kis tanulmánnyal (s egyben életének egyik utolsó cikkével) ajándékozta meg olvasóit a magyar „Bál-Semek"-ről, értsd: a nevezetes magyarországi rebbékről, elsősorban a nagykállói reb Jicchok Eizikl Taubról. L. *Szabolcsi Miksa:* A chaszidim meséiből. A nagykállói rebe. Egyenlőség, 1915. febr. 28. 10–13.

minden együttérzés",[172] az is bizonyos, hogy a neológ zsidó közélet messze nem foglalta magába az asszimiláns zsidóság egészét. Túl mindazokon — s „számosan" voltak ilyenek, írta Venetianer —, „kik »elvből« nem vetnek pillantást sem az Egyenlőségbe",[173] legalább annyian voltak azok, akiknek egyszerűen eszükbe sem jutott, hogy beleolvassanak.

Az *Egyenlőség*hez képest legalább tízszer olyan nagy — persze csak részben zsidó — olvasótáborral rendelkező legnagyobb napilapok vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy feltérképezzük, ha nem is feltétlenül ama bizonyos „többség", de legalább is az *Egyenlőség* olvasótáborához képest a neológ polgárság jóval nagyon hányadának nézeteit.[174]

A korabeli liberális napilapok hozzáállása a zsidóságot sajátosan érintő kérdésekhez persze sokban azonos volt az *Egyenlőség* felfogásával. Sőt egyes esetekben egyértelműen megelőzte ez utóbbit. Amikor 1898-ban azt írta a *Pesti Hírlap*ban, hogy „nagyon sok budapesti ember" továbbra is jiddisül beszél, Gerő Ödön egy olyan jelenségre mutatott rá, amelyet a modern pesti nyelv alkotóelemei iránt kíváncsi (újság)íróként minden értékítélet nélkül közelített meg. Távol minden „asszimilációs" szemponttól, olyan empátiával telt leírását adta a jiddisnek, amely fényévekre volt az *Egyenlőség*ben ez idő tájt olvasható deskripcióktól.[175] Ez a példa annál is érdekesebb, mert egy másik, két évvel később az *Egyenlőség*ben megjelent cikkben ugyanezen szerző úgy vélte, hogy már csak „a hosszú szakállú vének" beszélnek jiddisül, s hogy a fiatalság, amelynek „nemcsak a szíve, hanem a nyelve is magyarrá lett", már meg sem érti ezt az „alkalmi nyelvezetet". Sőt, írta Gerő, „elhagyják a jargont már a vének is: úgy érzik, hogy megfiatalodnak a mi szép, örökifjú magyar nyelvünkkel".[176] Mentesülve a „magyar zsidó" szerepének kényszerítő súlya alól, Gerő szabadabban fejezte ki magát „pesti íróként" a népszerű napilap hasábjain. Megjegyzendő még, hogy mikor Tóth Bélának egy kérdésére válaszolva, Szabolcsi Miksa egyértelmű élvezettel boncolgatta egy 1904-es levelében a „smokk" szó eredetét s értelmét („Akit a zsargonul beszélő zsidó »smok«-nak mond, azt a magyar, persze csak férfiak társaságában, »balfasz«-nak nevezi. Azt hiszem, a kettő tökéletesen azonos."), eszébe sem jutott megspékelni e kis lingvisztikai fejtegetést holmi ideológiai, a jiddist akár méltató, akár elmarasztaló függelékkel.[177]

---

[172] *Dr. Vajda Béla:* Szabolcsi Miksa. 1857–1915. In: Évkönyv. 1916. Szerk. Bánóczi József. Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1916. (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványai. XLI.) 212.

[173] *Venetianer:* i. m. 166.

[174] 1907-ben a *Pesti Hírlap* 54 ezer, a *Neues Pester Journal* 34 ezer, a *Pesti Napló* 32 ezer, *Az Újság* 28 ezer, a *Pester Lloyd* 18 ezer példányban jelent meg. L. Újság-katalógus. Szerk. Leopold Gyula. Budapest, Általános Tudósító hirdetési osztálya, 1907. 117–118.

[175] „A fájdalom, a titkolódzás, a jókedv, a keserűség és humor, a ravaszság és okoskodás, a rajongás és malícia árnyalat-keresése alkotta meg. [...] Nyelvnek olyan, mint a zsibárus boltja. Van benne minden és kényelmes is minden benne, mert már más használta. [...] A sietség legalkalmasabb nyelve. A szavai megrövidültek, a hangzói meggörbültek, a mondatai összegyűrődtek, az ember sietés közben elszórja őket s ezzel hamarosan elmondta a leghosszabb beszédet. [...] A lompos kényelem nyelve, a vakmerő nembánomság kifejezésmódja." L. *Viharos:* i. m. 5.

[176] *Gerő Ödön:* A szabad köszöntő. Egyenlőség 1900. okt. 21. Melléklet. 2.

[177] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelestár, Szabolcsi Miksa levele Tóth Bélának (1904. okt. 19.).

Tekintve mindazonáltal a folytonosságot, amellyel a felekezeti kiadványokban tapasztalható fordulattól eltérően a liberális sajtó rendületlenül kifakadt az unterlandi zsidóság ellen, s változatlanul arra törekedett, hogy önvédelem gyanánt a „kazárokra" vonatkoztassa az antiszemita fantazmákat, a neológ aktivisták szemléletében végbement változás, úgy tűnik, viszonylag izolált jelenség maradt.

Ha az *Egyenlőség* érthető módon óvakodott attól, hogy bírálatával elidegenítse magától azt a potenciális olvasóközönséget, amelyet igyekezett meggyőzni saját igazáról, az *Egyenlőség*től ekkor már megvált Patai József nem habozott megfeddni a neológ polgárság tömegeit, akik „szégyenkezve és restelkedve" letagadják a haszid zsidók „rokonságát".[178] Avagy más megközelítésben: „A budapesti ghettomentességbe beérkezett zsidó polgárság — írta 1910-ben Szász Zoltán a *Világ*ban — szívesen tagadja meg proletársorsban tengődő fajrokonát s hagyja, hogy ezt kazár név alatt üssék."[179] Ha túlfűtött hangnemben is, lényegében Ignotus Pál sem mondott mást 1947–48-ban megjelent visszaemlékezéseiben: „Attól mindig, még a magyarkodás és a *Jüdischer Selbsthass* legkamaszabb válságainak pillanatában is visszatartott ízlésem — írta ifjúkora kapcsán —, hogy lélekben kövessem a »hazafias zsidóság« szolgai fennhéjázását, mellyel a »galiciáneroktól« elkülönbözteti magát. Magam előtt szégyelltem volna betársulni a butaság és törleszkedés úri egyezményébe, melynek egyik íratlan parancsa úgy szólt, hogy nincs olyan gazság, melyet ne volna szabad a galiciánerokra fogni, ha hozzáfűzi az ember, hogy »ezzel természetesen senkinek sem okoznak nagyobb kárt, mint a becsületes, hazafias zsidóságnak.«"[180]

S végül az is kétséges, vajon a neológ aktivisták újkeletű lelkesedése a jiddis iránt visszhangra talált-e a neológ zsidóság széles rétegei körében. „Soha nem merj még egyszer jargon szót kiejteni előttem!" – kiáltott fel az 1920-as évek végén a fiatal Patai Rafael (ekkor még Patai György) amúgy kifejezetten vallásos nagymamája, egy pofonnal nyomatékosítva az unokája által otthon elejtett jiddis kifejezés hallatán érzett felháborodását. „A magyar zsidók többsége, legyenek akár ortodoxok vagy neológok — világította meg Patai a nyakleves ideológiai hátterét — általánosságban megvetették a jiddist".[181]

VII.

A dualizmus utolsó éveihez érve, a neológ aktivisták az 1890-es évek végéig a zsidóságról vallott nézeteiket számos tekintetben alapvetően revideálták.

A rabbinikus és a haszid ortodoxia hitbuzgalmának s egyes rabbijainak, illetve rebbéinek magasztalásával, a jiddis nyelv méltatásával és önálló nyelvi státusának elismerésével, azzal, hogy a lengyel-orosz „gettózsidóság" földjén kibontakozott irodalmi és kulturális életről, mint „afféle spanyol-zsidó arany-

[178] *Secundus [Patai József]:* Új ének Galíciáról. Múlt és Jövő, 1913. nov. 493.

[179] *Szász Zoltán:* Kazárok. Világ, 1910. dec. 14. 6.

[180] *Ignotus Pál:* Csipkerózsika. Budapesti és londoni emlékek [1947–48.] Budapest, Múzsák, 1989. 102–103.

[181] *Raphael Patai:* Apprentice in Budapest. Memories of a World That Is No More. [1988.] Lanham – Boulder – New York – Oxford, Lexington Books, 2000. 24–25.

kor"-ról beszéltek,[182] a neológ aktivisták a zsidó élet olyan aspektusait és eszméit méltatták, amelyeknek elutasítása mindaddig a neológ identitás meghatározó részét képezte.

Lett légyen az ortodox rabbi, a haszid rebbe, vagy a jiddis írók műveiben szereplő kelet-európai *stetlek* egyszerű zsidója, a neológ aktivisták olyan személyeket állítottak inspiráló modellként az asszimiláns zsidóság elé, akiknek zsidóságukhoz való rendíthetetlen hűségük, konfliktusmentes identitásuk éppen a neológia által követendőnek ítélt út elutasításából eredt.

A neológ aktivistáknak persze nem volt céljuk, hogy beoltsák a hagyományos judaizmus szellemét a lipótvárosi szalonokba. De valójában még csak az sem igazán, hogy a vallási előírások szigorúbb betartására ösztönözzék a zsidó polgárságot. Kecskeméti Lipót nagyváradi főrabbi megállapítása, miszerint „a zsidóság a vallással él és hal",[183] minden bizonnyal rárímelt azon meggyőződésükre, hogy a zsidóságból a vallási elemet kikapcsolni lehetetlen. Ám ha bizonyára voltak is — a rabbik természetesen, de nem csak ők —, akik továbbra is bíztak abban, hogy visszatéríthetik a neológ zsidókat a templomba, az is világos, hogy a diskurzus gyökeres változását annak a megérzése váltotta ki, hogy ez lényegében immáron reménytelen, sőt elégtelen.

„A hallgatóságnak inkább érzelmére, kedélyére" kell hatni, szögezte le 1902-ben a Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete, amely ezt elsősorban „az újabb kor modern nyelvű (magyar, német, jargon), de erős zsidó érzésű szüleményei" bemutatása által vélte elérhetőnek.[184] Az eltolódás a vallási előírások betartása helyett az érzelem, a judaizmus ismerete helyett a zsidó öntudat hangsúlyozásának javára abból a felismerésből fakadt, hogy adott formájában, a neológ judaizmus nem volt képes biztosítani a zsidósághoz való kötődés fenntartását – s még kevésbé továbbadását.

Hogy a dualizmus végéhez közeledvén a neológ aktivisták mit is érthettek valójában „zsidóság" alatt, azt bajos volna megmondani. Megkockáztatnánk: ez számukra sem volt világos. Ám egyértelműen többet, mint amit e fogalomnak a neológ judaizmus által felekezetiségre redukált definíciója jelentett.

---

[182] L. 155. lj.

[183] *Dr. Kecskeméti Lipót:* A cionizmus. In: Évkönyv. 1908. I. m. 235.

[184] A Magyar zsidó ifjak egyesületének szervezeti szabályai. Budapest, Grünwald, 1902. 5.

THE NEOLOG JEWRY'S SEARCH FOR A NEW IDENTITY AT THE TURN OF THE CENTURY

by Miklós Konrád
(Summary)

Until the end of the 1890s, the Neolog ideal-type of the Hungarian Jew was based largely on a rejection of – to use a contemporary expression – "ghetto Jewry". The vigorous condemnation of the Yiddish language, of Jewish orthodoxy, and above all of Hasidism, was the outcome both of the internal evolution of Reform Judaism and of the compulsion to satisfy the expectations of the majority population.

By the turn of the century, however, Neolog Judaism was experiencing an internal crisis. The countless articles on the growing detachment of Neolog Jews from their religion and from their community, demonstrated a disarray all the more severe given that none of the proposed institutional antidotes proved effective.

By the turn of the century, the young generation that gathered around *Egyenlőség*, the most important neolog weekly of the period, had come to the realisation that, in its current form, *Neolog Judaism* was incapable of ensuring lasting bonds to Jewish identity, still less pass it on. This realisation raised doubts concerning the path taken by Neolog Jews, a feeling of "having gone too far" which directed the attention of Neolog opinion-formers towards those Jews who manifestly adhered more closely to their Jewishness.

However, external political and social factors imposed severe limits on the public expression of this inner intellectual evolution. It was these limits, as well as the self-censure that it entailed, that collapsed at the turn of the century.

We still tend to regard the Neolog opinion-formers as a group who professed unchanging and unshakeable views throughout the half-century of Dualism and who adhered even more stubbornly to their positions in the face of Zionism. In fact, however, their search for new ways of strengthening Neolog Jewish identity and, as a result of this search, their new perception of Orthodox and even ultra-Orthodox Jews — who continued to exhibit profound and undisturbed bonds to their Jewishness — led to a radical change and a conscious re-evaluation of previously condemned practices and phenomena.

By the end of the Dualism era, mainstream Neolog writers, with few exceptions, were referring in eulogistic terms to rabbinical and Hasidic Orthodoxy, offering long, appreciative, often dithyrambic portraits of the best-known Hungarian and Galician rabbis. They wrote in captivating tones about the beauty of the Yiddish language, which, they argued, expressed more faithfully than any other language the Jewish soul. They praised, translated and published, in denominational publications and special editions, the works of modern Yiddish literature. In other words, they praised aspects of Jewish life whose very rejection had been until the 1890s a fundamental feature of Neolog Jewish ideology.

Kovács Gábor

SZOMBATHELYI FERENC ÉS A »BALKÁNI MEGSZÁLLÓ HADOSZTÁLYOK ÜGYE« 1943-BAN

Tanulmányunkban a második világháború alatti magyar katonapolitika egyik érdekes epizódjával kívánunk foglalkozni, vagy másként fogalmazva: egy történet két epizódjával. Úgy véljük, hogy a tárgyalásra kerülő, színfalak előtti vagy mögötti események, intézkedések, szándékok és reakciók jól jellemzik általában a magyar politikai és katonai vezetés együttműködését és viszonyát, nem utolsó sorban pedig, konkrétan, a Honvéd Vezérkar főnökének személyét és tevékenységét.

Szombathelyi Ferenc — altábornagy, majd vezérezredes —, aki 1941 szeptembere és 1944 áprilisa között állt a Vezérkar élén, a háborús időszak azon nem túlságosan sok magasrangú magyar katonatisztje közé tartozik, akinek a megítélése a történeti-hadtörténeti irodalomban jobbára pozitív – azzal együtt, hogy működésével kapcsolatban számos alkalom kínálkozik a kritika gyakorlására is. Bár Szombathelyiről átfogó monográfia, portré még nem készült, a róla kialakult-kialakított kép lényegét illetően nem várható változás: a történészek egyetérthetnek a kor hitelesnek tekinthető tanúival: katonákkal, kormányférfiakkal és politikusokkal, sőt írókkal és értelmiségiekkel is abban, hogy a németek előtt teljesen behódoló Werth Henrik után Szombathelyi Ferenc személye jelentős javulás volt a honvédség legmagasabb posztján.[1] Ugyanakkor az a politikai összhang, ami Szombathelyi kinevezése után a magyar katonai és politikai vezetés között többé-kevésbé létrejött, korántsem volt problémamentes. A Kállay-kormány időszakában, a romló háborús körülmények mind szorítóbb feltételei és lehetőségei között az ellentétek már-már szakítással fenyegető nyílt kiéleződésének is tanúi lehetünk.

Bár Kállay Miklós miniszterelnökségének kezdetén még úgy nyilatkozott, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszteren kívül csak Szombathelyiben

[1] A vezérkari főnök megítélésével kapcsolatos ambivalencia szép példáját szolgáltatja Szegedy-Maszák Aladár. Szerinte Szombathelyi „német érzelmű lévén nemcsak értelmileg volt meggyőződve a német győzelemről, de érzelmileg is angazsálva volt Hitler győzhetetlenségében". Ugyanakkor néhány sorral lejjebb már így ír: „Szombathelyi érzelmileg is független volt Berlintől, a német győzelmi kilátásokat reálisan ítélte meg". A külügyi szakember szerint Szombathelyinek: „A nagypolitikát illetőleg ludendorffi igényei vagy legalább gesztusai voltak. A rejtély voltaképpen az, hogy ilyen jól képzett katona létére hogyan törekedhetett olyan következetesen a honvédség harcképességével és a csapat moráljával arányban nem álló feladatokra". Ld. *Szegedy-Maszák Aladár:* Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból. 1–2. köt. Sajtó alá rend. Csorba László. Utószó: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Európa–História, 1996. 2. köt. 136.

[2] *Saly Dezső*: Szigorúan Bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944. Budapest, Anonymus, 1945. 507.

bízik meg,[2] – a későbbiek során ez jelentősen módosult, kölcsönös bizalmatlanság alakult ki és vált jellemzővé, olyannyira, hogy egy a nyugati szövetségesek számára 1944 nyarán készített jelentés egyenesen megfogalmazza: „A Kállay és Szombathelyi tábornok közötti személy szerinti bizalmatlanság volt egyik legfőbb oka, hogy a kormány és a hadsereg együttműködése hiányzott, és az így előállt helyzet bénítólag hatott a külpolitikára..."[3]

A vezérkari főnöknek a kormánypolitikával szembeni — bizonyos mértékű — önállósága és függetlensége alkotmányos helyzetéből fakadt. Szombathelyi vezérezredes, mint a vezérkar főnöke tárgyi tekintetben ugyan a kormánytag honvédelmi miniszternek volt alárendelve, személyét illetően viszont közvetlenül az államfőnek. Hatásköréből kifolyólag Horthynál közvetlen előadási joga volt, igaz, azzal a megszorítással, hogy előadása tárgyáról a honvédelmi minisztert — lehetőleg — előzetesen idejekorán tájékoztatnia kellett.[4] Szombathelyi saját bírósági hatáskörrel is megerősített különleges pozícióját hatásosan érzékelteti Bethlen István megjegyzése 1944 elejéről. Az egykori miniszterelnök a felsőház véderőbizottságában — „némi" túlzással — kifogásolta, „a vezérkar főnökének olyan hatalma van, hogy erre még nem volt példa a magyar történelemben, még a kormányzót és a miniszterelnököt is letartóztathatja, csak az ő személye szent és sérthetetlen".[5] Emellett Kállay Miklósnak Horthyra vonatkozó azon megállapítása, miszerint a kormányzó féltékenyen vigyázott legfelsőbb hadúri jogkörére, és nem szerette, ha a miniszterelnök beleszól a katonai dolgokba,[6] egy szinttel lejjebb, Szombathelyire éppúgy vonatkoztatható. A vezérkar főnöke azonban, miközben éber és öntudatos őrzője volt saját hatáskörének, úgy tűnik nem mindig vett tudomást arról, hogy meddig terjed ez a hatáskör. Az a Szombathelyi, aki többször is kikelt a tisztikar politizálása ellen, maga is — Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter megfogalmazásában — „a politika sikamlós mezejére tévedt".[7]

1943 folyamán a német vezetés részéről két alkalommal merült fel kérés magyar csapatoknak az egykori Jugoszlávia területén való alkalmazására vonatkozóan: február–márciusban, majd augusztusban. Míg a Vezérkar főnöke mindkét esetben a kérés teljesítése mellett foglalt állást, és ezt tudatta is a németekkel, a politikai vezetés — igaz, némi nehézségek árán — ez elől elzárkózott. A vezérkari főnök szerepével és viselkedésével kapcsolatban a történeti-hadtörténeti irodalomban elterjedt felfogás szerint Szombathelyi voltaképpen Kállay külpolitikai taktikázásának volt az áldozata. Úgy véljük, ez az értelmezés jelentős korrekcióra szorul.

Álláspontunk szerint Szombathelyi viselkedésében általában véve az a szándék fejeződik ki, hogy a kormánypolitikával szemben önállósítsa magát, illetve az-

[3] *Juhász Gyula*: Visszatekintés madártávlatból. (Veress László 1944-es jelentése a béketapogatózásokról és a német megszállás előzményeiről.) Új Írás, 1978. 6. sz. 79.

[4] Szervi határozványok a m. kir. Honvéd Vezérkar főnöke számára. Kiadatott a 13.000/Elnökség A.–1937. sz. rendelettel. (A Hadtörténeti Intézet Könyvtára.)

[5] *Saly*: i. m. 681.

[6] *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. 1–2. köt. Előszó: C. A. Macartney. Szerk. Antal László. Jegyz. Antal László, Borhi László. Utószó: Borhi László. Budapest, Európa–História, 1991. 1. köt. 162., 165.

[7] *Nagybaczoni Nagy Vilmos:* Végzetes esztendők 1938–1945. Budapest, Körmendy [1947]. 174. A mű átdolgozott második kiadásában (Budapest, Gondolat, 1986): 212.

zal szemben Horthynál meghatározó befolyást gyakoroljon. A vezérkar főnöke a katonai szempontokat minden más szempont elé helyezte, de nem a kormány vagy a Kállay-csoport meghatározta politika keretein belül, hanem azzal szemben. Ez a magatartás — véleményünk szerint — nem értékelhető másként, csak úgy, hogy a vezérkar főnöke a politikai szférában nyilvánult meg, vagyis politizált.

A 2. magyar hadsereg doni katasztrófája után, Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke 1943. február 1-jén a német főhadiszállásra érkezett.

Ezt megelőzően, Ullein-Reviczky Antal, a Külügyminisztérium Sajtóosztályának vezetője a kormánypárt lillafüredi külpolitikai értekezletén bejelentette, hogy „egy magas katonai méltóság utazik Berlinbe, hogy tudtul adja: a magyar csapatokat mindenképpen haza akarjuk hozni a frontról részint, mert súlyos veszteségeket szenvedtek, részint pedig, mert itt bent van szükségünk rájuk".[8]

Az elutazása előtti napon Andorka Rudolf nyugalmazott tábornok, volt madridi követtel beszélgetve Szombathelyi maga nem fogalmazott ilyen egyértelműen. Mint mondta: „több erőt nem adhatunk. Mert sem anyagunk, sem jól kiképzett emberünk nincs, lelkileg távol állunk az orosz fronttól, s szükség van ránk, egy esetleges Balkán frontnál." Elmondta azt is Andorkának, hogy még a mostani súlyos harctéri helyzet előtt levelet írt Kurt Zeitzler német (OKH) vezérkari főnöknek, melyben közölte vele, hogy Magyarország több katonát már nem adhat. A válasz ez volt: „Ich würdige ihre Aufhaltung" („Én méltányolom az ön tartózkodását").

Szombathelyi kijelentette, hogy annak már elérkezett az ideje, hogy ellentmondjunk a németeknek, de szakításra még nem lehet gondolni. Említette a magyar szélsőjobboldalt, amely kész azonnal átvenni a hatalmat s eleget tenni minden német követelésnek. „A fronton a helyzet igen komoly, de hiszi, hogy valahol az orosz feltartható lesz, mert különben végünk van. [...] Anyagi helyzetünk képtelenül rossz. Hadiiparunk teljesítménye igen gyenge. Egy második hadsereget már nem tudunk felszerelni." A beszélgetésből Andorka azt szűrte le, hogy Szombathelyinek megrendült a hite a végső győzelemben, s a visszavonulás hídját próbálja felépíteni.[9]

A magyar vezérkari főnök főhadiszállási tárgyalásairól konkrétan semmi biztosat nem tudunk. C. A. Macartney brit történész leírása szerint, a tárgyalások kezdetén Hitler azt mondta Szombathelyinek, hogy az volna a legjobb, ha a magyar csapatok egyáltalán nem volnának hármas tagozásúak. A Führer ezzel

[8] *Saly*: i. m. 588.; Február 10-én, a washingtoni brit nagykövetség stockholmi magyar forrásból származó amerikai információkat közölt a Foreign Office-szal. Eszerint, többek között: a magyar vezérkar tájékoztatta Németországot, hogy a megmaradt magyar erőket vissza kell vonni a Szovjetunióból, mert nincsenek olyan állapotban, hogy folytathatnák a harcot. Közölte azt is: „Szombathelyi, a magyar hadsereg főparancsnoka, aki német meghívásra január 31-én elhagyta Magyarországot, olyan értelmű utasítást kapott, hárítson el minden további csapaterősítésre vonatkozó német követelést, és feltehető, hogy a voronyezsi összeomlás után Magyarország ellenáll minden ilyen irányú nyomásnak." Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeáll., sajtó alá rend., bev. Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1978. 8. sz. (90.)

[9] A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója. Összeáll., bev., jegyz. Lőrincz Zsuzsa. Budapest, Kossuth, 1978. 289–290.

nyilván arra célzott, hogy nem tartja kívánatosnak a magyar kötelékek további frontbevetését, hiszen a 2. magyar hadsereg addig is kettős tagozású volt, vagyis két gyalogezredes hadosztályokból állott. A Honvéd Vezérkar főnöke Hitler kijelentésével teljesen egyetértett, mondván, hogy ő mindig ezen a nézeten volt, és a maga részéről azt gondolja, hogy az egész hadsereget haza kellene hozni. A németek azonban azt követelték, hogyha már a frontharcokban a magyar hadsereg nem tud részt venni, legalább a megszállási feladatok ellátásában vállaljon nagyobb szerepet. Ezért — ilyen feladatok ellátására — a már meglevő megszálló csapatokon felül a 2. hadsereg maradványaiból hozzanak létre legalább hat hadosztályt. Szombathelyi ehhez saját hatáskörben hozzá is járult.

Ez a 6 hadosztályos német követelés Nagy Vilmos visszaemlékezéseiben szerepel, ami — Macartney joggal állapította meg — e tekintetben meglehetősen zavaros. De — véleményünk szerint — éppúgy homályos Macartney további leírása is. Eszerint, miután Szombathelyi beszámolt a kormányzónak, Horthy vagy valamelyik tanácsadója azt mondta, hogy a 2. hadsereg maradványait még akkor se alkalmazzák megszálló feladatokra, ha azokat jól felszerelik. Mire a németek azzal az alternatív javaslattal álltak elő, hogy Magyarország küldjön 3 megszálló hadosztályt Szerbiába, amit Szombathelyi szintén elfogadott.[10]

Ezzel kapcsolatban egyelőre még csak azt jelezzük, hogy magyar csapatok balkáni bevetésének kérdése valószínűleg már a német főhadiszálláson, Szombathelyi tárgyalásai során is szóba került. Az irodalom persze ezt már eddig is feltételezte, de anélkül, hogy a felmerülő ellentmondásokat tisztázta volna.

Tudomásunk szerint eddig még nem történt hivatkozás a budapesti német katonai attasénak február 2-án az Abwehrhez eljuttatott jelentésére, amit az OKW Hadinaplója őrzött meg, és ami esetleg támpontot nyújthat a rekonstrukcióra. Eszerint a magyar vezérkari főnök azt mondta: „A Balkánon egy második front kialakulása akut stádiumba lépett, és Horvátország csaknem nyitott kapunak tekinthető."[11] Az attasé szerint Magyarországon egy magyar csapat Horvátországban való — politikai mellékszándék nélküli — alkalmazásáról gondolkodnak, amely persze a partraszálló ellenség ellen nem fog rendelkezésre állni.

A másik fennálló lehetőség az újjáépített 2. magyar hadsereg bevetése keleten — a fronton vagy a partizánok ellen —, ami ugyanakkor sok német anyagot és hosszú időt igényel.[12]

---

[10] *Nagy V.* [1947]: i. m. 131–132. *Nagy V.* (1986): i. m. 154–155.; *C. A. Macartney*: October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945. Vol. I–II. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1961. II. köt. 137–138.; Ekkor hét könnyű hadosztály látott el megszállási feladatokat Ukrajnában, a Keleti és a Nyugati Megszálló Csoport kötelékében. Ld. *Dombrády Lóránd – Tóth Sándor*: A magyar királyi honvédség 1919–1945. Budapest, Zrínyi, 1987. 293–294.

[11] Érdekes, hogy Horthy 1942. január 10-i Hitlerhez írott levelében ugyanezt a fordulatot használja: „Mi magyarok, úgyszólván nyitott kapuval élünk a Balkán felé..." Ld. Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rend., magy., jegyz. Szinai Miklós és Szűcs László. Második kiadás. Budapest, Kossuth, 1963. (HMTI) 62. sz. (316.)

[12] Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. (Wehrmachtführungsstab.) 1940–1945. Hrsg. Percy Ernst Schramm. I–IV. Bd. Frankfurt/Main, Bernard und Graefe, 1961–1979. 3. Bd. (1. januar 1943–31. dezember 1943. Zgest. u. erl. von Walther Hubatsch. 1963.) 133.

Ennek alapján úgy tűnik, hogy a Honvéd Vezérkar főnöke ajánlatot tett a németeknek a magyar csapatok további alkalmazására vonatkozóan. Horvátországi megszálló feladatokat vállalt volna cserébe azért, hogy a keleti frontról kivonható legyen a 2. magyar hadsereg.

Az OKW vezetési törzsének főnöke, Alfred Jodl tüzérségi tábornok erre azt javasolta, hogy a 2. magyar hadsereg legjobb tisztjeiből és csapataiból képezzenek 3 hadosztályt, míg a maradék felfegyverzett építőzászlóaljakként kerüljön alkalmazásra. Ezenkívül márciusra 4 hadosztály álljon készenlétben 4 német hadosztály felváltására Szerbiában és Horvátországban, amiből legalább 3-nak kell tartalékként rendelkezésre állni a délkeleti térségben 2 német hadosztály mellett.

Ezt követően Hitler február 5-én a szárazföldi haderő (Heer) vezérkarára bízta a magyar kötelékek újrafelállításának szabályozását, valamint úgy határozott, hogy 4 magyar hadosztálynak német hadosztályokat kell felváltania a „Weiss"-hadműveletek" befejezéséhez.[13]

Hitler és a német hadvezetés 1942 végétől meg volt győződve arról, hogy a Balkán-félszigeten hamarosan — már 1943 tavaszán — számolni kell a nyugati szövetségesek partraszállásával. Hitler 1942. december 28-án keletkezett utasítása szerint a Földközi-tengeren a helyzet úgy változott, hogy az egészen közeli jövőben számolni lehet mindenekelőtt egy Kréta elleni támadással, majd azt követően az Égei-tengeren levő német és olasz támaszpontok ostromával és végül a Balkán-félszigeten történő partraszállással. „Számolnunk kell azzal — folytatja az utasítás —, hogy egy ilyen partraszállás a nyugat-balkáni felkeléssel fog párosulni. Ha a dolgok a legrosszabbra fordulnak is, az olasz félszigetet valahogy el lehet szigetelni Európától. Viszont most döntő jelentőségű a számunkra, hogy biztonságban megtartsuk a balkáni olajat, rezet, bauxitot és krómot."[14]A német hadvezetés ezt így foglalta össze: „a Balkán mint az európai erődítmény integráns része feletti uralom döntő jelentőségű a háború megnyerése szempontjából, katonai, politikai és gazdasági okokból egyaránt."[15]

A németek 1941 ősze óta több tisztogató hadműveletet folytattak a Balkánon – nem túl nagy sikerrel. 1942 második felében a partizánok szinte formális háborút vívtak ellenük, ami már az egész német megszállási rendszert fenyegette. A német főparancsnokság tehát 1942 decemberében úgy döntött, hogy megerősítik az itteni csapatokat, majd 1943. január 2-án Hitler jóváhagyta a „Weiss" hadműveleti tervet a jugoszláv népfelszabadító erők megsemmisítésére, a „Tito-állam" felszámolására. Ez az immár 4. offenzíva január 20-án indult meg Horvátország középső részén, valamint Nyugat-Bosznia területén és március közepéig tartott öt német és három olasz hadosztály közreműködésével, kiegészítve horvát csapatokkal. Az offenzíva azonban kudarccal végződött, miután a partizánoknak sikerült kitörniük a bekerítésből Hercegovina és Montenegró

---

[13] Kriegstagebuch... I. m. 3/1. köt. 133–134.

[14] Idézi: *Ránki György*: A vonakodó csatlós – vagy az utolsó csatlós? A német–magyar kapcsolatok néhány problémája, 1933–1944. In: *Uő*: Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. Budapest, Magvető, 1983. 505–506.

[15] *Ránki:* Mozgásterek... I. m. 442. (Első megjelenése: *Ránki György*: Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései. Történelmi Szemle, 1973. 3–4. sz.)

irányában. Horvátország és Nyugat-Szerbia nagy területeihez hasonlóan e két ország jó része is az ellenőrzésük alá került 1943 késő tavaszára, ami a németeket újabb többlépcsős hadműveleti terv („Schwarz") kidolgozására kényszerítette.[16]

Azon a napon, amikor Hitler a „Weiss" tervet jóváhagyta, Ciano bejegyezte a naplójába, hogy memorandumot készített Mussolini számára Horvátország, Dalmácia és Montenegró valóságos helyzetéről. Néhány nappal később pedig Mario Roatta tábornokkal beszélgetett, aki kijelentette előtte: „a németeknek a csetnikek kiirtására vonatkozó terve csak az esetben volna megvalósítható, ha jelentős katonai erőnk volna, de annyit Németország és mi együtt sem tudnánk kiállítani".[17] A problémáról Hitler február közepén levelet írt Mussolininak. Eszerint: „Gyorsan el kell fojtani a felkelést, ha el akarjuk kerülni a csapás veszélyét, amely az angol-amerikai csapatok balkáni partraszállása esetén fenyeget bennünket..."[18]

Német részről Balkánon alkalmazandó magyar hadosztályokra vonatkozó igény, kérés lehetősége elvben tehát már 1942 decemberétől fennállt. Január 4-én pedig már olyan hírek terjedtek Budapesten, hogy koronatanács vagy Legfelső Honvédelmi Tanács ülés volt, ahol a német követ által követelt általános mozgósítást elutasították ugyan, de újabb 25 ezer embert ajánlottak fel – nem a keleti frontra, hanem egy, a Balkánon álló olasz hadosztály felváltására.[19] Néhány nappal később pedig Újszászy István vezérőrnagy, az Államvédelmi Központ vezetője arról tájékoztatta Andorka Rudolfot, hogy „a Balkánra a németek már nem tudnak csapatokat adni. Odaküldték most a 60 000 kiképzett horvátot, akit eredetileg az orosz frontra szántak."[20]

A németeknek tehát egyre komolyabb hiányaik keletkeztek, sehol sem állt rendelkezésükre elegendő erő. Ciano megfogalmazásában: „a Tengely olyan emberrel hasonlítható össze, aki túl rövid takaró alá szeretne bújni. Feje fázik, ha a lábát melegíti és lába fázik, ha fejét akarja melegen tartani".[21]

Szombathelyi február 3-i gyors visszaérkezését a német főhadiszállásról Budapesten rossz jelnek tartották. A vezérkar főnöke már másnap tanácskozott Kállay miniszterelnökkel és Nagy Vilmos honvédelmi miniszterrel. Mindenesetre politikai körök úgy vélték, hogy a magyar kívánságok nagy részét a németek teljesítik. Andorka Rudolf február 6-i információi szerint Szombathelyi a következőket hozta: „1. a 2. hadsereget kivonják, s a németek újból felsze-

[16] *Ránki György*: A második világháború története. Budapest, Gondolat, 1973. 328–329.; A második világháború története 1939–1945. 1–12. köt. Főszerk. A. A. Grecsko. Budapest, Zrínyi, 1976–1984. 6. köt. (Gyökeres fordulat a háborúban. 1978.) 474–475.; Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Dokumentumgyűjtemény Jugoszlávia népeinek népfelszabadító háborúja történetéhez. Főszerk. Liptay Ervin, Fabijan Trgo. Szerk. Godó Ágnes, Antun Miletić. Budapest–Belgrád, Zrínyi, 1986. 296.

[17] Ciano gróf naplója 1939–1943. 2. kiad. Budapest, Ármádia, 1999. 467–468.

[18] *Godó Ágnes*: A horthysta vezetés Balkán politikája (1941–1943). Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 4. sz. 628.; Hitler Mussolinihez intézett február 16-i levelében arról beszél, hogy ehhez legalább 3 magyar hadosztályt igényel, de a magyarok válasza eddig negatív. Ld. *Macartney*: October Fifteenth... I. m. II. köt. 138. 2. jegyzet

[19] *Saly*: i. m. 581.

[20] Andorka Rudolf naplója. I. m. 283.

[21] Ciano gróf naplója... I. m. 468.

relik. 2. 3 új hadtest mozgósítva, de itthon maradnak. 3. Hitler ragyogóan bizakodó és jókedvű."[22]

Nagy Vilmos szolgálaton kívüli vezérezredes, honvédelmi miniszter a február 9-i minisztertanácsi ülésen általánosságban tájékoztatta a kormány tagjait a 2. magyar hadsereget ért veszteségekről és annak okairól. Említést tett arról is, hogy a vezérkar főnöke Hitlernél járt, aki a kormány tagjait a legközelebbi Legfelső Honvédelmi Tanács ülésen fogja tájékoztatni. Annyit azért elárult: „Nekünk azzal kell számítanunk, hogy a megvert 2-ik hadseregből egy hadtestet kell csinálni. Veszteségeinket még nem lehet áttekinteni."[23]

Nem tudjuk, hogy ezen az LHT ülésen a vezérkar főnöke részéről mi hangzott el, s azt hogyan fogadták, mindenesetre semmi nyoma nincs annak, hogy Szombathelyi szereplése a német főhadiszálláson nagy visszatetszést keltett volna itthon. Nagy Vilmos ugyan általában amellett foglalt állást — és ebben osztozott Horthyval, Kállayval, Bethlennel és minden kibontakozást keresővel —, hogy a 2. hadsereg maradványait haza kell hozni, helyettük semmit sem kell kiküldeni, vagyis csak azok a hadosztályok maradjanak kint, amelyek eddig is a megszállást végezték, de — mint visszaemlékezéseiben írja — elsőre nem tartotta elfogadhatatlannak, sőt jobb helyzetként értékelte ha a 9 hadosztályos hadsereg helyére csak 6 hadosztály kerül, amennyiben a németek ezeket valóban csak megszálló és hátbiztosító feladatokra használják fel.[24]

Arról viszont, hogy Szombathelyi magyar hadosztályoknak a Balkán megszállásába való bekapcsolódásáról is tárgyalt volna a német főhadiszálláson, közvetlenül visszaérkezése után — mint láttuk — semmi sem szivárgott ki. Ez a megállapítás vonatkozik a vezérkari főnök február 12-i — a kormányzóhoz eljuttatott — emlékiratában foglaltakra is.

Szombathelyi ebben először a 2. magyar hadsereg katasztrófájának okait elemezte, majd — utalva főhadiszállási tárgyalásaira is — felvázolta az előnyösen megváltozott magyar stratégiai helyzetet, az ebből fakadó feladatokat és kilátásokat, végül — ezekkel összefüggésben — az erőteljesebb kormányzásra való áttérés szükségessége mellett érvelt.[25]

Szombathelyi — főhadiszállási tárgyalásairól beszámolva — konkrétan csak a keleti fronttal kapcsolatos átmeneti megállapodást említette. A megváltozott stratégiai helyzettel kapcsolatban közeli angolszász balkáni partraszállás lehetőségére utalt, aminek következtében „Magyarország számára, földrajzi helyzeténél fogva, *a déli hadszíntér* jön beavatkozásra tekintetben (sic!)". Ez „egy *nagyobb feladatra* való felkészülést rejt magában" — írja —, ami „már nemcsak a közös háború, de a sajátlagosan *magyar sors* és *magyar érdek* szempontjából is döntő jelentőségű, amiért *minden áldozatot* meg kell hoznunk". Ez a nagyobb feladat tehát a szövetségesek esetleges balkáni partraszállásából adódik, aminek a következménye Románia átpártolása és Magyarország elleni

---

[22] Andorka Rudolf naplója. I. m. 292. és 293.; *Saly*: i. m. 588.

[23] Magyar Országos Levéltár (MOL), Miniszterelnökségi Levéltár (K 27), Az 1943. február 9-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

[24] *Nagy V.* [1947]: i. m. 131–132. Vö. *Nagy V.* (1986): i. m. 154–155.

[25] HMTI. 67. sz.

támadása lesz – Szombathelyi szerint.[26] Ezért írja: „Egy balkáni háború keretében tehát *Románia elleni beavatkozás* lenne az első lépés, amelyre nekünk készülni kell, és amely által a közös háború mellett sajátlagos magyar céljainkat is, Erdély teljes megszállását és biztosítását is megvalósíthatnánk. Ez a Románia elleni fellépés, úgy látszik, a német elképzelésben is helyet talált amely a „hadászati tartalék" megjelölésben jut kifejezésre." Ugyanakkor: „A Balkán egyéb területén való fellépésünk külön megfontolás tárgyát kell hogy képezze, éppen ezért erre vonatkozólag javaslattal most nem élek. Mindenesetre a déli határaink felé is fokozott éberséget kell tanúsítanunk, és erre az intézkedéseket megteszem."[27]

Hitler február 5-i döntését követően Wilhelm Keitel vezértábornagy, az OKW főnöke már február 11-én kérte Szombathelyit, hogy — tekintettel a helyzetre — 3 magyar biztosító hadosztályt bocsásson rendelkezésre szerbiai területre, és kifejezetten kívánatosnak tartotta, hogy ezek közül kettő már márciusban átvegye feladatát.

Két nap múlva, február 13-án a budapesti német katonai attasé viszont arról értesítette az OKW-t, hogy a magyar vezérkari főnök két hosszú beszélgetés során részletekbe menően magyarázta el neki, hogy Magyarország miért fogja a német kérést visszautasítani. Szombathelyi főként arra hivatkozott, hogy ellenséges balkáni partraszállás és Románia várható átállása esetére erőket kell tartalékolnia. Pappenheim ezredes a vezérkari főnök érvelését méltányolta is, hiszen hozzáfűzte, hogy 4 hadosztály felállítása valóban felemésztené Magyarország minden fegyverét, eszközét és kiképzett emberét. Viszont, amennyiben anyagi és kiképzési támogatást kap, úgy Szombathelyi lehetségesnek tartja, hogy leghamarabb májusban 5 hadosztályt rendelkezésre tudjon bocsátani.

Jodl ennek megfelelően a célt a következőkben jelölte meg: 1. május 1-től két magyar biztosító hadosztályt alkalmaznak szerb területen. 2. három hadosztályt pedig hadműveleti tartalékként helyeznek készenlétbe Magyarországon.[28]

A német igények tehát — tekintetbe véve a reális lehetőségeket — fokozatosan csökkentek. Míg Szombathelyi főhadiszállási tárgyalásai idején, vagy közvetlenül azt követően, még 3-4 magyar hadosztállyal számoltak a Balkánon, február

[26] A honvédelmi miniszter egyetértett Szombathelyivel. Nagy Vilmos május 2-án beszélt erről a kormányzónak, amikor először ajánlotta fel a lemondását. Közléseit emlékirat formájában is benyújtotta. Ld. *Nagy V.*[1947]: i. m. 140–141. *Nagy V.* (1986): i. m. 169–170., valamint Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. Közzéteszi, bev., jegyz. Bonhardt Attila – Szakály Sándor. Kritika, 1984. 8. sz. 13–15.

[27] HMTI. 67. sz. (348–350.); A magyar–román kérdéssel kapcsolatban Hitler Szombathelyi előtt tett kijelentései — Kállay 1942. nyári látogatásához hasonlóan — olyan értelmezésre adhattak alapot, hogy Magyarország „a háború végére szabad kezet kapott Romániával szemben". Ld. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll., sajtó alá rend., bev. tan. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest, Kossuth, 1968. 525. sz.; *Ránki György:* Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Budapest, Kossuth, 1964. 189.

[28] Kriegstagebuch... I. m. 3/1. köt. 134.; Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL), VKF. Eln. 1. 1943. 7. számú szám nélküli irat. A Vezérkar főnökének Pappenheim ezredessel, a német katonai attasével folytatott 1943. február 12-i tárgyalása.; *Dombrády Lóránd*: Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944. Bp. Kossuth 1986. 301–302.

közepe táján már inkább csak 2-3-mal. A Honvéd Vezérkar főnöke viszont 5 hadosztályt helyezett kilátásba Pappenheimnek, vagyis a német igények fölé ment. Ezzel kapcsolatban gondolhatnánk arra, hogy ez a kitérő-halogató taktika kompenzáló eleme volt: most nem tudunk csapatokat adni, majd csak később, akkor viszont még többet is. Ne felejtsük el azonban Szombathelyi nagyvonalúságának a feltételeit sem: ti. amennyiben anyagi és kiképzési támogatást kap. A németek ugyanis kérni kértek, de ezeknek a hadosztályoknak a felszereléséről addig nem volt szó, vagyis ilyesmit a németek nem ígértek. Márpedig a magyar vezérkari főnök számára — mint látni fogjuk — valójában ez volt a kulcskérdés.

Szombathelyi tárgyalási pozíciója szempontjából lélektanilag bizonyára nem jött rosszul a berlini magyar katonai attasé február 18-i levele, amelyben Homlok Sándor tábornok a legfelső német katonai vezetés válságtüneteiről számolt be. Eszerint Sztálingrád eleste ideiglenesen megtörte a Führer vasidegzetét is, néhány napra apatikussá vált, és mint fővezér átmenetileg kikapcsolódott az irányításból. A magyar katonai attasé említette azt is, hogy Hitler január közepe táján az OKW két vezetőjét a szó szoros értelmében elkergette, majd 4 nappal később visszahelyezte őket állásaikba. Keitel és Jodl ugyanis a keleti fronton a merev és görcsös védelem, illetve állásharc helyett a rugalmas, mozgó hadviselésre való áttérést szorgalmazták. Homlok levele szerint Sztálingrád eleste után a német tábornokok Hitler hadvezéri képességeit illetően mély hallgatásba burkolóztak. Február 9-én vagy 10-én pedig von Bock tábornagy és Halder vezérezredes együtt jelent meg Hitlernél, és azt tanácsolták neki, hogy maradjon továbbra is az OKW főparancsnoka, de a szárazföldi haderő főparancsnokságát engedje át másnak. Tehát állítsák vissza az 1941. december 19-e előtti állapotot,[29] azzal a különbséggel, hogy a „pártpolitikai szempontok a hadviselésből teljesen kikapcsoltassanak". Homlok Sándor szerint: Nem rendszerváltozásról van szó, hanem előjátékról, amely esetleg katonai diktatúrára is vezethet. Ezen törekvések a politikamentes hadviselés érdekeit szolgálják – jelentette Szombathelyinek.[30]

Közben az OKW és a magyar vezérkari főnök közt folyó tárgyalások fontos részletei továbbra is rejtve maradtak nemcsak a politikai vezetés vagy a közvélemény előtt, de a katonai elit előtt is. Újszászy február 19-i közlései Andorkának különösebb újdonságot nem tartalmaztak: „1. A harcoló hadseregünket kivonják s okkupációra használják. Pótlást nem kapnak! 2. Az itthoni honvédség »strategische Reserve in Südosten.« (Hitler szerint.) Egyelőre nem mozgósítunk".[31] Ugyanakkor a németek már nem csak katonai vonalon terjesztettek elő kéréseket.

[29] Mint ismeretes, 1941. december 19-én Hitler elbocsátotta Walther von Brauchitsch vezértábornagyot, és maga vette át a német szárazföldi haderő főparancsnokságát.

[30] *Páva István:* Jelentések a Harmadik Birodalomból. A magyar diplomácia a második világháborúban. Pécs, Pro Pannonia, 2001. 328–332., valamint 77–81.; Andorka Rudolf naplója. I. m. 299.; Sztálingrád után Zeitzler gyalogsági tábornok, a német szárazföldi haderő vezérkari főnöke benyújtotta lemondását, de Hitler nem fogadta el. Ld. *Kurt Zeitzler:* Sztálingrád. In: *Seymour Freiden – William Richardson:* Végzetes döntések. Budapest, Kossuth, 1998. 181.; Keitel a Hitlerrel való konfliktus végéről írja: „Első ízben 1943. I. 30-án nyújtott üdvözlésül ismét kezet Jodlnak és nekem". (Vagyis közvetlenül azelőtt, hogy Szombathelyi kiutazott a német főhadiszállásra.) Ld. Keitel vezértábornagy visszaemlékezései. Szerk., előszó, tan., jegyz. Sipos Péter. Budapest, Kossuth, 1997. 150.

[31] Andorka Rudolf naplója. I. m. 296.

Február 16-án a honvédelmi miniszter közölte a kormány tagjaival, hogy megjelent nála a német katonai attasé és kérte a magyar kormány és a magyar katonai vezetőség engedélyét 30 német nehézbombázó és 600 főnyi kiszolgáló személyzet Magyarországra telepítéséhez. A katonai kiképzés szempontjából Nagy Vilmos ezt előnyösnek találta, és a szolnoki vagy a kecskeméti repülőteret ajánlotta. A minisztertanács ekkor nem döntött, de megállapította, hogy emiatt az ellenséges repülők Magyarországot bombázhatják, sőt mindez olyan „magyarázatra is alkalmat adhatna, mintha a németek Magyarországot akarnák megszállni".[32] A következő, február 23-i kormányülésen Nagy Vilmos már azt jelentette, hogy a kérdés egyelőre nem aktuális és ha esetleg újból felmerülne, „akkor nézete szerint nem az ország belsejében lévő repülőterek jönnének tekintetbe, hanem Újvidék vagy Ungvár". Ezen a minisztertanácson egyébként a honvédelmi miniszter már részletesebb tájékoztatást adott a 2. magyar hadsereg veszteségeiről és a doni körülményekről. Közölte, hogy puskautánpótlásról gondoskodni kell, ám a „magyar hadvezetőség elgondolása most az, hogy több embert nem küldünk ki a harctérre és több felszerelést sem".[33]

A felszerelés kérdései álltak a középpontban Szombathelyinek az OKW-hoz eljuttatott február 24-i levelében is. Leszögezte, hogy jelenleg egyetlen frontszolgálatra alkalmas hadosztállyal sem rendelkezik. Új felállításokat csak később, német segítséggel tud végrehajtani. Rosszul képzett, hiányos felszerelésű hadosztályok nem vehetik át a német csapatok szerepét Szerbiában és Horvátországban. Hogy mennyit érnek a hiányosan felszerelt csapatok, azt a közelmúlt tapasztalatai is bizonyították. A meglevő fegyvereket pedig a 2. hadsereg újjászervezendő csapatainak küldik. Végül Szombathelyi arra kérte a német hadvezetést, hogy a keleti fronton szétszórt magyar csapatokat mielőbb összpontosítsák Jány vezérezredes parancsnoksága alatt.[34]

Az OKW főnöke továbbra is fenntartotta szándékát, „hogy a Balkán-térség hatásosabb katonai biztosítására magyar hadosztályokat vet be szerbiai területen". Erről beszélt Leopold Bürkner altengernagy, az Abwehr hírszerző csoportjának főnöke március 5-én a német külügyminisztérium egyik munkatársával. Bürkner közölte: „A felszerelésre vonatkozó magyar kívánságokról a Führer úgy nyilatkozott, hogy Németország két magyar hadosztály felállításához szükséges felszerelést szállíthatna, de csak abban az esetben, ha Magyarország hajlandó e két hadosztályt határain kívül bevetni". Bürkner — Keitel megbízásából — a napokban Budapesten is járt, hogy a további intézkedésekről a német katonai attaséval tárgyaljon. Pappenheimnek kellett óvatosan megbeszélnie az ügyet a magyar katonai szervekkel, valamint a továbbiakban odahatni, hogy a szerbiai térség céljaira legalább két hadosztályt bocsássanak rendelkezésre, amelyek felállításához szükséges felszerelést azután német részről leszállítják.

---

[32] MOL, K 27. Az 1943. február 16-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

[33] MOL, K 27. Az 1943. február 23-i Minisztertanács jegyzőkönyve. Közli Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Összegyűjt., bev. tan. Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos. Harmadik kiadás. Budapest, Kossuth, 1966. (MMV). 158. sz. (380.)

[34] Kriegstagebuch... I. m. 3/1. köt. 134.

Bürkner nem várt eredményt ezektől a német–magyar katonai tárgyalásoktól, a német katonai attasé és Jagow követ viszont látott némi esélyt a sikerre – és nekik lett igazuk. Ezért aztán az ügyet nem is kellett diplomáciai útra terelni, amit a tengernagy utolsó próbálkozásként az OKW részéről kilátásba helyezett.[35]

Pappenheim elvégezte a feladatát. A Hitler által biztosított feltételek mellett sikerült elérnie Szombathelyi beleegyezését. Nem kétséges, hogy a Honvéd Vezérkar főnökét elsősorban a résztvevő magyar hadosztályok felszerelése motiválta, hiszen az egész ügy — Szombathelyi lépései folytán — közvetlenül az után került napvilágra, hogy a németek először tettek ilyen ígéretet.[36]

Szegedy-Maszák Aladár (ekkor a külügyminisztérium politikai osztályának helyettes vezetője) írja emlékirataiban, hogy 1943 elején egyfajta Szombathelyi-romantika alakult ki. Ő — februári memoranduma alapján is — „annak az erőskezű, kifogástalan szándékú férfinak látszott, aki válság idején, esetleg diktátori hatalommal fölruházva jó oldalon tudja bevetni a honvédséget, és kivezeti az országot a válságból". Ez a hiedelem vagy remény azonban nem sokáig tartott. Kiderült, hogy ingadozó, nem olyan következetesen erélyes, mint szükséges volna, „és a politikai szándék halvány körvonalai is jelentkeztek". Véleménye szerint, Szombathelyi adottságait messze meghaladó feladatot tűzött maga elé. „Az 1943. február 12-i memoranduma nem vitte közelebb a célhoz, az erős ember jelentkezése visszhang nélkül maradt a vezető körökben."[37]

Ez a Szombathelyi-romantika azért sem tarthatott túl sokáig — legalábbis a Kállayhoz közelálló kormányférfiak körében —, mert a vezérkar főnökének márciusban jelentős bizalomvesztést kellett elkönyvelnie. Csak utólag jutott ugyanis a honvédelmi miniszter tudomására, hogy Szombathelyi német kérésre 3 hadosztály Szerbiában való alkalmazásáról tesz előterjesztést Horthynak. Ez egy — máig sem ismert — ügydarabban szerepelt, amit a hadműveleti csoportfőnök vitt át Szombathelyitől Nagy Vilmoshoz láttamozásra és tudomásulvételre.

A honvédelmi miniszter közölte, hogy ezt így egyszerűen nem veheti tudomásul, „mert a vezérkar főnökének nincs joga arra, hogy a német hadvezetőséggel, a magyar kormány tudta és beleegyezése nélkül, ilyen megállapodásokat kössön!" Nagy Vilmos írja, hogy a 2. magyar hadsereg további sorsáról a vezérkar főnöke — aki az erőkkel a hadműveleti területen jogosult rendelkezni —, felfogása szerint, mint nem új elhatározást igénylő kérdésről tárgyalt. Itt azonban új magyar csapatoknak az országhatáron kívüli alkalmazásáról van szó, méghozzá a Balkánon, ami szerinte egyáltalában nem kívánatos. Az ügyet a minisztertanács elé viszi — mondta —, és ha az hozzájárul, csak akkor lehet a kérdést a németekkel megtárgyalni.

Szombathelyi a minisztert azonnal felhívta telefonon és ingerült hangon bizonygatta, hogy ennek a megállapodásnak a megkötésére neki igenis joga van. „Ha a kormány vele nincs megelégedve, akkor »dobja« őt, de vele így nem lehet eljárni." Nagy Vilmos elmagyarázta neki, hogy itt nem személyes kérdés-

---

[35] A Wilhelmstrasse... I. m. 528. sz.

[36] Vö. *Dombrády*: Hadsereg és politika... I. m. 301. HIL, Békeelőkészítő Bizottság iratai. A/II/1.

[37] *Szegedy-Maszák*: i. m. 2. köt. 137–138.

ről, hanem jóval magasabb és fontosabb problémáról van szó. Mint mondta: „A felelősséget a parlamenttel, és az egész nemzettel szemben nem a vezérkar főnöke, hanem én viselem. Miután a kormánynak felelős minisztere vagyok, ezt nekem a minisztertanács döntése elé kell vinnem."[38]

Szombathelyi főhadiszállási szerepléséről, február 12-i memorandumáról, az azt követő eseményekről, valamint ezek összefüggéseiről a történeti-hadtörténeti irodalomban egy koncepció alakult ki.

Eszerint a vezérkar főnöke hazaérkezése után nyomban beszámolt nemcsak a 2. magyar hadsereggel kapcsolatos átmeneti megegyezésről, de arról is, hogy hozzájárult a németek balkáni csapatküldésre vonatkozó kéréséhez, „miután hagyta magát meggyőzni Hitlertől, hogy előbb-utóbb várható a szövetségesek balkáni partraszállása, aminek következtében Magyarország stratégiai helyzete megváltozott". Mindez itthon — a politikai vezetés körében — visszatetszést keltett. Szombathelyi február 12-i emlékirata ezért úgy értelmezendő, hogy abban a vezérkar főnöke „igazolni próbálta magát". Ide tartozik az is, hogy Szombathelyit „feltehetően meglepte a miniszterelnök merev elzárkózása, ugyanis február eleji berlini útja idején még nem minden alap nélkül hihette, hogy egy esetleges balkáni akcióban való részvétel nem lesz ellentétben a miniszterelnök külpolitikai koncepciójával". Ezt látszana igazolni Kállay miniszterelnök beszéde a képviselőház külügyi bizottságának február 19-i ülésén. Kállay itt először a 2. magyar hadsereg veszteségeiről tájékoztatta a képviselőket, majd — Szombathelyihez hasonlóan — a Balkánt a közelgő események súlypontjának nevezte, mert ott számítani kell második arcvonal létesítésére, amiben Magyarország közvetlenül érdekelt. Beszélt arról is, hogy a fő ellenség természetesen továbbra is Szovjet-Oroszország. Nem említette viszont az angolszászok elleni harcot, ami a németeket a leginkább zavarta. A miniszterelnök közölte: Magyarország a jelenlegi helyzetben leginkább szilárd belső rendjének fenntartásával támogathatja szövetségeseit. Az új hadsereg felállítása után döntik el, hogy az milyen módon és hol vegyen majd részt a háborúban. Végül — a német forrás szerint — „említésre méltó bejelentést tett arról, hogy szerb nemzeti részről közeledési kísérlet történt Magyarország felé és hozzáfűzte, hogy azzal foglalkozni fognak". A koncepció szerint „biztosra vehető", hogy Kállay Miklós itt a szerb Draža Mihailović tábornokkal, az emigráns jugoszláv kormány hadügyminiszterével való kapcsolatra utalt. Szombathelyi vezérkari főnöknek erről tudomása volt, ezért egyezett bele a balkáni csapatküldésbe. „A Mihajloviccsal való együttműködés azonban hamar — de már a Hitlernél tett látogatás után — lekerült a napirendről, s feltehetően csak némileg megkésve jutott Szombathelyi tudomására", aki az egész ügyben elsősorban az iránta megnyilvánuló bizalmatlanságot látta, másrészt — a február 12-i emlékiratból látszik — a megváltozott helyzetben is fenntartotta véleményét és magyar érdekből is szükségesnek tartotta a balkáni katonai jelenlétet.[39]

[38] *Nagy V.* [1947]: i. m. 131–133. *Nagy V.* (1986): i. m. 154–156. Nagy Vilmos a március 10-i minisztertanácson adta elő az ügyet. Ezt közvetlenül megelőzően március 2-án tartott ülést a kormány. A miniszter tehát március 2. és március 10. között értesült Szombathelyi megállapodásáról.

[39] Kállay tájékoztatója a külügyi bizottságban. Ld. A Wilhelmstrasse... I. m. 526. sz. A fenti koncepció megtalálható a következő tanulmányokban és könyvekben (a teljesség igénye nélkül): *Dombrády Lóránd*: A Kállay-féle kiugrási politika és a magyar katonai vezetés. Hadtörténelmi Köz-

A fenti koncepcióval egészében, és részletei tekintetében tárgyilag sem érthetünk egyet.

Ezzel szemben bizonyítani kívánjuk a következőket: 1. Szombathelyit nem Hitler győzte meg arról, hogy várható a szövetségesek balkáni partraszállása; 2. Szombathelyi — egészen Nagy Vilmosnál való „lelepleződéséig" — titokban tárgyalt a balkáni megszállás kérdéséről a németekkel; 3. Kállay nem Mihailovićtyal, hanem a szerb Nedić-kormánnyal való kapcsolatra utalt a külügyi bizottság február 19-i ülésén.

Lássuk az első kérdést. A magyar vezérkari főnököt nyilvánvalóan nem Hitler győzte meg a balkáni partraszállás lehetőségéről. Erről ugyanis — másokhoz hasonlóan — Szombathelyit sem kellett meggyőzni.[40]

Természetesen abban az esetben, ha ő eredetileg másképp gondolkodott volna, mint a németek, nem kétséges, hogy készséggel hagyta volna magát meg-

lemények, 1979. 4. sz. 526–527.; *Dombrády*: Hadsereg és politika... I. m. 300–305.; *Dombrády Lóránd*: A legfelsőbb hadúr és hadserege. Budapest, Zrínyi, 1990. 190– 191.; *Uő*: A magyar elszakadási törekvések és a hadsereg 1943-ban. Századok, 1995. 3. sz. 495–498.; Utóbbi tanulmány megállapításait átvette: *Szabó P.* Don-kanyar... I. m. 283–284. Itt például a következő mondat keletkezett: „A magyar csapatok balkáni jelenlétét elsősorban egy, az esetleges görögországi angolszász partraszállás esetén feltehetően átálló és Magyarországot megtámadó román hadsereg elleni határozottabb fellépés szempontjából tartotta kívánatosnak (ti. Szombathelyi – *K. G.*)." Ld. uo. 284. Azon túl, hogy a gyenge fegyverzetű magyar megszálló hadosztályok vajon miféle határozottabb fellépésre lettek volna képesek a támadó román hadsereg ellen, a kérdéssel kapcsolatos külügyminisztériumi feljegyzés szerint: „Aligha tehető fel, hogy a Szerbiába kiküldött csapategységeink felett meg tudjuk tartani a rendelkezés jogát. A németek ugyanis Belgrádot nem fogják kiüríteni, és a szerbiai okkupáció legfelsőbb katonai vezetését minden körülmény között továbbra is a saját kezükben fogják megtartani." Ld. HMTI. 71. sz. (366.); Szintén Dombrádyra hivatkozik: *Páva:* Jelentések a Harmadik Birodalomból... I. m. 74.; Vargyai Gyula legújabban a következőképpen fogalmazott: „Szombathelyi 1943. február 12-én a kormányzóhoz küldött hosszabb emlékiratában a 2. magyar hadsereg katasztrófájának okait elemezte, majd javaslatot tett a Szerbiára vonatkozó német kérés teljesítésére." Ld. *Vargyai Gyula*: Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig. Budapest, Korona, 2001. 272. Szerinte „Szombathelyi emlékirata két fázisban váltott ki nézeteltérést a politikai vezetéssel: a balkáni bevetés kérdésében azonnal, a karhatalmat illetően viszont csak később." Nagy Vilmos pedig a minisztertanácson (március 10.) „eltért azoktól az érvektől, amelyeket Szombathelyi a kormányzónak küldött emlékiratában sorakoztatott fel". Ld. Uo. 273. Ezzel szemben tény az, hogy a vezérkar főnöke emlékiratában nem tett javaslatot a Szerbiára vonatkozó német kérés teljesítésére, sőt, nem is jelezte, hogy ilyen kérés volna. Ebből következően, ilyen értelemben ez az emlékirat nem is válthatott ki nézeteltérést a politikai vezetéssel sem azonnal, sem később; ahogy Nagy Vilmos sem térhetett el olyan érvektől, melyek a Szombathelyi-emlékiratban szerbiai szerepvállalásra vonatkoztak volna.; Egy itthon újabban megjelent, a magyar külpolitikát összefoglaló munka szerint is Kállay a külügyi bizottságban a szerb nemzeti erők alatt „nyilvánvalóan" a „Mihajlovics tábornok vezetése alatt küzdő csetnikeket értette". Ld. *Czettler Antal*: A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadbalépéstől a német megszállásig. Budapest, Magvető, 2000. 219.; Egy régebbi tanulmányban olvasható, forrásmegjelölés nélkül: „Kállay azonban berni megbízottja útján érdeklődött, mit szólna a jugoszláv emigráns kormány ilyen megoldáshoz, az azonban a leghatározottabban elutasította a magyar csapatok bevonulását Szerbiába és közölte, hogy ezt agressziónak minősítené." Ld. *Godó:* A horthysta vezetés Balkán-politikája... I. m. 626. Tudomásunk szerint Kállay csak augusztusban érdeklődött, amikor a németek a februárihoz hasonló kéréssel álltak elő. Ld. *Kállay:* i. m. 2. köt. 71. Úgy véljük, itt ezen augusztusi érdeklődés visszavetítéséről van szó 1943 elejére.

[40] Juhász Gyula írja: „Azt a tényt, hogy a háború menetében fordulat következett be, Kállaytól a vezérkaron át Imrédyig és Szálasiig mindenki felismerte. Eléggé egységesek voltak abban a feltevésben is, hogy Sztálingrád következményeként a legközelebbi jövőben várható az angol–amerikai erők partraszállása a Balkánon." Ld. *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik, átdolgozott kiadás. Budapest, Kossuth, 1988. 300.

győzni Hitlertől vagy a német katonai vezetők részéről. Miután ugyanis a magyar politika a balkáni veszély kártyáját rendre megpróbálta kijátszani az egyre megterhelőbb német követelésekkel szemben, nyilvánvalóan Szombathelyit sem zavarta volna, ha a balkáni partraszállás veszélye 1943 tavaszán sem sokkal több mint ürügy. Ürügy a keleti háborútól való megszabadulásra, vagy legalább az abban való részvétel mérséklésére, ami most ráadásul annál jobban működik, mert a németek már maguk is komolyan veszik a Balkán felől fenyegető veszélyt. Erről azonban láthatóan nincsen szó.

Szombathelyi ugyanis még a német főhadiszállásra való elutazása előtt említette Andorka Rudolfnak, hogy Törökország belépésével számol, aminek — tegyük hozzá — természetesen csak egy angolszász balkáni kezdeményezés folyományaként, vagy azzal összefüggésben van értelme, hiszen Törökország nem volt abban a helyzetben, hogy egyedül akcióba lépjen a Német Birodalommal szemben. Ezt a várakozást Churchillnek a török vezetőkkel való találkozása, az adanai konferencia híre tovább erősíthette.[41] Jóllehet emlékiratában már azt valószínűsíti hogy Törökország semleges marad, de úgy vélte, hogy az „átvonulást és repülőtereinek használatát előreláthatólag meg fogja engedni".

Azonkívül — mint láttuk — január végén azt is közölte Andorkával, hogy — többek között — azért nem adhatunk több erőt a németeknek, mert szükség van ránk egy esetleges Balkán frontnál. Memorandumában pedig kitért arra — amit Andorkának szintén említett —, hogy még 1942 karácsonyán egy tájékoztatót állított össze Zeitzler tábornok, a német vezérkar főnöke számára, amiben szerepelt az is, hogy az angolszászok őszi földközi-tengeri akciójukat tovább kiterjesztve a Balkánon is partraszállhatnak. Ezért fogalmazhatott tehát Szombathelyi a következőképpen: „Amellett, hogy a németek végre felébredtek, valószínű, hogy ezen tájékoztatásom is hozzájárult ahhoz, hogy tárgyalásaim alkalmával nagyon hamar megértettük egymást", valamint már előbb, hogy „ezen megbeszéléseknél végre azonos bázison állottunk".[42]

A vezérkari főnök kijelentése, miszerint a balkáni partraszállás már március végétől kezdve lehetséges, valószínűleg nem konkrét információkon, hanem az általános hadászati helyzet megítélésén alapult. 1942 decemberében, tehát még jóval Szombathelyi főhadiszállási látogatása előtt, a németek Alb-

[41] Andorka február 2-án jegyzi be naplójába: „Churchill az angol vezérkari főnökkel és a közelkeleti katonai vezetőkkel két napon át tárgyalt Adanában a megfelelő törökökkel. A kommüniké annyira optimista hangú, hogy nem kétséges, Törökország rövidesen belép, s ezzel megvan a Balkán-front, s mi hadszíntér vagyunk." Ld. Andorka Rudolf naplója. I. m. 291. Vörnle János ankarai magyar követ február 10-i távirata szerint: „Ha már az is igen nagy dolog, hogy az angol világbirodalom miniszterelnöke Törökországba jön, még inkább gondolkodóba ejtheti az embert a kíséret összeállítása, mert ilyen suiteet csak igen nagy fontosságú események alkalmával szokás felsorakoztatni." Mindazonáltal ha „az eddig szerzett információk helytállók, úgy az adanai konferenciával meg lehetünk elégedve. Törökország továbbra is kitart semlegességi politikája mellett, és ily körülmények között felfegyverzése nem okozhat gondokat a tengelynek, mert annak nem szándéka Törökország megtámadása." Wodianer Andor lisszaboni magyar követ viszont — egy angol titkosszolgálati embert idézve — többek közt a következőket jelentette február 11-én: „Az angolszászok a közeljövőben, de legkésőbb három hónap múlva partra szállnak Európában. Hogy hol, az természetesen a katonák titka, esetleg több helyen egyszerre. Az adanai találkozó nem volt egyszerű plátói tény. Következményei rövidesen láthatók lesznek." Ld. MMV. 156. sz. (377), 157. sz. (378.)

[42] Andorka Rudolf naplója. I. m. 290., 289.; HMTI. 67. sz. (350., 347–348.)

recht főherceg révén olyan tájékoztatást kaptak, hogy Kállay Miklós a nagy döntés időpontjául 1943 márciusát jelölte meg. A németek Albrecht egész tudósításából ezt tartották a legérdekesebbnek, „mert feltételezhető, hogy ha a miniszterelnök ilyen meghatározott időpontot csak meg is tud jelölni, akkor ő az ellenséges hadműveletekről is tud valamit". Kállay a „nagy döntés" alatt bizonyára nem szovjet csapást értett; a németek számára — nem sokkal az észak-afrikai angolszász sikerek után — a legkézenfekvőbbnek az tűnhetett, hogy valamiféle balkáni akcióról van szó.[43] A várható ellenséges hadműveletekről azonban Szombathelyi vezérezredesnek is körülbelül annyi konkrét információja lehetett, mint a miniszterelnöknek, vagy éppen a németeknek.

Egy balkáni szövetséges partraszállás elvi lehetősége észak-afrikai sikereiket követően mindenesetre megnyílt. Ennek gyakorlati megvalósítására így leghamarabb a tavaszi jó idő beköszöntével elvben sor kerülhetett. Szombathelyi a magyar stratégiai helyzet megváltozását Hitler azon megállapításával jellemezte, hogy „mindegy az, hogy az ellenség Keleten, Délen vagy Nyugaton tör be, ez mindenütt egyaránt veszélyes, és mindenütt védekezni kell ellene".[44] A Földközi-tenger térségében elért angolszász eredményeket követően valóban olyan helyzet alakult ki a tengely szempontjából, hogy a nyugati szövetségesek bármely irányból kezdeményezhettek. Így a casablancai értekezletet követően Roosevelt és Churchill arról tájékoztatták Szálint, hogy megindítják a szárazföldi és tengeri erők széleskörű kombinált hadműveleteit a Földközi-tengeren, amivel kapcsolatban jelentős erőket, köztük partraszállási eszközöket és hajókat összpontosítanak Egyiptomban és Észak-Afrika kikötőiben. Mint írják: „Ezekről az összpontosításokról bizonyára tudomást szereznek ellenségeink is, de nem fogják tudni, hogy hol, mikor és milyen erőkkel szándékozunk csapást mérni rájuk. Ezért kénytelenek lesznek szétszórni mind szárazföldi, mind pedig légierőiket Franciaország, Hollandia, Korzika, Szardínia, Szicília, a Közel-Kelet, Olaszország, Jugoszlávia, Görögország, Kréta és a Dodekanezosz-szigetek egész partvidékének hosszában."[45]

Most térjünk át arra a témára, hogy Szombathelyi március elejéig a kormány háta mögött tárgyalt a balkáni megszállás kérdéséről a németekkel.

Általában véve elmondható: ha Szombathelyi azonnal beszámolt volna tárgyalásainak ilyen részleteiről, annak egyrészt valamilyen nyoma kellene hogy legyen, másrészt, ha ennek ellenére ez mégis megtörtént, és az általa köz-

[43] HMTI. 67. sz. (349.); *Randolph L. Braham*: The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account. Vol. I–II. New York, Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963. I. köt. 187–189. Idézi *Karsai Elek*: A budai vártól a gyepűig 1941–1945. Budapest, Táncsics, 1965. 224.; Közvetlenül Albrecht jelentése előtt, december 8-án, Weizsäcker német külügyi államtitkár utasította Jagow budapesti követet, közölje a magyar kormánnyal: „tudomást szereztünk egyes magyar diplomaták külföldi tárgyalásairól, amelyek során, esetleges török közreműködéssel, angol–amerikai balkáni partraszállás valószínűségéről és Bécsig terjedő áttörés lehetőségéről esett szó". Ld. A Wilhelmstrasse... I. m. 523. sz.

[44] HMTI. 67. sz. (348.)

[45] Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945. I–II. köt. Budapest, Kossuth, 1958. I. köt. 104. sz. (103–104.), II. köt. 70. sz. (52.); Vörnle szerint Churchill Adanában kijelentette a törököknek: a Földközi-tenger megtisztítása után levegőben, vízen és szárazföldön minden oldalról „neki fognak esni Németország torkának, hogy megfojtsák". Ld. MMV. 156. sz. (376.)

vetített felvetést, mondjuk, a Legfelső Honvédelmi Tanács elutasította, akkor a vezérkar főnöke aligha tárgyalhatott volna erről továbbra is, ráadásul titokban, és aligha próbálkozhatott volna a kérdést úgyszólván „fű alatt" elintézni, állásának veszélyeztetése nélkül. Világos, hogy ebben az esetben lojalitását és jóhiszeműségét joggal kétségbe vonhatták volna, és Kállaynak minden alapja meg lett volna arra, hogy Horthynál a felmentését kezdeményezze.

Mint láttuk, egész februárban nem szivárgott ki semmi arra utaló információ, hogy Szombathelyi csapatokat ígért volna a Balkánra. A vezérkari főnök február végéig, március elejéig teljesen titokban tárgyalt erről a kérdésről. Az ügy kipattanásának a körülményei is — amit Nagy Vilmos leírásából ismerhettünk meg — egyértelműen erre vallanak.[46]

Tudomásunk szerint Juhász Gyula az egyetlen, aki szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a vezérkari főnök február 12-i emlékiratában nem tett említést a Szerbiára vonatkozó német kívánságról. Ugyanakkor, miután Szombathelyi Magyarország „megváltozott stratégiai helyzetét" elemezve azt hangsúlyozta, hogy a magyar hadsereg számára „a déli hadszíntér jön beavatkozásra tekintetbe", azt sugallja — amiben más történészek is követik —, hogy ennek a perspektivikus megfogalmazásnak a konkrét értelmét mégiscsak a németek balkáni csapatkérése — illetve annak támogatása – jelenti.[47]

Ezt a tendenciózus értelmezést azonban maga Szombathelyi cáfolja, miután február 12-én pontosan arra — ellenséges partraszállásra és Románia várható átállására — hivatkozva hárítja el a németek balkáni csapatkérését, ami aznapi emlékiratának is egyik központi gondolata, – miközben a történészek ellenkezőleg, a memorandum ezen részeit úgy értelmezik, hogy abban tulajdonképpen a németek szerbiai csapatkérésének támogatása jut kifejezésre.

Megjegyzendő, hogy ez a „déli hadszíntér" Magyarország számára ekkor még nem is létezett, hiszen azt csak az esetleges angolszász balkáni partraszállás hozta volna létre, ezért jelent ez „még eddig ismeretlen nagyságú feladatot".[48] Ezzel összefüggésben — a már egyébként is komoly erőfeszítést igénylő védekező funkció mellett — elvileg lehetőség nyílhatott Dél-Erdély (és esetleg a Bánát) visszaszerzésére is. Ezért írja Szombathelyi, hogy ez a feladat nem csak a közös háború, de a sajátlagosan magyar sors és magyar érdek szempontjából is döntő jelentőségű.

A Szombathelyi memorandumában is szereplő új hadászati elképzelés — a „hadászati tartalék a Duna-medencében, arccal Dél és Dél-kelet felé" —, tulajdonképpen nem volt más, mint az ország földrajzi helyzetéből következő természetes magyar stratégiai szerep, amit a magyar vezetés a háború alatt mindig képviselt, és amire az egyre megterhelőbb német követelésekkel szemben min-

---

[46] Ennek fényében Szombathelyi kijelentése, hogy „A kormány tudta és beleegyezése nélkül egy lépést sem tettem. Német követeléseket sohasem intéztem el saját hatáskörömben, hanem mindig a kormány elé vittem", valamint Gosztonyi Péter ezzel egyetértő megjegyzése erősen vitatható. Vö. Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Gosztonyi Péter. Budapest, Zrínyi, 1990. 43. és 70. (1. jegyzet.)

[47] *Juhász*: Magyarország külpolitikája... I. m. 301–302.

[48] HMTI. 67. sz. (348–349.)

dig hivatkozott.[49] Kétségtelen, hogy a vezérkari főnök külpolitikai megfontolásokkal a szükségesnél kevesebbet törődött, de február 12-i memoranduma e tekintetben semmi olyat nem tartalmaz, ami ne állt volna összhangban a magyar kormány álláspontjával, így például a Hitler–Horthy találkozóra készített külügyminisztériumi feljegyzés idevonatkozó részeivel is.[50]

Azt nem tudjuk, hogy a vezérkar főnöke — a balkáni ügy szempontjából — mennyire volt tisztában a miniszterelnök külpolitikai koncepciójával, és az is lehetséges, hogy valamilyen oknál fogva meglepte Kállay merev elzárkózása. Az viszont biztos, hogy a miniszterelnök február 19-i beszámolójában elhangzottak ilyen célú értelmezése nem állja meg a helyét – több okból sem.

Először: függetlenül attól, hogy a Kállay által emlegetett „szerb nemzeti erők" kik volnának, ha még több mint két héttel Szombathelyi főhadiszállási tárgyalásai után is olyan helyzet állt fenn, aminek alapján a vezérkar főnökét e tekintetben nem lehet bírálni, akkor miért vetette volna papírra ún. „magaigazolását" egy héttel korábban, február 12-én?

Másodszor: ezek a „szerb nemzeti erők" ráadásul nem is Mihailović csetnikjei. Kállay miniszterelnök a külügyi bizottságban — véleményünk szerint — nem a Mihailovićtyal való kapcsolatra célzott.

Ezt erősíti meg az is, hogy a németek ezt nem említették meg Horthynak az áprilisi klessheimi tárgyalásokon, és ezzel kapcsolatos megjegyzés nem szerepelt az ekkor a kormányzónak átnyújtott, a Kállay-kormány „bűnlajstromát" tartalmazó feljegyzésben sem. Pedig tudtak a külügyi bizottság ülésén történtekről — hiszen mi is német jelentésből ismerjük az ott elhangzottakat —, és volt is elmarasztaló megjegyzésük Kállay itteni kijelentései miatt. Véleményünk szerint ha Kállay itt Mihailovićtyal való kapcsolatról beszélt volna, azt a németek nem hagyják szó nélkül, különösen akkor nem, amikor éppen bűnlajstromot állítanak össze a magyar miniszterelnök ellen.[51]

A londoni jugoszláv emigráns kormánnyal való kapcsolatfelvétel egyik első kísérletére 1942 augusztusában került sor Popovics Milán révén Bernben. Titkos megbízatása volt, hogy az újvidéki és dél-bácskai razziáról szóló magyar anyagot juttassa el az emigráns kormány ottani követéhez. Egy hét múlva azonban azt a választ kapta, hogy nem kívánnak vele semmiféle hivatalos kapcsolatot fenntartani.

A következő ismert, és már komolyabb lépésre 1943. május végén került sor. Ekkor Újszászy István vezérőrnagy, az Államvédelmi Központ vezetője pró-

[49] Uo. (348.); *Adonyi Ferenc*: A magyar katona a második világháborúban 1941–1945. Klagenfurt 1954. 33–34.; Például: Bárdossy 1942 januárjában Ribbentrop és Keitel előtt (MOL, Filmtár, A Szálasi-per anyaga. Közli *Karsai Elek*: „Országgyarapítás" – országvesztés. Második rész. 1939–1945. (A nürnbergi per és Magyarország.) Budapest, Kossuth, 1961. 123–126.), a kormányzó ugyanekkor, Hitlerhez intézett január 10-i levelében (HMTI. 62. sz.), továbbá Kállay 1942. júniusi, a kelet-poroszországi főhadiszálláson tett látogatása alkalmával, valamint Sztójay útján 1942. december végén. Ld. A Wilhelmstrasse... I. m. 489. sz. (662.), 491. sz. (664.); *Karsai*: A budai vártól... I. m. 227.

[50] HMTI. 73. sz. (378.)

[51] Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. Bev. tan., vál., jegyz. Ránki György. I–II. köt. Budapest, Magvető, 1983. II. köt. 41–43. sz. (67–113.), valamint: *Juhász Gyula*: Két tárgyalás 1943 tavaszán. (Feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16–17-i klessheimi tárgyalásairól.) Történelmi Szemle, 1973. 3–4. sz. A Kállay-kormányt vádoló német jegyzék: 527–530.

bált kapcsolatba lépni „barátjával, Mihajloviccsal", amikor hamis nevekre kiállított, magyar szolgálati útlevelekkel ellátott, két volt jugoszláv tisztet küldött Isztambulba, Kállay tudtával. A brit külügyminisztérium és a jugoszláv emigráns kormány azonban Újszászy kezdeményezését is visszautasította.[52]

Kállayék legalább három okból tartották fontosnak kapcsolatok kiépítését Mihailovićékkal. Egyrészt, hogy az újjáéledő kisantant formációval szemben legalább a szerbek felé biztosítsák Magyarországot; másrészt Mihailovićék közvetítőként szolgálhattak volna a nyugati szövetségesek felé – különös tekintettel a várható balkáni partraszállás után előálló helyzetre; harmadrészt pedig a Tito vezette jugoszláv ellenállással, a bolsevizálódás veszélyével szemben kívánatosnak tartották Mihailovićék támogatását. Ezen okok némelyike szempontjából — mint látni fogjuk — még a német megszállás alatt működő Nedić-kormánnyal való jó kapcsolatok is hasznosnak bizonyulhattak.

Kállay április 1-jei római látogatása idején — egyebek mellett — azt közölte Mussolinival, hogy „Szerbiával egy atmoszferikus közeledés észlelhető, anélkül, hogy tényleges érintkezés felvételére került volna sor". Erre a hajlam a szerbek részéről felénk „határozottan megállapítható". Kállay kifejtette, hogy érzése szerint „a balkáni népeket el lehetne téríteni a jugoszláv politikától, ha ma megpróbálnánk felállítani önálló Szerbiát, ennek nem lenne talán akadálya Bulgária sem. Horvátországgal is meg lehetne találni a kiegyezést és Mihailović kollaborációját. És ezzel a balkáni békét az esetleges angolszász támadás hinterlandját konszolidálni lehetne." Tárgyalópartnere azonban ezt már későinek tartotta, és Kállaynak szomorúan kellett megállapítania, hogy Mussolininak nincs Balkán-politikája. Mindenesetre, mint írja: „osztotta nézetemet, hogy kár lenne Mihajlovićot a bolsevisták karjába dobni, mert ma ingadozik a londoni jugoszláv kormány és a saját nacionalizmusa között".[53]

Nem kétséges, hogy Kállayék szerettek volna együttműködni Mihailovićékkal, ennek azonban a tárgyalt időszakban, tehát 1943 februárjában, semmilyen konkrétumát sem tudtuk megállapítani. Éppen 1943. február közepén kulminált azonban az a kapcsolatfelvételi kísérlet, amit még 1942 decemberében kezdeményezett a Nedić-féle szerb bábkormány.

Vetőmagot kértek Magyarországtól azzal, hogy a szerb kormány ki fogja eszközölni a németek engedélyét a szállításhoz. Nem hagytak kétséget afelől

[52] *A. Sajti Enikő*: Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Budapest, Kossuth, 1987, 126–127.; Magyar–brit titkos tárgyalások... I. m. 25/b sz. (145–146.), továbbá 25/c sz., 26. sz., 27/a sz., 27/b sz., 28. sz. (146–150.); Nem valószínű egyébként, hogy Szombathelyi tudott volna Újszászy kezdeményezéséről. Mindenesetre Kádár Gyula osztályvezetősége idején a Mihailović csoportjával való összeköttetés részleteit a VKF–2. osztály illetékesei nem ismerték. Egy konkrét üggyel kapcsolatban — feltehetően 1943 nyár végén vagy az ősz folyamán — Szombathelyi azt mondta Kádárnak, hogy „tudomása szerint a kormányzónak van valami összeköttetése Mihajlovics Dragával, a részleteket azonban ő sem ismeri, mindent Újszászy intéz". Ld. *Kádár Gyula*: A Ludovikától Sopronkőhidáig. I–II. köt. Budapest, Magvető, 1978. 566–567.

[53] *Juhász:* Két tárgyalás... I. m. 506–509. Kállay említette Mussolininak azt is, hogy „a németek három divíziót kértek Belgrád, Bulgária és a román határ közötti sáv megszállására", amit a magyar kormány elutasított. „Kifejezetten helyeselte ezen lépésünket" – írja a miniszterelnök. Ld. Uo. 509. Kállay a minisztertanácson ezt még ki is bővítette. Eszerint Mussolini kijelentette: „Magyarország politiikájában egy feladatot kell célul kitűzni, hogy Magyarország erősnek maradjon és semmi politikai kalandba ne menjen bele". Ld. MOL, K 27. Az 1943. április 6-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

sem, hogy „ezen ügyben ők többet látnak, mint egyszerű kompenzációs üzletet: nevezetesen ebben ők az első barátságos érintkezést látják a két nemzet között, és ezért fektetnek nagy súlyt reá".

Nedić ezzel a lépéssel elsősorban megingott belső pozícióját igyekezett megszilárdítani. Autonóm Szerbiát akart a saját vezetése alatt, aminek elengedhetetlen feltétele volt a németek által megkívánt rend és biztonság fenntartása. A vetőmagakció elsősorban a szerb parasztok megnyerésére tűnt felhasználhatónak.

A magyar kormány számára a déli visszacsatolások szempontjából jó partnernek bizonyulhatott Nedić, aki nem kívánta újjáéleszteni Jugoszláviát, mivel — úgymond — az idő „keresztülgázolt rajta". A magyar–szerb jó viszony egyúttal jó háttérnek bizonyult volna a bácskai szerbek irányában tett lépésekhez is, amelyek — a kormányzati szándék szintjén — már február közepétől jelentkeztek.[54]

Bolla Lajos belgrádi magyar főkonzul január végén hivatalos utasítást kapott, hogy segítse elő Belgrádban a magyar–szerb közeledés ügyét. Február közepén pedig Krasznay alezredes, a szerbiai német katonai főparancsnoksághoz beosztott magyar összekötőtiszt egyszerűen betoppant Nedić miniszterelnökhöz. Közölte vele: „a magyar kormány hajlandó volna ingyen is vetőmagot szállítani Szerbiának azzal a feltétellel, ha az eddigi tárgyalópartnerek... helyett magasabb rangú szerb politikusok utaznának Budapestre". Krasznay név szerint is említette Veselinović földművelődésügyi minisztert. A meglepett Nedić a nevezetthez irányította, akit Krasznay fel is keresett, s a diplomáciai életben szokatlan módon meghívta Budapestre.

A németek azonban gyanút fogtak. Benzler belgrádi megbízottjuk felhívta Bede István követségi tanácsos figyelmét arra, hogy Szerbia nem független állam, kifelé a németek képviselik, és úgy látja, hogy a magyarok „ezt az ügyet csak egy közeledési akció ügyes leplezésének tekintik".

A németek, akik tudtak a magyarok nyugati tapogatózásairól, talán valamiféle szerb–magyar blokk kialakításától tartottak, amit spekulatíve összekapcsolhattak a török külügyminiszter által 1943 februárjában kezdeményezett balkáni blokk tervével is. A további lépéseket mindenesetre meghiúsították.[55] De hogy ez mennyire csak spekuláció volt, és látványos érvként nem lehetett felhasználni a magyar kormány „defetista" politikájának elítélése során, mutatja, hogy bár az — angol sugalmazásúnak tartott — antibolsevista balkáni blokk ötletének Kállayék részéről történő üdvözlése szerepelt a németek által összeállított bűnlajstromban, a Szerbia felé tett magyar lépéseket, az „ügyesen leplezett közeledési akciót", ebbe nem foglalták bele. Nyilvánvalóan egész más lett volna a helyzet, ha a magyar kormánynak Mihailovićékkal való kapcsolata jut a németek tudomására.

Kállay miniszterelnök tehát a külügyi bizottságban minden valószínűség szerint erre a Nedić-kormány által kezdeményezett szerb közeledésre utalt és nem a Mihailovićtyal való kapcsolatra. Szombathelyi vezérezredes erről a kezdeményezésről elvileg tudhatott, ez azonban a fenti koncepció elfogadhatósá-

[54] Keresztes-Fischer belügyminiszter szóbeli előterjesztése: „A Bácska visszacsatolásával kapcsolatban bizonyos kormányintézkedések revízió alá vétele tárgyában." (katonai bírósági ítéletek, internálások, kiutasítások stb.) Ld. MOL, K 27. Az 1943. február 16-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

[55] A Nedić-kormány kezdeményezéséről részletesen: *Sajti:* i. m. 116–121.

gán nem sokat javít. Annál is kevésbé, mert a vezérkari főnököt különben sem a politikai szempontok motiválták, hanem a katonaiak.

A március 10-i minisztertanácsi ülésen Nagy Vilmos előadta, hogy a német hadvezetőség azzal a kéréssel fordult a magyarhoz, hogy Magyarország 1943. június 1-jétől bocsásson 2 vagy 3 divíziót szerbiai területen való megszállás céljából rendelkezésre. Ennek ellenében a német hadvezetőség kötelezné magát arra, hogy a szerbiai megszállásra rendelt hadosztályokat korszerűen felszereli. Szombathelyi szerint — folytatta a miniszter — ez előnyös volna részünkre, mert a németek felszerelnének 3 hadosztályt, s azonkívül ő úgy ítéli meg a helyzetet, hogy a szerbek szívesebben vennék, ha mi szálljuk meg a területüket, és nem a németek, s ezért ez a tény szimpátiákat szerezhetne a szerbek körében részünkre.[56] Szombathelyi szerint nehéz most elzárkózni a németek ezen kérése elől, amikor a keleti harctérről kivonjuk a 2. magyar hadsereget.

Kállay miniszterelnök kifogásolta, hogy „a honvédvezérkar főnöke ilyen természetű s az ország jövőjére is kiható ügyben a miniszterelnök és a honvédelmi miniszter előzetes tájékoztatása előtt ilyen propozícióval járul a Kormányzó Úr Ő Főméltósága elé. Ez nem bizalmatlanság, sem a honvédvezérkar főnöke, sem a honvédelmi miniszterrel szemben. Ez kormányelhatározást igényel" – mondta a miniszterelnök.

Ez a bizonyos „propozíció" valószínűleg nem más, mint az a bizonyos ügydarab, amit a hadműveleti csoportfőnök Szombathelyitől vitt át Nagy Vilmoshoz láttamozásra, és nem Szombathelyi február 12-i emlékirata, ami egyrészt már nem volt aktuális, hiszen egy hónappal korábban keletkezett, másrészt, a tárgy tekintetében — mint láttuk — semmi olyat nem tartalmazott, amit Kállay kifogásolhatott volna.[57]

A minisztertanácson Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a leghatározottabban ellene volt, hogy a honvédség átlépje a Duna vonalát és szerb területre vonuljon. Még ha a Bánátot ígérnék meg Magyarországnak, akkor sem tartaná előrelátó politikának – mondta. Szerbia mindig Szerbia lesz — tette hozzá —, s ő inkább hajlandó lemondani, de álláspontjából nem enged. „Ezen kérdésben lehet pillanatnyilag fantázia, de nézete szerint az ország jól felfogott érdekei azt kívánják, hogy Szerbiába ne vonuljanak le magyar hadosztályok megszállás céljából!" A minisztertanács el is utasította a német hadvezetőség kérelmét.[58]

A kormány hozzájárulása alapján a honvédelmi miniszter március 10-én a két véderőbizottságban is tájékoztatást adott a januári orosz áttörésről és az azt követő eseményekről. Információk szerint még ezt megelőzően Kállay mi-

[56] 1943. január közepe táján, Veselinović, a Nedić-kormány földművelésügyi és közélelmezési minisztere kijelentette a belgrádi magyar konzuli képviselet tagjai előtt: „Talán jobb is, hogy a Bácskába magyarok jöttek be és nem mások. Mi tudjuk, hogy háború van és az, ami Újvidéken történt a véreinkkel, nem a magyar kormány rendeletére történt." A németek Szerbiában a bolgár megszálló csapatokat szerették volna megerősíteni a magyarokkal, miután a bolgár katonaság és a szerb lakosság között szívélyes volt a viszony. Ld. *Sajti:* i. m. 118., 124.

[57] E félreértés szerepel legutóbb: *Szabó P.:* Don-kanyar... I. m. 284. Szabó Dombrády Lóránd tanulmányának megállapításait vette át. Vö. *Dombrády:* A magyar elszakadási törekvések... I. m.

[58] MOL, K 27. Az 1943. március 10-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

niszterelnök Esterházy Móricot és a véderőbizottság több vezető tagját megbeszélésen fogadta. Az egykori miniszterelnök ezután a véderőbizottságban — a kormány, illetve Kállay megbízásából — azt a határozati javaslatot terjesztette elő, hogy a jövőben a kormány a magyar Honvédséget az ország határain kívül csak az államfő és az országgyűlés véderőbizottságának előzetes tudomásával és hozzájárulásával alkalmazhassa. A véderőbizottság Nagy Vilmos egyetértése után a javaslatot el is fogadta.[59]

Kállay ezzel a lépéssel egyrészt a kormányra nehezedő német nyomást igyekezett szétosztani, másrészt újabb féket akart beépíteni a döntési mechanizmusba, magyar csapatoknak német kérésre való kiajánlásával szemben. Ezen utóbbi vonatkozás aktualitását nyilvánvalóan Szombathelyi „lelepleződése" képezte.

Kállay egy Barcza Györggyel még 1942 végén folytatott beszélgetése során keserűen panaszkodott nehéz helyzetére — miként ebben az időben Bethlennek is —, főleg a katonai kamarillával szemben. „Katonáink mindent kezükbe kerítettek — mondotta —, én vagyok a miniszterelnök, de ők kormányoznak Horthy mögé bújva és a németeket tolva előtérbe. A legfontosabb magyar–német tárgyalásokról és a határozatokról csak később, kerülő utakon értesülök, midőn azok már keresztülvitelre kerülnek."[60]

A Szombathelyivel szemben egyre bizalmatlanabb Kállay számára ilyen kerülő út volt például 1943 tavaszán egy ízben fiának (nem tudni melyiknek) azon tájékoztatása is, hogy saját szemével látott új katonai szállítmányokat. A miniszterelnök attól félt, hogy a vezérkar főnöke a kormány határozata ellenére, az ő tudta nélkül újabb erőket küld a frontra. Kállay erélyesen felelősségre vonta Szombathelyit, éles szóváltásra került sor. A vezérkar főnöke azonban bebizonyította, hogy a szállítmányok nem új csapattestek voltak, hanem csak a szükséges pótlás a megszállók részére. Szombathelyi — szokásához híven — ekkor is elragadtatta magát, ugyanis Kállay fia ellen — hamis hírek terjesztése miatt — hadtörvényszéki eljárást követelt, amitől csak nehezen, rábeszélésre állott el.[61]

Bár március közepén már olyan hírek voltak forgalomban, hogy a mozgósítható csapatok nagy részét hamarosan Szerbiába vagy Horvátországba küldik,[62] a március 30-i minisztertanács másodszor is elutasította a német hadvezetőség kérését. Kállay külügyminiszterként tett előterjesztésében Ghyczy Jenő, a külügyminiszter állandó helyettese által készített feljegyzés indokait adta elő.

Kifejtette: a zsablya-újvidéki események a két nép viszonyát súlyosan megterhelték, e téren javulást csak hosszabb nyugalmi periódus hozhat; ugyanakkor a magyar megszálló hadsereg szerbiai bevonulása újabb incidensekkel fenyeget. „Bármiképpen alakuljon is a háború további folyama és vége, a két nép egymás

---

[59] *Saly*: i. m. 599.

[60] *Barcza György*: Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból. 1–2. köt. Összeáll., szerk. Antal László. Jegyz., utószó: Bán D. András. Budapest, Európa–História, 1994. 2. köt. 71.; „Panaszkodott Bethlennek, hogy a katonák mennyire kikapcsolják őt." Ld. Andorka Rudolf naplója. I. m. 274–275.

[61] *Kádár:* i. m. II. köt. 494.

[62] Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Perneki Mihály. Budapest, Kossuth, 1983. 256.

mellett fog maradni és most, a Trianonban elvesztett Jugoszláviához csatolt területek visszavétele után távolról sem magyar érdek, hogy a szerb gyűlölettel viselkedjék a magyarral szemben." Hivatkozott Horthynak az 1941-es bevonuláskor kiadott hadparancsára, ami hangsúlyozza, hogy „nincs vitánk a szerb néppel és vele békében kívánunk élni". Emlékeztetett arra, hogy a bevonulás határát a hadparancs így szabta meg: „Előre az ezeréves határokig!"

Megszálló csapataink fölött a rendelkezés jogát sem tudnánk megtartani, és az anyaországtól el lennének vágva. A szoros kapcsolat fenntartásában ugyanakkor — horvát vagy bánáti területen keresztül — konfliktus lehetősége rejlik Horvátországgal vagy magával Németországgal. Kállay előadásában hivatkozott arra is, hogy a magyar kormány a bevonulásról a Nedić-kormánnyal sem tud megállapodni, miután az nem független. Ezenkívül, a Bánát még idegen megszállás alatt áll és gazdaságilag a Bácska sem szabadult fel, ezért a magyar közvélemény előtt erkölcsileg lehetetlen volna a magyar kormánynak elfogadhatóvá tenni azt, hogy „idegen területre magyar katonát küldjön akkor, amikor még magyar terület idegen megszállás alatt áll". A szerbiai megszállás kérdése azonnal felvetné a Bánát visszacsatolásának kérdését is, ezt azonban a magyar kormány nem kívánja erőltetni és ezzel a németeknek politikai nehézséget okozni. Kállay végül a magyar diplomácia fő feladataként jelölte meg, hogy megakadályozza egy újabb kisantant formáció kialakulását. Erre vonatkozó kísérletek ugyanis Románia, Horvátország és Szlovákia részéről máris tapasztalhatók. „Megszállás esetén feltétlenül hozzájuk csatlakoznának negyediknek a szerbek is" – mondta a miniszterelnök.[63]

A minisztertanácsi előterjesztés alapjául szolgáló külügyminisztériumi feljegyzés természetesen sokkal nyíltabban fogalmazott. Utalva a Benzler követ és Bede követségi tanácsos között Belgrádban folytatott beszélgetésekre is, megállapítja, hogy „a németek kívánságukkal elsősorban azt a politikai célt kívánják elérni, hogy a meginduló magyar-szerb közeledési folyamatot — melyet leplezetlen gyanakvással és rosszallással néznek — elgáncsolhassák". Végül rámutat: „Feltéve, hogy a németek a megszállásra tekintetbe jövő 3 hadosztályunk június 1-ig való felszerelésére vonatkozó ígéretüket valóban be is tartanák, ez honvédelmünk számára semmi néven nevezendő előnyt nem jelentene, mert ezek a csapatok az ország határán kívül állomásoznának. Ettől eltekintve egyéb fennálló szerződéseink úgyis kötelezik a németeket arra, hogy itthon levő hadseregünket július 1-ig normális felszereléssel ellássák. Ezen túlmenő felszerelésünket pedig a németek számára dolgozó hadiiparunkkal fennálló szerződések biztosítják. Ha a németek ezeknek a régibb keletű kötelezettségeiknek sem

[63] MOL, K 27. Az 1943. március 30-i Minisztertanács jegyzőkönyve. Kállay tájékoztatta a minisztereket Jeszenszky Ferencnek, a bánáti magyarság vezetőjének jelentéséről is. Eszerint, a németek 100 bánáti magyart kértek Szerbiába a Todt-szervezet védelmére. Egy másik nemhivatalos felhívásukban pedig azt kérték, hogy adjon a bánáti magyarság egy 500 főből álló zászlóaljat, hogy német parancsnokság alatt, német egyenruhában a Bánátban előforduló szerb megmozdulásokat vérbe fojtsa. Kállay közölte, Jeszenszkyt olyan válaszra instruálta, hogy „a magyar kormány hozzájárulásával a Bánátból magyarokat katonai alkalmazásra külföldre nem lehet igénybe venni", valamint, ha a második felhívás hivatalosan beérkezik, utasítsa el azt is, a magyarság összes sérelmeire való hivatkozással. Ld. Uo.

tesznek eleget, mi indokolhatná azt, hogy újabb ígéreteiket eddigi gyakorlatukkal szemben betartsák."[64]

Szombathelyi azon igyekezett, hogy a keleti harctérről — a németekkel való megegyezés alapján — kivonják a harcoló magyar hadsereget. Ezt a célt szolgálta a német katonai attasé február 2-i jelentéséből megismert Szombathelyi-ajánlat is. A keleti hadszíntér és a Balkán azonban csak Szombathelyi számára voltak alternatívái egymásnak.[65] A németek részéről a keleti fronton való további magyar közreműködést érdemben nem befolyásolta, hogy a Balkánon is kívántak magyar csapatokat alkalmazni. A keleti frontra vonatkozó erőkiszabat mellett egyszerűen bekönyvelték a balkáni magyar részvételt is. Az ugyan megfigyelhető, hogy német részről mindkét irányban lefelé korrigálták a követelményeket. Mint jeleztük, február folyamán először 3-4, majd nem sokkal később 2-3 magyar hadosztályt irányoztak elő a Balkánra, és — megállapodás hiányában — a határidők is csúsztak, márciusról májusra, majd júniusra. Ami pedig a keleti frontot illeti, míg Szombathelyi tárgyalásai idején Jodl tábornok 3 hadosztályt tervezett felállítani a 2. magyar hadsereg maradványaiból, addig legkésőbb február 25-re ez már 2 könnyű hadosztályra csökkent.[66] A

---

[64] HMTI. 71. sz. (366–367.); Az áprilisi Hitler–Horthy találkozó tárgyalásaira Szentmiklósy Andor, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője által összeállított feljegyzés megismétli az elutasítás politikai érveit. Ld. Uo. 73. sz. (379–380.)

[65] Macartney szerint miután a 2. magyar hadsereg maradványainak megszálló feladatokra való igénybevétele ellen Horthy és környezete tiltakozott, a németek azzal az alternatív javaslattal álltak elő, hogy Magyarország küldjön 3 hadosztályt Szerbiába. Ld. *Macartney*: October Fifteenth... I. m. II. köt. 138.; valamint ennek alapján: *Juhász:* Magyarország külpolitikája... I. m. 301. Csak Szombathelyi részéről ismerünk ilyen értelmű alternatív javaslatot, a németek részéről nem. Láthattuk: Jodl tábornok február legelején mind a keleti fronton, mind pedig a Balkánon alkalmazandó magyar csapatok kalkulációját rögzítette, és nem abban a formában, mintha ezek alternatívák lennének. Hitler február 5-i döntése szintén kizárja ezt.; Hercegh Géza szerint, a Führer a 2. magyar hadsereg maradványainak hazaszállításához azzal a feltétellel járult volna hozzá, ha Magyarország két-három hadosztállyal részt vesz Szerbia megszállásában. „Szombathelyi ezt el is fogadta, mert így mód nyílt volna a szovjet elleni háború felszámolására." Ld. *Herczegh Géza*: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945. Budapest, Magyar Szemle, 1999. 404. Véleményünk szerint a valóságos helyzet ennek éppen a fordítottja. Mint láttuk, a német katonai attasé február 2-i jelentése szerint Szombathelyi tett ilyen ajánlatot, és nem Hitler szabott ilyen feltételt. Legfeljebb a magyar reményekben élhetett az, hogy a Führer — akár ilyen feltétellel is — hozzájárult volna ahhoz, hogy Magyarország felszámolja a Szovjetunió elleni háborút.

[66] A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Összeáll., bev. tan. Horváth Miklós. Budapest, Zrínyi, 1958. 61. sz. (207–208.); Juhász Gyula írja: „Bár a Szerbia megszállásába való bekapcsolódás visszautasításra talált, a németek mégis bizonyos eredménnyel zárták le egy időre az ügyet. A magyar kormány ugyanis — módosítva korábbi álláspontját — kompenzációképpen beleegyezett abba, hogy a 2. hadsereg maradványaiból két könnyű hadosztályt állítanak ki megszállási feladatok ellátására a Szovjetunió területén - természetesen a már működő megszálló osztagokon felül." Ld. *Juhász*: Magyarország külpolitikája... I. m. 302.; valamint Magyarország története tíz kötetben. 8. kötet. Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Főszerk. Ránki György. Budapest, Akadémiai, 1976. 1092. Juhász Gyula interpretációjával — miszerint a két könnyű hadosztály a balkáni visszautasítás kompenzációja lett volna — nem értünk egyet. Álláspontunk szerint — és az eddigiekből is kitűnően — a két dolognak közvetlenül nincs egymáshoz semmi köze. A németek ugyanis párhuzamosan, egymástól függetlenül kértek 2-3 hadosztályt felállítani a 2. magyar hadsereg maradványaiból, valamint 2-4 hadosztályt Szerbiába. A németek ezt február legelején rögzítették és valószínűleg már a Szombathelyivel való személyes tárgyalások alkalmával megfogalmazták. Az történt, hogy miközben magyar csapatok szerbiai alkalmazása nem valósult meg, a keleti fronton a dolgok — némi

Honvéd Vezérkar főnökének csupán nagy vonásokban rögzített március 12-i irányelvei szerint — a német legfelsőbb vezetéssel történt megállapodás alapján — két teljes állományú hadosztályból álló hadtestet kellett itt megalakítani 12 munkaszolgálatos zászlóaljjal.[67] A március közepi budapesti újjászervezési értekezlet viszont úgy döntött, hogy ezt az igényt újak kiküldésével teljesíti.[68] Ennek megfelelően Nagy Vilmos honvédelmi miniszter a március 23-i minisztertanácson közölte, hogy a 2. hadsereg alakulatai hazatérnek, 2 új magyar megszálló hadosztályt viszont kiszállítanak Oroszországba.[69] A németek efölött minden további nélkül napirendre tértek: Keitel március 28-án közölte Szombathelyivel, hogy a cserével a Führer is egyetért, és azt április közepétől meg kell kezdeni.[70]

Láttuk, hogy Pappenheim ezredes, a budapesti német katonai attasé február közepén 4 hadosztályra tette a Magyarország által kiállítható csapatok mennyiségét. A vezérkari főnök pedig a megváltozott stratégiai helyzetből fakadó, „még ismeretlen nagyságú" feladatokra — de mindenekelőtt és konkrétan Románia elleni fellépésre — hét hadosztályban maximálta a készenlétbe helyezhető erőket.[71] Ez többé-kevésbé megfelelt a honvédelmi miniszter kijelentésének, miszerint a 2. hadsereg visszavonása után a hátországban már csak négy és fél hadosztályt lehetett volna mozgósítani. Nagy Vilmos a Legfelső Honvédelmi Tanácsban kijelentette: „Ezzel az erővel semmit sem lehet kezdeni. Ha az ipari termelésben és a gyártásban nem lesznek fennakadások, úgy 1944 tavaszára 9 új hadosztályt, az év végére 18 hadosztályt állíthatunk fel". Elmondta azt is, hogy ebből az erőből semmit sem szabad a harctérre küldeni. Erre szükség van az ország határainak biztosítására.[72]

A felszerelés kérdése tehát döntő fontosságú volt a 2. magyar hadsereg katasztrófája után, amelynek anyaga szinte teljes egészében megsemmisült a fronton. Szombathelyi azt írta februári memorandumában, hogy az új stratégiai helyzetben, „felismerve fontosságát annak, hogy Magyarország lehetőleg minél nagyobb erőt képviseljen", a németek a hátországi erők felfegyverzése tekintetében is támogatást és segítséget nyújtanak. Ugyanakkor ehhez rögtön hozzáfűzte, hogy a közeljövőben kiadós megerősítésekre mégsem lehet számítani. A Bürkner tengernagy által közvetített Hitler–Keitel-ajánlat viszont — mint láttuk — azt tartalmazta, hogy a németek két hadosztály felállításához

korrekcióval — a német előirányzatnak megfelelően alakultak. Míg ugyanis a szerbiai kérést a kormány — közvetlen kényszer nem lévén — a saját elhatározásából egyszerűen visszautasíthatta, utóbbi esetben a németekkel mindenképpen meg kellett állapodni, miután itt ők voltak „bírtokon belül". Azt, hogy a magyar hadsereg maradványaiból néhány hadosztályt fel kell állítani, a németek tulajdonképpen előírták. Mint idéztük, Szombathelyi főhadiszállási tárgyalásaira utalva, Nagy Vilmos honvédelmi miniszter a február 9-i minisztertanácson közölte: „Nekünk azzal kell számítanunk, hogy a megvert 2-ik hadseregből egy hadtestet kell csinálni". A balkáni ügyet tehát a németek nem „bizonyos eredménnyel", hanem nulla eredménnyel zárták le.

[67] A 2. magyar hadsereg... I. m. 94. sz. (335–337.)

[68] Uo. (334.)

[69] MOL, K 27. Az 1943. március 23-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

[70] Kriegstagebuch... I. m. 3/1. köt. 243. Idézi *Dombrády*: Hadsereg és politika... I. m. 310.

[71] HMTI. 67. sz. (.350.)

[72] *Nagy V.* (1986): i. m. 155. Vö. *Nagy V.* [1947]: i. m. 132.

szükséges felszerelést szállítanak, de csak abban az esetben, ha Magyarország hajlandó e két hadosztályt határain kívül bevetni. Arra tehát a továbbiakban nem lehetett számítani, hogy a németek az országhatárokon belül tartalékolt magyar csapatokat is felszerelik. Szombathelyi ezt jól megjegyezte, és — mint látni fogjuk — a későbbiek során sem veszítette szem elől.

Véleményünk szerint a Honvéd Vezérkar főnöke a megfogalmazott német igényeken túl is hajlandó lett volna magyar csapatokat küldeni akár Szerbiába is, amennyiben a németek ezeket a csapatokat valóban felszerelik. Emellett a megszerezhető további haditapasztalat éppúgy számított, mint az ellentételezés gesztusa, miután a 2. magyar hadsereget kivonták a frontból és a németekkel való megállapodás eredményeként a roncsok zömét végül is haza lehetett szállítani. Szombathelyi figyelmét nyilván nem kerülte el az a lassan tendenciává váló jelenség sem, hogy a magyar kormány az újabb német kéréseket rendre visszautasította.[73]

Az irodalom általában megállapítja, hogy Szombathelyi Horthy felhatalmazásával tárgyalt tovább a német hadvezetéssel február hónapban. Ez nyilván nem minden egyes esetre külön megkért és megkapott engedély volt, hanem generális felhatalmazás. Említettük már, hogy Nagy Vilmos véleménye szerint Szombathelyi a 2. magyar hadsereg további sorsáról, mint új elhatározást nem igénylő kérdésről tárgyalt a németekkel. Ezzel kapcsolatos megállapodás kötése — amit a honvédelmi miniszter elfogadott — összhangban állt a vezérkari főnök hatáskörével, aki a hadműveletekben alkalmazott erőkkel rendelkezett. Ilyen, a magyar fronthadsereggel kapcsolatos tárgyalásokra vonatkozó általános felhatalmazás szerepelt például Horthy Hitlerhez intézett 1942. december 26-i táviratában is.[74] Nyilvánvaló, hogy ez a felhatalmazás — minden

---

[73] Német bombázók Magyarországra telepítésének elutasítását már említettük. Ezt követően a március 2-i minisztertanácson Kállay arra kérte a honvédelmi minisztert, hogy magyar pilótáknak a németek által elfogalalt dél-franciaországi repülőtereken való kiképzését „mielőbb szüntesse meg, mert ezt a jelen körülmények között nem tartja az ország érdekében valónak". A március 30-i minisztertanácson — miután Christian de Charmasse budapesti francia ügyvivő Kállaynál is és Horthynál is interveniált — a kormány úgy döntött, hogy ezek a magyar katonák „fokozatosan hazarendelendők". Ezután Vörös Géza vezérőrnagy, hadműveleti csoportfőnök közölte Fütterer német légügyi attaséval, hogy a „Franciaországban átképzés alatt álló repülőszázadokat semmi esetre sem szabad ott harci repülésekre bevetni". Mire Jagow német követ fontosnak tartotta, hogy a tervbe vett Hitler–Horthy tárgyaláson „tisztázzák Magyarország részvételét az angolszászok elleni küzdelemben arra az esetre, ha netalán a délkeleti térségben második front nyílna". Ld. MOL, K 27. Az 1943. március 2-i és március 30-i Minisztertanács jegyzőkönyve; valamint A Wilhelmstrasse... I. m. 534. sz.; *Saly*: i. m. 614.; Hitler hatvannyolc tárgyalása... I. m. II. köt. 41. sz. (98.); *Gosztonyi Péter*: Politikusok, katonák, események. Adalékok Magyarország és a kelet-európai népek legújabb történelméhez. München, HERP, é. n. 25–26.; Kállay valamint a kormány elutasította azt is, hogy az SS-toborzást a Honvédségben tényleges szolgálatot teljesítő népinémet magyar állampolgárokra is kiterjeszthessék.; Nagy Vilmosnak pedig egyelőre sikerült elhárítania, hogy német kérésre tízezer zsidó munkaszolgálatos menjen a szerbiai bori rézbányákba. Ld. MOL, K 27. Az 1943. március 10-i és március 30-i Minisztertanács jegyzőkönyve, valamint *Nagy V.* (1986): i. m. 157–158. Vö. *Nagy V.* [1947]: i. m. 133.

[74] Horthy távirata válasz volt Hitler december 24-i, a magyar hadsereg végsőkig való kitartását kérő táviratára. A kormányzó írja: „...kérem, hogy konkrét ügyekben forduljanak bizalommal vezérkarom főnökéhez, akivel a hadosztálycserék parancsnoklási viszonyát, ellátását, az összeköttetést és a tartalékok kérdését mindkét fél számára kielégítő módon tisztázni lehet". Ld. *Gosztonyi Péter*: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, Európa, 1992. 86.

további megerősítés nélkül — kimondatlanul is továbbélt. Ezt azonban Szombathelyi bővebben értelmezte, illetve — hatáskörét meghaladó módon — kibővítette 1943 februárjában.

A vezérkari főnök a maga kezébe vette a gyeplőt, és az önálló cselekvés útjára lépett. Véleményünk szerint nem zárható ki az sem, hogy a balkáni ügyben a kezdeményezés eredetileg tőle indult ki. Pappenheim által ismertetett ajánlata — a horvátországi megszállás cserében a keleti fronton való passzivitásért — Horthytól sem állhatott messze. 1943 elején ezzel kapcsolatban Horthy szerepéről ugyan semmit sem tudunk, de augusztusban rögtön megnyerhető volt egy ilyen elképzelésnek. A kormányzónak gyengéje volt a tengerhez való kijutás, és Szombathelyi nyilván erre is apellált amikor felajánlotta ezt a lehetőséget a németeknek. Ezen túlmenően meg kell jegyeznünk, hogy a horvátországi megszállásra vonatkozó ajánlat nem volt éles ellentétben a német kérést elutasító külügyminisztériumi feljegyzés alapvető elvi indokával sem, mely szerint: „A magyar külpolitikának az ezeréves határokon túlmenő nemzeti aspirációi nincsenek."[75] Horvátország belül, míg Szerbia kívül volt ezeken a határokon.

Budapesten már 1942 második felétől bőséges információk álltak rendelkezésre a horvátországi kaotikus állapotokról. Szombathelyi ajánlata után azonban a németek kizárólag szerb területre kértek magyar csapatokat. Horthy várható reakciója szempontjából ez már korántsem volt olyan kedvező, mint egy esetleges horvátországi megszállás gondolata. Ugyanakkor az a tény, hogy a magyar megszálló csapatok felszerelésének ígérete után Szombathelyi minden további nélkül belement a német kérés teljesítésébe és ilyen értelemben tett előterjesztést, világosan megmutatja, hogy a vezérkari főnök mennyire volt tekintettel a magyar politikai vezetés külpolitikai szempontjaira.

A vezérkari főnök és a honvédelmi miniszter között már 1942 őszén — nem sokkal Nagy Vilmos kinevezése után — súrlódások keletkeztek, és a korábbi jó viszony hűvössé vált. A mindkettőjüknek referáló Kádár Gyula vezérkari ezredes — a vezérkar nemzetvédelmi és propaganda osztályának vezetője — eltérő álláspontjaikat nem tudta összeegyeztetni.[76] A balkáni magyar megszálló hadosztályok ügyével, a hatásköri nézeteltéréssel kapcsolatban azt írta Nagy Vilmos, hogy ez volt első nagyobb összecsapása a vezérkarral.[77] A két katonai vezető viszonya valószínűleg ekkor romlott meg igazán.[78] Ráadásul — úgy tűnik — Szombathelyi a kormány kétszeri elutasítása után sem hagyta magát, henem fokozta a nyomást és a kormányzó meggyőzésére törekedett. Sajtóinformációk szerint áprilisban, közvetlenül Horthy Salzburgba való utazása előtt, a vezérkar főnöke a Legfelső Honvédelmi Tanácsban az általános mozgósítás és a háborúban való tevékenyebb részvétel mellett szólt. Nagy Vilmos a leghatározottabban ellenezte ezt, Horthy pedig a miniszter álláspontját fogadta el. A németek hadianyag-szállításai persze — a régi recept szerint — rögtön megakadtak, amit katonai körökben különösen a teljesen felszerelt román hadseregre

[75] HMTI. 71. sz. (365.)

[76] *Kádár:* i. m. II. köt. 524.; *Shvoy:* i. m. 255.

[77] *Nagy V.* [1947]: i. m. 133. *Nagy V.* (1986): i. m. 156.

[78] *Dombrády Lóránd*: Katonapolitika és hadsereg 1920–1944. Budapest, Ister, 2000. 247. (Első közlése *Dombrády Lóránd*: Egy honvédelmi miniszter távozása. Mozgó Világ, 1997. 10. sz.)

való tekintettel tartottak aggályosnak. A honvédelmi minisztérium és a vezérkari főnökség között is lassan olyan erős ellentét keletkezett, hogy egymás rendeleteit kölcsönösen szabotálták.[79]

Nem világos, hogy Klessheimben, a Hitler-Horthy-találkozón a németek szemére vetették-e a kormányzónak, vagy a kíséretében levő Szombathelyinek, hogy Magyarország visszautasította a Szerbiára vonatkozó kérést. Ahogy az sem világos, hogy német részről újabb magyar csapatok bevetésének igénye felmerült-e vagy sem. A Horthy és Hitler között lefolyt beszélgetések jegyzőkönyveiben ilyenek nem szerepelnek. Mindenesetre Horthy utazása előtt kitapintható az a félelemmel teli várakozás, hogy a kormányzó vajon el tudja-e hárítani a Balkánon való aktív magyar szereplést, az esetlegesen ott megjelenő angolszászok elleni harcot.[80] Brit források szerint, a tárgyalások során állítólag történt is hivatkozás arra, hogy Szombathelyi legutóbbi látogatása alkalmával beleegyezett a balkáni csapatküldésbe.[81]

Horthy hazaérkezése után, a minisztertanács ülésén Kállay elmondta: „A meghívás célja nyilvánvalóan az volt, hogy impresszionálja a Kormányzó Urat oly irányban, hogy nekünk az összes erőket be kell vetni és az országnak semmi olyat nem szabad tenni, ami azt a benyomást kelthetné, mintha Magyarország külpolitikai vonala ingadoznék". A meghívással és azzal, hogy erre a Honvéd Vezérkar főnökét is meghívták, a német propaganda dokumentálni akarta, hogy mi az angolok és amerikaiak ellen is harcolunk - mondta a miniszterelnök. A németek ilyenforma kommünikét is adtak ki.[82] Ugyanakkor — ellentétben azzal, amit emlékirataiban írt[83] — Kállay közölte, hogy a tárgyalások folyamán sem Hitler sem Keitel részéről nem merült fel újabb kívánság magyar katonai erőkre vonatkozóan. Ezt talán a feszült hangulat lélektanilag sem tette lehetővé, miután Hitler és munkatársai nemcsak a Kállay-kormány „defetista" politikáját, de a 2. magyar hadsereg teljesítményeit is súlyos kritikával illették.

Nagy Vilmos a minisztertanácson rámutatott, hogy a hadsereg az 1943. januárban elszenvedett veszteségek és a felszerelés nagy részének elvesztése folytán nem lehet harcképes. Szerinte Ribbentrop kritikájára Szombathelyi megadta a választ. Szombathelyi Keitellel tárgyalva — aminek tényét egyébként a tárgyalásokról kiadott kommünikéből törölték — nyilván szintén nem fogta vissza magát, amikor azzal kellett szembesülnie, hogy a magyar hadsereget a német vezetés teljesen elmarasztalja, miközben a románt dicséri. Nagy Vilmos ezzel kapcsolatban közölte: „A németek a románoknak 8 hadtest részé-

---

[79] *Saly*: i. m. 622., 626., 631.

[80] Andorka Rudolf naplója. I. m. 310–311.

[81] Az angol összefoglaló feljegyzés szerint, Szombathelyi „kötelezettséget vállalt, hogy a Bánátnak Magyarország részére történt átengedésének voszonzásául csapatokat küld a Balkánra". Ld. Magyar–brit titkos tárgyalások... I. m. 31/b sz. (156.) A brit feljegyzés egyrészt az események idejénél jóval későbbi — júniusi —, másrészt az információ — ha esetleg volt is valami alapja — láthatóan teljesen romlott és valószínűtlen. A brit forrás szerint egyébként — Kállayval való tárgyalásai során — Mussolini is kért magyar katonai erőket a Balkánra, hogy ezzel lehetővé váljék az ott levő olasz hadosztályok visszavonása Olaszországba. Ld. Uo. 155.

[82] MOL, K 27, Az 1943. április 20-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

[83] *Kállay:* i. m. 1. köt. 206., 209–210.

re adtak felszerelést. Nekünk nem adtak. Szombathelyi és Keitel tábornagy között azon megállapodás jött létre, hogy egymás szemére nem vetünk semmit".[84]

Bár a klessheimi találkozó jegyzőkönyveiben kifejezett formában ilyesmi nem szerepel, a tárgyalásokról olyan hírek is keringtek, hogy Kállay eltávolítása mellett, Hitler a katonai diktatúra és a katonai közigazgatás bevezetését is ajánlotta volna Horthynak.[85] Mindenesetre Szombathelyi szerint, ekkor Ribbentrop felkérte őt arra, hogy a magyar politika vezetését vállalja el. Részükről a legnagyobb támogatásban fog részesülni, csak oldja meg a zsidókérdést, az SS-kérdést és a háborúban való hathatósabb közreműködést. Szombathelyi utólag úgy látta, hogy ekkor hibát követett el: el kellett volna vállalnia a szerepet és be kellett volna csapnia a németeket.[86]

Nincs olyan információnk, hogy a vezérkar főnöke Horthynak, Kállaynak vagy bárki másnak beszámolt volna a német külügyminiszter ajánlatáról. Ez egyrészről bizonyára jólesett hiúságának, hiszen az iránta való német bizalom legmesszebbmenő kifejezése volt, másrészről viszont félelemmel tölthette el a Ribbentrop által gátlástalanul, brutális nyíltsággal előadott felkérés. Nem véletlen, hogy Szombathelyi erről mélyen hallgatott, hiszen ez nem csak egyszerűen a politikusoknak vele szembeni bizalmatlanságát növelte volna tovább, de Horthyban is kitéphetetlenül elültette volna a gyanú fullánkját.

Szombathelyi vezérkari főnök önállóskodó viselkedése szempontjából a februári-márciusihoz hasonló folyamatot figyelhetünk meg augusztus–szeptemberben is, amikor a németek újból magyar csapatokat kértek a Balkánra.

A római és a klessheimi látogatások után Magyarország elszigetelődése úgyszólván teljessé vált, és a Kállay-kormányra nehezedő német nyomást érzékelve a magyar szélsőjobboldal is támadásba lendült. A miniszterelnök ekkor — május 4-én — meghatározatlan időre elnapoltatta az országgyűlést a kormányzóval, ugyanakkor a feszültséget igyekezett a szélsőjobboldal által leginkább támadott Nagy Vilmosra terhelni, és a liberális honvédelmi miniszter feláldozása árán próbált politikai békét teremteni. Nagy Vilmost június 12-én Csatay Lajos vezérezredes váltotta fel a honvédelmi minisztérium élén.

Az új honvédelmi miniszter 1943. augusztus 18-án bemutatkozó látogatást tett Hitler főhadiszállásán. A német orientációtól való fokozatos visszalépés politikájának megfelelően Kállay azzal a feladattal bízta meg, hogy próbálja

---

[84] MOL, K 27. Az 1943. április 20-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

[85] *Shvoy:* i. m. 258., 260.

[86] MOL, Filmtár, A Szálasi per iratai. Idézi *Karsai:* A budai vártól... I. m. 298.; Ilyen célból egyébként — a budapesti német követ egyik jelentésében — Werth Henrik neve is újra felmerült. Jagow szerint „nemzeti körökben" (vagyis a szélsőjobb köreiben) egy Werth által irányított katonai diktatúra szükségességéről beszélnek. Ld. *Vargyai:* i. m. 201.; Szombathelyi már február 12-i emlékiratában hangsúlyozta az erőteljesebb kormányzásra való áttérés szükségességét. 1945-ben pedig leírta, hogy számolt azzal a lehetőséggel, hogy további vereség esetén, a lejtőn való további rohanás megakadályozására adott esetben a magyar politikát a kormányzóval egyetértésben kikapcsolja. Ez a pillanat akkor érkezett volna el, amikor a nyugati szövetségesek közel érnek és tőlük tényleges támogatást kap. Ekkor háborús magatartásunkban változást hajtunk végre — írja —, amihez a terveket kidolgoztatta. Magatartásáról, német viszonylatban, a következőt írta Szombathelyi: „Politikai vonalra náluk sohasem léptem, pedig erős kísértésben volt részem. Mindent visszautasítottam és talán ebben követtem el hibát." Ld. Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése... I. m. 28–29., 43–44.; valamint ld. 37. sz. jegyzet.

kieszközölni a németeknél a front mögötti szovjet területen működő magyar megszálló hadosztályok hazahozatalát.

Hitler Csataynak elmondta, hogy az általános helyzet súlyos, de ki kell tartani, mert a szerencse mindig változó, és az a nép, amely ilyen súlyos helyzetben a küzdelmet feladja, nem érdemli meg a győzelmet. A Führer a Nagy Frigyes-i példát állította párhuzamba az adott helyzettel, és a hétéves háború fordulatából vonta le azt a következtetést, hogy Németországnak most sem szabad csüggednie.

Hitler előadásának lényege az volt, hogy az oroszok támadóereje és lendülete fokozatosan csökken: közlekedési és élelmezési helyzetük, valamint hadianyaggyártásuk egyre romlik; ugyanakkor a német búvárhajók és repülők döntő csapásokat fognak mérni az angolszászokra. A Führer hangsúlyozta, hogy Németország a szovjet ellen az egész európai civilizációt védelmezi. Ribbentrop pedig óva intett az olasz példa követéséről. Zeitzler számadatokat közölt a kurszki offenzíva kezdete óta elszenvedett orosz veszteségekről, amivel szemben a németek vesztesége „összehasonlíthatatlanul csekélyebb". Konkrétumokkal Keitel vezértábornagy állt elő: az arcvonal megrövidítésének szükségességéről beszélt és arról, hogy ezáltal új erők szabadulhatnak fel olyan feladatok megoldására, melyeket eddig az olaszok végeztek. A németeknek át kell venniök a balkáni tengerpartok védelmét, a német csapatok hátának biztosítását pedig a magyar katonai erőknek kell ellátniok.[87]

Csatay a minisztertanács augusztus 24-i ülésén számolt be a német főhadiszálláson tett látogatásáról. A honvédelmi miniszternek az volt a benyomása, hogy „bár nehéz a németek helyzete, de feltétlenül kitartanak". Keitel kérését tolmácsolva közölte: „A Balkán partjainak védelmét a németek veszik át. Azt szeretnék, ha a magyarok vennék át a németek hátának megvédését és biztosítását. Ennek megbeszélésére és letárgyalására Szombathelyi Ferenc vezérezredest, a honvédvezérkar főnökét várják a német főhadiszállásra".

A honvédelmi miniszter javasolta: „A magyar kormány a horvát kormány beleegyezésével, illetve annak felkérésére vállalja a jelenlegi Horvátországban a rendfenntartás kötelezettségét és annak érdekében kérje a 2. magyar hadsereg hazaszállítását, mely a szükséges felváltások és kiegészítések után mint megszálló erő kerülne Horvátországban bevetésre, az adriai partokat védő német erők hátsó összeköttetéseinek biztosítására és a belrend fenntartására".[88]

Csatay indokolása szerint egyedül e megoldás révén érhetjük el azt, hogy az orosz hadszíntéren levő megszálló erőinket hazahozzuk és az országhatárok közvetlen védelmére alkalmazzuk. Másrészt: „A németek jelenlegi helyzetében nehéz volna teljesen kitérni a kért támogatás megadása elől. Ez a megoldás a németek felé igen komoly segítséget jelentene, viszont a mi számunkra nem jelentene több és nagyobb áldozatot, mint eddig, vagy kedvezőtlenebb körülményeket, mint a jelenlegi helyzet".[89]

---

[87] *Nagy V.* [1947]: i. m. 161–165. *Nagy V.* (1986): i. m. 201–204.

[88] MOL, K 27. Az 1943. augusztus 24-i Minisztertanács jegyzőkönyve. MMV. 162. sz. (384.) *Nagy V.* [1947]: i. m. 166. *Nagy V.* (1986): i. m. 205.; *Kállay: i. m.* 2. köt 63.

[89] *Nagy V.* [1947]: i. m. 166–167. *Nagy V.* (1986): i. m. 205.

A minisztertanács ülésén Keresztes-Fischer belügyminiszter — a felhozott Nagy Frigyes-i példára célozva — kijelentette, hogy itt nem a hadiszerencséről van szó, hanem a szövetségesek roppant anyagi fölényéről. Természetes, hogy még a német bízik, de az ellenfél erejének csökkenéséről nem lehet szó. Mint mondta, úgy történt minden, amint azt az angolszászok a háború elején megmondták: 1943-ban nagy anyagi fölényben lesznek. Márciusi állásfoglalásának megfelelően kijelentette, hogy a balkáni szerepvállalást ránk nézve katasztrofálisnak tartaná, és erre az esetre ismét kilátásba helyezte a lemondását. „Mi ma már csak a saját érdekeinkkel foglalkozhatunk. A végső pillanatra kell felkészülve lennünk az ország határain belül" – mondta a belügyminiszter.

Csatay viszont azzal érvelt, hogy nekünk szükségünk van a németek jóindulatára, hiszen minden fontos fegyverrészt tőlük kapunk, és „érdekünk, hogy mennél jobban harcoljon a német az orosz ellen". Kifejtette: „Októberre kapjuk meg az első Messerschmitt-repülőszázadot, azaz 10 gépet. Ezek után készül még további 10 gép. Jelenleg 50 db Héjja-gépünk van. De ezek nem vehetik fel a harcot a „Liberatorokkal". Ezeket a jövőben csak másodrangú gyakorlógépeknek használhatjuk fel.[90] Nekünk 100.000 emberünk van Oroszországban. Felveti a kérdést, nem volna-e előnyösebb, ha onnan elvonnánk ezt a 100.000 embert, és Jugoszlávia területén alkalmaznánk".

A belügyminiszter mellett Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter sem osztotta Csatay véleményét, Kállay viszont hallgatott. A minisztertanács ezen az ülésen nem hozott határozatot a német kéréssel kapcsolatban.[91]

Szombathelyi vezérezredes azonos álláspontón volt a honvédelmi miniszterrel, sőt, nem lehetetlen, hogy a Csatay által előterjesztett javaslat a vezérkar főnökétől származott. A honvédelmi miniszter javaslata ugyanis lényegében megfelelt a budapesti német katonai attasé február eleji jelentésében szereplő Szombathelyi-ajánlatnak – tulajdonképpen nem volt más, mint annak a felújítása. Ahogy Szombathelyi ezekben a napokban — meglehetősen egyoldalúan és a tapasztalatokkal éles ellentétben — megfogalmazta: „A németek a harcoló csapatainknak mindig adtak fegyvert. Éppen ezért a mi katonai problémánk nem is annyira az, hogy adunk-e erőt vagy nem, hanem az, hogy ha harcolunk, akkor kapunk fegyvereket és lesz korszerűen felszerelt hadsereg és haditapasztalat is, ha nem harcolunk, akkor nem lesz... Ezért érdemes áldozatot hozni, mert különben szomszédainkkal szemben, akik a háborúba aránylag nagy erőkkel mentek bele, lemaradunk".[92]

---

[90] Csatay honvédelmi miniszter a július 27-i minisztertanácson terjesztette elő az 1941. június 6-i szerződéssel létrejött magyar–német Messerschmitt-repülőgépprogram kibővítését, amit a kormány elfogadott. Ld. MOL, K 27. Az 1943. július 27-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

[91] Ld. MOL, K 27. Az 1943. augusztus 24-i Minisztertanács jegyzőkönyve. Közli MMV. 162. sz. (384–385.)

[92] Idézi *Vargyai:* i. m. 276.; Szombathelyi a németekkel való szakítás elleni érvek között említette Bajcsy-Zsilinszkynek: „...a románoknak legalább négyszeres légi fölényük van velünk szemben s mi nem szeretnénk egy ilyen összeütközést mai helyzetünkben..." Ld. *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. Budapest, Kossuth, 1986. 138. A Messerschmitt-program kibővítése ugyanakkor 451 db repülőgép átvételére jogosította Magyarországot. Ld. MOL, K 27. Az 1943. július 27-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

Bár most sem volt több esély arra, hogy ilyen szerepvállalással ki lehet váltani a keleti fronton való részvételt — sőt, miután a németek helyzete az elmúlt fél év során tovább romlott, még kevesebb esély volt erre —, Szombathelyinek sikerült ezt elhitetnie a kormányzóval és a miniszterelnökkel. A vezérkar főnöke valószínűleg azt a lehetőséget is megcsillantotta Horthy előtt, hogy a németekkel esetleg arról is meg lehetne állapodni, hogy a magyar csapatok egészen a tengerpartig lássanak el megszállási feladatokat. Erre vall, hogy a kérdéssel kapcsolatban — a minisztertanácsi ülés másnapján — Horthy a következőket mondta Bajcsy-Zsilinszkynek: „Szeretném azt is elérni a németeknél, hogy Horvátországot mi szálljuk meg, így eljutnánk a tengerpartra, csak mi tudnánk ott az anarchiát elfojtani".[93] A kormányzó megfogalmazása egyben arra is rávilágít, hogy a németek valószínűleg nem konkretizálták még egyelőre, hogy pontosan mely területre kérnek csapatokat, és fennállt a lehetőség, hogy — év eleji kérésükhöz hasonlóan — már megint nem horvát területet jelölnek meg. A magyarországi német diplomaták mindenesetre egyszer sem említették konkrétan Horvátországot.

Kállay komolyan számolt azzal a lehetőséggel, hogy a Szombathelyi–Csatay-javaslatot a németeknél keresztül lehet vinni, és esetleg el lehet fogadtatni a másik oldallal is. A miniszterelnök éppen ekkor építette ki az angolszász kapcsolatok amerikai vonalát Svájcban. A vichyi követet, Bakach-Bessenyey Györgyöt a berni követségre helyezték át a folyamatos összeköttetés biztosítására. Kállay Bakach-Bessenyey útján feltette a kérdést az amerikaiaknak, Allen W. Dullesnek és Royall Tylernek: hajlandóak volnának-e az általuk követelt oroszországi magyar csapatkivonást olyan konstrukcióban elfogadni — a jugoszláv emigráns kormánnyal együtt —, hogy ezeket a csapatokat Horvátországba tennék át, ami megkönnyíthetné a szövetségesek esetleges balkáni partraszállását is, amennyiben arra a horvát tengerparton kerülne sor. Utóbbi esetben ezek a csapatok nem fejtenének ki semmi ellenállást, letennék előttük a fegyvert, sőt, akár fel is használhatnák azokat.[94]

Augusztus 28-án azonban Bakach-Bessenyey azt jelentette Szentmiklósy Andornak, a külügyminiszter állandó helyettesének, hogy „Tyler kérte, a magyar kormány semmi esetre se vegyen részt a Balkán megszállásában, oroszországi csapatait pedig hozza minél előbb haza. Mivel Tyler szerint már annak is nagy jelentőséget tulajdonítanának Washingtonban, ha legalább 5-10.000 ember hazajöhetne, mert ez kifejezésre juttatná a magyar kormány jó szándékát".[95]

Az angolok reakciója ugyanez volt. A szintén Svájcban tartózkodó Barcza György szeptember 1-i levelében értesítette a külügyminisztert: „Itt H. úr [Frederick van den Heuvel] újra nyomatékosan figyelmeztetett, hogy akármily csekély számú vagy bármi hadicélt szolgáló magyar csapat Balkánra küldése ka-

---

[93] *Tilkovszky:* Bajcsy-Zsilinszky... I. m. 125.; Hasonlóképpen nyilatkozott ekkor Horthy az új berni követ — Bakach-Bessenyey György — előtt is. Ld. *G. Vass István*: Bakach-Bessenyey György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaival Bernben, 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között. (A Kállay-kormány béketapogatózásainak újabb dokumentumai.) Levéltári Közlemények, 1994. 1–2. sz. 162.

[94] *Kállay:* i. m. 2. köt. 71.

[95] *G. Vass István*: Bakach-Bessenyey György tárgyalásai... 162.

tasztrofális hatást gyakorolna Londonban". Barcza még hozzáfűzte: „Ezzel megszűnne a bolsevizmus elleni ideológiai harcunk jelszava is, és egyszer szembe kerülnénk az angol és amerikai haderőkkel".[96]

A fentiek értelmében, Bakach-Bessenyey jelentése után, augusztus 29-én Szentmiklósy Andor levelet írt Szombathelyinek, s a miniszterelnök megbízásából mellékelten megküldte részére Ghyczy külügyminiszter Kállayhoz intézett átiratának másolatát is a német kéréssel kapcsolatban. Szentmiklósy szerint a külügyminiszter állásfoglalása „teljesen kimeríti a kérdés összes vonatkozásait"; ennek ellenére, Szombathelyivel való legutóbbi beszélgetésükre hivatkozva leszögezett még néhány szempontot, „amely a döntésnél a legnagyobb súllyal kell hogy latba essék".

A Szentmiklósy által kifejtettek a külügyminisztérium márciusi elvi és gyakorlati ellenérveit — ilyen német kéréssel szemben — annyiban egészítették ki, hogy kifejezetten utalt arra: az angolszász hatalmak és Magyarország között beállott hadiállapot külső kényszernek volt a következménye. Szentmiklósy a továbbiakban a következőképpen indokolta meg a Szombathelyi–Csatay-javaslat elutasítását: „az angolszász hatalmak és Magyarország között fennálló hadiállapot inkább technikai jellegűnek minősíthető, mert Németország és az angolszász hatalmak közötti háborúban eddig de facto tulajdonképpen nem vettünk részt [...] A honvédelmi miniszter úr javaslatának elfogadása ezt a de facto fennálló helyzetet teljesen felborítaná, és ennek következtében a magyar politikának új, minden eddiginél súlyosabb tehertételt jelentene, és ezt olyan időpontban, amidőn a háború végső kimenetele legalábbis kétséges. A balkáni területen az angolszász erők előbb-utóbb meg fognak jelenni, tehát a magyar hadsereg idegen területen kerülne szembe velük. A magyar kormány egyik alapelve, hogy a honvédséget az oroszországi kivételtől eltekintve az ország határán kívül nem használja fel. Ezt az elvet a legsúlyosabb következmények nélkül ma sem törhetjük át, sőt minden törekvésünknek oda kell irányulnia, hogy az oroszországi kivételt is megszüntessük. Végül még arra bátorkodom hivatkozni, hogy néhány hónappal ezelőtt, amikor pedig az általános hadi helyzet Németország szempontjából még jóval kedvezőbbnek látszott, elhárítottuk azt a javaslatot, hogy jóval kisebb erőket küldjünk a Balkánra. Szerény véleményem szerint ezt ma is meg kell tennünk, mert az akkor érvényes szempontok ma sokkal nagyobb súllyal esnek latba".[97]

A vezérkar főnöke azonban más szempontokat fontosabbnak tartott, és szándékának érvényesítése érdekében a nyomásgyakorlás minden lehetőségét felhasználta. Szombathelyi a Legfelső Honvédelmi Tanács — Kállay elnöklete alatt tartott — szeptember 4-i ülésén, a hadászati helyzet nagyívű elemzése keretében fejtette ki a balkáni megszállásra vonatkozó álláspontját. Legalább egyórás expozéját emlékirat formájában is benyújtotta.

Szombathelyi korrekt módon vázolta fel az általános helyzetet. Eszerint a szövetségesek a fegyverkezés terén lassan felülmúlják Németországot és a kezdeményezés az ő kezükbe került. Az 1943-as év már ennek megfelelően alakult.

[96] *Barcza György* i. m. 2. k. 321–322.

[97] *Nagy V.* [1947]: i. m. 180–181. *Nagy V.* (1986): i. m. 219–221.

Olaszország jelentősen meggyengült, Németország a tengeren és a levegőben is visszaszorult és egyelőre semmi kilátás nincs arra, hogy e téren döntő sikereket érhetne el. A német erő szétforgácsolt, jelentős tartalékai nincsenek. Szombathelyi szerint a tengelyhatalmak győzelmére alig lehet számítani, sőt vereségük sincs kizárva. Az ellenség túlereje nem teszi lehetővé, hogy Németország valahol az ellenségek egyikére döntő csapást mérhessen. A további hadműveleteknek ezért „csak halogatás és időnyerés lehet a célja: a háborúnak kihúzása addig, amíg valami elfogadható békéhez jutnak".

Rátérve a konkrét ügyre, Szombathelyi kifejtette: „Németország a keleti hadszíntéren védekezve hátrál. Talán a Dnyeper mentén fog megállani, s ha az orosz támadás kifutásakor még lesznek tartalékai, még ellenlökést is hajthat végre. Ma azonban lényeges tartalékok nincsenek. Németországot az ellenség nagy túlereje szorult helyzetbe hozta. Ebben a szorult helyzetben kívánja a magyar hadvezetőség Németországot segíteni azzal, hogy a Balkánra hajlandó megszálló csapatokat küldeni, hogy ezzel a támogatással elérje azt, hogy Hitler »kiadja« az Oroszországban levő megszálló magyar hadosztályokat, melyek azután a hazai föld védelmében használhatók esetleg fel".

Ezek után a vezérkar főnöke februári emlékiratával helyenként szó szerint is megegyező módon fogalmazta meg figyelmeztetését: a megkönnyebbülés, „amiért a 2. hadsereg kivált a harcokból, csak átmeneti, és újabb nehéz feladatokra kell felkészülni, mely feladatok végrehajtásánál harcolni kell". A spekuláció az „erkölcsi lejtőre vihet bennünket!"[98] Bármelyik fél győzzön is — folytatja Szombathelyi —, „egyik sem fogja a mi ügyünket dűlőre vinni, hanem azt nekünk kell kiharcolni". Ezért a nemzetet fel kell ébreszteni. A nemzet harcos rétegét, ennek harcos szellemét óvni kell és segíteni, nehogy a folyamatos kitérés és óvakodás által lassan felőrlődjék. „Bűn lenne tehát, ha ezeknek nem adnánk alkalmat arra, hogy hősi harcaikkal a nemzet becsületét megváltsák, és a későbbi nemzedékeknek fénylő példaképül szolgáljanak, amire éppen 1918–1919 miatt nagy szükség van."

A vezérkar főnöke szerint: „A német haderő ereje töretlen, fegyelme rendületlen, és ha nehezen is küzd, azért küzdeni és harcolni még mindig tud, és kegyetlen csapásokat mérhet azokra, akik vele szemben fellázadnak. Éppen ezért rendkívül veszélyes az az elképzelés, hogy a németeket hagyjuk faképnél, még azon veszély dacára is, hogy megszálljanak bennünket. Sőt ezt a megszállást sokan kívánatosnak tartanák, mert ezáltal az angolszászoknál jó pontokat szereznénk, és különben is csak rövid ideig tartana [....] Először is nem a németek szállanának meg, hanem a románok és tótok és minden nyomorúságuk mellett még a horvátok is, akik hamar visszavennék azokat a területeket, melyek Trianon szerint az övék voltak, sőt még ennél is többet [....] De ezen felül mindent elkövetnének, hogy védképességünk, szuverenitásunk egyedüli támaszát: haderőnket tönkretegyék [...] éppen úgy, mint 1919-ben, de most már a katyni elintézési mód útjára lépnének. Németország talán csak Budapestet tartaná meg, és ott, ahol erősebb lenne az ellenállás, bombázná. Természetesen erre az angolszászok és az oroszok is bombáznának. Pár hónap elég lenne ahhoz, hogy

[98] Vö. HMTI. 67. sz. (348–349.)

teljesen tönkretegyenek minket. Magyarország elveszítené szuverenitását, és a földet, amit tőle szomszédai elvettek, azt soha többé nem kapná vissza."

Végül leszögezte: „A bolsevizmus ellen ma még az egyedüli gát Németország. Az angolszászok egy védképes gátat a bolsevizmus áradatával szemben sokáig nem tudnának, de nézetem szerint nem is akarnak felépíteni. Láttuk ezt 1918-ban is. Érdekeink ma még mindig Németország mellé állítanak. Érdekeinket még mindig az ő oldalukon tudjuk megvédeni, és a jövő eseményekre az ő árnyékukban meglapulva tudunk felkészülni és számunkra pozíciót teremteni. Persze ez nem azt jelenti, hogy ész nélkül kiszolgáljuk őket. Ne bocsátkozzunk kalandokba, ellenben ha kell, hozzunk meg minden áldozatot, hogy fegyveres erőinket fenntarthassuk, és ha kell, egy balkáni feladattól se riadjunk vissza. Lehet, hogy a németek ezt a világháborút is elveszítik, de ebből nem következik, hogy mi szintén elveszítjük, mint 1918-ban történt, midőn tehetetlenül összeomlottunk, mert egy békés szellem, melynek fő célja a harc és a vérontás elkerülése volt, a nemzet harci erejét aláásta."[99]

A küzdelem a magyar politikai vezetés és a — Nagy Vilmos távozása óta vele szemben egységesebb — katonai vezetés között Horthy meggyőzéséért folyt. A kormányzót Csatay és Szombathelyi érvei elsőre meggyőzték, és — állítólag — ígéretet tett arra, hogy támogatni fogja őket a kormányban jelentkező ellenkezések leküzdésében.[100] A Legfelső Honvédelmi Tanács ülésén a Balkán megszállásának kérdésében erős vita keletkezett. Horthy inkább a katonák véleménye felé hajott, Kállay, Ghyczy Jenő külügyminiszter és a kormány néhány más tagja viszont a részvétel ellen foglalt állást.[101] Végleges döntés ekkor sem született, patthelyzet alakult ki.

A budapesti német katonai attasé szeptember 6-án Jagow német követ és Csatay honvédelmi miniszter tárgyalásáról táviratozott az OKW-nak. Eszerint Csatay közölte Jagowval, hogy magyar csapatoknak a hajdani Jugoszlávia területén történő bevetéséhez a kormányzó hozzájárult. „A politikai nehézségeket arra hivatkozva hárította el, hogy a Balkánon biztonsági szolgálatra bevetett csapatoknak alkalmuk lesz hadi tapasztalatokat szerezni".

Bár Jagow óvta attól, hogy a magyar csapatok Ukrajnából való kivonását követeljék, Csatay közölte, hogy Szombathelyi vezérkari főnök a főhadiszálláson teendő közeli látogatása során beszélni fog erről a kérdésről. „Magyar részről azonban semmi esetre sem szándékoznak a német vezetésnek alakalmatlan pillanatban nehézségeket okozni. Ez a kormányzónak is kifejezett akarata. Másfelől viszont a magyar csapatok balkáni bevetése ellenében a politikusoknak valamelyes ellenszolgáltatást kell nyújtani vagy legalábbis kilátásba helyezni" – mondta a magyar honvédelmi miniszter.

Pappenheim szerint a vezérkari főnök küszöbön álló főhadiszállási látogatása alkalmával a magyar csapatok balkáni bevetését az ukrajnai magyar erők legalább egy részének visszavonásával és esetleg a magyar határ közelében tör-

[99] *Nagy V.* [1947]: i. m. 167–178. *Nagy V.* (1986): i. m. 205–217., valamint: *Kállay Miklós* i. m. 2. köt. 63–68.

[100] *Ránki*: Emlékiratok és valóság... I. m. 190.; *Ránki György*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Budapest, Kossuth, 1978. 23.

[101] *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája. 359.

ténő áthelyezésével összefüggésben fogja szóvátenni. Ebben a kérdésben tanúsított német előzékenység vagy annak akár csak kilátásba helyezése is megszilárdítaná a honvédség vezetőinek helyzetét a politikusokkal szemben".

Véleménye szerint azonban — ugyanezen okoknál fogva — a német előzékenység nem mehet odáig, hogy „a magyarországi politikai vezetésnek lehetősége nyíljon olyan benyomás keltésére, mintha Magyarország teljesen kivonná magát a keleten folyó küzdelemből. Megfontolandó továbbá az is, hogy a magyarországi bizonytalan helyzetben a német körletekben bevetett magyar csapatok értékes zálogot képeznek".

Pappenheimnek az volt a benyomása, hogy „a magyar vezérkar ideális megoldásnak tartaná, ha négy hármas tagozatú hadosztálya a Balkánon, négy pedig Ukrajnában kerülne tartós bevetésre. Ez a megoldás azt jelenti, hogy a jelenlegi helyzethez képest további két hármas tagozatú magyar hadosztály kerülne többletként bevetésre".

A német tábornok előre látta, hogy Szombathelyi a német főhadiszálláson szóba hozza majd „a balkáni magyar csapatok felfegyverzésének és felszerelésének kérdését is, ami Magyarország általános fegyverkezési helyzetét tekintve érthető". Hozzátette: az „e téren tanúsítható mégoly csekély német előzékenység ugyancsak megszilárdítaná a hadvezetés helyzetét".[102]

Ugyanakkor a Pappenheim-távirattal egyidőben, vagyis szeptember 6-án, a külügyminiszter állandó helyettese — Csatay Jagow előtt tett kijelentésével ellentétben — többek közt a következőket írta Bakach-Bessenyeynek: „A Balkánra semmilyen körülmények között sem fogunk csapatokat küldeni. Megnyugtathatod T. urat (Tylert - *K. G.*), hogy aggályait teljes mértékben figyelembe vesszük és a német kívánságokat el fogjuk utasítani. A kérdést részben kísérleti léggömbként vetettük fel, mert kétségkívül volt valami kecsegtető abban a lehetőségben, hogy a jelenlegi teljesen enklávészerű helyzetünkből kikerülve áttörjük a német gyűrűt és a tengerhez jussunk". Szentmiklósy közölte azt is, hogy „oroszországi csapataink hazaszállításának kérdését a hónap közepén a Főhadiszállásra utazó vezérkari főnök újból és a legnagyobb nyomatékkal szóvá fogja tenni".[103]

Az esetleges horvátországi megszállás kérdését tehát az amerikai és az angol válasz döntötte el. A kormányzó és belső bizalmas köre által — az olasz fegyverszünet nyilvánosságra hozatala után — hozott szeptember 10-i határozat ezt már csak megerősítette.[104] Szentmiklósy levele után a kormány szempontjából teljesen lehetetlen lett volna, hogy Horthy kitartson eredeti szándéka mellett.

Kállay a szeptember 14-i minisztertanácson ismertette — a kormányzó elé terjesztett — álláspontját az olasz kapitulációval kapcsolatban. A miniszterelnök közölte, hogy a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozás jogérvényét megszűntnek tekinti, ebből azonban semmiféle következményt sem von le. A magyar–német fegyvertársi viszony és bizalom alapfeltétele, hogy Ma-

---

[102] Wilhelmstrasse... I. m. 549. sz.

[103] *Vass:* i. m. 164.

[104] Vö. *Ránki*: Emlékiratok és valóság... I. m. 190.

gyarország képes legyen határait és belső rendjét saját erejével megvédeni. „Ennek következtében a magyar honvédség az ország határain kívül nem használható fel és ott lekötve sem maradhat." Ugyanakkor, idegen erők jelenléte az országban „a biztonsági érzést feltétlenül csökkentené és az oly szükséges lelki egységet megbolygathatná". Továbbá: „Magyarország belső rendje és zavartalan gazdasági tevékenysége, ipari termelőképességének biztonsága megköveteli, hogy Budapest, Miskolc, Győr ipari centrumai a légi támadásoktól lehetőleg megkíméltessenek. Ezért a magyar kormány feltétlenül szükségesnek tartja, hogy a német katonai szállítmányok az említett városok elkerülésével bonyolíttassanak le".

A miniszterelnök a Horthynál tartott tanácskozással kapcsolatban — amit egyébként a miniszterek előtt úgy állított be, mintha csak véletlenül jött volna létre ebben az időpontban — közölte, hogy Bethlen István, Károlyi Gyula és Esterházy Móric volt miniszterelnökök, valamint Kánya Kálmán volt külügyminiszter "őrültségnek tartotta volna azt, hogy mi egy deklarációval kijelentettük volna, hogy a háromhatalmi egyezményből kilépünk"; viszont leszögezték, hogy kérjük a németektől a honvédség azonnali hazahozatalát. „Ugyancsak egyhangúlag azon véleményüknek adtak kifejezést, hogy a Balkánra ne küldjünk csapatokat. Ne vállaljunk új feladatokat." A miniszterelnök ezek után bejelentette, hogy „a honvédvezérkar főnöke azzal a megbízatással utazik most ki a német főhadiszállásra, hogy kérje a több mint 80.000 főnyi magyar megszálló csapatok hazahozatalát [....] Hogy milyen eredménye lesz a honvédvezérkar főnöke utazásának, és hogy sikerrel fog-e járni megbízatása, arról ma nem tud véleményt mondani".[105]

Kállay persze a minisztertanácson — a németek jelenlévő informátorai miatt — nem ismertette a Horthy bizalmas köre által hozott határozatok minden részletét. A határozatok ugyanis kitértek arra is, hogy amennyiben a németek visszautasítják a szovjet területen levő magyar alakulatok hazahozatalát, a hadseregnek parancsot kell adni a hazatérésre, és az erre vonatkozó titkos előkészületeket azonnal el kell kezdeni. Ezen kívül, folytatni kell a szövetségesekkel megkezdett titkos tárgyalásokat, és a hadsereget utasítani kell, hogy ne álljon ellen, ha az angol–amerikai csapatok elérik a magyar határt.[106]

Szombathelyi álláspontját Szentmiklósy fejtegetései — mint láttuk — azért nem ingatták meg, mert a vezérkari főnök úgy vélte, hogy az angolszászoknak nem lesz döntő befolyása Magyarország további sorsára a háborúban. Következésképpen az ő követeléseikre, illetve tiltakozásukra kevésbé kell tekintettel lenni.

Pedig Mussolini bukása után — július végén — a vezérkar főnöke még nagy előadást tartott Kádár Gyulának: „Az olaszországi eseményekkel elérkezett a pillanat, amikor a »part szakad«. Hamarosan Magyarország is hasonló lépésre kényszerül, megkezdődött a »Tengely« felbomlása. Ezt a folyamatot nem nézhetjük tétlenül. Okvetlenül érintkezést kell keresnünk a szövetséges hatal-

[105] MOL, K 27. Az 1943. szeptember 14-i Minisztertanács jegyzőkönyve.

[106] *Barcza:* i. m. 2. köt. 322–323.; *Juhász:* Magyarország külpolitikája... I. m. 369.; Andorka Rudolf naplója. I. m. 41. (Lőrincz Zsuzsa bevezetője.); *Macartney*: October Fifteenth... I. m. II. köt. 183.; *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, Osiris, 1999. 421–422.

makkal, a háborúból való kilépésünket elő kell készíteni, náluk támasztékot keresni. Ebben a VKF-2. osztálynak közre kell működnie, ez nem kapcsolható ki". Szombathelyi ezért — miután a kérdésről a kormányzóval is beszélt — az ilyen szerepre alkalmatlannak tartott Vasvári József tábornokot leváltotta és Kádár ezredest nevezte ki a VKF-2. osztálya élére.[107]

A vezérkari főnök — Ullein-Reviczky Antal és Kállay Miklós egyöntetű állítása szerint — hozzájárult a Frey András által 1943 februárjában az angoloknak és az amerikaiaknak küldött üzenethez, mely szerint Magyarország nem áll ellen a szövetségesek reguláris csapatainak, ha azok megjelennek a magyar határon.[108] Az angolszász hatalmak felé tett lépésekért Horthy emlékiratai szerint is Kállay miniszterelnök és Szombathelyi vezérkari főnök vállalta a felelősséget.[109] Sőt, mint a Tömösi-féle kísérlet mutatja, Szombathelyi a nyugatiaknál önállóan is hajlandó volt tapogatózni.[110]

Az 1943 tavaszán belpolitikai okokból létrehozott - kizárólag Horthynak engedelmeskedő - szabadcsapat megszervezését is Szombathelyi utólag az angolszász hatalmak felé tett lépései keretébe illesztette be, mintha az a nyugati hatalmak megkívánta partizáncsapat lett volna.[111] Veress László pedig az előzetes fegyverszüneti feltételek angol részről való közlését eredményező augusztusi — már Isztambulban megfogalmazott — üzenetének küldői között továbbra is szerepeltette a vezérkar főnökét.[112]

Amikor a miniszterelnök — az olasz fasizmus bukása után — legalább elméletileg felkészült a németekkel való esetleges szembefordulásra, Szombathelyi — Csatayval együtt — arról biztosította őt, hogy ha a kormányzó parancsot ad, azt a hadsereg teljesíteni fogja. A két katonai vezető, a német hinterlandban levő magyar megszálló hadosztályok sorsáért aggódva — Kállay szerint — egy magasrangú szemlélőt is kiküldött a csapatokhoz, egy erre az eshetőségre szóló zárt paranccsal. Óva intették azonban minden elhamarkodott akciótól, nehogy túlbecsülje az olaszok ellenállását, illetve támadókészségét a németekkel szemben, és arra is figyelmeztették, hogy a szövetségesek felkészültsége délen még korántsem elegendő egész Olaszország inváziójára. Kállay ezzel kapcsolatban Szombathelyi szavait idézi, mely szerint: „Az olasz népben és vezetőiben megvan a bátorság a megadásra és következményeinek, ha mégoly súlyosak is, erkölcsi vállalására, nincs azonban meg a katonai elszántság a harcra".[113] A harcot hirdető „kemény katona" gúnyos megjegyzése és erkölcsi kritikája persze nemcsak azért fontos és érdekes, mert a várható olasz lépésre és annak követ-

---

[107] *Kádár:* i. m. II. köt. 540–541.

[108] *Ullein-Reviczky Antal*: Német háború – orosz béke. Magyarország drámája. Budapest, Európa–História, 1993. 164–165.; *Kállay:* i. m. 2. köt. 126–127.; *Szegedy-Maszák*: i. m. 2. köt. 187–188.

[109] *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Budapest, Európa–História, 1992. 269.

[110] Ullein-Reviczky Antal, a külügyminisztérium sajtófőnöke kezdeményezésére Szombathelyi 1943 tavaszán hozzájárult Tömösi Jenő vezérkari alezredes Törökországba küldéséhez, „hogy ott az amerikaiak tárgyaljanak vele". Kállay azonban — amikor értesült erről —, arra való hivatkozással, hogy az érintkezés nem térhet le a politika síkjáról, Tömösi útját lefújta. Ld. *Kádár:* i. m. II. köt. 512–515.

[111] *Kádár:* i. m. II. köt. 517–522.; Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése... I. m. 28.

[112] Magyar–brit titkos tárgyalások... I. m. 45. sz. 1. lj. (189.)

[113] *Kállay:* i. m. 1. köt. 230–232.

kezményeire vonatkozott, hanem azért is, mert egy ezt követő esetleges magyar lépésre éppúgy vonatkozhatott.

Az angolszászok Itálián keresztül való gyors előretörésével kapcsolatban az általános megítélés az olasz kapituláció után is optimista maradt. Akikkel Kállay beszélt, mind azt hitték, hogy az Alpokig nyitva áll az út a szövetségesek előtt, és ők nem haboznak kihasználni a helyzetet. A miniszterelnököt ekkor is csak Szombathelyi figyelemeztette arra, hogy jelentős német erők vannak Olaszországban, és a szövetségesek katonailag nincsenek felkészülve Olaszország elfoglalására.

Július végén az esetleges fordulat végrehajtásával kapcsolatban a kormányzó azt mondta a miniszterelnöknek, hogy „akármilyen lépésre szánjuk is el magunkat, ő először Hitlert fogja értesíteni, felmondja az együttműködést, hadat üzen ha kell, de ismétli, arra nem hajlandó, hogy alattomosan tőrt döfjön a hátába".[114] A budapesti német követ Ribbentropnak küldött július 31-i távirata szerint, a megelőző napon a kormányzó elnökletével tartott Koronatanácson elhatározták, hogy folytatják eddigi politikájukat Németország oldalán. Ebben az elhatározásban állítólag a kormányzó személyes döntő befolyása érvényesült. Ennek alapján Jagow azon véleményét fejezte ki, hogy „amennyiben belátható időn belül a politikai és katonai helyzetben — elsősorban a Balkánon — nem következik be döntő változás, számíthatunk arra, hogy Magyarország kitart mellettünk".[115]

Az angolszász balkáni partraszállás Magyarország számára kulcskérdés volt. Horthy szerint: „Budapesten senki sem kételkedett, hogy Mussolini fogságba vetése Olaszországnak a szövetségesek táborába való átállását készíti elő. Az volt a vélemény, hogy a dalmáciai partraszállásra elérkezett az alkalmas pillanat".[116]

Szegedy-Maszák Aladár, július végétől a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, a Kállay-csoport egyik meghatározó embere viszont — Bajcsy-Zsilinszkyékhez hasonlóan — nem várt közeli balkáni partraszállást, főleg logisztikai okokból, és azért sem, mert a feltétlenül szükséges légi előkészítésnek nyoma sem volt. Olaszországot beleértve, nyugaton várt nagyobb hadműveletet. Sok érv szólt ugyan balkáni akció mellett is, viszont ellene szólt, hogy az egy aránylag hosszú és komplikált utánpótlási vonalat kíván, és Németországtól aránylag távoleső területen indítaná meg a hadműveletet. A nyugati akció közvetlenebbül vezethetne döntéshez — vélte Szegedy-Maszák —, különösen, amikor nyilvánvalóan fennáll a szándék, hogy ezúttal német területre is vigyék a háborút, és nem csak légi bombázások révén.

Úgy vélekedett, hogy a nyugati súlyponttal induló támadás Magyarország részére előnyösebb volna, mert megosztaná a németek védekezőerejét, és mert így nagyobb opciós lehetőségeink lennének. Ha ugyanis Németország egy angolszász balkáni akció ellen még védekezni képes, számunkra az a nagy veszély áll fönn, hogy csatatérré vagy hadtápvonallá válhatunk. „Ekkor minimális az önálló akció lehetősége, mert az üllő és kalapács közé kerülvén, teljesen mindegy, hogy melyik oldalra állunk, a pusztítást és szenvedést nem kerülhetjük el."[117]

[114] Uo. 232–235. (Idézet a 233. oldalról.)
[115] A Wilhelmstrasse... I. m. 548. sz.
[116] *Horthy*: i. m. 272–273.
[117] *Szegedy-Maszák*: i. m. 2. köt. 197. és 124–125.

1943 nyarán Szombathelyi megbízta Kádár Gyulát, hogy dolgozza ki egy esetleges nyugati fegyveres segítséggel végrehajtható átállás katonai részleteit. „Mennyi légi úton szállított segítő erőre volna szükség, hol kellene ezeknek földet érni, milyen előnyomulási irányokkal, mit kézbe venni, hogyan kapcsolódhatna be ezekbe a hadműveletekbe a honvédség, milyen erőkkel stb." Kádár elképzelése szerint „három légi úton szállított hadosztály a minimum, amire szükség lett volna. Ejtőernyős biztosító csapatok, utána szállítógépek, leszállási terület a Hortobágy. Tisza menti védelem. A kelet-magyarországi csapattestek részben csatlakozzanak, részben a románok felé biztosítsanak stb.". A vezérkari ezredes azonban egy hét múlva azzal kapta vissza a tervet Szombathelyitől, hogy „nem aktuális már, egyébként is túl regényes ilyen segítséggel számolni". Kádár maga sem tudta, hogy a vezérkari főnök utasításának volt-e komoly alapja, vagy csak Szombathelyi egyéni meditálásaihoz kellett.[118]

Természetesen egy balkáni partraszállást, vagy az angolszászok más módon való megérkezését, elvileg a későbbiek során sem lehetett kizárni, és a vezérkari főnök továbbra is fontosnak tartotta a „borzasztó sötétségben ablakot nyitni a másik oldal felé". Ezt a Hatz-misszióval kapcsolatos szerepe is bizonyítja. Valószínűleg még ezt megelőzően, Szombathelyi egy alkalommal például elrendelte Kádár Gyulának, hogy küldjön ki „egy megbízható, jó megfigyelőképességű tisztet Görögországba, hogy idejében kaphassunk híreket". A feladatra önként jelentkező alezredes egy rádióssal mint polgári személy Athénba települt. Kiküldetését — miután nem tudták volna kellően megindokolni — a németek előtt titokban tartották. Az alezredest azonban az Abwehr hamarosan elfogta mint kémet, a rádiós pedig megszökött.[119]

Augusztus második felében azonban, amikor a vezérkar főnöke Bajcsy-Zsilinszky Endrével két ízben is megbeszélést folytatott, már ugyanúgy lemondóan nyilatkozott az angolszászokról, mint szeptember 4-i előadásában.

Az első beszélgetésre még Csataynak a német főhadiszálláson tett látogatása előtt, augusztus 16-án vagy 17-én került sor Szombathelyi Színház utcai hivatalában. A kisgazda politikus szóban ismertette a miniszterelnökhöz és a kormányzóhoz is eljuttatott katonai tárgyú memorandumának gondolatait a vezérkar főnökével.[120]

---

[118] *Kádár:* i. m. II. köt. 536.

[119] Uo. 568–569.; Hátszeghi-Hatz Ottó szófiai, majd ankarai magyar katonai attasé törökországi tárgyalásaival kapcsolatban: *Uo.* 602–617.; A Wilhelmstrasse... I. m. 562. sz., 571. sz., 578. sz. (777.); *Dr. Makra Zoltán*: Honvédelmi miniszterek szolgálatában. Végzetes döntések korszaka. 1940–1944. München, Danubia, 1986.

[120] Szombathelyi a kisgazdapárt politikai memorandumával kapcsolatban hívta beszélgetésre Bajcsy-Zsilinszkyt, amit a politikus július 31-én nyújtott át a miniszterelnöknek. Mint ismeretes, a vezérkari főnök felelősségét is érintő memorandum lényege az volt, hogy Olaszország kiválása nyomán Magyarországnak is ki kell lépnie a Németország oldalán viselt háborúból és semlegessége helyreállítására kell törekednie. Ld. A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhöz. (1943. július 31.) Közli: Pintér István. Századok, 1965. 1–2. sz. 172–198. (Részeit közli: *Karsai:* A budai vártól... I. m. 322–328.) A politikai memorandum katonai vonatkozásokban való kiegészítéséül készítette Bajcsy-Zsilinszky — a maga nevében és Tombor Jenő nyugalmazott ezredes, katonai szakértő közreműködésével — a kis katonai összefoglalást, amiben azt akarta kihangsúlyozni, hogy csökken a kockázata a „lassan esedékessé váló semlegességi s a már most esedékessé vált nem hadviselői deklarációnknak".

Kifejtette, hogy az erőviszok a háromhatalmak és a szövetségesek között véglegesen a háromhatalmak rovására alakultak ki, viszont kevésbé tisztázottak az angolszászok és a Szovjetunió között. Bajcsy-Zsilinszky szerint világos, hogy a szovjetek még csak most kibontakozó óriási ereje az angolszászokat is szorítja bizonyos kisebb-nagyobb kompromisszumok felé. Mégis: az angolszász fölény — anyagilag és mindenféle tekintetben — olyan nagy és olyan biztos alapokon nyugvó, „amely egyszerűen elképzelhetetlenné teszi, hogy életérdekeik ellenére is belemenjenek kompromisszumokba".

A világ bolsevizálása — Bajcsy-Zsilinszky szerint — nemcsak reménytelen, de angolszász–szovjet összefogás és együttműködés esetén a szovjet azt a kétségtelen kockázatot kénytelen vállalni, hogy „esetleg le kell bontania a terrort és a diktatúrát". Felfogása szerint, az angolszászok nem engedhetik meg Európa és a világ bolsevizálását, konkrétan, nem engedhetik be az oroszokat — többek között — a Balkánra sem. „Ezt elérhetik valószínűleg — kisebb részben — az oroszoknak való hadianyag-, élelmiszer- és egyéb szállítások adagolásával, főleg a második arcvonal megfelelő tempírozásával. Szükség esetén pedig hatalmi szembefordulással is, végső esetben az egész világ, elsősorban egész Európa fölfegyverzésével és mozgósításával" – amire csak ők képesek.

Úgy vélte, hogy az angolszászok „az Adria és a Csatorna" felől veszik majd Németországot déli–északnyugati közvetlen harapófogóba, ami hadászatilag lekapcsolná Franciaországot és a Balkánt. Ezt az elgondolást támasztja alá az, hogy ha az angolszászok bizonyosan nem akarják is beengedni az oroszokat a Balkánra, az is bizonyos, hogy ok nélkül nem rontják az angolszász–orosz viszonyt azzal, hogy itt egy látványos, nagy erejű támadással elébe vágnak a szovjetnek. Emellett, a török politika újabban való visszakanyarodása a tényleges semlegesség álláspontjára — ami szerinte aligha történhetett angolszász jóváhagyás nélkül — szintén azt látszik valószínűsíteni, hogy a Balkán egyelőre nincs az angolszász hadviselés homlokterében. Azonban lehetséges, hogy a Balkán északnyugati sarka, s ennek következtében Magyarország nyugati részei, maximálisan a Dunántúl, hadszíntérré válik. Az egész Balkán azonban legfeljebb csak egy túlságosan gyors ütemű szovjetorosz előrenyomulás esetén, amikor előreláthatólag akcióba lépne Törökország és a szíriai és közel-keleti angolszász haderő.

„Ha tehát Magyarország nem válik a maga egészében, legfeljebb nyugati részeiben világerők mérkőzésének helyévé, Magyarország relatív nagy katonai ereje — a szükséges átcsoportosítás és gyors átnevelés után — az átmenetileg és éppen a legnehezebb időkben magára hagyott Közép- és Dél-Európában igen jelentékeny politikai és katonai tényezővé válhat" – írta és mondta Bajcsy-Zsilinszky.[121]

A vezérkar főnöke az angolszászok jövendő hadműveleteiről, esetleges balkáni partraszállásról nem nyilatkozott, viszont a szovjet veszély lebecsülésére hívta fel Bajcsy-Zsilinszky figyelmét. Szerinte a Szovjetunió „csak rombolni,

[121] *Tilkovszky:* Bajcsy-Zsilinszky... I. m. 129–130.; *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky emlékirata a katonai helyzetről Kállay Miklós miniszterelnökhöz 1943 augusztusának első feléből. Hadtörténelmi Közlemények, 1991. 2. sz. 212–217.

rombolni akar" és „egyes-egyedül csak a német hadsereg tudja föltartóztatni Európa bolsevista elözönlését, senki más". Bajcsy-Zsilinszky „felhőkben jár", ha azt hiszi, hogy az angolszászok képesek lennének erre. „Ezt csak egy esetben tehetnék meg az angolszászok, ha 300 divíziót tudnának fölállítani Finnország, Lengyelország határán, le a Balkánig. De hol van nekik ilyen 300 divíziójuk, és hol vannak azok az angolszász katonák, akik kibírják azt az orosz harctéren, amit az oroszok vagy a németek kibírnak? Az angolok jó katonák, de nem értik a szárazföldi hadakozást, Oroszországgal szemben meg éppen tehetetlenek volnának; az amerikai katona pedig nem akar harcolni, nincs benne a vérében, s nem is érdekli ez az egész Európa."

A vezérkar főnöke — látszólag — nem volt meggyőződve a németek vereségének elkerülhetetlenségéről. Német–szovjet különbéke lehetőségét sem zárta ki, de véleménye szerint, „még ha meg is vernék ebben a háborúban a németeket", hosszabb távon „elkerülhetetlen Európa két legnagyobb erőtényezőjének Oroszországnak és Németországnak összefogása [....] Gondold el — mondta Bajcsy-Zsilinszkynek —, ha a roppant német tehetség, technikai tudás, szervezőkészség összefog az orosz terület végtelenségével, és az orosz bolsevista alkotásokhoz még hozzáadja a német nemzet óriási erejét: együtt porrá zúzzák az angol világbirodalmat."

Szombathelyit lenyűgözték a szovjet gigantikus alkotásai: „Elképesztő és imponáló, amit alkottak. Azok az egyedülálló hatalmas méretek, az emberek beállítása egy hatalmas nagy gépezetbe, az a fegyelem, ahogy az embereket beállítják egy ilyen óriási tervbe, ez, mondom, úgy hat az elfogulatlan emberre, mint az elkövetkezendő nagy átalakulás. Talán ennek így kell történnie az emberiség fejlődése érdekében." „Elfogulatlan" fantáziájának látnoki elragadtatásából Bajcsy-Zsilinszkynek kellett kizökkentenie, mire Szombathelyi leszögezte, hogy a Szovjetunióban szerzett említett benyomásai természetesen nem változtatnak a szovjet rendszert illető alapfelfogásán.

Augusztus 26-án — második beszélgetésük alkalmával — Bajcsy-Zsilinszky újra kezdeményezte a vitát azzal, hogy a németek a háborút nyilvánvalóan elveszítették, s „nekünk Magyarországot ebből a helyzetből mindenáron ki kell mentenünk". A vezérkar főnöke viszont megismételte, hogy a németek háborúvesztése nem olyan bizonyos, és „még sokféle fordulat történhet". Amikor a politikus megjegyezte, hogy nem lett volna szabad ebbe a reménytelen háborúba belépnünk, Szombathelyi fölcsattant. Valósággal kiabálva mondta: „Ez a politikusok dolga. Én mint vezérkari főnök csak a harcot képviselhetem. A kemény harcot és csak azt az álláspontot képviselhettem, hogy mikor mód van rá, hogy igazi harcokban kifejlesszük hadseregünk harcképességét, s amikor románok, horvátok és szlovákok kihasználják ezt az alkalmat, hogy ütőképessé tegyék hadseregüket és — főleg a románok — nagy erővel belevessék magukat a Szovjetoroszország elleni harcba, akkor én is csak azt mondhattam, hogy nekünk ebben részt kell vennünk. Egy hadsereg csak akkor igazán hadsereg, ha harcedzett. És én, ismétlem, mint a vezérkar főnöke, csak a harcot, csak a harcot képviselhettem és képviselhetem. Én nem spekulálok, spekuláljanak a politikusok, hogy most így, holnap úgy".

Szombathelyi — Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben — nem látott lehetőséget a németektől való elszakadásra. Ez ellen ugyanazokat az érveket hozta fel, mint szeptember 4-i előadásában. Végül megismételte: „én nem spekulálhatok, én úgy érzem, a magyar katonai géniusz képviselője vagyok mostani állásomban, ha ti népfölkeléssel akartok szembeszállni a németekkel, keressetek más vezérkari főnököt magatoknak, én erre nem vagyok kapható".[122]

Szombathelyi azt írta „védőiratában", hogy ha a német kérésnek eleget téve, megszálló csapatokat küldtünk volna a Balkánra, akkor oroszországi csapatainkat valószínűleg visszaengedték volna; másrészt pedig angolszász partraszállás esetén a Balkánon ezekkel a hadosztályokkal az átállást rögtön végre lehetett volna hajtani. Azonban Csatay előterjesztésével és Szentmiklósy erre reagáló levelével szemben, amelyek az ukrajnai 9 hadosztály áthelyezéséről szóltak, a február–márciusi német kéréshez hasonlóan, mindössze 3 hadosztályról ír. 1943. szeptember elején Kádár Gyulának is arról beszélt, hogy a németek három hadosztályt kértek a Balkánra, "ők viszont hat megszálló magyar hadosztályt visszaengednek a hátországba". A német kérés támogatását Kádárnak azzal indokolta, hogy „hat hadosztályt visszakapunk így nyerünk hármat; a Balkánra küldendő három hadosztályos hadseregcsoport parancsnokául Náday István vezérezredest szándékszik kineveztetni — aki a tábornoki karban a legnémetellenesebb beállítottságú — azzal a bizalmas megbízatással, hogy ha az angolszász partraszállás megindul a Balkánon, azonnal álljon át. Így készen kapjuk az új magyar hadsereg magvát". Visszaemlékezésében azonban ehhez még hozzátette: „De azért is örömmel üdvözöltem ezt az alkalmat, mert a németek erősen nehezteltek ránk, hogy a doni vereség óta nem akarunk csapatokat adni".[123]

A hadosztályok számával való manipulálás két dologra enged következtetni. Egyrészt arra, hogy Szombathelyi a saját iniciatívája alapján próbálta letárgyalni az ügyet a németekkel, másrészt pedig arra, hogy — a saját és Csatay kijelentésével szemben — maga sem hitte, hogy a németek teljes egészében hazaengedik a magyar megszálló csapatokat a keleti frontról. Nagy Vilmos szerint „csak laikus remélheti, hogy a németek lemondanak az orosz földön levő magyar hadosztályokról akkor, amikor ezeknek helyére nincsen megszállóként alkalmazható más erő"[124] – és akkor a politikai vonatkozásokról még nem is beszéltünk. A Csatay által a kormányülésen kifejtettek hitelét pedig ő maga rombolta le azzal, ahogy a német követ előtt nyilatkozott. Mint láttuk, a vezérkar főnöke azt mondta Kádárnak, hogy a tranzakcióval nyerünk három hadosztályt, míg a német katonai attasé információi szerint, a magyar vezérkar számára még mindig ideálisnak tűnt, ha ők nyernek kettőt, ráadásul háromezredes hadosztályokat.

Szombathelyi Kádár Gyulának panaszkodott, hogy a német kérés teljesítésével kapcsolatban a kormányzónál és a miniszterelnöknél a leghevesebb ellenállásra talált. Közölte: határozott parancsot kapott, hogy a német kérést ta-

[122] *Tilkovszky:* Bajcsy-Zsilinszky... I. m. 131–141.
[123] Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése... I. m. 30.; *Kádár:* i. m. II. köt. 618.
[124] *Nagy V.* (1986): i. m. 212.

gadja meg. Horthy és Kállay álláspontjukat állítólag azzal is indokolták Szombathelyi előtt, hogy a magyar csapatok a terep miatt is sokkal súlyosabb veszteségeket szenvednének a balkáni partizánharcokban, mint a keleti megszállás alatt; a magyar csapatok megjelenése Jugoszláviában új érdekeltséget jelentene, amit igen súlyosan ítélnének meg a nyugati hatalmak; és semmi konkrét adat nincs arra, hogy az angolszászok valóban partraszállnak a Balkánon. Utóbbi szemponttal kapcsolatban megjegyzendő, hogy az esetleges horvátországi magyar expedícióra vonatkozó kérdés Kállayék részéről talán abban az értelemben is „kísérleti léggömb" volt, hogy ennek révén közelebb jussanak a szövetségesek balkáni terveihez. Az angolszászok elutasító magatartása ebből a szempontból sem ígért sok jót, legalábbis a közeljövőre.

A vezérkar főnöke elrendelte Kádár Gyulának, hogy kísérje el a német főhadiszállásra. Indulásuk előtti este Kállay magához hívatta Kádárt. Ismertette vele a képviselendő álláspontot, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy a kormányzó és a kormány semmi szín alatt nem járul hozzá a balkáni akcióhoz. „A kormányzó úr és én megbízunk Szombathelyiben — mondta Kállay —, hisszük, hogy akaratunk ellenére nem tesz ígéreteket. De téged megbízunk azzal, hogy nagyon légy résen, nehogy Szombathelyit a főhadiszálláson befolyásolják. Ha mégis bármiféle ígéretet tenne, bármikor érkeztek vissza, azonnal közöld velem." Kállay egyúttal átadott egy levelet Kádárnak, hogy azonnal kézbesítse Szombathelyinek.[125]

A miniszterelnök ebben a szeptember 15-i levélben válaszolt a vezérkari főnök szeptember 4-i expozéjára, illetve memorandumára, egyben irányelveket adott a számára főhadiszállási tárgyalásaihoz. A levél szerint: „Katonai, sőt katonai és nemzeti lelket és erkölcsöt illető okfejtését és felfogását minden vonatkozásban osztom.

Nem látok azonban ezek közt és a balkáni feladat vállalása között semmiféle okozati összefüggést. A magyar nemzet létét illető szempontokból pedig egy ilyen vállalkozást megsemmisítőnek és helyrehozhatatlan hibának tartok. Ehhez hozzájárulásomat semmi körülmények között nem adhatom meg".

A miniszterelnök kérte a vezérkar főnökét, hogy igyekezzék rávenni a német hadvezetőséget arra, hogy a magyar csapatokat hozzák olyan helyzetbe, hogy azok szükség esetén a magyar határok védelmére is felhasználhatók legyenek, de ki kell kerülni a látszatát is annak, mintha Magyarország ki akarná vonni magát az oroszországi harcban való részvételből. Az ésszerűség is azt követeli — írta Kállay —, hogy a magyar csapatok olyan stratégiai pozícióban legyenek, ahol azt látják, hogy tényleg országukat védik. Azt is kérte Szombathelyitől, fejezze ki a németeknek azt az óhajt, hogy szállítmányaikkal lehetőleg kerüljék el Budapestet és a magyar ipari gócpontokat.

Levelét a következőkkel zárta: „Ezek azok az irányelvek, amelyeket, kérem Nagyméltóságodat, hogy szem előtt tartani méltóztassék, és amelyektől eltérőket a magyar királyi kormány tudomásul nem vehet. Amennyiben a tárgyalások folyamán, amelyekben egyetértek Nagyméltóságod intencióival, midőn a legnagyobb óvatosságot ajánlom, eredményt nem lát elérhetőnek, úgy jobbnak

[125] *Kádár:* i. m. II. köt. 618–619.

tartom, ha a mai helyzeten változtatást nem eszközlünk, mindenesetre igyekezve csapataink érdekében minden elérhető könnyítést kieszközölni."[126]

Szombathelyi és Csatay a németeket végig abban a hitben tartották, hogy a balkáni magyar szerepvállalás eldöntött kérdés. Kádár Gyula szerint Szombathelyi közvetlenül a német főhadiszállásra való indulásakor — már a vonaton — közölte a német katonai attaséval, hogy Magyarország nem ad erőket a Balkánra. Pappenheim tábornok idegesen válaszolt a vezérkar főnökének: „Ha nagyméltóságod ezt nekem a vonat indulása előtt öt perccel megmondja, akkor ez az utazás elmarad. Hogy fogok én most a Führer előtt állani, amiért félrevezettem." Szombathelyi megmagyarázta a német katonai attasénak, hogy személyében mellette volt a kérés teljesítésének, de kezét megkötötték, a kormányzót és a kormányt nem tudta meggyőzni. Pappenheim azonban színlelt, hiszen szeptember 15-én már jelentette az OKW-nak: a magyar vezérkari főnökségen úgy értesült, hogy „a kormányzó a kormány polgári tagjainak befolyására, akik az alkotmányra hivatkoztak, magyar csapatoknak a hajdani Jugoszlávia területén történő bevetésére vonatkozó álláspontját megváltoztatta. A vezérkari főnöknek tehát nincs felhatalmazása, hogy a főhadiszálláson teendő látogatásán ígéretet tegyen magyar csapatok Balkánra küldésére, hanem nyilván arra szól megbízatása, hogy a vonatkozó német követelést diplomáciai útra terelje. Diplomáciai úton azután, minden valószínűség szerint, elutasítás következik".

Ugyanakkor a német katonai attasé — nyilván a mosakodás jellegével is — szükségesnek tartotta leszögezni: „A magyar véderő általános beállítottsága a közös hadviseléssel kapcsolatban változatlanul pozitív, de különösen áll ez a magyar csapatok balkáni kiküldésére." Pappenheim szerint: „A honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök a kormánnyal, főként Ghyczy külügyminiszterrel szemben nem tudták álláspontjukat a kormányzónál érvényesíteni, és fel vannak háborodva kormányuk — ahogy ők kifejezték — gyávaságán. A vezérkari főnök kijelentette, ilyen körülmények között szégyell a főhadiszállásra utazni."[127] Szombathelyinek ezen kijelentései egyébként — vagy a vezérkar berkeiből, vagy a német diplomaták köréből — kiszivárogtak.[128]

Jagow budapesti német követ — kellemetlen helyzetét Pappenheimhez hasonlóan átérezve — szeptember 17-én a német külügyi államtitkárnak távíra-

[126] *Kállay:* i. m. 2. köt. 68–69.; *Nagy V.* (1986): i. m. 218–219. Vö. *Nagy V.* [1947]: i. m. 179–180.

[127] *Kádár:* i. m. II. köt. 619. Miután Pappenheimnek már az utazás előtt dokumentálhatóan tudomása volt a német kérés elutasításáról, Kádár arra gondolt, hogy a vasúti fülkében történt megbeszélésen inkább a magyar kormány elutasító álláspontjának ismertetése és valószínű kommentálása háborította fel a német katonai attasét.Ld. *Kádár:* i. m. II. köt. 622.; A Wilhelmstrasse... I. m. 553. sz.; Csatay szárnysegédje, Kéri Kálmán vezérkari ezredes elmondta a német katonai attasénak: a miniszter még mindig a balkáni bevetés mellett van, és javasolta a németeknek, hogy hívják meg Berlinbe az egész magyar politikai és katonai vezetést. Ilyen keretben ki lehetne csikarni a magyar ígéretet. Ld. *Vargyai:* i. m. 277.

[128] „Szálasi naplója". A nyilas mozgalom a II. világháború idején. Írta és összeáll. Karsai Elek. Budapest, Kossuth, 1978. 124–125. Szálasi értesülései szerint, a Szombathelyi–Csatay–Horthy döntéssel szemben Ghyczy Jenő ellenészrevételt terjesztett fel írásban a kormányzóhoz, melyben kifejtette, hogy mint külügyminiszter nem vállalja a kormányzó ebbeli döntéséért a felelősséget. Ezután „Bethlen István, Perényi Zsigmond és Esterházy Móric felmentek a Kormányzóhoz és a Balkánon való részvételről lebeszélték". Ld. Uo.

tozott Szombathelyi utazásával és megbízatásával kapcsolatban. Arra az esetre, ha a magyar vezérkari főnök a balkáni bevetést elutasítaná és ezen túlmenően a keleti magyar megszálló csapatok visszavonását is kívánná, megfontolásra javasolta a következő értelmű választ: „Magyarországnak az az óhaja, hogy nem kívánja tovább folytatni a fegyveres harcot Európa érdekében, és ezzel bizonyos fokig, semleges országként kíván szerepelni. Magyarország ilyen beállítottsága alapjaiban változtatja meg Németország viszonyát Magyarországgal szemben. Magyarország kiválását az arcvonalból úgy értelmezzük, hogy Magyarország lemond területi igényeiről, gyakorlatilag tehát visszaállnak trianoni határai. Levonjuk ebből a megfelelő következtetéseket, és az 1938 óta német döntéssel vagy német csapatok harcai árán Magyarországnak juttatott területeket biztonsági okokból megszálljuk és közigazgatásunk alá vonjuk."[129] Lehet, hogy Jagow még arra is számított — amitől, mint láttuk Kállay tartott is —, hogy ezzel az ultimatív jellegű fenyegetéssel esetleg mégis befolyásolni lehet Szombathelyit a főhadiszálláson.

Szombathelyinek és Csataynak a balkáni ügyben tapasztalt eljárásáról a következő megítélés alakult ki az irodalomban. Kállay miniszterelnöknek „a kérdésben tanúsított meditálása és feltehetőleg érdeklődést sugalló, a katonák előtt elejtett megjegyzései indították arra Csatayt, hogy Szombathelyivel egyetértésben úgy tájékoztassa a németeket, mintha a balkáni ügynek ezúttal nagyobb esélye lenne a megvalósulásra". A végleges döntéssel kapcsolatban pedig: "Szombathelyinek kellemetlen volt az elutasítást a németek tudtára adni. Úgy érezhette Kállay becsapta".[130]

Tudomásunk szerint ezeket az elképzeléseket ellenőrizhető információk nem támasztják alá.

Láthattuk, hogy a kormány álláspontjáról Szombathelyi legkésőbb augusztus 29-én értesült. Ez Kállay miniszterelnök kifejezett kívánságára is történt. Ennek ellenére, Csatay honvédelmi miniszter még szeptember elején is úgy tájékoztatta a német követet, hogy a kormányzó beleegyezett a német kérés teljesítésébe. Ugyanebben az időben Szombathelyi azt közölte Kádárral, hogy ő hozzájárult a német kéréshez, amit Pappenheim tábornok már jelentett is a német főhadiszállásnak.[131] Csatay a kormány vagy Kállay álláspontjáról egy szót sem szólt Jagownak; nem sokat kockáztatunk, ha feltételezzük, hogy Szombathelyi sem Pappenheimnek. Az események alapján nagyon is úgy tűnik, hogy a vezérkari főnök és a honvédelmi miniszter nem sokat foglalkoztak a magyar kormány álláspontjával – ők elsősorban Horthy meggyőzésére törekedtek.

A nagyhangú és erőszakos Szombathelyi számára, aki az erőt mindenek felett tisztelte, és akire ezért nemcsak a német hadsereg teljesítményei, de a szovjet gigantikus alkotásai is mély benyomást gyakoroltak, a lavírozó Kállay miniszterelnök vagy a magyar politikát meghatározó hatalmi csoport aligha bírt különösebb tekintéllyel.

---

[129] Wilhelmstrasse... I. m. 554. sz.

[130] *Dombrády*: A Kállay-féle kiugrási politika... i. m. 536.; *Dombrády Lóránd*: A magyar elszakadási törekvések... I. m. 517–518.

[131] *Kádár*: i. m. II. köt. 618.

Gerhardt Feine, a délkelet-európai ügyek berlini referense szeptember 17-i helyzetjelentése szerint a nem kielégítő magyar politikai helyzet mellett örvendetes, hogy olyan más erők is jelen vannak, amelyek hisznek a német győzelemben, és meg vannak győződve Magyarország és a német birodalom sorsközösségéről. „Ezt az irányzatot a hivatalos Magyarországon főként Csatay vezérezredes, honvédelmi miniszter és Szombathelyi vezérezredes, vezérkari főnök képviseli. Itt elfekvő jelentések szerint növekvőben van befolyásuk a kormányzónál, és így ellensúlyozzák Kállay miniszterelnököt és annak követőit."

Feine szerint, ha „a németbarát és németellenes erők többé-kevésbé ki is egyenlítik egymást, a nagy politikai kérdésekben végső fokon a kormányzó dönt", ha aggályos is, „hogy a jelenlegi körülmények között a hetvenöt éves Horthy kormányzó legyen a mérleg nyelve".[132]

A Honvéd Vezérkar főnöke már megint úgy járt el, mintha magyar kormány nem is létezne. Szombathelyi számára és a budapesti német diplomaták számára a kínos helyzet nem azért állt elő, mert Kállay miniszterelnök becsapta a vezérkar főnökét, hanem azért mert a magyar katonai vezetés önállósította magát. Meglehetősen bizarr dolog Kállayt tenni felelőssé azért, mert Szombathelyi és Csatay a németek előtt fecsegett. A vezérkari főnök ráadásul nem csak fecsegett, hanem mint ennek az ügynek a „gazdája" — a Horthy által kiállított biankó csekkel a zsebében — konkrét tárgyalásokat is folytatott. A magyar politikai vezetést kritika csak akkor érhetné ebben az ügyben, ha Szombathelyit felhatalmazták volna arra, hogy a németeket előzetesen tájékoztassa, mégpedig olyan értelemben, ahogyan azt a vezérkar főnöke megtette. Egyébként Szombathelyi is és Csatay is csak magukra vethettek, amiért elhamarkodottan pozitív értelemben nyilatkoztak a németek előtt egy olyan ügyben, ami nem tartozott kizárólagos kompetenciájukba, és amelyben döntés tulajdonképpen még nem született.

De ha mindenáron azt a kérdést akarjuk feszegetni, hogy ki kit csapott be, akkor éppenséggel az ellenkező eredményre juthatunk. A Szombathelyi–Csatay-javaslat megvalósíthatóságának ugyanis semmi realitása nem volt. Nem alaptalan a gyanú, hogy a vezérkari főnök és a honvédelmi miniszter ezzel a kormányt beugrató javaslattal csupán tárgyalási alapot akart teremteni magának, hogy aztán a konkrét megállapodást kész tényként közöljék. Ami a legjobb esetben úgy nézett volna ki, hogy a keleti megszálló csapatok legfeljebb minimális csökkentése mellett Magyarországnak be kellett volna kapcsolódnia a Balkán megszállásába, illetve az ottani partizánellenes harcokba. A balkáni szerepvállalás ellenében tehát Szombathelyi lehet, hogy ki tudta volna alkudni a Tyler által annyira fontosnak tartott 5-10 ezer ember hazahozatalát — esetleg kevéssel még többet is —, az egész kontingensét azonban bizonyosan nem.

Véleményünk szerint a vezérkar főnökének és a honvédelmi miniszternek az eljárása egyáltalán nem nevezhető korrektnek. Az pedig, hogy Szombathelyi a német katonai attasé előtt a felelősséget igyekezett a magyar kormányra áthárítani, és az idegen hatalom képviselője előtt saját kormányát szidalmazta, és a saját kormányával szemben a németek felé mutatkozott lojálisnak, – joggal eshet súlyos erkölcsi megítélés alá.

[132] A Wilhelmstrasse... I. m. 555–1. sz.

Ha a vezérkar főnöke nem értett egyet a kormány álláspontjának megfelelő döntéssel, a korrekt eljárás az lett volna a részéről, hogy beadja a lemondását. Ez azonban Szombathelyinek valószínűleg eszébe sem jutott. Szeptemberi előadása és momoranduma nyílt politikai állásfoglalás volt a magyar politikai vezetés elveivel és alapvető törekvéseivel szemben.

Kállay miniszterelnök és csoportja a de facto nem hadviselő állapot fokozatos elérésére törekedett.[133] Ez — magyar felfogás szerint — a nyugati szövetségesek vonatkozásában már addig is fönnállt. Szombathelyi ugyanakkor lényegében bűnnek nevezte ezt a törekvést és az angolszászokkal kapcsolatban is negatívan nyilatkozott.

A politikai vezetésre, Kállayra és a kormányra veszélyes ambíció tulajdonképpen már Szombathelyi februári emlékiratában is megfogalmazódott. Akkori memorandumának végén a vezérkar főnöke utalt a katonai parancsnok nehéz helyzetére „egy általános csuszamlás idején". Ha beleszól az ügyekbe — írja —, vagy pláne ha cselekedne, akkor alkotmányellenesen viselkedik, ha nem szól és nem tesz semmit – cselekvésével elkésik. „És ha az előbbi magatartás esetén az a vád érheti, hogy esküjét nem tartotta be, akkor az utóbbi esetben az a talán még rosszabb vád emeltetik ellene a történelem előtt, hogy *pipogya fráter* volt, mert tétlenül nézte a közelgő veszedelmet. (Lukachich esete 1918-ban. Mindenki őt ítéli el és nem a kormányt.)"[134] Szombathelyi tehát a történelmi felelősséget fontosabbnak tartotta, mint a törvényes jogköréből fakadó és annak megfelelő felelősséget. Egyébként szeptemberben ismét olyan panasz fogalmazódott meg — tábornoki körből — Szombathelyivel szemben, hogy klikkjével a katonai diktatúrát s a saját diktátorságát készíti elő.[135]

A tapasztalatok alapján tehát Kállaynak minden oka megvolt arra, hogy a főhadiszálláson tárgyaló vezérkari főnököt Kádárral megfigyeltesse. A miniszterelnök Szombathelyivel szembeni bizalmatlansága persze nem jelentette azt, hogy Kállay németbarátnak könyvelte volna el a vezérkari főnököt. Egyszerűen arról volt szó, hogy a semlegesség felé lavírozó politikájával szemben a Szombathelyi képviselte magatartás veszélyes alternatívát jelentett. Német viszonylatban Szombathelyi teljesítési politikája egyre inkább szembekerült Kállay tartózkodási politikájával.

Egy ideje a fontosabb döntéseket már nem a kormány vagy a Legfelső Honvédelmi Tanács — ahol a németeket informáló miniszterek is ültek — hanem Horthy belső bizalmas köre hozta meg. A hatalom bizonytalanságának, fellazulásának kétségtelen tünete volt például a külügyminisztérium bomlása is, ahol különösen Ullein-Reviczky Antal vitt önálló vonalat, de 3-4 csoport is párhuzamosan, sokszor egymás ellenére dolgozott.[136] Ebben a „zavarosban" a

[133] Ennek megfelelően a magyar külpolitika alapvető elvi célkitűzéseiben is finom változás, visszalépés következett be tavasz óta. Míg márciusban még — a revíziós törekvéseknek megfelelően — a történelmi magyar határokig terjedtek a „nemzeti aspirációk", Szentmiklósy Szombathelyihez intézett levelében, vagy Kállay szeptember 14-i beszámolójában már csak a fennálló határokról van szó.

[134] HMTI. 67. sz. (354.)

[135] *Shvoy:* i. m. 268.

[136] *Szegedy-Maszák*: i. m. 2. köt. 127.

Honvéd Vezérkar főnökének önállóskodása nem volt egyedülálló,[137] különleges pozíciója révén azonban a legveszélyesebb volt Kállay és a kormány számára.[138] Fennállt annak a veszélye, hogy ha Horthy a balkáni ügyben a vezérkari főnök és a honvédelmi miniszter javára dönt, katonai kormányzat következik — esetleg Szombathelyi vezetésével — amit Kállay mindenképp el akart kerülni.[139]

Mindazonáltal úgy véljük, Nagy Vilmos kissé félreértette a Szombathelyi szándéka mögötti motivációkat, amikor szeptember 4-i memorandumát elemezve azt írta, hogy a győzelem reménye megzavarta a vezérkari főnök tisztánlátását, pedig „itt most már a béke esélyeire kellett volna felkészülni és nem a háborúéra". Túlzás volt az egykori honvédelmi miniszter részéről, hogy egy platformra állította a vezérkari főnököt az 1944. októberi puccs előkészítőivel és elkövetőivel. Az az állítása pedig, hogy a magyar kormányférfiak Szombathelyi kemény figyelmeztetése miatt nem mertek nyíltan a cselekvés terére lépni Németországgal szemben, egész egyszerűen nem felel meg a valóságnak.[140] A magyar politikai vezetésnek ugyanis az adott körülmények között esze ágában sem volt a németekkel való szakítás, így tehát Szomathelyi szeptember 4-i előadásában e tekintetben nyitott kapukat döngetett. Ennélfogva ennek a figyelmeztetésnek inkább a dramaturgiai funkcióját hangsúlyoznánk, amennyiben az Szombathelyinek a konkrét kérdésben elfoglalt álláspontjába torkollott bele, vagyis hogy vállaljuk el a balkáni feladatot.

Itt inkább arról van szó, hogy a magyar érdekek, illetve azok szolgálata tekintetében Szombathelyinek és — a Kállayhoz e vonatkozásban közelálló — Nagy Vilmosnak eltért a felfogása. Például Szombathelyi és a németekkel való szembefordulást a leghatározottabban hirdető Bajcsy-Zsilinszky kölcsönösen elismerték egymás hazafias felfogását; Szombathelyi kijelentette, hogy mindketten a „magyar öncélúságot" képviselik, ha más módon is.[141]

---

[137] A Tömösi-féle kísérlet „ártatlan" példa arra, hogy diszfunkcionális tünetek produkálása területén a külügy és a vezérkar össze is találkozott.

[138] Szombathelyi egy — a vezérkari tisztek politizálása ellen kiadott — 1942. januári vezérkari parancsában jellemző módon tett különbséget katonák és politikusok között. „A politika az a mesterség, amely igyekszik a problémákat, mint ilyeneket kezelni. Legtöbbször igyekszik a megoldást elodázni, vagy azokkal megalkudni. A katonai géniusz ezzel teljesen ellenkező, mert ő a problémát mint cselekvést látja [minden katonai harcászati szabályzatban: még a helytelen cselekvés is jobb, mint a tétlenség, a habozás]. A cselekvés és a cselekvő katonai géniusz ösztönös erővel a lényegre tör. Ezért mindenben a lényeget keresi. A katonai mesterségnek éppen abban van az ereje és a fölénye minden más foglalkozással, de főként a politikával szemben. Éppen ezért, mert a katonai géniusz ilyen egyszerű és lényegre ható, képes a katona a politika terén is megállni a helyét, nem pedig azért mert politikai képzettsége van." Példaként hivatkozott Napóleonra, Foche marsallra és Hitlerre is. Ezzel szemben: „A történelemből igen sok olyan politikust ismerünk, kik igen nagy tudással rendelkeztek és mégsem — vagy talán éppen ezért — nem tudtak a lényegre hatolni. Nem látták a fától az erdőt". Ugyanakkor: „Mac-Mahon, Hindenburg és Pétain nem azért lettek államfők [...] a legnehezebb időkben, mintha kitűnő politikai iskolázottságban részesültek volna. [...] Ezek a nagy katonák a maguk katonai egyszerűségükben az emberi lélek azon magasságát érték el, ahol már államférfiakká nőttek és ez több mint politikus". Ld. Vezérkari pcs. 6037. szám. eln. Vkf. szsgd. 1942. (A Hadtörténeti Intézet Könyvtára.)

[139] *Kállay:* i. m. 2. köt. 35.

[140] *Nagy V.* (1986): i. m. 212., 214., 218. Vö. *Nagy V.* [1947]: i. m. 174., 176., 179.

[141] *Tilkovszky:* Bajcsy-Zsilinszky... I. m. 135., 136.

A vezérkari főnök hangulatváltozásait követő, ingadozó, ellentmondásos, sokszor szertelen véleményalkotásaiból egy dolog emelkedik ki biztosan: Szombathelyi számára a harc nem céltalan hősködés volt, és nem azért folytatta, mert még komolyan reménykedett Németország győzelmében. Szombathelyi a „magyar öncélúságért" akart harcolni és ezért akarta a hadsereget fejleszteni. A hadászati helyzet — 1943 kora őszén — még mindig nem érlelte ki a jövő egyetlen biztosnak látszó forgatókönyvét. A vezérkar főnöke számára a bizonytalan helyzetben a fegyveres erő és a harckészség fenntartása még mindig a legjobb pozíciókat biztosította bármilyen eshetőségre. Szombathelyi ezen véleményében az I. világháború végének tapasztalatai voltak a meghatározóak.

A vezérkar főnöke szempontjából a harckészség, illetve ennek fenntartója, maga a harc volt a prioritás, politikai megfontolásokkal kevésbé törődött. De a lényeg talán úgy fogalmazható meg, hogy nála a harc és a cselekvés foglalta el a politikai megfontolás helyét; mint katona számára is a harc volt a politikai megfontolás eredménye, amiért — más politikai megfontolásokkal szemben — a politikai szinten is hajlandó volt harcolni.[142] Ez a harcosság valószínűleg lelki alkatából is következett.

Majdnem mindegy volt a számára, hogy a harckészség fenntartása milyen feladat ellátásával biztosítható, kivéve a keleti frontot, amit Magyarország lehetőségei szempontjából túlméretezettnek, és ezért végső fokon megsemmisítőnek tartott – a tapasztalatok alapján is.

Annak idején Teleki Pál gróf miniszterelnök koncepcióját is az I. világháború tanulságai határozták meg. Ezekkel az elgondolásokkal Szombathelyi felfogása több ponton is találkozott. Szombathelyi törekvései — kezdettől fogva — arra irányultak, hogy ha már Magyarország nem maradhatott ki a háborúból, legalább az abban való részvételt az elérhető minimumra kell korlátozni, az erőket lehetőleg meg kell őrizni. Szombathelyi nem egy alkalommal nyilatkozott abban az értelemben, hogy Magyarországnak a nagyhatalmak háborújában „a fal mellett kell járnia".[143]

---

[142] Szombathelyi a tisztek magatartásáról 1943. március végén kiadott parancsában leszögezte: „Magyarország fentmaradását a mai kiszámíthatatlan időkben csakis a rend és a harcos katona szellem biztosíthatja". Ld. A 2. magyar hadsereg... I. m. 95. sz. (341.) Például Mátyás királyról szóló — 1944. januári — emlékbeszédében a nyugatra tekintő, ugyanakkor azt félreértő, magyar intellektualizmust és pacifizmust ostorozta: „Nyugaton jól tudják, hogy a valódi kultúrák nem fegyvertelhajigáló talajnélküli intellektualizmuson alapulnak, hanem lényegük a harc, mert a nyugati ember nem duhaj, önfészkét piszkoló, hanem szolid és reális ember. Éppen ezért kultúrájuk nem degenerált, amely csak kultúrfölénnyel, szépszelleműséggel, fenegyerekeskedéssel akarja megoldani a nemzet nagy problémáit, életbevágó érdekeit és az emberiség haladását." A nyugati nemzetek jól tudják, hogy a kultúrfölény reális kiegészítője és alátámasztója a brutális erő és minden kultúrának a hatásfoka külpolitikában annyit jelent, amennyi fegyveres erő és tettrekészség áll mögötte. Szerinte ezt tanulhatjuk Mátyás példájából. Az ő kultúrája ugyanis nem volt csonka kultúra, vagy defetista kultúra, hanem harcos, nemzetfenntartó és nemzetalapító kultúra volt. Ld. *Szombathelyi Ferenc*: Mátyás király a katonauralkodó. Tanulmány az 1944. január 28-án az Országos Tiszti Kaszinóban megtartott serlegbeszédhez. Budapest, k. n., 1944. 39–40. (A Hadtörténeti Intézet Könyvtára.)

[143] Először éppen kinevezése idején — 1941 szeptemberében — készített emlékiratában fogalmazott szó szerint így, és később is több alkalommal. Sőt, Szombathelyi Tombor Jenő ugyancsak 1941 szeptemberében készített jelentős emlékiratát — melyben a szerző Németország háborús vereségéből indult ki a követendő magyar politikát illetve katonapolitikát illető javaslataiban — állítólag felolvastatta a vezérkar osztályvezetői előtt. Ld. *Godó Ágnes – Sztana Béla*: A Horthy-rend-

Ugyanakkor Teleki is és később Szombathelyi is úgy vélte, hogy a magyar érdekeknek megfelelő állapotot — a háború közepette — Magyarországnak kell kiharcolnia, amiből egyenesen következett a másik közös pont: a „magyar ügy", a „magyar háború" egyfajta függetlenítése a világháborútól. Telekinél ez oly módon jelentkezett, hogy azt hitte, Magyarország kimaradhat a nagy küzdelemből, Szombathelyinél pedig úgy, hogy hajlamos volt eltekinteni annak a ténynek bizonyos következményeitől, hogy Magyarország a náci Németország oldalán visel háborút.

Másfelől Teleki — Szombathelyihez hasonlóan — az új világháborút funkcionális szempontból nézte, amennyiben Trianon további revíziója érdekében, a nagyhatalmak lekötöttségét kihasználva kellett volna a kínálkozó alkalmakat megragadni, hogy a béketárgyalásokon az önállóan kiharcolt status quo pozíciójából — birtokon belüli pozícióból — lehessen majd részt venni; Szombathelyi pedig részben éles katonai gyakorlatnak tekintette, semmivel sem pótolható felkészülésnek és trenírozásnak a „sajátlagos magyar érdekekért" majdan megvívandó háborúhoz.

1943 őszére azonban a háború alatti további magyar revízió célkitűzése már lekerült a napirendről. Teleki egykori koncepciójából Kállayéknál már csak az elért pozíciók őrzése, illetve az életbenmaradás célkitűzése maradhatott meg. Az adott konstellációban, a front közeledtével mind veszélyesebb németek és — főleg — szovjetek között, Magyarország egyetlen érdemi reményét az angolszászok jelentették. Ráadásul már nem is csak arról volt szó, ami Teleki elgondolásában szerepelt, hogy tudniillik Magyarország ne keveredjen fegyveres konfliktusba a nyugati hatalmakkal, elkerülendő az I. világháború utánihoz hasonló elszigeteltséget, hanem arról, hogy az ország fennmaradásának, illetve kultúrája és függetlensége megőrzésének biztosítékaként angolszász haderők jöjjenek Magyarországra.

Kállay számára a vezérkari főnök álláspontja azt jelentette, hogy Szombathelyi az utolsó hidat is fel akarja égetni; miközben a Veress László által szeptember közepén Isztambulból hozott előzetes fegyverszüneti feltételek egyes pontjai is azt sugallták, hogy ez a híd még megvan.

A vezérkari főnök álláspontját alapvetően három szempont határozta meg. Szombathelyi felfogása szerint ezek nem csak azt feltételezték, hogy Magyarország nem szakít látványosan Németországgal, hanem azt is, hogy a németek felé továbbra is teljesíteni fog.

Mindenekelőtt el kell kerülni egy esetleges német megszállást. Ez természetesen Kállay számára is alapfeltétel volt, de Szombathelyi veszélyesnek tartotta a német kérések elől állandó kitérés politikáját.[144]

szer katonai ideológiája. Budapest, Zrínyi, 1965. 140–141.; *Tombor Jenő*: Újabb Trianon felé haladunk-e? Emlékeztető (1941). Közli: Dombrády Lóránd. Hadtörténelmi Közlemények, 2000. 4. sz. 895.; *Bokor Péter*: Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz. Budapest, RTV-MINERVA-Kossuth, 1982. 30.; *Adonyi Ferenc*: A magyar katona a második világháborúban 1941–1945. 93–94.; *Gosztonyi:* Politikusok... I. m. 25.; *M. Szabó Miklós*: Ecsetvonás a Szombathelyi-portréhoz. Hadtörténelmi Közlemények, 2000. 4. sz. 888–889.; Utasítás a hadiakadémia számára. 6933. szám. Vkf. szsgd. 1942. Budapest, 1942. október 8. (A Hadtörténeti Intézet Könyvtára.); *Dombrády*: Hadsereg és politika... I. m. 296.

[144] Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése... I. m. 30.

Másodszor, biztosítani kell, hogy a hadsereg foglalkoztatva legyen és megfelelő felszereléssel legyen ellátva. A honvédség erősítése — az országhatárokon belüli védekezés szempontjából — ugyanolyan fontos volt Kállay számára is, de a „korszerűen felszerelt hadsereg és haditapasztalat" német árát nem kívánta megfizetni.

Harmadszor, miután az angolszászokra — véleménye szerint — nem lehet számítani, a Magyarországra a legnagyobb veszélyt jelentő Szovjetunió ellen az egyedüli gát Németország.[145]

Szombathelyi már 1941 szeptemberében megfogalmazta: „Százszázalékos német győzelem, százszázalékos német megoldást jelent. Hol marad a magyar megoldás akkor, ha minden erőnket eleve ennek a 100 százalékos német győzelemnek a kivívására bedobjuk és feláldozzuk";[146] ugyanakkor — 1943 őszén — ugyanezen okoknál fogva, a vezérkar főnöke nem akarhatott 100 százalékos német vereséget sem.[147]

A fenti szempontokra figyelemmel Szombathelyi lojalitást színlelt a németek felé, ha a balkáni ügyben keletkezett kellemetlenségének hatása alatt túl is lépte ennek egészséges mértékét. Ugyanakkor a németek bizalma az eddigiek során Szombathelyi pozícióját erősítette Kállayval szemben. Ezekkel a körülményekkel a miniszterelnök nyilvánvalóan tisztában volt.

Szombathelyi szeptember 16-án indult a Rastenburg melletti német főhadiszállásra. A kínos helyzet azonban — amitől joggal tarthatott — nem állt elő, Hitler ugyanis nem hozta szóba a magyar csapatok balkáni bevetésének kérdését.

A Führer az olasz eseményekkel kapcsolatban viszont kijelentette, hogy kegyetlenül elbánik minden árulóval és a nagy cél érdekében semmitől sem riad vissza. Feltűnő volt az is, ahogy Keitel az olasz árulókat szidalmazta. Kádár Gyula benyomása szerint: „a velük szembeni megtorlás hangoztatása mintha bennünket figyelmeztető hatást célzott volna meg".[148]

---

[145] Szombathelyi kezdettől tudta és képviselte, hogy a Szovjetunió elleni háború meghaladja a honvédség képességeit. De ahogy a helyzetet összegezte: „Ha nem megyünk önként, megszállnak a németek. Akkor is benn leszünk a háborúban, de hadsereg nélkül és cselekvési szabadságunktól megfosztva. Ha német győzelem következik be, amíg mi megszállt ország vagyunk, soha nem vívjuk ki többé a függetlenségünket. Ha viszont megverik a németeket, a bolsevisták nem sokat törődnek majd vele, hogy mi ekkor meg ekkor hogyan viselkedtünk, hanem szőröstül-bőröstül felfalnak bennünket, méghozzá könnyebben, ha itt németeket találnak, nem pedig egy katonai erővel rendelkező intakt országot. Az utóbbi esetben még bizonyos egyezkedésre is lehet esélyünk". A német megszállás előtt egy hónappal — Veress Lászlóval beszélgetve — még a szovjetekkel való, szigorúan katonai jellegű együttműködésre is látott lehetőséget: „Nem tudom elgondolni, hogy Kállay, vagy az önök Külügyminisztere, annak beosztottjai, de Ön saját maga is hogyan képzelik, hogy országunk politikailag együttműködik Angliával és Amerikával. Azok sehol sincsenek, de én hasznos kapcsolatok lehetőségét látom az oroszokkal. Azt hiszem van közös érdekünk - ROMÁNIA". Ld. *Kállay:* i. m. 1. köt. 167.; *Juhász Gyula*: Visszatekintés madártávlatból.. i. m. 79.

[146] Ld. 143. sz. jegyzet.

[147] Szombathelyi már 1942 márciusában a következőket mondta Andorkának: „az oroszok el fognak menni a Rajnáig, és ide is eljönnek. Az orosz fronton bevetendő magyar hadsereg el fog pusztulni [...] Ezért minden erejével arra törekszik, hogy a megmaradó honvédségünk elég erős legyen". 1942 júniusában pedig, a szovjet-angol szerződésre utalva megjegyezte: „kibicel az angoloknak abban a kívánságában, hogy a németek és oroszok üssék agyon egymást". Ld. Andorka Rudolf naplója. I. m. 220. és 241–242.

[148] *Kádár*: i. m. II. köt. 621.

A magyar megszálló csapatok visszavonását — amint az várható volt — Szombathelyinek nem sikerül elérnie. Amikor a magyar vezérkari főnök arról beszélt, hogy a — Megszálló Erőkből átkeresztelt — 2. magyar hadsereg visszavételénél nagyon szükséges lenne a VIII. hadtest csatlakozása a VII. hadtesthez, hogy az egész magyar hadsereg természetes összeköttetési vonalára, a Kijev–Lemberg vonalra kerüljön, Hitler nem reagált. Keitel viszont később közölte, hogy az ukrajnai magyar hadosztályok kivonásához nem járulnak hozzá, mert ezeket nem tudják pótolni. Az OKW főnöke hangsúlyozta, hogy a magyar katonai okokat megértik, de politikailag is lehetetlen a megszálló csapatok kivonása. Keitel azokat a feladatokat is vázolta, amelyek a magyar csapatokra vártak volna a Balkánon, majd újabb német kívánságot fogalmazott meg. Szerette volna, ha Magyarország legalább azzal növeli a közös hadviseléshez való hozzájárulását, hogy lehetővé teszi a Luftwaffe egyes kiképző alakulatainak magyar területen való telepítését; ez egyúttal a magyar légteret is védené. Szombathelyi függőben hagyta a választ,[149] ugyanakkor a Dráván túli bevetéssel kapcsolatban utalt arra, hogy Budapesten félnek a szövetségesek esetleges légitámadásaitól. A Vezérkar főnöke szóba hozta az újjászervezés előtt álló magyar hadsereg német felszerelésének kérdését is. Megérti Németország nehézségeit ígéretének beváltása tekintetében — mondotta —, de kéri Keitelt, hasson oda, hogy ezek mielőbb realizálódhassanak.

A tárgyalások legérdekesebb mozzanata az volt, amikor Szombathelyi hosszabb ideig négyszemközt is tárgyalt a keleti arcvonalért felelős Zeitzlerrel. A német vezérkari főnök nehéz helyzetéről panaszkodott Szombathelyinek a Hitler–Keitel-féle hadászati elképzeléssel kapcsolatban.

Eszerint, a háború első időszakában megszerzett területnyereség adja meg a győzelmes befejezés lehetőségét. A megszerzett területeket csak súlyos harcok árán, lépésről lépésre, halogató védelemmel, közbeiktatott támadásokkal késleltetve adják fel. Ez a Szovjetuniónak sok veszteségébe kerül, és hosszú ideig tart. Az időt tehát a terület biztosítja, a visszavonuló harcok a német határig tartanak. Ez idő alatt meg kell indulnia a nyugati inváziónak, ami feltétlenül kudarccal végződik, mert a támadás elhárítására alaposan felkészültek. Az angolszászok a kudarcot politikailag súlyosan megsínylik, remélhető, hogy haj-

[149] A magyar kormány már augusztus 31-én elzárkózott attól a Fütterer német légügyi attasé által előterjesztett kéréstől, hogy Magyarország délnyugati részén egy 300 munkással dolgozó repülőgép javító műhelyt állíthassanak fel. Csatay benyomása szerint: „a németek részéről ez inkább tapogatódzás akart lenni". Ld. MOL, K 27. Az 1943. augusztus 31-i Minisztertanács jegyzőkönyve. Szombathelyi azonban szeptember elején hozzájárult a VIII. hadtesthez tartozó 1. magyar könnyű hadosztály bevetéséhez a fronton. A vezérkar főnöke a főhadiszálláson erről Hitlernek is említést tett. Lakatos Géza vezérezredes, a 2. magyar hadsereg parancsnoka a hadosztály „ideiglenes" bevetésére vonatkozó kérést ugyan eredetileg megtagadta, a németek azonban — katonai attaséjukon keresztül — elérték Szombathelyi hozzájárulását. A vezérkar főnökének feltételei szerint a bevetés csak pár napra szól, a hiányzó tüzérséget és gyalogsági nehézfegyvereket a németek a hadosztály rendelkezésére bocsátják, továbbá a döntő harcokba a hadosztály semmiképp sem bocsátkozik. Lakatos szerint a fegyverek soha nem érkeztek meg, sőt, Pappenheim tábornok Szombathelyi feltételeit nem is továbbította az érdekelt német parancsnokságnak. Ennek következtében, kéthetes harc és páncélosokkal való lerohanás után a hadosztály legalább ötven százalékban megsemmisült. Ld. *Lakatos Géza*: Ahogyan én láttam. Szerk. Antal László. Jegyz., utószó: Szakály Sándor. Budapest, Európa–História, 1992. 68–69.

landók lesznek béketárgyalásokra. Amint nyugaton befejeződtek a harcok, a német csapatok zömét átdobják keletre, offenzívába mennek át, és a szovjet erőkkel szemben fölénybe kerülve győznek. A német vezérkari főnök hozzáfűzte: Amíg a keleti csapatok lassan-lassan egészen felmorzsolódnak, nyugaton lábhoz tett fegyverrel áll a jól felszerelt és kiképzett hadsereg. Szombathelyi szerint Zeitzler cseppet sem volt optimista a jövő megítélésében. A Hitler–Keitel-elmélettel nem értett egyet, sőt Hitler barakkja felé mutatva a következő megjegyzést tette: „E miatt az ostobaság miatt elveszítjük a háborút".[150]

Úgy tűnik, Szombathelyi a Zeitzlerrel való megbeszéléséről nem a leghitelesebben számolt be Budapesten. Szeptember 22-én ugyanis Ghyczy Jenő külügyminiszter azt írta Bakach-Bessenyeynek, hogy a német vezérkari főnök a nagymérvű visszavonulás dacára nagyon bizakodóan nyilatkozott, és rámutatott, hogy a frontmegrövidítéssel tartalékokat nyernek.

Ghyczy szerint a vezérkari főnök a főhadiszálláson ígéretet kapott arra, hogy a megszálló csapatokat sokkal közelebb hozzák a magyar határhoz, a Kijev–Lemberg vonalra. A külügyminiszter úgy vélte, ha ezt az ígéretüket betartják a németek — aminek szerinte nem rossz előjele, hogy a parancsnokság Kijevből éppen hurcolkodik —, „talán lehetővé válik [...], hogy csapataink egy része gyalog is hazajöjjön, amire a mostani adottságok mellett semmiképpen sincs lehetőség".

Csakhogy itt nem német ígéret teljesítéséről volt szó, hanem az orosz támadás miatti kényszerű lépésről, amely már akkor folyamatban volt, amikor Szombathelyi kiérkezett a német főhadiszállásra. Az amerikaiakat — a magyar politikusokkal szemben — nem lehetett megtéveszteni. Tyler közölte Bakach-Bessenyeyvel: „a magyar csapatok új elhelyezkedése voltaképpen a német hadsereg visszavonulásának természetes következménye és így Washington és London felé is nehezen lesz eredménynek feltüntethető".[151]

Azt tehát nem lehet mondani, hogy Szombathelyi a főhadiszálláson szerzett benyomásairól minden vonatkozásban tárgyilagosan tájékoztatta volna a kormányt. Viszont közölte: „A németek jelenleg nagyobb súlyt helyeznek az olasz és a balkáni frontra, és ezért vonultak vissza jobban a keleti fronton. A németek sajnálatosan nem tájékoztatnak minket jövő katonai programjukról."

A vezérkar főnöke visszaérkezését követően ismét hosszasan tárgyalt a budapesti német katonai attaséval. Számára kellemes volt — mondta neki —, hogy a magyar csapatok balkáni alkalmazásának kérdése nem merült fel, így nem kellett kormányának azt a nézetét képviselnie, mellyel nem ért egyet. Pappenheim előtt ekkor is szidalmazta a kormányt, mondván, hogy annak egyes megnyilvánulásai rossz hatást gyakorolnak a hadsereg harcértékére.[152]

A balkáni üggyel kapcsolatos kellemetlenség azonban október elején újabb kellemetlenséget szült Szombathelyi számára. Pappenheim ugyanis — a balkáni ügy sikertelensége miatti bosszúságában — egy összefoglaló helyzettá-

[150] *Nagy V.* (1986): i. m. 221–224.; *Kádár:* i. m. II. köt. 620–622.; Kriegstagebuch... I. m. 3/2. köt. 1119. Idézi *Dombrády*: Hadsereg és politika... I. m. 330–332.

[151] *Vass:* i. m. 168., 169–170.

[152] MOL, K 27. Az 1943. szeptember 21-i Minisztertanács jegyzőkönyve. Idézi *Czettler:* i. m. 305–306.; *Vargyai:* i. m. 277.

jékoztatást készített a német főhadiszállásnak, amit a 2. magyar hadsereg német összekötő törzsének is megküldött. Rossz címzés miatt azonban a távirat Lakatos Géza hadseregparancsnok kezébe került.

A német katonai attasé írásában kifejtette, hogy a magyarok megbízhatatlanok, kormányzatuk arra spekulál, hogy adott pillanatban átálljon az ellenséghez. A magyar megszálló csapatokat különböző szabotázzsal gyanúsította, és azzal is, hogy azok — ha erre alkalmuk nyílik — átmennek a szovjet oldalra. Ezért felhívta a főhadiszállás figyelmét: az esetleges visszavonulások alkalmával célszerű a magyar csapatokat úgy irányítani, hogy azok minél messzebb kerüljenek a Kárpátoktól, és mindig német csapatok közé beékelten alkalmaztassanak. Javasolta azt is, hogy a 2. hadsereg háta mögött a biztonság kedvéért német egységeket állítsanak fel. A magyar kormány megbízhatatlanságának bizonyítására felhozta, hogy bár a magyar vezérkar főnöke a balkáni akció mellett volt, és a német vezetés kívánságának eleget akart tenni, ezt a kormány nem engedélyezte.

Lakatos nagy botrányt rendezett: Pappenheim iratát másolatban felterjesztette Szombathelyinek, és felháborodottan követelte a katonai attasé azonnali eltávolításának kieszközlését, mert súlyosan megsértette őt és a parancsnoksága alatt álló csapatokat katonai becsületében. Szombathelyit Lakatos jelentése rendkívül kínosan érintette; órákon keresztül tárgyalta az ügyet Kádárral. Pappenheim felváltását nem kérheti — mondta —, erre nincs elegendő indoka, ha viszont marad, Lakatos nem nyugszik, a kormányzóhoz fordul elégtételért, és akkor ő igen kellemetlen helyzetbe kerül.

Mint láttuk, Szombathelyinek a balkáni csapatküldés elutasításával kapcsolatos dühös reakciója kiszivárgott, és az szóbeszéd formájában akár Horthyhoz is eljuthatott. Itt azonban hivatalos német dokumentumban szerepelt a vezérkari főnök illojális magatartása. Kádár azonban megnyugtatta Szombathelyit: Miután Lakatos átadta Pappenheim írását a németeknek, a főhadiszálláson nem fogják elnézni az attasé hibáját, és közbelépés nélkül is visszahívják.

Így is történt. Október 10-én a németek Hans von Greiffenberg altábornaggyal váltották fel Pappenheim vezérőrnagyot. Szombathelyi pedig — Kádár szerint — „meggyónt" a kormányzónak, aki az esetet egyszerűen tudomásul vette.[153] Ennek fő oka valószínűleg az volt, hogy Horthynak nem volt elegendő alapja arra, hogy Szombathelyinek szemrehányásokat tegyen, hiszen eredetileg ő is eleget akart tenni a német kívánságnak.

FERENC SZOMBATHELYI AND THE CASE OF THE „BALKAN OCCUPATION DIVISIONS" IN 1943

by Gábor Kovács
(Summary)

Twice in 1943 — in February-March, then in August — the German government demanded Hungarian occupation troops for the territory of former Yugoslavia. Whereas the chief of staff, Ferenc Szombathelyi supported the demand, the government rejected it on both occasions. The present study analyses the role and behaviour of Szombathelyi in the case.

[153] *Lakatos:* i. m. 69–70.; *Kádár:* i. m. II. köt. 623–624.

According to the most common historical interpretation Szombathelyi fell victim to the balancing foreign policy of prime minister Miklós Kállay. Thus, in early February, when Szombathelyi visited the German headquarters, he could still believe that an eventual Hungarian participation in a Balkan offensive would be in keeping with Kállay's political conception. For during the session of the foreign policy committee of the Parliament on 19 February Kállay referred to his relationship with Dra a Mihailović, minister of defense of the Yugoslav emigrant government. Consequently, Szombathelyi only consented to the sending of troops to the Balkans with this relationship in mind, and was informed too late about its end.

The author, hovewer, argues that it was behind the back of the Hungarian government that Szombathelyi negotiated about the Balkan occupation with the Germans, and that it was not the relationship with Mihailović but the one with the Nedić government that Kállay referred to in the foreign policy committee.

The author comes to a similar conclusion with regard to the role of Szombathelyi concerning the second German demand in August. The aim of the chief of staff in these cases was to act independently of the government and gain the support of governor Miklós Horthy; this was facilitated for him by his right to report immediately to the governor as to the supreme military leader. For Szombathely the military considerations came first, and not in keeping but against the policy pursued by Kállay and his groop. Thus, although sometimes protesting himself against the political role of the military, his own actions also shifted to the political sphere.

From a Hungarian point of view the Balkan problem was linked to the suppression of the eastern front. The ending of the war against the Soviet Union was constantly demanded by the Anglo-Saxon powers as well. Moreover, the chief of staff thought that in the case of an Anglo-Saxon landing in the Balkans the Hungarian divisions there could gò over to the invaders. It was in this sense that Kállay tested the Americans in August, but the idea was rejected. Consequently, Kállay aimed at gradually abandoning the war altogether, whereas Szombathelyi, learning from the lessons of World War I, urged for continuing the war and sending troops to the Balkans. The attitude of the chief of staff was basically determined by three considerations: 1. To avoid the possible retorsions — among them an eventual occupation of Hungary — following a rejection of the German demand; 2. Maintaining the occupation and fighting spirit of the army, presupposing and also resulting in further military experience and German equipment; 3. Since the Anglo-Saxons cannot be counted upon, the only dam against the greatest danger, that is, the Soviet Union, can only be Germany.

Pilkhoffer Mónika

PÉCS ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE 1890–1910 KÖZÖTT

Statisztikai elemzés[1]

Nem szorul különösebb bizonyításra, hogy a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedének különös történeti és művészettörténeti jelentőségét az a rendkívül nagy építkezési kedv adja, mely mind mennyiségileg, mind az architektúrák sokféle funkcióját tekintve túltett minden korábbi korszakon. A magyarországi városok urbanizációja szempontjából döntőnek bizonyuló századforduló látványosan átalakította a városok épített környezetének arculatát, és a — jobb esetben — máig meghatározó városszerkezetek és városképek megszületését eredményezte.[2]

A városiasodásnak és a modernizációnak architektúrákban megfogható eredményeként Pécsett számos, funkcióját ma is ellátó középületet (városházát, színházat, főpályaudvart, postapalotát, iskolákat, banképületeket, laktanyákat, kórházakat és több szociális intézményt), valamint tekintélyes számú lakóépületet emeltek. Ezekkel az épületekkel azonban a művészettörténet csak abban az esetben foglalkozik, ha azok jelentős mester művészi alkotásai, a történettudomány pedig csak érintőlegesen és elsősorban az életmódtörténethez kapcsolódó lakáskultúra kapcsán szokott építészeti kérdésekre kitérni. Tanulmányunk a két diszciplína közötti összefüggések, építészet és a politikai-gazdasági-társadalmi rendszer kapcsolatainak feltárására tesz kísérletet a dualizmuskori Pécs példáján keresztül. Ehhez egy eddig kiaknázatlan forrástípust, a népszámlálások épületstatisztikai fejezeteit, illetve Thirring Gusztávnak *A magyar városok statisztikai évkönyve* című, 1912-ben megjelent kötetét használtuk fel, mert a számszerű mutatók kínálták a legjobb lehetőséget a város mennyiségi és minőségi fejlődésének megrajzolására, az összefüggések megragadására és Pécsnek más városokkal való összehasonlítására.

Több szempontból vizsgáltuk a pécsi épületeket, lakóházakat és lakásokat, és az adatok alapján elhelyeztük Pécset a többi törvényhatósági jogú város sorában. Kísérletünk nem az első, mert Vörös Károly 1982-ben már próbálkozott hasonlóval.[3] Tanulmányához ő is Thirring Gusztáv kötetét vette alapul, de nem csak az épületekre vonatkozó adatokat elemezte, hanem 64 minősítő tényező alapján rangsorolta a városokat. Eredményei azonban eléggé megkérdőjelezhetőek. Véleményünk szerint aligha érdemes a városokat sorba rendezni a

[1] A tanulmány az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája és a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00310/04) támogatásával készült.

[2] *Moravánszky Ákos*: Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában. Budapest, Corvina, 1988. 6.

[3] *Vörös Károly*: Pécs a 20. század elejének magyar városhálózatában. In: Tanulmányok Pécs város történetéből. Szerk. Sándor László. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982. 73–82.

kőből és téglából épült lakóházak nyers számadatai szerint, hiszen a településeket ebben a kategóriában csak arányaik alapján lehetne összehasonlítani, ami pedig függ az összes lakóház számától. Ugyanez a helyzet a burkolt útfelület vagy a gázfogyasztás nagyságával, a színházi férőhelyek számával és több más tényezővel is. Vannak olyan faktorok, ahol a városok hátsó mezőnyében elfoglalt hely éppen nem lemaradást, hanem az átlagosnál jobb helyzetet takar, mint például az 1000 lakosra eső halálozások esetében. Végül a 64 tényező nem a városiasság legfőbb fokmérőit jelzi, hanem csupán azt az adathalmazt, ami Thirring munkájának köszönhetően rendelkezésre állt.

Az épületállományuk alapján vizsgált thj. városok és Pécs értékeinek az összevetésével nem egy új városhierarchia felállítása volt a célunk, mert a jogi városfogalom és az urbanizáció között nem tapasztalható egyértelmű összefüggés. Így például a rendezett tanácsú Szombathely mutatói Ehen Gyula polgármester és a városi mérnökök céltudatos városfejlesztésének köszönhetően valószínűleg sok thj. várost előznének meg a vizsgált kategóriákban. Az összehasonlítás csupán viszonyítási alapot jelentett Pécs eredményeinek értékeléséhez, a táji-területi hasonlóságok és különbségek megállapításához.

Annak ellenére, hogy már a népszámlálásokról szóló 1869:III. tc. 2. §-a elrendelte, hogy az adatgyűjtés során a lakhelyeket is össze kell írni, elemzésünkhöz mégis csak az 1890–1910 közötti adatokat használtuk fel elsősorban. Egyrészt azért, mert a korábbi statisztikák meglehetősen hiányosak, másrészt pedig a városi épületállományban a legnagyobb változások éppen a századforduló éveiben következtek be. A legrészletesebb adatsor az 1890-es állapotról jelent meg, amikor egy külön kötetet szenteltek az épületstatisztikának. Ebből nemcsak a lakóépületek számáról, a tűz- és vízkár elleni biztosítás szempontjából is egyre fontosabbá váló falazatuk és tetőzetük anyagáról, de a többi épület rendeltetéséről és tulajdonosáról is képet kapunk. A következő népszámlálások a nem lakás céljára szolgáló épületekre nem tértek ki. Szerencsére Thirring munkája pont az 1900–1910 közötti időszakra szolgáltat információkat.

Felmerülhet a kérdés, hogy össze lehet-e hasonlítani két különböző forrás adatsorait. Vannak olyan kategóriák, melyeket egész biztosan nem. 1890-ben például azt írták össze, hogy a lakások hányadik emeleten helyezkednek el, míg 1900-ban azt, hány emeletesek a lakóépületek. Néhol a lakóházak számában sem egyezik meg pontosan Thirring korábbi évekről közölt adatsora a népszámlálás eredményeivel. Az eltérésnek mégsem tulajdonítottunk nagy jelentőséget, mert ha csak a népszámlálási adatokat tudtuk volna használni, ott is számottevő különbségekhez vezetett az, hogy a tízévenként változó felvételi utasításokban hogyan értelmezték, hova sorolták az egyes épülettípusokat. A népszámlálás kiegészítését képező lakásösszeírásokat ezért már a készítők szerint sem lehetett megbízhatónak tekinteni, nekünk pedig — mivel jobb forrás nem áll rendelkezésünkre — forráskritikával szabad csak kezelnünk.

Pécs a századfordulón

Pécs a századfordulón gyorsan fejlődő középváros, a dél-dunántúli régió versenytárs nélküli, sokfunkciós központja volt. Lakossága húsz év alatt jelen-

tősen, az 1890-es 34 067 főről 1910-re 47 844 főre növekedett, mely népességtöbblet kizárólag bevándorlásból származott.[4] A városba áramlás egyik fő mozgatórugója a meginduló ipari fejlődés volt, melynek az első lökést a feketeszén kitermelésére 1852-ben Pécsre telepedő Dunagőzhajózási Társaság adta. A DGT-nek a város nemcsak a fogyasztás növekedését és egy olcsó energiaforrást, hanem az első vasútvonal kiépülését is köszönhette. A századfordulón a filoxéra okozta szőlőpusztulás és az 1898-ban kirobbant borhamisítási botrány[5] által tönkretett borkereskedelem a gazdaságot szerkezetváltásra kényszerítette. A borkereskedelem lehanyatlásával a helyi pénzpiac átrendeződésének köszönhetően alapítási láz bontakozott ki,[6] mely a gyáripar századforduló utáni fellendülését eredményezte. A társadalom foglalkozási struktúrájában kedvező jelenségnek számított az őstermelők és a személyes szolgálatot teljesítők számának megfogyatkozása, valamint az iparban, a kereskedelemben, a szállításban foglalkoztatottak és az értelmiség számának — a népességnél is gyorsabb ütemű — növekedése.[7]

Az iparosodás mellett az állami beavatkozás játszott meghatározó szerepet a városhálózat „dualizmuskori kiépülése-átformálódása" tekintetében.[8] Az évszázadok óta betöltött egyházmegyei és vármegyei vezető szerephez 1867 után újabb városfejlesztő tényezők járultak. Ilyen volt „a polgári állam létrejöttével kapcsolatos új közigazgatási funkciók, valamint a korszerű iskolarendszer és közegészségügyi infrastruktúra kiépítése".[9] Pécs a 19. század második felében már nemcsak püspöki- és megyeszékhely, hanem a 26, majd később 27 thj. város egyike, kereskedelmi és iparkamarai székhely (1881), 5 kórházzal rendelkező egészségügyi központ, a korabeli iskolarendszer minden szintjét képviselő iskolaváros és a thj. városok átlagánál nagyobb számú katonaságot összpontosító garnizonváros volt. A megyei és városi adminisztráció valamint a megyeszékhelyhez kapcsolódó számos állami hivatal[10] mellett érezhető hatást gyako-

[4] *Katus László*: Pécs népessége 1848–1920 között. In: Tanulmányok Pécs történetéből. 1. köt. Pécs népessége 1543–1990. Szerk. Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1995. 60.

[5] Ebben az évben az Engel József bornagykereskedés ellen "a budapesti államrendőrség indított vizsgálatot petiot borral vegyített olasz bor forgalomba hozatala miatt", pedig a petiot borok készítését az 1893. évi bortörvény sem tiltotta. A többi helyi cégre is kiterjedő ellenőrzés Pécs elleni sajtókampánnyal párosult. A pécsi borkereskedelem szándékos tönkretétele a budafoki borkereskedők érdekeit szolgálta. *Nagy Imre Gábor*: Fejezetek a pécsi szőlő- és borkultúra történetéből 1890–1914. In: Tanulmányok Pécs történetéből. 2–3. köt. Az Előadások Pécs Történetéből '94 és '95 konferencia válogatott előadásai. Szerk. Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1996. 87.

[6] *Gál Zoltán*: A Dunántúl regionális bankpiacainak és Pécs bankrendszerének átalakulása a XX. század elején. In: Tanulmányok Pécs történetéből. 5–6. köt. Az Előadások Pécs történetéből '96 és '97 konferenciák válogatott előadásai. Szerk. Font Márta, Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999. 101–121.

[7] *Katus:* i. m. 55.

[8] *Beluszky Pál*: Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tér–idő–társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Szerk. Tóth József. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 1990. 99.

[9] *Katus:* i. m. 37.

[10] Ilyen hivatalok voltak a pénzügyigazgatóság, az adóhivatal, a pénzügyőrség, a dohányáruraktár, a kataszteri felmérési felügyelőség, az államépítészeti hivatal, a kultúrmérnöki hivatal, a tanfelügyelőség, az állami erdőhivatal, a szőlészeti és borászati felügyelőség, az anyakönyvi felügyelői kerület, a közúti kerületi felügyelőség, az állami erdőfelügyelőség, állatorvosi kerület és az állattenyésztési kerületi felügyelőség. *Nagy Imre Gábor*: A közigazgatási tisztviselők a dualizmus korában Pécsett. In: Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2002. 252.

rolt a város fejlődésére a posta- és távírda-igazgatóság (1887), az ítélőtábla (1891), a gyermekmenhely (1902) és több katonai intézmény (parancsnokságok, csapatkórház, hadapródiskola) Pécsre helyezése. A város vezetői — mint például Fejérváry Imre főispán, Opris Péter posta- és távírdaigazgató vagy Erreth Lajos kórházigazgató — jól lobbiztak az államigazgatás funkcióinak Pécsre telepítése érdekében. A nagyobb létszámú intézmények székházat, az új hivatalok saját épületet igényeltek, a városba költöző hivatalnokok lakást kerestek maguknak.

Az épületek

Az összes épületről csak 1890-ből és 1900-ból vannak adataink.[11] A következő táblázatban a tíz év alatt bekövetkezett, százalékokba átszámolt változás alapján állítottuk sorba a 26 thj. várost.[12]

Az összes épület száma 1890–1900.

szám	város	1890.	1900.	Növ.	%
1.	Kolozsvár	4110	8691	4581	111,45
2.	Sopron	1811	3426	1615	89,17
3.	Komárom	1830	3166	1336	73,00
4.	Pécs	5158	8763	3605	69,89
5.	Temesvár	4518	7572	3054	67,59
6.	Újvidék	5491	7710	2219	40,40
7.	Marosvásárhely	2857	3789	932	32,62
8.	Hódmezővásárhely	24504	32144	7640	31,17
9.	Szeged	23426	30096	6670	28,47
10.	Kecskemét	14800	18938	4138	27,95
11.	Fiume	1961	2507	546	27,84
12.	Budapest	20191	25486	5295	26,22
13.	Zombor	6757	8288	1531	22,65
14.	Debrecen	13254	15651	2397	18,08
15.	Versec	6617	7776	1159	17,51
16.	Győr	3051	3567	516	16,91
17.	Székesfehérvár	4065	4605	540	13,28
18.	Arad	8252	9330	1078	13,06
19.	Szatmárnémeti	5762	7395	1633	12,32
20.	Pancsova	4816	5381	565	11,73
21.	Szabadka	20764	22312	1548	7,45
22.	Pozsony	3042	3257	215	7,00
23.	Selmec- és Bélabánya	2991	3112	121	4,00
24.	Baja	4304	3981	-323	-7,50

[11] Magyar Statisztikai Közlemények. (A továbbiakban: MSK.) Új folyam. 3. köt. A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. III. rész. Épületstatisztika. Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1893. 24–25.; A magyar városok statisztikai évkönyve. Szerk. Thirring Gusztáv. I. évf. Budapest, k. n., 1912. 16.

[12] Miskolcról csak 1900-as adataink vannak, ezért nem szerepel a táblázatban.

szám	város	1890.	1900.	Növ.	%
25.	Kassa	3155	2881	-274	-8,68
26.	Nagyvárad	6765	6074	-691	-10,21

Bármennyire szeretnénk is hinni ennek a táblázatnak, óvakodnunk kell a messzemenő következtetések levonásától. A növekedés összehasonlítása ugyanis még százalékosan sem biztos, hogy a valóságos sorrendet alakította ki. Nemcsak az adatok pontosságát vitatjuk, mint például az első helyre került Kolozsvár esetében, de az sem mindegy, hogy mely épülettípus számának emelkedése idézte elő az eredményeket. Pécs előkelő negyedik helyezésében ugyanis nagy szerepet játszott a gazdasági épületek szaporodása. Az 1900-as adat 34%-a ebbe a típusba tartozott, arányuk pedig több mint kétszeresére nőtt tíz év alatt. Az istállók, fészerek és magtárak számának növekedése azonban aligha tekinthető városfejlődési mutatónak. Ha elfogadjuk azt, hogy az épületek legnagyobb része lakóház lehetett, akkor közelebb járhatunk a valósághoz, ha azokat a városokat emeljük ki, ahol az összes épület mellett a lakóépületek száma is a legdinamikusabban növekedett. Így a táblázat első 10 városából csak Temesvár, Sopron, Komárom, Pécs, Szeged és Kecskemét marad az élen.

Az épületek a tulajdonos jellege szerint 1890–1900.[13]

Épületek jellegük szerint	1890			1900		
	átlag %	Pécs		átlag %	Pécs	
		%	szám		%	szám
Magán	94,75	95,83	4943	90,85	84,27	7385
Egyházi és iskolai	1,67	1,73	89	1,67	1,44	127
Községi és törvényhatósági	1,52	1,96	101	2,30	1,97	171
Állami és katonai	1,27	0,48	25	1,80	0,77	68
Magán- és részvénytársasági	0,76	0	0	1,58	11,52	1010

A tulajdonosok jellege alapján történt vizsgálódáskor azt az eredményt kaptuk, hogy Pécsett tíz év alatt minden kategóriában növekedett az épületek száma. A magán- és részvénytársasági épületek adatait nem tartottuk elemezhetőnek, mert a szélsőséges értékek biztosan az adatfelvétel hibájából származnak. Az arányokat tekintve a legnagyobb gyarapodás az állami és katonai épületeknél következett be (172%), majd sorrendben a községi és törvényhatósági épületek (69,3%), a magánépületek (49,4%), és végül az egyházi és iskolai (42,6%) épületek következtek. Az egyes típusok számának eltérő növekedése 1900-ra megváltoztatta a tulajdonosok jellege szerinti arányokat. Az összehasonlíthatóság kedvéért Thirring abszolút számait ismét át kellett számolnunk százalékokra. Az 1890-es és 1900-as eredmények összehasonlításakor megállapíthatjuk, hogy a legszembetűnőbb változás a magánépületeknél következett be: arányuk tíz év alatt több mint 10%-kal csökkent. Ám a számokat fenntartással kell kezelnünk. Már az 1890-es összeírás készítői is elképzelhetetlennek tartották, hogy

[13] MSK. Új folyam. 3. köt. i. m. 23–25. és A magyar városok... i. m. 19.

egyetlen magán- és részvénytársulati tulajdonú épület se létezne Pécsett. Valószínűleg ezeket is a magánépületek közé számolták, így jött ki ebben a kategóriában a törvényhatósági városok aránynál (95,83%) is magasabb adat, és a tíz éves periódusra az átlag 3,9%-os csökkenés csaknem háromszorosa (11,56%). Az egyházi épületek arányszáma szintén csökkenést mutat, miközben ez az adat országosan semmit sem változott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy lehet, hogy nem épült annyi új egyházi építmény 1890–1900 között, mint más tulajdonú épület, de minőségben és költségekben a pécsi székesegyház átépítése (1892) mindet felülmúlta. Az 1890-es évek jelentős városi és állami beruházásai ellenére a törvényhatósági városok átlagához képest kisebb a növekedés, és főleg az utóbbi aránya tűnik kicsinek az összes szám között. Hiába volt arányaiban itt a legnagyobb a tíz év alatti gyarapodás, a többi város átlagát messze alulmúló 1890-es adatból kiolvasható lemaradást a dinamikus fejlődés sem tudta ilyen rövid idő alatt behozni. A községi és törvényhatósági épületek számának csekélyebb növekedését azonban az is magyarázhatja, hogy sok városi építmény már felépült 1890-re, hiszen ebben az évben az aránya jóval magasabb volt a többi törvényhatósági jogú város átlagánál.

Az 1900-as adatok szerint a legelőkelőbb helyezést a város a részvénytársasági épületek között érte el, ahol megelőzve Budapestet (7,12%) második lett Sopron után. Nem annyira a második hely, mint a magas százalékos eredmény a zavarbaejtő, ugyanis a gazdaságtörténészek szerint a részvénytársaságok alakulása Pécsett csak a századforduló után vett nagyobb lendületet.[14] A részvénytársasági tulajdonban levő épületek nagy számára valószínűleg a Pécsi Takarékpénztár Rt. ingatlanai adnak magyarázatot.[15] A thj. városok között a legkevesebb magánépületet tekintve is csak hárman voltak Pécs előtt: Sopron 65,96, Selmec- és Bélabánya 82,61 és Budapest 82,84%-kal, ami egyben a köz- és társulati épületek jelentős arányát is jelenti.

Az egyházi és községi tulajdonú építmények száma alapján a város a 13. illetve 14. helyet érte el a városok sorrendjében. Hiába érvényesítette a város érdekeit a kormányzatnál néhány pécsi származású tisztviselő, hiába volt a növekedés arányaiban itt a legnagyobb, Pécs a törvényhatósági városok hátsó mezőnyében, 21-dikként kullogott az állami és katonai épületek arányát tekintve. A tekintélyes városi beruházások (színház, a közkórház kibővítése, egy iskola, két árvaház, 4 laktanya és egy csapatkórház)[16] ellenében mindössze két kiemelkedő állami építkezést említhetünk meg a 90-es évekből: a vasútállomást és a honvéd hadapródiskolát.

---

[14] A részvénytársaságok számáról csak Baranya vármegyei adattal rendelkezünk. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara összeírása szerint 1896-ban az egész megyében mindössze 3 részvénytársaság, míg 1913-ban már 22 működött. *T. Mérey Klára*: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 53–54.

[15] *Gál:* i. m. 119.

[16] A katonai létesítményekért az állam csak bérleti díjat fizetett, de az épületek a város tulajdonában voltak, mivel azokat ő emeltette a saját költségén. Ez a magyarázata az állami-katonai beruházások között elért alacsony helyezés, és a laktanyák nagy száma közötti ellentmondásnak. A kincstár mindössze egyetlen katonai építkezést finanszírozott Pécsett. A honvéd hadapródiskola kiemelkedő szerepét nem csak az épületek számának, hanem a ráfordított összegnek is köszönhette.

Tíz év nem nagy idő, az arányok változása mégis jól szemlélteti azt a trendet, mely a magán- és egyházi épületek rovására a községi, állami, katonai és magántársulati épületek számának növekedésében fogható meg.

Mindkét forrás felmérte az épületeket rendeltetésük szerint is.[17] A lakóházakat itt most nem vizsgáljuk, mert azokkal a későbbiekben részletesen fogunk foglalkozni.[18] Az 1900-as adatok azonban csak megközelítőleg tükrözhetik a típusok tényleges számát és arányát, mert az épületek csaknem 10%-át az egyéb kategória alá sorolták. Így az 1890-es és 1900-as értékek összehasonlításánál is óvatosan kell bánnunk a következtetések levonásánál.

Az épületek rendeltetésük szerint 1890–1900.

év	érték	cselédlak	gazd. épület	gyár	keresk és közl	templom	iskola	isk. és templ.	kórház	fürdő	laktanya	egyéb
1890.	szám	107	489	219	–	7	11	0	4	0	9	156
	%	2,07	14,29	4,25	–	0,14	0,21	0	0,08	0	0,17	3,02
1900.	szám	45	2968	217	56	12	24	0	11	0	43	836
	%	0,51	33,86	2,47	0,63	0,13	0,27	0	0,12	0	0,49	9,54
1890–1900.	szám	-62	2479	-2	–	5	13	0	7	0	34	680
	%	-1,56	19,57	-1,78	–	0,01	0,06	0	0,04	0[19]	0,32	6,52

A táblázatot elemezve azt látjuk, hogy a városban a legnagyobb változás a gazdasági épületek esetében következett be. 1900-ra több mint hatszorosára nőtt a számuk, a többi épülethez viszonyított arányuk pedig megduplázódott. Nagy részük minden bizonnyal istálló volt, mert az 1890-es években, de főleg 1900 után a pécsi építési iratok között egyre többször fordult elő erre az épülettípusra beadott kérelem. A legtöbb istállót pont az 1898-tól jelentkező építési válság éveiben építették, amikor számuk gyakran a gazdasági épületek felét tette ki. Az istállók iránt megnövekedett igény a lóállomány felduzzadásával állt összefüggésben. Az állatstatisztika szerint 1895 és 1911 között a lovak száma 907-ről 1799-re nőtt.[20] A lótenyésztés felfutásának okára a sajtóból nyertünk magyarázatot. A magyar lovak iránt Anglia támasztott növekvő igényeket dél-afrikai hadserege számára. „Lótenyésztésünkben az utóbbi időben rohamos fejlődés mutatkozott, a magyar lovak a legjobb árban kelnek el, a kereslet egyre emelkedik és ezzel a lovak ára egyre magasabbra szökik" – írta a *Pécsi Napló* 1902. március 21-i száma. Az 1899–1902 között zajló búr háborúba Fiumén ke-

[17] MSK. Új folyam. 3. köt. i. m. 24–25. és A magyar városok... i. m. 16.

[18] A lakóházakkal kapcsolatban most csak annyit említünk meg, hogy 1890-ben az összes épület 75,77%-a, 1900-ban már csak 51,93%-a tartozott ebbe az épületcsoportba. A gazdasági épületeknél csak a különállókat számoltuk, a lakóházzal közös vagy külön tető alatt állókat nem. Az 1900-as adatfelvétel a gyárak mellett felmérte a kereskedelem és külön a közlekedés céljára szolgáló épületeket is, de ezek összehasonlítására nincs lehetőségünk, mert tíz évvel korábbról nincs adatunk.

[19] Amennyiben az összeírás készítői nem gyógyfürdőkre gondoltak, úgy az 1900-as adat biztosan nem felel meg a valóságnak. Feltételezhető, hogy közfürdő már korábban is működött a városban, de a vizsgált évtizedben már bizonyíthatóan, mert az 1896-os házszámjegyzék hozza az Országút 50. alatti Engel-féle gőzfürdőt. Ezt a Pécsi Napló híradása szerint 1906-ban felújították. Az újság említést tett még a Pintér-fürdőről is. Pécsi Napló, 1906. április 29. 7.

[20] MSK. Új sorozat. 41. köt. A magyar szent korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint. Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1913. 26–27.

resztül lebonyolított magyar lókivitelből Pécs is szépen részesedhetett. Az istálló-építések számából úgy tűnik, hogy a pécsi lovak iránti kereslet nem szűnt meg a háború után sem, és kitartott az 1905/1906-os évekig. Az istállók számának növekedése mellett szinte teljesen visszaszorult a filoxéra, illetve a borhamisítás által tönkretett szőlőműveléshez és borkereskedelemhez kapcsolódó pinceépítés. A két ellentétes adatsor a város gazdasági életében bekövetkezett szerkezetváltást mutatja. Nem állítjuk, hogy a lótenyésztés gazdasági súlya a szőlőével vetekedett volna, de talán pótolt valamit a hagyományos gazdasági ág elvesztéséből adódó jövedelemkiesésből.

A gyárak abszolút értékben és arányaikban is megfogyatkoztak. A város romló gazdasági pozícióján mégis javít valamit, hogy 1900-ban 40 kereskedelmi vagy hitelintézeti és 16 közlekedési cég épületét is összeírták. Csökkent a cselédlakok száma is, de ez a tendencia az összes thj. városban megfigyelhető.[21] A templomok 1890. évi számát hibás adatnak kell tekintenünk, mert 1890 és 1900 között egyetlen új templom építéséről sincs tudomásunk, amit alátámaszt, hogy az 1892-es térkép ugyanazt a 12 templomot jelöli, mint az 1904-es.[22] A többi épülettípus számának növekedése következtében arányuk az összes épület közt így nem 0,01%, hanem 0,13%-kal csökkent. Az egész korszakban egyetlen templomot emeltek Pécsett: 1907-ben a reformátusok számára.[23] Ennek a csekély építőtevékenységnek a magyarázata abban rejlik, hogy a török kiűzése után egy évszázadig jelentős egyházi építkezések folytak a városban.[24] A dzsámik átépítése és a városba visszatérő régi és új szerzetesrendek építkezései az első világháborúig kielégítették a templomok iránti igényeket. A statisztika híven tükrözi, hogy az 1890-es évek a kórház- és laktanyaépítés fénykora volt Pécsett.

Pécs helye a törvényhatósági jogú városok között 1890–1900.

év	cselédlak	gazd. ép.	gyár	templom	iskola	kórház	laktanya
1890.	15.	18.	3.	17.	19.	10.	10.
1900.	8.	7.	4.	13.	11.	7.	2.

A pécsi adatsort összehasonlítottuk a többi thj. város egyes épülettípusainak konkrét számaival, és megnéztük, hogy hányadik helyet foglalja el Pécs a sorban.[25] A város dinamikusan fejlődött az 1890-es években, mert 1900-ra a gyárakat kivéve minden kategóriában több helyezést lépett előre. Míg 1890-ben átlagosan a 13. helyen, vagyis a tökéletes középmezőnyben helyezkedett el, addig 1900-ra a különböző épülettípusok szerinti összesített rangsorban a 7. helyre került.

---

[21] A cselédlakások száma többnyire a kiterjedt tanyai gazdálkodással bíró városokban volt nagy. A legdrasztikusabb változást is ezek az alföldi városok mutatják: Szegeden 855 cselédlakból 63 maradt 1900-ra, Debrecenben 918-ból 136, Hódmezővásárhelyen 463-ból összesen 9.

[22] Baranya Megyei Levéltár (BML), Térképtár (XV. 3.). Pécs térképe (1892 és 1904).

[23] *Bana Gábor*: A pécsi református egyház története 1892–1997. Pécs, Pécs-belvárosi Református Egyházközség, 1998. 18–30.

[24] *Gosztonyi Gyula*: A barokk Pécs. Pécs, Dunántúl, 1942. 11–17.

[25] Természetesen a helyezés nem mutatja meg a városok fejlettségének valódi sorrendjét, hiszen az a lakosság számától, vonzáskörzetének nagyságától és több más tényezőtől is erősen függ. Arra mégis alkalmasnak véljük, hogy a tíz év alatt bekövetkezett változásokat érzékeltesse.

A gyárak csoportja volt az egyetlen, ahol Pécs nem előrébb, hanem hátrébb lépett. Míg 1890-ben Budapest (1223) és Szeged (335) után a harmadik legtöbb gyárépülettel rendelkező város volt, tíz év alatt Nagyvárad és Szabadka kivételével minden település gyorsabb fejlődést produkált nála. Ennek ellenére 1900-ra csak egy hellyel csúszott vissza. A pozícióját megőrző Budapest (2354) és Szeged (460) mögött a harmadik helyre Arad (356) jött fel. Ha az 1890-es évtized nem is a gyárépítkezések időszaka volt Pécsett, az ipari épületek nagy száma mégis azt bizonyítja, hogy Pécs dualizmuskori városodásának egyik forrása a modern gyáripar volt, mely a legtöbb magyarországi város esetében csak felettébb mérsékelt hatást gyakorolt az urbanizációra.[26]

Sokkal kedvezőbb a kép az iskolák, a kórházak és a laktanyák esetében. 1890-ben az iskolákat tekintve a város Selmec- és Bélabányával valamint Bajával osztozkodott a 19. helyen. A sereghajtók közül 1900-ra a 11. helyre került, az azonos eredményt elért Nagyváraddal együtt. Pécshez hasonlóan négy kórházépülettel rendelkezett 1890-ben Székesfehérvár, Hódmezővásárhely, Szatmárnémeti, Temesvár és Versec is. 1900-ra a város Temesvár kivételével mind megelőzte a többieket, és három helyet lépett előre. A legnagyobb fejlődést és egyben a legelőkelőbb pozíciót a laktanyák területén sikerült elérni. Tíz év alatt Pécsett épült Budapest után a legtöbb laktanya, és ezzel a város megelőzte Kassát, Zombort, Pozsonyt, Székesfehérvárt, Szegedet, Temesvárt, Baját, Kecskemétet és Komáromot is.

A lakóházak

Az összes épület után a továbbiakban a lakóházakra szűkítjük le vizsgálódásainkat. Thirring művének 1869., 1880., 1890. és 1900. évi adatsorait ki tudtuk egészíteni az 1910-es népszámlálás adataival, így a lakóházak számának alakulását negyven éven keresztül követhetjük nyomon.[27] Bár vizsgálódásunknak csak az 1890–1910 közötti időszakra kellett volna kiterjednie, a lakóházak számának nagyarányú növekedése és a városiasodás folyamatának felgyorsulása a korábbi évtizedekkel összevetve domborodik ki igazán.

Pécsett a lakóépületek száma 1869-ben 2969, 1880-ban 3201, 1890-ben 3621, 1900-ban 4596, 1910-ben pedig 5705 volt. A házak mennyisége egyenletesen növekedett 1869 és 1900 között, de a növekedés üteme 1900–1910 között

[26] *Gyáni Gábor*: Az ipari vállalkozás szerepe a dunántúli városfejlődésben. In: Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Szerk. Fodor Zsuzsa. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 1995. 7–18.

[27] A magyar városok... i. m. 22.; MSK. Új sorozat. 42. köt. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912. 36. Meg kell jegyeznünk, hogy Thirring 1890-es adatai eltérnek az 1890-es népszámlálás eredményeitől. Ugyanakkor az 1900-as népszámlálási kötetben újból megismételt 1890-es adatok sem egyeznek meg az 1890-es népszámlálás épületstatisztika című kötetében közöltekkel. Ráadásul a népszámlálások szerint a lakóházak számának változása 1890–1900 között csupán 6,44%-os növekedést mutat, szemben a korábbi évtized 13 és a következő 20,35%-os gyarapodásával szemben. Thirring adatainál kevésbé tűnt valóságosnak az, hogy az 1900-as népszámlálás szerint 26 törvényhatósági jogú város közül 11-ben csökkent a lakóépületek száma 1890–1900 között. Csekély százalékos csökkenésre magyarázattal szolgálhatna, hogy a földszintes épületeket emeletes lakóházakkal váltották fel, de arra nem, hogy jelentős lakosságszám-emelkedés mellett miért fogyatkozik meg 5 városban 8–21%-kal a lakóépületek száma.

már nem tudta túlszárnyalni az 1890–1900 közötti maximumot. Pécsett a negyven év alatt végig a thj. városok átlagán felül növekedett a lakóházak száma. Míg 1869–1880 között átlag 6,84%-kal, addig Pécsett 7,81%-kal; 1880 és 1890 között országosan 13%-kal, Pécsett 13,12%-kal építettek több házat. A legnagyobb mértékben 1890 és 1900 között növekedett meg a városban a lakóépületek száma. Az 1890–1900-as évtized 26,9%-os gyarapodása jóval meghaladta mind a többi város 18,43%-os átlagát, mind az előző évtizedeknek az átlag körül mozgó szintjét. 1910-re már csak 3,77%-kal emeltek több lakóépületet Pécsett a többi thj. város átlagánál.

Az építkezések üteme 1900 után átmenetileg lelassult, amiben szerepet játszott a város gazdaságának alapját jelentő borkereskedelem tönkretétele. Az építkezések száma 1899-ben az ezt megelőző csúcsév értékének több mint a felével esett vissza, és tovább csökkent a következő két évben. Visszafogta az építkezési kedvet a századfordulón bevezetett, a háztulajdonosokra terhelt új városi adó, a házbérkrajcár is,[28] valamint az új épületek után járó városi adómentesség megszűnése 1899-ben.[29] „A sok adó, mellyel állam és város a háztulajdonosokat sújtja azt okozza, hogy nálunk igen sok ház eladó és vajmi ritkán akad olyan polgár, ki új házat építtetne" – írta a *Pécsi Napló* 1901-ben.[30] Ezen a helyzeten próbált meg javítani 1907-ben az a szabályrendelet, mely visszaállította az új házak községi pótadómentességét.[31] A szabályozás szerint az utcára épülő, új házak az I. és II. építési kerületben 15, a város egyéb belterületén 10, beépítetlen területen 5 évi városi pótadómentességben részesültek.

Az 1900 utáni átmeneti visszaeesés hátterében nemcsak a gazdasági válság és az adóterhek növekedése húzódhat meg, de befolyással lehetett rá a kereslet csökkenése is. Míg 1890 és 1900 között a lakosság éves növekedési üteme 21,8‰ volt, addig 1900 és 1910 között már csak 12,5‰.[32] A népességszaporodás lelassulásának negatív következményeire már 1906-ban figyelmeztetett a helyi sajtó: „mert amíg nálunk [...] a lakosság sokkal inkább apad, mint gyarapodik, természetes, hogy szükség sincsen új épületekre, sőt a régiek közül is nagy számú lakáson díszeleg a felírás: kiadó!"[33] A bérlakások nehezebb értékesíthetősége tovább szűkítette az építtetők körét.

A magánépítkezések számának visszaesése nehéz helyzetbe hozta az 1880-as évektől egyre több munkás megélhetését biztosító építőipari vállalatokat. 1890-ben 14 önálló ún. építészeti vállalkozó működött Pécsett, akik összesen 316 embert foglalkoztattak. A segédszemélyzetet 4 mérnök, 303 munkás, 6 napszámos és 3 szolga alkotta. Építészeti vállalat eggyel több volt a városban, mint vállalkozó. Az építőipar koncentráltságára jellemző, hogy a munkások 77%-a a négy legna-

[28] Az új adót 1899 januárjában vezették be a tisztviselők fizetésének emelésére. Nagyságát először 5%-ban állapították meg és a lakókra vetették ki, majd a nagy tiltakozás miatt 1901-től 3%-ra csökkentették, és a háztulajdonosokat terhelték vele. BML, Pécs város tanácsának közigazgatási iratai (IV. 1406. b). 5208/1901.

[29] Pécsi Napló, 1907. jan. 20. 6.

[30] Pécsi Napló, 1901. márc. 3. 9.

[31] BML, Pécs város szabályrendeletei (IV. 1418). 37. sz.

[32] *Katus:* i. m. 61.

[33] Pécsi Napló, 1906. ápr. 18. 4.

gyobb, 20-nál több segédet foglalkoztató vállalatnál dolgozott. A tulajdonosokkal együtt összesen 330 embernek munkát adó építészet az iparágak sorában az agyagáru-, porcelán- és majolikagyártás, a cipész és a férfi szabó szakma után a negyedik legtöbb munkást alkalmazó iparág volt Pécsett.

A kőműves szakma 1890-ben 160 embernek biztosított megélhetést. 54 önálló vállalkozó mellett összesen 106 segéd, tanonc, munkás és női napszámos dolgozott. A kőművesmestereknek – akik csak földszintes épületek építésére voltak jogosultak – 83%-a egyedül űzte iparát, míg egyetlen vállalkozó 52 munkást foglalkoztatott.[34]

1890.	vállalatok össz esen	össz. segéd	segéd nélkül	1 segéd	2 segéddel		3–5 segéd		6–10 segéd		11–20 s.		20-nál több	
					v.	s.*	v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.
építészet	15	313	1	2	1	2	2	10	3	23	2	34	4	242
kőműves	54	77	45	2	3	6	2	9	1	8	–	–	1	52

* v. = vállalat, s.= segédszemélyzet száma

Az építőipart sújtó válság szembetűnően jelentkezik az 1900-as adatokon. A munkahiánnyal küszködő építési vállalatok száma ugyan csak néggyel csökkent 1890-hez képest, ugyanakkor segédeik száma több mint 80%-kal. Csaknem ugyanilyen arányban fogyatkoztak meg a kőműves segédek, de maguk a kőműves vállalatok is. Főleg a segéd nélkül dolgozó mesterek adták vissza iparukat, de a 20-nál több munkást foglalkoztató egyetlen kőművesség is megszűnt.[35]

1900.	vállalatok össze sen	össz. segéd	segéd nélkül	1 segéd	2 segéddel		3–5 segéd		6–10 segéd		11–20 s.		20-nál több	
					v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.
építészet	11	56	3	3	–	–	2	6	2	16	–	–	1	31
kőműves	17	16	12	–	1	2	4	14	–	–	–	–	–	–

A számokból azt is kiolvashatjuk, hogy a magasabb képzettséggel rendelkező, építészethez sorolt iparosok könnyebben át tudták vészelni a nehéz éveket, mint a korlátozott hatáskörrel működő kőműves vállalkozók. A legradikálisabb változás a 20-nál több segédet foglalkoztató építési vállalatoknál következett be: ezek száma 4-ről 1-re, munkásaik létszáma 242-ről 31-re olvadt. Megbízások híján a legnagyobb cégek — ha nem hagytak fel a mesterség gyakorlásával — kénytelenek voltak elbocsátani dolgozóik 87%-át, és néhány munkással kisiparosként működtek tovább.

[34] MSK. Új folyam. 2. köt. A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. II. rész. A népesség foglalkozása. Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1893. 170–173.

[35] MSK. Új sorozat. 2. köt. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2. rész: A népesség foglalkozása községenkint. Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1904. 161.

év	21-30 segéd		31-50 segéd		51-100 segéd		101-200 segéd	
	vállalat	segédek	vállalat	segédek	Vállalat	segédek	vállalat	segédek
1890.	1	22	1	35	1	56	1	129
1900.	–	–	1	31	–	–	–	–

Ennek látszólag ellentmond, hogy a kőművesek száma 1890-hez képest 117%-kal növekedett, ami jóval meghaladta az 57,7%-os országos átlagot. A többi iparossal összevetve a kőművesek száma Magyarországon a fűrészárugyártás (166,3%) és a téglagyártás (92,3%) után a harmadik legnagyobb növekedést mutatta. 1900-ban 347 fő volt a kőművesek száma Pécsett, azonban nagy részük munkanélküli volt. A népszámlálás egy másik táblázata alapján 1900. december 31-én 261 kőművesnek nem volt állása, ebből 114 munkás 1–3 hónapja, 107 pedig bizonytalan idő óta nem kapott munkát.[36] A kőművesek jelentős száma arra is bizonyság, hogy a kilencvenes években felfutó építőipar válsága a századfordulón nagyon mély lehetett Pécsett, hiszen a korábbi csaknem félezer ember helyett mindössze 100-nak nyújtott megélhetést, nem számítva a tanoncokat, napszámosokat és a szolgaszemélyzetet. A tágabb értelemben vett építőiparral foglalkozó kereső népesség (kőművesek, ácsok és egyéb iparosok) száma — az országos tendenciától eltérően — 749-ről 700 főre, vagyis 6,5%-kal csökkent.

1910.	vállalatok összesen	össz. segéd	segéd nélkül	1 segéd	2 segéddel		3–5 segéd		6–10 segéd		11–20 s.		20-nál több	
					v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.
építészet	18	141	2	6	3	6	1	5	1	7	3	44	2	73
kőműves	38	49	25	3	4	8	5	18	–	–	1	20	–	–

1910-re javult valamelyest a helyzet, de az 1890-es szintet többé nem közelítette meg. Bár az összes vállalat számszerűleg alig volt kevesebb 1910-ben mint 1890-ben, a segédszemélyzet átlagszáma 5,6-ról 3,3-ra csökkent. Ebből az építészethez sorolt vállalkozók 20,8 helyett 7,8; a kőművesek 1,4 helyett csak 1,2 személyt foglalkoztattak.[37] Az építőipar a néhány segédet foglalkoztató iparágak közé került.

[36] Uo. 196–197.

[37] MSK. Új sorozat. 56. köt. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész. A népesség foglalkozása a főbb demografiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1915.

Az építészet és a kőműves vállalatok és segédszemélyzetük összesen 1890–1910 között

összesen	vállalatok összesen	össz. segéd	segéd nélkül	1 segéd	2 segéddel		3-5 segéd		6-10 segéd		11-20 s.		20-nál több	
					v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.
1890.	69	390	46	4	4	8	4	19	4	31	2	34	5	294
1900.	28	72	15	3	1	2	6	20	2	16	–	–	1	31
1910.	56	190	27	9	7	14	6	23	1	7	4	64	2	73

A pécsi építőiparról mondottak hasonlítanak az országos viszonyokhoz. Az építés technológiája kézműves jellegű maradt; az építőipar 80 ezer munkásával még 1890-ben is csak kisiparként működött, mely Pécsett 1910-re még koncentráltságából is veszített.

Visszatérve a lakóházakra, összességében megállapíthatjuk, hogy míg 1869–1890 között 652 új lakóépületet emeltek Pécsett, addig 1890–1910 között 2084-et, vagyis több mint háromszor annyit. Pécs négy évtizeden keresztül a városok első harmadában végzett a települések rangsorában. 1869 és 1900 között mindháromszor a 8. helyet foglalta el, míg 1910-ben a 10. helyre csúszott vissza.

A lakóházak számának alakulása 1869–1910 között

szám	város	1869–1880.	1880–1890.	1890.	1900.	1890–1900	%	1910.	1900–1910	%
1.	Temesvár	8,87	12,63	2915	4123	1208	41,40	6252	2129	51,63
2.	Budapest	25,50	14,22	12277	17354	5077	41,30	19637	2283	13,15
3.	Sopron	-4,06	8,64	1332	1837	505	37,90	1926	89	4,84
4.	Debrecen	5,67	13,73	6185	8228	2043	33,00	10441	2213	26,89
5.	Komárom	-9,55	-2,69	1426	1856	430	30,10	1973	117	6,30
6.	Nagyvárad	-3,80	1,94	2832	3619	787	27,70	5365	1746	48,24
7.	Kecskemét	1,37	8,48	7533	9577	2044	27,10	10911	1334	13,92
8.	Pécs	7,81	13,12	3621	4596	975	26,90	5705	1109	24,12
9.	Arad	0,71	6,27	4031	5026	995	24,60	5785	759	15,10
10.	Szeged	1,88	11,36	10854	13499	2645	24,30	15138	1639	12,14
11.	Fiume	95,70	15,16	1731	2152	421	24,30	2511	359	16,68
12.	Szatmár-németi	-7,45	4,48	2541	3047	506	19,90	4271	1224	40,17
13.	Pozsony	6,95	3,22	2080	2465	385	18,50	3204	739	29,97
14.	Kassa	7,86	10,96	1842	2151	309	16,70	2454	303	14,08
15.	Kolozsvár	3,72	35,19	5051	5878	827	16,30	6283	405	6,89
16.	Szabadka	14,12	9,48	10802	12502	1700	15,70	15520	3018	24,14
17.	Győr	-0,49	1,15	1835	2122	287	15,60	3287	1162	54,9
18.	Pancsova	15,09	0,78	2428	2752	324	13,34	2927	175	6,35
19.	Baja	1,03	-1,06	2793	3165	372	13,30	3209	44	1,39
20.	Miskolc	0,37	42,43	4243	4792	549	12,90	4843	51	1,06
21.	Székesfehérvár	1,91	20,82	2385	2621	236	9,80	3467	846	32,27

szám	város	1869–1880.	1880–1890.	1890.	1900.	1890–1900	%	1910.	1900–1910	%
22.	Hódmező-vásárhely	13,61	9,74	10358	11163	805	7,70	12804	1641	14,70
23.	Versec	-0,30	-1,85	3803	4076	273	7,10	4837	761	18,67
24.	Selmec- és Bélab.	-6,06	0,30	1948	2058	110	5,60	2054	-4	-0,19
25.	Zombor	-1,47	2,89	3985	4179	194	4,80	4951	772	18,47
26.	Újvidék	4,32	12,82	3185	3162	-23	-0,07	3789	627	19,82
27.	Marosvá-sárhely	1,55	96,79	2950	2414	-536	-18,10	3233	819	33,92
	átlag	6,84	13				18,43			20,35

Eddig csupán Budapest építkezési tendenciái voltak ismertek, ahol az új lakóépületek száma 1897-ben tetőzött, majd a századforduló dekonjunktúrája utáni kisebb fellendülés az 1910/11-es években érte el újból a csúcspontját.[38] Abból a feltételezésből kiindulva állítottuk sorba a táblázatban a városokat az 1890–1900 közötti növekedés alapján, hogy a budapesti és a pécsi helyzethez hasonlóan az 1900 után tapasztalható csökkenő építkezési kedv miatt az ezt megelőző évtizedben lehetett a legnagyobb az épületek számának gyarapodása. Feltevésünket azonban csak részben igazolták a számok. Az igaz, hogy több városban volt nagyobb a házak arányának növekedése 1890 és 1900 között, mint 1900 és 1910 között, de az építkezések visszaesése nem mutatható ki a lakóházak esetében. A lakóházak számának növekedése az 1900-as években még a korábbi évtized átlagánál is 1,92%-kal nagyobb volt.

A városok sorrendje negyven év alatt sokat változott. Pécset szinte mindig más városok előzték meg: 1869–1880 között Fiume, Budapest, Pancsova, Szabadka, Hódmezővásárhely, Temesvár, Kassa; 1880–1890 között: Marosvásárhely, Miskolc, Kolozsvár, Székesfehérvár, Fiume, Budapest, Debrecen. Az 1890–1900-es évtized alatt ismét gyorsabban fejlődött Pécsnél Temesvár, Budapest és Debrecen. 1900–1910 között a legtöbb házat Győr, Temesvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Székesfehérvár, Pozsony, Debrecen és Szabadka városokban építették. Úgy tűnik, a fővárosi építőipart ekkor tényleg erős recesszió sújtotta, mert Budapest csak a 19. helyre került. A visszaesés egyik magyarázata, hogy a főváros fejlődése kezdődött meg a legkorábban, mely a századfordulóra kielégítette az igények nagy részét. Budapestet megkésve követte a vidék. Utoljára kapcsolódtak be a folyamatba az ország peremterületeinek városai, ahol éppen ezért az 1900 és 1910 közötti évtized adatai mutatták általában a legnagyobb növekedést.

A városok sorrendjének változása arra is rávilágít, hogy nem minden település fejlődése volt kiegyenlített.[39] Az 1880–1890-es évtizednél gyorsabban sza-

[38] *Gyáni Gábor – Kövér György:* Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris, 1998. 119.

[39] A kiugró adatoknak nem tulajdonítottunk különös jelentőséget. A legszélsőségesebb értékeket felvonultató Marosvásárhely és Fiume esetében ugyanis csak további kutatómunkával lehetne megállapítani, hogy az adatok valóságosak-e, vagy esetleg sajtóhibákból vagy más tévedésből erednek. Ez utóbbinak nagyobb esélyét látjuk.

porodott a házak száma 1869–1880 között Budapesten, Fiumében, Pozsonyban, Szabadkán, Pancsován, Hódmezővásárhelyen, Baján és Versecen. Az 1890–1900 közötti értékeket is túllépték 1880 és 1890 között Kolozsváron, Miskolcon, Székesfehérváron, Hódmezővásárhelyen, Újvidéken és Marosvásárhelyen. Az 1900–1910-es adatok 12 városban voltak kiugróbbak a korábbi évtizedbelinél, főleg Erdély és a Délvidék területén. A thj. városok lakóházainak gyarapodási iránya összességében nem egyezett a budapestivel, mert a házak száma ugyan átlagban folyamatosan növekedett 1890 és 1910 között, de több városban az építkezési láz csak megkésve, az 1900-as évek első évtizedében bontakozott ki.

A lakóházak számának alakulását befolyásolta a házak után kivetett állami adó, hiszen annak mértéke és az esetleges adókedvezmények negatívan vagy ösztönzőleg hatottak az építeni vágyókra. Ennek bemutatásához egy kicsit részletesebben ki kell térnünk a háztulajdonosokat sújtó állami adókra. Az épületadót 1851-ben vezették be Magyarországon.[40] Ez a rendelet az 1868:XXII. tc. hatályba lépésével veszítette el érvényét.[41] Az 1868. évi törvény — a korábbihoz hasonlóan — két fajta házadót állapított meg: a házbéradót és a házosztályadót. A házbéradó összegének kiszámításához a bérleti díjból befolyt jövedelem szolgált alapul.[42] A házosztályadó nagyságát a törvény a lakrészek száma alapján szabta ki.[43] Az adó kivetése azonban nem csak attól függött, hogy a házat kiadták-e vagy sem, hanem attól is, hogy az adott településen hány házból származott bérjövedelem. Azokban a városokban ugyanis, ahol a lakrészek felét bérbe adták, „a ki nem bérelt épületek is házbéradó alá vonandók, a tényleg kibéreltekkel összehasonlítás útján megbecsült tiszta bérjövedelem alapján".[44] Ez a rendelkezés eleve igazságtalan volt a saját házukban lakó polgárokkal szemben, akik így a magasabb házbéradót voltak kénytelenek megfizetni, és nem kedvezett a saját házat építeni akaróknak sem.[45] Mindemellett a települések ilyen megosztása nagy aránytalanságokat szült. Néha egy bérbe adott, sok szobás kastély miatt kicsi falvak háztulajdonosai is házbéradó alá kerültek, míg néhány nagy, elsősorban alföldi városban, ahol az összes épület közé a gazdasági és tanyai épületeket is beszámolták, a kisebb házosztályadót fizették. Ez utóbbi csoportba tartozott Szeged, Debrecen, Szabadka és Kecskemét, mely városok épületállományának dualizmus kori dinamikus fejlődésében szerepet játszhatott az ország egyéb nagyvárosainál kedvezőbb adózásuk is.

---

[40] A március 4-én kelt pátens Pesten, Budán, Pozsonyban és Kassán a bérjövedelem után, a többi településen a lakóházak osztályozása alapján állapította meg az adó összegét. A lakóházak 14 osztályba lettek besorolva: az egy lakóhelyiséges ház után 15 krajcárt, a 35 szobás, emeletes épület után 30 forint adót kellett fizetnie a tulajdonosnak. A házbéradó nagysága 23,32% volt. BML, IV. 1418. 35. sz.

[41] 1868:XXII. tc. A házadóról. In: Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin Társulat, 1896. 397–402.

[42] Pécsett a tiszta bérjövedelemből 30%-ot épület-fenntartási költség címén le lehetett vonni. Az így maradt összeg 20%-os adókulcs alá esett.

[43] Egy lakrészes ház után 60 krajcárt, 3 lakrészesért 3 forintot, 30 fölött pedig 100 forintot kellett adóba befizetni.

[44] Uo. 398.

[45] Pécsett minden lakóépület házbéradó alá tartozott. Így a három szobás saját lakásában élő tulajdonos a 3 forintos házosztályadó helyett — 300 forintra becsült évi bérjövedelem után — 4 forint 20 krajcárt fizetett 1868-ban.

Kisebb adóemelésnek felelt meg a házadót módosító 1873:VI. tc., mely a lakbéren kívül a bérlők által a tulajdonosnak fizetett átalakítási költségeket, a vízvezeték vagy az éjjeli világítás díját is megadóztatta.[46] Az 1875:XXIII. tc. az épület-fenntartási költséget a nyers jövedelem 30%-áról 20%-ra csökkentette. Emelkedtek a házosztályadó kulcsai, ezt a bérbeadott lakrészek aránya alapján 3 kategóriába besorolt településeken egységesen kellett megfizetni.[47] Az 1883:XLVI. tc. a bérjövedelemből levonható fenntartási költséget 25%-ra felemelte, ugyanakkor a házbér után kivetett általános jövedelmi pótadót az állami adó 30, házosztályadó esetében annak 40%-ban állapította meg, mely majdnem kétszeres pótadó-emelést jelentett.[48] A városok igazságtalan házadó-besorolását az 1909:VI. tc. szüntette meg. Az új törvény nemcsak az egyes városok, de a városrészek között is különbséget tett azáltal, hogy a 15 ezer főnél nagyobb településeken önálló adókörzeteket vezetett be. Az egyszerűsítés kedvéért eltörölték a fenntartási költséget, és mérsékelték az adókulcsokat: a 17,6%-os adót 14%-ra, a 15%-ost 11%-ra, a 11,2%-ost 9%-ra csökkentették. Ugyanakkor a házosztályadót néhány kategóriában megemelték.[49]

A házakra kivetett állami adó az egyik legmagasabb volt a korabeli Európában. Annak érdekében, hogy az állandóan növekvő terhek ne fogják vissza az építési kedvet, az állam az új lakóházakat adómentességben részesítette. Ennek időtartama 1868-ban új ház vagy toldaléképítkezés esetében 10, lebontott épület helyébe emelt lakóépületnél 8 év volt. Ezt 1875-ben 12 illetve 10 évre, 1896-ban 15 és 12 évre növelték.[50] A toldaléképítkezés után járó nagyobb adókedvezmény a beépített telkek esetében új épület emelése helyett a régi lakóház kibővítésének és átépítésének kedvezett. Ezt bizonyítja az a tény, hogy 1888 és 1907 között a lakóházak valamint az egy csoportba sorolt toldaléképítkezések és átalakítások megközelítőleg hasonló számban fordultak elő Pécsett. Ez alól csak néhány év kivétel: 1892-ben és 1898-ban jóval több lakóházra kértek engedélyt, míg 1906-ban a toldaléképítkezések száma haladta meg jócskán az új építkezéseket. Ez egyben jelzi a folyamat megfordulását is: 1899 előtt a lakóházépítések száma — az 1894-es évtől eltekintve — mindig több volt a toldaléképítkezéseknél, míg 1899 után — az 1903-as évet nem számítva — a bővítések és átalakítások kerültek többségbe.[51]

---

[46] Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin Társulat, 1896. 133–134.

[47] Magyar Törvénytár. 1875–1876. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin Társulat, 1896. 64–65.

[48] Magyar Törvénytár. 1892–1893. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin Társulat, 1896. 351–355.

[49] Magyar Törvénytár. 1909. évi törvényczikkek. Budapest, Franklin Társulat, 1910. 55–90.

[50] Magyar Törvénytár. 1875–1876. évi törvényczikkek. I. m. 65.; Magyar Törvénytár 1896. évi törvényczikkek. I. m. 61–62. Az 1909-es reform a városrendezési szempontból kiemelkedő jelentőségű, egyemeletes házakra további 3 év adómentességet biztosított. Magyar Törvénytár 1909. évi törvényczikkek. I. m. 74–76.

[51] *Pilkhoffer Mónika*: Pécs építészete a századfordulón (1888–1907). Pécs, Pro Pannonia, 2004. 118.

A lakóházak falazata

A számokon túl hatalmas minőségbeli különbségek mutatkoztak a lakóházak közt falazatukat, tetőzetüket és nagyságukat illetően. A forrásokat most csak az 1890–1910 közötti időszakra vonatkozóan vizsgáljuk.[52] Mivel ezek általában konkrét számokat közöltek, ezért át kellett számolnunk az adatokat százalékokra. Elemzésünket a házak építőanyagaival kezdjük.

A lakóházak falazata Pécsett 1890–1910.

év	érték	kő vagy tégla	kőalappal vályog	vályog, sár	fa vagy más
1890.	Pécs %	50,69	41,14	7,62	0,53
	átlag %	40,26	22,73	29,99	6,99
	hely*	9.	3.	20.	22.
1900.	Pécs %	62,18	27,93	9,74	0,13
	átlag %	47,53	14,17	32,09	6,17
	hely	10.	5.	20.	25.
1890–1900.	Pécs %	**11,49**	-13,21	2,12	-0,4
	átlag %	**7,27**	**-8,56**	**2,1**	**-0,82**
1910.	Pécs %	60,7	35,6	3,5	0,2
	átlag %	50,6	21,17	24,54	3,8
	hely	10.	5.	22.	22.
1900–1910.	Pécs %	**-1,48**	7,67	-6,24	0,07
	átlag %	**3,07**	7	-7,55	-2,37

* A városokat a százalékok csökkenő arányában raktuk sorba.

A táblázat alig szorul magyarázatra. Pécsett 1890 és 1910 között végig meghaladta a thj. városok átlagát a kőépületek aránya. Magas arányuk a város nagy múltjának is következménye, de az átlagnál gyorsabban növekedett a számuk 1890 és 1900 között is. A házak falazatának gyors minőségi javulásához hozzájárult az agyagban bővelkedő vidék fejlett téglagyártása, valamint az 1888-ban kiadott építési szabályrendelet, mely az I. és II. építési kerületben csak téglaépület felhúzását engedélyezte.[53] A kedvező tendencia ellenére 1900-ra eggyel hátrébb szorult Pécs a városok sorában, mert Nagyvárad 65,68%-os értékével megelőzte. 1910-re egy kicsit csökkent a kő- és téglaházak aránya, de a város megőrizte 10. helyét.

A pécsi házak másik felének nagy részét a kőalappal épített vályogházak tették ki. Számuk az átlagnál nagyobb mértékben csökkent 1900-ra, de még ezzel az eredménnyel is csak négy olyan város volt Pécs előtt, ahol arányuk nagyobb volt. A számok azt sugallják, hogy a kőalapú vályogházak építésének tendenciája 1900 és 1910 között megfordult. Ez a változás Pécs esetében mégis po-

[52] MSK. Új folyam, 3. köt. i. m. 27–68.; A magyar városok.. i. m. 22.; MSK. Új sorozat, 42. köt. i. m. 36–37.

[53] BML, IV. 1418. 60. sz.

zitívnak tekinthető, mert a vályogházak számának csökkenésével járt együtt. 1890-ben mindössze hat városban (Fiume, Sopron, Selmec- és Bélabánya, Budapest, Pozsony és Szatmárnémeti) volt alacsonyabb a vályogházak aránya, mint Pécsett. Bár számuk 1890 és 1900 között csekély mértékben növekedett, az ezt követő csökkenés hatására 1910-re Pécs újabb két várost előzött meg.

Mindaz, amit a vályogházakról állítunk, nem feltétlenül igaz. Lehetséges, hogy a kőalappal és a tisztán vályogból épült házak adatainak jelentős változása csak az adatfelvétel pontatlanságából adódik. Míg 1890-ben és 1910-ben előre nyomtatott kategóriákból lehetett választani, addig 1900-ban a házak falazatát a kérdezőbiztosnak kellett beírni. Valószínűleg az okozta a kőalappal emelt vályogházak számának jelentős csökkenését, hogy 1900-ban több ilyen típusú épületet a sima vályogházakhoz soroltak. Ezért talán akkor járunk közelebb a valósághoz, ha az összes vályogházat együtt vizsgáljuk. Így arra az eredményre jutunk, hogy 1890-ben 48,76, 1900-ban 37,67, 1910-ben pedig 39,1% volt a vályogházak aránya Pécsett. 1890 és 1900 között a 6,46%-os átlag helyett 11,09%-kal csökkent a városban a számuk. 1910-re azonban a 0,55%-os átlagos csökkenéssel szemben 1,43%-os növekedés tapasztalható. Ez egyben azt is jelenti, hogy 1900 után a külvárosokban többet építkeztek, mint az I. és II. kerületi belterületen. Teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy alig készült lakóház Pécsett fából. 1890-ben 21, 1900-ban 6, 1910-ben 10 faház állt a városban, mely adatok messze a thj. városok átlaga alatt maradtak.

A lakóházak falazatát jelentősen befolyásolták a táji-természeti adottságok. Nem meglepő, hogy a legtöbb vályogházat a kőben és téglában szegény Alföldön emelték. Az épületek több mint felét vályogból építették Baján (51,03%), Szegeden, Kecskeméten, Pancsován, Újvidéken, Zomborban, Szabadkán és Hódmezővásárhelyen. Ez utóbbi város jó példa arra, hogy a lakóházak magas száma (10 358) önmagában nem tekinthető a városiasság fokmérőjének, hiszen itt az épületek 90,04%-a vályogból készült. Elgondolkodtató az is, hogy még az 1879-es árvizet követően újjáépített Szegeden is 53,86% volt a vályogházak aránya 1890-ben. A fában bővelkedő környékeken, főleg Erdélyben, de a Felvidéken is az átlagot jóval meghaladta a faházak száma. Kolozsváron a házak 15,1, Selmec- és Bélabányán 20,31, Szatmárnémetiben 36,7, Marosvásárhelyen pedig 46,38%-a fából épült.

A kő- és téglaépületek aránya tíz év alatt — Fiume kivételével, ahol 1890-ben is csaknem 100% volt — minden thj. városban növekedett. Nagyváradot leszámítva ugyanazok a városok előzték meg 1900-ban is Pécset, mint tíz évvel korábban, csupán sorrendjük változott egy kicsit. Az épületek minőségének javulásában szerepet játszottak az építési szabályrendeletek, melyek korlátozták a vályogházak és a nádtetők építését. Általában csak a külterületeken lehetett a város biztonságát veszélyeztető és kevésbé időtálló anyagokból építkezni, és néha előírták a belterületen álló ilyen épületek átépítését is. Ennek következtében a kőalapra emelt vályogházak száma 8,56%-kal csökkent. Nagyobb részüket kőházra építették át 1900-ra. A vályogházak arányának csekély növekedése mellett számuk ugyanabban a nyolc városban haladta meg az 50%-ot, mint 1890-ben. Említettük, hogy a vályogházak adatainak változását fenntartással kell kezelnünk. Ám ha az összes vályogházat együtt számoljuk, számarányuk

csökkenése szinte teljes egészében a kőházak növekedésével egyenlő, mert a faházak átlaga alig változott. Igaz tehát az a megállapítás, hogy nagy részüket szilárdabb anyagúvá építették át. Tíz év alatt a sorrendje sem változott a legtöbb faházzal rendelkező városoknak, ugyanakkor a faházak aránya Kolozsváron, Selmec- és Bélabányán növekedett, Szatmárnémetiben és Marosvásárhelyen pedig csökkent.

A városok sorrendjében alig történt változás 1900–1910 között. A kő- és téglaépületek esetében helyet cserélt egymással Pozsony és Budapest, valamint Pécs elé Nagyvárad helyett Temesvár került. 1910-ben már csak négy városban volt 50% felett a tiszta vályogházak száma: Hódmezővásárhelyen, Szabadkán, Zomborban és Kecskeméten. A legtöbb vályogházat számláló Hódmezővásárhelyen arányuk 90%-ról 78,5%-ra csökkent. A faházak száma is tovább fogyott. 1910-ben Kolozsvárott már csak a lakóépületek 10,3, míg Marosvásárhelyen 25,9%-a volt faház.

Az 1910-es népszámlálás leközölte az 1890–1910 közötti országos átlagokat is. E szerint a lakóházak építési anyaga az ország minden részén javult. A kő- és téglaházak 15,3%-os aránya húsz év alatt 22,1%-ra változott. Ennél is nagyobb volt a haladás Horvát-Szlavonországban, ahol 1910-ben a lakóépületeknek már 27,7%-a épült szilárd építőanyagból. Az összes vályogból emelt ház aránya alig változott: 1890-ben a lakóépületek 45,7%-át, 1910-ben 46,4%-át tette ki. Számottevően csökkent ugyanakkor a faházak száma: 39%-ról előbb 35-re, majd 31,5%-ra. Összehasonlítva mindezt a thj. városokkal azt látjuk, hogy míg a kő- és téglaházak aránya 1910-ben is több mint kétszerese a városokban az országos átlagnak, addig a kőalappal vagy anélkül emelt vályogházak 52,72%-os eredménye 1890-ben magasabb az országos átlagnál is, és 1910-re is csak 0,69%-kal ment ez alá. A thj. városok leginkább a faházakat tekintve tértek el az országos átlagtól. 1910-ben 28,7%-kal több faház állt az országban, mint ezekben a városokban. A vármegyéket tekintve a kő- és téglaházak általában azokon a területeken haladták meg az 50%-ot, amelyek kőben bővelkedtek, és jelentékeny német lakossággal rendelkeztek. Kivételt képez ez alól Baranya és Tolna megye, ahol mindkét tényező ellenére csaknem kizárólag vályogból építkeztek.[54]

A lakóházak tetőzete

A lakóházak tetőzete Pécsett 1890–1910.[55]

év	érték	cserép	zsindely	nád
1890.	Pécs %	90,53	6,6	2,86
	átlag %	43,84	34,41	21,72
	hely	2.	21.	20..
1900.	Pécs %	96,62	2,8	0,56
	átlag %	47,21	34,37	18,35
	hely	2.	23.	24.

[54] MSK. Új sorozat, 42. köt. i. m. 18.
[55] L. 52. lj.

év	érték	cserép	zsindely	nád
1890–1900.	Pécs %	6,09	-3,8	-2,3
	átlag %	3,37	-0,4	-3,37
1910.	Pécs %	95,6	3,6	0,8
	átlag %	59,92	25,37	14,68
	hely	3.	21.	20.
1900–1910.	Pécs %	-1,02	-3	0,24
	átlag %	12,71	-9,04	-3,67

Mint a táblázatból láthatjuk, a pécsi lakóházak tetőzete igencsak eltért a thj. városok átlagától. 1900-ra majdnem minden lakóház tetejét cserép, pala vagy bádog fedte Pécsett. Ez egyben azt is jelenti, hogy a vályogházak nagy részét is cserepezték. Az 1890-es épületstatisztika a tetőzet alapján csoportosította a lakóépületek falazatát, így pontosan meg tudjuk mondani, hogy ebben az évben a kőházak 90,25, a kőalapú vályogházak 92,84, a vályogházak 82,21 és a faházak 57,14%-át cseréptető fedte. Nem volt túl népszerű a zsindely, amit legnagyobb arányban a faházak esetében használtak. Nádtető a vályogházaknak mindössze 13,75, a faépületeknek 14,28%-ra került 1890-ben. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy 1890-ben a pécsi házak több mint 50%-a cseréptetős kő- vagy téglaépület volt. 1890-ben és 1900-ban is csak Fiume előzte meg Pécset, ahol ezek szerint csaknem minden ház téglából épült cseréptetővel. A tűzbiztos tetőfedés elterjedtsége arra enged következtetni, hogy sok és olcsó cserepet gyártottak a városban, mely jelentősen visszaszorította a környék adottságai következtében amúgy is ritkán előforduló zsindelyt és nádat. A cserépfedésnek hagyománya is lehetett Pécsett, mert arról már 1663-ban Evlia Cselebi is megemlékezett: „Minden háznak a tetejét megannyi díszes, rózsaszínű cserép fedi, úgy hogy ilyen cserepeket egy országban sem láttam. Középszerű házai azonban itt-ott deszkazsindellyel vannak fedve."[56]

1900 és 1910 között kicsit romlott a kép, amennyiben a cseréppel fedett lakóházak aránya 1,02%-kal csökkent, míg a nádtetősöké 0,24%-kal emelkedett. A tűzbiztos tetőfedő anyagokat tekintve 1910-ben Pécs a harmadik helyen végzett Fiume és Pancsova után. A tíz év alatt bekövetkezett változás azonban jelentéktelen, és Pécs eredményei már 1890-ben is olyan kimagaslóak voltak a többi városhoz képest, ahonnan nehéz volt tovább fejlődni. Mint az építőanyagok esetében, itt is azt kell gondolnunk, hogy az enyhén negatív változás annak a következménye, hogy 1900 után a külvárosok a belvárosnál jobban fejlődtek.

A legtöbb cseréppel, bádoggal vagy palával fedett épületet 1890-ben Fiumében, Pécsett és Pancsován írták össze. 70% felett volt a zsindelytetők aránya Kolozsvárott, Szatmárnémetiben, Pozsonyban, Marosvásárhelyen, Komáromban valamint Selmec- és Bélabányán, vagyis azokon a településeken, ahol magas volt a faházak száma is. Az ország erdőkben gazdag keleti és északi vidékén a fa volt a legolcsóbb építőanyag. Nádtetőt elsősorban az alföldi települések házainál használtak. 1890-ben 50% felett volt a nádtetők aránya Kecskeméten, Zomborban és

[56] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. 2. kiad. Ford. Karácson Imre. Előszó, szómagy., jegyz. átdolg. Fodor Pál. Budapest, Gondolat, 1985. 228.

Szabadkán. Míg Pécsett a város területén egyáltalán nem volt nádas, addig Szabadkán 1764, Szegeden 1220, Debrecenben 1104, Kecskeméten 907 holdon nádat termeltek.[57] A legtöbb nádtetős ház ugyanazokban a városokban állt, ahol a legtöbb vályogházat is számlálták. Mégsem húzhatjuk rá minden városra a falazat és a tetőzet között megállapított általános összefüggést. Hódmezővásárhelyen például csak 2,23% volt kő- és téglaépület 1890-ben, ugyanakkor a házak 45,24%-át cseréptető borította. Másik kivételként — ahol tetőzet dolgában jobban állt a város, mint a falazatát tekintve — Pancsovát említhetjük. Itt a lakóépületek 86,86%-át tűzbiztos anyaggal fedték annak ellenére, hogy 55,07%-uk vályogház volt.

Tíz év elteltével a városok sorrendje egyik kategóriában sem változott számottevően. Nagyobb figyelmet érdemel az egyes tetőfedő anyagok átlagának módosulása. Míg a cserepes házak aránya 3,4%-kal nőtt, és csaknem ugyanennyivel fogyott a nádtetős házak száma, addig a zsindely szinte nem változott. Meglepőnek tűnik, hogy a tűzbiztos anyagok terjedését tekintve a thj. városok arányait az országos átlagok jóval túlszárnyalták. 1890–1900 között a cseréptetős házak száma 6%-kal nőtt, míg a náddal fedett lakóépületeké 7,1%-kal csökkent.

1910-ben a tűzbiztos tetőzet aránya meghaladta a 90%-ot Fiume, Pancsova, Pécs és Versec, valamint Varasd és Zágráb városokban. A cseréptető a vármegyék esetében is a Délvidéken volt a legelterjedtebb. A földrajzi elhelyezkedés tehát erősen befolyásolta most is a tetőfedés módját és anyagát, de nem olyan egyértelműen, mint a faház és a zsindely esetében. Pontos magyarázata további kutatást igényel. A korábbi évtizednél sokkal nagyobb mértékben (12,68%-kal) növekedett a cseréptető aránya a thj. városokban, de ennél még magasabb volt az országos átlag (14,8%). Emellett a zsindelytetők 2,9, a nádtetők 11,9%-kal fogyatkoztak meg hazánkban. A fejlődés a tűzbiztos tetőzet esetében nagyobb volt a falazat javulásánál. Az 1910-es népszámlálás elemzője szerint a cserép, bádog vagy palatető „a jó módnak és a kultúrának a jele", de terjedésében szerepet játszott az Amerikából való visszavándorlás megnövekedése is. „Az Amerikából visszatért kivándorló már cseréptetős házat épít és jó példáját mások is követik."[58] Az országosnál sokkal jobban, egész pontosan 9%-kal csökkent a városokban a zsindelytetők száma, mely összefüggésben lehet a faházak megfogyatkozásával is.

A lakóházak magassága

A települések városias képét nemcsak a fal és a tetőzet szilárd anyaga, hanem a lakóépületek magassága is befolyásolta. A földszintes és emeletes házak viszonyának elemzésekor három különböző forrás háromféle eredményt hozott.

Pécs lakóházainak százalékos megoszlása magasság szerint 1900[59]

év		földszintes	1 emeletes	2 em.	3 em.	4 em.	több
1900.	Pécs	93,44	5,50	0,54	0,05	0,01	0,00
	átlag*	92,46	5,21	1,47	0,44	0,10	0,02

* A törvényhatósági városok átlaga Fiume nélkül

[57] A magyar városok... i. m. 8.

[58] MSK. Új sorozat, 42. köt. i. m. 19.

[59] A magyar városok... i. m. 25.

Thirring kötetében csak 1900-as adatsort találtunk. Eszerint Pécs értékei nem kimagaslóak, még akkor sem, ha a thj. városok átlagát Fiume nélkül nézzük. Ebben a városban az olaszosan magas építkezési mód miatt összesen 29% volt a földszintes házak aránya a többi város 92%-ához képest. Pécsett egyedül az egyemeletes lakóházak aránya volt kicsit nagyobb a többi város átlagánál, de a magasabb épületek esetében mindig az átlag alatt maradt. Pécsett még a századfordulón sem emeltek igazán nagy, többemeletes bérházakat. Bár az építési szabályrendelet előírta, hogy a belvárosban csak emeletes házat lehet emelni, ritkán épült két- vagy többszintes épület.

Pécs lakóházainak százalékos megoszlása magasság szerint 1900–1910.[60]

év		földszintes	1 emeletes	2 em.	3 em.	4 em.	több
1900.	Pécs	90,00	9,50	0,50	–	–	–
	átlag*	89,80	7,55	1,90	0,58	0,14	–
1910.	Pécs	87,11	12,16	0,63	0,08	–	–
	átlag	89,81	7,47	1,87	0,66	0,13	0,01

* A törvényhatósági városok átlaga Fiume nélkül

A népszámlálások és Thirring statisztikája között a legnagyobb eltérés az emeletes lakóházak csaknem kétszer akkora arányában tapasztalható. Ezt a lényeges különbséget leszámítva ugyanakkor a Thirringnél megállapított tendencia itt is érvényes: a földszintes és az egyemeletes épületek aránya kicsivel magasabb, a két- és háromemeletes házak aránya alacsonyabb volt Pécsett a thj. városok átlagánál. A legnagyobb differenciát felmutató egyemeletes lakóépületek eltérő adataira az lehet a magyarázat, hogy míg a népszámláláskor a félemeletes épületeket az egyemeletesekhez, Thirring kötetében valószínűleg a földszintesekhez számolták.

Pécs emeletes épületeinek arányát Erdősi Ferenc már a hatvanas években vizsgálta.[61] Eredményei különböznek mindkét táblázat adataitól, de a népszámlálás értékeihez állnak közelebb. Tanulmánya szerint 1901-ben Pécsett 11,57% volt az összes emeletes épület aránya, ebből 10,5% volt egyemeletes. Erdősi sajnos nem jelöli meg a forrásait, de az évszámokból (1896, 1901, 1904) arra következtetünk, hogy a pécsi épületjegyzékekből dolgozott.[62] Véleményünk szerint a magasabb arányok a jegyzékeknek abból a torzító hatásából adódnak, mely a sarokházak és a két utcára kinyúló telkek épületeinek dupla szerepeltetéséből ered.

Annak ellenére, hogy a százalékos arányszámok különböznek Thirring statisztikája és a népszámlálási adatsorok azonos oszlopaiban, az adatokból teljesen

[60] MSK. Új sorozat, 27. köt. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása. Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1909. 2–3.; MSK. Új sorozat, 61. köt. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demografia. Budapest, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1916. 2–5.

[61] *Erdősi Ferenc*: A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában. Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1968. 44.

[62] Jegyzéke a Pécs szab. kir. város és határában lévő épületeknek. Összeáll. Puskás Andor. Pécs, k. n., 1896, 1901, 1904.

megegyező következtetéseket vonhatunk le a thj. városok sorrendjére vonatkozóan. A legtöbb földszintes ház az Alföld, valamint az ország keleti és déli peremvidékeinek városaiban állt: 97% fölött volt az arányuk Versec, Pancsova, Szatmárnémeti, Debrecen, Baja, Zombor, Szabadka, Kecskemét, Hódmezővásárhely és Komárom városokban, de 90% alatti eredménnyel is mindössze 5 thj. város büszkélkedhetett Fiume mellett (Pozsony, Budapest, Kassa, Sopron, Győr). A legtöbb emeletes épület — Fiumét és a fővárost nem számítva — az ország nyugati és északi régiójában helyezkedett el. Érdekes, hogy Pozsonyban 10%-kal több volt az emeletes házak száma Budapestnél, ahol az épületek 30%-a tartozott ebbe a kategóriába. Az egyemeletes házak esetében megelőzte Pécset Fiumén (34,74%) kívül, Pozsony, Kassa, Sopron, Győr, Budapest valamint Selmec- és Bélabánya (7,48%). Arányát tekintve több volt a kétemeletes ház az előbb felsoroltakon kívül még Temesváron, Kolozsváron, Aradon és Székesfehérváron is, mint Pécsett. Csak a háromszinteseknél sikerült Budapestnek Pozsony fölébe kerekednie, és a négynél több emeleteseknél előzte meg a főváros Fiumét. Thirring adatsora szerint Pécs a háromszinteseknél a 8., a négyemeleteseknél a 6. helyre került a thj. városok sorában.

A földszintes házak aránya 1900 és 1910 között átlagosan nem változott, ezzel szemben Pécsett 2,89%-kal csökkent, és így a thj. városok átlaga alá került. Összességében tehát az átlagosnál több emeletes épület állt 1910-ben a városban, de amíg máshol főleg a magasabb (3 illetve 5 emeletes) lakóházak száma növekedett, addig Pécsett továbbra is az egyemeletes épületek gyarapodása dominált. Pécs tíz év alatt a thj. városok sorában a 7. helyről a 6.-ra lépett a földszintes, valamint a 7.-ről az 5. helyre az egyemeletes épületek csoportjában. A kétemeletes házak számának növekedése ellenére itt a 11. helyről a 15.-re csúszott vissza, míg a háromemeleteseknél továbbra is a 8. helyet foglalta el.

A lakások

1900-ban 12 087 lakás volt Pécsett. Egy házban átlag 2,62 lakást alakítottak ki, ami egy kicsit jobb eredménynek számít a törvényhatósági városok Budapest nélkül számolt 2,47-es átlagához képest. A pécsi házakban átlagosan 4, vagyis lakásonként 1,55 szoba volt. Az átlagos szobaszámon túl a lakások nagyságára csak 1908-ból rendelkezünk részletes adatokkal.[63]

A lakások nagysága Pécsett 1908.

	1 szoba	2 szoba	3 szoba	4 szoba	5 szoba	6 szoba	több	össz.
lakások száma	8233	1905	840	462	313	207	384	12 344
arányuk (%)	66,69	15,43	6,80	3,77	2,53	1,67	3,11	100

A lakásméretekből a lakók társadalmi helyzetére csak hozzávetőleges következtetéseket vonhatunk le. Mivel a lakás a társadalmi tagolódásnak csak az egyik szegmense, nagyon nehéz a rétegek közötti határokat meghúzni. A középosztály kritériumának — a cselédtartás mellett — a három szobás lakást tartja a szakirodalom. Nehezebb megállapítani a választóvonalat a közép- és

[63] A magyar városok... i. m. 34.

nagypolgári csoportok között, ugyanis a három–hat szobás lakással rendelkező, középosztálybelinek tekintett réteg vélhetően nagypolgári elemeket is szép számmal magába foglalt.[64] Kérdéses továbbá, hogy a Budapest társadalmára alkalmazott kategorizálás ráhúzható-e teljesen a vidék lakosságára.

Ha mégis elfogadjuk ezeket a lakásnagyságokat az egyes társadalmi rétegek meghatározóiként, nem alkothatunk túl kedvező képet Pécsről. A lakások 82,12%-a egy- illetve kétszobás kispolgári vagy munkáslakás volt. Főleg az egyszobás lakások aránya tűnik nagyon magasnak. Úgy gondoljuk, hogy ez jórészt a bányászlakások nagy számának tudható be. Pécsett a thj. városok átlagánál csaknem 19-szer többen éltek a bányászatból.[65] A Dunagőzhajózási Társaság 1904-ben 1562 munkáslakással rendelkezett.[66] Ezek nagyobb része szoba-konyhás lakás volt, és a városhoz tartozó pécsbányatelepi kolónián épült fel. A saját lakással rendelkező bányászok és a jelentős számú gyáripari munkás sem lakhatott ennél nagyobb otthonokban.

A lakásoknak mindössze 14,77%-a tartozott a középosztályi kategóriába. Ez a csekély arány azért meglepő, mert Péccsel kapcsolatban már a kortársak is a középosztály vezető szerepét hangsúlyozták. „Pécs kiválólag a középosztály városának nevezhető: a kultúra szempontjából éppúgy, mint az ipar és kereskedelem szempontjából."[67] Thirring adatsora nagyon hiányos, így csak 7 thj. várossal tudtuk a pécsi lakásméreteket összehasonlítani. Az Erdély kivételével minden nagyobb régióból rendelkezésre álló értékek között is csak Hódmezővásárhelyt előzte meg Pécs. Feltűnő, hogy a három szobás lakások aránya városunkban volt a legkisebb. Jobban szerepelt Pécs az 5, 6 vagy annál több szobával rendelkező lakások esetében. Ez arra enged következtetni, hogy az eddig véltnél mégis csak nagyobb súlya lehetett a nagypolgárságnak.

A lakások nagysága néhány törvényhatósági jogú városban 1908.

város	1 szobás	2 szobás	3 szobás	4 szobás	5 szobás	6 szobás	3–6 össz	6 fölött
Pozsony	44,93	22,38	17,43	6,81	4,54	2,01	30,79	1,87
Győr	40,02	30,00	19,99	6,99	2,00	0,98	29,96	–
Pancsova	48,22	25,12	12,39	6,84	3,17	1,54	23,94	2,69
Komárom	47,12	28,21	12,18	5,35	4,13	2,06	23,72	0,92
Kassa	66,77	11,21	10,38	8,30	2,49	0,83	22,00	–
Budapest	54,66	24,43	11,01	5,62	2,26	0,94	19,83	1,03
Hódmező-vásárhely	60,80	27,33	7,21	2,40	0,80	0,35	10,76	1,09
Pécs	66,69	15,43	6,80	3,77	2,53	1,67	14,77	3,11

[64] *Gyáni Gábor*: Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest, Magvető, 1983. 36–37.

[65] *Katus:* i. m. 89.

[66] *Huszár Zoltán*: Lakásviszonyok a Dunagőzhajózási Társaság Pécs környéki bányatelepein a XX. század első felében. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 39. (1994) Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1995. 186.

[67] Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Főszerk. Márfi Attila. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1996. 178.

Egy lakásra 1900-ban 3,5, 1910-ben 3,4 lakó jutott. Ez utóbbi adattal Pécs az első helyet foglalta el a vizsgált városok sorában. Fiumében 4,7, Budapesten 4,6 ember élt egy lakásban. Az országos átlag 4,5 lélek volt, mely viszonylag egyenletesen oszlott el. Pécsett minden lakásban az országos átlagnál eggyel kevesebb ember élt. A lakókörülményeket elemezve tehát megállapíthatjuk, hogy legkevésbé Pécsett voltak zsúfoltak a lakások. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyáltalán ne lettek volna „túlnépes" otthonok a városban. Thirring 1908-as adatsora szerint a 8233 egyszobás lakásból 1956, a kétszobások közül pedig 23 zsúfoltnak számított, ami azt jelenti, hogy egy szobára négynél több lakó jutott. 1908-ban tehát még a legkisebb lakósűrűségű városban is a népesség 16%-a túlzsúfolt lakásokban élt.[68]

Az első helyre került Pécs a legtöbb üres lakás tekintetében is. 1900-ban a lakások 9,9%-ának nem volt lakója. Valószínűleg 1908-ra sem lett sokkal kevesebb az üres lakás Pécsett, mégis a helyi háztulajdonosok az 5. legtöbb jövedelmet (3 224 000 K) húzták a házbérjövedelmekből Budapest nélkül, megelőzve ezzel a jóval több lakással rendelkező Szegedet és Debrecent is.[69]

Az egymásnak ellentmondó két adatot magyarázhatnánk azzal, hogy Pécsett ennyivel magasabbak voltak a lakbérek. Thirring munkájában azonban erre is találunk információt, és ez nem erősíti meg ezt a feltételezést. A teljes adatsor elemzése nélkül csak néhány példát említünk.[70] Egy szoba-konyhás, szerény lakás a külvárosban, főút mellett 200 koronába került Pécsett, míg Selmecs Bélabányán 30, Kassán 250 koronát kellett fizetni ugyanezért. Egy 3 szobás, a város központjában, főút mellett álló, szerény polgári otthont legolcsóbban Miskolcon és Hódmezővásárhelyen (500 K), legdrágábban Újvidéken (1200 K) lehetett bérelni. Pécsett ezért a lakástípusért 700 koronát kértek. Végül egy modern, 6 szobás, a város központjában, de mellékút mentén fekvő lakás Zomborban 1100, Pécsett 1400, Szabadkán 3600 koronába került.[71] A szélső értékek számtani közepe nem feltétlenül egyezik meg az átlaggal, de azt biztosan állíthatjuk, hogy a pécsi lakásárak inkább a thj. városok középkategóriája alatt, mint fölötte mozogtak.

Egy másik forrás, Pintér Ferenc tanácsnoknak az 1900-as népszámlálásról készített jelentése Thirring adatainál kicsit nagyobb lakásszámok (12 637) mellett 12%-ra tette az üres lakások arányát.[72] Aligha tudjuk ma már eldönteni, melyik adat állt közelebb a valósághoz, de ez az irat végre magyarázatot ad az üres lakások nagy számának okára. Pintér ugyanis városrészenként közölte számsorait, és ebből jól látható, hogy az üres lakások 60%-a külterületeken állt. Nagy része a Mecsek lankáin és a város környékén emelt présház, nyaraló és villa lehetett, ami a táji adottságok és a szőlőművelés miatt számszerűleg is számottevő építészeti tényezőt képviselt Pécsett. A város belterületén álló 10 371

[68] A magyar városok... i. m. 34.

[69] Uo. 583. A házbérjövedelemből származó abszolút értékeknél valósabb sorrendet kaphatnánk, ha azt elosztanánk a lakások számával. Erre azonban 1908-ból nem rendelkezünk adatokkal.

[70] Pontos átlagot nem tudtunk számolni, mert az adtasor meglehetősen hiányos. Nemcsak Sopron maradt ki belőle teljesen, de a városok a legritkább esetben közölték az összes lakástípus bérleti díját.

[71] A magyar városok... i. m. 35–38.

[72] Pécs ezer éve... i. m. 180–182.

lakásból csak 483, vagyis a lakások 4,6%-a maradt bérlő nélkül, mely majdnem megegyezik a thj. városok 4,4%-os átlagával. A kiadatlan bérlakások problémája tehát Pécsett sem lehetett nagyobb a többi városénál, bár azzal a sajtó többször is foglalkozott. A *Pécsi Napló* szerint főleg a 4 szobás úri lakás típusából volt túlkínálat, melyből 200 várta üresen a lakóit.[73] Ez azonban nem befolyásolta jelentősen a lakbérjövedelmek alakulását.

Ki kell térnünk annak a vizsgálatára is, hogy néhány város, mely lakosságát és lakásai számát tekintve is nagyobb volt Pécsnél, milyen kicsiny bevételhez jutott a házbérjövedelemből. Szabadka 1 402 000 koronával a 14., Kecskemét a 17., Hódmezővásárhely pedig a 23. helyet foglalta el a városok sorában. Ez abból adódott, hogy ezekben az alföldi thj. városokban a lakások egy része valójában kicsi tanyai ház volt. Gyakran a városi lakás mellett is bírtak a lakosok egy tanyai házat, ahol általában csak nyáron tartózkodtak.

A lakások fekvését illetően alig történt változás 1890 és 1900 között: 1890-ben 88%, 1900-ban 87% helyezkedett el a földszinten, míg az emeleti lakások aránya 11% körül mozgott mindkét évben. Pécs adatai (földszinti: 93 és 90%; emeleti: 7, illetve 8%) némileg elmaradtak a többi thj. város átlagától, de tíz év alatt legalább közelebb kerültek hozzá. Nagyobb elmozdulás 1900 után következett be. A városi házak nagyságára utal, hogy 1910-ben a földszintes házak aránya már 87,8% volt. Bár Pécsett a földszinten fekvő lakások aránya nem mozdult, az emeletieké 9,1%-ra növekedett.

Az 1900–1910 közötti országos változásokról már a népszámlálás elemzői megállapították, hogy tíz év alatt igen megnövekedett a pincében vagy alagsorban lévő lakások száma. Ez nem jelentette egyértelműen a lakásviszonyok rosszabbodását, mert a modern házaknál az alagsori lakások alig különböztek földszinti társaiktól. Legkevésbé a padláslakások száma emelkedett hazánkban; ez a lakástípus gyakoribb volt Horvátországban. Jelentősen csökkent a több emeleten elhelyezkedő lakások száma, mely inkább csak a kastélyokra volt jellemző. Számottevő emelkedés 1900–1910 között az emeleti lakások esetében következett be, mégpedig a magassággal egyenes arányban. A 4. emeleten vagy annál magasabban fekvő lakások számának megkétszereződése nagyrészt a főváros építkezéseinek volt köszönhető.[74]

A népszámlálásokkor összeírták a lakások helyiségeit is.[75] Sajnos az 1890-es adatfelvétel pont az urbanizációs folyamatot leginkább jelző két helyiség: a cselédszobák és a fürdők számát nem közölte. Számuk akkor még tényleg elenyésző lehetett, de így gyarapodásukról sem alkothatunk képet.

A lakások helyiségei Pécsett 1890–1910

év			szoba	hálóf.	előSz.	konyha	kamra	cseléd.	fürdősz.
1890.	Pécs	szám	14294	58	120	7727	1840	–	–
		100-ra jut	179	0,72	1,5	97,07	23,11	–	–
	átlag Bp. nélkül		200	1,48	7,7	99,72	36,88	–	–
	hely		19.	8.	24.	25.	19.	–	–

[73] Pécsi Napló, 1900. febr. 20. 2–3.

[74] MSK. Új sorozat, 42. köt. i. m. 20.

[75] MSK. Új folyam, 3. köt. i. m. 3–5.; A magyar városok... i. m. 28–29.; és MSK. Új sorozat, 42. köt. i. m. 6–7.

év			szoba	hálóf.	előszoba	konyha	kamra	cseléd.	fürdősz.
1900.	Pécs	szám	18680	143	1242	10240	4656	648	215
		100-ra jut	155	1,18	10,27	84,71	38,52	5,36	1,77
	átlag Bp. nélkül		166	1,07	11,96	81,12	47,10	4,65	1,70
	hely		19.	11.	17.	16.	20.	7.	11.
1910.	Pécs	szám	21420	112	1385	11124	5515	738	355
		100-ra jut	154	0,81	10,02	80,48	39,90	5,33	2,56
	átlag Bp. nélkül		159	0,74	13,91	85,98	44,26	5,09	4,19
	hely		20.	10.	21.	23.	16.	10.	16.

1890-ban az egy lakásra eső helyiségek száma Pécsett a thj. városok átlaga alatt maradt, és azok sorrendjében a sereghajtók közé tartozott. Meglepő, hogy 1890–1900 között inkább visszaesés, mint fejlődés figyelhető meg mind a szobák, mind a konyhák száz lakásra jutó számát tekintve. Ezeknél a helyiségeknél az 1890-es átlagok még az 1910-es népszámlálás adatainál is magasabbak. Ha hihetünk a számoknak, akkor a jelenségre az egyetlen magyarázatot a szoba-konyhás, sőt konyha nélküli munkáslakásoknak a „polgári" lakásépítésnél is nagyobb dinamikája adhatja. Pécsett a száz lakásra jutó szobák és konyhák száma az átlagnál kevésbé csökkent. A száz lakásra jutó előszobák számának hatalmas mértékű emelkedése és a hálófülkéknek az átlagossal szembeni növekedése a lakáskultúra változásának megkésett követéséről árulkodik.

Pécs a városok sorában 1900-ra a középmezőnybe küzdötte fel magát. Ekkor a legtöbb szobát az ország nyugati városaiban — Pozsonyban, Sopronban és Győrött — számolták. Az alföldi thj. városok — Kecskemét, Szeged, Hódmezővásárhely — lakásainak alacsony szobaszáma a már említett tanyai gazdálkodás kétlakiságával van összefüggésben. A szobák nagyságát és belmagasságát Pécsett az építési szabályrendelet rögzítette.[76] A szolgálati, reprezentációs és magánszférára osztható polgári lakás egymásba nyíló szobáinak funkciója nem az építésztől, hanem a lakóktól függött. A szobák általában magasak, nagy méretűek, de nem elég világosak, bútorokkal telezsúfoltak és nehezen fűthetők voltak.[77]

Az előszobák száma a fővárosban volt a legnagyobb. Itt épült a legtöbb nagypolgári otthon, melyekhez néha két előszoba is tartozott. Az előszobák nagy száma nagyobb lakásra és jobb lakókörülményekre utal, így a legnagyobb arányban ugyanazokban a városokban fordult elő, ahol a szobák száma is magas volt. Ez alól kivétel Selmec- és Bélabánya, ahol a negyedik legkisebb szobaszámhoz a negyedik legtöbb előszoba tartozott. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a természetes világítás és szellőzés nélküli, sokajtós, csak átjárás céljára szolgáló előszobák egy része valójában a bérház tervezési hibáinak elleplezésére szolgált.

A hálófülke általában a nappalitól függönnyel elválasztott alkóv volt, ami a német biedermeier lakásideál átvételével terjedt el hazánkban. A külföldi mintát a magyar igényekhez igazító, az 1870-es évektől megjelenő hazai lakbe-

[76] BML, IV. 1418. 60. sz.

[77] *Hanák Péter*: Bevezetés. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Összeáll. és bev. Hanák Péter. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1992. 8.

rendezési művek már világos és szellős hálószobákat írtak elő. Ennek köszönhető, hogy Budapestet és Kassát kivéve 1900-tól már igen alacsony a hálófülkék száma. A bérházak lakásainak egyik legfontosabb helyiségévé az egybenyitható teremsort lezáró hálószoba lépett, végében a falhoz állított dupla házastársi ággyal.[78]

A thj. városi lakások 81%-ában volt csak konyha 1900-ban, vagyis a lakások csaknem 1/5-e olyan szoba lehetett, melyben jobb esetben tűzhely is állt. A legtöbb konyhával az ország déli területeinek alföldi városai (Pancsova, Hódmezővásárhely, Versec, Szeged, Zombor és Újvidék), míg a legkevesebbel főként Erdély és a Felvidék települései (Kolozsvár, Selmec- és Bélabánya, Debrecen, Marosvásárhely, Szatmárnémeti és Komárom) bírtak. A legtöbb kamrát a mezőgazdasági jellegű városokban építették.

A fiumei, budapesti, győri, soproni, temesvári és pozsonyi lakásokban volt a legmagasabb a cselédszobák aránya. Ebből a sorrendből azonban sem arra nem lehet következtetni, hogy ezekben a városokban lett volna a legáltalánosabb a cselédtartás, sem arra, hogy a cselédek milyen körülmények között éltek. Az előbbi megállapításhoz ismernünk kellene a cselédeknek a lakossághoz viszonyított arányát, az utóbbihoz pedig azt, hogy az egyes háztartásokban hány cselédet alkalmaztak. Csak ezután tudnánk megmondani, hogy a szolgáló személyzet hány százaléka kényszerült arra, hogy a konyhában aludjon. A cselédek életkörülményei valószínűleg sokat javultak 1900-ra. Bár olcsósága miatt már a középosztály körében is általános volt a cselédtartás, „a dualizmus első évtizedeiben külön cselédszobát főleg a nagypolgári rétegek igényeihez mért 4–8 szobás lakásokba terveztek. [...] Ugyanakkor a szerényebb, kifejezetten középosztályi új lakások zömében ekkor még hiába keresnénk a cselédszoba helyét. Századunk elejétől kezdődően azután egyre általánosabbá vált a cselédszoba betervezése a háromszobás és nagyobb lakásokba",[79] ami egyben azt is jelentette, hogy egyre kevesebb cseléd szorult a konyhai kinyitható vaságyra.

1900-ban a thj. városok lakásainak mindössze 1,7%-ában volt fürdőszoba. Ez a rendkívül alacsony érték több tényezőnek tudható be. Fürdőszobát általában azokban a lakásokban rendeztek be, ahol volt vízvezeték. A századfordulón azonban még a thj. városok közül is csak 9-ben működött vízmű.[80] Nem volt tanácsos vizes helyiséget fafödémes házban kialakítani, ahhoz nagyobb költségeket igénylő, a párát, vizet tűrő födémszerkezet kellett. A technikai feltételek mellett a 19. század végén teljesen más volt a mentalitás, és mások voltak a higiénés viszonyok is. Az emberek jó része például közfürdőkbe járt mosakodni. Bár egy fürdőszoba felszerelésének költségei eltörpültek az építkezés összegéhez képest,[81] a minden fölösleges kiadást rosszalló jómódú vidéki polgárság ekkor még luxusnak minősítette a fürdőszobát.[82] Egyedül Budapest járt messze a

[78] *Buzinkay Géza*: A középosztály lakásideálja. In: Uo. 13–26.

[79] *Gyáni:* Család... i. m. 179.

[80] A városi vízmű üzembe helyezésének éve: Budapest: 1868, Győr: 1884, Pozsony: 1886, Pécs: 1892, Sopron: 1892, Arad: 1895, Nagyvárad: 1895, Kolozsvár: 1898, Selmec- és Bélabánya: 1898. A magyar városok... i. m. 432.

[81] *Némethy József:* Építési tájékoztató. Az építési ipar gyakorlati kézikönyve. Pécs, k. n., 1902.

[82] *Gergely András*: A mindennapi élet keretei a századfordulón. Történelmi Szemle, 1971. 3–4. sz. 435.

többi város előtt. Itt már az 1870-es évek nagy bérházépítkezései idején egyre több középpolgári lakásban megjelent a fürdőszoba és a vízöblítéses WC.[83] Ez módosította a lakások alaprajzi elrendezését, mert a belső közlekedés szobasoron kívüli megoldását igényelte.[84]Bár a pécsi lakások 1900-ban az átlagnál egy kicsit kevesebb szobából álltak, ugyanakkor modernebbek és jobban felszereltek lehettek, hiszen a fürdőszobák száma az átlag körül mozgott, a konyhák és cselédszobák aránya pedig meghaladta az átlagot. A városban körülbelül minden második konyhához tartozott csak kamra, és alacsonyabb volt az előszobák száma is az átlagosnál. Azt nem tudjuk, hogy az 1928 cselédből hányan laktak cselédszobában, de ha feltételezzük, hogy a fővárosihoz hasonlóan a cselédtartó háztartások legalább 2/3-a csak egy cselédet tartott,[85] a két vagy több személyzetet foglalkoztató lakásokban pedig általában volt cselédszoba, akkor is a cselédek fele a konyhában élt Pécsett.

Tíz év alatt a legtöbb helyiség esetében a thj. városokban tapasztalható folyamatokkal ellentétes változás zajlott le Pécsett. Míg a konyhák és előszobák aránya 1900 után átlagosan növekvő, addig Pécsett csökkenő tendenciát mutatott.[86] Fordított volt a helyzet a kamráknál. Több helyet esett vissza a város a cseléd- és fürdőszobák kategóriájában is. Annak ellenére, hogy a cselédszobák aránya a thj. városokban nőtt, mialatt arányuk Pécsett alig változott, a város alig maradt el az átlagtól. Nem mondható el ugyanez a fürdőszobákról. Az átlagosnál szerényebb mértékű fürdőszoba-építés azt jelzi, hogy a pécsi polgárság számára továbbra sem a kényelmi és egészségügyi szempontok voltak a legmeghatározóbbak a lakáskultúrában. A fürdőszobák száma 1892, vagyis a tettyei vízmű átadása után kezdett növekedni. Bár 1898 után fürdőszobából is kevesebbet építettek, az összes házhoz viszonyított arányuk nem csökkent. Ez azt jelenti, hogy az építtetők részéről egyre nagyobb igény mutatkozott e helyiség iránt. A drasztikus visszaesés 1903-ban következett be, pont azután, hogy üzembe helyezték a tortyogói vízművet is. Az új vízvezeték kiépítésével javult a város vízellátása, aminek ösztönzőleg kellett volna hatnia a pécsi fogyasztókra. A vízmű felállításának költségei miatt azonban jelentékenyen felemelték a vízdíjakat, ami visszafogta a fürdőszoba-építést. Míg 1892-ben egy lakószoba után 50 krajcárt, konyhák után 1 forintot, egy fürdőszobáért pedig 10 forintot kellett egy évre fizetni, addig 1903-ban szobánként 1, konyhánként 2,50, egy angol WC-ért 1,50, egy fürdőszobáért 15 forintot számláztak.[87] A pécsi vízmű 1966 házat — és en-

[83] *Gyáni Gábor*: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940). Budapest, Új Mandátum, 1998. 114–115.

[84] Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon. Szerk. Császár László. Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ, 1995. 19.

[85] *Gyáni Gábor*: Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest, Magvető, 1983. 34.

[86] Meg kell jegyeznünk, hogy a konyhák arányának általános növekedése a felvétel hibájából is származhat, mert a tűzhellyel ellátott pitvarokat nem az előszobákhoz, hanem a konyhákhoz számolták.

[87] BML, IV. 1418. 81. és 87. sz. Az 1902-ben kiadott, az áremelést tartalmazó szabályrendeletben 5-ről 6%-ra emelték a vízvezetéki adót is, hogy az új vízvezeték terheit ne csak a magánvízvezetékkel rendelkezők, hanem a közkutakra járó fogyasztók is viseljék. Ekkor döntöttek arról is, hogy a vízbérek igazságosabb elosztása érdekében 1904-től kötelezővé teszik a házakban a vízmérők felállítását. 1908-ban Thirring adatai szerint egy m^3 víz 20 fillérbe került, önköltsége pedig 12 fillér volt. A magyar városok... i. m. 432–433.

nél valószínűleg jóval több lakást — látott el vízzel 1908-ban.[88] A fürdőszobák és a vízvezetékkel rendelkező lakások száma közötti nagy különbséghez Pécsett valószínűleg a csatornázás hiánya is hozzájárult. Összességében megállapíthatjuk, hogy a pécsi lakások színvonala 1890–1900 között átlagosan javult, 1900–1910 között pedig romlott. A thj. városok között az abszolút sorrendben Pécs 1890-ben a 19., 1900-ban a 14., 1910-ben a 17. helyet foglalta el.

Országos szinten a thj. városokkal szemben 16,3%-kal gyarapodott a szobák száma, aminek köszönhetően száz lakásra a korábbi 134 helyett 141 szoba jutott. Kelet felé haladva az országban a szobák száma csökkenő tendenciát mutatott, amiből azt a következtetést vonták le a kortársak, hogy „a lakások nagysága egyenes viszonyban van a kultúrával és a vagyonossággal".[89] Egy szobára 3,1 ember jutott az anyaországban úgyszintén, mint a társországokban. A városokban ez a szám 2,4, Pécsett pedig 2,3 fő volt. Ez mégsem jelent jobb városi lakókörülményeket, mert a zsúfolt munkáslakások és a sokszobás nagypolgári otthonok között nagy volt a szórás. A szobák számának növekedése a lakósűrűség csökkenését eredményezte országos szinten, de a városokban nem emelkedett jobban a szobák száma a népességnél. Tíz év alatt a lakások általában nagyobbak lettek hazánkban: 1900-ban 2,81, 1910-ben 2,92 helyiséget számláltak.[90]

Tanulmányunkban a pécsi épületállomány századfordulós alakulását főként mennyiségi szempontból próbáltuk meg értékelni. Ám egy tényező biztosan nem vizsgálható a statisztikai adatokból: az architektúrák művészi színvonala. Mert az építkezésekhez nemcsak pénzre, megbízókra, jó építőanyagokra és szakképzett munkásokra, hanem jól képzett és tehetséges tervezőkre: építészekre, építőmesterekre és kőművesmesterekre is szükség volt.

[88] Ha az 1966 vízvezetékkel ellátott házat beszorozzuk az egy házban található lakások átlagával (2,62), akkor azt kapjuk, hogy a századforduló környékén körülbelül 5150 lakásban volt folyóvíz Pécsett.

[89] MSK. Új sorozat, 64. köt. i. m. 21.

[90] Horvát-Szlavonországokban a házközösségi intézmény miatt nagyobbak voltak a lakások, mint Magyarországon, de a szobák lakottsága nem volt sűrűbb, mint nálunk.

Bódy Zsombor

SZOCIÁLPOLITIKA ÉS SZOCIÁLDEMOKRÁCIA MAGYARORSZÁGON AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Közismert, hogy az I. világháború idején a Szociáldemokrata Párt nem rendelkezett parlamenti képviselettel. Ugyanakkor az is ismert, hogy a háborút a kormánnyal való szembenállása ellenére nem ellenezte. Az elvi háborúellenes álláspont felfüggesztésével sajtója a háború kirobbanásakor támogatta a Monarchia politikáját, elsősorban az orosz cárizmus elleni harc szükségességével érvelve.[1] A későbbiekben — főként 1916 után — fokozatosan egyre inkább békepárti hangot ütött meg a Népszava és a különféle szakszervezeti orgánumok, anélkül azonban, hogy a szociáldemokrata vezetés bármilyen tényleges politikai cselekvésre szánta volna el magát a háború ellen. Ugyancsak ismert módon még 1918 elején is igyekeztek a spontán módon kirobbant sztrájkokat — a haditermelés érdekében — leszerelni.[2] A pártvezetés a háború első két évében láthatólag háború alatti lojális magatartása fejében remélte legfontosabb céljainak, mindenekelőtt az általános és titkos választójognak a megvalósítását a háború végén.[3] Később viszont már olyan tömegbefolyás kiépítésén fáradozott, amely lehetővé teszi, hogy vagy kormányra kerülve, vagy csupán a polgári pártokra nyomást gyakorolva érje el az általános választójog bevezetését. E stratégia sikerrel vezetett a szociáldemokrácia befolyásának fokozatos erősödéséhez, elsősorban 1917-ben és 1918-ban, úgy hogy a háború végén Budapesten a párt semmilyen más politikai erőhöz nem fogható, szervezett tömeggel rendelke-

---

[1] *Litván György:* A sajtó áthangolódása 1914 őszén. Századok 2004. 6. sz. 1462–1467.

[2] A szociáldemokraták álláspontjához l. *Hajdu Tibor:* Emlékezet és valóság. Századok 2004. 6. sz. 1444–1461.

[3] 1915 végén 11 hadfelszerelési gyár munkásai táviratoztak a képviselőháznak az általános és titkos választójog bevezetését követelve. Az erről szóló tudósítást l. Az élet és a halál demokráciája. Népszava 1915. dec. 1. 1–2. Hasonló érvelés található egy 1917 májusában a budapesti gyárak többségében átadott memorandumban: „Ennek az üzemnek a munkásai nyugodt lelkiismerettel állapítják meg azt az igazságot, hogy azokat a kötelességeket, amelyeket a háború rájuk rótt, becsülettel és hiány nélkül teljesítették az első pillanattól mindmostanáig. Tudatában voltak munkájuk nagy jelentőségének és értékének, tudták, hogy bár nem fegyverrel, hanem szerszámmal a kezükben, de mégis lövészárokban állnak, tudták, hogy minden kalapácsütésükkel a honvédelem fegyvereit kovácsolják: a hazát védik életre halálra. Ez a tudat hatványozta kötelességteljesítésüket és áldozatkészségüket. Ez a tudat tette elviselhetővé számukra mindazt a szenvedést és nélkülözést, amellyel a háború csapása őket — elsősorban őket — sújtotta. Ez a tudat — és csak ez! — bírta rá őket és valamennyi más üzem munkásait arra is, hogy tűrjék a politikai jogfosztottságnak, a választójogból való kirekesztettségnek megszégyenítő helyzetét. [...] A háború nem végződhet anélkül, hogy legelemibb, de legfontosabb állampolgári jogukat meg ne kapják attól a hazától, amelyet megmenteni és fönntartani életükkel és munkájukkal segítettek." Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), Magyarországi Szociáldemokrata Párt Titkársága (658. f.), 38. ő. e. Az üzem összes munkásai aláírású kétoldalas nyomtatvány 1917. május 2-i dátummal.

zett.[4] Az elsősorban a választójog, illetve a háború kérdése körül forgó nagy politikai küzdelem[5] árnyékában a szociálpolitika terén megvalósuló kormányzati intézkedések nagymértékben elősegítették e tömegbefolyás kialakulását. Az ipari munkásság háborúpárti vagy legalábbis a háborút nem akadályozó magatartásának biztosítását célzó kormányzati szociálpolitika — amelynek különböző lépései különböző kormányok alkotásai voltak s amelyet részben a szociáldemokraták harcoltak ki, részben pedig a kormány maga nyújtott —, tágította a szociáldemokrácia mozgásterét, és lehetőséget nyújtott tömegbefolyása növelésére. A háborús cenzúra és a gyülekezési jog korlátozása, amelyeket általában, mint a háború alatti elnyomás eszközeit szoktak emlegetni, elfedi azt a tényt, hogy más gyakorlati kérdésekben a szociáldemokraták szabadon mozoghattak, sőt a haditermelés magas szinten tartásában a kormányzat és a katonai vezetés igényelte is segítségüket. E segítség pedig egyben a szakszervezetek szerepének kiterjesztését is magával hozta. Persze nem jelenti mindez azt, hogy a kormány időnként a szociálpolitika mellett ne próbálta volna a munkásság magatartását erővel is a kívánatosnak vélt úton tartani.

Jelen írás célja nem az első világháború alatti munkásmozgalom és a vele kapcsolatos kormányzati politika történetének kronologikus bemutatása, hanem annak felvázolása, hogy a kormányzati politikának milyen eszközökkel igyekezett befolyásolni a munkástömegeket, és intézkedései miként segítették elő a szociáldemokrata szervezettség terjedését, valamint annak ábrázolása, hogy a szociálpolitikai rendelkezések által érintett különböző csoportok — kormányzat, hadvezetőség, munkaadók, szociáldemokraták — milyen álláspontot foglaltak el ezekkel kapcsolatban.

A háborús szociálpolitikának három olyan területe volt, ahol a szociáldemokraták jelentős szerepet kaptak. A munkaviszonyok rendezése és a bérkérdések egyeztetése, az élelmiszer-ellátás lebonyolítása, végül pedig, korlátozottabb mértékben, a lakás- és lakbérügyek kezelése. E három témára terjedt már ki a szociáldemokrata párt és a Szakszervezeti Tanács vezetése által 1914 novemberében a kormánynak átadott memorandum is.[6] A következőkben az e három területre vonatkozó háborús szociálpolitikát tekintjük át.[7]

***

[4] Az SzDP-nek ekkoriban — Hajdu Tibor szerint — 1 millió tagja volt. *Hajdu Tibor:* Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest, Kossuth, 1968. 151–152. Ezt a létszámot elsősorban a szakszervezetekbe való beáramlásnak köszönhette, hiszen a pártnak közvetlenül csak kevés tagja volt, a szakszervezetbe belépők viszont gyakorlatilag a pártnak is tagjai lettek és fizették a pártadót.

[5] Ennek áttekintésére lásd: *Varga Lajos:* Kormányok, pártok és választójog Magyarországon 1916–1918. Budapest, Napvilág, 2004.

[6] PIL, 658. f. 30. ő. e. A memorandumban paritásos munkaközvetítő hivatalok létesítését kérték, a szakszervezetek bevonását a munkabérek megállapításába, lakásügyi hivatalok felállítását, amelyekben a lakók, elsősorban a munkások képviselői is közreműködhetnek, végül pedig az élelmiszerek árának maximalizálást, a legfontosabb élelmiszerek rekvirálását és hatósági árusítását. A háború folyamán fokozatosan valamennyi követelésük megvalósult.

[7] Nem térünk ki sem a hadigondozás – a rokkantak és hadiözvegyek, hadiárvák ellátása –, sem a munkásbiztosítás kérdésére. A szociáldemokraták ebben is jelentős befolyással rendelkeztek, mivel a pénztárak autonóm módon működtek, a közgyűlések tagjainak felét a munkavállalók választották, és ezekre a helyekre rendszerint szociáldemokraták jutottak be, aminek nyomán a biztosítás tisztviselőkarában is sok szociáldemokrata dolgozott.

A már a háború előtt meghozott törvény (1912:LXVIII. tc.) alapján a kormányzat a háború során egyre több üzemet nyilvánított a termelés folytatására kötelezettnek. Ezeknél a vállalatoknál a munkaerőt is a gyárhoz kötötték, azaz megszűnt a szabad kilépés lehetősége, mert a munkásokat ún. személyes szolgálatra kötelezték. Később újabb törvények alapján (1914:L. tc., 1915:XIII. tc.) még további alkalmazottakat is szolgálatra köteleztek, de ezeket nem vonták katonai fegyelem alá úgy, mint a hadiszolgáltatási törvény alapján kötelezetteket. Különböző jogi keretek között 1917 elején Magyarországon összesen 644 022 munkás dolgozott a Honvédelmi Minisztérium (HM) felügyelete alatt, de ebből csak 71 862 volt behívóval az üzemekbe vezényelt katona (például korábbi önálló kisiparosok).[8]

A háború első másfél évében az egykorú szerzők egybehangzó állításai szerint nem voltak sztrájkok vagy számottevőbb munkás-nyugtalanságok.[9] Ennek feltehetőleg több oka is volt. Egyrészt a háború kezdetének gazdasági zavarai jelentősebb munkanélküliséggel jártak, ezért akik dolgoztak, azok valószínűleg munkájukat a munkanélküliséghez képest értékelték akkor is, ha a munkaviszonyok nem voltak számukra kedvezőek. Ehhez járult, hogy a munkaadók nagy befolyással bírtak alkalmazottaik felmentése vagy bevonultatása tekintetében. Egy darabig nyilván hatott még a kezdeti háborús lelkesültség is. A későbbiekben pedig a gyári munka sokak szemében bizonyára kedvezőbb alternatívának tűnt a frontszolgálathoz képest. A munkaerő megkötése, a sztrájkok és a kilépés tilalma előnyös helyzetbe hozta a munkaadókat, mivel a munkások így nem élhettek a szokásos eszközökkel a munkaviszonyok vagy a bérek megjavítása érdekében. A munkaadói szempontok szerint íródott mű csupán kevés és csak néhány kisebb üzemben előfordult visszaélést tekint bizonyítottnak, ezzel szemben a szakszervezeti tanács kiadványa szerint általános volt, hogy a cégek visszaéltek a helyzettel, amennyiben a háborús konjunktúra kibontakozásakor és az árak emelkedésével párhuzamosan nem emelték a béreket, illetve nem díjazták megfelelően a túlórákat.[10]

A szakszervezetek német és osztrák minta nyomán — arra hivatkozva, hogy a gyárak és a munkaerő különböző formában történő hadi felügyelet alá helyezése felszámolta a korábbi szabad szerződéses viszonyokat az iparban — ún. panaszbizottságok felállításával szerették volna orvosolni a helyzetet. A Vasas Szakszervezet a közös Hadügyminisztériumhoz intézett beadványában a két fél küldötteiből álló és katonatiszt által elnökölt bizottságok felállítását kér-

[8] A különböző kategóriák a következők voltak: 1) hadiszolgálatra kötelezett munkások, akik esküt tettek és katonai fegyelem alatt álltak, 2) hadiszolgálatra – azaz az üzemben való munkára – kötelezett, de nem katonai fegyelem alatt álló munkások, 3) katonának behívott, de gyárakba vezényelt szakmunkások, 4) katonai munkásosztagokba szervezett, tehát közvetlen katonai vezetés alatt álló és a legénységi keret felügyelete mellett dolgozó munkások. Utóbbi osztagokat a munkásság nagyobb fegyelmezetlenségei esetén szervezték meg egy-egy üzemben.

[9] *Szterényi József – Ladányi Jenő:* A magyar ipar a világháborúban. Budapest, Franklin, 1934. 86.; A Szakszervezeti Tanács megállapítása szerint „bérmozgalmakról nem igen lehetett beszélni." A szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1917–1922. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Budapest, k. n., 1923. 15.

[10] *Szterényi–Ladányi:* i. m. 84.; Szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1914–1916. A Magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Budapest, k. é. n. 5. A szakszervezeti mozgalom... i. m. 11.

te a munkaügyi sérelmek elbírálása és a bérkérdések rendezése céljából.[11] A Szakszervezeti Tanács és a szociáldemokrata pártvezetés a magyar kormánynál is szorgalmazta ilyen rendelet kiadását.[12] 1916 elején meg is jelent az ún. panaszbizottsági rendelet, számottevő tiltakozást váltva ki a munkaadók sorából.[13] A Gyáriparosok Országos Szövetségének lapja a rendelet megjelenésekor helytelenítette az abban foglaltakat, s a kérdésben a Népszavával is polémiát folytatott, elsősorban mégis azt hangsúlyozta — a kormányt kritizálva —, hogy a rendelet az ő megkérdezésük nélkül készült el és jelent meg német, illetve osztrák mintákat követve.[14] A Magyar Vas- és Gépgyárak Országos Egyesületének titkára, Méhely Kálmán szerint a rendelet megjelenése után első reményük az volt, hogy az majd észrevétlenül húzódik meg a Budapesti Közlönyben a sok más háborús gazdasági rendelet között és nem lesz gyakorlati hatása. Ezt a reményt azonban a szakszervezetek hamar szertefoszlatták, hiszen mindent megtettek azért, hogy a rendelet közismertté váljék.[15] 22 nagyvállalat kérte, hogy vegyék ki őket a panaszbizottságokról szóló rendelet hatály alól, és inkább szabadítsák fel munkásaikat is, mert a magas bérek mellett amúgy sem lenne gond a munkaerő-toborzással.[16] A rendelet végrehajtása eleinte nem hozott jelentős változást, mert a bizottságok jogköre korlátozott volt. A munkások és a munkaadók képviselőin túl a Kereskedelmi Minisztérium és a HM képviselőiből álló panaszbizottságok a hozzájuk érkezett panaszok nyomán egyeztetést kíséreltek meg, azonban ha ez nem sikerült, akkor nem döntöttek, hanem az ügyet felterjesztették a HM-hez. E körülményes eljárást felszámolandó, fél évvel később módosították a rendeletet, immár a panaszbizottságot ruházva fel a döntési jogkörrel.[17]

A HM ez újabb rendeletét a közös Hadügyminisztérium lelkesen üdvözölte.[18] A munkaadók képviselői többször is szóvá tették, hogy a HM beavatkozása

[11] A beadvány szövegének egy dátumozatlan példányát l. PIL, Vasas Szakszervezet (672. f.), 177. ő. e.

[12] *Nevelő Irén:* Az üzemek militarizálása és a panaszbizottságok az első világháború idején. Századok 1964. 1. sz. 64–86.

[13] 18950/1916. H. M. sz. rendelet (1916. jan. 17.). Eszerint a kötelezett munkások bérére nézve a következő elvek irányadóak: azonos munkáért azonos bért kell kapniuk a nem kötelezett munkásokkal, illetve a különféle vállalatok munkásaival; a bér megállapításánál a megélhetési viszonyokat kell figyelembe venni; mindenki lehetőleg saját szakmájában foglalkoztatandó, s ha nem, akkor is szakképzettségének megfelelő bérrel; a bér a munkások hátrányára nem változtatható meg; túlóra esetén legalább 20% pótdíj fizetendő; bérvita esetén a panaszbizottság békéltetést kísérel meg, sikertelenség esetén pedig felterjeszti az ügyet a HM-hez; a Panaszbizottság tagjait a parancsnokság, a HM, a Kereskedelmi Minisztérium, a munkaadók és a munkavállalók delegálják.

[14] Magyar Gyáripar 1916. február. (3. sz.)12.

[15] A Vasas Központi Vezetőség ülésének jegyzőkönyve (1916. febr. 19.). PIL, 672 f., 65. ő. e. A rendeletből és a Szaktanács által vele kapcsolatban készített magyarázó füzetből a Vasas Szakszervezet 600 példányt rendelt, hogy a gyári bizalmik között kiossza.

[16] *Szterényi–Ladányi:* i. m. 78.

[17] 13604/1916. H. M. rendelet (1916. júl. 19.). Ezt a módosítást is a szociáldemokraták szorgalmazták, bár velük párhuzamosan Bródy Ernő is interpellált a parlamentben a panaszbizottságok hatékonyabbá tétele érdekében. *Varga:* i. m. 32.

[18] A közös Hadügyminisztérium levele a Honvédelmi Minisztériumhoz (1916. augusztus 8.). Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL), I. 28. HM 1916. 4/a. eln. 473. dob. Eszerint nagyon helyénvaló a HM új panaszbizottsági rendelete, s jó, hogy most már a bizottságok döntenek, és egyszerűsödik az eljárás, de ezt ki kellene terjeszteni a hadiszolgálatra nem kötelezett munkásokra, valamint az állami üzemekre is a panaszbizottságok hatáskörét. Ez végül csak 1918 elején történt meg.

a munkaügyekbe katasztrofális következményekkel járt, s úgy vélték, hogy e kérdéseknek a Kereskedelmi Minisztérium kezében kellett volna maradniuk,[19] amely az ilyen ügyeket — persze egészen más keretek között — a háború előtt is intézte, és ahol a munkaadói érdekképviseleteknek nyilván régi összeköttetéseik voltak. Tény, hogy sem a közös Hadügyminisztérium, sem a HM nem volt azzal vádolható, hogy a háború folyamán munkásellenes felfogással avatkozott volna bele a munkaviszonyokba. A közös Hadügyminisztérium több alaklommal érdeklődött a HM-nél olyan magyarországi sztrájkokról vagy munkás-mozgolódásokról, amelyek tudomására jutottak (például az elkészült fegyverszállítmányokat átvevő bizottság révén). A HM ilyen esetekben vizsgálatot folytatott, és általában óvatos magatartást tartott szükségesnek, mint általában más esetekben is. Egy a Schlick-Nicholson gyárban lezajlott másfél órás sztrájk után például attól tartottak, hogy a munkások militarizálása, azaz katonai fegyelem alá vonása kontraproduktív volna, s ez volt az üzem katonai vezetőjének véleménye is. A HM a munkások katonai osztagokba való szervezését általában is megfontoltan kezelte. Kidolgozták az általános irányelveket, hogy ha szükséges, a végső esetben, miként kell végrehajtani a munkásosztagok megszervezését — amelyekben a munkások közvetlen katonai ellenőrzés alatt dolgoztak —, hangsúlyozva, hogy a parancsnok semmiképpen sem keveredhet bérvitákban a cégvezetés oldalára, a vállalatoknak pedig mindenképpen biztosítaniuk kell a katonai fegyelem alá vont munkások élelmiszerrel való ellátását.[20] A cégvezetésekkel szembeni bizalmatlanság nem volt idegen a Monarchia katonai vezető köreitől. Egy Weisz Manfréd-gyári sztrájkkal kapcsolatban például a közös Hadügyminisztérium kétkedve adta elő a gyár vezetésének azt az érvelését, hogy a szabad egyezkedésen alapuló kiegyensúlyozott munkaviszonyokat a katonai hatóságok rendeletei bontották volna meg, s az üzem kincstári kezelésbe vételét is felvetette, ami egyébként a HM számára nyilvánvalóan nem jött komolyan szóba.[21] Mindenesetre jelzi ez egyfajta „hadi szocializmus" szellemének meglétét a Monarchia katonai vezető köreiben, ami a porosz vezérkartól sem állt távol.

A katonai hatóságok sokszor mutatkoztak a polgári hatóságoknál és a munkaadóknál megértőbbnek a munkások követeléseivel kapcsolatban. Talán ez magyarázza, hogy maguk a szakszervezetek is katona elnöklését kívánták a panaszbizottságokban. Különösen munkásbarátnak mutatkozott Szurmay Sándor honvédelmi miniszter, aki 1917 októberében egy, az üzemeket végiglátogató, tábornoki vezetés alatt álló munkásjóléti bizottság felállítását javasolta, amely a különféle panaszokat kivizsgálná és az ügyekben döntene.[22] Ugyancsak

[19] Ez a vélekedés megjelenik Szterényi és Ladányi idézett munkájában, de egykorúan is megfogalmazódott. L. 21. lj.

[20] A közös Hadügyminisztérium 1916. dec. 22-én kelt levelében (HIL, I. 28. HM, 1916. 4/a. eln., 473. dob.) ugyanakkor arra is figyelmeztette a HM-et, hogy a katonai munkásosztagokat nem lehet az üzem területén kívül felhasználni.

[21] A közös Hadügyminisztérium levele a HM-hez (1916. márc. 10.). HIL, I. 28. HM, Hadfelügyeleti Bizottság 1916. 416. dob.

[22] A bizottság feladata a bérkérdéseken túl a munkabiztonsági kérdések vizsgálata, a vállalatok által nyújtott élelmiszerellátással kapcsolatos panaszok elintézése és a munkaidő szabályozása lett volna, ami összességében a sztrájkok megelőzését szolgálta volna. Ezekkel kapcsolatban végső eszközként persze a katonai erő alkalmazásával is számoltak, de ennek — szögezték le — az utolsó eszköznek kell lennie és nem szabad alkalmazni akkor, ha a munkások követelései jogosak. A honvédel-

Szurmay dolgoztatta ki azt az 1918 elején megjelent rendeletet, amely a panaszbizottságok hatáskörét az állami üzemekre (ahol gyakran kötelezett munkások is dolgoztak) és egyáltalán minden nem kötelezett munkásra is kiterjesztette. A honvédelmi miniszter e kérdésben vitába bonyolódott Szterényi József kereskedelmi miniszterrel, mert utóbbi nem helyeselte, hogy a MÁV alkalmazottaira is kiterjedjen a panaszbizottságok hatásköre, illetve hogy az állami gyárak panaszbizottságában is részt vegyen a szakszervezet küldötte, mert ez a szakszervezetek elismerését jelentette volna az állami üzemeknél is, ami ellenkezett azzal az addig érvényesített kormányzati elvvel, amely tiltotta ezekben a szervezkedést.

A katonai szervek munkásbarátsága nem csak a régi vágású Szterényihez,[23] hanem a munkaadókhoz képest is feltűnő. Szterényi és Ladányi Jenő utólagos véleménye szerint a munkásoknál a fegyelem akkor kezdett megbomlani, amikor 1917 tavaszán látták, hogy a sztrájk nem von maga után súlyosabb szankciókat. Szerintük a katonai hatóságok inkompetens beavatkozásai ébresztették a munkásokat a maguk fontosságának tudatára s ásták alá az állam tekintélyét. (Mint fentebb már írtam, a közös Hadügyminisztérium az ilyen, Csepelen a cégvezetés részéről egykorúan is megfogalmazott vádakat kétkedve fogadta.) A GyOSz lapja számos alkalommal közölt hasonló vélekedéseket. Méhely Kálmán még a háború alatt arról írt, hogy a panaszbizottsági rendelet kiadásakor nem hallgatták meg az érdekelt munkaadókat. A szakszervezeteket a rendelet a gyárak bírájává tette, ami emelte a tekintélyüket, s tagságuk azóta erős növekedésnek indult.[24] A GyOSz lapja állandóan tele volt a panaszbizottságok működését és a munkásság támadó magatartását, illetve az azzal szembeni erélytelen kormányzati fellépést kifogásoló megnyilatkozásokkal.

Nem csak azért kifogásolták a panaszbizottsági rendelet kiadását, mert az tudtuk nélkül készült el. Később úgy látták, hogy a rendelet megjelenésekor megfogalmazott tartalmi érveiket a gyakorlat igazolta, mert a bizottságok szinte mindig a munkaadó ellen döntöttek és ez a béreket az osztráknál vagy a németnél is magasabbra emelte. Ráadásul a döntéseknek a munkaadókkal szemben mindig érvényt tudtak szerezni, vélték, a munkásokkal szemben viszont nem.[25] Hasonlóan vélekedtek később is, amikor a panaszbizottságokban a legnagyobb veszélyt látták a termelésre, mert nem tudnak a munkásság ellen ítélni, mert az végrehajthatatlan.[26] A magántisztviselők panaszbizottsága kapcsán, amelyet szintén a velük való minden előzetes konzultáció és — szerintük — a működési irányelvek meghatározása nélkül állítottak fel, kifogásolták, hogy itt

mi miniszter tervezetéhez csatolt melléklet pedig egész sereg esetet sorolt fel, amikor a munkások sérelmei megalapozottak voltak. A kormány elfogadta az előterjesztést, nincs azonban nyoma annak, hogy a bizottság valóban felállt volna. Vö. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914–1918. Összeáll. Iványi Emma. Budapest, Akadémiai, 1960. 216. és 322. (Az 1917. október 19-i és október 30-i ülés jegyzőkönyve.)

[23] Az 1918. júniusi sztrájk idején Szterényi javasolta, hogy a szakszervezeti vezetőket, akiknek szerinte 9/10-e felmentett, vonultassák be. A honvédelmi miniszter ellenállásán azonban a javaslat megbukott. L. Magya minis. ertanácsi jegyzőkönyvek... i. m. 475. (1918. jún. 21.)

[24] Magyar Gyár ar 19 7. április, 8. sz. 5.

[25] Erre kor' rét éldák t is hoznak. L. uo. 1917. július, 13–14. sz. 1–2.

[26] Uo. 1918 n ius, sz. 1–2.

rendszeresen kollektív panaszokat bírálnak el, s nem is vizsgálhatják, hogy az egyes tisztviselők fizetése hogy viszonyul a megélhetési költségekhez. Az ide beadott panaszok sablonosak, gyakran a vállalaton kívül készülnek, s csupán „megszerezték" rájuk az érintett tisztviselők aláírásait. A beadványok alapján a panaszbizottságok kollektíve megjavítják a fizetést, nem vizsgálva, hogy a vállalat mit bír el. Mire vezet az ilyen agitáció — kérdik? Hiszen eddig is megvolt a drágasági pótlék, családi pótlék és a hadbavonultak segélyezése. Következményeiben magukra az alkalmazottakra nézve is veszélyes, ha a vállalatokat rideg szembenállásra kényszerítik. Ha a vállalatokat racionalizálásra szorítják, sok olyan tisztviselőt elküldhetnek, akire nincs feltétlenül szükség.[27]

A panaszbizottságok működésével szembeni munkaadói kritikát mutatja az a javaslat, amelyet a GyOSz kebelében 1917. szeptember 12-én e kérdésben tartott tanácskozás fogalmazott meg. Itt munkaadói szempontból szükségesnek tartották, hogy egy panaszbizottsági döntés után ne lehessen bizonyos ideig újabb panasszal élni.[28] Más alkalommal a panaszbizottságok összetételét kifogásolják, mert két tag az érdekeltségekből – munkaadó, munkavállaló – és három a minisztériumokból vesz részt a döntésben. Utóbbiak pártatlan döntőbírónak képzelik magukat, vélték, pedig csak tudatlanok, nem számolnak a termelési költségekkel, a béremelés hatásaival, s végeredményben milliókról döntenek ötletszerűen.[29]

Az 1918. márciusi sztrájkok is határozott kritikát váltottak ki a GyOSz részéről. Úgy vélték, a nyolcórai munkaidő ügyében a munkások azért nem fordultak a panaszbizottsághoz, mert attól tartottak, hogy azt még az sem ítélné meg. Megpróbálták tehát a maguk erejéből elérni és csak azért nem sikerült, vélték a GyOSz lapjában, mert a munkaadók a maguk szervezett erejét állították szembe, s így a kérdés – helyesen – a nemzeti termelés javára dőlt el.[30] Az 1918. márciusi nagy összeütközés történetére a következő számban is kitértek.[31] Méhely Kálmán beszámolója szerint az „esztergályosok szaktestülete, a háborús ipari konjunktúra e kegyeltjei, hatalmi és anyagi helyzetük öntudatának túltengésében" a szakszervezet vezetését figyelmen kívül hagyva március 4-én bejelentették, hogy másnaptól nyolc munkaóra után leállnak. Március 5-én délután 4-kor az esztergályosok csakugyan kivonultak és magukkal ragadták a többieket is. A gyárigazgatóságokat félretolták, autonóm módon kezdtek diszponálni a műhelyrend és a gyári fogyasztási szövetkezetek felett. A legális vasas vezetőség meghátrált, s az összbizalmi ülésen elfogadták a nyolcórai munkaidőt. A katonai hatóságok teljesen képtelenek voltak a rendet helyreállítani. „A munkások, különösen az utolsó esztendő folyamán, amikor politikai eszközként felhasználtatván kormánytámogatással a teljes szabadossághoz lettek szoktatva", kezdtek a legnagyobb fegyelmezetlenséggel viselkedni.[32] Méhely szerint

[27] Uo. 1918. augusztus, 15–16. sz. 3–4.
[28] Uo. 1918. szeptember, 18. sz. 8.
[29] Uo. 1918. október, 20. sz. 1–2.
[30] Uo. 1918. március, 6. sz. 1–2.
[31] Uo. 1918. április, 7. sz. 3–4.
[32] Méhely itt a Tisza kormány bukása után a szociáldemokráciával szemben érvényesülő új kormánypolitikára utal.

„mihamarabb a 6, majd 4 végül a munkanélküli munkanap fertőjébe való süllyedés" fog következni. Budapest 80 ezer vasmunkása az egész országot a bolsevizmusba vitte volna. A gyárak nem tehettek mást, katonai lekötöttségüket felszakítva március 8-án reggel kizártak mintegy 60 ezer munkást. Ez a munkásságot visszatérítette a vasasok központi vezetőségéhez, akiket béketárgyalásokra kértek fel. Még az esztergályosok is belátták, hogy a megegyezés szükséges. Megállapodtak abban, hogy az ügyeket ettől kezdve kollektív szerződéssel szabályozzák, paritásos munkaközvetítő szervezetet állítanak fel, amely paritásos mukabérstatisztikát is összeállít és döntőbíróság is lesz. Március 15-én reggel ismét elindultak a gyárak, ám sok üzemben a munkásoknak alig a fele jelentkezett, mert, vélekedett Méhely, a magas bérekből és az olcsó hitelekből egyelőre megtakarításaik vannak. De egy héttel sem látnak előre, és nem hallgatnak a szakszervezeti vezetésre. Méhely szerint mivel a háborúban a vasas szakszervezet tagsága 20 ezerről 80 ezerre nőtt, ennek jól működő irányításra lenne szüksége, különben az egész szakszervezeti eszme összeomlik. Megjegyzem, hogy egyébként a GyOSz-nak a Szociáldemokrata Párthoz való hozzáállása távolról sem volt azonos a panaszbizottsági ügyek körül zajló munkásmozgalmakhoz való itt jellemzett hozzáállásával.[33]

A GyOSz lapjánál jóval munkásellenesebb hangot ütöttek meg annak a zártkörű tanácskozásnak a résztvevői, amely a vas-, és gépgyárakban mutatkozó termeléscsökkenés okait kutatta. A közös Hadügyminisztériumban tartott összejövetelen a vas- és gépipar osztrák és magyar képviselői három okát látták

[33] Tévedés lenne, ha a GyOSz és a párt viszonyának tekintetében csupán a panaszbizottságok és a munkásság magatartása alapján itt megfogalmazott kritikákból indulnánk ki. A Magyar Gyáriparban a háború alatt a fentiekkel párhuzamosan fut a megnyilatkozások egy másik vonulata, amely partnerként tekint a Szociáldemokrata Pártra, sőt az ipar – munkások és munkaadók – érdekközösségét hangsúlyozza a mezőgazdasági érdekcsoportokkal és az ő érdekeiket kiszolgáló kormánnyal szemben. A kormány agrárius elkötelezettségéről l. Magyar Gyáripar 1915. február. (8. sz.) 3. A választójog korlátozottságának szerintük az volt az oka, hogy a kormányzat és az agráriusok a „joghoz juttatott ipari munkásságnak az ipari tőkével való szövetkezésétől tartottak." L. uo. 1915. december. (24. sz.) 2–3. A GyOSz magát ugyanúgy hatalmon kívüliként pozicionálja, mint a munkásokat. Őket az 1901-es összeférhetetlenségi törvény zárja ki a parlamentből, a munkásságot pedig a korlátozó választójog. L. uo. 1917. február. (3. sz.) 1–2., 1917. június. (11. sz.) 2. és 10., 1918. március. (6. sz.) 11–12. A GyOSz, szükségesnek tartva az ipari érdekeltségek megfelelő parlamenti képviseletét, nem csak az összeférhetetlenségi törvény módosítását követelte, hanem a munkásság választójogát is. L. uo. 1916. október. (20. sz.) 2–3. Itt a közélelmezés példájával indokolták, miért kell munkásoknak és munkaadóknak egyaránt bekerülniük a parlamentbe. Sőt a városi társadalmi csoportoknak – megint csak munkásoknak és munkaadóknak – egy, az agrárius blokkal szembenálló egységes politikai blokkba való tömörülését is felvetették. L. uo. 1916. július. (14–15. sz.) 1–2. 1918 elején azt hangsúlyozták, hogy a munkások és munkaadók útja sokszor egymás mellett fut a politikában, s úgy vélték, hogy az új választójog alapján megválasztott parlamentben támaszai lesznek egymásnak. Ifj. Chorin Ferenc ugyanakkor azt javasolta, hogy kezdjék el felmérni, mely kerületekben nyílna lehetőség „iparos képviselőjelöltek" számára. L. uo. 1918. február. (4. sz.) 1–2. Méhelynek az 1918. márciusi események kapcsán fent idézett beszámolójából – a szakszervezet jól működő vezetéséért való aggodalmából – is kitetszik egyébként, hogy a gyáriparosok készek voltak arra, sőt előnyösnek találták, hogy tárgyaljanak és megegyezzenek a szociáldemokrata vezetőkkel. A problémát az jelentette, ha a munkás tömegek a mozgalom vezetésétől függetlenedve léptek fel. A GyOSz együttműködési készségére nem érkezett érdemi válasz, amit keserűen konstatálták. A bolsevik forradalom után pedig aggódni kezdtek, hogy a szociáldemokrata vezetők nem fogják tudni útját állni hasonló fordulatnak Magyarországon sem. L. uo. 1918. február. (2–3. sz.) 2–3.

a termelés csökkenésének: kevés a munkás, csökken a munkások teljesítőképessége, hiányzik a munkások akarata a termelésre. Valójában részleteiben csupán az utóbbiról beszéltek, sőt akadt hozzászóló, aki a második okot egyenesen tagadta. Általában úgy látták, a gyárvezetőségek tekintélye a katonai parancsnokok mellett elhalványult, a katonai parancsnokok viszont hagyják magukat befolyásoltatni, s attól félnek, hogy a szigorú fellépést felülről nem látnák szívesen. Helyre kellene tehát állítani a gyárvezetőségek tekintélyét, hiszen a munkások szinte valamennyien népfelkelők és defetisták, sőt szabotáló csürhe. Az államnak keményebben kellene fellépnie, példát kellene statuálnia.[34]

Ugyancsak a gyárvezetőségek tekintélyének katonai parancsnok általi lerombolását panaszolta Szterényi és Ladányi későbbi műve is.[35]

A kormányzat részéről időnként készültek is tervek kemény fellépésre, ezek azonban sohasem valósultak meg. Éppen az 1918. márciusi összeütközés alkalmával a kormány döntése alapján a Belügyminisztérium (BM) iránymutatásával előkészületeket tettek a rögtönítélő bíráskodás bevezetésére egy sor bűnügy (lázadás, gyilkosság, halált okozó közveszély okozása, hűtlenség, rablás, gyújtogatás, vízáradás okozása, vasúton, hajón, távírdában és távbeszélőn elkövetett közveszélyt okozó cselekmény) tárgyában. Ezek elkövetőit, ha polgári személyek is, statáriális úton halálra ítélték volna. A BM értelmezésében a rögtönítélő bíráskodás valójában statáriumot jelentett, aminek hatékonyságához szükségesnek tartották az egyesületi élet felfüggesztését, vendéglátóhelyek esetleges bezárását, a vasúti- és autóközlekedés megtiltását (illetve külön engedélyhez kötését), a távirat- és telefonforgalom tiltását (csak a hivatalos közeg jelenlétében lett volna lehetséges táviratot feladni vagy magán-telefonbeszélgetést folytatni). Számoltak — nyilván a nemzetiségi vidékeken — templomok bezárásának szükségességével is. Tiltották volna a fegyverkereskedést is, a fegyverviselési engedélyeket pedig felülvizsgálandónak tartották. A BM-nek az az elképzelése, amely a nyomdák bezárását irányozta elő, az Igazságügy Minisztérium tiltakozását váltotta ki. A BM elismerte, hogy ennek a rendelkezésnek nem volna törvényes alapja, és Budapesten helyes is volna néhány kivételt tenni. Ám a korlátozásokat mégis szükségesnek ítélte, mert ezek hiányában röpcédulák megjelenésétől tartott. Az igazi cél tulajdonképpen a napi sajtó felszámolása volt, amit a minisztérium szerint a cenzúra nem kellő hatékonysága indokolt. Az érintett minisztériumok letárgyalták, hogy melyik közigazgatási hatóságnak mi lesz a feladata a rögtönítélő bíráskodás bevezetése kapcsán, s a bejelentéshez szükséges falragaszok is elkészültek.[36] Hasonló kemény fellépés gondolata a munkásmegmozdulások következő hulláma idején is felmerült. Az 1918. júniusi tömegsztrájk idején az összes érintett hatóságok (kereskedelmi, honvédelmi és igazságügyi minisztérium, Miniszterelnökség, főügyészség, katonai ügyészség, rendőrkapitányság) kiküldötteinek részvételével összeülő bizottság,

[34] Az összejövetel jegyzőkönyvét l. PIL, 672. f., 212. ő. e.

[35] *Szterényi–Ladányi:* i. m. 165.

[36] A statáriumot a törvényszékek elnökeinek kellett volna kihirdetniük. Az előkészületekről l. Magyar Országos Levéltár (MOL), Igazságügyi Minisztérium, Elnöki bizalmas iratok (K 578), 94. dob. Ig. min. 1918–Bi–143. A statáriumra vonatkozó kormánydöntést l. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek... i. m. 413–414. (1918. márc. 7.)

amelynek feladata a helyzet kezelése volt, a teljes szociáldemokrata szakszervezeti és pártvezetés letartóztatását javasolta.[37] Nemigen tudták, miképpen vessenek véget a kialakult tömegsztrájknak. A sztrájk gondolatát tovább terjesztőket a rendőrség igyekezett letartóztatni. Cseppeket kanalaztak ki ezzel a tengerből.[38]

A keményebb fellépés e tervezgetéseiből nem vált valóra semmi. Bár ilyen ötletek felmerültek, és az apparátus végrehajtásukat is előkészítette, a politikai döntéshozók mindvégig a munkásokkal, illetve a szociáldemokratákkal szembeni integratív politikát részesítették előnyben és szem előtt tartották az erő alkalmazásának esetleges kontraproduktív hatásait. Hasonló módon jártak el, mint az üzemekben az illetékes katonai szervek, amelyek, mint említettem, a munkásosztagok szervezését, vagy a munkásokkal szembeni más katonai fellépést csak végső esetben és csak nagyon körültekintő módon tartottak elképzelhetőnek. Ennek az integratív politikának az árát nyilvánvalóan a munkaadók fizették meg; innen eredtek állandó panaszaik mellőzésük és érdekeik elhanyagolása miatt.[39]

A döntési jogkörrel felruházott panaszbizottságok működése valóban jelentősen megváltoztatta a munkaügyi erőviszonyokat. A már hivatkozott Méhely Kálmán, a Magyar Vas-, és Gépgyárak Egyesületének titkára így jellemezte ezt: „Hiszen csak el kell gondolni, mit jelent az, ha az a szakszervezeti titkár, akit azelőtt esetleg valamely gyár környékéről is huligánokkal űztek el, a panaszbizottsági rendelet által a gyár fölé rendelt legfelső döntő bíró gyanánt, tárt kapukon át, az ily büszke gyárosnak szinte saját négylovas hintóján vonul a gyártelepre, hogy legintimebb könyveinek betekintése és a lenézett munkásaival szembesítve vádlottként való kihallgatása után fölötte ítélkezzen. Nincs az a lendületes vezércikk, lángszavú agitáció, amely ennek propagatív hatásával mérkőzhetnék."[40] A rendelet keltette hatás jóval későbbi visszaemlékezésben is nyomot hagyott: „Az volt a benyomásunk — írta visszaemlékezéseiben egy mérnök, aki számos panaszbizottság elé került ügyben vett részt —, hogy felsőbb körök is megelégelték a gyárvezetőségek kapzsiságát és a dolgozók jogos követeléseinek" érvényt lehet szerezni a gyárvezetőségekkel szemben, amelyek „nem akartak az üzemi tisztviselőknek megfelelő megélhetést szolgáltatni".[41]

[37] A szakszervezeti vezetők letartóztatásáról a kormány döntött is, majd ezt mégsem hajtották végre. L. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek... i. m. 474. (1918. jún. 21.)

[38] Az 1918. júniusi tömegsztrájk kirobbanásáról és lefolyásáról szóló ügyészségi és a rendőrségi jelentéseket, valamint a különböző hatóságok delegáltjaiból összeálló bizottság üléseinek jegyzőkönyveit l. MOL, K 578, 94. dob. Ig. min. 1918–Bi–488.

[39] Világosan meg is fogalmazták ezt a panaszbizottságok kapcsán, rámutatva, hogy a háborús körülmények között néha engedniük kell akkor is, ha szerződés és az igazság a gyárosok mellett volna. Magyar Gyáripar 1916. augusztus. (13. sz.) 2. Mellőzöttségükre más panasz: Magyar Gyáripar 1917. szeptember. (13–14. sz.) 2. A kormány egy sor szociális reformot tervez — írták — és mindent megtárgyal a szociáldemokrata vezetőkkel, de a gyáripar képviselőit kihagyják az előkészítésből. A GyOSznak ezt a panaszát már az Esterházy-kormánnyal kapcsolatban fogalmazták meg, amely kormány partnernek tekintette a szociáldemokratákat. Esterházy Móric az MSzDP Conti utcai központjában is bemutatkozó látogatást tett mint miniszterelnök, és államtitkári helyeket ajánlott a szociáldemokrata vezetőknek, akik ezt ugyan nem fogadták el, de a kormányra ekkor bizakodva tekintettek. L. *Varga:* i. m.

[40] *Méhely Kálmán:* A munkásügyi Panaszbizottságokról. Munkásügyi Szemle 1917. április 25. (7–8. sz.) 204.

[41] PIL, Személyi gyűjtemények, Visszaemlékezések (867. f.), 1/b–144.

A panaszbizottsági rendelet kiadása utáni időben a szakszervezetek taglétszáma valóban gyarapodásnak indult. A háború kezdetén az addigi létszám jelentősen csökkent, részben a katonai behívások folytán, részben mert a munkások egy része elhagyta a szakszervezeteket. 1916-tól azonban újra növekedésnek indult a taglétszám, s ez hamarosan rohamossá vált. A Vasas Szakszervezet tagsága az 1916 végi 20 695-ről 80 934-re nőtt 1917 folyamán, amit a szakszervezet maga is a „májusi események" (Tisza bukása és a szociáldemokratákra partnerként tekintő Esterházy-kormány megalakulása) és a panaszbizottsági rendelet hatásának tudtak be.[42]

A munkásságra vonatkozó rendelkezések sorából nemcsak a panaszbizottsági rendeletek köthetők a Tisza kormányhoz. A lakásügyekbe való kormányzati beavatkozás, amely már 1914 augusztusában elkezdődött, szintén fontos eleme volt a kormány háborús szociálpolitikájának. Először a hadbavonultak kaptak fizetési moratóriumot — már az 1914. augusztusi házbérnegyedre is —, majd ennek nyomán fokozatosan kiterjedt a lakásügyre vonatkozó jogi szabályozás. Mivel nem lehetett megengedni, hogy a bevonultak miatt elszenvedett veszteséget a háziurak az otthon maradt bérlőkön próbálják meg behozni, ezért 1916-ban rendeleti úton általában is korlátozták a lakbérek emelését és a felmondásokat is.[43] E rendelkezéseket szociáldemokrata oldalról is méltányolták, s a lakásrendeletet minősítették az egyetlen tisztességes háborús rendeletnek.[44]

A közellátás kérdése is azok közé tartozott, amelyek megfelelő kezelése révén már a Tisza-kormány is igyekezett biztosítani a munkásság lojális magatartását. Az 1915-ös tapasztalatokon okulva, amikor is a legfontosabb közélelmezési cikkek esetében nem tudták pontosan áttekinteni a szükségleteket és az elfogyasztott mennyiségeket, mert a törvényhatóságokon kívül számos más intézmény — többek között nagyvállalatok — is jogot kapott élelmiszer felvásárlására, 1916-ban eredetileg kizárólag a törvényhatóságokon keresztül próbálták meg a lakosság szervezett ellátását megoldani.[45] 1916 nyarán azonban a

[42] A Vasas szakszervezet elnöksége által a Vasas Központi Vezetőségnek készített kivonatos évi jelentés. PIL, 672. f., 96. ő. e.

[43] A háborús lakáspolitikára l. *Borsos Endre:* A magyar lakásügy a háború kezdetétől. Budapest, Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium, 1929.; *Bódy Zsombor:* Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. Századvég 2004. 4. sz. 27–57.

[44] Propper Sándor kijelentése a szakszervezeti kongresszuson (1917. aug. 19.). PIL, A magyarországi szakszervezetek VII. kongresszusának jegyzőkönyve (761. f.), Magyarországi Szakszervezeti Tanács, 7. ő. e.

[45] A rendelet szerint mindenki csak saját törvényhatósága területén vásárolhatott gabonát és természetesen csak meghatározott mennyiségben. Sokan úgy vélték, hogy ez hátrányos a fővárosra nézve, hiszen ott nem termett gabonaféle. Budapest teljes ellátását a Haditermény Rt-n és a fővárosi liszthivatalon keresztül — utóbbi más alapélelmiszerek jegyre történő kiosztását is bonyolította — kívánták megoldani. Thirring Gusztáv, a liszthivatal vezetője elvileg helyesnek tartotta ezt a rendszert — szemben a Népszavával, de a Magyar Gyáripar gyakran hangoztatott nézetével is (Magyar Gyáripar 1916. szeptember. (14–15. sz.) 1–2. és 7–8., október. (16–17.) sz. 3.) — és csupán azt kifogásolta, hogy az egységes elosztást maga a kormány is megbontja, amikor engedélyt ad minisztériumoknak és nagyvállalatoknak arra, hogy saját személyzetükről maguk gondoskodjanak. L. Thirring Gusztáv jelentése a fővárosi tanácsnak (1916. ápr. 3.). Budapest Főváros Levéltára (BFL), Fővárosi Tanács Ügyosztályai (IV. 1. '07), B 3550. dob.

kormány mégis jogot adott a nagy ipari vállalatoknak arra, hogy ha nem is közvetlenül vidéken, de az élelmiszerelosztást kézben tartó Haditermény Rt-n keresztül élelmiszert vásároljanak. Az oka ennek éppen az volt, hogy a vállalatok az élelmiszerellátás biztosításával hatékonyan tudták munkásaik lojalitását biztosítani. Hiszen a főváros által kiosztott jegyre — a mennyiségek csekély volta mellett is — gyakran csak igen rossz minőségű árut kaphattak a munkások a boltokban. A feketepiaci beszerzés pedig természetesen jóval a limitált ár felett volt csak lehetséges. Ha tehát egy vállalat a főváros által kiosztott jegyek ellenében jó minőségben és az utánjárás terhétől mentesen juttatott élelmiszert dolgozóinak, annak nagy jelentősége volt a munkások életszínvonala és az üzemhez való viszonya tekintetében.[46] Adott esetben azonban további problémát jelenthetett, hogy a vállalat — például Csepelen — miként ossza szét munkásai között az élelmiszereket. E kérdés megoldásába bevonták az Általános Fogyasztási Szövetkezetet (ÁFSz).[47] E vállalatot nyomdász szakszervezetisek alakították még 1904-ben, eredetileg tehát magánvállalat volt, de 1908-tól már élvezte a Szaktanács támogatását. Ekkortól a nagy szakszervezetek is jelen voltak a cégben, vezetőiket delegálták az igazgatótanácsba, s szakszervezeti agitációval is támogatták a vállalatot. 1914-ben már jelentős fővárosi és környékbeli kiskereskedelmi hálózatot birtokolt az ÁFSz és egyre nagyobb mértékben saját termékekkel látta el vevőit.[48] Az ÁFSz részvételét a közellátás lebonyolításában a kormány is szükségesnek látta. Tisza a következő érveléssel tartotta ezt elkerülhetetlennek: „A csepeli élelmezési viszonyokra vonatkozólag még október 30-án hozzám intézett szíves soraidra megjegyzem, hogy a gyár munkásainak szétszórt s részben a gyártól távol levő elhelyezése folytán lehetetlen élelmezésüket magából a gyárból központilag kezelni. Ha nem akarjuk, hogy az egész élelmezési gondoskodás papíroson maradjon, vagy felesleges időtöltéssel és költséggel járjon a munkásokra, vagy családtagjaikra nézve, okvetlenül olyan szervre kell az élelmiszer kiosztását ruházni, amely mindazon a helyeken, ahol a gyár munkásai laknak, ezeknek lehetőleg közelében decentralizált helyiségekkel rendelkezik, úgyhogy a

[46] Ennek jelentőségével érvelt Tisza 1916 októberében, amikor lehetővé kívánta tenni, hogy a vállalatok az addigiak mellett újabb élelmiszerekkel és tüzelővel is ellássák munkásaikat. L. Tisza levele Sándor János belügyminiszternek (1916. okt. 14.). Közli: Gróf Tisza István összes munkái. I–VI. köt. Budapest, Franklin, 1923–1937. (A továbbiakban: TIÖM.) V. köt. 1724/a sz.

[47] Ilyen jellegű szövetkezetek először Angliában alakultak a 19. század közepén. Bár léteztek középosztályi fogyasztási szövetkezetek is, ezek jellemzően mégis a munkásmozgalomhoz kapcsolódva jöttek létre racionális kalkuláción nyugvó, de egyfajta munkásmozgalmi ethosszal áthatott fogyasztóvédelmi önszerveződésként. Ehhez bővebben l. *Michael Prinz:* Brot und Dividende. Konsumvereine in Deutschland und England vor 1914. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

[48] A szakszervezetek támogatása nyomán a taglétszám látványos fejlődésnek indult: míg 1908-ban az ÁFSz-nek 5 ezer tagja volt, addig 1914-ben már 25 ezer. A szövetkezet 1909-ben a tagok vásárlásai után már vásárlási visszatérítést is tudott fizetni. Szaporodott a fiókok száma — a háború előestéjén már 30 volt ezekből — , teherautókat szereztek be az áruszállításra, vegyi üzemet állítottak fel, amely háztartási vegyi árut, cipőkrémet, tisztítószereket gyártott, de volt húsüzemük, valamint szén- és tűzifatelepük is. Az ÁFSz történetéhez l. *Soós Gyula:* Húsz esztendő. Az Általános Fogyasztási Szövetkezet fönnállásának 20 éves története. Budapest, Általános Fogyasztási Szövetkezet, 1924.; Szövetkezeti Értesítő 1910. jan. 15. (1. sz.) 1–2. Az 1914-es állapotokra: uo. 1914. július 23. (27. sz.) 6., július 30. (28. sz.) 1. és szeptember 20. (35. sz.) 7.

munkások feleségei lakóhelyükhöz közel szerezhessék meg a részükre biztosított élelmiszert.

Ilyen szervezet gyanánt tudomásom szerint csakis az Általános Fogyasztási Szövetkezet jelentkezik, s az a körülmény, hogy e szövetkezet igénybevétele annak s az élén álló szocialista munkásoknak pozícióját erősíti, a mai komoly időkben nem tarthat vissza emez egyetlen hatékony eszköz igénybevételétől. Különben is, ha a gyár helyesen fogja fel a dolgot s a szövetkezettel érintkezésbe lépve, az általa beszerzett élelmiszereket a szövetkezet útján ugyan, de olyan módon juttatja munkásai rendelkezésére, hogy azok nem mint a szövetkezet tagjai, hanem mint a gyár munkásai kapják a kedvezményt s tudják, hogy azt a gyárnak köszönhetik, meglehetősen paralizálni lehet a fentemlített hátrányokat. Hiszen célszerű szervezés mellett csak azok a munkások kapják meg ez árukat, akik igazolni tudják, hogy a gyárban dolgoznak és megkapják akár tagjai a szövetkezetnek, akár nem."[49] Az ÁFSz egyébként nem csak az élelmiszerek kiosztásában kapott szerepet. A kormány meghívta a Haditermény Rt-be is, amelynek vezetésében Erdélyi Mór, a szövetkezet eredetileg nyomdász vezetője képviselte a szövetkezetet.

Tisza egyébként máskor is nagy figyelmet fordított a munkások élelmezésének és életviszonyainak részletkérdéseire is. A kolbász ára épp úgy foglalkoztatta, mint a munkásokat Csepelre szállító egyetlen villamosjárat sűrűsége.[50] 1916 őszén — úgy tűnik, a szociáldemokraták és a GyOSz egybehangzó követelésére — állította fel a Tisza-kormány a Közélelmezési Hivatalt.[51] Ez a szerv működése megkezdésétől, 1917 januárjától alapelvnek tekintette, hogy a munkásoknak mindig meg kell kapniuk a hivatalos fejadagokat a különféle élelmiszerekből, akkor is, ha a főváros nem tudja lakosainak ezt biztosítani.[52] Ekkortól a kormányzat hivatalosan is támogatta a nagy üzemek saját élelmiszerellátó tevékenységét (gyári konyhakertek, sertéshizlalás stb.).[53]

[49] Tisza levele Sándornak (1916. dec. 3.). TIÖM, VI. köt. 1821. sz.

[50] Amikor Vargha Gyula államtitkártól, a Statisztikai Hivatal korábbi igazgatójától kimutatásokat kapott egy átlagos ötfős munkáscsalád heti fogyasztásáról, feltűnt Tiszának, hogy ugyan annak az árú mennyiségnek a beszerzése egy ideig többe került az ÁFSZ-nél, mint a vásárcsarnoki árakkal számolva, majd 1915 júliusától az ÁFSz vált olcsóbbá. A változás okait keresve kiszámolta, hogy az egyheti teljes kiadás összegében mutatkozó különbség öthatod részben a kolbász árának csökkenésére vezethető vissza, ezért kérte Varghát, állapítsa meg, miként tudja a szövetkezet ennyire olcsón adni a kolbászt. L. Tisza levele Varghának (1916. okt. 8.). TIÖM, V. köt. 1718/a sz. Ugyanekkor a csepeli közlekedési viszonyok megjavítását is szükségesnek tartotta. A szigetre bevezető egyetlen villamosvonal műszakváltások idején túlzsúfolt volt. Tisza szerint méltányos volna, ha a villamosvasút-társaság a munkáslétszám növekedéséből adódó nyereségtöbbletéből sűrítené a járatot. L. uo. 379–380.

[51] A GyOSz választmánya „élelmezési diktatúra" bevezetését javasolta, mert túl sok szerv, egymás hatáskörébe ütközve kezeli a közellátás kérdését. Magyar Gyáripar 1916. szeptember. (18. sz.) 2. Ugyan ekkor a Népszava is „élelmezési diktatúrát" követelt.

[52] Magyar Gyáripar 1917. január. (1. sz.) 3. Az Országos Közélelmezési Hivatal elnöke első körrendeletében megállapította, hogy a munkások ellátása előbbre való, mint a lakosságé. A fejadagokat a munkásoknak akkor is meg kell kapniuk, ha a törvényhatóság egyébként csökkenteni kénytelen azokat. A munkások ellátását tehát a többiekétől külön kell megszervezni, s legegyszerűbb, ha az élelmiszert a munkaadó üzemek rendelkezésére bocsátják, amelyeknek viszont e célból áruraktárakat kell létesíteniük.

[53] Uo. 1917. március. (6. sz.) 8.

Szintén még a Tisza-kormány hozta létre a hatósági munkaközvetítést. Az 1916:XVI. tc. felhatalmazta a Kereskedelmi Minisztériumot, hogy a városokat munkaközvetítő hivatal szervezésére kötelezze. Az egyes hivatalok területi illetékességét a miniszter határozhatta meg és az jóval túlterjedhetett az adott város határán. A hivatalokba a munkaadók és a munkások azonos számú képviselőt delegáltak. Budapesten, Temesváron, Pozsonyban és Szegeden 1917-ben, a következő évben még 12 nagyobb városban állt fel ilyen szervezet.[54]

A Tisza–Esterházy kormányváltással még inkább kiterjedt az a politika, amely a fent leírt módon — a közellátáson, a lakásügyön és a panaszbizottságok révén — igyekezett a munkásság lojalitását biztosítani. A változást a szakszervezetek is érzékelték, de így látta a másik oldal is.[55] A megváltozott politikát jelzi, hogy az új kormány elengedte a Vasas szakszervezet 40 ezer koronás tartozását, amelynek megfizetésére pedig már kúriai ítélet is kötelezte a szakszervezetet.[56] A kormány emellett nemcsak államtitkári helyekkel kínálta meg a szociáldemokratákat, melyeket ők nem fogadtak el, hanem számos testületben biztosított helyet számukra.

Ilyenek voltak például a lakbérbizottságok, amlyeket 1917 őszén szerveztek meg. Ekkor ugyanis Ferenczi Imrének, a főváros szociálpolitikai osztálya vezetőjének javaslatára, a kormány rendeletben kötelezte a törvényhatóságokat lakáshivatal felállítására.[57] A lakáshivatalok feladata lett, hogy az üresen álló vagy irodának, raktárnak használta lakásokat lefoglalja és az igénylőknek kiossza. Bérlőváltás, lakáscsere ettől kezdve csak a lakáshivatalok jóváhagyásával történt, nekik kellett elbírálniuk az igények jogosságát. A lakáshivatalok kebelében ún. lakbérbizottságokat is szerveztek, amelyeknek a vitás esetekben

[54] Uo. 14. A cikk ismerteti a Kereskedelmi Minisztérium rendeletét a hatósági munkaközvetítők és a paritásos bizottságok felállításáról. A hatósági munkaközvetítés 1918-ban 33 742 főt helyezett el. L. *Szterényi–Ladányi:* i. m. 79.

[55] Utólag visszatekintve Szterényi és Ladányi is úgy látta, hogy a nagyobb fegyelmezetlenségek, sztrájkok 1917 tavaszán, Tisza bukása idején kezdődtek. L. *Szterényi–Ladányi:* i. m. 86.

[56] Ez a tartozás úgy keletkezett, hogy még Wekerle második miniszterelnöksége idején a kormány felfüggesztette a Vasas Szakszervezet működését, egyúttal — paradox módon — átvette a szakszervezettől a vasas munkanélküliek segélyezését, s megállapodott a felfüggesztett szakszervezet vezetésével, hogy később, ha majd újra működhetnek, visszafizetik a segélyezésre fordított összeget. A kormánynak az adósság elengedéséről szóló döntését l. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek... i. m. 267. (1917. júl. 27.) Az elveszített perről tudósít a Vasas Központi Vezetőség ülésének jegyzőkönyve (1917. febr. 19.). PIL, 672. f., 65. ő. e. Meg kell jegyeznünk, hogy az összeg kifizetése nem okozott volna gondot a szakszervezetnek, hiszen ekkoriban — mint a vezetőség üléseinek jegyzőkönyveiből kiderül — vidéki csoportjaik számára több ingatlant is vásároltak ilyen nagyságrendű összegekért, s a szakszervezet költségvetése már 1915-ben is jelentős többlettel zárt. Ugyanerre l. A szakszervezeti mozgalom... i. m. 104.; Szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1914–1916... i. m. 6. A munkanélküliség megszűnésével megszűnt a szakszervezetek egyik legnagyobb kiadási tétele, a munkanélküli segélyezés is, ugyanakkor a bérek emelkedése a szakszervezeti járulékot is emelte. Az egyes szakszervezetek egyenlegét l. uo. 20. Ezért érthetetlen Varga Lajos különben rendkívül alapos könyvének azon állítása, hogy a munkások elkeseredését fokozta a szakszervezetek kasszáinak kiürülése. Vö. *Varga:* i. m. 108–109.

[57] A főváros felterjesztése a kormányhoz a lakáshivatalok szervezése tárgyában (1917. jún. 5.). BFL, Fővárosi Tanács Ügyosztályai (IV. 1407/b), 6815. dob. A felterjesztést készítő Ferenczi javaslatának ismertetését és indoklását l. *Ferenczi Imre:* A lakásínség leküzdése és a lakáshivatal. Munkásügyi Szemle 1917. 19–20. sz. 475–482.

kellett bérlők és bérbeadók ügyeiben dönteniük. E testületbe a két oldal delegált tagokat. A szociáldemokraták jelenlétét a Bérlők Egyesülete biztosította, amely a párt befolyása alatt álló szervezet volt. A legtöbb budapesti kerületben könnyen azonosíthatóak a lakbérbizottságokban az — általában nem a mozgalom élvonalához tartozó — szociáldemokrata káderek.[58]

A lakbérbizottságok mellett a szociáldemokraták helyet kaptak a lakáskérdés hosszú távú megoldására hivatott testületekben is. 1917-ben jött létre a Lakásügyi Állandó Bizottság, egy hatvantagú testület, amelyben az összes építőanyag-érdekeltségek képviselői, építési vállalkozók, bankok delegáltjai és a kormányzat képviselői mellett az Építőmunkás Szakszervezet részéről Garbai Sándor is részt vett. A következő évben e testület élére egy operatívabbnak szánt négyfős bizottságot állítottak, amelyben Garbai szintén helyet kapott a GyOSz reprezentánsa, egy építész, valamint Lukács József bankigazgató mellett. E bizottságok a lakásépítés előmozdításában persze alig tudtak valamit felmutatni a háború alatt.

Helyet kaptak a szociáldemokraták képviselői számos további testületben a Népruházati Bizottságtól kezdve az Országos Munkaközvetítési Tanácsig.[59] A háború során a szociáldemokraták által megszerzett pozíciók közül — a panaszbizottságokon kívül — bizonyára az ÁFSz által elértek voltak a legértékesebbek. A háború végére e szövetkezet tagsága már 150 ezer fő körül járt. A háború folyamán a nyereségből a szövetkezet nemcsak kifizette korábbi adósságait, hanem karácsonyi ajándékokat adott rászoruló tagjainak, folyósította a vásárlási visszatérítéseket és emellett számos beruházást is végrehajtott. A szövetkezet ekkor már nem csupán kiskereskedelmi áruelosztást végzett, amire eredetileg létrejött, hanem — nem tudván ellenállni a kínálkozó üzleti lehetőségeknek — nagykereskedést is folytatott. Számos gyár — többek között a Weiss Manfred — munkásai ellátásához a szövetkezetnél szerezte be az árut, de a szövetkezet a hadiszállításokba is bekapcsolódott. A háború alatt kibővített húsüzeméből többet szállítottak a hadseregnek, mint amennyit fiókhálózatukon keresztül értékesítettek. A szövetkezet sütödét is létrehozott, felújította vegyi gyárát, volt továbbá káposztasavanyítója és zöldségüzeme, pincészete Budafokon, tüzelőanyag-telepe és textilosztálya, valamint saját céljaira garázsa meg asztalos- és szerelőműhelye. Emellett részt vett számos új vállalat alapítá-

[58] BFL, IV. 1407/b, 620/17. doboz, 121846/1917. nov. 20. A budapesti lakáshivatal elnöke, Dr. Szabó Imre előterjesztése a kerületi lakáshivatalok elnökeiről és a bizottság tagjairól. A hivatalok elnöke rendszerint tekintélyes nyugdíjas korú jogász, leggyakrabban pl. ny. curiai bíró volt, de akadt ezredes ny. hadbíró, ny. jogügyi igazgató is közöttük. A bizottsági tagok kerületenként a háztulajdonosok és a lakók csoportjára osztva vannak megadva. A lakbérbizottságok szociáldemokrata tagja volt például: Weishaus Aladár, Migrai József, Vágó Béla, Göndör Ferenc újságíró, de részt vett a bizottságokban Supka Géza, vagy Komor Marcell építész is. Láthatólag törekedtek arra, hogy a bizottságok minden társadalmi réteg képviselőjét magukba foglalják.

[59] Előbbi a ruhaneműk elosztását, utóbbi a megszervezett hatósági munkaközvetítést felügyelte. A 83.840/1917. sz. K. M. rendelettel felállított Országos Munkaközvetítő Tanács elnöke Gaál Jenő közgazdász, egyetemi tanár, főrendiházi tag lett, alelnöke pedig Jászai Samu, a Szakszervezeti Tanács vezetője. A kérdés szakértői — Heller Farkas, Ferenczi Imre — mellett az ipari és mezőgazdasági munkaadók, valamint a munkavállalók képviselői kerültek be a tanácsba. L. Munkásügyi Szemle 1918. ápr. 15. (7–8. sz.) 198.

sában. A Budapesti Húsnagyvágó Rt-n és a Haditermény Rt-n kívül több kisebb vállalatban is részvényesek voltak, s képviselőjük — legtöbbször Erdélyi Mór, a nyomdászból lett igazgató — e vállalatok mellett a különböző állami anyagelosztó központok vezetőségében is részt vett. A taglétszám gyarapodásához bizonyára az is hozzájárult, hogy a kormányzatnál kijárták az engedélyt arra, hogy tagjaiknak a hivatalos fejadagnál többet adhassanak el kenyérből.[60] 1918-ban arra is lehetőségük volt, hogy a Felvidéken erdőgazdaságot vásároljanak, ez azonban hamarosan cseh megszállás alá került.[61] 1918-ban két főváros közeli ipari jellegű község — Csepel és Pesterzsébet — ellátását teljes egészében a szövetkezetre bízták a hatóságok.

A szövetkezet erősödése láthatólag jobban nyugtalanította a GyOSz-t, mint a kormányzatot. 1917 őszén ezért a Közélelmezési Hivatal keretén belül külön Ipari Munkások Élelmezési Bizottsága felállítását javasolták.[62] Ez a testület létre is jött, s feladatának azt tekintette, hogy Budapestnek és környékének minden munkását élelmezze, oly módon, hogy abban az ÁFSz és a munkaadók egyformán részt vesznek. E célból a vállalatok is létrehoztak egy szövetkezetet, amelynek az ÁFSz-ben még nem tag munkások ellátásáról kellett gondoskodnia. Egyúttal a Közélelmezési Hivatal határozatban tiltotta meg az ÁFSz-nek új tagok felvételét. Mindkét szövetkezetnek az Ipari Munkások Élelmezési Bizottságának ellenőrzése alatt kellett tevékenykednie. A GyOSz szövetkezete létre is jött, a gyárak mintegy 70 ezer munkásuk után fizették be a fejenként 20 korona üzletrészt.[63]

A szakszervezetek erősödése a háború utolsó két évében látványos volt. Nem csak a Vasas Szakszervezet már idézett példájára utalhatunk. A háború előtti 100 ezres szakszervezeti tagság 1915-re kevesebb mint 50 ezerre olvadt. 1916-ban a trend megfordult, 1917 végén pedig a szakszervezeti tagok száma már elérte a 275 ezret. A háború végére egyenesen 721 ezer főre nőtt a szervezett munkások száma. A panaszbizottságok tevékenysége mindebben bizonyára nem elhanyagolható szerepet játszott, hiszen döntéseik nyomán számos alkalommal emelkedtek a bérek.[64] A munkaadói oldal panasza szerint nem csupán azokat a béremeléseket kell figyelembe venni, amelyekről a panaszbizott-

[60] Munkaadói oldalon az ÁFSz-nek biztosított lehetőségek már korán bírálatot váltottak ki. Vö. Magyar Gyáripar 1915. szeptember. (17. sz.) 7.

[61] *Soós:* i. m. 60–75.

[62] A GyOSz-ban Munkáselelmezési Tanács felállításáról vitatkoztak, amely átfogná egész Nagy-Budapestet, s amelyben a hatóságok képviselői mellett a munkások és munkaadók képviselői is részt vennének paritásos alapon. L. Magyar Gyáripar 1917. augusztus. (15–16. sz.) 10–11. A Szövetkezeti Értesítő szerint a kezdeményezés az ÁFSz-től indult ki. 1917. aug. 18. (33. sz.) 1–2. I. M. E. B. c. cikk.

[63] Magyar Gyáripar 1917. szeptember. (17. sz.) 9–10., szeptember. (18. sz.) 8., október. (20. sz.) 9–10.

[64] Ezt mindkét oldal így értékelte. Jászai Samu, a Szaktanács elnöke, beszédében a panaszbizottságokat jelentős vívmánynak nevezte, amely milliókat hoz a munkásságnak. L. Szakszervezeti kongresszus jegyzőkönyve (1917. aug. 19.). PIL, 761. f., 7. ő. e. Szterényi és Ladányi adatai szerint 1917. december 31-ig 1151 ügyet tárgyaltak és 70%-ban a munkaadó rovására döntöttek el a panaszbizottságok. Más szakszervezeti forrás szerint a kötött helyzetben, panaszbizottsági hatáskör alatt dolgozó munkások bére 200%-kal magasabb, mint a szerződéses szabadság viszonyai között maradt munkásoké. L. A Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége központi vezetősége és felügyelőválasztmánya Jelentése az 1914–1915–1916–1917. évekről. Az 1918. aug. 18–20-án tartott IX. rendes évi közgyűléshez. Budapest, MÉMOSz, 1918.

ságok döntöttek, hanem azt a béremelkedést is, amely a panaszbizottságok döntéseinek hatására, tovagyűrűző módon történt meg.[65] A szakszervezetek eme erősödése — együtt a szövetkezetével — a szociáldemokrata vezetők számára stratégiai célokat is szolgált. Erre egyértelműen utal Vanczák Jánosnak a panaszbizottságokról írott brosúrája.[66] E füzet a panaszbizottságok eredményessége mellett érvelve a munkásokat kívánta meggyőzni arról, hogy ezt a vívmányt a „szervezettől" kapták. Jelen írásban nincs terem annak az összetett viszonynak az elemzésére, amely a szociáldemokrata politikai elit és a munkástömegek között létezett, csupán jelzem, hogy ezt távolról sem a teljes egység jellemezte.[67] Vanczák füzete mindamellett egyértelműen utal arra, hogy a panaszbizottságokkal kapcsolatban a szociáldemokrata vezetésnek kettős célja van: a munkásság helyzetének javítása és a szervezett munkások számának gyarapítása.

***

A szociáldemokrata munkásmozgalomhoz kötődő intézmények — mindenekelőtt a szakszervezetek és a szövetkezet — tehát rendkívül megerősödtek a háború második felében. Ezt az erősödést nagymértékben elősegítette, hogy a kormányzati szociálpolitika — a munkásság széles rétegeinek lojalitását biztosítandó — jelentős gyakorlati szerepet juttatott a szociáldemokrácia képviselőinek a munkahelyi konfliktusok kezelésében és a közélelmezés lebonyolításában s kisebb mértékben a lakásügyek intézésében is. Ezek a pozíciók megnövelték a szakszervezetek vonzerejét és a szakszervezeti vezetők tekintélyét is, hiszen immár tekintélyes operatív pozícióba kerültek. A szervezettség aránya a fővárosban nem egy szakma esetében elérte a 100%-ot. Így érthető, hogy amikor 1918 októberében bekövetkezett a Monarchia és vele a korábbi magyar politikai rendszer összeomlása, a szociáldemokraták olyan súllyal rendelkeztek, amely messze meghaladta bármely más politikai csoport erejét. A munkaadókkal szembeni erejüket jelzi, hogy Károlyi Mihály kormányában az ipari ügyekért is felelős kereskedelmi miniszteri posztot Garami kapta, s alája került ál-

---

[65] *Méhely Kálmán:* A munkásügyi panaszbizottságokról. Munkásügyi Szemle 1917. ápr. 25. (7–8. sz.) 204.

[66] *Vanczák János:* A „Sóhivatal" vagy : becsüljük meg a munkás szakszervezetek háborús tevékenységét. Budapest, 1917. szeptember. Szocialista agitációs iratok 9. sz.

[67] A munkásságnak a szakszervzeti vezetéstől független akciója sokszor okozott gondot. Már 1916 tavaszán is ilyen problémákról tárgyalt a Vasas Szakszervezet vezetése. L. Vasas Központi Vezetőség ülésének jegyzőkönyve (1916. márc. 30.). PIL, 672. f., 65. ő. e. A gyári bizalmik által kezdeményezett akció a vezetőség véleménye szerint sértette a szakszervezet alapszabályát, de nem léptek fel ellene, hanem inkább csatlakoztak hozzá. Az 1918. januári sztrájkok után is próbálták megfegyelmezni a bizalmikat, kimondva többek között, hogy bizalmi csak több éve szervezett régi elvtárs lehet, s hogy ők mindenben a vezetőség utasításait tartoznak közvetíteni a munkásság felé. L. a Vasas Központi Vezetőség és Országos Végrehajtó Bizottság, a budapesti helyi csoport vezetősége és a Budapesti Végrehajtó Bizottság közös ülésének jegyzőkönyve (1918. jan. 29.). PIL, 672. f., 153. ő. e. A bizalmik szerepéről a munkásmozgalomban l. *Bódy Zsombor:* Egy bérharc dramaturgiája. Esettanulmány. In: Munkástörténet — munkásantropológia. Szerk. Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia. Budapest, Napvilág, 2003. 36–52. A munkásságnak a szociáldemokrata vezetők irányítása alól történő kicsúszása a GyOSz-t is aggasztotta. L. 33. jegyz.

lamtitkárnak Méhely Kálmán, a Vas- és Gépgyárak Magyarországi Egyesületének korábbi főtitkára. Ezt jelzi számos ebben az időszakban megkötött kollektív szerződés is.[68] A szociáldemokraták a közélelmezésben is átvették az irányítást, amennyiben Erdélyi Mór, az ÁFSz vezetője a közellátási ügyek államtitkára lett, a konkurens szövetkezetek pedig az árubeszerzésben a kormányzat által támasztott nehézségekről panaszkodtak.[69] Az immár szociáldemokrata vezetésű lakáshivatalt egy újabb rendelet arra is felhatalmazta, hogy a lakók számához képest túl nagy lakásokból helységeket rekviráljon és azokba igénylőket költöztessen. Az igénylők rohama alatt azonban 1918 telén a lakáshivatal megbénult, egy időre be kellett zárni, hogy a beérkezett igényléseket fel tudják dolgozni.[70]

A szociáldemokráciának tehát óriási társadalmi és politikai befolyást biztosított az, hogy az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben az alkalmazottak tömegeit tudta erős szakszervezetekbe szervezni, s ugyanakkor az élelmiszerellátás, illetve a lakásügyek intézése is a szociáldemokrácia szervezeti keretein belül zajlott. Mindez egy olyan zárt ellentársadalom kialakulása felé mutatott, amely a gyáripar kibontakozásának talaján másutt is — elsősorban a tágan értett Közép-Európában — megszületett.[71] Magyarországon azonban ez

---

[68] Az 1919 márciusában a Vas- és Gépgyárak Országos egyesülete által kötött kollektív szerződést l. MOL, Ganz és Társa Danubius Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. Személyzeti osztály, (Z 435), 2. cs. 19. t. További kollektív szerződésekről tudósít más gazdasági ágakból a Munkásügyi Szemle 1919. február. (3–4. sz.) 103–104.; valamint *György Ernő:* Kereskedelmi alkalmazottak és magántisztviselők. Budapest, OMKE, 1919. 33–36.

[69] A középosztályi jellegű Háztartás fogyasztási szövetkezetnek a központi forrásokból való beszerzés terén tapasztalt nehézségeiről l. az Igazgatótanácsi 1918. december 21-i és 1919. január 3-i ülésének jegyzőkönyvét. MOL, Háztartás Szövetkezet (Z 816), 2. t. 2. köt.

[70] A lakásügyek kormánybiztosa Garbai Sándor lett. Elvként kimondták, hogy minden egyszobásnál nagyobb lakásra csak külön a jogosultság igazolásával tarthat igényt bárki is. Az ügyekről jogász előadók döntöttek, a fellebbezések továbbra is paritásos bizottság elé kerültek. A rendeletet ismertető füzet: *Konkoly Elemér:* Hogyan kell lakást rekvirálni? Gyakorlati útmutató a budapesti központi lakáshivatal elé tartozó ügyekben. Budapest, Pátria, 1918. Ez iratmintákat is közöl pl. arra nézve, hogy hogyan igényelhetjük ki a házunkban lévő miénknél nagyobb lakást, ha a mi családunk nagyobb, vagy ha annak lakója — elkerülendő a rekvirálást — bejelentett valakit, aki azonban valójában nem lakik ott. Hasonló, a lakásügyben jogi ismeretterjesztést célzó füzet korábban is megjelent: *Dr. Pongrácz Jenő:* Hogyan tárgyalják a lakásügyeket? Budapest, Népszava, 1917.

[71] A folyamatot tárgyalja *Jürgen Kocka:* Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert. Bonn, Dietz, 1990.; Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozilastaat. Hrsg. von Jürgen Kocka, Hans-Jürgen Puhl, Klaus Tenfelde. München, Saur, 1994.; *Jean-Pierre Delas:* Le mouvement ouvrier: naissance et reconnaissance. XIXe–XXe siècles. Paris, Nathan, 1991. A nemzetközi összehasonlításából leszűrhetőek azok a lényeges különbségek, amelyek a tágan értett Közép-Európában a német és a német orientációjú munkásmozgalmakat megkülönböztették a nyugati társadalmak munkásságának mozgalmaitól. Előbbiekben a politikai és a szakmai-gazdasági érdekképviselet szoros összefonódása, valamint az életvilág egészét átfogó intézményrendszer — egyesületek, sportklubok stb. — kiépülése jellemző, amely néhány generáción át a munkásság jó része számára a „bölcsőtől a sírig" tartó életkereteket biztosított, s ugyanakkor egy sor más tényező hatására (szegregációs sajátosságok, konfrontatív politikai kultúra a mozgalomban, zárt, teljességre törekvő ideológikus világmagyarázat stb.) — tuljadonképpen a polgári társadalommal szemben egyfajta ellentársadalmat hozott létre, ami ilyen viszonylag zárt formában a nyugati társadalmakban nem alakult ki. A weimari korban Németországban és Ausztriában e munkástársadalom számára a szociáldemokrata párt sok tekintetben a politikai védelmet és a törvényi támogatást is biztosítani tudta.

a zárt szociáldemokrata intézményrendszer nem tudott konszolidálódni. A szociáldemokrata vezetőknek a tanácsköztársaság mellett való döntése — amely több tekintetben is az említett intézmények átmeneti további terjeszkedését hozta magával (Erdélyi Mór például közellátási népbiztos lett, szövetkezetének pedig a Kormányzótanács határozata értemében minden budapesti üzletet át kellett vennie)[72] — végeredményben ezeknek a szervezeteknek a meggyengüléséhez, majd szétzilálódásához vezetett. Eltűnésükhöz azonban nem; a szakszervezetek, illetve az ÁFSz 1919 után is tovább léteztek, igaz, sokkal kisebb térre szorítva, mintegy karanténba zárva.[73]

[72] Utóbb mértéktartásuk bizonyítékaként említették, hogy csupán 131-et vettek át s a tulajdonost rendszerint meghagyták üzletvezetőnek. L. *Soós:* i. m. 78–83.

[73] A két világháború közötti korszakban a szociáldemokrácia mozgásterét a Bethlen–Peyer paktum határozta meg. A szakszervezetek számára ez biztosította a legális tevékenységet, adott esetben a sztrájk jogát is, de csak gazdasági és nem politikai kérdésekben. Az ÁFSz helyzete, miután 1920–21-ben az ébredők megkísérelték meghódítani a szövetkezetet, szintén stabilizálódott, ennek ára azonban a kormányzati ellenőrzés elfogadása volt. Az igazgatótanácsba és a felügyelőbizottságba bekerültek a kormány mindenkori képviselői is. Az ÁFSz-t, 1945 után egyesítették a Hangya szövetkezetekkel, később ebből jöttek létre a szocialista korszak ÁFÉSz-ei. Utódai más néven ma is léteznek. Németországban, a volt NDK területén 2003-ban ment csődbe az egykor a német munkásmozgalomhoz tartozó „Konsum" szövetkezet, amelyben gyakorlatilag kötelező volt a tagság az NDK-ban. Ausztriában a szakszervezetek érdekkörébe tartozó nagyvállalatként ma is létezik a fogyasztási szövetkezet utódja.

múltunk
POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

MÉDIA ÉS PROPAGANDA MAGYARORSZÁGON

Sipos Balázs: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus", 1919–1942
Murányi Gábor: „A legrosszabb orosz film is jobb, mint egy amerikai." Dokumentumok a szovjet film hegemóniájának megteremtéséről (1945–1948)
Kővágó Sarolta: A Magyar Rádió műsorpolitikája, 1948–1949
Vámos György: A Szabad Európa Rádió Nagy Imréről az 1956-os forradalom napjaiban
Horváth Sándor: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártszerűség az 1960-as években
Révész Béla: Hírszerzés, propaganda, ellenzék. Állambiztonsági jelentés 1976-ból a külső ellenség és a belső ellenzék viszonyáról
Takács Róbert: A Los Angeles-i olimpia reprezentációja

www.multunk.hu • Budapest, 1054 Alkotmány u. 2.

Megjelent a Múltunk 2005. évi 3. száma

Tóth Andrej

A HUSZÁR-KORMÁNY MEGHÍVÁSA A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIÁRA (1919. december – 1920. január)

Magyarországot 1919 végén, a központi hatalmak legyőzött országai közül utolsóként hívták meg a párizsi békekonferenciára.[1] Az 1919 januárjától ülésező békekonferencián Németország ügye élvezett elsőbbséget, vele kötötték meg először a békét, majd Ausztria következett. A német békeszerződés előkészítése rendkívül időigényes volt, a békeszerződés tervezetét csak négyhónapos előkészítés után, 1919. május 7-én nyújtották át az Ulrich von Brockdorff-Rantzau külügyminiszter vezette német delegációnak. A szerződés végleges szövegét a német fél június 16-án vette át, elfogadására vagy visszautasítására pedig egy hetet kapott. A szerződést 1919. június 28-án írták alá Versailles-ban.[2] Az osztrák kormány május 2-án kapta meg a békekonferenciára szóló meghívást, s a küldöttség, amelyet maga Karl Renner kancellár vezetett, május 14-én érkezett Párizsba.[3] A békeszerződés tervezetét június 2-án kapták kézhez, a végleges szöveget pedig július 20-án. A békekötésre szeptember 10-én került sor Saint Germain-en-Laye-ben.[4]

Az antanthatalmak közvetlen érdeklődése — a „legmagasabb szinten" — mérsékeltebb volt Magyarország iránt. A magyar békeszerződés előkészítése csupán 1919. április vége felé vált aktuálissá, amikor a német békefeltételek szövegén már az utolsó simításokat végezték. Ausztria meghívásával egy időben a konferencia foglalkozni kezdett Magyarország meghívásának kérdésével is. Ez azonban kényes ügy volt, hiszen Magyarországot ekkor a „vörös", „forradalmi" mandátummal rendelkező „szovjetkormány" küldöttjei képviselték volna Párizsban.

---

[1] Az első világháború után létrehozott ún. párizsi békerendszert nemcsak a Németországgal, Ausztriával és Magyarországgal kötött versailles-i, saint-germain-i és trianoni békeszerződés alkotta, hanem természetesen a központi hatalmak oldalán harcoló többi országgal megkötött békeszerződések is. Tehát a Bulgáriával Neuillyben (1919. július 24.) és a Törökországgal Sèvres-ben (1920. augusztus 10.) megkötött békeszerződés is, mely utóbbit három évvel később az 1923. július 24-én aláírt lausanne-i békeszerződés váltotta fel.

[2] A békeszerződést német részről a szociáldemokrata Hermann Müller és a centrumpárti Johann Bell közlekedésügyi miniszter írta alá. A szociáldemokrata Philipp Scheidemann kancellár első weimari koalíciója visszautasította a szerződés elfogadását, és ezért benyújtotta a lemondását.

[3] Bericht über die Tätigkeit der deutschösterreichischen Friedensdelegation in St. Germain-en-Laye. I–II. Wien, Deutschösterreichische Staatsdruckerei, 1919. I. köt. 3.

[4] A békeszerződést osztrák részről személyesen Karl Renner kancellár írta alá.

A békekonferencia Legfelső Tanácsa (LT)[5] 1919. április 30-i és május 1-jei ülésén foglalkozott Magyarország Ausztria melletti meghívásának kérdésével.[6] A javaslatot David Lloyd George brit kormányfő nyújtotta be az LT-nek április 30-án, amely azt a Stéphen Pichon francia külügyminiszter részéről érkező fenntartások ellenére jóvá is hagyta.

A felszólítást azonban, amely felhívta Magyarországot, hogy küldje el delegációját a békekonferenciára, a bécsi antantmissziók feltartóztatták.[7] Ezek a meghívóban a magyarországi „szovjetkormány" pozíciójának felesleges megerősítését látták, és ezért halogatták annak továbbküldését Budapestre — még annak ellenére is, hogy Georges Clemenceau távirata a meghívó jegyzék „sürgős továbbítására" utasította a bécsi francia missziót[8] —, és a biztonság kedvéért további utasításokat kértek Párizsból.[9] A szövetséges missziók képviselői ekkor még abban bíztak, hogy a tanácskormány hamarosan megbukik.[10] Végül a bécsi antantmegbízottakat felmentették a feladat alól,[11] a világ pedig a Reuters hírügynökségnek köszönhetően[12] csupán a sajtóból értesült az LT azon döntéséről, hogy meghívja a békekonferenciára a Magyar Tanácsköztársaságot.

[5] Pontosabban ekkor a Négyek Tanácsa. A szövegben a párizsi békekonferencia Legfelső Tanácsa (Supreme Council) általában ebben az „egységesítő" alakban szerepel, s a nagyhatalmak legfelsőbb szintű értekezleteit – Tízek Tanácsa (Council of Ten), Négyek Tanácsa (Council of Four), a Szövetséges Hatalmak Békedelegációi Elnökeinek Tanácsa (Council of Heads of Delegation), Miniszterelnökök Nemzetközi Tanácsa (International Council of Premiers), a Szövetséges Hatalmak Külügyminisztereinek Tanácsa (Council of Ministers of Foreign Affairs) – jelöli.

[6] Az LT 1919. április 30-i és május 1-jei ülésének jegyzőkönyvét l. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919. Vol. I–XIII. Washington, United States Government Printing Office, 1942–1947. [A továbbiakban FRUS PPC.] V. köt. 368–369., 392–393. és 406. Az üléseken a delegációkat Wilson, Lloyd George és Clemenceau vezette, április 22. és május 7. között Olaszország tüntetőleg távolmaradt a konferencia üléseiről.

[7] Clemenceau május 1-jei jegyzékét a magyarországi „szovjetkormányhoz" intézett meghívóval az LT nevében a bécsi francia katonai misszió vezetőjének küldték el. A magyar fél részére történő átadásával a bécsi francia követet, Henri Allizét bízták meg. Vö. Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1919. Összeáll. és szerk. Ádám Magda, Ormos Mária. Budapest, Akadémiai, 1999. 139. sz.; Archibald Carry Coolidge bécsi amerikai misszióvezető jelentése a békekonferenciának (1919. május 8.). FRUS PPC. Vol. XII. Field Mission of the American Comission to Negotiate Peace. Washington, 1947. 455–456. A különleges politikai missziót azzal a céllal hozták létre, hogy tájékoztassa a békekonferenciát és az amerikai küldöttséget a közép-európai politikai helyzetről. L. *Alfred D. Low:* The Soviet Hungarian Republic and The Paris Peace Conference. Philadelphia, American Philosophical Society 1963. 64.

[8] Vö. Documents diplomatiques français sur l'histoire du Bassin des Carpates. 1918–1932. Vol. I–III. Octobre 1918–décembre 1921. Rédacteur en chef de la série Magda Ádám. Budapest, Akadémiai, 1993–1999. Budapest, 1993–1999. [A továbbiakban: DDFBC.] I. köt. 375. sz.

[9] Coolidge jelentése a békekonferenciának (1919. május 8.). FRUS PPC. XII. köt. 455.; Thomas Cuninghame ezredes, a bécsi brit katonai misszió vezetője, emlékirataiban a „hiba jóvátételének" nevezi a bécsi antantmegbízottak ezen akcióját. Szó szerint azt írja: „Akkor munkához láttunk, hogy helyrehozzuk a hibát. L. *Thomas Montgomery-Cuninghame:* Dusty Measure. A record of Troubled Times. London, John Murray, 1939. 336.

[10] A régióban tartózkodó antantmegbízottak a tanácskormány közeli bukását jósolták, s az ő tudósításaik alapján Nyugaton is uralkodóvá vált ez a vélekedés. A békekonferencia brit küldöttségének titkára, Harold Nicolson pl. ezt jegyezte fel a naplójába 1919. május 4-én: „Kun Béla, úgy látszik, kereket oldott, és közép-kormány fog alakulni." *Harold Nicolson:* Peacemaking 1919. London, Oxford University Press, 1933. 324.

[11] Coolidge jelentése a békekonferenciának (1919. május 8.). FRUS PPC. XII. köt. 455.

[12] Magyarországon a tanácskormány meghívásáról szóló LT-döntés szövegét a Reuter hírügynökség távirata alapján mindkét fő napilap leközölte. L. Legújabb – A Magyar Tanácsköztársaságot meghívják a béketárgyalásra. Népszava, 1919. május 6. 8.; Magyarország meghívása a békekonferenciára. Vörös Újság, 1919. május 7. 3–4. Erről az eseményről számolt be május 8-i jelentésében Coolidge is. Ő ezzel kapcsolatban a hír lelkes fogadtatásáról és korai eufóriáról beszélt. FRUS PPC. XII. köt. 455.

Az „elhallgatott" meghívást a szövetségesek egy hónappal később politikai és taktikai okokból használták ki. Az LT június 7-i távirata, amely a magyar csapatoknak a csehszlovák hadsereg ellen intézett ellentámadása ellen tiltakozott, egyben említést tett a békekonferencia azon szándékáról is, hogy Magyarország képviselőit meghívják Párizsba.[13] A magyarkérdés azonban egyre időszerűbb lett, nemcsak a közép-európai katonai-politikai helyzet miatt, hanem magának a békeszerződés megkötésének szempontjából is. A nyár folyamán ugyanis a célegyenesbe jutott az osztrák békeszerződés előkészítése, s július 20-án, amikor Ausztria kézhez kapta a végleges szöveget, az aláírás már a közeljövőben várható volt. Az LT 1919. július 26-i ülésén elfogadott nyilatkozatával megüzente a tanácskormánynak: „a Szövetséges és Társult Hatalmaknak az a vágya, hogy békét kössenek a magyar néppel", ugyanakkor e nyilatkozat mondta ki először teljes határozottsággal azt is, hogy „Kun Béla kormányával" viszont nem hajlandó tárgyalni.[14]

Augusztus 1-jén, a bel- és külpolitikai viszonyok és a magyar–román hadihelyzet szorításában Kun kormánya lemondott, és az ország kormányzását tisztán szociáldemokrata kormánynak adta át, amely Peidl Gyula, a Berinkey-kormány volt munkaügyi- és népjóléti minisztere vezetésével alakult meg, az ellenzéki jobboldali szociáldemokrata szakszervezeti vezetők részvételével. Az új politikai fejlemények megfelelő belpolitikai viszonyokat látszottak teremteni ahhoz, hogy Magyarországgal is megkössék a békét. Ám Párizs kezdeti tartózkodó magatartása az új magyar rendszer iránt — s főképp Ion Brătianu román miniszterelnök merev és ambiciózus politikája a magyarkérdésben — gyorsan véget vetett az ígéretes fejlődésnek. A román csapatok a szövetségesek felhatalmazása nélkül önhatalmúlag elfoglalták a békekonferencián megrajzolt Magyarország területének felét, beleértve a fővárost is. Augusztus 6-án Peidl szociáldemokrata kormányát megbuktatták, és a román megszálló parancsnokság védnöksége alatt ellenforradalmi kurzus került hatalomra Friedrich István miniszterelnök vezetésével. Ezt az újabb jelentős politikai fordulatot pedig egy váratlan és a nagyhatalmak számára érthető okokból elfogadhatatlan esemény tetőzte be. Az ország élére homo regius-i címét felújítva Habsburg József főherceget ültették.

Mielőtt a békekonferencia tájékozódhatott volna a nehezen áttekinthető magyarországi viszonyok között, s mielőtt mérlegre tehette volna az ország új szociáldemokrata kormányának első intézkedéseit — amelyek bizonyították vagy cáfolták volna a megbízhatóságát —, az antant ugyanolyan szorult helyzetbe került, mint a tanácsrendszer idején. Az antant számára természetesen ugyanúgy elfogadhatatlan volt békekonferenciára hívni egy Habsburg főherceg által kinevezett magyar kormányt, mint a „munkásköztársaság" kormányát. Sőt, az új magyarországi politikai fejlemények nemzetközi szempontból talán

[13] L. Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének a magyar kormányhoz intézett 1919. június 7-i táviratát. Közli: Francia diplomáciai iratok.. (1918–1919). 145. sz.

[14] Az LT július 26. délutáni ülésének jegyzőkönyve. FRUS PPC. VII. köt. 317–322. Az ülésen Clemenceau-n kívül Henry White amerikai, Arthur Balfour brit, Pichon francia, Tommaso Tittoni olasz külügyminiszter és Nobuaki Makino báró volt japán külügyminiszter vett részt.

még kényesebbek voltak, mint a kommunisták uralta tanácskormány felállítása 1919 tavaszán.

Az LT csak augusztus 22-én foglalt állást a háború utáni Magyarország új belviszonyaival kapcsolatban. Álláspontja — a magyar belpolitikai színtéren végbement radikális fordulat jellegével összhangban — egyértelműen elutasító volt. A békekonferencia kizárta annak a lehetőségét, hogy olyan magyar kormánnyal kössön békét, amely nem tükrözi a nép akaratát, puccsal került hatalomra, és a Habsburg-ház egyik tagja nevezte ki.[15]

Bár Friedrich változó összetételű kormányait az antant nem volt hajlandó elismerni, a harmadik Friedrich-kabinet szeptember 30-i minisztertanácsi ülésének jegyzőkönyvében, a kilencedik napirendi pontként meglepő módon ott szerepel „Az entente missió felhivása, hogy a békedelegációban való képviseltetésünk ügyében forduljunk a legfőbb tanácshoz." A napirendi ponthoz tartozó feljegyzés sajnos igen szófukar, és mindössze azt a tényt tartalmazza, hogy Somssich József gróf külügyminiszter tájékoztatta a kormányt egy közelebbről meg nem nevezett antantmisszió felszólításáról, mely szerint a magyar kormány forduljon az LT-hez azzal a kérelemmel, hogy hívják meg a békekonferenciára. Mint mondta: „két kiküldöttje holnap elutazik, hogy a meghivást meghozza. Az eredmény 8 nap mulva várható."[16]

További tájékoztatást a jegyzőkönyv nem ad. Az sem derül ki belőle, hogy a felkérés miféle antantmissziótól származott. Ám ez végeredményben nem is annyira lényeges, hiszen a térségbeli antantmegbízottak alig gyakoroltak befolyást a békekonferenciára, s az egyes regionális megbízottak politikai elképzelései a magyarkérdésben számos esetben távol álltak az antant vezetőinek hivatalos politikai vonalvezetésétől.[17] Az antantmegbízottak részéről érkező felhívásnak ezért nem tulajdoníthatunk nagy jelentőséget. Bizonyára ebben az összefüggésben is túlzottan „optimistának" bizonyultak. Ennek valószínűségét erősíti az a tény is, hogy a „névtelen" felszólítással a további minisztertanácsi ülések már nem foglalkoztak.[18]

---

[15] Az LT távirata a budapesti Szövetségközi Missziónak. FRUS PPC. VII. köt. 803. A távirat szövegét a brit külügyminiszter indítványozta. L. uo. 792. Vö. az LT 1919. augusztus 18-i ülésének jegyzőkönyve. Uo. 694–698. (Az ülésen a külügyminiszterek vettek részt.)

[16] Az 1919. szeptember 30-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. Magyar Országos Levéltár (MOL), Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), 123. dob. 7–8.

[17] Ilyen eset volt pl. az antant bécsi képviselői és az LT tagjai közötti nézetkülönbség a jobboldali magyar szociáldemokraták és az antantkörök titkos bécsi tárgyalásainak idején, amikor szóba került a Magyar Tanácsköztársaság megdöntése.

[18] A szövetséges hatalmak politikájának, illetve budapesti képviselőiknek a keresztény-nemzeti ellenforradalmi kurzus hatalomra kerülése idején tanúsított magatartásának ismeretében az említett felhívást a brit katonai missziónak lehet tulajdonítani. A brit antantmegbízottak (Reginald Gorton tábornok és Ernest Charles Troubridge, a budapesti székhelyű Duna-bizottság vezetője) ugyanis a Friedrich-kormánnyal szembeni ellenérzésük dacára is támogatták a tanácsaikat és instrukcióikat „vakon" elfogadó Friedrichet, s nemegyszer egyenesen kormányának az antant részéről való elismerése mellett nyilatkoztak. Ebben az időben a fegyveres erők, azaz a csendőrség és a rendőrség, de még a Nemzeti Hadsereg megszervezésében is a brit katonai képviselők játszották a fő szerepet, akik ezzel a leendő kormányzó, Horthy Miklós hatalomra kerülésének az útját egyengették. Bár a brit politikai vezetők magyarkérdésben folytatott politikája nem kedvezett Friedrichnek, Huszár Károly ún. koncentrációs kormányának létrehozása — Sir George Clerk brit diplomata aktív közve-

E belpolitikai patthelyzetben az LT csak a Sir George Clerk brit diplomata ún. közvetítő missziójának[19] eredményeképpen megalakult Huszár Károly-féle koalíciós kormányt[20] ismerte el legitim magyar kormányként. Az antant közölte, hogy hajlandó tárgyalni a Huszár-kormánnyal mint Magyarország „provizórikus de facto kormányával" addig az időpontig, amíg a parlamenti választások eredményei alapján nem jön létre valóban legitim kormányzó testület, amely tükrözi az ország választóinak vágyait.[21]

A magyar delegáció előzetes béketárgyalásokra való meghívásának első, 1919. április–májusi elgondolásai után tehát a békekonferencia csak 1919 végén találta valóban megfelelőnek a háború utáni magyarországi belpolitikai körülményeket ahhoz, hogy meghívót küldjön Budapestre. Magyarország e második meghívását az LT a közvetítő misszióról szóló Clerk-jelentést követően hagyta jóvá 1919. december 1-jén.[22] A békekonferenciára való meghívás kézbesítésével a budapesti amerikai katonai misszió, illetve a Szövetségközi Katonai Misszió[23] vezetőjét, Harry Hill Bandholtz amerikai tábornokot bízták meg a párizsi amerikai delegáció elnökének, Frank Lyon Polknak a közvetítésével.[24] Ezúttal, a májusi helyzettel ellentétben, már nem volt ok arra, hogy a meghívót feltartóztassák, és Bandholtz december 2-án teljesítette feladatát. Huszár így este 6 órakor[25] a minisztertanácsban tolmácsolhatta kollégáinak, hogy a „A szövetséges és csatlakozott hatalmak legfőbb tanácsa [...] felhívja a magyar kormányt arra, hogy küldje ki Neuillybe (Château de Madrid) a szükséges meghatalmazásokkal ellátott megbízottait, hogy a békét a szövetséges és csatlakozott hatalmakkal megkössék."[26]

---

títésével —, a „hivatalos" keresztény-nemzeti politikai kurzus magyarországi megszilárdulását jelentette, amelynek hatalmi bázisát épp Friedrich miniszterelnöksége alatt alapozták meg. Horthynak a hivatalos magyar hadsereg főparancsnokaként való elismertetése ugyancsak az angol–amerikai politikai vonalvezetés győzelme volt a párizsi békekonferencián. A briteknek ellenforradalmi rendszer hatalomra kerülése idején betöltött politika szerepéhez ld. *Arday Lajos:* Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában (1918–1919). Budapest, Magvető, 1990. 266–285.

[19] A Clerk-misszióval kapcsolatban bővebben l. *Ránki György:* A Clerk-misszió történetéhez. Történelmi Szemle, 1967. 2. sz. 156–187.

[20] Uo. 16–18.

[21] L. Clerk az LT nevében írott 1919. november 25-i jegyzékét az aznapi minisztertanácsi jegyzőkönyvben. MOL, K 27, 123. dob. 4–7.

[22] Az LT 1919. december 1-jei ülésének jegyzőkönyve. FRUS PPC. IX. köt. 385–388. (Az ülésen Clemenceau mellett Polk amerikai és Sir Eyre Crowe brit követ, valamint Giacomo de Martin olasz nagykövet és Macui Keisiró párizsi japán nagykövet vett részt. L. még DDFBC. II. köt. 132. sz.

[23] A négy szövetséges tábornok ún. Szövetségközi Katonai Misszióját a brit Gorton, az amerikai Bandholtz, a francia Jean-César Graziani és az olasz Ernesto Mombelli alkotta. A misszió 1919. augusztus közepétől tevékenykedett Budapesten.

[24] Annak, hogy miért Bandholtzot bízták meg a meghívó távirat kézbesítésével, igen egyszerű oka volt. Ő volt az egyetlen, aki a magyar fővárosban közvetlen drótnélküli távirati összeköttetésben állt Párizzsal, méghozzá a nála lévő, illetve az amerikai küldöttség által a párizsi Eiffel-tornyon elhelyezett adóvevőnek köszönhetően. Vö. *Galántai József:* A trianoni békekötés, 1920. A párizsi meghívástól a ratifikálásig. Budapest, Gondolat, 1990. 11.

[25] A Minisztertanács megnyitásának időpontjához l. a napi sajtóhíreket. Pl. Nincsen pártbomlás, csak pletykák vannak! Az Újság 1919. december 3. 1–2.; A Minisztertanács. Népszava, 1919. december 3. 2.

[26] A békekonferencia által a magyar kormányhoz intézett meghívó távirat eredetijét l. MOL, Miniszterelnökség, Központilag iktatott iratok (K 26), 1919–1204–I–6315. sz. 2. A párizsi meghívó

Mielőtt még a kormány a békekonferenciától érkezett meghívást tárgyalta volna, Huszár megkérte a jelenlévő minisztereket, hogy az ülésre hívják meg a béke-előkészítő bizottság vezetőit, Teleki Pál grófot[27] és Bethlen István grófot,[28] valamint a külügyminisztérium államtitkárát, Lers Vilmos bárót. A miniszterelnök ezután saját helyzetértékelésével vezette be a párizsi delegáció kiküldetéséről szóló vitát. Huszár közölte: „az az impressziója, miszerint az entente sürgeti a Magyarországgal való béke mielőbbi megkötését". Tolmácsolta azt az értesülését is, miszerint a békekötést főképp Franciaország sürgeti, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok azonban nem. Huszár a maga részéről támogatta a megbízottak minél gyorsabb kiküldését, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy ez technikai okokból nem történhet meg azonnal. Emlékeztetett arra, hogy a magyar delegáció kijelölt elnöke, Apponyi Albert gróf „jelenleg cseh megszállott területen tartózkodik", és utalt arra is, hogy a román hatóságok olyan személyeket is internálnak Erdélyben, akiknek szakértelmét a békedelegáció nem nélkülözheti. Huszár továbbá rámutatott, hogy a románok még mindig nem vonultak vissza a demarkációs vonal mögé,[29] s nem is mutat-

másolatát l. MOL, Külügyminisztérium, Politikai osztály iratai (K 63), 1918–1919–379–38. sz. Béketárgyalások és mellékletei. 61. Teljes szövege magyar fordításban megtalálható az 1919. december 2-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvében. MOL, K 27, 124. sz. dob. 13. Nyomtatásban megjelent: A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S.-ben 1920 január-március havában. I–III/B köt. Budapest, M. kir. Külügyminisztérium, 1920–1921. (A továbbiakban: MBT.) I. köt. XVI. Újabban közli: Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban. Szerk. és sajtó alá rend. Pomogáts Béla, Ádám Magda, Cholnoky Győző. Budapest, Lucidus, 2000. (A továbbiakban: Trianon.) 39; Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. Trianon. 1919–1920. Szerk. Ádám Magda, Ormos Mária. Budapest, 2004. II. köt. 64. sz. B melléklet. A szöveget számos más forráskiadvány is közli. Franciául l. DDFBC. II. köt. 132. sz. B melléklet. Angolul: Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. Vol. I–II. Budapest, Royal Hungarian Ministry for Foreign Affairs, 1939–1946. I. köt. 45. sz.; FRUS PPC, IX. köt. 404–405.; Documents on British Foreign Policy 1919–1939. (A továbbiakban: DBFP.) First Series. Vol. I–X. London, Her Majesty's Stationery Office, 1947–1960. II. köt. 33. sz. stb.

[27] A külügyminisztériumban szervezett béke-előkészítő bizottság, illetve a béke-előkészítő iroda élén kezdettől fogva — vagyis 1919. szeptember 29. óta — Teleki Pál gróf állt, akit még Habsburg József főherceg homo regius-ként bízott meg az iroda megszervezésével. A béketárgyalásokkal kapcsolatos első előkészítő munkálatok már a Wekerle-kormány idején, 1918 szeptemberében elkezdődtek, s ezeket is Teleki szervezte.

[28] Bethlen a bizottság, illetve az iroda keretén belül működő azon különleges osztályt vezette, amely az Erdéllyel, illetve az erdélyi magyarokkal kapcsolatos ügyekkel foglalkozott. Bethlent — Friedrich javaslatára — eredetileg a magyar kormány titkos erdélyi miniszterének nevezték volna ki, hivatalos esküt kellett volna tennie, és miniszterként tagja lett volna a kormánynak is. Végül a kormány a kisgazdapárti Rubinek Gyula földművelési miniszter javaslatát fogadta el, aki azt ajánlotta — kimondottan Bethlen érdekében —, hogy Bethlen ne tegyen miniszteri esküt, és a kormány „bizalmi embereként" vegyen részt a Minisztertanácsban. Esetleges diplomáciai konfliktus lehetőségére utalva maga Bethlen is elvetette a titkos erdélyi minisztérium felállítását. Ehelyett azt javasolta, hogy az erdélyi ügyek kezelésére a béke-előkészítő iroda védnöksége alatt állítsanak fel különleges osztályt, s hogy minden minisztérium mellé magas rangú, lehetőleg erdélyi származású tisztviselőt nevezzenek ki, akik biztosítanák az általa vezetett osztály és az egyes minisztériumok közötti bizalmas összeköttetést. Az erdélyi ügyek osztályának titokban kellett működnie, s minden irata szigorúan bizalmas minősítést kapott. Bethlen csak azokon a kormányüléseken kívánt részt venni, amelyek Erdély vagy az ottani magyarok ügyét érintő kérdéseket tárgyalták. L. az 1919. szeptember 30-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. MOL, K 27, 123. dob., I. füzet, 2. és 5–7., II. füzet, 25–31.

[29] E vonalat a békekonferencia már végleges határoknak tekintette. A románoknak az LT által 1919. május 12-én jóváhagyott és szövetségesek külügyminisztereinek 1919. június 11-i ülésén

nak erre hajlandóságot. A kormányelnök hangsúlyozta, hogy ezek alapján nehezen képzelhető el, hogy a magyar delegáció „előbb, mint a karácsonyi ünnepek után" Párizsba érkezzék.[30]

Huszár álláspontját osztotta Somssich külügyminiszter is, aki azt javasolta, hogy a kormány a meghívó táviratra adandó válaszában deklarálja, hogy „a legrövidebb idő alatt" eleget kíván tenni a békekonferencia felhívásának, egyúttal kérje a békekonferencia közbenjárását a román kormánynál azon erdélyi internáltak szabadon bocsátásának ügyében, akiknek a békedelegációban való részvételére a magyar kormány számít. Somssich azt is indítványozta, hogy a magyar kormány válaszában a leghatározottabban hívja fel az LT figyelmét arra, hogy a román csapatok továbbra is a Tiszánál állomásoznak, s kérje Párizst, hogy ebben az ügyben is tegyen lépéseket a román kormánynál. A külügyminiszter egyúttal azt is el akarta érni, hogy a békekonferencia különleges vizsgálóbizottságokat küldjön ki a csehszlovák, román és jugoszláv közigazgatás alá került magyar lakosságú területekre, amelyek megvizsgálnák az ottani hatóságoknak a magyar lakossággal szembeni viselkedését. A miniszter ezzel a nyugtalan hazai közvélemény lecsendesítését akarta elérni.[31]

Bethlen — nyíltan az időnyerés céljával — azt javasolta a kabinetnek, hogy a kormány ne tegyen azonnal eleget a békekonferencia felhívásának, és a békedelegáció lehetőleg ne érkezzen január előtt Párizsba. Bethlen elismerte, hogy gazdasági szempontból talán kívánatos lenne minél előbb teljesíteni a békekonferencia felhívását, ám az „országos nagy érdekekre" való tekintettel előnyösebbnek látta a küldöttség kiutazásának lehetőség szerinti halogatását, mivel úgy vélte: minél később érkezik Párizsba a magyar delegáció, Magyarország annál „enyhébb és jobb feltételeket" kap. Bethlen ezért azt tanácsolta a kormánynak: „ne siessünk".[32]

Bethlen indítványával egyetértett Bárczy István nemzeti demokrata igazságügy-miniszter is, ám kifejezte aggodalmát, hogy a szándékos halasztás feltűnő lehet.[33] Friedrich hadügyminiszter egyetértett a javaslattal, de támadta Bethlent, amiért korábban — még éppen Friedrich kormányfősége idején — a békeszerződés minél előbbi megkötését támogatta, nemcsak gazdasági, hanem politikai szempontból is, és rámutatott, hogy épp ő, vagyis Friedrich volt az, aki úgy vélte, hogy a béketárgyalásokat minél később kell megkezdeni.[34]

---

hivatalosan is „véglegesként" kihirdetett magyar–román határra kellett visszavonulniuk. A június 11-i ülésen Brătianu miniszterelnök mellett Karel Kramář csehszlovák miniszterelnök és Edvard Beneš külügyminiszter is jelen volt, hiszen a csehszlovák–magyar határt is ekkor hirdették ki. L. FRUS PPC. IV. köt. 506–507., 803–811.

[30] Vö. 1919. december 2-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. MOL, uo., 124. dob. 14–15.

[31] Somssich a következő városokba javasolta bizottságok kiküldését: Pozsony, Rózsahegy, Kassa (Csehszlovákia), Kolozsvár, Szatmárnémeti, Makó, Temesvár (Románia – Makó végül Magyarországon maradt), Szabadka, Zombor (Jugoszlávia). L. uo. 15–16.

[32] L. uo. 17–18. Bethlen elsősorban az elkövetkező hetekben külföldön, főleg Angliában történő lobbizás sikerében bízva várt „enyhébb" és „kedvezőbb" békefeltételeket, ezért kívánta késleltetni a békedelegáció kiutazását. Uo. 17.

[33] Uo. 18.

[34] Friedrich Korányi Frigyes báró pénzügyminisztert is megtámadta hasonló véleménye miatt. A jegyzőkönyv azonban nem tesz említést arról, hogy Korányi felszólalt volna a vita során. L. uo. 18–19.

Az ülés végén a kormány jóváhagyta a Sommsich által javasolt előzetes békedelegációs névsort, s megbízták a külügyminisztert, hogy a következő kormányülésen terjessze elő a küldöttség tagjainak végleges listáját. A kormányfő javaslatára megállapodás született arról, hogy a kormányban részt vevő minden politikai párt egy-egy küldöttet jelöljön a békedelegációba, akiket politikai tanácsadói pozícióba neveznek ki.[35]

A magyar kormány a Párizsból érkezett meghívóra összesen három jegyzékkel reagált. Az 1919. december 3-i keltezésű, közvetlenül Clemenceau-nak, a békekonferencia elnökének címzett jegyzékben a magyar fél kiemelte, hogy a felszólításnak a „lehető leggyorsabban eleget fog tenni",[36] de annak érdekében, hogy ez teljesülhessen, egyúttal felkérte az LT-t — Somssich javaslatának megfelelően —, hogy járjon közben a román kormánynál a román hatóságok által Erdélyben őrizetbe vett azon személyek elengedése ügyében, akiknek a békedelegációban való jelenlétére számít a magyar kormány. Három személyről volt szó: Grandpierre Emil Kolozs megyei kormánybiztosról,[37] Servatius Lajos brassói alispánról,[38] valamint a fogarasi Muth Gáspárról,[39] akik közül az utóbbit internálták, az első kettőt pedig lakhelyelhagyási tilalommal sújtották.[40]

A közvetlenül a párizsi békekonferenciához intézett, december 4-i keltezésű második magyar jegyzék alfája és omegája az a törekvés volt, hogy a román csapatokat a Tiszán elfoglalt hadállásaikból a megállapított magyar–román határvonalra, illetve — ahogyan a magyar fél a jegyzékben fogalmazott — „a meghatározandó katonai vonalra" vonják vissza, és küldjenek ki — ahogy azt a külügyminiszter a december 1-jei minisztertanácson javasolta — különleges vizsgálóbizottságokat egyes magyarok lakta területekre, amelyek Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia közigazgatása alá kerültek. Ezeknek az lett volna a fel-

---

[35] Uo. 19–20.

[36] MBT. I. köt. XVI. vagy Trianon. 39–40.

[37] Grandpierre Emil — hivatását tekintve megyei törvényszéki bíró — francia eredetű család sarja, az azonos nevű író apja. Az erdélyi magyarok vezető politikai képviselője és a fő „kapcsolattartó személy" volt az erdélyi magyarok és a magyar kormány között. 1918 őszén az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács élére került, egyúttal pedig a budapesti kormány Erdély kormánybiztosául nevezte ki.

[38] Servatius Lajos szolgabíró, főszolgabíró, Brassó megye árvaszéki elnöke, majd 1915 őszétől Brassó vármegye alispánja. Az első világháború után szabadkőművesként jelentős szerepet játszott a romániai magyar szabadkőművesség megszervezésében, valamint a magyar és román szabadkőműves páholyok közötti viszony normalizálásában, ill. a két világháború közötti magyarországi ellenzéki demokratikus pártok és az erdélyi magyar értelmiség közötti kapcsolatokban.

[39] Muth Gáspár sváb származású politikus, ügyvéd. Romániai parlamenti képviselő. Az első világháború előtt a magyarországi Függetlenségi és 48-as Párt fogarasi szervezetének alelnöke, 1918 őszén a Sváb Nemzeti Tanács tagja, majd ügyvezető elnöke. Az 1918. december 8-i temesvári német-sváb nemzeti gyűlésen a Muth által előterjesztett kiáltvány alapján a német-sváb kisebbség új politikai orientációt vett fel. Muthot az 1920-as romániai parlamenti választásokon sváb autonomista programmal képviselővé választották, később a romániai svábok egységes szervezetének (Deutsch-Schwäbische Volksgemeinschaft) ügyvezető elnöke lett.

[40] A magyar kormány egyúttal arra is kérte a békekonferenciát, hogy járjon közben a nevezett személyek és azok családtagjainak személyes biztonsága, valamint személyes tulajdonuk biztosítása érdekében. L. Az LT 1919. december 9-i ülésének jegyzőkönyve, F melléklet. FRUS PPC. IX. köt. 557.; PDFRH. I. köt. 46. sz. A jegyzék magyar szövegét l. az 1919. december 4-ei minisztertanácsi ülésjegyzőkönyvében. MOL, K 27, 124. dob. 42–43.; MBT. I. köt. XVI. uo.

adata, hogy előzetesen vizsgálják ki az ottani hatóságok magyarokkal szembeni visszaéléseit.[41]

A magyar fél a békekonferencia meghívójára adott válaszának részét képezte a Szövetségközi Katonai Missziónak címzett december 3-i jegyzék is, amely az őrizetbe vett erdélyi politikusok szabadon bocsátását és Budapestre való utazásuk engedélyezését kérte.[42]

Annak ellenére, hogy az LT arra hívta fel a magyar kormányt, hogy békedelegátusait „további késedelem nélkül" indítsa útnak, a békekonferenciának küldött két jegyzék egyelőre csupán „udvariassági" válasz volt. Ez a magyar kormánynak lehetőséget nyújtott arra, hogy a párizsi meghívólevéllel kapcsolatos politikai stratégiájának megvitatása alatt egyben felmérje a kínálkozó politikai mozgástér nagyságát is. A magyar kormány a békedelegáció útnak indításáról ekkor még nem döntött, ám válaszában előzetesen jelezte Párizsnak, hogy a „lehető leggyorsabban" teljesíti feladatát.[43]

A következő, a magyar taktika pontosításának tárgyában tartott minisztertanácsi ülés előtt, december 8-án szűkebb körű miniszteri értekezletre került sor, amelyen Somssich külügyminiszteren, Korányi Frigyes báró pénzügyminiszteren és Friedrich hadügyminiszteren kívül részt vett Horthy Miklós, a Nemzeti Hadsereg főparancsnoka, Apponyi, a békedelegáció jövendő elnöke, Bethlen, Popovics Sándor volt pénzügyminiszter, Lers államtitkár és Práznovszky Iván követ.[44] A külügyminiszter tájékoztatta az ülés résztvevőit a Jean-César Graziani tábornokkal — a budapesti francia katonai misszió vezetőjével — folytatott beszélgetéséről. Graziani állítólag közölte Somssichcsal, hogy kívánatos lenne, hogy a magyar delegáció még karácsony előtt elutazzék a békekonferenciára. Ebben az esetben a magyar küldöttség már február első felében megkaphatná a békefeltételeket – tolmácsolta Somssich a tábornok véleményét.[45]

---

[41] MBT. I. köt. XVI–XVII. Vö. PDFRH. I. köt. 47. sz., ahol e választávirat keltezésének dátuma december 3. A magyar kormány által az LT-hez intézett e második közvetlen választ később, a minisztertanács december 12-iki ülésén, maga Apponyi is mint december 3-i jegyzéket említette. Vö. a 1919. december 12-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. MOL, K 27, 124. sz. dob. 14.

[42] Az LT 1919. december 9-i ülésének jegyzőkönyve, E melléklet. FRUS PPC. IX. köt. 556–557. A katonai missziónak címzett jegyzékre a magyar kormány már az 1919. december 4-i első jegyzékében felhívta az LT figyelmét. Ld., uo.; PDFRH. I. köt. 47. sz.; MBT. I. köt. XVI.; MOL, uo.

[43] A párizsi meghívó tartalmával kapcsolatában említést érdemel az a tény, hogy a LT meghívójegyzéke a Huszár-kormányt arra szólította fel, hogy az a delegátusait „további késedelem nélkül" küldje ki Párizsba, viszont a jegyzék magyar fordítása — ahogyan ezt Huszár a december 2-iki minisztertanács elé terjesztette, s ahogyan ezt nyilvánosságra is hozták — úgy szól, hogy a budapesti kormány a „legrövidebb időn belül" köteles eleget tenni e meghívásnak. Vö. FRUS PPC. IX. köt. 405.; PDFRH. I. köt. 45. sz.; 1919. december 2-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. MOL, K 27, 124. sz. dob. 13.; MBT. I. köt. XVI.; A Legfőbb Tanács meghívta a magyar kormányt a béketárgyalásra. Népszava, 1919. december 3. 2. A „legrövidebb időn belül" fogalmazást azonban a LT a megismételt felhívásában alkalmazta, amely a december 9-iki ülését követte (l. PDFRH. I. köt. 50. sz.).

[44] Az 1919. december 8-ai miniszteri értekezlet jegyzőkönyve. MOL, K 27, 124. dob. 1–13. Az értekezletről Rubinek és Teleki kimentette magát.

[45] Uo. 2–3. Graziani állítólag azt is kijelentette, hogy felesleges a magyaroknak az első alkalommal rögtön a „teljes nagy" delegációt Párizsba küldeniük. L. uo. 3.

Bethlen ismét felszólalt e megoldás ellen, s előterjesztette saját forgatókönyvét Magyarország kezdetben követendő taktikájára vonatkozóan. Továbbra is a magyar delegáció elutazásának késleltetését szorgalmazta, hogy ily módon a magyar kormánynak még a békefeltételek átvétele előtt lehetősége legyen három, esetleg négy jegyzéket intézni az antanthoz. Az első jegyzéket illetően Bethlen javasolta, hogy Magyarország hívja fel a szövetséges hatalmak figyelmét arra a tényre, hogy közjogi szempontból „itt azelőtt egy két államból alakult monarchia létezett és ezen monarchiában Magyarországot sokkal kisebb felelősség terheli, mint azt a külföldön általában rólunk terjesztik".[46] A Bethlen javasolta második jegyzék — amelynek szövegét már elő is készítette — Erdély kérdését érintette, és arra mutatott rá, hogy „mindaz, amit a románok követelnek, egy politikai nonsens".[47] A harmadik, Bethlen által „román jegyzéknek" elnevezett beadvány a román hadsereg által végrehajtott foganatosított „jogtalan és mértéktelen"[48] rekvirálásaira mutatott volna rá, és részletesen foglalkozott volna a román megszálló csapatok által elkövetett minden jogtalansággal. A jegyzék egyúttal azt is célozta volna, hogy Magyarország javára befolyásolja a békekonferencia tagjait, még mielőtt a magyar küldöttek átveszik a békefeltételeket. A Bethlen javasolta negyedik jegyzéket, amely részletes kiegészítő jegyzékek kíséretében a magyar kormány egységes válaszát tartalmazta volna, csak a békefeltételek hivatalos átvétele után kellett volna benyújtani. Bethlen azonban reálisan látta a helyzetet, és nem várt átütő sikert az általa javasolt forgatókönyvtől. Mégis felhívta a figyelmet arra, hogy „a békefeltételeknek ezen átvétele részünkre egy olyan nagy propaganda-alkalom, amelyet teljesen ki kell használnunk". Bethlen a békefeltételek ilyen körülmények között történő átvételét „jogcímnek" tekintette arra, hogy — ismét Bethlen szavait idézve — „később hivatkozhatunk mindezen előadott ellenvetéseinkre, amelyek meghallgatásra nem találtak", és amelyek így Magyarországot felhatalmazzák saját sorsának „saját erőből" való megoldására.[49] Bethlen az antanton belüli ellentétekre is hivatkozott, amikor a delegáció kiküldésének elhalasztását szorgalmazta. Ezekben az ellentétekben stratégiai előnyt látott Magyarország számára. Kiemelte, hogy nem egyszerűen az ügy néhány hónapos kitolásáról van szó, s nagyon szerencsésnek nevezte a magyar kormány két — fentebb említett — jegyzékét.[50]

A halasztás mellett foglalt állást a magyar békeküldöttség leendő elnöke is. Apponyi azt javasolta, hogy lehetőleg úgy tolják ki a kiutazás időpontját, hogy a békeszerződés aláírására csak áprilisban kerüljön sor.[51] Az értekezleten Apponyi megindokolta a Huszár-kormány felállása előtti álláspontját is. Akkor épp a béke minél későbbi aláírása érdekében kívánta a lehető legtávolabbi időpontra kitolni a magyar kormánynak az antant részéről történő elismerését (sic!), amely a béketárgyalások megkezdésének elengedhetetlen feltétele volt.[52]

[46] Uo. 3.
[47] Uo.
[48] Uo. 4.
[49] Uo.
[50] Uo. 5.
[51] Uo. 7–8.
[52] Uo. 6.

Apponyi arra kívánta felhasználni az így nyert időt, hogy még „ezen utolsó órában" is aktív politikai lobbitevékenységet folytassanak, és „apelláljanak az antant lelkiismeretére", azt sugallván, hogy a Magyarországra rákényszeríteni kívánt békéért — s az egész európai instabilitásért — csak magát az antantot terheli majd a felelősség.[53] A halasztásból származó politikai előnyöket Apponyi annál is inkább valószínűnek tartotta, mert az oroszkérdés alakulása — szerinte — az antant mint hatalmi tényező fokozatos gyengülését mutatta.[54]

A magyar kormány dilatórius taktikájának védelme Bethlen és Apponyi részéről azonban nem az antantellenes politika kezdetét jelentette. Nem csak Apponyi hangsúlyozta, és szólította fel a kormányt, hogy Magyarország ne térjen el az antantbarát politikától, és „ne szakítsunk" a főhatalmakkal.[55] Az ülésen maga Horthy is aláhúzta, hogy Magyarországnak lojálisnak kell maradnia az antanthoz. Eközben — Apponyival ellentétben — arra is felhívta a figyelmet, hogy az antant jelentős hatalmi tényező marad a jövőben is, ezért rendkívül hibásnak nevezte az olyan kormánypolitikát, amely Magyarország ellen ingerelné az antantot. A Nemzeti Hadsereg főparancsnoka ezzel kapcsolatban a békeszerződés gazdasági aspektusára is utalt, emlékeztetvén arra, hogy az ország végső pénzügyi és gazdasági talpra állítása csak a békekötés után lehetséges.[56]

Az egész ügy pénzügyi szempontjaira mutatott rá Korányi is, aki a az értekezlet résztvevőinek beszámolt az ország pillanatnyi pénzügyi helyzetéről. Korányi felhívta a figyelmet arra, hogy az állam anyagi szükségletei mindössze februárig vannak fedezve, mégpedig az Osztrák–Magyar Banknál[57] kialkudott 600 millió koronás kölcsön alapján, s hogy csak a békekötés után várható az állam anyagi szükségleteinek fedezéséhez szükséges, hatékony hitel megszerzése. A pénzügyminiszter ezért a békeszerződés minél előbbi megkötése mellett nyilatkozott.[58] Popovics ex-pénzügyminiszter pedig egyenesen arra utalt, hogy amennyiben a kormány esetleg antantellenes politikát folytatna, előállhat a Magyarország ellen gazdasági blokád újbóli bevezetésének lehetősége.[59] Az elkövetkezendő béketárgyalásokkal kapcsolatban egyben arra is figyelmeztetette az értekezlet résztvevőit, hogy „az entente tőlünk fenntartás nélküli békét fog követelni".[60]

Az antantbarát politikát — mint az egyetlen lehetséges utat Magyarország számára — Somssich is támogatta. Sőt, úgy nyilatkozott, hogy a területi integritás majdani visszanyerésének záloga épp az antantbarát politika és a békeszerződés megkötése és az antantbarát politika. Rámutatott, hogy amennyiben Magyarország a békeszerződés aláírása előtt magára vonná az antant bizal-

---

[53] Uo.

[54] Uo. 7. A miniszteri értekezlet jegyzőkönyve szerint Apponyi véleménye az volt, hogy „az entente március hóban megszűnt már erőfaktor lenni". L. uo.

[55] Uo. 6.

[56] Uo. 8.

[57] A központi Osztrák–Magyar Bank felszámolását csak 1920 során fejezték be. Azt követően a központi bank szerepét Magyarországon az 1921-ben megalapított Magyar Királyi Állami Jegyintézet, 1924-ben pedig az ugyanebben az évben megalapított Magyar Állami Bank vette át.

[58] Uo. 10.

[59] Uo. 9–10.

[60] Uo. 10.

matlanságát, ez a szövetségeseket már csak presztízsszempontból is arra késztetné, hogy megbüntesse Magyarországot ellenkezéséért.[61] Véleményét a külügyminiszter azokkal a saját beszélgetéseivel is alátámasztotta, amelyeket az előző napokban az antant tábornokaival folytatott Budapesten. Az a benyomása — közölte a miniszter —, hogy a békeszerződések megkötését követően az antant felbomlik, s Magyarországra a továbbiakban már nem úgy fog tekinteni, mint jelenleg, vagyis még abba sem fog beleavatkozni, ha Magyarország a békeszerződés aláírása után fegyverkezni kezd. Somssich ezért azt javasolta, hogy Magyarország írja alá feltétel nélkül a békét, de egyúttal tiltakozzon minden igazságtalan intézkedés ellen.[62]

Maga Huszár miniszterelnök is óvott bármilyen antantellenes politikától. Felhívta a figyelmet az antant szoros szövetségesi kapcsolataira partnereivel, valamint arra, hogy az antant elleni bármilyen agresszív fellépés azzal a kockázattal járhat, hogy az antant magyarellenes akcióra ad felhatalmazást a románok vagy a szerbek részére. Huszár ezért csak az aláírás enyhe késleltetését tartotta megengedhetőnek, s ezt is csak abban az esetben, ha ez Magyarország számára előnyös lesz.[63]

Bár a Huszár-kormány még nem döntött véglegesen a kérdésben, a radikális és aktív antantellenes politikát elvetette, hajlandóságot mutatott az együttműködés és a béketárgyalásokon való részvételre. Ez a szükségszerűség olyan vitathatatlan tény volt, aminek a születőfélben lévő új Magyarország politikai vezetői teljes mértékben a tudatában voltak. Közülük senki sem vonta kétségbe az ország kötelező részvételét a békekonferencián, amint azt a fent említett miniszteri értekezlet jegyzőkönyve is tökéletesen tanúsítja. Természetes azonban, hogy a magyar politikusok — főképp a várt békefeltételekre való tekintettel — meglehetősen bizalmatlanul és kritikusan szemlélték a békekonferencia munkáját.

Az értekezlet résztvevői előzetesen 35 főben határozták meg a békedelegáció létszámát,[64] és egyértelműen megállapodtak abban, hogy vezetőjéül Apponyit kérjék fel. Főmegbízottnak javasolták Bethlent, Telekit, Popovicsot, Lerset, Somssich László grófot, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) elnökét, és Zoltán Bélát, a Friedrich-kormány volt igazságügy-miniszterét.[65] A tanácskozáson — különös tekintettel a felmerülő nemzetiségi és a gazdasági szakkérdésekre — alapos vizsgálat tárgyává tették a további küldöttek névsorát is.[66] A miniszteri értekezlet jelentősége azonban mindenekelőtt abban a határozatban rejlett, amely Magyarország taktikáját tisztázta a békekonferencia irányában, s amelyet Horthy erősített meg összefoglaló felszólalásában. Az értekezleten végül úgy határoztak, hogy Magyarország a továbbiakban is követel-

---

[61] Uo. 9.

[62] Uo. 8–9.

[63] Uo. 9. A kormányfő előterjesztéseivel Bethlen is egyetértett. L. uo.

[64] Uo. 11. Ez a szűkebb delegáció, azaz a békekonferenciára kiutazó küldöttség létszáma volt.

[65] Uo. 11-12. Friedrich volt kormányfő az értekezleten azt javasolta, hogy Magyarország csak egy csökkentett, 8-10 fős delegációt küldjön a békekonferenciára, arra a tényre való utalásként, hogy a békekonferencia mindeddig de facto semelyik országgal nem tárgyalt. Vö. uo. 6.

[66] Uo. 11–12. A miniszeri értekezlet jegyzőkönyve nevek említése nélkül csak azt a tényt rögzíti, hogy az értekezlet „részletesen foglalkozott" a kérdést. L. uo. 12.

ni fogja az LT-től a román csapatok ígért visszavonását a „demarkációs vonalra", ha azonban Párizsból sürgős felszólítás érkezik a békedelegáció kiküldésére, a magyar képviselők azonnal kiutaznak.[67]

A magyar kormány jegyzékei — a meghívásra adott válasz és az Erdélyben fogva tartottak érdekében való közbenjárás iránti kérelem — december 9-én kerültek az LT napirendjére Philippe Berthelot, a Quai d'Orsay politikai és kereskedelmi főosztály-vezetőjének előterjesztésében. Berthelot a magyar kormánynak a „sváb és magyar agitátorok szabadon engedését" célzó kérelmét zsarolásként értékelte, és felvetette, hogy az LT-nek nem szabadna hagynia, hogy a magyar fél belevonja a békekonferenciát ebbe a vitás kérdésbe. Berthelot előterjesztésével Clemenceau is egyetértett, az LT pedig elvetette a román kormánynál történő közbenjárást.[68]

Érdekes azonban, hogy a román csapatok visszavonására és a megszálló hatóságok tevékenységét vizsgáló bizottság kiküldésére vonatkozó magyar kérés tárgyalása egyáltalán nem szerepel az LT ülésének a jegyzőkönyvében, és ezeket a békekonferencia válaszjegyzéke sem említi. A kiürítéssel kapcsolatos kérés figyelmen kívül hagyását talán magyarázza a békekonferencia azon reménye, hogy a várt romániai belpolitikai változások nyomán az új bukaresti kormány végre eleget tesz az antant hónapok óta ismételt felszólításainak és visszavonja csapatait a Tiszától. Az LT december 10-én juttatta el a választ-iratát a magyar kormányhoz ismét Bandholtz amerikai tábornokon keresztül. Ez — amellett, hogy elutasította az Erdélyben fogva tartottak szabadon bocsátása érdekében való közbenjárást — csupán megismételte áz LT felhívását, hogy Magyarország „a legrövidebb időn belül" küldje ki megbízottait Párizsba.[69]

A Minisztertanács december 12-i ülésén foglalkozott a kormánynak a béke kérdésében követendő stratégiájával – újfent Apponyi, Bethlen és Teleki jelenlétében.[70] A kormány álláspontja az előző minisztertanácshoz és a miniszteri értekezlethez viszonyítva a második párizsi meghívó jegyzék átvétele után sem változott. A békekonferenciával szembeni öntudatosabb politikai stratégiát azonban most Huszár is képviselte. Huszár azt javasolta, hogy a magyar békedelegáció kiutazását kössék a konferenciához intézett kérések teljesítéséhez. Az engedékenyebb irányvonalat Apponyi gróf védelmezte, s hozzá csatlakozott most Somssich külügyminiszter is.

Huszár miniszterelnök az utolsó párizsi jegyzék ismertetését követően azt javasolta, hogy küldjenek újabb jegyzéket az LT részére, melyben a kormány kifejezi hajlandóságát, hogy 1920. január 3-án vagy 4-én elküldje megbízottait a békekonferenciára azzal a feltétellel, hogy a román hadsereg visszavonul a Tiszántúlra, és „Magyarország jelenleg idegen megszállás alatt álló területrészei-

---

[67] Uo. 11.

[68] Clemenceau úgy vélte, az LT válaszában világossá kell tenni, hogy ez „nem az ő dolguk". L. az LT 1919. december 9-i ülésének jegyzőkönyvét. FRUS PPC. IX. köt. 547. (Az ülésen Clemenceau mellett a már említett nagyhatalmak követei, illetve külügyminiszterei vettek részt – Tittoni helyett immár Vittorio Scialoja.)

[69] PDFRH. I. köt. 50. sz. A jegyzék magyar fordítását l. az 1919. december 12-i miniszteri tanácsi ülés jegyzőkönyvében. MOL, K 27, 124. dob. 8–9.

[70] Uo. 8–18. (A jelenlevők névsorát l. uo. 1.)

re" — vagyis az elcsatolásra ítélt területekre — megérkeznek a magyar kormány által kért vizsgálóbizottságok.[71]

Friedrich hadügyminiszter emlékeztetett arra, hogy 1919 őszén, még miniszterelnökként nemcsak írásos megerősítést kért Clerktól arra vonatkozólag, hogy a koalíciós kormány megalakulása után a románok csakugyan visszavonulnak a Tiszántúlra, hanem egyúttal azt is kérte tőle, hogy az LT írásbeli garanciáját is eszközölje ki arra, hogy ez esetben a románok a Tisza-vonaltól a demarkációs vonalra, azaz a megállapított magyar–román határra vonulnak vissza. Friedrich — utalva arra, hogy Clemenceau nem tartotta be a még Kun Bélának júniusban tett ígéretét, amelynek értelmében a magyar haderő Csehszlovákiából való visszavonulása után a románok is visszarendelik csapataikat[72] — keresetlen szavakkal kommentálta az antant politikáját, amely Magyarországgal szemben „a legnagyobb rosszindulattal viseltetik, sőt minél nagyobb zsákmányt akar átengedni a románoknak, hogy azután a közös zsákmányon ő maga, az entente, is osztozkodhassék".[73] Friedrich egyidejűleg ismét felszólította a kormányt, hogy Magyarország semmi esetre se küldjön népesebb delegációt a békekonferenciára, mivel az az ország adott nemzetközi helyzetében „komikus" volna, és „nem férne össze a magyar nemzet önérzetével"[74] Friedrich nem bízott a békekonferenciának küldendő újabb jegyzék sikerében, s kifejezte személyes véleményét, hogy „azon esetben, ha húznánk-halasztanánk a békedelegáció kiküldését Párizsba, nincs kizárva az, hogy egy szép napon megjelenik személyesen Bandholtz amerikai tábornok és itt Budapesten adja át a kormánynak a békefeltételeket és bizonyos határidőt szab azok elfogadására".[75]

A kormány addigi politikáját és Huszárnak a Párizsba küldendő új jegyzékkel kapcsolatos indítványát Bethlen védte meg. Bethlen kijelentette, hogy egyelőre még nem tartja sikertelennek a magyar kormány eddigi taktikáját.[76] Az új jegyzék elküldéséhez végül Friedrich is csatlakozott, miután beismerte, hogy a jelenlegi helyzetben ő sem tud más eljárást javasolni. Azt indítványozta ugyanakkor, hogy a szöveget határozottabb hangvételben fogalmazzák meg, s a román hadsereg visszavonására vonatkozó igényt ne egyszerű kívánság, hanem kategorikus követelés formájában fejezzék ki. Friedrich itt ismét Clerkra hivatkozott, aki annak idején kijelentette, hogy ugyanolyan határozottsággal képes kiutasítani a románokat a Tiszántúlról, mint ahogy tette azt Budapest esetében. Clerk ezen ígéretére való tekintettel Friedrich arra kérte a minisztertanácsot, hogy a magyar kormány szögezze le: „ragaszkodunk a Sir George Clerk-

[71] Uo. 9–10.

[72] Friedrich a párizsi békekonferencia 1919. június 13-i jegyzékére utalt, amely ismertette Magyarországgal az LT által jóváhagyott csehszlovák–magyar és román–magyar határvonalat. Ez világosan kimondta: „A román csapatokat kivonják magyar területről, amint a magyar csapatok kiürítették Csehszlovákiát." L. az LT 1919. június 13-i ülésének jegyzőkönyvének V [B] mellékletét. FRUS PPC. VI. köt. 412.

[73] Az 1919. december 12-i miniszteri tanácsi ülés jegyzőkönyve. MOL, K 27, 124. dob. 10–11.

[74] Friedrich itt a hetven tagú küldöttségről beszélt. L. uo. 11.

[75] Uo. 11–12.

[76] Uo. 12.

nak a románoknak a Tisza-vonaláról való visszavonulására vonatkozólag tett kötelező ígéretéhez".[77]

Friedrich megszokott keménységén ezúttal túltett Rubinek Gyula kisgazdapárti földművelési miniszter, aki, mint a minisztertanácsban kijelentette, „még sokkal tovább megy". Rubinek azt javasolta, a kormány világosan és érthetően mondja ki, hogy addig, amíg a románok nem vonulnak vissza a Tiszától, nem küldi ki a konferenciára a magyar delegációt.[78]

Teljesen eltérő pozíciót foglalt el Apponyi – mégpedig nemcsak Rubinek javaslatához képest. A békeküldöttség kijelölt elnöke nem tartotta reális várakozásnak azt, hogy az antant Magyarországgal szembeni politikája még a békeszerződés aláírása előtt megváltozzék. Ő ezt a változást csak a békeszerződés aláírása utáni időkben remélte, s hangsúlyozta, hogy „igen nagy különbség lesz a békekötés előtti és a békekötés utáni állapot között".[79] Ismételten kifejezte abbéli meggyőződését, hogy a békekötés után az antant fel fog bomlani, s ebben az esetben Magyarország számíthatna egyes országok „anyagi és erkölcsi támogatására".[80] E feltételezésből kiindulva Apponyi azt a következtetést vonta le, hogy „mentől kevésbé kötjük meg magunkat válaszunkban, annyival előnyösebb helyzetben leszünk és az entente-nak is más lesz velünk szemben az állásfoglalása akkor, ha a formákban enyhébbek leszünk".[81] Apponyi javaslata szerint a magyar kormánynak a tervezett jegyzékben ki kellene fejeznie hajlandóságát arra, hogy a magyar megbízottak kiküldésére vonatkozó párizsi felszólításnak rögtön az ünnepeket követően eleget tegyen. A december 4-én elküldött, s a magyar igényeket tartalmazó jegyzékkel kapcsolatban pedig csupán azt indítványozta, hogy a kormánynak ki kellene fejeznie azon meggyőződését, hogy az LT a delegáció kiutazásának időpontjáig eleget tesz a kéréseknek. Azt javasolta: érveljenek újra azzal a várható kedvező visszhanggal, amit a magyar társadalomban a kérések teljesítése keltene.[82] Apponyinak az elküldendő jegyzék hangnemével kapcsolatos álláspontját Somssich külügyminiszter is támogatta.[83]

Apponyi politikai tekintélyére utal az a tény, hogy az általa javasolt „antantbarát" hangvételt a minisztertanács további vita nélkül elfogadta – az ülés jegyzőkönyvének készítője legalábbis nem számol be ilyen vitáról.[84] A jegyzék megszövegezésével végül a külügyminisztert bízták meg.[85]

Az 1919. december 12-i minisztertanács alapvető fontosságú, és nem csupán a magyar kormány antantbarát politikájának végleges megerősítése szempontjából. A kabinet e döntésével nemcsak azon határozott szándékát és felkészültségét hagyta végérvényesen jóvá, hogy kiküldje megbízottait a párizsi bé-

---

[77] Uo. 12–13.
[78] Uo. 13.
[79] Uo.
[80] Uo. 14.
[81] Uo.
[82] Uo. 14–15.
[83] Uo. 15.
[84] A Huszár-kormány jegyzőkönyveit Bárczy István miniszteri tanácsos, a Miniszterelnöki Hivatal sajtóosztályának vezetője rögzítette.
[85] Uo.

kekonferenciára — mégpedig anélkül, hogy előzetes kéréseinek teljesítését a delegáció kiutazásának feltételévé tette volna —, hanem egyhangúlag döntött a békedelegáció elnökének és főmegbízottainak személyéről (e tisztségekbe immár hivatalosan is Apponyi és a már említett politikusok kerültek), valamint a küldöttség végleges összetételéről is a négy nappal korábbi miniszteri értekezlet határozata és a külügyminiszter által előterjesztett lista alapján.[86] A minisztertanács támogatta Huszár azon javaslatát is, hogy a békedelegációban kapjon helyet minden kormánypárt, azaz a „koncentrációban" képviselt minden politikai párt egy-egy küldötte, amit az értekezlet már szintén korábban jóváhagyott.[87]

A párizsi békekonferenciához intézett újabb jegyzéket tehát Apponyi javaslata alapján fogalmazták meg és küldték el Párizsba. A kormány közölte, hogy „minden lehetőt el fog követni, hogy kiküldöttei azonnal, az ünnepek után Neuillybe kiutazhassanak", egyúttal kifejezte reményét, hogy addigra az LT teljesíti a magyar kormány kérését mind a románok által megszállt magyar területek kiürítése, mind pedig a kért bizottságoknak a szóban forgó területekre való kiküldése tárgyában. A jegyzék végül összefoglalta a kormánynak e két kérelem teljesítéséhez fűzött elvárásait, illetve kitért azokra a megfontolásokra, amelyek alapján a kéréseket a békekonferencia elé terjesztették. „Csakis e kérések teljesítése tudná megnyugtatni a kedélyeket, amelyek az idegen megszállás okozta tragikus események folytán mindinkább fel vannak izgatva" – állapította meg a jegyzék.[88]

A békekonferenciára való meghívás ügyében folytatott tárgyalások végére a december 29-i kormányülés tett pontot. Tény azonban, hogy a magyar kormány már december közepén rászánta magát, hogy elfogadja kötelezettségét és részt vegyen a béketárgyalásokon. Mint ahogyan azt Huszár és Horthynak idézett álláspontja is mutatta, a kormánynak nem állt érdekében, hogy a békedelegáció kiküldését tovább halassza.[89] Ezt nem csupán a békedelegáció összeállítá-

[86] Uo. 18. A kormányülés jegyzőkönyve megint csak nem ismerteti a szélesebb körű delegáció összetételének jóváhagyott listáját. A külügyminiszter által előterjesztett névsorba — Apponyi javaslatára — felvették Ottlik Iván földművelési ex-államtitkárt (mind főmegbízottat), valamint Emich Gusztáv kereskedelmi államtitkárt is – saját miniszterének, Heinrich Ferencnek a javaslatára. L. uo. 17–18. Kettejük kinevezését a kormány december 23-i ülésén megerősítették. L. az ülés jegyzőkönyvét. MOL, K 27, 124. dob. 48–49.

[87] L. uo. 17. A bővebb békedelegációba bekerült Wein Dezső (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja), Giesswein Sándor (Keresztényszocialista Párt), Czakó J. István (Országos Kisgazda és Földműves Párt), Jankovich Béla (Nemzeti Középpárt), Charmant Oszkár (Nemzeti Demokrata Párt), Lovászy Márton (Függetlenségi és 48-as Párt). L. MBT. I. köt. XIX.

[88] Az LT-hez intézett 1919. december 13-ai válasz szövegét közli: PDFRH. I. köt. 53. sz. A távirat egyes részeinek magyar fordítását l. MBT. I. köt. XVII.

[89] Jóllehet, a kormány csak két hét múlva döntött véglegesen a delegátusok kiutazásáról, már december közepén hozzákezdtek a magyar békedelegáció különvonatának összeállításához. Erről tanúskodik a Nemzetközi Hálókocsi Társaságnak a MÁV Igazgatóságához intézett december 15-i levele, amely különvonatot kér a magyar delegáció részére. L. MOL, MÁV Igazgatósága, Általános iratok (Z 1525), 1398. köt. Különvonat. A megrendelést valószínűleg a Külügyminisztérium vagy a Béke-előkészítő Iroda kezdeményezhette, ami a minisztertanács december 12-i ülésének eredményeként történhetett. (Az irat, amely a MÁV-nál 206511. ügyszámot kapott, sajnos nem maradt fenn, ill. a MÁV később selejtezte, ahogyan erről a MÁV Igazgatóságához érkezett beadványok nyilvántartókönyve tanúskodik. L. uo. Irattári nyilvántartókönyvek. 189. köt. 1919. V.)

sának ténye tanúsította, hanem a béke-előkészítő iroda rendszeres tevékenysége is. A küldöttek elutazásának végleges időpontjáról azonban még nem született megállapodás, jóllehet a kormány december 13-i jegyzéke tájékoztatta a békekonferencia elnökét, hogy a magyar delegáció rögtön az ünnepek után kiutazik. A jegyzék diplomatikus megszövegezése azonban továbbra is lehetőséget hagyott az indulás esetleges elhalasztására. A kiutazás időpontjáról éppen a december 29-i minisztertanácsi ülés határozott kötelező érvénnyel.

A kormány ekkorra felmérte külpolitikai mozgásterének határait, amelyeket eléggé világosan jelölt ki az a tény, hogy a december eleji jegyzékekben közölt kéréseit az LT elutasította, illetve ignorálta, a december 13-i jegyzéket pedig válasz nélkül hagyta. E kormányülésen is kiderült, hogy a Huszár-kormány reálisan látja az ország helyzetét. Az ülésen nagyatádi Szabó István közélelmezési és sokorópátkai Szabó István tárca nélküli miniszteren kívül a kabinet minden tagja részt vett, s jelen volt Apponyi is. A téma különleges fontossága ellenére sem vett részt a kormány ülésén Horthy, a Nemzeti Hadsereg főparancsnoka.[90]

Az ülésen Apponyi ismét pragmatikusan lépett fel, és felszólította a kormány tagjait, hogy a küldöttség kiutazása időpontjának eldöntésénél vegyék figyelembe Magyarország tényleges gazdasági-politikai helyzetét. Apponyi nem csupán arra a körülményre hívta fel a figyelmet, hogy az LT nem válaszolt a kormány utolsó jegyzékére, hanem emlékeztetett az élelmiszer-ellátás válságos állapotára s arra, hogy Magyarország e téren teljes mértékben Románia és Jugoszlávia segítségére szorul. Bár Apponyi elismerte, hogy a kiutazás időpontjáról egyedül a kormány hivatott dönteni, figyelmeztette a minisztereket, hogy az adott körülmények között Magyarország semmit sem érne el a megbízottak elutazásának további halogatásával.[91]

Apponyival egyetértésben Rubinek földművelési miniszter is az ország vigasztalan gazdasági helyzetéhez igazította álláspontját. Rubinek, aki a december 8-i miniszteri értekezleten még a legkeményebb hangot ütötte meg a békekonferenciával szemben, most az élelmiszer-ellátás szempontjának fontosságával kapcsolatban éppen azt emelte ki, hogy a Tiszántúl kiürítése még nehezebb helyzetet teremt majd, s hangsúlyozta, hogy Magyarország pillanatnyilag ténylegesen a román búzától függ.[92] Friedrich is csatlakozott Rubinek e megállapításához, ám Ausztria példáján — amelynek ellátási nehézségei a békekötés ellenére sem enyhültek — arra is rámutatott, hogy Magyarország közellátását semmiképpen sem a szövetséges hatalmak, hanem végül újra csak Belgrád és Bukarest fogják megoldani. Friedrich ezért a maga részéről továbbra is a magyar delegáció kiutazásának elodázása mellett volt – addig, amíg a románok teljesen ki nem ürítik a Tiszántúlt. Azt javasolta továbbá, hogy várják meg a békekonferencia állásfoglalását a magyar kormány december 13-i jegyzékével kap-

[90] Bár a napisajtó a Magyar Távirati Iroda közlése alapján azt közölte, hogy a kormányülésen a kabinet összes tagja részt vett, a kormányülés jegyzőkönyvének jelenléti íve és a szavazás eredményének összegzése is a két miniszter távolmaradására utal. L. az 1919. december 29-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét. MOL, K 27, 124. dob. 25.

[91] Uo. 19.

[92] Uo., 20.

csolatban, amelynek hiányában még a küldöttség kiutazásának időpontjáról való tárgyalást sem tartotta időszerűnek.[93]

A békedelegáció gazdasági megfontolásokból való mihamarabbi kiutazását érthető módon Heinrich kereskedelmi miniszter is támogatta, noha politikai szempontból nem zárta ki Friedrich véleményének megalapozottságát. Heinrich arra is felhívta a figyelmet, hogy amíg Magyarország nem kötötte meg a békeszerződést, semmilyen gazdasági szerződést sem tud kötni a szomszédos államokkal, ezért az ország egyértelmű érdekének tartotta, hogy Magyarország minél hamarabb aláírja a békeszerződést, még akkor is, ha az kedvezőtlen.[94]

A kormány végül lemondott arról, hogy határozottabban lépjen fel az antanttal szemben, amit híven tükröz Somssich külügyminiszter állásfoglalása. Somssich utalt arra a tényre, hogy a békekonferencia nem válaszolt a kormány utolsó jegyzékére, ám a maga részéről már nem is vár feleletet, hiszen a magyar fél nem kért kimondottan választ a békekonferenciától. Somssich kétségbe vonta azt, hogy az ország gazdasági élete ilyen kötött formák közepette teljes mértékben kibontakozhassék, s szerinte fennállt annak a lehetősége is, hogy az antant felhatalmazza a románokat és a szerbeket, hogy a magyar békeküldöttség kiutazásának további halasztása esetén csapataikat továbbra is magyar területeken állomásoztassák. Ezért úgy vélte, Magyarországnak „nem marad más hátra", mint hogy teljesítse a december 13-i jegyzékben tett „ígéretét", azaz hogy rögtön az ünnepek után kiküldi megbízottait a békekonferenciára.[95]

A magyar delegáció haladéktalan kiutazását sürgető legfontosabb gazdasági érvekhez a Korányi pénzügyminiszter is csatlakozott. Korányi azt is kiemelte, hogy Magyarország nem várhatja az antanttól a „burkolt blokád" feloldását, amíg nem írja alá a békeszerződést. Mint mondta: „A békekötéstől nem várhatunk semmi jót, de viszont a kormány nem veheti magára a felelősséget azzal, hogy nem felel meg az entente-nak tett ígéretének és nem indítja útnak a békedelegációt". Rámutatott arra is, hogy amíg Magyarország nem ismeri a békefeltételeket, a kormány sem tudja kidolgozni a konkrét pénzügyi politikát, benne az adórendszert, s még kevésbé az állami költségvetést. Korányi ezért a béke kérdésének tárgyilagos szemléletét szorgalmazta, s felrótta, hogy Magyarország „ma bizonyos optimizmusban él még". A maga részéről éppen azt tartotta fontosnak, hogy az ország józanodjék ki ebből az optimizmusából és számoljon le az illúziókkal. Végül az ország milliárdos károkkal párosuló gazdasági függőségére hivatkozva kijelentette, hogy támogatja a magyar békeküldöttségnek az ünnepek utáni azonnali indulását.[96]

A gazdasági miniszterek érvei ellenére Friedrich fenntartotta defenzív álláspontját. Helytelenítette, hogy a kormány, amely a legutóbb „egyhangúlag a kitolás és kihúzás taktikáját hangozatta", most megváltoztatta véleményét. Kifejezte értetlenségét afölött, hogy jelenleg „a kabinet több tagja a békedelegáció mostani kiküldése mellett van". Rubinek — némileg önigazolásképpen — azt

[93] Uo., 21.
[94] Uo. 21–22.
[95] Uo. 22–23.
[96] Uo. 23-24.

hangsúlyozta, hogy „a békedelegáció kiküldésének kérdése annyira függ a mindenkori helyzettől és oly fontos kérdés, hogy senkinek sem lehet szemrehányást tenni azért, ha e kérdésben változtatja nézetét".[97]

Jóllehet a kormányülés jegyzőkönyve szerint a többi miniszter nem szólt hozzá a vitához, a szavazás eredménye rögzíti a véleményüket is. Huszár miniszterelnök a delegáció január 5-i kiküldését javasolta, s a szavazás nem volt feszültségektől mentes. Az indítványt támogatta Heinrich Ferenc kereskedelmi miniszter (Nemzeti Középpárt), Rubinek Gyula földművelési miniszter (Országos Kisgazda és Földműves Párt), Somssich József gróf külügyminiszter (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja), Korányi Frigyes báró pénzügyminiszter (KNEP), Peyer Károly munkaügyi- és népjóléti miniszter (Szociáldemokrata Párt). A további halogatás mellett szavazott Friedrich István hadügyminiszter (KNEP), Beniczky Ödön belügyminiszter (KNEP), Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter (KNEP), Bárczy István igazságügy-miniszter (Nemzeti Demokrata Párt), valamint Bleyer Jakab, a nemzeti kisebbségek minisztere (KNEP). Azaz: a tíz jelenlévő miniszter közül öten a január 5-i indulás mellett, s ugyancsak öten a további halasztás mellett tették le voksukat.[98] A döntés tehát a miniszterelnök szavazatától függött, Huszár szavazata pedig — tekintettel a korábbi tárgyalásokon kifejezett álláspontjára, jelenlegi indítványára és általában az „antantbarát" kabinet vezetőjének helyzetéből fakadó felelősségére — egyértelmű volt. Huszár szavazata a magyar békedelegáció Neuillybe való január 5-i kiutazása mellett véglegesen zöld utat adott a küldöttségnek. Huszár döntésének indokolásakor elsősorban az ország kritikus állapotára hivatkozott, de utalt Friedrich előadására is, amelyből ugyancsak világosan kiderült, hogy a következő néhány hónapban nem lehet lényegesebb változásra számítani. Huszár azzal érvelt, hogy a helyzet a fővárosban is szüntelenül romlik, a Tiszántúlon pedig már kimondottan súlyos, s utalt az itteni szakadatlan román rekvirálásokra, valamint arra a lehetőségre, hogy sor kerül a helybéli lakosságnak a Dózsa György vezette középkori felkeléshez hasonló megmozdulására. Huszár nem csupán érvelt álláspontja mellett, hanem vállalta érte a teljes felelősséget is. Arra hivatkozott, hogy „léterdekünk" megköveteli, hogy „mielőbb a béke útjára lépjünk, annál is inkább, miután 3-4 heti halasztással mit sem érnénk el". A halasztás taktikáját azért is elvetette, mert véleménye szerint az csak veszélyeztetné az ország konszolidálását. Huszár a megbízottak január eleji kiküldését a közelgő, január végére kiírt parlamenti választások szempontjából is fontosnak nevezte: „A választásokra való tekintettel is előnyösebbnek tartja, ha nem optimista hangulatban választja meg az ország a nemzetgyűlést, hanem mérlegeli a valóságot."[99]

A Huszár-kormány 1919. december 29-i ülése ezzel megszilárdította Magyarország antantbarát politikai vonalvezetését — pontosabban: a kormány lojalitását az antanthoz — még a pillanatnyilag biztosnak látszó katasztrofális és kíméletlen békefeltételek ellenére is. A magyar kabinet enyhe halasztó taktiká-

[97] Uo. 24–25.
[98] Uo. 25.
[99] Uo. 26.

jának végeredményben nem volt különösebb jelentősége. A békedelegáció azonnali — decemberi — kiküldése technikai okokból egyébként is szinte lehetetlen volt, az indulás január elejére történt elhalasztása pedig politikai és lélektani szempontból inkább csak szimbolikus jelentőséggel bírt, habár a párizsi békekonferencia az ünnepek alatt is teljes erővel dolgozott, és az LT nem csak szenteste, hanem Szilveszter napján is ülésezett. A békedelegációnak az új esztendőben való útnak indítása jelképes párhuzamot is kínál: új év – tabula rasa. A béke-előkészítő bizottság működésének ismeretében voltaképpen nem is lehet igazi halasztó taktikáról beszélni, hiszen a bizottság tagjai — akik hamarosan a békedelegációba is bekerültek — Apponyi vezetése alatt december legelejétől rendszeresen plenáris, bizottsági és szakértői tanácskozásokat tartottak, amelyek során megtárgyaltak és jóváhagytak minden „békeanyagot."[100] Ez tehát azt jelenti, hogy a békedelegáció 1920 elejére tervezett indulása lényegében a magyar küldöttek Párizsba való kiutazásának a legkorábbi és legelfogadhatóbb időpontja is volt.

A delegáció így végül — a magyar kormány 1919. december 13-i jegyzékével összhangban — rögtön az ünnepek után utazott ki a párizsi békekonferenciára. Tagjai különvonaton hagyták el a budapesti Keleti pályaudvart január 5-én reggel 8 óra 50 perckor, és a Bécs–Buchs–Delle útvonalon január 7-én reggel 8 óra 10 perckor érkeztek meg a párizsi Gare de l'Est-re. A békekonferenciára először csak a delegáció egy része utazott ki, amelynek az volt a feladata, hogy akkreditálása után azonnal adja át a békekonferenciának a Magyarország legégetőbb problémáival foglalkozó előzetes jegyzékeket, és átvegye az előzetes békefeltételeket. Ezt követően a küldöttségnek vissza kellett térnie Budapestre, hogy a delegáció többi tagjával közösen kidolgozza a békefeltételekre adandó végleges magyar választ.[101]

Fordította: Zahorán Csaba

[100] Vö. MBT. I. köt. XVI.
[101] Uo. XVIII–XI[illegible].

Miroslav Michela

A ROTHERMERE-AKCIÓ VISSZHANGJA CSEHSZLOVÁKIÁBAN 1927–1928-BAN*

A Lord Rothermere által 1927-ban a magyar államhatárok etnikai elvű revíziójáért indított kampány a trianoni békeszerződés elleni legismertebb akciók közé tartozott. Jelen tanulmány a Rothermere-akció néhány külpolitikai szempontjára kívánja felhívni a figyelmet, elsősorban azonban azt vizsgálja, milyen visszhangot váltott ki Szlovákiában.[1]

Az első világháború lezárása jelentős változásokat hozott Közép-Európában. Az Osztrák–Magyar Monarchia romjain új államalakulatok születtek. A párizsi békekonferencia feladata a háború utáni viszonyok alapvető újjárendezése, és az államok közötti új határok megvonása volt. 1920. június 4-én a Versailles-ban található Nagy-Trianon kastélyban Magyarország is aláírta a békeszerződést, miután 1919 folyamán Németország, Ausztria és Bulgária már megtette ezt. A magyar társadalom egyöntetűen elutasította Trianont, a hatalmon lévő elit fő külpolitikai célja pedig — a két háború közötti időszakban végig — a trianoni határok revíziója volt. Ehhez azonban nemcsak a magyar belpolitikai és gazdasági viszonyok konszolidációjára és az ország külpolitikai elszigeteltségének felszámolására volt szükség, hanem az európai hatalmi viszonyok megváltozására is. E célokat Magyarország szomszédai nem fogadták rokonszenvvel, hiszen teületi integritásuk ellen irányultak. Létrejött a kisantant, amelynek fontos törekvése volt, hogy meggátolja a magyar revizionista törekvéseket. A két háború között olykor közeledési kísérlet is történt Magyarország és

---

* E tanulmány egy nemrégiben megjelent írás kibővített változata. L. eredetileg: *Miroslav Michela:* Reakcia slovenských politických kruhov a tlač na Rothermerovu akciu (1927–1928). Historický časopis (52) 2004/3. 503–522. Itt mondok köszönetet Simon Attilának a tanulmány magyarra fordításában nyújtott segítségéért, valamint a Domus Hungarica Alapítványnak, amely támogatta kutatásaimat.

[1] A témának kiterjedt szakirodalma van. A szlovákiai visszhanggal foglalkozik: Slovensko proti revízii Trianonskej smluvy. Zost. Anton Granatier. Bratislava, Slovenská odbočka československej národnej rady, 1929. 234.; Kto snami, kto proti nám. Zost. Anton Granatier. Bratislava, 1927.; História protirothermereovej akcii. In: Zlatá kniha Slovenska. Bratislava, 1929. 411–415.; *Eva Rečková:* Anglický lord a maďarská kráľovská koruna. Slovanský přehled 1969. 5. sz. 400–402.; *Milan Zemko:* Reflektovanie medzinárodného postavenia Československa v slovenskej tlači za Rothermereovej revizionistickej akcie v roku 1927. In: Československo 1918–38. Osudy demokracie v Střední Evropě. 1–2. Zost. Jaroslav Valenta, Emil Voráček, Jozef Harna. Praha, Historický ústav Akademie věd České republiky, 1999. 1. köt. 216–222.; Juraj Fabián: Z aktivít maďarskej iredenty na prelome 20. a 30. rokov (Rothermerovská akcia). In: Slovensko v politickom systéme Československa. Zost. Valerián Bystrický. Bratislava, HÚ SAV–NR SR, 1992. 170–173.; *Bencsik Gábor:* Igazságot Magyarországnak. Lord Rothermere és a magyar revízió. Budapest, Magyar Mercurius, 2002. 254.; Trianontól Rothermereig. Szerk. Rákosi Jenő. Budapest, Horizont, é. n.; *Nemes Dezső:* A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Budapest, Kossuth, 1964. 176–182.

a kisantant államai között, ám ezek végül sohasem jártak sikerrel. Ebben az időszakban Magyarország és Csehszlovákia viszonyát is feszültnek, bizalmatlansággal telinek, sőt ellenségesnek lehet nevezni.

Az 1927. év változást hozott az addig viszonylag passzív és eléggé elszigetelt magyar külpolitikában, amely fokozatosan aktivizálódni kezdett. E változás több okra vezethető vissza. A gazdasági konszolidáció eredményei valamint az ország katonai és pénzügyi ellenőrzésének megszűnése az eddiginél nagyobb manőverezési lehetőséget biztosítottak számára. Az 1925. évi locarnói szerződések után megfelelő külpolitikai partner is feltűnt, mégpedig Olaszország, amely ekkoriban aktívan együttműködött Nagy-Britanniával, s befolyást kívánt szerezni Közép-Európában. 1927. április 5-én Rómában aláírták az olasz–magyar barátsági szerződést, amelynek titkos záradéka szoros politikai együttműködést irányzott elő a két ország között. Az olasz kapcsolat révén Magyarország külpolitikai támogatást szerzett törekvéseihez. Az Olaszországgal folytatott tárgyalásokon elhangzott, hogy Csehszlovákia tekinthető Magyarország fő ellenségének, ezért a csehszlovák problémát kell elsőként megoldani. Az olasz–magyar közeledésre válaszként a kisantant államai május folyamán a csehországi Jáchymovban tartottak megbeszélést. Magyarországon ebben az időben már nyíltabb revizionista kijelentések hangzottak el, miközben a „magyar ügy" publicitásához az egész világon nagy mértékben hozzájárult a Rothermere-kámpány is.

Harold Sidney Harmsworth, Rothermere vikomtja (1868–1940), Nagy-Britannia egyik leggazdagabb emberévé vált, miután megörökölte bátyja, Lord Northcliff sajtóbirodalmát. Az örökségbe néhány nagy példányszámú, de bulvárjellege miatt nagy politikai befolyással nem bíró napilap is beletartozott. Rothermere nézeteire már ekkor jellemző volt az éles antibolsevizmus, a fasizmushoz — később a nácizmushoz — való bizonyos vonzalom. Annak oka, hogy a lord miért kapcsolódott be a revíziós kampányba, még nincs teljesen feltárva. Tudjuk azonban azt, hogy Rothermere, aki csodálta az olasz fasizmust, az olasz–magyar szerződés megkötése után Rómában járt, ahol megbeszélést folytatott Mussolinivel. Valószínűsíthető, hogy már itt megegyezés született egy Magyarország melletti sajtókampány elindításáról. Ehhez a nagy érdeklődéssel kecsegtető, szenzációs téma mellett hozzájárulhatott a lord ismeretsége Franz Hohenlohe herceg volt feleségével, a bécsi származású Stefanie Richterrel, aki Rothermere-t megismertette a Trianon-problémával. Azt is tudjuk hogy a cikk megjelenése előtt lord Budapestre látogatott, s véleményünk szerint nem véletlenül, Rothermere részt vett egy Trianon-ellenes tüntetésen is, s későbbi visszaemlékezésében külön hangsúlyozta azt az erős érzelmi hatást, amelyet a „Budapesti kirándulás" gyakorolt rá. Annak ellenére, hogy eleinte tagadta, hogy terveiről egyeztetett volna Bethlennel és a magyar kormánnyal, 1939-es visszaemlékezéseiben már azt írta, hogy nemcsak a miniszterelnök, de maga Horthy kormányzó is információkat bocsátott a rendelkezésére.[2] Rother-

[2] *Rákosi:* i. m. 49. *Rothermere (Harold Sidney Harmsworth):* My Campaign for Hungary. London, Eyre and Spottiswoode, 1939. 52. L. továbbá: *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiad. Budapest, Kossuth, 1988. 109.; *Vásárhelyi Miklós:* A lord és a korona. Budapest, Kossuth, 1977. 68. Vö. *Bencsik:* i. m. 62–63. Archiv Ministerstva Zahraničních věcí Praha (AMZV), Politické zprávy (PZ) Budapešť 1927. 60. sz. És legújabban: *Romsics Ignác:* „Magyarország helye a

mere budapesti látogatását ennek ellenére bizonyos mértékű fenntartásokkal kísérték, hiszen a lord korábban Franciaországot és a kisantant államait támogatta.[3]

Ezek a kétségek azonban eloszlottak, s 1927. június 21-én Rothermere a *Daily Mail* című lapban *Hungary's place in the Sun. Safety for Central Europe* (Magyarország helye a Nap alatt. Biztonságot Közép-Európának) címmel kolumnás cikket jelentetett meg, amelyben a Monarchia szétesésének negatív hatásaira és az utódállamokhoz került nagy létszámú magyar kisebbség helyzetére hívta fel a közvélemény figyelmét. Arról számolt be, hogy több mint egymilliós magyar kisebbség került Csehszlovákiához, s ez a helyzet veszélyezteti Európa biztonságát. Ezért a trianoni határok békés revízióját javasolta, ami a Magyarország és az utódállamok közötti jószomszédi viszony kezdetét jelenthetné. A lord szerint mindazokat a területeket Magyarországhoz kellett csatolni, amelyeken a magyarság egy tömbben él. Javaslatát egy az íráshoz mellékelt térképen is ábrázolta. Ez hasonló volt ahhoz a javaslathoz, amely még az 1920-as francia–magyar tárgyalások során merült fel. A mellékelt térképen a Magyarországhoz csatolandó területek csupán elnagyoltan voltak feltüntetve. Szlovákia esetében Pozsony, Nyitra és Kassa alatt húzódott a javasolt határvonal, majd minimális mértékben érintette Kárpátalját is, de csupán részben idomult a magyar kisebbség tényleges területi elhelyezkedéséhez. Az akció előkészítetlenségére utalt, hogy Rothermere a délvidéki magyarságot a térképen — tévesen — Horvátországban helyezte el. (Később a magyar külügyminisztérium figyelmeztetésére a tévedést helyesbítették.) Rothermere cikkében felszólította a nyugati pénzügyi köröket, hogy ne folyósítsanak hiteleket a kisantant államainak, amelyek — szerinte — ebből éltek. Írásában kiemelten foglalkozott Magyarország történelmi szerepével, a magyar gazdasági stabilizáció sikereivel, s a magyar gazdaság támogatására buzdította a nyugati köröket.[4] A lord és a magyar kormánykörök közötti kapcsolatra utal az, hogy a cikk szövegét a londoni magyar követség már a megjelenés előtti napon megkapta. Rothermere azt kérte, hogy a magyar sajtó minél bővebben reagáljon írására, s jelentős magyar közéleti személyiségek dicsérően szóljanak tevékenységéről. A tervek szerint a kampányba kormányon kívüli szervezeteknek és egyesületeknek kellett bekapcsolódiuk, nehogy a magyar kormány gyanúba keveredjen. Ez a forgatókönyv később meg is valósult.[5]

A cikk megjelenése óriási visszhangot váltott ki a Magyarországon. Herczeg Ferenc egyenesen azt írta, hogy a Gutenberg óta nem született nyomtatott szó, amely olyan hatást gyakorolt volna az emberi szívekre, mint a *Daily Mail* írása a magyar nemzetre.[6] A sajtó széles körű, Rothermere-t dicsőítő kampányba kezdett, a lakosságot pedig arra hívták fel, hogy aláírásaival fejezze ki háláját a lordnak.[7] A

nap alatt". Lord Rothermere és magyar revízió. In: A múltról a jövőnek. Budapest, Osiris, 2004. 249–263.

[3] *Zeidler Miklós:* A Magyar Revíziós Liga. Századok, 1997. 2. sz. 305.

[4] A cikk szövegét l. *Rothermere:* i. m. 60–68. Magyarul: Trianon. Szerk. Zeidler Miklós, Budapest, Osiris, 2003. 457–462.

[5] *Zeidler:* i. m. 306.

[6] *Bencsik:* i. m. 6.

[7] 1927. november 10-én a Nagy Emil vezette magyar delegáció 26 darab bőrkötéses albumot adott át a lordnak, amely több mint 1, 2 millió aláírást tartalmazott. A magyararország visszhangról l. *Kovács Anikó:* Adalékok a magyar revíziós mozgalom történetéhez. Regio, 1994. 3. sz. 70–94.

Nemzetek Szövetségéhez a trianoni béke igazságtalansága ellen tiltakozó táviratokat küldtek. Rothermere cikkének óriási visszhangjára utal az a titkos számjeltávirat is, amelyet Walko Lajos külügyminiszter küldött a londoni követnek, Rubidó-Zichy Iván bárónak 1927. július 29-én. Az üzenet egy esetleges brit ellenakcióval kapcsolatban annak az aggodalomnak adott hangot, hogy a Rothermere-cikkel kapcsolatos túlhajtott szenzáció veszélyeztetheti az ország külpolitikai érdekeit.[8] Október 19-én Bethlen István kormányfő egy pártértekezleten kijelentette, hogy a magyar kormánynak nincs része az akcióban. Megjegyezte azonban, hogy Rothermere tevékenysége hálára kötelezi őt magát és az egész nemzetet is. Beszédében utalt arra is, hogy 1918-ban a határok kérdésében a magyar kormánynak sikerült megegyeznie a szlovákokkal (ti. Milan Hodžával — M. M.).[9]

Rothermere írása Olaszország kivételével nem talált jelentősebb pozitív visszhangra Európában. A kisantant államaiban és Franciaországban a sajtó többnyire elítélte a kezdeményezést, a hivatalos politika azonban kezdetben nem reagált rá, s remélve, hogy a kampány rövid életű lesz, nem tulajdonítottak neki nagyobb jelentőséget.[10] A nagy publicitás azonban jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy felhívja a nemzetközi közvélemény figyelmét a „magyar problémára". Közben a magyar kormánykörök súlyos dilemmával kerültek szembe. Rothermere érvei és önbizalomtól duzzadó nyilatkozatai a magyarországi közélet befolyásos képviselőinek rokonszenvét nyerték meg, s egyre erősebbé váltak a revíziót sürgető hangok. Megalakult a Magyar Revíziós Liga, amely a trianoni békerendszer igazságtalanságának és tarthatatlanságának hirdetését tűzte ki célul, s rövidesen Magyarország legjelentősebb revíziós szervezetévé nőtte ki magát. Nagy Britanniában és más országokban is aktivizálódtak a magyarbarát politikusok, akik szintén a fennálló békerendszer hibáit hangsúlyozták.

A magyar fél számára a revíziós propaganda idővel bizonyos bel- és külpolitikai nehézségeket is okozott. A francia és a brit kormánykörök ugyanis nemcsak egyértelműen elhatárolódtak a lordnak a békeszerződések revideálására irányuló akciójától, hanem ilyen magatartást vártak el Bethlentől is. A magyar miniszterelnök Janus-arcú politikájára utal az is, hogy ebben az időben ugyan egyre nyíltabban kiállt a revízió mellett, közben azonban hangsúlyozta, hogy annak megvalósítására még nem jött el az idő. A franciák és a britek előtt úgy nyilatkozott, hogy Rothermere kezdeményezését nem tartja szerencsésnek, s a maga részéről elutasít minden revíziós törekvést.[11]

[8] Iratok az ellenforradalom történetéhez. I–V. köt. Szerk., összeáll.: Nemes Dezső, Karsai Elek, Kubitsch Imre, Pamlényi Ervin. Budapest, Kossuth, 1956–1976. (A továbbiakban: IET.) IV. köt. 41/a sz.

[9] Bethlen István beszédei és írásai. I–II. Budapest, Genius, 1933. II. köt. 190. A Hodža-féle tárgyalásokhoz legújabban l. *Marián Hronský:* Budapeštianske rokovania Milana Hodžu a prvá demarkačná čiara medzi Slovenskom a Maďarskom. In: Milan Hodža štátnik a politik. Zost. Miroslav Pekník. Bratislava, VEDA, 2002. 157–181.

[10] *Ádám Magda:* Kisantant és Európa 1920–1929. Budapest, Akadémiai, 1989. 247–248.; *Ozer Carmi:* La Grande-Bretagne et la Petite Entente. Haifa, Université de Genève, 1972, 116–154. A lengyel visszhanggal kapcsolatban l. *Andrzej Essen:* Oglosy akciji lorda Rothermere w Polsce w 1927 r. In: Evropa mezi Německem a Ruskem. Zost. Miroslav Šesták, Emil Voráček. Praha, Historický ústav AV ČR, 2002. 355–361.

[11] Ismeretes, hogy Austen Chamberlain brit külügyminiszter az 1927. december 5-én Genfben Bethlennel folytatott bizalmas tárgyalásokon kártékonynak nevezte Rothermere akcióját, és arra figyelmeztette a magyar kormányfőt, hogy tartsa magát távol tőle. Bethlen a kormány és a saját nevében elhatárolódott a kampánytól. L. Bethlen feljegyzése Austen Chamberlain külügyminiszterrel

Rothermere versus Beneš – A csehszlovák kormány hivatalos álláspontja

Csehszlovákiában hamar felfigyeltek Rothermere cikkére és annak erőteljes magyarországi visszhangjára. Úgy ítélték meg, hogy a cikk elsősorban Csehszlovákia ellen irányul, és felismerték, hogy az több szempontból is nehézséget jelent az ország számára. Ezek között az első helyre kívánkozik, hogy a nagy számú magyar kisebbség képviselői nem voltak elégedettek kisebbségi helyzetükkel, és a történelmi Magyarország felbomlása óta eltelt kilenc évet csupán átmeneti időszaknak tekintették. Továbbá Csehszlovákiának a kisantant másik két államával ellentétben gyakran felrótták, hogy mesterséges államalakulat volt, közös történelmi tradíciók nélkül. Ez szintén gyengítette az állam belés külpolitikai stabilitását. A köztársaság nemzetei közötti viszonyok rendezetlenségére markáns példát szolgáltatott a feszültségektől egyáltalán nem mentes cseh–szlovák viszony is. Az, a tény, hogy a déli államhatár mentén többnyire homogén magyar településterület húzódott, különféle politikai kombinációk táptalajává vált, ami tovább gyengítette a köztársaság politikai elitjének a magyar kisebbség iránti bizalmát. Érdemes megemlíteni azt is, hogy a magyarországi propaganda folyamatosan hangoztatta, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbséget a bolsevizmus veszélye fenyegeti. Több csehszlovák politikus szerint ugyanakkor bizonyos gazdasági érdekek is hajtóerőt adtak a Rothermere-kampánynak.

Ebben a helyzetben a londoni csehszlovák követ, Ján Masaryk azt javasolta Edvard Beneš külügyminiszternek, hogy a hivatalos körök ne reagáljanak Rothermere sajtókampányára. Így aztán Benešnek a revíziós kísérletek ellen hamarjában elkészített memoranduma nem is látott napvilágot.[12] A csehszlovák sajtó sem reagált érdemben, mindössze néhány informatív jellegű írás jelent meg Rothermere cikkéről, hiszen az országnak nem állt érdekében, hogy a téma napirendre kerüljön, netán a köztársaság életében valamilyen zavart okozzon. Prága ezért inkább várakozó álláspontra helyezkedett.

Ezzel ellentétben a magyar kisebbségi sajtó, amely saját érdekeinek védelmét látta a lord akciójában, azonnal reagált.[13] A csehszlovák parlamentben az ellenzéki Országos Keresztényszocialista Párt elnöke, Szüllő Géza nyilvánosan is köszönetet mondott Rothermere lordnak kezdeményezéséért. Július 1-jén pedig üdvözlő táviratot küldött neki, amelyben a szlovákiai magyarság nevében köszönetet mondott bátor tettéért.[14] Hasonló álláspontra helyezkedett a Szent-Iványi József vezette Magyar Nemzeti Párt is, amely nemrég még a csehszlovák kormánnyal való együttműködéssel próbálkozott.[15]

---

folytatott beszélgetéséről (Lugano, 1928. december 13.). IET. IV. köt. 148/b sz.; *Romsics Ignác:* Bethlen István külpolitikája 1921–1931. Századok, 1990. 5–6. sz. 595–597.

[12] Masaryk távirata Benešnek, 1927. jún. 25. AMZV, III. Sekce, 635. dob.

[13] Prágai Magyar Hírlap, 1927. jún. 22. 1.

[14] Těsnopisecká správa zo 90. schôdze Národního shromáždení Republiky Československé. (A csehszlovák parlament képviselőháza 90. ülésének jegyzőkönyve – a továbbiakban: NS RČS, 90.) 1927. jún. 27. (www.psp.cz); Prágai Magyar Hírlap, 1927. júl. 1. 2.; Slovensko... i. m. 54–55.

[15] Trianontól Rothermereig. I. m. 91–92. Szentiványi aktivizmusáról lásd: *Angyal Béla:* Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2002. 138–152. Angyal rámutat arra, hogy az aktivista kísérlet részben a Rothermere-akció miatt bukott meg.

Erre aztán már a csehszlovák sajtó is reagált: Rothermere akcióját budapesti ötletnek nevezte, s elsősorban a magyar kormányt tette érte felelőssé. A lordról pedig azt írta, hogy eszközévé vált a magyar propagandának. Július 7-én a csehszlovák–magyar kereskedelmi szerződés ratifikációs vitája során a külügyi bizottság referense, Antonín Uhlíř ismertette a képviselők előtt a lord gondolatait, s felhívta a figyelmet arra, hogy a parlamentnek kötelessége odafigyelnie a magyar propagandára.[16] Egy héttel később, július 14-én Beneš hivatalosan is reagált a szenátus külügyi bizottságában. Felszólásában olyan jelentéktelen kísérletnek nevezte Rothermere kezdeményezését, amely nem veszélyeztetheti a Csehszlovák Köztársaságot. Továbbá azzal vádolta meg lordot, hogy ki akarja élezni Magyarország és a kisantant államainak a viszonyát, és a békét veszélyezteti azáltal, hogy feléleszti a revízió és a Szent István-i állam helyreállítása iránti reményeket.[17]

Erre a beszédre a lord négy nappal később táviratban reagált. Ez a távirat jelentette a tulajdonképpeni sajtóvita kezdetét. Rothermere arra hívta fel Beneš figyelmét, hogy a trianoni békeszerződés megszületésében döntő szerpet játszott a közép-európai viszonyok felületes ismerete, s hogy az anyaországától elszakított magyar népesség mindig a hazatérésre fog törekedni. Beneš államférfiúi erényeit hangsúlyozva arra kérte őt, hogy tegyen lépéseket a trianoni igazságtalanság megszüntetése érdekében. Beneš válasza nem késett sokat, s azt már július 24-én leközölte a csehszlovák sajtó. Reagálásában a külügyminiszter azt vetette Rothermere szemére, hogy elferdíti szavait. Azt is leszögezte, hogy magas politikai állásánál fogva nincs abban a helyzetben, hogy — ellentétben a lorddal — nyíltan kimondhasson mindent. Végül felajánlotta Rothermere-nek, hogy hajlandó a rendelkezésére bocsátani minden a kisebbségekkel kapcsolatos információt, mivel a lord által használt adatok nem teljesek, sőt helyenként tévesek.

A Rothermere által eléggé provokatív, sőt fenyegető stílusban megfogalmazott távirat és Beneš erre adott válasza nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a téma széles körű publicitást kapjon. A szlovákiai sajtó is egyre nagyobb figyelmet szentelt a témának, s a kampánnyal kapcsolatos polemikus írások tömegét jelentette meg. A sorrendben következő táviratot július 27-én tették közzé. Ebben Rothermere arra hivatkozva, hogy a múlt — a magyarosító politika — nem mentheti a jelen bűneit, általánosságban a nemzeti kisebbségek elnyomásával vádolta meg Csehszlovákiát, konkrét sérelemként pedig a földreform diszkriminatív jellegű végrehajtását nevezte meg. Következő, augusztus 10-én írt, az eddigeknél is élesebb hangvételű táviratában a Magyarországgal való jó kapcsolatok fontosságára figyelmeztette Csehszlovákiát.[18] Ezekre a küldeményekre azonban Beneš már nem reagált. Augusztus 30-án a *Daily Mail*-ben újabb írás jelent meg Rothermere tollából, amely főként az „életképtelen államnak" és „Euró-

[16] NS RČS, 95. 1927. júl. 7. (www.psp.cz) A csehszlovák–magyar kereskedelmi szerződésről: *Marta Romportlová:* ČSR a Maďarsko 1918–1938. Brno, Univerzita J. E. Purkyně, 1986. 70–72.

[17] L. pl. Slovenský denník, 1927. júl. 22. 1.

[18] Újmagyarország felé. Rothermere lord békerevíziós mozgalmának hiteles története és okmányai. 1927 június–július. Budapest, Budapesti Hírlap, 1927. 28–29.

pa puskaporos hordójának" nevezett, „mesterségesen létrehozott" Csehszlovákia ellen irányult.[19] Rothermere ezen írására az Agrárpárt képviselője, Samuel Zoch evangélikus püspök válaszolt, aki tévesnek nevezte a lord információit, és sorra megcáfolta azokat.[20]

A Rothermere-akció visszangja Szlovákiában

Rothermere elgondolásait az emigrációban élő szlovák irredenták is támogatták, akik 1927. június 22–25-én Bécsben tartott tanácskozásukon egy népszavazást követelő memorandumot dolgoztak ki.[21] Egyikük, Jehlicska Ferenc, aki Rothermere elképzeléseit az integrális revízió első lépésének tartotta, aktívan bekapcsolódott a kampányba.[22] Az irredenták és más agitátorok fokozott tevékenységére a csehszlovák állami szervek is felfigyeltek. Az agitátorok a népszavazás gondolatát propagálták, s a határmenti területek közelgő Magyarországhoz csatolásának híreivel traktálták a lakosságot. Merényletekről, terrorizmusról és más felforgató tevékenységről szóló hírek is terjedtek. Hasonló szóbeszédekre már korábban is volt példa, ám most a hivatalos jelentések arról számoltak be, hogy a lakosság – intenzitásuk miatt – el is hitte őket. Az állami szervek is foglalkoztak e hírekkel, s hogy terjedésüket megakadályozzák, néhányszor még szlovák lapokkal szemben is fel kellett lépniük. Ebből a szempontból elsősorban a *Slovenský denník* című napilap tűnt ki, amely október elején *Magyarország mozgósítást rendelt el Csehszlovákia ellen* címmel közölt cikket.[23] A határ menti területeken irredenta sajtótermékek, térképek, röplapok tűntek fel, sőt a lord akciójának támogatására biztató falragaszok is megjelentek. Szlovákia területén több városban és faluban terjesztették a *Do boja!* (Harcba!) című, élesen csehellenes újságot, amelyet az önálló Szlovákiáért harcoló titkos katonai szervezkedés lapjaként álcázva Jehlicska munkatársa Unger Ferenc nyomtatott Lengyelországban, s amely úgyszintén támogatta Rothermere javaslatait.[24] Novemberben felbukkant az *Uhorskí Slováci lordovi Rothermereovi* (A történelmi magyarország szlovákjai Lord Rothermere-hez) c. röplap, amelynek szerzői méltatták a lord tevékenységét és az ezeréves hazába való visszatérést szor-

---

[19] A távirat szövegét l. *Rothermere:* i. m. 81–89.; Vö. *Bencsik:* i. m. 80., 84–85.

[20] Slovensko... i. m. 131–134.

[21] Štátny archív v Bratislave (ŠABA), fond Župný úrad v Bratislave 1923–28 – prezidiálne spisy (ŽÚ–BA), 5590/27.

[22] Jehlicska Ferenc (František Jehlička) jelentése, 1927. nov. 4. A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének mikrofilmgyűjteménye (A HÚ SAV), 33. tek. Eredetije: Magyar Országos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium Politikai Osztályának reservált iratai (K 64), 22. cs. 1927–7/b. t. Jehlicska tevékenységéhez lásd: *Juraj Kramer:* Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1957. 151–161.

[23] ŠABA, ŽÚ–BA, 354/28.; ŽÚ – Okresným náčelníkom (ON), 1927. júl. 28.; Uo. fond Krajský súd v Bratislave – Tlačové spisy 1924–1943 (KS–BA TS), 146/27., 148/27., 181/27. A kerületi bíróság nyilatkozata: „Vitathatatlan, hogy ez a hír nyugtalanságot váltott ki a lakosság körében. Főleg a határ menti területeken, ahol Rothermere akciójának hatására már amúgy is kétségek merültek fel a magyar szomszéd békés szándékaival kapcsolatban."

[24] ŠABA, ŽÚ–BA, 6508/27. Do Boja, 1927. szept. 10.; Národní archiv České republiky, Předsednictví Ministerskej rady, 568. dob., Prezidium Zemské správy politické – Státnímu návladnímu v Mor. Ostravě, 1928. febr. 23.

galmazták.[25] Az ilyen kezdeményezéseknek azonban csak marginális jelentőségük volt.

A csehszlovák kormány a Rothermere-kampány megindulását követően rövid időn belül megbizonyosodott arról, hogy a lord nem rendelkezik komoly támogatással Nagy-Britanniában, és nincs befolyása a brit kormány külpolitikájára. Annál intenzívebben foglalkozott a témával a csehszlovákia napi sajtó. Erre utal a *Slovenský denník* július 23-i írása is, amely „A propaganda ellen propagandával kell harcolnunk" jelszót sulykolta.[26] A napilapokban számos vélemény jelent meg a kampánnyal kapcsolatban, s egyfajta spontán ellenakció is kezdett kibontakozni „magyar revizionista törekvések" ellen. Nagy szerepe volt ebben a Csehszlovák Nemzeti Tanács pozsonyi Szlovák Tagozatának (CsNT SzT), amely megalakulásától fogva a köztársaság integritásának védelmét tekintette fő céljának. Ez a szervezet volt „hivatott" tevékenységével ellensúlyozni a revíziós propagandát.

Július 23-án Kassán tartotta közgyűlését a Szlovák Katolikus Diákság Szervezete, amelyen a Szlovák Néppárt elnöke, Andrej Hlinka, a szlovák politikusok közül elsőként nyilvánosan is elítélte Rothermere tevékenységét.[27] Jehlicska megpróbálta kihasználni a Csehszlovákia megoldatlan politikai és gazdasági problémáit és Szlovákia autonómiáját állandóan napirenden tartó Néppárt egyelőre tartózkodó magatartását. Budapestre küldött jelentéseiben azt állította, hogy a Néppárt nem támogatja a Rothermere-ellenes akciókat, ami – ha igaz lett volna – közvetve erősítette volna a Rothermere-akció hatását Szlovákiában – és így Jehlicska személyes pozícióját is.[28] Augusztus 17-én azonban a néppárti képviselők és szenátorok klubjának rózsahegyi gyűlése egyértelműen elítélte a Rothermere-akciót, s megerősítette Hlinka korábban már ismertetett véleményét.[29]

Rothermere és Beneš nyílt táviratváltása több jelentős szlovákiai közéleti személyiséget is nyilvános fellépésre késztetett. Megszólalt Martin Mičura, a kassai táblabíróság elnöke, Vladimír Roy író, az agrárpárti Juraj Slávik és Samuel Zoch. Zoch rámutatott a Rothermere nyilatkozataiban található pontatlan és tendenciózus információkra. Kijelentette, hogy a tisztán magyarok által lakott területek visszacsatolása nem oldana meg semmit, hiszen a magyarok nem elégednének meg ezzel. Ugyanakkor ez a változás felborítaná a békerendszert. Az ilyen revízió, hangsúlyozta, csupán az első lépés lenne a történelmi Magyarország visszaállítása felé vezető úton.[30] Rothermere-nek a világháború utáni határváltozások nyomán kialakult gazdasági helyzet tarthatatlanságára vonatkozó állításaira a Pozsonyi Kereskedelmi Kamara nevében Kornel Stodola válaszolt, aki szintén a lord által közölt információkat egyoldalúságát

---

[25] ŠABA, ŽÚ-BA, 354/28.

[26] Slovenský denník, 1927. júl. 23. 1.

[27] Slovák, 1927. júl. 26. 2. Ezt a ludákok később is szívesen hangsúlyozták: František Klinda: UŠKŠ a Rothermere. In: Dvadsať rokov boja a práce Slovenského katolíckeho študentstva. Zost. Ladislav Grébert. Bratislava, ÚSKAŠ, 1940. 55–56.

[28] Jehlicska jelentése, 1927. aug. 12. AHÚ SAV, 57. tek.

[29] Slovák, 1927. aug. 20. 1.; Vö. Jehlicska jelentése, 1927. aug. 19. AHÚ SAV, 33. tek.

[30] Slovensko... i. m. 39–43, 131–145.

kifogásolta. Stodola véleménye szerint nem a határokat, hanem a vámpolitikát kell megváltoztatni, és növelni kell a kölcsönös bizalmat.[31] Vavro Šrobár szenátor augusztus 10-én fejtette ki véleményét, amely szerint a magyarországi közvéleményben is egyre inkább tudatosodik az a tény, hogy az ottani antidemokratikus rezsim miatt a szlovákiai magyarok egyre inkább elidegenednek az anyaországhoz való visszacsatolás gondolatától. Šrobár szerint a magyarországi köröket elsősorban a csehszlovák agrárpolitika s különösen a földreform zavarja, mert az népszerűbb mint a magyarországi. A *status quo* megváltoztatásával kapcsolatban azt mondta, hogy „ami ma a mienk, azt soha senkinek nem adjuk, s abból a szabadságból, amelyben élünk, soha többé nem hajtjuk fejünket rabszolga igába". Šrobár úgy vélte, hogy a csehszlovákiai magyarság lojális az államhoz, kisebbségi helyzete jó.[32] E kijelentés persze inkább a külföld és a belföld megnyugtatását célozta, hoszen nyilvánvaló volt, hogy a Rothermere-akció nagy hatást váltott ki a magyar kisebbség körében. Az ellenzéki magyar pártok, valamint a kisebbségi sajtó és társadalmi szervezetek képviselői több ízben is megszólaltak az ügyben, amit a hivatalos szervek élénk figyelemmel kísértek. A magyar lapokban olyan hírek is megjelentek, hogy a lord akciója összefüggésben van a brit külpolitika változásával, ebből pedig a közép-európai rend várható átalakulására következtettek.[33] E cikkek szerint a *Daily Mail* az angol társadalom véleményét tolmácsolta. Néhány írást a cenzúra államellenesnek minősített, és ahatóságok lefoglalással akadályozták meg ezek közlését.[34] A magyar kisebbség körében terjedő különféle híresztelések hatását jól mutatja, hogy egyes források szerint a közelgő határváltozás reményében néhányan szlovák iskolából magyar iskolába íratták át gyereküket, mások pedig azt fontolgatták, hogy többé nem fizetnek adót a csehszlovák államnak. E megnyilvánulások azonban igazán nem voltak tömegesek.[35]

A Rothermere-t bíráló csehszlovák érvelésben több alkalommal is jelentkeztek a magyarországi szlovák kisebbség elnyomására utaló megjegyzések.[36] A kommunisták, akik nem ismerték el a versailles-i békerendszert, a Rothermere-kampány kapcsán külön kommünikét adtak ki. Ebben azt vetették Rothermere szemére, hogy azt nem az igazság érdekli, s csupán a Szovjetunió ellen irányuló brit imperializmus érdekeit képviseli.[37] Ez egyébként teljesen egybevágott a Magyarországon terjesztett kommunista lapok ítéletével.

---

[31] AMZV, III. Sekce, 635. dob., Ministerstvo vnútra (MV) – MZV, 1939. szept. 30.

[32] Slovenská národná knižnica Archív literatúry a umenia, 173 Z 27.

[33] L. pl. Komáromi Lapok, 1927. jún. 30. 2. és júl. 23. 1.

[34] História protirothermereovej akcii. I. m. 411.

[35] ŠABA, ŽÚ–BA, 354/28., 4688/27. 677/27.; MOL, K 64, 26. cs., 1927–41–425.

[36] Ezért is figyelemre méltó Kmoskó Mihály professzor reakciója. A szlovák nemzetiségű, meggyőződéses irredenta Kmoskó szorosan együttműködött a magyar kormánnyal, és ezer magyarországi szlovák aláírását gyűjtötte össze a Rothermere-nek címzett petícióhoz, amelyben azt a véleményét fejtette ki, hogy a magyarországi szlovákok, akik nem is egy tömbben élnek, nem tartják fontosnak a szlovák nyelv használatát a nagy nyomorúságban élő országban. Elutasította azt a felvetést is, hogy a szlovákoknak legyen képviseletük a parlamentben. L. Trianontól Rothermereig. I. m. 143–146.; *Ladislav Deák:* Postavenie slovenskej menšiny v Maďarsku medzi dvoma svetovými vojnami. In: Slováci v Maďarsku. Zost. Genovéva Grácová, Eva Balážová. Martin, Matica slovenská, 1994. 18.

[37] Komáromi Lapok 1927. aug. 30. 1.

Ellenakció Szlovákiában

A CsNT Szlovák Tagozata már 1927. augusztus 4-én bizalmas megbeszélést tartott, amelyen eldöntöttek, milyen módon reagáljanak a Rothermere-akcióra. A röplapok terjesztését nem tartották eléggé hatékonynak, s a többség egyetértett abban, hogy nagy tömegrendezvényeket kell tartani, amelyeket a legtekintélyesebb szlovák közéleti személyiségek vezetnek majd, miközben a cseh politikusok a háttérben maradnak. A tervezett akciókban valamennyi szlovák politikai párt részételével számoltak, az anyagi háttér biztosítását a csehszlovák kormány vállalta. Az CsNT Szlovák Tagozata feladata a Rothermere elleni akciók koordinálása volt. Az ellenkampány a „Svoj k svojmu" (Mindenki a sajátjához) harcias elnevezést kapta. A Rothermere elleni akciók legfontosabb elemeit a sajtókampány, a tömegrendezvények, a magyar propaganda figyelemmel kísérése és semlegesítése képezte. Az ülésen augusztus 20-ra – a magyarországi Szent István-ünnep napjára – tűzték ki a Pozsonyban megtartandó nagy, össznemzeti tiltakozó akció időpontját.[38]

A demonstrációval egyidőben kívánták megszervezni a köztársasághoz hű magyarok tiltakozó gyűlését Léván.[39] A Szlovák Tagozaton belül létrehozták az ún. Védelmi Bizottságot, amely a magyar propaganda ellensúlyozása céljából megszervezte az ellenakció sajtókampányát és tömegrendezvényeit. A bizottság tagjai a politikai pártok képviselőiből kerültek ki, jóllehet az eredeti terv szerint a kampánynak politikamentesnek kellett volna lennie, s a tagoknak a szlovák közélet jelentős személyiségi köréből kellett volna kikerülniük.[40] Az SzT egy, az utódállamok képviselőiből álló szövetség létrehozásáról is tárgyalásokat kezdett, amelynek a feladata a magyar revíziós tervek elleni közös fellépés koordinálása lett volna. A külügyminisztérium segítségével fel is vették a kapcsolatot a hasonló román és jugoszláv szervezetekkel, a harmincas évekre is átnyúló kísérletek azonban végül nem vezettek eredményre.

Augusztus 20-án Pozsonyban megtartották az össznemzeti tiltakozó akciót. A nagygyűlés célja a trianoni békeszerződés revíziójára irányuló magyar kezdeményezésekkel szembeni deklaratív fellépés volt. A várt tömeg helyett azonban csupán néhány ezer ember jelent meg.[41] A gyűlésen a Bethlen-kormányt vádolták a Rothermere-kampány kitervelésével és az irredenta mozgalom pénzügyi és morá-

---

[38] Slovenský národný archív v Bratislave (SNA), fond Policajné riaditeľstvo v Bratislave (PR-BA), 771. dob., materiál 476/21-II., PR – ŽÚ 1927. aug. 13.; SNA, fond Vavro Šrobár, 17. dob., materiál 852 – 493/99/13.

[39] ŠABA, ŽÚ-BA, 354/28., PR – ŽÚ 1927. aug. 13.

[40] A bizottság tagjai: Milan Ivanka, a bizottság elnöke, Gejza Rehák képviselő (mindketten a Csehszlovák Nemzeti Demokrata Pártból), Karol Hušek, a Slovenský Denník főszerkesztője (Agrárpárt), Pavol Macháček (Hlinka Szlovák Néppártja), a Ľudová Politika főszerkesztője Peter Briška (Csehszlovák Néppárt), Ján Wagner (Szlovák Nemzeti Párt), Emanuel Lehocký (Csehszlovák Szociáldemokrata Párt), Ivan Markovič (Csehszlovák Legionárius Közösség), valamint František Kaláč, a belügyminisztérium sajtófelelőse. ŠABA, ŽÚ-BA, 354/28., PR – ŽÚ 1927. aug. 13. Ivanka szerint eredetileg a neves írót, Jozef Gregor-Tajovskýt kívánták a bizottság élére állítani. Ezzel kapcsolatban l. Slovensko... i. m. 67–69.

[41] A demonstrálók létszámáról különböző számok ismeretesek. Egyesek 5-7 ezer, mások 15 ezer résztvevőről beszélnek. Vö. ŠABA, ŽÚ-BA, 5840/27., 354/28.; Slovensko... i. m. 103.; Trianontól Rothermereig. I. m. 35–36.

lis támogatásával.[42] A demonstrációnak kilenc szónoka volt: Milan Ivanka, Vavro Šrobár, Martin Rázus, Ivan Dérer, Peter Briška, Teofil Bažány, Ľudovít Hrdlička, Jozef Millo és Ivan Markovič. Közülük az első hat a „nagypolitikát" képviselte, az utolsó három pedig a magyarországi szlovák kisebbséget, a legionáriusokat és a diákságot. A Hlinka-párt képviselői érdekes módon távol tartották magukat az akciótól, amit a „pártprogramok különbségével" magyaráztak.

A rövid felszólalásokat követően a résztvevők ünnepélyes nyilatkozatot fogadtak el, amelyben elítélték Lord Rothermere tevékenységét, s amelyet Tomáš G. Masaryk köztársasági elnöknek, a csehszlovák kormánynak és a Genfben ülésező Európai Nemzetiségi Kongresszusnak is elküldtek. A nagygyűlés elfogadta Ivanka javaslatát, hogy indítsanak petíciós akciót, amelyben a lakosság kifejezheti hűségét a csehszlovák állam iránt.[43] A tömeggyűlés rendzavarás nélkül zajlott le, s a „Hej Slováci..." kezdetű himnikus dal eléneklésével zárult. Nem igazolódtak be azok a híresztelések, hogy a fasisztoid szlovák katolikus Rodobrana mozgalom tagjai a fasisztákkal együtt saját kezdeményezésükből támadásokat fognak intézni magyar nemzetiségű polgárok ellen.[44]

A pozsonyi demonstrációt követően egész Szlovákiában megkezdődött a Rothermere elleni koordinált kampány. Augusztus 21-én Pozsonyban tüntetést szervezett az egyes források szerint kb. 30 ezres párttagsággal rendelkező Köztársasági Magyar Földmíves Szövetség is, amely szoros kapcsolatban állt a csehszlovák Agrárpárttal. A résztvevők felhívást fogadtak el, amelyben tiltakoztak a Csehszlovákia ellen irányuló kezdeményezésekkel szemben. A felhívás szerint Rothermere célja a magyar grófok és a dzsentri uralmának visszaállítása: „Rothermere titkos de valódi célja a csehszlovák földreform meggátolása, és a több százezer holdas nagybirtokok megmentése." A felhívásban arra is rámutattak, hogy Csehszlovákiában érvényesülnek a kisebbségek jogai, ami a szomszédos Magyarországról nem mondható el. Végül kinyilvánították, hogy nem akarnak elszakadni Csehszlovákiától.[45] Kiadtak egy hasonló szellemben fogant brosúrát is, amely *A magyar lordok és magyar mágnások újabb rohamra indultak a magyar nép ellen. Nézzünk szemébe az igazságnak! Mit akar lord Rothermere a tízezer holdas grófok, bárók barátja* címmel jelent meg és elsősorban a vidéki lakosság meggyőzését célozta.[46] A liberális és baloldali meggyőződésű magyarok egy része szintén rámutatott arra, hogy a szlovákiai magyar kisebbség Csehszlovákiában jobb helyzetben van, mint ha Horthy Magyarországán élne, s a lord akciója veszélyezteti a magyarság meglévő szociális és politikai jogait.

---

[42] ŠABA, ŽÚ-BA, 112/28., PR – ŽÚ 1927. aug. 19.

[43] A demonstrációhoz l. Slovensko... i. m. 78–104. ; ŠABA, ŽÚ-BA, 5840/27.

[44] SNA, PR-BA, 771. Dob., materiál 476/21-II:, PR – ŽÚ 1927. aug. 19. Bartók László konzul jelentése szerint a csehszlovák rendőrség megakadályozta, hogy a demonstrálók megtámadják a Híradó c. magyar lap székházát. Lásd: MOL, K 64, 21. cs., 1927-7-441.

[45] MOL, K 64, 21. cs., 1927-7-396.; Slovensko... i. m. 119–121.

[46] A magyar lordok és magyar mágnások újabb rohamra indultak a magyar nép ellen. Nézzünk szemébe az igazságnak! Mit akar lord Rothermere a tízezer holdas grófok, bárók barátja? H. k. n [1927]. A lord akciója több kortárs véleménye szerint Csehszlovákiában a földreformmal függött össze, amelyet Rothermere rablásnak minősített. Ezt a véleményt Beneš 1927. szeptember 19-én Genfből küldött táviratában is kifejezte. L. Edvard Beneš (diplomat na cestách). Zost. Jana Čechurová, Jaroslav Čechura. Praha, Karolinum, 2000. 187.

Az ellenkampány részeként Szlovákia városaiban és falvaiban számos Rothermere-ellenes gyűlést szerveztek. Ezeken nemcsak a lakosság vett részt nagy számban, hanem sok egyesület, korporáció, sőt a szlovákiai zsidóság is kinyilvánította véleményét, amelyet addig a szlovák sajtó sokat támadott és magyarbarátsággal vádolt. A Szlovákiában élő németek egy része megértéssel fogadta a revíziós kampányt. Erről a *Grenzbote* és a *Pressburger Zeitung* írásai is tanúskodnak. A Rothermere elleni kampány azonban nem korlátozódott csupán Szlovákiára. Csehországban is rendeztek demonstrációkat. A Nemzeti Demokrata Párt klubja a prágai Szláv-szigeten rendezett tiltakozó gyűlést, amelyet a nagy tömegre való tekintettel miatt három különböző helyszínen kellett megtartani. A felszólalók között ott volt Rázus, Hlinka, Zoch és Rehák is.[47]

A Szlovákiában lezajlott ellenakciók jellegét és lefolyását jól jellemzi *Szlovák védelmi program Lord Rothermere és csehszlovákiai segítőinek támadásai ellen* című dokumentum.[48] Ennek értelmében a tiltakozó akciókat névleg az egyes településeken megalakuló és az állam szempontjából megbízhatatlan személyek nyilvántartását vezető nemzeti bizottságoknak kell megszervezniük.[49] A valódi szervezők azonban a járási rendőrparancsnokok voltak. Jelentős részt vállalt a szervezésből a Szlovák Liga is, amelynek szervezeti hálózata amúgy is leginkább Dél-Szlovákiában volt kiépítve. Ők tömeggyűléseket szerveztek és aláírásokat gyűjtöttek.[50] Az akciókba a napilapokat, valamint pártokat és kulturális szervezeteket is bevontak. Mindezekkel párhuzamosan gazdasági bojkottot hirdettek az ún. magyarónok, vagyis a Csehszlovákia iránt nem eléggé elkötelezett személyek ellen. Az állami szervek figyelmesen követték a lakosság hangulatát, s különösen nagy hangsúlyt fektettek a nemzetiségek által lakott területeken tevékenykedő állami hivatalnokok, tanítók, jegyzők bevonására. Ezek nagy többsége lojálisan viselkedett Csehszlovákiához és bekapcsolódott az akciókba. Természetesen voltak ellenpéldák is — ellenük fegyelmi eljárások sorát indították.[51]

Jelentős és a csehszlovák hatóságok által fokozottan figyelt események voltak az augusztus 20-i magyarországi Szent István napi ünnepségek. Csehszlovákiában attól tartottak, hogy az ünnepségek kapcsán napirendre kerül a Csallóköz és más területek Magyarországhoz való visszacsatolása, amiről az Országos Keresztényszocialista Párt prominens képviselője, Bittó Dénes azt nyilatkozta, hogy rövidesen be fog következni.[52] A *Magyar Néplap* című hetilapban megjelent írásban Bittó a Szent István-i hagyományra hivatkozva ezt elengedhetetlennek nevezte. Írásának a bíróságon is folytatása lett.[53] Csehszlováki-

[47] História protirothermereovej akcii. I. m. 413.; Slovensko.. i. m. 121–123.; Trianontól Rothermereig. I. m. 93.

[48] ŠABA, ŽÚ-BA, 6483/27.

[49] SNA, PR-BA, 207. dob., materiál 39-6., PR – MV 1927. okt. 8.

[50] A Szlovák Liga tevékenységéhez l. *Robert Letz:* Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920–1948). Martin, Matica slovenská, 2000. 294.

[51] ŠABA, ŽÚ-BA, 74/28., ŽÚ – Okresným úradom (OÚ) 1927. nov. 30. Vö. Csallóközi Hírlap, 1927. nov. 20. 4.

[52] ŠABA, ŽÚ-BA, 6021/27., 354/28., Exponovaný četnický stábní důstojník v Bratislave – ŽÚ 1927. aug. 3.

[53] ŠABA, KS-BA TS, spis č. 130/27. Magyar Néplap, 1927. aug. 20. 1.

ában olyan hírek is szárnyra keltek, hogy az augusztus 20-i ünnepségekre maga Rothermere is Magyarországra érkezik. Nyilván ezért időzítették a már említett pozsonyi demonstrációt is éppen erre a napra. A szlovák hatóságok olyan információkkal is rendelkeztek, hogy nagyszámú szlovákiai magyar készül a magyarországi ünnepségekre uťazni, ezt azonban sikeresen megakadályozták.[54] Ennek ellenére minden Magyarországhoz visszacsatolandó megyéből a revíziós kampányt támogató levelet küldtek Rothermere-hez.[55] Olyan hírek is elterjedtek, hogy Szlovákiában a lord tevékenységét támogató aláírásgyűjtő akció szerveződik, ám ez nem bizonyult igaznak.[56]

A pozsonyi tüntetésre adott magyar válasz sem késett sokáig. Szmrecsányi György, Pozsony utolsó magyar főispánja, emlékalbumot adott ki a városról, amelyben leírta a város történetét, majd felhívta a figyelmet arra, hogy a csehek becsapták a szlovákokat. Szmrecsányi megállapította, hogy Csehszlovákiában akadályokat gördítenek a magyar nemzeti fejlődés elé, ezért a fennálló helyzet megváltoztatásához a „művelt európai hatalmak" segítségét kérte.[57]

A csehszlovák hatóságok igyekeztek kiegyensúlyozni a Magyarország részéről kifejtett nyomást. A szlovák társadalomban jól érzékelhető volt a revizionista propagandával szembeni erős ellenállás, s ez a szlovákiai magyar kisebbséghez fűződő viszony feszültté válásában is megmutatkozott. Erre a magyar pártok képviselői is felhívták a figyelmet. A kampány idején a magyar lakosság többnyire passzívan viselkedett, sőt a szlovákiai magyar sajtóban olyan vélemények is megjelentek, hogy Rothermere érdektelen a magyar kisebbség számára. A *Komáromi Lapok* szerint a magyarok sem mellette, sem ellene nincsenek a lord akciójának, s nem áll szándékukban ellendemonstrációkat szervezni.[58] Ez az állásfoglalás óvatos magatartásra utalt.

A Szlovákia-szerte ebben az időben megrendezett ellenakciókban több ezres tömegek vettek részt. A rendezvényekre utazóknak az állami vasut általában 50%-os menetdíj-kedvezményt nyújtott. A megmozdulások fontos elemét képezte az aláírásgyűjtő akció, amelyet a szónokok egyike már augusztus 20-án meghirdetett. A helyi rendezvényeken élesen bírálták a lord tevékenységét és magyarbarátságát, s több helyen eléggé harcias hangulat alakult ki.[59]

A Védelmi Bizottság október elején küldte ki a megyei hivataloknak és a járási rendőrparancsnokoknak a petíciós íveket és az ehhez tartozó felhívást, amely szerint az akció címzettje Antonín Švehla kormányfő. A cél az volt, hogy minél több aláírást gyűjtsenek, s a lakosság politikai hovatartozásra való tekintet nélkül kifejezhesse tiltakozását Rothermere javaslataival, valamint a magyar kereszténységszocialisták és a revíziót szorgalmazó minden politikai megnyilvánulással szemben. A petíciós ívek háromnyelvűek voltak (szlovák, magyar,

---

[54] ŠABA, KS–BA TS, 6021/27.

[55] Uo., 112/28.

[56] ŠABA, ŽÚ–BA, 74/28., ŽÚ – ON 1927. dec. 21.; L. még Trianontól Rothermereig. I. m. 36.

[57] ŠABA, ŽÚ–BA, 354/28., MV – ŽÚ 1928. febr. 10.; Trianontól Rothermereig. I. m. 36.; Szmrecsányi György: Viscount Rothermere Esqu. Budapest, Pesti Könyvnyomda részvénytársaság, 1927.

[58] Komáromi Lapok, 1927. aug. 23. 1.

[59] Például: „Ne merj hozzányúlni államunk határaihoz, nehogy bevert fejjel kelljen menekülnöd!" L. ŠABA, ŽÚ–BA, 354/28.

német). A szervezők figyelmét arra is felhívták, hogy a vegyes lakosságú falvakban óvatosan járjanak el. Nemcsak arra kellett ugyanis figyelni, hogy sok aláírjás gyűljön össze, hanem arra is, hogy kik írják alá az íveket — és kik nem. Azok ellen, akik megtagadták a petíció aláírását szankciókat helyeztek kilátásba, sőt felmerült a sajtótörvény módosítása is.[60] Az ellenakciónak így nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai céljai is voltak, amelyeknek a következő választásokon kellett volna beérniük. Az aláírásgyűjtés megkezdése után néhány napilap (*Národný denník, Slovenský denník, Robotnícke noviny, Slovenská politika, Ľudová politika*) leközölte a petíciót elutasítók nevét. A túlnyomó többség azonban aláírásával hitet tett a köztársaság iránti lojalitásáról és elítélte a „lordnak a világbéke ellen irányuló tevékenységét", egyben kifejezte elszántságát, hogy a köztársaságot „minden lehetséges eszközzel és mindenki ellen" megvédi, valamint beleegyezett abba, hogy a petíciós ívek felhasználhatóak legyenek a nyilvános fórumokon.[61]

A hivatalos jelentésekben olyan hírek is felbukkantak, hogy a magyar politikusok a petíció aláírásának megtagadására szólították fel választóikat. Ezt azzal indokolták, hogy ha a háború után nem kérdezték meg őket arról, melyik országban akarnak élni, akkor ezt most se tegyék.[62] A pozsonyi városi tanács képviselője Rudolf Jarábek már október 14-én interpellációt nyújtott be ez ügyben Ľudovít Okánik polgármesterhez. Ugyanezen a napon a magyar kisebbség képviselői felkeresték Bartók László konzult, s tanácsát kérték arra nézve, miként viszonyuljanak a petícióhoz. A konzul elmondta, hogy nincs értelme ellenállni, mert az fölösleges üldöztetéshez vezethet.[63] Bartók tagadta, hogy a magyar kormány részt venne a kampányban. Jelentéseiből kiderül az az érdekes körülmény, hogy a Rothermere-kampánnyal kapcsolatos információinak egy része a német konzultól, K. W. Reinbecktől származott. A konzul Budapestre küldött jelentéseiben beszámolt arról, hogy Okánik már szeptemberben közölte vele: noha az ellenakciónak elsősorban az a célja, hogy a külföldet meggyőzze Rothermere terveinek irreális voltáról, ugyanakkor belpolitikai megfontolásokat is szolgál. Okánik azt is elárulta, hogy a prágai kormány a belgrádi csehszlovák követtől már korábban értesült a készülő revizionista kampányról, amelynek elsősorban gazdasági háttere van.[64]

A kisebbségi sajtóban azonban már korábban megjelentek olyan felhívások, amelyek a petíciós akció magyarellenes voltára utalva fegyelmezett viselkedésre szólították fel a magyar lakosságot.[65] Noha az akció nagy érdeklődést váltott ki a magyarok között, ezek nem mutattak különösebb aktivitást a külföld felé, de természetesen nem is léptek fel Rothermere érvelése ellen.[66] A

[60] SNA, PR-BA, 207. doboz, materiál 39/6., PR – MV 1927. okt. 8.

[61] Uo.; ŠABA, ŽÚ-BA, 354/28.

[62] ŠABA, ŽÚ-BA, 7572/27, 8461/27.

[63] Jozef Landl jelentése 1927. okt. 15. SNA, PR-BA, 207. doboz, materiál 39-6. A pozsonyi magyar konzulátus 1927. augusztus 16-án kezdte működését.

[64] MOL, K 64, 21. csomó, 1927-7-440.

[65] Komáromi Lapok, 1927. okt. 11. 2.

[66] Lásd a somorjai járási hivatal jelentését 1927. okt. 14-ről: „a magyar lakosság nyugodtan viselkedik, semmiféle szimpátiát nem mutat Rothermere iránt. Teljesen elégedettek a jelen állapottal." L. ŠABA, ŽÚ-BA, 354/28.; 74/28., OÚ v Dunajská Streda – ŽÚ 1927. aug. 6.

Daily Mail ellenben cikkeiben arra utalt, hogy Szlovákiában erőszakkal kényszerítik az embereket a tiltakozó petíció aláírására. Az akció befejezését (1927. november 20.) követően a magyar képviselők interpelláltak a parlamentben, és sérelmezték, hogy azok, akik nem írtak alá a petíciót, üldöztetésnek lettek kitéve. Azt is kifejtették, hogy a magyarok többsége csupán félelemből írta alá az íveket, s azt is tudni vélték, hogy több munkást azért bocsátottak el állásából, mert nem írták alá a petíciót.[67] Noha a nyomásgyakorlás tényét a csehszlovák hivatalos jelentések nem erősítették meg,[68] mégis annak tekinthető, hogy a napisajtó és a *Ki velünk — ki ellenünk* című kiadvány leközölte azok nevét, akik megtagadták az aláírást. Ugyancsak nyomásgyakorlásnak tekinthetjük a gazdasági bojkott meghirdetését, amely a „nem lojális" álampolgárok ellen irányult. Eleinte az is elfordult, hogy kellő információk hiányában — és a „magyar világ" visszatérésétől félve — szlovákok sem volt hajlandóak aláírni az íveket.[69] Végül azonban meggondolták magukat, s így csupán kevesen voltak, aki elutasították az aláírást. Pozsonyban például 26 817 aláírást gyűjtöttek össze.[70]

Szlovákia területén összesen 246 tömeggyűlést tartottak Rothermere ellen. Ezeket három csoportba lehet sorolni: 1. össznemzeti jellegű tüntetések (Pozsony, Kassa, Vágújhely), 2. pártok által szervezett megmozdulások (a legaktívabb a Néppárt volt, amely több mint száz rendezvényt tartott, de az Agrárpárt és a szociáldemokraták is kitettek magukért), 3. a Szlovák Liga által szervezett demonstrációk. Az összes szervezet közül ez utóbbi bizonyult a legaktívabbnak. Utána az agrárpárt helyi szervezetei és magyar tagozatai, a Matica Slovenská és a legionáriusok szervezetei következtek.[71]

1927 októberében Szlovákiába látogatott Rothermere lord közeli munkatársa, Sir Robert Donald, aki több „magánjellegű" megbeszélést folytatott a kisebbségek és a politikai pártok képviselőivel. Ezt megelőzően, október 4-én, Bécsben Jehlicskával is találkozott, aki olyan szellemben informálta őt a szlovákiai helyzetről, hogy Rothermere ellen csak a cseh érzelmű szlovák nemzetárulók vannak.[72] Donald Szlovákiában Tukával is találkozott, aki magyar kormánnyal is összeköttetésben volt ugyan, de taktikai okokból és a leleplezéstől tartva nem állt nyíltan a Rothermere-kampány mellé. Tuka segítségével Donald Hlinkával is felvette a kapcsolatot, munkatársnője, Mildred Canivet, személyesen is találkozott a Néppárt elnökével.[73] Azonban sem Tuka, sem pedig Hlinka nem változtatott a Néppárt korábban deklarált Rothermere-ellenes álláspontján. Hazatérése után Donald a *Daily Mail*-ben közölt írásaiban és későbbi könyvében egyoldalú képet festett a szlovákiai viszonyokról. A csehszlo-

[67] NS RČS, 105., 1927. nov. 24. (www.psp.cz); Slovensko... i. m. 160. L. még Korláth Endre írását: Prágai Magyar Hírlap 1927. dec. 3. 3.

[68] SNA, PR–BA, 207. dob., materiál 39–6.; ŠABA, ŽÚ–BA, 354/28.

[69] ŠABA, ŽÚ–BA, 2033/28., OÚ Hlohovec – ŽÚ 1928. jan. 16.

[70] Slovensko... i. m. 161.; *Letz:* i. m. 46.

[71] História protirothermereovej akcii. I. m. 414.; AMZV, fond III. Sekcia, 636. dob., 5477/28.

[72] Jehlicska jelentése, 1927. okt. 7. AHÚ SAV, tek. 33. Jehlicska és Tuka tevékenységéhez l. *Kramer:* i. m. 151–161.

[73] MOL, K 64, 21. csomó, 1927–7–477.; SNA, PR–BA, 771. dob., materiál 459.; ŠABA, ŽÚ–BA, 1229/28.

vák hatóságoknak az efféle látogatások nem voltak ínyükre, s ezért különösen nagy érdeklődéssel figyelték a Nagy-Britanniából érkezők szlovákiai mozgását. (A szlovák sajtó ugyanakkor — természetesen — nem szentelt nagy teret Donald látogatásának.) A feszült helyzetet František Udržal nemzetvédelmi miniszter szlovákiai körútja volt hivatott oldani.[74]

Beneš október 26-án a parlament külügyi bizottsága előtt elmondott beszéde azonban újjáélesztette a téma iránti érdeklődést. A külügyminiszter, aki a Rothermere-kampány csődjéről beszélt, elismerte ugyanis, hogy a békerendszer korántsem tökéletes. A magyar sajtó azonnal lecsapott erre, és a magyar érdekeknek megfelelően kívánta magyarázni e kijelentést. Švehla miniszterelnök gyors fellépése azonban megakadályozta ezt.[75]

A Rothermere-kampány utóélete Szlovákiában 1928-ban

A petíciós akció befejezése nyomán enyhült a Szlovákiában uralkodó feszültség, és a sajtóban is megritkultak a témával foglalkozó írások. A hivatalos jelentésekben azonban továbbra is előfordultak olyan megjegyzések, hogy agitátorok járják Szlovákiát. Jelentősebb irredenta jellegű akciókra azonban nem derült fény, s a kampány már csak a sajtóban élt tovább. A csehszlovák hatóságok leginkább a *Prágai Magyar Hírlap* írásait tartották ártalmasnak, amely lap ellen több ízben is fellépett a cenzúra. A jelentések szerint főként a magyar értelmiség, a papság és a politikusok, különösen az Országos Keresztényszocialista Párt tagjai támogatták Rothermere akcióját.[76] Sajátos módon kapcsolódott be a kampányba Dvortsák Győző (Viktor Dvorčák) szlovák irredenta, aki a szlovák autonómia követelésével akarta megbontani a csehek és szlovákok egységes fellépését. 1927 novemberében olyan üdvözlő táviratot küldött Rothermere-nek, amelyen a pittsburghi egyezmény aláíróinak hamisított szignóit helyezte el. Az amerikai szlovákok többsége azonban egyértelműen elutasította a lord kampányát, így a kísérlet túlságosan átlátszó volt. Jehlicska szerint az ilyen dilettáns akciók csak rontották az irredenta sikerét.[77] Rothermere 1927. decemberi amerikai útja szintén nem hozott semmiféle kedvező elmozdulást az ügyben.

Rothermere magyarországi sikere sem volt maradéktalan. Óriási népszerűségét és feltételezett uralkodói ambícióit a magyar politikai elit túlnyomó többsége bizonyos ellenérzésekkel szemlélte, annál is inkább, mivel a politikusok egy részének megvolt a maga trónjelöltje. Talán ezért is küldte 1928 májusában a lord maga helyett fiát, Esmond Harmsworth-öt, a brit parlament konzervatív párti képviselőjét Magyarországra. Csehszlovákiában meglehetősen

---

[74] ŠABA, ŽÚ–BA, 354/28.; SNA, PR–BA, 771. dob., materiál 476/21–II.; Robert Donald: The Tragedy of Trianon. London, Thorton Butterworth Limited, 1928. (Magyar kiadása Rothermere bevezetőjével: Trianon tragédiája. Magyarország szózata az emberiséghez. Budapest, Magyar Revíziós Liga, 1928.) Donalddal kapcsolatban Bartók a következőt nyilatkozta: „Donald úrnak már a kérdéseiből kiérződik, hogy azokra a cseh kormányzatot terhelő válaszokat vár." MOL, K 64, 21. cs., 1927–7–178.

[75] *Zemko:* i. m., 221.; Slovák 1927. okt. 30. 3.; Prágai Magyar Hírlap 1927. okt. 28. 3.; Trianontól Rothermereig. I. m. 189–193.

[76] ŠABA, ŽÚ–BA, 41/28., 354/28., ŽÚ – ON 1927. okt. 21.

[77] Jehlicska jelentése, 1927. nov. 25. AHÚ SAV, 33. tek.; *Kramer:* i. m. 172.

nagy figyelmet szenteltek e látogatásnak, mivel olyan hírek is elterjedtek, hogy Harmsworth Szlovákiába is átlátogat. A határmenti hatóságokat ezért többször figyelmeztették az éberségre s arra, hogy a várható látogató személyének „nem feltűnő figyelmet kell szentelni."[78] Harmsworth egyhetes, diadalmas magyarországi tartózkodása a Rothermere-kampány csúcspontja volt.[79] Királyi fogadtatása mögött minden bizonnyal a kormánykörök egyetértésével zajlott, miközben a kampányban való részvételüket továbbra is tagadták. Mindenesetre tény, hogy a fogadóbizottságban az a Teleki Pál is helyet kapott, aki szoros kapcsolatban állt a kormányfővel.

Rothermere fiát a Miniszterelnöki Hivatal Nemzetiségi Osztályának munkatársa, Podhradszky György szlovák irredenta is meglátogatta, aki a szlovákoknak a szentkoronához való visszatérését szorgalmazta.[80] Ahogyan az várható volt, Harmsworth útját Csehszlovákia nem hagyta szó nélkül, s az is felmerült, hogy a kisantant közös jegyzékben tiltakozzon Magyarország provokatív viselkedése miatt.[81] Nyilvánvaló ellenlépés volt viszont az, hogy éppen Harmsworth magyarországi utazása idején érkezett csehszlovákiai „tanulmányútra" a neves angol professzor, a csehszlovák körökben nagy tiszteletnek örvendő Robert William Seton-Watson (Scotus Viator), aki már korábban kifejtette, hogy Rothermere hatása minimális az angol közvéleményre. Seton-Watson érdeklődött a magyar kissebségi panaszok iránt és megbeszéléseket folytatott több közismert személyiséggel is. Tanúlmányútja eredményeként azután bizalmas memorandumot küldött Masaryk köztársasági elnöknek, amelyben figyelmeztette őt, hogy magyar kisebbséggel szembeni politikájában a csehszlovák államnak nagyobb méltányosságot kellene tanúsítania.[82]

Ezek az események azonban már csak utolsó tajtékjai voltak a Rothermere-kampány nagy csehszlovákiai hullámverésének. Ekkoriban már egy másik nagy ügy foglalkoztatta a csehszlovákiai közvéleményt. Mégpedig Tuka Béla újévi írása, amely *A turócszentmártoni nyilatkozat tizedik évében* címet viselte. Tuka állítása szerint a turócszentmártoni deklarációnak egy titkos klauzulája is volt, amelyben az állt, hogy a köztársaság tizedik évfordulóján a szlovákok dönthetnek arról, hogy továbbra is a csehekkel közös államban kívánnak-e élni. Ha e döntésre 1928. október végéig nem nyílna lehetőség, akkor Szlovákia területén, Tuka szerint, *vacuum iuris* vagyis államjogi szempontból joghiányos helyzet keletkezik. Ezt a cikket — csakúgy mint Tuka egyébként is gyanúval szemlélt tevékenységét — a csehszlovák hatóságok államellenesnek minősítették, és nagy visszhanggal járó pert indítottak ellene.[83]

---

[78] ŠOBA, ŽÚ-BA, 354/28.

[79] *Rothermere:* i. m. 107–128.; A látogatás tiszteletére jelent meg: Harmsworth Magyarországon – Egy csodálatos hét története írásban és képben. Budapest, Magyar Revíziós Liga, 1928.

[80] *Fabián:* i. m. 172.

[81] Prágai Magyar Hírlap, 1928. máj. 27. 3.

[82] *Robert William Seton-Watson:* Documents/Dokumenty 1906–1951. Szerk. Bielik Miroslav, Rychlík Jan, Marzik D. Thomas. Martin, Ústav T. G. Masaryka – Matica slovenská, 1995. 393–401., 407–425.; Slovensko... i. m. 179–187.

[83] *Kramer:* i. m. 162–168.

Rothermere azon tézise, hogy a határok revíziója a béke megszilárdulásához vezetne, Magyarország megerősödése pedig gátat vetne a bolsevizmus terjedésének, Olaszországon kívül nem talált kedvező visszhangra a nagyhatalmak körében. Mint ahogyan azt a gondolatát sem fogadták megértéssel, hogy a békeszerződéseknek ugyan érvényben kell maradniuk, ám a szemmel látható igazságtalanságokat fel kell számolni. Paradox módon Magyarországon és Csehszlovákiában sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az ügynek, mint amilyennel az valójában rendelkezett. Ennek okát abban kell keresni, hogy a lord által felvetett probléma alapjaiban érintette mindkét államot, s ezt a sajtó és a propaganda rendkívüli aktivitása élesen vissza is tükrözte. A magyar és a csehszlovák propaganda egyaránt azon dolgozott, hogy a *status quo* megváltoztatására irányuló esetleges konfliktus alkalmával kedvező kiinduló helyzetet teremtsen a saját országa számára. Szlovákiában ezért nyomást gyakoroltak a lakosságra, hogy az tömegesen ítélje el Magyarország revíziós terveit. A lakosság nagy része passzívan vagy elutasítóan viseltetett Rothermere kampányával szemben. Ebben a kérdésben ritka egyetértés alakult ki a csehszlovák politikában, hiszen az ellenzék (kevés kivételtől eltekintve) a kormánypártokkal együtt Csehszlovákia integritásának védelmére kelt. A lakosság tömeges reakciója a csehek és a szlovákok közeledéséhez vezetett. A magyar kisebbség vezetői által tanúsított, az állammal szemben nem „kellően lojális" magatartás azonban tovább erősítette a többségi lakosság és a hatóságok bizalmatlanságát. Magyarországon ugyanakkor a kampány felerősítette a revíziós propagandát. Rothermere akciója egybeesett az új, aktívabb magyar külpolitika kezdetével. Ám hamar megmutatkozott az is, hogy az ilyen akciók önmagukban nem elegendőek a határok megváltoztatásához. S noha a lord még hossú ideig, csaknem egészen 1940-ben bekövetkezett haláláig folytatta magyarbarát kampányát — s Magyarországon továbbra is nagy megbecsülésnek örvendett — tevékenységének többé nem volt komolyabb nemzetközi jelentősége.

(IN)DIVISIBILITER AC (IN)SEPARABILITER

IV. (Habsburg) Károly, az I. világháború és a soknemzetiségű Monarchia felbomlása. Nemzetközi konferencia Rómában, 2004. november 25–26-án

A Római Osztrák Kulturális Fórum égisze alatt működő Osztrák Történeti Intézet és a Római Magyar Akadémia kebelén belül nemrégiben alapított Fraknói Történeti Intézet közös szervezésében lebonyolított kétnapos konferencián tíz nemzet történészei vettek részt, a meghívottak között az idősebb és a fiatalabb generációk egyaránt szerepeltek. Mélyebb szakmai eszmecserére a konferencia feszített tempója és a korlátozott időkeret sajnos nemigen adott lehetőséget. Mivel az első napi délelőtti program éppen a viták miatt elhúzódott, a szervezők a viták elhagyása mellett döntöttek, így a résztvevők erre inkább csak a konferencia büfészüneteiben keríthettek sort.

A konferenciának az első napon az Osztrák Történeti Intézetnek a a Villa Borghese kertjeire néző, az 1930-as évek római építészetét dicsérő, mértéktartóan elegáns épülete adott otthont. A konferencia finanszírozásából részt vállaló tudományos intézetek (Osztrák Történeti Intézet, Római Magyar Akadémia, Habsburg Intézet) részéről a három igazgató köszöntötte a mintegy 50 főnyi hallgatóságot. *Richard Bösel* felhívta a figyelmet a Monarchia története sokoldalú megközelítésének fontosságára, amit az előadók kiválasztásával is hangsúlyozni kívántak. Kiemelte, hogy I (IV.) Károly alakját az elmúlt két generáció történeti távlatba, a boldoggá avatás pedig az érdeklődés középpontjába helyezte. *Csorba László* hangsúlyozta, hogy a tudományos kutatás, a Monarchia történetének megismerése révén saját életviszonyainkat is jobban megérthetjük, s az eredményes európai együttműködés közös múltunk legalább minimális ismeretét megköveteli. *Gerő András* megállapította, hogy Magyarországon legalább kettős attitűd él a Monarchia irányában: boldog polgári békeidők iránti nosztalgia mellett létezik a nacionalista paradigma is, amely kárhoztatja a Monarchiát. Ám még azon felfogás szerint is, amely Magyarország újabb kori történelmét a birodalmi elnyomatás históriájaként tartja számon, a Monarchia kedvezőbb színben tűnik föl a török és a szovjet alávetéssel szemben.

A délelőtti programot az osztrák *Helmut Rumpler*, a klagenfurti egyetem professzor emeritusa, az Osztrák Tudományos Akadémia tagja *Károly császár, a béketervek és a német–osztrák szövetség* c. előadása nyitotta. George Kennan amerikai biztonságpolitikai szakértő szerint az első világháború óta megoldatlan problémákkal kell szembenézni a hidegháború korszakában is – kezdte előadását Rumpler. A professzor szerint Károlynak két célja volt: a béke és a biro-

dalom belső reformja, ám ezek egyidejű megvalósítására a világháború közepén nem volt mód, mert az a teljes szétesést eredményezte volna. Már 1914-ben látták, hogy a Monarchia szétzilálódása a térséget Németország csatlósává tenné. Rumpler a Németországhoz fűződő kapcsolatokat vizsgálta Károly uralkodása alatt. Károly egy 1915. júniusi feljegyzése árulkodó ebben a vonatkozásban: kulturálisan, etnikailag sokszínű államként nem szabad egyedül Németország szövetségére támaszkodnunk, mert ez azt eredményezné, hogy egy nagyobb Bajorország leszünk. Friedrich Naumann 1915. októberi munkája világossá tette a német hadicélokat, a német hegemóniájú Európát. A szövetséges elárulása, amiről 1918 után sokat írtak (főleg a birodalmi német szerzők) abszolúte nem kellett volna szerepet játsszon, mint ahogy Bismarck sem ilyen kategóriákban gondolkozott.

Rumpler szerint Károly teljesen jogosan és érthetően kísérelte meg kockázatos különútját. Ugyanakkor a Monarchia és Németország között folytatott salzburgi tárgyalások során bebizonyosodott, hogy a magyarok, így Tisza, de Burián is kitartanak a németbarát vonal mellett. Az olasz és francia hódításvágy miatt maga Czernin sem volt hajlandó olyan messzire menni, mint uralkodója, aki a legvégső esetben a Németországgal akár szakítani is kész lett volna. Rumpler szerint Károly sokban idealista és nem praktikus politikus volt, aki ráadásul — Ferenc Józseffel ellentétben — maga is gyakran beleavatkozott a napi politikai ügyekbe. Wilson 1917 elején deklarálta, hogy a hadicélok közé tartozik a Monarchia nemzetiségi problémáinak megoldása is, még ha nem is tette egyértelművé, hogy milyen módon. Ugyanakkor Németország nem volt hajlandó deklarálni hadicélként a Monarchia integritásának megvédelmezését. A németektől külön út keresésében Károlynak teljesen igaza volt, azonban ehhez szükség volt a dualizmus felülvizsgálatára is.

Rumpler hivatkozott Elisabeth Kovács kutatásaira, aki kimutatta, hogy a híres Sixtus-levelekhez 14 vázlat készült. Míg Hugo Hantsch 1938-ban csak a Monarchia különbéke-kísérleteként vizsgálta a szöveget, addig ma már az általános béke megteremtéséhez vezető kísérletként is tekintik a császár béketapogatózásait. Az alapos elemzés kimutatta Károly véleményét Elzász-Lotaringia jövőjét illetően is. Az egyes szövegvariánsok „les revendications justes", illetve „les justes revendications relatives à l'Alsace-Lorraine" kifejezései arra utalnak, hogy a Monarchia uralkodója nem a két vitatott tartomány egészének Franciaországhoz csatolását akarta. Károlynak ennek érdekében addig kellett volna mérsékelnie a német követeléseket, hogy a megegyezéses béke létrejöhessen. Clemenceau azonban egész Elzász-Lotaringiát követelte. Az ezek után kialakult helyzetben Czernin a francia miniszterelnököt mint a világháború meghosszabbítóját szerette volna a közvélemény elé tárni, mire Clemenceau a Sixtus-leveleket minden tárgyalóküldöttségnek megküldte, akik a Monarchia képviselőivel megbeszéléseket folytattak. A Sixtus-levelek nyilvánosságra hozatala után Károly nem vállalta az „árulást", és kénytelen volt „Canossát járni" a német főhadiszálláson. A közös külügyminiszternek a magyar delegáció előtt tett kijelentése („Ugyanúgy harcolunk Elzász-Lotaringiáért, ahogyan Németország harcol értünk, s harcolt Lembergért és Trieszt-ért. Nem ismerek különbséget Strassburg és Trieszt között.") is a Monarchia egyoldalú német orientációjának bizonyítékául szolgált.

Károly új kurzusa nagyon rövid ideig tartott. Seidler, az 1917 közepén kinevezett új osztrák miniszterelnök a cseh kérdésben már németbarát álláspontot volt, és a békét akaró Czernint is Burián váltotta. Rumpler azonban figyelmeztetett: amikor a Monarchia vagy Károly szándékait és békekísérleteit vizsgáljuk, ne felejtsük el feltenni azt a kérdést is: és mit akart ugyanekkor az antant? Az osztrák történész szerint ugyanis nem a soknemzetiségű birodalom belső strukturális problémái, hanem az európai politikai szempontok hiúsították meg a Monarchia békéjét. Mivel a franciák és a nyugati szövetségesek fő célja Németország teljes katonai és politikai meggyengítése volt, az osztrák–magyar békeajánlatokat is csak ebből a nézőpontból értékelték.

Összefoglalásként Rumpler kijelentette, hogy Czerninnek és Károlynak, jóllehet akarták a békét és messzemenő lépéseket is tettek érte, nem volt erejük megváltoztatni a Monarchia hagyományos német-magyar hegemóniáját és az ezt garantáló német szövetséget. Ez azonban a Monarchia halálos ítéletével volt egyenértékű.

Közvetlenül Rumpler előadása után Lothar Höbelt felszólalásában megjegyezte: a különbéke megvalósítása meglehetősen problematikusnak látszik, hiszen miközben Károly hajlandó elismerni az elzász-lotaringiai francia érdekeket, ugyanakkor a Monarchia az olaszoknak nem engedett Trentino kérdésében. Rumpler válaszában arra utalt, hogy az osztrák kormány csak német vagy szláv orientációban gondolkodott, márpedig éppen Trieszt környékén az etnikai elvet nem lehetett érvényesíteni, hiszen maga a város olasz többségű volt, környéke viszont délszláv. (Az más kérdés, hogy Sonnino olasz külügyminisztert ez nem zavarta, amikor Triesztre és környékére is benyújtotta igényét.) Az olaszok számára kifejezetten előnyös volt, hogy a Monarchia nem volt képes elszakadni német szövetségesétől, mert így a nekik kedvező etnikai megoldás felé haladtak az események. A birodalmi, nemzetek feletti gondolatnak Ausztriában amúgy is egyre kevesebb támogatója volt: ekkorra már jóformán csak a bürokrácia, a nemesség és a zsidóság, hiszen már a római katolikus egyházon belül is megfigyelhető volt egyfajta nemzeti irányultságú széttartás.

A hozzászólásokat követően az olasz *Angelo Ara*, a páviai egyetem professzora tartott felolvasást *Az olaszok és a nagy háború* címmel. Megállapította, hogy a Monarchia olasz tartományainak lakossága mind a hazafiság kérdésében, mind a különböző politikai és ideológiai irányzatok mentén eléggé megosztott voltak, s Trieszt és Isztria „dalmatizációja" (vagyis a szláv környezetben fekvő olasz vidékek adaptációja) éppen ebben az időben zajlott. A háborúval kapcsolatban is erősen megoszlottak a vélemények, a szerbellenes — és általában a szlávellenes — érzelmek főleg Triesztben voltak érezhetőek. Már a háború első éve alatt egyre erőteljesebbé vált a háborútól való elidegenedés, olyannyira, hogy a lakosság egy része Olaszországba emigrált, közülük sokan önkéntesként az olasz hadseregbe is beléptek. Mindennek hátterében a katonai behívások és a harctéri véráldozat, a tartomány militarizálása, a politikai indíttatású letartóztatások, végül Itália hadbalépése állt. Ugyanakkor pl. a katolikus képviselők, a goriziai Josef Bugatto és Alois Faidutti, valamint az isztriai Pietro Spadaro hűségnyilatkozatot tett Bécsnek. Az olasz támadás megbolygatta a határtartományok életét. Rovereto kiürítését apokaliptikus jelenetek kí-

sérték 1915 májusában, s a a katonai hatóságok szigora mindenütt nőtt. Az ebből fakadó sérelmek legmagasabb szintű előterjesztésére csupán 1917 tavaszán, a Reichsrat újbóli összehívása után nyílt mód. 1917. június 12-én Alcide De Gasperi, a későbbi olasz miniszterelnök a zsidók egyiptomi meneküléséhez hasonlította a trentinói kiürítést, és tiltakozik a hatósági erőszak ellen.

Ara professzor ezután megvonta az olasz tartományok háborús terheinek mérlegét. Trentino 385 ezer lakosából 60 ezret soroztak be, 1700-at internáltak, 114 ezret kitelepítettek, 30 ezren pedig az olasz területfoglalások miatt menekültek el. 700 önkéntes állt be az olasz hadseregbe, további 500-an a hadifogságot cserélték fel a trentinói légió egyenruhájára. Összesen tehát több mint 200 ezer embert vetett ki otthonából a háború. A Tengermelléken keverten éltek egymás mellett olaszok, szlovének és horvátok, annyi azonban megállapítható, hogy Triesztből 354, Isztriából és Dalmáciából 405, Goriziából 147 irredentát internáltak. Az olasz hadseregben 1047 trieszti, 410 isztriai, 215 dalmát, 324 goriziai és 111 fiumei születésű ember harcolt.

I. Károly politikájára áttérve Ara professzor emlékeztetett arra, hogy az új császár trónralépésekor békét és alkotmányosságot, politikai szabadságjogokat és jogegyenlőséget hirdetett. Az olasz politikai vezetők közül Faidutti és hívei továbbra is kiálltak a Habsburg fennhatóság mellett, és igencsak megütköztek azon, hogy a béke megőrzése érdekében Ausztria hajlandónak mutatkozott lemondani bizonyos területekről Olaszország javára. Ez is hozzájárult az udvarhű tábor fokozatosan gyengüléséhez. A pármai Sixtus herceg által közvetített 1917. május 7-i második levelében Károly megerősítette a franciák előtt, hogy Olaszország hajlik a különbékére, ellenzi a szlávok adriai követeléseit, saját igényeit pedig Tirol olaszlakta vidékeire korlátozza. Ezekről az igényekről Károly csak akkor kívánt állást foglalni, ha már megkapta Párizs és London válaszát.

A Reichsratban megalakult délszláv képviselőcsoport nevében Anton Korošec szlovén katolikus pap által tett nyilatkozatot, amely a Monarchián belüli délszláv egység létrehozását követelte, az ausztriai olaszok természetesen ellenezték. Gorizia visszafoglalását követően pedig többé-kevésbé spontán tüntetés zajlott Károly mellett. A győzelmek ugyanakkor a katonákban és az osztrák-német politikai körökben is felerősítették a keményebb nacionalista irányvonalat. Így 1918-ra az olasz lakosságnak a pángermán, a tiroli német, a szlovén, horvát és délszláv nacionalizmussal is szembesülnie kellett. Sajátos — és múlandó — kivételt jelentett az a deklaráció, amelyet a prágai Nemzeti Színház 50 éves fennállásának 1918. május 18-i megünneplését követően tettek a még mindig az elnyomott népek kongresszusának hangulatában égő vendégek. Enrico Conci trentinói küldött felszólalásában az olaszok és csehek közös szenvedéseiről és közös céljairól szónokolt, az egyhangúan elfogadott közös zárónyilatkozat pedig hitet tett az autonóm nemzeti lét és az önrendelkezés alapján kivívandó szabadság mellett. Conci hamarosan a Reichsrat is kifejtette nézeteit a nemzetiségek sérelmeiről – ismét a szláv képviselők tapsaitól kísérve.

Az olaszok nagyobb része azonban — állapította meg Ara — tartott a szláv terjeszkedéstől, és csak átmenetinek tekintette az olasz–délszláv közeledést. A trieszti szocialista Valutino Pittoni inkább a Monarchia demokratizálá-

sát támogatta, míg a szocialisták, bár bíztak a olasz–délszláv együttműködésben, tartottak a nacionalizmus felerősödésétől.

Miután 1918 júniusában az utolsó osztrák–magyar támadás is kifulladt a Piavénál, ősszel felgyorsult a Monarchia bomlásának folyamata. Október 4-én a Reichsratban De Gasperi már arról beszélt, hogy népszavazás esetén a trentinóiak 95%-a Olaszországhoz csatlakozna – ugyanő tavasszal még 90–95%-ra tette az Ausztriára szavazók arányát. Károly október 18-i manifesztuma Triesztnek speciális státust kínált. A goriziai olaszok üdvözölték e lépést, s olasz nemzeti tanács felállítását követelték, továbbá autonómiát igényeltek Friuli Ausztriához tartozó részének. Pittoni már megkésettnek tartotta a császári nyilatkozatot — mint mondta: az osztrák politikusok „megsárgult okmányokat védelmeznek és a múlt emlékműveit és romjait vigyázzák" —, és teljes önállóságot követelt Trieszt számára, a következő napokban pedig a trieszti szocialisták örömmel üdvözölték a csehszlovák és a jugoszláv állam megalakulását, ugyanakkor — természetesen — elítélték a jugoszláv törekvéseket Trieszt megszerzésére.

Előadásának végén Ara emlékeztetett arra, hogy még a Reichsrat utolsó ülésén, 1918. október 25-én fellépő olasz szónokok is háromféle kibontakozási programmal léptek fel. A liberálisok és a trentinói katolikusok már előző nap megalakították a *fascio nazionalét*, s szószólójuk, Conci révén kinyilvánították, hogy Olaszországhoz akarnak csatlakozni. A goriziai Bugatto támogatta Károly manifesztumát, de a friuliaknak önrendelkezési jogot követelt, s nyomatékképpen friuli nyelven elmondott szavakkal — melyek először s utoljára hangzottak el a Reichsratban — zárta beszédét. Pittoni a Tengermellék részére követelt autonómiát, így közvetve a konföderáció mellett tette le a voksát.

Ezután a Bellunóban dolgozó *Francesco Marin* olasz történész következett *Az osztrák-német szociáldemokrácia és az 1917. évi békekísérletek* c. előadásával. Marin emlékeztetett rá, hogy a háború kitörése annak idején készületlenül érte az Internacionálé pártjait, ezért az 1914. július végére Bécsbe tervezett konferenciájuk el is maradt, mindössze az végrehajtó testület vezetői találkoztak Brüsszelben. Ausztriát ekkor Viktor és Friedrich Adler képviselte. A Reichsrat bezárásával három szűk esztendő következett a DSAPÖ (Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei Österreichs) számára: a nyilvánosság korlátozása, a cenzúra, a munka világának militarizálása, a rendőri ellenőrzés és a katonai bíráskodás valósággal megbénította a párt működését. Ausztriában is életbe lépett az ún. *Burgfrieden* (*union sacrée*), amelynek értelmében a pártok az államérdeknek fejet hajtva feladták a túlzott ellenzékiséget. A DSAPÖ szinte eltűnt a közéletből, a párttagság 1917-re egyötödére csökkent. Friedrich Adler a párt baloldaláról élesen kritizálta e visszavonulást, amit a Karl Stürgkh kancellár halált követő 1916 végi politikai irányváltás, majd I. Károly meghirdetett reformjai mintegy visszaigazoltak.

1917-ben a békevágy a legkülönbözőbb politikai köröket tartotta mozgásban. Károly békeajánlattal fordult Oroszországhoz és az antanthoz, tavasszal pedig az Internacionálé indított nagy diplomáciai munkát a béke érdekében, amelynek eredményei a stockholmi konferencián mutatkoztak meg. A szovjet és osztrák kormány akciója nyomán az osztrák-német szociáldemokrata szek-

ció is életre kelt, s támogatta a kormány konciliánsabb politikáját, a béketörekvéseket és a Reichsrat megnyitását.

A pétervári szovjet 1917. márciusi felhívása az annexió és jóvátétel nélküli békéért új impulzust adott a nemzetközi diplomáciának. Az antant benn akarta tartani a háborúban a vele szövetséges Oroszországot, míg a központi hatalmak különbékére ösztönözték, hogy ezzel lerövidítsék a keleti frontot. Nagy-Britannia és Franciaország — ahol a kormánynak a szocialisták, illetve a Labour is tagja volt — baloldali delegációt küldött Pétervárra, hogy felkérjék az oroszokat a háború folytatására. A tárgyalások azonban kudarccal végződtek, mert a nyugatiak nem fogadták el a Pétervár által javasolt annexió és jóvátétel nélküli békét. Szinte ezzel egyidőben Berlin kezdeményezésére Frederik Borgbjerg dán szocialista küldött szondírozta a szovjetek békehajlandóságát. Ottokar Czernin külügyminiszter a *Fremdenblatt*nak, a közös külügy félhivatalos lapjának adott interjújában készségét nyilvánította tisztességes béke megkötésére az oroszokkal és az antanttal. Néhány nappal később, április 10-én zajlott le az első megbeszélés Czernin és Karl Renner között, amelybe másnap Viktor Adler és Karl Seitz is bekapcsolódott. A témák között szerepelt a Reichsrat megnyitása, az alkotmányos reformok és a szociáldemokraták részvétele a közelgő békekonferencián. Josef Redlich ezzel kapcsolatban ironikus bejegyzést tett naplójába: „nehéz belátni, hogy minek tartsunk fenn és fizessünk még dinasztiákat és diplomatákat. A szociáldemokraták nyilvánvalóan jobban és olcsóbban csinálják", majd rosszmájúan hozzáteszi: „»Fent«, nálunk, a félelemtől egészen szocdemekké lesznek".

Április 15-én a Szocialista Internacionálé, amely a háború kitörése után Brüsszelből Hágába helyezte át székhelyét, békekonferenciát hívott össze Stockholmba. Azért éppen ide, hogy az orosz küldöttek akadálytalanul eljuthassanak a tanácskozásra. A konferencia munkája a szocialista pártok befolyásának megerősítésére, a belpolitikai nyitás kikényszerítésére és a keleti különbéke megkötésére irányult. Az osztrák delegációban ott volt Adler, Renner és Seitz, akik előzőleg Berlinben egyeztettek az SPD-vel. A konferencián közvetlenül is fel akarták venni a kapcsolatot az oroszokkal, talán azért, hogy különbékére ösztönözzék őket. Marin ezzel kapcsolatban megállapította, hogy az osztrák szocialisták diplomáciai lépéseit nemigen tárgyalta a történetírás, mivel inkább a Sixtus-ügyre, illetve a hagyományos értelemben vett munkásmozgalmi mozzanatokra figyelt.

Czernin visszaemlékezésében azt állítja, hogy nem egyezett meg Adler és Renner pártjával, mivel nem bízott kezdeményezésük sikerében. Ez, mint a memoár annyi más állítása, kétségbe vonható, hiszen ismert, hogy a kezdeményezés nem is a szocialistáktól, hanem éppen a külügyminisztériumtól eredt. A Monarchia diplomatái ráadásul tanácsokkal látták el a Stockholmba készülő szocialista delegációt, s többen is figyelemmel kísérték az Internacionálé diplomáciai lépéseit, csakúgy, mint más hatalmak diplomatái. Marin megítélése szerint Czernin nagyon is igyekezett felhasználni a stockholmi konferenciát a különbéke elérésére, és a Monarchia belpolitikai helyzetének jobb színben való feltüntetésére. Viktor Adler szerint Károly pusztán a realitásnak engedelmeskedett, amikor békeajánlatát megtette, hiszen Ausztria teljesen kimerült. A

szocdemek és a kormány (Czernin) együttműködése titkos volt, amelyet utóbb mindkét fél igyekezett letagadni.

A francia és az angol szocialisták nem voltak jelen Stockholmban, a konferencia után azonban felmondták az union sacrée-t és kiléptek a kormányból. Az osztrák delegáció május 25–26-án érkezett. Tagja volt Renner, Viktor Adler, Karl Seitz, Wilhelm Ellenbogen, Anton Hueber és Ludo Moritz Hartmann, továbbá cseh, bosznia-hercegovinai és lengyel küldöttek, akik Czernin és Renner szándékai szerint a Monarchián belüli „kis internacionálét" voltak hivatva megjeleníteni. Ez nem volt teljesen sikeres, mert pl. a magyarok eltérő álláspontot képviseltek, s a cseh szeparatisták is a kormánypolitikát élesen bíráló memorandumot küldtek Stockholmba. Az Internacionálé amszterdami levéltárának dokumentumai — melyeket Marin szerint érthetetlen módon alig használt a történetírás — arról tanúskodnak, hogy az osztrák delegáció elfogadta az annexió és jóvátétel nélküli béke elvét, de elvetette az önrendelkezési jogot — holott ez integráns részét képezte a szovjet javaslatnak —, mert az nem tartotta alkalmazhatónak a Monarchia esetében. Adler szerint „az Adrián, Trieszt és Dalmácia esetében nincs mit tenni, mert ott az olaszok kisebbségben vannak. Magyarországon teljesen ugyanez a helyzet." Renner az antantnak az „elnyomott népek felszabadítására" vonatkozó követelését azzal hárította el, hogy „Ausztria nem nyomja el nemzetiségeit, hanem éppen ellenkezőleg, megőrzi a kis nemzeteket. Herman Diamand lengyel küldött egyenesen úgy fogalmazott, hogy hálával tartoznak Bécsnek, amiért az nem akadályozza a népek kulturális fejlődését. „Csak az egyenlőség hiányzott, de ennek nem a kormány volt az oka, hanem az eltérő fejlődés. És a nemzeti súrlódásokat a kormány igyekezett enyhíteni." Renner később hosszú beszédben bírálta a brit és francia imperializmust, ami felháborította Hjalmar Brantingot: „az osztrák szocialisták [...] nem csupán saját kormányuk, hanem egyenesen a pángermanizmus eszközei" – jelentette ki a svéd küldött. A magyar szocialisták ezzel szemben büszkén hivatkoztak az 1915. évi bécsi konferenciához intézett békefelhívásukra, amiért annak idején éles kritikában részesültek a kormány és a konzervatívok részéről. Czernin értékelése szerint az osztrák küldöttség tevékenysége „meglepően mérsékelt és ésszerű" volt. Friedrich Adler ellenben, akinek pere éppen akkor zajlott, védőbeszédét felhasználta arra, hogy éles kritikában részesítse Rennert.

Hasonló bírálatok érték Rennert a párt októberi kongresszusán is, amiért „az állam szolgálatába állította a pártot". Viktor Adler ugyanakkor, aki mindig is inkább gyakorlati politikus volt, mint teoretikus, megvédte a pártvezetőséget. Összegzésében Marin megállapította, hogy az osztrák szociáldemokraták Stockholmban inkább Czernin szócsöveként működtek, és a Németországgal való szövetséget szolgálták, semmint a szocialista (béke)politikát, ám ezt nem lehet negatívumnak tekinteni. A párt, amely mérsékelt és megbízható politikai erőként tűnt fel a közvéleményben, megerősítette pozícióját (Károly egyébként már korábban miniszterséget ajánlott Rennernek), amit aztán ki is használt az összeomlás időszakában.

Ugyancsak egy politikai irányzat tevékenységét mutatta be az olasz *Maddalena Guiotto*, a trienti Olasz–Német Történeti Intézet tudományos munkatársa *Az osztrák keresztényszociálisok és I. Károly* c. előadása. Ausztriában a

Keresztényszociális Párt volt a kitüntetett „birodalmi párt" (*Reichspartei*) — kezdte előadását Maddalena Guiotto —, amely a háborút megelőzően Ferenc Ferdinándtól várta a Monarchiának a nagy-osztrák gondolat jegyében történő megújítását. Karl Stürgkh kancellár halála, majd egy hónappal később Ferenc József elhunyta csupán személyi változásokat hozott a kormányzásban — Ferenc Ferdinánd hívei továbbra is megőrizték pozícióikat —, ami a politikai program folyamatosságát ígérte. A kancellári és a külügyminiszteri székbe cseh „feudális" családok leszármazottai kerültek: Heinrich Clam-Martinic gróf és Czernin. Ráadásul korábban mindketten Ferenc Ferdinánd legbelsőbb körének tagjai voltak.

A kereszténvszociálisok támogatták az új kormányt, mert Clam-Martinicban láttak azt az erős kezű politikust, aki megteremtheti az új rendet Ausztriában. A *Reichspost,* a Belvedere-kör szócsöve, szintén nagy reményekkel köszöntötte a kormányt, s különösen Czernin miniszterségét üdvözölte, akinek neve — a lap szerint — „ma már a tetterő és a lelkes hazaszeretet programja, s kinevezése jó és örömteli karácsonyi üzenet". A *Reichspost* 1916. december 24-én Michael Mayr cikkét közölte, aki a régi államrend fenntartását szorgalmazta, s legfeljebb korlátozott autonómiát tartott elképzelhetőnek Galícia, s esetleg Horvát-Szlavónország esetében, úgy hogy az erős központi hatalom továbbra is biztosítsa az osztrák-német irányítást.

Bár a kereszténvszociálisok mindvégig támogatták Károlyt, a párton belül ellentétek keletkeztek: a reálpolitikai szemlélet ellenében a politikai romanticizmus és az ideológiai tradicionalizmus, a monarchikus tendenciákkal szemben a republikánus-demokrata vonulat, az osztrák hazafiassággal szemben a *grossdeutsch* irányzat jelentkezett, amely utóbbi az anschlusst támogatta. A párt eléggé heterogén társadalmi bázisában ott voltak a nagy-osztrák centralisták és a tartományok föderalistái, a „katolikus" és a „zsidó" Bécs polgárai, a keresztény szakszervezetek munkásai, a nemesség, a parasztság, a nagy- és kispolgárság, valamint az ipari munkásság különböző csoportjai. A párt bizonyos értelemben a katolikus egyház meghosszabbított karja volt, jóllehet, hívei között számosan voltak a katolikus, sőt a keresztény egyházakon kívüliek is.

A kereszténvszociálisok részéről Albert Gessmann, a párt klerikális belső ellenzékének egyik vezére (Karl Lueger legbensőbb munkatársainak egyike, egy ideig közmunkaügyi miniszter) bírálta először kemény kritikával a kormányt 1917. február 9-én. Gessmann a kultuszminiszter iskolareform-javaslatával szemben védelmébe vette a tartományi autonómiát, mivel attól tartott, hogy Galícia esetleges elvesztésével oda lenne a Monarchia nagyhatalmi státusa is. Hasonló véleményen volt Viktor Fuchs báró, Richard Weiskirchner bécsi polgármester is és Leopold Kunschak is.

1917. március elején a kereszténvszociálisok parlamenti csoportja határozatban kérte a Reichsrat újbóli összehívását s a nyugodt tárgyalást szavatoló házszabály megalkotását. Amikor a parlament 1917 májusában összeült, nagyarányú személyi változások történtek a párton belül. Újra pozícióba kerültek olyan befolyásos politikusok, akik 1911-ben nem kerültek be a parlamentbe (Alois von Lichtenstein herceg, Gessmann, Weiskirchner, Fuchs). Ezek felélesztették a kereszténvszociálisok régi alapelveit — „Jó német, jó keresztény, jó osztrák, és teljességgel antiszemita" — és szorosabb kapcsolatokat kerestek a

választókkal. A párt 1917 folyamán többször is csalódott a Clam-Martinic-kormányban, amely június 22-én le is mondott. Ekkor Ernst von Seidler alakított átmenetinek szánt kormányt, amely azonban több mint egy évig hivatalban maradt.

A következő évben tovább nőttek a párton belüli ellentétek. Az év elején, a wilsoni pontok nyilvánosságra hozatala nyomán a Monarchia német lakosságának körében is felerősödtek a nacionalizmus hangjai, kiéleződtek az ellentétek a többi nemzetiséggel szemben, és nőtt az anschluss híveinek tábora. Késő tavasszal néhány keresztényszociális politikus részt vett az ún. *Volkstage* rendezvényeken, és nyilvánosan is állást foglalt a német nemzethez való tarozás mellett. Weiskirchner kimondottan a *deutschnational* irányzatot képviselte, míg Gessmann és Fuchs továbbra is Károly császár véleményéhez állt közel az Monarchia és Németország viszonyának kérdésében.

1918. június 18-án, a II. Vilmos uralkodásának 30. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen, Bécsben fekete-vörös-arany zászlók lobogtak, és Weiskirchner polgármester többek között a következőket mondta köszöntőjében: „Ha Ausztria eleget akar tenni történelmi küldetésének és nem akarja eljátszani jogát a létezésre, akkor a németségnek át kell járnia ennek az öreg államnak a fejlődését és céljait. Nem áraszthatja el tovább a szláv áradat északról és délről a német földet. Gyermekeink védelmében követeljük, hogy épüljenek gátak tulajdonunk megóvására."

E mozgalommal szemben lépett fel a párton belül Ignaz Seipel — a majdani kancellár —, valamint Friedrich Funder és Leopold Kunschak, akik a dinasztiához való hűséget hangsúlyozták. Az ellentétek október folyamán tovább éleződtek, s a nagypolitikai kérdések kettős dilemma formájában vetődtek fel: Monarchia és dunai föderáció vagy köztársaság és anschluss? – zárta előadását Maddalena Guiotto.

A délelőtti programot a bécsi egyetemen oktató *Lothar Höbelt* osztrák professzor *Szándékok és eredmények dialektikája: I. Károly és a szudétanémetek* c. előadása zárta. A lendületes előadásban Höbelt a Habsburgok mellett a dinasztiával a megszokás házasságában élő szudétanémeteket nevezte a világháború legnagyobb vesztesének – ami magyar szempontból legalábbis vitatható. Károly és a szudétanémetek kapcsolatát kezdettől fogva bizonyos távolságtartás jellemezte, hiszen míg Csehország (és benne a németség is) alig 10-20%-a szavazott katolikus pártokra, addig Károly még nagybátyjánál, Ferenc Ferdinándnál is szorosabb kapcsolatban volt az egyházzal. Ráadásul Károly kevéssé érezte magát német uralkodónak: Elisabeth Kovács kutatásaiból ismert egy 1914-es, nyilvánosságra nem került feljegyzése, miszerint a Habsburgok jövője a szapora szlávokban, és nem az elszakadó németekben van.

Mindazonáltal a cseh-német ellentétek hosszú évtizedek óta megnehezítették Ausztria kormányzását. Leginkább a cseh korona országainak valamilyen kettéosztása tűnt járható útnak, ám a két fél hatáskörébe kerülő ügyek nagyságában nehezen lehetett megállapodni. A két nemzeti szélsőség közötti mérsékelt és a birodalomhoz hű erők ráadásul attól féltek, hogy mindez éppen az ő rovásukra történik majd. Ferenc Ferdinánd trónörökös is saját trónra lépéséig akarta halasztani a megállapodást, hogy a megbékélést az ő nevéhez lehessen kötni. A világháború kitörése a németeknek kedvezett a megbízhatatlan

csehekkel szemben. Egyes német erők a számukra kedvező viszonyok között sietették volna a megosztást, félve attól, hogy később ismét a csehek pozíciója erősödik meg. Mindez eleinte nem is tűnt lehetetlennek. A német nemzeti követelések egy részét — mint pl. Galícia különválasztását egy osztrák–lengyel megoldás keretében, mely a maradék területen növelte volna a németek súlyát — a világháború végéig nem lehetett megoldani külső faktorok érintettsége miatt, ellenben más követelések, így a cseh-német kérdés rendezése azonban megtörténhetett volna a Reichsrat egybehívását megelőző, oktrojált megoldással is. Erre a csehországi arisztokrata, Heinrich Clam-Martinic gróf kormánya (benne még két mérsékelt *deutschböhm* politikussal, Karl Urbannal és Joseph Maria Baernreitherrel) ígéretet is tett. 1917 közepén azonban Clam-Martinic helyére Károly bizalmasa, Seidler került, Urban és Baernreither is lemondott. Nem tudni, mekkora szerepe volt a császárnak a program leállításában, de talán nem akarta rögtön uralkodása kezdetén magára haragítani a cseheket.

A Reichsrat összehívása további gondokat jelentett, hiszen az 1911-ben választott parlament többsége a fennálló rendszer megőrzését akarta. Új választásokra a háború közepén nem volt mód — Höbelt emlékeztetett rá, hogy háború alatti választásokra az USA 1942-es törvényhozói választásait megelőzően nem volt példa —, így Károly kénytelen volt ezzel a parlamenttel együttműködni, ha el akarta kerülni a parlament nélküli kormányzás hatalmas presztízsveszteségét. Károly ingadozásainak jelentős részben ez is okozója volt – hangsúlyozta az osztrák professzor.

Höbelt rámutatott arra is, hogy mivel a közös külügyminiszter nem volt közvetlenül felelős a parlamentnek, a belpolitikai változásokkal szemben bizonyos ellensúlyt képezhetett. Emlékeztetett rá, hogy 1879-ben a kettős szövetség idején Ferenc József éppen menesztette az osztrák kormányból a német liberálisokat, 1882-ben az antiklerikális Olaszországgal kötött hármas szövetség idején pedig a klerikálisok éppen beléptek a kormányba. Vagyis a külpolitika a belpolitikai változások előkészítésére is szolgálhatott. Ugyanakkor ha Károly a külpolitikai területen akart változásokat, akkor ahhoz belpolitikai támogatottságot kellett találnia és viszont. Ha tehát a Németországhoz fűződő szövetségen kívánt lazítani, akkor a belpolitikában nem hozhatott németellenes reformokat. Ezért a Sixtus-féle különbéke-kísérletek a szudétanémetek tervei számára kedvező hátteret jelentettek. Ám a Monarchia számtalan tényezőjének időnyerési célzattal tett kényszerű ígérgetések ellenére a Seidler-kormány nem volt képes maga mögé valódi parlamenti többséget teremteni. Míg a németeket meg lehetett nyerni a nemzeti autonómiák gondolatával, addig a lengyelek — akiket a breszt-litovszki békében Ukrajnának ígért cholmi terület eleve felbőszített — hallani sem akartak Kelet-Galícia autonómiájáról. Seidler így 1918 júliusában távozott, és 1918 közepére elenyésztek az ideiglenesen feltámadt szudétanémet remények Károllyal kapcsolatban.

Ennek ellenére nem kívántak aktív ellenzéki szerepet játszani. Az 1918. január 6-i prágai cseh deklaráció hatására ugyanakkor megélénkült az autonómiára törekvő mozgalom, és a cenzúra ellenére a sorok között kiolvasható volt lapjaik (pl. a Reichenberger Zeitung) cikkeiből szkeptikus véleményük a hatalommal szemben. Különösen az ellátási nehézségek miatt elégedetlenkedtek, és

az oroszok kiválása után egyre kevésbé érezték magukénak a háborút. Höbelt kiemelte a szudétanémetek egyik vezetője, a znaimi Oskar Teufel véleményét: a fiatal képviselő eleinte Csehország etnikai körzetekre való felosztását követelte, majd 1918. október elején részt vett a Német Függetlenségi Párt megalakításában. Úgy vélekedett, hogy a nemzeti elvű autonómia a szlávoknak kedvez a birodalom déli részén, de északon, azaz Csehországban a németeknek, ezért támogatta Károly császár manifesztumát, és az 1921-es restaurációs kísérletek idején is a legitimisták mellett foglalt állást, ellentétben a szudétanémet hagyományokat sokban folytató ausztriai Grossdeutsche Partei (Nagynémet Párt) többségével, mely ugyan csak hosszabb távra tervezhette az Anschlusst, de addig is ellenzett minden akadályozó tényezőt, így a Habsburg-restaurációt is.

A konferencia első délelőttjének zárásaként hosszas és tartalmas vita alakult ki. *Walter Lukan* professzor megjegyezte, hogy mivel 1911 óta a cseh szociáldemokrata párt különvált, a szocialista pártok stockholmi tanácskozására kiutazott osztrák politikusok a cseheket nem képviselték. Ez volt a magyarázata Czernin külügyminiszter támogatásának is. Marin válaszában elismerte Lukan igazát, de úgy vélte, a lényeg a külügyminiszter számára az volt, hogy a delegáció a külföld felé legyen reprezentatív.

Richard Bösel kérdésére *Höbelt* a szudétanémetekről azt mondta, hogy a magyar–szlovák viszonyban gyakran az utóbbiak mellett álltak és a magyaroktól féltették a cipszereket is, de általában nem nagyon avatkoztak a magyarországi ügyekbe.

Rumpler a vita során kijelentette, hogy Károlyt leginkább az akadályozta meg tervei végrehajtásában, hogy Tisza nyomására nagyon hamar magyar királlyá koronáztatta magát, mivel ezzel a birodalom belső reformjának lehetősége magyar vonatkozásban gyakorlatilag lehetetlenné vált. (Ezzel kapcsolatban azonban utalnánk arra, hogy az uralkodónak eleve szűk volt a mozgástere és ha — mint Rumpler előadásában is utalt rá — tudnia kellett, hogy a béke és a belső reform egyszerre nem lehetséges, fontossági sorrendet kellett felállítania. Ha pedig a békét választotta, akkor a belső reformok elodázásával kellett ehhez támogatottságot keresnie, márpedig a magyarok lojalitására a Monarchia fenntartásában a magyarok számára kedvező dualizmus miatt számíthatott.) *Höbelt* utalt Renner kijelentésére, hogy ők tulajdonképpen nem is akartak annyi szocializmust (azaz az állam szerepnek olyan mértékű megnövelését), mint amire Károly uralkodása alatt sor került a világháború miatt.

Ján Galandauer prágai professzor felhívta a figyelmet a deutschböhm kifejezés differenciálatlanságára. Miközben a peremvidéki szudétanémetek hajlottak a nagynémet tendenciákra (Kramář szerint minden szudétanémet szabó azt hiszi, hogy ő nyert Sedannál), addig a Csehország belső területein elsősorban városokban élő német lakosság dinasztiahű volt, sokkal vagyonosabb és igen nagy arányban zsidó vallású. Prága és Reichenberg, a szudétanémet központ között volt tehát bizonyos társadalmi ellentét, így amikor felmerült, hogy a prágai német egyetemet az egyre inkább csehesedő városból költöztessék a német peremvidékre, Reichenbergbe vagy Aussigba, ez a terv hamar meghiúsult.

Délután először a Bécsben dolgozó olasz kutató, *Gualtiero Boaglio* lépett fel *„Itt fenn az élet s a harc fantasztikus formát ölt" – a háborús propaganda narratív*

stratégiái a Corriere della Sera és a Neue Freie Presse hasábjain című előadásával, mely a hagyományos sajtótörténeten túllépve a háborús sajtónyelvben alkalmazott szemiotikai kódok és üzenetek elemzésére is kísérletet tett. Az előadás elején Boaglio néhány meggyőző adattal szemléltette, hogy a Monarchia hadvezetősége már a háború elején felmérte a tömegpropaganda jelentőségét. Az ún. *Kriegspressequartier* stábja 1914. augusztus 11-én indult a Duklai-hágóhoz két vasúti szerelvénnyel, melyen 400 fős személyzet, négy gépkocsit és bőséges felszerelés utazott, s melyet a vezérkar két százada kísért a keleti frontra. Az újságírók, fényképészek, festők, filmesek feladata egy újfajta, mediális háború megvívása volt. Ausztriában már 1912 végén megkezdték egy olyan szervezet felállítását, amely háború esetén kimondottan propagandafeladatokat látott volna el, a Kriegspressequartier azonban hivatalosan csak 1914. július 28-án, a hadüzenet napján kezdte meg működését. A háború folyamán az apparátus óriásira duzzadt. A három részleget a haditudósítók (*Kriegsberichterstattergruppe*), a festők és fényképészek (*Kunst- und Fotogruppe*), valamint a filmesek (*Filmstelle*) alkották. Maguk a haditudósítók tulajdonképpen nem is jártak a frontvonalban, hanem a főparancsnokság által kapott napi beszámolókat dolgozták fel és színezték ki – a harci érintkezéstől biztos távolságban. A részletes, illusztrált tudósítások igen korszerű módon mintegy médiaeseménnyé tették a háborút.

Az olasz hadsereg ezzel szemben teljesen készületlen volt e téren. A háború során azonban létrehozták a sajtóhivatalt, a fényképészeti részleget, majd a caporettó áttörés (1917. október 24.) után felállították a propagandaszolgálatot és a filmes szekciót. A késlekedés oka részben az volt, hogy Luigi Cadorna tábornok vezérkari főnök viszolygott az újságíróktól és csak 1916 januárjától ismerte fel a sajtó jelentőségét a hazafias célok szolgálatában.

Az ideológiai szempontból legfontosabb üzeneteket Olaszországban és Ausztriában is a sajtó, különösen a napi sajtó közvetítette. A képek és a filmek közzététele még nehezen ment, ez inkább a háború utáni időszakra lett jellemző. 1914–1915-ben a két országban két nagy kiadóvállalat létezett: a *Corriere della Sera* és a *Neue Freie Presse*, mindkettő igen komoly politikai befolyással rendelkezett. A *Corriere* úgyszólván negyedik hatalmi ággá nőtte ki magát, Franz Anton Thun-Hohenstein miniszterelnök pedig egy alkalommal így fogalmazott, hogy „a *Neue Freie Presse* ellenében nem lehet kormányozni". (A háború elején a *Corriere* napi 200 ezer példányban jelent meg, de olykor a 600 ezres példányszámot is elérte, a *Neue Freie Presse* példányszáma 50 ezer és 112 ezer között mozgott.) A hadba lépéskor mindkét államban bevezették a polgári és katonai cenzúrát. A lapokban megjelenhettek tudósítások, hírek és hírmagyarázatok, de az áldozatok számát nem közölhették (1916-ban csak az öt isonzói csatában 200 ezren haltak meg). Ugyanakkor az újságíróknak valahogyan mégis meg kellett magyarázniuk az olvasók számára, miért maradnak el az osztrák és olasz részről egyaránt beígért gyors sikerek. Idővel a kívánt érzelmi és ideológiai hatás elérése érdekében egyre jobban strukturált, egyre meggyőzőbb szövegek születtek.

Az előadó a *Corriere* tudósítói közül a korszak egyik sztár-újságíróját, Luigi Barzinit emelte ki, akinek hírnevét a boxer-lázadásról (1900–1901), majd a líbiai gyarmati háborúról szóló írásai alapozták meg. 1916-ban az osztrák

frontról küldött 15 tudósítás alatt szerepelt Barzini neve, jóllehet a cikkeket valószínűleg nem ő írta, már csak azért sem, mert Cadorna őt is távol tartotta a fronttól. A cikkek erőteljes képei, gazdag színei, érzelmi töltete, tobzódó szimbólumai szinte regénnyé alakították az eseményeket. Barzini szövegei teli vannak érzelmekkel, jelzőkkel, képekkel, feszültséggel, a pátosz és a képszerűség szinte megfosztja az olvasót a kritikus befogadás lehetőségétől. Cikkét mindig regényes tájleírással indítja, futurista nyelvezettel írja le a csatát, beleszövi az elmúlt nap valamelyik eseményét, visszatér a főtémához, majd hangulatos képpel vagy tájleírással zárja tudósítását, melyben visszatérő mozzanat az ütközet után pezsgőző katonák ábrázolása. A technikai részletek és adatok közlése, valamint a hadviselésnek mint csupán egy újabb érdekfeszítő történetnek az elbeszélése nem kelt aggodalmat. A háborúból eposz, hősköltemény, stendhali történelmi regény lesz, afféle virtuális valóság, mintha maga a háború nem is létezne – kockáztatta meg Boaglio.

A Kriegspressequartier stábjából az előadó Alice Schalekre, sajtótörténet kivételes tehetségű, ám ellentmondásos alakjára hívta fel a figyelmet. Schalek 1915–1917 között a dolgozott a hadisajtónál, majd, miután többen is élesen támadták tevékenységét — pl. Karl Kraus vagy a keresztényszociálisok, akik 1917 szeptemberében még a parlamenti beszédet is intéztek ellene —, elbocsátották a szolgálatból. Schalek fényképein az volt a merőben újszerű, hogy kerülte a háború közvetlen ábrázolását, még az akció közben fotografált katonák sem harcszerű cselekményeket végeztek. Mindez szinte megóvta az olvasót az izgalmaktól, s a háború egyfajta hétköznapiságát sugallta. Haditudósításai mai szemmel inkább hegymászókalandoknak, nagyszerű alpesi útleírásoknak tűnnek. Az igen egyszerű modorban tartott szövegek, amelyeket olykor tájnyelvi fordulatokkal tarkított tovább bagatellizálták a háborús valóságot. A Schalek által ily módon az olvasó elé vont védőernyőn keresztül a háború legfeljebb kényelmetlen állapotnak tűnt fel, a halál ábrázolása pedig — a katonák között elterjedt „ma te, holnap én" szemlélet hangsúlyozásával — szintén a háború bagatellizálást célozta. Bár Schaleket formailag voyeurködés vádjával bocsátották el a *Kriegspressequartier*tól, a valóságos ok máig tisztázatlan. Boaglio szerint Schalek túlságosan is megelőzte a korát, s szokatlan felvételeit a kortársak nem tudták kellőképpen megbecsülni.

Károly trónralépését követően a *Neue Freie Presse* és más osztrák lapok is nyíltan támogatni kezdték a császár békekísérleteit. 1917-ben nem jelent meg fontos cikk a *Neue Freie Presse* hasábjain, amely ne a *béke* szóval zárult volna. Egyre erőteljesebbé vált a cenzúra elleni tiltakozás is, majd a Reichsrat 1917 júniusában bizottságot küldött ki a cenzúra szerepének felülvizsgálatára, s ez augusztusban a politikai cenzúra eltörlésére szólította fel a kormányt. (Az előadó érdekességként megemlítette, hogy amikor Károly az időközben 800 főre duzzadt Kriegspressequartier karcsúsítására szánta el magát, s ennek érdekében orvosi felülvizsgálatra rendelte a stáb tagjait, ezek — bár deklaráltan alkalmatlanok voltak katonai szolgálatra — ijedtükben valamennyien hirtelen makkegészségesek lettek.)

Boaglio végül Pierre Bourdieu-t idézve emlékeztetett arra, hogy a képi ábrázolás az abszolút hitelesség hatását kelti, s az első világháború idején a foto-

gráfia és a film vált olyan eszközzé, amely alkalmas volt mintegy a valóság megteremtésére. Alkalmasint a „nagy háború" volt az első esemény, amelyet a média azzal a céllal tett látványossággá, hogy közben erősítse a közvélemény támogatását. A Praterben nem csupán a Kriegspressequartier háborús filmhíradóit lehetett megnézni, hanem azokat a mellszobrokat is, amelyek az ellenségek sztereotipizált vonásait viselték, célba lehetett lőni az antant katonafiguráira, és ki lehetett próbálni a kezdetleges repülő szerkezeteket.

Ezután az Anconában dolgozó *Vito Punzi* olasz történész tartotta meg előadását *Robert Musil és a Soldaten-Zeitung a haditudósítás és az irodalom határán* címmel. Az előadó rövid historiográfiai szemléjében megállapította, hogy Musilnak az olasz fronton, Trentinóban eltöltött háborús éveiről viszonylag keveset tudunk, bár a hiányérzetet enyhíti a Fernando Orlandi szerkesztette *Robert Musil, La guerra parallela* (Robert Musil. A párhuzamos háború – új kiadása 2003-ban) c. kötet és a Karl Corino által írt, 36 év munkáját összegző, hatalmas életrajzi mű (2003).

Musil 12 évesen kezdte meg tanulmányait a kismartoni katonai középiskolában, 1894-ben a märisch-weisskircheni katonaiskola kadétja lett, majd 1903-ban Brünnbe vezényelték mint frissen felavatott alhadnagyot. Jóllehet, a háborút kritikusan szemlélte, ekkor is elkötelezetten szolgálta hazáját. 1914. augusztus végén hadnagyként Tirolba vezényelték, később Roveretóba, majd Levicóba került, az olasz hadba lépés idején pedig Val Fersiná-ban szolgált. 1915-ben részt vett az ötödik isonzói csatában, 1916 tavaszán gyomorfekéllyel különböző katonai kórházakban kezelték. Júliusban a *Tiroler-Soldaten-Zeitung* élére került, amely lap 1917 áprilisáig működött. Musilt kitüntették, majd Postumiába küldték, ahol az isonzói hadsereg parancsnokságára osztották be, s még az ősszel századossá léptették elő, majd 1918 elején a *Heimat* c. propagandalaphoz vezényelték. A Monarchia katonai hatóságai — mint arra már Gualtiero Boaglio is utalt előadásában — költőket és írókat is alkalmaztak propagandamunkára. Így 1916 cktóberében a bécsi katonai sajtóhivatal állományában találjuk a közép-európai irodalmi élet számos kiválóságát Franz Bleitől Franz Werfelig és Stefan Zweigtől Paris Guetersloh-ig. A háború folyamán a hadviselő országok mindegyike létrehozta kultúrpropaganda-hivatalát azzal a céllal, hogy bizonyítsák: a „civilizált nemzetek" sorába tartoznak. Zweig szerint a világháború idején a semleges országokat valósággal elözönlötték a művészeti bemutatók: „Németország zenekarokat és ünnepelt karmestereket menesztett Svájcba, Svédországba, Hollandiába, Bécs pedig a filharmonikusokat küldte." 1917-ben maga Zweig is engedélyt kapott arra, hogy Svájcba utazzon pacifista drámájának, a *Geremiá*nak a bemutatójára, ami világosan mutatja az osztrák cenzúra engedékenységét.

Vito Punzi ezután Musilnak a *Tiroler-Soldaten-Zeitung* élén eltöltött 9 hónapi tevékenységét ismertette. Kiemelte, hogy a lap címéből Musil hagyja el a *Tiroler* jelzőt, mert mindenfajta irredentizmust ellenzett. A lap, amely a cikkeken kívül rajzokat, fotókat, sőt olykor irodalmi mellékletet is közölt – egyébként is inkább közönséges újsághoz hasonlított, mint propagandakiadványhoz. Ugyanakkor tény, hogy olvasói — a frontkatonák — jelentős része úgyszólván írástudatlan volt.

Musil korán felismerte, hogy az olvasók műveltségi színvonala és sajátos élethelyzete miatt a katonai lapokban különleges nyelvet kell használni. Ez a tapasztalat saját írásaiban is tükröződik. Ezekben a hasonlatok és metaforák tömeges alkalmazása mellett különös jelentőséget kap a hangok és a látvány változatos érzékelése és érzékeltetése, és gyakran nyúl az irónia eszközéhez is. Műveiben újra és újra feltűnnek az általa a hadseregben megismert és megfigyelt figurák. *A tulajdonságok nélküli ember* c. műben Stumm von Bordwehr tábornok alakját pl. Karl von Pflanzer-Baltin tábornok ihlette. De ugyanebből a bolzanói katonai közegből származik Musil műveinek több más szereplője is, akik a háború utáni években született írásokban bukkannak fel. Ezekből a darabokból állította össze Musil a kettős címet viselő (*Panama* vagy *Il piccolo Napoleone*) szatirikus drámáját. Más novelláiban (*Tonka*, *Grigia* és *Die Portugesin*) szintén visszatért a háború témájára.

Musil még a *Soldaten-Zeitung*nál sem adta fel teljesen kritikai attitűdjét, s pl. *Bin ich ein Oesterreicher?* c. cikkében (1916. augusztus 20.) az állami és a nemzeti hovatartozás kérdését feszegette. Hangsúlyozta, hogy igen nehéz meghatározni az „Ausztria" fogalom jelentését, hiszen törvény nem definiálja, népei pedig nem osztráknak, hanem saját nemzetükhöz vagy az általuk lakott országrészhez tartozónak tekintik magukat. Ugyanakkor az erős állam iránti igény és hűség mégis jelen van a lakosságban. (*A tulajdonságok nélküli ember* történetében Leinsdorf gróf személyesíti meg a nemzetiségeket a központosított államnak alárendelő eszmét, míg Ulrich, akiben némi joggal ismerhetjük fel magát Musilt, sokkal távolságtartóbb, szkeptikusabb e kérdésben.) A *Soldaten-Zeitung* búcsúzó cikkében (1917. április 15.) Musil a „kritikus hazafiság" mellett tört lándzsát, s bírálta a „belső kiüresedést", ami csakugyan az osztrák valóság drámai mozzanata volt. Végső tanulságként a következőket vonta le: „Semmi sem biztosabb, mint az a tény, hogy már a küszöbön álló békekötés és belső berendezkedésünk miképtje el fogja dönteni a következő világháborút; ha elszalasztjuk az alkalmat, hogy megszerezzük az új fenyegetés elleni nélkülözhetetlen biztosítékokat, nagyon rövid időn belül újabb konfliktussal találjuk szembe magunkat."

Szintén érdekes sajtótörténeti megközelítést alkalmazott *Renate Lunzer* oszták irodalomtörténész *A La guerra c. hetilap. Az irredenta propaganda és annak hatásai* c. előadásában. Ő is Musil *A tulajdonságok nélküli ember* c. művéhez nyúlt vissza: azt a passzust idézte, ahol az első kötet 18. fejezetében Stumm von Bordwehr tábornok mélyen elgondolkodik a megváltás, megmentés (redemptio, ebből: irredenta) kifejezés aktuális jelentésén. Lunzer emlékeztetett rá, hogy a *redemptio* kifejezés eredeti értelme szerint a szolgaságból való kiváltást jelentette, vallási értelemben a szenvedő, bűnös lélek megváltására utal. Nem csoda, hogy a kifejezés értelme először az erősen katolikus jellegű Itáliában terjedt át a politika területére, ahol az állami egyesítés folyamata 1866 után megtorpant, s nem hozta el a nemzet „megváltását". Ez a vallási-politikai párhuzamosság jelent meg Gabriele D'Annunziónál, aki beszédeiben valósággal szakralizálta a háborút, hidat vert a nemzeti és a keresztény mítosz közé, melynek pilléreiként Garibaldi és Krisztus mellett saját magát nevezte meg: Gábriel arkangyal és a Megváltó egy személyben, a haza feltámadásának hírnöke (Annunziatore). E gátlástalan öntömjénezést és a krisztusi hegyi be-

szédnek a háborús agresszió szolgálatába állítását a pacifista Romain Rolland undorral utasította el.

Az irredenta propaganda két szimbolikus célpontja Trient és Trieszt volt, a „nemzeti retorika sziámi ikerpárja", ahogyan az a szocialista Angelo Vivante, a Filippo Marinetti és természetesen d'Annunzio retorikájában is megjelent. Az irredentizmus klasszikus 19. századi „mazziniánus" felfogása abból indult ki, hogy a nemzetek örök időktől léteznek, s nem bonyolult történeti-politikai folyamat termékei vagy egyenesen „kitalált közösségek". Az olasz történetírás újabban feltárta azt a tényt, hogy az irredentizmus célterületeinek lakossága nem sorakozott fel egy emberként az irredentizmus mellett. Trentinóból pl. az olasz hadüzenet évében csak mintegy ezer ember költözött át Olaszországba, miközben 60 ezren a császár egyenruháját viselték. A Tengermelléken, Goriziában, Triesztben és Polában, ahol a gazdasági érdekek a lakosságot szorosan a Monarchiához kötötték, a nemzeti hovatartozás kérdése szintén igen összetett volt. A tengerparti vidékeken működő erős szociáldemokrata párt magáévá tette az osztrák szocialisták által az 1899. évi brünni kongresszuson elfogadott konföderáció eszméjét, ami kiutat kínált a rivális nacionalizmusok zsákutcájából. A trieszti liberális nacionalisták a Monarchia kínálta gazdasági előnyök vonzása és az olasz nemzeti gondolat keltette lelkesedés között lavíroztak – Vivante hasonlata szerint éppen, mint Pénelopé, aki éjjel felfejtette nappal szőtt vásznát. A trieszti irodalmi avantgárd vezére, Scipio Slataper, egyfajta herderi ihletésű „kulturális irredentizmus" programjával lépett fel.

Az előadó kifejtette, hogy jóllehet a kitelepülés és főként az olasz hadseregbe való önkéntes belépés elhanyagolható mértékű maradt, a jelenség ennek ellenére történeti szempontból igen érdekes. A legszélső mértékig eljutó disszimiláció folyamatát a goriziai Enrico Rocca, az osztrák-német irodalom háború utáni első számú olaszországi közvetítője alakján keresztül mutatta be. Rocca 1895-ben született, apja Ferrarából származott, izzó irredenta volt, a fiút az osztrákellenes összeesküvők történeteivel traktálta. Anyja viszont a zsidóságot a gettóból kiszabadító államot tisztelte a Monarchiában. A fiú apja szavát követte és személyesen óhajtott tészt venni az egységes Olaszország felépítésében.

Roccát fegyelmi vétség miatt az érettségi előtt eltanácsolták a goriziai állami főreáliskolából, ezért Velencében folytatta tanulmányait, és a Ca' Foscariban tanult idegen nyelveket. Roccának itt kellett szembesülnie azzal, hogy az olaszok nagyobb része nem osztja garibaldista reményeit. A szarajevói merénylet és a háború kitörése nagy reményekkel töltötte el, de csalódnia kellett a semlegesek közé álló Olaszország „gerinctelensége", „impotenciája" láttán. Diáktüntetést szervezett, majd hamarosan otthagyta a Ca' Foscarit, s mint megvallotta: „A háború ügye lett életem értelme."

Rocca 1915 tavaszán irredenta egyetemistákkal megalapította a *La guerra* c. lapot, amelyet a Larga San Marcó-n lévő kávéházban írtak és szombatonként ingyen osztogattak Velencében és Veneto tartomány más városaiban. A példányszám olykor a hétezret is elérte. A szerkesztőség összetétele eléggé heterogén volt. A Roccához hasonló új-garibaldisták mellett jelen voltak a forradalmi szindikalisták, néha még olyan ismert személyek is írtak a lapba, mint a nacionalista Enrico Corradini és a renegát szocialista Benito Mussolini. A lap támadó cikke-

ket közölt az ellenséges Monarchiával és Németországgal, valamint a semlegességet pártoló belső ellenséggel szemben egyaránt. A háborúban a latinitás és a barbarizmus között dúló végső összecsapást látta.

A lap kétségkívül legtehetségesebb publicistája Rocca volt, aki a háborúban az olasz nemzet felszabadulásának és kiteljesedésének lehetőségét látta. Számára a hazáért meghalni valóban „dulce et decorum". Rocca az olasz hadüzenetet követően önkéntes hadnagyként került az isonzói frontra, ahol kétszer is megsebesült és megrokkant. Rómába került, s a háború után kapcsolatba lépett Marinettivel, akit még Velencében ismert meg 1915-ben. Giuseppe Bottaival együtt vezették a Futurista Párt kebelében működő Roma Futurista elnevezésű szervezetet. Roccát kezdetben vonzotta Mussolini programja, egy ideig még írt is a *Popolo d'Italia* számára, sőt ott volt az első római fasciók alapítói között is. A fasizmustól a mozgalom fokozódó erőszakossága távolította el, felhagyott a politikai újságírással, és sikeres színházkritikusi karriert indított. Goriziai származása és abszolút kétnyelvűsége segítette abban, hogy hamarosan a német nyelvű irodalom vitathatatlan szaktekintélyévé vált.

A délutáni program utolsó előtti előadója a konferencia főszervezője, a római Osztrák Történeti Intézet vezetője, *Andreas Gottsmann* volt *A bécsi nunciatúra az első világháború éveiben* c. előadásával, melyben két egymást követő bécsi nuncius, Raffaele Scapinelli di Leguigno és Teodor Valfrè di Bonzo Rómába küldött jelentései alapján vázolta a vatikáni diplomaták nehéz helyzetét a világháborús császárvárosban. Az Egyházi Állam megszűnésével 1870-ben előálló helyzet miatt a központi hatalmaknak a Vatikánhoz akkreditált nagykövetségei az olasz állam területén működtek, és 1915-ben el kellett hagyniuk Rómát. Bécs és a Szentszék kapcsolattartásában a Bernbe távozott egykori szentszéki cs. és kir. nagykövetség, illetve 1917-től Eugenio Pacelli müncheni nuncius játszotta a fő szerepet, mivel a bécsi nunciatúra erre kevéssé volt alkalmas. 1917. februárban Károly emiatt nem is tudta eljuttatni a pápának írt levelét a Szentatyához.

Az általánosnak mondható olaszgyűlöletnek kitett olasz származású diplomaták közül az 1916-tól Bécsben működő Valfrè személyes támadásoknak is ki volt téve, miután a bécsi rossz ellátási viszonyokról szóló magántermészetű megjegyzései megjelentek a *Corriere della Sera* hasábjain. Károly nem is volt hajlandó hivatalosan fogadni, és visszahívását követelte, de a Vatikán nem tűrt beleszólást nunciusai kiválasztásába a kormányok részéről, így ValfrP egészen 1920-ig posztján maradt. (Amint azt 1895-ben az Agliardi-ügy kapcsán is lehetett tapasztalni: Kálnoky közös külügyminiszter megbukott, a nuncius helyén maradt.) A helyzetet az oldotta meg, hogy végül Zita fogadta Valfrè di Bonzót. Károly csak 1917. március 7-én volt hajlandó személyesen fogadni a nunciust badeni főhadiszállásán, ám ekkor, a pápa levelének köszönhetően megtört a jég, s a mélyen vallásos uralkodó és a Vatikán között helyreállt a jó viszony.

Korábban ugyanis a császár neheztelt XV. Benedek pápára, amiért az egyházfő nem támogatta jobban békekezdeményezéseit. Bár a Vatikán 1916 végéig a Habsburg-monarchia túlélésével számolt, a jelentések alapján egyértelműnek tűnik, hogy az Egyház érdekeit a birodalom fennmaradása elé helyezték. Ezt mutatta, hogy mikor ténnyé vált a Monarchia széthullása, a Szentszék nem

késlekedett elismerni az utódállamokat. Az osztrák történész előadásban rámutatott arra, hogy jóllehet az ún. Sixtus-ügyben a Vatikán nem játszott szerepet, ám Sixtus herceg közvetítői szerepével tisztában voltak, ugyanis a herceget még 1915 tavaszán maga XV. Benedek pápa is fogadta. Valfrè jelentései különben hangsúlyozták, hogy a Sixtus-ügy mennyire tönkretette a császári pár — és különösen Zita — népszerűségét.

Bár nyíltan soha nem állt ki a katolikus Habsburgok mellett, 1918 októberében a pápa ismét közvetíteni igyekezett Károly és ellenfelei között. Ekkor James Gibbons baltimore-i bíboros-érseket kérték fel, hogy Wilson amerikai elnöknél járjon közben a Monarchia érdekében. Bécs hajlandó lett volna kiüríteni a megszállt területeket, és bizonyos területi engedményekre is hajlott volna. Mivel Gibbons érezte küldetésének kilátástalanságát, titkárát küldte maga helyett, aki éppen azon a napon kapta meg Wilson elnök elutasító válaszát, amikor — 1918. október 18-án — az USA elismerte hadviselő félnek a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, és ezzel egyértelműen a Monarchia feldarabolását kívánó hatalmak közé állt.

A jelentések kitértek a Monarchia nemzetiségi viszonyaira is: 1918-ra a nemzetiségek közötti gyűlölködés — elsősorban a cseh–német ellentét — már szinte nagyobb volt, mint amit a külső ellenséggel szemben éreztek a Monarchia népei. Az ellátási nehézségek láttán a nuncius már 1918 nyarán a hadsereg felbomlási tüneteire hívta fel a figyelmet. Igaz, a politikai és nemzeti ellentéteket Ausztria nem kezelte olyan brutális módszerekkel, mint az oroszok: 1914 szeptemberében, Galícia megszállásakor az oroszok Andrij Septyickij gróf lembergi görög katolikus metropolitát Oroszország belsejébe deportálták, a görög katolikus rítust pedig egyszerűen betiltották. A metropolitát csak az Ideiglenes Kormány engedte szabadon 1917 áprilisában, és ők engedélyezték ismét az görög rítusú katolikus egyház működését is.

Ha nem is ilyen kemény eszközökkel, de az osztrák hatóságok is felléptek a számukra politikai szempontból kényelmetlen főpapokkal szemben. Az olasz érzelmű trienti püspököt, Celestino Endricit a háború kitörésekor házi őrizetbe helyezték, majd a heiligenkreutzi ciszterci kolostorba vitték. Károly — miután nem sikerült Endricit békés lemondásra bírni — 1918 elején a pápához fordult, és kérte eltávolítását, amit XV. Benedek elutasított. Az éveken át olaszbarátsággal gyanúsított spliti püspök, Gjivoje letételéhez ellenben hozzájárult a Vatikán, ám Gjivoje időközben meghalt. Szintén felmerült a felségárulás vádja szlovén nemzeti fellépéséért Anton Bonaventura Jeglič ljubljanai püspök ellen is.

Az osztrák kormányzat évtizedeken át mindig mérsékelt, de olasz öntudatú püspököket nevezett ki Trientbe, ellenben Csehország és Morvaország a világháború előtt nemzeti érzés nélküli cseheket, vagy inkább németbarátok főpapokat kapott, mert ettől is remélték az éles cseh–német szembenállás csökkenését. A csehországi németek számára ugyanis a katolikus egyház csehnek számított, és a német nemzeti érzelmekkel összeegyeztethetetlen volt. (Nem véletlen, hogy a „Los von Rom" mozgalom is éppen Észak-Csehország németlakta vidékein volt a legerősebb.) Bécs minden igyekezete ellenére már 1917 nyarán Valfrè nuncius azt jelentette, hogy a cseh–német ellentét olyan nagy, hogy Csehország polgárháború szélén áll, s a klérus is teljesen megosztott a nemzeti törésvonalak

mentén. Az újonnan kinevezett prágai érsek, Paul Huyn, a nuncius szerint képtelen volt a konfliktust enyhíteni, mert katonai hátterű német családból származott és teljesen kompromisszumképtelen volt. Az érsek maga is csak növelte népszerűtlenségét a csehek körében, amikor megtagadta az elsőáldozást olyan gyerekektől, akik ősi cseh hősök neveit viselték.

Az ausztriai katolikus egyház — mely korábban a birodalom egységének egyik bástyája volt, mint arra pl. Jászi Oszkár is utalt *A Habsburg-monarchia felbomlása* c. munkájában — 1918-ra a nemzeti alapú szétválás küszöbére jutott. Igen jellemző, hogy amikor a hadsereg-főparancsnokság követelésére az ausztriai püspökök 1918. augusztus 4-én közös pásztorlevelet adtak ki, melyben a Habsburg-birodalom népeinek egységére hivatkozva az állam és a császár iránti hűségre szólítottak fel, a prágai, a ljubljanai, a trienti és a trieszti püspökök vonakodtak kihirdetni egyházmegyéjükben.

A nagyon érdekes és a Habsburg-birodalom bomlását is jól bemutató előadáshoz (melyből a katolikus egyháznak a hadifoglyok gondozásában betöltött nagy szerepe is kiderült) annyit tennénk hozzá, hogy — számtalan oknál fogva — a magyar római katolikus egyház helyzete jelentősen eltért. Eleve nem volt nem magyar öntudatú katolikus püspök, így a katolikus egyház nem volt olyan mértékben támasza a nemzetiségi mozgalmaknak, mint a szlovének, az olaszok vagy akár a csehek esetében. Igaz, a magyarországi nemzetiségi probléma megoldhatatlanságát nem is a katolikus, hanem az ortodox vallású népek: a románok és szerbek mozgalmai jelentették.

A konferencia második napján, november 26-án, a résztvevők és az érdeklődők a Római Magyar Akadémia otthonául szolgáló, jelenleg részleges műemléki helyreállítás alatt álló Palazzo Falconieri pompás barokk épületében találkoztak a Via Giulián.

Délelőtt először a cseh *Ján Galandauer*, a prágai egyetem professzora ült az előadói asztalhoz és *Csehország utolsó királyának sikertelen harca trónja megmentéséért* címmel tartott felolvasást. Emlékeztetett rá, hogy a mai cseh történelmi emlékezetben ugyan Károly alig van jelen, de ez az 1918 óta megfigyelhető gyökeres váltásnak tudható be. Ma a csehek körében a Habsburgok nem is igazán számítanak cseh királynak, így arra a kérdésre, hogy „Ki volt az utolsó cseh király?", senki sem Károlyt nevezte meg – számolt be saját vizsgálódásairól a cseh történész. I. Károly osztrák császár azonban cseh király is volt, éspedig a III. ezen a néven, ha Károly Albert ellenkirályt, Mária Terézia ellenfelét nem számítjuk. (Az első a prágai egyetemet is alapító IV. Károly német-római császár, a második pedig VI. Károly, Mária Terézia apja.)

A 19. századi általános Habsburg-párti, ausztroszláv szellemiség 1918 óta szinte teljesen eltűnt. Jellemző, ahogy a Národny Listy Károly madeirai halálhírét kommentálta: A koronázás ötlete veszély volt a cseh néplélekre, de szerencsére a németek és magyarok megakadályozták, és így győzhetett Masaryk és létrejöhetett Csehszlovákia. A korabeli, 1918 előtti cseh politika egészen más volt. Szinte keresték az alkalmat, hogy kimutathassák lojalitásukat a dinasztia iránt. 1915 tavaszától a csehek politikai defenzívában voltak, a hadsereg-főparancsnokság szerint nem voltak eléggé hazafiasak. Ezen a számukra hátrányos helyzeten még azzal is segíteni kívántak, hogy egy cseh delegáció eljött Károly

1916. decemberi budapesti koronázására. Bár éppen a szlávok számára volt hátrányos a magyarokat erősítő közjogi aktus, mégis, abban bíztak, hogy gesztusuk viszonzásra talál. Ám hiába sikerült frakkot szerezniük (a túlságosan kövér Antonín Němec kivételével), Károly nem fogadta őket, csak a Pénzügyminisztérium ablakaiból nézhették az ünnepséget (így a frakkra tulajdonképpen nem is lett volna szükségük).

A következő esély az antant hadicéljainak 1917 eleji közzétételekor kínálkozott. A csehek szerettek volna uralkodói audienciát kapni, hogy ünnepélyesen kinyilvánítsák: őket nem kell felszabadítani. Štránsky azonban ügyetlen történelmi példát választott a csehek 1866-os lojális helytállásával, hiszen mindez értelmezhető volt úgy is, hogy bezzeg a magyarok, a Klapka-légió akkor a dinasztia ellen volt, és kellemetlen volt az akkori németellenes harcra utalni. Így Czernin ezt a kísérletet is elutasította, aminek a legjobban az emigráció és Beneš örült. Károly csak azt jelentette ki, hogy „Jóakaratú és igazságos uralkodó akarok lenni, szeretem a cseheket."

A cseh királlyá koronázást még 1917 tavaszán is felvetették a csehek, de Clam-Martinic osztrák miniszterelnök ellenezte. A lojalitási gesztusok közé tartozott a morva Landtag képviselőinek schönbrunni fogadása is, melyet egy cseh festő meg is festett. Szerencsére a történelem gyorsabb volt a festőnél, így 1918 őszére éppen a fejeket nem sikerült megfestenie, így az ekkorra Habsburg-ellenes és függetlenségi vezetőknek nem kellett szembenézniük korábbi önmagukkal. Ekkorra már a cseh politika leszámolt az évszázados habsburgiánus iránnyal, és a független csehszlovák állam megteremtésén fáradoztak.

Ezután a szlovák *Jozef Hal'ko* pozsonyi teológus-tanár olvasta fel Miroslav Michelával, a pozsonyi Történettudományi Intézet munkatársával közösen készített, *Habsburg Károly és a szlovákkérdés 1916–1921* c. tanulmányát. Hal'ko bevezetőjében elmondta, hogy a szlovák nemzeti mozgalomban a világháború előtt a szlovákkérdés megoldásának négy módozata kristályosodott ki: a csehbarát, az oroszbarát, a magyarbarát és a németbarát irányzat. Utóbbival kapcsolatban Hal'ko fontosnak tartotta kiemelni a Ferenc Ferdinánd közelében működő ún. Belvedere-kör terveit, hiszen a trónörököst sokan a szlovákok védnökének is tekintették – nem alaptalanul, hiszen a Monarchia átalakítására vonatkozó terveiben a szlovák autonómia bevezetése is szerepelt. Egy levéltári forrás szerint Ferenc Ferdinánd trónra lépését követően azonnal be akarta vezetni az új közigazgatási beosztást és az új választójogot. E Nagy-Ausztria terv alapgondolata az volt, hogy a Monarchia a föderalizmus jegyében úgy erősítse meg önmagát, hogy Magyarországon csökkentse a magyarok hatalmát és növelje a nem magyar nemzetiségek politikai részvételét. Összesen 15 területi egység kialakítását vették tervbe, ezek sorában szerepelt Szlovákia is, amelyet a központi kormánynál két miniszter képviselt volna. Ekkoriban még a szlovákok számára is ez tűnt az elérhető maximumnak, vagyis hogy Szlovákia a föderációnak egyenjogú tagja legyen.

1907-től a Belvedere-körhöz tartozott Milan Hodža is, aki később elmondta Kurt Schuschnigg osztrák kancellárnak, hogy akár a pokolba is követte volna a trónörököst. Ferenc Ferdinánd, majd Ferenc József halála után azonban az általános várakozás az volt, hogy a Monarchia föderalista átalakításának reményei is

sírba szállnak. Ám mégsem egészen így történt, mert pl. Beaufort gróf, a *Die Neue Zeit* tulajdonosa 1914 júliusában nyílt levélben fordult a szlovákokhoz, amelyben támogatásáról biztosította őket. A Szlovák Nemzeti Párt nagyon pozitívan fogadta a nyilatkozatot, s a szlovákok a háborúban sokáig nagyon hűségesek voltak a Monarchiához. A háború végén azonban érthető módon eltávolodtak tőle, és egyre inkább az elszakadást követelték.

Károly trónra lépésétől a szlovákok általában nem vártak alkotmányos reformot. Ferdiš Juriga képviselő azonban nagy jelentőséget tulajdonított az eseménynek, és Károly megkoronázását a *Slovenské ľudove noviny* hasábjain Cirill és Metód 867. évi római fogadtatásához hasonlította. Károly közigazgatási reformtervei azonban az osztrák tartományokra korlátozódtak, ezért 1917 elején Edvard Beneš kimondottan veszélyesnek nevezte a Károly által kezdeményezett különbékét, mivel az, miközben Csehországot talán Ausztria szintjére emelte volna, Szlovákiának azonban csak a Magyarországon belüli autonómiát hozta volna meg. Ezt meg is erősítették Károlynak a cseh küldöttség előtt 1918. október 12-én elmondott szavai, amikor az uralkodó a szlovákok hagyományos hűségére hivatkozván kifejezte ellenzését a szlovákoknak a formálódó csehszlovák államhoz való csatolásával szemben. A Monarchia felbomlását azonban Károly október 16-i manifesztuma sem állította meg, Juriga pedig három nappal később a természetjogra hivatkozva követelt teljes önrendelkezést — és potenciálisan önálló államiságot — a szlovák nemzet részére a magyar parlamentben.

A magyar állam integritását sem a király visszavonulása, sem a köztársasági fordulat, sem a sokféleképpen értelmezett, 1918. november 13-i belgrádi katonai egyezmény nem tudta megmenteni. A tanácsköztársaság bukása után az antant 1919 augusztusában és 1920 februárjában is kijelentette, hogy nem tűri a Habsburgok visszatérését. Amikor Magyarországon a parlament helyreállította a királyság államformáját, Csehszlovákia Rapallóban aláírta a Habsburg-ellenes szerződést Olaszországgal és Jugoszláviával.

Beneš külügyminiszter 1921. január végén *casus belli*nek nevezte a Habsburgok visszatérését, mivel szerinte az éles ellentétben állt volna a versailles-i rendszerrel. Március közepén csehszlovák–magyar megbeszélések indultak, de nagy változásokat ez sem hozott a bilaterális kapcsolatokban, már csak azért sem, mert Károly március 26-i Magyarországra érkezése után a tárgyalások megszakadtak. Horthy Károly határozott követelése ellenére sem volt hajlandó átadni a hatalmat, mert félt a Magyarország elleni súlyos akciótól. Március 31-én a csehszlovák parlament is tárgyalta a kérdést: Beneš interpellációkra válaszolva részletesen ismertette Csehszlovákia külpolitikáját Magyarországgal szemben. Bírálta azokat, akik destabilizálni akarják a térséget, és új háborút provokálnak. Hozzátette: a puccskísérlet miatt nemcsak Csehszlovákia érdekei sérültek, hanem a közép-európai demokráciák is veszélybe kerültek. Károly hamarosan elhagyta Magyarországot. 1921 nyarán véglegesen megalakult a kisantant, ami tovább súlyosbította Magyarország külpolitikai elszigeteltségét. Ugyanakkor Csehszlovákia igyekezett ismét felvenni a kapcsolatokat Magyarországgal.

Károly október 22-én megint megkísérelte a trónfoglalást. Beneš aktivitását ekkor a magyar kormánynak a király elleni fegyveres harca, majd a király letartóztatása sem tudta lefékezni. Beneš szerint Károly visszatérése valójában

a Magyarország területi integritásának helyreállítására tett kísérlet volt, ami létében fenyegette a csehszlovák államot. Masaryk elnök fegyverbe is hívott öt fiatal korosztályt. A prágai parlamentben két nézet alakult ki a királypuccsal kapcsolatban: a népesebb csoport Benešt támogatta, a kisebbik helytelenítette lépéseit. Beneš szorgalmazta, hogy a kisantantnak és az európai nagyhatalmak egységes fellépésükkel akadályozzák meg hasonló esetek előfordulását. A restaurációs kísérletet nemzetközi érdekű kérdésnek tekintette, s kárhoztatta, amiért veszélyezteti a békerendet és a demokráciát. Politikáját a parlament nagy többsége támogatta. Beneš külpolitikájának kis számú ellenzéke a Csehszlovák Köztársaság imperialisztikus törekvéseit bírálta, s kifejtette, hogy Magyarország amúgy is képtelen a terjeszkedésre, Károlyt már őrizetbe vették, és a csehszlovák akció voltaképpen beavatkozás Magyarország belügyeibe. E nézetet a kommunisták, valamint néhány kis magyar és német nemzetiségi párt képviselői osztották.

A vitákban a szlovák képviselőcsoport két meghatározó tagja, Andrej Hlinka és Milan Hodža is felszólalt. A nacionalista és katolikus irányultságú Szlovák Néppart részéről Hlinka világosan kijelentette: minden eszközzel meg akarják védeni a köztársaságot és a demokráciát. Hlinka szerint Károly akciója a szlovákokban a korábbi igazságtalanságok emlékét idézte fel. Hodža elmondta, hogy Károly második államcsínye végleg meggyőzte őt arról, hogy a jelenlegi magyar kormány képtelen garantálni a trianoni békeszerződés végrehajtását. Néhány ezer magyar nemesi család és egy bukott dinasztia továbbra is lángba tudja borítani öt új állam területét. Ezért példást büntetést kért azokra, akik Csehszlovákiából támogatták Károly akcióját. Füssy Kálmán képviselő ellenkező álláspontot volt: szerinte a csehszlovák mozgósítás fenyegetett háborúval, ezért gyors demobilizációt sürgetett, hiszen a magyar kormány már egyébként is elhárította a veszélyt.

Haľko külön is kitért a pozsonyi Mária Terézia szobor ledöntésére (október 26–27.), amely a Habsburg-uralom megszűnése és az új kollektív identitás kialakulása szempontjából fontos szimbolikus esemény volt. Az akciót legionáriusok kezdeményezték, miközben a helyi lakosság nagyobb része passzív maradt.

Előadásának végén Haľko megállapította, hogy a november elején megszavazott magyarországi trónfosztó törvény bizonyos értelemben Beneš politikájának győzelmét jelentette. A magyar trón kérdése azonban még hosszú ideig foglalkoztatta a csehszlováki politikai életet. A hagyományosan Habsburg-ellenes cseh politikai gondolkodás Szlovákiában is visszhangot kapott, jóllehet a szlovákok korábban hűséges alattvalók voltak. A Csehszlovák Köztársaság keretei között azonban a dinasztia és az uralkodó személye már inkább a régi magyar uralom és az antidemokratikus viszonyok emlékét idézte föl, s vagy semmilyen, vagy inkább ellenséges hozzáállást provokált.

Ezt követte a bécsi egyetemen oktató *Walter Lukan* szlovén professzor *A szlovén politika és Károly császár* c. előadása. A bécsi professzor kissé hosszúra nyúlt előadását Károly magyar királlyá koronázásának szlovén fogadtatásával kezdte. Mivel a szlovének trializmust vagy föderalizmust szerettek volna, a dualista integritást erősítő tény talált náluk tetszésre, de az új uralkodó békevágyához és reformer szándékaihoz fűzött reményeket ez eleinte nem zavarta

meg. A szlovén politikai elit bemutatásakor Lukan hangsúlyozta, hogy gyengeségük tudatában a horvátokkal mindvégig szorosan együttműködtek, és hogy vezetőik között több eltérő irányzat érvényesült. Ivan Šušterčič krajnai Landeshauptmannként a Monarchiához leglojálisabb szárny vezetője volt, ugyanakkor a legtekintélyesebb politikusnak a Reichsrat délszláv frakcióvezetője, Anton Korošec számított. Elképzeléseit ekkor még egy Boszniától a szlovén területekig terjedő délszláv egység jelentette, a dualizmus megerősítése miatt szubdualista megoldással. A dinasztiához és a Monarchiához ekkor még lojális szlovének ezirányú tervei azonban a horvátoknál csak részleges elfogadásra találtak: a Jogpárt és a Radić-féle parasztpárt támogatta, a hatalmon lévő szerb–horvát koalíció azonban elutasította elgondolásait. Korošec 1916 végén a csehekkel is igyekezett felvenni a kapcsolatot, és az USA hadba lépése után már valós alternatívaként kezdtek számolni a Monarchia vereségével is. Bár az elzárkózó Ferenc Józsefhez képest a szlovén politikusok mindvégig megtalálták az utat a Károlyhoz, Šušterčič azon felvetésére, hogy az összes délszlávot egy tartományban kellene egyesíteni, 1917-ben a császár még csak nevetett, és megdicsérte a hősiesen harcoló délszláv katonákat.

1917. május 30-án a Jugoslovanski Klub vezetőjeként Korošec a Reichsratban felolvasta deklarációjukat, melyben az etnikai elvet és a horvát közjogot kombinálva, a szerbeket is magába foglaló délszláv egységet követeltek a Habsburg-birodalmon belül. A dinasztiához még lojális elgondolás a dualizmussal már szemben állt, ugyanakkor — a horvátországi többség ellenkezése miatt — csak ciszlajtániai erőkre tudtak támaszkodni, így Bécs a májusi deklarációt nem vette túlságosan komolyan. (Annak ellenére, hogy Anton Jeglič ljubljanai római katolikus püspök szervezésével 300 ezer támogató aláírást gyűjtöttek.) Bár a császári trónbeszédben utalás sem történt a deklarációra, Korošec lojális gesztusokat tett Károly felé, de a Clam-Martinic-kormányt már nem támogatták. Pogačnik képviselő szerint olyan osztrák kormányra lenne szükség, melyben Ciszlajtánia valamennyi népe képviselve van, és elfogadja a májusi deklarációt. Mivel a császár nem utasította el azonnal ezt a felvetést, a reménykedő szlovénok megszavazták a költségvetést és a hadikölcsönt is. (Végül csak Žolger került be a kormányba szlovén tárca nélküli miniszterként, de nem számított a szlovének bizalmasának, inkább közvetített Bécs és a szlovének között.) 1917. június–júliusban Károly valóban hajlott egy (természetesen csak Ausztriára vonatkozó) birodalmi reformra, de nem szövetségi államokra akarta bontani Ausztriát, hanem a tartományokon belül alakítottak volna ki etnikai alapon autonóm régiókat. Amikor ezt a sokban Ferenc Ferdinánd elképzeléseire hasonlító tervet Seidler, az új osztrák miniszterelnök a frakcióvezetők elé tárta, azok kevesellték és elvetették azt. Janez Krek július végén kijelentette, hogy számukra a májusi deklarációban foglaltak követeléseik minimumát jelentik, és a szlovéneket a „jugoszláv nemzet" részének nyilvánította. Ezzel a császári elképzelések és a szlovén tervek közötti kompromisszum lehetősége megszűnt, és minden bizonnyal ez volt az utolsó lehetőség a birodalom sikeres reformjára – vélte Lukan. A bécsi professzor a szlovén követelések politikai irrealitására is rámutatott: mivel követeléseik a dualista szerkezet megbontását jelentették volna, az osztrák kormánytól nem várhatták el ezek teljesítését. Csak egy császári államcsínnyel valósulhattak volna meg a délszláv álmok, ám erre a világ-

háború kellős közepén esély sem volt. Igaz, Károly soha nem mondta meg a szlovéneknek, hogy lehetetlent kérnek.

Az orosz forradalom után egyre élesebb hangon beszéltek a délszláv politikusok is, és a szlovén–cseh együttműködés is egyre szorosabb lett. Krek kijelentette, hogy a legfőbb cél (tehát a Habsburg-birodalom fennállásánál is fontosabb!) a jugoszláv önrendelkezés. Šušteršič volt az egyetlen, aki nem értett egyet a radikalizálódó hangokkal, és — felhíva a figyelmet a szerb és olasz veszélyre — kilépett a Délszláv Klubból. 1918 elején Károlynak is kifejtette, hogy szerinte a szlovének többsége nem akarja az ortodox szerb többségű Jugoszláviát, hanem egy ciszlajtániai Illíria megalkotására lenne szükség. Seidlertől azt kérte, hogy ezt akár egyoldalúan is meg kellene alkotni. Ám nem ért el célt, sőt teljesen elszigetelődött. Korošec 1918. február 27-én járt a császárnál, hivatalosan a költségvetés ügyében. Forradalmat sürgetett, felülről vagy alulról – mire a császár azonnal a költségvetésre terelte a beszélgetést. A konfrontáció az 1918. március eleji zágrábi deklarációval csak éleződött, melyből (Korošec szavaival) „kidobták a Habsburgok jogarát". Burián közös külügyminiszter azonban túlzottnak ítélte meg a délszláv veszélyt, szerinte Ausztrián belül meg lehet őket nyugtatni. Károly elfogadta Burián véleményét, és betiltották a deklarációs mozgalmat. A téves helyzetértékelésből született konfrontatív lépés mellett más eszközökkel is tudatosították: a szlovének problémája nem délszláv, hanem osztrák kérdés, azaz Ausztria keretei között lehet csak megoldani.

A szlovének és a császár ekkor már két különböző nyelvet beszéltek, pedig — ha Károly csak a cenzúra-jelentéseket elolvassa — tudhatta volna, hogy valóban a délszláv egyesülés a céljuk. Jól mutatta ezt Korošec és Károly 1918. nyári találkozója is. Ekkor már nem is tárgyaltak, hanem — Lukan kifejezésével élve — „traccsoltak": Korošec azzal vádolta a németeket, hogy ők terjesztik a császárról, hogy iszik, mire Károly elmondta, hogy a németek szerint Korošec az antanthoz húz.

Az 1918. júniusi katonai vereségek, az emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanács antant-elismerése növelte a délszlávok bátorságát. 1918. augusztus közepén megalakult Szlovénia és Isztria Szlovén Néptanácsa. Október elején pedig a szlovének, horvátok és szerbek nemzeti tanácsa Zágrábban. Mindkét szerv már a Monarchia felbomlására játszott, mindkettő Korošec elnökletével. Amikor a legbefolyásosabb délszláv politikust 1918. október 11-én Károly utoljára fogadta, és egy Ausztrián belüli délszláv egység megalkotását jelentette be, Korošec — saját visszaemlékezése szerint — így felelt: „Felség, már késő!" Így az október 16-i császári manifesztum nem érhette el célját. Lukan értékelése szerint mind a szlovének, mind Bécs kétkulacsos politikát játszottak. Korošecék tudatosan követeltek megvalósíthatatlant, miközben a szlovének vallásos tömegei még 1918 őszén is nagy bizalommal viseltettek a császár iránt. Károly és a kormány pedig egyfelől elvárta a feltétel nélküli lojalitást és patriotizmust, másfelől viszont nem gondolta komolyan, hogy a szlovének elgondolásait megvalósítja, bár ezt hosszú ideig nem mondták meg nekik.

A horvát *Marko Trogrlić*, fiatal spliti kutató *Dalmácia I. Károly idején* c. előadása a Monarchia egyik, a háború által közvetlenül érintett tartományának történetébe adott bepillantást. Trogrlić elmondta, hogy a világháború előtt, kü-

lönösen az annexiós válság (1908) és az első Balkán-háború (1912) között megélénkült a politika élet Dalmáciában. Bécs nem mutatott hajlandóságot még a legsúlyosabb a helyi gazdasági, társadalmi és politikai problémák megoldására sem. Elegendő a szőlőművelőknek az olasz–osztrák–magyar szerződés óta válságossá vált helyzetére, az egyre nagyobb arányokat öltő dalmáciai kivándorlásra vagy a horvát alkotmány felfüggesztésére és Dalmácia közjogi státusára gondolni. Az egyetlen pozitívum a horvát nyelv hivatalossá tételének bejelentése volt (bizonyos engedményekkel az olasz nyelv részére) 1909 áprilisában, amit 1912. január 1-jén a közélet egészében életbe is léptettek. Ferenc Ferdinánd és köre, amely bírta Ivan Šušterčič szlovén néppártjának támogatását, a horvát és dalmát vidékeken általában a jobboldali pártokat kívánta megnyerni. E pártszövetség 1911-ben létre is jött, de nem volt hosszú életű, mert célja, a délszláv trializmus, nem esett egybe Ferenc Ferdinánd programjával, aki „Nagy-Ausztria" megalkotásán fáradozott.

A horvát diétát 1912. február 24-én zárták be, és a Monarchia fennállása alatt már nem is hívták össze. Ennek több oka is volt: a balkáni front közelsége, a dalmát képviselők által gyakorolt obstrukció, a tervbe vett választási reform, végül a háború kitörése. A dalmátokat közelről érintette az intézkedés, s a dalmát diéta épületében tartott 1912. november 24-i gyűlésen a dalmát politikai élet több mint 500 képviselője sürgette a horvátkérdés megoldását, az összes horvát föld egy államban való egyesítését. A bécsi kormány meglepetésére az eseményen a horvát jobboldali pártok tagjai is részt vettek. Közöttük egyre nőtt azok száma, akik kételkedtek abban, hogy a Monarchia keretei között kielégíthetik törekvéseiket.

A világháború tovább korlátozta a politikai nyilvánosságot. 1914 júliusában rendkívüli állapotot vezettek be Dalmáciában, a politikai élet úgyszólván megszűnt. A diétát bezárták, a politikai klubokat feloszlatták, kemény postai- és sajtócenzúrát vezettek be, számos közéleti vezetőt letartóztattak, illetve internáltak. (Néhány dalmát politikus — pl. Franjo Supilo és Ante Trumbić — a lefogástól tartva már a háború elején emigrált Olaszországba vagy Angliába, majd 1915-től részt vett a Délszláv Tanács munkájában, amely egy egységes délszláv állam megalakításának lehetőségeit kereste.)

Dalmácia különlegesen sokat szenvedett a háború éveiben. A mozgósítás során még a 14–17 éves diákok is kaptak logisztikai feladatokat. A behívások miatt erősen visszaesett a termelés, súlyos élelmiszerhiány alakult ki, még halból is hiány mutatkozott, mert bár az otthon maradt gyermekek és asszonyok kijártak a tengerre, ezt a katonai hatóságok tilalma és az állandó aknaveszély megnehezítette. Károly végül rendeletileg engedélyezte a tengeri halászatot, és a munkerőgondokon is enyhített valamelyest, hogy a behívott 10 ezer halász közül 600-at leszereltek. Mivel Dalmácia teljes területének csak 57%-a művelhető, más élelmiszerekből is állandó hiány mutatkozott. A hagyományosan gyenge gabonatermés tovább csökkent, a kenyérárak emelkedtek, a napi 20 grammos fejadag nem volt elegendő, súlyos zsírhiány lépett fel, a hús ritkaságnak számított, elégtelen volt a burgonyaszállítás. Ráadásul a flotta jelenléte, valamint a bóra téli támadásai hetekre elzárták a tartományt a külvilágtól. A tartományban a háború éveiben éhínségek és járványok (spanyolnátha, tüdővész, malá-

ria) pusztítottak, 1917-ben pedig megjelent a filoxéra is. Minderre az újra megnyitott Reichsratban 1917. június 17-én Juraj Biankini hívta fel a figyelmet, aki beszédének végén a „morituri vos salutant" köszöntéssel kérte Bécs segítségét.

A dalmáciai pártok pártközi tanácsa egyébként már Károly trónra lépése után, 1917. január 13–14-én előzetes egyeztetést tartott a Reichsratban majdan követendő taktikáról. Január 17-én Zadarban már hivatalos gyűlést is tartottak, ahol kinyilvánították hűségüket Károly és az egész Habsburg-ház iránt, abban a reményben, hogy az uralkodó latba veti erejét a béke érdekében. Ugyanekkor leszögezték, hogy a bécsi parlamentben a dalmát és az (isztriai) horvát nép képviselői együtt fognak fellépni minden nemzeti kérdésben. Dalmáciában a Reichsrat újbóli megnyitásától elsősorban a nemzeti kérdés megoldását várták. A szlovén és az isztriai horvát képviselők március 14-én tartották első közös találkozójukat. Úgy ítélték meg, hogy a parlament összehívása nem a kormány őszinte akaratából, hanem kényszerből történt, de az uralkodó reformok iránti elszántságát is tükrözte. Károly tavasszal a zágrábi száborhoz intézett üzenetében kilátásba helyezte a horvát területek egyesítését.

A május 28-án megnyitott Reichsratban 37 délszláv képviselő vett részt (23 szlovén, 12 horvát, 2 szerb). Másnap megalakult az ún. Délszláv Klub, a parlamentben együttműködő szlovén és horvát képviselők csoportja. A Szlovén Néppárt kezdeményezésére létrejött csoport elnöke a szlovén Anton Korošec, alelnöke az isztriai horvát Matko Laginja, a Horvát Jogpárt tagja lett. A másnap Korošec által a Reichsrat elé terjesztett „májusi deklaráció" („bécsi deklaráció") volt az első olyan dokumentum, amelyben a Habsburg-Lotharingiai ház uralma alatt álló, független, demokratikus délszláv állam követelése hivatalos formát öltött. A deklarációt a szerb képviselők nem írták alá, a cseh és szlovák (!) képviselők nevében azonban szignálta František Staněk. A nyilatkozatról ellentétes történeti értékelések születtek: a jugoszláv hivatalos történetírás Bécs által ösztönzött, a horvát trializmus irányába tett lépésnek tartotta. Más megközelítésből a nyilatkozat a Monarchiától független egységes délszláv állam megalkotásához vezető taktikai lépés volt.

A nyilatkozatot Dalmáciában egyöntetű lelkesedés fogadta, a dalmát jobboldali párt elnöksége augusztus 17-én megerősítette és erre a többi dalmáciai pártot is felszólította. A nyilatkozathoz horvát, dalmát és szlovén területeken számos közösség csatlakozott, de pl. a szarajevói érsek bírálta azt, mert úgy ítélte meg, hogy annak végső célja a Monarchia felbomlasztása. A horvát Jogpárt szintén erőteljesen támogatta a deklarációt, ugyanakkor élesen támadta az 1917. július 20-i korfui nyilatkozatot, amelyet Ante Trumbić, a Jugoszláv Tanács elnöke, és Nikola Pašić szerb kormányfő írt alá, s amely a Monarchia romjain létrehozandó jugoszláv államról szólt. A Jogpárt elítélte a horvát emigráns értelmiség azon részét is, amely szimpatizált a Jugoszláv Tanáccsal, s Horvátország, illetve a Monarchia ellenében Szerbiát és az antantot támogatta. A dalmát jobboldal szintén veszedelmesnek tartotta Jugoszlávia létrehozását. Amikor az *Il Nazionale,* a legjelentősebb dalmát politikai napilap közölte a korfui nyilatkozat szövegét, azonnal hozzá is tette, a májusi deklarációban megfogalmazott délszláv politika nem kívánja elhagyni a Monarchia kereteit.

Dalmáciában örömmel vették tudomásul Károlynak a Monarchia demokratizálás irányába tett további lépéseit, különösen a politikai foglyokat érintő amnesztia meghirdetését 1917. július elején. Ennek még utólagos hatása is volt, hiszen amikor az 1918. februári cattarói lázadást követően letartóztatott 379 tengerész érdekében benyújtott, s a korábbi amnesztiára hivatkozó interpelláció eredménnyel járt, Károly szeptember 17-én (30. születésnapján) meghozott döntése értelmében a matrózok közül 348 csakugyan amnesztiában részesült.

Az *Il Nazionale* másnapi száma Ferenc József (augusztus 18.) és Károly (augusztus 17.) születésnapjának alkalmából számvetést készített Károly uralkodásáról: a békepolitika, a Reichsrat összehívása, az alkotmányos reformok meghirdetése, a népek közötti barátság iránti elkötelezettsége, az amnesztia kihirdetése, a horvát nemzet iránt többször kinyilvánított rokonszenve a lap szerint nagyobb súllyal esett latba, mint a további eredmények hiánya, amiért inkább a korábbi kormányok hibás politikája volt felelős.

1918 tavaszán két zadari gyűlés is megerősítette a májusi deklarációt, július 18-ára pedig Splitbe hívtak össze nagygyűlést, amelyen számos képviselőn kívül valamennyi dalmát politikai párt küldötte is részt vett. A gyűlés határozatot hozott az önrendelkezés és a független állam létrehozása mellett, s ebből a célból megalakította a Nemzeti Szövetséget, amely minden helyi politikai pártot tömörített, s ezzel lényegében fel is számolta az egyes pártok önálló működését. Fő feladata a Zágrábbal való kapcsolattartás lett, ahol október 16-án megalakult a Szlovének, Horvátok és Szerbek Népi Tanácsa, amely — nyilatkozata szerint — Horvát-Szlavónia, Fiume, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Isztria, Trieszt, Carniola, Gorizia, Stíria, Karintia, Bácska, Bánság és Muraköz szlovén, horvát és szerb lakosságát képviselte, s ezek független, szabad, népi államát kívánta megalapítani. Október 29-én a zágrábi szábor kinyilvánította a Monarchiától való elszakadását, valamint a szlovének, horvátok és szerbek államának megalakítását, a Nemzeti Tanácsot pedig az új állam kormányának nyilvánította. 33 nappal később, december 1-jén Szerbia is csatlakozott az új államhoz, ezt a lépést azonban a zágrábi szábor sohasem ratifikálta.

A délelőtti programot a lengyel *Jerzy Gaul*, a varsói egyetem oktatója *Ausztria–Magyarország és Lengyelország az 1. világháborúban* c. előadása zárta. 1914–1915-ben a keleti front harcai Galícia és a Lengyel Királyság területén zajlottak, ami előtérbe állította a lengyelkérdést – kezdte előadását Gaul. 1915–1918 között a Monarchia megszállása alatt tartotta a Lengyel Királyság déli területeit és katonai főkormányzóságot hozott létre. Ez a körülmény a jövő újragondolására késztette a lengyel politikai elitet.

A háború előtt a Németország, Oroszország és a Monarchia között megosztott lengyel területeken négy főbb irányzat uralta a politikai életet: a konzervatívok az adott fennhatóság iránt mutattak hűséget, a nemzeti demokraták minden lengyel terület egysítését szorgalmazták orosz főség alatt, a parasztpártiak és a szocialisták a Monarchiához húztak. A háború idején a Monarchia által elfoglalt területeken a pártok tovább működhettek. A nemzeti demokraták által vezetett oroszpártiak passzívan, de ellenségesen viszonyultak a Monarchiához (passzivisták), míg az ún. Nemzeti Főbiztosságban (NKN) tömörülő galíciai konzervatívok, nacionalisták, parasztpártiak és szocialisták a köz-

ponti hatalmakkal való együttműködés hívei voltak (aktivisták). Ide csatlakozott 1914 novemberében a Józef Piłsudski által vezetett Lengyel Nemzeti Szervezet is.

Az általános függetlenségi vágyak ellenére a hivatalos törekvések taktikai okokból nem mentek túl az autonómia valamilyen formájának elnyerésén. Néhány kevésbé jelentős párt és szervezet azonban — melyek részint a szocialista, részint a nemzeti vonalhoz tartoztak — nyíltan függetlenségi programmal lépett fel. Ha formailag nem is, lényegét tekintve a függetlenségi irányzathoz tartozott az ún. Piłsudski-csoport is, amely nem alakított formális pártot, hanem más politikai formációkba delegálta embereit, majd életre hívta a Lövészegyesületet és a Lengyel Katonai Szervezetet. A Monarchia hírszerzése különös érdeklődést mutatott a függetlenségi szervezetek iránt, különbséget téve az Ausztria szuverenitását a trializmus, a perszonálunió vagy a szekundogenitúra alapján elismerő mérsékeltek és a teljes függetlenséget nyíltan követelő radikálisok között, amely utóbbiak egyébként valamennyien Piłsudskit tekintették szellemi vezetőjüknek. Az osztrák megfigyelők jól tudták, hogy a Piłsudski-csoport teljes függetlenségre tör, és csak taktikai szövetségre hajlandó lépni a megszállókkal.

A Monarchia vezető politikusai nemigen pártolták a lengyel törekvéseket. Leopold Berchtold külügyminiszter elfogadta Tisza érvelését a trialista átalakítás ellen. Csak nagyon kevesen, pl. ifj. Andrássy Gyula nyilatkozott úgy, hogy rokonszenvvel kellene tekinteni a lengyel nemzeti törekvésekre. A katonai körök egyetértettek Berchtolddal, s Piłsudski oroszellenes felkelésének elbukása után teljesen hátat fordítottak a tábornoknak. Amikor 1915 augusztusában a megszállt lengyel területeken katonai közigazgatást vezettek be — a németek Varsó központtal, a Monarchia Lublin központtal —, a rekvirálások, a szigorú adópolitika, a kényszermunka, a letartóztatások és perek csak rontotta a lengyel függetlenségi mozgalom kilátásait. Az 1916. nyári Bruszilov-offenzíva azonban ellenakcióra kényszerítette a központi hatalmakat. A Lengyel Királyság létrehozását (1916. november 5.) a legtöbb lengyel politikai párt és szervezet lelkesen fogadta. Az örökletes királyság, az alkotmányos berendezkedés, a lengyel hadsereg és a parlamentet pótló ideiglenes államtanács felállítása a lengyelkérdés kedvező megoldásával kecsegtetett. A történészek véleménye — emlékeztetett Gaul — máig megoszlik arról, hogy vajon ezek az intézkedések azt célozták, hogy a lakosság minél nagyobb része sorakozzék fel a háborús erőfeszítések mögé, vagy a csupán a németek érdekeket szolgálta az ütközőállam létrehozása – a Mitteleuropa-program részeként? Tény, hogy az elhúzódó háború lassan kimerítette a központi hatalmak háborús erőforrásait. A Monarchia katonai és hírszerzői körei azonban nem voltak meggyőződve arról, hogy éppen a lengyel területek potenciáljának kiaknázásával kell ezeket feltölteni. Ráadásul 1917 folyamán Berlin és Bécs között többször is szóba került, hogy Németország az Elzászról való lemondás fejében a Lengyel Királyság területéből kapna területi kompenzációt. Czernin külügyminiszternek az a kétségbeesett lépése pedig, amellyel a breszt-litovszki békében Chełm körzetét és Podlasie egyes részeit gabonaszállítások fejében Ukrajnának hagyta, valósággal sokkolta az aktivistákat. Burián külügyminisztersége újabb reményeket keltett a lengyelek-

ben, az általa támogatott osztrák–lengyel együttműködés azonban megfeneklett a német Mitteleuropa-terveken.

Gaul a nagypolitikai vonatkozások ismertetése után előadásának hátralévő részét a lengyel belpolitikai mozgásoknak szentelte. Megállapította, hogy az NKN, a Monarchia és a lengyelek közötti viszony hűvösebbé válásával párhuzamosan fokozatosan veszített támogatásából. Bécs számára a független baloldal, illetve a Piłsudski-csoport felkarolása sem jelentett volna igazi alternatívát, hiszen ez a függetlenségi irányvonal erősítésével járt volna. Ennek ellenére Bécs részéről újra és újra felmerült a közeledés lehetősége, ám a baloldalnak a nemzeti kérdésben elfoglalt radikális álláspontja ezt megnehezítette. 1916-ban szóba került Piłsudski tábornoki, illetve hadügyminiszteri kinevezése, a Lipót-renddel való kitüntetése, valamint a lengyel légiók létszámának növelése is. Ez azonban az önálló lengyel hadsereg gondolatának erősödését hozta volna magával, s a terveket végül ejtették, sőt szeptember 26-án Piłsudskit német nyomásra le is váltották. Továbbra sem volt tehát Bécs iránt hű, erős kormánypárt, s ezen még a Lengyel Királyság megalakítása sem segített igazán. Ezért 1917 januárjában, amikor Károly a felállítandó lengyel kormány összetételéről döntött, ismét számításba vették a baloldal képviselőit és a piłsudskistákat. Az orosz összeomlást követően azonban a Lublinból és a hírszerzőktől érkező információk megerősítették, hogy a baloldal egyre inkább a központi hatalmak ellen fordul, s a függetlenségi gondolat egyre népszerűbbé válik. Amikor a Reichsrat lengyel klubja 1917. május 28-án kiállt a tengeri kijárattal rendelkező önálló Lengyelország megalakítása mellett, ez egyszerre semmisítette meg az osztrák és az orosz megoldás kilátásait. Júniusban a baloldal fontos reprezentánsai (Piłsudski és Stefan Kunowski) már a lengyel területek Ausztriával való egyesüléséről nyilatkoztak. Bécs ekkor Franciszek Charwat hírszerzőtisztet küldte Varsóba tárgyalni, és a Kazimierz Sosnkowskival (és valószínűleg Piłsudskival) tervbe vett találkozó időpontját ki is tűzték július 22-ére. A két lengyelt azonban a német hatóságok előző éjjel letartóztatták, az alacsonyabb rangú baloldaliakkal folytatott megbeszélések pedig nem hoztak közvetlen eredményt.

A Monarchia befolyását a Lengyel Kormányzótanács felállítása (1917. szeptember 15.) sem növelte számottevően, mivel nem tudta megnyerni a szocialisták támogatását. (Ennek feltétele Piłsudski és Sosnkowski, valamint a lengyel légiók többi letartóztatott tagjának szabadon bocsátása, az elbocsátott tisztek és közkatonák visszahelyezését, a légiók akkori parancsnokainak menesztése és a légiók kormány alá rendelése lett volna, az osztrák hatóságok azonban német nyomásra ezt megtagadták.) A breszt-litovszki béke tovább csökkentette a Bécs iránti bizalmat, aminek ismét csak a letartóztatások megszaporodása lett.

Amikor 1918. október elején a Monarchia Németországgal egyetértésben fegyverszünetet ajánlott az antantnak a wilsoni pontok alapján, ezzel a tengeri kijárattal rendelkező független Lengyelország létrehozását is elismerte. A lengyel kormányzótanács október 7-én kikiáltotta az önálló Lengyelországot. Október 14-én a Monarchia hatóságai értesítették lengyelországi közegeiket a polgári közigazgatás bevezetéséről, Károly október 16-i manifesztuma már csak felgyorsította a decentralizációt. Az utolsó osztrák–magyar kormányzó, Anton Lipošćak tábornok november 3-án átadta az igazgatást a kormányzótanácsnak

és öt nappal később elhagyta Lublint. Piłsudski dandártábornok 1918. november 10-én csapatai élén bevonult Varsóba. A központi hatalmak lengyelországi uralma ezzel véget ért.

A délutáni sorozatot az ukrán *Vaszil Raszevics*, a lvivi egyetem oktatója nyitotta *Habsburg király Ukrajnában? Habsburg Vilmos és I. Károly* c. előadásával, melynek hőse a Habsburg dinasztia sok érdekes és fordulatos pályafutást felmutató történetének egyik legkalandosabb életű alakja. Vilmos főherceg 1896-ban Pola közelében született, mint Károly István főherceg utolsó, hatodik gyermeke. (Károly István a Napóleont Aspernnél legyőző Károly főherceg — és anyai ágon József nádor — unokája volt, a haditengerészetnél töltött be magas rangot, majd Galíciában, Żywiecben telepedett le, ahol híres sörfőzdét is alapított, de emellett a krakkói egyetem védnöke volt, és vejei között tudhatott egy Radziwiłł és egy Czartoryski herceget is.) Mivel nagy népszerűségnek örvendett a lengyelek körében, az I. világháború alatt több ízben felmerült, hogy az oroszok alól felszabadított Lengyelország élére kerüljön. Ám Bécsben hosszabb ideig az osztrák-lengyel megoldást tartották szem előtt, azaz a lengyel területeket (illetve azok nagyobb részét) a Monarchián belül kívánták egyesíteni, ezért Károly lengyel királyságának tervét ellenezték. 1916-ban azonban, elsősorban német nyomásra, egy kisebb lengyel ütközőállam mellett foglaltak állást, és kikiáltották a — névlegesen — független Lengyel Királyságot. Ennek élére Károly István volt az első számú jelölt, ám Bécsben Burián, Czernin, de maga a császár is kivárt, így a Habsburg főherceg lengyel királysága nem vált lehetővé.

Vilmos főherceg tizenéves korában költözött a családdal Galíciába és itt ismerkedett meg a ruténekkel, elkezdte a nyelvet is tanulni. A fiatal főhercegre nagy hatást gyakorolt Andrij Septyickij gróf lembergi görög katolikus metropolita, a galíciai rutének egyik legnagyobb tekintélye, aki igyekezett kihasználni a fiatalember rutén-szimpátiáit. A metropolita még a világháború előtt kidolgozott egy tervet, melynek értelmében egy Ausztriával perszonálunióban álló ukrán államot létesítenének. Vilmos színrelépésével a terv kezdett konkrétabb formát ölteni. A főherceg már 1916-ban kereste a kapcsolatot a cs. és kir. hadseregben szolgáló ukránokkal, és egy 1916. novemberi levelében arról írt, hogy a Habsburg-birodalmat oly módon lehetne föderális alapon újjászervezni, hogy minden egyes egység (Ausztria, Csehország, Magyarország, az egyesítendő délszláv vajdaság és a Kijev központú ukrán nagyhercegség) élére egy-egy Habsburg főherceg kerülne régensként, de ezek fölött az uralkodó közös maradna. 1917-ben az orosz fogságból hazatérő Septyickijt Vilmos főherceg Lembergben ukrán nemzeti viseletben fogadta. Bécsi kapcsolatait kihasználva igyekezett népszerűsíteni ukránbarát elképzeléseit, ám mivel ezek nagyban ütköztek a fontosabbnak ítélt lengyel igényekkel, nem talált támogatókra. Mivel 1918-ban az Ukrajna déli területeit megszálló osztrák–magyar csapatok egyik parancsnokaként sokszor keresztezte a kinevezett németbarát hetman, Pavlo Szkoropadszkij politikáját, személye Berlin és Bécs között feszültséget teremtett. Spába rendelték, és II. Vilmos azt követelte tőle, hogy azonnal hagyja el Ukrajnát. Mikor erre nem volt hajlandó, Károly volt kénytelen a főherceg csapatait Czernowitzba rendelni. Itt érte meg Károly császár 1918. október 16-i mani-

fesztumát, melyet Vilmos helyeselt és saját elgondolásait látta benne visszaköszönni, ám megkésetten.

A Monarchia felbomlásakor az ukrán elit egy ideig két vasat is tartott a tűzben, és a helyzettől függően döntöttek csak a Habsburg-megoldás és Vilmos helyett a függetlenség mellett. A még ekkor is csak 22 éves főherceg pályafutása ekkor vált igazán kalandossá: továbbra is kitartott az ukrán ügy szolgálata mellett és az ukrán hadsereg ezredeseként a vezérkar külkapcsolataiért volt felelős, hiszen több nyelven is beszélt. Utóbb román fogságba esett, majd Bécsbe távozott. Pár évig ingatlanügynökként Spanyolországban, majd Párizsban élt, de a II. világháború alatt visszatért Bécsbe, ahol az ukrán nemzeti emigrációval tartott szoros kapcsolatai miatt a Gestapo megfigyelés alatt tartotta. 1947. augusztus 22-én a szovjet titkosszolgálat őrizetbe vette, a Szovjetunióba hurcolták, és mint angol és francia kémet 25 év börtönre ítélték. 1948. augusztus 18-án halt meg, állítólag kétoldali tüdőtuberkulózisban.

Raszevics értékelése szerint Vilmos tervei a lengyelek és ruténok összeegyeztethetetlen igényei miatt nehezen lettek volna megvalósíthatók. Maga a főherceg a két nép közötti etnikai határ mentén javasolta meghúzni az ukrán állam határát. Különösen érdekes, hogy a nemzeti vitában két Habsburg, apa és fia, ellentétes oldalra került, olyannyira, hogy Károly István főherceg a *Neue Freie Pressé*-ben kinyilatkoztatta: nem ért egyet fia tevékenységével.

Ezt követően a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem ifjú oktatója, a román *Ion Cârja* tartotta meg *I. Károly az erdélyi románok szemében (1916–1918)* c. előadását. Cârja leszögezte, hogy a Károlyról kialakított képet nem lehet elválasztani az erdélyi románok Bécsről és a Habsburg dinasztiáról alkotott képétől. A Habsburgok évszázadok óta egy sor gazdasági, szociális, katonai és vallási reformot vezettek be, s az erdélyi románok ezt örvendetesnek tekintették, mert segítette a politikai-nemzeti emancipáció folyamatát. A Habsburgokról alkotott kedvező kép később is megmaradt, a határőrvidéken (pl. Karánsebes, Orlát, vagy Naszód) még a Monarchia bukása után fél évszázaddal is láthatóak voltak Ferenc József portréi.

Cârja szerint a 17–20. század folyamán a román elit és a népi közérzület egymástól eltérő képet alakított ki a Habsburgokról. Az elitek vonatkozásában az újabb román történetírás „dinasztikus patriotizmusról" beszél, amely a Bécsbarát politikától hasznot remélt, s amely számos alkalommal politikai kérvényekkel fordult az uralkodóhoz (Inocenţiu Micu Klein 16. századi feliratától az 1848-as *Memorandum*ig, amelyet már 300 fős román delegáció vitt Bécsbe). Ez a gyakorlat idővel szinte stratégiává vált, s azon a meggyőződésen alapult, hogy „a császártól igazságot lehet nyerni". A köznépben ezzel szemben inkább a „jó császár" mitikus képe élt. Eszerint a császár „barát", aki „közel áll" a románokhoz, és a javukat keresi. Érthető, hogy e túlnyomórészt paraszti társadalomban, amely földesuraival is alig tudott kapcsolatot teremteni, könnyen kialakult a hódolat a velük rokonszenvező monarcha iránt. Az olyan gesztusok, mint II. József erdélyi utazása, melynek során az uralkodó — rangrejtve — be-betért a parasztházakba és elbeszélgetett az egyszerű emberekkel, akiket a császárok által használt köszöntéssel („Salve Romuli Parva Nepos") üdvözölt, szimbolikus értékkel bírtak és nagyon kedvező benyomást keltettek az egyszerű emberek körében. A

császári hatalom e mitikus percepciója felbukkant a Horea vezette 1784. évi parasztfelkelés, valamint az 1848-as forradalom helyi tüntetései során is.

E kedvező megítélés az újonnan megkoronázott Károlyra is átszármazott. A korabeli román sajtó cikkeiből, valamint értelmiségiek naplófeljegyzéseiből és levelezéséből kirajzolódik az uralkodónak a román társadalomban élő reprezentatív képe. A brassói *Gazeta Transilvaniei* a hagyományos tisztelettel köszöntötte az új uralkodót: „Isten óvja a hazát és a császárt!" (sic!) Az erdélyi román ortodox egyház által fenntartott *Telegraful Român* 1916-ban megerősítette „a trón és a haza iránti hagyományos hűséget", amelyet a háborús viszonyokra való tekintettel külön is hangsúlyozza a „császárért" (sic!) folytatott harcot, ami egészen 1918-ig meghatározta a közbeszédet. E jelszó — „fegyverrel a kézben harcolunk a császárért" — már a napóleoni háborúk és az 1848-as forradalom idején is mozgósította a lakosságot.

Érthető — folytatta Cârja —, hogy a román lapok nagyon részletesen ismertették Károly budapesti koronázását és az eskütételt, s több résztvevő élménybeszámolóját is közölték. Hasonlóan tudósítottak a koronázás napján rendezett román ortodox és görög katolikus istentiszteletekről. A *Telegraful Român* még a Ferenc József és Károly koronázási diplomája közötti eltéréseket is ismertette, s aprólékosan kitért a ceremónia részleteire. Mindez a trón iránti hűség elmélyítését célozta a háborús időkben, s így részben a „politikai nevelés" szándékával történt. Az újságok Károlyt mint különösen bátor férfiút mutatták be, aki személyes példamutatásával igazi vezére a hadseregnek. Ugyanakkor mind a lapok, mind a levelek Károlynak egy ezzel némileg ellentétes jellemvonását emelték ki a legerőteljesebben, amikor az uralkodót a „békehozó" szerepében ábrázolták. Az *Unirea* c. görög katolikus hetilap egyenesen „a béke hajnalának" nevezte Károly trónra lépését, utalva az uralkodó békenyilatkozatára.

Románia 1916. augusztusi hadba lépését követően a Monarchia-béli román sajtó már merőben politikai célból is gyakran felhasználta az uralkodó presztízsét. A román támadást elítélő cikkek a császárhűségre hivatkozva a kormány propagandáját közvetítették, s az állami egység fenntartására mozgósítottak.

Ifj. Bertényi Iván, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem fiatal oktatója *Magyar politikusok IV. Károlyról* c. előadásában azt mutatta be, miként látták és láttatták az utolsó magyar király alakját a korabeli magyar politikusok visszaemlékezéseikben. Azt a tényt, hogy IV. Károly a magyar történelmi emlékezetben alig van jelen, három okkal magyarázta. Egyrészt alig kétéves uralkodása Ferenc József 68 éves, több korszakot átívelő uralmához képest túlságosan rövid volt, másrészt Károly békevágyánál a háború erősebbnek bizonyult, és így a magyar történelmi emlékezetben is csak mint a háborús király őrződött meg.A legfontosabb ok azonban, hogy 1918 és 1920 között, tehát közvetlenül Károly regnálását követően hullott szét a történelmi ország, a forradalmak és az ellenforradalom és a trianoni békeszerződés pedig sok szempontból mai napig meghatározzák a magyarországi közgondolkodást. Ezekhez képest Károly személye és tettei másodlagosaknak tűnnek. A „Trianon-szindróma" olyan erős, hogy az utolsó magyar király tetteinek megítélésében is ez volt a fő szempont: mit tett a

király a katasztrófa megelőzéséért, mennyiben tehető ő is felelőssé a bekövetkezett nemzeti tragédiáért?

Az előadásban vizsgált több mint negyven visszaemlékező Károlyról alkotott képe is elsősorban a Trianon-központú gondolkozási rendszer keretei között értelmezhető. Károly 1918 előtti működését szinte kizárólag mint 1918–1920 előtörténetét értelmezték, s nem önálló korszakként. Erre szinte egyedüliként azok a politikusok vállalkoztak, akik mind 1917–18-ban, mind a háború után (mint legitimisták) Károly bizalmát élvezték, a király híveinek számítottak és politikai pályafutásuk Károly uralkodása alatt, neki köszönhetően ért a csúcsra. Bár körükben a korszak igen tekintélyes személyiségei is megtalálhatók, számuk mégis viszonylag csekély, emlékirataiknak a szélesebb körök gondolkodására gyakorolt hatása gyenge. Apponyi Albert gróf, ifj. Andrássy Gyula gróf, Szterényi József, a kalandos életű Windischgraetz Lajos herceg nyíltan vállalták visszaemlékezéseikben Károlyt dicsőítő álláspontjukat. (A szintén a legitimistákhoz tartozó Gratz Gusztáv — aki a korszak reprezentatív történeti összefoglalását készítette 1934-ben — már távolságtartóbb volt.) A legitimista visszaemlékezések egyes konkrét esetek bemutatásával is azt igyekeztek igazolni, hogy Károly képes volt megérteni a magyar nemzet vágyait és sok kérdésben szakított a Habsburg-dinasztia évszázados centralista felfogásával. Sőt, Károlyban azt a személyt látták, aki magyar nemzeti királlyá válhatott volna, hiszen a nemzet régi követeléseiben sokkal engedékenyebbnek bizonyult, mint Ferenc József vagy a Habsburgok általában. (Károlynak a közös hadseregre vonatkozó reformjai — melyeket ugyan csak a háború utánra ígért — Apponyi számára egész politikai pályájának utólagos és késői igazolásul szolgáltak.) Ez a csoport hangsúlyozta legjobban Károly rokonszenves személyes tulajdonságait. Kiemelték családcentrikus, barátságos és emberséges jellemét, jó magyar nyelvtudását és azt, hogy Ferenc Józseffel ellentétben nem ragaszkodott az ősi ceremóniákhoz. Bár ezeket a jellemvonásokat szinte minden szerző feljegyezte, mások ennek negatív színezetet kölcsönöztek.

A korszakról általában adott magyar vélekedések alapvetően két csoportra oszthatók. A történelmi ország széthullásának nemzeti tragédiájáért jobb- és baloldal máshol kereste a felelősöket. A jobboldali szerzők — és ide sorolhatjuk a legitimista tábort is — elsősorban Károlyit és az októbristákat hibáztatták, amiért tétlenül nézték az ország felbomlását, majd átadták a hatalmat a bolsevistáknak. A baloldali szerzők ellenben azt hangsúlyozták, hogy amikorra átvették a hatalmat, már minden késő volt, és az antidemokratikus és antiszociális, régi elit és az általuk az országra kényszerített háború okozta a nemzeti tragédiát. A két oldal abban egyetértett, hogy nem Károly királyban látták a fő bűnöst. Ennek megfelelően a legtöbb visszaemlékezés alig foglalkozott a király személyével. Többnyire rövid megjegyzésekben dicsérték a fiatal uralkodó békevágyát, személyes jóindulatát és rokonszenves személyiségét, de megállapították azt is, hogy tapasztalatlansága miatt sokszor kapkodott vagy habozott. A nagy egészen belül két árnyalatot különböztethetünk meg.

A jobboldali szerzők, ezen belül is Tisza István gróf egykori hívei voltak talán a legrosszabb véleménnyel Károlyról. Azt rótták fel neki, hogy Tisza menesztésével azt az egyetlen erőskezű politikust állította félre, aki megmenthet-

te volna az országot, míg a gyengébb utódok nem tudták megakadályozni az összeomlásért elsősorban felelős Károlyi Mihály és szövetségesei megerősödését, majd hatalomra jutását. A legélesebben fogalmazó Hegedüs Lóránt szerint „e két történeti alak közül Tisza Istvánban lakott a Fenség s az Állam, míg IV. Károlyban egy csipetnyi sincs a felségességből". De természetesen Károly csak annyiban volt hibás, hogy ő vette ki a „nemzeti hős" kezéből a fegyvert, a baloldal történelmi felelősségét mindez cseppet sem csökkentette szemükben.

Ezzel szemben az amúgy természetesen korántsem egységes csoportot alkotó Károlyi-párti visszaemlékezések számára a király teljesen másodlagos szereplője az eseményeknek. A Horthy-korszak vehemens támadásaival szemben memoárjaikban azt bizonygatták, hogy nem ők, hanem éppen a konzervatív Tisza-rendszer merevsége vezetett az összeomláshoz. Ebből a nézőpontból a király inkább pozitív szereplő, hiszen leváltotta Tiszát és megpróbálkozott a reformokkal. (Ez alól jóformán csak Nagy Vince Károlyi-párti belügyminiszter több évtizeddel későbbi memoárja a kivétel, mely a hagyományos Habsburg-ellenes előítéleteket visszhangozva kritizálta Károlyt.) Sőt, Károlyi Mihály beállításában az uralkodó voltaképpen ugyanazt akarta, mint ő: békét, demokráciát és szociális reformokat, csak reakciós környezete miatt nem sikerült egymásra találniuk, és miattuk nem sikerült megvalósítani azt a programot, mely egyedül garantálta volna az összeomlás elkerülését. Károly fő hibája a baloldal szerint az volt, hogy ingadozott, környezete hatása alá került, és a reformokhoz és személycserékhez túl későn folyamodott, miáltal ők túl későn jutottak hatalomra, amikor már nem tudtak segíteni a helyzeten. Károlyi Mihály önigazoló ferdítésekkel teli emlékiratai még azt is felrótták a királynak, hogy szociálisan nem volt eléggé érzékeny, és a baloldali politikus azt sugallta, hogy Károly antiszemita volt – mely vádakat bízvást minősíthetünk alaptalannak.

Bertényi külön kitért a Károly 1916 végi koronázásáról szóló visszaemlékezésekre. Míg a királyhoz lojális szerzők az ünnep magasztosságát hangsúlyozták, többen utaltak a szertartás során történt apróbb hibákra, melyeket — íráskészségüktől függő színvonalon — nyíltan vagy művészi formájú sugalmazással rossz ómenként értelmeztek Nagy Vincétől Károlyi Mihályon át Bánffy Miklósig.

Összességében tehát az emlékírók olyan uralkodóként mutatták be Károlyt, akinek erejét felülmúló kihívásokkal kellett megküzdenie és ezért sikertelenül próbálta meg feltartóztatni a felbomlást, ám — ellentétben nem egy osztrák szerzővel — nem őt tették érte felelőssé. Gratz Gusztáv véleményét szinte minden magyar szerző is aláírhatta volna: Károly „a legjobban azt szerette volna, ha minden népének összes kívánságait ki tudja elégíteni, hogy azután velük egyetértésben uralkodjék. De ez természetesen lehetetlen volt, mert ezek a kívánságok ellentétesek voltak és egymást zárták ki."

Ezt követően *Zeidler Miklós*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatója *IV. Károly trónfoglalási kísérletei Magyarországon* c. előadásában a magyar történetírás négy évtizedes termése és a kortárs főszereplők emlékiratai alapján foglalta össze a királyjárások történetét. Az előadó először a világháborút követő évek bonyolult európai nagypolitikai viszonyait vázolta fel, amikor minden európai állam igyekezett még az alakulóban lévő új hatalmi rendszer meg-

szilárdulása előtt minél jobb pozíciókat szerezni. A párizsi békekonferencia által előírt területi változásokon kívül győztesek és vesztesek egyaránt megpróbáltak a zavarosban halászni. Lengyelország litván, ukrán és fehérorosz területeket foglalt el „terven felül", Olaszország Fiumét és Korfut szerezte meg önálló akció révén, Törökország pedig erőszakkal tartotta meg kisázsiai területeit és a tengerszorosokat. A Kárpát-medencében Románia, Jugoszlávia és Magyarország egyaránt halogatta hadseregének kivonását olyan zónákból, amelyeket a békeszerződések másnak ítéltek. E képlékeny viszonyok közepette nem tekinthető kirívónak Károly azon törekvése, hogy — a győztes hatalmak döntésének ellenére — visszatérjen a magyar és talán az osztrák trónra is.

Ennek azonban számos akadálya volt. Ausztria republikánus fordulata és az anschluss-szal való kacérkodása lehetetlenné tette a császárság restaurálását. Magyarországon pedig — jóllehet a köztársasági epizódot 1920-ban törvény zárta le —, a legitimizmussal szemben nagyobb erőt képviselt a szabad királyválasztó eszme. Károly és udvara csak átmeneti visszavonulásnak tekintette e gesztust, a köztársaság és a szabad királyválasztás hívei azonban végleges lemondásként értékelték. Paradox módon a Habsburg birodalom magját képező Ausztriában tehát sokkal kisebb volt ekkor Károly tábora, mint Magyarországon, ahol a közéletben korábban a Habsburg-ellenes érzelmek olyannyira jelen voltak. Ennek fő oka az volt, hogy míg Ausztriában a birodalom összeomlásáért általában a Burg helytelen politikáját okolták, a Magyarországon a történelmi államtest széthullásáért a közvélemény nagy része a demokratikus és bolsevik kormányzatot tette felelőssé. A Nagykövetek Tanácsa — a békekonferencia ekkor legfontosabb operatív testülete — 1920. február 2-án határozatban mondta ki, hogy a Habsburg-restauráció alapjaiban rázná meg a békerendszert, ezért azt a győztes hatalmak nem tűrik el. A formálódóban lévő kisantant államai egyetértettek a határozattal.

A restauráció útja azonban nem zárult le teljesen. Bizonyos francia és olasz politikai körök kívánatosnak tartották volna Károly vagy valamely másik Habsburg főhercegek visszatérését az osztrák trónra, hiszen ez megerősíthette volna Ausztria függetlenségét, s kizárta volna az anschluss lehetőségét. E külpolitikai kombinációban Magyarországnak nem jutott szerep. A bel- és külpolitikai erőviszonyokból látható, hogy a restauráció kilátásai nem voltak kedvezőek: míg a külső erők segíthették Károly bécsi visszatérését, a belpolitikai helyzet ezt kizárta; a magyarországi trónfoglaláshoz pedig az egyébként sem erős legitimista táboron kívül nem járult komoly külső támogatás.

Károly eközben udvarával együtt 1919 márciusában Svájcba távozott, s először a Bodeni-tó (Wartegg), majd a Genfi-tó mellett (Prangins) telepedett le. Miután belátta, hogy az ausztriai restaurációra nincs esély, Magyarország felé fordult figyelme, s 1920 folyamán több alkalommal is levélben közölte a magyar kormánnyal visszatérési szándékát. A kormány és a magyarországi legitimista körök egyaránt jogosnak nevezték ezen szándékát, de valamennyien — a kormány a szomszéd államok tiltakozására, a legitimisták pedig a belső feszültségekre hivatkozva — türelemre intették. A francia körökből érkező biztatásokat azonban, amelyek immár a magyar trón visszafoglalására vonatkoztak, Károly továbbra is komolyan vette. Álláspontja csupán annyiban változott, hogy — mi-

után felmérte, hogy mindkét országában nem tudja elfoglalni trónját — 1920. november 8-i levelében elismerte a Pragmatica Sanctio megszűnését, Magyarország teljes alkotmányos függetlenségét.

A kormány által kétségbeesetten őrzött viszonylagos belpolitikai békét alaposan felkavarta Károly húsvéti visszatérése, amelyre még hazai támogatói sem voltak kellőképpen felkészülve. A Várban tartott személyes találkozón Horthy előtt Károly az Aristide Briand francia miniszterelnöktől kapott biztatásra hivatkozott, a kormányzó azonban elérte, hogy Károly visszatérjen Szombathelyre, majd Svájcba, különösen, miután Briand a budapesti francia főmegbízotton keresztül dezavuálta Károlyt.

A kisantant, Beneš vezetésével és Belgrád egyetértésével, de Bukarest feltűnő távolságtartásával követelte Károly trónfosztását, a budapesti jugoszláv követ pedig egyenesen *casus belli*nek nevezte az esetleges trónfoglalást. Károly végül nagy presztízsveszteséget szenvedett, s úgy hagyta el Magyarországot április 5-én, hogy Svájcban is új tartózkodási helyet kellett keresnie. Végül a hertensteini kastélyban rendezkedett be, a Vierwaldstätter See mellett.

A királypuccsot Magyarországon kormányválság követte, miután Gratz Gusztáv királypárti külügyminiszter, majd a teljes kormány is lemondott. Az új miniszterelnök, Bethlen István, unokatestvérére, Bánffy Miklósra bízta a külügyi tárcát. Bethlen részéről a belső megnyugvásra való néma felszólítás volt, hogy kormányfői programbeszédében egyetlen szóval sem említette a királyjárást. A kérdés kikapcsolását Bethlen később is gyakran hangoztatta, s egy időre sikerült is elérnie.

Károly azonban nem adta fel trónját, s egyre mélyebbé vált benne a meggyőződés, hogy akciójához legközelebb fegyveres erőt is igénybe vesz. Magyarországról való távozásakor Gratzot kérte fel, hogy közvetítsen közte és a kormány között, s vezesse a legitimista grémiumot. Gratz főként ifj. Andrássy Gyulával, Apponyi Alberttel és Rakovszky Istvánnal konzultált, s leveleiben rendre türelemre intette Károlyt. Károly hajlandó volt újabb és újabb határidőket kijelölni, időközben azonban küldötteket menesztett a szomszédos országokba, hogy az ottani royalista körökben előkészítse visszatérését. Mivel a küldöttek sikerekről számoltak be, Károly még Horthy augusztus végi levelének sem adott hitelt, aki a kisantant és Olaszország ellenséges magatartása miatt mind a dinasztia, mind az ország szempontjából fatálisnak nevezte Károly közeli visszatérését. Az uralkodó e levélre már nem is válaszolt, Gratzcal azonban, aki ezúttal a futár szerepét látta el, közölte, hogy Horthyt és kormányát törvénytelennek és forradalminak tekinti.

A Károly által kívánt fegyveres támogatáshoz kizárólag a Nyugat-Magyarországon állomásozó, királyhű parancsnokoknak alárendelt csapatok jöhettek számításba. Ősszel azonban időszerűvé vált e haderő feloszlatása, hiszen az általuk felügyelt területeket a békeszerződés értelmében át kellett adni Ausztriának. E kényszerhelyzetben a magyarországi legitimisták szeptember végén és október elején két értekezletet tartottak, s végül a gyors cselekvés mellett foglaltak állást, mivel a katonák sürgetése erősebbnek bizonyult a politikusok óvatosságánál.

Károly és Zita néhány fős kíséretével október 20-án repülőgépen érkezett Nyugat-Magyarországra. Másnap éjjel Károly csapataival Budapest felé indult,

amiről a kormány a felkelők által elrendelt hírzárlat ellenére néhány órával később már értesült. Mivel sem a kormányzónak, sem a kormánynak nem sikerült Károlyt visszavonulásra bírnia, Budapest határában kisebb ütközetre került sor a két sereg között. A karlista hadvezetés tétovázása másnap fegyverletételhez, harmadnap pedig a királyi pár letartóztatásához vezetett. A Tihanyban őrizetben tartott uralkodót sem levelek, sem bizalmas küldöttek nem tudták lemondásra bírni, jóllehet ekkor már magyar hívei is úgy tájékoztatták, hogy a Habsburg-dinasztia magyarországi jogait csak saját koronájának feláldozásával mentheti meg.

A Bethlen-kormány, amely a kisantant újabb háborús fenyegetései és mértéktelen követelései, az antant sürgetése és a király ellenállása közepette igyekezett elkerülni a háborút és a dinasztia trónfosztását, utolsó ajánlatként olyan titkos szerződést készített, amely szerint Károlynak a trónról való formális lemondása valójában csak Ottó megkoronázásakor lépne érvénybe. A dokumentum — Horthy kormányzó és Bethlen miniszterelnök aláírásával — már útban volt Tihanyba, amikor Bethlen megkapta az értesítést a Nagykövetek Tanácsának újabb határozatáról, amely a kisantant visszatartásának fejében immár az egész Habsburg-ház trónfosztását követelte. A kormány meghajolt az antant előtt, s Károly kíséretével együtt november 1-jén egy brit hadihajó fedélzetén elhagyta az országot.

A trónfosztó törvényjavaslatot a kormány óvatosságból úgy fogalmazta meg, hogy az csak a trónöröklésből iktatta ki a Habsburgokat, de választás útján még lehetőséget hagyott volna visszatérésükre. Mire az antant észrevette a trükköt, a törvényjavaslat már a végszavazás előtt állt, így az antant beérte a kormány nyilatkozatával, mely szerint királyválasztás esetén Budapest előzőleg egyeztetni fog a nagyhatalmakkal. November 6-án a törvényjavaslat fölényes többséget kapott a Nemzetgyűlésben.

A konferencia utolsó felszólalójaként — mintegy ráadásként — *Ambrosius Eszer* domonkos szerzetes, Károly boldoggá avatási eljárásának relátora ismertette a processzus során felmerült érveket és ellenérveket.

ifj. Bertényi Iván — Zeidler Miklós

BESZÁMOLÓ A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZGYŰLÉSÉRŐL

Az egyesületi törvény értelmében 2005. április 16-án tartotta meg a Magyar történelmi Társulat szokásos évi közgyűlését.

Kosáry Domokos akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat elnöke nyitotta meg a közgyűlést, majd felkérte Romsics Ignác akadémikust, hogy tartsa meg főtitkári beszámolóját. (A beszámolót alább teljes terjedelmében közöljük.)

„A Magyar Történelmi Társulat egyik legfontosabb célja a hazai történettudomány művelésének előmozdítása szakmai fórumok szervezésével, a történettudomány új eredményeinek ismertetése, illetve a történettudomány és a történetírás közérdekű kérdéseinek napirenden tartása és megvitatása. Céljai

elérése érdekében a Társulat könyveket és folyóiratokat jelentet meg, felolvasó- és vitaüléseket, előadássorozatokat, tudományos tanácskozásokat, konferenciákat és vándorgyűléseket rendez, továbbá alkalmanként pályázatokat ír ki.

A fentiek szellemében 2004 januárjától 2004 júniusáig folytattuk a 2003. szeptemberében elkezdett előadássorozatot (*Európa és Magyarország: sorsfordító korok*). A 19–20. századi témák előadói Békés Csaba, Gerő András, Jeszenszky Géza, Ormos Mária és Pritz Pál voltak. E sorozat előadásaira minden esetben a Magyar Tudományos Akadémia Roosevelt téri épületében, az Akadémiával együttműködve került sor. Az előadások látogatottsága jónak volt mondható, 80 és 120 fő között váltakozott. A nyári szünet után, szeptembertől új tematikával folytattuk a sorozatot. Ennek címe: *Műhelybeszélgetések*. A sorozat középpontjában a vitatott szerepű és jelentőségű események és politikusok állnak. Ennek megfelelően szeptemberben Teleki Pálról (Ablonczy Balázs, Ungváry Krisztián, Zeidler Miklós), októberben Thököly Imréről (Varga J. János és Papp Sándor), novemberben pedig a történetírás új irányzatairól (Klaniczay Gábor, Kövér György, Gyáni Gábor, Pritz Pál) esett szó. A sorozat ebben az évben is folytatódik és 2005 májusában ér véget a trianoni békeszerződésről elhangzó előadásokkal Jeszenszky Géza, Ormos Mária, Zeidler Miklós). Az előadások írott változatait folyamatosan megjelenteti a Kossuth Könyvkiadó *A magyar történelem vitatott személyiségei* címmel. Ebből a sorozatból eddig 4 kötet jelent meg, az utolsó 2005 tavaszán. Az előadássorozat 2005 szeptemberétől *Magyarország és az európai kultúra* című tematikával folytatódik.

Hagyományainknak megfelelően 2004-ben is szerveztünk egy egész napos konferenciát, ezúttal Gyöngyösön. A konferencia témája II. Rákóczi Ferenc, illetve a Rákóczi-szabadságharc volt. Az előadók között jeles kutatókat és egyetemi tanárokat (Barta János, Czigány István Kalmár János stb.) üdvözölhettünk. Ugyanakkor kevésbé ismert helytörténészeket és fiatalabb kutatókat is szerepeltettünk. A konferenciára 2004. március 26–27-én, a tavaszi szünetben került sor, hogy tanár-tagjaink is akadály nélkül eljöhessenek. A konferencia előadásai Katona Csaba szerkesztésében, Gecsényi Lajos előszavával és a Társulat kiadásában 2004-ben meg is jelent *Előadások a Rákóczi-szabadságharc történetéből* címmel. E konferenciához kapcsoltan rendeztük meg éves közgyűlésünket is.

A központi rendezvények mellett vidéki csoportjaink, illetve szakosztályaink számos regionális rendezvényt szerveztek. Ezek közül kiemelkedtek a Csongrád megyei, illetve szegedi csoport megemlékezései a holokauszt 60., az I. világháború kirobbanásának 90. és a várnai csata 50. évfordulójáról. Megújult a kelet-dunántúli csoport tevékenysége is, amelynek háttérintézménye a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola. Az igazgatóválasztmány 2004. végi döntése alapján ez év elején megkezdte működését a Nőtörténeti és Társadalmi Nemek Szakosztálya, amely máris több előadást szervezett.

Sikeres pályázatainknak, valamint a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásának köszönhetően a 2004-es évet jelentős bevételi többlettel zártuk. A *Századok* kibővült szerkesztőségének finanszírozása mellett ebből a 2005-ös OTDK-t is támogattuk egy 50 ezer Ft-os különdíj adományozásával. Pénzügyi mérlegünk reményt ad arra, hogy munkánkat — a bevételi források szűkülése ellenére — 2005-ben sem nehe-

zítik majd súlyos anyagi problémák" – fejezte be beszámolóját Romsics Ignác főtitkár.

A főtitkári beszámoló után tudományos emlékülés kezdődött „Felszabadulás, megszabadulás, megszállás, leigázás" címmel.

Elsőként *Ungváry Krisztián* tartotta meg előadását. Előadásának elején megállapította, hogy a szovjet hadsereg magyarországi bevonulásának megítéléséről mind a mai napig nincsen konszenzus. Politikai pártállástól, vérmérséklettől, személyes élményektől és tudományos felfogástól függően van, aki felszabadulásnak, van, aki „beszabadulásnak", elszabadulásnak vagy megszállásnak, van aki megszabadulásnak vagy „fél"-szabadulásnak nevezi a történteket. A körültekintő érvelést és a korrekt történeti értékelést nehezíti, hogy olyan fogalmat kell találnunk, mely egyaránt méltányos a náci-nyilas és a szovjet atrocitások áldozataival szemben is. A választott szó használatára egyszerre vetül Auschwitz és a Gulag árnyéka is.

A „megszállás" kifejezés használata nem oldja meg a kérdést, mert minden felszabadító hadsereg ellát megszállási funkciókat. Az Egyesült Államok hadserege megszállta Nyugat-Németországot, de ebből még nem következett, hogy a térséget teljesen a saját érdekeinek alárendelve, afféle gyarmatként kezelje. A „megszállás" kifejezés semmit sem árul el arról, hogy a megszálló hogyan viszonyul az általános emberi jogokhoz és a politikai szabadsághoz. Az amerikai hadsereg idegen hadsereg volt ugyan, mégsem viselkedett brutálisan.

A szóba jöhető kifejezések közül a „felszabadulás" érzelmi töltetet hordoz. Használói ma már nyilván nem azt akarják állítani, hogy a szovjet hadsereg megjelenésével beköszöntött volna a politikai szabadság kora. Pusztán arra az önfeledt örömre utalnak, amit a közvetlen életveszély megszűnése váltott ki a (potenciális) áldozatokban. Elfelejtik azonban, hogy ezt a közvetlen életveszélyt mások viszont ezután kényszerültek átélni, éppen a szovjet csapatok jelenlétének idején. Igaz, a német és a nyilas uralom alatt faji és politikai szempontok alapján a magyar társadalom egy része halálra volt ítélve. A szovjet atrocitások — bármennyire rettenetesek voltak is —, mégiscsak más túlélési esélyeket teremtettek, mert a faji üldözés megszűnt. Aki azonban meggyőződéses antikommunista volt, annak rettegnie kellett, akkor is, ha a kommunizmust demokratikus alapról utasította el.

Történeti-politikai és morális okok tehát egyaránt a „felszabadulás" kifejezés ellen szólnak. A szovjet hadsereg magyarországi jelenlétét a lakosság egésze nem felszabadulásként élte át. Sztálin csapatai nem azért hatoltak be Kelet-Közép-Európába, hogy bárkit is felszabadítsanak, hanem azért, hogy megsemmisítsék a Harmadik Birodalmat, valamint hogy a nekik juttatott „érdekszférákon" belül bolsevizálják Európát. A szovjet hadsereg valójában senkit, így saját népeit sem szabadíthatta fel, hiszen a szabadság helyett a sztálinizmust terjesztette. Kelet-Európa és a Szovjetunió felszabadulása csak 1989-ben történhetett meg.

Azonban attól sem tekinthetünk el, hogy mi szűnt meg 1945-ben Magyarországon. Ha csupán a „megszállás" kifejezést használjuk, erről nem árulunk el semmit. Azok, akik ennek ellenére ehhez a jelzőhöz ragaszkodnak, akarva-akaratlanul elbagatellizálják a nyilas korszak szörnyűségeit, ugyanakkor nehezen

értelmezhetővé teszik a „megszállás" általános fogalmát is. Hiszen — mint láttuk — a nyugati szövetségesek is „megszállták" Németország nyugati felét, csakhogy e megszállás teljesen mást jelentett, mint a szovjet okkupáció. A „megszállás" kifejezés tehát egyáltalán nem alkalmas arra, hogy a folyamat politikai következményeiről is tájékoztasson.

Továbbá azért is súlyos torzítás 1945 kapcsán csupán „megszállásról" beszélni, mert ezzel úgy állítjuk be, mintha nem jelentett volna semmilyen minőségi változást az, hogy megszűntek a Dunába lövések, hogy véget ért az értelmetlen mészárlás, az ország nemzeti vagyonának megsemmisítése és a teljes létbizonytalanság. Amit a nyilas kormány tevékenységéből és távlati terveiből ismerünk, az elég ahhoz, hogy megállapítsuk: Szálasi és elvtársai szörnyeteg tervekkel rendelkeztek és csak az idő akadályozta meg őket abban, hogy ezeket valóra váltsák. Magyarország a második világháborúban majdnem egymillió állampolgárát vesztette el! Hogy „csak" ennyit és nem többet, az nagy részben annak köszönhető, hogy a háború Magyarországon, majd egy hónap múlva Európában is véget ért. Méltánytalanság az áldozatokkal szemben, ha erre 1945 értékelése kapcsán nem reflektálunk.

Ha egy szóval akarjuk kifejezni azt a folyamatot, amelyet a nyilas diktatúra és a háborús pusztítások vége jelentett, de el akarjuk kerülni azt, hogy a szó túlzott optimizmust sugalljon a később bekövetkezett eseményeket illetően, akkor csak a megszabadulás kifejezést használhatjuk. Ez az egyetlen olyan szó, amely egyrészt kifejezi, hogy az ország szörnyű tehertől szabadult meg, másrészt kellően méltányos a diktatúrák összes áldozatával szemben.

Ezt követően *Szerencsés Károly* fejtette ki nézeteit a kérdésről. Az előadó a szovjet megszállás körülményeit és következményeit ismertette. Előadása elején leszögezte, hogy olyan bonyolult történelmi helyzetet, mint amilyen 1944/45 fordulóján előállott, nem érdemes egyszavas meghatározásokkal értékelni.

1944/45 fordulójának apokaliptikus állapotait azzal a képpel jellemezte, amikor a nyilasok a körülzárt Budapesten túszokat akasztottak, majd néhány hét múlva az Oktogonon már az új Néptörvényszék ítéletével szintén lámpavasra húztak föl embereket. Közben a Harmadik Birodalom hadserege és a Vörös Hadsereg elkeseredett küzdelmet folytatott – minden *magyar* négyzetkilométerért. S az emberek várják, hogy legyen ennek már vége: olyan áron is, hogy „bejönnek az oroszok". Legyen vége a háborúnak, bombázásnak, a náci és nyilas rablásnak, gyilkolásnak, fel lehessen jönni a pincéből, újra lehessen kezdeni az életet.

Az előadó idézte a magyar nyelv értelmező szótárának magyarázatát a „megszállás" kifejezésre: „Idegen hatalom valamely országot, országrészt fegyveres erővel átmenetileg ellenőrzés alá vesz, anélkül, hogy a maga államának területéhez kapcsolná." Ennek értelmében a Szovjetunió:

a) idegen hatalomként jelent meg 1944-ben, hiszen nem korábban megszállt saját területét vette birtokba (Bibó István írta: „ez a hadsereg mindenekfelett idegen hadsereg volt" – ebből fakadt brutalitása, a legyőzöttekkel szemben);
b) ellenőrzése alá vette a területet (a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése, majd a katonai-politikai jelenlét állandósítása mutatja ezt a tényt);

c) átmenetileg vette ellenőrzés alá a területet, hiszen jogilag csupán 1947. szeptember 15-ig, gyakorlatilag azonban 1991. június közepéig Magyarországon maradt, s a Kádár-rendszer fennmaradásának feltétele is a megszállás volt, de a megszállás megszűnt;

d) nem kapcsolta az országot a maga területéhez (ami szintén tény, de pl. Kárpátalja bekebelezése már túl is ment a megszállás fogalmán).

Szerencsés Károly utalt rá, hogy 1944. október 27-én a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottsága Magyarország megszállásának végrehajtását a 2. Ukrán Front Haditanácsára bízta, majd a harci cselekmények után a Szovjet Középső Hadseregcsoport vette át a megszálló feladatokat.

A megszállás politikai-katonai szabályozását a Szövetséges Ellenőrző Bizottság végezte, ennek jogi alapját a fegyverszüneti szerződés szolgáltatta, amelynek értelmében a harcok szüneteltek, de a hadiállapot továbbra is fennállt. A szerződés értelmében: „A magyar kormány és annak szervei kötelesek a SZEB minden, a fegyverszüneti egyezményből következő utasításait teljesíteni." A SZEB teljes egészében szovjet vezetés alatt állt: „A SZEB a szovjet hadvezetés egy része, és ezért a szovjet hadvezetőség alatt működik." Vorosilov is világossá tette 1945. október 10-én: „Magyarország ellenőrzés alatt áll. Megszálló csapatok vannak itt..."

A megszálló csapatok létszáma 1945 nyarán 1,5 millió fő volt, 1947 decemberétől „csak a szükséges" mértékű haderő. 1949-től „szükséges" lett még egy gépesített lövész hadosztály, egy vadász- és egy bombázóhadosztály is. 1956-ban: „szükség" lett további 13 hadosztályra.

A megszállás okait az előadó négy pontban vázolta: 1) Magyarország részvétele a Szovjetunió — Szövetségesek — elleni háborúban; 2) vereség a Harmadik Birodalom szövetségeseként, szovjet biztonsági igények és birodalomépítő szándék, szovjet gazdasági igények a veszteségek ellensúlyozására.

Szerencsés részletesen érvelt a mellett, hogy a megszállók a katonai érdekeiken túl a politikai és gazdasági érdekeiket is érvényesítették, mégpedig az első perctől, és nem 1947-től. Ez alatt dőlt el a magyar demokrácia sorsa is.

A szovjetizálásnak és a pártállami rendszer fenntartásának is feltétele volt a szovjet megszállás. Ezt követően leszögezte: a megszállás a háborús vereségből fakadt, 1945–1947 között megfelelt a nemzetközi jognak, fegyverszünetben szabályozták győztesek és vesztesek. E tekintetben kimondhatjuk: „scientia locuta, causa finita".

A megszállás hozhatott volna felszabadulást — mint pl. Nyugat-Európában — a demokrácia helyreállításával. Hazánkban azonban a megszállók arra használták fel hatalmukat, hogy megakadályozzák a demokrácia megteremtését. Megakadályozták, hogy „belülről" felszabaduljunk – hisz kívülről nem is lehet felszabadítani senkit. A megszállás a félelem hatalmát konzerválta, amely beleivódott minden sejtbe „nemcsak a börtönökbe, /nem csak a vallató szobákba", A megszállóknak meghosszabbított karja volt a Magyar Kommunista Párt, amelynek felelőssége máig ható politikai tényező, s ez még mindig zavarja a tudományos értékelést.

Az előadó leszögezte: a magyar társadalom a második világháború után és 1956-ban is kész volt a demokráciára. A Vörös Hadsereg jelenléte tette lehetetlenné annak megvalósítását. Semmiféle „népből származó" „modern uralkodó

osztály" nem jött létre. A társadalmi mobilitás a hatalomba nem osztályalapon működött, hanem pártalapon, végül egypártalapon. Miként az oktatásban: „Az egyetemeket mezítlábasokkal, Dózsa György unokáival töltötték meg, de szolgáknak próbálták nevelni őket."

Szerencsés megtévesztőnek ítélte, hogy a győztesek a demokrácia nevében léptek fel: de a Szovjetunió nem volt demokrácia. A megszállás révén egy diktatúra nem teremthet demokráciát. Antifasizmus nem egyenlő demokrata nézettel. Minden demokrata antifasiszta, de nem minden antifasiszta demokrata. A náci megszállás szétzúzása nem teremtett, szabadságot. Csak esélyt.

Az egyén megélhette felszabadulásként is az egész 1945 utáni korszakot – egzisztenciális téren, társadalmi megbecsültség terén, emancipáció vagy éppen az életminőség terén is. Mindennek azonban legfeljebb a pártállami funkcionárius szempontjából volt feltétele a megszállás, és az ennek segítségével meghonosított pártállam. Mélyen sértő a feltételezés, hogy ha nincs megszállás, Magyarországon még mindig a nyilas rezsim vagy legalább a Horthy-rendszer működik, nagybirtokkal, nyílt szavazással, cselédtörvénnyel, botbüntetéssel, zsidótörvénnyel.

Szerencsés szerint a zsidóság felszabadulása a náci uralom és az állandó életveszély alól önmagában nem jelenti a szabaddá válást. Zsidók is százával váltak áldozatává a megszállásnak. „Jelenleg is 600 volt zsidó munkaszolgálatos van a ceglédi fogolytáborban" – írják 1945 májusában. A magyar állampolgárságú zsidók — akár azonosultak a megszállók által Magyarországra kényszerített rendszerrel, akár nem — éppúgy annak áldozatává váltak börtönökben, táborokban, a kivégzőosztag előtt, mint mások. Rákosi 1500 zsidó származású fasisztáról számol be, s a koncepciós perek még meg sem kezdődtek.

Végül Szerencsés Károly utalt arra, hogy a felszított felszabadulás-megszállás vita sokak célja szerint a Horthy-korszak és a kommunista korszak összevetésébe torkollik, amelynek során a felületes szemlélő könnyen úgy hiheti: aki nem felszabadulásnak értékeli 1944/45 történéseit és következményeit, az a Horthy-rendszert mentegeti – s benne azt is ami menthetetlen. Az alternatíva azonban nem merül ki a fasizmus/nácizmus és a pártállami szocializmus szembeállításában. A helyes alternatíva így áll: demokrácia vagy fasizmus/pártállami szocializmus. Az alternatíva 1945-ben is ez volt: demokrácia vagy pártállami szocializmus. Hogy a pártállami szocializmus valósult meg — átmenetileg —, az a szovjet megszállás és beavatkozás következménye volt. Magyarország valódi felszabadulása tehát akkor következett be, amikor a megszállók által reánk kényszerített politikai rendszer megbukott. Ideiglenesen 1956 októberében, tartósan 1990-ben.

A téma harmadik előadója *Vida István* volt, aki bevezetőjében elmondta, hogy a „felszabadulás" fogalma az elmúlt években és napjainkban is átértelmeződési folyamaton megy keresztül. Sokan megszabadulásként, mások megszállásként értelmezik. Van olyan álláspont, amely az időpontot egy leigázás kezdetének tekinti. Vida István szerint sokaknak volt felszabadulás a német és nyilas uralom alól, de ez a folyamat egyben katonai megszállással párhuzamosan ment végbe. Ez közvetlen következménye volt annak, hogy Magyarország a háború vesztese volt. A kérdéshez szorosan kapcsolódó kiugrási problémáról azt

fejtette ki, hogy a katonai helyzet következtében erre kevés lehetősége volt az országnak. Ehhez járult még a politikusok és katonai vezetők alkalmatlansága, esetenként döntésképtelensége.

A háborút ellenző vagy a kiugrást támogató pártok gyengesége, a konzervatív ellenzék bénultsága, a szövetséges hatalmak bátorításának elmaradása mind-mind azt eredményezték, hogy Magyarország a háború legvégéig hadviselő ország maradt.

Magát a felszabadulást, társadalmi hovatartozásuk szerint élték meg az emberek. Az üldözöttek és a korábbi hatalom kiváltságos rétegei ellentétesen magyarázták, az előbbieknek felszabadulás, utóbbiaknak megszállás volt. A SZEB megalakulása nemzetközi jogi értelemben Magyarország megszállását és a katonai kormányzás bevezetését jelentette. A szövetségesek ezzel az intézkedéssel fejezték ki, hogy Magyarországot ellenséges országnak tekintik.

Az előadó szerint az 1945–1948 közötti időszakban a demokrácia és a kommunista diktatúra egyszerre volt jelen az ország életében, az éles fordulatot a hidegháború kezdete hozta meg a hatalom erőszakos, diktatórikus formájának uralomra jutásában – fejezte be előadását Vida István.

***

A tudományos ülésszakot hozzászólások követték. *Pritz Pál*, a *Századok* szerkesztőbizottságának elnöke beszámolt a szerkesztőbizottság munkájáról. Elmondta, hogy évente kétszer tartanak ülést, amelyen értékelik a munkát és megvitatják a terveket. A folyóirat rovatainak bővítése között szerepel a különböző tanácskozások, konferencia-beszámolók közlése.

Demeter Zsófia, a MTT Kelet-dunántúli csoportjának elnöke a csoport újjáalakulása kapcsán elmondotta, hogy a Kodolányi János Főiskola által biztosított intézményi háttér segíti munkájukat. Terveik között szerepel, hogy minél nagyobb mértékben vonjanak be fiatalokat a csoport munkájába. Javasolta, hogy 2006-ban az MTT és a Kelet-dunántúli csoport közös konferenciát szervezzen Székesfehérvárott az 1956-os forradalom emlékére.

Szabolcs Ottó, a Tanári Tagozat elnöke fontosnak tartotta megemlíteni, hogy az iskolai oktatásban hiányzik a megfelelő oktatási segédanyag. Ezen módszertani füzetekkel, valamint rendszeres tapasztalatcserével lehetne segíteni. Javasolta, hogy évente rendezzenek vitát a közoktatás vezetői és a tanárok között.

Bemutatta a *Történelempedagógiai Közlemények*et, amely folyóirat a legújabb módszertani kutatásokat mutatja be évente 4 számban (a központilag, egy intézmény által irányított módszertani kutatások hiányában), s a jelenkori történeti témákról is közöl rövid oktatáshoz használható feldolgozásokat.

Hangsúlyozta, hogy a Tanári Tagozat részt vett emlékkonferenciák szervezésében (például a *Balassa és kora* címűben). Terveik között szerepel továbbá 2006-ban egy muzeológusokkal közös konferencia szervezése. Javasolta, hogy az egyetemekkel közösen vezessék be a továbbképzésben a Társadalom és állampolgári ismeretek oktatását.

Pető Andrea, a Nőtörténeti és Társadalmi Nemek Szakosztályának elnöke az újonnan alakult szakosztály tagságáról (mintegy 30 fő), eddigi tevékenységé-

ről (előadások, konferencia-részvétel, vitaülés) és terveiről beszélt. Ezek között szerepel az Új Mandátum kiadónál az oktatásban, továbbképzésben is használható kötetek publikációja.

Albert Gábor történelemtanár aggodalmát fejezte ki a felsőoktatás helyzete miatt, és szakmai viták rendezését, valamint módszertani ajánlások megfogalmazását sürgette, valamint javasolta egy módszertani konferencia megrendezését.

László Kata, történelemtanár az iránt érdeklődött, hogy az MTT tervezett-e, tervez-e programot (konferenciát, emlékülést stb.) 1956 eseményeinek megismertetésére, megemlékezésére?

Romsics Ignác, az MTT főtitkára reflektált a javaslatokra és kritikákra:

- az Igazgatóválasztmányi ülésen fel fogja vetni a jövő évi konferenciára javasolt témákat, ott döntenek a végleges témáról. A szakosztályok önállóan szervezhetnek konferenciákat, emléküléseket, a MTT a pénzügyi keretek nyújtotta lehetőségek szerint tudja ezeket központilag támogatni.
- Az előadók kiválasztását több szempont befolyásolja (eddigi tudományos eredmények, jó előadókészség stb.). Fiatal előadók eddig is voltak, de várják a konkrét javaslatokat.
- A társulati honlap frissítésének javaslatával egyetértett, de kiemelte, hogy emögött finanszírozási gondok is állnak.
- A módszertani konferenciával kapcsolatban Albert Gábort arra kérte, nyújtson be részletes, konkrét javaslatot, amelyet mérlegelés után az MTT támogathat.

Kosáry Domokos, az MTT elnöke megköszönte a részvételt, és megállapította, hogy még ilyen kényes és vitás történelmi témákban is lehet korszerű ismereteket közvetíteni tisztességes hangnemben és megfelelő szakmai színvonalon.

Szerkesztőség

GLOBALIZÁCIÓ ÉS FRAGMENTÁCIÓ KÖZÖTT

Beszámoló a Történész Világkongresszusról

A Nemzetközi Történettudományi Társaság (International Committee of Historical Sciences, ICHS) ötévente rendezi meg kongresszusát, melyre legutóbb 2005. július 3–9. között Sydneyben került sor. A hivatalos nevén 20. Nemzetközi Történettudományi Kongresszust (20th International Congress of Historical Sciences) — melyet méretére, átfogó jellegére, s a hasonló témájú rendezvények közötti helyére utalva Történész Világkongresszusnak is szokás nevezni — első ízben szervezték Európán és Amerikán kívül.

A mintegy 1400 regisztrált résztvevőt vonzó konferencia szerkezete nagyban hasonlított a korábban megszokotthoz. A gondosan kiválasztott három fő témát több szekció járta körül, emellett a mintegy két tucat úgynevezett specializált téma mindegyikével egy-egy szekció foglalkozott, valamint sor került 20 kerekasztal-beszélgetés és néhány műhely (UNESCO Workshop) megrendezésére.

Ezeken együttesen közel 400 előadás hangzott el. További szekciókat szerveztek a különböző nemzetközi történész társaságok és bizottságok (pl. International Association of Economic History, International Association of Contemporary History of Europe). Utóbbiak áttekintése a helyszínen sem volt könnyű, mivel a hivatalos programba nem kerültek bele. A már öt éve Oslóban is szereplő poszter-szekciót — kb. 60, többségében fiatal és fejlődő országbeli résztvevővel — Sydneyben kissé eltérő formában alakították ki, ami mindenekelőtt azt jelentette, hogy ez a kongresszus alatt elnyújtva, több napon keresztül működött.

A program sokszínűsége miatt e beszámolóban közel sem tudjuk a konferenciát szisztematikusan áttekinteni, csupán néhány téma és tendencia kiemelésére van lehetőségünk. Mindenekelőtt figyelmet érdemel a konferencia három központi témája, hiszen ezek kiválasztásával az ICHS rendszerint a nemzetközi történésztársadalom igényeire reagál, vagy maga is orientálni kívánja a szakmát. E hangsúlyos problémák ezúttal a következők voltak: 1. Az emberiség és a természet a történelemben; 2. Mítosz és történelem; és 3. Háború, béke, társadalom és a nemzetközi rend a történelemben. A fő témák mindegyikével három szekció foglalkozott. Az alábbiakban először ezekből idézünk.

Az ökohistória — a környezet és a környezethez való emberi viszony, valamint a könyezetvédelem története — viszonylag új és gyorsan fejlődő kutatási terület. Az újdonság is magyarázza, hogy még a tudományterület elnevezése sem mindig következetes: angolul találkozhatunk az „ecohistory", az „ecological history" és az „environmental history" elnevezésekkel is, amelyek hasonló, bár nem teljesen azonos tartalmat hordoznak. A gyors fejlődés mindenesetre tény, s ez abban is tükröződik, hogy míg az öt évvel ezelőtti oslói Világkongresszuson a húsz specializált szekció egyike foglalkozott az ökohistóriával, addig az Sydneyben már a néhány kiemelt, fő téma közé került.

Az ökohistória fontos vonásai közé tartozik az interdiszciplinaritás, a hosszú távú szemlélet, valamint a nemzeti határok meghaladásának igénye. Ez mind olyan jellemző, mely a történetírás más ágaiban is régóta igényként jelent meg, s nagy fejlődési potenciált hordoz. Az ökohistóriai megközelítés azonban számos problémával áll szemben, melyek komoly korlátokat jelentenek számára. Valószínűleg legfontosabb ezek közül az a determinizmus, mely a legtöbb ilyen munkának sajátja: a természeti környezetnek rendszerint olyan jelentőséget tulajdonítanak az emberi társadalmak fejlődésében, mely a többi tényezőnek alig hagy helyet. Ezenkívül a diszciplína mindmáig rendkívül heterogén, az alapvető definíciós és módszertani kérdésekben sem láthatók még a konszenzus körvonalai. Egy — a hely szellemének megfelelő, s a konferencián elhangzott — példával érzékeltetve ezt a problémát: manapság az ökológiai történetírás körébe sorolják azt a tanulmányt is, mely az ausztráliai koalaállomány számának és területi elhelyezkedésének történeti változását vizsgálja, az emberi társadalommal való bármiféle kapcsolat keresése nélkül. Ha nem is ilyen szélsőséges formában, de számos más, az ökohistóriához sorolt munkában is csak csekély szerepet kap az emberi történelem. A tudományterület határainak ilyen tág értelmezése akadályozza a diszciplínán belüli diskurzust, sőt egyenesen lehetetlenné teheti konszenzus kialakulását a legalapvetőbb módszertani kérdésekben. Mint a vita vezetője, Ian Tyrrell, összefoglalójában megállapította, feltétlenül szükséges, hogy az ökohis-

tória fenntartsa kapcsolatát a humán tudományokkal, mert csak ebben az esetben lehet képes a történetírás és a történeti diskurzus befolyásolására.

A kongresszus talán legnagyobb érdeklődést kiváltó szekcióját *Történelem és utópia* címmel rendezték. Az előadók az e két fogalom közötti logikai ellentmondásra építették referátumaikat: a történelem a múltban megtörténteket jelenti, a történészek pedig a jelent meghatározó múlt eseményeinek, valamint ezek okainak rekonstrukciójára törekszenek. Az utópia ellenben egy a valóságostól, a megtapasztalttól eltérő, elképzelt világ megteremtése. A vitát vezető Jörn Rüsen szerint ugyanakkor a történelem és az utópia közötti kapcsolat is nyilvánvaló és elemzésre érdemes: mindkettő a változással foglalkozik, mindkettő a várakozásokhoz kapcsolódik, s főként mindkettő betölt egyfajta orientációs funkciót a társadalomban, még ha ezt eltérő módon is teszik. 1989 után sokan képviselték azt a meggyőződést, hogy az utópikus gondolkodásnak nincs jövője. A szekció több előadása ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedett, hogy manapság egy újfajta utópikus gondolkodás lehetősége, esetleg szükségszerűsége alakult ki, mely hat(hat) a történetírásra is. Inge Münz-Koenen ezt az új elektronikus médiában találta meg, melynek virtuális valósága jelenti az új utópiát. Mások számára az utópia ennél sokkal inkább kötődik a valósághoz, mivel annak alternatíváját kínálja.

Az előadók sokrétűen bemutatták az utópiák és a történelem kapcsolatát: az utópiák egyfelől jelenthetik a múlt és a jelen kritikáját, de kínálhatják, vagy inkább ígérhetik a dicső múlt ismételt eljövetelét is. Kevéssé sikerült azonban bizonyítaniuk az utópiák funkcióját és jelentőségét a történetírás és a történeti gondolkodás számára. Hayden White szerint a történetírás által bemutatott történelem „olyan rémálommá vált, melyből nem tudunk felébredni," sőt, korunk is egyfajta negatív utópia, „a globalizálódó kapitalizmus destruktív valósága". Ennek már egyszerű túlélése is utópikus remény, s az ezektől való menekülés egyetlen módja az utópia. Jörn Rüsen konklúziója már kevésbé volt radikális és újszerű, ugyanakkor meggyőzőbben hangzott: szerinte a történelem a tapasztalatok tárháza, melyekre szükségünk van ahhoz, hogy kitaláljunk a jelenkor embertelen körülményei közül. Az antihumánus világ megváltoztatása egyben igényli a humánum vízióit, az utópiákat is. Történelem és utópia mindenekelőtt ezen a módon kapcsolódik egymáshoz.

A *Bellum justum: igazságos háborúk, igazságtalan békék?* címet viselő szekció napi aktualitása minden résztvevő számára nyilvánvaló volt. Az előadók leginkább esettanulmányokon keresztül mutatták be, hogy a háborúk szörnyűségei végigkísérték az emberi történelmet, de — mint Charles Maier megállapította — a háborúk brutalitásában fontos történeti eltéréseket is láthatunk. Emellett már régóta viták tárgyát képezi az, hogy létezik-e legitim háború, s ha igen, milyen feltételek mellett, valamint milyen mértékű és jellegű erőszak engedhető meg a háborúkban.

Alfredo Canavero amellett érvelt, hogy a háborúk „civilizálása" terén a kereszténység összességében igen nagy érdemeket szerzett. Keresztény gondolkodók már a középkorban vitáztak a háborúk okozta erkölcsi problémákról. Ekkor elsősorban a háborúk okozta szenvedés minimalizálása volt az egyház célja, s az egyház elismerte, hogy bizonyos háborúk igazságosak lehetnek. Míg a

protestáns gondolkodók továbbra is hittek az igazságos háborúkban, melyek a gonoszok megbüntetését szolgálhatják, a katolikus egyházban a 19. századtól fokozatosan a háborúk elkerülésére helyeződött át a hangsúly.

A szekcióban további referátumok foglalkoztak a háborúkban alkalmazott még elfogadható erőszak mértékéről és jellegéről folytatott vitákkal. A szövetségeseknek a második világháborúban Németország ellen alkalmazott hadviselése, mely a terrorbombázások révén kimondottan a polgári lakosságot vette célba, nem csak a közelmúltban Németországban megjelent — *Der Brand* című — könyv kapcsán került ismét reflektorfénybe, de már a kortársak attitűdje is ellentmondásos volt ezzel kapcsolatban: voltak, akik csak némi „járulékos áldozat"-ot (collateral damage) tartottak elfogadhatónak, mások ellenben ünnepelték a kimondottan a polgári lakosság elleni bombázásokat végrehajtó katonák tevékenységét. A témához kapcsolódó dilemmák, sőt tabuk meglétét mutatta Pieter Lagrou tanulmánya, mely a terrorizmus és a legitim terrorizmus kérdésével foglalkozott. Lagrou a partizán hadviselést és az azokkal szembeni megtorlásokat vizsgálta, melyek Napóleon spanyolországi hadjárata óta a hadviselés fontos kérdései közé tartoznak. Az első világháborúban még mindkét hadviselő fél hallgatólagosan elismerte a megtorlás elvi legitimitását partizán hadviselés esetén. Ezzel szemben a második világháborúban a szövetségesek méltatták a partizánok tevékenységét, bár a háború utáni perekben aztán elismerték a megtorlás jogát. Mindenesetre a háborúban még elfogadhatónak tekintett erőszak határai máig fontos problémát jelentenek, s az erről folytatott diskurzus felerősödött a közelmúlt iraki háborús cselekményei nyomán.

Az úgynevezett specializált témákkal foglalkozó szekciók áttekintésére még ilyen vázlatosan sincs lehetőségünk. A 25 szekció közül több foglalkozott az Európán és Amerikán kívüli térségekkel (Afrika története összehasonlító perspektívában; Kína és a világ az újabb korokban; A Csendes-óceán térségéről élő kép; A Közel-Kelet birodalmai; Kolonializmus és posztkolonializmus), a vallások és kultúrák kölcsönhatásaival (Keresztény-iszlám kapcsolatok a történelemben; Krisztianizáció az antikvitástól napjainkig; Kultúrák és identitások összeütközése: Bevándorlók és őslakosok; A keresztény Európa kelet felé tekint; Viták a tradícióról és a modernitásról: transzkulturális és történeti perspektívák). Szintén hangsúlyt kaptak klasszikus társadalomtörténeti témák, gyakran az összehasonlító szempont érvényesítésével (A jóléti államok kialakulásának modelljei globális perspektívában; Vallás és közszféra; A városok irányítása a történelemben; Oktatás: a befogadás és a kirekesztés mechanizmusai; A tömegmigráció gazdasági, politikai és kulturális következményei), valamint a nemzet és a nemzetállamok (A nemzetállam konstrukciója és dekonstrukciója a Balkánon; Tankönyvek: a nemzetállami narratívától a polgári jogok narratívájáig) és a globalizációs folyamatok (Gazdasági globalizáció történeti perspektívában; A cukortermelés expanziójának hatásai öt kontinensen).

A konferencián az egyes országok természetesen nagyon különböző mértékben voltak jelen. Néhány országból csupán egyetlen résztvevő érkezett, míg a rendező Ausztráliából több mint háromszázan regisztráltatták magukat. Több tudományos nagyhatalom pozíciójának megfelelő küldöttséggel szerepelt: ezek közé tartozott az Egyesült Királyság, Németország és Franciaország. Feltűnő volt az

olaszok és a japánok nagy száma is. Néhány ország méretéhez képest igen aktív volt: kitűnt mindenekelőtt Finnország, de Svédország, Norvégia, Izrael, Kanada és Hollandia is ide sorolható. Kelet- és Kelet-Közép-Európából ellenben viszonylag csekély számú történész utazott Sydneybe. Ráadásul körükben a központosított, antidemokratikus tudományszervezés jelei is erősen megfigyelhetőek voltak: Szlovákia, Belorusszia, Bulgária, sőt Ukrajna esetében csak a fővárosból és rendszerint annak is egyetlen — akadémiai — kutatóintézetéből érkezett résztvevő.

Ezen a ponton szükségesnek tűnik néhány megjegyzés a magyar történetírás képviseletéről. A konferencián három magyar történész előadása hangzott el: Sipos Péter a második világháború történetét tárgyaló, Tomka Béla A jóléti államok kialakulásának modelljei globális perspektívában című szekcióban, Tóth István György pedig a Politikai kultúra Közép-Európában európai és globális kontextusban elnevezésű szekcióban szerepelt. Ezenkívül Kontler László a Felvilágosodás és kommunikáció: Regionális gyakorlat és globális következmények címet viselő szekciót vezette.

A konferencia tapasztalatai alapján is egyértelmű tendenciának tűnik az, hogy a kelet-közép-európai térség kezd háttérbe szorulni a nemzetközi történetírásban — pontosabban ez a folyamat már előre is haladt —, ami érvényes a magyar esetre is. A régióval kapcsolatos kutatások messze kevesebb figyelmet kapnak ma a tudományos közvélemény részéről, mint mondjuk két vagy három évtizeddel ezelőtt. Ennek nyilvánvalóak az objektív okai, melyek részben örvendetesek, hiszen összefüggnek azzal, hogy a régió „normalizálódik", vagyis fejlődése kiszámíthatóbb lett és bevált, de legalábbis ismert mintákat követ. Azonban az érdeklődés visszaesése egyben összefügg a posztkommunista tudományszervezés kudarcával is, hiszen a visszaeső nemzetközi jelenlét (pl. a legnívósabb folyóiratokban és a legjelentősebb konferenciákon) a történetírás nemzetközi összehasonlításban hanyatló színvonalának jele. Mivel az elszigeteltség csak tovább periferizálja a magyar történetírást, ezért fontos volna ezt az önmagát erősítő tendenciát megtörni – ezt eredményezhetné a Történész Világkongresszuson való aktívabb magyar részvétel is. Ez — az esetleges látszat ellenére — nem elsősorban anyagi kérdés, hiszen a magyar történészek nem merítették ki az utazásokra rendelkezésre álló pénzforrásokat, vagyis elfogadott előadások esetén további történészek kiutazására lett volna lehetőség.

Ami a konferencia technikai lebonyolításának, megrendezésének színvonalát illeti, az összességében elmaradt a megszokottól. A szervezők ugyan kihasználhatták a University of New South Wales campusának fejlett infrastruktúráját, és a kiváló előadótermek és más épületek, s az azokat körülvevő ápolt zöldterületek is színvonalas környezetet biztosítottak. Más tekintetben azonban a szervezésbe sok hiba is vegyült, s az meglehetősen „lélektelennek" tűnt. Példa lehet erre a konferenciakötet igénytelen nyomdai kivitelezése és kevéssé praktikus szerkezete, a résztvevők megfelelő helyszíni tájékoztatásának hiánya, vagy az, hogy az egyetemi szállásokról sokan már néhány nap után csalódva távoztak.

A konferencia helyszínének kiválasztásakor tudatosan törekedtek arra, hogy ezúttal Európán és Amerikán kívül kerüljön sor a rendezvényre. Ezzel a Nemzetközi Történettudományi Társaság (ICHS) a maga eszközeivel reagálni kívánt a globalizációs folyamatokra, s egyszersmind elő kívánta segíteni a törté-

netírás hagyományos centrumain kívül élő történészek emancipálódását – Jürgen Kocka megnyitó beszédében maga is hangsúlyozta ezeket a szándékokat. Mindez egyfelől tükröződött a konferencia-résztvevők és előadók arányaiban, melyek között az európai dominancia ezúttal nem érvényesült. A szekciók tematikájában ugyancsak látható volt az Európán kívüli országok és régiók problematikájának növekvő súlya, a globális történeti kérdések iránti érdeklődés és ezzel együtt bizonyos, eddig inkább csak egy-egy régióhoz kapcsolódó kérdések globális megközelítésének igénye. Ennyiben indokolt lehet a történész szakmán belül is a globalizáció hatásáról beszélni. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy a globalizáció valamiféle homogén, hasonló témákkal és azonos módszertannal rendelkező, egységesülő „nemzetközi" történetírás felvonulását-létrejöttét vagy akár csak ebbe az irányba való elmozdulását eredményezte a konferencián. Éppen ellenkezőleg: a kutatott földrajzi területek és témák kitágulása láthatóan egyfajta fragmentálódáshoz is vezet a nemzetközi történetírásban, mely egyben a globalizációval ellentétes következményekkel jár, hiszen sok tekintetben gátolja az intenzív együttműködést/egymásrahatást. E fragmentálódás jele, hogy a konferencián nem volt látható olyan kérdés, megközelítés vagy módszer, amely — pl. korábban a kvantitatív történetíráshoz, vagy később a posztmodern történetíráshoz hasonlóan — ha nem is uralkodott, de történésztömegeket volt képes befolyásolni és azonos irányba terelni. Inkább azt tapasztalhattuk, hogy a történészek a korábbinál nehezebben találnak ilyen közös platformot, ezért állítjuk azt, hogy a szakma — legalábbis globális perspektívából — fragmentálódik. Mindazonáltal kérdés az, hogy e tendenciák tartósak maradnak-e. Valószínűleg erre is választ kapunk a következő Történész Világkongresszuson, melynek rendezési jogát 2010-re Amszterdam nyerte el.

***

A TÁRSADALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS NEMZETKÖZI INTÉZMÉNYESÜLÉSÉNEK ÁLLOMÁSAI

A Nemzetközi Társadalomtörténeti Társaság létrejöttéről

A tudományágak intézményesülésének és a többi tudományterülettel való emancipálódásának három talán legfontosabb tényezője a szakmai tudományos társaságok megszerveződése, saját folyóiratok megjelenése, valamint a specializált tudományos konferenciák megrendezése. Ami a társadalomtörténetet illeti, az egyes nemzetek szintjén rendszerint már eddig is mindhárom előfeltétel létezett. A német, brit vagy francia példák ismertek, így itt jólesően csak azt állapítjuk meg, hogy ezen a téren ma már Magyarország sem kivétel — gondoljunk a Hajnal István kör, a HIK éves konferenciája és a *Korall* hármasára —, még ha tartalmi téren korántsem lehetünk elégedettek. Nemzetközi téren azonban a legutóbbi időkig nem volt teljes a társadalomtörténet intézményesü-

lése. Folyóiratokból eddig sem volt hiány, hiszen a legtekintélyesebb ilyen kiadványok — bár többnyire azon országok tudományos életébe voltak legmélyebben beágyazva, ahol szerkesztették őket — tág teret biztosítottak a nemzetközi tudományos diskurzusnak is — sőt van olyan folyóirat, amelyiknek címében is megjelenik ez a program (*International Review of Social History*). A nemzetközi társadalomtörténeti konferenciák hosszú ideig egy-egy társadalomtörténeti szubdiszciplína rendezvényei voltak, mint például a nagy múltra visszatekintő nemzetközi várostörténeti konferenciák. Az utóbbi évtizedben itt is nagyot haladt előre a társadalomtörténet mint diszciplína intézményesülése. 1998 óta ugyanis kétévente megrendezik a *European Social Science History Conference*-t is, mely — minden itt nem részletezhető hiányossága ellenére — kezdi betölteni a tudományterület nemzetközi konferenciájának szerepét.

A tudós társaságokat illetően azonban az előző két területtől alapvetően eltért a helyzet. Specializált, a társadalomtörténet bizonyos területeit lefedő társaságok léteztek és léteznek, melyekre ismét példa lehet a várostörténet (*European Association for Urban History*). Az egész társadalomtörténetírást átfogó, azt szakmailag szervezni és reprezentálni hivatott nemzetközi tudományos társaság azonban a legutóbbi időkig hiányzott.

Ez az űr annál is inkább meglepő, mert a történetírás számos más ága már régóta rendelkezik ilyen önszerveződéssel. A gazdaságtörténet-írás nemzetközi szervezete például évtizedek óta működik (*International Association of Economic History*), de a társadalomtörténet-íráshoz képest lényegesen kisebb területek is régóta rendelkeznek önálló tudományos társasággal (*International Society for the Didactics of History* vagy a *Society for the Study of the Crusades and the Latin East*). A tudós társaságok léte természetesen nem elsősorban presztízskérdés, hanem komoly gyakorlati jelentőséggel bír az adott tudományterület művelői számára, amelyről az alábbiakban még szó lesz.

A sokáig — a társadalomtörténet legnagyobb expanziója idején is — meglévő hiány oka komoly vita tárgya lehetne: minden bizonnyal szerepet játszott benne a lehetséges társadalomtörténeti témák és aldiszciplínák sokszínűsége éppúgy, mint a társadalomtörténet módszertani heterogenitása. Bizonyosan hatottak szubjektív tényezők is: hosszú ideig nem akadt olyan tekintélyes, invenciózus, nagy nemzetközi kapcsolatrendszerrel, szilárd intézményi háttérrel és több országban támogató kollégákkal rendelkező társadalomtörténész, aki vállalta volna a szervezés aprómunkáját.

A teljes képhez tartozik, hogy a nemzetközi társadalomtörténeti kutatásokat hosszú ideig (1951–2002) a *Commission internationale d'histoire des mouvements sociaux et des structures sociales* igyekezett összefogni, de ez több ok miatt sem sikerült számára. Mindenekelőtt a szervezet — mint azt neve is mutatja — eredetileg sokkal kevésbé átfogó céllal jött létre. Emellett a társaság erős francia befolyás alatt állt, márpedig a francia tudományosság az utóbbi évtizedekben minden erénye ellenére egyre kisebb lehetőségekkel rendelkezett az angolszász orientációjú tudományos központokkal, illetve iskolákkal szemben. Ráadásul a szervezet francia irányítójának halála végképp ellehetetlenítette a további működést, s a bizottság teljes megszűnéséhez is vezetett.

Az eddigiekben bemutatott hiányt többen tartották elfogadhatatlannak. 2002-ben Jürgen Kocka (Berlin) kezdeményezésére neves társadalomtörténészek jónevű kutatóintézetek képviseletében — Marcel van der Linden *(International Institute of Social History,* Amszterdam*)*, Bo Strath *(European University Institute,* Firenze*)*, Path Thane *(Institute of Historical Research,* London*)*, Klaus Tenfelde *(Institut für Soziale Bewegungen,* Bochum*)*, Francis Demier *(Institut d'histoire sociale,* Párizs*)* — Berlinben létrehozták a Nemzetközi Társadalomtörténeti Bizottságot *(International Social History Committee)*, melynek székhelye Amszterdam lett. A bizottság fő feladatának tekintette, hogy előkészítse egy nagyobb, a társadalomtörténet-írást nemzetközi szinten átfogó szervezet megalakítását.

Ezen előzmények után 2005. július 8-án Sydney-ben, a Történész Világkongresszus alkalmával létrejött a Nemzetközi Társadalomtörténeti Társaság *(International Social History Association)*. A társaságot 10 történész alapította meg a következő országokból: Ausztrália, Franciaország, Hollandia, Japán, Kanada, Magyarország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország, Svédország.

A társaság alapszabályban lefektetett fő célja lett, hogy

- fenntartsa és fejlessze a különböző országokban élő és a legszélesebb értelemben vett társadalomtörténet iránt érdeklődő kutatók közötti személyes kapcsolatokat;
- rendszeresen társadalomtörténeti témájú találkozókat szervezzen (beleértve a nemzetközi konferenciákat);
- támogassa a társadalomtörténeti témájú kutatásokat, publikációkat és más módon is elősegítse a társadalomtörténet terjedését.

Bár ezek a célkitűzések általánosak s hosszú távra szólnak, a társadalomtörténet-írás szempontjából már rövid távon is lehetnek előnyos hatásai az *International Social History Association* (a továbbiakban: *ISHA*) létrejöttének. Ezek közé tartozik, hogy a társaság kérheti felvételét más nemzetközi társaságokba, mindenekelőtt a Történész Világkongresszusokat ötévente megrendező Nemzetközi Történész Társaságba *(International Committee of Historical Sciences,* ICHS*)*, s így lehetővé válik, hogy beleszóljon a nagy nemzetközi történészkongresszusok tematikájának meghatározásába. Ezáltal a jövőben ezeken a konferenciákon több társadalomtörténeti szekció megszervezésére nyílhat lehetőség. Ezzel kapcsolatban már konkrét tervek is születtek: Bo Strath egy, a szociálpolitikával kapcsolatos szekció szervezését készíti elő a következő, 2010-es amszterdami Történész Világkongresszusra, s azonos témában kisebb műhelyszemináriumokat szervez az addig hátralévő időben.

Az ISHA szintén tervbe vette más kisebb, tematikus konferenciák *(workshops)* szervezését — az elsőt Bellaggio-ban a társadalomtörténetírás jövőjéről —, a társadalomtörténetírás helyzetével foglalkozó jelentések *(reports)* összeállítását, valamint egy angol nyelvű hírlevél indítását. Utóbbi szerkesztésére angol anyanyelvű vállalkozó(ka)t kerestek, ami erősen korlátozta a lehetséges jelöltek körét, de ezen beszámoló fogalmazása idején (2005 szeptemberében) már körvonalazódott a *Newsletter* stábja: ausztrál társadalomtörténészek vál-

lalták a szerkesztési feladatokat (Lucy Taksa és társai). A hírlevél elektronikus formában jut majd el az érdeklődőkhöz.

A társaság székhelye Amszterdam lett. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy itt található a világ egyik legnagyobb társadalomtörténeti kutatóintézete (az említett *International Institute of Social History*), melynek igazgatója, Marcel van der Linden a szervezés nagy részét már eddig is magára vállalta. Egyben az intézet kiváló infrastruktúrája is nagy segítség lehet az ilyennel várhatóan a jövőben sem rendelkező ISHA számára.

Az alapító gyűlés résztvevői megválasztották az ISHA tisztségviselőit is. A fentiek alapján nem meglepő, hogy a társaság első elnökének az alapítók a többször említett Marcel van der Lindent választották. A végrehajtó bizottságba — amely az 5 évente tervezett közgyűlések között a legfontosabb döntéshozó szerv — 12 tag került.

Az ISHA tagja lehet bármely a társadalomtörténettel foglalkozó egyén és tudományos társaság. A felvételről a közgyűlés dönt a vb javaslata alapján. A felvételi kérelmeket az utóbbi testülethez kell benyújtani. Az éves tagsági díj egyéneknek 25 euro, diákoknak 15 euro, szervezeteknek 300 euro. A társaságba egyéni tagok és az említett öt intézet mellett máris felvételét kérte a *Canadian Committee on Labour History* és az *Australian Society for the Study of Labour History*.

Ezen a ponton szükségesnek tűnik néhány megjegyzés a magyar történetírás számára kínálkozó lehetőségekről és ezek kihasználásának feltételeiről. Nyilvánvalóan kedvező volna a hazai társadalomtörténet-írás fejlődése szempontjából, ha minél több magyar társadalomtörténész nyerne felvételt a társaságba, s ezáltal közvetlenül is bekapcsolódhatna az ISHA információáramlásába. Szintén előnyös volna, ha a HIK is — mint egyetlen magyarországi társadalomtörténeti egyesület — taggá válna. Az egyéni és az intézményi tagság lehetővé tenné például azt, hogy a számunkra fontos, a magyar társadalomtörténettel kapcsolatos témák megfelelő figyelmet kapjanak az ISHA munkájában (konferenciák stb.). A HIK tagsága egyértelműen fokozná a társaság tagsága és döntéshozói körében a magyar társadalomtörténet iránti érdeklődést.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a nemzetközi társadalomtörténet-írás intézményesülése némileg rendhagyó módon történt, hiszen a nemzetközi tudós társaság csak nemrégiben, más diszciplínákhoz képest megkésve jött létre. Az eddigi tapasztalatok alapján feltételezhetjük, hogy az ISHA tevékenysége idővel további impulzusokat ad a társadalomtörténet-írásnak. Ezt mindenekelőtt azáltal érheti el, hogy újabb szakmai fórumok létrehozásával, a kutatók közötti személyes kapcsolatok és kommunikáció javításával erősíti annak nemzetközi jellegét. E lehetőségek nyitva állnak a magyar társadalomtörténészek előtt is.

Tomka Béla

LÉPTÉKVÁLTÓ TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére

Hermész Kör - Osiris, Budapest, 2003. 708 o.

Monumentális tanulmánykötettel rótta le tiszteletét Benda Gyula (1943–2005) előtt a tanítványok széles köre tavalyelőtt. Senki sem sejthette, hogy az ünnepelt rövidesen eltávozik az élők sorából. 2005 szeptember elsején a megrendült tisztelők százai állták körül a sírt és gondolkoztak el azon, miért is volt jelentős az elhunyt történész tevékenysége, annak ellenére, hogy nem hagyott maga után sem vaskos monográfiákat, sem rendhagyó intézményeket. Ez a kötet megadja a kérdésre a választ. Szerencsére Benda még kézbe vehette munkássága gyümölcsét, azt az egy új történész nemzedék felnövekedését igazoló kötetet, amely, ahogyan a gyűjtemény címe találóan kifejezi, valóban váltást hajtott végre az általa művelt és tanított szakág, a társadalomtörténet területén.

A kötet 36 írást tartalmaz, a legkülönfélébb témaköröket felölelve. Talán nem is mindegyiknek a témája társadalomtörténeti, de ez valószínűleg így van jól, hiszen nehéz meghatározni, hogy hol kezdődnek, s hol végződnek ennek a diszciplínának a határai? A kötet szerkesztői — K. Horváth Zsolt, Lugosi András és Sohajda Ferenc — 5 részre tagolták a kiadványt, nem annyira az írások tárgyát, hanem inkább a szerzők módszertani megközelítéseit figyelembe véve. Így kerülhetett például egymástól meglehetősen nagy oldaltávolságra, külön tematikai egységbe két olyan terjedelmes és alapos demográfiai dolgozat, amely egyaránt a 18. század népesedési viszonyairól szól. Őri Péter „A halandóság térbeli változatai a 18. század végi Pest megyében" c. munkája „A régi Magyarország társadalma" fejezetet erősíti, míg Faragó Tamás: „Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században" c. munkája a „Régi források - új tárgyak" közé került. Az előbbi elemzés némi szkepszissel zárja mondanivalóját, amikor további mikroelemzésekre gondol annak kapcsán, hogy nem jutott közel a maga által kitűzött cél megvalósításához , annak megválaszolásához, hogy milyen gazdasági, ökológiai és kulturális meghatározói voltak a halandóságnak. Faragó Tamás viszont alapos táblázatok kimunkálásával ábrázolta a csecsemőhalandóság mértékét és tendenciáit a történeti Magyarországon. Úgy látszik, az idősebb történész nemzedék közelebb áll a hagyományos történelemszemlélethez, ahhoz, hogy bármennyire is ellentmondásaiban, sokarcúságában ragadható meg csaknem minden társadalomtörténeti probléma, azért valamiféle választ mégiscsak adni kell egy tanulmány befejezésekor. Érezhette ennek szükségességét a szerkesztői kollektíva is, mert a tanulmányok szerzőinek jelentős részét rá tudta arra venni, hogy néhány soros összegzésben foglalják össze mondanivalójukat. Ez a talán kissé didaktikus metódus hozzájárulhat a kötet eredményeinek hasznosíthatóságához.

A kötet első fejezete — „Nyomok, szövegek, diskurzusok" — jóval közelebb áll a hagyományos történetírás témaválasztásaihoz, mint az utána következők. Rokon gondolkodásra vall, bár módszertanilag sok minden elválasztja őket egymástól, Gyáni Gábor és Gyurgyák János írása. Mindketten a nemzetfogalom értékállóságát vizsgálják, s nem véletlenül Szekfű Gyula gondolatainak a segítségével. Gyáni, bár nem hivatkozik rá, következtetéseiben közel kerül Lucian Boia (Történelem és mítosz a román köztudatban. Bucureşti, Kriterion, 1999), a formátumos román történész koncepciójához, amikor megfogalmazza, hogy a felejtés és az emlékezés dialektikája közvetlenül is szóhoz jut a történelem nemzeti imázsának a megteremtése és ápolása terén, s a magyar nemzetépítés során „... a tudományos történelem fogalma... már első megfogalmazása pillanatában óhatatlanul bekerült a politikai diskurzusok vérkeringésébe, tőle vette kölcsön a múlt értelmezésére szolgáló „tudományos" nézőpontjait, miközben a politikusok is bőven merítettek a tudomány által felkínált argumentumokból." (53.) Gyurgyák a tudományos közgondolkodásunkban egyre magasabb polcra kerülő Szekfű Gyula 1945 utáni „pálfordulását" — a történelmi osztályokból való jogos kiábrándultsága miatt — szemlélete szerves fejlődésének, következményének tekinti. Ezért jutott el — írja — „ a forradalomellenes reformkonzervativizmustól a forradalom és a szocializmus elfogadásáig."(63.) Bármennyire is tetszetős ez az okfejtés, találhatunk bőven Szekfűnél ennek ellentmondó „nyomokat" is, hogy átvegyük a szerkesztők logikáját, például

moszkvai követjelentéseiben (Lázár György /szerk./: Szekfű Gyula és a moszkvai magyar követség jelentései /1946–48/. Bp. 1998. MOL), vagy a Kovács Imre emlékiratában található — egy újabb török hódoltságot emlegető — elhíresült utalása alapján. (K.I.: Magyarország megszállása, Vörösváry, Torontó, 1979.)

Ugyanebben a rovatban található Szekeres András és Buskó Tibor írása Carlo Ginzburgról, illetve Keith Jenkinsről, a „posztmodern történetírás" fontos alakjairól, jelezvén, hogy a mester tanítványai komoly nemzetközi kitekintéssel is rendelkeznek.

A következő rész „A régi Magyarország társadalma" címszó alatt közöl 9 tanulmányt, amelyek mindegyikét sajnos nem tudjuk külön jelezni. Kétségtelen, hogy akár tematikájukat, akár megközelítésüket nézzük, talán ezek állnak legközelebb a Benda Gyula életét szinte végig kísérő keszthelyi kutatások eredményeihez. Nyilvánvaló, hogy kutatni csak azt lehet, amiről források állnak rendelkezésre. Ám az nem mindegy, hogy a kútfők tipikusak-e, kifejezik-e a kor lényegét, jellemző képet rajzolhatunk-e fel segítségükkel a fontos társadalmi jelenségekről. A mikro-történetírás nem ragaszkodik következetesen a „tipikusság" követelményéhez, sőt, mintha extrém témák választásával üzenne a mának: nincs is tipikus, átlag, egy kaptafára húzható a társadalomtörténetben. Mátay Mónika: „Egy gyűlölködő debreceni tímármester utolsó akarata" c. tanulmánya megerősíti ezt a tendenciát. A kiváló stílusban prezentált elemzés emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy gyakori: a történész nem feltétlenül abból a témakörből jut újabb ismeretekhez, amelyeket vizsgál (esetünkben jogtörténeti források szólíttatnak meg), hanem annak segítségével helyezheti emberi kontextusba az elmúlt korok összefüggéseit a mában is tapasztalható, mondhatni örök viselkedésformákkal. Egyet érthetünk a szerző következtetésével: „Ha figyelembe vesszük, hogy a bírósági forrásokon keresztül juthatunk el az emberek közötti konfliktusok — mind formális, mind pedig informális — kezelési módozataihoz, könnyen belátható, hogy a történeti jogantropológiai elemzések olyan alapvető társadalomtörténeti kérdésekben hozhatnak új eredményeket, mint a különböző anyagi és jogi státusú csoportok, a nemek, és a családtagok közötti kapcsolat, az egyéni cselekvések mozgatórugói, az érdekérvényesítés vágya és képessége, vagy a választás szabadsága." Semmit sem von le az írás értékéből, hogy Für Lajos már példát adott erre a megközelítési módra. (F.L: A berceli zenebona, 1784. Bp. 2000.)

Czoch Gábor a kassai polgárság kialakulását vizsgálta 1781 és 1848 között a polgárjogot nyertek fennmaradt nyilvántartása, a Liber neocivium alapján. Meglepő, hogy a reformkorban kedvező fekvése, helyzeti energiája ellenére mennyire kicsiny város volt még Kassa. Kár, hogy nemzetiségi összefüggéseket nem tudott a szerző feltárni. Igazolja viszont azt, amit a történelmi demográfia művelői jól tudnak, hogy Magyarországon erős északról délre történő migráció volt tapasztalható a törökök kiűzése után, s ennek megfelelően kapta Kassa is népesség utánpótlását. Elsősorban a szomszédos északi területekről, de meglepően sokan költöztek ekkoriban a városba nyugatról, a cseh–morva területekről. Fényes Elek szerint (Magyarország geográfiai szótára, 1851.) Kassának a 19. század közepén relatív szlovák többsége alakult ki, ami közvetve igazolja a szerző mobilitás vizsgálatának eredményeit.

A társadalmi rétegek, csoportok helyzetét 18 és 19. századi források alapján vizsgáló írások közé bekerült Várkonyi Gábor nagy ívű diplomáciatörténeti freskója: „Erdély bekapcsolódása a tizenötéves háborúba. Báthory Zsigmond és a konstantinápolyi angol politika 1594-ben." Az írást különösen értékessé teszi, hogy korabeli angol forrásokat is megszólaltat, külföldi kutatásai alapján.

„A tér társadalomtörténete" fejezetbe 5 írást soroltak a szerkesztők. Granasztói Péter Kiskunhalas, Güntner Péter Sopron társadalomtörténetéhez járul hozzá, Kovács Éva pedig — a kötetben szokatlan módon — a legközelebb merészkedik a jelenkorhoz, amikor a két világháború között Trianon következtében kettévált Komárom városának egymástól eltérített, erősen különböző etnikai változásait vizsgálja a „házassági piac" tényeinek segítségével. Itt jegyezzük meg, hogy a kötet igazolja, hogy a mai magyar történetírás közelebb került annyiban is a nyugati historikusok történelemről vallott nézeteihez, hogy témáit az elmúlt évtizedekhez képest jóval nagyobb arányban meríti a régmúltból, mintegy kompenzálva a korábbi történelmi korszak túlpolitizált, jelenkor központú szemléletét.

A geopolitikai tér vizsgálatát tűzte ki célul két szerző is ebben a fejezetben. Győri Róbert a 19. századi Magyarországon kialakult regionális különbségeket a modernizáció terjedésével hozza összefüggésbe. Szembetűnő ebben az évszázadban Erdély modernizációjának elmaradása, s az Alföld gyors fejlődése. Hozzájárult ehhez az utóbbi viszonylagos homogenitása, mind nemzetiségi, mind településszerkezeti vonatkozásban, valamint az , hogy az említett észak-déli mobilitás mel-

lett egyre jobban érvényesül az ország területén a lakosság középre, a forgalmi centrumba húzódása, ami még az Alföldnél is nagyobb dinamizmust adott a főváros fejlődésének.

Krasznai Zoltán két neves földrajztudós, a francia Emmanuel de Marton és Teleki Pál geopolitikai nézeteit veti össze, bizonyítván, hogy a trianoni békekonferencia határmegvonási döntéseinél nemcsak a politikai erőviszonyok, hanem a francia tudós koncepciója is hozzájárult a végeredmény kialakulásához. Krasznai rávilágít, hogy egy dolog a koncepció, s másik a néprajzi, földrajzi, gazdasági tények tisztelete. Ha az előbbi nem veszi kellőképpen figyelembe az utóbbiakat, vagy tendenciózusan szelektál közöttük, akkor a geopolitikai szemlélet kompromittálódik.

„Régi források – új tárgyak" fejezetcím alatt 7 tanulmány került közlésre. Tulajdonképpen ide kerültek azok az írások, amelyek máshová nehezen lettek volna besorolhatóak. Faragó Tamás ide sorolt munkájáról már említést tettünk. Hozzá hasonlóan az érettebb történésznemzedék tagja Kövér György, aki újabb fontos gazdaságtörténeti elemzést készített „Az aranyjáradék- konverzió kezdetei (1881). Egy nemzetközi értékpapír tranzakció kutatásának problémái" címmel. Az államadósság témájának választását, akár mának szóló üzenetként is értékelhetnénk. Természetesen szó sincs a dolgozatban valamiféle olcsó áthallásról. Alapos szakmunka, amelynek megírását az tette lehetővé, hogy a szerző — többek között — már régóta elmélyült ipar-, üzem és banktörténeti kutatásokat folytat. Mostani írásában a Pénzügyminisztérium és a Miniszterelnökség iratanyaga és a törvényhozás anyagai mellett a hazai és a nemzetközi szaksajtó közleményeit is hasznosította. Gajáry István a ma is aktív Zwack család szeszgyárának 19. századi történetéhez adott — szerényen fogalmazva —„szempontokat".

A fiatalabb szerzők ebben a rovatban azt bizonyították, hogy sok még a kihasználatlan társadalomtörténeti forrásanyag az országgyűlési naplókban és amikortól megjelennek a történelemben a fényképek, majd a filmek, azok vizsgálata válik hasznosíthatóvá. (Szijártó M. István, Vörös Boldizsár) Hálás téma az utazástörténet, bizonyítja Gelléri Gábor. A higgadt, leszűrt mondanivalókat tartalmazó írások közül kitűnik Bolgár Dániel kissé provokatív, de igencsak elgondolkoztató elemzése az asszimilációról és az előítéletességről. Abban mindenesetre igaza lehet, hogy helyes, ha egy új, „léptékváltó" céllal színre lépő nemzedék újfent megvizsgál olyan elközhelyesedett, sokszor már kiüresedett fogalmakat, amelyek használatával már nehéz újat mondani a társadalomtörténésznek.

Örömmel olvastuk az utolsó könyvrészben a Jászi Oszkárról, a Hajnal Istvánról és az Erdei Ferencről szóló elemzéseket. Itt találhatók olyan szociodemográfiai esettanulmányok, amelyek a nemi és az etnikai kisebbségek divatos, ám nem mindig eléggé elmélyült vizsgálatát kívánják meggyőző tudományos alapra helyezni. (Melegh Attila, Vidra Zsuzsanna). Nem biztos azonban, hogy a „narratíva" és a „diskurzus" mára divatból közhellyé silányult fogalmainak hangsúlyos használata önmagában elégséges új eredmények feltárásához. Úgy vélem, egy-egy társadalmi réteg létviszonyainak interjúk segítségével történő felrajzolását nyugodtan definiálhatjuk továbbra is szociográfiának. A sok irányban tájékozódó, s már oroszlánkörmeit többször megmutató Lugosi András igényesebb a fenti szerzőknél, amikor a családi és lakóhelyi miliő ábrázolását várostörténeti vizsgálattal is kiegészíti. Az emberi személyiség alakulása elválaszthatatlan attól a lokalitástól, amely egész életén át formálja – bizonyítja a tanulmány. Hogy mennyire komolyan gondolják ezt a fajsúlyos kötet szerkesztői, azt bizonyítja, hogy a munka címlapját Benda Gyula életében legtöbbet látogatott élettereinek térképe díszíti. Kár, hogy közülük kimaradt a Bölcsészkarnak évtizedekig otthont nyújtó Piarista épület a Március 15-e téren. Végtére is itt végezte 5 éven keresztül egyetemi tanulmányait 1961 és 1966 között.

A kötetben természetesen helyet kaptak Benda Gyula közvetlen munkatársai írásai is. Mind tanszékvezetője, Bácskai Vera, mind Granasztói György, akivel az „Atelier Műhely"-t szervezte, megpróbálják kollégájuk pedagógiai sikerének titkát felfejteni. Granasztói vizsgálja azokat a fontos nemzedéki és kortörténeti interferenciákat is, amelyek Benda Gyulát édesapjával, Benda Kálmánnal legalább annyira összekötötték, mint amennyire elválasztották.

A kötet végén megtalálható Benda Gyula publikációinak jegyzéke. Reméljük, hogy ezekből a kötet megszületésében oroszlánrészt vállaló Osiris kiadó, amelynek szerkesztője, munkatársa volt, hamarosan összeállít egy olyan válogatást, amely „kézbevehetően" is bizonyítja azt, amit oly sokan tudunk, hogy Benda Gyula nemcsak pedagógusként, hanem történészként is maradandót alkotott.

Szabó A. Ferenc

DER AUFGEKLÄRTE ABSOLUTISMUS IM EUROPÄISCHEN VERGLEICH

Helmut Reinalter – Harm Klueting (Hg.)

Wien – Köln – Weimar, 2002. Böhlau Verlag, 362 o.

FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

Az 1998-ban Innsbruckban rendezett konferencia alapján készült tekintélyes tanulmánykötet egy máig élénk érdeklődéssel fogadott témával, a felvilágosult abszolutizmussal foglalkozik. Az 1928. évi oslói konferencia óta folyamatosan napirenden lévő történeti problémát ezúttal három nagyobb csoportban 17 aspektusból vizsgálják a német, osztrák, belgiumi és amerikai szerzők. A két bevezető közleményt követően a felvilágosult abszolutizmusban érdekelt országok sajátosságairól nyolc tanulmány olvasható — tehát majd' minden európai változatról alapos, bőséges szakirodalmi hivatkozással ellátott összefoglalást nyújt a kötet. A második nagyobb egységben öten ezen uralkodási forma egy-egy részproblémájára koncentrálnak, s végül két tanulmány foglalkozik a felvilágosult abszolutizmus utóéletével.

Bevezetésként előbb a szervező Innsbrucki Egyetem Európa-szerte ismert kutatója, Helmut Reinalter bizonyítja röviden a téma fontosságát. Megállapítja, hogy hiába foglalkoztak elsőrangú történészek (pl. Aretin, Birtsch, Koser, Kossok, Lhèritier, Roscher) a kérdéssel, számos tisztázatlan probléma maradt. Ezek közül kiemelkedik az uralkodói reformok teoretikus megalapozottságának, illetve eredményességének a tételes elemzése, de az egyes országok sajátosságainak, valamint a felvilágosult abszolutizmus hosszú távú hatásainak a vizsgálata is további értékes eredményekkel kecsegtet.

Ugyancsak problémafelvetésként szolgál Karl Ottmar Freiherr von Aretin rövid írása. A müncheni professzor a téma igazi szaktekintélye: az e tárgykörben idestova harminc éve megjelent nagy tanulmánykötet szerkesztője évtizedek óta foglalkozik e korszakkal. Ezúttal a felvilágosodás és az abszolutizmus közös nevezőit és eltéréseit gyűjti össze. Kiemeli, hogy a két fogalmat összekötő legfontosabb közös jellemző inkább negatív: mind a felvilágosodás, mind az abszolutizmus hívei az okosabb jogán igényt formáltak arra, hogy meghatározzák, hogyan éljenek mások. Az arroganciával vegyülő öntudat ellenére mindkettő kétségtelenül fontos lépést tett a korábbi viszonyok túlhaladásáért. Előbbi az államigazgatás, a pénz- és különösen a hadügyi irányítás modernizálása, utóbbi pedig a közgondolkodás reformja terén alkotott maradandót. Bár a két törekvés kibékíthetetlen ellentéte a felvilágosult abszolutizmus révén vált világossá, a felvilágosodás igényével fellépő despoták nem voltak sikertelenek — különösen sokat tettek bürokráciájuk megújításáért. Ennek kapcsán körvonalazódik az egész kísérlet ellentmondásossága: miközben az uralkodók vakvágányra terelték saját rendszerüket, olyannyira megerősítették az állami hivatalokat, hogy a régi értékek mentén restaurált abszolutizmus még évtizedekig működőképes maradhatott.

A különböző „nemzeti" változatokat bemutató tanulmányok sorában az osztrák variánssal foglalkozó munka az első. Derek Beales cambridge-i professzor II. József uralkodói portréjának megrajzolásakor a császár szokatlan hevességű egyházpolitikai és összbirodalom-építést szolgáló, sokszor egymással ellentétes, gyakran kontraproduktív reformjait elemzi. Dolgozata két fő pillérre épül. Egyrészt a radikális, despotikus uralkodói stílust említi, amely miatt II. József sorra veszítette el tartományai, országai bizalmát. Másrészt megállapítja, hogy a „jozefinizmus" kifejezést először Metternich használta — pejoratív értelemben — a 19. század elején, kizárólag a császár egyházpolitikáját értve ezalatt. Ennek kapcsán a szerző aláhúzza, a katolikus országokban fontosabbnak tartották az uralkodók az egyházpolitikát, s uralmuk után is számottevő utóélete volt törekvéseiknek. Így például Beales kései jozefinus tendenciát fedez fel I. Ferenc azon igyekezetében, amellyel az 1820-as évek elején meg akarta akadályozni az elmenekült jezsuiták Metternich által ösztönzött visszatérését.

A magyar olvasók számára lényegesen ismeretlenebb térségről ír a kreuzlingeni tanár Rolf Graber. A svájci sajátosságok magyarázataként leszögezi, hogy a jobbára kicsiny arisztokratikus köztársaságokra hasonlító kantonok laza szövetségeként működő államban hiányzott az egységes bürokrácia, az azt vezető erős uralkodó, az erős katonaság, s így az igazi abszolutizmus is. Ennek ellenére több helyen is a felvilágosult despotizmus valamilyen megjelenésének a jele fedezhető fel. Günther Birtsch nyomán három feltételhez, egy erős személyiség legitimációjához, annak a felvilágosodáshoz való elkötelezettségéhez és valóban felvilágosult reformjaihoz köti az egyes városok,

kantonok belső viszonyaiban esetlegesen fellelhető hasonló jeleket. Így a II. Frigyest csodáló, a helyi tudományos életbe lelkesen bekapcsolódó, agrár- és oktatási reformokat kiharcoló zürichi polgármester, Heidegger és a berni tanácstag, Tscharner működését mutatja be. Mellettük részletesen szól még az antiklerikális, végül száműzött luzerni reformer Valentin Meyer szekularizációs kísérleteiről és a jozefinista toleranciát követő reformkatolikus solothurni tanácsosok törekvéseiről.

Hasonló következtetésre juthatunk Walter Demel tanulmányát olvasva. A kis és közepes méretű német államok kapcsán a müncheni professzor megállapítja, hogy a legfeljebb néhány tízezer km²-nyi nagyságú területiumok több okból sem biztosítottak a reformabszolutizmus számára alkalmas terepet. Nemcsak a nagyfokú függetlenséget igénylő hadi és gazdasági modernizációra nem voltak meg a feltételek, hanem a közigazgatás, a jog, a társadalom- és az oktatáspolitika koherens fejlesztését is gátolta a szétaprózottság, illetve az uralkodó és a nép szoros, már-már személyes viszonya. Ez lehet az oka, hogy bár számtalan német államocskában felfedezhető egy-egy szegmense a felvilágosult abszolutisztikus törekvéseknek, a sokoldalú, egymással is összehangolt modernizáció jelei rendre csak a közepes méretű Bajorországban fedezhetőek fel. A reformok eklektikusságát meggyőzően illusztrálja, hogy reprezentációs célokból egy-egy művészet- és tudománypártoló uralkodó egészen kicsiny országok székhelyeit is rangos kulturális központtá emelte (pl. Bamberg, Würzburg), ám ez csak ritkán párosult a társadalom egészét érintő tanügypolitikával. Demel elemzésének további fontos eredménye a többé-kevésbé azonos körülmények között működő protestáns és katolikus államok egyházpolitikájának összevetése. Ezek szerint a protestáns fejedelemségekben lényegesen gördülékenyebben valósult meg a katolikusokkal és a zsidókkal szembeni tolerancia. A katolikus uralkodók ugyanakkor protestáns társaikhoz képest erősebb kísértést éreztek az egyházi ügyekbe való közvetlen — II. József radikalizmusát idéző — beleszólásba. Az is általános tanulság, hogy az egyházi jellegű fejedelmek (például a mainzi érsek) nem voltak kevésbé radikális reformerek, mint világi társaik; sőt, az oktatási reform valódi sikeréhez mindig szükség volt az egyház támogatására.

A III. Károly 1759–1788 közötti uralkodására datálható spanyol felvilágosult abszolutizmus kialakulását az európai periféria országaihoz képest is gyenge polgárság és masszív egyházi-nemesi elit határozta meg. Az itáliai eredetű reformpolitika így a gazdaságra (egyszerű, egységes adórendszer, egyes iparágak támogatása, céhellenesség) és a közigazgatásra (a bennfentes tanácsadók befolyásának a csökkentése, a szakszerű államtitkárságok szervezése) korlátozódott. A kiváltságosok erős érdekérvényesítő képességét az uralkodó egymást követő első miniszterei nem tudták megtörni, s így sem az egyház-, sem pedig az agrárpolitikában átütő változtatásra nem került sor. Ugyancsak spanyol sajátosság az iskolaügy kérdése. A nagy elmaradottság miatt kizárólag az állami törekvések hoztak előrelépést (kutatóintézetek alapítása, leánynevelés megalapozása, tanügyi irányítás korszerűsítése); a felvilágosodás nyomán kibontakozó, polgári eredetű pedagógiai mozgalom nem létezett Spanyolországban. A kölni egyetem tanára, Hans-Otto Kleinmann tanulmányának az utolsó részében nagy teret szentel az udvar gyarmatpolitikájának. Eszerint Madrid kései merkantilista elvek alapján, ipara nyersanyag-utánpótlásának és kereskedelmi profitjának az érdekében jelentős modernizációt vitt végbe az Újvilágban, s ezzel akaratlanul is közvetlenül ösztönözte Latin-Amerika 19. századi politikai emancipációját.

A kölni doktorandusz, René Hanke a portugál felvilágosult abszolutizmus bemutatásának az ürügyén Pombal márki jezsuitákhoz fűződő viszonyát elemzi. Izgalmas leírásából évről-évre bontakozik ki az olvasó szeme előtt egy olyan konfliktus, amely ugyan kétségtelenül tartalmazott objektív, könnyen magyarázható motívumokat (a fejlődést megakasztó, nehezen mozgó jezsuita apparátus; az elhivatott reformer Pombal; a felvilágosodás által meghatározott jezsuitaellenes korszellem), de amelynek fő elemei Pombal személyes ellenszenvéből, koholt és kiprovokált vádjaiból eredtek. Az apolitikus király, I. József teljhatalmú minisztere bizonyíték nélkül a jezsuitákat vádolta az egyik dél-amerikai indián törzs felkelésének a felbujtásával, illetve az uralkodó elleni sikertelen merénylet megszervezésével, de kölcsönös, irracionális vádaskodással „keresték" a felek az 1755. évi, egész Európát megrendítő lisszaboni földrengés felelősét is. Az egyébként I. József halála után egy héttel már leváltott, majd börtönbe vetett, végül a fővárosból kitiltott Pombal a jezsuiták vagyonát tanulmányi célokra használta fel és állami irányítás alá vonta a tanügyet.

Jörg-Peter Findeisen a skandináv változatokról közöl tanulmányt a kötetben. A svéd variáns III. Gusztáv személyével fonódott össze. A nemesi előjogokat szívesen megnyirbáló király csak az agrárreform terén ért el maradandó eredményeket. A valójában alkotmányos monarchiát tervezgető, ám passzív uralkodó halála teret engedett a nemesi reformerek sokkal egységesebb koncepciójának. Lényegesen zaklatottabb fejlődésen esett át a dániai felvilágosult abszolutizmus.

A viszonylag erős kereskedő polgársággal rendelkező államban három szakaszra osztható a 18. század végi felülről diktált modernizáció. Előfutárként — még V. Frigyes idején — a von Moltke és Bernstorff vezette arisztokratikus bürokrácia hirdetett meg jobbára csak gazdasági újításokat. Az átfogó társadalompolitikai fordulattól ódzkodó udvari főnemesség mellett azonban megerősödött egy progresszív szárny, amely a parasztság alávetett helyzetének és az ország védelmére képtelen nemesi hadsereg összetételének a megváltoztatását követelte. E csoportosulás élén az új király, a gyengeelméjű VII. Keresztély német orvosa, Struensee másfél évtized erejéig teljhatalmat épített ki. Sajtószabadságot biztosított, bürokratikus centralizációt vitt véghez és a felére csökkentette a jobbágyi terheket, bár a jobbágyságot nem törölte el. Ám a merkantilizmussal szakítva felszámolta a védővámokat, s így előidézte a dán selyem- és gyapjúipar összeomlását, arroganciájával pedig sorra sértette meg közvetlen környezetének a tagjait. Bukása után a kései felvilágosult abszolutizmus — a szerző szerint a dán történelem egyik legsikeresebb szakasza — vette kezdetét. Az ifjabb Bernstorff, Reventlow, Schimmelmann vezette irányzat gazdasági reformokkal, részleges jobbágyfelszabadítással és az alkotmányos monarchia előkészítésével járult hozzá a sajátos dán modell sikeréhez.

Az orosz változat elemzője, Erich Donnert nem korlátozza figyelmét a szűken vett felvilágosult abszolutizmus idejére, hanem annak az autokráciához, abszolutizmushoz fűződő viszonyát is vizsgálja. A hallei emeritus professzor megállapítja, a IV. Iván óta egyre kiteljesedő cári hatalom története az „európai felzárkózás", a „modernizáció" jegyében — változó sikerrel — meghirdetett reformok sora. Már a 17. század közepén e jelszavakkal alapítottak akadémiát és kórházakat, szerveztek hadsereget és fokozták az egyház állami ellenőrzését. Így a nyugati minták követésének csaknem minden manifesztumban megjelenő igénye nem datálható csak I. Péter és II. Katalin idejére. Donnert egyébként egyértelműen II. Katalin pozitív megítéléséhez járul hozzá, mondván: ha nem is lehet II. Frigyessel összevetni, uralma nemcsak a saját országa számára jelentett fontos előrelépést (állami hivatalok racionalizációja, szekularizáció, vallási tolerancia, katonai fejlődés), hanem a felvilágosodás képviselőivel való diskurzusa a külföld számára is fontos impulzusokat szolgáltatott.

A sajátosan izolált helyzetű, az európai kommunikációból jórészt kimaradó, klasszikus nemesség és polgárság hiányával, nagyfokú analfabétizmussal küzdő délkelet-európai térségben legfeljebb a felvilágosult abszolutizmus valamilyen kezdetleges, az ismert modellekkel nehezen összevethető adaptációjáról lehet beszélni — állapítja meg Harald Heppner. A bizánci eredetű autokrácia és az oszmán teokrácia hagyományai révén az európai változatoknak legfeljebb a nyomai (pl. bukovinai és szerbiai oktatási reformok; telepítések a Bánátban és a Bácskában) fedezhetők fel, noha e lépések is sokat segítettek a 19. században a görögök, románok, szerbek nemzeti öntudatra ébredésében. A grazi egyetem tanára kiemeli, hogy a térség Habsburg Birodalomhoz tartozó részein Bécs két okból is intenzív fejlesztési programot tervezett (bár a nagy mentális szakadék miatt alig ért el sikereket): egyrészt a Birodalom katonai-közigazgatási stabilitása indokolta a fokozott figyelmet, másrészt a centralizációnak ellenálló, renitens Magyarország körbevétele is fontos szempont volt.

A kötet második fejezetében problémacentrikus tanulmányok olvashatók. Elsőként a bayreuthi szerzőpáros, Martin Fuhrmann és Diethelm Klippel a felvilágosult abszolutizmus államelméletéről értekezik. Megállapítják, hogy a felvilágosult abszolutizmus, mint az óramű pontosságával működő, mindenre kiterjedő állam metaforájával leírható uralkodási forma egy mechanikus államelméletre épült. Ennek elemei a tervezés, az ellenőrzés, a fegyelmezés; a civilizálás és a racionalizálás jegyében való kormányzás, valamint a szankcionálás voltak. Ugyanakkor ezek az elvek a gyakorlatban kevéssé markánsan valósulhattak csak meg, mivel a pénzhiány, az állami intézmények gyenge pozíciója és a rendi hatalmi struktúrák állandósága gátat szabott a merész elképzelések megvalósításának. A szerzők szerint a felvilágosult abszolutizmus teóriája jóval közelebb állt az abszolutizmushoz, mint a felvilágosodáshoz: a német nyelvterületen működő kortárs szerzők közül csak az 1780-as években alkotók jutottak el az állam és a társadalom igényeinek a megkülönböztetéséig, illetve az akár gazdasági értelemben is felfogott individuális jogok felismeréséig.

„Az egyházkerület nem más, mint az állam része..." Ez a jozefinista udvari tanácsostól, Franz von Heinkétől származó idézet a címe Christoph Gnant írásának, amelyben II. József birodalmi egyházpolitikáját vizsgálja. A bécsi szerző a passaui püspökség elleni fellépésével illusztrálja a császár törekvéseit. Eszerint a passaui püspök 1783. évi halála után két nappal a korábbi egyházkerület jelentős részét ausztriai területre, a linzi püspökséghez csatolta, a passaui püspökség Ausztriában lévő javait pedig elkobozta. A több korábbi egyezményt és törvényt sértő lépés után a kivételes privilégiumokkal bíró salzburgi érsekséget is megfosztotta néhány kisebb jelentőségű

területtől, majd Regensburgot, Augsburgot, Konstanzot érintő elképzelésekkel állt elő. Ám II. József rendkívül erélyes, makacs fellépésével Passaun kívül számottevő eredményeket nem ért el. Pusztán a Habsburg Birodalom és a katolikus egyház tradicionális egységének a megbomlásához és az egyházi-regionális különbségek jelentőségét felismerő, s ezért a radikális megoldásoktól óvakodó Kaunitzcal való szembenállásának a fokozódásához járult hozzá.

Témáját tekintve akár az országtanulmányok sorában is helyet kaphatott volna Bruno Bernard írása, amelyben a brüsszeli egyetem oktatója a Habsburg felvilágosult abszolutizmus belgiumi mérlegét készítette el. A középkori privilégiumok (főként a *Statthalter* intézményének) megmaradó jelentősége, a francia és a spanyol hatás nagysága, valamint a nép lokális nyelvhasználata sajátos helyzetet teremtett a térségben. Ezért a bécsi központosítás kevés sikerrel járt. A Kaunitz révén már Mária Terézia idején erősödő, majd II. József által tovább fokozott centralizáció legsúlyosabb következménye nem az ausztriai közigazgatás átültetése, a hagyományos jogszolgáltatás felszámolása vagy a jozefinus egyházpolitika elterjesztése volt, hanem a térség virágzó gazdaságának a megakasztása a fejlődésben: Bécs politikai okokból gátolta a haladó kezdeményezéseket (például a brüsszeli akadémia megalapítását) és a tartomány rovására takarékossági intézkedéseket vezetett be.

A felvilágosult abszolutizmus határait boncolgató közleményében Andreas Gestrich trieri professzor arra a belső ellentmondásra hívja fel a figyelmet, hogy a felvilágosult despoták egyszerre tápláltak ellenszenvet a tradicionális privilégiumokat birtokló társadalmi rétegek és a felvilágosodás forradalmi eszméi iránt. E belső feszültség magyarázza azt, hogy az érdekelt uralkodók az átfogó strukturális reformok terén csaknem kivétel nélkül kudarcot vallottak, miközben kisebb jelentőségű innovációkban vagy szimbolikus szempontból fontos kérdésekben mindenhol jelentős fejlődés észlelhető. A felvilágosult abszolutizmusok sikertelenségének fő okaként tehát a felvilágosodás és az abszolutizmus közötti, szükségszerű, bár a kortársak által sokáig fel nem ismert ellentmondást jelöli meg a szerző. Ugyanakkor kiemeli, hogy a strukturális változtatások lehetetlenségét könnyen magyarázza az abszolutizmus legfontosabb pillérének, a XVIII. századra túlburjánzott, de mégis egyre terebélyesedő bürokráciának a magatehetetlensége, amelynek köszönhetően költséges fejletlenség uralkodott a kései abszolutista államokban.

A németül frappánsan hangzó *Gegenaufklärung*, azaz az 1800 körüli németországi, ausztriai reakció a témája a weimari Wolfgang Albrecht néhány oldalas referátumának. A legfeljebb másfél évtizedes múltra visszatekintő kifejezés azokat a felvilágosodással és felvilágosult abszolutizmussal szembeni konzervatív törekvéseket jelenti, amelyek — a klasszikus konzervativizmussal ellentétben — alternatívaként mindössze a régi rend visszaállítását kínálták. A felvilágosodás túlzásainak kigúnyolásával, összeesküvés-elméletekkel való riogatással, az uralkodók meghasonulását (például II. József „nevezetes tollvonását") kihasználó demagógiával léptek fel. A reakció fő céljának a cenzúra szigorítása, az államigazgatáson és különösen a tanügy-irányításon belül a vallásosság, az egyházi befolyás erősítése számított.

A felvilágosult abszolutizmus próbálkozásainak utóéletével két szerző foglalkozik a harmadik fejezetben. Matthias Rettenwander a jozefinizmus elhúzódó — nyomaiban még a 20. században is fellelhető — hatását vizsgálja. Hangsúlyozza, a jozefinizmus szűkebb értelemben sem zárult le a névadó halálával, s később újabb és újabb formákban jelent meg a 19. század folyamán. A császár radikalizmusától jóval visszafogottabb jozefinista nyilvánosság — amely Bécsben hivatalnokokból, Pesten és Prágában irodalmárok, újságírók, ügyvédek csoportjaiból állt — 1795 táján került először választ elé. A szerző által „kritikus jozefinistákként" emlegetett, a kontinuitást biztosító értelmiségiek az áldozataivá váltak elenyésző kisebbségük konspirációs tevékenységének, „jakobinus" mozgalmának. A megtorlás és a reakció emigrációba, passzivitásba és nem ritkán a hatalommal (a politikai rendőrséggel) való együttműködésbe taszította II. József híveit. A kijózanodás, beletörődés, önmegtagadás évtizedei után 1830 jelentette a kései jozefinisták első reneszánszát. A júliusi párizsi események Bécsben is kifejtették hatásukat: az eleinte csak a „nép császára" utáni epekedés egyház- és cenzúraellenes követelésekkel, sőt a szalonok és olvasóegyletek mélyén arisztokrataellenes, polgári utilitarista programokkal egészült ki. Különösen látványos sikereket értek el a gazdasági fejlődés pártolása terén, amely előkészítette a terepet az átfogó társadalmi változások követelésének. Ugyanakkor az 1848-as forradalmi fejlemények a kései jozefinizmus bázisát jelentő, immár nemcsak hivatali, hanem gazdasági alapon is szerveződő polgárságot hirtelen a nemzeti kérdéssel szembesítették. Ettől megrettenve, saját pozíciójuk védelme érdekében a polgárok felsorakoztak, az udvar, a hadsereg, a főnemesség és a felső bürokrácia mögé és a későbbi neoabszolutizmus támogatóivá váltak. Ám Rettenwander kiemeli, hogy a nyílt

abszolutizmushoz visszatérő udvar sajátos helyzetbe került: a katolikus egyház ismételt államegyházzá nyilvánítása és a kifejezetten erőszakos megoldások mellett az uralkodó kénytelen volt elősegíteni a józsefi időket idéző gazdasági modernizációt, s így a kapitalizmus támogatójaként saját hatalmának a sírját ásta meg. Az innsbrucki szerző Ernst Hanischra hivatkozva megjegyzi, hogy komoly érvek szólnak amellett, hogy az osztrák politikai élet a 20. században sem szabadult meg a félig feudális és abszolutista, félig viszont modern, összességében anakronisztikus berendezkedés tradícióitól.

A kötet zárótanulmányában a másik szerkesztő, Harm Klueting a 19. század első évtizedeinek németországi fejleményeit teszi vizsgálata tárgyává. Írása a hagyományos korszakolás iránti kételyeket szaporítja. Ugyanis az 1800-as évek első negyedében számottevő és — a felvilágosult abszolutizmussal ellentétben — valódi sikerekkel járó reformokat vezettek be a különböző fejedelemségekben. A napóleoni befolyás alá került területeken alkalom nyílott a francia polgári reformok közvetlen lemásolására, de máshol is közel egyidőben hasonló változások mentek végbe. Az egyik kulcskérdés a szekularizáció, az állam és az egyház következetes szétválasztása és a közigazgatás centralizációja volt. A másik — s e tekintetben e néhány évtizeddel későbbi törekvések jelentősen túlhaladták a felvilágosult despoták igényeit — a rendi előjogokra épülő társadalom valódi átalakítása. A nemesi adómentesség eltörlése és több helyen (például Bajorországban 1807-ben) a formális közteherviselés kimondása; a céhkényszer felszámolása; a városi közösségek tradicionális autonómiájának a megvonása és a paraszti terhek rendezésének a megkezdése egyaránt a privilégiumokra épülő feudális berendezkedés egy-egy tartóoszlopát rendítették meg.

A kötet színvonalas írásai ismét igazolták a téma jelentőségét: szinte egész Európára kiterjedő, összehasonlítható pillanatkép rögzítése lehetséges a 18. század második feléről, ha a felvilágosult abszolutizmust vizsgáljuk. Mindenképpen hasznos egy ilyen összevetés számos kulcskérdés pontosabb megválaszolása érdekében. A legtöbb írás közös nevezője az egyház-állam kapcsolatának a vizsgálata. Láthattuk, jellegzetes különbségek fedezhetők fel a protestáns és a katolikus többségű országok uralkodóinak egyház- és valláspolitikájában. Ugyanakkor a spanyol, a német, (de akár a magyarországi) példa is azt mutatja, hogy a sok ezzel ellentétes törekvés dacára az igazán szerves oktatási reformpolitikához az egyház és az uralkodó együttműködése szükségeltetett. A kötet másik fontos eredménye a felvilágosult abszolutizmus hatásainak az összegyűjtése. A németországi és ausztriai kutatások azt vetítik előre, hogy e viszonylag rövid időszakra kiterjedő uralkodási forma tágabb történeti kontextusba helyezése más országok esetében is termékenyítően fog hatni a 18–19. századi események és folyamatok újabb értelmezésére.

Ugrai János

HAGYOMÁNY, KÖZÖSSÉG, MŰVELŐDÉS

Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára

Szerk. Ablonczy Balázs, ifj. Bertényi Iván, Hatos Pál, Kiss Réka

Budapest, BIP, 2002. 579 o.

Kivételes megtiszteltetésben volt része 2002-ben a hatvanadik születésnapját ünneplő Kósa Lászlónak. Mint a Magyar Tudományos Akadémia tagját, a néprajztudomány doktorát, a Magyar Néprajzi Társaság elnökét az etnográfia művelői A kultúra táji, térbeli változatai című jubileumi kiadvánnyal köszöntötték. A több mint négyszáz oldalon közel harminc szerző tanulmányát közlő kötet a Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata, a Néprajzi Látóhatár összevont számaiban (2002/1–4.) jelent meg. Mivel széles körű, interdiszciplináris érdeklődésének köszönhetően Kósa László — aki a történettudomány kandidátusa, az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára is egy személyben — „a változatlanul nagy távlatú történeti kutatások" elkötelezettje, érthető, ha születésnapja alkalmából a történész szakma hasonlóképpen emlékkönyvvel tiszteleg a Professzor előtt. A fiatal történészgeneráció képviselői szerkesztette tanulmánykötet már címválasztásával is utal a kultúra és a táradalom kapcsolatát középpontba állító kósai kutatások esszenciájára. A Hagyomány, közösség, művelődés 48 Kósa-tanítvány, doktorandusz hallgató, pályatárs és barát írását — köztük négy forrásközleményt — rendez öt fejezetbe. A vaskos kiadványt a gyermekkor kisvárosi miliőjére, Gyulára, az egyetemi évekre, az egyes életsza-

kaszokban preferált kutatási témákra rákérdező Kósa-interjú, továbbá az ünnepelt megjelent publikációinak válogatott bibliográfiája zárja.

A kötet első, Kánonok és kihívások című fejezete filozófia- és eszmetörténeti, valamint irodalmi tanulmányokat fog egybe. *Fehér M. István* Polgári kultúra, polgári műveltség, polgári filozófia címmel (14–28.) Kant tanairól, a megismerés kopernikuszi fordulatáról, moráról és vallásról, továbbá a neokantianizmus világszemléletéről értekezik. A kanti filozófia az abszolút igazságot vagy valóságot kereső drámaíró, Heinrich von Kleist számára is meghatározó olvasmányélmény volt. Ez derül ki *Horváth Géza* (29–38.) fontosabb, a női lélek rezdüléseit felfejtő Kleist-drámákat elemző munkájából. *Kulcsár Szabó Ernő* Hungarológia – hermeneutika és kulturális poétika között című írásában (39–51.) a magyarságtudomány — amelynek változatait és változásait az 1980-as években éppen Kósa László vizsgálta — újraértelmezésére tesz kísérletet. Az irodalmi kánon mibenléte, a maradandó érték kérdése, a hagyománytörténés fogalma, remekmű és fejlődéstörténet áll *Szegedy-Maszák Mihály* tanulmánya (80–90.) középpontjában. A protestáns etika Magyarországon (1994) című monográfia szerzője, *Molnár Attila Károly* (52–63.) az ókori filozófusok és a középkori keresztény gondolkodók, a reformáció képviselőinek tanaiból kiindulva a „vallás" jelentésének kora újkorban kialakult összetevőit mutatja ki.

Az Egyház, felekezet, identitás köré több — jórészt 19–20. századi témaválasztású — katolikus és protestáns egyháztörténeti tanulmány csoportosul. Mint Makó Rómától címmel *Tóth István György* (123–139.) a török hódoltságban élő katolikusok és a missziós tevékenységet összehangoló, Rómában székelő Hitterjesztés Szent Kongregációja közötti kapcsolatot tárja fel Makó és Szentlőrinc példáján keresztül. A tanulmányt kiegészítő, 1646-tól 1673-ig közölt hat latin és olasz nyelvű dokumentum vallási, hitéleti kérdések mellett betekintést enged a két település demográfiai, nemzetiségi, művelődési viszonyaiba. Körvonalazódik az iratokból a protestáns–katolikus együttélésből adódó konfliktushelyzet és az obszerváns ferences misszionáriusok pasztorációs tevékenysége is.

Hasonlóképpen forrásközleményt bocsát közre a Mindszenty-per monográfusa, *Gergely Jenő* (177–200.). Az 1949-ben lezajlott per nyomozati anyagából tallózva Mindszenty József veszprémi püspök és a helyi nyilas vezetők közötti, politikai és valláserkölcsi alapon álló feszültséget érzékelteti az 1944–1945. évekből. Rámutat azonban arra, hogy a püspök ellen eszközölt megtorlásban, letartóztatásában már döntően személyi és anyagi természetű aspektus érvényesült.

A magyar katolikus egyház 1945–1989 közötti történetének historiográfiai szempontú számbavétele *Hatos Pál*nak (201–214.) köszönhető. A szerző áttekinti az egyház anyagi helyzetét megingató 1945. évi földosztástól kezdődően a lehetséges belső korszakhatárokat. Az 1945–1948 közti időszak ismertetésénél külön teret szentel a Mindszenty-kérdéskörnek, érinti az állam katolikus egyházzal 1950-ben kötött egyezményét, az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenységét. Értékeli a vatikáni egyezmény (1964) és az Ostpolitik hatásait, valamint az 1970-es évek közepétől érzékelhető oldódást. Hatos utal a laikus hívek hitéletét érintő vallásszociológiai felmérésekre is. Hiányolja a Lékai László bíborosi működésére, továbbá a szerzetesi középiskolák történetére, szocializációs szerepére vonatkozó feldolgozásokat és a mikrotörténeti kutatásokat.

Az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948:XXXIII. tc. megalkotása és parlamenti vitája című tanulmány *Izsák Lajos*tól (215–221.) olvasható. A Bognár József által előterjesztett, és a Demokrata Néppárt indítványára név szerinti szavazással elfogadott törvény előzményeként megismertet az egyes felekezetek és pártok részéről megfogalmazott álláspontokkal. Külön kiemeli Mindszenty és a katolikus püspöki kar, valamint a DNP határozott elutasítását.

A protestáns egyháztörténeti tanulmányok sorát időrendben *Tolcsvai Nagy Gábor* írása (269–278.) nyitja meg. A munka az 1770-es évektől az 1840-es évek végéig tartó nyelvújítás és a protestantizmus eszmetörténeti összefüggéseit világítja meg. Hangsúlyozza a reformáció eredményeit, összegzi a nyelvújítás hagyományos nyelvészeti értelmezéseit, amit az antropológiai megközelítésű nyelvtervezés modelljével és a nyelvközösség fogalmával egészít ki. Az irodalmi nyelvvé válás folyamatát, a sztenderdizációt nem nyelvtörténeti, hanem nyelvtervezési szempontból — a Neustupny-modell felhasználásával — ismerteti. Szól a nyelvtanírás és a szóalkotás jelentőségéről, Kazinczy Ferenc és Teleki József kálvinista protestáns etikából merítő nyelvesztétikai- és filozófiai tevékenységéről.

Dobszay Tamás A felekezetiség hatása az alsófokú igazgatás szervezetére 1848 előtt című tanulmányában (168–176.) a községi önkormányzat és a helyi egyházvezetés összefonódását vizsgálja. Község- és helytörténeti monográfiákra támaszkodva megállapítja a községi és felekezeti vezető pozíciók közötti elterjedt, de semmi esetre sem általánosítható átfedést. Az együttműködés

elsősorban a Felvidéken és az egykori hódoltsági területeken, protestáns- és ortodox-többségű településeken volt jellemző. A szerző rámutat továbbá arra, hogy a valláshoz hasonlóan a lakosság rendi állása, nemzetiségi hovatartozása is kijelölheti a helyi hatalmi erővonalakat.

Nagy Zsombor (64–79.) 38 magyarországi református egyházközség 1850–1895 között keletkezett canonica visitatiós irategyüttesének feldolgozása, értelmezése kapcsán alkotta meg a hagyományos vallásosság megváltozásának elméleti modelljét. Arány és mérték a vallásosságban című írása áttekintést ad a történeti-szociológiai és a teológiai típusalkotást középpontba állító irányzatokról. Avery Dulles egyház mint intézmény modellje nyomán a magyar református vallásosságot a 19. század második felében a megszentelés, tanítás és egyházkormányzat funkciói mentén írja le. A Niebuhr- és a Geertz-féle kettős autoritás-modell és a burke-i kultúra-értelmezés alapján kijelenti, hogy „a vallás vagy az emberi élet körének abroncsa, összefogó kerete vagy a keréknek leírt élet tengelye, középpontja". A hagyományos paraszti kultúra és vallásosság kulcsfogalmainak tartott aránnyal és mértékkel szemben a modern, újfajta vallásosságot az intenzitással jellemzi.

A nemzeti történelem protestáns koncepciójának az első világháború végéig tartó fejlődése *Juliane Brandt* írásából (150–159.) követhető nyomon. Protestáns egyháztörténészek, vallási periodikák írásain, valamint megemlékezésekhez, politikai eseményekhez, ünnepi alkalmakhoz kapcsolódó egyházi beszédeken keresztül mutatja be a történelem- és nemzetfelfogás alakulását. Felhívja a figyelmet a világi–egyházi, református–evangélikus argumentáció különbözőségeire, a megidézett történelmi korszakok és választott témák közötti hangsúlyeltolódásra.

Ladányi Sándor (249–257.) „az egyház veteményeskertjei", az iskolák történetének vázlatos áttekintését adja A magyar református egyház oktatás- és művelődéspolitikájának alakulása a XX. században című közleményében. Az egységes tanügyi igazgatás 19. századi bevezetésétől kiindulva jut el az 1918–1919. év részletes eseménytörténetéhez, az Országos Református Tanács reformterveinek bemutatásáig. Számba veszi Ladányi a trianoni békeszerződés iskolaügyi következményeit. Teret szentel a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (1921), a tehetséggondozás, az Újszászy Kálmán nevével fémjelezett faluszeminárium, a népfőiskolai mozgalom, valamint az Imre Sándor-féle művelődéspolitikai koncepció ismertetésének is.

A Kádár-korszak egyházpolitikájába enged bepillantást *Kiss Réka* A „református reakció" az állambiztonsági iratokban (1956–1967) című munkája (222–248.). Az 1958. évi párthatározatok nyomán kirajzolódó egyházpolitika része volt a klerikális reakció és a vallásos világnézet elleni küzdelem, de megkülönböztetett egy egyházakkal kapcsolatos általános eljárást is. A református egyházi ellenzéket a „politikai reakció" két kiemelt fontosságú szegmensével, az ifjúsági vonallal és a nemzeti ellenzékkel hozták összefüggésbe. Kiss Réka levéltári forrásokra támaszkodva ismerteti a folyamatba helyezett perek előkészítését, lefolyását, a koncepciós vizsgálati anyagot.

Bogárdi Szabó István (9–13.) a diktatúra árnyékában élő református egyház és az elnyomó hatalom kapcsolatát, illetve az egyház belső viszonyrendszerét elemzi metaforikus képek segítségével. Az 1948–1989 közötti időszakot Török István és Gombos Gyula nyomán bibliai analógiákkal értelmezi. Kósa László a Máté evangéliumából vett képpel érzékelteti az egyház helyzetét. Bogárdi Szabó Dietrich Bonhoeffer Etikájából merítve, saját, a feltámadásra asszociáló hegesedés metaforáját vezeti be.

Bonhoeffer Etikája hangsúlyos szerepet foglal el *Szűcs Ferenc* A kultúra értelmezése a XX. századi protestáns teológiában című tanulmányában is (91–101.). Elsőként a dialektika teológia kultúra-felfogását ismerteti Karl Barth és követői magyarázatával. Elemzi a vallás gyámkodása alól felszabadult, nagykorú, szekularizált világ teológiájáról szóló Bonhoeffer-tanítást, továbbá a Kuyper-féle történelmi kálvinizmus kultúra megközelítését. Krisztus és a kultúra kapcsolatát Richard Niebuhr értelmezésében adja, eszmefuttatását a Misszió és inkulturáció fejezettel zárja.

Richly Gábor (258–268.) a finn evangélikus egyházban kibontakozó megújulási mozgalom előzményeibe és 19. századi eseménytörténetébe enged betekintést. Az iskolateremtő prédikátorok személyes jellegű vallásosságot, a hit bensső — életvitelben is kifejeződő — megélését hirdető tanainak, gyakori üldöztetésének leírása szolgál keretül az ún. korábbi és későbbi ébredési mozgalom, valamint utóbbi — a hivatalos egyházhoz a 19. század végétől egyre jobban illeszkedő — irányzatai jellemzéséhez.

A hitélet bensővé válása leginkább konkrét esetek példáján vizsgálható. A Kósa-féle emlékkötet ezen a téren sem okoz csalódást. Miről álmodik a kisnemes a XIX. század elején? című, személyes hangvételű tanulmányában (351–357.) *Gergely András* például a mélyen vallásos, református Bátky Pál (1761–1836) — keresztneve egy helyen (356.) tévesen Andrásként szerepel — és

kocsi ismerősei álmait osztja meg az olvasóval. Az 1783–1830 közötti naplószerű feljegyzésekben a mindennapok dokumentálása mellett a visszatérő álom-motívumok (család, király, császár, katonaság) megörökítése és a víziók megfejtése a legfontosabb törekvés.

Szőts György krasznai református leánytanító és a római katolikus vallású Diener Erzsébet 1807-ben kötött vegyes házassága körüli bonyodalmakat *Sipos Gábor* (400–405.) veszi sorra. A frigy miatt a református egyházi főhatóságok részéről állásvesztéssel sújtott Szőts azonban a helybeli, krasznai presbitérium pártfogásának és bizalmának köszönhetően megtarthatta posztját. A tanítő ügyéről Cserey Farkas révén, Kazinczy Ferenc vallási toleranciára intő cikkéből a Hazai Tudósítások olvasói is értesültek.

Tisza István határozottan ateizmusellenes, feltétlen istenhitéről, dogmátlan keresztyénségéről, a korban szokatlanul ható öntudatos vallásosságáról — elsősorban a gróf saját megnyilatkozásai alapján — *Tőkéczki László* (279–285.) jóvoltából tudunk meg részleteket. Tisza számára az élő hit a társadalmi bomlást lefékező erőt jelentett.

A szorosan vett egyháztörténeti témájú tanulmányok sorába illeszkedik *Csorba László* Zsidóság és magyarság 1848-ban - viták az emancipációs törvényjavaslat halasztása körül című munkája (160–167.). Körvonalazódik Kossuth Lajos és Bónis Samu szatmári követ álláspontja, a kettejük közötti — Venetianer Lajos és Gerő András nyomán feltételezett, Csorba részéről ugyanakkor kategorikusan elutasított — vita háttere, az országgyűlési tárgyalások kronológiája, a fel-fellángoló antiszemita zavargások eseménysora.

A Kósa László-emlékkönyv Régi magyarokról fejezetcím alatt egybefogott tanulmányait *Bertényi Iván* közleménye, A magyar államcímer kifejlődésének európai párhuzamai (102–108.) vezeti be. A kiváló heraldikus rövid áttekintést ad a két címeralkotó mesteralak, a kettős kereszt és a vörössel, ezüsttel hétszer vágott pajzs keletkezéstörténetéről, egyidejű uralkodói használatáról, utal a további címerváltozatokra is. A párhuzamos címerhasználatra az angol, német, cseh és a korai osztrák heraldikai gyakorlatból hoz példákat.

A Nádasdy Tamás nádor bizalmi emberének számító, komoly erdélyi kapcsolatrendszerrel rendelkező, hadiszállításban, közvetítő- és rabkereskedelemben érdekelt Kerecsényi László gyulai várkapitányságához *Őze Sándor* (114–122.) szolgáltat adalékokat az 1550–1560-as évekből.

Várkonyi Gábor (140–149.) a városi életformához alkalmazkodó arisztokrácia társasági életét elemzi a kora újkorban. A királyi udvarhoz kötődő rendezvények között farsangról, koronázási ünnepségről (1636) tesz említést, végül Rákóczi László naplója alapján az 1655. évi országgyűléshez kapcsolódó társas összejöveteleket veszi sorra.

Az ismertetett kötet Művelődés: pályák és intézmények című fejezetében olvasható *Erdmann Gyula* Kazinczy Gábor (1818–1864) reformkori tevékenységét bemutató tanulmánya (323–338.). A szerző szól a forrófejű ifjú írói szárnypróbálgatásáról, lapalapítási terveiről, Zemplén megyei — reformellenzék munkáját segítő — közéleti szerepvállalásáról. Részletesen kifejti az 1839-es botrányos alispánválasztást követő perbe fogását, kimutatja Kazinczy viszonyát a korszak vezető irodalmi és politikai köreihez.

Elmélyült levéltári kutatómunka eredménye *Hudi József* írása, a Köznemesi magánkönyvtárak a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében (367–385.). Hudi különbséget tesz a jómódú köznemesek, a kisbirtokos nemesek és az értelmiségi pályára lépett köznemesek könyvgyűjtési szokásai között, felderíti a folyóirat-előfizetéseket, a reformkori olvasótársaságok, kaszinók állományának összetételét.

Gyáni Gábor (358–366.) az 1884–1885. évi könyvtár-statisztikai adatsorokra támaszkodva — a demográfiai és gazdaságtörténeti megközelítéssel szemben — a könyvtárlétesítés- és fenntartás igényére alapozza az urbanizáció és a polgárosodás kutatását. A közkönyvtárak közül az egyesületi és kaszinói gyűjteményekre, ezek tartalmára fokuszál. A polgárság és a városi középosztály olvasáskultúrája és a magánkönyvtárak mellett a nyilvános irodalmi előadóestek történetének feltárására ösztönöz.

Éppen a polgárságot, a művelt nagyvárosi értelmiséget megszólító lap, az 1889-ben mutatványszámmal induló A Hét első tíz évfolyamának címlapképeit elemzi *Dede Franciska* (312–322.). Írásából kiderül, hogy jórészt kortárs személyiségek aktuális eseményhez kötődő portréi kerültek a címlapra. Külön-külön részletezi a férfiakról és nőkről készült felvételeket, a csoportképeket, a fotó és az egyes rovatok viszonyát, de a fényképészekről sem feledkezik meg.

A Hohenzollernek magyar politikája című röpirat (1903) és a Független Magyarország egykorú híradásai alapján *ifj. Bertényi Iván* (295–311.) fest árnyalt képet a 20. sz. első éveire elmérgesedett Habsburg–magyar viszonyról. A brosúra szerzője, Gedeon (alias Szyl Gida) szerint a ma-

gyar függetlenség-eszme egyedüli letéteményese II. Vilmos császár fia, az Attila névvel illetett Eitel Frigyes (1883–1942) lehet. Gedeon gondolatmenetét követve tanulmánya második felében Bertényi a Hohenzollern-dinasztia magyarországi összeköttetéseit tárja fel a 13. századtól kezdődően.

Ablonczy Balázs (286–294.) egy további sajtóorgánum, az 1922–1924 között Budapesten megjelent l' Echo du Danube történetéről ír a magyar–francia kapcsolatok tükrében. Mindeközben részletes pályaképet rajzol a francia napilap főszerkesztőjéről, az Erdélyben és Párizsban nevelkedett Félix de Gerandóról (1888–1945).

Az Athenaeum gondozásában három kötetben megjelent A magyar család aranykönyve (1909–1911) című élet- és háztartásvezetési útmutatóval *Fábri Anna* (339–350.) ismertet meg. A fordításokat, adaptációkat mellőző, eredetiségre törekvő mintaállító tanulmányok a korszerűség, takarékosság, célszerűség, bensőségesség és a középrétegek mentalitásbeli egyneműsítése érdekében íródtak. A családi élet egészét felölelő — főként nőket megcélzó, és javarészt nőszerzők által jegyzett — írásokban szó esik lakberendezésről, konyhatechnológiáról, háztartásvezetésről, ruházkodásról, társas életről, családi gazdaságról és nevelésről, a gyermekek pályaválasztásáról.

Az 1940–1960-as évek Házi mindentudóira, háztartási tanácsadóira épül *Valuch Tibor* divat- és városi öltözködéstörténeti tanulmánya (430–440.). A szerző az 1950-es évek politikum uralta divathullámait, a túlidealizáltság 1956 utáni enyhülését, a konfekcióruházat egyöntetűsége ellen lázadó jampecviseletet, a női és férfi ruhatár éppen divatos kellékeit a Nők Lapja korabeli tudósításaiban is tetten érte.

Németh G. Béla (391–399.) stílusosan a Domanovszky Sándor nevével fémjelzett első magyar művelődéstörténet Ősműveltség és középkori kultúra című indító kötetének (1939) elemző, értékelő bemutatásával köszönti a Magyar művelődéstörténetet (1998) szerkesztő Kósa Lászlót.

Tallián Tibor zenetörténész (416–429.) tanulmánya első felében Kodály Zoltán kórusműveinek témaválasztásáról, „a kor falára írt kommentárjairól" beszél, végül a Magyar Zeneművészek Szabad Szakszervezetének Zeneszerző és Zeneíró Tagozata két 1948. júliusi, Kodály aktív részvételével zajló ülésének — mindeddig kiadatlan — jegyzőkönyvét közli.

A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 1958–1973 közt keletkezett lakossági leletbejelentéseiben szereplő népmondákból *Szende László* ad válogatást (406–415.). Az érdekfeszítő történetek egy részében, az ún. hiedelemmondákban álomban látott vagy lidércfény jelezte kincs szerepel, míg a történeti mondák a török hódoltság idejéből származó, esetleg pincébe vagy várba rejtett kincsről, a betyárok kincséről, netalán Rákóczi-vagyonról árulkodnak.

Több évszázadot fog át *Kiss Jenő* nyelvi mentalitástörténeti értekezése (386–390.), amely a felvilágosodás korában és négy, a 20. sz. második felében végzett felmérés eredményei alapján vizsgálja a nyelvről való gondolkodást, az anyanyelv megítélését és a nyelvi attitűdök változásának lehetséges társadalmi okait.

Bitskey István népkarakterológiai toposzokat felvonultató írása (109–113.) több szálon kötődik a tanulmánykötet ötödik fejezetéhez, a Közép-Európa: nemzetek és nemzetiségek címűhöz. A szerző 16. sz. végi, jórészt jezsuita közegből származó példákkal szolgál a magyarok tulajdonságainak megítéléséhez. A jellemzést Báthory István fejedelem és többségében lengyel humanistákból álló udvartartása állásfoglalásával egészíti ki. A jezsuiták magyarságképét illetően hangsúlyozza, hogy a katonai, harci erény és a szellemi értékek iránti fogékonyság éppolyan fontosnak számított, mint a kegyes élet, az egyházi szolgálatra való alkalmasság.

A 18. századi stájer *Völkertafel* és az iskolai használatra szánt Magyarország kis tűköre magyarságábrázolásától jut el *Deák Ernő* (441–458.) a reformkorban megjelent Fényes Elek-féle statisztikákig. Fényes összeállítása alapján gyűjti össze a magyarok és a nemzetiségek jó és rossz tulajdonságait, szokásait. A tablót a 19. sz. végi közmondásokból kirajzolódó sztereotípiák sora zárja.

A 19. századi horvát, szerb és bosnyák történetírás historiográfiai számbavétele alapján rajzolódik ki *Ress Imre* (511–527.) munkájából az egykorú és az 1990-es évekre jellemző magyarságkép. A magyar és a délszláv népek történelmének közös érintkezési pontjai, a történelemszemlélet változásai, a negatív magyar történeti sablonok létrejötte a szerző megállapítása szerint a mindenkori politika függvényei.

Kiss Gy. Csaba (477–484.) az 1790–1880 között keletkezett cseh, horvát, szlovén, magyar dinasztikus és néphimnuszokból kiindulva az irodalmi nemzeti jelképek haza-ábrázolását vizsgálja. A szülőföld ezekben leggyakrabban szimbolikusan — mint földi paradicsom, Éden, Kánaán, Árkádia, megszentelt, idilli táj, *locus amoenus* (kellemes hely) — jelenik meg.

Kovács István (485–491.) két lengyel történetíró, a 19. században élt Agaton Giller és a napjainkban alkotó Wiktoria Úliwowska szibériai száműzetések történetét érintő kutatását igyekezett magyar szempontból hasznosítani. Kovács az 1848/49-es magyar szabadságharcban orosz alattvalóként részt vett több lengyel önkéntes élettörténetéhez nyújt értékes adalékokat.

Nemzet vagy nemzetiség? címmel *Miskolczy Ambrus* (505–510.) az 1849–1868 közötti román politikai törekvéseket tekinti át Erdélyben és Magyarországon. Érinti a magyar emigráció Cuzával kapcsolatos elképzeléseit, a Habsburg Birodalom helyzetéből adódó esélylatolgatást, az 1863. évi képviselő-választás és a két évvel később Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlés eseménysorát. Az 1868. évi nemzetiségi törvény fogadtatásának ismertetésétől sem tekint el.

A 19–20. sz. fordulóján Galaţin otthonra talált magyarországi kivándorlók anyaországi segélyezéséről *Makkai Béla* ír (492–504.). A névtelenségét őrző állam támogatása az I. világháború időszakáig egyházi keretek között — református és katolikus akcióágra elkülönülve — jutott el a rászorulókhoz.

A dualizmus kori művelődéstörténet egy speciális szegmensével, a budapesti szláv dalegyletek 1867–1918 közötti történetével *Heiszler Vilmos* (473–476.) foglalkozik. A korabeli sajtótudósítások szerint az egyletek, dalárdák változatos szórakoztató programokat, művelődési előadásokat biztosítottak.

Az 1990-es években és az ezredforduló idején a Kárpát-medence nyolc országában felvett szociológiai felmérés-sorozat nyomán *Gereben Ferenc* (459–472.) az olvasáskultúra és a nemzettudat vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. A maradandó olvasmányélmények ízléskategóriái, az identitástípusok összehasonlítása alapján — leegyszerűsítve — úgy találja, hogy a határon túli magyarok olvasási teljesítménye és nemzettudata magasabb szintű az anyaországinál.

Romsics Ignác (528–537.) Bibó István 1936-ban, 1942–1944 között és az 1970-es években lejegyzett gondolatai alapján tárja fel a trianoni magyar határokkal, a revízióval, a határon kívüli magyarságot érintő kisebbségvédelemmel kapcsolatos állásfoglalásokat.

Végül, de nem utolsó sorban a reszlovakizációval, tömeges kényszerasszimilációval kapcsolatban a szlovákiai magyarokat ért sérelmeket dokumentáló Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség 1945–1949 közti tevékenységét *Szarka László* foglalja össze (538–548.). A szerző szót ejt a szervezet magyar kormányzati képviselőkkel, egyházi vezetőkkel kiépített összeköttetéseiről, illegalitásban szerkesztett lapjairól.

A kötet szerkezeti felépítése talán áttekinthetőbb lenne, ha a tartalomjegyzékben megkülönböztetett fejezetcímekre az egyes egységek bevezetéseként szennycímoldal utalna. Felfedezhető ugyan a szerkesztők dicséretes törekvése az egységes hivatkozásrendszer alkalmazására, ám ez sajnálatosan meghiúsul a szerzők gyakori, egyénieskedő megoldásai miatt. Leginkább az időszaki kiadványok és a sorozatok egyöntetű sémára épülő idézése és az impresszumadatok közlése jelent gondot. Sajnos több elírás, sajtó- és szedésbeli hiba szintén rontja az összképet – ez alól a Kósa László publikációi című fejezet sem kivétel. Feltehetően nyomdatechnikai malőr miatt hiányzik az 5–14. számú lábjegyzet Kiss Jenő tanulmányából. Téves adat szerepel a könyvborító hátsó fedelén (Kósa professzor ugyanis nem Gyulán, hanem Cegléden született), valamint Őze Sándor írása két helyén pontatlan bibliográfiai adattal téveszt meg (a 11. és a 14. lapalji jegyzetben hivatkozott címleírások helyesen: Regesták a bécsi cs. kir. állami levéltárból; A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve). A fenti apró megjegyzésekkel együtt egy értékes, színvonalas, témagazdagságával lenyűgöző, továbbgondolásra méltó tanulmánygyűjteményt vehet kézbe az olvasó.

Héjja Julianna

„LAJOS KOSSUTH SENT WORD..."

Papers delivered on the occasion of the bicentenary of Kossuth's birth

Edited by László Péter, Martyn Rady, Peter Sherwood. SSEES Occasional Papers No. 56. **Hungarian Cultural Centre, London – School of Slavonic and East European Studies – University College London [London – Loughborough] 2003.**

Szerte a világban, ahol magyar történelemmel foglalkoznak, a kutató történészek izgalmas eszmecseréken emlékeztek meg Kossuth Lajos születésének bicentenáriumáról. Az alkalmat kihasználta az University College London keretében működő School of Slavonic and East European

Studies tanári kara is, összefogva a londoni Magyar Kulturális Központtal, és nem csupán konferenciát rendeztek nagy sikerrel 2002 márciusában, hanem közreadták az előadásokat tartalmazó, szép kiállítású kötetet is. A konferencia „mozgatója" Péter László professzor volt, az újkori magyar történelem neves angliai szakértője; Martyn Rady és Peter Sherwood társaságában ő vállakozott a szerkesztés munkájára is. A kötetben a történeti irodalom négy műfajába tartozó írásokkal találkozhatunk. Életrajzi összefoglaló (Péter László), két kronológiai szempontú (tehát egy-egy periódust bemutató) írás (Urbán Aladár, Hermann Róbert), majd témaelemző tanulmányok (Pajkossy Gábor, Péter László, Gergely András, Martyn Rady, Robert Evans, Alan Sked, Ian D. Armour, Kingston-Tiszai Klára, Frank Tibor, Gömöri György) követik egymást, melyek némelyikéhez rövid referátumok (Robin Okey, Daniel Abondolo) csatlakoznak.

Péter László egyedüliként két írást is adott a kötetbe, számos szerző vele értett egyet vagy vele vitázott, és szerkesztői tollának nyomát is jónéhány tanulmány szövegén érezhetjük. A bevezetőben kiválóan oldotta meg azt az igen nehéz feladatot, hogyan lehet pár oldalon végigkísérni egy hihetetlenül gazdag életpálya főbb vonalait, bemutatni legfontosabb állomásait. Több érdekes ponton markáns személyes véleményt fogalmaz meg, így feljogosítja olvasóit is saját kérdőjeleik kitételére. (Nem a két apró, bosszantó tárgyi tévedésre gondolok, amiket az akadémikus szerző szintjén csakis kellemetlen elírásnak tekinthetünk: Kossuth nem vett részt az 1825/27. évi országgyűlésen, és nem a „Mississippi" fedélzetén érkezett Angliába. – 3., 8.) Mivel a rövid életrajzi áttekintésnek nyilván a leglényegesebb adatokat kell tartalmaznia, meglepő számomra, hogy a szerző éppen a jobbágyfelszabadítás kivívását nem említi 1848 tavaszán (7. – csak oldalakkal később) – amelynek pedig korszakos jelentőségét éppúgy, mint a kossuthi életpályában betöltött központi szerepét ugyanebben a kötetben, pár oldallal később, igencsak meggyőzően bizonyítja Pajkossy Gábor. Az Országos Honvédelmi Bizottmány élén álló Kossuthra alkalmazott „parliamentary dictator" minősítést — a kifejezés félreérthetősége miatt — nem tartom jó választásnak. A szókapcsolat ugyan szerepel Hermann Róbert tanulmányának címében is (41.), de feltehetően szerkesztői javaslatként került oda – folyó szövegben csak Péter Lászlónál bukkan elő, többször is (7., 90.). A kifejezést tehát az ő leleményének tekinthetjük, és világos, hogy valamiképp azt az 1848 októbere és 1849 áprilisa közötti helyzetet igyekezett megvilágítani vele, amikor a végrehajtó hatalmat irányító Kossuth ugyan nem szakadt el az országgyűléstől, de mégis kevésbé volt korlátozva, mint egy „klasszikus" parlamentáris állammodellben működő kormányfő. A kéttagú szókapcsolatból azonban, úgy vélem, a „dictator" a hangulatilag nyomatékosabb, és épp ebből fakad a probléma. Kossuth ugyanis 1848/49-ben tevékenysége egyik leglényegesebb alapelvének — mert a küzdelem igazságossága biztosítékának! — tekintette a törvényhozó hatalom mindenkori kontrollját a végrehajtó felett. A diktatúra gondolatát azzal a súlyos belátással együtt utasította el, hogy nem zárhatta ki az esélyt: e végletes eszközzel talán mégiscsak lehetséges lehetett volna az erőknek a végső győzelemhez elégséges koncentrációja. És mivel utólag mégis sokan vádolták egyeduralmi hajlamokkal, úgy vélem, érdemes kerülni azokat a kifejezéseket, amelyek atmoszférája akaratlanul is gyengítheti a diktatúra kossuthi elutasítása tényének tudatosítását.

Szintén érdekes, de más típusú probléma Péter Lászlónak az a megjegyzése, miszerint Kossuth annak ismeretében adta át a főhatalmat Görgeinek, hogy az le akarja tenni a fegyvert (8.). Ez a szabadságharc végnapjairól folyó, máig nyitott vita egyik kulcskérdése, és mivel a tényeket a főszereplők utólagos előadása alapján ma már nem lehet teljesen egyértelműen rekonstruálni, mindenképpen óvatosabb megfogalmazás ajánlatos. Jelenleg ugyanis csupán közvetett adatok alapján találgathatjuk, milyen fegyverletételről beszélt Görgei tábornok az utolsó aradi éjszakán: feltétel nélküliről (ahogy utólag emlékirataiban állította), vagy feltételesről (ahogy Kossuth hatalomátruházó dokumentumaiból valószínűsíthető). Azután van olyan hely, ahol a stílus ereje mintha kissé a gondolat rovására ragadta volna magával a szerzőt: ilyen a kossuthi pálya „nemzeti oldalán" elszenvedett „sikertelenségek" sorolása (9.). Zemplénben persze kudarc érte a fiatal politikust – az életút egésze felől nézve azonban ez nagyonis kétarcú pillanat, hiszen ha Kossuth odahaza marad, kérdés, befutja-e valaha országos, majd világhírnévre emelkedő pályáját. Újságírói tevékenységéért bebörtönözték ugyan – de közben megteremtette a modern politikai nyilvánosságot Magyarországon. A vámvédő, gazdaságfejlesztő társadalmi akciók konkrét tárgyukat illetően jobbára tényleg mérsékelt eredményeket értek el – de közben létrejött az Ellenzéki Párt szervezett tömegbázisa. Az áprilisi törvények egyoldalú, perszonáluniós értelmezése nem Kossuth, hanem a Batthyány-kormány általános irányvonala volt, és így semmiképp sem az ő személy szerinti ehhez való ragaszkodása vezetett az augusztus végi válsághoz. És a háború nem annak védelméért folyt, amit Kossuth és Batthyány beleolvastak az áprilisi törvényekbe, hanem annak a megállapodásnak a védelméért,

amelyet a császár és király maga szentesített! – ám utólag az osztrák kormány megkérdőjelezett. Erősen vitatható az is, hogy 1849 tavaszán valóban az április 14-i Függetlenségi Nyilatkozat hiúsította meg a kompromisszum „faint" esélyét (10.), amikor az orosz segítségről már március végén megindultak a tárgyalások. És megintcsak a stílus erejének, a megtalált fordulat — szellemi emberek kontra profi tömegpolitikusok — kiélezési szándékának tulajdoníthatom a szerzőnek azt az állítását, miszerint Kossuth intellektusa alacsonyabb színvonalú lett volna, és a gondolkodása kevésbé mély, mint Széchenyié, Deáké, vagy Eötvösé (10.). Gondolattal, tudással győzött Kossuth a Kelet népe-vitában a gróf, a megye-vitában a báró ellen, a zalai táblabíróval pedig szoros, szellemileg egyenrangú barátságban küzdötte végig a reformkort.

Péter professzornak a bevezető életrajzban megfogalmazott markáns megállapításai felbukkannak a kötetben publikált jogtörténeti tanulmányában is, ahol a magyar rendi közjogban kialakult alkotmányos fogalmak kossuthi átértelmezésének folyamatát, az áprilisi törvényekkel létrejött új államjogi konstrukció kialakulását mutatja be, színesen és szellemesen. Ám megismétli azt a kissé leegyszerűsítő tételét, hogy az áprilisi törvények értelmezésével kapcsolatos, kibeszéletlen (*intractable*) alkotmányos konfliktus vezetett a háborúhoz (91.). Jog és hatalom történelmi viszonyának ismeretében azonban biztosak lehetünk abban, hogy amiként a leghézagmentesebb érvelés sem tudja megakadályozni a háborút, éppúgy a jogi struktúrákon belüli legképtelenebb logikai hiányok és bakugrások sem tudják előidézni, ha nincs mögöttük egyértelmű politikai szándék. A polgári átalakulás korában a jogi átmenetek mindig vitathatók és problematikusak, mert a feudális korszakban kialakult formákat értelmezik át a polgári jogfogalmaknak megfelelően, és ez szükségképpen kisebb-nagyobb erőltetéssel jár. A kérdés mindig „csak" az, van-e olyan hatalom, amely a vitatható jogi szituációt ki akarja használni a maga érdekében. A jogi vita 1848 augusztusának végén jó ürügyet adott a bécsi udvarnak a szakításra – de a kamarilla korabeli levelezésében a legélénkebben nyiltakozó revansvágy ismeretében, úgy vélem, aligha kétséges, hogy amikorra készen álltak Windisch-Graetz herceg csapatai, bármely más konfliktust alkalmasnak találtak volna ugyanerre a szerepre.

Nagyon érdekes Péter László tanulmányának az a részlete, amelyben arra utal, hogy az 1847/48. évi utolsó rendi országgyűlés decemberi-januári vitáiban Kossuth kétségbe vonta, hogy Horvátország, mint önálló ország, létezik-e egyáltalán (87.). A kérdésnek az adja a pikantériáját, hogy fél évre rá, 1848 augusztus végére Kossuth is eljutott oda, hogy a horvát tartományi önkormányzat széleskörű kiterjesztésével kell megpróbálni megbékéltetni, és így a bécsi restaurációs erőkről leválasztani a horvát nemzeti mozgalom erőit. A nyár konfliktusai során pedig leveleiben többször is utalt arra, hogy ő már 1842-ben javasolta a pesti megyegyűlésen, hogy „belkormányzati tekintetben" Horvátország váljon el Magyarországtól, és csupán a közös korona (perszonálunió) maradjon közöttük a kapocs. Mindezen gesztusainak őszinteségét kérdőjelezheti meg tehát Péter professzor figyelmeztetése. Az 1847. decemberi, eredetileg a honosítási problémák körül zajló vita kontextusának közelebbi vizsgálata azonban feloldja az ellentmondást. Kossuth — aki ekkoriban már tizenöt esztendeje követte a lehető legrészletesebben a diéták tevékenységét, sokáig mint újságíró, legutóbb pedig már mint megyei követ — elképesztő jogi-történeti tudás birtokában vitázott ellenfeleivel, így többek között Pozsega, Verőcze és Szerém megyéknek a modern horvát nemzeti mozgalom érveit hangoztató követeivel. Ennek során többször is kifogásolta azt a történeti csúsztatást, hogy miközben ez a politikai irányzat a maga követeléseinek alátámasztására erőteljesen hivatkozott a középkori Horvátország egykori jogi státusára, Magyarországhoz fűződő különleges államjogi kapcsolataira, valójában az a terület, amelyre e jogok egykor vonatkoztak, akkor már nem képezett önálló államot (részben Törökországhoz, részben a katonai határőrvidékhez került), és a modern mozgalom a szlavóniai megyékre vitte át — történetileg tehát alaptalanul! — mind a „Horvátország" elnevezést, mind az ehhez kötődő történeti-jogi érvkészletet. Kossuthnak formálisan nyilván igaza volt – de erre a problémára is érvényes az, amit a feudális kori jogi örökség polgári kori „használatáról" fentebb mondottam. Csúsztatás ide vagy oda, Horvátországnak ekkor már az említett szlavóniai megyéket nevezték – és ezt az önértelmezést a magyaroknak el kellett fogadniuk, ha őszintén akarták a párbeszédet és a megbékélését. Ezért azt is gondolhatnánk, hogy maga a vita, a vele járó konfliktus esetleg olyan következményekkel is járhatott, hogy ennek folytán esetleg lassulhatott Kossuthban a horvát nemzeti mozgalommal való megegyezés belátásának szükségessége. Ám nem így történt: az 1848 nyári események hatására elsők között lépett erre az útra – és ha mégis későn, egész nemzedékének volt ez közös hibája.

Áttérve a kronológiai szempontú írásokra, Urbán Aladár — akinek korszakos érdeme, hogy évtizedes kutatásai meggyőző eredményeként Batthyány Lajos alakját újra 1848 fókuszpontjába ál-

lította — Kossuth életéből és munkásságából az 1848 márciusától októberéig terjedő időszakot foglalta össze, a rá jellemző ténygazdag tárgyilagossággal. Hermann Róbert pedig, aki napjainkban 1848/49 történetének egyik legeredményesebb feltárója, novembertől tárgyalta a Habsburgokkal szembeni ellenállást szervező Kossuth életútjának eseményeit egészen az 1849. augusztusi fegyverletételig. E kiváló szövegek a két szerző ezirányú munkásságának a konferencia számára készített, tartalmas összefoglalásai, és csak azt sajnálhatjuk, hogy azok az általuk írt remek monográfiák és szintézisek, amelyekre elemzéseik támaszkodnak, sajnos nem hozzáférhetők angol nyelven.

Az egy-egy témát áttekintő írások sorát Pajkossy Gábor nyitja. Dolgozatában a tények sorával azt bizonyította, hogy a magyarországi parasztság nem véletlenül tulajdonította a jobbágyterhek alóli felszabadulás jótéteményét elsősorban Kossuthnak. Annak a hatalmas átalakulásnak ugyanis, amely Közép-Európában a 19. században bekövetkezett — és amelyet röviden a feudális kiváltságrendszer lebontásának, és a piacgazdaság, a parlamentáris állam és a polgári társadalom megteremtésének szoktak nevezni — a legfontosabb, központi eleme a jobbágyrendszer eltörlése volt. Méghozzá nemcsak a magyar, hanem a többi nemzetiség körében is: a Kárpát-medence lakóinak mintegy 80%-a vált ezáltal szabad polgárrá! Pajkossy joggal hívja fel arra a figyelmet, hogy e tény jelentőségét nem lehet eléggé túlbecsülni! S mivel e valóban korszakos fordulatnak az évtizedes szellemi előkészítésében, majd 1848-as megvalósításában — forradalmi tettekkel való kivívásában! — Kossuthé volt az elvitathatatlan főszerep, ezért lett az ő alakja több és más, mint a korszak egyéb liberális és nacionalista politikusaié. „Kossuth Lajos azt üzente..." – adták címül e szép kötetnek az egykori hadbahívó népdal kezdősorát a szerkesztők. Nos, Kossuth neve éppen azért került a nép ajkára, azért lehetett milliók vallásos rajongással tisztelt hőse, mert alakja elválaszthatatlanul fonódott össze a feudális kiváltságok eltörlésével, az embernyomorító elmaradottságból való kibontakozással.

Gergely András alapos tanulmányában azt a folyamatot tekintette végig, hogy Kossuth pályája során mennyit értett meg és mennyit fogadott el azokból a törekvésekből, amelyeket a történelmi Magyarország területén élő többi népek politikusai saját közösségeik számára a kollektív politikai jogok és a területi önrendelkezés terén követeltek. A magyar államférfi nem volt nacionalista abban az értelemben, hogy azt hitte volna, az övé erkölcsileg magasabb rendű bármely más népnél a világon. De sokáig úgy vélte, történelmi múltja és teljesítménye folytán a magyarokat vezető szerep illeti meg a Kárpát-medencében. A szabadságharc idején (lásd a nemzetiségi törvényt 1849 júliusában), és méginkább az emigrációban azonban belátta, hogy minden népet — így természetesen a magyarországi nemzetiségeket is — megilleti a nemzetté fejlődés joga. Ugyanakkor élete végéig azt hitte, hogy a nemzetek jogos igényei kielégíthetők a történelmi Magyarország keretein belül, annak területi felbontása nélkül is, mégpedig a demokratikus helyi önkormányzatok fejlesztésével, illetve nem-területi alapú politikai érdekképviseleti intézmények felállításával.

Gergely tanulmánya lehetővé teszi, hogy már a köteten belül mérlegelni tudjuk egy másik jeles szerző, Ian D. Armour gazdag anyagra támaszkodó írásának állítását, miszerint — a korabeli szerb politikai elit elutasítása folytán — a magyar államférfi nevezetes Duna Konföderációs Terve nem volt több kívánatos tortánál a megvalósíthatatlan politikai vágyak egén. Ám a szerző — egy kissé talán a karikírozás vágyától is hajtva (erre referálója, Robin Okey is utal) — mintha nem érzékelné a kossuthi elképzelés eredeti dimenzióját. Kossuth ugyanis nem rövidtávú akcióprogramot írt. Nagyívű koncepciójában — a demokratikus önrendelkezés elvére alapozva, melyről úgy vélte, saját kora világtörténelmileg uralkodó eszméje — arra tett távlatos javaslatot, hogy oly sok évszázad után a Kárpát-medence népei végre ne bábuk, hanem játékosok legyenek a világméretű hatalmi sakkjátszmában! 1848/49 megmutatta, hogy a világ megváltoztatható, a nemzetek saját kezükbe vehetik sorsuk intézését. Akartok-e szabadok és függetlenek lenni? – tette fel a kérdést. Ha igen, akkor a két abszolutista elnyomót, Ausztriát és Oroszországot távol kell tartani a térségtől. Erre azonban csak akkor vagytok képesek, ha demokratikusan összefogtok egymással. Ennek persze ára van: az együttműködés érdekében az egymással szembeni követelésekből engedni kell, le kell mondani a nacionalista programok maximálizálásáról. Ám van értelme a lemondásnak: a szövetkezés demokratikus biztosítékokkal történik, és a nyerhető előnyök összessége — a térség nagyhatalmi manipulációktól mentes, biztonságos fejlődése — kárpótolni fog a nemzeti aspirációk egy részéről való lemondásért. És ha egyszer reális perspektívába kerül, hogy ez az együttműködés „leválthatja" Ausztriát a hatalmi egyensúly fenntartásában addig betöltött — vagy betölteni látszott! — helyéről, a nyugati nagyhatalmak addigi merev elutasítása is megváltozhat.

Kossuth természetesen jól látta, amit Armour is taglal, hogy e távlatos felismeréseinek ellentmondtak az adott pillanat látszólagos érdekei. A magyar és a nemzetiségi politikusok egyelőre

még egyik oldalon sem érzékelték kellő mértékben a kölcsönös engedmények megadásának történelmi szükségszerűségét. Éppen ezért azt akarta, hogy ezek az elvek csak fokozatosan jelenjenek meg a vitákban, hogy legyen idő belátásukra, mérlegelésükre, hogy a sajtó előbb népszerűsítse azokat, szoktassa hozzá a közönséget, logikájuk és igazságuk legyen mindkét oldalon nyilvánvaló, amire a politikusok leülnek a tárgyalóasztalhoz. Joggal bízhatott abban is, hogy ha egyszer a partnerek felismerik az általa javasolt tágabb perspektíva igazságát, mi több, belátásukat a nyugati nagyhatalmak támogatása is elősegíti, akkor a konkrét kérdésekben esetleg egészen másként is lehetséges lesz majd a megegyezés, mint ahogyan azt pl. 1862 tavaszán, egy konkrét tervezetben elképzelték. És éppen ezért tekintette azután — alighanem joggal — végzetes hibának, hogy 1862-ben, sajnálatos indiszkréció folytán, az akkori tervszöveg nyilvánosságra került, miáltal annak szellemiségéről elterelte a figyelmet a részletek elutasítása. Ha a történész csak e legutóbbit látja — mint tanulmányában Armour —, könnyű bebizonyítania, hogy a konkrét terv akkoriban nem kellett senkinek. Csakhogy Kossuth nem napi politikai programnak, hanem egy távlatos elvi koncepció megfogalmazásának szánta tervezetét.

Hasonlóan fontos kérdéseket vetnek fel azok a tanulmányok, amelyek Kossuthot párhuzamba állítják Ľudevit Štur szlovák politikussal (Robert Evans), illetve Josip Jellačić horvát bánnal (Alan Sked). A jeles szerzők jól érzékelik, hogy a 19. század nemzeti mozgalmaiban milyen valódi párhuzamosságok figyelhetők meg, illetve a nyilvánvaló különbségeket miképpen kisebbítik már a résztvevő politikusok életében „a nemzeti hős" szerepének azonos kívánalmai. Tanulmányaikból azonban két igen lényeges mozzanatot hiányolok. Minden párhuzamosság ellenére, az mégsem hagyható figyelmen kívül, hogy 1848-ban a jobbágyfelszabadítást — ennek fundamentális jelentőségére fentebb már utaltam — a szlovák és a horvát jobbágyok számára is nem Štur és Jellačić, hanem a magyar reformellenzék, és személy szerint elsősorban Kossuth vívta ki! Emiatt szolgált pl. tízezrekkel több szlovák önkéntes a magyar honvéd hadseregben, mint a pánszláv jelszavakkal verbuvált szlovák légióban. Részben összefügg ezzel a másik hiányosság: sem Evans, sem Sked nem néznek szembe azzal a problémával, amit a szlovák és horvát mozgalomnak a bécsi restaurációs törekvésekhez kötődése vet fel. Sked az 1848-as ausztroszláv politikai irányt (ennek részeként határozza meg a horvát politikát) szinte észrevétlenül, a bécsi udvar aktuális politikai-katonai lépéseinek szolgálatával azonosítja. Tanulmányának második részében teljesen eltűnik a horvát problematika: csak maga Jellačić szerepel, és csakis Bécs és Pest viszonyáról beszél – nyilván úgy képzelve, hogy mivel Jellačić horvát politikus, így amit tesz, *ab ovo* horvát nemzeti politika. Ám ez tévedés, amit bizonyít pl. Batthyány Lajos miniszterelnök vallomása perében, amikor az 1848 nyarán zajló tárgyalások kapcsán a bán kívánságairól kérdezték. „Ezek nem az igazi, magyar-horvát ellentétek kiegyenlítését, nem az igazi horvát kívánságok teljesítését, hanem némely magyar minisztérium elejtését és különösen, mint *sine qua non*t azt követelték, hogy a magyar hadügyminisztérium az osztrákba olvadjon" – válaszolta. Batthyánynak semmi oka nem volt arra, hogy ha lettek volna valódi horvát igények, azokat eltagadja. A kérdés az: Jellačić illúziókat követett, ha hitt Bécsnek, vagy éppenséggel tudatosan rendelte alá a nemzeti politikai szempontokat a katona bigott császárhűségének és karriervágyának?– e dilemmával való számvetés nélkül csonka marad a horvát nemzeti hős portréja.

Természetesen csak találgatni tudom, mi lehet e különös, a dolgok leglényegét érintő tévedés oka. Szemléletileg talán egy olyan — ki nem mondott — előfeltevés játszhat ebben kulcsszerepet, amely szerint az 1848-as forradalmaknak valójában nem az volt a legfontosabb történelmi következményük, hogy a feudalizmus rendszerét összeroppantották a közép-európai térségben, hanem az, hogy immár kibékíthetetlenné élezték az egymással szembeforduló nacionalista törekvéseket. Ha valaki úgy gondolja, hogy a polgári átalakulás társadalmi lényege előbb-utóbb forradalmi áttörés nélkül is — valamiképp az uralkodó elit belátása, és arra épülő modernizációs reformjai révén is — érvényesült volna a térségben (itt esetleg hivatkozhat Oroszország példájára), akkor számára valóban csökkenhet annak a világtörténelmi teljesítménynek az értéke, amellyel a magyarok, a metternichi rendszer feletti győzelem részeseiként, a többi nemzetiségek számára is megnyitották a szabad polgári fejlődés útját. Innen nézve tényleg fontosabbnak látszhat az a veszély, amely a forradalom révén megerősödő magyar állam részéről a nemzetiségek politikai önállósulási mozgalmait fenyegethette – és így a bécsi udvar magyarellenes ellenforradalmi politikája is látszhat olyannak, amely a horvát nemzeti érdekeket szolgálja, és az azt kiszolgaló karrierista katonatiszt is feltűnhet a pozitív nemzeti hős szerepkörében. Ez a beállítás azonban végső soron spekuláció – a tény az, hogy a korszakfordító lépést az egész térségben igenis a 48-as forradalmi hullám vitte végbe. Ez a tény pedig elválaszthatatlanul összekapcsolódik azzal az értékszempont-

tal, miszerint a modern kori európai és világtörténelemben minél korábban lépett valamelyik nép vagy ország a polgárosodás útjára, és minél alaposabban bontotta le a feudális intézményrendszert, annál nagyobb jólétet, és idővel ahhoz társuló nagyobb politikai szabadságot tudott biztosítani polgárai számára. E szempont érvényességét éppen a Habsburg Birodalom és a cári Oroszország kapitalizálódása között az előbbi javára érvényesülő különbségek — minden egyéb, objektív eltérés együttes figyelembevételével is — elég meggyőzően bizonyítják. Ha pedig ez így áll, akkor a horvát nemzeti mozgalom igazi érdekei a 48-as forradalommal fonódnak össze, nem a bécsi ellenforradalommal – miáltal a történész számára, úgy vélem, tarthatatlanná válik a két „nemzeti hős" azonos pozícióit feltételező „tükörportré"-koncepció (*Mirror Images*).

Az 1848-as forradalom korszakfordító jelentőségének belátása tehát fundamentális szemléleti eleme a korabeli események és szereplők értékelésének. Ma már kevesen vitatják, hogy horvátok és magyarok számára az lett volna a jó megoldás, ha az egyéni és közösségi önrendelkezési jogok megfelelő harmonizációja alapján, a feudalizmus és az abszolutizmus elleni közös küzdelem jegyében keresik az ellentétek feloldásának, a kölcsönösen megfelelő kompromisszumoknak az útját a nyelvi kérdésektől a közigazgatási gondokon át a területi problémákig. Ez a politika azonban, tudjuk, nem nyert teret a népek tavaszán, és kevesen, keveset tettek érte a következő másfél esztendő küzdelmeiben is. A magyar történetírás azonban ma már belátja e hiba történelmi felelősségét, és nemhogy nem idealizálja a 48-as nemzedék nemzetiségi politikáját, de készséggel elismeri, hogy a magyar vezetők politikai tévedései, szűklátókörűsége és szűkkeblűsége is döntően belejátszott abba, hogy a nemzetiségekkel kitört a testvérháború. Ám az éremnek két oldala van: a konfliktus adott mértékben való elmérgesedésében felelősség terheli a horvát oldalt is, méghozzá elsők között Jellačić tábornokot! Sked professzor azonban oly kritikátlanul azonosul hősével, hogy teljesen a magyar nemzeti mozgalom múlt századi bécsi kritikusainak álláspontjára kerül, és tulajdonképpen a korabeli konzervatív publicisztika érvékészletével védi őt és bírálja a Batthyány-kormány politikáját.

A számos példa közül csak néhányat említek. Sked pl. kifogásolja, hogy a magyar történészek „reakciósnak", a bécsi udvar puszta „engedelmes eszközének" minősítik Jellačić tábornokot, ellenbizonyítékként idézve a bán korabeli nyilatkozatait arról, hogy ha kell, akár az uralkodói akarat ellenére is bevégezi „munkáját" (136.). Ám itt mintha nem venne tudomást arról a tényről, hogy V. Ferdinánd intézkedései — szellemi képességeinek közismert gyengesége folytán — sohasem személyes véleményt, hanem a körülötte működő családi-miniszteri-katonai csoport, az ún. kamarilla akaratát közvetítették. E csoport belső dokumentumaiból pedig ma már közismert, hogy tagjai egészen 1848 őszéig nem akartak nyílt konfliktust a magyar vezetőkkel, így amikor utóbbiak reklamálták a horvát bán engedetlenségét, a császár színleg fellépett ellene. Eközben azonban a kamarilla tagjai messzemenő támogatásukról biztosították – különösen jelentősnek ítélhető ebből a szempontból a legerősebb egyéniség, Zsófia főhercegnő szerepe Jellačić hűségének biztosításában. A bán fenti nyilatkozata tehát nem bizonyíték udvarhűsége ellenében, hiszen ő pontosan tudta, mi róla az igazi vélemény odafenn, és mennyire kell komolyan vennie a császár nyilvános intézkedéseit. Amikor Sked összegezve felsorolja a közös jegyeket Kossuth és Jellačić életútjában, ezért téves az az állítása, hogy ha kellett, mindketten szembefordultak a bécsi udvarral (*"to ignore and defy the court when necessary"* – 137.) – ez a magyar politikusra tényleg igaz, de a horvát katonára nem! (Sked álláspontjának bizonytalanságára jellemző, hogy más helyen maga is kijelenti, hogy Jellačić udvarhűségéhez nem férhet kétség – 153.)

Amikor Sked arra utal, hogy a magyar és a német liberálisok kapcsolatfelvételét a kortárs ausztroszláv politikusok „szlávellenesnek" minősítették (156.), sajnálatos módon nem mutat rá ennek téves voltára. Pest elsősorban azért kereste az együttműködést Frankfurttal, mert a német egység létrejötte esetén Ausztria német tartományai is annak részévé váltak volna, és így a Habsburg Birodalom természetes központja mintegy „automatikusan" áthelyeződött volna Magyarországra, megoldva ezzel a magyar önrendelkezési törekvések bécsi korlátozásának évszázados problémáját. Az ún. „pánszlávizmus" elleni félelem persze belejátszott a szövetségkeresésbe, de ez a fogalom a korban nem valamilyen általános szláv „veszélyt", hanem kifejezetten a cári Oroszország terjeszkedési törekvéseit jelentette. Sked a horvátországi jobbágyfelszabadítást is Jellačić érdemének tulajdonítja (136.), és persze ez „technikailag" valóban az ő intézkedése volt, mivel a magyar kormány utasításait, rendeleteit nem engedte végrehajtatni Horvátországban. Ám tegyük fel a kérdést: józan ésszel elképzelhető, hogy a márciusi forradalmi események után — amely Bécs, Pest és Pozsony összjátéka volt —, lehetett volna másképp dönteni Zágrábban? Aligha. Csakis arról lehetett dönteni, hogy a „háromegy királyság" jobbágysorsú lakói ne tudják meg az igazat: azt, hogy fel-

szabadulásukat nem Jellačić-nak és a császárnak, hanem a magyar reformellenzéki politikusoknak — s közülük is főként Kossuthnak! — köszönhetik.

Sked professzor szerint az igazi „államcsíny" nem Jellačić horvát báni kinevezése volt, a már hivatalban lévő magyar miniszterelnök megkérdezése, netán ellenjegyzése nélkül, hanem éppenséggel Batthyány Lajos miniszterelnöki megbízatása, amelyet István nádor — magyar bíztatásra — vitt keresztül pár nappal korábban, az államkonferencia kifejezett akarata ellenére (158–160.)./Ez a beállítás azonban téves, mert a nádor nem követett el semmiféle jogsértést, amikor ezt az osztrák birodalmi intézményt figyelmen kívül hagyta. A követett eljárás (és hátterében a nádor és a magyar király viszonya) megítélése ugyanis csak a magyar közjog alapján lehetséges, amelynek betartására az uralkodó esküt tett, márpedig a Corpus Iurisban nincs olyan artikulus, amely bármely magyar ügyben befolyást engedne az osztrák birodalmi államkonferenciának. István nádor tehát tettével nem a jogrendet rugta fel, hanem csak egy családi belső megállapodást került meg (amelyért később személyesen meg is lakolt ugyan, de ennek a közjogi problematikához semmi köze). Ami viszont Jellačić horvát báni kinevezését illeti, a magyar végrehajtó hatalom vezetőjének sokévszázados joga volt dönteni a horvátországi közigazgatási kérdésekben – így mellőzése kétségkívül a fenálló államrend megsértése volt. Sked azután még fokozza is a fogalmi zavart, amikor pár oldallal később már az egész márciusi forradalmi átalakulást „államcsínynek" minősítette (165.), miáltal végső soron a Londonba menekülő Metternich herceg és társai — manapság talán nem a legmodernebbnek számító — álláspontjával került azonos platformra. Komoly érzelmi elfogultságát elárulja az a tény, hogy bár egymás tükörképeinek minősíti Kossuthot és Jellačić-ot (181.), a konkrét elemzésekben mégis kizárólag az előbbi lesz az összes konfliktus okozója, egészen a háború kirobbantásáig! (176., 178.) A felsorolt példák összességükben jól érzékeltetik, hogy a kiindulópont téves megválasztása miatt milyen sokféle irányban torzulhat el az a bizonyos, a figurák és események ábrázolására használni kívánt történészi tükör.

Áttérve a többi tanulmányra, Péter László mellett a kötet legszellemesebb — a szó intellektuális értelmében legszórakoztatóbb — elemzését Frank Tibor írta Kossuth „shakespeare-i angolságának" mítoszáról, mint az angolszász nyilvánosságban ügyesen manipulált tömegkommunikációs eszközről. Kingston-Tiszai Klára előadása fontos kérdésről: Karl Marx és Kossuth viszonyáról szól, de meg kell jegyeznem: nem értem, hogyan lehet erről a témáról Maller Sándor, de méginkább Frank Tibor alapvető munkájának említése nélkül írni. A szerző bizonyára annak a jelenlegi formájában kéziratos monográfiának a főbb megállapításait igyekezett összefoglalni, amelyben Horváth Árpáddal közösen dolgozták fel a témát, dicséretes alapossággal – és azokról a lapokról nem is hiányoznak a szükséges szakirodalmi hivatkozások. Nem ismerethiányról van szó tehát, hanem arról, hogy az előadásának jegyzetanyagában sajnos nem sikerült a kötet historiográfiai bázisát arányosan megjeleníteni.

A magyar 1848/49 néhány fontos külpolitikai kérdése kapcsán hasznos historiográfiai elemzést nyújt Martyn Rady, összehasonlítva Waldapfel Eszter és Kosáry Domokos koncepcióit. Meggyőzően érvel amellett, hogy Kosáry hol és mennyiben haladta meg Waldapfel munkásságát – bár nála Erdődy Gábor két fontos könyvének említését kell hiányolnom. Végül Rady munkája kapcsán említem meg — bár a kötet más szerzőinél is gyakran előforduló — azon, mondhatni módszertani tévedést, ahogyan szövegeikben a Pragmatica Sanctio dokumentumát és „fogalmát" kezelik. Kritika nélkül elfogadják ugyanis a korabeli osztrák iratokban — és az azokat népszerűsítő, magyar konzervatív publicisztikában (pl. *Times*-cikkek) — szereplő állításokat arról, mi is felel meg a Pragmatica Sanctiónak, vagy mi ellenkezik vele. Sked professzor különösen sűrűn olvassa a magyar kormányzat tagjainak fejére, hogy politikájuk, jogértelmezésük — szerinte — mennyire nem felelt meg e fontos dokumentum rendelkezéseinek (különösen 165., 168., 175., 177.). Ám a Habsburg-ház öröklési rendjét szabályozó, a magyar törvénytárba is bekerülő családi megállapodásnak nem létezett korabeli kizárólagos értelmezése! A családi kapcsolatból a hatalmi-uralmi rendre nézve többféle „érvényes" magyarázat következhetett – így pl. lehetett úgy okoskodni, amely ellentétbe hozta, de lehetett úgy is, amely harmonizálta az 1848-as áprilisi törvényekkel. A kor politikusai természetesen mindkét oldalon ügyesen bűvészkedtek a Pragmatica Sanctio „varázscilinderével" – de a mai történetírás gyermek marad, ha e trükköket el is hiszi.

Csorba László

Kossuth Lajos

SZERKESZTŐI JEGYZETEK A PESTI HÍRLAPHOZ, I.

(1841)

Szerk.: Fazekas Csaba. S. a. r., bev., jegyz. a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 2003. évi Kossuth-szemináriumának hallgatói.

Miskolc, Bíbor Kiadó, 2003. 342 o.

A Pesti Hírlapot szerkesztő Kossuth eszköztárához a vezércikkek, a különböző rovatokban elhelyezett egyéb cikkek, közlemények, nyilatkozatok, mások cikkeihez fűzött kommentárok mellett a hasábok aljára tördelt, a főszövegtől jól elkülönülően tördelt szerkesztői jegyzetek is hozzátartoztak. Létüket a kutatás természetesen számon tartotta, összegyűjtésük azonban nem történt meg, így elemzésük is várat magára. Fazekas Csaba vezetésével, aki a szükséges levéltári kutatásokat és a szerkesztés munkáját is végezte, a miskolci egyetem kilenc hallgatója a Kossuth-évforduló alkalmából e jegyzetek apparátussal ellátott kiadására vállalkozott. A három kötetre tervezett vállalkozás előttünk fekvő első darabja rövid bevezetést követően két részre oszlik. Előbb 1–489. szám alá rendezve a sajtó alá rendezők által Kossuthtól származónak tekintett szerkesztői jegyzeteket olvashatjuk, majd 490–565. szám alatt azokat a jegyzeteket, amelyek után nem áll sem szerkesztői, sem szerzői jegy, amelyeknek szerzősége tehát kétes. A sajtó alá rendezők minden egyes jegyzetet önálló szövegnek tekintettek, ennek megfelelően külön szám alatt közöltek. Minden szerkesztői jegyzethez a kontextust bemutató bevezető magyarázat tartozik (ennek terjedelme akár többszöröse is a közölt szövegnek), továbbá összesen 773 tárgyi magyarázó lapalji jegyzet. A munka a Magyar Elektronikus Könyvtár keretében (a papír alapú változattól eltérő oldal- és lapaljijegyzet-számozással) interneten keresztül is hozzáférhető.

A szorosabb értelemben vett lapalji jegyzetek mellett, mint a bevezetésből megtudjuk, a sajtó alá rendezők a kötetbe felvettek Kossuthtól származó kommentárokat is — szám szerint kilencet —, amelyeket részben terjedelmük, részben elhelyezésük módja (ti. hogy nem a lap aljára lettek tördelve) különböztet meg a lapalji jegyzetektől. A közlők azonban e kommentárokat is „szerkesztői jegyzet" felcímmel látták el, és a válogatás szempontjairól sem kapunk eligazítást. A kötet hoz a rovat végére (tehát nem lapalji jegyzetbe) tördelt „igazítást" (74. szám), más esetben viszont (PH 1841, 240., 787., 857. l.) a hasonló című, igaz, aláíratlan helyesbítéseket nem közli. A lapalji jegyzetek esetében azonban a sajtó alá rendezők állításuk szerint teljességre törekedtek. Sajnálatos módon azonban mintegy tucat egyértelműen a szerkesztőtől származó, főként 1841 novemberében–decemberében keletkezett jegyzet kimaradt a kötetből. Így hiába keressük azt a sajtótörténeti szempontból fontos és a kutatók körében jól ismert jegyzetet, amelyben Kossuth vagy a szerkesztőség azzal mentegeti a vezércikk hiányát, hogy azok mindig az utolsó nap készülnek; nem találjuk Kossuth Példa külföldről című vezércikkéhez, saját kommentárjához, az RST betűjelű szerző Értekező-cikkéhez, illetve Zay Károly nyílt leveléhez írott jegyzetét (PH, 1841, 569., 822., 856., 826., 864. l.). Mint a bevezető is jelzi, a kötet tartalmazza a Hírlap azon közel negyven lapalji jegyzetét is, amelyet Kossuth saját vezércikke vagy cikke alá illesztett – ez esetben tehát nem szerkesztői, mint inkább szerzői jegyzetről beszélhetünk. A kötet fő részében húsz jegyzetet találunk, amely alatt nincs — vagy a közléssel ellentétben (pl. 65., 92., 474. szám) a valóságban nem szerepel — „Szerk." megjelölés, ezeknek tehát valójában a függelékben lett volna a helyük. A függelékben szerepeltetett jegyzeteknek számításaink szerint mintegy 40 százaléka származhat Kossuthtól. Mindezek alapján tehát a kötet mintegy 470 bizonyosan vagy minden bizonnyal Kossuthtól származó szerkesztői, részben szerzői jegyzetet, illetve kommentárt hoz, a mintegy 95 aláíratlan jegyzet közül további 35-45 származik valószínűleg a szerkesztőtől vagy annak munkatársától, míg kb. 50-60 a kötetbe felvett jegyzet (pl. 47., 92., 535., 542., 558.) bizonyosan vagy minden bizonnyal nem Kossuthtól vagy a szerkesztőségtől, hanem a beküldőtől: a szerzőtől, a tudósítótól származik.

A kötet legfőbb újdonsága azon kereken 70 tétel közzététele, amelyek, mivel annak idején egészben vagy részben a cenzor törlésének estek áldozatul, mindeddig jórészt ismeretlenek voltak. E szövegeket az a Vörös Antal őrizte meg számunkra, akinek a Kossuth-filológia oly sokat köszönhet: Vörös a Pesti Hírlap egy példányába átvezette a törlések egy részét (e példány az OSZK Filmtárának „szabadpolcán" hozzáférhető), külön füzetbe iktatta a cenzor által teljes egészében törölt cikkek szövegét, illetve megőrizte a cenzort megjáró kefelevonatokat (ez utóbbiak a MOL Kossuth gyűjteményében találhatók). Mint a kötet hivatkozásaiból kiderül, a cenzor által

teljesen törölt (azaz túlnyomórészt most először napvilágot látó) 43 szerkesztői jegyzet esetében a szövegforrás hat kivételével az utóbbi lelőhely volt, a törlésekkel ugyan, de egykorúlag mégis csak napvilágot látott jegyzetek esetében azonban a sajtó alá rendezők már nem adták meg a szövegforrás (OSzK vagy MOL) pontos lelőhelyét. A cenzor által törölt részeket a közlők aláhúzással jelölték; bár recenzens szívesebben látta volna a nemcsak általa preferált, hanem mások által is alkalmazott áthúzást, ezt nem észrevételezi, azt azonban igen, hogy a jelölésrendszer rögtönzésszerű megválasztása folytán több helyütt (360., 418., 425., 432. szám) nem derül ki világosan, melyek azok a szavak, amelyek az ily módon mintegy társszerzővé avanzsáló cenzor jóvoltából kerültek Kossuth szövegébe.

A szövegközlés általában megbízhatónak látszik: a szúrópróbaszerű egybevetés során azonban jelentős pontatlanságokat is regisztrálhattunk (pl. 84., 89., 176., 376., 433. szám); Kossuth Haraszthy Samu „Műipar" (és nem Ipar) című vezércikkéhez fűzött kommentárjának több mint fele pedig egyszerűen lemaradt (140. szám). Az eredeti szövegekben ritkítással jelölt kiemeléseket a kiadvány nagy részében minden megjegyzés nélkül elhagyták, másutt viszont *kurziválás*sal reprodukálták és külön is jelezték (79. szám és 112. jegyzet). A forrásszövegekben található francia és német szövegek visszaadása több ízben is, nyomtatott szövegekről lévén szó, érthetetlenül rossz minőségű, (89., 508., 509. szám) s a lapalji jegyzetben hozott fordítás is pontatlan vagy egyenesen teljesen hibás (39., 242., 137. jegyzet). Közlők a szövegközlés során a mai helyesírás szabályait követték: csak remélhető azonban, hogy a *közölték, európaiasodnunk, cáfolhatatlanul, maguk* szóalakok (84., 158., 376., 433. szám) csak a szövegek másolása, átírása során előálló ismert jelenség, a banalizálódás, nem pedig tudatos döntés eredményeként léptek az eredetiben álló *közlötték, európaisodnunk, cáfolhatlanul, magok* helyére – az utóbbi esetben ugyanis a közlő már túllépne a helyesírás modernizálásán, s ez a tudományos forráskiadás normáival ellentétes.

A tárgyi magyarázó jegyzetek a Hírlap hasábjain feltűnő személyek, a magyar és idegen nyelvű irodalmi idézetek azonosítását, a felmerült történeti események, fogalmak, már elavult szavak magyarázatát szolgálják. A jegyzetek nagy többsége segíti is a forrásszövegek megértését, egyes jegyzetek (130., 246–247., 581., 625.) azonban téves magyarázatot adnak, másutt pedig „alibi" vagy „ál" jegyzeteket (pl. 270., 516.) olvashatunk: a példaként felhozott esetekben ugyanis egy-egy jelzős szerkezet (rekuzacionális jog [ti. esküdtszékeknél]; juris perek) előtagjára kapunk némi szómagyarázatot, de nem magára a fogalomra. A sajtó alá rendezők jól használták ki az elektronikus könyvtárak, kiadványok robbanásszerű bővülését: segítségükkel nemcsak azonosították a legtöbb idézetet, hanem Kossuth összes munkáinak CD-ROM változata (Arcanum, 2002) alapján megadták további előfordulásukat is a teljes életműben – pontosabban a kiadott, illetve feldolgozott életműben. Recenzens a kötetet böngészve pl. örömmel tudta meg, hogy a Kossuth által 1838 nyár végén, periratában idézett „költő", akit Kossuth e korszakbeli iratai sajtó alá rendezőjeként annak idején nem tudott azonosítani, valójában Shakespeare, s az idézet A velencei kalmár-ból származik (lásd jelen kötet, 336. szám, 468. jegyzet, az idézet helye helyesen IV. szín, 1. jelenet). Kossuth tehát az említett időpontban már olvasta volt a darabot, és a Bárdtól saját fordításában idézett. Jelen kötet alkotói viszont ezt a vonatkozást, a mondottakból következően önhibájukon kívül, nem ismerhették, s ezért a darab Lukács Lajos által készített és 1840-ben színre vitt magyarításában vélték megtalálni az idézet kontextusát.

A mondottak alapján a kötet — sajnos — nem teszi ugyan fölöslegessé a kutatók számára az eredeti használatát, segítségével mégis jó áttekintést kaphatunk, milyen szerepet kaptak a szerkesztői jegyzetek Kossuth kezében és a Hírlap struktúrájában. Kossuth gyakran, szívesen, de, mint a kötet bevezetőjében olvashatjuk, „kitűnő arányérzékkel" jegyzetelte a beküldött cikkeket. E számításaink szerint mintegy 470 szerkesztői jegyzet közel kétötödét (kb. 170) a megyei tudósításokhoz, közel háromtizedét (130) az „Értekező", egytizedét pedig a „Vidéki levéltárca" rovatban megjelentetett cikkekhez illesztették, a külföldi hírek alá viszont, minden bizonnyal a belpolitika alakítására törekvő szerkesztő tudatos döntése, részben pedig a cenzúrával kapcsolatos megfontolások eredményeként, alig néhány esetben került jegyzet – s talán azok sem a szerkesztő, hanem munkatársai tollából. A jegyzetek vizsgálata Kossuth nézetei fejlődésének rekonstrukciójához is szükséges: a szerkesztő például már 1841. október végén jegyzetben regisztrálta List könyvének megjelenését és kommentárban jelezte, hogy „alkalmas helyen és időben" előadja arról véleményét (403–404. szám) – ennek kifejtésére, mint tudjuk, 1842. január második felétől fogva került sor.

E sorok írója, aki maga is egyetemi oktató, csak elismerését fejezheti ki a miskolci munkaközösségnek: tanártársának és a fiatal kollégáknak a téma kijelöléséért és a projektum gyors és

eredményes megvalósításáért. Az ilyen vállalkozások kitűnő eszközei a tudományos utánpótlás nevelésének is. Egy a tudományos közösségnek szánt, két lektor által is ellenőrzött, a tudomány eszköztárát használó forráskiadvány megítélése során azonban nem lehet helye külön mérce alkalmazásának – de a kötet létrehozói nem is szorulnak rá arra, hogy valamiféle mentő körülményeket vegyünk figyelembe. A kötet tükrözi a csapatmunkából fakadó előnyöket és hátrányokat egyaránt: egyfelől a hatékonyság ugrásszerű megnövekedését, másfelől a munka koordinálásának növekvő nehézségeit, a csoporttagok eltérő színvonalú felkészültségéből adódó kisebb-nagyobb egyenetlenségeket, illetve az abból adódó problémákat, hogy a tagok pusztán a feladat egy-egy részletét látják át – mindezeket a hiányosságokat a munka irányítója/szerkesztője nem tudta teljes mértékben kiküszöbölni. A további kötetek elkészítése során, miközben feltétlenül javítani kell a szöveggondozás színvonalát, érdemes megvizsgálni a célkitűzés módosítását: a lapalji szerkesztői jegyzetek és a kommentárok elválasztása egymástól indokolható ugyan, de mindenekelőtt formai és nem tartalmi jegyek alapján. Felvetődhet persze a kérdés, indokolt-e egyáltalán Kossuth szerkesztői tevékenysége egy szegmensének a többiétől elkülönített bemutatása – a jelenlegi, reméljük, átmeneti körülmények között, a kritikai kiadás munkálatainak (e sorok írójától sem teljesen független) elakadása folytán azonban csak üdvözölnünk lehet minden vállalkozást, amely a Kossuth-kiadások ügyét előmozdítja.

Pajkossy Gábor

Varga Lajos

KORMÁNYOK, PÁRTOK ÉS A VÁLASZTÓJOG MAGYARORSZÁGON 1916–1918

Politikatörténeti füzetek XXI.

Napvilág Kiadó, Budapest 2004. 269 o.

Látszólag nem a legfontosabb társadalmi-politikai problémák elemzése áll Varga Lajos könyvének középpontjában. Hiszen az első világháború utolsó két esztendejében mind határozottabban kerülnek előtérbe a dualista rendszer alapkérdései: az osztrák-magyar viszony, a nemzetiségi kérdések, az egyre feszítőbb agrárproblematika, amelyekhez képest a választójog kiterjesztésének kérdése másodlagosnak hat. A valóságban azonban a választójog radikális reformja az ország demokratikus átalakításának parlamentáris keretek közötti megvalósításával az alapvető társadalmi-politikai kérdések megoldásához is segítséget nyújthatott. Emellett a választójogi reform ügye évtizedek óta maga is a politikai élet egyik kulcskérdése volt, amelyben mintegy összefutottak és ütköztek az egyes társadalmi-politikai csoportosulások érdekei. Mindez hatványozottan érvényesült a háború egyébként is felfokozott politikai légkörében, amelyben egyre határozottabban jutottak kifejezésre és törekedtek megvalósulásra az egymástól eltérő vagy éppen élesen szembenálló érdekek. A témaválasztás ezért nemcsak indokolt, hanem — újszerű nézőpontjával és a kutatásba bevont számos új forráscsoportjával — szerencsésnek is nevezhető.

A források között mindenképpen megemlítendők a Vázsonyi-féle választójogi törvénytervezet iratai: a képviselőházi irományok és a Képviselőházi Napló vonatkozó kötetei, a választójog parlamenti bizottsági tárgyalásának (31 ülésének) jegyzőkönyvei, a bizottság összefoglaló jelentése; a minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei, a miniszterelnökségi és belügyminiszteri elnöki iratok terjedelmes fascilusai; ide tartoznak a kiadott és kiadatlan politikusi memoárok, naplók, levelezés anyagai, a korabeli politikai lapok irdatlan tömege. Ez a bőséges forrásbázis lehetővé teszi, hogy a szerző korábban érintetlen területek részletes elemzésével az eddig ismerteknél jóval pontosabb és részletesebb képet fessen a háborúban kimerülőben lévő ország viszonyairól.

A könyv pozitívumaihoz tartozik, hogy világos történeti áttekintést nyújt a választójog hazai fejlődéséről az 1848-as választójogi törvénytől az 1874. XXXIII. tc-n át a Tisza–Lukács-féle 1913. XIV. tc-ig — bemutatva különbségeiket — s a választójog törvényei szabályozásában (és kiterjesztésében) bekövetkezett fokozatos lemaradásunkat, valamint a választójog kiterjesztésének elodázhatatlan társadalmi-politikai szükségességét. Ennek keretében tömören ismerteti az 1905. évi Kristóffy-féle választójogi törvénytervezetet, az Andrássy-féle „plurális" (amolyan félig kuriális jellegű) elképzelést (1907–1908-ból), Kossuth Ferenc 1912. évi választójogi törvénytervezetét –

alkalmat adva az egybevetésekre, az előre- és visszalépésekre: a választójog kiterjesztése körüli évtizedes parlamenti és — a szociáldemokrata párt által szervezett — parlamenten kívüli küzdelmekre.

A háború harmadik esztendejében Károly király nagy lendülettel fog hozzá — számolva a tömegnyomással és támaszkodva is rá — az ország belpolitikai életének demokratizálásához, együtt haladva a Választójogi Blokkal, s kinevezve Móric kormányát a választójogi reform megalkotásának feladatával. E kinevezéssel új szakasz kezdődik a választójogi reformért folytatott küzdelemben. A nem sok jót ígérő előjelek ellenére 1917 őszére elkészül Vázsonyi minden addiginál jogkiterjesztőbb törvénytervezete, amelynek a parlamenti többséggel rendelkező Tisza István vezette Munkapárttal szemben kell felvennie a harcot parlamenti elfogadtatásáért, vagy a parlament feloszlatásával új választások révén szerezni érvényt a törvénynek. Az utóbbi lehetőség — a király felhatalmazásával — ekkor még reális lehetőség.

A munka kiemelkedően jó, mondhatni központi fejezete a Vázsonyi-féle választójogi törvénytervezet részletes ismertetése. Önmagában is impozáns munka, s hozzátehetjük: a törvénytervezet józan, realista értékelése is a könyv egyik erőssége. Megjegyzem, ez a józan szemlélet végigvonul az egész munkán, s Varga Lajos történetszemléletének szimpatikus vonásaként könyvelhetjük el. A törvénytervezet tartalmi ismertetése aligha tartozhat e szűkre szabott ismertetés feladatai közé, s nem vállalhatja további sorsának részletes nyomon követését sem. Itt csak annyit említhetünk, hogy a szerző részletesen elemzi Wekerlének azt a sikertelen kísérletét, hogy a parlamentben a munkapárti többséget megossza és az ellenzéki pártokból-csoportosulásokból új kormánypárti többséget hozzon létre. A kudarc okai között — Tisza és hívei makacs ellenálláson túl — Varga Lajos Károly király időközben meggyengült pozícióját hozza fel (Sixtus-affér), ami immár nem teszi lehetővé a parlament esetleges feloszlatását, új választások kiírását s ezáltal a munkapárti többség uralmának megtörését. Ezzel valójában sikertelenségre van ítélve a Vázsonyi-féle törvénytervezet elfogadtatása, széthullik a választójogi blokk, s a Vázsonyi tervezetét támogató politikai erők — Andrássy, Apponyi és maga Vázsonyi is — kiszorulnak a kormányból, illetve a kormányt támogató 48-as Alkotmánypártból.

Alajos fejezete a munkának a törvénytervezet parlamenti bizottsági tárgyalásának leírása-elemzése. A hosszas, hónapokig tartó vitát a szerző témák szerint csoportosítva ismerteti, áttekinthetővé téve a szerteágazó, bonyolult diszkussziót: melyek voltak a vita főbb kérdései, mi volt a résztvevők álláspontja, hogyan lúgozta ki a munkapárti többség a törvénytervezet számára elfogadhatatlan tételeit. Így jutunk el (most nagyot ugorva) a Tisza–Wekerle-féle 1918. XVII. tc-hez, amely — ahogy Varga Lajos írja — egyetlen korabeli pártnak, irányzatnak sem felelt meg. Tisza hívei sokallták az „engedményeket", a Wekerle mellett maradt politikusok több méltánylást vártak volna el engedményeik fejében a Munkapárttól, a Vázsonyi-féle javaslat mellett kitartók pedig teljes egészében elutasították a megcsonkított törvényt. Varga Lajos összegzésében megállapítja, hogy a Vázsonyi-féle eredeti javaslat „reális alternatívát ajánlott a magyarországi demokratikus népképviselet meghonosítására". Ezzel a megállapításával egyet kell értenünk, miként azzal a summázatával is, hogy „az eredeti javaslat megcsonkítása a társadalmi feszültségeket jelentősen kiélezte, a politikai erők megosztását tovább mélyítette, a megegyezés esélyét szinte kilátástalanná tette. Az 1918-as őszi összeomlás és katasztrófa természetesen nem emiatt következett be, de a gyúanyag összehordásában a reformokat elutasítók, a hatalomhoz görcsösen ragaszkodók igencsak kivették részüket."

Mucsi Ferenc

Hornyák Árpád

MAGYAR-JUGOSZLÁV DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK 1918–1927

Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2004. 355 o.

A Pécsi Egyetem fiatal oktatója PhD-értekezése alapján készített munkájának legfőbb értékét a szerző szorgalma és a bilaterális tárgyalási mód meghaladása adja. Szorgalma révén a könyv anyaga igen gazdag. Főleg a témába vágó levéltári források szisztematikus feltárását kell említenünk, külön is kiemelve a belgrádi forrásoknak a magyar történetírásban elsőként történt alapos feltárását. E mellett felkutatott szinte minden fellelhető nyomatott forrást, s igen széleskörűen tájékozódott a szinte feldolgozhatatlanra duzzadt szakirodalomban is. Igen sok anyaggal dokumentálja azt az egyébként már a korábbi történetírás által is számos alkalommal rögzített tényt, hogy mérhetetlen fölényük ellenére is a győztesesek mily kevéssé érezték magukat bizton-

ságban. Igen beszédesen mutatja ezt — például — a budapesti jugoszláv katonai szakértő 1924 május végén jelentése, amely szerint (a gyakorlatilag lefegyverzett, gazdasága talpra állítása terén csupán az első lépéseket megtevő) Magyarország „még a nyáron"(!) sem lesz abban a helyzetben, hogy katonai akcióba kezdjen.(172.) Kár, hogy a könyvben említetlen marad az egész korszak hisztériára hajlamos hangulata: így kerülne igazából a helyére az a sok hangulati elem, amely a belgrádi politika apró tényeket felnagyító, rémeket látó beállítására vet fényt.

A bilaterális tárgyalásmód meghaladásának számos jó példáját említhetjük. Hornyák Árpád az európai politikának és a belgrádi politikának minden olyan összetevőjére figyelmet fordít, amely befolyással volt, lehetett a Budapest–Belgrád relációra. Különösen nagy súlyt helyez a jugoszláv-olasz viszony és Jugoszlávia balkáni politikájának bemutatására. Így igen jól ábrázolja az 1920. évi november 12-én Rapallóban létrejött olasz-jugoszláv megállapodást, amely valóban kellemetlenül érintette a magyar külpolitikát. Ám a szerző nem csupán ezt a tényt mondja el, hanem azt is, hogy a rapallói szerződés a nagyhatalmak Belgrádra gyakorolt meglehetősen durva nyomására jött létre. 1920 januárjában a londoni szerződés alkalmazásának fenyegetésével próbálták rávenni a szerbeket arra, hogy Fiumét adják át az olaszoknak. Akkor cserében még Szkadárt is megígérték, Belgrád mégsem engedett. Fél esztendővel később Franciaország fenyegette meg ismét a londoni szerződés alkalmazásának rémével Belgrádot, amikor ellenben már enged és közvéleménye nagy bánatára aláírja a megállapodást, amely nem csupán az Isztriai félszigetet adja át az olaszoknak, hanem Zárát is.

Igen jó az olasz külpolitika — amelyről egy helyütt a szerző nem kevés malíciával jegyzi meg, hogy „jó szokásához híven" szeretett két vasat tartani a tűzben — nem ritka kétarcúságának az ábrázolása, így a királypuccsokkal kapcsolatos római magatartás bemutatása. „Egyfelől csatlakozott Angliának az utódállamokat mérsékletre intő politikájához, másfelől viszont félig nyíltan, félig leplezve, minél keményebb fellépésre biztatta Csehszlovákiát és Jugoszláviát, s ehhez Romániát is igyekezett megnyerni."(99.)

A királypuccs elbeszélése kapcsán a Károlyt visszatérésre késztető tényező számbavétele keretében kitér — helyesen — Konstantin görög király visszatérésére is, amely ellen senki sem emelte fel érdemben a szavát. E szempontnak természetesen csupán a pszichológiai vonatkozása lényeges, hiszen a két akció súlya, jelentősége a kialakult európai status quo szempontjából merőben más volt. Az előbbi azt semmiben sem módosította, az utóbbi következményei beláthatatlanok lettek volna.

Igen körültekintően elemzi Jugoszlávia sajátos helyzetét, amely megmagyarázza — például — a magyar Tanácsköztársasággal szembeni politikáját. Jó, hogy kisantant oldalról is érzékelteti a dolgok alakulását. Például azt, hogy a magyar békedelegáció megjelenése 1920 januárjában „elég nagy zavart okozott a konferencián". Hiszen a hazai történetírás csak a reménytelenséget szokta hangsúlyozni.

Informatívak a gyakorlatlan kisantant „diplomatákról" szóló részek, akik időnként a valós helyzet visszaadása helyett elképesztő dolgokkal traktálták kormányukat. Milyen „diplomata" volt például az a Bajić, akit 1920-ban azért kell kiutasítani, mert nyilvános helyen becsmérelte a magyar nemzetet és hadseregét?

A szerző rengeteg új anyagot dolgoz fel, s az is jól látszik, hogy — messze nem először és messze nem utoljára — miként válik a demokrácia nemes eszménye hatékony politikai eszközzé a demokratikus elvektől egyébként nemigen vezérelt jugoszláv kormány kezében. A Habsburg restauráció sikere a délszláv államnak egyszerűen a végét jelentette volna, tehát a Tanácsköztársaság bukása után Habsburg József közreműködésével formálódó budapesti hatalom ellen a „demokratikus elemekből a demokratikus névre méltó kormány" sürgetésének demagóg jelszavával intrikált Párizsban – sikerrel. A népszövetségi kölcsönkérelem históriája kapcsán Hornyák Árpád kitér a magyar demokratikus emigráció akciójára és nem csupán azt írja le, hogy 1923. április 23-i jegyzékében az emigráció milyen valótlanságokat állít a hazai viszonyokról, hanem azt is, hogy az ország demokratizálódása kikényszerítése utánra mindazt maga is szorgalmazza, amit Bethlen el akart érni. Tehát a jóvátétel csökkentését, a kölcsön jóváhagyását, a gazdasági kapcsolatok rendezését, kijáratot a tengerre, a vasúti közlekedés helyreállítását és egyebeket.

Hornyák Árpád biztos szemmel igazodik el a nemzetközi kapcsolatok szövevényében, jól látja, hogy az egyes relációkban bekövetkezett változások miképpen módosítják megint más relációk tartalmát. Például a sokáig a Tanácsköztársasággal békességes Belgrád magatartása július dereka felé már agresszív, a Muravidéket akarja annak okán, hogy a magyarországi hadi sikerein felbátorodott Bukarest az egész Bánátot törekszik megszerezni.

Újabb forrásokkal gazdagítja ismeretünket, hogy Anglia hiába akar Duna-konföderációt, azt a kisantant nem fogadja el, mert tudja, hogy az óhatatlanul Magyarország. megerősödéséhez, illetve a Monarchia feltámadásához, idővel a határok megváltozásához vezetne. Az is jól látszik, hogy a prágai nacionalizmus elég erős volt Párizzsal szemben, s nem volt hajlandó a szovjetekkel háborúzó lengyelek megsegítésére.

A munka fő gyengesége a nem mindig körültekintő forráskritika. A diplomáciai jelentések — ha adva van egy felkészült apparátus, tagjai széles nemzetközi horizonttal, komoly országismerettel rendelkeznek — sokszor tükröznek lényeges dolgokat, valós összefüggéseket. Ám — mint jeleztük — maga a szerző is helyesen állapítja meg, hogy a kisantant diplomáciára ez nem volt kifejezetten jellemző. Tehát a történésznek az a dolga, hogy a forrásokra nagy távolságból tekintsen rá, s erősen szelektáljon. A szekció révén lehetséges a szükséges distinkció: mikor volt az ábrázolt politikai maga cikcakkos, s mikor van arról szó, hogy csupán a jelentésekből kirajzolódó kép tükröz összevisszaságot.

Nem ritkán igen súlyos megállapításokat a szerző egy-egy — nem éppen perdöntő — forrással dokumentál. Aligha hihető — például —, hogy Horthy 1922 derekán alaposan fontolóra vette a trón elfoglalását. Okosabb volt annál, tudta, hogy az nem fog menni, igen jól emlékezhetett arra, hogy 1920-ban még a kormányzói jogkört is megalázóan szűkre szabták számára. Ugyancsak igen megalapozatlan Magyarországnak az utódállamokkal való megegyezési készségét Horthynak a budapesti jugoszláv követtel való beszélgetésével dokumentálni, amely során szokásos külpolitikai dilettantizmusa jegyében és Radićtyal való kapcsolatokat letagadva arról „biztosította" a követet, hogy saját kezével fojtaná meg azt, aki a jugoszláv uralkodó vagy Pašić életére törne.(477. jegyzet) (Egyébként még ugyanezen, oldalon beszéli el a szerző Bánffy Miklós külügyminiszter Nemes Albert római követnek küldött táviratát, amelyben a külügyminiszter a délszláv állam felbomlasztására irányuló törekvéséről ír. Természetesen ez az adekvát forrás.)

Bethlen 1923. szeptemberi genfi tárgyalásai kapcsán a szerző „joggal" furcsállja, hogy azok eredménnyel zárultak.(160.) Nem tudja azt, amit a kisantant politikusok tudtak: hiába csaptak nagy zajt a „békebontó" magyar politika körül, annak jelentőségét Párizsban és Londonban nem becsülték túl.

1926 márciusában Genfben Ninčić külügyminiszter Bethlen Istvánnal „valamilyen megállapodás"-ról tárgyalt, s ennek során azt igyekezett szuggerálni, hogy partnere „valószínűleg valamilyen Locarno-szerű egyezményre gondol". Hornyák Árpád szerint „Bethlen megerősítette, hogy »valamely ilyenféle dologra gondol«".(216.) A magyar miniszterelnöknek minden oka megvolt, hogy „valamilyen Locarno-szerű egyezményre" gondoljon, hiszen az 1925 októberének derekán megkötött locarnói szerződések nyomán nemcsak a szomszédos kisantant, de Párizs mellett London is szerette volna egy ilyen garanciális paktumba Magyarországot beleszorítani. Mivel azonban ilyen megállapodás a gyűlölt trianoni békediktátumot még inkább stabilizálta volna, ezért a magyar külpolitika irányítói természetesen semmiképpen sem akarták azt elfogadni. Bethlen jó diplomata volt, ezért Ninčić indítványára nem mondott nemet, hanem „azt felelte, hogy valamilyen ilyenféle dologra gondol". Majd a beszélgetés folytatása során szőtte meg ellenkezésének fonalát, utalván arra, hogy „Magyarországnak ily természetű egyezményeknél milyen nehéz helyzete van". Diplomáciai iratoknál különösen ügyelni kell arra, hogy az irat tényleges értelmét, és ne egy-egy részletének betű szerinti tartalmát adja vissza a történész, mert akkor nem tudja a múltat rekonstruálni. Ez a munka történészgenerációk együttes eredménye, s számos esetben a megfelelő forráskritikához a szakirodalom révén is lehet segítséget kapni. Ez esetben — például — közel két évtizede magyar nyelven megjelent munkára lehet támaszkodni.

Sokszor vértelen a diplomáciára kiható belpolitikai kérdések tekintetbe vétele. Például helytelen azt írni, hogy „a második királypuccs Magyarország számára politikai téren szinte csak előnyöket hozott."(118.) Hiszen súlyosan elmélyült a legitimisták és antilegitimisták ellentéte, a tavasszal még külügyminiszter Gratz Gusztáv börtönbe kerül stb. Társadalmi erő nagysága és adott helyzetben érvényesülő politikai súlya két különböző dolog. A bethleni konszolidáció előrehaladtával a fajvédők valóban jelentősen visszaszorultak, ám helytelen „egyre kisebb jelentőségű ellenzéki csoportosulás"-nak nevezni őket. (735. jegyzet.) Ezen az alapon nem lehet megérteni Gömbös nem oly távoli honvédelmi államtitkárságát, későbbi miniszterelnökségét stb.

Nem lehet súlya a trianoni békeszerződés aláírása utáni hetekben a belgrádi kormánynak a magyar fél állandó mozgósításai miatti aggodalmairól írni, amikor a magyar állam vállalta, hogy nincs sorozott hadserege, a nyomorult 35 ezres zsoldos létszámot sem tudta feltölteni. A korszak említett hisztérikus légkörében *egy pontig* igaz lehet, hogy „a magyar kormány állandó mozgósí-

tásairól szóló hírek aggasztották a jugoszláv kormányt."(87.) Ám egy ponton túl bizonyosan nem aggasztották. Ebbe a dialektikába ágyazva kell a problémát finoman, körültekintően kezelni.

Egy diplomáciatörténeti munkában természetesen joggal és gyakorta kerül elő az *orientáció* fogalma, ám nagyon ügyelni kell annak pontos használatára. Nem szerencsés — például — definitíve kijelenteni, hogy Horthy a szerb orientációnak volt híve. (305. jegyzet.) (Nem sokkal később a szöveg cáfolja ezt, kiderül, hogy Horthy 1920. január 1-ei beszédében „az Olaszországgal és Lengyelországgal való kapcsolatok fejlesztésében jelölte meg Magyarország külpolitikai orientációját." A követjelentés szerint Horthy volt az olasz-lengyel irányzat kezdeményezője.(79. o.) Lehet egyszerre több orientáció folytatni? Aligha. Több irányban természetesen lehet taktikázni, de annak semmi köze nincs az orientációhoz.) Nem helyes könnyű kézzel leírni, hogy Magyarországon volt egy horvát orientáció, amikor a következő oldalon egy másik forrás ismertetéséből az tudja meg az olvasó, hogy a horvát irányzat nem gyökeredzett meg az országban.(78.) Ami nem gyökeredzett meg, az csak valami pillanatnyi képződmény lehetett, az orientáció pedig (viszonylag) huzamosabb ideig tartó politikai irányzatot jelent.

A könyvben rengeteg jó anyag segíti a továbbgondolást. Például mily beszédes annak az amerikainak az üzenete, aki 1919 tavaszán azzal óvja Belgrádot a Tanácsköztársaság elleni intervencióban való részvételtől, hogy ne menjenek bele olyan kalandba, amely hasonló lenne 1848-as szerepükhöz, „csak még rosszabb változatban, mivel mostani lépésükre még olyan indokuk sincs, mint '48-ban."(42.) Tehát a diplomata ismerte a szerb történelmet, ami cáfolja azt, hogy ne ismerték volna a régiót. Az eset arra is példa, hogy a történelmi ismeret adott helyzetre történő mechanikus alkalmazása félrevezető, mert itt a szerepük több lett volna az eszköznél, kifejezetten az új Jugoszláviát építette volna, míg 49-ben jutalmul azt kapták, mint a magyarok büntetésül. Itt ellenben a jutalom egy hatalmas délszláv állam lett. Tehát az analógia félrevezető, a lényeg itt valójában a taktika: tehát addig nem lépni, amíg azzal nem kényszerítik ki Jugoszlávia elismerését.

A Bethlen–Bánffy nevével fémjelzett külpolitika kapcsán elhamarkodott dolog a Ballhausplatz szellemének a Dísz térről való előzéséről írni. (117–118.) A két mentalitás között természetesen sarkos különbség volt, de szociológiai tény az apparátusok állandósága, leválthatatlansága. Itt is erről van szó, hiszen ennek a ballplatzi szellemnek Kánya Kálmán volt a letéteményese, aki a főtitkári poszton lényegében kezében tartotta az egész minisztériumot. Khuen-Héderváry Sándor a Politikai Osztály vezetőjeként Kánya közvetlen munkatársa, 1905-től a Monarchia felbomlásáig a közös külügyi szolgálat munkatársa. Bethlen bizonyosan a birodalmi tudat letéteményese ebben az időben is, a Bánffy-féle külpolitika — Csicserinnel való tárgyalásai stb. — a két szellemet vegyíti. A két mentalitás igen nagy közös felülete a status quo politika, amely annál is inkább összefogást igényelt, hiszen a hangadó magyar közvélemény szűk horizontú körei a beilleszkedés ellen vannak. Ez a látásmód ad társadalmi bázist annak a Gömbösnek, aki 1923-ig van erős pozícióban, jelentős mértékben Bethlen ellen.

Nem szerencsés a bethleni politika helyességét azzal alátámasztani, hogy az — úgymond — a „weimari taktikán" alapult. Magyarország jóval korábban a megbékélés útjára lépett, míg Stresemann 1923 szeptemberétől fog új kurzusba, ekkor kezdődik a *Verständigungspolitik*.

Mivel — mint jeleztük — értékes munkáról van szó, ezért a követ és az ügyvivő közötti megkülönböztetés joggal elvárható. Csekonics Iván Varsóban ügyvivő volt és nem követ. A szerző helyesen írja, hogy Kolossa Ferenc volt Belgrádban az első magyar követ, tehát, előd je, Magyary Antal csak ügyvivő lehetett.

A nevekben, szakirodalmi hivatkozásokban igen gazdag munka használhatóságát sokban fokozta volna egy precíz névmutató, valamint egy — szerencsére már sok más helyütt alkalmazott — rövidítési jegyzék.

Pritz Pál

Eric J. Hobsbawm

INTERESTING TIMES. A TWENTIETH-CENTURY LIFE

Allen Lane Pinguin Books. London–New York–Toronto, 448 o.

ÉRDEKES ÉVEK. EGY HUSZADIK SZÁZADBELI ÉLET

Hatalmas könyv. Hobsbawm hosszú és sokszor megdöbbentően gazdag élettörténetét veheti kézbe az olvasó. Azét a Hobsbawmét, akinek oly sok könyve jelent meg magyarul (legalább

annyi nem), közülük nem egy „bestseller" is lett, akiről köztudott, hogy nem tudna leírni egyetlen oldalt sem, hogy abban ne legyenek meglepő és mindenképpen elgondolkodtató új gondolatok. S mindehhez mindjárt hozzá kell tenni, hogy Hobsbawm (noha az MTA tiszteletbeli tagja is lett már jó régen), az utóbbi évtizedben magyarul mégis ritkábban jelenhetett meg – s nem azért, mert személye és szelleme megfakult volna. Pont ellenkezőleg.

Hobsbawm mindig is híres volt a pontos, sokszor élesen pontos fogalmazásáról. Ez ebben az esetben is magával ragadó, úgy is, mint valódi szépírói és izgalmas alkotás, de úgy is, hogy Hobsbawm önéletrajzának minden sora (amelyben mindig tudatosan elvegyülnek a tegnap emlékei a mai történész kritikai megjegyzéseivel) olyannyira elütnek a mostanában megszokott, a régebbi évtizedeket waldmüleres, biedermejeres színekkel megszépítő leírásoktól. Hobsbawmtól ez nagyon idegen.

Az oxfordi végzettségű londoni professzorról jól ismert, hogy mennyire ismerte, sőt abszolút átérezte a közép-európai hangulatokat, gondolkodást, múltat és jelent. Nos, ehhez jócskán hozzájárul, hogy az 1917-ben Alexandriában(!) született Eric apja londoni zsidó szakmunkás, anyja viszont bécsi volt és Eric kora gyermekkorának éveit már Bécsben élte át.

S itt remek helytörténeti megelevenítések sorjáznak a hajdani Bécsről (ami a magyar olvasók szívéhez igazán közel állhat). Ám a korabeli Bécs hangulatának megelevenítése sem utolsó. Ami azonban egy történeti folyóiratban méginkább hangsúlyozható — Hobsbawm sokkal kíméletlenebb az egykori osztrák állapotokkal —, mint, ahogyan nálunk mostanában (sok évvel Kerekes Lajos halála és írásai után) szokás. Hobsbawm aláhúzza, hogy egykor, az 1920-as években teljesen általános volt az a felfogás, hogy Ausztria „életképtelen" és pillanatokon belül csatlakozni fog Németországhoz. S ez olyannyira más „közhangulat" — mint amit Hobsbawm viszontláthatott — negyven évvel később, az 1960-as években.

Ám a hangulat felidézése után azonnal a történetíró sorai következnek, aki megállapítja, hogy 1918-tól, „az összeomlás és a forradalom" utáni Ausztriában klerikális, reakciós kormányok adták egymásnak a kilincset – s mindvégig egy „felfüggesztett polgárháború" lengte be a levegőt, lévén, hogy a másik oldalon állt a Vörös Bécs (és nemcsak Bécs!), amelyet „a forradalmi marxisták" vezettek, akiket ekkor mindenki támogatott, „akik akkor magukat munkásnak tekintették" (!) (Nem kell hosszabban bizonygatnom, hogy ily módon nálunk a 2000-es években nem szoktak írni.)

S persze Hobsbawm utal rá, hogy ennek a kornak 1934 vetett véget, s hogy ugyanebben a hősiesen „vörös" Bécsben sokszázezres tömeg éljenezte meg a Heldenplatzon Hitlert — ami megalapozta, hogy Hobsbawm is csak 1960-ban kereste fel igazi szülővárosát, hogy merőben új viszonyokkal, egy gazdag Béccsel találkozzon, amelyben azért ugyanazon politikai pártok feszültek egymásnak — mint gyermekkorában, az 1920-as években.

Mindezt Hobsbawm igazán feledhetetlen éles színekkel, személyes sorsokat felmutató alá-festéseivel. Így feledhetetlen, ahogyan a bécsi Hobsbawmok élete egybekapcsolódott a falusi gazdagparaszt, kocsmáros-származású elsőnemzedékes városi középosztálybeli Goldokéval, akik beilleszkedhettek a hitleri Nagy Birodalomba, hogy annak végén a családfő Bécsben éhen haljon (!), míg rokonszenves anya életének a ragály vessen véget. Fantasztikus tegnapi sorsok – miként ilyen volt a „gyerekeké is" (akik, ha élnek, most nyolcvanasok).

Ám ugyanennek a nemzedéknek gyermekkori emlékeiben (családi alapon is!) elevenek voltak a Monarchia „nagy térségének" olyan élményei, hogy akkor még villamossal lehetett Bécsből Pozsonyba utazni – amit a nemzet nagyobb dicsőségére nemcsak megszüntettek, hanem az egykori közlekedő hidat is felrobbantották. Maga a szélesebb Hobsbawm család is e Monarchia később négy, majd öt „elzárt" nemzetállamában élt.

Azt már megint a kései történész hangsúlyozza, hogy bár közhelyszerűen igaz, hogy Monarchia soknemzetiségű volt, miként Bécs is, de ez nem azt jelentette, hogy sok-kultúrájú is. Az „alapnyelv" a német volt és a kultúra méginkább, vagy legalább is ez élt, virágzott a felszínen.

S Hobsbawm persze nem kerüli meg, hogy az egykori bécsi középosztály (amelyből ő is kikerült) igen jelentős arányban zsidó – amiből már egykor sok probléma származott (hát még később). Így már saját gyermekkorában „találkozhatott" a sajátos bécsi (osztrák veretű antiszemitizmussal) ami azután német kiadásban még borzasztóbb lett. (S ezzel Hobsbawmnak még gyermekfejjel, az 1920-as években(!) kellett megismerkednie.)

A „jelenség" másik oldala, hogy e bécsi polgárság kultúrája is, ha ezt a szemüveget vesszük elő – jócskán zsidó volt. Méghozzá a Bécsbe származottak révén: Freud és Mahčer Morva „országból", Joseph Roth a még távolibb Galíciából, és Canetti eredetileg Oroszországból. (Hobsbawm itt sem a prágaiakról, sem a budapestiekről nem szól.)

A történész szerző nagyon óvatosan jár el mindig, amikor felidézi a hajdani fiatal fiú „politikai élményeit" és eszmélését. Így hangsúlyozza, hogy az 1920-as években senki nem büszkélkedett Bécsben azzal, hogy részt vett a „nagy háborúban" (vagyis az első világháborúban), míg később már Berlinben ebbe beleütközött (középiskolai tanára részéről). Az atmoszféra nagyon más volt.

Mint ahogyan az volt „a szélső bal", a kommunisták esetében is. Ahogyan Hobsbawm visszaemlékezik, ezekben a 20-as években Bécsben senkivel nem találkozott, aki akkor kommunista lett volna. Mint megjegyzi: azok, akik balra túlléptek a szociáldemokratákon, „mint az Eislerek", azok közül sokan átmentek a forróbb Németországba. (A világ, úgy tűnik, akkor is nagyon „kicsi" volt. Hobsbawm nemcsak ismerte az Eislereket, hanem a neves zeneszerző, Hans Eisler fia legjobb barátja lett. Emellett kitünik, hogy a fiútestvérek mellett a nőtestvér volt a domináló, igazán „vörös", aki azután Ruth Fischerként vonult be a német és egyetemes történelembe.)

Az 1920-as évekre nagyon hitelesen kelti életre a bécsi zsidóság helyzetét. Ebben az esetben is megszólal az egykori „kisfiú" és a visszapillantó, mérlegelő történész. Őt magát — mint hangsúlyozza — nem érte a Bécsben „mindig is" eleven antiszemitizmus, mert ő hivatalosan apja után angol állampolgár volt. Ám, ahogyan emlékeit felidézi, a családban mély megdöbbenést váltott ki a hitleri náci párt nagy választási sikere az 1930. évi német választáson, és tökéletesen tisztában volt azzal, hogy mindennek súlyos következményei lesznek rájuk nézve is. Azt, hogy milyenek, azt már persze nem sejtették. Mint megjegyzi, még azok az Ukrajnából, Galíciából Bécsbe és Ausztriába menekült zsidók sem, akik már láttak pogromokat, s azok elől menekültek Nyugatra. A történész mindehhez hozzáteszi, hogy a bécsi zsidók egyébként maguk is éles és magas fallal választották el magukat ezektől az „új, keletiektől". Ugyanitt érdekes sorokat olvashatunk mindennek kulturtörténeti vonatkozásairól is.

Hobsbawm 1932 nyarán került át Berlinbe, ahol nagybátyja házában élt tovább a hugával a két árva. Visszaemlékezik az akkori berlini benyomásaira, az ekkor kötött barátságra a híres Kucznski családdal (a híres szociológus, gazdaságtörténész fiúval, Jürgennel. Ez a barátság is életreszóló volt.) Ám ezek a berlini lapok több más vonatkozásban is emlékezetesek. Megszólal ezúttal is a kései sokoldalú visszaemlékező, aki kitűnő építésztörténeti leírást ad Berlinről, összevetve azt Béccsel, s Berlin belső szocio-politikai -földrajzi struktúrájával, beleértve azzal, hogy Berlin akkor még (a hitleri korszakig) általában baloldali-liberális tradíciókkal és beidegzettségekkel büszkélkedhetett.

Az akkor már erősen átpolitizált 15 éves fiú Berlinben élte át a Weimari Köztársaság végnapjait. A lesújtó általános helyzethez még jócskán hozzájárultak a személyesek, az apátlan, anyátlan fiúnak még a 12 éves hugában is tartania kellett a lelket, személyesen is furcsa körülmények között. Ami pedig politikai felfogását illeti, utólag is kihegyezetten megjegyzi, hogy egy angol és zsidó kifejezetten baloldali szemléletű fiú 1932-ben Berlinben persze, hogy a kommunisták között találta meg a helyét.

A híres 1932-es berlini évnek igazán nagy irodalma van (hiszen annyian láthattuk még oly régen a világhíres „Kabaré" című filmet is, amely pontosan ezt a korszakot jelenítette meg. Ámde Hobsbawm könyve a maga kettős rálátásával (vagyis mint kortárs, és mint visszapillantó történész) nagyon sok újat, sokak számára (számomra is) teljesen ismeretlen folyamatot világít meg. Így a gazdag, jólszituált negyedben a konzervatív, porosz nacionalista gimnáziumi szellemet, de ugyanakkor ugyanebben az iskolában a kiugró és „sorba nem álló" tanárokét, akik azután egy évtizeden belül sokszor tragikus véget értek meg. Ugyanakkor Hobsbawm megismertet, vagy legalább felvillantja a másik, a proletár, a „vörös" berlini negyedeket is, ahol egész más szellem uralkodott, ahol a kommunisták eresztettek gyökereket.

Hobsbawm ebben az évben lett itt maga is ifjúkommunista, egy diákszervezet tagja. Visszatérő mozzanat, hogy Bécsben az osztrák baueri szociáldemokrata szellemiséget megismert fiatal diák (és a kritikus történész) minden esetben éles határvonalat húz az osztrák és a német szociáldemokraták közé (természetesen az utóbbiak rovására). Így Hobsbawm visszapillantva is egészen természetesnek ítéli, hogy akkor ő a maga marxista beállítottságával, ebben a Hindenburg/Hitler-veszély árnyékában, s „a világforradalmat várva" (saját kiemelése) kommunista lett.

A korszak levegőjét kitűnően érzékeltetve, ebbe beleágyazva eleveníti fel saját emlékeit e kommunista diákszervezkedésben, orgánumukat, a személyiségeket, akik körülötte mozogtak, akkori (és későbbi) sorsukat. (Ez utóbbi is sokszor döbbenetes, hiszen nem egy közülük ugyancsak történeti személyiséggé vált. S Hobsbawm mindig, minden kortársáról érdekesen, színesen, sokszor kritikusan ír.)

Sajnos a könyvet és az életutat ebben az ismertetésben így nem tudjuk nyomon követni. Csupán a hátralévő fejezetek címeinek egyszerű felsorolása is több oldalt tenne ki. S most mégcsak a tizenötéves berlini diák életútjánál tartottam, s itt kell a fonalat elvágnom. Pedig felületesen is ismeretes, nem akármilyen a későbbi életút, amelynek minden szakasza fordulatos, ellentmondásokkal tarkított és tele van új találkozásokkal, új történelmi személyiségekkel – és persze történészekkel.

Hiszen előtte volt még a megérkezés Angliába, az egyetemi évek, a diákmozgalom és kiemelten a kommunista szervezetek helye ebben, a marxista reneszánsz Angliában (és másutt), a második világháború kora, vagy a hideg háborúé (amely persze szintén külön fejezetet kapott, megint csak egyéni élményekkel). S persze központba kellett kerülnie, hogy miként lehetett ismert kommunistaként professzor a Londoni Egyetemen és hosszú időn át a Birbeck College vezető tanára. No meg, hogy miként épült ki, hogyan működött a Kommunista Történészcsoport, amelynek olyan valóban világhíres tagjai voltak, mint E. P. Thompson, Christopher Hill, Maurice Dobb, A. L. Morton, John Saville – és a névsort még folytatni lehetne. S persze, hogy Hobsbawmnak mi volt ebben a helye, hogyan látta a többieket, ezeknek az embereknek viszonya a kommunista párthoz és Moszkvához, az külön végig izgalmas, tanulságos és sokszor komoran szomorú történet. És Hobsbawm soha nem egyszerűsít, sem akkor, sem később.

A könyv hasábjain nem hiányoznak a hozzánk közelálló nagy dátumok, történelmi fordulók, 1953, 1956 vagy 1968. Pusztán ezeknek némileg is gondos felvillantása is több oldalt igényelne.

A könyvben feltűnnek magyarok is. Olyan „magyarok", mint Georges Haupt, akivel Hobsbawm csak már mint neves francia professzorral találkozhatott, de az olvasó találkozhat Berend Ivánnal, Hanák Péterrel, Heller Ágnessel és Ránki Györggyel is. Magyarországgal kapcsolatban megemlítendő, hogy Hobsbawm aláhúzza azt, ami az utóbbi években jobbára elmosódott a „Kádár-korszakkal" kapcsolatban: hogy itt a többi kelet-európai országgal összevetve összehasonlíthatatlanul jobbak voltak a kulturális viszonyok, „az intellektuális élet".

Az önéletrajzot két fontos mutató egészíti ki. Az egyik Hobsbawm írásainak válogatott bibliográfiáját tartalmazza. Ez azért is fontos, mert a könyvek mellett a fontosabb sajtó/folyóiratcikkek lelőhelyét is megadja, márpedig ez a szerző saját válogatása! A másik egy névmutató, amely persze nem annotált. Ennek értékét nem kell bizonygatnom, már csak azért sem, mert a névsor önmagában is „izgalmas".

Jemnitz János

Gordon Brown

MAXTON

Mainstream Publishing, London 1986, 2003.

Kettős értelemben is „érdekes" könyvet ajánlhatok az érdeklődők figyelmébe. Gordon Brown nevét a KLIÓ olvasói valószínűleg mind ismerik, hiszen 1997 óta egyfolytában Nagy-Britannia pénzügyminisztere, s Blair mellett az Új Munkáspártnak amolyan „második embere", sokak szerint Blair lehetséges örököse. Ámde hogy hányan ismerik James Maxton nevét, akinek neve a szigetországban mindmáig elég széles körökben valóságos fogalom. Maxton az első világháború éveiben „nőtt nagyra" mint a háborús politika elszánt opponálója és bebörtönzött mártírja, majd 1918 után az ILP (Független Munkáspárt) szellemi és gyakorlati vezére, remek szónoka, teoretikusa és parlamenti debattere. (A jelen sorok írójának volt szerencséje, hogy megismerkedjen életútjával – 100. születésnapjára én írhattam meg életútját A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1985. évi kötetében.)

Maxton keményen skót volt, és a skót munkásmozgalomban Maxton befolyása még nagyobb volt. S Gordon Brown is „Skócia gyermeke", a skót egyetemeken végzett. Nyilván ez sokban magyarázza, hogy annak idején ugyancsak a centenáriumra miért nyúlt Maxton örökségéhez. Ámde az, hogy ez a könyv most, 2003-ban újabb második kiadását érje meg – ez azért érdemes némi kommentárra.

Mert 2003-ban Gordon Brown már javában pénzügyminiszter volt. S Magyarország történetében talán az utolsó pénzügyminiszter, aki történeti munkát írt, Szende Pál volt. S arra, hogy az utolsó negyedszázadban lett volna példa, hogy egy miniszter mondjuk megírja Mónus Illés életútját — bármennyire kritikusan is — tudtommal nem volt példa.

Gordon Brown írása ezért „érdekes" az említett kettős területben is. A szerző természetesen illő tisztelettel fordul az ILP vezetőjéhez (aki mellékesen egyetemi tanár is volt), de némiként

azért is, hogy nimbuszát megtépázza és „modernül" értelmezze. (Brownak ez a törekvése és kísérlete persze nem aratott osztatlan sikert. A brit sajtóban a könyv recenzensei, méghozzá nemcsak a megrögzött szocialisták – nem találták rokonszenvesnek Brown olykor lekicsinylő, kifigurázó sorait. Ebbe az utcába a később születettek nem ritkán tévednek bele.)

Ismeretes, hogy Maxton vezette ki az ILP-t (persze nem egyedül) a Munkáspártból (Labour Party) – amelyet elvtelennek, megalkuvónak ítéltek (mármint a párt vezetőit és politikáját). Brown felidézi, hogy 1932 őszén (vagyis mélyen a gazdasági világválság napjaiban, s az LP nevezetes történelmi szakadása után) Maxton olyan felszólítást adott ki a parlament őszi ülésszakának megnyitása előtt, hogy az ILP feladata az, hogy teljes erővel „küzdjön a békéért, a munkahelyek megőrzéséért és a szocializmusért". Maxton ehhez hozzátette: „Akár elég hangos lesz ez a kiáltás a parlamenten kívül, akár nem, az ILP parlamenti frakció mindent megtesz majd annak érdekében, hogy ez a kiáltás a parlamentben elég hangos legyen."

Maxton valóban meg is tette, s a parlamentben oda is figyeltek a szavára, és valóban megtörhetetlen volt.

Gordon Brown az Új LP modern és más utakat kereső vezetője azonban éppen Maxton magányosságát, némi extravaganciáját domborította ki, s azt emelte ki, hogy „hét évvel később", amikor Maxton még mindig az ILP „vezére" volt és a parlamentben ismét szembe került egy olyan új történeti eseménnyel, mint a második világháború kirobbanása, Maxton és az ILP „teljesen elszigetelődött".

S Gordon Brown olvasatában alighanem ez is volt Maxton hagyatékának lényege. Ismerte, sőt alaposan tanulmányozta is Maxton írásait, parlamenti beszédeit, és Brown nem is fordult azokkal kereken szembe, de a következtetése mégis az volt és maradt, hogy erre az útra nem szabad rátévedni. Vagyis a „makacs" szocialista elvszerűség helyett sokkal jobb és célravezetőbb a pragmatikus politika. Az élet és Gordon Brown elemzése azonban nem egyszerűsíthető le ennyire. Brown számokat, adatokat közöl arra, hogy a brit gazdaság milyen mélyre süllyedt 1931/32-ben és ennek milyen súlyos társadalmi következményei voltak (így a tartós és tömeges munkanélküliség). Ezzel a helyzettel számolva Brown megállapítja, hogy roppant nagy szükség lett volna a baloldaliak és a szocialisták (mindkét csoport megjelenik a könyvben) egyesítésére. Ezzel szemben Brown szerint Maxton és az ILP ekkor és egy évtizeden át az 1930-as években reménytelen szektariánizmusba és ezzel együttjáró szektaküzdelmekbe merült el. (A szerzőnek ez a megállapítása sem teljesen új és egyedi – de ebben a megfogalmazásban mégiscsak leegyszerűsítő.)

Brownak ez az elemzése annyiban azonban mindenesetre feltűnő, hogy — legalább is a 30-as évekre — ő is ezt a bizonyos baloldali, szocialista egység kialakítását tartotta volna kívánatosnak.

Mindezt még tetézi az a markáns bírálata, amivel a MacDonald–Snowden vezette Munkáspárt 1931. évi politikáját illeti, a koncepciótlansága, és a gazdasági „megkurtítási" politikája miatt, amivel éppen a munkanélkülieket és a szegényeket sújtotta. S ne feledjük, ez a könyv egy gyakorló gazdaságpolitikus írása, aki ily módon egy olyan gazdaság és költségvetési politika fölött tört lándzsát, amely sok nemzedékkel később még sokszor visszaköszönt.

Brown felidézi, hogy amikor a MacDonald kormány a parlamentben elfogadtatta a hírhedt Means Act-et, az éhezők és nélkülözők a helyi önkormányzatokat „rohanták meg" segélyekért. S lévén, hogy ezt a törvényt azután a „Nemzeti Kormány" is fenntartotta, nem csoda, hogy az újjáalakult LP sok helyi önkormányzatot visszahódított. Mint Brown aláhúzza: Skóciában az önkormányzatok felét. S mindebben Maxtonnak nem kis része volt, aki az országban és a parlamentben is egyik lelke volt e törvény és rendelkezései elleni harcnak. (Ebben az esetben Brown teljes mértékben „vállalja" Maxton egykori harcát. Ezt a nyomorgókkal szembeni hosszú éveken áthúzódó nemtörődömséget Brown megbocsájthatatlannak ítéli – és Maxton 1933. évi éles parlamenti felszólalását felidézve megjegyzi, hogy Maxton átfogó javaslatai csak tí év múlva értek be. Ezzel Brown egyértelműen a Beveridge-terv elfogadására utal. Más kérdés, hogy ezt a „jóléti" politikát az utolsó egy-másfél évtizedben miként „tették hidegre".)

Az elismerő szavak mellett azonban Brown elemzésében állandóan visszatér az a gondolat, hogy noha Maxton a parlamentben nagyszerű beszédeket mondott (és ezekre sokan emlékeznek) ugyanakkor maxton végzetesen elszigetelődött, beszédeinek nem volt igazi politikai következménye, hatása és az ILP-t is elszigetelte. Brown mindezt megtoldotta azzal, hogy szerinte Maxton és az ILP nem dolgozott ki megfelelő, járható alternatívákat és így belemerevedett a szekta-szerepbe. Brown még tovább ment, s úgy vélte, hogy Maxton ebben a helyzetében és szerepében tulaj-

donképpen „jól is érezte magát". (Brown eme megállapítása persze nehezen bizonyítható, s akadt brit recenzens, aki e beállításon erősen felháborodott.)

Brown egy másik lényeges kérdésben is szembekerült Maxtonnal, amit nagyon világosan szembesített is. Szerinte Maxton nem hitt abban, hogy az LP és az ILP elnyerheti a lakosság, a szavazók többségét, főként a társadalom lényegi átalakítása (szocialista szellemű megreformálása) céljaira. Mint Brown hangsúlyozta: Maxton szerint e cél elérésére az LP-nek, ILP-nek parlamenten kívüli eszközöket is igénybe kell vennie. Brown ezt elutasítja, antidemokratikusnak ítéli és vallja, hogy lényeges reformokhoz az LP elnyerheti e többség szavazatait.

Brown kitér az 1934/35-ben többféle formában is felvetődő egységfront problematikára is. Ekkor brit talajon az ILP, a brit kommunista párt (CPGB) között ténylegesen kialakult egy ilyen egységfront – amely persze nem jöhetett volna létre Maxton akarata ellenére. Brown ehelyütt hangsúlyozza, hogy Maxton maga azonban csak addig a határig ment bele egy ilyen egységfrontba, amíg megőrizhette mozgásszabadságát. S persze ez a határ nagyon lényeges volt, amikor pár év múltán újabb események hatására ez az egységfront felbomlott.

Ugyanebben az időszakban, még 1934-ben kezdődött meg az abesszin krízis, Mussolini hadjárata. Brown ezzel kapcsolatban Maxtont idézi, aki általánosítva állapította meg, hogy ezzel a háborúval Európában „a béke reményei" is tovatűntek. Brown ebben az esetben is elismeri Maxton éleslátását.

A nézeteltéréseket és szembekerüléseket azután az idő során felerősítette egy újabb szakítópróba: a fasizmus. Nem mintha a fasizmus megértésében és elutasításában ne értettek volna egyet. Ámde a fasizmus és az ellene való harc, és a háborús veszély megítélésében már nem. Az LP új vezetői 1933/1935 után megértették az új kort és Attlee-Bevin, Dalton és Greenwood teljesen összehangoltan „dolgoztak" ebben a szellemben, már nem opponálták a katonai felfegyverkezést sem. Maxton azonban ezt tette, és úgy vélte, hogy az első világháborús pacifista és antimilitarista felfogása és politikája helytálló lehet ebben a merőben új helyzetben is.

Ám az életben, és főleg egy olyan ember életében, mint Maxton, semmi sem egyszerű és főleg nem leegyszerűsíthető. Így az 1930-as évekre ismeretesen az egyik nagy esemény a spanyolországi polgárháború és háború volt. Ez persze Maxtont is súlyos válaszok, választások elé állította.

Már volt szó róla, hogy persze Maxton első pillanatoktól kezdve mindig is elítélte a fasizmust, másfelől, hogy kitartott régi első világháború idején kialakított pacifizmusa és antimilitarizmusa mellett is. Brown teljes joggal hangsúlyozta, hogy a valóságban ezek most mélyen ütköztek. S ezt persze egykor sokan szintén világosan látták és Maxtont az ellentmondással szembesítették is. S nem is akárhol, hanem a brit parlamentben. 1936 októberében, az oly kritikus napokban, amikor úgy tűnt, hogy Madrid azonnal elesik és Franco csapatai bevonulnak, Maxtonnak feltették a kérdést, most mit tenne a helyszínen? S Maxton habozás nélkül válaszolt: fegyvert fognék.

Brown joggal azt is hangsúlyozza, hogy Maxtont a spanyolországi harcok esetében is jobban érdekelte a belső osztályvonulatok, az új proletár és szocialista elemek érvényesülése, mint a külső, a német és olasz intervenció elleni küzdelem. A nagy remények után Maxtont e téren keserű csalódások és olyan csapások érték, amelyeknek elkövetőit (NKVD) ő és az ILP azonnal hevesen ostorozták.

S ezzel az élet, és Maxton élete nem állt meg. Hátra volt még München, 1939, az egész második világháború és az új távlatok kérdései. Úgy, ahogy ezek a valóságban is felvetődtek 1943/1944 után. S Maxton megélte az 1945-ös évet is, amikor ez a baloldal Nagy-Britanniában, a volt brit birodalom számos területén és Európában is előre tört. Ehelyütt azonban már minderre, sem Maxton állásfoglalásaira, sem Brown reflexióira már nem térhetünk ki.

Remélem sikerült érzékeltetni, miért is írtam, hogy egy több szempontból is érdekes könyv újrakiadására került sor.

Jemnitz János

VIDÉKI DIÁKMOZGALMAK 1956-BAN

Szerkesztette: Némethné Dikán Nóra – Szabó Róbert – Vida István

(Nagy Imre Alapítvány, 2004. 457 o.)

A rendszerváltást követően számos — ma már nyugodtan kijelenthetjük könyvtárnyi — történeti munka (értékelés és átértékelés, újraértékelés, hamisítás, ferdítés stb. – I. L.) és forráskiadvány készült az 1956-os forradalom történetéről. Az események és az időszak feltárására külön kutató és dokumentációs intézet létesült állami és egyéb pénzügyi támogatással. Ennek gon-

dozásában, monográfiák, tanulmányok, cikkek, forráskiadványok sora jelent meg. Ezek a művek természetesen érintették a nagyobb egyetemeken lezajlott eseményeket, de átfogó jellegű, illetve összegző értékelés nem készült. Ezért is fontosak a „Nagy Imre és kora" című kiadványsorozat harmadik köteteként megjelent tanulmányok.

Vida István professzor szakmai irányításával és vezetésével folyó több éves kutatómunka fontos állomása és jelentős eredménye e *hézagpótló* tanulmánykötet. Ma már talán közismert — a recenzens legalábbis reméli —, hogy az 1956-os forradalom közvetlen előzményének egyik legfontosabb állomása volt az egyetemisták és főiskolások megmozdulása, tüntetéseik, programalkotó tevékenységük, amelynek tudományos feltárása rendkívüli jelentős kérdés. Ezért is fontos kiemelni, hogy a kutatás irányítója és a kötet szerzői arra törekedett, hogy az ország valamennyi egyetemére és főiskolájára kiterjedő vizsgálatot folytassanak és összehasonlító módszerrel átfogó képet nyújtsanak az 1956-os diákmozgalmakról.

A kötet tanulmányai meggyőzően bizonyítják, hogy a diákifjúságnak kiemelkedő szerepe volt az 1956-os magyar forradalom kirobbantásában, és eseményeiben. A felnövekvő fiatal nemzedék, köztük a jelenlegi főiskolai és egyetemi hallgatók körében sajnos már kevésbé ismert és tudott az a történelmi tény, hogy a korabeli egyetemista és főiskolás ifjúság döntő többsége munkás- vagy parasztszármazású volt, s ők tüntettek először a Rákosi diktatúra intézkedései és politikája ellen. Ezek a fiatalok fogalmazták meg már hetekkel a forradalom kirobbanása előtt a magyar nép többségének követeléseit, formálták azt programmá, majd terjesztették előbb az oktatási intézményekben, majd az utcán, üzemekben, gyárakban, hivatalokban ... stb. A diákok tevékenyen részt vettek a különböző forradalmi bizottságok és szervezetek megszervezésében és munkájában, a nemzetőrség létrehozásában és nagyon sok helyen a forradalmi fegyveres harcokban is. 1956. november 4-e, a forradalom leverése utána kádári hatalom a megtorlás folyamán keményen fellépett a diákmozgalmak itthon maradt vezetői ellen, a lezajlott és „megrendezett" perekben súlyos büntetéseket szabtak ki velük szemben. Mindezekkel a problémákkal részletesen foglalkoznak a kötet tanulmányai.

Az egyes tanulmányokat illetően külön-külön is érdemes megemlíteni, hogy *Cseh Géza:* „Ifjúság a forradalomban (Szolnok megye)" c. tanulmányában rámutat arra, hogy Szolnok megyében a forradalmi események viszonylag csendes és visszafogott körülmények között zajlottak. Ezzel együtt is a diákok Szolnokon, Jászberényben és Karcagon fontos szerepet játszottak a helyi megmozdulásokban. A létrejött szervezetek közül a legjelentősebb volt a Jászberényben 1956. november 1-jén megalakult Forradalmi Ifjúsági Szövetség. A városban a tüzérlaktanya tisztjei a diákokat felfegyverezték, s ők november 4-én felvették a harcot a szovjet csapatokkal. A jászberényi, a karcagi, a kisújszállási és szolnoki középiskolások a forradalom leverése után a Kádár-kormányt támadó röplapokat terjesztettek. Ezzel együtt arra is rámutat, hogy a megtorlásokat tekintve a szolnoki egyetemisták többnyire szerencsésen megmenekültek a letartóztatástól, mivel 1957 kora tavaszán a szolnoki egyetemi kart Budapestre költöztették s ezzel a Szolnok megyei nyomozó szervek hatásköréből — szerencséjükre — messze kerültek.

Kozári József: „Az 1956-os forradalom eseményei az Egri Pedagógiai Főiskolán" c. azt bizonyítja — hiteles források alapján —, hogy a forradalom idején Egerben és környékén minden fontos akció a főiskoláról indult ki, az intézmény képviselői jelen voltak a forradalom alatt létrehozott valamennyi testületben. Így az október 16-án megalakított Nemzetőrség Városvédelmi Tanácsában, az Egri Forradalmi Nemzeti Bizottmányban, a Nemzetőrség Ideiglenes Városi Parancsnokságában, sőt meghatározó szerepet játszottak ezek tevékenységében. A főiskolások irányították és szerkesztették a november 1-től sugárzó szabad Egri Rádió műsorát is. A szovjet megszállás után az orosz városparancsnok utasítására az ellenállás következtében nem indult meg az oktatás, ezért egy időre bezárták az intézményt.

Bank Barbara–Szabó Róbert: „Sopron megyei egyetemisták és főiskolások az 1956-os forradalomban" c. dolgozata két város — Sopron és Mosonmagyaróvár — főiskolásainak és tanárainak szerepét vizsgálja. A helyi megmozdulások részletes bemutatásán túl kitér kapcsolatukra a győri forradalmi nemzeti tanáccsal, a Dunántúli Nemzeti Tanáccsal, más egyetemek (Budapest, Pécs, Veszprém) mozgalmaival. Tárgyalja a szovjet csapatok november 4-i bevonulását követő különböző megtorlásokat — közbiztonsági őrizet, börtön, főiskoláról való eltávolítás — és a hallgatók, valamint oktatóik „csapatos" eltávozását, disszidálását az országból.

Farkas Csaba: „Szegedi egyetemisták a forradalomban" rövid egyetemtörténeti bevezető (kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem áthelyezése Szegedre 1921-ben, majd ennek visszatelepítése után 1940-ban megalakított Horthy Miklós Tudományegyetem és a második világhábo-

rút követő esztendők strukturális változásai) után ismerteti a MEFESZ újjáalakulásának (Szegeden 1956. október 15-én bontott zászlót) körülményeit és országos kapcsolatainak kiépülését. Vezetői jelentős szerepet játszottak a helyi nemzetőrségben, forradalmi bizottságokban és azok tanácsadó testületeiben is. Közülük sokan még a forradalom leverése után, 1956 decemberében is röpcédulláztak és sztrájkokat szerveztek. A kádári restauráció, a megtorlás során számos egyetemista súlyos büntetést kapott, sokukat elbocsátottak az egyetemről, és később sem tudták befejezni tanulmányaikat.

Nagy István: „A pedagógiai főiskolások részvétele a szegedi MEFESZ megalakításában és munkájában (1956–1957" c. tanulmánya abból indul ki, hogy már 1956. október 6–10 között voltak olyan megbeszélések, összejövetelek Szegeden, ahol előkészítették és megfogalmazták az október 15-én hivatalosan is zászlót bontó MEFESZ programjait. A főiskolai hallgatók közül a forradalom napjaiban fontos szerepet játszott Gönczöl Dezső földrajz-rajz szakos hallgató, akit a forradalom leverése után bebörtönöztek. A róla rajzolt kitűnő portrén túl részletesen leírja a hallgatók más egyetemek (Pécs, Debrecen) diákgyűlésein való szereplését és elemzi az akkor készült főiskolai autonómia tervezetet. A forradalom leverése után 15 hallgató menekült külföldre, kilenc tanárt állásvesztéssel, illetve kényszernyugdíjazással sújtottak. Az 1957 márciusában megalakított főiskolai KISZ-szervezet csak az év végére tudta helyzetét megerősíteni.

Szakolczai Attilának: „Miskolci egyetemisták a borsodi forradalomban" c. tanulmányának megírásakor nem kellett töretlen utat bejárnia. Egyrészt korábban megírta Borsod-Abaúj-Zemplén megye korabeli eseményeinek történetét, amely megjelent az általa és A. Varga László által szerkesztett: A vidék forradalma 1956. c. kötetben (2003), másrészt korábban olvashatta — jegyezzük meg, hogy kritikailag hasznosította is — Ungváry Rudolf: Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákparlamentjeinek története (Bp. 1991), valamint Ungváry Krisztián: A miskolci egyetemi diákparlament története (1956) c., 1992-ben megjelent munkáját. Ezzel együtt számos új levéltári forrás (BAZML és Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) feltárásával a kötet egyik legalaposabb, szakmai szempontból is jól kiérlelt tanulmányát készítette el. Végső következtetése is sajátosnak mondható: „Annak figyelembevételével, hogy a diákparlament, általában a diákok milyen komoly szerepet játszottak a forradalomban, viszonylag enyhének lehet nevezni az ellenük hozott ítéleteket." (177. o.)

Hasonlóan járt el *Filep Tibor* is, aki 2000-ben adta közre „Debrecen 1956. Forradalom, nemzeti ellenállás megtorlás" c. munkáját. Joggal és természetesen ennek eredményeire alapozta tanulmányát. Kimutatja, hogy 1956. október 23-án délelőtt 11 órakor — az országban legkorábban — a debreceni egyetemi ifjúság vonult ki az utcára azért, hogy kikényszerítse 20 pontban összefoglalt követeléseit, illetve annak közlését a helyi Néplapban. Részletesen ismerteti és elemzi a városi forradalmi bizottság tevékenységét, amelyben meghatározó szerepet játszott és töltött be két fiatal egyetemi tanársegéd, Für Lajos és Dede László, valamint Kozák József, Székelyhidi Ágoston, Kertész László és Lázár Imre. November 4. után egy fél évre volt szüksége a Kádár-féle hatalomnak, hogy a debreceni felsőoktatási intézményekben „rendet" teremtsen. „Az egyetemek politikai restaurációját, a megtorlást — állapítja meg a szerző — a volt MDP káderek, akkor már MSZMP tagok vezényelték." (205. o.)

Rozs András: Az 1956-os forradalom és szabadságharc diákmozgalmai Pécsett és Baranya megyében" c. tanulmányának érdeme a pécsi MEFESZ küldöttei tevékenységének részletes bemutatása a Baranya Megyei Munkásság Nemzeti Tanácsában. Itt az egyetemisták, a radikális szárnyat alkották, részt vettek a pártház elfoglalásában, az ávósok letartóztatásában, és két nemzetőr zászlóaljat is alakítottak. Közülük sokan részt vettek a forradalom leverését követő nemzeti ellenállásban, jelesen a „mecseki láthatatlanok" harcaiban. A megtorlás időszakát bemutatva — az egyetemisták és tanár-résztvevők meghurcolásán és bebörtönzésén túl — szól arról is, hogy Pécsett és Baranyában középiskolai diákokat hurcoltak meg a forradalomban, vagy az utóvédharcokban tanúsított magatartásukért.

Mészáros Gyula: „A Veszprémi Vegyipari Egyetem hallgatóinak és Veszprém megye középiskoláinak részvétele az 1956-os forradalomban. Kronológia" c. tanulmánya korábbi munkájának (Forradalom és szabadságharc Veszprémben 1956. Veszprém. 2001.) az újabb kutatásokkal kiegészített változata, ami első pillantásra látszólag „kilóg" a kötetből. A kronológiát végigolvasva — igaz száraz tények közlése alapján —mégis rendkívüli tárgyilagos, világos és pontos, precíz képet kapunk a korabeli helyi történésekről. Az adatok szorgalmas összegyűjtéséért dicséret illeti a szerzőt, cikke ilyen formában is „szerves részét" képezi a kötetnek.

Gyenesei József: „Diákmozgalmak Somogy megyében 1956-ban" c. tanulmányának az a sajátos vonása, hogy Somogyban abban az időben még nem volt felsőoktatási intézmény, ezért a diákmozgalomban a középiskolások részvétele volt meghatározó. Szántó László (Az 1956-os forradalom Somogyban, Kaposvár 1995.) és M. Kiss Sándor (Olvasókönyv Forradalom Somogyban – 1956. Püski, 1997.) alapos munkáit, dokumentumközléseit is figyelembe véve Gyenesei tanulmánya bővíti ismereteinket a korabeli somogyi eseményeket illetően. Így pl. a Cukor és Édesipari Technikum tanulóinak nemzetőrséghez való csatlakozása és tevékenysége tekintetében. Közülük kerültek ki azok a vétlen áldozatok és sebesültek, akikre rálőttek. A Csokonai Általános Gimnázium és Mezőgazdasági Technikum tanulói már október 24-én megalakították diákszövetségüket, s nagy számban vettek részt a városi tüntetésen, közülük néhányan bekerültek a helyi nemzeti bizottságba is. *Nagyatádon* a diákok a parasztfiatalok megnyerésére felvonulást szerveztek stb. Az események ismertetése és elemzése alapján a Szerző azt a következtetést vonja le, hogy a somogyi diákokat, az 1956-os forradalom napjaiban mindenütt a forradalom mérsékelt erőinek oldalán találhatjuk.

A körültekintően és kiváló szakmai hozzáértéssel megszerkesztett kötet valamennyi tanulmányának – terjedelmük egy és másfél szerzői ív – szerzője munkálkodása során arra törekedett, hogy elsőrangú levéltári forrásokra támaszkodjon. Ezentúl felhasználta a korabeli sajtó és a megjelent dokumentumkötetek anyagait, s többségük hasznosította – többen kritikailag – a vonatkozó szakirodalom eredményeit is! A tanulmányok szakmai színvonala – több szerzőről van szó: profik és kevésbé azok – természetesen nem egyforma, de ezzel együtt és összességében a könyvet hézagpótlónak kell tekintenünk. Várjuk a folytatást, ha szabad javaslatot tenni egy a budapesti egyetemek 1956-os szerepének bemutatását, valamint egy dokumentumkötet összeállítását a korabeli diákmozgalmakról.

Izsák Lajos

GALÁNTAI JÓZSEF
1926–2004

Galántai József élete elválaszthatatlanul összeforrott Budapesttel. Itt született 1926-ban egy kispolgári család gyermekeként, itt járt iskolába, itt tett érettségi vizsgát a háború után 1947-ben a Vörösmarty Mihály Gimnáziumban, itt végezte egyetemi tanulmányait 1947–1951 között az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, ahol aztán 45 éven át tanított és kutatott az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéken 1996-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig. Emeritusz professzorként is kapcsolatban maradt a Tanszékkel mint tudományos tanácsadó. Hosszú súlyos betegség után halt meg 2004. január 30-án és a budai zsidó temetőben lelt végső nyughelyet.

Galántai József ahhoz a magyar nemzedékhez tartozott, amelynek ifjúságát a zsidók üldözésétől sem tartózkodó Horthy-rendszer elnyomó politikai-társadalmi rendje a legsúlyosabban érintette. Annak reményében, hogy egy új és jobb rendszer felépítéséhez segítkezhet, húszévesen csatlakozott a Kommunista Párthoz. Annak 1956 után azáltal is híve maradt, hogy aktiv pártmunkát végzett. Tudományos tevékenysége során is érződött a munkásmozgalom iránti elkötelezettsége.

Tanári és tudományos előmenetele, amelyet bizonyára politikai magatartása is elősegített, nyílegyenes az ELTÉ-n: előbb gyakornok, aztán tanársegéd és adjunktus; 1959-ben disszertációjával kandidátusi fokozatot szerzett. 1961-ben lett docens, majd 1972-ben kapott egyetemi tanári kinevezést, miután 1970-ben sikeresen megvédte akadémiai doktori disszertációját. Tudományos munkái és az ELTÉ-n végzett oktatói tevékenysége a 19. század második felétől felölelik az egész 20. századot, s rendkívül széles tematikai spektrumot fognak át: magyar munkásmozgalom, a dualizmus története, a nemzetiségi kérdés és az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása, a trianoni békerendszer, politikai egyháztörténet, Közép- és Közép-Kelet-Európa 19. és 20. századi történetének polgári historiográfiája. Már az 1950-es években megjelent első tanulmányai ezt a tematikai sokszínűséget mutatják. Ezek ideológiai meghatározottsága és korlátoltsága azonban kétségkívül nagyon is nyilvánvaló. Az 1959-ben megvédett és 1960-ben könyvalakban megjelent kandidátusi disszertációja a magyarországi katolikus egyház 1890–1918 között kibontakozó politikai szervezkedési törekvéseit tárgyalja. Figyelme az 1960-as években fordult a Magyarország és az első világháború témaköréhez. Számtalan írása foglalkozik általában az osztrák-magyar külpolitikával és a hadicélokkal, és különösen Tisza István sajátos szerepével. Mindezeket bedolgozta azután *Magyarország az első világháborúban* című, 1970-ben megvédett akadémiai doktori disszertációjába, amely szintén megjelent könyv formájában, több kiadást élt meg, idegen nyelvekre is lefordították és lényegében alapjául szolgált *Magyarország története tíz kötetben* c. szintézis megfelelő fejezetének. Utoljára ez a könyv 2001-ben, erősen átdolgozott változatban jelent meg. Az 1970-es és az 1980-as években Galántai fokozott mértékben foglalkozott az Oszt-

rák–Magyar Monarchia működésének és válságának poblematikájával. Ezzel összefüggésben több tanulmányt tett közzé a Monarchia nemzetiségi problémáiról. Maradandó történeti értéket képviselnek az idegen nyelven is megjelent szintézisei: *Die Österreichisch–Ungarische Monarchie und der Weltkrieg* (1979), Az első világháború (1980), *A Habsburg-monarchia alkonya. Osztrák–magyar dualizmus* (1986, németül 1990). Amikor Galántai az 1980-as években intenzíven a Trianon-problémához nyúlt, nem egy akkoriban divatba jött témát kapott fel, hanem tematikailag következetesen folytatta addigi munkásságát. Újra figyelemreméltó kiadványokat jelentetett meg: *Trianon és a kisebbségvédelem: A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919–1920* (1989, 2. kiadás 1992, angolul 1992) és *A trianoni békekötés 1920: A párizsi meghívástól a ratifikálásig* (1990). Alapos szaktudásának eredményei az 1989/90-es fordulatot követően számos iskolai és egyetemi tankönyvbe kerültek át. Tudományos pályája végén azon fáradozott, hogy az első világháborúról és Magyarország első világháborús szerepéről szoló könyveit átdolgozza és a legújabb kutatási eredményekhez igazítsa (2000. és 2001). Maradandó jelentőségű ezen felül a *Nemzet és kisebbség Eötvös József életművében* c. monográfiája, valamint kéziratában hátrahagyott műve: *Ragyogások és árnyak: Ferenc József kora. Ausztria és Magyarország 1848–1918.*

Egy nyugati „polgári" történész számára természetesen merül fel az a kérdés, mikor és milyen mértékben sikerült meghaladni Galántainak a marxista történettudomány ideológiai korlátait. Fiatal hamburgi egyetemistaként abban a szerencsében volt részem, hogy az 1971/72. évi tanévet az ELTÉ-n tölthettem és Galántai József több egyetemi óráját látogathattam. A marxista elemek az ő és fiatalabb kollégái előadásaiban már akkoriban is legfeljebb mint formális engedmények és kötelező gyakorlatok voltak észlelhetők. Ez a fejlődés már az 1970-es években megjelent munkáiban is világosan megfigyelhető. Ehhez bizonyára hozzájárult a nyugatnémet és az angolszász történetírás fejlődése iránti erős érdeklődése és az a törekvése, hogy ezeket az ismereteket diákjainak is továbbadja. Különösen erős hatást gyakoroltak rá a hamburgi történész, Fritz Fischer hozzá tematikailag is közzeálló munkái az első világháború kirobbanásáért való felelősség kérdéséről. Ezért az volt az egyik legfőbb kívánsága, hogy meglátogassa Fritz Fischert Hamburgban és őt Budapestre is meghívja. Ez aztán az ELTE és a Hamburgi Egyetem között 1980. januárjában megkötött együttműködési szerződés után vált lehetővé. Ezen túlmenően a DAAD kutatási ösztöndíjak biztosítottak számára több alkalommal nyugat-németországi tartózkodást. Felejthetetlenek maradnak a budapesti és hamburgi történészek rendszeres közös tudományos konferenciái, amelyeken az ideológiailag motivált korlátokból szinte semmi sem volt érezhető. Mint történészprofesszornak az volt az egyik erős törekvése, hogy azokat a fiatalabb történészeket, akik közül ma sokan vezető tisztségeket töltenek a magyar történettudományban és/vagy a magyar politikai életben, bevonja ebbe a kétoldalú együttmüködésbe és nyugat-németországi tartózkodást biztosítson számukra.

Egyetemi oktatói tevékenységének utolsó éveiben és nyugdíjazása után csend lett Galántai József személye körül. Már nem vett részt a nyilvános, politikailag erősen motivált vitákban. A történettudomány Magyarországon sokhe-

lyütt érezhető átpolitizáltsága idegenné vált számára. Mint marxista történettudós élete egy meghatározott szakaszában ő maga is a történettudomány átpolitizálását művelte és később hosszabb folyamat során vált meg ettől a gyakorlattól. Érezte, hogy erkölcsi legitimitását vonnák kétségbe, ha az átpolitizáltság negatív következményeire figyelmeztetne, de ehhez hiányzott is az ereje. Ezért inkább, a személyében mindig szerénynek megmaradó ember tipikus módján, csendben visszavonult.

Holger Fischer

BALOGH SÁNDOR (1926–2004)

Kiváló tagját vesztette el nem régen a magyar történész társadalom, olyan kollégát, akit azok is tiszteltek, akik nem értettek némely kérdésben egyet vele, vagy az övétől eltérő ideológiai alapállásból szemlélték a világot.

Balogh Sándor azon szerencsések közé tartozott, akik bár nem valósították meg minden tudományos tervüket, nem írtak meg minden könyvet, tanulmányt, amelynek mondanivalója a fejükben már körvonalazódott, mégis befejezett életművet hagytak maguk után.

E mű gerincét a második világháború utáni magyar történelemmel foglalkozó monográfiák alkotják. Közülük a hazai marxista politikatörténet-írásban áttörést jelentő *Parlamenti és pártharcok 1945–1947* (1975) áll az első helyen. Ez a könyv az akkor hozzáférhető források teljességének áttekintésére és kritikai feldolgozására épülő válasz a népi demokrácia jellegéről a hatvanas évek középső harmadában lezajlott vitára. Balogh Sándor a tényekre alapozva bizonyította: nem mosható össze a felszabadulást követő első néhány év a következő időszak, a szovjet típusú szocializmus, a pártállam kiépítésének idejével. A szerző nem hagyott kétséget afelől, hogy bár a nemzetközi erőviszonyok alakulása és a szovjet befolyás rányomta bélyegét a magyarországi folyamatokra, egyúttal nagy jelentőséget kell tulajdonítani a hazai politikai szereplőknek is. Újdonságot jelentett ez a mű annyiban is, hogy szemben a korábbi párttörténetírással, a történelmi eseményeket, folyamatokat nem mint a haladás, az igazság vagy az eszmék győzelmének megnyilvánulási jelenségeit, formáját ábrázolta. Balogh Sándor eltért a klasszikus üdvtörténeti megközelítéstől, és a valós érdekektől vezérelt közszereplők, társadalmi osztályok és rétegek küzdelmeként fogta fel és írta le a politikai történéseket. Könyvében igyekezett elkerülni a minősítő jelzők használatát: nem jók és rosszak harcoltak egymással, hanem eltérő érdekű, világszemléletű emberek, személyiségek és csoportok. Nem hagyta eközben homályban azt sem, hogy a maga részéről a kommunista pártot és a korabeli baloldalt ítéli olyan erőnek, amelynek a háborús vereség, az összeomlás után érvényes válaszai voltak az országot, a társadalmat, a nemzetet akkor ért kihívásokra.

Hasonló erények jellemezték *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947* (1982) című könyvét, amelyet később kiegészített a fordulat éve utáni időszak eseménytörténetével (*Magyarország külpolitikája 1945–1950,* 1988). Balogh Sándor ebben a munkájában megmutatta, hogy nem sikerült, nem sikerülhetett a trianoni igazságtalanságra, a nemzeti sérelmekre orvoslatot kapni a nagyhatalmaktól. Nem titkolta azt sem, milyen új sebeket ejtett e hatalmak magatartása a magyar nemzeten. A népek, népcsoportok kollektív felelőssé tétele alapot adott a magyarok kitelepítésére Szlovákiából, illetőleg a magyarországi németek kitelepítésére kényszeríttette a hazai kormányzatot. Könyve nagy teret szentelt a párizsi békeszerződéssel kapcsolatos magyar törekvések bemutatásának. Nem maradtak rejtve a műben a korabeli jobboldal külpolitikai elképzelései sem.

Balogh Sándor ideológiai alapállása nem változott az idők folyamán, ahogy a politikatörténet-írást is szigorú szabályok szerint igyekezett művelni. Külön kismonográfiában foglalkozott az 1945. évi választásokkal (1984). Önálló tanulmányokat szentelt a magyar–szlovák lakosságcserének (*Történelmi Szemle,* 1979/1.), valamint a német nemzetiségű lakosság kitelepítésének („Elmélet és Politika" *Információs Szemle,* 1981/4.). 1995-ben „Erdély és a második világháború utáni békerendezés (1945–1946)" című tanulmánya (*Századok,* 1995/3.) zárta a sort.

A népi demokrácia több volt számára kutatási témánál. Ez a politikai rendszer több okból meghatározó szerepet játszott Balogh Sándor a világról, múltról, jelenről és jövőről szóló gondolkodásában. Ezt a politikai formációt, az önállóságukat megőrző politikai erők összefogását, a közvetlen demokráciával kiegészülő parlamentarizmust és a tőke felülről és alulról egyszerre megvalósuló ellenőrzését megvalósíthatónak és megvalósítandónak tartotta akkor is, amikor az államszocializmus tökéletlenségével, majd vereségével kellett szembesülnie.

Balogh Sándor szakmai érdeklődése jóval szélesebb volt kutatói vállalásainál. Ezért szerkesztőként számos kollektív monográfiában is szerepet vállalt. Közülük kiemelkedik *A magyar népi demokrácia története 1944–1962* (1978) című kötet, amely megjelenésének idején vetélytársává vált *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* harmadik kötetének. Ebben a munkában a köztörténeti szemlélet dominált, és a határozott törekvés a gazdaság-, társadalom- és politikatörténeti interpretálási lehetőségek közötti kiegyensúlyozásra. 1985-ben jelent meg a *Magyarország a XX. században* című többszerzős egyetemi tankönyv, amelynek szerkesztői feladatait ő látta el. Ez a mű rosszallást váltott ki politikai körökben. Ugyancsak kulcsszerepet játszott Balogh a Nógrád megye történetét feldolgozó kötetsorozat elkészítésében. Főszerkesztője volt a Balassagyarmat egész történetét leíró kollektív monográfiának.

Nem lehet említés nélkül hagyni a Balogh Sándor vezetésével készült forráskiadványokat sem. A legjelentősebbek közé tartozik az Izsák Lajossal közösen jegyzett *Pártok és pártprogramok, 1944–1948* (1977), amelyhez nagyigényű elemző bevezetőt is készítettek a szerkesztők. Balogh Sándor felügyelete és irányítása mellett készült *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületei 1956–1957-es jegyzőkönyvei*t tartalmazó nagyszabású ötkötetes kiadványsorozat a Politikatörténeti Intézetben (1993–1998). Elkötelezettsége a nemzeti probléma iránt megmutatkozott abban is, hogy főszerkesztette *A magyar állam és a nemzetiségek*

című monumentális dokumentumkötetet (2002), amelyen még súlyos betegen is fáradhatatlanul dolgozott.

Végiglapozva műveinek bibliográfiáját, amely megtalálható a 70. születésnapjára készült (Izsák Lajos és Stemler Gyula által összeállított) emlékkönyvben (*Vissza a történelemhez...* 1996) szembetűnő, hogy milyen szívesen vállalt ismeretterjesztő feladatokat, készségesen nyilatkozott napilapoknak is, milyen szerepet vállalt a történelem megismertetésében és népszerűsítésében. Szerkesztője volt a *Történelmi ismeret – történelmi tudat* című kötetnek (1984). Külön ki kell emelni azt a munkát, amit a Magyar Történelmi Társulat elnökeként végzett az 1980-as években.

Balogh Sándor nemcsak írta, népszerűsítette, hanem oktatta is a történelmet. Az ELTE-n egyetemi tanárként diáknemzedékeket ismertetett meg a közelmúlttal. A hetvenes–nyolcvanas években a legnépszerűbb egyetemi előadók közé tartozott. Történészek sokaságát nevelte fel vagy segítette tanácsaival pályája kezdetén. Sokaknak segített, olyanoknak is, akikről érezte, nem azonosulnak teljes mértékben nézeteivel, beállítódásával, eszméivel. Tette ezt azért, mert tehetségesnek gondolta őket, mert — ha néha dohogva is — elfogadta tanítványait olyannak, amilyenek. Ebből az alapállásból és saját életútja által meghatározottan segített előre számos olyan fiatalt, akik hozzá hasonló társadalmi körülményekből kiszakadva kerültek egyetemre és nehézségekkel küzdöttek választott szakmájuk gyakorlásában. Szigorú, de segítőkész tanár volt.

Nem tartozott a könnyű emberek közé. Tudható volt, miről mit gondol, véleményét akkor is vállalta, ha nem hasznára, inkább kárára volt. Ügyet vállalt, ügyeket szolgált, ezeknek szentelte életét. A szocializmust a nemzetért szolgálta, nem önmagáért. Tudták ezt róla barátai és ellenfelei is.

Balogh Sándor fiatal emberként dolgozott a pártközpontban, konfliktusai voltak. Elkerült onnan, tudóssá formálta magát, majd a nyolcvanas évek elejétől felértékelődött közéleti súlya, és ezzel együtt megnövekedtek feladatai is. Az MSZMP 1988. évi májusi pártértekezlete után a Párttörténeti Intézet igazgatója lett. Szerepet kapott a válságba jutott magyar szocializmus történetét elemző bizottságban. Jóban és rosszban egyaránt kitartott igaza, hite mellett – a becsületéért és az ügyért. Így volt ez a rendszerváltás után is, mert szolgálni akarta azokat, akiket az átalakulás veszteseinek látott. Ezért vett részt az MSZMP belső küzdelmeiben és vállalt fontos politikai szerepet előbb a népi demokratikus platform megalakításában, utóbb a Magyar Szocialista Pártban, ami ekkor nem számított igazi karriernek. Ebből a pozícióból támogatta a magyar történettudomány egyik műhelyének megőrzését, a Párttörténeti Intézet Politikatörténeti Intézetté történő átalakítását, amelynek első igazgatója lett. Hosszú évekig elnöke volt a Politikatörténeti Alapítványnak, amely létrejötte óta ösztöndíjakkal, támogatásokkal, rendezvényekkel segíti a hazai történettudományi kutatást.

Szólni kell arról, miként is kezelte Balogh Sándor a politika és a tudomány kapcsolatát. Műveit újraolvasva megállapítható, hogy mind tudósként, mind politikai szereplőként szerette volna a társadalmi tudatot, a közgondolkodást formálni, de kutatóként, történetíróként nem akart napi politikai célokat szolgálni, ha csak a hatalom legitimációs igényeit kielégítő évfordulós megemlékezéseket nem soroljuk a napi politika kategóriájába. Aki e tevékenységét rész-

letesebben vizsgálná, igen érdekes eredményre jutna, mert Balogh Sándor e téren is merész vállalást tett: az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejöttének napját, 1944. december 21-ét szerette volna április 4. helyére állítani nemzeti ünnepként, azzal a céllal, hogy az új magyar államiság megalakításának tette fölülkerekedjen a felszabadításért kötelező hálának. Balogh Sándor nem írt vitapartnereket védekezésbe kényszerítő, pályájukat negatívan érintő szakmai bírálatokat, hanem saját nézeteinek kifejtésére és bizonyítására összpontosította figyelmét.

Balogh Sándor mai fogalmaink szerint jelenkortörténetet írt, ez a műfaj a történetíráson belül mindig is nehéz területnek minősült. Aki a jelenkortörténetre adja fejét, egyszerre kell szembenéznie a szakma művelőinek kétségeivel, a források korlátozottságával, a dolgok megítéléséhez szükséges távolság hiányával, a személyek és a politikai erők, szereplők, a kutató érintettségével kapcsolatos jogos fenntartásokkal és a hatalom, a politika hálátlanságával. Balogh Sándor tudatában volt a veszélyeknek, de kötelességének tartotta a közelmúlt megismerését és megismertetését. Legjobb tudása és szándéka szerint akart hiteles leírást adni a magyar történelem közeli, sorsfordító eseményeiről.

Földes György

A SZÁZADOK KÖZLÉSI SZABÁLYZATA

1. A szerkesztőség a szerző kézirati szövegét számítógépes formában (*.rtf) kéri.

2. Az eljuttatás módja E-mailben attachement mellékletként vagy postai úton floppylemezen. (E-mail címeink: pallajos@szazadok.hu – valamint a szazadok@szazadok.hu)

3. Gépírt szöveget is leadhat a szerző.

4. A szöveg formázása: a szöveget balra zártan írja, s a kurziválás, kövérítés és jegyzetszámemelés kivételével azt ne formázza. **Külön kérjük, hogy a beszúrás menü szimbólum pontját ne használja.** Javasoljuk, hogy az egyes betűcsoportokból a „Character Map" segítségével (alt+szám) válassza ki az ön számára szükséges jeleket, betűket. (Pl.: elválasztójel: alt+045 -; tól–ig kötőjel alt+0150 –; gondolatjel [csak párban, és közbevetéseknél alkalmazzuk] alt+0151 —; alt+0228 ä; alt +0196 Ä; alt+0223 ß. **Felhívjuk a figyelmét arra is, hogy az írásjelek a szöveghez tartoznak, s azokat semmiképpen ne a jegyzetszámok után, hanem elé tegye.**

5. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — *arab számmal tüntesse fel.* A kiemelendő szöveget gépelés esetén aláhúzással jelölje, ha számítógéppel készíti, használja a *kurziválási* lehetőséget.

6. A jegyzetekben **csak** a *szerzők nevét* kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!

7. Idegen nyelvű szöveget magyarra fordítva közlünk; csak eltérő értelmezés esetén mindkét nyelven.

8. Felhívjuk szerzőink figyelmét arra, hogy csak a fenti szempontok figyelembe vételével készült írásokat tudjuk átvenni közlésre, az attól eltérően formázott cikkeket javításra visszaadjuk szerzőnek.

9. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi adózási jogszabályokat figyelembe véve — (***különösen először publikáló szerzők***) *személyi adatait* vagy annak változásait (munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel. A munkahely és a tudományos fokozat megjelölése az egyes számok munkatársi jegyzéke pontos összeállításához, az esetleges reklamációk elkerüléséhez is szükséges. Új szerzőinknek adatlapot küldünk, hogy a fenti adatokat közöljék velünk.

10. A *tanulmányokról* és *cikkekről* — a szerzői honorárium terhére — különlenyomatot készíttetünk. A különlenyomatok mellett szerzőink egy-egy tiszteletpéldányt is kapnak a megjelent számból.

11. Lehetőséget adunk szerzőinknek arra is, hogy — a Századok nyomtatott számában hely- és pénzhiány miatt nem közölt (akár színes) — mellékleteket honlapunkon (www.szazadok.hu) megjelentessék. Ugyancsak módjuk van arra is, hogy dokumentumokat, új forrásokat (terjedelmi korlátok nélkül) itt közöljenek.

12. Az internetes megjelenés olvasóink számára is biztosítja a véleménynyilvánítás lehetőségét akár a megjelent számok egészét vagy egyes cikkeket érintő kérdésekben. Szerkesztőségünk kifejezetten kéri a folyóirat olvasóit, hogy kritikai észrevételeikkel is segítsék munkánkat.

13. Felhívjuk olvasóink figyelmét arra is, hogy a honlapra — a megjelenővel párhuzamosan — feltesszük a Századok egy évvel korábbi számának teljes anyagát.

14. A Századok szerkesztősége maximálisan 3–3½ íves írásokat fogad el megjelentetésre, kivételt ez alól csak nagyon indokolt esetben enged meg.

***

Részletes javaslatok

A főszövegben kerülendők a közismert rövidítések (pl., ti., ill.), ezeket írják ki teljes alakjukban, ám a jegyzetekben szerepelhetnek rövidítve is. Dátumok esetén a hónapneveket a főszövegben teljes, a jegyzetekben (kivéve napilapok dátumozását) rövidített alakban kérjük.

A főszövegben és a jegyzetekben is használjuk a — (gondolatjelet), a – (kötőjelet) és az - (elválasztójelet). Pl.: ekkor — azaz 1264–1265-ben — történt.

A hivatkozott mű szerzőjének nevét kurzíváljuk (a szerkesztőét, összeállítóét nem – használjuk a: szerk., vál., jegyz., összeáll. rövidítéseket), kötet címét vagy az írást közlő folyóiratét is normál karakterekkel írjuk. A szerkesztő neve a cím után kerüljön, s ne elé. (Pl.: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003.)

A szerző/szerkesztő teljes nevét adják meg, ne csak a keresztnév kezdőbetűjét. Ha a hivatkozott munka címlapján rövidítve szerepel a keresztnév, [ ]-et alkalmazva egészítsék ki (amennyiben ez lehetséges). Ha a kiadás helye, éve nem szerepel a címlapon, akkor H. n., ill. é. n., ill. H. é. n. szerepeljen, ám ha valamelyik adat kideríthető, akkor az [ ]-ban szerepeljen. (Pl. H. n. [Bp.] 1938., vagy Bp. é. n. [1938.], vagy H. é. n. [Bp. 1938.]).

Idegen nyelvű könyv esetében az első hivatkozásnál az adott nyelvnek megfelelő módon szerepeljen a név, a további hivatkozások esetében a vezetéknév kerüljön előre, majd egy vessző után a keresztnév kezdőbetűje (Ugyanez a helyzet magyar szerzők idegen nyelvű publikációi esetében is.) Pl.: *Albert Derolez*: The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Centrury. Cambridge 2004. 107. = első hivatkozás; *Derolez, A.*: The Palaeography i. m. 65. = második hivatkozás.

Adják meg a hivatkozott munka alcímét is, könyvek esetében (ha van) a címet követően zárójelben a sorozatcímet is (ha a sorozat egyes köteteit sorszámmal is ellátja, természetesen azt is). Pl.: *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892.

Az első hivatkozásnál a munka teljes bibliográfiai leírását adják meg (*Kristó Gyula*: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 54.), a másodiktól kezdve a szerző vezetékneve és keresztneve kezdőbetűje után a cím jellemző részlete következzék, valamint az „i. m." utalás, majd a lapszám. Pl.: *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 54. (az első hivatkozásnál szükségtelen a „továbbiakban:" utalás).

A kiadóra nem szükséges hivatkozni, ha mégis megteszi, akkor előbb szerepeljen a kiadó, s utána a kiadás helye. Pl.: *Kristó Gyula:* A feudális széttagolódás Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 54. – Budapest nevét Bp.-re rövidítve közöljük.

Levéltári-, kézirattári forráskiadványok esetében a szokásos — a címből összeállított — betűcsoport szerepeljen, amelyre az első hivatkozásnál „(a továbbiakban:)" megjegyzés hívja fel a figyelmet. Pl.: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IV. 40. Használjuk a következő rövidítéseket: pagina (p), recto (r), verso (v), Nr (numero).

Többkötetes munka esetén a kötetek száma a cím után közvetlenül, majd a kiadás adatai után következik az éppen hivatkozott kötet és oldalszám. Pl.: *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.[2] II. 301–303.

A DL és DF számokat (ha négynél több számból állnak, hármasával lérjük tagolni, s minden esetben pont a végére. Pl.: DL 4356., DL 56 789., DF 234 567. DL és DF-re történő hivatkozás esetén szükségtelen megadni az eredeti levéltári fondot és az azon belüli jelzetet („régi jelzet").

Oldalszámok után minden esetben kérünk pontot, ha felsorolásban szerepel, akkor is. Pl.: Cat. font. I. 207., 591., II. 1148., III. 2634.

Folyóiratban megjelent írás idézése esetén a szerző és a cím után a folyóirat neve, az évfolyam száma, zárójelben a megjelenés éve majd az oldalszám következzék. Pl.: *Szentpétery Imre*: V. István ifjabb királysága. Századok 55–56. (1921–1922) 77–87. – Az oldalszámok közé szorosan illesztjük a tól-ig kötőjelet. dátumok éveinél is (pl.: 1848–1849., de július 5 – augusztus 2. között).

Azon folyóiratok esetében, amelyek egy évfolyamon belül újrakezdik az egyes számok lapjainak számozását, a megjelenés éve után a zárójelben legyen a lapszám. Pl.: *Zsoldos Attila*: A szolgabírói tisztségnév kialakulásának kérdéséhez. Levéltári Szemle 38. (1988: 4. sz.) 12–19.

Tanulmánykötetben (s hasonló kiadványokban) megjelent munka esetén a szerző és a cím után „In:" következik, majd a kötet címe, szerkesztője, a kiadás adatai, végül a hivatkozott lapszám. Pl.: *Zsoldos Attila*: Sopron város és megye a 13. század utolsó harmadában. In: A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Szerk. Turbuly Éva. Sopron 2002. 26.

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: l. (lásd, tehát nem ld. vagy lásd); vö. ('vesd össze'); uo. ('ugyanott'); *Uő* ('ugyanő' ez mindig nagybetűvel és kurzívval, mert a szerző nevét helyettesíti, pont viszont nincs utána, mert az „ő" személyes névmásként teljes szó), i. m. (idézett mű), ún. (úgynevezett), ti. (tudniillik), ill. (illetve), jegyz. (jegyzet, jegyzetek), pl. ('például') stb. (és így tovább), rövidítéseket kizárólag magyarul kérjük (kivéve a passim, pagina, recto, verso), a lapszámok után nem teszünk oldal (o) vagy lap (l) jelölést.

A jegyzetben csak a hivatkozott munka szerzőjének nevét kurzíváljuk, pl. a forrásból származó idézetet ne (ha idegen nyelvű, akkor se), s a jegyzetben a forrásból származó idézet után hosszú kötőjel (alt+150) következik, majd az idézet lelőhelye. Pl.: idézet – ÁÚO VIII. 196–197. (tehát a lelőhely ne előzze meg az idézetet).

A jegyzetben a forrásból származó idézetet csak akkor tegyük idézőjelbe, ha más (nem a forrásból származó) szöveg is van mellette. Pl.: A 14. századi krónikakompozíció jellemzése szerint Béla „erat enim vir pacificus, sed in exercitibus et preliis minime fortunatus" – SRH I. 469. A hivatkozást és az ahhoz fűzött magyarázó megjegyzést kötőjel (alt + 0150) válassza el egymástól Pl.: 1299: CDCr VII. 351. – Az oklevél nem sokkal III. András halála után készített hamisítvány, l. RA 4260. sz.

A személynevek között a kötőjelet (alt+150) betűközzel, városok esetében szorosan, azaz betűköz nélkül helyezzük el. Pl.: *Kovács Tibor – Lengyel János:*, de Wien–Köln–Bonn.

Internetről levett anyagok esetén adjuk meg a honlap pontos címét és a letöltés dátumát.

[redacted]

CONTENTS

STUDIES – *Miklós Konrád:* The Neolog Jewry's Search for a new Identity at the Turn of the Century – *Gábor Kovács:* Ferenc Szombathelyi and the »Case of the Balkan Occupation Troops« in 1943 – KÖZLEMÉNYEK – *Mónika Pilkhoffer:* The Architectural History of Pécs between 1890 and 1910. A Statystical Analysis – *Zsombor Bódy:* Social Policy and Social Democracy in Hungary during World War I – ATELIER – *Andrej Tóth:* The Invitation of the Huszár Government to the Paris Peace Conference (december 1919 – January 1920) – *Miroslav Michela:* The Echo of the Rothermere-action in Czechoslovakia in 1927–1928 – REPORT – (In)divisibiliter ac (in)separabiliter. Charles IV of Habsburg, World War I and the Dissolution of the Multiethnical Austro-Hungarian Monarchy. International Conference in Rome, 25-26 November 2004 *(Iván Bertényi junior – Miklós Zeidler)* – Report on the Assembly of the Hungarian Historical Association – Between Globalisation and Fragmentation. Report on the World Conference of Historians *(Béla Tomka)*– HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Kurucz Gábor
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
HU ISSN 0039–8098

Következő számuk tartalmából

Krahulcsán Zsolt: A politikai rendőrség pártellenőrzésének szabályozása (1954–1958)
Tilkovszky Loránt: Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak" viszonya történetéhez. 1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából
Paál Vince: A diplomácia „konyhájában". Gratz Gusztáv a breszt-litovszki béketárgyalásokon

E számunk munkatársai

ifj. Bertényi Iván, PhD, egyetemi tanársegéd (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba) – *Bódy Zsombor,* egyetemi adjunktus (Miskolci Egyetem) – *Csorba László,* kandidátus, tudományos igazgató (Római Magyar Akadémia) – *Földes György,* kandidátus, főigazgató (Politikatörténeti Intézet, Budapest) – *Héjja Julianna,* levéltáros (Békés Megyei Levéltár, Gyula) – *Holger Fischer,* professzor, a Hamburgi Egyetem rektorhelyettese – *Izsák Lajos,* a történelemtudomány doktora, rektorhelyettes (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Jemnitz János,* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Konrád Miklós,* tudományos munkatárs (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kovács Gábor* (Borsodszentgyörgy) – *Miroslav Michela,* történész (Historický ústav SAV, Bratislava) – *Mucsi Ferenc,* a történelemtudomány doktora (Budapest) – *Pajkossy Gábor,* kandidátus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) – *Pilkhoffer Mónika,* tudományos munkatárs (Pécsi Tudományegyetem) – *Pritz Pál,* az MTA doktora (MTA Titkárság, Budapest) – *Szabó A. Ferenc,* a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi tanár (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest) – *Tomka Béla,* PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem) – *Tóth Andrej,* történész (Prága – Brün) – *Ugrai János,* PhD, egyetemi tanársegéd (Miskolci Egyetem) – *Zeidler Miklós,* PhD, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest)

A szám ára: 500,–Ft ISSN 0039–8098

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok új közlési szabályzatát e számunktól kezdve (1331. o.), ez év végéig megjelentetjük minden egyes kötetünkben és ezzel párhuzamosan internetes honlapunkra is feltesszük. Jövő évtől kezdve már csak ez utóbbin fogják megtalálni.

Megjelenése után a benyújtott kéziratok közlési formátumát egyre szigorúbban ellenőrizzük és jövő év elejétől már csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu faxon: 303440. További információ: 06-80/444-444. Példányonként megvásárolható a Kis Magiszter könyvesboltban, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Tel.: (06–1) 327–77–96. Külföldön terjeszti a Jóbarát '92 BT. H–1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00–36–1) 201–84–48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H–1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00–36–1) 201–88–91.

Előfizetési díj egy évre: 3000,–Ft
Egy szám ára: 500,–Ft